

GEOGRAFIES DEL CAPITALISME BALEAR

poder, metabolisme socioeconòmic i petjada
ecològica d'una superpotència turística

Ivan Murray Mas

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	801	4,88	6	134	
		Hoteles y Apartamentos Ses Savines y Arenal (Ses Savines Arenal SA)	351	2,14	2	176	
		Invisa (Hoteles Trinidad SA)	350	2,13	1	350	
		Soldargent SA	895	5,45	2	448	
		Places CH	3.025	18,41	13	233	
	Ses Païsses	Fiesta Hotels & Resorts	10	0,06	1	10	
		Places CH	10	0,06	1	10	
	Places CH		8.722	53,10	31	281	
	Total places turístiques		16.427	100,00	142	116	
	Sant Joan de Labritja	Port de Sant Miquel	Hoteles Stella Polaris SA	928	18,21	3	309
Places CH			928	18,21	3	309	
Portinatx		BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	562	11,03	1	562	
		Fiesta Hotels & Resorts	350	6,87	1	350	
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	430	8,44	1	430	
		Hoteles Stella Polaris SA	328	6,44	1	328	
		Places CH	1.670	32,77	4	418	
Sant Vicent de sa Cala		Grupotel (Grupotel Dos SA)	633	12,42	2	317	
		Places CH	633	12,42	2	317	
Places CH		3.231	63,40	9	359		
Total places turístiques		5.096	100,00	43	119		
Sant Josep de sa Talaia		Badia de Sant Antoni	Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	1.521	6,55	7	217
			Sol Meliá SA	551	2,37	1	551
	Places CH		2.072	8,93	8	259	
	Cala Codolar	ITC España SA	736	3,17	1	736	
		Places CH	736	3,17	1	736	
	Cala Tarida	Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	370	1,59	1	370	
		Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	1.221	5,26	2	611	
		Places CH	1.591	6,85	3	530	
	Platja d'en Bossa	Fiesta Hotels & Resorts	5.826	25,10	8	728	
		Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	380	1,64	4	95	
		Hotel Torre del Mar SA (Matura)	413	1,78	1	413	
		Ibintur SA	596	2,57	1	596	
		Jet Apartment Complex (ESABA Servicios SA)	534	2,30	2	267	

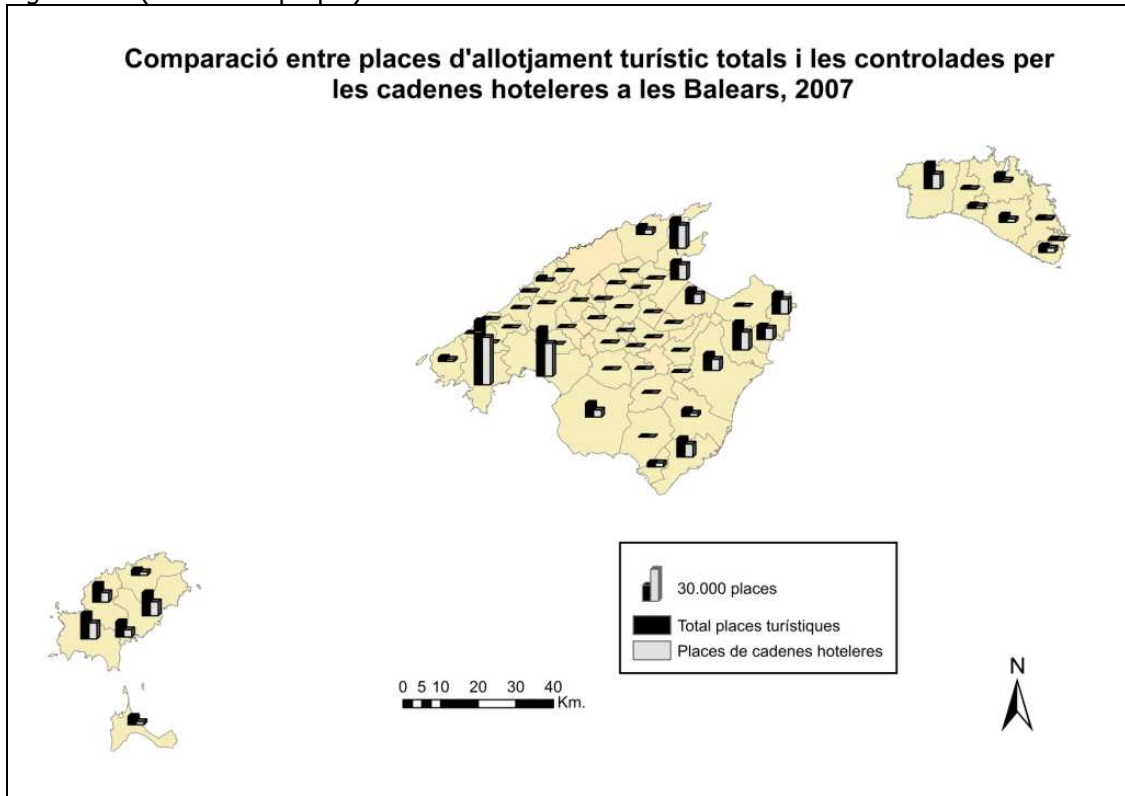
Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Places CH	7.749	33,38	16	484	
	Port des Torrent	Barcelo Hotels & Resorts	662	2,85	1	662	
		Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	565	2,43	4	141	
		Sirenis	1.423	6,13	2	712	
		Places CH	2.650	11,42	7	379	
	Places CH		14.798	63,75	35	423	
	Total places turístiques		23.212	100,00	113	205	
Santa Eulària des Riu	Cala Llonga	Fiesta Hotels & Resorts	326	1,53	1	326	
		Hoteles Gavimar SA	240	1,13	1	240	
		Hi Hotels (Thomas Cook Group)	429	2,02	1	429	
		Sirenis	1.644	7,73	3	548	
		Places CH	2.639	12,41	6	440	
	Cala Nova	Fiesta Hotels & Resorts	610	2,87	1	610	
		Places CH	610	2,87	1	610	
	Es Canar	Azuline Hotels (Aivis Hotelera SA)	777	3,65	2	389	
		Cala Pada Turística SL	1.042	4,90	1	1.042	
		Intertur Hotels SA	858	4,04	2	429	
		Invisa (Hoteles Trinidad SA)	480	2,26	1	480	
		Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	556	2,61	2	278	
		Sirenis	371	1,74	2	186	
		Places CH	4.588	21,58	10	459	
	Platja d'es Figueral	Invisa (Hoteles Trinidad SA)	1.371	6,45	2	686	
		Places CH	1.371	6,45	2	686	
	Sant Carles de Peralta	Ola Hotels SA	322	1,51	1	322	
		Places CH	322	1,51	1	322	
	Santa Eulària des Riu	Garden Hotels (Cesgarden SL)	450	2,12	1	450	
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	394	1,85	1	394	
		Hoteles Catalonia	318	1,50	1	318	
		Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	354	1,66	1	354	
		Invisa (Hoteles Trinidad SA)	360	1,69	1	360	
		Sol Meliá SA	890	4,19	2	445	
		Places CH	2.766	13,01	7	395	
	Urb. Siesta	Fiesta Hotels & Resorts	336	1,58	1	336	
		Sirenis	216	1,02	1	216	
		Places CH	552	2,60	2	276	
		Places CH		12.848	60,43	29	443
		Total places turístiques		21.262	100,00	139	153
Eivissa	Places CH		46.262	58,27	126	367	
	Total places turístiques		80.032	100	550	146	

En darrer lloc, en el cas de Formentera es pot apreciar com les cadenes hoteleres tan sols aglutinaven el 37,08% de les places turístiques de l'illa (taula 288). En aquest cas hom pot destacar la presència de grans cadenes amb importants establiments com són els casos de l'eivissenca Insotel que té els complexos Club Maryland i Club Formentera Playa que conjuntament sumaven 1552 places, la qual cosa significa un 20,16% de les places de l'illa. Tal com s'ha exposat anteriorment, el propietari de la cadena, Alonso Marí, ha estat una de les figures claus del poder polític-empresarial de les Pitiüses i amb potents interessos empresarials relacionats amb Formentera. Els seus interessos empresarials foren objecte de diverses polèmiques, com la construcció il·legal del Club Formentera als anys 1970. L'altre gran complex hotelier és el de la cadena mallorquina Riu de 623 places, equivalent al 8,1% de les places de l'illa. I, la cadena mallorquina, IHM Hotels, tenia el Club Punta Prima de 250 places (3,25% de les places de l'illa). Tots aquests complexos hotelers de grans dimensions es construïren a la dècada dels 1970, tot aprofitant els darrers moments de les estructures del poder franquista. Finalment, Paya Hotels tenia 5 establiments que sumaven unes 329 places, és a dir un 5,57% de les places de Formentera.

Taula 288. Localització dels establiments d'allotjament turístics de les cadenes hoteleres a Formentera, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir d'Annex capítol 10).						
Municipi	Zona	Cadena Hotelera	Places	Percentatge respecte total municipi	Establiment	Places/establiment
Formentera	Es Pujols	IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	250	3,25	1	250
	Es Pujols	Paya Hotels (Inmobiliaria Sa Vinya SA)	325	4,22	4	81
	La Savina	Paya Hotels (Inmobiliaria Sa Vinya SA)	104	1,35	1	104
	Platja des Migjorn	Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	609	7,91	1	609
	Platja els Arenals	Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	943	12,25	1	943
	Platja els Arenals	Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	623	8,10	1	623
	Places CH			2.854	37,08	9
Total places turístiques			7.696	100,00	120	64

Figura 106 (Elaboració pròpia).

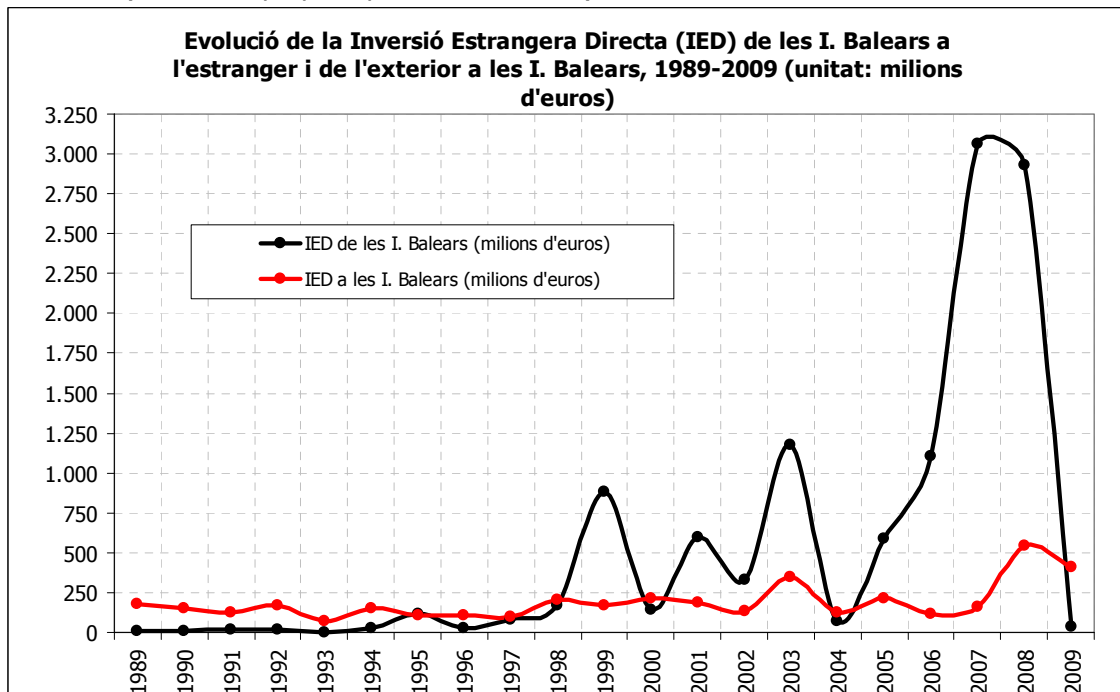
- La colonització turística global de marca Balear. Les cadenes de les Illes com a productores de perifèries turístiques, tot aprofitant els entramats de l'arquitectura financera global.
- La inversió estrangera directa com un pà·lid reflex de l'expansió del capital turístic balear.

La IED (Inversió Estrangera Directa) és un dels principals indicadors per analitzar la internacionalització del capital. Si bé això és cert en la major part dels casos, per la indústria turística –particularment l'hoteleria–, la internacionalització no sempre ha anat acompanyada de fluxos d'inversió estrangera en el lloc on s'instal·la el capital (Endo, 2006). Cap a principis de segle XXI, en el cas de l'hoteleria espanyola, dominada per les transnacionals de les Balears, s'estimava que el 74% de les operacions de les cadenes hoteleres –instal·lacions d'allotjament– es realitzaven sense IED i el 48% de les inversions es realitzaven a través de localitzacions pont –paradisos fiscals o places financeres centrals amb beneficis fiscals– representaven el 48% (Ramón, 2002).

Tal com es pot observar al gràfic 72 i la taula 289, la Inversió Estrangera Directa (IED) de les Illes Balears cap a l'exterior ha presentat una tendència a l'alça, però amb clars alts i baixos; mentre que la IED rebuda a les Illes Balears procedent de l'exterior ha presentat una evolució més homogènia. Tal com s'exposava al capítol 8, després de l'entrada de l'Estat espanyol a la UE, els fluxos de capitals procedents de l'estranger cap a l'Estat es varen dinamitzar notablement. Després de les reformes estructurals dutes a terme al propi Estat, per tal d'adaptar-se al marc del capitalisme financer global, es varen accelerar els fluxos d'inversió estrangera directa des de l'Estat cap a l'estranger. A la segona meitat dels 1990, un cop superada la crisi de principis dels 1990 i quan ja les reformes del capitalisme espanyol s'havien consolidat, les inversions estrangeres espanyoles fetes a l'estranger superaren a les rebudes a l'Estat. La internacionalització del capital espanyol fou protagonitzada per les grans corporacions espanyoles privatitzades (p.ex. Repsol, Telefònica, etc) i la principal regió mundial receptora fou Amèrica Llatina que es trobava immersa en profunds plans d'ajustament sota el dictat del poder financer global i les institucions multilaterals vigilants de l'ortodòxia neoliberal (p.ex. FMI, Banc Mundial, OMC, etc) (Gavaldà, 2003; Durán-Herrera, 2005; Ortega, 2005; Guillén, 2006).

En el cas de les illes Balears hom pot observar com entre finals de la dècada dels 1980 i principis dels 1990 la IED de l'exterior cap a les Illes era superior a la que sortia des de les Balears, Així, tenim que entre el 1989 i el 1998, els fluxos d'IED rebuda a les Balears era 2,82 vegades superior als fluxos d'IED de les Balears a l'exterior. Mentre que posteriorment la relació s'inverteix. D'aquesta manera, entre el 1999 i el 2009 els fluxos d'IED de les Balears cap a l'estranger han estat 4,15 vegades superiors a la IED rebuda. En relació al PIB de les Illes Balears, tenim que la IED realitzada a les Illes Balears equival aproximadament a l'1,2% del PIB balear entre el 1989 i el 2009, tot essent la mitjana dels fluxos anuals d'IED rebuda a les illes equivalent a l'1,31% del PIB balear; mentre que la IED de les Balears realitzada a l'exterior en el mateix període equival al 3,45% del PIB balear i amb uns fluxos anuals mitjans que equivalen al 2,5% del PIB balear. De totes maneres, cal tenir present que, tal com ja s'ha exposat al capítol 8, els fluxos de capitals estrangers rebuts a les Balears o els procedents d'aquestes cap a l'estranger no tenen una gran rellevància en el conjunt de l'Estat. Això és degut al fet que les principals operacions es realitzen a les principals ciutats de l'Estat i les seves Comunitats Autònomes, on es localitza la major part del capital transnacional espanyol i les filials de les grans corporacions estrangeres.

Gràfic 72. (Elaboració pròpia a partir de taula 289).

Taula 289. Evolució de la Inversió Estrangera Directa (IED) de les Illes Balears a l'estranger i la IED rebuda a les Illes Balears de l'estranger, 1988-2009 (Font: elaboració pròpia a partir de Perelló (2003) per IED de les Illes Balears a l'estranger entre 1989 i 1992; Blázquez et al. (2002) per la IED a les Balears entre 1989 i 1992; i Ministerio de Industria, Turismo y Comercio –<http://datainvex.comercio.es>, agost 2010– pels anys 1993-2009; dades de PIB procedents de l'INE –Instituto Nacional de Estadística–).

	IED de les I. Balears (milions d'euros)	Percentatge IED de les I. Balears respecte PIB balear	IED a les I. Balears (milions d'euros)	Percentatge IED rebuda a les Balears respecte PIB balear	IED de les I. Balears a l'estranger respecte la IED rebuda a les I. Balears
1989	9,00	0,14	180,91	2,90	4,97
1990	11,81	0,17	152,42	2,15	7,75
1991	17,56	0,22	122,31	1,55	14,35
1992	21,44	0,25	167,66	1,94	12,79
1993	4,17	0,05	74,54	0,83	5,60
1994	29,47	0,30	151,05	1,56	19,51
1995	113,52	1,10	108,82	1,06	104,32
1996	24,63	0,22	105,45	0,96	23,35
1997	79,87	0,66	95,28	0,79	83,83
1998	170,02	1,29	202,67	1,54	83,89
1999	883,74	6,07	167,78	1,15	526,73
2000	139,09	0,86	214,74	1,33	64,77
2001	594,58	3,40	188,57	1,08	315,31
2002	327,11	1,76	135,23	0,73	241,89
2003	1.174,72	5,99	343,41	1,75	342,08
2004	73,29	0,35	128,21	0,61	57,16
2005	587,24	2,59	215,18	0,95	272,90
2006	1.100,75	4,52	119,59	0,49	920,45
2007	3.060,62	11,75	159,03	0,61	1924,59
2008	2.926,63	10,65	541,35	1,97	540,62
2009	34,34	0,13	411,69	1,56	8,34

A continuació s'intentarà analitzar conjuntament els fluxos anuals d'IED anuals de les Balears a l'estranger en base als principals països receptors i sectors d'activitat econòmica, tal com són recollides les estadístiques oficials del Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. Encara que tenim dades per països entre 1989 i 2009, l'anàlisi conjunta entre sectors i països només el podem realitzar pel període 1993-2009 (gràfic 73, taula 290, gràfic 74, taula 291). En el primer període que abraçaria entre el 1993 i el 1998, els principals països receptors dels fluxos de capitals procedents de les Illes Balears eren els Països Baixos amb 58,42 milions d'euros (13,85% del total), Mèxic amb 54,09 milions d'euros (12,83%) i Panamà amb 52,86 milions d'euros (12,54%). Se pot apreciar com dos dels principals destins de la inversió de les Balears eren places financeres peculiars pel tracta fiscalment favorable que gaudeix el capital (van Dijk et al., 2007; Hernández-Vigueras, 2008). Durant aquest període, el 93,3% dels fluxos d'IED anaven adreçats al sector hotel·ler –epígraf 55 Serveis d'Allotjament–. Si ens fixam en la destinació de la IED balear en el sector de l'allotjament, a partir de les dades del ministeri (<http://datainvex.comercio.es>), hom pot comprovar com entre el 1993 i el 1998: el principal receptor eren els Països Baixos amb 56,24 milions d'euros (28,59% de la IED en allotjament); el segon era Mèxic amb 53,77 milions d'euros (27,33%); i el tercer era Panamà, el paradís fiscal d'Amèrica Central, que rebia uns 52,86 milions d'euros (26,87%), la qual cosa representaria el 56,03% de la IED en serveis d'allotjament feta a l'estranger. Una suma que no es correspon amb les habitacions que els hotelers de les Illes tenien a Panamà, ja que en aquell període no hi tenien ni una sola habitació. Panamà sembla que funcionà com una de les principals peces de l'arquitectura financera del capital turístic transnacional balear (Buades, 2006).

Entre el 1999 i el 2006, anys de forta expansió del capitalisme financer global, és quan els fluxos d'IED sortits de les Balears superen a les entrades d'IED rebuda a les Illes. Els fluxos d'IED acumulada durant aquest període s'adrecen als països que allotgen les principals places financeres mundials. D'aquesta manera el Regne Unit rebia unes 711,11 milions d'euros (14,57% del total), els Països Baixos 543,59 milions d'euros (11,14%) i els EUA 506,7 milions d'euros (10,38%). En canvi, els dos principals països d'Amèrica Llatina amb implantació de les cadenes hoteleres balears, Mèxic i República Dominicana rebien uns 208,15 milions d'euros (4,26%) i 118,04 milions d'euros (2,42%), respectivament. Encara que en alguns d'aquests països s'efectuaren algunes operacions hoteleres com les protagonitzades pel Grup Barceló als EUA (p.ex. Barceló Crestline Corporation), no sempre es correspon la inversió amb la implantació d'establiments d'allotjament turístic en aquests països. Entre els 10 primers països receptors d'IED balear durant aquests anys es troben 3 paradisos fiscals: Virgin Islands (Britàniques) amb 82,63 milions d'euros (1,69%), Panamà amb 28,53 milions d'euros (0,58%) i Luxemburg amb 17,24 milions d'euros (0,35%). El principal sector receptor de la IED balear en aquests anys fou el dels serveis d'allotjament amb 1278,59 milions d'euros (52,39% del total). Si un observa el destí dels fluxos d'IED en el sector de serveis d'allotjament es repeteix en certa mesura el mateix patró que en el període anterior, tot destacant la importància dels Països Baixos que rebien 533,64 milions d'euros en concepte d'IED balear cap el sector de l'allotjament, magnitud que representaria el 41,74% del total en aquest sector. El segon país receptor d'IED balear en el sector de l'allotjament foren els EUA on s'adreçaren 245,66 milions d'euros procedents de les Balears, és a dir un 19,21% del total. Després d'aquests dos destins un tant peculiars però amb importants places financeres, tenim dos dels principals països en els que les cadenes hoteleres balears han deslocalitzat la seva "producció" turística: Mèxic amb 185,74 milions d'euros (14,53%) i la República Dominicana amb 113,12 milions d'euros (8,85%). Entre els 10 primers països receptors de la IED balear en serveis d'allotjament se poden destacar: França (50,55 milions d'euros), Regne Unit (42,77 milions d'euros), Panamà (28,03 milions d'euros), Cuba (17,16 milions d'euros), Marroc (12,72 milions d'euros) i Croàcia (8,39 milions d'euros).

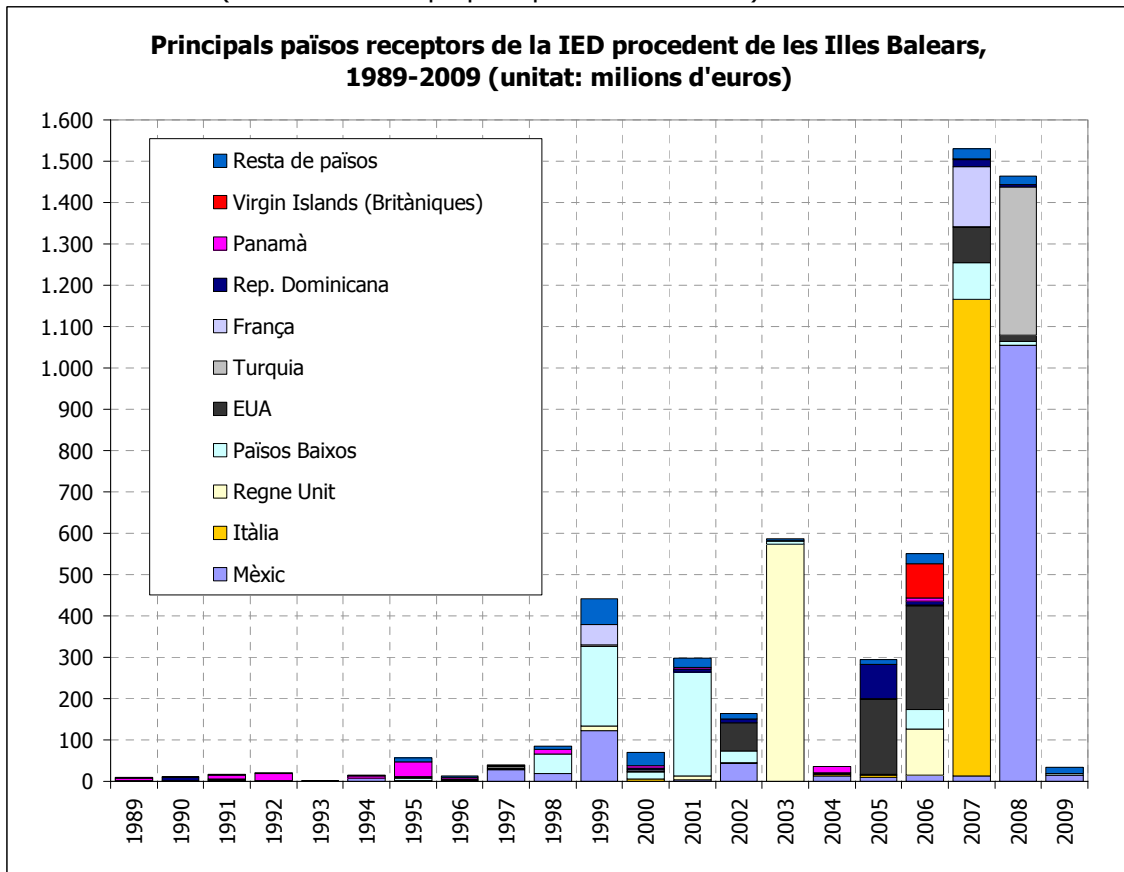
El segon sector d'activitat que rebé una major quantitat de fluxos d'IED balear entre el 1999 i el 2006 fou el del transport aeri amb 552,9 milions d'euros: 550 milions al Regne Unit i 2,99 milions a Itàlia. El tercer sector fou el de serveis de menjar i begudes amb 195,43 milions d'euros d'IED balear, el 95,95% de la qual s'adreçà als EUA. En quart lloc estan els fluxos d'IED balear del sector de la construcció amb 111,04 milions d'euros –Regne Unit (82,32 milions d'euros), Mèxic (29,22 milions d'euros), República Dominicana (4,82 milions d'euros), Costa Rica (1,41 milions d'euros) i Polònia (0,5 milions d'euros)–. En cinquè lloc, tenim el sector dels serveis financers (excloses assegurances i fons de pensió) amb uns 103,24 milions d'euros d'IED balear entre el 1999 i el 2006. Aquest epígraf recull un ample ventall de subsectors com per exemple les inversions col·lectives o les activitats de les societats holding, entre d'altres. Val la pena subratllar que els principals receptors d'aquestes inversions foren els paradisos fiscals: British Island (Britàniques) amb 82,63 milions d'euros; Luxemburg amb 14,27 milions d'euros i Guernsey amb 2,68 milions d'euros.

Entre el 2007 i el 2009, en plena crisi econòmico-financera global, es quan els fluxos d'IED balear a l'estranger són més importants. Aquests es concentren fonamentalment entre la segona meitat del 2007 i el 2008, just quan la crisi de les subprime havia començat a expandir-se. A més, s'ha d'advertir que el sector financer és el principal objectiu d'aquest fluxos de capitals balears. El 2007 es comptabilitzen uns fluxos de 1530,31 milions d'euros i el 2008 de 1463,31 milions d'euros, mentre que el 2009 la xifra disminuï fins uns 34,34 milions d'euros. Cal destacar el fet que en aquest període el principal sector objecte de les inversions estrangeres procedents de les Balears fou el de les assegurances i fons de pensions amb un total acumulat de 2537 milions d'euros. Si hom analitza el destí dels fluxos d'IED balear a l'estranger s'adona que Itàlia és el principal destí amb 1151,5 milions d'euros el 2007 que es corresponen amb el sector de les assegurances i fons de pensions i Mèxic amb uns 1083,7 milions d'euros, dels quals un 93,57% corresponien al mateix sector financer que Itàlia. En aquest mateix sector d'inversió del món de les finances s'han d'afegir 359,07 milions d'euros que s'adreçaven a Turquia, 6,87 milions d'euros a Aràbia Saudí i 6,43 milions d'euros a Algèria. El segon sector d'inversió fou el dels serveis d'allotjament amb 261,88 milions d'euros, és a dir quasi 10 vegades inferior a la primera partida. Quan s'analitzen els fluxos d'IED balear al sector d'allotjament en aquests anys s'observa com els dos primers països receptors eren els EUA amb

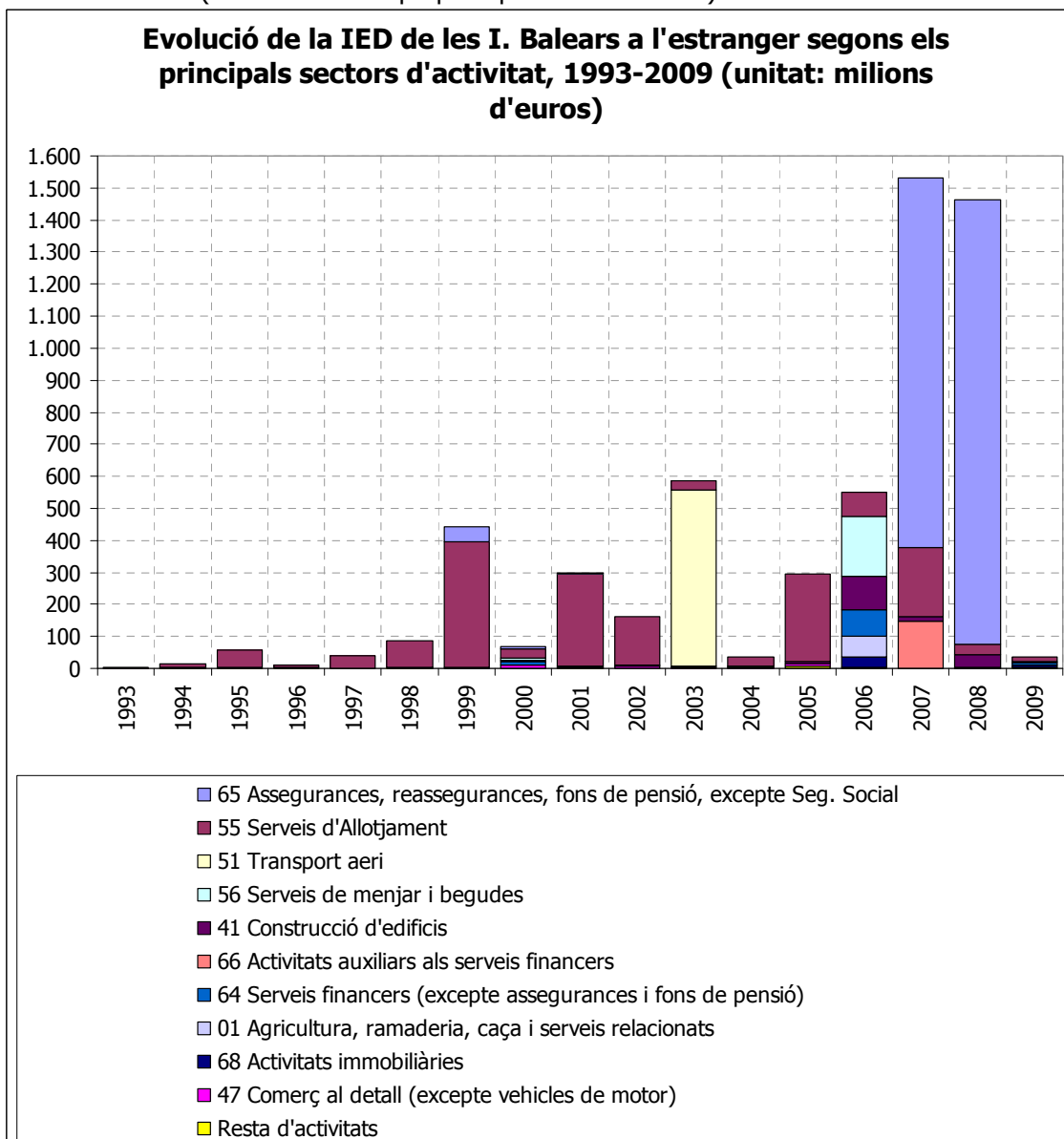
101,33 milions d'euros i els Països Baixos amb 97,85 milions d'euros. A molta distància tenim, en el mateix sector de serveis d'allotjament, els següents països: Alemanya (15,7 milions d'euros), República Dominicana (14,28 milions d'euros), Mèxic (13,1 milions d'euros), Marroc (12,05 milions d'euros) i Brasil (4,9 milions d'euros). El tercer sector al que s'han adreçat els fluxos de capitals balears per invertir a l'estranger ha estat el de les activitats auxiliars als serveis financers amb uns 145 milions d'euros; el quart sector era el de la construcció d'edificis amb 60,4 milions d'euros; i el cinquè el de les activitats immobiliàries amb 12,14 milions d'euros.

Es pot concloure que el seguiment dels fluxos d'inversió estrangera directa de les Balears a l'exterior no ens condueix exactament a la localització de les principals activitats realitzades pel capital balear, particularment la hotelera. En canvi, tal com han plantejat diversos autors, el seguiment dels fluxos de capitals solen conduir a les plataformes financeres que l'empresa transnacional en xarxa utilitza per tal d'aprofitar els privilegis que el gran capital gaudeix en temps de la globalització neoliberal. Crida l'atenció que en els moments en que semblava que els fluxos de capitals havien d'estancar-se, tot coincidint amb la irrupció de la crisi global, és quan aquests més s'intensifiquen i a més ho fan en inversions estrictament financeres i no en la que semblaria més lògica inversió en capacitat de "producció" turística, atesa la rellevància del capital hotelier transnacional amb matriu a les Illes.

Gràfic 74. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 290).

Gràfic 75 (Font: elaboració pròpia a partir de taula 291).

Taula 290. Evolució de la Inversió Estrangera Directa (IED) de les Illes Balears a l'estranger, 1989-2009 (unitat: milions d'euros) (Font: elaboració pròpia a partir de Perelló (2003) pels anys 1989-1992; i Ministerio de Industria, Turismo y Comercio –<http://datainvox.comercio.es>, maig 2010– pels anys 1993-2009).

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Mèxic	0	0	0	0	0	7,27	0,02	0,19	28,33	18,28	122,42
Itàlia	0	1,32	2,21	0	0	0,04	0	0	0	0	0,05
Regne Unit	0,14	0,03	0,77	0	0	0	1,37	0,28	0,01	0	10,80
Països Baixos	0	0,01	0,05	0	0,43	0	6,02	2,18	1,45	48,34	193,71
EUA	0,35	0	2,59	0	1,62	0,83	1,55	1,40	2,43	0	0,04
Turquia	0,37	0,28	0	0	0	0	0	0	3,27	0,27	2,53
França	0,58	0	0,55	0,84	0	0,15	1,47	0,10	1,50	0	49,80
Rep. Dominicana	1,39	7,42	0,16	0,77	0	0,14	0,06	1,91	1,90	0	0
Panamà	4,93	1,41	9,02	18,03	0	3,88	35,74	3,01	0,01	10,23	0,04
Virgin Islands (Britàniques)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Portugal	0	0,33	0	0,05	0	0	0	0	0,11	0,63	46,06
Marroc	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,02	0
Alemanya	0,01	0,01	0,29	0	0	0	0,37	0	0,66	0	0
Luxemburg	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,60
Cuba	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,49
Bèlgica	0,01	0,07	0,06	0	0	0	0	0	0	0	0
Jersey	0	0	0,40	0,22	0	0	9,87	0	0	0	0
Tunísia	1,20	0,38	1,42	0	0	0	0	0	0	2,26	0,08
Grècia	0	0	0	0,04	0	0	0	0	0,13	0,12	4,81
Croàcia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Costa Rica	0	0,33	0	0	0	0	0,01	3,15	0,01	0	0
Aràbia Saudita	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Suïssa	0	0	0	0	0	0	0	0	0,12	0,12	0,19
Algèria	0	0,05	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Brasil	0	0,10	0,03	0	0	0	0	0	0	0	0
Gàmbia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3,32	0
Argentina	0	0	0	0	0	0	0	0	0,01	0	0

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Egipte	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Xina	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Cap Verd	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Tanzània	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3,26
Hongria	0,02	0	0	0	0	2,42	0,18	0	0,01	0	0
Guernsey	0	0	0	0	0	0	0,10	0	0	0	0
Sèrbia i Montenegro	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Àustria	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,38	0
Jamaica	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Antilles Neerlandeses	0	0	0	1,50	0	0	0	0	0	0	0
Japó	0	0,02	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Suècia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Andorra	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Irlanda	0	0	0	0	0,03	0	0	0,06	0	0	0
Polònia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bulgària	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Veneçuela	0	0,06	0	0	0	0	0	0	0	0,04	0
Indonèsia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hong-kong	0	0	0	0	0	0	0	0	0,01	0	0
Uruguai	0	0	0,02	0	0	0	0	0,03	0	0	0
Dinamarca	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Illes Caiman	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Equador	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Total	9,00	11,81	17,56	21,44	2,09	14,73	56,76	12,31	39,94	85,01	441,87

Continuació taula 290.

País	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Total 1999-2009
Mèxic	0	3,04	43,8	0,48	13,38	10,32	14,73	14,04	1.055,11	14,55	1.345,95
Itàlia	4,81	1,31	0	0	2,99	4,18	0,05	1.151,50	0	0	1.168,46
Regne Unit	0,71	9,41	1,02	573,07	0,7	3,15	112,26	0	0	0	713,7
Països Baixos	17	250,99	28,27	7,27	0,26	0,07	46,02	88,25	9,07	4,29	703,69
EUA	1,11	0	68,22	2,68	1,93	180,41	252,3	86,76	14,57	0	618,81

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Turquia	0	0	0,06	0,07	0	0,77	0,01	0,06	359,07	0	366,75
França	3,81	0	0,83	0	0	0,4	0,77	145,35	0	0	206,14
Rep. Dominicana	5,32	7,47	9,25	0,18	1,43	83,79	10,61	17,8	4,72	0	154,32
Panamà	4,42	2,5	0	0	15	0	6,57	2,71	0	0,04	117,52
Virgin Islands (Britàniques)	0	0	0	0	0	0	82,63	0	0	0	82,63
Portugal	5,66	0,75	0	2,56	0	0	0	0	0	0	56,14
Marroc	0	0	0	0	0	0,14	12,72	4,55	0	7,5	24,93
Alemanya	1,48	1,3	1	0	0	0	0,42	15,7	0	0	21,25
Luxemburg	12,64	2,4	0	0	0,09	0,05	0,46	0	0,2	0	17,44
Cuba	2,39	5,31	0	0	0	0	2,98	0	0	0	17,16
Bèlgica	7,03	0	0	0	0	0	2,07	2,79	0	0,02	12,06
Jersey	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10,48
Tunísia	0	0,03	4,59	0	0	0	0	0	0	0	9,96
Grècia	0	0	2,26	0,98	0,18	0	0	0	0,06	0	8,56
Croàcia	0	8,39	0	0	0	0	0	0	0	0	8,4
Costa Rica	0	0	0	0	0	0	1,41	0,4	0,8	1,37	7,48
Aràbia Saudita	0	0	0	0	0	0	0	0	6,87	0	6,87
Suïssa	0,06	0	0,14	0,03	0	5,97	0	0	0	0	6,63
Algèria	0	0	0	0	0	0	0	0	6,45	0	6,49
Brasil	0	0	0	0	0	0	0	0,02	0	4,9	5,05
Gàmbia	1,73	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5,05
Argentina	0	0	0	0	0	0,42	1,65	0	2,04	0	4,13
Egipte	0	0	0	0	0,59	0	0	0	1,79	1,65	4,03
Xina	0	0	0	0	0	3,07	0,33	0,33	0	0	3,73
Cap Verd	0	3,53	0	0	0	0	0	0,05	0,01	0	3,59
Tanzània	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3,26
Hongria	0	0	0	0	0	0,2	0	0	0	0	2,82
Guernsey	0	0	2,68	0	0	0	0	0	0	0	2,79
Sèrbia i Montenegro	0	0	0	0	0	0	0	0	2,31	0	2,31
Àustria	0	0	0	0,04	0	0,16	0	0	0	0	1,58
Jamaica	0	0	0	0,01	0	0,38	1,16	0	0	0	1,55
Antilles Neerlandeses	0	0	0	0	0,01	0	0	0	0	0	1,51
Japó	0	0	1,42	0	0,07	0	0	0	0	0	1,51

Suècia	0,36	0,86	0	0	0,01	0	0	0	0	0	1,23
Andorra	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,01
Irlanda	0	0	0	0	0	0	0,73	0	0	0	0,82
Polònia	0	0	0	0	0	0	0,52	0	0	0	0,52
Bulgària	0	0	0	0	0	0	0,01	0	0,24	0	0,25
Veneçuela	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1
Indonèsia	0	0	0	0	0	0,08	0	0	0	0	0,08
Hong-kong	0	0	0	0	0	0,05	0	0	0	0	0,06
Uruguai	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,05
Dinamarca	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,02	0,02
Illes Caiman	0	0	0,01	0	0	0	0	0	0	0	0,01
Equador	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Total	69,54	297,29	163,55	587,36	36,64	293,62	550,38	1.530,31	1.463,32	34,34	5.738,88

Taula 292. Evolució de la Inversió Estrangera Directa (IED) de les Illes Balears a l'estranger per sector d'activitat, 1993-2009 (unitat: milions d'euros) (Font: elaboració pròpia a partir del Ministerio de Industria, Turismo y Comercio –http://datainvex.comercio.es, setembre 2010–).									
Sector	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
65 Assegurances, reassegurances, fons de pensió, excepte Seg. Social	0	0	0	0	0	0	46,05	6,66	0,75
55 Serveis d'Allotjament	2,05	12,11	53,49	8,08	38,16	82,82	393,98	31,53	289,35
51 Transport aeri	0	0	0	0	0	0	0	0	0
56 Serveis de menjar i begudes	0	0	0	0	0	0	0,02	7,89	0
41 Construcció d'edificis	0	0	0	1,22	0	0	0	0,46	0
66 Activitats auxiliars als serveis financers	0	0	0	0	0	0	0	0	0
64 Serveis financers (excepte assegurances i fons de pensió)	0	0	0	0	0	0	1,62	12,64	0
01 Agricultura, ramaderia, caça i serveis relacionats	0	0	0	0	0	0	0	0	0
68 Activitats immobiliàries	0	0	0	0	0,01	0	0	0,36	2,16
47 Comerç al detall (excepte vehicles de motor)	0	0,19	0	0,28	0	0	0	9,99	2,51
46 Comerç majorista i intermediaris comercials (excepte vehicles de motor)	0	0	1,53	0	1,56	1,38	0	0	2,40
28 Fabricació de maquinària i equipament N.C.O.P. (No Coberts a d'Altres Partides)	0	2,42	0,18	0	0	0	0	0	0
79 Activitat agències de viatge, operador turístics, reserves.	0	0,01	1,56	0,47	0,19	0,65	0,08	0	0,10
43 Activitats de construcció especialitzada	0	0	0	0	0	0	0	0	0

78 Activitats relacionades amb el treball	0	0	0	0	0	0	0	0	0
29 Fabricació de vehicles de motor, remolcs	0	0	0	1,33	0	0	0	0	0
93 Activitats esportives, recreatives i d'entreteniment	0	0	0	0,85	0	0	0	0	0
13 Indústria tèxtil	0	0	0	0	0	0	0	0	0
52 Emmagatzement i activitats annexes al transport	0	0	0	0	0,02	0	0	0	0
16 Indústria de la fusta i del suro, excepte mobles i cistelleria	0	0	0	0	0	0	0	0	0
31 Fabricació de mobles	0	0	0	0	0	0	0	0	0
70 Activitats seus centrals; activitats consultoria de gestió	0	0	0	0	0	0,06	0,04	0	0
21 Fabricació de productes farmacèutics	0,03	0	0	0,06	0	0	0	0	0
82 Activitats administratives d'oficina	0	0	0	0	0	0	0,06	0	0,02
73 Publicitat i estudis de mercat	0	0	0	0	0	0,06	0	0	0
50 Transport marítim i per vies navegables interiors	0	0	0	0	0	0	0	0	0
92 Activitats de jocs d'atzar i apostes	0	0	0	0	0	0,04	0	0	0
42 Enginyeria civil	0	0	0	0,03	0	0	0	0	0
69 Activitats jurídiques i de comptabilitat	0	0	0	0	0	0	0,02	0	0
25 Fabricació de productes metàl·lics (excepte maquinària)	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Total	2,09	14,73	56,76	12,31	39,94	85,01	441,87	69,54	297,29

Continuació taula 292

Sector	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	1993-2009
65 Assegurances, reassegurances, fons de pensió, excepte Seg. Social	0	0	0	0	0	1.151,50	1.386,30	0	2.591,27
55 Serveis d'Allotjament	154,51	31,49	30,78	271,44	75,52	215,26	34,18	12,44	1.737,19
51 Transport aeri	0	550	2,99	0	0	0	0	0	552,99
56 Serveis de menjar i begudes	0	0	0	0	187,53	0	0	0	195,44
41 Construcció d'edificis	0	0	0	7,47	103,11	17,77	40,30	2,33	172,67
66 Activitats auxiliars als serveis financers	0	0	0	0	0	145,00	0	0	145,00
64 Serveis financers (excepte assegurances i fons de pensió)	2,70	1,50	0	0,05	84,73	0	0	7,01	110,25
01 Agricultura, ramaderia, caça i serveis relacionats	0	0	0	0	64,77	0	0	0	64,77
68 Activitats immobiliàries	0	0	0	0	30,44	0	1,79	10,35	45,10
47 Comerç al detall (excepte vehicles de motor)	6,25	4,12	2,10	8,80	2,34	0	0	0	36,58

46 Comerç majorista i intermediaris comercials (excepte vehicles de motor)	0,03	0,08	0	0,21	0,22	0	0,02	0,04	7,46
28 Fabricació de maquinària i equipament N.C.O.P. (No Coberts a d'Altres Partides)	0	0	0	3,27	0	0,33	0	0	6,19
79 Activitat agències de viatge, operador turístics, reserves.	0,06	0,17	0,10	1,53	0,56	0,40	0	0	5,90
43 Activitats de construcció especialitzada	0	0,01	0,07	0	0	0,05	0,01	2,17	2,31
78 Activitats relacionades amb el treball	0	0,01	0	0,38	1,15	0	0	0	1,54
29 Fabricació de vehicles de motor, remolcs	0	0	0	0	0	0	0	0	1,33
93 Activitats esportives, recreatives i d'entreteniment	0	0	0	0	0	0	0	0	0,85
13 Indústria tèxtil	0	0	0,59	0	0	0	0	0	0,59
52 Emmagatzament i activitats annexes al transport	0	0	0	0,41	0	0	0	0	0,44
16 Indústria de la fusta i del suro, excepte mobles i cistelleria	0	0	0	0	0	0	0,43	0	0,43
31 Fabricació de mobles	0	0	0	0	0	0	0,27	0	0,27
70 Activitats seus centrals; activitats consultoria de gestió	0	0	0	0	0	0	0	0	0,11
21 Fabricació de productes farmacèutics	0	0	0	0	0	0	0	0	0,09
82 Activitats administratives d'oficina	0	0	0	0	0,01	0	0	0	0,08
73 Publicitat i estudis de mercat	0	0	0	0	0	0	0	0	0,06
50 Transport marítim i per vies navegables interiors	0	0	0	0,05	0	0	0	0	0,05
92 Activitats de jocs d'atzar i apostes	0	0	0	0	0	0	0	0	0,04
42 Enginyeria civil	0	0	0	0	0	0	0	0	0,03
69 Activitats jurídiques i de comptabilitat	0	0	0	0	0	0	0,01	0	0,03
25 Fabricació de productes metàl·lics (excepte maquinària)	0	0	0	0,01	0	0	0	0	0,01
Total	163,55	587,36	36,64	293,62	550,38	1.530,31	1.463,32	34,34	5.679,07

- La deslocalització de la "producció" turística balear en l'era de la globalització neoliberal.
- o Les "fàbriques turístiques" de les cadenes hoteleres balears a l'exterior entre la crisi global de principis dels 1990 i el relançament del capitalisme global a mitjans 1990.

En els anys 1980 les principals cadenes hoteleres de les Illes –Sol Meliá, Barceló, Riu i Doliga– iniciaren la deslocalització hotelera cap a d'altres països, amb especial atenció als de la conca caribenya. Es tracta de la primera fase de la internacionalització hotelera espanyola que segons Ramón (2002:168) aniria de 1984 a 1992 i es caracteritza pel fet que unes poques grans cadenes hoteleres espanyoles –la major part d'elles de les Balears– inicien la projecció internacional centrada en el segment de sol i platja. El 1996, quan el capitalisme espanyol havia iniciat una nova fase expansiva i es començava a parlar de globalització, hi havia 7 cadenes hoteleres amb la seu a les Balears que havien iniciat el procés d'internacionalització. Aquestes cadenes comptaven amb uns 367 establiments d'allotjament turístic, el 32,97% dels quals es trobaven a l'estranger. Sens dubte, la posició central l'ocupava la cadena dels Escarrer que després de l'adquisició de Meliá Hotels tenia hotels per diversos indrets del planeta (p.ex. Iraq, Colòmbia i Veneçuela). Encara que Escarrer, abans de l'adquisició de Meliá, ja havia aixecat establiments hotelers a Indonèsia, Mèxic i República Dominicana (Uriol, 2001; Morales i Ruíz-Collado, 2008). El 1990 la cadena Sol Meliá ja ocupava la dissetena posició mundial en quant a capacitat d'allotjament (Seguí, 1995). Sol Meliá tenia el 74,38% dels establiments turístics de les cadenes balears a l'estranger (taula 293).

La distribució de les cadenes hoteleres per ordre d'importància en quant a la deslocalització de la "producció" turística a l'estranger al 1996 era: Sol Meliá amb 90 establiments i 20684 habitacions a l'exterior, el que significaria el 44,12% dels establiments i el 41,41% de les habitacions de la cadena; Barceló amb 16 hotels a l'estranger (44,44%) i 4648 habitacions (44,58%); Riu comptava amb 8 establiments a l'exterior (13,33%) i 2882 habitacions (18,06%); Iberostar tenia 3 establiments (20%) i 1194 habitacions (23,65%); Fiesta Hotels amb 2 establiments a l'estranger (11,76%) i 1221 habitacions (15,3%); Hoteles Piñero amb 1 establiment a l'exterior (8,33%) i 940 habitacions (9,13%); i Hoteles Globales un hotel (4,55%) i 102 habitacions (2,61%).

El principal espai ocupat pel capital turístic transnacional balear fou el de **República Dominicana** on s'hi localitzaven el 1996 uns 23 hotels amb unes 9615 habitacions, la qual cosa significa el 19,01% dels establiments de les cadenes balears a l'exterior i el 30,36% de les habitacions. El 1996, les cadenes balears ja acumulaven el 23,91% de les habitacions turístiques del país (Morales i Ruíz-Collado, 2008). La zona de "producció" turística dominicana era la de la part oriental de l'illa, particularment a l'anomenada Playa Bávaro i Punta Cana, on s'hi troben les cadenes Barceló, Fiesta, Iberostar, Riu i Sol Meliá. Les dues principals cadenes a la República Dominicana eren Barceló amb 8 establiments i 2496 habitacions i Riu amb 6 establiments i 2468 habitacions. Després de l'obertura del primer hotel Barceló a la República Dominicana, el Bávaro Beach (1985) i del Bávaro Garden (1987), s'inauguraren l'Hotel Bávaro Casino (1989) i l'Aparthotel Bávaro Golf (1989). Aquests dos darrers eren de menors dimensions, 236 i 126 habitacions respectivament, però anaven acompanyats de nous productes com el joc o el golf. Aquesta evolució no es pot entendre sense la vocació del president Balaguer per tal de crear un clima empresarial proturístic⁹⁶⁶. Amb la inauguració del Bávaro Palace (1993) els Barceló tenien a la zona un complex turístic amb una capacitat d'unes 4 mil places. Una autèntica fortalesa turística en la que els turistes capturats pels Barceló pràcticament no sortiran de la zona, més que per anar a l'aeroport. Joan Buades (2009:57) exposa com en aquests casos els Barceló comptaren amb la participació de socis locals que

⁹⁶⁶ Sebastià Barceló conta que a una reunió que va mantenir amb Joaquín Balaguer va rebre carta blanca a les seves operacions turístiques. D'acord amb Morales i Ruíz-Collado (2008:30), Barceló diu que: "amb Balaguer vaig tenir el 1992 una reunió molt correcta, en la que només me va dir dues paraules claus a les tres preguntes i sol·licituds que li vaig fer: comenci demà" i continuen dient que: "en la conversació, Barceló li demana reconstruir l'hotel, reasfaltar la carretera de Bávaro a Higüey i rebaixar les taxes duaneres per construir més hotels. El president dominicà li dona el "comenci demà" a la reconstrucció de l'hotel, de la carretera i li fa una rebaixa del 10% en el moviment de mercaderies a les duanes per poder iniciar un nou projecte a Bávaro, per a que "comenci demà mateix a construir-ho". Tot això se fa sense cap document oficial, la qual cosa ocasiona més d'un mal de cap al germà de Sebastià, però tot surt bé".

aportaren entre el 15% i el 20% del capital, a excepció del Bávaro Garden que l'empresa dominicana Ron Barceló aportà el 40%. Els Barceló també adquiriren dos hotels de ciutat: Hotel Lina (1989) a Santo Domingo i el Barceló Naranjo (1994) a Higüey (Serrano, 2006; Morales i Ruíz-Collado, 2008; Buades, 2009). Aquest darrer anava acompanyat de la construcció d'un centre comercial a Higüey (Serrano, 2006). En aquesta ciutat, la més propera als complexos turístics de Bávaro, els Barceló "una vegada acabades totes les actuacions a Bávaro Beach, l'empresa va escometre la construcció d'un oratori dedicat a l'advocació de la Verge de Sant Salvador de Felanitx, que fou inaugurat pel bisbe de la diòcesi d'Higüey, província en la que es troba el complex, tot coincidint amb el desè aniversari de la seva posta en marxa" (Serrano 2006:155). Els Barceló seguien fidels a les seves conviccions religioses, tot aportant a la comunitat dominicana i als seus clients el present d'un "establiment" religiós.

El 1991, els Riu inauguraren el Riu Taino el 1991 a Punta Cana. Aquell mateix any, la presidència del grup l'assumeix Lluís Riu Güell que serà l'encarregat de la política d'internacionalització de la cadena. Cal tenir present que aquesta cadena està participada també pel Tour Operador alemany TUI, amb la qual cosa l'arribada de Riu a la República Dominicana suposava l'arribada paral·lela dels clients de TUI. En poc temps els Riu arriben a tenir 6 establiments i 2468 habitacions a la República Dominicana, la major part a la zona de Bávaro-Punta Cana. En relació a l'arribada de Riu a la República Dominicana cal destacar el fet que amb les companyies hoteleres arribava tot un seguit de companyies que complementaven la "producció" turística (p.ex. fusteries, companyies elèctriques, companyies de refrigeració, equipaments de cuina, etc)⁹⁶⁷. Així, el 1991 Sampol Ingeniería y Obras SA, a instàncies de Lluís Riu, construí una primera central elèctrica per dotar d'electricitat el complex de la cadena. En paraules de Sampol: "la zona en la que s'havia de construir la central encara era una zona de mangles, o sigui com una jungla" (Morales i Ruíz-Collado 2008:82). Aquesta seria una altra característica de la major part dels complexos turístics construïts, amb la seva construcció es transformaven completament els fràgils ecosistemes litorals, especialment manglars i sistemes dunars. Sampol, que havia constituït la filial dominicana Macao Caribe Mantenimiento, començà l'expansió al Carib de forma paral·lela a l'arribada dels hotelinents balears. Així, construeix una nova central per Riu a Puerto Plata, una per Piñero a Río San Juan, etc. Una altra constant és que no només el personal tècnic qualificat era de fora del país, sinó que bona part del material procedia de l'Estat espanyol. Així, Sampol comenta que "en els moments més àlgids de l'expansió hotelera balear i espanyola a Dominicana, fou tal la demanda de material elèctric que va haver temporades en les que arribaren a sortir 5 contenidors diaris del port de València a la República Dominicana" (Morales i Ruíz-Collado 2008:83).

Sol Meliá que havia iniciat l'expansió internacional pel Sud-est asiàtic, arribà el 1988 a la República Dominicana, just després que els Barceló, i el 1996 comptava amb 4 establiments i 1569 habitacions. Miquel Fluxà, al capdavant d'Iberostar, inaugurà el primer hotel de la República Dominicana el 1992⁹⁶⁸, el Bávaro Resort, i el 1996 tenia també Bávaro Dominicana tot sumant conjuntament unes 921 habitacions (Morales i Ruíz-Collado, 2008). Els Matutes que comptaven amb el Dominican Fiesta, iniciaren les obres del Fiesta Bávaro el 1992. Cerdà i Uli (1994:100) apunten el fet que els Barceló i els Matutes, socis en el periòdic *El Día de Baleares*, anaren als tribunals per un conflicte sobre la marca "Bávaro". Els negocis hotelers de Matutes a la República Dominicana foren objecte de polèmica quan el 1992 es va saber que l'Assemblea Paritària entre la CEE i els països ACP (Àfrica, Carib i Pacífic) que reuní a unes persones durant 5 dies es celebrà al Dominican Fiesta, tot essent Abel Matutes comissari europeu. També cal dir que Matutes va rebre ajuda financera del programa d'ajudes al desenvolupament als països ACP (Àfrica, Carib i Pacífic) recollit al Conveni de Lomé. Precisament a Lomé IV (1990-1995), quan Matutes ocupava la cartera a la comissió europea, s'incorpora de manera significativa la inversió turística, i aleshores el BEI (Banc Europeu d'Inversions) amplià el camp d'acció al finançament

⁹⁶⁷ Entre aquestes empreses hom pot destacar: Humiclíma, Estel Ingeniería y Obras, Friusa, etc. En el darrer cas, crida l'atenció que un dels bateys s'anomeni Hoyo de Friusa, en referència a l'empresa mallorquina. Originalment els bateys eren els poblats que s'aixecaven en torn a les plantacions de sucre, formats bàsicament per immigrants haitians. Actualment s'anomenen bateys els barris informals on resideixen normalment els haitians irregulars que treballen, entre d'altres, en la construcció dels establiments turístics. Alguns d'aquests bateys es troben als marges de les zones d'industrialització turística, com és el cas de l'Hoyo de Friusa que es troba a l'Avinguda Barceló (en referència a la cadena mallorquina), al costat de la zona turística de Bávaro (Tucchi, 5/08/2010).

⁹⁶⁸ El 1992 el grup de Fluxà instal·là noves oficines d'Iberoservice, el receptiu del grup, a Mèxic, Cuba i República Dominicana. El 1995 el Tour Operador del grup, Iberojet, adquirí Viajes Ecuador a Amèrica per tal de potenciar el negoci turístic a Amèrica Llatina (Gil, 2004).

d'actuacions fora de l'àmbit comunitari⁹⁶⁹. A més de Matutes, pot ser que més d'una cadena hotelera balear hagués rebut ajudes públiques per entrar en el país caribeny (Cerdà i Uli, 1994; Buades, 2006).

Finalment, cal destacar el desembarcament d'Hoteles Piñero a la República Dominicana el 1995 amb la constitució de la marca Bahía Príncipe i la inauguració del Bahía Príncipe San Juan de 810 habitacions, tot seguint la modalitat de gueto turístic segons la qual els turistes resten tancats i es comercialitza el producte sota la modalitat del tot inclòs. Val la pena destacar que Pablo Piñero havia constituït la seva cadena hotelera el 1994, tot aprofitant l'oportunitat creada amb la crisi de principis dels 1990, a resultes de la qual varen poder adquirir actius hotelers a baix preu a les Illes Balears i a les Canàries. La primera companyia turística de Piñero havia nascut el 1975, just en plena crisi, dedicada a la venda de paquets turístics destinats al turisme xàrter amb el Tour Operador Viajes Soltour, que va estendre el seu àmbit d'operacions al Carib (Tamargo, 2004). Pablo Piñero diu que "en el meu cas, jo anava protegit perquè la meva expansió se circumscribia on podia anar el majorista Soltour. En el pitjor dels casos jo tenia garantitzat el mercat espanyol i a l'hivern el suplía amb altres mercats" (Morales i Ruíz-Collado 2008:86).

El segon país amb major presència de les cadenes hoteleres era **Cuba**. El 1996 hi havia a Cuba uns 13 establiments hotelers amb unes 4453 habitacions, la qual cosa significa que el capital balear controlava prop del 16,5% de la capacitat d'allotjament turístic de l'illa. Es pot veure una gran diferència en la presència de les cadenes hoteleres a Cuba, ja que els 11 establiments de Sol Meliá contrasten amb Riu i Iberostar que tan sols tenien un establiment per hom. Cal destacar en el cas de Sol Meliá el fet que el 1990 inaugurà a Cuba l'hotel Sol Palmeras. Escarrer va mantenir unes estretes negociacions amb Fidel Castro que fructificaren en la que seria la primera associació amb capital estranger de Cuba. Així com els Barceló obriren el camí per a la penetració del capital balear a la República Dominicana, Escarrer fou l'encarregat de la penetració a Cuba (Uriol, 2001; Vicent, 17/07/1996).

El Decret-Llei 50 de 15 de febrer de 1982 pretenia reorientar la política econòmica cubana, tot inaugurant la potencial obertura als mercats i capitals estrangers que no formaven part dels països del CAME (Consell d'Ajuda Mútua Econòmica). Aquell Decret-Llei regulava la creació d'empreses mixtes entre societats cubanes i estrangeres, les quals no podien superar el 49% del capital. També cap a finals dels 1980 es constitueixen les principals empreses cubanes responsables de l'expansió turística a l'illa i que formaran part de les empreses mixtes amb les empreses estrangeres: Cubanacán de Comercio Exterior y Turismo (1987) i Grupo Gaviota SA (1988)⁹⁷⁰. La caiguda del Bloc Socialista accelerà tota una sèrie de canvis en la política econòmica cubana que, entre d'altres, reforçaren l'opció turística i l'obertura als capitals estrangers que culminaria en l'aprovació de la Llei 77, de 5 de setembre de 1994, de la inversió estrangera (Miranda, 2003; Navarro, 2011).

Escarrer arribà a Cuba de la mà de l'empresari canari Enrique Martín⁹⁷¹. Martín, president del grup inversor CIHSA (Corporación Interninsular Hispana), signà amb Cubanacán la constitució de l'empresa mixta Cubacan SA, en la que Sol Meliá participava amb un 25% del capital. La societat preveia aixecar 3 hotels –Sol Palmeras, Meliá Varadero i Meliá Las Américas– i 200 bungalows amb capacitat de 1437 habitacions i un centre comercial a Varadero. La inversió prevista era de 50 milions de dòlars i Sol Meliá havia de fer-se càrrec de la gestió dels hotels. L'empresari global Escarrer i el president revolucionari Castro inauguraren conjuntament el Sol Palmeras (607 habitacions) el 1990 i el Meliá Varadero (490 habitacions) el 1991. Al Meliá Las Américas (340 habitacions) hi participava, a més de CIHSA i Sol Meliá, la companyia minera canadense Sherrit. A més, Sol Meliá signà acords amb companyies turístiques cubanes per gestionar els hotels: Sol Club Río de Mares (232 habitacions), Sol Club Río de Luna (232 habitacions) i l'Hotel Cohiba (462 habitacions). Al mateix temps, Sol Meliá iniciava els tràmits per aixecar el Meliá La Habana (492 habitacions). En tan sols una dècada Sol Meliá es feia

⁹⁶⁹ Informació procedent d'ASIEX (Asociación Dominicana de Empresas de Inversión Extranjera): "El sector turístico dentro de los programas de financiamiento internacional" (www.asiex.org.do/pais/tur_financiamiento.htm, gener 2011).

⁹⁷⁰ Cap a mitjans dels 1990 se crearen altres empreses: Gran Caribe, especialitzada en hotels de 5 i 4 estrelles; Hoteles Horizontes, de 3 i 2 estrelles (dissolta el 2004); Habaguanex; Puerto Sol, marines i activitats nàutiques (dissolta el 2003); Islazul, turisme nacional; Cubamar, mercat juvenil internacional (Navarro, 2011).

⁹⁷¹ Sembla que el primer empresari espanyol que inicià negocis turístics a Cuba, fou el mallorquí Pedro Pueyo d'Oasis, soci de Mario Conde (Fernández i Menéndez, 16/03/2001). Castro informà en persona a Escarrer el 1992 que rompia les relacions amb Oasis de Pueyo i Conde (Uriol, 2001).

càrrec de 15 hotels i cap a finals de 2000 tenia dos hotels en fase de construcció (Vicent, 17/07/1996; Uriol, 2001).

El complex turístic de Varadero, en el que participava Sol Meliá, fou objecte de polèmica a mitjans dels 1990 quan la política nord-americana vers Cuba s'enfortí amb la promulgació de la Llei Helms-Burton (1996)⁹⁷². Els terrenys de 18,8 Ha sobre els quals s'havien construït alguns dels hotels de la cadena Sol Meliá a Varadero pertanyien, abans de la Revolució, a la família nord-americana dels multimilionaris Dupont, per la qual cosa des de la Casa Blanca s'anunciaren mesures contra la cadena hotelera d'Escarrer (Vicent, 17/07/1996).

Mentrestant, Gabriel Escarrer declarava que "operam amb les nostres inversions a tots els països, independentment del color polític, cultural o racial" (Manresa, 17/07/1996) i mantenien la seva decisió de no abandonar Cuba, altres companyies hoteleres espanyoles com Occidental abandonaren l'illa caribenya. Així mateix, Escarrer va advertir que en cas que les pressions dels EUA sobre la cadena Sol Meliá s'incrementassin, abandonaria els hotels que gestionava als EUA: Sol Miami Beach i el Sol Orlando. L'hotelier Abel Matutes, aleshores Ministre d'Afers Exteriors en el primer govern de José M. Aznar⁹⁷³, mobilitzà la diplomàcia espanyola per tal que les accions dels EUA no afectassin als interessos de les empreses espanyoles a Cuba, especialment les hoteleres i en particular Sol Meliá. Matutes s'entrevistà personalment amb el líder anticastrista Juan Mas Canosa per tal que aquest intercedís en les decisions de Washington i el president de la Comissió Europea sol·licità la suspensió dels capítols de la Llei Helms-Burton que afectaven a empreses europees. A més, des de la UE es va decidir prendre una sèrie de mesures en contra de la llei nord-americana: recurs contra l'Organització Mundial del Comerç; modificar el règim de visats d'entrada pels empresaris nord-americans amb interessos a la UE; creació d'una llista negra de les empreses que litiguin contra les europees; elaboració de lleis neutralitzadores de la Helms-Burton (Jorba, 23/05/1996; Vidal-Folch i Oppenheimer, 16/07/1996; Cembrero, 14/07/1996; Vicent, 17/07/1996). Mentre que la polèmica de la Llei Helms-Burton i els seus efectes sobre Sol Meliá omplien pàgines de premsa, i la cotització de les accions de Sol Meliá, que havia sortit feia poc a Borsa, davallava un 4,7%. Paradoxalment, l'entitat nord-americana The Chase Manhattan Bank s'havia convertit en un dels principals inversors institucionals internacionals amb el control del 10,3% de les accions de la cadena mallorquina. Les altres entitats que controlaven directa o indirectament la major part de les accions de la cadena eren: Banco Santander de Negocios (10,32%), BBV (6,37%) i BCH (4,61%) (Uriol, 2001).

El tercer país en importància pel que fa a capacitat d'allotjament de les cadenes balears era **Mèxic**. Les cadenes balears tenien 11 establiments i 3052 habitacions, el que significa un 9,09% dels establiments a l'estranger i el 9,64% de les habitacions. Aquestes pertanyien a les cadenes Sol Meliá i Barceló. Hi havia uns 5 establiments i 1542 habitacions de les cadenes balears a l'estat de Quintana Roo, concretament a les zones d'industrialització turística de Cancún, l'anomenada "Riviera Maya" –corredor Cancún-Tulum– i Cozumel. Mentre que a la costa pacífica –Los Cabos (Baja California Sur), Acapulco (Guerrero), Puerto Vallarta (Jalisco) i Ixtapa (Guerrero)– hi havia 6 establiments amb unes 1510 habitacions. Segons Alfonso Jiménez-Martínez (2009:128) els mecanismes disciplinaris imposats pels òrgans multilaterals, en motiu de la crisi mexicana de mitjans dels 1980, potenciaren el desembarcament del capital turístic internacional. Arran dels convenis entre el govern federal i l'FMI, als CPI (Centres Integralment Planejats) i entre aquests especialment Cancún, es permetia la substitució de deute públic per inversió (*swaps*). A més, a principis dels 1990 amb la nova llei d'inversions estrangeres –Ley de Inversiones Extranjeras, 27 de desembre de 1993, es regulava un nou marc per agilitzar les inversions estrangeres. L'efecte combinat de l'expansió del capitalisme financer global junt amb la nova arquitectura institucional a Mèxic resultà en un creixement constant de les inversions estrangeres al país, particularment les turístiques (Jiménez-Martínez,

⁹⁷² El 1996, Bill Clinton en plena campanya electoral i en vistes d'aconseguir el vot dels cubans exiliats, anuncià la promulgació d'una llei per castigar el règim Castrista de Cuba. Es tractava de la Llei Helms-Burton (Cuban Liberty and Democratic Solidarity Act) que havia d'entrar en vigor l'agost de 1996, segons la qual es sancionaria a les empreses que "trafiquin" amb antigues propietats estatunidenques a Cuba confiscades per la Revolució.

⁹⁷³ Mentre Matutes defensava els interessos de les empreses espanyoles a Cuba, i molt particularment les hoteleres, el govern Aznar començava a desenvolupar una política exterior respecte Cuba marcada pel progressiu bloqueig de les relacions. Una de les primeres mesures fou la suspensió de les ajudes de "cooperació" amb Cuba, una cooperació que beneficiava bàsicament a les empreses espanyoles mitjançant els diferents instruments de l'Estat com els crèdits CESCE (Companyia Espanyola d'Assegurança de Crèdit a l'Exportació) o les ajudes FAD (Fons d'Ajudes al Desenvolupament) (Vicent, 4/06/1996).

2009). La crisi financera mexicana de 1994 (Efecte Tequila) propicià l'adopció de tot un paquet de mesures que aprofundirien la via neoliberal, reforçada aquell mateix any per l'entrada en vigor del TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord). Aquell mateix any va irrompre la revolta popular de l'EZLN (Ejército Zapatista de Liberación Nacional) a Chiapas com a reacció a les lògiques neoliberals (Holloway i Peláez, 1998; Stiglitz, 2002).

Els Barceló havien entrat a Mèxic a principis dels 1980 quan llogaren el Barceló Panoramic a Acapulco i el Barceló Club Las Perlas a Cancún, just després que el 1981 es feren amb el majorista de viatges, Turavia que comptava amb una nodrida xarxa d'oficines i que operava a Amèrica Llatina (Buades, 2009). Per altra banda, cal destacar que el conegut empresari mallorquí, Pedro Pueyo, fou l'encarregat de posar Cancún en el mapamundi del capital turístic espanyol. En paraules de Pueyo: "vaig ser el primer que va posar un xàrter des d'Espanya a Cancún. No és per dir-ho, però vaig ser jo qui va posar a Cancún en el mapa d'Europa, a part de situar-ho a Espanya" (Ekaizer, 21/02/1994). El 1991 Pueyo ja tenia hotels a Cancún amb la cadena Oasis Internacional –Oasis Cancún, Oasis Cancún Playa, Oasis Puerto Aventuras i Oasis Akumal– i a més comptava amb el Tour Operador Club Amèrica amb seu a Atlanta (EUA) i la companyia aèria Aerocancún. En una entrevista, Pedro Pueyo explicava com "no solsament varem ser els pioners, sinó que animàrem a altres a venir [a Cancún]. Després del primer tracte, Fonatur [Fondo Nacional de Fomento al Turismo] ens va oferir un altre *swap* i un altre solar, però això ja sobrepassava la nostra capacitat per invertir. Així que li vaig dir a Pedro Joaquín (aleshores director de Fonatur): 'Mira, guarda-m'ho per un amic'. I vaig dur a Gabriel Escarrer per a mirar-ho. Així va ser com els Meliá entraren a Cancún" (Orea, 2004).

En el moment que esclatà el cas Banesto, a finals de 1993, sortiren a la llum les vinculacions de Pueyo amb Mario Conde i el grup Oasis i Banesto. Pueyo era un dels principals accionistes de Banesto amb el 3% del capital, una participació que havia consolidat des de que el 1990 Banesto intercanviàs aquelles accions pel 50% d'Oasis Internacional Group. El Grup Oasis fou assenyalat pel Banc d'Espanya per les opaques relacions amb el banc, segons el qual s'haurien camuflat pèrdues de Banesto i per l'enorme crèdit que l'entitat havia concedit a Oasis (uns 82 miliards de pessetes). A principis dels 1990, Banesto i el grup Oasis varen dur tot un seguit d'operacions financeres de gran complexitat i poca transparència. En un dels informes de la Comissió d'estudi sobre la intervenció del Banesto del Congrés dels Diputats es pot veure com Oasis Internacional Group, fundada el 1988, es caracteritzava per una enorme opacitat, tot destacant el fet que la matriu del grup, Kieselstein Stiftung, es trobava al paradís fiscal europeu de Lietchestein, i que en comptes de ser una societat holding, era una fundació⁹⁷⁴. Aquesta fundació a la seva vegada estava constituïda per diversos fons d'inversió, entre d'ells el de Pueyo (Ekaizer, 21/02/1994; Ekaizer, 6/05/1995; Cortes Generales, 30/09/1994).

El quart país amb major presència de les cadenes hoteleres el 1996 era **Indonèsia** amb uns 8 establiments i 2105 habitacions, la qual cosa representa el 6,61% dels establiments a l'estranger i el 6,65% de les habitacions. En aquest cas tan sols hi trobam una cadena hotelera, Sol Meliá. Sol Meliá que arribà a Bali a mitjans de la dècada dels 1980 es continuà expandint per aquell país, sota la fèrria dictadura de Suharto, i d'acord amb Seguí (1995:126) obrí el Gran Meliá Jakarta juntament amb els mateixos socis amb els que havia construït el de Bali, mitjançant la companyia PTSAI (PT Suryalaya Anindita Internacional). Des d'Indonèsia, continuà la seva expansió cap a d'altres països del Sud-est asiàtic, que era una de les regions del capitalisme global més dinàmiques del moment. El 1996 Sol Meliá tenia un hotel a Malàisia (Meliá Kuala Lumpur), un altre a Tailàndia (Meliá Hua Hin) i un a Vietnam (Meliá Hanoi).

En cinquè lloc, està **Portugal** amb 11 establiments hotelers i 1506 habitacions el 1996, un 9,09% dels establiments a l'estranger i 4,76% de les habitacions. En aquest cas tan sols tenim una cadena, es tracta de Sol Meliá. El primer hotel inaugurat en una ciutat europea fou el Meliá Confort Lisboa (1993) que fou seguit pel Meliá Confort Coimbra (1994). D'aquesta manera, Escarrer iniciava l'expansió del negoci hotelier urbà cap a les ciutats de la UE (Uriol, 2001). El juliol de 1996 Sol Meliá realitzà una *joint venture* amb la cadena portuguesa Hotti Hotels, mitjançant la qual incorporava 9 establiments més a Portugal. Així mateix, en la projecció per les ciutats europees, Sol Meliá va subscriure un acord amb una de les majors

⁹⁷⁴ El representant del Grup d'Esquerra Unida a la Comissió d'estudi sobre la intervenció del Banesto del Congrés dels Diputats, Sr. Espasa Oliver, irònicament exposà com la traducció del nom de la fundació propietària d'Oasis, Kieselstein Stiftung, significava "Fundació de la Pasta", ja que Kiese vol dir en alemany grava, però en termes col·loquials també significa "pasta" (diners) (30/09/1994:8578).

immobiliàries alemanyes, AGIB, per construir nous hotels urbans. D'aquesta manera es constituïa la marca Sol Inn, tot inaugurant el primer establiment a Munic fins tenir el 1996 9 hotels amb 1103 habitacions a **Alemanya** (Massot et al, 1997). A més d'Alemanya, Sol Meliá tenia un hotel a Brussel·les, el cor burocràtic de la UE; i la cadena de José L. Carrillo, Hoteles Globales, tenia un altre hotel a Lieja (Bèlgica).

En quant a l'expansió del capital turístic balear cap els països de l'**Europa de l'Est**, cal destacar l'entrada del grup Barceló a Praga amb l'obertura del Barceló Praha. Aquest cas ha estat apuntat per Joan Buades (2009) com una passa clau en les estratègies de difusió internacional del grup. Es tractava d'un establiment de ciutat, cosa poc habitual en els Barceló dedicats a la "producció" massiva de sol i platja. L'entrada a l'Europa de l'Est es feu amb condicions favorables pel capital, ja que els estats estaven desmantellant tot l'aparell estatal amb programes privatitzadors. En aquest cas, els Barceló realitzaren un contracte de gestió. Posteriorment, i degut les extraordinàries condicions del contracte, els Barceló es feren amb la propietat de l'establiment. La projecció cap als països centrals del capitalisme avançat s'amplià amb l'entrada de Sol Meliá i Barceló als **EUA**, cap a principis dels 1990. Les dues cadenes tenien hotels a l'estat de Florida –Miami i Orlando–, on a més hi havia presència de capital turístic balear amb les oficines de viatges obertes a Miami pels Barceló, Fluxà o Pedro Pueyo a mitjans dels anys 1980. Així mateix, hom pot assenyalar que els Barceló havien iniciat la seva entrada en el negoci hotelier nord-americà amb l'obertura del Radison Barceló Washington el 1992, és a dir lluny de les platges però prop del poder (Serrano, 2006; Buades, 2009; Grupo Iberostar, 2010).

Les cadenes balears en aquells anys varen prestar especial atenció als països d'**Amèrica Central** que es trobaven immersos en processos de profundes transformacions, després de les fortes tensions geopolítiques, amb nombroses guerres civils vinculades a les ingerències dels EUA i motivades per les profundes desigualtats socials internes⁹⁷⁵. Els 1990 foren els anys de l'establiment de l'ordre neoliberal en tota la regió, situació aprofitada pel capital turístic. L'any 1989 els Barceló arribaren a **Costa Rica** amb la intenció de produir espais turístics a imatge del que havien transformat a la República Dominicana, Bávaro. El govern costa-riqueny, presidit per Óscar Arias Sánchez, convidà als Barceló per oferir-los la possibilitat d'urbanitzar al golf de Papagayo, a la regió de Guanacaste. Arias fou dels pioners en l'impuls de les polítiques neoliberals a la regió, tot apostant per la substitució del vell model agroexportador per noves formes d'inserció en el sistema-món capitalista, en les quals el turisme hi juga un paper rellevant (Cañada, 2010; Cordero, 2011). Segons Serrano (2006:158) "el visitant [Sebastià Barceló] es va sentir defraudat en conèixer el lloc⁹⁷⁶, però decidí no desaproveitar el viatge". Els Barceló aprofitaren per fer-se amb l'estructura de formigó d'un hotel urbà a la capital procedent d'una empresa fallida i que el Banco Centroamericano havia tret a subhasta, tot quedant aquesta deserta. De manera extraordinàriament ràpida, els Barceló es feren amb aquella propietat que es convertiria en l'Hotel San José Palacio, inaugurat el 1990. Aquest era l'hotel més luxós de Costa Rica i comptava, a més, amb un centre de convencions amb capacitat per unes 1500 persones i un casino (Grimalt et al., 1995; Serrano, 2006; Buades, 2009).

Un cop instal·lats al país, i després que Arias Sánchez inauguràs el primer hotel dels Barceló, els empresaris mallorquins continuaren amb el seu pla d'expansió, però no a l'indret indicat pel govern sinó al que ells triarien. La zona seleccionada foren les platges verges i manglars de la península de Nicoya, Playa Tambor. Els Barceló varen comprar una hisenda ramadera d'unes 2350 Ha que comptava amb 9,5 km de costa, 5 dels quals eren de platja. El pla dels Barceló consistia en construir, mitjançant l'empresa Construcciones Barceló: diversos hotels; 2 camps de golf; una marina per 500 embarcacions; un aeròdrom d'uns 1000 metres de longitud; i un ferry que connectàs Puntarenas amb Paquera per transportar els clients de l'hotel (Grimalt et al., 1995). El 1991 s'iniciaren les obres de l'Hotel Playa Tambor que fou inaugurat l'octubre de 1992. Tal com exposa Buades (2009:61-69) amb l'arribada del conservador Rafael Ángel Calderón a la presidència de Costa Rica, les condicions per dur endavant les inversions

⁹⁷⁵ Es poden destacar particularment els casos de: Nicaragua amb la Dictadura dels Somoza (1936-1979) i la posterior Revolució Sandinista amb el conflicte armat que es perllongà fins el 1990; El Salvador amb conflictes armats fins la signatura dels acords de pau el 1992; i Guatemala amb el conflicte armat entre el 1960 i el 1996 (Chomsky, 1988; Chomsky, 2003).

⁹⁷⁶ Buades (2009:58) exposa que entre els motius pels quals els Barceló no s'interessaren per aquest indret es trobaven les dificultats d'accés, a més de trobar-se molt a prop de Nicaragua on el conflicte bèl·lic estava encara viu.

del grup milloraren increïblement. En el contracte administratiu pel desenvolupament de la infraestructura del projecte turístic de Playa Tambor (24/07/1991) l'administració de Costa Rica es comprometia a dur endavant importants inversions públiques que beneficiaven als Barceló (Buades, 2009).

En el cas de Playa Tambor, els Barceló trobaren una forta oposició social amb l'Asociación Ambientalista y Naturalista Cuaremarpro de Montezuma i ASCONA (Asociación Costarricense para la protección de la Naturaleza), entre d'altres. La cadena intentà expulsar els habitants de la platja veïna, Montezuma; inicià les obres sense els permisos d'obra pertinents fins al punt que la Sala Constitucional ordenà la suspensió cautelar de les obres l'abril de 1992; va escometre diverses infraccions contra la Llei de la Zona Marítima Terrestre per privatització de l'espai públic costaner i destrucció del sistema dunar⁹⁷⁷; infringí la llei d'aigües per destrucció d'un manglar, drenatge d'un pantà i instal·lació d'una planta de tractament d'aigües residuals al costat del riu Panica sense garanties sanitàries suficients; etc. A més, les denúncies fetes per les diverses organitzacions assenyalaven tracte de favor rebut pels Barceló per part del govern: per la disposició de més línies telefòniques que les comunitats veïnes –unes 1000 front a les 6 línies de les comunitats de Tambor, Cóbano i Montezuma-; per la millora amb diners públics de la carretera de Puerto Paquera a Puerto Tambor; per la construcció per part del govern de 80 habitatges destinats als treballadors de Barceló; per la concessió d'una línia marítima entre Puntarenas i Nicoya que amenaçava una de les principals fonts d'ingressos dels habitants de Paquera que consistia amb el transport marítim mitjançant petites embarcacions (Buades, 2009).

A Costa Rica, després dels Barceló, cap a mitjans anys 1990, Sol Meliá inauguraren el Meliá Playa Conchal a la costa Pacífica i aquest anà seguit de 3 nous establiments a San José. La cadena dels Escarrer també inaugurarà el Meliá Guatemala de cinc estrelles i unes 198 habitacions. Una de les operacions realitzades per les cadenes balears a destacar és la dels Barceló a **Nicaragua**, amb l'adquisició de la que havia estat la finca del dictador Anastasio Somoza, Montelimar. El govern Sandinista havia convertit el 1987 aquella residència en un complex turístic i el govern de dretes de Violeta Chamorro d'Unión Nacional Opositoria (1990-1997) la incorporà en el seu programa de privatitzacions. Buades (2009:69-72) exposa com aquella adquisició fou molt opaca. La valoració de Montelimar era d'uns 19 milions de dòlars, però els Barceló tan sols es comprometeren a pagar uns 5 milions. De fet, no pagaren la quantitat acordada de cop, sinó que quedaren pendents 1,7 milions en funció d'assolir un determinat nombre de clients. El 1993 els Barceló obriren l'hotel Montelimar (Buades, 2009; Cañada, 2010).

El conflicte del cas Montelimar es va reactivar amb el nou govern sandinista presidit per Daniel Ortega de 2007. El govern nicaragüenc reclamava als Barceló el deute d'uns 1,45 milions de dòlars amb la Cornap (Corporaciones Nacionales del Sector Público). El maig de 2008 la Procuraduria General de la República de Nicaragua sol·licità l'embargament preventiu de les instal·lacions del Barceló Montelimar. El conflicte dels Barceló amb el govern de Nicaragua arribà a l'alta diplomàcia espanyola i Daniel Ortega va interposar, front el Centre Internacional d'Arranjament de Diferències Relatives a Inversions (CIADI) del Banc Mundial, una demanda de 30 milions de dòlars contra els Barceló per un suposat incompliment del contracte de compravenda. El representant legal dels Barceló era Tomás Delaney, que fou responsable dels assumptes legals durant la presidència de Violeta Chamorro just quan el Montelimar fou privatitzat. Mentre que l'assoliment de les quotes d'ocupació acordades per efectuar els pagaments posteriors als 3 milions de dòlars desemborsats en un primer moment, havia de ser auditat per una companyia independent. Aquesta fou la coneguda consultoria Price Waterhouse, precisament l'empresa que el 2009 fitxà a Jaume Matas després que aquest deixàs el seu lloc de feina a la multinacional hotelera dels Barceló. El juny de 2009 el govern sandinista de Nicaragua i el grup Barceló arribaven a un acord segons el qual el govern retirà la demanda i es comprometia a crear amb Barceló una societat conjunta per construir un aeroport internacional a Montelimar, els costos de la pista d'aterratge del qual anirien a càrrec de Barceló. Amb aquest acord⁹⁷⁸, la construcció de l'aeroport permetrà posicionar la zona per

⁹⁷⁷ Segons Álvaro Fernández-González (1994) els Barceló distribuïren uns 1500 m³ d'arena blanca sobre la platja, ja que l'arena original era obscura.

⁹⁷⁸ L'acord (Entendimiento marco entre el Gobierno de Nicaragua y el Grupo Barceló) es pot consultar a www.turismo-responsable.org/denuncia/0907_barcelo_nicaragua.pdf (gener 2011).

futurs projectes turístico-immobiliaris, però també s'evaporava la possibilitat de passar comptes a les actuacions sovint opaques de les grans transnacionals (ATR, maig 2008; ATR, juny 2008; El Mundo/El Día de Baleares, 27/06/2008; Trucchi, 10/06/2008; Buades, 2009; ATR, juliol 2009; El Mundo/El Día de Baleares, 5/06/2009; Cañada, 2010).

A **Sudamèrica** les cadenes hoteleres balears tenien 15 establiments i 2567 habitacions, totes elles de Sol Meliá. La major part de la capacitat d'allotjament turístic de Sol Meliá en el subcontinent americà es localitzava a **Brasil**. Els Escarrer inauguraren el 1992 l'hotel Meliá Maceió (340 habitacions), al municipi de Maceió que és la capital de l'estat brasiler d'Alagoas. En molt poc temps, la cadena mallorquina va comptar amb 10 establiments i 1308 habitacions al país. Mentre que el Maceió era de tipus vacacional, la resta eren majoritàriament urbans. En aquest cas es pot destacar el fet que bona part de les inversions turístiques que es feren al país aprofitaren no només les inversions procedents del BID (Banc Interamericà de Desenvolupament), sinó que molts hotels s'aixecaren amb finançament procedents de fons d'inversió o fons de pensions, mentre que les cadenes internacionals s'encarregaven de la gestió. El primer d'ells fou el Sol Meliá Sao Paulo que fou finançat amb capitals procedents del fons d'inversió brasiler Previ (Altés, 2006; Prosérpio, 2007; Gomes, 2009). El cas brasiler es exemplar de la introducció de les polítiques neoliberals a Amèrica Llatina. Després de la dictadura de Castelo Branco (1964-1985) es varen dur tota una sèrie de reformes institucionals d'acord amb els criteris del Consens de Washington, motivades pel deute extern i crisi fiscal del país. Un dels principals artífexs de l'agenda neoliberal fou el ministre d'hisenda (1993-1994), Fernando Henrique Cardoso, que llançà el Plan Real de reformes econòmiques estructurals. Cardoso aprofundí el programa neoliberal a la seva arribada a la presidència del govern del país el 1995 quan impulsà les clàssiques mesures de reforma laboral, privatitzacions, foment de les inversions estrangeres, dolarització, així com nombrosos escàndols polític-empresarials relacionats amb favoritismes vers determinats grups empresarials (Sainz i Calcango, 1999; Sader, 1999).

Després de Brasil cal destacar els establiments de la cadena Sol Meliá a Colòmbia i Venèçuela. L'entrada de Sol Meliá a aquests dos països es feu quan la cadena va adquirir Hoteles Meliá el 1987, ja que aquesta cadena tenia l'Hotel Pereira a Colòmbia i el Meliá Caribe i el Puerto La Cruz a Venèçuela. Escarrer afegí el Meliá de Santa Fé a Bogotá que era l'única franquícia del grup a Amèrica Llatina. La cadena Sol Meliá també s'havia fet amb un establiment a la zona turística d'Uruguai, Punta del Este (Massot et al., 1997).

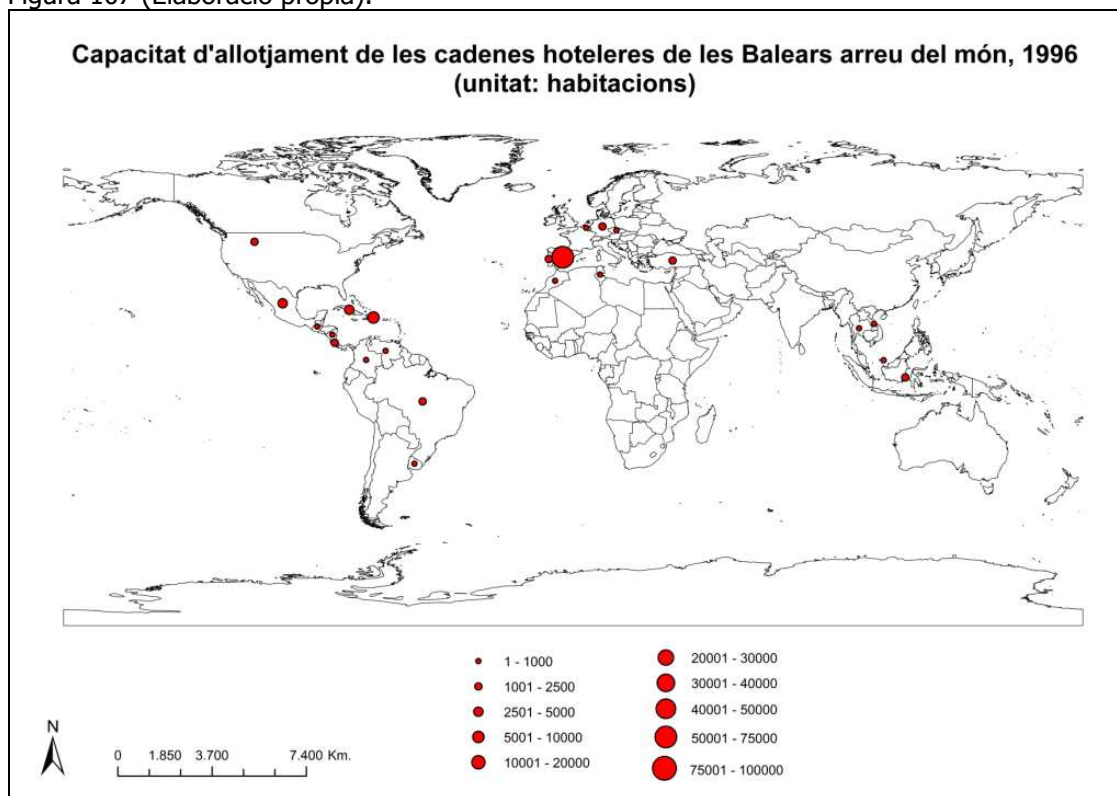
Cap a finals dels 1980 Sol Meliá va iniciar la seva expansió als països de l'est i el sud de la conca mediterrània. En primer lloc, penetrà a Turquia el 1989 i amb pocs anys arribà a comptar amb 5 establiments i 1369 habitacions, totes elles a Antalya que és una de les principals zones turístiques del país. L'aposta turísticadora de **Turquia** es remunta als temps de la Guerra Freda quan fou integrada en el conjunt de països aliats dels EUA –incorporació a l'OECE, a l'OTAN, recepció d'ajuts nord-americans, etc– i l'activitat turística era plantejada, a més de la seva dimensió crematística, com a vacuna contra el comunisme dels països veïns. Turquia va rebre un tracte preferencial en els projectes de les institucions multilaterals controlades pels EUA, com el Banc Mundial, amb un important pes dels projectes i plans turístics. Un cop superada la crisi dels 1970, Turquia va reprendre l'aposta turística, tot adoptant les noves regles del joc de la globalització neoliberal (Var, 2001; Buades, 2009b). Després d'entrar a Turquia, Sol Meliá penetrà als dos països del Magrib amb règims polítics que assegurassin les inversions internacionals: el **Marroc** de Hassan II i la **Tunísia** sota mandat autoritari de Habib Bourguiba. El clima empresarial d'aquests dos països es va consolidar a la dècada dels 1990 amb l'adopció de nous marcs regulatoris afavoridors de les inversions estrangeres, al temps que la seguretat de les inversions quedava coberta amb els règims autoritaris de Zine Ben Alí a Tunísia a partir de 1987 i Mohamed VI a Marroc des del 1999 (Barbier, 2001; Hazbun, 2008; Buades, 2009b; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010). Els 2 hotels de Sol Meliá a Tunísia es localitzaven a la zona turística del Port El Kantaoui; mentre que els 4 establiments del Marroc es trobaven a diferents indrets –Agadir, Sémmlalia, Casablanca i Taroudant–.

Taula 293. Les cadenes hoteleres Balears i la seva projecció internacional, 1996 (estimació) (Font: elaboració pròpia a partir d'Hostelmarket, 1996; Seguí, 1996; Massot et al., 1997; Hostelmarket, 1999; Uriol, 2001; Serrano, 2006).				
Cadena Hotelera	Establiments	Habitacions	Places	País
Barceló	2	656	1.312	Costa Rica
	2	601	1.202	EUA
	2	392	784	Nicaragua
	1	290	580	Mèxic
	8	2.496	4.992	Rep. Dominicana
	1	213	426	Rep. Txeca
	16	4.648	9.296	Total exterior
	8	2.900	5.800	Resta Estat espanyol
	12	2.878	5.756	I. Balears
	36	10.426	20.852	Total
	44,44	44,58	44,58	Percentatge exterior respecte total
	22,22	27,82	27,82	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	33,33	27,60	27,60	Percentatge I. Balears respecte total
Fiesta Hotels	2	1.221	2.442	Rep. Dominicana
	15	6.758	13.516	I. Balears
	17	7.979	15.958	Total
	11,76	15,30	15,30	Percentatge exterior respecte total
	88,24	84,70	84,70	Percentatge I. Balears respecte total
Hoteles Globales	1	102	204	Bèlgica
	3	687	1.374	Resta Estat espanyol
	18	3.122	6.244	I. Balears
	22	3.911	7.822	Total
	4,55	2,61	2,61	Percentatge exterior respecte total
	13,64	17,57	17,57	Percentatge resta E. espanyol respecte total
Hoteles Piñero	1	940	1.880	Rep. Dominicana
	2	180	360	Resta Estat espanyol
	9	850	1.700	I. Balears
	12	1.970	3.940	Total
	8,33	47,72	47,72	Percentatge exterior respecte total
	16,67	9,14	9,14	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	75,00	43,15	43,15	Percentatge I. Balears respecte total
Iberostar	1	273	546	Cuba
	2	921	1.842	Rep. Dominicana
	3	1.194	2.388	Total exterior
	2	517	1.034	Resta Estat espanyol
	10	3.338	6.676	I. Balears
	15	5.049	10.098	Total
	20,00	23,65	23,65	Percentatge exterior respecte total
	13,33	10,24	10,24	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	66,67	66,11	66,11	Percentatge I. Balears respecte total
Riu	1	268	536	Cuba
	1	146	292	EUA
	6	2.468	4.936	Rep. Dominicana
	8	2.882	5.764	Total exterior

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	31	7.732	15.464	Resta Estat espanyol	
	21	5.346	10.692	I. Balears	
	60	15.960	31.920	Total	
	13,33	18,06	18,06	Percentatge exterior respecte total	
	51,67	48,45	48,45	Percentatge resta E. espanyol respecte total	
	35,00	33,50	33,50	Percentatge I. Balears respecte total	
Sol Meliá	9	1.103	2.206	Alemanya	
	1	108	216	Bèlgica	
	10	1.308	2.616	Brasil	
	3	482	964	Colòmbia	
	4	846	1.692	Costa Rica	
	11	3.912	7.824	Cuba	
	2	421	842	EUA	
	1	198	396	Guatemala	
	8	2.105	4.210	Indonèsia	
	1	302	604	Malàisia	
	4	684	1.368	Marroc	
	9	2.660	5.320	Mèxic	
	11	1.506	3.012	Portugal	
	4	1.569	3.138	Rep. Dominicana	
	1	295	590	Tailàndia	
	2	731	1.462	Tunísia	
	5	1.369	2.738	Turquia	
	1	109	218	Uruguai	
	2	668	1.336	Veneçuela	
	1	308	616	Vietnam	
	90	20.684	41.368	Total exterior	
	78	18.952	37.904	Resta Estat espanyol	
	37	10.308	20.616	I. Balears	
		204	49.944	99.888	Total
		44,12	41,41	41,41	Percentatge exterior respecte total
		38,24	37,95	37,95	Percentatge resta E. espanyol respecte total
		18,14	20,64	20,64	Percentatge I. Balears respecte total
Total	121	31.671	63.342	Total exterior	
	124	30.968	61.936	Resta Estat espanyol	
	122	32.600	65.200	I. Balears	
	367	95.239	190.478	Total	
	32,97	33,25	33,25	Percentatge exterior respecte total	
	33,79	32,52	32,52	Percentatge E. espanyol respecte total	
	33,24	34,23	34,23	Percentatge I. Balears respecte total	
	7			Número de cadenes a l'estranger	

Figura 107 (Elaboració pròpia).

- Expansió de la deslocalització turística protagonitzada per les cadenes balears entre mitjans anys 1990 i el 2001.

Des de mitjans de la dècada dels 1990 es va donar una forta expansió del capitalisme global, amb fortes taxes de creixement econòmic, però també amb repetides i successives crisis financeres. L'etapa anomenada dolça de la globalització capitalista fou prou beneficiosa pel capital turístic espanyol en general i balear en particular. L'arquitectura institucional facilitava una forta reactivació del cicle financer-immobiliari espanyol, molt lligat al negoci turístic, així com el capital transnacional espanyol protagonitzava una autèntica cursa, primer a Amèrica Llatina i després a d'altres indrets del planeta, principalment la UE (Fernández-Durán, 2003; Buades, 2006; Guillén, 2006; Carpintero, 2005; Naredo, 2010; López i Rodríguez, 2010). Aquest procés es realitzava, entre d'altres coses, gràcies a una potent intervenció estatal sota la lògica neoliberal, ja fos amb el potent programa privatitzador o amb l'ajuda directa a la internacionalització empresarial (Ortega, 2007; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010).

Des del 1996 fins el 2001 el nombre de cadenes hoteleres balears a l'exterior quasi es va duplicar, tot passant de 7 a 13. Mentre que el 1996 les cadenes balears havien entrat a un total de 22 països –sense comptar l'Estat espanyol–, el 2001 ja els trobam a 41. I, el que és més important, en aquest curt període de temps passaren de tenir 120 establiments a l'exterior el 1996 (32,78% dels establiments de les cadenes), a tenir-ne 329 el 2001 (43,23%); i les habitacions manejades es multiplicaren per 2,69, tot passant de 31671 el 1996 (32,95% de les habitacions de les cadenes) a 85014 el 2001 (47,02%) (taula 293 i taula 294). Aquesta etapa coincideix, aproximadament, amb la que Ana B. Ramón (2002) defineix com la segona etapa de la internacionalització de les cadenes espanyoles en la que empreses de menors dimensions que les pioneres, segueixen a les líders en la internacionalització, tot aprofitant el nou context del capitalisme global i el marc específic espanyol amb forta projecció de les lògiques financer-immobiliàries.

La principal cadena balear el 2001 és **Sol Meliá** que comptava amb uns 154 establiments i 39066 habitacions a l'exterior, repartits entre 28 països el 2001. Aquesta cadena ja era la més important en quant a projecció internacional el 1996 i el 2001 havia incrementat el seu parc d'establiments hotelers a l'estranger en un 73,03% i les habitacions en un 88,87%.

Cal recordar que a l'estiu de 1996 la cadena Sol Meliá havia sortit a Borsa, tot havent-se desglossat anteriorment l'empresa en una branca gestora i una altra propietària. Al mateix temps, els Escarrer varen constituir als Països Baixos la societat coneguda com a MIA (Meliá Inversiones Americanas) –que en realitat era Meliá Hospitality NV–. La societat neerlandesa dels Escarrer, radicada allà per les seves avantatges financeres i fiscals, s'havia d'encarregar de les adquisicions hoteleres a Amèrica Llatina i el Carib. L'arquitectura empresarial del grup tornà a variar amb la integració de les dues branques en Sol Meliá SA. Una operació que atorgà un paper central a la cadena mallorquina i que la col·locà entre els "top ten" mundials fou l'adquisició de la cadena Tryp. Aquesta darrera era de les més importants de l'Estat espanyol i també tenia una important projecció exterior, amb 12 establiments l'any de la compra (Hostelmarket, 1/09/2000; Uriol, 2001; Martorell, 2002).

Entre les cadenes que havien iniciat la seva difusió internacional a principis dels 1990, cal destacar el fort increment del nombre d'establiments a l'estranger d'**Iberostar**, entre el 1996 i el 2001. La cadena de la família Fluxà i del Tour Operador C&N (Condor and Neckermann) –llavors Thomas Cook– passà de tenir 3 establiments a l'estranger el 1996 a comptar amb una cartera de 26 el 2001, la qual cosa significa un increment del 766,67%. Aquesta forta expansió respon als profunds canvis de la companyia cap el 1998 quan constitueixen la companyia aèria xàrter Iberworld, que tendria entre les destinacions dels seus vols els països allà on es desplaçava la seva "producció" hotelera (p.ex. República Dominicana, Mèxic, Tunísia, etc), però també els països emissors de turistes i seu dels Tour Operadors (p.ex. Alemanya, Regne Unit, etc). Un fet significatiu fou l'acord subscrit entre Iberostar i Neckermann segons el qual la cadena mallorquina es feia càrrec dels establiments hotelers que el Tour Operador tenia a Grècia, Tunísia i al mateix Estat espanyol. La cadena passà d'estar present a 2 països caribenys el 1996 a distribuir la seva flota hotelera en 7 països, tot havent ampliat el seu radi d'acció a la conca mediterrània (Hostelmarket, 1999; Gil, 2004).

La cadena de la família **Riu** també experimentà un fort increment en el nombre d'establiments a l'estranger. Aquesta cadena amplia la seva flota d'establiments a l'estranger en un 337,5%, tot passant de 8 establiments el 1996 a 35 el 2001. La cadena passà d'estar present a 3 països americans el 1996 a localitzar les seves "fàbriques turístiques" a uns 10 països el 2001, tot destacant la incorporació de destins turístics de països de l'est i sud de la Mediterrània. Una de les claus d'aquest increment fou la incorporació dels establiments d'Iberotel a països de la conca mediterrània –Bulgària, Xipre, Egipte i Tunísia– (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2000e). La cadena de la família **Barceló** també experimentà un increment notable durant aquests anys, tot passant de 16 establiments (4648 habitacions) a l'exterior el 1996 a 74 establiments (14698 habitacions) el 2001. Mentre que el 1996 estaven presents a 6 països, la major part d'ells a Amèrica Central i Carib, a més dels EUA i la República Txeca; el 2001 ja havien expandit la seva xarxa de "producció" hotelera a 14 països, tot destacant la incorporació de països asiàtics i de la ribera sud del Mediterrani. L'expansió de Barceló va estar molt vinculada a les seves polítiques d'aliances empresarials, tot destacant la seva participació en la societat Grubarges Inversión Hotelera. Aquesta societat en la que participaven Barceló, BBVA i FCC, havia de dedicar-se a la inversió hotelera, tot destacant l'atenció preferent pels EUA i Mèxic (Serrano, 2006; Buades, 2009).

Abel Matutes Juan deixà la seva carrera política en acabar el primer govern de José M. Aznar (1996-2000), durant el qual havia ocupat la cartera d'afers exteriors. En aquests anys els negocis familiars havien prosperat notòriament: venda de Banca Matutes; expansió hotelera internacional; negocis naviliers amb Balearia; etc. **Fiesta Hotels** passà de tenir 2 establiments (1221 habitacions) a l'exterior (República Dominicana) el 1996; a comptar amb 6 establiments (2253 habitacions), repartits entre la República Dominicana, Tunísia i Itàlia. La cadena de Pablo **Piñero** incorporà 2 nous establiments entre el 1996 i el 2001, tot i que tenia un bon nombre de projectes en marxa. El 2000 la cadena de la família Carrillo, **Hoteles Globales**, havia deixat d'operar quan My Travel signà un contracte de lloguer dels seus hotels amb opció de compra. El Tour Operador va passar a controlar la cadena **Siva Hoteles**, després de fer-se amb el Tour operador alemany Frosch Touristik International (FTI). El 1998 FTI, que tenia el 50% de la cadena junt amb el grup Sidetours de Bernat Quetglas, va transferir la gestió de 10 complexos turístics a República Dominicana, Gàmbia, Itàlia i Cuba a Siva Hoteles. Emperò, després de les operacions realitzades per My Travel junt amb el grup Marsans, els establiments de Siva Hoteles passaren a la cartera d'Hotetur, motiu pel qual aquesta cadena experimentà un increment notable en el seu parc d'allotjament turístic, tant a l'Estat com a l'exterior. El 2001

Hotetur tenia 12 establiments i 2439 habitacions a l'exterior, repartits entre Cuba i la República Dominicana (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2001c).

Un tret significatiu d'aquest moment és la incorporació de noves cadenes en la cursa de la deslocalització de la "producció" turística. A més d'Hotetur, hom pot destacar la cadena balear **Renthotel**. Com en el casos d'Hotetur, Iberostar o Riu, la seva projecció internacional està molt relacionada als interessos dels majoristes de viatges que participen en aquestes societats. Renthotel era la cadena hotelera creada per Jumbo Tours SA. A la seva vegada, aquesta agència de viatges amb seu a Palma i presidida per Basilio Guerra Timoner, era propietat del majorista italià Alpitour, una societat que a la seva vegada era del conglomerat italià FIAT. El 2001 aquesta cadena que tan sols tenia un establiment a les Balears, comptava amb 12 establiments i 1874 habitacions a l'estranger. El 1999 la cadena de la família Rosselló (Grup Roxa), **Blau Hotels**, adquirí el 51% de la propietat del complex dominicà Natura Park per uns 3,5 miliards de pessetes (uns 21 milions d'euros), amb la qual cosa protagonitza el salt de les petites cadenes cap a l'exterior. Posteriorment, el 2000 la cadena **Mac Hotels**, de Miquel Amengual Cifre, va comprar per 24 milions d'euros el complex turístic Mac Bávaro Grand (República Dominicana) a la cadena Allegro Resorts. El 2001 la cadena **Garden**, propietat de Miquel Ramis Puigrós, va llogar a través de la seva filial Garden Tunísia dos establiments hotelers a Tunísia. El 2000, la recent creada cadena **Viva Hotels**, de Pedro Pascual i Bartomeu Plomer, i Prinsotel, d'Antoni Montaner Ferrer, constituïren la cadena Excellence Hotels & Resorts amb l'objectiu d'obrir establiments hotelers al Carib i el 2000 ja comptaria amb el Royal Uvero Alto a la República Dominicana després de desemborsar 6 miliards de pessetes (uns 36 milions d'euros). La cadena d'Abel Matutes Tur, **Sirenis**, inaugurà el seu primer hotel a l'estranger a finals de 2000, el Sirenis Cocotal Beach a la República Dominicana. El 2001 continuà les inauguracions amb l'obertura del Sirenis Tropical Suites, ambdós propietat de la filial del grup Hotelera Sirenis Dominicana SA (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket 2000e; Hostelmarket, 2001c; Hostelmarket, 2002a).

El 2001, el país preferit per les cadenes balears seguia essent la **República Dominicana**. Aquestes passaren de controlar uns 23 establiments i 9615 habitacions el 1996, a tenir uns 49 establiments i 17465 habitacions el 2001. El capital balear controlava el 32,32% de les habitacions del país. En aquest temps, havia assumit la presidència de la República Dominicana Leonel Fernández del Partido de la Liberación Dominicana, suposadament socialdemòcrata, que formava part del Frente Popular, recolzat per Balaguer. Aleshores, la taxa d'atur era d'un 30%, el deute extern d'uns 4300 milions de dòlars, una elevada taxa de pobresa i intensa emigració. Durant el mandat de Fernández es va desplegar amplament el paquet de polítiques neoliberals. Al cap de pocs dies d'ocupar la presidència del país, Fernández anuncià un ambiciós pla de privatitzacions i reestructuracions de les empreses públiques, entre d'altres, de la CDE (Corporación Dominicana de Electricidad), el CEA (Consejo Estatal del Azúcar), CORPHOTEL (Corporación de Fomento de la Industria Hotelera) i les de la CORDE (Corporación Dominicana de Empresas Estatales). Les polítiques dutes a terme varen rebre bona resposta per part del capital internacional (p.ex. estímul de zones franques), però la bonança macroeconòmica es traduí en un procés inflacionari que lligat a les polítiques privatitzadores motivà el malestar de les classes populars amb l'esclat de motins als barris populars. Front aquesta situació, el juny de 1998, es va decidir devaluar el peso un 8,5%, per tal d'estimular les exportacions i les entrades de turistes (Isa, 2011; Portoreal i Morales, 2011)⁹⁷⁹. Un dels principals banquers dominicans declarava a la premsa mallorquina el 1999 que "els beneficis dels hotelers en el seu país eren excessius, fins el punt de que s'havien de maquillar per tal d'evitar una revolta popular. Els hotels s'amortitzaven abans d'inaugurar-se" (Togores 2/10/2001:3).

Segons l'informe del Programa de Nacions Unides pel Desenvolupament (PNUD) el "2001 començà una nova etapa per Punta Cana i la Costa Est. En efecte, recolzat per una excel·lent rendibilitat de l'Aeroport Internacional de Punta Cana, el Grupo Punta Cana va convertir el seu hotel en el primer hotel FAP de la zona (Full American Plan –que inclou solsament mitja pensió)" (Ceará-Hatton 2005:69). A més, aquell any s'aprovà la Llei 158-01 de Fomento al Desarrollo Turístico para los Polos de Escaso Desarrollo y Nuevos Polos en

⁹⁷⁹ Leonel Fernández Reyna a CIDOB (www.cidob.org/es/documentacio/biografias_lideres_politicos/america_central_y_caribe/república_dominicana/leonel_fernandez_reyna_gener_2011).

Provincias y Localidades de Gran Potencialidad y Creación del Fondo Oficial de Promoción Turística. Aquesta llei establia tot un paquet d'incentius i exempcions fiscals per tal de potenciar nous projectes turístico-immobiliaris (p.ex. exempció del 100% de l'impost sobre la renda, sobre els tributs nacionals i municipals, en els impostos d'importació, sobre l'ITBIS (Impost de Transferència i Importació de Béns i localització de Serveis) per un període de 10 anys. La nova llei també estipulava exempcions fiscals al finançament nacional i internacionals (Ceará-Hatton, 2005:69).

La cadena Barceló passà de 8 establiments (2496 habitacions) a 19 (5051 habitacions) entre el 1996 i el 2001 a la República Dominicana. Durant aquests anys en que s'havia produït el relleu generacional, la família Barceló decideix concentrar-se en el negoci hoteler, tot desprenent-se de les participacions en d'altres activitats –divisió de transports i de viatges–. A part de la internacionalització del grup, els Barceló entraren en l'accionariat del Tour Operador First Choice, la qual cosa els col·locava en Borsa, però sobretot els assegurava un volum de clients, tot convertint-se el Tour Operador en el primer client de la cadena (Serrano, 2006; Buades, 2009). Els Barceló construïren nous establiments a Bávaro (Barceló Villas Bávaro, Barceló Bávaro Village, Barceló Ocean Village) i construí el Barceló Convention Center amb capacitat per unes 5 mil persones, situat dins del complex Barceló Bávaro Beach Resort Golf, Casino & Convention Centre. Aquest complex turístic és una espècie de "comunitat tancada" (gated community) formada per 5 hotels, 15 restaurants, 18 bars, 5 camps de golf, casino, 3 discoteques i múltiples activitats esportives (Hostelmarket, 1/11/2001c).

Així mateix, els Barceló estengueren el seu abast a l'illa, tot ampliant el nombre d'establiments a d'altres indrets, especialment a Juan Dolio on ja tenien el Barceló Capella Beach. El 2001 ja tenien 6 establiments amb un total de 1778 habitacions a Juan Dolio. La principal modalitat aplicada pel capital turístic balear va ser la del tot inclòs, mitjançant la qual capturaven la pràctica totalitat de la despesa turística. Aquesta modalitat es va estendre amb noves formes de "producció" turística, tot incorporant espais d'oci i sobretot de joc que també estarà controlat pel mateix capital balear a través de les seves filials dominicanes.

La cadena Fiesta, quan Matutes encara era ministre d'Afers Exteriors, inaugurà 2 nous establiments a Bávaro (Fiesta Palace i Fiesta Beach) que completaven el complex dels Matutes a la finca de 500 Ha que havien adquirit als anys 1980, just al costat dels altres hotelers balears. Iberostar inaugurà 2 nous hotels, l'Iberostar Punta Cana (Punta Cana) i l'Iberostar Costa Dorada (Puerto Plata); mentre que Riu i Sol Meliá inauguraren un hotel per hom, el Riu Palace Macao i el Meliá Caribe, ambdós a Punta Cana. Val la pena destacar el fet que els Escarrer inauguren una nova fase d'aprofundiment del negoci turístic, tot ampliant-ho a la

dimensió immobiliària. Juntament amb la construcció del Meliá Caribe es va engegar el projecte Palma Real Villas Golf & Country Club. Aquest complex turístico-immobiliari, promogut per Sol Meliá i el soci local Remax Metropolitana, pretenia engegar, a partir d'una inversió d'uns 35 miliards de pessetes (210 milions d'euros), un megacomplex turístico-immobiliari en una àrea d'uns 3 km² on construir a més de diversos hotels, un camp de golf de 27 forats, un centre comercial, un casino, un club d'equitació, múltiples piscines i spas, etc. Emperò el seu producte estrella, especialment quan es configura la potent bombolla financero-immobiliària mundial, fou el dels habitatges de luxe⁹⁸⁰ (i solars) en un indret fortificat, però paradisiac segons la propaganda del grup (Hostelmarket, 1/02/1999d).

Figura 106. Palma Real Villas Golf & Country Club, Sol Meliá

⁹⁸⁰ Els apartaments es venen entre 175 mil i 400 mil dòlars i les cases entre 450 mil dòlars i 1,5 milions de dòlars (www.gopuntacanarealestate.com/Cocotal_Golf/page_2014998.html, gener 2011).

Hotetur, la cadena del grup Marsans, entrà a la República Dominicana quan va llogar el Villas Doradas (Playa Dorada) el 1998 i posteriorment llogà el Dorado Club Resort. Playa Dorada es troba al nord del país, a la regió de Puerto Plata, on es construí l'aeroport internacional Gregorio Luperón el 1971 i que fou ampliat entre el 1992 i el 1994. El 2000 la cadena de Díaz Ferrán i Pascual llogaren el complex Boca Chica Beach Resort (Boca Chica), just al costat de l'Aeroport de Las Américas (Santo Domingo). Aquesta cadena també tenia assegurada la clientela ja que comptava amb les diferents divisions del conglomerat empresarial Marsans (agències de viatges, majoristes, companyies aèries, etc). Val la pena destacar que la companyia aèria del grup, Air Comet, incorporà entre els seus destins la República Dominicana, a més d'altres destinacions turístiques americanes. Emperò Hotetur també gaudia dels beneficis de la participació del Tour Operador My Travel i també del fet que Pascual i Díaz Ferrán eren copropietaris de la companyia aèria Spanair que també realitzava vols transoceànics (Hostelmarket, 1/11/1998b; Hostelmarket, 1/04/2000b).

A finals de 2000, Abel Matutes Tur de la cadena Sirenis Hotels va obrir el seu primer resort a la República Dominicana, el Sirenis Cocotal Beach Resort. Matutes adquirí 70 Ha a la Playa de Macao en la que construí 2 complexos turístics amb una inversió conjunta d'uns 9 miliards de pessetes (54 milions d'euros). El complex turístic sota la modalitat del tot inclòs, a més dels 2 hotels, comprenia la construcció de diversos restaurants, sales de festa, piscines, etc. Tot això en una zona que es publicitava com una platja verge. L'explotació de l'hotel i propietat presenta la complexitat característica de l'empresa transnacional en xarxa. Així, la propietat del complex aniria a càrrec de la filial dominicana del grup, Promociones e Inversiones Geranio SA, la gestió a càrrec de la filial Hotelera Sirenis Dominicana SA i la gestió a càrrec de Sirenis Service (Hostelmarket, 1/01/2001).

Cap a finals dels anys 1990 i principis del 2000 hi ha petites cadenes de les Balears que entren a la República Dominicana, totes elles sota la modalitat del tot inclòs tal com feien les grans cadenes balears. El 1999 Blau Hotels de la família Rosselló es va fer amb el complex Natura Park i Mac Hotels de Miquel Amengual Cifre va adquirir per uns 4,8 miliards de pessetes (28,8 milions d'euros) el complex Bávaro Grand que fins aleshores era propietat de la cadena Allegro Resorts (Hostelmarket, 1/07/2000a). El 2000 les cadenes mallorquines Viva Hotels i Prinsotel constituïren a la República Dominicana l'empresa Inversiones El Laurel SA, sota la marca Excellence Hotels & Resorts, amb un primer projecte al país a la Playa Mocal (Santo Domingo), Royal Uvero Alto, pressupostat en uns 6 miliards de pessetes (36 milions d'euros) (Hostelmarket, 1/02/1999d). Pascual, Plomer i Montaner tenien previst desembarcar, amb la companyia dominicana, a la resta de països de la conca caribenya des de la República Dominicana. Finalment, Renthotel, la cadena d'Alpitour, també havia penetrat a la República Dominicana amb l'Aligio Beach Resort (Samaná) (Hostelmarket, 1/10/2000).

Per altra banda, cal destacar que el grup Globalia, presidit per Juan José Hidalgo i amb seu a Mallorca, va constituir la cadena Globalia Hotels & Resorts el 1998 i obria just després l'Orotava Palace (Tenerife), el Palace de Muro (Mallorca) i el Botel Alcudiamar (Mallorca). El grup empresarial de la família Hidalgo comptava amb una nodrida xarxa empresarial que cobria la pràctica totalitat dels àmbits relacionats amb la "producció" turística, des del transport a l'allotjament. S'ha de destacar el fet que Hidalgo, a mitjans dels 1990, inicià una forta campanya de mercantilització dels espais turístics caribenys a través de les seva companyia de viatges Viajes Halcón, amb la campanya "Curro se va al Caribe". S'ha de tenir present que aleshores Viajes Barceló tenia un 5% de Globalia i First Choice, el soci dels Barceló, també tenia unes participacions del 19% de Globalia el 2001 (Medrano, 2004). El 2000 Hidalgo va adquirir uns terrenys de 28 Ha a Bayahíbe (República Dominicana) on volia construir un complex turístic d'uns 17 miliards de pessetes (102 milions d'euros). Aquesta localització responia al fet que al seu costat s'estava aixecant l'aeroport privat de La Romana preparat per rebre vols internacionals (Hostelmarket, 1/10/2000c).

El segon país amb major presència de les cadenes balears el 2001 era **Tunísia**. La dictadura de Ben Alí, acceptada pels poders internacionals a canvi de seguretat, apostà decididament per l'explotació turística de les seves costes. Una explotació que sempre estava vinculada a l'intercanvi de favors que el capital havia de fer amb la família presidencial. Les cadenes hoteleres balears passaren de tenir 2 establiments i 731 habitacions a comptar amb uns 36 establiments i 11204 habitacions el 2001. Una de les claus explicatives d'aquesta expansió al país magrebí deriva del fet que les cadenes mallorquines integren establiments dels seus socis o bé resultants de les operacions d'absorcions d'empreses. El 1997, la cadena

presidida per Miquel Fluxà, Iberostar, incorporà els establiments de la cadena Paradise, filial de C&N, que a la seva vegada era l'accionista de Fluxà a la cadena Iberostar. El 1999 Iberostar integrà 3 nous establiments a Tunísia mitjançant contractes de gestió fins arribar als 7 hotels i 2955 habitacions (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 1/01/1999c). Així, la cadena Riu va integrar el 1999 els 7 establiments d'Iberotel, cadena propietat de TUI, i al cap d'uns mesos es va fer, mitjançant contractes de gestió, amb els establiments Meari Hammamet i el Residence Mehari Tabarka. El 2001 Riu ja tenia 9 establiments i 2046 habitacions a Tunísia (Hostelmarket, 1/06/1999; Hostelmarket, 1/11/1999).

Els Escarrer tenien 2 establiments (731 habitacions) el 1996 i el 2001 ja comptaven amb 15 hotels i 4710 habitacions, un increment que respon a l'acord que subscripiren amb la cadena tunisiana El Mouradi Hotels. Sol Meliá constituí l'aliança Gestion Hoteliere Tunisienne amb El Mouradi Hotels el 1996. A part de la continuada expansió de Sol Meliá, cal tenir present que quan es va adquirir la cadena Tryp, aquesta darrera tenia 8 hotels a Tunísia explotats en règim de lloguer. El mateix any que Sol Meliá va adquirir Tryp, va afegir 3 nous hotels a Tunísia (Hostelmarket, 1/09/2000; Sol Meliá, 2000). La cadena de Matutes signà un contracte de gestió per fer-se càrrec de l'hotel recent construït Fiesta Safa (Hammamet), el qual comptava també amb un centre comercial (Hostelmarket, 1/03/1999d). A més de les grans cadenes, n'hi ha d'altres mitjanes i petites que també entraren al país africà. Així, Renthotel d'Alpitour comptava amb 2 establiments i 525 habitacions i la cadena Garden, a través de la filial Garden Tunísia, va llogar el 2001 2 establiments amb un total de 668 habitacions. Les principals zones d'explotació turística amb presència de les cadenes balears eren: El Kataoui, on es construï el centre turístic Port El Kantaoui el 1979, on tenien 8 establiments (2856 habitacions); l'illa de Djerba amb 7 establiments (2374 habitacions); Hammamet amb 6 establiments (1230 habitacions); Monastir amb 3 establiments (1682 habitacions); i Mahdia (1191 habitacions).

A més de Tunísia, les cadenes balears eren presents a d'altres països del món àrab, però amb una presència molt menor que a Tunísia. A **Turquia**, a més dels 5 establiments que ja tenia la cadena Sol Meliá a Antalya el 1996, s'han d'afegir els de la cadena Barceló i Iberostar. El 1999 Barceló llogà 6 establiments hotelers (Club Yalikavak, Samdan, Ora Village, Bantur Naz, Pedasa Gardens i Rexene) situats a la costa mediterrània en diferents nuclis propers a la ciutat turística de Bodrum. Emperò, el 2001 havia reduït la seva cartera a 3 establiments – Ora Village, Club Yalikavak i Rexene) amb unes 442 habitacions. A Turquia també hi trobam Iberostar que comptava amb l'Iberostar Paradise Side Beach (285 habitacions) a Manyat i a finals del 2001 anuncià la incorporació de 2 nous hotels (Iberostar Grand Azur de 278 habitacions i l'Iberostar Club Alantur de 354 habitacions) (Hostelmarket, 1/09/2001a). Sol Meliá incorporà el Meliá Riviera a **Beirut** i el Meliá Pharaoh a **Egipte**, a la zona turística del Mar Roig d'Hurghada. Per altra banda, Riu Hotels després incorporà el Sharm El Sheik al Mar Roig egipci, procedent dels establiments d'Iberotel que s'havien incorporat a la cadena mallorquina de la mà del seu soci alemany TUI. Finalment, al **Marroc** trobam els 4 mateixos establiments que Sol Meliá hi tenia el 1996, sense que hi hagués durant aquest període cap nova incorporació per part d'aquesta cadena, ni tampoc cap altra cadena balear que penetràs en el país.

En tercer lloc, destaca el rellevant paper que assolirà **Mèxic** en el procés d'internacionalització del capital balear. El 1996 tan sols hi havia 2 cadenes, Barceló i Sol Meliá, que tenien uns 11 establiments i 3052 habitacions; mentre que el 2001 s'hi afegixen Hoteles Piñero, Iberostar, Riu i Renthotel, tot assolint els 29 establiments i 10644 habitacions. El 2001 hi ha un clar predomini de l'aposta balear pel litoral caribeny amb la "producció" de l'espai turístic de Quintana Roo, especialment a Cancún i la "Riviera Maya" (corredor Cancún-Tulum). Les cadenes balears tenien el 2001 el 26,84% de les habitacions de la Riviera Maya i el 8% de Cancún. Cal advertir que la Riviera Maya –Puerto Morelos, Playa del Carmen, Akumal, Aventuras, Chemuyil i Tulum– es va desplegar fonamentalment a partir de la dècada dels 1990. La "producció" turística d'aquest espai s'articulà en torn a l'eix de l'autopista federal 307 que connectava Cancún amb Tulum. El govern mexicà oferí aquesta porció de la península de Yucatán a la "producció" turística amb el PROEUT (Programa Regional de Ordenamiento Ecológico, Urbano y Turístico del Corredor Cancún-Tulum) de 1989, que es completà amb l'elaboració del Ordenamiento Ecológico para el desarrollo turístico de la Región denominada Corredor Cancún-Tulum (POE), tot invocant la conciliació entre l'activitat turística i l'entorn natural. El PROEUT fou fortament contestat per grups ecologistes ja que va modificar certes àrees per tal d'incloure noves zones turístiques i diversos megaprojectes (p.ex. Ciudad Nizuc,

Punta Maroma i Mayalumm), mentre que eliminava parcs naturals i àrees destinades a usos agropecuaris. El POE es va anar actualitzant a mesura que les pressions turístico-immobiliàries creixien fins que finalment el 2001, s'havien eliminat més espais naturals protegits i traves a la construcció turístico-immobiliària amb l'augment de les densitats turístiques. Així doncs, es va passar d'unes 3950 habitacions a la Riviera Maya el 1989 a 18731 el 2001 (Torres i Momsem, 2005; Jiménez-Martínez, 2009; Dachary, 2008; García-Zamora, 2010).

La cadena balear amb major nombre d'establiments i habitacions a Mèxic el 2001 era Sol Meliá. No obstant això, aquesta només va incorporar el Meliá México Reforma (489 habitacions) a Mèxic DF, respecte dels establiments que tenia el 1996. Tanmateix, la cadena Sol Meliá protagonitzà un important conflicte socioecològic que transcendí internacionalment. Es tracta del projecte de construir resorts turístics a Xcacel al corredor Cancún-Tulum, un espai d'alt valor ecològic, sobretot per ser un espai de desovament de tortugues marines (*Caretta caretta* i *Cheloniemydas*). Sol Meliá adquirí 45 Ha per uns 2,5 milions de dòlars el 1997, on pretenia aixecar diversos complexos, amb una capacitat d'unes 1500 habitacions⁹⁸¹. Els empresaris mallorquins i els polítics mexicans no esperaven una reacció social com la que hi va haver. De fet, els primers en denunciar-ho foren els del Grupo Ecologista del Mayab (GEMA) que reclamaren des del 1994 la protecció de la zona, protecció que fou denegada per l'INE (Instituto Nacional de Ecología). El polític i empresari hotelier Juan Ignacio García Zaldivea⁹⁸² defensà clarament el projecte turístic, tot denunciant que eren els indígenes els responsables de la destrucció de la zona pronunciant la frase "Mayita mata tortuga". A les protestes ecologistes se sumaren els indígenes que cridaven en resposta a García Zaldivea, "Dinero mata Caribe". Emperò el que canvià el rumb del conflicte fou el fet que Greenpeace⁹⁸³ denunciàs el projecte turístic i la protesta assolís una dimensió global. El 2000 Sol Meliá decidí posposar indefinidament el projecte per tal d'evitar un major deteriorament de la seva imatge i el 2001 la SEMANAT (Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales) revocà el permís de construir a la zona (Petrich, 24/04/1998; Petrich, 25/11/1998; Zuñiga, 11/08/2001).

La segona cadena amb major nombre d'establiments a Mèxic el 2001 era Barceló. Si bé el 1996 comptaven amb 2 hotels a Mèxic, un a Cancún i l'altre a Acapulco; el 2001 tenien 6 establiments que sumaven unes 2092 habitacions. L'ampliació de la flota hotelera dels Barceló a Mèxic es feu a través de Grubarges que tenia previst destinar 170 milions d'euros als projectes turístics mexicans. Així, el 2000 Grubarges va adquirir a la cadena Sheraton un hotel a Ixtapa (331 habitacions) i Huatulco (347 habitacions). Precisament, aquests dos establiments es trobaven en dos dels CIP (Centro Íntegramente Planeados) promoguts pel FONATUR a partir de 1974, amb el recolzament del BID (Banco Interamericano de Desarrollo). Així mateix, Grubarges va construir un resort turístic a la "Riviera Maya", el Barceló Maya amb 2 hotels (Maya Beach i Maya Garden) i unes 1020 habitacions. Aquests s'aixecaren al tros de selva tropical amb una franja costanera de 2 km que el grup adquirí el 1997 a l'entitat financera espanyola Banesto. Cal recordar que Banesto havia entrat a Mèxic a través de la filial Oasis Internacional dirigida per Pedro Pueyo. Els Barceló comptaven amb més terrenys, just al costat del Barceló Maya, per aixecar 2400 habitacions més (Hostelmarket, 1/11/1998a; Hostelmarket, 1/01/2000b; Buades, 2009).

Després de Sol Meliá i els Barceló que ja eren a Mèxic el 1996, entraren les cadenes balears Iberostar, Hoteles Piñero amb la marca Bahía Príncipe, Riu i Renthotel. Iberostar entrà a Mèxic el 2000 amb la gestió de 2 hotels a Playa del Carmen i amb unes 700 habitacions, propietat de la família Fluxà. Aleshores Iberostar inicià un megaprojecte turístic a la Riviera Maya pressupostat en uns 40 miliards de pessetes (24 milions d'euros), en que es preveia aixecar 2500 habitacions. El 1999 afegiren un nou establiment a Cozumel i el 2000 dos nous establiments a Playa del Carmen (Paraíso Beach i Paraíso del Carmen). Cap a finals dels 1990 la cadena Riu també entrà a Mèxic, primer a Cancún amb el Club Hotel Riu Tequila (568 habitacions) i després amb la construcció dels resorts a Playa del Carmen: Riu Palace Caribe,

⁹⁸¹ Veure: www.seaturtle.org/xcacel/; www.turtles.org/xcacel.htm (gener 2011).

⁹⁸² Juan Ignacio García Zaldivea (Partido de la Revolución Democrática) fou el president municipal de Benito Juárez del que Cancún és la capçalera (2002-2005). El 2005 la policia judicial el va detenir per apropiació indeguda d'uns 97 milions de pesos. Després d'un any d'estar a la presó García Zaldivea sortí de la presó després de pagar una fiança de 70 milions de pesos i amb inhabilitació de 20 anys per qualsevol funció pública (Chetumal, 14/03/2005; Noticaribe, 24/12/2006).

⁹⁸³ Greenpeace denuncià que l'advocat de Sol Meliá intentà subornar el president municipal de Solidaridad (Calvillo, 19/11/2000).

Riu Playacar i Riu Yucatán (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2000e; Hostelmarket, 2001c). Es pot subratllar que el Riu Playacar es comercialitzava sota el règim de temps compartit, és a dir una de les fórmules financero-immobiliàries que adquirirà gran rellevància al Carib i amb capitals procedents, fonamentalment, dels EUA (Hostelmarket, 1/10/2000d; CEPAL, 2009; Jiménez i Sosa, 2011). Una altra cadena que desembarcà a Mèxic fou la de Pablo Piñero que inaugurà el Bahía Príncipe Tulum (810 habitacions) el 1999 i el Bahía Príncipe Akumal a la zona d'Akumal –que significa en llengua maia, lloc de tortugues–, un espai d'alt valor ecològic del corredor Cancún-Tulum (Hostelmarket, 1/07/1999c). Cap gran empresari balear volia perdre l'oportunitat de negoci que hi havia a la "Riviera Maya" i per tant Abel Matutes Juan va adquirir uns terrenys per aixecar 4 complexos turístics amb una inversió de 14 miliards de pessetes (84 milions d'euros), els quals s'anirien inaugurant de forma escalonada a partir del 2002 (Hostelmarket, 2001c).

Des de Mèxic es va difondre el negoci turístic a la resta de costes d'**Amèrica Central**, ja en plena època triomfal del neoliberalisme. El projecte turístic centreamericà rebé un fort impuls des de la Declaració de Montelimar, signada durant la XVIII Reunió de Presidents Centreamericans, de 9 de maig de 1996. Una reunió que va tenir lloc a l'hotel Barceló Montelimar (Nicaragua) i en el que s'acordà impulsar la promoció turística intraregional, comercialització de paquets turístics, adaptació de la legislació al negoci turístic (p.ex. incentius a la inversió estrangera) i l'impuls dels aparells de la governança neoliberal amb forta implicació del capital privat (Gómez, 2008; Cañada, 2010). El país en el que s'experimenta el major increment de la capacitat d'allotjament turístic en mans de les cadenes balears fou **Costa Rica**, on es va duplicar el nombre d'establiments. El 2001 hi havia 12 establiments (1931 habitacions) de cadenes balears, front els 6 (1502 habitacions) del 1996. Encara que trobam les mateixes cadenes que hi havia el 1996, Sol Meliá no afegí cap establiment, mentre que Barceló afegí 6 nous hotels. A la capital, San José, tenia 3 nous establiments (Amón Park Plaza, Rincón del Valle, Parque del Lago), que se sumaven al Barceló San José Palace; mentre que a la costa pacífica afegiren el Barceló Amapola (Jaco de Jarabito), Barceló Los Delfines (Playa Tambor) i Barceló Playa Langosta (Tamarindo) (Hostelmarket, 2001c).

Durant la segona meitat dels 1990 i principis de segle XXI, les cadenes balears penetren en nous països centreamericans. Els Barceló, un any abans dels acords de pau de **Guatemala** de 1996, varen subscriure un acord de gestió de l'hotel Barceló del Lago just a la vorera del llac d'Atitlán. El 2000, Sol Meliá i el grup Barceló també entraren al paradís fiscal centreamericà, Panamà, on tenien algunes filials dels seus grups. En aquest país inauguraren el Meliá Panamà Canal (287 habitacions), tal com deia el mateix grup, l'hotel estava "ubicat en un entorn natural de luxe, disposa d'una ampla oferta esportiva, professional i ecològica al màxim nivell" (Sol Meliá 2000:32); mentre que els Barceló es feren amb un petit hotel, el Dos Ríos (19 habitacions). Els Barceló intentaren expandir el negoci turístic a **El Salvador**. El 2000 es varen associar amb la cadena salvadorenca Siesta per tal de fer-se amb la gestió del Siesta Hotel & Casino, construït els anys 1980, que comptava amb un centre de negocis i salons per convencions, però a més es trobava al bell mig dels principals centres comercials del país. El contracte de gestió signat entre el grup Barceló i el Siesta es va rescindir el desembre de 2001 (Buades, 2009). Finalment, a **Nicaragua** els Barceló seguien amb el ja citat Barceló Montelimar.

El quart país amb major nombre de places turístiques controlades per les cadenes balears fou **Cuba**. Cap a mitjans dels 1990 el Ministeri de Turisme cubà va prioritzar l'aprofundiment de la via turística. Així, s'aprovaren la Política de Desarrollo de la Actividad Turística en Cuba, l'Estrategia de Desarrollo del Turismo i la Regionalización Turística. Fruit d'aquests paquets de mesures, entre d'altres, es pot destacar la definició de 16 regions turístiques: La Havana, Varadero, Jardines del Rey, Nord de Camagüey, Nord d'Holguín, Santiago de Cuba, Costa Sud Central, Los Canarreos, Viñales-San Diego de los Baños, Península de Zapata, Baracoa, Nord de Villa Clara, Granma i Península de Guanahacabibes (Navarro, 2011). S'ha de tenir present que la política turística cubana anà vinculada a una nova política monetària amb la introducció del sistema de canvi dual a l'agost de 1993, que donà lloc al que es va definir com la dolarització de l'economia cubana –substitució parcial del peso pel dòlar EUA– que es va estendre fins el 2004, una mesura que s'ha d'emmarcar amb l'aparició de l'euro en el sistema monetari internacional (Ritter, 2003).

Les cadenes balears passaren de controlar 13 establiments i 4453 habitacions el 1996 a Cuba, a gestionar uns 33 establiments i 10428 habitacions el 2001. D'aquesta manera, les 4

cadena balears que operaven a Cuba –Sol Meliá, Hotetur, Iberostar i Riu–, tenien prop del 20,64% de la capacitat d'allotjament turístic de Cuba. Les principals zones en les que les cadenes balears s'havien posicionat eren Varadero on tenien unes 5470 habitacions, la qual cosa representa el 40,55% de les habitacions de la zona; i La Havana on comptaven amb unes 1589 habitacions, 13,2% de les habitacions de la zona. La principal cadena espanyola a Cuba el 2001 era Sol Meliá que comptava amb 20 establiments (7675 habitacions), una quantitat que quasi duplica la de 1996. Aquest important increment de la presència de Sol Meliá a Cuba s'explica amb bona mesura per l'absorció de la cadena Tryp el 2000. La major part dels establiments de la cadena es localitzaven a Varadero (7 establiments i 3058 habitacions), l'Havana (3 establiments i 1445 habitacions), Cayo Coco (2 establiments i 1017 habitacions), Ciego de Ávila (3 establiments i 791 habitacions), Bahía Naranjo (2 establiments i 464 habitacions), Santiago de Cuba (1 establiment i 302 habitacions), Cayo Largo (1 establiment i 304 habitacions) i Holguín (1 establiment i 294 habitacions).

El 1998 la cadena Hotetur, integrada en el grup Marsans, va llogar el Copey Resort (178 habitacions). Resultava ser la primera vegada que una cadena estrangera operava directament un hotel en règim de lloguer. Al cap d'uns mesos signà contractes de gestió amb la cadena cubana Horizontes Hoteles per fer-se amb els establiments: Tropicoco Beach Club (188 habitacions), Sotavento (107 habitacions), Acuazul (78 habitacions), Varazul (60 habitacions). Posteriorment, Hotetur es va associar al 50% amb la cubana Horizontes Hoteles per tal d'aixecar un nou hotel pressupostat en uns 3,8 miliards de pessetes (22,8 milions d'euros). A més dels contractes duts a terme per Hotetur, s'ha de tenir en compte que quan My Travel entrà a l'accionariat d'Hotetur, transferí els hotels de la cadena Siva Hotels a Hotetur, entre d'ells els que tenien a Cuba. El 2001 aquesta cadena ja tenia 9 hotels i 1563 habitacions a Cuba, 6 dels quals es trobaven a Varadero (Hostelmarket, 1/11/1998b; Hostelmarket, 1/03/1999e). Riu i Iberostar que el 1996 comptaven amb un hotel a Cuba, ampliaren la seva presència tot assolint la quantitat de 2 establiments (416 habitacions) en el cas de Riu i 3 establiments (857 habitacions) en el d'Iberostar.

Cal destacar que en aquests anys, diverses cadenes ja presents a Cuba el 1996, i altres que no, iniciaren importants plans d'expansió. Així, el 2000 la cadena Iberostar, associada amb la cubana Gran Caribe, anuncià la construcció de 6 hotels (1760 habitacions) pel 2004: Iberostar Habana i Iberostar Packard a l'Havana; Iberostar Varadero; Iberostar Bucanero a Cayo Largo i Iberostar Ancóna Trinidad (Hostelmarket, 1/11/2000d). El 2000, Blau Hotels, a través de les filials Axor Inversiones de la família Rosselló i Cresgar Inversiones de la família Crespí Socias, va constituir l'empresa mixta Cubanablau amb Cubanacan per construir 2 hotels amb una inversió prevista de 10 miliards de pessetes (60 milions d'euros) a Varadero i Cayuelo (Holguín) (Hostelmarket, 1/11/2000b). El grup Barceló també va realitzar les gestions per tal de poder entrar a Cuba. Així, Grubarges va subscriure un acord amb Cubanacán per tal de construir un hotel de 300 habitacions. Val la pena destacar que Grubarges va constituir la societat mixta amb la ja citada Cubanacan (50%) i el soci d'Escarrer a Cuba, l'empresari canari Enrique Martínón amb el 15% de la societat. Aquesta societat tenia per objecte la construcció d'un hotel de 300 habitacions a Cayo Coco (Hostelmarket, 1/12/2000b). La cadena d'Abel Matutes Tur, Sirenis, també inicià les operacions per tal d'entrar a Cuba on tenia previsiones d'obrir 3 establiments (1000 habitacions) en els propers anys a Varadero, Cayo Coco i Cayo Guillermo, amb una inversió d'uns 12 miliards de pessetes (72 milions d'euros) (Hostelmarket, 1/03/2001). Per altra banda, el 2001 el capital turístic balear penetra per primera vegada en el Carib anglosaxó amb l'obertura del Riu Tropical Bay a Jamaica. Un complex turístic sota la modalitat de tot inclòs d'un 396 habitacions, diversos bars i restaurants, discoteca, zones esportives, centres de salut, etc (Hostelmarket, 1/03/2001a).

Croàcia és el cinquè país amb major nombre d'habitacions turístiques controlades per cadenes balears. Un cop finalitzada la Guerra de Iugoslàvia (1991-1995), al territori que ja havia experimentat una època turística daurada després de la Segona Guerra Mundial (Allock, 1986), el negoci turístic tornà a guanyar força, tot passant de 2,6 milions de turistes el 1996 a 6,5 milions el 2001, el 20% dels quals eren alemanys. Les bones connexions amb els països centreeuropeus i la nova situació política facilitaren l'inici d'un nou boom turístic. Una nova situació que anà acompanyada de la introducció de l'agenda neoliberal, tot preparant-se per poder entrar a la Unió Europea (Vidovic i Paukovic, 2007). Aquella situació fou aprofitada per Sol Meliá que adquirí el 100% de les accions de Croatian Hotels & Resorts, amb la qual cosa es feia amb la gestió de 10 hotels, 6 complexos d'apartaments i 4 càmpings. Cal destacar que la

cadena croata pertanyia fins aleshores a la Banca de Zagreb i segons la publicació Hostelmarket (1999:38) aquesta adquisició es va fer per "la modesta xifra de 460 milions de pessetes [uns 2,76 milions d'euros]".

L'expansió del capital turístic balear cap als països de l'Europa de l'Est s'havia iniciat amb l'entrada del grup Barceló a la República Txeca on el 2001 encara mantenia el Barceló Praha. L'altre país en el que penetrà de manera notable el capital balear fou **Bulgària**. Després de l'enfonsament del règim de Zhivkov el 1991 el país es va anar integrant dins del bloc únic del capitalisme global, però fou amb el govern de Yordanov quan es va aplicar el paquet de mesures neoliberals el 1997 que conduïren a la integració a l'OTAN el 2004 i a la UE el 2007. Les dues cadenes balears participades pels Tour Operadors alemanys TUI i C&N foren les que entraren a Bulgària. El 2001 Riu, vinculada a TUI, tenia 4 establiments i 754 habitacions a les costes búlgares del Mar Negre; mentre que Iberostar, vinculada a C&N, hi tenia 3 establiments amb unes 683 habitacions. Riu va integrar els hotels d'Iberotel situats a la zona turística d'Albena i Goldstrand, que són de les principals zones turístiques del Mar Negre i molt properes a l'aeroport internacional de Varna. Per altra banda, Iberostar, de la mà de Neckermann, entrà a Bulgària amb 2 hotels situats a Goldstrand i un altre a Elenite (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2000e).

El sisè país amb major presència de cadenes balears el 2001 eren els **EUA**. Les cadenes balears passaren de tenir 5 establiments (1168 habitacions) el 1996, a tenir uns 21 establiments (4466 habitacions) el 2001. Cal destacar que en aquests anys, la cadena Sol Meliá amb interessos a Cuba sortí dels EUA, tot restant als EUA Riu i Barceló. Riu passà d'un establiment el 1996 a 3 el 2001, tots ells localitzats a l'Estat de Florida –Riu Pan American Ocean Resort i Riu Florida Beach a Miami; Riu Orlando a Orlando–. El grup Barceló fou el que protagonitzà l'entrada més decidida als EUA. A través de Grubarges, societat composta junt amb el BBVA i FCC, destinaren 400 milions d'euros a l'adquisició d'hotels als EUA. Grubarges signà un acord amb el grup Dallas Bedrock Partners per tal de fer-se amb els 16 hotels que el grup nord-americà tenia als EUA que fins aleshores estaven gestionats per la cadena Wyndham. El grup Barceló s'encarregaria de la gestió, i la comercialització d'aquests establiments es faria a través de diverses vies: Starwood assignaria 13 hotels a la marca Four Points i un a la Sheraton; i Choice comercialitzaria 2 amb la marca Clarion. Els nous hotels de Grubarges se sumaven als que Barceló ja tenia als EUA que es comercialitzaven sota la marca Radisson, a través d'un contracte de franquícia. D'aquesta manera, els Barceló passaren d'estar presents a 2 ciutats (Washington i Orlando) a estar a 21 ciutats dels EUA (Hostelmarket, 1/04/2000c; Serrano, 2006; Buades, 2009).

En setè lloc està **Portugal** on les cadenes balears passaren de controlar 11 establiments (1506 habitacions) el 1996, a tenir una cartera de 16 establiments (2476 habitacions). La major part d'aquests corresponien a Sol Meliá que el 1996 tenia tots els establiments de les cadenes balears a Portugal, als que afegí 2 hotels (189 habitacions). La cadena Riu també entrà Portugal el 1998 amb l'obertura del Riu Falesia a Algarve, al que s'afegí un any més tard el complex d'apartaments Riu Falesia Mar. El 1999 Riu inicià les obres del Riu Palace Madeira que inaugurà el 2001, amb el qual entraven per primera vegada a l'illa portuguesa. Cal destacar que la major part dels establiments que Sol Meliá tenia a Portugal eren urbans, mentre que els de Riu es dedicaven a la mercantilització turística de sol i platja. A més, mentre que Sol Meliá explotava els establiments en règim de gestió, la cadena Riu tenia llogat el Riu Falesia i era propietària dels altres dos (Hostelmarket, 1/04/1999a; Hostelmarket, 2002).

Durant la segona meitat dels anys 1990 i principis dels 2000 s'inicia l'expansió de les cadenes hoteleres balears cap a d'altres **països de la UE**. Un procés que anteriorment havia iniciat la cadena Sol Meliá a Portugal i Alemanya. El 2001, **Alemanya** amb 10 establiments (1236 habitacions) era el país de la UE amb major nombre d'habitacions després de Portugal, tots ells de la cadena Sol Meliá fruit de l'acord subscrit amb la immobiliària AGIB. El tercer país de la UE amb major nombre d'habitacions controlades per cadenes balears fou **Grècia** amb 4 establiments i 1204 habitacions. L'entrada al país mediterrani es feu a través de les cadenes participades per Tour Operadors: Iberostar i Renthotel. El 1997 la cadena Paradise, filial de C&N, va cedir la gestió de 3 hotels a Grècia, un a l'illa de Kos i els altres 2 a Creta. El 2001 Iberostar comptava amb 3 establiments a Creta; Renthotel, del Tour Operador italià Alpitour, tenia un hotel a Alonissos, una illa de l'Egeu menor que Formentera. Per altra banda, Riu havia desembarcat a Xipre amb el Riu Iberotel Cypria Maris, que com el seu nom indica procedeix de

la cadena Iberotel, filial de TUI. En quarta posició es trobava **Itàlia** on el 2001 les cadenes Sol Meliá, Fiesta Hotels i Renthotel comptaven amb un hotel cadascuna, tot sumant unes 727 habitacions. La cadena Sol Meliá inaugurà el 2000 el Meliá Roma Aurelia Antica (270 habitacions) en règim de gestió i tenia en marxa la construcció del Meliá Milano (288 habitacions), aquest darrer en règim de propietat i amb una inversió d'uns 7 miliards de pessetes (42 milions d'euros). La cadena d'Abel Matutes Juan va adquirir la societat siciliana Royal Imera per 21,63 milions d'euros, amb la qual cosa es feia amb l'hotel Garden Beach (282 habitacions) i uns terrenys adjacents per aixecar-hi un nou establiment. A la mateixa illa, Renthotel pretenia aixecar 2 nous hotels. Aquesta cadena, participada per capital italià, ja tenia el Abi d'Oru a Sardenya. Cap a finals dels 1990 la família Escarrer inicià una nova expansió del negoci hotelier cap a les principals ciutats europees, procés que es consolidaria amb el temps i a través del qual s'apropava als principals centres del poder polític i financer europeu. El 1999 entrà a **Londres** i **París** mitjançant l'adquisició d'establiments. A París adquirí 9 establiments de petites dimensions per 15,33 miliards de pessetes (92 milions d'euros) i a Londres amb el desembors de 15,6 miliards de pessetes (93,6 milions d'euros) es va fer amb el White Horse (722 habitacions). També afegia un nou hotel a Brussel·les, el Meliá Avenue Louse Boutique, en règim de propietat. Es pot veure com les incorporacions de molts dels establiments localitzats a les principals ciutats europees es feien en règim de propietat, la qual cosa permetia al grup participar de l'efecte riquesa derivat de les revaloritzacions immobiliàries a les places segures del capitalisme global (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2000e; Hostelmarket, 2001c).

En desè lloc estava **Indonèsia** on les cadenes Balears tenien 9 hotels (1264 habitacions), és a dir un establiment menys que 1996. Tots els hotels pertanyien a la cadena de la família Escarrer que havia entrat al país als anys 1980. A la resta de països del Sud-est asiàtic on operava Sol Meliá –Tailàndia, Vietnam, Malàisia i Filipines– no incrementaren la seva participació respecte del 1996. Una de les causes que estan al darrera de l'escàs moviment a la regió és la profunda crisi financera que va sacsejar tot el Sud-est asiàtic el 1997 i també la profunda crisi político-institucional, tot destacant la crisi Indonèsia amb la pèrdua del poder de Suharto⁹⁸⁴ que era un dels principals aliats del capital turístic. La caiguda dels tirans del Sud-est asiàtic, així com d'altres regions del planeta, també va estar motivada per la pèrdua de recolzament per part dels EUA i els seus aliats, que començaren a derivar la seva atenció des de la lluita bruta contra el comunisme a la lluita per les "llibertats", sobretot les financeres i comercials, però que s'imposaven mitjançant la retòrica de la defensa dels drets humans (Harvey, 2007a).

L'única cadena balear, a més de Sol Meliá, que s'aventurà a penetrar a la zona fou Barceló que entrà a **Filipines** el 2000 amb el Royal Mandaya Barceló Hotel i el Barceló Pearl Farm B. Resort. Els Barceló signaren el 2000 un contracte de gestió per 10 anys per l'hotel de luxe Shangai International Convention Center & Hotel –propietat de les empreses públiques de Radio, Televisió i Cinema de Shangai i Shangai Cable Television–, tot convertint-se en la primera cadena espanyola que entrava a **Xina**. Així mateix, els Barceló instal·laren l'oficina d'expansió a l'àrea Àsia-Pacífic a Shangai. L'operació no funcionà tal com els Barceló esperaven i a la primavera del 2001 abandonaren l'hotel i traslladaren l'oficina a Manila (Hostelmarket, 1/04/2000; Buades, 2009). Joan Buades (2009:117-118) explica que l'entrada de Barceló en aquella regió comptà amb una persona clau, Joan Cogul que era el representant del grup a l'àrea Àsia-Pacífic. Cogul, membre del partit UDC (Unió Democràtica de Catalunya), havia estat director del Consorci de Turisme de Catalunya (1992-1995) i el 1998 fou denunciat per malversació de 984,29 milions d'euros, el que es va conèixer com el "cas turisme". El 2003, el dia abans d'haver de tornar a l'Estat espanyol per acudir al judici, Cogul es va suïcidar a Manila, on treballava pel grup Barceló (Tobarra, 30/12/2003; Buades, 2009).

Veneçuela era el dotzè país amb major nombre d'habitacions controlades per cadenes hoteleres balears, amb un total de 8 establiments i 1357 habitacions. La cadena Sol Meliá que ja era al país abandonà els 2 establiments que tenia el 1996 (Meliá Caribe i Meliá Puerto la Cruz) i inaugurà l'hotel Gran Meliá Caracas (432 habitacions) el 1999 i el 2000 els apartaments Gran Meliá Caracas (236 unitats), propietat de MIA (Meliá Inversiones Americanas) (Hostelmarket, 1/11/1998d). Els Escarrer abandonaren el Meliá Caribe el 1998 i aquest passà a ser gestionat per Hesperia, però després de l'anomenada Tragèdia de Vargas –inundacions

⁹⁸⁴ Els 31 anys que Suharto ocupà el poder li aportaren uns importants beneficis, estimats en uns 15 miliards de dòlars, tot convertint-se en una de les majors fortunes del planeta (Colmey i Libehold, 24/05/1999).

esllavissades de fang arran de les fortes pluges al desembre de 1999–, l'hotel fou abandonat. D'aquesta manera, Sol Meliá passava de gestionar hotels a la costa caribenya a fer-se càrrec d'establiments urbans (El Universal, 3/05/2010). L'hotel que havia aixecat José Meliá a Veneçuela, el Meliá Puerto La Cruz, passà a ser gestionat per l'empresa estatal Venetur SA sota el nom Gran Hotel Puerto La Cruz. Per altra banda, els Barceló entraren a Veneçuela el 1997 amb l'obertura del Barceló Nueva Toledo a Cumaná, a les costes caribenyes (Buades, 2009). El 2000 continuaren amb la seva expansió pel país amb l'obertura del Barceló California a l'illa caribenya Margarita, on al cap d'un any ja tenia 5 establiments i 625 habitacions. Cal destacar que aquesta illa està considerada com a "port franc", amb la qual cosa el capital turístic gaudeix d'extraordinàries avantatges fiscals. A diferència de Sol Meliá, la cadena dels Barceló es dedica a la "producció" turística del sol i platja (Hostelmarket, 1/10/2000d).

A Sud-amèrica, després de Veneçuela, destaca **Brasil** on el 2001 hi havia 9 establiments i 1264 habitacions, és a dir un establiment menys que el 1996. Sol Meliá comptava amb els mateixos establiments que el 1996 a excepció del Sol Campo do Jordao i el Sol Jangada Fortaleza, i en canvi afegí el Tryp Itaim. La major part de la capacitat d'allotjament turístic de Sol Meliá a Brasil es trobava a Sao Paulo amb 4 hotels i 609 habitacions, seguida de Salvador da Bahia amb 2 hotels i 327 habitacions. Cap a finals de 2001 la cadena Barceló anuncià la incorporació del Barceló Oasis Praia das Fontes (253 habitacions) a l'estat de Ceará i la previsió d'obrir 2 nous hotels a Recife i un altre a Fortaleza (Hostelmarket, 1/12/2000b; Hostelmarket, 1/12/2001b). **Colòmbia** fou el tercer país sud-americà amb major pes de les cadenes balears, on Sol Meliá passà de 3 hotels el 1996 a operar amb 7 hotels el 2001. La cadena mallorquina incorporà el Sol Caribe San Andrés (230 habitacions) i el Sol Caribe Campo (218 habitacions) a l'illa caribenya de San Andrés; el Sol Meliá Chicamocha (192 habitacions) a Bucaramanga, la capital andina del departament de Santander; i el Sol Arhuaco a la ciutat caribenya de Santa Marta. El grup Barceló també intentà entrar a Colòmbia amb la gestió del Torre de Cali (80 habitacions), però cap a finals de 1999 l'abandonà (Hostelmarket, 1/10/1999b). S'ha de tenir present que al llarg dels 1990 els països llatinoamericans havien dut a terme una profunda transformació vers l'adopció de les polítiques neoliberals amb el paquet de mesures característic del Consens de Washington. La implantació d'aquestes polítiques s'intensificà després de les crisis econòmico-financeres que sacsejaren la perifèria global cap a finals dels 1990 –crisi brasilera de 1998-1999– i principis dels 2000 –crisi argentina 2001-2002– (Fernández-Durán, 2003; Sader, 2008).

Finalment, les cadenes balears Sol Meliá i Barceló continuaren la seva expansió per d'altres **països sud-americans**, a molts dels quals el capital transnacional espanyol s'havia beneficiat dels processos privatitzadors amb l'adquisició de nombroses companyies, tot destacant l'emblemàtic cas argentí. En el cas de Sol Meliá cal destacar que la seva inserció fou en l'hoteleria urbana, tot aprofitant el clima de negocis, i obrirà el Tryp Montevideo, el Tryp Buenos Aires i el Meliá Lima. Mentre que Barceló continuava amb la "producció" turística de sol i platja amb el Barceló Punta del Este (Uruguai) i el Barceló Colón Miramar a Playa Salinas (Equador). Buades (2009) assenyala com a Equador i Uruguai, el capital transnacional turístic aprofità els excel·lents privilegis i avantatges fiscals derivats de la Llei Especial de Desenvolupament Turístic (28/01/1997) a Equador i la Llei d'Interès Nacional, Promoció i Protecció (Llei núm.16906, de 20 de gener de 1998) a Uruguai.

Per acabar, val la pena assenyalar l'entrada del capital turístic transnacional balear en **països africans**, més enllà del Magrib. El 2001, la cadena Barceló va adquirir el 15% de la cadena portuguesa Oasis Atlántico i incorporà en règim de gestió diversos hotels a **Cap Verd**: el Barceló Oasis Belorizonte i el Barceló Oasis Novorizonte a la illa de la Sal; el Barceló Oasis Praiamar a la illa de Santiago; el Barceló Oasis Portogrande a la illa de San Vicente; i Barceló Oasis Xaguatè a la illa de Fogo (Hostelmarket, 1/03/2001b; Buades, 2009). Una qüestió que val la pena destacar és que l'encarregat de posar Cap Verd en el mapa turístic del capital turístic balear fou Abel Matutes quan ocupava la cartera ministerial d'exterior. El gener de 1998 es va donar la coincidència que Abel Matutes realitzà una visita oficial a Cap Verd just al mateix moment que els directius de la seva empresa hotelera visitaven el país per motius de negoci. Matutes anava acompanyat en el viatge oficial de la seva esposa Neus Prats, principal accionista de la cadena hotelera; mentre que la delegació empresarial estava formada per Daniel Pons Lladó, Josep Bonet Ribas, Carmen Matutes Prats, Maria Matutes Prats i Alejandro Monfort Halla. Després de la visita els Matutes compraren terrenys amb una superfície d'uns 3 km² a Boavista on el grup anuncià la intenció d'aixecar un complex hotelier. L'escàndol de la coincidència entre

el ministre i els membres de la seva família-empresa motivà que Matutes abandonàs momentàniament l'entrada a Cap Verd (Cembrero, 6/03/1998; García, 20/08/1999; Hostelmarket, 2001c; Buades, 2009). Tal com ha apuntat Joan Buades (2009:120) el desembre de 2005 s'inaugurava el Boa Vista Resort Hotel, propietat de Euroturística Holding SA, una empresa amb seu a Luxemburg i alimentada amb capitals de procedència opaca. Per altra banda, la cadena del Tour Operador Alpitour amb seu a Mallorca, Renthotel, comptava amb 2 hotels (308 habitacions) a l'illa de Zanzíbar (**Tanzània**) i a l'Índic, a les **Illes Maldives**, tenia 3 hotels (236 habitacions). El 2001 aquesta cadena tenia en marxa un bon nombre de projectes, entre d'altres, a Cap Verd, Xina, Tunísia i a les Antilles Menors (Hostelmarket, 2001c).

Taula 294. Les cadenes hoteleres balears i la seva projecció internacional, 2001 (Font: elaboració pròpia a partir d'Hostelmarket, 2001c; Hostelmarket, 2002; Sastre 2002:367-368).				
Cadena Hotelera	Establiments	Habitacions	Places	País
Barceló	5	491	982	Cap Verd
	8	995	1.990	Costa Rica
	1	84	168	El Salvador
	1	90	180	Equador
	18	3.869	7.738	EUA
	2	195	390	Filipines
	1	100	200	Guatemala
	6	2.092	4.184	Mèxic
	1	290	580	Nicaragua
	1	19	38	Panamà
	19	5.051	10.102	Rep. Dominicana
	1	213	426	Rep. Txeca
	3	442	884	Turquia
	1	78	156	Uruguai
	6	689	1.378	Veneçuela
	74	14.698	29.396	Total exterior
	9	5.914	11.828	Resta Estat espanyol
	11	2.912	5.824	I. Balears
	94	23.524	47.048	Total
78,72	62,48	62,48	Percentatge exterior respecte total	
9,57	25,14	25,14	Percentatge resta E. espanyol respecte total	
11,70	12,38	12,38	Percentatge I. Balears respecte total	
Blau Hotels	1	524	1.048	Rep. Dominicana
	5	2.702	5.403	I. Balears
	6	3.226	6.451	Total
	16,67	16,25	16,25	Percentatge exterior respecte total
	83,33	83,75	83,75	Percentatge I. Balears respecte total
Excellence Hotels & Resorts (Viva Hotels + Prinsotel)	1	446	892	Rep. Dominicana
	22	2.608	5.215	I. Balears
	23	3.054	6.107	Total
	4,35	14,61	14,61	Percentatge exterior respecte total
	95,65	85,39	85,39	Percentatge I. Balears respecte total
Fiesta Hotels	1	282	564	Itàlia
	4	1.671	3.342	Rep. Dominicana
	1	300	600	Tunísia
	6	2.253	4.506	Total exterior
	5	1.530	3.060	Resta Estat espanyol
	29	7.383	14.766	I. Balears

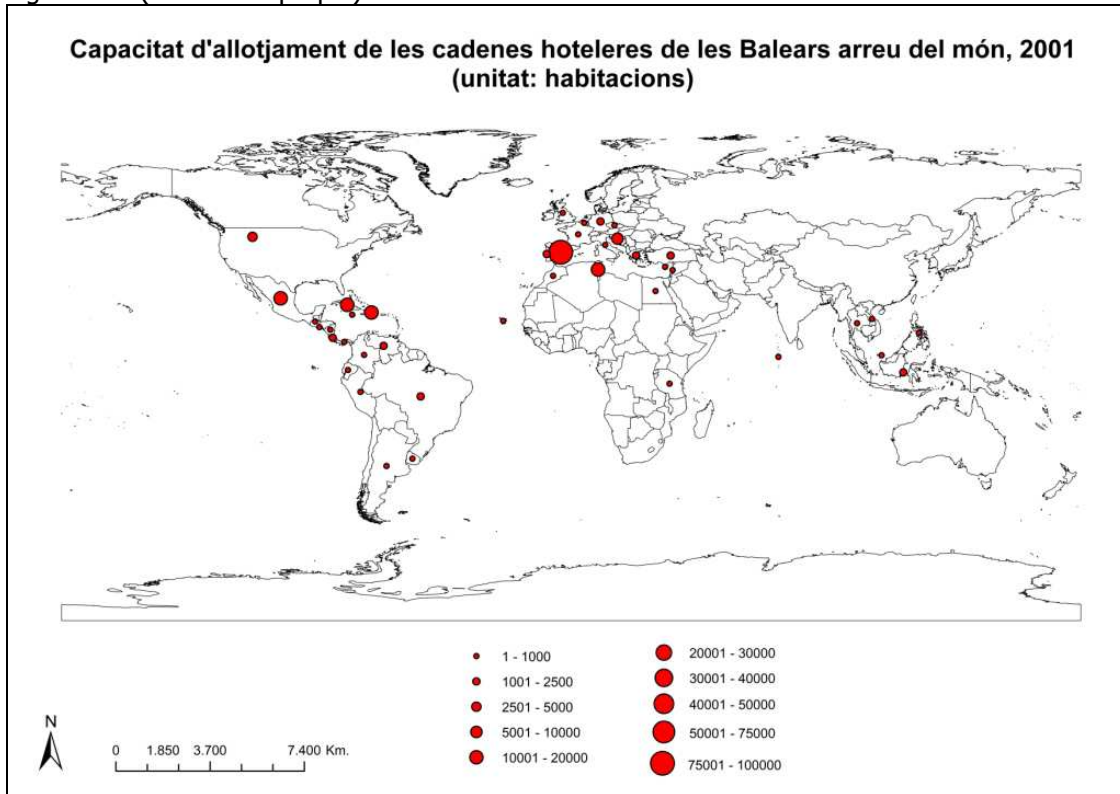
	40	11.166	22.332	Total
	15,00	20,18	20,18	Percentatge exterior respecte total
	12,50	13,70	13,70	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	72,50	66,12	66,12	Percentatge I. Balears respecte total
Garden Hotels	2	668	1.336	Tunísia
	9	1.101	2.202	I. Balears
	11	1.769	3.538	Total
	18,18	37,76	37,76	Percentatge exterior respecte total
	81,82	62,24	62,24	Percentatge I. Balears respecte total
Hoteles Piñero	2	1.242	2.484	Mèxic
	1	940	1.880	Rep. Dominicana
	3	2.182	4.364	Total exterior
	3	658	1.316	Resta Estat espanyol
	7	1.114	2.228	I. Balears
	13	3.954	7.908	Total
	23,08	55,18	55,18	Percentatge exterior respecte total
	23,08	16,64	16,64	Percentatge resta E. espanyol respecte total
		53,85	28,17	28,17
Hotetur	9	1.563	3.126	Cuba
	3	876	1.752	Rep. Dominicana
	12	2.439	4.878	Total exterior
	13	1.636	3.272	Resta Estat espanyol
	33	3.006	6.011	I. Balears
	70	9.520	19.039	Total
	17,14	25,62	25,62	Percentatge exterior respecte total
	18,57	17,19	17,19	Percentatge resta E. espanyol respecte total
		47,14	31,57	31,57
Iberostar	3	683	1.366	Bulgària
	3	857	1.714	Cuba
	3	1.034	2.068	Grècia
	5	1.816	3.632	Mèxic
	4	1.784	3.568	Rep. Dominicana
	7	2.955	5.910	Tunísia
	1	285	570	Turquia
	26	9.414	18.828	Total exterior
	14	4.513	9.026	Resta Estat espanyol
	17	4.855	9.710	I. Balears
	57	18.782	37.564	Total
	45,61	50,12	50,12	Percentatge exterior respecte total
	24,56	24,03	24,03	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	29,82	25,85	25,85	Percentatge I. Balears respecte total
Mac Hotels	1	354	708	Rep. Dominicana
	1	238	476	Resta Estat espanyol
	6	1.418	2.836	I. Balears
	8	2.010	4.020	Total
	12,50	17,61	17,61	Percentatge exterior respecte total
	12,50	11,84	11,84	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	75,00	70,55	70,55	Percentatge I. Balears respecte total
Renthotel	1	170	340	Grècia

	1	175	350	Itàlia
	3	236	472	Maldives
	2	380	760	Mèxic
	1	80	160	Rep. Dominicana
	2	308	616	Tanzania
	2	525	1.050	Tunísia
	12	1.874	3.748	Total exterior
	1	330	660	Resta Estat espanyol
	1	252	504	I. Balears
	14	2.456	4.912	Total
	85,71	76,30	76,30	Percentatge exterior respecte total
	7,14	13,44	13,44	Percentatge resta E. espanyol respecte total
7,14	10,26	10,26	Percentatge I. Balears respecte total	
Riu	4	754	1.508	Bulgària
	2	416	832	Cuba
	1	254	508	Egipte
	3	597	1.194	EUA
	1	396	792	Jamaica
	4	1.965	3.930	Mèxic
	3	781	1.562	Portugal
	7	2.832	5.664	Rep. Dominicana
	9	2.046	4.092	Tunísia
	1	239	478	Xipre
	35	10.280	20.560	Total exterior
	42	10.414	20.828	Resta Estat espanyol
	16	4.290	8.580	I. Balears
	93	24.984	49.968	Total
	37,63	41,15	41,15	Percentatge exterior respecte total
	45,16	41,68	41,68	Percentatge resta E. espanyol respecte total
17,20	17,17	17,17	Percentatge I. Balears respecte total	
Sirenis	2	816	1.632	Rep. Dominicana
	11	2.815	5.630	I. Balears
	13	3.631	7.262	Total
	15,38	22,47	22,47	Percentatge exterior respecte total
	84,62	77,53	77,53	Percentatge I. Balears respecte total
Sol Melià	10	1.236	2.472	Alemanya
	1	125	250	Argentina
	2	188	376	Bèlgica
	9	1.264	2.528	Brasil
	7	986	1.972	Colòmbia
	4	846	1.692	Costa Rica
	19	6.367	12.734	Croàcia
	20	7.675	15.350	Cuba
	1	346	692	Egipte
	10	658	1.316	França
	1	198	396	Guatemala
	7	1.885	3.770	Indonèsia
	1	270	540	Itàlia
	1	120	240	Líban
	1	302	604	Malàisia
	4	684	1.368	Marroc

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	10	3.149	6.298	Mèxic
	1	287	574	Panamà
	1	183	366	Perú
	13	1.695	3.390	Portugal
	1	722	1.444	R. Unit
	5	2.091	4.182	Rep. Dominicana
	1	660	1.320	Tailàndia
	15	4.710	9.420	Tunísia
	5	1.369	2.738	Turquia
	1	74	148	Uruguai
	2	668	1.336	Vençuela
	1	308	616	Vietnam
	154	39.066	78.132	Total exterior
	149	28.380	56.760	Resta Estat espanyol
	30	8.256	16.512	I. Balears
	333	75.702	151.404	Total
	46,25	51,60	51,60	Percentatge exterior respecte total
	44,74	37,49	37,49	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	9,01	10,91	10,91	Percentatge I. Balears respecte total
Total	329	85.014	170.028	Total exterior
	237	53.613	107.226	Resta Estat espanyol
	197	42.711	85.421	I. Balears
	763	181.338	362.675	Total
	43,12	46,88	46,88	Percentatge exterior respecte total
	31,06	29,57	29,57	Percentatge E. espanyol respecte total
	25,82	23,55	23,55	Percentatge I. Balears respecte total
		13		Número de cadenes a l'estranger

Figura 108 (Elaboració pròpia).

- Intensificació de la deslocalització hotelera en temps del boom financer-immobiliari, 2001-2007 (i la situació durant els primers anys de la crisi).

Entre el 1996 al 2001 es va produir una intensa transformació en l'arquitectura institucional del capitalisme global, tot consolidant-se les lògiques financeres i el desplegament de l'empresa transnacional en xarxa, entre d'altres. Així mateix, el protagonisme que adquireixen l'empresa transnacional i les institucions públiques avaladores del règim financer fou contestat, especialment, des de les protestes antisistèmiques de Seattle el 1999. Els atemptats de l'11 de setembre de 2001 inauguraren una nova etapa en la que s'imposaren noves formes de poder a escala planetària, tot inaugurant una etapa de domini fort (Fernández-Durán, 2003; Harvey, 2004).

Nogensmenys, la nova situació també va servir per engegar un paquet de mesures financer-econòmiques que possibilitarien la configuració d'un clima empresarial favorable per la materialització de la bombolla financer-immobiliària planetària. Les successives crisis financeres als països perifèrics de la segona meitat dels 1990 i la posterior dels valors tecnològics al centre neuràlgic del poder financer de principis del 2000, alimentaren l'establiment de múltiples paquets de mesures que reforçarien el poder del capital financer i també el de les corporacions transnacionals. En aquest marc, després d'un breu episodi crític derivat de la situació post-11S, es reactivà el procés d'acumulació a escala planetària, però aquesta vegada estava molt vinculat a la ja citada bombolla financer-immobiliària, que a la vegada alimentaria el nomenat "efecte riquesa". I aquest "efecte riquesa" seria el que activaria, en bona mesura, la demanda efectiva amb un fort increment de l'activitat industrial que es realitza fonamentalment a determinats països de la perifèria –particularment Xina–, dels quals alguns passen a ser anomenats com "emergents", els coneguts BRIC (Brasil, Rússia, Índia i Xina). Així mateix, durant aquests anys la protesta global es va anar apagant –en part com a resultat dels mecanismes de domini fort post-11S–, al temps que s'estenia el conflicte armat, molt vinculat al control dels recursos naturals, sobretot petroli (Fernández-Durán, 2006a; Fernández-Durán, 2008; Naredo, 2009b; López i Rodríguez, 2010; Fernández-Durán, 2010).

El període que va des del 2001, any de redefinició del poder global, al 2007, just a les portes de la crisi financer (i llavors sistèmica), el capital transnacional turístic experimentà una forta expansió. Aquesta es produí després de fortes reestructuracions, particularment en el món

dels grans grups turístics, com per exemple en el cas europeu amb la concentració produïda en torn a TUI i Thomas Cook. Les grans empreses hoteleres aprofitaren el nou context, marcat profundament per la financiarització del capital, per expandir-se en el negoci turístic-immobiliari. Una expansió que fou geogràfica, però també d'inserció i aprofundiment en la dimensió immobiliària, tot aprofitant el nou marc regulatori i l'enorme liquiditat, amb l'aparició de múltiples instruments que oferia el sistema financer global (Buades, 2006; Mosedale, 2007; CEPAL, 2008; Bardhan et al., 2008; Ramón, 2010; Mosedale, 2011).

En el cas de les cadenes hoteleres balears es pot veure com se produeix una notable expansió internacional que està protagonitzada per les grans cadenes, pioneres del procés d'internacionalització hotelera espanyola, però a la que s'afegeixen noves empreses. Entre el 2001 i el 2007 el nombre de cadenes balears, això vol dir que tenen la seva raó social a les Illes, ha passat de 13 a 18. A les cadenes que operaven el 2001 s'han d'afegir: AZ Hotels, constituïda el 2004, i que el 2007 ja tenia 3 hotels a l'estranger; la cadena Mar del Grup Batle, de la família Batle Manresa, que inaugurà el seu primer hotel a l'estranger el 2005 sota la marca Majestic Hotels & Resorts; HM Hotels, de la família Horrach Moyà, amb l'obertura de 2 hotels a Mèxic el 2002; Valentín Hotels, dels Codolà, que inaugurà el 2006 un complex hotelier; Hoteles Globales, de la família Carrillo, al cap de poc temps després que tornà a gestionar els seus hotels el 2005, inicià la seva expansió internacional; IBB Hotels, participada per Damià Lull a través de Lull & Pracz SL i Timan Investment BV, del grup immobiliari polonès Von der Heyden Group, va agafar el primer hotel a l'estranger en gestió el 2003 a Polònia i el 2007 ja tenia 4 establiments; i finalment, la cadena del grup Globalia, controlat per la família Hidalgo, inicià el 2003 l'expansió internacional (Hostelmarket, 2004b; Hostelmarket, 2006c).

Per altra banda, el 2004, varen deixar d'operar a l'estranger les cadenes Garden Hotels, que arribà a estar present a Tunísia (Residence Skanes Garden de 495 habitacions) i Malta (138 habitacions), i Mac Hotels, present a la República Dominicana (Mac Bávaro Grand de 354 habitacions). La primera gestionava els establiments amb contractes de lloguer i l'abandonament d'aquells es podria vincular amb un major aprofundiment de l'àmbit de negoci al propi Estat espanyol amb la inauguració de nous establiments a la península (p.ex. Cartaya, Cabogata Garden i Indalia Garden Hotel Clb & Spa), la integració en segments de la producció turística (p.ex. Viajes Plantour) i la participació en el negoci immobiliari que era el sector estrella del capitalisme espanyol, entre d'altres. Mentre que la segona, MAC Hotels, de Miquel Amengual Cifre, va vendre el Mac Bávaro Grand el 2004, al temps que ampliava la seva projecció a les Balears (p.ex. Port Adriano Marina & Spa) (Hosteltur, 2005; Hostelmarket, 2006c).

Entre el 2001 i el 2007, les cadenes balears passaren de comptar amb uns 318 establiments a l'estranger a tenir-ne uns 467, el que implica un increment del 41,95%. En quant al nombre d'habitacions a l'estranger, les cadenes passaren de controlar 85014 habitacions el 2001 a 142469 el 2007, és a dir un increment del 67,54%. Les places turístiques que les cadenes balears controlaven el 2001 a l'estranger equivalien al 41,02% de les places turístiques de les illes Balears; mentre que el 2007 les cadenes balears tenien a l'estranger un equivalent al 67,52% de les places turístiques de les Illes. Tal com s'ha vist anteriorment, les grans cadenes transnacionals balears havien iniciat paral·lelament un procés de venda o abandonament d'alguns hotels a les Balears, el que en llenguatge empresarial se defineix com a reordenació d'actius. El 2007 trobam les marques hoteleres balears a 44 països, mentre que el 2001 estaven presents a 41. En aquests anys les cadenes balears abandonaren El Salvador, Guatemala, Líban i Tailàndia; al temps que s'incorporaven Aruba, Puerto Rico, Bahames, Malta, Montenegro, Romania i Suïssa (taula 296).

La principal cadena balear en nombre d'habitacions a l'estranger el 2007 era **Sol Meliá** que tenia uns 138 establiments i 37429 habitacions, repartits en 25 països. Aquesta cadena era una de les que presentaven una estructura corporativa més complexa, estretament vinculada al sistema financer des de la seva sortida a Borsa el 1996. Després dels atemptats de l'11-S i la posterior conflictivitat que es desfermà en el món àrabo-musulmà, Sol Meliá decidí desfer-se dels establiments que tenien per alguns dels països d'Àfrica del Nord i Pròxim Orient. A partir del 2003 inicià una reestructuració del grup mitjançant la qual es desprenien de les divisions que no eren estrictament hoteleres, al temps que reforçava la dimensió hotelero-immobiliària. Un dels trets destacables dels canvis organitzatius del grup ve marcat per la constitució de la Direcció de Gestió d'Actius el 2004 amb l'objectiu d'iniciar una profunda transformació en la secció del negoci immobiliari del grup. Els 90 establiments (25600 habitacions) i terrenys que Sol Meliá tenia en propietat estaven valorats en uns 4 miliards d'euros. A partir de llavors

s'inicià una dinàmica de compravenda d'actius immobiliaris mitjançant la qual s'obtenien importants plusvàlues⁹⁸⁵, encara que no significava necessàriament la pèrdua de la gestió dels establiments ja que moltes vegades es signaven contractes de gestió o de lloguer. Durant aquest període s'ha insistit en el fet que el gran capital hotelier evolucionava cap a formes d'explotació cada cop més desvinculades de la propietat dels immobles. En el cas de Sol Meliá el règim d'explotació dels establiments pràcticament no ha variat entre el 2004 i el 2007. Es pot veure com en el cas de l'Europa urbana predominen els contractes de lloguer, mentre que a l'Europa vacacional són els de propietat. Així mateix, els contractes de franquícia tan sols s'efectuen a Europa, tot essent poc rellevants. A Amèrica la major part de les habitacions són explotades mitjançant contractes de gestió o directament en propietat. I al cas d'Àsia-Pacífic i Cuba el 100% són contractes de gestió (taula 295). Segons Ramón (2010) el predomini de les formes de gestió sota contractes de franquícia estan dominades per les cadenes nord-americanes, fortament especialitzades en l'hoteleria urbana, mentre que a l'hoteleria vacacional predominen els altres règims d'explotació.

		Propietat (%)	Lloguer (%)	Gestió (%)	Franquícia (%)	Total (habitacions)
2004	Europa Urbana	32,39	41,05	16,42	10,14	22.364
	Europa Vacacional	38,43	8,46	39,39	13,72	33.714
	Amèrica	32,79	1,39	58,49	7,33	16.461
	Àsia-Pacífic	0,00	0,00	100,00	0,00	3.203
	Cuba	0,00	0,00	100,00	0,00	8.716
	Total	30,31	14,52	45,58	9,59	84.458
2007	Europa Urbana	28,15	40,55	18,83	12,47	21.166
	Europa Vacacional	42,13	9,15	44,60	4,12	29.468
	Amèrica	47,62	1,92	50,46	0,00	11.952
	Àsia-Pacífic	0,00	0,00	100,00	0,00	2.198
	Cuba	0,00	0,00	100,00	0,00	10.238
	Total	32,08	15,34	47,45	5,14	75.022

Sol Meliá a partir de 2003 inicià una política d'aliances empresarials entre les que es pot destacar la realitzada amb Cendant Corporation, el líder dels gegants hotelers mundials. La rellevància d'aquest acord radica en el fet que la companyia nord-americana estava especialitzada en el negoci turístic del temps compartit a través de la filial RCI (Resort Condominiums Internationa) i per tant, molt vinculat a la dimensió financer-immobiliària. A partir de llavors s'engegà la divisió SMVC (Sol Meliá Vacation Club) dedicada al negoci del temps compartit i començaren la construcció o transformació d'establiments en condohotels. El 2005 Sol Meliá va comprar el 50% de Luxury Lifestyle & Resorts a The Stein Group, mitjançant la qual 12 establiments de la marca Meliá Boutique Hotel s'integraven a la cartera de la companyia de luxe. El 2006 trencà l'acord amb The Rank Group segons el qual havien d'expandir la marca Hard Rock per Amèrica i Europa i el 2008 va vendre la seva participació a Luxury Lifestyle & Resorts a The Stein Group. Així mateix, la companyia es va expandir mitjançant l'adquisició d'altres cadenes hoteleres com per exemple la de la cadena alemanya Ininside Premium el 2007. El 2007 els directius de Sol Meliá presentaren el Pla Estratègic 2008-2010, amb unes inversions previstes de 1100 milions d'euros i que encara no intuïa l'esclat de la bombolla financer-immobiliària. El pla preveia una forta expansió en la dimensió immobiliària amb la nova divisió Leisure Real Estate amb importants projectes turístic-immobiliaris al Brasil i es preveien destinar uns 325 milions d'euros per a la compra de petites i mitjanes cadenes. El 2009 en plena crisi el grup anuncià un pla de contingència, motivat pel canvi de conjuntura

⁹⁸⁵ Entre el 2004 i el 2008 les vendes d'actius sumaren uns 378,72 milions d'euros i unes plusvàlues de 130 milions d'euros (Sol Meliá, 2004a; Sol Meliá, 2005; Sol Meliá, 2006a; Sol Meliá, 2007a; Sol Meliá, 2008).

global. Tal com s'ha esmentat anteriorment, el 2010 el grup va vendre la marca Tryp a la cadena nord-americana Wyndham –la segona major cadena del planeta–, la qual cosa no significà l'abandonament de la gestió dels hotels (Hostelmarket, 1/11/2003a; Rija, 1/02/2005; Robledo, 1/12/2007; Sol Meliá, 29/02/2008; Morales, 1/03/2008; Guede, 3/03/2008).

La segona cadena balear amb major nombre d'habitacions a l'estranger era la del grup **Barceló** que comptava el 2007 amb uns 99 establiments i 25565 habitacions. Mentre que Sol Meliá no havia experimentat un gran increment d'habitacions, sinó més bé el que realitza el que s'anomena "rotació d'actius", en el cas de Barceló les habitacions a l'estranger s'havien incrementat en un 73,94% respecte de 2001. En el cas de Barceló val la pena destacar la seva aposta americana, primer a través de Grubarges i llavors a través de diverses operacions que permetrien a la cadena mallorquina operar en territori nord-americà i aprofitar els instruments financers dels EUA per abordar l'expansió cap el Sud. El 2001 l'expansió per via de Grubarges quedà congelada i al cap de 2 anys es posaren a la venda els actius de la societat que comptava amb 18 hotels als EUA, entre d'altres. Els Barceló canviaren la seva estratègia d'expansió i el 2002 adquiriren la companyia nord-americana Crestline Capital Corporation. Aquella operació introduïa als Barceló en el mercat turístic nord-americà, però també al seu potent mercat financer ja que Crestline cotitzava a Borsa. Posteriorment, el 2004 a través de Barceló Crestline adquirien el 4,5% del fons d'inversió immobiliari Highland Hospitality Corporation dedicat a inversions turístico-immobiliàries als EUA i Carib. Aleshores, els directius de la cadena Barceló decidiren, tal com havien fet els de Sol Meliá, apostar estrictament pel negoci hotelier i immobiliari, tot abandonant progressivament altres branques del negoci turístic (p.ex. First Choice).

L'expansió americana culminà amb la creació del fons d'inversió immobiliària, la societat patrimonial Playa Hotels & Resorts SL el 2006, juntament amb Bancaja i altres entitats financeres nord-americanes. El seu objectiu principal era dur a terme inversions turístico-immobiliàries pel Carib i Amèrica Llatina. La penetració als EUA es refermà amb l'adquisició del 49% d'un dels principals grups turístics del país, Apple Leisure Group⁹⁸⁶ el 2007 i la de la companyia Tidewater Hotels & Resorts el 2008 (Hostelmarket, 1/04/2002; Hostelmarket, 1/03/2004; Serrano, 2006; Barceló Corporación Empresarial, 2007; Barceló Corporación Empresarial, 2008; Buades, 2009a). Per altra banda, l'aliança amb la promotora espanyola Fadesa feta el 2004 permetria a Barceló expandir-se, especialment, per l'Estat espanyol i pel Marroc. La propietat dels establiments se repartiria entre Fadesa (83,5%) i Barceló (16,5%), al temps que Barceló s'encarregaria de la gestió dels hotels (Merino i Pastor, 1/03/2004). Els Barceló iniciaren un programa de "rotació d'actius" el que implicà la venda d'establiments obsolets, molts dels quals es trobaven a les Balears i la resta de l'Estat, al temps que anunciaven l'any que celebraven el 75è aniversari que el pla estratègic del grup preveia invertir uns 200 milions d'euros anuals fins arribar a 200 hotels pel 2010. Emperò, el 2009 en plena crisi mundial, Barceló comunicà la reducció del ritme inversor (Gallego i Gómez, 5/02/2007; Agencias, 11/06/2009).

La tercera cadena balear era **Riu** Hotels & Resorts que passà de 35 hotels (10280 habitacions) a l'estranger el 2001 a 63 hotels (23397 habitacions), amb la qual cosa havia més que duplicat la seva presència a l'estranger i era una de les cadenes que havien experimentat un dels increments més notables. La cadena de la família Riu i del Tour Operador TUI va dur a terme una important política expansiva al temps que venien alguns dels establiments més antics de Mallorca. Un dels aspectes més destacats de les operacions de la família Riu fou l'adquisició d'un 9,87% de TUI el 2004 –una operació conjunta amb els Matutes i la Caja de Ahorros del Mediterráneo–, que després es quedà en el 5,1% després de vendre el 4,77%. Amb aquella operació Riu entraven en el quadre de comandament d'un dels grups turístics més grans d'Europa. Paral·lelament, la cadena continuà i accelerà l'expansió hotelera fora de l'espai de l'euro, però prop de la UE –Europa de l'Est i Mediterrani meridional–, així com a Amèrica Central i Carib (Comas, 5/12/2004; Manresa, 5/12/2004; Pastor, 1/06/2005; Fuster et al. 2010).

En quart lloc, la cadena de la família Fluxà i Thomas Cook, **Iberostar**, experimentà una extraordinari increment del nombre de fàbriques turístiques a l'estranger, tot passant de 26 hotels (9414 habitacions) el 2001, a 64 hotels (21201 habitacions) el 2007. Iberostar experimentà una notable expansió des del 2001, però el gran salt el donà quan el 2006 va vendre per 900 milions d'euros la divisió emissora de viatges al grup inversor encapçalat pel

⁹⁸⁶ El gener de 2010 Barceló es va desprendre de la participació a Apple Leisure Group (Hostelmarket, 15/01/2010).

fons de capital risc Carlyle, tot donant lloc a l'empresa turística Orizonia. Després de la venda d'aquests segments de negoci, Iberostar es centrà en la potenciació de la divisió hotelera i particularment la seva internacionalització. Paral·lelament, el 2006 es va constituir el fons d'inversió immobiliari Inhova en el que originalment hi participava el soci d'Iberostar, Thomas Cook, i les caixes d'estalvi Ibercaja, Caixa Galícia i Sa Nostra⁹⁸⁷. Després de la constitució d'Orizonia, Thomas Cook i Ibercaja sortiren d'Inhova i en el seu lloc entraren Iberostar i Caja Madrid, i finalment cada soci tendria un 25% de la societat. L'objectiu d'aquesta era l'adquisició d'hotels a la conca mediterrània (p.ex. Estat espanyol, Itàlia, Grècia, Croàcia i Turquia), amb un pla d'expansió pressupostat en uns 259 milions d'euros. Els hotels serien gestionats per Iberostar, de fet aquesta ja es feia càrrec de un aparthotel mallorquí i 3 croates propietat d'Inhova. Les operacions dutes a terme per Inhova són fonamentalment adquisitives, encara que també engegaven nous projectes, com per exemple la compra del grup hotelier marroquí AGA Founty que era propietat de Thomas Cook. D'aquesta manera, Iberostar incrementà notablement el nombre d'establiments i habitacions controlats a l'estranger entre el 2006 i el 2007, tot passant de 46 establiments i 15495 habitacions a 64 establiments i 21201 habitacions. Un altre moviment financer-corporatiu dut a terme pels Fluxà després de la venda del paquet d'empreses que llavors formarien Orizonia, fou el de l'adquisició del 5% de la constructora ACS. El desembarcament dels Fluxà en el negoci immobiliari es completà amb la constitució de l'empresa immobiliària del grup, Iberostate Golf, Villas & Condos. Aquesta s'havia de dedicar a construir complexos residencials dins dels propis resorts hotelers de la cadena. El 2008 la companyia anuncià un programa d'inversions d'un miliard d'euros entre el 2008 i el 2013 repartits entre Brasil, República Dominicana, Mèxic i Marroc. Emperò, amb l'agudització de la crisi financera decidiren moderar la inversió immobiliària (Robledo, 1/06/2006; Hosteltur, 8/01/2007; Morales, 13/06/2007; Amat, 2008; Noriega, 30/01/2009; Hosteltur, 2010).

La cinquena cadena balear amb major nombre d'habitacions el 2007 era **Oasis Hotels & Resorts** que comptava amb 25 hotels i unes 8348 habitacions. L'octubre de 2006, Globalia Hotels & Resorts, de la família Hidalgo, signà un acord amb la cadena Oasis, de Pedro Pueyo, a partir del qual la nova cadena es diria Oasis Hotels & Resorts i integraria els 3 hotels que Oasis tenia a l'Estat espanyol i els 7 del carib mexicà. Hidalgo signà un acord per llogar els establiments de Pueyo i adoptava la marca Globalia. El grup Globalia comptava, entre d'altres, amb la companyia aèria Air Europa, les agències de viatges Halcón Viajes i Viajes Ecuador i el Tour Operador Travelplan. A través d'aquells s'encarregava, especialment, de la comercialització turística dels destins caribenys. L'expansió internacional de la cadena d'Hidalgo s'inicià el 2003 amb la gestió del Globalia Savana (Tunísia) i en el moment de signà l'acord amb Oasis ja comptava amb uns 8 establiments a l'estranger. Per altra banda, Pedro Pueyo⁹⁸⁸ feia dècades que estava per Mèxic i en el moment de l'aliança amb Globalia tenia 6 hotels a Cancún. Després de la constitució d'Oasis, el grup Globalia anuncià la futura expansió hotelera amb una intenció d'assolir els 100 hotels i 35 mil llits pel 2010. Per dur endavant aquesta política expansiva la cadena signà acords amb altres companyies com per exemple amb Coral Hoteles a República Dominicana o Gaviota a Cuba. Així mateix, abans de l'acord amb Oasis, Globalia Corporación Empresarial SA i Fadesa Inmobiliaria SA signaren una aliança estratègica per dur endavant projectes turístic-immobiliaris al Marroc, Huelva i Fuerteventura (Hostelmarket, 16/06/2006; Hostelmarket, 1/10/2006; Álvarez, 6/02/2007).

Val la pena assenyalar que en certes ocasions els projectes immobiliaris associats als grans grups turístics són difícilment traçables, i a grans trets predomina la idea que la major part de les cadenes es projecten internacionalment mitjançant contractes de gestió, però es sap poca cosa dels propietaris dels establiments i/o terrenys on operen i la relació d'aquests amb les cadenes, els seus propietaris o possibles testaferros. En el cas de José Hidalgo, hom pot assenyalar la seva estreta vinculació, a títol personal, amb projectes turístic-immobiliaris. Així, per exemple a Estepona (Màlaga), després de la reestructuració organitzativa del grup que donà pas a l'entrada a l'accionariat al Banco Popular –propietari del Banc de Crèdit Balear– i Unicaja, José Hidalgo comprà 62,5 Ha a Unicaja que se sumaven a les 125 Ha que Hidalgo

⁹⁸⁷ Sa Nostra amplia la seva participació en el negoci hotelier amb l'adquisició del 30% d'AC Italia, la filial de la cadena espanyola AC Hotels d'Antonio Catalán (Rija, 1/07/2006). El 2008 Sa Nostra comprà el 5% del capital d'AC Hotels per uns 33,5 milions d'euros (Expansión, 19/02/2008).

⁹⁸⁸ El periodista Miguel Ángel Noceda (16/11/2011) del diari el País escrivia sobre Pueyo que: "va fixar la seva residència fora d'Espanya després de l'escàndol Banesto, desenvolupa el seus negocis a través d'un complex entramat d'empreses amb diferents domicilis fiscals, en les que normalment apareixen testaferros".

havia comprat al Bisbat de Màlaga, procedents de l'herència de María Nadal Guerrero – Urbanització Arroyo Vaquero–, mentre que Unicaja conservava les 62,5 Ha restants. Hidalgo preveia invertir personalment uns 120 milions d'euros per construir un hotel, un camp de golf i uns 500 apartaments. De fet, a l'Estat espanyol, Globalia estava fortament vinculada al negoci immobiliari a través de la immobiliària Century 21. Per altra banda, Hidalgo també comptava, a títol personal, amb projectes immobiliaris al Carib com per exemple el complex turístic a Tulum (Riviera Maya) compost de 3 hotels on preveia invertir uns 300 milions d'euros. El maig de 2010 Globalia aprofundia la seva vinculació amb el món immobiliari, tot llançant la marca de temps compartit Presidential Suites a la República Dominicana. Globalia realitzarà la inversió, mentre que la cadena dominicana Lifestyle Holiday Vacation Club ho gestionarà. El 2010 Pueyo i Hidalgo varen rompre la seva aliança⁹⁸⁹ i arran de la demanda presentada per la filial nord-americana d'Oasis, Travamerica Inc, el jutge dels EUA Timothy C. Batten ordenà suspendre la promoció, per part de Globalia, dels 11 hotels Oasis de Quintana Roo que eren propietat de Pueyo. L'estiu de 2010 els hotels operats per Globalia van canviar la denominació Oasis per la marca Be Live. Finalment, el febrer de 2011 Hidalgo i Pueyo arribaren a un acord mitjançant el qual el grup Globalia a través d'Operadora Globalia México operaria fins l'abril de 2012 3 hotels amb 749 habitacions a Cancún, sense cost de lloguer com a compensació per les pèrdues; mentre que Oasis gestionaria la resta d'establiments (Europa Press, 10/12/2005; Hostelmarket, 2006c; El País, 28/11/2007; Noceda, 30/05/2010; Hosteltur, 16/07/2010; Manso, 11/08/2010; Pielfort, 22/02/2011).

En sisè lloc hi havia la cadena de Pablo **Piñero**, Bahía Príncipe, que el 2007 comptava amb uns 13 establiments i 7749 habitacions, el que implica un increment del 333,33% i 255,13% respecte del 2001. El Grup Piñero (Levantur SA) estava compost en un primer moment pel Tour Operador Viajes Soltour i les cadenes hoteleres Hoteles Piñero i Bahía Príncipe Clubs & Resorts. La cadena de Piñero es va constituir a mitjans dels 1990 i en pocs anys ja s'havia situat al Carib. El 2005 Pablo Piñero va crear el Tour Operador BP USA Travel Inc, amb seu als EUA, adreçat a captar els potencials clients del Sun Belt dels EUA. Al llarg dels 2000, mentre la bombolla financer-immobiliària s'expandia, el grup Piñero inaugurarà de manera constant nous resorts turístics. El 2008 l'empresa anuncià l'inici de la divisió immobiliària del grup, el Bahía Príncipe Residencial & Golf Resorts (Tamargo, 2004; Grupo Piñero, 12/12/2008).

La cadena d'Abel Matutes Juan ocupava el 2007 el setè lloc de les cadenes balears a l'estranger en nombre d'habitacions. **Fiesta** Hotels & Resorts duplicà el nombre d'hotels a l'estranger entre el 2001 i el 2007 fins assolir les 12 unitats (6821 habitacions). El 2007 assumí la direcció de la cadena Abel Matutes Prats, fill d'Abel Matutes Juan, i presentà el Pla estratègic 2007-2012 grup que perseguia duplicar el nombre d'habitacions en 5 anys, tot reforçant la política de rotació d'actius el que implicava la progressiva venda dels establiments menys rendibles, és a dir els eivissencs. Les expectatives expansives dels Matutes barataren amb l'arribada de la crisi financer i el 2009 rebaixà les previsions i fins i tot s'obrí a la possibilitat d'entrar a gestionar hotels que no fossin de la seva propietat –aleshores tan sols tenia 3 hotels de 51 sota aquesta fórmula–. Els Matutes també varen engegar projectes immobiliaris pels nous espais turístics del Carib, però la tradicional trajectòria del grup fa que aquests siguin pràcticament indesxifrables (Ferrer i Ferrer, 7/11/2008; Guerrero, 16/02/2010; Fiesta Hotel Group, 2011).

La vuitena cadena balear en nombre d'habitacions a l'estranger el 2007 fou **Hotetur**, la cadena de Díaz Ferrán i Pascual del grup Marsans. Entre el 2001 i el 2007 el nombre d'establiments no varià i mantenien 12 hotels, però les habitacions passaren de 2439 el 2001 a 3485 el 2007. Durant aquests anys Hotetur deixà alguns hotels cubans que foren substituïts per establiments mexicans. El 2007 Hotetur signà un acord de gestió amb RCI del grup Wyndham (abans Cendant), per tal de llançar un nou producte turístic de temps compartit sota la marca Blue Bay Vacation Club. Tal com s'ha dit anteriorment, el juny de 2010 Hotetur a les mans de l'empresa voltor Possibilitum Business, especialitzada en el desmantellament d'empreses, així com la resta del grup Marsans. La gestió dels hotels fou traspasada a la cadena Al Andalus

⁹⁸⁹ El tancament de bona part dels hotels mexicans el 2009 en motiu del Grip A, motivà que Hidalgo sostingués que d'acord amb una clàusula del contracte de lloguer amb Pueyo, per causa de força major, el lloguer no podia ser el mateix. Globalia entenia que tenia dret a reduir el lloguer, la qual cosa no fou interpretada en el mateix sentit per Pueyo. Crida l'atenció que Mario Conde va negociar amb Juan José Hidalgo el conflicte amb Pedro Pueyo. Quan esclatà el cas Banesto a mitjans dels 1990, Conde negà la seva relació amb Pueyo, mentre que molts atribuïen a Pueyo el paper de testaferró de Conde (Noceda, 16/11/2011).

Management Hotel i a la tardor de 2010 els jutjat palmèsà tramità el concurs necessari de creditors d'Hotetur (Sobrino, 2007; Viúdez, 28/05/2010; Manso, 14/10/2010).

En novè lloc tenim la cadena d'Abel Matutes Tur, **Sirenis**, que tenia el 2007 5 establiments i 2263 habitacions a l'estranger. La cadena formada per Viva Hotels –Pere Pascual i Bartomeu Plomer– i Prinsotel –Antoni Montaner–, **Excellence** Group Luxury Resorts, passà de tenir un sol establiment el 2001 a tenir-ne 4 el 2007. Mentre que el nombre d'habitacions es multiplicaren per 4,37. El 2007 el capital de la cadena estava format per Viva (40%), Prinsotel (40%), CAM (10%) i Sa Nostra (10%). Fins aleshores els establiments estaven gestionats per la cadena Amresorts del grup nord-americà Apple Leisure Group, però coincidint amb el mateix any en que Barceló adquirí una part important d'aquest grup, les cadenes mallorquines assumiren directament l'explotació dels establiments. Aquest grup presenta una potent divisió immobiliària que penetrà fins i tot en els EUA, participada per les caixes d'estalvi CAM i Sa Nostra sota la marca IXC (Inversiones Para el Caribe)⁹⁹⁰ (Hostelmarket, 16/02/2007; Excellence Group, 2009).

La cadena **Renthotel**, participada pel Tour Operador italià Alpitour, no varià pràcticament la seva cartera d'hotels entre el 2001 i el 2007 –incorporà un hotel a Cap Verd i un altre a Tunísia–, tot ocupant el lloc onzè de les cadenes balears. En el lloc dotzè es trobava la cadena de la família Rosselló (Grup Roxa), **Blau** Hotels que incrementà els seus establiments de manera notable entre el 2001 i el 2007 fins assolir els 5 hotels i 1841 habitacions. El grup Batle amb la cadena **Mar** inicià el salt internacional el 2005 amb l'obertura d'un hotel al Carib i el 2007 era la tretzena cadena balear en nombre d'habitacions a l'estranger. Quan José Luís Carrillo del grup Optursa recuperà la gestió dels hotels de la cadena **Hoteles Globales** el 2005 –el 2000 My Travel signà un contracte de lloguer amb opció de compra i el 2002 els hotels passaren a ser gestionats per Hotetur de la qual My Travel era propietària del 50%– i en aquell mateix moment inicià la seva expansió internacional. A diferència de la major part de les cadenes hoteleres balears que deslocalitzaven la producció turística al Carib en "fàbriques" en forma de gran resort i sota la modalitat del tot inclòs, Carrillo inicià l'expansió a ciutats europees, encara que el 2006 donà el salt a Amèrica. L'expansió d'Hoteles Globales es diferencià també en que els establiments a l'estranger pertanyien a la dimensió urbana del negoci hotelier, en comptes del sol i platja. Paral·lelament, Carrillo despleguava la seva companyia aèria de baix cost Air Madrid amb nombroses connexions amb Amèrica Llatina i manifestava que pretenia obrir un hotel a cada destinació a la que els seus avions arribassin. El juny de 2006 Carrillo adquirí els hotels d'Acorn a les Balears per uns 130 milions d'euros i al cap de pocs mesos la companyia aèria Air Madrid i el seu Tour Operador, Alada Tours, presentaven suspensió de pagaments (Manresa, 17/12/2006; Ramón, 20/12/2006).

Finalment hi havia les petites i mitjanes cadenes ja esmentades anteriorment –IBB Hotels, Valentín Hotels AZ Hotels i HM Hotels– que s'havien integrat en el procés d'internacionalització després de 2001. D'aquests val la pena destacar la singularitat de la cadena menorquina IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquinas SL), que en comptes de donar el salt al Carib com la major part de les cadenes balears, el donà cap a països de la UE i en hoteleria urbana. La raó d'aquest fet diferencial estriba en el fet que el grup immobiliari polonès von der Heyden Group, a través de Timan Investments BV, adquirí el 50% de la cadena el 2002, mentre que la resta era de Damià Lull Mancas (Lull & Pracz SL). El 2008 el grup von der Heyden es va fer amb la major part de les accions d'IBB fins assolir el 70% del capital, mentre que la resta es repartia entre Damià Lull (23%), Àngel Lull Mancas (2%) i Javier Erejón Sainz de Maza (3%). En aquells moments es va decidir traslladar les oficines centrals de la cadena des de Maó a Palma (Hosteltur, 1/09/2008; Fuster, 11/09/2008).

i) La "Mediterrània caribenya" està que crema i l'incendi inversor es desplaça al Pacífic. Mèxic, Illes Caribenyes i Amèrica Central.

El 2007 el principal país en nombre d'habitacions controlades per les cadenes balears fou **Mèxic**. Les habitacions de les cadenes balears a Mèxic pràcticament es triplicaren entre el 2001 i el 2007, tot passant de 10644 el 2001 a 30009 el 2007. El cas de Mèxic és paradigmàtic pel que fa a l'acceleració de la producció turística de l'espai de la mà del capital transnacional, amb el suport polític, i la vinculació d'aquella amb la paral·lela expansió de la producció

⁹⁹⁰ www.ixcgroup.com (febrer 2011).

immobiliària. L'expansió dels complexos residencials s'explica, en part, a la forta penetració del capital financer (p.ex. fons d'inversió immobiliària) aliat amb les grans promotores mexicanes – moltes d'elles havien sortit a Borsa com per exemple GEO, ARA, Hogar o SARE– i també amb empreses internacionals (p.ex. OHL, Fadesa, etc). També cal destacar la introducció, el 2004, dels REIT (Real Estate Investment Trust) a Mèxic que adopten el nom de FIBRAS –Fideicomisos de Infraestructura y Bienes Raíces– i la creació el 2005, per part de Fonatur de la BMIT (Borsa Mexicana d'Inversions Turístiques) (Hiernaux, 2005; Buades, 2006; CEPAL, 2008; Jiménez, 2009; Jiménez i Sosa, 2011).

L'arribada a la presidència del multimilionari Vicente Fox del PAN (Partido Acción Nacional) suposà un reforçament del programa neoliberal amb un fort estímul a les inversions estrangeres. La política del PAN es centrà de manera especial en intentar resoldre els problemes de seguretat, particularment pel que feia a narcotràfic i control de fronteres, per tal de crear un bon clima empresarial. La política exterior de George W. Bush en la lluita contra el terrorisme global feu que la mirada inversora del capital turístic abandonàs els països on l'amenaça de la yihad fos més evident, al temps que els aliats dels EUA sortien beneficiats. Aquest fou el cas de Mèxic (Mur, 7/06/2005).

L'estiu de 2005, el governador de Quintana Roo, Félix González, assistí a una reunió a Mallorca, celebrada al Meliá Victoria, presidida per Jaume Matas, president del Govern de les Illes Balears, i Gabriel Escarrer, president de Sol Meliá. La premsa turística mexicana es feia ressò dient que entre els 60 assistents estan "els llinatges que en el Carib mexicà figuren sobre els portals d'entrada dels hotels". La major part dels empresaris allà reunits mostraren el seu interès per invertir-hi (Latitud 21, juliol 2005). El pas de l'huracà Wilma, l'octubre de 2005, suposà importants danys a la planta hotelera de Cancún i la Riviera Maya, però ja a finals d'any prop del 90% de la planta hotelera estava operativa. El govern mexicà sol·licità al BID (Banc Interamericà de Desenvolupament) la concessió d'un préstec de 413 milions d'euros per donar crèdits tous als hotelers i anuncià que destinaria uns 2660 milions d'euros a la reconstrucció de la infraestructura turística i els serveis públics. Un dels primers projectes que es varen dur a terme fou el de la reconstrucció de 12 km de platja de la zona hotelera que havia desaparegut amb l'huracà pressupostat en uns 20 milions de dòlars⁹⁹¹, es destinaven 10 milions de dòlars per una campanya extraordinària de Promoció i Relacions Públiques i es posaven en marxa múltiples projectes⁹⁹². El pas del Wilma va treure a la llum, entre d'altres, el paper que jugaven les companyies asseguradores en el negoci hotelier i en el cas de les cadenes hoteleres balears resultà que la principal companyia era March Correduría de Seguros, és a dir la Banca March. Per altra banda, la Secretaria General de Turisme del govern espanyol assegurà als empresaris espanyols que oferirien crèdits tous a través de l'ICO (Institut de Crèdit Oficial), fins que les companyies rebessin les indemnitzacions per part de les asseguradores. Martínez Fraile, Secretari d'Estat de Turisme espanyol, va comunicar que l'ajuda espanyola se concretaria en incrementar el ritme de recuperació de les zones lúdiques (Relea, 26/10/2005; Tamargo, 2005a; Tamargo, 2005b; Guede, 2005; Hostelmarket, 1/12/2005).

L'Huracà Wilma⁹⁹³ serví per a que el poder establís les receptes de la "doctrina de xoc"⁹⁹⁴, de manera semblant al que va ocórrer a New Orleans amb el Katrina i la posterior gestió (Jiménez i Sosa, 2006; Jiménez, 2009; Klein, 2007). Mentre que el govern de Fox i els organismes multilaterals acudiren ràpidament a restaurar els espais del negoci turístic, els barris populars i la resta de ciutat restaren, en bona mesura, desatesos⁹⁹⁵. A més, des de la CMT

⁹⁹¹ El 2006 la Profepa (Procuraduría Federal de Protección del Ambiente) multà l'empresa belga Jan de Null Group, encarregada de la reconstrucció de la platja. L'empresa va incomplir les mesures de prevenció ambiental, tot afectant seriosament els esculls coral·lins (EFE, 1/08/2006).

⁹⁹² Entre els projectes a destacar que es licitaren entre finals de 2005 i principis de 2006 es troben: la renovació del Boulevard Kukulcan, construcció del Malecón Cancún, construcció del pont Laguna Bojórquez, construcció d'un nou centre de convencions, ampliació de les pistes de l'aeroport de Cancún i la construcció de l'aeròdrom de la Riviera Maya (González, 2006).

⁹⁹³ Segons Jiménez i Sosa (2011) l'huracà Gilberto de 1988 motivà la modificació del patró d'exploració turística de Cancún, tot derivant cap un model de turisme massiu amb una forta davallada de les tarifes.

⁹⁹⁴ Segons Naomi Klein (2007) la doctrina del xoc consisteix en l'aplicació de polítiques que només poden ser acceptades per la població quan aquesta es troba en un estat de xoc (p.ex. una guerra, un "desastre natural", una crisi, un cop d'estat, etc). Aquestes polítiques de per sí impopulars, no serien acceptades de cap manera per la societat en condicions normals. Aquesta ha estat una de les vies a través de les quals s'ha imposat l'agenda neoliberal.

⁹⁹⁵ Les 33 colònies de Cancún (p.ex. Tres Reyes, La Libertad, Avante i Santa Cecilia) quedaren totalment devastades. En elles es comptabilitzaven segons fonts oficials unes 40 mil persones, la major part de les quals eren treballadores immigrants. Les autoritats mexicanes els hi negaren ajudes perquè segons les autoritats "oficialment no existeixen". La

(Confederación Mexicana de Trabajadores) es denunciava que molts empresaris aprofitaven la situació per acomiadar treballadors (Hosteltur, 20/10/2006). Entre les mesures de xoc que aplicà el govern mexicà es pot destacar l'estímul de les inversions turístico-immobiliàries, que anaven acompanyades de la flexibilització de les normes de protecció ambiental tal com denuncià el CEMDA (Centro Mexicano de Derecho Ambiental) (CEMDA, 15/10/2005).

Aleshores es va potenciar a la Península de Yucatán, entre d'altres, el PTI (Proyecto Turístico Integral) Costa Maya i Puerto Cancún⁹⁹⁶. Aquest darrer es tracta d'un complex turístico-immobiliari just a les afores de Cancún, a la zona septentrional encara no afectada per les construccions. El megaprojecte de luxe ha de tenir diversos hotels, habitatges unifamiliars, camp de golf, port esportiu, etc. El 2006 l'FBI va detenir a Florida el seu promotor, el nord-americà Michael Eugene Kelly, acusat d'estafa –mitjançant un esquema ponzi– i frau d'uns 428 milions de dòlars a fons de pensió dels EUA. Precisament és en aquest megaprojecte on la promotora immobiliària mallorquina Grupo Maioris, de Javier Cabotà, aixecà la Maioris Tower i té en projecte la construcció de Three Towers, de 20 plantes cada edifici⁹⁹⁷ (Gutiérrez, 2005; Morales, 6/07/2006; Noticari, 29/12/2006; UNITED STATES DISTRICT COURT NORTHERN DISTRICT OF ILLINOIS EASTERN DIVISION, 2008).

El govern mexicà apostà per la comercialització turística del Pacífic mexicà, amb la seva conseqüent transformació urbano-turística, materialitzat en el Plan Nacional de Turismo 2007-2012. El director del Fonatur (Fondo Nacional de Turismo), John McCarthy, s'adreçà als empresaris espanyols el 2006 per tal de comunicar l'aposta del seu govern per impulsar el megaprojecte turístic del Mar de Cortés⁹⁹⁸, al Golf de Califòrnia (Tamargo, 2006). Aquest projecte turístic pretenia consolidar els CIP (Centro Integralmente Planeado) de Los Cabos i Loreto i crear-ne un de nou, el CIP de "Riviera Nayarit" –amb els polígons integralment planejats Litibú (160 Ha), El Capomo (268 Ha) i La Peñita (445 Ha) que donarien cabuda a unes 14500 habitacions turístiques⁹⁹⁹– (Márquez i Ocampo, 2009). I, a més, es projecta una xarxa de 27 marines (Programa Escalas Náuticas) al Mar de Cortés¹⁰⁰⁰. El 2008 Greenpeace denunciava el projecte Escalera Náutica Mar del Cortés i la important expansió de complexos turístico-immobiliaris a la zona. A més, des de l'ASF (Auditoría Superior de la Federación) a l'Informe del Resultado de la Revisión y Fiscalización de la Auditoría Superior de la Cuenta Pública 2006 s'exposava com a la zona s'havia produït una important bombolla immobiliària i que a més els projectes no eren ni tan sols fiscalment rendibles per als municipis (Greenpeace, 1/10/2008). A finals de 2008 s'anunciava la creació del nou CIP (Centro Integralmente Planeado) Costa del Pacífico de Escuinapa-Teacapán que es publicita com un Cancún millorat i ampliat, en el que el govern invertiria 450 milions de dòlars per adaptar-ho a la construcció de 16850 habitacions hoteleres i 16350 segones residències (Cortés, 29/09/2008; Cepal, 2008).

Per altra banda, l'adopció de les polítiques neoliberals i la l'adaptació territorial del país per la competir en el capitalisme global, especialment a través de la via turístico-immobiliària, va reforçar els greus problemes fiscals que arrossegava Mèxic. El 2001, la càrrega fiscal mexicana era de l'11,4% del PIB front a la mitjana del 13,7% de Llatinoamèrica o del 25,9% dels països de l'OCDE. Després de la signatura del TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord), el 1994, els ingressos procedents dels aranzels varen caure dràsticament, amb la qual cosa es plantejava dur a terme una reforma fiscal, però que no afectàs els interessos del poder econòmic (Werner i Ursúa, 2005). La reforma fiscal perseguia augmentar la recaptació, entre d'altres, amb la LICI (Llei d'Impost Contra la Informalitat) que tendria com objectiu la persecució de l'evasió fiscal i l'economia informal; i amb la CETU (Llei de la Contribució Empresarial a Taxa Única) que augmentaria la càrrega fiscal a les empreses. El juliol de 2007 el president espanyol José Luís Rodríguez Zapatero, el president Mexicà Felipe Calderón i els

Secretaria de Desenvolupament Social comptabilitzà uns 14 mil habitatges danyats i el govern repartí 5 mil tones d'aliments i 40 mil paquets de cartró per a que construïssin noves barraques (Ballinas i Martoccia, 30/12/2005).

⁹⁹⁶ www.puertocancun.com (febrer 2011).

⁹⁹⁷ www.maiorisinternacional.com (febrer 2011).

⁹⁹⁸ Mar de Cortés: www.fonatur.gob.mx/mar_de_cortes/fst_gral.htm (febrer 2011).

⁹⁹⁹ Veure FONATUR (2006) *Libro Blanco: CIP Nayarit*. Fondo Nacional de Turismo, Mèxic (www.fonatur.gob.mx/libros_blanco/plan_y_asis_tec/CIP_Nayarit.htm, febrer 2011).

¹⁰⁰⁰ A la presentació a internet del projecte "Escalera Náutica del Mar del Cortés: el Megaproyecto turístico del siglo XXI", s'escribia que el president Vicente Fox "considera la indústria turística com un "passaport cap a la modernitat", l'Escalera Náutica representa un megaprojecte crucial i estratègic pel desenvolupament del país, així com permetrà concretar des d'avui dècades de propostes i plans per exponenciar el desenvolupament turístic de la regió nord del país" (FONATUR, 2001).

empresaris espanyols es reuniren a Cancún per abordar la "problemàtica" associada a la nova fiscalitat. Els empresaris espanyols, representats pel president del Consell Superior de Cambres de Comerç espanyoles Javier Gómez Navarro¹⁰⁰¹, varen fer palesa la seva queixa al president Felipe Calderón sobre la nova fiscalitat, al temps que exigiren la construcció del nou aeroport de Tulum (Noticaribe, 15/07/2007).

La producció immobiliària de l'espai s'ha dut a terme fonamentalment en els mateixos espais colonitzats pel capital turístic transnacional¹⁰⁰², però també pels diners del narcotràfic, tot donant lloc a una intensa segregació espacial. Molts dels nous espais turístic-immobiliaris presenten un conjunt de peces, entre les quals l'establiment hoteler juga un paper funcional essencial al que s'hi afegeixen camps de golf, marines, etc. La forta transformació de les zones turístiques ha anat acompanyada d'intensos desplaçaments de població procedents de les zones rurals. Aquesta massa de treballadors i treballadores, en condicions d'elevada precarietat en el sector terciari i de la construcció, ha hagut d'ocupar nous espais, uns espais marginals amb enormes dèficits sociourbanístics (Jiménez i Sosa, 2006). La població del municipi de Benito Juárez (Cancún) s'incrementà, segons dades de l'INEGI (Instituto Nacional de Estadística y Geografía)¹⁰⁰³ de manera extraordinària, tot passant de 176765 habitants el 1990 a 572973 el 2005. Emperò, segons Jiménez i Sosa (2006) la població real del municipi s'elevaria a unes 800 mil persones, amb la qual cosa els invisibles serien prop de 300 mil. Més espectacular ha estat el creixement demogràfic que registren les dades oficials del municipi Solidaridad (Riviera Maya), on el desplegament dels complexos turístic-immobiliaris ha estat major (Jiménez, 2009; Jiménez i Sosa, 2011), s'ha passat de 28747 habitants el 1995 a 135512 el 2005. Així, al cas de Cancún tenim que el boom turístic actua de potent imant demogràfic, tal com ha ocorregut per exemple en el cas d'Eivissa descrit per Joan Buades (2010).

El 2007 hi havia 13 cadenes balears amb presència a Mèxic, tot destacant Riu amb 12 hotels i 6030 habitacions; Barceló amb 12 hotels i 4848 habitacions; Oasis amb 9 hotels i 3704 habitacions; Sol Meliá amb 8 hotels i 3435 habitacions; i Iberostar amb 8 hotels i 3068 habitacions. La distribució de la flota hotelera balear a Mèxic presenta una potent concentració a l'Estat de Quintana Roo amb 28 establiments i 13554 habitacions a l'anomenada Riviera Maya, front als 13 establiments i 5019 habitacions de 2001; i amb 25 establiments i 10201 habitacions a Cancún front als 4 establiments i 2008 habitacions de 2001. El 2007, les cadenes balears controlaven el 36,33% de les habitacions turístiques de Cancún i el 53,45% de la Riviera Maya. Mentre que al Pacífic destacaríem els 2 establiments i 1250 habitacions a Nayarit; 3 establiments i 1250 habitacions a Puerto Vallarta; i 3 establiments i 1052 habitacions a Los Cabos.

Riu és la cadena balear amb major presència a Mèxic el 2007. El 2002 la cadena inaugurava el Club Hotel Riu Jalisco (700 habitacions), a Puerto Vallarta, en el que havien invertit uns 30 milions d'euros i se convertia en el major del grup. Am aquest establiment, Riu tenien 5 hotels i 2701 habitacions a Mèxic. Aleshores, les expectatives d'inversió de Riu a Mèxic eren prou elevades. Així, anunciava la construcció del Riu Cancún (714 habitacions) i el Riu Palace Las Americas (450 habitacions), ambdós a Cancún (Hostelmarket, 1/07/2002). Precisament, la construcció d'aquests dos hotels generaren una forta polèmica social a Cancún ja que ambdós foren clausurats per incompliment de la normativa ambiental i presumpta corrupció, conegut com el cas Riu. Les obres del Riu Palace Las Americas estaven quasi acabades quan el Sermanat (Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales) el clausurà

¹⁰⁰¹ Javier Gómez Navarro és a la vegada un destacat membre del PSOE i fou Secretari d'Estat per l'Esport (1987-1993) Ministre de Comerç i Turisme (1993-1996).

¹⁰⁰² Entre el capital transnacional que ha desembarcat a Mèxic durant els anys d'eufòria financer-immobiliària cal destacar la presència de les grans empreses immobiliàries espanyoles. El 2006, el lobby espanyol del turisme residencial *Live in Spain* atorgà el premi del mateix nom a John McCarthy, director general del Fonatur, per l'impuls donat a aquest segment del negoci turístic-immobiliari a Mèxic. L'asturiana Grupo Mall (família Noval), que encapçala aquest lobby, inicià els megaprojectes turístic-immobiliaris de Campeche Playa, Golf, Marina & Spa Resort: Els compradors europeus denunciaren a Grupo Mall de frau en relació a aquest megaprojecte. Fadesa també tenia importants projectes turístic-immobiliaris a Mèxic: Paraíso Litibú al CIP Nayarit; Loreto Paraíso a Baja California; Fairway Lofts a Guadalajara. Grupo Trusam encapçalava el projecte La Pesca a Tamaulipas; OHL amb el megaprojecte Mayakoba a la Riviera Maya; etc. El megaprojecte Cabo Cortés (Baja California) de Hansa Urbana fou denunciat per diversos grups ecologistes – Greenpeace, CEMDA i Amigos para la Conservación de Cabo Pulmo –, pel fort impacte ecològic que suposaria la construcció de 2 camps de golf, marina amb 490 amarratges, 30 mil habitacions turístiques –Cancún en té 37 mil–, etc. Aquest megaprojecte es desenvolupa a la zona limítrof del Parc Nacional de Cabo Pulmo (Cepal, 2008; Greenpeace, 2010; Noticaribe 12/02/2010; Jiménez i Sosa, 2011).

¹⁰⁰³ www.inegi.org.mx/lib/olap/consulta/general_ver4/MDXQueryDatos.asp?#Regreso&c=17161 (febrer 2011).

per no comptar amb avaluació d'impacte ambiental –MIA, Manifestació d'Impacte Ambiental–. El batle de Benito Juárez, Juan Ignacio García Zaldivera del PVEM (Partido Verde Ecologista de México), atorgà el permís de construcció, malgrat no comptar amb tots els requisits necessaris per dur a terme les obres. Per altra banda, al Riu Cancún es construïren 714 habitacions quan tenia permís per construir-ne 569¹⁰⁰⁴. L'administració pública imposà una sanció de 3,5 milions de dòlars per la infracció Riu Palace Las Américas, tot aixecant la clausura de l'hotel i una fiança d'1,3 milions de dòlars pel Riu Cancún. Al mateix temps que esclatà el cas Riu, la cadena mallorquina va adquirir a Cancún, l'hotel Gran Caribe Real –a partir de llavors Riu Caribe– per uns 64 milions de dòlars. Precisament, aquell hotel era propietat de Fernando García Zaldivera, germà del batle de Benito Juárez, per la qual cosa els partits de l'oposició i diversos col·lectius denunciaren un presumpte tràfic d'influències (Sosa, 14/06/2003; Caribbean News, 12/06/2003; Hosteltur, 6/08/2003; Torres, maig 2004). El 2007 Riu ja comptava amb 12 establiments a Mèxic, dels quals 5 estaven a la urbanització Playacar –Riu Palace Riviera Maya, Riu Yucatán, Club Hotel Riu Tequila i Riu Palace México– de Playa del Carmen (Riviera Maya) i posteriorment continuaria inaugurant nous hotels, especialment al Pacífic –Riu Palace Pacífico a Riviera Nayarit i Riu Esmerald Bay a Mazatlán– (Hostelmarket, 16/10/2008).

Una part important de les inversions turístico-immobiliàries del capital balear a Mèxic es destinaren a la Riviera Maya. Segons Jiménez i Sosa (2011) la implantació del negoci turístic a la Riviera Maya i Cancún presenten notables diferències, tot essent la primera aquella en la que predomina la inversió turístico-immobiliària en grans complexos en els que l'hotel, sota modalitat del tot inclòs, tan sols és una peça més del complex construït en grans parcel·les que poden ser de més de 100 Ha. A més, molts dels projectes estaven associats a sospites de presumpta corrupció derivada d'una laxa interpretació de la llei ambiental, especialment pel que fa a la protecció de manglars, que fou denunciada per nombroses organitzacions –Movimiento Ciudadano Ecologista Yax Cutal; Centro Mexicano de Derecho Ambiental, Greenpeace-México, Grupo Ecologista del Mayab–¹⁰⁰⁵. Arran de les denúncies dels grups ecologistes es paralitzà un nou projecte turístic a Xcacel-Xcacelito (Noticaribe, 1/08/2006). Escarrer deixà d'interessar-se per Quintana Roo després del conflicte d'Xcacel. El govern mexicà que havia venut els terrenys a Sol Meliá, els hi va intercanviar per uns altres a Playa del Carmen i Gabriel Escarrer manifestà que "aquells set anys [del conflicte d'Xcacel als nous terrenys] ens feren perdre molt de temps" (Latitud 21, juliol 2005). Els nombres absoluts de la planta hotelera de Sol Meliá entre el 2001 i el 2007 pràcticament no varien, però es poden apuntar alguns canvis importants en la gestió del seu parc hotelier. Per una banda, la cadena inaugurà el 2002 el Paradisus Riviera Cancún al corredor Cancún-Tulum i realitzà importants obres de reforma en diversos establiments. El Meliá Turquesa després de les reformes s'integrà dins la marca de luxe del grup i canvià el nom pel de ME Cancún i el Meliá Cabo San Lucas també canvià de nom pel de ME Cabo. Després del pas de l'huracà Wilma es varen dur a terme importants obres de reforma als establiments de Cancún –Gran Meliá Cancún i ME Cancún–, en els que a més s'incrementà el nombre d'habitacions (Sol Meliá, 2007). A més de la variació del nombre d'habitacions i el moviment d'establiments, cal destacar que Sol Meliá inicià la comercialització turística dels seus establiments mitjançant la modalitat del temps compartit, a través de SMVC, (Sol Meliá Vacation Club) a Mèxic i la República Dominicana. Precisament, un bon nombre d'hotels de la cadena s'incorporaren a la cartera de SMVC: Paradisus Riviera Cancún, Gran Meliá Cancún, ME Cancún, Meliá Cozumel, Meliá Puerto Vallarta i el Meliá Cabo Real.

Barceló Hotels & Resorts és la segona cadena balear amb major nombre d'hotels i habitacions a Mèxic. La presència dels Barceló a Mèxic es veurà esperonada després de les operacions nord-americanes. Particularment, l'adquisició de Crestline i la posterior participació en el fons d'inversió immobiliària Highland Hospitality permetia a Barceló gaudir d'enormes facilitats de finançament, al temps que permetia desvincular les operacions immobiliàries de les de gestió hotelera, encara que la família-empresa era present a les dues bandes. Així, el 2005

¹⁰⁰⁴ La diputada federal Irene Blanco del PAN (Partido Acción Nacional) que presentà la denúncia contra el batle de Benito Juárez en relació als permisos del Riu Cancún manifestà als mitjans de comunicació el seu temor a ser segrestada (Torres, maig 2004).

¹⁰⁰⁵ Per exemple, el 2006 la Semarnat (Secretaría del Medio Ambiente y Recursos Naturales) va inhabilitar una desena de funcionaris assignats a Quintana Roo en relació a les irregularitats i la presumpta corrupció en relació a projectes turístics a la Riviera Maya, denunciats pels grups ecologistes. En el punt de mira de les campanyes dels ecologistes estava el batle de Solidaridad, Carlos Joaquín González, gran defensor de les inversions turístico-immobiliàries i detractor de la Llei General de Vida Silvestre (Sosa, 15/10/2006).

Figura 109. Barceló Maya Resort (Riviera Maya, Mèxic).

Highland Hospitality adquirí el Barceló Tucancún Beach Resort & Villas que seria gestionat per la cadena Barceló. El president de Highland, James Francis, declarava que amb l'adquisició "podem estrènyer les relacions amb el nostre soci global, Barceló Hotels & Resorts. És la nostra primera adquisició a Mèxic, i una prova de la nostra estratègia consistent en invertir una part del nostre capital en els resorts "tot inclòs", situats a primera línia de platja, fora dels EUA" (Hosteltur, 20/04/2005). Barceló, així com la resta de

cadena hotelera i grups immobiliaris espanyols, decidiren penetrar a la costa pacífica del país, especialment després de les ofertes dels governants i del Wilma. Així, l'octubre de 2005 adquirí la Jolla de Mismaloya (Puerto Vallarta) i el 2006 el Karmina Palace (Manzanillo) (Barceló Grupo, 16/03/2006).

Sens dubte, la constitució el 2006 de la societat patrimonial Playa Hotels & Resorts SL tenia com un dels seus principals objectius l'adquisició d'actius hotelers al Carib, especialment Mèxic. El 2006 la cadena celebrava el seu 75è aniversari, tot anunciant un pla expansiu al Carib amb l'adquisició de 10 mil habitacions, amb una inversió prevista de 1100 milions de dòlars, canalitzats a través de Playa Hotels & Resorts (Morales, 5/05/2006). La cartera inicial de l'empresa d'inversió immobiliària estava composta pels hotels mexicans de Barceló: Barceló Huatulco Beach, Barceló Ixtapa Beach, Barceló La Jolla de Mismaloya i el Barceló Harmina Palace Manzanillo. Les primeres inversions de Playa Hotels & Resorts foren el Barceló Maya Colonial Beach i el Barceló Maya Tropical Beach, de 476 habitacions cadascun i una inversió conjunta d'uns 70 milions d'euros. Aquests hotels s'integraven en el complex Barceló Maya Beach Resort (Riviera Maya), en el que ja hi havia 2 hotels i al que s'hi afegiria un altre a finals de 2007, el Barceló Maya Palace (756 habitacions) (Loeda, 1/06/2006). Aquest complex comptava amb unes 2724 habitacions, la qual cosa implica el 56,18% de les habitacions del grup a Mèxic. El 1995 els Barceló havien adquirit els terrenys, en zona de manglar, del complex a Carlos Hank González. Aquest era un destacat membre del PRI (Partido Revolucionario Institucional) que ocupà, entre d'altres, la Secretaria d'Estat de Turisme a finals dels 1980 (Galarza, 17/05/2008)¹⁰⁰⁶. Val la pena destacar que la inauguració del Barceló Maya colonial i del Maya Tropical Beach es realitzà dins dels actes de celebració del 75è aniversari del grup, tot comptant amb la figura destacada del llavors president del govern de les Illes Balears, Jaume Matas (R.F.M., 22/05/2006).

El 2007 la tercera cadena balear amb major nombre d'hotels a Mèxic era Oasis Hotels & Resorts que havia sorgit de l'acord entre Pedro Pueyo d'Oasis i Juan José Hidalgo de Globalia. Els establiments de la cadena es localitzaven a Cancún (Oasis Cancún, Grand Oasis Cancún, Oasis Palm Beach, Grand Oasis Playa, Grand Oasis Caribbean Resort, Oasis Viva Beach, Oasis Amèrica i Oasis Sens Cancún) i Akumal (Grand Oasis Riviera Maya). El 2005, Hidalgo anuncià la construcció d'un complex turístic a Tulum amb unes 2 mil habitacions i una inversió prevista de 300 milions d'euros. Aquest projecte trobà l'oposició dels grups ecologistes ja que es definia sobre zona protegida del Parc Nacional de Tulum, mentre que els propietaris –entre d'ells Globalia– pressionaven per poder-hi construir. Finalment, el projecte milionari d'Hidalgo quedà paralitzat (Hosteltur, 19/10/2005; Noticaribe, 18/05/2007; Varillas, 1/04/2009). El 2005 Globalia fou una de les principals candidates a l'adquisició d'Aeroméxico que entrava en el paquet de privatitzacions del govern de Fox. Finalment, la divisió mexicana del Citibank, Banamex, i altres capitals mexicans es feren amb la companyia aèria¹⁰⁰⁷. L'altra companyia aèria privatitzada,

¹⁰⁰⁶ Carlos Hank González i els seus fills han estat acusats d'estar relacionats amb l'economia criminal (p.ex. tràfic de drogues, comerç d'espècies exòtiques, blanqueig de capitals, etc). La NDIC (National Drug Intelligence Center) dels EUA a l'Operació Tigre Blanc decretà que Hank González i els seus fills significaven una amenaça criminal pels EUA (Farah, 2/06/1999).

¹⁰⁰⁷ Aquesta privatització anà acompanyada d'una forta polèmica ja que entre els accionistes mexicans es trobaven Maria Asunción Arambuzabala de l'empresa cervesera Grupo Modelo i esposa de l'ambaixador dels EUA i la família de Fernando Canales que havia estat ministre d'Economia (2000-2006) (Clavijo, 14/05/2010).

Mexicana de Aviación, fou adquirida pel principal grup turístic mexicà, Posadas (El Economista, 18/10/2007).

Entre el 2001 i 2007, Iberostar afegí 3 nous establiments hoteleres a la seva cartera mexicana. Aquests es localitzaven en el complex turístic de Playa Paraíso a la Riviera Maya (entre Playa del Carmen i Puerto Morelos). El 1999 la societat Hotelera Playa Paraíso SA de CV, filial d'Iberostar, va obtenir els permisos per aixecar en els seus terrenys litorals de Playa Paraíso (16,73 Ha) unes 2000 habitacions hoteleres, mentre que als terrenys de l'interior, Loma Bonita (68,18 Ha), podria construir habitatges unifamiliars associats a un camp de golf (Sermanat, 2009)¹⁰⁰⁸. Cal dir que Iberostar aprofitava el cicle expansiu financer-immobiliari per penetrar en la comercialització immobiliària de la Riviera Maya, així com farien molts d'altres grups turístics i immobiliaris. Els habitatges, 14 habitatges aïllats i 100 apartaments, de Loma Bonita serien integrats en la divisió immobiliària del grup, Iberostate. Els Fluxà també s'interessaren per expandir el negoci turístic-immobiliari a les noves zones turístiques promogudes pel govern mexicà a la costa Pacífica. Així, Iberostar s'adjudicà una parcel·la del megaprojecte turístic de Litibú del CIP Nayarit¹⁰⁰⁹. El complex d'Iberostar a Litibú es denomina Playa Mita i està compost per una secció hotelera amb 3 hotels i una altra residencial amb uns 156 habitatges (Guede, 12/09/2007).

Pablo Piñero aixecà un nou establiment en el complex turístic-immobiliari d'Akumal on s'hi trobaven el Gran Bahía Príncipe Akumal, Gran Bahía Príncipe Tulum i el nou Gran Bahía Príncipe Coba, tot sumant 2532 habitacions. En relació al complex d'Akumal dels Piñero, val la pena destacar el conflicte socioecològic protagonitzat per Piñero i denunciat pel grup ecologista SAVE (Salvamento Akumal de Vida Ecológica)¹⁰¹⁰ a l'any 2007. El grup ecologista denuncià tot un seguit d'impactes associats al complex turístic-immobiliari que estava en fase d'expansió amb la construcció del nou projecte Naj K'Aax. Entre aquells es poden destacar: destrucció del manglar; abocament d'aigües residuals a la mar; contaminació d'aigües subterrànies (*cenotes*) degut als composts químics emprats al camp de golf; construcció de barreres geotèxtils marines que alteraven la dinàmica litoral; privatització de la platja del Campamento Aventuras DIF –del SNDIF (Sistema Nacional para el Desarrollo Integral de la Familia)– i els accessos públics a la mar (Carrera, 7/09/2006); ampliació de la platja amb enderrocs i roques i el reompliment de la platja amb *sascab* (significa en maia terra blanca), després del pas de l'huracà Dean a l'agost de 2007 (De Rosa, 2008). El *sascab* és una calissa emprada com a material de construcció i triturat serveix de substitut a l'arena en el morter. Les platges d'Akumal –Akumal significa terra de tortugues en maia– són una de les principals zones de nidificació de tortugues –*Caretta caretta* i *Chelonia midas*– i els grups ecologistes denunciaren que les obres a la platja, amb l'ús de maquinària pesada, afectaven perjudicialment les zones de nidificació i que la *sascab* faria una capa encimentada que seria impossible de travessar per part de les tortugues. L'agost de 2007 la premsa anunciava que la Profepa (Procuraduria Federal de Protección del Ambiente) havia aturat les obres del grup Piñero a Akumal per no tenir Manifestació d'Impacte Ambiental. Precisament, l'actuació de la Profepa arribà després que els vigilants privats del Bahía Príncipe agredissin a un turista estranger, Robert Leslie Nelson, que participava amb el grup ecologista SAVE en les tasques de reconeixement de nius de tortuga a la platja (Canal, 26/08/2007; Muñoz i Canal, 30/08/2007).

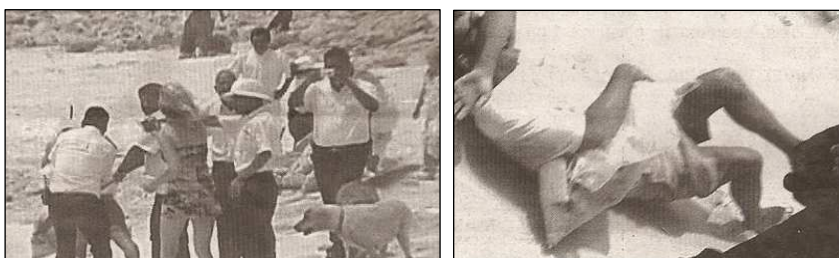

Figura 110 . Agressió a Robert Leslie Nelson, agost 2007 (Font: De Rosa, 2008).

Malgrat la campanya de SAVE, amb un important seu ressò internacional, el megaprojecte de Piñero continuà. El 2011 Piñero anunciava la construcció del condohotel Gran Bahía Sian Ka'an que es

¹⁰⁰⁸ Veure Iberostate Playa Paraíso: http://www.iberostate.comercializa.com/GesPromWeb/0014_fichaPromocion.do (febrer 2011).

¹⁰⁰⁹ El grup immobiliari gallec, Fadesa, es va adjudicar també a Litibú una parcel·la on havia d'aixecar un hotel amb capacitat per 640 llits i apartaments residencials per 1248 places (Hostelmarket, 16/07/2006). L'Estat de Nayarit es va convertir en un dels principals destinataris de la inversió turística privada de Mèxic (Cepal, 2008).

¹⁰¹⁰ www.saverivieramaya.org (febrer 2011).

comercialitzava sota la figura de temps compartit (Hosteltur, 31/01/2011)¹⁰¹¹. El Tribunal Federal de Justícia Fiscal i Administrativa (TFJA), arran del recurs interposat pel CEMDA (Centro Mexicano de Derecho Ambiental) el 2006, va revocar l'autorització d'impacte ambiental que la Semarnat va emetre pel megaprojecte Naj K'aa de Piñero. En definitiva, els permisos concedits permetien construir per sobre del que establí el "Programa de Ordenamiento Ecológico Territorial Cancún-Tulum". Malauradament la resolució del tribunal arribà quan el projecte d'ampliació del camp de golf i noves construccions ja estaven pràcticament acabades (Noticaribe, 14/07/2010; Varillas, 17/07/2010).

El 2002 la cadena d'Abel Matutes Juan, Fiesta Hotels & Resorts, inaugurava el Grand Palladium Colonial Resort & Spa (414 habitacions) i el Grand Palladium Kantenah Resort & Spa (422 habitacions) amb una inversió de prop de 100 milions d'euros. Els Matutes construïren posteriorment un camp de golf i dos nous hotels al mateix complex turístic que com en la major part dels complexos de la Riviera Maya, se construí sobre els terrenys que fins aleshores estaven ocupats per manglars (Hostelmarket, 1/09/2002). El 2005 Matutes inaugurava a les seves propietats, d'unes 122 Ha d'extensió, el Grand Palladium White Sand Resort & Spa (264 habitacions) i el Grand Palladium Riviera Resort & Spa (454 habitacions) amb una inversió conjunta d'uns 70 milions d'euros (Hostelmarket, 2006c). Matutes també acudí a la crida governamental per invertir al Pacífic i el 2006 inaugurà el Palladium Vallarta Resort & Spa (420 habitacions). El 2005, Abel Matutes Tur, cosí d'Abel Matutes Juan, al capdavant de la cadena Sirenis, signà un acord amb la CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo) per construir un complex turístic de 4 hotels i unes 1500 habitacions a Akumal (Riviera Maya), amb possibilitat d'afegir una àrea residencial amb habitatges. Per això varen constituir conjuntament la societat Promociones e Inversiones El Almendro, amb una participació del 60% i 40% respectivament (Hostelmarket, 1/04/2005).

Hotetur, cadena del grup Marsans, comptava amb 6 establiments i 1746 habitacions a Mèxic. Amb l'adquisició del 50% de la cadena per part del Tour Operador britànic, My Travel, Hotetur es va fer càrrec, el 2002, de la gestió dels hotels de la cadena mexicana Blue Bay, que a la vegada estava participada per My Travel (Hostelmarket, 2006c). Excellence Hotels & Resorts, cadena constituïda per les cadenes mallorquines Viva Hotels i Prinsotel, inaugurà l'establiment Secrets Excellence Riviera Cancún (445 habitacions). La construcció es feu a través de la societat Calamagrané SL, filial de Viva Hotels, i la seva gestió anava a càrrec de la cadena Amresorts, propietat d'Apple Leisure Group (Pastor, 2005). El 2005 el grup de Pere Pascual i Bartomeu Plomer tenien projectat un complex turístic-immobiliari a Playa Mujeres en el que a més de l'hotel, es pretenien aixecar segones residències, marina, camps de golf i camp de polo. El 2007 la cadena inaugurà el segon establiment, l'Excellence Playa Mujeres, en el que hi havia uns 600 habitatges i una marina, i aquell mateix any els establiments deixaven de ser operats per Amresorts, tot passant a ser gestionats pel mateix grup. El 2009 la cadena tenia 3 importants projectes a Mèxic: Playa Mujeres (complex hoteler-immobiliari de 950 unitats; hotel de 110 suites i 228 residències); Costa Mujeres (complex hoteler-immobiliari de 3050 habitacions en una superfície de 150 Ha); i Golf Puerto Morelos (camp de golf i 3048 habitatges) (Álvarez, 24/11/2007; Excellence Group, 2009; Grupo ETI, 2010).

Finalment, cal destacar les cadenes HM Hotels, de la família Horrach Moyà, que obrí el Villas HM Paraíso del Mar (36 habitacions) a l'illa de Holbox, que forma part de l'Àrea de Protecció de Flora i Fauna Yum-Balam, i Valentín Hotels, de la família Codolà, que inaugurà el Valentín Imperial Maya (408 habitacions) a la Riviera Maya. Per altra banda, Renthotel no incrementà els seus establiments mexicans respecte de 2001. Paral·lelament a l'esclat de la bombolla financer-immobiliària, el 2009 es va publicitar la irrupció d'una crisi sanitària: la pandèmia del grip A. L'hoteleria mexicana va tancar bona part de la seva planta cap els mes de maig de 2009, inclosos els de les cadenes balears. La crisi sanitària fou emprada per introduir noves mesures d'ajustament corporatiu, amb la "racionalització" (acomiadaments)¹⁰¹² de les plantilles, entre d'altres. El mateix mes de maig de 2009 el president del Fideicomiso de Promoción de Cancún, Jesús Almaguer, i l'ambaixador mexicà a l'Estat espanyol, Jorge Zermeno, es reuniren amb els empresaris de les Illes per transmetre la voluntat de crear un millor clima empresarial per tal de resoldre els problemes derivats de la "crisi sanitària". Finalment, cal destacar la visita del governador de Quintana Roo, Roberto Borge del PRI

¹⁰¹¹ www.bahiaprincipecondohotel.com (febrer 2011).

¹⁰¹² A l'estat de Quintana Roo s'acomiadaren uns 40 mil treballadors (El Periódico, 14/05/2009).

(Partido Revolucionario Institucional), que de la mà de Juan José Hidalgo visità els principals ressorts del poder de l'Estat en la cerca d'inversors. Borge ofería al capital espanyol una reducció de la càrrega fiscal per tal d'incentivar nous megaprojectes turístico-immobiliaris (Guijarro, 1/05/2009, García, 22/05/2009; El Mundo/El Día de Baleares, 28/05/2009; Manso, 29/01/2011; Cinco Días, 31/01/2011).

El 2007, el segon país amb major presència de cadenes balears era **República Dominicana**. Entre el 2001 i el 2007 el nombre d'habitacions turístiques controlades per les cadenes balears s'incrementaren en un 56,85%, tot passant de 17465 a 27393. En aquest període la capacitat d'allotjament turístic del país ha passat de 54034 habitacions el 2001 a 64640 el 2007¹⁰¹³, al temps que les cadenes balears han passat de controlar el 32,32% de les habitacions el 2001 al 42,5% el 2007. La situació del país passà per diversos canvis polítics substancials. El 2000 Hipólito Mejía del PRD (Partido Revolucionario Dominicano) guanyava les eleccions presidencials, tot destacant un discurs de caire socialdemòcrata front al més neoliberal del seu oponent PLD (Partido de Liberación Dominicana). Mejía anuncià reduir les desigualtats socials, en moments d'eufòria econòmica gràcies a les exportacions de les zones franques i el turisme, tot anunciant un programa social de 312 milions de dòlars, augment dels impostos, nous projectes de transport ferroviari, etc. Nogensmenys, el projecte de Mejía aviat topà amb l'oposició del PLD i el poder econòmic, i el 2001 es desfermà una profunda crisi al país, fortament depenent de les exportacions i del turisme. Des del poder es va argumentar que els efectes de l'11-S havien arrossegat l'economia dominicana. El govern llançà un paquet de mesures d'austeritat, al temps que augmentaven la inflació i els tipus d'interès. La situació s'agreujà quan el 2003 saltà a la llum pública l'escàndol bancari del Baninter (Banco Intercontinental) en el que, després de 14 anys d'operacions fraudulentas, es destapava un forat comptable d'uns 2,2 miliards de dòlars. El govern injectà al Baninter prop d'1,67 miliards de dòlars, la qual cosa agreujà el dèficit pressupostari. La crisi del Baninter arrossegà al Banco Nacional de Crédito i al Banco Mercantil. Aleshores el peso es va devaluar notablement, tot passant de 17,56 pesos per dòlar al gener de 2003 a uns 57 pesos per dòlar el gener de 2004. Aquest augment del tipus canviari anà acompanyat d'una creixent inflació i tenia per objectiu evitar el col·lapse financer de l'estat relacionat amb els escàndols bancaris (Ceara-Hatton, 2005; CIDOB, 2005). Així mateix, la contribució del negoci turístic a la millora de les condicions de vida de la població i al finançament públic eren posats en dubte per part del PNUD (Programa de Naciones Unidas pel Desenvolupament). Segons aquest organisme dels 2798 milions de dòlars en concepte d'ingressos turístics, tan sols un 2,43% foren càrregues fiscals (Ceara-Hatton 2005:79).

Mejía acudí a l'FMI per resoldre la crisi, tot sol·licitant un préstec d'uns 600 milions de dòlars a canvi de la introducció d'un paquet d'ajustament. A més, el govern va haver de renacionalitzar les empreses elèctriques Edenorte i Edesur que havia adquirit l'espanyola Unión Fenosa, després de les anomenades "apagades financeres" protagonitzades per les elèctriques. El clima social es va deteriorar notablement i el novembre de 2003 la plataforma social Coordinadora Nacional de Unidad y Lucha¹⁰¹⁴, convocà una vaga general de 24 hores i el gener de 2004 una vaga de 48 hores, en les que assassinaren unes 15 persones i centenars resultaven ferides i detingudes. Cap a principis de 2004 l'FMI pressionà per a l'establiment de mesures d'austeritat que se sumaven a la forta devaluació del peso dominicà. En aquell context de crisi, s'intensificà l'emigració de dominicans –especialment l'emigració en pasteres cap els EUA– i el govern que havia de prendre la medicina del Consens de Washington aprovà l'enviament de tropes militars a la invasió nord-americana d'Irak. Aleshores Mejía estava negociant la signatura del CAFTA (Centre American Free Trade Agreement) amb els EUA i països centreamericans¹⁰¹⁵ (Galván, 9/02/2004; CIDOB, 2005; Castellanos, 24/04/2006).

¹⁰¹³ Dades a partir de l'Oficina Nacional de Estadística: www.one.gob.do (febrer 2011).

¹⁰¹⁴ Entre les demandes de la plataforma estaven: rebaixa de la canastra familiar (preus al consum); rebaixa del preu dels combustibles; finalització de les apagades elèctriques; augment del 100% dels salaris; revisió de la Llei d'Hidrocarburs; rebaixa del preu dels medicaments; finalització dels acords amb l'FMI; acabar amb el congelament de la inversió social; construcció de ponts de vianants a l'autopista Duarte; acabament de les execucions extrajudicials (es parla entre 230 i 1000 execucions); persecució de la corrupció; no a la signatura del CAFTA; negativa a la modificació de la llei electoral; retorn de les tropes d'Irak; estabilització de la taxa canviària; aturar l'augment del deute extern; dimissió d'Hipólito Mejía (Galván, 9/02/2004).

¹⁰¹⁵ El maig de 2004 es signà el CAFTA-RD entre els EUA, Costa Rica, Nicaragua, Honduras, El Salvador, Guatemala i República Dominicana.

Leonel Fernández tornà a guanyar les eleccions presidencials de maig de 2004, tot presentant-se com un bon gestor de l'economia en funció dels anys daurats del seu primer mandat. La propaganda del PLD (Partido de la Liberación Dominicana) feia servir eslògans com: "vuelve Leonel, vuelve el progreso". Fernández va aprofundir el paquet de mesures d'ajustament reclamades pel FMI –bàsicament austeritat i noves privatitzacions– i aprofundí en la promulgació de mesures encaminades a crear un clima idoni pels negocis, especialment els turístic-immobiliaris. La nova conjuntura del capitalisme global repercutí en l'economia dominicana que tornà a experimentar taxes d'increment dels agregats de renda i fruit de la signatura de l'acord de lliure comerç (CAFTA-RD) es modificarien tot un seguit de lleis per adaptar el corpus normatiu a les exigències de l'acord que entraria en vigor el març de 2007¹⁰¹⁶, encara que amb forta contestació social (CIDOB, 2010a).

Pocs dies després d'haver assumit el càrrec de ministre de Turisme del govern de Leonel Fernández, Félix Jiménez viatjà a Palma per cercar recolzament financer i compromisos inversors per part dels empresaris mallorquins. El polític dominicà sol·licità als empresaris mallorquins que adquirissin 250 milions de dòlars de deute dominicà, xifra que finalment quedà reduïda a 150 milions. Entre les empreses que acudiren a la crida del ministre dominicà es trobaven Iberostar, Piñero, Barceló, Riu o Fiesta, i les transferències es feren a través de Bancaja. Al mateix temps acordaren la fulla de ruta de la nova política turística dominicana, en perspectives de potenciar el turisme nord-americà gràcies als acords comercials establerts (López, 7/09/2004; Domblás, 8/09/2004; Ruíz-Collado, 20/10/2004).

La primera cadena balear a la República Dominicana seguia essent Barceló Hotels & Resorts que tenia unes 4508 habitacions el 2007. La major part de les habitacions del grup es concentraven en complex Barceló Bávaro Beach Resort en el que hi havia unes 2659 habitacions i múltiples extensions del negoci turístic, des de camp de golf a un enorme centre de convencions. Els Barceló no variaren gaire la seva cartera hotelera a la República Dominicana i entre els diferents moviments hom pot destacar la incorporació del Barceló Punta Cana el 2006 que era la primera adquisició que feia el fons Playa Hotels & Resorts. Posteriorment, el 2007 Playa Hotels & Resorts va adquirir l'Occidental Gran Flamenco Puerto Resort que canviaria de nom pel de Barceló Puerto Plata. Ambdós establiments serien gestionats per la cadena Barceló (Barceló Grupo, 30/10/2006; Barceló Grupo, 5/11/2007).

La cadena Riu passà de 2832 habitacions el 2001 a 4108 el 2007. Aquest increment es deu a la incorporació del Club Hotel Riu Bachata (610 habitacions) el 2002 i l'Hotel Riu Palace Punta Cana (612 habitacions) el 2006. Les "fàbriques turístiques" de Riu es localitzaven a Punta Cana amb 6 establiments i 2518 habitacions el 2007, tot conformant el Riu Resort Punta Cana, i Puerto Plata amb 3 establiments i 1590 habitacions, en el Riu Resort Puerto Plata (Bahía Maimón). La tercera cadena balear amb major capacitat d'allotjament a la República Dominicana era la cadena de Pablo Piñero, Bahía Príncipe. El salt que experimentà Piñero fou espectacular, tot passant d'un establiment (940 habitacions) el 2001 a 7 establiments (3589 habitacions el 2007). El 2004 inaugurà les primeres fases del Gran Bahía Príncipe Punta Cana (600 habitacions) i del Gran Bahía Príncipe Bávaro i entre el novembre i desembre de 2006 inaugurà 4 hotels i la renovació del Gran Bahía Príncipe Bávaro, mentre que el 2007 inaugurava 2 nous hotels. El 2005 Piñero anunciava que havia adquirit el 60% de la societat espanyola que tenia la concessió per aixecar dos hotels de luxe als illots de Cayo Levantado i Cayacoa, just al front de Samaná, al nord-est del país.

En motiu de l'esclat del cas Malaya es va saber que Piñero havia comprat el 60% de la societat Greco Development Corporation, de Carlos Sánchez i Andrés Leitor, i que s'havia fet amb la concessió dels hotels de Cayo Levantado i Cayacoa propietat de la societat estatal Corpohoteles (Corporación de Fomento de la Industria Hotelera y Desarrollo del Turismo). Sánchez i Leitor eren investigats, entre d'altres, en relació a la concessió cap a mitjans de 2003 dels terrenys de Cayo Levantado i Cayacoa (Coello, 1/10/2006). Aquests empresaris arribaren a la República Dominicana de la mà de l'empresari espanyol Enrique Sarrasola, amb interessos empresarials a Samaná i una ampla xarxa de relacions amb les estructures de poder del país. Carlos Sánchez compartia diversos negocis amb un dels alts càrrecs del PRD (Partido Revolucionario Dominicano) en el poder entre el 2000 i el 2004 i que es presentava per ocupar la presidència a les eleccions de 2004, Miguel Vargas Maldonado. Precisament en els anys que

¹⁰¹⁶ El PNUD (Programa de Naciones Unidas pel Desenvolupament) elaborà dures crítiques sobre les suposades virtuts de l'entrada en vigor del CAFTA-RD (Ceara-Hatton, 2005).

governà el PRD, Sánchez i Léitor feren múltiples operacions turístico-immobiliàries. Quan esclatà el cas Malaya sortiren a la llum les relacions entre el presidenciable i el cas de corrupció marbellí. A través de societats pantalla es varen detectar també relacions empresarials entre Carlos Sánchez, Miguel Vargas i Pablo Piñero¹⁰¹⁷ (Montero, 30/10/2006; Agencias, 17/03/2008; Chatillard, 16/05/2008)¹⁰¹⁸.

A Samaná, entre Bahía de Samaná i Bahía Escocesa, Piñero també va adquirir diversos establiments. Entre els motius que hi havia al darrera de la incorporació de Samaná dins dels espais d'expansió de Piñero es trobava el fet que s'estava construint el nou aeroport internacional Juan Bosch de Samaná, inaugurat el febrer de 2007¹⁰¹⁹ (Grupo Piñero, 24/05/2005; Hostelmarket, 2006c; Hostelmarket, 1/02/2007). Aquests projectes foren denunciats per diversos col·lectius dels que destaca Samaná Verde, i particularment per José R. Bourget, per haver destrossat el manglar, soterrat residus i per les males condicions laborals dels treballadors de la construcció¹⁰²⁰. La campanya arribà a ocupar un espai en un dels programes televisius més coneguts del país, El Informe de Alicia Ortega, el gener de 2007.

Figura 111. Foto promocional del complex Playa Nueva Romana (Font: www.bahiaprincipelaromanagolf.com, març 2011).

El 2007 el grup Coalición para la Defensa de las Áreas Protegidas, integrada per mig centenar d'organitzacions, denuncià que la Secretaria de Turisme atorgà el permís de construcció d'un hotel al Parc Nacional de l'Est al grup Piñero (parcel·la 6-04-10866). El mes de juny de 2007 esclatà l'escàndol de la reordenació del Parc Nacional de l'Est. Els encausats en l'operació Malaya de corrupció polític-empresarial marbellí, Carlos Sánchez Hernández i Andrés Léitor Martínez, a través de la companyia Inversiones Trubia SA, figuraven com els compradors d'aquella parcel·la situada al parc nacional. El grau de protecció d'aquella parcel·la fou modificada per tal de poder-hi construir projectes turístics i infraestructures hoteleres en base a la Ley Sectorial de Parques Nacionales (Ley 202 del 30 de julio del 2004). Piñero abandonà el projecte quan esclatà l'escàndol. Finalment, l'Advocacia de l'Estat va prendre cartes en l'assumpte i finalment el Tribunal Superior de Tierras del Departamento Central va revocar la compravenda de Sánchez i Leitor (Méndez i Alcántara, 1/06/2007; Méndez, 11/06/2007; Méndez, 3/08/2009).

Cap a finals de 2008 Piñero iniciava la construcció del projecte turístico-immobiliari Playa Nueva Romana, Residencial Marina Golf. Aquest havia de comptar amb 2800 habitacions, 1200 residències de luxe, camp de golf i una marina esportiva, amb una inversió prevista d'un

¹⁰¹⁷ Inversiones Izmir estava participada al 33% pels tres. Maldonado a través de testaferreros, Carlos Sánchez a través de CCF SA i Piñero a través de Coconut SA (Montero, 30/10/2006). Segons Miguel Ángel Ordóñez (1/10/2010), autor del llibre *El caso Malaya. Los elefantes asolaron Marbella* (Almed Ediciones, Granada), Miguel Vargas Maldonado no està present en el sumari del cas Malaya. No obstant això, independentment de les imputacions, la informació destapada en el cas demostrava moltes de les pràctiques corporativo-financeres amb cobertura legal, tot transitant per paradisos fiscals i amb una ampla xarxa de societats.

¹⁰¹⁸ A finals de 2008, Carlos Sánchez i Andrés Leitor varen engegar el megaprojecte Punta Perla de 6 mil habitatges de luxe a Cabeza de Toro (Higüey). Cap a finals de 2009 el príncep Alberto de Mònaco, el president dominicà Leonel Fernández i el promotor Ricardo Miranda inauguraven l'inici de les obres del megaprojecte Punta Perla Caribbean Golf, Marina & Resort.

¹⁰¹⁹ En quant a la construcció de nous aeroports, política engegada per Leonel Fernández, cal destacar que la constructora Sinercón –filial d'Aeropuertos dominicanos Siglo XXI (Aerodom)– adjudicà les obres –sistemes energètics, disseny i enginyeria de les ajudes visuals– dels aeroports dominicans Internacional de Las Américas (Santo Domingo), Gregorio Luperón (Puerto Plata) i Juan Bosch (Samaná) a l'empresa mallorquina Sampol Ingeniería y Obras SA (Togores, 22/05/2005). Aquesta companyia arribà a la República Dominicana de la mà de les cadenes hoteleres i a partir de llavors anà guanyant dimensions (Morales i Ruiz-Collado, 2008). Sampol també fou l'adjudicatari del sistema energètic del polèmic metro de Santo Domingo, un dels projectes estrella de Leonel Fernández i que fou contestat pels moviments socials que reclamaven realitzar més inversions socials abans que aquell projecte (El Mundo/El Día de Baleares, 20/05/2009; CIDOB, 2010a)

¹⁰²⁰ Es recomana consultar el blog de Samaná Verde: <http://terreneros.blogspot.com/search?q=pi%C3%B1ero> (març 2011).

miliard de dòlars. En relació a aquest projecte sorgí l'escàndol respecte de l'adquisició dels terrenys per part de l'empresa Magic Blue Inversiones SA, propietat de Piñero i Rafael López, al CEA (Consejo Estatal del Azúcar). Magic Blue adquirí unes 134 Ha per uns 14,07 milions de dòlars. La premsa dominicana informà que l'adquisició es feu sense l'aprovació del Congrés. A més, la CEA per tal d'afavorir el projecte turístic-immobiliari desallotjà l'assentament camperol 520 que havia estat creat per l'IAD (Instituto Agrario Dominicano), la qual cosa provocà un seriós conflicte amb els camperols desallotjats que presentaren una querella contra el CEA el febrer de 2009¹⁰²¹. La promoció del projecte turístic-immobiliari de Piñero compta amb la potència propagandística que brindà l'anunci de l'adquisició d'una casa per part del tenista manacorí Rafel Nadal¹⁰²² (Hosteltur, 1/10/2007; PRNewsire, 28/07/2009; Senado de la República Dominicana, 2010; Hoy Digital, 17/08/2010).

La quarta cadena balear amb major nombre d'habitacions a la República Dominicana el 2007 és Oasis, d'Hidalgo i Pueyo. Globalia Hotels & Resorts començà a explotar hotels a la República Dominicana el 2006 quan adquirí la societat Ocean Arc. Aquesta societat tenia 6 hotels a la República Dominicana i un a Aruba. Hidalgo comptava a títol personal amb la propietat del Punta Cana Grand i participacions en l'hotel La Hispaniola, ambdós passarien a ser gestionats per Globalia. Així mateix, cal destacar el fet que l'hotel La Hispaniola, que fou propietat del Banco Central fins el 1999, fou adquirit per l'empresa de Carlos Sánchez, implicat en el cas Malaya, i fou objecte d'atenció pública per mor de les presumptes vinculacions empresarials entre Sánchez i el polític Vargas Maldonado (Hostelmarket, 1/03/2006). El 2004 el moviment ecologista dominicà, integrat en bona mesura en la Coalición de Defensa de las Áreas Protegidas de la República Dominicana, s'oposà al projecte d'Hidalgo de construir un complex turístic, el Gran Palace Bayahibe Beach Resort de 1000 habitacions, en terrenys del Parque Nacional del Este. Hidalgo defensava que el president Mejía havia modificat els límits del parc, mitjançant un decret presidencial del 30 d'agost de 2000, per poder dur a terme el projecte en una parcel·la de 24,7 Ha adquirida el 28 d'octubre de 2000 per 3,69 milions de dòlars a la societat Corsario C. por A. (Hosteltur 2004:85).

Segons els ecologistes el decret tenia rang inferior que la Llei 44-00 de Medio Ambiente y Recursos Naturales. La llei 202 del 30 de juliol de 2004 (Ley Sectorial de Parques Nacionales) modificà el grau de protecció de diverses zones dels parcs nacionals –Parque Nacional del Este i del Parque Nacional de Jaragua¹⁰²³– que les convertia en Áreas Nacionales de Recreo, on era possible aixecar complexos turístics. Des de Nacions Unides es demanà que no s'aprovàs la llei perquè "mutilava" els parcs nacionals. Hidalgo també pretenia construir en terrenys del Parque Nacional de Jaragua, a Bahía de las Águilas (Corcino, 2001; Galván, 7/05/2004; Caribbean News, 9/05/2004; Moreno, 10/06/2006; Ecologistas en Acción, juny 2006). La Coalición de Defensa de las Áreas Protegidas de la República Dominicana comunicà als empresaris espanyols, la majoria dels quals eren balears, que als espais naturals protegits dominicans no es podia construir, una notícia que arribà a la premsa mallorquina (E.P./M.M., 27/04/2005). L'oposició social forçà que Hidalgo abandonàs el projecte (Buades, 2006).

El 2007 la inserció de Juan José Hidalgo en els negocis turístics dominicans s'amplià amb la participació del 25% d'Air Dominicana, de la que seria a títol personal el principal accionista i el president de la companyia¹⁰²⁴. Després de múltiples negociacions, Hidalgo va vendre el 10% de l'accionariat a la companyia aèria mallorquina Futura, però quan aquesta feu fallida el 2008 afectà seriosament a la dominicana que encara no havia començat a volar

¹⁰²¹ Cal destacar l'articulació del moviment camperol en el "Movimiento de Campesinos Trabajadores Las Comunidades Unidas", entre d'altres.

¹⁰²² El tenista multimilionari junt amb l'ex-jugador de futbol Julen Lopetegui adquiriren un hotel (Aura Cozumel) a Cozumel (Mèxic). A més, Nadal tenia múltiples inversions a l'Estat espanyol, especialment immobiliàries i financeres, moltes d'elles a través de Debamina SL, domiciliada a Donostia i dirigida per Sebastià Nadal. La cadena Oasis es va fer amb la gestió de l'aparthotel Marina Park Playa (Cala Millor, Mallorca), propietat de Rafael Nadal i l'ex-futbolista Miquel Àngel Nadal (Ruiz-Collado, 21/02/2008; Preferente, 7/08/2009; Díez, 17/09/2010).

¹⁰²³ A l'informe sobre el desenvolupament humà de República Dominicana 2008 s'analiza la política de protecció d'espais naturals que ha presentat una evolució associada als interessos dels poderosos, tot generant conflictes amb les comunitats rurals. La llei de 2004 presentava un clar favoritisme vers els interessos dels hotelers espanyols (Ceara-Hatton, 2008:320-330).

¹⁰²⁴ Cal destacar que en la composició original de l'accionariat de la companyia es troben les empreses dominicanes Hazoury (5%), Grupo Metro (5%), Corporación Aeroportuaria del Este (2%), Grupo Bermúdez (1%), Amsa Marina (1%) i Promotora Dominicana del Caribe (1%); les espanyoles Ferrocarril de Sóller S.A. (1%), Mallorca Daily Bulletin (1%), Ramsgate Holding (1%), Ecuaciones Industriales D-4 S.A. (4%), Harris Wood Investments (5%) i Caribair Venture (5%) (Tamargo, 1/05/2007).

(Tamargo, 1/05/2007; Hosteltur, 3/05/2008). El 2007 Globalia, ja com Oasis, es va desfer progressivament de la gestió dels hotels d'Ocean Arc, però paral·lelament es va fer amb la gestió de 3 hotels que eren de Coral Hotels & Resorts, filial del Banco Hipotecario Dominicano. El 2008 segueix l'expansió del grup pel Carib quan signà un acord de col·laboració amb Harlequin Hotels mitjançant el qual gestionaria els establiments de la cadena britànica al Carib – Buccament Bay Resort a Sant Vincent, The Merricks Beach Resort a Barbados i el Two Rivers Beach Resort a República Dominicana– (Sobrino, 2007; Hostelmarket, 16/07/2008).

El febrer de 2008 Hidalgo en una entrevista al Diario de Mallorca manifestava que "han anunciat una crisi però no se la veu per enlloc" (Morales 24/02/2008:12). Efectivament, en temps de crisi les inversions d'Hidalgo no s'han aturat, en tot cas prioritzà les turístico-immobiliàries i en canvi reestructurà altres divisions que no donaven els rendiments esperats. Així, cap a finals de 2009 Hidalgo deixava la Air Dominicana, al temps que es feia en subhasta amb l'hotel Sun Village (305 habitacions), mentre que els 213 bungalows del complex foren adquirits per la companyia dominicana Lifestyle Hacienda Resort. El 2010 Globalia signà una aliança amb l'empresa dominicana Lifestyle Hacienda Resorts mitjançant el qual Globalia construiria 500 apartaments al costat dels seus hotels a Santo Domingo, Punta Cana i Puerto Plata. Globalia destinaria uns 68 milions d'euros, mentre que la gestió aniria a càrrec de Lifestyle i es comercialitzarien com a productes turístics de temps compartit sota la marca Presidential Suites. Hidalgo també comptava amb un ambiciós projecte immobiliari, Finca Romana, una urbanització de luxe¹⁰²⁵ amb 4 km de litoral i 7 km de riu navegable (Caribe Preferente, 9/10/2009; Hostelmarket, 14/10/2009; Hosteltur, 24/05/2010; Noceda, 30/05/2010).

Sol Meliá és la cinquena cadena balear amb major nombre d'habitacions a la República Dominicana el 2007. En aquest cas, el nombre d'habitacions no ha variat gaire respecte de 2001, i el 2007 es comptabilitzaven 4 establiments i 2572 habitacions de la cadena; tan sols havia incorporat el Paradisus Palma Real a Punta Cana. El més significatiu és l'inici de la divisió de temps compartit Sol Meliá Vacation Club el 2004 en la comercialització dels establiments Paradisus Palma Real (554 habitacions) i el Meliá Caribe Tropical (1188 habitacions). Així mateix, la divisió immobiliària Desarrollos Sol SA que comptava amb unes 30 Ha annexes als seus hotels de Punta Cana, es dedicava a vendre solars en moments de fort dinamisme del negoci financer-immobiliari a escala planetària que afectava a l'expansió constant dels preus del sòl. En els terrenys annexos al Meliá Caribe Tropical es promocionaven la venda de segones residències, "Palma Real Villas"¹⁰²⁶, i el 2006 inicià la construcció del centre comercial "Palma Real Village". La constitució de la divisió Leisure Real Estate confirmà l'aprofundiment de la dimensió immobiliària del grup el 2008 (Sol Meliá, 2006; Sol Meliá, 2008). S'ha de tenir present que el govern dominicà anà adaptant el marc normatiu a les noves exigències del negoci turístico-immobiliari i el 2005 aprovà la Ley 108-05 de Registro Inmobiliario o la Ley 171-07 sobre Incentivos Especiales a los Pensionados y Rentistas de fuente extranjera que establia exempcions de fins el 100% en el pagament d'impostos que era aplicable tal com el seu nom indica no tan sols als jubilats, sinó també als rendistes que disposin de rendes estables l'origen de les quals sigui de l'estranger (Cepal, 2008).

La cadena de Fluxà i Thomas Cook, Iberostar, afegí un nou hotel entre el 2001 i el 2007 a la República Dominicana, l'Iberostar Hacienda Dominicus (498 habitacions) a Bayahibe. El grup també es llançà a la producció immobiliària amb el nou producte dominicà, Iberostate Bávaro, de la divisió Iberostate creada el 2008. Aquest estava integrat en el complex hotelier del grup i en la primera fase es construïren 244 apartaments, 30 cases de luxe i un camp de golf que envolta les residències (Iberostate, gener 2010). Fiesta Hotels & Resorts, d'Abel Matutes Juan, realitzà tota una sèrie de reformes en els hotels que tenia a l'illa que consistiren des de l'ampliació del nombre d'habitacions fins a la construcció d'un casino al Dominican Fiesta Hotel. El 2007 tenia 3 hotels (1591 habitacions) a Bávaro, un hotel a Punta Cana (339 habitacions) i un altre a Santo Domingo (304 habitacions). En relació als Matutes s'ha de dir que el 2008 protagonitzaren un escàndol urbanístic a Santo Domingo. Aquest ens posa sobre la pista que els Matutes no es limitaven tan sols a explotar els seus hotels, sinó que duen a terme una important activitat constructora-immobiliària. El novembre de 2008 el Jutjat per Assumptes Municipals de Manganagua (Santo Domingo) dictà una ordre d'arrest contra Antonio Matutes

¹⁰²⁵ www.lafincalaromana.com (març 2011).

¹⁰²⁶ www.palmarealvillas.com (març 2011).

Juan i Abel Matutes Prats, el germà i fill del conegut polític i empresari eivissenc. El conglomerat empresarial dels Matutes aixecava, a través de les societats Promociones y Proyectos SA i Adecu Business SA, un complex de 6 gratacels –2 de 100 nivells, 3 de 80 i un de 31– a Santo Domingo conegut com Proyecto Metropoly. Els veïns del barri de los Cazicazgos, organitzats en la plataforma “No a las Torres del Dominican Fiesta”, denunciaren que els Matutes havien aixecat el primer dels gratacels, Torre de Plata, sense llicència en una zona classificada com urbana de baixa densitat –màxim de 6 nivells. L’ajuntament de Santo Domingo havia acordat modificar la qualificació del sòl el 2007. A finals de 2008 aquest megaprojecte ja havia motivat una autèntica tempesta sociopolítica i el 2009 la fiscalia retirà l’acusació contra els Matutes¹⁰²⁷. Finalment, el màxim òrgan de la justícia dominicana la Suprema Cort de Justícia, després de múltiples moviments del cas per diferents jutjats, rebutjà el recurs dels veïns de Los Cacicazgos. Aquest cas també serveix per exemplificar els mecanismes de fragmentació corporativa i política de subcontractacions, amb la corresponent dissolució de responsabilitats legals. D’aquesta manera, els Matutes responsabilitzaren a la constructora dominicana Ciccarcht, Construcciones Civiles & Arquitectónicas, ja que aquesta havia de fer-se càrrec de l’elaboració del projecte, permisos i construcció (Ferrer, 20/06/2008; Ferrer, 8/11/2008; Méndez, 16/04/2009; Diario de Ibiza, 9/12/2010).

La cadena del grup Marsans, Hotetur, no amplià la cartera d’establiments hotelers a la República Dominicana entre el 2001 i el 2007, tot mantenint 3 hotels i unes 887 habitacions. El 2006 Marsans va vendre el majorista Pullmantur i concentrava bona part de les expectatives expansives del grup en la divisió hotelera, Hotetur, que tenia com objectiu duplicar el nombre d’habitacions pel 2010. El 2006 va adquirir el Villas Doradas Beach Resort, en el complex Playa Dorada (Puerto Plata), que operava en règim de lloguer des del 1998. Aquest establiment sota el nom de Blue Bay Getaway Villas Doradas, s’incorporà dins dels nous productes del grup de temps compartit, resultat de la seva aliança amb el gegant RCI Global Vacation Network, filial de Wyndham Worldwide (De la Rosa, 1/09/2006; Loeda, 1/06/2007).

Figura 112. Portada El Día (República Dominicana) sobre l'estudi del PNUD.

La cadena dels Matutes Tur, Sirenis, no augmentà el nombre d’establiments respecte de 2001 i el 2007 tenia 2 establiments amb 816 habitacions. La cadena de Viva Hotels i Prinsotel, Excellence Hotels & Resorts, inaugurarà l’hotel Sunscape The Beach Punta Cana (616 habitacions) al costat del Secrets Excellence Punta Cana a Uvero Alto. El grup turístic junt amb les caixes d’estalvi Sa Nostra i CAM havia constituït l’aliança IXC (Inversions pel Carib) i segons l’informe anual d’Excellence 2009 hi havia una sèrie de projectes turístico-immobiliaris rellevants com per exemple: urbanització Cabo San Rafael a la província La Altagracia o la Torre da Vinci a Santo Domingo (Excellence Group, 2009). En el cas de la urbanització s’ha de destacar que es projectava al costat d’un dels majors megaprojectes turístico-immobiliaris del país: Cap Cana (Cepal, 2008)¹⁰²⁸. El 2007 ja tenia dos establiments i el 2005 el Grup Batle (Cadena Mar) va constituir la marca Majestic Resorts, tot integrant-la l’hotel dominicà Majestic Colonial Punta Cana (655 habitacions), inaugurat el gener de 2006.

¹⁰²⁷ Just en el mateix temps que se retirava l’acusació contra els Matutes, el secretari d’Estat de Turisme dominicà, Francisco García Fernández, es reunia amb els empresaris espanyols, entre d’ells Abel Matutes Juan, i s’oferia a “caminar de la mà” amb els empresaris espanyols i els hi deia que “qui porta turistes al país són les empreses, no la Secretaria de Turisme, per tant, el meu paper és recolzar i facilitar l’acció del sector privat” (Diario de Ibiza, 31/03/2009).

¹⁰²⁸ En aquest megaprojecte es pretenen construir 5000 residències, 7 hotels de luxe, 5 camps de golf, un port esportiu per 1000 embarcacions, àrees comercials i d’oci. El megaprojecte està encapçalat per la societat dominicana Abrisa, amb la participació de múltiples capitals procedents de diversos punts del planeta (p.ex. el milionari Donald Trump vol construir un camp de golf, un hotel i habitatges; NH a través de la filial immobiliària Sotogrande vol aixecar un hotel i 352 habitatges; Altabella Hotels vol construir 2 hotels; Marriott vol construir un hotel i 194 habitatges; etc). La caiguda de Lehman Brothers va estar a punt d’arrossegar el megaprojecte per les dificultats d’aconseguir préstecs bancaris (Cepal, 2008).

Blau Hotels, de la família Rosselló, seguia amb el mateix hotel que el 2001, el Natura Park Beach EcoResort & Spa (510 habitacions) a Punta Cana. Crida l'atenció com la cadena AZ Hotels, constituïda el 2004 per Carlos Vázquez i Joan Morro, que experimentà una intensa expansió a Mallorca, el 2006 saltà a la península i Canàries, i llogà l'Aligio Beach Resort (80 habitacions) a Samaná que fins aleshores havia estat explotat per Renthotel. Mac Hotels, propietat de Miquel Amengual Cifre, deixà d'explotar el Mac Bávaro Grand el 2004, amb la qual cosa el 2007 no tenia cap establiment al país.

El 2007 Leonel Fernández tornà a guanyar les eleccions presidencials, tot defensant el seu paper com a bon gestor i promotor del creixement econòmic¹⁰²⁹. El 2008, Fernández anuncià el compromís dels empresaris balears d'invertir uns 3750 milions d'euros al país i exposà que la seva missió "després de fer referència als governs de Rafael Leonidas Trujillo i Joaquín Balaguer, als que vinculà amb el desenvolupament de les infraestructures del país a pesar de les seves limitacions democràtiques, remarcà la seva intenció de continuar amb l'impuls a la transformació" (EFE 9/06/2008). La crisi econòmico-financera colpejà el país i el novembre de 2009 el FMI aprovà un crèdit *stand by* de 1,7 miliards de dòlars per fer front a les despeses en un context de davallada d'ingressos. Aquest anava associat a un nou programa de reformes estructurals. Dominique Strauss-Khan, director gerent del FMI, declarava que des de l'FMI "apaludim a les autoritats [dominicanes] pel sòlid programa de polítiques, que demostra el compromís de fortificar el marc institucional i l'economia de República Dominicana" (Acosta, 6/10/2009).

Els informes sobre el desenvolupament humà de República Dominicana ens indiquen l'altra cara de la moneda (Ceara-Hatton, 2005; Ceara-Hatton, 2008). Les regions turístiques, principalment al nord –Puerto Plata– i Est –La Altagracia–, experimentaren un notable increment de les places turístiques, així com l'arribada de treballadors procedents d'altres indrets del país, però també d'Haití. Segons l'informe de 2008 el turisme no ha significat un millorament de les condicions de vida per a les comunitats locals, particularment a La Altagracia amb zones turístiques com Bávaro i Punta Cana. De fet a La Altagracia l'índex de pobresa es trobava per damunt de la mitjana estatal i les taxes d'analfabetisme i altres indicadors relacionats amb l'educació eren inferiors a la mitjana estatal. Pel que fa a les condicions de vida, destaca el fet que tan sols l'1,6% de les llars resideixen en habitatges de qualitat a La Altagracia i que només el 14% de les llars d'Higüey, capital de la província, tenien aigua corrent (Ceara-Hatton, 2008; Isa, 2011). Per altra banda, l'informe apuntava que mentre el cost de la cistella de consum d'una família del quintil més pobre era de 6969 pesos mensuals, el salari mínim dels treballadors a l'hoteleria de les empreses grans era de 5575 pesos mensuals, amb la qual cosa, "els salaris mínims establerts per la Secretaria d'Estat de Treball són insuficients per garantir la subsistència mínima de les persones treballadores i els seus depenents" (Ceara-Hatton 2008:265).

Les tensions derivades de l'escàs aprofitament social de la implantació turística, en bona mesura derivat de la baixa fiscalitat i la política empresarialista, afavorí la constitució de barris marginals just a les afores dels centres de producció turística. Tal com s'ha esmentat anteriorment, aquests barris són coneguts amb el nom de *batey* (p.ex. Hoyo de la Friusa a Higüey o Haití Chiquito a Bávaro), en els que hi resideixen sobretot treballadors haitians en situació irregular. La major part dels haitians treballen en el sector de la construcció, per empreses que subcontracta el capital turístic transnacional, és a dir fora de la seva

¹⁰²⁹ En motiu de la publicació dels cables de les ambaixades dels EUA per part de Wikileaks es va poder saber les informacions que l'ambaixador dels EUA a la República Dominicana, Robert Fannin, sobre les pràctiques de les classes dirigents de la República Dominicana, i en les que hi participaven bona part del capital internacional amb interessos al país. Fannin es lamentà dels suborns que hagué de "sofrir" l'empresa nord-americana Advent International, en resultar beneficiària de la privatització de l'empresa pública Aeropuertos Dominicanos Siglo XXI. En els cables es relata com Félix Jiménez, Secretari d'Estat de Turisme, s'oferí a canvi de 10 milions de dòlars a resoldre problemes que tenia la nord-americana Forbes Energy per tal d'aconseguir permisos per una planta d'etanol. Félix Jiménez fou retirat de la cartera de turisme el 2008. El cable de Robert Fannin manifestà el temor a que Jiménez fos anomenat ambaixador dominicà a Washington, per la qual cosa recomanava que se li retirés el passaport (Marirrodiga, 18/12/2010). El 2011 el procurador general de l'Estat de New York preparava un expedient criminal per acusar a Félix Jiménez i Danilo Díaz, ambdós alts càrrecs del PLD (Partido de Liberación Dominicana), d'una presumpta estafa milionària a ciutadans dels EUA en el projecte immobiliari "Pueblo Bávaro" (Cruz, 28/02/2011). La Coalición para la Defensa de las Áreas Protegidas ja havia acusat a Félix Jiménez per presumpta corrupció ja que el polític tenia interessos empresarials en empreses que resultaren beneficiades de les polítiques impulsades per ell mateix amb l'increment de densitat habitacional als terrenys en els que hi tenia interessos i les exoneracions fiscals a les empreses familiars. Els terrenys en disputa eren: Vista Mare, Stanza Mare, Linda Villa Mare i Pueblo Bávaro (Torres, 20/12/2010).

responsabilitat directa. D'acord amb Pável Isa (2011) la "inseguretat ciutadana" s'incrementà a les zones turístiques, amb la qual cosa els complexos turístico-immobiliaris s'han fortificat cada cop més, tot aïllant-se encara més de les comunitats. És per això que el govern dominicà reforçà la Policia Turística (POLITUR)¹⁰³⁰. La difusió el febrer de 2011 de la informació de l'informe del PNUD¹⁰³¹ a la premsa dominicana generà un interessant debat sociopolític en torn als beneficis socials del turisme amb el títol "el model turístic RD, en lloc de riquesa, redistribueix pobresa" (Silvestre, 15/02/2011). La patronal hotelera –Asociación de Dueños de Hoteles del Este– es manifestà en contra de la informació extreta dels informes del PNUD i defensà que la pobresa de la zona era deguda a la gran presència de treballadors haitians que, segons la patronal, entren al país per treballar al sector de la construcció, però després es queden al país. Els empresaris reclamaven que l'Estat destinàs més recursos a controlar la zona amb majors inversions en infraestructures, al temps que apareixia als mitjans de comunicació l'escassa contribució del sector turístic a les arques públiques (Lebrón, 14/02/2011; Silvestre, 14/02/2011; Soriano, 15/02/2011; Alba Sud, 28/02/2011).

El 2007, el tercer país amb major presència de les cadenes balears era **Cuba**. Entre el 2001 i el 2007 es passa de 34 establiments i 10511 habitacions a 48 hotels i 17497 habitacions. Els hotelers balears passaren de controlar el 24,59% de la capacitat d'allotjament turístic de Cuba el 2001 al 36,84% el 2007. No obstant això, s'ha d'assenyalar el fet que les cadenes balears amb 12 establiments i 3660 habitacions controlaven el 91,69% de les habitacions del pol turístic Jardines del Rey; amb 3 establiments i 917 habitacions tenien el 73,65% de les habitacions de Cayo Largo; amb 21 establiments i 9255 habitacions tenien el 57,34% de les habitacions de Varadero; i amb 6 hotels i 1923 habitacions controlaven el 16,49% de les habitacions de La Havana¹⁰³².

Claes Brundenis (2003:267) diu que "el desenvolupament del turisme internacional era vist al començament de la crisi [de principis dels 1990] com una solució temporal a la difícil i creixent esclatxa en la moneda corrent en els comptes estrangers la qual cosa, conjuntament amb una sèrie d'altres alarmants desajustaments econòmics majors, va conduir al que es denominà a Cuba el Període Especial. No obstant això, ara resulta clar que cada vegada més el turisme juga un paper determinant en l'estratègia de desenvolupament a llarg termini". L'arribada del capital transnacional turístic, especialment el balear, havia arribat per quedar-se i les divises turístiques es consolidaven com element fonamental de l'economia cubana. Així mateix, l'arribada del negoci turístic i dels turistes internacionals anà acompanyat de la producció de desigualtats socials i relacions de domini, tot destacant les de gènere que s'expliciten, particularment, en la inserció de Cuba en el circuit internacional del turisme sexual i el "jineterismo" (Clancy, 2002; Alcázar, 2009).

S'ha de destacar el fet que en els primers anys de la dècada dels 2000 les inversions turístiques espanyoles cap a Cuba s'alentiren. Això s'ha d'entendre, tal com exposa Navarro (2011), en un entorn de forta competitivitat entre els diferents països de la regió caribenya, en els que les friccions al procés d'acumulació eren menors que a l'illa governada pel Partit Comunista Cubà. Emperò, també s'ha d'entendre aquell alentiment de les inversions en un context de reforçament de la política nord-americana i europea anticubana, especialment després dels atemptats de l'11-S i la fèrria política exterior dels falcons de la guerra de Bush i l'orientació neoconservadora de la UE de la mà de la dreta espanyola encapçalada per José M. Aznar. Cap a finals del 2005 l'Oficina d'Assumptes Cubans del Departament d'Estat dels EUA notificà als empresaris balears que tendrien prohibida l'entrada al seu país en cas d'explotar propietats confiscades a Cuba, tal com recollia la Llei Helms Burton (Ruíz-Collado, 9/11/2005; Goñi, 20/01/2006).

Així i tot, els turistes internacionals a Cuba passaren de 2,24 milions el 2001 a 3 milions el 2007, la major part dels quals procedien de Canadà (30,68%), Anglaterra (9,67%) i l'Estat espanyol (6,18%). Per altra banda, l'arribada d'Hugo Chávez al govern veneçolà el 1999 va representar l'inici de tota una sèrie de noves aliances del règim cubà amb els països de l'ALBA

¹⁰³⁰ <http://politur.gob.do> (març 2011).

¹⁰³¹ L'article de Senabri Silvestre (14/02/2011) citava el seminari organitzat per Alba Sud i el Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori de la UIB el juliol de 2011 en el que Pável Isa Contreras presentà els resultats dels informes del desenvolupament humà a la República Dominicana. Els resultats del seminari han estat publicats en el llibre *Turismo placebo* (Blázquez i Cañada, 2011).

¹⁰³² Les dades estadístiques de Cuba s'han aconseguit de l'ONE (Oficina Nacional de Estadísticas República de Cuba): www.one.cu (març 2011).

(Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América), tot destacant la mantinguda amb Veneçuela de manera particular pel que fa al proveïment de petroli en condicions favorables. També es pot destacar l'aparició de nous socis inversors i comercials del règim cubà, particularment els xinesos, que eren vists amb preocupació per l'AEEC (Associació d'Empresaris Espanyols a Cuba)¹⁰³³. El juliol de 2006 s'anuncià que Fidel Castro, degut a una greu malaltia, delegava provisionalment el càrrec de President del Consell d'Estat i Comandant en Cap al seu germà Raúl Castro (La Vanguardia, 2/11/2005; La Vanguardia, 2007; Sader, 2009). Raúl Castro assegurà que no canviaria res i els empresaris mallorquins declaraven sobre els possibles canvis polítics que "qualsevol situació d'incertesa provoca inquietud, però creim que Cuba no canviarà la seva estratègia respecte del turisme si ocorre un canvi polític" (Morales 2/08/2006).

El 2007, la principal cadena balear a Cuba era Sol Meliá amb 25 establiments i 10032 habitacions, la qual cosa representa una variació neta de 5 establiments i 1385 habitacions respecte de 2001. Alguns dels establiments explotats per Sol Meliá passaren a ser explotats per d'altres cadenes. Així per exemple, el 2003 la cadena mallorquina Blau Hotels passà a explotar el Blau Colonial Cayo Coco (458 habitacions), propietat de Cubanacán, que fins aleshores era explotat per Sol Meliá. Els hotels de Sol Meliá es localitzaven fonamentalment a la zona de Varadero (8 hotels i 3901 habitacions), Jardines del Rey (8 hotels i 3141 habitacions), La Havana (3 hotels i 1323 habitacions), Holguín (3 hotels i 754 habitacions), Cayo Largo (2 hotels i 611 habitacions) i Santiago de Cuba (1 hotel i 302 habitacions). Cap a finals 2006, quan Fidel Castro s'havia retirat temporalment del comandament, Sol Meliá es feia amb la gestió del Paradisus Princesa Mar (434 habitacions), propietat del grup Gaviota SA, i el Meliá Las Antillas (350 habitacions), propietat de Cubanacán SA, ambdós a Varadero. Aquell mateix any Sol Meliá inaugurà el segon major hotel de l'illa, el Meliá Las Dunas de 925 habitacions i situat en el Cayo Santa María. Val la pena destacar que el 2000 havien acabat les obres de la faraònica via connectora Pedraplén Caibarién-Cayo Santa María d'uns 48 km de longitud i que connectava Cuba amb els Cayos del Nord, amb la qual cosa rompia els elements geogràfics de fricció a l'expansió del capital turístic. Per altra banda, Sol Meliá junt amb els socis cubans de Cubanacán i els socis xinesos de Suntime International Economic Trading i l'empresari canari Enrique Martinón anunciaren el 2002 la futura construcció d'un gran hotel a Shangai. Suntime entrava a invertir també a Cuba junt amb Cubanacán en la construcció d'un hotel de 650 habitacions a la Marina Hemingway (La Havana). En motiu d'aquell anunci es va saber també que Cubanacán ja havia participat en inversions fora de l'illa a la Riviera Maya i Lanzarote, juntament amb Sol Meliá (Hosteltur, 15/07/2002; Pastor, 2003; Pastor, 2006).

Iberostar passà de 3 hotels i 857 habitacions el 2001 a 6 establiments i 1707 habitacions el 2007 a Cuba. Els nous establiments que incorporen els Fluxà foren Iberostar Bella Costa (306 habitacions) el 2003, Iberostar Varadero (386 habitacions) el 2006 i Iberostar Playa Alameda (391 habitacions) a Varadero, amb la qual cosa a la principal zona turística de l'illa Iberostar tendria unes 1355 habitacions. Entre les noves incorporacions s'ha de destacar el Grand Hotel Trinidad (40 habitacions) a la ciutat de Trinidad, capital de la província de Sancti Spiritus, just al bell mig de l'illa. El 2009 Iberostar inaugurava el major hotel de la cadena a Cuba, Iberostar Laguna Azul (814 habitacions) situat a Varadero (Pastor, 2006).

El grup Barceló arribà tardanament a Cuba, i el 2007 era la tercera cadena balear amb major nombre d'habitacions, amb 3 establiments i 1467 habitacions. Cap a finals dels 1990, els Barceló intentaren, fallidament, entrar a Cuba de la mà de Grubarges i de la família Martinón. El 2002 els Barceló es varen fer amb la gestió de l'hotel Solymar (525 habitacions) a Varadero, precisament el mateix any en que adquiriren la nord-americana Crestline. Posteriorment, afegiren el Barceló Cayo Largo (306 habitacions) el 2004 i el Barceló Marina Palace Beach Resort (636 habitacions) el 2005. Els Barceló tenien un ambiciós pla d'expansió a Cuba, al mateix temps que guanyaven múscul financer als EUA de Bush. El grup pretenia obrir un total de 3549 habitacions entre el 2006 i el 2010 amb hotels a Cayo Santa María, Cayo Santa Lucía i Guadalavaca (Holguín) (Pastor, 2006). El 2009, a pesar de la crisi i de l'anunci de congelar el pla d'expansió de la companyia, els Barceló estaven construint el Barceló Premium Cayo Santa María (2156 habitacions), el Barceló Premium Flaming Beach Resort (776 habitacions) a Cayo Santa Lucía, el Barceló Varadero Cuba (350 habitacions) i el Barceló La Habana (186 habitacions). Paral·lelament, els Barceló havien abandonat altres projectes hotelers en motiu de

¹⁰³³ www.aeec.cu (març 2011).

la crisi, tot destacant l'hotel Barajas –UTE formada amb Barceló– a Madrid i el Palau de Congressos de Palma (Sobrino, 2009; Rija, 2010).

La cadena de la família Rosselló, Blau Hotels, formà la *joint venture* Cubanablau SA amb la societat estatal Cubanacán, amb l'objectiu de dur endavant nous projectes hotelers a Varadero (Blau Varadero de 340 habitacions) i a la zona protegida de Playa de Guardalavaca a Holguín (Blau Cayuelo, 400 habitacions) pressupostats en 60 milions d'euros i que serien gestionats per Blau durant 50 anys. El 2002 Blau es va fer amb la gestió del Club Blau Horizontes (169 habitacions) a Playa del Este de La Havana i propietat de l'empresa cubana Horizontes Hoteles; el 2003 es feia amb la gestió del Blau Colonial (458 habitacions), propietat de Cubanacán, a Cayo Coco; el 2005 arribà a un acord amb la societat Gaviota per gestionar el Blau Costa Verde (309 habitacions) d'Holguín; i el 2006 obria el Blau Varadero (395 habitacions) (Hosteltur, 12/06/2003; Pastor, 2006).

La cadena formada per Hidalgo i Pueyo, Oasis, incorporà, entre finals de 2006 i el 2007, 4 establiments que sumaven unes 1206 habitacions, el 60,66% a Varadero (Oasis Playa Varadero i Oasis Panorama) i el 29,43% a Cayo Coco (Oasis Playa Coco i Oasis Villa Cayo Coco). La frenètica expansió hotelera del grup se pot veure també en la seva inserció a Cuba ja que el 2008 ja havia incorporat 4 nous hotels: Oasis Brisas del Caribe (444 habitacions), Oasis Turquesa (268 habitacions), Oasis Las Morlas (143 habitacions) a Varadero; i Oasis Brisas Santa Lucia (412 habitacions) a Camagüey. Hotetur que el 2001 tenia 9 hotels i 1563 habitacions, la major part dels quals procedien de l'aliança entre Siva Hotels i la societat cubana Horizontes Hoteles, passà a comptar amb tan sols 3 establiments i 713 habitacions un any després. El 2002 es va ampliar la capacitat de l'Hotel Palma Real de 297 habitacions a 466, propietat d'Horizontes Hoteles. Sirenis, de la família Matutes Tur, anuncià a principis de 2001 la construcció de 3 hotels a Cuba, el primer dels quals s'inaugurà el juliol de 2007, el Sirenis La Salina Varadero Beach Resort (489 habitacions) (Hosteltur, 13/02/2001; Guede, 24/07/2007). Finalment, la cadena Riu comptava amb 2 establiments i 413 habitacions el 2007, sense variar la seva presència respecte de 2001. El 2008 Riu decidí deixar la gestió dels hotels cubans ja que l'empresa tenia com a principal objectiu continuar l'expansió per Mèxic i Amèrica Central. No obstant això, el 2009 Riu anuncià la construcció del megahotel de 1100 habitacions a Varadero, el Riu Varadero (Álvarez, 29/02/2008; Pielfort, 12/02/2009).

Raúl Castro fou elegit president del Consell d'Estat de Cuba el febrer de 2008, moment a partir del qual començà a desplegar mesures tendents a introduir elements de l'economia de mercat capitalista, però també descentralitzadores com per exemple l'entrega de terres ocioses en usdefruit a particulars (Decret-Llei núm.259 de 10 de juliol de 2008), tot avançant cap el que s'ha definit com un sistema d'economia mixta. Un fet rellevant, pel que fa a les relacions exteriors cubanes, fou l'anunci de Barack Obama, president dels EUA a partir de 2009, d'aixecar les restriccions als viatges de familiars i l'enviament de remeses a Cuba, entre d'altres (EFE, 13/04/2009).

El 2010 Raúl Castro presentava els "Lineamientos económicos y sociales"¹⁰³⁴ a discutir al VI Congrés del Partit Comunista de Cuba. En aquest document s'explicitava la nova situació de crisi global, així com problemes estructurals de la pròpia economia cubana a resoldre. Entre d'altres la nova situació podria implicar la reducció del paper de l'Estat en l'economia, tot estimant-se el nombre de persones que podrien perdre el seu lloc de feina en unes 500 mil, i es preveu la incorporació de prop de 2 milions de persones en el sector privat (Vicent, 19/12/2010). Pel que fa al negoci turístic i les inversions estrangeres: per una banda, s'apuntava la possibilitat que els ciutadans dels EUA poguessin viatjar a Cuba, la qual cosa podria implicar un "boom" turístic nord-americà; i per altra banda, la introducció de la producció turística amb noves mercantilitzacions de l'espai amb les modalitats dels camps de golf i megaprojectes residencials. En aquest darrer cas, el 2010 hi havia 12 projectes de camp de golf, amb una oferta residencial de 400 cases i 1200 apartaments de mitjana per camp de golf. Entre els empresaris interessats es trobaven Juan José Hidalgo i Gabriel Escarrer. El 2010 es publicava un nou decret segons el qual se duplicava l'ús de les terres estatals emprades pel capital turístic transnacional, tot passant de 50 a 99 anys. Així mateix, amb aquesta nova llei també es permetia que empreses cubanes adquirissin el dret de construir habitatges per turistes als terrenys estatals (García, 4/08/2010; Hosteltur, 1/09/2010; Navarro, 2011).

¹⁰³⁴ Proyecto Lineamientos Económicos y Sociales: www.cubadebate.cu/wp-content/uploads/2010/11/proyecto-lineamientos-pcc.pdf (març 2011).

Finalment, pot cridar l'atenció el fet que en el cas cubà no s'han detectat els conflictes socioecològics associats al turisme que cristal·litzen a d'altres indrets de la regió caribenya. En canvi, els principals conflictes detectats eren aquells derivats de la reproducció de les desigualtats com per exemple en el cas de les "jineteras" o el que prohibia l'entrada dels cubans als establiments turístics per estrangers, una prohibició que fou abolida per Raúl Castro el 2008. Aquesta situació diferent respecte d'altres indrets de la regió caribenya podria entendre's per les particularitats de la societat i l'economia cubanes –amb una estructura de la propietat en la que participen les societats estatals cubanes–, la dificultat d'accedir a les NTIC i comunicar-se amb la resta de moviments socials a través de l'aldea global, o la creació d'un consens social en torn a la via turística –creació de llocs de treballs i aportació de divises– com a mal menor per tal de sostenir l'esperit de la revolució, entre d'altres.

A la regió caribenya i Centre-Amèrica cal destacar la presència de les cadenes balears a Jamaica, Costa Rica, Aruba, Nicaragua, Bahames i Panamà. Un dels principals espais en el que ha penetrat el capital turístic ha estat **Jamaica** on les cadenes balears passaren de comptar amb un establiment i 396 habitacions el 2001 a 5 establiments i 2748 habitacions el 2007. El 2006 el líder de l'oposició del govern jamaicà, Bruce Golding del JLP (Jamaica Labour Party), i el diputat Edmund Bartlett del mateix partit, realitzaren una visita oficial a les Balears, tot essent rebuts per Rosa Estaràs, vicepresidenta del govern de les Illes Balears. Els dos convidats del govern balear anunciaren la seva predisposició per afavorir el negoci turístic al seu país i que els empresaris espanyols, la major part d'ells balears, tenien previst construir unes 12 mil habitacions a Jamaica, la qual cosa equivaldria al 40% de les existents (R.L./Europa Press, 10/03/2006). El JLP guanyà les eleccions presidencials de setembre de 2007 i el seu partit ocupava el govern després de 15 anys de govern del People's National Party, més a l'esquerra que els laboristes. Godling assumia la presidència i Bartlett la cartera ministerial de turisme. Tan sols uns pocs mesos després d'ocupar la cartera de turisme, Bartlett tornà a Mallorca, convidat per la Cambra de Comerç, per reunir-se amb l'empresariat mallorquí i oferir la illa caribenya per a les seves inversions turístico-immobiliàries (Solano, 19/11/2007).

La cadena Riu fou la primera en entrar a Jamaica el 2001 amb el Riu Tropical Bay, de 396 habitacions comercialitzades sota la modalitat del tot inclòs. El 2004 Riu inaugurà el Club Hotel Riu Negril (420 habitacions) i el 2005 el Club Hotel Riu Ocho Ríos (846 habitacions). Aleshores, Riu havia fet una important aposta expansiva que es caracteritzà per l'entrada en l'accionariat del Tour Operador TUI i per la venda d'hotels, ja fos per l'escàs marge de benefici que els hi oferien (p.ex. Hotel Bali i Hotel Chico a Palma) o per l'oportunitat de participar en l'escalada dels preus dels actius immobiliaris (p.ex. Riu Orlando als EUA) que permetia augmentar l'accés a recursos financers i penetrar en nous territoris (Hostelmarket, 2006c). El 2008 les autoritats municipals de Montego Bay paralitzaven les obres de construcció de l'hotel Riu Montego Bay per haver construït una planta de més sense autorització. Els permisos municipals permetien aixecar un edifici de 3 plantes (14,89 metres), però no més, degut a la proximitat de l'aeroport Sir Donald Sangster. El conflicte de Riu obrí una enclotxa en el debat sociopolític en torn a les inversions estrangeres turístiques. La premsa jamaicana informà sobre diversos aspectes relacionats amb les cadenes balears, tot destacant entre d'altres: el clam popular per una política ambiental i territorial més ferma i que la legislació vigent es compleixi; l'oposició a les fuites financeres (*leakages*) derivades del sistema del tot inclòs; l'incompliment de la normativa per part de Riu –millor dit les empreses subcontractades per Riu per a fer les obres de l'hotel– que realitzava treballs de construcció més enllà dels horaris permesos, entrant en conflicte amb l'hotel veïnat, Sandals; i la contaminació d'aigües per part de Riu a la platja de la badia de Santa Anna. Fruit del conflicte amb Riu, alguns hotelers mallorquins decidiren paralitzar els projectes turístico-immobiliaris, com per exemple Excellence Group a Oyster Bay; mentre que Sol Meliá i els Barceló es lamentaven del clima antagonista als interessos empresarials. Resultava que en una enquesta feta pel Jamaica Observer es veia que hi havia una part important de la població que no aprovava aquest tipus de projectes turístics ni les pràctiques polítiques del capital turístic transnacional (Jamaica Observer, 27/04/2008; Jamaica Observer, 29/04/2008; Hosteltur, 2/05/2008; Silvera, 14/05/2008; Jamaica Observer, 27/05/2008; Blázquez et al., 2011). L'agost de 2008 Riu inaugurà el Riu Montego Bay i posteriorment realitzà obres de reforma del Riu Tropical Bay (Hosteltur, 29/08/2008).

Per tal de rebaixar la tensió entre el capital espanyol i les autoritats jamaicanes, Juan Carlos Borbón realitzà una visita oficial a Jamaica en la que visità el complex hotelier d'Abel Matutes Juan, inaugurat el 2008 (Diario de Ibiza, 21/02/2009). El 2010 el ministre de turisme

jamaicà, Edmund Bartlett, era condecorat amb l'Ordre al Mèrit Civil atorgada per l'ambaixador espanyol a Jamaica, Jesús Silva. Una condecoració que reconeixia la tasca de Bartlett en la generació d'un clima favorable a les inversions turístiques espanyoles (Caribbean News, 13/05/2010).

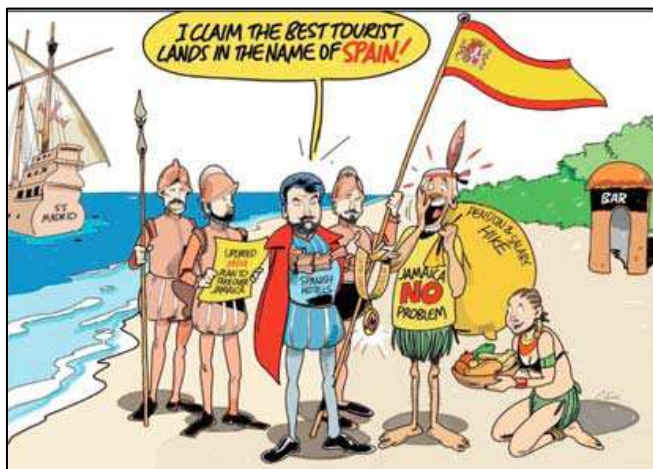

Figura 113. Vinyeta sobre el conflicte de Riu al Jamaica Observer (28/04/2008)

particularment l'explotació pesquera (Guede, 12/05/2010). Els Matutes exposaren que estaven a punt de començar les obres per construir 800 noves habitacions en uns terrenys de 300 Ha i negociava la construcció d'un nou complex amb camp de golf i port esportiu inclosos, en uns terrenys (500 Ha) propietat del govern jamaicà (Ferrer, 7/03/2010).

El 2007 Iberostar inaugurava a Montego Bay l'hotel Iberostar Rose Hall Beach de 366 habitacions, al que s'hi afegiren el Rose Hall Suites (319 habitacions) i el Gand Hotel Rose Hall (295 habitacions), inaugurats el 2008. El 2007 Pablo Piñero obria el Gran Bahía Príncipe Jamaica de 700 habitacions a Montego Bay. Els grups ecologistes –Jamaica Environment Trust i Northern Jamaica Conservation Association– s'havien oposat a la construcció del megaprojecte turístic de Piñero. El 2005 denunciaren per la via judicial el permís atorgat per la NRCA (Natural Resources Conservation Authority) per construir l'hotel de Piñero a l'espai natural de Peer Tree Bottom. Aquest cas ha estat destacat com una victòria del moviment ecologista jamaicà, ja que els tribunals obligaren a revisar el projecte que permetia la construcció de quasi 2 mil habitacions. Piñero pogué construir la primera fase del projecte de 700 habitacions, però no pogué continuar amb la segona (Jamaica Environment Trust i Northern Jamaica Conservation Association, 2/05/2005; Gilchrist, 4/10/2005; Davis, 17/05/2006; Jamaica Environment Trust, maig 2006).

A part de les illes caribenyes citades, les cadenes balears també entraren, en menor mesura, en d'altres illes. Així, el 2007 a **Aruba** hi havia 3 establiments i 726 habitacions de cadenes balears. La cadena Riu adquirí el complex The Aruba Grand Beach Resort & Casino (186 habitacions) el 2005 i el 2007 la cadena inaugurà a la mateixa zona de Palm Beach, el Riu Hotel Riu Palace Aruba (450 habitacions) amb un cost d'uns 120 milions de dòlars. La cadena ofería a la nova construcció no tan sols l'hotel i un casino propi, sinó que es posava a disposició dels clients una platja privada (Noticaribe, 25/07/2007). Per altra banda, Globalia va incorporar l'hotel Brickell Bay (90 habitacions) a Aruba quan adquirí el 2006 la societat Ocean Arc. Ocean Arc gestionava 5 hotels a la República Dominicana i un a Aruba (Hostelmarket, 1/03/2006). El 2007 Sol Meliá junt amb el grup immobiliari espanyol Trusam fou adjudicatària del concurs ofert pel govern d'Aruba per la construcció d'un complex de luxe –remodelació del Bushiri Beach Hotel– en una parcel·la de 4 Ha, a la capital d'Aruba (Oranjestad). El complex es trobaria just al costat d'una zona –coneguda com "Longest Linear Park in the Caribbean"– en la que el govern engegava un megaprojecte turístic-immobiliari que comptaria amb port esportiu, zones comercials, urbanitzacions, etc. (Sol Meliá, 1/02/2007).

El 2004 a **Puerto Rico** Sol Meliá inaugurà el Paradisus Puerto Rico. El megacomplex de 588 habitacions sota règim de tot inclòs era propietat de la cadena –amb una inversió aproximada de 150 milions de dòlars–, i comptava amb múltiples espais de negoci de l'oci (p.ex. 2 camps de golf, 6 restaurants temàtics, spa, casino, centre de convencions, etc). El 2003 Sol Meliá negocià amb The Cendant Group la constitució d'una nova divisió turístic-

Jamaica fou un dels principals espais oberts al capital turístic balear per Riu en aquesta dècada. Al darrera de Riu arribaren altres cadenes balears (Jamaica Observer, 13/10/2010). El 2005 Abel Matutes Juan adquirí uns terrenys a Montego Bay, en els que hi construï el Grand Palladium Jamaica Resort (540 habitacions) i el Grand Palladium Lady Hamilton (516 habitacions), ambdós inaugurats el 2008. Els Matutes varen rebre el 2010, a Eivissa, una comitiva jamaicana encapçalada pel ministre de turisme Edmund Bartlett, i anunciaren les intencions d'aprofundir en noves fronteres de negoci a l'illa caribenya,

immobiliari, per tal d'aprofundir la dimensió immobiliària, tot donant lloc a l'aliança Sol Meliá Vacation Club. El Paradisus Puerto Rico, orientat a clientela nord-americana, fou el primer de Sol Meliá en vendre unitats de condohotel, a partir de finals de 2005 (Sol Meliá, 2003; Sol Meliá, 2004a; Hostelmart, 1/03/2004; Hosteltur, 14/11/2005). Riu adquirí el 2004 el Riu Paradise Island (379 habitacions) per uns 30 milions d'euros a les Bahames (Hostelmart, 1/05/2004). Finalment, Oasis entrava a Saint Vincent (Buccament Bay Resort de 800 habitacions) i Barbados (The Merricks Beach Resort de 1000 habitacions), fruit de l'acord signat amb la cadena britànica Harlequin Hotels & Resorts el 2008 (Mota, 1/09/2008).

Figura 114. El Financiero (Costa Rica) es fa ressò del cas Riu.

Les cadenes balears tenien una menor presència als països de Centre Amèrica i de fet, entre el 2001 i 2007, havien deixat d'explotar hotels a El Salvador i Guatemala. Els grans hotelers balears no estaven gaire interessats en el principal país turístic de la regió, Costa Rica, degut a que la producció turística d'aquests hotelers era en format de gran fàbrica turística (més de 400 habitacions), la qual cosa no s'ajustava al perfil turístic del país (Europa Press, 23/05/2005). El 2005 els ministres de turisme de Costa Rica (Rodrigo Castro), Guatemala (José Miguel Gaytán), El Salvador (Rubén Rochi), Honduras (Thierry de Pierrefeu), Nicaragua (María Nelly Rivas) i Panamà (Carl Nordstroen) es reuniren a la Cambra de Comerç de Mallorca, Eivissa i Formentera –en un encontre sota el títol “La Nueva Centroamérica: haga su inversión”–, amb els principals empresaris mallorquins, en la cerca d'inversions turístico-immobiliàries. Les elits polítiques centreamericanes es comprometeren en construcció d'unes condicions favorables per a la inversió, fonamentalment reduccions fiscals i facilitació d'emplaçaments (Morales, 9/09/2005).

El principal país d'Amèrica Central en el que trobam les cadenes balears a l'any 2007 era **Costa Rica**.

Tot i això, la presència de les cadenes balears en aquest país disminuí dels 12 establiments i 1863 habitacions de 2001 a 8 establiments i 1708 habitacions el 2007. El 2007 seguien operant la cadena Barceló amb 5 establiments i 963 habitacions i Sol Meliá amb 3 establiments i 745 habitacions. Això significa que havia deixat 4 establiments amb els que tenia contractes de gestió i el 2007 tenia 3 hotels a la capital (Barceló Rincón del Valle, Barceló San José Palacio, Barceló Palma Real), un a Tamarindo (Barceló Langosta Beach) i el ja comentat a Playa Tambor (Barceló Tambor Beach). Sol Meliá comptava amb 3 establiments, front els 4 que tenia el 2001. Tant en el cas de Barceló com de Sol Meliá esclataran conflictes relacionats en la qualitat i l'aprofitament de l'aigua. El febrer de 2008, diputats del PAC (Partido de Acción Ciudadana) presentaren, en base a unes anàlisis químiques del 2006, una denúncia a la Fiscalia Adjunta Agrària Ambiental de Costa Rica per contaminació deguda a l'abocament d'aigües residuals que contaminarien els rius Pánica i Zelaya, procedents del Barceló Tambor Beach i del complex residencial Los Delfines¹⁰³⁵. Arran de la denúncia, el govern procedí a investigar la situació, tot conclouent que no es produïa cap tipus de contaminació per damunt del permès. No obstant això, els diputats de PAC denunciaren que eren perseguits i que els resultats presentats no eren prou fiables. A continuació, l'Asociación de Desarrollo Integral de Paquera (ADIP) recollí mostres de l'aigua als rius i d'acord amb les analítiques d'aquestes mostres es superaven amb escreix els nivells de coliformes permesos per llei (Chacón, 2008). Finalment, ja en plena crisi sistèmica, Barceló anunciava la incorporació de 2 nous establiments a Costa Rica: Barceló Jacó Beach, a Puntarenas, de 150 habitacions i una inversió prevista de 64,5 milions de dòlars; i el complex turístico-immobiliari Barceló Playa Azul,

¹⁰³⁵ La denúncia es pot veure a: www.turismo-responsable.org/denuncia/0802_investigacionbarcelo_costarica.pdf (març 2011). Cal destacar que anteriorment, el gener de 2008, les organitzacions ecologistes Confraternidad Guanacasteca i Asociación Cuanacsteca Defensora de la Zona Marítimo Terrestre havien denunciat a l'hotel Occidental Allegro Papagayo, de la cadena espanyola Occidental, per abocar aigües residuals a la comunitat veïna de El Gallo de Liberia (Guanacaste). El febrer de 2008 les autoritats sanitàries de Costa Rica clausuraren l'hotel (ATR, gener 2008; ATR, 2008; Cañada, 2010).

a Guanacaste, de 248 habitacions i 50 habitatges (vil·les) amb una inversió prevista de 237 milions de dòlars. Aquest darrer megaprojecte tendria previst incorporar un centre comercial, un centre de salut i bellesa i un hospital, entre d'altres (Pastor, 30/04/2009).

Per altra banda, el 2008 es va difondre internacionalment el conflicte relacionat amb el Paradisus Playa Conchal de Sol Meliá, a Cartagena de Santa Cruz (Guanacaste), sobre l'apropiació de l'aigua de l'aquífer de Nimboyores degut a l'atorgament del primer premi del festival de curtmetratges documentals "Actúa" organitzat per Intermón-Oxfam al documental *Nimboyores*¹⁰³⁶. Sol Meliá requeria majors dotacions hídriques per dur a terme l'ampliació del negoci, amb la construcció d'un camp de golf. La zona en la que s'aixecava el projecte es caracteritza pel seu dèficit hídric, amb la qual cosa projectà l'extracció d'aigua de l'aquífer de Nimboyores a 16 km de distància de l'hotel. Aquest projecte va rebre una contundent resposta social i després d'una intensa resistència dels veïnats de Santa Cruz i de les diferents organitzacions socials¹⁰³⁷ s'aconseguí protegir l'aquífer (Tribunal Centroamericano del Agua, 2004; ATR, juny 2008; Cañada, 2010). El juny de 2009 després que sortís a la llum el documental sobre la lluita social per la protecció de Nimboyores, premiat al festival d'Intermón-Oxfam, Sol Meliá i l'ONG signaven un conveni de col·laboració. Un conveni que fou denunciat pels moviments socials antagonistes com una estratègia de la transnacional per netejar la seva imatge, així com el paper de les BINGO (Big Non Governmental Organizations) de jugar un paper funcional als interessos de les transnacionals (Gascón, 2010).

A finals de 2007 la cadena eivissenca Sirenis anuncià la construcció d'un hotel d'unes 400 habitacions al pol turístic de Papagayo (Guanacaste) (Álvarez, 3/12/2007). Cap a principis de 2008 la cadena Riu anunciava la promoció d'un megacomplex turístic a la platja de Matapalo (Guanacaste), en uns terrenys de 380 Ha. L'hotel de 701 habitacions fou inaugurat cap a finals del 2009, amb la presència del president de Costa Rica, Óscar Arias Sánchez, a l'acte d'inauguració. L'hotel de Riu es convertia en el major del país (Hostelmarket, 1/02/2008; Nexohotel, 5/11/2009). Emperò, la construcció del Riu Guanacaste està acompanyada d'una intensa conflictivitat, tot derivant en el que es va conèixer com el "cas Riu". El ecologistes i les comunitats locals, agrupats en torn a l'organització Confraternidad Guanacasteca, denunciaren la destrucció del manglar y del bosc sec degut a la construcció de l'hotel, tot contradient la normativa ambiental del país, encara que havia obtingut alguns permisos de les autoritats competents; també es denuncià l'impediment als habitants de la zona per tal d'accedir al litoral, amb el consentiment de les autoritats municipals, el que fou denunciat com una privatització de la costa. Emperò, el major escàndol no fou de tipus ambiental, sinó el relacionat amb la mort del treballador Rafael Pérez Sánchez. Pérez Sánchez treballava per l'empresa subcontractada per Riu, Constructora del Pacífico CCP, encarregada de les obres junt amb les empreses subcontractades ICON, Cumo, Matapalo América Ingeniería y Arquitectura y Concretera y Desarrolladora del Litoral Pacífico. Prop del 75% de les 1200 persones que treballaven en les obres vivien en un campament a les proximitats de l'hotel en construcció, un campament que segons el Ministeri de Salut no complia els requeriments exigibles en matèria de salubritat. Pérez Sánchez morí de problemes intestinals i respiratoris associats a les males condicions higièniques; les autoritats sanitàries havien enregistrat prèviament 200 casos de desordres intestinals entre els treballadors de les obres. A més, la mort del treballador destapà les pràctiques de contractació irregular ("coyotaje laboral"), ja que Pérez Sánchez era nicaragüenc, així com la major part dels treballadors a les obres. El febrer de 2010 la Fiscalia Ambiental de Santa Cruz i agents de l'OIJ (Organismo de Investigación Judicial) entraren a les oficines de l'Ajuntament de Carrillo i confiscaren documentació sobre l'hotel Riu Guanacaste (Bravo, 16/11/2008; Nuestro País Costa Rica, 18/11/2008; Torres, 22/11/2008; Camacho, 1/03/2009; Caribbean News, 4/11/2009; Nuestro País, 20/12/2009; Nuestro País, 5/02/2010; ATR, març 2010).

Nicaragua era el segon país centreamericà amb més presència de capital balear. El 2007 hi havia 2 hotels amb unes 408 habitacions. El Barceló Montelimar (292 habitacions) que fou objecte de la polèmica abans descrita sobre les condicions sota les quals es feu amb la privatització d'aquell establiment (Buades, 2009a). El 2009, després del conflicte del Montelimar, els Barceló inauguraren el Barceló Managua (147 habitacions), mitjançant un

¹⁰³⁶ El documental Nimboyores es pot veure a: <http://vimeo.com/11976749> (març 2011).

¹⁰³⁷ Cal destacar el paper de María Rosa Angulo del Comité de Lucha en Defensa de las Aguas Costeras de Santa Cruz.

contracte de gestió amb la societat propietària Grupo Amano Internacional SA (Barceló Hotels & Resorts, 19/02/2009). El 2006 José Luís Carrillo, d'Hoteles Globales, de signà un contracte amb la societat nicaragüenca Impiria SA per tal de gestionar l'hotel Camino Real Managua (116 habitacions). Aleshores, Carrillo que posseïa la companyia aèria Air Madrid manifestà la seva intenció de tenir un establiment a cada destinació a les que la seva companyia volava (Colom, 26/01/2006).

Figura 115. Barceló Las Olas Beach Resort (La Barqueta)

A **Panamà** les cadenes balears passaren de tenir 2 hotels el 2001, un de Barceló i l'altre de Sol Meliá, a comptar amb 1 el 2007. Sol Meliá mantenia el Meliá Panamá Canal de 352 habitacions. Barceló, entre el 2002 i el 2005 incorporà, en règim de gestió, 4 nous hotels: Barceló De Ville (33 habitacions) a la ciutat de Panamá, el Barceló Guayacanes (64 habitacions), Las Olas Beach Resort (48 habitacions) a La Barqueta (Chiriquí) i el Playa Blanca Resort Casino (200 habitacions) a Farallón (Buades, 2009a). En relació a La Olas Beach Resort cristal·litzà un conflicte socioecològic a destacar. En primer

lloc, cal apuntar el fet que el complex turístic, propietat de Juan Araúz Anguizola, va rebre l'ajuda estatal, tot fent-se càrrec dels costos de la construcció de les infraestructures per tal d'accedir al complex (Bocharel, 10/08/2001). En segon lloc, l'hotel gestionat pels Barceló fou el primer de les platges verges de Chiriquí al litoral pacífic de Panamá, amb zones protegides per la seva biodiversitat i especialment pel desovament de la tortuga marina (Refugi de Vida Silvestre Playa La Barqueta Agrícola de 5935 Ha). Per ampliar l'àrea d'acció del complex turístic es va envair la zona protegida i s'expulsà el Comité Ambiental d'Alanje, encarregat de la gestió de la zona. El batle d'Alanje, Javier Contreras, a sol·licitud de l'ANAM (Autoridad Nacional del Ambiente), s'encarregà de enderrocar l'alberg del Refugi, al mateix temps que destruí nombrosos nius de tortugues. Segons el Comité Ambiental d'Alanje, les actuacions del batle d'Alanje i de l'ANAM responien als interessos de Juan Araúz Anguizola, i manifestaven que els terrenys del refugi s'havien pres per tal de ser incorporats a l'hotel. Per altra banda, Araúz Anguizola declarà que comptava amb els títols de propietat d'aquelles terres –la societat Las Olas SA era propietària d'una finca de 56 Ha–, amb la qual cosa procedí al desallotjament de les famílies de pescadors que hi residien. Aleshores esclatà un conflicte sobre la propietat del sòl, ja que no quedava prou clara ni l'extensió ni la ubicació de les terres dels Araúz Anguizola. La Procuraduria de l'Administració sostenia que la reclamació dels Araúz Anguizola no tenia fonament jurídic ja que el títol de propietat datava de 1915 i el domini marítimo-terrestre revertí a l'Estat el 1961 (Palm, 22/04/2002). El 2007 els Barceló ja no explotaven l'hotel de La Barqueta. Mentrestant, el 2008 la Fiscalia Superior de Chiriquí acusà a Juan Araúz Anguizola per haver comès un presumpte delictes ecològic, per la construcció d'un canal a la zona del Refugi de Vida Silvestre Playa Barqueta, per tal de connectar l'hotel amb la mar (Riviera, 5/01/2010).

Per altra banda, el Barceló Playa Blanca Resort Casino fou inaugurat a finals de 2003 en règim de gestió, però segons Joan Buades (2009a:124) l'interessant d'aquell projecte era el negoci immobiliari associat. L'hotel era el primer de tot inclòs a Panamá, s'ubicava en una parcel·la de 85 Ha a la costa Pacífica i en la que tenia previst ampliar el complex amb nous hotels fins arribar a 1000 habitacions, un casino i una urbanització amb 113 cases i 300 apartaments (Velásquez, 8/10/2003). El 2005 Barceló va rescindir el contracte de gestió amb els propietaris del Playa Blanca –Riguiera Gálvez i Sanford Schwartz–, moment en que la part panamenya i els Barceló havien invertit uns 30 milions de dòlars en el projecte immobiliari, quan la inversió de l'hotel havia estat de 12 milions de dòlars (Buades, 2009a). Finalment, cal apuntar que el 2009 la cadena Riu anuncià l'inici d'una línia de negoci hotelier urbà, precisament a la capital del paradís fiscal centreamericà. Els directius de la cadena assenyalaven la idoneïtat geoestratègica de la ciutat com a centre neuràlgic de les operacions financeres i logístiques d'Amèrica. El Riu Panamá Plaza fou inaugurat el 2010, en règim de propietat, pressupostat en uns 85 milions d'euros i amb unes 645 habitacions en un edifici de 35 plantes (Guede, 17/09/2009). A **Guatemala**, entre el 2002 i el 2003, les Sol Meliá i Barceló abandonaren els seus respectius hotels, que explotaven en règim de gestió. A finals de 2008, el grup Barceló

inaugurava el Barceló Guatemala City de 383 habitacions, al bell mig de la principal zona de negocis de la capital. Finalment, a Amèrica Central, els Barceló inauguraren el 2002 el Barceló Playa Real a la costa caribenya d'**Hondures**, primer obert amb 70 habitacions que foren ampliades a 160. El 2004 la cadena mallorquina descartà continuar en el país i l'hotel passà al grup hondureny Playa Real (Buades, 2009a).

ii) La "yihad" turística. La paradoxa turística del món àrab.

Després d'haver recorregut els països caribenys i d'Amèrica Central, es poden analitzar els de la Mediterrània Meridional i del nomenat **món Àrab**, degut al fet que el quart país amb major nombre d'habitacions de les cadenes balears fou Tunísia. Després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001 hom podria pensar que el negoci turístic als països arabo-islàmics hauria entrat en un procés de decadència continuada. No obstant això, Waleed Hazbun (2006) exposa com el que és produït fou tot el contrari, un autèntic boom turístic, que ell definí com la paradoxa de l'Orient Mitjà. Aquesta paradoxa vendria marcada primerament pel fet que s'intensificaren els fluxos turístics intraregionals; en segon lloc, la política pública i privada orientà la promoció turística cap al mercat àrab; en tercer lloc, es crearen acords de cooperació regional i s'enfortiren les xarxes regionals per tal de facilitar la circulació de les persones de la regió; en quart lloc, l'espectacular transformació urbano-turística de Dubai actuà de mirall a la comunitat internacional; en cinquè lloc, l'augment dels preus del petroli aportaren una enorme quantitat de liquiditat als països petrolers, amb la qual cosa s'accentuaren els fluxos financers i la seva transformació en projectes immobiliaris i també turístics, especialment entre països de la regió; en sisè lloc, la particularitat de comptar amb règims autoritaris permetia, sense problemes de legitimitat, establir fèrries mesures de seguretat en torn als enclavaments aïllats destinats al negoci turístic-immobiliari; i finalment, un altre factor a tenir en compte és l'augment de turistes a determinats indrets com a resultat dels conflictes bèl·lics a la regió (*war tourism market*), com per exemple la Guerra d'Irak o la Segona Intifada, amb la qual cosa efectius de l'anomenada comunitat internacional (p.ex. periodistes, militars, representants d'empreses transnacionals, ONG, etc) es desplaçaven cap a noves localitzacions, des d'on mantenir un contacte estret amb les zones de conflicte i, precisament, aquests espais segurs resultaren reforçats com a destinacions turístiques (p.ex. Amman a Jordània). La combinació d'aquests elements resultà en un efecte rebot, tot donant lloc a una època daurada pel negoci turístic, profundament vinculat amb les dinàmiques del capital financer global i les empreses transnacionals del sector turístic (Hazbun, 2008). En el cas dels països del Golf Pèrsic es perfilà un boom turístic-immobiliari que es plantejava com la principal via d'inserció en el capitalisme global en substitució de les exportacions petroleres. Nogensmenys, aquesta via resulta ser tremendament petrodepenent i les aberracions en curs només s'han pogut materialitzar gràcies a elevadíssimes dosis energètiques (p.ex. pistes d'esquí en plena zona desèrtica) (Peterson, 2009).

A més, els països del Nord d'Àfrica, i també Turquia, experimentaren durant l'etapa post-11-S una nova etapa expansiva en termes econòmics, degut als convenis de cooperació entre la UE i aquests països que reforçaven el nomenat Procés de Barcelona, de constitució d'una àrea de lliure comerç euromediterrània (Bacaria i Tovias, 1999). Els acords articulaven una sèrie de línies de col·laboració entre els diferents estats segons els quals des de la UE s'asseguraven inversions, mentre que des del poder de l'altra banda de la Mediterrània se comprometien en matèria immigratòria, en la lluita contra el terrorisme yihadista i sobretot en matèria energètica (Fernández-Durán, 2005). Per altra banda, els països àrabs que refermaren la seva aliança amb els EUA i la UE per lluitar contra la yihad, sortiren beneficiats en tant i en quant aprofitaren l'ocasió per enfortir els seus règims, aglutinar més poder en torn a les classes dirigents, tot perseguint i arraconant qualsevol tipus de dissidència sociopolítica (Izquierdo, 2009). Just després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001, el capital transnacional balear anuncià els plans d'obrir uns 20 hotels en el Magrib (Díaz, 27/11/2001).

Hazbun (2007) explica com els mass media dels espais centrals (i occidentals) han presentat al "món" el cas de **Tunísia** com una història d'èxit, capitanejada pel general Zine Ben Ali, tot parlant de la versió Gaullista nord-africana (fent referència al general De Gaulle, president de França 1959-1969). En aquesta construcció social de la imatge triomfadora del país del Nord d'Àfrica, la inserció en la divisió internacional del turisme juga un paper rellevant, no tan sols com a via d'acumulació, però també com a instrument legitimador del règim

autocràtic de Ben Ali. Hazbun (2007) recorda com, paradoxalment, molts de treballs acadèmics i la creació d'opinió dels mitjans, han contribuït a difondre la idea que la introducció del turisme juga a favor de la democràcia i una major llibertat del poble tunisià. No obstant això, aquest autor ens demostra com el desplegament del negoci turístic, especialment amb la construcció de nous complexos (p.ex. Port El Kantaoui, Muntaza Tabarka, Cap Gammarth, Yasmina-Hammamet) ha resultat funcional als interessos de les classes dirigents, tot reforçant el règim autoritari, amb forts controls sociopolítics a nivell intern, i cada cop més plutocràtic (Hazbun, 2007/2008; Hazbun, 2009).

Entre el 2001 i el 2007 el nombre d'establiments hotelers en mans de cadenes balears a Tunísia varià poc en termes quantitius, tot passant de 36 establiments i 11204 habitacions el 2001 a 31 establiments i 8901 habitacions el 2007. No obstant això, hi ha alguns canvis qualitius que val la pena assenyalar i que tenen a veure sobretot amb la sortida de les cadenes Fiesta i Garden, i l'entrada de Barceló i Oasis. Encara que també es duen a terme canvis en les carteres d'establiments controlats per les cadenes balears, així com un constant i lleuger increment dels establiments al llarg de la dècada. Aquest increment es produeix després que les turbulències sociopolítiques de la regió minvaren, és a dir un cop establertes les condicions per assegurar les zones front als possibles atemptats terroristes, especialment entre l'11-S de 2001 i la Guerra d'Irak de 2003. Emperò cal tenir present que el gran salt es produí a mitjans dels 1990, junt amb l'expansió de les polítiques neoliberals i del capital transnacional, quan Tunísia fou el país que experimentà en termes relatius el major increment del nombre d'establiments en mans de cadenes balears. La cadena de Matutes sortí de Tunísia el 2003 on explotava fins aleshores l'Hotel Safa mitjançant un contracte de gestió i Garden Hotels deixa d'explotar el Residence Skanes Garden (495 habitacions) i el Penélope Garden (510 habitacions) el 2004 que explotava en règim de lloguer.

El 2007 la principal cadena balear a Tunísia era Iberostar que comptava amb uns 13 hotels i 4416 habitacions. La cadena dels Fluxà i Thomas Cook ha estat la més activa pel que fa a obertures de nous establiments a Tunísia al llarg d'aquest període ja que passà de tenir 7 hotels a tenir-ne 13 el 2007. Cap a finals del 2009 la cadena anuncià la incorporació de 3 nous establiments: Iberostar Diar El Andalous, Iberostar Royal El Mansour i Iberostar Saphir Palace (Pastor, 2003; Hostelmarket, 2006c; Guede, 3/12/2009). La segona cadena balear amb més habitacions a Tunísia el 2007 era Riu que tenia unes 2216 habitacions en 8 hotels. A la segona meitat de la dècada, una vegada superat parcialment el temor yihadista, es quan se reinicià l'expansió de la cadena al país magribí. Així, a finals de 2008 Riu projectà 2 nous establiments: Club Hotel Riu Marco Polo (460 habitacions) a Yasmine i el Riu Palace Hammamet Marhaba (370 habitacions) a Hammamet (Hosteltur, 11/09/2008).

El 2002 el grup Barceló signà un acord amb el grup tunisià Sangho, mitjançant el qual incorporava 5 hotels en règim de franquícia (Barceló Sangho Club Zarzis de 361 habitacions; Barceló Sangho Privilège Tataouine de 86 habitacions; Barceló Sangho Village Djerba de 212 habitacions i Barceló Sangho Le Syphax de 124 habitacions), un acord que es trencà el 2005. No fou fins el 2007 quan el grup incorporà el Barceló Carthage Thalasso mitjançant un acord de gestió signat amb el grup Miramar de Mourad M'Henri i a finals d'aquell any incorporà el Barceló Hammamet, propietat també del grup Miramar (Hostelmarket, 1/10/2002; Grupo Barceló, 11/01/2007; Grupo Barceló, 2/01/2008). El 2007 Sol Meliá tenia 3 establiments i 551 habitacions. Emperò un any abans la cadena havia tengut 13 establiments i més de 5 mil habitacions. A finals de 2006 la cadena finalitzà l'acord que mantenia amb la cadena tunisiana El Mouradi Hotels, des del 1996, i deixà d'explotar els 10 establiments d'aquella cadena. Anteriorment, el 2003 Sol Meliá havia trencat els contractes amb els propietaris de 4 establiments –Meliá Marco Polo, Sol Palma Garden, Meliá Dar Zherait i Sol Golf Residente– a Tunísia, degut als efectes de la tensió geopolítica derivada de la creixent conflictivitat amb el món àrab que culminà amb la Segona Guerra del Golf (Hosteltur, 30/06/2003; Hosteltur, 17/01/2007).

La cadena fundada per Juan José Hidalgo del grup Globalia inicià la seva expansió internacional amb la incorporació de l'hotel Safa de Hammamet –fins aleshores explotat per Matutes–, mitjançant un contracte de lloguer el 2003 que abandonà al cap de poc temps, i posteriorment va llogar el Globalia Savana (245 habitacions) a Hammamet. El mateix any que la família Hidalgo entraven en el mercat turístic tunisià, signaren un acord entre la seva companyia aèria, Air Europa, i Tunisair. D'aquesta manera el grup Globalia posava en pràctica la seva estratègia de penetrar en els nous espais turístics per terra i aire (López, 3/02/2003). A

mitjans del 2006 Hidalgo incorporà l'hotel Habib a Monastir d'unes 200 habitacions (Álvarez, 25/07/2006). Finalment, Renthotel comptava amb 3 hotels i 700 habitacions el 2007, i entre el 2001 i el 2007 havia sumat un nou establiment a Djerba (Telemaque de 175 habitacions).

Entre el 2001 i el 2007 el nombre d'habitacions a **Marroc** s'incrementaren en un 74,42%, tot assolint unes 1193 habitacions repartides en 4 establiments. El 2002, després dels atemptats de l'11-S, Sol Meliá decidí replantejar la seva política d'internacionalització amb la sortida dels països amb major risc d'atacs, és a dir els del món àrab. D'aquesta manera deixà els 4 hotels que operava a Marroc, així com també sortí de Líban, Tunísia i Turquia (Sol Meliá, 2002). El 2007 trobam 3 cadenes hoteleres balears –Barceló, Iberostar i Riu– a Marroc amb 4 hotels, cap d'elles hi era present abans del 2003 fins que aquell any inauguraren els hotels de Riu, Barceló inaugurà el 2006 i Iberostar el 2007. Llevat del Barceló Casablanca (85 habitacions), la resta es trobaven a Agadir: Iberostar Founty Beach (470 habitacions), Riu Club Hotel Riu Tekida Dunas (406 habitacions) i Riu Tikida beach (232 habitacions). Malgrat la presència hotelera fos tímida el 2007, al llarg de la dècada del 2000 se produïren significatius canvis que marcarien el rumb cap un potent desenvolupisme turístic-immobiliari al Marroc, en el qual el capital espanyol juga un paper rellevant (Buades, 2006; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010).

Mohamed VI en entrar a dominar el país, després de la mort del seu pare Hassan II, es fixà l'objectiu d'emprendre una yihad econòmica, tot adoptant i aprofundint l'aplicació de polítiques de tall neoliberal, combinades amb una fèrria política de control policial de la societat. Així mateix, les relacions hispano-marroquines s'han refermat en els darrers anys, especialment després dels atemptats terroristes de Madrid de l'11 de març de 2004¹⁰³⁸. El 2001 el govern marroquí llançà el Pla Vision 2010 segons el qual se perseguïen establir les bases fonamentals per un "desenvolupament turístic durador i integrat". A grans trets, el pla perseguia assolir els 10 milions de turistes el 2010 (70% dels quals internacionals); triplicar el nombre d'habitacions d'allotjament hoteler respecte de 2001, fins assolir les 80 mil el 2010; i destinar entre 8 i 9 miliards d'euros a la construcció de 6 nous pols turístics, entre d'altres. En relació al Pla Vision 2010, Mohamed VI llançà el Pla Azur que consisteix en projectar 6 noves zones de producció turístic-immobiliària, especialment adreçades al turisme internacional, tot assolint unes 120 mil places d'allotjament (66,66% hoteleres) en una superfície de 3505 Ha (figura 114). A més de les estacions del Pla Azur projectades al principi, el 2006 s'hi afegí la Mdiq-Fnideq entre Tetuan i Ceuta. Llevat de la darrera de les estacions, les altres es construïen en indrets pràcticament verges i tots els projectes presentaven les peces característiques dels megaresorts turístic-immobiliaris: zona hotelera, promocions immobiliàries, camps de golf, ports esportius, zones d'oci i comercials, etc. Per la producció de les zones turístiques se comptava amb el suport financer del Fons Hassan II pel Desenvolupament Econòmic i Social que havia estat creat el 2000 (Espanya, 2006; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010; Chaine, 2010). Per altra banda, a mitjans de 2008 –abans de la caiguda del Lehman Brothers i el caos financer sistèmic– es presentava el pla d'expansió turística Visión Aluchemas 2015, pressupostat en uns 740 milions d'euros que consistiria en la renovació dels complexos ja existents Mohamed V Quémado, Souani i Souanita, a més de la creació del projecte turístic-immobiliari Cala Iris (Afrol News, 28/07/2008).

¹⁰³⁸ Segons Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio (2010) els principals acords entre l'Estat espanyol i el marroquí són: Tractat d'Amistat, Bon Veïnatge i Cooperació Hispano-Marroquí (1991); Acord d'Associació amb la UE (1995); Acord de Promoció i Protecció Recíproca de les Inversions (APPRI) (signat el 1997 i entrat en vigor el 2005); Acords de Cooperació Econòmica i Financera (2003). El 2009 el govern espanyol i el marroquí signaren un acord de cooperació en turisme.

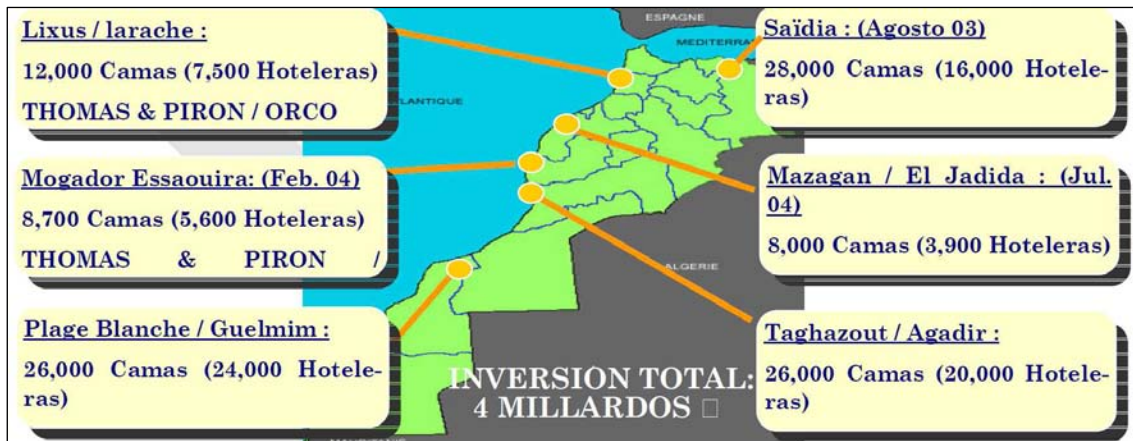

Figura 116. Estacions turístiques del Pla Azur (Font: Español 2006:8).

L'entrada de capitals turístico-immobiliaris al Marroc anà acompanyada d'acords de liberalització del trànsit aeri entre la UE i Marroc. La política de cels oberts amb Marroc resultà en un increment de les rutes aèries entre l'Estat espanyol i Marroc (Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010). A més, el 2001 s'acordà l'intercanvi de deute extern marroquí per inversions turístiques espanyoles. Val la pena apuntar que a la visita oficial del secretari d'Estat de Comerç, Turisme i Pimes, Juan Costa, a Marroc del febrer de 2001, l'acompanyaren els representants de la Cambra de Comerç de Mallorca, Eivissa i Formentera i la Federació Hotelera de Mallorca (Hosteltur, 27/02/2001; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010). Des de l'administració espanyola es definia Marroc com "l'extensió natural del mercat turístic espanyol

Figura 117. Mohamed VI a la inauguració del complex Mediterrania Saïdia (juny 2009) i maqueta del complex turístico-immobiliar de Saïdia.

més "oberts" del Marroc (Espanya, 2006)¹⁰³⁹. Així mateix, el projecte "modernitzador" de

de cara als pròxims anys, donada la saturació de certs destins clàssics de turisme a Espanya, com Balears o les Illes Balears. Mercat potencial, amb baix cost de la mà d'obra (el salari mitjà d'un cambrer en un hotel de 4/5 estrelles a Marrakech/Agadir és de 400 euros mensuals)" (Espanya 2006:18). Emperò, a més, es posaven en marxa tota una sèrie d'incentius per tal d'atreure els capitals estrangers, tot essent el sector turístic un dels

¹⁰³⁹ Entre les mesures es poden destacar: exempció de pagament de drets de registre per l'adquisició de terrenys destinats a la realització d'un projecte d'inversió; exempció del pagament d'impost de patent (licència d'exploració de qualsevol establiment comercial) durant 5 anys; exempció dels drets d'IVA aplicables a equipaments, materials i maquinària necessària per fer projectes d'inversió amb una quantitat igual o superior a 18,5 milions d'euros; exempció de l'impost de societats durant 5 anys i exoneració del 50% sobre la xifra de negocis feta en divises; llibertat de repatriació de beneficis nets d'impost de capitals per les inversions fetes en divises; finançament dels programes de renovació hotelera (préstecs a un tipus d'interès del 2%); infraestructures fetes a càrrec del Fons Hassan II; agilització de tràmits administratius; eliminació de taxes locals (espectacles, per tancament tardà o obertura matinerana, sobre bitllets d'accés a instal·lacions esportives); préstec del Banc Mundial de 2,4 milions de dòlars. A més, la crida dels capitals estrangers per invertir en les noves zones turístiques oferia a les empreses licitadores que recuperassin la inversió a partir de la venda dels solars hotelers. L'Estat cedeix als promotors els terrenys rústics a un valor simbòlic (subvencionat al 50%) i un preu de venda màxim de 3 euros/m² (Espanya, 2006; Chainé, 2010).

Mohamed VI anava acompanyat d'un potent desplegament de les infraestructures de transport terrestre, marítim i aeri. Entre aquestes obres es poden destacar la construcció del megaport de Tànger-Med; l'ampliació de l'aeroport internacional de Casablanca; la construcció d'autopistes (Casablanca-Tànger, Rabat-Oujda, Casablanca-Agadir, Rabat-Ojuda, Casablanca-Jorf Lasfer, Tetuan-Fnideq, Agadir-Taroudnat); o la construcció de la Via Mediterrània (Tànger-Saïdia) finançada majoritàriament per la UE, etc (Afrikamarket, 2005; Afrikamarket, 2009; Fariña, 2009).

Cal destacar que les grans promotores immobiliàries espanyoles, que havien crescut espectacularment durant la bombolla financer-immobiliària espanyola, resultaren beneficiades de la nova política turística-immobiliària de Mohamed VI. Així per exemple: l'espanyola Idom participa en el projecte de Lixus, junt amb Thomas & Piron de Bèlgica, Colbert-Orco de França i Delta Holding del Marroc; Sopesan i Lopesan en el de Taghazout, junt amb Colony Capital dels EUA; Fadesa en el de Saïdia, junt amb el grup marroquí Addoha (Fariña, 2009; Fernández-Mirada i Ruíz-Rubio, 2010). La fuga del capital espanyol cap al territori magribí representava una típica solució espacio-temporal, que permetia continuar l'expansió del negoci, quan a l'Estat espanyol començava a recular, i a més les barreres socials (p.ex. oposició social als megaprojectes) i reglamentàries (p.ex. regulació ambiental) eren molt menors que a l'Estat espanyol (Fernández-Mirada i Ruíz-Rubio, 2010)¹⁰⁴⁰.

Entre els megaprojectes turístico-immobiliaris a destacar tenim el de Saïdia. Aquest fou el primer en adjudicar-se, localitzat a la Mediterrània meridional i amb dos aeroports pròxims – Oujda i Nador–. La promotora gallega Fadesa, propietat de Manuel Jové, fou l'adjudicatària del concurs públic per construir el complex, amb una inversió prevista de 1500 milions d'euros, una superfície de 713 Ha i que havia de comptar amb unes 16 mil places hoteleres, 12 mil places residencials, solars per aixecar habitatges, 3 camps de golf, Palau de Congressos, port esportiu, parc aquàtic, etc. A més, Fadesa volia dur a terme, al costat de l'estació turística, un altre complex estrictament residencial d'uns 3 mil habitatges en una superfície de 68,6 Ha (Merino, 1/09/2003). La producció turístico-immobiliària de Saïdia es completà amb potents campanyes promocionals, tot destacant el fet que la propaganda empresarial exposava com celebritats de Hollywood com Brad Pitt o personatges del negoci del futbol com David Beckham havien invertit en l'anomenada Perla Blava de Marroc (Yrigoy, 2010).

Els projectes turístico-immobiliaris de Fadesa tendran com a socis destacats als grups hotelers mallorquins. Així, el 2004 Fadesa trencà l'acord que tenia amb Occidental Hotels i signà un acord amb el grup mallorquí Barceló. Fruit d'aquesta aliança cal destacar la construcció conjunta de nous hotels a Casablanca i Saïdia, dels quals Barceló tendria una part del capital del 16,5% i s'encarregaria de la gestió (Merino, 1/05/2004). El 2006 el grup Globalia signà un acord amb Fadesa segons el qual Globalia tendria el 10% de la propietat dels hotels i es faria càrrec de la seva gestió. En base a aquest acord, a part dels hotels espanyols –Jandía Golf a Fuerteventura, hotel a la urbanització Costa Esuri Casas & Golf a Huelva–, se duria a terme la construcció d'un hotel al complex de Saïdia (Rija, 1/07/2006). El 2007 la societat Inhova – participada per Iberostar, Caja Madrid, Caixa Galicia i Sa Nostra– va subscriure un acord amb Fadesa per adquirir el 70% de la propietat d'un dels hotels del megacomplex de Saïdia, mentre que el 30% restant restava en mans de la promotora. L'hotel de 485 habitacions havia de ser gestionat per la cadena Iberostar (Hosteltur, 17/04/2007).

El 2007 la promotora Martinsa, presidida per Fernando Martín, absorbí Fadesa, tot donant al gegant Martinsa-Fadesa. Martinsa-Fadesa va subscriure una aliança estratègica (*joint venture*) amb el principal grup immobiliari marroquí, Addoha, per dur a terme projectes turístico-immobiliaris. Posteriorment Addoha adquirí per 114 milions d'euros la meitat de la filial marroquí de Martinsa-Fadesa, Groupe Fadesa Marroc SA (llavors es dirà General Firm of Morocco). A més del projecte de Saïdia, Martinsa-Fadesa tenia múltiples projectes a Marroc, tot destacant el complex Plage Blanche de 695 Ha a la regió de Guelmin-Smara, a les costes atlàntiques (Solano, 12/12/2007). Cap a finals de 2007 la promotora començà a patir les conseqüències de l'esclat de la bombolla financer-immobiliària i inicià un procés de venda

¹⁰⁴⁰ Paral·lelament als plans turístics es varen posar en marxa diversos programes urbanístico-immobiliaris: programa Villes sans Bidonville; Programa d'Acció contra els Habitatges Insalubres; Programa de Condicionament de Zones de Nova Urbanització (ZUN); Programa d'Hàbitat en el Medi Rural; Programa Especial d'Habitatges Socials per a les Províncies del Sud; Programa Hàbitat Social; Programa de Desenvolupament de Noves Ciutats; Programa Hàbitat Amenat en Ruïna. En pocs anys el virus de l'especulació immobiliària va recórrer el país magrebí (Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010).

d'actius per guanyar liquiditat. Manuel Jove, antic propietari de Fadesa, a través d'Avante Group comprà per 32 milions d'euros 6 hotels espanyols de Martinsa-Fadesa i Barceló va adquirir els 8 hotels que compartia amb Martinsa-Fadesa per uns 148 milions d'euros, entre d'ells el Barceló Casablanca (Hostelmarket, 16/10/2007; Hostelmarket, 16/01/2008). El juliol de 2008 Martinsa-Fadesa presentà concurs voluntari de creditors, la que fou qualificada com la major suspensió de pagaments de la història espanyola (El País, 14/07/2008).

Una de les majors operacions de la immobiliària era la del complex de Saïdia. La premsa gallega exposava com aquest megaprojecte, definit com el "Marina d'Or" marroquí, era el major de la promotora, pressupostat en uns 1500 milions d'euros, i que en el moment de la fallida de la promotora era una mena de ciutat fantasma (Villas, 18/07/2008). Mentrestant, Barceló signà acords amb el banc marroquí Attijariwafa¹⁰⁴¹ per construir 6 hotels –a Marrakech, Fez, Tànger i Casablanca– i amb el fons d'inversió marroquí MSF (Maghreb Siyaha Fund), propietat del Banque Marocain du Commerce Exterieur (BMCE), per gestionar dos hotels –a Palmeraie de Marrakech i Port Lixus– (Hostelmarket, 16/09/2008); d'aquesta manera el grup hotelier s'assegurava uns contactes polítics i uns fluxos financers cabdals per continuar l'expansió pel Marroc (Buades, 2009a). Quatre anys abans que es destapessin els cables diplomàtic de wikileaks el 2010, el rei Mohamed condecorava a Manuel Jové, president de Fadesa, per la seva contribució al turisme al país. De fet, tal com sostenen Fernández-Miranda i Rúa-Rubio (2010), les relacions entre el monarca i els directius de Fadesa eren excel·lents. L'estiu de 2009, Mohamed VI inaugurà la primera fase del complex de Saïdia amb els hotels Barceló Mediterrànea Saïdia (614 habitacions) i l'Iberostar Saïdia (485 habitacions), a més de 804 xalets i 502 apartaments, als que s'hi afegí el Be Live Grand Saïdia, propietat del grup Globalia¹⁰⁴², un any més tard (Hosteltur, 22/06/2009; Hostelmarket, 30/07/2010; Chaïne, 2010). Malgrat la fèrria disciplina social que imposa la monarquia alauita, en el cas de Saïdia s'han pogut sentir veus dissidents vers el megaprojecte turístic-immobiliari que denunciaren en una campanya internacional els elevats impactes associats al complex, particularment els relacionats a l'alteració de la desembocadura del riu Mouluya, declarada com zona Ramsar, i dels sistemes dunars. El grup Humains et Environnement¹⁰⁴³ fou especialment actiu en la denúncia del megaprojecte. El 2008, la plataforma ecologista, Ecoloplateforme du Maroc du Nord¹⁰⁴⁴, llançà una campanya internacional per tal d'aturar el megaprojecte de Saïdia, al manco pel que afectava més directament a la desembocadura del Mouyuda (Ecologistas en Acción, març 2008; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010). Per altra banda, tal com exposa Yrigoy (2010:53) "el projecte de desenvolupament turístic [de Saïdia] no comportat cap millora urbana de la ciutat veïna", és a dir els possibles beneficis d'una suposada millora urbana derivada del megaprojecte eren nuls.

A part del complex de Saïdia i de les cadenes implicades, cal tenir present que altres cadenes balears també penetraren al Marroc durant aquests anys. Així, Hotetur inaugurà el maig de 2008 el Blue Bay Marrakech amb 256 habitacions distribuïdes entre 13 Ryads –que significa casa d'hostes–. La cadena Riu va assegurar l'expansió al Marroc gràcies a l'acord amb la cadena hotelera marroquina Groupe Tikida Hotel –segons García-Murillo i Tasia (2007) formava part del grup TUI–, així el 2009 inaugurà el Club Hotel Tikida Palmeraie (388 habitacions) a Marrakech i el 2010 anunciaven les futures obertures del Riu Grand Palace Tikida

¹⁰⁴¹ L'accionariat del banc està compost per: Grupo Santander (4,6%); Groupe SNI (Société Nationale d'Investissement) (48,4%); personal del Groupe Attijariwafa Bank (1,1%); flotant i altres (15,7%); institucions nacionals (30,3%) (www.attijariwafabank.com/NousConnaitre/Pages/Actionnariat.aspx, març 2011). El desembre de 2010 els holdings de la família reial, Groupe ONA (Omnium Nord-Africain) i Groupe SNI, es fusionaren, tot donant lloc al gegant Groupe SNI. Abans de la fusió, els 2 holdings i les empreses filials, en mans de Mohamed VI, representaven el 30% de la capitalització borsària marroquí (Cembrero, 6/06/2010). Els recents cables diplomàtics desvetllats per wikileaks expressaven les alertes dels cossos diplomàtics dels EUA respecte de les pràctiques corruptes de SNI i ONA. Aquestes estaven directament relacionades amb els negocis turístic-immobiliaris i amb Mohamed VI (El País, 2/12/2010; Black, 6/12/2010).

¹⁰⁴² El 2008, Hidalgo iniciava una nova aventura empresarial amb la constitució d'un nou Tour Operador, Quail Travel Group, amb una participació del 17% i que a més d'estar especialitzat en els destins de la Península Ibèrica i Nord d'Àfrica, s'endinsava en el negoci dels creuers (Hostelmarket, 16/07/2008).

¹⁰⁴³ <http://hee.ouvaton.org> (març 2011).

¹⁰⁴⁴ La plataforma estava integrada per: L'Espace de Solidarité et de Coopération de l'Oriental; Homme et Environnement (Berkane); Protection des Cigognes Blanches (Berkane); Azir pour l'Environnement (Al Hoceima); ASTICUDE pour la culture et le développement (Farkhana); Les Amis de l'Environnement (Oujda); Les Amis de Tafoghalt (Tafoghalt); MOUBADARA (Zaio); ANELMA (Madagh); CHEMS (Ahfir) (<http://lapetition.be/en-ligne/petition-1799.html>, març 2011).

Golf (55 habitacions) a Agadir, el Riu Tikida Garden (225 habitacions) a Marrakech i el Riu Palace Tikida Agadir (440 habitacions) (Mota, 1/09/2010). Mentre que les economies dels països del capitalisme avançat, i especialment els de la UE, col·lapsaven, la monarquia alauita recollia els èxits de l'aposta neoliberal que es beneficiava de la situació de crisi global. Així, el 2009 el turisme ja s'havia convertit en la principal font de divises per al Marroc, tot superant les remeses dels emigrants. Els principals representants del capital global elogiaven la tasca de Mohamed VI i el país era destacat per la seva vocació "d'emergent" (Cemberro 6/06/2010; Meyer, 4/07/2010); com per exemple Dominique Strauss-Khan, director de l'FMI, que deia que "està entre els països amb una economia diversificada que millor han resistit a la crisi i que podrien aconseguir un fort creixement" (Cemberro 6/06/2010:22). Marroc s'ha consolidat, en temps de crisi espanyola, en una de les principals plataformes d'inversió, tot rebent el recolzament del govern espanyol i la benvinguda per part de les autoritats marroquines (ICEX, 4/01/2011). Evidentment, les paraules de Strauss-Kahn es feren abans de la publicació dels cables de wikileaks el desembre de 2010, segons els quals es podien intuir quines havien estat les claus de l'èxit alauita.

La presència de les cadenes balears a **Egipte** es limita a la cadena Sol Meliá que passà de 2 hotels i 600 habitacions a 4 hotels el 2001 i 1033 habitacions el 2007. La major part d'aquests es localitzaven a la zona turística de Sharm El Sheikh (3 hotels i 575 habitacions) i un hotel a Hurgahda, ambdós al Mar Roig. El cas d'Egipte, d'acord amb Thomas Rithcer i Christian Steiner (2008), resulta paradigmàtic en quant a la progressiva substitució de les rendes petrolieres per les turístiques en el món àrab, la qual cosa ha acompanyat cap un reforçament de les elits del país que ells defineixen com un Estat neopatrimonial. Egipte, junt amb Tunísia, fou un dels països àrabs pioners en l'anomenada "obertura" econòmica (*infitah*), iniciada després de la Guerra de Yom Kipur i que agafà força durant els 20 anys de petroli barat, a partir de principis dels 1980. L'estratègia neopatrimonialista s'encetà amb l'ascens de Mubarak a la presidència del país el 1981, després de l'assassinat de Sadat. El final de l'ocupació del Sinaí per part d'Israel, permeté que Egipte iniciàs la turistització tant de la península del Sinaí com a les costes del Mar Roig¹⁰⁴⁵. Aleshores, les autoritats varen vendre terrenys al simbòlic preu d'un dòlar el metre quadrat, valor que es multiplicà extraordinàriament amb els anys. L'impuls de les noves zones turístiques anà acompanyat de l'aplicació de polítiques de privatització (p.ex. hotels estatals) i liberalització (p.ex. liberalització aèria) (Gray, 1998; Rithcer i Steiner, 2008).

Hosni Mubarak aplicà les receptes del Consens de Washington el 1991, tot combinant-les amb el reforçament de les elits estatals, entre elles el seu cercle familiar i els membres de l'alta administració. De fet, aconseguí un préstec procedent del Fons Monetari Internacional el maig de 1991 i un del Banc Mundial a l'octubre de 1991, al temps que aprovà un pla d'ajustament caracteritzat, entre d'altres, per un ample programa de privatitzacions. Aquestes mesures s'impulsaren just després d'haver participat a la Primera Guerra del Golf, participació que va permetre rebre com a contrapartida la reducció del deute extern (Reuters, 18/05/1991; Gray, 1998). Una de les més conegudes revistes del dogma neoliberal, The Economist (18/05/1999), exposava Egipte com l'alumne modèlic del FMI. L'onada turística, pel que fa a inversions hoteleres, fou fonamentalment local i entre el 1990 i el 2001 menys del 14% de les inversions hoteleres eren estrangeres. Nogensmenys, les cadenes estrangeres es feien amb el control dels hotels mitjançant contractes de gestió i adreçaven les seves inversions a les noves zones turístiques del Mar Roig (Gray, 1998; Rithcer i Steiner, 2008).

Les cadenes balears tal com s'ha esmentat no tenien una presència gaire rellevant a Egipte, tot i així Sol Meliá inaugurà un nou hotel el 2010, el Meliá Sharm (456 habitacions), mentre que el 2008 havia donat de baixa el Meliá Pharaoh Hotel & Resort (458 habitacions) a Hurghada, amb la qual cosa es quedaria amb una capacitat pràcticament idèntica a la que tenia el 2007, però amb la diferència que la totalitat dels establiments es localitzen a Sharm El Sheikh (Solano, 24/08/2010). El 2009 la cadena dels Barceló fou la segona balear en entrar a Egipte amb el Barceló Cairo Pyramids de 262 habitacions (Muñoz, 7/09/2009).

El 2007 les cadenes balears tenien 5 establiments i 1396 habitacions a **Turquia**. Després de l'11 de setembre de 2001, Sol Meliá deixà els 5 hotels que explotava a Antalya. En canvi, Iberostar incorporà 2 nous hotels: Iberostar Grand Azur (285 habitacions) a Marmaris, amb platja privada inclosa, i l'Iberostar Club Alantur (353 habitacions) a Antalya. Per altra

¹⁰⁴⁵ Val la pena veure com es va dur a terme la producció de l'enclavament turístic de Luxor sota el dictat del Banc Mundial. Un projecte que es construí sobre la base de reproduir i ampliar la segregació socioespacial (Mitchell, 1998).

banda, Barceló tenia 2 hotels a Istanbul i un altre a Antalya, tot sumant 758 habitacions. Turquia havia seguit el dictat dels organismes multilaterals per tal d'adaptar-se a l'agenda neoliberal quan a finals de 2000 esclatà una profunda crisi financera, desencadenada per la insolvència del Demirbank, però que tenia a veure sobretot amb el procés de liberalització financera i els efectes encadenats de les crisis financeres que es propagaren per un bon nombre de països de la perifèria del sistema-món, des del col·lapse del Sud-est Asiàtic. Després de la crisi s'introduïren nous programes d'ajustament dictats per l'FMI, presidits per l'austeritat, les privatitzacions, noves "obertures" econòmiques i l'estabilitat monetària. L'aplicació d'aquestes mesures conduí cap a una nova etapa expansiva, esperonada per les expectatives d'integrar-se a la UE. A la vegada que els poders internacionals aplaudien la "credibilitat" de Turquia, es produïa una profunda refundació del poder oligàrquic en torn al cercle d'interessos del Partit de la Justícia i el Desenvolupament (AKP) d'Erdogan (Ayüz i Boratav, 2003; Yeldan, 2006; Karadag, 2010).

Encara que les condicions semblaven òptimes pel desembarcament dels capitals turístics balears, la situació post 11-S va refredar les expectatives d'expansió, aquestes es varen veure agreujades pels posteriors atemptats terroristes de 2004. De totes maneres, la menor presència de capitals balears a Turquia s'ha d'entendre per la preferència pels països caribenys, on es concentraren la major part dels interessos hotelers. Per altra banda, el govern turc participà en la Segona Guerra del Golf contra Irak. Aquesta decisió estava associada a la seva condició de membre de l'OTAN des del 1952, i pel fet de tenir un conflicte permanent amb el poble kurd, respecte dels qual la participació a la guerra podria servir als interessos turcs vers el Kurdistan. Emperò, Turquia estava subjecte als interessos dels principals creditors i organismes multilaterals del capitalisme global, per la seva condició de deutor després de la crisi de principis de segle. Turquia va rebre 30 mil milions de dòlars, 16 mil milions en ajudes a fons perdut i crèdits tous, i la resta en concepte d'assistència financera de l'FMI (CIDOB, 2010b). No obstant això i malgrat la retòrica del risc terrorista, en el cas de Turquia s'imposa la versió de Hazbun (2006) de la paradoxa de l'Orient Mitjà, ja que segons les dades del servei d'estadística turc entre el 2001 i el 2007 les arribades de turistes estrangers passaren d'11,62 milions a 23,34 milions¹⁰⁴⁶. Un cop superada l'extrema inestabilitat de la regió, particularment després de la sortida de George W. Bush de la Casablanca, es reactivaren les expectatives de les cadenes balears vers l'anomenada Riviera Turca, que experimentava un espectacular boom turístico-immobiliari, així com les principals ciutats del país –especialment Istanbul– (Balaban, 2008). De fet, el 2010 el nombre de turistes estrangers arribats a Turquia s'elevaren a 28,63 milions. Així, Iberostar que havia sortit de Turquia el 2008, retornà el 2009 amb la incorporació de l'Iberostar Bellis (600 habitacions) a Belek (Muñoz, 4/05/2009). El 2009 Riu signà un acord amb un dels principals grups empresarials turcs, el Kaya Holding AS, per tal d'explotar diversos hotels: Riu Kaya Belek (506 habitacions) i el Club Hotel Riu Kaya Select (346 habitacions) (Guede, 16/09/2009).

A més dels països citats, cal destacar la forta empenta que reberen els Emirats Àrabs Units (EAU), en quant a transformació turística-immobiliària, tot destacant el cas de Dubai amb les seves extravagàncies enginyerils (p.ex. "island world") i arquitectòniques (p.ex. la torre Burj Khalifa de 828 metres). Aquest boom de Dubai es va veure reforçat per la combinació de l'efecte de l'expansió del capital financer vers el món immobiliari, durant la bombolla financero-immobiliària global, i l'augment del preu del petroli, particularment, després de la invasió d'Irak el 2003. Tot això es reforçà per l'estrict control social de la població per part dels règims autoritaris de la regió –Dubai va abolir l'esclavitud el 1963, però encara persisteix–. Les terres del somni neoliberal, com les qualifiquen Davis i Monk (2007), presentaven una curiosa combinació en la que els principals capitalistes són les famílies reials de cada emirat (p.ex. la família Makotum de Dubai és la propietària del sòl), propietàries de potents fons d'inversió sobirans. Aquests són una mena de senyors feudals armats amb els potents instruments financers del capitalisme neoliberal. A principis de 2008, quan encara la crisi no havia tocat fons, una expedició espanyola es desplaçà a Dubai i Abu Dhabi. L'expedició fou organitzada per l'ICEX (Institut Espanyol de Comerç Exterior), la CEHAT (Confederació Espanyola d'Hotels i Allotjaments Turístics) i la Cambra de Comerç de Mallorca. Les companyies hoteleres mallorquines establiren nombrosos contactes amb els capitalistes dels Emirats Àrabs, però expressaven l'escàs marge de maniobra degut al fet que la major part dels hotels eren urbans i

¹⁰⁴⁶ Turkish Statistical Institute: www.turkstat.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=51&ust_id=14 (març 2011).

aquests estaven dominats per les cadenes nord-americanes (Álvarez, 2008). Els contactes entre hotelers mallorquins i capital dubaití fructificà en la construcció de l'hotel de luxe de la cadena Sol Meliá, Meliá Dubai de 167 habitacions. La cadena dels Escarrer es convertia en la primera cadena hotelera espanyola que desembarcava als Emirats Àrabs (Sol Meliá, 3/06/2010).

Encara que tot semblava apuntar cap a la "modernització" del món àrab –entesa com l'adopció de les regles del joc del capitalisme neoliberal–, de cop i volta esclatà un tsunami social que es propagà pel territori, des del Marroc a Bahréin. Des de que el jove tunisià Mohamed Bouazzi es va immolar, tot pegant-se foc, a la ciutat de Sidi Bouzid, al centre del país, es desfermà la contestació popular en contra les elits dirigents (Piot, 2011).

Ignacio Ramonet (2011) enumera 5 causes que permeten entendre l'emergència de les revoltes populars àrabs. En primer lloc, exposa una causa històrica, que estaria associada amb la descolonització del món àrab i la creació de l'Estat d'Israel després de la Segona Guerra Mundial. En aquest context, en el Nou Ordre Internacional de la Guerra Freda, Washington i els seus aliats occidentals mantenien els seus objectius principals: petroli i la seguretat d'Israel. Emperò, a canvi es comprometien a protegir els règims autoritaris, instal·lats després d'eliminar la possibilitat d'un "socialisme àrab". En segon lloc, estableix una causa política, lligada a l'establiment de les fèrries dictadures, on l'única forma d'expressió crítica es localitzà a l'únic lloc de reunió no prohibit, la mesquita, i l'únic llibre no censurat, l'Alcorà, fet que enfortí l'islamisme. A més, després de l'11-S les potències occidentals reforçaren els llaços amb les "dictadures amigues", per tal de lluitar contra el terrorisme islamista. En tercer lloc, analitza una causa econòmica. La crisi econòmico-financera repercutí extraordinàriament en les economies familiars, moltes de les quals depenien de les remeses que enviaven els joves emigrats a Europa i que en perdre el seu treball, aquells fluxos s'aturaren. A més, la caiguda dels preus del petroli, per mor de la crisi, va tenir efectes negatius en les balances de pagaments d'aquests països i com a resposta hagueren d'emprendre nous programes d'ajustament dictats pel FMI, la qual cosa es traduí en noves retallades socials. Tot plegat desembocà en increments notables de les taxes d'atur, especialment intensa en la població jove. En quart lloc, hi ha una causa climàtica, degut a les onades de calor i els devastadors incendis que afectaren a Rússia, fet que repercutí a la producció global de cereals i el seu preu. L'augment del preu dels cereals arrossegà els preus de la resta d'aliments, que conjuntament amb els factors econòmics abans descrits empitjorava encara més la situació de les classes populars del món àrab. En cinquè lloc, analitza unes causes socials, que tendrien a veure amb una població eminentment jove, cada cop més formada, i majoritàriament a l'atur que veia impossibilitada l'opció d'emigrar pel blindatge contra la immigració de la potència europea. El paper de les xarxes socials (p.ex. Facebook, Twitter) resultà fonamental a l'hora de saltar-se les formes clàssiques de repressió dels règims autoritaris que concentraven els esforços repressius al carrer. Finalment, les filtracions dels cables diplomàtics dels EUA a través de wikileaks confirmaren que els règims, que fins aleshores les potències occidentals aplaudien pel seu *savoir-faire* econòmic, no eren només autoritaris, sinó que a més eren potents cleptocràcies¹⁰⁴⁷. Les diferències entre el ritme de vida de les classes dirigents i el de les classes populars resultaven obscenes.

Les revoltes populars al món àrab presenten matisos importants, en funció del context on es despleguen. Així, Hicham Ben Abdallah El Alaoui¹⁰⁴⁸ (2011), exposa com les revoltes socials i les respostes del poder seran diferents en funció de les particularitats de cada règim i de cada territori (p.ex. divisions ètniques i la seva distribució territorial). Així, segons Hicham Ben Abdallah (2011), les dictadures difuses, on s'hi han configurat unes xarxes clientelars complexes, amb certes concessions populars, resultarien més difícils de desallotjar que les fèrries.

Les revoltes populars aconseguiren esbucar dos dels règims que l'anomenada comunitat internacional considerava com sòlids i estables: el de Ben Ali de Tunísia a mitjans de gener de

¹⁰⁴⁷ Mohamed VI que es fa dir el "rei dels pobres" tendria una fortuna d'uns 2 miliards d'euros segons la revista Forbes, a més de controlar el conjunt de l'economia marroquina. A Tunísia era públicament reconeguda la xarxa clientelars de la família de Ben Ali i molt especialment la de seva esposa Laila, els Trabelsi, que estarien controlant prop del 40% de l'economia tunisiana. La fortuna de Mubarak es calculava en torn als 29,5 miliards d'euros. I, la família dels Gadafi controlaven la pràctica totalitat de l'economia líbia. Així com la resta de dictadors, tenien la seva fortuna ben diversificada amb inversions als EUA i la UE, a més de dipòsits a comptes secrets a diversos països del Golf Pèrsic (Rico, 24/02/2011; Mora, 27/02/2011).

¹⁰⁴⁸ Ben Abdallah és cosí del rei Mohamed VI de Marroc, crític amb el seu règim, membre del consell consultiu de Human Rights Watch i investigador del Freeman Spogli Institute for International Studies de la Universitat de Stanford.

2011 i el de Mubarak d'Egipte a principis de febrer de 2011 (Muñoz, 15/01/2011; González, 13/02/2011)¹⁰⁴⁹. Aquests dos països eren les dues principals potències turístiques de la Lliga Àrab –entre el 1991 i el 2008 el nombre de turistes estrangers passaren de 3,2 milions a 7,05 milions a Tunísia; i de 2,2 milions a 12,8 milions a Egipte– i cal destacar el fet que, per exemple, en el cas de Tunísia s'havia produït un profund desenvolupament geogràfic desigual entre les regions costaneres amb fort desplegament de les inversions turístico-immobiliàries i el centre i sud del país, que és precisament on esclatarien les revoltes.

A d'altres països àrabs, les revoltes populars no tengueren els mateixos efectes que les de Tunísia i Egipte, amb l'enderrocament dels dictadors per la via pacífica –sense lluita armada–, sinó que els seus règims les varen reprimir durament. Aquests són els casos de Síria, Bahrein, Yemen, Marroc o Líbia (Cembrero, 20/02/2011). Mohamed VI, monarca de Marroc, amb qui els EUA, la UE i les grans transnacionals tenien unes relacions més que fluïdes, assegurà en un primer moment que "no cediria front a la demagògia" (Cembrero 22/02/2011:12). Després d'un mes de mobilitzacions, Mohamed VI anuncià que iniciaria reformes polítiques per tal d'apagar l'esperit de les protestes. La UE aplaudí i recolzà les reformes del rei marroquí, mentre que havia mantingut el més absolut silenci fins aleshores. En realitat, l'anunci anava adreçat als seus socis internacionals, ja que internament continuava una forta repressió (González, 12/03/2011).

En el cas de Líbia, a part del silenci mantingut per les potències globals, els conflictes han derivat en una autèntica guerra civil. Les relacions diplomàtiques i comercials de la UE amb Líbia encara eren més compromeses que amb d'altres països de la regió, ja que el petroli libi ha resultat fonamental pel sosteniment del capitalisme europeu en els darrers anys. A més, Líbia, la qual cosa és equivalent a dir la família Gadafi, mantenia unes intenses relacions comercials i financeres amb l'Estat espanyol (p.ex. compra d'armes i inversions especulativo-immobiliàries a la Costa del Sol) (Mora, 27/02/2011)¹⁰⁵⁰. Després de llargues jornades deliberatives i equilibris entre els poders occidentals i les petromonarquies de la Lliga Àrab, el Consell de Seguretat de les Nacions Unides donà llum verda per atacar Gadafi amb la resolució 1973, segons la qual s'establí una zona d'exclusió aèria sobre Líbia. El 20 de març de 2011 s'iniciava l'Operació Odissea de la Matinada (Caño, 18/03/2011; Caño i Jiménez, 20/03/2011).

Mentrestant, com a contrapartida, les plantes hoteleres de Tunísia i Turquia tancaren les portes, entre d'elles les de les cadenes hoteleres balears, tot redireccionant bona part dels fluxos turístics cap a les Canàries. Per altra banda, l'esclat de la primavera àrab coincidí amb la fira turística internacional de Berlín (ITB) on les classes dirigents de les Balears celebraven els efectes col·laterals de les revoltes populars als països àrabs. Tal com va ocórrer quan esclatà la Guerra de l'ex-Iugoslàvia que coincidí amb la crisi de principis dels 1990, en aquesta ocasió s'esperava una repuntada important del negoci turístic a les Illes Balears, que es xifrava en termes quantitius en torn a un milió de turistes més dels esperats (Guijarro, 2/02/2011; Sánchez, 10/02/2011; De la Rosa, 1/02/2011; Magro, 11/03/2011).

Val a dir que, el paper del govern espanyol de Rodríguez Zapatero ha estat prou discutible (o contradictori), ja que ha aplaudit les revoltes tunisiana i egípcia, ha encoratjat a Mohamed VI a pilotar les reformes al seu país i ha enviat forces militars a la guerra de Líbia, al temps que es desplaçava als Emirats Àrabs i Qatar a la cerca de finançament per salvar el sistema bancari espanyol, d'on s'aconseguien uns 450 milions d'euros i contractes per empreses espanyoles valorats en uns 1400 milions d'euros. El president espanyol fou el primer mandatari europeu en visitar Tunísia després de l'enderrocament de Ben Ali, on oferí l'assistència espanyola per dissenyar una transició política, prenent la transició espanyola com a model (Cruz, 2/03/2011; González, 20/03/2011). La suposada transició modèlica a l'Estat espanyol suposà, entre d'altres, el manteniment de l'estatus quo franquista (Naredo, 2001).

iii) El "somni americà": entrada de capital balear en els EUA.

Els **EUA** semblaven que eren un terreny impenetrable pel capital balear ja que hi operaven les majors cadenes hoteleres del planeta que eren nord-americanes (p.ex. Wyndham

¹⁰⁴⁹ La família Ben Ali es refugià a Aràbia Saudi i la Mubarak a Abu Dhabi.

¹⁰⁵⁰ Val la pena apuntar la connexió financera entre els Gadafi i els Escarrer. Els Gadafi amb el Libyan Foreign Bank controlaven el 99,86% d'Aresbank (Banco Árabe Español) –el 0,14% restant era del Crédit Populaire d'Algérie–; i Aresbank tenia el 2009 el 31,49% de la filial de Sol Meliá, amb seu a Panamà, Inversiones Hoteleleras Los Cabos SA (Aresbank, 2009; Vallés, 17/04/2011).

Hotel Group, Hilton Worldwide, Choice Hotels International Inc, Best Western International, Starwood Hotels & Resorts Worldwide Inc, Carlson Hotels Worldwide, Hyatt Hotels Corp., etc). El 2007 hi havia dues cadenes als EUA que tenien un total de 26 establiments i unes 5633 habitacions. Entre les cadenes balears amb projecció als EUA, cal destacar la dels Barceló. El 2001, la cadena dels felanitxers ja comptava amb 18 establiments als EUA, fruit de la seva aliança amb la immobiliària d'Argentaria –llavors integrada al BBVA–, Gesinar, i la constructora Fomento de Construcciones y Contratas: Grubarges SA. Els establiments que explotaven els Barceló als EUA no coincidien amb la resta dels que tenien, ja que en aquest cas es tractava d'hotels urbans, mentre que la seva especialització es centrava en la "producció" turística de sol i platja. Les previsions d'expansió de Grubarges es desinflaren després dels atemptats de l'11-S i a partir d'aleshores es congelaren les inversions fins que a finals de 2003 es va decidir la dissolució de la societat i els seus actius foren venuts. El 2005, dels 18 establiments que tenia Grubarges als EUA, tan sols 2 quedaren en mans dels Barceló (Hostelmarket, 1/03/2004; Buades, 2009a).

Tal com ja s'ha esmentat anteriorment, un dels grans moviments realitzats per Barceló fou el de l'adquisició de la immobiliària Crestline Capital Corporation a l'any 2002. Amb aquesta adquisició no només s'integraven nous hotels, sinó que s'accedia directament al sistema financer dels EUA, ja que Crestline cotitzava a Wall Street. Emperò, els Barceló, tal com ha posat de manifest Joan Buades (2009b), es seguien presentant de cara a l'opinió pública com una empresa familiar, tot donant a entendre que el seu funcionament era distint al dels taurons financers i la gran corporació. Cap a mitjans de 2003 el grup Barceló incorporà en règim de gestió 12 hotels, propietat de la societat Hospitality Properties Trust (HPT) i explotats fins aleshores sota la marca Wyndham, tot assolint els 55 establiments i les 12125 habitacions als EUA, amb la qual cosa tenia més hotels als EUA que a l'Estat espanyol (Hostelmarket, 1/06/2003). La presència dels Barceló als EUA es reforçà amb l'adquisició de la participació del 4,5% del fons d'inversió immobiliari Highland Hospitality, amb l'objectiu d'adquirir nous establiments als EUA que haurien de ser gestionats per la cadena Barceló (Hostelmarket, 1/03/2004). Cap a finals de 2004, els Barceló, a través de Barceló Crestline Corporation, efectuaren una OPA (Opció Pública d'Adquisició) sobre l'hotelera nord-americana John Q. Hammons Hotels Inc., una operació xifrada en uns 65 milions d'euros. Val a dir que aquella es realitzà al mateix temps que Barceló va vendre el 5% del Tour Operador First Choice –encara conservava el 16,2% de les accions– per uns 52 milions d'euros. No obstant això, l'operació no es va tancar ja que, segons Buades (2009a), Hammons acabà cercant nous socis per tal de fer-se càrrec de l'elevat deute de la companyia, malgrat que Barceló elevà la seva primera oferta en torn a un 61,5%. El procés de venda de First Choice se traduí en un increment de la liquiditat del grup Barceló que perseguia augmentar les inversions en el mercat nord-americà. Així, el 2007 Barceló Crestline Corporation va adquirir el 49% d'un dels grans grups turístics dels EUA, l'Apple Leisure Group. Aquest grup que comptava amb la cadena hotelera Amresorts i el Tour Operador Apple Vacation es perfilava com la jugada mestre dels Barceló, per tal d'accedir al control d'un dels principals majoristes nord-americans que comercialitzava els viatges des dels EUA cap a Mèxic i el Carib (Buades, 2009a). El 2007 els Barceló tenien uns 32 establiments i 7562 habitacions als EUA. Emperò aquesta xifra es disparà quan el 2008 Barceló Crestline Corporation adquirí la companyia Tidewater Hotels & Resorts que comptava amb uns 17 hotels i 2392 habitacions, tots ells als estats de Virgínia i Carolina del Nord. L'objectiu de la companyia era assolir els 100 establiments per poder convertir-se en una de les grans dels EUA (Guede, 9/06/2008; Amat, 2008). Cal destacar el fet que la major part dels establiments de Barceló als EUA es situaren al *Sunbelt*, entre Califòrnia i Carolina del Sud. Aquest cinturó fou la principal zona dels EUA on es dispararen els preus immobiliaris i on la febre financer-immobiliària també fou més alta, així com els posteriors efectes de la crisi (Aalbers, 2009).

Riu era la segona cadena balear amb presència als EUA, el 2007, on tenia el Riu Florida Beach (284 habitacions), després d'haver venut el 2006 el Riu Orlando. Sol Meliá intentà entrar en el negoci hotelier nord-americà mitjançant la signatura d'una aliança amb la corporació britànica The Rank Group, per obrir hotels de la marca Hard Rock a Europa i Amèrica. Segons l'acord, Sol Meliá s'havia de fer càrrec de la gestió i comercialització dels hotels, mentre que The Rank Group s'encarregaria del disseny i la captació dels inversors. El 2004 la cadena inaugurava el Hard Rock Chicago, explotat en règim de gestió, però el 2006 les dues companyies varen dissoldre la *joint venture*. A més, el 2007 la companyia va vendre la participació del 17,4% que tenien de l'Hotel Paramount New York –construït el 1947 a la

cèntrica Times Square–, tot deixant la seva gestió. El 2010 Sol Meliá tornà a entrar en el terreny estatunidenc amb l'obertura del Meliá Atlanta. En plena crisi global, Sol Meliá va realitzar algunes operacions per fer front a la nova situació. Entre aquestes cal destacar la venda, el 2010, de la marca Tryp a la cadena nord-americana Wyndham Hotel Group. Aquesta venda permetia a la cadena mallorquí poder entrar en el mercat turístic dels EUA gràcies a l'acord signat entre ambdós grups, segons el qual els hotels de Tryp ja existents, així com els nous serien comercialitzats de forma conjunta; Sol Meliá mantindria el dret a emprar la marca durant 20 anys; Sol Meliá participarà en l'expansió de la nova Tryp by Wyndham. Cap a finals del 2010, Wyndham ja posà en marxa la remodelació del que seria el primer hotel de la marca Tryp by Wyndham: Tryp New York City-Times Square South (173 habitacions) (Merino, 1/07/2003; Sol Meliá, 1/08/2006; Sol Meliá, 2007; Guede, 8/06/2010; Guede, 22/10/2010).

iv) Brasil, ha nascut una estrella (turística). Les cadenes hoteleres balears a Sud-Amèrica¹⁰⁵¹.

Es podria dir que el cas de **Brasil** és un dels més rellevants d'aquest període d'expansió internacional del capital turístic balear. El 2007 Brasil s'havia convertit en el sisè país en nombre d'habitacions gestionades per cadenes balears. Així, es va passar del 2001 quan tan sols estava present Sol Meliá amb 9 hotels i 1264 habitacions, al 2007 amb la presència de Sol Meliá i Iberostar amb un total de 24 establiments i unes 6190 habitacions. En el cas de Brasil cal destacar el fet que la crisi financera de finals dels 1990 i els durs programes d'ajustament impulsats pel govern de Cardoso li provocaren un important desgast, que es va veure agreujat pels atacs especulatius contra el real brasiler a l'estiu del 2002. Aleshores se propagava per Amèrica Llatina una nova onada sociopolítica, molt ampla i diversa, protagonitzada per l'esquerra i en contra dels abusos múltiples del neoliberalisme i les elits. A Porto Alegre havia nascut el Fòrum Social Mundial el 2001 i l'any següent Luiz Inácio Lula da Silva del Partido dos Trabalhadores (PT) guanyava les eleccions presidencials, la primera vegada després d'haver-se presentat en 4 ocasions. Les expectatives posades sobre Lula per a la transformació sociopolítica del país eren elevades, però aquell s'havia compromès abans de les eleccions a respectar les obligacions concretes arran de l'acord subscrit per Cardoso amb l'FMI per accedir a una línia de crèdit de 30,4 miliards de dòlars. Un crèdit que anava vinculat a l'adopció de programes d'ajustament (Toussaint, 2003). Des dels centres del poder global es celebrava que hi hauria més "continuitat que ruptura en relació al govern de Fernando Henrique Cardoso" (Laumonier i Pío 2003:60) i Horst Koehler, director gerent de l'FMI, va dir que estava "profundament impressionant amb el treball de Lula en els primers 100 dies del seu govern [...] té la credibilitat que li falta a altres líders" (Petit i Valenzuela 2004:103). Les polítiques socials que havia promès Lula quedaren fonamentalment supeditades a la política financero-econòmica sota les regles de l'ortodòxia del capitalisme global, la qual cosa situà al capitalisme brasiler entre les locomotores del capitalisme global. Brasil era qualificat des dels centres del poder global com una potència emergent, en el sentit que emergia de les profunditats del "subdesenvolupament" (Sader, 2005).

Segons Buades (2006) el projecte polític de Lula considerà significativament la via turística, vinculada a la immobiliària, com un dels pilars econòmics per consolidar la inserció del Brasil en el capitalisme global, tot reforçant la seva creixent posició com a potència "emergent". El turisme no era tan sols una important via d'acumulació, sinó que també en aquest cas juga un paper important com a legitimador de les polítiques engegades pel Partido dos Trabalhadores. Així, el 2003, una de les primeres decisions dutes a terme pel govern de Lula fou la creació del Ministeri de Turisme i engegà el Plan Nacional do Turismo 2003-2007 (Ministério do Turismo, 2003). A la presentació del pla, Lula manifestava que "resulta innegable la nostra vocació pel turisme [Brasil amb 8,5 milions de km², 190 milions d'habitants i clima

¹⁰⁵¹ Encara que no s'hagi abordat la qüestió dels drets laborals i els conflictes treball-capital turístic en relació a la internacionalització de les cadenes hoteleres balears, podem destacar l'informe realitzat per Rel-UITA –Regional Latinoamericana de la Unión Internacional de Trabajadores de la Alimentación, Agrícolas, Hoteles, Restaurantes, Tabaco y Afines–, segons el qual s'analitzava el nivell de sindicalització en els hotels de les cadenes hoteleres espanyoles a Amèrica Llatina. En el cas de Brasil, per exemple, es destaca l'elevada proporció de treball informal (59,23% dels llocs de feina), mentre que en la major part dels països la norma és un baix nivell de sindicalització. Això resulta en una gran fragilitat, i la més freqüent vulneració dels drets sociolaborals que corresponen als quasi institucionalitzats abusos empresarials a la regió (Rel-UITA, 2008).

tropical]. Disposam de totes les condicions necessàries per encantar als nostres visitants". Entre d'altres, el pla pretenia arribar a assolir la xifra de 9 milions de turistes estrangers pel 2007 –front els 3,8 milions de 2002–; arribar a 8 mil milions de dòlars en divises –front els 3,12 mil milions de 2002–; incrementar fins a 65 milions els passatgers de vols domèstics –front els 32,6 milions de 2001–; crear 1,2 milions de nous llocs de feina; i ampliar l'oferta turística del país. L'Estat obrí vies de finançament als projectes turístics mitjançant el Banco do Brasil, Caixa Economica Federais i el Banco Nacional do Desenvolvimento (BNDES). Cal destacar que la producció de les noves zones d'industrialització turística estaven recolzades pel finançament del Banc Interamericà de Desenvolupament (BID), tot destacant el Prodetur Nordest II, Prodetur Sud, Prodetur Centre, Prodetur Amazonia i el Programa Pantanal. De fet, entre el 1969 i el 2005, Brasil havia rebut del BID uns 651 milions de dòlars per projectes turístics, xifra que significa el 42,96% dels projectes turístics finançats pel BID (Altés, 2006). Però sobretot, per dur endavant la turistització brasilera, es potencià la cerca de capitals internacionals per tal que aquests hi invertissin, per la qual cosa s'articulaven tota una sèrie de mesures flexibilitzadores per atreure dits capitals (Prosérpio, 2007; Gomes, 2009).

El 2007 es revisà el Pla Nacional de Turisme –Plan Nacional do Turismo 2007-2010– i a la introducció del qual s'assenyalaven els èxits recollits pels anys anteriors, tot destacant que el turisme s'havia convertit en el "cinquè producte en matèria de generació de divises en moneda estrangera per Brasil" (Ministerio do Turismo 2007:5). El Plan Nacional do Turismo 2007-2010 eleva la qüestió turística a una qüestió d'Estat i es presenta no tan sols com una eina per afavorir el creixement econòmic de determinades regions, sinó com una activitats que hauria de jugar un "important rol en l'educació i en la formació cultural de la societat" (Ministerio do Turismo 2007:8). El Programa de Aceleraçao do Creximento (PAC 2007/2010) preveia destinar 504 mil milions de reials brasilers a inversions, moltes d'elles relacionades amb la dimensió turística, tot destacant el fet que una part important anava adreçada a la infraestructura energètica (54,52% del total), l'ampliació dels 20 majors aeroports del país, la construcció o adequació de 42 mil km de carreteres, 2,5 mil km de ferrocarril, ampliació de 12 ports, etc. El Pla Nacional de Turisme 2007-2010 establí unes inversions públiques de 983,54 milions de reials brasilers per tasques de foment i 5,63 miliards de reials brasilers en infraestructures turístiques. Així mateix, els bancs federals –Banco do Brasil, Caixa Económica Federal, Banco Nacional do Desenvolvimento, Banco do Nordeste i Banco da Amazonia– establíen una línia de finançament al sector privat de 12,55 miliards de reials brasilers. Els mecanismes financers no només s'estenen a les inversions turístiques, sinó que també s'obrin línies de crèdit als jubilats brasilers per fer turisme al Brasil. El Pla també considera la flexibilització dels marcs normatius per tal d'agilitzar els tràmits burocràtics, la millora del clima empresarial (p.ex. Sistema Brasiler de Defensa de la Competència), la reducció i/exoneració de la càrrega tributària, etc. El Pla Nacional de Turisme 2007-2010 perseguia entre d'altres assolir 217 milions de viatges domèstics, crear 1,7 milions de nous llocs de feina, potenciar 65 destinacions turístiques d'acord els estàndards turístics internacionals, assolir els 7,7 miliards de dòlars en divises turístiques, 26,3 mil noves habitacions, etc (Ministerio do Turismo, 2007).

El pla es divideix en macroprogrames: d'infomració i estudis turístics; de planificació i gestió; de logística de transports; de regionalització del turisme; de foment per a la iniciativa privada; d'infraestructura pública; de qualificació dels equipaments i serveis turístics; i de promoció i recolzament a la comercialització. Es designen unes 200 regions turístiques distribuïdes en 3819 municipis. Aquests poden integrar-se en cinc grans regions: Sud (Paraná, Rio Grande do Sul, Santa Catarina); Sud-est (Rio de Janeiro, Sao Paulo, Espíritu Santo, Minas Gérais); Centre-Oest (Districte Federal, Goiás, Mato Grosso, Mato Grosso do Sul); Nord-est (Alagoas, Bahía, Ceará, Maranhao, Paraíba, Pernambuco, Piauí, Rio Grande do Norte, Sergipe); Nord (Amazonas, Mato Grosso, Acre, Roraima, Rondónia, Pará, Amapá, Tocantins). Posteriorment, el 2008 el govern aprovà la Llei núm.11771 de 17 de setembre de 2008 sobre la Política Nacional de Turisme que derogava les anteriors i reforçava l'estratègia de "modernització" turística. Un dels aspectes a destacar, en relació al reforçament del projecte turístic brasiler, és l'aprovació del Prodetur Nacional per un miliard de dòlars, procedents del BID (Oficina Económica y Comercial de España en Brasilia, 2011).

Fins a principis del segle XXI, la major part de la planta hotelera es concentrava al regió Sud-est i les companyies hoteleres internacionals comptaven amb el 60% de les seves habitacions en aquella regió –les cadenes internacionals tenien 90 mil habitacions de les 600 mil del país– (Prosérpio, 2007). El 2007 la major part dels hotels de les cadenes balears se

localitzaven a la regió Sud-est: 14 hotels i 3389 habitacions a Sao Paulo i 2 hotels i 893 habitacions a Rio de Janeiro. A la regió Sud hi havia el Tryp Porto Alegre de 80 habitacions a l'Estat de Rio Grande do Sul; i a la regió Centre-oest Sol Meliá tenien dos hotels amb 530 habitacions, localitzats a Brasília DF. Cal destacar el fet que el 2005 Iberostar inaugurarà el creuer-hotel que navegaria per l'Amazones, amb una capacitat per unes 150 persones (72 camarots). La comercialització turística de l'Amazònia, sota etiquetes com la d'ecoturisme, ha estat també una de les principals apostes del govern brasiler. En el cas de l'Amazònia es va posar en marxa al sí del Pla Nacional de Turisme, el programa Proecotur (Programa de Desenvolupament de l'Ecoturisme a l'Amazònia Legal) que comptà amb el suport financer del Banc Internacional de Desenvolupament (BID) –el programa estava pressupostat en 13,8 milions de dòlars, 11 dels quals procedien del BID– (Altés, 2006). Buades (2006:116) assenyalava que el desplegament turístic de l'Amazones també s'aprofitava de la condició de zona franca de Manaus, on l'impost societari era un 40% inferior a la resta de Brasil.

El gener de 2005, quan ja es veia que el projecte de Lula, pel que fa a les expectatives de negoci turístic, generava optimisme entre la classe empresarial i financera internacional, Rodríguez Zapatero i Lula signaren la "Declaració de Brasília sobre la Consolidació de l'Associació Estratègica entre Espanya i Brasil". Segons Triper (9/01/2005:12), del diari *El País*, "recolzar la presència empresarial espanyola és també objectiu prioritari del viatge oficial que realitzarà a Brasil el president del Govern, José Luís Rodríguez Zapatero". Joan Buades (2006:118) apuntava com "sota motius altisonants políticament correctes" apareixien altres objectius vinculats als interessos del capital espanyol en el gegant llatinoamericà. Entre d'aquests podem destacar els relacionats amb l'activitat turística com per exemple el projecte "Desenvolupament Turístic a la Serralada de Capivara"; "Desenvolupament Turístic de la Costa Nord del Brasil"; "Recolzament al Desenvolupament de l'Ecoturisme a la Regió Amazònica"¹⁰⁵². Hom pot destacar el fet que just després de la visita de Zapatero es celebrà el Fòrum d'Inversions i Cooperació Empresarial, organitzat per l'ICEX (Instituto Español de Comercio Español) i el Consell Superior de Cambres de Comerç (Sao Paulo, 24-26 de febrer 2005) (Triper, 9/01/2005). El Pla Acquarela, de promoció turística de Brasil a l'exterior, contemplava pel període 2008-2010, destinar 2 milions d'euros a la promoció a l'Estat espanyol, equivalent al 5,88% del pressupost del pla (Noticaribe, 3/07/2008). La combinació de la constitució del clima empresarial favorable a Brasil amb la creixent inestabilitat climàtica del Carib, particularment després del pas de l'huracà Wilma (octubre 2005), afavorí que, per part dels hotelers balears, s'incrementàs l'interès pel Brasil (Buades, 2006).

La regió Nord-est és una de les que han rebut el major impuls turístic per part de les autoritats brasileres. Aquesta regió era considerada "subdesenvolupada", en relació a les més industrialitzades i econòmicament més dinàmiques del Sud –Rio de Janeiro i Minas Gerais–. Per això mateix, es plantejà la via turística com la principal opció per inserir-se en el procés global d'acumulació. Les condicions de la regió eren molt favorables pel capital turístic internacional ja que per una banda comptava amb un extens litoral verge; i per una altra banda, els salaris de la regió eren inferiors a la mitjana del país. El 1994 s'inicià el potent programa inversor, finançat pel Banc Interamericà de Desenvolupament (BID), Prodotur NE-I, segons el qual es destinaren uns 625 milions de dòlars a la regió, el 46% destinats a infraestructures de transport i el 24% a sanejament ambiental (Silva i Ferreira, 2008; Tavares i Abreu, 2009). El 2002 el govern anuncià la signatura d'un nou contracte amb el BID per una segona fase del Prodotur NE¹⁰⁵³, pressupostat en uns 400 milions de dòlars –240 aportats pel BID– (Gomes, 2009). Entre el 2003 i el 2007, el 70% dels projectes turístics s'aixecaren en aquesta regió, la major part dels projectes eren de capitals de la península ibèrica, principalment portuguesos, però també de l'Estat espanyol (Silva i Ferreira, 2007; Gomes, 2009).

El 2007 les cadenes balears, Sol Meliá i Iberostar, tenien 4 hotels i 1226 habitacions a la regió Nord-est. Un dels principals espais de "producció" turística d'aquesta regió és el litoral nord de Bahía. Segons Gomes (2009) una de les principals claus a l'hora d'explicar aquest boom turístic de Bahía resideix en l'ampliació de l'aeroport i la posterior ampliació dels vols directes a Europa, tot destacant els que connecten Madrid amb Salvador operats per Air Madrid –fins que

¹⁰⁵² Declaració de Brasília sobre la Consolidació de l'Associació Estratègica entre Espanya i Brasil: http://documents.wfp.org/stellent/groups/public/documents/liaison_offices/wfp067856.pdf (abril 2011).

¹⁰⁵³ Veure Banco do Nordeste. Prodetur: www.bnb.gov.br/content/aplicacao/prodetur/visao/gerados/prodetur_visao_geral.asp (abril 2011).

feu fallida a finals de 2006¹⁰⁵⁴–, Iberworld i Air Europa. El 2006, els Fluxà inauguraren el Iberostar Bahía a Praia do Forte (Bahía) amb unes 632 habitacions i camp de golf propi. El projecte turístico-immobiliària d'Iberostar a Praia do Forte preveia la construcció de nous hotels –el complex havia de comptar amb 4 hotels–, un camp de golf de 27 forats, zones comercials i una zona residencial. L'octubre de 2008 s'inaugurà l'Iberostar Praia do Forte de 536 habitacions, tot formant part del complex turístico-immobiliari de la cadena iniciat el 2005. El 2008, la cadena, que pretenia destinar una inversió total de 250 milions de dòlars a aquest complex, anuncià que refredava el ritme, tot esperant l'evolució de la crisi (Malone, 3/04/2006; Guede, 28/10/2008).

En el cas d'Iberostar, aquest megaprojecte turístic se localitzava en una àrea d'especial importància ecològica, particularment pel que fa al desovament de la tortuga marina. Val la pena apuntar que els darrers anys en que s'ha intensificat la transformació turística del litoral de Bahía, hi ha hagut un increment de la conflictivitat associada. A més, els plans, que teòricament es presenten com instruments participatius, xoquen amb la major capacitat de seducció i influència exercida pels capitals turístico-immobiliaris internacionals (Tavares i Abreu, 2009). Segons Ester Limonad (2007), malgrat que Brasil comptà amb una avançada legislació de protecció costanera, la manca de recursos i l'escassa capacitat de control fa que molt sovint aquesta no s'apliqui. Tal com han apuntat nombrosos autors, en el cas del Nord-est brasiler, però també a la resta de zones turístiques litorals, hi ha hagut en els darrers anys un potent boom immobiliari que anava de la mà de la inserció en els circuits turístics internacionals i, per suposat, estava alimentat per l'enorme liquiditat global associada a la proliferació de productes financers (Silva i Ferreira, 2007; Silva i Ferreria, 2010)¹⁰⁵⁵. D'aquesta manera, Iberostar, mitjançant la seva divisió immobiliària Iberostate, posà en marxa la construcció de 623 unitats –apartaments i cases–, tot ocupant conjuntament una superfície d'unes 350 Ha. El 2009 Iberostar posava a la venda la primera fase dels habitatges turístics –49 apartaments i 49 cases–, i la pròpia cadena oferia la possibilitat de comercialitzar els habitatges quan aquests es trobassin buits (Fernandes, 16/07/2009; Flach, 18/12/2009). La tipologia del complex correspon als coneguts com a megaresorts turístico-immobiliaris tancats, que al Brasil s'anomenen *condominios fechados*, caracteritzats com peces de la nova segregació socioespacial (Mammarella i Barcellos, 2008).

¹⁰⁵⁴ La política empresarial de Carrillo era la de tenir un hotel a cada destinació on arribava la seva companyia aèria. Així, el 2006 comprà l'hotel Costa do Mar a Fortaleza (Ceará), on també arribava la seva companyia aèria.

¹⁰⁵⁵ Es recomana consultar les ponències del Simpósio Espaço Metropolitano, Turismo e Mercado Imobiliário (18 – 20 de juny de 2008): <https://sites.google.com/a/metrowiki.net/observat-rio-das-metr-poles-workshop-fortaleza/> (abril 2011). Un dels megaprojectes turístico-immobiliaris més destacats dels que s'han dut a terme a la regió és el Grand Natal Golf (2025 Ha i 4 Km de línia de costa, 2133 unitats hoteleres, 41595 unitats residencials i 5 camps de golf) en el que hi participen la immobiliària catalana Grupo Sánchez i la brasilera Sociedade Potiguar de Empreendimentos Ltda. El seu llançament el 2006 comptà amb les celebritats "obligades": el futbolista Ronaldo Nazário i els actors de Hollywood Antonio Banderas i Melanie Griffith. El megaprojecte fou emprat com a reclam de "modernització", al temps que els tràmits burocràtics foren tremendament ràpids, tot posant en entredit els instruments de planejament ordinaris (Silva i Ferreria, 2010). Cal destacar que Grupo Sánchez va presentar el concurs voluntari de creditors el març de 2008, tot just quan la crisi financer-immobiliari havia començat a caminar (El País, 25/03/2008).

Figura 118. Complex turístic-immobiliari Iberostar Praia do Forte.

La cadena d'Abel Matutes, Fiesta Hotel Group, anuncià la inversió de 100 milions d'euros en el projecte Grand Palladium Imbassaí Resort & Spa. El complex comptaria amb 19 edificis i unes 864 habitacions. En aquest cas, els Matutes seleccionaren, per entrar al Brasil, l'espai natural protegit Reserva Imbassaí (Guede, 16/09/2009). Els Matutes també han adquirit terres a la zona de Massarandupió (Entre Ríos) –amb una ampla platja verge coneguda pels practicants del nudisme a Brasil– per dur endavant un megaprojecte turístic, unes terres que eren propietat de la companyia portuguesa Entre Ríos Villas & Resorts. Precisament en aquesta zona, a principis dels anys 2000 hi va haver importants mobilitzacions socials –campanya SOS Massarandupió– contra el megaprojecte turístic-immobiliari engegat per Entre Ríos Villas & Resorts en una àrea de 5558,9 Ha. Entre d'altres qüestions, es produí un conflicte per l'accés al sòl –desplaçament de famílies– i a la mar (Sousa, 2009).

La presència de Sol Meliá al Brasil majoritàriament es concentrava en el segment urbà. El 2007 la cadena dels Escarrer anuncià que construïren un megacomplex turístic-immobiliari, junt amb la immobiliària brasilera Alphaville i la constructora brasilera Gafisa. El complex es construïria sobre el terreny de 500 Ha corresponents a la Fazenda Genipabu, entre Praia de Gurajuba i Jacuípe –del municipi de Camaçari a l'Estat de Bahia–. La seva construcció, pressupostada en uns 600 milions de dòlars, es realitzarà en diferents fases i es pretenen aixecar unes 1200 habitacions hoteleres, 1800 apartaments, uns 2400 cases residencials, un camp de golf i un centre comercial. Sebastià Escarrer prometia als poders locals que la zona, que era un dels objectius prioritaris de la seva companyia, es convertiria en la Punta Cana brasilera. Aquest projecte quedà paralitzat amb l'esclat de la crisi financera quan Sol Meliá frenà el seu ritme expansiu (Presstur, 22/05/2007; Sobrino, 2009). El 2008 Sol Meliá també signà un acord amb el grup espanyol Paraísos do Brasil Ltda per gestionar el megacomplex turístic-immobiliari Jacumã Beach Resort –al municipi Ceará-Mirim de l'Estat Rio Grande do Norte–. El complex aixecat en unes 15,6 Ha hauria de comptar amb un hotel de 300 habitacions i 3 conjunts residencials amb 521 habitatges (Sol Meliá, 7/05/2008). El 2008 Sol Meliá afegí 2 nous establiments: un urbà a Brasília de 270 habitacions que se sumava al complex que ja tenia a la ciutat; i un vacacional, el Meliá Angra Marina & Convention Centre (Rio de Janeiro) de 200 habitacions (Sol Meliá, 7/05/2008; Sol Meliá, 7/08/2008)¹⁰⁵⁶.

Finalment, cal destacar que Brasil es presenta com la nova mina turística d'Amèrica Llatina, i pràcticament del planeta. El govern brasiler ha posat en marxa la maquinària del creixement turístic-immobiliari en motiu de la propera celebració dels megaesdeveniments del Mundial de Futbol 2014 i els Jocs Olímpics de 2016. Per això mateix, s'han engegat línies de

¹⁰⁵⁶ Les cadenes Barceló i Riu han tengut presència a Brasil, però han abandonat els seus projectes. Així, per exemple, el 2002 Barceló va incorporar l'hotel Barceló Porto Seguro Convention & Spa de 125 habitacions –municipi de Porto Seguro de l'Estat de Bahia– i el Barceló Oasis Praia das Fontes Resort & Aquatic Park de 235 habitacions –al municipi de Berberibe de l'Estat de Ceará–. El 2003 Barceló ja els havia deixat, tot responent a la seva estratègia financero-empresarial de penetrar als EUA. Riu Hotels incorporà, el 2009, en règim de gestió el Riu Enotel Porto Galinhas de 348 habitacions –municipi d'Ipojuca a l'Estat de Pernambuco–.

finançament públic, recolzades pel Banc Interamericà de Desenvolupament i el Banco Nacional do Desenvolvimento (BNDES), entre d'altres, per tal de preparar els megaesdeveniments esportius –per exemple s'ha anunciat destinar 450 milions d'euros a promoció turística (Pla Acuarela 2020) i les autoritats brasileres informaren que només Rio de Janeiro “necessitava” 10 mil noves habitacions hoteleres (Hosteltur 26/01/2011; Hosteltur, 31/01/2011)–. Amb els megaesdeveniments del negoci esportiu a Brasil també es posen en marxa tota una sèrie de mesures securitàries, per tal de crear el clima esportivo-empresarial adequat, tot destacant la col·laboració de l'FBI (Federal Bureau on Investigation) dels EUA amb la policia brasilera, amb l'argument de la lluita contra el terrorisme islàmic (Diário de Notícias, 23/02/2011; Yapp, 3/04/2011).

La presència de les cadenes balears a la resta de països sud-americans era bastant discreta. Així tenim que el 2007 a **Veneçuela** Sol Meliá comptava amb un hotel, el Gran Meliá Caracas de 668 habitacions i el 2008 la companyia anuncià la futura obertura d'un nou hotel a l'illa Margarita. Cal destacar que el grup Barceló, que el 2001 tenia 6 hotels i 689 habitacions, sortí de Veneçuela entre el 2003 i el 2004, moments que coincideixen amb l'aposta financero-empresarial del grup pels EUA. La presència de les cadenes balears a **Argentina** no ha estat molt significativa i el 2007 tan sols comptàvem amb la presència de Sol Meliá amb 3 hotels i 328 habitacions –Meliá Buenos Aires, Tryp Buenos Aires i Meliá Recoleta Plaza Boutique, tots ells a la capital–. El 2006, José Luís Carrillo, Hoteles Globales, va adquirir l'hotel República a Buenos Aires, ciutat on arribava la seva companyia aèria, Air Madrid. El 2007 Barceló i Sol Meliá estaven presents a **Uruguai**, amb 3 hotels i 325 habitacions els Barceló i 1 hotel i 74 habitacions els Escarrer. El 2007, Sol Meliá tenia el Meliá Lima a **Perú** (180 habitacions) i 2 hotels amb 159 habitacions a **Colòmbia**. Entre el 2008 i el 2009, la cadena mallorquina deixà els hotels colombians, però el 2010 anuncià les futures obertures del Tryp Medellín (140 habitacions) de tipologia urbana, i 2 condohotels el Meliá Cartagena (268 habitacions) i el Meliá Barranquilla (253 habitacions) (Hosteltur, 29/12/2009; Hosteltur, 25/02/2010). Finalment, a **Equador** la cadena Barceló comptava amb el Barceló Colón Miramar de 90 habitacions.

v) Les cadenes hoteleres balears a la conquesta d'Europa.

Entre el 2001 i el 2007 les cadenes balears han adreçat la seva mirada, de manera significativa, cap als estats de la UE, tot destacant els de l'Europa de l'Est, però també les principals ciutats dels estats locomotora. La presència de les cadenes balears als països europeus ha passat de 74 establiments i 15467 habitacions el 2001 a 135 establiments i 27654 habitacions el 2007. La principal regió europea, amb major capacitat d'allotjament turístic de capital balear, era la de l'**Europa de l'Est** –Bulgària, Croàcia, Montenegro, Polònia, Romania i República Txeca–, on es passà de 27 establiments i 8017 habitacions el 2001 a 40 establiments i 11914 habitacions el 2007. Els estats on més s'ha expandit la flota han estat aquells on les reformes neoliberals, imposades després del disciplinament financer dels 1990 posterior a la desfeta de la URSS i llavors per tal de poder entrar a la UE, han estat més intenses i profundes. En aquests països, així com d'altres que persegueixen entrar a la UE (p.ex. les repúbliques balcàniques), les diferències respecte dels principals estats de la UE són cada cop més profundes, tot destacant la inviabilitat d'assolir uns estàndards mínims d'allò que s'ha anomenat Estat del Benestar, amb la conseqüent articulació i perpetuació d'una UE a diverses velocitats. Per altra banda, el suposat èxit econòmic dels països de l'Europa de l'Est ha anat acompanyat de l'aprofundiment del desenvolupament geogràfic desigual dins cada país (Fernández-Durán, 2005; Toporowski, 2005; Smith i Timár, 2010). Entre el 2004 i el 2007, 10 dels anomenats països comunistes s'incorporaren a la UE: Eslovàquia, Eslovènia, Estònia, Letònia, Lituània, Polònia i la República Txeca el 2004; Bulgària i Romania el 2007. L'ampliació de la UE cap als països de l'Est tendria una forta incidència en la reorganització-ampliació de la indústria turística europea. La irrupció de les línies de baix cost, un marc regulatori flexible i uns preus barats, feren que les inversions dels capitals turístic-immobiliaris procedents de la UE es desapareixin, així com les arribades dels turistes procedents dels estats rics de la UE. La coincidència de diverses condicions, des de l'adopció de les polítiques neoliberals, l'enorme liquiditat global, a la progressiva turistització d'aquests espais, afavorí que també en aquests països s'expandís una important bombolla immobiliària (Hall et al., 2006; Hall, 2008; Smith i Timár, 2010).

Les cadenes hoteleres balears passaren de tenir 7 hotels (1437 habitacions) el 2001 a 17 hotels (5594 habitacions) a **Bulgària**, que entrà a la UE el 2007. En aquest cas la principal

cadena mallorquina és Riu que el 2007 comptava amb 10 establiments i 3146 habitacions. Abans de la incorporació de Bulgària a la UE, Riu realitzà successives incorporacions: el 2004, el Riu Viva (257 habitacions) i el Riu Helios (362 habitacions), ambdues a les zones turístiques del Mar Negre –Golden Sands (Zlatni Pyasatsi) i Sunny Beach (Ianchev Briag), respectivament–; el 2005, el Club Hotel Riu Miramar (500 habitacions), el Riu Helios Bays (282 habitacions) a Obzor i el Club Hotel Riu Bolero (297 habitacions) a Golden Sands. S’ha de tenir present que aleshores, entre finals del 2005 i principis del 2006, Riu es despenia d’alguns establiments a Mallorca i també havia venut part de la participació que havia adquirit de TUI i l’hotel d’Orlando (Hostelmarket, 1/02/2005). El 2008 Riu es va desfer dels hotels Club Hotel Riu Miramar, el Riu Helena Park i el Riu Palace Helena Sands; mentre que mantenia el Riu Helios, el Club Hotel Riu Evrika, Riu Helios Bay i el Luca Helios Bay. Els tres darrers eren propietat del grup búlgar Terra Tour Service Ltd. El 2009 Terra Tour Service Ltd duia a terme la construcció del complex Pravets Golf & Spa Club, amb un hotel de 239 habitacions, camp de golf, xalets i apartaments residencials, localitzat al peu del llac de Pravets. Aquest complex és gestionat per la cadena mallorquina Riu (Hostelmarket, 16/02/2009). El 2011 Riu afegí un nou hotel a Golden Sands, el Riu Dolce Vita (290 habitacions) (Pielfort, 13/04/2011).

Entre el 2001 i el 2007, Iberostar augmentà la seva presència a Bulgària, tot passant de 3 establiments i 683 habitacions a 5 establiments i 2034 habitacions. El 2005 incorporà l’Iberostar Sunny Beach Grand Resort de 636 habitacions, localitzat a la zona turística del Mar Negre, Golden Sands; i el 2007 afegia l’Iberostar Nessebar Palace de 335 habitacions, situat a la ciutat Nessebar del litoral del Mar Negre. El grup Barceló inaugurà el 2005 el seu primer hotel a Bulgària, el Barceló Festa Sofia de 120 habitacions, situat a la capital búlgara¹⁰⁵⁷; i el 2007 afegí el Barceló Royal Beach de 294 habitacions, explotat en règim de gestió amb l’acord amb la immobiliària Galaxy Property, a la zona turística del Mar Negre Sunny Beach. Aquest darrer hotel, ha estat el primer dels Barceló explotat en règim de condohotel (El Economista, 5/07/2006). Finalment, el 2007, Sol Meliá realitzà una *joint venture* amb el fons d’inversió búlgar Sigma Capital Investments, segons la qual la cadena mallorquina aportaria el 60% de la nova societat i es faria amb la gestió dels hotels, però també gestaven conjuntament l’expansió turística-immobiliària per l’Europa de l’Est (Sigma Capital, 28/09/2007). El 2008 Sol Meliá incorporà els hotels Sol Nessebar Palace (246 habitacions), Sol Nessebar Bay (197 habitacions), Sol Nessebar Mare Resort (247 habitacions), a la localitat de Nessebar, i el Meliá Grand Hermitage (707 habitacions) a Varna; i el 2009 afegí el Sol Luna Bay Resort (374 habitacions) a Ozbor (Guede, 30/01/2008; Guede, 21/07/2009).

Croàcia era el segon país de l’Europa de l’Est amb major presència de les cadenes balears amb 17 hotels i 4879 habitacions. No obstant això, entre el 2001 i el 2007, el nombre d’habitacions de les cadenes balears a Croàcia va disminuir un 23,37%. Aquesta important disminució correspon al fet que el 2003 Sol Meliá va perdre diversos establiments que gestionava al país. A finals de 2002 la cadena arribà a gestionar uns 27 establiments i 12675 habitacions a Croàcia, propietat de Zagrebacka Banka, el major banc de Croàcia¹⁰⁵⁸. L’entitat financera va vendre 10 establiments a l’empresa tabaquera croata, Jadran-Turist Roving, que va rompre el contracte de gestió dels hotels per 10 anys amb Sol Meliá (Hosteltur, 19/03/2003). El 2007 Sol Meliá tenia 11 hotels amb 3399 habitacions, totes elles a Umag. A partir de 2010 ha incorporat nous establiments com el Meliá Coral (260 habitacions), Meliá Istrian Villas (180 “villas”) o el bloc d’apartaments Sol Anfora (134 apartaments), tots ells a Umag (Sol Meliá, 6/05/2010; Sol Meliá, 30/03/2011). Iberostar era la segona cadena amb major nombre d’habitacions, amb 3 establiments i 1077 habitacions. L’entrada d’Iberostar a Croàcia s’emmarca en l’estratègia paral·lela del grup Inhova, format en un primer moment per Sa Nostra, Ibercaja, Caixa Galicia i Condor & Neckermann, que anuncià l’adquisició de 3 hotels a Croàcia el 2001. Els establiments de Croàcia adquirits per Inhova passarien a ser gestionats per Iberostar i aquesta cadena, tal com s’ha indicat anteriorment, entrà a l’accionariat d’Inhova el 2006 (Hosteltur, 19/06/2006). Riu inaugurà el Riu Borak (136 habitacions) el 2003 i el Club Hotel Riu Bonaca (236 habitacions) el 2005. El 2008 Riu deixà els dos hotels que operava a Croàcia i el 2009 obrí el Riu Blue Waves (97 habitacions) a l’illa Krk (Guede, 30/05/2009). La

¹⁰⁵⁷ L’estiu de 2008 Barceló va rescindir el contracte de gestió amb l’hotel Barceló Festa Sofia (Buades, 2009).

¹⁰⁵⁸ El 2002 UnitCredit Group d’Itàlia va adquirir el Zagrebacka Banka (www.zaba.hr/home/wps/wcm/connect/zaba_en/zabapublic/about_the_bank/a+short+history/, abril 2011).

darrera cadena balear que el 2007 tenia hotels a Croàcia era AZ Hotels & Resorts amb La Baia Blu (31 habitacions) a l'illa Brac.

A la resta de països de l'Europa de l'Est, la presència de cadenes balears era més tímida. Es pot destacar la presència d'Iberostar a **Montenegro** amb l'Iberostar Bellevue de 578 habitacions; l'entrada a **Polònia** de la mà d'IBB Hotels –participada pel grup immobiliari Von Der Heyden Group– amb 3 hotels i 327 habitacions; Riu a Romania amb el Riu Fantasy Beach de 305 habitacions; i la **República Txeca** amb el Barceló Praha (231 habitacions). El 2010 la constructora espanyola COMSA Internacional demandà al grup Barceló per haver anul·lat unilateralment l'adquisició d'un hotel de Comsa a Brno (República Txeca). El 2007 Barceló va signar un contracte de compra de l'edifici històric que COMSA havia adquirit el 2005 a l'ajuntament de Brno. Barceló havia de pagar 22 milions d'euros a COMSA després que aquesta realitzàs les obres de reforma del que havia de ser el Gran Hotel de Brno. El setembre de 2010 la cadena Barceló era condemnada a pagar 28 milions d'euros a COMSA per haver incomplert el contracte de compravenda (Candia, 24/09/2010; Adrover, 9/11/2010). La cadena de Fernando Ferré, Grupo Playa Sol, realitzà l'expansió internacional el 2009 a la República Txeca amb la incorporació del Henry (12 habitacions), Hotel Boutique Argosy (12 habitacions), Hostal Altis (90 habitacions) i la Residència Abacta (6 habitacions) (Guede, 25/03/2009). Ferré fou denunciat per contractar irregularment treballadors de l'Europa de l'Est que treballaven als seus hotels a Eivissa i el maig de 2010 Ferré era detingut per la policia acusat de frau fiscal, blanqueig de capitals i falsedat documental (Manresa, 6/06/2010).

La presència de les cadenes balears a l'**Europa Mediterrània** –Itàlia, Grècia, Malta, Portugal i Xipre– passà de 24 establiments i 4646 habitacions el 2001 a 47 establiments i 9370 habitacions el 2007. El primer país de l'Europa Mediterrània fou **Grècia**, on les cadenes passen de controlar 4 establiments i 1204 habitacions el 2001 a 16 hotels i 3334 habitacions el 2007. La principal cadena balear a Grècia el 2007 era Iberostar que comptava amb uns 14 establiments i 2947 habitacions. La major part dels establiments d'Iberostar es localitzen a les illes: Creta amb 6 establiments i 1324 habitacions; l'illa de Kos amb 4 establiments i 783 habitacions; Corfu amb 2 hotels i 453 habitacions; Rodas amb un hotel i 274 habitacions; i Zakynthos amb un hotel i 113 habitacions. Entre el 2008 i el 2011, la cadena ha variat la cartera d'establiments a Grècia. Així per exemple, el 2009 incorporà el Lindo Imperial (450 habitacions) a Rodas i el Odysseus (267 habitacions) a Kos. El 2011 Iberostar tenia 6 hotels a Creta (Hermes, Creta Marine, Mirabello Beach, Mirabello Village, Creta Panorama, Creta Mare) amb 1317 habitacions; i 2 a Kos (Kripiotis Maris i Kripiotis Panorama) amb 373 habitacions. La important presència d'Iberostar a Grècia s'ha d'interpretar en relació al fet que dins de l'accionariat de la cadena hi participa el gegant dels Tour Operadors, Thomas Cook. Un dels principals Tour Operadors europeus que comptava amb interessos hotelers a Grècia, la gestió dels quals fou transferida al seu soci mallorquí, Iberostar. El 2007 a més d'Iberostar, hi havia Riu amb el Luca Falikari (217 habitacions) a l'illa de Rodas i Renthotel amb el Bravo Club Alonissos (170 habitacions) a l'illa Alonissos. El 2008, en plena crisi financera, Sol Meliá incorporà en règim de franquícia el Sol Kipriotis (651 habitacions) a l'illa de Kos i el Meliá Athens (136 habitacions) a Atenes; i el 2010 inaugurava l'hotel de luxe Gran Meliá Resort & Luxury Villas Daios Cove a Creta que comptava amb unes 252 habitacions i 39 cases amb piscina pròpia (Hostelmarket, 1/11/2008; Hosteltur, 27/04/2010).

Cal tenir en compte que el 2004 es celebraren els Jocs Olímpics a Grècia, la qual cosa coincidirà amb la forta expansió de la bombolla turístico-immobiliària, especialment als països turístics del Sud d'Europa. El govern hel·lènic adoptà canvis normatius vers un marc més flexible, per tal de poder dur endavant tota una sèrie de projectes de cara als Jocs Olímpics (p.ex. ampliació d'infraestructures de transport, noves zones urbanes, instal·lacions esportives, reformes urbanes, etc) (Potsiou i Apostolatos, 2006). L'adaptació, especialment d'Atenes, als Jocs Olímpics anà acompanyada d'intensos processos de transformació sociourbanes i especulació financero-immobiliària. Un cop finalitzats els Jocs, es va iniciar un procés de gentrificació intens a les zones del centre de la ciutat que havien restat al marge de la festa dels Jocs (Tzirtzilaki, 12/01/2011).

L'esclat de la crisi financera el 2008 acabà per arrossegar aquells estats, les estructures econòmiques dels quals estaven més lligades al circuit secundari d'acumulació i en una posició subordinada dins de l'Eurogrup. Els anomenats PIIGS (Portugal, Irlanda, Itàlia, Grècia i l'Estat espanyol) han estat, entre els estats membres de la UE, els que han rebut el major impacte de la crisi. Així mateix, aquests països, sobretot l'Estat espanyol i Irlanda, però també Portugal i

Grècia, eren presentats com a model d'èxit –pels bons resultats en termes de PIB– front els països de l'Europa de l'Est que s'incorporaven a la UE. El que havia estat alegria econòmico-financera es convertí en el malson de la crisi del deute sobirà forçat, entre d'altres, pels atacs constants del capital financer-especulatiu. El desembre de 2008 el malestar social inundà el país, immers en la crisi econòmico-política. Després de l'assassinat d'Alexis Grigoropoulos, un estudiant de 15 anys, per part de la policia, els carrers de les ciutats gregues foren presos pels col·lectius de desheretats i sense futur –la Generació dels 700 euros–, amb la zona d'Exarquia (Atenes) com expressió de la rebel·lió grega. La tensió social augmentà a mesura que es deteriorava la situació econòmico-financera internacional i grega, en particular. L'anomenada crisi del deute públic grec es va dir que amenaçava a l'estabilitat de l'euro, motiu pel qual el president Yorgos Papandreu –del PASOK, Moviment Socialista Panhelènic– va emprendre tota una sèrie de mesures d'ajustament estructural que implicaven forts retalls socials (p.ex. retallades salarials, augment de l'IVA, augment de l'edat de jubilació, etc). Aquests paquets de mesures anaren acompanyats de revoltes populars i entre el febrer i el maig de 2010 es realitzaren 4 vagues generals. El mes d'abril de 2010 la UE i el FMI aprovaven un pla de rescat de Grècia de 110 miliards d'euros, un pla que anava condicionat a l'aplicació de noves mesures d'ajustament neoliberal. FMI i UE exigien retalls equivalents a uns 25 miliards d'euros en 2 anys. L'abril de 2011 Yorgos Papandreu anuncià un nou programa d'ajustament d'uns 23 miliards d'euros, tot destacant un potent programa privatitzador (Kaimaki, 2009; Missé, 24/04/2010; Missé, 2/05/2010; Missé i Relea, 16/04/2011; Vradis i Dalakoglou, 2011).

Per altra banda, el poder polític i el capital grecs també celebraven, així com ho feien els espanyols, la primavera àrab i la crisi turística d'aquells països, degut a que els estats mediterranis de la ribera nord es veurien beneficiats. En aquest sentit, el 2011 es preveu que els turistes internacionals augmentin significativament –en torn a un 10%–, al temps que els turistes domèstics presenten una constant caiguda des de l'inici de la crisi grega. L'increment del nombre de turistes també es preveu que es vegi afavorit per la introducció de noves mesures proturístiques com per exemple l'eliminació de les taxes aeroportuàries o la reducció de l'IVA als serveis turístics i restaurants (ICEX, 23/03/2011; Ekathimerini, 3/04/2011)¹⁰⁵⁹.

En segon lloc, a l'Europa Mediterrània, tenim **Portugal** on les cadenes hoteleres balears tenien el 2007 uns 16 establiments i unes 2741 habitacions, la qual cosa significa que respecte de 2001 tan sols han augmentat un 10,7% el nombre d'habitacions. El 2007 Sol Meliá tenia 12 establiments i 1511 habitacions a Portugal. La major part dels hotels eren de dimensions mitjanes, de poc més de 100 habitacions, i eren majoritàriament urbans: 3 hotels a Oporto (477 habitacions), 2 hotels a Lisboa (291 habitacions); 2 a Coimbra (190 habitacions); 2 a Castelo Branco (190 habitacions); 1 a l'Algarve (133 habitacions); 1 a Aveiro (128 habitacions); i 1 a Peniche (102 habitacions). A finals de 2008 Sol Meliá inaugurà el Meliá Madeira Mare (220 habitacions), el primer de la cadena a l'illa atlàntica; el 2010 inaugurà, en règim de franquícia, el Meliá Braga (182 habitacions), just al costat del Campus universitari i el laboratori internacional de nanotecnologia de Braga; i tenia previst obrir el Tryp Lisboa Aeropuerto (168 habitacions) el 2013 (Guede, 24/12/2008; Hostelmarket, 28/07/2010). El 2007 la cadena Riu comptava amb 4 establiments i 1230 habitacions: 3 hotels (903 habitacions) a l'Algarve; 1 hotel (327 habitacions) a Madeira. El 2008 Riu inaugurà el Club Hotel Riu Guaraná de 500 habitacions, situat a Olhos d'Água (Algarve), tot essent el primer tot inclòs de la cadena mallorquina a Portugal. Per altra banda, el 2003 la cadena Barceló inaugurà el Barceló Lisboa (83 habitacions), en règim de franquícia i que va mantenir fins el 2005.

Els governants portuguesos imposaren el dictat neoliberal a la societat portuguesa, tot ajustant la política lusitana als marcs establerts per la Unió Europea, tot reforçant el poder de les elits. Mentrestant, la desigualtat social s'incrementava en el país i amples sectors de la societat veien com el somni europeu es desdibuixava¹⁰⁶⁰. Això no obstant, no quedava reflectit a les macromagnituds econòmiques. L'esclat de la crisi financera, i particularment la seva gestió, va tenir importants repercussions sobre la societat portuguesa. Portugal ja havia hagut

¹⁰⁵⁹ Val la pena destacar que els diputats Josef Schlarmann i Frank Schäffler, al Parlament Alemany, proposaren la venda d'illes gregues –*land grabbing*– com a mecanisme per resoldre la crisi financera (Cózar, 13/03/2010). Aquestes mesures s'estan aplicant a molts països de la perifèria, fonamentalment, associats a interessos agroindustrials (von Brau i Meinen-Dick, 2009).

¹⁰⁶⁰ Per exemple: 500 mil treballadors estaven en risc de pobresa (12% de la població activa); 23% dels menors de 18 anys viuen per davall la línia de la pobresa; 900 mil persones (21,6% de la població activa) tenen falsos "rebutis verds" –contractes precaris–; el 20% més ric guanya 6,1 vegades més que el 20% més pobre; etc (Monteiro, 2011).

d'aplicar plans d'austeritat per ordres del Fons Monetari Internacional el 1977 i el 1983. El 2010 el deute públic portuguès era objecte dels atacs especulatius i el govern de José Socrates (Partit Socialista) inicià programes d'ajustament que consistien bàsicament en retallades de despesa pública i drets socials per tal de mitigar els efectes dels atacs del capital financer sobre el deute sobirà lusità. El 24 de novembre de 2010 es celebrà una vaga general, la primera des del 1988 en que participaven les dues grans centrals sindicals –Confederació General de Treballadors Portuguesos i Unió General dels Treballadors–. El primer ministre portuguès, José Socrates, presentà la dimissió el 23 de març ja que el Parlament rebutjà el Quart Programa d'Estabilitat i Creixement (PEC-4) que introduïa noves mesures d'austeritat (Loff, 3/04/2011). Un rebuig que arribà després de multitudinàries manifestacions als carrers, protagonitzades pels joves sense futur sota el lema *geração à rasca* (generació amb dificultats). El govern portuguès, el mes d'abril, quan Socrates ja havia dimitit, sol·licità el rescat financer a la UE i el FMI que s'estimava que seria d'uns 75 miliards d'euros –50 miliards de la UE i 25 miliards del FMI– (Relea, 27/03/2011; Relea i Missé, 6/04/2011). Paradoxalment, el gran capital espanyol, amb forta presència a Portugal, es mostrava prou tranquil al respecte de la situació del país i no esperaven cap alteració en el funcionament dels seus negocis. En tot cas la banca espanyola era la més afectada ja que tenia el 34% dels actius que la banca internacional tenia en empreses, famílies, bancs i administracions portuguesos, és a dir un terç del deute portuguès estava en mans de la banca privada espanyola. En qualsevol cas, els paquets de mesures d'austeritat, més les noves polítiques de relançament econòmic i la crisi dels països àrabs, feia albirar una possible recuperació del turisme internacional (Mars i Bolaños, 27/03/2011).

El 2007 les cadenes balears tenien 10 establiments i 2089 habitacions a **Itàlia**, la qual cosa significa un increment del 187,35% en nombre d'habitacions respecte del 2001. La principal cadena era Sol Meliá que passà de tenir el Meliá Roma Aurelia Antica (270 habitacions) al 2001 a 5 establiments i 1129 habitacions el 2007, tot incorporant, a més de Roma, Milà, Verona i Sardenya. Entre el 2008 i el 2009 Sol Meliá deixà d'operar els hotels de Sardenya i el 2009 signà un acord amb Italia Turismo –51% d'Invitalia (Agència Nacional per a l'Atracció d'Inversions i Desenvolupament Empresarial) i un 49% de Turismo & Immobiliare (aquesta participada per Gabetti Property Solutions, Grupo Marcegaglia i Pirelli Real Estate)– la gestió d'un hotel de luxe a Sciacca (Sicília), amb 209 habitacions i 246 apartaments, dos camps de golf, etc; mentre que construïa un hotel de 140 habitacions a Roma a l'edifici propietat de la cadena, Castello de Sant Angelo (Hostelmarket, 16/01/2009). La cadena dels Matutes, Fiesta, afegí un nou hotel a Sicília, el Fiesta Hotel Athenée Palace, i el 2007 tenia 2 hotels amb 550 habitacions. Renthotel tenia l'Abi D'Oru (175 habitacions) a Sardenya; Iberostar l'Iberostar Carlos V (170 habitacions) a Sardenya; i AZ Hotels el Park Hotel Napoleono (65 habitacions) a l'illa d'Elba. El 2008, el grup Barceló anuncià la seva futura entrada a Itàlia per fer-se, mitjançant un contracte de gestió amb la companyia Italia Turismo, amb l'explotació del Barceló Simeri Mare (352 habitacions) a la regió de Calàbria (Barceló Hotels & Resorts, 8/07/2008). Per altra banda, es pot destacar que el 2006, l'entitat financera balear Sa Nostra es va fer amb el 30% d'AC Italia, la filial de la cadena hotelera d'Alberto Catalán. Aquesta participació es feu en el moment en que AC feu una ampliació de capital d'uns 25 milions d'euros i coincideix amb l'expansió del grup català a Itàlia. El 2008 Sa Nostra es va desfer de la participació a AC Itàlia i va adquirir el 5% de l'accionariat de la cadena AC Hotels (Rija, 1/07/2006; Hosteltur, 20/02/2008).

En darrer lloc, dins l'Europa Mediterrània, cal destacar la presència de les cadenes balears a **Xipre** on Riu comptava amb 2 hotels (459 habitacions) i Iberostar un hotel (269 habitacions); i l'arxipèlag **maltès** amb un hotel de Barceló (196 habitacions) i un hotel de Riu (282 habitacions). Aquests estats insulars de la Mediterrània foren incorporats a la UE el 2004. Ambdós estats s'independitzaren del Regne Unit a la dècada dels 1960 –encara que el Regne Unit manté una certa presència com per exemple amb les bases militars de Akrotiri i Dhekelia a Xipre– i a partir de llavors es convertiren en importants paradisos turístics i destacats paradisos fiscals (Briguglio i Vella, 1995; Ioannides, 2001; Ioannides i Holcomb, 2001; Sharpley, 2003; Hernández-Vigueras, 2008)¹⁰⁶¹.

¹⁰⁶¹ Segons Hernández-Vigueras (2008:171) "turisme i serveis financers són els sectors més importants de Xipre, i, Malta s'ha transformat en un punt de transbordament de mercaderies, centre financer i destinació turística". Els casos de Xipre i Malta, a més dels negocis financers i turístics, són especialment rellevants pel que fa a banderes de conveniència de vaixells. Així, per exemple, les flotes mercants maltesa i xipriota són la tercera i quarta del món en quant a vaixells enregistrats (Hernández-Viguera, 2008).

Finalment, la presència de les cadenes balears als estats locomotora de la UE – Alemanya, Bèlgica, França i Regne Unit– i Suïssa passaren de 23 establiments i 2804 habitacions el 2001 a 48 establiments i 6370 habitacions el 2007. En primer lloc, cal destacar l'increment de la presència balear al **Regne Unit**, tot passant d'un establiment (722 habitacions) de la cadena Sol Meliá al 2001 a 21 establiments i 3216 habitacions el 2007. El 2010 Sol Meliá signà un acord amb la filial immobiliària del BBVA, Grupo Anida, per adquirir un edifici en construcció a Londres, on s'hi ubicarà el ME London (173 habitacions), per uns 175 milions d'euros. Una adquisició realitzada en previsió de tenir l'establiment finalitzat pels Jocs Olímpics de l'estiu de 2012 (Loeda, 1/10/2010). Emperò, el que crida l'atenció és la incorporació de 20 hotels (2634 habitacions) de la cadena Barceló al Regne Unit. La incorporació dels 20 hotels britànics per part de Barceló correspon al contracte de lloguer per 45 anys que la cadena mallorquina signà el 2007 amb la companyia britànica Dawnay Shore Hotels Plc, propietària de Paramount Hotels (Barceló Hotels & Resorts, 24/08/2007; Morales, 25/08/2007).

Les cadenes balears a **Alemanya** passaren de tenir 10 establiments i 2472 habitacions el 2001 a 15 establiments i 2300 habitacions el 2007. Mentre que el 2001 tan sols hi estava present Sol Meliá, el 2007 s'hi afegeixen IBB Hotels i Barceló. El 2007 Sol Meliá tenia 13 hotels i 1908 habitacions a Alemanya. El desembre de 2007 Sol Meliá adquirí la cadena germànica Ininside Premium Hotels que tenia 8 hotels i 1072 habitacions a Alemanya, més 3 en construcció a Alemanya i un a Varsòvia. D'aquesta manera, el 2008 Sol Meliá tenia 21 hotels i 2980 habitacions a Alemanya (Robledo, 1/12/2007). El 2010 Sol Meliá incorporava l'Ininside Frankfurt (162 habitacions) i l'Ininside Dresden (180 habitacions), mentre que s'inaugurava el Tryp Berlín Mitte (229 habitacions), propietat de Wyndham International Hotels, gestionat per Sol Meliá (Loeda, 22/04/2010; Loeda, 3/12/2010). El 2007 la cadena Barceló entrà a Alemanya amb el Barceló Cologne City Center (301 habitacions), propietat de Losan Hotels Worlds. Barceló signà un acord amb Losan Hotels Worlds per tal de fer-se amb la gestió dels futurs hotels del fons d'inversió immobiliari Losan Hotels World, propietat de César Losada, amb la participació, entre d'altres, de Ahorro Corporación SA i nombroses caixes d'estalvi espanyoles (Barciela, 22/04/2007). Finalment, IBB Hotels entrà el 2006 a Alemanya amb l'hotel IBB Erfurt de 91 habitacions. El 2008 afegí el IBB Passau (129 habitacions) i el 2009 el Grandhotel Römerbad (75 habitacions). L'expansió internacional d'IBB Hotels s'ha dut a terme gràcies a la participació a l'accionariat de la cadena del grup immobiliari Von der Heyden que s'encarregava de dur a terme les operacions de compravenda, mentre que la cadena IBB s'encarregava de la gestió dels hotels (Hosteltur, 19/07/2008; Muñoz, 21/10/2009).

A **França** tan sols hi estava present Sol Meliá que passà de comptar amb 10 establiments i 658 habitacions el 2001 a 8 establiments i 510 habitacions el 2007. El 2008 Sol Meliá donà de baixa el Tryp Boulogne de 75 habitacions, amb la qual cosa el nombre d'establiments de la companyia a França quedà reduït a 7 i 435 habitacions. El 2007, a **Bèlgica** hi havia el Post Hotel & Spa (98 habitacions) d'Hoteles Globales i el Meliá Avenue Louise Boutique Hotel (88 habitacions). El 2008 Sol Meliá deixà l'hotel de Brussel·les; mentre que, per altra banda, el 2009 Sol Meliá entrà per primera vegada a Luxemburg amb l'obertura del Meliá **Luxemburg** de 161 habitacions (Muñoz, 17/06/2009). Finalment a Suïssa hi havia 2 cadenes amb un hotel cadascuna i 166 habitacions: Sol Meliá amb el Tryp Berne (88 habitacions) i Hoteles Globales amb l'Hotel Conti (78 habitacions). En definitiva, hom pot observar com les cadenes Sol Meliá i Barceló, especialment, han dut a terme una política expansiva vers les principals ciutats europees, principalment alemanyes i britàniques. Mentre que aquestes cadenes junt amb d'altres cadenes balears també s'han introduït en altres països europeus, tot destacant els de l'Europa de l'Est que compten amb les zones turístiques del Mar Negre.

vi) Àfrica i Àsia amb poc pes de les cadenes hoteleres balears.

La presència de les cadenes hoteleres balears a Àsia i Àfrica és molt més tímida que a la resta de regions del planeta. Malgrat que Bali fos el primer lloc on Escarrer inicià l'expansió internacional de la cadena Sol Meliá, la regió asiàtica no rebé una afluença tan significativa de capital turístic balear com les altres regions analitzades, especialment Amèrica Llatina i el Carib. Després de la crisi financera de finals dels 1990 del Sud-est Asiàtic es reactivà el turisme internacional a la **regió asiàtica**, tot coincidint amb l'etapa de la bombolla financero-immobiliària i l'ascens del poder xinès a escala planetària. Mentre que els països del Sud-est asiàtic rebien la "medicina" del Fons Monetari Internacional i el Banc Mundial, amb els

corresponents programes d'ajustament, Xina consolidava la seva particular via capitalista dirigida pel Partit Comunista, tot convertint-se en l'hegemó de la regió asiàtica i amb una potent i creixent influència a escala planetària. Les principals zones d'activitat econòmica eren la regió del delta del Yangtsé, Guandong i les ciutats de Beijing i Shangai. Les principals ciutats xineses i les zones d'exportació han experimentat espectaculars creixements urbans i bombolles immobiliàries, tot essent aquestes reforçades pels Jocs Olímpics de 2008 de Beijing i l'Exposició Universal de 2010 de Shangai (Arrighi, 2007; Harvey, 2007; Ross, 2009).

Val la pena assenyalar que el 2006, segons l'UNCTAD (2007), la regió del Sud, Est i Sud-est asiàtic comptava amb el 15% dels hotels que les corporacions transnacionals tenien als països anomenats per Nacions Unides "en vies de desenvolupament". D'aquesta manera, aquella regió era la segona, després d'Amèrica Llatina, amb major presència de les cadenes hoteleres transnacionals. Emperò, s'ha de tenir present que a la regió asiàtica hi havia importants transnacionals turístiques, situades entre les principals del món, d'origen xinès: Shangri-la Asia Ltd, Singaporean Hotel Group City Development Ltd, Hong Kong & Shanghai Hotels Ltd. I, a més, l'expansió de la societat de consum de masses a la regió ha fet que bona part dels turistes fossin de la mateixa regió (UNCTAD, 2007).

El tsunami que colpejà Indonèsia, Sri Lanka, Tailàndia i Maldives el desembre de 2004 obrí les portes per a l'aplicació de polítiques de "teràpia de xoc", tot resultant en un nou desenvolupisme turístic i un doble desplaçament de poblacions rurals, primer pel tsunami i llavors pels complexos turístics (Rice, 2005; Klein, 2007).

A la regió asiàtica, les cadenes balears passaren de tenir 15 establiments i 3586 habitacions el 2001 a 11 establiments i 2789 habitacions el 2007. El 2007, la principal cadena balear a Àsia era Sol Meliá que tenia 7 establiments i 2480 habitacions: 5 hotels i 1872 habitacions a **Indonèsia**; 1 hotel i 306 habitacions a **Vietnam**; i 1 hotel i 302 habitacions a **Malàisia**. El 2011 Sol Meliá anuncià la incorporació per l'any 2013 d'un nou hotel a Indonèsia, el Meliá Adhiwangsa Surabaya de 300 habitacions i que formarà part del complex en el que ja hi ha una zona comercial i un camp de golf. Aquest hotel és propietat del grup immobiliari Bukit Darmo Property, amb el qual Sol Meliá signà un contracte de gestió per 25 anys (Sol Meliá, 21/03/2011). El 2007, a Àsia, després de Sol Meliá, hi havia Renthotel amb 3 establiments i 236 habitacions a **Maldives**; i Barceló amb un hotel i 73 habitacions a **Filipines**.

A principis de 2010, abans de l'inici de l'Exposició Universal de Shangai, Sol Meliá entrà a **Xina** amb la inauguració de l'hotel de luxe Gran Meliá Shangai de 686 habitacions, l'hotel més alt de la ciutat i ubicat en el cor financer de la ciutat, Lujiazui. Cal subratllar que l'empresa promotora de l'hotel està formada per l'empresa cubana Cubanacan, controlada pel Partit Comunista Cubà, i per la xinesa Suntime International Group, controlada pel Partit Comunista Xinès. Val la pena assenyalar que a l'acte d'inauguració, a més de les autoritats xineses, hi assistiren el president de Sol Meliá, Gabriel Escarrer; el president de Suntime, Yue Shiron; el president de Cubanacan, Luís Miguel Díaz; i el ministre cubà de turisme, Manuel Marrero (Loeda, 10/12/2009; Gramma, 3/02/2010). Aquest breu llistat de personalitats ens indica la curta distància que existeix entre el món de l'empresa privada i el dels poders públics, al temps que hom pot deduir que molts dels alts càrrecs públics xinesos i cubans podran formar part dels grans conglomerats empresarials mundials. Cap a finals de 2010, Sol Meliá declarava que "en un context de desplaçament dels fluxos de capital i de turistes cap a orient, i front l'accelerat desenvolupament de la regió, l'hotelera torna a situar un focus estratègic per la seva expansió a països com Indonèsia, Vietnam, Tailàndia i, per suposat, Xina" (Sol Meliá, 10/11/2010). Així, a principis de 2011, Sol Meliá publicità l'aliança estratègica que signà amb Jin Jiang International Hotel Company, la primera cadena hotelera xinesa i entre les quinze primeres del món, amb uns 546 hotels i 89251 habitacions (Loeda, 21/02/2011). La crisi multidimensional global, amb un fort afebliment del dòlar, ha resultat en el reforçament del poder financer i polític xinès, malgrat (o precisament degut a què) aquest no hagi seguit estrictament les regles del joc de l'ortodòxia neoliberal (Bulard, 2008). Emperò, la crisi també ha sacsejat la societat xinesa, tot aprofundint les fortes desigualtats socials (De Bourbon, 2009).

El 2007, la presència de les cadenes balears al continent **africà** es limitava a l'arxipèlag de Cap Verd amb 3 establiments (1236 habitacions) i Tanzània amb 2 establiments (308 habitacions). En el cas de **Tanzània** es tracta de la cadena Renthotel, participada pel Tour Operador italià Alpitour. El 2001 les cadenes balears tenien 5 establiments i 491 habitacions a **Cap Verd**. Totes elles eren gestionades pel grup Barceló que aquell mateix any havia signat un contracte de gestió amb la companyia portuguesa Oasis Atlàntico, de la que tenia una

participació del 15%. Emperò, posteriorment i en motiu de la redefinició expansiva del grup, els Barceló deixaren els establiments de Cap Verd el 2005 (Hosteltur, 23/02/2001; Buades, 2009). El 2002 Renthotel es feia mitjançant un contracte de gestió amb l'Hotel Bravo Club Vila do Farol (236 habitacions) a l'illa de la Sal. La principal cadena a l'arxipèlag capverdès ha estat, sens dubte, la de la família Riu. La cadena Riu inaugura el Club Hotel Riu Funaná de 500 habitacions el 2005 i el 2006 el Club Hotel Riu Garopa també de 500 habitacions, ambdós a l'illa de la Sal; mentre que el 2008 inaugurava a l'illa de Boa Vista, el Club Hotel Riu Karamboa de 750 habitacions i el Luca Kalema de 19 habitacions; i el gener de 2011 inaugurava el Riu Touareg de 785 habitacions també a l'illa de Boa Vista (Robledo, 1/02/2002; Ramón, 13/11/2006; Hosteltur, 30/10/2008; Hosteltur, 14/01/2011).

Cal destacar que el soci dels Riu en l'accionariat al Tour Operador, TUI, Abel Matutes, comptava amb uns terrenys de 300 Ha per aixecar un megacomplex turístic d'unes 3000 habitacions. Les operacions de Matutes a Cap Verd es varen dur a terme quan aquell era ministre d'Afers Exteriors, la qual cosa generà una important polèmica política (Hostelmarket, 2004b; Buades, 2006; Buades, 2009). El 2008 el grup Barceló anuncià que retornava a Cap Verd amb la incorporació del Barceló Isla do Sal, mitjançant un contracte de lloguer. El complex dels Barceló que s'havia d'inaugurar el 2011 tendria unes 500 habitacions i uns 240 apartaments (Barceló Hotels & Resorts, 25/09/2008). El 2009 la cadena dels Fluxà, Iberostar, anuncià l'obertura de l'Iberostar Club Boa Vista de 276 habitacions (Hostelmarket, 9/12/2009).

A finals de 2009, Sol Meliá també anuncià la seva entrada a Cap Verd, a través de l'acord signat amb la companyia The Resort Group Ltd –fundada el 2007 i amb seu al paradís fiscal de Gibraltar–. Sol Meliá incorporaria en base en aquell acord el Meliá Tortuga Beach Resort & Spa i el Meliá Dunas Beach Resort amb un total de 1000 habitacions a l'illa de la Sal i amb previsió d'obertura entre el 2011 i el 2012; i el 2010 Sol Meliá anuncià la incorporació d'un tercer hotel, també resultant de l'acord amb The Resort Group Ltd, el Meliá Llana d'unes 600 habitacions també a l'illa de la Sal (Hostelmarket, 20/11/2009; Sol Meliá, 23/12/2010).

Taula 296. Les cadenes hoteleres Balears i la seva projecció internacional, 2007 (estimació) (Font: elaboració pròpia a partir d'Hostelmarket, 2006c; Hostelmarket, 1/10/2008; webs de les cadenes hoteleres) –veure annex capítol 10–.

Cadena Hotelera	Establiments	Habitacions	Places	País
AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	1	31	62	Croàcia
	1	65	130	Itàlia
	1	80	160	Rep. Dominicana
	3	176	352	Total exterior
	1	99	198	Resta Estat espanyol
	12	960	2.255	I. Balears
	16	1.235	2.805	Total
	18,75	14,25	12,55	Percentatge exterior respecte total
	6,25	8,02	7,06	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	75,00	77,73	80,39	Percentatge I. Balears respecte total
Bahía Príncipe (Piñero Hotels)	1	700	1.400	Jamaica
	3	2.532	5.064	Mèxic
	9	4.517	9.034	Rep. Dominicana
	13	7.749	15.498	Total exterior
	3	961	1.922	Resta Estat espanyol
	5	1.107	2.100	I. Balears
	21	9.817	19.520	Total
	61,90	78,93	79,40	Percentatge exterior respecte total
	14,29	9,79	9,85	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	23,81	11,28	10,76	Percentatge I. Balears respecte total
Barceló	1	301	602	Alemanya
	2	414	828	Bulgària
	5	963	1.926	Costa Rica

	3	1.467	2.934	Cuba
	1	90	180	Equador
	32	7.562	15.124	EUA
	1	73	146	Filipines
	1	196	392	Malta
	1	85	170	Marroc
	12	4.848	9.696	Mèxic
	1	292	584	Nicaragua
	20	2.634	5.268	Regne Unit
	10	4.753	9.506	Rep. Dominicana
	1	231	462	Rep. Txeca
	2	573	1.146	Tunísia
	3	758	1.516	Turquia
	3	325	698	Uruguai
	99	25.565	51.178	Total exterior
	47	10.728	21.493	Resta Estat espanyol
	9	2.382	4.723	I. Balears
	155	38.675	77.394	Total
	63,87	66,10	66,13	Percentatge exterior respecte total
	30,32	27,74	27,77	Percentatge resta E. espanyol respecte total
5,81	6,16	6,10	Percentatge I. Balears respecte total	
Blau Hotels	4	1.331	2.662	Cuba
	1	510	1.020	Rep. Dominicana
	5	1.841	3.682	Total exterior
	5	2.364	4.728	I. Balears
	10	4.205	8.410	Total
	50,00	43,78	43,78	Percentatge exterior respecte total
	50,00	56,22	56,22	Percentatge I. Balears respecte total
Excellence (Viva+Prinsotel)	2	890	1.780	Mèxic
	2	1.062	2.124	Rep. Dominicana
	4	1.952	3.904	Total exterior
	21	4.493	9.089	I. Balears
	25	6.445	12.993	Total
	16,00	30,29	30,05	Percentatge exterior respecte total
	84,00	69,71	69,95	Percentatge I. Balears respecte total
Fiesta	2	550	1.100	Itàlia
	5	1.974	3.948	Mèxic
	5	2.234	4.462	Rep. Dominicana
	12	4.758	9.510	Total exterior
	3	1.671	3.342	Resta Estat espanyol
	23	6.160	12.375	I. Balears
	38	12.589	25.227	Total
	31,58	37,79	37,70	Percentatge exterior respecte total
	7,89	13,27	13,25	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	60,53	48,93	49,05	Percentatge I. Balears respecte total
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	1	655	1.310	Rep. Dominicana
	9	3.405	1.644	I. Balears
	10	4.060	2.954	Total
	10,00	16,13	44,35	Percentatge exterior respecte total
	90,00	83,87	55,65	Percentatge I. Balears respecte total
HM Hotels (Horrach	1	36	104	Mèxic

Moya Hoteles SL)	4	706	1.412	I. Balears
	5	742	1.516	Total
	20,00	4,85	6,86	Percentatge exterior respecte total
	80,00	95,15	93,14	Percentatge I. Balears respecte total
Hoteles Globales	1	291	582	Argentina
	1	98	196	Bèlgica
	1	116	232	Nicaragua
	1	78	156	Suïssa
	4	583	1.166	Total exterior
	7	1.560	3.635	Resta Estat espanyol
	11	3.034	5.741	I. Balears
	22	5.177	10.542	Total
	18,18	11,26	11,06	Percentatge exterior respecte total
	31,82	30,13	34,48	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	50,00	58,61	54,46	Percentatge I. Balears respecte total
Hotetur	3	852	1.704	Cuba
	6	1.746	3.492	Mèxic
	3	887	1.774	Rep. Dominicana
	12	3.485	6.970	Total exterior
	7	1.020	2.918	Resta Estat espanyol
	10	2.797	6.699	I. Balears
	29	7.302	16.587	Total
	41,38	47,73	42,02	Percentatge exterior respecte total
	24,14	13,97	17,59	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	34,48	38,30	40,39	Percentatge I. Balears respecte total
IBB Hotels	1	91	182	Alemanya
	3	327	654	Polònia
	4	418	836	Total exterior
	4	395	961	Resta Estat espanyol
	6	429	870	I. Balears
	14	1.242	2.667	Total
	28,57	33,66	31,35	Percentatge exterior respecte total
	28,57	31,80	36,03	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	42,86	34,54	32,62	Percentatge I. Balears respecte total
Iberostar	3,00	1165,00	2330,00	Brasil
	5	2.034	4.068	Bulgària
	3	1.077	2.154	Croàcia
	6	1.707	3.414	Cuba
	14	2.947	5.804	Grècia
	1	170	340	Itàlia
	1	366	732	Jamaica
	1	470	940	Marroc
	8	3.068	6.136	Mèxic
	1	578	1.156	Montenegro
	5	2.296	4.592	Rep. Dominicana
	13	4.416	8.832	Tunísia
	2	638	1.276	Turquia
	1	269	538	Xipre
	64	21.201	42.312	Total exterior
	19	5.607	12.004	Resta Estat espanyol

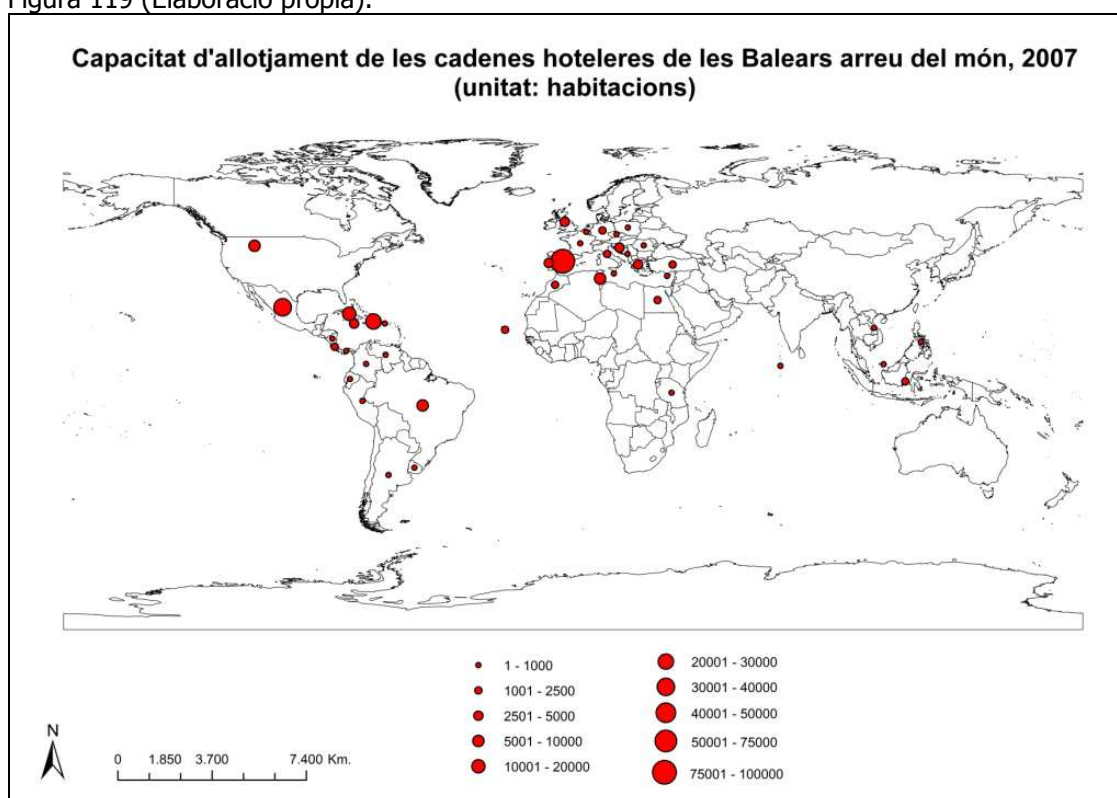
	15	4.437	10.307	I. Balears
	98	31.245	64.623	Total
	65,31	67,85	65,48	Percentatge exterior respecte total
	19,39	17,95	18,58	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	15,31	14,20	15,95	Percentatge I. Balears respecte total
Oasis	1	90	180	Aruba
	4	1.206	2.412	Cuba
	9	3.704	7.408	Mèxic
	9	2.903	5.824	Rep. Dominicana
	2	445	890	Tunísia
	25	8.348	16.714	Total exterior
	7	1.523	3.516	Resta Estat espanyol
	2	241	482	I. Balears
	34	10.112	20.712	Total
	73,53	82,56	80,70	Percentatge exterior respecte total
	20,59	15,06	16,98	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	5,88	2,38	2,33	Percentatge I. Balears respecte total
Renthotel (Alpitour, Promoturist SA, Hotel Princesa Yaiza SA)	1	236	472	Cap Verd
	1	170	340	Grècia
	1	175	350	Itàlia
	3	236	472	Maldives
	2	380	760	Mèxic
	2	308	616	Tanzània
	3	700	1.400	Tunísia
	13	2.205	4.410	Total exterior
	1	385	770	Resta Estat espanyol
	1	252	564	I. Balears
	15	2.842	5.744	Total
	86,67	77,59	76,78	Percentatge exterior respecte total
	6,67	13,55	13,41	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	6,67	8,87	9,82	Percentatge I. Balears respecte total
Riu	2	636	1.272	Aruba
	1	379	758	Bahames
	10	3.146	6.292	Bulgària
	2	1.000	2.000	Cap Verd
	2	372	744	Croàcia
	2	413	826	Cuba
	1	284	568	EUA
	1	217	434	Grècia
	3	1.682	3.364	Jamaica
	1	282	564	Malta
	2	638	1.276	Marroc
	12	6.030	12.060	Mèxic
	4	1.230	2.704	Portugal
	9	4.108	8.216	Rep. Dominicana
	1	305	610	Romania
	8	2.216	4.432	Tunísia
	2	459	918	Xipre
	63	23.397	47.038	Total exterior
	15	9.685	20.114	Resta Estat espanyol

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	13	3.670	6.613	I. Balears
	91	36.752	73.765	Total
	69,23	63,66	63,77	Percentatge exterior respecte total
	16,48	26,35	27,27	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	14,29	9,99	8,96	Percentatge I. Balears respecte total
Sirenis	1	489	978	Cuba
	2	958	1.913	Mèxic
	2	816	1.632	Rep. Dominicana
	5	2.263	4.523	Total exterior
	11	2.338	5.630	I. Balears
	16	4.601	10.153	Total
	31,25	49,18	44,55	Percentatge exterior respecte total
	68,75	50,82	55,45	Percentatge I. Balears respecte total
Sol Meliá	13	1.908	3.816	Alemanya
	3	328	656	Argentina
	1	80	160	Bèlgica
	21	5.025	10.050	Brasil
	2	159	318	Colòmbia
	3	745	1.490	Costa Rica
	11	3.399	8.563	Croàcia
	25	10.032	20.064	Cuba
	4	1.033	2.066	Egipte
	8	510	1.020	França
	5	1.872	3.744	Indonèsia
	5	1.129	2.258	Itàlia
	1	302	604	Malàisia
	9	3.435	6.870	Mèxic
	1	352	704	Panamà
	1	180	360	Perú
	12	1.511	3.155	Portugal
	1	588	1.176	Puerto Rico
	1	582	1.164	Regne Unit
	4	2.572	5.144	Rep. Dominicana
	1	88	176	Suïssa
	3	551	1.102	Tunísia
	1	74	148	Uruguai
	1	668	1.336	Veneçuela
	1	306	612	Vietnam
	138	37.429	76.756	Total exterior
	140	28.360	59.035	Resta Estat espanyol
	23	7.888	14.690	I. Balears
	301	73.677	150.481	Total
	45,85	50,80	51,01	Percentatge exterior respecte total
	46,51	38,49	39,23	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	7,64	10,71	9,76	Percentatge I. Balears respecte total
	Valentín Hotels	1	408	816
2		677	1.354	Resta Estat espanyol
8		1.443	2.828	I. Balears
11		2.528	4.998	Total
9,09		16,14	16,33	Percentatge exterior respecte total
18,18		26,78	27,09	Percentatge resta E. espanyol

				respecte total
	72,73	57,08	56,58	Percentatge I. Balears respecte total
Total	467	142.469	287.079	Total exterior
	256	62.671	131.262	Resta Estat espanyol
	188	48.106	92.750	I. Balears
	911	253.246	511.091	Total
	51,26	56,26	56,17	Percentatge exterior respecte total
	28,10	24,75	25,68	Percentatge E. espanyol respecte total
	20,64	19,00	18,15	Percentatge I. Balears respecte total
		18		Número de cadenes a l'estranger

Figura 119 (Elaboració pròpia).

○ Crisi: un punt i a part?

Tal com s'ha pogut observar al llarg de les línies precedents, la crisi econòmico-financera que es desfermà cap a finals de 2007, ha tenguut un reflex poc definit en l'evolució de les grans cadenes hoteleres balears. En el conjunt de l'Estat espanyol, en un primer moment, la crisi va tenir una especial incidència en aquelles cadenes que havien sorgit de la mà de les grans empreses vinculades al sector immobiliari. Així, per exemple, la fallida de la immobiliària madrilenya Nozar afectà als seus actius hotelers (p.ex. Panticosa Resort, Hotel Continental, Termas Tiberio, Gran Hotel); la fallida de la immobiliària Tremón repercutí a la seva filial TR Hoteles Alojamientos y Hosterías; el concurs de creditors del mallorquí Grup Drac afectà a la filial Drachotels; la promotora Aifos, vinculada al cas de corrupció Malaya, també optà pel concurs de creditors i aquesta tenia diversos interessos hotelers; etc (Mota, 2010).

Després d'una primera etapa de reducció de costos per part de moltes companyies turístiques, es va entrar en una fase en que moltes d'elles tancaren les portes¹⁰⁶². La major part

¹⁰⁶² Algunes empreses turístiques espanyoles i estrangeres que han desaparegut amb la crisi: Abba Castellón (E. espanyol), AGH Hoteles (E. espanyol), Air Comet (E. espanyol), Allbury Travel Group (britànic), Aloha Airlines (EUA), Ash Green Travel (R. Unit), ATA Airlines (EUA), Barwell Travel (R. Unit), Budget Travel (Irlanda), Byblos Hotel (E. espanyol), Chase Travel Internacional (Irlanda), Club Vacaciones (E. espanyol), Conquest Vacations (Canadà),

de les companyies que tancaren corresponien a companyies aèries, Tour Operadors i agències de viatges. Mentre que, les grans cadenes hoteleres optaren per replantejar les seves estratègies d'expansió. Així, per exemple, Sol Meliá anuncià el 2009 la modificació dels seus plans expansius, tot adoptant un Pla de Contingència que consistia en l'ajornament de projectes i l'emissió d'obligacions convertibles per un valor màxim de 200 milions d'euros per tal de recapitalitzar-se. La cadena Barceló també anuncià la modificació del pla expansió del grup (Hostelmarket, 19/11/2009). Simón Pedro Barceló, copresident del grup Barceló, anuncià el 2009 que la cadena reduiria els projectes d'expansió i també paralitzaven alguns dels que tenien en marxa (p.ex. hotel de l'aeroport de Barajas o Palau de Congressos de Palma), tot esperant la reactivació del capitalisme global (Hostelmarket, 24/11/2009; Rija, 2010).

En general, les grans cadenes hoteleres balears o grups turístics balears optaren per una banda per desfer-se d'aquelles branques –filials– més exposades a la crisi; i, per una altra banda, procediren a redefinir els seus projectes inversors. Pel que fa a la redefinició de les carteres d'hotels i projectes, cal destacar que durant la crisi es segueix aprofundint la desafecció d'hotels localitzats a zones de l'Estat on les expectatives de beneficis eren menors, tot destacant l'abandonament progressiu de les Balears. Així mateix, es pot subratllar que el capital hotelier espanyol ha resultat potenciat i, a més, ha estat receptor de potents ajudes estatals, tant pel que fa a la reconversió hotelera dins l'Estat, com pel que fa a la internacionalització. El poder polític, tal com s'ha assenyalat, ha apostat pel turisme com un sector estratègic de l'economia espanyola, front la "indústria del totxo", tot obviant l'estreta interconnexió entre ambdues indústries. Un cop superades les primeres etapes de la crisi, i quan es parlava que el capitalisme global començava a repuntar, la indústria hotelera s'ha presentat com una de les opcions inversores de cara al capital financer (Canalis, 2011).

Tal com s'ha vist anteriorment, les cadenes hoteleres balears han seguit inaugurant establiments en temps de crisi. Miguel Manso (1/08/2010:2), a les pàgines del Diario de Mallorca, escrivia que "la crisi posposa projectes, accelera la venda d'establiments poc rendibles i alenteix les obertures, però no detén l'expansió dels empresaris mallorquins lluny de la seva terra natal". Mentre que es parlava de crisi, les cadenes hoteleres transnacionals adreçaren i concentraren els seus objectius expansius cap a certes destinacions estrangeres, tot destacant Brasil, Cuba, Marroc, l'Europa de l'Est i, en menor mesura, la zona d'influència asiàtica del capitalisme xinès (Sobrinó, 15/11/2009). A més, molts dels nous establiments que s'incorporaven ho feien mitjançant fórmules diferents a la propietat (p.ex. lloguer, gestió o franquícia). L'estiu de 2010 les cadenes hoteleres mallorquines tenien 33 projectes a l'estranger amb unes 12500 habitacions, tot destacant el fet que 8 d'aquests projectes eren en forma de condohotel o altres fórmules de turisme immobiliari. La major part d'aquests projectes es desenvolupaven a Mèxic (9 projectes), Cuba (7 projectes), Brasil (7 projectes) i Marroc (5 projectes) (Manso, 1/08/2010). Així mateix, les cadenes hoteleres i d'altres grups turístics han optat, en motiu de la crisi, per iniciar processos de concentració i/o per establir d'aliances estratègiques entre grans grups (p.ex. Iberia i British Airways, Sol Meliá i Wyndham, AC i Marriott, etc) (De la Rosa, 2011; Guede, 2011)¹⁰⁶³.

Customflights (R. Unit), Davis World Travel (R. Unit), Difussione Viaggi (Itàlia), EC & S Developments (R. Unit), Eos Airlines (EUA), Flyglobespan (R. Unit), FlulAL-Lithuanian Airlines (Lituània), Freedom Direct Holidays (R. Unit), Futura International Airways (E. espanyol), Gadair European Airlines (E. espanyol), Globespan Group (R. Unit), Goldtrail Travel (R. Unit), Hola Air (E. espanyol), Holiday Options (R. Unit), Hesperia Lucentum (E. espanyol), Hiltol Valencia (E. espanyol), Ibérica (E. espanyol), Intra Group (R. Unit), Isla del Gallo (E. espanyol), Kiss Flights (R. Unit), Las Dunas Hotel (E. espanyol), Lagunair (E. espanyol), MAXjet (EUA), Mundicolor (E. espanyol), Oasis Hong Kong Airlines (Xina), Partner/Aquaria (E. espanyol), PBP Orbis (Polònia), Quantum Air (E. espanyol), Selectta Hotels & Resorts (E. espanyol), Silverjet (R. Unit), ScotTravel Holidays (R. Unit), Seguro Travel (R. Unit), Skybus (EUA), SkyEurope (Eslovàquia), Sterling Airways (Dinamarca), Sun4Udirect (R. Unit), Travel Club of Upminster (R. Unit), Validcraft (R. Unit), Viajes Marsans (E. espanyol), Xcapewithus (R. Unit), XL Leisure Group (R. Unit) (Hosteltur, 2011).

¹⁰⁶³Aquest capítol no s'ha pogut completar per qüestions de temps. A continuació s'haurien d'haver afegit tres apartats que analitzassin. En primer lloc, la bombolla turística-immobiliària a les Balears i els conflictes socioespacials que l'han acompanyat (L'arxipèlag Balear: el Wall Street del circuit turístic-immobiliari. Bombolla financer-immobiliari, conflictes urbano-territorials i resistències). Aquestes qüestions se tracten, en certa manera, en el capítol XI, però mereixen un major desplegament. En segon lloc, la transformació sociodemogràfica des de principis dels anys 1990 a la crisi, tot explicitant les dinàmiques socioespacials associades, sobretot, als processos migratoris del Nord Global i del Sud Global (Transformació sociodemogràfica, la irrupció del Sud Global a la segona pell de les Illes). Això és tractat, en part, a l'apartat corresponent al món del treball durant aquest període. Finalment, es volia completar l'anàlisi amb un apartat sobre el creixent pes de les importacions del capitalisme balear arran de la seva hiperespecialització turística (L'operació turística i l'escalada a la corba del notari. Fluxos de materials importats a les Balears entre el 1950 i el 2010). Això

10.6. BIBLIOGRAFIA.

- A.M./EFE (27/02/2009) "Los negocios turísticos tendrán otros 600 millones para reformas" a *Diario de Mallorca* 27/02/2009, p.5.
- Aalbers, M. (2009) "Geographies of the financial crisis" a *Area* vol.41 núm.1, p.34-42.
- ABC (23/10/1976) "La marcha de los trabajadores mallorquines en paro llegó a Madrid" a *ABC* 23/10/1976, p.9 (<http://hemeroteca.abcdesevilla.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/sevilla/abc.sevilla/1976/10/23/039.html>, gener 2010).
- ABC (25/10/1985) Las acusaciones contra Benegas desataron la polémica del tráfico de influencias" a *ABC* 25/10/1985 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1987/10/25/042.html>, agost 2010).
- ABC (24/02/2000) "Viajes Ceres, implicada en la trama Filesa, defraudó a Hacienda más de 800 millones" a *ABC* 24/02/2000, p.41. (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/2000/02/24/041.html>, gener 2010).
- Abellán, L. (21/02/2010) "El idilio llega a su fin" a *El País Negocios* 21/02/2010, p.4-6.
- Abellán, L. (27/09/2009) "El peso de la subida de impuestos recaerá en las rentas medias y el trabajo" a *El País* 27/09/2009, p.22-23.
- Abellán, L. (28/11/2009) "El Gobierno deja de lado las grandes reformas en la Ley de Economía Sostenible" a *El País* 28/11/2009, p.20-21.
- Abellán, L. (17/01/2010) "Primeras grietas en la CEOE" a *El País* 17/01/2010, p.28.
- Abellán, L. (17/06/2010) "La reforma laboral abre la veda del despido barato" a *El País* 17/06/2010, p.10-11.
- Abellán, L. (20/06/2010) "La reforma de la letra pequeña" a *El País Negocios* 20/06/2010, p.4-6.
- Abellán, L. (11/06/2011a) "La norma impone el arbitraje forzoso para desbloquear los convenios" a *El País* 11/06/2011, p.25.
- Abellán, L. (11/06/2011b) "El Gobierno endurece la reforma laboral" a *El País* 11/06/2011, p.24.
- Abellán, L. i Alcaide, S. (23/03/2010) "El Gobierno impone un recorte de 10.000 millones a las autonomías" a *El País* 23/03/2010 (www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/impone/recorte/10000/millones/autonomias/elpepiesp/20100323elpepinac_3/Tes, juny 2010).
- Abram, D. (23/02/2002) "Majorca eco-tax is an insult, say tourists" a *The Daily Telegraph* 23/02/2002 (www.telegraph.co.uk/travel/723537/Majorca-eco-tax-is-an-insult-say-tourists.html, maig 2010).
- Acosta, C. (6/10/2009) "Pacto con FMI por US\$1,700 millones" a *Listín Diario* 6/10/2009 (www.listin.com.do/economia-and-negocios/2009/10/6/117253/Pacto-con-FMI-por-US1700-millones, març 2011).
- Adrover, M. (12/06/2005) "Fiscalía archiva la denuncia por extravío de documentos del expediente de Becker" a *Diario de Mallorca* 12/06/2005, p.29.
- Adrover, M. (22/11/2005) "El Govern rechaza ampliar el puerto de s'Estanyol por motivos ambientales" a *Diario de Mallorca* 22/11/2005, p.16.
- Adrover, M. (24/11/2005) "La UE advirtió al Govern de posibles sanciones si se ampliaba el puerto" a *Diario de Mallorca* 24/11/2005, p.22.
- Adrover, M. (8/09/2006) "Grande compra los polémicos terrenos de la frustrada operación de Son Massot" a *Diario de Mallorca* 8/09/2006, p.21.
- Adrover, M. (22/10/2006) "Me han dado 12 millones por el prado" a *Diario de Mallorca* 22/10/2006, p.3.
- Adrover, M. (28/11/2006) "Más de cien irregularidades urbanísticas" a *Diario de Mallorca* 28/11/2006, p.12.
- Adrover, M. (30/11/006) "Licencias ilegales y pisos en área protegida" a *Diario de Mallorca* 30/11/006, p.14.
- Adrover, M. (4/12/006) "Massot intervino en 264 modificaciones urbanísticas de las islas en casi cuatro años" a *Diario de Mallorca* 4/12/006, p.2.
- Adrover, M. (10/12/006) "Massot participó en la negociación de las polémicas áreas de reconversión territorial" a *Diario de Mallorca* 10/12/006, p.2.
- Adrover, M. (12/12/006) "El Consell asumirá urbanismo y dictará una moratoria en todo el municipio" a *Diario de Mallorca* 12/12/006, p.2.
- Adrover, M. (19/01/2007) "El Govern fomentará los cultivos de colza y girasol para producir biodiesel" a *Diario de Mallorca* 19/01/2007, p.8.

darrer es tractat en profunditat per l'any 2004 en el capítol XII, però necessitaria un tractament més específic pel període que abraça des dels anys 1950 a l'actualitat.

- Adrover, M. (10/05/2007) "Los cultivos para fabricar biodiésel se ponen en marcha" a *Diario de Mallorca* 10/05/2007, p.13.
- Adrover, M. (9/09/2009) "El grupo Sol Meliá aporta 250000 euros al Mallorca" a *Diario de Mallorca* 9/09/2009, p.37.
- Adrover, M. (21/03/2010) "Más de 4.000 personas tomaron Palma para manifestarse contra la corrupción" a *Diario de Mallorca* 21/03/2010, p.4.
- Adrover, M. (28/03/2010) "El Govern estudia embargar bienes a los infractores por corrupción política" a *Diario de Mallorca* 28/03/2010, p.6-7.
- Adrover, M. (29/05/2010) "En mayo se acaba el dinero para seguir las obras del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 29/05/2010, p.16.
- Adrover, M. (8/06/2010) "La cadena Sol Meliá vende la marca Tryp al grupo hotelero americano Wyndham" a *Diario de Mallorca* 8/06/2010, p.8.
- Adrover, M. (13/06/2010) "El Govern plantará "batalla" a nivel europeo contra la ecotasa aérea alemana" a *Diario de Mallorca* 13/06/2010, p.5.
- Adrover, M. (18/06/2010) "España formará un frente común con Europa contra la ecotasa aérea alemana" a *Diario de Mallorca* 18/06/2010, p.3.
- Adrover, M. (1/03/2011) "UM acuerda cambiar de nombre y su junta ejecutiva dimite en bloque" a *Diario de Mallorca* 1/03/2011, p.4.
- Adrover, M. (9/11/2010) "El juez requiere al Grupo Barceló a que pague 28 millones a una constructora" a *Diario de Mallorca* 9/11/2010, p.9.
- Adrover, M. i Goñi, M. (10/05/2007) "El Consultiu dobló la indemnización a la empresa representada por Coll" a *Diario de Mallorca* 10/05/2007, p.2.
- Adrover, M. i Manso, M. (1/05/2010) "Dalmau, agobiado por la Policlínica, muere en Cap Blanc" a *Diario de Mallorca* 1/05/2010 (www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/05/01/dalmau-agobiado-policlinica-muere-cap-blanc/566503.html, desembre 2010).
- Adrover, M. i Togores, N. (9/05/2002) "Los payeses tachan los planes de "folclóricos" y para "salir en la foto"" a *Diario de Mallorca* 9/05/2002, p.3.
- AEB (2005) *Anuario estadístico de la banca en España 2005*. Asociación Española de Banca (a www.aebanca.es/internet/groups/public/documents/publicaciones/18-200903508.pdf, novembre 2008).
- AEB (2009) *Anuario estadístico de la banca en España 2009*. Asociación Española de Banca (a www.aebanca.es/internet/groups/public/documents/publicaciones/22-201005977.pdf, maig 2011).
- AENA (2000) *Anuario estadístico 2000. Palma de Mallorca Airport*. AENA, Aeropuerto de Palma de Mallorca, Palma.
- AENA (2001) "Historia de la aviación en Mallorca" a *Anuario estadístico 2000*. AENA, Palma de Mallorca, p.8-16.
- AENA (2005) *Aeropuerto de Palma de Mallorca. Anuario estadístico 2005*. AENA, Palma.
- Aena (26/04/2006) "Aena licita las obras de aparcamiento y urbanización en el Aeropuerto de Menorca" ([www.aena.es/csee/ccurl/Obras en el Aeropuerto de Menorca.pdf](http://www.aena.es/csee/ccurl/Obras%20en%20el%20Aeropuerto%20de%20Menorca.pdf), desembre 2008).
- Aena (30/07/2004) "Adjudicadas las obras de ampliación del edificio terminal del Aeropuerto de Menorca" ([www.aena.es/csee/ccurl/Ampliacion Terminal Menorca julio 04.pdf](http://www.aena.es/csee/ccurl/Ampliacion%20Terminal%20Menorca%20julio%2004.pdf), desembre 2008).
- Afrikamarket (2005) *El sector de la construcción en Marruecos 2005* (www.seopan.es/ficheros/407d08cdf750bb6216ccfc6e673dc73f.pdf, març 2011).
- Afrikamarket (2009) *Construcción y obra pública. Marruecos* ([www.negociomarruecos.com/doc/Cooperacion/Construccion y obra publica en Marruecos.pdf](http://www.negociomarruecos.com/doc/Cooperacion/Construccion%20y%20obra%20publica%20en%20Marruecos.pdf), març 2011).
- Afrol News (28/07/2008) "Marruecos presenta plan de desarrollo turístico para Alhucemas" a *Afrol News* 28/07/2008 (www.afrol.com/es/articulos/30007, març 2011).
- Agència Valenciana del Turisme (2002) *El turismo en la Comunidad Valenciana 2001*. Agència Valenciana del Turisme, Generalitat Valenciana, València.
- Agència Valenciana del Turisme (2003) *El turismo en la Comunidad Valenciana 2002*. Agència Valenciana del Turisme, Generalitat Valenciana, València.
- Agència Valenciana del Turisme (2004) *El turismo en la Comunidad Valenciana 2003*. Agència Valenciana del Turisme, Generalitat Valenciana, València.
- Agencias (10/06/2010) "Bruselas pide a España que recorte su gasto un 1,75 por ciento para 2011" a *Diario de Mallorca* 10/06/2010, p.41.
- Agencias (11/06/2009) "El Grupo Barceló recorta sus inversiones un 75% ante la caída de las ventas turísticas" a *Diario de Mallorca* 11/06/2009, p.4.
- Agencias (12/04/2007) "Grosske anuncia acciones legales contra el PP por 'difamación'" a *Diario de Mallorca* 13/07/2007 (www.diariodemallorca.es/part-forana/1498/grosske-anuncia-acciones-legales-pp-difamacion/255130.html, abril 2010).

- Agencias (17/03/2008) "La Operación Malaya cruza el 'charco' y salpica a empresas dominicanas" a *El Economista* 17/03/2008 (<http://ecodiario.economista.es/economia/noticias/421151/03/08/La-Operacion-Malaya-cruza-el-charco-y-salpica-a-empresas-dominicanas.html>, març 2011).
- Agencias (26/09/2008) "La patronal insta al Gobierno a abaratar el despido ante la crisis" a *Diario de Mallorca* 26/09/2008, p.46.
- Agencias (20/11/2008) "El Banco de España y la OCDE recetan despidos baratos para combatir la crisis" a *Diario de Mallorca* 20/11/2008, p.46.
- Agencias (12/12/2008) "Kraft cierra la fábrica de El Caserío en Maó y deja en la calle a 215 trabajadores" a *Diario de Mallorca* 12/12/2008, p.46.
- Agencias (19/12/2008) "Zapatero denuncia el "borrado informático" de los datos sobre los vuelos de la CIA" a *Diario de Mallorca* 19/12/2008, p.40.
- Agencias (13/05/2009) "La patronal cree que "muchas" de las medidas de Zapatero van en la "buena dirección"" a *El País* 13/05/2009 (www.elpais.com/articulo/economia/patronal/cree/muchas/medidas/Zapatero/van/buena/direccion/elpepueco/20090513elpepueco_8/Tes, juny 2010).
- Agencias (6/03/2010) "Barceló declara ante el juez y afirma que actuó siempre desde la "legalidad"" a *Diario de Mallorca* 6/03/2010, p.5.
- Agencias (14/04/2010) "Fernández Ordóñez cree que el "paro masivo" es el mayor riesgo para la banca" a *Diario de Mallorca* 14/04/2010, p.38.
- Agencias (15/04/2010) "El FMI recomienda a España crear un contrato único indefinido" a *Diario de Mallorca* 15/04/2010, p.39.
- Agencias (21/04/2010) "Viajes Marsans pierde la licencia para la venta de billetes de avión" a *Diario de Mallorca* 21/04/2010, p.29.
- Agencias (29/04/2010) "Bruselas eleva a 135.000 millones de euros el coste del rescate de Grecia" a *Diario de Mallorca* 29/04/2010, p.45.
- Agencias (12/05/2010) "Obama urge a Zapatero a tomar medidas para reforzar la economía" a *Diario de Mallorca* 12/05/2010, p.36.
- Agencias (18/05/2010) "Cataluña cambia la geografía de sus cajas de ahorro" a *Diario de Mallorca* 18/05/2010, p.36.
- Agencias (16/06/2010) "CCOO y UGT llaman a la huelga general para el próximo 29 de septiembre" a *Diario de Mallorca* 16/06/2010, p.34.
- Agencias (16/06/2010) "El Banco Mundial considera "muy grave" la situación económica española" a *Diario de Mallorca* 16/06/2010, p.39.
- Agencias (25/11/2010) "Irlanda despedirá a casi 25000 funcionarios, subirá impuestos y reducirá los salarios" a *Diario de Mallorca* 25/11/2010, p.40.
- Agencias (27/11/2010) "Miles de irlandeses se manifiestan contra el plan de austeridad" a *El País* 27/11/2010 (www.elpais.com/articulo/internacional/Miles/irlandeses/manifiestan/plan/austeridad/elpepuint/20101127elpepuint_12/Tes, desembre 2010).
- Agudo, J. i Iglesias, F. (2007) *Urbanismo y democracia. Alternativas para evitar la corrupción*. Fundación Alternativas, Madrid.
- Aguilera, M. i Marina, L. (6/06/2008) "El director de Air Berlin lamenta que en Baleares se trate al castellano como lengua extranjera" a *El Mundo/El Día de Baleares*, 6/06/2008.
- Aguilera-Klink, F. (2006) "Canarias como ultraperiferia de la democracia: rasgos e implicaciones fundamentales del modelo económico victimista" a Aguilera-Klink, F. (ed.) *Calidad de la democracia y protección ambiental en Canarias*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p. 37-56.
- Aguilera-Klink, F. (ed) (2006) *Calidad de la democracia y protección ambiental en Canarias*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Aguilera-Klink, F. i Naredo, J.M. (eds) (2009) *Economía, poder y megaproyectos*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Aguiló, A. (1990) "Estructura económico-financiera de la empresa hotelera" a *Papeles de economía española* núm.8, p.254-262.
- Aguiló, E. (1990) "Baleares" a *Papeles de economía española* núm.45, p.135-150.
- Aguiló, E. (dir) (1981) *El turismo en las Baleares*. Consell Interinsular/Conselleria d'Economia i Hisenda/Banca March, Palma.
- Aguiló, E. (1982) *El urbanismo y el medio ambiente en las Balears*. Conselleria d'Economia i Hisenda, Consell General Interinsular, Palma.
- Aguiló, E.; Riera, A. i Rosselló, J. (2005) "The short-term effect of a tourist tax through a dynamic model. The case of the Balearic Islands" a *Tourism Management* núm.26, p.359-365.
- Aguiló, J.A. (11/03/2009) "Cort aprueba la fachada marítima, pero Bloc y UM no quieren edificios en la zona verde" a *Última Hora* 11/03/2009, p.28-29.
- Aguiló, J.A. (14/01/2009) "Cort pide al Govern que no se realice evaluación ambiental para el hotel del Palacio de Congressos" a *Última Hora* 14/01/2009, p.27.

- Aguiló, M. i Llauger, M.A. (1996) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma.
- Aguiló, M. i Llauger, M.A. (coord) (1996) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma.
- Aguiló, P. (26/07/2006) "Andratx o la destrucció de un paisaje mítico" a *Ultima Hora* 26/07/2006, p.26.
- Air Berlin (9/09/2009) "La Comisión de la Competencia alemana aprueba la absorción del sector de TUIfly city route por parte de Air Berlin" (www.airberlin.com/site/pressreleases_dr.php?LANG=spa&ID=2011, juny 2010).
- Aixalá, J. (1999) *La peseta y los precios. Un análisis de largo plazo (1868-1995)*. Pressas Universitarias de Zaragoza, Saragossa.
- Aizpeolea, L.R. (3/07/2010) "El Gobierno ahorrará 250 millones al no cubrir 10600 vacantes de funcionarios" a *El País* 3/07/2010, p.12.
- Aizpeolea, L.R. (2/10/2010) "Zapatero asegura con rotundidad que no rectificará la reforma laboral" a *El País* 2/10/2010, p.11.
- Aizpeolea, L.R. (31/12/2010) "Zapatero anuncia la jubilación a los 67 años en 2027 y busca un pacto con Rajoy" a *El País* 31/12/2010, p.12-13.
- Ajuntament de Calvià (2000) Programa d'Actuació- Estudi Econòmic Financer. Revisió del Pla General d'Ordenació Urbana de Calvià. (BOIB núm.88, 18/07/2000) (www.calvia.com/servlet/model.web.ShowDoc?KARXIU=132&TABLENAME=WEB.DOCUMENTACIO&pageProcessKey=LOADINGDOCUMENT&KDOCUMENTACIO=2344, juliol 2010).
- Ajuntament de Palma (2008) "Palma obert al futur. Model de ciutat. Dossier de premsa" (www.palmademallorca.es/IMI/PORTAL/PRD/RecursosWeb/DOCUMENTOS/1/0_7265_1.pdf, setembre 2010).
- Akyüz, Y. i Boratav, K. (2003) "The making of the Turkish crisis" a *World Development* vol.31 núm.9, p.1549-1566.
- Alañón, A. i Gómez de Antonio, M. (2004) "Estimación de la economía sumergida en España: un model estructural de variables latentes" a *Fundación de las Cajas de Ahorros. Documento de trabajo* núm. 184/2004 (www.funcas.ceca.es/Publicaciones/InformacionArticulos/Publicaciones.asp?ID=1072, abril 2010).
- Alba Grupo March (2007) *Informe anual 2007* (<http://www.cf-alba.com/index.cfm>, desembre 2010).
- Alba Sud (28/02/2011) "Controversia sobre el modelo turístico dominicano" (www.albasud.org/noticia/164/controv-egrave-rsia-sobre-el-model-turistic-dominic-agrave, març 2011).
- Albarracín, J. (1991) "La política de los sindicatos y la dinámica del movimiento obrero" a Etxezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.399-425.
- Albarracín, J. (1999) "La política de empleo del neoliberalismo en España" a Valdivielso, J. (ed) *Empleo y política social bajo el neoliberalismo. Baleares como ejemplo*. Escuela Sindical Marcos Peralta - CC.OO Illes Balears, Palma de Mallorca, p.9-51.
- Albert, I.; Bayón, F. i Cerra, J. (1999) "Agencias de viaje" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 815-843.
- Albertí, P. (1990) "El sector de la construcción. Evolución 1981-1988" a *Papeles de economía española* núm.8, p.111-127.
- Albertí, P. i Barceló, A. (1983) "La Construcción" a *Evolución económica 1982. Baleares*. SA NOstra, Banca Catalana, Barcelona, p. 91-101.
- Alcaide, J. (2003) *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo XX*. Fundación BBVA, Bilbao.
- Alcalde, R. (2008) "El caso de la Barcelona Traction. Una revisión" a *Revista de Historia Industrial* núm.36, p.83-107.
- Alcaraz, M. i Mas, F.X. (2008a) *30 anys Salvem es Trenc!*. Programa de Festes Mare de Déu d'Agost 2008, Ajuntament de Campos, Campos.
- Alcaraz, M. i Mas, F.X. (2008b) "30 anys del clam: Salvem es Trenc! (I)" a *Cultura Obrera* núm.25, p.9.
- Alcaraz, M. i Mas, F.X. (2008c) "30 anys del clam: Salvem es Trenc! (II)" a *Cultura Obrera* núm.26, p.9.
- Alcaraz, M. i Mas, F.X. (2009) "30 anys del clam: Salvem es Trenc! (III)" a *Cultura Obrera* núm.27, p.9.
- Alcázar, A. (2009) "Turismo sexual, jineterismo, turismo de romance. Fronteras difusas en la interacción con el otro en Cuba" a *Gazeta de Antropología* núm.25/1 (www.ugr.es/~pwlac/G25_16Ana_Alcazar_Campos.html, març 2011).
- Alcázar, B. (2002) *Los canales de distribución en el sector turístico*. Escuela Superior de Gestión Comercial y Marketing, ESIC, Madrid.
- Alcover, J. (1966) "Gestiones urbanísticas con fines turísticos" a *Cuadernos de arquitectura* núm.166 (El turismo en la costa II), p.17-21.
- Alcover, J. (1970a) "El turismo" a *Plan Provincial de Ordenación de Baleares. Documentación informativa. Memoria*. Diputación Provincial de Baleares, Palma de Mallorca, p.249-299.
- Alcover, J. (1970b) "Urbanismo" a *Plan Provincial de Ordenación de Baleares. Documentación informativa. Memoria*. Diputación Provincial de Baleares, Palma de Mallorca, p.249-299.

- Alcover, M. (1977) *Converses solleriques*. Ed. Moll, Palma.
- Alcover, R. (1992) *Adan Diehl i Formentor*. Comissió de les Illes Balears per a la commemoració del Vè centenari del descobriment d'Amèrica, Palma.
- Alegre, J. i Pou, Ll. (2006) "El paquete turístico de todo incluido: un análisis de sus implicaciones económicas para el caso de las Islas Baleares" a *DEA Working Papers Series* núm.17 (www.uib.es/depart/deaweb/deawp/17.htm, juny 2010).
- Alemaný, J. (2001) *Els Grans Ports de les Balears. Palma, Alcúdia, Maó, Eivissa, La Savina*. Lunweg Editores, Barcelona.
- Alemaný, L. (1973) "Notas para una pequeña historia de la Banca Balear" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.167-193.
- Alenyà, M. (2001) "Pasado, presente y futuro de "Sa Nostra", una institución clave de las Islas Baleares" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.17-18, p.3-16.
- Alenyà, M. i Navinés, F. (coord) (2010) *L'economia balear 1970-2010*. Documenta Balear, Palma.
- Alenyà, M.A.; Barceló, B. i Carlos, P. (1982) "Evolució econòmica" a Barceló, B. (dir.) *Cent anys de la història de Balears*. SA NOSTRA, Caixa d'Estalvis de Balears, Palma de Mallorca, p.43-74.
- Alenyar, M. (1984) *Introducció a l'economia de les Balears*. Edicions Cort, Palma.
- Alenyar, M. (1989) "Les caixes d'estalvi a Mallorca" a Dolç, M. (dir.) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Promomallorca, Inca, p.359-360.
- Alenyar, M. (1990a) "Turisme i hostaleria" a *Estudis Baleàrics* núm.37/38, p.17-37.
- Alenyar, M. (1990b) "Xifres de turisme, hostaleria i serveis complementaris" a *Estudis Baleàrics* núm.37/38, p.287-299.
- Alenyar, M. (1990c) "El turisme" a *Evolució econòmica 1989. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.101-121.
- Alenyar, M. (1991) "El turisme" a *Evolució econòmica 1990. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.92-119.
- Alenyar, M. (1992) "El turisme" a *Evolució econòmica de Balears 1991*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.53-81.
- Alenyar, M. (1993) "La economía balear tras un lustro de crisis turística" a *Papeles de economía española* núm.55, p.123-136 .
- Alenyar, M. (1993b) "El turisme" a *Evolució econòmica de Balears 1992*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.55-84.
- Alenyar, M. (1994) "El turismo" a *Evolución económica de Baleares 1993*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.54-88.
- Alenyar, M. i Català, M. (2001) "El turisme" a Alenyar, M. (dir) *Informe Econòmic i social de les Illes Balears 2000*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Palma de Mallorca, p.69-109.
- Alenyar, M. i Fuada, M. (1995) "El turisme" a *Evolució econòmica de Balears 1994*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.64-101.
- Alenyar, M. i Fuada, M. (1997) "El turisme" a *Evolució econòmica Illes Balears 1996*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Palma de Mallorca, p.48-77.
- Alenyar, M. i Galmés, J. (1983) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1982*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.64-78.
- Alenyar, M. i Pons, C. (2000) "El turisme" a Alenyar, M. (dir) *Informe Econòmic i social de les Illes Balears 1999*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Palma de Mallorca, p.62-112.
- Alenyar, M. i Servalls, R. (1990) "Vint anys de turisme a Menorca vists per Joan Casals" a *Estudis Baleàrics* núm.37/38, p.191-197.
- Alenyar, M.; Fuada, M. i Oliver, F. (1996) "El turisme" a *Evolució econòmica Illes Balears 1995*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Palma de Mallorca, p.62-111.
- Alenyar, M.; Fuada, M. i Pons, C. (1999) "El turisme" a Alenyar, M. (dir) *Informe Econòmic i social de les Illes Balears 1998*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Palma de Mallorca, p.89-141.
- Allen, R. (2000) "Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800" a *European Review of Economic History*, 3, p.1-25.
- Allen, R. (2001) "The Great Divergence in European wages and prices from the Middle Ages to the First World War" a *Explorations in economic history* núm.38, p.411-447.
- Allen, T. (1985) "Marketing by a Small Tour Operator in a Market Dominated by Big Operators" a *European Journal of Marketing* vol.19, núm.5, p.83-90.
- Allock, J.B. (1986) "Yugoslavia's tourist trade. Pot of Gold or Pig in a Poke?" a *Annals of tourism research* vol.13 núm.4, p.565-588.
- Almirón, N. (2006) *Poder financiero y poder mediático: banca y grupos de comunicación. Los casos del SCH y PRISA (1976-2004)*. Tesi Doctoral, Departament de Periodisme i Ciències de la Comunicació, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.
- Alomar, C. (14/08/2004) "Todo incluido, una amenaza a la economía del turismo" a *El País* 14/08/2004, p.62.
- Alomar, C. (3/06/2006) "La targeta" a *Diari de Balears* 3/06/2006 (www.diaridebalears.com/segona.shtml?2819+6+162559, juny 2006).

- Alomar, G. (19/04/2008) "El Passeig Marítim, medio siglo ganado al mar" a *Brisas* 19/04/2008, p.4-11.
- Alomar, G. (1986) *Memorias de un urbanista, 1939-1979*. Miquel Font, Palma.
- Alomar, G. (2000 [1892]) *La Reforma de Palma. Hacia la renovación de una ciudad a través de un proceso de evolución creativa*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, Palma.
- Alter-Eco (2007) "Nusa Dua's Burdened Past" a *Alter-Econews* núm.3, p.1-2 (www.wrm.org.uy/actors/CCC/Bali/altereco3.pdf, febrer 2010).
- Altés, C. (2006) *El turismo en América Latina y el Caribe y la experiencia del BID*. Banco Interamericano de Desarrollo, Washington DC.
- Álvarez de Sotomayor, M. (1966) "Distribución de la afluencia turística y de los alojamientos en Mallorca en el año 1964" a *BCOCIN* núm.651-652, p.62-89.
- Álvarez de Sotomayor, M. (1976) "Distribución del turismo en Mallorca en el año 1974" a *Trabajos de Geografía* núm.29, p.53-105.
- Álvarez, C. (25/07/2006) "Globalia incorpora dos nuevos establecimientos a su cartera" a *Hosteltur* 25/07/2006 (www.hosteltur.com/36446_globalia-incorpora-dos-nuevos-establecimientos-su-cartera.html, març 2011).
- Álvarez, C. (6/02/2007) "Globalia anuncia 100 hoteles para 2010" a *Hosteltur* 6/02/2007 (www.hosteltur.com/39719_globalia-anuncia-100-hoteles-2010.html, novembre 2011).
- Álvarez, C. (24/11/2007) "Excellence abre su segundo establecimiento en Cancún" a *Hosteltur* 24/11/2007 (www.hosteltur.com/48049_excellence-abre-su-segundo-establecimiento-cancun.html, febrer 2011).
- Álvarez, C. (3/12/2007) "Sirenis prepara su entrada en Costa Rica" a *Hosteltur* 3/12/2007 (www.hosteltur.com/48305_sirenis-prepara-su-entrada-costa-rica.html, març 2011).
- Álvarez, C. (18/12/2007) "Hipotels adquiere en Mallorca el Cala Millor Park" a *Hosteltur* 18/12/2007 (www.hosteltur.com/noticias/48719_hipotels-adquiere-mallorca-cala-millor-park.html, desembre 2010).
- Álvarez, C. (2008) "Aterrizaje español en Dubai" a *Hosteltur* núm.170,p.24-25.
- Álvarez, C. (29/02/2008) "Riu deja la gestión de sus hoteles de Cuba" a *Hosteltur* 29/02/2008 (www.hosteltur.com/50821_riu-deja-gestion-sus-hoteles-cuba.html, març 2011).
- Álvarez, N. i Medialdea, B. (2009) "Financiarización, crisis económica y socialización de las pérdidas" a *Viento Sur* núm.100, p.21-32.
- Álvarez-Pastor, D. (1974) "Nueva normativa de inversiones extranjeras" a *Revista española de financiación y contabilidad* vol.3 núm.10, p.641-650.
- Amat, M. (2008) "Hotelería española en el exterior. La oferta crece un 8% y alcanza las 225.316 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.108 (www.alimarket.es/noticia/mH108026/HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR, febrer 2011).
- Amengual, B. (6/04/1997) "El sastre sagaz" a *Diario de Mallorca* 6/04/1997, p.10.
- Amengual, J. (17/12/2007) "Manacor. sexto año de excursión reivindicativa en favor de la libertad de paso" a *Diario de Mallorca* 17/12/2007 (a www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1747_3_316241_Part-Forana-medio-millar-personas-exigen-reapertura-caminos-Fangar, novembre 2008).
- Amer, J. (2002a) *El turisme com a "pa per viure"*. Treball de Recerca de Doctorat de Sociologia, Universitat de Barcelona (inèdit).
- Amer, J. (2002b) "Turisme i població resident" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.801-816.
- Amer, J. (2006) *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Amer, J. (2008) "Global beaches and local politics" (en premsa).
- Amer, J. (2009) "Emprendedores turísticos locales y su intermediación en la esfera de las políticas públicas: el caso de Mallorca. Una aproximación desde la sociología histórica y política" a *Pasos* vol.7 núm.3, p.371-380.
- Amer, M. i Mestre, J. (1978) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1977*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.107-118..
- Amer, M. i Mestre, J. (1979) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1978*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.145-157..
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1985) "L'agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1984*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.55-63.
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1986) "La agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1985*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.55-64.
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1987) "L'agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1986*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.56-70.
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1988) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1987*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.55-64.
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1989) "La agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1987*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.56-70.

- Amigos de la Tierra, Ecologistas en Acción, Greenpeace, SEO/BirdLife i WWF (2010) *Propuestas ecologistas para una Ley de Economía Sostenible*. (www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf_informe_LES.pdf, juny 2010).
- Amorós, M.; Forero, I. i Valiente, M. (coord) (2008) *La situación de los refugiados en España. Informe 2008*. Comisión Española de Ayuda al Refugiado, Entimema, Madrid.
- Anderson, P. (2009) "¿Una nueva Alemania?" a *New Left Review* núm.57, p.5-38.
- Andújar, T. (20/09/2009) "Hacienda y la Policía intensifican el cerco sobre el Ibatour y el golf de Pula" a *Diario de Mallorca* 20/09/2009, p.2.
- Andújar, T. (30/05/2008) "El perfil de los tres principales imputados por la fiscalía" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.5.
- Andújar, T. (8/03/2009) "Anticorrupción fuerza a políticos imputados a devolver 2 millones" a *Diario de Mallorca* 8/03/2009, p.2.
- Arbona, M. (1996) *Fent volar l'estel*. Associació Veu de Sóller, Sóller.
- Archiducque Luís Salvador (1984 [1897]) *Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo (Die Balearen)* (vol.1). José J. Olañeta Editor, Palma.
- Aresbank (2009) *Aresbank Annual Report 2009* (www.aresbank.es/memorias/report2009.pdf, abril 2011).
- Arespachoga, J. (1965) "La industria turística y la especulación del suelo" a *Estudios Turísticos* núm.8, p.5-18.
- Ariza, F. (25/08/2010) "Sa Nostra hace suyo el convenio entre Grande y Es Castell para los cuarteles de la Esplanada" a *Ultima Hora Menorca* 25/08/2010 (<http://ultimahora.es/menorca/noticia/noticias/local/sa-nostra-hace-suyo-el-convenio-entre-grande-y-es-castell-para-los-cuarteles-de-la-esplanada.html>, setembre 2010).
- Armendáriz, F. (9/09/1991) "Veintitrés empresas mallorquinas han presentado este año suspensión de pagos y quiebras" a *Diario de Mallorca* 9/09/1991, p.3.
- Armendáriz, F. (11/01/1992) "Treinta y siete empresas presentaron en el 91 suspensión de pagos" a *Diario de Mallorca* 11/01/1992, p.12.
- Armendáriz, F. (27/05/2005) "La Audiencia absuelve a Pacual y Vallori de espionaje informático" a *Diario de Mallorca* 27/05/2005, p.2.
- Armendáriz, F. (30/07/2005) "Tres jueces culpan a Matas de dar luz verde a un grave abuso electoral" a *Diario de Mallorca* 30/07/2005, p.2.
- Armendáriz, F. (24/03/2006) "Abren diligencias contra la cúpula del Consell por las subvenciones" a *Diario de Mallorca* 24/03/2006, p.2.
- Armendáriz, F. (29/03/2006) "Fluxà dice que el Govern hace de los "creadores de riqueza" los "malos"" a *Diario de Mallorca* 29/03/2006, p.10.
- Armendáriz, F. (19/12/2006) "El juez sospechó de Rodríguez y pinchó su teléfono nueve días" a *Diario de Mallorca* 19/12/2006, p.2.
- Armendáriz, F. (30/03/2007) "El fiscal pide que cuatro funcionarios sean juzgados por el caso Mapau" a *Diario de Mallorca* 30/03/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (13/03/2007) "Denuncian a March, líder del GOB, por supuestas obras ilegales e una finca" a *Diario de Mallorca* 13/07/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (13/04/2007) "La Guardia Civil interroga por el caso Andratx a Miquel Coll como imputado" a *Diario de Mallorca* 13/04/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (7/06/2007) "Absuelven al ex conseller Cladera por el caso Galatzó" a *Diario de Mallorca* 7/06/2007, p.29.
- Armendáriz, F. (12/06/2007) "Localizan sociedades panameñas para gestionar bienes de Michel Douglass" a *Diario de Mallorca* 12/06/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (6/07/2007) "La trama compró Bon Sosec para camuflar inversiones millonarias" a *Diario de Mallorca* 6/07/2007, p.3.
- Armendáriz, F. (13/07/2007) "Los Hore pagaron 17 millones por Son Bunyola en una cuenta de las Antillas" a *Diario de Mallorca* 13/07/2007, p.8.
- Armendáriz, F. (20/09/2007) "Hacienda imputa a la dueña de Son Bunyola delitos fiscales millonarios" a *Diario de Mallorca* 20/09/2007, p.7.
- Armendáriz, F. (25/09/2007) "El juez archiva la causa contra el presidente del Consell Consultiu" a *Diario de Mallorca* 25/09/2007, p.7.
- Armendáriz, F. (14/11/2007) "Malversación o faltas administrativas" a *Diario de Mallorca* 14/11/2007, p.3.
- Armendáriz, F. (20/11/2007) "Los Hore dicen que usan entramados societarios por temor a los delincuentes" a *Diario de Mallorca* 20/11/2007, p.11.
- Armendáriz, F. (22/12/2007) "La fiscalía denunciará en los juzgados de instrucción el polígono de Son Oms" a *Diario de Mallorca* 22/12/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (6/01/2008) "El TSJB amplía la responsabilidad en obras ilegales a los constructores" a *Diario de Mallorca* 6/01/2008, p.2.
- Armendáriz, F. (31/01/2008) "Imputan a un alto funcionario del Govern por encubrir el caso Andratx" a *Diario de Mallorca* 31/01/2008, p.7.

- Armendáriz, F. (13/02/2008) "Rodríguez se ofreció a Hidalgo para defenderle contra el Gob y una televisión" a *Diario de Mallorca* 13/02/2008, p.6.
- Armendáriz, F. (29/02/2008) "La jueza del caso Mapau procesa a tres funcionarios por falsedad y prevaricación" a *Diario de Mallorca* 29/02/2008 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1819_2_335160_Mallorca-jueza-caso-Mapau-procesa-tres-funcionarios-falsedad-prevaricacion, març 2010).
- Armendáriz, F. (10/04/2008) "El juez Barceló archiva el sumario de la cúpula política del anterior Consell" a *Diario de Mallorca* 10/04/2008, p.5.
- Armendáriz, F. (14/06/2008) "Cae en Calvià el 'capo' de la Tambov" a *Diario de Mallorca* 14/06/2008, p.2-3.
- Armendáriz, F. (4/09/2009) "La jueza reclama 38,5 millones de fianza para Flaquer y la UTE" a *Diario de Mallorca* 4/09/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (10/09/2008) "Futura dice al juez que sólo puede salvarla un plan de viabilidad" a *Diario de Mallorca* 10/09/2008, p.2.
- Armendáriz, F. (4/11/2010) "El juez no descarta reabrir el caso Plan Territorial si aparecen nuevas pruebas" a *Diario de Mallorca* 4/11/2010, p.3.
- Armendáriz, F. (23/12/2008) "Anticorrupción investiga cómo equipó Jaume Matas su 'palacete'" a *Diario de Mallorca* 23/12/2008, p.7.
- Armendáriz, F. (23/12/2008) "Cerdà desvincula a Munar del negocio para crear el polígono de Son Oms" a *Diario de Mallorca* 23/12/2008, p.6.
- Armendáriz, F. (27/12/2008) "Investigan sobornos a directivos de IB3 y altos políticos del Govern de Matas" a *Diario de Mallorca* 27/12/2008, p.5.
- Armendáriz, F. (14/01/2009) "Nouvel declara que tuvo datos sobre el proyecto 8 meses antes del concurso" a *Diario de Mallorca* 14/01/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (28/01/2009) "La Guardia Civil amplía la 'Operación Buckingham' sobre la fortuna de Matas" a *Diario de Mallorca* 28/01/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (27/03/2009) "La carretera de los favores" a *Diario de Mallorca* 27/03/2009, p.3.
- Armendáriz, F. (2/06/2009) "La jueza archiva el caso licencias contra la ex alcaldesa Catalina Soler" a *Diario de Mallorca* 2/06/2009, p.17.
- Armendáriz, F. (3/06/2009) "Velasco apunta a José Luis Moreno como pagador de un soborno a Matas" a *Diario de Mallorca* 3/06/2009, p.4.
- Armendáriz, F. (3/09/2009) "La Audiencia ratifica la fianza de 154 millones y el bloqueo de fondos contra los Hore" a *Diario de Mallorca* 3/09/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (18/09/2009) "Hacienda ve indicios delictivos en la compra del 'palacete' por Matas" a *Diario de Mallorca* 18/09/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (25/09/2009) "Noventa mil euros por la reforma" a *Diario de Mallorca* 25/09/2009, p.3.
- Armendáriz, F. (8/10/2009) "La Audiencia condena a Fausto Ferrero a 2.5 años de cárcel por delito fiscal" a *Diario de Mallorca* 8/10/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (15/10/2009) "El juez cita como imputados a Matas y su esposa para marzo" a *Diario de Mallorca* 15/10/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (16/10/2009) "Matas alegó para aplazar el pago del 'palacete' que no tenía fondos" a *Diario de Mallorca* 16/10/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (24/10/2009) "El juez del Palma Arena investiga el patrimonio de los principales imputados" a *Diario de Mallorca* 24/10/2009, p.9.
- Armendáriz, F. (29/10/2009) "Condena de 13,5 años para De Santos por abusar de menores" a *Diario de Mallorca* 29/10/2009, p.16.
- Armendáriz, F. (5/11/2009) "El fiscal pide 34 años de cárcel para los 6 acusados por el derrumbe del Tívoli" a *Diario de Mallorca* 5/11/2009, p.12.
- Armendáriz, F. (14/11/2009) "El TSJB registra las sedes de la UTE en busca de pagos ilícitos" a *Diario de Mallorca* 14/11/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (27/02/2010) "Munar dimite tras ser acusada de financiación ilegal de UM" a *Diario de Mallorca* 27/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F. (3/03/2009) "Un testigo dice que Matas cobró un soborno en la gala inaugural de IB3" a *Diario de Mallorca* 3/03/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (19/03/2010) "El juez acusa a Munar de desviar 5 millones de euros de fondos públicos" a *Diario de Mallorca* 19/03/2010, p.2-3.
- Armendáriz, F. (8/04/2010) "Matas abona en efectivo los tres millones para no ir a la cárcel" a *Diario de Mallorca* 8/04/2010, p.2.
- Armendáriz, F. (15/04/2010) "Arrestan a otro ex director general de Matas por corrupción" a *Diario de Mallorca* 15/04/2010, p.2.
- Armendáriz, F. (1/05/2010) "Casi 3 millones de fianza para Cardona" a *Diario de Mallorca* 1/05/2010, p.8.
- Armendáriz, F. (20/05/2010) "El juez archiva la última causa penal que quedaba abierta contra Nájera" a *Diario de Mallorca* 20/05/2010 (www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/05/20/juez-archiva-ultima-causa-penal-queda-abierta-najera/571775.html, maig 2010).

- Armendáriz, F. (2/06/2010) "Condena de 3 años y 10 meses para Gabriel Feliu por un delito fiscal" a *Diario de Mallorca* 2/06/2010, p.6.
- Armendáriz, F. (29/10/2010) "Alía sale de la cárcel tras pagar su familia una fianza de 150000 euros" a *Diario de Mallorca* 29/10/2010, p.5.
- Armendáriz, F. (30/10/2010) "El fiscal ve indicios de 'pelotazos' en el Plan Territorial, pero carece de pruebas" a *Diario de Mallorca* 30/10/2010, p.4.
- Armendáriz, F. (2/12/2010) "Dalmau, agobiado por la Policlínica, muere en Cap Blanc" a *Diario de Mallorca* 2/12/2010 (<http://www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/12/02/fiscal-unicamente-acusa-piza-delito-societario-caso-polclinica/625190.html>, desembre 2010).
- Armendáriz, F. (18/12/2010) "Díaz Ferrán explica a la Policía en Madrid sus negocios portuarios en Balears" a *Diario de Mallorca* 18/12/2010, p.4.
- Armendáriz, F. (18/03/2011) "El TSJB exculpa al exconseller Flaquer de desviar fondos a una fundación" a *Diario de Mallorca* 18/03/2011, p.4.
- Armendáriz, F. i EFE (5/07/2006) "El Supremo exculpa a Pascual y Vallori del espionaje electrónico del caso Bitel" a *Diario de Mallorca* 5/07/2006, p.3.
- Armendáriz, F. i Eza, V. (30/10/2009) "El juez imputa al ex president Cañellas por la torre de Sant Elm" a *Diario de Mallorca* 30/10/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Eza, V. (18/12/2009) "Vicens, condenado a 4 años medio de cárcel y Nicolau a 2 años y 3 meses" a *Diario de Mallorca* 18/12/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Frau, J. (24/05/2005) "Calvià y el proyecto de 'los bordes de magaluf' incluye hoteles, viviendas y un centro comercial" a *Diario de Mallorca* 24/05/2005 (www.skyscrapercity.com/archive/index.php/t-216255.html, juliol 2009).
- Armendáriz, F. i Guijarro, F. (11/03/2008) "Jaime Gibert pacta un acuerdo con la fiscalía para declararse culpable" a *Diario de Mallorca* 11/03/2008, p.32.
- Armendáriz, F. i Manso, M. (25/04/2008) "El juez citará como imputados a Grande y Sastre por el caso PTM" a *Diario de Mallorca* 25/04/2008.
- Armendáriz, F. i Manso, M. (24/09/2009) "El fiscal superior imposibilitó la denuncia contra Matas por cohecho por el palacete" a *Diario de Mallorca* 24/09/2009, p.7.
- Armendáriz, F. i Manso, M. (14/04/2010) "La Policía arresta al director general de Tributos de Matas" a *Diario de Mallorca* 14/04/2010, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Marina, L. (17/04/2010) "Joan Pol y Sainz de Baranda quedan libres con sendas fianzas" a *Diario de Mallorca* 17/04/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (28/11/2006) "Arrestan al alcalde de Andratx y al director general del territorio balear" a *Diario de Mallorca* 28/11/2006, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (1/12/2006) "El juez envía a la cárcel al alcalde de Andratx y al celador municipal" a *Diario de Mallorca* 1/12/2006, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (15/12/2006) "Hidalgo y Jaime Gibert hicieron negocios juntos por casi 2 millones" a *Diario de Mallorca* 15/12/2006, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (8/02/2007) "El constructor Seguí confirma el pago de sobornos en Andratx por licencias" a *Diario de Mallorca* 8/02/2007, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (9/02/2007) "Zapata admite que pagó a Gibert e Hidalgo por buscarle solares" a *Diario de Mallorca* 9/02/2007, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (4/04/2007) "Un pacto extrajudicial pone fin al pleito de 30 años por los pisos de Los Almendros" a *Diario de Mallorca* 4/04/2007 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1491_2_253716 *Mallorca-pacto-extrajudicial-pone-pleito-pisos-Almendros*, agost 2010).
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (12/12/2007) "La fiscalía denuncia el PTM por prevaricación y delitos urbanísticos" a *Diario de Mallorca* 12/12/2007, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/12/2007) "La denuncia del PTM se hizo días antes de la prescripción del tráfico de influencias" a *Diario de Mallorca* 14/12/2007, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/03/2008) "Testigos revelan que Viñals pedía dinero para 'obtener licencias en tres meses'" a *Diario de Mallorca* 19/03/2008, p.14.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (20/03/2008) "Anticorrupción ya investigó la gestión de Santos en dos causas distintas" a *Diario de Mallorca* 20/03/2008, p.11.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/04/2008) "Anticorrupción cifra los pelotazos el Plan Territorial en 297 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 19/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (20/04/2008) "La Policía arresta al ex gerente de Bitel por malversar 700.000 euros" a *Diario de Mallorca* 20/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (22/04/2008) "El juez deja en libertad con una fianza de 200.000 euros a Vidal" a *Diario de Mallorca* 22/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (8/05/2008) "Los antiguos dueños de es Crevers dicen que Grande les ocultó que podía ser urbanizable" a *Diario de Mallorca* 8/05/2008, p.5.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/05/2008) "El fiscal y el PP piden a la Audiencia que reabra el caso de Ayudas para Dolça Mulet" a *Diario de Mallorca* 13/05/2008, p.5.

- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/05/2008) "Sastre contrató al técnico del PTM que le dio información" a *Diario de Mallorca* 14/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/05/2008) "El fiscal se querrela contra Vicens, Morales y Montis por sobornos" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (31/05/2008) "Los presuntos sobornos cobrados por la trama se elevan a 1,2 millones" a *Diario de Mallorca* 31/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (5/06/2008) "Anticorrupción incluye en su querrela del caso Son Oms a dos empresarios" a *Diario de Mallorca* 5/06/2008, p.7.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (28/06/2008) "Cárcel para De Santos por varios casos graves de corrupción de chicos" a *Diario de Mallorca* 28/06/2008, p.14-15.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/09/2008) "Anticorrupción incluye en su querrela del caso Son Oms a dos empresarios" a *Diario de Mallorca* 19/09/2008, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/09/2008) "Diez detenidos por malversar 5 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 30/09/2008, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (3/10/2008) "La esposa de Jaime Abad colaboró con la trama por su amistad con Ordinas" a *Diario de Mallorca* 3/10/2008, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (16/10/2008) "La trama del caso Scala se quedaba con 40 de cada 100 euros pagados por el CDEIB" a *Diario de Mallorca* 16/10/2008, p.8.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (21/10/2008) "Los investigadores descubren una cuenta de Vicens en las islas Caimán" a *Diario de Mallorca* 21/10/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (23/10/2008) "La esposa de Vicens se libra de la cárcel tras pagar cuarenta mil euros de fianza" a *Diario de Mallorca* 23/10/2008, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (12/11/2008) "Vicens elude la prisión preventiva con una fianza de cien mil euros" a *Diario de Mallorca* 12/11/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (20/11/2008) "La audiencia impone 5 años de cárcel a Jaume Massot" a *Diario de Mallorca* 20/11/2008, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (6/12/2008) "El diseñador del velódromo dice que le presionaron para inflar gastos" a *Diario de Mallorca* 6/12/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/12/2008) "El arquitecto del Palma Arena niega retrasos en su proyecto" a *Diario de Mallorca* 6/12/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (17/12/2008) "El CDEIB pagó el traslado de folletos del PP y de AIPF en las locales de 2007" a *Diario de Mallorca* 17/12/2008, p.12.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/02/2009) "Bonet confiesa más facturas falsas y sale libre con fianza" a *Diario de Mallorca* 14/02/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/02/2009) "Bonet dice que en el Ibatur había una trama para favorecer al PP" a *Diario de Mallorca* 19/02/2009, p.5.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (21/02/2009) "El juzgado decreta el secreto del sumario sobre el caso Ibatur" a *Diario de Mallorca* 21/02/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (23/02/2010) "El juez imputa por blanqueo de dinero a los empresarios que contrataron a Maite Areal" a *Diario de Mallorca* 23/02/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/03/2009) "Detienen al director insular de Carreteras por corrupción" a *Diario de Mallorca* 19/03/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (17/03/2009) "El fiscal se querrela por corrupción cobntra el vicepresidente del Consell" a *Diario de Mallorca* 17/03/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (27/03/2009) "Investigan cambios de diseño en la C-715 pagados con sobornos" a *Diario de Mallorca* 27/03/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (24/05/2009) "Acusan a un millonario sueco de delito fiscal por la venta de un hotel de lujo" a *Diario de Mallorca* 24/05/2009, p.5.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/06/2009) "Acusan a Collado de lucrarse con las tumbas y ataúdes de los cementerios" a *Diario de Mallorca* 13/06/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (26/06/2009) "Hacienda valora los solares de Can Domenge casi al doble que el Consell" a *Diario de Mallorca* 26/06/2009, p.5.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/06/2009) "El juez señala una 'fianza para Torroja de 1,8 millones por los delitos fiscales" a *Diario de Mallorca* 30/06/2009, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (3/07/2009) "El fiscal acusa a la trama de extorsionar a particulares afectados por la carretera" a *Diario de Mallorca* 3/07/2009, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (11/09/2009) "El juez asume la investigación sobre el patrimonio de Matas" a *Diario de Mallorca* 11/09/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (22/10/2009) "Anticorrupción registra 7 sedes de empresas vinculadas a Nadal y Vicens" a *Diario de Mallorca* 22/10/2009, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (10/11/2009) "Jaume Matas solo ha justificado el pago del 5% de la reforma de su 'palacete'" a *Diario de Mallorca* 10/11/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (25/11/2009) "El constructor del 'palacete' dice que Matas le pago en 'negro'" a *Diario de Mallorca* 25/11/2009, p.2.

- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (26/11/2009) "Fernando Areal me dio dinero negro de Matas en la sede del PP" a *Diario de Mallorca* 26/11/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (1/12/2009) "Imputan a Munar, Nadal, Vicens, Flaquer y Grimalt por corrupción" a *Diario de Mallorca* 1/12/2009, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (3/12/2009) "Los pagos del Consell a las empresas investigadas suman casi 11 millones" a *Diario de Mallorca* 3/12/2009, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (12/12/2009) "Los pagos del Consell a las empresas investigadas suman casi 11 millones" a *Diario de Mallorca* 12/12/2009, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (16/12/2009) "Los instaladores de la cocina y el baño turco del 'palacete' cobraron en 'negro'" a *Diario de Mallorca* 16/12/2009, p.7.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (29/12/2009) "El Supremo ratifica la condena e Hidalgo y Massot van a prisión" a *Diario de Mallorca* 29/12/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/01/2010) "El fiscal reclama fianzas de miles de euros para imputados en Maquillaje" a *Diario de Mallorca* 19/01/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (29/01/2010) "El esposo de Munar posee tres naves, oficinas y tres empresas" a *Diario de Mallorca* 29/01/2010, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (2/02/2010) "El juez apunta que Matas pudo quedarse con parte de 50 millones del Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 2/02/2010, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (4/02/2010) "Detenido un director general de UM del Govern por corrupción" a *Diario de Mallorca* 4/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (7/02/2010) "Antoni Oliver acusa a Flaquer de ordenarle cambiar al ganador de un concurso" a *Diario de Mallorca* 7/02/2010, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/02/2010) "Jaume Matas pidió a un hotelero que diera un empleo a su esposa" a *Diario de Mallorca* 13/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (17/02/2010) "El juez acusa a la trama de desviar casi un millón de fondos del Consell" a *Diario de Mallorca* 17/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (18/02/2010) "El juez investiga en una pieza secreta si hubo financiación ilegal del PP" a *Diario de Mallorca* 18/02/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (27/02/2010) "Nadal: "Munar me dio 300.000 euros para que comprara Vídeo U" a *Diario de Mallorca* 27/02/2010, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (4/03/2010) "80 liberados de UM cobraban de proveedores del Consell e Inestur" a *Diario de Mallorca* 4/03/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (5/03/2010) "Los proveedores también pagaron a asesores de UM en el Consell" a *Diario de Mallorca* 5/03/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (12/03/2010) "Un abogado vinculado a la UTE de Can Domenge admite irregularidades" a *Diario de Mallorca* 12/03/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (18/03/2010) "Fianza de 350.000 euros para Munar si quiere eludir la cárcel" a *Diario de Mallorca* 18/03/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (31/03/2010) "El juez dice que hubiera mandado a Matas a prisión de habérselo pedido" a *Diario de Mallorca* 31/03/2010, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (29/06/2010) "El juez ve indicios delictivos en las contrataciones de la esposa de Matas" a *Diario de Mallorca* 29/06/2010, p.9.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/11/2010) "Munar declara que todo fue legal y que contaba con el apoyo de los técnicos" a *Diario de Mallorca* 14/11/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (17/12/2010) "La Policía imputa a Triay en el amaño de concursos en puertos" a *Diario de Mallorca* 17/12/2010, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/03/2011) "Detenido el exalcalde de Ciutadella implicado en una trama de corrupción" a *Diario de Mallorca* 30/03/2011, p.4.
- Armendáriz, F. i Palau, B. (20/03/2009a) "Una empresa de la UTE no cobró unos cien mil euros en trabajos hechos a Aguiar" a *Diario de Mallorca* 20/03/2009, p.3.
- Armendáriz, F. i Palau, B. (20/03/2009b) "El juez dicta fianzas a Orejudo y Mestre por cohecho y malversación" a *Diario de Mallorca* 20/03/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Palau, B. (27/05/2009) "El ex contable de Vicens le acusa de malversación y devuelve el dinero" a *Diario de Mallorca* 27/05/2009, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Palau, B. (23/01/2010) "Un ex gestor de Video U elude la cárcel abonando una fianza de cien mil euros" a *Diario de Mallorca* 23/01/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Vallès, M. (28/04/2005) "El fiscal anticorrupción investiga a Majorica por blanqueo" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.2.
- Armendáriz, F. i Vallés, M. (26/04/2008) "El juez imputa a Grande, Sastre, Font y Vicens por el Plan Territorial" a *Diario de Mallorca* 26/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F./EFE (15/12/2004) "Conde Pumpido nombra a Carrau fiscal antimafia y anticorrupción de Balears" a *Diario de Mallorca* 15/12/2004, p.9.
- Armendáriz, F.; Goñi, M. i Vallés, M. (2006) *CIA Airlines. Cómo un periódico local desveló la trama ilegal contra el terrorismo*. Debate, Barcelona.

- Armendáriz, F.; Manso, M. i Frau, J. (28/04/2007) "La presunta red lavaba dinero de actividades criminales" a *Diario de Mallorca* 28/04/2007, p.2-3.
- Armendáriz, F.; Peris, X. i Frau, J. (27/04/2007) "Cae en Mallorca una gran red de blanqueo millonario de dinero" a *Diario de Mallorca* 27/04/2007, p.2.
- Armendáriz, F.; Vallés, M. i Goñi, M. (6/07/2007) "Ligan a la red de blanqueo al anfitrión ruso del 'caso Rasputín'" a *Diario de Mallorca* 6/07/2007, p.2.
- Armengol, A. i Armengol, J. (2005) *La repressió a Inca. La República i la Guerra Civil*. Perifèrics, Palma.
- Armet, L. i Bonet, I. (1974) "Els serveis financers a les Balears" a Garau, V.; Berenguer, E.; Buchens, P. I Pipó, J.A. (dirs) *Mallorca. Una introducció a la seva economia*. Servei d'Estudis de Banca Catalana, Barcelona, p.90-104.
- Arrighi, G. (1999) *El largo siglo XXI. Dinero y poder en los orígenes de nuestra época*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Arrighi, G. (2007) *Adam Smith in Beijing. Lineages of the twenty-first century*. Verso Books, Londres.
- Arrighi, G. (2009) "Las sinuosas sendas del capital. Entrevista de David Harvey" a *New Left Review* núm.56, p.55-86.
- Arrighi, G.; Hopkins, T.K. i Wallerstein, I. (1999) *Movimientos antisistémicos*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Artigues, A. (22/05/2003) "Asignaturas "obligatorias" pendientes" a *Diario de Mallorca* 22/05/2003, p.8.
- Artigues, A.A. i Miranda, M.A. (2004) "Historical origins and the demolition of the last city walls in Palma de Mallorca" a *The 11th International Planning History Conference. Planning models and the culture of cities*. Barcelona, 14-17 de juliol de 2004 (www.etsav.upc.es/personals/iphs2004/pdf/137_p.pdf, maig 2011).
- Artigues, A.A. (2006) "Funcionalización turística y proceso de urbanización en la isla de Mallorca" a Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.110-162.
- Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Aspiroz, L. (1981) "Bases económicas del desempleo en Baleares" a Consell General Interinsular de Balears *Informe sobre la coyuntura del empleo en Baleares*. Consell General Interinsular de Balears, Palma de Mallorca (citada a Payno, 1985).
- Aspiroz, L. (2003) *La economía balear en la era de Franco. La autarquía (1939-1949)*. La Lucerna, Palma.
- ATR (Acció per un Turisme Responsable) (febrer 2008) "El Ministerio de Salud de Costa Rica cierra el Hotel Occidental Allegro Papagayo, de capital español, por contaminación de aguas" (www.turismo-responsable.org/denuncia/0802_urgentepapagayo3_costarica.html, març 2011).
- ATR (Acció per un Turisme Responsable) (gener 2008) "Organizaciones ecologistas denuncian el vertido ilegal de residuos del Hotel Occidental Allegro Papagayo, de capital español, en Guanacaste (Costa Rica)" (www.turismo-responsable.org/denuncia/0801_occidental_costarica.html, març 2011).
- ATR (Acción por un Turismo Responsable) (maig 2008) "Embargo preventivo del Hotel Barceló-Montelimar de Nicaragua" (www.turismo-responsable.org/denuncia/0805_barcelo_nicaragua.html, gener 2011).
- ATR (Acción por un Turismo Responsable) (juny 2008a) "El caso Barceló Montelimar (Nicaragua) lo dirimirá el Banco Mundial" (www.turismo-responsable.org/denuncia/0806_barcelo3_nicaragua.html, gener 2011).
- ATR (Acció per un Turisme Responsable) (juny 2008b) "Documental videogràfic sobre la enajenación de agua por parte de la multinacional hotelera Sol Meliá en Costa Rica" (www.turismo-responsable.org/denuncia/0806_melia_costarica.html, març 2011).
- ATR (Acció per un Turisme Responsable) (març 2010) "Hotel Riu en Guanacaste: oposición de la población a sus malas prácticas" (www.turismo-responsable.org/denuncia/1003_riu_costarica.htm, març 2011).
- ATR (Acción por un Turismo Responsable) (juliol 2009) "Acuerdo entre el Gobierno de Nicaragua y el Grupo Barceló" (www.turismo-responsable.org/denuncia/0907_barcelo_nicaragua.html, gener 2011).
- ATTAC (10/11/2006) "Ricos, grandes empresas y multinacionales ganan, la ciudadanía pierde" a *Rebelión* 10/11/2006 (www.rebelion.org/noticia.php?id=41001, juny 2010).
- Autoritat Portuària de les Balears (2006) *Memoria Anual 2006*. Autoritat Portuària de Balears, Palma de Mallorca (Format CD-ROM).
- AVINA (2001) *Socios y proyectos 2001* (www.stephanschmidheiny.net/ImagesSts/Project_List_2001_Span.pdf, abril 2009).
- Bacaria, J. i Tovas, A. (eds) (1999) *Librecambio euromediterráneo. Impacto del área de libre comercio en el horizonte 2010*. Icaria, Barcelona.
- Baeza, P. i Pérez-Orozco, A. (2007) "Notas críticas a la nueva "Ley de Dependencia"" a *Éxodo* núm.87, p. 17-23.

- Baker, R.W. (1928) "The Balearics, island sisters of the Mediterranean" a *National Geographic* agost 1928, p.177-206.
- Balaban, O. (2008) *Capital accumulation, the state and the production of built environment: the case of Turkey*. Tesi Doctoral, Department of City and Regional Planning, Faculty of Architecture, Middle East Technical Univesity, Ankara (<http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12609418/index.pdf>, abril 2011).
- Balbus, J.M. i Roach, S. (2009) "La contribución de la producción animal a la resistencia bacteriana a los antibióticos en las enfermedades humanas" a *Ecología Política* núm.37, p.70-77.
- Baleares (18/12/1983) "Scandiaplan con un capital de 100.000 pesetas, pretendía invertir 11.000 millones" a *Baleares* 18/12/1983, p.16-17.
- Ballester, E. (8/04/2008) "El alcalde de Pollença para las obras que ejecuta el hotel Formentor en el camino de Cala Figuera" a *Última Hora* 8/04/2008.p.38.
- Ballester, E. (9/04/2008) "Expedienten l'hotel Formentor per les obres il·legals del camí de cala Figuera" a *Diari de Balears* 9/04/2008.p.15.
- Ballester, E. (29/05/2010) "El Consell prohibe los campos de golf en el suelo rústico local" a *Última Hora* 29/05/2010 (<http://ultimahora.es/mallorca/noticia/noticias/part-forana/el-consell-prohibe-los-campos-de-golf-en-el-suelo-rustico-local.html>, juliol 2010).
- Ballinas, V. I Martoccia, H. (30/12/2005) "Declaran inexistentes a miserables de Cancún" a *La Jornada* 30/12/2005 (www.jornada.unam.mx/2005/12/30/index.php, febrer 2011).
- Banca March (2007) *Cuentas anuales consolidadas 2007*. (a www.bancamarch.es/es/index.asp?MP=56&MS=0&MN=1&TR=A&IDR=1&iddocumento=369, octubre 2008).
- Banco de Bilbao (1977) *Panorama económica de Baleares*. Servicio de Estudios del Banco de Bilbao, Bilbao.
- Banco de España (10/03/2011) "El Banco de España comunica a 12 entidades que deben aumentar su capital para cumplir con el Real Decreto-ley" (www.bde.es/webbde/es/secciones/prensa/Notas_Informativ/anoactual/presbe2011_9.pdf, maig 2011).
- Baratech, F. (31/05/1993) "Periscopio empresarial" a *La Vanguardia* 31/05/1993, p.51 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1993/05/31/pagina-51/34712587/pdf.html>, juny 2009).
- Baratech, F. (13/12/1999) "Periscopio empresarial" a *La Vanguardia* 13/12/1999, p.75 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1999/12/13/pagina-75/34124504/pdf.html>, juny 2009).
- Baratech, F. (4/02/2001) "Sismograma. Marc Rich. Millonraio prófugo. Fantastic Factory. Infortunios" a *La Vanguardia*. *Revisa* 4/02/2001, p.15 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/2001/02/04/pagina-15/34158594/pdf.html?search=%22marc%20rich%22>, juliol 2010).
- Baratech, F. (2/12/2001) "Movida bancaria en Andorra" a *Dinero. La Vanguardia* 2/12/2001, p.24 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/2001/12/02/pagina-24/34196840/pdf.html?search=Felix%20Escalas>, abril 2009).
- Barbero, M. (1973) "Santa Ponsa, escenario de cambios culturales" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.203-212.
- Barceló Corporación Empresarial (2007) *Memoria anual 2007*. (www.barcelo.com/Barcelo.portal.Group.Web/Pdf/BarceloMemoria07.pdf, febrer 2011).
- Barceló Corporación Empresarial (2008) *Memoria anual 2008*. (www.barcelo.com/barcelo.portal.group.web/pdf/MemcomplcastNAV.pdf, febrer 2011).
- Barceló Hotels & Resorts (19/02/2009) "Tras la reciente apertura del Barceló Guatemala City, la cadena mallorquina abrirá mañana las puertas de su segundo hotel en Nicaragua: el Barceló Managua" (www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2009?NotesDetail=ref05-09, març 2011).
- Barceló Hotels & Resorts (8/07/2008) "Barceló Hotels & Resorts desembarca en Italia, el séptimo país europeo en el que tiene presencia" (www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2008?NotesDetail=Ref34-08, abril 2011).
- Barceló Hotels & Resorts (24/08/2007) "Barceló Hotels & Resorts entra en el Reino Unido, donde operará veinte hoteles" (www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2007?NotesDetail=20070830, abril 2011).
- Barceló Hotels & Resorts (25/09/2008) "Barceló Hotels & Resorts regresa a Cabo Verde con un hotel de 4 estrellas en primera línea de mar en la Isla de Sal" (www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2008?NotesDetail=Ref45-08), abril 2011.
- Barceló, A. (1960) "El auge turístico de Mallorca" a *BCOCIN* núm.629, p.138-141.
- Barceló, A.; Alegre, L. I Roca, E. (2008) *Modificació puntual del PGOU, sector Llevant Façana Marítima (Document de criteris, obkectiu si solucions generals del planejament d'acord amb l'article 125 del Reglament de Planejament RD 2159/1978 de 23 de maig)*. Ajuntament de Palma, Palma de

- Mallorca
www.palmademallorca.es/IMI/PORTAL/PRD/fdes_d4_v1.jsp?contenido=21335&tipo=6&nivel=1400&contraste=0&language=es, setembre 2010).
- Barceló, A.; Barceló, C. i Navinés, F. (2008) "Evolució de l'activitat de la construcció 1987-2006" a Navinés, F. (dir) *El sector de la construcció a les Illes Balears*. Consell Econòmic i Social, Palma de Mallorca, p.17-84.
- Barceló, B. (1958) "Banyalbufar. La vida de un municipi de muntanya de Mallorca" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.620, pp-95-115.
- Barceló, B. (1959) "El desarrollo del cultivo de la vid en Mallorca" a *BCOCIN* núm.634, pp-83-90.
- Barceló, B. (1961) "La vida económica de Mallorca en el siglo XIX" a *BCOCIN* núm.632, p.168-181.
- Barceló, B. (1962) "Extensión y distribución de la tierra cultivada e inculta en las isla de Mallorca en 1960" a *BCOCIN* núm.635, p.107-109.
- Barceló, B. (1963) "El Terreno. Geografía urbana de un barrio de Palma" a *BCOCIN* núm.640, p.125-178.
- Barceló, B. (1963a) "Estadística. Distribución de la tierra y extensión de los cultivos en Ibiza y Formentera en 1860-1960" a *BCOCIN* núm.639, p.107-109.
- Barceló, B. (1963b) "El Terreno. Geografía urbana de un barrio de Palma" a *BCOCIN* núm.640, p.125-178.
- Barceló, B. (1965) "Realidad y mito de la Albufera" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación)*, núm.648, p. 189-197.
- Barceló, B. (1966a) "El turismo en Mallorca en la época de 1925-1936" a *BCOCIN* núm.651-652, p.47-61.
- Barceló, B. (1966b) "Mallorca: fantasía, realidad y sinrazón del turismo" a *Cuadernos de arquitectura* núm.65 (El turismo en la costa II), p.13-16.
- Barceló, B. (1968) *Les Illes Balears*. Ed. Tàber, Barcelona.
- Barceló, B. (1969) "Origen y evolución de la afluencia turística y la oferta hotelera en las islas Baleares y su distribución en 1965" a *BCOCIN* núm.663-664, p.57-103.
- Barceló, B. (1970) *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. CSIC, Madrid.
- Barceló, B. (1973) "Mallorca en la década 1960-1970" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.31-47.
- Barceló, B. (1974) "Población y turismo en el municipio de Sant Antoni Abat" a *BCOCIN* núm.683, p.63-102.
- Barceló, B. (1986) "Use and degradation of the marshes. The case of the "Albufera" (Mallorca)" a *IGU-UNESCO Contemporary ecological-geographical problems of the Mediterranean. Proceedings of the VII Symposium of the IGU Commission on Environmental Problems*. IGU-UNESCO, Palma de Mallorca, p.207-213.
- Barceló, B. (1990) "Població i turisme a les Illes Balears" a *Estudis Balearics* núm.37/38, p.141-158.
- Barceló, B. (2000) "Història del turisme a Mallorca" a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* núm.50, p.31-55.
- Barceló, B. i Frontera, G. (2000) "Historia del turismo en las Islas Baleares" a *Fundació La Caixa (ed) Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa, Palma de Mallorca, p.15-36.
- Barceló, B. i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974a) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Baleares (Tom I. Infraestructuras y recursos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló, B. i Pérez, A. (Coord.) (1974b) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Baleares (Tom II. Análisis de los sectores productivos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló, B. i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974b) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Baleares (Tom II. Análisis de los sectores productivos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló, B. i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974c) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Baleares (Tom IV. Panorama regional y líneas de actuación)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló, D. (1995) *Perspectivas del turismo en Latinoamérica*. Gràfiques Miramar, Palma.
- Barceló, D. (6/05/2009) "Glosa a la muerte de Sebastián Barceló" a *Diario de Mallorca* 6/05/2009, p.30.
- Barceló, M. (11/11/1989) "Cala Mondragó se urbaniza" a *Diario de Mallorca* 11/11/1989, p.1-
- Barceló, M. (25/06/2006) "Saltos para sortear la legalidad" a *Diario de Mallorca* 25/06/2006, p.26.
- Barceló, M. (22/08/2006) "La alcaldesa abre un segundo expediente de infracción urbanística a Boris Becker" a *Diario de Mallorca* 22/08/2006, p.13.
- Barceló, M. (3/02/2007) "PSOE, PSM y EU-Verds vinculan al PP con una trama de corrupción urbanística" a *Diario de Mallorca* 3/02/2007, p.19.
- Barceló, M. (6/02/2007) "EU-Els Verds y GOB han remitido a fiscalía documentación sobre el 'caso licencias'" a *Diario de Mallorca* 6/02/2007, p.18.
- Barceló, M. (6/05/2007) "UM-PSM reduce la edificabilidad y el crecimiento en 48 pisos por año" a *Diario de Mallorca* 6/05/2007, p.29.

- Barciela, C. (1981) "El estraperlo de trigo en la posguerra" a *Moneda y Crédito* núm.151, p.17-37.
- Barciela, C.F. (1998) "Franquismo y corrupción económica" a *Historia Social* núm.30, p.83-96.
- Barciela, F. (22/04/2007) "Un líder de los inmuebles hoteleros" a *El País* 22/04/2007 (www.elpais.com/articulo/empresas/sectores/lider/inmuebles/hoteleros/elpepueconeq/20070422e_lpegegemp_6/Tes, abril 2011).
- Barciela, F. (26/04/2009) "El ICO aún no cumple las expectativas" a *El País Negocios (Extra Bancos y Cajas)* 26/04/2009, p.6.
- Bardhan, A.; Begley, J.; Kroll, C.A. i George, N. (2008) "Global tourism an Real Estate" a *Industry Studies Sloan Industry Studies Conference, Boston, May 2, 2008* (<http://web.mit.edu/is08/pdf/kroll.pdf>, febrer 2011).
- Bardolet, E. (2000) "Turismo y economía" a Fundació La Caixa (ed) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa, Palma de Mallorca, p.101-122.
- Bardolet, E. (Coord.) (1991) *Estudio sobre las características del turismo de la Playa de Palma (Mallorca) 1990*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera, Palma.
- Barrasa, F. i Carbonell, S. (11/12/2010) "Miralles vende su mayoría de la Policlínica Miramar a Recoletas" a *Ultima Hora* 11/12/2010 (<http://ultimahora.es/mallorca/noticia/noticias/local/miralles-vende-su-mayoria-de-la-polclinica-miramar-a-recoletas.html>, desembre 2010).
- Barreda, A. (2006) "Impacto ambiental y social global de las megainfraestructuras de transporte" a *Ecología Política* núm.31, p.41-51.
- Barrigia, L.A.; Brezmes, M.J.; García Herrero, G.A. i Ramírez, J.M. (2010) *IV Dictamen del Observatorio (enero 2010). Desarrollo e implementación territorial de la Ley de promoción de la autonomía personal y atención a las personas en situación de dependencia*. Observatorio para el desarrollo de la Ley de promoción de la autonomía personal y atención a las personas en situación de dependencia, Ciudad Real (www.directoressociales.com/documentos/iv_dictamen_dependencia.pdf, maig 2010).
- Barrios, M. (6/03/2000) "Ceres en el banquillo (I)" a *ABC* 6/03/2000, p.13.
- Bassa, A. (29/03/2007) "Artà: el ple rebutja Becker com a representant del Govern balear en promoció turística" a *Diari de Balears* 29/03/2007 (a <http://disurbia.blogalia.com/historias/48327>, novembre 2008).
- Bathelt, H. i Gertler, M.S. (2005) "The German Variety of Capitalism: Forces and Dynamics of Evolutionary Change" a *Economic Geography* vol. 82 (1), p.1-9.
- Batle, A. i Pujalte, F. (1997) "LORYC: Industria automovilística mallorquina" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.227-251.
- Batle-Manresa, A. i Pujalte, F. (1997) "LORYC: industria automovilística mallorquina" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.227-251.
- Battilani, P. (2005) "El turismo en el Mediterráneo. Una perspectiva comparativa" a *Mediterráneo Económico* núm.7, p.374-389.
- Baulies, J. (1967) *L'illa de Menorca*. (3 vols) Ed. Barcino, Barcelona.
- Bauzà, A. (2006) "Menorca... "is different"" a Artigues, A. et al. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.76-106.
- Bauzà, A. (2008) "El Aeropuerto de Palma de Mallorca. La puerta que abre el proceso de compactación espacio-temporal de la isla" a Caravaca, I.; Fernández, V. y Silva, R. (dirs) *Ciudades, culturas y fronteras en un mundo en cambio. Actas del IX Coloquio y Jornadas de Campo de Geografía*. Consejería de Obras Públicas y Transportes, Junta de Andalucía, Sevilla, p.259-276.
- Bayón, F. (1999) "Desarrollo y transformación 1982-1991" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 133-151.
- Bayón, F. i Fernández-Fuster, L. (1999) "Los orígenes" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p.25-43.
- Bayón, F. i Hernández, C. (1999) "Desarrollo y transformación, 1982-1991" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 133-151.
- BBVA-IVIE (2009) *El stock y los servicios del capital en España y su distribución territorial* (www.fbbva.es/TLFU/microsites/stock09/fbbva_stock08_i21.html, juliol 2009).
- BCOCIN (1961) "Comemoración del 75 aniversario de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca" a *BCOCIN* núm.633, p.223-242.
- Beevor, A. (2005) *La Guerra Civil española*. Crítica, Barcelona.
- Belkaïd, A (2010) "Pero, ¿por qué ha que salvar a toda costa a la moneda única europea?" a *Le Monde Diplomatique* núm.176, p.6-7.
- Ben Abdallah El Alaoui, H. (2011) "Pueblos contra tiranías" a *Le Monde Diplomatique* núm.185, p.1 i 9.
- Benítez, J.; Ripoll, A. i Serra, S. (ed) (1994) *Turisme, societat i economia a les Balears*. Fundació Emili Darder, Palma.

- Bennàssar, B. (2001) *Procés al turisme. Turisme de masses, immigració, medi ambient i marginació a Mallorca (1960-2000)*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Berg, M. (1987) *La era de las manufacturas, 1700-1820. Una nueva historia de la Revolución industrial británica*. Crítica, Barcelona.
- Bermejo, R. (2005) *La gran transición hacia la sostenibilidad. Principios y estrategias de economía sostenible*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Bernat, C. (1999) *L'ánhel de tornar a Sóller. Emigrants: canvi social i progrés econòmic*. El Tall, Pollença.
- Bernat, M. i Serra, J. (2001) "Ús i control d'una força energètica tradicional a l'Antic Règim: el cas de l'aigua" a Manera, C. (coord) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.59-98.
- Bestard, B. (3/05/2009) "Tertulias y el nacimiento del Círculo Mallorquín" a *Diario de Mallorca* 3/05/2008, p.14.
- Betrán, R. (2002) "De aquellos barros, estos lodos. La política de vivienda en la España franquista y postfranquista" a *Acciones e Investigaciones Sociales* núm.16, p. 25-67.
- Bibiloni, J. (2002) *Història del tramvia elèctric*. Ajuntament de Palma, Palma.
- Bidwell, C.T. (1997 [1876]) *Les illes Balears*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Binimelis, J. (1996) *El procés de rururbanització a Mallorca*. Tesi Doctoral UIB, Palma de Mallorca (inèdita).
- Binimelis, J. (2000) "Situació actual i canvis recents a l'agricultura de les Illes" a *Estudis Balearics* núm.66/67, p.173-186.
- Binimelis, J. (2002) "Canvi rural i propietat estrangera a Mallorca" a Picornell, M. i Pomar, A. (eds) *L'espai turístic*. Ed. INESE, Palma de Mallorca, p. 207-237.
- Binimelis, J. (2005) "Realitat o ficció? Reflexions de la darrera aportació sobre el tema del turisme en espai rural a les illes Balears" a *Biblio 3W. Revista bibliogràfica de geografia i ciències socials*, vol.X núm. 583 (www.ub.es/geocrit/b3w-583.htm, juliol 2010).
- Binimelis, J. (2006) "La difusió residencial a l'espai rural de l'illa de Mallorca a la dècada dels noranta. Noves aportacions per a una correcta interpretació de l'anomenat "tercer boom" turístic" a *Scripta Nova* vol. X, núm. 225 (www.ub.es/geocrit/sn/sn-225.htm, novembre 2008).
- Binimelis, J. i Ordinas, A. (2003) "El turismo de reuniones y negocios en Mallorca" a *Cuadernos de Turismo* núm.12, p.35-51.
- Binimelis, J. i Riera, J. (2003) "Postproductivisme i PAC. Retirada de terres (set aside) i ajudes al conreu d'herbacis a Mallorca" a Grimalt, M. i Maroto, M. (Eds.) (2003) *Territori, turisme i medi ambient*. Ed. INESE, Palma de Mallorca, p. 19-24.
- Binimelis, J.; Ginard, A.; Ordinas, A. (2004) "El procés de mecanització agrària a les Illes Balears durant l'autarquia (1946-1960)" a *Estudis d'Història Agrària* 17, p.147-168.
- Binney, P. (1924) "Keeping house in Majorca" a *National Geographic* abril 1924, p.
- Biot, R. i De Barrón, I. (2/04/2011) "La CAM pide 2800 millones y se ve abocada a la nacionalización" a *El País* 2/04/2011, p.24.
- BIRF (1962) *Informe del Banco Internacional de Reconstrucción y Fomento. El desarrollo económico en España*. Oficina de Coordinación y Programación Económica, Madrid.
- BIS Quarterly Review (2010) *International banking and financial market developments. Bank Bank for International Settlements*. Basilea, Suïssa.
- Bisson, J. (1967) "La tierra y el hombre en Menorca" a *BCOCIN* núm.655-656, p.51-114.
- Bisson, J. (1977) *La terre et l'homme aux îles Baléares*. Édusud, Aix-en-Provence.
- Black, I. (6/12/2010) "WikiLeaks cables accuse Moroccan royals of corruption" a *The Guardian* 6/12/2010 (www.guardian.co.uk/world/2010/dec/06/wikileaks-cables-morocco-royals-corruption, març 2011).
- Blasco, A. (2002) "Planificación y gestión del territorio turístico de las Islas Baleares" a Blanquer, D.V. (coord.) *Ordenación y gestión del territorio turístico*. Tirant lo Blanch, València, p.215-286.
- Blasco, A. (2003) "El desarrollo territorial sostenible en la Ley del Suelo y en la legislación Balear" a COAB *Urbanismo para un desarrollo más sostenible. Equilibrio territorial. Hacia una utilización más responsable del territorio*. Col·legi Oficial d'Arquitectes Illes Balears, Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Blázquez, M. (1992) "El Govern Balear i la Llei d'Espais Naturals. De la seva explotació publicitària al buidament del seu contingut" a *El Mirall* núm. 51, p. 14-15
- Blázquez, M. (1996) *L'ús recreatiu i turístic dels espais naturals protegits. L'abast del lleure al medi natural de Mallorca*. Departament de Ciències de la Terra, UIB (tesi doctoral inèdita).
- Blázquez, M. (2000) "La protección de espacios naturales en Baleares: patrimonio común y recurso turístico. Proceso histórico, situación actual y proyección futura" a Valle Buenestado, B. (coord.) *Geografía y espacios protegidos*. AGE, Federación de ENP de Andalucía, Murcia, p. 47-61.
- Blázquez, M. (2001) "Auditorías ambientales de destinos turísticos. Diagnóstico territorial para el desarrollo de Agendas 21 Locales" a *Cuadernos de turismo* núm.8, p.39-59.
- Blázquez, M. (2003) *¿A qué se dedica la ecotasa?* a Santos, X.M. (ed) *La geografía y la gestión del Turismo. VIII Coloquio de Geografía del Turismo, Ocio y Recreación*. Universidad de Santiago de

- Compostela, AGE, Santiago de Compostela (disponible a www.uaemex.mx/plin/psus/rev7/e01.html, agost 2010).
- Blázquez, M. (2006a) "Eivissa, el paraíso con peor renombre" a Artigues, A. et al. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.238-261.
- Blázquez, M. (2006b) "Matas Megaproyectos, S.L." a *Ecología Política* núm.31, p.53-56.
- Blázquez, M. i Murray, I. (dir.) (2003) *Indicadors de Sostenibilitat del turisme a les Illes Balears. Memòria del projecte 2002-2003*. CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), Àrea de Sostenibilitat, Palma de Mallorca (versió CD-ROM).
- Blázquez, M.; Garau, J.M. i Murray, I. (2002) *El tercer boom: indicadors de sostenibilitat del turisme de les Illes Balears, 1989-1999*. Ed. Lleonard Muntaner, Palma.
- Blázquez, M.; Murray, I. i Vives, S. (2007) "La conjura contra el territori i la societat. Retalls de la màgia negra autòctona" a *Lluc* núm.855, p.16-22.
- Blázquez, M.; Servera, J. i Picornell, C. (1991) "Problemàtica i tractament legislatiu dels espais naturals de les Illes Balears" a *Primer Congrés Català de Geografia*. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Geografia, Barcelona, p.115-120.
- Blázquez, S. (26/04/2009) "Las entidades financieras venden ladrillos" a *El País Negocios* 26/04/2009, p.16.
- Bocharel, F. (10/08/2001) "Inauguran resort de La Barqueta" a *Crítica* 10/08/2001 (www.critica.com.pa/archivo/10082001/prov05.html, març 2011).
- Bolaños, A. (20/12/2009) "La deuda mete en cintura a Europa" a *El País* 20/12/2009, p.22-23.
- Bolaños, A. (27/06/2010) "El G-20 descarta generalizar los impuestos al sector financiero" a *El País* 27/06/2010, p.18-19.
- Bolaños, A. (28/11/2008) "Zapatero destina 8.000 millones a obras municipales urgentes para crear empleo" a *El País* 28/11/2008, p.23.
- Bolaños, A. (9/05/2010) "La deuda encoge los 'brotes verdes'" a *El País Negocios* 9/05/2010, p.4-6.
- Bolaños, A. (19/06/2010) "Zapatero da por cerrado el plan de recortes para reducir el déficit" a *El País* 19/06/2010, p.22.
- Bolaños, A. i Delgado, C. (15/08/2008) "El Gobierno fuerza la máquina" a *El País* 15/08/2008, p.20.
- Boneta, X. (31/12/2004) "Transformació urbana de l'illa Robadors" a *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya* ([http://territori.scot.cat/cat/notices/transformaciO urbana de l illa robadors barcelona 1841.ph](http://territori.scot.cat/cat/notices/transformaciO%20urbana%20de%20l%20illa%20robadors%20barcelona%201841.ph) p, desembre 2010)
- Bornstein, F. (19/03/2006) "El Dresdner Bank y el Tercer Reich" a *El Mundo/Nueva Economía* 19/03/2006 (a www.elmundo.es/suplementos/nuevaeconomia/2006/316/1142722806.html, octubre 2008).
- Bosch, A. (31/05/2005) "El Consell manifesta que sus correos no son públicos como dice la Audiencia" a *Diario de Mallorca* 31/05/2005, p.5.
- Bosch, A. (19/06/2005a) ""Puerta abierta" a nuevas construcciones" a *Diario de Mallorca* 19/06/2005, p.3.
- Bosch, A. (19/06/2005b) "La nueva ley de puertos no pone límite a las ampliaciones" a *Diario de Mallorca* 19/06/2005, p.2-3.
- Bosch, A. (31/03/2006) "Munar incluirá en la lista las obras viarias "que no sean conflictivas" a *Diario de Mallorca* 31/03/2006, p.3.
- Bosch, A. (5/11/2006) "El Govern tramita 17 parques eólicos en Baleares ubicados en áreas protegidas" a *Diario de Mallorca* 5/11/2006, p.2-3.
- Bosch, A. (29/11/2006) "El entramado societario beneficiaba al alcalde, al celador y a un arquitecto" a *Diario de Mallorca* 29/11/2006, p.5.
- Bosch, A. (30/11/2006) "La empresa de Massot habría servido para blanquear dinero de origen delictivo" a *Diario de Mallorca* 30/11/2006, p.5.
- Bosch, A.; Riera, A.; Ripoll, A.M. i Rosselló, J. (2005) "Anàlisi de l'oferta hotelera balear" a *Mongràfics CRE* núm.3.
- Bote, V. (1999) "El conocimiento científico en España sobre actividad turística (1960-98)" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 541-550.
- Brailovsky, A.E. (2006) *Historia ecológica de Iberoamérica : de los Mayas al Quijote*. Kaicron, Buenos Aires.
- Braudel, F. (1984) *Civilización material, economía y capitalismo. Siglos XV-XIII*. (3 volum), Alianza Editorial, Madrid.
- Bravo, J. (16/11/2008) "Obrero nica muere por brote de diarrea" a *La Prensa* 16/11/2008 (http://archivo.laprensa.com.ni/archivo/2008/noviembre/16/noticias/sucesos/295240_print.shtml, març 2011).
- Bray, R. i Raitz, V. (2001) *Flight to the Sun. The story of the Holiday Revolution*. Continuum, Londres.
- Bremner, C. i Charter, D. (13/10/2008) "Germany and France lead €1 trillion European bailout" a *The Times* 13/10/2008

- (http://business.timesonline.co.uk/tol/business/industry_sectors/banking_and_finance/article4937516.ece, juny 2010).
- Brendon, J. (1991) *Thomas Cook. 150 years of popular tourism*. Secker & Warburg, Londres.
- Brenner, R. (2003) *La expansión económica y la burbuja bursátil*. Akal, Col. Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Brenner, R. (2006) *The economics of global turbulence*. Verso, Londres.
- Briguglio, L. i Vera, L. (1995) "The competitiveness of the Maltese Islands in Mediterranean international tourism" a Conlin, M. i Baum, T. (eds) *Island tourism: management principles and practice*. John Wiley, Chichester, p.133-147.
- Brown, L.R. (2005) *Outgrowing the Earth*. Earthscan, Londres.
- Brunet, P. (1991) "Aproximació a l'estudi de la propietat comunal a l'illa de Mallorca" a *Estudis Baleàrics* núm.40, p.99-112.
- Brunet, P. (1996) "Evolució històrica dels ferrocarrils" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (coord) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.64-87.
- Brunet, P. i Artigues, A.A. (1996) "Evolució històrica dels mitjans de transport i del trànsit terrestre" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (coord) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.18-39.
- Brunet, P.J.; Almeida, F.; Coll, M. i Monteserín, O. (2005) "Los Planes de Excelencia y Dinamización Turística (PADT), un instrumento de cooperación a favor del desarrollo turístico" a *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* núm. 39, p.201- 226.
- BSCH (2006) *Informe anual 2006* (a www.santander.com/csgs/StaticBS?blobcol=urldata&blobheader=application%2Fpdf&blobkey=id&blobtable=MungoBlobs&blobwhere=1178831197304&cachecontrol=immediate&ssbinary=true&maxage=3600, octubre 2008).
- Buades, J. (2003) "Turisme, fiscalitat i sostenibilitat: el laboratori balear" a *Revista Medi Ambient, tecnologia i cultura* núm.34 (http://mediambient.gencat.net/cat/el_departament/revista/34/Turisme_fiscalitat_i_sostenibilitat_el_laboratori_balear.jsp?ComponentID=21782&SourcePageID=21691#1, maig 2010).
- Buades, J. (2004) *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Buades, J. (2005) *Gabriel Buades i Pons. Pol·len llibertari*. Plaquetes del Raval núm.6, Palma.
- Buades, J. (2006) *Exportando paraísos. La colonización turística del planeta*. La Lucerna, Palma.
- Buades, J. (2007) "Balears, paradís turístic: saqueig, aculturació, consens" a Font-Agulló, J. (dir) *Història i memòria: el franquisme i els seus efectes als Països Catalans*, Publicacions de la Universitat de València, València, p.219-238.
- Buades, J. (2009) "Copenhague y después. El turismo y la justicia climática" en *Alba Sud. Opiniones en Desarrollo* núm.4 (www.albasud.org/publ/docs/23.pdf, agost 2011).
- Buades, J. (2009a) *Do not disturb Barceló. Viaje a las entrañas de un imperio turístico*. Icaria, Barcelona.
- Buades, J. (2009b) *Mare Nostrum: la geopolítica de la Gguerra Freda, la Mediterrània i les geografies del complex militar turístic*. Memòria d'Investigació (inèdit), Departament de Ciències de la Terra, UIB, Palma.
- Buades, J. (2010) "Pitiüses: la factura demogràfica de la revolució turística" a Mayol, J.; Muntaner, Ll. i Rullan, O. (eds.) *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*. Leonard Muntaner, Palma, p. 557-583.
- Buades, J. (2/10/2011) "TUI KO: Del infarto de petróleo al magnate ruso salvador" a *Alba Sud* (www.albasud.org/blog/es/229/tui-ko-del-infarto-de-petroleo-al-magnate-ruso-salvador, octubre 2011).
- Buades, J. i Serra, S. (2000) "Les Illes Balears des dels anys seixanta al final del franquisme. La transició democràtica i el règim preautonòmic (1960-1983)" a Serra, S. (Coord) *El segle XX a les Illes Balears: estudis i cronologia*. Edicions Cort, Palma de Mallorca, p.219-256.
- Buchens, P. (1975) "La población" a *Evolución económica 1974. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.73-78.
- Buchens, P. (1979) "La población" a *Evolución económica 1978. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.66-71.
- Buckard, C. (7/07/2006) "Der Tod im Inselgarten. Eine andere Geschichte der "deutschen" Urlaubsinsel Mallorca" a *Der Freitag* 7/07/2006 (www.freitag.de/2006/28/06282301.php, juny 2009).
- Buj, A. (1994) "La cuestión urbana en los informes de la Comisión de Reformas Sociales" a Horacio Capel, José M. López Piñero y José Pardo (coords.) *Ciencia e ideología en la Ciudad (II). I Coloquio Interdepartamental*. Generalitat Valenciana/Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 1994, vol. II, p. 73-86 (a *Scripta Vetera.*, 32 www.ub.es/geocrit/reforma.htm, febrer 2009).
- Bulard, M. (2008) "El poder mundial se desplaza" a *Le Monde Diplomatique* núm.157, p.8-9.

- C.M.C. (1/05/2007) "Menorca: La Justicia halla pruebas para condenar a varios propietarios de 'hortals'" a *El Mundo/El Día de Baleares* 1/05/2007 (www.elmundo-eldia.com/2007/05/01/menorca/1177970400.html, març 2010).
- Cabellos, M. (2009) *Memoria de información urbanística. Evolución histórica y antecedentes de planeamiento*. Consorci Platja de Palma, Palma de Mallorca (<http://consorci.simse.net/PRI/DOCUMENTO%20DE%20INFORMACI%C3%93N%20URBAN%C3%8DSTICA%20DEL%20PRI/TEXTOS/EVOLUCION%20HISTORICA%20PdP%20MEMORIA-2010.pdf>, agost 2010).
- Cabezas, J. (1977) *50 años de Campsa*. Ed. Campsa, Madrid.
- Cabildo de Lanzarote (7/11/2008) *Lanzarote: legalidad urbanística. Efectos de las sentencias que anulan licencias turísticas*. (http://legalidadurbanistica.org/files/presentacion_principal.pdf, desembre 2010).
- Cabot, J. (30/12/1979) "Huella de Thomas Harris en Mallorca" a *El País* 30/12/1979 (www.elpais.com/articulo/cultura/Huella/Thomas/Harris/Mallorca/elpepicul/19791230elpepicul_5/Tes/, juny 2010).
- Cabrera, M. (2003) "Empresarios y políticos en la democracia. De la crisis económica a las incertidumbres de la transición" a *Economía industrial* núm.349-350, p.51-62.
- Cabrera, M. (2011) *Juan March (1880-1962)*. Marcial Pons, Madrid.
- Cacho, J. (28/06/1987) "El grupo KIO vende a Gabriel Escarrer, de la cadena Sol, su 30% en Hotasa" a *El País* 28/06/1987 (www.elpais.com/articulo/economia/ESCARRER_JULIA/GABRIEL/PRESIDENTE_DE_SOL-MELIA/SOL_MELIA/KUWAIT_INVESTMENTS_OFFICE/HOTASA/grupo/KIO/vende/Gabriel/Escarrer/cadena/Sol/Hotasa/elpepieco/19870628elpepieco_9/Tes/, febrer 2010).
- Cacho, J. (1/12/1988) "Marc Rich paga 7.500 millones a Banesto por una urbanización" a *ABC* 30/11/1988, p. 53.
- Cacho, J. i Cebrían, B. (3/09/1987) "El grupo Interpart vende Hoteles Meliá a la cadena hotelera Sol por 12.500 millones de pesetas" a *El País* 3/09/1987 (http://www.elpais.com/articulo/economia/ESCARRER_JULIA/GABRIEL/PRESIDENTE_DE_SOL-MELIA/PARRETTI/GIANCARLO/HOTELES_MELIA/SOL/INTERPART-SASEA/grupo/Interpart/vende/Hoteles/Melia/cadena/hotelera/Sol/12500/millones/pesetas/elpepieco/19870903elpepieco_14/Tes?print=1, febrer 2010).
- CAEB (maig 1992) "Plan de la Oferta Turística. Informe de la Comisión de Urbanismo y Vivienda" a Amer, J. (2005) *Turisme i política. L'empresari hotelier de Mallorca. El Període autonòmic de 1983 a 2003*. Volum II, Annex 1. Tesi Doctoral, Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, p.421-429.
- CAEB (2002) "25 años después" a *Empresa Balear* núm.39 (a www.empresabalear.com/nr39/portok.htm, febrer 2010).
- CAEB (8/07/2009) "Todas las administraciones deberían acostumbrarse a pagar como máximo a noventa días" (entrevista a Álvaro Middelman) a *Empresa Balear* núm.78 (www.empresabalear.com/cara-a-cara/todas-las-administraciones-deber-an-acostumbrarse-a-pagar-como-m-ximo-a-noventa-8.html, agost 2010).
- Cairns, S.; Hass-Clau, C. i Goodwin, P.B. (1998) *Traffic impact highway capacity reductions : Assessment of the evidence*. Landor Publishing, Londres.
- Calafat, M.J.; Cañellas, N.S.; Colom, A.X.; Estaràs, Ll.; Juan, F. i Serrano, P.P. (2009) "L'hoteleria a Valldemossa: una visió de conjunt" a Diversos Autors *Valldemossa a la Miramar. Els primers plects de cultura popular*. Ed. Moll, Palma, p.409-428
- Calderón, B. (2001) "Entre la hipertrofia normativa y la des-ordenación del territorio: una aproximación a los fundamentos de la ordenación del espacio turístico en España" a *Terra Nueva Etapa* núm.26, p.11-41.
- Calleja, A. (4/10/2006) "Esta es la casa que prefiere Florentino Pérez" a *Mallorca Diario* (a <http://www.lobbyperlaindependencia.org/web12/noticia.php?paramCategoria=50¶mNotid=3609>, novembre 2008).
- Cals, J. (1974) *Turismo y política turística en España. Una aproximación*. Ed. Ariel, Madrid.
- Calvillo, A. (19/11/2000) "De Greenpeace al PAN, sobre Xcace" a *La Jornada* 19/11/2000 (www.jornada.unam.mx/2000/11/19/correo.html, gener 2011).
- Calvo, A. (23/04/2008) "Palma oberta al futur. Model de ciutat" (www.palmademallorca.es/IMI/PORTAL/PRD/RecursosWeb/DOCUMENTOS/1/0_7267_1.pdf, setembre 2010).
- Calvo, O. (2001) "¡Bienvenido mister Marshall! La ayuda económica americana y la economía española en la década de 1950" a *Revista de Historia Económica* núm.19, p.253-275.
- Calvo, O. (2008) "La liberalización de las inversiones extranjeras durante el franquismo" a Tascón, J. (ed.) *La inversión extranjera en España*. Minerva ediciones, Madrid, p.117-140.

- Camacho, A.C. (1/03/2009) "El caso Riu ¿Qué fue lo que ocurrió en la construcción de este hotel español?" a *El Financiero* 1/03/2009 (www.elfinancierocr.com/ef_archivo/2009/marzo/01/enportada1871621.html, març 2011).
- Cámara de Comercio de Mallorca (2006) *Estudio sobre la situación del turismo residencial en las Illes Balears. Conclusiones*. Servicio de Estudios y Publicaciones. Cámara de Comercio de Mallorca, Palma de Mallorca (www.cambramallorca.com/documentos/Desp_323.pdf, setembre 2010).
- Campins, A. (1978) "La població" a *Evolució econòmica 1977. Les Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.91-106.
- Campins, A. (1992) *Cien años de Electricidad y Gas en Menorca 1892-1992*. GESA, Palma.
- Canaan, A. (2010) *Senyor Ahir*. Documenta Balear, Palma.
- Cañada, E. (2010) *Turismo en Centroamérica, nuevo escenario de conflicto social*. Albasud, (www.albasud.org/publ/docs/32_low.pdf, gener 2011).
- Cañadas, X. (2008) *El Caso Scala. Terrorismo de Estado y algo más*. Virus, Barcelona.
- Canal, F. (26/08/2007) "Destruyen nidos de tortugas" a *Periódico Quequi Quintana Roo* 26/08/2007, p.26-27.
- Canalis, X. (2011) "La crisis del cambio de ciclo" a *Hosteltur* núm.201, p.9-12.
- Canals, C. (14/09/2007) "Los "aviones-cárcel" de la CIA son una leyenda como la que dice que Elvis está vivo" a *Diario de Mallorca* 14/09/2007, p.13.
- Canals, C. (18/10/2007) "El precio final del metro subió 77 millones sobre lo reconocido" a *Diario de Mallorca* 18/10/2007, p.2-3.
- Canals, C. (10/05/2008) "Movilidad calcula en 508 millones el coste final del metro, sin contar su reparación" a *Diario de Mallorca* 10/05/2008, p.2.
- Canals, C. (22/06/2007) "Los 25 días que hundan a Matas" a *Diario de Mallorca* 22/06/2007, p.5.
- Canals, C. (5/05/2008) "El desfase monetario del metro de Palma endeuda a Balears hasta el año 2029" a *Diario de Mallorca* 5/05/2008, p.2.
- Canals, C. (12/07/2008) "La desviación presupuestaria de la vía Palma-Manacor superó los 23 millones" a *Diario de Mallorca* 12/07/2008, p.3.
- Canals, C. (25/08/2007) "El informe de SFM apunta a errores de diseño en el metro" a *Diario de Mallorca* 25/08/2007, p.2-3.
- Canals, C. (13/05/2009) "Matutes compró Can Bonafé sólo un día antes de que se firmara la autopista" a *Diario de Mallorca* 13/05/2009, p.11.
- Canals, C. (26/09/2009) "El Gobierno presenta siete nuevos radares para "blindar" Balears contra pateras" a *Diario de Mallorca* 26/09/2009, p.10.
- Canals, C. (4/12/2009) "La crisis no impide al Consell aprobar el plan insular de nuevas carreteras" a *Diario de Mallorca* 4/12/2009, p.6.
- Canals, C. i Olaizola, I. (27/11/2009) "Más de la mitad de los alquileres se pagan a espaldas de Hacienda" a *Diario de Mallorca* 27/11/2009, p.2.
- Canals, C. i Palau, B. (18/08/2008) "La cúpula de Turisme Jove se enfrenta a penas de hasta 23 años" a *Diario de Mallorca* 18/08/2008, p.2.
- Canals, P. (2006) *S'Arenal que he viscut. Hotel Solimar: 50 anys*. Documenta Balear, Palma.
- Candia, P. (5/07/1984) "La policía acosa a los turistas y los "incontrolados" destrozaron un tractor" a *Baleares* 5/07/1984, p.3.
- Candia, P. (5/09/1990) "Detenidas tres personas en Palma que negociaron 3.000 millones en pagarés falsos" a *El País* 5/09/1990 (www.elpais.com/articulo/espana/Detenidas/personas/Palma/negociaron/000/millones/pagares/falsos/elpepiesp/19900905elpepinac_15/Tes/, juliol 2010).
- Candia, P. (31/05/1991) "Varios hoteleros denuncian una extraña operación de Filesa" a *El País* 31/05/1991 (www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/ESPANA/FILESA/IMSERO /ANTES INSEROS/VIAJE S CERES/PARTIDO SOCIALISTA OBRERO ESPANOL /PSOE/CASO FILESA /PSOE/elpepiesp/19910531elpepinac_12/Tes/, novembre 2009).
- Candia, P. (30/04/1992) "El Govern insta a la sociedad balear a que cierre filas en torno al Plan de Ordenación" a *Baleares* 30/04/1992, p.17.
- Candia, P. (5/05/1992) "El sector turístico se da de baja en la comisión del POOT creada por Cañellas" a *Baleares* 5/05/1992, p.18.
- Candia, P. (28/07/2006) "Verger dice en la CAEB que sin consenso "no se hará el proyecto del puerto de Palma"" a *Última Hora* 28/07/2006, p.15.
- Candia, P. (15/09/2006) "El fiscal pide prisión para el acusado de la mayor trama de blanqueo de dinero en Balears" a *Última Hora* 15/09/2006, p.31.
- Candia, P. (16/05/2007) "Massot cobró en Barcelona 24.000 euros por el informe que realizó para S'Almudaina" a *Última Hora* 16/05/2007, p.19.
- Candia, P. (14/09/2010) "Instan la quiebra de tres hoteles en Mallorca por una deuda de 10 millones de euros" a *Última Hora* 14/09/2010 (<http://ultimahora.es/mallorca/noticia/noticias/local/instan-la->

- [quebra-de-tres-hoteles-en-mallorca-por-una-deuda-de-10-millones-de-euros.html](#), desembre 2010).
- Candia, P. (24/09/2010) "Condenan al Grupo Barceló a pagar hasta 40 millones por incumplir un contrato" a *Última Hora* 24/09/2010, p.19.
- Candia, P. (1/04/2011) "Investigan contratos amañados por valor de 500000 euros en la `operación Xoriguer"" a *Última Hora* 1/04/2011, p.20.
- Candia, P. i Ruíz-Collado, J.L. (25/05/2009) "Los hoteleros de Baleares renuncian a pleitear en el Supremo contra la ecotaxa" a *Última Hora* 25/05/2009, p.16.
- Cañellas, G. (1990) "Necesitamos grandes dosis de imaginación y variar rápidamente la mentalidad de los empresarios del sector turístico" (entrevista) a *Papeles de economía española* núm.8, p.363-364.
- Cañellas, G. (1992) "Turismo: la economía del progreso" a *Boletín de estudios económicos* vol.47 (145), p.143-163.
- Cañellas, M. (3/02/2008) "El Llevant alberga más de la mitad de los parques solares de Mallorca" a *Diario de Mallorca* 3/02/2008, p.22.
- Cañellas, M. (3/09/2008) "El fiscal amplía la acusación y pide ahora 18 años de cárcel para Rabasco y 8 para Tomàs" a *Diario de Mallorca* 3/09/2008, p.2.
- Cañellas, M. (5/12/2008) "Fulminante ingreso en prisión de Rabasco" a *Diario de Mallorca* 5/12/2008, p.18.
- Cañellas, M. (11/06/2010) "El Hilton sa Torre se presenta en sociedad" a *Diario de Mallorca* 11/06/2010, p.20.
- Cañellas, N.S. (2001) *El ferrocarril a Mallorca: la vía del progrés*. Documenta Balear, Palma.
- Caño, A. (26/06/2010) "EEUU acuerda la mayor reforma financiera desde la Gran Depresión" a *El País* 26/06/2010, p.22.
- Caño, A. (18/03/2011) "La ONU da luz verde a atacar Libia" a *El País* 18/03/2011, p.14.
- Caño, A. i Jiménez, A. (20/03/2011) ""No podíamos permanecer impasibles"" a *El País* 20/03/2011, p.1-4.
- Canyelles, M.; Pujals, M.; Ripoll, S. i Seguí, A. (2003) *Sa Pobla. La gent, el medi, la història*. Ajuntament de sa Pobla, Sa Pobla.
- Capel, H. (1994) "La electricidad en Cataluña, una historia por hacer. Conclusiones" a Capel, H. (dir) *Las Tres Chimeneas. Implantación industrial, cambio tecnológico y transformación de un espacio urbano barcelonés*. FECSA, Barcelona (www.ub.es/geocrit/sv-13.htm, febrer 2009).
- Capel, H. (2001) "Inmigrantes extranjeros en España. El derecho a la movilidad y los conflictos de la adaptación: grandes expectativas y duras realidades" a *Scripta Nova* núm.8 (www.ub.es/geocrit/sn-81.htm#11, abril 2010).
- Capellà, Ll. (1975) *15 empresaris mallorquins*. Ed. Moll, Palma.
- Capellà, Ll. (1977) *Mallorca i el món obrer*. Ed. Moll, Palma.
- Capellà, Ll. (1989) *Diccionari Vermell*. Ed. Moll, Palma.
- Capellà, Ll. (5/01/1986) "Bernat Jofre" a *Memòria Civil Balears* núm.1, 5/01/1986 (www.fideus.com/bernat_jofre_roca%20-%20memoria%2001.htm, abril 2009).
- Capellà, Ll. (5/10/1986) "Llorenç Roses i Bernat Marqués: Els judicis a la burgesia mallorquina" a *Balears. Memòria Civil*, núm.40 5/10/1986 (www.fideus.com/rosesimarques%20-%20memoria.htm, maig 2009).
- Capó, J. (10/03/1997) "La estructura del antiguo hotel California se convertirá en viviendas" a *Diario de Mallorca* 10/03/1997, p.4.
- Capó, J. (13/01/2005) "El tren de Inca llegará a la plaza de España hasta el próximo verano" a *Diario de Mallorca* 13/01/2005, p.2-3.
- Capó, J. (16/03/2005) "El Govern pedirá al Gobierno central que financie tres nuevas líneas de metro" a *Diario de Mallorca* 16/03/2005, p.13.
- Capó, J. (28/04/2005) "Cort informa a favor de un campo de golf con un hotel de 500 plazas y otro rural" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.15.
- Capó, J. (28/04/2005) "Cort informa a favor de un campo de golf con un hotel de 500 plazas y otro rural" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.2.
- Capó, J. (15/06/2005) "El jurado escoge el proyecto del arquitecto navarro Mangado en una reñida votación" a *Diario de Mallorca* 15/06/2005, p.13-14.
- Capó, J. (1/11/2005) "La planta de biogás de Emaya generará electricidad equivalente a 1000 toneladas de carbón" a *Diario de Mallorca* 1/11/2005, p.14.
- Capó, J. (16/02/2006) "Veinte hoteles de Cala Major podrán convertirse en viviendas" a *Diario de Mallorca* 16/02/2006, p.15.
- Capó, J. (25/11/2006) "De Santos rechaza las cinco propuestas de Grande por desmesuradas" a *Diario de Mallorca* 25/11/2006, p.2-3.
- Capó, J. (9/01/2007) "Barceló y TUI pugnan por la construcción y gestión del futuro palacio de congresos" a *Diario de Mallorca* 9/01/2007, p.12.
- Capó, J. (30/01/2007) "Barceló propone construir y explotar el palacio de congresos por 131,3 millones" a *Diario de Mallorca* 30/01/2007, p.12.

- Capó, J. (13/07/2007) "Cort suspende las licencias en los solares de primera línea de Mapfre y Núñez y Navarro" a *Diario de Mallorca* 13/07/2007, p.16.
- Capó, J. (20/11/2007) "Cort denuncia ante la fiscalía a un funcionario por tráfico de influencias" a *Diario de Mallorca* 20/11/2007, p.13.
- Capó, J. (23/11/2007) "Cort afirma que la información sobre las actividades de Amengual está en la fiscalía" a *Diario de Mallorca* 23/11/2007, p.16.
- Capó, J. (22/02/2008) "La Policía detiene a un aparejador de Cort por presunto cobro de sobornos" a *Diario de Mallorca* 22/02/2008, p.13.
- Capó, J. (18/10/2008) "Cort tramita ya la modificación del hotel del palacio de congresos" a *Diario de Mallorca* 19/06/2008, p.18.
- Capó, J. (19/06/2008) "Núñez y Navarro y Mapfre podrán construir el doble en segunda línea" a *Diario de Mallorca* 19/06/2008, p.14-15.
- Capó, J. (27/02/2009) "Cort rebaja más de la mitad la altura de tres equipamientos de la fachada marítima" a *Diario de Mallorca* 27/02/2009, p.10.
- Capó, J. (28/06/2009) "El grupo Barceló exige 30 millones para "salir" del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 28/06/2009, p.14.
- Capó, J. (25/09/2009) "El juez condena a De Santos a dos años de prisión por malversación" a *Diario de Mallorca* 25/09/2009, p.12-13.
- Capó, J. (9/10/2009) "Cort adeuda la totalidad del primer Parc de les Estacions" a *Diario de Mallorca* 9/10/2009 (www.diariodemallorca.es/palma/2009/10/09/cort-adeuda-totalidad-primer-parc-les-estacions/511058.html, juliol 2010).
- Capó, J. (8/07/2010) "Cort pagará por el Parque de Bomberos cinco veces más de lo que ha costado" a *Diario de Mallorca* 8/07/2010, p.12.
- Capó, J. (22/12/2010) "Cort avalará un crédito de 30 millones para continuar el Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 22/12/2010, p.13.
- Capó, J. (3/02/2011) "Cort y Govern asumen la finalización de las obras del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 3/02/2011, p.12.
- Capó, J. (5/02/2011) "Barceló y Acciona aceptan el acuerdo del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 5/02/2011, p.18.
- Capó, J. (26/02/2011) "La auditoría hizo saltar las alarmas" a *Diario de Mallorca* 26/02/2011, p.3.
- Capó, J. i Goñi, M. (30/05/2006) "La compra del solar para el hospital disparó la especulación en la zona" a *Diario de Mallorca* 30/05/2006, p.2-3.
- Capó, J. i Mouré, I. (31/10/2009) "El Consell permite construir el hotel del palacio de congresos en un único solar" a *Diario de Mallorca* 31/10/2009, p.15.
- Capó, J.; Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (12/06/2009) "La policía detiene al ex gerente de la Funeraria acusado de corrupción" a *Diario de Mallorca* 12/06/2009, p.2-3.
- Capó, J.; Mestre, J.F. i Guijarro, F. (2/08/2008) "Anticorrupción se querrela contra De Santos por el juego del Castillo de sa Riera" a *Diario de Mallorca* 2/08/2008, p.14.
- Carbonero, M.A. (1991) "Estructura rural i indústria a Palma (1820-1930)" a Manera, C. i Petrus, J.M. (coords) *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*, Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.91-100.
- Carbonero, M.A. (1992) *L'espai de l'aigua: petita hidràulica tradicional a Mallorca*. Consell Insular de Mallorca, Palma.
- Carbonero, M.A.; Horrach, A.; Mascaró, P. i Santiago, J. (2001) *L'espai social de l'exclusió a les Balears: una proposta d'àrees d'atenció preferent*. Sa Nostra, Caixa de Balears, Palma.
- Carbonero, M.A.; Horrach, A.; Mascaró, P. i Santiago, J. (2001) *L'espai social de l'exclusió a les Balears: una proposta d'àrees d'atenció preferent*. Sa Nostra, Caixa de Balears, Palma.
- Carcar, S. i Aizpeolea, L.R. (17/05/1992) "Antiguos cargos niegan responsabilidad en Ceres, pese a que existen documentos" a *El País* 17/05/1992 (www.elpais.com/articulo/espana/ESPANA/VIAJES_CERES/PARTIDO_SOCIALISTA_OBRERO_ESPANA/_PSOE/Antiguos/cargos/niegan/responsabilidad/Ceres/pese/existen/documentos/elpepiesp/19920517elpepinac_7/Tes/, novembre 2009).
- Caribbean News (12/06/2003) "Dictan en México multas y fianzas contra hoteles de la cadena RIU" a *Caribbean News Digital* 12/06/2003 (www.caribbeannewsdigital.com/noticia/dictan-en-mexico-multas-y-fianzas-contra-hoteles-de-la-cadena-riu, febrer 2011).
- Caribbean News (9/05/2004) "ONU pide aplazar aprobación de ley en República Dominicana" a *Caribbean News Digital* 9/05/2004 (www.caribbeannewsdigital.com/noticia/onu-pide-aplazar-aprobacion-de-ley-en-republica-dominicana, març 2011).
- Caribbean News (4/11/2009) "Costa Rica: Hotel Riu Guanacaste se estrena en medio de serias denuncias por daños en su entorno" a *Caribbean News Digital* 4/11/2009 (www.caribbeannewsdigital.com/noticia/costa-rica-hotel-riu-guanacaste-se-estrena-en-medio-de-serias-denuncias-por-da%C3%B1os-en-su-entorno, març 2011).

- Caribbean News (2/07/2009) "Concluye disputa legal entre gobierno de Nicaragua y el grupo Barceló" a *Caribbean News Digital* (www.noticaribe.com.mx/turism/2009/07/concluye-disputa-legal-entre-gobierno-de-nicaragua-y-el-grupo-barcelo.html, 31/08/2009).
- Caribbean News (13/05/2010) "Jamaica: Recibe ministro de turismo un reconocimiento por impulsar inversión española en esta isla" a *Caribbean News* 13/05/2010 (www.caribbeannewsdigital.com/noticia/jamaica-recibe-ministro-de-turismo-un-reconocimiento-por-impulsar-inversi%C3%B3n-esp%C3%B1ola-en-esta, març 2011).
- Caribe Preferente (9/10/2009) "Hidalgo: no al sector aéreo dominicano pero sí al hotelero" a *Caribe Preferente* 9/10/2009 (www.caribepreferente.com/index.php?option=com_content&task=view&id=10170&Itemid=40, març 2011).
- Carpintero, O. (2003) "Los costes ambientales del sector servicios y la nueva economía: entre la desmaterialización y el 'efecto rebote'" a *Economía Industrial*, núm.352, p.59-76.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carpintero, O. (2006) "Biocombustibles y uso energético de la biomasa: un análisis crítico" a *El Ecologista* núm.49, p.20-26.
- Carpintero, O. (2009) "El poder financiero de los grandes grupos empresariales. Los nuevos "creadores" de dinero" Aguilera-Klink, F. i Naredo, J.M. (eds) *Economía, poder y megaproyectos*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.79-124.
- Carpintero, O. i Naredo, J.M. (2006) "Sobre la evolución de los balances energéticos de la agricultura española, 1950-2000" a *Historia Agraria* núm.40, p.531-554.
- Carranza, E. (29/01/2006) "Un grupo de eurodiputados hará frente común contra el proyecto de gasoducto" a *Diario de Mallorca* 29/01/2006, p.24.
- Carranza, E. (30/08/2006) "El solar adquirido por Grande permite construir un gran equipamiento deportivo" a *Diario de Mallorca* 30/08/2006, p.14.
- Carranza, E. (30/04/2007) "Grandes corporaciones proyectan sedes emblemáticas en las afueras de Ciutat" a *Diario de Mallorca* 30/04/2007 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1516_4_259304_auge-parques-empresariales, desembre 2010).
- Carranza, E. (4/05/2007) "El palacio de congresos prevé recibir 75.000 visitantes durante el primer año" a *Diario de Mallorca* 4/05/2007, p.18.
- Carrasco, R.; Jara, M. i Vidal, J. (2007) *Conspiraciones tóxicas. Cómo atentan contra nuestra salud y el medio ambiente los grupos empresariales*. MR Ediciones, Madrid.
- Carrera, V. (7/09/2006) "Está bajo asedio el Campamento Aventuras DIF al sur de Akumal" a *Noticaribe* 7/09/2006 (www.noticaribe.com.mx/rivieramayay/2006/09/esta_bajo_asedio_el_campamento_aventuras_dif_al_sur_de_akumal.html, febrer 2011).
- Carretero, S. (2000) *Població estrangera resident. Característiques demogràfiques 1962-1998*. Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Carrión, P. (20/02/2008) "Sa Nostra entra en AC Hotels con la compra del 5% por 35 millones" a *Cinco días* 20/02/2008 (www.cincodias.com/articulo/empresas/Sa-Nostra-entra-AC-Hotels-compra-35-millones/20080220cdscdiemp_24/cdsemp/, setembre 2010).
- Carrión, J.; Pi, J.; Mari, J. i Maeso, V. (2011) *Caixes d'estalvis i desenvolupament al Sud*. SETEM Catalunya, Barcelona (www.odg.cat/documents/novetats/Caixas_Estalvis_cat.pdf, maig 2011).
- Caruana, L. (2006) "El primer franquismo (1939-1949): la posguerra interminable" a González-Enciso, A. i Matés, J.M. (coords) *Historia económica de España*. Ariel, Barcelona, p.687-705.
- Casamayor, R. (25/03/2007) "Duopolio feroz en el turismo europeo" a *El País Negocios* 25/03/2007, p.5.
- Casasnovas, M.A. (1998) *L'economia menorquina en el segle XIX (1802-1914)*. Documenta Balear, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2001) *La transformació d'una economia insular. El cas de Menorca (1600-1920)*. Tesi Doctoral, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, UIB, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2002) "La industria del calzado en Menorca, 1400-2001" a Manera, C. (dir) *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.15-137.
- Casasnovas, M.A. (2005) *L'economia balear (1898-1929)*. Documenta Balear, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2006) *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-2000)*. Ed. Moll, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2007) *Història de les Illes Balears*. Editorial Moll, Palma.
- Casasnovas, M.A. i Ginard, D. (2006) *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Castanyer, J. M. (1981/1982) "Emigración y capital: circuitos de financiación de la industria de Sóller y su coyuntura en el período 1939-1945" a *Trabajos de Geografía* núm.38, p.7-26.

- Castellanos, B. (24/04/2006) "Veinte meses sin que el Gobierno de República Dominicana logre avanzar en el sector eléctrico" a *Observatorio de Multinacionales en América Latina* (www.omal.info/www/article.php?id_article=267, febrer 2011).
- Castelló, J. (1962) "Las minas de plomo argentífero en Ibiza" a *BCOCIN* núm.634, p.34-45.
- Castelló, L. (2009) "La mercantilización y mundialización del trabajo reproductivo: El caso español" a *Revista de economía crítica* núm.7, p.74-94.
- Ceara-Hatton, M. (Dir) (2005) *Informe Nacional de Desarrollo Humano. República Dominicana 2005. Hacia una inserción mundial incluyente y renovada*. Programa de Naciones Unidas Para el Desarrollo, Santo Domingo (<http://odh.onu.org.do/publicaciones/informenacionaldesarrollohumano2005>, desembre 2010).
- Ceara-Hatton, M. (Dir) (2008) *Informe sobre Desarrollo Humano. República Dominicana 2008. Desarrollo Humano una cuestión de poder*. Programa de Naciones Unidas Para el Desarrollo, Santo Domingo (<http://odh.pnud.org.do/sites/odh.onu.org.do/files/indh2008/INDH%20para%20PNUD.pdf>, desembre 2010).
- Cebrián, B. (25/04/2004) "El turismo se queja del caos urbanístico" a *El País* 25/04/2004, p.15.
- Cebrián, B. (19/09/2004) "Una estrella con muchas puntas" a *El País Negocios* 19/09/2004, p.8.
- Cebrián, B. (3/10/2004) "El turismo se quema al sol" a *El País Negocios* 3/10/2004, p.5-6.
- Cebrián, B. (29/05/2005) "Globalia ultima la entrada de socios" a *El País Negocios* 29/05/2005, p.7.
- CECA (2005) *Anuario de las Cajas de Ahorros 2005*. Confederación Española de las Cajas de Ahorro (a [http://hidra5.ceca.es/2000/bacuan.nsf/233663297765EC80C1257360003FB6CC/\\$FILE/anuario2005.pdf](http://hidra5.ceca.es/2000/bacuan.nsf/233663297765EC80C1257360003FB6CC/$FILE/anuario2005.pdf), novembre 2008).
- CECA (2009) *Anuario de las Cajas de Ahorros 2009*. Confederación Española de las Cajas de Ahorro (a [http://hidra5.ceca.es/2000/bacuan.nsf/A29E56731FBA5F71C1257750002A937F/\\$FILE/ANUARIO%202009.pdf](http://hidra5.ceca.es/2000/bacuan.nsf/A29E56731FBA5F71C1257750002A937F/$FILE/ANUARIO%202009.pdf), maig 2011).
- Cembrero, I. (14/07/1996) "EE UU sanciona al grupo Sol-Meliá pese a las gestiones diplomáticas de Matutes" a *El País* 14/07/1996 (www.elpais.com/articulo/espana/ESTADOS_UNIDOS/ESPANA/CUBA/CUBA/ESPANA/ESTADOS_UNIDOS/ESTADOS_UNIDOS/CUBA/SOL_MELIA/LEY_HELMS-BURTON/elpepiesp/19960714elpepinac_16/Tes, novembre 2010).
- Cembrero, I. (6/03/1998) "Matutes hizo coincidir su viaje a Cabo Verde con la estancia de una delegación de su grupo hotelero" a *El País* 6/03/1998 (www.elpais.com/articulo/espana/PEREZ_VILLANUEVA/JOAQUIN_DIR_GEN_OID/MATUTES/ABEL/CABO_VERDE/ESPANA/CABO_VERDE/MINISTERIO_DE_ASUNTOS_EXTERIORES/PODER_EJECUTIVO/elpepiesp/19980306elpepinac_4/Tes?print=1, febrer 2011).
- Cembrero, I. (6/06/2010) "El turismo empuja a Marruecos" a *El País Negocios* 6/06/2010, p.22.
- Cembrero, I. (20/02/2011) "Las protestas se extienden por el Magreb" a *El País* 20/02/2011, p.2-3.
- Cembrero, I. (22/02/2011) "La protesta popular de Marruecos se torna violenta en la región del Rift" a *El País* 22/02/2011, p.12.
- CEMDA (15/10/2005) "Manglares desprotegidos, retroceso legal y cheque en blanco" (www.cemda.org.mx/artman2/publish/Columna_Por_un_mudo_Justo_58/Dalia_Bali.php, febrer 2011).
- Centre de Congressos Internacional de Palma SA (28/05/2009) "Nota de prensa Centre de Congressos Internacional de Palma SA (Sociedad Concesionaria del Palacio de Congressos de Palma)" (www.hosteltur.com/fdb/Comunicado%20Grupo%20Barcel%C3%B3.pdf, setembre 2010).
- CEPAL (2009) *La inversión extranjera directa en América Latina y el Caribe 2008*. (www.eclac.cl/publicaciones/xml/1/36091/LCG2406ef.pdf, gener 2011).
- Cerdà, J. (14/08/1991a) "El cuarto establecimiento de la multinacional en España" a *Diario de Mallorca* 14/08/1991, p.9.
- Cerdà, J. (14/08/1991b) "El Club Mediterráneo, una 'isla' francesa en Eivissa" a *Diario de Mallorca* 14/08/1991, p.9.
- Cerdà, J. (1998) "La transició a les Pitiüses: un llarg i inacabat camí" a Marimon, A. i Serra, S. (coord) *La transició a les illes Balears*. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, p.115-120.
- Cerdà, J. i Rodríguez, R. (1999) *La repressió franquista del moviment hippy a Formentera (1968-1970)*. Res Pública, Eivissa.
- Cerdà, J. i Ullí, J. (1994) *Abel Matutes. La política. Los negocios*. Editorial Mediterrània, Eivissa.
- Cerdà, M. (14/02/2006) "Artà: el Consell multa con 700.000 euros a un camping que tiene todos los permisos provocando su cierre" (<http://disurbia.blogalia.com/historias/37442>, juliol 2010).
- Cerdeiriña, E. (2001) "Mercado de trabajo e inmigración" a Reina, J.L.(coord) *Mercado de trabajo balear 2000*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma de Mallorca, p.149-166.
- Cerdó, M. i Remírez de Ganuza, C. (30/03/2010) "Matas siguió cobrando del PP cuando ya trabajaba en EEUU" a *El Mundo/El Día de Baleares* 30/03/2010, p.5.
- CES (2003) *Memòria del CES 2002*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma.
- CES (2004) *Memòria del CES 2003*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma.
- CES (2005) *Memòria del CES 2004*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma.

- CES (2008) *L'enquesta de serveis a les Illes Balears*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Institut d'Estadística de les Illes Balears, Palma de Mallorca (www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST16ZI30495&id=30495, agost 2010).
- CES (2009) *Memòria del CES 2008*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma.
- Chacón, V. (2008) "Diputados cuestionan a Grupo Barceló por contaminación" a *Semanario Universidad*, setmana del 13 al 26 de març de 2008, edició 572 (www.turismo-responsable.org/denuncia/0803_barcelo_costarica.html, març 2011).
- Chaîne, S. (2010) *Desarrollo turístico del litoral mediterráneo de Marruecos: Saïdia como destino*. Memòria del Master Oficial en Direcció i Planificació del Turisme de la Universitat de Màlaga, Màlaga (inèdit).
- Chapman, P. (2007) *Bananas!: How the United Fruit Company shaped the World*. Canongate Books, New York.
- Chatillard, G. (16/05/2008) "'Malaya' salpica las elecciones dominicanas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 16/05/2008, p.51.
- Chaves, D. (12/08/1993) "La mita del hotel Al Andalus se reconverte en hospital como salida a la crisis" a *ABC* 12/08/1993, p.48-49.
- Chetumal, A. (14/03/2005) "Inhabilitan a García Zalvidea por 20 años" (www.esmas.com/noticiero/televisa/mexico/432337.html, gener 2011).
- Chomsky, N. (1988) *La quinta libertad: la intervención de los Estados Unidos en América Central y la lucha por la paz*. Crítica, Barcelona.
- Chomsky, N. (2003) *América Latina. De la colonización a la globalización*. Ed. Càtedra, Barcelona.
- Christian, D. (2005) *Mapas del tiempo. Introducción a la gran historia*. Crítica, Barcelona.
- CIDOB (2005) "Hipólito Mejía Domínguez" a *Centre d'Estudis i Documentació Internacionals de Barcelona* (www.cidob.org/ca/documentacion/biografias_lideres_politicos/america_central_y_caribe/republica_dominicana/hipolito_mejia_dominguez, febrer 2011).
- CIDOB (2010a) "Leonel Fernández" a *Centre d'Estudis i Documentació Internacionals de Barcelona* (www.cidob.org/ca/documentacion/biografias_lideres_politicos/america_central_y_caribe/republica_dominicana/leonel_fernandez_reyna#5, febrer 2011).
- CIDOB (2010b) "Recep Tayyip Erdogan" a *CIDOB. Centro de Estudios y Documentación Internacionales de Barcelona* (www.cidob.org/es/documentacion/biografias_lideres_politicos/europa/turquia/recep_tayyip_erdogan#4, març 2011).
- CIME (Consell Insular de Menorca) (2003a) *Menorca, un projecte sostenible. Memòria del Pla Territorial Insular*. Consell Insular de Menorca, Maó.
- CIME (Consell Insular de Menorca) (2003b) *Pla Territorial Insular de Menorca. Normes del Pla Territorial Insular de Menorca*. Consell Insular de Menorca, Maó.
- Cinco Días (31/01/2011) "México tiente a los grupos hoteleros españoles con apoyo fiscal a la inversión" a *Cinco Días* 31/01/2011 (www.cincodias.com/articulo/empresas/Mexico-tiente-grupos-hoteleros-espanoles-apoyo-fiscal-inversion/20110131cdscdiemp_11/, febrer 2011).
- Cirer, F. (13/07/2008) "Els 75 anys de l'Hotel Portmany" a *Diario de Ibiza. Dominical* 13/07/2008, p.41 (a www.diariodeibiza.es/media/suplementos/2008-07-20_SUP_2008-07-13_23_55_48_dom.pdf, maig 2009).
- Cirer, J.C. (1986) *1790-1920. Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera. 130 anys d'una economia viva*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.
- Cirer, J.C. (1998) *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XIX (1782-1900)*. Documenta Balear, Palma.
- Cirer, J.C. (2001) "Evolució de l'oferta de places turístiques a Eivissa i Formentera. 1950-2000" a *Estudis sobre el turisme a Eivissa i Formentera* núm.2, p.73-93.
- Cirer, J.C. (2002) *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XX*. Documenta Balear, Palma.
- Cirer, J.C. (2004) *De la fonda a l'hotel*. Documenta Balear, Palma.
- Cirer, J.C. (2005) "La població d'Eivissa i Formentera. 1857-1960. Un segle d'evolució" a *Randa* núm.55, p.111-128.
- Cirer, J.C. (2009a) *Xifres per a una història, una història en xifres*. Sa Nostra, Consell d'Eivissa, Eivissa.
- Cirer, J.C. (2009b) *La invenció del turisme de masses a Mallorca*. Documenta Balear, Palma.
- Cladera, J. (1995) "La reconversió de las zonas turísticas saturadas. El caso de Baleares" a Picornell, C. i Seguí Pons, J.M. (dirs) *La formació, la rehabilitació i les noves modalitats turístiques*. CODEFOC, Departament de Ciències de la Terra (UIB), AGE, Palma de Mallorca, p.65-69.
- Clancy, M. (1998) "Commodity chains, services and development: theory and preliminary evidence from the tourism industry" a *Review of political economy* núm.5, p.122-148.
- Clancy, M. (2001) *Exporting paradise: tourism and development in Mexico*. Pergamon, Oxford.
- Clancy, M. (2002) "The globalization of sex tourism and Cuba: a commodity chains approach" a *Studies in Comparative International Development* vol.36 núm.4, p.63-88.
- Clavijo, D. (14/05/2010) "Los retos para una 'aerolínea bandera'" a *CNNEspañol* 14/05/2010 (www.cnnexpansion.com/expansion/2010/05/11/y-quien-sera-el-piloto, febrer 2011).

- Clemente, J. (6/06/1991) "El jefe de seguridad de Alfonso Guerra, investigado por la financiación del PSOE" a *ABC* 6/06/1991, p.26 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1991/06/06/026.html>, gener 2010).
- Coello, C. (1/10/2006) "La conexión turística del caso Malaya" a *Revista Hostelmarket* núm.86 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h086023, november 2006).
- Coello, (1/07/2007) "Mytravel se despide creando una nueva cadena desde España" a *Revista Hostelmarket* núm.95 (www.alimarket.es/noticia/mh095000/MYTRAVEL-SE-DESPIDE-CREANDO-UNA-NUOVA-CADENA-DESDE-ESPANA, desembre 2010).
- Cohen, J. (1995) *How many people can the Earth support?* Norton, Nova York.
- Cohen, M.L. (10/07/2009) "Airtours Plc" a www.answers.com/topic/airtours-plc (juliol 2009).
- Col·lectiu Pagès (2001) "La rururbanització observada des d'un altre angle.Mallorca en venda al diari econòmic Trueque" a *Estudis Baleàrics* 68/69, p.171-186.
- Colectivo Ioé (1999) *Inmigrantes, trabajadores, ciudadanos. Una visión de las migraciones desde España*. Patronato Sud-Nord, Valencia
- Colectivo Ioé (2008) *Inmigrantes, nuevos ciudadanos ¿Hacia una España plural e intercultural?* FUNCAS, Madrid.
- Coll, M.A. (2/06/2005) "Trece antiautovía pagan 300 euros cada uno por las protestas a Munar" a *Diario de Mallorca* 2/06/2005, p.27.
- Collado, E. (20/08/2010) "Quaranta anys de declivi industrial" a *Veu de Sóller* 20/08/2010, p.32.
- Collomb, J. (1939) *Armies of spies*. The McMillan Company, New York.
- Colmey, J, i Liebhold, D. (24/05/1999) "Suharto Inc.: all in the family" a *Time Asia* 24/05/1999 (www.time.com/time/asia/asia/magazine/1999/990524/cover1.html, gener 2011).
- Colom, E. (26/01/2006) "Carrillo compra su primer hotel en Centroamérica y dice que habrá uno allí donde llegue Air Madrid" a *El Mundo/El Día de Baleares* 26/01/2006, p.15.
- Colom, E. (28/04/2006) "Alberto Cortina compra por 17 millones de E una finca de 350 hectáreas en Fornalutx" a *El Mundo/El Día de Baleares* 28/04/2006 (www.elmundo-eldia.com/2006/04/28/part_forana/1146175237.html, novembre 2008).
- Colom, E. (28/06/2006) "Alberto Cortina compra por 17 millones de E una finca de 350 hectáreas en Fornalutx" a *El Mundo/El Día* 28/06/2006 (a www.elmundo-eldia.com/2006/04/28/part_forana/1146175237.html, novembre 2008).
- Colom, E. (5/11/2008) "Una secretaria de UM participa con otra sociedad inactiva" a *El Mundo/El Día de Baleares* 5/11/2008, p.19.
- Colom, E. (24/02/2009) "Ses Salines: multa y derribo para el chalé del alcalde" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/02/2009, p.6.
- Colom, E. (20/04/2010) "Fianza de 50.000 € a Ramis de Ayreflor" a *El Mundo/El Día de Baleares* 20/04/2010, p.7.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (20/03/2009) "Las carreteras de Pascual se asfaltan con grava que vende su socio Verger" a *El Mundo* 20/03/2009 (www.elmundo.es/elmundo/2009/03/20/baleares/1237538762.html, febrer 2010).
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (24/04/2008) "Un 'monopoly' con muy pocos jugadores" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/04/2008, p.9.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (3/12/2008) "El juez cita a Verger y Matías para que aclaren el amaño del concurso de Mahón" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/12/2008, p.10.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (25/05/2009) "El TSJB imputa ahora al administrador de Grup Fer en el 'caso Can Domenge'" a *El Mundo/El Día de Baleares* 25/05/2009, p.10.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (25/09/2009) "El juez del Palma Arena imputa a otros 3 cargos del PP en busca de la financiación ilegal del partido" a *El Mundo/EL Día de Baleares* 25/09/2009, p.4.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (27/11/2009) "La jueza hace el cálculo definitivo del valor del solar partiendo del doble del precio del concurso" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/11/2009, p.4.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (24/12/2009) "El pintor del 'palacete' también dice que cobró 20.000 euros en negro y en sobres" a *El Mundo/EL Día de Baleares* 24/12/2009, p.6.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (3/02/2010) "El juez ordena investigar la Sicav del cuñado de Matas" a *El Mundo/EL Día de Baleares* 3/02/2010, p.6.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (6/08/2010) "Alía abrió una cuenta con el publicista que les sobornaba" a *EL Mundo/El Día de Baleares* 6/08/2010, p.5.
- Colom, J. (25/11/2009) "Pedro Serra, el rey de las bellas y las malas artes" a *Diagonal* núm.113 (www.diagonalperiodico.net/PEDRO-SERRA-EL-REY-DE-LAS-BELLAS-Y.html, juliol 2010).
- Colomar, S. (2009) *Formentera a l'època contemporània (1782-2007)*. Documenta Balear, Palma.
- Colombram, M. (2007) *El turismo en el medi rural a les Illes Balears. Anàlisi de la normativa*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Colonya Caixa Pollença (2007) *Informe Anual 2007*. (http://colonya.grdar.com/i/Catalan_Colonya_2007.pdf, octubre 2008).

- Comas, C. i Lucas, J.M. (2000) "La implantació de l'ecotaxa a les Illes Balears: debat ecologista o debat geopolític interestatal?" a Picornell, M. i Pomar, A.M. (dirs) *Evolució turística de la darrera dècada i disseny de futur*. INESE, Palma de Mallorca, p.139-144.
- Comas, J. (5/12/2004) "Tres españolas ayudana TUI" a *El País Negocios* 5/12/2004, p.9.
- Company, A. (2000) "De la Dictadura de Primo de Rivera a la Guerra Civil (1923-1939)" a Serra, S. (Coord) *El segle XX a les Illes Balears: estudis i cronologia*. Edicions Cort, Palma de Mallorca, p.141-180.
- Consell Insular de Mallorca (2004) *Memoria del Plan Territorial de Mallorca*. Consell Insular de Mallorca, Palma.
- Consell Insular de Mallorca (22/12/2008) "Aprovació de la revisió del Pla Director Sectorial de Carreteres" (www.conselldemallorca.cat/?id_section=466&action=news&id_article=7731, desembre 2008).
- Conselleria d'Economia i Hisenda (1985) *La industria en las Baleares*. Govern Balear, Conselleria d'Economia i Hisenda, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1990) *La Despesa Turística 1989*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1991) *La Despesa Turística 1990*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1992) *La Despesa Turística 1991*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1993) *La Despesa Turística 1992*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1994) *La Despesa Turística 1993*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1995) *La Despesa Turística 1994*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1996) *La Despesa Turística 1995*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1997) *La Despesa Turística 1996*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1998) *La Despesa Turística 1997*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia, Agricultura, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme (1999) *La Despesa Turística 1999*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme (2000) *La Despesa Turística 1999*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme (2001) *La Despesa Turística 2000*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme (2002) *La Despesa Turística 2001*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Innovació i Energia (2002) *Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria*. Conselleria d'Innovació i Energia, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports (2006) *Pla Director Sectorial del Transport de la comunitat autònoma de les Illes Balears (PDSTIB)*. Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (www.caib.es/conselleries/opublicues/dqtransp/esdev/pla/pladirector.html, setembre 2007).
- Conselleria de Comerç, Indústria i Energia (2005) Revisió del Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria (a <http://dgener.caib.es/user/portaenergia/pdse/docs/memoria.html>, febrer 2008).
- Conselleria de Comerç, Indústria i Energia (2005) Revisió del Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria (a <http://dgener.caib.es/user/portaenergia/pdse/docs/memoria.html>, febrer 2008).
- Conselleria de Comerç, Indústria i Energia (2008) *Estadístiques energètiques 2006*. Govern de les Illes Balears, Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, Palma de Mallorca (<http://www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST253ZI42137&id=42137>, gener 2009).
- Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral (1999) *Plan Hidrológico de las Islas Baleares. Memoria*. Govern Balear - Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, Palma.
- Conselleria de Medi Ambient i Mobilitat (2010) "El tramvia de la badia de Palma" a *Mobilitat i Territori* núm.7, p.6-8 (www.trambadia.cat/dades/doc13_391.pdf, maig 2011).
- Conselleria de Turisme (1999) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 1998*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2000) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 1999*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.

- Conselleria de Turisme (2001) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2000*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2002a) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2001*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2002b) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2002*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2003) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2003*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2004) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2004*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2005) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2005*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2006) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2006*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2007) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2007*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2008) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2008*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2009) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2009*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda (1989) *Inversiones extranjeras en inmuebles en las Islas Baleares*. Govern Balear, Banca March, Palma.
- Conselleria d'Habitatge i Obres Públiques (3/07/2010) "La Conselleria d'Habitatge i Obres Públiques ha informat al Consell de Govern dels resultats de l'auditoria tècnica i econòmica de les obres de les dues autopistes d'Eivissa" (www.caib.es/govern/sac/fitxa.do?lang=ca&codi=610644&coduo=182, juliol 2010).
- Consorci Platja de Palma (2009a) *Informes técnicos de las bases para la Revalorización integral de la Platja de Palma*. Consorci Platja de Palma, Palma de Mallorca (http://consorci.simse.net/attachments/070_INFORME.pdf, setembre 2010).
- Consorci Platja de Palma (2010) *Memoria de ordenación. Pla Reconversión Integral Platja de Palma. Aprobación Inicial*. Consorci Platja de Palma, Palma de Mallorca (http://consorciplayadepalma.es/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=253, setembre 2010).
- Corcino, R. (2001) "Historia de unos terrenos muy codiciados" a *Rumbo* núm.371, p.33-36.
- Córcoles, P. (19/01/2006) "Yanko ya planificaba llevarse la producción al extranjero el año 2004" a *Diario de Mallorca* 19/01/2006, p.23.
- Córcoles, P. (1/03/2006) "EU-Els Verds lleva ante la UE el caso de la madera ilegal de s'Albufera" a *Diario de Mallorca* 1/03/2006.
- Córcoles, P. (20/04/2006) "Los trabajadores recurren el auto del juez que permite cerrar Yanko" a *Diario de Mallorca* 20/04/2006, p.22.
- Córcoles, P. (6/02/2010) "Condenan a 'Es Crèdit' a devolver 315.000 euros al Ayuntamiento" a *Diario de Mallorca* 6/02/2010, p.23.
- Córcoles, S. (25/06/1992) "Viajes Ceres se niega a presentar todas sus cuentas al juez que investiga su quiebra" a *ABC* 25/06/1992, p.29 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1992/06/25/029.html>, gener 2010).
- Cordero, A. (2011) "La vertiente social de los centros históricos del turismo. Los casos de Playas de Coco, Limón y Puntarenas (Costa Rica)" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.135-162.
- Correyero, B. (2003) "La propaganda turística española en los años del aislamiento internacional" a *Historia y Comunicación Social* núm.8, p.47-61.
- Cortes Generales (30/09/1994) "Estudio sobre la intervención del Banco Español de Crédito" a *Diario de sesiones del Congreso de los Diputados* núm.292 (www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/PopUpCGI?CMD=VERLST&BASE=puw5&DOCS=1-1&QUERY=%28CDC199409300292.CODI.%29, gener 2011).
- Cortés, F. (29/09/2008) "Nuevo CIP Costa del Pacifico, Cancún corregido y aumentado" a *Noticaribe* 29/09/2008 (www.noticaribe.com.mx/bitacoras/aca_entre_nos/2008/09/nuevo_cip_costa_del_pacifico_cancun_corregido_y_aumentado.html, febrer 2011).
- Cortés, J.M. i Manresa, A. (14/06/1991a) "Viajes Ceres, del grupo Filesa, está relacionado con empresas radicadas en 'paraísos fiscales'" a *El País* 14/06/1991 (www.elpais.com/articulo/espana/NAVARRO_GOMEZ/CARLOS_PSOE_FILESA/OLIVERO/LUIS

- /FILESA/ESPANA/FILESA/TIME EXPORT/MINISTERIO DE ASUNTOS SOCIALES/IMSERSO /elpepiesp/19910614elpepinac_9/Tes, novembre 2009).
- Cortés, J.M. i Manresa, A. (14/06/1991b) "Carlos Navarro intercedió ante los acreedores" a *El País* 14/06/1991 (www.elpais.com/articulo/espana/NAVARRO_GOMEZ/ CARLOS /PSOE / FILESA/OLIVERO/ LUIS /FILESA/MARCH/ JOAN_CARLES/ESPANA/FILESA/TIME_EXPORT/elpepiesp/19910614elpepinac_10/Tes/, gener 2010).
- Costa i Porto, P. (1977) "El comerç" a *Evolució econòmica. Les Balears 1976*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de les Balears, Banca Catalana, Barcelona, p. 131-146.
- Costa, A. (1961) "La industria en Ibiza" a *BCOCIN* núm.630, p.42-47.
- Cózar, A. (13/03/2010) "¿Cuánto vale una isla griega?" a *El País* 13/03/2010, p.6.
- CRI (1975) "La ola represiva de un gobierno "aperturista"" a *Cuadernos del Ruedo Ibérico* núm.43-45, p.155-157.
- Crozier, M.J.; Hungtinton, S.P. i Watanuki, J. (1975) *The crisis of democracy. Report on the governability of democracies to the Trilateral Comisión*. New York University Press, New York.
- Cruz, M. (28/02/2011) "Acusan en NY a Felucho Jiménez y Danilo Díaz de estafa" a *Xtra Digital* 28/02/2011 (http://xtradigital.net/index.php?option=com_content&view=article&id=4538:acusan-en-ny-a-felucho-jimenez-y-danilo-diaz-de-estafa&catid=83:noticias-3&Itemid=457, març 2011).
- Cruz, M. (2/03/2011) "Emiratos Árabes aporta 150 millones para las cajas de ahorro" a *El Mundo/El Día de Baleares* 2/03/2011, p.30.
- Cuadernos del Ruedo Ibérico (1972) "RUMASA o los mecanismos del crecimiento español" a *Horizonte Español. Tomo 3 Escándalos financieros*, p.17-40.
- Cuartas, J. (20/12/2009) "Liberta, el primer banco que se hace con una caja" a *La Nueva España* 20/12/2009 (www.lne.es/economia/2009/12/20/liberta-primer-banco-caja/850475.html, desembre 2009).
- Cuartas, J. (20/11/2010) "El 'Tigre celta': de modelo virtuoso a amenaza para el euro" a *Diario de Mallorca* 20/11/2010, p.37.
- Cubano, A. (1993) *Un puente entre Mallorca y Puerto Rico: la emigración de Sóller (1830-1930)*. Archivo de Indianos, Clombres.
- Cunill, M. (28/02/2008) "Primera sentencia por los 'hortales': seis meses de prisión y 7.300 euros de multa" a *El Mundo/El Día de Baleares* 28/02/2008, p.28.
- Dachary, A.C. (2008) "Los límites del desarrollo local en una región de turismo global" a *Aportes y Transferencias* vol.1, pp.41-56 (<http://nulan.mdp.edu.ar/362/1/Apo2008a12v1pp41-56.pdf>, gener 2006).
- Dalmau, M. (2009) *La noche del diablo*. Anagrama, Barcelona.
- Davis, M. i Monk, D.B. (eds) (2007) *Evil paradises: dreamworlds of neoliberalism*. The New Press, New York.
- Davis, V. (17/05/2006) "Pinero's Pear Tree Bottom hotel could be in trouble" a *Jamaica Observer* 17/05/2006 (www.jamaicaobserver.com/news/104782_Pinero-s-Pear-Tree-Bottom-hotel-could-be-in-trouble, març 2011).
- Ddiari Balears (www.fideus.com/memoria_14_-_esporles.htm, febrer 2009).
- De Barrón, I. (11/02/2009) "El presidente del BBVA ganó 16 millones entre sueldo y pensión" a *El País* 11/02/2009, p.20.
- De Barrón, I. (22/02/2009) "La morosidad acelera las fusiones" a *El País* 22/02/2009, p.23.
- De Barrón, I. (25/04/2010) "El presidente del BBVA ganó 16 millones entre sueldo y pensión" a *El País Negocios Extra Bancos y Cajas* 25/04/2010, p.2-3.
- De Barrón, I. (23/05/2010a) "El Banco de España lanza un aviso para que se aceleren las fusiones" a *El País* 23/05/2010, p.23.
- De Barrón, I. (23/05/2010b) "Cajasur será vendida al mejor postor" a *El País* 23/05/2010, p.20-21.
- De Barrón, I. (25/05/2010) "Cam, Cajastur, Extremadura y Cantabria pactan la mayor fusión del sector" a *El País* 25/05/2010, p.21.
- De Barrón, I. (10/07/2010) "El Gobierno abre la puerta a la privatización total de las cajas" a *El País* 10/07/2010, p.26.
- De Barrón, I. (24/07/2010) "Ahora queda demostrado que el sistema financiero es sólido" a *El País* 24/07/2010, p.18-19.
- De Barrón, I. (27/01/2011) "Las elevadas exigencias de capital penalizarán a la mayoría de las cajas" a *El País* 27/01/2011, p.17.
- De Barrón, I. (30/01/2011) "El Gobierno acelera la nacionalización" a *El País* 30/01/2011, p.22-23.
- De Barrón, I. (7/02/2010) "La crisis también ataca a la banca" a *El País Negocios* 7/02/2010, p.4-6.
- De Barrón, I. (27/02/2011) "El sector afronta la mayor reforma desde 1977" a *El País Negocios* 27/02/2011, p.2-3.
- De Barrón, I. (3/04/2011) "El ladrillo y la política ahogan a la CAM" a *El País* 2/04/2011, p.40-41.
- De Barrón, I. (30/05/2010) "Las cajas (obligadas) se reinventan" a *El País* 30/05/2010, p.28-29.

- De Barrón, I. (1/02/2011) "El banco de Caja Madrid sale a Bolsa para captar capital" a *El País* 1/02/2011, p.20-21.
- De Barrón, I. (10/09/2011) "La familia Ruiz-Mateos vende Nueva Rumasa al gestor que liquidó Marsans" a *El País* 10/09/2011 (www.elpais.com/articulo/economia/familia/Ruiz-Mateos/vende/Nueva/Rumasa/gestor/liquido/Marsans/elpepieco/20110910elpepieco_7/Tes, setembre 2011).
- De Barrón, I. i Bolaños, A. (19/10/2008) "La falta de crédito ahoga a las empresas" a *El País* 19/10/2008, p.20-21.
- De Benito, J. (24/05/1995) "Schörghuber comprará el hotel Son Vida e invertirá 20.000 millones en Palma" a *El Mundo* 24/05/1995 (a www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/05/24/economia/42609.html, febrer 2010).
- De Bourbon, T. (2009) "La crisis vista desde China" a *Le Monde Diplomatique* núm.165, p.16-17.
- De Juan, J. (2003) *Los muertos que yo he vivido*. Edita Jaime de Juan i Pons, Palma.
- De la Rosa, J.M. (1/02/2011) "Turquía y Canarias sustituyen a Egipto y Túnez en las agencias españolas" a *Hosteltur* 1/02/2011 (www.hosteltur.com/0297_turquia-canarias-sustituyen-egipto-tunez-agencias-espanolas.html, març 2011).
- De la Rosa, J.M. (1/09/2006) "Marsans invertirá lo cobrado por Pullmantur en duplicar la planta de Hotetur" a *Hosteltur* 1/09/2006 (www.hosteltur.com/37036_marsans-invertira-lo-cobrado-pullmantur-duplicar-planta-hotetur.html, març 2011).
- De la Rosa, J.M. (18/01/2008) "Barceló y Amex crean la nueva agencia business 'American Express-Barceló Viajes'" a *Hosteltur* 18/01/2008 (www.hosteltur.com/noticias/49499_barcelo-amex-crean-nueva-agencia-business-american-express-barcelo-viajes.html, juny 2010).
- De la Rosa, J.M. (29/09/2009) "Mundosenior niega que sus accionistas tengan ventajas en las ventas del Imserso" a *Hosteltur* 29/09/2009 (www.hosteltur.com/noticias/63553_mundosenior-niega-sus-accionistas-tengan-ventajas-ventas-imsero.html, maig 2010).
- De la Rosa, J.M. (15/04/2010) "Carlyle rompe con Subías y ficha para Orizonia el perfil más moderado de Duato" a *Hosteltur* 15/04/2010 (www.hosteltur.com/noticias/67744_carlyle-rompe-subias-ficha-orizonia-perfil-mas-moderado-duato.html, juny 2010).
- De la Rosa, J.M. (2010) "Iberostar. Concentración en los hoteles y el receptor" a *Hosteltur* núm.190, p.56-58.
- De la Rosa, J.M. (2011) "La crisis acelera las fusiones y alianzas en España" a *Hosteltur* núm.201, p.46-48.
- De la Rosa, M.; Guede, A.; Muñoz, X.; Ramón, D.; Marcos, M.; Canalis, X. i Mora, I. (2010) "Tijeretazo en los presupuestos de Turismo" a *Hosteltur* núm.191, p.4-12.
- De la Torre, F. (1999) "Transporte aéreo" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 975-1014.
- De Lama, F. (6/06/2010) "Fernando Ferré: De la granja del molino al imperio hotelero" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* núm.476, 6/06/2010, p.1-2.
- De Lamo, J.M. (4/08/2005) "La familia Matutes formaliza ante notario la cesión de terrenos al Consell Insular" a *El Mundo/El Día de Baleares* 4/08/2005, p.25.
- De Rosa, N. (2008) *Esta es una historia de impunidad*. Salvamento Akumal de Vida Ecológica, Akumal (www.turismo-responsable.org/denuncia/0903_pinero_mexico.pdf, febrer 2011).
- De Vries, J. (1987) *La urbanización de Europa 1500-1800*. Crítica, Barcelona.
- Deloitte-Exceltur (2005) *Impactos sobre el entorno, la economía y el empleo de los distintos modelos de desarrollo turístico del litoral mediterráneo, español, Baleares y Canarias*. Exceltur, Madrid (http://www.exceltur.org/excel01/contenido/portal/encuentro/Sumario_residencial_completo.pdf, setembre 2006).
- Diario de Cádiz (16/02/2009) "Juan Llull, Jaime Moll, Rafael Baro y María Bernal, Insignias de Oro" a *Diario de Cádiz* 16/02/2009 (www.diariodecadiz.es/article/chiclana/351383/juan/llull/jaime/moll/rafael/baro/y/maria/bernal/in-signias/oro.html, octubre 2010).
- Diario de Ibiza (21/02/2009) "Los Reyes visitan un hotel del grupo ibicenco Fiesta en Jamaica" a *Diario de Ibiza* 21/02/2009 (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009022100_2_308592_Pitises-i-Baleares-Reyes-visit-an-hotel-grupo-ibicenco-Fiesta-Jamaica, març 2011).
- Diario de Ibiza (2/03/2010) "Cierra El Mundo de Ibiza y Formentera" a *Diario de Ibiza* 2/03/2010 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/03/02/cierra-mundo-ibiza-formentera/394433.html, abril 2010).
- Diario de Ibiza (9/12/2010) "El máximo tribunal dominicano declara legal el rascacielos de Matutes" a *Diario de Ibiza* 9/12/2010 (www.diariodeibiza.es/portada/2010/12/09/maximo-tribunal-dominicano-declara-legal-rascacielos-matutes/450631.html, març 2011).
- Diario de Lanzarote (7/11/2008) "El hotel Princesa Yaiza tiene cinco plantas construidas cuando el plan parcial sólo permite tres" a *Diario de Lanzarote* 7/11/2008 (www.diariodelanzarote.com/2008/11/07/lanzarote07_hotel_princesa_yaiza.htm, febrer 2011).

- Diario de Mallorca (14/03/1992) "El PSM considera que el plan fomenta la especulación en el mundo rural" a *Diario de Mallorca* 14/03/1992, p.5.
- Diario de Mallorca (18/04/1991) "Hacienda interviene los ingresos de Sur Hoteles" a *Diario de Mallorca* 18/04/1991, p.1.
- Diario de Mallorca (19/04/1992) "Los sindicatos anuncian nuevas huelgas si los empresarios no acceden a negociar" a *Diario de Mallorca* 19/04/1992, p.6.
- Diario de Mallorca (13/02/2008) "¿No le dijiste a March que pasa con tu casa?" a *Diario de Mallorca* 13/02/2008, p.6.
- Diario de Mallorca (3/04/2008) "Fallece Miguel Mulet Bauzá, el letrado del Parlament durante tres legislaturas consecutivas" a *Diario de Mallorca* 3/04/2008 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008040300_2_345031_Mallorca-Fallece-Miguel-Mulet-Bauza-letrado-Parlament-durante-tres-legislaturas-consecutivas, febrer 2010).
- Diario de Mallorca (26/11/2008) "Fallece Stefan Schörghuber, propietario de los hoteles de Son Vida y Mardavall" a *Diario de Mallorca* 26/11/2008, p.11.
- Diario de Mallorca (16/02/2010) "Orizonia ha presentado una demanda judicial contra el Grupo Marsans por 40 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 16/02/2010 (www.diariodemallorca.es/turismo/2010/02/16/orizonia-presentado-demanda-judicial-grupo-marsans-40-millones-euros/545792.html, juny 2010).
- Diário de Notícias (23/02/2011) "FBI ajuda polícia do Rio de Janeiro a preparar segurança" a *Diário de Notícias* 23/02/2011 (www.dn.pt/inicio/globo/interior.aspx?content_id=1791449&seccao=CPLP, abril 2011).
- Díaz de Castro, J.F. i Moll, I. (1979/1980) "El periodismo integrista: El Ancora, Palma de Mallorca (1880-1900)" a Mayurqa, p.189-203.
- Díaz, C. (27/11/2001) "Las cadenas hoteleras de Baleares abrirán casi 20 hoteles en el área del Magreb" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/11/2001 (www.hosteltur.com/05941_cadenas-hoteleras-baleares-abriran-casi-20-hoteles-area-magreb.html, març 2011).
- Díaz, F. i Loures, M.L. (2008) "La globalización de los mercados inmobiliarios: su impacto sobre la Costa Blanca" a *Ciudad y Territorio* núm.155, p.77-92.
- Díaz-Bustamante, J.M. (1998) "La negociación colectiva en Baleares. Una perspectiva histórica 1980-1997. Apéndice II" a Reina, J.L. (coord) *Políticas de mano de obra en las empresas Baleares*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Díaz-Bustamante, J.M. (2001) "Los salarios Baleares" a Reina, J.L. (coord) *Mercado de trabajo balear 1998*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma de Mallorca, p.101-110.
- Díaz-Ferrán, G. (3/03/2010) "Propuestas para una reforma laboral eficaz" a *El País* 3/03/2010, p.20-21.
- Díez, A. i Aizpeolea, L.R. (2/03/2010) "El Gobierno recurre de nuevo a la construcción para crear empleo" a *El País* 2/03/2010 (www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/recurre/nuevo/construccion/crear/empleo/elpepiesp/20100302elpepinac_3/Tes, juny 2010).
- Díez, A. i Garea, F. (8/04/2010) "El Gobierno rebaja a 24 medidas el Pacto de Zurbano" a *El País* 8/04/2010 (www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/rebaja/24/medidas/Pacto/Zurbano/elpepunac/20100408elpepinac_19/Tes, juny 2010).
- Díez, J. (17/09/2010) "Tengo inversiones inmobiliarias en España y en banca estoy con Banesto" a *Cinco Días* 17/09/2010 (www.cincodias.com/articulo/sentidos/Tengo-inversiones-inmobiliarias-Espana-banca-estoy-Banesto/20100917cdscdscis_5/, març 2011).
- Direcció General de Coordinació i Projectes Estratègics (2009) *Pacte per la Competitivitat, l'Ocupació i la Cohesió Social a les Illes Balears*. Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=265&cont=6376&lang=ca&camp=yes, setembre 2010).
- Diversos Autors (1981) *La propiedad rústica en España y su influencia en la organización del espacio*. Departamento de Geografía. Universidad de Alicante, Alacant.
- Diversos Autors (2006) *Sexe en venda a Mallorca. La prostitució femenina a Mallorca*. Leonard Muntaner, Palma.
- Dolç, M. (dir.) (1989) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Promomallorca, Inca.
- Dolç, M. (dir.) (1993) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Promomallorca, Inca.
- Domblás, N. (4/06/2002) "España. El Plan Territorial de Mallorca prevé derribar 30000 plazas turísticas" a *Última Hora* 4/06/2002 (www.hosteltur.com/noticias/9185_espana-plan-territorial-mallorca-preve-derribar-30000-plazas-turisticas.html, setembre 2010).
- Domblás, N. (8/09/2004) "Hoteleros españoles compran 120 millones de deuda dominicana" a *Cinco Días* 8/09/2004 (www.cincodias.com/articulo/empresas/Hoteleros-espanoles-compran-120-millones-deuda-dominicana/20040908cdscdiemp_4/, febrer 2011).
- Domblás, N. (23/08/2006) "Denuncian al alcalde de Andratx en Fiscalía por una licencia que obtuvo su hermano" a *Última Hora* 23/08/2006, p.28.

- Domblás, N. (13/09/2006) "Munar asegura en la Diada que en Mallorca ya no cabe más gente" a *Última Hora* 13/09/2006, p.22-23.
- Domblás, N. (14/02/2007) "Los técnicos del Consell piden que se proteja el edificio de GESA y Cort alega irregularidades" a *Última Hora* 14/02/2007, p.18.
- Dombois, R. (1999) "La erosión de las relaciones laborales en Alemania y las nuevas estrategias de empleo" a Prieto, C. (ed) *La crisis del empleo en Europa* (vol.1). Germania, València, p.83-138.
- Domènech, E. (16/05/2005) "Grans cadenes hoteleres de les Balears canvien la seva estratègia" a *Diari de Balears* 16/05/2005, p.4.
- Domènech, E. (3/06/2006) "La targeta verda recapta en un any 2,4 milions pels 52 de l'ecotaxa" a *Diari de Balears* 3/06/2006 (www.diaridebalears.com/segona.shtml?2817+3+16244, juny 2006).
- Domènech, M. ; Gomila, J.; Martínez, A. i Seguí, N. (1983) *La ciutat des del carrer. Anàlisi formal, funcional i simbòlic del casc antic de Maó*. Ateneu de Maó, COAB i SA NOSTRA, Maó.
- Domínguez, L. (2009) *Unitat. 30 anys d'Unitat, història de les CCOO a les Illes Balears*. Comissions Obreres de les Illes Balears, Palma.
- Doncel, L. (21/03/2010) "La crisis de Díaz Ferrán, SA" a *El País Negocios* 21/03/2010, p.4-6.
- Doncel, L. (11/04/2010) "España se mira en el espejo austriaco" a *El País* 11/04/2010, p.24.
- Doncel, L. (6/05/2010) "El riesgo español se dispara" a *El País* 6/05/2010, p.20-21.
- Doncel, L. (11/12/2010) "Trichet apremia a España a reformar las pensiones para apaciguar los mercados" a *El País* 11/12/2010, p.25.
- Doxa (1989) "Concentración y asociacionismo empresarial en el sector turístico. Documento de síntesis" a *Estudios Turísticos* núm.103, p.3-33.
- Dubon, M. Ll. (1987) "La emigración menorquina a Argelia en la primera mitad del siglo XIX. Detección y evaluación mediante análisis demográfico directo e impacto sobre la evolución posterior de la población" a *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* núm.7, p.177-184.
- Dubon, M. Ll. (1993) *Estudi de la demografia actual menorquina. Les migracions i els seus efectes sobre la població i la societat illenques*. Institut Menorquí d'Estudis, Maó.
- Dubon, M. Ll. (2006) "El Pla Territorial de Menorca" a *Territoris* núm.6, p.125-141.
- Dunning, J.H. (1979) "Explaining changing patterns of international production: in defence of the eclectic theory" a *Oxford economic papers* vol.41, p.269-295.
- Dunning, J.H. i McQueen, M. (1982) *Transnational corporations in international tourism*. UNCTC (United Nations Centre on Transnational Corporations), Nova York.
- Durán-Herrera, J.J. (2005) *La empresa multinacional española. Estrategias y ventajas competitivas*. Minerva ediciones, Madrid.
- E.P./M.M. (27/04/2005) "Advierten a los hoteleros mallorquines que no pueden construir en las reservas dominicanas" a *Diario de Mallorca* 27/04/2005, p.8.
- Ecologistas en Acción (juny 2006) "Hotel ilegal en el Parque Nacional del Este (República Dominicana)" (www.ecologistasenaccion.org/article5257.html, març 2011).
- Ecologistas en Acción (març 2008) "Contra proyecto de Fadesa en Marruecos" (www.ecologistasenaccion.org/article10729.html, març 2011).
- Ecologistas en Acción (21/01/2010) "Aportaciones de Ecologistas en Acción al Anteproyecto de Ley de Economía Sostenible" (www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf_comentarios_EeA_anteproyecto_LES_21-1-10_.pdf, abril 2010).
- Editorial *Diario de Mallorca* (12/09/2010) "La reforma de la Platja de Palma necesita altura de miras" a *Diario de Mallorca* 12/09/2010, p.32.
- EFE (24/02/1984) "Ruíz Mateos dejó pasar el 23-F sin hacer sus amenazadoras denuncias" a *La Vanguardia* 24/02/1984, p.46 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1985/05/16/pagina-46/32831480/pdf.html?search=%22hotasa%22>, febrer 2010).
- EFE (5/09/1990) "Desarticulada en Palma de Mallorca una red de estafadores que movía miles de millones" a *ABC* 5/09/1990, p.59 (<http://hemeroteca.abcdesevilla.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/sevilla/abc.sevilla/1990/09/05/059.html>, juliol 2010).
- EFE (26/05/1991) "Quiebra de la empresa Sagetum, que gestiona 3.000 plazas hoteleras de Menorca" a *El País* 26/05/1991 (www.elpais.com/articulo/economia/SAGETUM/Quiebra/empresa/Sagetum/gestiona/3000/plazas/hoteleras/Menorca/elpepieco/19910526elpepieco_3/Tes, novembre 2010).
- EFE (16/07/1991) "La crisis de Yugoslavia provoca el desvío de turistas hacia Baleares" a *Diario de Mallorca* 16/07/1991, p.4.
- EFE (26/05/2003) "El PSOE supera al PP en votos" a *Diario de Mallorca* 26/05/2003, p.44.
- EFE (24/11/2004) "La Federación de Hostelería dice que el 'todo incluido' acabará con el turismo" a *Diario de Mallorca* 24/11/2004, p.11.
- EFE (1/08/2006) "Multa Profepa a empresa que realizó recuperación de playas en Cancún" a *Noticaribe* 1/08/2006

- (www.noticaribe.com.mx/cancun/2006/08/multa_profepa_a_empresa_que_realizo_recuperacion_de_playas.html, febrer 2011).
- EFE (20/02/2008) "El Constitucional anula la condena a "los Albertos" por el "caso Urbanor"" a La Vanguardia 20/02/2008 (a www.lavanguardia.es/lv24h/20080220/53437824943.html, octubre 2008).
- EFE (1/04/2008) "Muere el impulsor del turismo en Benidorm" a La Vanguardia 1/04/2008 (a www.lavanguardia.es/lv24h/20080401/53451191396.html, juliol 2009).
- EFE (9/06/2008) "Empresas de Baleares invertirán 3750 millones en República Dominicana" a *Diario de Mallorca* 9/06/2008, p.36.
- EFE (3/09/2008) "Denuncian ante el fiscal un caso de presunta corrupción en Ciutadella" a *Dario de Mallorca* 3/09/2008 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008090300_2_389353_Mallorca-Denuncian-ante-fiscal-caso-presunta-corrupcion-Ciudadella, març 2009).
- EFE (11/12/2008) "Aznar autorizó los vuelos a Guantánamo" a *Diario de Mallorca* 11/12/2008, p.40.
- EFE (28/03/2009) "El Gobierno apueba medidas para crear 200.000 empleos" a *Diario de Mallorca* 28/03/2009, p.38.
- EFE (5/04/2009) "Comienzan las obras en Ibiza del primer parador de turismo de Baleares" a *Diario de Ibiza* 5/04/2009 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009030500_2_442023_Mallorca-Comienzan-obras-Ibiza-primer-parador-turismo-Balears, setembre 2010).
- EFE (13/04/2009) "Obama ordena levantar las restricciones a los viajes y remesas a Cuba" a *El País* 13/04/2009 (www.elpais.com/articulo/internacional/Obama/ordena/levantar/restricciones/viajes/remesas/Cuba/elpepuint/20090413elpepuint_9/Tes, març 2011).
- EFE (30/09/2009) "Detenido el ex alcalde de Yaiza por corrupción urbanística" a *El País* 30/09/2009 (www.elpais.com/articulo/espana/Detenido/ex/alcalde/Yaiza/corrupcion/urbanistica/elpepuesp/20090930elpepunac_11/Tes, desembre 2010).
- EFE (31/03/2007) "Declarado inconstitucional el 'decretazo' del PP que provocó una huelga general" a *Diario de Mallorca* 31/03/2007, p.49.
- EFE (4/10/2009) "Prisión para el ex alcalde de Yaiza José Francisco Reyes" a *El Mundo* 4/10/2009 (www.elmundo.es/elmundo/2009/10/04/espana/1254689294.html, desembre 2010).
- EFE (8/12/2009) "El 40% de los hoteles de Baleares está en situación de ilegalidad" a *Diario de Ibiza* 8/12/2009 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/65327>, setembre 2010).
- EFE (24/02/2010) "Clamor" contra el "pensionazo" a *Diario de Mallorca* 24/02/2010, p.32.
- EFE (8/04/2010) "El Gobierno invertirá 17.000 millones en infraestructuras" a *Diario de Mallorca* 8/04/2010, p.41.
- EFE (1/06/2010) "El juez admite la petición de insolvencia de Viajes Marsans" a *El País* 1/06/2010, p.27.
- EFE (12/06/2010) "Caja Madrid y Bancaja pedirán el lunes la ayuda de 4.465 millones al FROB" a *Diario de Mallorca* 16/06/2010, p.43.
- EFE (16/06/2010) "Caja Madrid y Bancaja prevén prejubilarse a 3.400 empleados con su alianza" a *Ultima Hora* 16/06/2010, p.8.
- EFE (3/07/2010) "Las auditorías de las autovías de Eivissa detectan importantes irregularidades" a *Diario de Mallorca* 3/07/2010, p.18.
- EFE (14/07/2010) "España pedirá una prórroga del FROB para poder recapitalizar bancos y cajas" a *Diario de Mallorca* 14/07/2010, p.35.
- EFE (24/11/2010) "El temor al contagio de Irlanda lastra la bolsa y la deuda españolas" a *Diario de Mallorca* 24/11/2010, p.32.
- EFE/Armendáriz, F. (23/01/2007) "La fiscalía general del Estado apoya a Carrau frente a los ataques del CGPJ" a *Diario de Mallorca* 23/01/2007, p.4.
- EFE/EPA (25/03/2002) "Los grandes TTOO alemanes afirman que la isla dejará de ser su primer destino con la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 25/03/2002, p.6.
- EFECOM (16/08/1990) "La mayor central lechera mallorquina presenta suspensión de pagos" a *El País* 16/08/1990 (www.elpais.com/articulo/economia/CENTRAL_LECHERA_DE_AGAMA/mayor/central/lechera/mallorquina/presenta/suspension/pagos/elpepieco/19900816elpepieco_6/Tes, juliol 2010).
- Eiroa San Francisco, M. (2006) "España en el marco de las crisis mundiales de 1956" a *Historia Actual Online* núm.10, p.135-144.
- Eivissa Redacción (28/03/2007) "Multa de más de 36.000 EUR para 'El Mundo de Ibiza y Formentera' por incumplir una sentencia" a *Diario de Ibiza* (www.diarioeiviza.es/secciones/noticia.jsp?pNumEjemplar=3024&pIdSeccion=2&pIdNoticia=157798&rand=1175056508598, octubre 2008).
- Ekaizer, E. (21/02/1994) "Un oasis en la penumbra. El empresario Pedro Pueyo, presidente de Oasis, explica sus negocios con Mario Conde" a *El País* 21/02/1994 (www.elpais.com/articulo/economia/PUEYO/PEDRO_EMPRESARIO_GRUPO_OASIS/CONDE/M

- ARIO/OASIS INTERNACIONAL/BANCO ESPAnOL DE CReDITO/BANCO DE SANTANDER/CASO BANESTO/elpepieco/19940221elpepieco_10/Tes/, desembre 2010).
- Ekaizer, E. (6/05/1995) "Pueyo reconoce que Banesto y Oasis diseñaron operaciones para maquillar pérdidas del banco" a *El País* 6/05/1995 ([www.elpais.com/articulo/economia/CONDE/MARIO/OASIS INTERNACIONAL/BANCO ESPAnOL DE CReDITO/CASO BANESTO/Pueyo/reconoce/Banesto/Oasis/disenaron/operaciones/maquillar/pérdidas/banco/elpepieco/19950506elpepieco_30/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/CONDE/MARIO/OASIS%20INTERNACIONAL/BANCO%20ESPAnOL%20DE%20CReDITO/CASO%20BANESTO/Pueyo/reconoce/Banesto/Oasis/disenaron/operaciones/maquillar/p%C3%A9rdidas/banco/elpepieco/19950506elpepieco_30/Tes/), gener 2010).
- Ekathimerini (3/04/2011) "Tourist arrivals seen jumping 10 percent" a *Ekathimerini* 3/04/2011 (www.ekathimerini.com/4dcgi/w_articles_wsite2_24667_03/04/2011_386065, abril 2011).
- El Economista (5/07/2006) "Barceló se estrena gestión de condo-hotel en costa de Bulgaria" a *El Economista* 5/07/2006 (www.eleconomista.es/empresas-finanzas/noticias/39286/07/06/Barcelo-se-estrena-gestion-de-condo-hotel-en-costa-de-Bulgaria.html, abril 2011).
- El Economista (18/10/2007) "Un consorcio liderado por Banamex (Citibank) se hace con Aeroméxico por 175 millones" a *El Economista* 18/10/2007 (www.eleconomista.es/mercados-cotizaciones/noticias/297936/10/07/Economia-Empresas-Un-consorcio-liderado-por-Banamex-Citibank-se-hace-con-Aeromexico-por-175-millones.html, febrer 2011).
- El Mundo (19/10/1995) "La Policía de Los Angeles detiene a Giancarlo Parretti" a *El Mundo* 19/10/1995 (a www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/10/19/economia/68764.html, octubre 2008):
- El Mundo/El Día de Baleares (31/05/2007) "Red Eléctrica adjudica por 400 millones de € el cable submarino con la Península" a *El Mundo/El Día de Baleares* 31/05/2007, p.15.
- El Mundo (7/09/2007) "El Consejo de Ministros dará hoy luz verde al nuevo convenio de carreteras" a *El Mundo (Ibiza y Formentera)* 7/09/2007, p.3.
- El Mundo (25/11/2008) "Fallece el empresario alemán Stefan Schörghuber, dueño del hotel Son Vida" *El Mundo* 25/11/2008 (www.elmundo.es/elmundo/2008/11/25/baleares/1227637892.html, juny 2010).
- El Mundo (29/03/2009) "Rescate 'in extremis' de CCM" a *El Mundo/El Día de Baleares* 29/03/2009, p.18-19.
- El Mundo/El Día de Baleares (8/09/2006) "Fallece en Ferreries a los 85 años Joan Casals, empresario hotelero y ex diputado en las Cortes" a *El Mundo/El Día* 8/09/2006 (www.elmundo-eldia.com/2006/09/08/menorca/1157666400.html, febrer 2010).
- El Mundo/El Día de Baleares (30/10/2007) "El PSOE acusa a Nerer de actuar de 'testaferro' en la permuta de Can Saura Morell" a *El Mundo/El Día de Baleares* 30/10/2007 (www.elmundo-eldia.com/2007/10/30/menorca/1193733162.html, març 2010).
- El Mundo/El Día de Baleares (27/06/2008) "El gobierno de Nicaragua prosigue su ofensiva contra el Grupo Barceló" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/06/2008, p.14.
- El Mundo/El Día de Baleares (28/05/2009) "El embajador de México tranquiliza a los hoteleros de Baleares" a *El Mundo/El Día de Baleares* 28/05/2009, p.9.
- El Mundo/El Día de Baleares (29/05/2009) "Sampol inaugura y abastece el Metro de Santo Domingo" a *El Mundo/El Día de Baleares* 29/05/2009, p.10.
- El Mundo/El Día de Baleares (5/06/2009) "Nicaragua retirará la demanda contra el Grupo Barceló" a *El Mundo/El Día de Baleares* 5/06/2009, p.11.
- El Observador (10/03/2009) "Pedro Arrojo pide en una carta abierta que se le desvincule de Avina tanto a él como a la Fundación Nueva Cultura del Agua (FNCA)" a *El Observador* 10/03/2009 (www.revistaelobservador.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2268&Itemid=28, abril 2009).
- El País (12/08/1982) "Un consorcio alemán adquiere Iberotel" a *El País* ([www.elpais.com/articulo/economia/ESPAnA/REPUBLICA FEDERAL ALEMANA/ALEMANIA/consorcio/aleman/adquiere/Iberotel/elpepieco/19820812elpepieco_12/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/ESPAnA/REPUBLICA%20FEDERAL%20ALEMANA/ALEMANIA/consorcio/aleman/adquiere/Iberotel/elpepieco/19820812elpepieco_12/Tes/), setembre 2009).
- El País (7/01/1984) "Enrique Masó y Gabriel Barceló presentan una oferta conjunta por la cadena Hotasa" a *El País* 7/01/1984 ([www.elpais.com/articulo/economia/BARCELO/GABRIEL/MASo/ENRIQUE/EX ALCALDE BARCELONA/RUMASA/HOTASA/Enrique/Maso/Gabriel/Barcelo/presentan/oferta/conjunta/cadena/Hotasa/elpepieco/19840607elpepieco_16/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/BARCELO/GABRIEL/MASo/ENRIQUE/EX%20ALCALDE%20BARCELONA/RUMASA/HOTASA/Enrique/Maso/Gabriel/Barcelo/presentan/oferta/conjunta/cadena/Hotasa/elpepieco/19840607elpepieco_16/Tes/), febrer 2010).
- El País (06/07/1994) "Prisión sin fianza para Barrabés por el 'caso PSV'" a *El País* 06/07/1994 ([www.elpais.com/articulo/economia/FERnANDEZ MARUGAN/ FRANCISCO/PEnA/ MARCOS/MORIRAS/ MIGUEL /JUEZ AUDIENCIA NACIONAL/RUIZ-GIMeNEZ CORTES/ JOAQUIN/ALMUNIA/ JOAQUIN /PSOE/elpepieco/19940706elpepieco_21/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/FERnANDEZ%20MARUGAN/FRANCISCO/PEnA/MARCOS/MORIRAS/MIGUEL/JUEZ%20AUDIENCIA%20NACIONAL/RUIZ-GIMeNEZ%20CORTES/JOAQUIN/ALMUNIA/JOAQUIN/PSOE/elpepieco/19940706elpepieco_21/Tes/), novembre 2009).
- El País (28/01/2000) "Banesto vende un complejo turístico en Mallorca a Airtours por 17.125 millones" a *El País* 28/01/2000 ([www.elpais.com/articulo/economia/BANCO ESPAnOL DE CReDITO/AIRTOURS /TOUROPERADOR/Banesto/vende/complejo/turistico/Mallorca/Airtours/125/millones/elpepieco/20000128elpepieco_20/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/BANCO%20ESPAnOL%20DE%20CReDITO/AIRTOURS/TOUROPERADOR/Banesto/vende/complejo/turistico/Mallorca/Airtours/125/millones/elpepieco/20000128elpepieco_20/Tes/), juliol 2010).

- El País (29/10/2004) "Condena contra 'El Mundo' por publicar falsas imputaciones" a *El País* 29/10/2004 (www.elpais.com/articulo/sociedad/Condena/Mundo/publicar/falsas/imputaciones/elpepisc/20041029elpepisc_10/Tes, març 2010).
- El País (28/11/2007) "Globalia ultima la venta de su red de inmobiliarias Century 21" a *El País* 28/11/2007 (www.elpais.com/articulo/economia/Globalia/ultima/venta/red/inmobiliarias/Century/21/elpepueco/20071128elpepueco_10/Tes, febrer 2011).
- El País (25/03/2008) "Grupo Sánchez suspende pagos con deudas de 97 millones" a *El País* 25/03/2008 (www.elpais.com/articulo/economia/Grupo/Sanchez/suspende/pagos/deudas/97/millones/elpepueco/20080325elpepueco_12/Tes, abril 2011).
- El País (22/06/2008) "El selectivo se tiñe de rojo" a *El País* 22/06/2008 (a www.elpais.com/articulo/dinero/selectivo/tine/rojo/elpepueconeg/20080622elpnegdin_5/Tes/, octubre 2008).
- El País (14/07/2008) "Martinsa-Fadesa anuncia la mayor suspensión de pagos de la historia en España" a *El País* 14/07/2008 (www.elpais.com/articulo/economia/Martinsa-Fadesa/anuncia/mayor/suspension/pagos/historia/Espana/elpepueco/20080714elpepueco_4/Tes, desembre 2010).
- El País (7/03/2008) "Matutes dice que su coincidencia en Cabo Verde con directivos de su empresa fue casual" a *El País* 7/03/2008 (a www.elpais.com/articulo/espana/matutes/abel/rodriguez/miguel_angel/PP/espana/cabo_verde/ministro_de_asuntos_exteriores/poder_ejecutivo/gobierno_PP/1996-2000/poder_legislativo/elpepiesp/19980307elpepinac_4/tes, octubre 2008).
- El País (30/03/2009) "Zapatero afirma que había riesgo de que CCM tuviera problemas de solvencia" a *El País* 30/03/2009 (www.elpais.com/articulo/economia/Zapatero/afirma/habia/riesgo/CCM/tuviera/problemas/solvencia/elpepueco/20090330elpepueco_3/Tes, juny 2010).
- El País (5/02/2010) "La patronal respalda una reforma laboral "positiva y en la buena dirección"" a *El País* 5/02/2010 (www.elpais.com/articulo/economia/patronal/respalda/reforma/laboral/positiva/buena/direccion/elpepueco/20100205elpepueco_17/Tes, abril 2010).
- El País (2/12/2010) "EE UU sitúa al Palacio Real en la cima de la corrupción en Marruecos" a *El País* 2/12/2010 (www.elpais.com/articulo/internacional/EE/UU/situa/Palacio/Real/cima/corrupcion/Marruecos/elpepuint/20101202elpepuint_20/Tes, març 2011).
- El Periódico (14/05/2009) "El turismo en el Caribe mexicano se hunde por el temor a la gripe" a *El Periódico* 14/05/2009 (www.elperiodico.com/es/noticias/sociedad/20090514/turismo-caribe-mexicano-hunde-por-temor-gripe/print-91937.shtml, febrer 2011).
- El Universal (3/05/2010) "Del antiguo hotel Meliá Caribe solo quedan recuerdos y ruinas" a *El Universal* 3/05/2010 (http://sudoku.eluniversal.com/2010/05/03/grccs_art_del-antiguo-hotel-me_1881384.shtml, febrer 2011).
- Els Verds-Esquerra d'Artà (4/06/2007) "Guillem Caldentey, regidor de Els Verds-Esquerra d'Artà, critica que Josep Melià, significat membre de UM i misser dels infractors addueix que la sanció del Consell és un cas de persecució política" (comunicat de premsa http://www.arta-web.com/eu-ev/docs/comunicats/juny_07/nota_camping040607.pdf, juny 2010).
- EM/ED (25/08/2006) "La casa de la dama altruista y los caballos" a *El Mundo/El Día de Baleares* (www.elmundo-eldia.com/2006/08/25/cultura/1156456808.html, novembre 2005).
- Empresa Balear (març/abril 1999) "L'experiència té un pes molt específic" (entrevista a Fernando Dameto i Cotoner) *Empresa Balear* núm. 16 (www.empresabaleares.com/nr16/index.htm, juliol 2010).
- Empresa Balear (març/abril 2002) "Hi ha uns 150 pous de regadiu que són utilitzats de manera il·legal per subministrar aigua potable" (entrevista a Ventura Rubí) *Empresa Balear* núm. 34 (www.empresabaleares.com/nr34/asoci.htm, juliol 2010).
- Endo, K. (2006) "Foreign direct investment in tourism- flows and volumes" a *Tourism management* vol.27 núm.4, p.600-614.
- Envalira, C. (1965) "Banca y Opus Dei" a *Cuadernos del Ruedo Ibérico* núm.3, p.117-118.
- EP (18/07/2008) "Fluxà invierte medio millón de euros en aumentar sus acciones en ACS" a *Diario de Mallorca* 18/07/2008, p.11.
- Ernst & Young (2003a) Indicadores económicos de la industria hotelera española. Ernst & Young, Madrid.
- Ernst & Young (2003b) Indicadores económicos en hoteles del Caribe. Ernst & Young, Madrid.
- Es Diari (2/10/2005) "El martes 27 los Grupos de la Oposición en el Ayuntamiento de Ciutadella entregaban en los Juzgados la documentación para el Fiscal Anticorrupción" a *Es Diari. Diario Digital de Menorca* 2/10/2005 (www.esdiari.com/1947-martes-27-grupos-oposicion-ayuntamiento-ciudadella-entregaban-juzgados-documentacion-para-fiscal-anticorrupcion.html, març 2010).
- Es Diari (5/02/2006) "El PSOE de Ciutadella denuncia especulación urbanística en el proceso de adquisición del Palacio Saura por parte del Ayuntamiento" a *Es Diari. Diario Digital de Menorca*

- 5/02/2006 (www.esdiari.com/3078-psoe-ciudadella-denuncia-especulacion-urbanistica-proceso-adquisicion-palacio-saura-parte-ayuntamiento.html, març 2010).
- Es Diari (14/05/2006) "El caso de la permuta de la Calle de la Creu con la Calle Glosador Vivó de Ciudadella sigue adelante en el Juzgado" a *Es Diari. Diario Digital de Menorca* 14/05/2006 (<http://www.esdiari.com/4150-caso-permuta-calle-creu-calle-glosador-vivo-ciudadella-sigue-adelante-juzgado.html>, març 2010).
- Es Diari (6/05/2007) "Sigue adelante la investigación por presuntas irregularidades urbanísticas en el domicilio de Antonia Salord, Concejal de Governación del Ayuntamiento de Ciudadella" a *Es Diari. Diario digital de Menorca* 6/05/2007 (www.esdiari.com/8323-sigue-adelante-investigacion-presuntas-irregularidades-urbanisticas-domicilio-antonia-salord-concejal-governacion-ayuntamiento-ciudadella.html, març 2010).
- Es Diari (16/04/2009) "La Fiscalía Anticorrupción pide cárcel para exresponsables municipales del PP de Ciudadella de Menorca" a *Es Diari. Diario Digital de Menorca* 16/04/2009 (www.esdiari.com/15703-fiscalia-anticorrupcion-pide-carcel-para-exresponsables-municipales-pp-ciudadella-menorca.html, març 2010).
- Escanellas, T.J. (22/06/2003) "Son Banya. Radiografía del gueto de Palma" a *El Mundo/El Día de Baleares* 22/06/2003 (www.elmundo-eldia.com/2003/06/22/illes_balears/1056232811.html, gener 2010).
- Escartin, J.M. (1991a) *El procés d'industrialització a Esporles, 1830-1960*. Ajuntament d'Esporles, Esporles.
- Escartin, J.M. (1991b) "Fabricants i treballadors a Esporles, 1830-1960. La significació de la indústria de la llana" a Manera, C. i Petrus, J.M. (coord.) *Del taller a la fàbrica. El procés d'insustrialització a Mallorca*. Ed. Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.107-118.
- Escartin, J.M. (2000) "Las mujeres y el trabajo industrial en la Mallorca contemporánea, 1870-19401" a *VII Jornadas de economía crítica*. Albacete, 3-5 febrer 2000 (www.ucm.es/info/ec/jec7/pdf/com3-4.pdf, febrer 2009).
- Escartin, J.M. (2001) *La ciutat amuntegada. Indústria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida en la Palma contemporània (1840-1940)*. Documenta Balear, Palma.
- Escartin, J.M. (2002) "El calzado en Mallorca, 1800-1939: producción dispersa y mercado de trabajo" a Manera, C. (dir) *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Leonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.217-340.
- Español, M. (2006) *El sector del turismo en Marruecos*. Instituto Español de Comercio Exterior, Oficina Económica y Comercial de la Embajada de España en Rabat (www.negociomarruecos.com/doc/turismo/ma_turismo2006_17824_.pdf, març 2011)
- Esser, J. (1998) "Privatisation in Germany: Symbolism in the Social Market Economy?" a Parker, D. (ed.) *Privatisation in the European Union*. Routledge, Londres, p.101-122.
- Estada, E. (2003 [1892]) *La Ciudad de Palma*. Leonard Muntaner, Palma.
- Estepé, F. (2000) *De tots colors. Memòries*. Edicions 62, Barcelona.
- Estefanía, J. (16/05/2010) "Crecimiento o barbarie" a *El País Domingo* 16/05/2010, p.4-5.
- Estefanía, J. (2007) *La larga marcha. Medio siglo de política (económica). Entre la historia y la memoria*. Ediciones Península, Barcelona.
- Estelrich, A. (6/08/2008) "El Aeropuerto de Palma de Mallorca inicia el derribo de la antigua Terminal B" a *El Mundo* 6/08/2008 (www.elmundo.es/elmundo/2008/08/06/baleares/1218020024.html, juny 2009).
- Estevan, A. (2003) *PTM: autovías-parque para una metrópoli insular*. (inèdit).
- Estevan, A. (2005) "La enfermedad del transporte" a Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada, p.343-365.
- Estevan, A. (2008) "Último acto: el coche devora el planeta" en *El Ecologista* núm.56, p.29-33.
- Esteve, R. i Fuentes, R. (2000) *Economía, historia e instituciones del turismo en España*. Ed. Pirámide, Madrid.
- Etxezarreta, M. (coord) (1991) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona.
- Etxezarreta, M. (coord) (2006) "Del pleno empleo a la plena precariedad" a *Informes de economía* núm.3, Seminari d'economia crítica Taifa, Barcelona.
- Etxezarreta, M. (coord) (2006) *La agricultura española en la era de la globalización*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid.
- Europa Press (23/05/2005) "Cadenas hoteleras mallorquinas descartan realizar más inversiones en Costa Rica" a *Diario de Mallorca* 23/05/2005, p.6.
- Europa Press (10/12/2005) "Unicaja formaliza la adquisición del 7% de Globalia por 31,5 millones" a *Diario de Mallorca* 10/12/2005, p.12.
- Europa Press (11/06/2006) "Marsans compra el 100% del Touroperador Tiempo Libre" a www.labolsa.com/cronica/6351/ (gener 2010).
- Europa Press (17/03/2008) "El Tribunal Superior de Justicia Canario declara ilegales las licencias de dos hoteles de Melià e Iberostar en Lanzarote"

- (www.europapress.es/00288/20080317203620/tribunal-superior-justicia-canario-declara-ilegales-licencias-dos-hoteles-melia-iberostar-lanzarote.html, desembre 2010).
- Europa Press (15/06/2008) "Conde-Punpido asegura que se ha descabezado a la mafia rusa en España" a *Diario de Mallorca* 15/06/2008, p.4.
- Europa Press (19/11/2008) "La economía sumergida del calzado balear hunde al sector en las Islas" a *El Mundo* 19/11/2008 (www.elmundo.es/elmundo/2008/11/19/baleares/1227089860.html, febrer 2009).
- Europa Press (8/12/2008) "La banca española tiene 300.000 millones de euros atrapados en la crisis inmobiliaria" a *Diario de Mallorca* 8/12/2008, p.27.
- Europa Press (31/03/2009) "TUI y Air Berlin intercambiaron el 19,9% de sus acciones" a *Diario de Mallorca* 31/03/2009 (www.diariodemallorca.es/mallorca/2009/03/31/mallorca-berlin-intercambiaron-acciones/450024.html, juny 2010).
- Europa Press (5/03/2010) "Los inspectores califican el plan antifraude de "insuficiente"" a *Público* 5/03/2010 (www.publico.es/dinero/300098/inspectores/califican/plan/antifraude/insuficiente, abril 2010).
- Europa Press (2/04/2010) "La economía sumergida asciende en Baleares al 19,2% del PIB" a *Diario de Mallorca* 2/04/2010 (www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/03/02/economia-sumergida-asciende-baleares-192-pib/549924.html, abril 2010).
- Europa Press (16/06/2010) "El SIP de Sa Nostra solicita 915,5 millones al FROB a *Diario de Mallorca* 16/06/2010 (www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/06/16/nostra-solicita-9155-millones-frob/579507.html, juny 2010).
- Europa Press/EFE (11/06/2008) "Mesquida rechaza "las irresponsables ofensas" a Air Berlin por no usar el catalán" a *Diario de Mallorca* 11/06/2008, p.9.
- Europa Press/R.F. (14/10/2008) "Spanair ultima trasladar a 330 trabajadores y despedir a otros 350 de la base de Palma" a *Diario de Mallorca* 14/10/2008, p.4.
- Europa Press-Palma (12/01/2007) "El cambio climático aumentará la llegada de turistas durante el invierno en Baleares" a *Última Hora* 12/01/2007, p.26.
- Excellence Group (2009) *2009 Annual Report* (www.ixcgroup.com/annual-report-2009.pdf, febrer 2011).
- Exceltur (2003) *Plan RENOVE de destinos turísticos españoles*. Exceltur, Madrid (<http://exceltur.org/excel01/contenido/portal/files/PLAN%20RENOVE%20DESTINOS%20TUR%20C3%20%8DSTICOS%20ESPA%20C3%20%91OLES.pdf>, agost 2010).
- Expansión (19/02/2008) "Sa Nostra entra en AC Hotels con la compra de un 5% de su capital por 33,5 millones" a *Expansión* 19/02/2008 (www.expansion.com/2008/02/19/empresas/1091505.html, febrer 2011).
- Eza, V. (31/05/1995) "Soler cree que la salida de Flaquer del Govern fue lo que más molestó" a *Diario de Mallorca* 31/05/1995, p.6.
- Eza, V. (31/10/1998) "El Govern da de plazo hasta fin de año a 65 hoteles para que se modernicen o los cerrará" a *Diario de Mallorca* 31/10/1998, p.9.
- Eza, V. (23/03/2002) "El Govern sanciona a tres establecimientos hoteleros por explotar plazas ilegales" a *Diario de Mallorca* 23/03/2002, p.16.
- Eza, V. (31/03/2002) "Los hoteleros deberán inscribirse desde el día 6 en el censo para pagar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 31/03/2002, p.4.
- Eza, V. (3/05/2003) "El PP nacional se vuelca en Baleares para que Matas recupere el Govern" a *Diario de Mallorca* 3/05/2003, p.5.
- Eza, V. (18/05/2003) "Del gran reclamo al fracaso" a *Diario de Mallorca* 18/05/2003, p.10.
- Eza, V. (27/05/2003) "Matas dice que su primera medida como president será eliminar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 27/05/2003, p.2-3.
- Eza, V. (27/06/2003) "Matas defiende a los empresarios "perjudicados" por la política del Pacto" a *Diario de Mallorca* 27/06/2003, p.2.
- Eza, V. (18/07/2003) "Antich acusa al presidente de las agencias de viajes alemanas de faltar al respeto a la sociedad balear" a *Diario de Mallorca* 18/07/2003 (www.hosteltur.com/noticias/16060_antich-acusa-presidente-agencias-viajes-alemanas-faltar-respeto-sociedad-balear.html, juny 2010).
- Eza, V. (27/10/2004) "La legalización de oferta turística en chalés supera el primer trámite" a *Diario de Mallorca* 27/10/2004, p.2.
- Eza, V. (29/10/2005) "El Govern aplaza la autotasa mientras negocia con el sector" a *Diario de Mallorca* 29/10/2005, p.2.
- Eza, V. (30/07/2006) "El Rey destaca el papel del turismo en la modernización de Mallorca y del país" a *Diario de Mallorca* 30/07/2006, p.2-3.
- Eza, V. (11/11/2006) "El Govern dice que la nueva central eléctrica deberá cumplir con la legalidad urbanística" a *Diario de Mallorca* 11/11/2006, p.5.
- Eza, V. (12/05/2007a) "El PSIB dice que Matas pagó por "su palacete" 3,8 millones menos de su valor" a *Diario de Mallorca* 12/05/2007, p.2.
- Eza, V. (12/05/2007b) "El PP acusa al PSIB de "calumniar" con la casa de Matas y le reta a ir a los tribunales" a *Diario de Mallorca* 12/05/2007, p.3.

- Eza, V. (25/09/2007) "El PP afirma que el Govern no evitò que se inundara el metro por "intenció política"" a *Diario de Mallorca* 25/09/2007, p.3.
- Eza, V. (11/10/2008) "El Govern crea el consorci para regular 15000 plazas hoteleras" a *Diario de Mallorca* 11/10/2008, p.9.
- Eza, V. (14/01/2009) "Armengol rescinde el contrato de Can Domenge y anuncia que se harán 600 VPO" a *Diario de Mallorca* 14/01/2009, p.4.
- Eza, V. (14/02/2009) "La Policía requisó todos los contratos 'a dedo' de la época de Bonet en el Ibatur" a *Diario de Mallorca* 14/02/2009, p.3.
- Eza, V. (25/07/2009) "Zapatero promete 83,5 millones para la Playa de Palma si hay presupuesto" a *Diario de Mallorca* 25/07/2009, p.2-3.
- Eza, V. (19/03/2010) "El Consell recupera Can Domenge tras aceptar Sacresa y Ferratur su oferta" a *Diario de Mallorca* 19/03/2010, p.7.
- Eza, V. (24/06/2010) "Flaquer considera "desproporcionada" su imputación en el caso Sant Elm" a *Diario de Mallorca* 24/06/2010, p.2.
- Eza, V. (25/06/2010) "El imputado Cardona renuncia a su escaño y abandona la política" a *Diario de Mallorca* 25/06/2010, p.2.
- Eza, V. i Canals, C. (11/07/2009) "Un funcionario en América" a *Diario de Mallorca* 11/07/2009, p.3.
- Eza, V./EFE/Europa Press (27/05/2003) "Matas dice que su primera medida como president será eliminar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 27/05/2003, p.2.
- Fajarnés, E. (1961) "Ibiza en los siglos XIX y XX" a *BCOCIN* núm.630, p.20-26.
- Farah, D. (2/06/1999) "Prominent Mexican Family Viewed As Threat to U.S." a *Washington Post Foreign Service* 2/06/1999 (www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/mexico/stories/hank060299.htm, febrer 2011).
- Fariña, E. (2009) *El sector de la construcción en Marruecos 2009* (www.proexca.es/Estudios_de_Mercado/Marruecos/2009/Informe_Construccion_Marruecos_2009.pdf, març 2011).
- Farré, S. i Ruckstuhl, J. (2008) "Las inversiones suizas en España durante el franquismo. De la Guerra Civil a la convención de doble imposición (1936-1966)" a Tascón, J. (ed.) *La inversión extranjera en España*. Minerva ediciones, Madrid, p.141-166.
- Farré-Escofet, E.; Marimon, R. i Suris, J. M. (1977) *La vía menorquina del creixement*. Servei d'Estudis Banca Catalana, Barcelona.
- Fayas, J.A. i Novoa, J.M. (1998) "La desalación en las Islas Baleares" a *Ingeniería Civil* 110, p.127-131.
- Feliu, D. (31/07/1994) "La red de Pérez Llorca" a *El Mundo* 31/07/1994 (www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1994/07/31/nacional/726039.html, desembre 2009).
- Feliu, D. (6/02/1996) "Los dueños de Yanko vendieron las marcas antes de suspender pagos" a *El Mundo* 6/02/1996 (a www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1996/02/06/economia/83535.html, febrer 2009).
- Fèlix, M. (20/02/2010) "La Audiencia confirma que la investigación periodística del 'caso Estribor' fue veraz" a *Última Hora. Menorca* 20/02/2010 (<http://ultimahora.es/menorca/noticia/noticias/local/la-audiencia-confirma-que-la-investigacion-periodistica-del-caso-estribor-fue-veraz.html>, març 2010).
- Felices, A. (1976) "El turismo" a *Evolución económica 1975. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.138-152.
- Felices, A. (1977) "El turismo" a *Evolución económica 1976. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.147-159.
- Feo Parrondo, F. (1998) "Propiedad rústica en Baleares según el Registro de la Propiedad Expropiable (1933)" a *Papeles de Geografía* núm.27, p.41-59.
- Ferández-González, A. (1994) "Ambiente y desarrollo en Costa Rica: el debate a principios de los noventa" a Boyce, J.K.; Fernández-González, A.; Fürst, E.; i Segura Bonilla, O. *Café y desarrollo sostenible: del cultivo agroquímico a la producción orgánica en Costa Rica*. Editorial Fundación UNA, Heredia, p.26-79 (http://esciencia.ucr.ac.cr/Ambiente_y_desarrollo_en_Costa_Rica_a_principios_de_los_noventa.pdf, gener 2011).
- Fernandes, L.M. (16/07/2009) "Iberostate investe US\$ 1,5 bilhão e apresenta projeto imobiliário para o Brasil" a *Mercado e Eventos* 16/07/2009 (www.mercadoeventos.com.br/script/FdgDestaqueTemplate.asp?pStrResolucao=&pStrLink=3,28_0,46494&IndSeguro=0, abril 2011).
- Fernández de Castro, I. i Martínez, J. (eds) (1963) *España hoy*. Ruedo Ibérico, París.
- Fernández, D. (29/06/2010) "Los fondos especulativos tienen apuestas por 2.575 millones contra la Bolsa española" a *El País* 29/06/2010 (www.elpais.com/articulo/economia/fondos/especulativos/tienen/apuestas/2575/millones/Bolsa/espanola/elpepieco/20100629elpepieco_6/Tes, juny 2010).
- Fernández, D. (17/04/2011) "Donde sí invierte China" a *El País Negocios* 17/04/2011, p.15.
- Fernández, M. (22/07/2006) "Vía libre al nuevo estadio" a *Diario de Mallorca* 22/07/2006, p.50-51.

- Fernández, M. (19/11/2006) "Grande proyecta construir un colegio privado y una clínica en Son Sardina" a *Diario de Mallorca* 19/11/2006, p.20.
- Fernández, P. (15/04/1992) "UGT y CC.OO. consideran irreversible la huelga de la hostelería que empieza mañana" a *La Vanguardia* 15/04/1992, p.40 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1992/04/15/pagina-40/33519675/pdf.html>, abril 2010).
- Fernández-Carrión, M.H. (2005a) "Empresarios del turismo en la Costa del Sol" a *VIII Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Universidad de A Coruña, Santiago de Compostela y Vigo, (13-16 de setembre de 2005) (www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b11_fernandez_carrion.pdf, febrer 2009).
- Fernández-Carrión, M.H. (2005b) "Aproximación a la historia de los empresarios extranjeros en la Costa del Sol, durante el segundo tercio del siglo XX" a *VIII Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Universidad de A Coruña, Santiago de Compostela y Vigo, (13-16 de setembre de 2005) (www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b14_fernandez_carrion.pdf, maig 2009).
- Fernández-Carrión, M.H. (2005c) "Empresas y empresarios del turismo en la Costa del Sol: desde el boom a la crisis del turismo clásico" a *VIII Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Universidad de A Coruña, Santiago de Compostela y Vigo, (13-16 de setembre de 2005) (www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b12_fernandez_carrion.pdf, febrer 2009).
- Fernández-Durán, R. (1996a) (3a ed) *La explosión del orden. La metrópoli como espacio de la crisis global*. Ed. Fundamentos, Madrid.
- Fernández-Durán, R. (1996b) *Contra la Europa del capital y la globalización económica*. Talasa, Madrid.
- Fernández-Durán, R. (2001) "Un recorrido histórico por los procesos antagonistas del siglo XX y perspectivas para el XXI" a Etxezarreta, M.; Fernández-Durán, R. i Sáez, M. *Globalización Capitalista. Luchas y resistencias*. Ed. Virus, Barcelona, p.65-142.
- Fernández-Durán, R. (2003) *Capitalismo (financiero) global y guerra permanente: el dólar, Wall Street y la guerra contra Irak*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2005) *La compleja construcción de la Europa superpotencia. Una aportación al debate sobre el futuro del Proyecto Europeo y las resistencias que suscita*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2006a) *El tsunami urbanizador español y mundial. Sobre sus causas y repercusiones devastadoras, y la necesidad de prepararse para el previsible estallido de la burbuja inmobiliaria*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2007) *De la CEE a la UE "superpotencia mundial" (Roma, 1957-Lisboa, 2007). 50 años de la "Europa" del capital culminan con el nuevo Tratado de Reforma*. CGT, Ecologistas en Acción, Madrid (www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf/Roma_1957-Lisboa_2007.pdf, gener 2008).
- Fernández-Durán, R. (2008a) *Crisis energética global y colapso civilizatorio*. (en premsa).
- Fernández-Durán, R. (2008b) *El crepúsculo de la era trágica del petróleo. Pico del oro negro y colapso financiero (y ecológico) mundial*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2010) *El Estado y la conflictividad político-social en el siglo XX. Claves para entender la crisis en el siglo XXI*. Ed. Virus, Barcelona
- Fernández-Fuster, L. (1991) *Historia general del turismo de masas*. Alianza editorial, Madrid.
- Fernández-Legido, R. (7/02/2010) "Son Castelló" a *Possessions de Palma. Història i arquitectura del terme de la Ciutat* (www.possessionsdepalma.net/index.php?option=com_content&view=article&id=13%3Ason-castello&catid=3%3Aparroquia-de-sant-jaume&Itemid=15&showall=1, maig 2010).
- Fernández-Legido, R. (8/02/2010a) "Son Morro" a *Possessions de Palma. Història i arquitectura del terme de la Ciutat* (www.possessionsdepalma.net/index.php?option=com_content&view=article&id=17%3Ason-morro&catid=4%3Aparroquia-de-sant-miquel&Itemid=15&showall=1, agost 2010).
- Fernández-Legido, R. (8/02/2010b) "Son Vida" a *Possessions de Palma. Història i arquitectura del terme de la Ciutat* (www.possessionsdepalma.net/index.php?option=com_content&view=article&id=9%3Ason-vida&catid=1%3Aparroquia-de-santa-creu&Itemid=15&showall=1, maig 2010).
- Fernández-Miranda, R. i Ruíz-Rubio, R. (2010) *Políticas públicas, beneficios privados. Mecanismos, políticas y actuaciones públicas para la globalización del turismo*. Foro de Turismo Responsable, Madrid.
- Ferragut, J. (1974) "La desamortización de Mendizabal en Mallorca (1836-1846)" a *BCOCIN* núm.684-685, p.125-179.
- Ferragut, M. (2/08/2006) "Cuando el paríso se convirtió en el infierno" a *Diario de Mallorca* 3/08/2006, p.10.
- Ferragut, M. (26/01/2011) "El segundo cinturón de Palma contará con 14 nuevos puentes" a *Diario de Mallorca* 26/01/2011, p.9.
- Ferrer, A. (6/01/2009) "La Inspección de Trabajo sanciona con casi cuatro millones de euros en multas a Fernando Ferré" a *Diario de Ibiza* 6/01/2009

- (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009010600_2_297474 Pitises-i-Balears-Inspeccion-Trabajo-sanciona-casi-cuatro-millones-euros-multas-Fernando-Ferre, abril 2010).
- Ferrer, A. (31/03/2009) "Vicente Guasch niega que pactara con el promotor para urbanizar ses Torres" a *Diario de Ibiza* 31/03/2009 (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009033100_2_317927 Pitises-i-Balears-Vicente-Guasch-niega-pactara-promotor-para-urbanizar-Torres, març 2010).
- Ferrer, A. (17/06/2009) "Santa Eulària: la juez absuelve a todos los implicados en la urbanización de ses Torres de Jesús" a *Diario de Ibiza* 17/06/2009 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/63497>, març 2010).
- Ferrer, A. (1/07/2009) "Santa Eulària: la Fiscalía recurre la sentencia absolutoria del caso ses Torres porque los acusados "sabían lo que hacían"" a *Diario de Ibiza* 1/07/2009 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/63644>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (2004) "Abel Matutes reprèn el control d'Eivissa" a *El Temps* núm.1049, p.19-23.
- Ferrer, J.Ll. (2007) "El protagonisme de Matutes enfonsa el PP balear" a *El Temps* núm.1204, p.17-19.
- Ferrer, J.Ll. (13/11/2004) "El fiscal pide imputaciones por Los Parques de es Cubells" a *Diario de Ibiza* 13/11/2004 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/23143>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (18/02/2005) "Santa Eulària: los propietarios de ses Torres amenazan con una reclamación de 60 millones de euros" a *Diario de Ibiza* 18/02/2005 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/26810>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (17/05/2005) "Santa Eulària: la instrucción refuerza los "indicios de criminalidad"" en Ses Torres a *Diario de Ibiza* 17/05/2005 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/29799>, març 2010).
- Ferrer, J. Ll. (21/12/2005) "Sant Josep: la Fiscalía pide al juez la imputación de Antonio Huerta por cinco posibles delitos en la obra de Cala Carbó" a *Diario de Ibiza* 21/12/2005 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/35866>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (24/01/2006) "Sant Josep: el Colegio de Arquitectos se persona en las diligencias penales sobre Antonio Huerta" a *Diario de Ibiza* 24/01/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/36820>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (9/12/2006) "El arquitecto de Sant Josep utiliza su despacho público para negocios privados" a *Diario de Ibiza* 9/12/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/45274>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (13/03/2007) "Un consorcio del Consell adjudica a familiares de Palau obras por 2,6 millones" a *Diario de Ibiza* 13/03/2007 (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pNumEjemplar=3009&pIdSeccion=2&pIdNoticia=155183&rand=1173764015465, juliol 2010).
- Ferrer, J.Ll. (5/05/2007) "El Pacto denuncia a Pere Palau ante la Fiscalía por tráfico de influencias y malversación en el caso Islasfalto" a *Diario de Ibiza* 5/05/2007 (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=3061_2_164226 Palau-quiero-pensar-cortina-humo, juliol 2010).
- Ferrer, J.Ll. (7/07/2007) "La Fiscalía pide la imputación de Joan y Antoni Marí Tur, José Sala y Stella Matutes por prevaricación" a *Diario de Ibiza* 7/07/2007 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/50741>, abril 2010).
- Ferrer, J. Ll. (5/04/2008) "Sant Josep: el fiscal pide reabrir el caso Los Parques des Cubells al ver indicios de delito" a *Diario de Ibiza* 5/04/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/56653>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (20/06/2008) "Un juez paraliza un proyecto de varios rascacielos del Grupo Matutes en Santo Domingo" a *Diario de Ibiza* 20/06/2008 (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008062000_2_253713 Pitises-i-Balears-juez-paraliza-proyecto-varios-rascacielos-Grupo-Matutes-Santo-Domingo, març 2011).
- Ferrer, J.Ll. (17/08/2009) "Unos descensos que hicieron tambalearse a la economía pitiusa" a *Diario de Ibiza* 17/08/2009 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2009/08/17/descensos-hicieron-tambalearse-economia-pitiusa/352405.html, agost 2010).
- Ferrer, J. Ll. (30/08/2008) "Sant Antoni: la Audiencia Provincial obliga al juzgado a reabrir la vía penal del caso Cretu" a *Diario de Ibiza* 30/08/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/59167> març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (24/10/2008) "La jueza del caso Cretu recuerda al alcalde que en una semana debe haberse derribado la vivienda" a *Diario de Ibiza* 24/10/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/60153>, novembre 2008).
- Ferrer, J.Ll. (8/11/2008) "El Grupo Matutes hace responsable del proyecto de Santo Domingo a la constructora" a *Diario de Ibiza* 8/11/2008 (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008110800_2_284890 Pitises-i-Balears-Grupo-Matutes-hace-responsable-proyecto-Santo-Domingo-constructora, març, 2011).
- Ferrer, J.Ll. (25/05/2009) "Sant Josep: empieza la cuenta atrás para el derribo del próximo 'Can Cretu'" a *Diario de Mallorca* 25/05/2009 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/63203>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (7/03/2010) "Fiesta Hoteles promueve nuevos complejos turísticos en Jamaica" a *Diario de Ibiza* 7/03/2010 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/03/07/pitiusas-baleares-fieta-hoteles-promueve-nuevos-complejos-turisticos-jamaica/395508.html, març 2011).

- Ferrer, J.Ll. (9/12/2010) "Seis hermanas para seis hoteles" a *Diario de Ibiza* 9/12/2010 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/12/09/seis-hermanas-seis-hoteles/450574.html, diciembre 2010).
- Ferrer, J.Ll.; Rodríguez, E. i M.M. (27/04/2007) "La Fiscalía investiga un posible soborno por la reforma urbanística de Eivissa" a *Diario de Mallorca* 27/04/2007, p.8.
- Ferrer, J.Ll.; García-Gálvez, N. i M.A. (29/05/2010) "Detenidos el hotelero Fernando Ferré y su hijo por fraude fiscal, blanqueo y falsedad documental" a *Diario de Ibiza* 29/05/2010, p.3.
- Ferrer, L. (17/01/2009) a "La propiedad del Gran Hotel asegura que pagará a proveedores y empleados" a *Diario de Ibiza* 16/01/2009 (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009011700_2_300026_Pitiuses-i-Balears-propiedad-Ibiza-Gran-Hotel-asegura-pagara-empleados-proveedores, setembre 2010).
- Ferrer, M. (14/01/1999) "Duro rechazo de los hoteleros a la ley de turismo por "intervencionista"" a *Diario de Mallorca* 14/01/1999, p.3.
- Ferrer, M. (22/06/2006) "Una grabación recoge la entrega de 6.000 euros al alcalde Del Olmo" a *Diario de Mallorca* 22/06/2006, p.24.
- Ferrer, M. (29/06/2006) "Los redactores de las NNSS admiten que recalificaron solares por "motivos políticos"" a *Diario de Mallorca* 29/06/2006, p.20.
- Ferrer, M. (14/09/2006) "El juez decreta una fianza de 1,2 millones a Del Olmo y su mujer" a *Diario de Mallorca* 14/09/2006, p.22.
- Ferrer, M. (21/12/2006) "La jueza ordena una fianza de 1,8 millones de euros para el ex propietario de Yanko" a *Diario de Mallorca* 13/08/2006, p.26.
- Ferrer, M. (11/01/2007) "Koyan se queda con Yanko" a *Diario de Mallorca* 11/01/2007, p.17.
- Ferrer, M. (18/02/2007) "Dos establecimientos turísticos pasan sus plazas a residenciales ilegalmente" a *Diario de Mallorca* 18/02/2007, p.22.
- Ferrer, M. (21/02/2007) "El ex socio declara que Del Olmo se lucró con la playa de su municipio" a *Diario de Mallorca* 21/02/2007, p.2.
- Ferrer, M. (13/06/2007) "El fiscal archiva el cobro de dinero de la playa por parte del ex alcalde Del Olmo" a *Diario de Mallorca* 13/06/2007, p.20.
- Ferrer, M. (10/05/2008) "El Govern denunciará al juez las irregularidades en Turismo Joven" a *Diario de Mallorca* 10/05/2008, p.2.
- Ferrer, M. (2/07/2008) "El Consell mantiene las polémicas áreas de reconversión aunque las hará inviables" a *Diario de Mallorca* 2/07/2008, p.6.
- Ferrer, M. (19/08/2008) "Matas nombró a Gálvez su secretario personal" a *Diario de Mallorca* 19/08/2008, p.2.
- Ferrer, M. (17/10/2008) "Balears ya cuenta con 50.6 megavatios de potencia de energía fotovoltaica" a *Diario de Mallorca* 17/10/2008, p.12.
- Ferrer, M. (19/10/2008) "Honorable señor imputado" a *Diario de Mallorca* 19/10/2008, p.8.
- Ferrer, M. (28/10/2008) "UM suspende de militancia a Vicens tras negarse a dar su acta de diputado" a *Diario de Mallorca* 28/10/2008, p.3.
- Ferrer, M. (30/10/2008) "La imputación de un diputado del PSOE sube la tensión en el Parlament" a *Diario de Mallorca* 30/10/2008, p.2.
- Ferrer, M. (12/12/2008) "Matas forzó a FCC a acometer la obra 'imposible' del Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 12/12/2008, p.2-3.
- Ferrer, M. (11/07/2009) "El Govern de Matas dio un millón en contratos a la empresa que le ha fichado" a *Diario de Mallorca* 11/07/2009, p.2.
- Ferrer, M. (28/03/2010) "La lista de nunca acabar" a *Diario de Mallorca* 28/03/2010, p.6-7.
- Ferrer, M. (27/06/2010a) "Investigan a unas 80 personas por desviar dinero de Turismo" a *Diario de Mallorca* 27/06/2010, p.2.
- Ferrer, M. (27/06/2010b) "El cajón de sastre del Govern que manejó más de 100 millones en cuatro años" a *Diario de Mallorca* 27/06/2010, p.3.
- Ferrer, M. (15/01/2011) "El inspector de la recogida cobró unos 400000 euros sin ninguna justificación" a *Diario de Mallorca* 15/01/2011, p.4.
- Ferrer, M. i Armendáriz, F. (27/04/2009) "El TSJB invalida uno de los mayores 'pelotazos' en el caso Plan Territorial" a *Diario de Mallorca* 27/04/2009, p.6.
- Ferrer, M. i Armendáriz, F. (17/10/2008) "La jueza cita al ex conseller del PP Cardona para declarar como imputado" a *Diario de Mallorca* 17/10/2008, p.7.
- Ferrer, M. i Capó, J. (17/09/2008) "Calvo reclama un "segundo cinturón o ronda" para mejorar los accesos a Palma" a *Diario de Mallorca* 17/09/2008, p.4.
- Ferrer, M. i Ferrer, J.Ll. (7/11/2008) "Un juez dominicano ordena arrestar al hijo y al hermano de Abel Matutes" a *Diario de Mallorca* 7/11/2008, p.11.
- Ferrer, M. i Mestre, J.F. (1/07/2010a) "Detenidos los tres responsables del Ibaturo con el Govern Matas" a *Diario de Mallorca* 1/07/2010, p.2.
- Ferrer, M. i Mestre, J.F. (1/07/2010b) "El actual Govern pagó más de la mitad de los 17 millones que recibió el golf de Pula" a *Diario de Mallorca* 1/07/2010, p.2.

- Ferrer, M. i Mestre, J.F. (4/07/2010) "Fianzas que suman 645.000 euros para cuatro implicados en el Ibatur" a *Diario de Mallorca* 4/07/2010, p.2-3.
- Ferrer, M. i Palau, B. (7/08/2009) "La Policía detiene a un ex director de Deportes del Consell por el Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 7/08/2009, p.2.
- Ferrer, M. i Palau, B. (15/08/2008) "Cárcel para el líder de la trama de Turisme Jove y fianza para el ex gerente" a *Diario de Mallorca* 15/08/2008, p.2.
- Ferrer, M. i Palau, B. (14/08/2009) "La número dos de Rosa Estarás en el Govern, imputada por el velódromo" a *Diario de Mallorca* 14/08/2009, p.2.
- Ferrer, M. i Soler, M. (26/08/2006) "Turismo abre un expediente por vender apartamentos como viviendas" a *Diario de Mallorca* 26/08/2006, p.9.
- Ferrer, M. i Vallés, M. (29/09/2007) "Calatrava reclama la maqueta de la ópera que costó 1.2 millones al Govern" a *Diario de Mallorca* 29/09/2007, p.6.
- Ferrer, M.; Manso, M. i Mestre, J.F. (23/08/2009) "La madre de todas las corrupciones" a *Diario de Mallorca* 23/08/2009, p.8.
- Ferrer, M.; Mestre, J.F. i Gutiérrez, L. (28/03/2010) "El juez del caso Andratx investiga a Florentino Pérez por obras ilegales" a *Diario de Mallorca* 28/03/2010, p.2.
- Ferrer, M.; Mestre, J.F. i Palau, B. (1/07/2010) "El ex secretario del Ibatur culpa de la trama a los dos altos cargos del PP" a *Diario de Mallorca* 1/07/2010, p.2-3.
- Ferrer, M.; Mestre, J.F. i Palau, B. (3/07/2010) "La Policía cree que el Ibatur dio contratos al alto cargo del PP que asumió el 'Rasputín'" a *Diario de Mallorca* 3/07/2010, p.14.
- Ferrer, P. (2000) *Joan March. Els inicis d'un imperi financer*. Ed. Cort, Palma.
- Ferrer, P. (2004) *Joan March. La cara oculta del poder (1931-1945)*. Ed. Cort, Palma.
- Ferrer, P. (2008a) *Contraban, República i Guerra*. Documenta Balear, Palma.
- Ferrer, P. (2008b) *Juan March. El hombre más misterioso del mundo*. Ediciones B, Barcelona.
- Ferrer-Abárzuza, A. (1995) *Captius, sarraïns, batejats, persones de talla...Sobre l'esclavitud a l'Eivissa medieval*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.
- Ferrer-Abárzuza, A. (2003) "La història" a GEN GOB-Eivissa *El parc natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera. El tresor ecològic de les Pitiüses*. Genial Edicions Culturals, Eivissa, p. 16-35.
- Ferret, A. (10/05/1992) "La parálisis del mercado inmobiliario es propicia para el POOT" a *Diario de Mallorca* 10/05/1992, p.11.
- Ferriol, R. (27/11/2007) "Los empresarios de Can Set se declaran culpables a cambio de penas inferiores" a *Diario de Mallorca* 27/11/2007 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1727_2_311327_Mallorca-empresarios-declaran-culpables-cambio-penas-inferiores, agost 2008).
- Ferriol, R. (17/04/2008) "El Govern quiere generar en tres años energía hidráulica en los embalses" a *Diario de Mallorca* 17/04/2008, p.2.
- Ferriol, R. (21/08/2008) "Una compañía en duelo y en crisis" a *Diario de Mallorca* 21/08/2008, p.8.
- Ferriol, R. (1/10/2009) "Escarrer critica que la subida de impuestos es contraria a lo que hacen otros países" a *Diario de Mallorca* 1/10/2009, p.14.
- Ferriol, R. (22/04/2010) "El Módulo C, un enlace hacia Europa" a *Diario de Mallorca* 22/04/2010 (www.diariodemallorca.es/turismo/2010/04/22/modulo-c-enlace-europa/564037.html, maig 2010).
- Ferriol, R. i Moure, I. (12/12/2007) "El Govern suspende el PGOU al no proteger un vegetal endémico" a *Diario de Mallorca* 12/12/2007 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1742_3_315015_Part-Forana-Govern-suspende-PGOU-protoger-vegetal-endemico, juliol 2009).
- Fiesta Hotel Group (2010) "Sobre Fiesta Hotel Group" (www.fiestahotelgroup.com/es/Sobre-Fiesta-Hotel-Group, desembre 2010).
- Fiesta Hotel Group (2011) "Sobre Fiesta Hotel Group. Historia" (www.fiestahotelgroup.com/es/Sobre-Fiesta-Hotel-Group, febrer 2011).
- Flach, N. (18/12/2009) "Iberostate lança seu primeiro complexo residencial na Bahia" a *Brasil Económico* 18/12/2009, p.18.
- Flaquer, J. (16/03/2006) "Compareixença RGE núm. 9611/05, sol·licitada per cinc membres de la Comissió de Turisme, pertanyents al Grup Parlamentari Socialista, del conseller de Turisme, per tal d'informar sobre la destinació que han tengut els diners recaptats pel concepte de l'anomenada ecotaxa" a *Diari de Sessions de la Comissió de Turisme del Parlament de les Illes Balears* núm.17, p.254-256 (<http://contingutsweb.parlamentib.es/Publica/6/comissions/TU-06-017.pdf>, agost 2010).
- Fleta, C. (9/12/2006) "El Banco de España autoriza el cobro de comisiones al receptor de transferencias" a *El País* 9/12/2006, p.62.
- Florencio, M.J. (12/08/1993) "Antonio Coll, de peluquero a creador de un imperio turístico" a *ABC* 12/08/1993, p.48.
- Florit, M.; Roig, A. i Sainz, C. (1989) "Rafal Vell" a *Coneguem la nostra ciutat* núm.4. Ajuntament de Palma, Palma.

- Flyvbjerg, B.; Bruzelius, N. i Rothengatter, W. (2003) *Megaprojects and risk. An anatomy of an ambition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FONATUR (2001) *Escalera Náutica del Mar del Cortés: el Megaproyecto turístico del siglo XXI*. Fondo Nacional de Turismo, México (www.escaleranautica.com/general.html, febrer 2011).
- FONATUR (2006) *Libro Blanco: CIP Nayarit*. Fondo Nacional de Turismo, Mèxic (www.fonatur.gob.mx/libros_blanco/plan_y_asis_tec/CIP_Nayarit.htm, febrer 2011).
- Font, M. (13/03/2006) "Munar presenta a Fomento el Segundo Cinturón como proyecto irrenunciable pero aplaza el soterramiento del Paseo Marítimo" a *El Mundo/El Día de Baleares* 13/03/2006, p.12.
- Fontevicchia, J. (11/05/2008) "Reportaje a Antonio Mata. Aerolíneas Argentinas hoy no vale nada" a *Diario Perfil* 11/05/2008 (www.diarioperfil.com.ar/edimp/0259/articulo.php?art=7330&ed=0259, març 2010).
- Forcades, A. (1990) "Esta es una región con futuro. Estoy plenamente convencido de ello" (entrevista) a *Papeles de economía española* núm.8, p.367-369.
- Foster, G.M. (1999) "Las feixes de Ibiza" a *Territoris* núm.2, p.183-193.
- Foster, J.B. i Magdoff, F. (2009) *The great financial crisis. Causes and consequences*. Monthly Review Press, New York.
- Fraga, M. (1962) *Nuevo horizonte del turismo español*. Ediciones del Movimiento, Madrid.
- Fraga, M. (1966) *Horizonte español*. Ed. Nacional, Madrid.
- Francés, E. (8/04/1992) "UGT y CC.OO. amenazan con prolongar la huelga de hostelería a la Expo y a los JJ.OO." a *La Vanguardia* 8/04/1992, p.72 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1992/04/08/pagina-72/33517191/pdf.html>, maig 2009).
- Franquesa, J. i Morell, M. (2005) "Heritage deviations in relation to town planning in Ciutat de Mallorca" a *Journal of Mediterranean Studies* vol.15 núm.2, p.427-462.
- Franquesa, J. (2007) "Vaciar y llenar, o la lógica espacial de la neoliberalización" a *Reis* núm.11, p.123-150.
- Franquesa, J. (2010) *Sa Calatrava Mon Amour. Etnografía d'un barri atrapat en la geografia del capital*. Documenta Balear, Palma.
- Frau, J. (31/05/2003) "En el 95 Vellibre también sacó más votos que el PSOE" a *Diario de Mallorca* 31/05/2003, p.25.
- Frau, J. (9/04/2005) "Los dueños de los chalés instarán a las instituciones a actuar para evitar el derribo" a *Diario de Mallorca* 9/04/2005, p.29.
- Frau, J. (19/05/2005) "Los dueños del castillo no han abierto la sede cultural ocho meses después de su compra" a *Diario de Mallorca* 19/05/2005, p.20.
- Frau, J. (17/06/2005) "PP y UM aprueban segregar el solar de Nigorra para el centro deportivo" a *Diario de Mallorca* 17/06/2005, p.26.
- Frau, J. (30/07/2005) "El PP aprueba la recepción de Nova Santa Ponça con el voto del transfuga Thomàs" a *Diario de Mallorca* 30/07/2005, p.22-23.
- Frau, J. (9/02/2006) "El PSOE denuncia que el PGOU recalifica un millón de metros cuadrados de Nigorra" a *Diario de Mallorca* 9/02/2006, p.25.
- Frau, J. (10/02/2006) "Nigorra se queja al consistorio al sentirse marginado frente a otros propietarios" a *Diario de Mallorca* 10/02/2006 (a www.soscanvairret.com/webteccast/Noticias/centrotecnificacion/0206/100206DM.htm, novembre 2008).
- Frau, J. (29/04/2006) "El alcalde declara ante el juez que no sabía nada de la presunta trama de evasión fiscal" a *Diario de Mallorca* 29/04/2006, p.22.
- Frau, J. (8/07/2006) "El PGOU incluye la reconversión de hoteles en apartamentos" a *Diario de Mallorca* 8/07/2006, p.19.
- Frau, J. (15/07/2006) "El fiscal de delitos urbanísticos denuncia al consistorio por los bloques de Monport" a *Diario de Mallorca* 15/07/2006, p.20.
- Frau, J. (24/10/2006) "Becker dice que esperó la derrota del pacto de izquierdas para no tener más problemas urbanísticos" a *Diario de Mallorca* 24/10/2006, p.21.
- Frau, J. (6/12/006) "Massot tardó sólo dos días en emitir un informe favorable a la recalificación de es Caùlls" a *Diario de Mallorca* 6/12/006, p.7.
- Frau, J. (15/12/2006) "El PSOE denuncia que Nigorra ha ganado 61 millonres con el PP" a *Diario de Mallorca* 15/12/2006, p.22.
- Frau, J. (19/12/2006) "La finca de es Fangar está atravesada por catorce caminos reales documentados" a *Diario de Mallorca* 19/12/2006 (a www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1386_3_230737_Part-Forana-finca-Fangar-esta-atravesada-catorce-caminos-reales-documentados, novembre 2008).
- Frau, J. (26/01/2007) "Majorica supera la crisis y obtiene los primeros beneficios" a *Diario de Mallorca* 26/01/2007, p.2.
- Frau, J. (11/04/2008) "Casi una tercera parte de las plazas del Formentor se ubicará fuera del hotel" a *Diario de Mallorca* 11/04/2008, p.28.

- Frau, J. (12/04/2008) "La reforma del hotel Formentor tendrá una duración aproximada de tres años" a *Diario de Mallorca* 12/04/2008, p.19.
- Frau, J. (17/04/2008) "Barceló quiere iniciar este año la reforma del hotel Formentor" a *Diario de Mallorca* 17/04/2008, p.20.
- Frau, J. (27/04/2008) "Diversas mansiones se construyen en el entorno del hotel, entre las que figura la polémica obra de Alfonso Cortina" a *Diario de Mallorca* 27/04/2008 (a <http://disurbia.blogalia.com/historias/57048>, novembre 2008).
- Frau, J. (19/05/2008) "El consistorio ingresará más de 600000 euros por la licencia del hotel Formentor" a *Diario de Mallorca* 19/05/2008, p.12.
- Frau, J. (7/06/2008) "El TSJB ratifica la desclasificación de la urbanización de Cala Tuent" a *Diario de Mallorca* 7/06/2008 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008060700_3_365259_PartForana-TSJB-ratifica-desclasificacion-urbanizacion-Cala-Tuent, agost 2010).
- Frau, J. (10/07/2008) "El juez archiva la causa contra Verger por presunta prevaricación" a *Diario de Mallorca* 10/07/2008, p.11.
- Frau, J. (30/11/2008) "Diez alcaldes en el banquillo" a *Diario de Mallorca* 30/11/2008, 22-23.
- Frau, J. (21/12/2008) "El alcalde tiene vínculos empresariales con uno de los promotores de Son Bosc" a *Diario de Mallorca* 21/12/2008, p.20.
- Frau, J. (13/03/2009) "Alcúdia reta al Govern y reclama que el tren llegue al Port por el Sur" a *Diario de Mallorca* 13/03/2009, p.15.
- Frau, J. (25/02/2010) "El Consell ratifica la ilegalidad del chalet del regidor de Urbanismo" a *Diario de Mallorca* 25/02/2010, p.16.
- Frau, J. i Armendáriz, F. (4/08/2006) "Un ingeniero certificó que en el solar de Hidalgo había hasta cinco edificaciones" a *Diario de Mallorca* 4/08/2006, p.17.
- Frau, J. i Tugores, N. (10/07/2008) "Anticorrupción investigará las cuentas del Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 10/07/2008, p.2-3.
- Frau, J.M. (17/12/1989) "El Gobierno balear compra una cala para "conservarla" y evitar su urbanización" a *La Vanguardia* 17/12/1989, p.24 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1989/12/17/pagina-24/33088768/pdf.html>, gener 2010).
- Frontera, M. (2006) *Salines de les Balears*. Fundació SA NOSTRA, Palma.
- Fueris, E. (23/04/2010) "La juez imputa al ex alcalde de Capdepera por prevaricación en el caso del Hotel Son Moll" a *El Mundo/El Día de Baleares* 23/04/2010, p.15.
- Fullana, P. (1989) "Les caixes rurals d'estalvis i préstecs de Mallorca" a Dolç, M. (dir) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, Promomallorca, Inca, p.363.
- Fullana, P. (dir.) (1993) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Promomallorca, Inca.
- Fullana, V. (2009) *Son Banyà, real i sense mite: la meva experiència*. Campos Mallorca
- Furlough, E. (2009) "Club Méditerranée, 1950-2002" a Segreto, L.; Segreto, L.; Manera, C. i Pohl, M. (eds) *Europe at the seaside. The economic history of mass tourism in the Mediterranean*. Bergham Books, Oxford, p.174-195.
- Fuster, B.; Lillo, B.; Martínez, C. i Ramón, A.B. (2010) "Crecimiento internacional de cadenas hoteleras vacacionales españolas desde una perspectiva global: un estudio de casos" a *Cuadernos de Turismo* núm.25, p.69-97.
- Fuster, F. (1990) "El sector energético" a *Papeles de economía española* núm.8, p.194-208.
- Fuster, X. (11/09/2008) "IBB desplaza su sede a Palma y toma dimensión internacional" a *Diario de Menorca* 11/09/2008 (www.ibbhotels.com/sites/default/files/IBB-Hotels-article-Menorca-local-newspaper-11092008_2.pdf, febrer 2011).
- GaaT (Gabinet d'Anàlisi Ambiental i Territorial) i Integral Consultores (2000) *Estudi de recerca dels canals de comercialització de l'oferta turística no regulada*. Centre d'Investigació i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears, Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Gabriel, P. (1973) *El moviment obrer a Mallorca*. Curial, Barcelona.
- Gabriel, P. (1996) *El moviment obrer a les Balears*. Documenta Balear, Palma.
- Galán, F. (1999) "Efectos de la insularidad balear sobre el condicionamiento estacional de su economía, el mercado de trabajo y la cobertura social" a Valdivielso, J. (ed) *Empleo y política social bajo el neoliberalismo. Baleares como ejemplo*. Escola Sindical Marcos Peralta, CCOO Illes Balears, Palma de Mallorca, p.65-80.
- Galán, R. (18/02/2002) "El reformado Parc de ses Estacions tendrá cámaras de vigilancia" a *Diario de Mallorca* 18/02/2002, p.10.
- Galán, R. (2/09/2007) "La fachada marítima en marcha" a *Diario de Mallorca* 2/09/2007, p.14-15.
- Galán, R. (9/12/2007) "El pionero de los polígonos cumple 40 años" a *Diario de Mallorca* 9/12/2007, p.4-15.
- Galán, R. (27/06/2008) "El equipamiento lúdico fue elegido sin concurso" a *Diario de Mallorca* 27/06/2008, p.15.
- Galán, R. (12/03/2009) "El año negro de Rodrigo de Santos" a *Diario de Mallorca* 12/03/2009, p.15.

- Galán, R. (12/06/2009) "El hotel del Palacio de Congresos podrá aumentar su altura a finales de año" a *Diario de Mallorca* 12/06/2009, p.16.
- Galán, R. (2/08/2010) "El grupo Barceló afirma que no quiere dinero sino salir del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 2/08/2010, p.12.
- Galán, R. (10/08/2010) "Acciona despide a 120 trabajadores del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 10/08/2010, p.13.
- Galán, R. (18/08/2010) "Grosske: "El Palacio de Congresos será una catástrofe si no se finaliza"" a *Diario de Mallorca* 18/08/2010, p.11.
- Galán, R. (20/08/2010) "Más de 250 vecinos de Can Pastilla se unen contra el derribo de viviendas" a *Diario de Mallorca* 20/08/2010, p.10.
- Galán, R. (22/08/2010) "Más despidos y obras casi paralizadas" a *Diario de Mallorca* 22/08/2010, p.15.
- Galán, R. (25/08/2010) "Cort se opone al aparcamiento que obliga a derribar 91 viviendas en Can Pastilla" a *Diario de Mallorca* 25/08/2010, p.10.
- Galán, R. (29/08/2010) "Ruleta rusa de los derribos" a *Diario de Mallorca* 29/08/2010, p.14-15.
- Galán, R. (1/09/2010) "Antich ordena a Nájera paralizar el derribo de 91 viviendas de Can Pastilla" a *Diario de Mallorca* 1/09/2010, p.12.
- Galán, R. (3/09/2010) "Los hoteleros dicen a Antich que rechazan la reducción de plazas propuestas por Nájera" a *Diario de Mallorca* 3/09/2010, p.10.
- Galán, R. i Armendáriz, F. (26/06/2009) "La regidora del PP Marina Sans, imputada en el caso de la Funeraria" a *Diario de Mallorca* 26/06/2009, p.12.
- Galán, R. i Capó, J. (30/09/2009) "El grupo Barceló afirma que no quiere dinero sino salir del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 30/09/2009, p.12.
- Galán, R. i Moure, I. (26/08/2010) "El PP también rechaza el bulevar y el parking que obliga a derribar 91 casas" a *Diario de Mallorca* 26/08/2010, p.12.
- Galarza, R.J. (17/05/2008) "Barceló dobla su apuesta en México" a *CNN Expansión* 17/05/2008 (www.cnnexpansion.com/negocios/2008/05/17/barcelo-dobla-su-apuesta, febrer 2011).
- Gallego, J. i Gómez, M. (5/02/2007) "Barceló invertirá 200 millones anuales en la compra de hoteles" a *El Mundo/El Día de Baleares* 5/02/2007, p.50.
- Galván, F. (9/02/2004) "Reporte y Balance desde República Dominicana acerca de la Huelga General de 48 horas" a *Rebelión* 9/02/2004 (www.rebellion.org/hemeroteca/internacional/040209galvan.htm, febrer 2011).
- Galván, H. (7/05/2004) "República Dominicana: Desprotegida una vez Más" a *Rebelión* 7/05/2004 (www.rebellion.org/hemeroteca/ecologia/040507galvan.htm, març 2011).
- Gámir, A. i Ramos, D. (2002) *Transporte aéreo y territorio*. Ariel, Barcelona.
- Garau, J. (2002) *Agroturismo y turismo rural en Baleares*. CAEB, Palma.
- Garau, J. i Manera, C. (2005) "El turismo de masas en el Mediterráneo (1987-2002): una oportunidad de crecimiento" a *Mediterráneo económico* núm.5, p.390-412.
- Garau, J.B. (2006) *El turismo de cruceros en las Illes Balears*. INESTUR-CAEB, Palma de Mallorca (www.inestur.es/documentos/779_es.pdf, novembre 2007).
- Garau, V. (1975) "El turisme" a *Evolució econòmica 1974. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.123-138.
- Garau, V. (1976) "La población" a *Evolució econòmica 1975. Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.80-93.
- Garau, V. (1978) "El turisme" a *Evolució econòmica 1977. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.157-168.
- Garcés, J. (2008) *Soberanos e intervenidos. Estrategias globales, americanos y españoles*. Siglo XXI, Madrid.
- García, C. (2001) "La demanda d'aigua en el sector agrari balear" a Riera, A. (dir) *Actes del I Congrés Balears 2015. L'aigua. Perspectives de futur*. Qüestions de Balears 2015, Sa Nostra, Palma de Mallorca, p.70-79.
- García, Ll. (7/04/2009) "Multa exemplar per al batle de Deià per no esbucar els xalets de Llucalcari" a *Diari de Balears* 7/04/2009, p.16
- García, J. (20/08/1999) "El grupo Matutes prepara la construcción de un gran complejo turístico en Cabo Verde" a *El País* 20/08/1999 (www.elpais.com/articulo/espana/MATUTES/ABEL/CABO_VERDE/ESPANA/CABO_VERDE/MINISTERIO_DE_ASUNTOS_EXTERIORES/GRUPO_DE_EMPRESAS_MATUTES/PODER_EJECUTIVO/GOBIERNO_PP/1996-2000/elpepiesp/19990820elpepinac_11/Tes, febrer 2001).
- García, M.J. (22/05/2009) "México, a por su reactivación turística: "En Cancún sólo se contagia la alegría"" a *El Mundo/El Día de Baleares* 22/05/2009, p.10.
- García, M.J. (25/02/2009) "Unos 185 millones del Plan Renove se quedan en las Islas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 25/02/2009, p.8.
- García, M.J. (4/08/2010) "Globalia y atiene un proyecto para invertir en un campode golf en Cuba" a *El Mundo/El Día de Baleares* 4/08/2010, p.7.

- García, M.J. i Colemenero, R.F. (13/03/2009) "La expansión de la hotelera de TUI en Baleares despierta el temor de las grandes cadenas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 13/03/2009, p.4.
- García, P. (19/12/2010) "Los sindicatos amenazan con convocar una segunda huelga general" a *El País* 19/12/2010, p.30.
- García, P.J. (2008) *Dragonera pes dragons. Història de la lluita ecologista per salvar Sa Dragonera (1974-1995)*. Plaguets del Raval, Col·lecció Sol i Llibertat, Palma.
- García, P.J. (2010a) "La lluita contra l'autopista Palma-Inca" a *X Jornades d'Estudis Locals d'Inca, Ajuntament d'Inca*, Inca, p.75-87.
- García, P.J. (2010b) "La CNT mallorquina durant la transició" a *Cultura Obrera* núm.35, p.9.
- García, P.J.; Maíz, J.; Martorell, C.; López, M. i Herranz, A. (2010) *Cent anys construint llibertat. La CNT a Mallorca 1910-1920*. Eldicions El Moixet Demagog, Grup d'Estudis Llibertaris "Els Oblidats", Algaida.
- García, S. (2011) "Corrupción urbanística en Lanzarote" a *El Ecologista* núm.68, p.23-25.
- García-Abadillo, C. (8/09/1994) "Un informe entregado por la Policía a la Fiscalía sugiere que Conde se enriqueció con Oasis" a *El Mundo* 8/09/1994 (www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1994/09/08/economia/1785.html, novembre 2009).
- García-Artilles, P. (1999) "Canarias (1950-1999)" a Bayón, F. (dir) *50 años del turismo español*. Ed. Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p.169-180.
- García-Bellido, J. (2004) "Por una liberalización del paradigma urbanístico español" a *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales XXXVI* (140), p.289-294.
- García-Bellido, J. (2005a) "Por una liberalización del paradigma urbanístico español (II): la jurisprudencia de obras públicas en el límite del paroxismo" a *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales XXXVII* (143), p.5-15.
- García-Bellido, J. (2005b) "Por una liberalización del paradigma urbanístico español (III): el tsunami urbanístico que arrasará el territorio" a *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales XXXVII* (144), p.273-284.
- García-Gávez, N. (19/11/2009) "Ferré elude la prisión pese a ser condenado por la contratación irregular de trece trabajadores" a *Diario de Ibiza* 19/11/2009 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2009/11/19/ferre-elude-prision-pese-condenado-contratacion-irregular/373786.html, abril 2010).
- García-Molinas, J.M. (2005) *La reforma monetaria en Cuba*. CEPAL, Serie de estudios y perspectivas núm.33, Mèxic.
- García-Montalvo, J. (17/05/2009) "Desgravar se va a acabar" a *El País Negocios* 17/05/2009, p.7.
- García-Montalvo, J. (27/06/2010) "Reformas financieras descafeinadas" a *El País Negocios* 27/06/2010, p.9.
- García-Murillo, L. i Tasia, G. (2007) "Turismo y promoción inmobiliaria en Marruecos" a *Boletín Económico del ICE* nº2918, 69-75.
- García-Pérez, A. (5/01/1977) "Un proyecto de urbanización amenaza el equilibrio ecológico de Menorca" a *El País* 5/01/1977 (www.elpais.com/articulo/sociedad/BALEARES/BALEARES/MENORCA/proyecto/urbanizacion/amenaza/equilibrio/ecologico/Menorca/elpepiscoc/19770105elpepiscoc_1/Tes/, gener 2010).
- Garcías, A.; Pérez, J. i Calvo, P. (1990) "El turismo en las islas, 1970-1990. Una visión sindical" a *Estudios Baleàrics* núm.37/38, p.159-170.
- García-Serrano, C. (2003) "Controvèrsia sobre el mesurament de la desocupació" a Riera, A. (dir) *Informe econòmic i social de les Illes Balears 2002*. Sa Nostra, Palma de Mallorca, p.284-290.
- García-Vega, M.A. (8/11/2009) "¿Es posible una devaluación interna?" a *El País Negocios* 8/11/2009, p.26.
- García-Zaldivar, R. (2008) "La utilización de centros offshore por la banca y los grupos empresariales españoles" a *Temas para el debate* núm.158, p.39-41.
- García-Zamora, H. (2010) "Los programas de ordenamiento ecológico y el turismo en el corredor Cancún-Tulum, Quintana Roo" a *Topofilia* vol.II, núm.1 (<http://topofilia.net/garciaz.pdf>, gener 2011).
- Garea, F. (21/04/2010) "Aprobado sin votos en contra el decreto de Zurbano" a *El País* 21/04/2010 (http://www.elpais.com/articulo/espana/Aprobado/votos/decreto/Zurbano/elpepunac/20100421elpepinac_23/Tes/, juny 2010).
- Garea, F. (27/05/2010) "Zapatero salva el plan de ajuste por un voto gracias a la abstención de CiU, CC y UPN" a *El País* 27/05/2010 (www.elpais.com/articulo/espana/Zapatero/salva/plan/ajuste/voto/gracias/abstencion/CiU/CC/UPN/elpepuesp/20100527elpepunac_3/Tes/, juny 2010).
- Garea, F. (23/06/2010) "El PSOE convalida en solitario una reforma laboral provisional" a *El País* 23/06/2010, p.10-11.
- Garea, F. (2/12/2010) "Zapatero asegura que España volverá a crecer en 2011 y lo hará por encima de la media en 2012" a *El País* 2/12/2010 (www.elpais.com/articulo/espana/Zapatero/asegura/Espana/volvera/crecer/2011/hara/encima/media/2012/elpepuesp/20101202elpepunac_3/Tes/, desembre 2010).

- Garea, F. i Bolaños, A. (13/08/2008) "Zapatero impulsará hoy medidas para liberalizar la economía ante la crisis" a *El País* 13/08/2008, p.10.
- Garrabou, R. (1975) "La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme" a *Recerques* núm.5, p.163-216.
- Garrabou, R. (2001) "Crecimiento agrario, atraso y marco institucional" a Pujol, J.; González de Molina, M.; Fernández-Prieto, L.; Gallego, D. i Garrabou, R. (2001) *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*. Ed. Crítica, Barcelona, p.215-243.
- Garrabou, R.; Pujol, S.; Colomé, J. i Saguer, E. (1992) "La crisi finisecular i la recomposició del món rural a Catalunya" a *Recerques* núm.26, p.107-132.
- Garret, J. (22/01/2010) "Hipotels centra su expansión en Conil y planea varios hoteles más" a *Diario de Cádiz* 22/01/2010 (www.diariodecadiz.es/articulo/provincia/612294/hipotels/centra/su/expansion/conil/y/planea/varios/hoteles/mas.html, desembre 2010).
- Garrido, C. (1992) "Baleares, paraíso perdido" a Jurdao, F. (1992) *Los mitos del turismo*. Endymion, Madrid. p.89-115.
- Garrido, C. (2006) *¿Qué pasa en Eivissa?* Ed. Gabriel Quetglas Olin, Palma.
- Garrido, C. (30/03/1984) "Mallorca: dura reacció en contra de la ley que impide la urbanizació de Es Trenc" a *La Vanguardia* 30/03/1984, p.14.
- Garrido, C. (4/07/1984) "Mallorca: el municipio de Campos se opone a la protección de "Es Trenc"" a *La Vanguardia* 4/07/1984, p.15.
- Garrido, C. (26/03/2006) "Eivissa defiende la mesura" a *Diario de Mallorca* 26/03/2006, p.4-5.
- Gascón, J. (2010) "Responsabilidad Social Corporativa en turismo o la estrategia de esconder cadáveres en el armario: el ejemplo de Sol Meliá" a *Revista Pueblos* núm.31 (www.revistapueblos.org/spip.php?article1839, març 2011).
- Gavaldà, M. (2003) *La recolonización. Repsol en América Latina: invasión y resistencias*. Icaria, Barcelona.
- Gaviria, M. (1971) *Campo, urbe y espacio del ocio*. Siglo XXI, Madrid.
- Gaviria, M. (coord.) (1974) *España a go-go. Turismo charter y neocolonialismo del espacio*. Ed. Turner, Madrid.
- Gaviria, M. (1975) *El escándalo de la "Court Line". (Bancarrotas del turismo español)*. Editorial Cuadernos para el Diálogo, Madrid.
- Gelabert Vich, J. (1995) *Alojamientos turísticos de Baleares. Litoral y Medio Rural 1994*. Conselleria d'Economia i Hisenda, Conselleria de Turisme, Govern Balear, Palma.
- GEN-GOB (2002) "Macro-Aeroport NO!" (www.gengob.org, juny 2009).
- GEN-GOB Eivissa (12/03/2008) "L'ampliació del Port d'Eivissa" a www.gengob.org/docs/20080316aeroport.pdf (abril 2008).
- GEN-GOB (24/07/2009) "El gen presenta al.legacions al Pla Director Sectorial de l'Aeroport d'Eivissa" (www.gengob.org/cgi-bin/ndpbrowser.asp, juny 2010).
- GESA (1983) *El sistema eléctrico Ibiza-Formentera. Memoria ejercicio 1982*. GESA, Palma.
- GESA (1985) *El gas canalizado en Baleares*. GESA, Palma.
- GESA (1989) *El consumo de energía en Baleares 1964-1988*. GESA, Palma.
- Gil, A. (2004) "Grupo Iberostar: una fortaleza en expansión" a *Hosteltur* núm.119, p.10-15.
- Gilchrist, C. (4/10/2005) "Environmentalists seek judicial review of hotel construction"
- Gil-Sánchez, L.; Valdés, C.M.; Díaz-Fernández, P. (2002) *La transformación histórica del paisaje forestal en las islas Baleares*. Ministerio de Medio Ambiente (Tercer Inventario Forestal Nacional 1997-2007), Madrid.
- Ginard, A. (1995) *Evolució Històrica de l'abastament d'aigua a Palma (1800-1995): un debat permanent*. Emaya, Palma.
- Ginard, D. (1997) *L'oposició al franquisme a les Balears (1936-1975)*. Documenta Balear, Palma.
- Ginard, D. (1999a) *L'economia balear (1929-1959)*. Documenta Balear, Palma.
- Ginard, D. (1999b) "Els anys de la fam". Una aproximació a l'economia mallorquina durant la postguerra (1939-1951)" a *Randa* núm.43, p.123-152.
- Ginard, D. (2002a) "Las condiciones de vida durante el primer Franquismo. El caso de las Islas Baleares" a *Hispania* LXII/3, núm.212 p.1099-1128.
- Ginard, D. (2002b) "Expansión turística y conflictividad social. Las huelgas del 62 y las Islas Baleares" a Vega, R. (coord) *Las huelgas de 1962 en España y su repercusión internacional*. CCOO de Asturias, Fundación Juan Muñiz Zapico, Oviedo, p.197-220.
- Ginard, D. (2005) "El moviment obrer Balear: del Tardofranquisme a la Transició Democràtica" a Pagès, P. (dir) *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. Publicacions de la Universitat de València, València, p.315-354.
- Ginard, D. (2008) *L'exili balear de 1939*. Documenta Balear, Palma.
- Giráldez, J. (17/04/2008) "Las cesiones a la cadena hotelera RIU invalidan la Ley de Costas" a *Diagonal* 17/04/2008 (www.diagonalperiodico.net/Las-cesiones-a-la-cadena-hotelera.html?var_recherche=la%20ley%20de%20costas%20es%20insuficiente, novembre 2010).

- Globalia (2009) *Informe anual 2009*. GLOBALIA CORPORACIÓN EMPRESARIAL, S.A. ([www.globalia.com/pdf/Informe Anual ES 1503.pdf](http://www.globalia.com/pdf/Informe%20Anual%20ES%201503.pdf), juny 2010).
- GOB (1988) *Lluçalcari. Un dels paisatges més grandiosos de Mallorca, amenaçat per l'especulació*. GOB, Palma.
- GOB (2003) "Sa Canova, un espai natural amenaçat" (www.gobmallorca.com/sacanova/introcat.htm, agost 2010).
- GOB (novembre 2000) *Informe sobre el Pla Energètic de les Illes Balears* (a www.gobmallorca.com/energia/InformePlaEnergetic.html, gener 2009).
- GOB (16/11/1999) "Sentència de Capocorb. El GOB felicita els Serveis Jurídics de la Comunitat Autònoma per la defensa de la protecció de Capocorb" (www.gobmallorca.com/comuni/com1999/991116b.htm, gener 2010).
- GOB (5/06/2001) "Son Quint, una zona protegida fins l'any 1992, podria ser urbanitzada" a www.gobmallorca.com/comuni/com2001/010605.htm (novembre 2010).
- GOB (27/11/2001) "Pla Director de l'aeroport De Son Sant Joan: cap a la destrucció definitiva de Mallorca?" a *GOB nota informativa de 27/11/2001* www.gobmallorca.com/transpo/aeroport01.htm (abril 2008).
- GOB (22/04/2002) "El GOB denuncia la destrossa del Port de Sóller als darrers anys" (www.gobmallorca.com/comuni/com2002/020422a.htm, setembre 2010).
- GOB (9/05/2002) "Els projectes de l'ecotaxa inverteixen molt en millorar el turisme i poc en millorar el medi ambient" (www.gobmallorca.com/comuni/com2002/020509.htm, agost 2010).
- GOB (29/01/2003) "El GOB demana a Antich que depuri responsabilitats per la compra dels apartaments de Son Serra de Marina" (www.gobmallorca.com/comuni/com2003/030129.htm, agost 2010).
- GOB (gener 2004) "Un aeroport per una Menorca Sostenible" a www.gobmenorca.com/publicacions/estudis_informes/informe_gob_aeroport.pdf (abril 2008).
- GOB (5/06/2004) "Aquesta destrossa que veim, és el que espera a altres zones de Mallorca amenaçades per autovies i autopistes" a *GOB nota informativa de 5/06/2004* (www.gobmallorca.com/comuni/com2004/040605.htm, desembre 2008).
- GOB (12/07/2004) "El GOB demana a Foment que denunciï unilateralment el Conveni de Carreteres, a la vista del seu incompliment" a *GOB nota informativa 12/07/2004* (www.gobmallorca.com/comuni/com2004/040712b.htm, setembre 2007).
- GOB (24/05/2005) "La urbanització de la marina de Magaluf implicarà destrossar 450.000 m2 de terrenys i edificar 3.000 places turístiques i residencials, a més de centres comercials i d'oci" a www.gobmallorca.com/comuni/com2005/050524b.htm (juliol 2009).
- GOB (28/01/2006) "El projecte comercial i d'oci de Ses Fontanelles, suposarà saturar més la Platja de Palma i degradar la darrera zona humida de Palma" a *GOB nota informativa de 28/01/2006* (www.gobmallorca.com/comuni/com2006/060128.htm, setembre 2006).
- GOB (8/11/2006) "El nou Conveni de Carreteres: més asfalt a damunt el sòl rústic de Mallorca" a *GOB nota informativa de 8/11/2006* (www.gobmallorca.com/comuni/com2006/061108.htm, desembre 2008).
- GOB (2007a) *7/07/1977-7/07/2007. 30 anys de l'ocupació de Sa Dragonera* (www.gobmallorca.com/comuni/com2007/30anyssadragonera.pdf, gener 2010).
- GOB (2007b) "Ses Covetes: ha començat el compte enrere per a la seva demolició" a *L'Ecologista* núm.41, p.2.
- GOB (27/04/2007) "El GOB se manifesta contrari a l'ampliació de l'Hotel Formentor" a *GOB nota informativa de 27/04/2007* www.gobmallorca.com/comuni/com2007/070427b.htm, novembre 2008).
- GOB (16/07/2007) "Port de Ciutadella. Avancen les obres del dic de Son Blanc. Les excavadores es mengen el penyal" a www.gobmenorca.com/campanyes/dicciu/?searchterm=port%20de%20ciutadella (abril 2008).
- GOB (juliol 2008) *Informe. Mallorca, un toc d'alerta*. (www.gobmallorca.com/informejuliol2008.pdf, abril 2010).
- GOB (hivern 2007a) "Especial Plataformes" a *L'ecologista* núm.40, p.7-14.
- GOB (Hivern 2007b) "Andratx, destrossat per la corrupció urbanística" a *L'ecologista* núm.40, p.2-3.
- GOB (11/04/2008) "El GOB considera "una broma" l'avantprojecte de reforma de l'Hotel Formentor" a *GOB nota informativa 11/04/2008* (www.gobmallorca.com/comuni/com2007/080411.html, novembre 2008).
- GOB (estiu 2008) *Informe. Els camps de golf a Mallorca. Estiu 2008* (www.gobmallorca.com/comuni/com2007/GOLF-INFORME-estiu2008.pdf, desembre 2008).
- GOB (Hivern 2008) "Parcs fotovoltaics en sòl rústic: volem energies renovables però no a qualsevol preu" a *L'Ecologista* núm.42, p.1-2.
- GOB (24/12/2008) "El GOB demana al PSIB i al BLOC on és la diferència promesa en la política de carreteres" a *GOB nota informativa de 24/12/2008* (www.gobmallorca.com/comuni/com2007/081224.html, desembre 2008).
- GOB (2009) "Aturem el pla de carreteres!" a *L'ecologista* núm.47, p.3.

- GOB (24/07/2009) "El golf no és turisme sostenible" (www.gobmallorca.com/comuni/com2009/090724.html, setembre 2010).
- GOB (22/05/2010) "El GOB posa el focus en els responsables de la destrucció de Son Bosc" a *GOB nota informativa* 22/05/2010 (www.gobmallorca.com/comuni/com2010/100522.html, desembre 2010).
- GOB (22/07/2010) "El GOB demanarà al Defensor del Pueblo que impugni les lleis urbanístiques aprovades al Parlament per inconstitucionals" (www.gobmallorca.com/comuni/com2010/100722.html, setembre 2010).
- GOB (7/09/2010) "El mite del golf de Son Bosc i la desestacionalització de la platja de Muro" (www.gobmallorca.com/comuni/com2010/100907.html, setembre 2010).
- GOB Menorca (gener 2004) *Un aeroport per a una Menorca sostenible* (www.gobmenorca.com/publicacions/estudis/informes/informe_gob_aeroport.pdf, juny 2009).
- Gobierno de España (23/06/2008) Zapatero presenta un conjunto de medidas para reactivar la economía y un plan de austeridad en la Administración" (www.la-moncloa.es/ActualidadHome/2008/230608CES.htm, juny 2010).
- Gobierno de España (29/01/2010) "Programa de consolidación fiscal para reducir el déficit público al 3% en 2013" (www.la-moncloa.es/ActualidadHome/2009-2/290110-enlacedeficit, juny 2010).
- Godefroy, T. i Lascoumes, P. (2005) *El capitalismo clandestino. La obscena realidad de los paraísos fiscales*. Paidós, Barcelona.
- Goldstone, P. (2003) *Turismo. Más allá del ocio y del negocio*. Debate, Barcelona.
- Gomes, L. (2009) "Turismo e internacionalização do litoral norte da Bahia" a Tavares, I. i Abreu, M.M. (coord) *Turismo e desenvolvimento na área de proteção ambiental litoral Norte (BA)*. Superintendência de Estudos Econômicos e Sociais da Bahia, Salvador, p.57-76.
- Gómez, C. (16/03/2008) "Eclipse parcial en Sol Meliá" a *El País Negocios* 16/03/2008, p.6.
- Gómez, C. (18/11/2007) "Sol Meliá purga pecados ajenos" a *El País Negocios* 18/11/2007, p.9.
- Gómez, I. (2008) "Turismo y gestión territorial en Centroamérica: claros y oscuros en un proceso acelerado" a *Aportes para el Diálogo*. Fundación Prisma, San Salvador (http://prisma2.org.sv/web/publicacion_detalle.php?id=329, gener 2011).
- Gómez, L. (16/06/2008) "Soy un criminal limpio" a *El País* 16/06/2008, p.14.
- Gómez, L. (19/10/2008) "La Audiencia dicta orden de captura para un diputado del partido de Putin" a *El País* 19/10/2008, p.14.
- Gómez, L. (7/12/2008) "Cambio ladrillo por huerto solar" a *El País* 7/12/2008, p.36-37.
- Gómez, L. (13/02/2011) "La política tiene precio en Lanzarote" a *El País Domingo* 13/02/2011, p.10-11.
- Gómez, L. i Manresa, A. (18/02/2007) "La trama de Andratx" a *El País Domingo* 18/02/2007, p.1-4.
- Gómez, M.V. (25/05/2010) "El Fondo exige una reformma "radical y urgente" del mercado laboral" a *El País* 25/05/2010, p.25.
- Gómez, M.V. (21/08/2010) "El Gobierno endurece los requisitos de la ayuda de 420 euros a parados" a *El País* 21/08/2010, p.14.
- Gómez, M.V. (15/05/2011) "La otra factura pública de las cajas" a *El País Negocios* 15/05/2011, p.4-5.
- Gómez, M.V. i Abellán, L. (9/06/2010) "Escasa incidencia de la primera huelga a Zapatero" a *El País* 9/06/2010 (www.elpais.com/articulo/espana/Escasa/incidencia/primer/huelga/Zapatero/elpepunac/20100609elpepinac_2/Tes, juny 2010).
- Gómez-Santos, M. (1991) *Todo avante*. Trasmediterránea, Palma.
- Gómez-Santos, M. (2001) *Gregorio Marañón*. Plaza & Janés, Barcelona.
- Gomila, J. (1998) *Menorca. Guia de arquitectura*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, Delegació de Menorca. Maó.
- Gomila, J. (2005) *Dietari d'arquitectures i altres realitats*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, Delegació de Menorca. Maó.
- Goñi, M. (27/03/1992) "Cort incentiva la transformación de hoteles en viviendas" a *Diario de Mallorca* 27/03/1992, p.8.
- Goñi, M. (19/05/1996) "Sólo queda la vía de la persuasión para no aumentar las camas" (entrevista a Joan Palou Cañellas) a *Diario de Mallorca* 19/05/1996, p.18-19.
- Goñi, M. (27/03/2001) "Contradicciones en la Operación Mapau" a *Diario de Mallorca* 27/03/2001, p.8-9.
- Goñi, M. (19/02/2002) "El PSOE insta a la Federación Hotelera a que expulse a sus socios con plazas ilegales en el mercado" a *Diario de Mallorca* 19/02/2002, p.4.
- Goñi, M. (27/04/2002) "Piñero: "hay que quitar al president o matar al conseller" a *Diario de Mallorca* 27/04/2002, p.3.
- Goñi, M. (24/05/2003) "Cuatro años de tensión en el turismo balear" a *Diario de Mallorca* 24/05/2003, p.2.
- Goñi, M. (24/05/2003) "Matas llama al voto porqué están en juego "los puestos de trabajo"" a *Diario de Mallorca* 24/05/2003, p.2.
- Goñi, M. (24/11/2004) "La CEOE se ofrece para construir dos autopistas en Balears, una de peaje" a *Diario de Mallorca* 24/11/2004, p.50.
- Goñi, M. (13/04/2005) "Inputar o no a Matas y Estaràs" a *Diario de Mallorca* 13/04/2005, p.8.

- Goñi, M. (15/07/2005) "Dos cables eléctricos transportarán unos 400 megavatios a Balears desde Sagunto" a *Diario de Mallorca* 15/07/2005, p.4.
- Goñi, M. (20/01/2006) "Los empresarios tendrán que elegir entre trabajar con EEUU o con Cuba", advierte Aguirre" a *Diario de Mallorca* 20/01/2006, p.4.
- Goñi, M. (24/02/2006) "El Govern ha gastado 258000 euros en la autopista de Inca a Manacor que ahora rechaza" a *Diario de Mallorca* 24/02/2006, p.6.
- Goñi, M. (4/03/2006) "Antich quiere "partir de cero" con los empresarios y buscar acuerdos sin ecotasa" a *Diario de Mallorca* 4/03/2006, p.3.
- Goñi, M. (7/03/2006) "El Consell aprueba retirar la autovía Inca-Manacor del plan de carreteras" a *Diario de Mallorca* 7/03/2006, p.2.
- Goñi, M. (16/04/2006) "La recompensa de Matutes fue un ofrecimiento cont trampa" (Entrevista a Fanny Tur) *Diario de Mallorca* 16/04/2006, p.12-13.
- Goñi, M. (23/08/2006) "EU-Els Verds denuncia 15 casos de corrupción en ayuntamientos del PP" a *Diario de Mallorca* 23/08/2006, p.5.
- Goñi, M. (18/10/2006) "El PP rechaza la iniciativa Salvem Mallorca por su "escasa solvencia"" a *Diario de Mallorca* 18/10/2006, p.2-3.
- Goñi, M. (18/10/2006) "El PP rechaza la iniciativa Salvem Mallorca por su "escasa solvencia"" a *Diario de Mallorca* 18/10/2006, p.2.
- Goñi, M. (23/02/2007) "Matas ve el principal riesgo del futuro en la expansión demográfica" a *Diario de Mallorca* 23/02/2007, p.2.
- Goñi, M. (28/03/2007) "El PSOE pide a Matas que aclare como paga su "palacete" o dimita" a *Diario de Mallorca* 28/03/2007, p.2.
- Goñi, M. (8/05/2007) "Unos 25000 tramos de tubo conducirán el gas natural de la península a Mallorca" a *Diario de Mallorca* 8/05/2007, p.9.
- Goñi, M. i Togores, N. (27/04/2002) "Expertos constatan una caída mundial del turismo organizado" a *Diario de Mallorca* 27/04/2002, p.2.
- González, A. (17/05/2009) "Esto no basta para cambiar el modelo" a *El País Negocios* 17/05/2009, p.8-9.
- González, A. (22/11/2009) "Grecia sucumbe a sus deudas" a *El País Negocios* 22/11/2009, p.20.
- González, A. (3/01/2010) "Privatizar para salir del agujero" a *El País Negocios* 3/01/2010, p.4-6.
- González, A. (14/02/2010) "Lo que Grecia ha enseñado a Europa" a *El País Negocios* 14/02/2010, p.4-6.
- González, A. (30/05/2010) "Europa se aprieta el cinturón" a *El País Negocios* 30/05/2010, p.4-7.
- González, A.T. (7/11/2005) "El gigante TUI lanza un claro mensaje a Matas y Flaquer: "La 'autotasa' creará problemas al turismo de las Islas"" a *El Mundo/El Día de Baleares* 7/11/2005, p.14.
- González, E. (13/02/2011) "El Ejército egipcio toma el mando de una transición llena de incógnitas" a *El País* 13/02/2011, p.1-3.
- González, E. (12/03/2011) "Respaldo europeo a las reformas del rey de Marruecos" a *El País* 12/03/2011, p.11.
- González, J.M. (2002a) "La pérdida de memoria y la degradación urbana. Morfología y patrimonio de un antiguo barrio industrial: la Soledat (Palma de Mallorca)" a *Turismo y Transformaciones Urbanas en el siglo XXI*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Almería, Almería, p.539-552.
- González, J.M. (2002b) "De la renovación urbana a las políticas de rehabilitación. El caso del casco histórico de Palma I: 1836-1943" a Blázquez, M.; Cors, M.; González, J.M. i Seguí, M. (Coord) *Geografía y Territorio. El papel del geógrafo en la escala local*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p. 143-154.
- González, J.M. (2002c) "De la renovación urbana a las políticas de rehabilitación. El caso del casco histórico de Palma II: 1943-2000" a Blázquez, M.; Cors, M.; González, J.M. i Seguí, M. (Coord) *Geografía y Territorio. El papel del geógrafo en la escala local*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p. 155-164.
- González, J.M. (2006) "La geografía urbana de Palma: la actividad turística en la forma y el desarrollo de la ciudad" a Artigues, A.A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.164-210.
- González, M. (20/03/2011) "Cuatro F-18 españoles empezarán a patrullar hoy el espacio aéreo libio" a *El País* 20/03/2011, p.5.
- González, M. i Galaz, M. (19/02/2011) "El Rey irá a Kuwait invitado por el emir pese a la revuelta" a *El País* 19/02/2011, p.16.
- González, V.H. (2006) "El Caribe mexicano prosigue su lenta recuperación" a *Preferente* núm.177, p.40-41.
- González, Y. i García, E. (2007) "Historia y creación de la Zona Especial Canaria" a *Hacienda Canaria* núm.18 p.5-51
(www.gobcan.es/haciendacanaria/downloads/Revista18/RevistaHC_18_1.pdf?q=jqmodal&go=&form=QBLH&width=100%&height=90%, agost 2010).
- González-Besada, J.L. (27/10/1988) "La cadena Tryp compra a Banesto el "complejo Bellevue" por 7.350 millones" a *ABC* 27/10/1988, p.81

- (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1988/10/27/081.html>, setembre 2010).
- González-Portilla, M. i Garmendia, J.M. (2003) "Corrupción y mercado negro: nuevas formas de acumulación capitalista" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p.237-260.
- González-Ruiz, L. (2006) "La economía en la crisis finisecular (1880-1913)" a González-Enciso, A. i Matés, J.M. (coords) *Historia económica de España*. Ariel, Barcelona, p.463-484.
- González-Soria, J. (1999) "Tour Operadores" a Bayón, F. (dir) *50 años del turismo español*. Ed. Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p.845-865.
- Gordillo, J.L. (1981) *Formentera. Historia de una isla*. Albatros ediciones, València.
- Gössling, S., Peeters, P., i Scott, D. (2008) "Consequences of climate policy for international tourist arrivals in Developing Countries" a *Third World Quarterly* núm.29, p. 873-901.
- Gowan, P. (2000) *La apuesta por la globalización. La geoeconomía y la geopolítica del imperialismo euroestadounidense*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Gramma (3/02/2010) "Ministro cubano de turismo inaugura hotel mixto en China" a *Gramma* 3/02/2010 (www.gramma.cubaweb.cu/2010/02/03/cubamundo/artic06.html, abril 2011).
- Gran Empresa (3/09/2009) "Siempre me he sentido muy entregado a Mallorca y es muy bonito que te lo reconozcan" (entrevista a Pablo Piñero) a *Gran Empresa* 3/09/2009 (<http://granempresa.info/?p=1302#more-1302>, gener 2010).
- Grau Sancho, P. (2002) "La historiografía de les epidèmies a Mallorca (segles XIII a XIX)" a *Gimbernat* 37, p.195-211.
- Gray, M. (1998) "Economic reform, privatization and tourism in Egypt" a *Middle Eastern Studies* vol.34 núm.2, p.91-112.
- Greenpeace (2006) *Destrucción a toda costa 2006*. Greenpeace, Madrid (www.greenpeace.org/raw/content/espana/reports/destrucci-n-a-toda-costa-2006.pdf, desembre 2010).
- Greenpeace (1/10/2008) "Fracasos y mentiras de Fonatur en Mar de Cortés" (www.greenpeace.org/mexico/es/Noticias/2008/Octubre/fracasos-y-mentiras-de-fonatur, febrer 2011).
- Greenpeace (2010) *Cabo Cortés: destruyendo el paraíso* (www.greenpeace.org/espana/Global/espana/report/other/100812-04.pdf, febrer 2011).
- Grimalt, J.; Torrens, J. i Alemany, A. (1995) *Sebastián Barceló: su vida, su obra, su pensamiento: publicación homenaje en su 65 aniversario*. Fundación Barceló, Palma.
- Grosske, E. (1978-1979) "Diez años de desamortización en Mallorca (1855/65)" a *Trabajos de geografía* núm.35, p. 93-103
- Grunenberg, N. (2007) *Die Wundertäter: Netzwerke der deutschen Wirtschaft 1942 bis 1966*. Pantheon, München.
- Grup d'Opinió d'Arquitectes (6/05/2005) "Un polígon industrial amb vistes" a *Diario de Mallorca* 6/05/2005, p.42.
- Grupo Barceló (16/03/2006) "Barceló Hotels & Resorts adquire otro hotel 5 estrellas en el Pacífico Mexicano" a *Notas de prensa Barceló Hoteles & Resorts* 16/03/2006 (www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo.htm?Notes=2006?NotesDetail=20060316, febrer 2011).
- Grupo Barceló (30/10/2006) "Barceló Hotels & Resorts prosigue su expansión en el Caribe con la incorporación de su décimo hotel en la República Dominicana" (www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo.htm?Notes=2006?NotesDetail=20061030b, març 2011).
- Grupo Barceló (5/11/2007) "Barceló Hotels & Resorts supera las cinco mil habitaciones en la República Dominicana" (www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo.htm?Notes=2007?NotesDetail=20071105, març 2011).
- Grupo Barceló (11/01/2007) "Barceló Hotels & Resorts entra en Túnez elevando su presencia a 15 países" (www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2007?NotesDetail=20070111, març 2011).
- Grupo Barceló (2/01/2008) "Barceló Hotels & Resorts dará la bienvenida al 2008 con la apertura el 1 de enero del Barceló Hammamet" (www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2008?NotesDetail=20080102, març 2011).
- Grupo ETI (2006) *Memòria ETI 2005*. (www.hotelsviva.com, octubre 2006).
- Grupo ETI (2010) *Memòria 2009* (www.hotelsviva.com, desembre 2010).
- Grupo Iberostar (2010) *Dossier de prensa 2010* (<http://prensa.iberostar.com/kits-de-prensa/dossier-de-prensa/dossier-de-prensa-2010%28166-235-c-1470%29.html>, desembre 2010).
- Grupo Iberostar (2010) *Grupo Iberostar. Nuestra historia*. (www.grupoiberostar.com/ES/pdf/grupo_historia.pdf, febrer 2010).
- Grupo Piñero (24/05/2005) "Bahía Príncipe adquire dos nuevos paraísos en República Dominicana" (www.soltour.es/pdf/soltour_05-05_01.pdf, març 2011).

- Grupo Piñero (29/01/2007) *Dossier Grupo Piñero 2007* (www.grupo-pinero.com/pdf/esp/23_DOSSIER_GRUPOPINERO-ESP.pdf, desembre 2010).
- Grupo Piñero (12/12/2008) "Grupo Piñero expande sus áreas de negocio con residenciales en el Caribe" (www.soltour.es/pdf/soltour_08-12_01.pdf, febrer 2011).
- Grupo Sindical de Espacio Alternativo (2006) *Ante la reforma laboral 2006: un examen crítico*. (www.anticapitalistas.org/node/1521, abril 2010).
- Goñi, M. (27/03/1992) "Cort incentiva la transformación de hoteles en viviendas" a *Diario de Mallorca* 27/03/1992, p.8.
- Goñi, M. (19/05/1996) "Sólo queda la vía de la persuasión para no aumentar las camas" (entrevista a Joan Palou Cañellas) a *Diario de Mallorca* 19/05/1996, p.18-19.
- Goñi, M. (27/03/2001) "Contradicciones en la Operación Mapau" a *Diario de Mallorca* 27/03/2001, p.8-9.
- Goñi, M. (19/02/2002) "El PSOE insta a la Federación Hotelera a que expulse a sus socios con plazas ilegales en el mercado" a *Diario de Mallorca* 19/02/2002, p.4.
- Goñi, M. (27/04/2002) "Piñero: "hay que quitar al president o matar al conseller" a *Diario de Mallorca* 27/04/2002, p.3.
- Goñi, M. (24/05/2003) "Cuatro años de tensión en el turismo balear" a *Diario de Mallorca* 24/05/2003, p.2.
- Goñi, M. (24/05/2003) "Matas llama al voto porqué están en juego "los puestos de trabajo"" a *Diario de Mallorca* 24/05/2003, p.2.
- Goñi, M. (24/11/2004) "La CEOE se ofrece para construir dos autopistas en Balears, una de peaje" a *Diario de Mallorca* 24/11/2004, p.50.
- Goñi, M. (13/04/2005) "Inputar o no a Matas y Estaràs" a *Diario de Mallorca* 13/04/2005, p.8.
- Goñi, M. (15/07/2005) "Dos cables eléctricos transportarán unos 400 megavatios a Balears desde Sagunto" a *Diario de Mallorca* 15/07/2005, p.4.
- Goñi, M. (20/01/2006) "Los empresarios tendrán que elegir entre trabajar con EEUU o con Cuba", advierte Aguirre" a *Diario de Mallorca* 20/01/2006, p.4.
- Goñi, M. (24/02/2006) "El Govern ha gastado 258000 euros en la autopista de Inca a Manacor que ahora rechaza" a *Diario de Mallorca* 24/02/2006, p.6.
- Goñi, M. (4/03/2006) "Antich quiere "partir de cero" con los empresarios y buscar acuerdos sin ecotasa" a *Diario de Mallorca* 4/03/2006, p.3.
- Goñi, M. (7/03/2006) "El Consell aprueba retirar la autovía Inca-Manacor del plan de carreteras" a *Diario de Mallorca* 7/03/2006, p.2.
- Goñi, M. (16/04/2006) "La recompensa de Matutes fue un ofrecimiento cont trampa" (Entrevisa a Fanny Tur) *Diario de Mallorca* 16/04/2006, p.12-13.
- Goñi, M. (23/08/2006) "EU-Els Verds denuncia 15 casos de corrupción en ayuntamientos del PP" a *Diario de Mallorca* 23/08/2006, p.5.
- Goñi, M. (18/10/2006) "El PP rechaza la iniciativa Salvem Mallorca por su "escasa solvencia"" a *Diario de Mallorca* 18/10/2006, p.2-3.
- Goñi, M. (18/10/2006) "El PP rechaza la iniciativa Salvem Mallorca por su "escasa solvencia"" a *Diario de Mallorca* 18/10/2006, p.2.
- Goñi, M. (23/02/2007) "Matas ve el principal riesgo del futuro en la expansión demográfica" a *Diario de Mallorca* 23/02/2007, p.2.
- Goñi, M. (28/03/2007) "El PSOE pide a Matas que aclare como paga su "palacete" o dimita" a *Diario de Mallorca* 28/03/2007, p.2.
- Goñi, M. (8/05/2007) "Unos 25000 tramos de tubo conducirán el gas natural de la península a Mallorca" a *Diario de Mallorca* 8/05/2007, p.9.
- Guede, A. (2005) "Los hoteles afectados por el Wilma recibirán créditos del Gobierno" a *Hosteltur* núm.142, p.26-27.
- Guede, A. (22/11/2006) "My Travel gestionará los hoteles alquilados a Globales" a *Hosteltur* 22/11/2006 (www.hosteltur.com/noticias/38503_my-travel-gestionara-hoteles-alquilados-globales.html, juny 2010).
- Guede, A. (5/06/2007) "My Travel crea la marca Hi Hotels para comercializar los establecimientos alquilados a Globales" a *Hosteltur* 5/06/2007 (www.hosteltur.com/noticias/42884_my-travel-crea-marca-hi-hotels-comercializar-establecimientos-alquilados-globales.html, juny 2010).
- Guede, A. (24/07/2007) "La cadena española Sirenis abre su primer hotel en Cuba" a *Hosteltur* 24/07/2007 (www.hosteltur.com/44419_cadena-espanola-sirenis-abre-su-primer-hotel-cuba.html, març 2011).
- Guede, A. (26/07/2007) "Riu dejará de gestionar cuatro establecimientos, dos españoles y dos extranjeros" a *Hosteltur* 26/07/2007 (www.hosteltur.com/noticias/44488_riu-dejara-gestionar-cuatro-establecimientos-dos-espanoles-extranjeros.html, desembre 2010).
- Guede, A. (30/07/2007) "AZ Hotels amplía su portafolio internacional" a *Hosteltur* 30/07/2007 (www.hosteltur.com/noticias/44573_az-hotels-amplia-su-portafolio-internacional.html, desembre 2010).
- Guede, A. (12/09/2007) "Nuevo proyecto de Iberostar en México" a *Hosteltur* 12/09/2007 (www.hosteltur.com/45791_nuevo-proyecto-iberostar-mexico.html, febrer 2011).

- Guede, A. (30/01/2008) "Bulgaria contará a partir de mayo con tres hoteles de la marca Sol" a *Hosteltur* 30/01/2008 (www.hosteltur.com/49875_bulgaria-contara-partir-mayo-tres-hoteles-marca-sol.html, abril 2011).
- Guede, A. (3/03/2008) "Sol Meliá destinará 325 M € a la adquisición de pequeñas y medianas cadenas" a *Hosteltur* 3/03/2008 (www.hosteltur.com/50889_sol-melia-destinara-325-m-adquisicion-pequenas-medianas-cadenas.html, febrer 2011).
- Guede, A. (9/06/2008) "Barceló aumenta un 25% su oferta hotelera en EE UU" a *Hosteltur* 9/06/2008 (www.hosteltur.com/53478_barcelo-aumenta-25-su-oferta-hotelera-ee-uu.html, març 2011).
- Guede, A. (28/10/2008) "Iberostar invierte 63 M € en su tercer establecimiento en Brasil" a *Hosteltur* 28/10/2008 (www.hosteltur.com/56769_iberostar-invierte-63-m-su-tercer-establecimiento-brasil.html, abril 2011).
- Guede, A. (24/12/2008) "Sol Meliá inaugura su primer 5 estrellas en Portugal" a *Hosteltur* 24/12/2008 (www.hosteltur.com/58002_sol-melia-inaugura-su-primer-5-estrellas-portugal.html, abril 2011).
- Guede, A. (25/03/2009) "Playa Sol da el salto internacional y entra en el segmento urbano" a *Hosteltur* 25/03/2009 (www.hosteltur.com/59747_playa-sol-da-salto-internacional-entra-segmento-urbano.html, abril 2011).
- Guede, A. (30/05/2009) "Riu regresa a Croacia" a *Hosteltur* 30/05/2009 (www.hosteltur.com/61168_riu-regresa-croacia.html, abril 2011).
- Guede, A. (21/07/2009) "Sol Meliá amplía su presencia en Bulgaria" a *Hosteltur* 21/07/2009 (www.hosteltur.com/62246_sol-melia-amplia-su-presencia-bulgaria.html, abril 2011).
- Guede, A. (16/09/2009) "El primer complejo de Fiesta en Brasil se abrirá en 2010 y costará más de 100 M €" a *Hosteltur* 16/09/2009 (www.hosteltur.com/63287_primer-complejo-fiesta-brasil-se-abrira-2010-costara-100-m.html, abril 2011).
- Guede, A. (16/09/2009) "Riu firma un contrato de cooperación para llegar a Turquía" a *Hosteltur* 16/09/2009 (www.hosteltur.com/63294_riu-firma-contrato-cooperacion-llegar-turquia.html, març 2011).
- Guede, A. (17/09/2009) "Riu invertirá 85 M € en su primer hotel urbano" a *Hosteltur* 17/09/2009 (www.hosteltur.com/63313_riu-invertira-85-m-su-primer-hotel-urbano.html, març 2011).
- Guede, A. (3/12/2009) "Iberostar incorporará tres establecimientos en Túnez" a *Hosteltur* 3/12/2009 (www.hosteltur.com/65108_iberostar-incorporara-tres-establecimientos-tunez.html, març 2011).
- Guede, A. (12/05/2010) "Fiesta Hotel Group sigue invirtiendo en Jamaica" a *Hosteltur* 12/05/2010 (www.hosteltur.com/683_aena-presenta-fitur-2001-mundo-navegacion-aerea-aeropuertos.html, març 2011).
- Guede, A. (8/06/2010) "Sol Meliá vende a Wyndham la marca Tryp por unos 36 M €" a *Hosteltur* 8/06/2010 (www.hosteltur.com/68858_sol-melia-vende-wyndham-marca-tryp-36-m.html, març 2011).
- Guede, A. (22/10/2010) "Tryp by Wyndham abrirá un hotel en Nueva York en 2011" a *Hosteltur* 22/10/2010 (www.hosteltur.com/71426_tryp-by-wyndham-abrira-hotel-nueva-york-2011.html, març 2011).
- Guede, A. (2011) "España: de la atomización a la agregación" a *Hosteltur* núm.201, p.40-44.
- Guerrero, B. (16/02/2010) "Fiesta Hoteles revisa su plan estratégico por la crisis y aminora su crecimiento" a *Cinco Días* 16/02/2010 (www.cincodias.com/articulo/empresas/Fiesta-Hoteles-revisa-plan-estrategico-crisis-aminora-crecimiento/20100216cdsdiemp_23/, febrer 2011).
- Guijarro, F. (27/09/1990) "Viajes Ceres se declara en suspensión de pagos ante la falta de acuerdo entre Zontur y Enatcar" a *Diario de Mallorca* 27/09/1990, p.6.
- Guijarro, F. (6/11/1990) "CCOO denuncia graves irregularidades en el intento de despido del personal del hotel Belvedere" a *Diario de Mallorca* 6/11/1990, p.5.
- Guijarro, F. (24/11/1990) "Unas 24.000 plazas hoteleras de Mallorca están dispuestas a darse de baja voluntariamente" a *Diario de Mallorca* 24/11/1990, p.5.
- Guijarro, F. (31/01/1991) "El juzgado admite la quiebra del mayor hotel de Cala Major" a *Diario de Mallorca* 31/01/1991, p.8.
- Guijarro, F. (16/10/1995) "La conselleria de Turismo ha abierto este año 273 expedientes sancionadores" a *Diario de Mallorca* 16/10/1995, p.7.
- Guijarro, F. (19/11/1996) "La cifra de establecimientos abiertos con orden de cierre se amplía" a *Diario de Mallorca* 19/11/1996, p.8.
- Guijarro, F. (27/03/2001) "El Govern inspecciona los hoteles con posibles defectos de estructura" a *Diario de Mallorca* 27/03/2001, p.2.
- Guijarro, F. (16/02/2002) "Hacienda detecta un fraude fiscal en Balears de 186,28 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 16/02/2002, p.5.
- Guijarro, F. (24/03/2002) "First Choice califica de irresponsabilidad aplicar la ecotasa tras el 11 de septiembre" a *Diario de Mallorca* 24/03/2002, p.5.
- Guijarro, F. (30/04/2002) "Los hoteleros reciben presiones, de TTOO para no cobrar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 30/04/2002, p.2.
- Guijarro, F. (1/05/2002) "El Govern exige a los TTOO que no presionen para evitar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 1/05/2002, p.2.

- Guijarro, F. (25/02/2003) "El sector turístico balear bloquea sus inversiones debido a la crisis" a *Diario de Mallorca* 25/02/2003, p.2.
- Guijarro, F. (4/05/2003) "La legislatura de los millones perdidos" a *Diario de Mallorca* p.6.
- Guijarro, F. (26/05/2003) "Matas se compromete a trabajar para "devolver la calidad de vida a los isleños"" a *Diario de Mallorca* 26/05/2003, p.8.
- Guijarro, F. (28/05/2004) "Los hoteleros admiten que el producto balear se está quedando obsoleto" a *Diario de Mallorca* 28/05/2004, p.3.
- Guijarro, F. (26/06/2004) "Los hoteles de trece zonas turísticas podrán convertirse en viviendas" a *Diario de Mallorca* 26/06/2004, p.2.
- Guijarro, F. (27/06/2004) "Los hoteleros aplauden al Consell por dejar que sus edificios se conviertan en pisos" a *Diario de Mallorca* 27/06/2004, p.4.
- Guijarro, F. (9/07/2004) "Las cadenas proyectan cerrar más hoteles durante el próximo invierno" a *Diario de Mallorca* 9/07/2004, p.7.
- Guijarro, F. (24/10/2004) "Los mallorquines Juan y Carlos March se sitúan entre las mayores fortunas del Mundo" a *Diario de Mallorca* 24/10/2004, p.3.
- Guijarro, F. (23/04/2005) "Madrid exige que se cambie el plan territorial para ampliar Son Sant Joan" a *Diario de Mallorca* 23/04/2005, p.2-3.
- Guijarro, F. (26/04/2005) "El Gobierno central se compromete a no ampliar el aeropuerto de Palma" a *Diario de Mallorca* 26/04/2005, p.4.
- Guijarro, F. (27/04/2005) "El PSIB cree que Madrid no pagará el soterramiento de vías ni el metro a la UIB" a *Diario de Mallorca* 27/04/2005, p.5.
- Guijarro, F. (20/05/2005) "Discrepancias en el Consorcio sobre el marco legal de la remodelación de la Platja de Palma" a *Diario de Mallorca* 20/05/2005, p.3.
- Guijarro, F. (14/07/2005) "El puerto proyecta una gran estación marítima y el derribo de las existentes" a *Diario de Mallorca* 14/07/2005, p.2.
- Guijarro, F. (27/07/2005a) "El PSM acusa al Govern de "malversación de fondos públicos" en la adjudicación de obras" a *Diario de Mallorca* 27/07/2005, p.3.
- Guijarro, F. (27/07/2005b) "Matas subraya la necesidad de mejorar la red viaria para reducir los accidentes" a *Diario de Mallorca* 27/07/2005, p.2.
- Guijarro, F. (6/11/2005) "Los economistas afirman que la autotaa no perjudicará la afluencia de turistas" a *Diario de Mallorca* 6/11/2005, p.12.
- Guijarro, F. (22/01/2006) "La falta de alcantarillado paraliza las licencias en 40 urbanizaciones" a *Diario de Mallorca* 22/01/2006, p.2.
- Guijarro, F. (25/05/2006) "Unos 330 millones de euros del 'dinero negro' balear van a prescribir en junio" a *Diario de Mallorca* 25/05/2006, p.2.
- Guijarro, F. (6/10/2006) "El Consell añadirá 25 millones de euros a las inversiones viarias del Estado" a *Diario de Mallorca* 6/10/2006, p.3.
- Guijarro, F. (12/10/2006) "El personal de Hacienda denuncia que Balears es un paraíso para el dinero negro" a *Diario de Mallorca* 12/10/2006, p.2.
- Guijarro, F. (6/01/2007) "Hoteleros y Govern negocian regularizar miles de plazas ilegales" a *Diario de Mallorca* 6/01/2007, p.2.
- Guijarro, F. (17/01/2007) "El Consell decide suspender las licencias urbanísticas de Andratx" a *Diario de Mallorca* 17/01/2007, p.2.
- Guijarro, F. (11/02/2007) "Los inmigrantes superan en nivel de formación a los isleños" a *Diario de Mallorca* 11/02/2007, p.2.
- Guijarro, F. (20/02/2007) "El Tribunal Superior de Baleares decide paralizar las nuevas urbanizaciones" a *Diario de Mallorca* 20/02/2007, p.12.
- Guijarro, F. (13/03/2007) "El Constitucional abre la puerta a la ampliación del aeropuerto" a *Diario de Mallorca* 13/03/2007, p.2-3.
- Guijarro, F. (18/03/2007) "Unas 50.000 personas salen a la calle para exigir que no se destruya Mallorca" a *Diario de Mallorca* 18/03/2007, p.2.
- Guijarro, F. (18/03/2007) "Unas 50000 personas salen a la calle para exigir que no se destruya Mallorca" a *Diario de Mallorca* 18/03/2007.
- Guijarro, F. (1/07/2007) "Turismo propondrá en un mes las condiciones para regularizar miles de plazas hoteleras ilegales" a *Diario de Mallorca* 1/07/2007, p.9.
- Guijarro, F. (7/09/2007) "El Consejo de Ministros aprueba hoy el convenio de carreteras" a *Diario de Mallorca* 7/09/2007, p.2-3.
- Guijarro, F. (24/09/2007) "El Govern cerrará el Metro hasta haber solventado todas las deficiencias" a *Diario de Mallorca* 24/09/2007, p.2.
- Guijarro, F. (17/12/2007) "La investigaciones se centran en las áreas de cinco municipios" a *Diario de Mallorca* 17/12/2007, p.3.
- Guijarro, F. (17/01/2008) "Doce arribadas sin una ruta estable, según el Govern" a *Diario de Mallorca* 17/01/2008, p.3.

- Guijarro, F. (23/03/2008) "Alianza del Govern y Hacienda contra el fraude en la venta de casas" a *Diario de Mallorca* 23/03/2008, p.2.
- Guijarro, F. (6/06/2008) "Los propietarios de la finca rechazan formalizar la venta al Govern balear" a *Diario de Mallorca* 6/06/2008, p.9.
- Guijarro, F. (17/06/2008) "Vicenç Grande presenta suspensión de pagos por la 'crisis inmobiliaria'" a *Diario de Mallorca* 17/06/2008, p.2.
- Guijarro, F. (30/06/2008) "Las autopistas del PP en la isla han costado un 66% más de lo pactado" a *Diario de Mallorca* 30/06/2008, p.2.
- Guijarro, F. (23/07/2008) "La reparación del metro ha costado 28 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 23/07/2008, p.2-3.
- Guijarro, F. (26/07/2008) "Medio Ambiente bloquea el polígono industrial de Grande en Marratxí" a *Diario de Mallorca* 26/07/2008(www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008072600_2_379509_Mallorca-Medio-Ambiente-bloquea-poligono-industrial-Grande-Marratxi, noviembre 2008).
- Guijarro, F. (28/07/2008) "El metro de Palma se reabre hoy al público con un precio de 0.90 euros por trayecto" a *Diario de Mallorca* 28/07/2008, p.5.
- Guijarro, F. (18/09/2008) "Son Espases va a elevar el tráfico de la zona en unos 6000 vehículos diarios más" a *Diario de Mallorca* 18/09/2008, p.5.
- Guijarro, F. (20/11/2008) "El Palma Arena se inauguró con deficiencias millonarias" a *Diario de Mallorca* 20/11/2008, p.2.
- Guijarro, F. (18/12/2008) "Los constructores afirman que es habitual iniciar la reforma de hoteles sin licencia" a *Diario de Mallorca* 18/12/2008, p.5.
- Guijarro, F. (1/05/2009) "Las cadenas hoteleras admiten fuertes daños económicos por la situación de México" a *Diario de Mallorca* 1/05/2009, p.5.
- Guijarro, F. (29/05/2009) "Antich no descarta volver a adjudicar la construcción del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 29/05/2009, p.2.
- Guijarro, F. (31/10/2009) "Bartomeu Reus deja hoy la presidencia de Gesa después de 12 años" a *Diario de Mallorca* 31/10/2009, p.9.
- Guijarro, F. (14/11/2009) "Malestar de la mayoría de alcaldes ante los cambios del plan de carreteras" a *Diario de Mallorca* 14/11/2009, p.4.
- Guijarro, F. (6/02/2010) "Armengol destituye a los cargos de UM en el Consell por "pérdida de confianza"" a *Diario de Mallorca* 6/02/2010, p.7.
- Guijarro, F. (15/04/2010) "El Grupo Gestión T3 compra el hotel Hilton sa Torre por 29 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 15/04/2010, p.14.
- Guijarro, F. (2/09/2010) "Unos 5000 parados quedan excluidos de la ayuda de 426 euros, según los sindicatos" a *Diario de Mallorca* 2/09/2010, p.3.
- Guijarro, F. (18/09/2010) "Los hoteleros de Mallorca reactivan las grandes reformas en sus establecimientos" a *Diario de Mallorca* 18/09/2010, p.9.
- Guijarro, F. (12/10/2010) "Las cadenas reclaman a Antich que declare de "interés general" las reformas hoteleras" a *Diario de Mallorca* 12/10/2010, p.5.
- Guijarro, F. (24/12/2010) "El Estado inyecta 54 millones de euros para mejorar el turismo isleño" a *Diario de Mallorca* 24/12/2010, p.3.
- Guijarro, F. (29/01/2011) "El segundo cinturón de Palma contará con 14 nuevos puentes" a *Diario de Mallorca* 29/01/2011, p.2-3.
- Guijarro, F. (2/02/2011) "Barceló y Sol Meliá planean cerrar temporalmente sus hoteles en Egipto" a *Diario de Mallorca* 2/02/2011, p.9.
- Guijarro, F. (19/02/2011) "Los hoteleros cifran la deuda de Nueva Rumasa en la isla en "decenas de millones" a *Diario de Mallorca* 19/02/2011, p.2.
- Guijarro, F. (13/04/2011) "El Consell cambia la Vía Conectora y no tirará las casas de Son Sardina" a *Diario de Mallorca* 13/04/2011, p.3.
- Guijarro, F. i Modem, P. (20/04/2006) "El ministerio de Fomento acepta negociar con los consells un nuevo convenio de carreteras" a *Diario de Mallorca* 20/04/2006, p.5.
- Guijarro, F. i Morales, M. (16/03/2005) "Los economistas dudan que las rebajas fiscales de Matas sean viables" a *Diario de Mallorca* 16/03/2005, p.5.
- Guijarro, F.; Frau, M. i Peris, X. (19/03/2009) "Pascual descarta dimitir y dice que exigirá responsabilidades en su departamento" a *Diario de Mallorca* 19/03/2009, p.5.
- Guijarro, F.; Manso, M. i Eza, V. (25/07/2009) "El sector empresarial espera que los acuerdos sean sólo "un primer paso"" a *Diario de Mallorca* 25/07/2009, p.5.
- Guillén, M.F. (2006) *El auge de la empresa multinacional española*. Ed. Marcial Pons, Madrid.
- Gutiérrez del Castillo, C. (1981) "Una estimación del mercado negro de aceite de oliva en la posguerra española" a *Agricultura y Sociedad* núm.29, p.153-173.
- Gutiérrez, L. (5/06/2006) "El consistorio paraliza las licencias de viviendas plurifamiliares en la costa" a *Diario de Mallorca* 5/06/2006, p.18.

- Gutiérrez, L. i Frau, J. (22/09/2006) "Hidalgo abre un expediente al GOB por infracción en las obras de La Trapa" a *Diario de Mallorca* 22/09/2006, p.22.
- Gutiérrez, L. i Moure, I. (21/03/2007) "El pleno aprueba las NNSS y recupera el área de Urbanismo cedida al Consell" a *Diario de Mallorca* 21/03/2007 (www.diariodemallorca.es/part-forana/1477/pleno-aprueba-nnss-recupera-area-urbanismo-cedida-consell/250244.html, abril 2010).
- Gutiérrez, L. i Moure, I. (14/02/2010) "El PP cierra filas en torno a Porsell tras su imputación" a *Diario de Mallorca* 14/02/2010, p.27.
- Gutiérrez, M. (2005) "Puerto Cancún" a *Revista Obras* núm.392 (<http://dictyog.fi-c.unam.mx/~disyp/lecturas/puertocancun.pdf>, febrer 2011).
- Hall, D. (2008) "From "bricklaying" to "bricolage": transition and tourism development in Central and Eastern Europe" a *Tourism Geographies* vol.10 núm.4, p.410-428.
- Hall, D.; Smith, M. i Marciszewska, B. (eds) (2006) *Tourism in the New Europe: the Challenges and Opportunities of EU Enlargement*. CABI Publishing, Wallingford.
- Hall, D.R. (1995) "Tourism change in Central and Eastern Europe" a Montanari, A. i Williams, A.M. (ed) *European tourism. Regions, spaces and restructuring*. John Wiley & Sons, Chichester, p.221-244.
- Hampton, M.P. (1996) "Sixties child? The emergence of Jersey as an offshore finance centre 1955-71" a *Accounting, Business and Financial History*, vol. 6, p. 51-71.
- Harvey, D. (1989) "From Managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism" a *Geografiska Annaler* vol.71, núm. 1, p. 3-17.
- Harvey, D. (2003) *Espacios de esperanza*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2004) *El nuevo imperialismo*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2005) "El arte de la renta: la globalización y la mercantilización de la cultura" a Harvey, D. i Smith, N. *Capital financiero, propiedad inmobiliaria y cultura*. Servei de Publicacions de la UAB, Barcelona, p.29-57.
- Harvey, D. (2006a [1982]) *Limits to capital*. Verso, Londres.
- Harvey, D. (2006b) *Paris, capital of modernity*. Routledge, Nova York.
- Harvey, D. (2007a) *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press, Nova York.
- Harvey, D. i Smith, N. (2005) *Capital financiero, propiedad inmobiliaria y cultura*. Universitat Autònoma de Barcelona, Col·lecció ContraTextos, Barcelona.
- Hauser, E. (10/07/2009) "TUI Group GmbH" (www.answers.com/topic/tui-group-gmbh, juliol 2009).
- Hazbun, W. (2006) "Explaining the Arab Middle East Tourism Paradox" a *The Arab World Geographer* vol.9 núm.3, p.201-14.
- Hazbun, W. (2007/2008) "Images of Openness, Spaces of Control: The Politics of Tourism Development in Tunisia" a *Arab Studies Journal* vol.15 núm.2/ vol.16 núm.1, p.10-35.
- Hazbun, W. (2008) *Beaches, Ruins, Resorts. The Politics of Tourism in the Arab World*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Hernández, E. i Torres, J.C. (1999) "La internacionalización de la empresa turística" a Bayón, F. (dir) *50 años del turismo español*. Ed. Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p.1089-1098.
- Hernández Andreu, J. (2005) "El Banco de Menorca (1911-1952)" a *VIII Congreso de la Asociación Española de Historia Económica* (a www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b23_hernandez_andreu.pdf, octubre 2008).
- Hernández, L. (2/06/1992) "La comisión técnica del POOT se pone en marcha sin los hoteleros" a *Última Hora* 2/06/1992, p.20.
- Hernández-Vigueras, J. (2005) *Los paraísos fiscales*. Akal, Madrid.
- Hernández-Vigueras, J. (2008) *La Europa opaca de las finanzas y sus paraísos fiscales*. Icaria, Barcelona.
- Herranz, A. i Roque, J.M. (2006) *La Segona República a Mallorca. El temps, els fets i els protagonistes*. Miquel Font Editor, Palma.
- Herrera, L. (1999) "La expansión 1962-1972" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 71-104.
- Herrero, J.L. (1991) "Las relaciones de trabajo" a Etxezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.371-398.
- Hidalgo, J.R: (23/05/1976) "El poblado gitano de Son Banya, una experiencia fracasada" a *El País* 23/05/1976 (www.elpais.com/articulo/sociedad/poblado/gitano/Banya/experiencia/fracasada/elpepisoc/19760523elpepisoc_10/Tes/, gener 2010).
- Hiernaux, D. (1999) "Cancún Bliss" a Judd, D.R. i Fainstein, S.S. (ed) *The tourist city*. Yale University Press, Londres, p.124-139.
- Hiernaux, D. (2005) "La promoción inmobiliaria y el turismo residencial: el caso mexicano" a *Scripta Nova* vol.IX núm.194 (www.ub.edu/geocrit/sn/sn-194-05.htm, febrer 2011).
- Hobsbawm, E. (2006) *Historia del siglo XX*. Crítica, Barcelona.
- Holgado, I. (2008) "Trabajos y estrategias de las mujeres migrantes" a Rodríguez-Martínez, P. (ed) *Mujeres, trabajos y empleos. En tiempos de la globalización*. Icaria, Barcelona, p.87-114.
- Holloway, J. i Peláez, E. (eds) (1998) *Zapatista!: reinventing revolution in Mexico*. Pluto Press, Londres.
- Homar, J.A. (1962) "Los lignitos de Mallorca" a *BCOCIN* núm.635, p.105-111.

- Horcajo, X. (5/11/1996) "Inmobiliaria Alcázar acusa de irregularidades por 1.000 millones al anterior equipo" a *El País* 5/11/1996 (www.elpais.com/articulo/economia/BANCO_DE_ESPANA/INMOBILIARIA_ALCAZAR/Inmobiliaria/Alcazar/acusa/irregularidades/1000/millones/anterior/equipo/elpepieco/19961105elpepieco_16/Te_s, novembre 2010).
- Horrach, A. i Mascaró, P. (1998) "El mercado de trabajo Balear: datos sobre una segmentación" a Reina, J.L. (coord) *Políticas de mano de obra en las empresas baleares* (Apéndice I). Gabinete Técnico de CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Hostelmarket (1996) *Anuario de la hostelería. Hostelmarket 1996*. Publicaciones Alimarket, Madrid.
- Hostelmarket (1/11/1998a) "Grubarges nos permitirá acometer el triple de operaciones con los mismos recursos" (Entrevista a Simón Pedro Barceló) a *Revista Hostelmarket* núm.0 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000023, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/1998a) "Iberia y Sol Meliá crean Viva Tours" a *Revista Hostelmarket* 1/11/1998 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000003, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/1998c) "Hotetur se hace con cuatro hoteles en el Caribe" a *Revista Hostelmarket* núm.0 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000012, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/1998d) "Sol Meliá inaugura hoteles en Cuba y Venezuela" a *Revista Hostelmarket* núm.0 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000011, novembre 2006).
- Hostelmarket (1999) "Las cadenas españolas aceleran su expansión en el exterior" a *Revista Hostelmarket* núm.5, p.34-43.
- Hostelmarket (1/01/1999a) "La familia Escarrer concluye la integración de sus negocios hoteleros" a *Revista Hostelmarket* núm.1, p.22-23.
- Hostelmarket (1/01/1999b) "Grubarges comienza su andadura" a *Revista Hostelmarket* núm.1 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h001041, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/01/1999c) "Iberostar, nuevos hoteles en Cuba, R. Dominicana y Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.1 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h001025, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/1999a) "RIU construirá un hotel de mayor dimensión" a *Revista Hostelmarket* núm.3 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002002, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/1999b) "Barceló, nueva estructura para salir a Bolsa" a *Revista Hostelmarket* núm.3 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002020, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/1999c) "Grupo Piñero levantará dos hoteles en Tenerife con 1900 camas" a *Revista Hostelmarket* núm.2 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002016, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/1999d) "SOL MELIA, complejo en R. Dominicana con 2.400 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.2 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002022, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/1999c) "Grubarges comienza a desarrollar proyectos propios" a *Revista Hostelmarket* núm.3 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h003006, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/1999d) "Fiesta incorpora un hotel en Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.3 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h003020, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/1999e) "Hotetur construirá un hotel en Cuba, junto a HORIZONTES" a *Revista Hostelmarket* núm.3 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h003018, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/1999a) "RIU, apertura en El Algarve y proyecto en Madeira" a *Revista Hostelmarket* núm.15 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015004, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/06/1999) "Riu integra los "Iberotel" de Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.6 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h006020, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/09/1999) "La nueva VIVA HOTELS abre el "Cala Mesquida" a *Revista Hostelmarket* núm.8 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h008033, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/1999a) "Sol Meliá pasa a ser propietaria de 66 hoteles en España" a *Revista Hostelmarket* núm.7 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h007008, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/1999b) "La compra-venta de hoteles movió más de 110.000 M.pts. en 1998" a *Revista Hostelmarket* núm. 7 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h007043, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/1999c) "Grupo Piñero abre el "Bahía Príncipe Tulum"" a *Revista Hostelmarket* núm.7 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h007018, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/1999a) "Barceló decide retrasar su salida a Bolsa" a *Revista Hostelmarket* núm.9 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h009022, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/1999b) "Barceló incorpora cinco hoteles en Costa Rica e Isla Margarita" a *Revista Hostelmarket* núm.9 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h009019, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/1999) "Riu toma dos nuevos hoteles en Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.10 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h010018, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/1999) "Grupotel incorpora sus primeros hoteles en Ibiza" a *Revista Hostelmarket* núm.11 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h011001, novembre 2006).
- Hostelmarket (2000a) "Airtours se hace con el 50% e Hotetur por 7.850 M." a *Revista Hostelmarket* núm.20, p.4-5.
- Hostelmarket (2000b) "Balears apuesta por el turismo de calidad, tras renunciar a la "masificación"" a *Revista Hostelmarket* núm.16, p.46-57.

- Hostelmarket (2000c) "VIVA integra dos nuevos hoteles mallorquines" a *Revista Hostelmarket* núm.16 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h016005, novembre 2006).
- Hostelmarket (2000d) "Hoteles vacacionales. Los touroperadores europeos toman la iniciativa" a *Revista Hostelmarket* núm.14, p.38-45.
- Hostelmarket (2000e) "El número de hoteles de las cadenas españolas en el exterior ha crecido un 35% en sólo un año" a *Revista Hostelmarket* núm.17, p.34-43.
- Hostelmarket (1/01/2000a) "Sol Meliá invertirá 14800 M. para nuevos hoteles en España" a *Revista Hostelmarket* núm.15 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015001, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/01/2000b) "Grubarges compra 4 hoteles en México" a *Revista Hostelmarket* núm.15 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h012026, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/2000) "Siete cadenas se unen para construir 6 hoteles en Salobreña" a *Revista Hostelmarket* núm.13 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020002, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2000a) "Airtours toma el control de HOTELES GLOBALES por 12.200 M." a *Revista Hostelmarket* núm.15 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h056001, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2000b) "Hotetur alquila el dominicano "Boca Chica"" a *Revista Hostelmarket* núm.15 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015028, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2000c) "GRUBARGES comprará 16 hoteles en EE.UU. por 56.700 M.pts." a *Revista Hostelmarket* núm.4 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h004022, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2000d) "Barceló gestionará en Shangai un hotel de lujo" a *Revista Hostelmarket* núm.15 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015005, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/05/2000b) "VIVA integra dos nuevos hoteles mallorquines" a *Revista Hostelmarket* núm.16 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h016005, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/06/2000) "Sol Meliá vende tres establecimientos en Canarias por 4000 M.pts" a *Revista Hostelmarket* núm.17 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h017001, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/2000a) "MAC HOTELS compra el dominicano "Bávaro Grand" a ALLEGRO" a *Revista Hostelmarket* núm.16 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h016005, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/2000b) "Iberostar adquiere la cadena SUNGARDEN por cerca de 30000 M pts" a *Revista Hostelmarket* núm.18 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h018003, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/09/2000) "Sol Meliá compra Tryp por 60000 M. para reforzar su liderazgo en España" a *Revista Hostelmarket* núm.19 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h019001, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000a) "VIVA HOTELS ultima el aparthotel "Viva Menorca"" a *Revista Hostelmarket* núm.20 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020012, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000b) "VIVA HOTELS y PRINSOTEL crean la cadena EXCELLENCE" a *Revista Hostelmarket* núm.20 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020027, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000c) "Globalia construirá un complejo de 5E en República Dominicana" a *Revista Hostelmarket* núm.20 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020029, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000d) "RIU abre en México el "Riu Playacar"" a *Revista Hostelmarket* núm.20 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020028, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000e) "Barceló incorpora cinco nuevos hoteles en España y tres en el Caribe" a *Revista Hostelmarket* núm.20 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020011, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2000a) "Grupotel adquiere el "Playa" de Camp de Mar por 4900 M" a *Revista Hostelmarket* núm.21 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021006, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2000b) "BLAU HOTELS construirá dos hoteles en Cuba con 800 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.21 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021027, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2000c) "Las cadenas internacionales mantienen su débil presencia en la hotelería española" a *Revista Hostelmarket* núm.21 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021025, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2000d) "Iberostar contará con nueve hoteles en Cuba en 2004" a *Revista Hostelmarket* núm.21 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021025, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/2000a) "Iberostar abrirá dos nuevos hoteles en Cádiz y Mallorca en 2001" a *Revista Hostelmarket* núm.22 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h022006, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/2000b) "Barcelo inicia su desembarco en Cuba" a *Revista Hostelmarket* núm.22 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h022029, novembre 2006).
- Hostelmarket (2001a) "La inversión hotelera alcanza 1.6 billones, tras crecer un 28%" a *Revista Hostelmarket* núm.28, p.42-58.
- Hostelmarket (2001b) "VIVA HOTELS incorpora el "Playa Port Vell"" a *Revista Hostelmarket* núm.32 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032003, novembre 2006).
- Hostelmarket (2001c) "La planta hotelera española en el exterior crece un 18% y supera las 115000 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.29, p.41-50.
- Hostelmarket (1/01/2001) "Sirenis abre su primer hotel en la República Dominicana" a *Revista Hostelmarket* núm.23 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h023001, novembre 2006).

- Hostelmarket (1/03/2001a) "Riu inaugura su primer hotel en Jamaica" a *Revista Hostelmarket* núm.25 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h025036, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/2001b) "Barceló desembarca en Cabo Verde de la mano de Oasis Atlántico" a *Revista Hostelmarket* núm.25 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h025035, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/09/2001a) "Iberostar abre dos hoteles en Turquía" a *Revista Hostelmarket* núm.30 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h030028, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2001a) "La CAM se hace con el 3% de Sol Meliá por más de 7000 M. pts" a *Revista Hostelmarket* núm.32 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032014, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2001b) "VIVA HOTELS incorpora el "Playa Port Vell"" a *Revista Hostelmarket* núm.32 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032003, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2001c) "BARCELO inaugura el "Bávaro Convention Center" de República Dominicana" a *Revista Hostelmarket* núm.32 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032037, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/2001a) "La incertidumbre se adueña del turismo tras el 11-S" a *Revista Hostelmarket* núm.33 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h033046, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/2001b) "Barceló desembarca en Brasil e incorpora su segundo hotel en Filipinas" a *Revista Hostelmarket* núm.33 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h033033, novembre 2006).
- Hostelmarket (2002a) *Informe anual de la hosteleria. Hostelmarket 2002*. Publicaciones Alimarket, Madrid.
- Hostelmarket (2002b) "Sol Melià pone en venta seis hoteles" a *Revista Hostelmarket* núm.43 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h043012, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/2002) "BLAU HOTELS se hace con el "Club Med Porto Petro" para levantar un 5E" a *Revista Hostelmarket* núm.35 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h035005, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2002) "Barcelo llega a un acuerdo para comprar la americana Crestline Capital por 606 M" a *Revista Hostelmarket* núm.37 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h037000, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/2002) "RIU abre el "ClubHotel Riu Jalisco", el más grande de su cadena" a *Revista Hostelmarket* núm.40 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h040022, febrer 2011).
- Hostelmarket (1/09/2002) "Fiesta abre dos resorts en el Caribe mexicano tras invertir 100 M.EUR" a *Revista Hostelmarket* núm.41 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h041046, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2002) "Barceló desembarca en Túnez y Marruecos en régimen de franquicia" a *Revista Hostelmarket* núm.42 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h042034, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2002) "Sol Melia pone en venta seis hoteles" a *Revista Hotelmarket* núm.43 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h043012, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2003) "Cierra el mallorquín "Galatzó", tras renunciar Stil Hotels a explotarlo" a *Revista Hostelmarket* núm.48 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h048014, desembre 2010).
- Hostelmarket (1/06/2003) "Barceló Hotels toma la gestión de 12 nuevos establecimientos en EE.UU." a *Revista Hostelmarket* núm.50 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h050034, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2003a) "Sol Melia firma un acuerdo con Cendant" a *Revista Hotelmarket* núm.54 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h054016, novembre 2006).
- Hostelmarket (2004a) "Viva Hotels abre el "Viva Mallorca"" a *Revista Hostelmarket* núm.61 (www.alimarket.es/noticia/mh061011/, agost 2010).
- Hostelmarket (2004b) *Informe anual hoteles, restauración, turismo y ocio. Hostelmarket 2004*. Publicaciones Alimarket, Madrid.
- Hostelmarket (1/01/2004) "Iberojet compra el 51% de VIVA Tours a Iberia y Air Nostrum" a *Revista Hostelmarket* núm.56 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h056001, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/2004a) "Barcelo toma un 4,5% del fondo inmobiliario americano Highland Hospitality" a *Revista Hostelmarket* núm.58 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h058018, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/2004b) "Sol Meliá abre el "Paradisus Puerto Rico" y entra en China" a *Revista Hostelmarket* núm.58 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h058017, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/05/2004) "Riu suma Bahamas y Rumanía a su lista de destinos" a *Revista Hostelmarket* núm.60 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h060020, març 2011).
- Hostelmarket (1/11/2004) "Barcelo lanza una OPA para adquirir la hotelera estadounidense Hammons" a *Revista Hostelmarket* núm.65 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h065022, novembre 2006).
- Hostelmarket (2005a) "El Grupo Marsans recompra el 50% de Hotetur a Mytravel por 29 M.EUR" a *Revista Hostelmarket* núm.73 (www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/m3228001/EL-GRUPO-MARSANS-RECOMPRA-EL-50--DE-HOTETUR-A-MYTRAVEL-POR-29-M-EUR, juny 2010).
- Hostelmarket (2005b) "Tui España facturó 360 M.EUR y ganó 22 M. en 2004" a *Revista Hostelmarket* núm. 69 (www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/mh069014/TUI-ESPANA-FACTURO-360-M-EUR-Y-GANO-22-M--EN-2004, juny 2010).

- Hostelmarket (1/02/2005) "Riu incorporará cuatro hoteles en Bulgaria y Croacia" a *Revista Hostelmarket* núm.68 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h068015, novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2005a) "Sirenis y la CAM levantarán un complejo turístico en Cancún" a *Revista Hostelmarket* núm.70 (www.alimarket.es/noticia/mh070017/SIRENIS-HOTELS-Y-LA-CAM-LEVANTARaN-UN-COMPLEJO-TURISTICO-EN-CANCuN, febrer 2011).
- Hostelmarket (1/04/2005b) "La familia Riu vende un 5% de TUI, pero sigue como primer socio" a *Revista Hostelmarket* núm.70 (www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/mh070001/LA-FAMILIA-RIU-VENDE-UN-5--DE-TUI--PERO-SIGUE-COMO-PRIMER-SOCIO, juny 2010).
- Hostelmarket (16/04/2005) "GRUPO PLAYA SOL alcanza 31 establecimientos en Ibiza" a *Boletín Revista Hostelmarket* núm.71 (www.alimarket.es/noticia/m3223018/, agost 2010).
- Hostelmarket (1/05/2005) "Grupo Playa Sol alcanza 31 establecimientos en Ibiza" a *Revista Hostelmarket* núm.71 (www.alimarket.es/noticia/m3223018/GRUPO-PLAYA-SOL-ALCANZA-LOS-31-ESTABLECIMIENTOS-EN-IBIZA, desembre 2010).
- Hostelmarket (16/07/2005) "Alcaidesa desarrollara 6 hoteles en Salobreña, antes en manos de 7 cadenas" a *Boletín Hostelmarket* núm.229 (www.alimarket.es/noticia/m3229001/ALCAIDESA-DESARROLLARA-6-HOTELES-EN-SALOBRENA--ANTES-EN-MANOS-DE-7-CADENAS, novembre 2010).
- Hostelmarket (1/12/2005) "Cancún y Riviera Maya se recomponen a marchas forzadas tras el paso de "Wilma"" a *Revista Hostelmarket* núm.77 (www.alimarket.es/noticia/mh077016/CANCUN-Y-RIVIERA-MAYA-SE-RECOMPONEN-A-MARCHAS-FORZADAS-TRAS-EL-PASO-DE-WILMA, febrer 2011).
- Hostelmarket (2006a) "Las cadenas hoteleras tan sólo logran mantener su cuota" a *Revista Hostelmarket* núm.78, p.74-121.
- Hostelmarket (2006b) "Grupo Playa Sol adquiere tres hoteles en Ibiza a FIESTA" *Revista Hostelmarket* núm.78 (www.alimarket.es/noticia/mh085001/, agost 2010).
- Hostelmarket (2006c) *Informe anual hoteles, restauración, turismo y ocio. Hostelmarket 2006*. Publicaciones Alimarket, Madrid.
- Hostelmarket (1/03/2006) "Globalia toma siete hoteles en Caribe y uno en España" a *Revista Hostelmarket* núm.80 (www.alimarket.es/noticia/mh080000/GLOBALIA-TOMA-SIETE-HOTELES-EN-CARIBE-Y-UNO-EN-ESPAnA, març 2011).
- Hostelmarket (12/06/2006) "Globalia y Fadesa gestionarán hoteles al 50%" a *Boletín Hostelmarket* núm.253 (www.alimarket.es/noticia/m3248001/GLOBALIA-Y-FADESA-GESTIONARAN-HOTELES-AL-50-, febrer 2011).
- Hostelmarket (16/07/2006) "Iberostar y Fadesa se adjudican proyectos en el Pacifico Mexicano" a *Boletín Hostelmarket* núm.250 (www.alimarket.es/noticia/m3250001/IBEROSTAR-Y-FADESA-SE-ADJUDICAN-PROYECTOS-EN-EL-PACIFICO-MEXICANO, febrer 2011).
- Hostelmarket (1/09/2006) "Grupo Playa Sol adquiere tres hoteles en Ibiza a Fiesta" a *Revista Hostelmarket* núm.85 (www.alimarket.es/noticia/mh085001/GRUPO-PLAYA-SOL-ADQUIERE-TRES-HOTELES-EN-IBIZA-A-FIESTA, desembre 2010)..
- Hostelmarket (1/10/2006) "Globalia se asocia con Oasis e incorpora seis hoteles en el Caribe" a *Boletín Hostelmarket* núm.253 (www.alimarket.es/noticia/m3248001/GLOBALIA-Y-FADESA-GESTIONARAN-HOTELES-AL-50-, febrer 2011).
- Hostelmarket (1/01/2007) "Piñero abre cuatro hoteles 5e en República Dominicana y otro en Jamaica" a *Boletín Hostelmarket* núm.260 (www.alimarket.es/noticia/m3260006/PINERO-ABRE-CUATRO-HOTELES-5E-EN-REPUBLICA-DOMINICANA-Y-OTRO-EN-JAMAICA, febrer 2011).
- Hostelmarket (16/02/2007) "Excellence asume la gestión directa de sus hoteles y prepara dos más en Caribe" a *Boletín Hostelmarket* núm.261 (www.alimarket.es/noticia/m3261001/EXCELLENCE-ASUME-LA-GESTION-DIRECTA-DE-SUS-HOTELES-Y-PREPARA-DOS-MAS-EN-CARIBE, febrer 2011).
- Hostelmarket (16/07/2007) "Riu dejará dos hoteles en mallorca, uno de ellos adquirido por Pabisa" *Revista Hostelmarket* núm.271 (www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/m3271001/RIU-DEJARA-DOS-HOTELES-EN-MALLORCA--UNO-DE-ELLOS-ADQUIRIDO-POR-PABISA, juny 2010).
- Hostelmarket (16/10/2007) "Fadesa vende seis hoteles a Manuel Jove por 32 M" a *Boletín Hostelmarket* núm.275 (www.alimarket.es/noticia/m3275001/FADESA-VENDE-SEIS-HOTELES-A-MANUEL-JOVE-POR-32-M-, març 2011).
- Hostelmarket (16/01/2008) "Barceló adquiere los hoteles de Martinsa-Fadesa y abre en México y Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.280 (www.alimarket.es/noticia/m3280006/BARCELO-ADQUIERE-LOS-HOTELES-DE-MARTINSA-FADESA-Y-ABRE-EN-MEXICO-Y-TUNEZ, desembre 2010).
- Hostelmarket (1/02/2008) "Riu desembarca en Costa Rica y concluye 2007 con ventas de 1095 M" a *Boletín Hostelmarket* núm.281 (www.alimarket.es/noticia/m3281014/, Desembre 2010).
- Hostelmarket (1/05/2008) "Nous Projectes adquiere otro hotel de Piñero para su proyecto de cadena" a *Boletín Hostelmarket* núm.287 (www.alimarket.es/noticia/m3287003, desembre 2010).
- Hostelmarket (16/05/2008) "Sirenis se deshace del 'Atlantic' y el 'Coral Playa'" a *Boletín Hostelmarket* núm.288 (www.alimarket.es/noticia/m3288002/, desembre 2010).

- Hostelmarket (1/07/2008) "AZ Hotels asume la explotacion de los inmuebles de la desaparecida IR" a *Revista Hostelmarket* núm.106 (www.alimarket.es/noticia/mh106003/AZ-HOTELS-ASUME-LA-EXPLORACION-DE-LOS-INMUEBLES-DE-LA-DESAPARECIDA-IR, desembre 2010).
- Hostelmarket (16/07/2008) "Oasis gestionará tres 5 EGL en el Caribe y terminará el año con 53 hoteles" a *Boletín Hostelmarket* núm. 292 (www.alimarket.es/noticia/m3292002/OASIS-GESTIONARA-TRES-5EGL-EN-EL-CARIBE-Y-TERMINARA-EL-ANO-CON-53-HOTELES, març 2011).
- Hostelmarket (16/07/2008) "Barceló abre el Barcelonés 'Raval' y firma dos hoteles en Marruecos" a *Boletín Hostelmarket* núm.294 (www.alimarket.es/noticia/m3294011/BARCELO-ABRE-EL-BARCELONES--RAVAL--Y-FIRMA-DOS-HOTELES-EN-MARRUECOS, març 2011).
- Hostelmarket (1/10/2008) "Hotelería española en el exterior. La oferta crece un 8% y alcanza las 225316 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.108 (www.alimarket.es/noticia/mH108026/HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR, febrer 2011).
- Hostelmarket (16/10/2008) "Riu inaugura el "Riu Palace Pacífico"" a *Boletín Hostelmarket* núm.296 (www.alimarket.es/noticia/m3296018/RIU-INAUGURA-EL--RIU-PALACE-PACIFICO-, febrer 2011).
- Hostelmarket (1/11/2008) "Sol Meliá abrirá en Creta un "Gran Meliá", su tercer hotel en Grecia" a *Boletín Hostelmarket* núm.297 (www.alimarket.es/noticia/m3297010/SOL-MELIA-ABRIRA-EN-CRETA-UN--GRAN-MELIA---SU-TERCER-HOTEL-EN-GRECIA, abril 2011).
- Hostelmarket (16/01/2009) "Sol Meliá i SH no renuevan la franquicia de cinco establecimientos" a *Boletín Hostelmarket* núm.301 (www.alimarket.es/noticia/m3301001/SOL-MELIA-Y-SH-NO-RENUEVAN-LA-FRANQUICIA-DE-CINCO-ESTABLECIMIENTOS, abril 2011).
- Hostelmarket (16/02/2009) "Riu anuncia un nuevo complejo en Bulgaria, el "Riu Pravets", orientado al golf" a *Boletín Hostelmarket* núm.303 (www.alimarket.es/noticia/m3303017/RIU-ANUNCIA-UN-NUEVO-COMPLEJO-EN-BULGARIA--EL--RIU-PRAVETS---ORIENTADO-AL-GOLF, abril 2011).
- Hostelmarket (14/10/2009) "Oasis puja por el 'Sun Village'" a *Boletín Hostelmarket* núm.317 (www.alimarket.es/noticia/17714/Oasis-paga-3-M-en-la-subasta-por-el-dominicano--Sun-Village-, març 2011).
- Hostelmarket (19/11/2009) "Sol Meliá refuerza su posición financiera con una emisión de obligaciones convertibles" a *Boletín Hostelmarket* núm.320 (www.alimarket.es/noticia/20948/Sol-Melia-refuerza-su-posicion-financiera-con-una-emision-de-obligaciones-convertibles, abril 2011).
- Hostelmarket (20/11/2009) "Sol Meliá gestionará dos 5E de The Resort Group en Cabo Verde" a *Boletín Hostelmarket* núm.320 (www.alimarket.es/noticia/21159/Sol-Melia-gestionara-dos-5E-de-The-Resort-Group-en-Cabo-Verde, abril 2011).
- Hostelmarket (24/11/2009) "Barceló abandona el proyecto del aeropuerto de Barajas y paraliza su expansión" a *Boletín Hostelmarket* núm.320 (www.alimarket.es/noticia/21359/Barcelo-abandona-el-proyecto-del-aeropuerto-de-Barajas-y-paraliza-su-expansion, abril 2011).
- Hostelmarket (1/12/2009) "Sol Meliá refuerza su posición financiera con una emisión de obligaciones convertibles" a *Boletín Hostelmarket* núm.320 (www.alimarket.es/noticia/20948/Sol-Melia-refuerza-su-posicion-financiera-con-una-emision-de-obligaciones-convertibles, febrer 2011).
- Hostelmarket (9/12/2009) "Iberostar pone en marcha su primer complejo en Cabo Verde" a *Boletín Hostelmarket* núm.321 (www.alimarket.es/noticia/22570/Iberostar-pone-en-marcha-su-primer-complejo-en-Cabo-Verde, abril 2011).
- Hostelmarket (15/01/2010) "Barceló sale del grupo turístico Apple Leisure" a *Boletín Hostelmarket* núm.322 (www.alimarket.es/noticia/24010/Barcelo-sale-del-grupo-turistico-Apple-Leisure, febrer 2011).
- Hostelmarket (28/07/2010) "Sol Meliá inaugura el "Meliá Braga", su decimotercer hotel portugués" a *Boletín Hostelmarket* núm.335 (www.alimarket.es/noticia/41154/Sol-Melia-inaugura-el--Melia-Braga---su-decimotercer-hotel-portugues, abril 2011).
- Hostelmarket (30/07/2010) "Be Live cobra vida en Marruecos" a *Boletín Hostelmarket*, núm.335 (www.alimarket.es/noticia/41167/Be-Live-Hotels-realiza-en-Marruecos-la-primer-aapertura-bajo-su-nueva-denominacion, març 2011).
- Hosteltur (25/01/2001) "El Tívoli era el único hotel ruinoso de 78 establecimientos en baja temporal" (www.hosteltur.com/noticias/505_tivoli-era-unico-hotel-ruinoso-78-establecimientos-baja-temporal.html, setembre 2010).
- Hosteltur (13/02/2001) "Sirenis Hotels construirá y explotará tres hoteles en Cuba" (www.hosteltur.com/00818_sirenis-hotels-construira-explotara-tres-hoteles-cuba.html, març 2011).
- Hosteltur (23/02/2001) "Barceló explotará a partir de marzo cinco establecimientos en régimen de gestión en Cabo Verde" (www.hosteltur.com/00991_barcelo-explotara-partir-marzo-cinco-establecimientos-regimen-gestion-cabo-verde.html, abril 2011).
- Hosteltur (23/02/2001) "El presidente de Neckerman rechaza la ecotasa" (www.hosteltur.com/noticias/1014_presidente-neckerman-rechaza-ecotasa.html, maig 2010).
- Hosteltur (26/02/2001) "Fuerte apuesta de Sant Lluís (Menorca) a favor de mejorar Punta Prima" (www.hosteltur.com/noticias/1038_fuerte-apuesta-sant-lluis-menorca-favor-mejorar-punta-prima.html, agost 2010).

- Hosteltur (27/02/2001) "Los hoteleros españoles podrán invertir en Marruecos a cambio de deuda externa" (www.hosteltur.com/01065_hoteleros-espanoles-podran-invertir-marruecos-cambio-deuda-externa.html, març 2011).
- Hosteltur (15/03/2001) "La familia Matutes invertirá 14.400 millones en dos hoteles en México" (www.hosteltur.com/noticias/1371_familia-matutes-invertira-14400-millones-dos-hoteles-mexico.html, octubre 2008).
- Hosteltur (19/06/2001) "Inhova abre nueva estrategia de inversión hotelera con la adquisición de tres hoteles en Croacia" (www.hosteltur.com/03044_inhova-abre-nueva-estrategia-inversion-hoteler-a-adquisicion-tres-hoteles-croacia.html, abril 2011).
- Hosteltur (12/09/2001) "Inhova compra el principal complejo hotelero de Dubrovnik en Croacia" (www.hosteltur.com/noticias/4493_inhova-compra-principal-complejo-hoteler-o-dubrovnik-croacia.html, juny 2010).
- Hosteltur (22/09/2001) "El Robinson Club Cala Serena, de Mallorca, cierra sus puertas" (www.hosteltur.com/noticias/4721_robinson-club-cala-serena-mallorca-cierra-sus-puertas.html, setembre 2010).
- Hosteltur (24/09/2001) "Club Méditerranée no podrá renovar el contrato de arrendamiento del village de vacaciones de Porto Petro, en Mallorca" (www.hosteltur.com/noticias/4736_club-mediterranee-no-podra-renovar-contrato-arrendamiento-village-vacaciones-porto-petro-mallorca.html, agost 2010).
- Hosteltur (12/11/2001) "Thomas Cook y la familia Fierro invertirán 5.000 millones en Cádiz" (www.hosteltur.com/noticias/5666_thomas-cook-familia-fierro-invertiran-5000-millones-cadiz.html, juny 2010).
- Hosteltur (15/11/2001) "Los grandes operadores turísticos europeos empiezan a reducir costes" (www.hosteltur.com/noticias/5732_grandes-operadores-turisticos-europeos-empiezan-reducir-costes.html, maig 2010).
- Hosteltur (21/02/2002) "La cadena Orient Express oficializa la compra del complejo hotelero mallorquín "La Residencia"" (www.hosteltur.com/noticias/7343_espana-cadena-orient-express-oficializa-compra-complejo-hoteler-o-mallorquin-residencia.html, novembre 2008).
- Hosteltur (1/03/2002) "España: Los empresarios de agroturismo y hoteles rurales de Baleares aseguran que la mayoría de la oferta de turismo rural de las islas está en manos de particulares que no cumplen con la ley" (www.hosteltur.com/noticias/7487_espana-empresarios-agroturismo-hoteles-rurales-baleares-aseguran-mayoria-oferta-turismo-rural-islas-esta-manos-particulares.html, juliol 2010).
- Hosteltur (15/07/2002) "Cuba y China firman acuerdos para desarrollo de proyectos hoteleros en La Habana y Shanghai" (www.hosteltur.com/09908_cuba-china-firman-acuerdos-desarrollo-proyectos-hoteleros-habana-shanghai.html, març 2011).
- Hosteltur (12/03/2003) "Thomas Cook exige bajadas de precios en Baleares" (www.hosteltur.com/noticias/13866_thomas-cook-exige-bajadas-precios-baleares.html, juny 2010).
- Hosteltur (19/03/2003) "Sol Meliá pierde la gestión de 10 hoteles en Croacia" (www.hosteltur.com/13983_sol-melia-pierde-gestion-10-hoteles-croacia.html, abril 2011).
- Hosteltur (20/03/2003) "Conferencia del presidente de Thomas Cook en Palma de Mallorca" (www.hosteltur.com/noticias/14007_conferencia-presidente-thomas-cook-palma-mallorca.html, maig 2010).
- Hosteltur (29/04/2003) "Alemania: Las agencias alemanas lamentan que no se les invite a hacer su congreso en Palma" (www.hosteltur.com/noticias/14705_alemania-agencias-alemanas-lamentan-no-se-les-invite-hacer-su-congreso-palma.html, juny 2010).
- Hosteltur (12/06/2003) "Blau Hotels se expansiona en Cuba" (www.hosteltur.com/15421_blaui-hotels-se-expansiona-cuba.html, març 2011).
- Hosteltur (30/06/2003) "Sol Meliá rompe cuatro contratos de gestión en Túnez a raíz de la inestable situación de la zona" (www.hosteltur.com/15728_sol-melia-rompe-cuatro-contratos-gestion-tunez-raiz-inestable-situacion-zona.html, març 2011).
- Hosteltur (6/08/2003) "Riu compró el hotel Gran Caribe Real, de Cancún" (www.hosteltur.com/16332_riu-compro-hotel-gran-caribe-real-cancun.html, febrer 2011).
- Hosteltur (22/10/2003) "FCC, Barceló y BBVA rompen su negocio hotelero" (www.hosteltur.com/noticias/17539_fcc-barcelo-bbva-rompen-su-negocio-hoteler-o.html, desembre 2010).
- Hosteltur (7/11/2003) "Barceló Hotels invierte 12 millones de euros en la reforma integral del hotel Barceló Pueblo Park, de Mallorca" (www.hosteltur.com/noticias/17864_barcelo-hotels-invierte-12-millones-euros-reforma-integral-hotel-pueblo-park-mallorca.html, setembre 2010).
- Hosteltur (5/12/2003) "Globalia aplaza su traslado a Mallorca hasta septiembre" (www.hosteltur.com/noticias/18388_globalia-aplaza-su-traslado-mallorca-septiembre.html, maig 2010).

- Hosteltur (27/01/2004) "El Grupo Iberostar compra las 65 agencias de viaje de TUI España" (www.hosteltur.com/noticias/18800_grupo-iberostar-compra-65-agencias-viaje-tui-espana.html, juny 2010).
- Hosteltur (18/03/2004) "Suiza: Tui AG y Kuoni disuelven su joint venture en TUI Suisse" (www.hosteltur.com/noticias/20101_suiza-tui-ag-kuoni-disuelven-su-joint-venture-suisse.html, maig 2010).
- Hosteltur (31/05/2004) "Paradores de Turismo nombra nuevo presidente a Antoni Costa i Costa" (www.hosteltur.com/noticias/21363_paradores-turismo-nombra-nuevo-presidente-antoni-costa-i.html, setembre 2010).
- Hosteltur (11/08/2004) "El Gobierno de Baleares detecta 154 alojamientos que ofrecen el "todo incluido"" (www.hosteltur.com/noticias/22785_gobierno-baleares-detecta-154-alojamientos-ofrecen-todo-incluido.html, agost 2010).
- Hosteltur (21/10/2004) "Green Service presenta suspensión de pagos" (www.hosteltur.com/noticias/24063_green-service-presenta-suspension-pagos.html, maig 2010).
- Hosteltur (2005) "Garden Hotels inicia su aventura peninsular con la apertura de dos cuatro estrellas en Andalucía" a *Hosteltur* núm.136, p.48-49.
- Hosteltur (21/02/2005) "Juan Carlos Alía de nuevo portavoz de TUI en España desde el 1 de marzo" (www.hosteltur.com/noticias/26004_juan-carlos-alia-nuevo-portavoz-tui-espana-1-marzo.html, març 2010).
- Hosteltur (25/02/2005) "Globales pasa a manos de Optursa, propiedad de José Luis Carrillo, tras la rescisión de contrato con Hotetur" (www.hosteltur.com/noticias/26080_globales-pasa-manos-optursa-propiedad-jose-luis-carrillo-rescision-contrato-hotetur.html, juny 2010).
- Hosteltur (20/04/2005) "Barceló asume la gestión de su octavo hotel en Cancún" (www.hosteltur.com/26944_barcelo-asume-gestion-su-octavo-hotel-cancun.html, febrer 2011).
- Hosteltur (19/10/2005) "México: El presidente de Globalia construirá un complejo hotelero de 2.000 habitaciones en la Riviera Maya" (www.hosteltur.com/30519_mexico-presidente-globalia-construira-complejo-hotelero-2000-habitaciones-riviera-maya.html, març 2011).
- Hosteltur (14/11/2005) "Sol Meliá inicia la comercialización de su primer Condo-hotel a partir del lunes" (www.hosteltur.com/31150_sol-melia-inicia-comercializacion-su-primer-condo-hotel-partir-lunes.html, març 2011).
- Hosteltur (24/05/2006) "Thomas Cook vende su participación en INHOVA a Caja Madrid e Iberostar" (www.hosteltur.com/noticias/35207_thomas-cook-vende-su-participacion-inhova-caja-madrid-iberostar.html, juny 2010).
- Hosteltur (20/10/2006) "Cancún muestra desigual recuperación a un año del huracán Wilma" (www.hosteltur.com/37960_cancn-muestra-desigual-recuperacin-ao-huracn-wilma.html, febrer 2011).
- Hosteltur (16/12/2006) "Arabella Hotel Holding amplia su joint venture con Starwood" (www.hosteltur.com/noticias/38943_arabella-hotel-holding-amplia-su-joint-venture-starwood.html, agost 2010).
- Hosteltur (8/01/2007) "Iberojet se adelanta en internet entre los grandes grupos con la compra de Viajar.com" (www.hosteltur.com/noticias/39261_iberojet-se-adelanta-internet-grandes-grupos-compra-viajarcom.html, juny 2010).
- Hosteltur (8/01/2007) "Iberostar compra el grupo hotelero marroquí AGA Founty" (www.hosteltur.com/39251_iberostar-compra-grupo-hotelero-marroqui-aga-founty.html, febrer 2011).
- Hosteltur (10/01/2007) "Orizonia compra el turoperador Cóndor Vacaciones" (www.hosteltur.com/noticias/39303_orizonia-compra-turoperador-condor-vacaciones.html, juny 2010).
- Hosteltur (17/01/2007) "Sol Meliá deja de gestionar diez hoteles en Túnez" (www.hosteltur.com/39427_sol-melia-deja-gestionar-diez-hoteles-tunez.html, març 2011).
- Hosteltur (17/04/2007) "Inhova y Fadesa adquieren en Marruecos un hotel que gestionará Iberostar" (www.hosteltur.com/41476_inhova-fadesa-adquieren-marruecos-hotel-gestionara-iberostar.html, març 2011).
- Hosteltur (maig 2007) "La Fachada Marítima recupera el uso público junto a la memoria histórica" a *Hosteltur* maig 2007 (*especial La Palma del siglo XXI*), p.4-5 (www.hosteltur.com/especiales/205-especial-palma-2007.html, setembre 2010).
- Hosteltur (24/09/2007) "La empresa catalana García Muntané Maquinaria adquiere Hoteles Marítimos Menorca" (www.hosteltur.com/noticias/46186_empresa-catalana-garcia-muntane-maquinaria-adquiere-hoteles-maritimos-menorca.html, desembre 2009).
- Hosteltur (24/09/2007) "La empresa catalana García Muntané Maquinaria adquiere Hoteles Marítimos Menorca" (www.hosteltur.com/noticias/46186_empresa-catalana-garcia-muntane-maquinaria-adquiere-hoteles-maritimos-menorca.html, novembre 2010).

- Hosteltur (1/10/2007) "El CEA vende un millón de metros cuadrados de terreno para proyectos turísticos" (www.hosteltur.com/46401_cea-vende-millon-metros-cuadrados-terreno-proyectos-turisticos.html, març 2011).
- Hosteltur (14/01/2008) "Habitat vende a Grupotel por 28 M € un edificio en el 22@ de Barcelona" (www.hosteltur.com/noticias/49352_habitat-vende-grupotel-28-m-edificio-22-barcelona.html, desembre 2010).
- Hosteltur (20/02/2008) "Sa Nostra adquiere el 5% del capital de AC Hotels" (www.hosteltur.com/50519_sa-nostra-adquiere-5-capital-ac-hotels.html, abril 2011).
- Hosteltur (2/05/2008) "Paralizan la obra de un hotel de la cadena Riu por no atenerse a la normativa" (www.hosteltur.com/52506_paralizan-obra-hotel-cadena-riu-no-atenerse-normativa.html, març 2011).
- Hosteltur (3/05/2008) "Air Dominicana suspendió su vuelo inaugural por problemas técnicos" (www.hosteltur.com/52512_air-dominicana-suspendio-su-vuelo-inaugural-problemas-tecnicos.html, març 2011).
- Hosteltur (11/06/2008) "Iberostar y Quercus salen del capital de clickair" (www.hosteltur.com/noticias/53576_iberostar-quercus-salen-capital-clickair.html, juny 2010).
- Hosteltur (17/06/2008) "Hilton abre su sexto establecimiento en España" (www.hosteltur.com/noticias/53718_hilton-abre-su-sexto-establecimiento-espana.html, setembre 2010).
- Hosteltur (19/07/2008) "IBB Hotels incorpora su segundo establecimiento en Alemania" (www.hosteltur.com/54549_ibt-hotels-incorpora-su-segundo-establecimiento-alemania.html, abril 2011).
- Hosteltur (8/08/2008) "AENA invierte 300 millones en el aeropuerto de Palma de Mallorca" (www.hosteltur.com/noticias/55016_aena-invierte-300-millones-aeropuerto-palma-mallorca.html, juny 2009).
- Hosteltur (29/08/2008) "Riu abre su cuarto hotel en Jamaica" (www.hosteltur.com/55421_riu-abre-su-cuarto-hotel-jamaica.html, març 2011).
- Hosteltur (1/09/2008) "Von der Heyden se hace con la mayoría accionarial de Ibb" (www.hosteltur.com/55468_von-der-heyden-se-hace-mayoria-accionarial-ibt.html, febrer 2011).
- Hosteltur (11/09/2008) "Riu abrirá dos hoteles en Túnez el año que viene" (www.hosteltur.com/55724_riu-abrirá-dos-hoteles-tunez-ano-viene.html, març 2011).
- Hosteltur (30/10/2008) "Riu incrementa su presencia en Cabo Verde" (www.hosteltur.com/56833_riu-incrementa-su-presencia-cabo-verde.html, abril 2011).
- Hosteltur (22/06/2009) "Inauguran el complejo Mediterranea Saïdia, cuya inversión supera los 1.000 M €" (www.hosteltur.com/61637_inauguran-complejo-mediterranea-saidia-cuya-inversion-supera-1000-m.html, març 2011).
- Hosteltur (juliol 2009) "Los miembros del Consejo Español de Turismo" (www.hosteltur.com/fdb/CONESTUR,%20listado%20miembros,%20julio%202009.pdf, setembre 2010).
- Hosteltur (3/09/2009) "Grupotel inaugura el Gran Vía de la Ciudad Condal" (www.hosteltur.com/noticias/63012_grupotel-inaugura-gran-via-ciudad-condal.html, desembre 2010).
- Hosteltur (29/12/2009) "Sol Meliá aterriza en Colombia y crece en Portugal" (www.hosteltur.com/65603_sol-melia-aterriza-colombia-crece-portugal.html, abril 2011).
- Hosteltur (2010) "Iberostar. Concentración en los hoteles y el receptivo" a *Hosteltur* núm.190, p.36-38.
- Hosteltur (25/02/2010) "Sol Meliá incorpora su tercer hotel en Colombia" (www.hosteltur.com/66764_sol-melia-incorpora-su-tercer-hotel-colombia.html, abril 2011).
- Hosteltur (27/04/2010) "Sol Meliá abre su tercer hotel en Grecia" (http://www.hosteltur.com/67963_sol-melia-abre-su-tercer-hotel-grecia.html, abril 2011).
- Hosteltur (24/05/2010) "Globalia invierte 68 M € en nuevos complejos hoteleros de República Dominicana" (www.hosteltur.com/68564_globalia-invierte-68-m-nuevos-complejos-hoteleros-republica-dominicana.html, març 2011).
- Hosteltur (16/07/2010) "Modernización y nueva marca para los hoteles gestionados por Globalia" (www.hosteltur.com/69652_modernizacion-nueva-marca-hoteles-gestionados-globalia.html, febrer 2011).
- Hosteltur (1/09/2010) "Cuba duplica el tiempo de uso de las tierras estatales para inversores extranjeros" (www.hosteltur.com/70501_cuba-duplica-tiempo-uso-tierras-estatales-inversores-extranjeros.html, març 2011).
- Hosteltur (2011) "Las empresas que la crisis sepultó, de la A a la Z" a *Hosteltur* núm.201, p.14-28.
- Hosteltur (14/01/2011) "Riu Touareg, el quinto hotel de la cadena en Cabo Verde" (www.hosteltur.com/72777_riu-touareg-quinto-hotel-cadena-cabo-verde.html, abril 2011).
- Hosteltur (26/01/2011) "Brasil invertirá 450 M € en promoción turística en cinco años" (www.hosteltur.com/0163_brasil-invertira-450-m-promocion-turistica-cinco-anos.html, abril 2011).

- Hosteltur (31/01/2011) "El Grupo Piñero proyecta su cuarto hotel en la Riviera Maya" (www.hosteltur.com/0259_grupo-pinero-proyecta-su-cuarto-hotel-riviera-maya.html, febrer 2011).
- Hosteltur (31/01/2011) "Río de Janeiro tendrá que aumentar su oferta hotelera" (www.hosteltur.com/0263_rio-janeiro-tendra-aumentar-su-oferta-hotelera.html, abril 2011).
- Haupt, S. i Rojo, J.C. (2006) "El desarrollo de la gran industria" a González-Enciso, A. i Matés, J.M. (coords) *Historia económica de España*. Ariel, Barcelona, p.521-549.
- Hoy Digital (17/08/2010) "CEA vendió terreno sin la aprobación del Congreso. Magic Blue los adquirió durante gestión Martínez" a *Hoy Digital* 17/08/2010 (www.hoy.com.do/el-pais/2010/8/17/338369/CEA-vendio-terreno-sin-la-aprobacion-del-Congreso, març 2011).
- Humanes, C. (11/04/1982) "Bankuni3n fue incapaz de superar la crisis econ3mica y adaptarse a las nuevas estructuras bancarias" a *El Pa3s* 11/04/1982 (www.elpais.com/articulo/economia/BANKUNION/FONDO_DE_GARANTIA_DE_DEPOSITOS/Bankunion/fue/incapaz/superar/tesis/economica/adaptarse/nuevas/estructuras/bancarias/elpepieco/19820411elpepieco_3/Tes/, gener 2010).
- I Asamblea Provincial de Turismo de Baleares (1963) *I Asamblea Provincial de Turismo de Baleares*. Palma.
- IAE (2007) *Key World Energy Statistics 2007*. OECD/IAE, Paris (disponible a www.iea.org/textbase/nppdf/free/2007/Key_Stats_2007.pdf, octubre 2008).
- IBAE (1989) "Les migracions a les Illes Balears" a *Quaderns d'estadística* núm.3. Govern Balear, Funció Pública, Institut Balear d'Estadística, Palma.
- IBAE (2002) *Cens Agrari 1999. Illes Balears*. IBAE, Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria, Conselleria d'Agricultura i Pesca, Palma.
- IBAE (2006) "Dades Balears 1970-1996". Conselleria d'Economia i Hisenda, IBAE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Iberostar (27/08/2010) "Iberostar Estadio: nuevo nombre del campo de fútbol de RCD Mallorca" (http://prensa.iberostar.com/view_object.html?obj=155,c,3104, desembre 2010).
- Iberostar Hotels & Resorts (2010) *Iberostar Hotels & Resorts. Dossier de Prensa 2010* (<http://prensa.iberostar.com/kits-de-prensa/dossier-de-prensa/dossier-de-prensa-2010%28166-235-c-1470%29.html>, febrer 2010).
- Iberostate (gener 2010) *Iberostate Bávaro. Golf, villas & Condos* (www.iberostate.comercializa.com/GesPromWeb/MostrarBinario0014Servlet?idBinario=22049, febrer 2011).
- ICEX (4/01/2011) "El modelo hotelero español potencia el desarrollo turístico marroquí" a *Instituto de Comercio Exterior* 4/01/2011 (www.icex.es/icex/cda/controller/pageICEX/0,6558,5518394_5519005_6366453_4414574,00.html, març 2011).
- ICEX (23/03/2011) "Grecia elimina las tasas en sus aeropuertos hasta finales de 2011" a *Instituto Español de Comercio Exterior* 23/03/2011 (www.icex.es/icex/cda/controller/pageICEX/0,6558,5518394_5519005_6366453_4473355_465,00.html, abril 2011).
- IDAE (2005) *Plan de Energías Renovables 2005-2010*. Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid ([http://www.idae.es/index.php/mod.documentos/mem.descarga?file=/documentos_PER_2005-2010_8_de_gosto-2005_Completo.\(modificacionpag_63\)_Copia_2_301254a0.pdf](http://www.idae.es/index.php/mod.documentos/mem.descarga?file=/documentos_PER_2005-2010_8_de_gosto-2005_Completo.(modificacionpag_63)_Copia_2_301254a0.pdf), febrer 2008).
- IET (2002) *Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2002*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2003) *Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2003*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2004a) *Los pasajeros de compañías aéreas de bajo coste (CBC's). Año 2003*. Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Instituto de Estudios Turísticos, Madrid (www.iet.tourspain.es/informes/documentacion/frontur/Temporada/BajoCoste2003Esp.pdf, desembre 2008).
- IET (2004b) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2004*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2004c) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2004*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2005a) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2005*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2005b) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2005*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2006a) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2006*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2006b) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2006*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.

- IET (2007a) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2007*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2007b) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2007*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2008a) *Turismo, tráfico aéreo y compañías aéreas de bajo coste en el año 2007. Informe anual 2007*. Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Instituto de Estudios Turísticos, Madrid (www.iet.tourspain.es/informes/documentacion/Cbc/BajoCoste2007.pdf, desembre 2008).
- IET (2008b) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2008*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2008c) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2008*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2009a) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2009*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- Iglesias, F. (dir) (2007) *Mapa de presuntas irregularidades y actos de corrupción urbanística 2000-2007*. Fundación Alternativas, Madrid.
- IMF (2010) *Global Financial Stability Report. Meeting New Challenges to Stability and Building a Safer System*. International Monetary Fund, Washington, DC.
- INE (1962) *Censo de la vivienda en España 1960*. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.
- INE (1966) *Primer censo agrario de España año 1962*. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.
- INE (1971) *Censo de la vivienda en España 1970*. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.
- INE (1974) *Censo agrario de España 1972. Serie B. Cuadernos Provinciales. Baleares*. Instituto Nacional de Estadística -Ministerio de planificación del desarrollo, Madrid.
- INE (1986) *Censo de viviendas 1981. Tomo III. Resultados por provincias. Baleares*. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.
- Ioannides, D. (1998) "Tour operators: the gatekeepers of tourism" a Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres, p.139-158.
- Ioannides, D. (2001) "The dynamics and effects of tourism evolution in Cyprus" a Apostolopoulos, Y.; Loukissas, P.; i Leontidou, L. (eds) *Mediterranean Tourism. Facets of socioeconomic development and cultural change*. Routledge, Londres, p.112-128.
- Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) (1998) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres.
- Ioannides, D. i Holcomb, B. (2001) "Raising the stakes: implications of upmarket tourism policies in Cyprus and Malta" a Ioannides, D.; Apostolopoulos, Y.; i Sonmez, S. (eds) *Mediterranean Islands and sustainable development. Practices, management and policies*. Continuum, Londres, p.234-258.
- Irujo, J.M. (10/12/2006) "La pista española del "Doctor Muerte"" a *El País* 10/12/2006, (a www.elpais.com/articulo/reportajes/pista/espanola/Doctor/Muerte/elpepusocdmq/20061210elpdmgrep_3/Tes, octubre 2008)
- Irujo, J.M. (6/09/2008) "El Gobierno admite al juez la escala de vuelos de la CIA a Guantánamo" a *El País* 6/09/2008, p.11.
- Iruzun, R. (2008) "La energía fotovoltaica en España" a *El Ecologista* núm.59, p.37-39.
- Isa, P. (2011) "Expansión y agotamiento del modelo turístico dominicano. El turismo en los Informes de Desarrollo Humano en la República Dominicana" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.11-28.
- ITF (2008) *Introductions by war on want and the ITF* (International Transport Federation, <http://www.waronwant.org/download.php?id=71>, desembre 2008).
- Izquierdo, F. (ed) (2009) *Poder y regímenes en el mundo árabe contemporáneo*. CIDOB, Barcelona.
- J.A.R. (10/01/1978) "Mallorca: el alcalde de Capdepera, procesado" a *El País* 10/01/1978 (www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/Mallorca/alcalde/Capdepera/procesado/elpepiesp/19780110elpepinac_13/Tes/, juliol 2009).
- J.A.R. (28/02/1978) "Disuelta una manifestación contra la autopista Palma-Inca" a *El País* 28/02/1978 (www.elpais.com/articulo/espana/Disuelta/manifiestacion/autopista/Palma-Inca/elpepiesp/19780228elpepinac_34/Tes, gener 2009).
- J.B. (24/11/2005) "Ciudadella: el Consell paralizará la fábrica de bloques de Son Sintas" a *Menorca* 24/11/2005 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/35038>, juny 2010).
- J.M. (22/11/2006) "Grande presenta les torres" a *Diari de Balears* 22/11/2006, p.32-34.
- J.M.S/G.M. (10/04/2007) "Vicenç Grande compra la finca des Pagos per devers 10 milions" a *Diari de Balears* 10/04/2007 (<http://portalfora.es/blog/?p=112>, novembre 2008).
- Jamaica Environment Trust (maig 2006) "Victory for environmental groups in Pear Tree Bottom case" (www.jamentrust.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=58:victory-for-environmental-groups-in-pear-tree-bottom-case&catid=53:may-2006&Itemid=82, març 2011).
- Jamaica Environment Trust/ orthern Jamaica Conservation Association (2/05/2005) "Environmental Impact Assessment for the Bahia Principe Resort Development Presentation"

- (www.jamentrust.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=97:environmental-impact-assessment-for-the-bahia-principe-resort-development-presentation&catid=46&Itemid=75, març 2011).
- Jamaica Observer (27/04/2008) "Scandal rocks RIU-St James PC investigating mysterious plan being used to build unapproved fourth fl" a *Jamaica Observer* 27/04/2008 (www.jamaicansforjustice.org/nmcms.php?snippets=news&p=news_details&id=321, març 2011).
- Jamaica Observer (29/04/2008) "Spanish hotels do more harm than good to Jamaica's tourism product" a *Jamaica Observer* 29/04/2008 (<http://ehotelier.com/hospitality-news/item.php?id=P13512>, març 2011).
- Jamaica Observer (27/05/2008) "Observer online poll: Big 'no' to relaxing laws for foreign investors" a *Jamaica Observer* 27/05/2008 (https://www.jamaicaobserver.com/news/136068_Observer-online-poll--Big-no-to-relaxing-laws-for-foreign-investors, març 2011).
- Jamaica Observer (13/10/2010) "Luis and Carmen Riu — Tourism's game-changers" a *Jamaica Observer* 13/10/2010 (www.jamaicaobserver.com/business/Luis-and-Carmen-Riu-Tourisms-game-changers_8046777, març 2011).
- Janer, A. (5/10/2007) "Bernat Jofre i Roca, un mallorquí al servei dels Rockefeller" a *El Temps* 5/10/2007, p.58-60.
- Jaume, J. (6/02/1980) "Cien empresarios mallorquines viajan a Puerto Rico" a *Diario de Mallorca* 6/02/1980, p.15.
- Jaume, J. (11/11/1989) "Un promotor en entredicho" a *Diario de Mallorca* 11/11/1989, p.4.
- Jaume, J. (18/06/1991) "El presidente de la CAEB reprocha a Cañellas su intromisión en los asuntos de las patronales" a *Diario de Mallorca* 18/06/1991, p.4.
- Jaume, J. (13/02/1994) "A Cañellas le dio miedo asumir la responsabilidad del POOT" (entrevista a Jaume Cladera) a *Diario de Mallorca* 13/02/1994, p.11.
- Jaume, J. (31/12/1994) "El peor año para Cañellas" a *Diario de Mallorca* 31/12/1994, p.5.
- Jaume-Miralles, J. (1973) *Evolución social económica agraria. Islas Baleares*. Sa Nostra, Palma.
- Jiménez Barca, A. (13/06/2010) "Francia reduce 45.000 millones de gastot" a *El País* 13/06/2010, p.24.
- Jiménez-Martínez, A. (2009) *Cadenas hoteleras: estrategias y desarrollo en el Caribe Mexicano*. Tesis Doctoral, Universidad Nacional Autónoma de México, México DF.
- Jiménez, A. i Sosa, P. (2006) "Cocktail Cancún: impactos del turismo en la comunidad local" a *VIII Congreso Nacional y 2º Internacional de Investigación Turística*. SECTUR (Secretaría de Turismo), Monterrey (www.sectur.gob.mx/work/models/sectur/Resource/15944/ALFONSO_DE_J.JIMENEZ-PRICILA_SOSA.pdf, febrer 2011).
- Jiménez, A. i Sosa, P. (2011) "Del cielo a la tierra y de la tierra al suelo: el turismo residencial en el caribe mexicano" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.275-296.
- Jiménez, J. i Candia, P. (7/06/2007) "Las cuentas de Massoot en Islas Caimán estaban a nombre de su madre" a *Ultima Hora* 7/06/2007, p.28-29.
- Jiménez, M. (21/12/2010) "La OCDE pide reformas mñas radicales de las pensiones y el mercado laboral" a *El País* 21/12/2010, p.24.
- Jiménez, M. (6/02/2011) "Las cajas acaparan el riesgo del ladrillo" a *El País Negocios* 6/02/2011, p.8-9.
- Joan, B. (1999) "Canvi demogràfic i substitució lingüística a les Illes Pitiüses" a *Territoris* núm.2, p.103-111.
- Jorba, R. (23/05/1996) "La OCDE llama al orden a Estados Unidos ante sus amenazas de sanciones comerciales" a *La Vanguardia* 23/05/1996, p.67.
- Jover, G. i Morey, A. (2003) "Les possessions mallorquines: una modalitat d'organització de l'espai agrari i de l'explotació del treball" a Congost, R.; Jover, G. i Biagioli, G. (ed) *L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània. Massos, Possessions, Poderi*. CCG Edicions, Girona, p.127-238.
- Juan, A.; Rabassa, A.; Cuellar, C.; Villanueva, J.A. i Ballester, P. (1970) *Análisis socio-económico de la hostelería en Baleares*. Organización Sindical de Baleares, Sindicato Provincial de Hostelería y Actividades Turísticas de Baleares, Palma.
- Juan, M. (4/05/2009) "MAR SIS, memòria històrica del cristianisme de base a Mallorca" (www.xavierdelgado.com/blog/?p=388, desembre 2009).
- Juan-Vidal, J. (1976) "Las crisis agrarias y la sociedad en Mallorca durante la Edad Moderna" a *Mayurqa* núm.16, p.87-113.
- Juan-Vidal, J. (1989) *El Cens de Floridablanca a les Illes Balears 1786-1787*. Miquel Font Editor, Palma.
- Juárez, J. (2007) *La guarida del lobo. Nazis y colaboracionistas en España*. Malabar, Màlaga.
- Juncosa, M. (2/06/2005) "Grupos turísticos e inmobiliarios negocian colaborar en la venta de casas en Baleares" a *Ultima Hora* 2/06/2005, p.24.
- Juncosa, M. (30/05/2009) "Govern y Cort exigen a Barceló que continúe las obras" a *Última Hora* 30/05/2009, p.16-17.
- Junta de Obras de Puerto (1956) *Memoria relativa al estado y progreso de las obras y servicios del Puerto de Palma*. Junta de Obras de Puerto, Palma.

- Jurado, J.R. (1985) "Intent cronològic sobre la lluita conservacionista per s'Albufera" a *Lluc* núm.720, març-abril 1985, p.31-34.
- Jurdao, F. (1990 [1979]) *España en venta. Compra de suelo por extranjeros y colonización de campesinos en la Costa del Sol*. Endymion, Madrid.
- Kaimaki, V. (2009) "La rebelión de Grecia" a *Le Monde Diplomatique* núm.159, p.1 i 10.
- Kalecki, M. (1979) *Sobre el capitalismo contemporáneo*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Kapp, K.W. (1966) *Los costes sociales de la empresa privada*. Oikos-Tau, Barcelona.
- Karadag, R. (2010) "Neoliberal restructuring in Turkey: from state to oligarchic capitalism" a *Max Planck Institute for the Study of Societies. Discussion Paper 10/7* (www.mpifg.de/pu/mpifg_dp/dp10-7.pdf, març 2011).
- Katz, O. (1937) *The nazi conspiracy in Spain*. Victor Gollancz Ltd, Londres.
- Keynes, J.M. (1940) *How to pay for the war* (reimprès a *The collected writings of John Maynard Keynes*, vol.9. Macmillan, Londres, p.367-439).
- Keynes, J.M. (1996) *Tratado del dinero: teoría pura y aplicada del dinero*. Ed. Trotta, Madrid.
- Klein, N. (2007) *La doctrina del Schock. El auge del capitalismo del desastre*. Paidós, Barcelona.
- Kriedte, P.; Medick, H. i Schlumbohm, J. (1986) *Industrialización antes de industrialización*. Crítica, Barcelona.
- Kühn & Partner (2008) *Real estate market 2008. Facts. Figures. Analyses* (www.kuhn-partner.com/images/downloadfiles/2008-marketreport_en.pdf, novembre 2008).
- L.B. (27/11/2008) "Ciudadella: UPCM denuncia unas obras sin licencia en la vivienda de Avel·lí Casanovas" a *Menorca* 27/11/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/60781>, març 2010).
- L.L.D. (17/02/2009) "Jaume Matas rompe su relación laboral con el grupo Barceló" a *Última Hora* 17/02/2009, p.27.
- L.M.F. (18/06/2010) "Ciudadella: archivada la querrela contra Joana Barceló y Marc Pons" a *Menorca* 18/06/2010 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/67154>, juny 2010).
- La Vanguardia (11/04/1978) "Palma: embargados los bienes de los acusados" a *La Vanguardia* 11/04/1978, p.38 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1978/04/11/pagina-38/33760727/pdf.html>, agost 2010).
- La Vanguardia (18/08/1935) "¿Espionaje internacional?" a *La Vanguardia* 18/08/1935, p.7
- La Vanguardia (5/04/1978) "Mallorca: El príncipe Tchokoua, en libertad bajo fianza" a *La Vanguardia* 5/04/1978, p.41 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1978/04/06/pagina-41/33755750/pdf.html?search=%22parque%20de%20los%20almendros%22>, agost 2010).
- La Vanguardia (6/04/1978) "Mallorca: los acusados recurren contra su procesamiento" a *La Vanguardia* 6/04/1978, p.31 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1979/06/03/pagina-31/33755804/pdf.html?search=banco%20Hispano%20americano>, agost 2010).
- La Vanguardia (25/11/1988) "Uralita adquiere la firma Poliglás por 4000 millones de pesetas" a *La Vanguardia* 25/11/1988, p.61 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1988/11/25/pagina-61/33052675/pdf.html>, novembre 2010).
- La Vanguardia (2/06/1991) "UGT pide control sindical contra el cobro de comisiones ilegales por los partidos políticos" a *La Vanguardia* 2/06/1991, p. 19 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1991/06/02/pagina-19/33480130/pdf.html>, gener 2010).
- La Vanguardia (2/11/2005) "Fidel cambia de amigos" a *La Vanguardia* 2/11/2005, p.60.
- La Vanguardia (2007) *Cuba*. Vanguardia Dossier núm.23, Barcelona.
- La Vanguardia Española (25/04/1958) "Ayer falleció en Tours, repentinamente, don Juan Claudio Güell y Churruca, conde de Ruiseñada" a *La Vanguardia Española* 25/04/1958 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1958/04/25/pagina-3/32752981/pdf.html>, juliol 2009).
- La Vanguardia Española (12/02/1963) "La representante de Suecia, elegida "Miss Naciones Unidas"" a *La Vanguardia Española* 12/02/1963, p.7 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1963/02/12/pagina-7/33532904/pdf.html>, novembre 2009).
- La Vanguardia Española (23/02/1972) "Fallecimiento de don Félix Escalas Chamení" a *La Vanguardia Española* 23/02/1972, p.30 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1961/07/20/pagina-30/34269416/pdf.html?search=Felix%20Escalas%20Chameni>, abril 2009).
- La Vanguardia Española (24/11/1974) "Sismógrafo económico" a *La Vanguardia Española* 24/11/1974, p.17 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1974/11/24/pagina-17/34231719/pdf.html>, juliol 2010).
- La Vanguardia Española (1/04/1975) "Agotada la capacidad hotelera de las Islas Baleares en la pasada Semana Santa" a *La Vanguardia Española* 1/04/1975, p.5 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1975/04/01/pagina-5/34226547/pdf.html?search=%22Hotel%20Mediterraneo%22>, gener 2010).
- La Vanguardia Española (6/06/1975) "Agotada la capacidad hotelera de las Islas Baleares en la pasada Semana Santa" a *La Vanguardia Española* 6/06/1975, p.16

- (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1975/06/06/pagina-16/34190375/pdf.html?search=%22Unipromociones%22>, gener 2010).
- La Vanguardia Española (26/09/1976) "Los hoteleros entregaran sus peticiones a la Administración el día 30" a *La Vanguardia Española* 26/09/1976, p.8 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1976/09/01/pagina-8/33618080/pdf.html?search=marcha%20hoteleros%20mallorquines%20madrid>, gener 2010).
- La Vanguardia Española (10/10/1976) "Mallorca: los empleados de hostelería también quieren manifestarse en Madrid" a *La Vanguardia Española* 10/10/1976, p.9 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1976/09/01/pagina-9/33621793/pdf.html?search=marcha%20hoteleros%20mallorquines%20madrid>, gener 2010).
- La Vanguardia Española (16/10/1976) "Marcha de trabajadores mallorquines en paro a Madrid" a *La Vanguardia Española* 16/10/1976, p.30 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1976/10/12/pagina-30/33623596/pdf.html?search=marcha%20mallorca%20madrid>, gener 2010).
- La Voz de Lanzarote (26/10/2009) "El ex alcalde de Yaiza admitió ante la juez que recibió dinero de cuatro empresarios para agilizar licencias en Playa Blanca" a *La Voz de Lanzarote* 26/10/2009 (www.lavozdelanzarote.com/article32560.html, desembre 2010).
- Laguera, F. (12/12/1987) "El alcalde de Ibiza considera excesiva la cantidad de suelo urbanizable prevista en el plan de ordenación" a *La Vanguardia* 12/12/1987, p.25 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1987/02/08/pagina-25/32997051/pdf.html?search=enrie>, gener 2010).
- Landes, D.S. (1979) *Progreso tecnológico y revolución industrial*. Tecnos, Madrid.
- Langley, C. (14/06/2005) "Plan de Excelencia Turística de Cala de Bou" (www.grijalvo.info/Langley/Plan_Excelencia_Turistica.htm, agost 2010).
- Lapiente, J. i Ortiz de Villacian Rebollo, D. (2000) "Las políticas laborales" a Adelantado, J. (coord.) *Cambios en el estado del bienestar: políticas sociales y desigualdades de España*. Icaria, Barcelona, p. 99-134.
- Laso, A. i González-Besada, J.L. (21/08/1990) "El grupo Lihsa compra el hotel Son Vida de Mallorca por 2.600 millones de pesetas" a *ABC* 21/08/1990, p.56 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1990/08/21/056.html>, juny 2009).
- Latitud 21 (juliol 2005) "El retorno del coloso" a *Latitud 21* núm.28 (<http://latitud21.com.mx/julio05/portada.html>, febrer 2011).
- Laumonier, B. i Pío, C. (2003) "Brasil. De Cardoso a Lula: ¿más semejanzas que diferencias?" a *La Vanguardia Dossier* núm.4, p.59-63.
- Lázar, J.M. (3/07/1992) "Dos firmas holandesas reclaman 15.000 millones a Banesto por la venta de inmuebles en Mallorca" a *El País* 3/07/1992 (www.elpais.com/articulo/economia/BALEARES/BANCO_ESPANOL_DE_CREDITO/firmas/holandesas/reclaman/15000/millones/Banesto/venta/inmuebles/Mallorca/elpepieco/19920703elpepieco_11/Tes, juliol 2010).
- Lebrón, R. (14/02/2011) "Hoteleros del este preocupados por número haitianos en Higüey" a *El Día* 14/02/2011 (www.eldia.com.do/nacionales/2011/2/14/45773/Hoteleros-del-este-preocupados-por-numero-haitianos-en-Higüey, març 2011).
- Lemm, J.J. (1996) "Els túnels a les Balears" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (1996) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.114-131.
- Leser, E. (24/04/2004) "Carlyle Empire" a *Le Monde* 24/04/2004 (www.culturechange.org/CarlyleEmpire.html, juny 2010).
- Libertad Balear (6/02/2007) "Fitur es la gran cita del turismo español" (Entrevista a Raimundo Alabern) a *Economía balear. Libertad Balear* 6/02/2007 (www.libertadbaleaer.com/wp-content/themes/libertadbaleaer/economia/economia_060207/entrevista.htm, novembre 2010).
- Licthbalu, E. i Johnston, D. (1/12/2008) "Pardon is back in focus for the justice nominee" a *The New York Times* 1/12/2008 (www.nytimes.com/2008/12/02/us/politics/02holder.html?_r=1&ref=marc_rich, juliol 2010).
- Limonad, E. (2007) "O fio da meada. Desafios ao planejamento e à preservação ambiental na Costa dos Coqueiros (Bahia)" a *IX Coloquio Internacional de Geocrítica* Porto Alegre, 28 de maig – 1 de juny de 2007 (www.ub.edu/geocrit/9porto/esterlim.htm, abril 2011).
- Lindo, J.L. (2003) *Nuevo Aranjuez*. Ayuntamiento de Aranjuez, Cámara de Comercio de Madrid i Asociación de Empresarios del Nuevo Aranjuez, Aranjuez.
- Ll.A.C. (16/05/2011) "Ciudadella estrena su dique tras un siglo de reivindicaciones" a *Menorca.info* 16/05/2011 (www.menorca.info/menorca/444959/ciudadella/estrena/dique/siglo/reivindicaciones, maig 2011).
- Llano, R. (1999) *La sexta invasión: alemanes en Mallorca*. José J. de Olañeta, Palma.

- Llauger, M.A. (1992) *Les rondes de Ciutat*. Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori, Govern Balear, Palma.
- Llauger, M.A. (1996) "Evolució de la xarxa viària balear" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (coord) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.40-63.
- Llopis, A. (16/04/1968) "El Archiduque Luis Salvador, en Mallorca" a *La Vanguardia Española* (16/04/1968) p. 53 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1968/03/16/pagina-53/34324776/pdf.html>, abril 2009).
- Llordén, M. (2003) "La política de vivienda del régimen franquista: nacimiento y despegue de los grandes constructores y promotores inmobiliarios en España, 1939-1960" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p. 145-169.
- Lluch i Dubon, F. (1991) *L'epidemia de grip de l'any 1918 a les illes Balears*. El Tall, Palma.
- Llull, P. (1979) *Hotel Formentor. La historia de un producto*. Ed. Inmobiliaria Formentor SA, Port de Pollença.
- Loeda, R.C. (1/06/2006) "Barceló lidera la creación de una empresa de inversión inmobiliaria" a *Revista Hostelmarket* núm.83 (www.alimarket.es/noticia/mh083005/BARCELO-LIDERA-LA-CREACION-DE-UNA-EMPRESA-DE-INVERSION-INMOBILIARIA, febrer 2011).
- Loeda, R.C. (2007) "Hotelería vacacional: cumpliendo expectativas" a *Revista Hostelmarket* núm.90, p.36-61.
- Loeda, R.C. (1/06/2007) "Hotetur se alía con RCI para poner en marcha Blue Bay Vacation Club" a *Revista Hostelmarket* núm.94 (www.alimarket.es/noticia/mh094004/HOTETUR-SE-ALIA-CON-RCI-PARA-PONER-EN-MARCHA-BLUE-BAY-VACATION-CLUB, desembre 2010).
- Loeda, R.C. (10/12/2009) "Sol Meliá inaugura en China el "Gran Meliá Shanghai"" a *Boletín Hostelmarket* núm.321 (www.alimarket.es/noticia/22772/Sol-Melia-inaugura-en-China-el-Gran-Melia-Shanghai, abril 2011).
- Loeda, R.C. (1/10/2010) "Sol Meliá compra a BBVA el futuro "ME London"" a *Boletín Hostelmarket* núm.337 (www.alimarket.es/noticia/44398/Sol-Melia-compra-a-BBVA-el-futuro-ME-London, abril 2011).
- Loeda, R.C. (21/02/2011) "Sol Meliá firma un alianza estratégica con la china Jin Jiang" a *Boletín Hostelmarket* núm.346 (www.alimarket.es/noticia/55641/Sol-Melia-firma-un-alianza-estrategica-con-la-china-Jin-Jiang, abril 2011).
- Loeda, R.C. (22/04/2010) "Sol Meliá añade dos nuevos proyectos en Lisboa y Frankfurt" a *Boletín Hostelmarket* núm.329 (www.alimarket.es/noticia/32990/Sol-Melia-anade-dos-nuevos-proyectos-en-Lisboa-y-Frankfurt, abril 2011).
- Loeda, R.C. (6/07/2010) "Iberostar vuelve a abrir el 'Royal Cupido' y el 'Club Cala Barca', en Mallorca" a *Boletín Hostelmarket* núm.333 (www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/38597/Iberostar-vuelve-a-abrir-el-Royal-Cupido-y-el-Club-Cala-Barca-en-Mallorca, agost 2010).
- Loeda, R.C. (3/12/2010) "Tryp refuerza su posición en Alemania con la apertura del "Berlín Mitte"" a *Boletín Hostelmarket* núm.342 (www.alimarket.es/noticia/49882/Tryp-refuerza-su-posicion-en-Alemania-con-la-apertura-del-Berlin-Mitte, abril 2011).
- Loeda, R.C. (10/03/2011) "Hotetur Club presenta expediente de concurso voluntario" a *Boletín Hostelmarket* núm.347 (www.alimarket.es/noticia/57280/Hotetur-Club-presenta-expediente-de-concurso-voluntario, març 2011).
- Loff, M. (3/04/2011) "La caída del gobierno de Sócrates y el cinismo neoliberal en Portugal" a *Sinpermiso* 3/04/2011 (www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=4068, abril 2011).
- Löfgren, O. (2002) *On Holiday. A History of vacationing*. University of California Press, Los Angeles.
- López Crespi, M. (1994) *L'antifranquisme a Mallorca (1950-1970)*. El Tall, Palma.
- López, I. i Rodríguez, E. (2010) *Fin de ciclo. Financiarización, territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano (1959-2010)*. Traficantes de Sueños, Madrid.
- López, J.M. (3/02/2003) "Air Europa y Tunisair sellan el acuerdo de código compartido en sus vuelos a Túnez" a *Hosteltur* 3/02/2003 (www.hosteltur.com/13126-air-europa-tunisair-sellan-acuerdo-codigo-compartido-sus-vuelos-tunez.html, març 2011).
- López, S. (7/09/2004) "Félix Jiménez, ministro de Turismo de República Dominicana acuerda una inversión financiera de 250 millones de dólares con los hoteleros españoles" a *Hosteltur* 7/09/2004 (www.hosteltur.com/23223-felix-jimenez-ministro-turismo-republica-dominicana-acuerda-inversion-financiera-250-millones-dolares-hoteleros-espanoles.html, febrer 2011).
- López-Bonet, J.F. i Díaz-García, M.A. (1985) *Del carro "de parell" a la informática: 150 años de la Casa Alzamora : historia económica y social del desarrollo de una gran empresa en Mallorca y su tiempo: 1835-1985*. Alzamora, Palma.
- López-Casasnovas, G. i Rosselló, J. (2002) *L'economia menorquina en el segle XX (1914-2001)*. Documenta Balear, Palma.
- López-Nadal, G. (1990) *El comerç alternatiu : Corsarisme i Contraban (SS.XV-XVIII)*. Institut d'Estudis Balearics, Palma.

- Lora, A.M. (15/12/2006) "De traductor a propietario de Punta Cana" a *Clave Digital* 15/12/2006 (www.clavedigital.com/App/Pages/Portada/titulares.aspx?id_articulo=8812, febrer 2010).
- Lordon, F. (2009) *El porqué de las crisis financieras y cómo evitarlas*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Lordon, F. (2011) "Extensión del ámbito de regresión. Pacto por el euro, impacto sobre salarios" *Le Monde Diplomatique* núm.187, p.4-5.
- Lorenzo, Ll. (3/08/2005) "Medi Ambient i la UIB creen un observatori sobre el canvi climàtic" a *Diari de Balears* 3/08/2005 (<http://soho13.uib.es/premsa/agost05/dia-03/1153456.pdf>, gener 2009).
- Los Amigos de Ludd (2007) *Las Ilusiones Renovables. La Cuestión de la Energía y la Dominación Social*. Muturreko Burutazioak.
- LSIG (2000) "Audiovisual ocupación de territorio de las Illes Balears 1900-1999" a Fundació La Caixa (ed) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa (CD-ROM).
- Lucas, A.M. (2002) *Les activitats agràries, pesqueres i forestals a les Illes Balears*. Monografies de la Conselleria d'Agricultura i Pesca 1, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Lucas, J. (2002) "Política de inmigración: 30 propuestas" a *Claves de razón práctica* núm.121, p. 32-37.
- Lucas, J. (2003) "Política de inmigración en España: modelo Blade Runner" a *Le Monde diplomatique* núm.88, p.3.
- Lucas, J. (2005) "Una obsesión desbordada" a *Le Monde diplomatique* núm.121 (Dossier 10 años de Le Monde diplomatique edición española), p.5.
- Lucas, J. (2008) "Contra la "Directiva de retorno"" a *Le Monde diplomatique* núm.154, p.3.
- Lucas, J. (2009a) "La crisis y la política de inmigración y asilo. Tiempos (más) difíciles" a *Página Abierta* núm.201 (www.pensamientocritico.org/javluc0409.html, abril 2010).
- Lucas, J. (2009b) "Refugiados: nuevos problemas, viejas reticencias" a *Le Monde diplomatique* núm.174, p.3.
- Lucas, J. (2010) "Refugiados: nuevos problemas, viejas reticencias" a *Le Monde diplomatique* núm.174, p.3.
- Lusarreta, I. (14/04/2010) "Un testigo declara que Reyes cobró 500.000 euros de un empresario por licencias en el Plan Parcial Playa Blanca" a *La Voz de Lanzarote* 14/04/2010 (www.lavozdelanzarote.com/article38499.html, diciembre 2010).
- Lütz, S. (2000) "From managed to market capitalism? German finance in transition" a *Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung Discussion Paper* 00/2 (www.mpifg.de/pu/mpifg_dp/dp00-2.pdf, noviembre 2009).
- Lyth, P. (2009) "Flying visits: The growth of British Air Package Tours" a Segreto, L.; Manera, C. I Pohl, M. (eds) *Europe at the seaside. The economic history of mass tourism in the Mediterranean*. Bergham Books, Oxford, p.11-30.
- M.F./EFE (23/08/2008) "El GOB pide un debate público y más información sobre la ampliación del puerto de Palma" a *Diario de Mallorca* 23/08/2008, p.7.
- M.O.I./Peris, X. (13/12/2009) "Un policía, imputado por la trama de venta de contratos falsos a inmigrantes" a *Diario de Mallorca* 13/12/2009, p.26.
- Macías, J. (16/06/1995) "La carencia que tiene el hotelero es la falta de información sobre los mercados" (entrevista a Ferran Porto) a *El Día del Mundo* 16/06/1995, p.62.
- Magdoff, M. (1978) *Imperialism: from the Colonial Age to the Present*. Monthly Review, Nova York.
- Magro, A. (31/01/2010) "Los parados que trabajan en negro se duplican en un año" a *Diario de Mallorca* 31/01/2010, p.2-3.
- Magro, A. (3/06/2010) "Una boda mediterránea para salvarlas a todas" a *Diario de Mallorca* 3/06/2010, p.3.
- Magro, A. (4/06/2010) "El grupo de Sa Nostra planea cerrar 170 oficinas y prejubilarse al 11% de la plantilla" a *Diario de Mallorca* 4/06/2010, p.2-3.
- Magro, A. (14/06/2009) "La primera subida fiscal contra la crisis levanta ampollas" a *Diario de Mallorca* 14/06/2009, p.48.
- Magro, A. (12/06/2010) "Alemania implanta una ecotasa aérea que le costará a Mallorca 50 millones al año" a *Diario de Mallorca* 12/06/2010, p.2-3.
- Magro, A. (20/08/2010) "Los socios de Caixa Rural de Balears aprueban la fusión por unanimidad" a *Diario de Mallorca* 20/08/2010, p.5.
- Magro, A. (17/12/2010) "El grupo de Sa Nostra hará todas las jubilaciones antes del final de 2011" a *Diario de Mallorca* 17/12/2010, p.4.
- Magro, A. (18/12/2010) "Sa Nostra ya es Mare Nostrum" a *Diario de Mallorca* 18/12/2010, p.5.
- Magro, A. (24/01/2011) "El miedo a la reforma de la jubilación dispara en Mallorca las ventas de planes de pensiones" a *Diario de Mallorca* 24/01/2011, p.2.
- Magro, A. (1/03/2011) "El fiscal pide prisión con fianza de 300000 euros para Cristina Cerdó" a *Diario de Mallorca* 1/03/2011, p.2.
- Magro, A. (2/03/2011) "Anticorrupción cifra en 1,2 millones el dinero defraudado por UM en Cort" a *Diario de Mallorca* 2/03/2011, p.5.
- Magro, A. (11/03/2011) "Antich prevé que Balears gane "un millón de turistas" y salga la primera de la crisis" a *Diario de Mallorca* 11/03/2011, p.2-3.

- Magro, A. (29/04/2011) "Dos fondos americanos y la salida a bolsa reforzarán el capital del grupo de Sa Nostra" a *Diario de Mallorca* 29/04/2011, p.5.
- Maíllo, J.E. (27/10/2008) "La banca pide protección ante sus rivales públicos" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/10/2008, p.38.
- Maíllo, J.E. (25/05/2010) "La CAM se une 'in extremis' con CajAstur" a *El Mundo/El Día de Baleares* 25/05/2010, p.46.
- Maíllo, J.E. (6/04/2011) "Bankia crea un 'banco malo' para los activos tóxicos" a *El Mundi/El Día de Baleares* 6/04/2011, p.43.
- Maillo, R.; Martín, D. i Villanueva, E. (2004) "De la autonomía obrera a las relaciones laborales individuales" a *Materiales de reflexión CGT* núm.16..
- Maixé, J.C. (2001) "Las cajas de ahorro y el desarrollo económico balear" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.17-18, p.103-139.
- Malagón, V. (3/03/2010) "La Agencia Tributaria constata operaciones financieras en la Fundació Illes Balears" a *Última Hora* 3/03/2010 (<http://ultimahora.es/mallorca/noticia/noticias/part-forana/la-agencia-tributaria-constata-grandes-operaciones-financieras-en-la-fundacio-illes-balears.html>, novembre 2010).
- Mallorcadiario (4/03/2007) "Juan Lull se planteó crear un partido político" (www.mallorcadiario.com/index.php?option=com_content&task=view&id=22596&Itemid=31, agost 2010).
- Malo, M.A. i Toharia, L. (1997) "Economía y derecho del trabajo: las reformas laborales de 1994 y 1997" a *Cuadernos de ICE* núm.63, p.155-174.
- Malone, L. (31/12/2005) "La comisión de expertos del Gobierno balear considera innecesario legislar el todo incluido" a *Hosteltur* 31/12/2005 (www.hosteltur.com/noticias/32055_comision-expertos-gobierno-balear-considera-innecesario-legislar-todo-incluido.html, juny 2010).
- Malone, L. (3/04/2006) "Iberostar inaugura su primer hotel del resort Praia do Forte en Brasil" a *Hosteltur* 3/04/2006 (www.hosteltur.com/34174_iberostar-inaugura-su-primer-hotel-resort-praia-do-forte-brasil.html, abril 2011).
- Malone, L. (5/04/2006) "Nace Pabisa Hotels con dos establecimientos en Playa de Palma" a *Hosteltur* 5/04/2006 (www.hosteltur.com/noticias/34261_nace-pabisa-hotels-dos-establecimientos-playa-palma.html, juny 2010).
- Malone, L. (19/06/2006) "Barceló se hace con el emblemático Hotel Formentor de Mallorca" a *Hosteltur* 19/06/2006 (www.hosteltur.com/noticias/35703_barcelo-se-hace-emblematico-hotel-formentor-mallorca.html, novembre 2008).
- Malone, L. (25/05/2008) "Riu negocia en Fuerteventura intercambiar una isla por la gestión de dos hoteles" a *Hosteltur* 25/05/2008 (www.hosteltur.com/noticias/35234_riu-negocia-fuerteventura-intercambiar-isla-gestion-dos-hoteles.html, desembre 2010).
- Mammarella, R. i Barcellos, T.M. (2008) "As falácias sedutoras de um novo produto imobiliário globalizado: os condomínios fechados" a *Simpósio Espaço Metropolitano, Turismo e Mercado Imobiliário* (18 – 20 de juny de 2008) (<https://sites.google.com/a/metrowiki.net/observat-rio-das-metr-poles-workshop-fortaleza/trabalhos-apresentados>, abril 2011).
- Manchado, J. (2001) "La ordenación territorial en Menorca y la planificación turística" a *Boletín de la AGE* núm.31, p.215-218.
- Manchado, J. (2005) "La capacitat d'acollida de Menorca amb el Pla Territorial Insular" a Vidal, J.M. i Comas, E. (eds) *Jornades sobre els 10 anys de la Reserva de Biosfera de Menorca* (24 - 27 de març de 2004). Institut Menorquí d'Estudis, Maó, p.63-70.
- Manera, C. (1988) *Comerç i capital mercantil a Mallorca 1720-1800*. Consell Insular de Mallorca, Palma.
- Manera, C. (1999) "Cambio agrario y desarrollo industrial no fabril en la isla de Mallorca, 1830-1930" a *Revista de Historia Económica*, núm.2, p.371-410.
- Manera, C. (2001a) *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*. Ed. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. (coord) (2001b) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.159-177.
- Manera, C. (2002) "La resistencia del calzado mallorquín, 1940-2001: de la crisis de posguerra al desarrollo turístico" a Manera, C. (dir) *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.341-470.
- Manera, C. (dir) (2002) *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. (2005) "Las cajas de ahorro y el crecimiento económico en Baleares, 1880-2000" a *Papeles de economía española* núm.105/106, p.169-187.
- Manera, C. (2006) *La riqueza de Mallorca. Una historia económica*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. i Casanovas, M.A. (1998) "Crecimiento económico y empresa industrial en Menorca durante la segunda mitad del siglo XIX: el caso de la Industrial Mahonesa S.A." a *Revista de Historia Industrial* núm.13, p.149-

- Manera, C. i Escartin, J.M. (1995) *El sector metalúrgico en la Mallorca contemporánea*. Gabinet Tècnic de CCOO, Mercat de Treball núm.6, Palma.
- Manera, C. i Morey, A. (2006) "La empresa en Baleares: flexibilidad y capacidad de adaptación al cambio económico 1850-2000" a García-Ruíz, J.L. i Manera, C. (dirs) *Historia empresarial de España. Un enfoque regional en profundidad*. Palma de Mallorca, p.79-112.
- Manera, C. i Petrus, J. (1991) *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*. Ajuntament de Palma, Palma.
- Manera, C. i Petrus, J. (1991b) "El sector industrial i el creixement econòmic de Mallorca, 1780-1985" a Manera, C. i Petrus, J. *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*. Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.13-54.
- Manera, C. i Riera, A. (2001) "Per una planificació integral de l'economia balear" a Manera, C. (coord) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.159-177.
- Manera, C.; Sansó, S. i Sansó, A. (2009) "La industria de la perla. El caso de *Majorica*, fábrica de perlas artificiales (1902-2005)" a *Revista de Historia Industrial* núm.39, p.77-117.
- Manresa, A. (4/09/1992) "Un empresario de Mallorca, acusado de estafar a la familia real kuwaití" a *El País* 4/09/1992 (www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/ESPANA/KUWAIT/KUWAIT/empresario/Mallorca/acusado/estafar/familia/real/kuwaiti/elpepiesp/19920904elpepinac_5/Tes/, gener 2010).
- Manresa, A. (22/05/1995) "Josef Schöghuber, empresario" a *El País* 22/05/1995 (www.elpais.com/articulo/agenda/ALEMANIA/Josef/Schoghuber/empresario/elpepigen/19950522elpepiage_4/Tes/, gener 2010).
- Manresa, A. (2/06/1996a) "La guerra africana del PP balear" a *El País* 2/06/1996 (www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/SOLER/ CRISTOFOL/BALEARES/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/querra/africana/PP/balear/elpepiesp/19960602elpepinac_3/Tes/, juny 2010).
- Manresa, A. (2/06/1996b) "Los 1.000 millones de Baleares, SA" a *El País* 2/06/1996 (www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/BALEARES/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/1000/millones/Baleares/SA/elpepiesp/19960602elpepinac_4/Tes/, novembre 2010).
- Manresa, A. (17/07/1996a) "Cómo recaudar fondos con la ayuda de la CEOE" a *El País* 17/07/1996 (www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/CUEVAS/ JOSE MARIA /CEOE/BALEARE S/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/CEOE /PATRONAL/CASO SOLLER /elpepiesp/19960717elpepinac_21/Tes/, juny 2010).
- Manresa, A. (17/07/1996b) "Una poderosa firma presente en 20 países" a *El País* 17/07/1996 (www.elpais.com/articulo/internacional/ESCARRER/ SEBASTIAN/SOL MELIA/poderosa/firma/presente/paises/elpepiint/19960717elpepiint_10/Tes/, novembre 2010).
- Manresa, A. (15/09/1996) "Investigado el supuesto desvío de comisiones ilegales a una fundación de Cañellas" a *El País* 15/09/1996 (www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/BALEARES/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/TRIBUNAL SUPERIOR DE JUSTICIA DE BALEARES /TSJB/CASO SOLLER /PP/elpepiesp/19960915elpepinac_6/Tes/, novembre 2010).
- Manresa, A. (24/08/1997) "Inmobiliaria Alcázar decide abandonar el negocio hotelero" a *El País* 24/08/1997 (www.elpais.com/articulo/economia/INMOBILIARIA ALCAZAR/Inmobiliaria/Alcazar/decide/abandonar/negocio/hotelero/elpepieco/19970824elpepieco_4/Tes/, novembre 2010).
- Manresa, A. (1998) *Balears SA. Lo dicho en El País*. Res Publica Eidicions, Eivissa.
- Manresa, A. (13/01/1999) "El juez archiva la trama oculta del "caso Calvià" que implicaba al PP" a *El País* 13/01/1999 (www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/DIEGUEZ/ ANTONIO /PSOE/VELLIBRE R OCA/ EDUARDO/ESPANA/BALEARES/CALVIa /BALEARES/PARTIDO POPULAR /elpepiesp/19990113elpepinac_18/Tes/, novembre 2009).
- Manresa, A. (26/03/2001) "El ministro Matas promovió con fondos públicos la captación de votos en Argentina para el PP balear" a *El País* 26/03/2001 (www.elpais.com/articulo/espana/ministro/Matas/promovio/fondos/publicos/captacion/votos/Argentina/PP/balear/elpepiesp/20010326elpepinac_10/Tes/, març 2010).
- Manresa, A. (14/07/2001) "El antiguo responsable de Urbanismo del Consejo Insular de Mallorca reitera las denuncias por espionaje" a *El País* 14/07/2001 (www.elpais.com/articulo/espana/antigo/responsable/Urbanismo/Consejo/Insular/Mallorca/reitera/denuncias/espionaje/elpepiesp/20010714elpepinac_4/Tes/, març 2010).
- Manresa, A. (23/07/2001) "El Gobierno central decide recurrir ante el Constitucional la 'ecotasa' de Baleares" a *El País* 23/07/2001, p.16.
- Manresa, A. (11/11/2003) "Matas "compra" a Michael Douglas" a *El País* 11/11/2003 (www.elpais.com/articulo/agenda/Matas/compra/Michael/Douglas/elpepigen/20031111elpepiage_1/Tes/, novembre 2008).

- Manresa, A. (8/08/2004) "Ni un hotel más" a *El País Domingo* 8/08/2004, p.1-3.
- Manresa, A. (5/12/2004) "Riu pone una pica en Francfort" a *El País Negocios* 5/12/2004, p.9.
- Manresa, A. (2005) *Paratges i personatges de "Balears S.A."* Hiperdimensional, Palma.
- Manresa, A. (28/02/2006) "El Gobierno de Jaume Matas asfalta Baleares" a *El País* 28/02/2006, p.28.
- Manresa, A. (27/03/2006) "Las protestas contra las autovías en Ibiza duran ya dos meses y suman 23 detenidos" a *El País* 27/03/2006 (http://www.elpais.com/articulo/espana/protestas/autovias/Ibiza/duran/meses/suman/23/detenidos/elpepiesp/20060327elpepinac_14/Tes, maig 2006).
- Manresa, A. (4/04/2006) "Jordi Rosselló, 'Roxa', comerciante y hotelero" a *El País* 4/04/2006 (www.elpais.com/articulo/agenda/Jordi/Rossello/Roxa/comerciante/hotelero/elpepiqen/20060404elpepiage_6/Tes, novembre 2010).
- Manresa, A. (14/05/2006) "En el pueblo de Martina y Martín" a *El País* 14/05/2006, p.44.
- Manresa, A. (28/05/2006) "'Alemanias" en Mallorca" a *El País* 28/05/2006 (www.uib.es/premsa/maig06/dia-28/1096768.pdf, novembre 2008).
- Manresa, A. (23/07/2006) "Incendio en el bosque sumergido" a *El País Domingo* 23/07/2006, p.8.
- Manresa, A. (13/08/2006) "Mallorca exclusiva" a *El País* 13/08/2006 (www.elpais.com/articulo/portada/Mallorca/exclusiva/elpeputec/20060813elpepspor_6/Tes, novembre 2008).
- Manresa, A. (17/12/2006) "Un hotelero invisible. El presidente de Air Madrid pasó de ser camarero a multimillonario" a *El País* 17/12/2006 (www.elpais.com/articulo/economia/hotelero/invisible/elpepueco/20061217elpepieco_4/Tes, febrer 2011).
- Manresa, A. (4/02/2007) "Majorica va otra vez de perlas" a *El País Negocios* 4/02/2007, p.9.
- Manresa, A. (25/02/2007) "Saga de los Salas, una primera escritura" a *El País* 25/02/2007, p.39.
- Manresa, A. (28/04/2007) "La venta fraudulenta de solares en Andratx destapa la trama de blanque en Baleares" a *El País* 28/04/2007, p.22.
- Manresa, A. (9/06/2007) "Una urbanización de Mallorca recibe 15 autos judiciales en contra" a *El País* 9/06/2007, p.48.
- Manresa, A. (24/06/2007) "El hombre con el que nadie quería pactar" a *El País* 24/06/2007, p.34.
- Manresa, A. (7/07/2007) "La fiscalía balear denuncia por corrupción a una hija de Matutes y tres cargos del PP" a *El País* 7/07/2007, p.27.
- Manresa, A. (7/12/2007) "Jaume Matas trabaja en el grupo al que concedió su proyecto estrella" a *El País* 7/12/2007 (www.elpais.com/articulo/espana/Jaume/Matas/trabaja/grupo/concedio/proyecto/estrella/elpepuesp/20071207elpepinac_7/Tes, desembre 2010).
- Manresa, A. (8/12/2007) "El Gobierno balear investiga la relación de Matas con Barceló" a *El País* 8/12/2007, p.17.
- Manresa, A. (27/04/2008) "Visa/Vidal/Bitel" a *El País. Cataluña* 27/04/2008, p.9.
- Manresa, A. (15/06/2008) "El 'ministerio' de Petrov" a *El País* 15/06/2008, p.22.
- Manresa, A. (14/12/2008) "Merienda con quesitos" a *El País. Cataluña* 14/12/2008, p.4.
- Manresa, A. (25/01/2009) "Historias del metal" a *El País* 25/01/2009, p.4.
- Manresa, A. (14/02/2009) "Detenido un abogado del anterior Gobierno balear por corrupción" a *El País* 14/02/2009, p.15.
- Manresa, A. (22/02/2009) "La 'vendetta' de Jaime Moll" a *El País. Cataluña* 22/02/2009, p.5.
- Manresa, A. (22/03/2009) "El precio de la merienda" a *El País* 22/03/2009, p.4.
- Manresa, A. (5/04/2009) "Dos secuencias de poder" a *El País Cataluña* 5/04/2009, p.4.
- Manresa, A. (9/05/2009) "La piqueta acaba con un lujo de 18 millones" a *El País* 9/05/2009, p.18.
- Manresa, A. (1/09/2009) "Gerente del PP y cuñado de Matas" *El País* 1/09/2009 (www.elpais.com/articulo/espana/Gerente/PP/cunado/Matas/elpepunac/20090901elpepinac_4/Tes, abril 2010).
- Manresa, A. (1/11/2009) "59 políticos y familiares, imputados en 17 sumarios" a *El País. Cataluña* 1/11/2009, p.1-3.
- Manresa, A. (19/12/2009) "La dimisión del diputado de UM estabiliza al Gobierno balear" a *El País* 19/12/2009, p.18.
- Manresa, A. (14/02/2010) "El ocaso de la 'reina' de Mallorca" a *El País. Domingo* 14/02/2010, p.6-7.
- Manresa, A. (26/02/2010) "Unió Mallorquina abonó visitas con dinero público para captar militantes" a *El País* 26/02/2010, p.14.
- Manresa, A. (27/03/2010) "La desproporción entre ingresos y gastos del matrimonio es notable" a *El País* 27/03/2010, p.11.
- Manresa, A. (6/06/2010) "El empresario sumergido" a *El País Domingo* 6/06/2010, p.13.
- Manresa, A. (26/11/2010) "Records d'abans del 'boom'" a *El País. Extra Balears Turisme* 26/11/2010, p.5.
- Manresa, A. (31/04/2010) "El juez hunde a Matas con un auto de prisión en el que ridiculiza su defensa" *El País* 31/04/2010, p.10.

- Manresa, A. i Gómez, M.V. (25/07/2009) "Zapatero da por roto el diálogo social" a *El País* 25/07/2009, p.20-21.
- Manso, M. (24/02/2007) "La ampliación del puerto podría provocar un aumento de población" a *Diario de Mallorca* 24/02/2007, p.8.
- Manso, M. (5/04/2007) "Kühn pretende vender 50 mansiones de más de 10 millones" a *Diario de Mallorca* 5/04/2007, p.8.
- Manso, M. (15/10/2007) "El Govern deroga la normativa que legalizaba la vivienda de Cretu" a *Diario de Ibiza* 15/10/2007 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/52796>, novembre 2008).
- Manso, M. (10/03/2008) "Marsans ultima su hegemonía sobre los principales puertos de Baleares" a *Diario de Mallorca* 10/03/2008, p.33.
- Manso, M. (17/07/2008) "Los malos presagios se han cumplido" a *Diario de Mallorca* 17/07/2008, p.3.
- Manso, M. (19/09/2008) "Aerolíneas con plomo en las alas" a *Diario de Mallorca* 19/09/2008, p.10.
- Manso, M. (13/11/2008) "Un informe sostiene que Futura sufrió una "descapitalización" de 12 millones" a *Diario de Mallorca* 13/11/2008, p.10.
- Manso, M. (25/11/2008) "El Govern pagará a los empresarios turísticos los intereses del Plan Renove" a *Diario de Mallorca* 25/11/2008, p.4.
- Manso, M. (15/12/2008) "Apostamos por construir una central en cada isla y competir con GESA" a *Diario de Mallorca* 15/12/2008, p.6.
- Manso, M. (22/01/2009a) "Un siglo de historia tirado por el sumidero" a *Diario de Mallorca* 22/01/2009, p.8.
- Manso, M. (22/01/2009b) "Casa Buades anuncia el despido de todos sus trabajadores" a *Diario de Mallorca* 22/01/2009, p.8.
- Manso, M. (24/01/2009a) "Klaus Graf, el hombre que se compró un pueblo" a *Diario de Mallorca* 24/01/2009, p.4.
- Manso, M. (24/01/2009b) "La planta que abrió Teka en China le resta trabajo a la fábrica de BUades" a *Diario de Mallorca* 24/01/2009, p.8.
- Manso, M. (11/02/2009) "Garzón imputa a Pau Collado, director de una fundación del Govern Matas" a *Diario de Mallorca* 11/02/2009, p.6.
- Manso, M. (28/02/2009) "Sol Meliá paraliza las inversiones por la caída de su beneficio un 68%" a *Diario de Mallorca* 28/02/2009, p.8.
- Manso, M. (26/07/2009) "Zapatero se gana a los empresarios turísticos con las ayudas prometidas" a *Diario de Mallorca* 26/07/2009, p.2-3.
- Manso, M. (8/09/2009) "El fiscal concluye que Moll no fue estafado y pide la absolución de los acusados" a *Diario de Mallorca* 8/09/2009, p.4.
- Manso, M. (11/09/2009) "Los acusados de estafa alegan que Moll les amenazó y ocultaba fondos al fisco" a *Diario de Mallorca* 11/09/2009, p.9.
- Manso, M. (11/11/2009) "El constructor carga la responsabilidad del derrumbe del hotel Tívoli en el arquitecto" a *Diario de Mallorca* 11/11/2009, p.2.
- Manso, M. (21/11/2009) "Andratx, lo peor estaba por llegar" a *Diario de Mallorca* 21/11/2009, p.11.
- Manso, M. (13/12/2009) "Protesta contra la corrupción sin protagonistas" a *Diario de Mallorca* 13/12/2009, p.6.
- Manso, M. (11/03/2010) "La empresa adjudicataria del solar de Can Domenge, Sacresa, se declara insolvente" a *Diario de Mallorca* 11/03/2010, p.13.
- Manso, M. (15/04/2010) "Un concesionario tilda de "salvajada" el pago exigido para los asesores del Govern" a *Diario de Mallorca* 15/04/2010, p.4.
- Manso, M. (11/06/2010) "Reino Unido encarecerá los vuelos con la subida impositiva" a *Diario de Mallorca* 11/06/2010, p.11.
- Manso, M. (7/07/2010) "El Govern calcula que los hosteleros deben más de 400.000 euros de la Tarjeta Verde" a *Diario de Mallorca* 7/07/2010, p.3.
- Manso, M. (11/08/2010) "Hidalgo no podrá comercializar sus hoteles del Caribe mexicano por la decisión de un juez de EEUU" a *Diario de Mallorca* 11/08/2010 (www.diariodemallorca.es/turismo/2010/08/11/hidalgo-podra-comercializar-hoteles-caribe-mexicano-decision-juez-eeuu/593953.html, febrer 2011).
- Manso, M. (14/10/2010) "Los acreedores solicitan el concurso de los hoteles de Hotetur en Mallorca" a *Diario de Mallorca* 14/10/2010, p.4.
- Manso, M. i Armendáriz, F. (1/08/2008) "Grande todavía tiene pendientes de pago 117 millones por treinta fincas" a *Diario de Mallorca* 1/08/2008, p.2.
- Manso, M. i Armendáriz, F. (2/09/2009) "La campaña del faraón" a *Diario de Mallorca* 2/09/2009, p.5.
- Manso, M. i Capó, J. (5/03/2010) "La constructora Melchor Mascaró admite que contrató a "recomendados" por UM" a *Diario de Mallorca* 5/03/2010, p.3.
- Manso, M. i Ferrer, M. (6/02/2010) "Antich echa a Unió Mallorquina y la policía detiene a Nadal y Flaquer" a *Diario de Mallorca* 6/02/2010, p.2-3.
- Manso, M. i Gutiérrez, L. (28/11/2006) "El perfil de los detenidos/El ejecutor, el cerebro y el mensajero esposados" a *Diario de Mallorca* 28/11/2006, p.6.

- Manso, M. i Mestre, J.F. (20/04/2008) "Uno de los supuestos implicados pertenece a la cúpula de las juventudes del PP" a *Diario de Mallorca* 20/04/2008, p.4.
- Manso, M. i Mestre, J.F. (16/08/2008) "El fiscal sugiere que De Santos recibió dádivas por el castillo de sa Riera" a *Diario de Mallorca* 16/08/2008, p.10.
- Manso, M. i Mestre, J.F. (1/07/2010) "El estratega electoral del PP recibió encargos de casi todo el Govern Matas" a *Diario de Mallorca* 1/07/2010, p.6.
- Manso, M. i Peris, X. (3/12/2006) "Hidalgo destruyó documentos horas después de hablar con Matas" a *Diario de Mallorca* 3/12/2006, p.2-3.
- Manso, M. i Vallés, M. (19/06/2006) "El Grupo Barceló aspira a controlar el cien por cien del Hotel Formentor" a *Diario de Mallorca* 19/06/2006, p.5.
- Manso, M.; Marina, L. i Obrador, T. (17/12/2008) "El alcalde de Capdepera dice que exigió hasta tres veces el cese de las obras" a *Diario de Mallorca* 17/12/2008, p.5.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (22/08/2009) "Indagan si el Govern pagó facturas falsas al publicista electoral del PP" a *Diario de Mallorca* 22/08/2009, p.2.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (26/08/2009) "La constructora facturó trabajos inexistentes y duplicó los costes" a *Diario de Mallorca* 26/08/2009, p.2-3.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (2/07/2010) "Los empresarios pagaron a la sociedad de la trama Gürtel dirigida por Collado" a *Diario de Mallorca* 2/07/2010, p.6.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (3/07/2010) "Un empresario facilitó la salida de 2,5 millones del Ibaturo con facturas falsas" a *Diario de Mallorca* 3/07/2010, p.15.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (5/07/2010) "Una auditoría desvela el descontrol en la venta de la Tarjeta Verde en hoteles" a *Diario de Mallorca* 5/07/2010, p.2.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Palau, B. (26/03/2010) "Matas admite un elevado fraude fiscal en los gastos del palacete" a *Diario de Mallorca* 26/03/2010, p.2.
- Manso, M.; Palau, B. i Mestre, J.F. (25/08/2009) "El juez imputa a la cúpula de Turismo del Govern de Matas" a *Diario de Mallorca* 25/08/2009, p.2.
- March, P.; Cerdà, A. i Salas, P. (2006) *Pollença. La revota contra la rebel·lió*. Documenta Balear, Palma.
- Marglin, S. (1991) "Understanding capitalism: control versus efficiency" a Gustafsson, B. (ed) *Power and economic institutions. Reinterpretations in economic history*. Edward Elgar, Aldershot, p.225-252.
- Marí, J. (1998) *Mis memorias. Juan Marí Marí "Botja"*. Conselleria de Presidència, Govern Balear, Palma.
- Marí, S. (2004) *El retard virtuós. Assaig sobre algunes característiques del desenvolupament turístic de Menorca i sobre les oportunitats que aquestes ofereixen al futur immediat*. Documents Ateneu de Treball, Maó.
- Marichal, J. (1984) "Los banqueros europeos y los empréstitos argentinos: rivalidad y colaboración: 1880-1890" a *Revista de Historia Económica* núm.1, p.47-82.
- Marimon, A. (1993) *Les repercussions de les guerres de Cuba i de les Filipines a les Illes Balears*. Tesi Doctoral, Departament d'Història, UIB, Palma de Mallorca (www.thesisred.net/TDX-0318108-130951/index_cs.html, febrer 2009).
- Marimon, A. (2000) "Les Illes Balears entre el canvi de selge i la crisi definitiva de la Restauració (1900-1923)" a Serra, S. (Coord) *El segle XX a les Illes Balears: estudis i cronologia*. Edicions Cort, Palma de Mallorca, p.15-60.
- Marimon, A. i Nadal, A. (2003) *L'Autonomia Balear (1983-2003)*. Documenta Balear, Palma.
- Marimon, A. i Santana, M. (2006) *Els exiliats. Refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la Guerra Civil del 1936-1939 i de la immediata postguerra*. Hiperdimensional, Palma.
- Marimon, A. i Serra, S. (coord) (1998) *La transició a les illes Balears*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma.
- Marina, L. (17/07/2008) "300 millones de euros evadidos al fisco por inmobiliarias baleares prescriben mañana" a *El Mundo/El Día de Baleares* 17/07/2008, p.12.
- Marina, L. i Capó, B. (17/12/2008) "Cuatro muertos en una reforma ilegal de un hotel de Cala Rajada" a *Diario de Mallorca* 17/12/2008, p.2.
- Marirrodiga, J. (18/12/2010) "La corrupción atenaza la inversión extranjera en República Dominicana" a *El País* 18/12/2010, p.8.
- Marquès, C. (24/02/2010) "El Consell, a los tribunales por negar el uso de vivienda a un aparthotel" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/02/2010, p.16.
- Marquès, D. (29/01/2009) "El cierre de fábricas ya ha destruido el 11% del tejido productivo del calzado en Menorca" a *Última Hora Menorca* 29/01/2009 (www.ultimahora.es/menorca/segunda-me.dba?3683+2013+461600, febrer 2009).
- Márquez i Pérez, M. (1886) *Las islas Baleares en 1884. Apuntes varios sobre su producción, actividad comercio y movimiento aduanero*. Imprenta de Juan Colomar y Salas, Palma.
- Márquez, A.R. i Ocampo, J. (2009) "La Riviera Nayarit: una vista general sobre su desarrollo" a *Topofilia. Revista de Arquitectura, Urbanismo y Ciencias Sociales* vol.1 núm.3 (<http://topofilia.net/coloquio09marquez-ocampo.pdf>, febrer 2011).
- Mars, A. (22/05/2010) "El gobierno busca más ingresos en el sistema portuario" a *El País* 22/05/2010, p.27.
- Mars, A. (13/06/2010) "Compro su quiebra S.A." a *El País* 13/06/2010, p.31.

- Mars, A. (19/06/2010) "El dueño de Marsans despedirá entre 1.200 y 1.500 trabajadores" a *El País* 19/06/2010, p.25.
- Martín, C. (21/04/2010) "El conseller viagero recalca ante el juez" a *Diario de Mallorca* 21/04/2010, p.6-7.
- Martín, J. (04/03/1990) "Un gobierno de media jornada" a *El País* 04/03/1990 (www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/media/jornada/elpepiesp/19900304elpepinac_17/Tes, març 2010).
- Martín, P. (juny 2010) "Ganar capacidad y comodidad" a *Ministerio de Fomento* (www.fomento.es/NR/rdonlyres/ECE9DAEA-E4ED-4E1B-BF62-00502E454E68/75083/Ju44_47.pdf, juliol 2010).
- Martín, V. O. (1999) "Los grandes propietarios de la tierra ante el desarrollo urbano-turístico en el Sur de Tenerife" a *Ería* núm. 49, p. 185-202.
- Martín, V. O. (2006) "Alojamiento turístico, gran propiedad y renta de la tierra" a *X Coloquio de Geografía del Turismo, Ocio y Recreación: Destinos turísticos: Viejos problemas, ¿Nuevas soluciones?*. AGE, Cuenca, UCLM - UCM - AGE - IUMP, 15 pp (CD-ROM; 84-690-0773-4) (<http://webpages.ull.es/users/capburoc/Victor/ALOJAMIENTO%20TURISTICO.pdf>, desembre 2008).
- Martín-Aceña, P. i Pons, M.A. (2005) "Sistema monetario y financiero" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coords) *Estadísticas históricas de España siglos XIX-XX*. Funación BBVA, Bilbao, p.645-706.
- Martín-Arroyo, J. (8/08/2006) "Seis hoteles abiertos durante los mandatos de Muñoz y Yagüe en Marbella carecen de licencia de apertura" a *El País* 8/08/2006 (www.elpais.com/articulo/andalucia/hoteles/abiertos/durante/mandatos/Munoz/Yague/Marbella/carecen/licencia/apertura/elpepiespand/20060808elpand_2/Tes, desembre 2010).
- Martínez de la Cruz, B. i Utrilla, L. (1999) *Aeropuertos de Menorca. Medio siglo de historia*. AENA, Aeropuerto de Menorca, Menorca.
- Martínez de Rituerto, R. (22/05/2010) "La UE endurece el plan de estabilidad" a *El País* 22/05/2010, p.24-25.
- Martínez-Alier, J. (1968) *La estabilidad del latifundismo*. Ruedo Ibérico, París.
- Martínez-Alier, J. i Roca, J. (1988) "Economía política del corporativismo en el Estado español. Del franquismo al posfranquismo" a *Reis: Revista española de investigaciones sociológicas*, núm. 41, 1988, p.25-62.
- Martínez-Esteve, A. (17/05/2009) "El papel del ICO en la crisis" a *El País* 17/05/2009 (www.elpais.com/articulo/primer/plano/papel/ICO/crisis/elpepueconeg/20090517elpneglse_8/Tes, juny 2010).
- Martínez-Reynés, R. (2002) "Ports. Carreteres. Trens" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i Societat a les Illes Balears* (vol.2), Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, p.577-592.
- Martorell, M. (23/12/1998) "España y el expolio de las colecciones artísticas europeas durante la segunda guerra mundial" a *Informe elaborado para la comisión de investigación de las transacciones de oro procedente del Tercer Reich durante la Segunda Guerra Mundial* (R.D. 1131/1997, de 11 de julio). Ministerio de Asuntos Exteriores (www.museoimaginado.com/expolio1.htm, maig 2009).
- Martorell, O. (2002) *Cadenas Hoteleras. Análisis del Top 10*. Ariel, Barcelona.
- Marx, K. i Engels, F. (1998 [1848]) *Manifiesto del partido comunista*. Utopías Libros, Madrid.
- Mas, A. i Bolaños, A. (27/03/2011) "El vecino elude el contagio" a *El País Negocios* 27/03/2011, p.8.
- Mas, A.M. (28/04/2005) "Ecologistas y vecinos rechazan la construcción de un campo de golf y dos hoteles en Son Sardina" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.3.
- Mas, F. (1997a) "Unidos por la velocidad. Un recorrido por la historia de las asociaciones y clubes del automóvil" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.42-55.
- Mas, G. (11/06/2004) "La crisis turística obliga a cerrar hoteles en la costa y a despedir trabajadores" a *Última Hora* 11/06/2004, p.32.
- Mas, G.; Serra, M. i V.M. (27/10/2009) "Los otros hundimientos" a *Última Hora* 27/10/2009, p.19.
- Mas, J. (2003) *Els mallorquins de Franco: la Falange i el Moviment Nacional*. Documenta balear, Palma.
- Mas, A.; Jover, G. i Soto, R. (2006) "Colonització feudal i esclavitud, Mallorca 1230-1350" a *Recerques* núm.52-53, p.19-48.
- Mascaró, P. (1989) "Población y ocupación" a *Evolución económica 1988. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.45-55.
- Mascaró, P. (1991) "Població i ocupació" a *Ecolució econòmica de Balears 1990*. Banca Catalana, Sa Nostra, Barcelona, p.46-56.
- Mascaró, P. (1992) "Població i ocupació" a *Ecolució econòmica de Balears 1991*. Banca Catalana, Sa Nostra, Barcelona, p.184-194.
- Mascaró-Pasarius, J. (coord) (1980) *Geografía e historia de Menorca* (Tom I). Ed. J. Mascaró Pasarius, Ciutadella.
- Mascaró-Pasarius, J. (coord) (1981) *Geografía e Historia de Menorca. Tomo II*. Artes Gráficas Cardona, Ciutadella.

- Masjuan, E. (2000) *La ecología humana en el anarquismo ibérico. Urbanismo "orgánico" o ecológico, neomalthusianismo y naturismo social*. Icaria, Barcelona.
- Massot, J. (1978) *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra, 1930-1950*. L'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Massot, J. (1987) *El desembarcament de Bayo a Mallorca: agost-setembre de 1936*. Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Massot, J. (1996) *Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma.
- Massot, J. (7/01/1988) "Turismo restringe el proyectd oe Calas de Mallorca" a *La Vanguardia* 7/01/1988, p.18 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1988/07/18/pagina-18/33026160/pdf.html?search=%22cala%20mondrago%22>, gener 2010).
- Massot, M.; Veas, L.M. i García, A. (1997) "Sol Meliá: un nuevo paradigma en la gestión hotelera" a Durán-Herrera, J.J. (coord) *Multinacionales españolas II. Nuevas experiencias de internacionalización*. Ediciones Pirámide, Madrid, p.73-110.
- Massutí, M. (1961) "La pesca en Ibiza y Formentera" a *BCOCIN* núm.630, p.55-57.
- Matas, A. (2008) "La Recuperació de la Memòria Històrica a Esporles" a *II Jornades d'Estudis Locals Esporles*. Ajuntament d'Esporles, Esporles (<http://perso.orange.es/arnaumatasmorell/memoriaesporles.pdf>, febrer 2009).
- Matas, J. (15/02/2005) "Por qué suprimimos la ecotasa (I)" a *El Mundo/El Día de Baleares. La economía balear. Semanario de empresas e iniciativas* 15/02/2005 (www2.elmundo-eldia.com/cgi-bin/economia_noti.php3?codi=2956&revista=1, febrer 2006).
- Matas, P. (22/02/2009) "Matas cobró 5.000 euros cada mes de su partido cuando ya estaba en Washington" a *Ultima Hora* 22/02/2009, p.18.
- Mateos-Ruíz, R.M. et al. (2001) "Contaminación de las aguas subterráneas por nitratos de origen agrario en Baleares" a Riera, A. (dir) *Actes del I Congrés Balars 2015. L'aigua. Perspectives de futur. Qüestions de Balears 2015, Sa Nostra, Palma de Mallorca*, p.121-125.
- Mateu, J. (2003) "Turismo residencial y dispersión urbana en Mallorca (Illes Balears). Un ensayo metodològic en el municipio de Pollença" a *Estudios Turísticos* núm. 155-156, p. 197-218.
- Mato, J. (23/06/1991) "La silla más disputada" a *Diario de Mallorca* 23/06/1991, p.11-12.
- Mato, M. (30/04/1992) "Los responsables del sector turístico de Baleares condenan la huelga del 28 de mayo" a *Diario de Mallorca* 30/04/1992, p.29.
- Mato, M. (16/05/1992) "A los sindicatos les falta seny" (Entrevista a Francisco Albertí, president patronal de la CAEB) a *Diario de Mallorca* 16/05/1992, p.27.
- Matute, I. (22/08/2006) "Casa Escarrer. Una vivienda vanguardista con rasgos clasicistas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 22/08/2006 (www.elmundo-eldia.com/2006/08/22/cultura/1156197601.html, novembre 2008).
- Matutes, A. (2/11/2006) "Ibiza, Empresas Matutes y los desdoblamientos" a *Diario de Ibiza* 2/11/2006 (www.diariodeibiza.es, novembre 2006).
- Mayol, J. (2005) *Autonomía i medi ambient a les Balears (1983-2003)*.
- Mayol, J. i Machado, A. (1992) *Medi ambient, ecologia i turisme a les Illes Balears*. Ed. Moll, Palma.
- Mazón, T. i Aledo, A. (2005) "El dilema del turismo residencial: ¿turismo o desarrollo inmobiliario?" a Mazón, T. i Aledo, A. (eds) *Turismo residencial y cambio social: nuevas perspectivas teóricas y empíricas*. Aguaclara, Alacant, p.13-30.
- Mazón, T. i Aledo, A. (eds) (2005) *Turismo residencial y cambio social*. CAM, Fundación Frax i Universidad de Alicante, Alacant.
- McGuire, B. (2006) *Holiday 2030* (www.benfieldhrc.org/activities/misc_papers/Holiday.2030.pdf, octubre 2007).
- McKendrick, N.; Brewer, J. i Plumb, J.H. (eds) (1983) *The birth of a consumer society. The commercialization of Eighteenth-Century England*. Hutchinson, Londres.
- McNeill, W. (1988) *La búsqueda del poder: tecnología, fuerzas armadas y sociedad desde el año 1000 d.C.* Ed. Siglo XXI, Madrid.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. i Behrens, W.W. (1972) *Los límites del crecimiento*. FCE, México.
- Medialdea, B. (2010) "La UE al desnudo" a *Viento Sur* núm.110, p.47-57.
- Medina, R. (Dir) (2004) *Impactos en la costa española por efecto del cambio climático*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid (www.mma.es/portal/secciones/cambio_climatico/areas_tematicas/impactos_cc/pdf/fase3_costas.pdf, octubre 2007).
- Medrano, P.G. (2004) "Globalia y sus empresas familiares" a *Hosteltur* núm.119, p.25-27
- MEH (20/05/2010) "El Gobierno aprueba un plan de medidas extraordinarias para reducir el gasto público en 15.000 millones más en dos años". Ministerio de Economía y Hacienda, Gobierno de España (www.meh.es/Documentacion/Publico/GabineteMinistro/Notas%20Prensa/2010/CONSEJO%20MINISTROS/20-05-10%20NP%20RD%20Reduccion%20B3n%20D%20A9ficit%20P%20BAblico.pdf, juny 2010).

- Méndez, F. (11/06/2007) "El caso Marbella rebota en el Parque del Este" a *Diario Libre* 11/06/2007 (http://diariolibre.com.do/noticias_print.php?id=138526&s=86yzisd1c6qqcvrycrxxy2d67vwyakh, març 2011).
- Méndez, F. (16/04/2009) "Fiscalía saca a los Matutes del caso de los Cacicazgos" a *Diario Libre* 16/04/2009, p.10.
- Méndez, F. (3/08/2009) "Tribunal quita a Carlos Sánchez terrenos del Parque del Este" a *Diario Libre* 3/08/2009 (www.diariolibre.com/noticias_det.php?id=209823, març 2011).
- Méndez, F. i Alcántara, Y. (1/06/2007) "Turismo autorizó construcción de hotel en el Parque del Este" a *Diario Libre* 1/06/2007 (www.diariolibre.com/noticias_det.php?id=137634&page=3, març 2011).
- Méndez, R. (17/03/2008) "Una 'Marbella' emerge ne Lanzarote" a *El País* 17/03/2008 (www.elpais.com/articulo/espana/Marbella/emerge/Lanzarote/elpepiesp/20080317elpepinac_1/Te_s, desembre 2010).
- Méndez, R. (22/07/2008) "La UE pedirá 30 millones por hoteles ilegales de Lanzarote" a *El País* 22/07/2008 (www.elpais.com/articulo/espana/UE/pedira/millones/hoteles/ilegales/Lanzarote/elpepiesp/20080722elpepinac_15/Tes, desembre 2010).
- Méndez, R. (6/09/2009) "Y ahora...sostenible" a *El País Negocios* 6/09/2009, p.14-15.
- Méndez, R. (24/09/2009) "¿Dónde está el Ministerio de Medio Ambiente?" a *El País* 24/09/2009 (www.elpais.com/articulo/sociedad/Ministerio/Medio/Ambiente/elpepusoc/20090924elpepusoc_12/Tes, juny 2010).
- Méndez, T. (1999) "Economía del turismo en Eivissa y Formentera" a *Territoris* núm.2, p.131-156.
- Méndez, T. (2002) "El cicle balear en perspectiva" a *Estudis sobre el turisme a Eivissa i Formentera* núm.3, p.65-78.
- Méndez-Vidal, A. (2007) *De la vinya a la ramaderia. El canvi en el model agrari menorquí (1708-2006)*. Tesis Doctoral, Departament d'Economia Aplicada UIB, Palma de Mallorca (www.tdr.cesca.es/TESIS_UIB/AVAILABLE/TDX-0901108-135905/tamv.pdf, setembre 2008).
- Menéndez, M. (13/08/2008) "Pagué 60.000 euros de comisión por haver una obra a Turismo Joven" a *El País* 13/08/2008, p.13.
- Menéndez, M. (29/08/2009) "La constructora del Palma Arena facturó 13,6 millones de euros de forma irregular" a *El País* 29/08/2009, p.16.
- Menorca.Info (8/09/2006) "El hotelero y ex diputado por Balears, Joan Casals, falleció" (www.santlluismenorca.info/news/4334.html, febrer 2010).
- Mercado, F. (9/02/2007) "El Gobierno de Baleares bloqueó una denuncia de sus agentes contra el mayor 'pelotazo' en Andratx" a *El País* 9/02/2007 (www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/Baleares/bloqueo/denuncia/agentes/mayor/pelotazo/Andratx/elpepuesp/20070209elpepinac_1/Tes, abril 2007).
- Mercado, F. (10/02/2007) "El gobierno de Matas admite que retuvo 11 meses una denuncia sobre Andratx" a *El País* 10/02/2007, p.20.
- Mercè, G. (10/02/2007) "23446228 vehicles hi han passat" a *Veu de Sóller. 10 Anys de Túnel* 10/02/2007, p.30-31.
- Mercè, G. (28/07/2002) "Turisme pretén millorar la fisonomia de les Balears amb 75 intervencions" a *Fora Vila Verd. El Mundo/El Día de Baleares* 28/07/2002, p.3-6.
- Merino, M.A. (2002) "Hotetur toma la gestión de Globales y se convierte en la cuarta cadena en España" a *Revista Hostelmarket* núm.37 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h037001, novembre 2006).
- Merino, M.A. (1/07/2003) "Sol Melia se alía con Rank Group para abrir hoteles "Hard Rock"" a *Revista Hostelmarket* núm.51 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h051001, novembre 2006).
- Merino, M.A. (1/09/2003) "Fadesa, 1.500 M.EUR en Marruecos para levantar 15.750 plazas" a *Revista Hostelmarket* núm.52 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h052007, novembre 2006).
- Merino, M.A. (1/05/2004) "Fadesa amplía su acuerdo con BARCELO a otros 10 proyectos" a *Revista Hostelmarket* núm.60 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h060000, novembre 2006).
- Merino, M.A. (2005a) "Hoteles Globales vuelve a operar, tras separarse de Hotetur" a *Revista Hostelmarket* núm.69 (www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/mh069001/HOTELES-GLOBALES-VUELVE-A-OPERAR--TRAS-SEPARARSE-DE-HOTETUR, juny 2010).
- Merino, M.A. (2005b) "Compra-venta de hoteles: más operaciones, con precios a la baja" a *Hostelmarket* núm.73, p.44-51.
- Merino, M.A. (1/07/2005) "El Grupo Marsans retoma el 100% de la cadena balear Hotetur" a *Revista Hostelmarket* núm.73 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h073002, novembre 2006).
- Merino, M.A. i Pastor, M. (1/03/2004) "Fadesa se alía con Barcelo, tras romper el acuerdo firmado con Occidental" a *Revista Hostelmarket* núm.58 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h058000, novembre 2006).
- Mestre, J. (25/10/2005) "El Govern crea un impuesto para vehículos de alquiler que ayudará a financiar la sanidad" a *Ultima Hora* 25/10/2005, p.20.

- Mestre, J. (26/10/2005) "Cada año llegan a Baleares 20.000 falsos coches de alquiler para ser vendidos" a *Última Hora* 26/10/2005, p.20.
- Mestre, J. (29/03/2006) "Govern y consells pedirán a Fomento que pague carreteras por valor de 700 millones" a *Última Hora* 29/03/2006, p.140.
- Mestre, J. (29/11/2006) "El Govern descarta autorizar una central eléctrica en unos terrenos junto a la UIB" a *Última Hora* 29/11/2006, p.30.
- Mestre, J.F. (17/04/2006) "Los administradores judiciales de Yanko prevén para este mes un gran caos" a *Diario de Mallorca* 17/04/2006, p.12.
- Mestre, J.F. (6/05/2008) "Fue una sorpresa para mí que la nave se convirtiera en una casa" a *Diario de Mallorca* 6/05/2008, p.2-3.
- Mestre, J.F. (14/06/2008) "La entrada de la mafia en el negocio turístico" a *Diario de Mallorca* 14/06/2008, p.7.
- Mestre, J.F. (17/02/2010) "Garzón investiga a la esposa de Petrov por utilizar cuentas bancarias de la mafia rusa" a *Diario de Mallorca* 17/02/2010, p.25.
- Mestre, J.F. (4/07/2008) "La Guardia Civil da por desarticulado el principal mercado de droga de Balears" a *Diario de Mallorca* 4/07/2008, p.28-29.
- Mestre, J.F. (11/07/2010) "El matrimonio Hore acepta pagar más de 12 millones de euros para no ir a la cárcel" a *Diario de Mallorca* 11/07/2010, p.3.
- Mestre, J.F. (14/07/2010) "Detenidos los empresarios que hacían los vídeos y los folletos para Ibatur" a *Diario de Mallorca* 14/07/2010, p.4.
- Mestre, J.F. (15/07/2010) "Investigan si el PP pagó su campaña con favores empresariales de Ibatur" a *Diario de Mallorca* 15/07/2010, p.2.
- Mestre, J.F. (16/12/2010) "Registran la Autoritat Portuària por amañar concursos en la etapa de Verger" a *Diario de Mallorca* 16/12/2010, p.2.
- Mestre, J.F. (20/07/2010a) "Detenido el empresario que organizaba los stands de Ibatur" a *Diario de Mallorca* 20/07/2010, pp.2.
- Mestre, J.F. (20/07/2010b) "Alía reconoció la amistad con el detenido que le delató pero negó las comisiones" a *Diario de Mallorca* 20/07/2010, p.3.
- Mestre, J.F. (22/07/2010) "El juez impone 15000 euros de fianza al dueño de Trui y le acusa de pagar dádivas" a *Diario de Mallorca* 22/07/2010, p.4.
- Mestre, J.F. (23/07/2010) "El juez encarceló a Alía al considerar que era el recaudador del Ibatur" a *Diario de Mallorca* 23/07/2010, p.2.
- Mestre, J.F. (15/01/2011) "El ex director de Residuos y el empresario Galmés, ambos de UM, ante el juez" a *Diario de Mallorca* 15/01/2011, p.2.
- Mestre, J.F. (26/02/2011) "La Policía registra la sede de UM y detiene a tres ex altos cargos de Cort" a *Diario de Mallorca* 26/02/2011, p.2.
- Mestre, J.F. (1/04/2011) "El juez fija una fianza civil de 1,6 millones a UM por el caso Picnic" a *Diario de Mallorca* 1/04/2011, p.2.
- Mestre, J.F. (29/11/2009) "Detenida la contable de La Paca por blanquear dinero procedente de la droga" a *Diario de Mallorca* 29/11/2009, p.27.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (2/12/2006) "La Guardia Civil imputa a 56 personas en el caso de corrupción" a *Diario de Mallorca* 2/12/2006, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (13/05/2008) "Vicens acusa al PP de imponerle los 'pelotazos' a cambio de sus votos" a *Diario de Mallorca* 13/05/2008, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (30/05/2008) "Investigan si Vicens creó una empresa fantasma para facturar 700.000 euros" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (27/05/2008) "Condena ejemplar" a *Diario de Mallorca* 27/05/2008, p.2-3.
- Mestre, J.F. i Ferrer, M. (12/08/2008) "Detenida por corrupción la cúpula de Turismo Joven del PP" a *Diario de Mallorca* 12/08/2008, p.2-3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (30/09/2008) "Uno de los detenidos iba a ser nombrado Defensor del Ciudadano de Calviá" a *Diario de Mallorca* 30/09/2008, p.5.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (4/10/2008) "Un empresario de Valencia es detenido por el caso del CDEIB" a *Diario de Mallorca* 4/10/2008, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (5/10/2008) "Ordinas entrega su botín" a *Diario de Mallorca* 5/10/2008, p.2-3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (6/10/2008a) "Ordinas declara a la jueza que Viaene le exigía comisiones para Cardona" a *Diario de Mallorca* 6/10/2008, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (6/10/2008b) "La policía sospecha que Ordinas se embolsó unos dos millones en comisiones" a *Diario de Mallorca* 6/10/2008, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (6/02/2009) "La fiscalía también investiga el coste de la reforma del 'palacete' de Matas" a *Diario de Mallorca* 6/02/2009, p.7.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (26/02/2009) "La Audiencia condena a la cúpula de la Guardia Civil a penas de prisión" a *Diario de Mallorca* 26/02/2009, p.2-3.

- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (3/07/2009) "El fiscal general del Estado para la investigación sobre Jaume Matas" a *Diario de Mallorca* 3/07/2009, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (22/10/2009) "El TSJB imputa a Maria Antònia Munar por el caso Can Domenge" a *Diario de Mallorca* 22/10/2009, p.2-3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (3/12/2009) "El juez archiva la causa contra De Santos por el castillo del Parc de sa Riera" a *Diario de Mallorca* 3/12/2009, p.17.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (4/12/2009) "Tres profesionales confiesan también que Matas pagó gastos del 'palacete' en negro" a *Diario de Mallorca* 4/12/2009, p.12.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (3/03/2010) "Obrador reconoce que Maite Areal le dio sobres cerrados para pagar a proveedores" a *Diario de Mallorca* 3/03/2010, p.5.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (17/03/2009) "Investigan el desvío de parte de los 900.000 euros que costaron las fiestas de la carretera" a *Diario de Mallorca* 17/03/2009, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (12/07/2009) "La fiscalia ofrece a Martina Gelabert una pena de cuatro años" a *Diario de Mallorca* 12/07/2009, p.22.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (15/01/2010) "Matas cobró de un bufete al que su Govern había contratado" a *Diario de Mallorca* 15/01/2010, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (5/02/2010) "Detenidos otro director general y tres altos cargos de UM por corrupción" a *Diario de Mallorca* 5/02/2010, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (7/02/2010) "Nadal y Flaquer slaen libres con fianzas de cien mil euros" a *Diario de Mallorca* 7/02/2010, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (20/02/2010) "Martorell acusa a Matas de haberle impuesto la contratación de Alemany" a *Diario de Mallorca* 20/02/2010, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (21/02/2010) "El juez investiga si el expediente de contratación de Alemany fue falsificado" a *Diario de Mallorca* 21/02/2010, p.8.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (18/03/2010) "El juez fija una fianza de 100.000 euros para Buils, que niega los delitos" a *Diario de Mallorca* 18/03/2010, p.5.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (2/10/2008) "Detenido un ex director general del Govern Matas por corrupción" a *Diario de Mallorca* 2/10/2008, p.2.
- Mestre, J.F. i Magro, A. (10/08/2010) "Dos empresarios denuncian presiones para no cobrar las deudas al PP" a *Diario de Mallorca* 10/08/2010, p.2.
- Mestre, J.F. i Ollés, M. (23/09/2007) "El metro vuelve a inundarse" a *Diario de Mallorca* 23/09/2007, p.2.
- Mestre, J.F. i Palau, B. (28/02/2009) "Mazao a la Paca y Pepote" a *Diario de Mallorca* 28/02/2009, p.27.
- Mestre, J.F.; Manso, M. i Palau, B. (3/07/2010) "Una testigo protegida desvela la trama Gürtel en Mallorca" a *Diario de Mallorca* 3/07/2010, p.13.
- Mestre, J.F.; Palau, B.; Manso, M.; Ollés, M. i Ferrer, M. (6/08/2009) "Detenidos Rafael Durán y Pepote Ballester por el caso Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 6/08/2009, p.2.
- Mestre, J.F. i Peris, X. (3/07/2008) "Gran redada en Son Banya contra los clanes de 'La Paca' y 'El Moreno'" a *Diario de Mallorca* 3/07/2008, p.27.
- Meyer, L. (4/07/2010) "Marruecos, vocación de país emergente" a *El País Negocios* 4/07/2010, p.22-23.
- Miller, C. (14/07/2003) "El presidente de DRV brinda el apoyo del sector turístico alemán al nuevo Govern balear" a *Hosteltur* 14/07/2003 (www.hosteltur.com/noticias/15963_presidente-drv-brinda-apoyo-sector-turistico-aleman-nuevo-govern-balear.html, juny 2010).
- Miller, C. (21/07/2003) "IFTO se reúne en septiembre en Palma de Mallorca" a *Hosteltur* 21/07/2003 (www.hosteltur.com/noticias/16073_ifto-se-reune-septiembre-palma-mallorca.html, juny 2010).
- Miller, C. (22/07/2003) "Thomas Cook aumenta en invierno un 12% el número de vuelos a Baleares" a *Hosteltur* 22/07/2003 (www.hosteltur.com/noticias/16097_thomas-cook-aumenta-invierno-12-numero-vuelos-baleares.html, juny 2010).
- Miller, C. (4/09/2003) "First Choice lleva a Baleares casi el mismo número de turistas que el año pasado" a *Hosteltur* 4/09/2003 (www.hosteltur.com/noticias/16682_first-choice-lleva-baleares-casi-mismo-numero-turistas-ano-pasado.html, juny 2010).
- Miller, C. (2004a) "TUI AG. El mayor grupo turístico de Europa" a *Hosteltur* núm.119, p.46-51.
- Miller, C. (2004b) "Thomas Cook AG. Nuevas esperanzas con cúpula nueva" a *Hosteltur* núm.119, p.46-51.
- Miller, C. (2004c) "First Choice Holdays Plc. La clave del éxito: flexibilidad y especialización" a *Hosteltur* núm.119, p.62-64.
- Ministerio de Economía y Hacienda (20/04/2010) "Amplio respaldo político en el Congreso a las medidas de impulso para la recuperación económica y el empleo nacidas de los acuerdos de Zurbano" (www.meh.es/es-ES/Prensa/En%20Portada/2009/Paginas/Amplio_respaldo-acuerdos_Zurbano.aspx, juny 2010).
- Ministerio de Fomento (13/06/2009) "José Blanco inaugura la ampliación del edificio terminal del Aeropuerto de Menorca" (www.fomento.es/NR/rdonlyres/02eaaf49-4441-487e-b370-feca86065713/60144/09061301.pdf, juny 2009).
- Ministerio de Fomento (7/04/2010) "El Plan Extraordinario de Infraestructuras movilizará 17.000 millones de euros en inversión para los próximos dos años"

- (www.fomento.es/MFOM/LANG_CASTELLANO/OFICINA_DE_PRENSA/NOTICIAS1/2010/Abril/100407-01.htm, juny 2010).
- Ministerio de Fomento (29/04/2010) "José Blanco firma los acuerdos de financiación del Plan Extraordinario de Infraestructuras" (www.fomento.es/MFOM/LANG_CASTELLANO/OFICINA_DE_PRENSA/NOTICIAS1/2010/Abril/100429-03.htm, juny 2010).
- Ministerio de Industria, Turismo y Comercio (29/05/2009) "El Plan Renove Turismo contará con 600 millones de euros más" (www.mityc.es/es-es/gabineteprensa/notasprensa/documents/nuevadotacionrenoveturismo.pdf, setembre 2010).
- Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino (2008) *Encuesta de precios de la tierra 2007 (base 1997). Principales resultados*. Subdirección General de Estadísticas Agroalimentarias, Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino (www.mapa.es/estadistica/pags/PreciosTierra/pdf/Encuesta_Precios_Tierra_2007.pdf, novembre 2008).
- Ministerio de Vivienda (24/05/2010) "La Sociedad Pública de Alquiler arrendará parte del parque de viviendas de las cajas de ahorros" (www.spaviv.es/comunicacion_archivos/QUARK_SPACMS00000000490/24052010_NP_ACUERDO_SPA_CECA_doc.doc, juliol 2010).
- Ministério do Turismo (2003) *Plan Nacional de Turismo. Directrices, Metas y Programas 2003-2007*. (www.lib.utexas.edu/benson/lagovdocs/brazil/federal/turismo/turplanoNacionalEspanhol2003-2007.pdf, abril 2011).
- Ministério do Turismo (2007) *Plan Nacional de Turismo. Directrices, Metas y Programas 2007/2010. Un viaje de inclusión*. (www.turismo.gov.br/export/sites/default/turismo/o_ministerio/plano_nacional/downloads_plano_nacional/PNT_Espanhol.pdf, abril 2011).
- Miquel, A. (2000) *El campo en la cabeza. La pervivencia del agrarismo en la construcción de identidad*. Los libros de La Catarata, Madrid.
- Miquel, A. (2002) "Immigració" a *Memòria del CES sobre l'economia el treball i la societat de les illes Balears 2001*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.788-807.
- Miquel, A. (2009) "Migracions actuals a Europa alguns models d'instal·lació" a *Revista d'Afers Socials* núm.2, p.23-37.
- Miquel, A. i Reina, J.L. (2001) *Gatos blancos, gatos negros. Un estudio sobre cultura empresarial*. El Viejo Topo, Madrid.
- Miralles, J.; González-Pérez, J.; Vidaña, J. i Ferragut, G. (2009) *Tercer Boom i migracions contemporànies a les Illes Balears de 1996 A 2008*. Ediciones de la Fundacio Catedra Iberoamericana, Palma.
- Miranda, M. (Comp.) (2003) *Cuba: reestructuración económica y globalización*. Pontificia Universidad Javeriana, Bogotá.
- Miranda, M.A. (2001) "Inmigración y cohesión social en Calvià, Mallorca" a *Scripta Nova* núm. 94 (21) (www.ub.es/geocrit/sn-94-21.htm, febrer 2010).
- Miró, S. (1978) *Caciquismo y corrupciones municipales en las islas*. Ediciones actuales, Barcelona.
- Missé, A. (12/03/2011) "El Pacto del Euro sale adelante con más medidas para salvar la moneda" a *El País* 12/03/2011, p.23.
- Missé, A. (2/04/2010) "Grecia se rinde y solicita el rescate" a *El País* 24/04/2010, p.22-23.
- Missé, A. (24/04/2010) "Grecia se rinde y solicita el rescate" a *El País* 24/04/2010, p.22-23.
- Missé, A. (4/05/2010) "El BCE aceptará la deuda griega pese a que está al nivel de 'bono basura'" a *El País* 4/05/2010, p.20.
- Missé, A. (6/05/2010) "Bruselas mejora las previsiones económicas de España y de la UE" a *El País* 6/05/2010, p.21.
- Missé, A. (30/05/2010) "Terapia de choque para Grecia" a *El País* 2/05/2010, p.30-31.
- Missé, A. (9/04/2011) "La UE y el FMI exigen a Portugal más ajustes por la ayuda de 80000 millones" a *El País* 9/04/2011, p.26.
- Missé, A. i De Barrón, I. (11/07/2010) "Europa muestra las tripas de su banca para calmar el mercado" a *El País* 11/07/2010, p.24.
- Missé, A. i Pérez, C. (16/05/2010) "El BCE aceptará la deuda griega pese a que está al nivel de 'bono basura'" a *El País Negocios* 16/05/2010, p.4-8.
- Missé, A. i Relea, F. (16/04/2011) "Grecia anuncia un ajuste de 23000 millones para no renegociar su deuda" a *El País* 16/04/2011, p.20-21.
- Mitchell, T. (1998) "Worlds Apart: An Egyptian Village and the International Tourism Industry" a *Middle East Report* núm.196, p.8-23.
- MMA (2000) *Libro blanco del agua*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid (www.chsegura.es/chs/planificacionydma/libroblancodelagua/, març 2009).
- Modem Press (21/03/2007) "El convenio de la Playa de Palma se firmó ayer sin cuantificar su coste total" a *Diario de Mallorca* 21/03/2007, p.5.

- Molina, R. (1992) "Capitalisme i història econòmica a la Mallorca contemporània: reflexions per a un debat" a *Estudis Baleàrics* núm.43, p.45-49.
- Molina, R. (1998) "Blat de xeixa i pa de Viena (notes sobre la indústria farinera mallorquina: 1850-1914)" a *Revista d'Estudis d'Història Econòmica* núm.15, p.139-153.
- Molina, R. (2000) "El Ferrocarril a Mallorca, un balanç de la història econòmica" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.16, p.5-15.
- Molina, R. (2003) *Treball intensiu, treballadors polivalents (Treball, salaris i cost de la vida, Mallorca, 1860-1936)*. Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Moll, F. (1961) "El Puerto de Ibiza y su comercio" a *BCOCIN* núm.630, p.65-84.
- Moll, F. (13/11/1983) "Es Trenc: historia de una reivindicación" a *Baleares* 13/11/1983, p.10.
- Moll, I. (1989) *Informe sobre agricultura (Mallorca, 1784)* a Diversos Autors *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, p.213-233.
- Moll, I. (1990) "Turisme, immigració i ús de la llengua" a *Estudis Baleàrics* núm.37/38, p.171-182.
- Moll, I. i Suau, J. (1979) "Senyors i pagesos a Mallorca 1718-1860/70" a *Estudis d'Història Agrària* núm.2, p.95-170.
- Molotch, H. (1976) "The city as a growth machine: toward a political economy of place" a *The American Journal of Sociology*, vol.82 núm.2, p.309-332.
- Monteiro, S. (2011) "Régimen de austeridad y protesta" a *Le Monde Diplomatique* nºnum.184, p.6-7.
- Montero, D. (30/10/2006) "Operación Malaya: La conexión dominicana" a *Interviu* 30/10/2006 (www.interviu.es/reportajes/articulos/operacion-malaya-la-conexion-dominicana, març 2011).
- Montero-Soler, A. (3/07/2010) "¡Es la deuda privada, estúpido!" a *Público* 3/07/2010 (<http://blogs.publico.es/otrasmiradas/37/%C2%A1es-la-deuda-privada-estupido/>, juliol 2010).
- Montes, P. (1991) "la integración en la Comunidad Económica Europea en el marco de la internacionalización del capitalismo español" a Etxezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.239-276.
- Montes, P. (1993) *La integración en Europa. Del Plan de Estabilización a Maastricht*. Trotta, Madrid.
- Montoya, R. (2010) "Air Comet, Díaz Ferrán y la patronal" a *Le Monde Diplomatique* núm.172, p.3.
- Mora, J. i J.F.M. (16/11/2006) "Esther Koplowitz adquiere una finca valorada en 6.5 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 16/11/2006, p.26.
- Mora, J. (22/12/2007) "El hotel más lujoso de España se abrirá en el Port en 2009" a *Diario de Mallorca* 22/12/2007, p.24.
- Mora, J. (24/10/2009) "Los trabajos del hotel Sa Talaia se reanudarán tras un parón de siete años" a *Diario de Mallorca* 24/10/2009, p.21.
- Mora, M. (27/02/2011) "El tirano que compró a Occidente" a *El País Domingo* 27/02/2011, p.2-5.
- Morales, M. (06/05/1995) "Viajes Ceres, la conexión mallorquina del caso Filesa" a *Diario de Mallorca* 06/05/1995, p.8.
- Morales, M. (1/03/2008) "Sol Meliá invierte 1100 millones en comprar 19 nuevos hoteles y reformar la planta actual" a *Diario de Mallorca* 1/03/2008, p.12.
- Morales, M. (1/08/2007) "Sebastián y Gabriel Escarrer compartirán el liderazgo de la cadena Sol Meliá" a *Diario de Mallorca* 1/08/2007, p.5.
- Morales, M. (1/11/2009) "Mallorca fue el primer destino mundial que recibió a turistas de la Alemania comunista" a *Diario de Mallorca* 1/11/2009, p.4-5.
- Morales, M. (10/03/1997) "Los hoteles de Royaltur se traspasan al nuevo grupo de Fluxá y Neckermann" a *Diario de Mallorca* 10/03/1997, p.7.
- Morales, M. (10/04/2007) "El puerto de Palma amplía el muelle de Poniente para recibir grandes cruceros" a *Diario de Mallorca* 10/04/2007, p.5.
- Morales, M. (10/06/1998) "Los hoteleros critican el freno al crecimiento de plazas impuesto por el Govern" a *Diario de Mallorca* 10/06/1998, p.3.
- Morales, M. (10/08/2007) "Empresas privadas financiarán una buena parte de la ampliación del puerto" a *Diario de Mallorca* 10/08/2007, p.10.
- Morales, M. (11/01/2006) "Vicens logra el apoyo de los acreedores y soluciona la crisis de su cadena hotelera" a *Diario de Mallorca* 11/01/2006, p.8.
- Morales, M. (11/05/2003) "Cuatro años de tensión en el turismo balear" a *Diario de Mallorca* 11/05/2003, p.4.
- Morales, M. (11/08/2002) "No tenemos intención de que el Govern siga al no estar capacitado" a *Diario de Mallorca* 11/08/2002, p.12-13.
- Morales, M. (11/08/2002) "No tenemos intención de que el Govern siga al no estar capacitado" (entrevista a Miquel Fluxà) a *Diario de Mallorca* 11/08/2002, p.12-13.
- Morales, M. (11/08/2007) "El Asaja constata que el cultivo de cereal para biodiésel en la isla no es rentable para los payeses" a *Diario de Mallorca* 11/08/2007, p.4.
- Morales, M. (11/09/2008) "Aebal dejará de volar el lunes ya que Spanair devolverá sus cinco aviones" a *Diario de Mallorca* 11/09/2008, p.4.

- Morales, M. (13/05/2003) "Escarrer reclama al pròxim Govern "paz y que cambie la imagen de la isla" a *Diario de Mallorca* 13/05/2003, p.16.
- Morales, M. (13/05/2003) "Escarrer reclama al pròxim Govern "paz y qye cambie de imagen de la isla" a *Diario de Mallorca* 13/05/2003, p.16.
- Morales, M. (13/06/2007) "Miguel Fluxà invierte unos 840 millones al comprar el 5% del capital de la constructora ACS" a *Diario de Mallorca* 13/06/2007, p.10.
- Morales, M. (14/03/2009) "Los TTOO presionan a los hoteleros isleños para bajar sus precios un 30%" a *Diario de Mallorca* 14/03/2009, p.5.
- Morales, M. (15/02/2008) "La Playa de Palma tendrá tranvía y se protegerá totalmente ses Fontanelles" a *Diario de Mallorca* 15/02/2008, p.5.
- Morales, M. (15/04/2008) "Joan Mesquida será el pròxim secretario de Estado de Turismo" a *Diario de Mallorca* 15/04/2008, p.2.
- Morales, M. (16/02/2000) "Los sindicatos animan a Antich "a no ceder al chantaje de los empresarios"" a *Diario de Mallorca* 16/02/2000, p.11.
- Morales, M. (16/05/1992) "Los 'tour operadores' extranjeros creen que la huelga hotelera de julio será gravísima" a *Diario de Mallorca* 16/05/1992, p.27-28.
- Morales, M. (17/02/2006) "La oposición cree que la tarjeta 'verde' que sustituye a la ecotasa "es un fracaso"" a *Diario de Mallorca* 17/02/2006, p.8.
- Morales, M. (17/04/1992) "Un huelguista fue golpeado por vigilantes jurados" a *Diario de Mallorca* 17/04/1992, p.3.
- Morales, M. (17/07/2004) "Los TTOO presionan a los hoteles para aumentar el 'todo incluido'" a *Diario de Mallorca* 17/07/2004, p.2.
- Morales, M. (19/07/2005) "El Govern balear impulsa un plan estratégico para salvar el turismo" a *Diario de Mallorca* 19/07/2005, p.2.
- Morales, M. (19/12/2008) "Spanair será adquirida por inversores catalanes liderados por Joan Gaspart" a *Diario de Mallorca* 19/12/2008, p.8.
- Morales, M. (2/04/2008) "Los puertos deportivos y clubes náuticos están al completo y reclaman 10000 amarres" a *Diario de Mallorca* 2/04/2008, p.2.
- Morales, M. (2/08/2006) "Las empresas radicadas en Cuba están expectantes por la situación en el país" a *Diario de Mallorca* 2/08/2006, p.10.
- Morales, M. (20/02/2002) "La Federación solicita a los hotleros por plaza para competir con el Ibatu" a *Diario de Mallorca* 20/02/2002, p.4.
- Morales, M. (20/08/2006) "Los hoteleros empiezan a deshechar el 'todo incluido' por ser poco rentable" a *Diario de Mallorca* 20/08/2006, p.2.
- Morales, M. (20/12/2008) "La Cámara busca capital mallorquín para Spanair a fin de que la sede quede en Palma" a *Diario de Mallorca* 20/12/2008, p.10.
- Morales, M. (21/09/2007) "Air Berlin compra la chárter alemana Cónдор y fortalece su poder en Palma" a *Diario de Mallorca* 21/09/2007, p.5.
- Morales, M. (21/12/2009) "Sol Meliá tiene previsto inaugurar un hotel cada dos semanas" a *Diario de Mallorca* 21/12/2009, p.28.
- Morales, M. (22/03/2002) "Los TTOO rechazan asumfr la ecotasa y niegan apoyo a IFTO" a *Diario de Mallorca* 22/03/2002, p.2.
- Morales, M. (22/03/2002) "Los TTOO rechazan asumir la ecotasa y niegan apoyo a IFTO" a *Diario de Mallorca* 22/03/2002, p.2.
- Morales, M. (22/11/1989) "El 'impuesto ecológico' sustituirá al ecológico" a *Diario de Mallorca* 22/11/1989, p.5.
- Morales, M. (22/11/1989) "El 'impuesto ecológico' sustituirá al ecológico" a *Diario de Mallorca* 22/11/1989, p.5.
- Morales, M. (17/04/1992) "Un huelguista fue golpeado por vigilantes jurados" a *Diario de Mallorca* 17/04/1992, p.3.
- Morales, M. (16/05/1992) "Los 'tour operadores' extranjeros creen que la huelga hotelera de julio será gravísima" a *Diario de Mallorca* 16/05/1992, p.27-28.
- Morales, M. (25/12/1992) "31.000 plazas turísticas se dieron de baja este año" a *Diario de Mallorca* 25/12/1992.
- Morales, M. (24/12/1994) "Bellevue y Oasis, los dos negocios mallorquines del banquero" a *Diario de Mallorca* 24/12/1994, p.35.
- Morales, M. (06/05/1995) "Viajes Ceres, la conexión mallorquina del caso Filesa" a *Diario de Mallorca* 06/05/1995, p.8.
- Morales, M. (10/03/1997) "Los hoteles de Royaltur se traspasan al nuevo grupo de Fluxá y Neckermann" a *Diario de Mallorca* 10/03/1997, p.7.
- Morales, M. (10/06/1998) "Los hoteleros critican el freno al crecimiento de plazas impuesto por el Govern" a *Diario de Mallorca* 10/06/1998, p.3.
- Morales, M. (23/09/1998) "Grupotel invertirá 10.000 millones en la construcción de dos hoteles en Campos" a *Diario de Mallorca* 23/09/1998, p.8.

- Morales, M. (16/02/2000) "Los sindicatos animan a Antich "a no ceder al chantaje de los empresarios"" a *Diario de Mallorca* 16/02/2000, p.11.
- Morales, M. (20/02/2002) "La Federación solicita a los hoteleros por plaza para competir con el Ibatut" a *Diario de Mallorca* 20/02/2002, p.4.
- Morales, M. (22/03/2002) "Los TTOO rechazan asumir la ecotaxa y niegan apoyo a IFTO" a *Diario de Mallorca* 22/03/2002, p.2.
- Morales, M. (11/08/2002) "No tenemos intención de que el Govern siga al no estar capacitado" a *Diario de Mallorca* 11/08/2002, p.12-13.
- Morales, M. (11/08/2002) "No tenemos intención de que el Govern siga al no estar capacitado" (entrevista a Miquel Fluxà) a *Diario de Mallorca* 11/08/2002, p.12-13.
- Morales, M. (6/05/2003) "Fluxá dice que el Govern hace de los "creadores de riqueza" los "malos"" a *Diario de Mallorca* 6/05/2003, p.7.
- Morales, M. (11/05/2003) "Cuatro años de tensión en el turismo balear" a *Diario de Mallorca* 11/05/2003, p.4.
- Morales, M. (13/05/2003) "Escarrer reclama al próximo Govern "paz y que cambie la imagen de la isla" a *Diario de Mallorca* 13/05/2003, p.16.
- Morales, M. (27/05/2003) "Los hoteleros quieren ir a Alemania con Matas para anunciar las nuevas medidas" a *Diario de Mallorca* 27/05/2003, p.6.
- Morales, M. (9/07/2004) "La fundación 'verde' nace gracias a una inyección de 2,6 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 20/08/2006, p.6.
- Morales, M. (17/07/2004) "Los TTOO presionan a los hoteles para aumentar el 'todo incluido'" a *Diario de Mallorca* 17/07/2004, p.2.
- Morales, M. (3/02/2005) "Los hoteleros prevén comprar un millón de tarjetas verdes durante este primer año" a *Diario de Mallorca* 3/02/2005, p.5.
- Morales, M. (23/02/2005) "Conflicto en las carreteras: el pago de obras por 244 millones, en el aire" a *Diario de Mallorca* 23/02/2005, p.2.
- Morales, M. (19/07/2005) "El Govern balear impulsa un plan estratégico para salvar el turismo" a *Diario de Mallorca* 19/07/2005, p.2.
- Morales, M. (28/07/2005a) "Juan José Hidalgo firmó ayer la venta del 9,9% de Globalia al Banco Popular" a *Diario de Mallorca* 28/07/2005, p.12.
- Morales, M. (28/07/2005) "Las cadenas quieren vender hoteles isleños por no ser rentables" a *Diario de Mallorca* 28/07/2005, p.2.
- Morales, M. (9/09/2005) "Los ministros de turismo de seis países centroamericanos buscan inversores en Mallorca" a *Diario de Mallorca* 9/09/2005, p.6.
- Morales, M. (11/01/2006) "Vicens logra el apoyo de los acreedores y soluciona la crisis de su cadena hotelera" a *Diario de Mallorca* 11/01/2006, p.8.
- Morales, M. (29/01/2006) "Ventura Rubí construirá un campo de golf de 18 hoyos en su finca Son Saletas" a *Diario de Mallorca* 29/01/2006, p.26.
- Morales, M. (17/02/2006) "La oposición cree que la tarjeta 'verde' que sustituye a la ecotasa "es un fracaso"" a *Diario de Mallorca* 17/02/2006, p.8.
- Morales, M. (4/04/2006) "El fundador del grupo Roxa, Jordi Rosselló, fallece en Palma a los 90 años de edad" a *Diario de Mallorca* 4/04/2006, p.10.
- Morales, M. (5/05/2006) "Barceló comprará 20 hoteles en el Caribe por 1100 millones de dólares" a *Diario de Mallorca* 5/05/2006, p.14.
- Morales, M. (6/07/2006) "El grupo Maioris construirá un edificio de 20 plantas en la ciudad mexicana de Cancún" a *Diario de Mallorca* 6/07/2006, p.10.
- Morales, M. (2/08/2006) "Las empresas radicadas en Cuba están expectantes por la situación en el país" a *Diario de Mallorca* 2/08/2006, p.10.
- Morales, M. (20/08/2006) "Los hoteleros empiezan a deshechar el 'todo incluido' por ser poco rentable" a *Diario de Mallorca* 20/08/2006, p.2.
- Morales, M. (23/08/2006) "La Cámara estudia crear un polígono para descargar los camiones del puerto" a *Diario de Mallorca* 23/08/2006, p.2.
- Morales, M. (24/08/2006) "Un hotel de Barceló en Marbella será sancionado por estar fuera de ordenación" a *Diario de Mallorca* 24/08/2006, p.7.
- Morales, M. (8/09/2006) "El Govern crea un banco de camas que será gestionado con sindicatos y empresarios" a *Diario de Mallorca* 8/09/2006, p.6.
- Morales, M. (23/11/2006) "Grande construirá dos campos de polo para difundir este deporte en la isla" a *Diario de Mallorca* 23/11/2006, p.5.
- Morales, M. (24/11/2006) "Sol Meliá amplía su sede para albergar una plantilla de más de 500 trabajadores" a *Diario de Mallorca* 24/11/2006, p.15.
- Morales, M. (10/04/2007) "El puerto de Palma amplía el muelle de Poniente para recibir grandes cruceros" a *Diario de Mallorca* 10/04/2007, p.5.
- Morales, M. (13/06/2007) "Miguel Fluxà invierte unos 840 millones al comprar el 5% del capital de la constructora ACS" a *Diario de Mallorca* 13/06/2007, p.10.

- Morales, M. (1/08/2007) "Sebastián y Gabriel Escarrer compartirán el liderazgo de la cadena Sol Meliá" a *Diario de Mallorca* 1/08/2007, p.5.
- Morales, M. (10/08/2007) "Empresas privadas financiarán una buena parte de la ampliación del puerto" a *Diario de Mallorca* 10/08/2007, p.10.
- Morales, M. (11/08/2007) "El Asaja constata que el cultivo de cereal para biodiésel en la isla no es rentable para los payeses" a *Diario de Mallorca* 11/08/2007, p.4.
- Morales, M. (25/08/2007) "Barceló supera los 150 hoteles al entrar en Gran Bretaña con 20 establecimientos" a *Diario de Mallorca* 25/08/2007, p.5.
- Morales, M. (21/09/2007) "Air Berlin compra la chárter alemana Cónдор y fortalece su poder en Palma" a *Diario de Mallorca* 21/09/2007, p.5.
- Morales, M. (30/01/2008) "El empresario invirtió 32 millones en su nuevo hotel Hilton" a *Diario de Mallorca* 30/01/2008(www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1789_2_326607_Mallorca-empresario-invirtio-millones-nuevo-hotel-Hilton, noviembre 2008).
- Morales, M. (15/02/2008) "La Playa de Palma tendrá tranvía y se protegerá totalmente ses Fontanelles" a *Diario de Mallorca* 15/02/2008, p.5.
- Morales, M. (24/02/2008) ""Han anunciado una crisis pero no se la ve por ningún lado"" (entrevista a Juan José Hidalgo) a *Diario de Mallorca* 24/02/2008, p.12-13.
- Morales, M. (1/03/2008) "Sol Meliá invierte 1100 millones en comprar 19 nuevos hoteles y reformar la planta actual" a *Diario de Mallorca* 1/03/2008, p.12.
- Morales, M. (2/04/2008) "Los puertos deportivos y clubes náuticos están al completo y reclaman 10000 amarres" a *Diario de Mallorca* 2/04/2008, p.2.
- Morales, M. (15/04/2008) "Joan Mesquida será el próximo secretario de Estado de Turismo" a *Diario de Mallorca* 15/04/2008, p.2.
- Morales, M. (23/04/2008) "Mesquida incentivará la mejora integral del turismo y la reforma de la Playa de Palma" a *Diario de Mallorca* 23/04/2008, p.8.
- Morales, M. (30/04/2008) "El hotel Jumeirah de Sóller es la mayor inversión extranjera en España en 2007" a *Diario de Mallorca* 30/04/2008, p.5.
- Morales, M. (30/05/2008) "La remodelación de la Playa de Palma costará más de 3000 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.13.
- Morales, M. (7/08/2008) "Aena anuncia una inversión de 300 millones en el aeropuerto tras la polémica de la cogestión" a *Diario de Mallorca* 7/08/2008, p.8.
- Morales, M. (6/09/2008) "Nájera ha sido elegida por unanimidad gerente del consorcio de la Playa de Palma" a *Diario de Mallorca* 6/09/2008, p.4.
- Morales, M. (11/09/2008) "Aeal dejará de volar el lunes ya que Spanair devolverá sus cinco aviones" a *Diario de Mallorca* 11/09/2008, p.4.
- Morales, M. (28/11/2008) "Una empresa isleña producirá combustible a partir de una planta de tratamiento de algas" a *Diario de Mallorca* 28/11/2008, p.11.
- Morales, M. (4/12/2008) "Turismo dará notables facilidades urbanísticas a los empresarios que remodelen sus hoteles" a *Diario de Mallorca* 4/12/2008, p.4.
- Morales, M. (19/12/2008) "Spanair será adquirida por inversores catalanes liderados por Joan Gaspart" a *Diario de Mallorca* 19/12/2008, p.8.
- Morales, M. (20/12/2008) "La Cámara busca capital mallorquín para Spanair a fin de que la sede quede en Palma" a *Diario de Mallorca* 20/12/2008, p.10.
- Morales, M. (23/12/2008) "El Govern contrata a Nadal por seis millones para promocionar Balears" a *Diario de Mallorca* 23/12/2008, p.2.
- Morales, M. (14/03/2009) "Los TTOO presionan a los hoteleros isleños para bajar sus precios un 30%" a *Diario de Mallorca* 14/03/2009, p.5.
- Morales, M. (3/06/2009) "Los hoteleros piden ayudas al Gobierno para reconvertir sus establecimientos" a *Diario de Mallorca* 3/06/2009, p.7.
- Morales, M. (6/07/2009) "Ruíz Mateos inicia en la isla una campaña de inversiones con la compra de dos hoteles" a *Diario de Mallorca* 6/07/2009, p.6.
- Morales, M. (1/11/2009) "Mallorca fue el primer destino mundial que recibió a turistas de la Alemania comunista" a *Diario de Mallorca* 1/11/2009, p.4-5.
- Morales, M. (21/12/2009) "Sol Meliá tiene previsto inaugurar un hotel cada dos semanas" a *Diario de Mallorca* 21/12/2009, p.28.
- Morales, M. (5/03/2010) "Joana Barceló hará gestiones ante el Gobierno para pedir que no suba el IVA turístico" a *Diario de Mallorca* 5/03/2010, p.10.
- Morales, M. i Capó, J. (17/07/2008) "Barceló será el único accionista del futuro palacio de congresos" a *Diario de Mallorca* 17/07/2008, p.13.
- Morales, M. i Carranza, E. (16/01/2006) "Barceló e Iberostar gestionarán juntos el hotel si logran el palacio de congresos" a *Diario de Mallorca* 16/01/2006, p.10.
- Morales, M. i Eza, V. (21/03/2002) "El Govern mantiene la ecotasa tras fracasar las negociaciones" a *Diario de Mallorca* 21/03/2002, p.2.

- Morales, M. i Ruíz-Collado, J.L. (2008) Los visionarios del Caribe. 25 años del inicio de la expansión internacional hotelera española. Editorial y Marketing Turístico, Palma.
- Morales, M./Modem Press (15/11/2006) "Matas y Clos pactan iniciar la reforma de la Playa de Palma" a *Diario de Mallorca* 15/11/2006, p.2-3.
- Morell, J.A. i Quetglas, A. (2008) "Aspectes de l'emigració a Puerto Rico a través de la correspondència de la família *Fiquet*" a *II Jornades d'estudis locals a Sóller*, Ajuntament de Sóller, p.277-291.
- Moreno, R. (10/06/2006) "Los inversionistas españoles son mortales para las zonas protegidas dominicanas" (entrevista a Yvone Arias, presidenta del Grupo Jaragua) a *Diagonal* 10/06/2006 (www.diagonalperiodico.net/Los-inversionistas-espanoles-son.html, març 2011).
- Morey, B.M. i Aleñar, M. (1962) "La explotación eléctrica en Mallorca en 1960" a *BCOCIN* núm.637, p.222-241.
- Morgan, M. (2005) "Quality and sustainability in established destinations: who pays?" a Theobald, W.F. (ed) *Global tourism: the next decade*. Butterworth Heinemann, Oxford, p.346-362.
- Morro, M. (2005) *Pagesos*. Documenta Balear, Palma.
- Mosedale, J. (2007) *Corporate geographies of transnational tourism companies*. University of Exeter, PhD Thesis, Exeter (<http://eric.exeter.ac.uk/exeter/bitstream/10036/27037/1/MosedaleJ.pdf>, maig 2010).
- Mosedale, J. (2008) "The internationalisation of tourism commodity chains" a Coles, T. i Hall, M. (ed) *International business and tourism. Global issues, contemporary interactions*. Routledge, Londres, p.149-166.
- Mosedale, J. (ed) (2011) *Political economy of tourism: a critical perspective*. Routledge, Londres.
- Mosquera, R. (1994) *El procés autonòmic balear*. Documenta Balear, Palma.
- Mota, P. (1/09/2008) "Oasis crece mediante acuerdos de gestión" a *Revista Hostelmarket* núm.107 (www.alimarket.es/noticia/mh107000/OASIS-CRECE-MEDIANTE-ACUERDOS-DE-GESTION, març 2011).
- Mota, P. (1/09/2010) "Riu obrirà de la mano de Tikida tres nuevos hoteles en Marruecos" a *Boletín Hostelmarket* núm.336 (www.alimarket.es/noticia/41992/Riu-abrira-de-la-mano-de-Tikida-tres-nuevos-hoteles-en-Marruecos, març 2011).
- Mota, P. (2010a) "La hotelería vacacional se resiente" a *Revista Hostelmarket* núm.123, p.20-44.
- Mota, P. (2010b) "La crisis inmobiliaria empujó a las hoteleras al concurso" a *Revista Hostelmarket* núm.122, p.28-30.
- Moure, I. (10/10/2008) "Desestimado el recurso del PSOE contra la polémica recepción de Nova Santa Ponça" a *Diario de Mallorca* 10/10/2008 (a www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008101000_3_399576_Part-Forana-Desestimado-recurso-PSOE-contra-polemica-recepcion-Nova-Santa-Pona, novembre 2008).
- Moure, I. (11/04/2007) "El metro empezará a funcionar el 25 de abril y hoy abren todas sus estaciones" a *Diario de Mallorca* 11/04/2007, p.2-3.
- Moure, I. (16/02/2007) "El PSOE exige que 'se haga justicia' y dice que Delgado debe ser imputado" a *Diario de Mallorca* 16/02/2007, p.23.
- Moure, I. (31/03/2007) "El Govern tramita una sanción a un aparthotel de Santa Ponça por vender habitaciones como pisos" a *Diario de Mallorca* 31/03/2007, p.28.
- Moure, I. (30/04/2007) "Empleados de un aparthotel instan al alcalde a que evite su venta como pisos" a *Diario de Mallorca* 30/04/2007, p.17.
- Moure, I. (16/11/2007) "La ampliación de Port Adriano acabará en 2010 y tendrá un coste de 40 millones" (a www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1716_3_308567_Part-Forana-ampliacion-Port-Adriano-acabara-2010-tendra-coste-millones, abril 2008).
- Moure, I. (31/12/2008) "Los trabajadores de Alarsol 2 piden a Antich que intermedie ante su difícil situación laboral" a *Diario de Mallorca* 31/12/2008, p.14.
- Moure, I. (7/02/2007) "El PSOE denuncia que 2800 plazas turísticas se venden como apartamentos" a *Diario de Mallorca* 7/02/2007, p.19.
- Moure, I. (24/03/2009) "El tranvía al aeropuerto suprimirá dos carriles de Avenidas en sentido al mar" a *Diario de Mallorca* 24/03/2009, p.10-11.
- Moure, I. (20/08/2009) "Los comerciantes denunciarán a las prostitutas por la vía penal" a *Diario de Mallorca* 20/08/2009 (www.diariodemallorca.es/part-forana/2009/08/20/comerciantes-denunciaran-prostitutas-via-penal/495526.html, abril 2010).
- Moure, I. (17/09/2009) "Ordrigo de Santos pide al jurado que lo juzgue como un 'drogadicto'" a *Diario de Mallorca* 17/09/2009, p.14.
- Moure, I. ; Obrador, T. i Cañellas, M. (16/12/2008) "El TSJB dicta un contundente fallo absolutorio para los catorce acusados" a *Diario de Mallorca* 16/12/2008, p.18-19.
- Moure, I. i Capó, J. (29/10/2009) "La ruina de una promesa" a *Diario de Mallorca* 29/10/2009, p.17.
- Moure, I. i Guijarro, F. (20/07/2007) "Los inmigrantes cambiaron de ropa para ir bien vestidos y llevaban dinero" a *Diario de Mallorca* 20/07/2007, p.3.
- Moure, I.; Armendáriz, F. i S.S. (18/11/2008) "Tomás dimite tras ser condenado a tres años de cárcel por malversación" a *Diario de Mallorca* 18/11/2008, p.18.

- Moure, I.; Olaiola, I. i Peris, X. (10/01/2008) "Novena embarcación en poco más de un año" a *Diario de Mallorca* 10/01/2008, p.3.
- Mucha, M. (25/01/2009) "Del Caserío ya no me fio" a *El Mundo* 25/01/2009 (www.elmundo.es/suplementos/cronica/2009/693/1232838005.html, juliol 2009).
- Mulet, G. (1/08/2008) "Meliá reinventa su emblemático 'Mar'" a *Diario de Mallorca* 1/08/2008, p.31-32.
- Mulet, J.Ll. (1979) "El turismo" a *Evolución económica 1978. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.88-110.
- Mulet, J.Ll. (1980) "El turismo" a *Evolución económica 1979. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.161-182.
- Mulet, J.Ll. (1981) "El turismo" a *Evolución económica 1980. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.123-136.
- Mulet, M.J. i Seguí Aznar, M. (Dir.) (2005) *Fotografía i turisme a les Balears. Josep Planas i Montanyà*. Fundació Sa Nostra i Lunwerg, Palma.
- Munar, G. (1975) *Història de Lloret de Vista Alegre i del seu convent*. Ed. Moll, Palma.
- Munar, P.A. (2010) "Aproximación a la figura del condohotel. Su incompatibilidad con la Ley de derechos de aprovechamiento por turno" a Munar, P.A. (ed) *Turismo residencial. Aspectos económicos y jurídicos*. Dykinson, Madrid, p.323-331.
- Muñoz, B. i Canal, F. (30/08/2007) "Clausuran obra hotelera" a *Periódico Quequi Quintana Roo* 30/08/2007, p.20.
- Muñoz, J. (1969) *El poder de la banca en España*. Zero, Algorta.
- Muñoz, J.; Roldán, S. i Serrano, A. (1978) *La internacionalización del capital en España, 1959-1977*. Cuadernos para el diálogo, Madrid.
- Muñoz, J.M. (15/01/2011) "Túnez acaba con 23 años de dictadura" a *El País* 15/02/2011, p.2-3.
- Muñoz, R. (18/02/2011) "El imperio de Ruiz-Mateos se desmorona de nuevo tras atrapar a miles de inversores" a *El País* 18/02/2011 (www.elpais.com/articulo/economia/imperio/Ruiz-Mateos/desmorona/nuevo/atrapar/miles/inversores/elpepueco/20110218elpepueco_3/Tes, febrer 2011).
- Muñoz, X. (4/05/2009) "Iberostar apuesta por Turquía y abre allí su primer hotel" a *Hosteltur* 4/05/2009 (www.hosteltur.com/60565_iberostar-apuesta-turquia-abre-alli-su-primer-hotel.html, març 2011).
- Muñoz, X. (17/06/2009) "Sol Meliá se estrena en Luxemburgo" a *Hosteltur* 17/06/2009 (www.hosteltur.com/61544_sol-melia-se-estrena-luxemburgo.html, abril 2011).
- Muñoz, X. (7/09/2009) "El Cairo acoge el primer Barceló en Egipto" a *Hosteltur* 7/09/2009 (www.hosteltur.com/63091_cairo-acoge-primer-barcelo-egipto.html, març 2011).
- Muñoz, X. (21/10/2009) "Ibb Hotels incorpora un 5 estrellas en Alemania" a *Hosteltur* 21/10/2009 (www.hosteltur.com/64017_ibb-hotels-incorpora-5-estrellas-alemania.html, abril 2011).
- Muntaner, Ll. (1980) "El turisme a Calvià abans de la Guerra Civil (1930-1936)" a *Treballs de Geografia* núm.37, p. 7-20.
- Mur, R. (7/06/2005) "El nuevo Eldorado de Latinoamérica" a *La Vanguardia* 7/06/2005, p.60.
- Murillo, A. (2003) *La Guerra Civil a Menorca (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma.
- Murray, I. (2005) "El pisotón ecológico (y empresarial) en las Islas Baleares" a *Medio ambiente y comportamiento humano: Revista Internacional de Psicología Ambiental*, vol.6, núm..2, p. 123-166.
- Murray, I. (2006) "Menorca y sus ciudades. Otra rareza menorquina en las Baleares" a Artigues, A.A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.17-75.
- Murray, I. (coord) (2010) *Els indicadors de sostenibilitat socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca (www.uib.cat/ost/estudi/index.html, març 2010).
- Murray, I. i Blázquez, M. (2009) "El dinero, la aguja del tejido de la globalización capitalista" a *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm.50, p.43-80.
- Murray, I.; Blázquez, M. i Amer, J. (2010) "Doblers, poder i territori de "marca balear" (1983-2009)" a *Journal of Catalan Studies* núm.13 (www.anglo-catalan.org/jocs/13/Articles%20&%20Reviews/Versio%20pdf/13%20Murray%20Blazquez%20Amer.pdf, juny 2011).
- Nájera, M. i Bustamante, J. (2007) "La experiencia de las Agendas Locales 21 en destinos turísticos: el caso de Calvià (Baleares)" a *Estudios turísticos* núm.172-173, p.97-106.
- Napoleoni, L. (2008) *Economía canalla: la nueva realidad del capitalismo*. Paidós, Barcelona.
- Naredo, J.M. (1981) "La incidencia del "estraperlo" en la economía de las grandes fincas del sur" a *Agricultura y Sociedad* núm.29, p.81-128.
- Naredo, J.M. (1996) *La burbuja inmobiliario-financiera en la coyuntura económica reciente (1985-1995)*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. (2001) *Por una oposición que se oponga*. Anagrama, Barcelona.
- Naredo, J. M. (2003) *La economía en evolución. Historias y perspectivas en las categorías básicas del pensamiento económico*. Ed. Siglo XXI, Madrid (3a edició).

- Naredo, J.M. (2004 [1971]) *La evolución de la agricultura en España (1940-2000)*. Editorial Universidad de Granada, Granada (4a edició).
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social.. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid (primera edició).
- Naredo, J.M. (2008) "Resumen de mi trayectoria intelectual. Desde la economía y la estadística hacia los recursos naturales y el territorio" a *Scripta Nova* vol.12, núm.270 (<http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-270-156.htm>, desembre de 2008).
- Naredo, J.M. (2009a) "Economía y poder. Megaproyectos, recalificaciones y contratos" a Aguilera-Klink, F. i Naredo, J.M. (eds) *Economía, poder y megaproyectos*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.19-52.
- Naredo, J.M. (2009b) "La cara oculta de la crisis. El fin del boom inmobiliario y sus consecuencias" a *Revista de economía crítica* núm. 7, p. 118-133.
- Naredo, J.M. (2010) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social.. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid (segona edició actualitzada).
- Naredo, J.M. i Montiel, A. (2011) *El modelo inmobiliario español y su culminación en el caso valenciano*. Icaria, Barcelona.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2007) "Boom inmobiliario, ahorro y patrimonio de los hogares: evolución reciente y comparación internacional" a *Cuadernos de Información Económica* núm.200, p.71-91.
- Navarro, C. i Ferrer, L. (16/01/2009) "El Ibiza Gran Hotel suspende pagos por falta de liquidez y se acoge al concurso de acreedores" a *Diario de Ibiza* 16/01/2009 (http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009011600_2_299783_PITISES-I-BALEARIS-Ibiza-Gran-Hotel-suspende-pagos-falta-liquidez-convoca-concurso-acreedores, setembre 2010).
- Navarro, E. (2011) "Características del desarrollo turístico en Cuba" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.75-100.
- Navarro, V. (2006) *El subdesarrollo social de España. Causas y consecuencias*. Anagrama, Barcelona.
- Navinés, F. (1982) "El turismo" a *Evolución económica 1981. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.124-140.
- Navinés, F. (1983) "El turismo" a *Evolución económica 1982. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.102-118.
- Navinés, F. (1984) "El turisme" a *Evolució econòmica 1983. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.94-108.
- Navinés, F. (1985) "El turisme" a *Evolució econòmica 1984. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.96-111.
- Navinés, F. (1986) "El turismo" a *Evolución económica 1985. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.99-113.
- Navinés, F. (1987) "El turismo" a *Evolución económica 1986. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.99-112.
- Navinés, F. (1988) "El turisme" a *Evolució econòmica 1987. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.103-116.
- Navinés, F. (1989) "El turismo" a *Evolución económica 1988. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.102-114.
- Navinés, F. (dir) (2008) *El sector de la construcció a les Illes Balears*. CES, Palma.
- Naylor R.L. ; Steinfeld, H.; Falcon, W.; Gallowan, J.; Smil, V.; Bradford, E.; Alder, J.; Mooney, H. (2005) "Losing the links between livestock and land" a *Science* vol.310 núm.5754, p.1621-1622.
- Negrón, J. (1987a) "71.000 plazas contra 'Cladera 2'" (Economía. Suplemento Semanal del *Diario de Mallorca*) a Amer, J. (2005) *Turisme i política. L'empresari hotelier de Mallorca. El Període autonòmic de 1983 a 2003*. Volum II, Annex 1. Tesi Doctoral, Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, p.394-395.
- Negrón, J. (1987b) "4000 plazas nuevas de apartamentos en Levante" (Economía. Suplemento Semanal del *Diario de Mallorca*) a Amer, J. (2005) *Turisme i política. L'empresari hotelier de Mallorca. El Període autonòmic de 1983 a 2003*. Volum II, Annex 1. Tesi Doctoral, Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, p.395.
- Nexohotel (5/11/2009) "Riu abre su primer resort en Costa Rica, el Hotel Riu Guanacaste en la playa de Matapalo" a *Nexohotel* 5/11/2009 (www.nexotur.com/nexohotel/riu/abre/su/primer/resort/costa/rica/hotel/riu/guanacaste/playa/matapalo/25125/, març 2011).
- Nieto Piñeroba, J.A. (1975) *Tourism: its penetration and development on a Spanish Island*. PhD Dissertation, New School for Social Research, New York.
- Nieto Piñeroba, J.A. (1977) "Turistas y nativos: el caso de Formentera" a *Revista Española de la Opinión Pública* núm.47, p.147-167.

- Nigorra, M. (1973) "A modo de presentación" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.5-7.
- Noceda, M.A. (24/06/2002) "El SCH nombra hoy a Abelló, Matutes y De la Dehesa nuevos consejeros" a *El País* 24/06/2002 a (www.elpais.com/articulo/economia/SCH/nombra/hoy/Abello/Matutes/Dehesa/nuevos/consejeros/elpepico/20020624elpepico_4/Tes, octubre 2008).
- Noceda, M.A. (5/04/2009) "Ya sé para qué me habéis llamado" a *El País Negocios* 5/04/2009, p.4-6.
- Noceda, M.A. (17/01/2010) "Las dependencias del patrón" a *El País* 17/01/2010, p.29.
- Noceda, M.A. (30/05/2010) "Globalia comparte el lujo. Lanza la marca Presidential Suites de apartamentos turísticos" a *El País Negocios* 30/05/2010 (www.elpais.com/articulo/empresas/sectores/Globalia/comparte/lujo/elpepueconeg/20100530elpnegemp_9/Tes, febrer 2011).
- Noceda, M.A. (24/07/2010) "Los ocho grupos bancarios superan el peor escenario" a *El País* 24/07/2010, p.20.
- Noceda, M.A. (26/09/2010) "Es la huelga más necesaria de la democracia" a *El País* 26/09/2010, p.12-13.
- Noceda, M.A. (28/11/2010) "Los empresarios exigen a Zapatero que no le tiemble el pulso" a *El País* 28/11/2010, p.23.
- Noceda, M.A. (16/01/2011) "El intermediario Mario Conde. El ex banquero media a favor de su antiguo amigo y colaborador Pedro Pueyo" a *El País Negocios* 16/01/2011, p.8.
- Noceda, M.A. i Abellán, L. (3/03/2010) "La patronal vuelve a reclamar un contrato fijo con despido más barato" a *El País* 3/03/2010, p.20.
- Noceda, M.A. i Aizpeolea, L.R. (27/03/2011) "Botín pide aplazar el debate sucesorio" a *El País* 27/03/2011, p.1, 20-21.
- Noguera, B. (14/09/2005) "Grande compra la "possessió" de Bànyols y negocia por la montaña de sa Bastida" a *Diario de Mallorca* 14/09/2005, p.19.
- Noguera, J. i Cabaldón, R. (4/08/2000) "Detectan 1000 plazas turísticas ilegales en Cala Millor y Cala Bona" a *El Mundo/El Día de Balears* 4/08/2000, p.14.
- Nombela, G. (17/08/2008) "Aeropuertos españoles: la hora del cambio" a *El País Negocios* 17/08/2008, p.8.
- Noriega, A. (30/10/2007) "Barceló toma el 49% de uno de los grandes mayoristas de EE UU" a *Cinco Días* 30/10/2007 (www.cincodias.com/articulo/empresas/Barcelo-toma-49-grandes-mayoristas-EE-UU/20071030cdscdiemp_2/cdsemp/, juny 2010).
- Noriega, A. (30/01/2009) "Iberostar reduce sus inversiones en su incipiente negocio inmobiliario" a *Cinco Días* 30/01/2009 (www.cincodias.com/articulo/empresas/Iberostar-reduce-inversiones-incipiente-negocio-inmobiliario/20090130cdscdiemp_15/, febreR 2011).
- Noticaribe (24/12/2006) "Sale libre el "hacho" (www.noticaribe.com.mx/cancun/2006/12/sale_libre_el_chacho.html, gener 2011).
- Noticaribe (29/12/2006) "Arrestan en Florida al empresario Michael Kelly, principal inversionista del proyecto Puerto Cancún" a *Noticaribe* 29/12/2006 (www.noticaribe.com.mx/cancun/2006/12/arrestan_en_florida_al_empresa_michael_kelly_principal_in.html, febrer 2011).
- Noticaribe (1/08/2006) "Rechaza Semarnat el proyecto "Bahía Secreta"; quiere Ricardo Juárez "limpiar" su nombre" a *Noticaribe* 1/08/2006 (www.noticaribe.com.mx/rivieramaya/2006/08/rechaza_semarnat_el_proyecto_bahia_secreta_quiere_ricardo_juarez_limpiar_su_nomb.html, febrer 2011).
- Noticaribe (14/05/2007) "Tulum, el suculento botín" a *Noticaribe* 14/05/2007 (www.noticaribe.com.mx/rivieramaya/2007/05/tulum_el_suculento_botin.html, febrer 2011).
- Noticaribe (25/07/2007) "Abre la cadena hotelera RIU hotel en Aruba" a *Noticaribe* 25/07/2007 (www.noticaribe.com.mx/turism/2007/07/abre-la-cadena-hotelera-riu-hotel-en-aruba.html, març 2011).
- Noticaribe (12/02/2010) "Demandan británicos a Grupo Mall en Campeche por no entregar residencias" a *Noticaribe* 12/02/2010 (www.noticaribe.com.mx/turism/2010/02/demandan-britanicos-a-grupo-mall-en-campeche-por-no-entregar-residencias.html, febrer 2011).
- Noticaribe (14/07/2010) "Revoca Tribunal permisos a hotel y campo de golf del Bahía Príncipe" a *Noticaribe* 14/07/2010 (www.noticaribe.com.mx/rivieramaya/2010/07/revoca_un_tribunal_autorizacion_a_hotel_y_campo_de_golf_de_hotel_bahia_principe.html, febrer 2011).
- Noticaribe (15/07/2007) "Escucha Calderon en Cancún quejas de hoteleros españoles por reforma fiscal e incertidumbre a la inversión" a *Noticaribe* 15/07/2007 (www.noticaribe.com.mx/cancun/2007/07/escucha_calderon_en_cancun_quejas_de_hoteleros_espanoles_por.html, febrer 2011).
- Noticaribe (3/07/2008) "Brasil invierte más de 2 millones de euros en España para promocionarse" a *Noticaribe* 3/07/2008 (www.noticaribe.com.mx/turism/2008/07/brasil-invierte-mas-de-2-millones-de-euros-en-espana-para-promocionarse.html, abril 2011).

- Nuestro País (18/11/2008) "Merino propuso castigar delitos contra derechos de trabajadores" a *Nuestro País* 18/11/2008 (www.elpais.co.cr/NACIONALES/1108542.html, març 2011).
- Nuestro País (20/12/2009) "Hotel Riu y Municipalidad intentan cerrar acceso público a playa Matapalo" a *Nuestro País* 20/12/2009 (<http://elpais.cr/articulos.php?id=17447>, març 2011).
- Nuestro País (5/02/2010) "Fiscalía y OIJ allanaron Municipalidad de Carrillo por caso Riu" a *Nuestro País* 5/02/2010 (www.elpais.cr/articulos.php?id=18995, març 2011).
- Núñez, A. (5/04/1978) "El príncipe Tchokotoua compareció ante el juzgado de Palma" a *El País* 5/04/1978 (www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/PALMA_DE_MALLORCA/_MUNICIPIO/principe/Tchokotoua/comparecio/juzgado/Palma/elpepiesp/19780405elpepinac_15/Tes/, agost 2010).
- Obispo, A.M. (3/12/2008) "Módulos, más servicios y más seguridad en el Cós Nou" a *Diario de Menorca* 3/12/2008, p.6.
- Obispo, A.M. (6/04/2011) "Quesería pretende crear una sociedad laboral como salida" a *Menorca.info* 6/04/2011 (www.menorca.info/menorca/443339/queseria/prettende/crear/sociedad/laboral/salida, maig 2011).
- Obrador, T. (27/08/2005) "El Consell suspende el interés general de las cuadras y vivienda de Vidal" a *Diario de Mallorca* 27/08/2005, p.16.
- Obrador, T. (28/10/2007) "Exigen una mayor regulación de los parques solares y eólicos" a *Diario de Mallorca* 28/10/2007, p.20.
- Obrador, T. (29/03/2008) "Precintan la pista de aterrizaje y un almacén tipo hangar del líder de Clau" a *Diario de Mallorca* 29/03/2008 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008032900_3_343527_Part-Forana-Precintan-pista-aterrizaje-almacen-tipo-hangar-lider-Clau, abril 2008).
- Obrador, T. (16/05/2009) "Es Fangar abre pate de sus caminos y ofrece terrenos y ayudas sociales" a *Diario de Mallorca* 16/05/2009, p.18.
- Obrador, T. (16/01/2010) "El Robinson de Cala Serena evoca 35 años de historia y caras famosas" a *Diario de Mallorca* 16/01/2010, p.62.
- Obrador, T. (4/10/2008) "El Consell detecta obras irregulares de Prohens por valor de 140.659 euros" a *Diario de Mallorca* 4/10/2008, p.18.
- Obrador, T. i Capó, B. (28/03/2008) "La línea Manacor-Artá dará servicio a 200000 personas en verano de 2011" a *Diario de Mallorca* 28/03/2008, p.21.
- OCEANA (2003) "Contamination by cruise ships" (www.oceana.org/fileadmin/oceana/uploads/europe/reports/cruise_ships_eng.pdf, desembre 2008).
- OCLIB (2007) "Actualització Tendències Climàtiques a les Balears" a Direcció General de Canvi Climàtic i Educació Ambiental (Govern de les Illes Balears) (www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST297Z142410&id=42410, gener 2009).
- Oficina Económica y Comercial de España en Brasilia (2011) *Brasil. Informe económico y comercial* (www.oficinascomerciales.es/icex/cma/contentTypes/common/records/viewDocument/0,,00.bin?doc=4257951, abril 2011).
- Olaizola, I. (25/03/2007) "El Govern tiene paralizados 16 proyectos de parques eólicos" a *Diario de Mallorca* 25/03/2007, p.2-3.
- Olaizola, I. (24/03/2008) "El condenado Massot dará un curso de legalidad urbanística" a *Diario de Mallorca* 24/03/2008, p.3.
- Olaizola, I. (4/05/2008) "Políticos en el banquillo" a *Diario de Mallorca* 4/05/2008, p.6-7.
- Olaizola, I. (6/12/2008) "Los arquitectos denuncian que el decreto para modernizar hoteles se salta todas las normas urbanísticas" a *Diario de Mallorca* 6/12/2008, p.5.
- Olaizola, I. (9/03/2010) "El consorcio invertirá 25 millones este año para comprar suelo y edificaciones" a *Diario de Mallorca* 9/03/2010, p.4.
- Olaizola, I. (31/03/2010) "La investigación de las irregularidades en IB3 no ha hecho más que empezar" a *Diario de Mallorca* 31/03/2010, p.8.
- Olaizola, I. (26/03/2010) "Políticos y cargos han pagado más de 2,5 millones para eludir la cárcel" a *Diario de Mallorca* 26/03/2010, p.11.
- Olaizola, I. (10/07/2010) "El consorcio podrá eliminar totalmente los edificios obsoletos de la Playa de Palma" a *Diario de Mallorca* 10/07/2010, p.4.
- Olaizola, I. (29/10/2008) "Carlos Hidalgo alega que no sabía que su restaurante estaba en ANEI por su incultura" a *Diario de Mallorca* 29/10/2008, p.4.
- Olaizola, I. i Armendáriz, F. (12/12/2008) "Un fallo del TSJB obliga al Consell a proteger 21 hectáreas de zona boscosa en Cala Blava" a *Diario de Mallorca* 12/12/2008, p.10.
- Olaizola, I. i Armendáriz, F. (27/02/2010) "Vídeo U contrató a unas quince personas para hacer la campaña electoral de UM" a *Diario de Mallorca* 27/02/2010, p.7.
- Olaizola, I./EFE (9/05/2009) "Kraft Foods acuerda con Ruíz Mateos la venta de su planta en Maño" a *Diario de Mallorca* 9/05/2009, p.7.
- Oleza, J.Ll. (1978) "El comerç" a *Evolució econòmica. Les Balears 1977*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de les Balears, Banca Catalana, Barcelona, p. 133-156.

- Olivares, J.E. (18/04/1991) "El juzgado decretó ayer el estado de quiebra necesaria de la cadena mallorquina Sur Hoteles" a *Diario de Mallorca* 18/04/1991, p.3.
- Olivares, J.E. (19/04/1991) "No queremos ser las víctimas de la crisis" a *Diario de Mallorca* 19/04/1991, p.9.
- Olivares, J.E. (25/04/1991) "Los hoteles de la cadena Sur pueden continuar abiertos, según el comisario de la quiebra" a *Diario de Mallorca* 25/04/1991, p.5.
- Olivares, J.E. (14/05/1991) "La cadena InterRental 'salva' dos de los hoteles de la cadena Sur" a *Diario de Mallorca* 14/05/1991, p.9.
- Oliver, G.; Morey, J. i Roca, J. (1973) *Calvià: estudio de unos fenómenos sociales y urbanísticos cuando el crecimiento se basa casi exclusivamente en el turismo*. Publicaciones del Colegio de Arquitectos de Cataluña y Baleares, La Gaya Ciencia, Barcelona.
- Ontiveros, E. i Valero, F.J. (2003) "El sistema financiero español desde la constitución. Homologación internacional vertebración territorial" a *Economía Industrial* núm.349-350, p.111-126.
- Oppenheimer, W. (23/06/2010) "Londres sube el IVA al 20% y recorta el gasto social para reducir el déficit" a *El País* 23/06/2010, p.24.
- Oppenheimer, W. i Rituerto, R.M. (24/07/2010) "La banca europea suspendida necesita 3500 millones de euros" a *El País* 24/07/2010, p.22.
- Ordóñez, M.A. (1/10/2010) "La conexión dominicana del 'Caso Marbella'" a *Diario Libre* 1/10/2010 (www.diariolibre.com/noticias_det.php?id=262773&l=1, març 2011).
- Orea, M. (12/03/2004) "Como los laureles que reverdecen, Oasis vuelve a figurar como uno de los principales protagonistas hoteleros del Caribe mexicano. Al adquirir los antiguos Calinda, el consorcio español se afirma como el segundo operador de la región en número de habitaciones" a *Segundo Aire* núm.12 (www.latitud21.com.mx/marzo/portada.html, desembre 2009).
- Orea, M. (2004) "Segundo Aire" (Entrevista a Pedro Pueyo) a *Latitud 21* núm.12 (www.latitud21.com.mx/marzo/portada.html, gener 2011).
- Ortega Dolz, P. (19/02/2006) "La revuelta contra el asfalto despierta a Ibiza" a *El País* 19/02/2006, p.25.
- Ortega, M. (coord) (2005) *La deuda ecológica española. Impactos ecológicos y sociales de la economía española en el extranjero*. Universidad de Sevilla, Servicio de Publicaciones, Muñoz Moya Editores, Sevilla.
- Ortega, M. (2007) *¿Debe el Estado ayudar a las transnacionales españolas? Impactos ambientales y sociales del apoyo público a la internacionalización*. Muñoz Moya Editores, Sevilla.
- Ortega-Figueiral, J. (2009) "Spantax, 20 años después" a *Airline 92* núm.244, p.17-26 (<http://fam-ib.org/Exposicion/spantax%2020.pdf>, gener 2010).
- Ortiz-Villarejo, J.M. (2006) "The international diffusion of the gas engine: Crossley Brothers and their partners in Spain, 1867-19351" a *78th Session of the XIV International Economic History Congress: "Systems of Small and Middle Size Enterprises in Latin America and Southern Europe (XIX-XX Centuries)"*, Helsinki, 21 to 25 August 2006 (www.helsinki.fi/iehc2006/papers2/Ortiz.pdf, gener 2009).
- OSE (2006) *Cambios de ocupación del suelo en España: implicaciones para la sostenibilidad*. Mundi Prensa Libros, Ministerio de Fomento, Dirección General del Instituto Geográfico Nacional, Madrid.
- Otero, L. (29/06/2008) "El cielo español se privatiza parcialmente" a *El País* 29/06/2008, p.30-31.
- Otero, L. i Mars, A. (4/12/2010) "El Gobierno militariza el tráfico aéreo tras la huelga salvaje de controladores" a *El País* 4/12/2010, p.22-23.
- OTR (25/02/2009) "Las cajas acaparan el 74% del fondo de rescate financiero del Gobierno" a *Diario de Mallorca* 25/02/2009, p.35.
- P.A.M. (8/11/2006) "Nova denúncia contra Hidalgo per una altra presumpta il·legalitat" a *Diari de Balears* 8/11/2006, p.14.
- P.A.M./Rosselló, J. (12/05/2006) "Calvià: Delgado ja sabia el febrer de les obres il·legals de l'hotel Barceló" a *Diari de Balears* 12/05/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/39884>, desembre 2010).
- Pachauri, R.K. i Reisinger, A. (dirs) (2007) *Cambio climático 2007: Informe de síntesis. Contribución de los Grupos de trabajo I, II y III al Cuarto Informe de evaluación del Grupo Intergubernamental de Expertos sobre el Cambio Climático IPCC*, Ginebra (www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr_sp.pdf, maig 2008).
- Pack, S. D. (2006) *Tourism and dictatorship. Europe's peaceful invasion Franco's Spain*. Palgrave MacMillan, New York.
- Palau, B. i Ferrer, M. (15/08/2009) "Matas encargó en persona la obra del Palma Arena a los arquitectos" a *Diario de Mallorca* 15/08/2009, p.2.
- Palau, B. i Ollés, M. (15/01/2009) "La Paca niega las torturas y dice que pagó 100 millones de pesetas al inspector Gómez" a *Diario de Mallorca* 15/01/2009, p.27.
- Palau, J. (1982) "Urbanismo" a Barceló, B. (dir) *Cien años de la Historia de Baleares*. Sa Nostra, Navarra, p.127-138.
- Palm, M. (22/04/2002) "Lío de tierras en La Barqueta" a *La Prensa* 22/04/2002 (www.prensa.com/especial/2002/barqueta/532743.html, març 2011).
- Palos, J.C. (21/10/2003) "Sentència final de l'ecotaxa al Parlament" a *Diari de Balears* 21/10/2003, p.6.

- Pardo-Bustillo, M. i Iborra Urios, V. (2007) *Puerto del futuro. Palma 2020*. (a www.cambramallorca.com/documentos/Desp_334.pdf, juny 2008).
- París, J.T. (28/01/2009) "El cierre de la quinta empresa en seis meses amenaza al sector del calzado" a *El Mundo* 28/01/2009, p.15.
- Parlament de les Illes Balears (10/05/1990) "Informe-Estudi sobre l'Oferta Turística No Legalitzada" a *Butlletí Oficial del Parlament de les Illes Balears* 10/05/1990, núm.84, p.3134-3215.
- Parron, A. (2008) *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma.
- Pastor, B. (1977/1978) "Les colonies agrícoles al segle XIX a Mallorca" a *Mayurqa* núm.17, p.175-177.
- Pastor, J. (2008) "Así fue el mayo del 68 español" a *Le Monde Diplomatique* núm.151, p.27.
- Pastor, M. (2003) "Los hoteles en el exterior alcanzan las 151.000 habitaciones, tras crecer un 8,9%" a *Revista Hostelmarket* núm.52 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+H052034, novembre 2006).
- Pastor, M. (2004) "Barcelo se adjudica los hoteles españoles de Grubarges" a *Revista Hostelmarket* núm.61 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h061002, novembre 2006).
- Pastor, M. (2005) "La hotelería en el exterior crece un 5% y supera las 162.000 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.72 (www.alimarket.es/noticia/mH072027/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR-CRECE-UN-5-, febrer 2011).
- Pastor, M. (1/06/2005) "La hotelería española en el exterior crece un 5% y supera las 162.000 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.72 (www.alimarket.es/noticia/mH072027/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR-CRECE-UN-5-, febrer 2011).
- Pastor, M. (1/01/2006) "Barcelo sumó 22 hoteles a su cartera en 2005" a *Revista Hostelmarket* núm.78 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h078000, novembre 2006).
- Pastor, M. (2006) "La hotelería española, pieza fundamental en el desarrollo del turismo de Cuba" a *Revista Hostelmarket* núm.86 (www.alimarket.es/noticia/mh086021/LA-HOTELERIA-ESPANOLA--PIEZA-FUNDAMENTAL-EN-EL-DESARROLLO-DEL-TURISMO-DE-CUBA, març 2011).
- Pastor, M. (2008) "Más hoteles vendidos, pero más baratos: la crisis inmobiliaria marca un punto de inflexión en el mercado de compra-ventas" a *Revista Hostelmarket* núm.103, p.35-55.
- Pastor, M. (2009) "Mercado vacacional: baile de hoteles" a *Revista Hostelmarket* núm.112, p.18-35.
- Pastor, M. (30/04/2009) "Barceló gestionará dos hoteles en Costa Rica en 2010-2011" a *Hostelmarket Noticias* 30/04/2009 (www.alimarket.es/noticia/8519/, març 2011).
- Payeras, G. (1973) "Síntesis biográfica del Banco de Crédito Balear" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.213-263.
- Payno, J.A. (dir) (1985) *La economía de Baleares a la hora de la CEE*. Govern Balear, Banco Exterior de España, Madrid.
- Peláez, M. (20/04/2009) "Los proveedores cobrarán la deuda de los municipios a través del ICO" a *El Mundo/El Día de Baleares* 20/04/2009, p.46.
- Pellejero, C. i Martín-Rojo, I. (1998) "Origen, desarrollo y consolidación de un líder hotelero" a *Revue de Tourisme* núm.2, p.48-54.
- Pellicer, Ll. (17/07/2004) "Los hoteles catalanes, salvo excepciones, son poco innovadores" (entrevista a Wolf Michael Iwand, director executiu de medi ambient de TUI) a *El País. Cataluña* 17/07/2004, p.12.
- Pellicer, Ll. (28/11/2008) "Habitat se declara en suspensión de pagos" a *El País* 28/11/2008 (www.elpais.com/articulo/economia/Habitat/declara/suspension/pagos/elpepueco/20081128elpepueco_7/Tes, desembre 2008).
- Pellicer, Ll. (29/01/2011) "Las acciones de Critería se disparan al convertirse en el banco de La Caixa" a *El País* 29/01/2011, p.24.
- Pellicer, Ll. (15/05/2011) "Cajas de ahorros...y de la ladrillos" a *El País Negocios* 15/05/2011, p.6.
- Peñarrubia, I. (2001) *L'origen de la Caixa de Balears. Els projectes d'una burgesia modernitzadora*. Documenta Balear, Palma.
- Perelló, D. (2003) *Inversions exteriors a les Illes Balears 1993-2001*. Conselleria d'Economia Comerç i Indústria, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Pérez Atienza, R. (10/02/2007) "Ciudadella: el juez cita a 79 imputados por delito urbanístico en los hortales" a *Menorca* 10/02/2007 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/47048>, març 2010).
- Pérez, C. (14/08/2004) "Las empresas del sector reclaman su propio 'plan renove'" a *El País* 14/08/2004, p.62.
- Pérez, C. (11/11/2007) "Vivir (bien) con el petróleo a 100 dólares" a *El País* 11/11/2007, p.30.
- Pérez, C. (19/04/2008) "Solbes combina recortes fiscales y apoyos al ladrillo contra la crisis" a *El País* 19/04/2008, p.26.
- Pérez, C. (31/08/2009) "La banca recupera los niveles previos a la quiebra de Lehman" a *El País* 31/08/2009, p.14.
- Pérez, C. (14/02/2010) "El CNI investiga las presiones especulativas sobre España" a *El País* 14/02/2010, p.24.
- Pérez, C. (19/02/2011) "El Gobierno amplía hasta marzo de 2012 el plazo para que las cajassalgan a Bolsa" a *El País* 19/02/2011, p.20.

- Pérez, C. (28/02/2010) "La deuda externa atenaza España" a *El País* 28/02/2010, p.26-27.
- Pérez, C. (21/05/2010) "El plan de ajuste recorta el crecimiento medio punto" a *El País* 21/05/2010, p.10.
- Pérez, C. (21/11/2010) "Dublín adelanta la aprobación del recorte para calmar al mercado" a *El País* 21/11/2010, p.33.
- Pérez, C. (28/11/2010) "El modelo liberal atropella a Irlanda" a *El País Negocios* 28/11/2010, p.4-5.
- Pérez, C. i Jiménez, M. (20/02/2011) "El Gobierno exige a las cajas un 'Plan B'" a *El País* 20/02/2011, p.20.
- Pérez, C. i Noceda, M.A. (7/10/2008) "España se compromete a inyectar liquidez y garantizar los depósitos" a *El País* 7/10/2008 (www.elpais.com/articulo/economia/Espana/compromete/inyectar/liquidez/garantizar/depositos/elpepueco/20081007elpepico_2/Tes, juny 2010).
- Pérez, C. i Pozzi, S. (25/05/2010) "El FMI reclama que las cajas sean bancos controlados por una fundación" a *El País* 25/05/2010, p.24.
- Pérez, E. (11/01/1994) "Mario Conde pierde un pleito de 5.000 millones ante Marc Rich" a *La Vanguardia* 11/01/1994, p.55 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1994/01/11/pagina-55/34424092/pdf.html>, juliol 2010).
- Pérez, P. (2004) "Sóller: Evolució econòmica i social entre 1840 i 1936" a *Església i Societat en la primera meitat del segle XX a Mallorca. VIIè Simpòsium d'Història Social de la Religió*, celebrat a Palma i a Sóller el maig de 2004 (En premsa).
- Pérez-Orozco, A. (2006) "Amenaza tormenta: la crisis de los cuidados y la reorganización del sistema económico" a *Revista de economía crítica* núm.5, p.7-37.
- Pérez-Orozco, A. i Baeza, P. (2006) "Sobre "dependencia" y otros cuentos: reflexiones en torno a la ley de promoción de la autonomía personal y atención a las personas en situación de dependencia (Ley 39/2006, de 14 de diciembre, BOE de 15 de diciembre)" a *Lan harremanak: Revista de relaciones laborales* núm.15, p.13-40.
- Pérez-Orozco, A. i del Río, S. (2002) "La economía desde el feminismo: trabajos y cuidados" (www.sindominio.net/karakola/antigua_casa/textos/trabajocuidado.htm, maig 2010).
- Pericas, J. (13/01/1997) "Zourab Tchkotoua, el príncipe de las mareas" a *El Mundo. Economía* 13/01/1997 (www.elmundo.es/1997/01/13/economia/13N0077.html, novembre 2007).
- Pericas, J. (3/03/1997) "Los pucheros de Dios se cocinan en Mallorca" a *El Mundo* 3/03/1997 (a www.elmundo.es/1997/03/03/economia/03N0066.html, novembre 2008).
- Peris, X. (24/09/2006) "La Guardia Civil captura en Eivissa un catamarán con 2400 kilos de cocaína" a *Diario de Mallorca* 24/09/2006, p.30-31.
- Peris, X. (1/12/2006) "Agentes de la Policía, durante la inspección realizada el miércoles en La Fornarina" a *Diario de Mallorca* 1/12/2006 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1368_10_226838_Sucesos-Inspecciones-tres-negocios-Palma-descubren-inmigrantes-contrato, abril 2010).
- Peris, X. (9/11/2009) "El piso de Madrid era de la empresa que hizo sa Costera y el centro de Cabrera" a *Diario de Mallorca* 9/11/2009, p.3.
- Peris, X. i Ollés, M. (19/10/2008) "Registran la casa de El Toro de un diputado ruso vinculado con la mafia" a *Diario de Mallorca* 19/10/2008, p.27.
- Peris, X. i Palau, B. (17/07/2008) "Investigan inversiones de "La Paca" en restaurantes de la carretera de Manacor" a *Diario de Mallorca* 17/07/2008 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008071700_10_376856_Sucesos-Investigacion-inversiones-Paca-restaurantes-carretera-Manacor, novembre 2008).
- Perkins, J. (2005) *Confessions of an economic hitman*. Ebury Press, Londres.
- Peterson, J.E. (2009) "Life after oil: economic alternatives for the Arab Gulf States" a *Mediterranean Quarterly* vol.20 núm.3, p.1-18.
- Peterson, T. (2007) "Condo Hotels: A Conceptual Overview" a Premium Condo Hotels (www.premiumcondohotels.com/pages/condo-hotels-overview.php, setembre 2010).
- Petit, P. i Valenzuela, P. (2004) *Lula ¡Dónde vas! Brasil, entre la gestión de la crisis y la prometeda transformación social*. Icaria, Barcelona.
- Petrich, B. (24/04/1998) "Xcachel: paraíso amenazado en Quintana Roo" a *La Jornada* 25/04/1998 (<http://www.jornada.unam.mx/1998/04/25/paraiso.html>, gener 2011).
- Petrich, B. (25/04/1998) "Cortina de humo del gobierno de QR en torno de la venta de la Riviera Maya" a *La Jornada* 24/04/1998 (www.jornada.unam.mx/1998/04/24/cortina.html, gener 2011).
- Picornell, C. (1978) *El turismo com articulador de la dependència a les Illes Balears*. Centre d'Estudis Socialistes Gabriel Alomar, Palma.
- Picornell, C. (1989) *Turisme i territori a les Illes Balears*. Universitat de les Illes Balears, Tesi Doctoral, Palma de Mallorca.
- Picornell, C. i Picornell, M. (2002) "L'espai turístic de les Illes Balears. Un cicle de vida d'una àrea turística? Evolució i planificació a la darrera dècada" a Picornell, M. i Pomar, A.M. (dirs) *L'espai turístic*. INESE, Palma de Mallorca, 31-96.
- Pielfort, P. (12/02/2009) "Riu regresa a Cuba" a *Hosteltur* 12/02/2009 (www.hosteltur.com/58820_riu-regresa-cuba.html, març 2011).

- Pielfort, P. (22/02/2011) "Un acuerdo entre Globalia y Oasis acaba con todas las demandas hasta la fecha" a *Hosteltur* 22/02/2011 (www.hosteltur.com/129000-acuerdo-globalia-oasis-acaba-todas-demandas-fecha.html, febrer 2011).
- Pielfort, P. (13/04/2011) "Riu incorpora su quinto hotel en Bulgaria" a *Hosteltur* 13/04/2011 (www.hosteltur.com/176500-riu-incorpora-su-quinto-hotel-bulgaria.html, abril 2011).
- Pillet, F. (2007) "Catastro y propiedad rústica y urbana (1750-2005) y su relación actual con las Comunidades Autónomas. Una aplicación a Castilla-La Mancha" a *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* núm. 45, p. 213-232.
- Pillet, F. (2008) "El Catastro Inmobiliario Territorial de Urbana y Rústica en España" a *Scripta Nova*. vol. XII, núm. 274 (www.ub.es/geocrit/sn/sn-274.htm, novembre 2008).
- Piña-Homs, R. (19/02/2007) "Pedro Salas, al final el poeta" a *El Mundo/El Día de Baleares* 19/02/2007, p.9.
- Pla, J. (1989) *Las orlas. Memoria de un tiempo feliz. De 1900 a 1975, más de 15.000 historias personales*. P&P Ediciones, Barcelona.
- Pla, J. (1993) *Gabriel Barceló, semblanza de un líder*. Fundación Barceló, Palma.
- Pla, J. (2003) *Miquel Nigorra Oliver : arrels, branques i fruits*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Planas Sanmartí, J. (1978) "Mallorca, los hombres de paja del turismo" a *Triunfo* núm.627, p.33-37.
- Planas i Sanmartí, J. (26/05/2003) "El PP fulmina al 'Pacte'" a *Diario de Mallorca* 26/05/2003, p.5.
- Planells, M. (1980) *Ibiza, la senda de los elefantes* (vol. I). Antigua imprenta Soler, Palma.
- Planells, J. (1991) "Els darrers esclaus d'Eivissa" a *Eivissa* núm.19-20, p.214-218.
- Plataforma de veïnats de Cala Estància Can Pastilla afectats pel PRI del Consorci Platja de Palma (31/08/2010) *Informe de la Plataforma de Veïnats de Cala Estància Can Pastilla afectats pel Pla de Reconversió Integral*. (Inèdit).
- PNUD (2005) *Informe Nacional de Desarrollo Humano. República Dominicana 2005. Hacia una inserción mundial incluyente y renovada*. Programa Naciones Unidas para el Desarrollo, Santo Domingo.
- Polanyi, K. (1968) *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Beacon Press Books, Boston.
- Pomar, A. (1991) *Anecdotario turístico de Baleares*. Consell Insular de Mallorca i ABPET (Asociación Balear de Periodistas i Escritores de Turismo), Palma.
- Pons de Rosa, I. (3/04/2009) "No se puede castigar a un emprendedor que fracasa e su intento" a *Diario de Menorca* 3/04/2009, p.14
- Pons Fraga, J. (23/02/2010) "Ciudadella: Joana Barceló y el presidente del Consell de Menorca, imputados por presunta prevaricación" a *Última Hora* 23/02/2010 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/66053>, juny 2010).
- Pons, A. (2006) "Hacienda y Finanzas durante la guerra civil" a *Congreso La Guerra Civil Española 1936-1939*. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales (http://www.secc.es/media/docs/11_1_MA_Pons_Hacienda_CIGC.pdf, desembre 2008).
- Pons, D. (1990) "Estudi preliminar" a Oliver, M.S. *Cosecha periodística (artículos varios)*. El Tall, Palma de Mallorca, p.VII-XXXVIII.
- Pons, D. (1998) *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Pons-Esteva, A. (2003) "Evolució dels usos del sòl a les illes Balears: 1956-2000" a *Territoris* núm.4, p.129-145.
- Portoreal, F. i Morales, M. (2011) "Análisis crítico de la legislación y las políticas turísticas en República Dominicana" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.29-52.
- Potsiou, Ch. i Apostolatos, G. (2006) "Legal reforms in land management aspects to support the construction and the continuing use of the Olympic Infrastructure. An example of good practice in Greece" a *XXIII Fédération Internationale des Géomètres Congress, Promoting Land Administration and Good Governance*, Munich (Octubre, 8-13) (www.fig.net/pub/fig2006/papers/ts65/ts65_01_potsiou_apostolatos_0755.pdf, abril 2011).
- Pou-Muntaner, J. (1964a) "Las comunicaciones marítimas en las Baleares en los siglos XIX y XX" a *BCOCIN* núm.642, p.3-34.
- Prats, E. (2001) "L'agricultura a les illes Pitiüses" a Grimalt, M. i Prats, J.A. (coords.) *Les Pitiüses. Terres i gent*. Patronat de l'escola municipal de Mallorca, Manacor, p. 100-112.
- Prats, J.A. (2001) "Població i organització territorial" a Grimalt, M. i Prats, J.A. (coords) *Les Pitiüses. Terres i gent*. Patronat de l'escola municipal de Mallorca, Manacor, p.76-99.
- Prats, F. (dir) (1999) *Calvià Agenda Local 21. La sostenibilidad de un municipio turístico*. Ajuntament de Calvià, Calvià.
- Prats, F. (2001) "Calvià Agenda Local 21. Una apuesta por el futuro: la rehabilitación integral de Calvià" a *Boletín CF+S* núm.15 (a <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n15/afpra.html>, octubre 2008).

- Prats, F. (coord) (2010) *La revaloració de la Platja de Palma: Pla d'Acció Integral*. Consorci Platja de Palma, Palma de Mallorca (http://consorci.simse.net/attachments/444_pla_accio_integral_pai.pdf, setembre 2010).
- Preferente (7/08/2009) "Todos los detalles sobre el hotel de Rafa Nadal en el Caribe" a *Preferente* 7/08/2009 (www.preferente.com/index.php/hoteles-alojamientos-mainmenu-33/13-hoteles/25856-todos-los-detalles-sobre-el-hotel-de-rafa-nadal-en-el-caribe-mexicano.html, març 2011).
- Presstur (22/05/2007) "Projecto estratégico da Sol Meliá na Bahia vai localizar-se em Guarajuba" a *Presstur* 22/05/2007 (www.presstur.com/site/news.asp?news=10353, abril 2011).
- Prieto, P. (15/07/2006) "La Policia Nacional captura en aguas de Eivissa un velero con 717 kilos de cocaína" a *Diario de Mallorca* 15/07/2006, p.28.
- PRNewsire (28/07/2009) "Rafael Nadal adquiere una vivienda en Playa Nueva Romana" (<http://multivu.prnewswire.com/mnr/bahia-principe/39325/>, març 2011).
- Promarca (1980) *Quienes somos en el turismo balear*. Ed. Promarca SA, Palma.
- Prosérpio, R. (2007) *O avanço das redes hoteleiras internacionais no Brasil*. Aleph, Sao Paulo.
- Puche, F. (2009) "El caso de Avina, Ashoka y otras entidades filantrópicas (Aviso para movimientos sociales)" a (http://alainet.org/images/avina_ashoka_capitalismo.pdf, abril 2009).
- Puebla, L. (2005) "Operamos complejos vacacionales especialmente dirigidos a familias" (entrevista a Joan Morro, administrador d'AZ Hoteles) a *Hosteltur* núm.136, p.40.
- Puig, C. (2006) "Majorica. De la crisis a una nueva estrategia competitiva" a *Cercel d'Economia de Mallorca* 23/11/2006 (a www.cerclmallorca.org/documentos/Presentacion_Majorica_Cercle_40.ppt, gener 2009).
- Puig, J. (2007) "De los combustibles fósiles y nucleares a los sistemas energéticos limpios y eficientes del siglo XXI" a Sempere, J. i Tello, E. (eds) (2007) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona, p.91-114.
- Puig, J. i Corominas, J. (1990) *La ruta de la energía*. Anthropos, Barcelona.
- Puig, N. (2003) "La ayuda económica norteamericana y los empresarios españoles" a *Cuadernos de Historia Contemporánea* núm.25, p.109-129.
- Pujals, M. (2002) *Oci als anys seixanta. Música, cançó i sales de festa*. Ed. Cort, Palma.
- Pujalte, F. (1992) "El factor energético en el proceso de industrialización: una primera aproximación" a *Estudis Baleàrics* núm.43, p.119-137.
- Pujalte, F. (1997a) "Dinámica de matriculación de automóviles en las Islas Baleares. Aparición, difusión e implantación del automóvil (1900-1960)" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.11-39.
- Pujalte, F. (1997b) "El consumo de los derivados del petróleo en las Baleares (1900-1995)" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.191-210.
- Pujalte, F. (1999) *Transports i comunicacions a les Balears durant el segle XIX (1800-1898)*. Documenta Balear, Palma.
- Pujalte, F. (2000) "La crisis ferroviaria en Mallorca: de la expansión al desmantelamiento. 1925-1965" a *Estudis d'Història Econòmica* n116, p.97-116.
- Pujalte, F. (2002) *Transport i comunicacions a les Balears durant el segle XX*. Documenta Balear, Palma.
- Pujalte, F. (coord) (2006) *Un segle de llum a Inca*. Documenta Balear, Palma.
- Pujalte, F. i Vives, F. (2006) "El procés d'electrificació de les Illes Balears" a Pujalte, F. (coord) (2006) *Un segle de llum a Inca*. Documenta Balear, Palma de Mallorca, p.67-86.
- Pujol, A. (1995/1996) "Alguns indicis sobre la indústria a Andratx (183?-1960)" a *Estudis Baleàrics* núm.53, p.27-47.
- Pujol, J.; González de Molina, M.; Fernández-Prieto, L.; Gallego, D. i Garrabou, R. (2001) *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Pulliam, S.; Kellyand, K. i Mollenkamp, C. (26/02/2010) "Hedge Funds Try 'Career Trade' Against Euro" a *The Wall Street Journal* 26/02/2010 (<http://online.wsj.com/article/SB10001424052748703795004575087741848074392.html>, juny 2010).
- Punta Cana Rsort & Club (febrer 2010) "Historia" a www.puntacana.com/es/nuestras-raices/historia (febrer 2010).
- Q.T./R.L. (18/02/2009) "El Govern nunca llegó a investigar la incompatibilidad laboral de Jaume Matas" a *Última Hora* 18/02/2009, p.24.
- Quetglas, A. (2008) *Canvi i permanència en un municipi de Mallorca: la Segona República, la Guerra Civil i els primers anys de la Postguerra a Sóller (1931-1945)*. Memòria d'Investigació, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Palma de Mallorca (en premsa Documenta Balear).
- Quetglas, A. (2009) *L'emigració sollerica: 1836-1936*. Promomallorca Edicions, Palma.
- Quetglas, A. i Bernat, C. (2008) "L'associacionisme a Sóller de 1868 a 1936" a *II Jornades d'estudis locals a Sóller*, Ajuntament de Sóller, Sóller p.293-317.

- Quetglas, A. i Pérez, P. (2006) "Aproximació a la història industrial de Sóller: l'arxiu de la fàbrica de Can Bac (1890-1960)" a *I Jornades d'estudis locals a Sóller*, Ajuntament de Sóller, Sóller p.259-274.
- Quetglas, D. (6/04/1986) "Esporles: una manta sobre un torrent d'entusiasme" a *Memòria Civil*,
- Quetglas, D. (22/06/1986) "Santanyí, contraban i oli de rici" a *Memòria Civil*, núm.25 (*Baleares*, 22/06/1986) (www.fideus.com/memoria_25_santany.htm, octubre 2009).
- Quintana Peñuela, A. (1974) "El Puerto de Palma de Mallorca" a *BCOCIN* núm.682, p.3-27.
- Quintana Peñuela, A. (octubre 1978) "Criterios Generales de Trabajo. Conselleria d'Ordenació del Territori del Consell General Interinsular" a Artigues, A.A.; Blázquez, M.; Gual, J.; Mateu, J.; Murray, I. i Rullan, O. (eds) (2008) *Albert Quintana: el seu temps i la seva obra*. Conselleria de Mobilitat i Ordenació del Territori, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.406-421.
- Quintana Peñuela, A. (1979) *El sistema urbano de Mallorca*. Ed. Moll, Palma.
- Quintana-Petrus, J.M. (1996) "Els plantejaments autonòmics de Menorca durant la Transició" a *La transició a les illes Balears: simposi 25 anys*. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 61-71.
- Quintanilla, O. i Blasco, T. (9/03/2005) "Madrid ofrece 560 millones y asumir el control de carreteras" a *Última Hora* 9/03/2005, p.20.
- R.F.M. (22/05/2006) "Barceló se afianza en México" a *Diario de Mallorca* 22/05/2006, p.6.
- R.L. (3/03/2010) "Cierra 'El Mundo de Ibiza y Formentera' tras casi nueve años de publicación" a *Última Hora* 3/03/2010, p.24.
- R.L./Agencias (2/07/2009) "Antich anuncia en el Caribe una reunión del Consejo de Ministros en Baleares" a *Última Hora* 2/07/2009, p.25.
- R.L./Europa Press (10/03/2006) "Cadenas hoteleras de Balears se expanden en Jamaica" a *Última Hora* 10/03/2006, p.19.
- Ramírez, J. (1978) *Las familias más poderosas de España*. Bruguera, Barcelona.
- Ramis, M. i Casanovas, M.A. (2001) "Les energies fòssils a Menorca. Evolució històrica" a Manera, C. (coord) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Leonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.99-120.
- Ramon Fajarnés, E. (2001) *Història del turisme a Eivissa i Formentera 1900-2000*. Genial Edicions Culturals, Eivissa.
- Ramón, A.B. (2002) *La expansión internacional del sector hotelero español*. Ed. Caja de Ahorros del Mediterráneo, València.
- Ramón, A.B. (2010) *Evolución en las estrategias de expansión internacional del sector turístico vacacional: el papel de las empresas españolas en Latinoamérica*. CEPAL, colección Desarrollo productivo núm.189., Santiago de Chile.
- Ramón, D. (13/11/2006) "Riu construirá en la isla de Boavista su tercer hotel en Cabo Verde" a *Hosteltur* 13/11/2006 (www.hosteltur.com/38328_riu-construir-isla-boavista-su-tercer-hotel-cabo-verde.html, abril 2011).
- Ramón, D. (20/12/2006) "Cierra Alada Tours, la mayorista de Air Madrid, mientras el Gobierno se plantea reabrir la aerolínea" a *Hosteltur* 20/12/2006 (www.hosteltur.com/39014_cierra-alada-tours-mayorista-air-madrid-mientras-gobierno-se-plantea-reabrir-aerolinea.html, febrer 2011).
- Ramonet, I. (2009) *La catástrofe perfecta. Crisis del siglo y refundación del porvenir*. Icaria, Barcelona.
- Ramonet, I. (2011) "Cinco causas de la insurrección árabe" a *Le Monde Diplomatique* núm.185, p.1-2.
- Ramos-Martín, J. (2003) "Intensidad energética de la economía española: una perspectiva integrada" a *Economía industrial* núm.351, p.59-72.
- Rayó, M. (2004) *L'ecologisme a les Balears*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Reaves, J. (13/02/2001) "The Marc Rich Case: A Primer" a *Time* 13/02/2001 (www.time.com/time/nation/article/0,8599,99302,00.html, octubre 2010).
- Recio, A. (1994) "Flexibilidad y desempleo en España (reflexiones al filo de la reforma laboral)" a *Cuadernos de relaciones laborales* núm.5, p.57-74.
- Recuero, M. (8/04/2010) "Zapatero hipoteca al Estado durante 30 años" a *El Mundo/El Día de Baleares* 8/04/2010, p.42-43.
- Recuero, M. (11/06/2010) "Díaz Ferrán vende Marsans a un 'enterrador' de empresas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 11/06/2010, p.51.
- Recuero, M. i Garido, L. (19/12/2008) "La Generalitat y el Ayuntamiento de Barcelona entran en Spanair" a *El Mundo/El Día de Baleares* 19/12/2008, p.54.
- Red Eléctrica Española (2009) *El sistema eléctrico español. Avance del informe 2008*. (http://www.ree.es/sistema_electrico/pdf/infosis/Avance_REE_2008_v3.pdf, febrer 2009).
- Red Eléctrica Española (març 2011) *Rómulo. Interconexión eléctrica Península-Baleares* (www.ree.es/sala_prensa/web/inc/fichero.aspx?ruta=especiales/archivos&fichero=6dx0xts390js.pdf, maig 2011).
- Redacción Diario de Ibiza (20/03/1993) "Perfil de un ibicenco: Francisco Verdera Ribas" a *Diario de Ibiza*, 20/03/1993 (www.ibizaformentera.com/Ibiza/biografia_francisco_verdera_ribas.html, juliol 2009).
- Redacción Diario de Ibiza (27/06/2009) "Muere en Barcelona a los 62 años el empresario Enrique Fajarnés Ferrer" a *Diario de Ibiza* 27/06/2009 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-baleares/2009/06/27/pitiuses-baleares-muere-barcelona-empresario-enrique-fajarnes-ferrer/340234.html, setembre 2010).

- Redacció Diario de Mallorca (3/10/2004) "Balears siglo XXI, debate abierto" a *Diario de Mallorca* 3/10/2004, p.12-15.
- Reig, E. i Picazo, A.J. (1998) *Capitalización y crecimiento de la economía balear 1955-1996*. Fundación BBV, Bilbao.
- Reina, J.L. (coord) (1998) *Políticas de mano de obra en las empresas Baleares*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Reina, J.L. (1999) *Apunte sobre sindicalismo y formación profesional*. Ed. Trotta, Madrid.
- Reina, J.L. (coord) (1999) *Mercado de trabajo balear 1998*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Reina, J.L. (coord) (2000) *Mercado de trabajo balear 1999*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Reina, J.L. (coord) (2001) *Mercado de trabajo balear 2000*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Reina, J.L. (2004) *Pesado, contado, dividido. Una aproximación a la organización del trabajo*. La Lucerna, Palma.
- Reitan, E.A. (2003) *The Thatcher revolution. Margaret Thatcher, John Major, Tony Blair, and the transformation of modern Britain, 1979-2001*. Rowman & Littlefield Publishers Inc., Maryland.
- Relea, F. (26/10/2005) "México pide ayuda al Banco Interamericano de Desarrollo" a *El País* 26/10/2005 (www.elpais.com/articulo/internacional/Mexico/pide/ayuda/Banco/Interamericano/Desarrollo/elpepiint/20051026elpepiint_10/Tes?print=1, febrer 2011).
- Relea, F. (25/05/2010) "Los mercados apuestan a que Portugal será la próxima Grecia" a *El País* 25/05/2010, p.27.
- Relea, F. (27/03/2011) "Portugal no se da por vencida" a *El País Negocios* 27/03/2011, p.4-6.
- Relea, F. i Missé, A. (6/04/2011) "Portugal se rinde y pide el rescate financiero a sus socios europeos" a *El País* 6/04/2011 (www.elpais.com/articulo/economia/Portugal/rinde/pide/rescate/financiero/socios/europeos/elpeueco/20110406elpeueco_6/Tes, abril 2011).
- Reuters (18/05/1991) "Egypt to Get an I.M.F. Loan" a *The New York Times* 18/05/1991 (www.nytimes.com/1991/05/18/business/egypt-to-get-an-imf-loan.html, març 2011).
- Reuters (3/03/2010) "U.S. probes hedge fund bets against euro: source" a *Reuters* 3/03/2010 (www.reuters.com/article/idUSTRE6222HA20100303, juny 2010).
- Revelles, G. (17/11/2002) "La hija menor de Abel Matutes será la "número 3" de la lista del PP al Cosell pitiuso" a *El Mundo/El Día* 17/11/2002 (www.elmundo-eldia.com/2002/11/17/eivissa/1037487600.html, març 2010).
- Revelles, G. (28/09/2007) "El juez imputa al socialista Marí Ribas por el 'caso Ibiza' y la policía avala la veracidad de las grabaciones" a *El Mundo/El Día de Baleares* 28/09/2007, p.10.
- Revelles, G. (24/06/2008) "Autoridad Portuaria admite que permitió a Semar subir los precios en Ibiza Nueva" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/06/2008, p.27.
- Revelles, G. i De Lamo J.M (7/09/2004) "El Ayuntamiento de Sant Antoni deberá derribar can Cretu en un plazo máximo de 18 meses" a *El Mundo* 7/09/2004 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/21233> març 2010).
- Reynés, L. i Urreiztieta, E. (7/02/2007) "La Guardia Civil detiene ahora al hermano de Hidalgo y le acusa de atentar contra el territorio al construir hace 8 años su mesón" a *El Mundo/El Día de Baleares* 7/02/2007, p.12
- Ribas, P. (4/10/2008) "Entregan al juez Garzón una lista con 200 pitiusos desaparecidos" a *Diario de Ibiza* 4/10/2008 (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008100400_2_277082_PitisesiBalears-Entregan-juez-Garzon-lista-pitiusos-desaparecidos, octubre 2008).
- Ribelles, I. (8/10/2007) "Núñez llevará a Cort a los tribunales por frenar la Fachada Marítima y le reclamará una indemnización millonaria" a *El Mundo/El Día de Baleares* 8/10/2007, p.10.
- Rice, A. (2005) *Post-tsunami reconstruction and tourism: a second disaster?* Tourism Concern, Londres (www.naomiklein.org/files/resources/pdfs/tourism-concern-tsunami-report.pdf, abril 2011).
- Rico, M. (24/02/2011) "Las fortunas de la cleptocracia" a *El País* 24/02/2011 (www.elpais.com/articulo/internacional/fortunas/cleptocracia/elpepiint/20110224elpepiint_9/Tes, març 2011).
- Riechmann, J. (2007) "Biomasa y agrocombustibles: veinte tesis" a *Ecología Política* núm.34, p.19-26.
- Riera, A. i Mateu, J. (2007) "Aproximación al volumen del turismo residencial en la comunidad autónoma de las Illes Balears a partir del cómputo de la carga demográfica real" a *Estudios Turísticos* núm.174, p.59-71.
- Riera, C. (2009) *Formentor. La utopía posible*. Grupo Barceló, Barcelona.
- Riera, J. (11/11/2004) "Los límites de la ley" a *Diario de Mallorca* 11/11/2004, p.2.
- Riera, J. (30/01/2009) "Can Ribas y la Soledat" a *Diario de Mallorca* 30/01/2009 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009013000_4_431314_Diario-de-Palma-Ribas-Soledat, febrer 2009).
- Riera, J. (6/07/2009) "Memorias de Mallorca: Gabriel Barceló Oliver (y II)" (entrevista a Gabriel Barceló) a *Diario de Mallorca* 6/07/2009, p.8-9.

- Riera, J. (20/07/2009) "La casa March dijo que Fèlix Pons debía tener paciencia" (entrevista a José María Lafuente) a *Diario de Mallorca* 20/07/2009 (www.diariodemallorca.es/portada/2009/07/20/casa-march-dijo-felix-pons-debia-paciencia/485981.html, juliol 2009).
- Riera, J. (3/06/1984) "Desnudarse en Es Trenc puede costar 25.000 pesetas" a *Baleares* 3/06/1983, p.3.
- Riera, J. (13/02/2005) "La larga mano de hormigón de los Nigorra" a *Ultima Hora* 13/02/2005 (a www.entretots.info/paginas/noticias/20050213a_uh.htm, octubre 2008).
- Riera, J. i Pritero, P. (23/05/2006) "Una fiesta marcada por las ausencias" a *Ultima Hora* 23/05/2006, p.24.
- Riera, Ll. (31/10/2004) "Vicens logra el apoyo de los acreedores y soluciona la crisis de su cadena hotelera" a *Diario de Mallorca* 31/10/2004, p.5.
- Riera, Ll. (16/04/2005) "El GOB alerta sobre la instalación de parques eólicos en espacios protegidos" a *Diario de Mallorca* 16/04/2005, p.29.
- Riera, L. (2/06/2005) "Artà: un camping de cemento" (<http://disurbia.blogalia.com/historias/30344>, juliol 2010).
- Riera, Ll. (11/02/2007) "La producción de perlas está en Manacor y debe seguir aquí" (entrevista a Carlos Puig, Director General de Majorica) a *Diario de Mallorca* 11/02/2007, p.12-13.
- Riera-Tur, D. (2009a) *Les persones estrangeres en el mercat de treball de les Illes Balears. Any 2008*. Observatori del Treball de les Illes Balears, Conselleria de Treball i Formació, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Riera-Tur, D. (2009b) *Informe sobre el Mercat de Treball a les Illes Balears. Any 2008*. Observatori del Treball de les Illes Balears, Conselleria de Treball i Formació, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Rija, C. (1/02/2004) "Air Madrid comenzará a volar en mayo" a *Hostelmarket* núm.57 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h057000, novembre 2006).
- Rija, C. (1/02/2005) "Sol Melia compra a The Stein Group el 50% de Luxury Lifestyle" a *Revista Hostelmarket* núm.68 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h068006, novembre 2006).
- Rija, C. (2006) "Sector hotelero en Baleares: las grandes desinvierten" a *Revista Hostelmarket* núm.80, p.56-81.
- Rija, C. (1/07/2006a) "Globalia y Fadesa se alían para gestionar hoteles" *Revista Hostelmarket* núm.84 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h084000, novembre 2006).
- Rija, C. (1/07/2006b) "Sa Nostra se hace con un 30% de AC Italia por 25 M.EUR" a *Revista Hostelmarket* núm.84 (www.alimarket.es/noticia/mh084004/SA-NOSTRA-SE-HACE-CON-UN-30--DE-AC-ITALIA-POR-25-M-EUR, febrer 2011).
- Rija, C. (2010) "Las cadenas hoteleras minimizan riesgos" a *Revista Hostelmarket* núm.122, p.72-100.
- Ríos, P. (23/12/2009) "Jaque al moroso con el 'desahucio exprés'" a *El País* 23/12/2009 (www.elpais.com/articulo/sociedad/Jaque/moroso/desahucio/expres/elpepisoc/20091223elpepiso_c_1/Tes, juny 2010).
- Ripoll, A. (1991) "Els centres d'interès turístic nacional de Balears" a *Primer Congrés Català de Geografia*, Societat Catalana de Geografia, Barcelona, p.671-683.
- Ritter, A.R.M. (2003) "La unificación de los sistemas monetarios duales y los sistemas de tasa de cambio en Cuba" a Miranda, M. (Comp) *Cuba: reestructuración económica y globalización*. Pontificia Universidad Javeriana, Bogotá, p.117-147.
- Riu Hotels & Resorts (2009) *Prensa Dossier 09* (www.riu.com/es-us/binaris/Dossier%20de%20prensa%20RIU%2009%20Espa%C3%B1ol_tcm54-44966.pdf, novembre 2010).
- Riudavets, P. (1885) *Historia de la isla de Menorca*. Imprenta de Bernardo Fabregues, Maó.
- Riutord, F. (5/09/1990) "El principal responsable de la estafa de Muravi, S.L. acaba de ser detenido en Palma" a *Diario de Mallorca* 5/09/1990, p.5.
- Riutort, B. (ed.) (2003) *Conflictos bélicos y nuevo orden mundial*. Icaria, Barcelona.
- Riutort, B. i Valdivielso, J. (2004) "Canvi social i crisi ecològica a les Illes Balears" en Valdivielso, J. *Les dimensions socials de la crisi ecològica*. Ed. UIB, Palma de Mallorca, p.285-316.
- Riutort, B.; Carbonero, M.A.; Miquel, A.; Nadal, G. i Valdivielso, J. (2003) "Treball, sostenibilitat i cohesió social a les Illes Balears" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Rivera, A. (14/02/2003) "Un pionero del turismo de masas" a *El Mundo* 14/02/2003 (www.elmundo.es/papel/2003/02/14/opinion/1335686.html, juny 2009).
- Rivera, A. (27/05/2005) "El Govern ha recaudado 10 millones de euros por la ecotasa en los dos últimos años" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/05/2005, p.18.
- Rivera, A. (26/10/2005) "Miguel Vicens: 'el impuesto a los coches de alquiler es un bodrio peor que la ecotasa'" a *El Mundo/El Día de Baleares* 26/10/2005, p.13.
- Riviera, S.A. (5/01/2010) "Caso La Barqueta, a juicio" a *La Prensa* 5/01/2010 (<http://mensual.prensa.com/mensual/contenido/2010/01/05/hoy/nacionales/2052316.asp>, març 2011).
- Robledo, V. (2002) "El traspaso y la modernización de hoteles suplen la escasez de aperturas en Baleares" a *Revista Hostelmarket* núm.36 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+H036053, novembre 2006).

- Robledo, V. (1/02/2002) "Riu Hotels invertirà 300 M EUR en 21 hoteles hasta 2003" a *Revista Hostelmarket* núm.35 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h035009, abril 2011).
- Robledo, V. (2004) "El modelo turístico balear, puesto en duda" a *Revista Hostelmarket* núm.58, p.46-64.
- Robledo, V. (1/12/2004) "Las familias Riu y Matutes, junto a la CAM, adquieren el 17,3% de TUI" a *Hostelmarket* 1/12/2004.
- Robledo, V. (2005a) "RIU vende los complejos mallorquines "Bali" y "Chico"" a *Hostelmarket* núm.74 (www.alimarket.es/noticia/mh074002/RIU-VENDE-LOS-COMPLEJOS-MALLORQUINES-BALI-Y-CHICO, novembre 2006).
- Robledo, V. (2005b) "DRAC HOTELS invertirà 150 M. en cuatro proyectos en Baleares" a *Revista Hostelmarket* núm.70 (www.alimarket.es/noticia/mh070004/, setembre 2010).
- Robledo, V. (2006a) "Turismo residencial: durmiendo con su enemigo" a *Revista Hostelmarket* núm.80 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h080019, novembre 2007).
- Robledo, V. (2006b) "La rentabilidad de la hotelería vacacional disminuyó en 2005" a *Revista Hostelmarket* núm.79, p.36-59.
- Robledo, V. (1/06/2006) "Iberostar vende su división de viajes al fondo Carlyle" a *Revista Hostelmarket* núm.83 (www.alimarket.es/noticia/mh083007/IBEROSTAR-VENDE-SU-DIVISION-DE-VIAJES-AL-FONDO-CARLYLE, febrer 2001).
- Robledo, V. (1/10/2006) "Sol Meliá y The Rank Group cancelan su alianza" a *Revista Hostelmarket* núm.86 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h086001, novembre 2006).
- Robledo, V. (2007) "Las grandes cadenas hoteleras continúan perdiendo peso en España" a *Revista Hostelmarket* núm.89, p.98-154.
- Robledo, V. (1/12/2007) "Sol Meliá crece en Alemania con la compra de Ininside Premium" a *Revista Hostelmarket* núm.99 (www.alimarket.es/noticia/mh099004/SOL-MELIA-CRECE-EN-ALEMANIA-CON-LA-COMPR-DE-INNSIDE-PREMIUM, febrer 2011).
- Robles, F. (1996) "Análisis de las ofertas públicas de venta de acciones en España. El caso de Sol Meliá" a *Icade: Revista de las Facultades de Derecho y Ciencias Económicas y Empresariales*, p.152-166.
- Roca, J. (1992) "Modernització agrícola i desenvolupament industrial. El cas de Mallorca (1850-1950)" a *Estudis Balearics* núm.43, p.109-118.
- Roca, J. (2005) "Los (no) lugares de las mujeres durante el franquismo: el trabajo femenino en el ámbito público y privado" a *Gerónimo de Uztariz* núm.21, oo. 81-99.
- Rodríguez, B. (17/06/1991) "Novo Sancti Petri: cuatro millones de metros cuadrados para turismo de calidad en las playas de Chiclana" a *ABC* 17/06/1991, p.52-53.
- Rodríguez, E. (2/09/2006) "Sant Josep: el juez archiva la causa contra la urbanización de es Cubells" *Diario de Ibiza* 2/09/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/42604>, març 2010).
- Rodríguez, E. (5/12/2006) "Sant Antoni: el fiscal ve "poco común" la decisión del juez de archivar el `caso Cretu'" a *Diario de Ibiza* 5/12/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/45160>, març 2010)
- Rodríguez, E. (31/05/2007) "Sant Josep: el TSJB confirma que Los Parques de es Cubells son "inedificables"" a *Diario de Ibiza* 31/05/2007 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/49868>, març 2010).
- Rodríguez, E. (30/05/2008) "El juez imputa a José Sala y a Stella Matutes por un posible caso de tráfico de influencias" a *Diario de Ibiza* (30/05/2008) (a www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008053000_2_248697_PitisesiBalears-juez-imputa-Jose-Sala-Stella-Matutes-posible-caso-trafico-influencias, juny 2008).
- Rodríguez, E. (11/10/2008) "Huerta niega los delitos que le imputan y la autoría de los proyectos de su nuera" a *Diario de Ibiza* 11/10/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/59942>, març 2010)
- Rodríguez, E. (9/11/2008) "La ampliación del aeropuerto prevé el derribo de 8 viviendas habitadas" a *Diario de Ibiza* 9/11/2008 (www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008110900_2_285071_Pitises-i-Balears-ampliacion-aeropuerto-preve-derribo-ocho-viviendas-habitadas, juny 2009).
- Rodríguez, I. (22/05/2008) "más denuncias contra el Grupo Playa Sol: gente sin contrato y alojamientos de pago" a *El Mundo/El Día de Baleares* 22/05/2008, p.29.
- Rodríguez, J. (1/10/2003) "Hipotels toma la mayoría del mallorquín "Eurotel Golf Punta Rotja"" a *Hostelmarket* núm.53 (www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h053006, november 2006).
- Rodríguez, J. (23/05/2010) ""Los puertos serán empresas de servicios"" a *El País Negocios* 23/05/2010, p.12.
- Rodríguez, R. (6/11/2009) "Otro chollo fiscal: las "SOCIMI"" a *Rebelión* 6/11/2009 (www.rebelion.org/noticia.php?id=94667, juliol 2010).
- Rodríguez-Arzuva, J. (1956) "La industria en la isla de Menorca" a *Estudios geográficos* núm.62.
- Rodríguez-Perea, A. i Gelabert, B. (2006) "La gestión integrada de los recursos hídricos en las Islas Baleares" a *Investigaciones geográficas* núm.41, p.49-64..
- Rodríguez-Ugarte, J.J. (2006) *La situación de los refugiados en España. Informe 2006*. Los Libros de la Catarata, Madrid.

- Roig, C. (31/03/2009) "Santa Eulària: Un ayuntamiento en el banquillo" a *Ultima Hora* 31/03/2009 (<http://urbanismopatasarriba.blogspot.com/2009/03/santa-eularia-un-ayuntamiento-en-el.html>, març 2010).
- Roman, S. (21/02/2006) "El Dresdner Bank admite su oscuro pasado nazi" a *El Mundo* 21/02/2006 (a www.elmundo.es/papel/2006/02/21/economia/1933184.html, octubre 2008).
- Romero, P. (14/03/2003) "El caso Urbanor: Una década de pleitos por uno de los mayores "pelotazos" de la era socialista" a *El Mundo* (14/03/2003) (a www.elmundo.es/elmundo/2003/03/14/economia/1047658419.html, octubre 2008).
- Ross, A. (2009) "Shanghai en el límite" a Smith, N.; Observatorio Metropolitano; Rolnik; Ross, A.; i Davis, M. *Después del neoliberalismo: ciudades y caos sistémico*. ContraTextos, Museu d'Art Contemporani de Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, p.61-77.
- Rosselló, A. (24/04/1992) "La aplicación del POOT colapsaría el sector constructor" a *Diario de Mallorca* 24/04/1992, p.9.
- Rosselló, B. (9/03/2010) "Las citaciones de expropiación por la ampliación del aeropuerto empiezan sin ningún incidente" a *Última Hora Ibiza* 9/03/2010 (<http://ultimahora.es/ibiza/noticia/noticias/local/las-citaciones-de-expropiacion-por-la-ampliacion-del-aeropuerto-empiezan-sin-ningun-incidente.html>, juliol 2010).
- Rosselló, J. (30/04/2006) "Calvià: obres sense permís de Barceló a Cala Vinyes" a *Diari de Balears* 30/04/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/39540>, desembre 2010).
- Rosselló, J.M. (2005) "El naturismo libertario en la península ibérica (1890-1939)" a *Ekintza Zuzena* núm.32. (www.nodo50.org/ekintza/article.php3?id_article=310, maig 2009).
- Rosselló Verger, V.M. (1959) "El Prat de Sant Jordi y su desecación" a *BCOCIN* núm.77, p.523-578.
- Rosselló Verger, V.M. (1964) *Mallorca. El sur y el sureste*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, Palma.
- Rosselló Verger, V.M. (1974) *Prehistòria de l'aviació a Mallorca*. Obra Cultural Balear, Palma.
- Rosselló Verger, V.M. (1977) *Les Illes Balears. Resum geogràfic*. Ed. Barcino, Barcelona.
- Rosselló Verger, V.M. (1981) "Canvis de propietat i parcel·lacions al camp mallorquí entre els segles XIX i XX" a *Randa* núm.12, p.19-60.
- Rosselló Verger, V.M. (2006) *Les Illes, redescobertes. Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Rotger, F. (14/11/1999) "Tres de cada cuatro ciudadanos de Baleares apoya el impuesto turístico" a *EL Mundo/El Día de Baleares* 14/11/1999, p.10.
- Roura, M. (27/04/2007) "La fiscal exculpa a Cladera de echar ilegalmente a la plantilla del Hotel Galatzó" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/04/2007, p.24.
- Roura, M. (6/06/2008) "El dueño de Planícia rechaza vender la finca al Govern por los 11 millones que pagó en 2007" a *El Mundo/El Día de Baleares* 6/06/2008, p.24.
- Rozenberg, D. (1990) *Ibiza, una isla para otra vida*. Siglo XXI, Madrid.
- Ruedo Ibérico (1966) *Horizonte español 1966*. Ruedo Ibérico, París.
- Ruiz de Galarreta, C. (8/04/2005) "El derribo de los cuatro chalets ilegales de Llucalcari podría alargarse durante dos años" a *Ultima Hora* 8/04/2005, p.52.
- Ruiz de Galarreta, C. (22/01/2009) "Una empresa de prestigio internacional" a *Última Hora* 22/01/2009, p.23.
- Ruiz, M.A. (26/09/2004) "La comisión que investiga el 'caso Estribor' sólo se ha reunido tres veces en siete meses" a *El Mundo/El Día de Baleares* 26/09/2004 (www.elmundo-eldia.com/2004/09/26/menorca/1096149600.html, març 2010).
- Ruiz, M.A. (2/08/2006) "Iberostar cierra el acuerdo para vender sus turoperadores y agencias de viaje a Carlyle y el Santander por 800 millones" a *El Mundo/El Día de Baleares* 2/08/2006, p.12.
- Ruiz, M.A. (27/01/2008) "Apenas cinco promotores acaparan todo el suelo en torno a los pueblos de Baleares" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/01/2008 (www.elmundo-eldia.com/2008/01/27/illes_balears/1201457370.html, novembre 2008).
- Ruiz-Collado, J.L. (7/03/1999) "Los hoteleros hemos cumplido con nuestro papel de presión en la Ley General de Turismo" a *Última Hora* 7/03/1999, p.22.
- Ruiz-Collado, J. (10/04/2001) "Los hoteleros piden a Rato que el Consejo de Ministros recurra el impuesto turístico" a *Última Hora* 10/04/2001, p.16.
- Ruiz-Collado, J.L. (20/04/2001) "CAEB y sector turístico afirman que Baleares no puede prescindir del turismo de masas europeo" a *Última Hora* 20/04/2001, p.16.
- Ruiz-Collado, J.L. (26/03/2003) "Gobierno, Govern y patronales crean hoy en Madrid el Comité de Crisi Turístico" a *Última Hora* 26/03/2003, p.18.
- Ruiz-Collado, J.L. (20/10/2004) "Dificultades técnicas retrasan los pagos hoteleros balears al Banco Central Dominicano" a *Última Hora* 20/10/2004, p.26.
- Ruiz-Collado, J.L. (27/05/2005) "Los hoteleros todavía tienen pendientes de pago de la ecotasa 43,9 millones de euros" a *Última Hora* 27/05/2005, p.16.
- Ruiz-Collado, J.L. (1/06/2005) "Agencias de viajes británicas venderán chalets y viviendas de Mallorca a los turistas" a *Última Hora* 1/06/2005, p.18.

- Ruíz-Collado, J.L. (9/11/2005) "EEUU veta la entrada a los hoteleros mallorquines con propiedad en Cuba" a *Última Hora* 9/11/2005, p.4.
- Ruíz-Collado, J.L. (16/11/2005) "El Gobierno apoya la iniciativa de modificar el modelo turístico balear" a *Última Hora* 16/11/2005, p.16-17.
- Ruíz-Collado, J.L. i Torres, J. (10/03/2006) "Matas afirma que las Islas son ya líderes turísticos en España" a *Última Hora* 10/03/2006, p.16-17.
- Ruíz-Collado, J.L. (15/03/2006) "La asociación de Viviendas Vacacionales exige al Govern que ultime el decreto regulador antes del inicio de verano" a *Última Hora* 16/15/03/2006, p.24.
- Ruíz-Collado, J.L. (25/08/2006) "El 85% de las viviendas vacacionales de la Isla no ha solicitado su tramitación" a *Última Hora* 25/08/2006, p.24.
- Ruíz-Collado, J.L. (18/09/2006) "Los hoteleros de Baleares todavía adeudan del pagp de la ecotasa 37,1 millones de euros" a *Última Hora* 18/09/2006, p.13.
- Ruíz-Collado, J.L. (15/12/2006) "Denuncian una operación especulativa con hoteles cerrados en Cala Major" a *Última Hora* 15/12/2006, p.23.
- Ruíz-Collado, J.L. (6/06/2007) "Sol Meliá ultima un plan estratégico para incrementar su presencia internacional" a *Última Hora* 6/06/2007, p.29.
- Ruíz-Collado, J.L. (31/08/2007) "La familia Entrecanales compra la emblemática finca de Son Moragues" a *Última Hora* 31/08/2007, p.38.
- Ruíz-Collado, J.L. (27/11/2007) "El Govern paliará la falta de amarres para potenciar el turismo náutico" a *Última Hora* 27/11/2007, p.17.
- Ruíz-Collado (3/12/2008) "LTE presentará un concurso de acreedores el viernes y un ERE que afectará a toda su plantilla" a *Última Hora* 3/12/2008, p.24.
- Ruíz-Collado, J.L. (21/02/2008) "Hidalgo gestionará un aparthotel de la familia Nadal en Cala Millor" a *Última Hora* 21/02/2008, p.27.
- Ruíz-Collado, J. (17/12/2008) "El hotel había sido inaugurado en 1956 y la propiedad quería convertirlo en un cuatro estrellas" a *Última Hora* 17/12/2008, p.9.
- Ruíz-Collado, J.L. (15/02/2008) "El proyecto ganador de la Platja de Palma protege ses Fontanelles y apuesta por el tranvía" a *Última Hora* 15/02/2008, p.22.
- Ruíz-Collado (19/12/2008) "Air Berlín promociona Balears y mejora su posición en Son Sant Joan" a *Última Hora* 19/12/2008, p.27.
- Ruíz-Collado, J.L. (6/11/2009) "El conseller Nadal califica de insuficiente la partida de promoción turística para 2010" a *Última Hora* 6/11/2009, p.21.
- Ruíz-Collado, J.L. (17/03/2010) "Miralles rechaza la oferta de compra de Ruíz Mateos sobre la cadena THB y la Policlínica" a *Última Hora* 17/03/2010, p.24.
- Ruíz-Galacho, E. (2006) "Las reformas laborales en España (1977-2002)" a Revista Laberinto núm.20, p.7-22.
- Rullan, O. (1987) "L'Urbanisme" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.I). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.256-330.
- Rullan, O. (1995) "Legislación balear versus territorio y medio ambiente" a Vila, A. i Pujol, J.L. (ed) *Turismo y territorio*. COAB (Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears), Palma de Mallorca, p.153-178.
- Rullan, O. (1998) "De la Cova de Canet al Tercer Boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca" a Tomàs, B. (coord) *El medi ambient a les Illes balears. Quí és qui?* Ed. Sa Nostra, Palma de Mallorca, p. 171-213.
- Rullan, O. (1999a) "Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares" en *Estudios Geográficos*, núm.236 (LX), pp:403-442.
- Rullan, O. (1999b) "La nueva Ley del Suelo de 1998 en el contexto del neoliberalismo postmoderno" a *Investigaciones Geográficas* núm.22, p.5-22.
- Rullan, O. (2002) *La construcció territorial de Mallorca*. Palma de Mallorca, Ed. Moll.
- Rullan, O. (2005) "Una técnica urbanística para contener el crecimiento residencial en espacios con fuerte presión inmobiliaria" a *Scripta Nova* vol. IX, núm. 194 (32) (a www.ub.es/geocrit/sn/sn-194-32.htm, octubre 2008).
- Rullan, O. (2006) "La ciudad de Eivissa: de ciudad única a principal centro urbano de la isla" a Artigues, A.A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.218-237.
- Rullan, O. (2007a) "L'evolució urbana d'Esporles des del segle XIII fins al projecte d'eixample de 1922" a I Jornades d'Estudis Locals. Ajuntament d'Esporles, Esporles, p.25-45.
- Rullan, O. (2007b) *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*. Documenta Balear, Palma.
- Rullan, O. i Artigues, A.A. (2007) "Estrategias para combatir el encarecimiento de la vivienda en España. ¿Construir más o intervenir en el parque existente? a *IX Coloquio Internacional de Geocrítica* (Port Alegre, 28 de maig – 1 de juny de 2007) (www.ub.es/geocrit/9porto/onofre.htm#_edn1, juny 2010).
- Rullan, R. (1997) *Alas sobre el mar. Recuerdos de un oficial de tráfico*. AENA, Palma.

- S.S.V./T.O. (29/07/2010) "Seis acusados por el derrumbe del hotel Son Moll serán juzgados por homicidio" a *Diario de Mallorca* 29/07/2010, p.21.
- Sa Nostra (1977) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1976*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.98-107..
- Sa Nostra (1977) "La població" a *Evolució econòmica 1976. Les Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.83-97.
- Sa Nostra (2004) *Informe anual exercici 2004*. Sa Nostra, Palma de Mallorca ([www.sanostra.es/recweb/publ016.nsf/b57c872134641585c1256cc30061d582/269f2e0c02498e35c125711d0049abe6/\\$FILE/Informe%20anual%202004-cat.pdf](http://www.sanostra.es/recweb/publ016.nsf/b57c872134641585c1256cc30061d582/269f2e0c02498e35c125711d0049abe6/$FILE/Informe%20anual%202004-cat.pdf), octubre 2008).
- Sachs, W. i Santarius, T. (dirs) (2007) *Un futuro justo. Recursos limitados y justicia global*. Icaria, Barcelona.
- Sader, E. (1999) "Brasil: una historia de pactos entre elites" a Boron, A.A.; Gambina, J.; Minsburg, N. (comps) *Tiempos violentos. Neoliberalismo, globalización y desigualdad en América Latina*. CLACSO (Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales), Buenos Aires.
- Sader, E. (2005) "Los contornos de Lula" a *New Left Review* núm.33, p.127-150.
- Sader, E. (2008) "The weakest link? Neoliberalism in Latin America" a *New Left Review* núm.52, p.5-31.
- Sader, E. (Ed) (2009) *Enciclopedia contemporánea de América Latina y el Caribe*. Ed. Akal, Madrid.
- Sáenz, H. (25/08/2009) "Orizonia tiene un nuevo objetivo: Viajes Marsans" a *El Mundo/El Día de Baleares* 25/08/2009, p.7.
- Sáinz, P. i Calcango, A. (1999) *La economía brasileña ante el Plan Real y su crisis*. CEPAL. Temas de Coyuntura, Santiago de Chile (www.eclac.org/publicaciones/xml/7/4307/lcl1232e.pdf, gener 2011).
- Salvà, B. (1980) "La población" a *Evolución económica 1979. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.85-100.
- Salvà, B. (1981) "La población" a *Evolución económica 1980. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.79-87.
- Salvà, P. (1979) "Las funciones residenciales y de ocio como elementos de transformación del espacio rural de la Serra de Tramuntana de la isla de Mallorca" a *Trabajos de Geografía*, núm. 35, p.163-172.
- Salvà, P. (1983) "L'estructura de la propietat de la Serra de Tramuntana de l'illa de Mallorca el 1862-63" a *Estudis d'Història Agrària* núm.6, p.157-186.
- Salvà, P. (1990) "Características geodemográficas actuales" a *Papeles de economía española* núm.8, p.186-193.
- Salvà, P. (1992) "Els efectes de la transició demogràfica illenca sobre el territori: el marc de l'emigració a les Illes Balears entre 1875 i 1955" a *Congrés Internacional d'Estudis Històrics: les Illes Balears i Amèrica*. Institut d'Estudis Baleàrica, Palma de Mallorca vol 3, p.405-411.
- Salvà, P. (1998) "Balears: una "Nova Califòrnia" per als europeus" a *El Mirall* núm.96, p.6-8.
- Salvà, P. (1999) "El turisme rural a les Illes Balears. Acció de desenvolupament rural o factor de rururbanització?" a Diversos Autors. *Professor Joan Vilà Valentí: el seu mestratge en la geografia universitària*. Universitat de Barcelona, Barcelona, p. 1319-1332.
- Salvà, P. (2002). "Les noves funcions no agràries del món rural a les Illes Balears: la seva conversió en espai d'oci per a l'ús de la població urbana" a Picornell, M. i Picornell, C. (ed) *L'espai turístic*. GITTO (Grup d'Investigació del Territori, Turisme i Oci) i INESE (Institut d'Estudis Ecològics), p. 185-206.
- Salvà, P. (coord) (2004) *Una aproximació a la immigració d'estrangers a les Illes Balears*. Sa Nostra, Palma.
- Salvà, P. (2005) "Procesos, pautas y tendencias del turismo residencial en las Islas Baleares: ¿Inmigrantes de lujo o turistas de larga estancia?" a Mazón, T. i Aledo, A. (eds) *Turismo residencial y cambio social*. CAM, Fundación Frax i Universidad de Alicante, Alacant, p.281-301.
- Salvà, P. i Socias, M. (1987) "L'oferta d'esports" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.I). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.132-137.
- Sánchez, P. (10/02/2011) "Las cadenas mallorquinas cierran hoteles en Túnez y Egipto" a *Hosteltur* 10/02/2011 (www.hosteltur.com/0031_cadenas-mallorquinas-cierran-hoteles-tunez-egipto.html, març 2011).
- Sánchez, R. (13/04/2011) "La sociedad gestora de capital riesgo Hiperion se propone reflotar GPS" a *Diario de Ibiza* 13/04/2011 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2011/04/13/sociedad-gestora-capital-riesgo-hiperion-propone-reflotar-gps/475457.html, abril 2011).
- Sánchez, R. (2003) "La indústria de la sal" a GEN GOB-Eivissa *El parc natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera. El tresor ecològic de les Pitiüses*. Genial Edicions Culturals, Eivissa, p. 36-39.
- Sánchez, R. (8/06/2010) "Merkel presiona a sus socios de la UE con el mayor ajuste en 65 años" a *El Mundo/El Día de Baleares* 8/06/2010, p.48.
- Sánchez, V. (11/01/2009) "La cuesta arriba del calzado balear" a *Diario de Mallorca* 11/01/2009 (*La Almudaina* núm.403), p. 1-3.

- Sánchez-Recio, G. (2003) "El franquismo como red de intereses" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) (2003) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p.13-22.
- Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) (2003) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Sánchez-Silva, C. (30/01/2011) "Pensiones nuevas para problemas viejos" a *El País Negocios* 30/01/2011, p.4-6.
- Sanmartín, J. (1951) *Los Cien años del Circulo Mallorquín (1851-1951)*. Imprenta Mossén Alcover, Palma.
- Sansó, S. (29/04/2009) "El alcalde negociará con TUI para evitar el pago de indemnizaciones" a *Diario de Mallorca* 29/04/2009, p.14.
- Sansó, S. (30/01/2010) "Los agroturismos ilegales alcanzan las 1.000 plazas y triplican la oferta regulada" a *Diario de Mallorca* 30/01/2010, p.23.
- Santaló, J. (1996) "Introducció a la història de la indústria de les bosses de plata a Menorca" a *Revista d'Estudis d'Història Econòmica* núm.13, p.73-90.
- Santana, M. (2003) *El moviment associatiu a Santa Catalina. Solidaritat i participació ciutadana (1868-1936)*. El Moixet Demagog, Col·lecció Plaguets del Raval núm.1, Palma.
- Santero, F.J.; Rubio, A. i Cerdán, M. (12/11/1997) "La empresa que cobró 6.500 millones de la Expo, vinculada con Filesa" a *El Mundo* 12/11/1997 (a www.elmundo.es/1997/11/12/espana/12N0025.html, novembre 2009).
- Sardà, J. i Mauleón, I. (1997) "Estimación cuantitativa de la economía sumergida en España" a *Ekonomiaz* núm.39, p.124-135.
- Sastre, A. (1982) "La población y la ocupación" a *Evolución económica 1981. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.66-78.
- Sastre, A. (1982) *Recursos naturales y humanos de las Islas Baleares*. Conselleria d'Economia i Hisenda, Consell General Interinsular, Banca March, Palma.
- Sastre, A. (1983) "La población y la ocupación" a *Evolución económica 1982. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.54-63.
- Sastre, A. (1984) "La població i l'ocupació" a *Evolució econòmica 1983. Les Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.44-54.
- Sastre, A. (1985) "La població i l'ocupació" a *Evolució econòmica 1984. Les Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.42-54.
- Sastre, A. (1986) "La población y la ocupación" a *Evolución económica 1985. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.42-54.
- Sastre, A. (1987) "La población y la ocupación" a *Evolución económica 1986. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.42-54.
- Sastre, A. (1988) "La població i l'ocupació" a *Evolució econòmica 1987. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.42-55.
- Sastre, A. (1990) "La oferta turística y el desarrollo de la oferta complementaria" a *Papeles de economía española* núm.8, p.211-218.
- Sastre, A. (1995) *Mercat turístic balear*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma.
- Sastre, A. (2002) "Empresaris pioners i significatius. Cadenes hoteleres" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma, p.353-368.
- Sastre, A. (2002a) "Els majoristes de viatges" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.465-480.
- Sastre, A. i Sastre, F. (1987a) "La problemàtica laboral i empresarial" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.I). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.138-156.
- Sastre, A. i Sastre, F. (1987b) "Relació oferta-demanda" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.II). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.2-51.
- Sastre, A. i Sastre, F. (1987c) "L'oferta d'allotjament" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.I). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.47-106.
- Sastre, F. i Benito, I. (2001) "The role of Transnational Tour Operators in the Development of Mediterranean Island Tourism" a Ioannides, D.; Apostolopoulos, Y. i Sonmez, S. (ed) *Mediterranean Islands and Sustainable Tourism Development. Practices, Management and Policies*. Continuum, Londres, p.69-86.
- Sastre, F. i Benito, I. (2001) "The role of transnational Tour Operators in the development of Mediterranean island tourism" a Ioannides, D.; Apostolopoulos, Y. i Sonmez, S. (ed) *Mediterranean islands and sustainable tourism development. Practices, management and policies*. Continuum, Londres, p.69-86.

- Sastre, J.M. (16/11/2007) "Manacor pide terrenos en la manzana de Majorica para autorizar las 273 viviendas" a *Última Hora* 16/11/2007, p.48.
- Satorras, F. (1887) *Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Baleares*. Arxiu de la Delegació del Ministeri d'Agricultura, Palma.
- Savia (2007) "Carlyle se va de vacaciones con Iberostar" a *Savia* núm.47 (www.es.amadeus.com/es/documents/aco/spain/es/revista_savia/22Carlyle43.pdf, juny 2010).
- Sbert, C.M. (2007) *El caciquisme i el seu temps : Santanyí, 1868-1936 : el contraban*. Documenta Balear, Palma.
- Sbert, T. (2002) *Una evolución turística. Historia de la Playa de Palma 1990/2000*. Asociación de Hoteleros Playa de Palma-Can Pastilla-Arenal, Palma.
- Schain, M. (ed.) (2001) *The Marshall Plan: Fifty Years After*. Palgrave, New York.
- Schneider, F. (2007) "Shadow Economies and Corruption all over the World: New Estimates for 145 Countries" a www.lawrence.edu/fast/finklerm/ShadEconomyCorruption_July2007.pdf (abril 2010).
- Schönborn, W. (7/11/2005) "TUI plantea que el 'todo incluido' se extienda a locales fuera del hotel" a *Diario de Mallorca* 7/11/2005, p.6.
- Sección Económica (setembre 1967) "Informe sobre la situación de la hostelería" a Juan, A.; Rabassa, A.; Cuellar, C.; Villanueva, J.A. i Ballester, P. (1970) *Análisis socio-económico de la hostelería en Baleares*. Organización Sindical de Baleares, Sindicato Provincial de Hostelería y Actividades Turísticas de Baleares, Palma.
- Secretaría General de Turisme (2008) *Turismo 2020. Plan del Turismo Español Horizonte 2020. Plan del Turismo Español 0812*. Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- Secretaría General de Turismo (1993) "Plan Futures memoria de incentivos 1992" a Estudios Turísticos, n.º 119-120, p. 83-109.
- Segovia, C. (16/06/2010) "Las fusiones de cajas suprimirán 30.000 empleos y 6.000 oficinas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 16/06/2010, p.48.
- Seguí, J. (1997) *El mercat immobiliari a les Balears*. Departament d'Economia i Empresa, Universitat de les Illes Balears, Tesi doctoral, Palma.
- Seguí, J. (1998) *Les Balears en venda. La desinversió immobiliària dels illencs*. Documenta Balear, Palma.
- Seguí, M. (1995) *Les nouvelles Baléares*. L'Harmattan, París.
- Seguí, M. (1996) *El descubrimiento de las Islas Olvidadas. Las Baleares y Córcega vistas por los viajeros del siglo XIX*. Alpha 3, Palma.
- Seguí, M. (2006) *El turisme a les Balears (1950-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Seguí-Aznar, J.M. (2005) Robert Graves y Mallorca: su narrativa breve mallorquina. Tesi Doctoral, Universitat de les Illes Balears, Departament de Filologia Espanyola, Moderna i Llatina, Palma de Mallorca (www.tesisenxarxa.net/TESIS_UIB/AVAILABLE/TDX-0326109-091824/tjmsa1de1.pdf, agost 2010).
- Seguí-Aznar, M. (2000) *Urbanisme i arquitectura a les Balears segle XX*. Documenta Balear, Palma.
- Seguí-Aznar, M. (2001) *La arquitectura del ocio en Baleares. La incidencia del turismo en la arquitectura y el urbanismo*. Leonard Muntaner, Palma.
- Seguí-Pons, J.M. (1979/1980) "El transport col·lectiu urbà a Palma a finals del segle XIX" a *Mayurqa* núm.19, p.63-72.
- Seguí-Pons, J.M. (1997) "El transporte colectivo urbano de pasajeros en la ciudad de Palma. Panorámica evolutiva en el siglo XX" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.57-75.
- Segura, J. (1973) "Santa Ponsa: noticia histórica" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.195-202.
- Seminari d'economia crítica Taifa (2010) "La crisis en el estado español: el rescate de los poderosos" a *Informes de economía* núm.7, Seminari d'Economia Crítica TAIFA, Barcelona.
- Semir, F.D. (1908) *Memoria que eleva al Exmo. Sr. Ministro de Hacienda de la Provincia de Baleares referente al año 1907 y anteriores*. Imprenta José Toys, Palma.
- Sempere, J. i Tello, E. (eds) (2007) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona.
- Sen, A. (1983) *Poverty and famines. An essay on entitlement and deprivation*. Oxford University Press, Londres.
- Senado de la República Dominicana (2010) "Coordinación de Comisiones. Síntesis de las reuniones de comisiones. Semana del 02 al 06 de agosto de 2010" (www.senado.gob.do/senado/Portals/0/Documentos/Comisiones/Sintesis/S%C3%ADntesis%20Semanal%202010/SINTESES201008.pdf, març 2011).
- Sengupta, K. (21/02/2002) "Branson sells hotels to develop luxury resorts" a *The Independent Business* 21/02/2002 (a www.independent.co.uk/news/business/news/branson-sells-hotels-to-develop-luxury-resorts-661488.html, novembre 2008).
- Sermanat (2009) *Manifestación de Impacto Ambiental. Modalidad particular. Servicios complementarios del Hotel Iberostar Playa Paraíso. Golf y Villas*. Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales, Méxic

- (<http://sinat.semarnat.gob.mx/dgiraDocs/documentos/qroo/estudios/2002/23QR2002T0007.pdf>, febrer 2011)
- Serra, J. (3/01/1996) "Yanko cesa su actividad comercial e inicia el proceso de desmantelamiento de sus fábricas" a *El Mundo* 3/01/1996 (www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1996/01/03/economia/75114.html, febrer 2009).
- Serra, J.J. (23/10/1999) "Jaume Matas convoca unes jornades de debat empresarial i cívic sobre l'ecotaxa turística" a *Diari de Balears* 23/10/1999, p.7.
- Serra, R. (1980) "Servicios Sociales en el poblado gitano de Son Baña" a *Documentación social* núm.41, p. 223-232.
- Serra, S. i Company, A. (2000) "El turismo en las instituciones y en el debate público" a Fundació La Caixa (ed) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa, Palma de Mallorca, p.70-86.
- Serrano, A.; Bernat, X. i Forteza, A. (1990) "Sóller, principal centro textil de la "part forana" mallorquina. Primeras notas (Finales s. XVIII- primera mitad s. XX)" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.1, p.113-135.
- Serrano, J. i Eza, V. (25/03/2001) "Una trama novelesca" a *Diario de Mallorca. El Dominical* núm.55, 25/03/2001, p.1-3.
- Serrano, L. (2006) *Barceló. 75 años. Memoria de un viaje compartido*. La Fábrica, Madrid.
- Serrate, B. (1966) "Teoría económica del turismo y su aplicación al turismo español" a *Ruedo Ibérico Horizonte español 1966* (Tom II). Ruedo Ibérico, París, pp,327-337.
- Serres, J.M. (1961) "La agricultura en Ibiza (I)" a *BCOCIN* núm.631, p.140-148.
- Serres, J.M. (1962) "La agricultura en Ibiza (II)" a *BCOCIN* núm.632, p.8-33.
- Sharpley, R. (2003) "Tourism, modernisation and development on the Island of Cyprus: challenges and policy responses" a *Journal of sustainable tourism* vol.11 núm.2/3, p.246-265.
- Shaw, B.J. i Shaw, G. (1999) "Sun, Sand and Sales': Enclave Tourism and Local Entrepreneurship in Indonesia" a *Current Issues in Tourism* vol.2 núm.1, p.69-81.
- Shor, J. i Shor, F. (1957) "The Balearics are booming" a *The National Geographic Magazine* vol.111 núm.5, p.621-660.
- Sierra, J. (14/01/1978) "Desgravaciones fiscales en Alemania para las ayudas al Tercer Mundo" a *El País* 14/01/1978 (www.elpais.com/articulo/economia/TERCER_MUNDO/ALEMANIA/Desgravaciones/fiscales/Alemania/ayudas/Tercer/Mundo/elpepieco/19780114elpepieco_11/Tes/, juny 2009).
- Sigma Capital (28/09/2007) "Sigma Capital and Sol Melia enter into Joint Venture" (www.sigma-holiday-club.com/news.php?newsid=1798, abril 2011).
- Silva, A.C. i Ferreira, A.L. (2008) "Três momentos da urbanização turística: estado, mercado e desenvolvimento regional no Nordeste brasileiro, 1997-2007" a *Scripta Nova* vol. XII, núm.270 (89) (www.ub.es/geocrit/sn/sn-270/sn-270-89.htm, abril 2011).
- Silva, A.F.C. i Ferrerira, A.L. (2007) "Dinâmica imobiliária e turismo: novas relações, novos riscos" a *Cuadernos metrópole* núm.18, p.109-133.
- Silva, A.F.C. i Ferrerira, A.L. (2010) "Inmobiliário-turístico e políticas territoriais: conflitos, debates e o futuro do litoral nordestino" a *Actas del XI Coloquio Internacional de Geocrítica*, Buenos Aires 2 – 7 de maig de 2010 (www.filo.uba.ar/contenidos/investigacion/institutos/geo/geocritica2010/535.htm, abril 2011).
- Silver, B. (2005) *Fuerzas de trabajo: los movimientos obreros y la globalización desde 1870*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Silvera, J. (14/05/2008) "Spanish shun Jamaica" a *Jamaica Gleaner* 14/05/2008 (<http://jamaica-gleaner.com/gleaner/20080514/lead/lead8.html>, març 2011).
- Silvestre, A. (15/02/2011) "El modelo turístico RD, en vez riqueza, redistribuye pobreza" a *El Día* 15/02/2011 (www.eldia.com.do/nacionales/2011/2/13/45639/El-modelo-turistico-RD-en-vez-riqueza-redistribuye-pobreza, març 2011).
- Silvestre, S. (14/02/2011) "Hoteles sólo han aportado RD\$2.8 millones en 7 años" a *El Día* 14/02/2011 (www.eldia.com.do/nacionales/2011/2/14/45776/Hoteles-solo-han-aportado-RD28-millones-en-7-anos, març 2011).
- Simón, X. (1999) "El análisis de los sistemas agrarios: una aportación económico-ecológica a una realidad compleja" en *Historia Agraria*, 19, p.115-136.
- Sintes, A. (15/06/2001) "Varios ex propietarios se oponen a que Aznar veranee en Mongofre" a *El Mundo* 15/06/2001 (www.elmundo.es/2001/06/15/espana/1010057.html, novembre 2008).
- Sintes, A. (22/06/2001) "Aznar rechaza veranear en Mongofre y busca otro enclave en Menorca" a *El Mundo* 22/06/2001 (www.elmundo.es/papel/2001/06/22/espana/1012919.html, novembre 2008).
- Sintes, A. (4/05/2010) "El peso del 'todo incluido' en la oferta triplica la media de España" *El Mundo/El Día de Balears* 4/05/2010, p.18.
- Sintes, A. (8/06/2010) "La crisis congela la construcción del hotel de cinco estrellas en sa Punta" a *El Mundo/El Día de Balears* 8/06/2010, p.16.
- Smil, V. (2001) *Energías. Una guía ilustrada de la biosfera y la civilización*. Crítica, Barcelona.

- Smith, A. i Timár, J. (2010) "Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism"
- Smith, N. (1996) *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*. Routledge, Londres.
- Smith, N. (2003) *American Empire. Roosevelt's geographer and the prelude to globalization*. University of Californi Press, Berkeley.
- Smith, N. (2008) "La generalització de l'ennobliment: de l'anomalia local a la "regeneració urbana" com a estratègia global urbana" a Gerència de Serveis d'Habitatge (coord) *Ciutats en (re)construcció: necessitats socials, transformació i millora de barris*. Diputació de Barcelona, Sèrie Territori núm.5, p.31-48.
- Smith, S. (3/02/2010) "Spain's Tax-Cheat Landlords Add to Rising State Debt" a *Bloomberg* 3/02/2010 (www.bloomberg.com/apps/news?pid=20601109&sid=aINZ993NRLw8&pos=11, abril 2010).
- Sobrinó, S. (15/11/2009) "Cadenas españolas en el exterior: buscando destinos refugio" a *Revista Hostelmarket* núm.120 (www.alimarket.es/noticia/18423/CADENAS-ESPANOLAS-EN-EL-EXTERIOR--Buscando-destinos-refugio, abril 2011).
- Sobrinó, S. (2007) "La hotelería española en el exterior sigue descansando en la pujanza del Caribe" a *Revista Hostelmarket* núm.98 (www.alimarket.es/noticia/mH098036/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR, febrer 2011).
- Sobrinó, S. (2009) "Cadenas españolas en el exterior: buscando destinos refugio" a *Revista Hostelmarket* núm.120, p.64-83.
- Socias, M. (1988) "El desarrollo de segundas residencias en Baleares a partir de 1960" a *Treballs de Geografia* núm.39, p.125-130.
- Socias, J. (14/09/07) "Grande proyecta en la finca de Es Pagos en Porreres el primer campo de Polo del Pla" a *Última Hora* 14/09/07 (www.porreres.cat/noticies/readpdf.ct.html?id=191982&file=.pdf, novembre 2008).
- Sol Meliá (2000) *Memoria anual* 2000 (http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,517&tab=past&year=2000, gener 2011).
- Sol Meliá (2003) *Informe anual* 2003 (http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,508&tab=past&year=2003, febrer 2011).
- Sol Meliá (2004a) *Informe anual* 2004 (http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,509&tab=past&year=2004, febrer 2011).
- Sol Meliá (2004b) *Resultados anuales* 2004 (http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,389&tab=past&year=2004, febrer 2011).
- Sol Meliá (2005) *Informe anual* 2005 (http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,2825&tab=past&year=2005, febrer 2011).
- Sol Meliá (2006) *Memoria anual* 2006 (http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,3511&tab=past&year=2006, febrer 2011).
- Sol Meliá (1/08/2006) "Sol Meliá y Hard Rock disuelven su joint venture de mútuo acuerdo" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,2984, març 2011).
- Sol Meliá (2007a) *Sol Meliá Informe Financiero, de Gestión y del Gobierno Corporativo 2007* (http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,3759&tab=past&year=2007, desembre 2010).
- Sol Meliá (2007b) *Resultados anuales* 2007 (http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,3697&tab=past&year=2007, febrer 2011).
- Sol Meliá (1/02/2007) "Sol Meliá y Grupo Trusam promueven un resort de lujo en Aruba" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3262, març 2011).
- Sol Meliá (24/07/2007) "María Umbert, nueva directora de comunicación de Sol Meliá Hotels & Resorts" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3585, desembre 2010).
- Sol Meliá (2008) *Sol Meliá Informe Financiero, de Gestión y del Gobierno Corporativo 2008* (http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,4143&tab=past&year=2008, desembre 2010).
- Sol Meliá (29/02/2008) "Sol Meliá, de estreno: la compañía presenta nuevo plan estratégico y modelo organizativo, y descifra las claves de su nuevo modelo de negocio" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3707, febrer 2011).
- Sol Meliá (7/05/2008) "Sol Meliá continúa su expansión con la incorporación de cinco nuevos hoteles en Brasil, Grecia y Egipto" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3741, abril 2011).
- Sol Meliá (7/08/2008) "Sol Meliá obtuvo un beneficio neto de 36,7 millones de euros en el primer semestre" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3793, abril 2011).

- Sol Meliá (2010) *Dossier de prensa Sol Meliá 2010* (http://prensa.solmelia.com/show_annex.html?id=3193, desembre 2010).
- Sol Meliá (6/05/2010) "Sol Meliá reobre dos resorts de lujo en Croacia bajo la marca Meliá" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4376, abril 2011).
- Sol Meliá (10/11/2010) "Sol Meliá gana 72 millones de euros (+51%) en los 9 primeros meses del año y apunta un moderado optimismo" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4503, abril 2011).
- Sol Meliá (23/12/2010) "Sol Meliá abrirá su tercer hotel de 5 estrellas en Cabo Verde" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4519, abril 2011).
- Sol Meliá (3/06/2010) "Sol Meliá desembarca en Medio Oriente y anuncia el primer hotel español en Dubai" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4403, març 2011).
- Sol Meliá (21/03/2011) "Sol Meliá firma su quinto hotel en Indonesia: Melia Surabaya" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4574, abril 2010).
- Sol Meliá (30/03/2011) "Sol Meliá amplía su oferta de alojamiento en Croacia con nuevos apartamentoss 4 estrellas" (http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4579, abril 2011).
- Solano, S. (19/11/2007) "Jamaica quiere establecer lazos estratégicos con Baleares y emular su modelo turístico" a *Hosteltur* 19/11/2007 (www.hosteltur.com/47861_jamaica-quiere-establecer-lazos-estrategicos-baleares-emular-su-modelo-turistico.html, març 2011).
- Solano, A. (12/12/2007) "Martinsa-Fadesa y Addoha explotarán al 50% sus proyectos inmobiliario-turísticos en Marruecos" a *Hosteltur* 12/12/2007 (www.hosteltur.com/48544_martinsa-fadesa-addoha-explotaran-al-50-sus-proyectos-inmobiliario-turisticos-marruecos.html, març 2011).
- Solano, S. (24/08/2010) "Sol Meliá refuerza su presencia en Egipto" a *Boletín Hostelmarket* núm.335 (www.alimarket.es/noticia/41315/Sol-Melia-refuerza-su-presencia-en-Egipto, març 2011).
- Sole, J.M. (17/09/1995) "El escándalo del estraperlo" a *El Mundo* 17/09/1995 (www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/09/17/7dias/65129.html, maig 2009).
- Soler, G. (1/08/2010) "La modernización de Ciutat" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* núm.484 1/08/2010, p.1-2.
- Soler, M. (13/08/2006) "Los últimos pasos en la agonía de Yanko" a *Diario de Mallorca* 13/08/2006, p.26.
- Soler, R. (1996) "Un segle i mig dels ports a Balears" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (1996) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.171-225.
- Soler, R. (2004) *Crònica dels Ports Balears*. Documenta Balear, Palma.
- Soler, R. (2007) *Les Illes Balears port a port*. Documenta Balear, Palma.
- Soriano, C. (15/02/2011) "Hoteleros del Este rechazan turismo redistribuya pobreza RD" a *Xtra Digital* 15/02/2011 (www.xtradigital.net/index.php?option=com_content&view=article&id=4068:hoteleros-rechazan-informe-sobre-pobreza-en-areas-turisticas-de-albasud-y-culpa-al-gobierno-de-asentamientos-ilegales&catid=37:noticias-1&Itemid=397, març 2011).
- Soriano-Frade, F. (1996) *Pequeña historia del turismo en las Baleares*. Los Iconos de Ferón, Palma.
- Sosa, D. (14/06/2003) "Denuncian a Profepa por levantar clausura a hotel de Cancún" a *La Jornada* 14/06/2003 (www.jornada.unam.mx/2003/06/14/031n2est.php?origen=estados.php&fly=1, febrer 2011).
- Sosa, D. (1/08/2006) "Inhabilitó Semarnat a 10 funcionarios asignados a QR" a *La Jornada* 1/08/2006 (www.jornada.unam.mx/2003/10/16/041n3est.php?origen=estados.php&fly=2, febrer 2011).
- Sousa, M.L.C. (2009) *Interesses na produção do espaço no Litoral Norte da Bahia: Massarandupió e seu entorno*. Dissertação de mestrado submetida ao Programa de Pós-graduação em Geografia, do Instituto de Geociências, da Universidade Federal da Bahia, Salvador (www.posgeo.ufba.br/disserta%C3%A7oes/Dissertao_Maria%20de%20Lourdes%20Costa%20Souza.pdf, abril 2011).
- Stiglitz, J.E. (2002) *El malestar en la globalización*. Taurus Ediciones, Madrid.
- Stiglitz, J.E. (2003) *Los felices noventa*. Ed. Taurus, Madrid.
- Such Devesa, M.J. (2006) *La financiación de las multinacionales hoteleras españolas*. Delta Publicaciones Universitarias, Madrid.
- Supelmento del CRI (1972) *Horizonte español III: escándalos financieros*. Ruedo Ibérico, París.
- Swissinfo (9/05/2006) "Stephan Schmidheiny: ecoeficiencia empresarial" (www.swissinfo.ch/spa/swissinfo.html?siteSect=161&sid=6698872&cKey=1147179571000, abril 2009).
- Swissinfo (18/04/2009) "Schmidheiny, construir desde el primer día" (www.swissinfo.org/spa/noticias/reportajes/Schmidheiny_construir_desde_el_primer_dia.html?siteSect=119&sid=6637194&cKey=1145951962000&ty=st, abril 2009).
- Taibo, C. (2008) *Neoliberales, Neoconservadores, Aznarianos. Ensayos sobre el pensamiento de la derecha lenguaraz*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Tamargo, J.A. (2004) "Grupo Piñero. Un pequeño entre los grandes" a *Hosteltur* núm.119, p.44-45.

- Tamargo, J.A. (2005a) "El capital asegurado en un hotel está en torno a los 50 millones de dólares" (Entrevista a Antonino Ruíz Sobrino, director Técnico de March Correduría de Seguros) a *Hosteltur* núm.140, p.22-23.
- Tamargo, J.A. (2005b) "México trabaja aceleradamente para restañar las heridas" a *Hosteltur* núm.142, p.94.
- Tamargo, J.A. (2006) "México busca inversionistas en España para dos nuevos macroproyectos de desarrollo turístico" a *Hosteltur* núm.147, p.92.
- Tamargo, J.A. (1/05/2007) "Air Dominicana ha sido constituida ayer bajo la presidencia de Juan José Hidalgo" a *Hosteltur* 1/05/2007 (www.hosteltur.com/42153_air-dominicana-ha-sido-constituida-ayer-presidencia-juan-jose-hidalgo.html, març 2011).
- Tascón, J. (2003) "Capital internacional en España, 1936-1959" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) (2003) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p.281-306.
- Tavares, I. i Abreu, M.M. (coord) *Turismo e desenvolvimento na área de proteção ambiental litoral Norte (BA)*. Superintendência de Estudos Econômicos e Sociais da Bahia, Salvador.
- Tello, E. (2005) *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*. El Viejo Topo, Barcelona.
- Terrasa, J. (2010) "El turisme a Capdepera durant la II República" a *Cap Vermell la revista digital de Capdepera i Cala Rajada* 26/12/2010 (www.capvermell.org/index.php?option=com_content&view=article&id=7040:el-turisme-a-capdepera-durant-la-ii-republica&catid=7:colmlaboracions&Itemid=28, desembre 2010).
- Terrasa, M. (8/05/2005) "En la cúspide del turismo" a *Diario de Mallorca* 8/05/2005, p.12-13.
- Terrasa, M. (17/05/2003) "El GOB critica el "fracaso" del Pacto en su objetivo de parar el crecimiento urbanístico" a *Diario de Mallorca* 17/05/2003, p.9.
- The Economist (15/06/1991) "Sun, sea and civil war" a *The Economist* 15/06/1991.
- The Economist (18/05/1999) "The IMF's model pupil" a *The Economist* 18/05/1999 (www.economist.com/surveys/PrinterFriendly.cfm?story_id=319594, març 2011).
- Tilly, R. (1992) *Coerción, capital y los Estados europeos*. Alianza Editorial, Barcelona.
- Tobarra, S. (30/12/2003) "La mujer de Cogul asegura ahora que éste se suicidó" a *El País* 30/12/2003 (www.elpais.com/articulo/cataluna/mujer/Cogul/asegura/ahora/suicidio/elpepuespcat/20031230el_pcat_11/Tes, gener 2011).
- Togores, N. (2/10/2001) "Cuatro cadenas con 600 hoteles en el mundo" a *Diario de Mallorca* 2/10/2001, p.3.
- Togores, N. (1/02/2002) "Parte de los hoteleros desea negociar con Antich el retraso de la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 1/02/2002, p.2.
- Togores, N. (17/02/2002) "Un estudio sitúa entre el 3 y el 10% el aumento de los precios turísticos" a *Diario de Mallorca* 17/02/2002, p.2.
- Togores, N. (19/03/2002) "Los hoteleros afirman que el Govern aplazará la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 19/03/2002, p.2.
- Togores, N. (20/03/2002) "El Govern exige a los mayoristas cinco compromisos por escrito" a *Diario de Mallorca* 20/03/2002, p.2.
- Togores, N. (9/05/2002) "La mayoría de proyectos de la ecotasa se sitúa en zonas turísticas" a *Diario de Mallorca* 9/05/2002, p.2.
- Togores, N. (3/07/2004) "Los hoteleros piden que se congele el crecimiento de la oferta residencial" a *Diario de Mallorca* 3/07/2004, p.2.
- Togores, N. (30/07/2005) "El mayorista TUI se compromete a comercializar 100.000 tarjetas verdes" a *Diario de Mallorca* 30/07/2005, p.10.
- Togores, N. (5/11/2004) "La fundación 'verde' no recibirá ni un euro de Turismo en 2005" a *Diario de Mallorca* 5/11/2004, p.2.
- Togores, N. (11/11/2004) "Matas anuncia un proyecto de ley para regular el 'todo incluido'" a *Diario de Mallorca* 11/11/2004, p.2.
- Togores, N. (28/01/2005) "La tarjeta verde costará diez euros y ofrecerá descuentos de hasta el 50%" a *Diario de Mallorca* 28/01/2005, p.12.
- Togores, N. (15/03/2005a) "Mallorca 'roba' este año turistas a Canarias, según Thomas Cook" a *Diario de Mallorca* 15/03/2005, p.8.
- Togores, N. (15/03/2005b) "Los mayoristas prefieren no comprar por adelantado la Tarjeta Verde" a *Diario de Mallorca* 15/03/2005, p.3.
- Togores, N. (21/04/2005) "La fundación 'verde' ganará hasta 1,3 millones si vende 300.000 tarjetas" a *Diario de Mallorca* 21/04/2005, p.2.
- Togores, N. (2/05/2005) "Una promoción de lujo" a *Diario de Mallorca* 2/05/2005, p.3.
- Togores, N. (5/05/2005) "La Tarjeta Verde es rechazada en varios de los centros donde se prevé su uso" a *Diario de Mallorca* 5/05/2005, p.2.
- Togores, N. (22/05/2005) "Adjudican a la empresa mallorquina Sampol obras de tres aeropuertos dominicanos" a *Diario de Mallorca* 22/05/2005, p.7.

- Togores, N. (28/05/2005) "TUI registra un incremento del 38% en las reservas alemanas" a *Diario de Mallorca* 28/05/2005, p.8.
- Togores, N. (17/09/2005) "Los hoteleros piden poder comercializar sus establecimientos como apartamentos" a *Diario de Mallorca* 17/09/2005, p.9.
- Togores, N. (21/10/2005) "El 22% de los hoteles está obsoleto y las cadenas piden la reconversión en pisos" a *Diario de Mallorca* 21/10/2005, p.2.
- Togores, N. (6/01/2007) "Camas fantasma, un problema antiguo" a *Diario de Mallorca* 6/01/2007, p.3.
- Togores, N. (2/02/2007) "Matas propone crear incentivos fiscales para fomentar la desestacionalización" a *Diario de Mallorca* 2/02/2007, p.11.
- Togores, N. (8/03/2007) "Los mayoristas alemanes apoyan la política de Matas en vísperas de las elecciones" a *Diario de Mallorca* 8/03/2007, p.10.
- Togores, N. (9/03/2006) "La crisis de las caricaturas y la gripe aviar lanzan las reservas de Baleares" a *Diario de Mallorca* 9/03/2006, p.2.
- Togores, N. (29/06/2007) "El Govern del PP aprueba pagar 1.2 millones a Calatrava por la Ópera" a *Diario de Mallorca* 29/06/2007, p.2.
- Togores, N. (7/07/2007) "Balears recurre de nuev a Schiffer y Becker para venderse como destino" a *Diario de Mallorca* 7/07/2007, p.11.
- Togores, N. (28/08/2008) "La obra de ampliación del muelle de Ponent arrancará en 2009" a *Diario de Mallorca* 28/08/2008, p.8.
- Togores, N. i Guijarro, F. (27/02/2002) "Turismo ofrece a los hoteleros dos fórmulas para legalizar 4000 camas" a *Diario de Mallorca* 27/02/2002, p.2.
- Togores, N.; Guijarro, F. i Morales, M. (15/02/2002) "El sector turístico cierra filas para pedir la retirada de la ecotaxa" a *Diario de Mallorca* 15/02/2002, p.2.
- Tomàs Arán, J. (2008) "Una vall tacada de sang" a <http://memoriaesporles.balearweb.net> (febrer 2009).
- Toporowski, J. (2005) "Neoliberalism: The Eastern European Frontier" a Saad-Filho, A. i Johnston, D. (eds) *Neoliberalism: a critical reader*. Pluto Press, Londres, p.215-221..
- Torrens, P. (1983) *El despertar del turisme a Pollença*. Ajuntament de Pollença, Pollença.
- Torres, A. (20/12/2010) ""Felucho" Jiménez fue acusado varias veces de corrupción en 2006 y 2007" a *7Días* 20/12/2010 (www.7dias.com.do/app/article.aspx?id=89459&commentMode=true).
- Torres, J. (27/04/2005) "El Consell traurà a concurs 49.000 metres quadrats edificables a Palma" a *Diari de Balears* 27/04/2005, p.6.
- Torres, J. (maig 2004) "¿Quién quiere secuestrar a Irene Blanco? a *Contralínea* maig 2004 (www.contralinea.com.mx/archivo/2004/mayo/contenidos/politica/secuestro/secuestro.html, febrer 2011).
- Torres, J. (2009) *La crisis financiera. Guía para entenderla y explicarla*. ATTAC España (www.altereconomia.org/web/JtorresAgarzon_CrisisFinanciera.pdf, març 2010).
- Torres, M. (1999) "La dona en la indústria eivissenca" a *Territoris* núm.2, p.113-121.
- Torres, Q. (3/09/2009) "El Govern estudia implantar un impost per a les empreses que més contaminen" a *Diari de Balears* 3/09/2009 (<http://dbalears.cat/actualitat/Balears/el-govern-estudia-implantar-un-impost-per-a-les-empreses-que-mes-contaminen.html>, maig 2010).
- Torres, R.M. i Momsen, J.D. (2005) "Gringolandia: The Construction of a New Tourist Space in Mexico" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.95 núm.2, p.314-335.
- Torres, S. (22/11/2008) "Reflexiones tras la muerte de trabajador nicaragüense en construcción de hotel en Costa Rica" a *Rebelión* 22/11/2008 (www.rebelion.org/noticia.php?id=76329, març 2011).
- Torres-Blasco, J. (9/07/1995) "El tesoro oculto del virrey balear" a *El Mundo* 9/07/1995 (www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/07/09/7dias/51449.html, setembre 2009).
- Torres-Blasco, J. (8/04/1996) "El "caso Calvià" agrava la crisis del PP balear" a *El Mundo* 8/04/1996 (www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1996/04/08/nacional/100884.html, novembre 2009).
- Torres-Blasco, J. (27/07/2002) "El Govern denuncia una campanya de "acoso y derribo" por su política turística" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/07/2002 (www.elmundo-eldia.com/2002/07/27/illes_balears/1027634403.html, maig 2010).
- Torres-Blasco, J. (21/02/2004) "De la cumbre financiera al ostracismo social" a *El Mundo/El Día de Baleares* 21/02/2004 (www.elmundo-eldia.com/2004/02/21/illes_balears/1077318002.html, setembre 2009).
- Torres-Blasco, J. (5/03/2010) "La ciudadanía se coge de la mano para 'proteger' las instituciones" a *Ultima Hora* 5/03/2010, p.24.
- Tortella, G. i García-Ruiz, J.L. (2003) "Banca y política durante el primer franquismo" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p.67-99.
- Tortella, T. (2001) "La banca en Baleares. Fuentes para su historia en el archivo del Banco de España" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.17-18, p.273-288.
- Tous, J. (2002) *Palma a través de la cartografía (1596-1902)*. Ajuntament de Palma, Palma.
- Toussaint, E. (2003) "Brasil: la actualidad de la auditoría de la deuda y la responsabilidad del gobierno de Lula" a *Observatori del Deute i la Globalització*

- (www.odg.cat/documents/enprofunditat/Paisos_periferia/cadtm_auditoria_deuda.pdf, març 2011).
- Trapiello, A. (26/04/2009) "Hablar de dinero" a *Magazine* 26/04/2009, p.18.
- Triay, F. (27/09/2007) "Pasado, presente y futuro del Puerto de Palma de Mallorca" a *XXV Semana de Estudios del Mar* (www.asesmar.org/conferencias/documentos/doc_semana25/Pasado_presente_futuro.doc, juny 2008).
- Tribunal Centroamericano del Agua (2004) "Costa Rica – Eventual Explotación del Acuífero de Nimboyores en Santa. Caso: Explotación del Acuífero de Nimboyores., Distritos de Cartagena, Tempate, Tamarindo, Cabo Velas, Cantón de Santa Cruz, Provincia de Guanacaste. República de Costa Rica" (www.tragua.com/audiencias/2004/pdf_rdc/caso_acuifero_nimboyores.pdf, març 2011).
- Triper, J.M. (9/01/2005) "Brasil, la alternativa latinoamericana" a *El País Negocios* 9/01/2005, p.12.
- Trucchi, G. (10/06/2008) "Procuraduría inicia proceso civil contra Grupo Barceló" (www.rel-uita.org/sectores/hrct/embargo_gupo_barcelo-2.htm, gener 2011).
- Trucchi, G. (5/08/2010) "República Dominicana: un desarrollo turístico a la medida del capital transnacional" (www.albasud.org/noticia/116/republica-dominicana-un-desarrollo-turistico-a-la-medida-del-capital-transnacional, agost 2010).
- Tudela, A. (20/06/2010) "Alemania, en el centro de los ataques a España" a *Público* 20/06/2010 (www.publico.es/dinero/321976/alemania/centro/ataques/espana, juliol 2010).
- Tudela, A.; A.M.V. i V.Z. (7/07/2010) "Deutsche Bank corrige sus apuestas contra España" a *Público* 7/07/2010 (www.publico.es/dinero/326516/deutsche/bank/corrige/apuestas/espana, juliol 2010).
- TUI (14/05/2010) "Journey through time" (www.tui-group.com/dms/konzern/geschichte/journey_thorough_time/journey_thorough_time.pdf, maig 2010).
- Tur, V. (1990) "Las Pitiusas: una economía ágil con base en el turismo" a *Papeles de economía española* núm.8, p.83-91.
- Turner, L. i Ash, J. (1991 [1975]) *La horda dorada. El turismo internacional y la periferia del placer*. Endymion, Madrid.
- Tzirtzilaki, E. (12/01/2011) "Athens: A Mapping of Contrasts" a *Greek Left Review* 12/01/2011 (<http://greekleftreview.wordpress.com/2011/01/12/athens-social-ecology-and-territorial-justice/>, abril 2011).
- Última Hora (18/03/2008) "Gabriel Escarrer invierte 6,11 millones de euros en el 0,38% de Sol Meliá y alcanza el 62,69%" a *Última Hora* 18/03/2008, p.16.
- Última Hora (12/05/2008) "La Fundació Rubió perdí 350.000 € con la venta del Hotel Santo Tomás" a *Última Hora*. Menorca 12/05/2008 (www.menorcaews.com/noticies/news.php?extend.937.9, gener 2011).
- Umbert, J.A. (1991) "El sector extractiu i indústries derivades a Mallorca (1921-1931)" a Manera, C. i Petrus, J.M. (coord.) *Del taller a la fàbrica. El procés d'insustrialització a Mallorca*. Ed. Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.159-163.
- UNCTAD (2007) *FDI in tourism: The development dimension*. United Nations Conference on Trade and Development, United Nations, New York i Ginebra.
- UNITED STATES DISTRICT COURT NORTHERN DISTRICT OF ILLINOIS EASTERN DIVISION (2008) "United States of America vs Michael E. Kelly" (www.justice.gov/usao/iln/pr/chicago/2008/pr0509_02a.pdf, febrer 2011).
- Upchurch, M. (2000) "The crisis of labour relations in Germany" a *Capital & Class* núm.70, p.65-93.
- Urech i Cifre, C. (1869) *Estudios sobre la riqueza territorial de las Islas Baleares*. Felipe Guasp, Palma.
- Uriol, E. (2001) *Sol Meliá. El viajero universal*. Pirámide, Madrid.
- Urlaubsreisen (11/10/2009) "Pueblo Español. Das spanische Dorf" (www.urlaubsreisen.com/Thumbnails/text/pueblo.htm, octubre 2009).
- Urreiztieta, E. (14/10/2005) "Amengual se desvió dos millones de € del hotel Port Adriano para pagar una deuda personal" a *El Mundo/El Día de Baleares* 14/10/2005, p.13.
- Urreiztieta, E. (15/04/2005) "El Supremo ordena demoler la gasolinera que explotan Verger y Pascual en la Playa de Palma" a *El Mundo* 15/04/2005 (a <http://disurbia.blogalia.com/historias/28826>, abril 2008).
- Urreiztieta, E. (20/06/2007) "Garau asegura que cobró la comisión de Moll con autorización del jefe de Transportes de ZP" a *El Mundo/El Día de Baleares* 20/06/2007, p.14.
- Urreiztieta, E. (2008) *Los March. La fortuna silenciosa*. La Esfera de los Libros, Madrid.
- Urreiztieta, E. (12/03/2008) "Morales y sus socios en el 'pelotazo' de Son Oms invierten sus 'ahorros' en Polonia, Mallorca e Ibiza" a *El Mundo/El Día de Baleares* 12/03/2008, p.15.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (21/04/2008) "La compraventa de Son Massot tras el intento de 'pelotazo' de Munar acaba en los Tribunales" a *El Mundo/El Día de Baleares* 21/04/2008, p.13.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (7/05/2008) "Anticorrupción permite con su denuncia la prescripción de los 'pelotazos' del Plan Territorial que no vincula al PP" a *El Mundo/El Día de Baleares* 7/05/2008, p.8.

- Urreiztieta, E. i Colom, E. (3/10/2008) "Triay admite que Verger fue "negligente" y "no debió" amañar el concurso de Mahón pero se lo adjudica a Trapsa" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/10/2008, p.10.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (22/02/2009) "Todas las gasolineras de Pascual albergan irregularidades" a *El Mundo* 22/02/2009 (www.elmundo.es/elmundo/2009/02/22/baleares/1235299816.html, febrer 2010).
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (3/11/2009) "Nadal se quedó otros seis inmuebles a precio de ganga en Palma siendo 'número dos' del Consell" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/11/2009, p.4.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (6/08/2010) "La policía denuncia que "no se sabe en qué se han gastado" 1,7 millones del Mallorca Classic" a *EL Mundo/El Día de Baleares* 6/08/2010, p.4.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (6/11/2009) "Munar admite ante notario su vinculación con la empresa con la que logra chollos inmobiliarios" a *El Mundo/El Día de Baleares* 6/11/2009, p.4.
- Urreiztieta, E. i Marina, L. (24/04/2008) "Munar también recalificó 92 Ha rústicas en Cala Blava para permitir 5.500 plazas hoteleras y apartamentos" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/04/2008, p.8.
- Utrilla, L. (2002) *Las puertas del cielo. Historia de los aeropuertos de la isla de Mallorca*. AENA-Aeropuerto de Palma de Mallorca, Ministerio de Fomento, Madrid.
- Utrilla, L. (2009) *Historia del Aeropuerto de Ibiza*. AENA, Eivissa.
- Val, E. i Rogue, J.M. (19/04/2001) "El diario alemán "Bild" incita a escribir al Rey contra la ecotaxa" a *La Vanguardia* 19/04/2001, p.33.
- Valdivia, A. (2006) *Guía práctica para negocios e inversiones*. Direcció General d'Economia, Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Valdivielso, J. (ed) (1999) *Empleo y política social bajo el neoliberalismo. Baleares como ejemplo*. Escola Sindical Marcos Peralta, CCOO Illes Balears, Palma.
- Valdivielso, J. (2001) "Poder y hegemonía en la batalla de la ecotasa" a Valdivielso, J. (comp.) (2001) *¿A qué llamamos ECOTASA?*, p. 9-40. Monograma Editores, Palma de Mallorca, p.9-40.
- Valenzuela, M. (2006) "Cambio turístico y nuevos horizontes residenciales" a Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.M.; Murray, I. i Rullan, O. (eds) *Los procesos urbanos postfordistas. Actas del VIII Coloquio y Jornadas de Campo de Geografía*. UIB, AGE, Palma de Mallorca, p.261-302.
- Valero, G. (29/11/2002) "Son Real" a *Grup Excursionista de Mallorca (GEM)* (<http://www.gemweb.org/modules.php?name=Sections&op=printpage&artid=46>, agost 2010).
- Valero, V. (1/08/2010) "En Sant Antoni empezó lo mejor de Ibiza, pero también lo peor" (entrevista a Vicent Marí Prats) a *Diario de Ibiza* 1/08/2010 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/08/01/sant-antoni-empezo-mejor-ibiza-peor/424480.html, desembre 2010).
- Valero, V. (7/11/2010) "El turismo en Ibiza fue posible por el empeño de unos pocos aventureros" (entrevista a Vicent Juan Guasch 1) a *Diario de Ibiza* 7/11/2010 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/11/07/turismo-ibiza-posible-empeno-aventureros/443905.html, novembre 2010).
- Valero, V. (8/11/2010) "Ibiza necesita mantener lo que ha conseguido en turismo" (entrevista a Vicent Juan Guasch 2) a *Diario de Ibiza* 8/11/2010 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/11/08/vicente-juan-guasch-ii-ibiza-necesita-mantener-conseguido-turismo/444013.html, novembre 2010).
- Valladares, J. (6/12/2009) "Quién tenía las pesetas hace 30 años" a *El Mundo Magazine* 6/12/2009 (www.elmundo.es/suplementos/magazine/2009/532/1259942565.html, juliol 2010).
- Vallejo, E. (2/07/1996) "Sol Meliá sale hoy a Bolsa" a *La Vanguardia* 2/07/1996, p.71.
- Vallés, M. (2/03/1997) "Moll perdió 2400 millones y debía 14000 millones el año que se asoció a Alcázar" a *Diario de Mallorca* 2/03/1997, p.10.
- Vallés (19/10/1997) "Antes negaré mi firma que mi palabra. (Jaime Moll. Empresario Turístico)" a *Diario de Mallorca*, 19/10/1997, p.7.
- Vallés, M. (27/05/2003) "Abel Matutes y Joan Buades, al alimón" a *Diario de Mallorca* 27/05/2003, p.15.
- Vallés, M. (26/06/2003) "Matas será el preident de todos los ciudadanos que sean empresarios" a *Diario de Mallorca* 26/06/2003, p.7.
- Vallés, M. (26/05/2003) "El diputado de Formentera da la mayoría absoluta al PP" a *Diario de Mallorca* 26/05/2003, p.2-3.
- Vallés, M. (21/11/2005) "A los vecinos de La Real" a *Diario de Mallorca* 21/11/2005, p.60.
- Vallés, M. (4/12/2005) "Grande se siente Florentino" a *Diario de Mallorca* 4/12/2005, p.80.
- Vallés, M. (8/04/2006) "Inversores marbellíes intentan comprar hoteles ibicencos de un día para otro" a *Diario de Mallorca* 8/04/2006, p.7.
- Vallés, M. (9/07/2006) "Que el Supremo pida perdón a Matas" a *Diario de Mallorca* 9/07/2006, p.88.
- Vallés, M. (30/07/2006) "Gabriel Escarrer, autor de esta Mallorca" a *Diario de Mallorca* 30/07/2006, p.80.
- Vallés, M. (25/05/2008) "El castillo de Bendinat sale a la venta" a *Diario de Mallorca* 25/05/2008, p.80.
- Vallés, M. (7/06/2008) "Doña Carmen, la última matriarca" a *Diario de Mallorca* 7/06/2008, p.3.
- Vallés, M. (14/06/2008) "El mercado inmobiliario mallorquín se desplaza desde Alemania hacia Rusia" a *Diario de Mallorca* 14/06/2008, p.9.
- Vallés, M. (15/06/2008) "Los rusos sólo compran casas de mil millones" a *Diario de Mallorca* 15/06/2008, p.5.

- Vallés, M. (21/02/2009) "El egipcio mallorquí que espiaba para Israel" a *Diario de Mallorca* 21/02/2009 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009022100_2_438131 Mallorca-egipcio-mallorquin-espiaba-para-Israel, juliol 2009).
- Vallés, M. (27/03/2009) "Corrupción sin preservativo" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* núm. 413, 27/03/2009, p.1-2.
- Vallés, M. (28/03/2010) "Matas'95: "A mí que me registren"" a *Diario de Mallorca* 28/03/2010, p.4-5.
- Vallés, M. (17/04/2011) "Las cajas de zapatos son más seguras que las cajas de ahorros" a *Diario de Mallorca* 17/04/2011, p.80.
- Vallés, M. (29/07/2001) "La isla de las fortunas" a *Magazine* 29/07/2001, p.24-28.
- Vallés, M. i Armendáriz, F. (4/12/1994) "El "escándalo Brokerval" tiene nombre y apellidos" a *Diario de Mallorca* 4/12/1994, p.12-13.
- Vallés, M. i Armendáriz, F. (28/04/2005a) "Cuatro propietarios a lo largo de seis años vacían el patrimonio de Majorica" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.3.
- Vallés, M. i Armendáriz, F. (28/04/2005b) "El fiscal anticorrupción investiga a Majorica por blanqueo" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.2.
- Vallés, M. i Goñi, M. (9/07/2004) "Alía dimite sin desvelar los nombres de sus acompañantes al Rasputín" a *Diario de Mallorca* 9/07/2004, p.2.
- Vallés, M. i Goñi, M. (23/01/2005) "Barceló es socio del peluquero de Aznar en un hotel de Terra Mítica" a *Diario de Mallorca* 23/01/2005, p.6.
- Vallés, M. i Goñi, M. (1/09/2006) "Un constructor dio dinero al jefe de la Guardia Civil, según un oficial" a *Diario de Mallorca* 1/09/2006, p.2-3.
- Vallés, M. i Olivares, J. (30/11/1994) "Piden la quiebra para Casas de Bendinat, ligada a Brokerval" a *Diario de Mallorca* 30/11/1994, p.10.
- Vallés, M.E. i Vallés, M. (18/07/2010) "La heredera de L'Oréal se ha refugiado en Formentor" a *Diario de Mallorca* 18/07/2010 (www.diariodemallorca.es/sociedad-cultura/2010/07/18/heredera-loreal-refugiado-formentor/587558.html, juliol 2010).
- Vallespir, A.F. (7/07/2010) "Cruz Roja ha agotado su presupuesto para ayudar al retorno de inmigrantes" a *Diario de Mallorca* 7/07/2010 (www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/07/07/cruz-roja-agotado-presupuesto-ayudar-retorno-inmigrantes/584895.html, juliol 2010).
- van Dijk, M.; Weyzig, F. i Murphy, R. (2007) *The Netherlands: A Tax Haven?* Centre for Research on Multinational Corporations, Amsterdam.
- Vaquer, B. (1986) *La electrificación de Mallorca (1. Hasta 1927)*. GESA, Palma.
- Vaquer, B. (1987) *La electrificación de Mallorca (2. Desde 1927)*. GESA, Palma.
- Var, T. (2001) "The state, the private sector and tourism policies in Turkey" a Apostolopoulos, Y.; Loukissas, P.; i Leontidou, L. (eds) *Mediterranean Tourism. Facets of socioeconomic development and cultural change*. Routledge, Londres, p.91-111.
- Vargas, A. (juny 2007) "Un legado histórico por descubrir" a *Hosteltur. Especial Ibiza* juny 2007 (www.hosteltur.com/especiales/206-especial-ibiza-2007.html, setembre 2010).
- Vargas, M.; García, M. C.; Moya, F.; Tel, E.; Parrilla, G.; Plaza, F. i Lavín, A. (2008) *Cambio climático en el Mediterráneo español*. Instituto Español de Oceanografía, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid.
- Vargas, M.; García, R. i Tarafa, G. (10/06/2010) "El Congreso crea un nuevo Fondo de Internacionalización de la Empresa Española (FIEM) que generará más deuda externa en los países del Sur, permitiendo la violación de derechos humanos e ignorando la reforma de CESCE" (www.quiendebeaqui.org/IMG/pdf/2010_06_10_NP_FIEM.pdf, juliol 2010).
- Varillas, A. (1/04/2009) ""Lagunas jurídicas frenan la inversión"" a *El Universal* 1/04/2009 (www.eluniversal.com.mx/estados/71309.html, febrer 2011).
- Varillas, A. (17/07/2010) "Revocan permisos a Bahía Príncipe" a *El Periódico de Quintana Roo* 17/07/2010 (www.elperiodico.com.mx/noticias/revocan-permisos-a-bahia-principe-47947.shtml, febrer 2011).
- Vázquez-Montalbán, M. (2003) *La aznaridad. Por el imperio hacia Dios o por Dios hacia el imperio*. Arena Abierta, Barcelona.
- Vega, P. (2002) "La estrategia de sostenibilidad del transporte de las islas Baleares" a *Jornades sobre Mobilitat Sostenible*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.54-58.
- Vega, P. (2003) "Diagnóstico y estrategias de sostenibilidad del transporte en las Islas Baleares" a Murray, I. (coord.) (2003) *Estratègia per a la sostenibilitat de les illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Velásquez, A. (8/10/2003) "Turismo: otro "todo incluido" en Playa Blanca" a *Crítica* 8/10/2003 (www.critica.com.pa/archivo/10082003/economicas.html, març 2011).
- Velert, S. (21/11/2004) "Medio millar de personas defiende el tren" a *Diario de Mallorca* 21/11/2004, p.15.
- Velert, S. (23/04/2005) "La plataforma Parc de ses Vies propone un único carril de tráfico restringido" a *Diario de Mallorca* 23/04/2005, p.17.
- Velert, S./Agencias (18/02/2011) "La quiebra de Nueva Rumasa salpica a seis hoteles de Mallorca" a *Diario de Mallorca* 18/02/2011, p.10.

- Verd, S. (8/03/1975) "El Hotel Mediterráneo cierra sus puertas" a *ABC* 8/03/1975, p.46 (<http://hemeroteca.abc.es/detalle.stm>, gener 2010).
- Verd, S. (24/09/1975) "El Plan de Reforma Interior de Ibiza" a *ABC* 24/09/1975 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1975/09/24/039.html>, octubre 2009).
- Verd, S. (17/01/1979) "Profunda crisis en el "Consell" con la retirada de los socialistas" a *Diario de Mallorca* 17/01/1979, p.15 (a Artigues, A.A.; Blázquez, M.; Gual, J.; Mateu, J.; Murray, I. i Rullan, O. (eds) (2008) *Albert Quintana: el seu temps i la seva obra*. Conselleria de Mobilitat i Ordenació del Territori, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.421).
- Verdera, F. (1973) "Ibiza: un siglo" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.77-100.
- Verger, P. (9/11/2008) "Més a prop de la sortida" a *Diari de Balears* 9/11/2008, p.22-23.
- Vicens, A. (1993) *Sollerics a França. Passions i quimeres (1870-1930)*. El Tall, Palma.
- Vicens, M. (22/08/2008) "Muere en Palma a los 91 años José Constantino Dragan, empresario, mecenas cultural y pionero del europeísmo" a *Diario de Mallorca* 22/08/2008 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008082200_16_386452_Cultura-Muere-Palma-Jose-Constantino-Dragan-empresario-mecenas-cultural-pionero-europeismo, juny 2009).
- Vicent, M. (4/06/1996) "Rechazo general del empresariado español a la suspensión de la cooperación con Cuba" a *El País* 4/06/1996 (www.elpais.com/articulo/espana/ESPANA/CUBA/CUBA/PRESIDENCIA_DEL_GOBIERNO_1996-2000/Rechazo/general/empresariado/espanol/suspension/cooperacion/Cuba/elpepiesp/19960604/elpepinac_24/Tes, novembre 2010).
- Vicent, M. (17/07/1996) "Sol-Meliá y la 'herencia' de los Dupont" a *El País* 17/07/1996 (www.elpais.com/articulo/internacional/ESTADOS_UNIDOS/ESPANA/CUBA/CUBA/ESPANA/ESTADOS_UNIDOS/ESTADOS_UNIDOS/CUBA/SOL_MELIA/HOTELES_TRYP/LEY_HELMS-BURTON/elpepiint/19960717elpepiint_15/Tes, novembre 2010).
- Vicent, M. (19/12/2010) "Cuba, S.A." a *El País Negocios* 19/12/2010, p.20.
- Vidal Maté i Piquer, I. (3/02/2001) "Un fugitivo con amigos y negocios en España" a *El País* 3/02/2001 (www.elpais.com/articulo/internacional/fugitivo/amigos/negocios/Espana/elpepiint/20010203elpepiint_8/Tes?print=1, novembre 2010).
- Vidal, A. (1991) "Les activitats industrials a Lluçmajor (1870-1936). De les farineres a la importància del calçat" a Manera, C. i Petrus, J.M. (coord.) *Del taller a la fàbrica. El procés d'insubstitució a Mallorca*. Ed. Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.135-143.
- Vidal, C. (1994) "La planta hotelera a la badia d'Alcúdia a la dècada dels anys seixanta" a Salvà, P.; Sastre, F. i Aguiló, E. (coords) *El desenvolupament turístic a la Mediterrània durant el segle XX*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, p.247-254.
- Vidal, M.M. (2001) "La estrategia de internalización de las empresas de servicios: el caso del Grupo Barceló" a *Dirección y organización: Revista de dirección, organización y administración de empresas* núm. 25, p.36-46.
- Vidal-Bendito, T. (1969) "Evolución de la agricultura y la propiedad rural en la isla de Menorca, a *Revista de Menorca*, Maó.
- Vidal-Bendito, T. (2001) "Fonaments geogràfics de la història (dialèctica home-territori)" en Vidal Hernández, J.M. (dir) *Enciclopèdia de Menorca. Tom IX. Història I: des dels inicis del poblament a l'època talaiòtica*. Obra Cultural de Menorca, Maó.
- Vidal-Folch, X. i Oppenheimer, W. (16/07/1996) "La UE se cebará en las empresas de EE UU que demanden a las europeas por la ley Helms-Burton" a *El País* 16/07/1996 (www.elpais.com/articulo/internacional/MATUTES/ABEL/BRITTAN/LEON/UNION EUROPEA/ESTADOS_UNIDOS/UNION EUROPEA/ESTADOS_UNIDOS/CUBA/UNION EUROPEA/ORGANIZACION_MUNDIAL_DEL_COMERCIO/OMC/elpepiint/19960716elpepiint_17/Tes, novembre 2010).
- Vidal-Olivares, J. (2005) "Expansión y crisis de las aerolíneas charter españolas: el caso de Spantax 1959-1988" a *VIII Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Universidad de A Coruña, Santiago de Compostela y Vigo, (13-16 de setembre de 2005) (www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b11_vidal_olivares.pdf, gener 2010).
- Vidovic, D. i Paukovic, D. (eds) (2007) *Globalization and neoliberalism. Reflections on Croatian society*. Political Science Research Centre, Zagreb.
- Vila Fradera, J. (1961) *Hoteles, hoy*. Editur, Barcelona.
- Vila Fradera, J. (1997) *La gran aventura del turismo en España*. Editur, Barcelona.
- Villardell, J.E. (2005) *La fundación de Georgetown, Menorca 1771. Patrick Mackellar y el urbanismo militar británico*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, Maó.
- Vilàs (1999b) "Corso" a *Enciclopedia d'Eivissa i Formentera*, vol. 3: 331-338.
- Vilà-Valentí, J. (coord.) (1984) *Les activitats agràries. Geografia de les illes Pitiüses*. Institut d'Estudis d'Eivissa, Eivissa.
- Vilà-Valentí, J. (2000 [1950]) "Formentera. Estudio de Geografía Humana" a *Territoris* núm.3, p.65-116.
- Vilà-Valentí, J. (2000 [1953]) "Ibiza y Formentera, islas de sal" a *Territoris*, núm.3, p.117-156.

- Vilà-Valentí, J. (2000 [1960]) "Los llanos de Sant Mateu y Santa Agnés" a *Territoris* núm.3, p.167-180.
- Vilà-Valentí, J. (2000 [1961]) "El polje de Santa Agnes o Corona (Ibiza)" a *Territoris* núm.3, p.183-189.
- Villas, M. (18/07/2008) "A cidade fantasma de Fadesa en África" a *A Nostra Tera* 18/07/2008 (www.anosaterra.org/index.php?p=nova&id_nova=11446, març 2011).
- Viñas, A. (1974) *La Alemania nazi y el 18 de julio : antecedentes de la intervención alemana en la guerra civil española*. Alianza, Madrid.
- Viñas, A. i Collado, C. (2002) "Franco's request to the Third Reich for military assistance" a *Contemporary European History* núm.11, p.191-210.
- Viñas, A.; Viñuela, J.; Eguidazu, F.; Pulgar, C.F. i Florensa, S. (1979) *Política comercial exterior en España (1931-1975)*. Banco Exterior de España, Madrid (2 toms).
- Viúdez, J. (28/05/2010) "Un abogado pagó 30.000 euros a un edil de Estepona" a *El País* 28/05/2010 (www.elpais.com/articulo/andalucia/abogado/pago/30000/euros/edil/Estepona/elpepiespand/20100528elpand_15/Tes, desembre 2010).
- Vives, A. (2002) "El món associatiu empresarial i sindical. Els treballadors del turisme" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.337-352.
- Vives, A. (2005) *Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905-2005)*. Foment del Turisme de Mallorca, Palma.
- Vives, S. (2011a) "El entramado del poder financiero-inmobiliario en la producción de ciudad neoliberal. El caso de Palma (Mallorca)" a *Comunicación presentada al XXI Congreso de la Asociación de Geógrafos Españoles (AGE)*, 27-29 octubre 2011 Alicante (en premsa)
- Vives, S. (2011b) "Producing a successful city. Neoliberal urbanism and gentrification in the tourist city. The case of Palma (Majorca)" a *Urban studies research* vol.2011, p.1-13 (<http://downloads.hindawi.com/journals/usr/2011/989676.pdf>, setembre 2011).
- Vogelsanger, J. (2/12/2010) "Zapatero privatiza parte de AENA y baja los impuestos a las PYMES" a *Diario de Mallorca* 2/12/2010, p.36.
- Von Braun, J. i Meinen-Dick, R. (2009) "Land Grabbing" by foreign investors in Developing Countries: risks and opportunities" a *International Food Policy Research Institute Policy Brief* núm.13 (www.ifpri.org/sites/default/files/publications/bp013all.pdf, abril 2011).
- Vradis, A. i Dalakoglou, D. (eds) (2011) *Revolt and Crisis in Greece: Between a present yet to pass and a future still to come*. AK Press Publishing and Occupied London, Londres.
- Wake, J. (1997) *Kleinwort Benson: The History of Two Families in Banking*. Oxford University Press, Nova York.
- Waldren, J. (2001) *Mallorquins, estrangers i forasters. Paradís i realitat a Mallorca. El cas de Deià*. Documenta Balear, Palma.
- Weber, H. (23/01/2008) "El nazi que vivió en Alcúdia" a *Diario de Mallorca* 23/01/2008 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1782_9_324892_Actual-nazi-vivio-Alcudia, maig 2009).
- Werner, A.M. i Ursúa, J.F. (2005) "La reforma fiscal en México: una asignatura pendiente" a *Revista de Información Comercial Española* núm.821, p.31-58.
- Williams, A.M. (1995) "Capital and the transnationalisation of tourism" a Montanari, A. i Williams, A.M. (eds) *European tourism: regions, spaces and restructuring*. Wiley, Chichester, p.163-176.
- Wrigley, E. A. (1993) *Cambio, continuidad y azar: carácter de la revolución industrial inglesa*. Crítica, Barcelona.
- WTO (2005) *Yearbook of tourism statistics* (Format CD-ROM), World Tourism Organisation, Madrid.
- WTO (2010) "Outbound tourism by country 2004-2008" ([http://0-www.wtoelibrary.org.lull.uib.es/content/v486k6/?mode=boolean&k=\(Country:\(\"Germany\"\)\)&sort=Country&sortorder=asc](http://0-www.wtoelibrary.org.lull.uib.es/content/v486k6/?mode=boolean&k=(Country:(\), maig 2010).
- Ximénez de Embrún i González Amso, J. (1947) *Estudio Forestal de la Provincia de Baleares*. Conselleria de Medi Ambient, Palma.
- Yapp, R. (3/04/2011) "Brazil latest base for Islamic extremists" a *The Telegraph* 3/04/2011 (www.telegraph.co.uk/news/worldnews/southamerica/brazil/8424929/Brazil-latest-base-for-Islamic-extremists.html, abril 2011).
- Yárnóz, C. (9/04/1987) "Un informe del CESID afirma que De Meer dijo a Gaddafi que preveía "realizar un golpe de Estado"" a *El País* 9/04/1987 (www.elpais.com/articulo/espana/LIBIA/ESPANA/LIBIA/informe/CESID/afirma/Meer/dijo/Gaddafi/preveia/realizar/golpe/Estado/elpepiesp/19870409elpepinac_3/Tes, maig 2011).
- Yeldan, E. (2006) "Neoliberal global remedies: from speculative-led growth to IMF-led crisis in Turkey" a *Review of Radical Political Economics* vol.38 núm.2, p.193-213.
- Ynfante, J. (1970) *La prodigiosa aventura del Opus Dei. Génesis y desarrollo de la Santa Mafía*. Ruedo ibérico, París.
- Yrigoy, I. (2010) *La huella glocal de los espacios turísticos litorales: el casod e la Platja de Palma. Evolución, reproducción e impactos*. Tesina del Màster en Estudis Territorials i de la Població, Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona (inèdit).

- Zaragoza, P. (1999) "Actuaciones administrativas" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 125-151.
- Zayas, C. (26/10/1977) "Formentera y su alcalde" a *El País* 26/10/1977 (www.elpais.com/articulo/opinion/BALEARES/Formentera/alcalde/elpepiopi/19771026elpepiopi_1/Tes/, juliol 2009).
- Zuñiga, J.A. (11/08/2001) "Elogian ONG la decisión de impedir la creación de complejo turístico en Xcabel" a *La Jornada* 11/08/2001 (www.jornada.unam.mx/2001/08/11/035n1soc.html, gener 2011).

CAPÍTOL XI*

LA TRANSFORMACIÓ DE LES COBERTES DEL SÒL DES DE DIFERENTS MIRADES. LA PETJADA TERRITORIAL EFECTIVA DE LES BALEARS

L'interès per la quantitat i qualitat de sòl (territori) disponible ha estat constant en l'estudi geogràfic. Tanmateix, tal com ens recordava Naredo (2005), sembla com en temps de la nomenada geografia quantitativa es va perdre l'interès en quantificar allò que era entès com el principal objecte d'estudi de la geografia: el territori. En un treball recent (Murray et al., 2005a) s'han passat comptes de les principals iniciatives i estudis sobre la comptabilitat territorial, i s'assenyalava que malgrat la proliferació de projectes internacionals (p.ex. LUCC – Land Use Cover Change Programme), resulta bastant complicat obtenir informació de les cobertes i usos del sòl a diferents escales¹. Posteriorment, en aquell estudi²(Murray et al., 2005) que recollia la minsa informació territorial disponible (ja fos per absència d'estudis, com pel segrest propi de la informació) i de l'estreta vinculació entre la transformació territorial i el deteriorament ambiental, es feren públics els resultats del Corine Land Cover 2000, per l'àmbit de la UE (Image & Corine Land Cover 2000) dels que s'encarregà l'AEMA (Agència Europea de Medi Ambient) i que feu públics a través de la seva pàgina web³. La mateixa Agència Europea de Medi Ambient ha impulsat la comptabilitat biofísica (indicadors de sostenibilitat forta), dins la qual els comptes territorials hi juguen un paper central (EEA, 2006).

El fet que els resultats del Corine Land Cover no es publicuessin a l'Estat espanyol fins el 2006 (OSE, 2006) tendria a veure, entre d'altres motius, amb el fet que amb la seva publicació es desvetllaria allò que era *vox populi* a l'Estat espanyol: la festa immobiliària estava devorant insaciablement el territori espanyol, essent un dels territoris de la UE on la degradació territorial semblava ser més intensa⁴.

A l'àmbit de les illes Balears, la preocupació sobre l'ocupació del sòl i la comptabilitat territorial, es pot dir que han estat una constant en l'anàlisi geohistòrica de l'arxipèlag, a més d'uns dels eixos centrals de les lluites socials. Tal com exposaven Riutort i Valdivielso (2004), el moviment ecologista –i altres expressions polítiques antagonistes als poders establerts a les Illes– ha centrat bona part de la defensa de la natura en torn, principalment, a la conceptualització de l'escassetat de sòl (territori) i, alhora, en el risc que comporta el seu consum (o millor dit, la seva transformació-degradació). El consum del territori ha esdevingut en el vehiculador de la noció de crisi ecològica i com a expressió de la insostenibilitat de l'economia balear. Aquella conceptualització d'escassetat territorial aniria vinculada al fet insular i també a les elaboracions científico-teòriques fetes per diversos estudiosos i investigadors (però també per nombrosos artistes des de la literatura, la música, les arts visuals, etc).

Els comptes territorials de les Illes es remunten a la segona meitat del segle XIX, amb el treball de Casimiro Urech i Cifre (1869) que recollia la informació del cens de 1860 i en la que l'objectiu principal era "posar de manifest la conveniència de que se millori la proporció en que avui paguen les províncies i els pobles l'impost territorial" (Urech i Cifre 1869:1). De fet, Urech i Cifre, de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País, conclouïa en el seu estudi la recomanació de disminuir l'impost territorial de l'1,53% a l'1,23%. Els seus resultats es detallen a l'apartat de les "mirades agràries".

Les illes Balears, com a "laboratori" geogràfic fou objecte d'interès per part del geògraf francès Jean Brunhes (1911) i el geògraf britànic E.W. Gilbert (1934, 1936) sobre Mallorca i Menorca. Els geògrafs illencs han estat interessats, des del que es podria definir com a "mirada agrària", per la transformació i comptabilitat del sòl, destacant els treballs de Bartomeu Barceló (1962a, 1962b, 1963) sobre l'extensió i distribució de les terres conreades i no conreades al 1860 i 1960 respectivament a Mallorca, i a Eivissa. El geògraf francès Jean Bisson, també

* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al novembre de 2007).

¹ Recentment s'ha anunciat el Global Land Project (GLP, 2005) coordinat pel IHDP (International Human Dimensions Programme) i el IGBP (International Geosphere Biosphere Programme).

² Aquell estudi fou presentat a l'estiu del 2003 als cursos d'estiu de la Universidad Complutense de Madrid. José Manuel Naredo m'encarregà que impartís una classe amb el títol "La huella territorial de deterioro ecológico" dins del curs *Las cuentas secuestradas*.

³ European Environmental Agency www.eea.europa.eu.

⁴ El gener de 2010 es va presentar el Corine Land Cover 2006.

treballà sobre la transformació del sòl com expressió de la transformació "modernitzadora" de les Illes per la via del turisme de masses, que segons ell uniformitzava els espais insulars (Bisson, 1977). Bisson en la preparació de la seva tesi (1964), i amb les seves constants vingudes a les illes Balears, anà analitzant des de la "contribució a l'estudi de la geografia agrària de les illes" els aprofitaments del sòl. Així mateix, l'extensa tesi de Vicenç Rosselló Verger (1964) sobre el Sud i Sud-est mallorquí aporta una detallada anàlisi dels aprofitaments del sòl de la comarca. Finalment, cal destacar el treball realitzat per Salvà (1975) sobre la utilització agrària del sòl a Mallorca que analitzava l'evolució dels aprofitaments agraris a l'illa a partir dels censos agraris de 1860 i 1960. La major part d'aquests treballs es concentren en la mirada agrària, degut, sobretot, a la font disponible (Cens Agrari), al fort pes de la geografia agrària i al fet dels profunds canvis que es produïen en el territori al temps que es realitzaren aquells estudis, en plena explosió del turisme de masses a l'arxipèlag. Aquelles lectures obririen els estudis geogràfics en el que Brunhes (1964) definia com a usos improductius i destructius del territori.

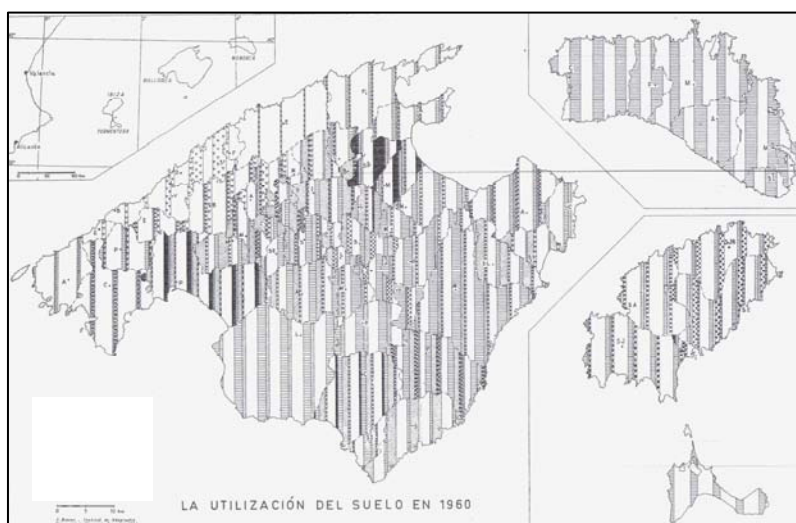

Figura 1. L'aprofitament del sòl a les Balears, 1960 (Font: Bisson, 1964).

Des d'una mirada "urbano-industrial" es podria situar el treball d'Alberto Quintana (1979:20) que sostenia que "aquesta ocupació urbana del sòl per les funcions urbanes, realitzades primordialment a través de l'activitat turística —és a dir, de la producció d'espai per l'oci—, ha contribuït a la seva vegada a un major encolliment del territori, facilitant de nou el procés d'urbanització, en un nou fenomen de creixement espiral i acumulatiu". Quintana (1979) delimità el sòl urbanitzat a partir

de la fotografia aèria de 1973 (escala 1:14000), produint un mapa a escala 1:50000. Considerà com urbanitzat, aquell sòl ocupat per les infraestructures urbano-industrials (assentaments, infraestructures de transports, urbanitzacions sense edificacions, etc).

L'estudi de l'ocupació del territori com expressió de la transformació econòmica i ecològica de l'arxipèlag ha seguit centrant bona part dels estudis geogràfics (Rullan, 2002; Artigues et al., 2006). Emperò, la comptabilitat i localització de les cobertes de sòl no varen rebre l'impuls que hom esperaria després dels exercicis pioners esmentats, i particularment amb l'expansió de les noves oportunitats que brindaven les noves tècniques i tecnologies de la informació aplicades a la geografia (p.ex. teledetecció, sistemes d'informació geogràfica, etc). En motiu de l'elaboració de les DOT (Directrius d'Ordenació del Territori) es va dur a terme, per part del Gabinet d'Anàlisi Ambiental i Territorial (GaaT SL)⁵, un estudi preliminar al 1996 sobre *La problemàtica del sòl no urbanitzable a les Illes Balears. Dinàmica ocupacional en el sòl no urbanitzable. Anàlisi formal*. Aquell estudi elaborà una cartografia a escala 1:50000 de les ocupacions principals de sòl rústic entre 1973 i 1995, anys dels quals es disposava de fotografia aèria (a escala 1:14000 i 1:20000 respectivament).

Arran del treball sobre la petjada ecològica de les illes Balears entre 1989 i 1998 (Murray, 2002) es va detectar la disparitat de la informació territorial i, per tant, la necessitat d'elaborar una informació territorial alfanumèrica (comptes territorials) que a més es presentàs

⁵ www.qaat.es (novembre 2007).

cartogràficament i així poder discriminar les ubicacions corresponents de cada coberta del sòl, al temps que permetre de forma sistemàtica l'anàlisi de la seva evolució. En el nostre primer treball sobre la petjada ecològica de les Balears i en posteriors reflexions al respecte (Murray et al., 2005b) s'ha exposat que per consolidar la petjada ecològica com un indicador universal de sostenibilitat forta s'ha aprofundit més en el càlcul del que es podria definir com a petjada "virtual", és a dir la traducció territorial del metabolisme socioeconòmic; però s'ha incidit molt menys en la comptabilitat territorial i les petjades efectives que tenen lloc sobre un determinat territori, és a dir la "petjada efectiva"⁶.

L'oportunitat que brindà el CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears) a Macià Blázquez i Ivan Murray, de codirigir el projecte "Indicadors de sostenibilitat del turisme de les illes Balears" al maig de 2000, va permetre iniciar una comptabilitat integradora -amb variables biofísiques, socials, demogràfiques i monetàries- de l'arxipèlag. Dins d'aquest context es va incloure la comptabilitat territorial. Els geògrafs Miquel Àngel Escanelles i Antoni Pons Esteva (GaaT SL) s'encarregaren de dur el gruix d'aquesta part de la recerca, tot recuperant aquell estudi preliminar de les DOT en el que ells mateixos havien participat. No obstant, la complexitat de dur endavant una comptabilitat i cartografia d'aquest tipus, va fer que no es podes aprofundir massa més en la matèria del que havia estat aquella primera aportació de la segona meitat dels 1990 (Blázquez et al., 2002).

El juny del 2001, dins dels preparatius del *Fòrum per a la sostenibilitat de les illes Balears*, José Manuel Naredo⁷, qui havia participat en l'elaboració del treball "Evaluación de la pérdida de suelo agrícola debido al proceso de urbanización" per la Comunitat de Madrid (García Zaldivar et al., 1984), proposà elaborar instruments d'informació per tal de raonar sobre la "incidència de l'espècie humana sobre els territoris insulars", mitjançant l'elaboració d'inventaris territorials i la cartografia de la "petjada efectiva de deteriorament ecològic". Naredo ajudà a establir una col·laboració entre diferents àrees de l'administració autonòmica (Conselleria de Medi Ambient -*Fòrum per a la sostenibilitat de les illes Balears*-, Conselleria d'Ordenació del Territori -SITBSA- i Conselleria de Turisme -CITTIB-) per dur endavant l'anàlisi territorial⁸. D'aquesta manera es van poder aconseguir els mitjans materials (fotografies aèries i crematístics) i humans per realitzar una lectura diacrònica de les cobertes del sòl de les illes Balears i així detectar els canvis ocorreguts al llarg del procés de "modernització balear" o la via d'inserció del capitalisme balear en el capitalisme global (Blázquez i Murray, 2003a).

Antoni Pons (GaaT SL) coordinà les tasques de fotointerpretació i cartografia de les cobertes del sòl a partir de les fotografies aèries dels anys: 1956, 1973, 1995 i 2000⁹. Tot partint de la base del treball anteriorment esmentat, realitzat pel GaaT al 1996, la cartografia resultant a escala 1:50000 (Pons-Esteva, 2003). Es pot dir que aquest treball presenta un caràcter pioner en el context espanyol, en analitzar un període tan llarg de temps: des de les primeres fotografies aèries disponibles¹⁰, fins als resultats territorials coincidents amb el període de l'anomenada "bombolla immobiliària" estatal i balear. A més, en el moment d'elaborar i publicar els resultats del citat estudi (Blázquez i Murray, 2003a) no havia senyals en aquells

⁶ L'equip liderat per Marina Fischer-Kowalski del IFF vienès està treballant en aquesta línia, intentant vincular el metabolisme socioeconòmic amb les petjades efectives i virtuals. Així mateix, el grup d'historiadors encapçalats per Ramon Garrabou i Enric Tello estan dirigint les seves línies de recerca històrica en direccions properes a les del IFF.

⁷ Al Seminari "Noció de sostenibilitat i la seva aplicació a les illes Balears". 21 de juny de 2001, Direcció General d'Arquitectura i Habitatge.

⁸ El fet que Ivan Murray coordinàs el *Fòrum per a la sostenibilitat de les illes Balears* i codirigís el projecte "indicadors de sostenibilitat del turisme a les Illes Balears" va facilitar que aquella proposta llançada per Naredo acabàs fructificant.

⁹ La fotografia de 1956 era a escala 1:14000, mentre que la resta eren a una escala 1:20000.

¹⁰ L'equip encapçalat per Ricardo García Zaldivar i José Manuel Naredo (2008) ha dut a terme el projecte: "Estudio sobre la ocupación (directa e indirecta) de suelo por usos urbano-industriales, aplicado a la Comunidad de Madrid" mitjançant un conveni entre el Ministeri de Medi Ambient i la Universitat Politècnica de Madrid. Aquest treball és un punt de partida important no tan sols per l'anàlisi de l'evolució de les cobertes del sòl -el que els autors anomenen la petjada efectiva-, sinó que presenta la novetat d'analitzar de forma juxtaposta dita evolució junt amb el que els planejaments diversos preveuen i també es pot comprovar les contradiccions entre el que hi ha sobre el territori i el que la normativa diu que hi ha d'haver.

Paral·lelament al projecte coordinat per Naredo, el GIST (Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori) de la UIB (Universitat de les Illes Balears) ha dut a terme una nova fotointerpretació-cartografia i comptabilitat territorial a partir de la fotografia aèria de l'any 2006, tot adaptant aquesta i les restants bases cartogràfiques a la nomenclatura emprada en el Corine Land Cover. Aquesta informació es va presentar a finals del 2009 -quan aquest capítol ja estava realitzat- i forma part del projecte d'investigació titulat "La funcionalización turística de las Islas Baleares (1955-2000): adaptación territorial y crisis ecológica del archipiélago" (SEJ2006-07256/GE0G) de la Direcció General d'Investigació del Ministeri d'Educació i Ciència, dut a terme entre l'octubre de 2006 i el desembre de 2009.

moments que s'anà a publicar el CLC 2000 (Corine Land Cover 2000), que podia tenir una lectura política gens afalagadora de cara a un Govern espanyol que havia promogut un marc regulatori que intensificava les dinàmiques turístico-immobiliàries.

Finalment, l'OSE (Observatori de la Sostenibilitat a Espanya)¹¹ publicava a l'any 2006 els resultats del CLC (Corine Land Cover) elaborats per l'Institut Geogràfic Nacional (depenent del Ministeri de Foment). El CLC es va elaborar a partir d'imatges satèl·lit dels anys 1986-1987 i 2000, resultant en una cartografia a escala 1:100000 i amb la unitat mínima cartografiada de 25 Ha i una amplada mínima dels elements lineals de 100 m¹². Mentre que la cartografia elaborada al sí del CITTIB (Blázquez i Murray, 2003a) contemplava 2 nivells de cobertura del sòl, 3 categories al primer nivell i 11 categories al segon nivell (taula 1); la nomenclatura del Corine Land Cover contemplava 5 nivells, 5 categories al primer nivell, 15 categories al segon nivell, 44 categories al tercer nivell, i 66 categories al cinquè nivell. No obstant, en el cas del CLC, els nivells 1, 2 i 3 es mantenen constants entre el 1987 i el 2000, però en el nivell 5 s'han introduït canvis en la nomenclatura amb la incorporació de 19 noves categories (taula 2).

Taula 1. Llegendes de les cobertes del sòl. Estudi CITTIB (Font: Blázquez i Murray, 2003a).	
Nivell 1	Nivell 2
1. Superfícies artificials	1.1. Usos urbans
	1.2. Pedreres i camps de golf
2. Usos agraris	2.1. Arbrat de secà
	2.2. Secà sense arbrat
	2.3. Oliverar
	2.4. Arbrat de reguiu
	2.5. Reguiu sense arbrat
3. Usos naturals	3.1. Boscos
	3.2. Garriga
	3.3. Carritxeres i roques despallades
	3.4. Zones humides i aigua

¹¹ OSE: www.sostenibilidad-es.org (juny 2007).

¹² El cost del projecte Image 2000 & Corine Land Cover per l'Estat espanyol ha estat d'uns 3,12 €/Km².

Taula 2. Llegenda del Corine Land Cover des de nivell 1 a nivell 5 (projecte CORINE Land Cover 1990) (Font: OSE, 2006:73).									
núm. CLC1	CLC 1	núm. CLC2	CLC 2	núm. CLC3	CLC 3	núm. CLC5	CLC 5		
1	Superfícies artificials	1	Zones urbanes	1	Teixit urbà continu	1	Teixit urbà continu		
				2	Teixit urbà discontinu	2	Estructura urbana laxa		
				3		3	Urbanitzacions exemptes i/o enjardinades		
		2	Zones industrials, comercials i de transports	3	Zones industrials, comercials i de transport.	4	Zones industrials o comercials		
				4	Xarxes viàries, ferroviàries i terrenys associats.	5	Autopistes, autovies i terrenys associats.		
				5	Zones portuàries	6	Zones portuàries		
				6	Aeroports	7	Aeroports		
		3	Zones d'extracció minera, abocadors i de construcció	7	Zones d'extracció minera	8	Zones d'extracció minera		
				8	Abocadors de residus i enderrocs	9	Abocadors de residus i enderrocs		
				9	Zones en construcció	10	Zones en construcció		
		4	Zones verdes artificials no agrícoles	10	Zones verdes urbanes	11	Zones verdes urbanes		
				11	Instal·lacions esportives i recreatives	12	Instal·lacions esportives i recreatives		
		2	Zones agrícoles	5	Terres de conreu	12	Terres de conreu de secà	13	Terres de conreu de secà
						13	Terrenys regats permanentment	14	Conreus herbacis de reguiu
15	Altres zones d'irrigació								
6	Conreus permanents			14	Arrossar	16	Arrossar		
				15	Vinyes	17	Vinyes		
				16	Fruiters	18	Fruiters de secà		
						19	Fruiters tropicals		
						20	Cítrics		
21	Altres fruiters en reguiu								
22	Olivars								
7	Prats i prades			18	Prats i prades	23	Praderies		
8	Zones agrícoles heterogènies			19	Conreus anuals associats amb conreus permanents	24	Conreus anuals associats amb conreus permanents		

				20	Mosaic de conreus	25	Mosaic e conreus anuals amb praderies i/o pastures				
				26	Mosaic de conreus permanents						
				27	Mosaic de conreus anuals amb conreus permanents						
				Zones agrícoles heterogènies	21	Terrenys principalment agrícoles però amb importants espais de vegetació natural	28	Terrenys principalment agrícoles però amb importants espais de vegetació natural			
				Zones agrícoles heterogènies	22	Sistemes agroforestals	29	Sistemes agroforestals			
				3	Zones forestals, vegetació natural i espais oberts.	10	Bosc	23	Bosc de frondoses	30	Forestal. Perennifòlies
										31	Laurisilva macaronèsica
										32	Forestal. Caducifòlies
										33	Altres frondoses de plantació
								24	Bosc de coníferes	34	Forestal. Pinàcies
35	Savines i ginebrons										
25	Bosc mixt	36	Forestal. Bosc Mixt								
11	Espais de vegetació arbustiva i/o herbàcia	26	Pastures naturals					37	Pastures supraforestals		
								38	Altres pastures		
		27	Landa i matollars mesòfils					39	Landa i matollars mesòfils		
				40	Matollar d'ericàcies macaronèsic						
		28	Vegetació esclerofil·la	41	Forestal. Formacions de matollar dens o mig dens						
				42	Matollar subarbustiu o arbustiu molt poc dens						
				43	Forestal. Matollar xeròfit macaronèsic						
29	Forestal. Matollar boscós de transició	44	Forestal. Matollar boscós de transició								
12	Espais oberts amb poca o sense vegetació	30	Platges, dunes i arenals	45	Platges, dunes i arenals						
				31	Roquissars	46	Roques despullades amb fort pendent				
		47	Afloraments rocallosos, rossegueres								
		48	Colades làviques quaternàries								
		32	Espais amb vegetació escassa	49	Espais amb vegetació escassa						
				50	Xeroestepa subdesèrtica						
				51	Clots o Zones en procés d'erosió.						
		52	Espais oròfits altitudinals i altres roquissars amb vegetació escassa								
		33	Zones cremades	53	Zones cremades						
		34	Glacials o neus permanents	54	Glacials o neus permanents						
4	Zones humides	13	Zones humides continentals	35	Zones humides i zones pantanoses	55	Zones humides i zones pantanoses				

				36	Torberes i prats torbosos	56	Torberes i prats torbosos
		14	Zones humides litorals	37	Maresma	57	Maresma
				38	Salines	58	Salines
				39	Zones planes intermareals	59	Zones planes intermareals
5	Superfícies d'aigua	15	Superfícies d'aigua	40	Cursos d'aigua	60	Rius i cursos naturals
						61	Canals artificials
						62	Llacs i llacunes
				41	Làmines d'aigua	63	Embassaments
		16	Aigües marines	42	Llacunes costaneres	64	Llacunes costaneres
						43	Estuaris
				44	Mar i Oceans	66	Mar i Oceans

A continuació passarem a analitzar l'evolució de la petjada territorial efectiva, les cobertes del sòl de les illes Balears, des de **tres "mirades"** complementàries: la "**mirada forestal**", la "**mirada agrària**" i la "**mirada integradora**". Cadascuna d'aquestes mirades es centra en aquell àmbit d'interès pel qual han estat projectades i dissenyades. Així, els inventaris forestals aixecats per part d'ICONA (Institut de Conservació de la Naturalesa) i posteriorment per la Direcció General de Conservació de la Naturalesa (Ministeri de Medi Ambient) dirigeixen la seva mirada als espais forestals, incidint només de passada en les altres cobertes del sòl. Els censos agraris elaborats per l'INE (Institut Nacional d'Estadística) i els Anuaris estadístics¹³ del Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca (especialment la part corresponent a l'enquesta anual de superfícies i rendiments dels cultius) aporten una informació molt valuosa sobre l'aprofitament agrari del sòl, amb els seus corresponents rendiments. No obstant, tot allò que no entra en les parcel·les agràries resta fora de la xarxa analítica, i així una creixent part del territori que es va "desagraritzar", va quedant al marge d'aquesta anàlisi. A més, els resultats dels censos agraris es presenten de forma alfanumèrica però no cartogràfica, essent aquesta una desavantatge a l'hora de plantejar uns comptes territorials que tinguin, a més, una cert caire pràctic i "territorialitzat" a l'hora de prendre decisions sobre el territori¹⁴. En darrer lloc, la mirada "integradora" parteix d'una perspectiva ecosistèmica, a partir de la qual s'analitzen totes les cobertes amb la mateixa intensitat. Nogensmenys, aquesta "mirada integradora" sovint presenta un esbiaix vers les cobertes "urbano-industrials" que són precisament aquelles més desateses per les dues mirades prèviament esbosades. Per tant, seria recomanable la confluència de les tres mirades en una mirada equilibrada que recollís de forma sistemàtica les cobertes del sòl.

Es presentaran els principals resultats¹⁵ de la recollida d'informació a partir de fonts diverses que es corresponen amb les tres mirades exposades, i s'intentarà establir en primer lloc una correspondència entre la mirada forestal i l'agrària, i una lectura final comparativa. Cal recordar que el motiu pel qual es presenta aquest apartat sobre les cobertes del sòl és que seguint la metodologia de la petjada ecològica, exposada inicialment per Wackernagel i Rees (1996), resulta imprescindible una comptabilitat adequada del que els citats autors denominen la *biocapacitat* que vendria definida per les cobertes del sòl. Cada coberta del sòl representa unes determinades bioproduïtats, excepte les encimentades que es converteixen en àrees creixentment entròpiques. Finalment, s'acabarà estimant el "repartiment del pastís" territorial i marítim entre la població resident i l'Índex de Pressió Humana (població resident més població flotant) que seria, seguint la nomenclatura descrita per Wackernagel i Rees (1996) la biocapacitat per càpita a les illes.

11.1. LES COBERTES DEL SÒL DES DE LA "MIRADA FORESTAL" (1947-2002).

La "mirada forestal" de les illes Balears ens permet cobrir un període que va des del treball realitzat per Joaquin Ximénez de Embrún i González-Arno¹⁶, enginyer de monts del Districte Forestal de Balears, el 1947 als inventaris forestals dels anys 1971, 1992 i 2002. El treball de Ximénez de Embrún (1947) s'ocupà d'analitzar les interaccions entre les activitats humanes i els sistemes forestals, incidint en els aspectes de l'encara existent economia forestal. La superfície forestal de les Balears era en plena època autàrquica de 123 mil Ha (25% de la superfície balear) que es distribuïa entre: 87 mil Ha a Mallorca (24,1% de la superfície insular); 20,7 mil Ha a Eivissa (36,5% de la superfície insular); 14,2 mil Ha a Menorca (20,5% de la superfície insular); i 1,1 mil Ha (14,6% de la superfície insular) a Formentera. La major part de la coberta forestal es corresponia a formacions boscoses en les que predominava el *Pinus halepensis* amb 43,6 mil Ha (35,4% de la superfície forestal); i el que Ximénez de Embrún (1947) definia com a matollar –(la garriga i la màquia) dominat per l'ullastre, *Olea europaea*, i

¹³ Anuari estadístic del MAPA (Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca) a www.mapa.es/es/estadistica/pags/anuario/introduccion.htm, juny 2006.

¹⁴ Des de la mirada agrària es compta amb els mapes de conreus i aprofitaments elaborats pel MAPA, disponibles a escala 1:25000, però per períodes de temps massa espaiats.

¹⁵ La informació completa es pot consultar en l'Annex Capítol XI.

¹⁶ Seria oportú i interessant analitzar els treballs i propostes realitzades per aquest enginyer de monts aragonès que recalà a les illes. El seu treball es pot consultar a la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears. El biòleg Joan Mayol en un text inèdit ("Parcs, polítics i propietaris: una batalla a Mallorca els anys 40") introdueix la figura de J. Ximénez de Embrún com un dels pioners de la conservació de la natura a les Balears.

les ericàcies- i pasturatge (carritxeres) amb predomini de *Ampelodesmos mauritanica* que han esdevingut en zones de pasturatge després d'un intens procés d'intervenció antròpica. La coberta del matollar i pasturatge cobria unes 50,4 mil Ha (40,97% de la superfície forestal).

		Mallorca	Eivissa	Formentera	Menorca	Balears
Alzinar Pur	Superfície (Ha)	1.338	0	0	0	1.338
	% (forestal illa)	1,54	0	0	0	1,09
Mixt Alzinar i Pins	Superfície (Ha)	7.918	0	0	1.670	9.588
	% (forestal illa)	9,1	0	0	11,75	7,78
Mescla pins	Superfície (Ha)	15.434	0	0	2.147	17.581
	% (forestal illa)	17,73	0	0	15,11	14,27
Pinar pur	Superfície (Ha)	29.654	12.150	600	1.200	43.604
	% (forestal illa)	34,06	58,6	50,85	8,45	35,4
Matollar i pasturatge	Superfície (Ha)	32.690	8.585	580	8.608	50.463
	% (forestal illa)	37,55	41,4	49,15	60,59	40,97
Total forestal	Superfície (Ha)	87.054	20.735	1.180	14.208	123.177

Les posteriors lectures de les cobertes del sòl des de la "mirada forestal" es realitzen a partir de la informació obtinguda dels tres Inventaris Forestals que cobreixen el període que va des de 1965 a 1999. És a dir, cobreixen el període d'inserció de les Balears al turisme de masses i la seva conversió en un espai semiperifèric del capitalisme europeu-global, especialitzat en la funcionalització turístic-immobiliària.

A la taula 4 es presenten els resultats del primer Inventari Forestal Nacional (IFN1) a les illes Balears que fou elaborat a partir de la recollida d'informació del 1965. En aquest inventari es pot veure com la superfície forestal cobria 176,59 Ha (35,22 % de les illes) i que havia augmentat en 53,4 mil Ha la seva extensió respecte de 1947. En quant a l'ocupació de les diferents cobertes forestals es pot veure com les coníferes cobrien 80,6 mil Ha (16,08% del territori balear) amb un increment de 19,4 mil Ha respecte la superfície ocupada per les cobertes de "mescla pins" i "pinar pur" de l'estudi de Ximénez de Embrún (1947). L'alzinar cobria al 1965 unes 16,1 mil Ha (3,22 de la superfície de les Balears) i hauria experimentat una expansió de prop de 5,2 mil Ha respecte de les cobertes de "mixt alzinar i pins" i "alzinar pur" de l'any 1947. Finalment, el matollar i pasturatge, al que hi afegim la coberta d'*Olea europaea*, sumava 79,1 mil Ha (15,78% de les superfície de les Balears) suposant un increment de 28,6 mil Ha entre el 1965 i el 1947. Aquest progressiu avanç de les cobertes forestals està relacionat amb l'abandonament de les activitats agrosilvopastorils (carboneig, pastures, tales per fusta, conreus, etc) que s'ha produït a l'arxipèlag balear en adoptar el "monocultiu turístic" i l'extrema dependència dels combustibles fòssils (Gil-Sánchez et al., 2002).

A més, el IFN1 incloïa les cobertes corresponents a terres de conreu, improductiu (assentaments, infraestructures, pedreres, etc) i les superfícies d'aigua. A grans trets, és a dir sense diferenciar, a l'any 1965 i d'acord amb el IFN1 hi havia unes 284,6 mil Ha de terres de conreu (56,78% de la superfície de les Balears), unes 39,3 mil Ha de sòl improductiu (7,84%) i 804 mil Ha de superfícies d'aigua (0,16%).

		Ha.	%
Coníferes	<i>Pinus halepensis</i>	54.705	10,91%
	Altres coníferes	25.897	5,16%
	Total coníferes	80.602	16,08%

Fronloses	<i>Quercus ílex</i>	16.150	3,22%
	<i>Olea europaea</i>	9.899	1,97%
	Altres frondoses	720	0,14%
	Total frondoses	26.769	5,34%
Matollar i pasturatge		69.219	13,81%
Total forestal		176.590	35,22%
Terres de Conreu		284.698	56,78%
Improductiu		39.308	7,84%
Aigües		804	0,16%
Total		501.400	100%

El Segon Inventari Forestal Nacional (IFN2) representà un canvi metodològic respecte del primer, en el que s'adoptaren certes novetats que anaven des d'aspectes metodològics a conceptuals (p.ex. canvis en la definició de certes cobertes forestals). Uns canvis que s'han consolidat en el Tercer Inventari Forestal Nacional, en el que s'han aplicat totes les facilitats que permeten els nous SIG (Sistemes d'Informació Geogràfica), així com la conceptualització dels ecosistemes forestals com quelcom més que "plantacions d'arbres" (Ministerio de Medio Ambiente, 2002). La taula 5 conté la síntesi dels resultats del IFN2, en el que a diferència del IFN1 tenim les dades desagregades per Mallorca, Menorca i Pitiüses. Les cobertes forestals ocupaven al 1987 un total de 203,9 mil Ha (40,85% de la superfície de les Balears) que si ho comparam amb les de 1965, suposa un increment de 27,3 mil Ha. Per illes, els ecosistemes forestals ocupaven el 59% de la superfície de Menorca (41,2 mil Ha), el 45% de les Pitiüses (29,4 mil Ha) i el 37% de Mallorca (133,2 mil Ha). En quant a les cobertes forestals, les arbrades sumaven 122,4 mil Ha (60% del total forestal), mentre que els desarborats sumaven 81,4 mil Ha (40% de la superfície forestal). La proporció arbrat – desarborat és desigual en cadascun dels espais insulars; així Mallorca presenta una proporció semblant a la mitjana de les Balears (60% arbrat, 40% desarborat), mentre que Menorca presentava una proporció inversa amb major pes del forestal desarborat (40% arbrat, 60% desarborat) i les Pitiüses tenien una proporció molt més important de la coberta forestal arbrada (83,1% arbrada i 16,9% desarborada).

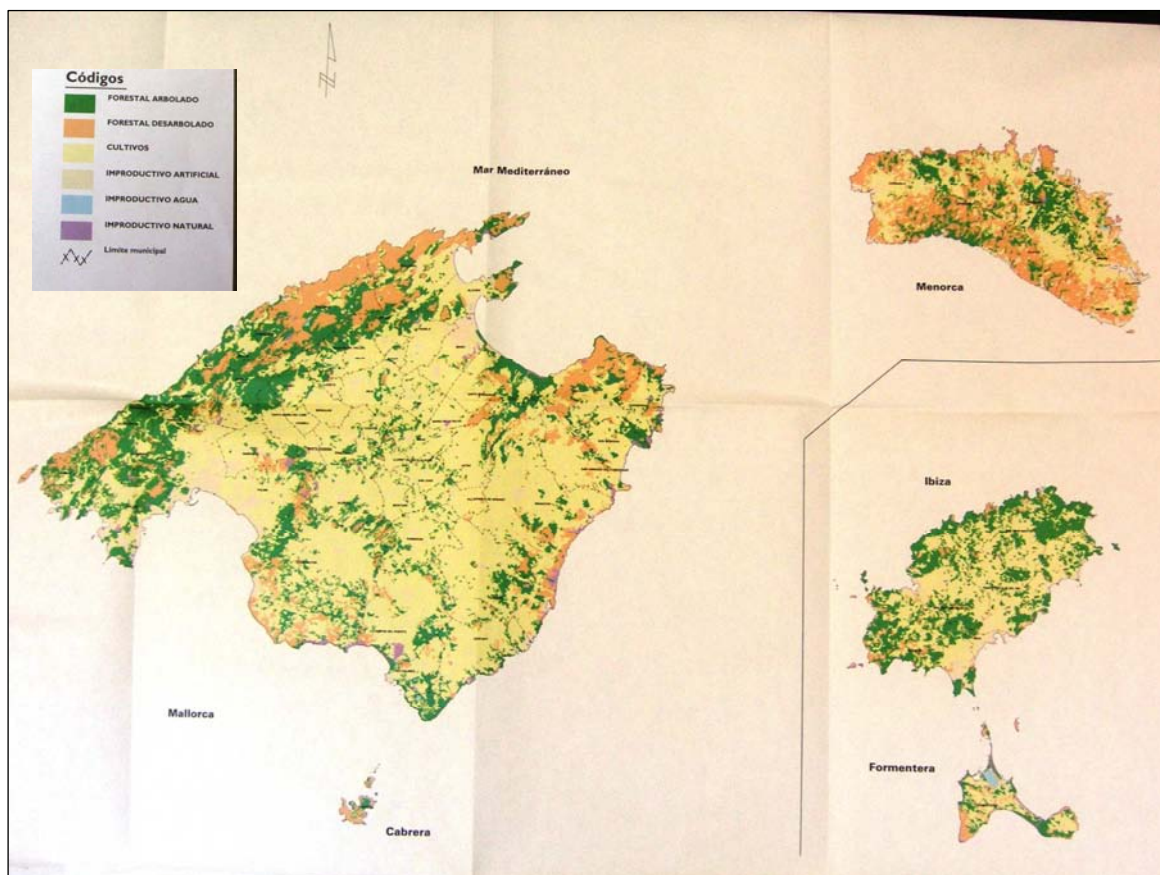
En quant a la resta de cobertes del sòl, des de la mirada forestal que ens ofereix el IFN2, a l'any 1987 hi hauria unes 262,5 mil Ha de terres de conreu (52,59% del territori balear) que en el cas de Menorca representaria una fracció inferior a la mitjana balear, essent del 32,7% (22,7 mil Ha), mentre que a Mallorca i Pitiüses era del 57,49% de la superfície mallorquina i 46,43% de la pitiüsa¹⁷. Finalment, els sòls improductius es presenten desglossats, podent-se diferenciar entre improductiu artificial, natural i d'aigües. La coberta de sòl improductiu (sense aigües) sumaria al 1987 unes 32,1 mil Ha (6,45% de la superfície balear) que seria, d'acord amb els Inventaris Forestals Nacionals, unes 7,1 mil Ha inferiors respecte les de 1965 del IFN1. Aquesta disminució de superfície improductiva detectada, es deu segons Gil-Sánchez et al. (2002) als canvis metodològics esmentats i segons els quals certes superfícies que s'havien comptabilitzat anteriorment com improductives passen a formar part dels sistemes forestals. Si ens centram en els improductius artificials, cal apuntar que aquesta coberta cobriria el 4,39% de la superfície de les Balears (21,89 mil Ha), essent l'illa de Mallorca la més artificialitzada (4,92% del territori) i Menorca la menys (2,16% del territori). Finalment, la coberta "improductiu aigües" presentava una disminució notable respecte de la superfície que aquesta coberta ocupava al 1965, passant de 804 mil Ha al 1965 a 545 mil Ha al 1987.

¹⁷ La informació del IFN2 no ens permet diferenciar entre Eivissa i Formentera, per la qual cosa s'ha d'analitzar aquestes illes com si d'una sola unitat es tractàs, cosa que no encaixa amb la realitat geogràfica que ens obligaria a analitzar cada illa com a unitat.

Taula 5. Cobertes del sòl des de la "mirada forestal", 1987
(Font: IFN2- ICONA/MAPA: 1992: 56)

		Mallorca		Menorca		Pitiüses		Balears	
		Ha.	%	Ha.	%	Ha.	%	Ha.	%
Forestal	Mixt (<i>Juniperus phoenicea</i> , <i>Pinus halepensis</i> , <i>Olea europaea</i>).	8.050	2,21	184	0,26	361	0,55	8.595	1,72
	Fronzoses (<i>Olea europaea</i>)	4.437	1,22	864	1,24		0,00	5.301	1,06
	Coníferes (<i>Pinus halepensis</i>)	53.229	14,60	7.702	11,09	24.122	37,06	85.053	17,04
	Mixt (<i>Pinus halepensis</i> , <i>Quercus ilex</i> , <i>Olea europaea</i>)	9.149	2,51	4.284	6,17	0	0,00	13.433	2,69
	<i>Quercus ilex</i>	7.112	1,95	2.981	4,29		0,00	10.092	2,02
	Total forestal arbrat	81.977	22,48	16.015	23,05	24.483	37,61	122.475	24,54
	Forestal desarborat	51.260	14,06	25.203	36,27	4.965	7,63	81.427	16,31
	Total Forestal	133.237	37	41.218	59,3	29.447	45	203.902	40,85
Terres de Conreu		209.591	57,49	22.719	32,70	30.223	46,43	262.533	52,59
Improductiu artificial		17.931	4,92	1.499	2,16	2.463	3,78	21.893	4,39
Improductiu natural		3.752	1,03	3.939	5,67	2.605	4,00	10.295	2,06
Improductiu aigües		87	0,02	104	0,15	353	0,54	545	0,11
Total (Ha)		364.598	100	69.479	100	65.091	100	499.168	100

Figura 2. Mapa de les cobertes del sòl del IFN2 (ICONA/MAPA, 1992) (escala original 1:250000).

El darrer Inventari Forestal Nacional, publicat pel Ministeri de Medi Ambient el 2002 es realitzà a partir de fotografies aèries dels anys 1997 i 1998 (escala 1:40000) i els treballs de camp a principis de 1999. El propi IFN3 en la introducció metodològica estableix que "s'ha marcat com nou objectiu del IFN3 l'avaluació d'aquells paràmetres dels monts que han de satisfer les citades necessitats antigues i modernes, definint-se com l'inventari dels sistemes forestals en el que s'integraran, amb el mateix rang, els indicadors de les funcions o aspectes productius, protectors ecològics i recreatius que caracteritzen i donen personalitat als espais forestals en els que l'home és un element més encara que, això sí, el més important" (Ministerio de Medio Ambiente 2002:24). És a dir, el IFN3 profunditza en una "nova mirada forestal" que s'allunyà de les mirades que podríem dir de tall "enginyeril", per adoptar un enfocament més ecosistèmic¹⁸.

A les portes del segle XXI la superfície forestal de les Balears cobria un total de 223,6 mil Ha (40,85% del territori). Aquesta es distribueix, per una banda, entre les superfícies arbrades amb 186,3 mil Ha, de les quals 170,9 mil Ha correspondrien a mont arbrat (bosc), mentre que la resta correspon a mont arbrat dispers (coberta arbòria inferior al 20%) amb 15,4 mil Ha. I per altra banda entre les forestals desarborades amb o sense vegetació superior que assolien 37,2 mil Ha. A diferència dels altres IFN, en el tercer allò que s'havia considerat com improductiu natural s'incorpora dins de les cobertes forestals o en les zones humides i superfícies d'aigua. Si es compara la superfície forestal del IFN3 respecte de la contemplada al IFN2, es pot dir que aquesta coberta de sòl ha crescut entre el 1987 i el 1999 unes 19,6 mil Ha. Si s'observa el mapa del IFN3, es pot veure com els ecosistemes forestals predominants a les Balears són els que en la llegenda apareixen sota la denominació de mixtos (*Pinus halepensis*, *Quercus ilex*, *Olea europaea*, etc) que ocupaven prop de 82,9 mil Ha. En quant a l'anàlisi per illes, es pot contemplar com Menorca i Formentera són les illes en les que la coberta forestal representa una major proporció de tota la superfície insular, amb 39,3 mil Ha (56,6% de tot el territori) i 4,5 mil Ha (54,5% de tot el territori) respectivament.

En quant a l'anàlisi de les superfícies agrícoles, el IFN3 estableix que hi havia un total de 249,85 mil Ha (50,05% de la superfície de l'arxipèlag), experimentant una disminució de 12,6 mil Ha respecte del IFN2 (amb dades de 1987). Aquesta disminució ha estat protagonitzada, sempre seguint com a font dits inventaris forestals, per la major de les illes que ha perdut 15,5 mil Ha; mentre que Menorca ha incrementat la seva superfície agrícola en 3,6 mil Ha i les Pitiüses no han experimentat gairebé cap canvi en quant a l'extensió d'aquesta coberta de sòl. En tot cas, cal assenyalar el que es desprèn dels treballs elaborats al cas de Mallorca per Jaume Binimelis (1999), en el sentit que el predomini de cobertes del sòl agrícoles no vol dir que les funcions (usos) que aquestes allotgen hagin de ser necessàriament de tipus agrari, sinó que tal com apuntà Alberto Quintana a la seva tesi doctoral de la segona meitat dels 1970, les funcions urbano-turístiques s'han anat escampant per tot el territori (Quintana, 1979).

La superfície artificial fa esment a cobertes del sòl improductives per haver estat segellades i/o transformades per l'acció antròpica, però que a diferència de les agrícoles que també són artificials –fetes per la mà de l'home– tenen una bioproduktivitat nul·la (o quasi nul·la). Com es pot veure a la taula 7, la coberta de sòl artificial era de 21,69 mil Ha (4,35% de la superfície balear), que respecte del IFN2 suposa una disminució de 200 Ha. Aquesta dada perd verosimilitud quan durant aquest període s'ha intensificat notablement el procés d'urbanització i artificialització del territori (Rullan, 1999; Rullan, 2002); per la qual cosa la coberta de sòl artificial hauria de ser superior a la detectada al IFN2. Si s'analitza l'evolució del sòl superficial per illes, es pot observar que Menorca i les Pitiüses experimenten un increment de la superfície artificial del 125% (1,87 mil Ha) i del 46% (1,13 mil Ha) respectivament, en el període que cobreix els dos inventaris forestals. Mentre que la superfície artificial a Mallorca s'hauria minvat, d'acord amb aquestes fonts, un 17,9% (-3,2 mil Ha), la qual cosa no quadra amb les dinàmiques turístico-immobiliàries que ha experimentat l'illa.

Finalment, les superfícies d'aigua i les zones humides ocupaven 4016 Ha (0,8% de la superfície de les Balears) quan a l'anterior IFN2, aquesta coberta del sòl només ocupava 545 Ha. El motiu pel qual els comptes d'aquestes superfícies s'han multiplicat per 7,36 és que la conceptualització d'aquest tipus de coberta s'ha vist també alterat. A l'IFN3 no es comptabilitza

¹⁸ El IFN 3 conté un excel·lent estudi sobre la transformació dels ecosistemes forestals i les intervencions antròpiques que hi han tengut lloc a les Illes (veure Gil Sánchez et al., 2002).

només la superfície amb aigua en el moment de realitzar l'inventari, sinó que s'adopta una lectura ecosistèmica amb la superfície que inclou tot l'àmbit corresponent a la zona humida, malgrat no tenguí aigua. D'acord amb l'Inventari de Zones Humides que incloïa el Pla Hidrològic de les Illes Balears (Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral 1999:85-87) la superfície que ocupaven aproximadament les zones humides era de 3789 Ha¹⁹ (amb unes 50 zones humides catalogades) una extensió que s'apropa a la del IFN-3.

Mallorca	2.370 Ha
Menorca	425 Ha
Eivissa	500 Ha
Formentera	494 Ha
Balears	3.789 Ha

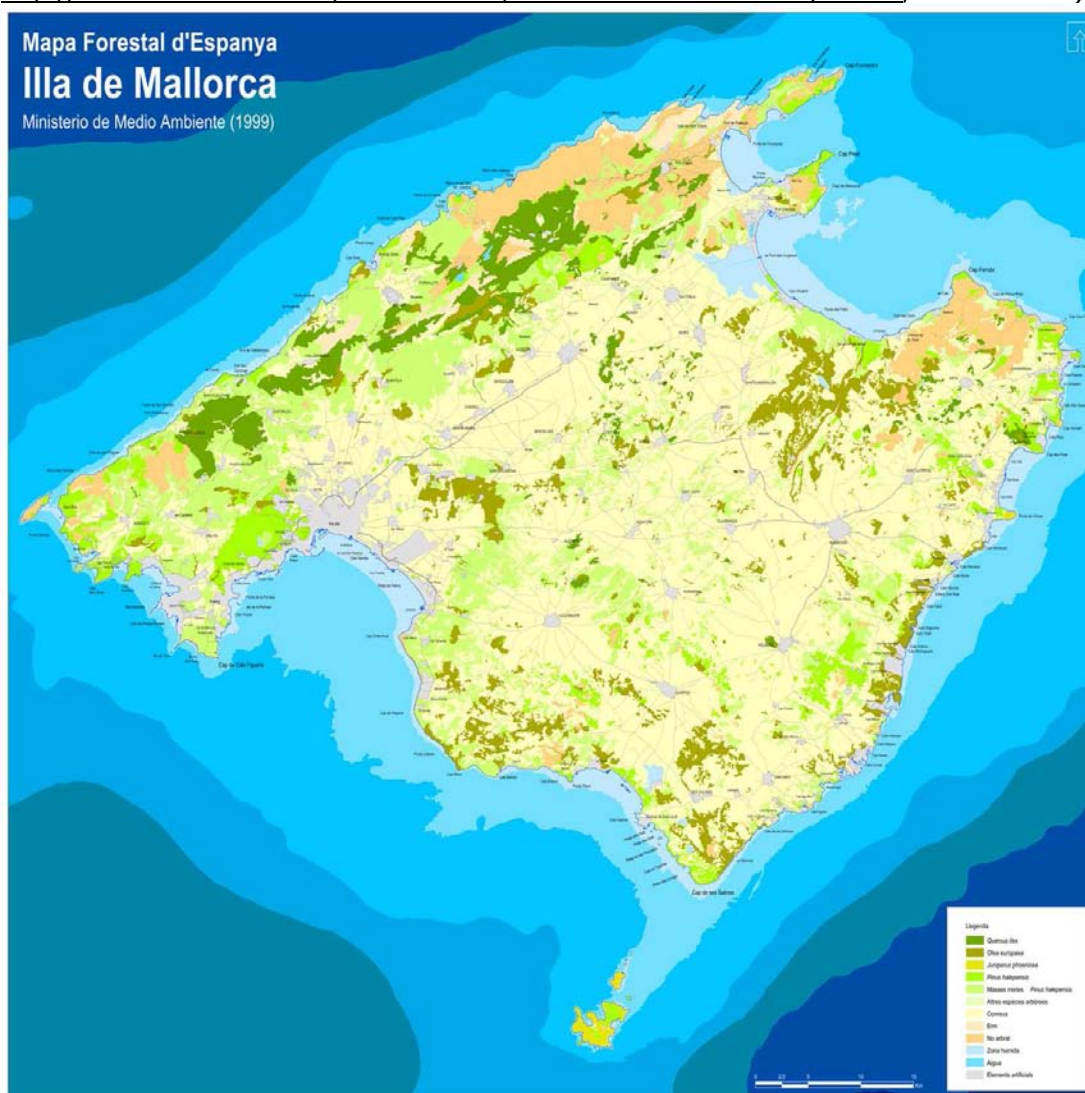
		Balears	
		Ha.	%
Sòl forestal (segons espècie dominant)	Fronloses (<i>Ceratonía siliqua</i>)	4.953	0,99
	Fronloses (<i>Olea europaea</i>)	36.502	7,31
	Fronloses (<i>Quercus ilex</i>)	26.549	5,32
	Coníferes (<i>Juniperus phoenicea</i>)	3.106	0,62
	Coníferes (<i>Pinus halepensis</i>)	115.267	23,09
	Forestal arbrat	186.377	37,33
	Forestal desarborat (matollar)	30.198	6,05
	Sense vegetació superior	6.992	1,4
	Altres	33,3	0,01
	Total forestal	223.600	44,79
Sòl agrícola (conreus)		249.856	50,05
Sòl artificial		21.693	4,35
Zones humides i aigua		4.016	0,8
Total		499.166	100

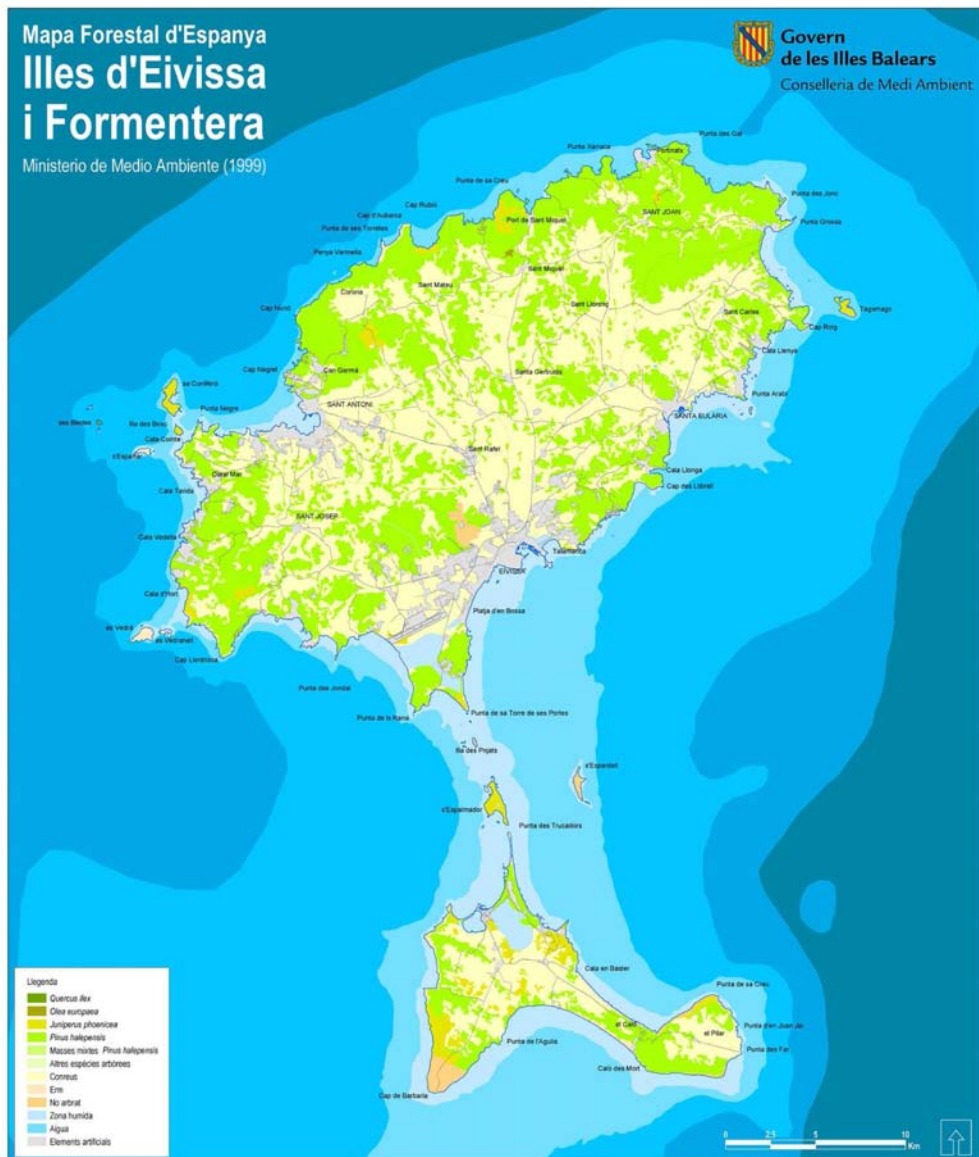
		Mallorca		Menorca		Eivissa		Formentera	
		10 ³ Ha.	%	10 ³ Ha.	%	10 ³ Ha.	%	10 ³ Ha.	%
Sòl forestal (segons espècie dominant)	Fronloses (<i>Ceratonía siliqua</i>)	3,30	0,9	1,41	2,03	0,19	0,33	0,06	0,7
	Fronloses (<i>Olea europaea</i>)	24,57	6,74	11,65	16,77	0,25	0,44	0,03	0,31
	Fronloses (<i>Quercus ilex</i>)	21,38	5,86	5,09	7,33	0,08	0,13	0,00	0,01
	Coníferes (<i>Juniperus</i>)	0,51	0,14	0,33	0,47	1,52	2,67	0,75	9,03

¹⁹ Cal tenir present que l'inventari que incloïa el PHIB (1999) no contemplava l'extensió de moltes zones humides i superfícies d'aigua que segons dit pla havien desaparegut. Entre les absències es troba la zona humida de Ses Fontanelles ubicada a la Badia de Palma i per la que hi ha hagut una intensa lluita ecologista i veïnal (amb la constitució de la Plataforma Salvem ses Fontanelles) en contra de la seva transformació en un espai d'oci i comercial (GOB 28/01/2006). Catalina Cirer ocupant el càrrec de batlesa en funcions, 3 dies després d'haver perdut les eleccions locals de maig de 2007, va atorgar l'aprovació definitiva al projecte d'urbanització de Ses Fontanelles (GOB, 3/10/2007). Amb el canvi de govern fruit de les eleccions autonòmiques i locals de maig de 2007 –Aina Calvo (PSOE) passà a presidir l'Ajuntament de Palma, Francina Armengol (PSOE) el Consell Insular de Mallorca i Francesc Antich (PSOE) el Govern de les Illes Balears– es va suspendre cautelarment el projecte del centre comercial de Ses Fontanelles, mitjançant l'article 4.a. del Decret Llei 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears (BOIB nº1176, 24/11/2007).

	<i>phoenicea</i>)								
	Coníferes (<i>Pinus halepensis</i>)	72,21	19,81	16,64	23,94	23,58	41,52	2,84	34,26
	Forestal arbrat	121,97	33,45	35,12	50,54	25,61	45,09	3,68	44,31
	Forestal desarborat (matollar)	25,82	7,08	3,60	5,18	0,33	0,59	0,44	5,36
	Sense vegetació superior	5,32	1,46	0,60	0,86	0,67	1,18	0,40	4,85
	Altres	0,00	0	0,02	0,03	0,01	0,02	0,00	0
	Total forestal	153,12	42	39,34	56,62	26,63	46,88	4,52	54,52
	Sòl agrícola (conreus)	194,08	53,23	26,33	37,9	26,16	46,06	3,28	39,55
	Sòl artificial	14,72	4,04	3,38	4,86	3,51	6,18	0,08	1,02
	Zones humides i aigua	2,68	0,73	0,43	0,62	0,50	0,88	0,41	4,91
	Total	364,60	100	69,48	100	56,80	100	8,29	100

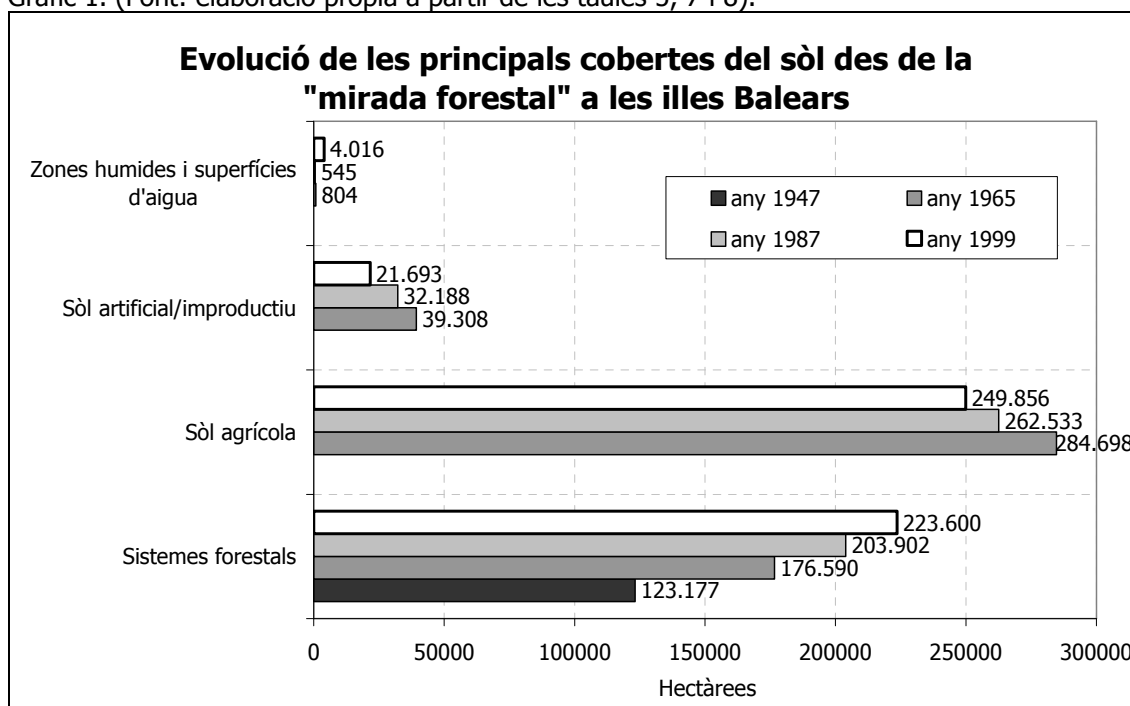
Figura 3. Mapa forestal de les Illes Balears 1999 (Font: Servei de Sanitat Forestal de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, <http://sanitatforestal.caib.es/sacmicrofront/noticias.do?idsite=149&tipo=859>, octubre 2007).

El gràfic 1 sintetitza els resultats de les diferents comptabilitats territorials realitzades des de la "mirada forestal". Una mirada que ha passat d'enfocaments de caire "enginyeril" o economicista del sistemes forestals, vers un enfocament, de cada cop més, de caire ecosistèmic. Independentment de les modificacions metodològiques a les que s'ha sotmès l'elaboració dels Inventaris Forestals Nacionals, es pot observar com es donen dos processos simultanis al llarg d'aquest període: l'expansió dels ecosistemes forestals i retraïment dels espais agraris. L'expansió dels primers es du a terme per la incorporació d'espais agraris que es van forestant per l'abandonament de les activitats agrícoles i silvícoles. També influeix que la mirada forestal inclou, de cada dia més, superfícies que fins aleshores es consideraven simplement com improductives, ja que no es contemplava la productivitat en criteris amples o ecològics, com per exemple la producció de serveis ecosistèmics diversos, i no els dels aprofitaments forestals estrictament. La mateixa consideració és aplicable a les zones humides, ja que el fet que s'hagi enregistrat un increment comptable és resultat més aviat d'un canvi de criteri comptable que no de la seva expansió real sobre el terreny²⁰.

Gràfic 1. (Font: elaboració pròpia a partir de les taules 5, 7 i 8).

11.2. LES COBERTES DEL SÒL DES DE LA "MIRADA AGRÀRIA" (1860-2004).

La comptabilitat territorial i la interpretació de la distribució de les cobertes del sòl amb una sèrie diacrònica més llarga és possible amb el que definim com a "mirada agrària". Concretament, el magnífic estudi sobre la riquesa territorial de les Balears realitzat a la segona meitat del segle XIX per Casimiro Urech i Cifre ens aporta un punt de partida excel·lent per a estudiar la profunda transformació del territori de l'arxipèlag. Les altres comptabilitats territorials des de la mirada agrària ens les proporcionen els diferents Censos Agraris (1960, 1970, 1980, 1989, 1999) i les estadístiques oferides per la Conselleria d'Agricultura del Govern de les Illes Balears, que posteriorment són recollides en els anuaris estadístics del Ministeri d'Agricultura del Govern de l'Estat espanyol²¹.

²⁰ El 2012 es publicarà el quart Inventari Nacional Forestal.

²¹ Una de les fonts imprescindibles per a l'anàlisi de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" és el *Mapa de Cultivos y Aprovechamientos* elaborat pel Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Aquesta cartografia s'inicià a la dècada dels 1970 i la darrera actualització realitzada mitjançant SIG data de mitjans dels 2000. No s'ha pogut accedir a aquesta font ja que no estava disponible en cap de les administracions públiques de la CA.

11.2.1. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" de mitjans segle XIX.

La coberta del sòl de la que ens informa Urech i Cifre (1869) ja és la d'una estructura econòmica capitalista, que Cela-Conde (1979:30) exposava pel cas de l'illa de Mallorca, on "la introducció de les relacions de producció capitalistes a l'illa s'efectuen a través de l'entrada de Mallorca en el circuit d'aprofitament colonial del seus productes agrícoles, procés que exigeix, òbviament l'abandonament (relatiu) de la producció orientada a l'autosubsistència i la incorporació de conreus susceptibles de ser col·locats en els mercats exteriors". Urech i Cifre (1869) apuntava el fet que es donava una important fragmentació de la propietat de la terra, amb un augment de la població endeutada i l'especulació sobre les terres, fins i tot aquelles considerades marginals. Cal tenir en compte que les precisions fetes per Urech i Cifre (1869), i analitzades per Cela-Conde (1979), fan referència sobretot a l'illa de Mallorca, extensibles a Eivissa, en canvi no per Menorca on persisteix la gran propietat (Casasnovas, 2006).

Encara que no entrarem en aquest apartat en aquestes qüestions, cal recordar tal com ho féren Naredo (2004 [1971]) i Martínez-Alier (1968) que les estructures i sistemes de producció agrària abans de la Guerra Civil espanyola, fins i tot els propis latifundis espanyols, es corresponien perfectament a les lògiques de producció capitalista, tot contribuint de manera decisiva a "alimentar" el procés "industrialitzador-modernitzador" espanyol de postguerra. Una situació molt semblant es donà a les Balears, on a mitjans del segle XIX, la producció agrària era de tall capitalista i les Illes s'inserien dins del sistema economia-món com a espais perifèrics amb especialització agroexportadora a la que se li afegia un procés industriós molt lligat a la vocació exportadora i semiperifèrica de les illes, però també a les activitats agràries i, en menor mesura, al consum intern. Rullan (2002:195) ho sintetitzà dient: "conreus d'exportació per poder comprar més a l'exterior i així no deixar de créixer". Cela-Conde (1979) analitzà les peculiaritats i els matisos de les formacions socials mallorquines, en les que hi convivia des de terratinents, jornalers-proletaris, i petits propietaris, que alhora treballaven en altres propietats. En aquestes condicions, "la monopolització capitalista del comerç colonial, a través dels seus distints nivells, és capaç d'imposar finalment el control sobre els mitjans de producció sense necessitat de disposar de la propietat formal de la terra" (Cela-Conde 1979:18).

Les taules 9 i 10²² sintetitzen la informació de les cobertes del sòl a escala insular²³. A la taula 10 s'ha intentat traduir les cobertes tal com apareixia al text de Urech i Cifre a una nomenclatura semblant a la de resta de comptes territorials des de la "mirada agrària".

L'any 1860 hi havia unes 262,5 mil Ha de terres conreades, de les quals un 2,62% (6,88 mil Ha) eren de reguiu. La major part de les terres de reguiu estaven ocupades per hortalisses (5,4 mil Ha) i fruiters (1,47 mil Ha), localitzant-se principalment a Mallorca (6,1 mil Ha). Els municipis amb major superfície de reguiu eren els de Palma (3325 Ha essent el 18% de la seva superfície), Sa Pobla (854 Ha, i el 15,8% de la seva extensió), Sóller (347 Ha, 8,2% del terme municipal), Muro (307 Ha, 5,7% del terme), Santa Eulàlia (259 Ha, 1,75% del terme) i Maó (168 Ha, 1% del terme).

Les terres de secà ocupaven 255,68 mil Ha, en les que hi predominaven els conreus herbacis –cereals i llavors– amb 180,9 mil Ha. Les principals extensions cerealícoles es trobaven a l'illa de Mallorca que comptava amb 122,26 mil Ha; repartides principalment als termes municipals de Manacor, 16,5 mil Ha; Lluçmajor, 12 mil Ha; Santanyí, 8,65 mil Ha; Campos, 8,38 mil Ha; Palma, 7,84 mil Ha i Felanitx, 7,74 mil Ha. La superfície destinada als conreus herbacis ocupava el 33,76% de la superfície de l'illa; però en els termes municipals de Vilafranca i Maria de la Salut ocupava el 79,27% i 70,4% de la seva extensió respectivament, mentre que a Manacor –terme amb major superfície destinada a aquest conreu– ocupava el 48,5% de la seva

²² Els comptes de les cobertes del sòl a escala municipal es poden consultar a l'Annex Capítol XI. En aquest text es presenten a la taula 8, les xifres que de forma desagregada (a nivell municipal) presentava el text d'Urech i Cifre, i llavors s'ha intentat traduir aquella nomenclatura a les nomenclatures més habituals que s'empren en els successius censos agraris (Taula 9).

²³ Cal tenir present que la organització administrativa territorial de les Balears ha variat des del Cens de 1860 als nostres dies. Així, s'han donat processos de fragmentació de termes municipals: a Menorca (Maó del que es separen els termes de Sant Lluís i Es Castell entre finals del segle XIX i principis del XX; Mercadal del que es separa Es Migjorn Gran cap al darrer quart del segle XX), a Mallorca (Sant Llorenç es separa de Manacor a finals del segle XIX, Consell que es separa d'Alaró als anys 1920, Lloret de Vistalegre es separa de Sineu a la dècada de 1920, Manacor de la Vall es segrega de Selva als anys 1920, Ses Salines s'independitzen de Santanyí als 1920, i Ariany es segrega de Petra als anys 1980) i el cas de Palma que incorpora Establiments a principis del segle XX.

extensió. Menorca comptava amb 39,54 mil Ha de conreus herbacis que es trobaven als termes de Ciutadella amb 11,35 mil Ha (i tercer terme municipal de Balears amb major superfície destinada a cereals), Maó amb 9,78 mil Ha, Mercadal amb 8,59 mil Ha i Alaior amb 7,67 mil Ha, ocupant prop del 71,5% de la superfície del terme municipal. A les Pitiüses, els termes municipals de Sant Antoni 5,4 mil Ha (43% de la superfície del terme municipal) i Sant Josep amb 5,09 mil Ha (33% del terme) és allà on els conreus herbacis ocupaven una major extensió; mentre que a Formentera els conreus herbacis de secà (cereals) ocupaven unes 2,58 mil Ha (31,2% de la superfície de l'illa), essent el principal i quasi únic conreu de l'illa.

Els conreus de fruiters de secà (de clima temperat, productors de fruits secs com l'ametller i el garrover) ocupaven una extensió de 30 mil Ha (6,08% de la superfície balear), que es localitzaven principalment a Mallorca amb 26,2 mil Ha (7,25% de Mallorca) i Eivissa amb 3,4 mil Ha (6,26% de l'extensió de l'illa); mentre que a Menorca i Formentera aquests conreus eren molt minsos, amb 309 Ha (0,45% superfície) i 16 Ha (0,19% superfície) respectivament. A l'illa de Mallorca, els principals termes municipals en quant a superfície ocupada per fruiters de secà eren Palma amb 1,9 mil Ha (4,13% de l'extensió del terme municipal), Lluçmajor amb 1,7 mil Ha (5,24% de la superfície del terme), Manacor (1,64 mil Ha), Sineu (1,2 mil Ha), Selva (1,1 mil Ha), Algaida (1,1 mil Ha), Pollença (1,1 mil Ha) i Puigpunyent (1,09 mil Ha). Cal apuntar que en el cas de Puigpunyent els fruiters de secà ocupaven el 25,3% de la superfície del terme municipal i a la zona del Raiguer (Binissalem, Lloseta, Santa Maria) aquests conreus ocupaven entre el 25% i el 20% de la superfície dels termes municipals. A Eivissa els fruiters de secà ocupaven 1,08 mil Ha i 905 Ha als termes de Santa Eulàlia i Sant Joan, respectivament.

El conreu de l'olivera cobria una extensió de 28,2 mil Ha (5,73% de la superfície de les Balears) i es localitzava principalment a Mallorca amb 27,38 mil Ha (7,56% de la superfície de l'illa) i a Eivissa amb 889 Ha (5,73% de l'illa). La localització de l'oliverar a Mallorca es concentrava als termes municipals de la Serra de Tramuntana (Bunyola, 3 mil Ha; Alaró, 2,4 mil Ha; Calvià, 2,3 mil Ha; Selva, 2,1 mil Ha; Sóller, 1,7 mil Ha; Andratx, 1,1 mil Ha; Valldemossa, 1 mil Ha; Pollença, 966 Ha) i també els termes de Palma i Marratxí amb 879 Ha i 1,1 mil Ha respectivament. A més, a llevant destaca el terme municipal d'Artà que comptava amb 1,16 mil Ha d'oliverar. Alguns municipis de la Serra de Tramuntana i el Raiguer com Sóller, Deià, Lloseta o Alaró la coberta de sòl per part de l'oliverar representava entre el 40% i 45% de tota l'extensió del terme municipal.

La informació recollida per Urech i Cifre (1869) ens informa, així mateix, de la importància d'un conreu també destinat a l'exportació, la Vinya que ocupava unes 15,89 mil Ha al 1860. Aquest conreu experimentà una important expansió al llarg de la segona meitat del segle XIX, però va caure dràsticament amb la irrupció de la fil·loxera i l'enfortiment de les mesures aranzelàries a França, que era el principal mercat on es dirigien les exportacions (Barceló, 1959; Cela-Conde, 1979). L'expansió del conreu de la vinya coincidí amb l'aparició de la plaga de fil·loxera a França al 1873 i el 1891 quan en aquell país s'acaba la plaga, s'introdueixen les disposicions del govern francès que gravaven fortament les importacions de vinya i alhora arribava la plaga de la fil·loxera a Mallorca.

La distribució d'aquest conreu es concentra a l'illa de Mallorca amb 15,85 mil Ha. A Eivissa el conreu de la vinya era, d'acord amb aquesta font, més aviat testimonial. Els principals termes municipals allà on es conreava la vinya es trobaven en el Migjorn, el Raiguer i també el Pla de Mallorca. En el Migjorn, destaquen els termes de Felanitx amb 3,1 mil Ha (18,36% de la superfície del terme), Porreres amb 1,2 mil Ha (14,06% del terme), Manacor amb 1,13 mil Ha (3,33% del terme) i Lluçmajor amb 1,08 mil Ha (3,31% del terme). En el Raiguer pràcticament tots els termes municipals tenen una part important del seu territori destinada al conreu de la vinya; destaquen les 1,37 mil Ha de Binissalem (47,1% del terme), Santa Maria amb 640 Ha (16,47% del terme), Alaró amb 538 Ha (9,17% del terme) o Inca amb 513 Ha (8,87% del terme). Així mateix, també eren importants els conreus de vinya a la comarca del Pla, en els termes municipals de Sencelles amb 1,3 mil Ha (24,4% del terme), Campos amb 782 Ha (5,3% del terme), Algaida amb 588 Ha (6,5% del terme), Santa Eugènia amb 460 Ha (23,89% del terme) o Petra amb 429 Ha (4,63% del terme), entre els més significatius.

L'estudi presentat per Urech i Cifre (1869), encara que des de la "mirada agrària", ens aporta interessant informació sobre les cobertes del sòl no conreades i la seva distribució municipal. En primer lloc, destaca la coberta forestal –definida en termes no ecosistèmics– que ocupava 112,74 mil Ha, un 22,77% de la superfície de les Balears. Aquesta coberta estava predominada per les formacions de garriga que suposaven unes 91,78 mil Ha, mentre que la

superfície d'alzinars i pinars era de 5,95 mil Ha i 13,49 mil Ha, respectivament. Independentment de la denominació que es donàs a aquelles cobertes del sòl forestals, cal apuntar que si es compara amb els resultats de Ximénez de Embrún (1947) quasi un segle més tard, la superfície forestal al 1860 era unes 10,8 mil Ha inferior. La coberta forestal ocupava a Mallorca prop de 84,3 mil Ha (23,28% de la superfície de l'illa), 13,7 mil Ha a Menorca (20,06% de l'illa), 13,4 mil Ha a Eivissa (24,5% de l'illa) i 933 Ha a Formentera (11,25% de l'illa). La coberta forestal a Mallorca cobria importants extensions de la Serra de Tramuntana (Pollença amb 9,7 mil Ha, Escorca amb 5,4 mil Ha, Bunyola amb 3,44 mil Ha, Andratx amb 3,39 mil Ha), el Migjorn de Mallorca a la Marina de Lluçmajor (Lluçmajor amb 9,7 mil Ha) i Campos amb 3,86 mil Ha, la Marineta de Petra (Santa Margalida amb 5,27 mil Ha i Petra amb 1,95 mil Ha), la zona de Llevant amb Manacor (6,79 mil Ha) o Artà (1,93 mil Ha). A Menorca, el terme municipal d'Es Mercadal, que aleshores anava de Migjorn a Tramuntana comptava amb unes 5,96 mil Ha de sòl forestal (37,08% del terme municipal); la resta de termes municipals comptaven entre 2,2 mil Ha, com el cas de Ciutadella, i 1,77 mil Ha com el cas de Ferreries. A l'illa d'Eivissa, la coberta forestal més extensa es trobava a les zones dels Amunts, les Serres de Portmany i la zona coneguda com a Turons de Santa Eulàlia. En concret, els termes municipals de Santa Eulàlia amb 5,6 mil Ha (42% del terme), Sant Joan amb 4,6 mil Ha (38% del terme) i Sant Antoni de Portmany amb 3,04 mil Ha (23,9%) contenien la major proporció de la coberta forestal de l'illa.

Les terres que segons Urech i Cifre (1869) eren ermes i d'altres que es destinaven a la pastura sumaven un total de 70,75 mil Ha (14,34% de la superfície de l'arxipèlag) i es distribuïen per illes a: Mallorca amb 45,96 mil Ha (12,7% de l'illa), Menorca amb 6,67 mil Ha (9,77% de l'illa), Eivissa amb 15,32 mil Ha (28% de l'illa) i Formentera amb 2,8 mil Ha (33,63% de l'illa). A Formentera, les terres considerades ermes representaven la major coberta del sòl a 1860. A Mallorca, el terme de Calvià presentava la coberta de terres ermes per pastura més abundant proporcionalment, cobrien 7,2 mil Ha que representava el 50,6% de la superfície del terme. A Eivissa, Sant Josep era el terme municipal amb major coberta destinada a pastures amb 6,58 mil Ha (42,65% del terme). I a Menorca, Maó amb 2,79 mil Ha (17,57% del terme) i Ferreries amb 2,03 mil Ha (29,04% del terme) tenien les majors extensions d'aquesta coberta de sòl.

Les cobertes que Urech i Cifre denomina improductives (superfícies d'aigua, zones humides, platges i dunes, roquissars, assentaments humans) definides per la seva escassa aportació econòmica a una economia agrària –per l'escassa producció fotosintètica- resulten un conglomerat massa complex com per tractar-ho conjuntament. Nogensmenys, tal com s'apuntava a la "mirada forestal" també en aquest cas es segueix la tendència de prestar poca atenció a aquests tipus de coberta. En qualsevol cas, l'obra de Urech i Cifre (1869) determina que a mitjans del segle XIX els sòl improductius cobrien 47,68 mil Ha (558 Ha de salines, 34,1 mil Ha d'arenals i roquissars, i 12,95 mil Ha en sòls artificials i superfícies d'aigua), que representava el 9,67% de la superfície de les Balears. Les terres improductives sumaven: 33,65 mil Ha a Mallorca (9,29% de l'illa), 7,52 mil Ha a Menorca (7,52% de l'illa), 4,52 mil Ha a Eivissa (8,29% de l'illa) i 1,97 mil Ha a Formentera (23,76% de l'illa). Entre els sòls improductius, predomina la coberta de roquissars i arenals, que en el cas de Formentera suposava un 23,76% de la superfície de l'illa. Aquesta mateixa coberta a Mallorca ocupava una major extensió als termes municipals de Lluçmajor amb 1,08 mil Ha (7,54% del terme), Manacor amb 854 Ha (1,07% del terme), Alcúdia amb 847 Ha (3,62% del terme); excepcionalment al terme d'Escorca representava el 48,46% de la seva superfície (428 Ha). A Eivissa, la coberta d'arenal i roquissar cobria 2,4 mil Ha a Sant Josep (15,57% del terme) i en el cas d'Eivissa (vila) representava el 22,4% de la superfície (159 Ha). Finalment, a Menorca el terme de Ciutadella tenia 2,87 mil Ha de la coberta d'improductiu (roquissar i/o arenal) (15,47% de la superfície del terme).

La resta de sòl improductiu no resulta prou clar si es pretén emprar les informacions d'Urech i Cifre per clarificar la dimensió de la petjada humana (artificialitzadora) sobre el territori balear a mitjans del segle XIX. Convé apuntar que al 1860, la superfície de les zones humides de Mallorca havia disminuït dràsticament amb la dessecació del Prat de Sant Jordi al 1848 (Palma) amb l'obra de l'enginyer holandès Bouvijn, i a s'Albufera d'Alcúdia que seria objecte de dessecació per part de la companyia "New Majorca Land Company", el 1871, amb els enginyers anglesos J.F. Baterman i W. Hope, que transformà unes 2,1 mil Ha en terres de conreu (Rosselló- Verger, 1959; Barceló Pons, 1965). Segons el Pla Hidrològic de les Illes

Balears (Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, 1999), al segle XVIII hi devia haver unes 6,5 mil Ha de zones humides (4,5 mil Ha a Mallorca; 1,2 mil Ha a Pitiüses; i 800 Ha a Menorca). Urech i Cifre (1869) aportava xifres d'extensió de les salines que es trobaven als termes municipals de Sant Josep a Eivissa (526 Ha), les mallorquines a Santanyí (55 Ha) i a Menorca 7 Ha (Es Mercadal amb 5 Ha i Maó amb 2 Ha). La resta de sòls improductius mesclen diferents categories del sòl que des de la "mirada agrària" potser es podrien ajuntar degut a la seva quasi nul·la utilitat per a la producció agrícola, però que tenen una naturalesa manifestament antagònica; com puguin ser la de les superfícies d'aigua i les superfícies urbanes. Per aquest motiu, no resulta viable analitzar aquella categoria ja que, més que res, es tracta d'un caixó de sastre.

Taula 9. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1860 -versió original (Font: Urech i Cifre, 1869).

		Mallorca		Menorca		Eivissa		Formentera		Balears		
	Categoria	Nom	Ha	(% illa)	Ha	(% illa)	Ha	(% illa)	Ha	(% illa)	Ha	(% Balears)
Reguiú	1	Hortalissa	4.698	1,30	212	0,31	441	0,81	0	0,00	5.352	1,08
	2	Tarongers	330	0,09	15	0,02	0	0,00	0	0,00	345	0,07
	3	Pomeres i altres fruiters	229	0,06	95	0,14	15	0,03	0	0,00	339	0,07
	4	Ametllerar	636	0,18	0	0,00	0	0,00	0	0,00	636	0,13
	5	Figueral	33	0,01	0	0,00	0	0,00	0	0,00	33	0,01
	6	Moreres	89	0,02	0	0,00	0	0,00	0	0,00	89	0,02
	7	Albereda (o pollancreda)	79	0,02	0	0,00	0	0,00	0	0,00	79	0,02
	8	Canyissar (canyet)	11	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	11	0,00
			Total reguiú	6.105	1,69	322	0,47	456	0,84	0	0,00	6.884
Secà	9	Cereals i llavors	122.260	33,76	39.549	57,90	16.526	30,28	2.587	31,18	180.922	36,67
	10	Fruiters diversos	179	0,05	96	0,14	0	0,00	0	0,00	275	0,06
	11	Ametllerar	5.412	1,49	48	0,07	521	0,96	0	0,00	5.981	1,21
	12	Figueral	12.887	3,56	165	0,24	1.181	2,16	16	0,19	14.249	2,89
	13	Oliverar	27.382	7,56	0	0,00	889	1,63	0	0,00	28.272	5,73
	14	Garroverar	7.789	2,15	0	0,00	1.711	3,14	0	0,00	9.501	1,93
	15	Vinyes	15.850	4,38	0	0,00	45	0,08	0	0,00	15.895	3,22
	16	Figueral de moro	362	0,10	227	0,33	0	0,00	0	0,00	589	0,12
	17	Alzinar	5.059	1,40	897	1,31	0	0,00	0	0,00	5.956	1,21
	18	Pinar	10.148	2,80	695	1,02	1.716	3,15	933	11,24	13.493	2,74
	19	Selva (bosc, forest)	1.096	0,30	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1.096	0,22
	20	Garriga	68.001	18,78	12.110	17,73	11.677	21,40	0	0,00	91.788	18,61
	21	Erm i altres incultes a pastures	45.961	12,69	6.674	9,77	15.323	28,08	2.790	33,62	70.747	14,34
	22	Salines de particulars	0	0,00	7	0,01	0	0,00	0	0,00	7	0,00
	23	Salines de l'Estat	55	0,02	0	0,00	526	0,96	0	0,00	581	0,12
	24	Roques, arenals, improductius	23.124	6,39	5.529	8,09	3.531	6,47	1.957	23,59	34.140	6,92
	25	Ocupats per població, camins, torrents.	10.480	2,89	1.992	2,92	467	0,86	14	0,17	12.953	2,63
		Total secà	356.045	98,31	67.989	100	54.114	99,16	8.297	100	486.444	98,60
TOTAL			362.151	100	68.311	100	54.570	100	8.297	100	493.328	100

Taula 10. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1860 –versió adaptada (Adaptació a partir de taula 8) (Font: Urech i Cifre, 1869)											
		Mallorca		Menorca		Eivissa		Formentera		Balears	
	Categoria	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)
Herbacs i guarets	1+9	122.260	4.698	39.549	212	16.526	441	2.587	0	180.922	5.351
Fruiters	2+3+4+5+6 +10+11+12 +14	26.267	1.317	309	110	3.414	15	16	0	30.006	1.443
Oliverar	13	27.382	0			889				28.271	0
Vinya	15	15.850	0			45				15.895	0
Altres conreus llenyosos	7+8+16	362	90	227						589	90
Terres llaurades		192.121	6.105	40.085	322	20.874	456	2.603	0	255.683	6.884
Fronzoses	17	5.059		897						5.956	0
Coníferes	18	10.148		695		1.716		933		13.493	0
Altres forestal	19+20	69.097		12.110		11.677				92.884	0
Sòl forestal		84.305	0	13.702	0	13.393	0	933	0	112.333	0
Erms per pastures	21	45.961		6.674		15.323		2.790		70.748	0
Pastures		45.961	0	6.674	0	15.323	0	2.790	0	70.748	0
Salines	22+23	55		7		526				588	0
Improductiu (arenals, roquissars)	24	23.124		5.529		3.531		1.957		34.140	0
Improductiu (sòl artificial, torrents)	25	10.480		1.992		467		14		12.953	0
Improductiu		33.659	0	7.528	0	4.523	0	1.971	0	47.681	0
Terres no llaurades		163.924	0	27.904	0	33.239	0	5.694	0	230.761	0
TOTAL		356.045	6.105	67.989	322	54.113	456	8.297	0	486.445	6.884

Els anys que abracen la Segona República i els anomenats "anys de la fam", la superfície conreada de Balears disminuí des de les 271 mil Ha de mitjana enregistrades al període 1931-1935 a 243,03 mil Ha del 1945. Com es pot veure, la major superfície correspon als cereals, seguida dels arbres fruiters en plantació regular. Ginard (1999) assenyala que, a diferència d'altres zones de l'Estat, no hi va haver canvis d'importància en els tipus de cultiu i en qualsevol cas, la major part d'ells patiren unes reduccions moderades com per exemple fou el cas del blat que passà de 49867 Ha entre 1931-1935 a 42662 Ha al 1940.

	1931-1935	1941	1945
Cereals	96.838	87.022	84.211
Lleguminoses	31.139	28.890	27.750
Guaret	—	28.550	24.750
Arrels, tubercles i bulbs	3.554	8.500	7.740
Vinya	8.325	7.575	6.964
Oliveres	22.125	21.748	21.440
Plantes industrials	—	360	323
Horta	3.397	3.417	2.801
Arbres fruiters en plantació regular	55.900	54.313	54.315
Praderies artificials i farratges	—	13.561	12.745
Altres	49.791	—	—
Total	271.069	253.936	243.039

Entre el 1860 i els anys 1930 es varen donar alguns canvis substancials en els tipus de conreus i la superfície que aquests ocupaven, sempre partint de la informació proporcionada per les fonts estadístiques disponibles i tenint present que hi ha canvis de criteri entre les fonts emprades. Amb la cautela que mereix el fet de comptar amb fonts diferents per aquest llarg període de temps, hom pot observar com la categoria agrupada en herbacis i guarets presenta una important disminució ja que en el 1860 es comptaven unes 180 mil Ha de terres destinades a cereals i llavors, mentre que als anys 1931-1935 aquestes terres comprenien unes 96,8 mil Ha, i les hortalisses passaven de 5,3 mil Ha a 3,39 mil Ha. Les superfícies d'olivar, i molt particularment les de la vinya experimentaren una notable reducció, del 21,7% en el primer cas i del 47,62% en el segon. En canvi, i d'acord amb aquestes fonts, tendríem que les superfícies destinades a fruiters passaren de 31,4 mil Ha al 1860 a unes 55,9 mil Ha al 1931-1935. Aquest fet ja ho senyalà Cela-Conde (1979) al respecte dels ametllers, la superfície dels quals s'incrementà de manera molt notable al llarg de la dècada dels anys 1920. A partir dels anys 1940 aquests conreus perdran importància i la seva superfície aniria minvant.

	1860	1931-1935	1941	1945
Herbacis i guarets	186.273	134.928	141.750	135.570
Fruiters	31.449	55.900	54.313	54.315
Oliverar	28.271	22.125	21.748	21.440
Vinya	15.895	8.325	7.575	6.964
Altres conreus llenyosos	679	—	—	—
Altres	—	49.791	—	—
Total conreus	262.567	271.069	225.386	218.289

11.2.2. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" a partir dels censos agraris (1962-1999).

Després de l'obra d'Urech i Cifre (1869) ens hem d'esperar a la publicació del primer cens agrari de 1962 (INE, 1966) que ens informará dels aprofitaments de la terra (cobertes del sòl) des de la "mirada agrària" just en els moments en que s'iniciava el *primer boom turístic* i

s'iniciava la lenta caiguda del món pagès de les Illes (Salvà, 1992; Rullan, 1999). La informació disponible en aquest cas era pel conjunt de les Balears, és a dir sense poder destriar entre les illes, dins cadascuna de les illes. En aquest apartat, convé recordar el que Cela-Conde (1979:4) apuntava quan deia que "si tenim en compte, a més, que les estadístiques oficials fan referència sistemàtica a l'ens provincial (Balears), que tan sols existeix en la imaginació del funcionari, el panorama per l'estudiós que pretengui apropiarse al coneixement de la societat pagesa de Mallorca és desolador".

11.2.2.1. El cens agrari de 1962.

Malgrat la informació estadística sigui un tant grollera, per la manca de detall, es trasllada la informació que ens aporta el Cens Agrari de 1962 en dues taules diferenciades. La primera taula (taula 13) recull les dades agregades que apareixien recollides al Cens; mentre que la segona taula (taula 14) resulta de la suma dels diferents tipus de conreu que apareixen al Cens de 1962 i que llavors s'han agrupat d'acord amb les principals categories que s'empren en els successius censos agraris²⁴. D'aquesta manera s'ha procedit a calcular de manera homogènia les superfícies per cada tipus de conreu i coberta de sòl.

D'aquesta anàlisi, crida l'atenció la diferència existent entre l'ocupació de sòl que representaven les terres llaurades en els càlculs sintetitzats del Cens Agrari 1962 (INE, 1966) i els resultats de sumar tots els conreus de forma individualitzada. La taula 15 recull les terres llaurades segons el Cens (taula 13), que sumaven 246,69 mil Ha (230,97 mil Ha de secà i 15,7 mil Ha de regui); mentre que la suma individualitzada de cada conreu (taula 14) aporta la xifra de 296,65 mil Ha de terres llaurades (279,12 mil Ha de secà i 17,5 mil Ha de regui). El resultat és una diferència global de 49,96 mil Ha (prop del 10% de la superfície de l'arxipèlag). El motiu pel qual hi ha uns resultats tan dispars és, fonamentalment, que els comptes individualitzats per tipus de conreu no ens informen de si aquests ocupen una determinada extensió de forma única o bé ho fan en companyia i/o alternament amb d'altres conreus. En concret, si hom es fixa en la superfície de 111,53 mil Ha (108,6 mil Ha de secà i 2,92 mil Ha de regui) que ocupaven els conreus associats, es pot adonar que l'aparent incoherència d'aquells càlculs individualitzats vendria motivada pel fet que molts d'aquells conreus estarien associats i/o eren successius amb d'altres. De fet, aquesta ha estat la condició habitual en el camp de les Illes en que ha predominat el policultiu tant per qüestions ecològiques (edafoclimàtiques, hidrogeològiques, etc), com institucionals (assegurança de conreus de subsistència i comercials) (Manera, 2006).

Cal advertir que en aquest primer Cens Agrari 1962 la superfície considerada com agrària a les Balears (463,5 mil Ha) cobria pràcticament el 93,79% de tot el territori de l'arxipèlag i es distribuïa entre un total de 41856 explotacions agràries. El predomini del territori agrari que ofereix la "mirada agrària" coincidia amb la pervivència d'un món agrari, encara que no precapitalista tal com s'ha intentat divulgar que era la societat "preturística" de les Balears. Si analitzam conjuntament les dues taules, sempre amb la cautela que mereix el fet de tenir present la doble comptabilitat que impliquen els conreus associats, podem veure com les terres llaurades (246,69 mil Ha) eren, si ho comparam amb les dades d'Urech i Cifre (1869), 15,87 mil Ha inferiors a les de 1860. No obstant, aquí hi hauria probablement molts de criteris diferents a l'hora de catalogar les cobertes. En qualsevol cas, i aquí sembla que no hi hauria d'haver problemes de definició, les terres destinades a regui eren al 1962 unes 15,72 mil Ha, és a dir s'havien multiplicat per un factor de 2,28 respecte les de 1860.

Entre les terres d'herbacis destaca el predomini dels cereals, lleguminoses i conreus farratgers, que segurament formarien part dels conreus associats, i que cobriren el 1962 unes 167,6 mil Ha; a les que caldria afegir els guarets i rostollars que ocupaven 28,87 mil Ha. Tot representant la clàssica rotació mediterrània de cereals-lleguminoses-guaret (Rosselló Verger, 1977). Dels conreus de cereals per a gra (89,1 mil Ha) destaquen els conreus d'ordi (37,8 mil Ha) i Blat (33,2 mil Ha), conreus que solen presentar-se sovint, al menys en part, de forma associada; entre els conreus farratgers (59,13 mil Ha) destacaven la civada (25,6 mil Ha) i l'ordi

²⁴ L "versió adaptada" només suposa la unificació de les denominacions amb algunes agregacions de dades, però no inferir o estimar dades que els censos no proporcionin. Aquesta adaptació pren com a referent els censos de 1989 i 1999; per tant, suposarà l'esmentada duplictat de les taules dels Censos de 1962, 1972 y 1982. Els tipus de conreus individualitzats estan recollits a l'Annex Capítol XI.

(18,3 mil Ha); i en les lleguminoses per a gra (25,5 mil Ha) de les que les faves ocupaven 19,4 mil Ha. La importància d'aquests conreus respecte de la superfície llaurada en cada illa és diferent. Per exemple pel que fa als cereals per a gra. A Menorca i Formentera els conreus herbacis eren els majoritaris, representant el 94,6% i 85,45% de les terres llaurades respectivament. Mentre que a Mallorca i Eivissa suposaven el 35,4% i 33,5% de les terres llaurades respectivament.

Les hortalisses amb 4,7 mil Ha ocupaven pràcticament la mateixa extensió que un segle enrere. En aquest grup el tipus de conreu que ocupava una major extensió era el del meló que cobria unes 899 Ha. En canvi, una de les grans novetats respecte del 1860 és la ocupació de terra per part dels conreus de tubercles, quasi exclusivament de patata. El conreu de la patata va lligat a la dessecació de part de s'Albufera d'Alcúdia i Sa Pobla on es va introduir el conreu de la patata al llarg del segle XIX i a principis del segle XX –sobretot als anys 1920 amb la introducció de la varietat "royal kidney"–; llavors s'inicià la seva exportació, convertint-se en un dels principals productes de l'agroexportació mallorquina. El conreu d'aquest tubercle cobria una extensió de 5,37 mil Ha, moltes d'elles de reguiu (3,94 mil Ha), que es localitzaven majoritàriament a sa Pobla i en molt menor mesura a Santa Eulària (Eivissa).

La consideració dels conreus llenyosos aporta certes dificultats, en la mateixa línia de les ja esgrimides en els conreus herbacis, ja que l'aprofitament de la terra a les Balears (com a la gran part de la Mediterrània) s'ha caracteritzat pels policultius amb la conseqüent combinació de diversos tipus de conreus, per obtenir un rendiment màxim de les possibilitats del sòl. Per aquest motiu, les terres destinades a fruiters es solen combinar amb conreus herbacis que llavors són pasturats pel ramat "a dent" sense haver de practicar sempre tasques de sega. El conjunt de conreus llenyosos (ametllers, garrovers, cítrics, figueres, oliveres, vinyes) ocupaven al 1960 (aïlladament o conjuntament) unes 82,29 mil Ha, front a les 76,29 mil Ha de 1860.

Entre els conreus llenyosos de fruiters (de clima temperat i productors de fruits secs) destaquen els ametllers amb 43,5 mil Ha (5,26 milions d'arbres), que superen amb escreix les 6,6 mil Ha d'ametllers comptabilitzades el 1860. L'extensió de l'ametller s'intensificà en el període d'entreguerres i va tenir a veure amb la fragmentació de la gran propietat i també, de forma especial, amb la crisi vitivinícola del darrer quart del segle XIX (Bisson, 1977). A més, cal tenir present que l'ametlla adquirí també la condició de producte d'agroexportació però permetia la combinació amb altres conreus herbacis (a diferència de la vinya) i oferia així una contribució important a la dieta pagesa (Cela-Conde, 1979). Els altres conreus fruiters que destacaven al 1960 eren els garrovers (7,5 mil Ha) i les figueres (6,9 mil Ha), els fruits dels quals són considerats d'utilització mixta: aliment humà (figues seques o fresques), pinso pel ramat (garroves i figues) i com producte d'exportació (figues seques, destil·lació alcohòlica de garrova i la goma de garroví).

Cela-Conde (1979:42) apuntava que "la solució a la crisi produïda per l'economia camperola pel final del comerç colonial de la vinya va tenir el seu eix en l'auge de dos nous conreus distints en quant al seu significat sociològic: l'ametller, que proporciona un producte –a l'igual que la vinya– exportable al mercat europeu, i la figuera, base d'una economia ramadera (ramat de porcí), que té també característiques de conreu de subsistència en ser aprofitable el seu fruit pel consum humà i compta, paral·lelament, amb una importància menor en quant a producte d'exportació".

Entre els conreus llenyosos destacava la coberta d'oliverar que el 1960 s'estenia al llarg de 16,46 mil Ha; la qual cosa ens indica que respecte el 1860 aquests conreus havien minvat en 11,8 mil Ha. Rosselló Verger (1977:108) sostenia que "l'oliverar configura encara el paisatge de Muntanya, però obté baixa rendibilitat si no se tracta de plantacions regulars i joves. Hom n'arrabassa 300 o 500 cada any i sembla que només se salvarà per al consum d'olives". Barceló (1968:61) apuntava que a Mallorca, l'olivera a finals dels anys 1960 pervivia a les àrees muntanyenques on les condicions edafològiques i geomorfològiques no donaven gaire opcions per altre tipus de conreu, mentre que a les zones del Pla l'olivera havia estat substituïda per vinya primer, i ametller i figuera després. Entre les causes que motivaren, en plena economia agroexportadora, la substitució de l'oliverar per d'altres conreus llenyosos es trobà la intenció d'escapar-se de la fiscalitat que requeia sobre la producció de l'oli. El conreu d'olivera es trobava principalment a Mallorca, i allà especialment a la Serra de Tramuntana, i també a Eivissa, on a diferència de Mallorca va experimentar un increment destacable entre el 1860 i 1960 (Barceló, 1991).

La vinya cobria al 1960 un total de 3,74 mil Ha, una xifra que contrasta amb les prop de 15,89 mil Ha de 1860, i que arribà a ocupar unes 30 mil Ha al 1890 (Barceló, 1959). Les múltiples causes ja esmentades (fil·loxera, canvi del marc regulatori del mercat francès, etc) motivaren la substitució d'aquests conreus per d'altres orientats igualment a l'exportació. Finalment, els cítrics ocupaven 1,1 mil Ha que implicava un augment important respecte 1860, incorporant-se en nous indrets. Encara que Sóller havia estat important en el conreu (i exportació) de la taronja (Manera, 2006), hi havia extensions destacables en altres àrees irrigades de Mallorca (Inca, Muro, Palma) i Eivissa (Santa Eulària del Riu). Entre els fruiters, caldria considerar també els albercoquers (586 Ha), les pomeres (397 Ha), les pruneres (242 Ha) i pereres (197 Ha).

Les terres agràries no llaurades a l'any 1960, d'acord amb el Cens Agrari 1962, representaven un total de 216,85 mil Ha (43,85% del territori de les Balears). Cal tenir present, que segons les estadístiques censals, el 1960 hi havia (suposant que la superfície de les quatre illes que tenien activitat agrària feia unes 494,54 mil Ha) unes 30,9 mil Ha (6,2% de la superfície) que restaven fora de la xarxa analítica del territori des d'aquesta "mirada agrària".

La coberta forestal de l'arxipèlag comptabilitzada en el Cens Agrari 1962 era de 191,63 mil Ha (42,9% amb espècies arbòries i un 57% de matollar). En comparació a un segle enrere (Urech i Cifre, 1869) tenim –en cas que la definició de coberta forestal fos idèntica- un increment de la coberta vegetal en unes 79,29 mil Ha. Les terres per pastures permanents ocupaven unes 2,1 mil Ha i en aquest cas sembla que el que Urech i Cifre (1869) i el Cens Agrari 1962 (INE, 1966) definien com a prats o pastures permanents difereixen ja que en el primer cas (1860) hi havia 70,74 mil Ha de terres ermes o incultes destinades a les pastures, mentre que els erms a pastures al 1960 eren tan sols 2,1 mil Ha. Nogensmenys, si hom contempla les superfícies pasturades dins dels sistemes forestals s'adona que aquestes assolien la xifra de 145,2 mil Ha. Així doncs, és de suposar que moltes de les terres que en un moment foren considerades com incultes o ermes per pastures, al 1960 fossin considerades superfícies forestals no arbrades pasturades.

Finalment en les terres improductives es mesclen aquelles superfícies que de naturalesa molt diferent no són objecte d'estudi per part dels responsables d'analitzar el territori des de la "mirada agrària", una mirada que encara al 1960 cobria una extensa "taca" del territori de les illes. El 1960 es comptaven dins de la superfície agrària total, unes 23,1 mil Ha que anaven des de superfícies d'aigua i zones humides a carreteres, camins i edificacions. Podem veure com aquesta xifra no encaixa amb la que es suposaria que és la seva corresponent de 1860 quan les terres improductives ocupaven unes 47,68 mil Ha. Una minva que no podria ser atribuïble a la conversió de les terres guanyades a les zones humides després de la seva dessecació, ja que per exemple en la dessecació de s'Albufera d'Alcúdia, de les 2146 Ha dessecades, tan sols 400 foren útils per l'agricultura, mentre que la resta –massa salines- foren recuperades per la formació vegetal original. En qualsevol cas, el que es pot concloure és que mentre sí hi ha una certa coherència i precisió en la definició de les principals cobertes de sòl cultes, en el cas de les incultes es produeix una gran disconformitat en quant a resultats.

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres Llaurades		Conreus herbacis i guarets	85.544	12.021	97.565
		Fruiter, oliverar, vinyes	36.822	781	37.603
		Conreus herbacis associats amb fruiters, Oliverar o vinya	107.995	2.906	110.901
		Conreus herbacis associats amb arbres forestals	614	16	630
		A. TOTAL TERRES LLAURADES	230.975	15.724	246.699
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	a. Prats o prades permanents	2.066	39	2.105
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	b.1. Superfície pasturada	61.297		61.297
		b.2. Superfície no pasturada	20.992		20.992
		b. Total forestal espècies arbòries	82.289		82.289
Terres poblades	c.1. Superfície pasturada	83.824		83.824	

	amb espècies espontànies no arbòries	c.2. Superfície no pasturada	25.520		25.520
		c. Total forestal espècies no arbòries	109.344		109.344
	Terres improductives	d. Terres improductives	23.121		23.121
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			216.820	39	216.859
Superfície agrària total (A + B)			447.795	15.763	463.558
Percentatge superfície agrària total respecte superfície arxipèlag			90,60%	3,19%	93,79%
SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)			233.041	15.763	248.804
Núm. Explotacions			41.856		

Taula 14. Balears. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1962 –versió adaptada– (Font: elaboració pròpia a partir del Cens Agrari, 1962 –INE, 1966).

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	29.908	294	30.202
		Cereals per a gra	84.858	4.284	89.142
		Conreus farratgers	59.136	0	59.136
		Conreus industrials	–	–	207
		Hortalisses	0	4.729	4.729
		Lleguminoses per a gra	23.609	1.961	25.570
		Tubercles	1.426	3.949	5.375
		Total conreus herbacis i guarets	198.937	15.424	214.361
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	8.986	30	9.016
		Cítrics	0	1.103	1.103
		Fruiters de clima temperat	7.686	747	8.433
		Fruiters de fruit sec	43.470	74	43.544
		Olivera	16.357	103	16.460
		Vinya	3.692	50	3.742
Total conreus llenyosos	80.191	2.107	82.298		
A. TOTAL TERRES LLAURADES			279.128	17.531	296.659
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	–	–	–
		Prats o prades permanents	–	–	–
		Total terres per pastures permanents	2.066	39	2.105
	Terreny forestal	Espècies arbòries	82.289	0	82.289
		Matollar	109.344	0	109.344
		Forestal	191.633	0	191.633
	Altres terres	Erm	–	–	–
		Espartar	–	–	–
		Total altres terres	–	–	–
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	–	–	–
		Erms, eres, construccions.	–	–	–
		Total altres superfícies	–	–	–
	Terres improductives	Terres improductives	23.121	–	23.121
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			216.820	39
Superfície agrària total (A + B)			495.948	17.570	513.518
Percentatge superfície agrària respecte total superfície arxipèlag			100,34%	3,55%	103,90%

- Vol dir que no hi ha dades. En el cas dels conreus industrials tenim resultats totals i no segons sigui de reguiu o secà.

Taula 15. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1962 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).			
	Secà (Ha)	Reguiu (Ha)	Total terres llaurades (Ha)
I. Total terres llaurades (Cens Agrari, 1962)	230.975 Ha	15.724 Ha	246.699 Ha
II. Total terres llaurades, càlculs adaptats (a partir de Cens Agrari, 1962)	279.128 Ha	17.531 Ha	296.659 Ha
Diferència (II-I) (Ha.)	48.153 Ha	1.807 Ha	49.960 Ha

11.2.2.2. El cens agrari de 1972.

La següent lectura i comptabilitat territorial que podem fer des de la "mirada agrària" és possible a partir del Segon Cens Agrari 1972 (INE, 1974), un cens que mira unes illes amb unes estructures socials d'acumulació del capital i un territori en profunda transformació, i a les portes de la primera crisi del capitalisme de postguerra. En aquest segon estadi, s'han recollit les dades del cens agrari tal com apareixien sintetitzades en el propi cens, i també s'ha procedit a calcular les superfícies ocupades pels diferents tipus de conreu. De nou, les superfícies que ocupaven els conreus considerats de forma individualitzada (taula 17) ens dona uns resultats superiors als càlculs que ofereixen els comptes agregats del Cens Agrari 1972 (taula 16). El motiu d'aquesta, aparent, contradicció o errada es deu a que en les superfícies dels diferents tipus de conreu no ens indiquen si aquests estan associats o no, o si es tracta de conreus successius. A la taula 18 es recullen els resultats per ambdues metodologies de comptabilitat dels tipus d'ocupació del sòl per part dels conreus. Les terres llaurades segons la comptabilitat adaptada (taula 17) 321,1 mil Ha a les Balears, 70,1 mil Ha superior als resultats dels comptes del Cens Agrari. Aquesta enorme diferència –un poc més gran que l'illa de Menorca- es deu a que moltes de les superfícies comptabilitzades incorren en una doble comptabilitat.

En aquest cas s'incorporen els resultats per les illes de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera, podent així diferenciar, en termes comptables, les particularitats insulars. Per a l'anàlisi de les cobertes del sòl de principis dels 1970 i des de la "mirada agrària" es procedirà a combinar la informació expressada en les següents taules, tot acudint a les taules incorporades a l'Annex Capítol XI.

Entre 1962 i el 1972, la superfície conreada es va incrementar en un 3,8% (9,38 mil Ha). Recordem que es tracta del moment d'expansió del turisme de masses però de pervivència encara d'un món rural viu (Bisson, 1977). No obstant, la superfície agrària total (terres llaurades i terres agràries no llaurades) va disminuir unes 16,28 mil Ha, degut a la disminució de la superfície de les terres agràries no llaurades que passà de 216,85 mil Ha al 1962 a 191,19 mil Ha al 1972. Així doncs, la superfície agrària total representava al 1972 el 90,49% de la superfície de l'arxipèlag arribant a 447,2 mil Ha que corresponien a 48575 explotacions agràries.

Entre les terres llaurades, els conreus de reguiu es van expandir en unes 3,33 mil Ha, assolint 19,06 mil Ha al 1972 i suposant un increment respecte de 1962 del 21,2%; mentre que les terres de secà augmentaven prop de 6 mil Ha (increment del 2,6%) i assolien 237 mil Ha. Les terres llaurades es distribuïen entre un 76,26% a Mallorca (195,3 mil Ha), un 13,86% a Menorca (35,48 mil Ha), un 9,03% a Eivissa (23,11 mil Ha) i un 0,85% a Formentera (2,17 mil Ha). Si es compara la proporció de les terres conreades respecte de la superfície total insular tendríem a 1972 que a Mallorca (54,2% de l'illa) i Menorca (51,22% de l'illa) la superfície conreada cobriria més de la meitat de la superfície de l'illa; mentre que a l'altre extrem, a Formentera les terres llaurades cobrien un 27% de la superfície de l'illa i Eivissa aquestes cobrien el 40,6% de tota la superfície insular. Les terres de reguiu es localitzaven majoritàriament a Mallorca on hi havia unes 14,93 mil Ha (78,35% de tot el reguiu de Balears); mentre que Menorca i Eivissa comptaven cadascuna amb prop de 2 mil Ha de reguiu.

A continuació es procedirà a analitzar les cobertes que representaven cada tipus de conreu, una anàlisi que es fa prenent les informacions expressades a les diferents taules i que com s'ha esmentat s'han de prendre amb extrema cautela. Cal considerar, emperò, que aquesta informació ens permetrà realitzar comparacions diacròniques i en aquest cas introduir la variable localitzacional, per illa.

Els conreus herbacis ocupaven unes 131,6 mil Ha a les Balears, de les quals 15,6 mil Ha corresponien a terres de reguiu (11,9% de tots els herbacis), constituint els herbacis els conreus majoritaris de reguiu (82,17% de tot el reguiu). Els herbacis estaven a les Balears, com seria d'esperar, dominats pels cereals per a gra (73,12 mil Ha) i els conreus farratgers (55,58 mil Ha). Les lleguminoses, que al 1962 ocupaven el tercer lloc (25,5 mil Ha), passaren a ocupar al 1972 unes 13,3 mil Ha; ja sigui en conreus successius, individuals o associats. Aquesta minva tendria a veure amb l'anomenada "modernització" del camp que anà de la mà dels increments d'insums fitosanitaris i fertilitzants químics que aportà la "revolució verda" i que arribà també a l'Estat espanyol²⁵ (Naredo, 2004 [1971]), i els guarets sumaven unes 34,7 mil Ha.

Els cereals per a gra presentaven una distribució quasi equitativa respecte de la superfície de cada illa. Mallorca comptava amb el 76,15% de la superfície coberta amb cereals per a gra de Balears (55,68 mil Ha), Menorca amb 10,1 mil Ha (13,8% de la superfície de cereals per a gra de Balears), Eivissa amb 6,4 mil Ha (6,4% de la superfície de cereals per a gra de Balears) i Formentera amb 865 Ha (1,18% de la superfície de cereals per a gra de Balears). A Formentera els conreus herbacis, i dins d'aquests els cereals per a gra (sols o associats amb conreus llenyosos) amb 865 Ha, suposaven la major coberta agrícola de sòl amb 2065 Ha (de les 2178 Ha de terres llaurades).

En quant als conreus farratgers, cal destacar l'important paper que l'economia ramadera tenia a Menorca (20,9 mil caps de vacum i 18,5 mil caps d'oví), un paper que es traduïa en la superfície coberta per aquest tipus de conreus que assolien 20,3 mil Ha i representava el 36,4% de tota la superfície de conreus farratgers de les illes. A Mallorca, amb una notable cabana ramadera (41,9 mil caps de vacum i 224,7 mil caps d'oví) la superfície coberta pels conreus farratgers era d'un 32,36 mil Ha (58,2% de la coberta de conreus farratgers de les Balears). Un altre aspecte a destacar en el cas dels conreus farratgers, és l'adopció de mètodes de reg en aquest tipus de conreus, que al 1962 eren, segons el Cens Agrari de 1962, absents. Al 1972 hi havia unes 8,9 mil Ha regades, que representaria prop del 28% de la superfície regada de les Balears, essent importants a Campos i al Prat de Sant Jordi a Mallorca.

Entre 1962 i 1972 el conreu d'hortalisses va experimentar un salt extraordinari, passant de 4,72 mil Ha al 1962 a les prop de 22,6 mil Ha de 1972. Tanmateix, aquesta xifra hauria de ser matisada per la més que probable doble comptabilitat en que s'incorr per aquest categoria. Les hortalisses foren les protagonistes de l'expansió de les terres de reguiu, ja que aquests conreus sumaven prop del 38,1% de la superfície regada de les Balears; unes terres que es trobaven principalment a les hortes mallorquines (sa Pobla, Muro i Manacor).

El conreu de tubercles, important a Mallorca (83,9% del total), passa d'ocupar unes 5,3 mil Ha al 1962 a 3,5 mil Ha al 1972; una reducció del 34,71%. Els tubercles es cultivaven mitjançant l'aplicació de sistemes de reg, que suposava al 1972 el 91,45% de totes les terres ocupades per tubercles (3,2 mil Ha).

Els conreus llenyosos ocupaven una extensió de 123 mil Ha, de les quals unes 3,39 mil Ha eren de reguiu. Respecte de 1962, es pot veure com es passa de les 148 mil Ha que ocupaven els conreus llenyosos (sols o associats amb herbacis) a les 123 mil Ha de 1972. Aquí es troba una expressió de l'abandonament d'aquelles activitats agrícoles menys rendibles en termes monetaris, com ha estat, per exemple, el progressiu abandonament dels oliverars i ametllerars. En aquest cas (a l'any 1972), malgrat no es disposi de la superfície que ocupaven els ametllerars, es pot aportar la xifra del nombre d'ametllers que al 1972 arribava a 4,7 milions de peus, front als 5,26 milions de peus de 1962. Si 5,26 milions de peus d'ametller ocupaven al 1962 unes 43,5 mil Ha, es podria deduir que al 1972 els 4,7 milions de peus ocuparien teòricament unes 38,9 mil Ha. Les oliveres passaren de cobrir unes 16,4 mil Ha al 1962 a 9,32 mil Ha al 1972; una reducció important d'aquest conreu que a les zones de muntanya avançava la recolonització forestal. La major part de les terres d'oliverar es concentraven a Mallorca amb 9 mil Ha, mentre les restants es trobaven a Eivissa. La vinya es va mantenir pràcticament entre el 1962 i 1972, incrementant-se en 166 Ha (arribant a 3,9 mil Ha) i concentrant-se a l'illa de Mallorca (3,6 mil Ha). Així mateix, l'extensió coberta pels cítrics es mantenia en torn a mil Ha, localitzades majoritàriament a Mallorca.

²⁵ El creixement de consum d'adobs químics, i especialment els nitrogenats, s'ha destinat en bona mesura a substituir els procediments tradicionals de fertilització: el guaret, l'ús de fems i d'altres residus orgànics i les rotacions amb lleguminoses o altres conreus propis per l'abonat en verd (Naredo 2004:356-357).

Les terres agràries no llaurades cobrien al 1972 unes 191,19 mil Ha, i és en aquesta categoria on es produeix una significant reducció respecte 1962. Una minva de prop de 25,6 mil Ha que entren dins les categories del sòl que no són objecte de consideració per part de la "mirada agrària". La composició de les terres no llaurades correspon en primer terme a les cobertes forestals (espècies arbòries forestals i espècies espontànies no arbòries) que sumava un total de 169,5 mil Ha. Aquest còmput testimonia la minva de la superfície forestal dins de les explotacions agràries respecte de 1962, quan aquestes assolien 191,6 mil Ha. El 1972 i per illes, la coberta forestal ocupava unes 119,9 mil Ha a Mallorca –on el 51,7% corresponia a masses arbòries i el 48,3% a matollars–; 23,5 mil Ha a Menorca –40% amb arbres i 60% matollar–; 22,17 mil Ha a Eivissa –78,8% arbrat i 22,7% matollar–; i 3,7 mil Ha a Formentera –53,6% arbrat i 46,4% matollar–. Els prats permanents varen passar de 2,1 mil Ha al 1962 a 1,08 mil Ha al 1972, és a dir, minvaren a la meitat en deu anys. Finalment, les denominades terres improductives ocupaven unes 20,57 mil Ha, és a dir eren unes 2,5 mil Ha inferiors a la dècada anterior. En tot cas, convé apuntar de nou l'escassa informació que ens aporta aquesta categoria respecte a l'anàlisi territorial i per la comptabilitat de les cobertes del sòl.

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis	116.000	15.665	131.665
	Oliverar (sol o associat am conreus herbacis)	8.632	19	8.651
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)	3.736	30	3.766
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	100.962	3.290	104.252
	Fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí	6.371	52	6.423
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	1.321	6	1.327
	A. TOTAL TERRES LLAURADES	237.022	19.062	256.084
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.082	3	1.085
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	91.116	4	91.120
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	78.410		78.410
	Terres improductives	20.579		20.579
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES	191.187	7	191.194
Superfície Agrària Total (A+B)		428.209	19.069	447.278
Percentatge superfície agrària total respecte superfície illes		86,64%	3,86%	90,49%
SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)		238.104	19.065	257.169
Núm. Explotacions		48.575		

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)	
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	34.739	4	34.743
		Cereals per a gra	71.309	1.815	73.124
		Conreus farratgers	46.658	8.930	55.588
		Conreus industrials	122	33	155
		Hortalisses	10.720	11.956	22.676
		Lleguminoses per a gra	11.254	2.059	13.313
		Tubercles	300	3.209	3.509
		Total conreus herbacis i guarets	175.102	28.006	203.108
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	106.548	2.310	108.858
		Cítrics	0	1.015	1.015
		Fruiters de clima temperat	0	0	0
		Fruiters de fruit sec	0	0	0
		Oliverar	9.299	21	9.320
		Vinya	3.861	47	3.908

		Total conreus llenyosos	119.708	3.393	123.101
	Altres conreus	Total altres conreus	5	0	5
	A. TOTAL TERRES LLAURADES		294.815	31.399	326.214
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	0	0	0
		Prats o prades permanents	0	0	0
		Total terres per pastures permanents	1.082	3	1.085
	Terreny forestal	Espècies arbòries	91.120	0	91.120
		Matollar	78.410	0	78.410
		Forestal	169.530	0	169.530
	Altres terres	Erm	0	0	0
		Espartar	0	0	0
		Total altres terres	0	0	0
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	0	0	0
		Erms, eres, construccions.	0	0	0
		Total altres superfícies	0	0	0
	Terres improductives	Terres improductives	20.579	0	20.579
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES		191.191	3	191.194	
Superfície Agrària Total (A+B)		486.006	31.402	517.408	
Percentatge superfície agrària respecte total superfície illa		98,33%	6,35%	104,68%	

Taula 18. Balears. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	237.022	19.062	256.084
	Total terres no llaurades	191.187	7	191.194
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	294.815	31.399	326.214
	Total terres no llaurades	191.191	3	191.194
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-57.793	-12.337	-70.130
	Total terres no llaurades	-4	4	0

Taula 19. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió original (Font: Cens agrari, 1972- INE, 1974)

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis	76.094	11.994	88.088
	Oliverar (sol o associat amb conreus herbacis)	8.392	18	8.410
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)	3.474	16	3.490
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	85.384	2.864	88.248
	Fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí	5.783	37	5.820
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	1.238	6	1.244
	A. TOTAL TERRES LLAURADES	180.365	14.935	195.300
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.003	3	1.006
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	62.065	3	62.068
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	57.919		57.919
	Terres improductives	14.487		14.487
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES	135.474	6	135.480
Superfície Agrària Total (A+B)		315.839	14.941	330.780
Percentatge superfície agrària total respecte superfície illa		87,65%	4,15%	91,80%
SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)		181.368	14.935	196.306
Núm. explotacions		41.452		

Taula 20. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1972- INE, 1974).					
			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	22.763	3	22.766
		Cereals per a gra	54.311	1.372	55.683
		Conreus farratgers	25.570	6.795	32.365
		Conreus industrials	103	26	129
		Hortalisses	9.175	10.092	19.267
		Lleguminoses per a gra	9.612	1.972	11.584
		Tubercles	148	2.796	2.944
		Total conreus herbacis i guarets	121.682	23.056	144.738
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	90.399	1.940	92.339
		Cítrics	0	943	943
		Fruiters de clima temperat			
		Fruiters de fruit sec			
		Olivera	9.035	20	9.055
		Vinya	3.599	32	3.631
Total conreus llenyosos	103.033	2.935	105.968		
Altres conreus	Total altres conreus	5		5	
A. TOTAL TERRES LLAURADES			220.264	25.977	246.241
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents			
		Total terres per pastures permanents	1.003	3	1.006
	Terreny forestal	Espècies arbòries	62.068	0	62.068
		Matollar	57.919	0	57.919
		Forestal	119.987	0	119.987
	Altres terres	Erm			
		Espartar			
		Total altres terres			
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades			
Erms, eres, construccions.					
Total altres superfícies					
Terres improductives	Terres improductives	14.487		14.487	
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			135.477	3	135.480
Superfície Agrària Total (A+B)			360.197	25.994	386.191
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			99,96%	7,21%	107,17%

Taula 21. Mallorca. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).				
		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	180.365	14.935	195.300
	Total terres no llaurades	135.474	6	135.480
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	224.720	25.991	250.711
	Total terres no llaurades	135.477	3	135.480
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-44.355	-11.056	-55.411
	Total terres no llaurades	-3	3	0

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis	33.356	1.972	35.328
	Oliverar (sol o associat am conreus herbacis)			0
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)			0
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	17	95	112
	fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí	1	4	5
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	43		43
	A. TOTAL TERRES LLAURADES	33.417	2.071	35.488
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	68		68
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	9.536	1	9.537
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	14.049		14.049
	Terres improductives	2.984		2.984
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES	26.637	1	26.638
Superfície Agrària Total (A+B)		60.054	2.072	62.126
Percentatge superfície agrària total respecte superfície illa		86,67%	2,99%	89,66%
SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)		33.485	2.071	35.556
Núm. Explotacions		1.467		

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	7.981		7.981
		Cereals per a gra	10.048	66	10.114
		Conreus farratgers	18.610	1.622	20.232
		Conreus industrials	1	0	1
		Hortalisses	334	425	759
		Lleguminoses per a gra	134	8	142
		Tubercles	105	48	153
		Total conreus herbacis i guarets	37.213	2.169	39.382
	Conreus llenyosos Altres conreus	Altres conreus llenyosos	18	93	111
		Cítrics	0	5	5
		Fruiters de clima temperat			
		Fruiters de fruit sec			
		Olivera			
		Vinya			
		Total conreus llenyosos	18	98	116
	Total altres conreus				
	A. TOTAL TERRES LLAURADES		37.231	2.267	39.498
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents			
		Total terres per pastures permanents	68		68
	Terreny forestal	Espècies arbòries	9.537	0	9.537
		Matollar	14.049		14.049
		Forestal	23.586	0	23.586
	Altres terres	Erm			
Espartar					

		Total altres terres			
Altres superfícies		Cultivables no llaurades			
		Erms, eres, construccions.			
		Total altres superfícies			
Terres improductives		Terres improductives	2.984		2.984
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			26.638	0	26.638
Superfície Agrària Total (A+B)			63.869	2.267	66.136
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			92,18%	3,27%	95,45%

Taula 24. Menorca. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	33.417	2.071	35.488
	Total terres no llaurades	26.637	1	26.638
II. Cens Agrari 1972. Càlculs meus	Total terres llaurades	37.213	2.169	39.382
	Total terres no llaurades	26.638	0	26.638
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-3.796	-98	- 3.894
	Total terres no llaurades	-1	1	0

Taula 25. Eivissa. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 -versió original (Font: Cens agrari, 1972- INE, 1974)

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis	4.489	1.695	6.184
	Oliverar (sol o associat am conreus herbacis)	237	1	238
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)	164	14	178
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	1.5.560	331	15.891
	fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí	587	11	598
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	29		29
	A. TOTAL TERRES LLAURADES	21.066	2.052	23.118
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	11		11
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	17.488		17.488
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	4.690		4.690
	Terres improductives	2.800		2.800
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES	24.989	0	24.989	
Superfície Agrària Total (A+B)		46.055	2.052	48.107
Percentatge superfície agrària total respecte superfície illa		81,00%	3,61%	84,61%
SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)		21.077	2.052	23.129
Núm. explotacions Pitiüses		5656		

Taula 26. Eivissa. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1972- INE, 1974).

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)	
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	3.235	0	3.235
		Cereals per a gra	6.085	377	6.462
		Conreus farratgers	2.144	512	2.656
		Conreus industrials	18	7	25
		Hortalisses	1.078	1.436	2.514
		Lleguminoses per a gra	1.462	79	1.541
		Tubercles	17	365	382
		Total conreus herbacis i	14.039	2.776	16.815

		guarets			
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	16.130	277	16.407
		Cítrics		67	67
		Fruiters de clima temperat			
		Fruiters de fruit sec			
		Olivera	261	1	262
		Vinya	165	15	180
		Total conreus llenyosos	16.556	360	16.916
Altres conreus	Total altres conreus				
A. TOTAL TERRES LLAURADES			30.595	3.136	33.731
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents			
		Total terres per pastures permanents	11		11
	Terreny forestal	Espècies arbòries	17488		17488
		Matollar	4690		4690
		Forestal	22.178	0	22.178
	Altres terres	Erm			
		Espartar			
		Total altres terres			
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades			
		Erms, eres, construccions.			
		Total altres superfícies			
	Terres improductives	Terres improductives	2800		2800
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			24.989	0	24.989
Superfície Agrària Total (A+B)			55.584	3.136	58.720
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			97,76%	5,52%	103,27%

Taula 27. Eivissa. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	21.066	2.052	23.118
	Total terres no llaurades	24.989	0	24.989
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	30.595	3.136	33.731
	Total terres no llaurades	24.989	0	24.989
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-9.529	-1.084	-10.613
	Total terres no llaurades	0	0	0

Taula 28. Formentera. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió original (Font: Cens agrari, 1972- INE, 1974)

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis	2.061	4	2.065
	Oliverar (sol o associat am conreus herbacis)	3		3
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)	98		98
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	1		1
	fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí			0
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	11		11
	A. TOTAL TERRES LLAURADES	2.174	4	2.178
Terres no llaurades	Prats o prades permanents			0
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	2.027		2.027
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	1.752		1.752

	Terres improductives	308		308
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES	4.087	0	4.087
	Superfície Agrària Total (A+B)	6.261	4	6.265
	Percentatge superfície agrària respecte total superfície illa	77,78%	0,05%	77,83%
	SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)	2.174	4	2.178

Taula 29. Formentera. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1972- INE, 1974).					
			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	760		760
		Cereals per a gra	865	0	865
		Conreus farratgers	334	1	335
		Conreus industrials			
		Hortalisses	133	3	136
		Lleguminoses per a gra	46		46
		Tubercles	30		30
		Total conreus herbacis i guarets	2.168	4	2.172
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	1	0	1
		Cítrics			
		Fruiters de clima temperat			
		Fruiters de fruit sec			
		Olivera	3		3
		Vinya	97	0	97
	Total conreus llenyosos	101	0	101	
	Altres conreus	Total altres conreus	0		0
	B. TOTAL TERRES LLAURADES			2.269	4
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents			
		Total terres per pastures permanents			0
	Terreny forestal	Espècies arbòries	2.027	0	2.027
		Matollar	1.752		1.752
		Forestal	3.779	0	3.779
	Altres terres	Erm			
		Espartar			
		Total altres terres			
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades			
		Erms, eres, construccions.			
Total altres superfícies					
Terres improductives	Terres improductives	308		308	
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			4.087	0	4.087
Superfície Agrària Total (A+B)			6.356	4	6.360
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			78,96%	0,05%	79,01%

Taula 30. Formentera. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).				
		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	2.174	4	2.178
	Total terres no llaurades	4.087	0	4.087
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	2.269	4	2.273
	Total terres no llaurades	4.087	0	4.087
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-95	0	-95
	Total terres no llaurades	0	0	0

11.2.2.3. El cens agrari de 1982.

A la dècada de 1980 es realitzà un primer cens agrari a l'any 1982, seguint la dinàmica de reeditar aquests censos cada dècada en els anys acabats en 2. L'entrada a la UE i la necessària adaptació del marc comptable i estadístic espanyol a les exigències comunitàries va fer que a finals de la dècada, al 1989, es fes de nou el cens agrari i a partir de llavors es publicarà cada deu anys en els anys acabats en 9, tot adaptant-se al calendari estadístic de la UE. En les següents taules es presenten els resultats del Cens Agrari 1982 per les illes Balears en la versió sintètica (INE, 1984). També s'ha procedit a calcular les cobertes de sòl des de la "mirada agrària", a partir de les dades que aportava aquest Cens de forma desagregada (per tipus de conreu). En quant a la cobertura geogràfica, cal destacar que mentre la informació agregada aportava informació per cadascuna de les illes, en el cas dels tipus de conreu la informació d'Eivissa i Formentera apareixia sota l'epígraf d'illes Pitiüses.

A diferència dels altres censos –1962 i 1972–, els resultats de la que hem definit com a versió adaptada (resultat dels càlculs per tipus de conreu) són pràcticament idèntics als resultats de la versió agregada del Cens Agrari 1982 (taula 32). Es pot veure (taula 33) com les xifres dels càlculs agregats (versió original) eren 78 Ha superiors als resultats que ens surten dels càlculs individualitzats per tipus de conreu. Aquesta diferència es centra principalment a les Pitiüses (58 Ha).

La superfície agrària total (terres llaurades i no llaurades) de les Balears era al 1982 de 409,25 mil Ha, essent un 8,5% (8,5 mil Ha) inferior a 1972, i es distribuïa entre 27680 explotacions agràries (20895 explotacions menys que deu anys enrere). Entre 1982 i 1972, la superfície agrària total es va reduir en totes les illes de l'arxipèlag; més important en termes relatius a les illes de Formentera, amb una reducció del 25,89% (1,6 mil Ha), i d'Eivissa amb una reducció del 16,3% (2,6 mil Ha). Les illes en que "la gran transformació turística" havia estat més intensa fou on els espais agraris (poc rendibles i atractius en comparació al manà del turisme) es varen transformar més ràpidament. Mallorca, malgrat la seva profunda inserció en el turisme de masses, de majors dimensions que Eivissa, va experimentar una reducció de superfície agrària menys important en termes relatius (7,8%); però que fou en termes quantitativs la més significativa, situant-se en torn a les 25,9 mil Ha. L'illa del "retard virtuós" (Marí, 2004) i de la "particular via de creixement" (Farré-Escofet et al., 1975) presentava una reducció de la superfície agrària total del 4,2% (2,6 mil Ha) respecte el 1972.

Les terres llaurades de les Balears varen experimentar una reducció del 8,5% (21,87 mil Ha) entre el 1972 i el 1982. Aquesta reducció de la coberta de terres cultivades fou molt destacable a Eivissa on es va passar de les 23,1 mil Ha de 1972 a les 13,59 mil Ha del 1982 (una disminució del 41,2%); i a Formentera on es passava de 2,17 mil Ha de terres llaurades al 1972 a tan sols 1,04 mil Ha al 1982 (una disminució del 52,2%). A l'illa de Mallorca les terres llaurades van disminuir un 5,7% (11,16 mil Ha) respecte de 1972, tot cobrint unes 184,1 mil Ha. A l'illa de Menorca les terres llaurades pràcticament eren les mateixes que una dècada enrere amb 35,4 mil Ha. Entre les terres llaurades per tipus de conreu, al 1982 el secà secular segueix cobrint la major part de les terres conreades amb unes 211,9 mil Ha, unes 25 mil Ha menys que al 1972. Les terres de secà es mantingueren estables en torn a 33 mil Ha a Menorca; però disminuïren un 43,16% a les Pitiüses (10 mil Ha) passant de 23,24 mil Ha al 1972 a 13,2 mil Ha al 1982, i un 7,4% a Mallorca, on els secans cobrien unes 166,9 mil Ha al 1982 que eren unes 13,4 mil Ha menys que deu anys abans. Les terres conreades amb

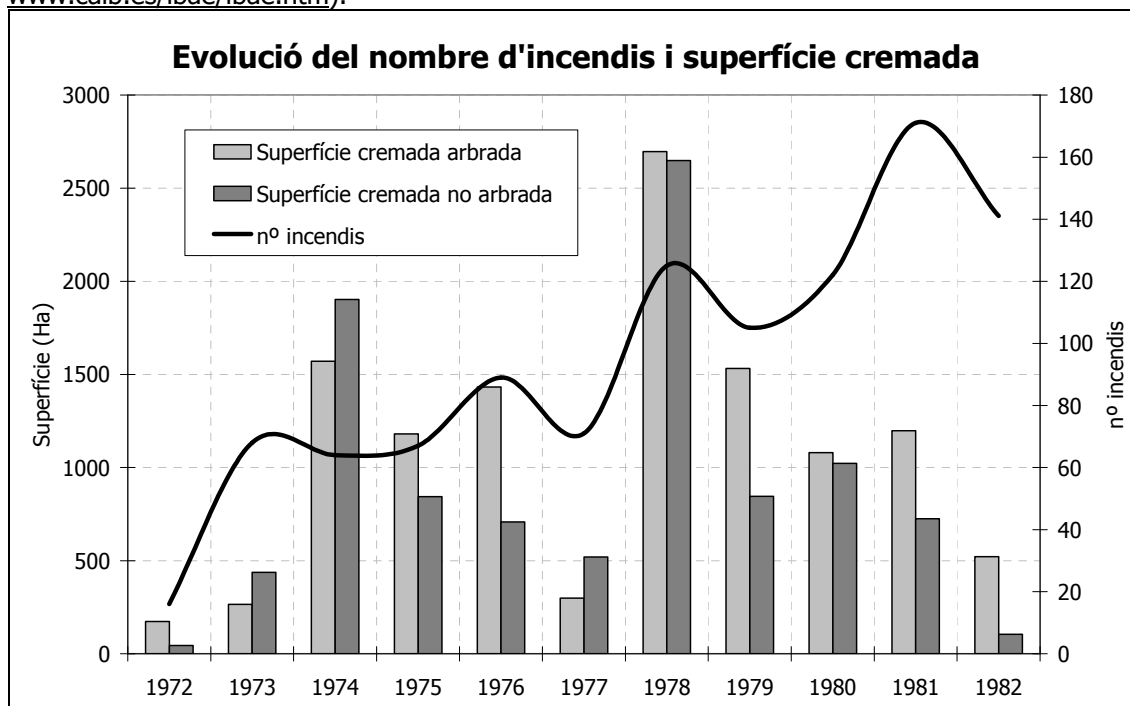
mètodes de reg experimentaren un alça del 16,84% (3,2 mil Ha), arribant a un total de 22,2 mil Ha. L'augment de la superfície conreada de reguiu es produí, sobretot, a l'illa de Mallorca on augmentà en 2,23 mil Ha respecte de 1972 i arribava a 17,17 mil Ha. Mentre que a Menorca el reguiu augmentava en 234 Ha i es situava en 2,25 mil Ha, a les Pitiüses disminuïa en 685 Ha, arribant a cobrir 1,37 mil Ha. En el cas eivissenc, la pressió urbanística sobre les millors terres agrícoles ha estat, en termes relatius, superior a la de les altres illes. I en aquest sentit, les zones agrícoles properes als principals nuclis urbano-turístics han experimentat una profunda transformació com és el cas de Ses Feixes de Vila d'Eivissa²⁶ (Prats, 2001).

L'any 1982, els conreus herbacis i guarets ocupaven 135,34 mil Ha, a prop de les 131,6 mil Ha que aquests conreus ocupaven al 1972. Les terres destinades a guaret assolien unes 15,76 mil Ha, front a les 34,7 mil Ha del 1972, en detriment dels sistemes de conreu tradicionals del secà mediterrani en els que l'alternança cereal-guaret-lleguminoses era fonamental. Aquesta disminució de superfície estaria motivada per la creixent adopció dels productes químics que venien de la mà de la "revolució verda". En segon lloc, els cereals per a gra (i consum humà), que havien ocupat tradicionalment la major part de les terres d'herbacis, varen passar a ocupar unes 50,8 mil Ha al 1982. En canvi els conreus farratgers passen a ocupar la primera posició dels conreus herbacis amb un total de 59,8 mil Ha, dels quals un 2,14% eren de reguiu. Les hortalisses ocupaven unes 5,56 mil Ha, la major part en terres de reguiu (4,67 mil Ha) i a l'illa de Mallorca (4,59 mil Ha). Les lleguminoses per a gra (3,06 mil Ha) representaven a l'any 1982 una fracció bastant minsca, sobretot si es compara a la que ocupaven (individualment, associades o en conreus successius) al 1962, quan cobrien unes 25,5 mil Ha. Finalment, els tubercles, tal com són presentats al Cens Agrari 1982, cobrien unes 191 Ha. Tanmateix, no poden ser comparats als altres anys perquè han estat incorporats en la categoria "altres conreus" de les terres llaurades, per la qual cosa presentava sota l'epígraf "tubercles" una molt reduïda extensió (191 Ha).

Els conreus llenyosos varen experimentar una reducció important respecte de l'extensió que ocupaven (sols o associats) al 1972, de 123,1 mil Ha al 1972 passen a 96 mil Ha al 1982. Els fruiters (fruits secs, cítrics, etc) passaren d'ocupar 104,2 mil Ha al 1972 a 84,94 mil Ha al 1982, les oliveres passaren de les 8,6 mil Ha de 1972 a 6,8 mil Ha el 1982 que es troben fonamentalment a Mallorca, i la vinya experimentà una reducció de prop de 1,7 mil Ha, arribant a 2,1 mil Ha.

Les terres no llaurades sumaven a l'any 1982 unes 175,05 mil Ha i havien descendit en un 8,4% respecte al 1972, quan aquestes cobrien 191,19 mil Ha. La disminució més important de superfície de les terres agràries no llaurades es donà a Mallorca on aquestes es reduïren en 14,7 mil Ha, per cobrir unes 120,7 mil Ha al 1982. A la resta d'illes, les terres agràries no llaurades ocupaven: unes 24,6 mil Ha a Menorca (reducció de 2,5 mil Ha respecte de 1972); 24,98 mil Ha a Eivissa (reducció de 1,67 mil Ha); i 3,6 mil Ha a Formentera (reducció de 482 Ha). En la categoria de terres agràries no llaurades s'introduïren noves categories que permeten diferenciar amb més precisió els diferents tipus de coberta del sòl: espartar, erms i altres superfícies. La coberta forestal, dins les terres agràries, va passar de 169,53 mil Ha de 1972 a 142,79 mil Ha al 1982 amb una important minva de coberta forestal arbrada (19,9 mil Ha), i en menor mesura de la massa forestal arbustiva –garriga- (6,8 mil Ha). La reducció de la coberta forestal va tenir lloc al temps que s'estenien els incendis forestals a les Illes. En la dècada que va de 1972 a 1982, es van declarar un total de 1039 incendis, la major part a Mallorca, que cremaren un total de 21,74 mil Ha (11,9 mil Ha arbrades i 9,78 mil Ha sense arbres).

²⁶ El 23 de novembre de 2007 s'aprovà al Consell de Govern (Govern de les Illes Balears) el Decret Llei 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears, que afectava a unes 47,03 Ha urbanitzables de Ses Feixes d'Eivissa i que s'hauran de protegir d'acord amb els seus valors paisatgístics (BOIB nº1176, 24/11/2007).

Gràfic 2. Incendis forestals (1972-1982) (Font: IBAE – Conselleria de Medi Ambient, www.caib.es/ibae/ibae.htm).

Taula 30. Incendis forestals a les Balears, 1972-1982 (Font: IBAE- Conselleria de Medi Ambient).

	Mallorca	Menorca	Pitiüses	Balears
núm. Incendis	845	66	128	1.039
Superfície cremada arbrada (Ha.)	9.613	750	1.581	11.944
Superfície cremada sense arbres (Ha.)	8.887	874	37	9.798
Total superfície (Ha.)	18.500	1.624	1.618	21.742

La superfície forestal (dins explotacions agràries) es distribuïa entre: Mallorca amb 100,96 mil Ha, amb unes 19 mil Ha menys que al 1972 (i unes 18,5 mil Ha cremades pels incendis); Menorca amb 19,78 mil Ha que eren unes 3,79 mil Ha menys que el 1972 (on els incendis cremaren unes 1,62 mil Ha); i Pitiüses amb 22,03 mil Ha de coberta forestal al 1982, representant una minva de 3,9 mil Ha respecte de 1972 (els incendis forestals cremaren unes 1,61 mil Ha).

Entre les terres agràries no llaurades cobraren visibilitat les terres per pastures permanents i les terres ermes per pastures que cobrien a l'any 1982 unes 3,94 mil Ha i 14,4 mil Ha respectivament. En la informació dels altres censos la superfície de les terres ermes a pastures es computaven dins de la superfície improductiva; emperò aquestes superfícies i les d'espantar, que conjuntament sumaven 18,02 mil Ha al 1982, han estat tradicionalment pasturades per ramats, especialment ovins i caprins, que en una ramaderia extensiva s'alimentaven "a dent". Nogensmenys, molts d'aquests espais han estat els principals protagonistes dels incendis forestals, degut a la tècnica de gestió de pastures mitjançant el foc, com per exemple és el cas del foc de carritxeres a les Serres de Llevant (Sureda, 1997).

Les pràctiques ramaderes de gestió tradicional que feien servir el foc ampliaren el seu abast arran del retrocès de l'agricultura, fins a l'extrem d'entrar en conflicte amb els espais agraris en gestió i/o explotació. Aquest conflicte es deriva de la transformació socioeconòmica de les Illes, per la qual molta població passà als sectors de la construcció i turístic, mantenint encara certes tasques agràries. No obstant, aquelles tasques no es podien realitzar amb els ritmes i temps que els processos naturals requerien (als que s'havien adaptat aquelles tècniques i pràctiques tradicionals), ja que el temps es convertia en un "recurs escàs". Això derivà en l'abandonament i/o mala gestió dels agroecosistemes i dels ecosistemes forestals. A l'estudi coordinat per Sureda (1997:173) es transcriu la resposta d'un pagès a la pregunta sobre quines espècies de la vegetació de muntanya eren aprofitables i en quina mesura, a la que el

pagès contestà: "hi ha el fenàs mascle, la mata, el xipell [...] que quan treu és molt bo. Però el càrritx és el més adequat; sobretot el primer i el segon any; perquè quan és vell no serveix de res, el càrritx". En ser una espècie piròfita rebrotadora, el càrritx (*Ampelodesmos mauritanica*) rebrotava després del foc i es convertia en el principal aliment dels ramats (ovins i caprins) de muntanya.

Finalment, la categoria d'altres superfícies dins de les terres no llaurades resulta ser massa ambigua com per poder establir cap tipus de precisió analítica. En qualsevol cas, es pot apuntar que aquesta superfície ha disminuït en torn a 10,2 mil Ha entre el 1972 i el 1982. L'explicació és que terres que abans eren agràries no llaurades han passat a comptabilitzar-se i que una part d'aquelles terres agràries no llaurades varen passar a la categoria de no agrària, i per tant quedaren fora de la xarxa analítica de la que s'encarregava la "mirada agrària".

		Mallorca (Ha.)	Menorca (Ha.)	Eivissa (Ha.)	Formentera (Ha.)	Balears (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis sols o associat entre sí	94.782	35.186	4.989	982	135.939
	Oliverar (sol o associat amb herbacis)	6.858		10		6.868
	Vinya (sol o associat amb herbacis)	1.940		111	59	2.110
	Fruiters (sols o associats entre sí o amb herbacis)	76.246	249	8.449		84.944
	Fruiters, Oliverar o vinya associats entre sí	2.056	1	22		2.079
	Herbacis associats amb espècies arbòries forestals	2.249		16		2.265
	A. TOTAL TERRES LLAURADES	184.131	35.436	13.597	1.041	234.205
Terres no llaurades	Prats i praderes permanents	3.535	126	40	244	3.945
	Erms a pastures	8.875	2.197	3.332		14.404
	Espartar	2.117	44	1.457		3.618
	Matollar	54.217	12.492	4.503		71.212
	Espècies arbòries forestals	46.749	7.297	15.960	1.574	71.580
	Altres superfícies	5.220	1.917	1.368	1.787	10.292
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES	120.713	24.073	26.660	3.605	175.051
Superfície Agrària Total (A+B)		304.844	59.509	40.257	4.646	409.256
Percentatge superfície agrària total respecte superfície insular		84,60%	85,88%	70,80%	57,71%	82,80%
SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)		187.665	35.563	12.802	1.061	237.091
Núm. Explotacions		22.330	1.244	4.106 (Pitiüses)		27.680

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)	
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	15.785	18	15.803
		Cereals per a gra	49.786	1.092	50.878
		Conreus farratgers	49.612	10.205	59.817
		Conreus industrials	25	0	25
		Hortalisses	894	4.675	5.569
		Lleguminoses per a gra	1.795	1.265	3.060
		Tubercles	156	35	191
		Total conreus herbacis i guarets	118.053	17.290	135.343
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	35.030	1.913	36.943
		Cítrics	0	0	0
		Fruiters de clima temperat	0	0	0
		Fruiters de fruit sec	0	0	0

		Olivera	5.699	2	5.701	
		Vinya	2.026	19	2.045	
		Total conreus llenyosos	42.755	1.934	44.689	
	Altres conreus	Conreus associats	52.525	1.570	54.095	
	A. TOTAL TERRES LLAURADES		213.333	20.794	234.127	
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures				
		Prats o prades permanents	3.945	0	3.945	
		Total terres per pastures permanents	3.945	0	3.945	
	Terreny forestal	Espècies arbòries	71.580	0	71.580	
		Matollar	71.212	0	71.212	
		Forestal	142.792	0	142.792	
	Altres terres	Erm	14.404	0	14.404	
		Espartar	3.618	0	3.618	
		Total altres terres	18.022	0	18.022	
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	0	0	0	
		Erms, eres, construccions.	0	0	0	
		Total altres superfícies	10.292	0	10.292	
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES		175.051	0	175.051	
	Superfície Agrària Total (A+B)			388.384	20.794	409.178
	Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa (%)			78,58%	4,21%	82,79%
SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)			237.091			
Núm. Explotacions			27.680			

Taula 33. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1982 i càlculs a partir dels tipus de conreus (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

		Mallorca (Ha.)	Menorca (Ha.)	Pitiüses (Ha.)	Balears (Ha.)
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	184.131	35.436	14.638	234.205
	Total terres no llaurades	120.713	24.073	30.265	175.051
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	184.112	35.435	14.580	234.127
	Total terres no llaurades	120.713	24.073	30.265	175.051
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	19	1	58	78
	Total terres no llaurades	0	0	0	0

Taula 34. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1982 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1982- INE, 1984) Annex 2.

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)	
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	11.261	18	11.279
		Cereals per a gra	40.184	905	41.089
		Conreus farratgers	26.088	8.248	34.336
		Conreus industrials	24		24
		Hortalisses	770	3821	4.591
		Lleguminoses per a gra	1.686	1263	2.949
		Tubercles	40	31	71
		Total conreus herbacis i guarets	80.053	14.286	94.339
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	34.830	1.866	36.696
		Cítrics	0		0
		Fruiters de clima temperat			0
		Fruiters de fruit sec			0
		Olivera	5691	2	5.693

		Vinya	1.901	15	1.916
		Total conreus llenyosos	42422	1883	44.305
	Altres conreus	Conreus associats	44.466	1.002	45.468
	A. TOTAL TERRES LLAURADES		166.941	17.171	184.112
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents	3.535		3.535
		Total terres per pastures permanents	3.535		3.535
	Terreny forestal	Espècies arbòries	46.749		46.749
		Matollar	54.217		54.217
		Forestal	100.966		100.966
	Altres terres	Erm	8.875		8.875
		Espartar	2.117		2.117
		Total altres terres	10.992		10.992
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	0		0
		Erms, eres, construccions.	0		0
		Total altres superfícies	5.220		5.220
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES		120.713	0	120.713
Superfície Agrària Total		287.654	17.171	304.825	
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa		79,83%	4,77%	84,59%	
SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)		187.665			
Núm. Explotacions		22.330			

Taula 35. Menorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1982 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1982- INE, 1984) Annex 2.

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	2.865		2.865
		Cereals per a gra	7.335	107	7.442
		Conreus farratgers	22.607	1.626	24.233
		Conreus industrials			0
		Hortalisses	123	359	482
		Lleguminoses per a gra	42	1	43
		Tubercles	110	3	113
		Total conreus herbacis i guarets	33.082	2.096	35.178
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	75	30	105
		Cítrics			0
		Fruiters de clima temperat			0
		Fruiters de fruit sec			0
		Olivera			0
		Vinya			0
	Total conreus llenyosos	75	30	105	
Altres conreus	Conreus associats	26	126	152	
A. TOTAL TERRES LLAURADES		33.183	2.252	35.435	
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents	126		126
		Total terres per pastures permanents	126		126
	Terreny forestal	Espècies arbòries	7.297		7.297
		Matollar	12.492		12.492
		Forestal	19.789	0	19.789
	Altres terres	Erm	2.197		2197
Espartar		44		44	

		Total altres terres	2.241		2.241
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades			0
		Erms, eres, construccions.			0
		Total altres superfícies	1.917		1.917
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES		24.073	0	24.073
Superfície Agrària Total (A+B)			57.256	2.252	59.508
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa (%)			82,63%	3,25%	85,88%
SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)			35.563		
Núm. Explotacions			1.244		

Taula 36. Pitiüses. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1982 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1982- INE, 1984).

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)	
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	1.659		1.659	
		Cereals per a gra	2.267	80	2.347	
		Conreus farratgers	917	331	1.248	
		Conreus industrials	1		1	
		Hortalisses	1	495	496	
		Lleguminoses per a gra	67	1	68	
		Tubercles	6	1	7	
		Total conreus herbacis i guarets	4.918	908	5.826	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	125	17	142	
		Cítrics			0	
		Fruiters de clima temperat			0	
		Fruiters de fruit sec			0	
		Olivera	8		8	
		Vinya	125	4	129	
	Total conreus llenyosos	258	21	279		
	Altres conreus	Conreus associats	8.033	442	8.475	
	A. TOTAL TERRES LLAURADES			13.209	1.371	14.580
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures				
		Prats o prades permanents	284		284	
		Total terres per pastures permanents	284		284	
	Terreny forestal	Espècies arbòries	17.534		17.534	
		Matollar	4.503		4.503	
		Forestal	22.037		22.037	
	Altres terres	Erm	3.332		3.332	
		Espartar	1.457		1.457	
	Total altres terres			4.789		4.789
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades				
		Erms, eres, construccions.				
Total altres superfícies		3.155		3.155		
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			30.265		30.265	
Superfície Agrària Total (A+B)			43.474	1.371	44.845	
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa (%)			66,98%	2,11%	69,09%	
SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)			13.863			
Núm. Explotacions			4.106			

11.2.2.4. El cens agrari de 1989.

Com s'ha esmentat anteriorment, l'entrada al "club europeu" implicà que s'avancés en l'elaboració del Cens Agrari, i al 1989 es va publicar el quart cens agrari ja d'acord amb l'estipulat a la UE. L'estructura agrària de les Balears a finals dels 1980 acumulava una successió de factors que feien perdre rellevància progressivament a les activitats agràries i l'aprofitament del sòl, just en el moment en que s'iniciava una sèrie de profunds canvis a escala planetària amb la instauració del NOEI (Nou Ordre Econòmic Internacional) i el triomf de la ideologia neoliberal. Aquesta situació s'anava gestant des de la irrupció del turisme de masses i l'entrada a la CEE, amb l'aplicació de la PAC (Política Agrària Comunitària) (Salvà i Binimelis, 1998; Binimelis, 2000; Gravina, 2001). Tanmateix, en el moment d'elaboració del Cens Agrari 1989 feia tan sols tres anys des de l'ingrés de l'Estat espanyol a la CEE i seria massa agosarat atribuir els canvis de l'ager balear a la política comunitària. L'explicació més complexa és que en aquell moment es donaven una sèrie de causes encadenades: abandonament del camp, descapitalització, escassa formació-investigació, envelliment de la població agrària, competència per l'ús del sòl entre usos urbano-turístics i agraris, etc.

L'any 1989 la superfície agrària total ocupava unes 384,12 mil Ha, és a dir unes 25,1 mil Ha menys que a principis de la dècada dels 1980. La major disminució, en termes relatius i absoluts, de la superfície agrària es comptabilitzava a Mallorca on la superfície agrària total ocupava unes 281,7 mil Ha, la qual cosa implica una reducció del 7,58% respecte de 1982. A Menorca s'enregistrà un descens de 1,96 mil Ha respecte de 1982; però el que és destacable en aquesta illa és que mentre la superfície agrària llaurada minvava en 6,18 mil Ha, la no llaurada s'incrementava en 4,21 mil Ha durant el període intercensal (1982-1989). Eivissa –d'acord amb els censos agraris– experimentà un descens de la superfície agrària total de 715 Ha. Les terres llaurades d'Eivissa es reduïen en torn a 3,09 mil Ha, mentre que les terres agràries no llaurades s'incrementaven en 3,8 mil Ha. Finalment, a Formentera la superfície agrària total era al 1989 de 5,29 mil Ha, el que vol dir que era un 13,97% superior a la de 1982; hi ha un augment de 400 Ha de terres no llaurades, que cobrien unes 4 mil Ha, i de 249 Ha de les llaurades fins a cobrir unes 1,29 mil Ha.

Així doncs, la superfície agrària total es va reduir de forma especial en les terres llaurades. A l'any 1989, aquestes assolien unes 211,28 mil Ha; en tan sols set anys –des del 1982–, s'havien minvat en unes 22,84 mil Ha. Al mateix temps que minvava la superfície agrària total, el nombre d'explotacions augmentava lleugerament entre 1982 i 1989: de 27,68 mil explotacions agràries el 1982 es passà a 28,81 mil al 1989. La reducció de terres llaurades més important es va produir a Mallorca, on aquestes davallaren en unes 20 mil Ha (ocupant unes 164,05 mil Ha), i a Menorca on disminuïren unes 6,1 mil Ha (ocupant unes 29,25 mil Ha). Mentre, les terres llaurades s'incrementaven respecte 1982 a Eivissa, en unes 3,09 mil Ha (cobrint unes 16,68 mil Ha), i a Formentera on es passava de 1,04 mil Ha de 1982 a 1,29 mil Ha al 1989. Entre les terres llaurades, les que experimentaren una major reducció foren les terres de secà que al 1989 cobrien unes 191,18 mil Ha, unes 22,15 mil Ha menys que a l'any 1982. El secà va disminuir molt destacadament a Mallorca on l'any 1989 ocupava unes 166,9 mil Ha, amb una reducció de 19,4 mil Ha i a Menorca amb 26,8 mil Ha i una reducció de 6,3 mil Ha respecte 1982. En canvi, a les Pitiüses el secà es va estendre en unes 3,5 mil Ha entre 1982 i 1989, cobrint unes 13,2 mil Ha (1,29 mil Ha a Formentera i 15,48 mil Ha a Eivissa). Les terres de reguiu a les Balears van passar de 20,79 mil Ha el 1982 a 20,1 mil Ha el 1989, amb una reducció del 7,3%. Aquesta minva fou superior en termes relatius a Eivissa, on se situava en torn al 12,55% i ocupava unes 1,19 mil Ha (172 Ha menys que al 1982). Però a Menorca el reguiu experimentava un lleuger creixement de 128 Ha i cobria 2,38 mil Ha.

Els conreus herbacis i guarets passaren de cobrir unes 135,34 mil Ha a l'any 1982 a cobrir 139,13 mil Ha al 1989, amb un increment de 3,79 mil Ha. Entre aquests conreus cal destacar, com ja s'havia apuntat a l'any 1982, que els conreus farratgers (aliment per ramat) es consolidaven com el principal conreu herbaci amb un total de 57,23 mil Ha, de les quals 9,77 mil Ha eren de reguiu. Els conreus farratgers ocupaven bona part del secà i reguiu de Mallorca i Menorca, destinats a alimentar una cabana ramadera que es va veure afectada per la PAC (Política Agrària Comunitària), mitjançant la implantació de les quotes lleteres. Per exemple, en el cas de Mallorca es traduïa en una reducció de 13,29 mil caps de bestiar boví entre el 1982 i

el 1989, de 41,07 mil caps de 1982 a 27,78 mil caps al 1989²⁷. El sacrifici de l'economia ramadera bovina s'efectuà a Mallorca, mentre que Menorca conservava els 22 mil caps de bestiar de 1982. A Mallorca, els conreus farratgers representaven el 22,97% (37,68 mil Ha) de les terres llaurades, mentre que a Menorca aquests conreus suposaven el 63,98% (18,71 mil Ha) de les terres llaurades. Si s'observa l'extensió regada pels conreus farratgers, hom pot comprovar com al cas menorquí els farratges comprenien el 83,7% (1,99 mil Ha) de totes les terres de reguiu, mentre que a Mallorca aquests conreus suposaven el 45,6% (7,53 mil Ha) dels reguius. Eivissa comptava amb 779 Ha de conreus farratgers (6,68% de les terres llaurades), dels quals unes 197 Ha eren de reguiu (16,4% dels reguius de l'illa). La cabana bovina de les Pitiüses també experimentà una notable disminució entre el 1982 i el 1989, de 1,35 mil caps a 753 caps; emperò la cabana ovina va créixer en uns 3,47 mil caps arribant a 19,2 mil caps.

Els següents conreus herbacis experimentaren reduccions: conreus de cereals per a gra amb 45,58 mil Ha (21,57% de les terres llaurades) presentaven una reducció de 5,29 mil Ha respecte de 1982; les hortalisses passaren de 5,56 mil Ha al 1982 a 3,43 mil Ha (83,5% en reguiu) al 1989. En canvi, les lleguminoses per a gra, experimentaren un sensible increment (286 Ha) assolint unes 3,34 mil Ha. Els tubercles²⁸ cobrien al 1989 unes 1,51 mil Ha, la major part d'elles en reguiu (1,45 mil Ha) i a les zones tradicionals de Mallorca. Mentre, les terres destinades a guaret cobrien unes 27,98 mil Ha, front a les 15,8 mil Ha de 1982. Naredo (2003) apunta en el cas de la Comunitat de Madrid, com moltes de les terres que es van transformant en guaret ja no ho fan amb el propòsit de fer reposar la terra, sinó que es van convertint cada cop més en "guarets urbanístics" en espera de la seva requalificació. De fet, aquesta dinàmica s'ha experimentat també a les Illes (GIST, 2006).

Els conreus llenyosos cobrien a l'any 1989 unes 72,15 mil Ha, quan el 1982 cobrien (individualment o associats) unes 96 mil Ha. Les reduccions més importants de conreus llenyosos –prenent amb cautela la comparativa entre els dos censos agraris 1982 i 1989- s'han produït, en termes absoluts, a les dues illes on els conreus perennes eren més importants: Mallorca amb una disminució de 20,18 mil Ha (23,17%) i per a cobrir 66,9 mil Ha; i Eivissa amb una reducció de 3,5 mil Ha (41,3%) per unes 5,04 mil Ha. Mentre, a l'illa de les pedres – Menorca-, els conreus llenyosos es reduïen a més de la meitat (54,4%), respecte de 1982, i cobrien 114 Ha. En canvi, a Formentera es comptabilitzaren 21 Ha més de llenyosos al 1989 respecte del 1982, ocupant 80 Ha. Els conreus perennes es cultivaven fonamentalment amb pràctiques de secà que representava el 94,6% d'aquests tipus de conreus; mentre que el 3,4% restant de reguiu estava cobert sobretot per cítrics.

Els principals conreus llenyosos eren els fruiters de fruit secs amb 41,7 mil Ha. Els ametllers n'eren els més importants i cobrien unes 40,4 mil Ha al 1989, una extensió 3,1 mil Ha inferior de la que ens informava el Cens Agrari 1962. En segon lloc, l'oliverar que cobria 7,86 mil Ha a les zones de muntanya de Mallorca i Eivissa principalment, i que respecte de 1982 resultaven unes mil hectàrees més d'oliverar. En tercer lloc, els fruiters de clima temperat (pomeres, pereres, albercoquers, figueres, etc) ocupaven unes 5,9 mil Ha, de les que 843 Ha eren de reguiu que corresponien sobretot a pomeres, pereres i melicotoners. Cal destacar que a partir dels còmputos dels censos agraris de 1982 i 1989 es pot comprovar com el primer atribuïa a Eivissa unes 10 Ha d'oliverar, mentre que en el segon s'hi atribuïen unes 111 Ha, la qual cosa es pot deure molt probablement o a un canvi metodològic (i conceptual) i/o una omisió del primer dels censos esmentats. Els cítrics cobrien una superfície de 2,89 mil Ha, totes de reguiu, que es concentraven a l'illa de Mallorca (2,67 mil Ha) i en molta menor mesura a Eivissa (198 Ha). Convé recordar que a la concentració tradicional dels cítrics a la Vall de Sóller (Sóller i Fornalutx) s'hi afegien noves terres a d'altres termes municipals de Mallorca on la superfície dels cítrics anirà guanyant extensió (p.ex. Inca, Muro, Marratxí i Palma). Finalment, la vinya seguia experimentant una minva des de finals del segle XIX, i en el 1989 es comptabilitzaven unes 1,53 mil Ha, la major part a Mallorca (89,5%) i la resta a les Pitiüses.

Les terres agràries no llaurades de les Balears varen disminuir en un 1,27% (2,2 mil Ha) entre el 1982 i el 1989, tot assolint una extensió de 172,83 mil Ha. La coberta forestal dins de les explotacions agràries ocupava unes 136,4 mil Ha a les Balears, amb extensions

²⁷ A Mallorca la ramaderia ovina consistia en 272,4 mil caps i no va rebre amb tanta intensitat els efectes de la PAC; així i tot mostrava una reducció respecte del 1982 del 9,9% (27 mil caps). En canvi la porcina també va haver d'adaptar-se a les exigències de la PAC, suposant una disminució del 31,6% (59,57 mil caps) respecte de 1982.

²⁸ Els tubercles al Cens Agrari 1982 no apareixien comptabilitzats individualment. Per aquest motiu no es pot analitzar la seva evolució intercensal.

semblants de les cobertes arbrades i les desarborades amb 68,5 mil Ha i 67,9 mil Ha respectivament. Durant el període intercensal (1982-1989) s'han comptabilitzat unes 6,37 mil Ha menys de coberta forestal, quan durant aquest període uns 875 incendis forestals cremaren unes 6,76 mil Ha.

	Mallorca	Menorca	Pitiüses	Balears
núm. Incendis	685	56	134	875
Superfície cremada arbrada (Ha.)	1.515	47	1.232	2.793
Superfície cremada sense arbres (Ha.)	3.654	228	92	3.975
Total superfície cremada (Ha.)	5.169	275	1.324	6.768

La coberta forestal a les explotacions agràries de Mallorca era de 98,19 mil Ha, el que suposa una disminució de 2,7 mil Ha respecte del Cens Agrari 1982. Els incendis anomenats forestals, que devoren tant coberta forestal com cobertes agràries (p.ex. rostoll) o la vegetació de les zones humides (p.ex. canyet a s'Albufera), varen cremar unes 2,79 mil Ha. A Menorca, la coberta forestal, majoritàriament màquia, cobria unes 18,96 mil Ha (unes 822 Ha menys que el 1982). En aquesta illa, per causes com el manteniment d'un món rural més viu i l'escassa coberta forestal arbrada, els incendis forestals varen ser menys intensos al llarg del període intercensal; es comptaren uns 56 incendis i es cremaren unes 275 Ha. Les Pitiüses, i especialment Eivissa, varen experimentar la disminució de coberta forestal, en termes relatius, més intensa, que fou del 12,5% (2,75 mil Ha) entre 1982 i 1989. A les Pitiüses es varen declarar en aquest període uns 134 incendis forestals que calcinaren unes 1,32 mil Ha; aquesta és una de les causes més rellevants a l'hora de comptabilitzar la minva de la coberta forestal.

Les terres ermes i els espartars (dedicades en bona mesura a pastures) sumaven unes 9,2 mil Ha. Per poder comparar aquests Cens amb els anteriors, cal afegir les terres conreables no llaurades (guaret urbanístic) i aquelles que formant part de les explotacions agràries (eres, construccions, etc), que cobrien unes 18,06 mil Ha. Així, les terres que en les anteriors edicions del cens agrari eren classificades com improductives o "altres superfícies" sumarien a l'any 1989, un total de 27,2 mil Ha, havent-se incrementat respecte del 1982 en unes 2,56 mil Ha. L'epígraf "altres superfícies" i/o "improductives" –al manco al 1989– es corresponien majoritàriament a sòls biològicament productius, ja que de les 27,2 mil Ha apuntades, només unes 6,8 mil Ha pertanyien a la categoria "erms, eres, construccions". En qualsevol cas, des de la "mirada agrària" resulta cada cop més difícil obtenir una lectura completa del territori balear –en aquest cas– perquè es produeix una progressiva transformació del sòl agrari (llaurat i no llaurat) en sòl no agrari. Aquest sòl no agrari probablement podria ser considerat com urbano-industrial, però que la manca d'informació des d'aquesta perspectiva ("mirada agrària") ens requereix precaució i no aventurar cap tipus de conclusió al respecte; ans al contrari ens mostra la necessitat d'establir un enfocament integrador amb el que analitzar el territori.

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)	
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	27.790	190	27.980
		Cereals per a gra	44.154	1.429	45.583
		Conreus farratgers	47.511	9.726	57.237
		Conreus industrials	7	31	38
		Hortalisses	564	2.867	3.431
		Lleguminoses per a gra	2.775	571	3.346
		Tubercles	65	1.454	1.519
		Total conreus herbacis i guarets	122.866	16.268	139.134
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	12.195	8	12.203
		Cítrics	0	2.895	2.895
		Fruiters de clima subtropical	0	21	21
fruiters de clima temperat		5.085	843	5.928	

		fruiters de fruit sec	41.695	15	41.710
		Olivera	7.829	35	7.864
		Vinya	1.510	22	1.532
		Total conreus llenyosos	68.314	3.839	72.153
	A. TOTAL TERRES LLAURADES		191.180	20.107	211.287
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	7.642	0	7.642
		Prats o prades permanents	1.484	0	1.484
		Total terres per pastures permanents	9.126	0	9.126
	Terreny forestal	Espècies arbòries	68.531	0	68.531
		Matollar	67.914	0	67.914
		Forestal	136.445	0	136.445
	Altres terres	Erm	8.301	0	8.301
		Espartar	901	0	901
		Total altres terres	9.202	0	9.202
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	11.249	0	11.249
		Erms, eres, construccions.	6.813	0	6.813
		Total altres superfícies	18.062	0	18.062
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES		172.835	0	172.835
Superfície Agrària Total (A+B)			364.015	20.107	384.122
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			73,65%	4,07%	77,72%
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)			220.495		
Núm. Explotacions			28.810		

Taula 39. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 1991; IBAE, 1991).

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	15.765	164	15.929
		Cereals per a gra	35.045	1.233	36.278
		Conreus farratgers	30.149	7.536	37.685
		Conreus industrials	7	31	38
		Hortalisses	537	2.295	2.832
		Lleguminoses per a gra	2.561	568	3.129
		Tubercles	51	1.195	1.246
		Total conreus herbacis i guarets	84.115	13.022	97.137
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	10.714	8	10.722
		Cítrics	0	2.674	2.674
		Fruiters de clima subtropical		19	19
		fruiters de clima temperat	4.994	734	5.728
		fruiters de fruit sec	38.641	15	38.656
		Olivera	7.718	35	7.753
		Vinya	1.345	21	1.366
Total conreus llenyosos	63.412	3.506	66.918		
A. TOTAL TERRES LLAURADES		147.527	16.528	164.055	
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	4.419		4.419
		Prats o prades permanents	1.186		1.186
		Total terres per pastures permanents	5.605	0	5.605
	Terreny forestal	Espècies arbòries	45.712		45.712
		Matollar	52.483		52.483
		Forestal	98.195	0	98.195
	Altres terres	Erm	4.258		4.258
Espartar		800		800	

		Total altres terres	5.058	0	5.058
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	5.163		5.163
		Erms, eres, construccions.	3.665		3.665
		Total altres superfícies	8.828	0	8.828
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES		117.686	0	117.686
Superfície Agrària Total (A+B)			265.213	16.528	281.741
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			73,60%	4,59%	78,19%
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)			169.653		
Núm. explotacions			22.700		

Taula 40. Menorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 1991; IBAE, 1991).

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)	
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	5.248	11	5.259	
		Cereals per a gra	4.835	62	4.897	
		Conreus farratgers	16.726	1.993	18.719	
		Conreus industrials				
		Hortalisses	25	176	201	
		Lleguminoses per a gra	7		7	
		Tubercles	13	45	58	
		Total conreus herbacis i guarets	26.854	2.287	29.141	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos				
		Cítrics		23	23	
		Fruiters de clima subtropical				
		fruiters de clima temperat	19	70	89	
		fruiters de fruit sec	2		2	
		Olivera				
		Vinya				
Total conreus llenyosos	21	93	114			
A. TOTAL TERRES LLAURADES			26.875	2.380	29.255	
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	3.126	0	3.126	
		Prats o prades permanents	260		260	
		Total terres per pastures permanents	3.386	0	3.386	
	Terreny forestal	Espècies arbòries	7.258		7.258	
		Matollar	11.709		11.709	
		Forestal	18.967	0	18.967	
	Altres terres	Erm	1.368		1.368	
		Espartar	100		100	
		Total altres terres	1.468	0	1.468	
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	2.836	0	2.836	
		Erms, eres, construccions.	1.632		1.632	
		Total altres superfícies	4.468	0	4.468	
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			28.289	0	28.289
	Superfície Agrària Total (A+B)			55.164	2.380	57.544
	Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			79,61%	3,43%	83,05%
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)			32.731			
Núm. Explotacions			1.129			

Taula 41. Pitiüses. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 199; IBAE, 1991).					
			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	6.777	15	6.792
		Cereals per a gra	4.274	134	4.408
		Conreus farratgers	636	197	833
		Conreus industrials	0	0	0
		Hortalisses	2	396	398
		Lleguminoses per a gra	207	3	210
		Tubercles	1	214	215
		Total conreus herbacis i guarets	11.897	959	12.856
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	1.481	0	1.481
		Cítrics	0	198	198
		Fruiters de clima subtropical	0	2	2
		fruiters de clima temperat	72	39	111
		fruiters de fruit sec	3.052	0	3.052
		Olivera	111	0	111
		Vinya	165	1	166
Total conreus llenyosos	4.881	240	5.121		
A. TOTAL TERRES LLAURADES			16.778	1.199	17.977
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	97		97
		Prats o prades permanents	38		38
		Total terres per pastures permanents	135		135
	Terreny forestal	Espècies arbòries	15.562		15.562
		Matollar	3.722		3.722
		Forestal	19.284		19.284
	Altres terres	Erm	2.675		2.675
		Espartar	1		1
		Total altres terres	2.676		2.676
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades			
		Erms, eres, construccions			
		Total altres superfícies	4.766		4.766
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			26.861	0	26.861
Superfície Agrària Total (A+B)			43.639	1.199	44.838
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			67,23%	1,85%	69,07%
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)			18.111		
Núm. Explotacions (en aquest cas són de Pitiüses)			4.981		

Taula 42. Eivissa. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 1991; IBAE, 1991).					
			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	6.366	15	6.381
		Cereals per a gra	3.531	134	3.665
		Conreus farratgers	582	197	779
		Conreus industrials			
		Hortalisses	1	396	397
		Lleguminoses per a gra	206	3	209
		Tubercles	1	214	215
		Total conreus herbacis i guarets	10.687	959	11.646
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	1.481	0	1.481

		Cítrics	0	198	198
		Fruiters de clima subtropical	0	2	2
		fruiters de clima temperat	68	39	107
		fruiters de fruit sec	3.050	0	3.050
		Olivera	111		111
		Vinya	91	1	92
		Total conreus llenyosos	4.801	240	5.041
		A. TOTAL TERRES LLAURADES	15.488	1.199	16.687
Terres no llaurades		Terres per pastures permanents	6		6
		Espècies arbòries forestals	14.065		14.065
		Altres terres	2.380		2.380
		B. TOTAL TERRES NO LLAURADES	22.855		22.855
Superfície Agrària Total (A+B)			38.343	1.199	39.542
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			67,43%	2,1%	69,54%
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)			16.694		
Núm. Explotacions			4.524		

Taula 43. Formentera. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 1991).

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	411		411
		Cereals per a gra	743		743
		Conreus farratgers	54		54
		Conreus industrials			
		Hortalisses	1		1
		Lleguminoses per a gra	1		1
		Tubercles			
		Total conreus herbacis i guarets	1.210		1.210
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos			
		Cítrics			
		Fruiters de clima subtropical			
		fruiters de clima temperat	4		4
		fruiters de fruit sec	2		2
		Olivera			
Vinya		74		74	
Total conreus llenyosos	80		80		
A. TOTAL TERRES LLAURADES			1.290		1.290
Terres no llaurades		Terres per pastures permanents	128		128
		Espècies arbòries forestals	1.497		1.497
		Altres terres	2.380		2.380
		B. TOTAL TERRES NO LLAURADES	4.005		4.005
Superfície Agrària Total (A+B)			5.295		5.295
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			65,77%		65,77%
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)			1.417		
Núm. Explotacions			457		

11.2.2.2.5. El Cens Agrari de 1999.

El darrer Cens Agrari de que disposam en els moments d'escriure aquestes línies correspon a 1999 (IBAE, 2002). Aquest cens recull la informació compilada entre l'1 d'octubre de 1998 i el 30 de setembre de 1999. La metodologia emprada en aquest cas és la mateixa que la del Cens Agrari 1989 i es podria dir que és el primer cop en que es pot realitzar una

comparació estricta i una anàlisi evolutiva del període intercensal, ja que els demés censos presentaven metodologies i fins i tot conceptualitzacions variants.

L'any 1999 es comptaven unes 374,82 mil Ha de superfície agrària, el que vol dir que el 24,16% de la superfície de les Illes no era agrària. La superfície agrària havia disminuït en unes 9,29 mil Ha des de 1989. Aquesta disminució havia estat major en el cas de les terres llaurades, que mostraven una reducció de 11,48 mil Ha; mentre que les terres no llaurades expressaven un increment de 2,18 mil Ha. La dècada dels 1990 és una dècada d'eufòria econòmica i d'expansió del capitalisme global (i financer) que a les illes adquireix preminentment la forma de bombolla turístico-immobiliària. En aquest procés disminueix la superfície agrària total i es produeix un intens procés de concentració de la propietat "agrària". Al 1999 es comptabilitzaren unes 19788 explotacions, unes 9 mil menys que a finals dels 1980. Les úniques explotacions que s'han incrementat han estat les de més de 100 Ha d'extensió que passaren de 682 explotacions al 1989 a 731 al 1999.

La superfície agrària total ha davallat a totes les illes de l'arxipèlag, excepte a Mallorca. A les Pitiüses aquesta disminució ha estat més important. Així, a Eivissa la superfície agrària total passava de 39,54 mil Ha al 1989 a 29,1 mil Ha al 1999, i passava a cobrir aproximadament el 51,2% de tota l'extensió de l'illa. A Formentera, la superfície agrària total experimentava una disminució del 10,2% (539 Ha) respecte 1989 i passava a ocupar unes 4,75 mil Ha (59% de la superfície de l'illa). A Menorca la superfície agrària total passava de 57,54 mil Ha al 1989 a 54,71 mil Ha al 1999, una reducció del 4,9%. En canvi, a Mallorca la superfície agrària total s'incrementava en unes 4,5 mil Ha respecte del 1989, assolint al 1999 unes 286,25 mil Ha. El fet que hagi augmentat la superfície agrària total a Mallorca és degut a un augment de les terres no llaurades de 13,1 mil Ha. malgrat la disminució de les terres llaurades de prop de 8,6 mil Ha. Cadascuna de les illes de l'arxipèlag han experimentat dinàmiques diferents pel que fa a la composició de la superfície agrària total: en primer lloc, Mallorca experimenta un increment de la superfície agrària total que es deu a un increment de les terres no llaurades malgrat la disminució de les llaurades, tal com hem comentat; de la mateixa manera, a Formentera es produeix una reducció de les terres llaurades (765 Ha) i un augment de les no llaurades (226 Ha); en segon lloc, a Menorca es produeix un increment de les terres llaurades (888 Ha) i una reducció de les no llaurades (3,7 mil Ha); i finalment, a Eivissa les terres llaurades i les no llaurades disminueixen la seva cobertura de sòl en 2,9 mil Ha i 7,43 mil Ha respectivament.

Les terres llaurades cobrien unes 199,8 mil Ha que es distribuïen entre les 181,9 mil Ha (91,08% del total) amb pràctiques de secà i les 17,81 mil Ha (8,91% del total) de reguiu. Les terres de secà han baixat en torn a un 1,92% (7 mil Ha) i les de reguiu en torn a un 11,4% (2,29 mil Ha) respecte l'any 1989. Es pot assenyalar que Mallorca i Menorca han mostrat uns comportaments bastant diferents. A la primera les terres de reguiu han descendit un 16,82% (2,78 mil Ha) i han passat de cobrir unes 16,52 mil Ha al 1989 a cobrir unes 13,74 mil Ha al 1999. A Menorca el reguiu s'ha incrementat en torn a un 20,38% (485 Ha) passant d'ocupar unes 2,38 mil Ha a cobrir unes 2,86 mil Ha. Un dels factors explicatius d'aquest canvi està vinculat a la pervivència menorquina i a la decadència mallorquina de la ramaderia bovina i dels conreus farratgers que teòricament²⁹ l'alimenten: a Mallorca es passa de 27,78 mil caps de bovins al 1989 a 22,24 mil caps al 1999, mentre que a Menorca es passa de 22,66 mil caps de bovins a 24,17 mil caps al 1999. Finalment, a Eivissa la superfície de reguiu no ha variat durant el període intercensal.

L'anàlisi de les terres llaurades per tipus de conreu segueix donant un predomini dels conreus herbacis i guarets amb unes 135,97 mil Ha (3,1 mil Ha menys que a 1989), dels quals la major part eren de secà amb 122,49 mil Ha que es mantenien pràcticament la mateixa superfície que el 1989. En canvi els herbacis de reguiu ocupaven unes 13,48 mil Ha amb una reducció de 2,78 mil Ha respecte de 1989 i que explicaria en gran mesura la disminució dels conreus d'herbacis. L'evolució de la coberta de sòl dels herbacis i guarets ha estat diferent a cadascuna de les illes, Menorca és l'única que ha experimentat un increment dels conreus herbacis del 2,92% (852 Ha) entre 1989 i 1999 quan cobria unes 29,99 mil Ha. En canvi, les

²⁹ Apuntam teòricament la progressiva procedència exterior dels pinsos ramaders ja que cada cop resulta més habitual la fragmentació dels processos productius en funció de les orientacions i recomanacions de tipus financer que prioritzen establir les etapes de major valor afegit en els centres de poder (econòmic, polític, etc) i traslladar aquelles activitats menys rendibles (segons les regles del joc econòmico-financer dominant) a d'altres territoris perifèrics. El cas de la producció agrària i la ramaderia no estan exemptes d'aquestes lògiques i es prioritza l'engreix amb aliments (pinsos) amb una elevada "motxilla ecològica".

reduccions més notables s'han produït a les Pitiüses amb una disminució de 1,8 mil Ha a Eivissa i de 716 Ha a Formentera, on aquests conreus tenien una cobertura de 9,82 mil Ha i 494 Ha respectivament. A Mallorca els conreus herbacis i guarets han disminuït un 1,52% (1,47 mil Ha) entre 1989 i el 1999, amb una cobertura de 95,66 mil Ha al 1999.

A les diferents illes el paisatge agrari varia de forma destacable, degut a processos geohistòrics d'adaptació de les activitats humanes (agràries) a les condicions ecològiques. Les illes de Mallorca i Eivissa són més apropiades pel conreu d'arbrat; així els conreus herbacis representaven el 61,5% i 71,8% de les terres llaurades, i els llenyosos un 38,5% i un 28,2% de dites terres, respectivament; i per una altra banda, a Menorca (humida, pedregosa i ventosa) i a Formentera (seca, arenosa i ventosa), els conreus herbacis i guarets representaven el 99,5% i un 94% de les terres llaurades al 1999.

Entre els conreus herbacis, els cereals per a gra tornen a ser el principal conreu de les illes amb 64,18 mil Ha (18,6 mil Ha més que a l'any 1989). Binimelis i Riera (2003) apunten la forta incidència de les polítiques comunitàries sobre les diferents cobertes de sòl per tipologia de conreu, i en aquest sentit mostren com els cereals varen rebre el 86% de les subvencions que entre 1994 i 1998 passaren de 34,65 mil Ha subvencionades a 45,84 mil Ha subvencionades. A l'illa de Mallorca aquestes hectàrees subvencionades es localitzaven principalment al Pla, però també a zones que eren típicament d'agricultura intensiva (hortes de Sa Pobla i Muro, depressió de Campos) i que com expressen Binimelis i Riera (2003:22) "poc a poc es van convertint en àrees d'agricultura subvencionada de secà"³⁰. Entre les terres de cereals, les que han experimentat un major impuls són les de civada (28,14 mil Ha) i ordi (24,54 mil Ha) que a la vegada són destinades en gran mesura a la pastura dels "ramats minvants" de les illes Balears, mentre que les superfícies de blat –altre temps bàsiques per l'alimentació humana- es congelen en torn a les 9 mil Ha.

A l'any 1999 els conreus farratgers s'havien redimensionat a la baixa, passant de 57,23 mil Ha al 1989 a 39,55 mil Ha al 1999. Com s'ha apuntat anteriorment, aquesta reducció va lligada als efectes de la PAC sobre la cabana ramadera que s'ha traduït a Mallorca en un progressiu abandonament de la ramaderia bovina i la proliferació de "vaqueries fantasma" a les contrades de molts de pobles del Migjorn i del Pla, com és el cas de Campos. De fet, és a Mallorca on es produïren les reduccions més importants de conreus farratgers, passant de 37,68 mil Ha al 1989 a unes 20,62 mil Ha al 1999. Malgrat l'augment de la seva cabana ovina, Menorca tenia unes 17,82 mil Ha (894 Ha menys que el 1989). En canvi, les illes Pitiüses experimenten l'evolució inversa amb l'augment dels conreus farratgers; Eivissa amb unes mil Ha (252 Ha més que al 1989) i Formentera amb 80 Ha (26 Ha més que al 1989).

Els guarets ocupaven una extensió de 24,76 mil Ha a l'any 1999, la qual cosa suposa una disminució respecte del 1989 de prop de 3 mil Ha. La major part dels guarets es localitzaven a les illes de Mallorca (14,46 mil Ha) i Eivissa (6,75 mil Ha).

Les hortalisses ocupaven unes 2,95 mil Ha a l'any 1999, la qual cosa ens indica que pràcticament es mantén la superfície que ocupaven al 1989 quan era de 2,83 mil Ha. La major part d'aquests conreus es practiquen sota mètodes de reg al 89,6% de totes les hortalisses. Les principals extensions d'hortalissa es localitzaven a l'illa de Mallorca, a les àrees tradicionals d'horta (Sa Pobla, Muro, Manacor, Petra, Vilafranca de Bonany, Palma i Porreres) i a Santa Eulària a Eivissa. Les terres destinades al conreu de lleguminoses, amb 2,31 mil Ha, varen experimentar una reducció de prop de 1,11 mil Ha: es trobaven fonamentalment a l'illa de Mallorca amb 2,07 mil Ha a les terres del Pla i del Llevant (Sineu, Santa Margalida, Manacor, Sant Joan, Montuïri, Manacor). Els tubercles presentaven més o manco la mateixa extensió: a l'any 1999 era de 1,59 mil Ha -dels quals 1,57 mil Ha eren en reguïu-, unes 97 Ha superior a la de 1989. La major part d'aquest conreu es troba a les terres irrigades de Sa Pobla. Finalment, apuntar l'increment en termes percentuals dels denominats conreus industrials (colza, nap, girasol, etc), que entre el 1989 i el 1999 han experimentat un increment del 565%, cobrint una extensió de 253 Ha. Aquests conreus industrials es localitzaven sobretot a Mallorca (Llubí i Manacor) i Menorca (Maó). Malgrat el seu escàs pes en quant a cobertura de sòl, aquests conreus poden tenir una elevada importància en quant al seu impacte sobre la biodiversitat ja que solen anar lligats a la introducció d'organismes modificats genèticament (OMG). Donat que en l'actualitat se proposen els anomenats conreus energètics (biocombustibles o

³⁰ Lucas-Vidal (2002) quantifica les ajudes dels fons estructurals al sector agrari entre 1989-1999 en torn a 133,3 milions d'euros.

agrocombustibles) des de les administracions públiques (Carpintero, 2006), podria ser que aquests conreus industrials experimentassin un cert increment, i per tant es podrien produir tota una sèrie de nous impactes i un augment de les incerteses dels agroecosistemes de les Illes.

Figura 4. Ametllerar mallorquí amb pastures.

Els conreus llenyosos perennes que configuren en bona mesura el paisatge rural mallorquí i eivissenc – garroverars, ametllers, figueres, oliveres, etc– s’han associat molt sovint amb conreus cerealícoles. Aquests han esdevingut en una mena de “deveses” illenques, en les que els ramats s’han alimentat de les restes de les collites dels cereals d’hivern i dels fruits dels arbres (figues i garroves). Aquests conreus ocupaven el 1999 unes 63,82 mil Ha. En aquest tipus de cultius es manifesta una reducció important en el període intercensal (1989-1999) que ha estat de prop de 8,32 mil Ha, la major part d’elles en secà. Aquesta disminució ha estat molt important a Mallorca on s’han rebaixat unes 7,13 mil Ha (reducció del 10,66%) de

conreus llenyosos i a Eivissa on aquestes han disminuït en unes 1,17 mil Ha (reducció del 23,36%).

La major part dels conreus llenyosos al 1999 eren de secà (59,5 mil Ha); els de reguius cobrien unes 4,32 mil Ha. Els conreus llenyosos més estesos al 1999 varen ser els fruiters de fruit sec –ametllers– que cobrien unes 34,93 mil Ha, majoritàriament a Mallorca (33,55 mil Ha). Al conjunt de les Illes, la coberta de fruits secs havia disminuït en unes 6,77 mil Ha respecte de 1989. El segon conreu llenyós més important era el del garrover –dins de la categoria “altres conreus llenyosos”– que cobria prop de 13,94 mil Ha. En tercer lloc, l’oliverar s’estenia per 8,37 mil Ha, comptabilitzant-se unes 507 Ha més que a l’any 1989. Els oliverars es trobaven principalment a la Serra de Tramuntana de Mallorca, en els termes municipals de la qual es comptabilitzaven unes 7,38 mil Ha. La coberta de fruiters de clima temperat presentava una reducció d’unes 3 mil Ha (reducció del 50,15%) respecte 1989. Els fruiters de clima temperat cobrien unes 2,63 mil Ha de les quals, un 69,1% eren figueres i es trobaven fonamentalment a Mallorca (Manacor i Sant Llorenç des Cardassar) i Pitiüses. Els cítrics cobrien unes 2,51 mil Ha, amb una sensible disminució respecte de 1989 de 382 Ha; es localitzaven a Mallorca (Inca, Marratxí, Muro, Palma i Sóller) i Eivissa (Santa Eulària des Riu). Finalment, la vinya ha seguit mostrant una tendència a la baixa que es manifesta amb el pas de 1,53 mil Ha de 1989 a 1,11 mil Ha de 1999. Morro (2005) apunta com l’obtenció de les denominacions d’origen, recuperació de varietats autòctones, l’aparició de nous cellers i les possibilitats comercials que el vi ofereix feien previsible un increment de la seva importància.

Les terres agràries no llaurades varen passar de 172,83 mil Ha al 1989 a 175,02 mil Ha a l’any 1999. La principal coberta de sòl en aquestes terres era forestal, i cobria al 1999 unes 125,76 mil Ha, 10,68 mil Ha menys que deu anys enrere. Durant el període intercensal, es declararen uns 1243 incendis forestals que afectaren a una superfície de 10,42 mil Ha, pràcticament la mateixa extensió de coberta forestal que es transformava.

Taula 44. Incendis forestals a les Balears, 1990-1999 (Font: IBAE- Conselleria de Medi Ambient).

	Mallorca	Menorca	Pitiüses	Balears
núm. Incendis	931	45	267	1.243
Superfície cremada arbrada (Ha.)	3.402	176	548	4.126
Superfície cremada sense arbres (Ha.)	6.245	88	34	6.367
Total superfície cremada (Ha.)	9.647	264	581	10.492

La coberta forestal –dins terres agràries no llaurades– experimentaren, segons els censos agraris, una reducció molt important a Eivissa entre 1989 i 1999, en que queden enregistrada la pèrdua de 5,69 mil Ha de coberta forestal (3,8 mil Ha de sòl forestal arbrat i 1,8 mil Ha de sòl forestal de matollar). En aquest període la virulència dels incendis forestals havia estat menys intensa, ja que s’enregistraren uns 267 incendis forestals que cremaren unes 581 Ha. A Mallorca, la superfície forestal passà de cobrir 98,19 mil Ha al 1989 a 92,15 mil Ha al 1999, amb una reducció de 6 mil Ha. En aquesta illa, els incendis forestals foren especialment

intensos al llarg dels anys 1990, especialment entre 1992 i 1994 i també l'any 1999, quan es produïren uns 931 incendis forestals que afectaren unes 9,64 mil Ha, la major part de superfície sense arbres (6,24 mil Ha). Menorca experimentà una reducció de 1,43 mil Ha de coberta forestal, cobrint aquesta coberta de sòl unes 17,52 mil Ha al 1999. Finalment, en el Cens Agrari 1999 es comptabilitzaven unes 3,98 mil Ha de coberta forestal a Formentera. En aquest cas dita superfície resulta, segons la font emprada unes 2,49 mil Ha superior a la detectada al 1989 quan era de 1,49 mil Ha. En qualsevol cas, convé apuntar la més que possible diferència metodològica o bé errada estadística entre ambdues xifres diacròniques.

Les terres destinades a pastures permanents varen passar de 9,12 mil Ha a l'any 1989 a unes 22,31 mil Ha. Segons el Cens agrari 1999 la major part de les terres per pastures permanents es trobaven al 1999 a Mallorca, on es comptabilitzaven unes 22,12 mil Ha. Les terres ermes i els espartars passaren de 9,2 mil Ha de 1989 a 10,76 mil Ha a 1999, de les quals 9,9 mil Ha es trobaven a Mallorca. Finalment, les terres agràries "conreables no llaurades" i les "construccions, eres i erms" cobrien unes 16,18 mil al 1999, el que suposaria una disminució respecte de 1989 de prop de 1,88 mil Ha. Entre aquestes darreres superfícies, les terres agràries cultivables no llaurades es mantenien en torn a les 11 mil Ha, mentre que les corresponents a "erms, eres i construccions" passaren de 6,81 mil Ha al 1989 a 4,97 mil Ha al 1999. La disminució de la superfície de "erms, eres i construccions" podria ser degut al canvi d'ús de moltes superfícies que eren agràries al 1989 i al 1999 es consideren ja com urbanes i, per tant, excloses del Cens Agrari.

En l'expansió de les terres no llaurades incideix un altre element de caràcter institucional, les ajudes públiques per la retirada de terres (*set aside*) que subvenciona l'abandonament de la pràctica agrícola per fomentar la transformació dels espais agraris útils (SAU) –terres llaurades i pastures permanents– en terrenys forestals. Aquest propòsit rebé una mitjana del 8% de les ajudes, passant a afectar de 2,2 mil Ha al 1994 a 6,12 mil Ha al 1998. La major part d'aquestes ajudes es destinaren a les terres més marginals, en quant a rendiment agrícola. A Mallorca, es localitzaven "formant un anell que abasta àrees del Pla (Santa Eugènia, Sencelles, Algaida), del Raiguer i del Migjorn (Llucmajor); una ubicació que alhora és molt propera als processos de colonització urbana que Palma genera" (Binimelis i Riera 2003:22).

Taula 45. Balears. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1999 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1999- IBAE, 2002).					
			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	24.845	268	25.113
		Cereals per a gra	60.979	3.207	64.186
		Conreus farratgers	34.164	5.393	39.557
		Conreus industrials	24	229	253
		Hortalisses	306	2.653	2.959
		Lleguminoses per a gra	2.151	164	2.315
		Tubercles	21	1.573	1.594
		Total conreus herbacis i guarets	122.490	13.487	135.977
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	13.739	205	13.944
		Cítrics	0	2.513	2.513
		Fruiters de clima subtropical	0	0	0
		fruiters de clima temperat	2.394	561	2.955
		fruiters de fruit sec	34.188	744	34.932
		Olivera	8.255	116	8.371
		Vinya	925	188	1.113
		Total conreus llenyosos	59.501	4.327	63.828

	A. TOTAL TERRES LLAURADES	181.991	17.814	199.805	
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	20.970	0	20.970
		Prats o prades permanents	1.340	0	1.340
		Total terres per pastures permanents	22.310	0	22.310
	Terreny forestal	Espècies arbòries	79.214	0	79.214
		Matollar	46.549	0	46.549
		Forestal	125.763	0	125.763
	Altres terres	Erm	10.241	0	10.241
		Espartar	524	0	524
		Total altres terres	10.765	0	10.765
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	11.204	0	11.204
		Erms, eres, construccions.	4.978	0	4.978
		Total altres superfícies	16.182	0	16.182
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES		175.020	0	175.020
Superfície Agrària Total (A+B)		357.011	17.814	374.825	
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa		72,23%	3,60%	75,84%	
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)		222.118			
Núm. Explotacions		19.788			

Taula 46. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1999 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1999- IBAE, 2002).

		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)		
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	14.532	172	14.704	
		Cereals per a gra	51.324	2.886	54.210	
		Conreus farratgers	17.678	2.943	20.621	
		Conreus industrials	24	148	172	
		Hortalisses	287	2.203	2.490	
		Lleguminoses per a gra	1.914	158	2.072	
		Tubercles	8	1.385	1.393	
		Total conreus herbacis i guarets	85.767	9.895	95.662	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	12.096	173	12.269	
		Cítrics	0	2.252	2.252	
		Fruiters de clima subtropical	—	—	—	
		fruiters de clima temperat	2.203	432	2.635	
		fruiters de fruit sec	32.812	739	33.551	
		Olivera	8.078	98	8.176	
		Vinya	742	159	901	
		Total conreus llenyosos	55.931	3.853	59.784	
	A. TOTAL TERRES LLAURADES		141.698	13.748	155.446	
	Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	20.786	0	20.786
			Prats o prades permanents	1.334	0	1.334
Total terres per pastures permanents			22.120	0	22.120	

	Terreny forestal	Espècies arbòries	56.086	0	56.086
		Matollar	36.066	0	36.066
		Forestal	92.152	0	92.152
	Altres terres	Erm	9.396	0	9.396
		Espartar	519	0	519
		Total altres terres	9.915	0	9.915
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	3.129	0	3.129
		Erms, eres, construccions.	3.488	0	3.488
		Total altres superfícies	6.617	0	6.617
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES		130.804	0	130.804
Superfície Agrària Total (A+B)		272.502	13.748	286.250	
Percentatge superfície agrària total respecte superfície illa		75,62	3,82	79,44	
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)		177.570			
Núm. Explotacions		15.209			

Taula 47. Menorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1999 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1999- IBAE, 2002).

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	3.352	18	3.370
		Cereals per a gra	8.116	213	8.329
		Conreus farratgers	15.555	2.270	17.825
		Conreus industrials	0	79	79
		Hortalisses	15	151	166
		Lleguminoses per a gra	182	2	184
		Tubercles	11	29	40
		Total conreus herbacis i guarets	27.231	2.762	29.993
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	20	1	21
		Cítrics	0	14	14
		Fruiters de clima subtropical			
		fruiters de clima temperat	23	84	107
		fruiters de fruit sec	1	1	2
		Olivera			
		Vinya	3	3	6
	Total conreus llenyosos	47	103	150	
	A. TOTAL TERRES LLAURADES		27.278	2.865	30.143
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	132	0	132
		Prats o prades permanents	—	—	—
		Total terres per pastures permanents	132	0	132
	Terreny forestal	Espècies arbòries	9.489	0	9.489
		Matollar	8.039	0	8.039
		Forestal	17.528	0	17.528
	Altres terres	Erm	581	0	581
		Espartar	0	0	0
		Total altres terres	581	0	581
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	5.738	0	5.738
		Erms, eres, construccions.	590	0	590
		Total altres superfícies	6.328	0	6.328
	B. TOTAL TERRES NO LLAURADES		24.569	0	24.569
Superfície Agrària Total (A+B)		51.847	2.865	54.712	

Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa	74,83%	4,13%	78,96%
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)	30.272		
Núm. Explotacions	1.045		

Taula 48. Eivissa. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1999 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1999- IBAE, 2002).						
			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)	
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	6.754	78	6.832	
		Cereals per a gra	1.336	108	1.444	
		Conreus farratgers	852	179	1.031	
		Conreus industrials	0	2	2	
		Hortalisses	2	299	301	
		Lleguminoses per a gra	55	4	59	
		Tubercles	1	158	159	
		Total conreus herbacis i guarets	9.000	828	9.828	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	1.622	31	1.653	
		Cítrics	0	247	247	
		Fruiters de clima subtropical	—	—	—	
		fruiters de clima temperat	168	45	213	
		fruiters de fruit sec	1.375	4	1.379	
		Olivera	177	18	195	
		Vinya	150	26	176	
		Total conreus llenyosos	3.492	371	3.863	
	A. TOTAL TERRES LLAURADES			12.492	1.199	13.691
	Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	52	0	52
Prats o prades permanents			6	0	6	
Total terres per pastures permanents			58	0	58	
Terreny forestal		Espècies arbòries	10.197	0	10.197	
		Matollar	1.897	0	1.897	
		Forestal	12.094	0	12.094	
Altres terres		Erm	259	0	259	
		Espartar	—	—	—	
		Total altres terres	259	0	259	
Altres superfícies		Cultivables no llaurades	2.212	0	2.212	
		Erms, eres, construccions.	793	0	793	
		Total altres superfícies	3.005	0	3.005	
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			15.416	0	15.416	
Superfície Agrària Total			27.908	1.199	29.107	
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			49,08%	2,11%	51,19%	
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)			13.749			
Núm. Explotacions			3.389			

Taula 49. Formentera. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1999 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1999- IBAE, 2002).						
			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)	
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	207	0	207	
		Cereals per a gra	203	0	203	
		Conreus farratgers	79	1	80	
		Conreus industrials	—	—	—	
		Hortalisses	2	0	2	
		Lleguminoses per a gra	—	—	—	
		Tubercles	1	1	2	
		Total conreus herbacis i guarets	492	2	494	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	1		1	
		Cítrics	—	—	—	
		Fruiters de clima subtropical	—	—	—	
		fruiters de clima temperat	—	—	—	
		fruiters de fruit sec	—	—	—	
		Olivera	—	—	—	
		Vinya	30	0	30	
		Total conreus llenyosos	31	0	31	
	A. TOTAL TERRES LLAURADES			523	2	525
	Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	—	—	—
Prats o prades permanents			—	—	—	
Total terres per pastures permanents			0	0	0	
Terreny forestal		Espècies arbòries	3.442	0	3.442	
		Matollar	547	0	547	
		Forestal	3.989	0	3.989	
Altres terres		Erm	5	0	5	
		Espartar	5	0	5	
		Total altres terres	10	0	10	
Altres superfícies		Cultivables no llaurades	125	0	125	
		Erms, eres, construccions.	107	0	107	
		Total altres superfícies	232	0	232	
B. TOTAL TERRES NO LLAURADES			4.231	0	4.231	
Superfície Agrària Total			4.754	2	4.756	
Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa			59,06%	0,02%	59,08%	
SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)			526			
Núm. Explotacions			145			

11.2.3. Recapitulació i síntesi de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (1860-1999)³¹.

A continuació es presenten els gràfics 3 i 4 i la taula 50 on s'intenten sintetitzar les dinàmiques analitzades anteriorment pel conjunt de les Balears a partir de Ximénez de Embrún i dels censos agraris.

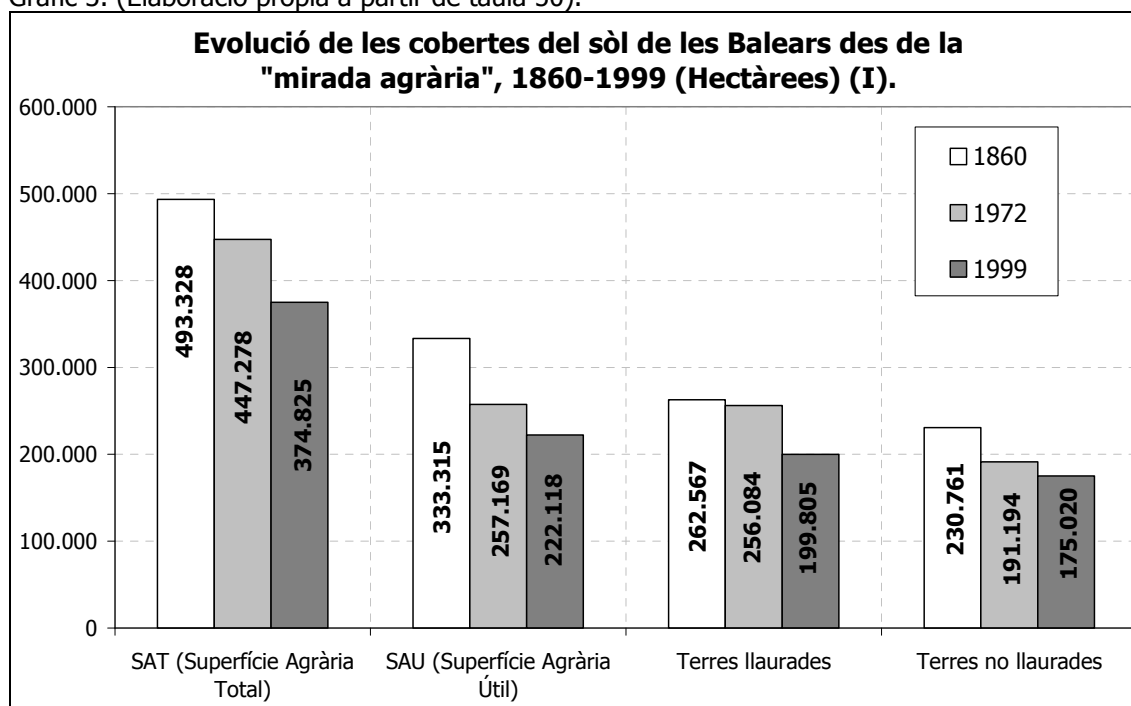
- a. La informació dels diferents censos és dèbilment comparable, ja que al llarg dels períodes intercensals s'han produït canvis metodològics i conceptuals que obliguen a una lectura molt ponderada dels resultats.
- b. La superfície agrària total (terres agràries llaurades més terres agràries no llaurades) disminueix progressivament al llarg dels 139 anys coberts. Es passa d'ocupar pràcticament el 100% del territori al 1860 a cobrir, tan sols, el 75,84% de la superfície de l'arxipèlag al 1999. Una disminució de prop de 118,5 mil Ha. D'aquesta manera, la "mirada agrària" deixa de banda progressivament més sòl de les Illes.
- c. La SAU (Superfície Agrària Útil) formada per les terres llaurades i les pastures permanents minva. Es passa de cobrir el 67,44% de la superfície de les Illes al 1860 al 44,94% al 1999, amb una reducció de 111,19 mil Ha.
- d. Les terres llaurades han disminuït entre 1860 i el 1999 en torn a 62,7 mil Ha, passant de cobrir el 53,12% del sòl de les Illes al 1860 a cobrir el 40,43% al 1999.
- e. Les terres agràries no llaurades s'han reduït en unes 55,7 mil Ha. Aquestes terres cobrien el 46,69% de la superfície de les Balears al 1860 i al 1999 cobrien un 35,41%. Aquesta coberta de sòl és la que presenta més dificultats en l'anàlisi, ja que deixa de ser l'objecte principal de la "mirada agrària" i les categoritzacions esdevenen en alguns casos poc útils i massa ambigües.
- f. Entre les terres llaurades:
 - f.1. Les terres de secà han minvat en torn a 73,69 mil Ha entre 1860 i el 1999. Aquestes han passat de cobrir el 51,73% del sòl de les Balears al 1860 a cobrir el 36,82% al 1999.
 - f.2. Les terres de reguiu representen les úniques superfícies de conreu que han augmentat (unes 10,93 mil Ha) entre 1860 i 1999; però que des de principis dels 1980 han anat a menys. Aquestes han passat de ocupar el 1,39% del sòl de les Balears al 1860 al 3,6% al 1999.
 - f.3. Els conreus herbacis i guarets s'han reduït en unes 50,29 mil Ha, passant de cobrir el 37,69% del territori balear al 1860 a un 27,51% al 1999. A aquesta categoria s'hi han comptabilitzat els llenyosos associats amb herbacis, especialment al Cens de 1962.
 - f.4. Els conreus llenyosos, quasi sempre en policultiu, han rebaixat la seva cobertura en unes 12,46 mil Ha, passant de cobrir el 15,44% de les Illes al 1860 a cobrir el 12,91% al 1999. Però respecte dels moments encara preturístics ha experimentat una reducció molt més dràstica (p.ex. al 1972 cobria unes 123 mil Ha, front a les 63 mil de 1999).
- g. Entre les terres no llaurades:
 - g.1. Les pastures permanents, definides de diferent manera al llarg del període analitzat i per tant prenent la informació amb molta cautela, s'han rebaixat en unes 48,43 mil Ha. Aquestes han passat de cobrir el 14,31% de la superfície de les Illes al 1860 a cobrir el 4,51% al 1999.
 - g.2. La coberta forestal de les explotacions agràries s'ha incrementat en unes 13,43 mil Ha entre 1860 i 1999, passant de cobrir el 22,73% de la superfície de les Illes al 1860, a cobrir el 25,44% al 1999. La coberta forestal es va expandir a mesura que s'abandonaren els usos productius del bosc (p.ex. fusta, energia, pastura, etc) i aquest anà colonitzant espais agrícoles abandonats, especialment a les muntanyes. Des de la dècada dels 1970 la coberta forestal ha experimentat un retrocés de la mà de la proliferació dels incendis forestals.

³¹ El 31 d'octubre de 2011, l'INE (Institut Nacional d'Estadística) ha publicat els resultats del Cens Agrari 2009. Aquesta font permetrà ampliar l'anàlisi pel període 1999-2009 (www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft01%2Fp042/E01&file=inebase&L=0, novembre 2011).

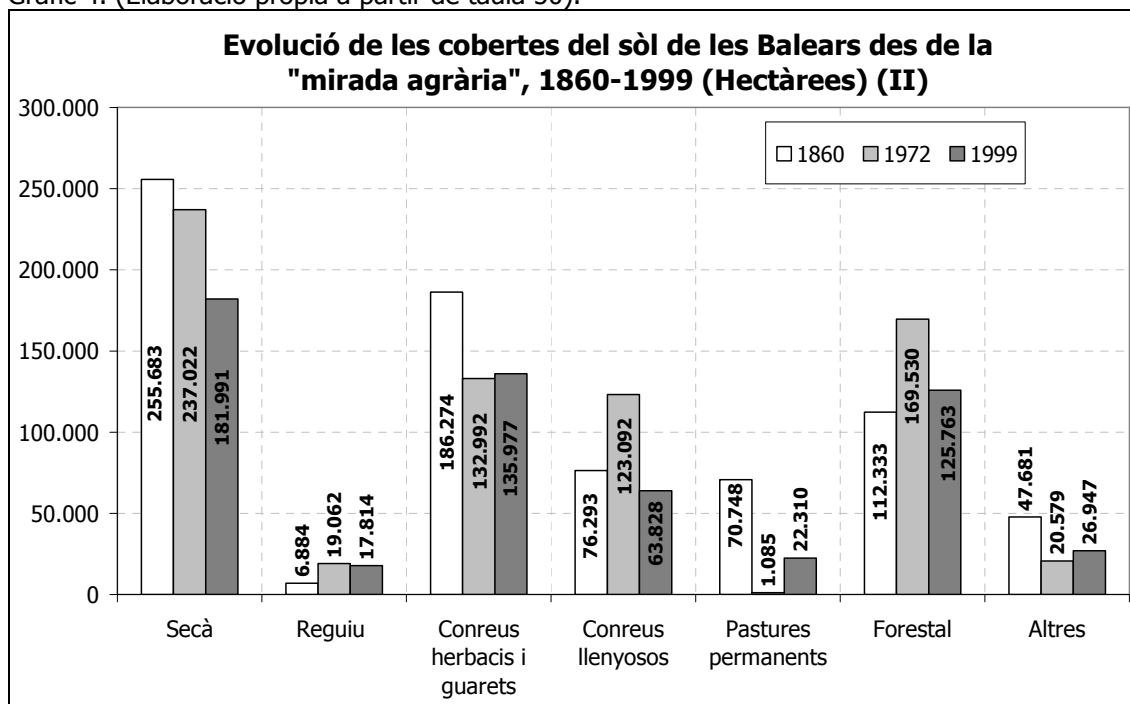
g.3. La categoria "altres" cobreix una gran gama de cobertes (p.ex. zones humides, roquissars, edificacions, etc) que des de la "mirada agrària" s'han definit com improductius i que resulten massa complexos com per poder fer una lectura adequada dels mateixos.

	1860	1962	1972	1982	1989	1999
Conreus herbacis i guarets	186.274	209.096	132.992	138.204	139.134	135.977
Conreus llenyosos	76.293	37.603	123.092	96.001	72.153	63.828
Total terres llaurades	262.567	246.699	256.084	234.205	211.287	199.805
Secà (Ha)	255.683	279.128	237.022	213.333	191.180	181.991
Reguiu (Ha)	6.884	17.531	19.062	20.794	20.107	17.814
Total terres llaurades	262.567	296.659	256.084	234.127	211.287	199.805
Pastures permanents	70.748	2.105	1.085	3.945	9.126	22.310
Forestal	112.333	191.633	169.530	142.792	136.445	125.763
Altres	47.681	23.121	20.579	28.314	27.264	26.947
Total terres no llaurades	230.761	216.859	191.194	175.051	172.835	175.020
SAT (Superfície Agrària Total)	493.328	463.558	447.278	409.256	384.122	374.825
SAU (Superfície Agrària Útil)	333.315	248.804	257.169	237.091	220.495	222.118

Gràfic 3. (Elaboració pròpia a partir de taula 50).

Gràfic 4. (Elaboració pròpia a partir de taula 50).

11.2.4. Comparació de les cobertes del sòl a partir de les "mirades" forestal (Inventari Forestal Nacional) i agrària (Cens Agrari).

A continuació s'intentarà realitzar una breu comparació (sintètica) de les cobertures del sòl resultats que ens ofereixen per una banda els IFN (Inventaris Forestals Nacionals) i per l'altra els Censos Agraris. A la taula 51 es presenta la comparació entre les principals cobertes del sòl des del que hem denominat la "mirada forestal" i la "mirada agrària", podent-se detectar les principals diferències entre els resultats d'ambdues mirades per les principals cobertes del sòl. Es pot veure com els resultats per cada tipus de coberta de sòl és bastant diferent, així per exemple en la coberta forestal la coberta definida al IFN2 (dades preses al 1987) era 675 km² superior de la que ens informava el Cens Agrari 1989 (dades preses entre octubre 1998 i setembre 1989). La coberta de sòl agrícola que contempla el IFN2 s'aproxima a la suma de totes les cobertes de sòl que es contemplen en el Cens Agrari 1989 amb l'excepció del sòl forestal dins explotacions agràries. Partint d'aquest supòsit, es pot observar com la superfície agrícola que diu el IFN2 era uns 149 km² de la que ens donava al Cens Agrari.

	Mallorca			Menorca			Pitiüses			Balears		
	IFN2 - 1989*	CA 1989*	Diferència	IFN2 - 1989	CA 1989	Diferència	IFN2 - 1989	CA 1989	Diferència	IFN2 - 1989	CA 1989	Diferència
Sòl Forestal	1.332	982	350	412	190	223	294	193	102	2.039	1.364	675
Terres de Conreu	2.096	1.835	260	227	386	-159	302	256	47	2.625	2.477	149
Conreus herbacis i guarets		971			291			129			1.391	
Conreus llenyosos		669			1			51			722	
Terres per pastures permanents		56			34			1			91	
Altres terres (erms, espartar)		51			15			27			92	

Altres superfícies (erms, eres, construccions, cultivables no llaurades)		88			45			48			181	
Improductiu artificial	179		179	15		15	25		25	219		219
Improductiu natural	38		38	39		39	26		26	103		103
Improductiu aigües	1		1	1		1	4		4	5		5

* IFN2 (Segon Inventari Forestal Nacional)

** CA1989 (Cens Agrari 1989)

Per poder veure on podrien detectar-se les diferències, ens hem d'adreçar a les definicions i metodologies de cadascuna de les bases de dades emprades. En primer lloc, cal destacar que el Cens Agrari es realitza mitjançant enquestes (procediment censal), mentre que l'Inventari Forestal combina el treball cartogràfic amb el treball de camp. Les definicions per les diferents cobertes serien les següents:

Les cobertes del sòl des de la "mirada forestal" (Ministerio de Medio Ambiente, 2002:76):

Forestal: la part de la superfície terrestre ocupada per espècies vegetals espontànies i la zona d'influència amb similar actuació humana. Inclou plantacions poc diversificades d'espècies forestals arbòries, excloent les tractades com a conreus. Exclou els parcs urbans encara que estiguin arbrats, jardins botànics i vivers forestals fora de munts.

Agrícola: superfície poblada amb sèmbrs o plantacions d'herbàcis i/o llenyosos anuals o plurianuals que es treballa amb forta intervenció humana, pot contenir espècies arbòries o arbustives forestals de fruit, però es considera d'ús agrícola sempre que l'actuació humana sigui important. Inclou deveses, munts buits, munts desvesats conreats intermitentment, vivers fora de munts.

Elements artificials: fracció del sòl coberta per edificis, parcs urbans, camins, pedreres, línies elèctriques grans, sempre que tinguin cabuda de més de 0,25 Ha.

Zones humides: llacunes, zones humides, maresmes i corrents discontinues d'aigua amb presència com a mínim 6 mesos d'aigua.

Aigua: rius, llacs, embassaments, canals o estancs amb superfícies continues de més de 0,25 Ha i amb aigua pràcticament tot l'any.

Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (IBAE, 2002:27-28):

Terres llaurades: les que reben atencions culturals, independentment de l'aprofitament que tinguin.

Herbàcis: plantes la part aèria de les quals té consistència herbàcia. S'inclouen guarets i horts familiars.

Llenyosos: plantes la part aèria de les quals té una consistència llenyosa. S'exclouen els arbres forestals i els seus planters.

Terres per a pastures permanents: les dedicades de manera permanent (5 anys o més) a la producció d'herba. S'exclouen els cultius farratgers.

Altres terres: les que formen part de l'explotació que no s'han inclòs a la SAU

Erm: terreny d'escàs rendiment sense aprofitament ramader.

Espartar: terreny principalment d'espart que no es recol·lecta.

Matollar: predomini d'arbusts.

Espècies arbòries forestals: superfícies cobertes per espècies arbòries de les quals s'obté fusta, llenya o altres beneficis forestals (protecció).

Altres superfícies: són les que formant part de la superfície total, no pot considerar-se com a part de la SAU i que no pertanyen a cap apartat anterior (cultivables no llaurades, erms, eres, construccions, estables, etc).

A la taula 52 es presenten els resultats dels IFN3 i el Cens Agrari 1999. Es realitzaren, el primer amb fotografies aèries de 1997-1998 i treball de camp al 1999, i el segon entre el 1998-1999. Es pot comprovar com a nivell de Balears, el sòl forestal que cobreix una mirada i l'altra varia en torn a 978 km². La menor diferència correspon a les Pitiüses, mentre que a Mallorca i Menorca és molt considerable (entre el 40% i el 55%). En quant a la superfície

agrícola, es detecten uns 8 km² de diferència entre una font i l'altra, però que en el cas de Menorca la superfície agrícola segons el IFN3 era 109 km² inferior a la del Cens Agrari 1999, mentre que a les Pitiüses la superfície agrícola segons l'IFN3 era 117 km² superior a la que ens donava el Cens Agrari 1999. La resta de cobertes no poden ser comparades ja que, encara que sí entren dins la "mirada forestal", la "mirada agrària" (dels Cens Agrari) les deixa fora del seu objecte d'estudi.

Taula 52. Comparació entre les principals cobertes del sòl des de les mirades "forestal" i "agrària" de les Balears, 1989 (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari 1989 i de l'Inventari Forestal Nacional 2). (Unitat: Km²).

	Mallorca			Menorca			Pitiüses			Balears		
	IFN3-1999 *	CA 1999 **	Diferència	IFN3-1999 *	CA 1999 **	Diferència	IFN3-1999 *	CA 1999 **	Diferència	IFN3-1999 *	CA 1999 **	Diferència
Sòl Forestal	1.531	922	610	393	175	218	311	161	151	2.236	1.258	978
Terres de Conreu	1.941	1.941	0	263	372	-109	294	178	117	2.499	2.491	8
Conreus herbacis i guarets	0	957	0	0	300	0	0	103	0	0	1.360	0
Conreus llenyosos	0	598	0	0	2	0	0	39	0	0	638	0
Terres per pastures permanents	0	221	0	0	1	0	0	1	0	0	223	0
Altres terres (erms, espartar)	0	99	0	0	6	0	0	3	0	0	108	0
Altres superfícies (erms, eres, construccions, cultivables no llaurades)	0	66	0	0	63	0	0	32	0	0	162	0
Sòl artificial	147	0	147	34	0	34	36	0	36	217	0	217
Zones humides i aigua	27	0	27	4	0	4	9	0	9	40	0	40

* IFN3 (Tercer Inventari Forestal Nacional)

** CA1999 (Cens Agrari 1999)

11.2.5. Una "mirada agrària" complementària: les enquestes anuals de superfícies i rendiments dels conreus (1996-2004)³².

Per poder analitzar l'evolució anual de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" comptam amb la informació que recull l'enquesta anual de superfícies i rendiments dels cultius que s'elabora a nivell de CA (Comunitat Autònoma) a tot l'Estat. Aquestes dades es publiquen anualment en l'anuari d'estadística agroalimentària després que els serveis d'agricultura de les administracions autonòmiques hagin elaborat dita enquesta. Nosaltres, partim de la informació que ens ha proporcionat el servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears i que abraça el període 1996-2004 (annex Capítol XI). En aquesta ocasió, s'ha procedit a calcular les cobertes de sòl que ocupaven cada tipus de conreu de forma individual i després s'ha intentat agrupar en una sèrie de cobertes que ens permetin la major comparabilitat amb d'altres fonts. En els càlculs individualitzats per cada conreu (veure Annex Capítol XI) es pot observar com per cada pràctica de cultiu (secà i reguiu) es presenten les ocupacions de sòl en diferents formes: ocupació primera o principal, ocupació successiva i ocupació associada. La suma de totes les diferents superfícies ocupades ens dóna un resultat

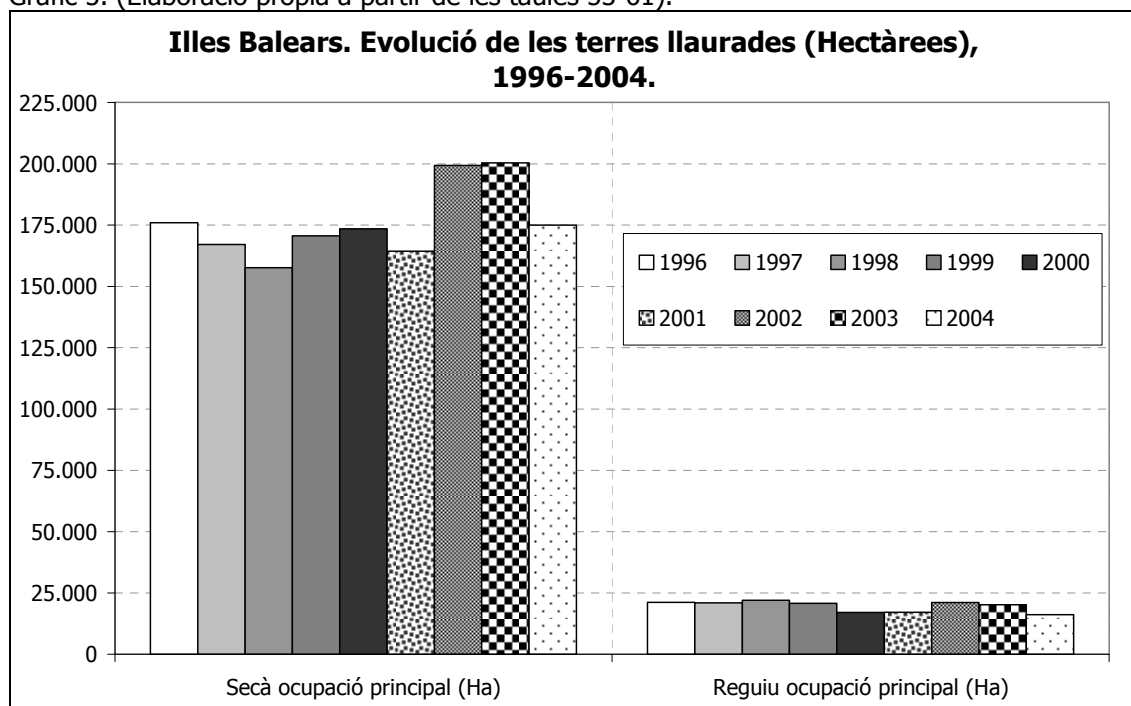
³² Una font imprescindible per analitzar les cobertes del sòl des de la mirada agrària és el Mapa de Cultivos y Aprovechamientos elaborat per la Direcció General de Recursos Agrícoles i Ramaders del Ministeri de Medi Ambient, i Medi Rural i Marí. Aquesta cartografia s'elaborà als anys 1980 i ha estat actualitzada a la primera dècada dels 2000. La dificultat administrativa per accedir a aquesta font, ha fet que no la tinguéssim en compte. Al llarg de l'elaboració d'aquesta tesi s'ha intentat aconseguir-la i en un futur s'haurà de contrastar amb aquella font.

superior a l'extensió de les Balears. Per a obtenir els càlculs de coberta del sòl, però, s'ha tengut en compte les ocupacions primeres o principals.

La informació que proporcionen les enquestes de superfícies i rendiments són de gran rellevància per una part del nostre objecte d'estudi corresponent a la petjada ecològica de les illes Balears, ja que per a calcular aquest indicador esdevé fonamental tenir no tan sols la informació de les diferents cobertes del sòl, sinó que la productivitat d'aquest sòl és també una informació clau per a realitzar els càlculs, segons els quals els productes agrícoles són transformats en la superfície requerida per a proveir-los. Un dels principals inconvenients que es detecta en aquesta informació és el de presentar de forma agrupada les cobertes i rendiments del sòl sota la "mentida geogràfica" que és la unitat administrativa Illes Balears, ja que com s'ha intentat evidenciar anteriorment, les illes són sensiblement diferents entre elles.

En aquestes línies, s'intentaran exposar els trets principals de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" en el període 1996-1999 a partir de la síntesi que recullen les següents taules (52-59). Entre 1996 i el 2004 s'ha passat de 197,08 mil Ha de terres llaurades (ocupació principal) a 191,08 mil Ha al 2004, amb un període intermig (2002-2003) en que es van enregistrar un major nombre de terres llaurades segons els conreus principals o en ocupació primera. La superfície llaurada amb pràctiques de secà ha passat dels 175,89 mil Ha (ocupació principal) a 174,9 mil Ha al 2004; mentre que, les terres de reguiu han presentat una tendència a la baixa amb un descens des de les 21,19 mil Ha de 1996 a les 16,18 mil Ha de 2004.

Gràfic 5. (Elaboració pròpia a partir de les taules 53-61).

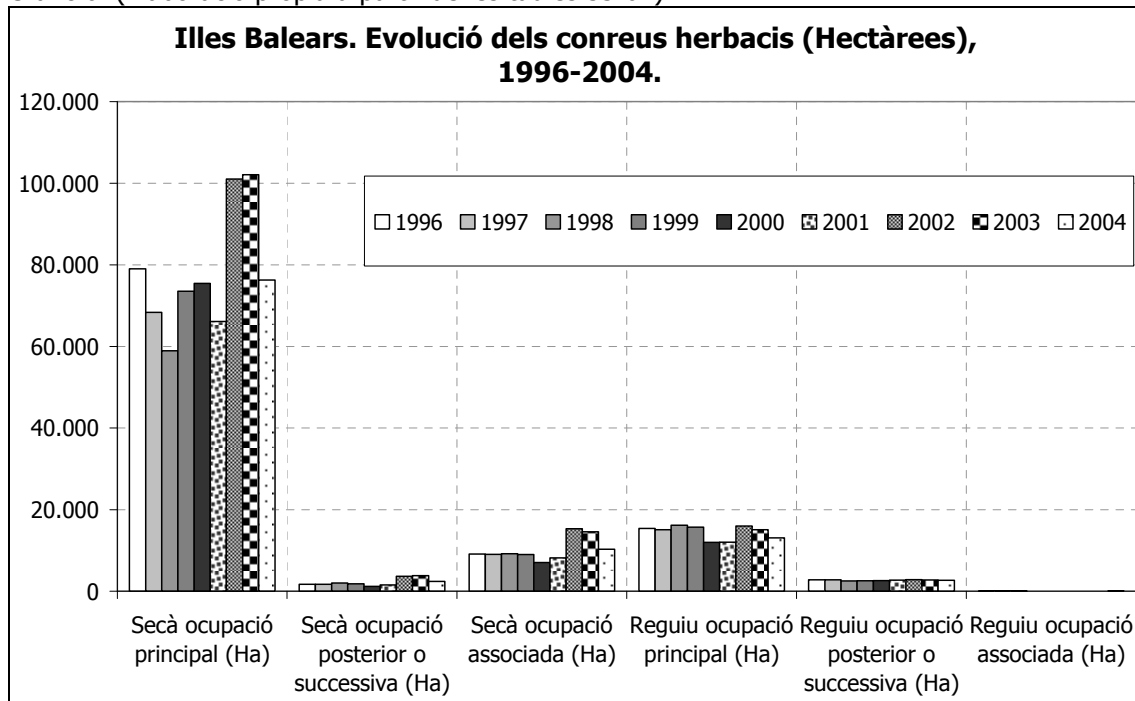

Els conreus herbacis i guarets de secà en ocupació principal han passat de 79,05 mil Ha al 1996 a 76,24 mil Ha al 2004; però a més s'hi haurien d'afegir els conreus successius i/o associats que assolien unes 10,6 mil Ha al 1996 i 12,6 mil Ha al 2004. Entre els principals conreus herbacis de secà es troben els conreus farratgers que han passat de 30,47 mil Ha (ocupació principal) i 4,2 mil Ha (ocupació successiva i/o associada). El principal conreu herbaci de secà ha estat de cereals d'hivern per farratge, que ocupaven al 1996 unes 24 mil Ha en ocupació principal i unes 4,05 mil Ha en ocupació successiva i/o associada; al 2004 cobrien unes 22 mil Ha en ocupació principal i unes 4,1 mil Ha en ocupació successiva i/o associada. En segon lloc, els cereals per a gra han passat de 26,04 mil Ha en ocupació principal i 6,29 mil Ha en ocupació successiva i/o associada al 1996, a cobrir unes 31,35 mil Ha en ocupació principal més unes 8 mil Ha en ocupació successiva i/o associada. Entre els cereals per a gra, els més importants eren la civada (8,72 mil Ha en ocupació principal al 1996 i 8,47 mil Ha en ocupació principal al 2004) i l'ordi (10,02 mil Ha en ocupació principal al 1996 i 14,29 mil Ha en ocupació principal al 2004); amb importants ocupacions successives i/o associades d'entre 3 i 5 mil Ha

per l'ordi i quasi 3 mil Ha per la civada. Convé apuntar el fet que als anys 2002 i 2003 augmentà la importància que adquireixen, segons registre el comptable, els cereals per a gra, que a l'any 2002 més que duplicava la superfície del 2001. Les lleguminoses per a gra són el tercer conreu herbaci en importància dins dels herbacis de secà, amb una ocupació primera al 1996 de 1,88 mil Ha i al 2004 de 2,59 mil Ha. El principal conreu dins d'aquesta categoria és el de les faves seques que han passat de les 1,26 mil Ha de secà al 1996 a 2,12 mil Ha al 2004. Per altra banda, les terres destinades al repòs –guaret- i d'acord amb les xifres de les estadístiques de superfícies i aprofitaments, experimenten un descens destacable als anys 2002 i 2003, quan es comptaren unes 5 mil Ha de guaret de secà, mentre que la resta d'anys es quantificaven per sobre de les 15 mil Ha. En concret, els guarets han disminuït de les 20,41 mil Ha de 1996 a les 15,4 mil Ha del 2004, triplicant així i tot la xifra aportada per l'any 2003.

Els conreus herbacis de reguiu cobrien (ocupació primera) unes 15,37 mil Ha a l'any 1996 i en ocupació successiva i/o associada unes 2,8 mil Ha, mentre que al 2004 els herbacis de reguiu en ocupació primera havien baixat a 13,05 mil Ha i en associada i/o successiva a unes 2,67 mil Ha. Els principals conreus herbacis de reguiu han estat les hortalisses, que han passat de les 4,86 mil Ha d'ocupació primera i 1,4 mil Ha successiva-associada de 1996 a les 4,93 mil Ha d'ocupació primera i 1,76 mil Ha successiva-associada del 2004. En aquests conreus esdevé molt important la dimensió dels conreus successius i associats, que defineixen en gran mesura la cultura de l'horta. Entre les hortalisses, els principals conreus han estat, en superfície, els del meló (829 Ha al 1996 i 692 Ha al 2004) i la tomàtiga (606 Ha al 1996 i 845 Ha al 2004). En les pràctiques de reguiu han estat molt destacables les cobertes de farratges que han ocupat unes 4,6 mil Ha al 1996 i 3,17 mil Ha al 2004, a més de les de cereals per a gra i guarets. Finalment, els tubercles –de gran importància com a productes d'agroexportació i contaminació d'aqüífers- que es conreen en terres de reguiu, han passat de 2,06 mil Ha en ocupació primera al 1996 a 1,69 mil Ha al 2004. El conreu de patates primerenques (amb destí principal al Regne Unit) ocupaven al 1996 unes 1,1 mil Ha al 1996 i 800 Ha al 2004; mentre que les patates tardanes es conreaven posteriorment i ocupaven en ocupació posterior unes 800 Ha al 1996 i 492 Ha al 2004.

Gràfic 6. (Elaboració pròpia a partir de les taules 53-61).

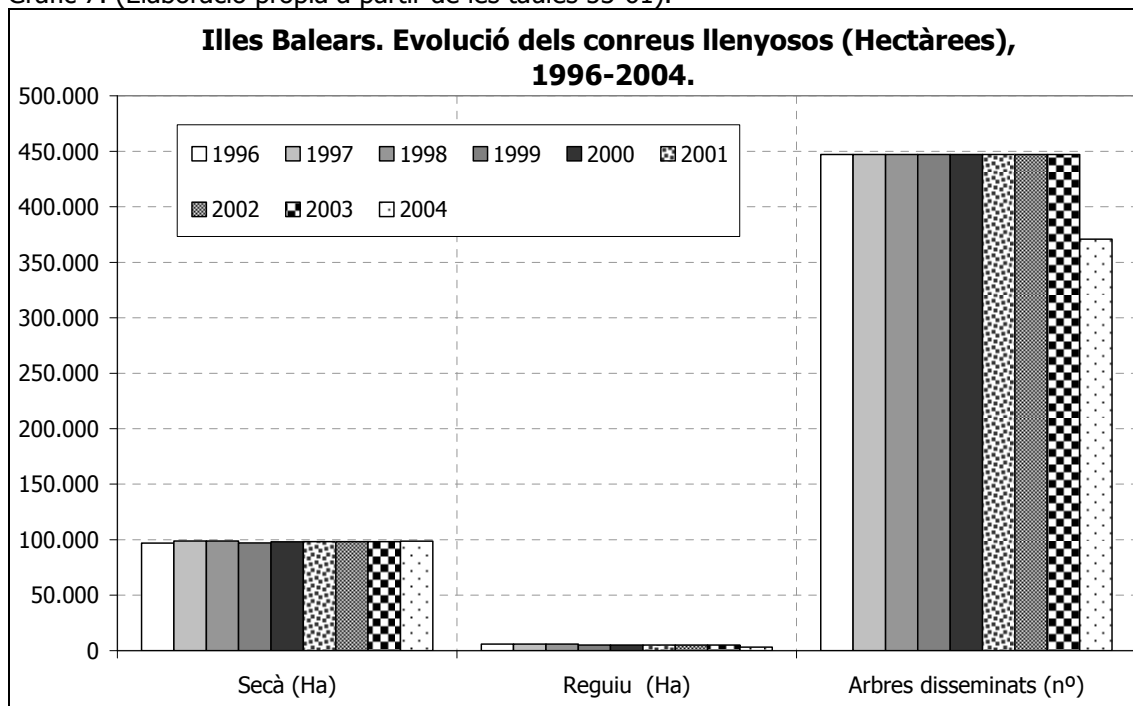

Els conreus perennes de secà s'han incrementat lleugerament entre el 1996 i el 2004, passant de 96,88 mil Ha a 98,65 mil Ha. Mentre, la superfície de reguiu ha disminuït prop del 46,3% entre 1996 i 2004, passant de 5,82 mil Ha a 3,12 mil Ha. La superfície coberta per part dels conreus llenyosos no ha variat gaire al llarg del període analitzat. O al menys, així ens ho informen les variables contemplades en els anuaris estadístics d'agricultura. Els arbres que es

comptaven disseminats pel territori balear han passat de 447 mil exemplars a 370 mil. Els principals conreus llenyosos són els de fruits secs que cobrien al 1996 unes 62,21 mil Ha i al 2004 s'havia incrementat a 63,93 mil Ha (400 Ha de regui), i a més hi havia a l'ordre de 1200,44 mil arbres disseminats. Els ametllers eren els principals conreus dins d'aquesta categoria, amb 63,97 mil Ha i 117,4 mil arbres disseminats al 2004. La segona categoria de conreus perennes amb major superfície eren els "altres conreus llenyosos" en els quals es comptabilitzaven els garrovers. Aquesta categoria s'estenia al 1996 per 14,79 mil Ha (14,1 mil Ha de garrovers) i hi havia uns 62,8 mil arbres disseminats (49,7 mil garrovers) i a l'any 2004 cobria unes 15,02 mil Ha (14,55 mil Ha de garrovers) i hi havia uns 59 mil arbres disseminats (49,7 mil garrovers). El tercer grup de conreus llenyosos en importància eren els fruiters de fruits temperats, que al 1996 cobrien 10,68 mil Ha de secà i 2,14 mil Ha de terres de regui, a més de comptabilitzar-se 149,69 mil arbres; a l'any 2004, la superfície que cobrien aquests conreus era de 10,13 mil Ha de secà i 289 Ha de regui, a més d'uns 101,9 mil arbres disseminats. En aquest grup de conreus s'ha produït (a efectes comptables) una important reducció de la superfície de regui i dels arbres disseminats. Entre aquests conreus, els més destacats a l'any 2004 són: la figuera amb una extensió de 9,36 mil Ha i 28 mil arbres disseminats; l'albercoquer amb una coberta de sòl de 616 Ha i 8 mil arbres disseminats; la prunera amb 234 Ha i 8,6 mil arbres disseminats; i la pomera amb 64 Ha i 10,5 mil arbres disseminats.

El tradicional oliverar ha passat de cobrir unes 8,43 mil Ha al 1996 a 8,07 mil Ha a l'any 2004; a més s'han comptabilitzat unes 17,75 mil oliveres disperses. La vinya ha rebut un fort impuls en els darrers anys, per a l'elaboració dels seus fruits en vi. Ha passat de les 1,43 mil Ha al 1996 a les 1,95 mil del 2004. Un conreu que s'estén per Mallorca i Pitiüses principalment. Els cítrics, que varen tenir molta importància comercial agroexportadora en altres moments, segueixen cobrint una part important dels conreus llenyosos de regui, però minven de 3,24 mil Ha al 1996 (i 74 Ha de secà), a unes 2,25 mil Ha de regui (més 57 Ha de secà) el 2004; el nombre d'arbres disseminats havia descendit des dels 95,7 mil exemplars de 1996 als 69,06 mil del 2004. Tot exemplificant el declivi d'aquest conreu i l'abandonament que es produeix tant a Mallorca com a d'altres indrets de l'Estat, com per exemple a L'Horta valenciana.

Gràfic 7. (Elaboració pròpia a partir de les taules 53-61).

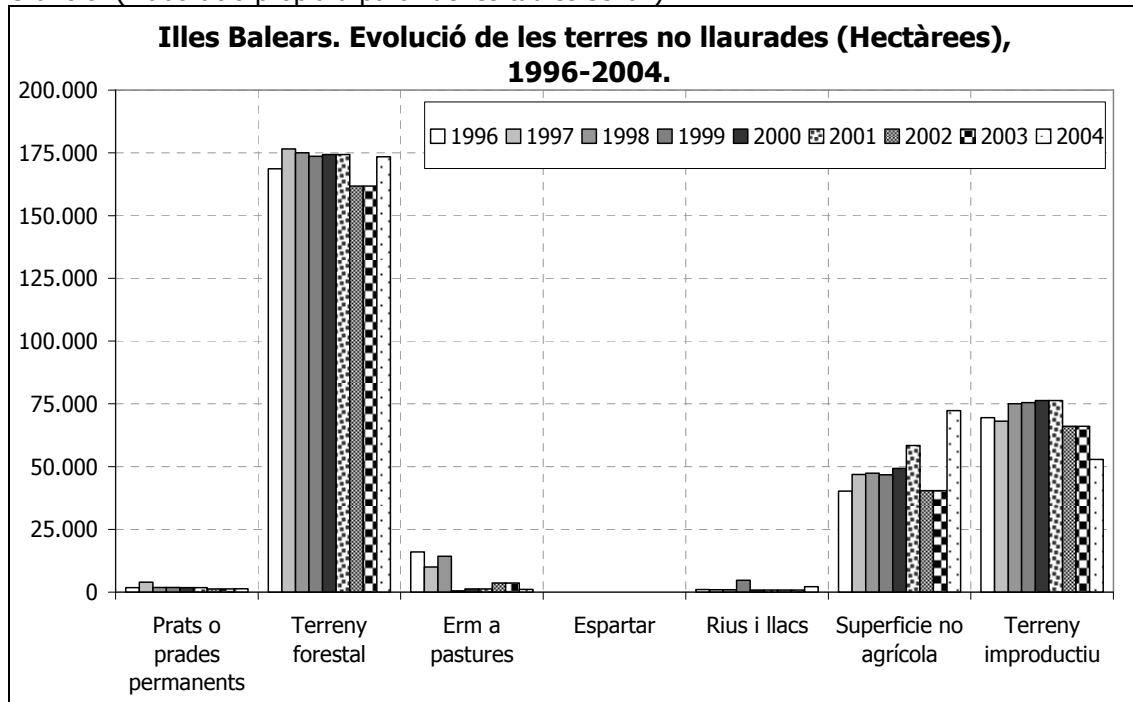
Les terres no llaurades cobrien unes 297,11 mil Ha a l'any 1996, la qual cosa representava prop del 60,1% de la superfície de les illes majors de les Balears, i a l'any 2004 aquestes terres sumaven unes 303,11 mil Ha, és a dir, prop del 61,32% de la superfície balear i un increment de 6 mil Ha (o una reducció de 6 mil Ha de terres llaurades). Des de la "mirada

agrària”, aquesta categoria és la que presenta una menor atenció i/o preocupació que és palesa en salts importants en algunes categories i per alguns anys, com per exemple la superfície de “rius i llacs” que passa de 1,01 mil Ha al 1996 a 2,14 mil Ha al 2004, però que al 1999 es comptabilitzaren unes 4,75 mil Ha i al 2000 unes 842 Ha. En concret, aquesta coberta del sòl que podria ser definida com “zones humides i superfícies d’aigua” no ha variat de la manera que els còmputos que les estadístiques agràries informen.

En qualsevol cas, i d’acord amb aquesta informació, es poden senyalar les cobertes que han augmentat i les que han descendit en aquest període. Entre les que han augmentat la seva coberta es troben: la superfície forestal que ha passat de 168,6 mil Ha al 1996 a 173,36 mil Ha al 2004; la superfície no agrícola –assentaments, camins, carreteres, infraestructures, etc- ha passat de cobrir unes 40,25 mil Ha al 1996 a 72,3 mil Ha al 2004, però en aquesta categoria de coberta del sòl s’han d’apuntar, sobretot, les grans diferències entre els registres interanuals (p.ex. a l’any 2001 es comptaven unes 58,39 mil Ha i al 2003 unes 0,39 mil Ha) quan aquesta coberta de sòl s’hauria d’haver incrementat de forma constant amb el procés immobiliari en ascens; i la superfície de rius i llacs ja esmentada. En quant a les cobertes en les que s’ha enregistrat una disminució hi tendríem: el terreny improductiu –aquell dins de les superfícies agrícoles que no són susceptibles de cap aprofitament agrícola- on s’ha enregistrat una reducció de 16,65 mil Ha entre 1996 i 2004, amb una coberta de 52,8 mil Ha al 2004; els prats permanents han minvat unes 411 Ha, tot passant de 1,75 mil Ha al 1996 a 1,34 mil Ha al 2004; en la coberta de sòls erms destinats a pastures es comptabilitzaven unes 16 mil Ha al 1996, mentre que a l’any 2004 aquesta era de 1,13 mil Ha, la qual cosa implicaria una reducció d’unes 14,87 mil Ha.

En definitiva, cal tenir present que des de la “mirada agrària”, i a partir de les fonts emprades (Cens Agrari i Enquesta de superfícies i rendiments agraris), es detecten dues mancances que consideram importants: per una banda, l’escassa atenció prestada a tot allò que s’escapa de l’objecte d’anàlisi, és a dir les terres no llaurades; i, per l’altra banda, l’escassa rellevància de la ubicació geogràfica de les diferents cobertes del sòl i dels seus rendiments bioproductius. Una part d’aquesta problemàtica vendria resolta pel mapa de conreus i aprofitaments agraris del Ministeri d’Agricultura, que no permet fer una lectura anual sinó plurianual.

Gràfic 8. (Elaboració pròpia a partir de les taules 53-61).

Taula 53. Balears, 1996. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1996).

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	26.043	1.587	4.704	32.334	1.201	76	0	1.277	33.611	
		Conreus farratgers	30.476	0	4.264	34.740	4.638	509	0	5.147	39.887	
		Conreus industrials	0	12	0	12	154	0	0	154	166	
		Flors i plantes ornamentals				0	212	0	0	212	212	
		Guarets i terres no ocupades	20.419			20.419	2.148			2.148	22.567	
		Hortalisses	187	77	20	284	4.869	1.386	28	6.283	6.567	
		Lleguminose s per a gra	1.880	0	95	1.975	92	12	0	104	2.079	
		Tubercles	0	0	0	0	2.060	800	0	2.860	2.860	
	Conreus herbacis i guarets	79.005	1.676	9.083	89.764	15.374	2.783	28	18.185	107.949		
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	14.793			14.793	0			0	14.793	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	63			63	5			5	68	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.689			10.689	2.148			2.148	12.837	149.690
		Fruiters de fruits secs	61.416			61.416	400			400	62.216	118.440
Oliverar		8.411			8.411	27			27	8.438	17.750	
Vinya	1.439			1.439	0			0	1.439			

Terres llaurades	Conreus llenyosos	96.885			96.885	5.825			5.825	108.535	447.014	
Terres llaurades (ocupació principal)		175.890				21.199				197.089		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.751			1.751					1.751		
	Terreny forestal	168.610			168.610					168.610		
	Altres	Erm a pastures	16.001			16.001					16.001	
		Espartar	0			0					0	
		Rius i llacs	1.016			1.016					1.016	
		Superfície no agrícola	40.253			40.253					40.253	
Terreny improductiu	69.482			69.482					69.482			
Terres no llaurades		297.113			297.113					297.113		
Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)		473.003				21.199				494.202		

Taula 54. Balears, 1997. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1997).

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra		25.546	1.616	4.772	31.934	2.125	61	0	2.186	34.120	
	Conreus farratgers		22.974	0	4.174	27.148	3.525	504	0	4.029	31.177	
	Conreus industrials		0	4	0	4	262	0	0	262	266	
	Flors i plantes ornamentals					0	211	0	0	211	211	
	Guarets i terres no ocupades		17.599			17.599	1.955			1.955	19.554	

		Hortalisses	192	83	21	296	4.814	1.447	47	6.308	6.604	
		Lleguminoses per a gra	2.023	0	64	2.087	16	12	0	28	2.115	
		Tubercles	0	0	0	0	2.151	779	0	2.930	2.930	
	Conreus herbacis i guarets		68.334	1.703	9.031	79.068	15.059	2.803	47	17.909	96.977	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	16.648			16.648	0			0	16.648	62.819
		Cítrics	74			74	3.319			3.319	3.393	95.700
		Fruiters de clima subtropical	63			63	5			5	68	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.689			10.689	2.148			2.148	12.837	149.690
		Fruiters de fruits secs	61.473			61.473	400			400	61.873	118.440
		Oliverar	8.173			8.173	27			27	8.200	17.750
Vinya		1.574			1.574	0			0	1.574		
Terres llaurades	Conreus llenyosos	98.694			98.694	5.899			5.899	104.593	447.014	
Terres llaurades (ocupació principal)		167.028				20.958				187.986		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents		3.938			3.938				3.938		
	Terreny forestal		176.510			176.510				176.510		
	Altres	Erm a pastures	9.972			9.972				9.972		
		Espartar										
		Rius i llacs	972			972				972		
		Superfície no agrícola	46.829			46.829				46.829		
Terreny improductiu		68.069			68.069				68.069			
Terres no llaurades		306.290			306.290					306.290		
Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)		473.318				20.958				494.276		

Taula 55. Balears, 1998. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1998).

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	25.442	1.741	5.014	32.197	2.216	31	0	2.247	34.444	
		Conreus farratgers	20.686	0	4.089	24.775	3.085	261	0	3.346	28.121	
		Conreus industrials	0	195	0	195	0	0	0	0	195	
		Flors i plantes ornamentals				0	215	0	0	215	215	
		Guarets i terres no ocupades	11.804			11.804	3.236			3.236	15.040	
		Hortalisses	210	92	22	324	5.235	1.477	48	6.760	7.084	
		Lleguminoses per a gra	768	0	65	833	0	12	0	12	845	
		Tubercles	0	0	0	0	2.162	738	0	2.900	2.900	
	Conreus herbacis i guarets	58.910	2.028	9.190	70.128	16.149	2.519	48	18.716	88.844		
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	16.648			16.648	0			0	16.648	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	63			63	5			5	68	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.690			10.690	2.147			2.147	12.837	149.690
		Fruiters de fruits secs	61.511			61.511	400			400	61.911	118.440
Oliverar		8.173			8.173	27			27	8.200	17.750	
Vinya		1.567			1.567	0			0	1.567		

Terres llaurades	Conreus llenyosos	98.726			98.726	5.824			5.824	104.550	447.014	
Terres llaurades (ocupació principal)		157.636				21.973				179.609		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.889			1.889					1.889		
	Terreny forestal	175.053			175.053					175.053		
	Altres	Erm a pastures	14.274			14.274					14.274	
		Espartar	0			0					0	
		Rius i llacs	971			971					971	
		Superfície no agrícola	47.382			47.382					47.382	
Terreny improductiu		75.024			75.024					75.024		
Terres no llaurades		314.593			314.593					314.593		
Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)		472.229				21.973				494.202		

Taula 56. Balears, 1999. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1999).

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra		25.011	1.705	4.709	31.425	1.496	26	0	1.522	32.947	
	Conreus farratgers		32.728	0	4.056	36.784	2.775	129	0	2.904	39.688	
	Conreus industrials		0	10	0	10	0	0	0	0	10	
	Flors i plantes ornamentals					0	100	0	0	100	100	
	Guarets i terres no ocupades		13.992			13.992	3.236			3.236	17.228	
	Hortalisses		192	79	24	295	5.429	1.557	20	7.006	7.301	

		Lleguminoses per a gra	1.622	0	185	1.807	279	12	0	291	2.098	
		Tubercles	0	0	0	0	2.362	808	0	3.170	3.170	
		Conreus herbacis i guarets	73.545	1.794	8.974	84.313	15.677	2.532	20	18.229	102.542	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.273			15.273	0			0	15.273	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	61.553			61.553	383			383	61.936	118.440
		Oliverar	8.173			8.173	27			27	8.200	17.750
		Vinya	1.763			1.763	0			0	1.763	
Terres llaurades		Conreus llenyosos	97.033			97.033	5.111			5.111	102.144	447.014
Terres llaurades (ocupació principal)			170.578				20.788				191.366	
Terres no llaurades	Prats o prades permanents		1.838			1.838					1.838	
	Terreny forestal		173.605			173.605					173.605	
	Altres	Erm a pastures	495			495					495	
		Espartar	18			18					18	
		Rius i llacs	4.750			4.750					4.750	
		Superfície no agrícola	46.700			46.700					46.700	
Terreny improductiu		75.430			75.430					75.430		
Terres no llaurades			302.836			302.836					302.836	
Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)			473.414				20.788				494.202	

Taula 57. Balears, 2000. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2000).

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	17.280	1.051	2.796	21.127	1.865	26	0	1.891	23.018	
		Conreus farratgers	36.744	0	4.056	40.800	1.874	147	0	2.021	42.821	
		Conreus industrials	0	65	0	65	0	0	0	0	65	
		Flors i plantes ornamentals				0	104	0	0	104	104	
		Guarets i terres no ocupades	19.143			19.143	412			412	19.555	
		Hortalisses	186	75	20	281	5.297	1.616	21	6.934	7.215	
		Lleguminose s per a gra	2.070	0	138	2.208	0	12	0	12	2.220	
		Tubercles	0	0	0	0	2.381	779	0	3.160	3.160	
	Conreus herbacis i guarets		75.423	1.191	7.010	83.624	11.933	2.580	21	14.534	98.158	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.503			15.503	0			0	15.503	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	62.328			62.328	383			383	62.711	118.440
Oliverar		8.173			8.173	27			27	8.200	17.750	
Vinya	1.775			1.775	0			0	1.775			

Terres llaurades	Conreus llenyosos	98.050			98.050	5.111			5.111	103.161	447.014	
Terres llaurades (ocupació principal)		173.473				17.044				190.518		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.748			1.748					1.748		
	Terreny forestal	174.262			174.262					174.262		
	Altres	Erm a pastures	1.242			1.242					1.242	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	842			842					842	
		Superfície no agrícola	49.324			49.324					49.324	
Terreny improductiu		76.253			76.253					76.253		
Terres no llaurades		303.685			303.685					303.685		
Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)		477.158				17.044				494.203		

Taula 58. Balears, 2001. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2001).

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra		22.531	1.349	3.997	27.877	1.790	25	0	1.815	29.692	
	Conreus farratgers		22.695	0	4.056	26.751	1.653	208	0	1.861	28.612	
	Conreus industrials		0	65	0	65	0	0	0	0	65	
	Flors i plantes ornamentals					0	106	0	0	106	106	
	Guarets i terres no ocupades		19.143			19.143	412			412	19.555	
	Hortalisses		184	80	22	286	5.458	1.661	20	7.139	7.425	

		Lleguminoses per a gra	1.554	0	81	1.635	200	12	0	212	1.847	
		Tubercles	0	0	0	0	2.381	779	0	3.160	3.160	
		Conreus herbacis i guarets	66.107	1.494	8.156	75.757	12.000	2.685	20	14.705	90.462	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.503			15.503	0			0	15.503	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	62.328			62.328	383			383	62.711	118.440
		Oliverar	8.173			8.173	27			27	8.200	17.750
		Vinya	1.956			1.956	0			0	1.956	
Terres llaurades		Conreus llenyosos	98.231			98.231	5.111			5.111	103.342	447.014
Terres llaurades (ocupació principal)			164.338				17.111				181.449	
Terres no llaurades	Prats o prades permanents		1.748			1.748					1.748	
	Terreny forestal		174.262			174.262					174.262	
	Altres	Erm a pastures	1.242			1.242					1.242	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	842			842					842	
		Superfície no agrícola	58.392			58.392					58.392	
Terreny improductiu		76.253			76.253					76.253		
Terres no llaurades			312.753			312.753					312.753	
Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)			477.091				17.111				494.202	

Taula 59. Balears, 2002. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2002).												
			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	53.774	3.534	11.092	68.400	5.495	131	0	5.626	74.026	
		Conreus farratgers	39.857	0	4.056	43.913	1.653	208	0	1.861	45.774	
		Conreus industrials	0	20	0	20	350	0	0	350	370	
		Flors i plantes ornamentals				0	107	0	0	107	107	
		Guarets i terres no ocupades	5.000			5.000	412			412	5.412	
		Hortalisses	186	83	22	291	5.323	1.685	20	7.028	7.319	
		Lleguminoses per a gra	2.219	0	109	2.328	235	12	0	247	2.575	
		Tubercles	0	0	0	0	2.381	779	0	3.160	3.160	
	Conreus herbacis i guarets	101.036	3.637	15.279	119.952	15.956	2.815	20	18.791	138.743		
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.503			15.503	0			0	15.503	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	62.328			62.328	383			383	62.711	118.440
Oliverar		8.173			8.173	27			27	8.200	17.750	
Vinya		1.956			1.956	0			0	1.956		

Terres llaurades	Conreus llenyosos	98.231			98.231	5.111			5.111	103.342	447.014	
Terres llaurades (ocupació principal)		199.267				21.067				220.334		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.240			1.240					1.240		
	Terreny forestal	161.749			161.749					161.749		
	Altres	Erm a pastures	3.617			3.617					3.617	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	842			842					842	
		Superfície no agrícola	40.392			40.392					40.392	
Terreny improductiu	66.014			66.014					66.014			
Terres no llaurades		273.868			273.868					273.868		
Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)		473.135				21.067				494.202		

Taula 60. Balears, 2003. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2003).

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra		54.828	3.698	10.394	68.920	5.316	31	0	5.347	74.267	
	Conreus farratgers		39.857	0	4.056	43.913	1.653	208	0	1.861	45.774	
	Conreus industrials		0	14	0	14	236	0	0	236	250	
	Flors i plantes ornamentals					0	107	0	0	107	107	
	Guarets i terres no ocupades		5.000			5.000	412			412	5.412	
	Hortalisses		192	86	23	301	5.484	1.690	-25	7.149	7.450	

		Lleguminoses per a gra	2.213	0	90	2.303	237	12	0	285	2.588	
		Tubercles	0	0	0	0	1.612	804	0	2.416	2.416	
		Conreus herbacis i guarets	102.090	3.798	14.563	120.451	15.057	2.745	-25	17.813	138.264	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.503			15.503	0			0	15.503	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	62.328			62.328	383			383	62.711	118.440
		Oliverar	8.173			8.173	27			27	8.200	17.750
		Vinya	1.956			1.956	0			0	1.956	
Terres llaurades		Conreus llenyosos	98.231			98.231	5.111			5.111	103.342	447.014
Terres llaurades (ocupació principal)			200.321				20.168				220.489	
Terres no llaurades	Prats o prades permanents		1.240			1.240					1.240	
	Terreny forestal		161.749			161.749					161.749	
	Altres	Erm a pastures	3.617			3.617					3.617	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	842			842					842	
		Superfície no agrícola	40.392			40.392					40.392	
Terreny improductiu		66.014			66.014					66.014		
Terres no llaurades			273.868			273.868					273.868	
Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)			474.189				20.168				494.357	

Taula 61. Balears, 2004. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2004).

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	31.352	2.071	5.929	39.352	2.394	46	0	2.440	41.792	
		Conreus farratgers	26.761	0	4.263	31.024	3.172	340	0	3.512	34.536	
		Conreus industrials	0	225	0	225	16	26	0	42	267	
		Flors i plantes ornamentals	0	0	0	0	23	0	0	23	23	
		Guarets i terres no ocupades	15.410			15.410	430			430	15.840	
		Hortalisses	136	70	17	223	4.935	1.726	40	6.701	6.924	
		Lleguminose s per a gra	2.590	0	74	2.664	393	0	0	393	3.057	
		Tubercles	0	0	0	0	1.691	492	0	2.183	2.183	
	Conreus herbacis i guarets	76.249	2.366	10.283	88.898	13.054	2.630	40	15.724	104.622		
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.026				0			0	15.026	59.002
		Cítrics	57				2.259			2.259	2.316	69.063
		Fruiters de clima subtropical	0				4			4	4	2.600
		Fruiters de clima temperat	10.131				289			289	10.420	101.910
		Fruiters de fruits secs	63.566				417			417	63.983	120.440
		Oliverar	7.917				159			159	8.076	17.750
Vinya		1.957				0			0	1.957		

Terres llaurades	Conreus llenyosos	98.654			0	3.128			3.128	101.782	370.765	
Terres llaurades (ocupació principal)		174.903				16.182				191.085		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.340			1.340					1.340		
	Terreny forestal	173.365			173.365					173.365		
	Altres	Erm a pastures	1.130			1.130					1.130	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	2.141			2.141					2.141	
		Superfície no agrícola	72.304			72.304					72.304	
Terreny improductiu	52.823			52.823					52.823			
Terres no llaurades		303.117			303.117					303.117		
Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)		478.020				16.182				494.202		

11.2.6. Comparació des de la "mirada agrària" entre els resultats del Cens Agrari 1999 i de l'Enquesta anual de superfícies i rendiments de cultius 1999.

A continuació s'intentarà analitzar les dues principals fonts emprades per estudiar l'evolució de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" per l'any 1999 en que tenim els resultats d'ambdues fonts. Cal tenir en compte, que mentre el Cens Agrari es centra en les cobertes i superfícies de les explotacions agrícoles, les enquestes de superfícies i rendiments dels cultius abracen tot el territori de l'arxipèlag. A la taula 62 es poden observar els principals resultats de les cobertes de sòl en el cas de les terres llaurades i la seva distribució per principals tipus de conreu. En el cas de les ocupacions apuntades en els anuaris estadístics del MAPA (Enquesta anual de superfícies i rendiments), s'han escollit aquelles cobertes que venen definides com a ocupació primera o principal, i per tant els conreus successius o associats no queden reflectits.

Les dues fonts emprades presentaven resultats diferents en quant a la coberta de sòl que suposaven les terres llaurades. Així, en el cas de les terres de secà, segons el Cens Agrari aquestes eren de 181,99 mil Ha i segons l'Enquesta de superfícies i rendiments era de 170,57, és a dir unes 11,4 mil Ha de diferència. Una diferència que quedaria en certa mesura compensada en les terres de secà que corresponen als conreus associats i/o successius que eren de 10,76 mil Ha. Mentre que, en el cas de les terres de reguiu, la superfície que enregistrava l'Enquesta era superior (20,78 mil Ha) de la que apuntava el Cens Agrari (17,81 mil Ha).

En els conreus herbacis i guarets de secà es pot veure com la superfície comptabilitzada en el Cens Agrari, que era 48,94 mil Ha és superior a l'enregistrada en l'enquesta de superfícies; mentre que la superfície de reguiu d'aquests mateixos conreus era superior a l'enquesta (15,67 mil Ha) vers la del Cens Agrari (13,48 mil Ha). Les majors discrepàncies entre ambdues fonts es contemplen en els conreus de secà, dels que el Cens Agrari enregistra majors extensions: els cereals per a gra, amb una diferència de 35,96 mil Ha; i els guarets amb una diferència de 10,85 mil Ha. En el cas dels conreus herbacis de reguiu, en el Cens Agrari es comptabilitzaren unes 2,61 mil Ha més de conreus farratgers de reguiu i 1,71 mil Ha més de cereals per a gra en reguiu. Mentre que, a l'Enquesta els guarets cobrien 3 mil Ha més en terres de reguiu, les hortalisses unes 2,77 mil Ha més que en el cens i els tubercles unes 789 Ha que les anotades al Cens.

En els conreus llenyosos, els resultats que aportava el Cens Agrari eren, en general, inferiors als de les Enquestes. Els conreus perennes de secà que es comptabilitzaren a l'Enquesta sumaven unes 97,03 mil Ha, una xifra 37,53 mil Ha superior a la que hi havia en el Cens Agrari del 1999. Les discrepàncies més importants es detecten en: els fruiters de fruits secs que en el cas de l'Enquesta eren unes 27,36 mil Ha superiors a la xifra que oferia el Cens, on es comptabilitzaven unes 34,18 mil Ha; els fruiters de clima temperat cobrien segons el Cens Agrari, unes 2,39 mil Ha, quan el registre d'aquests conreus en l'Enquesta eren unes 7,8 mil Ha superiors a les del Cens. Un altre conreu que és digne de menció per la diferència de prop del 100% entre un registre i l'altre, és el de la vinya que segons el Cens Agrari cobria unes 925 Ha i segons l'Enquesta unes 1,76 mil Ha. En els conreus llenyosos de reguiu hi ha conreus que segons el Cens Agrari cobrien una major extensió que la que informava l'Enquesta i viceversa. En concret, en "altres conreus llenyosos" el Cens Agrari comptava amb unes 205 Ha de reguiu més que l'Enquesta, i en fruiters de fruit sec (361 Ha), en oliverar (89 Ha) i en vinya (188 Ha). En canvi, a l'Enquesta s'enregistraven unes 732 Ha més de cítrics en reguiu i unes 884 Ha de fruiters de clima temperat en reguiu que no al Cens Agrari.

Taula 62. Taula comparativa. Les terres llaurades a partir del Cens Agrari 1999 i Enquesta de superfícies i rendiments agraris 1999 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).							
		Secà (Ha)	Secà (principal) (Ha)	Secà (Ha)	Reguiu (Ha)	Reguiu (principal) (Has)	Reguiu (Ha)
		Cens Agrari	Enquesta	Diferèn cia	Cens Agrari	Enquesta	Diferèn cia
Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	24.845	13.992	10.853	268	3.336	-3.068
	Cereals per a gra	60.979	25.011	35.968	3.207	1.496	1.711

	Conreus farratgers	34.164	32.728	1.436	5.393	2.775	2.618
	Conreus industrials	24	0	24	229	0	229
	Hortalisses	306	192	114	2.653	5.429	-2.776
	Lleguminoses per a gra	2.151	1.622	529	164	279	-115
	Tubercles	21	0	21	1.573	2.362	-789
	Total conreus herbacis i guarets	122.490	73.545	48.945	13.487	15.677	-2.190
Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	13.739	15.273	-1.534	205	0	205
	Cítrics	0	74	-74	2.513	3.245	-732
	Fruiters de clima subtropical	0	0	0	0	11	-11
	Fruiters de clima temperat	2.394	10.197	-7.803	561	1.445	-884
	Fruiters de fruit sec	34.188	61.553	-27.365	744	383	361
	Oliverar	8.255	8.173	82	116	27	89
	Vinya	925	1.763	-838	188	0	188
	Total conreus llenyosos	59.501	97.033	-37.532	4.327	5.111	-784
	TOTAL TERRES LLAURADES	181.991	170.578	11.413	17.814	20.788	-2.974

A la taula 63 es recullen els resultats del que es podrien definir com les terres agràries no llaurades, que serien totes aquelles superfícies que pertanyen a explotacions agrícoles i/o formen part de la coberta "no urbana". Les terres agràries no llaurades de l'Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles s'ha suposat que és tota aquella que no és conreada i que tampoc és "superfície no agrícola". En aquesta anàlisi comparativa, s'han de prendre moltes més precaucions entre els resultats que ens aporten les dues fonts emprades. Les terres agràries no llaurades segons l'Enquesta seria unes 81,11 mil Ha superior a la del Cens Agrari, una superfície manifestament superior pel cas de la coberta forestal, 47,84 mil Ha superior segons l'Enquesta, i les altres superfícies que serien unes 53,74 mil Ha superiors segons l'Enquesta. En canvi les terres destinades a pastures permanents serien majors les del Cens amb 22,31 mil Ha que les de l'Enquesta amb 1,83 mil Ha.

Taula 63. Taula comparativa. Les terres agràries no llaurades a partir del Cens Agrari 1999 i Enquesta de superfícies i rendiments 1999 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).			
	Cens Agrari 1999	Enquesta 1999	Diferència
Terres per pastures permanents	22.310	1.838	20.472
Sòl forestal	125.763	173.605	-47.842
Altres superfícies	26.947*	80.693**	-53.746
Terres agràries no llaurades	175.020	256.136	-81.116

* Altres superfícies Cens Agrari (Erm, espartar, cultivable no llaurada, eres, construccions). ** Altres superfícies Enquesta superfícies i rendiments agrícoles (Erm a pastures, espartar, rius i llacs, terreny improductiu).

En els apartats anteriors s'ha volgut establir uns mecanismes compatibles entre les dues fonts principals emprades: el Cens Agrari i Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles ambdues fonts. A la vegada han de ser comparables amb les dades internacionals de la FAO i la pertinència d'aplicar SIG (Sistemes d'informació Geogràfica) en l'anàlisi de les cobertes del sòl agrícola. D'aquesta manera, es podrien establir de forma simultània anàlisis completes – alfanumèrics i la seva distribució espacial georeferenciada- de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària". Aquest exercici el cobreix parcialment el mapa de cultius i aprofitaments realitzat pel Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca, però aquesta font no repercuteix en la rectificació o millora de les altres dues fonts exposades (Cens i Enquesta).

11.3. LES COBERTES DEL SÒL DES DE LA "MIRADA INTEGRADORA".

Definim com a "mirada integradora", aquella que analitza la totalitat de les cobertes del sòl amb la finalitat d'observar de forma conjunta la seva composició, estructura i evolució. A diferència de les mirades anteriors –"forestal" i "agrària"- aquesta incideix de forma especial en aquelles emprentes territorials de l'acció "urbanitzadora" o "artificialitzadora" del territori. L'artificialització urbano-industrial reemplaça aquells usos bioproductius del territori per uns usos "entròpics", que eliminen quasi per complet la possibilitat de transformar l'energia lumínica en energia química mitjançant la fotosíntesi. És més, les exigències energètiques i de materials d'aquestes noves cobertes són molt elevades, així com els materials de rebuig que es generen en elles. Emperò, a més de contemplar aquelles cobertes urbano-artificials, la "mirada integradora" també contempla la resta de cobertes del sòl. Per analitzar l'evolució del territori balear a partir d'aquest enfocament es recorre a dos estudis ja esmentats: l'anàlisi de les cobertes del sòl realitzat en el marc del projecte de recerca d'indicadors de sostenibilitat del turisme a les illes Balears (Blázquez i Murray, 2003a; Pons Esteva, 2003) i l'estudi del Corine Land Cover per l'Estat espanyol (OSE, 2006). Cal tenir present que els resultats d'aquests estudis són dèbilment comparables ja que la metodologia emprada és sensiblement diferent, amb escales d'anàlisi diferents (1:50000 front 1:100000).

11.3.1. L'evolució de les cobertes del sòl 1956-2000 des de la "mirada integradora". L'estudi del CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), 1956-2000.

En aquest apartat s'exposen els resultats dels treballs impulsats al sí del CITTIB amb col·laboració amb la Conselleria de Medi Ambient (Fòrum per a la Sostenibilitat de les Illes Balears) i el SITIBSA (Servei d'Informació Territorial de les Illes Balears SA) que fou dirigit per Antoni Pons Esteva (Pons, 2003, Blázquez i Murray, 2003). Així mateix, s'intenta aportar una visió crítica d'aquell primer estudi, per tal de poder avançar cap a la seva correcció i millora, així com s'han introduït algunes correccions, tot afegint o matisant alguns elements d'aquell estudi, en especial pel que fa a les cobertes artificials.

S'ha intentat adaptar al màxim les nomenclatures del primer estudi esmentat (Blázquez i Murray, 2003a) a la nomenclatura del Corine Land Cover. En aquell estudi es comprenia en la mateixa categoria de coberta l'ocupació per part dels camps de golf i les pedreres o zones d'extracció minera. Aquesta categoria cau en un dels errors esgrimits anteriorment d'establir tipus de coberta massa ambigus en el cas de cobertes del sòl que són prou diferenciades. En dit estudi tampoc es va incloure la coberta de sòl per part de les infraestructures viàries i ferroviàries, degut a la manca d'informació cartogràfica històrica de dites infraestructures. A continuació es presentaran els resultats obtinguts i posteriorment, s'intentarà corregir a mode d'estimació la superfície artificial sumant-hi les infraestructures viàries i ferroviàries i diferenciant els camps de golf de les pedreres, partint de diverses fonts, però sense la seva representació cartogràfica.

Les següents taules recullen la informació referent: en primer lloc, les cobertes del sòl de les illes Balears a partir de la fotointerpretació dels anys 1956, 1973, 1995 i 2000; en segon lloc, s'informa de la coberta de sòl transformada entre 1956 i el 2000; i en tercer lloc, es presenten els canvis de coberta de sòl produïts i les diferents cobertes del sòl afectades. La informació s'estructura en primer terme pel conjunt de l'arxipèlag balear i llavors es presenta la mateixa informació per a cada illa³³.

El període comprès entre 1956 i 2000 per l'anàlisi de les cobertes del sòl abraça les principals transformacions territorials que s'han produït a les Illes. Unes transformacions, que han estat impulsades per la força motriu del turisme de masses. A més, els anys contemplats, són aquells en que es realitzaren les fotografies aèries, i aquests coincideixen en moments transcendents en la història recent de les Balears. El primer moment comença amb el que Joan Buades (2004) anomena les Illes "abans del boom", l'any 1973 coincidia amb el moment d'inici de la primera crisi del capitalisme mundial de postguerra i en aquella fotointerpretació es

³³ La llegenda CLC1 fa referència a la nomenclatura del primer nivell del Corine Land Cover, el CLC2 al segon nivell, i el CLC3 al tercer nivell. La nomenclatura CITTIB fa esment a les categories emprades en el treball de partida.

poden veure les emprentes del que s'ha definit com a "primer boom turístic", mentre que a les altres dues fotointerpretacions es poden desxifrar les dinàmiques territorials de les successives pulsacions turístiques, anomenades "segon boom" i "tercer boom" (Rullan, 1999; Artigues et al., 2006).

Nogensmenys, convindria tenir present que la lectura de les transformacions formals del territori (canvis de coberta del sòl) ens aporten una valuosa informació sobre els processos geohistòrics, però que no deixen de ser més que una informació parcial de dits processos. De fet, les dinàmiques d'acumulació flexible del capital (amb lògiques cada cop més financeres) es tradueixen no solsament en els canvis formals, sinó també en els canvis funcionals del sòl, per la qual cosa seria interessant una cartografia dels usos o funcions del sòl (p.ex. el sòl agrícola acull en bona mesura usos turístic-residencials, i no agrícoles) (Murray et al., 2005a).

A les Balears, entre 1956 i el 2000, hi hagut unes 52,58 mil Ha que han experimentat una transformació o canvi de cobertura. Aquests canvis no sempre s'han produït dels usos bioproductius cap a usos entròpics, és a dir des de cobertes agrícoles i forestals cap a sòls urbano-industrials, sinó que s'han produït en múltiples direccions, encara que el tret més significatiu és l'avanç imparable de les superfícies artificials.

La superfície que ha experimentat una major transformació del sòl ha estat l'**agrícola**: ha perdut 38,43 mil Ha de superfície, i ha guanyat 21,28 mil Ha. Entre aquestes cobertes, però, es comptabilitzen superfícies agrícoles que canvien de tipus de coberta, com les 5,6 mil Ha de secà sense arbrat de 1956 que al 2000 es converteixen en arbrat de secà, donant-se moltes d'aquestes transformacions entre les diferents tipologies de sòl agrícola. En concret, entre 1956 i 2000, unes 18,79 mil Ha de superfície agrícola es transformen en una tipologia de coberta de sòl agrícola diferent a l'enregistrada originàriament, al 1956.

Les transformacions més importants es detecten en la coberta d'arbrat de secà, en la que es comptabilitza unes pèrdues d'un 16,94 mil Ha que es transformaven principalment en: sòl urbà (6,01 mil Ha), secà sense arbrat (4,34 mil Ha), reguiu sense arbrat (2,44 mil Ha) i bosc (1,67 mil Ha); i aquesta mateixa coberta de sòl, guanyava unes 8,79 mil Ha procedents d'altres cobertes del sòl de 1956: des del secà sense arbrat (5,6 mil Ha), reguiu sense arbrat (933 Ha), garriga (727 Ha), bosc (642 Ha), arbrat de reguiu (170 Ha) i oliverar (158 Ha). En la coberta de secà sense arbrat s'han donat, també importants alteracions, que es tradueixen en una pèrdua bruta de 14,13 mil Ha que es transformen especialment en coberta agrícola d'arbrat de secà (5,6 mil Ha), sòl artificial (3,9 mil Ha), garriga (1,93 mil Ha) i reguiu sense arbrat (1,32 mil Ha). En la coberta agrícola, per la seva significança econòmica i paisatgística –sobretot a Mallorca-, cal destacar la transformació de la coberta d'oliverar que ha experimentat una reducció bruta de 1,71 mil Ha, que han estat ocupades principalment pel bosc (693 Ha) i la garriga (426 Ha).

Les zones agrícoles de les Balears han passat de cobrir unes 303,1 mil Ha (61,4% de la superfície de les Balears) a l'any 1956 a 286,1 mil Ha (57,94% superfície Balears) al 2000. La coberta del sòl per part de les tipologies agrícoles, segons l'estudi de Blázquez i Murray (2003), al 1956 era de poc més del 60% de la superfície insular a Mallorca (62,25%) i Menorca (61,55%); mentre que a les terres més àrides de les Pitiüses, aquestes cobertes es trobaven entre el 57,78% de la superfície d'Eivissa i el 47,48% de Formentera. L'any 2000, la coberta agrícola cobria a totes les illes menys del 60% de la seva extensió (Mallorca, 59,14%; Menorca, 57,67%; Eivissa, 52,57%; Formentera, 44,76%). Aquest lent declivi de la coberta del sòl ocupada pels agrosistemes es pot traduir en una pèrdua de sobirania alimentària.

En aquesta categoria de coberta del sòl, les terres de secà (arbrat de secà, secà sense arbrat i oliverar) han experimentat una notable reducció, de prop de 17 mil Ha, cobrint unes 263,5 mil Ha al 2000; mentre que, les terres de reguiu s'haurien mantingut pràcticament en torn a 22,5 mil Ha al llarg del període analitzat. En termes relatius, la pèrdua més significativa de superfície agrícola s'ha donat a Eivissa, amb una reducció del 9% entre 1956 i 2000, i un total de 2,95 mil Ha. Emperò, Mallorca amb la reducció relativa menys important de totes les illes en coberta agrícola (5%, entre 1956 i 2000), és allà on aquesta ha estat major en termes absoluts, amb un total de 11,18 mil Ha. A Mallorca i Eivissa, la coberta agrícola de conreus llenyosos de secà ha estat la més afectada. En canvi, a Menorca i Formentera s'ha donat una reducció de la coberta agrícola que ha afectat principalment als conreus herbacis de secà –majoritaris en aquestes illes–, que han passat entre el 1956 i el 2000 de 40,93 mil Ha a 38,34 mil Ha a Menorca, i de 3,63 mil Ha a 3,35 mil Ha a Formentera.

Al llarg de la segona meitat del segle XX, la **coberta forestal i la vegetació natural** ha experimentat una transformació molt intensa, que queda palesa en la pèrdua d'un 10,6

mil Ha del sòl forestal que hi havia al 1956, de les quals 7,91 mil Ha es converteixen en superfície artificial i unes 2,43 mil Ha que es converteixen en sòl agrícola. Tanmateix, aquesta coberta ha guanyat unes 6,48 mil Ha; la major part correspon a terres agrícoles que han estat cobertes per les masses de vegetació forestal, degut al procés descrit d'abandonament de les activitats agràries: 1,67 mil Ha passen d'arbrat de secà a bosc, 1,93 passen de secà sense arbrat a garriga i unes 295 de secà sense arbrat passen a carritxeres. Finalment, unes 3,49 mil Ha de coberta forestal i vegetació natural es transforma en una altra coberta d'aquesta mateixa categoria: 1,03 mil Ha passen de bosc a garriga, 1,02 mil Ha passen de garriga a bosc i 219 Ha passen de bosc a carritxera.

La coberta de zones forestals, vegetació natural i espais oberts cobria al 1956 unes 181,25 mil Ha (36,71% de la superfície de Balears) i a l'any 2000 aquesta assolía unes 177,22 mil Ha (35,89% de la superfície de Balears). Dins de la coberta forestal, la superfície de bosc i de garriga han mantingut una proporció de prop del 47% i 35% respectivament, tot i que ambdues cobertes han minvat d'extensió al llarg del període analitzat. En canvi, la coberta de roquissars i carritxeres s'ha incrementat en unes 517 Ha, representant poc més del 17% de la coberta forestal. Pel que fa a la distribució per illes de la coberta de zones forestals, vegetació natural i espais oberts cal dir que, en termes relatius, aquesta és superior a les Pitiüses: a Formentera aquesta coberta ocupava al 2000 prop del 46,58% (3,75 mil Ha) de la superfície insular i a Eivissa un 40,72% (23,14 mil Ha). A Menorca la coberta forestal, vegetació natural i espais oberts cobria al 2000 el 37,02% (25,64 mil Ha) de l'illa i a Mallorca el 34,67% (124,67 mil Ha).

La irrupció del turisme de masses a les Balears ha estat considerada com la via particular d'inserció de l'arxipèlag a la globalització capitalista, gestada després de la Segona Guerra Mundial. Aquest capitalisme avançat potencia la societat de consum, la "imposició" d'economies cada cop més terciaritzades i un procés continu i creixent d'urbanització, vinculat a la progressiva motorització de les poblacions. Totes aquestes dinàmiques tenen una important repercussió territorial que es tradueix en **petjades urbano-industrials**. Les Balears, en convertir-se en espais de producció turística, experimentaren una transformació sense precedents, ja que fins aleshores mantenien en certa mesura una economia agràrio-industrial de base energètica eminentment orgànica –derivada dels productes de la fotosíntesi- i que en l'espai es caracteritzava per una moderada empremta urbano-industrial (Manera, 2006). El turisme de masses imposarà gradualment uns creixents requeriments territorials. En primer lloc, per ubicar les "factories turístiques" (p.ex. hotels, restaurants, centres d'oci, etc). En segon lloc, per allotjar les onades de treballadors i treballadores que arribaven a les Illes. En tercer lloc, per satisfer les creixents exigències territorials de l'ascendent societat de consum de Balears (segones i terceres residències, espais d'oci turístic-residencials, etc). En quart lloc, als espais on ubicar les infraestructures –moltes d'elles nocives- per a mantenir i incrementar la capacitat productiva (turística) de les illes (p.ex. pedreres, abocadors de fems, incineradora, carreteres, ports, aeroports, etc). Finalment, els espais que es converteixen en mercaderia turística mitjançant les estratègies de la mercadotècnia (p.ex. platges convertides en espais de producció turística, zones de muntanya, illots, fars o zones humides convertides en reclam i producte turístic, etc).

Les superfícies artificials (sòls urbans, pedreres, camps de golf) s'han expandit en altres cobertes del sòl que han perdut quasi sempre la seva capacitat bioproductiva, alterant la fesomia i la pròpia geomorfologia del territori. En concret, entre el 1956 i el 2000, els sòls urbans han ocupat unes 21,21 mil Ha que abans eren: arbrat de secà (6,7 mil Ha), secà sense arbrat (4,39 mil Ha), oliverar (189 Ha), reguiu sense arbrat (1,69 mil Ha), bosc (3,88 mil Ha), garriga (3,5 mil Ha), carritxeres (513,8 Ha), zones humides (113,9 Ha) i superfície marina (41,98 Ha). Aquesta coberta, al llarg dels anys 1956 al 2000, ha perdut unes 4,2 Ha que s'han convertit en sòl agrícola arbrat de secà i 5,28 Ha que s'han convertit en sòl forestal o vegetació natural (3,43 Ha en garriga i 1,85 Ha en carritxeres). De totes maneres, la major part d'aquesta coberta de sòl artificial que s'ha transformat en agrícola o natural es corresponia a sòl que a l'any 1956 era cobert per les zones d'extracció minera.

Un dels trets més importants de l'expansió de la taca urbano-artificial a l'arxipèlag Balear és la intensitat que aquesta assoleix en els **espais costaners** que esdevenen els espais de producció turística predilectes de l'adaptació del capitalisme insular a les dinàmiques globals. Com es pot veure a la taula 64, la superfície artificial el 1956 en els primers 500 metres de costa sumaven unes 1,6 mil Ha (27,87% de tota la superfície artificial), sobretot degut a que les

grans ciutats de les illes (Palma, Maó, Ciutadella i Eivissa) es trobaven a primera línia de mar. A l'any 2000 la coberta artificial en la franja dels 500 metres de litoral sumaven unes 9,4 mil Ha (34,98% de tota la coberta artificial de l'arxipèlag) i havent-se multiplicat per un factor del 5,85 entre el 1956 i el 2000, quan la superfície artificial en termes generals es va multiplicar durant el mateix període per un factor del 4,66. S'evidencia així, la major intensitat del procés urbanitzador-artificialitzador a les zones costaneres de les illes.

La franja dels 500 metres del litoral de Balears presenta una extensió aproximada de 42070 Ha, classificat com: litoral en graó, 22,74%; penya-segat estructural, 37,94%; penya-segat marítim, 24,98%; platja de còdols, 0,96%; platja arenosa, 13,34%. La transformació urbano-artificialitzadora de dita franja ha passat de suposar el 3,82% al 1956 a un 22,37% al 2000. Cal tenir present que una part no menyspreable (15965 Ha) correspon a penya-segats estructurals, i aquests han restat en bona mesura al marge del procés urbano-turístic. En qualsevol cas, al litoral balear s'ha produït una artificialització molt superior a l'experimentada pel conjunt de tot el territori de Balears en el mateix període.

Taula 64. Superfície artificial a les Balears, 1956-2000 (Font: Blázquez i Murray, 2003b)				
	1956	1973	1995	2000
Superfície artificial als 500 primers metres de costa (Ha)	1.606	4.683	9.079	9.412
Superfície artificial costa respecte total artificial (%)	27,87%	37,40%	35,67%	34,98%
Superfície artificial costa respecte total costa (500 m) (%)	3,82%	11,13%	21,58%	22,37%

Figura 5. Fotografies aèries del Port d'Alcúdia (anys 1956, 1973, 2000).

La conversió del sòl de l'arxipèlag –en aquelles cobertes que Brunhes (1964) havia definit com a “destructives”– fins a l'arribada de la “civilització turístico-industrial” era d'un 5,76 mil Ha, el que representava un 1,17% de tota la superfície de Balears. Les principals superfícies artificials detectades en la fotointerpretació de la fotografia aèria de 1956 eren les corresponents a les zones urbanes i grans infraestructures (p.ex. ports i aeroports) amb un total de 5,6 mil Ha, mentre que les zones d'extracció minera sumaven unes 164 Ha. Mallorca era l'illa més urbanitzada, amb un 1,33% del seu sòl (4,79 mil Ha) amb cobertes urbano-artificials i on es definia un sistema urbà més complex amb eix gravitatori sobre la capital político-administrativa i econòmica de l'arxipèlag, Palma. Mentre que la resta d'illes presentaven un grau d'artificialització-urbanització del seu territori que es situava per davall de l'1% de la seva superfície, essent Menorca la relativament més urbanitzada amb un 0,78% del seu sòl (541 Ha) amb un sistema urbà bicèfal (Ciutadella-Maó), i Eivissa amb un 0,64% del seu territori urbanitzat (365 Ha) i un sistema urbà macrocefàlic (Vila d'Eivissa), amb assentaments dispersos en el territori.

Entre la situació “abans del boom” i la fotografia aèria de les “portes de la crisi”, l'any 1973, s'intensifica espectacularment la conversió del territori amb un increment pronunciat de les cobertes urbano-artificials. La coberta artificial de 1956 es multiplicà per 2,17 en tan sols 17 anys, tot assolint al 1973 unes 12,5 mil Ha, de les quals 11,87 mil Ha corresponien a la coberta urbana pròpiament dita i 652 Ha a les zones d'extracció minera i a camps de golf. Aquestes darreres s'incrementaren en un 297,5% en aquest període, molt més que no l'increment enregistrat en les zones urbanes. Aquest fet es deu, entre d'altres, al fet que la construcció del nou parc d'allotjament turístic i residencial rompé amb les lògiques constructives anteriors, segons les quals l'extracció dels materials es realitzava el més a prop possible de la zona a urbanitzar, essent habitual extreure els materials del mateix lloc on es pretenia construir. En

rompre's aquesta lògica, s'expandiren els requeriments territorials per al proveïment de materials de construcció, la qual cosa repercuteix en la proliferació de pedreres. A més, es començaren a destruir espais agraris per "construir" camps de golf.

Durant els primers anys de l'explosió turística (1956-1973), en primer lloc, Eivissa és l'illa que experimenta una artificialització-urbanització més intensa del seu territori, podent-se anotar un increment del 237,18% de la coberta urbano-artificial (1,23 mil Ha) que s'estenia més enllà del tradicional nucli urbà de Vila per expandir-se fins a les zones del litoral de Sant Antoni i les zones litorals pròximes a Eivissa dels termes municipals de Sant Josep (Platja d'en Bossa, aeroport des Codolar, es Cavallet, etc) i Santa Eulària (Talamanca, Cala Llonga, Santa Eulària, etc).

En segon lloc, Menorca segueix el que s'ha definit com una via particular d'inserció al règim d'acumulació fordista, per la "via menorquina del creixement" (Farré-Escofet et al., 1975) caracteritzat per un teòric equilibri intersectorial, particularment esperonat per la bona marxa del sector industrial en el que també es comptabilitza el sector de la construcció. Entre el 1956 i el 1973, l'artificialització del sòl s'incrementà en un 196,7%, fins ocupar unes 1,6 mil Ha, especialment a les dues capçaleres urbanes, i més intensament al litoral ciutadellenc.

En tercer lloc, Mallorca quasi duplica la superfície ocupada per les cobertes urbano-artificials entre el 1956 i el 1973, arribant a cobrir unes 9,57 mil Ha. La artificialització fou molt intensa a la zona de la Badia de Palma, on la superfície urbana del terme municipal de Palma passà de 1,77 mil Ha a 2,97 mil Ha (amb un increment del 67,89%), la de Calvià passà de 115 Ha a 825 Ha (amb un increment del 613,6%) i la de Lluçmajor passà de 143 Ha a 482 Ha (amb un increment del 235,5%). A la zona de la Badia d'Alcúdia el sòl urbano-artificial d'Alcúdia passà de 74 Ha al 1956 a 379 Ha al 1973 (increment del 412%), Santa Margalida passà de 76,56 Ha a 253 Ha (increment del 230%) o a Muro passà de 96 Ha a 179 Ha (increment del 85,65%). A més, els principals centres urbans de l'illa com Manacor, Inca, Santanyí o Felanitx, experimentaven notables increments de la superfície de sòl ocupada per les cobertes urbano-artificials. Finalment, a Formentera, es detecta un increment de la superfície artificial del 70%; assolint unes 111 Ha. La més petita de les Balears es manté com la menys artificialitzada, com un "bocí d'història despenjat de la modernitat" –parafrasejant a Walter Benjamin quan definí l'illa d'Eivissa-, motiu pel qual Formentera resultà ser durant aquells anys, refugi de la cultura hippy (Valero, 2001).

L'any 2000 s'enregistren a les Balears les emprentes urbano-industrials (o urbano-turístiques) d'un període al llarg del qual es donen canvis intensos en les estructures socioeconòmiques. El règim d'acumulació del capital passa a ser flexible, caracteritzat pel predomini de les lògiques financeres lligades a la irrupció de les polítiques neoliberals i l'entrada de l'Estat espanyol a l'espai comunitari europeu, la UE.

Si els primers anys de l'explosió turística balear varen rebre la denominació –suposadament per part de la revista francesa *Paris Match*– de *Balearització* que definia la destrucció de la línia de costa per part de les infraestructures turístiques, en el període que anà de 1973 al 2000, de suposada presa de consciència dels impactes territorials de la indústria turística, les superfícies artificials s'expandiren en torn a 14,38 mil Ha i assoliren una extensió d'un 26,9 mil Ha (5,45% de la superfície balear). Si al llarg de la primera andanada turística en temps del Franquisme –entre 1956 i 1973- la superfície artificial es multiplicà per un factor del 2,17; en el període posterior, a les portes de la democràcia i durant aquesta –entre 1973 i 2000-, l'expansió de la superfície artificial es multiplicà per un factor del 2,14. En quant a les diferents cobertes dins la superfície artificial, cal dir que la coberta urbana passava de 11,87 mil Ha al 1973 a 24,68 mil Ha al 2000, amb un increment del 107,95%; i les zones d'extracció de minerals i els camps de golf passaven d'ocupar unes 652 Ha al 1973 a 2,22 mil Ha al 2000, amb un increment del 241,1%.

A **Mallorca** la superfície artificial cobria unes 19,74 mil Ha a l'any 2000, el que implicava un increment de 10,16 mil Ha respecte de 1973. Això vol dir que entre 1973 i el 2000 (27 anys) es va artificialitzar més sòl que en tota la història anterior (i prehistòria) de l'illa, ja que al 1973 es comptabilitzaven unes 9,57 mil Ha. L'expansió dels sòls artificials s'han produït en tota l'illa, amb algunes excepcions on no hi hagut fins el 2000 una pressió artificialitzadora tan intensa com eren els municipis de muntanya -Fornalutx i Estellencs-, els del Pla –Maria de la Salut, Ariany, Llubí, Sineu, Petra, Costitx, Santa Eugènia– i els del Raiguer –Selva, Lloseta,

Campanet³⁴. La major intensitat artificialitzadora es detecta en el que es podria definir com àrea metropolitana de Palma³⁵, on els termes municipals que la conformarien tenien una superfície artificial a l'any 2000 de: Palma 5,31 mil Ha (increment del 78,74% respecte 1973); Calvià 2,22 mil Ha (increment de 170,29% respecte 1973); Lluçmajor 1,27 mil Ha (increment del 164,72% respecte 1973); i Marratxí 1,25 mil Ha (increment del 302,47% respecte 1973). En aquesta zona es combinen la forta pressió urbanística que respon a motius residencials i especulatius (p.ex. extensió del continu urbà cap a Marratxí i Calvià) amb el fet que la Badia de Palma és un dels principals espais de producció turística de l'illa. El *hinterland* de Palma aglomera la major part de les infraestructures de serveis d'abast insular (p.ex. aeroports, hospitals, dessaladores, centrals tèrmiques, incineradora, dipòsits de CLH -Centro Logístico de Hidrocarburos-, etc) i també moltes de les noves infraestructures d'oci-negoci de l'illa (p.ex. centres comercials, parcs aquàtics, camps de golf, etc) i zones d'extracció minera (p.ex. Pedreres de Puigpunyent, s'Arenal i Calvià).

Figura 6. Fotografies aèries de Marratxí (anys 1956, 1973, 2000). D'espai agrícola a "contínuum urbà" (Palma-Marratxí).

Fora de l'àrea metropolitana de Palma, també es detecten importants increments de la superfície artificial als termes municipals on es troben les principals zones turístiques de l'illa. Així, al Llevant i Migjorn es poden destacar les cobertes urbano-artificials dels següents termes municipals (que s'incrementen especialment als nuclis costaners): Manacor amb 979 Ha (increment del 61,14% respecte 1973) on hi ha les zones turístiques de s'Illot, Cales de Mallorca o Porto Cristo; Santanyí amb 669 Ha (increment del 97,24% respecte de 1973) amb les zones turístiques de Cala d'Or i Porto Petro; Felanitx amb 550 Ha (increment del 96,8% respecte 1973) amb increments importants a Porto Colom; Campos amb 365 Ha (increment de 118% respecte 1973) que es dona a Sa Ràpita i Ses Covetes; Son Servera amb 393 Ha (increment del 337,76% respecte 1973) i Sant Llorenç amb 390 Ha (increment del 278,89% respecte 1973) que comparteixen la zona turística de Cala Millor; Capdepera amb 579 Ha (increment de 249% respecte 1973) i amb les zones turístiques de Canyamel i Cala Ratjada. A la zona nord de l'illa, a les badies d'Alcúdia i Pollença, es detecta un important augment de la superfície artificialitzada. En el cas del municipi de Pollença al 2000, la coberta artificial cobria unes 544 Ha (increment del 176,7% respecte 1973). A la Badia d'Alcúdia, s'enregistraren importants augments de la coberta artificial en els termes municipals d'Alcúdia on aquesta coberta ocupava al 2000 unes 699 Ha (increment del 84,35% respecte 1973), Muro amb 365 Ha (increment del 103,24% respecte de 1973) i Santa Margalida amb 410,5 Ha (increment del 62,1% respecte de 1973).

Finalment, convé destacar que el municipi on va augmentar més la coberta de sòl artificial entre el 1973 i el 2000 va ser Andratx, a l'extrem SW de la Serra de Tramuntana. L'any 2000 es comptabilitzaven unes 432,77 Ha de sòl artificial, el que implica que s'havia multiplicat per un factor del 4,41 entre el 1973 i el 2000, el més alt de tota l'illa. L'ona urbana al terme

³⁴ El fet que no s'hagi detectat un elevat grau d'artificialització del sòl en alguns d'aquests termes municipals no significa exactament que no s'hagi produït un increment de l'artificialització-urbanització d'aquests. Per exemple, en molts dels municipis de muntanya es converteixen les terres d'oliverar en una mena d'urbanització extensa, i el mateix es podria dir en el cas de moltes terres de secà del Pla de Mallorca. Per a detectar aquestes transformacions caldria afinar els instruments d'anàlisi.

³⁵ Artigues (2006:139) en parlar cautelosament de l'àrea metropolitana de Palma expressa que: "en el concernent a les afirmacions que aquí se realitzen sobre l'àrea metropolitana palmesana, admetis que ens expressam amb totes les reserves que imposa la circumstància, en el moment d'aquesta redacció, de tenir en fase inicial l'anàlisi empíric que haurà de permetre'ns la seva delimitació i mesura". Per tant, ens adscriuim a dita cautela, a l'espera dels treballs d'Antoni Albert Artigues.

d'Andratx ha devorat gran part del seu litoral; irradiada des del Port d'Andratx, que s'ha convertit al llarg dels 1980 i 1990 en un dels indrets predilectes dels turistes-residents de Centre-Europa, amb celebritats com la model alemanya, Claudia Schiffer, que han promogut (directa i/o indirectament) aquest indret entre els seus compatriotes, per convertir-lo al mateix temps en lloc d'oci-residència i en símbol de status. La bona marxa dels negocis immobiliaris i la progressiva artificialització andritxola varen seguir al llarg del primer quinquenni del segle XXI. Una legislació obsoleta –amb normes subsidiàries dels anys 1970 no adaptada a la normativa territorial de rang superior sorgida en les dècades posteriors– es combinà amb una important trama de corrupció político-urbanística que saltà a la llum pública a finals de l'any 2006. Llavors, ingressaren a presó el batle del PP (Eugenio Hidalgo), el zelador d'obres (Jaume Gibert) i el Director General d'Ordenació del Territori del Govern de les Illes Balears, que havia estat el cap d'urbanisme municipal (Jaume Massot) (Armendáriz i Mestre, 28/11/2006; Gómez i Manresa, 18/02/2007).

Figura 7. Foto del litoral andritxol de B. Perelló i portada de El País Domingo sobre la trama d'Andratx (Gómez i Manresa, 18/02/2007).

Malgrat l'enorme degradació de l'entorn andritxol, no es va actuar fins que les denúncies del GOB, de veïns del municipi i dels agents de medi ambient de la Conselleria de Medi Ambient, foren recollides per la fiscalia anticorrupció que feia molt poc temps s'havia constituït a les Balears (Olaizola, 28/01/2007).

La denúncia de la corrupció a Mallorca, en bona mesura gràcies a la feina dels fiscals anticorrupció, va fer

que àmbits de la dreta político-empresarial i mediàtica iniciessin una "caça de bruixes" en contra del líder del moviment ecologista, Miquel Àngel March, que fou denunciat per presumptes obres il·legals (un galliner) a la finca de Lassarell (Pollença). Aquesta denúncia anà acompanyada d'una potent campanya mediàtica al diari conservador El Mundo/El Día de Baleares. Amb aquesta denúncia, malgrat la seva falsetat, es pretenia desviar l'atenció de l'opinió pública i, així, desprestigiar una de les organitzacions més respectades de l'illa. Finalment, l'escuma aixecada en els àmbits conservadors arran de la denúncia a March, va desaparèixer al cap de poc temps (Armendáriz, 13/03/2007; Adrover i Armendáriz, 14/03/2007).

L'any 2000 la coberta artificial cobria prop del 5,19% (3,59 mil Ha) de **Menorca**, amb un increment d'unes 1,99 mil Ha respecte de 1973 quan aquesta coberta ocupava 1,6 mil Ha. Les majors cobertes artificials del sòl es localitzen en les dues capçaleres urbanes insulars, que concentren gran part del seu creixement en les zones turístiques litorals i no tant en les orles periurbanes. Així, Ciutadella tenia una superfície artificial de 1,04 mil Ha (increment del 120,97% respecte 1973), que es distribueix entre Cala en Blanes, Santandrià, Cap d'Artrutx i les eixamples residencials i industrials, comercials i de serveis de Ciutadella. A la part oriental de l'illa de Menorca: Maó tenia una coberta artificial d'unes 887,69 Ha (increment del 82,2% respecte 1973), Sant Lluís 537,86 Ha (increment del 150,68% respecte 1973) i es Castell 141,92 Ha (increment del 66,24% respecte 19873). Aquests municipis conformen quasi un continu urbà, especialment en les zones litorals del migjorn, des de Punta Prima a Cap d'en Font. En el terme d'Es Mercadal es comptabilitza l'increment en termes percentuals més important de l'illa durant el període que va de 1973 a 2000, del 488,72%. En aquest municipi la coberta artificial passa de cobrir 69,57 Ha al 1973 a 409,57 Ha al 2000, una superfície que es localitza sobretot al litoral (Fornells, Arenal d'en Castell i Port d'Addaia) i a més s'hi troba l'únic camp de golf de l'illa (Son Parc). Els altres municipis de l'illa creixen tant en el seu nucli urbà com en els espais turístics del litoral: Alaior amb 409,8 Ha de superfície artificial (increment de 101,74% respecte 1973) i amb l'espai turístic de Son Bou; Es Migjorn Gran amb 70,5 Ha de superfície artificial (increment del 105,84% respecte 1973) i amb la zona turística de Sant Tomàs; i Ferreries amb 95,22 Ha de superfície artificial (increment del 148,75% respecte 1973) i amb la zona turística de Cala Galdana.

Pel que fa a les **Pitiüses**, l'any 2000 la superfície artificial cobria 5,84% de l'illa d'Eivissa amb unes 3,32 mil Ha (3,15 mil Ha per part dels sòls urbans i 170 Ha per pedreres i camps de golf). A Formentera la superfície artificial era de 258 Ha, representant el 3,2% de la

superfície insular que se troba especialment a les zones turístico-litorals des Pujols, es Ca Marí i es Caló. Entre el 1973 i el 2000 s'ha urbanitzat tant a Eivissa com a Formentera més del que s'havia urbanitzat o artificialitzat fins aleshores. En concret, a l'illa d'Eivissa s'havien artificialitzat unes 1,23 mil Ha fins el 1973, que al 2000 es multiplicaren per un factor del 2,69. Mentre que Formentera arribava al 1973 amb 111 Ha artificialitzades, que al 2000 es multiplicaren per un factor del 2,32. A l'illa d'Eivissa les majors extensions de superfície artificial es trobaven als termes municipals de: Sant Josep amb 1,15 mil Ha (increment del 213,8% respecte 1973) , concentrades a les zones del litoral de Platja d'en Bossa, Es Cubells, Cala Vedella i Cala de Bou; a Santa Eulària amb 1,02 mil Ha de superfície artificial (increment del 187,4% respecte 1973) i que es localitza al llarg de la seva franja costanera (Talamanca, Cala Llonga, Santa Eulària, Es Canar, Es Figueral) a més de comptar amb els dos camps de golf de l'illa existents en el 2000; Sant Antoni comptava amb unes 460 Ha de superfície artificial (increment del 130,75% respecte 1973) que s'expandeix fonamentalment per la Badia de Portmany; Eivissa amb unes 511,4 Ha de sòl artificial (increment del 92,93 respecte 1973) que cobreix prop del 46% de la superfície del terme municipal de només 10 km² d'extensió; i finalment, Sant Joan de Labritja amb 164 Ha de sòl artificial (increment del 305,1% respecte 1973) que es localitza sobretot a les zones litorals de Sant Vicenç de sa Cala, Portinatx i Port de Sant Miquel.

Taula 65. Balears. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora" , 1956-2000 (Font: Blázquez i Murray, 2003a, amb la nomenclatura del Corine Land Cover).							
CLC 1	CLC 2	CLC3	CITTIB	1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	5.600	11.870	23.525	24.684
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf	164	652	1.926	2.224
Total Superfícies artificials			Ha	5.764	12.521	25.451	26.908
			Percentatge	1,17	2,54	5,15	5,45
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbacis de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	89.141	85.443	82.301	81.641
		Conreus herbacis de reguiu i altres sense arbrat	Reguiu sense arbrat	20.166	18.471	19.626	19.792
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	177.490	178.792	169.987	169.405
		Fruiters de reguiu	Arbrat de reguiu	2.406	1.572	2.760	2.796
		Oliverar	Oliverar	13.930	13.382	12.454	12.454
Total zones agrícoles			Ha	303.133	297.660	287.127	286.088
			Percentatge	61,40	60,29	58,15	57,94
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	86.143	86.140	83.832	83.578
	Espais de vegetació arbustiva o herbàcia	Vegetació esclerofil·la (Garriga)	Garriga	64.904	63.684	63.106	62.918
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despullada i carritxeres		30.205	30.159	30.698
Total zones forestals i espais			Ha	181.251	179.984	177.636	177.218

oberts	Percentatge	36,71	36,45	35,98	35,89
Zones humides	Zones humides	3.555	3.558	3.523	3.523
Total Zones humides	Ha	3.555	3.558	3.523	3.523
	Percentatge	0,72	0,72	0,71	0,71
Superfícies d'aigua	Mar	35	14	0	0
Total superfícies d'aigua	Ha	35	14	0	0
	Percentatge	0,01	0,00	0,00	0,00
Total (Ha)		493.738	493.738	493.738	493.738

Taula 66. Balears. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta, 1956-2000 (Font: Blázquez i Murray, 2003a).			
	Superfície guanyada (Ha.)	Superfície perduda (Ha.)	Diferència (Ha.)
Pedreres i Camps de Golf	2.083,39	8,42	2.074,97
Urbans	19.131,38	1,12	19.130,26
Arbrat de secà	8.799,74	16.942,77	-8.143,03
Secà sense arbrat	6.646,22	14.131,53	-7.485,31
Oliverar	241,53	1.717,66	-1.476,12
Arbrat de reguiu	1.432,66	1.043,96	388,7
Reguiu sense arbrat	4.165,43	4.597,10	-431,67
Bosc	4.025,21	6.571,88	-2.546,67
Garriga	4.281,91	6.322,21	-2.040,31
Roca despullada i carritxeres	1.666,43	1.048,00	618,43
Zona humida	113,98	161,24	-47,26
Mar	0	41,98	-41,98
Total	52.587,9	52.587,9	0

* Annex. Resultats 2006: Segons els resultats de l'anàlisi de les cobertes del sòl a les Balears, realitzat pel GIST (Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori) en el marc del projecte "La funcionalització turística de las Islas Baleares (1955-2000): adaptació territorial y crisis ecológica del archipiélago" (SEJ2006-07256/GEOG) –en aquest projecte es revisa la metodologia emprada anteriorment i la interpretació de les cobertes dels anys anteriors s'adapten a la nova metodologia-, la superfície artificial de les Balears sumaria unes 31 mil Ha, la qual cosa representa el 6,24% de la superfície de l'arxipèlag. D'acord amb aquesta informació, entre el 2000 i el 2006 la superfície artificial hauria augmentat unes 2,2 mil Ha, la qual cosa suposaria un ritme de transformació d'aproximadament 1 Ha/dia.

Les cobertes del sòl de les illes Balears, 2006 (unitat: Ha) (Font: GIST 2009 – Projecte: "La funcionalització turística de las Islas Baleares (1955-2000): adaptació territorial y crisis ecológica del archipiélago" (SEJ2006-07256/GEOG))					
	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
Zona urbana residencial	17.630,32	2.715,72	3.274,15	145,38	23.765,57
Zona urbana industrial, infraestructures i comercial	3.130,99	695,59	539,12	19,87	4.385,56
Pedreres	811,39	119,77	90,35	12,73	1.034,24
Camps de golf i zones verdes urbanes	1.602,31	113,47	118,37	3,70	1.837,86
Superfície artificial	23.175,02	3.644,55	4.021,98	181,68	31.023,23
Zona agrícola sense arbrat	61.929,86	40.352,24	1.258,87	3.797,39	107.338,35
Zona agrícola amb arbres	141.615,77	0,11	25.879,83	0,02	167.495,72
Zones agrícoles	203.545,63	40.352,35	27.138,70	3.797,40	274.834,08
Bosc	62.395,41	13.200,44	22.431,56	1.047,43	99.074,84
Garriga	31.870,60	9.738,25	1.452,49	1.593,06	44.654,41
Roca despullada, carritx	38.817,58	2.471,69	1.695,64	1.196,11	44.181,03
Zones forestals i espais oberts	133.083,59	25.410,39	25.579,69	3.836,61	187.910,27
Zones humides	2549,8559	79,70	480,27	431,11	3.540,94
Masses d'aigua	104,0678	0,00	0,00	0,00	104,07
Total	362.458,16	69.487,04	57.220,65	8.246,79	497.412,64

Les cobertes del sòl de les illes Balears, 2006 (unitat: percentatge respecte de la superfície insular) (Font: GIST 2009 – Projecte La funcionalització turística de las Islas Baleares (1955-2000): adaptació territorial y crisis ecológica del archipiélago" (SEJ2006-07256/GEOG))					
	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
Zona urbana residencial	4,86	3,91	5,72	1,76	4,78
Zona urbana industrial, infraestructures i comercial	0,86	1,00	0,94	0,24	0,88
Pedreres	0,22	0,17	0,16	0,15	0,21
Camps de golf i zones verdes urbanes	0,44	0,16	0,21	0,04	0,37
Superfície artificial	6,39	5,24	7,03	2,20	6,24
Zona agrícola sense arbrat	17,09	58,07	2,20	46,05	21,58
Zona agrícola amb arbres	39,07	0,00	45,23	0,00	33,67
Zones agrícoles	56,16	58,07	47,43	46,05	55,25
Bosc	17,21	19,00	39,20	12,70	19,92
Garriga	8,79	14,01	2,54	19,32	8,98
Roca despullada, carritx	10,71	3,56	2,96	14,50	8,88
Zones forestals i espais oberts	36,72	36,57	44,70	46,52	37,78
Zones humides	0,70	0,11	0,84	5,23	0,71
Masses d'aigua	0,03	0,00	0,00	0,00	0,02
Total	100	100	100	100	100

Taula 67. Balears. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada) (Font: Blázquez i Murray, 2003a).

Superfície guanyada \ Sup. Perduda	Pedreres i Camps de Golf	Urbans	Arbrat de secà	Secà sens arbrat	Oliverar	Arbrat de reguiu	Reguiu sens arbrat	Bosc	Garriga	Roca despullada i carritxeres	Zona humida	Mar
Pedreres i C. de Golf	155,79	0,00	694,80	490,32	30,63	0,00	126,85	344,49	389,04	7,26	0,00	0,00
Urbans	0,00	5.676,85	6.012,05	3.901,92	158,56	170,51	1.563,17	3.544,93	3.117,74	506,59	113,92	41,98
Arbrat de secà	0,04	0,00	161.282,68	5.610,42	240,99	593,70	933,05	642,92	727,85	50,76	0,00	0,00
Secà sens arbrat	3,09	1,11	4.347,48	76.018,40	22,82	99,64	1.396,16	166,03	411,67	174,07	24,15	0,00
Oliverar	0,00	0,00	30,10	79,24	12.212,51	5,75	32,79	91,63	2,02	0,00	0,00	0,00
Arbrat de reguiu	0,00	0,00	803,33	99,83	0,02	1.361,15	493,84	14,57	21,07	0,00	0,00	0,00
Reguiu sens arbrat	0,00	0,00	2.444,14	1.327,07	73,10	164,58	15.437,06	61,28	72,11	0,00	23,14	0,00
Bosc	0,00	0,00	1.679,48	391,09	693,07	1,59	17,18	80.237,70	1.023,68	219,09	0,03	0,00
Garriga	3,43	0,00	834,71	1.936,32	426,59	0,08	6,85	1.033,70	58.652,13	40,23	0,00	0,00
Roca despullada i carritxeres	1,85	0,00	96,70	295,31	71,86	8,12	15,59	672,34	504,66	30.002,18	0,00	0,00
Zona humida	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	11,61	0,00	52,38	49,99	3.395,17	0,00

Figura 8. (Elaboració pròpia a partir de Blázquez i Murray, 2003a).

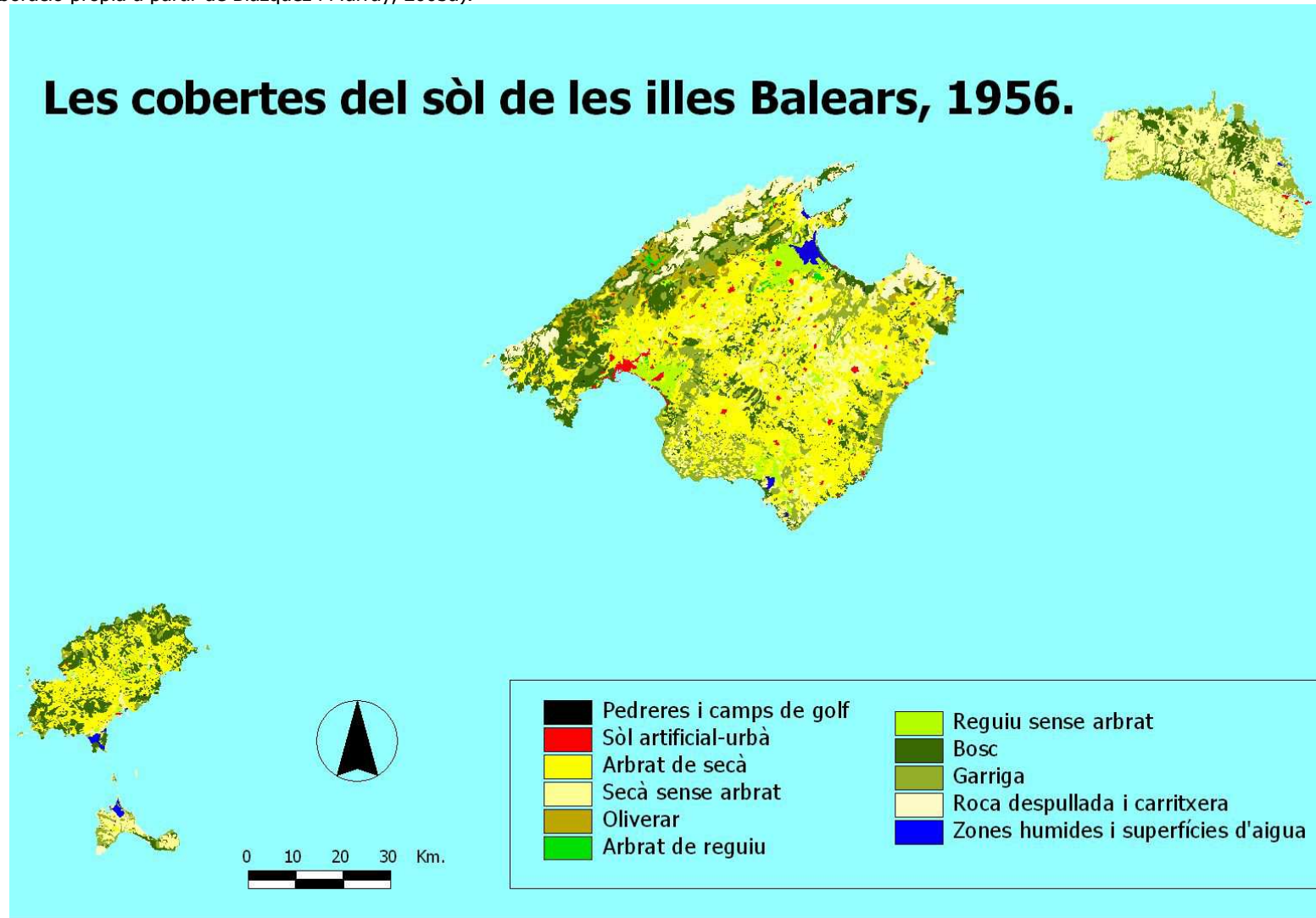

Figura 9. (Elaboració pròpia a partir de Blázquez i Murray, 2003a).

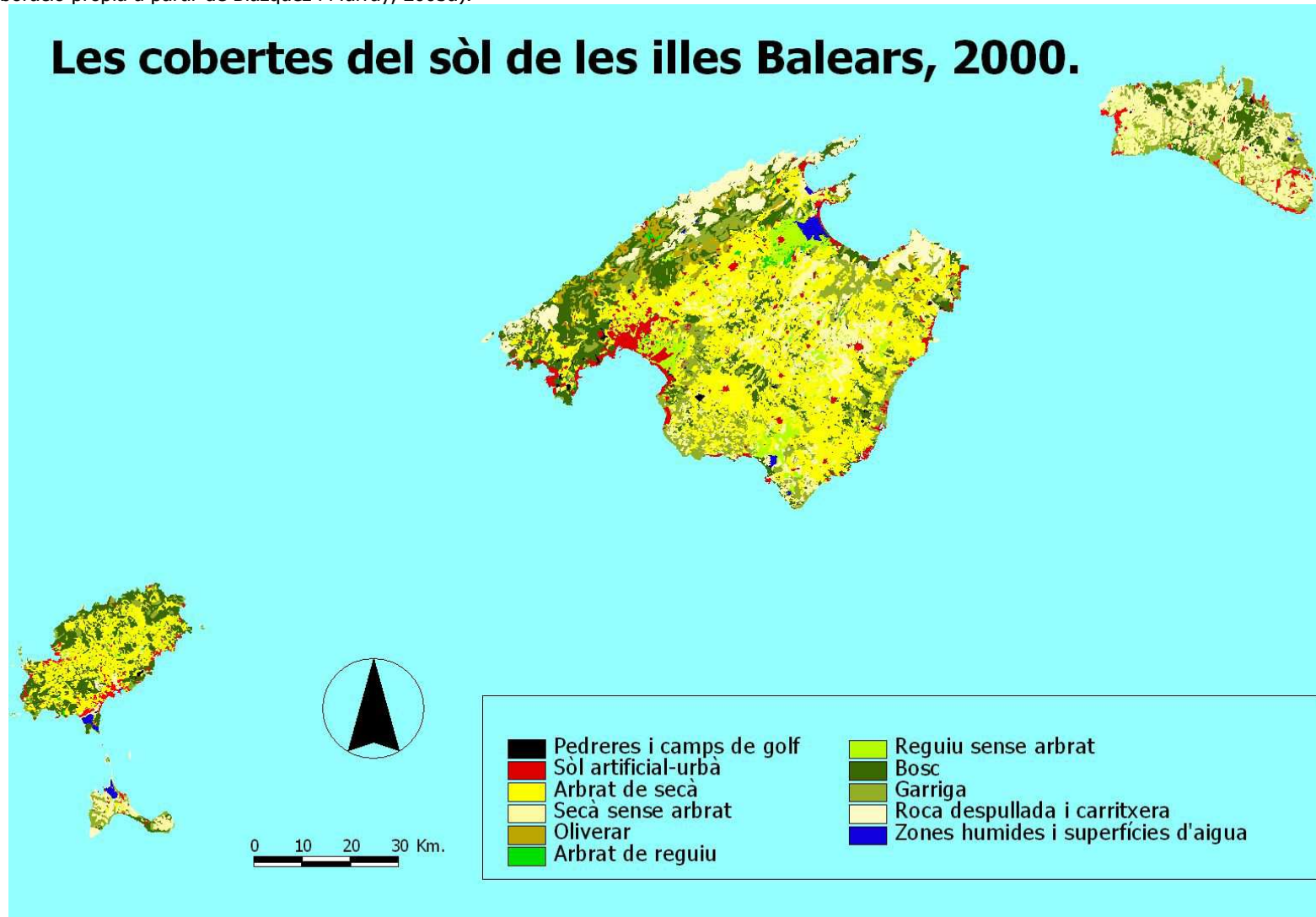
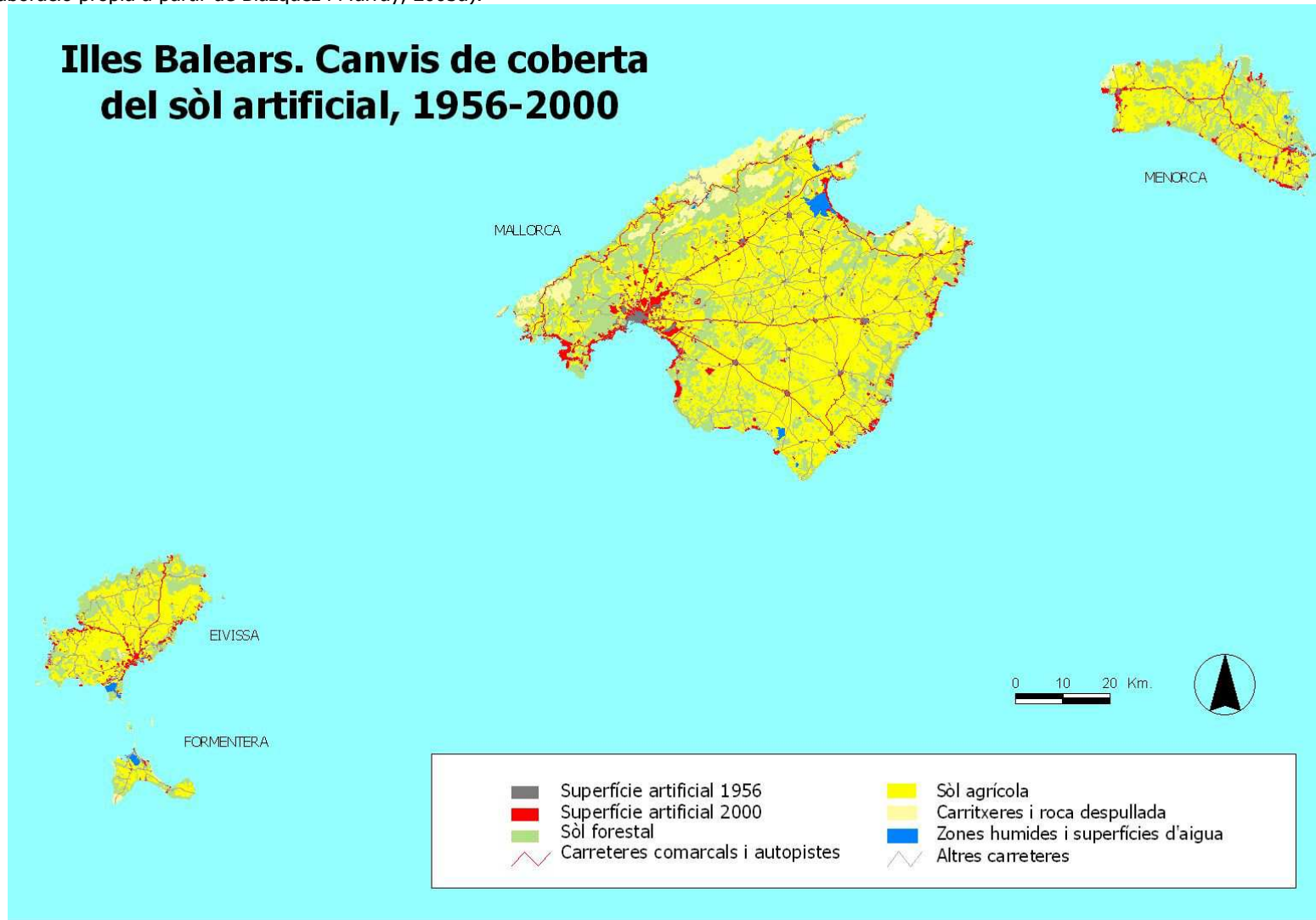

Figura 10. (Elaboració pròpia a partir de Blázquez i Murray, 2003a).

Taula 68. Mallorca. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora", 1956-2000 (Font: Blázquez i Murray, 2003a).							
CLC 1	CLC 2	CLC3	CITTIB	1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	4.696	9.111	17.068	17.930
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf	97	464	1.531	1.805
Total Superfícies artificials			Ha	4.793	9.575	18.599	19.735
			Percentatge	1,33	2,66	5,17	5,49
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbacis de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	42.632	40.283	39.107	38.792
		Conreus herbacis de reguiu i altres sense arbrat	Reguiu sense arbrat	17.484	16.250	17.549	17.485
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	147.939	149.267	142.004	141.583
		Fruiters de reguiu	Arbrat de reguiu	2.161	1.476	2.495	2.479
		Oliverar	Oliverar	13.602	13.129	12.300	12.301
	Total zones agrícoles			Ha	223.818	220.406	213.455
			Percentatge	62,25	61,30	59,37	59,14
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	56.734	56.298	54.285	54.092
	Espais de vegetació arbustiva o herbàcia	Vegetació esclerofil·la (Garriga)	Garriga	44.713	43.603	43.329	43.137
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despullada i carritxeres	26.937	27.094	27.375	27.440
Total zones forestals i espais oberts			Ha	128.384	126.995	124.989	124.670
			Percentatge	35,71	35,32	34,76	34,67
Zones humides			Zones humides	2.535	2.564	2.505	2.505
Total Zones humides			Ha	2.535	2.564	2.505	2.505
			Percentatge	0,70	0,71	0,70	0,70
Superfícies d'aigua			Mar	19	8	0	0
Total superfícies d'aigua			Ha	19	8	0	0
			Percentatge	0,01	0,00	0,00	0,00
Total (Ha)				359.548	359.548	359.548	359.548

Taula 69. Mallorca. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta (Font: Blázquez i Murray, 2003a).			
	Superfície guanyada (Ha.)	Superfície perduda (Ha.)	Diferència (Ha.)
Pedreres i Camps de Golf	1.729,36	6,38	1.722,99
Urbans	13.277,27	0,00	13.277,27
Arbrat de secà	7.300,04	13.714,61	-6.414,57
Secà sense arbrat	5.379,96	9.201,45	-3.821,49
Oliverar	241,53	1.543,20	-1.301,66
Arbrat de reguiu	1.194,18	878,56	315,63
Reguiu sense arbrat	3.269,32	3.303,14	-33,82
Bosc	2.662,03	5.267,87	-2.605,83
Garriga	2.763,86	4.349,48	-1.585,62
Roca despullada i carritxeres	1.165,55	664,98	500,57
Zona humida	102,52	132,29	-29,77
Mar	0,00	23,70	-23,70
Total	39.085,6	39.085,6	0

Taula 70. Mallorca. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada) (Font: Blázquez i Murray, 2003a).

Superfície guanyada \ Sup. Perduda	Pedreres i Camps de Golf	Urbans	Arbrat de secà	Secà sens arbrat	Oliverar	Arbrat de reguiu	Reguiu sens arbrat	Bosc	Garriga	Roca despullada i carritxeres	Zona humida	Mar
Pedreres i C. de Golf	90,12	0,00	613,66	363,47	30,63	0,00	126,85	265,71	324,52	4,51	0,00	0,00
Urbans	0,00	4.757,14	4.610,92	2.029,58	158,56	147,38	1.153,62	2.936,82	1.860,92	267,84	87,94	23,70
Arbrat de secà	0,04	0,00	134.959,63	4.915,52	145,52	471,65	650,10	476,36	590,09	50,76	0,00	0,00
Secà sens arbrat	3,09	0,00	4.123,06	34.432,05	22,82	85,38	836,41	80,58	86,74	120,71	21,18	0,00
Oliverar	0,00	0,00	30,10	79,24	12.059,05	5,75	32,79	91,63	2,02	0,00	0,00	0,00
Arbrat de reguiu	0,00	0,00	648,88	50,14	0,02	1.282,61	468,25	9,13	17,77	0,00	0,00	0,00
Reguiu sens arbrat	0,00	0,00	2.265,21	715,65	73,10	158,61	14.067,24	15,42	18,17	0,00	23,14	0,00
Bosc	0,00	0,00	746,86	222,81	614,09	1,59	15,94	52.132,76	920,65	140,08	0,03	0,00
Garriga	3,25	0,00	584,75	786,34	426,59	0,08	3,46	928,31	40.197,91	31,07	0,00	0,00
Roca despullada i carritxeres	0,00	0,00	91,16	38,70	71,86	8,12	15,59	463,90	476,22	26.841,94	0,00	0,00
Zona humida	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,15	0,00	52,38	49,99	2.402,25	0,00

Taula 71. Menorca. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora", 1956-2000							
(Font: Blázquez i Murray, 2003a).							
CLC 1	CLC 2	CLC3	CITTIB	1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	506	1.491	3.175	3.346
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf	34	113	239	249
Total Superfícies artificials			Ha	541	1.604	3.414	3.595
			Percentatge	0,78	2,32	4,93	5,19
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbacis de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	40.939	40.303	38.648	38.348
		Conreus herbacis de reguiu i altres sense arbrat	Reguiu sense arbrat	1.502	1.354	1.434	1.596
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	165	76	4	4
		Fruiters de reguiu	Arbrat de reguiu	35	14	18	5
		Oliverar	Oliverar				
Total zones agrícoles			Ha	42.641	41.747	40.104	39.953
			Percentatge	61,55	60,26	57,89	57,67
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	9.552	9.541	9.458	9.458
	Espais de vegetació arbustiva o herbàcia	Vegetació esclerofil·la (Garriga)	Garriga	14.715	14.609	14.386	14.358
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despullada i carritxeres	1.759	1.696	1.834	1.832
Total zones forestals i espais oberts			Ha	26.026	25.845	25.678	25.648
			Percentatge	37,57	37,31	37,06	37,02
Zones humides			Zones humides	73	84	84	84
Total Zones humides			Ha	73	84	84	84
			Percentatge	0,10	0,12	0,12	0,12
Superfícies d'aigua			Mar				
Total superfícies d'aigua			Ha				
			Percentatge				
Total (Ha)				69.280	69.280	69.280	69.280

Taula 72. Menorca. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta (Font: Blázquez i Murray, 2003a).

	Superfície guanyada (Ha.)	Superfície perduda (Ha.)	Diferència (Ha.)
Pedreres i Camps de Golf	216,57	2,04	214,53
Urbans	2.841,22	1,12	2.840,10
Arbrat de secà	1,80	162,50	-160,69
Secà sense arbrat	902,73	3.494,13	-2.591,40
Oliverar			
Arbrat de reguiu	0,00	29,63	-29,63
Reguiu sense arbrat	674,82	580,85	93,97
Bosc	162,71	255,91	-93,19
Garriga	1.016,25	1.373,75	-357,51
Roca despullada i carritxeres	240,50	167,84	72,66
Zona humida	11,46	0,00	11,46
Mar	0,00	0,30	-0,30
Total	6.068	6.068	0

Taula 73. Menorca. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada) (Font: Blázquez i Murray, 2002).

Superfície guanyada \ Sup. Perduda	Pedreres i Camps de Golf	Urbans	Arbrat de secà	Secà sens arbrat	Oliverar	Arbrat de reguiu	Reguiu sens arbrat	Bosc	Garriga	Roca despullada i carritxeres	Zona humida	Mar
Pedreres i C. de Golf	32,17	0,00	0,77	124,27		0,00	0,00	25,79	62,99	2,75	0,00	0,00
Urbans	0,00	520,43	28,20	1.471,98		9,41	126,44	109,33	992,12	103,44	0,00	0,30
Arbrat de secà	0,00	0,00	2,59	1,80		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Secà sens arbrat	0,00	1,11	69,42	37.444,80		14,26	441,69	73,24	250,52	52,49	0,00	0,00
Oliverar												
Arbrat de reguiu	0,00	0,00	0,00	0,00		5,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Reguiu sens arbrat	0,00	0,00	0,00	598,46		5,97	921,41	16,46	53,93	0,00	0,00	0,00
Bosc	0,00	0,00	28,31	119,00		0,00	1,25	9.295,74	14,16	0,00	0,00	0,00
Garriga	0,19	0,00	35,80	940,61		0,00	0,02	30,47	13.366,64	9,16	0,00	0,00
Roca despullada i carritxeres	1,85	0,00	0,00	238,00		0,00	0,00	0,62	0,03	1.709,03	0,00	0,00
Zona humida	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	11,46	0,00	0,00	0,00	72,73	0,00

Taula 74. Eivissa. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora", 1956-2000 (Font: Blázquez i Murray, 2003a).							
CLC 1	CLC 2	CLC3	CITTIB	1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	332	1.156	3.032	3.150
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf	33	75	156	170
Total Superfícies artificials			Ha	365	1.231	3.188	3.320
			Percentatge	0,64	2,17	5,61	5,84
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbacis de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	1.935	1.478	1.193	1.151
		Conreus herbacis de reguiu i altres sense arbrat	Reguiu sense arbrat	1.179	867	644	670
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	29.197	29.174	27.764	27.606
		Fruiters de reguiu	Arbrat de reguiu	210	83	247	312
		Oliverar	Oliverar	328	253	153	153
Total zones agrícoles			Ha	32.850	31.854	30.001	29.892
			Percentatge	57,78	56,03	52,77	52,57
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	18.953	19.396	19.204	19.149
	Espais de vegetació arbustiva o herbàcia	Vegetació esclerofíl·la (Garriga)	Garriga	3.456	3.322	3.267	3.299
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despullada i carritxeres	693	554	701	701
Total zones forestals i espais oberts			Ha	23.102	23.271	23.172	23.149
			Percentatge	40,63	40,93	40,76	40,72
Zones humides			Zones humides	523	495	495	495
Total Zones humides			Ha	523	495	495	495
			Percentatge	0,92	0,87	0,87	0,87
Superfícies d'aigua			Mar	16,0	5,0	0,3	0,3
Total superfícies d'aigua			Ha	16,0	5,0	0,3	0,3
			Percentatge	0,03	0,01	0,00	0,00
Total (Ha)				56.856	56.856	56.856	56.856

Taula 75. Eivissa. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta (Font: Blázquez i Murray, 2003a).			
	Superfície guanyada (Ha.)	Superfície perduda (Ha.)	Diferència (Ha.)
Pedreres i Camps de Golf	137,46	0,00	137,46
Urbans	2.820,33	0,00	2.820,33
Arbrat de secà	1.368,20	2.959,71	-1.591,51
Secà sense arbrat	236,36	1.024,56	-788,20
Oliverar	0,00	174,46	-174,46
Arbrat de reguiu	197,16	135,77	61,39
Reguiu sense arbrat	221,29	713,10	-491,81
Bosc	1.154,38	976,36	178,02
Garriga	298,42	499,32	-200,90
Roca despullada i carritxeres	219,00	108,10	110,90
Zona humida	-17,89	25,52	-43,41
Mar	0,00	17,79	-17,79
Total	6.634,7	6.634,7	0

Taula 76. Eivissa. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada) (Font: Blázquez i Murray, 2003a).

Superfície guanyada \ Sup. Perduda	Pedreres i C de Golf	Urbans	Arbrat de secà	Secà sens arbrat	Oliverar	Arbrat de regui	Regui sens arbrat	Bosc	Garriga	Roca despullada i carritxeres	Zona humida	Mar
Pedreres i C. de Golf	33,49	0,00	80,37	2,58	0,00	0,00	0,00	52,99	1,53	0,00	0,00	0
Urbans	0,00	333,94	1.372,93	400,36	0,00	13,73	283,12	498,78	264,70	135,31	25,98	17,98
Arbrat de secà	0,00	0,00	26.320,46	693,10	95,48	122,05	282,95	166,56	137,76	0,00	0,00	0
Secà sens arbrat	0,00	0,00	155,00	4.141,54	0,00	0,00	118,07	12,21	74,41	0,87	2,97	0
Oliverar	0,00	0,00	0,00	0,00	153,46	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
Arbrat de regui	0,00	0,00	154,45	49,69	0,00	73,49	25,60	5,43	3,30	0,00	0,00	0
Regui sens arbrat	0,00	0,00	178,93	12,96	0,00	0,00	448,40	29,40	0,00	0,00	0,00	0
Bosc	0,00	0,00	904,31	49,28	78,99	0,00	0,00	18.809,20	88,87	79,01	0,00	0
Garriga	0,00	0,00	214,15	209,37	0,00	0,00	3,37	74,92	5.087,59	0,00	0,00	0
Roca despullada i carritxeres	0,00	0,00	5,53	18,61	0,00	0,00	0,00	207,82	28,42	1.451,20	0,00	0
Zona humida	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	920,19	0

Taula 77. Formentera. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora", 1956-2000 (Font: Blázquez i Murray, 2003a).							
CLC 1	CLC 2	CLC3	CITTIB	1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	65	111	249	258
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf				
Total Superfícies artificials			Ha	65	111	249	258
			Percentatge	0,81	1,38	3,10	3,20
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbaci de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	3.635	3.378	3.354	3.351
		Conreus herbaci de regui i altres sense arbrat	Regui sense arbrat	0	0	0	41
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	189	275	214	212
		Fruiters de regui	Arbrat de regui				
		Oliverar	Oliverar				
Total zones agrícoles			Ha	3.824	3.653	3.567	3.605
			Percentatge	47,48	45,37	44,30	44,76
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	904	905	885	878
	Espais de vegetació arbusiva o herbàcia	Vegetació esclerofil·la (Garriga)	Garriga	2.020	2.151	2.124	2.124
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despullada i carritxeres		815	816	788
Total zones forestals i espais oberts			Ha	3.739	3.873	3.797	3.751
			Percentatge	46,43	48,09	47,15	46,58
Zones humides			Zones humides	425	416	439	439
Total Zones humides			Ha	424,68	415,59	439,14	439,14
			Percentatge	5,27	5,16	5,45	5,45
Superfícies d'aigua			Mar	0	0	0	0
Total superfícies d'aigua			Ha	0	0	0	0
			Percentatge	0,00	0,00	0,00	0,00
Total (Ha)				8.053			

Taula 78. Formentera. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta (Font: Blázquez i Murray, 2003a).			
	Superfície guanyada (Ha.)	Superfície perduda (Has.)	Diferència (Has.)
Pedreres i Camps de Golf	0,00	0,00	0,00
Urbans	192,55	0,00	192,55
Arbrat de secà	129,70	105,96	23,74
Secà sense arbrat	127,16	411,39	-284,23
Oliverar	0,00	0,00	0,00
Arbrat de reguiu	41,32	0,00	41,32
Reguiu sense arbrat	0,00	0,00	0,00
Bosc	46,08	71,75	-25,67
Garriga	203,38	99,66	103,72
Roca despallada i carritxeres	41,38	107,08	-65,70
Zona humida	17,89	3,43	14,46
Mar	0,00	0,19	-0,19
Total	799,46	799,46	0,00

Taula 79. Formentera. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada)
(Font: Blázquez i Murray, 2003a).

Sup. Perduda	Pedreres i C. de Golf	Urbans	Arbrat de secà	Secà sens arbrat	Oliverar	Arbrat de regui	Regui sens arbrat	Bosc	Garriga	Roca despullada i carritxeres	Zona humida	Mar
Superfície guanyada												
Pedreres i C. de Golf	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Urbans	0	65,34	10,07	57,83	0	0	0	35,54	72,43	16,49	0	0
Arbrat de secà	0	0	82,67	129,70	0	0	0	0,00	0,00	0,00	0	0,19
Secà sense arbrat	0	0	92,22	3.223,69	0	0	0	11,66	22,41	0,87	0	0
Oliverar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Arbrat de regui	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Regui sens arbrat	0	0	0	0	0	0	0	0	0	41,32	0	0
Bosc	0	0	0	18,94	0	0	0	832,00	0,40	26,74	0	0
Garriga	0	0	4	190,60	0	0	0	0,92	1.920,47	8,19	0	0
Roca despullada i carritxeres	0	0	0	14,32	0	0	0	23,63	0	707,91	3,43	0
Zona humida	0	0	0	0	0	0	0	0	4,42	13,47	421,25	0
Mar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,06

11.3.2. Estimació del creixement potencial de la coberta artificial per usos turístic-residencials.

A partir de diferents regulacions plasmades en diversos planejaments es pot estimar aproximadament la superfície urbano-artificial que es podria afegir a la ja existent al 2000. Entre aquests planejaments tendríem els corresponents als plans directores de les principals infraestructures de transport de connexió amb l'exterior, ports i aeroports, i sobretot els plans territorials insulars (PTI) que fixen el sostre de sòl urbanitzable que es pot afegir al ja existent.

11.3.2.1. Creixement de sòl urbà i urbanitzable potencials.

Les Directrius d'Ordenació Territorial (DOT) (Llei 6/1999, de les Directrius d'Ordenació Territorial de les Illes Balears i de mesures tributàries, BOIB de 17 d'abril de 1999), s'aprovaven 12 anys després de la Llei d'Ordenació del Territori (LOT) (Llei 8/1987 d'1 d'abril, d'Ordenació Territorial de les Illes Balears, BOIB de 23 d'abril de 1987)³⁶, una llei marc que establia les figures de planificació supramunicipal jerarquitzades que quedà aprovada però "aletargada". Les DOT havien de ser el marc normatiu a partir del qual s'havien de formular els plans sectorials (Plans Directores Sectorials) i/o integrals (Plans Territorials Parcials). Rullan (1999:435) senyalava que "plantejades i anunciades com la Constitució del territori, les DOT no han aconseguit el consens necessari que les hagués fet mereixedores de tal qualificació".

Les DOT s'aprovaren 14 dies més tard que la Llei General Turística (LGT) (Llei 2/1999 de 24 de març, General Turística de les Illes Balears, BOIB d'1 d'abril de 1999) i a un mes de les eleccions autonòmiques. Aquesta premura, després d'un lapse com s'ha dit de 12 anys respecte de la LOT, va respondre a les pressions de la societat civil, que culminaren en les manifestacions organitzades pel GOB a Mallorca, Menorca i Eivissa sota el lema "No més urbanitzacions" del 12 de novembre del 1998 (30 mil persones a Palma, 15 mil a Eivissa i 15 mil a Maó) i la preparació d'una Iniciativa Legislativa Popular per part del GOB. Les DOT s'apropien de l'efecte reclassificador de sòl urbanitzable en sòl rústic de la revisió del PGOU de Calvià, l'any 1996, que afectà 1600 Ha, i de la moratòria urbanística decretada pel Consell Insular de Mallorca (governat pel Pacte de Progrés –UM, PSOE, PSM) que afectava a 77 sòls urbanitzables (2200 Ha). Aquella decisió presa al Consell Insular de Mallorca, enraria la situació interadministrativa entre un Consell governat per UM, PSOE i PSM (amb el suport d'EU) i un Govern Balear governat pel PP, amb el tema urbanístico-territorial com a eix de la política institucional balear, però també dels principals conflictes sociopolítics més enllà de les institucions i allà on s'asseuen els principals interessos crematístics insulars, per tant del poder. Acte seguit, el Govern (PP) aprovà al Parlament una "contramoratòria", tot anul·lant la del Consell.

Amer (2006:126) descriu com "la principal oposició a aquestes mesures de protecció territorial (les DOT) no vénen de sectors empresarials com els constructors, sinó del mateix Partit Popular. Un important sector del PP, en què s'inclou Gabriel Cañellas, es mostra contrari a la proposta de les Directrius. El principal escull és la proposta d'establir una franja de protecció de la costa de 500 metres. Cañellas renuncia al seu escó per no haver de votar a favor de les DOT". Les tensions dins les drete político-empresarial de les Illes, personalitzades en la figura de Gabriel Cañellas, quedaren reflectides en l'aprovació de les DOT. Una llei que havia restat dins d'un caixó durant tot el temps que Cañellas (polític i empresari) havia estat president de la CAIB.

Aquesta segona moratòria va ser recollida a la disposició dotzena de les DOT segons la qual es reclassificaven automàticament com a sòl rústic els terrenys d'ús residencial, turístic o mixt classificats com: sòl urbanitzable no programat als PGOU amb vigència superior a 12 anys; sòl urbanitzable o apte per a la urbanització que no tinguin projecte d'urbanització, que formin un nucli aïllat o que s'ubiquin a l'interior de les Àrees de Protecció Territorial (APT) (franja de 500 m del límit interior de la ribera de mar a Mallorca, Menorca i Eivissa i de 100 m a Formentera); sòl urbanitzable programat on s'incompleixin els terminis establerts sense que

³⁶ L'any 2000 es modificà la Llei d'Ordenació Territorial (Llei 14/2000, de 21 de desembre, d'ordenació territorial). Aquesta modificació atorgava als Consells Insulars les competències en matèria d'ordenació del territori i aquests s'havien d'encarregar de l'elaboració dels Plans Territorials Insulars. Les transferències es feren efectives mitjançant la Llei 2/2001, de 7 de març, d'atribució de competències als consells insulars en matèria d'Ordenació del Territori.

hagin iniciat la tramitació del planejament parcial; i sòl apte per a la urbanització que tengui una vigència igual o superior a 4 anys on no s'hagi iniciat la tramitació del pla parcial. Aquesta reclassificació recull part de la moratòria del Consell, encara que Rullan (1999) apunta que és de menor incidència en la franja costanera que la primera i, a més, aquesta reclassificació que afectava a unes 4500 Ha contenia gran part del ja adoptat per part del Consell al 1998 i per la modificació del PGOU de Calvià al 1996 (Rullan, 2007a). Rullan (1999, 2007a) apunta com la reclassificació de 4500 Ha fou l'element "mediàtico-sostenibilista" de les DOT del primer govern de Jaume Matas (PP), segons el qual se suposava que en aquelles hectàrees hi cabien uns 2,3 milions de places (uns 760 mil habitatges) i d'aquesta manera es reduïa el sostre edificatori potencial de 4 milions de places (1,3 milions d'habitatges) a 1,7 milions de places (uns 560 mil habitatges). Emperò, Rullan (2007a) fa constar com, en cas d'acollir aquelles 4500 Ha els 2,3 milions de places reclassificades, l'edificabilitat hauria de ser equivalent a 519 places/Ha (o 170 habitatges/Ha) la qual cosa seria difícilment assolible ja que d'acord amb el Diagnòstic de les DOT (Taller de Idees 1997:196) les densitats mitjanes en aquests sòls eren d'un 60 places/Ha (o 20 habitatges/Ha). Així, resultaria que les 4500 Ha reclassificades permetien descarregar una pressió immobiliària de 270 mil places (o uns 90 mil habitatges).

a) El nou sòl urbanitzable.

Les DOT, a més, a l'article 33 estableixen els sostres de creixement de la taca urbana que en el cas de Mallorca, Eivissa i Formentera poden ser del 10% del sòl urbà i urbanitzable amb pla parcial aprovat al 1999. En canvi, a Menorca que s'havia mantingut al marge de la devoració urbano-turística salvatge de les altres illes, se'ls hi ofería (per compensar el seu retard destructor) un 12% de creixement de la taca urbana. Les noves taques urbanes s'han de localitzar a les àrees de transició (AT), que conformen una orla periurbana de 500 m, com a màxim, al voltant dels nuclis urbans existents el 1999. Aquests sostres de creixement urbanístic havien de ser distribuït entre els municipis pels Plans Territorials Insulars, que es determinaven per un horitzó temporal de 10 anys. L'article 33 de les DOT deixa clar que aquests increments de sòl classificat com urbanitzable o apte per a la urbanització no inclouen les superfícies destinades a grans equipaments. Així doncs, les superfícies comercials, els centres hospitalaris, els centres universitaris, els polígons industrials, els centres d'oci, els parcs temàtics i un llarg etcètera no computen en aquell increment que estableix l'article 33 DOT. Totes aquestes actuacions sobre el territori quedarien sotmeses, tal com estableix el títol II (articles 56-78 de les DOT) sobre sistemes d'infraestructures i equipaments, a les respectives polítiques sectorials materialitzades en els plans directors sectorials.

L'aplicació dels increments potencials de superfície artificial per usos residencials, turístics o mixts previstos a les DOT donava, a partir de les superfícies de sòl urbà i urbanitzable amb pla parcial aprovat al mes d'abril de 1999, un total de 2,7 mil Ha de sòl a afegir a la taca urbano-artificial de les Balears. Aquests increments de sòl potencialment artificialitzable es distribuïen de la següent manera: 1,89 mil Ha a Mallorca, 439,18 Ha a Menorca, 356,04 Ha a Eivissa i 13,45 Ha a Formentera.

Taula 80. Els increments de sòl urbà a partir de l'aplicació de l'article 33 de les DOT			
(Font: Ferrer, 2001)			
	Sòl Urbà (abril 1999) (Ha)	Sòl Urbanitzable amb Pla Parcial aprovat (abril 1999) (Ha)	Increment DOT (Ha)
Mallorca	15.580	3.361,80	1.894,18
Menorca	2.589,22	1.070,63	439,18
Eivissa	2.616,74	943,63	356,04
Formentera	129,30	5,18	13,45
Balears	20.915,26	5.381,24	2.702,85

Tal com estableixen les DOT, no serà fins a l'aprovació dels Plans Territorials Insulars que els ajuntaments podran classificar el sòl. Però la disposició transitòria quarta de les DOT s'establia la possibilitat que els ajuntaments classificassin una part del potencial que els hi

permetia les Directrius³⁷, sempre a compte del còmput total. En qualsevol cas, aquests nous creixements s'han de materialitzar en les orles periurbanes i per tant no podran crear nous nuclis aïllats.

Entre el 2003 i el 2005 s'han aprovat els PTI (Plans Territorials Insulars) de les diferents illes de l'arxipèlag. El **Pla Territorial de Menorca**, aprovat el 25 d'abril de 2003, impulsat en el si d'una societat molt conscient de la riquesa ecològica de la seva illa i de la preservació de la cultura pròpia, respon a criteris de caire sostenibilista. No de bades, el procés i resultat final del PTI menorquí és notablement diferent al de les altres illes³⁸. Aquest PTI va ser elaborat per part del Consell Insular de Menorca, presidit per Joana M. Barceló (PSOE) i en el que diferents geògrafs hi jugaren un important paper, ja fos des de la vessant tècnica (Rafael Mata Olmo o Josep Manchado), com des de la política (Joana M. Barceló i Maria Lluïsa Dubon). Entre les particularitats d'aquest PTI cal destacar: en primer lloc, que respecte de l'increment potencial del 12% que permetien les DOT a Menorca i que suposava un increment de sòl artificial urbà d'unes 439,18 Ha que seria equivalent a unes 43918 places, el PTI estableix un increment potencial de 10749 places que ocuparien (depenent de la densitat escollida) entre 102 Has (23% de l'atorgat per les DOT) i 179 Has (41% de l'atorgat per les DOT) (Bauzà, 2006).

Taula 81. Distribució dels creixements de sòl urbà a nivell municipal (Font: CIME, 2003a; CIME, 2003b).

	Habitatges	Densitat mínima (Habitatge/Ha)	Ocupació màxima (Ha)	Densitat màxima (Habitatge/Ha)	Ocupació mínima (Ha)
Alaior	465	20	23,25	30	15,50
Ciutadella	1.021	20	51,05	40	25,53
Es Castell	347	20	17,35	30	11,57
Ferrerries	256	20	12,8	30	8,53
Maó	1.007	20	50,35	40	25,18
Es Mercadal	176	20	8,8	30	5,87
Es Migjorn Gran	79	20	3,95	30	2,63
Sant Lluís	232	20	11,6	30	7,73
Menorca	3.583		179,15		102,53

El Pla Territorial de Menorca, a més de reduir la potencialitat de creixement urbanístic que oferien les DOT, adopta tota una sèrie de mesures per tal de reduir la pressió urbanística en sòl ja classificat, especialment a les zones turístiques. Per una banda, redueix el nombre de places turístico-residencials potencials de 80 mil a 20 mil, que quedaven en els sòls urbanitzables de les zones turístiques i que es trobaven en una situació menys desenvolupada de planejament i/o mancades de serveis (Dubon, 2006). A més, s'estableixen uns ritmes màxims d'edificació en les zones turístiques amb l'adopció d'un sistema de quotes anuals per a la construcció d'habitatges unifamiliars (Rullan, 2007a), tot prohibint la construcció d'apartaments. Els dos primers anys de vigència del PTI es podrien sol·licitar un màxim de 1052 places i en els següents un total de 858 places anuals. En cas de no arribar al màxim establert, aquelles places es "perden", en el sentit que no són acumulables als anys posteriors. El Pla Territorial de Menorca, a més establia la possibilitat de construir un màxim de 600 places hoteleres anuals (no acumulables).

³⁷ En concret els ajuntaments podien classificar fins a l'entrada en vigor dels PTI i a partir de l'entrada en vigor de les DOT el menor resultat d'aplicar: el 3% del sòl urbà existent (abril 1999); el 2% del sòl urbà més l'urbanitzable o apte per urbanitzar a l'entrada en vigor de les DOT (abril 1999).

³⁸ El 16 d'octubre de 2000, el Ple del Consell Insular va aprovar unes Normes Territorials Cautelars (ampliades l'1 d'agost de 2002). Aquesta moratòria, a diferència de les de les altres illes, va tenir continuïtat en la posterior redacció del Pla Territorial Insular. És a dir, el PTI mantén certa coherència amb les moratòries que el precediren.

Taula 82. Programació de places d'allotjament a les zones turístiques (Font: Pla Territorial de Menorca, art.41).		
	Places d'allotjament anuals (2 primers anys)	Places d'allotjament durant els següents anys de vigència del pla
Alaior	109	89
Ciutadella	271	221
Es Castell	28	23
Es Mercadal	281	229
Es Migjorn Gran	12	10
Ferrerries	22	18
Maó	156	127
Sant Lluís	173	141
Total	1.052	858

El **Pla Territorial de Mallorca** fou el segon en aprovar-se, després de prop de dos anys d'esborranys i disputes polítiques entre els principals partits polítics que formaven el conegut Pacte de Progrés (PSOE, UM, PSM, EU-EV). El pacte polític establert entre el PP i UM després de les eleccions del maig de 2003 va permetre desembossar els problemes que suscitava el Pla Territorial de Mallorca, i finalment el Consell Insular de Mallorca, presidit per Maria Antònia Munar (UM) l'aprovà el 13 de desembre de 2004, amb el suport del PP.

El Pla Territorial de Mallorca va estar precedit per dues moratòries urbanístiques: "Norma Territorial Cautelar per la qual s'adopten mesures provisionals per assegurar la viabilitat i efectivitat del Pla Territorial de Mallorca" (aprovada definitivament pel Ple del Consell Insular de Mallorca el 25/10/2000, BOIB núm.132 ext. de 28/10/2000) i una altra "Norma Territorial Cautelar per la que s'adopten mesures provisionals per assegurar la viabilitat i efectivitat del Pla Territorial Insular de Mallorca" (aprovada inicialment pel Ple del Consell Insular de Mallorca el 26/07/2001, BOIB núm.90 de 28/07/2001). Aquestes moratòries incidien en dos aspectes que es consideraren claus per redirigir les lògiques urbanístiques cap a un "refredament" de la seva vigència i potencialitat. Per una banda, aturar aquells sectors urbanitzables sobredimensionats i sense equipaments ni serveis a zones turístiques –una mena de "cèdules dorments urbanístiques"–. I per una altra, aturar la construcció de nous edificis plurifamiliars, excepte els de protecció oficial, en tota una sèrie de municipis de Mallorca.

Finalment, el Pla Territorial de Mallorca no donà continuïtat a l'esperit d'aquelles dues normes –reclassificar els "falsos urbans" i redimensionar densitats– i tan sols a la disposició addicional quarta del PTI es contempla la reclassificació a rústic d'alguns sectors de sòl urbà i urbanitzable de: Son Coll (Port des Canonge), Cala Tuent (Escorca), Sant Elm (Andratx), Colònia de Sant Pere (Artà), Bens d'Avall (Sóller) i Es Pujol (Santanyí). També es modifiquen els usos, aprofitaments i tipologia dels sectors de: sa Pleta de sa Ràpita (Campos), Pas de Vallgonera i Son Granada –Las Palmeras– (Llucmajor) i Punta Reina (Manacor). En canvi, molts dels sectors de "falsos" urbans i/o urbanitzables que suposadament havien de passar a ser classificats com a rústics, són o bé deixats en la mateixa situació o bé passen a formar part de les ART (Àrees de Reconversió Territorial). El GOB (28/02/2004) proposà la reclassificació de 56 sectors, que en molts de casos malgrat la seva classificació (urbana o urbanitzable) eren espais d'alt valor ecològic. Per exemple les zones humides de l'Ullal (Pollença) i Ses Fontanelles (Palma), o en la zona litoral de la Serra de Tramuntana (Cala Carbó a Pollença, Muleta a Sóller), etc.

El Pla Territorial de Mallorca estableix un potencial creixement de sòl classificat (urbà o urbanitzable) de 1491 Ha, el que suposa que en comptes de les 1894 Ha que possibilitava l'aplicació del 10% d'increment de les DOT sobre els sòls urbans i urbanitzables ordenats, la nova superfície urbana a afegir a l'existent entre 2004-2014 seria del 7,8%. Un 21,2% inferior al que permetien les DOT. Aquests nous sòls es distribueixen entre els sòls corresponents a ART (Àrees de Reconversió Territorial) i Reserves Dotacionals del POOT (Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística) amb unes 683 Ha i per nous creixements urbans no lligats a les àrees de reconversió territorial que s'hauran de localitzar en les AT (Àrees de Transició).

Taula 83. Creixement potencial segons el Pla Territorial de Mallorca (Font: Consell Insular de Mallorca, 2004).

	ART/R-D (Àrees de Reconversió Territorial/Reserva i Dotacional POOT) (Ha)	Creixement No Vinculat (Ha)	Total (Ha)
Alaró	0	10,3	10,3
Alcúdia	39	10,19	49,19
Algaida	0	10,31	10,31
Andratx	4,96	0,82	5,78
Ariany	0	3,95	3,95
Artà	0,17	10,22	10,39
Banyalbufar	0	0,78	0,78
Binissalem	0	15,01	15,01
Búger	0	2,45	2,45
Bunyola	0	15,61	15,61
Calvià	99,06	31,04	130,1
Campanet	0	8,06	8,06
Campos	77,62	19,06	96,68
Capdepera	24,04	10,96	35
Consell	0	8,86	8,86
Costitx	0	1,91	1,91
Deià	0	1,79	1,79
Escorca	0	2,8	2,8
Esporles	0	8,93	8,93
Estellencs	0	0,51	0,51
Felanitx	7,13	24,03	31,16
Fornalutx	0	0,6	0,6
Inca	10	38,24	48,24
Lloret	0	2,18	2,18
Lloseta	0	11,43	11,43
Llubí	0	8,46	8,46
Llucmajor	109,84	18,89	128,73
Manacor	16,89	37,43	54,32
Mancor	0	3,35	3,35
Maria	0	7,36	7,36
Marratxí	37	24,16	61,16
Montuiri	0	9,09	9,09
Muro	10,75	15,39	26,14
Palma	111,67	211,53	323,2
Petra	0	9,15	9,15
Pollença	22,1	20,61	42,71
Porreres	0	15,34	15,34
Puigpunyent	0	1,87	1,87
Sa Pobla	0	36,77	36,77
Sant Joan	0	8,46	8,46
Sant Llorenç	21,34	10,21	31,55
Santa Eugènia	0	4,29	4,29
Santa Margalida	24,87	7,64	32,51
Santa Maria	0	14,04	14,04
Santanyí	17,87	22,06	39,93
Selva	0	7,02	7,02
Sencelles	0	7,17	7,17
Ses Salines	6,67	4,73	11,4

Sineu	0	10,64	10,64
Sóller	9,57	18,1	27,67
Son Servera	32,63	13,45	46,08
Valldemossa	0	2,26	2,26
Vilafranca	0	8,73	8,73
Mallorca	683,18	808,24	1.491,42

De totes les propostes del Pla Territorial de Mallorca, les Àrees de Reconversió Territorial (ART) són les que més polèmica han suscitat. Darrera l'aparent neutralitat urbanística de les 808 Ha del nou creixement urbà a ubicar en les àrees de transició dels nuclis urbans, les 683 Ha de les àrees de reconversió territorial comportaven una major dosi d'arbitrarietat urbanística. Aquesta figura s'introdueix a les DOT (Capítol 7) per recuperar espais degradats i reconvertir-los mitjançant Plans de Reconversió Territorial o Projectes de Millora Territorial. Però a la pràctica, tal com senyala Artigues (2006:142), són "una figura de planejament aquesta de les ART que actualment està donant peu a la pràctica de "l'urbanisme a la carta"". En el Pla Territorial de Mallorca s'inclouen dos tipus d'ART, les d'actuació directa i les d'actuació diferida, que es diferencien fonamentalment en que les primeres requereixen una adaptació parcial del planejament municipal sense la necessitat que aquest s'adapti al Pla Territorial, mentre que les segones requereixen incorporar-les al plantejament municipal en el moment de la seva adaptació al Pla Territorial.

Les ART d'actuació directa del Pla Territorial de Mallorca es caracteritzen per ser:

1. Una sèrie d'actuacions en espais naturals:
 - a. Valorització i restauració ecològica i ambiental dels ANEI de: Serra de Tramuntana, Barranc de Son Gual, Barranc de Son Xorrigo, Massís de Randa i Na Borges.
 - b. Connector paisatgístic lineal Na Borges i Massís de Randa.
2. L'adequació ambiental de l'entorn de la cimentera de Lloseta.
3. Altres 7 àrees i elements singulars urbano-turístiques i que han estat motiu de forta polèmica en ser objecte de diferents transvassaments dels aprofitaments d'altres indrets de l'illa. Aquestes són les que a continuació es detallen a la taula 84.

Taula 84. Les ART directes (Font: Pla Territorial de Mallorca. Àrees de Reconversió Territorial, 2004 a www.conselldemallorca.net/platerritorial, visitat agost 2007) .								
ART	DE			A			Increment places %	Projecte
	Nom	Reducció de sòl	Places de baixa	Nom	Nou sòl de creixement	Places d'alta		
Cala Carbó - L'Ullal (Pollença)	Cala Carbó (9,08 Ha)	9,08 Ha	1.634,4	L'Ullal (10,71 Ha)	10,71 Ha	1.927,8	17,95%	Transvasament dels aprofitaments urbanístics de Cala Carbó a l'Ullal (zona humida)
Antiga Central Tèrmica d'Alcúdia				Central tèrmica d'Alcúdia (9,08)				Reconversió de la zona en parc empresarial i serveis.
Hotel Don Pedro (Cala Sant Vicenç - Pollença), Hotel Rocamar (Sóller), Sa Ràpita (Campos)	Cala Sant Vicenç (0,36 Ha) Port de Sóller (0,92 Ha)	1,28 Ha	Hotel Don Pedro (248 places) Hotel Rocamar (156 places donades de baixa al 2002)	Sa Vinyola (Sa Ràpita) Àrea 1 (4,22 Ha) Àrea 2 (20,63 Ha) Àrea 3 (17,62 Ha)	42,47 Ha	Àrea 1 (515 places turístiques) Àrea 2 (1.078 places turístiques) Àrea 3 (702 places residencials)	468%	Transvasament dels aprofitaments urbanístics del Don Pedro i Hotel Rocamar a Sa Vinyola (Sa Ràpita)
Bonaire (Alcúdia) - AS6 (Alcúdia)	Urbanització "Pinares" (5,15 Ha)	5,15 Ha	Sense dades	AS6 (Port d'Alcúdia) (14,68 Ha)	14,68 Ha	Sense dades		Transvasament dels aprofitaments urbanístics de la urbanització Los Pinares (La Victòria) cap al sector AS6 del Port d'Alcúdia (70% per usos hotelers, 30% per comercial serveis i usos esportius privats)
Sa Ràpita Est (Campos)	Son Durí. Antiga vaqueria			Sòl Urbanitzable (35,28 Ha) Sòl rústic (14,62 Ha)	49,9	2.116,8		Es converteix una part (zona 1) on hi havia una vaqueria en centre d'interpretació de l'ANEI del Salobrar i es delimiten dues zones més, Zona 2 per habitatges plurifamiliars i Zona 3 per usos turístic hotelers.

Capítol 11. La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades.

Son Crever (Marratxí) - UA8 i AS16 (Alcúdia)	UA8 (Urbanitzable del Port d'Alcúdia) (23,44 Ha) AS16 (sòl rústic pendent de resolució judicial) (18,28 Ha)	41,72	1.406,4	Son Crever (32 Ha)	32	3.600	155,90%	Transvasament dels aprofitaments de la UA8 (Port d'Alcúdia) que segons el PGOU havia de destinar-se a esponjament i l'AS16 (Sòl rústic pendent de resolució judicial) a la finca rústica de Son Crever (Marratxí). Constitueix un nucli urbà aïllat.
Arenal Directa (Llucmajor)				Zona 1 (2,08 Ha) Zona 2 (14,84 Ha)	16,92	1.011		Rehabilitació de la via del traçat del tren, cessió d'edificis per ús públic i urbanització. Acabar la façana posterior del nucli vell de s'Arenal i de Son Verí Nou.
Total		57,23	3.444,8		166,68	10.950,6		

Les 7 ART directes corresponents a àrees i elements singulars suposen en la major part dels casos classificar nou sòl urbà o urbanitzable que s'alimenta del fet de transvasar els aprofitaments ("desaprofitats" en alguns casos) d'urbanitzables d'altres indrets de l'illa. Tots els casos podrien qualificar-se com "estranyos". Entre d'altres, podríem destacar el resultat de traslladar les places hoteleres de l'Hotel Don Pedro (Pollença) que s'hauria d'esbucar –sense coneixement del seu propietari– i les de l'Hotel Rocamar (Port de Sóller) –donat de baixa al 2002– cap a Sa Vinyola (Sa Ràpita, Campos). Una altra ART que presenta seriosos dubtes és la formada pels dos sectors de sòl urbanitzable suspesos a d'Alcúdia (UA8 i AS16) que en un primer moment s'havien de traslladar al Secar de la Real (Palma de Mallorca), tal com apareix a l'avanç del PTM del febrer de 2004. Després del conflicte territorial, arran de fer-se pública la decisió d'ubicar l'hospital de referència a Son Espases (junt al monestir de la Real), es va decidir canviar aquella zona per la de Son Crever al terme municipal de Marratxí. Aquesta zona (Son Crever), frega l'incompliment de l'esperit i la lletra de les DOT, ja que recau en un sòl rústic aïllat (entre l'autopista d'Inca i el centre comercial Alcampo), amb just un cantó en contacte amb la urbanització d'Es Garrovers. Per una altra banda, l'Associació de Veïnats, Comerciants i Amics de s'Arenal i l'Associació de Veïnats Bellavista (S'Arenal) presentaren un contenciós administratiu davant del TSJB (Tribunal Superior de Justícia de Balears) contra de l'ART de S'Arenal que preveu traslladar hotels i esponjar habitatges particulars (Adrover, 13/04/2005). En el cas de les ART de sa Ràpita –Sa Vinyola i Son Durí– es va denunciar el fet que en aquelles zones de futura expansió urbana s'hi trobaven quatre jaciments talaiòtics i pretalaiòtics de gran rellevància (Bosch, 4/09/2005).

Figura 11. ART de Son Crever (Marratxí) (Font: Pla Territorial de Mallorca. Àrees de Reconversió Territorial, 2004: pp.92-93 a www.conselldemallorca.net/platerritorial, visitat agost 2007) .

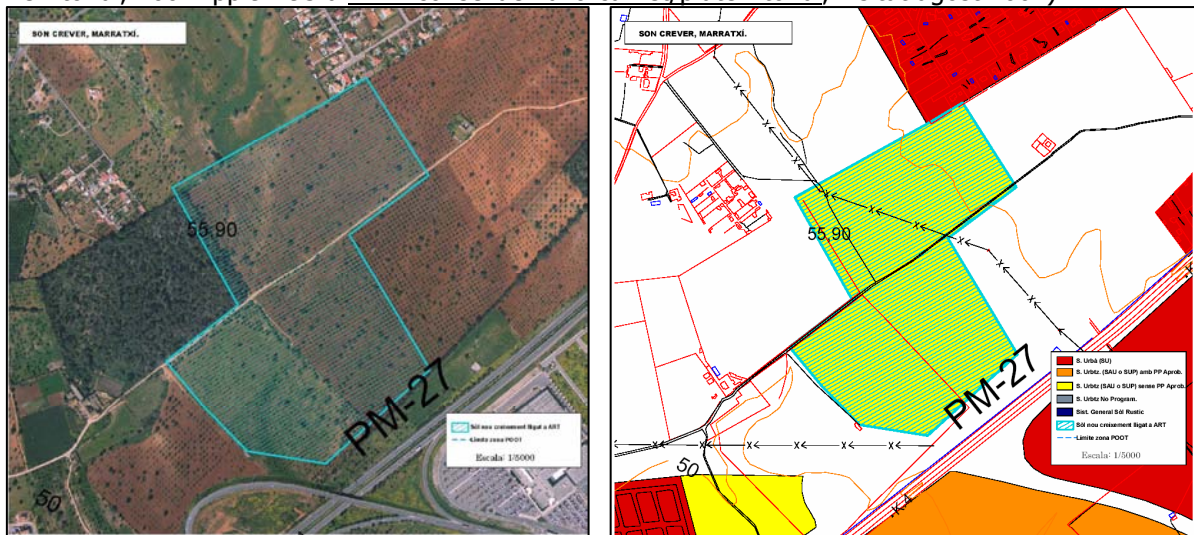

Figura 12. Protesta del GOB a l'aprovació del PTM (desembre 2004)

Les dues ART més controvertides foren eliminades. Una es corresponia al transvasament de les places hoteleres d'un hotel del Port de Sóller (Vistamar - Brisas) que s'havia d'esbucar cap a la finca de Son Massot (Calvià), on s'havien d'aixecar 395 habitatges. En aquest cas, es varen destapar tractes de favor cap a una família-empresa important dels mitjans de comunicació (Grup Serra) i donà lloc al que periodísticament es va batejar com la *pilotada de Son Massot*. La segona ART descartada proposa esbucar l'estructura d'un hotel a Son Castellot (Calvià), que hauria d'haver donat pas a una urbanització de 250 habitatges a ses Planes (Palmanova) (Artigues, 11/12/2004; Eza, 14/12/2004; Eza,

8/05/2005).

L'aplicació de les ART directes i en especial les corresponents a elements singulars varen ser objecte de crítica per part del principal grup ecologista (GOB), de col·legis

professionals (Col·legi d'Arquitectes i Col·legi de Geògrafs) i dels partits polítics en l'oposició (PSOE, PSM, EU-EV) en el moment d'aprovar-se el pla al 2004. Així, el Col·legi d'Arquitectes expressava que "els canvis són una "excusa" per urbanitzar" (Manso i Bosch, 19/08/2005). El mes de desembre de 2007, la Fiscalia Anticorrupció de les Balears va interposar una denúncia per presumptes delictes de tràfic d'influències i de prevaricació vinculats a les ART (Àrees de Reconversió Territorial) del Pla Territorial de Mallorca (Armendáriz i Mestre, 14/12/2007). La presumpta trama de corrupció, vinculada als instruments urbanístics exposats (ART), podria afectar a polítics del PP i UM, responsables de l'aprovació del PTM, a coneguts empresaris del sector immobiliari de les Illes, i també a alts funcionaris o tècnics que participaren en la redacció del PTM³⁹. Els fiscals anticorrupció han quantificat les plusvàlues vinculades a les ART investigades en uns 297 milions d'euros, arran de la conversió de rústic a urbà (Armendáriz i Mestre, 19/04/2008)⁴⁰.

Les ART diferides no estaven tan detallades en el Pla Territorial de Mallorca, i en qualsevol cas no presentaven les dosis de discrecionalitat i controvèrsia que les dels elements singulars d'aplicació directa. Entre les ART diferides es poden distingir les següents: àrees degradades en els límits municipals (connexió Palma – Marratxí; connexió Son Servera – Sant Llorenç); operacions estratègiques en els tres nodes territorials de l'illa (façana d'Inca, façana de Manacor, reconversió de la Via de Cintura de Palma); centres històrics degradats (Palma, Inca, Manacor); ART en zones POOT preferents (taula 85). Convé destacar el fet que en cas d'adaptar-se els PGOU al Pla Territorial de Mallorca amb la inclusió d'aquestes ART es podran comptabilitzar 472 Ha noves de sòl classificat urbà o urbanitzable; i de les 12,1 mil places que es donarien de baixa fruit dels intercanvis i/o trasllats d'aprofitaments edificatoris, es podria passar a un nombre de 24,2 mil places. És a dir, la duplicació exacta de les primeres.

ART	Lloc	Nou creixement (Ha)	Places de baixa	Places noves	Increment places
ART Cala Major	Marivent, Cala Major, Cas Català	76,33	229	458	100
ART Palmanova, Magalluf i Portals Vells	Palmanova, Magalluf i Portals Vells	49,23	1.477	2.954	100
ART Santa Ponça	El Toro, Santa Ponça, Costa de la Calma	19,53	586	1.172	100
ART Peguera	Peguera, Cala Fornells	25,6	768	1.536	100
ART Port de Sóller	Port de Sóller	9,56	287	574	100

³⁹ El jutge del cas ha citat com imputats als que foren en la legislatura 2003-2007: Conseller d'Ordenació del Territori del Consell Insular de Mallorca, Bartomeu Vicens (UM), i Conseller de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, Jaume Font (PP). Així mateix, també s'han imputat dos coneguts empresaris, el president del RCD Mallorca i propietari del Grup Empresarial Drac (www.drac.es), Vicenç Grande, i Mateu Sastre del grup immobiliari Ibercon (www.ibercon.es) (Armendáriz i Manso, 25/04/2008). La gestió de Vicens dins Ordenació del Territori del Consell de Mallorca va estar banyada d'un altre conflicte que ha trascendit en els jutjats, com és el nomenat cas Can Domenge, denunciat per J.L. Nuñez i Navarro, segons el qual podria haver-se adjudicat de manera fraudulenta el concurs per construir en aquesta parcel·la de Palma, propietat del Consell i que fou adjudicada a la UTE formada per Sacresa-Terrenos y Promociones S.L. i Construcciones Pedro Ferrá Tur. A més, Bartomeu Vicens ha estat imputat en la querella de la fiscalia anticorrupció en el Cas Son Oms de presumptes cobraments de suborns que sumarien uns 1,2 milions d'euros, per la requalificació d'uns terrenys rústics al costat de l'aeroport de Son Sant Joan en industrials. Els presumptes delictes podrien ser els de: tràfic d'influències, estafa, falsat documental, suborns, etc. Junt amb Vicens, la querella de la fiscalia ha imputat també al que fou president del Parlament Balear, Maximilià Morales; la dona de B. Vicens, Antònia Martorell; l'empresari-advocat, Jaume Montis; Elisabet Diéguez com a testaferra; l'empresari Bernat Febrer; i l'empresari Miquel Munar i Munar. Aquest darrer és també el marit de Maria Antònia Munar qui ha estat presidenta del Consell Insular de Mallorca (1995-2007), presidenta d'UM (Unió Mallorquina) entre 1990 i 2007 i del Parlament Balear (2007-) (Armendáriz i Mestre, 30/05/2008; Armendáriz i Mestre, 31/05/2008; Armendáriz i Mestre, 5/06/2008).

⁴⁰ El juny de 2010 es va aprovar una primera modificació del Pla Territorial Insular de Mallorca, en la que destaca la reclasseficació de la zona d'es Guix (Escorca), tot impeding la seva urbanització (Acord del Ple del Consell Insular de Mallorca, adoptat en sessió de data 3 de juny de 2010, mitjançant el qual s'aprova definitivament la modificació número 1 del Pla Territorial Insular, BOIB núm.90, 15/06/2010) i el febrer de 2011 s'aprovà la segona modificació del PTI segons la qual s'eliminaven les Àrees de Reconversió Territorial i es creaven 5 Àmbits d'Intervenció Paisagística (AIT) (Acord del Ple del Consell Insular de Mallorca, d'aprovació definitiva de la 'Modificació número 2 del Pla territorial insular de Mallorca, BOIB. Núm.18 Ext., 4/02/2011). El novembre de 2010 el jutge arxivà les diligències del cas Pla Territorial de Mallorca. Els fiscals varen concloure que les Àrees de Reconversió Territorial eren un clar exemple d'urbanisme a la carta i hagueren de sol·licitar l'arxivament del cas degut a que no pogueren aclarir qui subministrà informació privilegiada. No obstant això, l'auto no acceptà el sobreseïment lliure, sol·licitat per la defensa, ja que el jutge entenia que no es podien descartar definitivament la comissió dels fets o delictes denunciats (Armendáriz, 3/11/2010; Armendáriz, 4/11/2010).

ART Cala Sant Vicenç	Cala Sant Vicenç	2,36	71	142	100
ART Can Picafort	Can Picafort	24,86	746	1.492	100
ART Cala Ratjada	Sa Font de sa Cala, Es Carregador, Sa Pedruscada, Platja de Son Moll, Cala Ratjada, Cala Agulla	21,76	653	1.306	100
ART Cala Bona	Cala Bona, Son Servera, Sant Llorenç	35,43	1.063	2.126	100
ART S'Illot	Sa Coma, S'Illot, Cala Moreia	12,56	377	754	100
ART Cala d'Or	Cala Ferrera, Cala Serena, Cala Esmeralda, Cala Llonga, Cala Gran	15,2	456	912	100
ART Can Pastilla - Palma	Platja de Palma - Can Pastilla	87,26	2.618	5.236	100
ART s'Arenal - Lluçmajor	s'Arenal - Lluçmajor	92,68	2.781	5.562	100
Total		472,36	12.112	24.224	100

El darrer Pla Territorial Insular en aprovar-se ha estat el de les illes **Pitiüses** (aprovació definitiva del 21/03/2005, BOIB núm.50 de 31 de març de 2005) que derogà tres normes territorials cautelars aprovades pel Govern de les Illes Balears⁴¹ i el Consell Insular d'Eivissa i Formentera⁴² en temps del Pacte de Progrés (1999-2003) a ambdues institucions, i que perseguien introduir mecanismes de "racionalització" (no paralització) del creixement urbanístic, particularment al sòl rústic. L'esperit de les moratòries, a part de refredar la dinàmica urbanitzadora-especuladora, havia de servir teòricament per orientar la definició del Pla Territorial Insular. Emperò el canvi de sigles polítiques en les administracions autonòmica (PP) i insular (PP) va contribuir a que el Pla Territorial d'Eivissa i Formentera hagi estat considerat com el més desenvolupista de tot l'arxipèlag (Blázquez, 2006a).

La norma 37 del PTIEF (Pla Territorial d'Eivissa i Formentera) estableix un creixement del sòl urbà i/o urbanitzable del màxim que els permetia l'article 33 de les DOT. La norma 37.2a del PTIEF estableix que "computaran com superfície de nou creixement les de la totalitat de sòls urbanitzables o aptes per a la urbanització que les adaptacions al PTI mantinguin o classifiquin i que no comptin amb pla parcial definitivament aprovat a l'entrada en vigor de les Directrius d'Ordenació Territorial" amb la qual cosa sembla contradir-se amb l'article 33.2 de les DOT segons el qual, "als efectes de calcular el percentatge màxim de creixement es considerarà el sòl urbà i el sòl urbanitzable o apte per a la urbanització amb pla parcial aprovat definitivament a l'entrada en vigor d'aquestes directrius, exceptuant-ne aquell que quedi reclassificat com a sòl rústic per disposició d'aquesta llei". A més, el PTIEF (art 27.2) recupera 7 sectors de sòl urbanitzable que havien estat derogats per les DOT (disposició adicional dotzena) i que foren "recuperats" -després del canvi de color polític en el Govern de les Illes Balears (PP)- per la seva urbanització a través de la Llei 8/2003, de 25 de novembre de mesures urgents en matèria d'Ordenació del Territori i Urbanisme de les Illes Balears⁴³ i la disposició adicional 24 de la Llei 10/2003 de mesures tributàries i administratives. A més de recuperar urbanitzables mitjançant la Llei 10/2003, sembla que el PTIEF interpreta que aquests urbanitzables recuperats han de repercutir en la comptabilitat dels nous creixements urbans, el que pareix un incompliment de l'article 33 de les DOT. Uns creixements en els que no es té en compte els corresponents als grans equipaments "que formin part dels sectors, entenenent-s'hi les que suposin el 50% o més de la seva superfície bruta" (norma 37.2.b.)⁴⁴.

⁴¹ Norma Territorial Cautelar prèvia al Pla territorial parcial d'Eivissa i Formentera i relativa a les àrees d'assentament en paisatge d'interès en sòl urbanitzable o apte per a la urbanització definides per la Llei 1/1991 a l'àrea des Amunts d'Eivissa (Aprovat al Consell de Govern de 7 d'abril de 2000).

⁴² Norma Territorial Cautelar aprovada el 27/10/2000 i la Norma Territorial Cautelar d'ampliació i modificació de l'anterior aprovada el 20/01/2003.

⁴³ Aquesta llei "recuperava" la condició d'urbanitzable per sectors que havien quedat reclassificats per les DOT en terrenys a vorera de mar: unes 11 Ha a Ciutadella, 1,5 Ha a Artà (Molí den Regalat) i unes 70 Ha a l'illa d'Eivissa, quasi totes al terme municipal de Sant Josep.

⁴⁴ Després de les eleccions autonòmiques i locals de 2007, el govern del Consell Insular d'Eivissa passà a ser governat pel PSOE i Eivissa pel Canvi. A partir d'aleshores es proposaren modificar el Pla Territorial Insular aprovat el 2005 pel govern conservador i que havia estat objecte de fortes polèmiques pel seu caràcter desenvolupista i presumptes tractes de favor amb determinats empresaris i polítics. El 2008 es va aprovar una moratòria segons la qual es reclassificaven 13 sòls urbanitzables que passaven a ser rústic i introduïa tota una sèrie de modificacions per protegir el territori (Acord del Ple del Consell Insular d'Eivissa de dia 9 de juny de 2008, d'aprovació inicial d'una Norma territorial cautelar per la qual s'adopten mesures provisionals per assegurar la viabilitat i efectivitat de la modificació del Pla

En el document realitzat per Ferrer (2001) s'establí un màxim de nou sòl a classificar per part del Pla Territorial d'Eivissa i Formentera (PTIEF) de 369,49 Ha (356 Ha a Eivissa i 13,45 Ha a Formentera). No obstant, l'articulat del PTIEF sembla donar a entendre (ja que no aporta cap taula on s'expliciti el nou sòl urbanitzable resultant) que les noves superfícies a sacrificar seran superiors a les del document de Ferrer (2001). Així, es podran urbanitzar a les Pitiüses, un total aproximat de 400 Ha (8,4% per damunt de l'establert inicialment amb les DOT) que es distribuïren entre 386,78 Ha a Eivissa (un 8,6% superior als càlculs en base a 1999 i les DOT) i 13,83 Ha a Formentera (un 2,4% superior a l'establert al 1999).

	a. Urbà (abril 1999) (Ha)	b. Urbanitzable amb PP (abril 1999)	c. Urbanitzable amb PP i sense PP (1999)	d. Reclassificació Urbanitzable (Llei 8/2003)	DOT (10%) (s/a+b)	PTIEF (10%) (s/a+c+d)
Eivissa	390,22	160,15	262,84	—	55,04	65,306
Sant Antoni	346,45	51,98	124,65	8	39,84	47,91
Sant Joan	162,46	71,34	71,34	62,4	23,38	29,62
Sant Josep	925,6	248,64	302,48	—	117,42	122,808
Santa Eulària	792,01	411,52	419,35	—	120,35	121,136
Eivissa	2.616,74	943,63	1.180,66	70,4	356,04	386,78
Formentera	129,3	5,18	9,08	—	13,45	13,83
Pitiüses	2.746,04	948,81	1.189,74	70,40	369,49	400,62

b) El sòl urbà i el sòl urbanitzable potencials.

Els creixements potencials de sòl artificialitzat de tipus urbà exposats anteriorment són tan sols una part, fins i tot no molt gran, del potencial segellament o artificialització que encara quedava latent als moments de redactar-se els plans territorials. Només en el cas de Menorca, la seva extensió i densitat es va reduir en certa mesura. Mentre que a Mallorca la reclassificació d'aquells sòls era molt tímida i en el cas de Pitiüses es fomentava el seu màxim aprofitament urbanístic-especulatiu. Gràcies als extraordinaris treballs elaborats per la Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transport (Ferrer, 2001; SITIBSA, 2002) tenim una noció aproximada i ben detallada de les potencialitats edificatòries que allotjaven moltes de les "cèdules dorments" de sòl urbà i urbanitzable. Segons els càlculs elaborats per SITIBSA (2002) hi havia a l'any 2001 (a partir de la fotointerpretació de la fotografia aèria 2000/2001) unes 5681 Ha sense edificar, però que potencialment eren urbanitzables d'acord amb la normativa urbanística i que permetrien aixecar unes 817 mil places turístic-residencials (69 mil places turístiques i 693 mil places residencials).

	Sòl Urbà Vacant (Ha)	Sòl Urbanitzable Ordenat Vacant (Ha)	Sòl Urbanitzable No Ordenat Vacant (Ha)	Total Vacant (Ha)
Mallorca	2.247,63	957,86	422,93	3.628,42
Menorca	278,51	308,21	211,61	798,33
Eivissa	734,78	348,35	146,56	1.229,69
Formentera	21,16	3,64	—	24,80
Balears	3.282,08	1.618,06	781,10	5.681,24

Territorial Insular d'Eivissa, i obertura del període d'informació pública, BOIB núm.81, 10/06/2008). La dreta política i l'empresariat iniciaren llavors una campanya contra la modificació del pla territorial que s'intensificà després de l'aprovació inicial de la modificació (Diario de Ibiza, 17/10/2010). L'octubre de 2010, Xico Tarrés (PSOE), president del Consell Insular, decidí retirar la modificació del Pla Territorial Insular. Això provocà la dimissió del conseller de Política Territorial Miquel Ramon (Eivissa pel Canvi (Rodríguez i Carmona, 22/10/2010).

A la taula 88 es presenten les estimacions potencials de l'expansió de la taca urbano-artificial per usos turístic-residencials de les **Balears** cap a l'any 2015. Els resultats exposats s'han de prendre amb molta cautela, ja que es combinen fonts diferents, per una banda la coberta de sòl artificial urbà a partir de la fotointerpretació i per l'altra la resultant de la classificació del sòl fruit dels instruments de planejaments. Així, per exemple la zona verda del Castell de Bellver de Palma està classificat com a sòl urbà però a la fotointerpretació es computava com a sòl forestal, i l'aeroport de Menorca computat a la fotointerpretació com a artificial urbà està classificat com sòl rústic. També, cal tenir present que no tot el sòl urbà establert en els plans territorials insulars ni el sòl classificat vacant, es segellarà completament. Part d'aquest sòl classificat podria ser formalment, sòl forestal o agrícola (p.ex. horts). Entre el 2000 i el 2015, depenent de la classificació final de sòl a Menorca, la taca urbano-artificial destinada a usos turístic-residencials es podrà incrementar entre 7,67 mil Ha (increment del 31,09% respecte 2000) i 7,75 mil Ha (increment del 31,41% respecte 2000), la qual cosa implicaria assolir unes 32,35 mil Ha o 32,43 mil Ha de sòl artificial urbà.

Taula 88. Estimació dels potencials de creixement urbanístic a les Balears, 2000-2015
(Font: estimació a partir de taules anteriors).

	Sòl artificial urbà ^a (Ha)	Sòl Vacant ^b (Ha)	Creixement PTI ^b (Ha)	Total (Ha)	Increment 2000-2015 (%)
Mallorca	17.930,29	3.628,42	1.491,42	23.050,13	28,55
Menorca	3.346,11	798,42	102,53 – 179,15	4.247,06 – 4.323,68	26,92- 29,21
Eivissa	3.149,81	1.229,69	386,78	4.766,28	51,32
Formentera	257,89	24,8	13,83	296,52	14,98
Balears	24.684,10	5.681,33	1.994,56 – 2.071,18	32.359,99 – 32.436,61	31,09 – 31,41

a) A partir dels canvis de coberta del sòl (Blázquez i Murray, 2003a); b) A partir dels càlculs de sòl vacant (Ferrer, 2001; SITIBSA, 2002); i els diferents Plans Territorials Insulars).

11.3.2.2. La mercantilització residencial (i especulativa) del sòl rústic. Dels usos agraris als turístic-residencials.

L'expansió de la taca urbano-artificial per usos turístics i residencials computada més amunt fa esment als sòls classificats, emperò les potencialitats d'expansió de la urbanització difusa en el procés definit de rururbanització (Binimelis, 2002) són molt importants: tant des d'un punt de vista formal com funcional, ja que contribueixen a la conversió de tot allò no urbà en una mena d'urbanització difusa. Es poden determinar aproximadament les potencialitats d'edificació d'allotjament a sòl rústic en base al marc normatiu. Tot, atenent als processos sociopolítics que s'han materialitzat en la complexa legislació al respecte, i últimament en els diferents Plans Territorials Insulars. Així, es dona una notable diferència entre el PTI de Menorca i la resta. El PTI menorquí, que ha estat elaborat en un context de qualitat democràtica més elevada i en la Reserva de la Biosfera de l'arxipèlag balear prohibeix la construcció d'edificis per usos residencials a tot el sòl rústic.

L'edificació en el sòl classificat com a rústic ha estat una constant a les Balears. Encara que, en diferent grau segons l'illa de que es tracti, amb un gradient que aniria de la major intensitat a les Pitiüses a una menor intensitat a Menorca. Sense entrar en les polèmiques suscidades en torn a l'edificació (o urbanització) de l'espai rural (Binimelis, 2006; Rullan, 2007b), tenim que a l'any 1973 hi havia a Mallorca en torn a 36,8 mil edificis aïllats dins sòl rústic, i al 1987 aquests sumaven un total de 53,3 mil edificis (Artigues et al, 1992). Rullan et al. (1998) aplicaren un mètode de regressió lineal i SIG per analitzar la residencialització del SNU (Sòl No Urbanitzable) de les Balears que donava un resultat d'uns 47,3 mil habitatges en edificis aïllats (21,16 mil a Mallorca; 11,6 mil a Menorca; 14,47 mil a les Pitiüses). En el cas de l'illa de Mallorca, Rullan (2007b) estimà a partir de la informació dels treballs a l'abast (Artigues et al., 1992; Rullan et al., 1998; Binimelis, 2007) que a l'any 2002 hi podia haver en sòl rústic uns 74 mil edificis aïllats. Cal dir que el 2001 es calculava que cada any es construïen uns 1500 edificis il·legals en sòl rústic. D'acord amb el Consell Insular de Mallorca entre el 1978 i el 2001 s'havien construït legalment uns 10 mil edificis i il·legalment uns 30 mil (Morey 2007:114-115). En el cas de les Pitiüses i de Menorca, no es coneix cap tipus d'informació al respecte.

Hi ha hagut diferents treballs que han intentat calcular la potencialitat de construcció residencial en sòl rústic. Es poden destacar dues propostes principals. En primer lloc, hi ha el treball que es realitzà en motiu de la redacció de les Directrius d'Ordenació del Territori (DOT) que amb un mètode de regressió lineal i SIG calculava el potencial resultant amb el planejament municipal (Binimelis et al., 1996; Rullan et al., 1998; Rullan et al., 1999). En segon lloc, es pot destacar el treball de Rullan (1999) en el que s'analitza l'evolució del procés turístic-residencial a les Balears, on es presenta un càlcul de la potencialitat edificatòria (residencial) en el sòl rústic. Rullan (1999) calculava la potencialitat existent d'edificació residencial en el que es coneix com a sòl rústic, a partir de l'aplicació de la LEN (Llei 1/1991, de 30 de gener, d'espais naturals i règim urbanístic de les àrees d'especial protecció de les Illes Balears)⁴⁵ i la Llei de Sòl Rústic (Llei 6/1997, de 8 de juliol de sòl rústic de les Illes Balears). D'aquell càlcul, resultava una xifra de 580 mil places residencials potencials (193 mil habitatges), amb el supòsit que aquest sòl fos una "tela en blanc" sobre la qual no hi hagués cap habitatge.

Partint de la base metodològica emprada per Rullan (1999) i els càlculs realitzats per Blázquez et al. (2002) tendríem que a l'any 1997, quan es va aprovar la Llei de Sòl Rústic a les Balears, hi havia unes 161,2 mil Ha d'ANEI (Àrees Naturals d'Especial Interès), 27,6 mil Ha d'ARIP (Àrees Rurals d'Interès Paisatgístic) i 3,3 mil Ha d'alzinars que es protegien mitjançant una sèrie de decrets de protecció d'alzinars (Decret 86/1992, de 18 de novembre; Decret 124/1993, de 25 de novembre; i Decret 143/1997, de 14 de novembre). El sòl rústic comú no protegit assolía unes 267,9 mil Ha. Com senyala Blázquez (2006b:165) "la Llei 6/1997 li concedí l'ús genèric d'habitatge al camp, regulant en positiu l'edificació en sòl rústic com un dret de desenvolupar-hi habitatges unifamiliars aïllats".

Taula 89. Classificació del sòl a les Balears, 1997 (Font: elaboració pròpia a partir de DOT-Diagnòstic, 1997; Blázquez et al., 2002).

	(Diagnòstic – DOT)	LEN 92 i Decret 143/1997 d'Alzinars			Sòl Rústic Comú 6/1997
	Sòl Urbà i Urbanitzable 1997 (Ha)	ANEI (Ha)	ARIP (Ha)	Protecció Alzinar (Ha)	SRC (Ha)
Mallorca	25.194	111.568	21.751	1.329	200.497
Menorca	4.494	27.043	764	2.046	34.943
Eivissa - Formentera	4.701	22.634	5.107	—	32.468
Balears	34.389	161.245	27.622	3.375	267.908

L'interès immobiliari en el sòl rústic (allò que no és urbà) s'incrementa a mesura que es produeixen una sèrie de canvis en el marc institucional i regulatori (p.ex. entrada a la UE, llibertat de circulació de capitals i persones, etc) i canvis en la situació socioeconòmica de les Illes en el marc de la globalització neoliberal (p.ex. la conformació de turistes-residents-inversors, increment de segones residències-inversions, etc). La principal rendibilitat del sòl en base a la seva explotació immobiliària, ha fet que gran part de la legislació l'interpreti en clau urbana, és a dir en la seva dimensió immobiliàrio-financera, tot establint la forma de parcel·lar-ho. Una situació que a les Balears, així com a Canàries, fou sensiblement diferent a la de la resta de l'Estat on era d'aplicació la Llei del Sòl del "tot urbanitzable"⁴⁶ (Llei 6/1998, de 13 d'abril, sobre Règim del Sòl i Valoracions), ja que quedaren fora del seu efecte, sobretot pel que fa a la consideració del sòl no urbà com una categoria residual. La limitació espacial del fet insular atorga un tractament diferenciat a les illes Balears, per la Disposició Addicional 4a d'aquesta llei liberalitzadora. Els dos arxipèlags quedaven sotmesos encara a la Llei del Sòl

⁴⁵ Aquesta llei va ser modificada, a la baixa, a l'any 1992 amb el canvi de la conjuntura política. La majoria absoluta del PP de Gabriel Cañellas va permetre modificar la desprotecció dels espais naturals a les Pitiüses, reduint els ràtios d'edificabilitat. La LEN 92, també modificant la delimitació de zones concretes: a Mallorca (reducció de 329 Ha d'ANEI i 40,7 Ha d'ARIP); a Menorca (augment de 3,1 Ha d'ANEI); a les Pitiüses (disminució de 443,7 Ha d'ANEI a Eivissa) (Blázquez et al., 2002).

⁴⁶ Aquesta llei en l'exposició de motius s'exposa el que és un dels seus objectius prioritaris: "facilitar l'augment de l'oferta de sòl, fent possible que tot el sòl que encara no ha estat incorporat al procés urbà, en el que no concorrin raons per la seva preservació, pugui considerar-se susceptible de ser urbanitzat".

prèvia (Reial Decret Legislatiu 1/1992, de 26 de juny, pel qual s'aprova el Text Refós de la Llei sobre Règim del sòl i ordenació urbana).

El treball realitzat pel gabinet de geografia aplicada GAAT al 1996⁴⁷ i publicat posteriorment (Rullan et al., 1998; Rullan et al., 1999) estimava que a les Balears hi havia en SNU (Sòl No Urbanitzable) o sòl rústic uns 47,3 mil habitatges (21,1 mil a Mallorca; 11,6 mil a Menorca; 14,6 mil a Pitiüses). La residencialització del sòl rústic presentaven una densitat mitjana notablement diferent en el cas de cada illa: a Mallorca hi hauria una mitjana d'1 habitatge cada 20 Ha de sòl rústic (0,05 habitatges/Ha), a Menorca 1 habitatge cada 6 Ha de sòl rústic (0,16 habitatges/Ha) i a les Pitiüses 1 habitatge cada 4,4 Ha de sòl rústic (0,22 habitatges/Ha). Aquestes densitats mitjanes tenen a veure amb els processos geohistòrics d'ocupació i aprofitament del sòl rústic (des de les pràctiques agràries a les de tipus turístic-residencial) que a les Pitiüses tendrien una explicació en el poblament dispers segons el qual els "casaments esdevenen xalets, afavorits per la desprotecció del sòl rústic" (Blázquez 2006a:253).

La normativa vigent a l'any 1997 permetria, segons els nostres càlculs i partint parcialment de la metodologia seguida per Rullan (1999)⁴⁸, la construcció d'uns 217,4 mil habitatges a les Balears. Recordem que es tractaria de 217,4 mil habitatges construïts legalment, tenint present que ja hi havia en aquest sòl a l'ordre de 47 mil habitatges construïts al 1996. El resultat potencial hauria de ser matisat per un càlcul més complex amb la combinació de la diferent normativa (de l'autonòmica a la municipal), la situació real, la informació cadastral, etc. El diagnòstic de les DOT establí que a Mallorca, entre el 1991 i el 1994, es construïen anualment entre 2 mil i 2,5 mil habitatges anuals en sòl rústic, dels quals un 90% s'haurien aixecat de forma irregular (Taller de Idees 1997:200).

En el cas de les Pitiüses, el mateix document informa que "sense disposar de dades sobre la magnitud del fenomen, els resultats són a la vista i duen la tradicional tendència a l'hàbitat disseminat a unes cotes desorbitades i més enllà d'un equilibri territorial adaptat a les característiques del territori" (Taller de Idees 1997:200)⁴⁹ i per una altra banda en la memòria del PTIEF es reconeix "la incapacitat del sistema institucional per mantenir la disciplina urbanística" (Blázquez 2006a:255). En canvi, el diagnòstic de les DOT en el cas de Menorca descriu que "la pressió urbanística sobre el sòl no urbanitzable és reduïda, localitzant-se el fenomen de l'habitatge il·legal d'aquests darrers anys a l'entorn del nucli de Ciutadella" (Taller de Idees 1997:200). Entre el 1991 i el 1994, es comptabilitzaven uns 14 habitatges anuals autoritzats en sòl rústic menorquí.

Taula 90. Estimació de la potencialitat d'habitatges a sòl rústic de les Balears, 1997 (Font: elaboració pròpia a partir de taula anterior i a) Rullan et al., 1999).					
	Habitatges existents (model de regressió), 1996 (a)	LEN 92 i Decret 143/1997 d'Alzinars (Ha)		Sòl Rústic Comú 6/1997 (Ha)	Total Habitatges
	Sòl Rústic (o SNU) (Hab.)	ANEI (Hab.)	ARIP (Hab.)	SRC (Hab.)	
Mallorca	21.164	5.021	6.525	128.886	140.432
Menorca	11.666	1.217	229	22.463	23.910
Eivissa - Formentera	14.473	6.790	4.596	41.745	59.131
Balears	47.303	13.028	11.351	193.094	217.473

⁴⁷ "Estudi sobre la problemàtica del Sòl No Urbanitzable de les Illes Balears" que formava part de la documentació de l'avanç de les DOT (Directrius d'Ordenació del Territori).

⁴⁸ Nosaltres elaboram una estimació a partir de la normativa autonòmica, sense contemplar les especificacions i delimitacions que estableixen els plans municipals. Per aquest motiu es tracta d'una estima a escala autonòmica, i de poc detall. Una aproximació més acurada requeriria l'aplicació d'un SIG amb una metodologia multicriterial en la que es comptés amb informació diversa que aniria des de la legislació autonòmica, planejament municipal, informació cadastral, etc. Pel nostre càlcul es considera que: a) un 10% del sòl rústic està ocupat per instal·lacions urbanes o incompatibles amb l'habitatge (Rullan 1999:21); b) a ANEI parcel·la mínima de 20 Ha a Mallorca i Menorca, a Eivissa de 3 Ha i Formentera de 2,5 Ha (sense comptar amb aquelles d'alt grau de protecció in edificables); c) a ARIP parcel·la mínima de 3 Ha a Mallorca i Menorca, 1 Ha a Eivissa i Formentera; d) a SRC parcel·la de 1,4 Ha a Mallorca i Menorca, 0,7 Ha a Eivissa i 0,6 Ha a Formentera.

⁴⁹ El Diagnòstic de les DOT informa que entre el 1991 i el 1994 s'han atorgat 111 autoritzacions per construir habitatges en sòl rústic, uns 28 habitatges anuals autoritzats en sòl rústic.

A finals de la dècada dels 1990 i principis dels 2000 s'aprova un nodrit nombre de lleis per tal d'afrontar la creixent pressió immobiliària sobre el sòl de les Balears. Els elements "tècnics" que permeten esbrinar les pressions reals i potencials responen a processos polítics; uns processos que a la seva vegada estan influenciats per la pressió de la societat civil, i especialment per part dels lobbies empresarials del "totxo", però també dels moviments socials, dels quals en el cas de les Balears, el GOB (Grup Balear d'Ornitologia i Defensa de la Naturalesa) ha estat un actor imprescindible en l'ordenació del territori. El primer govern del Pacte de Progrés va llançar (1999-2003), quan feia pocs mesos que ocupava les institucions, la Llei 9/1999, de 6 d'octubre, de mesures cautelars i d'emergència relatives a l'ordenació del territori i de l'urbanisme de les Illes Balears, segons la qual els ANEI esdevenien in edificables, es prohibia l'ús edificatori a la franja de 500 metres de ribera de mar (100 m a Formentera) i es congelava fins a l'aprovació dels plans territorials insulars l'edificació a finques segregades amb posterioritat a la Llei 6/1997 de sòl rústic. Aquesta llei pretenia adreçar-se a contenir la pressió edificatòria dins del sòl rústic. A més, a principis del 2000 es modificà la LEN (Llei 1/2000, de 9 de març, de modificació de la Llei 1/1991) per tal reclassificar com a sòl rústic els sectors urbanitzables del cap des Pinar⁵⁰, es Canons d'Artà i s'Almudaina d'Andratx. L'aplicació de les diferents normatives de desclassificació de sòl augmentà el sòl rústic en règim general, tal com es pot comprovar a la taula 91. També l'ampliació de la LEN incrementà el sòl protegit de les illes, en concret a Mallorca. En definitiva, a l'any 2000: el sòl urbà i urbanitzable era d'unes 28,9 mil Ha (un 16% inferior que al 1997); el sòl rústic protegit (LEN 2000 i Decret Alzinars) cobria unes 192,4 mil Ha (un 0,1 superior que al 1997); i el sòl rústic comú era de 273,2 mil Ha (un 1,98% superior al 1997).

Taula 91. Classificació del sòl a les Balears, 2000 (Font: elaboració pròpia a partir de Ferrer, 2001; Blázquez et al., 2002).					
	Ferrer (2001)	LEN 2000 i Decret 143/1997 d'Alzinars (Ha)			Sòl Rústic Comú 6/1997
	Sòl Urbà i Urbanitzable, 1999 (Ha)	ANEI (Ha)	ARIP (Ha)	Protecció Alzinar (Ha)	Sòl Rústic Comú 6/1997 (Ha)
Mallorca	21.003	111.780	21.711	1.329	204.516
Menorca	3.966	27.043	764	2.046	35.471
Eivissa - Formentera	3.936	22.635	5.107	—	33.233
Balears	28.905	161.458	27.582	3.375	273.220

A continuació es presenten (taula 92) una estimació del que es podria aixecar en el denominat sòl rústic. Aquesta estimació, però, no compta amb una sèrie de qüestions rellevants com són: l'efecte de la protecció dels primers 500 metres de vorera de mar (100 m a Formentera) i la impossibilitat de segregar les finques després de la Llei 6/1997. En un supòsit de "tela en blanc" (sense comptar l'edificat), i amb l'adopció de les mesures que pretenien calmar la urbanització difusa del sòl rústic, entre 1999 i el 2003, tendríem que es dona una disminució important de potencialitat edificatòria: en sòl protegit (LEN i Alzinars) assoliria la xifra d'uns 11,3 mil habitatges (un 53% inferior al permès al 1997), però en el denominat sòl rústic comú es podrien aixecar a l'ordre de 220 mil habitatges (un 10,28% superior que al 1997). L'adopció de les mesures "tranquil·litzadores" de la dinàmica edificatòria en el sòl rústic rebaixaria les possibilitats de construcció d'habitatges en aquesta categoria de sòl: dels 217 mil habitatges potencials del 1997, als 208,3 mil habitatges potencials del 2000 (una reducció del 4,2%).

No obstant, tal com diuen els informes oficials en matèria d'ordenació del territori (DOT-Diagnòstic, 1997), a Mallorca i les Pitiüses la magnitud del fenomen és desconeguda, i sobretot s'escapa de la legalitat. Una situació que ocorre en uns territoris de poc més de 3603 km² (Mallorca), 568 km² (Eivissa) i 80 km² (Formentera), i en els quals mitjançant la simple

⁵⁰ L'article 20 de la Llei 9/1997, de 22 de desembre, de diverses mesures tributàries i administratives modificava la Llei 1/1991 (LEN). Aquesta modificació consistia en la desprotecció de l'ANEI nº4 (La Victòria) per permetre la construcció d'una residència temporal per a personalitats convidades del Govern de la CAIB. Aquesta operació va ser defensada pel President de la CAIB, Jaume Matas, amb el pretext del turisme de qualitat i de situar Mallorca en el mapamundi del poder global. Una jugada político-mediàtica fortament contestada –pels privilegis propis d'un règim feudal- i finalment fou retirat al 2000.

voluntat política, ajudada d'una fotografia aèria, es podria detectar, quantificar i abordar aquesta problemàtica. Nogensmenys, sistemàticament s'ha anat mirant cap a un altre costat. A Mallorca, l'any 2001 es comptabilitzaven uns 30 mil habitatges il·legals dins sòl rústic (Morey 2007:112) i es quantificava que en el sòl rústic encara es podien aixecar legalment uns 10 mil habitatges més (Morey 2007:114). Per altra banda, al 2001 i des del diagnosi del Pla Territorial de Mallorca es sostenia que 3 de cada 4 construccions en sòl rústic, aixecades entre el 1978 i el 2001, eren il·legals (Morey 2007:123).

Taula 92. Estimació de la potencialitat d'habitatges a sòl rústic de les Balears, 2000 (Font: elaboració pròpia a partir de taula anterior).				
	LEN 2000 i Decret 143/1997 d'Alzinars		Sòl Rústic Comú 6/1997	Sòl Rústic
	ANEI (Habitatge)	ARIP (Habitatge)	SRC (Habitatge)	Total Habitatges
Mallorca	—	6.513	131.475	137.988
Menorca	—	229	22.803	23.032
Eivissa - Formentera	—	4.596	42.739	47.322
Balears	—	11.339	197.017	208.342

El trànsit cap a la redacció i aprovació dels Plans Territorials Parcial o Plans Territorials Insulars va anar acompanyat d'una sèrie de moratòries que havien de dirigir teòricament el model subjacent dels futurs plans. Emperò, l'ordenació del territori és una qüestió política i depèn de les correlacions de forces -visibles (partits polítics) i ocultes (lobbies empresarials)- en un moment determinat. La victòria del Partit Popular amb Jaume Matas com a president (que havia estat ministre de medi ambient, 2000-2002, durant el segon mandat de José M. Aznar) a les eleccions del maig de 2003, es va traduir en un canvi radical en el paradigma que havia de guiar la política territorial, respecte del que l'havia guiat -no sense tensions- fins aleshores. La nova situació es tradueix en una prompta aparició de lleis de desprotecció i retrocés en matèria d'ordenació del territori.

Només, Menorca havia aprovat el seu Pla Territorial Insular abans de dites eleccions, i aquest esdevé fins i tot un model a nivell internacional, essent guardonat amb el Premi Gubbio 2006. Pel que fa al sòl rústic, el Pla Territorial de Menorca prohibeix la construcció d'habitatges; tan sols permet que a les parcel·les de 14206 m² existents en el sòl rústic comú abans de l'aprovació del PTI, s'hi podrà construir una caseta d'eines de superfície màxima de 9 m² (norma 51) o una construcció ramadera no professional de màxim 20 m² (art 52). No obstant, en aquest pla, es formulen les figures de "nucli rural" (articles 53 a 56) amb un total de 26 nuclis, que hauran de ser ordenats mitjançant plans especials i on es permetrà l'ús residencial en habitatges unifamiliars en les parcel·les que estassin inscrites registralment com a finques independentment a l'aprovació del PTI, sense que es pugui fragmentar posteriorment. En qualsevol cas, en nuclis rurals l'edificabilitat màxima serà de 90 m² (art 55). El PTI estableix la figura dels horts d'esplai (9 a Ferreries, 1 a Maó) que es podran regularitzar a instància dels propietaris (art 56) i on es podrà edificar, en parcel·les de 1300 m², una caseta d'eines amb una superfície màxima construïble de 40 m².

A Mallorca, finalment el Pla Territorial de Mallorca que s'havia iniciat sota la coalició entre el partit conservador (UM) i els "progressistes" (PSOE, PSM, EU-EV) i finalitzat en una nova conjuntura política en la que UM es mantenia (Presidenta del CIM, Maria Antònia Munar) amb una nova coalició amb el PP, va canviar significativament d'orientació. La que semblava que havia de ser la mesura de no permetre edificar en sòl rústic, va acabar en una proposta (i norma) que seguia permetent la urbanització difusa mallorquina. L'edificació residencial en sòl rústic era permesa a sis categories diferents de sòl rústic (taula 94).

Taula 94. Construcció residencial en sòl rústic a Mallorca (Font: norma 15.4.3 del Pla Territorial de Mallorca, 2004 i Consell Insular de Mallorca).

Categories de sòl rústic		Superfície mínima (*1000 m ²)	Habitatge familiar aïllat	Superfície (Ha)
SRG (Sòl Rústic de Règim General)		14	Condicionat	146.290
AAPI (Àrea d'Assentament dins Paisatge d'Interès)		sd	Condicionat	744
AIA-I (Àrees d'Interès Agrari Intensives)		14	Condicionat	12.127
AT-H (Àrees de Transició d'Harmonització)		14	Condicionat	13.996
AIA-E (Àrees d'Interès Agrari Extensives)		28	Condicionat	4.981
SRG-F (Sòl Rústic de Règim General Forestal)		50	Condicionat	21.040
ARIP (Àrea Rural d'Interès Paisatgístic)		50	Condicionat	17.455
APR (Àrees de Prevenció de Risc)*	Erosió	–	Condicionat	100.087
	Esllavissament	–		68.336
	Incendis	–		98.935
	Inundacions	–		14.644
	Total	–		282.002
AT-C (Àrees de Transició de Creixement)		–	Prohibit	1.201
AANP (Àrees d'Alt Nivell de Protecció)		–	Prohibit	45.044
ANEI (Àrees Naturals d'Especial Interès)		–	Prohibit	71.173
ARIP-B (Àrees Rurals d'Interès Paisatgístic Boscoses)		–	Prohibit	3.355
APT (Àrees de Protecció Territorial)	APT Costa	–	Prohibit	15.383
	APT carreteres	–		6.029
	APT Total	–		21.412

* Les APR d'incendi si apliquen una sèrie de mesures de seguretat, se'ls aplicarà el règim d'usos prevists en la categoria de sòl rústic en absència del risc d'incendi.

La política territorial desenvolupista de l'entrada de Jaume Matas (PP) al Govern de les Illes Balears, va tenir especial incidència a les Pitiüses, també governades pel PP (amb Pere Palau president el Consell Insular d'Eivissa i Formentera) on la filla del polític-empresari Abel Matutes (Stella Matutes) ocupava la cartera d'ordenació del territori del CIEF. Pocs mesos després d'haver-se constituït el govern conservador, es promulguen lleis que tendran un enorme impacte per tal de facilitar el negoci immobiliari en sòls que s'havien sostret del desenvolupament urbà i on s'havia prohibit l'edificació. La Llei 8/2003, de 25 de novembre de mesures urgents en matèria d'Ordenació del Territori i Urbanisme de les Illes Balears, la Llei 10/2003, de 22 de desembre, de mesures tributàries i administratives (Llei d'acompanyament pels pressuposts de 2004) i la Llei 11/2005, de 7 de desembre, de mesures específiques i tributàries per a les illes d'Eivissa i Formentera en matèria d'ordenació territorial, urbanisme i turisme. Aquestes lleis recuperaven l'edificabilitat dins les ANEI (Àrees Natural d'Especial Interès) de les Pitiüses; es permetia la construcció d'habitatges dins les APR (Àrees de Prevenció de Riscos); modificaven les DOT, reduint les APT (Àrees de Protecció Territorial) de costes, passant dels 500 m a 250 m a Eivissa, i de 100 m a 50 m a Formentera; derogava els efectes retroactius de la llei 9/1999, permetent la segregació de les propietats rústiques amb posterioritat a la formulació de Llei de Sòl Rústic (Llei 6/1997) i així "reparar" els danys causats per aquella llei (Llei 9/1999) als propietaris; i finalment, s'obri les portes a la legalització de les edificacions il·legals (amb manifesta prescripció de la infracció) dins de sòl rústic⁵¹.

⁵¹ Uns dels casos més destacats de "delinqüència urbanística" en sòl rústic protegit és el conegut com el "Cas Cretu". L'ajuntament de Sant Antoni de Portmany va donar una llicència d'obres per a la construcció d'un estudi de gravació i habitatge a l'entitat "Barloo Music" (Michael Cretu) en una ANEI situada en un cim a la parròquia de Santa Agnès. Per aquest motiu el GEN GOB-Eivissa al 2000, va interposar un contenciós administratiu en contra de l'ajuntament de Sant Antoni. La Llei 10/2003 (Llei d'acompanyament dels pressuposts 2004) intentava regularitzar aquella seudourbanització en ANEI, malgrat tenir ordre ferma de demolició per part dels Tribunals. Finalment, malgrat els recursos interposats per tal d'evitar la demolició, el TSJB (Tribunal Superior de Justícia de Balears) va ordenar la seva demolició. La pèrdua de

Categories de sòl rústic	Illa	Habitatge familiar aïllat	Superfície mínima (*1000 m ²)
SRG (Sòl Rústic de Règim General)	Eivissa	Condicionat	15
	Formentera	Condicionat	14
SRC-AT (Sòl Rústic Comú- Àrees de Transició)	Eivissa	Condicionat	15
	Formentera	Condicionat	14
SRC-F (Sòl Rústic Comú- Forestal)	Eivissa	Condicionat	25
	Formentera	Condicionat	25
SRP-ARIP (Sòl Rústic Protegit - Àrea Rural d'Interès Paisatgístic)	Eivissa	Condicionat	25
	Formentera	Condicionat	25
ANEI (Àrees Naturals d'Especial Interès)	Eivissa	Condicionat	50
	Formentera	Condicionat	35
AANP (Àrees d'Alt Nivell de Protecció)	Eivissa	Prohibit	–
	Formentera	Prohibit	–
APR (Àrees de Prevenció de Risc)*	Eivissa	Prohibit	–
	Formentera	Prohibit	–
APT (Àrees de Protecció Territorial)	Eivissa	Prohibit	–
	Formentera	Prohibit	–

* Les APR d'incendi si apliquen una sèrie de mesures de seguretat, se'ls aplicarà el règim d'usos previstos en la categoria de sòl rústic en absència del risc d'incendi.

A continuació s'exposen a mode d'aproximació, les estimacions de la superfície de sòl rústic en el moment d'aprovació dels diferents plans territorials insulars de les Balears, i les seves capacitats edificatòries. Com es pot veure, a les taules anteriors, hi ha una major nombre de categories de sòl rústic protegit i sòl rústic comú, que amb la metodologia emprada no s'han pogut diferenciar ja que no comptam amb la informació alfanumèrica de cadascuna de les categories a cada illa. Per a fer un càlcul més aproximat, s'hauria de recórrer a la cartografia de cadascuna de les categories i mitjançant un SIG es podria aconseguir la informació necessària. A la taula 96 es pot observar un increment del sòl rústic, que anomenam "resta de sòl rústic" perquè segurament n'hi haurà que es trobarà dins de les APT i les APR que juntam amb el Sòl Rústic en Règim General. Aquest increment, que passa de 273,2 mil Ha al 2000 a 274,59 mil Ha, es deu a l'aplicació de normatives –impulsades entre 1999 i 2003- de caire restrictiu en quant a l'edificació i urbanització de determinats espais que han estat reclassificats amb la pèrdua del seu status d'urbà o urbanitzable .

	Sòl Urbà i Urbanitzable (Ha)	Sòl Protegit (AANP, ANEI, ARIP-B, etc) + AT-C.	ARIP	Resta Sòl Rústic (Ha)
Mallorca (2004)	18.942	117.664	17.455	206.157
Menorca (2003)	3.660	29.192	764	35.674
Eivissa – Formentera (2005)	4.006	23.035	5.107	32.762
Balears	26.608	169.891	23.326	274.593

La taula 97 recull les estimacions del que podria arribar a acollir, en quant a edificació residencial unifamiliar, el sòl rústic de les Balears. En primer lloc, cal destacar la reducció de les possibilitats d'aixecar cap habitatge en sòl rústic a Menorca; amb la qual cosa l'aplicació del PTI menorquí implica el trànsit d'una potencialitat d'aixecar fins a 23 mil habitatges a sòl rústic a no

les eleccions autonòmiques de maig de 2007 per part del PP va permetre que una de les primeres actuacions legislatives fou la derogació de la "llei d'amnistia urbanística de Cretu" mitjançant l'article 2 del Decret 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears (BOIB nº1176, 24/11/2007).

poder-ne aixecar cap ni un. En segon lloc, l'aplicació del PTI de Mallorca desferma unes potencialitats de construcció d'habitatge en sòl rústic que ascendirien a 136,5 mil habitatges a Mallorca. En tercer lloc, en el cas de les Pitiüses s'han possibilitat noves expansions immobiliàries dins del sòl rústic, consolidant el que Blázquez (2006a:258) denomina "*l'urbà eivissenc*", permetent aixecar fins a 4 mil habitatges en ANEI (abans prohibit), uns 1,8 mil habitatges en ARIP i uns 19,8 mil habitatges en la resta de sòl rústic, arribant prop dels 25,5 mil habitatges.

En definitiva, si atenem a la informació que ens ofereixen els informes oficials publicats en matèria d'ordenació del territori, es comprova com, especialment, a les Pitiüses i a Mallorca la construcció en sòl rústic ha estat una "dimensió desconeguda" en la que les dinàmiques han sobrepassat l'acció de les administracions públiques fins al punt de fer-les còmplices del fenomen. A l'any 1996 es comptabilitzaven uns 47,3 mil habitatges en el sòl rústic, i l'aplicació de la normativa permetia una expansió de fins a 217 mil habitatges (encara que el no legal era majoritari). L'aplicació d'una normativa més restrictiva a l'any 2000 reduïa aquestes potencialitats (sense saber l'evolució real de l'ocupació d'habitatges residencials en sòl rústic) a uns 208 mil habitatges potencials. Finalment, l'increment de la dimensió de les parcel·les per edificar habitatges unifamiliars en la major part de les categories de sòl rústic, junt amb la prohibició de construcció en certes categories i la prohibició total de construcció en sòl rústic a Menorca, ha resultat en una minva de les potencialitats d'edificació en sòl rústic a les Balears que es situaria en torn als 162 mil habitatges potencials. No obstant, les mesures restrictives s'han anat imposant a mesura que les lògiques del mercat ja havien imposat les seves normes, i tan sols es posaven regulacions amb aires limitadores quan ja s'havien sobrepassat els límits d'expansió de rururbanització. Una dinàmica de sobres coneguda, al menys en el context geohistòric balear, que Rullan (1995, 1999) ha analitzat finament.

Taula 97. Estimació de la potencialitat edificatòria dins de sòl rústic, 2005 (Font: elaboració pròpia a partir dels Plans Territorials Insulars – taules anteriors)				
	Sòl rústic protegit (AANP, ANEI,...)+AT-C (Habitatges)	ARIP (Habitatges)	Resta de sòl rústic (Habitatges)	Total estimat (habitatges)
Mallorca	0	3.908	132.630	136.538
Menorca	0	0	0	0
Eivissa - Formentera	4.074	1.839	19.657	25.570
Balears	4.074	5.747	152.287	162.108

En qualsevol cas, els nostres càlculs aproximatius ens poden donar una idea del pes futur que, segons les "regles del joc" establertes, podrà tenir el fenomen de la urbanització difusa en sòl rústic. La dimensió quantificada en termes reals resultaria prioritària per a realitzar una anàlisi detallada de les potencialitats i magnituds del fenomen. A més de les dimensions físiques (quantificables) de l'ocupació i funcionalització residencial del sòl rústic de les Balears, s'hi afegeixen unes dimensions de caire socioeconòmic que tenen a veure amb l'elitització de l'espai per la configuració de gran part del sòl rústic en un espai per a les elits locals, estatals i internacionals (p.ex. el cantant Michael Cretu a Eivissa; l'actor Michael Douglas a Valldemossa; el tenista Boris Becker a Artà; la model Claudia Schiffer a Andratx; el financer Alberto Cortina a Fornalutx; l'empresaria de la construcció Esther Koplovitz a Deià; l'empresari de la construcció Bruno Entrecanales a Valldemossa; o l'expresident del R.C.D. Madrid i president d'ACS, Florentino Pérez a Andratx; etc) entrant en conflicte la rendibilitat agrària de la terra amb la rendibilitat immobiliària-especulativa⁵², donant lloc al que Joan Seguí denominà "les Balears en venda" (Seguí, 1998).

⁵² Segons Seguí (1998:93) el frau immobiliari en transmissions de finques rústiques és molt superior al de les finques urbanes, de gairebé el 90%. Seguí (1998:75) aporta la informació que el valor declarat de la compra de la finca de s'Estaca (Valldemossa) per part de Michael Douglas va ser de 60 milions de pessetes, mentre que el preu estimat per alguns agents de la propietat immobiliària era de 600 milions de pessetes.

11.3.2.3. Algunes matisacions arran de canvis normatius derivats del canvi de govern resultant de les eleccions autonòmiques de maig del 2007.

Les estimacions realitzades fins aquí haurien de ser matisades arran de les regulacions dutes a terme pel Govern de les Illes Balears i el Consell Insular de Mallorca degut al canvi del color polític en aquestes institucions. El govern de centre-dreta-esquerra (PSOE, UM, BLOC) resultant de les eleccions del maig del 2007 va adquirir el compromís de reconduir les polítiques ultradesenvolupistes llançades per la coalició PP-UM al govern autonòmic i als consells insulars de Mallorca (UM-PP) i Eivissa (PP) al llarg de la legislatura 2003-2007. Així, el Govern de les Illes Balears aprovà el Decret Llei 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears (BOIB núm.1176, 24/11/2007) segons el qual es suspènien les llicències, plans parcials o projectes d'urbanització en diferents zones de Mallorca i Eivissa que respectivament sumaven unes 1230,24 Ha i 268,55 Ha⁵³. Cal destacar el fet que moltes de les zones afectades per aquesta norma eren zones sobre les que hi havia risc de degradació urbanística quasi imminent, per a qual cosa moltes d'aquests espais havien estat objecte de campanyes ecologistes (p.ex. La Real no té preu, Salvem Muleta, SOS Can Vairet, Ses Feixes sense ciment, Salvem Cala Carbó, etc). Aquest Decret-Llei també derogava la disposició addicional catorzena de la Llei 25/2006 de 27 de desembre, de mesures tributàries i administratives que establí la legalització d'instal·lacions d'establiments de temporada de fins a 150 m² en el litoral. Aquella disposició col·loquialment fou coneguda com la de la regularització dels "xiringuitos" de platja. Per altra banda, el Ple del Consell Insular de Mallorca aprovà el 14 de gener de 2008 una norma territorial cautelar segons la que s'adoptaven una sèrie de mesures transitòries fins a la modificació del Pla Territorial de Mallorca. Entre aquestes mesures destaquen les que afectaven a les polèmiques ART (Àrees de Reconversió Territorial), així com a sòls concrets com són els casos de Can Marçal Vell (Felanitx), Biniorella (Andratx), Es Pujols (Santanyí) i Es Guix (Escorca).

El Decret Llei 1/2007 havia d'estar en vigor fins a l'aprovació de la Llei 4/2008 de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament urbanístic sostenible a les Illes Balears⁵⁴ segons la qual: es protegeixen els espais ja esmentats a les mesures cautelars; es modifica la LEN (Llei d'Espais Naturals) amb l'ampliació de l'àmbit de protecció d'una sèrie d'espais; es deroguen alguns dels aspectes més polèmics aprovats a través de les lleis d'acompanyament als pressuposts de l'etapa Matas que particularment havien permès la desprotecció de certs espais a Eivissa; es deroga la Llei 12/1988, de 17 de novembre, de camps de golf, per tal d'evitar-ne l'oferta residencial i introduir elements més selectius en l'atorgament de l'interès general d'aquests equipaments turístic-esportius propi de climes temperats humits (p.ex. criteris paisatgístics, dotació hídrica, connectivitat viària, etc); estableix les diferents categories de sòl, i estableix la reserva del 30% del sòl d'ús residencial per a habitatges de protecció oficial; i estableix que al cap d'un any de la seva aprovació, es redactarà un projecte de llei reguladora de l'ordenació territorial i urbanística de les Balears. Finalment, aquesta llei fou aprovada en el Parlament de les Illes Balears el 7 de maig de 2008, en la mateixa setmana en que s'iniciava el macrojudici d'Andratx compost per 64 "peces" judicials i en el que es trobaven asseguts al banc dels acusats, l'ex-batle (E. Hidalgo), el zelador d'obres (J. Gibert), i l'ex-Director General d'Ordenació del Territori (J. Massot) (Eza et al., 7/05/2008).

⁵³ A Mallorca la norma afecta a Alcanada (20,04 Ha); Son Real (602,65 Ha); Cala Marçal (132,6 Ha); Regana (86,02 Ha); Can Vairet (274,06 Ha); Cala Blanca (21,2 Ha); Montport (25,51 Ha); Muleta (4,61 Ha); El Vilar (6,75 Ha); Cala Carbó (17,55 Ha); i Ses Fontanelles (39,25 Ha). A Eivissa afecta a: Roca Llisa (73,77 Ha); Cala d'Hort (111,56 Ha); Punta de sa Pedrera (21,59 Ha); Benirràs (14,6 Ha); Ses Feixes (47,03 Ha).

⁵⁴ Llei 4/2008, de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears. www.protegiemelterritori.cat/docs/lleimasuresurgentsBOIB.pdf (BOIB nº68, 17/05/2008).

Les àrees afectades i protegides pel Decret Llei 1/2007 i la Llei 4/2008 (Font: Mobilitat i Territori, juny 2008).					
Illa	Nom	Situació anterior Decret Llei 1/2007		Total Protegit amb Decret Llei 1/2007 i Llei 4/2008	Litoral protegit (metres)
		Apte urbanització (Ha)	Total Rústic (Ha)		
Mallorca	Muleta	4,8	0,2	5 Ha ARIP	
	El Vilar	6,6	0	6,6 Ha ANEI	
	Cala Blanca-Sa Roca Llisa	40,5	0	32,8 Ha ANEI; 7,7 HA ARIP	613
	Caló d'en Marçal	9,6	132,5	142,1 HA ANEI	318
	Cala Carbó	14,9	2,7	17,5 Ha ANEI	496
	Regana	15,6	70,4	86 Ha ANEI	1.861
	Montport	25,5	0	25,5 Ha ANEI	
	Can Vairet	274,1	274,1	85,1 HA ANEI; 188,9 Ha ANEI	
	Son Real	602,6	602,6	529 Ha ANEI; 73,7 ARIP	
	La Victòria (Alcanada)	19,7	19,7	19,7 Ha ANEI	
	Ses Fontanelles	39,2		39,2 Ha	
Eivissa	Cap Martinet	68,29	159,9	228,2 Ha ANEI	6.240
	Punta de sa Pedrera	13,2	8,4	21,6 Ha ANEI	1.502
	Cala d'Hort	111,6	111,6	75,5 Ha ANEI; 36,1 Ha ARIP	
	Benirràs	14,6	0	14,6 Ha ARIP	
	Ses Feixes	6,4	40,6	47 Ha	677

Figura 13. Els espais protegits amb el Decret Llei 1/2007 i la Llei 7/2008 (Font: Mobilitat i Territori, juny 2008).

El mateix dia que s'aprovà la Llei de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears, es va aprovar la Llei 5/2008, de 14 de maig, d'actuacions urgents destinades a l'obtenció de sòl per a habitatge de protecció pública, coneguda com la "Llei Carbonero", tot fent referència al Conseller d'Habitatge i Obres Públiques, Jaume Carbonero (Eza et al., 7/05/2008). Una llei que presenta algunes modificacions no substancials respecte del Projecte de Llei presentat a principis del 2008 (BOPIB –Butlletí Oficial del Parlament de les Illes Balears- núm.27 de 18/01/2008, Projecte de Llei RGE núm.60/08). Els mitjans de comunicació illencs han destacat el fet que es tracta una de les primeres lleis consensuades entre tots els partits polítics i que fou aprovada en el Parlament de les Illes Balears per unanimitat. A l'exposició de motius del Projecte de Llei es fa esment a la "demanda social" d'habitatge, per la qual cosa es pretenen dur a terme 5000 actuacions (habitatges de protecció pública), a les quals s'hi podran afegir unes 5000 actuacions (habitatges) addicionals de promoció lliure, tot permetent saltar-se les restriccions normatives que afecten als sòls classificats que finalment siguin els elegits per dur endavant aquestes actuacions. És a dir, permetent augmentar la capacitat edificatòria dels terrenys triats, per sobre de la permesa pel planejament, fins a màxims de 225 habitants per hectàrea. Aquesta llei va ser ben rebuda per part dels sectors immobiliari i de la construcció que se trobaven en plena recessió després d'un extraordinari i perllongat període expansiu. La "Llei Carbonero" surt com a mesura anticíclica després de l'esclat de la bombolla immobiliària i sorgeix teòricament per tal d'afrontar el greu problema de la dificultat d'accés a l'habitatge per amples sectors de la població, encara que els darrers anys la construcció d'habitatges ha estat desmesurada i el nombre d'habitatges desocupats sigui elevadíssim (Rullan, 11/11/2007).

Des del GOB s'ha interpretat l'aprovació d'aquesta llei com una mesura de tall keynessià (en temps de polítiques neoliberals segons les quals "cada pal ha d'aguantar la seva pròpia vela") que pretén fer front al col·lapse de la bombolla immobiliària, iniciada als EUA a l'estiu del 2007 i que contagià a la resta de països amb una situació semblant. L'Estat espanyol ha estat un dels principals protagonistes de l'eufòria immobiliària mundial i per això la situació de vulnerabilitat és major que d'altres països de la UE. A l'Estat espanyol, les hipoteques concedides a interès variable són les més elevades de la UE, fregant quasi el 100%, mentre que d'altres països, com per exemple els Països Baixos, aquestes suposen poc més del 10%. Per aquest motiu les administracions públiques han començat a desplegar paquets de mesures per tal de fer front al canvi de cicle. És, doncs, dins d'aquesta tesitura en la que es pot llegir l'aprovació de dita llei. Mentre, la concentració de la propietat immobiliària, les borses d'habitatges *desocupats* o *infrautilitzats* (segones residències i habitatges buits), els lloguers turístics residencials al·legals, l'especulació immobiliària, els arrendaments de "pisos pastera", entre d'altres qüestions, no han estat abordats de moment (GOB, 7/05/2008; GOB, 30/04/2008; Naredo, 2008; Naredo et al., 2007; Naredo et al., 2008).

La crida feta per part de l'administració autonòmica, a partir de la "Llei Carbonero", per tal d'aconseguir terrenys en dur a terme la construcció d'habitatges de protecció oficial, però també de promoció lliure, ha tret a la llum algunes qüestions que val la pena assenyalar i que responen a les lògiques d'acumulació dels capitals especulativo-immobiliaris, però també a la de les administracions públiques que s'han encarregat de desfer-se del patrimoni públic de sòl, tot contradient la legislació vigent. La taula 98 recull les propostes fetes pels capitals especulativo-immobiliaris pel que fa al terme municipal de Palma. Com s'ha esmentat anteriorment, l'urbanisme neoliberal s'ha manifestat de manera notable a tot l'arxipèlag, essent especialment significativa la seva acceleració cap a principis del segle XXI, en que l'administració pública – Ajuntament de Palma presidit per Catalina Cirer (PP), Consell Insular de Mallorca presidit per Maria Antònia Munar (UM) i Govern de les Illes Balears presidit per Jaume Matas (PP)– va engegar tota un seguit de megaprojectes (infraestructures, equipaments, normes, etc) que afavoriren especialment l'aparició d'una nova oligarquia molt lligada a l'ascens del negoci immobiliari, entre els quals destaca la figura de Vicenç Grande (Grup Drac). Uns dels projectes més contestats socialment fou el de la construcció d'un nou Hospital a Son Espases i la construcció d'una segona via de ronda de gran capacitat (Segon Cinturó), que hauria de circumvalar bona part de la ciutat. Com s'ha esmentat anteriorment, aquests megaprojectes incentivaren els processos especulatius a tota la zona. Una mostra ens la proporciona, en primer lloc, el fet que de les propostes per a construir els habitatges emanats de la "Llei Carbonero", un 21,21% (3340 habitatges) afectin a solars propers a Son Espases. En segon lloc, el fet que el promotor immobiliari Vicenç Grande, que havia declarat concurs voluntari de

creditors i era investigat per la fiscalia per presumptes casos de frau fiscal i tràfic d'influències, proposava construir uns 5296 habitatges en els seus terrenys, la qual cosa significa un 33,55% de totes les propostes presentades. En tercer lloc, el fet que, encara que la llei prioritza aquelles propostes que afectin a sòls urbans, cal destacar que en aquest cas, la major part de les propostes corresponen a sòls urbanitzables amb un 58,88% del total (9294 habitatges) i sòls rústics amb un 36,49% del total (5760 habitatges).

Taula 98. Propostes presentades per les empreses promotores per a la construcció dels habitatges de protecció oficial i de promoció lliure prevists a la "Llei Carbonero". Propostes referents al municipi de Palma de Mallorca (Font: Guijarro, 15/01/2009)⁵⁵.			
Empresa	Lloc	Classe de sòl	Observacions
Promocions Son Dameto (Ibercon)	La Bonanova	S. Urbà	Proposa 36 Habitatges
Reyal Urbis-Vertix Procam	Son Güells (al costat de l'estadi Balear)	S. Urbà	Proposa 282 habitatges en edificis de 6 altures (densitat 110 habitatges/Ha). Segons el PGOU estan els terrenys estan destinats a equipaments sanitaris i assistencials.
Jaime Bibilioni	Son Güells (al costat de l'estadi Balear)	Sòl Urbanitzable	Proposa 3.174 habitatges. Proposa reduir 20,7 Ha per espai lliure públic a 7,6 Ha.
Iberdrola-Sau	Son Ferriol	S. Rústic	Proposa 352 habitatges.
Jerònima Tugores Crespí	s'Indioteria	S. Urbanitzable	Proposa 136 habitatges en edificis de 6 altures.
Durroboi	Vista Alegre (Platja de Palma)	S. Urbanitzable	Proposa 250 habitatges.
Miguel Reus, Fausto Ferrero y otros	Son Sardina	S. Rústic	Proposa 278 habitatges.
Haras Gestión de Suelo	Son Bordoy (Portitxol)	S. Urbanitzable	Proposa 850 habitatges en edificis de 12 altures. Segons POOT sòl destinat a l'intercanvi d'hotels de primera línia o equipaments.
Promotora Cap de Sa Torre	Son Rullan	S. Rústic	Proposa 548 habitatges
Promotora Reina	Son Ferriol	S. Rústic	Proposa 422 habitatges (densitat 100 habitatges/Ha)
Promotora Reina	Son Puigdorfila	S. Rústic	Proposa 562 habitatges.
Promociones Cavi	es Vivero	S. Rústic	Proposa 125 habitatges (densitat 90 habitatges/Ha).
Son Pacs Property	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 710 habitatges.
Hospitalet de Desarrollos (Rústic)	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 855 habitatges en edificis de 6 altures (densitat 145 habitatges/Ha)
Promocions Son Dameto (Ibercon)	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 801 habitatges en edificis de 6 altures.
Capol	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 325 habitatges.
Hermanos Pomar Miró	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 510 habitatges.
Promociones Coronel Beorlegui	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 72 habitatges.
Promociones Coronel Beorlegui	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 75 habitatges.
Binipuntiró (Drac)	Cala Major	S. Urbà	Proposa 152 habitatges on el PGOU preveu 15 (densitat 100 habitatges/Ha).

⁵⁵ El març de 2009 s'aprovaren les següents propostes per a la creació de les reserves estratègiques de sòl: Son Güells (Palma); SUNP 76-01 Son Bordoy (Palma); SUNP/69-01, Son Güells (Palma); Avda. S'Olivera, 62 (Calvià); UA-SP/02 – UA-SP/03 – Santa Ponça (Calvià); PERI – MG del polígon XX, Magaluf (Calvià); Avda. Joan Servera Camps – C/de Davant s'Hort (Son Servera) (Proposta d'acord del Consell de Govern de resolució de la convocatòria pública d'oferta de sòl per a la creació de reserves estratègiques de sòl, Govern de les Illes Balears. Conselleria d'Habitatge i Obres Públiques 6/03/2009 - www.caib.es/govern/archivo.do?id=391869, novembre 2011).

			Zona POOT.
Binipuntiró (Drac)	Cala Major	S. Urbà	Proposa 222 habitatges (densitat 100 habitatges/Ha). ZONA POOT.
Binipuntiró (Drac)	Cala Major	S. Urbà	Proposa 38 habitatges a una zona classificada com equipaments esportius. ZONA POOT.
Binipuntiró (Drac)	Son Gual I (prop d'Algaida)	S. Urbanitzable	Proposa 616 habitatges en edificis de 6 altures.
Binipuntiró (Drac)	Son Gual I (prop d'Algaida)	S. Urbanitzable	Proposa 1.152 habitatges en edificis de 8 altures.
Bivalta (Drac)	Puntiró (camí vell de Sineu)	S. Urbanitzable	Proposa 3.116 habitatges, on la norma permet 287 unifamiliars.
Recapitulació	Sòl Urbà	730 habitatges	4,62% respecte total
	Sòl Urbanitzable	9.294 habitatges	58,88% respecte total
	Sòl Rústic	5.760 habitatges	36,49% respecte total
	Son Espases/La Real	3.348 habitatges	21,21% respecte total
	Drac (V. Grande)	5.296 habitatges	33,55% respecte total

L'obligat seguiment quasi diari dels esdeveniments de la política urbanística i territorial de les Illes, ens fa incloure dins d'aquesta evolució l'aprovació de la Norma Territorial Cautelar eivissenca⁵⁶ que requalifica alguns sòls d'urbanitzables a rústic als municipis de Sant Josep (8 sectors) i Sant Antoni (Ses Variades), així com també s'amplien algunes àrees d'especial protecció (Cala d'Hort, Roca Llisa – Cap Martinet, Punta de sa Pedrera, Benirràs, Illa Blanca i Punta de Na Xamena). Aquesta Norma Territorial Cautelar estarà vigent fins a la modificació i rectificació del Pla Territorial Insular d'Eivissa i Formentera. Cal esmentar que el cas eivissenc és el més paradigmàtic en quant a urbanisme neofeudal (Blázquez, 2006) i és allà on el procés de regulació pro-urbanística fou el més intens de les Balears al llarg de la legislatura 2003-2007 presidida per Jaume Matas al govern autonòmic i Pere Palau al Consell d'Eivissa i Formentera. En aquest segon cas pot resultar molt més estreta la vinculació entre els interessos empresarials i els polítics, exemplificats en la família Matutes. Precisament, la filla de l'oligarca Abel Matutes, Stella Matutes, fou la consellera d'Ordenació del Territori i ha estat imputada junt amb el batle de Sant Antoni (Josep Sala) per presumpte tràfic d'influències per afavorir la urbanització de Ses Variades (Sant Antoni). Aquest sector classificat com a urbanitzable al PGOU de Sant Antoni de 1987, fou desclassificat per les DOT al 1999, però la controvertida Llei 10/2003, de 22 de desembre, de mesures tributàries i administratives, va permetre que els plans territorials poguessin recuperar la condició d'urbanitzable als terrenys que agrupassin tota una sèrie de condicions, entre d'elles que es trobava ses Variades. Així doncs, el Pla Territorial Insular d'Eivissa i Formentera va atorgar la condició d'urbanitzable el sector de ses Variades que tenia una forta pressió immobiliària, tot beneficiant al Grup Matutes i la promotora Realia Business que adquirí els terrenys abans de l'aprovació del pla amb la seguretat que seria urbanitzable (Rodríguez, 30/05/2008).

En definitiva, l'aplicació d'aquestes normes, més les modificacions dels plans territorials, afectaran en les potencialitats d'expansió de la taca urbano-artificial, particularment a les illes de Mallorca i Eivissa. Així es palesa com les polítiques ultradesenvolupistes han estat moneda comú en els governs conservadors, mentre que els governs de dreta-centre-esquerra s'han dedicat a frenar la velocitat del deteriorament social i ambiental promogut des de les administracions públiques dels citats governs conservadors.

⁵⁶ Acord del Ple del Consell Insular d'Eivissa del dia 9 de juny de 2008, d'aprovació inicial d'una Norma territorial cautelar per la qual s'adopten mesures provisionals per assegurar la viabilitat i efectivitat de la modificació del Pla Territorial Insular d'Eivissa i obertura del període d'informació pública (BOIB nº81, 10/06/2008).

11.3.3. Les "altres" transformacions urbano-artificials. Estimació de les superfícies artificials: pedreres i camps de golf.

Els còmputos realitzats en l'estudi dels canvis de les cobertes del sòl esmentat (Blázquez i Murray, 2003a; Pons, 2003) no acabà de considerar correctament o plenament les superfícies artificials. Analitzant críticament aquella primera aproximació, partint dels limitants temporals i pressupostaris, en la que es pretenia realitzar una lectura homologable de l'evolució de la transformació territorial al llarg de la segona meitat del segle XX. Vist en perspectiva, hom s'adona que en aquell treball s'hauria pogut aprofundir una mica més en les cobertes que no eren objecte d'estudi per part de les "mirades forestal i agrària". En els moments de redactar aquestes línies, s'està procedint a modificar i rectificar aquelles primeres fotointerpretacions, s'elabora la fotointerpretació i la corresponent cartografia de les Balears a partir de la fotografia aèria de l'any 2006 per tal de sondejar les dinàmiques territorials durant el primer quinquenni del segle XXI, un quinquenni de gran eufòria immobiliària i urbanitzadora, amb una forta embranzida per part de les administracions públiques a les infraestructures de transport terrestre motoritzat.

A continuació s'intentaran esbossar alguns dels principals elements que contribueixen a entendre la superfície artificial –especialment, camps de golf i les pedreres–, per tal d'estimar la superfície artificial que aquestes implicarien. Mentre que les infraestructures de transport terrestre (xarxa viària i ferroviària) ja han estat abordades al capítol X. Cal tenir present, però, que en algunes ocasions aquestes infraestructures ja hauran estat comptades dins de les superfícies artificials més compactes, per la qual cosa es podria incórrer en doble comptabilitat. El canvi metodològic (fotointerpretació i SIG front a dades estadístiques –alfanumèriques– procedents de diferents fonts) i la doble comptabilitat no fan més que permetre obtenir uns resultats aproximatius, i en tot cas posa en evidència l'encara escassa informació estadística i cartogràfica de les ocupacions del sòl. Així i tot, la consideració de les diferents tipologies de superfície artificial ens permet una aproximació a l'estudi des de l'ecologia política dels conflictes socials, sorgits en torn a unes infraestructures que no sempre van acompanyades de consens social, ni de pràctiques político-empresarials transparents (p.ex. autopista Inca-Manacor, autopista Inca-Sa Pobla, autopistes d'Eivissa, hospital de Son Espases, etc).

11.3.3.1. Les propostes dels plans territorials insulars.

Moltes de les futures expansions urbano-artificials de tipus no residencial ni turístic, correspondrien a les denominades infraestructures i equipaments. Moltes d'aquestes s'inclouen en els plans territorials insulars com a mesures de caràcter directiu que significa –que els instruments d'ordenació corresponents els han de desenvolupar– o com a mesures indicatives que són recomanacions no vinculants, merament propositives. La major part d'aquestes són contemplades en els respectius plans directors sectorials.

A continuació s'exposen les principals infraestructures i equipaments contemplats en els plans territorials. En el cas de **Mallorca**, a mode d'exemple es pot destacar a partir del Pla Territorial de Mallorca:

1. La norma 8.2 del PTM estableix que els municipis de menys de 15 mil habitants podran classificar com a sòl industrial i de serveis una superfície equivalent al 5% del seu sòl urbà, que s'hauria d'ubicar en les àrees de transició, a més d'altres sòls industrials a desenvolupar en les capçaleres de Palma, Manacor i Inca i la possibilitat de traslladar sòls industrials "dorments".
2. Les normes 52, 53 i 54 fan referència a les infraestructures del transport terrestre. En aquests apartats s'assumeixen plenament els dictats del Pla Director Sectorial de

- Carreteres de tall "desenvolupista".
3. A la norma 56 assumir l'article 64 de les DOT de no autoritzar noves infraestructures aeroportuàries fora de la delimitació de la zona de serveis⁵⁷. A mitjans d'abril del 2005, el Ministeri de Foment (PSOE) va exigir la modificació Pla Territorial de Mallorca per tal d'incloure l'ampliació de l'aeroport de Son Sant Joan que seguint les previsions del Pla Director de l'Aeroport (Ordre ministerial del 5 de setembre de 2001, redactat en temps del govern de J.M. Aznar) que preveu un increment dels moviments aeroportuaris fins a 38,5 milions de passatgers de cara al 2015, per la qual cosa es sol·licità la creació d'un espai industrial i comercial de 100 Ha (Guijarro, 23/04/2005). Front a l'exigència del Ministeri de Foment, hi va haver una forta reacció política i de la societat civil, motiu pel qual es va rebutjar finalment ampliar (de moment) l'aeroport de Palma (Guijarro, 26/04/2005).
 4. La norma 55 preveu l'ampliació del Moll de Ponent del Port de Palma⁵⁸.
 5. La norma 57.1 estableix l'hospital general d'Inca, però no el de Palma, que es suposava que havia de ser una remodelació del de Son Dureta i finalment es va adjudicar en els sòls de la finca de Son Espases. La norma 57.2.c possibilita la ampliació del Balneari dels Banys de Sant Joan de la Font Santa a Campos (un balneari turístic), tot afectant a les zones protegides des Salobrar i es Trenc⁵⁹.
 6. La norma 57.3 d'equipaments esportius preveu un ample desplegament: centres i polígons poliesportius a Marratxí, Lluçmajor, Inca, Manacor, zona turística de Cala Millor i zona turística de Palma; hipòdroms a Inca i Manacor; i centres d'entrenament per a cavalls.
 7. La norma 57.4 estableix un nodrit grup d'equipaments "culturals": Palau de Congressos a Palma, Centre d'Investigació de les Cultures a la Mediterrània, Museu del Vi a Binissalem, Museu de la Sabata a Inca, Museu de l'Oli a Sóller, etc.
 8. La norma 57.5 sobre els equipaments educatius fa esment de manera indicativa a la construcció d'escoles oficials d'idiomes i estableix que els equipaments educatius de titularitat pública no computen com a superfície de nou creixement.
 9. La norma 57.7 sobre equipaments comercials proposa un recinte ferial a Palma i un altra a Manacor.
 10. La norma 57.8 preveu tota una sèrie d'equipaments de serveis i emmagatzematge: centre de transformació i comercialització agroalimentària a sa Pobla; polígon agroalimentari a Manacor; centre de transformació agrària a Palma; àrea de valorització, transformació i emmagatzematge de productes manufacturats a partir de materials reciclats a Bunyola.

A més de l'establert en el PTM, cal tenir present el que estableixen els diferents Plans Directors Sectorials, que molt probablement es traduirà en noves ocupacions de sòl. A més del més o menys previst, s'ha de tenir present la debilitat del marc institucional característic del nostre entorn (Amer, 2006). Així com passa en l'altre arxipèlag de l'Estat espanyol, el canari, on com apunta Aguilera-Klink (2006) una gran part de les polítiques que tenen repercussions sobre el sòl van acompanyades d'un enorme dèficit democràtic. Així, per exemple, amb el canvi polític en l'administració autonòmica al maig del 2003 que passà a mans del Partit Popular, amb coincidència amb el Govern Central, es produí un gir polític cap a postures neoconservadores i ultraliberals, que s'emmarquen en el context d'auge de les polítiques de l'hegemonia dels EUA

⁵⁷ L'ampliació de les zones de servei dels aeroports hauran d'estar vinculades a un informe vinculant per part de la Comunitat Autònoma (art. 64 de les DOT). Aquesta qüestió és objecte de litigi competencial entre l'Estat i la CAIB (Rullan, 2006).

⁵⁸ En quant a les potencialitats d'ampliació de les instal·lacions portuàries, a més de les intencions d'augmentar la superfície del Port de Palma que junt amb el d'Alcúdia són d'interès general de l'Estat (gestionats per Autoritat Portuària), la Llei de Ports (Llei 10/2005, de 14 de juny de Ports de les Illes Balears, BOIB nº100 del 2/07/2005) suspenia la coneguda com "moratòria de ports esportius" (Norma Territorial cautelar prèvia a la tramitació del Pla Director sectorial de ports esportius i instal·lacions nàutiques de les Illes Balears, aprovada per acord del Consell de Govern del 15 de novembre de 2002). La nova Llei de Ports (10/2005) permetia augmentar la capacitat de la superfície ocupada a la mar o de la superfície terrestre de la zona de servei (art.16.2) per davall del 30% dels ports de la CAIB ja existents. L'art.16.1 obri, així mateix, les portes a la promoció de nous ports esportius. Segons el lobby del sector nàutic (la patronal ANADE) a les Balears "faltarien" uns 5 mil amarraments (Bosch, 19/06/2005). Emperò, sense construir aquells 5 mil amarraments que segons ANADE "fan falta" a Balears, al 2007 Balears comptava amb prop de 20 mil amarraments, pràcticament el doble dels de tot Grècia (Guijarro, 28/08/2007).

⁵⁹ Mitjançant la Llei d'acompanyament dels pressuposts del 2003, el Govern de les Illes Balears (PP) va modificar les DOT per desclassificar 4 Ha de sòl protegit vora les ANEI des Trenc per tal de construir el complex turístic-sanitari (Planas, 7/06/2006).

de Bush. Aquest gir es manifestà en l'àmbit balear amb la irrupció d'una política "territorívora", clientelar i "sense complexos".

En aquesta nova situació, amb una correlació de forces conservadores i desenvolupistes, es varen proposar (i promoure) alguns megaprojectes de gran impacte. Entre aquests es poden destacar els projectes finalment descartats, entre els quals hi havia el de la construcció d'un parc temàtic d'oci d'unes 90 Ha a Inca, per part de l'empresa danesa TPG (Theme Park Group). Aquest parc havia d'incloure rius, muntanyes nevades i, fins i tot, una reproducció de la Torre Eiffel. Després de que la proposta fos rebutjada pel batlle d'Inca (Pere Rotger, PP), l'empresa va decidir traslladar el megaprojecte a Can Vairet (Calvià), on TPG realitzà una opció de compra. Aquest projecte (modificat amb una reducció a 32 Ha i l'eliminació de moltes de les "atraccions" aquàtiques) va rebre el vist i plau del batlle calviàner (Carlos Delgado, PP), però fou finalment descartat pel Pla Territorial de Mallorca. Segons el diari *El Mundo/El Dia de Baleares*, el parc temàtic fou descartat com a revenja del soci de govern al Consell i a l'ajuntament (UM), front a l'eliminació de l'ART (Àrea de Reconversió Territorial) de Son Massot. L'eliminació de l'ART de Son Massot fou un dels primers motius de confrontació entre les dues forces polítiques conservadores (Arrovas i Font, 18/01/2005).

Entre els megaprojectes no descartats, segurament un dels de major impacte (i contestació social) ha estat el de l'Hospital de Son Espases a les afores de Palma, entre la carretera de Valldemossa i el Monestir de la Real, que es va anunciar públicament al 26 de novembre de 2003. La decisió político-empresarial d'ubicar el nou hospital de referència⁶⁰ va donar lloc a una forta polèmica que es desfermà arran de destapar-se els mecanismes de la decisió amb informacions privilegiades i augment de l'especulació al voltant dels terrenys de Son Espases Vell (Capó i Goñi, 30/05/2006)⁶¹. En primer lloc, es denuncià la forma de la compra, segons la qual l'ajuntament de Palma va pagar el sòl de Son Espases Vell a preu de sòl urbanitzable, per 7,2 milions d'euros, quan un peritatge judicial establí un preu de 2,9 milions d'euros (Goñi, 11/05/2006). En segon lloc, no es varen realitzar propostes alternatives a la ubicació a Son Espases Vell. En tercer lloc, no s'avaluà la reforma de Son Dureta, amb la qual cosa s'anava en contra d'una decisió presa i aprovada anteriorment. En quart lloc, la localització de Son Espases afectaria a un entorn rústic d'un alt valor patrimonial –paisatge rústic, Monestir de la Real, patrimoni històrico-artístic, etc– just a la perifèria de Palma.

A més, el concurs per construir i gestionar el centre hospitalari va ser objecte de polèmica, ja que l'adjudicació de l'obra fou per l'UTE (Unió Temporal d'Empreses) encapçalades per Dragados i FCC (Fomento de Construcciones y Contractas), quan l'empresa que semblava guanyadora del concurs havia de ser OHL. El concurs d'adjudicació fou avalat per un informe del Consell Consultiu, presidit per Miquel Coll (implicat en el cas de corrupció "Operació Voramar"), amb dos vots particulars en contra (Joan Oliver Araujo i Carmen Fernández) que denunciaven "les sospites de falta de transparència i neutralitat en la instrucció del procediment" i aprovat per un vot de diferència (vots de Rafael Perera, Pedro Aguiló Monjo i Enrique Vicente Martí) (Eza, 5/10/2006). Finalment, l'empresa adjudicatària Dragados-FCC fou triada en base a un informe elaborat pels Col·legi Oficial d'Enginyers de Camins, Canals i Ports (presidit pel polèmic enginyer, Carlos Garau) i el Col·legi Oficial d'economistes, que amb un

⁶⁰ El periodista Matías Vallés (21/11/2004) explicava en una de les seves mordents columnes els "orígens" de la decisió de destinar els terrenys rústics de Son Espases per allotjar l'hospital general. Aquests es remunten a un sopar del 10 d'abril del 2002 al restaurant *Sacha* de Madrid, entre polítics conservadors i coneguts empresaris. En aquell sopar, el llavors ministre de medi ambient, Jaume Matas, va anunciar la decisió de traslladar l'hospital de Son Dureta a Son Espases en cas de guanyar les eleccions autonòmiques, en comptes de reformar-ho tal com estava acordat i previst. A partir de llavors, i fins a les eleccions del maig del 2003 es varen produir nombroses opcions de compra dels terrenys veinats.

⁶¹ Per exemple, la família Feliu va vendre, abans del 2003, Son Espases Nou (12,81 Ha) a Inversiones Son Verdadera SL (2,4 milions d'euros), aquesta la va vendre després a Hospitalet de Desarrollos SA (8,04 milions d'euros), l'escriptura pública es feu a nom de Kertin-Monica Englund Sundwall que era l'esposa del propietari de la promotora Rustic. L'empresari Bartomeu Cursach (BCM, Megapark, etc) i Bartomeu Seguí (arquitecte i soci de Cursach) realitzaren una opció de compra per la finca de Son Cabrer (19 Ha) als hereus de Joan Mora Gornals per 13 milions d'euros, just un any abans de l'adquisició de Son Espases Vell i l'operació es va tancar 12 dies abans de l'anunci públic d'aixecar l'hospital a Son Espases Vell. Una operació que es volia completar amb la construcció d'un hospital (privat) geriàtric. Ibercon realitzà una opció de compra amb els propietaris de la finca de La Real, una operació que es va avortar quan es va destapar la conversió d'aquell espai en una ART directa segons l'aprovació inicial del PTM. Aquesta operació (ART) estava vinculada a la compra de la finca de Vell Port al 2002. La finca Can Forners de la família Ramis d'Ayreflor Cardell (Conseller d'Economia del Govern Balear, 2003-2007) fou venuda a Mateu Sastre Juan (propietari d'Ibercon) per 3,2 milions d'euros. La finca de Son Serra Perera fou venuda al 1998 a Construcciones Talayot (però intervingueren també Vallehermoso i Llabrés Feliu) (Capó i Goñi, 30/05/2006).

mètode de baremació diferent a l'emprat inicialment a la Mesa de Contractació recomanà l'adjudicació a Dragados-FCC (Bosch, 5/03/2007). En motiu d'aquella decisió, OHL va recórrer als tribunals (Togores, 4/08/2007).

El cúmul d'elements que pesen sobre la decisió de traslladar l'hospital des de Son Dureta a Son Espases fou fortament contestat per part de la societat civil mallorquina, i molt especialment pels veïnats de l'entorn de la Real –residents i religiosos- que des de la Plataforma Salvem La Real varen mantenir una lluita legal i social permanent per tal d'aturar dit projecte. Finalment, a principis de febrer del 2007 s'iniciaren les obres de construcció de l'hospital, iniciant-se una forta disputa entre diferents administracions (Ajuntament de Palma i Govern de les Illes Balears –PP– i Consell Insular de Mallorca –UM–) tot de cara a les eleccions del mes de maig del mateix any. Els dos partits conservadors que havien pactat les grans línies polítiques durant la legislatura 2003-2007 havien entrat en una lluita electoral en la qual Son Espases va ser un nou element de batalla per tal de "rapinyar" els vots de la dreta molestos amb la decisió i el procés de construcció de l'hospital a Son Espases Vell, amb la destrucció del seu entorn. El canvi de color polític en moltes de les institucions balears després de les eleccions del mes de maig de 2007 (Pacte entre PSOE, UM i Bloc), en gran mesura motivada pel dèficit democràtic i els abusos territorials (corrupció, autopistes, Son Espases, etc), va dur, tal com anunciaven els partits socialdemòcrates (Bloc per Mallorca i PSOE) al llarg de la campanya electoral, la paralització temporal de les obres de l'hospital de Son Espases a principis del mes d'agost de 2007 (Menéndez, 4/08/2007). Després d'una sèrie de modificacions del projecte inicial, les obres continuaren i el març de 2009, el Tribunal Suprem ordenà la suspensió de la modificació del PGOU de Palma que havia possibilitat urbanitzar la zona de Son Espases per construir-hi el complex hospitalari (Olaizola i Armendáriz, 6/03/2009).

La expansió potencial dels polígons i equipaments quedava oberta arran de les DOT (Llei 6/1999), tal com Blázquez apuntava (2006b:165) "cal remarcar que tot i que es posa fre al creixement urbà, que es pot donar en torn dels nuclis urbans actuals, no es posa cap límit a la urbanització per fer nous *polígons industrials, de serveis i d'oci*. Aquesta darrera qüestió no ha estat en absolut regulada fins a dia d'avui, per la qual cosa la promoció urbanística continua forçant el model territorial a cop, sobretot, de nous centres comercials i d'oci a l'estil dels coneguts centres comercials d'oci i camps de golf. Per aquest camí, veiem aparèixer nous complexos urbanístics dependents del trànsit motoritzat, amb la construcció al veïnat de noves carreteres i autopistes. S'il·lustra aquest fenomen per l'aparició prematura de les grans superfícies comercials al cap damunt del carrer del General Riera de Palma, es Coll d'en Rebassa, sa Cabana o es Caülls de Marratxí; tots ells previs a la construcció de viari de gran capacitat i alta velocitat".

En el cas de **Menorca**, el Pla Territorial de Menorca presenta major precisió expositiva que el de Mallorca, així com una major qualitat en la seva redacció, a més de partir d'un paradigma diferent a l'imperant a la resta d'illes de l'arxipèlag balear. Els títols III i IV del Pla Territorial de Menorca (Cime, 2003b) contempen les disposicions sobre equipaments, infraestructures i serveis, que a grans trets es podrien resumir en:

1. Infraestructures portuàries (art.12): trasllat de les instal·lacions d'emmagatzematge de CLH de Cala Figuera a la base naval i construcció d'un port esportiu a Cala en Busquets al Port de Ciutadella. En el Port de Fornells es preveu la construcció de nous amarratges i la prolongació del passeig marítim, entre altres. A més, es preveu la construcció d'instal·lacions d'hivernada d'embarcacions a espais no necessàriament portuaris.
2. Infraestructures aeroportuàries (art.13): s'adapta al Pla Director de l'Aeroport (Ordre Ministerial d'1 d'agost 2001) segons el que es preveu l'increment de la seva capacitat des dels 2,8 milions de moviments aeroportuaris de 2001 fins als 5,01 milions al 2015.
3. Subministrament energètic (art.16): preveu la construcció d'un poliducte i dipòsits d'emmagatzement d'hidrocarburs prop de l'aeroport; a més, es preveu la construcció de tres plantes d'emmagatzement de gas líquid a Ciutadella, Maó-es Castell-Sant Lluís, Ferreries – Mercadal – Migjorn Gran – Alaior).
4. Equipaments educatius (art.16): determina la necessitat d'una escoleta per a cada nucli tradicional; 18 centres nous d'educació infantil de segon cicle; 1 col·legi nou d'educació primària i ampliació de centres; 1 centre nou d'educació secundària i ampliació de 2 centres; 1 centre de formació ocupacional.

5. Equipaments sanitaris (art.17): 1 hospital nou a Maó; unitats sanitàries a Punta Prima (Sant Lluís), a Santa Galdana (Ferreries-Ciutadella) i Cala en Porter (Alaior).
6. Equipaments comercials (art.18): s'explicita la prohibició de grans superfícies comercials, però permet establiments no especialitzats en règim d'autoservei, a les perifèries dels principals nuclis i urbanitzacions litorals de baixa o moderada densitat, i permissió a zones comercials de minicentres comercials (menors de 300 m²).
7. Carreteres (art.20): ampliació de la calçada de la xarxa insular primària (11 m), millores d'accessibilitat en els nuclis intermedis travessats per la xarxa insular primària; construcció de carrils addicionals per vehicles lents als trams de la Me-1 (Ciutadella-Maó); ampliació de la calçada a la xarxa secundària (mínim 6 m), etc.
8. Infraestructures hidràuliques (art.21), no preveu la construcció de cap dessaladora (en cas de construcció estableix una sèrie de condicions); i construcció de 4 noves depuradores (Migjorn Gran, Binidali-Maó-Sant Lluís, Zona Nord, Cala en Porter).
9. Infraestructures per a la gestió de residus (art.22): preveu l'ampliació de l'abocador del Milà i la construcció de 3 centres de tractament de residus de construcció i pneumàtics.
10. Equipament social (art.23): residències d'ancians a Sant Lluís, Alaior i Mercadal; centre d'acollida a Maó.
11. Equipament esportiu (art.24): 2 pistes de ciclisme (àrea de Llevant i a Ciutadella); 1 pista de motocròs a Ciutadella; 1 pista de tir amb arc; 2 pistes de cros i bicicleta de muntanya a Santa Eulària; a més, els municipis podran crear les instal·lacions esportives que considerin necessàries (que no podran ocupar una gran porció de sòl rústic).
12. Equipament cultural (art.25): xarxa insular d'espais culturals polivalents; millora de biblioteques; Museu etnològic (Pati de Sa Lluna a Alaior); Arxiu Històric General de Menorca (instal·lacions militars d'Es Castell); Conservatori de Música (Maó i Ciutadella); Palau de Congressos a Ciutadella.
13. Equipaments juvenils (art.26): alberg juvenil a Sa Vinyeta (Ciutadella); Casa de Colònies a S'Enclusa (Ferreries); Alberg a Es Torretó (Ciutadella).

A les **Pitiüses** es concreten i proposen tota una sèrie d'actuacions en equipaments i infraestructures que suposaran, en cas de materialitzar-se, noves ocupacions de sòl (i en alguns casos reutilitzacions de sòls ocupats). Aquestes es poden sintetitzar en:

1. Infraestructures portuàries i instal·lacions marítimes (norma 48): proposa una segona via d'emergència (Eivissa – Formentera) que surti de Sa Canal (Ses Salines) d'Eivissa.
2. Ports esportius i instal·lacions nàutiques (norma 49): es recomana l'increment d'aquestes infraestructures.
3. Infraestructures aeroportuàries (norma 50): preveu l'ampliació de les infraestructures recollint les previsions del Pla Director de l'Aeroport (Ordre Ministerial de 31 de juliol de 2001) contempla incrementar el nombre de passatgers que puguin passar per l'Aeroport d'Es Codolar, dels 4,4 milions del 2001 a 6,9 milions al 2015; per a la qual cosa es vol convertir la pista rodadora en pista d'aterratge. Aquest projecte ha rebut una forta contestació social, per la seva contribució a l'increment del caos turístic-immobiliari sofert per les Pitiüses. A més, es preveuen dos heliports a Formentera.
4. Infraestructures viàries (norma 51): acull el previst al Pla Director Sectorial de Carreteres de la CAIB (Decret 87/1998, de 16 d'octubre) i aporta un llistat de noves actuacions per tal d'incrementar la capacitat (i velocitat) i abast de les carreteres.
5. Les infraestructures de proveïment energètic (norma 53): es recullen les instal·lacions previstes en el PDS Energètic (poliducte de combustibles al Dic de Botafoc, Estació de Conversió de Torrent a Vila d'Eivissa, presa de cable fins a la Estació de Conversió per la Platja de Talamanca, prolongació del subministrament elèctric a diferents zones de Formentera, etc). També es contempla la creació d'un parc d'energies renovables a Santa Eulària.
6. Infraestructures hidràuliques (norma 55): nova dessaladora a Santa Eulària i Sant Josep; connexions arterials entre les dessaladores de Sant Antoni, Eivissa i Santa Eulària; noves estacions depuradores a Sant Miquel, Sant Joan, es Ca Mari, etc.
7. Infraestructures de residus urbans (norma 56): centre de residus a Ca na Putxa (Eivissa),

- Deixalleria a Formentera, tancament de l'abocador del Cap de Barbaria (Formentera) i una estació de transferència provisional a Eivissa.
8. Infraestructures de la resta de residus (norma 56): pels residus de construcció es contempla la restauració de pedreres i altres espais degradats, i en quant als perillosos es diu que s'assegurà la logística necessària.
 9. Equipaments educatius (norma 59): construcció de 8 CP (Centres de Primària) i 3 IES (Instituts d'Educació Secundària), ampliació d'11 CP i 1 IES, conservatori de música a Eivissa i Formentera, escola d'idiomes a Eivissa i Formentera, etc.
 10. Equipament sanitari (norma 60): nou hospital a Formentera, 4 centres de salut, milora de l'hospital de Can Misses, etc.
 11. Equipament comercial (norma 61): construcció d'una cooperativa agrària, instal·lació d'un molí d'oli, construcció d'un recinte ferial.
 12. Equipament social (norma 62) –aquí es repeteixen alguns punts de la norma 60-: 1 residència d'ancians, 2 residències d'alzheimer, 2 residències de malalts mentals, 2 residències i centres especialitzats, etc.
 13. Equipament esportiu (norma 63): 3 poliesportius (Sant Jordi, Formentera i Jesús).
 14. Camps de golf (norma 64): amb l'aixecament de la moratòria dels camps de golf a les Pitiüses s'obren les portes a nous camps amb oferta complementària.
 15. Equipament cultural (norma 65): Palau de Congressos a Santa Eulària, 2 edificis culturals polivalents (Sant Josep, Sant Antoni), centres culturals, etc.
 16. Equipament juvenil (norma 66): alberg juvenil a Sant Josep.

11.3.3.2. La superfície artificial verda (camps de golf). El sacrifici territorial pel joc de les elits turístiques (i pel negoci dels terratinents i aiguatinents locals).

La informació a l'abast dels camps de golf (ubicació, any d'obertura, reforma i superfície) s'ha confrontat amb el còmput alfanumèric de la coberta d'ocupació del sòl conjunta de pedreres i camps de golf. A la taula 99 es presenten els diferents camps de golf de les Balears segons any d'obertura, localització i superfície que ocupen. Els camps de golf s'han regulat per la Llei 12/1988, de 17 de novembre, de camps de golf, fins a la seva derogació amb la Llei 4/2008, de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears. Aquest equipament esportiu va esdevenir en una mena de "nou jaciment" turístic a explotar en els moments de saturació de la capacitat productiva turística "clàssica". La Llei permetia que els camps de golf anassin acompanyats d'oferta hotelera o apartamental de quatre estrelles i 450 places com a màxim. Així, els camps de golf s'erigiren com un mecanisme de colonització dels espais agraris de les Illes. A principis de la dècada del 2000 es comptaven uns 21 camps de golf en funcionament, la major part d'ells a Mallorca (18 camps), 2 a Eivissa i 1 a Menorca⁶². La major part d'aquestes instal·lacions són de 18 forats i cobreixen una extensió mitjana d'unes 60 Ha cadascun. El primer camp de golf de les Illes s'inaugurà a Alcúdia al 1934, però al cap de pocs anys, es convertí en camp d'aterratge d'avióetes en motiu del cop d'estat feixista i la guerra civil, tot deixant-se posteriorment (Buades, 2004).

Els camps de golf del turisme de masses es construïren a partir dels anys 1960 i 1970. Però l'eufòria del golf esclatà a finals dels 1980 i continuà al llarg dels 1990. A principis del segle XXI la moda del golf ha rebut un nou impuls. Així, per exemple la Guia *Mallorca Golf* del Consell Insular de Mallorca i a la memòria del Pla Territorial de Mallorca es planteja el "desequilibri territorial" en la distribució dels camps de golf a l'illa, alhora que estableix uns estàndards per la "distribució equitativa" dels camps de golf: 18 forats per cada 200 mil residents i 18 forats per cada 15 mil places turístiques (Consell Insular de Mallorca, 2004). Les elits governants pretenen d'aquesta manera democratitzar l'esport dels milionaris, característic

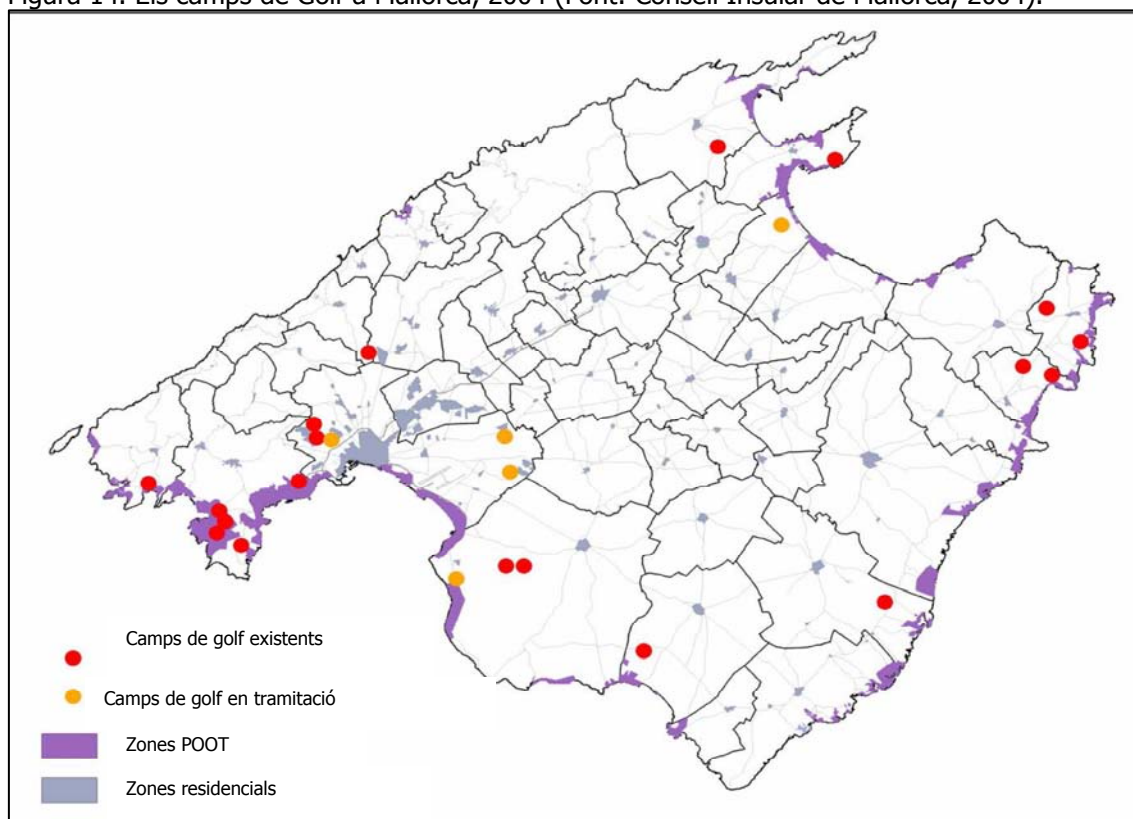
⁶² La construcció de la major part dels camps de golf ha anat acompanyada de polèmica social. En un recent informe del GOB (estiu 2008) sobre els camps de golf es diu que molts dels camps de golf de la dècada dels 1990 se construïren en espais que havien estat catalogats com espais naturals a protegir i que gràcies a la modificació per part de la Llei d'Espais Naturals al 1992, es va permetre la seva construcció (p.ex. Vall d'Or; Son Muntaner; Gaieta Gran); en altres casos es vulnera la llei de camps de golf ja que es rega amb aigua dels aquífers (p.ex. Vall d'Or, Pula); i en altres ocasions s'han realitzat diferents obres il·legals o bé el propi camp de golf era il·legal (p.ex. Vall d'Or; Can Porquer; Can Guilló; Golf Park).

de Gran Bretanya, i altres països, amb un clima prou diferent del mediterrani. Hom pot observar com entre el 2006 i el 2008 s'inauguraren uns quants camps de golf, tot coincidint amb un nou impuls per part de l'administració autonòmica sota el domini de les forces conservadores i desenvolupistes. Entre els principals empresaris del golf es troba la família Schörghuber, coneguda per les seves inversions turístic-immobiliàries a Mallorca. Els Schörghuber han construït un complex turístic-residencial elitista envoltat de camps de golf de la seva propietat: Golf Son Vida, Golf Son Muntaner, Golf Son Quint.

Taula 99. Camps de golf a les Balears (Font: Elaboració pròpia a partir de Garau-Vadell, 2001; Grimalt, 2002; IBAE, 2007; IBESTAT, 2009; Federació Balear de Golf (www.fbgolf.com/index.php; octubre 2009).

Mallorca					
Nom	Municipi	Any inauguració	núm. forats	Superfície camp (Ha)	Superfície gespa (Ha)
Son Vida Golf	Palma	1964	18	60	19,5
Club de Golf Son Servera	Son Servera	1967	9	23	16
Golf de Santa Ponça I	Calvià	1977	18	73,5	13,1
Golf de Ponent	Calvià	1978	18	55	25
Club de Golf Vall d'Or	Felanitx	1985	18	48	15,45
Reial Golf Bendinat	Calvià	1986	18	60	30
Golf Pollença	Pollença	1986	9	20	10,75
Club de Golf Capdepera	Capdepera	1988	18	70	30
Canyamel Golf Club	Capdepera	1989	18	50	22
Golf d'Andratx	Andratx	1990	18	50	28
Golf de Santa Ponça II	Calvià	1992	18	66	12,13
Marriott Son Antem Est	Llucmajor	1994	18	71,98	32,19
Pula Golf	Son Servera	1996	18	60	30
Club de Golf de Son Termens	Bunyola	1998	18	50	28
Golf Santa Ponça III	Calvià	1999	9	13	3,2
Son Muntaner	Palma	2000	18	80	32
Marriott Son Antem Oest	Llucmajor	2001	18	52,51	30,66
Camp de Golf d'Alcanada	Alcúdia	2002	18	60	45
Golf Maioris	Llucmajor	2006	18	63,3	—
Golf Park Puntiró	Palma	2006	18	66,6	40
Golf Son Quint	Palma	2007	18	40	30
Golf Son Gual	Palma	2008	18	68	42
Menorca					
Club de Golf Son Parc	es Mercadal	1977 (modificat 2006)	9 (18)	49 (45)	11,5 (29)
Eivissa					
Club de Golf Roca Llisa	Santa Eulària	1972	9	20	10,5
Club de Golf Eivissa	Santa Eulària	1990	18	60	39,5

Figura 14. Els camps de Golf a Mallorca, 2004 (Font: Consell Insular de Mallorca, 2004).

L'any 2004, els camps de golf de les Balears ocupaven entre 1,09 mil Ha i 484 Ha, segons si es mira la superfície total del camp o tan sols de la gespa. La major part d'aquesta superfície es troba a Mallorca, on es comptabilitzaven 18 camps; mentre que Menorca i Eivissa amb un i dos camps respectivament presentaven una superfície molt menor ocupada per aquesta coberta verda de sòl artificial. El 2008 hi havia uns 4 camps de golf més a Mallorca, tres d'ells a Palma i un a Lluçmajor. Tots ells vinculats a projectes immobiliaris. A Menorca s'havia ampliat el camp de Son Parc.

Taula 100. Superfície artificial ocupada pels camps de golf, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de taula anterior)		
	Superfície camp (Ha.)	Superfície gespa (Ha.)
Mallorca	963	423
Menorca	49	12
Eivissa	80	50
Balears	1.092	484

Les previsions "optimistes" sostenen que cap al 2010 hi podria haver a Mallorca uns 30 camps de golf. Això és degut a que a l'any 2006 hi havia els següents projectes de camp de golf en tramitació: es Pujol (Santanyi), Son Saletes (Sencelles), Son Aversó (Son Sardina-Palma), Son Baco (Campos), Son Bosc (s'Albufera a Muro), Son Real (Santa Margalida), es Llobets (Lluçmajor), Cala Romàntica (Manacor), Can Puig – Can Gatul·les (Pollença), Can Guilló (Pollença), Son Claret (Es Capdellà-Calvià), ses Algorfes (Calvià), Son Corb (Son Servera), Costa dels Pins (Son servera) i Son Verí (Marratxi). A més hi havia quatre camps en construcció: Son Quint (Palma), Son Gual (Palma), Puigderós (Lluçmajor) i Sa Vinyola (Campos) (Frau, 25/02/2006; Galán, 16/06/2007; GOB, estiu 2008). Si cada camp de golf requereix unes 60 Ha de mitjana, es podria preveure que en cas d'executar-se tots aquests projectes -en tràmit i

alguns en construcció- hi podrà haver a Mallorca unes noves 1020 Ha ocupades per aquestes infraestructures turístiques⁶³.

Figura 15. Fotografia Santa Ponça Golf (Calvià)

Molts dels camps de golf en tramitació estan tenyits d'una enorme conflictivitat social. Alguns d'ells responen a l'habitual pràctica d'opacitat informativa amb elevats dèficits democràtics i una permeabilitat político-empresarial molt elevada. Així, els germans Morell Magraner, promotors del Golf de Son Real, projectat sobre terrenys d'alt valor arqueològic i ecològic, sol·licitaren la paralització temporal dels tràmits per la declaració d'interès general del Camp de Golf de Son Real just una

setmana abans que es fessin públiques unes gravacions (21 de juny de 2006) en les que el batlle de Santa Margalida (Antoni del Olmo, PP) acusava al seu regidor Joan Ferragut d'haver cobrat comissions per tramitar la llicència del camp de golf i de la sospitosa segregació de la finca en 43 parcel·les (Ferrer, 18/02/2006; Ferrer, 27/06/2006).

Aquest projecte de camp de golf va ser objecte d'una forta confrontació social, que fructificà en la plataforma social "Son Real no té preu". A més, aquest camp de golf es pretenia ubicar a la vora de la finca que el Govern de les Illes Balears va comprar amb els diners recaptats amb l'ecotaxa. D'aquesta manera el negoci resultava ser quasi perfecte ja que la iniciativa privada s'assegurava uns suculents ingressos (camp de golf, hotel, xalets), amb la seguretat que les arqueus públiques proporcionarien un entorn privilegiat. Després de les eleccions autonòmiques de maig de 2007, es va promulgar el Decret Llei 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears (BOIB núm.1176, 24/11/2007). La finalitat d'aquest Decret Llei era la de protegir diversos espais sobre els que hi havia projectes de transformació i degradació imminents, i que havien estat objecte d'importantes campanyes socials en favor de la seva protecció. Entre els espais protegits estaven els terrenys de Son Real. El juny de 2010 el Consell de Mallorca aprovà la declaració de Bé d'Interès Cultural a la zona arqueològica de Son Real (Consell de Mallorca, 3/06/2010)⁶⁴.

Un altre cas d'operació turístico-inmobiliària lligada a un projecte de camp de golf és el de Son Bosc, en uns terrenys que havien format part del Parc Natural de s'Albufera, i que després de la victòria del PP en les eleccions autonòmiques de maig del 2003 es varen desprotegir per afavorir "l'interès general" del camp de golf⁶⁵. El 22 de desembre de 2006, la Comissió Insular d'Urbanisme del Consell de Mallorca, controlada per Unió Mallorquina, acordà declarar el camp de golf de Son Bosc d'interès general. Aquest camp de golf és promogut per la societat Golf Playa de Muro SA, societat que compta com a soci majoritari a Miquel Ramis Martorell, hotelier (Grupotel) i polític (ex-batlle de Muro per CDM, 1987-1995 i 1999-2007). També participen de la societat promotora la Compañía Agropecuaria de Calvià SL que té al darrera la cadena hotelera Iberostar i el grup hotelier i immobiliari Cesgarden⁶⁶ (Guijarro, 22/12/2006; GOB, 21/05/2007). El 2007 el moment àlgid de la polèmica del Golf de Son Bosc, l'empresari Miquel Ramis de Grupotel contractà a Maite Areal, esposa de Jaume Matas que era el president de la CAIB, per treballar com a relacions públiques de l'Hotel Valparaiso a Palma. Segons Ramis, "Matas li demanà el favor el 2006 i li va dir que el treball de la seva esposa era

⁶³ A més dels camps de golf que apareixen a la taula 97, hom ha d'afegir el camp de Golf de La Reserva Rotana (Manacor) de 9 forats que s'ofereixen junt amb Hotel Rural amb 22 habitacions. Per altra banda, tenim que el 2006 s'inaugurà el Golf Maioris (Llucmajor) de 18 forats; al 2006 també s'inaugura el Golf Park Mallorca o Golf Puntiró (Palma) de 18 forats; el 2007 s'inaugura el Golf de Son Quint (Palma) de 18 forats; i al 2008 el Golf de Son Gual (Palma) de 18 forats (GOB, estiu 2008; www.fbgolf.com, desembre 2008).

⁶⁴ Resolució de 16 de juny de 2010, del Consell Insular de Mallorca (Illes Balears), referent a la incoació d'expedient de declaració de bé d'interès cultural a favor de Son Real, a Santa Margalida (BOE, nº165, 8/07/2010).

⁶⁵ Al maig de 2003 es va ampliar la superfície del PN de s'Albufera de Mallorca, afectant als terrenys de Son Bosc (Decret 52/2003, de 16 de maig, de modificació del decret 4/1988, de 28 de gener, de declaració del parc natural de s'Albufera de Mallorca). Després de les eleccions autonòmiques de 2003 i amb la victòria del PP, l'expedient de protecció es paralitzà, quedà l'ampliació de protecció sense efectes i es tornà a la delimitació prèvia. Així es permet el golf a Son Bosc (Salvem Son Bosc a www.gobmallorca.com/sonbosc/index.htm).

⁶⁶ El camp de golf és una iniciativa de la societat Golf Playa de Muro SA que està integrada per les empreses hoteleres Grupotel SA (43%), Compañía Agropecuaria de Calvià SL (27,5%) (participada per Iberostar) i Cesgarden SL. (29,5%) (Frau i Córcoles, 13/03/2008).

per un any, des de gener a desembre del 2007” (Armendáriz i Mestre 13/02/2010:2). L’Ajuntament de Muro, amb Jaume Perelló com a Batle (UM), va atorgar la llicència d’obres a la construcció del Golf de Son Bosc amb els vots d’UM i de l’oposició (Partit popular i Convergència Democràtica Murera). Aquesta decisió va suposar la ruptura de l’equip de govern a l’ajuntament de Muro, to quedant UM en minoria, i amb la destitució dels socis de govern (PSOE i Entesa) (Frau, 14/03/2008). Les curtes distàncies entre les decisions polítiques i els projectes empresarials es manifestaren novament i de forma abrumadora en aquesta ocasió. El batle de Muro, Jaume Perelló (UM) i l’empresari Miquel Ramis Puigròs (Grup hotelier i immobiliari Garden)⁶⁷, eren socis a la societat Nou Argar XXI SL. Aquesta societat, a més, estava domiciliada en el mateix domicili que Cesgarden (Frau, 21/12/2008). El febrer de 2010 Miquel Ramis Martorell, que havia estat batle durant diverses legislatures, va ser condemnat a 10 anys d’inhabilitació per exercir càrrec públic per un delictes de prevariació relacionat amb l’arxivament a l’any 2006 d’un expedient d’infracció urbanística. L’empresa que havia comès la infracció era Construcciones Es Moyà SL de Jordi Alzamora. Aquest era el pare d’una regidora del mateix partit que Ramis Martorell i també era soci del propi batle a l’Hotel Alcúdia Suite (Córcoles, 4/02/2010).

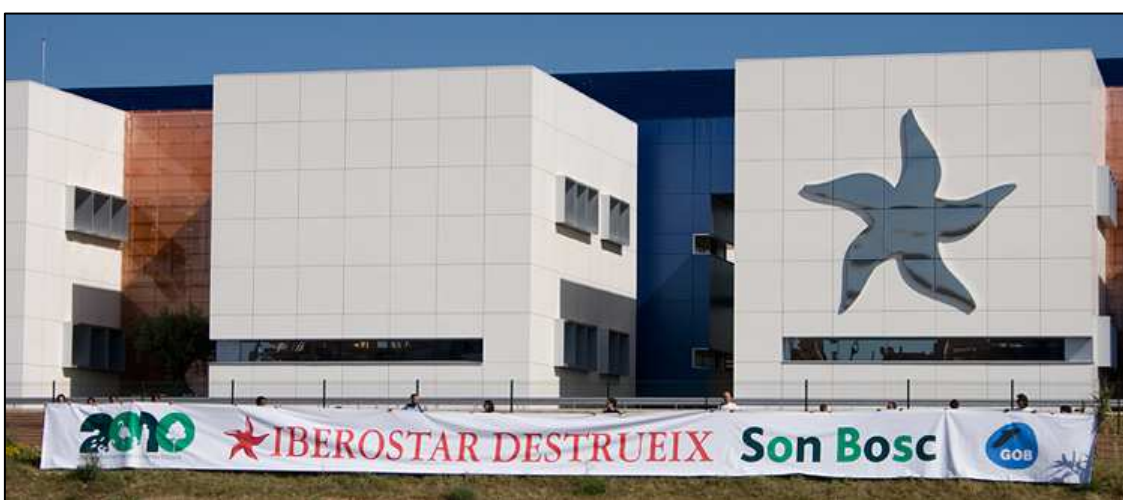

Figura 16. Acció de denúncia del GOB del Dia Internacional de la Biodiversitat 22/05/2010.

L’explosió de casos de corrupció político-empresarial després de les eleccions autonòmiques de 2007, acabaren afectant al partit frontissa UM. Aquest que era soci de govern dels partits d’esquerra, controlava la Conselleria de Medi Ambient, que jugava un paper important en torn a la possibilitat de dur a terme el camp de golf. La destitució dels membres d’Unió Mallorquina del Govern de les Illes Balears a principis de febrer de 2010 va obrir les portes a noves solucions al camp de golf de Son Bosc, ja que medi ambient passà a ser controlat pel Bloc per Mallorca (coalició integrada per PSM, Esquerra Unida i Els Verds). El Bloc s’havia manifestat contrari a la construcció del golf. En vistes als canvis polítics, els promotors del golf iniciaren les obres. Posteriorment, el 26 de febrer de 2010, el Govern va suspendre les obres del golf i inicià l’elaboració del PORN (Pla d’Ordenació dels Recursos Naturals) del Parc Natural de s’Albufera. Aquest PORN afectava els terrenys colindants de Son Bosc i l’àmbit total del pla abraça unes 1691 Ha, és a dir 45 Ha més que la superfície del parc. Acte seguit els hotelers protestaren energèticament en contra de la decisió de protegir la zona. Aurelio Vázquez, president de l’ACH (Agrupació de Cadenes Hoteleres) manifestava la seva indignació i l’Associació Hotelera de la Platja de Muro, amb Pedro Pascual, també es manifestava en contra. Cal dir que Aurelio Vázquez era el president de la Compañía Agropecuaria de Calvia SL i Pedro Pascual de Viva Hotels també era accionista de la societat promotora del golf i administrador conseller de la mateixa societat (Frau, 18/02/2010; Frau, 27/02/2010; Cañellas, 3/03/2010; Fueris, 3/03/2010).

⁶⁷ www.gardengrup.com (febrer 2008).

Figura 17. Terrenys en construcció del Golf de Son Bosc (juliol 2010) (Font: Diari de Mallorca, 21/07/2010)

El març de 2010, la dreta política parlamentària, després que diputats de les seves formacions haguessin d'abandonar el Parlament per la seva implicació en casos de presumpta corrupció (p.ex. Joan Cardona, M.A. Munar, Bartomeu Vicens), pressionà des del Parlament de les Illes Balears per defensar els interessos dels capitals implicats en la construcció del golf. Així, Unió Mallorquina presentà una Proposició no de Llei per a que s'eliminàs la protecció d'una part de Son Bosc afectada pel PORN de s'Albufera⁶⁸. I, el Partit

Popular presentà, el març de 2010, en el Parlament de les Illes Balears, una Proposició de Llei per declarar d'interès autonòmic la construcció del camp de golf de Son Bosc⁶⁹. A principis del mes de juliol de 2010 el Govern de les Illes Balears va iniciar el procés per tal d'ampliar la ZEPA (Zona d'Espècial de Protecció de les Aus) de s'Albufera en unes 64 Ha. Aquesta ampliació afectava la superfície de Son Bosc, Ca n'Eixut, el Prat de Son Serra i l'àmbit de la depuradora de Muro-Santa Margalida. Després d'aquest moviment per protegir la zona del projecte del camp de golf promogut pels polítics-empresaris citats, el Partit Popular i Unió Mallorquina aprovaven el 20 de juliol la llei que declarava el golf de Son Bosc d'interès autonòmic. El diputat del PP, Cristóbal Huguet, exposà que la finalitat d'aquesta llei era assegurar que es respectàs la llicència de construcció que comptava el projecte de camp de golf des del 13 de març de 2008 (Frau i Vallespir, 10/07/2010; Adrover, 21/07/2010; Frau, 22/07/2010). El febrer de 2011, el Govern de les Illes Balears amplià la Zona d'Espècial Protecció per a les Aus (ZEPA) de s'Albufera de Mallorca, la qual cosa impedia la construcció del camp de golf⁷⁰.

El projecte de camp de golf de Son Aversó, a Son Sardina, ha estat projectat per Vicenç Grande, promotor immobiliari (Grup Drac, Promotora Proalaró SL) i president del RCD Mallorca. L'Ajuntament de Palma li va informar favorablement l'interès general, essent batllessa Catalina Cirer (PP), que és una de les més afamades aficionades del club mallorquinista. El projecte de golf anava lligat a un hotel de cinc estrelles (500 places), un hotel rural (120 places) i un minicamp de golf que es donaria a l'ajuntament per a que les classes populars poguessin sentir-se milionaris per un instant (Capó, 28/04/2005). Aquest camp es situa en una de les zones de major conflictivitat territorial, i político-social, i de majors expectatives de negoci (p.ex. futur segon cinturó, Hospital de Son Espases, Campus UIB, etc).

En el cas d'Eivissa, la Llei 11/2005, de 7 de desembre, de mesures específiques i tributàries per a les illes d'Eivissa i Formentera, en matèria d'ordenació territorial, urbanisme i turisme (BOIB núm.188, de 15 de novembre de 2005) aixecava, entre molts altres retalls i modificacions d'altres lleis, la moratòria dels camps de golf (Llei 4/2000, de 22 de març, de moratòria de construcció i ampliació de camps de golf a les Illes Pitiüses). Aquesta nou marc legal, permet que al Pla Territorial d'Eivissa i Formentera es proposi a la norma 64 la recomanació de construir camps de golf com a instruments de desestacionalització turística. A l'any 2006 es promovia la construcció de dos camps de golf nous a l'illa d'Eivissa, un a la mateixa zona de protecció de Ses Salines (Sant Josep) promogut pel polític-empresari Matutes, i un altre a Santa Gertrudis que s'ha projectat com annex a un balneari. En el cas eivissenc, el

⁶⁸ Unió Mallorquina: Proposició no de llei per tal de que sigui debatuda davant la Comissió d'Assumptes Institucionals i Generals. Títol: Desenvolupament elements turístics camp de golf de Son Bosc (Parlament de les Illes Balears, Registre d'entrada núm.833) (disponible a www.gobmallorca.com/sonbossc/proposicioum.pdf, maig 2010).

⁶⁹ Proposició de Llei de Declaració d'Interès Autonòmic de la construcció del camp de golf de Son Bosc a Muro (BOPIB núm.120, 19/03/2010) (<http://web.parlamentib.es/repositori/publicacions/7/bopibs/bopib-07-120.pdf#page=16>, maig 2010).

⁷⁰ Acord del Consell de Govern de 25 de febrer de 2011, sobre l'ampliació de la zona d'espècial protecció per a les aus (ZEPA) de s'Albufera de Mallorca (BOIB núm.87, 11/06/2011).

PTIEF permet (a diferència de Mallorca) que els camps de golf (norma 67.2) s'acompanyin d'oferta complementària: "quan les instal·lacions projectades contemplin la construcció d'oferta complementària, hauran de donar compliment a la totalitat de requisits que la Llei 12/1988, de 17 de novembre, de camps de golf, estableix". És a dir, quan el camp de golf té un mínim de 18 forats i un mínim de 60 Ha.

Segons un estudi encarregat pel Consell Insular de Mallorca a l'empresa Mecsa, Mallorca "necessitaria" quatre nous camps de golf (a més dels projectats), que s'haurien de situar a les zones "deficitàries" del Nord de l'illa (tres camps), i al manco un al Pla i Raiguer (Guijarro, 4/08/2007). Guijarro (4/08/2007:3) escrivia en un article al Diario de Mallorca que "en qualsevol cas, des d'Unió Mallorquina es destaca que l'informe de Mecsa permet afirmar que les mesures restrictives acordades pel nou Govern no suposen que a Mallorca existeixi una saturació d'aquest tipus d'instal·lacions, sinó que se vinculen més a una estratègia de protecció territorial". És a dir, des de la ideologia del nou "desenvolupisme ecològic" descrit per Antonio Estevan (1998), el llenguatge converteix en ecològicament i territorialment recomanables la conversió de les terres agroproductives en sòls coberts de gespa, exigents en recursos hídrics, però que no proveeixen ni un gram de matèria orgànica pel consum humà.

L'estudi ambiental dels camps de golf de Mallorca, realitzat per Recio-Espejo (2000) i per encàrrec de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Mallorca, Eivissa i Formentera, es pretenien establir elements de gestió per tal de reduir l'impacte ambiental d'aquestes instal·lacions. Emperò, en el mateix estudi es reconeix, en les conclusions, que el golf "com usuari de grans superfícies de territori, les seves implicacions ambientals són inherents al mateix. Urgeix per tant la realització d'una bona gestió ambiental d'aquests espais, guiats per tècnics especialitzats coneixedors de la problemàtica ecològica, així com amb la posada en marxa de programes propis de gestió i aplicació de la normativa sobre ecogestió i ecoauditories europees existent" (Recio-Espejo 2000: 100).

Un dels principals impactes dels camps del golf és la transformació de la coberta terrestre; un impacte que no queda recollit en aquell estudi, com tampoc queda recollit l'impacte socioambiental dels projectes d'edificació turístic-residencial i comercials que solen anar aparellats al golf tal com permetia la Llei de Camps de Golf de 1988. Així mateix, malgrat la Llei de Camps de Golf establís que aquests s'havien de regar amb aigua depurada, el cert és que s'han regat quasi sistemàticament amb aigües subterrànies, incomplint la normativa i agreujant encara més la fràgil situació dels recursos hídrics de les Illes. Per altra banda, s'ha comparat la superfície del camp de golf com una zona industrial altament contaminant per l'intensiu ús de fertilitzants i biocides emprats (p.ex. bromur de metil, clortalonil, carbaril, etc) que representen una important focus de contaminació dels aqüífers (GOB, estiu 2008). És més, la comparació dels rendiments crematístics (monetaris) que sembla que aporta "sembrar" golf front d'altres tipus de conreu, podria llançar la conclusió que "seria més recomanable la conversió de tot el territori balear en un enorme camp de golf, ja que es podrien extreure unes rendes de 2,98 milions de pessetes del 2000 per hectàrea" (Recio-Espejo, 2000). La qual cosa seria del tot inviable en unes illes del Mediterrani amb un règim climàtic que es correspon a la seva àrea geogràfica i que difícilment podria satisfer els requeriments hídrics de prop de 5000 m³/Ha/mes a l'estiu (Taula 101).

Taula 101. Comparació entre els rendiments crematístics i requeriments hídrics de diferents ocupacions del sòl (Font: Recio-Espejo 2000:98).			
	Beneficis (ptes/Ha any)	Treball generat (jornals/Ha any)	Requeriment Hídric (m ³ /Ha any).
Garroverar	99.000	10	-
Ametllerar	-26.000	9	-
Alfals	305.000	10	6.000
Camp de golf	2.980.000	130	5.000

Després de les eleccions autonòmiques i locals del 2007, alguns dels grups governants varen acollir les demandes procedents d'un ample sector de la societat per tal d'evitar una nova onada especulativa sobre sòl rústic de la mà dels camps de golf. En aquest sentit, es va aprovar la Llei 4/2008, de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears, que deroga la desenvolupista Llei de Camps de Golf de 1988, promulgada en temps del polític i empresari Gabriel Cañellas. La nova llei prohibeix els usos

residencials o d'allotjaments turístics vinculats als projectes de camp de golf. Emperò, aquesta limitació afectarà tan sols als projectes que es plantegin a partir de la seva aprovació. Així mateix, aquesta nova norma estableix criteris paisatgístics i ambientals que hauran de guiar la declaració d'interès general d'aquestes instal·lacions turístiques i elitistes. No obstant, molts dels projectes en tramitació podran ser finalment desestimats a partir de l'aplicació dels nous criteris establerts per la Llei 4/2008.

11.3.3.3. Els paisatges "lunars" de les pedreres a cel obert. L'altra cara de la moneda modernitzadora-urbanitzadora.

La superfície artificial que es comptabilitzava sota l'epígraf pedreres i camps de golf recollia també aquelles superfícies que són sacrificades per a l'extracció de minerals, que posteriorment són abocats a les zones urbanes també artificials. El procés de "modernització" econòmic-empresarial de les Balears, així com a la major part del litoral espanyol, ha anat de la mà del procés turístic-urbanitzador. Aquest canvi de funció territorial s'ha alimentat d'una elevada dosis de territori sacrificat per a ser urbanitzat, sovint en detriment de sòl d'alt valor agrològic, i de territori que s'ha sacrificat per l'extracció dels materials del subsòl, sovint localitzat en espais d'alt valor ecològic.

L'any 1997 es va aprovar el Pla Director Sectorial de Pedreres (PDSP) de les Illes Balears (Decret 77/1997 d'11 de juny de 1977), que fou revisat posteriorment al 1999 (Decret 61/1999 de 28 de juny de 1999). Aquest Pla pretenia segons el seu article 1er: "regular el planejament, la gestió i la restauració de les pedreres en l'àmbit territorial de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, de manera que ocasionin el menor impacte mediambiental possible".

a) Les pedreres d'interès etnològic.

L'activitat minera a les Balears no ha estat objecte d'interès per part dels investigadors de les diferents disciplines i comptam amb escassa informació al respecte⁷¹. Ramis et al. (2005) han documentat l'existència d'activitats mineres i metal·lúrgiques prehistòriques a la Serra de Tramuntana. J.A. Encinas (a www.ccmallorca.com visitat juny 2006) ha investigat les activitats mineres des de la prehistòria. També s'ofereix certa informació a la web (www.artifexbalear.org, visitat juny 2006). A les Illes, l'activitat minera no ha estat de gran rellevància en comparació amb d'altres indrets on aquestes activitats han tengut una major presència geohistòrica. Emperò, així i tot es pot parlar de: explotacions mineres metal·líferes – d'escassa qualitat– (p.ex. plom, ferro, coure, etc) amb els principals jaciments a Bunyola (Mallorca), S'Argentera (Eivissa) o Capifort (Menorca); explotacions carboníferes al Raiguer de Mallorca; i les salines que han jugat històricament un paper cabdal en l'economia de les Pitiüses. Però, les principals explotacions mineres de les Illes han estat vinculades a l'extracció de materials per a la construcció (p.ex. marès, pedra de Santanyí, arena, grava, etc). Com s'esmenta en el capítol X, l'existència de jaciments de carbó –lignits– fou assenyalada per primera vegada al 1833 pel geòleg italià Albert de la Marmora i la seva primera explotació fou al 1864 a Binissalem (Barceló, 1968). La major part dels jaciments de lignits es localitzen al Raiguer –Binissalem, Alaró, Mancor, Lloseta, Selva– i en menor mesura a Sineu, Son Fe (Alcúdia) i Felanitx (Rosselló Verger, 1977).

El Pla es presenta un catàleg de **pedreres d'interès etnològic** que poden ésser declarades BIC (Bé d'Interès Cultural) i la relació de pedreres inactives per les quals es potencia la restauració. Aquest pla incorpora un catàleg de pedreres actives (que compleixen tots els requisits legals), pedreres incorporades al pla (que disposen d'autorització minera i informe favorable de la Comissió Balear de Medi Ambient, pendents d'obtenir llicència municipal) i pedreres en tramitació per a la seva adaptació al pla (que disposen d'autorització minera i tenen en tramitació la seva adaptació al Pla).

⁷¹ Un dels estudis més interessants pel fet de recollir de forma sistemàtica la informació sobre els dipòsits minerals és el realitzat pel geòleg Damià Crespí Bestard al sí del Museu Balear de Ciències Naturals, lloc on es pot consultar l'estudi (Crespí, 1994).

Taula 102. Les pedreres d'interès etnològic de les Balears (Font: Revisió del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears- Decret 61/1999 de 28 de maig de 1999).			
Tipus	Illa	Municipi	Nom pedrera
Prehistòriques	Mallorca	Artà	Sa Canova, Sa Punta de sa Barraca
		Campanet	Son Corró
		Campos	Son Catlar
		Escorca	Mortixet
		Llubí	Sa Verdera
		Llucmajor	Cas Frares, Es Pedregar, Son Antelm, Son Cardell, Can Negret.
		Sant Llorenç	Sa Coma
		Santa Maria	Es Cabàs
		Santanyí	Es Vetlari de Son Danús, Na Timonera, Sa Vallet
		Ses Salines	Camp Lladó, Es Baus
	Total		18
	Menorca	Alaior	Torralba den Salord, Torre den Gaumés
		Ciutadella	Son Catlar
		Es Migjorn	Sant Agustí Vell Gran (II)
		Sant Lluís	Binibeca-Es Caló Morlà, Binissafullet
Total		6	
Total Pedreres Prehistòriques		24	
No prehistòriques	Mallorca	Calvià	Cantera de Portals Vells
		Campos	C. de Marina (Ses Covetes), C. S'Estalella, Son Garau
		Felanitx	C. de Cala sa Nau (Es Ras)
		Llucmajor	Sa Fossa, Son Verí, Es Molar-Sa Punta de sa Dent, Galdent
		Palma	C. Bellver
		Santanyí	C. de Es Cap des Moro, S'Estret des Temps
	Total		12
	Menorca	Alaior	Binixabó, Llucalari, Sa Mola i sa Moleta, Santa Ponça.
		Ciutadella	Montefí-S'Hostal. S'Hectàrea
		Es Castell	P. de Cala Sant Esteva, Santa Anna, Sínia den Robadones, Urb. Sol de l'Est
		Es Migjorn	Sant Agustí Vell (I), Sant Agustí-Na Polida
		Ferrieres	Mitjaneta (Cala Mitjana), Binicalassitx, Binissaid
		Maó	P. Camp de futbol, Curnia Nou, El Paso, Es Fornàs den Torrelló- El Sereno
		Sant Lluís	Alcaufar Vell
	Total		20
	Eivissa	Sant Josep	Punta de Sa Pedrera, Punta de Ses Portes
	Total		2
Formentera	Sant Francesc Xavier	Punta Pedrera, Sa Pedrera	
Total		2	
Total no prehistòriques		36	
Total pedreres d'interès etnogràfic		60	

Per altra banda, una de les principals activitats extractives ha estat l'**explotació salinera** que s'ha desenvolupat en totes les Illes. Emperò sens dubte ha estat a les Pitiüses on aquesta ha revestit de major importància geohistòrica. El professor Vilà Valentí (2001a [1953]; 2001b [1961]) estudià les salines d'Eivissa i Formentera, que passaren a la Corona d'Espanya per "dret de Conquesta" i el 1871 foren venudes a un particular, l'empresa Salinera Española SA que encara avui en dia les explota. Aquesta empresa pertany a la família mallorquina dels Salas.

El que fou president de la Comunitat Autònoma, Gabriel Cañellas (1983-1995), emparentat amb dita família per part de la seva dona, Maria Amparo Rotger Salas, fou secretari del Consell d'Administració de dita companyia. El polític-empresari mallorquí Gabriel Cañellas (Salinera Española i Ibifor SA) hi tenia interessos immobiliaris: "Sal Rossa", "La Revista" i "Sa Canal"; així com Abel Matutes amb terrenys propietat del grup hotelier Doliga i l'immobiliària Palm Beach. Totes elles a l'espai natural de Ses Salines d'Eivissa, motiu pel qual aquest espai fou exclòs del catàleg d'espais naturals de protecció recomanada per la Disposició Addicional 3a de la LEN, a la modificació amb la Llei 7/1992. La LEN de 1991 s'aprovà gràcies a la indisciplina de vot de Miquel Pascual d'UM. Les eleccions del juny de 1991 foren guanyades per la coalició PP-UM, i el President Cañellas retallà aquella Llei, que afectà molt particularment a les Pitiüses. En resposta a les demandes socials que des del 1977 han demanat la protecció de Ses Salines, finalment fou des del Govern Central (en mans del PSOE) des d'on es varen protegir mitjançant la figura de Reserva Natural (agost 1995). Posteriorment la Llei 17/2001 de 19 de desembre de 2001 del Parlament de les Illes Balears les declarà Parc Natural (Manresa, 1998; Ferrer, 2003; Amer, 2006).

L'excel·lent treball documental (bibliogràfic, fotogràfic, cartogràfic, etc) de l'exposició promoguda per la Fundació SA NOSTRA i elaborat per Miquel Frontera (2006) ens aporta una interessant informació sobre les salines de les Balears, que a mode de resum són les següents: a Menorca, les Salines Velles de Fornells o de Tirant que deixaren l'activitat salinera al 1979, Salines de Carbonell abandonades als 1980, Salines d'Addaia abandonades a principis dels 1990 i Salines de Mongofre abandonades als 1950; a Mallorca, Salines dels Estanys o de la Vall en actiu, Salines des Trenc abandonades als 1960, Salines des Salobrar de Campos en actiu, Salines de s'Illot que deixen de funcionar al 1979, Ses Fontanelles que deixen l'activitat al 1965 i Salines de Sa Porrassa que deixen d'extreure al 1961; i a les Pitiüses, Salines d'Eivissa en actiu i Salines de Formentera que deixen d'extreure sal al 1983.

b) Les pedreres donades de baixa.

La principal activitat minera a les Balears, ha estat aquella vinculada als minerals de pedrera destinats a la construcció d'habitatges i infraestructures. Primerament abundaven les **extraccions de marès i arena**, especialment en jaciments en els mateixos sistemes dunars o en les plataformes tabulars miocèniques de Mallorca i Migjorn de Menorca. Molts d'aquests jaciments s'abandonaren amb la introducció de noves tècniques edificatòries, amb la generalització del ciment, que substituïren els materials tradicionalment emprats derivats de minerals arenosos pels derivats de calisses.

En aquests moments no es pot parlar amb absoluta precisió sobre les pedreres que es trobaven en actiu a mitjans del segle XX, quan les Balears s'inscririen dins de la dinàmica del turisme de masses i se produí la "gran transformació" territorial-urbana de la mà de la "modernització" econòmica. Tanmateix, les pedreres donades de baixa entre el 1950 i el 1999 comptabilitzades al PDS de pedreres (Decret 61/1999 de 28 de maig de 1999) ens aporten una idea de quins materials eren els de major preferència i la seva ubicació. Però, ens manquen molts elements per a esbrinar adequadament l'evolució de les activitats extractives de les Balears en la història recent; p.ex. quantitat de material extret, superfície ocupada, tipus de relacions laborals, impactes socioambientals, lluites socials, etc. Entre el 1950 i el 1999 (any d'aprovació de la revisió del PDS de pedreres) s'havien donat de baixa un total de 1206 pedreres a les quatre illes de l'arxipèlag. La major part d'elles a Mallorca, amb 1006 pedreres donades de baixa. Si s'analitzen aquestes pedreres segons el tipus de material extret, tenim que les principals activitats es centraven en l'extracció de marès amb 684 pedreres (56,72% de totes les pedreres), calisses amb 269 pedreres (22,31% de totes les pedreres) i arena amb 103 pedreres (8,54% del total).

Taula 103. Pedreres de les Balears donades de baixa entre 1950-1999 per tipus de material (Font: Elaboració pròpia a partir del PDS de Pedreres de les Illes Balears).					
Illa	Mallorca	Eivissa	Formentera	Menorca	Balears
Arena	56	43	1	3	103
Argila	26	—	—	1	27
Calç	2	—	—	—	2

Calissa	199	48	5	17	269
Guix	13	—	—	0	13
Grava	19	16	—	1	36
Marbre	1	—	—	—	1
Marès	623	10	4	47	684
Margues	39	2	—	—	41
Molassa	27	—	—	—	27
Silicats	1	—	—	—	1
Total	1.006	121	10	69	1.206

La distribució de les pedreres donades de baixa al llarg de la segona meitat del segle XX coincideix, com no podria ser d'altra manera, amb les localitzacions allà on es troba el substrat litològic que conté els minerals que han alimentat en gran part a l'edificació balear (veure taules 103-107 i figura 18). Es pot dir que a quasi tots els termes municipals de les Illes hi havia alguna pedrera, degut a la proliferació del transport motoritzat i la mobilització dels minerals cada cop a emplaçaments més distants. Llavors l'extracció es fonamentava en criteris de major proximitat àdhuc d'una menor intensitat extractiva.

Mallorca amb 1006 pedreres, concentrava el 28,93% d'aquestes al terme municipal de Palma on 238 pedreres eren de marès⁷² i 15 d'arena. Com es pot comprovar a la figura 11, una gran part d'aquestes es localitzaven a la Badia de Palma just a la zona que es convertirà a partir de 1960 en un dels principals "jaciments turístics" de l'illa: s'Arenal. Els materials sedimentaris s'estenen per tota l'orla litoral del Migjorn i Llevant mallorquí, just a continuació de les pedreres de Palma; on s'exploten les pedreres de: Lluçmajor (60 pedreres de marès), Campos (36 pedreres de marès i 16 d'arena), i Manacor (66 pedreres de marès). A la Badia d'Alcúdia, es troben les zones corresponents a les cubetes tabulars miocenes que reben el nom de marina, com ara la Marina de Petra; s'hi han localitzat pedreres de marès en els termes municipals de Petra (22 pedreres de marès), Alcúdia (10 pedreres), Muro (65 pedreres de marès) i Santa Margalida (31 pedreres de marès).

Les 199 pedreres de calissa a Mallorca es localitzaven en les zones muntanyoses (o als peus de muntanya) de l'illa. Destaca la zona ben connectada del Raiguer, amb Alaró (18 pedreres de calissa), Binissalem (20 pedreres de calissa) i Selva (14 pedreres de calissa). En el terme municipal de Palma que s'estén fins a la part SW de la Serra de Tramuntana s'hi localitzaven unes 15 pedreres de calissa que foren donades de baixa entre 1950 i 1999. A les Serres de Llevant també s'hi localitzaven pedreres que extreien materials calcaris a: Felanitx (19 pedreres), Manacor (12 pedreres), Sant Llorenç (6 pedreres) o Artà (7 pedreres). També hi havia pedreres de calissa en altres municipis de la Serra de Tramuntana: Andratx, Sóller, Pollença, Puigpunyent, Valldemossa, etc.

Taula 104. Mallorca. Nombre de pedreres donades de baixa entre 1950-1999 per tipus de mineral (Font: Elaboració pròpia a partir del PDS de Pedreres de les Illes Balears).

	Arena	Argila	Calissa	Guix	Calç	Grava	Marbr e	Marès	Margues	Molassa	Silicats
Alaró	—	—	18	—	—	—	—	1	2	—	—
Alcúdia	—	—	2	—	—	—	—	10	1	—	—
Algaida	—	—	3	—	—	1	—	24	—	—	—
Andratx	—	3	5	1	—	—	—	5	—	—	—
Artà	—	—	7	—	—	2	—	2	2	—	—
Banyalbufar	—	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—
Binissalem	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—
Bunyola	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—
Calvià	1	—	2	4	—	1	1	4	—	1	—
Campanet	—	—	1	—	—	1	—	2	—	—	—
Campos	16	—	2	—	—	—	—	36	—	—	—

⁷² El marès resulta d'una formació sedimentària marina del Miocè superior, Tortonià (entre 10,4 i 6,7 milions d'anys A.C.), i/o del Quaternari (1,64 milions d'anys A.C. endavant). Per veure la indústria extractiva al Migjorn i Llevant de Mallorca es recomana consultar l'excel·lent obra de Rosselló-Verger (1964:418-426).

Capítol 11. La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades.

Capdepera	—	—	4	—	—	2	—	14	1	—	—
Esporles	—	—	2	1	—	—	—	1	—	—	—
Estellencs	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Felanitx	—	3	19	—	—	3	—	11	2	—	1
Inca	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—
Lloseta	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—
Llucmajor	—	—	5	—	—	—	—	60	1	3	—
Manacor	—	3	12	—	1	—	—	66	1	1	—
Mancor de la Vall	—	—	6	—	—	—	—	1	—	—	—
Maria de la Salut	—	—	5	—	—	—	—	—	3	—	—
Marratxí	—	6	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Montuiri	—	—	1	—	—	2	—	1	2	—	—
Muro	6	—	—	—	—	—	—	65	—	1	—
Palma	21	1	15	—	—	—	—	238	3	13	—
Petra	—	6	2	—	—	—	—	22	1	1	—
Pollença	—	—	6	3	—	—	—	10	—	—	—
Porreres	—	—	5	—	—	—	—	2	2	1	—
Puigpunyent	—	—	4	—	—	—	—	—	2	—	—
Sa Pobla	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—
Sant Joan	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
Sant Llorenç	—	—	7	—	—	1	—	4	2	1	—
Santa Margalida	8	—	—	—	—	—	—	31	—	4	—
Santa Maria	—	1	3	—	—	—	—	1	—	—	—
Santanyí	—	—	—	—	—	2	—	3	—	1	—
Selva	—	1	14	1	1	—	—	—	2	—	—
Sencelles	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Ses Salines	4	—	1	—	—	—	—	4	—	—	—
Sineu	—	—	1	—	—	—	—	1	1	—	—
Sóller	—	—	6	1	—	1	—	—	1	—	—
Son Servera	—	—	4	—	—	3	—	1	1	—	—
Valldemossa	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Vilafranca	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mallorca	56	26	199	13	2	19	1	623	39	27	1

A les Pitiüses es donaren de baixa un total de 131 pedreres entre 1950 i 1999. El 41,98% corresponia a pedreres d'arena (55 pedreres), el 36,64% a pedreres de calisses (48 pedreres), el 12,21% a pedreres de grava (16 pedreres) i el 7,63% a pedreres de marès (10 pedreres). La major part de les pedreres es localitzaven als termes municipals de Sant Josep (45 pedreres), Sant Antoni (26 pedreres), Santa Eulària (25 pedreres) i Sant Joan (21 pedreres). A la figura 11 es pot observar com la major part d'aquestes pedreres inactives actualment es localitzaven a les zones litorals de materials sedimentaris del Quaternari de la meitat meridional; les zones litorals dels termes municipals de Sant Josep, Sant Antoni i sud de Santa Eulària d'on s'extreia principalment arena. A les àrees muntanyenques de les Serres de Es Amunts, els Turons de Santa Eulària i la Serralada de Sant Josep es localitzaven les pedreres de calisses i grava. A Formentera es donaren de baixa unes 10 pedreres entre 1950 i 1999: 4 de marès, 1 d'arena i 5 de calissa.

Taula 105. Pitiüses. Nombre de pedreres donades de baixa entre 1950-1999 per tipus de mineral (Font: Elaboració pròpia a partir del PDS de Pedreres de les Illes Balears).							
	Arena	Argila	Calissa	Calç	Grava	Marès	Margues
Eivissa	—	—	4	—	—	—	—
Sant Antoni de Portmany	7	—	—	—	—	—	—
Sant Antoni de Portmany	—	—	10	—	5	4	—
Sant Joan de Labritja	5	—	13	—	2	1	—
Sant Josep	38	—	5	—	1	—	1
Santa Eulària	4	—	11	—	8	1	1
Formentera	1	—	5	—		4	
Pitiüses	55	0	48	0	16	10	2

A Menorca s'han comptabilitzat unes 69 pedreres donades de baixa entre 1950 i 1999. La major part d'aquestes eren de marès (68,11% del total), calisses (24,63% del total) i arena (4,3% del total). La major part d'aquestes pedreres es localitzaven a la plataforma miocena del Migjorn menorquí, i molt especialment als extrems occidental (Ciutadella) i oriental (Maó, Sant Lluís, Es Castell), a més de la zona d'Alaior. A Ciutadella es localitzaven 31 pedreres de les donades de baixa en el període 1950-1999, la major part de les quals extreien marès (23 pedreres). A l'extrem oriental es comptabilitzaven unes 16 pedreres (Maó, Sant Lluís i Es Castell) de les quals unes 13 eren de marès. Les pedreres de marès menorquines inactives constitueixen un gran patrimoni etnogràfic i paisatgístic que els menorquins han sabut conservar (Florit i Sauleau, 1995; Fornós, 2003). Les pedreres de calisses es localitzaven, sobretot, al terme municipal d'Alaior a les calcàries del Cretaci i Juràssic, just a la meitat septentrional de l'illa, a Ciutadella (5 pedreres de calissa) i Mercadal (3 pedreres de calissa).

Taula 106. Menorca. Nombre de pedreres donades de baixa entre 1950-1999 per tipus de mineral (Font: Elaboració pròpia a partir del PDS de Pedreres de les Illes Balears).						
	Arena	Argila	Calissa	Calç	Grava	Marès
Alaior	—	—	6	—	—	6
Ciutadella	2	—	5	—	1	23
Es Castell	—	—	—	—	—	1
Es Migjorn Gran	—	—	—	—	—	1
Ferrerries	—	—	1	—	—	3
Maó	—	1	1	—	—	3
Mercadal	1	—	3	—	—	1
Sant Lluís		—	1	—	—	9
Menorca	3	1	17	0	1	47

A partir de la taula 107 es pot intuir el procés evolutiu de les pedreres de les Balears segons el període en que aquestes s'anaven donant de baixa. Com es pot comprovar, entre el 1950 i el 1970 es quan un major nombre de pedreres es van donant de baixa, en total unes 1025 pedreres de les quals 883 es trobaven a l'illa de Mallorca.

Taula 107. Nombre de pedreres inactives segons el període de baixa (Font: elaboració pròpia a partir del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears, 1999).

	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	Total inactives
Mallorca	552	331	52	48	23	1.006
Menorca	33	25		8	3	69
Eivissa	20	58	14	25	4	121
Formentera	4	2	1	2	1	10
Balears	609	416	67	83	31	1.206

Taula 108. Mallorca. Nombre de pedreres inactives segons el període de baixa (Font: elaboració pròpia a partir del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears, 1999).

	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999
Alaró	14	6	1	—	—
Alcúdia	5	7	1	—	—
Algaida	16	10	1	—	1
Andratx	8	4	—	2	—
Artà	5	5	—	2	1
Banyalbufar	2	1	—	—	—
Binissalem	14	5	—	—	1
Bunyola	1	1	1	—	—
Calvià	10	3	1	—	—
Campanet	3	1	—	—	—
Campos	15	29	4	4	2
Capdepera	15	6	—	—	—
Esporles	4	—	—	—	—
Estellencs	—	1	—	—	—
Felanitx	17	15	3	—	4
Inca	4	—	—	—	—
Lloseta	7	—	—	—	—
Llucmajor	19	42	4	3	1
Manacor	42	38	1	2	1
Mancor de la Vall	4	3	—	—	—
Maria de la Salut	5	2	1	—	—
Marratxí	7	—	—	—	—
Montuïri	2	3	1	—	—
Muro	44	19	4	5	—
Palma	173	82	19	16	1
Petra	15	9	2	5	1
Pollença	12	6	1	—	—
Porreres	5	2	1	1	1
Puigpunyent	6	—	—	—	—
Sa Pobla	2	1	1	1	—
Sant Joan	2	—	—	—	—
Sant Llorenç	10	4	1	—	—
Santa Margalida	27	7	1	4	4
Santa Maria	2	2	—	1	—
Santanyí	3	1	1	1	—
Selva	15	3	—	1	—
Sencelles	2	—	—	—	—
Ses Salines	1	4	2	—	2
Sineu	2	—	—	—	1

Sóller	6	3	—	—	—
Son Servera	2	6	—	—	1
Valldemossa	3	—	—	—	—
Vilafranca	1	—	—	—	1
Mallorca	552	331	52	48	23

Taula 109. Menorca. Nombre de pedreres inactives segons el període de baixa (Font: elaboració pròpia a partir del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears, 1999).

	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999
Alaior	6	5	—	—	1
Ciutadella	12	13	—	5	1
Es Castell	1	—	—	—	—
Es Migjorn Gran	1	—	—	—	—
Ferrerries	1	2	—	1	—
Maó	3	1	—	1	—
Mercadal	2	1	—	1	1
Sant Lluís	7	3	—	—	—
Menorca	33	25	—	8	3

Taula 110. Pitiüses. Nombre de pedreres inactives segons el període de baixa (Font: elaboració pròpia a partir del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears, 1999).

	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999
Eivissa	4	—	—	—	—
Sant Antoni de Portmany	5	16	—	5	—
Sant Joan de Labritja	—	16	3	2	—
Sant Josep	2	11	10	18	4
Santa Eulària	9	15	1	—	—
Formentera	4	2	1	2	1
Pitiüses	24	60	15	27	5

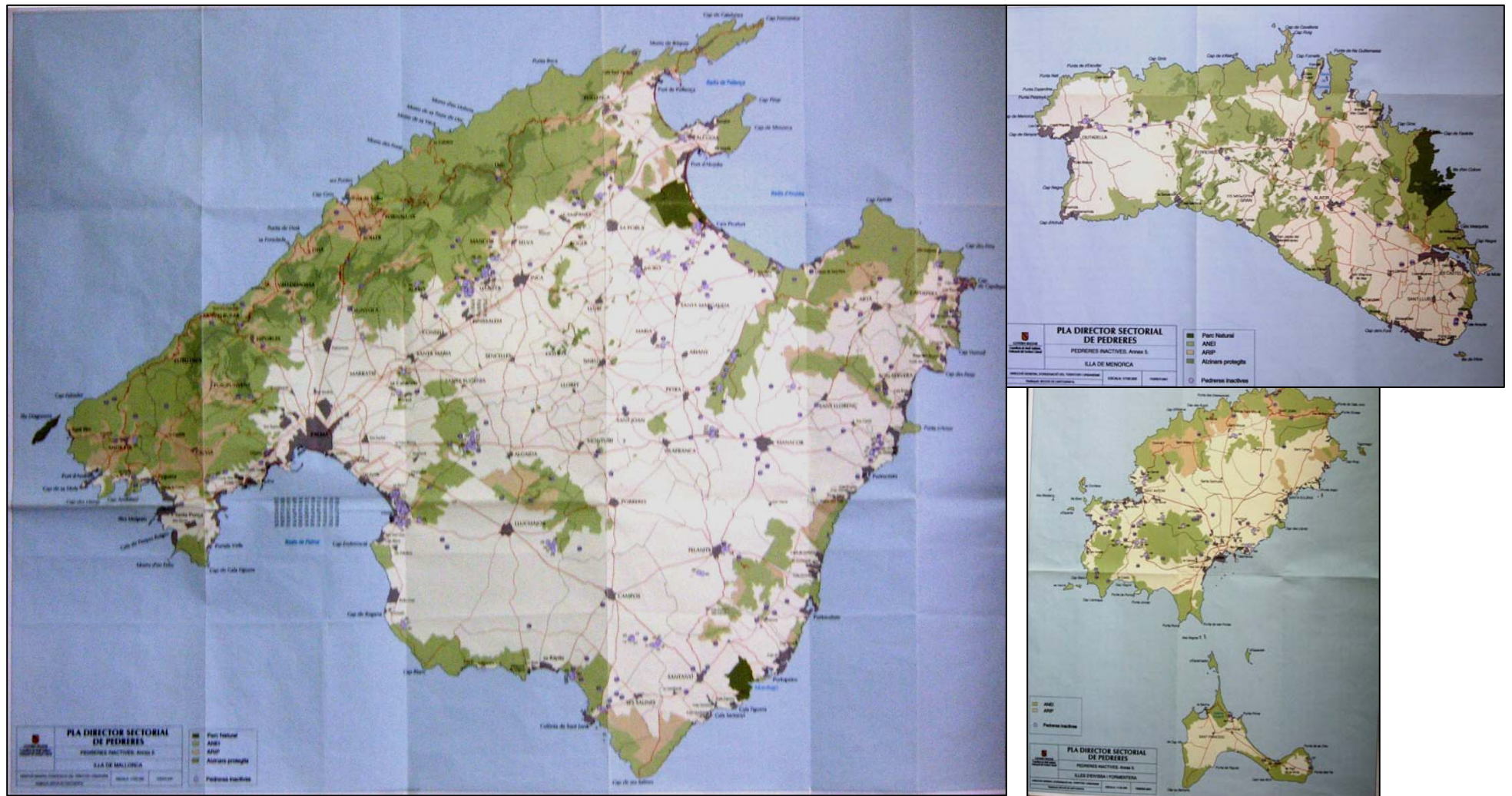

Figura 18. Mapa de pedreres inactives del catàleg del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears (Font: Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral del Govern Balear, 1999).

c) Les pedreres actives.

El Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears de 1999 conté un catàleg de pedreres actives o en tramitació. Les pedreres actives complien amb tots els requisits legals – concessió minera i adaptació a la planificació vigent– i sumaven un total de 22 pedreres (17 a Mallorca, 3 a Eivissa i 2 a Menorca); 5 pedreres incorporades al PDSP disposen de concessió minera i informe favorable de la Comissió Balear de Medi Ambient, pendent de llicència municipal (2 a Menorca i 3 a Mallorca); 94 pedreres tramitaven la seva adaptació al PDSP (disposen d'autorització minera i tramiten l'adaptació al Pla) (68 a Mallorca, 14 a Menorca, 9 a Eivissa i 3 a Formentera). I un total de 58 pedreres no havien tramitat la seva adaptació al PDSP (43 a Mallorca, 10 a Menorca, 4 a Eivissa i 1 a Formentera).

Les taules 110-115 i les figures 12-13 recullen les principals pedreres de les Balears, ja siguin actives i/o adaptades al PDSP o en tràmits per incorporar-se al PDSP. Comprovam que es donen dues dinàmiques paral·leles: per una banda, les pedreres predominants corresponen a minerals calcaris i molasses, per a la posterior conversió en ciment i grava per a l'activitat constructiva d'edificis i obra pública, i en menor mesura, les pedreres de marès de les quals encara s'extreuen peces de marès i picadís per a la construcció; per una altra banda, es pot contemplar una important concentració del nombre de pedreres en uns pocs termes municipals. No obstant, en no estar disponibles les dades d'ocupació de sòl ni de la quantitat extreta per pedrera, només es pot parlar d'abundància de pedreres per terme municipal, però no de la incidència concreta d'aquestes sobre el territori, el sòl (i subsòl) i les poblacions veïnes.

En el cas de Mallorca⁷³, tenim que a l'any 1999 el major nombre de pedreres es localitzaven a les zones de marina de Petra (Alcúdia amb 1 pedrera, Muro amb 7 pedreres, Santa Margalida amb 2 pedreres, Petra amb 17 pedreres); les Serres de Llevant i les marines del Llevant i Migjorn (Artà amb 3 pedreres, Campos amb 5 pedreres, Felanitx amb 17 pedreres, Lluçmajor amb 14 pedreres, Manacor amb 13 pedreres, Palma amb 9 pedreres, Porreres amb 4 pedreres, Santanyí amb 3 pedreres); i el Raiguer (Alaró amb 1 pedrera, Alaró-Lloseta amb 1 pedrera, Binissalem amb 6 pedreres, Mancor amb 1 pedrera, Selva amb 3 pedreres). Les "mossegades" que moltes d'aquestes pedreres han infringit sobre el territori són especialment visibles i impactants, per exemple, a les pedreres de Palma en direcció a Puigpunyent: Can Rosselló i Garrigeta Rassa. Aquest conjunt de pedreres tenien els permisos en tramitació, i en no comptar amb la llicència municipal d'obertura i funcionament, foren paralizades al 29 de setembre del 2004, després de molts anys de denúncies veïnals, no solsament per la desaparició de la muntanya, sinó pel risc que suposaven les detonacions a la pedrera que llançava pedres, com si d'un volcà es tractàs sobre les cases properes (Galán, 10/04/2005).

Taula 111. Mallorca. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).

	Pedreres actives	Pedreres incorporades al PDSP	Pedreres en tramitació	Pedreres que no han tramitat el PDSP	Total
Alaró	1	—	—	—	1
Alaró-Lloseta	—	—	—	1	1
Alcúdia	—	—	—	1	1
Algaida	1	—	1	—	2
Artà	2	—	1	—	3
Binissalem	—	—	4	2	6
Calvià	—	—	2	1	3
Campos	—	—	2	2	4
Campos-Felanitx-Porreres	—	—	—	1	1
Capdeper	—	—	—	1	1

⁷³ Segons dades facilitades per la Direcció General de Qualitat Ambiental del Govern de les Illes Balears, al juny de 2007, a Mallorca hi havia 23 pedreres actives i 55 pedreres incorporades al PDSP.

a					
Esporles	—	—	—	1	1
Felanitx	2	—	11	4	17
Llucmajor	3	—	4	7	14
Manacor	2	—	8	3	13
Mancor de la Vall	—	1	—	—	1
Maria de la Salut	—	—	1	—	1
Marratxí	—	—		1	1
Montuïri	1	—	1	—	2
Muro	1	—	3	3	7
Palma		—	4	5	9
Petra	1	—	11	5	17
Porreres	1	—	3	—	4
Sant Llorenç	—	—	2	—	2
Santa Eugènia	—	—	—	1	1
Santa Margalida	—	—	1	1	2
Santanyí	—	—	2	1	3
Selva	—	—	3		3
Sineu	1	2	1		4
Son Servera	1	—	—	—	1
Valldemossa	—	—	1	—	1
Vilafranca	—	—	2	1	3
Mallorca	17	3	68	42	130

Taula 112. Mallorca. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).

Tipus	Municipi	Nom de la pedrera	Any d'alta
Pedrera activa	Alaró	Can Negret	1982
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Alaró-Lloseta	San Adrian	1991
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Alcúdia	Ca na Siona	1965
Pedrera activa	Algaida	Can Ferrà	?
Pedreres en tramitació	Algaida	Can Ferrà	1986
Pedrera activa	Artà	Sa Carrossa	1982
Pedrera activa	Artà	Ses Fontanelles	1989
Pedreres en tramitació	Artà	Sa Carbona Morey	1981
Pedreres en tramitació	Binissalem	Ca na Coloma	1954
Pedreres en tramitació	Binissalem	Ca na Marga	1980
Pedreres en tramitació	Binissalem	La Flamenca	1965
Pedreres en tramitació	Binissalem	La Flamenca I	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Binissalem	Morneta II	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Binissalem	Ses Roquetes de Morneta	1978
Pedreres en tramitació	Calvià	Ses Vinyes	1968
Pedreres en tramitació	Calvià	Son Bugadelles	1962
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Calvià	Es Clot den Dalmay	1975

Capítol 11. La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades.

Pedreres en tramitació	Campos	Can Banyeta	1986
Pedreres en tramitació	Campos	Son Toni Amer	1964
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Campos	Catalina	1967
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Campos	Es Turó	1981
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Campos	Son Grau	1967
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Campos-Felanitx-Porreres	Topera	1993
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Capdepera	Son Jaumell	1982
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Esporles	Son Simonet	?
Pedrera activa	Felanitx	Can Xot	1986
Pedrera activa	Felanitx	Can Gallet	1984
Pedreres en tramitació	Felanitx	Can Alou	1965
Pedreres en tramitació	Felanitx	Can Centas	1974
Pedreres en tramitació	Felanitx	Can Gayà	?
Pedreres en tramitació	Felanitx	Cas cirerol	1976
Pedreres en tramitació	Felanitx	Es camp roig	1986
Pedreres en tramitació	Felanitx	Griñan	1992
Pedreres en tramitació	Felanitx	L'estortet	1993
Pedreres en tramitació	Felanitx	Pedro Jaime	1974
Pedreres en tramitació	Felanitx	San Isidro	1990
Pedreres en tramitació	Felanitx	Son Bernardí	?
Pedreres en tramitació	Felanitx	Son Cerdà II	1996
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Felanitx	Pla de Son Cerdà	1989
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Felanitx	Ramonet-Son Parada	1987
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Felanitx	Sa Comerna	1987
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Felanitx	Son Suau	1968
Pedrera activa	Llucmajor	Can Casetes	1982
Pedrera activa	Llucmajor	Matas e Hijos	1984
Pedrera activa	Llucmajor	Son Garcías	1987
Pedreres en tramitació	Llucmajor	Can Set	?
Pedreres en tramitació	Llucmajor	Sa Cabana	1990
Pedreres en tramitació	Llucmajor	Sa Cova	1990
Pedreres en tramitació	Llucmajor	Santa Elena	?
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Can Romaguera	1957
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Can Set	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Milan	1976
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Ses Praderes	1989
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Ses Rotes	1990
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Son Cànaves	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Son Monjo	1990
Pedrera activa	Manacor	Son Sureda Pobre	1981
Pedrera activa	Manacor	Son Macià	1981

Pedreres en tramitació	Manacor	Herraez	1968
Pedreres en tramitació	Manacor	Magdalena	1995
Pedreres en tramitació	Manacor	Pedrera de'n Nicolau	?
Pedreres en tramitació	Manacor	Sa Murtera	1989
Pedreres en tramitació	Manacor	Sa Plana	1985
Pedreres en tramitació	Manacor	Sa Roca	?
Pedreres en tramitació	Manacor	Santa Bàrbara	1958
Pedreres en tramitació	Manacor	Sa Torre	1957
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Manacor	Es Bessons	1989
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Manacor	Son Coletes	1956
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Manacor	Son Suau	1986
Pedreres incorporades al PDSP	Manacor de la Vall	Sa Tafona	?
Pedreres en tramitació	Maria de la Salut	La Comuna	1975
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Marratxí	Can Guides	1974
Pedrera activa	Montuiri	Coll de Sa Grava- Sant Miquel	1955
Pedreres en tramitació	Montuiri	Sa Pleta	1995
Pedrera activa	Muro	Salas	1983
Pedreres en tramitació	Muro	Son Auba	1973
Pedreres en tramitació	Muro	Son Blai	1979
Pedreres en tramitació	Muro	Son Morey	?
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Muro	Santa Bàrbara	1967
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Muro	Son Bosch	1974
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Muro	Unidos	1985
Pedreres en tramitació	Palma	Can Rosselló	1966
Pedreres en tramitació	Palma	Garrigueta Rassa	1955
Pedreres en tramitació	Palma	Gaspar	1984
Pedreres en tramitació	Palma	La Suerte III	1964
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	Can Morey	1976
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	Can Nu 2a	1963
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	Seu	1970
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	San Francisco	1963
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	Son Sunyer	1958
Pedrera activa	Petra	Es Vilafranquer	1972
Pedreres en tramitació	Petra	Alzamora	1988
Pedreres en tramitació	Petra	Can Bon Jesús	1962
Pedreres en tramitació	Petra	Can Pascual	?
Pedreres en tramitació	Petra	Carbonell	1976
Pedreres en tramitació	Petra	Cirer III	1961
Pedreres en tramitació	Petra	Mayol II	1986
Pedreres en tramitació	Petra	Rosselló	1991
Pedreres en tramitació	Petra	Sa Porrassa	1965
Pedreres en tramitació	Petra	Son Chibeli	1964
Pedreres en tramitació	Petra	Tejar Balear	1977

Pedreres en tramitació	Petra	Vanrell	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Can Refila	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Castor	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Es Pujol	1968
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Jofre	1969
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Sa Taulera 1	1973
Pedrera activa	Porreres	Son Amat	1955
Pedreres en tramitació	Porreres	maria	1966
Pedreres en tramitació	Porreres	Montision	1967
Pedreres en tramitació	Porreres	Montision II	1963
Pedreres en tramitació	Sant Llorenç	Can Canonge	1987
Pedreres en tramitació	Sant Llorenç	Sa Punta	1954
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Santa Eugènia	Ses Rotes Velles	1986
Pedreres en tramitació	Santa Margalida	Vernisa Vell	1969
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Santa Margalida	Sa Taulera	1957
Pedreres en tramitació	Santanyí	Pisa Dos	1992
Pedreres en tramitació	Santanyí	Sa Pedrera	1993
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Santanyí	La Cruz	1966
Pedreres en tramitació	Selva	Camp des Pou	1962
Pedreres en tramitació	Selva	Ceramica Insular	1962
Pedreres en tramitació	Selva	Son Odre	1967
Pedrera activa	Sineu	Cas Saboners	1956
Pedreres incorporades al PDSP	Sineu	Son Corpet	?
Pedreres incorporades al PDSP	Sineu	Son Corp	?
Pedreres en tramitació	Sineu	Son Tey	1963
Pedrera activa	Son Servera	El Puente	1963
Pedreres en tramitació	Valldemossa	Pelusa (Sa Cova)	1968
Pedreres en tramitació	Vilafranca	Cas Soradi	1992
Pedreres en tramitació	Vilafranca	Son Durí	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Vilafranca	Castor Pou More	1995

A Menorca, el catàleg del Pla Director Sectorial de Pedreres (PDSP)⁷⁴ comptabilitzava a l'any 1999 un total de 28 pedreres, de les quals 2 eren actives, 2 estaven incorporades al pla i 14 es trobaven en el procés de tramitació per a la seva inclusió, mentre que 10 pedreres encara que tenien llicència minera no havien iniciat cap tràmit. La major part de les pedreres catalogades es localitzen a l'extrem occidental de l'illa, Ciutadella amb 15 pedreres; en segon lloc, el terme d'Alaior amb 6 pedreres; i el de Mercadal amb 4 pedreres. A les figures 19 i 20 es pot veure com la major part de les pedreres de l'annex 1 i 2 (pedreres actives i pedreres incorporades al PDSP) i de l'annex 3 i 4 (pedreres en tramitació i pedreres que no han tramitat el PDSP) es corresponen a calcarenites miocenes i quaternàries i a calcàries i dolomies.

⁷⁴ Segons dades facilitades per la Direcció General de Qualitat Ambiental del Govern de les Illes Balears, al juny de 2007, a Menorca hi havia 3 pedreres actives i 14 pedreres incorporades al PDSP.

Taula 113. Menorca. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).

	Pedrera activa	Pedreres incorporades al PDSP	Pedreres en tramitació	Pedreres que no han tramitat el PDSP	Total
Alaior	1	—	5	—	6
Ciutadella	—	2	7	6	15
Ferrerries	—	—	—	1	1
Mercadal	1	—	2	1	4
Sant Lluís	—	—	—	2	2
Menorca	2	2	14	10	28

Taula 114. Menorca. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).

Típus	Municipi	Nom de la pedrera	Any d'alta
Pedrera activa	Alaior	Sa Moleta	1962
Pedreres en tramitació	Alaior	Loreto	1960
Pedreres en tramitació	Alaior	Llimpet	1965
Pedreres en tramitació	Alaior	Santa Bàrbara	1965
Pedreres en tramitació	Alaior	Seguí	1960
Pedreres en tramitació	Alaior	S'Olivera	1983
Pedreres incorporades al PDSP	Ciutadella	Arisalber	?
Pedreres incorporades al PDSP	Ciutadella	Son Sintes	?
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Algaiarens	1977
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Ametler II	?
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Ses Arenes de dalt	?
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Ses Arenetes	1992
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Son Àngel	1995
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Son Planas	1969
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Son Salord	1968
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Alputze Vell	1979
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Curniola Vila	1982
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Los Cuatro	1963
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Rafal Amagat	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	San Esteban	1962
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Son Alzina	1979
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ferrerries	Binicalsitx	1970
Pedrera activa	Mercadal	Losas Monte Toro	1981
Pedreres en tramitació	Mercadal	Sa Tramuntana	?
Pedreres en tramitació	Mercadal	Son Servera	1995
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Mercadal	Tirant Vell	1979
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Lluís	A. Vidal- S'Algar	1968
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Lluís	Del Mallorquín	1962

A les Pitiüses⁷⁵ es varen catalogar unes 20 pedreres de les quals 3 eren actives (les 3 al terme de Sant Josep, 2 de calcarenites quaternàries i una de calisses), 12 estaven en tramitació (1 a Eivissa, 2 a Sant Joan, 3 a Sant Josep, 3 a Santa Eulària i 3 a Formentera) i 5 no havien iniciat els tràmits pertinents. El terme municipal de Sant Josep és el que acull un major nombre d'explotacions d'extracció minera (calcarenites i calisses) a les que s'hi han d'afegir ses Salines d'Eivissa que es trobaven en aquest mateix terme municipal. Aquesta mateixa regió (Serralada de Sant Josep, cubetes sedimentàries de l'eix Eivissa-Sant Antoni, i zona litoral de la Platja d'en

⁷⁵ Segons dades facilitades per la Direcció General de Qualitat Ambiental del Govern de les Illes Balears, al juny de 2007, a les Pitiüses hi havia 3 pedreres actives i 5 pedreres incorporades al PDSP.

Bossa, Salines i es Codolar) concentra una variada gama d'usos del territori que entren permanentment en conflicte, com pugui ser la infraestructura aeroportuària, zones turístiques, polígons industrials (comercials), zones d'extracció minera i també espais naturals protegits per a la conservació de la biodiversitat. A l'illa de Formentera es comptabilitzaven 4 pedreres, de les quals 3 tramitaven la seva inclusió en el PDSP i 1 no havia fet cap tràmit. A l'illa de Formentera, els agents ambientals de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears han denunciat entre el 2003 i el 2005 la presència de tres pedreres il·legals en les que s'extreia arena dels sistemes dunars protegits (Romaní, 14/07/2005)⁷⁶.

Taula 115. Pitiüses. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).

	Pedrera activa	Pedreres incorporades al PDSP	Pedreres en tramitació	Pedreres que no han tramitat el PDSP	Total
Eivissa	—	—	1	—	1
Sant Joan	—	—	2	1	3
Sant Josep	3	—	3	3	9
Santa Eulària	—	—	3	—	3
Formentera	—	—	3	1	4
Pitiüses	3	0	12	5	20

Taula 116. Pitiüses. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).

Tipus	Municipi	Nom de la pedrera	Any d'alta
Pedreres en tramitació	Eivissa	Es Canal den Capità	1963
Pedreres en tramitació	Sant Joan	Can Carabassó	1970
Pedreres en tramitació	Sant Joan	Virgínia	1986
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Joan	Son Toni Salvador	1990
Pedrerera activa	Sant Josep	Can Xumeu	1966
Pedrerera activa	Sant Josep	Can Berris	1987
Pedrerera activa	Sant Josep	S'Arenet	1988
Pedreres en tramitació	Sant Josep	Can Gallego	1982
Pedreres en tramitació	Sant Josep	Can Orvay II	1968
Pedreres en tramitació	Sant Josep	Can Vicent Jeroni	1986
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Josep	Can Gustinet	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Josep	Can March	1990
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Josep	Can Vicent Pou	1986
Pedreres en tramitació	Santa Eulària	Francisca	1998
Pedreres en tramitació	Santa Eulària	Santa Bàrbara	?
Pedreres en tramitació	Santa Eulària	Ses Planes	1980
Pedreres en tramitació	Formentera	Can Pins	1964
Pedreres en tramitació	Formentera	Ses Clutades	1982
Pedreres en tramitació	Formentera	Can Campanitx	1986
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Formentera	Trituraciones y vibrados	1974

⁷⁶ A mitjans del 2007 aquests casos de delictes ecològics estaven pendents de judici.

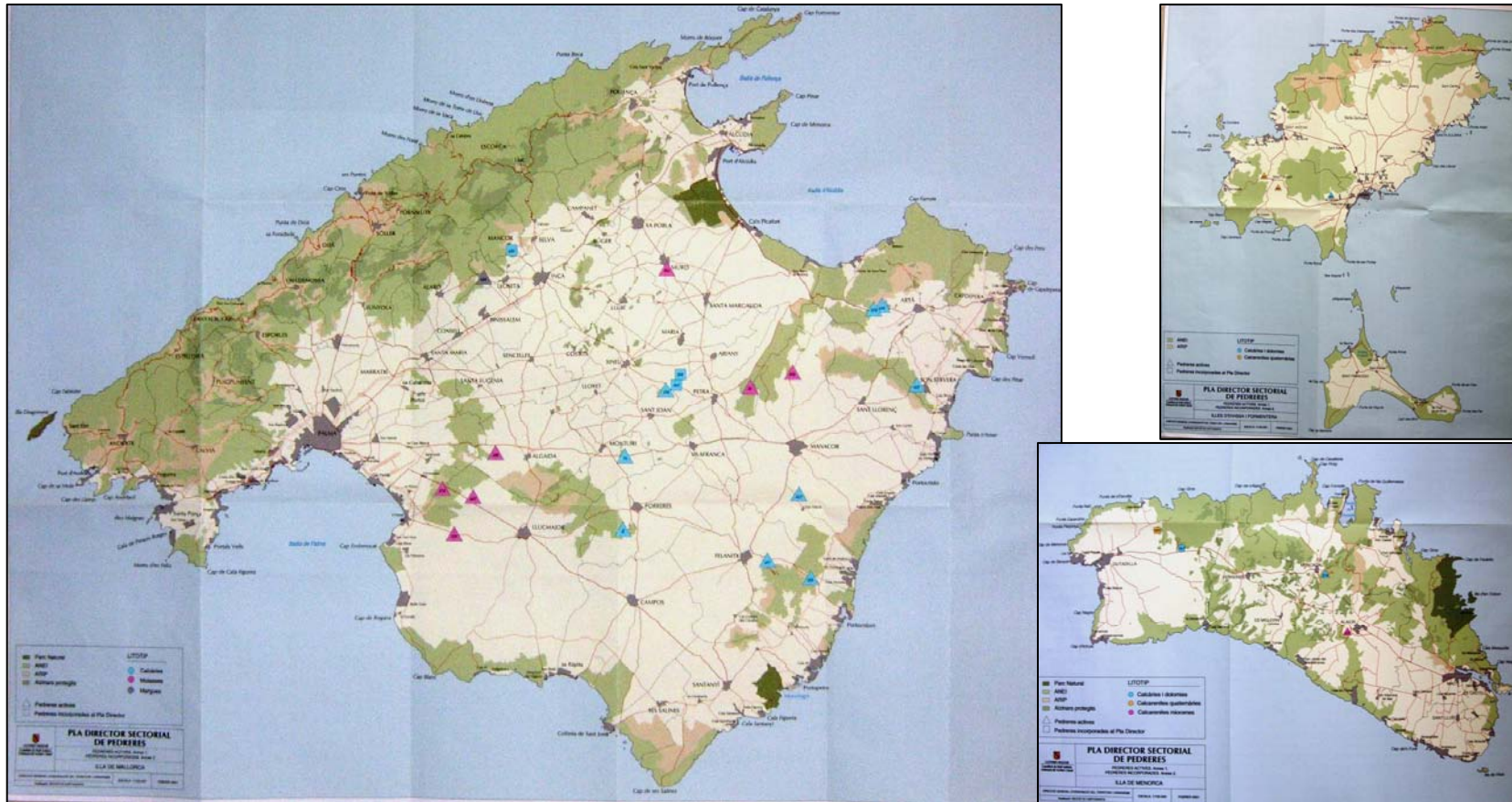

Figura 19. Mapa de pedreres actives i incorporades al PDSP del catàleg del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears (Font: Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral del Govern Balear, 1999).

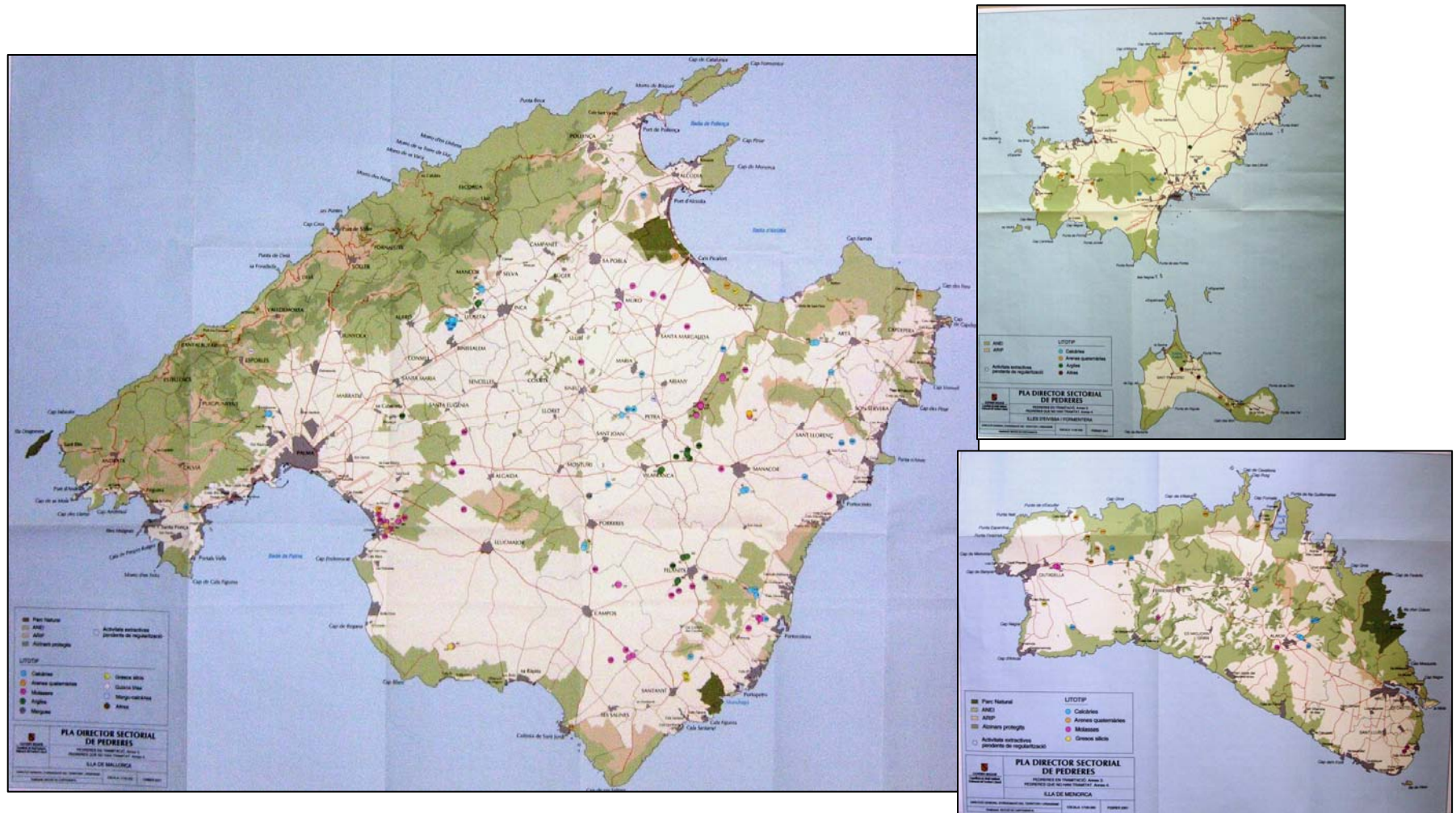

Figura 20. Mapa de pedreres actives i incorporades al PDS del catàleg del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears (Font: Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral del Govern Balear, 1999).

De les pedreres que trobam catalogades al 1999: 50 pedreres (33 a Mallorca, 12 a Menorca i 5 a Eivissa) s'havien donat d'alta –és a dir, havien aconseguit la concessió minera– a la dècada de 1960 ; 21 pedreres es donaren d'alta a la dècada dels 1970 –en plena crisi del capitalisme fordista–; als 1980 –de relançament del capitalisme espanyol i global– es tornaren a donar un elevat nombre de llicències mineres i s'obriren unes 53 pedreres –la major part a Mallorca amb 41 i Pitiüses amb 9–; i finalment, a la dècada dels 1990 s'obriren unes 22 noves pedreres.

	1950-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	sd
Mallorca	13	33	16	41	15	13
Menorca	—	12	4	3	4	5
Eivissa	—	4	1	8	2	1
Formentera	—	1	1	2	—	—
Balears	13	50	22	54	21	19

La "demografia" de les pedreres (taula 117) presenta una tendència de major "mortalitat" que d'incorporació de noves pedreres. No obstant això, en una anàlisi detallada hom s'adona que es produeix una creixent concentració geogràfica de les pedreres en aquelles àrees de majors potencialitats litològiques i que eren les que havien concentrat al llarg de la història un major nombre de pedreres. Per tant es pot resumir que les pedreres es concentren geogràficament i, a més, aquelles augmenten les seves dimensions. A la taula 118 es presenta una aproximació al nombre total de pedreres actives al llarg de la segona meitat del segle XX. Aquesta estimació s'ha realitzat a partir de les pedreres catalogades al PDSP en base a l'any que obtingueren la concessió minera, junt amb les que es donaren de baixa i que formen part del catàleg d'inactives de les que se sap l'any en que es donaren de baixa. Com es pot veure com hi ha hagut una progressiva disminució del nombre de pedreres en totes les illes de l'arxipèlag, més significativa a Mallorca i Eivissa.

	1961	1971	1981	1991	1999
Mallorca	467	169	133	126	130
Menorca	36	23	27	22	28
Eivissa	101	47	34	17	16
Formentera	6	5	5	5	4
Balears	610	244	199	170	178

En el món de l'extracció d'àrids i l'explotació de les pedreres, malgrat la dificultat d'ocultar dites activitats, sembla que també hi ha hagut importants il·legalitats. El 2007 es feia públic que a Mallorca hi havia unes 60 o 64 pedreres, a les Pitiüses unes 20 pedreres i Menorca unes 17. Com podem veure, les pedreres que declaraven les autoritats autonòmiques resulten ser notablement inferiors a les que apareixien al Pla Director Sectorial. De les prop de 90 pedreres que la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia deia que hi havia a Balears, només un 20% tenien els permisos en regla (Obrador, 6/12/2007). S'han detectat extraccions il·legals, com per exemple les d'arena a Formentera (Romani, 14/07/2005); casos en que l'empresa deia extreure mineral d'un indret però realment fer-ho en un altre, com l'empresa Marés y Picadís SL que explotava la pedrera de Son Cànaves (Llucmajor) a la que s'anul·là la concessió per extreure en una zona diferent a la permesa (Roura, 5/11/2008). Una de les zones més castigades per l'extracció d'àrids ha estat la que va de Manacor a Petra. Allà, el GOB i PSM+Esquerra+Verds denunciaren la forta transformació i degradació del Puig den Mora degut a les activitats extractives (Obrador, 8/07/2009) i a Porreres s'ordenava el tancament parcial de la pedrera de Son Amat, que havia estat denunciada a la Fiscalia perquè havia invadir una zona protegida (Àrea Natural d'Especial Interès) (Font, 7/10/2009). A Santanyí, el polític d'UM i empresari, Biel Vidal era propietari de la pedrera de Sa Creu. Aquesta no comptava amb

llicència d'obertura i funcionament, per la qual cosa fou clausurada (Roura, 10/09/2008). Segons el GOB, el sector de les pedreres era un dels més irregulars de les Illes. La situació de les pedreres i les irregularitats a elles vinculades arribà a generar un conflicte al sí del Col·legi d'Enginyers Superiors de Mines. El funcionari de la Conselleria d'Indústria, Carlos Garcia fou suspès de sou i treball per haver signat indegudament resolucions relatives a explotacions mineres. Les acusacions sobre el funcionari s'estenien també sobre un presumpte suborn vinculat a la recomanació d'un enginyer de la seva confiança als propietaris de pedreres, a canvi d'agilitzar els tràmits i posteriorment cobrar uns 100 mil euros per cada tràmit i, també, sobre la seva participació en la compravenda de pedreres. Passat els sis mesos de suspensió del funcionari, aquest fou detingut per la policia per una presumpta trama de corrupció amb els càrrecs de suborn i prevaricació (Font, 10/09/2008; Font, 21/10/2008; Ferrer i Armendáriz, 4/05/2009; Armendáriz et al., 6/05/2009; Ferrer, 7/05/2009).

d) La "restauració" de pedreres i la "gestió" dels residus.

En qualsevol cas, cal deixar constància del fet que malgrat es paralitzi l'activitat extractiva, les "ferides" que ocasionen aquestes activitats sobre el territori deixen profundes cicatrius que desfiguren el paisatge i afecten el funcionament ecosistèmic del territori en interrompre certs fluxos biogeoquímics, modificar els hàbitats i alterar la geomorfologia. Per motius turístico-paisatgístics i ecològics, el Pla Director Sectorial de Pedreres preveu la restauració de les zones mineres de les Illes. La disposició addicional setena preveu que "el rebliment per a la restauració de les pedreres es durà a termes preferentment amb la utilització de materials inerts provinents d'enderrocs o de restes de materials d'obres, sempre que en compliment de la legislació de residus resultin aptes per a aquesta finalitat". D'aquesta manera, i arran de l'aprovació del Pla Director Sectorial de Residus de Construcció, Demolició, Voluminosos i Pneumàtics fora d'ús de Mallorca (PDSRCDVP) (BOIB núm.59 de 16/05/2002), moltes pedreres han acollit una part significativa dels residus que ha generat la forta activitat constructora (p.ex. promoció immobiliària, infraestructures i equipaments) de finals dels 1990 i inicis de la dècada del 2000. Una gestió que restarà, en gran mesura, en mans de la corporació MAC Insular -vinculada a TIRME⁷⁷-, responent a les lògiques de gestió i política neoliberal, segons la qual es trasllada la suposada actuació pública a potents grups empresarials que actuen en forma quasi monopolista. La gestió dels residus a les Balears quedava segregat pel capital vinculat al sector de la construcció i la generació elèctrica. Emperò també, per les entitats financeres que hi participaven, Sa Nostra i Banca March. Aquesta empresa gestiona les sis plantes de transferència i pretractament (Llucmajor, Inca, Artà, Calvià, Porreres i Manacor) i les dues plantes de tractament (Santa Margalida i Bunyola) d'aquests residus; amb la qual cosa tot aquell residu de construcció que es generi a l'illa de Mallorca ha de passar per aquests punts. Aquesta situació va provocar que a partir de la posada en funcionament de dites plantes sorgís un conflicte de tipus intercapitalista entre MAC Insular i nombrosos transportistes de residus de construcció i demolició. Els últims es lamentaven de l'escalada dels costos que suposaven les taxes a pagar per la deposició en les plantes de transferència i pretractament, al temps que ells mateixos no es podien convertir en gestors, ja que no es contemplava al Pla Director Sectorial altres centres de transferència i pretractament possibles, més allà dels sis establerts i gestionats per MAC Insular.

La manca de "costum" per part de les classes empresarials de respondre a regulacions sobre les seves activitats –i en especial, el sector de la construcció–, es va traduir en una protesta de les classes empresarials de l'illa de Mallorca en contra de la regulació dels residus de construcció i demolició, en resposta al Decret 10/2000 de 4/02/2000 que fixava provisionalment i amb caràcter d'urgència, el triatge i abocament de residus de construcció i demolició. Aquesta protesta empresarial va tenir lloc a l'any 2001 en temps del Govern del

⁷⁷ TIRME SA està compost per les empreses: FCC (Fomento de Construcciones y Contratas), ENDESA, IBERDROLA, URBASER SA, ACS. Cal dir que els principal accionista d'ACS és la Corporación Financiera Alba, és a dir la família March. Així mateix, ACS és el principal accionista d'Iberdrola i Urbaser SA (www.tirme.es, gener 2008; <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, febrer 2010). Per la seva banda MAC Insular SL pertanyia a: Mac Insular Segunda SL (que és propietat de Tirme SA i Invernostra SL –Sa Nostra–), Tirme SA, ACS actividades de construcción y servicios SA i Gestión del Medio Ambiente Insular SA (aquesta és propietat de Pavimentos y Hormigones Carreras SA; Contratas Bartolome Ramon SA; Melchor Mascaró SA; Ferrer Pons Hermanos SA; Amer e Hijos SA; Construcciones Llabres Feliu SA; Llabres Feliu Medi-Ambient SL; Construcciones Riusech SA) (<http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, febrer 2010).

Pacte de Progrés, 1999-2003, (UM, PSOE, PSM, EU, Els Verds), durant la qual els transportistes d'enderrocs es "plantaren" just a davant la seu del Govern de les Illes Balears (Consolat de Mar) i front la Conselleria de Medi Ambient. L'associació mallorquina de transportistes d'enderrocs ASTRACOMA (Associació de Transportistes de Contenedors de Mallorca) va protagonitzar, en aquells mateixos anys, un dels episodis més destacats en matèria d'atemptats ecològics en abocar indiscriminadament residus de construcció i perillosos a la pedrera de Can Set de la zona de s'Arenal (ses Cadenes). Els empresaris imputats foren condemnats a una pena de 40 anys de presó i 240 mil euros de multa, a més d'una indemnització de 2,6 milions d'euros (GOB, 3/11/2001; Ferriol, 27/11/2007).

El capítol quart del Pla Director Sectorial sobre els plans de restauració i la seva tramitació advoca per l'extracció-restauració en el cas de les pedreres en actiu, i per la restauració de les inactives. Aquest aspecte, s'ha convertit en una via de sortida per molts dels productors i transportistes d'enderrocs, per tal de no fer front a les tarifes imposades sobre els residus de construcció i demolició per part dels gestors autoritzats (MAC Insular). El juny de 2007 es comptabilitzaven unes 32 pedreres inactives amb pla de restauració aprovat (taula 119)⁷⁸. Així doncs el sistema de gestió i planificació vigent –responent a la lògica dels compartiments estancs– incentiva l'extracció-abocament per sobre de la reutilització de materials de construcció. La qual cosa significa no tornar-los a emprar en la construcció i malbaratar-los –i mesclar-los amb d'altres residus– per reomplir els cràters provocats per la mateixa activitat extractiva. El PDSRCDVP estableix a l'article 4 un objectiu de "valorització" (terme emprat com a sinònim de reciclatge) dels residus de construcció i demolició del 70% (amb un mínim del 15%). Segons la "Asociación Nacional de Empresarios Fabricantes de Áridos" es varen emprar uns 10,5 milions de tones d'àrids a les Balears dels quals 375 mil tones provenien del reciclat de MAC Insular, un 3,57% del total (Canals, 8/07/2007).

Taula 119. Pedreres inactives amb Pla de Restauració aprovat i adaptat al PDSP que poden ser rebllides amb inerts de residus de construcció i demolició i materials d'excavació (Font: Direcció General de Qualitat ambiental de la Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, juny 2007).

Municipi	Núm. pedreres	Nom pedreres
Selva	2	Es Campassos, Son Odre.
Muro	1	Son Parella Vell.
Felanitx	5	Cantó de Massana, La Chumbera, Parcel·les 33-240, Polígon 57, Sa Comerma.
Bunyola	2	Son Garcias, S'Estremera Vella.
Artà	1	L'Ham.
Campos	2	Sa Canoveta, Es Figueral.
Llucmajor	5	Son Verí d'Abaix, Son Verí d'Abaix, Son Verí d'Abaix, Son Verí d'Abaix, Can Aulet d'Abaix.
Palma	1	Can Nuu 2a
Petra	5	Ses Comunes, Constancia, Isabel, Las Comunes, Can Refila.
Sant Joan	2	La Peña, La Grava.
Sóller	1	Es Puig
Mallorca	27	
Alaior	1	Biniguarda Nou.
Ciutadella	1	San Esteban.
Mercadal	1	Llucaitx
Menorca	3	
Sant Joan de Labritja	1	Es Ters
Sant Josep	1	Cala Tarida
Eivissa	2	
Balears	32	

⁷⁸ Totes les pedreres actives i les adaptades al PDSP han de tenir un pla de restauració, que és un requisit legal per seguir extraient materials del subsòl.

Segons la informació que ens facilità la Direcció General d'Indústria del Govern de les Illes Balears, el 2004 hi havia a les Balears unes 120 pedreres que havien realitzat activitats extractives que es distribuïen entre: 8 pedreres a Eivissa (4 a Sant Josep de Sa Talaia, 2 a Santa Eulària, 1 a Eivissa, 1 a Sant Antoni i 1 a Sant Joan de Labritja); 3 pedreres a Formentera; 19 pedreres a Menorca (10 a Ciutadella, 6 a Alaior, 2 a Es Mercadal i 1 a Sant Lluís); i 90 a Mallorca (14 a Felanitx, 10 a Petra, 9 a Manacor, 8 a Palma, 7 a Lluçmajor, 4 a Santanyí, 4 a Binissalem, 3 a Calvià, 3 a Artà, 3 a Campos, 3 a Porreres, , 2 a Alcúdia, 2 a Montuïri, 2 a Muro, 2 a Selva, 2 a Mancor, 2 a Sineu, 2 a Santa Margalida, 2 a Vilafranca, 1 a Alaró, 1 a Lloseta, 1 a Sant Llorenç, 1 a Maria, 1 a Son Servera i 1 a Valldemossa). Convé destacar les diferències entre les pedreres obertes sobre el territori, reconegudes en el PDSP i les adaptacions del catàleg de pedreres, de les pedreres de les que informa la Direcció General d'Indústria. Aquest darrer ens administratiu informa de les pedreres que en un determinat any han presentat el pla de tasques d'extracció de la pedrera, deixant fora de càlcul aquelles que no han passat per dit tràmit. Així, tenim que segons les dades de l'IBAE (Institut Balear d'Estadística), que es nodreix de la informació de la Direcció General d'Indústria, a l'any 2001 hi havia unes 103 explotacions mineres, mentre que al 2002 es comptabilitzaven 163.

A finals de l'any 2005 en plena "eufòria constructora" (immobiliària i d'obres públiques) es varen declarar d'interès general un total de 32 pedreres (23 a Mallorca, 8 a Menorca i 1 a Eivissa) mitjançant l'article 48 de la coneguda com Llei d'Acompanyament dels Pressuposts de desembre de 2005 (Llei 13/2005, de 27 de desembre, de mesures tributàries i administratives). Aquesta mesura generà certa polèmica perquè aquesta legalització obvià als ajuntaments i als consells. Totes aquelles pedreres estaven en tramitació d'adaptació al PDSP, per la via procedimental del PDSP, que és la declaració d'interès general després de les pertinents adaptacions al planejament urbanístic municipal i obtenció de la llicència d'activitat municipal, tràmits que han de ser coberts per part dels ajuntaments. També, el consells insulars ho poden fer, tot subrogant-se competències municipals en cas que en un termini de sis mesos els ajuntaments no hagin procedit a fer-ho. No obstant, la solució adoptada pel Govern autonòmic fou la de la Llei d'acompanyaments dels pressuposts, que es sol aprofitar per incloure matèria molt diversa (i sovint polèmica). Així fou el Govern de les Illes Balears qui atorgà la declaració d'interès general i no les administracions competents, a més de saltar-se el tràmit d'informació pública (GOB, 2006). Nogensmenys, tal com sostenen els tècnics de la Conselleria de Medi Ambient, la major part d'aquelles pedreres feia anys que estaven en procés de tramitació i la solució adoptada fou presa per tal de regularitzar unes pedreres que després de finalitzar els tràmits, estaven pendents de la resolució de les llicències municipals.

11.3.3.4. Recapitulació: estimació de la superfície ocupada per pedreres i camps de golf.

A continuació, s'apunta l'estimació realitzada a partir del treball citat (Blázquez i Murray, 2003a) sobre les cobertes del sòl, realitzat al sí del CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques) en el qual les cobertes artificials inclouen la categoria "pedreres i camps de golf". Per estimar la superfície que ocupen cadascuna de les dues categories de forma separada, s'ha procedit a extreure l'extensió dels camps de golf a l'ocupada per les "pedreres i camps de golf", dels termes municipals allà on es trobaven dites instal·lacions turístico-esportives. En qualsevol cas, es vol deixar constància que aquesta és una estimació que requeriria una anàlisi més rigorosa de les dues categories per separat. A més, el fet de partir de la fotointerpretació per tal d'elaborar la cartografia dels canvis de coberta del sòl, pot haver fet que en les primeres fotografies (1956) no es pogués detectar amb prou claredat la superfície ocupada per les zones d'extracció minera, en un moment en que es comptabilitzarien prop de 610 pedreres que deixaren cicatrius territorials que posteriorment podien ser també detectades. En qualsevol cas, i a partir d'aquesta primera estimació, tendríem que a l'arxipèlag al 1956 les prop de 610 pedreres ocupaven una extensió de 164 Ha, que es trobaven principalment a Mallorca (97 Ha), Menorca (34 Ha) i a Eivissa (33 Ha).

Els anys 1964 i 1972 s'inauguraven els dos primers camps de golf de Balears, a Mallorca i Eivissa respectivament i que ocuparien una superfície d'un 20 Ha cadascun, sumant un total de 40 Ha que foren detectades en el mapa de cobertes del sòl de 1973. En quant a la superfície ocupada per les pedreres a l'any 1973, convé recordar que a les dècades dels 1950 i 1960 es donaren de baixa un nombre important d'explotacions mineres -unes 1016 pedreres- (i,

es donaren d'alta al mateix període unes 63 pedreres). Però això no significa que la seva empremta desapareixes del mapa, i al 1973 es comptabilitzaven unes 612 Ha. La gran diferència entre la superfície ocupada per les pedreres al 1956 i el 1973 (444 Ha) ens fa pensar que seria convenient revisar la superfície ocupada per les pedreres al 1956.

Al llarg dels 27 anys que van del 1973 al 2000 es produeix una intensificació i aprofundiment en les dinàmiques mercantilitzadores de l'espai, amb un important increment de la superfície dels camps de golf que han assolit una superfície estimada de 871 Ha al 2000. Només l'illa de Formentera resta lliure de la febre del golf. La superfície artificial destinada al joc de la gespa es va multiplicar entre el 1973 i el 2000 per un factor de 22. En quant a la superfície estimada ocupada per les extraccions mineres, convé destacar que aquesta, malgrat el nombre de pedreres actives a l'any 2000 (179 pedreres) fos unes 65 explotacions inferiors a les actives de 1971, la seva extensió és bastant superior. Una extensió que des de la fotointerpretació recull totes les pedreres detectades, independentment del seu estatus extractiu; és a dir queden recollides les petjades de totes les pedreres que hi ha sobre del territori de les Balears. En concret, la superfície estimada ocupada per les pedreres s'ha duplicat, passant de 612 Ha al 1973 a 1353 Ha al 2000. El fet que augmenti la superfície de les pedreres està íntimament relacionat al fet que, per una banda, mentre el territori es "buidava" extraient recursos minerals (calisses, molasses, calcarenites, etc.), i per l'altra, les zones urbanes "s'omplien" a la calor de la bona salut del negoci turístic-immobiliari de les Illes. Això, ha provocat que indubtablement els requeriments de materials de construcció provinents de pedreres hagin anat augmentant al llarg de tot el període, i per conseqüent s'hagin anat expandint les "ferides" sobre el territori provocades per les activitats extractives.

Taula 120. Estimació de la superfície artificial en pedreres i camps de golf (Font: elaboració pròpia a partir de Blázquez i Murray, 2003a; i taules anteriors).						
Balears						
CLC1	CITTIB	CLC3	1956	1973	1995	2000
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	40	705	871
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	164	612	1.221	1.353
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		164	652	1.926	2.224
Mallorca						
CLC1	CITTIB	CLC3	1956	1973	1995	2000
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	20	576	742
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	97	444	954	1.063
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		97	464	1.531	1.805
Menorca						
CLC1	CITTIB	CLC3	1956	1973	1995	2000
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	0	49	49
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	34	113	190	200
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		34	113	239	249
Eivissa						
CLC1	CITTIB	CLC3	1956	1973	1995	2000
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	20	80	80
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	33	55	76	90
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		33	75	156	170
Formentera						
CLC1	CITTIB	CLC3	1956	1973	1995	2000

Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	0	0	0
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	0	0	0	0
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		0	0	0	0

11.3.4. Estimació de l'ocupació de sòl per part dels usos "improductius i destructius" al 2015.

Les següents taules 120-124 recullen de forma sintètica la informació exposada i recollida en els apartats anteriors (i al capítol X), en els quals s'han exposat les evolucions de les cobertes artificials i les potencialitats que es desprenen arran de l'aplicació de les principals polítiques territorials. Cal tenir present que les estimacions futures són sempre a la baixa (ja que són incompletes) i que aquestes es materialitzen com a fruit dels processos socials, les relacions de poder i les resistències que es donin lloc sobre el territori. Així, de la mateixa manera com es projecta la construcció d'una megainfraestructura sobre el territori, es pot eliminar de l'agenda política fruit de les resistències socials que aquella megainfraestructura generi. Encara és més probable la no execució de dites potencialitats artificialitzadores en cas d'un canvi de cicle en el procés d'acumulació del capital. Aquests sobredimensionaments s'han palesat especialment, en el darrer període del capitalisme global en que les solucions espacials han adquirit una forta rellevància, que en el cas de la UE han anat reforçades pels diners públics adreçats a finançar un important nombre d'infraestructures que resultaven cabdals per l'enlairament de les estructures socials d'acumulació del capital de la UE (i les Balears).

Segons les nostres estimacions, al 2015 hi podria haver unes 37,24 mil Ha de superfícies artificials que representarien el 7,53% de tota la superfície de les Balears. Aquesta xifra contrasta amb l'1,5% que representaven aquestes cobertes respecte de tota la superfície de les Balears a l'any 1956. La major part de la coberta de sòl artificial es localitza a Mallorca, on el sòl artificial podrà assolir unes 26,9 mil Ha (7,47% de l'illa), multiplicant per 4,48 la seva extensió del 1956; a Menorca, la coberta artificial podrà assolir les 4,7 mil Ha (6,86% de l'illa), multiplicant-se per 6,2 respecte del 1956; Eivissa podrà comptar amb unes 5,2 mil Ha (9,15% de l'illa), multiplicant-se per 10,1 respecte del 1956; i Formentera podrà tenir unes 329 Ha (4,07% de l'illa), multiplicant-se per 3,35 respecte del 1956. Així doncs, és l'illa d'Eivissa la que ha experimentat un major gran d'artificialització del sòl i és també en aquesta illa on la intensitat del procés ha estat més forta. Aquestes estimacions ha de ser considerades a la baixa ja que tan sols s'han sumat pel cas de les infraestructures viàries les grans obres executades als primers anys de la dècada del 2000 i no s'han inclòs la potencial transformació que podrà suposar el desplegament dels plans directors de carreteres en tramitació d'aprovació cap a finals de la dècada.

A continuació, s'han incorporat els càlculs de l'ocupació urbana a partir dels resultats de la fotointerpretació als que se sumen la potencialitat urbanitzadora en sòl vacant i el potencial creixement atorgat mitjançant els plans territorials insulars. D'aquesta manera es passaria de les 5,6 mil Ha de sòl ocupat per les zones urbanes a l'any 1956, a unes 32,36 mil Ha a l'any 2015, el que suposaria un increment del 477% en aquest període. I un increment del 31% respecte del 2000, any en el que múltiples veus alertaven de l'excessiva colonització del sòl per part de la urbanització i l'edificació. A aquestes dades s'haurien d'afegir les infraestructures noves que es puguin construir al llarg d'aquest període, ja que la fotointerpretació no diferenciava entre usos comercials, aeroportuaris, industrials, etc, per la qual cosa seria ben plausible que la xifra real fos superior.

La construcció i ampliació d'infraestructures de transport terrestre ha rebut un fort impuls al llarg del primer quinquenni dels anys 2000⁷⁹. Les principals infraestructures viàries construïdes ocupen prop de 2,09 mil Ha, front a les 1,79 mil Ha que cobrien al 2000, el que suposaria un increment del 16,6% respecte del 2000. Encara que pugui semblar un increment relativament baix, les 297,8 Ha construïdes en el lapse d'una sola legislatura (2003-2007), contrasten amb les 328 Ha construïdes entre el 1956 i el 2000. Allà on aquestes infraestructures ocupen una major porció de territori és a Mallorca (1568 Ha, amb un increment del 17,2%

⁷⁹ Veure capítol X.

respecte del 2000) i Eivissa (229 Ha, amb un increment del 34,8%) on s'han projectat noves carreteres de gran capacitat (autovies, vies parc, autopistes, desdoblaments, rondes de circumval·lació, etc) i s'amplien de velles; mentre que a Menorca la ronda sud de Ciutadella faria incrementar la superfície ocupada per aquestes infraestructures fins a unes 260 Ha. A partir de les obres anunciades en les informacions relatives als PDS de carreteres de cadascuna de les illes, hom pot assegurar que la superfície ocupada per les infraestructures de transport terrestre seran superiors a les aquí presentades, per la qual cosa aquests resultats han de ser entesos com a una infraestimació. A més, es preveu que les infraestructures de transport ferroviari rebin un fort impuls durant aquest període pel que es pot suposar que la superfície ocupada per aquestes (només a Mallorca) augmentaran en unes 207 Ha, arribant a 252 Ha al 2015, una xifra que superaria les 187 Ha de 1956 en els anys de màxim desplegament d'aquest mitjà de transport.

Les superfícies destinades a camps de golf han experimentat una creixent presència i ocupació de territori. La seva lògica i dinàmica ha anat aparellada a l'evolució turístico-immobiliària de les Illes, que com a la resta de l'Estat espanyol, en convertir-se en "paradis turístico-immobiliari", aquestes superfícies han guanyat terreny degut a la seva condició supletòria a les promocions turístico-immobiliàries, sota el supòsit d'oferir "qualitat" i "ecologia" a dits negocis. En cas de seguir les tendències actuals, i amb una previsió bastant cautelosa, es pot considerar que els projectes de camp de golf tramitats i iniciats acabaran per construir-se i que no hi haurà camps de golf que es donin de baixa. En tot cas, aquestes suposicions poden variar significativament, ja sigui per la modificació de la normativa dels camps de golf (o d'altres) o bé per una ruptura del cicle d'acumulació. En els nostres còmputos es contempen els projectes que al 2007 estaven a damunt de la taula, que permetrien augmentar la superfície d'aquestes cobertes en unes 318 Ha, arribant a 1,18 mil Ha. Els camps de golf han passat de cobrir unes 40 Ha al 1973 (amb camps a Eivissa i Mallorca) a unes 1189 Ha cap al 2015. Cal destacar que els increments previstos tendrien lloc, principalment, a les illes de Mallorca i Eivissa.

Finalment, la superfície ocupada per les zones d'extracció minera a cel obert pel proveïment de matèria primera per a la construcció d'immobles i infraestructures era de prop de 164 Ha al 1956, una quantitat que puja fins a 1,35 mil Ha al 2000. En aquest cas, no es compta amb informació directa, per la qual cosa el seu càlcul (com s'ha comentat) resulta de sostreure els "camps de golf" a la categoria de "camps de golf i pedreres" de l'estudi del CITTIB (Blázquez i Murray, 2003a). La documentació consultada ens condueix a interpretar que a mitjans segle XX, malgrat haver un elevat nombre de pedreres, aquestes eren de menors dimensions i molt localitzades a les localitats amb major dinamisme constructor, especialment a Palma. Abans del boom urbano-turístic, els materials de construcció s'obtenien prop de l'edificació a construir. També, s'ha de tenir present que també es comptava amb un important nombre de grans pedreres, sobretot de marès i arena. La planificació autonòmica de pedreres (PDSP) fa pensar que el criteri majoritàriament perseguit és el de reduir el nombre de pedreres i procedir a la seva restauració. Una situació contemplada, de moment, degut a l'escenari de petroli barat –i mercaderies barates– imperant a la dècada dels 1990, i que afavoreix per una banda la concentració en poques pedreres, l'extracció per sobre del reciclatge i reutilització, i la importació front a l'extracció local. En base al que abans s'ha esmentat, es suposa que la superfície ocupada per les pedreres podrà ser de prop de 1,3 mil Ha al 2015, ja que mentre uns terrenys es "buiden" (extracció de materials), d'altres "s'ompliran" (restauració de pedreres), sempre i quan el petroli segueixi barat i les regles del joc del comerç internacional es mantinguin. En qualsevol cas, convé tenir present que el *ceteris paribus* present a la major part de les prediccions en ciències socials fa que aquelles prediccions sovint mai coincideixin amb el que realment esdevé, ja que el futur es construeix, en bona mesura, socialment. En aquest sentit, el futur de la construcció social del territori balear, acabarà sent definit per la seva societat que serà la que accelerarà o disminuirà la velocitat de la transformació territorial.

Taula 121. Balears, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials o comercials, i de transport.	Zones urbanes	5.600	11.870	23.525	24.684	32.360
	Xarxes viàries	1.465*	1.613**	1.728	1.793	2.091
	Xarxes ferroviàries	187	109	45	45	252
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	40	705	871	1.189
Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.	Zones d'extracció minera	164	612	1.221	1.353	1.353
Total		7.416	14.243	27.223	28.746	37.245
% respecte superfície insular		1,5%	2,88%	5,51%	5,82%	7,53%
Taula 122. Mallorca, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials o comercials, i de transport.	Zones urbanes	4.696	9.111	17.068	17.930	23.050
	Xarxes viàries	1060*	1.179**	1.279	1.338	1.568
	Xarxes ferroviàries	163	95	45	45	252
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	20	576	742	1.020
Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.	Zones d'extracció minera	97	444	954	1.063	1.063
Total		6.016	10.849	19.922	21.118	26.953
% respecte superfície insular		1,67%	3,01%	5,53%	5,86%	7,47%
Taula 123. Menorca, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials o comercials, i de transport.	Zones urbanes	506	1.491	3.175	3.346	4.247
Zones industrials, comercials i de transports	Xarxes viàries	222*	241**	246	252	260
Zones industrials, comercials i de transports	Xarxes ferroviàries	0	0	0	0	0
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	0	49	49	49
Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.	Zones d'extracció minera	34	113	190	200	200
Total		763	1.845	3.660	3.847	4.756
% respecte superfície insular		1,1%	2,66%	5,28%	5,55%	6,86%
Taula 124. Eivissa, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials, comercials i de transports	Zones urbanes	332	1.156	3.032	3.150	4.766
	Xarxes viàries	150*	160**	170	170	229
	Xarxes ferroviàries	0	0	0	0	0
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	20	80	80	120
Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.	Zones d'extracció minera	33	55	76	90	90
Total		515	1.391	3.358	3.490	5.205
% respecte superfície insular		0,91%	2,45%	5,91%	6,14%	9,15%
Taula 125. Formentera, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials, comercials i de transports	Zones urbanes	65	111	249	258	296
	Xarxes viàries	33	33	33	33	33
	Xarxes ferroviàries	0	0	0	0	0
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	0	0	0	0
Zones d'extracció minera, abocadors	Zones d'extracció	0	0	0	0	0

i construcció.	minera					
Total		98	144	282	291	329
% respecte superfície insular		1,22%	1,79%	3,51%	3,61%	4,07%

* Estimació de la superfície artificial de les xarxes viàries al 1956; ** estimació de la superfície artificial de les xarxes viàries a partir de la informació de 1979.

Finalment, a la taula 126 s'intenta reconstruir, a partir de fonts indirectes en alguns casos, per l'any 2000 la distribució de les principals cobertes del sòl artificial. De les 28746 Ha de sòl artificial que s'havien comptabilitzat per l'any 2000, hi hauria un 80,9% que seria aquella ocupada per les zones urbanes, i entre les que també s'hi trobarien els polígons industrials-comercials, les zones d'equipaments, etc. La major part de les illes presenten un valor semblant, que es troba entre el 80,36% de Mallorca i el 86,2% de Formentera. En segon lloc, les xarxes viàries representarien el 6,24% del sòl artificial de les Balears, però s'ha de tenir en compte tal com fa Pilar Vega (2003) que l'àrea afectada per aquestes era de 9473 Ha (la coneguda com a zona de protecció i reserva viària). L'any 2000 aquestes infraestructures suposaven entre el 4,87% d'Eivissa i el 11,34% del sòl artificial de Formentera. En tercer lloc, les xarxes ferroviàries que tan sols eren presents a Mallorca on hi havia uns 45 km i representaven el 0,21% del sòl artificial de l'illa. En quart lloc, les infraestructures portuàries que en l'estudi de referència (Pons, 2003; Blázquez i Murray, 2003a) s'havien inclòs dins les zones urbano-industrials, s'han sostret d'aquelles a partir del treball de Soler (2004) sobre els Ports de les Balears, i segons el qual hi havia unes 210 Ha ocupades per aquestes infraestructures, representant el 0,73% de tot el sòl artificial de les Illes. En cinquè lloc, i tal com s'ha fet en el cas de les infraestructures portuàries, s'han sostret d'aquelles a partir del treball de Vega (2003) de la diagnosi per la realització del Pla Director Sectorial del Transport de les Illes Balears, per tal d'establir que les aeroportuàries ocupaven al 2000 unes 1215 Ha, suposant el 4,23% de tot el sòl artificial de les Illes. En sisè lloc, els camps de golf, que s'han inclòs dins d'aquesta categoria de sòls artificials, sumaven al 2000 un total de 871 Ha, representant el 3,03% de l'ocupació artificial. I, en darrer terme, les zones d'extracció minera ocuparien unes 1353 Ha que representa el 4,71% del sòl artificial de les Illes.

Taula 126. Estimació de la superfície artificial a les Balears, 2000 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors; aeroports a partir de Vega, 2003; i ports a partir de Soler, 2004).										
	Mallorca		Menorca		Eivissa		Formentera		Balears	
	Superfície (Ha)	% sobre artificial	Superfície (Ha)	% sobre artificial	Superfície (Ha)	% sobre artificial	Superfície (Ha)	% sobre artificial	Superfície (Ha)	% sobre artificial
Zones urbanes	16.971	80,36	3.124	81,22	2.914	83,49	251	86,20	23.260	80,91
Xarxes viàries	1.338	6,34	252	6,55	170	4,87	33	11,34	1.793	6,24
Xarxes ferroviàries	45	0,21	0	0	0	0	0	0	45	0,16
Ports	142	0,67	32	0,82	29	0,82	7	2,46	210	0,73
Aeroports	817	3,87	190	4,94	207	5,95	0	0	1.215	4,23
Camps de Golf	742	3,51	49	1,27	80	2,29	0	0	871	3,03
Zones d'extracció minera	1.063	5,03	200	5,20	90	2,58	0	0	1.353	4,71
Total	21.118	100	3.847	100	3.490	100	291	100	28.746	100

11.3.5. Les cobertes del sòl des de la "mirada integradora" del CORINE LAND COVER 1987-2000 de l'Observatori de la Sostenibilitat a Espanya (OSE, 2006).

En els darrers anys, una de la informació que ha tingut un major ressò mediàtic ha estat la publicació dels resultats del projecte CORINE Land Cover (CLC) que fou publicat pel "Observatorio de la Sostenibilidad en España" (OSE, 2006), en el qual es donaven a conèixer els comptes territorials dels canvis d'ocupació del sòl al territori de l'Estat. La publicació d'aquells

resultats ens permet aprofundir en la recerca dels canvis territorials, i sobretot aporten elements a considerar a l'hora d'introduir millores metodològiques en el projecte de recerca contínua sobre els canvis d'ocupació del sòl duts a terme pel GIST (Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori) de la UIB. Convé assenyalar que les diferències que es detecten en els resultats entre l'estudi dels canvis d'ocupació del sòl 1956-2000 (Blázquez i Murray, 2003a; Pons, 2003) i el del CORINE Land Cover 1987-2000 (OSE, 2006) es deuen, en gran mesura, en importants diferències metodològiques, entre les quals una de les més notables és la diferència en l'escala d'anàlisi que en el primer cas fou d'1/50000 i en el segon 1/100000.

Així i tot, l'estudi del CLC 1987-2000 (OSE, 2006) cobreix un període de temps interessant, i que no havia estat cobert per l'anterior estudi. En concret, el període que va del 1987 al 2000 cobreix el que s'ha denominat el *segon boom turístic* de les Balears (Rullan, 1998). En canvi, l'estudi de Pons (2003) i Blázquez i Murray (2003) en cobrir els períodes 1973-1995 i 1995-2000, deixava un lapse important del procés geohistòric d'incorporació de les Balears en la darrera fase expansiva del capitalisme mundial que a les Balears (i a l'Estat espanyol) ha estat molt vinculat amb la incorporació a la UE, l'any 1986.

Segons les dades publicades per l'OSE (2006) la superfície artificial de les Balears havia passat de 22 mil Ha al 1987 a 31,17 mil Ha al 2000, el que implicaria un increment d'aquesta coberta en un 41,4%. Entre les diferents categories que conformen les superfícies artificials, les urbanitzacions exemptes i/o enjardinades serien les que haurien experimentat una major expansió, amb un increment de 6,87 mil Ha entre 1987 i el 2000. Però, en termes relatius (increment percentual) serien les zones esportives i recreatives les que haurien experimentat un major increment, del 318,3%, passant de 359 Ha al 1987 a 1,5 mil Ha al 2000, de les quals 1,33 mil Ha es correspondrien a camps de golf. Convé assenyalar les limitacions metodològiques del CORINE Land Cover: escala cartogràfica 1/100000; unitat mínima superficial cartografiada de 25 Ha; estructures lineals de menys de 100 m d'amplada⁸⁰. Aquestes limitacions no permeten detectar alguns canvis en l'ocupació del sòl que malgrat no ser molt importants a escala comunitària o espanyola, si que ho són en un territori com el de les Illes Balears. Així, per exemple l'ocupació de la major part de les infraestructures de transport terrestre i algunes infraestructures portuàries no queden reflectides en la coberta de les superfícies artificials.

Entre 1987 i 2000, les zones agrícoles de les Balears s'han disminuït en torn a unes 6,17 mil Ha (un 2,1%), passant de 294,9 mil Ha del 1987 a 288,79 mil Ha del 1990. Entre les zones agrícoles, la coberta dels cultius anuals associats amb cultius permanents és la que ocupa una major extensió, assolint unes 113,4 mil Ha al 2000. Emperò, aquesta mateixa coberta és la que ha experimentat una major reducció en termes absoluts, de 3,46 mil Ha. Una altra coberta que ha experimentat una reducció notable en aquest període, i que tendria a veure amb l'aplicació de la Política Agrària Comunitària (PAC) ha estat la reducció d'un 1,23 mil Ha en les terres de conreu de secà, assolint 45,8 mil Ha al 2000. Les cobertes agrícoles que han incrementat la seva superfície han estat, principalment, la del "mosaic de cultius anuals amb praderes i/o pastures" amb un increment de 600 Ha (assolint 10,27 mil Ha al 2000) i la de "mosaic de cultius anuals amb cultius permanents" amb un augment de 230 Ha (assolint 29,32 mil Ha al 2000). Segons l'OSE (2006:272), la major part de zones agrícoles perdudes, s'han transformat en zones urbanes (3,75 mil Ha) i en zones industrials i comercials (1,4 mil Ha). En canvi, unes 861 Ha de zones forestals s'han convertit en zones agrícoles.

La coberta de "zones forestals i espais oberts" ha sofert una reducció d'un 2,94 mil Ha (1,6%), passant de 181,15 mil Ha al 1987 a unes 178,21 mil Ha al 2000. En aquesta coberta, les categories que han sofert una reducció més important han estat les de: les perennifòlies amb una reducció de 7,5 mil Ha, passant de 12,6 mil Ha al 1987 a 5,02 mil Ha al 2000; i la de "pinàcies", que al 2000 cobriria unes 69 mil Ha (2,84 mil Ha menys que al 1987). Mentre, la coberta de les caducifòlies que no havia estat cartografiada al 1987, al 2000 cobriria unes 7,59 mil Ha. Finalment, les zones humides han experimentat un increment net de 7,7 Ha, passant de 2,82 mil Ha a 2,83 mil Ha; i les superfícies d'aigua haurien passat de cobrir unes

⁸⁰ La informació futura sobre l'ocupació del sòl a l'Estat espanyol estarà coberta pel SIOSE (Sistema d'Informació d'Ocupació del Sòl a Espanya). Un dels objectius del SIOSE és el d'obtenir una base de dades de la coberta i usos del sòl amb una escala de referència de 1/25000, a partir d'imatges satèl·lit preses durant el 2005. El CORINE Land Cover europeu preveu incorporar millores metodològiques respecte del CLC 2000, entre les que destaca la d'incloure l'anàlisi de polígons d'una hectàrea a zones urbanes.

886,7 Ha a 899,5 Ha, amb un increment de 12,8 Ha. És a dir, uns canvis quasi imperceptibles en l'escala d'anàlisi en que s'emmarca aquest projecte.

Molts dels resultats del projecte CORINE Land Cover 1987-2000 (OSE, 2006) haurien de ser matisats i comparats amb altres treballs semblants, per veure els punts dèbils d'aquesta metodologia, al menys en la seva aplicació a les Balears. Així es podrien establir mecanismes de correcció en alguns dels seus resultats. Per exemple els canvis de coberta que es detecten en la coberta de les "zones forestals i espais oberts", on la progressiva expansió de les masses forestals a l'arxipèlag no queda reflectida. La publicada reducció de masses forestals de pinàcies i perennifòlies (alzinars) sembla que hauria de ser com a mínim matisada o completada amb informació paral·lela, com pugui ser la derivada del treball de camp o d'altres informacions (p.ex. Inventari Nacional Forestal).

Taula 127. Canvis en l'ocupació del sòl a les Illes Balears segons el projecte CORINE LAND COVER (CLC) (Font: OSE 2006:278)

CLC-1	CLC-2	CLC-3	CLC-5	Superfície 1987 (Ha)	Percentatge respecte total, 1987	Superfície 2000 (Ha)	Percentatge respecte total, 2000	Diferència 1987-2000 (Ha)	Increment 1987-2000 (%)	
Superfícies artificials	Zones urbanes	Teixit urbà continu	Teixit urbà continu	7.705	1,54%	8.021,8	1,6%	316,8	4,1%	
		Teixit urbà discontinu	Estructura urbana laxa	134,9	0,03%	149,4	0,03%	14,6	10,8%	
			Urbanitzacions exemptes i/o enjardinades	10.078,1	2,01%	16.955,5	3,38%	6.877,5	68,2%	
	Zones industrials, comercials i de transports	Zones industrials, comercials i de transport.	Zones industrials o comercials	751,2	0,15%	1.425,6	0,28%	674,4	89,8%	
		Xarxes viàries, ferroviàries i terrenys associats.	Autopistes, autovies i terrenys associats.	316,9	0,06%	505	0,1%	188	59,3%	
		Zones portuàries	Zones portuàries	441,3	0,09%	482,8	0,1%	41,6	9,4%	
		Aeroports	Aeroports	1.126,80	0,22%	1.164,60	0,23%	37,8	3,4%	
	Zones d'extracció minera, abocadors i de construcció	Zones d'extracció minera	Zones d'extracció minera	161,8	0,03%	307,5	0,06%	145,7	90,1%	
		Zones en construcció	Zones en construcció	973,9	0,19%	619,4	0,12%	-354,6	-36,4%	
	Zones verdes artificials no agrícoles	Instal·lacions esportives i recreatives	Instal·lacions esportives i recreatives	359	0,07%	1.501,6	0,3%	1.142,7	318,3%	
	Superfícies artificials				22.048,9	4,39%	31.179,1	6,21%	9.130,2	41,4%
	Zones agrícoles	Terres de conreu	Terres de conreu de secà	Terres de conreu de secà	47.061,6	9,38%	45.824,7	9,13%	-1.236,9	-2,6%
Terrenys regats permanentment			Conreus herbacis de reguiu	17.826,1	3,55%	17.567,8	3,50%	-258,3	-1,4%	
			Altres zones d'irrigació	70,6	0,01%	58,3	0,01%	-12,3	-17,4%	
Conreus permanents		Vinyes	Vinyes	254,6	0,05%	254,6	0,05%	0	0%	
		Fruiters	Fruiters de secà	27.534,8	5,49%	27.186	5,42%	-348,9	-1,3%	
			Cítrics	664,6	0,13%	747,3	0,15%	82,7	12,4%	
			Altres fruiters en reguiu	283	0,06%	283	0,06%	0	0%	
Olivars		Olivars	6.208,4	1,24%	6.217,6	1,24%	9,2	0,1%		
Prats i prades		Prats i prades	Praderies	5.271,3	1,05%	4.550,9	0,91%	-720,4	-13,7%	
Zones agrícoles heterogènies		Mosaic de conreus	Conreus anuals associats amb conreus permanents	116.868,3	23,29%	113.405,9	22,6%	-3.462,5	-3%	
	Mosaic i conreus anuals amb praderies i/o pastures		9.610,1	1,91%	10.270,3	2,05%	660,2	6,9%		

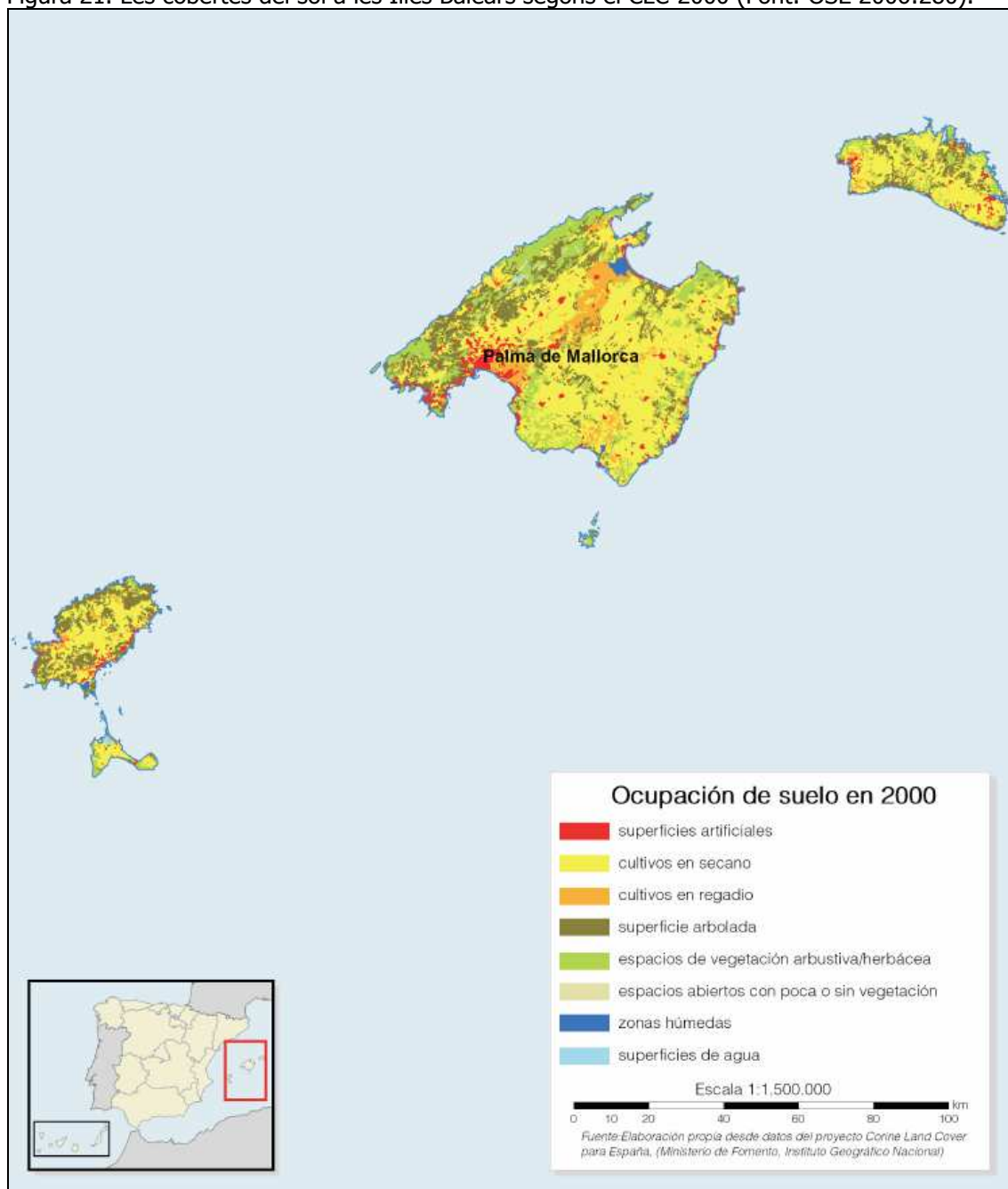
			Mosaic de conreus permanents	3.865,2	0,77%	2.891,3	0,58%	-973,9	-25,2%	
			Mosaic de conreus anuals amb conreus permanents	29.097,6	5,8%	29.328,3	5,84%	230,6	0,8%	
		Terrenys principalment agrícoles però amb importants espais de vegetació natural	Terrenys principalment agrícoles amb vegetació natural	30.355,6	6,05%	30.208,4	6,02%	-147,3	-0,5%	
Zones agrícoles				294.972,1	58,77%	288.794,4	57,54%	-6.177,7	-2,1%	
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts.	Bosc	Bosc de frondoses	Forestal. Perennifòlies	12.616,8	2,51%	5.025,9	1%	-7.590,9	-60,2%	
			Forestal. Caducifòlies	0	0%	7.513	1,5%	7.513	1,49%	
		Bosc de coníferes	Forestal. Pinàcies	71.940,7	14,33%	69.096,9	13,77%	-2.843,9	-4%	
		Bosc mixt	Forestal. Bosc Mixt	13.711,2	2,73%	13.977,6	2,78%	266,4	1,9%	
		Pastures naturals	Forestal. Altres praderies	4.618,7	0,92%	4.613	0,92%	-5,8	-0,1%	
		Vegetació esclerofil·la	Forestal. Formacions de matollar dens o mig dens	22.995,6	4,58%	22.809,8	4,54%	-185,8	-0,8%	
			Forestal. Matollar xeròfit macaronèsic	15.690,4	3,13%	16.354,7	3,26%	664,3	4,2%	
			Forestal. Matollar boscós de transició	35.429,9	7,06%	35.100,7	6,99%	-329,2	-0,9%	
	Espais oberts amb poca o sense vegetació	Platges, dunes i arenals	Platges, dunes i arenals	731,7	0,15%	700,7	0,14%	-31,0	-4,2%	
			Roquissars	Roques despulades amb fort pendent	2.267,7	0,45%	2.267,7	0,45%	0	0%
		Espais amb vegetació escassa	Afloraments rocallosos, rossequeres	164,2	0,03%	164,2	0,03%	0	0%	
			Espais oròfits altitudinals i altres roquissars amb vegetació escassa	364,6	0,07%	364,6	0,07%	0	0%	
	Zones cremades	Zones cremades	624,5	0,12%	225,2	0,04%	-399,3	-63,9%		
	Zones forestals, vegetació natural i espais oberts.				181.156,2	36,09%	178.214,7	35,51%	-2.941,4	-1,6%
	Zones humides	Zones humides litorals	Maresma	Maresma	2.073,9	0,41%	2.074,1	0,41%	0,2	0%
Salines			Salines	752,9	0,15%	760,4	0,15%	7,5	1%	
Zones humides				2.826,78	0,56%	2.834,5	0,56%	7,7	0,2%	
Superfícies d'aigua	Superfícies d'aigua	Canals artificials	Canals artificials	4,3	0,00%	4,3	0,00%	0	0%	
		Llacs i llacunes	Llacs i llacunes	26,8	0,01%	26,8	0,01%	0	0%	
		Embassaments	Embassaments	270,2	0,05%	283	0,06%	12,8	4,7%	
		Llacunes costaneres	Llacunes costaneres	585,4	0,12%	585,4	0,12%	0	0%	
	Superfícies d'aigua				886,7	0,18%	899,5	0,18%	12,8	1,4%

* El gener de 2010 es va publicar el Corine Land Cover 2006 que també revisava les cobertes del sòl de 2000.

Canvis en l'ocupació del sòl a les Illes Balears segons el projecte CORINE LAND COVER (CLC), 2000-2006 (Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'Institut Geogràfic Nacional - www.ign.es/ign/layoutIn/corineLandCover.do, octubre 2011)						
	Revisió Superfície 2000 (Ha)	Percentatge respecte total, 1987	Superfície 2006 (Ha)	Percentatge respecte total, 2000	Diferència 2000-2006 (Ha)	Increment 2000-2006 (%)
Teixit urbà continu	8.313	1,66	8.492	1,69	179	2,15
Teixit urbà discontinu	15.813	3,15	16.368	3,26	555	3,51
Zones urbanes	24.127	4,81	24.860	4,95	734	3,04
Zones industrials o comercials	751,2	0,15	1.425,60	0,28	674	89,78
Xarxes viàries, ferroviàries i terrenys associats.	316,9	0,06	505	0,10	188	59,36
Zones portuàries	441,3	0,09	482,8	0,10	42	9,40
Aeroports	1.126,80	0,22	1.164,60	0,23	38	3,35
Zones industrials, comercials i de transports	3.794	0,76	4.392	0,88	598	15,75
Zones d'extracció minera	322	0,06	342	0,07	20	6,21
Abocadors	46	0,01	46	0,01	0	0,00
Zones en construcció	650	0,13	801	0,16	151	23,29
Zones d'extracció minera, abocadors i de construcció	1.017	0,20	1.189	0,24	171	16,83
Instal·lacions esportives i recreatives	1.580	0,31	1.817	0,36	237	15,02
Zones verdes artificials no agrícoles	1.580	0,31	1.817	0,36	237	15,02
Superfícies artificials	30.518	6,08	32.258	6,43	1.740	5,70
Terres de conreu de secà	46.159	9,20	45.917	9,15	-242	-0,52
Terrenys regats permanentment	17.073	3,40	16.873	3,36	-200	-1,17
Terres de conreu	63.232	12,60	62.790	12,51	-442	-0,70
Vinyes	255	0,05	255	0,05	0	0,00
Fruiters	27.672	5,51	27.599	5,50	-74	-0,27
Olivars	6.282	1,25	6.282	1,25	0	0,00
Conreus permanents	34.209	6,82	34.135	6,80	-74	-0,22
Praderes	4.571	0,91	4.562	0,91	-9	-0,20
Prats i prades	4.571	0,91	4.562	0,91	-9	-0,20
Conreus anuals associats amb conreus permanents	113.569	22,63	112.900	22,50	-669	-0,59
Mosaic de conreus	42.842	8,54	42.712	8,51	-130	-0,30
Terrenys principalment agrícoles però amb importants espais de vegetació natural	30.727	6,12	30.669	6,11	-57	-0,19
Zones agrícoles heterogènies	187.137	37,29	186.281	37,12	-856	-0,46
Zones agrícoles	289.149	57,62	287.768	57,35	-1.381	-0,48
Bosc de frondoses	12.538	2,50	12.529	2,50	-9	-0,07
Bosc de coníferes	69.321	13,81	69.240	13,80	-81	-0,12
Bosc mixt	14.010	2,79	14.003	2,79	-7	-0,05
Boscos	95.869	19,11	95.771	19,09	-97	-0,10
Pastures naturals	4.598	0,92	4.598	0,92	0	0,00

Vegetació escleròfila	39.293	7,83	39.250	7,82	-43	-0,11
Matollar boscos o de transició	34.646	6,90	34.619	6,90	-27	-0,08
Espais de vegetació arbustiva i/o herbàcia	78.537	15,65	78.468	15,64	-70	-0,09
Platges, dunes i arenals	704	0,14	704	0,14	0	0,00
Roquissars	2.734	0,54	2.734	0,54	0	0,00
Espais amb vegetació escassa	516	0,10	516	0,10	0	0,00
Zones cremades	210	0,04	25	0,01	-185	-88,02
Espais oberts amb poca o nul·la vegetació	4.164	0,83	3.979	0,79	-185	-4,45
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts.	178.570	35,59	178.218	35,52	-352	-0,20
Zones humides	27	0,01	27	0,01	0	0,00
Zones humides continentals	27	0,01	27	0,01	0	0,00
Maresma	2.171	0,43	2.171	0,43	0	0,00
Salines	741	0,15	741	0,15	0	0,00
Zones humides litorals	2.912	0,58	2.912	0,58	0	0,00
Zones humides	2.939	0,59	2.939	0,59	0	0,00
Cursos d'aigua	124	0,02	124	0,02	0	0,00
Aigües continentals	124	0,02	124	0,02	0	0,00
Llacunes costaneres	488	0,10	488	0,10	0	0,00
Aigües marines	488	0,10	488	0,10	0	0,00
Superfícies d'aigua	612	0,12	612	0,12	0	0,00

Figura 21. Les cobertes del sòl a les Illes Balears segons el CLC-2000 (Font: OSE 2006:280).

Un dels objectius del CORINE Land Cover és el de disposar d'una informació territorial que sigui comparable en el temps i entre distintes regions i països. En el nostre cas és d'interès comparar l'evolució de la superfície artificial entre les diferents Comunitats Autònomes de l'Estat, per tal de veure a través de l'expansió de la taca urbano-artificial les que han protagonitzat el *tsunami urbanitzador* (Fernández-Durán, 2006).

A la taula 128 es presenten les dades del canvi net en l'extensió de la superfície artificial per CA i la seva dimensió a l'any 2000. Es pot observar com les Illes Balears han experimentat una de les transformacions territorials, en quant a artificialització territorial, més importants de l'Estat. Així, la taca urbano-artificial s'ha incrementat en un 41,4% (9,1 mil Ha) entre el 1987 i el 2000. L'any 2000, la superfície artificial comptabilitzada pel CORINE Land Cover era de 31,17 mil Ha, cobrint prop del 6,2% de tot el territori de les Balears. Només la Comunitat de Madrid supera a les Balears (a excepció de Ceuta i Melilla) en quant a artificialització del territori corresponent a la CA. La dinàmica turístico-immobiliària ha estat una de les principals responsables del progressiu avanç de l'ona urbanitzadora a les Balears, que

com a la resta de l'Estat, i molt especialment als territoris litorals, ha estat vinculada a processos d'especulació immobiliària i corrupció política.

Taula 128. La superfície artificial per Comunitats Autònomes (Font: OSE, 2006).				
	Canvi Net 1987-2000		Superfície artificial 2000	
	Increment (x 1000 Ha)	Percentatge	(x 1000 Ha)	(Percentatge respecte superfície total CA)
Andalusia	38,4	28,1%	175,3	2%
Aragó	7,7	21,6%	43,6	0,9%
Astúries	4,3	25,1%	21,4	2%
Balears	9,1	41,4%	31,17	6,2%
Canàries	2,6	8,4%	33,9	4,6%
Cantàbria	2,6	22,1%	14,79	2,8%
Castella - La Manxa	18,97	32,1%	78,1	1%
Castella - Lleó	29,41	33%	118,42	1,3%
Catalunya	17,7	12,7%	156,1	4,8%
Ceuta i Melilla	0,06	4,9%	1,42	42%
Extremadura	7,17	30,7%	30,47	0,7%
Galícia	8,97	19,9%	53,9	1,8%
La Rioja	0,83	13,2%	7,12	1,4%
Madrid	30,92	47,7%	95,73	11,9%
Múrcia	14	62%	36,59	3,2%
Navarra	3,9	46,3%	12,36	1,2%
País Basc	3,28	13,9%	26,89	3,7%
València	39,9	52,1%	116,6	5%
Estat espanyol	240,16	29,5%	1.054,3	2,08%

11.4. COMPARACIÓ DELS RESULTATS DE LES COBERTES DEL SÒL A PARTIR DE LES DIFERENTS "MIRADES" CAP A FINALS DEL SEGLE XX I PRINCIPIS DEL XXI (anys 1999-2000).

Al llarg dels apartats anteriors s'ha pogut observar com, depenent dels objectius que perseguien els treballs anteriorment analitzats, s'ha arribat a uns resultats més o menys precisos. Una precisió que era més aproximada al camp (o mirada) a partir del qual es desplega la lectura del territori. A més, les diferències metodològiques significatives, com per exemple les diferents escales d'anàlisi, instruments o fonts, suposen també resultats diferents. S'ha pogut observar com, malgrat tenir informació de l'evolució de les cobertes del sòl, difícilment es té informació coincident en el temps. Tanmateix, les darreres informacions des de la "mirada forestal" amb el Tercer Inventari Forestal, la "mirada agrària" amb el Cens Agrari del 1999, i la "mirada integradora" es refereixen al 1999-2000 (Blázquez i Murray, 2003a; OSE, 2006). A partir de la qual cosa es pot intentar realitzar una síntesi de les principals cobertes des de les diferents "mirades". D'aquesta manera, hom podrà veure -tot tenint present que es tracta d'informacions amb una comparabilitat dèbil degut a diferències metodològiques- quins són els punts de coincidència i quins són els de divergència.

Les taules 128 i i 129 contenen els resultats exposats i analitzats més amunt. Ens interessa, exposar els resultats obtinguts per cadascuna de les cobertes de sòl a partir de cadascuna de les "mirades" sobre el territori. D'aquesta manera, hom pot detectar les similituds, contradiccions i/o mancances en aquestes aportacions.

En primer lloc, es destaca el fet que tan sols des de les "mirades" que hem definit integradores (OSE, 2006; Blázquez i Murray, 2003a) s'analitzen, més o menys, detalladament les superfícies artificials. Mentre que des de la mirada agrària aquestes o be resten fora de l'anàlisi (Cens Agrari), o be s'inclouen en la categoria de terrenys improductius amb una clara manca d'especificació al respecte. Els resultats de les superfícies artificials que comptam, presenten uns valors que van de les 31,17 mil Ha (CLC-2000), a les 21,69 mil Ha del Tercer Inventari Forestal Nacional, amb una diferència del 30,4%. Aquesta coberta de sòl, que és la que més avança -devorant altres cobertes- i més impactes genera, resulta ser una de les més poc analitzades o tengudes en compte. Nogensmenys, les noves aportacions (OSE, 2006; Pons,

2003) i les anunciades, ja sigui el SIOSE o la del GIST, oferiran una informació de major qualitat al respecte.

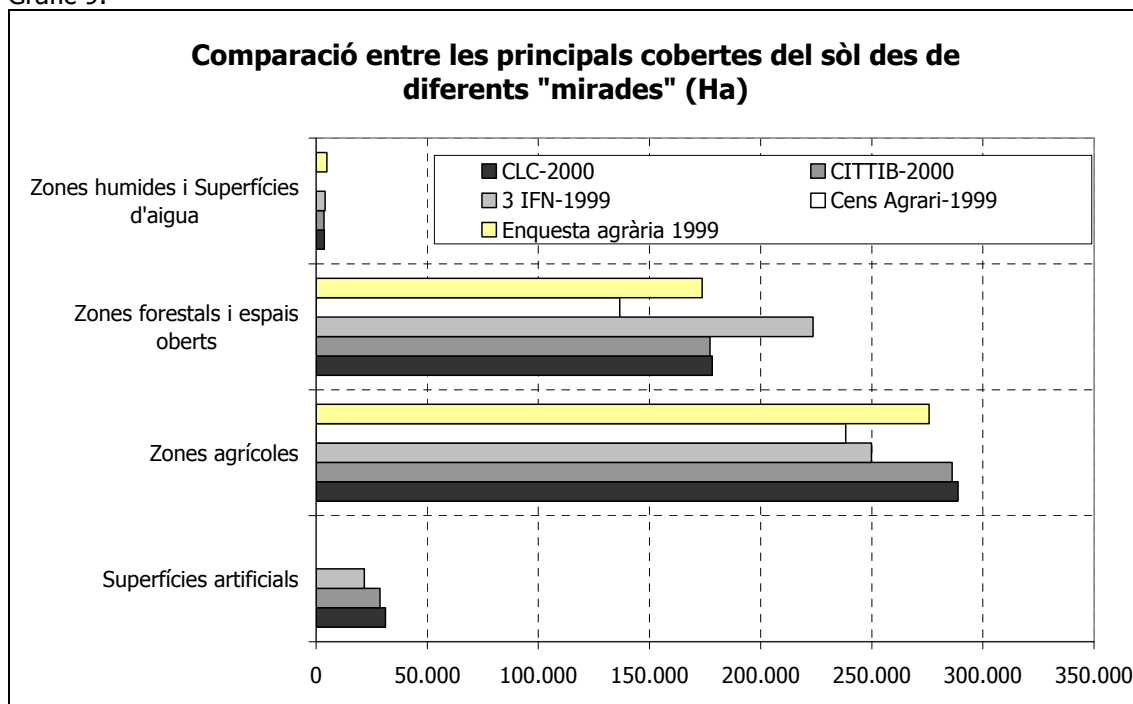
En segon lloc, les cobertes del sòl agrícoles (zones agrícoles) presenten un nivell de detall bastant variat. En aquest cas la "mirada agrària" és la que aporta una "lectura" territorial més detallada en quant a diversitat de cobertes. En aquesta categoria de coberta del sòl es troben importants diferències entre les diferents fonts emprades. Així, des de la "mirada agrària" els valors de les zones agrícoles oscil·len entre les 238,29 mil Ha del Cens Agrari-1999, i les 275,78 mil Ha de l'Enquesta anual de superfícies i rendiments de cultius. Convé apuntar, però, que la diferència entre ambdues fonts rau sobretot en la "difusa" comptabilitat que s'amaga darrera de categories com per exemple la dels terrenys improductius o les terres ermes. En aquesta coberta de sòl, es poden senyalar dos grups de fonts per la semblança dels seus resultats: per una banda, tenim la "mirada forestal" que donava un valor de 249,85 mil Ha de zones agrícoles al 1999 i la "mirada agrària" del Cens Agrari amb unes 238,29 mil Ha; i per una altra banda, hi hauria el grup format per les fonts de la "mirada integradora" amb 288,79 mil Ha segons el CLC-2000 i 286,08 mil Ha segons les dades del CITTIB, i els resultats des de la "mirada agrària" de l'enquesta de superfícies i rendiments dels cultius que donaria una superfície estimada d'un 275,78 mil Ha. Malgrat es puguin detectar dos grans grups en quant als resultats obtinguts de la coberta de sòl ocupada per les zones agrícoles, quan s'analitza en detall les diferents cobertes que inclou les zones agrícoles, es planteja la conveniència d'homogeneïtzar les diferents categories emprades des de cada enfocament o "mirada".

Les zones forestals i els espais oberts cobrien a l'any 1999-2000, depenent de la "mirada", entre 136,5 mil Ha (Cens Agrari) i 223,6 mil Ha. En canvi, segons la "mirada integradora" i els resultats de l'Enquesta anual de superfícies i rendiments dels cultius, la coberta forestal oscil·laria entre 173 mil Ha i 178 mil Ha. En aquest cas ens trobam, a més de diferències metodològiques, unes diferències teòrico-conceptuals destacables. El que la "mirada forestal" considera sòl forestal, des d'altres "mirades" pot ser considerat com a coberta agrícola. De fet, si ens fixam amb els resultats esgrimits, podem veure com la diferència en la superfície ocupada per les zones agrícoles segons el CORINE Land Cover-2000 era unes 39 mil Ha superior a la superfície agrícola comptabilitzada al Tercer Inventari Forestal; i justament, la superfície forestal comptabilitzada al Tercer Inventari Forestal era unes 45 mil Ha superior a la superfície forestal del CORINE Land Cover 2000.

Taula 129. Síntesi de les principals cobertes del sòl a partir de diferents "mirades" (Font: elaboració pròpia a partir de taula 130).

	"Mirada integradora"				"Mirada agrària"				"Mirada forestal"	
	CLC- 2000		CITTIB, 2000		Cens Agrari, 1999		Enquesta anual de superfície i rendiments de cultius, 1999		Inventari Forestal Nacional, 1999	
	*1000 Ha	%	*1000 Ha	%	*1000 Ha	%	*1000 Ha	%	*1000 Ha	%
Superfícies artificials	31,17	6,2	28,74	5,80	0	0	0	0	21,69	4,35
Zones agrícoles	288,79	57,5	286,08	57,73	238,29	47,74	275,78	55,06	249,85	50,05
Zones forestals i espais oberts	178,21	35,5	177,21	35,76	136,52	27,35	173,62	34,66	223,6	44,79
Zones humides i Superfícies d'aigua	3,73	0,8	3,52	0,71	0	0	4,75	0,95	4,01	0,8

Gràfic 9.

Taula 130. Les cobertes del sòl a partir de diferents "mirades": Integradora (CLC-2000; CITTIB, 2000); Agrària (Cens Agrari, 1999; Enquesta, 1999); i Forestal (3 IFN, 1999) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).														
"Mirada integradora"						"Mirada agrària"						"Mirada forestal"		
CLC-2000			CITTIB, 2000			Cens Agrari 1999			Enquesta anual de superfície i rendiments de cultius, 1999			Tercer Inventari Forestal, 1999.		
	Superfície (ha)	Percentatge (%)		Superfície (ha)	Percentatge (%)		Superfície (ha)	Percentatge (%)		Superfície (ha)	Percentatge (%)		Superfície (ha)	Percentatge (%)
Zones urbanes	25.127	5,01	Zones urbanes	23.260	4,69									
Zones industrials o comercials	1.426	0,28												
Xarxes viàries, ferroviàries i terrenys associats.	505	0,10	Xarxes viàries	1.793	0,36									
			Xarxes ferroviàries	45	0,01									
Zones portuàries	483	0,10	Ports	210	0,04									
Aeroports	1.165	0,23	Aeroports	1.215	0,24									
Zones d'extracció minera	308	0,06	Pedreres	1.353	0,27									
Zones en construcció	619	0,12												
Camps de golf	1.340	0,27	Camps de Golf	871	0,18									
Resta d'instal·lacions esportives i recreatives	162	0,03												
Superfícies artificials	31.179	6,21	Superfícies artificials	28.746	5,8	Superfícies artificials	0	0	Superfícies artificials	0	0	Superfícies artificials	21.693	4,35
Terres de conreu de secà	45.825	9,13	Secà sense arbrat	81.641	16,47	Herbació de secà	122.490	24,72	Herbació de secà	78.929	15,76			
Terrenys regats permanentment	17.626	3,51	Reguiu sense arbrat	19.792	3,99	Herbació de reguiu	13.487	2,72	Herbació de reguiu	16.953	3,38			
Vinyes	255	0,05				Vinyes	1.113	0,22	Vinyes	1.763	0,35			

Capítol 11. La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades.

Fruiters de secà	27.186	5,42	Arbrat de secà	169.405	0,56	Fruiters de secà	50.321	10,15	Fruiters de secà	87.023	17,37			
Fruiters en reguiu	1.030	0,21	Arbrat de reguiu	2.796	34,18	Fruiters en reguiu	4.023	0,81	Fruiters en reguiu	5.158	1,03			
Olivars	6.218	1,24	Oliverar	12.454	2,51	Oliverar	8.371	1,69	Oliverar	8.200	1,64			
Prats i prades	4.551	0,91				Terres per pastures permanents	22.310	4,50	Prats o prades permanents	1.838	0,37			
Mosaic de conreus	155.896	31,06				Cultivables no llaurades	11.204	2,26	Erm a pastures	495	0,10			
Terrenys principalment agrícoles amb vegetació natural	30.208	6,02				Erms, eres, construccions	4.978	1,00	Terreny improductiu	75.430	15,06			
Zones agrícoles	288.794	57,54	Zones agrícoles	286.088	57,73	Zones agrícoles	238.297	48,08	Zones agrícoles	275.789	55,06	Zones agrícoles	249.856	50,05
Bosc de frondoses	12.539	2,50	Bosc	83.578	16,86	Espècies arbòries	79.214	15,98	Terreny forestal	173.605	34,66	Frondoses (<i>Ceratonia siliqua</i>)	4.953	0,99
Bosc de coníferes	69.097	13,77				Matollar	46.549	9,39	Espartar	18	0,00	Frondoses (<i>Olea europaea</i>)	36.502	7,31
Bosc mixt	13.978	2,78				Espartar	524	0,11				Frondoses (<i>Quercus ilex</i>)	26.549	5,32
Pastures naturals	4.613	0,92				Erm	10.241	2,07				Coníferes (<i>Juniperus phoenicea</i>)	3.106	0,62
Vegetació esclerofíl·la	74.265	14,80	Garriga	62.918	12,70							Coníferes (<i>Pinus halepensis</i>)	115.267	23,09
Platges, dunes i arenals	701	0,14										Forestal desarborat (matollar)	30.198	6,05
Roquissars	2.432	0,48	Roca despallada i carritxeres	30.722	6,20							Sense vegetació superior	6.992	1,4
Espais oròfits altitudinals i altres	365	0,07										Altres forestal	33,3	0,01

roquissars amb vegetació escassa														
Zones cremades	225	0,04												
Zones forestals i espais oberts	178.215	35,51	Zones forestals i espais oberts	177.218	35,76	Zones forestals i espais oberts	136.528	27,55	Zones forestals i espais oberts	173.623	34,66	Zones forestals i espais oberts	223.600	44,79
Zones Humides	2.835	0,6												
Superfícies d'aigua	900	0,2	Zones humides i superfícies d'aigua	3.523	0,71				Zones humides i superfícies d'aigua	4.750	0,95	Zones humides i superfícies d'aigua	4.016	0,8
									Superfície no agrícola	46.700	9,32			

L'anàlisi de les cobertes del sòl des de diferents "mirades" ens condueix a realitzar una sèrie d'observacions:

- En primer lloc, convé destacar la manca d'estudis i anàlisis, amb l'excepció dels esmentats i emprats, que de forma sistemàtica mantinguin una informació alfanumèrica i georeferenciada de les cobertes del sòl de les Illes.
- En segon lloc, es pot detectar una escassa relació metodològica entre els treballs realitzats en diferents períodes, malgrat s'hagin realitzat des d'una mateixa "mirada". Tampoc s'ha procedit a revisar les anàlisis anteriors amb l'aplicació de les metodologies més depurades introduïdes a les darreres versions (p.ex. Tercer Inventari Forestal Nacional, Cens Agrari 1999). Per aquest motiu, convé parlar –quan analitzam conjuntament aquests treballs– d'una comparabilitat dèbil.
- En tercer lloc, les diferents definicions de certes categories de coberta del sòl ja sigui des d'una mateixa "mirada" que ha canviat els seus continguts teòrics i conceptuals al llarg del temps, sobretot, entre diferents "mirades", fa que siguin difícilment comparables en la seva evolució temporal o bé en una anàlisi creuat entre les diferents "mirades". Per aquest motiu, quan es realitzen les anàlisis diacròniques des d'una mateixa "mirada" o anàlisis creuades amb informacions provinents de les diferents "mirades", també s'ha de parlar en termes de comparabilitat dèbil.
- En quart lloc, convé destacar que la major part de la informació disponible està en format alfanumèric, i només una part d'aquesta informació està disponible, a més, en format cartogràfic. En l'actualitat, en temps del que s'anomena "l'era de la informació" i de l'expansió de les noves tecnologies, resulta curiós com certa informació (p.ex. la informació cartogràfica en format digital per ser tractada amb GIS) està "amagada" en els baguls de les administracions públiques. Mentre, per l'altra banda el "Google Earth" ens permet atracar-nos ja sense traves a mirar el territori (de moment) sense cap altre obstacle que el de tenir accés a internet.

Seria interessant i convenient que, a partir d'un acord interadministratiu, es desenvolupàs una cartografia i comptabilitat territorial per tal de cobrir les notables llacunes informatives detectades. Seria d'interès, a més, que aquest "Sistema d'Informació Territorial" intentàs cobrir des d'una perspectiva multidimensional (aquí denominada com "mirada integradora") l'anàlisi de les cobertes del sòl. Per aquest motiu, s'haurien d'integrar, també, els criteris i definicions que es manegen en les "mirades" agrària i forestal. Aquesta sembla que haurà de ser la tasca desenvolupada per part del SIOSE (Sistema d'Ocupació del Sòl d'Espanya). A més, resultaria de molta utilitat que aquesta informació fós d'ús públic i de fàcil accés.

11.5. LA PROTECCIÓ DE LA BIODIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS DES D'UNA PERSPECTIVA TERRITORIAL.

El procés d'artificialització del sòl ha generat oposició social i tal com s'ha esmentat, la noció de crisi ecològica a les Illes s'ha articulada i definita en torn a les qüestions territorials, turístiques i urbanístiques (Riutort i Valdivielso, 2004). La presa de consciència ecològica a les Illes i la seva expressió política s'ha manifestat en la demanda vers la protecció dels espais naturals. Segons Blázquez (2006b) un dels majors èxits de la mobilització ecologista s'ha traduït en la protecció d'enclavaments d'alt valor ecològic de les Illes. A continuació revisarem la seva importància relativa i la cronologia proteccionista a les illes Balears.

Les dificultoses relacions entre les activitats humanes i els ecosistemes que les sustenten (i proveeixen) han donat com a resultat, entre dels seus principals impactes, un important reducció de la biodiversitat. I sobretot un augment dels riscos sobre la biodiversitat. Wilson (1992) definia la biodiversitat com quelcom més que les espècies, els gens i els hàbitats. De fet, introduí a més les relacions que s'estableixen entre la biocenosi i els biòtops, donant lloc a tota una gama de serveis dels ecosistemes insubstituïbles, per molt que la mà de l'home ho intenti.

Barbier et al. (1994:44) exposen com un dels principals reptes als que s'enfronta la humanitat, en quant a la conservació de la biodiversitat, és "el sosteniment d'una quantitat de biodiversitat per tal que aquesta asseguri la resiliència dels ecosistemes, així com el flux de recursos renovables i serveis ecològics crucials per les societats humanes.

La complexa definició de la biodiversitat i la difícil commensurabilitat de la mateixa, ha fet que el debat sobre la conservació de la biodiversitat hagi estat tractat amplament en la literatura científica. Un dels principals mecanismes de protecció de la biodiversitat, ha estat la protecció dels ecosistemes. És a dir, la seva dimensió espacial. D'aquesta manera, es suposa que a través de la protecció d'un determinat espai (continent) s'assegura la conservació de les espècies vegetals i animals que l'habiten (contingut), així com el manteniment de les condicions que assegurin un flux continu de serveis ecològics. En general, a part dels exercicis que persegueixen una valoració monetària de la biodiversitat, s'ha acceptat la superfície protegida com una de les mesures (indicadors) de protecció de la biodiversitat. Segons la UICN (1991) un espai natural protegit seria "una àrea de terra i/o mar especialment dedicada a la protecció de la diversitat biològica, als recursos naturals i culturals associats, que es gestiona mitjançant mesures efectives legals o d'altre tipus".

Nogensmenys, Blázquez (2007) llança una idea suggerent, ja que segons ell, la protecció dels que s'han denominat "espais naturals" (en contraposició a un "oceà d'artificialització-civilització") "no pot assegurar la conservació dels ecosistemes o l'esmoreïment del risc ambiental front les actuals amenaces de deteriorament ambiental. Per aconseguir-ho, s'ha de modificar el sistema productiu, econòmic i social". El propi Blázquez (2007) senyalava com els objectius de protecció de la naturalesa presenten tota una sèrie de similituds amb les dinàmiques extractives dels centres de l'economia-món respecte de les perifèries. Per Martínez-Alier (2004) les fórmules de conservació de la biodiversitat en espais confinats respondrien en gran mesura al que ell denomina el "culte a la vida silvestre" que són inquietuds de les societats acomodades i opulentes dels "Nords" (un ecologisme dels rics). Encara que, afrontar la conservació de la biodiversitat a través d'aquesta estratègia no s'ha traduït en la seva preservació efectiva; com ens demostra el fet que les dinàmiques de deteriorament global han estat creixents i han acabat afectant, fins i tot, allò que s'havia pretès conservar. Ens trobam de nou amb la paradoxa de la curtor de mires, per comptes de prendre la Naturalesa com a model i referent, ens donam per satisfets empotant-la en "conserva"; com l'idiota que es fixa en el dit que senya i no mira la Lluna que ens indica.

Martínez-Alier (2004:188) assenyalava que "mentre la conservació de la biodiversitat "silvestre" en "parcs nacionals" sovint és vista com una idea del "Nord" imposada sobre el "Sud" (el que en certa mesura, és veritat), la conservació de la biodiversitat agrícola *in situ* fou deixada de banda, per molts anys, per les grans organitzacions conservacionistes del Nord. Fou empenya en canvi per ONG específiques tals com RAFI⁸¹ i GRAIN⁸², i també per científics i grups del Sud que desenvolupen una ideologia procamperola".

L'ecòleg espanyol, Fernando Parra ha desenvolupat al llarg de la seva vida professional una important tasca reivindicativa, que reclama una lectura holística del territori. Parra s'ha posicionat de forma manifesta i crítica en contra de les visions simplistes que, en el millor dels casos, es tenen des de les administracions públiques del que hauria de ser una política de conservació de la biodiversitat que anàs més enllà de la declaració d'espais exclosos del "progrés". Així, es contraposen dos enfocaments diferenciats, el de la taxidèrmia contra el de la fisiologia. Parra (2005:225) apunta que "hem de reivindicar que preservar els paisatges implica mantenir la seva "fisiologia", és a dir, els seus processos configurants, incloent els últims o penúltims en aparèixer: les suaus i acomodades extraccions de recursos, com en els casos dels unànimement valorats sistemes silvopastorils de muntanya".

Parra (2005) i Blázquez (2007)⁸³ coincideixen en apuntar la funció urbana dels denominats "espais naturals", com equipaments i mostradors, que en moltes ocasions formen part de la producció turística de l'espai. Així doncs, els criteris de protecció de la diversitat biològica passarien per múltiples estratègies i polítiques (Barbier et al., 1994), i entre aquestes es trobaria la de protegir uns determinats territoris per tal d'assegurar la pervivència de les

⁸¹ El RAFI (Rural Advancement Foundation International) es va convertir en el 2001 en el Gup ETC (Grup d'Acció sobre Erosió, Tecnologia, Concentració) (www.etcgroup.org, visitat novembre 2007).

⁸² www.grain.org (visitat novembre 2007)

⁸³ La tesi de Macià Blázquez (1996) gira en torn a la producció turístic-recreativa dels espais naturals protegits de Mallorca.

espècies i l'hàbitat on habiten. Evidentment, mentre augmentin les pressions sobre la biosfera, les amenaces sobre la biodiversitat aniran en augment. No obstant això, la protecció de determinats espais sembla ser acceptada com un dels mecanismes per fer front al que s'ha definit com la "sexta extinció". Parra (2005) profunditza i matisa la complexitat que hi ha al darrera de la conservació dels espais naturals, incidint en la direcció de la conservació del territori.

En el context de les illes Balears, el procés d'inserció a la "modernitat" –els booms turístics (Rullan, 1998)– ha comptat amb el procés paral·lel d'increment "sostenible" i sostingut del nombre de turistes que hi acudien en cerca d'espais mediterranis (potser verges) i d'una desenfrenada activitat constructora d'edificis, i destructora del paisatge al que acudien els milions de turistes. La protecció dels espais naturals a les Balears, així com a molts d'indrets de l'Estat espanyol, s'han definit com a mesura "sanitària" contra el virus de la urbanització desfermada. Així, una de les primeres protestes ecologistes a Mallorca fou la del 7/07/1977 amb l'*okupació* de sa Dragonera, com a denúncia en contra de la seva anunciada urbanització, promoguda per PAMESA (Patrimonial Mediterránea Sociedad Anónima). Aquesta lluita ecologista fou impulsada per persones procedents del es va definir com "l'erupció dels col·lectius llibertaris". La protecció de sa Dragonera contra la urbanització formà part de l'estrenada democràcia balear, i fou motiu de conflicte polític. Així, els càrrecs representants de la Federació Socialista Balear-Partit Socialista Obrer Espanyol al Consell General Interinsular varen dimitir al 1979, degut a la negativa per part d'UCD (Unión de Centro Democrático) a protegir l'illot. Aquesta illa, després d'anys en conflicte fou adquirida pel Consell Insular de Mallorca el 1987 i declarada com a "parc natural" el 1995 (Garcia, 2008; Rayó, 2004).

En inaugurar-se la CAIB (Comunitat Autònoma de les Illes Balears), amb competències autonòmiques en matèria d'ordenació del territori, urbanisme i habitatge, la primera llei que es redactà fou la Llei 1/1984, de 14 de març, d'Ordenació i Protecció d'Àrees Naturals d'Interès Especial (ANIE). Aquesta llei anà precedida d'una important confrontació entre la dreta –política (Alianza Popular que s'abstingué a la seva aprovació parlamentària) i empresarial (CAEB, Confederació d'Associacions Empresariales de Balears)– i els partits d'esquerra parlamentària (PSOE i PSM) i els moviments socials. Així mateix cal valorar positivament el paper que jugà Unió Mallorquina-Partit Democràtic Liberal que no s'alineà, en aquesta ocasió, amb els interessos d'Aliança Popular. La declaració de les ANIEs fou molt polèmica i al llarg dels 1980 la lluita social per la protecció d'espais naturals, i contra l'especulació urbanística, fou un dels principals conflictes sociopolítics de les Balears (Rullan, 2007).

L'any 1988 es va declarar el primer Parc Natural de les Illes, en base a la *Ley 15/1975, de 2 de mayo, de Espacios Naturales Protegidos*⁸⁴. El Parc Natural de S'Albufera de Mallorca (Decret 4/1988, de 28 de gener, pel qual es crea el Parc Natural de s'Albufera de Mallorca), als termes municipals d'Alcúdia, Sa Pobla i Muro. El Parc Natural cobreix una extensió d'unes 1721,82 Ha. L'aplicació de la Llei 4/1989, de Conservació dels Espais Naturals i de la Flora i Fauna Silvestres, estableix la gestió d'uns espais que podien estar (o no) ja protegits urbanísticament. Emperò, la protecció de s'Albufera, com en la major part de casos, a més dels seus alts valors ecològics que foren defensats per diversos autors –entre d'ells, el geògraf mallorquí Bartomeu Barceló (Barceló, 1965; Barceló, 1986)– va anar precedida dels conflictes derivats de les pressions "modernitzadores" (p.ex. urbanització, explotació industrial, infraestructures dures, etc) (Jurado, 1985; Barceló, 1986). L'any 2003 es modificà la delimitació del Parc Natural de s'Albufera en uns terrenys que es pretenien convertir en camp de golf (Decret 52/2003, de 16 de maig, de modificació del Decret 4/1988, de 28 de gener, de declaració del parc natural de s'Albufera de Mallorca). Emperò, posteriorment amb el canvi de color polític en el Govern de les Illes Balears, aquella modificació fou eliminada i es va recuperar la delimitació del parc anterior. Segons aquella delimitació, els terrenys de Son Bosc quedaven fora dels límits del Parc Natural. Uns terrenys que, com s'ha comentat anteriorment, es pretenen convertir en camp de golf.

La protecció del territori contra la seva urbanització –però no en contra de la seva edificació– assolí un moment àlgid al 1991, quan gràcies al vot d'un membre dissident d'UM (Miquel Pasqual) es va aprovar la Llei 1/1991, de 30 de gener, d'espais naturals i àrees d'especial

⁸⁴ Aquesta llei fou derogada per la *Ley 4/1989, de 27 de marzo, de Conservación de los Espacios Naturales y de la Flora y Fauna Silvestres*, que ho ha estat alhora per la *Ley 42/2007, de 13 de diciembre, de Patrimonio Natural y de la Biodiversidad*.

protecció de les Illes Balears, coneguda com la LEN. La votació al Parlament Balear es va guanyar per 30 vots (PSOE, PSM, CDS i 1 vot dissident d'UM) front a 29 vots (PP-UM). Aquesta llei potser no s'hagués aprovat (o ni tan sols plantejat) a no ser de la forta pressió social que hi havia a finals dels 1980 i que culminà en una gran manifestació al novembre de 1989. Emperò, aquesta llei és sobretot una llei per aturar l'avanç de la llengua de lava urbanitzadora. Així, Blázquez (2003) senyala que no "estam davant una llei d'espais naturals en sentit propi, sinó més be davant d'una llei d'àrees protegides urbanísticament". La LEN impossibilitava la urbanització del 38% del territori balear (Blázquez, 2000).

La LEN establia una classificació d'aquest sòl com a sòl no urbanitzable en diferents categories, i cadascuna d'elles amb diferents característiques (i possibilitats edificatòries):

1. Àrees Naturals d'Especial Interès (ANEI) d'Alt Nivell de Protecció: amb aprofitament edificatori nul; estan conformades per una franja de 100 metres des de la ribera de mar, els sistemes dunars, els illots, les zones humides, els cims, els barrancs, els penya-segats, els penyals significatius, els alzinars, els savinars, els ullastrars i els elements paisatgístics singulars del Pla Provincial d'Ordenació de les Balears aprovat al 1973. Els alzinars, les illes, els illots i farallons tenen un tractament diferenciat a la LEN (art. 3.2) i seran els únics que es delimitaran i protegiran efectivament.
2. Àrees Naturals d'Especial Interès (ANEI): amb aprofitament edificatori en parcel·les mínimes de 20 Ha. Es declararen 54 ANEIs a Mallorca, 19 a Menorca, 18 a Eivissa i 8 a Formentera.
3. Àrees Rurals d'Interès Paisatgístic (ARIP): amb un aprofitament edificatori en parcel·les de 3 Ha.
4. Àrees d'Assentament dins Paisatge d'Interès (AAPI), es tracta d'espais destinats a activitats i funcions de naturalesa urbana, però que la seva qualitat paisatgística o la seva situació es recomanà la seva protecció.

Taula 131. ANEIs de l'illa de Mallorca (Font: Blázquez et al., 2002).

1. Puig de Maria	29. Cap Andritxol
2. s'Albufereta	30. Cap de Llamp
3. sa Punta Manresa	31. Es Saulet
4. La Victòria	32. Massís de Randa
5. Puig de Sant Martí	33. Es Fangar
6. Serra de Son Fe	34. Sant Salvador - Santueri
7. S'Albufera	35. Puig de ses Donardes
8. Dunes de Son Real	36. Consolació
9. Sa Canova d'Artà	37. Puig de Sant Miquel
10. Muntanyes d'Artà	38. Son Cós
11. Cala Mesquida - Cala Agulla	39. Garriga de Son Cauelles
12. Sa Punta de Capdepera	40. Puig de Son Seguí
13. Puig Seguer	41. Puig de Son Nofre
14. S'Heretat	42. Puig de Bonany
15. Cap Vermell	43. Puig de Santa Magdalena
16. Torrent de Canyamel	44. Na Borges
17. Serra de Son Jordi	45. Calicant
18. Punta de N'Amer	46. Barrancs de Son Gual i Xorrigo
19. Cales de Manacor	47. Àrees Naturals de la Serra de Tramuntana
20. Sa Punta i s'Algar	47.1. Muntanyes i cims de la Serra
21. Punta Negra - Cala Mitjana	47.2. Formentor i Cavall Bernat
22. Mondragó	47.3. Serra de Gaieta
23. Cap de Ses Salines	47.4. Penya d'en Jeroni
24. Es Trenc - Salobrar de Campos	47.5. S'Estremera
25. Marina de Lluçmajor	47.6. Punta de Sóller
	47.7. De la Punta de Deià al Port des

26. Cap Enderrocat	Canonge 47.8. De la Coma del Rei al Puig d'en Basset
27. Es Carnatge des Coll d'en Rabassa	
28. Cap de Cala Figuera - Refeubeig	

Taula 132. ANEIs a l'illa de Menorca (Font: Blázquez et al., 2002)	
1. Costa Nord de Ciutadella	11. De Biniparratx a Llucalari
2. La Vall	12. Son Bou y Barranc de sa Vall
3. Dels Alocs a Fornells	13. De Binigaus a Cala Mitjana
4. La Mola i s'Albufera de Fornells	14. Costa Sud de Ciutadella
5. Bellavista	15. Son Oliveret
6. D'Addaia a s'Albufera	16. Camí de Baix (Degollador)
7. S'Albufera des Grau	17. Santa Agueda - s'Enclusa
8. De s'Albufera a la Mola	18. El Toro
9. Cala Sant Esteve - Caló d'en Rafalet	19. Penyes d'Egipte
10. De Cala Alcaufar a Punta Prima	

Taula 133. ANEIs a l'illa d'Eivissa (Font: Blázquez et al., 2002)	
1. Puig de Mussona i Puig de s'Eixero	10. Àrees Naturals dels Amunts d'Eivissa 10.1. De cala Salada al Port de Sant Miquel. 10.2. Serra de Sant Mateu d'Aubarca. 10.3. Del Port de Sant Miquel de Balançat a Xarraca. 10.4. De Xarraca a Sant Vicenç de la Cala. 10.5. Punta Grossa. 10.6. Serra Grossa de Sant Joan.
2. Cap Llibrell.	
3. Ses Salines.	
4. Cala Jondal.	
5. Serra de sa Cova Santa i Puig d'en Palleu	
6. Cap Llentrisca - sa Talaiassa.	
7. Cala Compta - Cala Bassa.	11. Massís de Sant Carles 11.1. Serra des Llamp 11.2. Cap Roig 11.3. Talaia de Sant Carles
8. Serra de ses Fontanelles - Serra Grossa	
9. Del Puig d'en Basseta al Puig d'en Mussons	

Taula 134. ANEIs a l'illa de Formentera (Font: Blázquez et al., 2002)	
1. Ses Salines – s'Estany Pudent.	5. Es Pi d'en Català
2. S'Estany des Peix	6. Platja de Migjorn i Costa de Tramuntana
3. Es Cap Alt	7. La Mola
4. Cap de Barbaria	8. Punta Prima

Aquest nou sòl rústic protegit per llei (ANEI i ARIP) va suposar un avanç notable en la protecció contra la urbanització d'una important part del territori de les Illes. Com es pot veure a la taula 135, la protecció dels principals espais naturals –com ANEI–, en base als seus valors ecològics singulars, va representar una proporció de sòl molt superior a la dels agroecosistemes que quedaven recollits en altres classes de sòl (ARIP, AAPI). Restava definit per defecte el SNU (Sòl No Urbanitzable) o sòl rústic comú que quedava desatès (Rullan, 1999)⁸⁵. La protecció territorial legislativa en sòl rústic cobria: a Mallorca un 37,1% del territori insular (83,7% en ANEI i 16,3% en ARIP); un 40,13% a Menorca (un 97,25% en ANEI i un 2,74% en ARIP); i un 35,7% a les Pitiüses (85,4% en ANEI i 14,58% en ARIP). De totes maneres, la proteccionista LEN exclouïa expresament tota una sèrie de zones que ja estaven classificades com a urbanitzables amb pla parcial, que teòricament haurien de ser ANEI o ARIP i que estaven recollits en els annexos II i III de la llei.

⁸⁵ Entre 1983 i 1989 es desenvoluparen tres Normes Subsidiàries supramunicipals que aixecaven el llistó de l'edificabilitat en sòl no urbanitzable (Rullan, 1999). Les de 1983 delimitaven els Espais Paisatgístics Singulars; les de 1988 afectaven als espais naturals amb planejament municipal no adaptat a la Llei del Sòl de 1976; i les de 1989 varen aparèixer per pal·liar la no aparició del catàleg d'espais naturals (Blázquez, 1996).

	Mallorca (Ha)	Menorca (Ha)	Eivissa (Ha)	Formentera (Ha)	Balears (Ha)
ANEI	111.898	27.040	19.950	3.127,9	162.016
ARIP	21.792	764	5.107		27.664
Sòl rústic protegit respecte superfície insular (%)	37,1%	40,13%	44,1%	38,85%	38,35%
AAPI	2.059	8	85		2.152

La LEN preveia que amb posterioritat a la seva publicació, s'havien de delimitar tota una sèrie d'àrees d'alt valor ecològic al sí del seu àmbit o fora. D'aquests, els que varen prosperar foren els alzinars –que rebéren un tracte directament equivalent a les ANEI a diferència de bona part de la resta d'ANEI-ANP– que quedaren delimitats i protegits posteriorment mitjançant el Decret 86/1992, de 18 de novembre, d'aprovació definitiva de delimitació de les àrees d'alzinar protegides. Es varen delimitar un total de 19,85 mil Ha d'alzinars a les Balears, dels quals 3,37 mil Ha eren noves superfícies que es protegien, mentre que les 16,47 mil Ha restants ja havien estat catalogades en la LEN.

	Mallorca (Ha)	Menorca (Ha)	Eivissa (Ha)	Formentera (Ha)	Balears (Ha)
Alzinar dins LEN	13.931,12	2.546,45	0	0	16.477,57
Alzinar fora LEN	1.329,31	2.045,81	0	0	3.375,12
Total	15.260,42	4.592,26	0	0	19.852,68

L'abril de 1991 es va declarar el Parc Nacional marítime-terrestre de l'arxipèlag de Cabrera (*Ley 14/1991 de declaración del Parque Nacional del Archipiélago de Cabrera*) que abraçava una superfície d'unes 10021,4 Ha (8740,5 marítimes i 1316,9 terrestres). Aquest arxipèlag d'un gran valor ecològic (Alcover et al., 1993) que era de propietat estatal des del 1916 es va proposar que es convertís en un centre turístic-immobiliari a principis dels 1970, però finalment el Govern de l'Estat decidí sacrificar-ho als jocs de la guerra, per a la realització de pràctiques militars entre el 1973 i 1986⁸⁶. En resposta, sorgí un moviment social plural, que denunciava al mateix temps els jocs guerrers i les agressions a un espai d'alt valor ecològic (GOB, 1990). Els jocs de la guerra finalitzaren el 1986, just quan el vaixell de Greenpeace (Sirius) entrà dins del perímetre de tir, durant la que fou la darrera de les maniobres. La forta mobilització social (p.ex. manifestacions a Palma del 5 de novembre de 1987; 16 de març de 1989), el paper que jugaren algunes persones en concret com Xavier Pastor al capdavant de Greenpeace Espanya, i l'actitud d'alguns polítics de l'esquerra de Balears –Francesc Triay del FSB-PSOE, Joan Mayol del PSM i Jaume Carbonero com independent a la candidatura del PSOE– ajudaren que finalment es declaràs Cabrera com a Parc Nacional. El PSOE de González no hi estava massa d'acord, fet que motivà que el 1989 Jaume Carbonero deixàs el seu escó quan s'assebentà que el PSOE pressionava en sentit contrari a la declaració de parc (Rayó, 2004). A l'actualitat, sorprén que les guies i documentació oficial del Parc Nacional ometen tot el procés, gràcies al qual l'espai que els turistes visiten fou preservat de les bombes dels militars. Aquest espai protegit ha estat gestionat per una comissió mixta entre el Govern estatal i la CAIB, encara que es té prevista la transferència a la CAIB⁸⁷.

La Llei 1/1991, LEN, es va aprovar en any electoral, i el resultat de les urnes a les eleccions del juny de 1991 donà la majoria absoluta a la coalició PP-UM i el polític-empresari, Gabriel Cañellas seguí de president de la CAIB per tercera vegada. La defensa dels interessos de l'empresariat constructor i immobiliari que caracteritzà la figura de Cañellas, es manifestà en la

⁸⁶ Moreno (2001) escrivia que les primeres maniobres militars "començaren el 1973, hi participaren 1500 homes i s'hi empraren més de 50 tones de munició. Des d'aquest moment i fins al 1986 l'Exèrcit va realitzar maniobres dues vegades l'any".

⁸⁷ Aquesta es realitzà el 2009: Reial Decret 1043/2009, de 29 de juny, d'ampliació de les funcions i serveis de l'Administración de l'Estat traspassats a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, en matèria de conservació de la naturalesa (Parc nacional marítime-terrestre de l'arxipèlag de Cabrera) (BOE núm.157, de 30 de juny de 2009).

modificació cap a la baixa de LEN, abans de complir-se dos anys de la seva existència⁸⁸. L'anunci de la reducció proteccionista de la LEN va ser contestada per part d'un ample sector de la societat, amb el GOB al capdavant, que es manifestaren al 26 novembre del 1992. En referència a aquella manifestació Cañellas replicà: "no n'he vist cap des nostros" (Amer 2006:80).

La Llei 7/1992, de 23 de desembre, de modificació de determinats articles de la Llei 1/1991, de 30 de gener, d'espais naturals i de règim urbanístic de les àrees d'especial protecció de les illes Balears, va imposar dues menes de desprotecció. La primera fou la reducció de la superfície mínima edificable en el sòl rústic protegit (ANEI i ARIP) a les Pitiüses que passà en el cas de les ANEI de 20 Ha en les ANEI, a 3 Ha (Eivissa) i 2,5 Ha (Formentera), i en el cas de les ARIP es passà d'una parcel·la mínima edificable de 3 Ha (Eivissa i Formentera) a una parcel·la mínima d'1 Ha (Eivissa i Formentera). La segona fou la reducció de la superfície delimitada de diverses ANEIs: 5 a Mallorca (Cala Falcó, Sant Salvador – Santueri; Puig de Sant Miquel; Son Vida a la Serra de Tramuntana; i Gaietà Gran a Sa Pobla i dins l'ANEI de la Serra de Tramuntana); a Menorca es redueixen 3 ANEI (Port d'Addaia; de s'Albufera a sa Mola; de Biniparratx a Llucalari), desapareix l'ANEI de Cala Alcaufar a Punta Prima, mentre que augmentà la superfície de l'ANEI de Sant Isidre – Binisermenya dins de l'ANEI 8; a Eivissa es redueixen 2 ANEI (Ses Salines i Cap Llentrisca – Sa Talaïassa) i va desaparèixer l'ANEI de la Serra de sa Cova Santa i Puig d'en Palleu⁸⁹. Per últim, la Llei 7/1992 eliminà Ses Salines d'Eivissa i Formentera de la Disposició Addicional Tercera, que comminava al Govern a declarar-les espai natural protegit d'acord amb el previst a la Llei 4/1989.

El novembre de 1993 s'amplià, per altra banda, la superfície dels alzinars protegits (Decret 124/1993, de 25 de novembre, pel qual es modifica la delimitació d'àrees d'alzinar protegides, aprovada pel Decret 86/1992 de 18 de novembre). La protecció de sòl passà de 193,05 mil Ha amb la LEN 91 més el Decret d'Alzinars del 1992, a una superfície de 192,3 mil Ha amb la modificació de la LEN i el Decret d'Alzinars de 1993. És a dir, una reducció del 0,39%. Si hom observa les reduccions per illes, allà on la reducció fou major, en termes absoluts i relatius, foren les Pitiüses amb una reducció de l'1,76% (443 Ha). En el cas mallorquí, la superfície descatalogada fou de 311 Ha, que responien a uns interessos molt manifestats, tal com ens desvetlla Joan Amer (2006:80-81). Així, els terrenys de Son Vida (Son Quint, Son Muntaner i Son Puigdorfil) eren propietat de la promotora Videlba, de Hans Schroghüber (constructor de la urbanització del camp de golf de Son Vida i de Mondragó) i que tenia en ment repetir la mateixa fórmula en aquells terrenys; Gaietà Gran era d'un sol propietari, qui tenia projectat un camp de golf i un hotel; Sant Salvador – Santueri, es desclassificà per tal de legalitzar un camp de golf en la urbanització il·legal de Vall d'Or; Cala Falcó estava vinculada als interessos empresarials de Marc Rich a la urbanització de Sol de Mallorca; i la finca del Puig de Sant Miquel era propietat de Francisco Conrado de Villalonga (delegat general de La Caixa a Balears) que passava a sòl rústic comú, davallant la seva protecció. En el cas pitiús, gran part de les mesures desprotectores responien als interessos empresarials compartits de Cañellas i Matutes a Ses Salines d'Eivissa.

⁸⁸ Amer (2006:79) escriu que en el debat parlamentari sobre la modificació de la LEN, el portaveu del PSIB-PSOE, Francesc Triay denuncià els interessos dels polítics-empresaris, en concret els del mateix Gabriel Cañellas i els de l'eivissenc Abel Matutes Juan. Aquests compartien ideologia (PP) i negocis a la zona de Ses Salines d'Eivissa on tenien projectat construir xalets de luxe.

⁸⁹ A Mallorca: reducció de 40,72 Ha de la zona ARIP de sa Font de sa Cala, en les proximitats de l'ANEI-15 (Cap Vermell); reducció de 49,84 Ha de l'ANEI 28 (Cala Falcó) i es produeix una discontinuïtat entre la zona de Cala Falcó i la zona de Cala Figuera; reducció de 34,23 Ha de l'ANEI 34 de Sant Salvador-Santueri; reducció de 9,74 Ha de l'ANEI 37 Puig de Sant Miquel, a la zona al sud de la carretera Palma-Manacor (Montuiri); reducció de 217,94 Ha de l'ANEI de la Serra de Tramuntana en les proximitats de la urbanització Son Vida; reducció de 17,83 Ha de l'ANEI de la Serra de Tramuntana en les proximitats del poble de sa Pobla. A Menorca: reducció de 3,2 Ha al Port d'Addaia (ANEI nº 6), a la franja costanera davant la urbanització; reducció de 48,761 Ha a l'ANEI 8 (de s'Albufera a la Mola) al nord de Maó; augment de 224,14 Ha a l'ANEI anomenat 8-bis (Sant Isidre-Binisermenya); reducció de 65,99 Ha a l'ANEI número 11 (de Biniparratx a Llucalari) que es transforma en dues zones separades, prop de la zona propera a es Canutells; desapareix l'ANEI nº 10 de Cala Alcaufar a Punta Prima (103,07 Ha). A Eivissa: es redueix l'ANEI 3 (ses Salines) en 6,45 Ha, en una petita franja litoral a les proximitats de la platja d'en Bossa; es redueix l'ANEI 6-2 (Cap Llentrisca-sa Talaïassa) en 8,69 Ha; desapareix l'ANEI 5 Serra de sa Cova Santa i Puig d'en Palleu que sumen 428,22 Ha (Font: Blàzquez i Murray, 2003).

Taula 137. Sòl rústic protegit segons la LEN 1992 (Font: Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a)					
	Mallorca (Ha)	Menorca (Ha)	Eivissa (Ha)	Formentera (Ha)	Balears (Ha)
ANEI (LEN 92)	111.568	27.043	19.507	3.127,9	161.246
ARIP (LEN 92)	21.752	764	5.107		27.623
Protegit Alzinar Decret 86/1992	1.329	2.046			3.375
Protegit Alzinar 124/1993	58,62				58,62
Total Protegit	134.708	29.853	24.614	3.127,9	192.303
Protegit 92 respecte Protegit 91 (%)	-0,23%	0,01%	-1,76%	0%	-0,38%

El Decret 124/1993 d'Alzinars fou anul·lat per una sentència del Tribunal Superior de Justícia de les Balears al desembre de 1995. Per aquest motiu, la delimitació d'alzinars vigent fou l'establerta el 1992. Posteriorment, el novembre de 1997 es va promulgar un nou Decret d'Alzinars (1433/1997) per tal de reparar les deficiències de l'anterior. Així doncs al 1997, quedaren protegides: un total de 15,29 mil Ha d'alzinars a Mallorca, de les quals 1,33 mil no havien estat classificades dins ANEI; i un total de 4,59 mil Ha d'alzinars a Menorca, 2,04 mil Ha que no havien estat comptats a la LEN.

L'any 1992 es va declarar el Parc Natural de Mondragó (Decret 86/1992, de 18 de novembre, pel qual es crea el Parc Natural de Mondragó) i culminava així un llarg procés de lluita contra la urbanització d'aquest indret. Encara que l'acció coordinada entre ajuntament, govern i propietaris-promotors va resultar en un lucratiu negoci, gràcies a la protecció. L'administració adquirí 97 Ha, sense cap edificació que hi quedaren excloses en "enclavaments" (12% del Parc) a un preu aproximat de 36 milions de pessetes/Ha. La superfície del Parc Natural de Mondragó al terme municipal de Santanyí cobreix una extensió d'unes 748,5 Ha. Emperò, en aquest mateix espai hi ha les zones urbanes de sa Barca Trencada i des Cap des Moro (16,01 Ha), amb dos hotels, un edifici d'apartaments i nombroses residències unifamiliars d'ús turístic (sa Font de n'Alis) i un ús massificat de les platges (Blázquez, 2000; Blázquez et al., 2002; Alemany, et al. 2002).

Gabriel Cañellas (PP) guanyà les eleccions autonòmiques del 28 de maig de 1995 per majoria absoluta (31 escons front als 16 del PSOE), malgrat, els nombrosos casos tèrbols en el que estava embolicat el president Cañellas i el PP (p.ex. Cas Calvià, Cas Brokerval, Cas Bon Sosec i cas Túnel de Sóller). Tanmateix, el conegut Túnel de Sóller fou el taló d'Aquil·les de Cañellas. Les obres del túnel es varen concedir a l'empresa d'Antoni Cuart al 1989 en contra d'informes tècnics desfavorables. Esquerra Unida denuncià el cas per prevaricació i la sentència judicial evidencià que Cuart havia pagat 50 milions de pessetes al Partit Popular. En aquells temps, l'estratègia d'Aznar en la cursa electoral era la d'atacar el PSOE per les seves corrupteles, i es presentava (ell i el seu partit) com els regeneradors de la política estatal. En aquell context, la dimensió mediàtica que assolí la participació del PP balear i de Cañellas en el cas del Túnel de Sóller, va fer que Aznar exigís a Cañellas que dimitís. Cañellas acatà l'ordre i just uns dies després de prendre possessió va dimitir (Marimon i Nadal, 2003; Amer, 2006; Casasnovas i Ginard, 2006). Aquest fet té una certa rellevància pel que fa a la política autonòmica, ja que junt amb Cañellas (representant dels interessos de les classes empresarials de la construcció i especulació) es varen veure banyats altres dirigents conservadors, representants de la "vella guàrdia" dels "bulldòzers" de la dreta, en especial Jeroni Sainz que havia estat Conseller d'Obres Públiques i Ordenació del Territori (1983-1993). Així es produïa un canvi en la dreta política de les Illes. El Tribunal Superior de Justícia de les Balears va dictaminar a l'any 1997 que Cañellas havia comès un delictes de prevaricació, però que ja havia prescrit.

Cristòfol Soler va rellevar a Cañellas en la presidència de la CAIB. Un relleu curt que durà menys d'un any (des del juliol del 1995 al maig de 1996), per mor de les pressions internes del PP que l'obligaren a dimitir. Soler tenia un perfil més moderat amb certes preocupacions culturals i ambientals (com ara la protecció del paisatge) que el situava a les antípodes de molts dels seus companys de partit. El Partit Popular elegí Jaume Matas com a president (1996-1999), encara que les pressions internes del partit seguien vives i amb noves divisions internes a Menorca i Eivissa (Casasnovas i Ginard, 2006). L'entrada de Matas com a president va coincidir amb la victòria electoral de José María Aznar al 3 de març de 1996 que governà amb coalició amb el PNB (Partit

Nacionalista Basc), CC (Coalició Canària) i CiU (Convergència i Unió). Tant Soler com Matas, varen voler diferenciar-se del seu predecessor, i degut a les pressions socials del moment accediren a promoure unes polítiques menys "devastadores". Un element important que obligava a tòrcer el seu braç al PP, fou que el Consell Insular de Mallorca va estar governat al 1995 per una coalició formada pels partits de la dreta regionalista (Unió Mallorquina) i de centreesquerra (PSOE i PSM) amb el suport d'Esquerra Unida. Un avanç de l'experiència del Pacte de Progrés i que donà lloc a una legislatura en la qual les polítiques dutes a terme pel Consell Insular de Mallorca, s'avançaven en matèria d'ordenació i protecció del territori, a les del Govern de les Illes Balears.

El 26 de gener de 1995 es va declarar el Parc Natural de sa Dragonera (Decret 7/1995, de 26 de gener, pel qual es crea el Parc Natural de Sa Dragonera) que junt amb els illots del Pantaleu i na Mitjana ocuparia una extensió d'unes 274,61 Ha terrestres. Aquesta illa situada a uns escassos 780 metres de la costa de Sant Elm (Andratx) es va salvar de ser convertida en un centre turístic-immobiliari de luxe gràcies a les mobilitzacions iniciades al 1977 i continuades posteriorment. De fet, sa Dragonera motivà la irrupció de l'ecologisme polític a Mallorca. Després d'anys en litigi, al 1989 el Consell Insular de Mallorca comprà l'illot i la LEN 1991 el protegí urbanísticament, junt amb la resta d'illots de l'arxipèlag balear.

El mateix 1995 es varen declarar dos espais protegits més, de Menorca i Pitiüses: el Parc Natural de s'Albufera des Grau, l'illa d'en Colom i el Cap de Favàritx; i la Reserva Natural de ses Salines d'Eivissa, les illes des Freus i ses Salines de Formentera. El Parc Natural de s'Albufera des Grau, l'illa d'en Colom i el Cap de Favàritx (Decret 50, 1995, de 4 de maig) a la part septentrional del terme municipal de Maó cobreix una superfície de prop de 1818 Ha i acull la zona humida més important de Menorca, però també la zona turístic-hotelerera que evocava a l'exotisme amb la marca comercial de Shangril·la. Aquesta urbanització fou objecte de la primera campanya ecologista a l'illa, quan a principis dels 1970 va haver una forta reacció social en la que coincidí la lluita antifranquista amb la defensa del patrimoni natural com a sinònim d'una altra cultura política i econòmica. Aquella mobilització, a més d'altres elements, fructificà en la constitució del GOB de Menorca al 1977.

Ses Salines d'Eivissa i Formentera foren objecte d'importants mobilitzacions socials que reclamaven la seva protecció front a la seva urbanització i la seva gestió com espais naturals protegits. Però no entraven dins de les previsions proteccionistes dels governs de la CAIB que sempre havien estat en mans de la dreta. Tant és així que la Disposició Addicional Tercera de la Llei 1/1991, LEN, les exclougué a la seva nova redacció derivada de la Llei 7/1992; de manera que aquesta llei no promovia la seva protecció amb figures de conservació de la naturalesa. Entre els motius principals estaven els interessos especulatius del president de la CAIB, Gabriel Cañellas, i del major empresari i destacat polític del Partit Popular eivissenc i estatal, Abel Matutes Juan. Les demandes socials, i segurament la propietat dels dos prohoms de la dreta, moguéren al PSOE des del Gobierno de España a declarar la Reserva Natural de ses Salines d'Eivissa i Formentera (*Ley 26/1995, de 31 de julio, por la que se declara reserva natural las salinas de Ibiza, las islas des Freus y las salinas de Formentera*) amb una superfície protegida de 11231,5 Ha (8608,2 Ha marítimes i 2623,3 terrestres), amparant-se en la seva competència sobre el domini públic marítim i terrestre. El Partit Popular va presentar un recurs d'inconstitucionalitat contra la llei que protegia ses Salines, amb l'argument que aquella declaració corresponia realitzar-la al govern autonòmic. Un recurs que podia durar uns quants anys. El canvi de color polític en el Govern de la CAIB i del Consell d'Eivissa i Formentera va permetre que finalment el Govern de les Illes Balears declaràs Ses Salines com a Parc Natural (Llei 17/2001, de 19 de desembre, de protecció ambiental de ses Salines d'Eivissa i Formentera) amb una superfície de 17262,6 Ha (14034,8 Ha marítimes i 1793,3 Ha terrestres a Eivissa i 1434,8 Ha terrestres a Formentera).

Encara que sigui cert que el període 1996-1999 va representar un canvi en les polítiques autonòmiques que s'allunyava de les polítiques "cañellistes" (Marimon i Nadal, 2003; Amer, 2006), encara hi havia símptomes de la política clientelar, amb avanços del que llavors seria la política ultraliberal i neoconservadora que caracteritzaria al PP estatal i també balear. Un d'aquests símptomes, fou la modificació de la Llei 1/1991 (LEN) mitjançant l'article 20 de la Llei 9/1997, de 22 de desembre, de diverses mesures tributàries i administratives, que permetia la construcció d'una residència temporal per a personalitats convidades per part del Govern de la CAIB al sí de l'ANEI del Cap des Pinar.

Les eleccions autonòmiques del 1999 varen ser guanyades de nou pel Partit Popular amb Jaume Matas com a candidat a la presidència. Emperò va perdre la majoria absoluta, tot aconseguint 28 escons. Les dificultoses relacions del PP amb l'altre partit de la dreta mallorquina

(UM) que ja s'havien manifestat anteriorment amb la coalició que havia permès governar el Consell Insular de Mallorca entre 1995-1999, varen fer que pogués fructificar una nova coalició pel govern de la CAIB entre UM (3 escons), PSOE (16 escons), PSM (6 escons), EU-Els Verds (3 escons) i Coalició d'Organitzacions Progressistes de Formentera (1 escó). A més, els Consells de Menorca i d'Eivissa i Formentera restaren en mans de les forces anomenades "progressistes" que abraçaven des de la "descafeïnada" socialdemocràcia als Verds, passant pels nacionalistes socialdemòcrates (Casasnovas i Ginard, 2006).

Així ens trobam al 1999 amb el que Valdivielso (2001) denominà com a inici de la "modernització política" de les Balears. El canvi polític tenia com a eix central, el creixent descontent social front a la degradació ambiental, l'especulació urbanística i la cultura del "pilotada" per part de les elits político-empresarials de les Illes. Riutort i Valdivielso (2004) exposen com el concepte de canvi ecològic o ambiental a les Balears s'ha construït en torn a la noció de "consum territorial" i que ha donat lloc a una cultura política transformadora que ha fructificat tant en la societat civil com en l'opinió pública, "contaminant" a d'altres sectors de la societat. Així, el Govern del Pacte de Progrés (1999-2003) encetà una sèrie de polítiques que pretenien aprofundir en l'estat del benestar, en la modernització ecològica, la protecció ambiental i la contenció del mercat immobiliari. Una de les primeres lleis redactades pel Pacte de Progrés fou la Llei 9/1999, de 6 d'octubre, de mesures cautelars i d'emergència relatives a l'ordenació del territori i de l'urbanisme de les Illes Balears, que convertia les ANEIs en inedificables i prohibia l'ús edificatori a la franja de 500 metres de ribera de mar (100 m a Formentera). A principis del 2000 es modificà la LEN amb la Llei 1/2000, de 9 de març, de modificació de la Llei 1/1991, mitjançant la qual es desclassificaren els sectors urbanitzables des Canons d'Artà, s'Almudaina d'Andratx i es restablí la protecció del Cap des Pinar i a més s'ampliava l'ANEI de la Victòria amb la desclassificació dels urbanitzables d'Alcanada. El 2001 es va aprovar el Decret 130/2001, de 23 de novembre, pel qual s'aprova la delimitació a escala 1:5000 de les àrees d'alzinar protegit i que derogava els anteriors decrets d'alzinars de 1992 i 1997. La superfície d'alzinar que no estaven delimitats dins la LEN cobrien unes 3,96 mil Ha.

Com es pot veure a la taula 138, la superfície de sòl rústic protegit a principis dels 2000 era de 193 mil Ha; tanmateix "tan sols" un 0,37% superior a la superfície que estava protegida segons la LEN 1992. Emperò, tal com s'ha intentat argumentar, les exclusions contenien una forta simbologia i significació, en ser mostres de les visions de la política que Riutort i Valdivielso (2004:312) definien com a patrimonialistes i corporativistes. Tota modificació tenia un component clar de discrecionalitat.

Taula 138. Sòl rústic protegit segons la LEN 2000 (Font: Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a).					
	Mallorca (Ha)	Menorca (Ha)	Eivissa (Ha)	Formentera (Ha)	Balears (Ha)
ANEI (LEN 00)	111.780	27.043	19.507	3.128	161.458
ARIP (LEN 00)	21.711	764	5.107	–	27.582
Alzinar protegit pel decret 130/2001 fora de la LEN	1.702	2.264	–	–	3.966
Total Protegit	135.193	30.071	24.614	3.128	193.006
Protegit 2000 respecte Protegit 1992 (%)	0,30%	0,73%	0 %	0%	0,37%

El Govern del Pacte de Progrés, amb Els Verds a la Conselleria de Medi Ambient (i la consellera "verda" Margalida Rosselló), s'havia compromès a desplegar les figures de protecció i gestió dels espais naturals previstes a la Llei 4/1989 de Conservació dels Espais Naturals i de la Flora i Fauna Silvestres. De fet, la disposició addicional tercera de la LEN establí que altres 7 espais naturals protegits serien declarats d'acord amb alguna de les figures de protecció establertes a la Llei 4/1989. I, el 1999 només n'hi havia 3 (Mondragó, Dragonera i Albufera des Grau), mentre que alguns d'aquells espais -com la Serra de Tramuntana, Es Amunts d'Eivissa, els illots de ponent d'Eivissa, s'Albufereta i Es Trenc-Es Salobrar de Campos- restaven sense desenvolupar (ni plantejar). La declaració d'espais naturals protegits i l'aprovació d'una "Llei de Biodiversitat" eren uns dels objectius principals del Govern. Es pretenien declarar una sèrie de parcs naturals (reserves naturals, monuments naturals, etc) tot complint el previst a l'any 1991 a la

disposició addicional tercera de la LEN. Aquesta línia política fou revolucionària en unes illes on les estructures socials premodernes amb una cultura política i empresarial de tipus caciquil, clientelar i patrimonialista (Miquel, 2000), per la qual cosa va ser objecte de confrontació social. Com a contrapunt interpretatiu, Seguí (2006:43) exposa que el període encetat al 1999 constituí el que ell defineix com "la gran crisi social de 1999". En tot cas, podria ser interpretat com "una gran crisi" de cara als poders hegemònics a les Illes, però altres autors com Riutort i Valdivielso (2004) parlen d'aquell període com a de "modernització política". En qualsevol cas, encara que des de diferents posicions teòriques, no hi ha dubte que el 1999 se produí un cert canvi o alteració en les lògiques del poder insulars.

La reacció de la dreta política, social i intel·lectual trobà un cavall de batalla en el tema dels parcs. Fins i tot, es varen conèixer als col·lectius que s'hi oposaren com els "antiparc"⁹⁰. Membres d'aquest col·lectiu heterogeni, en ocasió d'un ple de l'Ajuntament de Son Servera, varen arribar a agredir al batlle era favorable al que hauria de ser el Parc de Llevant i va haver de sortir escoltat per la policia. Entre les persones que es manifestaven en contra del Parc es trobaven afiliats al Partit Popular i algun alt dirigent de l'associació empresarial hotelera. El principal element de confrontació (i manipulació socio-mediàtica) eren els drets de templeig i retracte contemplats a la Llei 4/1989, basant-se en la idea que la propietat privada corria perill amb la declaració dels parcs. Aquesta campanya "antiparc" tenia el suport de Jaume Matas, que havia estat anomenat Ministre de Medi Ambient a l'any 2000 durant el segon mandat de José María Aznar al Gobierno de España amb majoria absoluta.

Malgrat la forta oposició de la dreta social i política, a partir del 2001 es començaren a declarar una sèrie d'espais naturals protegits: 3 parcs naturals (1 a Mallorca i 2 a Pitiüses), 1 Reserva Natural (Mallorca), i 2 Monuments Naturals (Mallorca).

- En primer lloc, la zona de Ses Font Ufanos fou declarada l'agost del 2001 Monument Natural (Decret 111/2001, de 31 d'agost) a la finca de Gabellí (Campanet) i una extensió de 50,21 Ha.
- En segon lloc, es va declarar la Reserva Natural de s'Albufereta (Decret 121/2001, de 19 d'octubre, pel qual es declara s'Albufereta com a reserva natural) als termes municipals de Pollença (39,3 Ha) i Alcúdia (172,01 Ha) amb un total de 211,3 Ha.
- En tercer lloc, es declarà el Parc Natural de Llevant (16233 Ha terrestres i 5275 Ha marines) i les Reserves Naturals de Cap Farrutx (252 Ha) i del Cap des Freu (13 Ha) (Decret 127/2001, de 9 de novembre, pel qual es declaren el parc natural de la península de Llevant i les reserves naturals de Cap Farrutx i el Cap des Freu) en els termes municipals d'Artà, Capdepera, Son Servera, Sant Llorenç i Santa Margalida a Mallorca.
- En quart lloc, al mes de desembre es derogava la figura de la Reserva Natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera que era molt feble en termes legals, pel fet de basar-se en les competències estatals sobre el domini públic marítim i terrestre, i fou substituïda per la figura de Parc Natural promoguda per part del Govern de les Illes Balears (Llei 17/2001, de 19 de desembre, de protecció ambiental de ses Salines d'Eivissa i Formentera) que cobria una superfície terrestre de 2727,95 Ha (1563,95 Ha a Eivissa i 1164 Ha a Formentera) i 14034,8 Ha marines.
- En cinquè lloc, el febrer de 2002, a Eivissa es protegia la zona del SW de l'illa amb el Parc Natural de Cala d'Hort (2208,8 Ha terrestres i 564,5 Ha marines) i les Reserves Naturals des Vedrà i Vedranell (79,3 Ha terrestres) i dels illots de Ponent (154,94 Ha) (Decret 24/2002, de 15 de febrer, pel qual es declara el parc natural de cala d'Hort, cap Llentrisca i sa Talaia, i les reserves naturals des Vedrà i es Vedranell i dels illots de Ponent).
- En sisè lloc, el maig de 2003 el Torrent de Pareis, del Gorg Blau i de Lluc rebia la denominació de Monument Natural amb una extensió de 445,81 Ha (Decret 53/2003, de 16 de maig, de declaració del monument natural dels torrents de Pareis, del Gorg Blau i de Lluc).
- Finalment, també el maig del 2003 es va ampliar la superfície del Parc Natural de s'Albufera des Grau (Decret 51/2003, de 16 de maig, d'ampliació del parc natural de s'Albufera des Grau i de declaració de les reserves naturals de les illes des Porros, s'Estany,

⁹⁰ També es va constituir una Plataforma ProParc de Llevant (www.mallorcaweb.net/parclelevant, novembre 2007) i amples sectors de la societat civil es pronunciaven en favor d'estendre els espais protegits a les Illes.

la bassa de Morella, es Prat i l'illa den Colom) entre els termes municipals de Maó i es Mercadal. Aquesta nova delimitació es distribuïa entre: Parc Natural de s'Albufera des Grau (3331,46 Ha terrestres i 1735,5 Ha marines), Reserva Natural de les illes des Porros (12,71 Ha), Reserva Natural de s'Estany (13,67 Ha), Reserva Natural de la bassa de Morella (7,22 Ha), Reserva Natural des Prat (27,83 Ha) i Reserva Natural de l'illa den Colom (55,21 Ha).

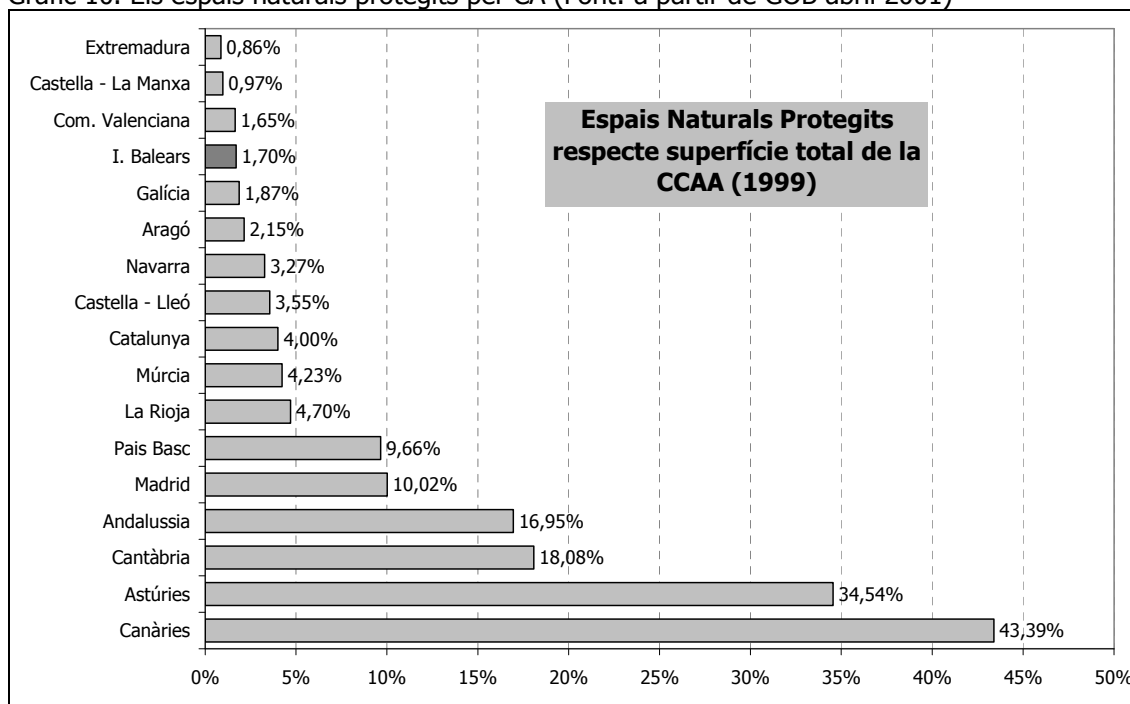
La taula 139 i la taula 140 sintetitzen l'evolució de la protecció dels espais naturals i les diferents situacions, entre el 1999 i el maig del 2003. Com es pot observar, la diferència és notable. Mentre que fins el 1999 s'havien protegit unes 8503 Ha terrestres (1,7% de la superfície de l'arxipèlag balear) i 17348 Ha marítimes, al maig del 2003 s'havien assolit un total de 29886 Ha terrestres (6% de la superfície terrestre de les Balears) i 30350 Ha marítimes. Els increments foren significatius, en concret: la superfície terrestre protegida s'incrementà en un 251,4% i la marítima en un 74,9%. Per illes, Mallorca fou la que més superfície protegida afegí, amb un increment d'aquesta de prop del 423,59% i cobrint prop del 5,9% del seu territori; Menorca i les Pitiüses, incrementaren la seva superfície terrestre protegida, entre 1999 i 2003, en torn al 189% i 97% respectivament.

Al gràfics 10 i 11 es pot veure el lloc que ocupen les Illes Balears en quant a superfície terrestre protegida respecte de les altres comunitats autònomes de l'Estat. Si al 1999 la Comunitat Autònoma de les Illes Balears es situava en el lloc catorzè amb 1,7% del territori protegit (només tenia al darrera a la Comunitat Valenciana, Castella – La Manxa i Extremadura), al maig del 2003 es situava en el lloc novè amb un 6% del territori protegit.

Taula 139. Parcs i Reserves de les Illes Balears fins el 1999 (Font: elaboració pròpia a partir de Blázquez et al., 2002)			
Illa	Figura (any)	Extensió terrestre (Ha)	Extensió marítima (Ha)
Mallorca	P.N. Albufera de Mallorca (1988)	1.721,82	
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera (1991)	1.316,9	8.740,5
	P.N. Mondragó (1992)	748,5	
	P.N. Dragonera (1995)	274,61	
	Total	4.061,83 (1,12% territori)	8.740,5
Menorca	P.N. de s'Albufera des Grau, l'illa d'en Colom i el Cap de Favàritx (1995)	1.818,1	
	Total	1.818,1 (2,62% territori)	
Pitiüses	R.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera (1995)	2.623,3	8.608,2
	Total	2.623,3 (4,04% territori)	8.608,2
Balears		8.503,23 (1,7% territori)	17.348,7

(P.N.= Parc Natural; P.Na.= Parc Nacional; R.N.= Reserva Natural).

Gràfic 10. Els espais naturals protegits per CA (Font: a partir de GOB abril 2001)

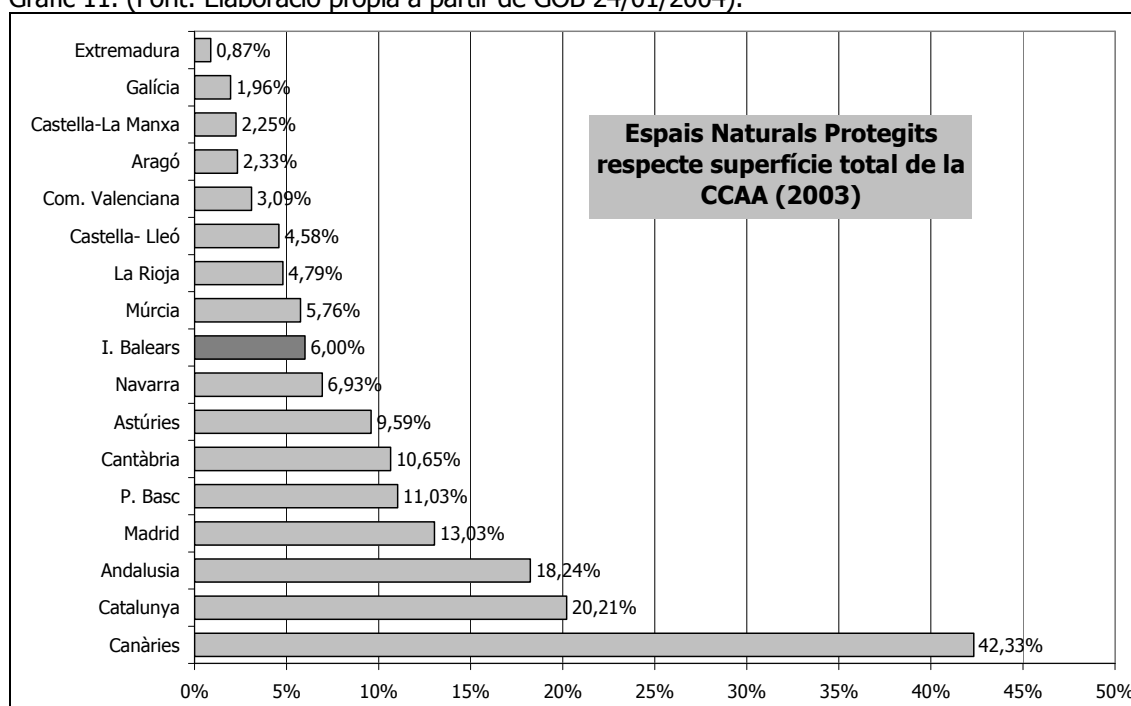
Taula 140. Parcs i Reserves de les Illes Balears fins el 2003 (Font: elaboració pròpia a partir de Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a; i documentació oficial)

Illa	Figura (any)	Extensió terrestre (Ha)	Extensió marítima (Ha)	% respecte 1999 terrestre	% respecte 1999 marítim
Mallorca	P.N. Albufera de Mallorca (1988)	1.721,82			
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera (1991)	1.316,90	8.740,5		
	P.N. Mondragó (1992)	748,50			
	P.N. Dragonera (1995)	274,61			
	M.N. Ses Fonts Ufanos (2001)	50,21			
	R.N. s'Albufereta (2001)	211,30			
	P.N. Llevant (2001)	16.233,00	5.275		
	R.N. Cap Farrutx (2001)	252,00			
	R.N. Cap des Freus (2001)	13,00			
	M.N. Torrent de Pareis (2003)	445,81			
Total		21.267,15 (5,9% territori)	14.015,5	423,59%	60,35%
Menorca	P.N. de s'Albufera des Grau (2003)	3.331,46	1.735,5		
	R.N. illes des Porros (2003)	12,71			
	R.N. de S'Estany (2003)	13,67			
	R.N. de la bassa de Morella (2003)	7,22			
	R.N. des Prat (2003)	27,83			
	R.N. de l'illa den Colom (2003)	55,21			
Total		3.448,1 (4,97% territori)	1.735,5	89,65%	
Pitiüses	P.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera (2001)	1.563,95 (Eivissa) 1.164 (Formentera)	14.034,8		
	P.N. Cala d'Hort (2002)	2.208,8	564,5		
	R.N. es Vedrà i es Vedranell (2002)	79,30			
	R.N. illots de Ponent (2002)	154,94			
Total		5.170,99 (7,96% territori)	14.599,30	97,11%	69,59%

Balears	29.886,24 (6% territori)	30.350,3	251,47%	74,94%
----------------	-------------------------------------	-----------------	----------------	---------------

P.N.= Parc Natural; P.Na.= Parc Nacional; R.N.= Reserva Natural; M.N.= Monument Natural.

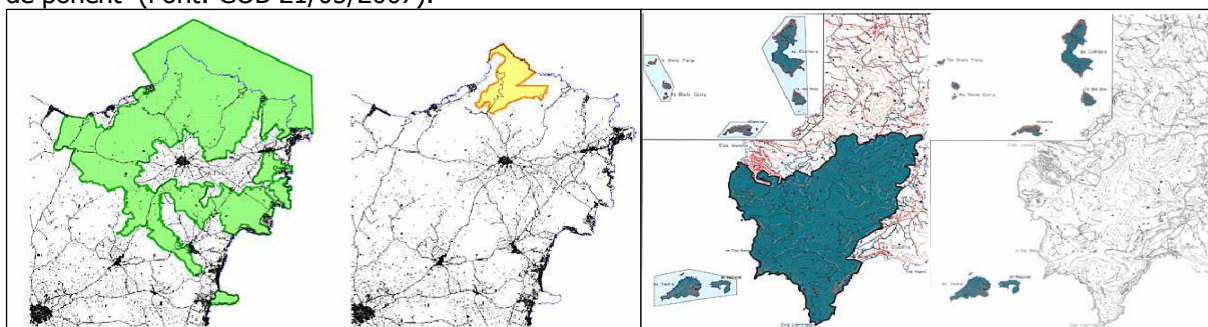
Gràfic 11. (Font: Elaboració pròpia a partir de GOB 24/01/2004).

Les eleccions del maig del 2003 varen ser guanyades per majoria absoluta pel Partit Popular, amb un Jaume Matas que havia estat Ministre de Medi Ambient durant el segon mandat d'Aznar. Un mandat de majoria absoluta i d'aplicació del dogma neoliberal i neoconservador, que es traslladava cap a les Illes. Entre les promeses electorals del PP, estava la de "retornar a la normalitat" per tal de reconduir aquella "gran crisi social" de la que Seguí (2006: 43) parlava. Entre les mesures a prendre estava la de retirar les superfícies protegides durant la legislatura anterior (Pacte de Progrés) i establir mecanismes tous i de "creació de consens" de la mà del que fins aleshores havia estat batlle de Sa Pobla, Jaume Font que seria el nou Conseller de Medi Ambient. La promesa electoral de desprotegir els espais naturals, irònicament feta per part del que havia estat Ministre de Medi Ambient, es va efectuar mitjançant la Llei d'acompanyament als pressuposts (Llei 10/2003, de 22 de desembre, de mesures tributàries i administratives). La disposició addicional setzena de la Llei 10/2003 modificava la delimitació del Parc Natural de la Península de Llevant i les reserves naturals des Cap Ferrutx i Cap des Freus, deixant les reserves tal com estaven però reduint la superfície del parc a la de les finques públiques d'Aubarca, es Verger i Alqueria Vella. La qual cosa suposava una reducció de prop del 91,6% respecte de la delimitació primera, i el parc es tancava en una extensió d'uns 1254,05 Ha.

La mateixa Llei 10/2003 en la seva disposició addicional dissetena reduïa dràsticament l'extensió del Parc Natural de Cala d'Hort, Cap de Llentrisca i sa Talaia que quedava limitada a les finques públiques i aquelles finques privades que així ho sol·licitessin. Les reserves naturals des Vedrà, des Vedranell i dels illots de ponent mantenien la mateixa superfície. La superfície protegida total passà de 2443,31 Ha a 249,17 Ha, és a dir una reducció del 89,8%.

Figura 22. Abans i després del retall: Parc Natural de la Península de Llevant i Parc Natural de Cala d'Hort, Cap Llentrisca i Sa Talaia i les reserves naturals des Vedrà, des Vedranell i dels illots de ponent (Font: GOB 21/05/2007).

A la taula 141 s'expressen els resultats de l'aplicació de la reducció d'espais protegits mitjançant la Llei 10/2003 que passà de 29886 Ha abans del retall a finals del 2003, a 12640 Ha amb el retall fet mitjançant la Llei 10/2003. Les fórmules desproteccionistes situaven a la CAIB en el segon lloc per la cua en quant a territori protegit en l'àmbit de l'Estat espanyol, amb un 2,5% del territori protegit, i només superada per la Comunitat Autònoma d'Aragó amb un 2,33% que ocupava el darrer lloc de la llista. La fórmula per la qual es va abordar la reducció dels espais naturals protegits de les Balears fou la d'una llei d'acompanyament als presuposts que s'emprà per fer unes modificacions legals de gran calat en matèria territorial, tot segrestant la possibilitat de participació pública en el seu procés (amb manca d'informació pública) i sense cap tipus d'informe científico-tècnic que avalàs aquella reducció (GOB, 21/05/2007). El retall d'espais naturals protegits a les Balears no és un cas aïllat en l'Estat espanyol, sinó que es duen a terme a d'altres comunitats autònomes, i en especial incidència en les de major intensitat urbanística com per exemple Múrcia (Blázquez, 2007).

Cal recordar que els primers espais naturals protegits declarats a les Balears responien a un moment dominat pel règim d'acumulació fordista o capitalisme regulat, encara que ja es donaven certs símptomes i es produïen certes alteracions cap a un règim d'acumulació flexible. En aquest context, la producció turística en massa va incloure els espais naturals protegits com a elements del propi producte turístic. De fet, aquests espais naturals eren objecte de consum del propi turisme de masses (Blázquez, 1996). Tanmateix, el canvi de règim d'acumulació del capital, que a l'Estat espanyol es va manifestar, sobretot, en l'auge immobiliari, convertia aquells espais naturals en espais d'alt valor immobiliari per l'elevada renda de situació dels habitatges que s'hi pogueren construir, reformar, vendre, llogar, etc. A la sessió d'investidura de Gabriel Cañellas com a president de la CAIB al juny de 1991, i després d'haver-se aprovat la primera versió de la LEN, el propi Cañellas manifestà les seves intencions que anunciaven quina havia de ser la nova vocació de les Illes que es sintetitza en la frase: "volem convertir les illes Balears en la segona residència d'Europa" (Amer 2006:223). Així, la política de protecció es va abandonar per adoptar mesures més flexibles –com és el cas de la Llei del Sòl de 1998, però que no s'aplica als arxipèlags que es regeixen pel text refòs de la preconstitucional Llei del Sòl de 1976– i els espais naturals protegits o bé es desprotegien, o bé s'adaptaven per a permetre la seva conversió en espais de producció turístic-residencial d'alt "standing". Resultant-ne una paradoxa, ja que teòricament se protegien aquells espais en base a la retòrica dels seus valors ecològics, el bé comú i les futures generacions, però en la realitat contribuïen a l'elitització de l'espai, parcel·lant-se i edificant-se sistemàticament. Morgana Pujol (2002) documenta, fins el 1998, la concessió de 171 llicències per a la construcció d'habitatges unifamiliars aïllats a sòl rústic protegit per la LEN.

Taula 141. Parcs i Reserves de les Illes Balears després dels retalls de la Llei 10/2003 (Font: elaboració pròpia a partir de Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a; i documentació oficial).

Illa	Figura (any)	Extensió terrestre (Ha)	Extensió marítima (Ha)	Reducció superfície terrestre (%) respecte 2003	Reducció superfície marítima (%) respecte 2003
Mallorca	P.N. Albufera de Mallorca (1988)	1.648,48			

	(modif. 2003)				
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera (1991)	1.316,90	8.740,50		
	P.N. Mondragó (1992)	748,5			
	P.N. Dragonera (1995)	274,61			
	M.N. Ses Fonts Ufanes (2001)	50,21			
	R.N. s'Albufereta	211,3			
	P.N. Llevant (2001) (modif. 2003)	1.254,05	5.275		
	R.N. Cap Farrutx (2001)	252			
	R.N. Cap des Freus (2001)	13			
	M.N. Torrent de Pareis (2003)	445,81			
	Total	6.214,86 (1,72% territori)	14.015,50	-70,78%	0%
Menorca	P.N. de s'Albufera des Grau (ampliació 2003)	3.331,46	1.735,5		
	R.N. illes des Porros (2003)	12,71			
	R.N. de S'Estany (2003)	13,67			
	R.N. de la bassa de Morella (2003)	7,22			
	R.N. des Prat (2003)	27,83			
	R.N. de l'illa den Colom (2003)	55,21			
	Total	3.448,1 (4,97% territori)	1.735,5	0%	0%
Pitiüses	P.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera (2001)	1.563 (Eivissa) 1.164 (Formentera)	14.034,80		
	P.N. Cala d'Hort (2002) (modif. 2003)	14,93	564,5		
	R.N. es Vedrà i es Vedranell (2003)	79,3			
	R.N. illots de Ponent (2003)	154,94			
	Total	2.977,12 (4,58% territori)	14.599,30	-42,42%	0%
Balears	12.640,08 (2,53% territori)	30.350,3	-57,71%	0%	

Gràfic 12. (Font: Elaboració pròpia a partir de la taula anterior i Anuari Europarc 2005 a Guijarro, 8/04/2006).

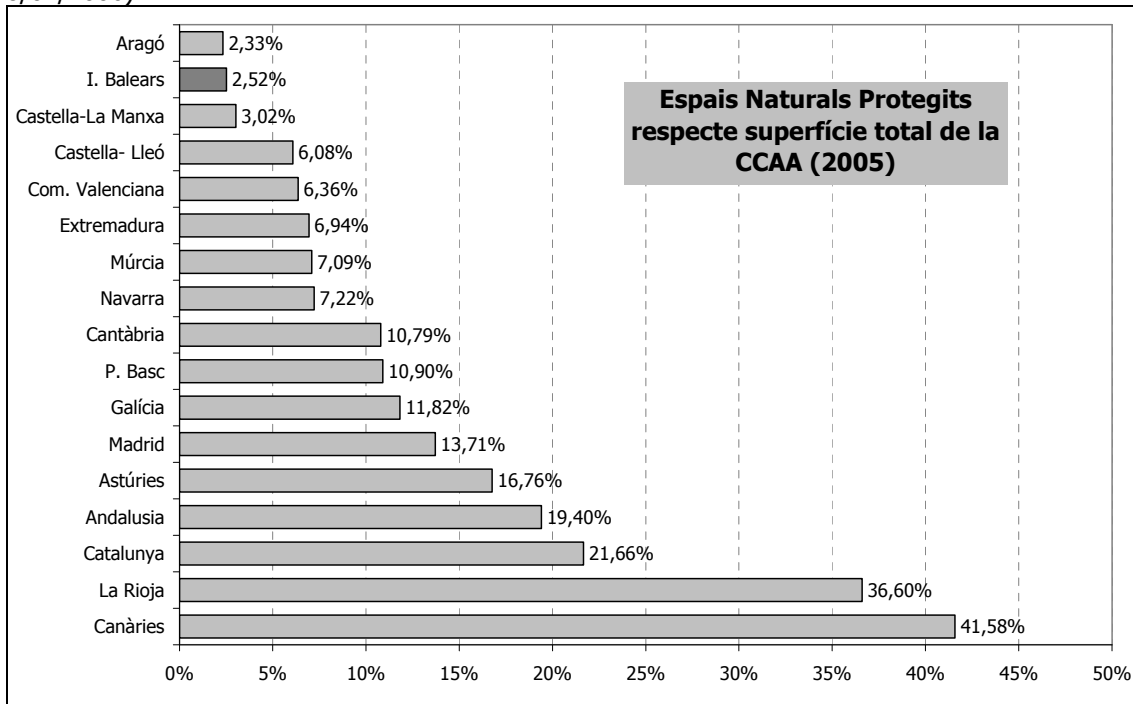
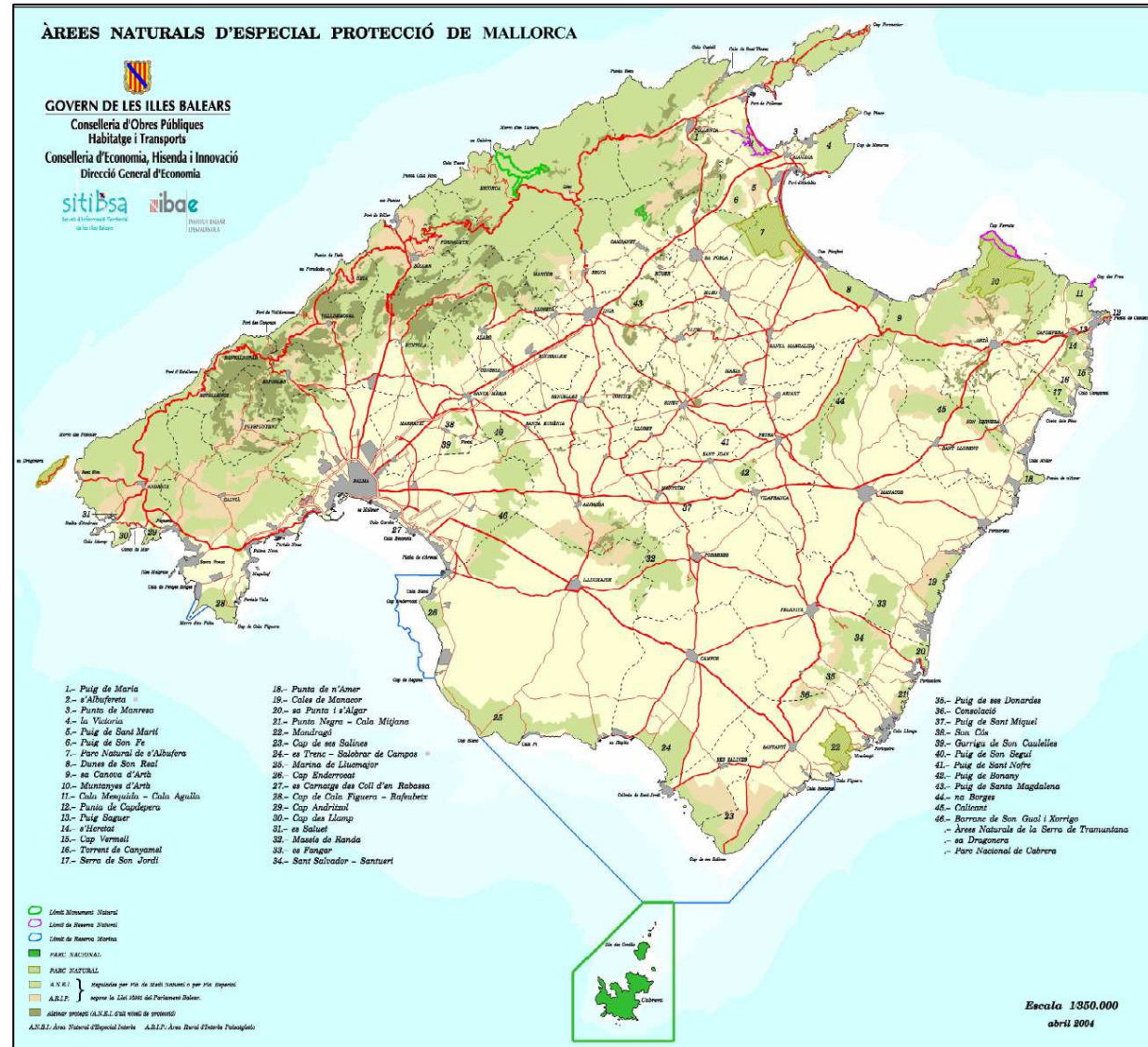

Figura 23. Mapa d'espais naturals protegits de l'Estat espanyol, 2006 (Font: http://www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/banco_datos/info_disponible/descargar_mapa_espacios_nat.htm, octubre 2007).

Figura 24.

Uns dels espais més emblemàtics de Mallorca, tant pel que fa pels seus valors ecològics com a culturals, és la Serra de Tramuntana. La protecció de la Serra de Tramuntana ha estat reclamada per nombrosos col·lectius com el GEM (Grup Excursionista de Mallorca) (DDAA, 1998) o el grup ecologista GOB (GOB, 1998); científics naturals com Joan Mayol (biòleg, funcionari del Govern de les Illes Balears, fundador del GOB) (1980) o l'ecòleg de la UIB, Miquel Morey (1986). La Serra de Tramuntana va ser declarada Paratge Pintoresc el 1972 (Decret 984/1972) en base a la Llei de Patrimoni Històric de 13 de maig de 1933. Aquesta figura quedà recollida a la Llei 15/1975 d'Espais Naturals Protegits i la Llei de Patrimoni Històric Espanyol (Llei 16/1985), segons la qual té consideració de BIC (Bé d'Interès Cultural). L'any 2002 es va publicar la informació sobre la proposta de creació del Parc Natural de la Serra de Tramuntana, per part de la Conselleria de Medi Ambient (Equip SerraT, 2002). El desembre del 2002, la consellera de Medi Ambient, Margalida Rosselló, presentà la proposta del Parc Natural de la Serra de Tramuntana. Aquell projecte havia quedat relegat, en vistes als conflictes generats arran de la declaració del Parc Natural de la Península de Llevant un any abans. La presentació de la proposta del Parc Natural de la Serra de Tramuntana, quasi a finals de legislatura, generà un conflicte important entre els socis del Pacte de Progrés i finalment la proposta fou retirada (Eza, 29/03/2005).

Prèviament a la declaració final de la Serra de Tramuntana com espai natural protegit l'any 2007, el Govern de les Illes Balears va elaborar una nova llei de conservació dels espais naturals, amb la suposada intenció de desplegar completament la Llei 4/1989, de 27 de març, relativa a la conservació dels espais naturals protegits i de la fauna i flora silvestres. La Llei 5/2005, de 26 de maig, per a la conservació dels espais de rellevància ambiental (LECO) desenvolupada per l'administració de Jaume Matas (2003-2007) responia de forma clara a la influència de les corrents neoliberals aplicades, en aquest cas, en la "conservació" de la biodiversitat. Els precedents del conegut Pacte de Progrés (p.ex. Parcs Naturals, esborrany de la Llei de Biodiversitat) i la confrontació de la dreta terratinent amb el risc pels seus interessos de l'extensificació dels espais naturals protegits, es va recollir manifestament a la LECO. Així, els criteris ecològics com element principal per decidir la protecció d'un espai natural, varen ser substituïts pels criteris de titularitat de la propietat del sòl. Segons el capítol tercer de la LECO (art.23), només es podrà declarar un espai natural protegit –parc natural, paratge natural, reserva natural– en terrenys de propietat privada quan aquests siguin aportats voluntàriament pels propietaris que representin més de la meitat de la superfície de la titularitat privada. El conseller de medi ambient, Jaume Font, en el ple del Parlament apuntà que "la LECO neix sense complexes amb la voluntat decidida d'implicar als propietaris en la protecció ambiental" (Eza 18/05/2005:6) –per tant, els no propietaris no hi tenen res a dir-. D'aquesta manera, es bloqueja de manera considerable qualsevol pretensió de protegir espais naturals ja que la major part del sòl de les Illes és de propietat privada, i la major part dels propietaris de grans extensions pertanyen a les elits locals (i internacionals) que difícilment accepten qualsevol "síntoma intervencionista" dins de les seves propietats (donat que entenen la propietat en el context de la *cowboy economy* i el mite del *free rider*). Cal destacar el fet que el rebutjat dret de tempteig i retracte, que semblava ser l'epicentre de les lluites dels "antiparc", va ser inclòs a la LECO (article 27), però deixant-ho en la mínima expressió i quasi sense efecte. Per tant, s'introdueixen els criteris de flexibilitat –de "voluntarietat" com ara la custòdia de territori– en pràcticament tots els àmbits, i que són característics del règim d'acumulació del capital postfordista o flexible.

La LECO defineix les figures de protecció dels espais naturals, diferenciant entre: parc natural, paratge natural, reserva natural integral, reserva natural especial, monument natural, paisatge protegit, lloc d'interès científic i microreserves. Aquesta llei també dedica un títol a la "Xarxa Natura 2000" (art.35-art.39) amb la previsió de definir les ZEC (Zones d'Especial Conservació) –d'acord amb la Directiva 92/43/CE del Consell, de 21 de maig, de conservació dels hàbitats naturals i de la flora i fauna silvestres- i ZEPA (Zones d'Especial Protecció per a les Aus)– d'acord amb la Directiva 79/409/CEE, de 2 d'abril de 1979, de conservació de les aus silvestres). Segons el GOB (21/05/2007) la LECO "rebaixa el grau de protecció dels espais naturals protegits, que fins aleshores tenien el caràcter de sòl rústic protegit tal i com establien les DOT. La LECO estableix que només els parcs naturals, reserves naturals, monuments naturals i les zones de màxima protecció dels paratges naturals tenen aquest caràcter, mentre la resta (especialment la major part de zones dels paratges naturals) no tenen aquesta consideració" i "crea espais naturals "de segona", així les Zones d'especial protecció per les aus (ZEPA) i les Zones especials de conservació (ZEC) no tenen la consideració d'espai natural protegit, i són els anomenats "espais de

rellevància ambiental". En aquests espais, que tampoc tenen la consideració de sòl rústic protegit, bàsicament només s'aplicaran les mesures "de mínims" que marquen les directives europees que han obligat al Govern a declarar-les".

El Ministeri de Medi Ambient va elaborar un informe jurídic sobre la LECO, en el qual s'alertava de la seva possible inconstitucionalitat ja que vulnerava legislació bàsica (Llei 4/1989, de 28 de març, de Conservació dels Espais Naturals i de la Flora i Fauna Silvestres). El fonament d'inconstitucionalitat és que l'article 7.3⁹¹ de la LECO diu que els PORNs (Plans d'Ordenació dels Recursos Naturals) s'hauran d'adaptar a la legislació d'ordenació del territori i urbanística, mentre que la llei estatal apunta precisament cap a la direcció contrària. La nova Llei 42/2007, de 13 de desembre, del Patrimoni Natural i de la Biodiversitat clou aquesta polèmica fent prevaler els PORN als "instruments d'ordenació territorial, urbanística, de recursos naturals i en general física" (art. 18.2). Finalment, el Ministeri de Medi Ambient es lamentava que la LECO "priva en determinats casos a l'Administració insular, de la facultat d'exercir uns drets que el legislador bàsic ha volgut que tinguessin totes les administracions autonòmiques com instruments jurídics al servei de la protecció ambiental" (Goñi, 7/06/2005). Nombrosos col·lectius varen manifestar el seu rebuig a aquesta llei: Esquerra Unida-Els Verds (Rosselló, 26/05/2005), el PSM (Vicens, 9/02/2005) o el GOB (25/11/2004; 31/01/2005). Aquests coincideixen en les seves valoracions, que es podrien concretar: en primer lloc, denunciar la supeditació dels PORNs a la planificació urbanística, que l'acusa per tant de no incidir en la principal pressió de degradació i transformació de la biodiversitat a les Illes, la construcció; en segon lloc, acusen la creació de noves figures de protecció que marquen un ventall de possibilitats de perfil baix; en tercer lloc, critiquen el fet de no anar més enllà que la protecció d'espais naturals per tal de dur endavant una efectiva protecció de la biodiversitat i del paisatge en unes illes turístiques.

Un cop redactada la LECO, i preparat el camí (amb la "construcció de consens") per tal d'escenificar l'absència de conflicte en la declaració d'espais naturals protegits, el Conseller de Medi Ambient anunciava al Parlament al 8 de març de 2005 que havien aconseguit que els propietaris de 25500 Ha de la Serra de Tramuntana havien donat el consentiment per iniciar la protecció de la zona (Cerdó, 9/03/2005). Segons l'administració autonòmica, si a les 25586 Ha (37% de la superfície de la Serra de Tramuntana) se li sumen les finques públiques de la Serra, s'arribava a cobrir el 51% de la superfície de la Serra de Tramuntana que el Govern de les Illes Balears considerava que s'havia de protegir. Precisament, aquest aspecte fou des de l'inici de l'anunci de protecció de la Serra de Tramuntana, el seu punt feble. És a dir, no es considera la Serra de Tramuntana a partir de la seva realitat física (biogeogràfica, geomorfològica, etc), sinó que quedaven importants sectors fora de la superfície delimitada. Sectors tan importants com els municipis de Calvià i Andratx. En comptes d'abraçar als prop de 1039 km² (Rosselló Verger, 1998) de superfície de la comarca de la Serra de Tramuntana, la figura de protecció abraçaria uns 626 km² (Eza, 19/03/2005).

⁹¹ Art.7.3."Dins el marc del que preveuen els apartats 2 i 3 de l'article 5 de la Llei 4/1989 esmentada, el grau de detall i extensió de la regulació del Pla d'ordenació dels recursos naturals ha de ser respectuós, dins l'àmbit terrestre, amb la competència en matèria de l'ordenació del territori i urbanisme i, dins l'àmbit marí amb la competència en matèria de pesca".

El 16 de març de 2007 s'aprovava el PORN de la Serra de Tramuntana (Decret 19/2007, de 16 de març, pel qual s'aprova el Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals de la Serra de Tramuntana) i es declarava la Serra de Tramuntana com a Paratge Natural (Acord del Consell de Govern de 16 de març de 2007 pel qual es declara paratge natural la Serra de Tramuntana). Finalment, la delimitació del paratge natural exclou: quasi la totalitat de la superfície dels termes municipals de Calvià (només s'inclou la finca pública de Galatzó) i Andratx (només inclou la finca de La Trapa); els sòls urbans i els sistemes d'infraestructures, equipaments, APT (Àrees de Protecció Territorial) de carreteres previstos al Pla Territorial de Mallorca. D'aquesta manera, a mode d'exemple, el PORN (art.29.2) estableix que no es podran introduir espècies de flora al·lòctones amb caràcter d'invasores a l'àmbit territorial del Pla, però les zones urbanes no entren dins del PORN que és allà on hi ha un major risc d'introducció d'aquestes espècies, vinculades a la jardineria majoritària de tipus generalista o globalitzant. El PORN (art. 48.3) permet, també, la introducció d'organismes genèticament modificats (OGM) a la mateixa zona del Paratge.

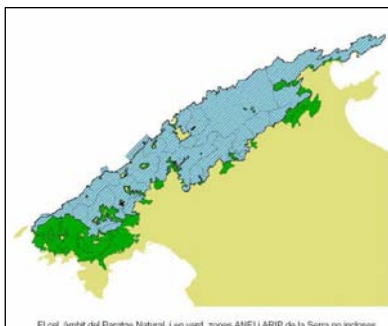

Fig. 25. Àmbit territorial del Paratge Natural de la Serra de Tramuntana en blau (GOB 21/05/2007).

La crítica principal realitzada a la designació de la Serra de Tramuntana com a Paratge Natural i al seu PORN rau en primer lloc, que s'ha optat per una figura de protecció de perfil molt lax ja que no abunda en cap mena de protecció afegida vers la principal pressió ambiental que és la urbanització; i en segon lloc, que la delimitació de l'àmbit territorial del paratge exclou unes 30 mil Ha del que hauria de ser la seva delimitació científica. Finalment, la superfície protegida de la Serra de Tramuntana al març del 2006 seria de 61961 Ha terrestres i 1123 Ha marines.

A finals de la legislatura 2003-2007 es presentaren els càlculs globals de la superfície natural protegida a les Illes Balears, a la que s'hi afegia la superfície que havien de contemplar els PORNs del Parc Natural de la Península de Llevant i del Parc Natural de Cala d'Hort (el 2005 la Conselleria de Medi Ambient inicià la seva redacció) que, aquesta vegada sí amb suport dels propietaris, assolia "suposadament" una extensió de 21142,47 Ha (Olaizola, 29/05/2005) ja que els propietaris d'unes 7680 Ha acceptaven "entrar" en l'àmbit dels parcs. Emperò, aquells PORNs caducaren en haver transcorregut els dons anys que estableix la LECO per a la seva redacció i aprovació (art. 8.4). Així doncs, al marge de l'aritmètica proteccionista, la superfície terrestre protegida aprovada a finals de la legislatura de Jaume Matas, era de 75414 Ha. Un 496% superior a la que hi havia just abans de la retallada de finals del 2003, realitzada pel mateix equip de govern (PP-UM). Una superfície que s'incrementa sobretot per la incorporació del Paratge Natural de la Serra de Tramuntana, i, en menor mesura, per la compra de les finques de sa Racó i sa Duaia al P.N. de la Península de Llevant

En qualsevol cas, des de diferents sectors s'ha manifestat el canvi significatiu entre una superfícies protegides i les altres. Mentre, que per la dreta social i política de les Illes, els nous espais protegits són de més alta qualitat ja que tenen en compte la voluntat de les classes propietàries; pels membres de la comunitat científica i dels grups ecologistes, suposen una important pèrdua de qualitat (GOB, 21/05/2007). De fet el GOB (21/05/2007) denuncià les creixents deficiències en la gestió dels espais naturals protegits (en termes de PORN, plans anuals aprovats o d'existència de direcció en actiu), la caiguda de la participació pública i la utilització mediàtica per part del Govern sobre la protecció dels espais naturals. Tot aprofundint en la línia que Blázquez (2000) defineix com a *paper parks*.

Un exemple diferent d'espai protegit (i la seva gestió) és el que correspon a la finca de La Trapa (Andratx) de 81 Ha d'extensió. L'any 1980 hi havia un projecte de parcel·lació i urbanització de la finca de davant Sa Dragonera, front a la qual el grup ecologista GOB inicià una campanya de recaptació de fons per fer efectiva la compra d'aquest espai. Aquest compra es realitzà gràcies a les aportacions personals, concerts per recaptar fons i participació d'organitzacions internacionals (p.ex. WWF – World Wildlife Fund-, Schweizerisches Landeskomitee Für Vogelschutz, IUCN – International Union for the Conservation of Nature-, World Monuments Fund i la Frankfurt Zoological Society). La Trapa va ser declarada ZEPa, fou el primer refugi de caça de les Illes, i es va incorporar a la xarxa EUREL (Xarxa Europea de Reserves d'Iniciativa Privada). Aquest espai de propietat col·lectiva, però protegit per iniciativa privada –front a la inactivitat i desinterès de les administracions públiques- es caracteritza pel tipus de gestió i ús, destacant-ne la implicació i

participació del diferents col·lectius, i sobretot dels voluntaris (Els Amics de la Trapa) (GOB, hivern 2005). La finca de la Trapa va ser inclosa dins de la delimitació del Paratge Natural de la Serra de Tramuntana, però la distància en quant als usos, formes de gestió i participació social entre aquesta finca i la resta de la Serra és enorme.

Taula 142. Parcs i Reserves de les Illes Balears, 2007 (Font: elaboració pròpia)					
Illa	Figura (any)	Extensió terrestre (Ha)	Extensió marítima (Ha)	Increment superfície terrestre (%) respecte 2003	Increment superfície marítima (%) respecte 2003
Mallorca	P.N. Albufera de Mallorca (1988)	1.648,48	–	–	–
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera (1991)	1.316,90	8.740,50	–	–
	P.N. Mondragó (1992)	748,5	–	–	–
	P.N. Dragonera (1995)	274,61	–	–	–
	M.N. Ses Fonts Ufanès (2001)	50,21	–	–	–
	R.N. s'Albufereta (2001)	211,3	–	–	–
	P.N. Llevant (modif. 2005)	2.067 Compra de les finques de Sa Duaia i Sa Racó	5.275	–	–
	R.N. Cap Farrutx (2001)	252	–	–	–
	R.N. Cap des Freus (2001)	13	–	–	–
	M.N. Torrent de Pareis (2003)	445,81	–	–	–
	Par. N. Serra de Tramuntana (2007)	61.961	1.123	–	–
	Total	68.988,81 (19,5%)	15.138,50	1010,01%	8,01%
Menorca	P.N. de s'Albufera des Grau (ampliació 2003)	3.331,46	1.735,5	–	–
	R.N. illes des Porros (2003)	12,71	–	–	–
	R.N. de S'Estany (2003)	13,67	–	–	–
	R.N. de la bassa de Morella (2003)	7,22	–	–	–
	R.N. des Prat (2003)	27,83	–	–	–
	R.N. de l'illa den Colom (2003)	55,21	–	–	–
	Total	3.448,1 (4,97% territori)	1.735,5	0%	0%
Pitiüses	P.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera (2001)	1.563 (Eivissa) 1.164 (Formentera)	14.034,80	–	–
	P.N. Cala d'Hort (2003)	14,93	564,5	–	–

	R.N. es Vedrà i es Vedranell (2003)	79,3	–	–	–
	R.N. illots de Ponent (2003)	154,94	–	–	–
	Total	2.977,12 (4,58% territori)	14.599,3	0%	0%
Balears		75.414,03 (15,07% territori)	31.473,3	496,6%	3,7%

Els "retalls de natura" declarats a les Balears, responen majoritàriament als criteris propis de conservació dels elements singulars d'alt valor de la flora, fauna i hàbitats. I, a més, en la seva evolució –al manco fins a l'actualitat- s'han designat els espais naturals protegits reactivament a la vista de les fortes pressions (i interessos econòmics) que podien alterar seriosament aquells elements singulars. No obstant, tal com apuntava Joan Martínez-Alier (2006), la protecció de la biodiversitat ha avançat en dimensions que han anat més enllà del "culte a la vida silvestre". Així destaca l'enfocament integrador de nous moviments camperols que promou la conservació de la flora i fauna, així com dels hàbitats i serveis dels ecosistemes, a partir d'una adequada utilització dels agroecosistemes que infringeix el menor dany possible. En aquest sentit, a les Balears es pot destacar el fet que la superfície de sòl destinada a la producció agrària ecològica des del 1991-any de reglamentació de l'agricultura ecològica- al 2006 ha passat de 11,9 Ha (tan sols a Mallorca) a 18669 Ha –encara que des de la perspectiva de l'oficialitat de les administracions públiques i els seus reglaments⁹². Tanmateix, la superfície agrària ecològica representa tan sols el 3,73% de tota la superfície de les Balears, de les quals la major part correspon a pastures i farratges, boscos i fruiters secs.

Taula 143. Superfície d'agricultura ecològica de les illes Balears (Font: Consell Balear de la Producció de l'Agricultura ecològica, 2007 a www.cbpaee.org)

	Mallorca (Ha)	Menorca (Ha)	Eivissa (Ha)	Formentera (Ha)	Balears (Ha)
1991	11,90	–	–	–	11,90
1992	12,56	–	–	–	12,56
1993	836,47	–	–	–	836,47
1994	1.012,27	–	–	–	1.012,27
1995	1.137,46	–	–	–	1.137,46
1996	1.359,33	52,19	13,21	–	1.424,73
1997	1.476,79	59,39	62,55	–	1.598,72
1998	1.777,63	137,89	67,81	–	1.983,33
1999	2.129,51	209,48	79,79	–	2.418,77
2000	2.824,56	684,15	81,69	–	3.590,40
2001	4.748,45	1.272,93	171,60	–	6.192,98
2002	7.377,19	1.395,97	186,19	–	8.959,34
2003	9.539,62	2.013,27	224,23	–	11.777,11
2004	10.665,81	2.348,85	280,42	–	13.295,08
2005	15.192,41	2.642,22	290,95	1,00	18.126,58
2006	15.385,02	2.923,95	359,56	1,00	18.669,53

⁹² El Reglament Europeu (CEE) 2092/91 sobre la producció agrària i els aliments ecològics regula el que es coneix a l'Estat espanyol com agricultura ecològica (p.ex. al Regne Unit aquesta es coneix com Agricultura Orgànica). Convé destacar, però, que no totes les pràctiques agroramaderes i silvopastorils que es desenvolupen amb un mínim impacte sobre els ecosistemes i recursos naturals queden recollides sota el control administratiu-polític. De fet, bona part del que s'ha anomenat com a moviment agroecològic s'escapa dels formalismes (i les estadístiques) de les administracions públiques, la qual cosa no vol dir que no practiquin pràctiques sostenibles (p.ex. López-García i López-López, 2003; López-García i Badal, 2006).

A més de la superfície protegida mitjançant les figures de la Llei 4/1989 i de la LECO (Llei 5/2005) d'altres normatives i acords impliquen la protecció de la biodiversitat des d'una perspectiva territorial. Així una la superfície protegida resulta d'aplicar els criteris establerts a la Directiva 79/409/CEE, de 2 d'abril, de conservació de les aus silvestres que preveu la protecció de les aus silvestres i dels seus hàbitats amb el nom de ZEPA (Zones d'Espècial Protecció per a les Aus). També, a partir de la Directiva 92/43/CEE, de 21 de maig, de conservació dels hàbitats naturals i de la fauna i flora silvestres, s'han de declarar els LICs (Llocs d'Interès Comunitari) que són els embrions del que llavors seran les ZECs (Zones Especials de Conservació)⁹³. Finalment, les ZEPAs i les ZECs constitueixen la "Xarxa Natura 2000".

Aquestes zones es declaren per tal d'assegurar la protecció de la biodiversitat a escala europea, encara que presenten serioses mancances per tal d'assegurar els seus objectius. Així passa amb la manca de vigilància, la possibilitat de dur a terme transformacions importants dels hàbitats (acudint a la justificació de l'interès general que pot ser per causes econòmiques) i la subjecció a mesures correctores que es desprenguin dels preceptius informes d'avaluació d'impacte ambiental. Així i tot, a pesar de la baixa protecció que condueixen aquestes zones, l'advocat general de la UE sol·licità al Tribunal de Justícia Europeu que condemnés a l'Estat espanyol per no haver designat suficients ZEPAs a les comunitats autònomes de Balears, Andalusia, Castella-La Manxa, Catalunya, Galícia i València (Bosch, 18/09/2006).

La superfície aproximada –entre 2003 i 2007 hi ha hagut algunes modificacions però les grans xifres no varien gaire- estaria en torn a les 171 mil Ha pels LICs i 122 mil Ha per ZEPAs. Convé precisar, tal com es pot veure als mapes de les figures 29 i 30, que la majoria de LICs, coincideixen amb ZEPAs, i aquestes ho fan amb altres figures de sòl rústic protegit (LEN) o amb alguna figura de protecció d'espais naturals.

Taula 144. Superfície aproximada de LICs i ZEPAs (Font: Blázquez i Murray, 2003a; www.mma.es)				
	Mallorca	Menorca	Pitiüses	Balears
LICs (Ha)	113.055	28.778	29.806	171.639
ZEPAs (Ha)	74.965	21.604	25.585	122.154

El 28 de juny de 2007, el Tribunal de Justícia de les Comunitats Europees va condemnar a l'Estat espanyol per no haver complert la Directiva d'Aus (Directiva 79/409/CEE, de 2 d'abril), per la qual cosa s'havia d'incrementar les zones protegides per a la conservació de les aus silvestres en una sèrie de comunitats autònomes, entre d'elles la de les Illes Balears. Per aquest motiu, al mes de setembre de 2007 es va procedir a augmentar les ZEPAs de Mallorca (s'afegeixen 9529 Ha) i de Menorca (s'afegeixen 6954 Ha), amb la qual cosa la superfície delimitada com a ZEPA a les Balears assoliria unes 138637 Ha, és a dir unes 16483 Ha més del que s'havia establert en un primer moment (Togores, 28/09/2007).

⁹³ Els Acords del Consell de Govern de 28 de juliol de 2000, de 23 d'abril de 2004, de 3 de març de 2006 proposen els LICs de Balears. El Decret 20/2006, de 24 de març, aprova l'ampliació de la llista de LIC i ZEPA a l'àmbit de les Illes Balears.

Figura 26. Mapa de les LICs de les Balears, 2007 (Font: Ministeri de Medi Ambient, www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/rednatura2000/rednatura_espana/lic/lic_baleares.htm, setembre 2007).

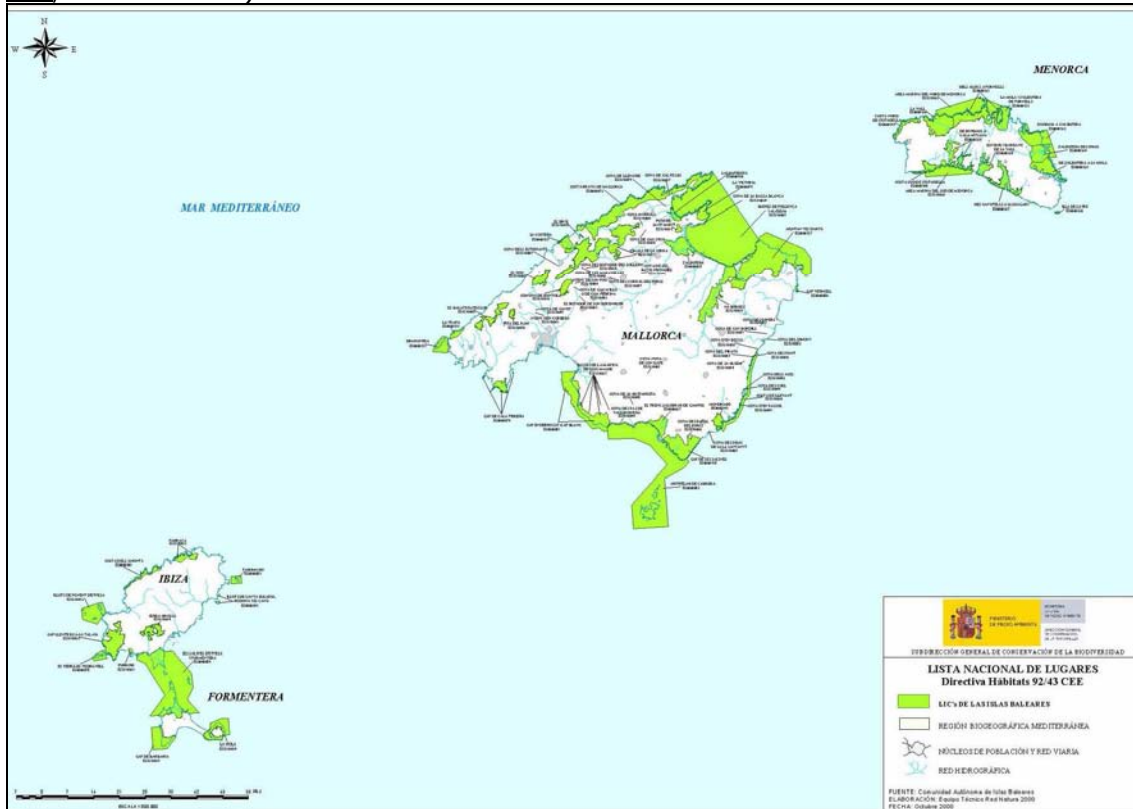
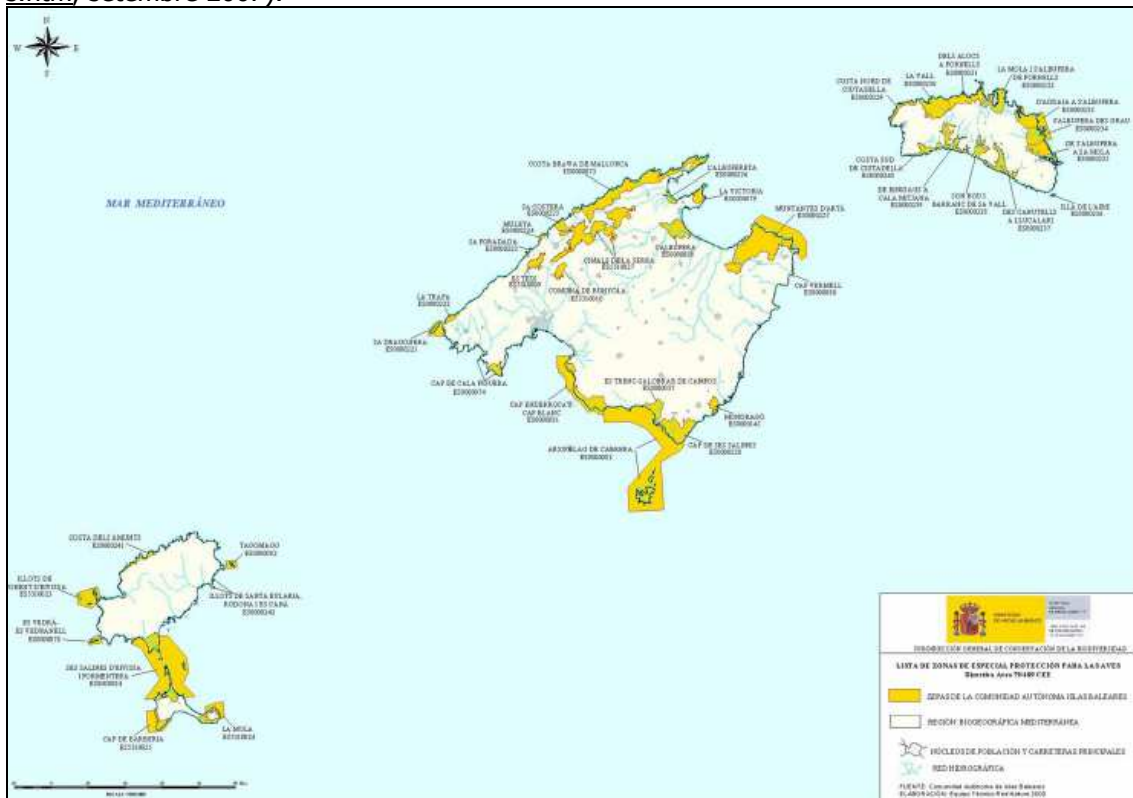

Figura 27. Mapa de les ZEPA de les Balears, 2007 (Font: Ministeri de Medi Ambient, www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/rednatura2000/rednatura_espana/zec/zec_baleares.htm, setembre 2007).

D'altra banda, el programa Man and Biosphere (MAB) de la UNESCO acceptà la candidatura de Menorca com a Reserva de la Biosfera el 8 d'octubre de 1993, ampliada el 29 d'octubre de 2004. Encara que aquesta figura no impliqui cap obligació, sí suposa un compromís que ajuda a consensuar mesures territorials com les contingudes al Pla Territorial de Menorca (Bauzá, 2006). Un altre tant podem dir de l'atorgament de la figura de Patrimoni Mundial de la Humanitat de la UNESCO en la categoria de Paisatge Cultural a Dalt Vila, part del seu entorn urbà (la Marina, Sa Penya, Es Soto, Ses Feixes, la necròpoli del puig des Molins), les praderies de posidònia de la Reserva Natural de Ses Salines i el jaciment de sa Caleta. L'acord es va prendre a la XXIII sessió del Comitè de Patrimoni Mundial, celebrada del 29 de novembre al 4 de desembre de 1999, a Marrakech.

Un dels aspectes relacionats amb la conservació dels ecosistemes i una apropiada (o sostenible) utilització que no ha rebut gaire atenció han estat aquells relacionats amb els ecosistemes marins. Llevat d'algunes excepcions provinents del camp científic i acadèmic (p.ex. la Catedràtica de biologia marina de la UIB, Isabel Moreno; els oceanògrafs de la família Massutí; els treballs des del IOE -Institut Oceanogràfic Espanyol- o l'IMEDEA -Institut Mediterrani d'Estudis Avançats-), l'atenció de les administracions públiques a les qüestions relacionades amb els ecosistemes marins i els danys infringits des de les illes Balears sobre les aigües del Mediterrani ha estat molt minsa. Tampoc el moviment ecologista ni el conservacionista li han dedicat gaire atenció, en comparació l'adreçada als ecosistemes terrestres. En tot cas, convé apuntar el fet que l'antic investigador del IEO (Institut Espanyol d'Oceanografia) de Palma, el biòleg Xavier Pastor fou president del GOB Mallorca i secretari general de Greenpeace Espanya, i actualment és director de la Fundació OCEANA a Europa (especialitzada en temes relacionats amb els ecosistemes marins); la qual cosa ha motivat que des de dita ONG és començàs a incidir social i políticament sobre la degradació del mar balear (OCEANA, 2007). Per una altra banda, des del GOB s'ha aprofundit en l'estudi (Gual, 2006) i en campanyes⁹⁴ respecte dels impactes de les diferents activitats antròpiques sobre la mar.

La superfície del promontori balear cobreix una extensió d'uns 45240 km². D'aquest promontori, hi ha uns 4977 km² que es corresponen amb les terres emergides de dit promontori. Per tant, la superfície marítima s'estén al llarg d'uns 40263 km² (Acosta, 2005). Gràcies a la tesi doctoral de Juan Acosta (2005) tenim una informació excel·lent sobre el Promontori Balear. Acosta (2005) diferencia tres regions fisiogràfiques: en primer lloc, la plataforma continental de Mallorca-Menorca que cobreix una superfície d'uns 6417 km², amb una amplada entre 3 km i 35 km i amb uns 183 m de profunditat en el seu límit exterior, i la plataforma continental de les Pitiüses d'uns 2709 km², una amplada mitjana de 2 km i un límit exterior de 119 m de profunditat; en segon lloc, el talús i glacis que presenten moltes particularitats i diferenciacions, on Acosta (2005) ha detectat importants processos neotectònics i activitat volcànica; i finalment, les conques profundes, amb profunditats superiors als 2000 m. La major pressió pesquera s'efectua sobre la plataforma continental, i en menor mesura sobre el talús. El treball d'OCEANA dirigit per Xavier Pastor (2007) estableix, a partir d'una documentada informació, la necessitat i conveniència de preservar els hàbitats més amenaçats del mar balear, entre els que es troben des de les praderes de posidònia a les comunitats coral·lígenes. Per aquests motius, OCEANA proposava que els límits batimètrics del pla de pesca de la CAIB s'haurien de situar en torn als 1000 m de profunditat, per així poder dur una apropiada gestió des d'un enfocament ecosistèmic. OCEANA considera la superfície coberta pel Promontori Balear com una ecoregió, separada per importants accidents geogràfics que li confereixen una caracterització particular i diferenciada.

⁹⁴ www.estimar.es (setembre 2007).

Figura 28. Províncies fisiogràfiques del Promontori Balear: plataforma (Vermell), talús i glacis (verd) i conques profundes (blau) (Font: Acosta 2005:126)

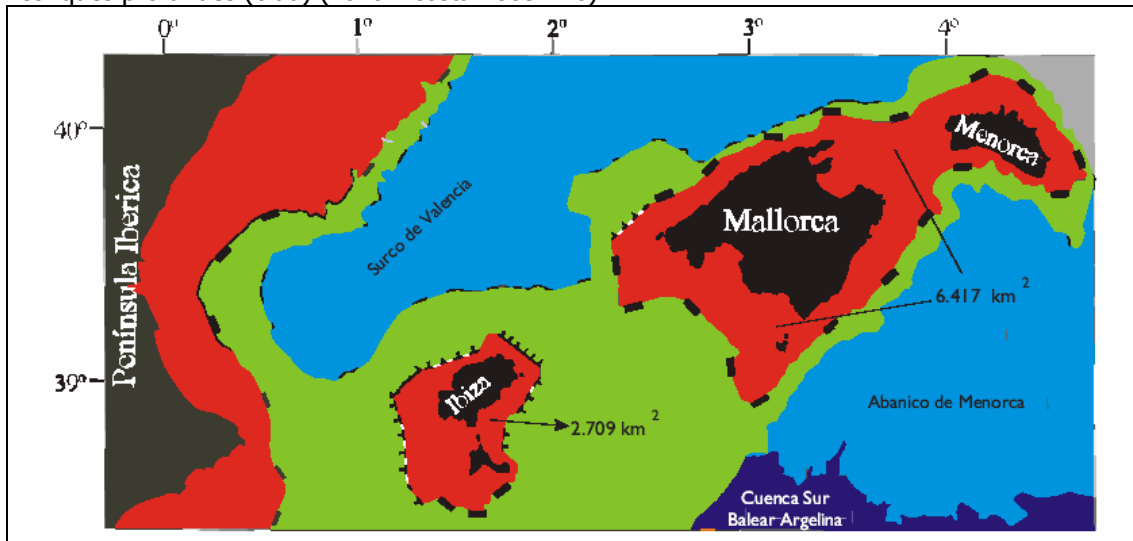

Figura 29. Promontori Balear (CI: Canal d'Eivissa; CM: Canal de Mallorca; CMN: Canal de Menorca; SN: Serra Nord; SL: Serra de Llevant; DC: Depressió o Rift Central) (Font: Acosta 2005:9)

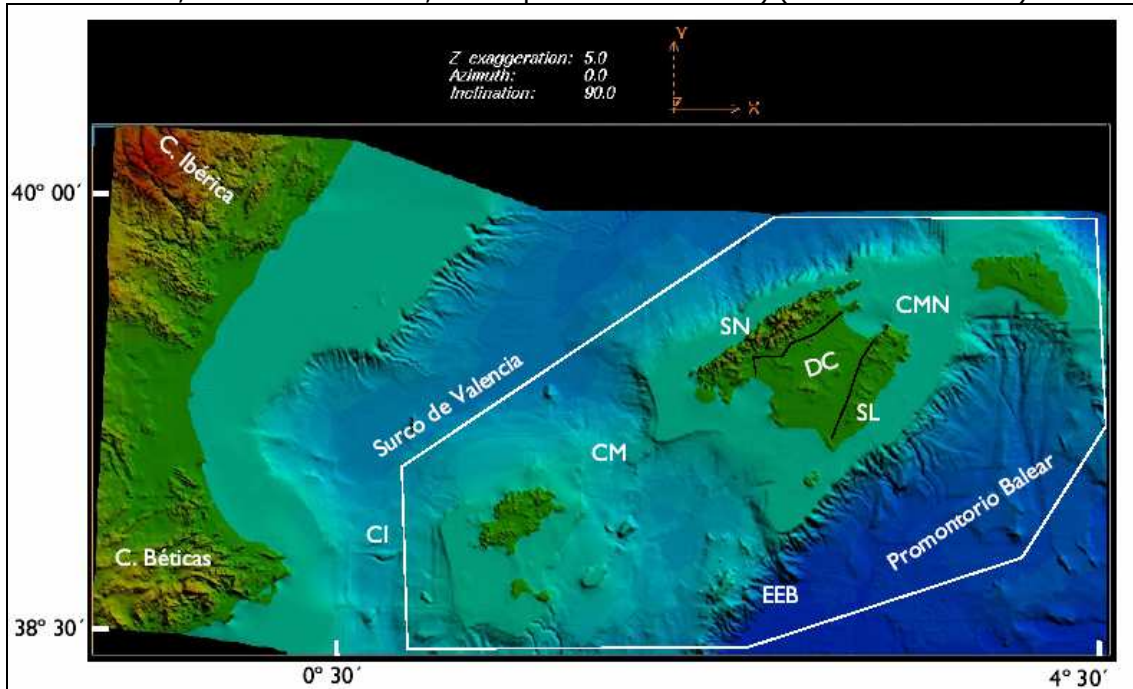
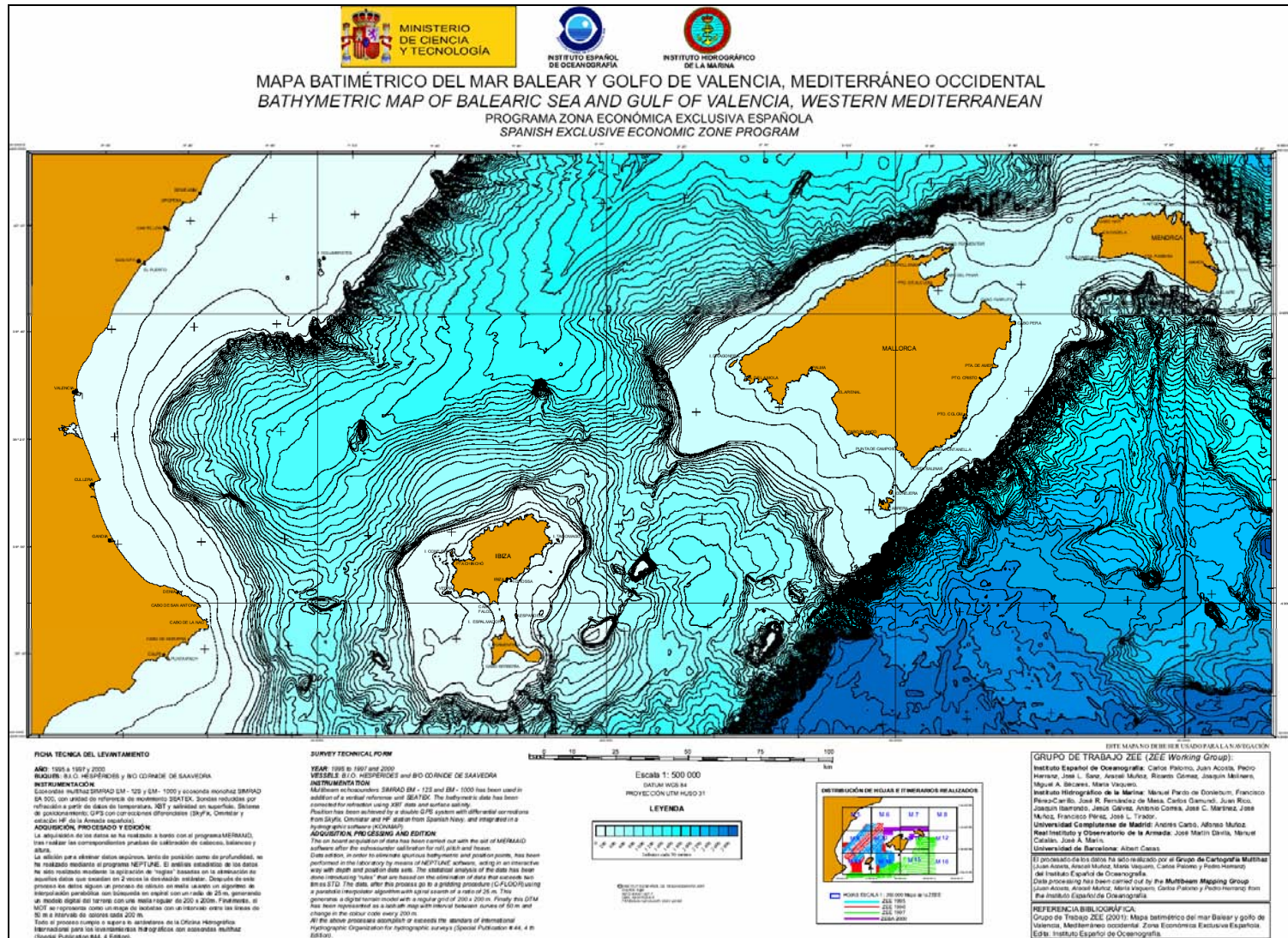

Figura. 30.

La protecció dels ecosistemes marins ha anat al darrera de la dels ecosistemes terrestres. Les competències administratives en la mar ha estat fruit de múltiples polèmiques, ja que es solen produir conflictes multicompetencials. El Decret 91/1997, de 4 de juliol, de protecció dels recursos marins, facultava a la Conselleria d'Agricultura i Pesca a declarar zones protegides i desenvolupar les accions pertinents a la protecció i regeneració dels recursos marins vius. Hi ha hagut diferents figures de protecció marítima, des de diferents administracions: Ministeri de Medi Ambient (Parc Nacional de Cabrera), Conselleria de Medi Ambient (Parc Natural de Ses Salines) o la Conselleria d'Agricultura i Pesca (Reserves Marines).

L'any 1982 (article 1 del Decret del 5 de novembre del 1982), el Consell General Interinsular declarà, a instàncies del sector turístic, la Reserva Marina de la Badia de Palma, però sense regulació. La regulació d'activitats d'aquesta reserva es va efectuar al 1999 i abraçava la superfície marina que anava des del Club Nàutic de s'Arenal fins al Cap de Regana (2394 Ha). Es tracta de l'Ordre del Conseller d'Economia, Agricultura, Comerç i Indústria, de 6 d'agost de 1999, per la que se regulen les activitats a desenvolupar en la reserva marina compresa entre el Club Nàutic de S'Arenal i el Cap de Regana; actualitzada amb l'Ordre de la consellera d'Agricultura i Pesca d'1 de setembre de 2006, per la qual es regulen les activitats a desenvolupar dins la reserva marina de la Badia de Palma, compresa entre el Club Nàutic de s'Arenal i el Cap de Regana). L'any 1999 es produeix un salt significatiu en la política de protecció dels ecosistemes marins amb la declaració de nombroses reserves marines. La segona reserva marina fou la des Freus d'Eivissa i Formentera (Decret 63/1999, de 28 de maig, pel qual s'estableix la reserva marina dels freus d'Eivissa i Formentera), declarada al 1999 quan Ses Salines eren encara Reserva Natural amb plets al Tribunal Constitucional pendents. La superfície de la Reserva Marina dels Freus d'Eivissa i Formentera (13617 Ha) coincideix pràcticament amb la superfície marítima protegida pel Parc Natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera (14035 Ha); per la qual cosa a la taula 145 s'ha contemplat la major superfície protegida, és a dir les 14035 Ha marítimes del Parc Natural per evitar doble comptabilitat.

El mes de juny de 1999 es va declarar la Reserva Marina del Nord de Menorca en la zona compresa entre la Punta des Morter (E), Illa dels Porros i el Cap Gros (W) cobrint una àrea de 5119 Ha (Ordre del conseller d'Agricultura, Comerç i Indústria de 15 de juny de 1999, per la qual s'estableix la reserva marina del Nord de Menorca, compresa entre la punta des Morter, l'illa dels Porros i el cap Gros, i es regulen les activitats a desenvolupar-hi). A aquesta reserva se li suma la superfície marina protegida amb l'ampliació de la superfície protegida del Parc Natural de s'Albufera des Grau al 2003, que abraça unes 1735,5 Ha marítimes.

El 2002 es declarà la segona reserva marina de Mallorca, la Reserva Marina del Migjorn de Mallorca que comprenia una extensió d'un 22332 Ha (Ordre del conseller d'Agricultura i Pesca de 3 de maig de 2002 per la qual s'estableix la reserva marina del Migjorn de Mallorca compresa entre el Cap Blanc, el parc nacional marítim terrestre de Cabrera i Cala Figuera). Al seu si, unes 293 Ha compreses entre Cala Figuereta i Cala s'Almoina, foren designades com àrea de protecció especial (Ordre de la consellera d'Agricultura i Pesca de 29 d'abril de 2005, per la qual s'estableix una àrea de protecció especial a la reserva marina del Migjorn de Mallorca). L'àrea marítima protegida del sud de Mallorca s'estén, sense solució de continuïtat, fins a les aigües protegides del Parc Nacional Marítim-terrestre de l'Arxipèlag de Cabrera (1991) que abraça unes 8740 Ha.

L'any 2004 es declararen dues reserves marines a les aigües que es correspondrien al terme municipal mallorquí de Calvià. Primer fou la Reserva Marina de l'illa del Toro (100 Ha) (Ordre de la consellera d'Agricultura i Pesca de 28 de maig de 2004, per la que s'estableix la reserva marina de l'illa del Toro, compresa entre Es Clot des Moro, l'illa del Toro i Cala Refeubetx, i se regulen les activitats a desenvolupar). En segon lloc, es declarà la Reserva Marina de les Illes Malgrats amb una extensió d'un 150 Ha (Ordre de la Consellera d'Agricultura i Pesca, de 15 de juny de 2004, per la que s'estableix la reserva marina de les illes Malgrats i se regulen les activitats a desenvolupar).

La darrera reserva marina declarada és la de les costes del NE de l'illa de Mallorca, que correspon a les aigües que banyen els termes municipals d'Artà i Capdepera, i que ha rebut el nom de Reserva Marina de Llevant (Decret 21/2007, de 23 de març, pel que s'estableix la Reserva Marina del Llevant de Mallorca). Aquesta reserva marina abraça una àrea que va des de Cala Mata (prop de Betlem) fins al Cap des Freu (Capdepera) amb una superfície d'un 5900 Ha. Aquesta coincideix, en gran mesura, amb la superfície marítima protegida pel Parc Natural de la Península de Llevant. Cal destacar el fet que al 2006, l'administració autonòmica (Conselleria d'Agricultura i

Pesca) i el Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació varen establir converses per tal de dur a terme una protecció marítima que aniria des de les aigües litorals de competència autonòmica fins a les exteriors de competència estatal que havia d'anar des de Cala Mata fins a la Punta de n'Amèric i s'estendria al llarg d'unes 30 mil Ha (Morales, 22/04/2006). El mes d'abril de 2007 el Ministeri d'Agricultura i Pesca (Orden APA/961/2007, de 3 d'abril, que estableix una reserva marina d'interès pesquer de Cala Ratjada) va declarar la Reserva Marina de Cala Ratjada amb una extensió de 11000 Ha que anaven des de les aigües exteriors en línia recta des de Cala Mata (Artà) fins a Cala Pedruscada (Capdepera). Aquesta declaració va servir per obrir un nou conflicte entre l'administració autonòmica (PP) i l'estatal (PSOE), manifestant les divergències polítiques dels dos partits majoritaris. A més, es va crear la "Plataforma de defensa dels usos sostenibles del mar balear" que es postulava en contra de la protecció dels recursos marins (Obrador i Canals, 8/05/2007). A Mallorca, a més, la declaració de la Serra de Tramuntana com a Paratge Natural contemplava la delimitació d'unes 1123 Ha marítimes a la zona del Morro des Fabioler (Andratx), es Cavall (Banyalbufar) i Sa Foradada (Valldemossa-Deià).

Així doncs, la superfície marítima protegida de les illes Balears cobreix unes 73194 Ha, totes elles en la plataforma continental, la qual cosa representa l'1,86% de tota l'àrea marítima de les Balears, l'ecoregió del mar Balear. Tal com s'ha esmentat anteriorment, el grup ecologista OCEANA proposa la conveniència d'estendre la protecció dels ecosistemes marins a l'isòbata de 1000 m de profunditat, quan en l'actualitat difícilment superen la dels 50 m (Pastor, 2007). La distribució de la protecció dels ecosistemes marins per illes és de: 40739 Ha a Mallorca; 5119 Ha a Menorca; i 14600 Ha a les Pitiüses.

Taula 145. Les superfícies marítimes protegides a les Illes Balears (Font: elaboració pròpia a partir de http://dgpesca.caib.es, consultada el setembre de 2007; taules anteriors).				
	Nom	Anys	Administració	Superfície (Ha)
Mallorca	R.M. de la Badia de Palma	1982 (1999)	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	2.394
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera	1991	Ministeri Medi Ambient	8.740
	R.M. del Migjorn de Mallorca	2002 (2005)	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	22.332
	P.N. Península de Llevant	2002	CAIB (Conselleria Medi Ambient)	5.275
	R.M. de les Illes Malgrats	2004	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	150
	R.M. de l'illa del Toro	2004	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	100
	R.M. de Llevant	2007	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	5.900
	Paratge N. de la Serra de Tramuntana	2007	CAIB (Conselleria Medi Ambient)	1.123
	R.M. de Cala Ratjada	2007	Ministeri Agricultura i Pesca	11.000
Menorca	R.M. del Nord de Menorca	1999	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	5.119
	P.N. s'Albufera des Grau	2003	CAIB (Conselleria de Medi Ambient)	1.736
Eivissa i Formentera	R.M. des Freus d'Eivissa i Formentera	1999	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	13.617
	P.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera	2001	CAIB (Conselleria Medi Ambient)	14.035
	P.Na. Cala d'Hort	2002	CAIB (Conselleria Medi Ambient)	565
Balears	Superfície marítima protegida (descomptant les dobles comptabilitats de Llevant i Ses Salines d'Eivissa i Formentera) (Ha)			73.194
	Superfície marítima total (Promontori Balear) (Ha)			4.026.300
	Percentatge superfície protegida (%)			1,86%

La taca urbano-artificial s'estén cap a la superfície marítima del litoral de les Illes. Després de la suspensió de la coneguda com a "moratòria de ports esportius" del 2002 i la promulgació de la nova Llei de Ports del 2005 (Llei 10/2005), s'han començat a anunciar múltiples projectes de construcció i/o ampliació d'instal·lacions nàutico-turístiques (ports esportius) a les Illes (p.ex. Port de s'Estanyol, Port Adriano, Port de Sóller). A Mallorca, en el cas del Port Adriano hi trobam, tal com exposàvem en el capítol X, la família March. Al cas d'Eivissa, al darrera del projectat port esportiu des Viver –prop del P.N. de Ses Salines– amb uns 900 amarraments, hi torna haver la família Matutes en la seva promoció, mitjançant les empreses Matura i Fiesta Hoteles. Com mentre aquest port repercutiria negativament a la zona pertanyent a la "Xarxa Natura 2000" amb una important pradera de *Posidonia oceanica*, la família-empresa Matutes proposava el "transplantament" de 5 Ha de posidònia (Manresa, 23/07/2006). Altres ampliacions i construccions dels ports són el polèmic port de Ciutadella i el de Palma. La capacitat d'acollida de les instal·lacions nàutico-recreatives de les Balears era 2007 d'uns 20 mil amarraments el 2007, una xifra que duplica la de tota Grècia (Guijarro i Manso, 28/08/2007). Malgrat, l'elevat nombre de amarraments, els lobbies del sector han manifestat sistemàticament i històricament el "dèficit crònic" en infraestructures nàutico-recreatives, i molt especialment pel que fa a embarcacions de més 14 m d'eslora, és a dir les sumptuoses (Guijarro, 29/05/2005).

Es pot concloure, en quant a la protecció dels ecosistemes terrestres i marítims i la seva evolució a les illes Balears, que més que respondre únicament als criteris de "culte a la vida silvestre" (Martínez-Alier, 2004), han respost més aviat a la recomanació que feia Georgescu-Roegen (1994[1977]:317): "com a guia per la conducta de la humanitat recoman encaridament que hauríem d'adoptar el *principi de minimitzar els remordiments*".

La comptabilitat de la protecció dels ecosistemes marítims i terrestres forma part de la metodologia de la petjada ecològica exposada ja al capítol V i desenvolupada inicialment per Wackernagel i Rees (1996). Aquesta metodologia parteix de la proposta realitzada pel conegut com Informe Brundtland (WECD, 1987), segons el qual el 12% de la superfície dels ecosistemes haurien de destinar-se a la protecció de la biodiversitat estricta. A la Vuitena Conferència de les Parts del Conveni de Biodiversitat (COP-8) que va tenir lloc a Curitiba (Brasil) al març de 2006, en base a la certificació de l'avanç de la sisena extinció d'espècies, es volia arribar a un acord semblant a l'assolit pel Protocol de Kyoto respecte de les emissions de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle), per tal de comprometre unes fites fermes per a la protecció de la biodiversitat. Finalment, a la Cimera de Biodiversitat de Curitiba es va arribar a l'acord (recomanació) de protegir el 10% dels ecosistemes marins i terrestres de cara al 2010. Tanmateix, convé tenir present que es tracta d'una recomanació i que en la conferència de les parts hi ha presents 187 països, entre els quals els EUA estan exclosos, així com també ho estan del Protocol de Kyoto (de Benito, 2/04/2006).

Si atenem, a diferència de la metodologia estàndard sobre petjada ecològica (Wackernagel i Rees, 1996; Wackernagel et al., 2004) que proposava el 12%, a la recomanació de la COP-8 de la protecció d'un mínim del 10%, tenim que a les Balears –i sense perjudici de la qualitat i efectivitat de les figures de protecció dels ecosistemes marítims i terrestres–, el balanç en quan a ecosistemes terrestres seria el següent: a Mallorca al 2007 hi havia un 19,5% dels ecosistemes terrestres protegits, però hi havia importants espais d'alt valor ecològic sense cap figura de protecció i conservació (GOB, 21/05/2007); Menorca amb 3448,1 Ha dels ecosistemes terrestres protegides, requeriria ampliar la xarxa d'espais naturals protegits en unes 3489 Ha per assolir el mínim del 10%; i les Pitiüses amb 2977,12 Ha terrestres protegides hauria d'incrementar en 3523 Ha la superfície terrestre protegida per assolir el 10%. Finalment, dels ecosistemes marins de les Balears que ocupaven una extensió d'uns 40263 km², hi havia un 1,77% protegit; per la qual cosa la seva protecció per tal d'assolir el 10% hauria d'estendre's en 3311,72 km². Si ens centram en la protecció de la plataforma continental –que és allà on es concentren el major nombre d'activitats antròpiques– es podria definir la protecció pendent de la següent manera: la plataforma balear (Mallorca i Menorca) amb 6417 km² d'extensió presentava al 2007 uns 568 km² protegits, per la qual cosa restarien per protegir uns 73,12 km² per assolir el mínim del 10%; i en el cas de les Pitiüses, amb una plataforma d'uns 2709 km², dels quals 146 km² protegits, restarien uns 124,9 km² per assolir el 10%. Així doncs, la nova superfície marítima a protegir (en termes de mínims) de cara al 2010 hauria de cobrir: uns 180,7 km² sobre la plataforma i uns 3113,72 km² del talús i glacis i de les conques profundes.

Taula 146. Superfícies terrestres i marines protegides al 2007 i objectiu 2010 (10%) (Font: elaboració pròpia)				
	Superfície terrestre protegida (Km ²)	Superfície terrestre pendent (Km ²)	Superfície marina protegida (Km ²)	Superfície marina pendent protecció (Km ²)
Mallorca	690,62	0	Plataforma: 585,9	Plataforma: 55,8
Menorca	34,48	34,89		
Pitiüses	29,77	35,23	Plataforma: 146	Plataforma: 124,9
Balears	772,22	70,12	Plataforma: 731,9	Plataforma: 180,7 Talús i conques profundes: 3.113,72

11.6. REPARTINT EL PASTÍS. EL CàLCUL DE LA BIOCAPACITAT PER CàPITA (RESIDENTS I USUARIS DEL TERRITORI BALEAR).

Uns dels punts importants, com ja s'ha comentat, en els càlculs de la petjada ecològica és l'elaboració dels comptes territorials i la seva bioproduktivitat. Aquests són essencials per tal de poder dur endavant els càlculs de l'expressió territorial del metabolisme socioeconòmic. Tal com s'ha exposat anteriorment, avui en dia no es compta amb una comptabilitat biofísica prou fiable. Tanmateix, tenim diferents fonts a partir de les quals es pot elaborar una estimació del "pressupost territorial" que és el suport de les activitats econòmiques, "font" dels recursos naturals i serveis ecosistèmics i engolidor dels "excrements" del metabolisme socioeconòmic.

En el cas de les Balears, es dona la particularitat que la principal "producció" econòmica és la de turistes, en totes les modalitats possibles (p.ex. turista d'hotel de tot inclòs, turista d'hotel de luxe, cicloturista, ecoturista, turista-resident, etc). Per aquest motiu, i per tal d'esbrinar quina és la participació de la "producció turística" en el metabolisme socioeconòmic, en comptes d'establir una distribució entre els habitants (residents) a les Illes, s'ha contemplat el "producte-turista" com un usuari més del territori i dels recursos naturals en l'arxipèlag que es tradueix en l'indicador de pressió humana (IPH) (Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a). D'aquesta manera, la distribució dels comptes territorials es podrà establir entre tota la població, resident i flotant, de les Illes.

En els nostres càlculs anteriors sobre la petjada ecològica (Murray, 2002) es va calcular la biocapacitat partint dels comptes de l'Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles. No obstant, ja en aquella ocasió s'apuntava els buits que hi havia en quant a certes cobertes del sòl, per la qual cosa es recomanava l'elaboració d'una lectura integradora de les cobertes del sòl. Aquelles mancances, com s'ha pogut contemplar es varen resoldre, al manco parcialment, arran de les publicacions del CITTIB (Blázquez i Murray, 2003a; Pons, 2003) i del CORINE Land Cover (OSE, 2006). Emperò, en aquests treballs hi manca la consideració dels aprofitaments agrícoles i l'aprofundiment de les cobertes forestals.

Els càlculs següents es fan a partir de la combinació de les diferents fonts exposades. Els càlculs del metabolisme socioeconòmic i la seva posterior conversió en la seva expressió territorial cobreix el període 1997-2004; en canvi la comptabilitat de les cobertes del sòl des de la major part de les fonts apuntades cobreix períodes més dilatats que no l'anyal. Aquest element, introdueix un factor més de complexitat i dificultat a l'hora d'elaborar i sistematitzar els càlculs de la biocapacitat pel període de 7 anys.

Degut al fet que per a calcular la petjada ecològica i la biocapacitat de les diferents cobertes del sòl és necessiten tant les dimensions de les diferents cobertes com la seva bioproduktivitat, es aconsellable partir de les diferents categories en base a aquelles "mirades" més especialitzades: artificial, agrícola, forestal, marina i protegida. No obstant, tal com s'ha apuntat repetidament la opció més recomanable seria la de combinar amb una mateixa base de dades i SIG (Sistema d'Informació Geogràfica) les cobertes del sòl aportades des de diferents enfocaments. Per aquest motiu, seria molt recomanable poder comptar amb les capes en format digital del "mapa de cultius i aprofitaments" del Ministeri d'Agricultura i combinar posteriorment, aquest amb la capes d'informació geogràfica de les altres cobertes del sòl.

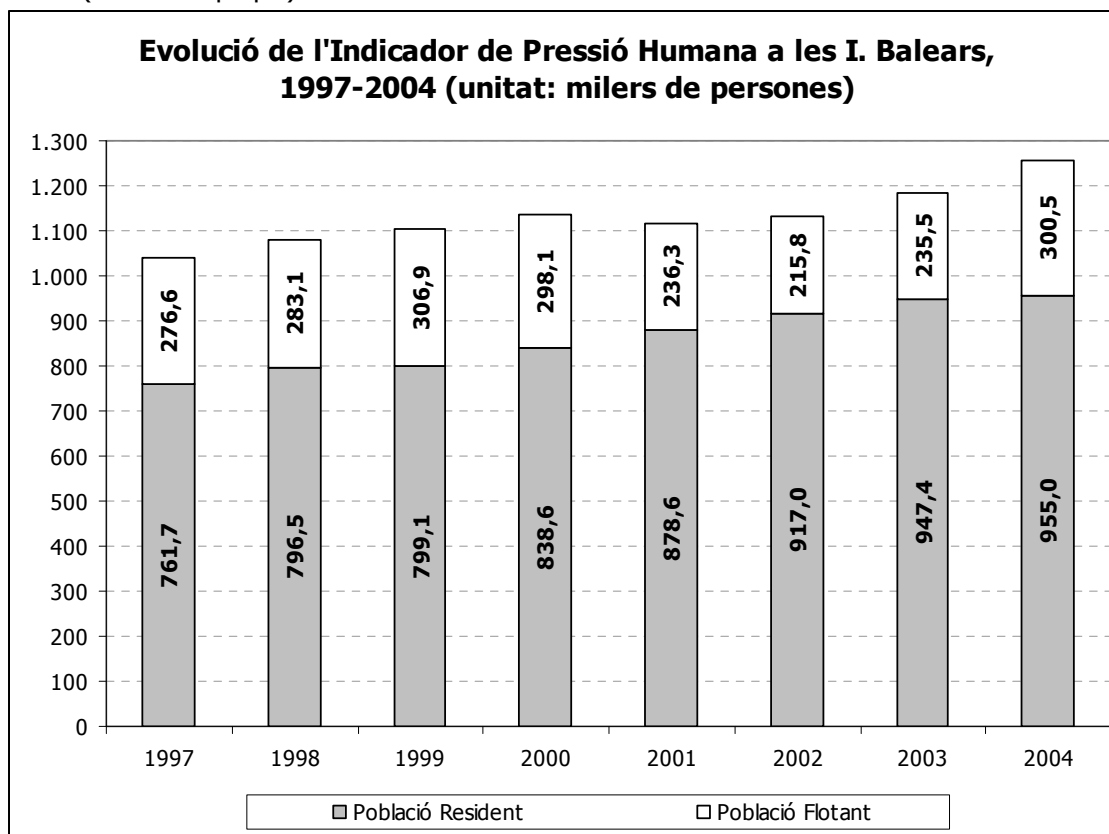
L'Índex de Pressió Humana (IDH)

En els càlculs de petjada ecològica i metabolisme socioeconòmic es distribueix els resultats obtinguts entre la població de la regió estudiada. En el cas d'una societat hiperturitzada això implicaria desatendre la pressència i la pressió de l'activitat turística.

Per aquest motiu, diversos organismes de les Balears (p.ex. Direcció General de Recursos Hídrics de la Conselleria del Govern de les Illes Balears, Observator Socioambiental de Menorca, Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears, Centre de Recerca Econòmica, Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori, etc) han dut a terme, mitjançant diferents metodologies, els càlculs de la pressió humana a les illes. Aquests càlculs consisteixen, a grans trets, en estimar la població de fet sobre l'arxipèlag que estaria composta pels residents (població resident) i els visitants (població flotant).

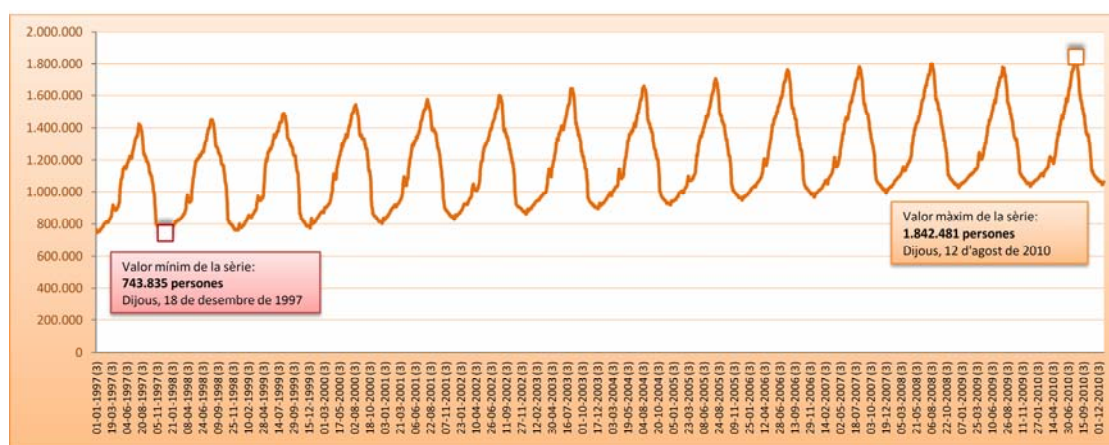
En el nostre cas hem calculat l'Indicador de Pressió Humana de les Balears a partir de la població resident i les estades turístiques s'han traduït en població equivalent anual, tot dividint-les entre 365 dies.

Gràfic. (Elaboració pròpia).

La major part d'aquests càlculs contempnen els fluxos d'entrades i sortides diàries de passatgers a través dels ports i aeroports de les Balears, tot podent estimar la pressió humana diària a les illes (Mateu i Riera, 2006; Marí i Gallofre, 2007; Murray, 2010). El maig de 2011 l'IBESTAT (Institut Balear d'Estadística) ha publicat per primera vegada aquest indicador.

Gràfic. (Font: IBESTAT, maig 2011).

11.6.1. El sòl infèrtil per a la fotosíntesi (i fèrtil per l'especulació financero-immobiliària).

En primer lloc, es calcula la coberta de superfície artificial (*built-up land*). La consideració d'aquesta coberta pel període esmentat presenta l'inconvenient de que tan sols tenim dades fiables pels anys 1995 i 2000 (Blázquez i Murray, 2003a), per la qual cosa s'intentarà fer una extrapolació entre els anys senyalats i anotar la part corresponent al període 2000-2004 –suposant una taxa d'artificialització entre el 2000 i el 2004 equivalent a la que hi havia entre 1995-2000–, a la que s'afegeixen aquelles ocupacions de sòl artificial de les que s'ha obtingut la informació de forma indirecta, és a dir no per fotointerpretació.

Les taules 146 i 147 contempnen la distribució de la coberta del sòl per càpita a les illes Balears, tot atenent a la metodologia de la petjada ecològica seguida per Carpintero (2005) que difereix de la metodologia estàndard (Wackernagel et al., 2004) en que no n'unifiquen les unitats globalment. Aquesta metodologia es defensada per Oscar Carpintero (2005:368) "entre les raons per adoptar una metodologia modificada, està l'avantatge de poder emprar dades concretes de rendiments i disponibilitats relatius a l'economia espanyola, sabent que en evitar transformar-los en territori homogeni es perd informació de cara a comparacions internacionals". Així doncs, els nostres resultats ens donen una superfície artificial de 0,031 hectàrees per càpita si es distribueix aquella superfície artificial entre, tan sols, la població empadronada. Emperò, com s'ha esmentat, la pressió sobre els recursos naturals i sobre el territori a les Balears prové de forma molt concreta de la principal activitat econòmica, que és el turisme. Els turistes, en aquest cas es poden convertir en el que abans hem denominat població flotant equivalent, i per tant en "usuaris" dels recursos i del territori. Així doncs, si comptàssim amb la suma de la població empadronada més la flotant, tendríem que anualment corresponen unes 0,024 Ha per càpita (IPH).

Taula 147. Distribució de la superfície artificial entre la població resident (segons padró) i l'IPH* (Índex de Pressió Humana), 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)		
	Població resident (Ha/cap)	IPH (Ha/cap)
Zones urbanes.	0,027	0,020
Xarxes viàries	0,002	0,001
Xarxes ferroviàries	0,00015	0,0001
Camps de Golf	0,001	0,001
Zones d'extracció minera	0,002	0,001
Total (Ha)	0,031	0,024

* IPH: Índex de Pressió Humana.

A la taula 148 es pot comparar la superfície artificial per càpita entre diferents regions mundials, i amb la incorporació de l'Estat espanyol i les Comunitats Autònomes de Catalunya,

Andalusia i Balears. Encara que les dades corresponen a diferents moments, agafant la forquilla temporal que va de 1996 a 2004, podem comprovar com la coberta artificial a les Balears es situa, així com la resta de CA exposades, en torn als valors mitjans mundials d'aquesta coberta que és d'unes 0,033 Ha/càpita. Convé destacar el fet que les anomenades societats "desenvolupades", com la nord-americana (0,209 Ha/càpita), l'australiana (0,13 Ha/càpita) o la de la UE (0,076 Ha/càpita) són les que tenen unes majors petjades artificials. Mentre que són els països africans els que presenten una menor artificialització del seu territori, amb uns valors mitjans de 0,024 Ha/càpita de superfície artificial.

	Font	Any	Ha/càpita
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,024
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,033
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,028
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,043
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,209
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,076
Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,033
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,036
Estat espanyol	OSE, 2006	2000	0,026
Catalunya	Mayor et al., 2005	2001	0,033
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,026
Balears	A partir de taules anteriors	2004	0,031

* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

11.6.2. La terra que es menja. Terra que es converteix en herba i herba que es converteix en carn.

En segon lloc, es calcula la superfície agrícola i el sòl per pastures (*cropland i grazing land*) a partir de la informació que ens aporta l'Enquesta de superfícies i aprofitaments del Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca. Per comptar la superfície agrícola s'ha estimat oportú comptabilitzar, seguint el criteri de realitzar infraestimacions com a mesura cautelosa i no sobrevaloracions, les ocupacions principals dels diferents tipus de conreu. La superfície agrícola –terra llaurada- de les Balears distribuïda entre els seus habitants (població empadronada) dóna uns resultats mitjans d'unes 0,20 Ha/càpita (taula 149). En canvi, si es té en compte la població flotant a través de l'índex de pressió humana (IPH), resulta que la quota mitjana de terra llaurada per càpita (resident i/o turista) era de 0,152 Ha/càpita.

La superfície agrícola, com a terres llaurades, per a la producció d'aliments es distribueix entre un 47% per a conreus herbacis i un 53% per conreus llenyosos. Convé recordar que en el context mediterrani, topodivers i ecotònic, els espais agrícoles destinats als conreus llenyosos –especialment els de fruits secs i oliverars- juguen nombroses funcions i cobreixen múltiples serveis agroecosistèmics, fins i tot es podria parlar d'aquests com una mena de deveses en les que els ramats pasturen, al temps que cooperen (o cooperaven abans de les pràctiques del *agrobusiness*) amb les espècies forestals, aportant fertilitzants a la terra, a canvi de fruits.

	Població resident (Ha/cap)	IPH (Ha/cap)
Cereals per a gra	0,036	0,027
Conreus farratgers	0,032	0,024
Conreus industrials	0,000	0,000
Flors i plantes ornamentals	0,000	0,000

Guarets i terres no ocupades	0,017	0,013
Hortalisses	0,005	0,004
Lleguminoses per a gra	0,003	0,002
Tubercles	0,002	0,001
Conreus herbacis i guarets	0,094	0,071
Altres conreus llenyosos	0,016	0,012
Cítrics	0,002	0,002
Fruiters de clima subtropical	0,000	0,000
Fruiters de clima temperat	0,011	0,008
Fruiters de fruits secs	0,068	0,051
Oliverar	0,009	0,006
Vinya	0,002	0,002
Conreus llenyosos	0,107	0,081
Terres llaurades (ocupació principal)	0,202	0,152

* IPH: Índex de Pressió Humana.

La distribució de la superfície agrícola (terres llaurades) de les Balears entre la seva població es situa en torn als valors mitjans mundials que pel 2003 eren de 0,24 Ha/càpita. En el context mundial, Amèrica del Nord (0,86 Ha/càpita) i els països europeus (UE amb 0,38 Ha/càpita i no UE amb 0,45 Ha/càpita) són els que tenen una major proporció de sòl agrícola per càpita. La capacitat territorial per la producció d'aliments a les Balears es troba per davall de la mitjana de la que correspon als habitants dels països de la UE (amb l'Estat espanyol inclòs) i de la Comunitat Autònoma d'Andalusia, en canvi està per sobre la capacitat productiva per càpita en termes territorials de Catalunya.

Taula 150. Comparació entre diferents cobertes del sòl agrícola (terres llaurades) per regions* (Font: elaboració pròpia).

	Font	Any	Ha/càpita
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,17
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,21
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,16
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,32
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,86
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,38
Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,45
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,24
Estat espanyol	Carpintero, 2005	2000	0,45
Catalunya	Mayor et al., 2005	2000	0,13
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,56
Balears	A partir de taules anteriors	2004	0,20

* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

La metodologia de la petjada ecològica parteix del supòsit que les superfícies destinades a pastures seran les que alimentaran principalment els ramats, uns ramats que a la seva vegada es converteixen en carn, llet, ous, llana, etc. Així, tot tros de carn es pot traduir-se en herba, i l'herba en una parcel·la de terra. La superfície de pastura per càpita a les Balears, en el cas de la població resident (segons Padró) era el 2004 d'uns valors mitjans de 0,003 Ha/càpita. I, en cas de contemplar la població resident i flotant alhora, correspondria a cada persona que es trobàs a les Illes de mitjana unes 0,002 Ha/càpita. Nogensmenys, cada cop més es destinen els sòls agrícoles a la producció de cereals i farratges per l'aliment animal, per la qual cosa dels resultats anteriors (sòl agrícola) una part hauria de deduir-se com a sòl per a l'aliment animal. No obstant, la metodologia de la petjada ecològica entén que els animals s'han d'alimentar de les pastures, sense entrar en conflicte amb els usos agrícoles per a la producció

vegetal adreçada directament al consum humà. Això és, sense convertir-ho en calories animals, ja que aquest és un procés molt poc eficient energèticament parlant.

Taula 151. Distribució de la superfície destinada a pastures entre la població resident (segons padró) i l'IPH* (població resident i flotant), 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors en base a l'Enquesta de cultius i aprofitaments).		
	Població resident (Ha/cap)	IPH (Ha/cap)
Prats o prades permanents	0,001	0,001
Erm a pastures	0,001	0,001
Pastures	0,003	0,002

* IPH: Índex de Pressió Humana.

La superfície mundial mitjana a l'any 2003 destinada a pastures que correspondria a cada habitant del planeta era de 0,56 Ha/càpita amb les que es suposa que s'havien d'alimentar els animals que serviren d'aliment (i tracció) als 6,3 mil milions de persones que hi havia sobre el planeta. Amèrica Llatina i el Carib era la regió mundial amb major superfície per càpita destinada a pastures, amb unes 2 Ha/càpita. Unes hectàrees que s'han "alimentat", en part, de la progressiva desforestació de molts de boscos tropicals i que en tot cas no es destinen a alimentar de forma exclusiva a la seva població, sinó que converteix a la regió –en especial les terres fèrtils del Con Sud- en proveïdors de carn de les societats obeses dels països "desenvolupats". Es pot destacar el fet que tant el territori de l'Estat espanyol en el seu conjunt, com les comunitats autònomes exposades (Taula 152) presenten una superfície de pastures que es situa per davall de la mitjana mundial. Nogensmenys, convé recordar l'exposat sobre la multiplicitat d'usos de la superfície agrícola –terra llaurada- i la forestal que han estat tradicionalment aprofitades en unes relacions simbiòtiques entre els aprofitaments ramaders, agrícoles, silvícoles i la conservació d'aquestes agroecosistemes.

Taula 152. Comparació entre diferents cobertes de pastures per regions* (Font: elaboració pròpia)			
	Font	Any	Ha/càpita
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,77
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,56
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,17
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	2,00
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,58
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,17
Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,52
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,56
Estat espanyol	Carpintero, 2005	2000	0,37
Catalunya	Ministeri Agricultura i Pesca, 2000	2000	0,07
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,24
Balears	A partir de taules anteriors	2004	0,003

* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

11.6.3. Les cobertes forestals per càpita (més enllà dels drets de propietat).

En tercer lloc, agafarem la superfície forestal, partint de la que consideram com la millor informació que és aquella que ens ofereix la "mirada forestal" que apareix reflectida en els Inventaris Forestals Nacionals. Aquesta informació presenta l'inconvenient a l'hora de realitzar els càlculs de la petjada ecològica per un període de temps (1997-2004) que tan sols recull informació d'un any concret. La superfície que prenem com a forestal és la que es correspon amb la que el Tercer Inventari Forestal Nacional defineix com a superfície forestal arbrada. Aquesta va des del mont dens al matollar o mont dispers.

Els Inventaris Forestals Nacionals aporten una important i ampla informació sobre l'estat dels ecosistemes forestals de tot l'Estat. No obstant, aporten informació concreta en talls

sincrònics que alhora presenten certes dificultats analítiques en dur endavant una perspectiva diacrònica, ja que entre els tres Inventaris Forestals Nacionals (IFN) realitzats es donen importants alteracions metodològiques fins arribar al tercer inventari ja discutit quan analitzàvem la "mirada forestal". Les diferents quantificacions que hi ha sobre les cobertes del sòl forestal de les Balears presenten diferències notables. Com es pot comprovar a la taula 153, aquestes diferències van des de les 122475 Ha forestals del IFN2 (1987) a les de la coberta forestal del CORINE Land Cover 1987 que donava una xifra d'unes 177003 Ha, amb una diferència d'unes 54528 Ha per la mateixa coberta al mateix any. S'han intentat calcular i analitzar -amb les dades que hem pogut disposar- les taxes d'increment de la superfície forestal en base a cada font (i la seva metodologia), per llavors intentar cercar una mesura ponderada amb els resultats obtinguts des de cadascuna de les fonts en quant a la coberta forestal. La gran diferència entre els dos resultats de la coberta forestal que donaven els dos inventaris Forestals Anuals (IFN2 i IFN3), donant una taxa increment anual del 4,35% de la coberta forestal ens obliga prendre amb molta prudència aquesta informació, i tal com exposen Gil-Sánchez et al (2002:228-231) ens porten a no prendre aquestes xifres com a indicadores de les taxes d'increment de la coberta forestal ja que entre els dos inventaris hi ha un canvi metodològic.

Així doncs, tenim que: en primer lloc, segons el CORINE Land Cover, entre 1987 i 2000, la coberta forestal s'ha reduït i ha presentat una taxa anual negativa del -0,11%; en segon lloc, segons les dades del CITTIB, tenim que entre 1995 i el 2000, la coberta forestal s'ha mantingut pràcticament estable amb una taxa negativa del -0,06%; i finalment, segons les dades de l'Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles, la coberta forestal ha passat de 17510 Ha al 1997 a 17365Ha al 2004, amb una taxa d'increment anual negativa del -0,02%. A partir d'aquests resultats, s'ha calculat la taxa mitjana d'increment anual de la superfície forestal de les Illes Balears entre 1997 i 2004 que ens dona un resultat del -0,0629%. Aquesta serà la superfície mitjana que s'estimarà que s'expandeix la superfície forestal de les Illes. Una superfície que calcularem a partir de les dades que ens aporta el Tercer Inventari Forestal Nacional.

Taula 153. Càlcul de l'evolució de la superfície forestal entre 1997 i 2004 (Font: elaboració pròpia)		
IFN2 (1987)	IFN3 (1999)	% Increment anual
122.475 Ha	186.377 Ha	4,35%
CORINE LAND COVER 1987	CORINE LAND COVER 2000	% Increment anual
177.003 Ha	174.492 Ha	-0,11%
CITTIB 1995	CITTIB 2000	% Increment anual
146.938 Ha	146.496 Ha	-0,06%
Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles	Any	Superfície (Ha)
	1997	174.510
	1998	175.053
	1999	173.605
	2000	174.262
	2001	174.262
	2002	161.749
	2003	161.749
	2004	173.365
	% Increment mitjà anual	-0,02%
Mitjana. Percentatge d'increment anual	-0,0629%	

A la taula 154 s'aporten els resultats d'estimar una taxa d'increment negatiu del 0,0629% a partir de l'any 1999 que és l'any que s'agafa com any base del Tercer Inventari Forestal Nacional. Així doncs, es pot veure que la superfície forestal de les Balears es mantén entre 186 mil Ha i 185 mil Ha. La distribució de la superfície forestal entre la població

empadronada a les Illes, ens dóna que a cada resident li pertocaria entre 1997 i 2004, entre 0,25 Ha/càpita i 0,19 Ha/càpita. Emperò, sin en comptes de repartir la superfície forestal entre els residents, o feim per tota la població de les Illes, les que hi viuen i les que alimenten el negoci turístic (població flotant), llavors resulta que pertocarien unes 0,15 Ha/càpita al 2004.

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Superfície (Ha)	186.612	186.494	186.377	186.260	186.143	186.026	185.909	185.792
Superfície Població empadronada (Ha/càpita)	0,25	0,23	0,23	0,22	0,21	0,20	0,20	0,19
IPH* (Ha/càpita)	0,18	0,17	0,17	0,16	0,17	0,16	0,16	0,15

* IPH: Índex de Pressió Humana (Blázquez i Murray, 2003a)

A la taula 155 es compara la superfície forestal que pertoca a cada resident de les Balears amb les d'altres regions del planeta, la mitjana mundial, la mitjana estatal i la d'altres CA. La superfície forestal mitjana mundial en termes reals era al 2003 d'unes 0,57 Ha/càpita, és a dir unes tres vegades superior a la mitjana de Balears. Si es mira la distribució de la superfície forestal per grans regions mundials, tenim que els habitants d'Amèrica Llatina i el Carib són els que teòricament gaudeixen d'una major proporció d'aquesta, amb unes 2,53 Ha/càpita. La situació a l'Estat espanyol a l'any 2000 donava que hi havia 0.31 Ha/càpita, una xifra que està per damunt de les mitjanes de les CA d'Andalusia, Catalunya i Balears en les que la superfície forestal mitjana era d'unes 0,2 Ha/càpita.

	Font	Any	Ha/càpita
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,20
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,08
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,12
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	2,53
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	1,96
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,74
Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	2,20
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,57
Estat espanyol	Carpintero, 2005	2000	0,31
Catalunya	Ministeri Agricultura i Pesca, 2000	2000	0,22
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,23
Balears	A partir de taules anteriors	2004	0,19

* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

11.6.4. Les "parcel·les" de mar per a la pesca.

La metodologia de la petjada ecològica (Wackernagel et al., 2004) considera la petjada ecològica que suposen les activitats pesqueres. Aquesta dimensió de la petjada ecològica ha estat una de les menys desenvolupades fins fa poc temps. Talberth et al. (2006a, 2006b) en el marc de l'avanç de la metodologia de la petjada ecològica han establert suggerents millores en els càlculs de la petjada marina (*fishprint*). A nivell mundial, prop del 96,7% de les captures pesqueres tenen lloc en el 8,7% de la superfície aquàtica de la Terra, i aquesta està formada principalment per les zones costaneres i la plataforma continental (Pauly i Christensen, 1995). La major part de les activitats pesqueres de les Balears es desenvolupen entre la cota batimètrica dels primers metres de profunditat fins a una cota de poc més de 800 metres, on es realitza la pesca al talús mitjançant les arts de rossec que capturen fonamentalment crustacis decàpodes (gamba vermella *-Aristeus antennatus-* i escamarlà *-Nephrops norvegicus-*)

i peixos demersals, entre els que es troba el lluç (*Merluccius merluccius*). Massutí (1994) diferenciava les següents zones de pesca: en primer lloc, la plataforma continental costanera (de 0 a 50 metres de profunditat) s'estén al llarg d'uns 2271 km², on es duen a terme les modalitats de pesca pelàgica (sardina, alatxa, sorell, aladroc, boga, gerret, sirviola), pesca artesanal (sípia, calamar, llagosta, jonquillo, sirviola, bonítol, tonyina, déntol, anfós, sirviola), marisqueig (escopinya gravada i peu de cabrit) i pesca esportiva; en segon lloc, la zona de la plataforma continental (de 50 a 200 metres de profunditat), definida com una àrea multiespecífica, amb una superfície d'uns 8437 km², on es du a terme la pesca d'arrossegament (moll, lluç, etc), i pesca artesanal d'emmallament (llagosta i peixos associats com rap o cap-roig, etc), palangres de superfície (emperador, tonyina, marraix, etc) i encerclament (llampuga), en aquesta zona també s'extreu coral vermell (*Corallium rubrum*); en tercer lloc, la primera zona del talús continental (de 200 a 400 metres de profunditat) que s'estén al llarg de 4402 km², essent una zona de transició entre la pesca d'arrossegament costaner (peix) i la d'arrossegament de talús (gamberes), i a la zona oceànica –aigües superiors sobre fons de més de 200 metres– és habitual el palangre de superfície (emperador, tonyina, marraix, etc); i en quart lloc, la zona profunda del talús continental (400 a 1000 metres de profunditat) amb una extensió de 9871 km², que és on es practica la pesca d'arrossegament amb els decàpodes com espècies objectiu, a més d'algunes espècies de peix com la mòllera, rap o el serrà imperial.

La petjada ecològica de la pesca, elabora els seus càlculs comparant la superfície disponible per a la pesca, que es considera com aquella equivalent a la plataforma continental, amb la superfície requerida per proveir la biomassa marina. En el cas de les Balears, les aigües jurisdiccionals són d'uns 25 mil km² i coincideix amb la superfície on es duen a terme les activitats pesqueres (24,98 mil km²) exposada per Massutí (1994). En el cas de les Balears, si es repartia tota la superfície marina els seus habitants residents, correspondrien unes 2,62 Ha/càpita al 2004. Mentre que si aquesta es distribueix entre els usuaris i consumidors de les Illes (residents i turistes), resulta que al 2004 correspondrien unes 1,99 Ha/càpita. Emperò, degut al fet que la major part de les captures pesqueres es duen a terme a la plataforma continental, la major part dels treballs sobre la petjada ecològica de la pesca han considerat com aquella la superfície marina productiva. Així doncs, s'ha optat per estimar la superfície marina d'uns 10,7 mil km² per a calcular la superfície marina ecològicament productiva per càpita que ens dona un resultat d'1,12 Ha/cap en el cas de la població resident o de 0,85 Ha/cap si consideram l'IPH.

Taula 156. Estimació de la superfície marina (plataforma continental) de les illes Balears, 1997-2004 (Font: elaboració pròpia).	
	(Ha/càpita)
Superfície per població resident (segons padró)	1,12
Superfície per IPH*	0,85

* IPH: Índex de Pressió Humana (Blázquez i Murray, 2003a)

La distribució de la superfície de les plataformes continentals a escala planetària donava que al 2003 correspondrien a cada persona, unes 0,39 Ha/càpita de mitjana, essent Nord-Amèrica la regió del món on els seus habitants gaudeixen d'una major proporció de superfície marina bioproductiva i que respon al fet de les enormes dimensions del país i les seves aigües jurisdiccionals. Les Balears, com és d'esperar per la seva condició insular, presenten una gran proporció de superfície marina per càpita, que es situa per damunt de la mitjana global.

Taula 157. Comparació entre diferents superfícies marines per càpita per regions*(Font: elaboració pròpia).			
	Font	Any	Ha/càpita
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,22
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,22
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,31
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,58
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	1,19
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,33

Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,72
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,39
Estat espanyol	Carpintero, 2005	2000	0,30
Catalunya	Mayor et al., 2005	2000	0,29
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,54
Balears	A partir de taules anteriors	2004	1,12

* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

Els ecosistemes marins, però, són quelcom més que un "magatzem" amb peixos, i la seva funció va molt més enllà que la d'aportar calories a la ingesta humana. Nogensmenys, la metodologia de la petjada ecològica marina no ha aprofundit gaire en el seu desenvolupament més enllà de la provisió d'aliments per part dels mars i oceans. En el capítol on s'analitza la metodologia de la petjada ecològica, senyalaven com els oceans absorbeixen prop del 30% de les emissions, amb unes 7 Gt CO₂/any. No obstant això, es produeixen importants alteracions en les condicions físico-químiques dels oceans que poden tenir repercussions, fins i tot en la capacitat d'absorció d'aquests. Gacia et al. (2002) assenyalaven, a més, el paper que juguen –en el nostre cas de les Balears- les praderes de *Posidonia oceanica* en la fixació de carboni i nutrients. Segons els seus càlculs, es produeix –degut a l'acumulació de sediments i restes en la mateixa pradera- una acumulació neta de 182 gr. C m²/any o el que és el mateix, 6,67 Tm CO₂ Ha/any. Les Balears compten amb una extensió d'uns 750 km² de praderes de *Posidonia oceanica* (Massutí et al., 2000). I, les praderes de *Posidonia oceanica* suposen prop del 2% de la superfície del Mar Mediterrani. Convé recordar que la *Posidonia* es desenvolupa principalment en fons arenosos entre 30 i 40 metres, essent l'extensió present tan sols els restes que han quedat després de la continuada degradació que ha sofert el descuidat medi marí⁹⁵.

S'ha volgut deixar constància de la importància que juguen els fluxos atmosfera - oceans en el cicle del carboni, i la convenient aplicació d'una anàlisi més acurada en la metodologia de la petjada ecològica dels requeriments energètics traduïts en les seves emissions de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle) i la capacitat d'absorció per part dels diferents ecosistemes (terrestres i aquàtics). De totes maneres, els aspectes relacionats amb el paper del medi marí en els processos de respiració-producció-acumulació de carboni, no han estat plenament incorporats en els càlculs de la petjada ecològica ja que requereixen d'un major aprofundiment en el seu coneixement, i per aquest motiu en els nostres càlculs es prendrà una mitjana d'absorció per part dels oceans que oscil·larà entre el 25% i el 30% de les emissions de CO₂.

11.6.5. Les "bocinades" de superfície per la protecció de la biodiversitat per càpita.

Finalment, la metodologia de la petjada ecològica pretén incloure als seus càlculs una porció de terra (i mar afegim nosaltres) com a superfície destinada a la protecció de la biodiversitat, que per tant, resta fora de l'aprofitament humà, ja sigui per a la provisió de recursos com per a l'absorció de residus. Les taules 157 i 158 incorporen la distribució de la superfície terrestre protegida (STP) i superfície marina protegida (SMP) de les Balears. D'acord amb la metodologia estàndard de la petjada ecològica (Wackernagel et al., 2004)⁹⁶, aquestes superfícies es suposa que haurien de ser com a mínim del 12% de la superfície dels ecosistemes terrestres. Com hem dit, i en motiu de la darrera conferència de les parts del Conveni de Biodiversitat de NNUU, estimam que és menys compromès i criticable l'objectiu d'assolir un 10% resultant de dita conferència, i per tant es disminueix en un 2% el SMS (Safe Minimum Standard) proposat a l'*Informe Brundtland*. No obstant, en molts dels càlculs de la petjada ecològica es considera tan sols la protecció de la biodiversitat, entesa com a la dels ecosistemes terrestres. Amb la qual cosa, es deixa de banda tot el que fa referència als ecosistemes aquàtics. En contrapartida a la rebaixa del 12 al 10 % de la STP, nosaltres hi afegim el 10% de la SMP.

⁹⁵A mitjans dels anys 2000, es va dur a terme un projecte LIFE per a la conservació de les praderes de *Posidonia oceanica* a les Balears (<http://lifeposidonia.caib.es>, octubre 2007) (Conselleria de Medi Ambient, 2006).

⁹⁶ Mayor et al. (2005) en una revisió en el càlcul de la petjada ecològica de Catalunya introdueix la corresponent a la protecció de la biodiversitat en el càlcul. Segons els autors, a partir dels espais de connectivitat i els protegits s'hauria d'assolir una xifra de prop de 11729 km² (0,18 ha/cap), el que suposaria el 36,5% del seu territori.

La definició de superfície ecològicament productiva o biocapacitat enunciada en la conceptualització del *pressupost* bioproductiu de l'espècie humana, entén que una porció (12% o 10% segons el cas) hauria de preservar-se estrictament per la supervivència de les altres espècies (a part de la nostra). No obstant, en un espai com les Balears, una bona part dels espais naturals protegits són espais en els que es desenvolupa alguna activitat productiva, i no sempre amb pràctiques toves (o sostenibles). Encara que en molts d'aquests espais les activitats antròpiques directes són poc agressives, i fins i tot hi ha molts d'indrets que resten molt poc pertorbats, com per exemple les zones més inaccessibles de la Serra de Tramuntana de Mallorca. En altres casos, com en les reserves marines, les activitats pesqueres estan controlades i vigilades, de tal manera que s'intenta consensuar els interessos conservacionistes amb els "econòmics". En el cas dels ecosistemes terrestres, la proporció de sòl agrícola és menor que la de sòl forestal i altres formacions vegetals (p.ex. sistemes dunars, cims denudats, zones humides, etc.). Sostreure de la superfície ecològicament productiva (SEP) (o biocapacitat) la de la protecció per la biodiversitat ens dona la que es coneix com a superfície ecològicament disponible (SED). Aquesta resta serà la que farem servir per al càlcul de la petjada ecològica; encara que aquesta proposta resulta, al nostre entendre, una mica reduccionista ja que la protecció de la biodiversitat no depèn tan sols de la superfície protegida, i en alguns casos aquests espais –com les reserves marines- esdevenen mostres exemplars de pràctiques econòmiques que no amenacen a la biodiversitat. A més, la proporció de territori a protegir no s'hauria de limitar majoritàriament als espais naturals actuals, que no són els més fèrtils; donat que l'artificialització agrícola els trià primer. Aquestes zones òptimes són els euclimàtops (Walter, 1998).

A la taula 158 es pot veure la distribució de la STP (Superfície Terrestre Protegida) real a les Balears, i repartida entre la població resident (segons Padró) i la IPH (població resident més població flotant). Es pot observar com entre el 1997 i el 2003, s'incrementa la STP, passant de 0,011 Ha/càpita a 0,032 Ha/càpita. Aquest increment té a veure amb la política conservacionista apuntada anteriorment. Mentre que al 2004 es detecta una important davallada, quasi als nivells del 1997 degut a la important retallada d'espais naturals protegits. En aquest cas no es dedueix un 10% de la superfície terrestre total, sinó que pensam que és més correcte i real el deduir tan sols allò que realment s'havia protegit.

Taula 158. Superfície Terrestre Protegida (STP) a les Balears (Font: elaboració pròpia)								
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
STP per població empadronada (Ha/cap)	0,011	0,011	0,011	0,010	0,029	0,030	0,032	0,013
STP per IPH (Ha/cap)	0,008	0,008	0,008	0,007	0,023	0,025	0,025	0,010

La taula 159 presenta el repartiment de la SMP (Superfície Marina Protegida) corresponent a la plataforma continental del Promontori Balear. La distribució de la SMP entre la població ha passat de les 0,023 Ha/càpita (o 0,017 Ha/càpita en el cas del IPH) de l'any 1997 a unes 0,063 Ha/càpita (0,048 Ha/càpita en cas del IPH) del 2004. Un ascens important que es deu a la constant política de protecció dels ecosistemes marins de les Balears. En aquest cas, s'ha comptat també en la SMP real, i no amb el supòsit de comptar un 10% (o 12%) que en tot cas seria fictici.

Taula 159. Superfície Marina Protegida (SMT) a les Balears (Font: elaboració pròpia)								
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
SMP per població empadronada (Ha/cap)	0,023	0,022	0,037	0,036	0,034	0,064	0,064	0,063
SMP per IPH (Ha/cap)	0,017	0,016	0,027	0,026	0,027	0,052	0,051	0,048

Si la superfície protegida es considera que es deixa exclusivament per a la protecció dels ecosistemes i organismes que en ells hi viuen, i per tant es considera que no són d'aprofitament antròpic (cosa que qüestionam), deduint-se de la superfície ecològicament productiva, la superfície que faltaria protegir per assolir el mínim del 10% de superfície marina i terrestre protegida la comptam com a superfície que en comptes de ser comptabilitzada com un actiu ha de ser considerada com un passiu (un deute amb les altres espècies i les pròximes generacions). Per aquest motiu, els resultats de la taula 160 es comptabilitzaran com a part de les petjades ecològiques terrestres i marines importades. En el cas de la STP a protegir –en cas de població resident (padró)-, aquesta ha passat de 0,054 Ha/càpita al 1997 a 0,039 Ha/càpita. En el cas de la Superfície Marina pendent de protegir, aquesta petjada s'ha mantingut –en cas de població resident

(padró)- en torn a 0,25 Ha/càpita entre el 1997 i el 2004. La superfície marina a protegir hauria d'assolir unes 2498 Ha.

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
P.E. STP Pob. Padró (Ha/cap)	0,054	0,052	0,052	0,049	0,027	0,024	0,021	0,039
P.E. STP IPH (Ha/cap)	0,040	0,038	0,037	0,036	0,022	0,019	0,017	0,029
P.E. SMP Pob. Padró (Ha/cap)	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25
P.E. SMP IPH (Ha/cap)	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19

A l'any 2004 hi havia a escala planetària, uns 15 milions de km² de superfície terrestre protegida que distribuïts entre tots els habitants del planeta (6302 milions de persones) pertocaria a unes 0,239 Ha/càpita. Si hom es detén a mirar la situació a l'Estat espanyol, pot comprovar que la mitjana de l'Estat era de 0,12 Ha/càpita, pràcticament la meitat de la mitjana mundial. Emperò, hi ha sis comunitats autònomes que no arribaven a 0,1 Ha/càpita, essent les Illes Balears la que menys porció de STP per càpita comptava. Està clar, que malgrat el fet que l'Estat espanyol s'ubiqui en l'espai central del capitalisme avançat, això no fa que ni tan sols hagi triomfat el que Martínez-Alier (2005) definia com a ecologisme del "culte a la vida silvestre", ans al contrari es confirma la definició que Antonio Estevan (2002:224) fa de l'Estat espanyol (i les seves CA), que el considera com el "nou vándal ecològic d'Europa".

	STP (Ha/cap)	Milions de persones
Món	0,239	6.302
Estat espanyol	0,120	43,20
Andalusia	0,220	7,69
Aragó	0,089	1,25
Astúries	0,165	1,07
Canàries	0,158	1,92
Cantàbria	0,103	0,55
Castella - Lleó	0,230	2,49
Castella - La Manxa	0,129	1,85
Catalunya	0,102	6,81
Com. Valenciana	0,033	4,54
Extremadura	0,269	1,08
Galícia	0,127	2,75
Illes Balears	0,013	0,96
Madrid	0,019	5,80
Múrcia	0,062	1,29
Navarra	0,129	0,58
P. Basc	0,038	2,12
Rioja (La)	0,628	0,29

11.6.6. Síntesi del càlcul de la superfície terrestre i marina per població resident i IPH.

En aquest apartat s'intenta recollir tots els càlculs realitzats anteriorment per tal d'esbrinar quina és la proporció de superfície marina i terrestre que correspondria a la població resident, i també a la suma de la població resident i flotant (IPH). Encara que no estam gaire d'acord en fer servir la distribució de les que s'han anomenat biocapacitats entre la població, ja que pensam que en l'actual civilització urbano-industrial de caire globalitzador (no cosmopolita) els territoris són explotats moltes de les vegades per satisfer les exigències consumistes d'aquells que es troben a

milers de quilòmetres d'on es produeix l'activitat econòmica. Nogensmenys, ens interessa aquest càlcul per la dimensió comparativa que ja s'ha anat exposant anteriorment.

La superfície territorial (ST) de les Balears compta amb aquelles terres que són (o poden ser) explotades per a l'aprofitament humà, però també aquells sòls que Wackernagel i Rees (1996) definiren com a de limitada disponibilitat (p.ex. glaceres, orobiomes, deserts, etc) que malgrat presentar una baixa producció primària, contenen funcions i elements d'alt valor ecològic. Per definir la quantia d'aquestes classes de sòl, ens enfrontam al problema que les fonts disponibles (Corine Land Cover, CITTIB, Cens Agrari, Enquesta Agrària, Inventari Forestal) difereixen profundament entre elles. Per aquest motiu, s'ha calculat la ST a partir de la superfície mitjana que resulta de l'Enquesta de cultius i aprofitaments agraris, el que resultaria de sostreure a la superfície total de les Balears les que sí s'han contemplat, i les que el Tercer Inventari Forestal Nacional considerava. D'aquesta manera, tenim que la ST (superfície territorial) en base a la població resident (segons padró) era de 0,5 Ha/càpita al 2004 (o bé de 0,38 Ha/càpita al 2004 d'acord amb l'IPH).

Emperò, per al càlcul de la petjada ecològica, és fonamental saber la capacitat ecològica amb que compta un territori per llavors veure si s'incorr en el que s'ha definit com a dèficit ecològic, o en cas contrari en superàvit. Per això, es calcula la superfície ecològicament productiva (SEP) que al 2004 era de 1,55 Ha/càpita. Si es mira la SEP en el cas de l'IPH tenim que aquesta era de 1,1 Ha/càpita al 2004. Convé destacar un aspecte rellevant en el cas de la SEP, i és que el 72,2% d'aquesta correspon a la superfície marina. Una superfície, la marina, que com recordava Margalef (1992:124) presenta una productivitat primària molt inferior a la dels ecosistemes terrestres i per la qual cosa exposava críticament que "un rendiment tan exigu contrasta amb les esperances posades, en un passat pròxim, en el mar com a magatzem de la humanitat. Sabem que, per unitat de superfície, la mar produeix una tercera part del que produeix terra ferma". La condició insular de les Illes queda reflectida en la rellevància de la SEP marina. Mentre que la dimensió terrestre, presenta unes magnituds clarament inferiors a les marines i esdevé clarament insuficient per abastir de recursos la indústria turística, amb uns 11,48 milions de turistes, i allotjar quasi un milió d'habitants.

La metodologia estàndard de la petjada ecològica, sostreu el 12% de la superfície marina i terrestre total que diu que es destina a la protecció de la biodiversitat. Com s'ha comentat en anteriors paràgrafs, en els nostres càlculs es procedeix a sostreure la superfície realment destinada a aquesta finalitat i no la que entenem que seria una superfície virtual. Tanmateix, el còmput del que restaria per assolir el 10% es computarà en els càlculs com un factor més de la petjada ecològica importada. Així doncs, la superfície ecològicament disponible resulta de restar la SEP (superfície ecològicament productiva) la SP (superfície protegida) real. El resultat final ens donarà que un resident (sense comptar amb la població flotant) a les Balears comptava al 2004 amb 1,47 Ha (la major part marítimes), per cobrir els seus requeriments materials. Si en comptes de considerar la població empadronada, comptam amb tots els usuaris del territori balear i els seus recursos (població resident i flotant) tendríem que al 2004 una persona que es trobàs a les Illes durant tot l'any podria comptar amb 1,12 Ha.

Taula 161. Distribució de la superfície terrestre i marina entre la població resident (segons padró) i l'IPH, 2004 (Font: elaboració a partir de taules anteriors).		
	Població resident (Ha/cap)	IPH (Ha/cap)
Sòl artificial (a)	0,032	0,024
Sòl conreus (b)	0,202	0,152
Sòl pastures (c)	0,003	0,002
Sòl forestal (d)	0,195	0,148
Sòl de limitada disponibilitat (f)	0,068	0,052
I. Superfície Territorial (ST= a+b+c+d+e+f)	0,499	0,378
Superfície terrestre ecològicament productiva (STEP) (g= I-f)	0,431	0,327
Superfície marina ecològicament productiva (SMEP) (h)	1,121	0,853
II. Superfície Ecològicament Productiva (SEP= g+h)	1,552	1,179
STP (Superfície Territorial Protegida) (i)	0,013	0,010
SMP (Superfície Marina Protegida) (j)	0,063	0,048
III. Superfície Protegida (SP=i+j)	0,077	0,058

SED terrestre (k = g-i)	0,418	0,316
SED marina (l = h-j)	1,058	0,805
IV. Superfície Ecològicament Disponible (SED=k+l)	1,476	1,121

A continuació es presenten els resultats de les superfícies ecològicament productives i disponibles, en comparació a la mitjana mundial, la mitjana europea i la mitjana de l'Estat espanyol. L'interès per exposar aquestes variables rau en el fet que a partir de la comparació es pot determinar quan estranya o estàndard és la distribució d'aquestes superfícies en l'àmbit de les Balears. Convé senyalar que estam parlant d'hectàrees reals, ja que no s'incorporen els factors d'equivalència a l'hora de calcular les diferents superfícies. En aquest apartat, es pot veure com les Balears presenten una superfície artificial per càpita semblant a la mitjana espanyola (0,03 Ha/càpita) i lleugerament inferior a la mitjana mundial (0,04 Ha/càpita).

En quan als sòls destinats a pràctiques agrícoles: les terres de conreus de Balears (0,20 Ha/càpita) es troben en torn a la mitjana mundial (0,24 Ha/càpita) però per davall de les mitjanes comunitària (0,38 Ha/càpita) i espanyola (0,45 ha/càpita); però, és en les terres destinades a pastures (l'herba que es transforma en carn) on la superfície contemplada a les Balears esdevé molt baixa, en torn a 0,003 Ha/càpita, front a la mitjana mundial (0,56 Ha/càpita) o la mitjana espanyola (0,38 Ha/càpita). En el cas de la superfície forestal de les Balears, la seva distribució entre la població empadronada ens dona de nou una menor proporció (0,19 Ha/càpita) front a la mitjana mundial (0,57 Ha/càpita), de la UE (0,74 Ha/càpita) o espanyola (0,31 Ha/càpita). Així doncs, la superfície ecològicament productiva per càpita de les Balears (0,43 Ha/càpita) era un 69% inferior que la mitjana mundial (1,41 Ha/càpita) o un 63% inferior que la mitjana espanyola (1,16 Ha/càpita).

En canvi, quan es mira la superfície marina ecològicament productiva, les Balears es situen per damunt de les altres regions, amb una magnitud que pràcticament triplica a la resta. Així, es comptabilitzaven unes 1,12 Ha/càpita a les Balears, front a les 0,33 Ha/càpita de mitjana mundial o les 0,30 Ha/càpita de mitjana a l'Estat espanyol. Pel que fa a la superfície protegida, el cas de les Balears destaca per l'escassa porció de superfícies protegides (0,077 Ha/càpita), amb uns valors mitjans en torn a un 200% per davall de la mitjana mundial (0,23 Ha/càpita) i un 56,8% inferior a la mitjana espanyola (0,12 Ha/càpita).

Finalment, en comptar amb les xifres globals de superfície ecològicament disponible (SED), es pot observar com aquells aspectes que creïm que són rellevants queden dissolts en la magnitud del sumatori. Així, la SED entre les diferents regions queda, més o menys, igualada: la SED per càpita de les Balears (1,47 Ha/càpita) supera lleugerament el resultat de la SED mitjana de l'Estat espanyol (1,34 Ha/càpita), està molt a prop de la mitjana mundial (1,51 Ha/càpita) i per davall de la mitjana de la UE (1,64 Ha/càpita). Val la pena incidir en el fet que malgrat les dimensions siguin semblants, en el cas de les Balears les principals superfícies són marines.

Taula 162. Comparació entre la distribució de la superfície terrestre i marina entre la població (en hectàrees reals) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).				
	Món (2003) Ha/cap	UE (2003) Ha/cap	Estat espanyol (2000) Ha/cap	Balears (2004) Ha/cap
Sòl artificial	0,04	0,08	0,03	0,03
Sòl conreus	0,24	0,38	0,45	0,20
Sòl pastures	0,56	0,17	0,38	0,003
Sòl forestal	0,57	0,74	0,31	0,19
Superfície terrestre ecològicament productiva (STEP)	1,41	1,37	1,16	0,43
Superfície marina ecològicament productiva (SMEP)	0,33	0,39	0,30	1,12
SEP (Superfície Ecològicament Productiva)	1,74	1,76	1,46	1,55
Superfície Protegida (SP)	0,23	0,12	0,12	0,08
SED (Superfície Ecològicament Disponible)	1,51	1,64	1,34	1,47

11.7. BIBLIOGRAFIA.

- Acosta, J. (2005) *El promontorio balear: morfología submarina y recubrimiento sedimentario*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Instituto Oceanográfico Español, Barcelona
- Adrover, M. (13/04/2005) "Vecinos y comerciantes llevan al Consell a los tribunales por el Plan Territorial" a *Diario de Mallorca* 13/04/2005, p.18.
- Adrover, M. (21/07/2010) "PP y UM aprueban el golf de Son Bosc y legalizan el puente del Riuet" a *Diario de Mallorca* 21/07/2010 (www.diariodemallorca.es/part-forana/2010/07/21/aprueban-golf-bosc-legalizan-puente-riuet/588253.html, juliol 2010).
- Adrover, M. i Armendáriz, F. (14/03/2007) "Un militante del PP denunció a March por una pocilga-gallinero de 15 metros" a *Diario de Mallorca* 14/03/2007.
- Aguilera-Klink, F. (ed) (2006) *Calidad de la democracia y protección ambiental en Canarias*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Aleman, G.; Bauzá, A.; Cox, J.R.; Garcies, D. i Sampaio, H.S. (2002) "Uso público en el parque natural de Mondragó (Mallorca): régimen jurídico, análisis de la oferta y la demanda y propuestas de actuación" a Fernández, F; Pumares, P. i Asensio, A. (ed.) *Turismo y Transformaciones urbanas en el siglo XXI*. Universidad de Almería, Servicio de Publicaciones, Almería, p.149-162.
- Alcover, J.A.; Ballesteros, E. i Fornós, J.J. (eds) (1993) *Història natural de l'arxipèlag de Cabrera*. Ed. Moll-CSIC, Palma.
- Amer, J. (2006) *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Armendáriz, F. (13/03/2007) "Denuncian a March, líder del GOB, por supuestas obras ilegales en una finca" a *Diario de Mallorca* 13/03/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (3/11/2010) "El juez archivará hoy el Plan Territorial por falta de pruebas incriminatorias" a *Diario de Mallorca* 3/11/2010, p.4.
- Armendáriz, F. (4/11/2010) "El juez no descarta reabrir el caso Plan Territorial si aparecen nuevas pruebas" a *Diario de Mallorca* 4/11/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Manso, M. (25/04/2008) "El juez citará como imputados a Grande y Sastre por el caso PTM" a *Diario de Mallorca* 25/04/2008.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/12/2007) "La denuncia del PTM se hizo días antes de la prescripción del tráfico de influencias" a *Diario de Mallorca* 14/12/2007, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/04/2008) "Anticorrupción cifra los pelotazos el Plan Territorial en 297 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 19/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (28/11/2006) "Arrestan al alcalde de Andratx y al director general del territorio balear" a *Diario de Mallorca* 28/11/2006, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/05/2008) "El fiscal se querrela contra Vicens, Morales y Montis" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (31/05/2008) "Los presuntos sobornos cobrados por la trama se elevan a 1.2 millones" a *Diario de Mallorca* 31/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (5/06/2008) "Anticorrupción incluye en su querrela del caso Son Oms a dos empresarios" a *Diario de Mallorca* 5/06/2008, p. 6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/02/2010) "Jaume Matas pidió a un hotelero que diera un empleo a su esposa" a *Diario de Mallorca* 13/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (6/05/2009) "Investigan si el funcionario del caso Canteras exigía cien mil euros por cada trámite" a *Diario de Mallorca* 6/05/2009, p.6.
- Arrovas, M. i Font, M.A. (18/01/2005) "La promotora danesa TPG no ejecuta la opción de compra de los terrenos y congela el proyecto de parque temático" a *El Mundo/ El Día de Baleares* 18/01/2005, p.10-11.
- Artigues, A. (11/12/2004) "Los trueques del Plan Territorial permiten 7913 plazas residenciales y 3575 hoteleras" a *Diario de Mallorca* 11/12/2004, p.4.
- Artigues, A.A. (2006) "Funcionalización turística y proceso de urbanización en la isla de Mallorca" a Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.110-162.
- Artigues, A.A.; Binimelis, J.; Ruiz, M. i Rullan, O. (1992) "Los SIGs y el suelo no urbanizable. Análisis del poblamiento disperso en Mallorca" a *V Coloquio de Geografía Cuantitativa*. Universidad de Zaragoza, Zaragoza, p.9-45.
- Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2006) *Memòria Anual 2006*. Autoritat Portuària de Balears, Palma.
- Barbier, E.B.; Burgess, J.C. i Folke, C. (1994) *Paradise Lost? The ecological economics of biodiversity*. Earthscan, Londres.
- Barceló, B. (1959) "El desarrollo del cultivo de la vid en Mallorca" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.624, p.83-90.

- Barceló, B. (1962a) "Extensión y distribución de la tierra cultivada e inculta en la isla de Mallorca en 1960" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca)*, núm.635, p.128.
- Barceló, B. (1962b) "Evolución y distribución de la tierra cultivada e inculta en la isla de Mallorca en 1860" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.636, p.198.
- Barceló, B. (1963) "Estadística. Distribución de la tierra y extensión de los cultivos en Ibiza y Formentera en 1860-1960" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.639, p.107-109.
- Barceló, B. (1965) "Realidad y mito de la Albufera" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación)*, núm.648, p.189-197.
- Barceló, B. (1968) *Les Illes Balears*. Ed. Tàber, Barcelona.
- Barceló, B. (1986) "Use and degradation of the marshes. The case of the "Albufera" (Mallorca)" a *IGU-UNESCO Contemporary ecological-geographical problems of the Mediterranean. Proceedings of the VII Symposium of the IGU Comission on Environmental Problems*. IGU-UNESCO, Palma de Mallorca, p.207-213.
- Barceló, B. (1991) "Geografía de las Islas Baleares" a *Diversos Autores Geografía de España*. Ed. Planeta. Vol.9, p.453-591.
- Bauzà, A. (2006) "Menorca... "is different"" a Artigues, A.A.; Bauzà, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.76-106.
- Binimelis, J. (1996) *El procés de rururbanització a Mallorca*. Tesi Doctoral, Departament de Ciències de la Terra UIB, Palma de Mallorca (inèdita).
- Binimelis, J. (1999) "Colonització urbana, mutació als usos del sòl i Hobby agricultura a l'illa de Mallorca" a *Diversos Autores Professor Joan Vilà Valenti. El seu mestratge en la Geografia Universitària*. Universitat de Barcelona, Barcelona, p.801-813.
- Binimelis, J. (2000) "Situació actual i canvis recents a l'agricultura de les Illes" a *Estudis Balearics* núm.66/67, p.173-186.
- Binimelis, J. (2006) "La difusió residencial a l'espai rural de l'illa de Mallorca a la dècada dels noranta. Noves aportacions per a una correcta interpretació de l'anomenat "Tercer Boom" turístic" a *Scripta Nova* vol.X núm.225 (www.ub.es/geocrit/sn/sn-225.htm, novembre 2006).
- Binimelis, J. i Riera, J. (2003) "Posproductivisme i PAC. Retirada de terres (set aside) i ajudes al conreu d'herbació a Mallorca" a Grimalt, M. i Maroto, M. (ed) *Territori, turisme i medi ambient*. INESE-Consell de Mallorca, Palma de Mallorca, p.19-25.
- Bisson, J. (1964) "Utilización del suelo en las islas Baleares. Contribución al estudio de la Geografía Agraria de las Islas" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación)* núm.643, p.61-76.
- Bisson, J. (1977) *La terre et l'homme aux îles Baléares*. Édisud, Aix-en-Provence.
- Blasco, A. (2003) "El desarrollo territorial sostenible en la Ley del Suelo y en la legislación Balear" a *COAB Urbanismo para un desarrollo más sostenible. Equilibrio territorial. Hacia una utilización más responsable del territorio*. Col·legi Oficial d'Arquitectes Illes Balears, Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Blázquez, M. (1992) "El Govern Balear i la Llei d'Espais Naturals. De la seva explotació publicitària al buidament del seu contingut" a *El Mirall* núm.51, p. 14-15
- Blázquez, M. (1996): *L'ús recreatiu i turístic dels espais naturals protegits. L'abast del lleure al medi natural de Mallorca*. Tesi Doctoral, Departament de Ciències de la Terra UIB, Palma de Mallorca (inèdita).
- Blázquez, M. (2000) "La protección de espacios naturales en Baleares: patrimonio común y recurso turístico. Proceso histórico, situación actual y proyección futura" a Valle Buenestado, B. (coord.) *Geografía y espacios protegidos*. AGE, Federación de ENP de Andalucía, Murcia, p. 47-61.
- Blázquez, M. (2006a) "Eivissa, el paraíso con peor renombre" a Artigues, A.A.; Bauzà, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.238-261.
- Blázquez, M. (2006b) "Calmar, contenir i decreixer. Polítiques provades (1983-2003) i possibles de planificació urbanística" a *Territoris* núm.6, p.159-172.
- Blázquez, M. (2007) "Los espacios naturales, "El mango de la sartén va al otro lado"" a *IX Coloquio Internacional de Geocrítica. Los problemas del mundo actual. Soluciones y alternativas desde la geografía y las ciencias sociales*, Porto Alegre, 28 de maig - 1 de juny de 2007 (<http://www.ub.es/geocrit/9porto/macia.htm>, juliol 2007).
- Blázquez, M.; Garau, J.M. i Murray, I. (2002) *El tercer boom: indicadores de sostenibilidad del turismo de les Illes Balears, 1989-1999*. Ed. Lleonard Muntaner, Palma.
- Blázquez, M. i Murray, I. (dir.) (2003a) *Indicadores de Sostenibilidad del turismo a les Illes Balears. Memòria del projecte 2002-2003*. CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), Àrea de Sostenibilitat, Palma de Mallorca (versió CD-ROM).

- Blázquez, M. i Murray, I. (2003b) "Indicador d'anàlisi diacrònica dels canvis d'usos del sòl de la costa de les illes Balears" a Blázquez, M. i Murray, I. (dirs) (2003a) *Indicadors de Sostenibilitat del turisme a les Illes Balears. Memòria del projecte 2002-2003*. CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), Àrea de Sostenibilitat, Palma de Mallorca (versió CD-ROM).
- Bosch, A. (15/10/2005) "El sector náutico reclama más amarres para competir en el Mediterráneo" a *Diario de Mallorca* 15/10/2005, p.6.
- Bosch, A. (4/09/2005) "Las urbanizaciones proyectadas en sa Ràpita afectan a restos arqueológicos" a *Diario de Mallorca* 4/09/2005, p.8.
- Bosch, A. (5/03/2007) "El acta de Son Espases obvió la abstención del vocal jurídico" a *Diario de Mallorca* 5/03/2007, p.2-3.
- Brunhes, J. (1911) "A Majorque et à Minorque, Esquisse de géographie humaine" a *Revue de Deux Mondes* (1 de novembre de 1911) (citat a Brunhes, 1964).
- Brunhes, J. (1964) *Geografía Humana*. Ed. Juventud, Barcelona (3a edició).
- Buades, J. (2004) *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Buchanan, C. (1963) *Traffic in towns. A study of the long-term problems of traffic in urban areas*. Reports of the Steering Group, Ministry of Transport, HMSO (Her Majesty's Stationery Office), Londres.
- Calvo, M. i Sancho, F. (2001) *Estimación de la huella ecológica en Andalucía y aplicación a la aglomeración urbana de Sevilla*. Conserjería de Obras Públicas y Transporte, Sevilla.
- Canals, C. (8/07/2007) "El consumo de áridos para la construcción crece un 8.1%" a *Diario de Mallorca* 8/07/2007, p.12.
- Cañellas, M. (3/03/2010) "Los hoteleros instan al Govern a que reconsidere la protección de Son Bosc" a *Diario de Mallorca* 3/03/2010, p.15.
- Capó, J. (28/04/2005) "Cort informa a favor de un campo de golf con un hotel de 500 plazas y otro rural" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.15.
- Capó, J. i Goñi, M. (30/05/2006) "La compra del solar para el hospital disparó la especulación en la zona" a *Diario de Mallorca* 30/05/2006, p.2-3.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carpintero, O. (2006) "Biocombustibles y uso energético de la biomasa: un análisis crítico" a *El Ecologista* núm.49, p.20-26.
- Casasnovas, M.A. (2006) *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-2000)*. Ed. Moll, Palma.
- Casasnovas, M. i Ginard, D. (2006) *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Cela Conde, C.J. (1979). *L'estructuració ecològica de la Geobiosfera*. Siglo XXI, Madrid.
- Cerdó, M. (9/03/2005) "Font consigue el apoyo necesario para declarar la Serra Paraje Natural: el 51% de los propietarios ha dicho 'sí'" a *El Mundo/El Día de Baleares* 9/03/2005, p.16.
- CIME (Consell Insular de Menorca) (2003a) *Menorca, un projecte sostenible. Memòria del Pla Territorial Insular*. Consell Insular de Menorca, Maó.
- CIME (Consell Insular de Menorca) (2003b) *Pla Territorial Insular de Menorca. Normes del Pla Territorial Insular de Menorca*. Consell Insular de Menorca, Maó.
- Consell Insular de Mallorca (2004) *Memoria del Plan Territorial de Mallorca*. Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca (www.conselldemallorca.net/platerritorial/pages/cast/memoria.htm, gener 2007).
- Consell Insular de Mallorca (3/06/2010) "El Consell protege la zona arqueológica de Son Real" (www.conselldemallorca.net/?id_section=1&action=news&id_article=12468&id_lang=1, juliol 2010).
- Conselleria d'Innovació i Energia (2002) *Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria*. Conselleria d'Innovació i Energia, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral (1999) *Plan Hidrológico de las Islas Baleares. Memoria*. Govern Balear - Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, Palma.
- Córcoles, P. (4/02/2010) "El ex alcalde Ramis, condenado a diez años de inhabilitación" a *Diario de Mallorca* 4/02/2010, p.19.
- Crespí, D. (1994) *Inventari de dipòsits minerals de les Balears*. Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori, Museu Balear de Ciències Naturals, Palma.
- DD.AA (1998) *La Serra de Tramuntana. Aportacions per a un debat*. Sa Nostra, GEM (Grup Excursionista de Mallorca), Palma.
- De Benito, E. (2/04/2006) "La cumbre de biodiversidad recomienda proteger el 10% de zonas de valor ecológico" a *El País* 2/04/2006, p.52.
- Diario de Ibiza (17/10/2010) "La cronología" a *Diario de Ibiza* 17/10/2010 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/10/17/cronologia/439418.html, maig 2011).
- Dubon, M. Ll. (2006) "El Pla Territorial de Menorca" a *Territoris* núm.6, p.125-141.

- EEA (2006) *Land accounts for Europe 1990–2000. Towards integrated land and ecosystem accounting*. EEA Report núm. 11/2006, Copenague.
- Equip SerraT (2002) *Serra de Tramuntana*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Estevan, A. (1998) "El nuevo desarrollismo ecológico" a *Archipiélago* núm.33, p.47-60.
- Estevan, A. (2002) "Sistema urbano industrial. De Erandio a Doñana: tres décadas de política medioambiental en España" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds.) *Situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.191-227.
- Eza, V. (14/12/2004) "Aprobado el Plan Territorial tras quitar la urbanización de Son Massot" a *Diario de Mallorca* 14/12/2004, p.2-3.
- Eza, V. (19/03/2005) "El Govern inicia el proceso para proteger 62623 hectáreas de la Serra de Tramuntana" a *Diario de Mallorca* 19/03/2005, p.6.
- Eza, V. (29/03/2005) "El Parc Natural que nunca vio la luz" a *Diario de Mallorca* 29/03/2005, p.8
- Eza, V. (8/05/2005) "El parque temático que se quería hacer es inviable en cualquier lugar de Mallorca" (Entrevista a Bartomeu Vicens. Conseller d'Ordenació del Territori del Consell Insular de Mallorca) a *Diario de Mallorca* 8/05/2005, p.16-17.
- Eza, V. (18/05/2005) "PP y UM aprueban la ley de conservación con el apoyo mayoritario de los socialistas" a *Diario de Mallorca* 18/05/2005, p.6.
- Eza, V. (5/10/2006) "Sospechas de falta de transparencia y neutralidad" en el concurso del hospital" a *Diario de Mallorca* 5/10/2006, p.2-3.
- Eza, V. et al. (7/05/2008) "El Parlament aprueba las leyes de vivienda y de medidas territoriales con amplio consenso" a *Diario de Mallorca* 7/05/2008, p.6.
- Farré-Escofet, E.; Marimon, R. i Surís, J.M. (1977) *La via menorquina del creixement*. Banca Catalana, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2006) *El tsunami urbanizador español y mundial. Sobre sus causas y repercusiones devastadoras, y la necesidad de prepararse para el previsible estallido de la burbuja inmobiliaria*. Ed. Virus, Barcelona.
- Ferrer, A. (coord.) (2001) *Estudi del sòl vacant a les Illes Balears (2000)*. Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transport (Direcció General d'Ordenació del Territori), Palma.
- Ferrer, J.L. (2003) "Història d'una reivindicació popular" a GEN-GOB Eivissa (2003) *El Parc Natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera. El tresor ecològic de les Pitiüses*. Genial Edicions Culturals, Eivissa, p.154-163.
- Ferrer, M. (18/02/2006) "PSM y PSOE destapan la parcelación "ilegal" de 43 fincas en el golf de Son Real" a *Diario de Mallorca* 18/02/2006, p.20.
- Ferrer, M. (27/06/2006) "Los promotores del golf de Son Real piden al Consell que suspenda su tramitación" a *Diario de Mallorca* 27/06/2006, p.17.
- Ferrer, M. (7/05/2009) "EL dueño de una cantera dice que el técnico actuó en su contra tras el soborno fallido" a *Diario de Mallorca* 7/05/2009, p.5.
- Ferrer, M. i Armendáriz, F. (4/05/2009) "El dueño de una cantera acusa a un funcionario del Govern de exigirle sobornos" a *Diario de Mallorca* 4/05/2009, p.2.
- Ferriol, R. (27/11/2007) "Los empresarios de Can Set se declaran culpables a cambio de penas inferiores" a *Diario de Mallorca* 27/11/2007 (www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1727_2_311327_Mallorca-empresarios-declaran-culpables-cambio-penas-inferiores, agost 2008).
- Florit, F. y Sauleau, L. (1995) *Pedreras de marès. Lítica Menorca*. Sa Nostra, Obra Social i Cultural, Palma.
- Font, M.A. (10/09/2008) "Industria echa a un funcionario por falta grave y éste acusa a Minas de corrupción" a *El Mundo/El Día de Baleares* 10/09/2008, p.20.
- Font, M.A. (21/10/2008) "El conflicto de las canteras provoca la escisión en el Colegio de Minas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 21/10/2008, p.21.
- Font, M.A. (7/10/2009) "El Govern ordena el cierre parcial de la principal cantera de la Isla" a *El Mundo/El Día de Baleares* 7/10/2009, p.14.
- Fornós, J. (2003) "Lítica: la explotación del "marés" en Rosselló, V.M. et al. (eds) *Introducción a la geografía física de Menorca*. Monogràfic Societat d'Història Natural de Balears núm.10, AGE, Universitat de València i SHNB, Palma. p.203-205.
- Frau, J. (14/03/2008) "La aprobación del golf de Son Bosc provoca la ruptura del gobierno local" a *Diario de Mallorca* 14/03/2008, p.22.
- Frau, J. (25/01/2006) "Quince proyectos de golf y sus respectivos hoteles están en tramitación en la isla" a *Diario de Mallorca* 25/01/2006, p.22.
- Frau, J. (21/12/2008) "El alcalde tiene vínculos empresariales con uno de los promotores de Son Bosc" a *Diario de Mallorca* 21/12/2008, p.20.
- Frau, J. (18/02/2010) "La promotora de Son Bosc acelera la puesta en marcha de las obras del golf" a *Diario de Mallorca* 18/02/2010, p.22.
- Frau, J. (27/02/2010) "El Govern suspende las obras del golf de Son Bosc y elabora un plan para proteger la finca" a *Diario de Mallorca* 27/02/2010, p.19.

- Frau, J. (22/07/2010) "La herida abierta de Son Bosc" a *Diario de Mallorca* 22/07/2010 (www.diariodemallorca.es/part-forana/2010/07/22/herida-abierta-son-bosc/588511.html, juliol 2010).
- Frau, J. i Córcoles, P. (13/03/2008) "Los hoteleros instan a sus socios a asistir hoy al pleno para "apoyar" el golf" a *Diario de Mallorca* 13/03/2008, p.25.
- Frau, J. i Vallespir, F. (10/07/2010) "El Govern amplia la protecció de Son Bosc por su interés ornitológico" a *Diario de Mallorca* 10/07/2010, p.18.
- Frontera, M. (2006) *Salines de les Balears*. Fundació Sa Nostra, Palma.
- Conselleria de Medi Ambient (2006) *Les praderies de posidonia oceanica: Projecte LIFE Naturalesa 2000NAT/E/7303 (Protecció de praderies de Posidonia Oceanica en LICs de Balears*. Servei d'Educació Ambiental de la Direcció General de Caça, Protecció d'Espècies i Educació Ambiental, Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (http://lifeposidonia.caib.es/user/index_ct.htm, octubre 2007).
- Fueris, E. (3/03/2010) "Los hoteleros explotan contra la paralización del golf de Son Bosc" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/03/2010, p.14.
- Gacia, E.; Duarte, C.M. i Middelburg, J.J. (2002) "Carbon and Nutrient Deposition in a Mediterranean Seagrass (*Posidonia oceanica*) Meadow" a *Limnology and Oceanography* vol.47 núm.1, p.23-32.
- Galán, R. (10/04/2005) "Los pleitos retrasarán la restauración de las canteras de Establiments durante años" a *Diario de Mallorca* 10/04/2005, p.17-18.
- Galán, R. (16/06/2007) "Comienzan las obras de la urbanización de Son Quint, en la que habrá 62 viviendas" a *Diario de Mallorca* 16/06/2007 p.16.
- Garau-Vadell, J. (2001) *El turismo de golf en Balears. 2001*. CAEB (Confederació d'Associacions Empresariales de Balears), Palma.
- Garcia, P.J. (2008) *Dragonera pes dragons. Història de la lluita ecologista per salvar Sa Dragonera (1974-1995)*. Plaguetes del Raval, Col·lecció Sol i Llibertat, Palma.
- García Zaldivar, R.; Naredo, J.M.; Gascó, J.M. i López-Linaje, J. (1984) *Evaluación de la pérdida de suelo fértil debida al proceso de urbanización*. D.G. de Acción Territorial y Urbanismo, MOPU (Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo), Madrid.
- Georgescu-Roegen, N. (1977) "¿Qué puede enseñar a los economistas la Termodinámica y la Biología?" a Aguilera, F. i Alcántara, V. (ed) (1994) *De la economía ambiental a la economía ecológica*. Icaria, Barcelona, p.303-320.
- Gil-Sánchez, L.; Valdés, C.M.; Díaz-Fernández, P. (2002) *La transformación histórica del paisaje forestal en las islas Baleares*. Ministerio de Medio Ambiente (Tercer Inventario Forestal Nacional 1997-2007), Madrid.
- Gilbert, E.W. (1934) "The human geography of Mallorca" a *The Scottish geographical magazine* vol.50 núm.3, p.131-147.
- Gilbert, E.W. (1936) "Influences of the British occupation on the Human Geography of Menorca" a *The Scottish geographical magazine* vol.52 núm.3, p.373-390.
- Ginard, D. (1999) "Els anys de la fam". Una aproximació a l'economia mallorquina durant la postguerra (1939-1951)" a *Randa* núm.43, p.123-152.
- GLP (2005) *Science Plan and Implementation Strategy*. IGBP Report núm.53/IHDP Report núm.19. IGBP Secretariat, Stockholm. (www.glp.colostate.edu/report_53.pdf, setembre 2006).
- GOB (1990) *L'arxipèlag de Cabrera un Parc Nacional en litigi*. Ed. Moll, GOB, Palma.
- GOB (ed.) (1998) *La Serra de Tramuntana, natura i cultura*. Ed. Moll, GOB, Palma.
- GOB (3/10/2001) "El GOB considera que Astracoma ha d'assumir els costos econòmics de restauració de la pedrera de Can Set" a *GOB nota informativa* 3/10/2001 (www.gobmallorca.com/comuni/com2001/011003.htm, setembre 2006).
- GOB (2001) *Les Illes Balears, a la coa quant a protecció d'espais naturals*. GOB, Informe Abril, 2001 (www.gobmallorca.com/enp/Informe ENP.pdf, setembre 2006).
- GOB (24/01/2004) "Després de la pràctica derogació dels Parcs de Llevant i Cala d'Hort el Govern ens ha catapultat a la coa en protecció d'espais naturals" a *GOB nota informativa* 24/01/2004 (www.gobmallorca.com/enp/Informe ENP gener 2004.pdf, setembre 2006).
- GOB (28/02/2004) "El GOB proposa la desclassificació de més de 50 urbanitzacions" a *GOB nota informativa* 28/02/2004 (www.gobmallorca.com/comuni/com2004/040228.htm, setembre 2006).
- GOB (25/10/2004) "El GOB llança una campanya final per aconseguir millorar el Pla Territorial de Mallorca" a *GOB nota informativa* 25/10/2004 (www.gobmallorca.com/comuni/com2004/041025.htm, setembre 2006).
- GOB (25/11/2004) "El GOB fa una primera valoració del text de la LECO. Una mala llei de conservació per als espais naturals de les illes Balears" a *GOB nota informativa* 25/11/2004 (www.gobmallorca.com/comuni/com2004/041125.htm, setembre 2006).
- GOB (31/01/2005) "La Leco: com desprotegir fent veure que es protegeix" a *GOB nota informativa* 31/01/2005 (www.gobmallorca.com/comuni/com2005/050131.htm, setembre 2006).
- GOB (hivern 2005) "Es compleixen 25 anys de l'adquisició de la finca de La Trapa" a *L'ecologista* núm.38, Hivern 2005, p.12-13.

- GOB (2006) *Informe Campaña Salvem Mallorca. Una destrucció com mai amenaça el futur de Mallorca*. GOB Mallorca, Palma de Mallorca (www.salvemmallorca.org, juny 2007).
- GOB (28/01/2006) "El projecte comercial i d'oci de Ses Fontanelles, suposarà saturar més la Platja de Palma i degradar la darrera zona humida de Palma" a *GOB nota informativa* 28/01/2006 (www.gobmallorca.com/comuni/com2006/060128.htm, setembre 2006).
- GOB (novembre 2006) *Carretera general Maó-Ciutadella. Document d'anàlisi i propostes*. (www.gobmenorca.com, juny 2007).
- GOB (21/05/2007) *Jaume Matas i els espais naturals: aprovat en matemàtiques, suspès en gestió*. Informe GOB 21/05/2007 (www.gobmallorca.com/valoracioespais.pdf, setembre 2007).
- GOB (3/10/2007) "El GOB exigeix un compromís ferm a les administracions per a la protecció de Ses Fontanelles" a *GOB nota informativa* 3/10/2007 (www.gobmallorca.com/comuni/com2007/071003.html, gener 2008).
- GOB (30/04/2008) "El GOB demana que es resolgui l'accés a l'habitatge amb el que hi ha construït. No cal construir més!" a *GOB nota informativa* 30/04/2008 (www.gobmallorca.com/comuni/com2007/080430.html, maig 2008).
- GOB (7/05/2008) "El GOB felicita el Govern per la Llei de Mesures Urgents de protecció del Territori però crítica l'aprovació de la Llei Carbonero" a *GOB nota informativa* 7/05/2008 (www.gobmallorca.com/comuni/com2007/080507.html, maig 2008).
- GOB (estiu 2008) *Informe. Els camps de golf a Mallorca* (www.gobmallorca.com/comuni/com2007/GOLF-INFORME-estiu2008.pdf, desembre 2008).
- Gómez, L. i Manresa, A. (18/02/2007) "La trama de Andratx" a *El País Domingo* 18/02/2007, p.1-4.
- Goñi, M. (11/05/2006) "Cort pagó más del doble por Son Espases, según una tasación judicial" a *Diario de Mallorca* 11/05/2006, p.2.
- Goñi, M. (7/06/2005) "Narbona apunta en un informe la posible inconstitucionalidad de la LECO" a *Diario de Mallorca* 7/06/2005, p.5.
- Gravina, H. (2001) "La Política Agraria Comunitaria (PAC). Un uso perverso del dinero público europeo" a *El Ecologista* núm.26, p.26-30.
- Grimalt, M. (2002) "Camps de golf. Ports esportius i parcs aquàtics i temàtics" a Picornell, C.; Sastre, F.; Serra, S. (dir.) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Grup Serra. Palma de Mallorca, p.289-304.
- Gual, A. (2006) *Estudio de los impactos de la actividad económica en Mallorca sobre el mar*. Ed. GOB, Palma.
- Guijarro, F. (22/12/2006) "Un juez ordena al Consell que autorice un golf junto a s'Albufera" a *Diario de Mallorca* 22/12/2006, p.20.
- Guijarro, F. (23/04/2005) "Madrid exige que se cambie el plan territorial para ampliar Son Sant Joan" a *Diario de Mallorca* 23/04/2005, p.2-3.
- Guijarro, F. (26/04/2005) "El Gobierno central se compromete a no ampliar el aeropuerto de Palma" a *Diario de Mallorca* 26/04/2005, p.4.
- Guijarro, F. (29/05/2005) "Los puertos de Baleares tienen ya más del 90% de sus amarres ocupados" a *Diario de Mallorca* 29/05/2005, p.7.
- Guijarro, F. (28/08/2007) "Los ecologistas consideran que Baleares ha tocado techo en materia turística" a *Diario de Mallorca* 28/08/2007, p.3.
- Guijarro, F. i Manso, M. (28/08/2007) "Más de mil barcos fondean sin control según los puertos deportivos y el GOB" a *Diario de Mallorca* 28/08/2007, p.2-3.
- Guijarro, F. (15/01/2009) "Dónde meter 16000 viviendas en Palma" a *Diario de Mallorca* 15/01/2009, p.3.
- IBAE (1991) *Cens Agrari 1989. Illes Balears*. IBAE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- IBAE (2002) *Cens Agrari 1999. Illes Balears*. IBAE, Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria, Conselleria d'Agricultura i Pesca, Palma.
- IBAE (2007) *Les Illes Balears en xifres 2007*. IBAE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- IBESTAT (2009) *Les Illes Balears en xifres 2008*. IBESTAT, Govern de les Illes Balears, Palma.
- IBESTAT (maig 2011) *Població. Indicador de pressió humana (IPH) 1997-2011 (gener)* (http://ibestat.caib.es/ibfiles//content/files/noticias/2011/IPH%20Principals%20resultats_cat.pdf, juny 2011).
- ICONA/MAPA (1992) *Segundo Inventario Forestal Nacional (1986-1995). Islas Baleares*. ICONA, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid.
- ICONA/Ministerio de Agricultura (1971) *I Inventario Forestal Nacional (1965-1974). Baleares*. ICONA, Ministerio de Agricultura, Madrid.
- INE (1966) *Primer censo agrario de España año 1962*. INE, Madrid.
- INE (1974) *Censo agrario de España 1972. Serie B. Cuadernos Provinciales. Baleares*. INE-Ministerio de planificación del desarrollo, Madrid.
- INE (1984) *Censo agrario de España 1982. Tomo IV Resultados comarcales y municipales. Baleares*. INE, Madrid.
- INE (1991) *Censo Agrario 1989. Tomo IV Resultados comarcales y municipales. Baleares*. INE, Madrid.
- IUCN (1991) *Caring for the Earth. A strategy for sustainable living*. IUCN (International Union for Conservation of Nature), Gland.

- Jurado, J.R. (1985) "Intent cronològic sobre la lluita conservacionista per s'Albufera" a *Lluc* núm.720, p.31-34.
- Loh, J. i Goldfinger, S. (eds) (2006) *Living Planet Report 2006*. WWF, Zoological Society of London, Global Footprint Network, Gland.
- López-García, D. i Badal, M. (2006) *Los pies en la tierra. Reflexiones y experiencias hacia un movimiento agroecológico*. Ed. Virus, Barcelona.
- López-García, D. i López-López, J.A. (2003) *Con la comida no se juega. Alternativas autogestionarias a la globalización capitalista desde la agroecología y el consumo*. Traficantes de Sueños, Madrid.
- Manera, C. (2006) *La riqueza de Mallorca. Una historia económica*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manresa, A. (1998) *Balears SA. Lo dicho en El País*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Manresa, A. (23/07/2006) "Incendio en el bosque sumergido" a *El País Domingo* 23/07/2006, p.8.
- Manso, M. i Bosch, A. (19/08/2005) "Los arquitectos dicen que los canjes son una "excusa" para urbanizar" a *Diario de Mallorca* 19/08/2005, p.2
- Margalef, R. (1992) *Planeta azul, planeta verde*. Prensa científica, Barcelona.
- Marí, S. (2004) El retard virtuos. Assaig sobre algunes característiques del desenvolupament turístic de Menorca i sobre les oportunitats que aquestes ofereixen al futur immediat. Documents Ateneu de Treball, Maó.
- Marí, S. i Gallofré, A. (2007) "Nova metodologia per al càlcul de la Pressió Humana a Menorca 2003-2006" a Document de Treball de l'OBSAM 14/2007.
- Marimon, A. i Nadal, A. (2003) *L'autonomia balear (1983-2003)*. Documenta Balear, Palma.
- Martínez-Alier, J. (1968) *La estabilidad del latifundismo*. Ruedo Ibérico, París.
- Martínez-Alier, J. (2004) *El ecologismo de los pobres. Conflictos ambientales y lenguajes de valoración*. Icaria, Barcelona.
- Massutí, E.; Grau, A.M.; Duarte, C.M.; Terrados, J. i Marbà, N. (2000) "Posidonia oceanica. L'alga que no ho és" a *Quaderns de Pesca núm.5*. Direcció General de Pesca, Conselleria d'Agricultura i Pesca, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (www.campsdaprenentatqgeib.cat/palmer/cdmaterial/platja/Llibreperlaweb.pdf, maig 2005).
- Mateu, J. i Riera, A. (2006) "Un indicador diari e pressió humana per a les Balears" a *Monogràfics CRE* núm.009, Centre de Recerca Econòmica (UIB-Sa Nostra), Palma.
- Mayol, J. (1980) "El Parc Natural, una alternativa per a la nostra Serra" a *Lluc* 692, p.18-21.
- Mayol, J. (2005) *Autonomía i medi ambient a les Balears (1983-2003)*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Mayor, X.; Quintana, V. i Belmonte, R. (2005) *Aproximació a la petjada ecològica de Catalunya*. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- Menéndez, M. (4/08/2007) "El Gobierno balear detiene las obras del futuro Hospital de Son Espases" a *El País* 4/08/2007, p.24.
- Ministerio de Medio Ambiente (2002) *Tercer inventario forestal nacional 1997-2006. Illes Balears*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- Miquel, A. (2000) *El campo en la cabeza. La pervivencia del agrarismo en la construcción de identidad*. Los libros de La Catarata, Madrid.
- Mobilitat i Territori (juny 2008) "Llei de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears" a *Mobilitat i Territori* núm.1 (<http://tib.caib.es/revista/revista1.pdf>, juliol 2008).
- Morales, M. (10/04/2008) "El puerto de Palma amplia el muelle de Poniente para recibir grandes cruceros" a *Diario de Mallorca* 10/04/2008, p.5.
- Morales, M. (22/04/2006) "Cala Rajada albergará la mayor reserva del Mediterráneo español" a *Diario de Mallorca* 22/04/2006, p.2.
- Moreno, J. (2001) "El Parc Nacional i la seva història" a Moreno, J. (coord) *Arxipèlag de Cabrera Parc Nacional*. Lunweg Editores, Barcelona.
- Morey, M. (1986) "A proposal of the Majorcan northern mountain ridge "Serra de Tramuntana" as a natural park" a IGU-UNESCO *Contemporary ecological-geographical problems of the Mediterranean. Proceedings of the VII Symposium of the IGU Comission on Environmental Problems*. IGU-UNESCO, Palma de Mallorca, p.151-159.
- Morey, M. (2007) *Disúrbia. Recull de notícies 2000-2004*. Editor Maties Morey Ripoll, Valldemossa.
- Morro, M. (2005) *Pagesos*. Documenta Balear, Palma.
- Murray, I. (2002) "La petjada ecològica de les Balears (1989-1998)" en *Estudis d'Història Econòmica* núm.19, p.103-151.
- Murray, I. (coord) (2010) *Els indicadors de sostenibilitat socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca (www.uib.cat/ost/estudi/index.html, març 2010).
- Murray, I.; Blázquez, M. i Rullan, O. (2005a) "Los cambios en la cobertura de la Tierra. Una revisión bibliográfica desde la Geografía" en *Biblio3W* vol.X núm.571 (www.ub.es/geocrit/b3w-571.htm, març 2005).
- Murray, I.; Blázquez, M. i Rullan, O. (2005b) "Las huellas territoriales de deterioro ecológico. El trasfondo oculto de la explosión turística en Baleares" en *Scripta Nova* vol.XI núm.199 (www.ub.es/geocrit/sn/sn-199.htm, octubre 2005).

- Naredo, J.M. i Frías, J. (2003) "El metabolismo económico de la conurbación madrileña 1984-2001" en *Economía Industrial* núm.351, p.871-114.
- Naredo, J.M. (2004 [1971]) *La evolución de la agricultura en España (1940-2000)*. Editorial Universidad de Granada, Granada (4a edició).
- Naredo, J.M. (2008) "El aterrizaje inmobiliario. El boom inmobiliario en España y sus consecuencias" a *Boletín CF+S 35* (<http://habitat.aq.upm.es/boletin/n35/ajnar2.html>, maig 2008).
- Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) (2005) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2007) "Boom inmobiliario, ahorro y patrimonio de los hogares: evolución reciente y comparación internacional" a *Cuadernos de Información Económica* núm.200, p.71-91.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2008) *Patrimonio inmobiliario y balance nacional de la economía española (1995-2007)*. FUNCAS, Madrid.
- Naredo, J.M. i García-Zaldivar, R. (dirs) (2008) *Estudio sobre la ocupación de suelo por usos urbano-industriales, aplicado a la Comunidad de Madrid*. Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, Dpto. Edafología de la Escuela Técnica Superior de Ingenieros Agrónomos de la Universidad Politécnica de Madrid y Dpto. de Ordenación del Territorio y Urbanística de la Escuela Técnica Superior de Arquitectura de la Universidad Politécnica de Madrid, Madrid.
- Obrador, T. (6/12/2007) "Tan sólo el 20% de las canteras tiene todos los permisos en regla" a *Diario de Mallorca* 6/12/2007, p.19.
- Obrador, T. (8/07/2009) "Los ecologistas denuncian el impacto de canteras y la "destrucción" de un monte" a *Diario de Mallorca* 8/07/2009, p.21.
- Obrador, T. i Canals, B. (8/05/2007) "El Govern arremete contra Madrid por sus "imposiciones" en la reserva" a *Diario de Mallorca* 8/05/2007, p.18.
- Olaizola, I. (29/05/2005) "¿Balears protegida?" a *Diario de Mallorca* 29/05/2005, p.12-13.
- Olaizola, I. (12/02/2006) "Plenamente explotados" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* 12/02/2006, p.1D-3D.
- Olaizola, I. (28/01/2007) "Quién es quien en el Monopoly andritxol" a *Diario de Mallorca* 28/01/2007, p.10-12.
- Olaizola, I. i Armendáriz, F. (6/03/2009) "El Tribunal Supremo ordena la suspensión cautelar de las obras de Son Espases" a *Diario de Mallorca* 6/03/2009, p.2.
- OSE (2006) *Cambios de ocupación del suelo en España: implicaciones para la sostenibilidad*. Mundi Prensa Libros, Ministerio de Fomento, Dirección General del Instituto Geográfico Nacional, Madrid.
- Parra, F. (2005) "La naturaleza contra el campo: inundaciones, incendios forestales y fragmentación territorial" a Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*, Universidad de Granada, Fundación César Manrique, Granada, p.223-260.
- Pastor, X. (dir) (2007) *Illes Balears: Propuesta para la gestión de hábitats amenazados y la pesca*. OCEANA, Fundació La Caixa, Madrid.
- Petrus-Bey, J.M. (1990) *El espacio comercial de los Puertos de Baleares (1973-1987)*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera, Palma de Mallorca
- Planas, Ll. (7/06/2006) "El GOB insta a restituir les DOT per impedir una "clínica hotel" vora es Trenc" a *Diari de Balears* 7/06/2006, p.14.
- Pons-Esteva, A. (2003) "Evolució dels usos del sòl a les illes Balears: 1956-2000" a *Territoris* núm.4, p.129-145.
- Prats, E. (2001) "L'agricultura a les Illes Pitiüses" a Grimalt, M. i Prats, J.A. (coord) *Les Pitiüses. Terres i gent*. Papers de Sa Torra, Aplecs de Cultura i Ciències Socials núm.59 (Ajuntament de Manacor), p.100-112.
- Pujol, M. (2002). *Espaces naturels et Baléarisation: approche et enjeux de la protection de l'environnement aux Îles Baléares*. Université Montpellier III-Paul Valéry, tesi doctoral inèdita.
- Quintana Peñuela, A. (1979) *El sistema urbano de Mallorca*. Ed. Moll, Palma.
- Ramis, D.; Trias, M.; Hauptmann, A. i Alcover, J.A. (2005) "Metal·lúrgia prehistòrica del coure a les muntanyes d'Escorca-Pollença (Mallorca)" a *Endins* núm.25, p.19-46.
- Rayó, M. (2004) *L'ecologisme a les Balears*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Riutort, B. i Valdivielso, J. (2004) "Canvi social i crisi ecològica a les Illes Balears" a Valdivielos, J. *Les dimensions socials de la crisi ecològica*. Ed. UIB, Palma de Mallorca, p.283-316.
- Rodríguez, E. (30/05/2008) "El juez imputa a José Sala y a Stella Matutes por un posible caso de tráfico de influencias" a *Diario de Ibiza* (30/05/2008) (a www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008053000_2_248697_PitisesiBalears-juez-imputa-Jose-Sala-Stella-Matutes-posible-caso-trafico-influencias, juny 2008).
- Rodríguez, E. i Carmona, V. (22/10/2010) "Dimite el conseller de Política Territorial" a *Diario de Ibiza* 22/10/2010 (www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/10/22/dimite-conseller-politica-territorial/440608.html, maig 2011).
- Romaní, G. (14/07/2005) "El Consell preocupado por las extracciones ilegales de arena en Formentera" a *Ultima Hora*, p.3.

- Rosselló, M. (26/05/2005) "La LECO: un retrocés en la protecció dels espais naturals" a *Diario de Mallorca* 26/05/2005, p.42.
- Rosselló Verger, V. M. (1959) "El Prat de Sant Jordi y su desecación" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.77, p.523-578.
- Rosselló Verger, V.M. (1964) *Mallorca. El sur y el sureste*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, Palma.
- Rosselló Verger, V.M. (1977) *Les Illes Balears. Resum geogràfic*. Ed. Barcino, Barcelona.
- Rosselló Verger, V.M. (1998) "La Serra de Tramuntana, comarca geogràfica" a GOB (ed) *La Serra de Tramuntana, natura i cultura*. Ed. Moll-GOB, Palma de Mallorca, p.15-22.
- Roura, M. (10/09/2008) "El TSJIB da la razón al alcalde de Santanyí al cerrar la cantera del concejal de UM por no tener licencias" a *El Mundo/El Día de Baleares* 10/09/2008, p.20.
- Roura, M. (5/11/2008) "Vives anulará la concesión de la cantera de Son Cànaves por extracción ilegal" a *El Mundo/El Día de Baleares* 5/11/2008, p.29.
- Ruiz, M. i Salvà, P. (2000) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa, Barcelona (CD-ROM, Material audiovisual-documentació).
- Rullan, O. (1995) "Legislación balear versus territorio y medio ambiente" a Vila, A. i Pujol, J.L. (ed) *Turismo y territorio*. COAB (Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears), Palma.
- Rullan, O (1998) "De la Cova de Canet al Tercer Boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca" a Tomàs, B. (coord) *El medi ambient a les Illes balears. Quí és qui?* Ed. Sa Nostra, Palma de Mallorca, p. 171-213.
- Rullan, O. (1999) "Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares" en *Estudios Geográficos* núm.236, pp:403-442.
- Rullan, O. (2002) *La construcció territorial de Mallorca*. Palma de Mallorca, Ed. Moll.
- Rullan, O. (2006) *Posibilidades y probabilidades de crecimiento residencial. Geografía del cambio territorial reciente en las islas Baleares*. (Inèdit. Treball original d'investigació per l'habilitació per Catedràtic d'Universitat d'Anàlisi Geogràfic Regional codi 1/010/0904).
- Rullan, O. (2007a) *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*. Documenta Balear, Palma.
- Rullan, O. (2007b) "Edificis aïllats o residències? Àrees singulars o regions úniques?, "Booms" o desenvolupaments?, espai rural o sòl rústic?" a *Scripta Nova* vol.XI núm.232 (www.ub.es/geocrit/sn/sn-232.htm, febrer 2007).
- Rullan, O. (11/11/2007) "5000 habitatges dins sòl rústic?" a *Última Hora* 11/11/2007 (www.uib.es/premsa/novembre07/dia-13/12258650.PDF, octubre 2008).
- Rullan, O. ; Manchado, J. i Marcús, A. (1998) "La captación del gradiente residencial en suelo rústico. Una propuesta metodológica ensayada en las Islas Baleares" a *Ciudad y Territorio. Estudios territoriales* núm.115, p.125-144.
- Salvà, P. (1975) "La utilización agraria del suelo en la isla de Mallorca. Aportación a una metodología para su estudio" a *Mayurqa* núm.13, p.69-99.
- Salvà, P. (1992) "las actividades agrarias en las Islas Baleares en la etapa del turismo de masas" a DDA. *El medio rural español: cultura, paisaje y naturaleza. Homenaje a Don Ángel Cabo Alonso*. Salamanca. Ed. Universidad de Salamanca, p.715-730.
- Salvà, P. i Binimelis, J. (1998) "Situación actual y cambios recientes en el agro balear" a Ruíz-Maya, L.; Muñoz, C. i Molina, M. (coords) *La agricultura en España. Perspectiva autonómica*. MAPA- Mundi-Prensa, Madrid, p.99-119.
- Seguí Pons, J.M. i Martínez-Reynés, R.M. (2008) "Las nuevas pautas de movilidad y su impacto en las infraestructuras de transporte en Baleares" a *Diez años de cambios en el Mundo, en la Geografía y en las Ciencias Sociales, 1999-2008. Actas del X Coloquio Internacional de Geocrítica*, Universitat de Barcelona, 26-30 de maig de 2008 (www.ub.es/geocrit/-xcol/169.htm, juny 2008).
- Seguí, J. (1998) *Les Balears en venda. La desinversió immobiliària dels illencs*. Documenta Balear, Palma.
- Seguí, M. (2006) *El turisme a les Balears (1950-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Sitibsa (2002) *Estudi de la capacitat d'allotjament del sòl vacant a les Illes Balears*. SITIBSA, Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports, Govern de les Illes Balears. Palma.
- Soler, R. (2004) *Crònica dels Ports Balears*. Documenta Balear, Palma.
- Sureda, J. (coord.) (1997) *Els incendis forestals a les Balears. Anàlisi de les actituds i proposta de programes de comunicació i educació*. UIB, Palma.
- Talberth, J.; Ventoulis, J. i Wolowicz, K. (2006a) *Recasting marine ecological fishprint accounts*. (Redefining Progress, Oakland (www.rprogress.org, setembre 2007).
- Talberth, J.; Wolowicz, K.; Venetoulis, J.; Gelobter, M.; Boyle, P. i Mott, B. (2006b) *The ecological fishprint of nations. Measuring humanity's impact on marine ecosystems*. Redefining Progress, Oakland (www.rprogress.org, setembre 2007).
- Taller de Idees (ed) (1997) *Directrius d'Ordenació Territorial. Anàlisi i Diagnòstic*. Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, Govern Balear, Palma.
- Togores, N. (4/08/2007) "Más de diez años esperando" a *Diario de Mallorca* 4/08/2007, p.5.
- Togores, N. (28/09/2007) "Amplían en casi 10000 hectáreas las zonas de especial protección de aves" a *Diario de Mallorca*, 28/09/2007, p.22.

- Urech i Cifre, C. (1869) *Estudios sobre la riqueza territorial de las Islas Baleares*. Felipe Guasp, Palma.
- Valero, V. (2001). *Experiencia y pobreza. Walter Benjamín en Ibiza, 1932-1933*. Ed. Península, Barcelona.
- Valdivielso, J. (comp.) (2001) *¿A qué llamamos ECOTASA?* Monograma Editores, Palma.
- Vallés, M. (21/11/2005) "A los vecinos de La Real" a *Diario de Mallorca* 21/11/2005, p.60.
- Vega, P. (2003) "Diagnóstico y estrategias de sostenibilidad del transporte en las Islas Baleares" a Murray, I. (coord.) (2003) *Estrategia per a la sostenibilitat de les illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Vicens, G. (9/02/2005) "La particular interpretació del medi ambient d'un ex ministre" a *Ultima Hora* 9/02/2005, p.33.
- Vilà-Valentí, J. (2001a [1953]). "Ibiza y Formentera, islas de la sal" a *Territoris* núm.3, p.117-153.
- Vilà-Valentí, J. (2001b [1961]). "Las salinas de Ibiza y Formentera" a *Territoris* núm.3, p.191-204.
- Wackernagel, M.; Monfreda, C.; Schulz, NB.; Erb, K.; Haberl, H. i Krausmann, F. (2004) "Calculating national and global ecological footprint time series: resolving conceptual challenges" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p. 271-278.
- Wackernagel, M. i Rees, W. (1996) *Our Ecological Footprint. Reducing Human Impact on Earth*. New Society Publishers, Canada.
- Walter, H. (1998) *Vegetació i zones climàtiques del món: l'estructuració ecològica de la Geobiosfera*. PPU, Barcelona.
- WECD (1987) *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford.
- Wilson, E.O. (1992) *The diversity of life*. The Penguin Press, Londres.
- Ximénez de Embrún i González Arnao, J. (1947) *Estudio Forestal de la Provincia de Baleares*. Conselleria de Medi Ambient, Palma.

CAPÍTOL XII*

METABOLISME SOCIOECONÒMIC I PETJADA ECOLÒGICA DEL CAPITALISME BALEAR A PRINCIPIS DEL SEGLE XXI. LES DIMENSIONS FÍSQUES DEL GEGANT TURÍSTIC ANOMENAT BALEARS

El present capítol pretén comptabilitzar i analitzar el metabolisme socioeconòmic de l'economia balear i la seva expressió territorial coneguda com a petjada ecològica. Per desenvolupar aquesta tasca és fonamental haver desplegat una base teòrico-metodològica a partir de la qual emprendre l'acció empírica. Aquesta primera passa es pot consultar en el capítol V d'aquesta tesi. No obstant, les principals referències per dur endavant aquesta tasca han estat, de forma breu, el treball de Mathis Wackernagel i William Rees (1996) on exposen la petjada ecològica; Adriaanse et al. (1997) i Bringezu i Schütz (2001a, 2001b) que exposen metodològicament i empíricament el metabolisme socioeconòmic aplicat a un grup de països en el primer cas i a la Unió Europea en el segon. Aquestes aplicacions es consolidaren posteriorment en la metodologia unificada del metabolisme socioeconòmic proposada per EUROSTAT (2001). La tesi elaborada per Óscar Carpintero (2005) s'ha convertit en la brúixola del nostre treball, encara que en el nostre cas s'han introduït algunes modificacions respecte de la seva metodologia.

La quantificació dels fluxos que passen per l'economia balear resulta ser una tasca complicada, sobretot per la dificultat amb la què hom es troba en quant a disponibilitat d'informació de base i la qualitat de la mateixa. En un primer moment, teníem la intenció de realitzar l'anàlisi dels fluxos de materials i la seva petjada ecològica pel període que hem anomenat d'explosió turística que aniria des de finals dels anys 1950 a l'actualitat. En vistes a les dificultats, a les que havíem de fer front, ens hem estimat més procedir a establir un càlcul i metodologia aplicable a l'actualitat i que ens podrà servir de base per càlculs en el futur, per la qual cosa s'analitza directament l'any 2004 del qual podíem disposar d'informació homogènia i robusta. I, en tot cas per tal de veure la vinculació entre els fluxos de materials i els cicles econòmics de l'economia balear a partir de la segona meitat del segle XX podem recórrer a diverses fonts pel cas de les Balears que ens informen de la seva evolució a grans trets i realitzar una anàlisi indirecta en el que comptam també amb l'extraordinari treball d'Óscar Carpintero (2005).

El càlcul dels fluxos de materials que recorren per l'economia balear s'ha fonamentat en les categories descrites en el manual d'EUROSTAT (2001) en les que s'agrupen els productes comercials d'acord amb la nomenclatura de les mercaderies (Nomenclatura Combinada -NC) en base a la qual s'estableix l'aranzel comunitari (TARIC -Aranzel Integrat de les Comunitats Europees) i es realitzen les estadístiques comercials¹. Les dades dels fluxos comercials provenen principalment del servei d'estadística de l'Autoritat Portuària de Balears, a les que s'han afegit les dades dels Ports de Balears depenent de la CAIB (Comunitat Autònoma de les Illes Balears) i dels aeroports (AENA). En els dos darrers casos, la informació dels fluxos comercials no es presenta en base a la Nomenclatura Combinada sinó que se presenten en base a unes definicions pròpies de dits organismes. A més, s'han considerat els fluxos de mercaderies del comerç exterior, a partir de les estadístiques proporcionades per les Cambres de Comerç². El motiu pel qual s'ha tengut en compte aquesta font és degut a que a través de la informació portuària i aeroportuària s'obté la informació respecte de tot allò que ingereix l'economia balear, però la procedència d'aquests fluxos pot quedar difuminada pel fet que molts de materials són descarregats als ports peninsulars des d'on són transportats posteriorment a les Illes. Així, amb aquestes dobles fonts es pot arribar a tenir una noció dels fluxos materials procedents de la resta de l'Estat i els procedents d'altres països. Aquesta consideració fa que els nostres càlculs presentin una major precisió que els elaborats en altres comunitats autònomes (CA) on tan sols s'han contemplat els fluxos comercials enregistrats en les estadístiques de comerç exterior, deixant de banda aquells fluxos entre diferents comunitats autònomes. En el

* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al juny de 2008).

¹ Reglament (CEE) n° 2658/87 del Consell, de 23 de juliol de 1987, relatiu a la nomenclatura aranzelària i estadística i a l'aranzel duaner comú (Diari Oficial L 256 de 7/09/1987).

² Base de dades del comerç exterior: <http://aduanas.camaras.org> (març 2006).

cas de les extraccions i produccions domèstiques s'ha acudit a un divers grup de fonts, entre de les quals destaquen les procedents del servei estadístic de la Conselleria d'Agricultura i Pesca de la CAIB, de la Conselleria de Medi Ambient de la CAIB (informació forestal i degradació de sòls), Conselleria de Comerç, Indústria i Energia de la CAIB (pedreres i energia), etc.

En el nostre cas, s'ha pres com a unitat d'anàlisi la Comunitat Autònoma de les Illes Balears degut a que la major part de les estadístiques disponibles no presenten un nivell de desagregació major, essent aquesta una feblesa de l'estudi ja que el més adequat seria considerar com a unitat d'anàlisi a cadascuna de les illes. En aquest sentit, els fluxos comercials entre les illes no han estat comptabilitzats per tal de no incórrer en doble comptabilitat. Per exemple, un flux de materials (p.ex. cervesa) que entraven a Eivissa per llavors dirigir-se a Formentera, era comptabilitzat tan sols en una ocasió per no duplicar el valor de dita partida. La nostra anàlisi es desplega en les diferents categories que recull la metodologia estàndard del metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica; estableix en certs casos una anàlisi geohistòrica de la variable analitzada però presentant tan sols els resultats dels RTM (Requeriments Totals de Materials) i de la petjada ecològica per un any concret, el 2004. Per tant, aquest exercici és una mostra de la pressió que exerceix l'economia balear sobre els recursos naturals i la biosfera de principis del segle XXI i particularment en el moment àlgid de la bombolla financer-immobiliària espanyola. A més, s'intenta arribar a una sèrie de conclusions globals a partir de la comparació amb d'altres treballs semblants, i a partir de les aportacions teòriques s'ha intentat fer una anàlisi retrospectiva al llarg del "miracle balear".

12.1 EL PAPER DELS RECURSOS NATURALS DINS DEL PROCÉS ECONÒMIC. UN "OBLIT" CONSTANT I ELS ANTECEDENTS DE LA SEVA CONSIDERACIÓ A LES BALEARS.

L'anàlisi de l'economia balear, al manco des de la inserció de les Illes en els circuits del turisme de masses, s'han centrat en gran mesura en l'anàlisi del funcionament de l'economia en base al motor turístic. En aquest sentit, molts dels estudis llançats des de les ciències socials han intentat analitzar el "miracle balear" des de posicions majoritàriament convencionals o ortodoxes. Els estudis procedents de la història econòmica i la geografia han aportat una lectura més holística de l'evolució socioeconòmica de les Illes, encara que no sempre des de posicionaments crítics (Casasnovas, 2006; Cirer, 2004; Escartín, 2001; Ginard, 1999; Ginard i Casasnovas, 2006; Manera, 2001a; Manera, 2006; Rullan, 2002; Seguí, 2006). Les anàlisis de caire heterodox o crític han estat minoritàries, entre elles es poden destacar les aportacions fetes des de la filosofia política, l'economia radical i teoria de la regulació, la història ecològica, sociologia o la geografia crítiques (Amer, 2006; Artigues et al., 2006; Buades, 2004; Manera, 2001b; Riutort et al., 2003). En general, hi ha una certa coincidència entre els diferents enfocaments en quant a la determinació de l'evolució de les principals magnituds i de les transformacions sectorials ocorregudes, i les discrepàncies es donen sobre les causes, efectes i problemes generats (i/o resultats).

Carpintero (2005:198) apuntava el fet que en el cas espanyol un "buit reflexiu ha envoltat als recursos naturals com a inputs i als costos ambientals com "efectes externs" no desitjats de tot aquest tipus de transformacions. Uns buits que des de fa anys han intentat cobrir –sense gaire recolzament institucional- un col·lectiu plural d'investigadors que van des de José Manuel Naredo, Joan Martínez-Alier, José Gascó, Fernando Parra, Antonio Estevan i un llarg etcètera". En el cas de les illes Balears, els estudis que han incidit en les dimensions ecològiques de les activitats econòmiques han estat més aviat escassos. Emperò, a diferència a d'altres indrets la precoç consciència ecològica a les Illes (Rayó, 2004) va permetre que des de diferents disciplines –biologia i geografia fonamentalment- s'apuntassin els costos socioecològics del desenvolupisme turístic. Un dels primers treballs que intenten sintetitzar les tortuoses relacions entre turisme (capitalisme) i el medi ambient balear on aquell es desenvolupa, és el que signen dos biòlegs illencs, el mallorquí Joan Mayol i el canari Antonio Machado (Mayol i Machado, 1992). Un llibre escrit a l'any que es celebrà la Cimera de Rio i que ja alertava d'una situació que es presentava crítica pel que feia a l'explotació dels recursos naturals i la degradació dels ecosistemes insulars.

Óscar Carpintero (2005:1999) posa damunt de la taula el fet que, quan Solow (1957) sostenia que els factors de treball i capital explicaven tan sols el 13% de les variacions del

producte per hora treballada (sota supòsits d'una funció de producció Cobb-Douglass)³, mentre que un 87% corresponia a un factor residual, aquest important factor residual va ser identificat com a progrés tecnològic. Segons Carpintero (2005) els economistes que han vingut explicant el creixement econòmic de l'Estat espanyol han anat consolidant la idea que els inputs – recursos naturals– aporten poc a l'explicació de dit creixement, i que la gran mida del residu és deu al progrés tècnic, a les economies d'escala, a la diferent qualificació del treball, o a la presència de competència oligopolística. En ells es destaca, amb algunes excepcions, que en general hi ha hagut una quasi total absència dels recursos naturals com a factors productius fonamentals.

En el cas de les Balears, el llibre de Reig i Picazo (1998) sobre el creixement econòmic de les Balears entre 1955-1996 s'inscriu en la línia dels treballs d'enfocament neoclàssic que han tractat cercar les explicacions del creixement econòmic de l'Estat i les seves comunitats autònomes. Els autors ja senyalaren la diferència entre el model de creixement balear i l'espanyol, essent el primer molt intensiu en el factor treball. Nogensmenys, Reig i Picazo (1998:239) sostenen que "dels 4,33 punts percentuals de creixement que per terme mitjà enregistrà la producció privada de béns i serveis entre 1964 i 1993, un total de 1,66 poden imputar-se al major ús dels factors de treball –que aporta 0,35 punts de creixement– i capital –responsable de 1,31 punts–, mentre que la resta xifrat en 2,68 punts, és conseqüència del **canvi tecnològic**, en un sentit ample d'aquesta expressió que inclou les millores en l'eficiència productiva". Els autors senyalaren que el residu –progrés tecnològic– de les Balears entre 1955-1993 contribuïa en el creixement de l'economia balear en torn al 61,7%, front al 78,7% de la mitjana espanyola. Amb la qual cosa sostenen que el creixement balear s'havia aferrat més al factor treball que no a la resta de l'Estat, però així i tot el factor residual no deixa de ser molt destacable.

Reig i Picazo (1998:240) sostenen, emperò, que "el progrés tècnic constitueix una espècie de *caixó de sastre* on tenen cabuda totes aquelles circumstàncies que permeten elevar el producte d'una economia". Entre els elements explicatius hi troben: millores en la qualificació de la mà d'obra, acumulació de capital públic (especialment de tipus productiu), o el desplaçament dels recursos productius cap activitats on el treball i el capital exhibeixen una major productivitat conjunta, és a dir en el trànsit cap a la col·locació a les posicions de la part alta de la "corba del notari" descrita per J.M. Naredo (2006). Així doncs, es pot constatar tal com fa Carpintero (2005) pel cas espanyol, que en l'explicació del creixement econòmic de les Balears les corrents dominants de l'economia no han prestat gaire atenció al paper que hi han jugat els recursos naturals, i en canvi aquells components *residuals* van assolint unes dimensions cada cop majors. I, com es veu el denominat residu balear, malgrat ser inferior al de la mitjana espanyola ens fa pensar tal com feu Suárez Bernaldo de Quirós (1992:422) que "la variabilitat a curt termini de l'element residual és massa gran per pensar que pugui obtenir-se correlació entre ell i indicadors tecnològics referits a l'estat de la tècnica o a l'acumulació de capital humà". Així doncs, ens demanam a veure si a darrera del *residu* (progrés tecnològic) no s'hi amaga quelcom més que tecnologia, molt més en el cas de les Balears que no són precisament el "Sillicon Valley".

Des de l'anàlisi geohistòrica de l'economia i societat de les illes Balears, és des d'on s'ha anat constatant la rellevància dels inputs en el procés del creixement econòmic. Així, Quintana (1974) assenyala la rellevància del Port de Palma com a infraestructura bàsica del metabolisme illenc, però també establia l'evolució dels fluxos materials que entraven a l'illa a través seu. Així, el port es converteix en "una magnífica caixa enregistradora dels moviments [...] d'una illa" (Quintana 1974:19). Altrament, Quintana (1974:18) apuntava que mentre les "importacions han variat la seva composició [...] les exportacions no tan sols no han augmentat substancialment de volum, sinó que no han variat la seva composició [...] Els productes que

³ $P(K, L) = c L^a K^b$ (a, b i c són constants; $a+b=1$; K= Capital; L= Treball). Aquesta funció fou modificada per la que s'ha conegut com a la variant Solow/Stiglitz i en la qual s'introdueixen els recursos naturals, en termes monetaris, entenen la perfecta substituïbilitat entre els diferents factors. És a dir, els recursos naturals poden ser segons aquesta formulació substituïts per capital $[Q = K^{\alpha_1} R^{\alpha_2} L^{\alpha_3}]$; on Q és la producció; K és l'estoc de capital; R és el flux de recursos naturals; i L és l'oferta de treball. $\alpha_1 + \alpha_2 + \alpha_3 = 1$, i $\alpha_i > 0$, la qual cosa fou criticat durament per Georgescu-Roegen (1979). Stiglitz i Solow no varen respondre fins al cap de quasi vint anys, una vegada que l'economista romanès havia mort (Solow, 1997; Stiglitz, 1997). Aquesta polèmica, en absència física de Georgescu-Roegen, fou contestada per H.E. Daly (1997) i R. Ayres (1997).

Mallorca ofereix ara són els mateixos que fa mig segle. Productes agraris com les ametlles, les patates primerenques, les garroves i els fruits secs, i manufactures com el calçat [...] L'extraordinari dèficit de la balança comercial només es pot entendre si s'enquadra en la balança de pagaments, en que Mallorca obté l'imprescindible superàvit gràcies als beneficis del turisme. Aquest es converteix així en l'activitat que dirigeix i regula l'economia insular en el seu conjunt".

El treball de Quintana sobre el paper del Port de Palma possiblement inspirà la tesi doctoral de Joana Maria Petrus publicada al 1990, en la que analitzava els fluxos comercials marítics dels ports de Balears entre 1973 i el 1987 -entre finals del primer boom turístic i al llarg del segon-, tot centrant-se en el comerç de cabotatge. Petrus (1990) entén que el trànsit comercial marítim és un factor clau per poder entendre el procés de creixement econòmic de les Illes, sense el qual no hagués estat viable el "miracle turístic". Carles Manera (2001) en el seu llibre *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)* recull la feina de prop de dotze anys d'investigació, en el que incideix sobre els elements estructuradors de l'economia mallorquina. La configuració del capitalisme illenc, lluny de seguir les pautes seculars que suposadament haurien d'haver seguit les economies del capitalisme avançat d'acord amb la teoria del creixement rostownià, s'inscriuen en un ventall multicausal entre el que en destaquen les rendes de localització i una perllongada activitat comercial -es manufactura i produeix per vendre i per exportar-, convertint-se els fluxos comercials (físics i monetaris) com els principals indicadors geoeconòmics del canvi de l'economia balear en el trànsit cap a la societat del consum de masses en la seva expressió turística. Mallorca, tal com manifestà Cela-Conde (1979), adquirí la condició de semiperifèria capitalista, amb l'adaptació (obedient) als requeriments dels mercats majoritàriament exògens. No obstant, això no exclou el fet que al sí de l'illa es configurà una potent classe capitalista tremendament vinculada al poder -protagonista indispensable del cop d'Estat i del règim feixista- i que serà la que pilotarà l'economia i societats illenques en benefici seu i un alt cost sociocultural i polític.

La línia de recerca oberta per Carles Manera s'ha anat consolidant, i es pot destacar el treball de la tesi de Miquel Àngel Casanovas sobre la història econòmica de Menorca (Casanovas, 2006) i del treball de Joan Carles Cirer (2004) sobre la gènesi de l'economia turística eivissenca. Un treball que ha passat quasi desapercebut per part de la comunitat científica és el de l'economista asturià Luís Azpiroz -*La economía balear en la era de Franco. La autarquía (1939-1949)*- que veié la llum un any després de la mort de l'autor. Azpiroz (2003) en el seu treball inacabat sobre l'economia balear durant l'autarquia franquista (1939-1949), destacà l'extrema dependència de l'economia balear sobre els inputs que entraven a les Balears -materials biòtics, abiòtics minerals i combustibles fòssils-. Aquesta extrema dependència va fer que en el moment de fractura econòmica -i a les portes de la Segona Guerra Mundial-, la sort de l'economia balear patís una forta embranzida, tot mostrant la rellevància d'aquells inputs (i l'extrema dependència) per al seu funcionament. Així doncs, les illes Balears s'anaren situant de mica en mica en el que Naredo i Valero (1999) denominen la part alta de la "regla del notari".

Encara que la major part dels treballs apuntats, si bé des d'una perspectiva geohistòrica evidenciaven, més enllà de la noció de progrés tecnològic -residu tecnològic-, que la clau de l'èxit econòmic es trobava en una creixent capacitat d'ingesta de recursos que majoritàriament entraven pels ports, no es feia especial incidència en les dimensions i repercussions ecològiques d'aquell procés d'adaptació i inserció a les lògiques del capital. Per una altra banda, alguns dels treballs realitzats sobre la col·lisió entre l'activitat turística i els recursos naturals de les Balears es centraven en els impactes directes de les activitats turístiques sobre el territori balear. Un dels primers treballs sobre els impactes de l'activitat econòmica sobre l'entorn a Balears fou el publicat al BCOCIN (Boletín de la Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera) a l'any 1975 sota el títol ben explícit: "Relación económica entre el desarrollo y la contaminación del ambiente en la Bahía de Palma" (Pascual i Vera, 1975)⁴. Segons els autors la ràpida expansió turística havia conduït a "un deteriorament del medi ambient en múltiples aspectes: contaminació de les aigües, impactes en el paisatge i desequilibris socioeconòmics" (Pascual i Vera 1975:3). Després d'aquest estudi es començaran a publicar d'altres que

⁴ A l'estudi hi participà un nodrit grup d'investigadors: D. Pascual (enginyer de Camins), M. Vera (economista), B. Barceló (geògraf), M. Duran (oceanògraf), M. Rodríguez (arquitecte), F. López-Groh (arquitecte), F. Pol (arquitecte) i S. Uñabarroco (sociòloga).

analitzaran les relacions entre el creixement turístic i el deteriorament ecològic com són el de l'INESE (1991) –*Turisme i medi ambient a les illes Balears*– o el de Joan Mayol i Antonio Machado (1992) –*Medi ambient, ecologia i turisme a les Illes Balears*–. Emperò, la major part d'aquests estudis no incidien en la qüestió dels recursos i el seu origen, és a dir els impactes socioecològics associats a les cares ocultes de l'expansió del capitalisme balear. De fet, la construcció social de la noció de crisi ecològica a les Balears –enquadrat en els discursos i campanyes protagonitzats pel GOB– ha estat molt lligada a la dimensió territorial (local) i més concretament en els aspectes urbanístics i conservacionistes (Riutort i Valdivielso, 2004).

Molt probablement, un dels treballs pioners que apuntaren cap a la investigació del procés econòmic des d'un enfocament eointegrador fou la comunicació de Carles Manera, Onofre Rullan i Macià Blázquez (1999) presentada en el "Seminari Internacional: desenvolupament sostenible a la Mediterrània. Entre la realitat i la utopia" en el març del 1997. El seminari coordinat per Bartomeu Tomàs (1999) –finançat per SA NOSTRA– fou una de les primeres iniciatives per abordar la problemàtica socioambiental des del paradigma de la sostenibilitat, amb una clara dimensió internacional en el marc comú de la Mediterrània. L'article de Manera et al. (1999:145-146) establí l'objectiu exprés "d'obrir una línia d'investigació que involucri a diferents col·lectius i professionals sobre un tema cabdal: la sostenibilitat *real* del model econòmic i territorial de les illes". Els autors, emperò anaven més enllà de proposar l'assignació d'una valoració monetària als recursos naturals i serveis dels ecosistemes, i que advocaven pel desplegament del coneixement de la complexitat sota els preceptes de l'ecologia i la termodinàmica.

En un altre dimensió, reflexionant des de la noció ortodoxa de sistema econòmic, a finals dels 1990 un grup d'economistes encapçalats per Antoni Riera Font varen començar a treballar per tal de comptar (monetàriament) amb aquella dimensió que molts suposen externa de l'economia, com són el medi ambient i els recursos naturals. Entre els exercicis d'economia ambiental realitzats a les Illes, cal destacar el treball d'Antoni Riera Font (1998). Riera aplicà en la seva tesi doctoral el mètode de valoració del cost del viatge per establir un valor monetari dels espais naturals de Mallorca. Aquest treball, encara que sense analitzar les dimensions biofísiques de l'economia mallorquina, va tenir un notable impacte social en posar a damunt de la taula i amb el recolzament de la "mare de les ciències socials" –l'economia–, la rellevància dels espais naturals en el procés de creixement econòmic balear. Riera (1998) en internalitzar aquella "externalitat" incidí sobre la conveniència de la seva preservació, malgrat fos des de la pura lògica capitalista i la racionalitat instrumental de l'*homo economicus*, així com per la seva "pervivència" i assegurar la futura acumulació.

A grans trets es pot dir que fins a les portes del segle XXI, la disponibilitat d'informació ambiental bàsica era pràcticament nul·la en el context balear. Per això, no resulta estrany que la millor (i quasi única) informació disponible era la que realitzava pel cas de Mallorca el Miquel Àngel March al sí del GOB-Mallorca, amb l'informe *Mallorca, una illa saturada. Situació turística i urbanística de Mallorca* (GOB, juny 2000) en el qual es catalogaven quines eren les principals pressions sobre els recursos i el marc institucional que ho propiciava. La SHNB (Societat d'Història Natural de les Illes Balears) va elaborar un dels treballs pioners sobre l'estat del medi ambient a les Balears al 1993 que fou publicat com a col·leccionable de la revista *Brisas*⁵. A finals dels 1990, la SHNB va elaborar diversos treballs sobre l'estat del medi ambient (Pons i Moragues, 2001; Pons et al., 2004). Cal destacar el fet que la publicació corresponent al període 2002-2003 no fou publicada per motius polítics ja que coincidí amb el període del Govern Matas (2003-2007) i es va publicar posteriorment en una versió només accessible per internet (Moragues i Llobera, 2009). Del text original havia desaparegut l'apartat corresponent a l'anàlisi de l'ecotaxa.

Arran de l'article de Manera et al. (1999), vaig dur a terme un intent per a calcular l'impacte de l'economia balear mitjançant un indicador de sostenibilitat forta, la petjada ecològica, que fou la memòria d'investigació del DEA (Diploma d'Estudis Avançats) a la UIB (Murray, 2001). Al mateix temps (cap el segon cap de setmana del mes de maig del 2000) Macià Blázquez va ser sondejat per veure si estava interessat en encapçalat un projecte que establís un sistema d'indicadors de sostenibilitat (múltiples i multidimensionals) per avaluar la

⁵ "L'estat del medi ambient a les Balears. 1993" (a www.sanostra.es/wps/wcm/connect/e70666804bcf9697a9c8b9d656b47a48/Estat+Medi+Ambient+1993+facsimil.pdf?MID=AJPRES (juny 2009).

“salut” de l’economia i societat balears més enllà de les dimensions monetàries a l’ús. Tanmateix, aquella proposta semblava que havia de revestir (en part) un dels projectes estrelles del conegut com a govern del *Pacte de Progrés* (1999-2003), la coneguda com a “ecotaxa”. Macià Blázquez comptà amb la meua col·laboració per a codirigir aquell projecte – *Els indicadors de sostenibilitat del turisme a les illes Balears* – que va rompre el silenci en informació socioambiental a les illes (Blázquez, et al., 2003; Blázquez i Murray, 2002; Blázquez i Murray, 2003). Coetàniament, el novembre de 2000 a Menorca es varen celebrar les “jornades sobre estadística i medi ambient” organitzades per la Conselleria d’Economia del Govern de les Illes Balears⁶ i en les que es volia donar un impuls a aquestes estadístiques des de diferents àmbits de l’administració (p.ex. comunitari, estatal, autonòmic, municipal, etc). A més, dins del *Fòrum per a la Sostenibilitat de les Balears*⁷ es va encomanar un treball d’investigació per tal d’analitzar els fluxos metabòlics de l’economia balear que fou desenvolupat per l’equip valencià que havia realitzat l’estudi de la Comunitat Valenciana –“La sostenibilidad del desarrollo” (Almenar et al., 2000)–. L’estudi en concret es centrà en l’estudi dels fluxos d’aigua i energia (inputs) i de les emissions atmosfèriques i residus sòlids urbans (outputs) (Diago i Almenar, 2001).

Un comentari a part s’ha de fer pel cas de Menorca, on en el context de ser Reserva de la Biosfera i amb totes les matisacions que es puguin –i s’hagin– de fer en quant a l’efectivitat de la figura (*per se*) (Marí, 2002), on ja fa una sèrie d’anys (des del 1999) en que s’ha consolidat la tasca del OBSAM (Observatori Socioambiental de Menorca) que fou impulsat per l’IME (Institut Menorquí d’Estudis) i en el qual la figura de Sergi Marí, economista heterodox (i dissident), ha estat cabdal per impulsar l’estudi de l’economia menorquina i del seu medi ambient en el context del canvi global. Sergi Marí ha contribuït a fer possible que l’illa de Menorca s’hagi convertit en una bona “atalaia” des de la qual observar els conflictes socioambientals mitjançant un potent sistema d’indicadors que agafen un ventall de 9 àmbits (medi físic; biodiversitat; sistemes naturals; territori i paisatge; patrimoni històric; educació i cultura; demografia i societat; sectors econòmics i energia; residus i impactes; resposta política)⁸. L’OBSAM ha esdevingut una vertadera raresa en el context balear, en certa mesura comprensible per les diferències socials i culturals que separen a la societat menorquina de la resta de l’arxipèlag. O al manco, pel que fa a les classes dirigents.

12.2. ELS REQUERIMENTS DE MATERIALS BIÒTICS AGRÍCOLES I LA SEVA PETJADA ECOLÒGICA.

L’anàlisi dels RTM biòtics agrícoles ens permet apropar-nos al metabolisme endosomàtic de la societat balear. Aquesta part del metabolisme se completa amb els requeriments de materials biòtics animals procedents de la pesca, caça i ramaderia. A continuació se realitzen els càlculs i l’anàlisi dels fluxos de materials biòtics agrícoles. Hom pot avançar que una fracció d’aquests recursos van destinats a l’alimentació de la cabana ramadera, amb la qual cosa se trasllada aquella fracció de la producció agrícola a la part corresponent als fluxos de materials biòtics animals. La major part de la informació per a realitzar aquests càlculs procedeix dels serveis estadístics de la Conselleria d’Agricultura i Pesca que posteriorment és emprada en la realització dels anuaris estadístics del Ministeri d’agricultura, Pesca i Alimentació. Una de les principals mancances que hom es trobarà al llarg del treball és la manca de definició de resultats a l’escala d’anàlisi insular. Aquest fet es deu al fet que la major part de la informació estadística disponible està agregada a escala balear, amb la qual cosa es perd informació sensible a les diferències territorials de cadascuna de les illes. Una apreciació que ja feu en el seu moment Camilo J. Cela-Conde (1979) a la seva tesi doctoral, però que no ha estat rectificada.

El càlcul dels fluxos de materials biòtics agrícoles passa per quatre estadis: en primer lloc s’han de calcular els fluxos domèstics directes que són els que normalment ens ofereixen

⁶ www.caib.es/ibae/esdeveniment/jornades/cat/calendari.htm (octubre 2007).

⁷ Aquest Fòrum es va celebrar entre finals de l’any 2001 i finals del 2002 amb motiu de la celebració de la Cimera de Johannesburg (2002) de Nacions Unides. En aquest fòrum es varen tractar diverses qüestions sobre la sostenibilitat de les Balears i finalment es realitzà un document final anomenat “Pla per a la Sostenibilitat de les Balears”. La suma del Fòrum i del Pla varen formar part de l’Estratègia per la Sostenibilitat de les Balears, una feina que quedà en un calaix en motiu del canvi de color polític a l’administració autonòmica (Murray, 2003).

⁸ www.obsam.cat/indicadors/index.php (octubre 2007).

les estadístiques oficials; en segon lloc, s'han d'estimar els fluxos ocults associats als fluxos domèstics directes que no són tenguts en compte en els sistemes estadístics; en tercer lloc, s'han de calcular els fluxos importats directes; i en quart lloc, els fluxos ocults vinculats als importats directes.

12.2.1. Els Requeriments Totals de Materials biòtics agrícoles.

12.2.1.1. Fluxos domèstics directes de materials biòtics agrícoles.

Els fluxos domèstics directes de biomassa agrícola a les Balears, recollits en les estadístiques oficials, a l'any 2004 sumaven un total de 1,04 milions de Tm que en termes monetaris s'expressava en una contrapartida de 399 milions d'euros. Cal destacar que la producció agrícola a les Illes presenta una vocació clarament "animal" ja que la major part dels productes agrícoles obtinguts es dirigeixen a alimentar la cabana ramadera, amb 657 mil Tm destinades a aliment animal, front a les 391 mil Tm destinades a aliment humà. D'aquesta manera, la relació entre producció agrícola per aliment animal front a la destinada a aliment humà era de 1,68, la qual cosa significa que per cada Tm de producte agrícola destinat a aliment humà n'hi havia 1,68 Tm destinades a l'alimentació animal. Així, no és d'estranyar que la major part d'aquests fluxos domèstics directes agrícoles es corresponguessin amb la producció farratgera que assolía unes 589 Tm, i que en els darrers anys ha anat minvant com a resultat de l'aplicació de la PAC i de les regles del joc del capitalisme (financer) global, segons el qual a les regions centrals els hi surt més a compte en termes monetaris (i ecològics locals) importar la carn (ja preparada per menjar), tot deixant els impactes dels residus, de les elevades exigències hídriques, alts impactes sobre la biodiversitat i d'altres (més quan es tracta de productes animals alimentats amb vegetals d'origen transgènic) en altres territoris. Una vegada disminuïda la pressió sobre el territori per a la producció animal –encara que sense reduir el consum de productes animals– es pot destinar el paisatge illenc a la "producció" turística-immobiliària ja sigui mitjançant la conversió directa de l'espai en urbano-turístic o bé mitjançant la conversió del paisatge en mercaderia i instrument publicitari.

El segon tipus de conreu en ordre d'importància en quant a producció –però no en superfície– és el de les hortalisses (228,4 mil Tm) que a la vegada són els conreus que presenten una major rendibilitat monetària (192 milions d'euros). En tercer lloc, es troben els conreus cerealícoles que sumaven unes 88,34 mil Tm, i dels quals es pot observar com una partida important (39,9 mil Tm) es destinaven a l'alimentació animal, reflectint el que es dona a escala global al respecte de l'alimentació animal en la que hi ha una creixent presència de cereals. En quart lloc, els conreus agroexportadors com el de la patata amollava una xifra de 66,2 mil Tm i l'escassa fracció d'aquest producte destinada a l'aliment animal ens delata la seva condició comercial-agroexportadora. Mentre que hi ha una part important dels conreus herbacis que se destinen a l'alimentació animal, els productes dels conreus llenyosos com les garroves es destinen en porcions molt baixes a l'alimentació animal, mentre que la major part de les figues (11,8 mil Tm de 12,49 mil Tm) es destinaven a l'alimentació animal.

Taula 1. Fluxos domèstics directes de materials biòtics agrícoles a les Balears, 2004 (Font: dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears).

	Producció aliment humà (Tm)	Producció aliment animal (Tm)	Total (Tm)	Relació Producció aliment animal/Producció aliment humà	Milions €
Cereals	48.361	39.985	88.346	0,83	12,99
Lleguminoses	3.379	989	4.368	0,29	1,76
Farratges		589.031	589.031	—	55,29
Hortalisses	219.193	9.285	228.478	0,04	192,3
Tubercles	62.322	3.951	66.273	0,06	29,26
Oliva	1.593	0	1.593	—	0,94
Vinya	5.844	0	5.844	—	5,19

Conreus industrials	559	0	559	—	0,31
Cítrics	14.741	0	14.741	—	8,19
Fruiters	18.708	12.322	31.030	0,66	61,05
Altres conreus llenyosos	13.615	1.510	15.125	0,11	4,21
Flors	2.897		2.897	—	27,99
Total	391.212	657.073	1.048.285	1,68	399,49
Pob. Resident (Tm/càpita)	0,41 Tm/càpita	0,69 Tm/càpita	1,10 Tm/càpita		
IPH (Tm/càpita)	0,31 Tm/càpita	0,52 Tm/càpita	0,83 Tm/càpita		

Taula 2. Fluxos directes domèstics del material biòtic agrícola (per consum humà i animal) a les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de dades de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears, 2004).

		Consum Humà (Tm)	Consum animal (Tm)	Total (Tm)
Cereals	Arròs	115		115
	Blat	15.928	3.497	19.425
	Blat d'indis	1.910	818	2.728
	Civada	7.060	8.629	15.689
	Ordi	21.488	21.489	42.977
	Melca	12	9	21
	Triticale	1.848	5.543	7.391
	Total cereals	48.361	39.985	88.346
Lleguminoses	Cigrans	376		376
	Pèsols secs	164	58	222
	Faves seques	2.794	931	3.725
	Mongetes seques	36		36
	Llenties	9		9
	Total lleguminoses	3.379	989	4.368
Hortalisses	Albergínia	8.833	180	9.013
	All	485	36	521
	Api	138	15	153
	Bleda	1.000	53	1.053
	Cabeça (ceba)	615	68	683
	Carbassa	81	4	85
	Carbassí	1.719	91	1.810
	Carxofera	3.261	67	3.328
	Ceba	28.935	895	29.830
	Cogombre	1.086	69	1.155
	Cogombret	73		73
	Col	24.629	3.358	27.987
	Colflori	8.872	274	9.146
	Endívia, escarola	577	12	589
	Espinacs	1.037	55	1.092
	Faves verdes	364	19	383
	Fresa i maduixot	305	3	308
	Lletuga	15.252	311	15.563
	Meló	18.020	361	18.381
	Mongetes verdes	1.856	98	1.954
	Nap	536	28	564
	Pastanaga	2.614	109	2.723
Pebre	12.667	667	13.334	
Pebre coent	130	5	135	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	Pèsols verds	75	4	79
	Porros	426	47	473
	Rave	323	17	340
	Remolatxa de taula	168	5	173
	Síndria	21.182	432	21.614
	Tomàtiga	62.836	1.944	64.780
	Xampinyó	1.099	58	1.157
	Total Hortalisses	219.193	9.285	228.478
Tubercles	Moniato	1.059	44	1.103
	Patata extra primerenca (1)	8.232	168	8.400
	Patata mitja estació (3)	14.082	1.088	15.170
	Patata primerenca (2)	24.621	2.579	27.200
	Patata tardana (4)	14.328	72	14.400
	Total tubercles	62.322	3.951	66.273
Farratges	Cereal d'hivern per farratge		369.336	369.336
	Margall		131.120	131.120
	Alfals		28.887	28.887
	Blat d'indis per farratge		27.189	27.189
	Sulla		20.670	20.670
	Trèvol		6.572	6.572
	Veça per farratge		4.402	4.402
	Melca per farratge		855	855
	Total farratges		589.031	589.031
Oliverar	Oliva	1.593		1.593
Vinya	Vinya	5.844		5.844
Conreus industrials	Cacauet	32		32
	Gira-sol	527		527
	Total c. industrials	559		559
Cítrics	Llimona Verna	761		761
	Taronja blanques comuns	1.993		1.993
	Mandarina satsuma	68		68
	Mandarina - clementina	1.032		1.032
	Taronja salustiana	278		278
	Llimona - "Mesero"	435		435
	Taronja amarga	1		1
	Taronja navel	4.437		4.437
	Taronja navelate	1.157		1.157
	Taronja navelina	2.181		2.181
	Altres taronges blanques selectes	0		0
	Altres mandarines	286		286
	Altres llimones	549		549
	Taronja (pomelo)	77		77
	Taronja valència late	1.350		1.350
	Taronja verna	136		136
	Total cítrics	14.741		14.741
Fruiters	Alvocat	57	3	60
	Palmera datilera	2		2
	Bananer	50		50
	Figuera de moro	17	150	167
	Atzeroler, server i altres	8		8
	Albercoquer	1.887	99	1.986
	Ginjoler	21		21

	Cirerer	58	2	60
	Xirimoier	13		13
	Prunera	582	18	600
	Magraner	98	11	109
	Figuera	625	11.871	12.496
	Pomera	726	80	806
	Melicotoner	260	8	268
	Codony	67	3	70
	Nectarina	326	10	336
	Nesprer	635	33	668
	Perera	301	34	335
	Ametller	12.930		12.930
	Noguer	45		45
	Total fruiters	18.708	12.322	31.030
Altres conreus llenyosos	Taparera	10		10
	Canya vulgar	38	2	40
	Garrover	13.567	1.508	15.075
	Total altres c. llenyosos	13.615	1.510	15.125
Flors	Clavell	34.000 dotzenes flors		
		34		34
	Rosa	1.300.000 dotzenes flors		
		1.300		1.300
	Altres flors	1.594.000 dotzenes flors		
		1.594		1.594
Total flors	2.897.400 dotzenes flors			
	2.897		2.897	
Total		391.211	657.073	1.048.285
Població Resident (Tm/càpita)		0,41 Tm/càpita	0,69 Tm/càpita	1,10 Tm/càpita
IPH (Tm/càpita)		0,31 Tm/càpita	0,52 Tm/càpita	0,83 Tm/càpita

12.2.1.2. Els fluxos ocults –"residus agraris" i pèrdues de sòl– associats als fluxos domèstics biòtics agrícoles.

Els càlculs dels fluxos de materials biòtics agrícoles contempen la fracció de la producció agrícola que malgrat no entrar en els fluxos comercials ni en les estadístiques oficials formen part de la fitomassa obtinguda. De fet, la fracció comercialitzada a escala planetària, una vegada eliminades fulles, arrels, i fruits poc atractius per entrar en el mercat global, és sensiblement inferior al que es defineix com a residus agrícoles (taula 3). A escala planetària, a mitjans dels anys 1990, la fracció corresponents als residus –palla, fulles, tiges, etc- era de 3750 milions de Tm de MS (Matèria Seca), mentre que les collites eren de 2750 milions de Tm de MS. Això vol dir, que per de mitjana, per cada Tm de MS recollida, n'hi havia unes 1,36 Tm de MS sense recollir.

Smil (1999) apunta com les pràctiques agroindustrials prioritzen –amb l'excepció de les palles destinades a aliment i llit de la cabana ramadera- la crema dels "residus" de collita amb l'excusa de que en cas de deixar-se, dificulten les tasques de sembra posteriors i augmenta el risc de plagues. La crema dels residus de collita comporten una sèrie d'impactes que es materialitzen: per una banda, en la seva aportació a les emissions de GEH (Gasos Efecte Hivernacle); i per una altra banda, en la reducció del contingut de carboni del sòl i la reducció de l'activitat microbiana del sòl en el llarg termini, malgrat que certs estudis mostrin una situació diferent en el curt termini que és on es mou la crematística.

Per contra, Smil (1999) proposa que el reciclatge dels "residus" agrícoles permetria per una banda, tancar els cicles de materials de les activitats agrícoles, amb l'aportació dels

macronutrients que avui en dia són majoritàriament d'origen inorgànic. De fet, els "residus" de collita representarien a escala planetària, el 31% del nitrogen inorgànic, el 28% del fòsfor inorgànic i el 210% del potassi d'origen inorgànic (taula 4). Smil (1999) senyala que la reutilització (o reciclatge) dels "residus" de collita, a més de matèria orgànica, resulten ser un excel·lent aliat per la lluita contra l'erosió i alhora millora la capacitat de retenció d'aigua del sòl. Així doncs, la utilització dels recursos que han rebut la denominació de residus agrícoles s'obtidria un triple benefici: fertilització (gratuïta) del sòl, protecció contra l'erosió i millor retenció de l'aigua. Smil (1999) es lamenta en el seu treball de l'escàs interès per part de les administracions per analitzar aquestes qüestions, i de fet les estadístiques oficials han de ser cobertes per treballs d'investigadors individuals.

Taula 3. Collites globals i residus globals de l'agricultura a mitjans dels anys 1990 (Font: Smil 1999:300)

	Collita		Residus de collita Matèria Seca (10 ⁶ Tm)	Multiplicador residu Residu/Collita (Tm/Tm)
	Matèria Fresca (10 ⁶ Tm)	Matèria Seca (10 ⁶ Tm)		
Cereals	1.900	1.670	2.500	1,50
Conreus sucers	1.450	450	350	0,78
Tubercles i arrels	650	130	200	1,54
Hortalisses	600	60	100	1,67
Fruita	400	60	100	1,67
Lleguminoses	200	190	200	1,05
Conreus oleaginosos	150	110	100	0,91
Altres	100	80	200	2,50
Total	5.450	2.750	3.750	1,36

Taula 4. Contingut de macronutrients dels residus agrícoles i comparació respecte dels fertilitzants inorgànics (Font: Smil 1999:301)

	Nitrogen (10 ⁶ Tm)	Fòsfor (10 ⁶ Tm)	Potassi (10 ⁶ Tm)
Residus agrícoles	25	4	40
Percentatge sobre la fertilització inorgànica	31,25%	28,57%	210,53%

Carpintero (2005) en la publicació de la seva tesi, analitza l'escassa atenció que ha rebut aquesta fracció tan important de les activitats agrícoles (i ramaderes si miram el fens) que llevat d'estudis dels anys 1970 i 1980 no s'ha tornat a tractar el tema. El boom dels "agrocombustibles" (o biocombustibles) ha ressuscitat el tema dels residus agrícoles, en aquest cas per les potencialitats que podrien tenir per a la seva conversió en "biodiesel" o "bioetanol". Una situació que es veu esperonada pel fet que el PER 2005-2010 (*Plan de Energías Renovables*) preveu que el 56% (11408 ktep) de la producció energètica renovable es farà en base a la biomassa i "biocombustibles", rebent unes ajudes públiques d'uns 6513 milions d'euros, quan la promoció de l'energia solar està previst que rebi uns 1107 milions d'euros (Carpintero, 2006). A més, la UE (Consell Europeu de març de 2007) es va fixar l'objectiu que el 10% dels consums de benzina i gasoil per transport cap el 2020 procedeixi dels "agrocombustibles" (Riechmann, 2007), amb la qual cosa, el marc institucional estableix unes regles segons les quals, són de preveure increments importants, no tan sols dels "residus" de collita emprats com a "agrocombustible", sinó ja de les pròpies collites que es "llevaran de la boca de les persones per donar-les als motors dels vehicles", a més d'afectar en l'escalada dels preus dels aliments bàsics en ser els costos d'oportunitat de l'alimentació molt inferiors respecte dels energètics. Com sostenia Antonio Estevan (2008): "darrer acte, el cotxe devora el planeta".

Els càlculs dels **fluxos ocults** de la producció agrícola es comptabilitzen a partir de: l'erosió associada a les diferents pràctiques de conreu i a la part que es rebutjada de les collites, coneguda també com a residus agrícoles (Bringezu i Schütz, 2001). Carpintero (2005:326)⁹ ens indica com en els seus càlculs del RTM de l'economia espanyola, quan calcula

⁹ Carpintero (2005:326) a la nota de peu de pàgina núm.83.

els fluxos ocults dels cereals no contempla la palla, ja que passen a computar com a fluxos directes ramaders, degut a que el seu destí majoritari és l'alimentació animal. En el cas de les Balears no comptam amb dades oficials respecte dels **residus de collita**, amb l'excepció del treball de Rosselló-Matas et al. (2007) sobre la utilització dels "residus" de la taronja per a la seva utilització com a fibra dietètica, i per aquest motiu hem adoptat les estimacions que a *grosso modo* estableix Vaclav Smil en el seu article ja citat. S'assumirà, per tant que els "residus" de collita de les Balears es corresponen amb les mitjanes mundials, uns residus que s'adopten tant en el que són els fluxos domèstics com els importats. Tan sols, en els cereals es considera la fracció palla/gra de les estadístiques oficials de l'agricultura balear segons la qual, a cada tona de gra hi correspon 1,15 Tm de palla.

Taula 5. Multiplicador de residu agrícola dels principals tipus de conreu (Font: a) elaboració pròpia a partir de les estadístiques de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears, 2004; b) Smil 1999:300)	
	Multiplicador de residu (Tm residu/Tm producte)
Cereals	1,15 ^a
Llegums	1,05 ^b
Fruiter cl. Temperat	1,67 ^b
Fruit sec	1,67 ^b
Cítrics	1,67 ^b
Farratges	0,00 ^b
Hortalisses	1,67 ^b
Altres conreus llenyosos (garrover sobretot)	1,67 ^b
Oliva	1,67 ^b
Patata	1,54 ^b
Vinya	1,67 ^b
Plantes oleaginoses	0,91 ^b
Conreus sucres	0,78 ^b
Altres conreus	2,5 ^b

Les estadístiques oficials de la producció agrícola de les Illes dona, com s'ha esmentat, una xifra de prop de 1,04 milions de Tm dels quals el 62,68% corresponien a l'alimentació animal. Les estimacions dels fluxos domèstics ocults de residus de collita de la producció agrícola dona un resultat d'unes 699 mil Tm, dels quals les majors quantitats corresponien al 2004 a les hortalisses (380 mil Tm), tubercles (101 mil Tm) i cereals (101 mil Tm). No obstant, com s'ha dit anteriorment, els fluxos ocults dels cereals s'ha considerat que són fluxos domèstics directes de la ramaderia i per tant han de ser restats, amb la qual cosa ens queda que els fluxos domèstics ocults dels "residus" de collita sumen un total de 598 mil Tm. En el cas dels "residus" de collita, tenim una composició diferent en ordre d'importància segons el seu destí al respecte dels domèstics directes, així el 93,7% d'aquests estaven vinculats a la producció agrícola per alimentació humana. La distribució d'aquests fluxos entre la població resident (empadronada) a les Balears l'any 2004, dona un resultat de 0,63 Tm/càpita (0,48 Tm/càpita en cas de comptar l'IPH); i podem senyalar el fet que a cada Tm de biomassa agrícola domèstica directa li correspon de mitjana un flux domèstic ocult de "residu" de collita (sense comptar cereals) de 0,57 Tm (taula 6 i taula 7).

La utilització d'aquests fluxos és molt diversa, i depèn en gran mesura del tipus de pràctica agrícola que es dugui a terme. Així en els conreus extensius del secà de les Illes es sol deixar la tija i la palla en el sòl, que després és aprofitat pels ramats (predominantment ovins). Això mateix també es fa en els conreus d'agricultura ecològica on prima la lògica de tancar els cicles. Mentre que les pràctiques més intensives agroindustrials no solen retornar aquells "residus" a la terra en forma de recurs, i com es pot veure a la taula 7, la major part dels residus correspondrien a dos dels cultius que precisament són els més intensius: hortalisses i patates.

Taula 6. Síntesi dels fluxos domèstics ocults dels residus de collita dels materials biòtics de l'agricultura a les Balears, 2004 (Font: a partir de taula següent).

	Flux Ocult Residus Collita (aliment humà) (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (aliment animal) (Tm)	Total (Tm)
Cereals	55.745	46.200	101.944
Lleguminoses	3.557	1.041	4.598
Hortalisses	365.323	15.475	380.798
Tubercles	95.880	6.078	101.958
Oliva	1.448	0	1.448
Vinya	9.740	0	9.740
Conreus industrials	508	0	508
Cítrics	14.741	0	14.741
Fruiters	31.180	20.537	51.717
Altres conreus llenyosos	22.692	2.517	25.208
Flors	7.320	0	7.320
Total	608.134 Tm	91.847 Tm	699.981 Tm
Total R. Agrícoles - R. Agrícoles cereals	552.389 Tm	45.648 Tm	598.037 Tm
Població Resident (Tm/càpita)	0,58 Tm/càpita	0,05 Tm/càpita	0,63 Tm/càpita
IPH (Tm/càpita)	0,44 Tm/càpita	0,04 Tm/càpita	0,48 Tm/càpita

Taula 7. Fluxos domèstics ocults dels residus de collita dels materials biòtics de l'agricultura a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears; i Smil, 1999).

	Producte	Flux Ocult Residus Collita (aliment humà) (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (aliment animal) (Tm)	Total (Tm)
Cereals	Arròs	133	0	133
	Blat	18.404	4.041	22.444
	Blat d'indis	2.207	945	3.152
	Civada	8.157	9.970	18.127
	Ordi	24.828	24.829	49.657
	Melca	14	10	24
	Triticale	2.135	6.405	8.540
	Total cereals	55.745	46.200	101.944
Lleguminoses	Cigrans	396	0	396
	Pèsols secs	173	61	234
	Faves seques	2.941	980	3.921
	Mongetes seques	38	0	38
	Llenties	9	0	9
	Total lleguminoses	3.557	1.041	4.598
Hortalisses	Albergínia	14.722	300	15.022
	All	808	60	868
	Api	230	25	255
	Bleda	1.667	88	1.755
	Cabeça (ceba)	1.025	113	1.138
	Carbassa	135	7	142
	Carbassí	2.865	152	3.017
	Carxofera	5.435	112	5.547
	Ceba	48.225	1.492	49.717
	Cogombre	1.810	115	1.925
Cogombret	122	0	122	

	Col	41.048	5.597	46.645
	Colflori	14.787	457	15.243
	Endívia, escarola	962	20	982
	Espinacs	1.728	92	1.820
	Faves verdes	607	32	638
	Fresa i maduixot	508	5	513
	Lletuga	25.420	518	25.938
	Meló	30.033	602	30.635
	Mongetes verdes	3.093	163	3.257
	Nap	893	47	940
	Pastanaga	4.357	182	4.538
	Pebre	21.112	1.112	22.223
	Pebre coent	217	8	225
	Pèsols verds	125	7	132
	Porros	710	78	788
	Rave	538	28	567
	Remolatxa de taula	280	8	288
	Síndria	35.303	720	36.023
	Tomàtiga	104.727	3.240	107.967
	Xampinyó	1.832	97	1.928
	Total Hortalisses	365.323	15.475	380.798
Tubercles	Moniato	1.629	68	1.697
	Patata extra primerenca (1)	12.665	258	12.923
	Patata mitja estació (3)	21.665	1.674	23.338
	Patata primerenca (2)	37.878	3.968	41.846
	Patata tardana (4)	22.043	111	22.154
	Total tubercles	95.880	6.078	101.958
Oliva	Oliva	1.448		1.448
Vinya	Vinya	9.740		9.740
C. Industrials	Cacauet	29		29
	Gira-sol	479		479
	Total conreus industrials	508		508
Cítrics	Llimona Verna	761		761
	Taronja blanques comuns	1.993		1.993
	Mandarina satsuma	68		68
	Mandarina - clementina	1.032		1.032
	Taronja salustiana	278		278
	Llimona – "Mesero"	435		435
	Taronja amarga	1		1
	Taronja navel	4.437		4.437
	Taronja navelate	1.157		1.157
	Taronja navelina	2.181		2.181
	Altres taronges blanques selectes	0		0
	Altres mandarines	286		286
	Altres llimones	549		549
	Taronja (pomelo)	77		77
Taronja valència late	1.350		1.350	

	Taronja verna	136		136
	Total cítrics	14.741		14.741
Fruiters	Alvocat	95	5	100
	Palmera datilera	3	0	3
	Bananer	83	0	83
	Figuera de moro	28	250	278
	Atzeroler, server i altres	13	0	13
	Albercoquer	3.145	165	3.310
	Ginjoler	35	0	35
	Cirerer	97	3	100
	Xirimoier	22	0	22
	Prunera	970	30	1.000
	Magraner	163	18	182
	Figuera	1.042	19.785	20.827
	Pomera	1.210	133	1.343
	Melicotoner	433	13	447
	Codony	112	5	117
	Nectarina	543	17	560
	Nesprer	1.058	55	1.113
	Perera	502	57	558
	Ametller	21.550	0	21.550
	Noguer	75	0	75
	Total fruiters	31.180	20.537	51.717
Altres Conreus llenyosos	Taparera	17	0	17
	Canya vulgar	63	3	67
	Garrover	22.612	2.513	25.125
	Total altres conreus llenyosos	22.692	2.517	25.208
Flors	Clavell	85		85
	Rosa	3.250		3.250
	Altres flors	3.985		3.985
	Total flors	7.320		7.320
Total		608.134 Tm	91.847 Tm	699.981 Tm
Total R. Agrícoles - R. Agrícoles cereals		552.389 Tm	45.648 Tm	598.037 Tm
Població resident (Tm/càpita)		0,58 Tm/càpita	0,05 Tm/càpita	0,63 Tm/càpita
IPH (Tm/càpita)		0,44 Tm/càpita	0,04 Tm/càpita	0,48 Tm/càpita

La segona fracció dels fluxos ocults vinculats a la producció agrícola és la derivada dels **fluxos d'erosió**. En el cas dels fluxos ocults dels productes biòtics agrícoles, una vegada es té informació de les taxes d'erosió per tipus de conreu i per superfície que ocupa aquest conreu, es pot traduir com l'erosió associada a l'extracció de productes agrícoles que d'aquell tipus de sòl es realitza. La pèrdua de sòl pels múltiples i acumulatius processos que incideixen sobre el sòl ha donat lloc a una interessant polèmica científica en torn a la qüestió de la desertització (erosió natural) o desertificació (degradació deguda a l'acció humana). Com ja s'ha esmentat anteriorment, per realitzar aquestes estimacions comptam amb els resultats de l'Inventari Nacional d'Erosió de Sòls. Això no obstant, cal tenir present tal com Martínez i Esteve (2005a) sostenen, la USLE (Universal Soil Loss Equation) resulta ser una metodologia inadequada per l'anàlisi de l'erosió a escala regional, ja que aquesta està formulada per a petites parcel·les

agrícoles i no per a fer grans extrapolacions. Romero-Díaz (2002) en un treball sobre l'erosió a la regió de Múrcia conclou que la diferència de la taxa d'erosió entre els resultats d'aplicar la USLE i els d'aplicar mesures de camp, era entre 10 i 60 vegades superiors en el cas de l'equació que de les mesures directes.

D'acord amb Cruz-Díaz i Almorox-Alonso (1994:89) tenim que "la denominació de "pèrdua de sòl" al que seria la taxa d'erosió estimada per l'aplicació de la USLE (Equació Universal de Pèrdua de Sòl, Wischmeier i Smith) pot conduir a error, ja que hauria de preguntar-se on estan o a on van a parar aquelles quantitats de sòl, degut a que la USLE no mesura el transport de sediments al llarg de la xarxa fluvial, ni l'erosió produïda per aquesta", i com s'ha dit per tal de saber el volum de sòl que s'aporta als embassaments o a la mar són necessàries les mesures directes. Naredo (2004:503-504) exposa que "la lamentable manca d'informació i la poca atenció que ha merescut un tema tan capital com és el de la conservació de sòls en el nostre país, historiant la forma en la que han desaparegut o decandeixen les entitats amb competències sobre el tema [...] Aquesta és l'hora que no existeix cap organisme que mantingui una xarxa de parcel·les experimentals capaç de recaptar informació empírica amb cobertura nacional sobre la situació i evolució dels sòls: així, les úniques dades que se presenten amb cobertura nacional sobre el problema de l'erosió responen a meres estimacions teòriques, no a mesuraments directes".

Així i tot, les úniques dades disponibles de taxes d'erosió a les Balears, en els moments de realitzar aquest estudi, provenen de l'Inventari Nacional d'Erosió de Sòls (2002-2012) elaborat pel Ministeri de Medi Ambient (Tragsatec, 2003), resultat de l'aplicació del model RUSLE (*Revised Universal Soil Loss Equation*)¹⁰ i que per tant es tracta d'una estimació teòrica i que no ens informa dels processos de redistribució dels sediments. El balanç físic de l'erosió ens hauria d'informar dels volums de sediment que per una banda són transportats des dels ambients sedimentaris, i dels volums de sediment que són dipositats en els ambients sedimentaris. La taula 8 conté els valors mitjans de pèrdua de sòl (o millor dit mobilització de sòl) per diferents cobertes de sòl, resultant en les cobertes agrícoles una mitjana de 14,06 Tm/Ha/any i en les forestals de 6,86 Tm/Ha/any, amb la qual cosa s'estima que anualment hi ha una "pèrdua" d'uns 5,05 milions de Tm a les Balears.

	Ha	Tm/any	Pèrdua mitjana Tm/Ha/any
Cítrics i fruiters de reguiu	958	5.659	5,91
Cultius herbacis de reguiu	19.896	139.245	7,00
Cultius herbacis de secà	62.359	795.951	12,76
Fruiters	118.608	1.328.804	11,20
Olivar de secà	4.789	167.653	35,01
Altres conreus	31.770	1.035.196	32,58
Praderes i pastures	11.612	48.346	4,16
Vinya	1.472	14.101	9,58
Total Agrícola	251.465	3.534.954	14,06
Forestal arbrat	184.948,32	1.420.460,13	7,68
Forestal desarborat	37.227,26	103.615,92	2,78
Total forestal	222.175,58	1.524.076,05	6,86

En un interessant article de Kosmas et al. (1997) sobre els processos erosius a diferents indrets sota condicions mediterrànies, en els que s'inclouen dos llocs a Portugal (Vale Formoso), dos a Múrcia (El Ardal i Rambla Honda), un a França (Roussillon), Is Olias (Sardenya), Petralona (Tessalònica) i Spata (Atenes) i, s'obtenien uns resultats per diferents cobertes de vegetació que depenen de l'ús del sòl hi haurà una major o menor sensibilitat pel que fa a la seva erosió. A més, la metodologia emprada en base a mesures directes ens dona una informació més apropiada del que són les "pèrdues" de sòl que no les derivades de l'aplicació de la USLE. A la taula 9 es comparen els resultats de les taxes de pèrdua de sòl a les Balears amb el mètode RUSLE i la mitjana de vuit diferents casos en condicions mediterrànies (àrid i semiàrid)

¹⁰ $A=R*K*LS*C*P$ (A= pèrdues de sòl per unitat de superfície pel període considerat; R= índex d'erosió fluvial; K= factor erosionabilitat del sòl; L= factor longitud del vessant; S= factor pendent; C= factor coberta i maneig; P= factor pràctiques de conservació del sòl).

realitzades a partir de mesuraments directes. Encara que no siguin exactament comparables, Kosmas et al (1999) identifiquen els casos d'estudi com a rellevants a la regió mediterrània amb la qual cosa la comparació d'aquests resultats ens podria donar una idea dels diferents ordres de magnituds resultants de l'aplicació de les dues metodologies. Per exemple, en el cas dels cultius herbacis de secà a les Balears es produeix una pèrdua teòrica anual d'unes 12,76 Tm/Ha, mentre que la mitjana dels casos estudiats a la Mediterrània pels cereals era de 0,17 Tm/Ha/any, amb la qual cosa els resultats RUSLE serien unes 72,5 vegades superiors; en el cas de l'oliverar, els resultats RUSLE per Balears donen una taxa de pèrdua de sòl anual d'unes 35,01 Tm/Ha quan la mitjana dels casos estudiats de la Mediterrània donava un resultat de 0,008 Tm/Ha, és a dir, la taxa resultant amb mètode RUSLE seria unes 4376 vegades superior a l'aplicació de la mesura directa; en el cas de la vinya, la pèrdua mitjana de sòl a les Balears (RUSLE) és d'unes 9,58 Tm/Ha anuals, mentre que la mitjana mediterrània dels vuit casos estudiats seria de 1,42 Tm/Ha/any, així els resultats de pèrdua de sòl amb metodologia RUSLE són 6,71 vegades superiors a la mitjana dels mostrejors; i finalment, en el cas de la vegetació forestal desarborada de Balears (amb RUSLE) es comptabilitzava una taxa d'erosió de 2,78 Tm/Ha/any, quan la mitjana dels casos estudiats per Kosmas et al (1997) era de 0,067 Tm/Ha, i per tant, els resultats RUSLE per Balears serien unes 41,49 vegades superiors a la mitjana mediterrània; encara que en el cas de la coberta forestal desarborada s'ha de tenir en compte que de les 37 mil Ha d'aquesta coberta, un 81,1% correspon a matollar i el 18,8% restant no compta amb vegetació superior. De qualsevol manera, cal sostenir tal com fan Martínez i Esteve (2005b) que en les condicions àrides i semiàrides, el paper que juga el matollar ha estat molt sovint infravalorat, la qual cosa ha conduït a dur a terme polítiques forestals inadequades amb la plantació d'espècies arbòries en detriment de les arbustives, incidint a la vegada en un increment de l'erosió que es pensava evitar.

Taula 9. Comparació entre taxes de pèrdua de sòl entre Balears (mètode RUSLE) i la mitjana de 8 casos de la Mediterrània (mètode mostreig directe).

Balears (Font: Tragsatec, 2003)		Mediterrània (Font: Kosmas et al., 1997)		RUSLE/Mesura directa
	Tm/Ha any		Tm/Ha any	
Cultius herbacis de secà	12,76	Cereals secà	0,176	72,50
Oliverar	35,01	Oliverar	0,008	4.376,25
Vinya	9,58	Vinya	1,428	6,71
Forestal desarborat	2,78	Matollar	0,067	41,49

Un dels casos que més crida l'atenció, en quant a les elevades taxes d'erosió a les Illes, és dels conreus d'oliverar on, segons la metodologia RUSLE, les pèrdues teòriques de sòl són majors amb uns valors mitjans de 35 Tm/Ha/any. No obstant, les investigacions dutes a terme per Miquel Grimalt i l'Equip FODESMA (1998) apunten cap una direcció, la qual no sembla coincidir amb el que es pot extreure de les taxes erosives teòriques de l'olivar com el conreu que més contribueix a l'erosió. Ans al contrari, Grimalt i Equip FODESMA (1998), conviden a entendre que l'enginyeria popular -amb les pràctiques constructives que brindaven les tècniques de la pedra en sec- havia actuat precisament com agent antierosiu. A les zones de muntanya, i en especial a la Serra de Tramuntana, els vessants han estat condicionats mitjançant un sistema de marjades -unes 16500 Ha (Grimalt et al, 1992)- que eviten en termes generals la formació d'escorrentia, mitjançant la permeabilització de marjades i la reconducció de l'escorrentia. Llavors, resulta difícil de sostenir -al manco amb els peus en el terreny- que sigui l'oliverar el tipus de conreu que du associat una major erosió, si precisament aquest tipus de conreu s'ha localitzat majoritàriament a les terrasses de muntanya on les estratègies han estat de tipus antierosiu (Colomar et al, 1995).

La manca d'informació respecte dels processos erosius i la seva anàlisi integral ha estat abordada pel grup de recerca sobre hidrologia i transport de sediment del Departament de Ciències de la Terra (UIB) i dirigit per Cels Garcia¹¹. Aquest grup està integrat en la RESEL (Red

¹¹ www.uib.es/depart/dctweb/sediment/principal_cat.htm (visitat desembre 2007). El març de 2009, quasi dos anys després d'haver realitzat aquests càlculs, Joan Josep Estrany Bertos del grup de recerca sobre hidrologia i transport de sediment va llegir la tesi doctoral "Hydrology and sediment transport in the agricultural na Borges river basin (Mallorca, Balearic Islands). A Mediterranean groundwater-dominated river under traditional soil conservation practices"

de Estaciones de Seguimiento y Evaluación de la Erosión y la Desertificación) que pertany al Programa d'Acció Nacional Contra la Desertització del Ministeri de Medi Ambient. Aquest grup va iniciar la seva feina en la conca hidrogràfica del Torrent de Na Borges (327 km²) que desemboca a la Badia d'Alcúdia, amb un diferencial de cota des dels 490 msnm al propi nivell de la mar. La conca estudiada, rep les aigües de les Serres de Llevant i les Serres Central, i transcorre per la Marina de Petra. Les cobertes del sòl d'aquesta conca ens dona un predomini de les terres de conreu amb 27 mil Ha (84,65% del total) i entre aquestes, dels conreus de secà (25,6 mil Ha) i en particular de l'arbrat de secà (15,2 mil Ha) (Taula 10). Cal destacar que a la zona d'estudi –amb sòls argilosos i margosos– s'han aplicat tècniques d'enginyeria hídrica tradicional de gestió del sòl, amb un sistema d'albellons¹² que permeten el drenatge i faciliten el conreu cerealícola. Els primers resultats del grup esmentat (Garcia 2005)¹³ als que hem pogut accedir, posen de manifest que per una de les zones d'estudi (Estació B05) que cobreix uns 263,4 km², es produïen unes pèrdues mitjanes de sòl de 0,059 Tm/Ha que es distribueixen de manera quasi idèntica entre la càrrega en suspensió i la dissolta. En qualsevol cas, és d'esperar que els resultats d'aquests treballs aportaran una informació que a hores d'ara és absent a les Balears. Les exportacions de sediments calculades per Garcia (2005) pel cas de la conca del Torrent de Na Borges (0,0597 Tm/Ha al 2002-2003) i les estimacions de l'Inventari Nacional d'Erosió de Sòls (10,68 Tm/Ha any) ens posen de manifest dues qüestions que val la pena anotar: la primera, és que els resultats obtinguts amb la metodologia RUSLE poden estar sobredimensionats; i la segona, és que el què a l'Inventari es denomina com a pèrdua, en realitat és un transport de sediment d'un ambient a un altre, per la qual cosa sembla més adient analitzar els balanços físics de pèrdua de sòl per conca hidrogràfica i les variacions en les diferents cobertes del sòl. A més, en el cas de les Balears –així com molts altres indrets de la Mediterrània– les pràctiques agrícoles i l'enginyeria hidràulica tradicional han intervingut en els processos erosius, tot reduint-los, la qual cosa no queda correctament retinguda en els càlculs teòrics.

Taula 10. Cobertes del sòl a la conca del Torrent de Na Borges (Font: Garcia 2005, www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf, novembre 2007)			
		Ha	%
Sòl agrícola	Arbrat de secà	15.272,02	47,8
	Herbaci de secà	10.337,80	32,36
	Herbaci de reguiu	1.315,02	4,12
	Arbrat de reguiu	113,15	0,35
	Oliverar	6,04	0,02
	Total agrícola	27.044,03	84,65
Vegetació natural	Garriga	2.544,09	7,96
	Massa boscosa	1.686,12	5,28
	Matollar	19,12	0,06
	Total vegetació natural	4.249,33	13,30
Urbà-artificial	Urbà	407,91	1,28
	Urbà en sòl rústic	225,85	0,71
	Total urbà-artificial	633,76	1,99
Masses d'aigua	Aigües lliures	20,47	0,06

Taula 11. Exportació de sediments de l'Estació B05 (263,4 km²) de la conca del Torrent de Na Borges, any 2002-2003 (precipitació mitjana 708 mm) (Font: Garcia 2005 www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf, novembre 2007)		
Càrrega Dissolta	Càrrega Suspensió	Total
787,3 Tm	791,4 Tm	1.578,7 Tm
0,0298 Tm/Ha/any	0,299 Tm/Ha/any	0,0597 Tm/Ha/any

(Departament de Ciències de la Terra, UIB). Aquesta tesi realitza una important contribució científica, tot cobrint la important llacuna sobre els processos erosius a Mallorca.

¹² Els albellons són unes síquies subterrànies que generen discontinuïtats en les terres de conreu, drenant les aigües que són conduïdes a síquies superficials que finalment arriben, en aquest cas, al torrent de Na Borges.

¹³ www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf (novembre 2007).

En definitiva, convé ser conscient que els resultats de l'aplicació de la RUSLE i que alimenten els inventaris nacionals d'erosió del sòl, han de ser presos amb molta cautela; alhora que convé destacar la llacuna que hi ha a l'Estat i a les Illes respecte d'un dels principals problemes geoambientals com és de l'erosió dels sòls. Les pèrdues de sòl es deuen en termes generals a causes naturals, la transformació del sòl (especialment per la urbanització) i les derivades de les pràctiques i tècniques agrícoles, tot destacant que la major part de l'erosió es produeix a l'Estat en les terres de secà. Tot i que, tal com exposen Martínez i Esteve (2005a:41) "a Espanya el procés que realment està causant major pèrdua irreparable de sòl fèrtil com a recurs natural no renovable, no és l'erosió sinó la urbanització i ocupació de les valls fluvials de reguiu tradicional amb edificacions, carreteres i altres infraestructures".

Per calcular la pèrdua de sòl associada a la producció agrícola s'ha procedit a imputar la taxa d'erosió en base als rendiments del sòl dels diferents tipus de cultiu per així obtenir una taxa de pèrdua de sòl (Tm) per unitat de producte obtingut (Tm). Així, per exemple, les 5,91 Tm/Ha/any de sòl que es "perd" de les terres de cítrics i fruiters de reguiu, si de cada hectàrea de sòl agrícola destinada als cítrics s'extreia al 2004 una mitjana de 6,13 Tm, això suposaria teòricament que per cada tona de flux directe de taronges, hi hauria un flux ocult en forma de pèrdua de sòl d'unes 0,96 Tm (Taula 12). Havent deixat constància de la manca d'anàlisi i dades reals –no teòriques– de l'erosió a les Balears, hem agafat les úniques informacions disponibles per tal d'estimar els fluxos ocults associats als requeriments biòtics agrícoles importats i exportats per part de l'economia balear. Per això, s'ha procedit a calcular, com s'ha dit, l'equivalent als fluxos erosius que suposadament acompanyen a les diferents pràctiques i produccions agrícoles. Respecte de les importacions d'aquests productes, s'estima que tenen associats la mateixa quantitat de fluxos ocults en forma de pèrdues de sòl per unitat física de producte.

Taula 12. Coeficient d'erosió (Tm sòl/Tm producte) segons tipus de conreu (Font: elaboració pròpia a partir de Tragsatec i MAPA).				
	Superfície (Ha)	Rendiment agrícola (Tm/Ha)	Erosió Tm sòl/Tm producte	Tm/Ha
Cítrics	2.316	6,13	0,96	5,88
Altres conreus llenyosos	14.578	0,962	36,38	35,00
Altres fruiters (Figuera de moro)	68	0,10	112,03	11,20
Cereals	41.792	2,11	5,88	12,41
Farratges	34.536	17,06	0,71	12,11
Conreus industrials	267	11,85	5,66	67,07
Fruiter de clima subtropical	4	16,25	0,69	11,21
Fruiters de clima temperat	8.770	1,62	6,90	11,18
Fruiters de fruit sec	57.556	0,21	52,23	10,97
Hortalissa	6.924	33,00	0,22	7,26
Lleguminoses	3.057	1,43	8,41	12,03
Oliva	8.026	0,20	106,45	21,29
Tubercles	2.183	30,36	1,07	32,49
Vinya	1.461	4	2,40	9,60
Total	181.538 Ha	5,77 Mitjana Tm sòl/Ha	2,43 Mitjana Tm sòl/Tm producte	14,06

Els càlculs dels fluxos ocults deguts a l'erosió en el treball sobre els RTM (Requeriments Totals de Materials) de la UE realitzat per Bingezu i Schütz (2001), que ens serveix de guia metodològica com ja s'ha exposat al capítol sobre les mesures de la sostenibilitat (capítol 5), estima unes taxes d'erosió per superfície per determinats conreus que en el conjunt de la UE-15 són inferiors a la mitjana dels espanyols. En el nostre cas, a les Balears i seguint la metodologia abans indicada, es pot veure sintèticament en la taula 13 com la taxa mitjana de "pèrdua" de sòl dels conreus a les Balears és de 14,06 Tm/Ha que és molt semblant a la mitjana dels "altres conreus" de Bingezu i Schütz, i en canvi notablement inferior a la mitjana de l'Estat. Per altra

banda, en el cas dels tubercles (patates prioritàriament) es veu com la mitjana de l'Estat i els resultats que nosaltres hem obtingut s'assemblen bastant.

UE (15 països)		Estat espanyol		Balears	
Tubercles i arrels	17	Tubercles i arrels	31	Tubercles	32,49
Remolatxa sucrera (Sugar Beets)	17	Remolatxa sucrera (Sugar Beets)	31	Conreus industrials	67,07
Remolatxa farratgera (Fodder Beets)	17	Remolatxa farratgera (Fodder Beets)	31	Farratges	12,11
Blat de les Índies per farratge	51	Blat de les Índies per farratge	94	Farratges	12,11
Altres conreus	14	Altres conreus	25	Mitjana conreus	14,06

Els càlculs teòrics dels fluxos ocults domèstics de l'erosió a les Balears (taula 14) ens dona un resultat de poc més de 5 milions de Tm que si es distribueixen entre la població resident, això vol dir que corresponen 5,3 Tm/càpita o 4,03 Tm/càpita en cas de fer-ho en base al IPH (Índex de Pressió Humana). Per tipus de conreu, les majors pèrdues de sòl s'ocasionen en els conreus arboris (majoritàriament de secà) que sumen unes 1,51 milions de Tm i els conreus herbacis amb uns 1,16 milions de Tm, mentre que els altres conreus sumarien unes 850 mil Tm.

	Total Flux Ocult Erosió (Tm)
Cereals	519.363
Lleguminoses	9.713
Hortalisses	85.315
Tubercles	71.131
Farratges	420.562
Oliva	167.653
Vinya	14.101
Conreus industrials	3.165
Cítrics	13.688
Fruiters	774.352
Altres conreus llenyosos	550.109
Flors	7.053
Praderes i pastures	48.346
Altres conreus	850.404
Forestal	1.524.076,05
Total	5.059.030 Tm
Població resident (empadronada)	5,30 Tm/càpita
IPH (Índex de Pressió Humana)	4,03 Tm/càpita

Grup	Producte	Total Flux Ocult Erosió (Tm)
Cereals	Arròs	677
	Blat	114.192
	Blat d'índis	16.037
	Civada	92.232
	Ordi	252.650
	Melca	126
	Triticale	43.448
	Total cereals	519.363

Lleguminoses	Cigrons	155
	Pèsols secs	555
	Faves seques	8.984
	Mongetes seques	15
	Llenties	4
	Total lleguminoses	9.713
Hortalisses	Albergínia	3.396
	All	192
	Api	56
	Bleda	392
	Cabeça (ceba)	249
	Carbassa	32
	Carbassí	673
	Carxofera	1.254
	Ceba	11.190
	Cogombre	428
	Cogombret	28
	Col	10.090
	Colflori	3.431
	Endívia, escarola	222
	Espinacs	406
	Faves verdes	142
	Fresa i maduixot	117
	Lletuga	5.863
	Meló	6.926
	Mongetes verdes	726
	Nap	210
	Pastanaga	1.017
	Pebre	4.959
	Pebre coent	50
	Pèsols verds	30
	Porros	172
	Rave	126
	Remolatxa de taula	65
	Síndria	8.143
	Tomàtiga	24.301
Xampinyó	430	
Total Hortalisses	85.315	
Tubercles	Moniato	1.183
	Patata extra primerenca (1)	9.016
	Patata mitja estació (3)	16.282
	Patata primerenca (2)	29.194
	Patata tardana (4)	15.456
	Total tubercles	71.131
Farratges	Cereal d'hivern per farratge	263.702
	Margall	93.618
	Alfals	20.625
	Blat d'índis per farratge	19.413
	Sulla	14.758
	Trèvol	4.692
	Veça per farratge	3.143
	Melca per farratge	610

	Total farratges	420.562
Oliverar	Oliva	167.653
Vinya	Vinya	14.101
Conreus industrials	Cacauet	181
	Gira-sol	2.983
	Total c. industrials	3.165
Cítrics	Llimona Verna	662
	Taronja blanques comuns	1.874
	Mandarina satsuma	63
	Mandarina - clementina	943
	Taronja salustiana	262
	Llimona – "Mesero"	382
	Taronja amarga	0
	Taronja navel	4.170
	Taronja navelate	1.086
	Taronja navelina	2.049
	Altres taronges blanques selectes	0
	Altres mandarines	262
	Altres llimones	482
	Taronja (pomelo)	47
	Taronja valència late	1.278
	Taronja verna	128
	Total cítrics	13.688
	Fruiters	Alvocat
Bananer		34
Albercoquer		13.265
Cirerer		130
Codony		62
Figuera		83.153
Figuera de moro		16.805
Magraner		76
Melicotoner		1.104
Nectarina		2.319
Nesprer		3.623
Perera		1.380
Pomera		4.113
Prunera		3.368
Xirimoier		69
Ametller		644.650
Noguer		167
Total fruiters		774.352
Altres conreus llenyosos	Taparera	364
	Canya vulgar	1.455
	Garrover	548.291
	Total altres c. llenyosos	550.109
Flors	Total flors	7.053
Total		2.373.101 Tm

12.2.1.3. Els fluxos de materials biòtics agrícoles importats.

Una vegada s'han comptabilitzat els fluxos domèstics directes i ocults dels materials biòtics de l'agricultura, es passa a analitzar els fluxos importats per tal de poder calcular els RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa agrícola. La informació dels fluxos comercials de materials biòtic agrícola procedeix de la informació desagregada de l'Autoritat Portuària de Balears (APB) i que s'ha agrupat en els següents grups, el contingut dels quals s'exposen a la taula 16.

Biomassa agrícola (Cereals)
Biomassa agrícola (Tubercles)
Biomassa agrícola (Hortalisses)
Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)
Biomassa agrícola (Fruita)
Biomassa agrícola (Vegetal) (Plantes vives)
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)
Biomassa agrícola (Altres)
Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)
Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)
Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)
Producte acabat biomassa agrícola (Altres)

S'ha de dir que els productes comercialitzats que es compten en els càlculs del metabolisme socioeconòmic són estrictament aquells que la metodologia de l'Eruostat (2001) contempla dins d'aquesta partida, i que per tant hi haurà partides que podrien ser considerades com a biomassa agrícola o millor dit, productes acabats derivats de la biomassa agrícola (p.ex. oli d'oliva) que es comptabilitzen dins de la secció de productes biòtics acabats, malgrat com es pot veure en aquest cas la mateixa metodologia inclou productes acabats de biomassa agrícola. Per tal que els nostres resultats siguin el més ajustats als de la metodologia estàndard, deixarem aquella partida pendent a realitzar més endavant. No obstant, en la recapitulació dels RTM de materials biòtics s'intentarà realitzar una distribució els més aproximada d'aquests fluxos, la qual cosa incidirà en les partides corresponents (biòtics agrícoles, biòtics animals/pastures, biòtics pesca, biòtics forestals).

Taula 16. Classificació de les mercaderies comercialitzades a les Balears a través dels Ports (Autoritat Portuària), 2004.

N.C.	Mercaderia Nomenclatura Combinada	Grup Autoritat Portuària	Descripció Grup Aut. Port.	TARIC	Descripció	RTM (descripció material)	Grup RTM	Coefficient erosió (Tm/Tm)	Multiplicador residu collita (Tm/Tm)
1201	Faves de soia -fins i tot partides-	22	Faves i farina de soja	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	5,66	0,91
1206	Llavors de gira-sol -fins i tot partides-	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	5,66	0,91
1207	Altres llavors i fruits oleaginosos -fins i tot partits-	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	5,66	0,91
1208	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, excepte farina de mostassa	34	Resta de mercaderies	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	5,66	0,91
1209	Llavors, fruits i espores per a sembra	34	Resta de mercaderies	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	2,44	2,50
1301	Goma laca; gomes, resines, goma resines i oleoresines (com ara bàlsams), naturals...	34	Resta de mercaderies	13	Gomes, reïnes i demás suc i extractes vegetals	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
1401	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment en cistelleria o esparteria...	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
1403	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment per a la fabricació d'escombres, raspalls o brotxes...	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
1404	Productes vegetals no compresos en altres partides	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

					altra banda.				
1801	Cacau en gra sencer o partit, cru o torrat	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	18	Cacau i els seus preparats	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
4001	Cautxú natural, balata, gutaperxa, guayule, xiclet i gomes naturals similars...	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
5201	Cotó sense cardar ni pentinar	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
5302	Cànem (<i>Cannabis sativa L.</i>) en brut o treballat però sense filar, estopes i rebutjos de cànem...	34	Resta de mercaderies	53	Les demás fibres tèxtils vegetals	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
5303	Jute i altres fibres tèxtils del lliber en brut o treballats però sense filar, estopes i rebutjos d'aquestes fibres ...	34	Resta de mercaderies	53	Les demás fibres tèxtils vegetals	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
0901	Cafè -fins i tot torrat o descafeïnat-; clofolla i pellofa de cafè...	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	1,67
0904	Pebres del gènere <i>Piper</i> sp.; pebrots dels gèneres <i>Capsicum</i> sp. i <i>Pimenta</i> sp., ...	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	2,50
0907	Clau d'espècia (fruits, clavells i peduncles)	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	2,50
0909	Llavors d'anís, anís estrellat, fonoll, coriandre, comí, comí de prat; baies de ginebrer	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	2,50
0910	Gingebre, safrà, cúrcuma, farigola, fulles de llorer, curri i altres espècies	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	2,50
1001	Blat i mestall	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1002	Sègol	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1003	Ordi	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1004	Civada	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1005	Blat de moro	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1006	Arròs	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1007	Melca en gra	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1008	Fajol, mill i escaiola; altres cereals	21	Cereals i la	10	Cereals	Biomassa agrícola	Biòtic	5,88	1,16

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			seva farina			(Vegetal) (Cereals)			
0801	Cocos, nous del Brasil i anacards frescos o dessecats -fins i tot sense clofolla o pelats-	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0802	Altres fruits de clovella frescos o dessecats -fins i tot sense clovella o pelats-	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0803	Bananes o plàtans frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0804	Dàtils, figues, pinyes (ananàs), alcovats, guaiabes, mangos i mangostans, frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0805	Cítrics frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0806	Raim i panses	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	2,40	1,67
0808A	Codonys frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0809	Albercocs, cireres, préssecs (inclosos els alberges i nectarines), prunes i aranyons, frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0810	Altres fruits frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0811	Fruits cuits amb aigua o vapor o sense coure congelats ...	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0812	Fruites i altres fruits conservats provisionalment ...	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0813	Fruita dessecada, ...	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0601	Bulbs, cebes, tubercles, arrels tuberoses, brots i rizomes en repòs vegetatiu, en vegetació o en flor; plantes i arrels de xicoira...	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Vegetal) (pantes vives)	Biòtic	1,07	1,54
0602	Altres plantes vives (incloses les arrels, esqueixos i empelts) i micelis	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Vegetal) (pantes vives)	Biòtic	2,43	2,50

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

0603	Flors i poncelles tallades per a rams o guarniment fresques, ...	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Vegetal) (pantes vives)	Biòtic	2,43	2,50
0701	Patates fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) (tubercles)	Biòtic	1,07	1,54
0714	Arrels de mandioca (iuca), maranta (Maranta arundinacea), nyàmeres, moniatos i arrels i tubercles ...	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) (tubercles)	Biòtic	1,07	1,54
0702	Tomàquets frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0703	Cebes, escalunyes, alls, porros i altres hortalises al·liàcies frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0704	Cols, cols de cabdell, coliflors, cols arrissades, colinaps i productes comestibles similars ...	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0705	Enciam (Lactuca sativa) i xicoires del gènere Cichorium sp. -fins i tot l'escarola i l'endívia- frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0708	Hortalises amb tavella –fins i tot esbajocades- fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0709	Altres hortalises fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0710	Hortalises congelades cuites o sense coure (al vapor o per cocció)	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0711	Hortalises conservades provisionalment per al consum no immediat ...	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0712	Hortalises dessecades ...	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0713	Hortalises dessecades sense tavella –fins i tot les esbajocades o partides-	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
1211	Plantes, parts de plantes, llavors i fruits de les espècies utilitzades principalment en perfumeria, medicina o com a insecticides, plaguicides, fungicides o similars, ...	37	Pinso i farratges	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Vegetal) pastures (pinso i farratges)	Biòtic	2,44	2,50

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1212	Garrofes, algues, bleda-rave sucrera (remolatxa sucrera) i canya de sucre, fresques, refrigerades, congelades o	37	Pinso i farratges	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Vegetal) pastures (pinso i farratges)	Biòtic	2,44	2,50
1213	Palla i capoll de cereals en brut -fins i tot picats, mòlts, premsats o granulats-	38	Pinso i farratges	13	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Vegetal) pastures (pinso i farratges)	Biòtic	sd	sd
1214	Naps farratgers, bleda-raves farratgeres (remolatxes farratgeres), arrels farratgeres, fenc, alfals (userda), trèvol, esparceta, cols farratgeres, llobins (tramussos), garrofes i productes farratgers ...	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Vegetal) pastures (pinso i farratges)	Biòtic	0,71	sd
1101	Farina de blat i de mestall	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	3,53	0,69
1102	Farina de cereals, excepte blat o de mestall	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	3,53	0,69
1104	Grans de cereals treballats d'una altra forma (com ara, pelats, aixafats, en flocs, perlats, trossejats o triturats), ...	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	5,88	1,16
1105	Farina, sèmola, pols, flocs i granulat de patata. ...	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	5,88	1,16
1108	Midó i fècula; inulina	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	5,88	1,16
1109	Gluten de blat -fins i tot dessecat-	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	5,88	1,16
1701	Sucre de canya o de bleda-rave (remolatxa) i sacarosa ...	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd
1702	Altres sucres (inclosa la lactosa, maltosa, glucosa i fructosa [levulosa]) químicament pures en estat sòlid; ...	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd
1703	Melassa de l'extracció o de la refinació del sucre	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1704	Articles de confiteria sense cacau (inclosa la xocolata blanca)	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd
2101	Extractes, essències i concentrats de cafè, te o herba mate i preparats a base d'aquests productes o de cafè, te o herba mate; xicoira torrada ...	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	21	Preparats alimentaris diversos	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd
2009	Sucs de fruites i hortalisses...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2203A	Cervesa de malt envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2203B	Cervesa de malt a granel	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2204A	Vi de raïm fresc ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2204B	Vi de raïm ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2204E	Vi de raïm fresc ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2205A	Vermut i altres vins de raïm frescos ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2206A	Altres begudes fermentades...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2207A	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum, ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

2207B	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2208A	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80% de volum, aiguardents, licors i altres begudes alcohòliques destil·lades....	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2208B	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80% de volum, aiguardents, licors i altres begudes alcohòliques destil·lades....	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2209A	Vinagre comestible i succedanis comestibles del vinagre...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2209B	Vinagre comestible i succedanis comestibles del vinagre...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
4602	Articles de cistelleria obtinguts directament en la seva forma amb matèries trenables o confeccionats ...	34	Resta de mercaderies	46	Manufactures d'esparteria o de cistelleria	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5202	Rebutjos de cotó (inclosos els rebutjos de filats i les filagarses)	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5205	Filats de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes, ncvd, excepte de fil de cosir	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5208	Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes i de gramatge inferior o igual a 200 g/m ²	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5209	Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes de gramatge superior a 200 g/m ²	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						de cistelleria, tela, fil, etc)			
5210	Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o artificials ...	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5211	Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o artificials ...	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5212	Altres teixits de cotó	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5311	Teixits d'altres fibres tèxtils vegetals i teixits de filats de paper	34	Resta de mercaderies	53	Les demés fibres tèxtils vegetals	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
2302	Segó, segonet i altres productes residuals del garbellament, mòlta o altres tractaments dels cereals o de les lleguminoses -fins i tot en granulats-	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	Biòtic	sd	sd
2303	Residus de les indústries del midó i residus similars, polpa de bleda-rave (remolatxa), bagàs de canya de sucre i altres deixalles de les indústries sucreres...	21	Cereals i la seva farina	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	Biòtic	sd	sd
2306	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de greixos o olis vegetals -fins i tot mòlts o granulats-, ...	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	Biòtic	sd	sd
2308	Matèries, rebutjos, residus i subproductes vegetals -fins i tot granulats- utilitzats per a l'alimentació animal, ncaa	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	Biòtic	sd	sd
1806	Xocolata i altres preparacions alimentàries amb cacau	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	18	Cacau i els seus preparats	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
1901	Extracte de malt; preparacions alimentàries de	30	Altres	19	Preparacions a base	Producte acabat	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	farina, sèmola, midó, fècula o extracte de malt, que no continguin cacau ...		productes alimentaris		cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).			
1902	Pastes alimentoses -fins i tot cuites o farcides (de carn o altres substàncies) o bé preparades d'una altra forma- com ara espaguetis, fideus, macarrons, tallarines, ...	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
1904	Productes a base de cereals obtinguts per inflament o torrefacció (fulles petites, flocs de blat de moro); cereals en gra o en forma de flocs o altres grans treballats, excepte blat, i de la farina i sèmola, precuits o preparats d'una altra manera, ncaa...	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
1905	Productes de fleca, pastisseria o galeteria -fins i tot amb cacau-; hòsties, càpsules per a medicaments, hòsties, pastes dessecades de farina, ...	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2001	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, fruits i altres parts comestibles de plantes, ...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2002	Tomàquets preparats o conservats, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2003	Bolets i tòfones preparats o conservats, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2004	Altres hortalisses congelades ...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2005	Altres hortalisses -fins i tot silvestres- ...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2006	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, altres fruits, les seves peles i altres parts de plantes, confitats amb sucre (candits, setinats o gebrats). ...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2007	Compotes, geles, melmelades, purés i pastes de fruits, obtinguts per cocció -fins i tot	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i	Producte acabat biomassa agrícola	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	ensucrats o edulcorats-				di'altres parts de les plantes).	(conserves, pasta, pastisseria, etc).			
2008	Fruits i altres parts comestibles de plantes preparats o conservats d'una altra manera -...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2402	Cigars -fins i tot despuntats-, cigars petits i cigarrets elaborats amb tabac o succedanis del tabac	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	24	Tabac i succedanis del tabac elaborats	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (Tabac)	Biòtic	sd	sd
2403	Altres tipus de tabac i succedanis del tabac elaborats, ...	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	24	Tabac i succedanis del tabac elaborats	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (Tabac)	Biòtic	sd	sd

sd: Sense dades

Els fluxos directes de biomassa agrícola que havien entrat a través dels ports de Balears gestionats per l'Autoritat Portuària¹⁴ (Palma, Alcúdia, Eivissa, La Savina i Maó) a l'any 2004 sumaren una quantitat de 688,89 mil Tm. S'ha de senyalar que aquests fluxos són els que provenien de ports de fora de les Balears ja que es considera la unitat d'anàlisi de l'arxipèlag; degut a que la producció agrícola només està disponible amb dades respecte de la comunitat autònoma i no per illes, i per tant si és contemplassin els fluxos entre les diferents illes es podria incórrer en dobles comptabilitats en comptabilitzar la producció agrícola en conjunt i els fluxos comercials per separat. Així, per exemple una producció cerealícola de Mallorca comptabilitza com a flux domèstic directe i si aquest es dirigeix al Port de Maó no es considera ja que està comptabilitzat en la producció conjunta. Al mateix temps, si un material entra a través d'un port de Mallorca (Palma o Alcúdia) per després anar a un dels ports de les altres illes, tampoc es considerarà com un flux de materials ja que ha estat comptabilitzada la seva entrada a Mallorca. La partida més important dels fluxos de biomassa agrícola importats corresponen a les begudes amb unes 210 mil Tm, entre les quals, unes 152,3 mil Tm de cerveses es dirigeixen a abastir, en bona mesura, la indústria turística del "hooliganisme", seguides dels vins amb 35,3 mil Tm. En segon lloc, es poden destacar els fluxos directes importats de cereals que sumen unes 122,4 mil Tm i en tercer lloc la fruita amb unes 109 mil Tm. En quart lloc, tenim el conjunt de productes acabats sota la subcategoria de conserves, pastes i pastisseria que en una economia com la balear, fonamentalment abocada al sector terciari, representen una fracció destacable de prop de 65,3 mil Tm. La cinquena partida en ordre d'importància correspon als productes acabats de residus agrícoles que en gran mesura es destinen a l'alimentació animal, amb unes 39,9 mil Tm. Finalment, podem destacar les partides d'hortalisses (34 mil Tm) i les de productes agrícoles sota la rúbrica d'altres (34 mil Tm), entre els quals es troben les farines¹⁵ i sucres (Taula 17).

En els càlculs dels fluxos ocults vinculats als fluxos directes de materials agrícoles importats a les Illes es diferencia entre els corresponents a l'erosió i els "residus" de collita. La imputació de les taxes d'erosió pels diferents productes agrícoles, suposant que els importats presenten les mateixes taxes que les potencials de Balears, ens dona un resultat d'uns 1,66 milions de Tm de fluxos ocults deguts a la pèrdua de sòl, uns fluxos que foren un 241% superiors als directes importats. Per una altra banda, els fluxos ocults dels "residus" de collita assolien una quantitat d'un 491 mil Tm, equivalent al 71,2% dels fluxos directes. S'ha diferenciat entre els **FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats)** amb erosió i sense erosió, degut a que d'acord amb Carpintero (2005) hem considerat oportú mantenir les dues mesures per les inconsistències detectades en la metodologia estàndard (EUROSTAT, 2001) que considera com a pèrdues de sòl, el que amb la informació disponible –resultat d'aplicar la RUSLE– no pot considerar-se com una "pèrdua" *strictu sensu*. Així doncs, els FTMI amb erosió ens donarà un resultat de 2,8 milions de Tm, mentre que els FTMI sense l'erosió fou al 2004 de 1,18 milions de Tm.

Taula 17. Fluxos Totals de Materials Importats a través dels ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques d'Autoritat Portuària de Balears- Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Erosió (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (Tm)	FTMI (amb erosió) (Tm)	FTMI (sense erosió) (Tm)
Biomassa agrícola (Cereals)	122.453	719.871	141.486	983.810	263.939
Biomassa agrícola (Tubercles)	15.816	16.975	24.356	57.147	40.172
Biomassa agrícola (Hortalisses)	34.035	7.411	56.839	98.286	90.875
Biomassa agrícola-pastures (pinso i farratges)	13.975	52.880	2.030	68.885	16.005
Biomassa agrícola (Fruita)	109.071	687.065	182.149	978.285	291.220
Biomassa agrícola (Plantes)	20.918	50.895	52.275	124.088	73.193

¹⁴ www.portsdebalears.com/ (desembre 2007).

¹⁵ S'ha considerat que la farina comercialitzada correspon a Farina 000, la qual presenta una taxa d'extracció del 60% a partir de la qual es pot calcular el gra necessari per a la seva obtenció.

vives)					
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	919	2.238	1.634	4.792	2.553
Biomassa agrícola (altres)	13.038	55.296	16.132	84.466	29.170
Producte acabat biomassa agrícola (begudes, vins alcohols)	210.780	0	0	210.780	210.780
Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	39.943	0	0	39.943	39.943
Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	395	0	0	395	395
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	65.331	0	0	65.331	65.331
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	7.555	0	0	7.555	7.555
Producte acabat biomassa agrícola (altres)	34.750	72.009	14.153	120.911	48.903
Total	688.980	1.664.640	491.054	2.844.674	1.180.034
Pob. Resident	0,72 Tm/càpita	1,74 Tm/càpita	0,51 Tm/càpita	2,98 Tm/càpita	1,24 Tm/càpita
IPH	0,55 Tm/càpita	1,33 Tm/càpita	0,39 Tm/càpita	2,27 Tm/càpita	0,94 Tm/càpita

A les Balears, la major part dels fluxos comercials de materials s'efectuen a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, que formen part dels ports d'interès general de l'Estat. No obstant, hi ha dos ports que no són d'interès general i estan gestionats per part del servei de ports de la CAIB (Comunitat Autònoma de Balears)¹⁶ a través dels quals es produeix un important moviment de mercaderies, com són el Port de Sant Antoni a Eivissa i el Port de Ciutadella a Menorca. A partir de la informació Direcció General de Ports (2004) del Govern de les Illes Balears, podem saber per partides tot el que ha entrat i sortit d'aquests dos ports¹⁷. En el cas del Port de Ciutadella es pot senyalar que la major part dels fluxos comercials provenen del Port d'Alcúdia, mentre que els de Sant Antoni provenen de les costes peninsulars, amb la qual cosa per tal de no incórrer en doble comptabilitat, tan sols es consideren els fluxos al port eivissenc. Com es pot observar a la taula 18, els fluxos directes de materials biòtics agrícoles sumen un total de 9,9 mil Tm, dels quals un 54,75% correspon a begudes alcohòliques. Els resultats dels fluxos materials importats a través d'aquest port assoleixen la quantitat d'unes 29,7 mil Tm si consideram tant l'erosió com els "residus" de collita, o bé de 17,1 mil Tm en cas de comptar amb els fluxos ocults dels "residus" de collita (sense els de l'erosió).

Taula 18. Fluxos importats de materials biòtics agrícoles a través dels ports de la CAIB, 2004 (Font: : elaboració pròpia a partir Direcció General de Ports de les Balears - Annex Capítol XII)

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Erosió (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (Tm)	FTMI (amb erosió) (Tm)	FTMI (sense erosió) (Tm)
Biomassa agrícola (Cereals)	516	3.030	596	4.142	1.111
Biomassa agrícola (Fruita)	1.397	4.650	2.333	8.379	3.729
Biomassa agrícola (Plantes vives)	1.568	3.817	3.920	9.305	5.488
Biomassa agrícola (Hortalisses)	38	24	60	122	98
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	18			18	18

¹⁶ www.portsib.es (desembre 2007).

¹⁷ L'estadística dels fluxos comercials d'aquests ports no respon a les definicions establertes en l'estandardització europea de la TARIC a través de la NC (Nomenclatura Combinada) per la qual cosa s'ha intentat traslladar aquella estadística a l'estàndard en 2 dígits o 4 dígits quan ha estat possible.

Producte acabat biomassa agrícola (begudes, vins alcohols)	5.464	0	0	5.464	5.464
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	559	0	0	559	559
Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	24	0	0	24	24
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	84	0	0	84	84
Producte acabat biomassa agrícola (altres)	313	1.104	217	1.634	530
Total	9.980	12.625	7.126	29.731	17.106

Finalment, a través dels aeroports de les Illes entren una certa quantitat de mercaderies que convé tenir en compte, malgrat siguin una fracció molt petita del volum total. En el cas dels aeroports hem comptat amb la informació estadística desglossada per categories¹⁸ que el servei d'estadística de l'aeroport de Palma de Mallorca ens va facilitar. En canvi, les magnituds referents als aeroports de Maó i Eivissa les hem hagut d'aconseguir a través de la pàgina d'internet d'AENA¹⁹ amb l'inconvenient de que no oferien les entrades de mercaderies desglossades per tipologies, per la qual cosa s'ha considerat que les arribades a l'aeroport de Palma de Mallorca per les diferents tipologies es corresponien amb la mitjana dels aeroports de les Balears. En el cas dels productes del regne vegetal, que nosaltres identifiquem amb els materials biòtics agrícoles, entraven pels diferents aeroports (descomptant els fluxos interilles per evitar doble comptabilitat) un total de 359 Tm, als quals se'ls aplica la mitjana de les taxes d'erosió i de residus de collita, amb la qual cosa tendríem que al 2004 els FTIM (amb erosió) eren de 2,1 mil Tm, o bé de 1,2 mil Tm si deduíem l'erosió.

Taula 19. Fluxos importats de materials biòtics agrícoles a través dels aeroports de Balears, 2004 (Font: : elaboració pròpia a partir d'AENA - Annex Capítol XII)					
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Erosió (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (Tm)	FTMI (amb erosió) (Tm)	FTMI (sense erosió) (Tm)
Biomassa agrícola	359	875	898	2.132	1.258

A la taula 20 es pot veure la distribució dels fluxos de materials agrícoles importats a les Illes en base a la "porta" d'entrada. De les 699 mil Tm dels fluxos directes d'aquests materials, un 98,5% entraven a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, mentre que els aeroports tan sols representaven un 0,05% d'aquests fluxos directes.

Taula 20. Fluxos importats de materials biòtics agrícoles de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)					
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Erosió (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (Tm)	FTMI (amb erosió) (Tm)	FTMI (sense erosió) (Tm)
Ports de les Balears (Autoritat Portuària).	98,52%	99,20%	98,39%	98,89%	98,47%
Port de Sant Antoni (CAIB).	1,43%	0,75%	1,43%	1,03%	1,43%
Aeroports (AENA).	0,05%	0,05%	0,18%	0,07%	0,10%
Total	699.319 Tm	1.678.140 Tm	499.078 Tm	2.876.537 Tm	1.198.398 Tm

¹⁸ Categories mercaderies AENA: 01) Animals vius i productes animals; 02) Peix i marisc; 03) Productes regne vegetal; 04) Indústria alimentària; 05) Productes químics i farmacèutics; 06) Pells, cuir i manufactures de pell; 07) Premsa i paper; 08) Tèxtils i manufactures; 09) Metalls preciosos, joies, bijuteria; 10) Maquinària i aparells-material elèctric; 11) Material de transport; 12) Aparells d'òptica i precisió; 13) Paquets i varis; 14) Correus.

¹⁹ Veure: <http://estadisticas.aena.es> (juny 2007)

Taula 21. Fluxos Totals de Materials Biòtics Agrícoles Importats.						
		Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Erosió (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (Tm)	FTMI (amb erosió) (Tm)	FTMI (sense erosió) (Tm)
Biomassa agrícola	Total (Tm)	334.121	1.605.027	484.708	2.423.857	818.829
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,35	1,68	0,51	2,54	0,86
	IPH (Tm/càpita)	0,27	1,28	0,39	1,93	0,65
Producte acabat agrícola	Total (Tm)	365.198	73.113	14.370	452.680	379.568
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,38	0,08	0,02	0,47	0,40
	IPH (Tm/càpita)	0,29	0,06	0,01	0,36	0,30
Material biòtic agrícola	Total (Tm)	699.319	1.678.140	499.078	2.876.537	1.198.397
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,73	1,76	0,52	3,01	1,25
	IPH (Tm/càpita)	0,56	1,34	0,40	2,29	0,95

12.2.1.4. Requeriments Totals de Materials de biomassa agrícola i productes acabats agrícoles.

Els RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa agrícola i productes acabats agrícoles, resultat de sumar als fluxos domèstics, les partides importades, donen uns resultats que varien notablement, depenent de si es té en compte o no els fluxos ocults de les "pèrdues" de sòl. Malgrat aquí s'hagi calculat aquest flux hipotètic, pensam que degut a les feblesa a moments d'ara en quant a aquests fluxos detectada per altres autors i que nosaltres compartim, s'ha estimat més oportú no comptar amb aquests fluxos. Nogensmenys, si que creim que és interessant deixar constància de la seva magnitud que resulta de l'aplicació de la metodologia estàndard. Així doncs, els RTM tenint amb compte els fluxos ocults de l'erosió i dels "residus" de collita ens dóna una xifra d'uns 9,5 milions de Tm, dels quals un 18,2% serien directes i la resta correspondrien a la fracció oculta. No obstant, si prescindim dels derivats de la suposada "pèrdua" de sòl, tenim un resultat d'uns 2,8 milions de Tm, dels quals el 61,4% correspondrien als fluxos directes i el 38,6% als ocults. En quant a la procedència dels RTM de materials biòtics agrícoles, cal destacar que el 60% són domèstics, front al 40% que són importats.

Taula 22. Requeriments Totals de Materials Biòtics Agrícoles a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).						
		Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Erosió (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (Tm)	RTM (amb erosió) (Tm)	RTM (sense erosió) (Tm)
Biomassa agrícola domèstica	Total (Tm)	1.048.285	5.059.030	598.037	6.705.352	1.646.322
	Pob. Resident (Tm/càpita)	1,10	5,30	0,63	7,02	1,72
	IPH (Tm/càpita)	0,83	4,03	0,48	5,34	1,31
Biomassa agrícola importada	Total (Tm)	334.121	1.605.027	484.708	2.423.857	818.829
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,35	1,68	0,51	2,54	0,86
	IPH (Tm/càpita)	0,27	1,28	0,39	1,93	0,65
Producte acabat agrícola importat	Total (Tm)	365.198	73.113	14.370	452.680	379.568
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,38	0,08	0,02	0,47	0,40
	IPH (Tm/càpita)	0,29	0,06	0,01	0,36	0,30
Total material biòtic agrícola	Total (Tm)	1.747.604	6.737.170	1.097.115	9.581.889	2.844.719
	Pob. Resident (Tm/càpita)	1,83	7,05	1,15	10,03	2,98

	IPH (Tm/càpita)	1,39	5,37	0,87	7,63	2,27
--	-----------------	------	------	------	------	------

A continuació, passarem a comparar els RTM de material agrícola, encara que per diferents anys, en els casos de la UE-15 (Bringezu i Schütz, 2001), de l'Estat espanyol (Carpintero, 2005) i les Balears (a partir dels nostres càlculs). En primer lloc, es pot veure com els RTM (amb erosió) es mouen entre les 7,9 Tm/càpita de mitjana a la UE-15 al 1997 i les 13,16 Tm/càpita de mitjana a l'Estat al 2000. En aquests càlculs els fluxos ocults derivats de la "pèrdua" de sòl representarien entre el 75% i el 77% de tots els RTM. Pels motius ja exposats anteriorment, pensam que convé deixar aquesta partida de banda, encara que sí creim que convé destacar la capacitat mobilitzadora de sòl fèrtil que acompanya a les activitats agrícoles en una situació global en que un dels principals problemes detectats és el de la degradació dels sòls (Pimentel i Kounang, 1998). Una vegada aplicada aquesta correcció als RTM de materials biòtics agrícoles (sense erosió), es pot veure com la mitjana europea (on no s'han tengut en compte els fluxos ocults dels "residus" de collita) sumava un total de 3,5 Tm/càpita, mentre que la mitjana espanyola es situava lleugerament per davall amb unes 3,24 Tm/càpita al 2000, i a les Balears en torn a 2,98 Tm/càpita. És a dir, els RTM de material biòtic agrícola està entre les prop de 3 Tm/càpita i les 3,5 Tm/càpita, una xifra que en la "Meca" del capitalisme mundial, els EUA, era de 3,2 Tm/càpita el 1994 (Adriaanse et al., 1994).

La lectura dels RTM (sense erosió) ens permet, també, realitzar una anàlisi en base a la procedència d'aquests fluxos. A la protegida Europa –mitjançant la PAC i els aranzels agrícoles–, els fluxos domèstics, és a dir de fronteres a dins, cobrien el 91,4% de tots els RTM de material biòtic agrícola. Mentre que a l'Estat espanyol els fluxos domèstics eren el 86,3% del total. Emperò, a les turistitzades Balears, amb una SAU (Superfície Agrícola Útil) minvant i unes pressions demogràfico-turístiques creixents, la fracció domèstica cobria al 2004 un 57,8% de tots els RTM (sense erosió) de materials biòtics agrícoles.

Taula 23. Comparació entre els RTM de material biòtic agrícola per càpita entre la mitjana europea, la mitjana espanyola i la mitjana de Balears (Tm/càpita) (Font: Bringezu i Schütz, 2001; Carpintero, 2005; i elaboració pròpia)

		Flux Directe Tm/càpita	Flux Ocult Erosió Tm/càpita	Flux Ocult Residus Collita Tm/càpita	RTM (amb erosió) Tm/càpita	RTM (sense erosió) Tm/càpita
UE-15 (1997)	Domèstics	3,2	2,9	—	6,10	3,20
	Importats	0,3	1,5	—	1,80	0,30
	Total	3,5	4,4	—	7,90	3,50
Estat espanyol (2000)	Domèstics	2,62	9,91	0,18	12,71	2,80
	Importats	0,30	0,00	0,14	0,44	0,44
	Total	2,93	9,91	0,32	13,16	3,24
Balears (2004)	Domèstics	1,10	5,30	0,63	7,02	1,72
	Importats	0,73	1,76	0,52	3,01	1,25
	Total	1,83	7,05	1,15	10,03	2,98

12.2.1.5. Balanç físic de materials biòtics agrícoles.

Una vegada establerts els RTM de biomassa agrícola de l'economia balear, passarem a analitzar el que es coneixen com a BFM (Balanç Físic de Materials), per la qual cosa s'ha de procedir a calcular els fluxos exportats de material biòtic agrícola des de les Balears. L'any 2004 sortiren de les Balears, des de les diferents "portes" de sortida, unes 34,8 mil Tm d'aquests materials, dels quals el 69,4% corresponia a biomassa agrícola i el 30,6% restant a productes acabats de biomassa agrícola. Als 34,8 mil Tm de fluxos directes exportats, se'ls hi hauria d'afegir un total de 245 mil Tm de fluxos ocults derivats de l'erosió i unes 39,5 mil Tm de fluxos de "residu" de collita. No obstant, com s'ha esmentat anteriorment, la nostra preferència fonamentada amb altres experiències és la d'exposar els fluxos hipotètics derivats de l'erosió, però en plantejar l'anàlisi prescindir d'ell per les febleses detectades. Així doncs, els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) de material biòtic agrícola sense comptar amb l'erosió,

assolia la quantitat de 74,36 mil Tm. Així com en el cas de les importacions, la major part de les exportacions es realitzen a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, essent el de Palma el que enregistra els majors volums. El flux principal d'exportacions de material biòtic agrícola correspon als tubercles, ja que el conreu de la **patata** està orientada en gran mesura a l'exportació cap al mercat britànic majoritàriament, aprofitant que en temps de petroli barat –és a dir, transport subvencionat- es comercialitza la patata primerenca de les Illes al Regne Unit on encara no s'han efectuat les primeres collites. Posteriorment, i paradoxalment, les Balears importaren una quantitat lleugerament superior d'aquests tubercles.

Taula 24. Fluxos Totals de Materials Exportats des de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques d'Autoritat Portuària, AENA, i Ports de les Illes Balears - Annex Capítol XII).							
		Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Erosió (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (Tm)	FTME (amb erosió) (Tm)	FTME (sense erosió) (Tm)	
Autoritat Portuària	Biomassa agrícola (Cereals)	55	320	63	438	117	
	Biomassa agrícola (Tubercles)	13.340	14.317	20.543	48.200	33.882	
	Biomassa agrícola (Hortalisses)	329	72	549	949	878	
	Biomassa agrícola-pastures (pinso i farratges)	5.916	214.547	9.851	230.313	15.766	
	Biomassa agrícola (Fruita)	3.452	4.570	5.764	13.786	9.216	
	Biomassa agrícola (Plantes vives)	72	175	180	426	251	
	Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	10	24	25	59	35	
	Biomassa agrícola (altres)	829	61	62	951	891	
	<i>Total Biomassa agrícola</i>	<i>24.001</i>	<i>234.086</i>	<i>37.036</i>	<i>295.123</i>	<i>61.037</i>	
	Producte acabat biomassa agrícola (begudes, vins alcohols)	1.752	0	0	1.752	1.752	
	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	811	0	0	811	811	
	Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	26	0	0	26	26	
	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	4.980	0	0	4.980	4.980	
	Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	132	0	0	132	132	
	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	2.914	10.314	2.027	15.255	4.941	
	<i>Total producte acabat biomassa agrícola</i>	<i>10.615</i>	<i>10.314</i>	<i>2.027</i>	<i>22.955</i>	<i>12.641</i>	
	Ports de les Illes Balears (Sant Antoni)	Biomassa agrícola (Cereals)	0	0	0	0	0
		Biomassa agrícola (Fruita)	129	428	215	771	343
		Biomassa agrícola	26	63	65	154	91

	(Plantes vives)					
	<i>Total Biomassa agrícola</i>	<i>155</i>	<i>491</i>	<i>280</i>	<i>925</i>	<i>434</i>
	Producte acabat biomassa agrícola (begudes, vins alcohols)	20	0	0	20	20
	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	19	0	0	19	19
	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2	0	0	2	2
	<i>Total producte acabat biomassa agrícola</i>	<i>41</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>41</i>	<i>41</i>
AENA	Biomassa agrícola	59	144	148	351	207
Total	Total Biomassa agrícola	24.214	234.721	37.464	296.400	61.678
	Total producte acabat biomassa agrícola	10.655	10.314	2.027	22.995	12.682
	Total	34.870	245.035	39.491	319.395	74.360
	Pob. resident (Tm/càpita)	0,037	0,257	0,041	0,334	0,078
	IPH (Tm/càpita)	0,028	0,195	0,031	0,254	0,059

La comparació entre els materials biòtics agrícoles importats i els exportats a través de la BFM (Balança Física de Materials) ens dona un resultat clarament deficitari. En concret, el dèficit material total agrícola de les Illes (sense comptar amb els fluxos ocults de l'erosió) a l'any 2004 era de 1,12 milions Tm, el que significa que en termes per càpita era en el cas de la població resident de 1,17 Tm, o bé de 0,89 Tm si comptam amb la població flotant amb l'Índex de Pressió Humana. Les importacions de materials biòtics agrícoles, en termes físics, a les Balears superaven en 16,11 vegades el volum de les seves exportacions. En cas de pretendre eliminar aquest dèficit amb un increment de la producció agrícola de les Illes, s'hauria d'augmentar la producció del 2004 en torn a un 47,36%. Tanmateix, hi ha senyals suficients com per entendre que les pràctiques agrícoles actuals s'han fonamentat en tensionar les condicions ecològiques sobre les quals s'han dut a terme, i en gran mesura com recorda Naredo (2004:491) "l'agricultura moderna va aconseguir elevar i estabilitzar els rendiments a base de desestabilitzar la relació dels sistemes agraris amb l'entorn ecològic en el que es desenvolupen i d'accentuar la seva dependència de l'extracció, i el deteriorament, de recursos practicats en altres territoris més llunyans".

Taula 25. Balanç Físic Comercial dels Materials Biòtics Agrícoles, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

		Flux (Tm)	Pob. Resident (Tm/càpita)	IPH (Tm/càpita)
Biomassa agrícola	Directes	-334.062	-0,35	-0,27
	Ocults erosió	-1.604.883	-1,68	-1,28
	Ocults residus collita	-484.560	-0,51	-0,39
	Total amb erosió	-2.423.506	-2,54	-1,93
	Total sense erosió	-818.622	-0,86	-0,65
Producte acabat agrícola	Directes	-354.543	-0,37	-0,28
	Ocults erosió	-62.799	-0,07	-0,05
	Ocults residus collita	-12.343	-0,02	-0,01
	Total amb erosió	-429.685	-0,45	-0,34
	Total sense erosió	-366.886	-0,39	-0,29
Material biòtic agrícola	Directes	-664.449	-0,69	-0,53
	Ocults erosió	-1.433.105	-1,50	-1,14
	Ocults residus collita	-459.587	-0,48	-0,37

	Total amb erosió	-2.557.142	-2,68	-2,04
	Total sense erosió	-1.124.037	-1,17	-0,89

12.2..1.6. La procedència dels fluxos de materials agrícoles importats.

Un aspecte que sovint queda fora de l'anàlisi de les dimensions biofísiques de l'economia és aquell que incideix en la localització de les extraccions (i impactes) que s'associen als fluxos comercials. Els treballs de Giljum i Hubacek (2001) per la UE-12/15 i Carpintero (2005) per l'Estat espanyol tenen l'interès afegit que, en analitzar els fluxos de materials des de les vessants física i monetària, introdueixen la dimensió geogràfica amb l'origen i destí dels fluxos comercials definits en torn a regions mundials. D'aquesta manera es pot discernir, amb la informació més o manco completa, sobre les suposades bondats del comerç internacional en les perifèries del sistema economia-món. En el nostre cas, resulta relativament poc complicat, discernir sobre els orígens dels materials importats a les Illes degut al fet que, en estar aïllades físicament, tot entra per ports i aeroports a diferència dels territoris continentals on els fluxos comercials i la seva determinació són molt més complexes. La major part dels fluxos físics de materials biòtics agrícoles entraven a les Balears a través dels ports d'Autoritat Portuària, en concret un 98,5% del total, per la qual cosa s'analitzaren únicament els ports d'origen d'aquests fluxos que ens poden donar una idea aproximada d'aquest tema.

A la taula 26 es pot veure com els fluxos totals de materials importats a les Balears (sense erosió) partien principalment de ports espanyols, en concret un 92,47% d'aquests fluxos; mentre que del Regne Unit sortien un 6,05% dels FTMI sense erosió i de França el 3,6%, que es corresponien en la seva major part a cereals. En quant als ports espanyols, el principal port comercial d'on provenien els materials biòtics agrícoles cap a les Balears fou el de Barcelona amb un 38,6% de tots aquests fluxos, seguit pels de València, Dènia, Tarragona i Alacant. És a dir, fluxos que provenen del litoral mediterrani peninsular. Però això no significa que s'hagin produït en aquells indrets sinó que aquests ports són les plataformes de la seva distribució. Podem destacar que el Port de Barcelona es presenta a si mateix com aquell que concentra la major oferta logística de la Península Ibèrica i del Sud d'Europa, a més de cobrir la funció de *hub* euromediterrani, tot reproduint el que Adriaanse et al. (1997) definiren com "efecte Rotterdam". El II Pla Estratègic 2003-2015 del Port de Barcelona preveu la seva ampliació física i l'expansió del seu radi d'acció cap a l'Extrem Orient, Nord i Oest d'Àfrica i Amèrica Llatina. Per aquest motiu, podem dir que "l'efecte Barcelona" oculta les procedències dels materials que des d'allà són redistribuïts ja al mercat global²⁰. El II Pla Estratègic preveu l'ampliació del port per tal de convertir-se en el primer port del Mediterrani, la qual cosa suposarà duplicar la seva superfície, passant de

Figura 1. Port de Barcelona i ampliació projectada

558 Ha a unes 1265 Ha. Això sí, l'Autoritat Portuària de Barcelona assegura que es tracta d'una "ampliació amb criteris de sostenibilitat mediambiental"²¹. Un projecte pel qual s'ha interessat gran part del capital transnacional, i molt particularment la coneguda empresa Dubai Ports World, que gràcies al xuclament del petroli del seu subsòl i al seu règim autoritari ha guanyat presència global. Allà, els negocis han florit extraordinàriament i aquelles terres s'han convertit en una de les principals ròtules financeres del capitalisme global, amb forta participació de les finances de la família reial a través dels fons sobirans (Pérez, 7/05/2006)²².

²⁰ Web del Port de Barcelona: www.apb.es/ca/WELCOME (desembre 2007)

²¹ www3.apb.es/ca/APB/Prensa/Dossiers/files/Dossier_Ampliacio.pdf (desembre 2007).

²² El principal empresari del Port de Barcelona, José Mestre Fernández, director general de l'empresa Terminal Cataluña (TERCAT) –en la que hi participa el holding xinès Hutchinson Port Holding– fou detingut acusat de tràfic de drogues (Operació Dalla). Mestre dirigia la terminal portuària de càrrega del Port de Barcelona, considerada la més gran de tot

Taula 26. Fluxos de Materials Biòtics Agrícoles arribats a les Balears segons port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).

País	Port Origen	Flux Directe (10 ³ Tm)	Flux Ocult Erosió (10 ³ Tm)	Flux Ocult residus collita (10 ³ Tm)	FTMI (amb erosió) (10 ³ Tm)	FTMI (sense erosió) (10 ³ Tm)	% (FTMI sense erosió)
E. espanyol	Barcelona	306,31	520,77	149,16	976,24	455,47	38,60
E. espanyol	València	112,63	229,98	112,30	454,91	224,94	19,06
E. espanyol	Dènia	39,08	219,26	61,81	320,16	100,89	8,55
E. espanyol	Tarragona	57,76	163,77	32,35	253,88	90,11	7,64
E. espanyol	Sagunt	49,93	58,94	26,70	135,58	76,64	6,49
E. espanyol	Alacant	31,59	8,43	9,55	49,57	41,14	3,49
R. Unit	Tilbury	18,05	106,09	20,85	144,98	38,90	3,30
R. Unit	Southampton	9,78	57,48	11,30	78,56	21,08	1,79
Canadà	Altres Canadà	8,30	38,27	10,54	57,11	18,84	1,60
Canadà	Sorel	8,12	39,31	10,15	57,58	18,27	1,55
Finlàndia	Kotka	7,33	43,11	8,47	58,91	15,80	1,34
França	Sette	6,10	35,35	7,03	48,48	13,13	1,11
R. Unit	Dover	5,31	31,20	6,13	42,63	11,44	0,97
Ucraïna	Mariupo (Ex Zhadnov)	4,85	28,52	5,61	38,98	10,46	0,89
França	Salaise	4,15	24,41	4,80	33,35	8,95	0,76
França	Altres França	3,78	22,23	4,37	30,38	8,15	0,69
França	Port La Nouvelle	3,00	17,64	3,47	24,10	6,47	0,55
França	Chalon sur Saone	2,73	16,06	3,16	21,95	5,89	0,50
Rússia	Rostov	2,66	0,36	2,74	5,76	5,40	0,46
Argentina	San Lorenzo	2,73	0,00	0,00	2,73	2,73	0,23
Holanda	Eemshaven	1,57	0,00	0,00	1,57	1,57	0,13
Egipte	Damietta	1,41	0,00	0,00	1,41	1,41	0,12
E. espanyol	La Coruña	1,19	0,00	0,00	1,19	1,19	0,10
Costa d'Ivori	Abidjan	0,61	3,48	0,56	4,65	1,17	0,10

Per poder destriar els productes que han estat comprats a l'estranger, es pot acudir a les dades de les balances comercials, a partir de les quals es pot tenir una informació addicional sobre els fluxos comercials de les Balears amb d'altres països²³. Si acudim a aquesta informació es podrà veure, teòricament, el volum del comerç internacional respecte del total. Així, les Balears importaven de l'estranger al 2004 un flux directe de 120,35 mil Tm, la qual cosa representava el 17,2% de tots els fluxos directes de materials agrícoles importats a les Illes. Podem veure com a través dels Ports de Balears entraven unes 90,4 mil Tm provinents de ports no espanyols, amb la qual cosa es podria dir que unes 30 mil Tm haurien passat per algun dels ports espanyols que han actuat com a plataforma. No obstant, és plausible que moltes de les importacions de materials biòtics agrícoles que provenien de ports espanyols no eren necessàriament "espanyoles", sinó que es podria tractar de revendes de productes de productes

l'Estat espanyol (93 Hectàrees i capacitat per 2,5 milions de contenidors). Mestre es va aliar amb una xarxa internacional de tràfic de cocaïna que emprava les instal·lacions del Port de Barcelona. Pocs mesos abans de la seva detenció, el president de la Generalitat de Catalunya, José Montilla, va guardonar a José Mestre amb el premi al millor empresari nacional del sector de la logística (Duva, 4/07/2010; Trilla, 4/07/2010).

²³Tota la informació del comerç exterior s'ha aconseguit a partir de la base de dades de comerç exterior (<http://aduanas.camaras.org>, març 2006) de les Cambres de Comerç i l'Agència Estatal d'Administració Tributària.

agrícoles procedents d'altres indrets del planeta. En qualsevol cas, val la pena senyalar la dificultosa traçabilitat dels productes dins de les complexes relacions comercials del capitalisme global. La contrapartida monetària d'aquests fluxos ascendia a uns 57,7 milions d'euros, de mitjana correspondrien a cada tona FTMI (sense erosió) (Flux Total de Material Importat) uns 229,68 €, destacant el fet que els FTMI (sense erosió) que rebien una major contrapartida monetària per unitat importada eren els provinents de Suècia (6,2 mil €/Tm) i d'Alemanya (4,4 mil €/Tm).

Si consideram els fluxos ocults dels "residus" de collita, el volum de les importacions estrangeres de materials biòtics agrícoles fou de 251,4 mil Tm, la qual cosa representaria el 20,9% del total d'aquells fluxos. Es pot observar com poc més del 50% dels fluxos directes de l'estranger provenien del Regne Unit i de França, essent la principal partida la corresponent als cereals amb unes 33,2 mil Tm al R. Unit i 13,9 mil Tm de França. Així mateix, en el cas de Canadà els cereals representen el major flux directe (13 mil Tm directes); el 100% dels fluxos directes provinents de Finlàndia eren els dels cereals; dels Països Baixos el 50% dels fluxos directes eren les hortalisses; en el cas de Perú i Ucraïna, el 100% es corresponen als cereals; de Bèlgica unes 3,41 mil Tm d'hortalisses representaven el 74% de tots els fluxos directes; d'Argentina entraven unes 2,7 mil Tm de residus de pasta de soja que es destina a l'alimentació animal i que molt probablement estiguin relacionades amb l'expansió dels conreus transgènics a la zona de la Pampa; de Rússia les partides eren majoritàriament unes 1,64 mil Tm d'hortalisses i 1,02 mil Tm de residus alimentaris destinats a l'alimentació animal. En concret, la major part dels materials biòtiques agrícoles que entraven a les Balears provinents de l'estranger, en un 65%, corresponien als cereals.

Taula 27. El comerç internacional dels fluxos importats de material biòtic agrícola, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)

	Pes (Tm)	Valor (10³ d'euros)	Fluxos Ocults erosió (Tm)	Flux ocult residu collita (Tm)	FTMI (amb erosió) (Tm)	FTMI (sense erosió) (Tm)	€/Tm FTMI (sense erosió)
R. Unit	37.029	9.543	199.029	42.865	278.923	79.893	119,45
França	24.244	10.261	89.618	23.926	137.788	48.170	213,02
Canadà	16.421	2.687	77.577	20.696	114.694	37.117	72,39
Finlàndia	7.366	1.093	43.304	8.511	59.182	15.877	68,82
P. Baixos	5.846	5.672	3.645	7.421	16.912	13.267	427,51
Perú	5.751	829	33.808	6.645	46.204	12.396	66,85
Ucraïna	4.859	496	28.521	5.606	38.986	10.465	47,35
Bèlgica	4.598	3.531	1.964	6.179	12.741	10.777	327,60
Argentina	2.747	642	24	17	2.788	2.764	232,20
Rússia	2.664	443	357	2.739	5.761	5.404	82,00
EUA	1.538	5.097	1.159	2.552	5.250	4.090	1.246,11
Alemanya	1.465	8.171	799	384	2.640	1.841	4.437,62
Egipte	1.450	222	97	100	1.648	1.550	143,39
Itàlia	1.416	3.029	618	978	3.011	2.393	1.265,47
Costa d'Ivori	623	123	3.485	573	4.680	1.196	103,21
Xina	398	580	615	103	1.116	501	1.156,63
Turquia	292	337	999	450	1.741	742	453,71
Tailàndia	193	251	4	16	213	209	1.200,41
Dinamarca	175	547	207	239	620	414	1.322,72
Suècia	174	1.092	1	1	176	175	6.251,32
Israel	155	204	97	16	267	170	1.198,63
Zimbabwe	145	92	100	242	487	387	237,28
Altres	812	2.822	1.069	873	2.754	3.213	878,16
Total	120.359	57.761	487.098	131.133	738.582	251.484	229,68

12.2.1.7. El destí dels fluxos de materials agrícoles exportats.

En quant als fluxos de materials agrícoles sortits de les Balears, podem assenyalar en primer lloc que el 99,3% dels fluxos directes de dits materials sortien a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, o bé un 99% en cas de contemplar els Fluxos Totals de Materials exportats (sense erosió). Per tant, si analitzam els ports als que es dirigeixen aquests fluxos, podrem tenir una idea aproximada del *foreland* comercial de les Illes. A la taula 28 es pot constatar com el principal port allà on es dirigeixen aquests materials és el Port de Barcelona que actua com a porta comercial cap Europa i la resta del món. En segon lloc, i a certa distància es troba el Port de València al que s'hi adreçaven unes 6,13 mil Tm de fluxos directes (12,92 mil Tm de FTME sense erosió). I, finalment estan els altres ports del litoral mediterrani espanyol de Sagunt, Tarragona, Alacant, Dènia i el francès de Sette.

Taula 28. Fluxos de materials biòtics agrícoles sortits de les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Erosió	Flux Ocult Residus Collita	FTME (amb erosió) (Tm)	FTME (sense erosió) (Tm)	% respecte FTME (sense erosió)
Barcelona	21.619,03	69.028,30	24.874,75	115.522,08	46.493,77	63,10
València	6.139,42	122.044,07	6.780,66	134.964,15	12.920,08	17,54
Sagunt	3.632,13	25.808,34	3.788,64	33.229,11	7.420,77	10,07
Tarragona	1.452,74	16.148,81	2.086,44	19.687,99	3.539,18	4,80
Alacant	1.113,36	321,02	743,91	2.178,29	1.857,26	2,52
Dènia	537,77	10.920,42	604,30	12.062,49	1.142,08	1,55
Sette	120,00	128,80	184,80	433,60	304,80	0,41

Com s'ha esmentat anteriorment, els fluxos de materials analitzats a través dels ports d'origen i destí ens donen una noció del volum directe de materials i de quins són els principals ports amb els que les Balears tenen relacions comercials, emperò no ens dona gaire informació dels orígens i destins de dits fluxos, especialment si provenen o es dirigeixen a tercers països ja que els macroports del Mediterrani espanyol compleixen una funció de plataforma i redistribució de fluxos. Aquesta llacuna, es coberta parcialment amb la informació dels fluxos comercials internacionals que representen en el cas de les exportacions de material biòtic agrícola una fracció majoritària, en concret el 94,31% de tots els fluxos materials directes exportats. El comerç de material agrícola internacional de les Balears sumava un flux directe de 32,8 mil Tm al que si se li afegixen els fluxos ocults de "residus" de collita la xifra puja a unes 79,5 mil Tm. Hom pot advertir que es produeix una important diferència entre els Fluxos Totals de Materials Exportats (sense erosió) de la taula 24 on es comptabilitzen tots els fluxos de materials sortits de les Illes i els de la Taula 29 on només es contempla els fluxos a l'estranger. De fet, la partida 0701 (patates) sortida dels Ports de Balears sumava (d'acord amb la informació a la que hem tengut accés) unes 13,5 mil Tm, mentre que la quantitat que informava l'estadística de comerç exterior o internacional²⁴ sumava un total de 24,6 mil Tm de fluxos directes, és a dir unes 11,1 mil Tm de diferència en quant als fluxos directes exportats. Per aquest motiu, els fluxos ocults associats són també sensiblement superiors en el cas del comerç internacional.

La major part dels fluxos de materials biòtics agrícoles procedents de Balears es dirigiren cap al Regne Unit, amb un total de 15,9 mil Tm de fluxos directes (40,4 Tm de fluxos totals sense erosió) que es corresponien quasi integralment a patates, pels quals s'havien desemborsat uns 9,09 milions d'euros. Llavors, els principals països als que s'exportaven els materials agrícoles eren: Dinamarca amb unes 4,7 mil Tm de flux directe, quasi totes corresponents a patates, i unes 12 mil Tm de FTME sense erosió; Alemanya amb uns fluxos directes de 2,72 mil Tm, majoritàriament de patates; Itàlia amb uns fluxos directes provinents de Balears de 1,87 mil Tm que es corresponien a diversos productes agrícoles; els Països Baixos, amb uns fluxos directes de 1,04 mil Tm, distribuïdes quasi a parts iguals entre patates i

²⁴ <http://aduanas.camaras.org> (març 2006).

garrofes. També volem senyalar el fet que apareguin dos països caribenys, República Dominicana i Mèxic on s'hi dirigien uns fluxos de 564 Tm i 368 Tm respectivament i que es corresponen els principals espais de colonització turística del capital hotelier transnacional de les Balears (Buades, 2006). Finalment, podríem apuntar que en el cas de les contrapartides monetàries, la mitjana de les exportacions de material biòtic agrícola de les Balears rebien de mitjana uns 374 €/Tm de Flux Total de Material sense erosió, essent els materials exportats cap el Japó aquells que rebien una major contrapartida, en concret, de mitjana una Tm de FTME (sense erosió) presentava un valor de canvi de 8,9 mil euros, essent el principal producte el corresponent a la partida 1302 (sucres i extractes vegetals).

Taula 29. El comerç internacional dels fluxos exportats de material biòtic agrícola, 2004
(Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)

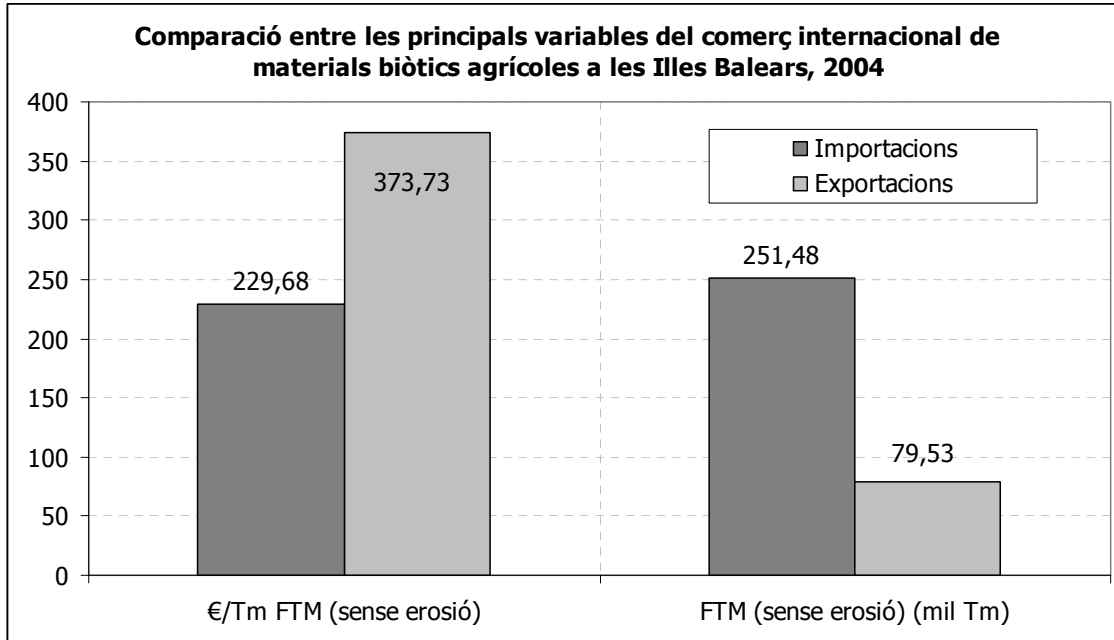
	Pes (Tm.)	Valor (Mils d'euros)	Fluxos Ocults erosió (Tm)	Flux ocult residu collita (Tm)	FTME (amb erosió) (Tm)	FTME (sense erosió) (Tm)	€/Tm FTME (sense erosió)
R. Unit	15.924	9.092	17.216	24.553	57.693	40.478	225
Dinamarca	4.768	2.786	5.075	7.281	17.125	12.049	231
Alemanya	2.724	6.205	2.252	3.124	8.099	5.847	1.061
Itàlia	1.873	620	36	160	2.069	2.034	305
P. Baixos	1.042	1.164	1.545	1.807	4.394	2.849	408
França	884	826	1.500	1.692	4.076	2.576	321
Suïssa	581	418	647	884	2.112	1.465	285
Rep. Dominicana	564	722	40	78	682	642	1.126
Suècia	527	306	580	822	1.929	1.349	227
Mèxic	368	307	781	801	1.950	1.169	263
Portugal	339	1.555	396	467	1.202	806	1.929
Ucraïna	296	155	1.108	475	1.879	771	201
Argentina	294	393	611	626	1.531	920	427
Romania	266	168	93	95	453	361	464
Polònia	215	148	343	381	939	596	249
Egipte	202	110	493	505	1.200	707	155
Finlàndia	198	121	213	306	717	504	240
Japó	176	1.661	9	10	194	185	8.971
Rússia	121	77	206	211	538	332	231
Uruguai	108	55	264	270	642	378	145
Brasil	104	60	251	258	613	362	167
Islàndia	100	35	108	154	362	255	136
Altres països	1.213	4.630	2.438	2.592	6.850	4.413	1.049
Total	32.886	29.724	35.366	46.648	114.900	79.534	374

12.2.1.8. Asimetries físico-monetàries dels fluxos de materials biòtics agrícoles en el comerç internacional.

Finalment, intentarem analitzar el conjunt dels fluxos de materials biòtics agrícoles del comerç internacional a les Balears al 2004 (gràfic 1). En síntesi, es podria dir que la primera diferència detectada en el comerç internacional dels materials biòtics agrícoles està en el fet que mentre els fluxos directes importats provinents de l'estranger –sempre suposant que són els que provenen directament i no les que són revenudes dins del propi territori de l'Estat- eren al 2004 uns 17,2% de tots els fluxos directes de material biòtic agrícola importat a les Balears; mentre que en el cas de les exportacions, els fluxos directes dirigits a l'estranger sumaven el 94,3% de totes les exportacions de les Illes. En segon lloc, es pot veure com, encara que es pretengui donar la idea d'un sector primari agroexportador, el volum dels FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats) sense erosió era 3,16 vegades superiors als FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) sense erosió. Nogensmenys, les variables emprades majoritàriament per

guiar les activitats econòmiques (Naredo, 2006), ens donen la "falsa" senyal que el valor de les importacions és inferior al de les exportacions, essent la contrapartida monetària mitjana dels FTME sense erosió, amb uns 373,73 €/Tm FTME sense erosió, un 62% superior a la dels FTMI, amb 229,68 €/Tm FTMI sense erosió.

Gràfic 1.

12.2.2. La petjada ecològica dels productes agrícoles. La colonització de l'espai pel consum de productes agrícoles.

12.2.2.1. Petjada ecològica domèstica dels productes agrícoles.

Una vegada s'han determinat els fluxos de materials agrícoles de l'economia balear, es pot procedir a calcular la superfície requerida per tal de poder obtenir aquells productes. A diferència d'altres càlculs de la petjada ecològica, i pel fet que teníem informació referent a les quantitats destinades a consum humà i a l'animal, s'ha diferenciat entre aquestes i la part corresponent a l'alimentació animal s'ha interpretat que és la part corresponent a la petjada ecològica domèstica animal terrestre que tractam en el següent apartat. Els conreus agrícoles de Balears destinats a l'alimentació humana ocupaven unes 107,4 mil Ha de les quals s'extreien unes 391,2 mil Tm de collites, amb la qual cosa els rendiments agrícoles promitjats eren de prop de 3,64 Tm/Ha.

La major petjada correspondria als conreus fruiters amb unes 62,15 mil Ha i un rendiment mig de 0,3 Tm/Ha, dels que s'extreien unes 18,7 mil Tm. Aquests conreus estan predominats pels ametllers que ocupen bona part del territori mallorquí. Convé recordar el fet que la petjada ecològica és un instrument que ens indica i ens permet explicar algunes coses respecte de la pressió de les accions humanes sobre els ecosistemes, però que és una eina parcial, com totes les eines. Per això, cal senyalar que les superfícies de conreu destinades als fruiters de secà a Mallorca i Pitiüses especialment, compleixen més funcions que la de simple abastadora de fruits secs. Després de la crisi vitícola del segle XIX, moltes de les terres ocupades per vinya foren substituïdes per ametllers i figuerals, uns conreus que eren compatibles amb la sembra de cereals. Aquestes superfícies cobreixen complexes i diverses funcions, des de la combinació amb d'altres conreus i ser zones de pastura extensiva, a la d'hàbitat de nombroses espècies de flora i fauna, i també ser un dels elements fonamentals del paisatge mallorquí des de mitjans del segle XIX fins a l'actualitat.

Jean Bisson (1977) lligava l'aparició dels conreus d'ametllers i figueres amb l'ascens d'una nova economia pagesa que es desenvolupà coincidint amb la fragmentació de la propietat rural. No obstant, Cela-Conde (1979) matisa el fet que aquesta transformació es va estendre

també a les grans propietats d'oliverar i que el canvi de propietat que apuntava Bisson se perpetrà en un període llarg de temps. Per tant les antigues fragmentacions de la propietat per al conreu de vinya serien progressivament reagrupades per al conreu dels fruiters, en un procés lent i que se tradueix, si més no, en un canvi de propietat. A l'actualitat, la superfície dels conreus d'ametllers va disminuint any rere any, i l'edat mitjana dels arbres supera en un 75% els 50 anys, essent els rendiments mitjans de 0,2 Tm/Ha, front a la mitjana estatal de 0,4 Tm/Ha (Gil-Sánchez et al., 2002). En l'actual marc de globalització neoliberal, els fluxos comercials internacionals subvencionats pel petroli barat (i diners públics) han inundat el mercat, especialment l'ametlla de Califòrnia, amb la qual cosa l'ametlla mallorquina que altre temps tenia fama mundial ha anat perdent rellevància. A aquest fet se li suma la situació derivada dels canvis ocorreguts a les Illes al llarg de la segona meitat del segle XX, al llarg del qual bona part de les activitats agràries s'han anat abandonant i la rendibilitat del sòl, ha passat de ser agrària a cada cop més immobiliària. En aquest context, com s'ha apuntat en l'evolució de les cobertes del sòl, la superfície destinada a ametllerar ha experimentat una constant disminució, que és reemplaçada pel fenomen de la ruderalització definida per Naredo (2004).

Als conreus de fruiters se'ls hi pot afegir la petjada que correspondria, a la part destinada a consum humà, dels que s'han definit com altres conreus llenyosos i que estan presidits pels garrovers. En concret, aquests conreus ocupaven al 2004, unes 14,6 mil Ha, de les quals s'obtenien unes 13,6 mil Tm. Els garrovers (*Certaonia siliqua*) són presents en quasi tots els sistemes naturals i culturals de les Illes, presentant-se sovint aquesta espècie en combinació amb d'altres espècies arbòries, però també herbàcies. El garrofi té un aprofitament mixt, una part destinat a pinso animal (aquí no comptada) i una altra destinada a usos industrials, especialment per a l'extracció de sucs per la confiteria i alcohol, i usos tèxtils. L'oliverar ha experimentat al llarg de la segona meitat del segle XX una caiguda molt notable en quant a la superfície ocupada, i per tant en la seva producció i la transformació d'aquesta en oli. La superfície destinada al conreu d'olivera ha caigut des de les 28,2 mil Ha del 1860 a les 8,07 mil Ha del 2004, sent la producció enregistrada en les estadístiques oficials d'unues 1,59 mil Tm. En el cas de l'oliverar, convé recuperar aquella advertència que es feia al respecte de l'ametllerar i els altres conreus llenyosos de secà, ja que l'oliverar juga un paper cabdal en els agroecosistemes de les Balears que les miops comptabilitats crematístiques difícilment poden informar, essent un element clau en la prevenció del risc d'incendis forestals, un agroecosistema bàsic en la lluita contra l'erosió i també un valor cultural i paisatgístic de primer ordre. En aquest cas, es produeix la irrupció d'olis vegetals procedents d'altres regions del planeta, no necessàriament d'oliva, en els que s'hi aplicaven les pràctiques habituals de la "modernització" agrícola procedents de la revolució verda i la mecanització del camp, que al cas de l'oliverar mallorquí ha resultat molt més difícil. A diferència de l'olivera, el conreu de la vinya, lligat a la creixent moda dels vins, ha experimentat en els darrers anys un fort impuls. No obstant, crida l'atenció comparar la superfície que ocupaven aquests conreus al 1860 amb unes 15,89 mil Ha (Urech i Cifre, 1869) amb les 1,46 mil Ha del 2004 dels que s'aconseguien unes 5,84 mil Tm. Finalment, les 14,74 mil Tm de taronges, llimones i altres cítrics ocupaven al 2004 unes 2,4 mil Ha, essent aquesta superfície superior a l'enregistrada al 1860 i al 1962, és a dir abans del boom turístic i de l'abandonament de l'agricultura, al manco professionalment ja que territorialment és sens dubte la principal coberta i ús del sòl.

Els conreus destinats a la producció cerealícola per consum humà ocupaven a l'any 2004 unes 21,9 mil Ha, de les quals s'obtenien unes 48,36 mil Tm de cereals, el que implica uns rendiments mitjans de 2,2 Tm/Ha. En el cas dels cultius de cereals, un temps bàsicament destinats a l'alimentació humana, es pot destacar que cada cop una major fracció d'aquests conreus són destinats a l'alimentació animal. Els conreus de lleguminoses destinats al consum humà ocupaven unes 2,38 mil Ha de les que s'obtenien unes 3,37 mil Tm. Aquests conreus, a més de proporcionar aliment, permeten una millor gestió del sòl amb la seva capacitat de fixació del nitrogen, però han estat dels que han sofert una major disminució al llarg dels processos de "modernització" agrícola a les Balears. És clar que les seves funcions no alimentàries han estat substituïdes majoritàriament per ensums inorgànics. Així, des del Cens de 1962 a les magnituds que manejam de l'any 2004 la superfície total (per consum animal i humà) de Balears destinada a conreus de lleguminoses ha passat de 25,5 mil Ha a unes 3,05 mil Ha.

Les 219,19 mil Tm d'hortalisses destinades a consum humà ocupaven unes 6,6 mil Ha, amb la qual cosa, el rendiment promig era un dels més elevats de tots els conreus amb unes 32,93 Tm/Ha. Nogensmenys, tal com han anat senyalant Naredo (2004) i Naredo i Carpintero

(2006) aquestes xifres oculten els "vertaders" rendiments que serien aquells que resultassin, entre d'altres, d'elaborar els balanços energètics i hídrics d'aquests cultius. En termes generals, aquesta major rendibilitat, com en el cas dels tubercles, es deu per una banda a una forta dotació hídrica, amb la corresponent contaminació hídrica i pèrdua de sòl vinculades, entre d'altres, a les pràctiques de reguiu que segons el Cens Agrari 1999, el 57% eren per aspersió. La correcta comptabilitat dels rendiments agrícoles hauria de contemplar els inputs totals amb els outputs, que com s'ha dit anteriorment, la mitjana de l'Estat espanyol al 2000 era de 1,27 Kcal d'output per cada Kcal d'input extern, quan al 1950 aquesta relació era de 6,11 Kcal/Kcal (Naredo i Carpintero, 2006).

El conreu de tubercles s'introduïren a Mallorca, procedents de Menorca al darrer terç del segle XIX, i posteriorment a l'illa d'Eivissa. La varietat anglesa "Kidney Royal" que es sembra al gener, es destina majoritàriament a l'exportació, en especial, al Regne Unit. Aquests conreus de vocació agroexportadora han manifestat importants oscil·lacions al llarg del segle XX, coincidint amb les conteses bèl·liques europees, i Cela-Conde (1979:51) escrivia que "la servitud d'un conreu colonial apareix de nou amb la segona guerra mundial, que redueix a zero les exportacions". Després de vendre la patata de major qualitat (la primerenca) als mercats del Nord i Centre d'Europa, les segones sembres de menor qualitat es destinen al mercat interior. El 2004 es recollien unes 62,3 Tm destinades a consum humà, que ocupaven unes 2,06 mil Ha, la major part a la zona de Sa Pobla – Muro. La Unitat Hidrogeològica Pla d'Inca – Sa Pobla és allà on es concentra el major nombre de conreus de reguiu de l'illa i la zona amb major contaminació de nitrats. Finalment, entre els conreus herbacis destinats al consum humà es poden contemplar les 267 Ha destinades als conreus industrials (559 Tm) i les 23 Ha destinades a la producció comercial de flors (2,89 mil Tm).

Taula 30. Estimació de la petjada ecològica domèstica dels conreus agrícoles destinats a consum humà a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de la Conselleria d'Agricultura i Pesca).

		Tm	Rendiment (Tm/Ha)	Total (Ha)
Cereals	Arròs	115	3,60	32
	Blat	15.928	2,85	5.586
	Blat d'indis	1.910	8,00	239
	Civada	7.060	1,32	5.351
	Ordi	21.488	2,12	10.113
	Melca	12	4,29	3
	Triticale	1.848	2,98	621
	Total cereals	48.361	2,20	21.945
Lleguminoses	Cigrans	376	1,11	337
	Pèsols secs	164	1,17	140
	Faves seques	2.794	1,50	1.861
	Mongetes seques	36	0,90	40
	Llenties	9	0,90	10
	Total lleguminoses	3.379	1,42	2.388
Hortalisses	Albergínia	8.833	24,69	358
	All	485	6,28	77
	Api	138	17,00	8
	Bleda	1.000	22,89	44
	Cabeça (ceba)	615	25,30	24
	Carbassa	81	17,00	5
	Carbassí	1.719	22,91	75
	Carxofera	3.261	13,00	251
	Ceba	28.935	29,36	986
	Cogombre	1.086	22,65	48
	Cogombret	73	14,60	5

	Col	24.629	42,79	576
	Colflori	8.872	33,75	263
	Endívia, escarola	577	23,56	24
	Espinacs	1.037	23,74	44
	Faves verdes	364	8,91	41
	Fresa i maduixot	305	15,40	20
	Lletuga	15.252	31,50	484
	Meló	18.020	22,98	784
	Mongetes verdes	1.856	9,77	190
	Nap	536	20,14	27
	Pastanaga	2.614	29,92	87
	Pebre	12.667	30,94	409
	Pebre coent	130	15,00	9
	Pèsols verds	75	5,64	13
	Porros	426	19,71	22
	Rave	323	22,67	14
	Remolatxa de taula	168	19,22	9
	Síndria	21.182	33,51	632
	Tomàtiga	62.836	56,09	1.120
	Xampinyó	1.099	150,07	7
	Total Hortalisses	219.193	32,93	6.656
Tubercles	Moniato	1.059	17,51	60
	Patata extra primerenca (1)	8.232	24,00	343
	Patata primerenca (2)	24.621	34,00	724
	Patata mitja estació (3)	14.082	41,00	343
	Patata tardana (4)	14.328	24,00	597
	Total tubercles	62.322	30,13	2.068
Oliverar	Oliva	1.593	0,20	8.026
Vinya	Vinya	5.844	4,00	1.461
Conreus industrials	Cacauet	32	2,00	16
	Gira-sol	527	2,10	251
	Total c. industrials	559	2,09	267
Cítrics	Llimona Verna	761	7,80	98
	Taronja blanques comuns	1.993	6,00	332
	Mandarina satsuma	68	5,90	12
	Mandarina - clementina	1.032	6,00	172
	Taronja salustiana	278	6,05	46
	Llimona – "Mesero"	435	6,50	67
	Taronja amarga	1	6,14	0
	Taronja navel	4.437	6,00	740
	Taronja navelate	1.157	6,26	185
	Taronja navelina	2.181	6,33	345
	Altres mandarines	286	5,90	48
	Altres llimones	549	5,50	100
	Taronja (pomelo)	77	7,00	11
	Taronja valència late	1.350	6,00	225
	Taronja verna	136	6,05	22
Total cítrics	14.741	6,14	2.402	

Fruiters	Alvocat	57	5,00	11
	Bananer	50	5,00	10
	Figuera de moro	17	0,10	170
	Albercoquer	1.887	3,12	605
	Cirerer	58	1,88	31
	Xirimoier	13	10,00	1
	Prunera	582	2,09	279
	Magraner	98	5,00	20
	Figuera	625	1,51	415
	Pomera	726	9,31	78
	Melicotoner	260	6,96	37
	Codony	67	4,49	15
	Nectarina	326	16,00	20
	Nesprer	635	10,51	60
	Perera	301	5,41	56
	Ametller	12.930	0,21	60.290
	Noguer	45	0,80	57
	Total fruiters	18.708	0,30	62.155
Altres conreus llenyosos	Taparera	10	0,50	20
	Canya vulgar	38	5,00	8
	Garrover	13.567	0,95	14.247
	Total altres c. llenyosos	13.615	0,95	14.275
Flors	Clavell	34	170,00	0,2
	Rosa	1.300	162,50	8
	Altres flors	1.594	106,27	15
	Total flors	2.897	124,87	23
Total		391.211 Tm	3,64 Tm/Ha	107.391 Ha
Pob. Resident		0,41 Tm/càpita		0,11 Ha/càpita
IPH (Índex de Pressió Humana)		0,31 Tm/càpita		0,09 Ha/càpita

12.2.2.2. La petjada ecològica dels productes agrícoles importats i exportats.

Una vegada s'ha calculat la petjada ecològica dels materials agrícoles domèstics, s'ha de procedir al càlcul de la corresponent als materials agrícoles importats i exportats. En el cas de Balears, a diferència dels càlculs que es poden fer a major escala on una bona part dels productes agrícoles estan sense transformar, com s'ha vist una bona part dels materials agrícoles importats ho fan en la forma de productes acabats. Pels càlculs de la petjada dels productes agrícoles importats i exportats de les Illes, partim del supòsit que la biomassa agrícola s'ha produït amb uns rendiments agrícoles idèntics als de les Illes, així la superfície apropiada seria la que es correspondria en una rèplica idèntica de les productivitats agrícoles de les Illes, amb les pràctiques actuals. Degut a que com hem dit bona part del material biòtic agrícola comercialitzat és en forma de productes acabats, a part dels rendiments agrícoles de la biomassa agrícola de Balears, s'ha hagut de calcular els requeriments territorials per a l'elaboració dels productes acabats agrícoles. En certs casos s'ha pogut estimar a partir de les elaboracions pròpies a les Illes, com per exemple en el cas del vi que tenim que per a elaborar una tona de vi es requerien unes 1,66 Tm de raïm, i posteriorment es calcula la superfície requerida per a conrear el raïm convertit en vi. Emperò, hi ha d'altres casos que no es comptava amb la possibilitat de realitzar els càlculs indirectes, per la qual cosa s'han agafat els resultats de la tesi de l'holandès Gerbens-Leenes (2006) o dels càlculs de la petjada ecològica global del Global Footprint Network (2006) i que s'expressen a la taula 31.

Taula 31. Grup de materials biòtics agrícoles del comerç exterior –nacional i internacional- de les Balears, 2004.

N.C.	Mercaderia N.C. (Nomenclatura Combinada)	Grup Autoritat Portuària	Descripció Grup Aut. Port.	TARIC	descripció	Subcategoria	Rendiment (Tm/Ha)	Font
1201	Faves de soia -fins i tot partides-	22	Faves i farina de soja	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	2,09	Elaboració pròpia
1206	Llavors de gira-sol -fins i tot partides-	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	2,09	Elaboració pròpia
1207	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, excepte farina de mostassa	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	2,09	Elaboració pròpia
1208	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, excepte farina de mostassa	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	1,95	Gerbens-Leenes, 2006
1209	Llavors, fruits i espores per a sembra	34	Resta de mercaderies	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia
1211	Plantes, parts de plantes, llavors i fruits de les espècies utilitzades principalment en perfumeria, medicina o com a insecticides, plaguicides, fungicides o similars, frescos o dessecats -fins i tot tallats, partits o polvoritzats-	34	Resta de mercaderies	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia
1301	Goma laca; gomes, resines, goma resines i oleoresines (com ara bàlsams), naturals. Fins al 31 de desembre de 1995: goma laca; gomes, resines, goma resines i bàlsams naturals	34	Resta de mercaderies	13	Gomes, reïnes i demés suc i extractes vegetals	Biomassa agrícola (Altres)	1	Global footprint network, 2006
1401	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment en cistelleria o esparteria (bambú, rotang, canya, jonc, vímet, ràfia, palla de cereals neta, blanquejada o tenyida, i crosta de til·ler)	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia
1403	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment per a la fabricació d'escombres, raspalls o brotxes (melca, piassaba, gram o pita) - fins i tot torçades o en feixos-	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia
1404	Productes vegetals no compresos en altres partides	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1801	Cacau en gra sencer o partit, cru o torrat	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	18	Cacau i els seus preparats	Biomassa agrícola (Altres)	0,4	Global footprint network, 2006
4001	Cautxú natural, balata, gutaperxa, guayule, xiclet i gomes naturals similars en formes primàries o en plaques, fulls o bandes	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Biomassa agrícola (Altres)	1	Global footprint network, 2006
5302	Cànem (<i>Cannabis sativa</i> L.) en brut o treballat però sense filar, estopes i rebutjos de cànem (inclosos els rebutjos de filats i les filagarses)	34	Resta de mercaderies	53	Les demás fibres tèxtils vegetals	Biomassa agrícola (Altres)	1,9	Global footprint network, 2006
5303	Jute i altres fibres tèxtils del lliber en brut o treballats però sense filar, estopes i rebutjos d'aquestes fibres (inclosos els rebutjos de filats i les filagarses), excepte de lli, cànem i rami	34	Resta de mercaderies	53	Les demás fibres tèxtils vegetals	Biomassa agrícola (Altres)	1,9	Global footprint network, 2006
0901	Cafè -fins i tot torrat o descafeïnat-; clofolla i pellofa de cafè; succedanis del cafè que continguin cafè en qualsevol proporció	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	0,7	Global footprint network, 2006
0904	Pebres del gènere <i>Piper</i> sp.; pebrots dels gèneres <i>Capsicum</i> sp. i <i>Pimenta</i> sp., dessecats, tritratats o polvoritzats (pebre vermell)	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	0,8	Global footprint network, 2006
0910	Gingebre, safrà, cúrcuma, farigola, fulles de llorer, curri i altres espècies	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	2,6	Global footprint network, 2006
1001	Blat i mestall	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,85	Elaboració pròpia
1002	Sègol	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,2	Elaboració pròpia
1003	Ordi	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,12	Elaboració pròpia
1004	Civada	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,12	Elaboració pròpia
1005	Blat de moro	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	8	Elaboració pròpia
1006	Arròs	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	3,6	Elaboració pròpia
1007	Melca en gra	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,2	Elaboració pròpia

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1008	Fajol, mill i escaiola; altres cereals	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,2	Elaboració pròpia
0801	Cocos, nous del Brasil i anacards frescos o dessecats -fins i tot sense clofolla o pelats-	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	0,3	Elaboració pròpia
0802	Altres fruits de clofolla frescos o dessecats -fins i tot sense clofolla o pelats-	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	0,3	Elaboració pròpia
0803	Bananes o plàtans frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	5	Elaboració pròpia
0804	Dàtils, figues, pinyes (ananàs), avocats, guaiabes, mangos i mangostans, frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	1,51	Elaboració pròpia
0806	Raim i panses	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	4	Elaboració pròpia
0809	Albercocs, cireres, préssecs (inclosos els alberges i nectarines), prunes i aranyons, frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,12	Elaboració pròpia
0810	Altres fruits frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,153	Elaboració pròpia
0811	Fruits cuits amb aigua o vapor o sense coure congelats -fins i tot ensucrats o edulcorats d'una altra manera-	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,153	Elaboració pròpia
0812	Fruites i altres fruits conservats provisionalment (per exemple amb gas sulfurós o amb aigua salada, sulfurosa o addicionada d'altres substàncies) encara impropis per al consum immediat	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,153	Elaboració pròpia
0813	Fruita dessecada, excepte de les partides 0801 a 0806, i mesclades de fruita dessecada o de fruits de clofolla d'aquest capítol	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,153	Elaboració pròpia
0808	Membrillos frescos	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	4,49	Elaboració pròpia
0601	Bulbs, cebes, tubercles, arrels tuberoses, brots i rizomes en repòs vegetatiu, en vegetació o en flor; plantes i arrels de xicoira, excepte arrels de la partida 1212	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Plantes vives)	25,3	Elaboració pròpia
0602	Altres plantes vives (incloses les arrels, esqueixos i empelts) i micelis	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Plantes vives)	25,3	Elaboració pròpia
0603	Flors i poncelles tallades per a rams o guarniment fresques, seques, blanquejades, tenyides, impregnades o preparades d'una altra manera	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Plantes vives)	124,87	Elaboració pròpia
0701	Patates fresques o refrigerades	23	Fruites, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalisses, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Tubercles)	30,13	Elaboració pròpia
0714	Arrels de mandioca (iuca), maranta (Maranta arundinacea), nyàmeres, moniatos i arrels i tubercles similars rics en fècula o en inulina,	23	Fruites, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalisses, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Tubercles)	30,13	Elaboració pròpia

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	frescos, refrigerats, congelats o dessecats –fins i tot trossets o en pèllets-; medul·la de sagú. Fins al 31 de desembre de 1995: només frescos o dessecats)							
0702	Tomàquets frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	56,09	Elaboració pròpia
0703	Cebes, escalunyes, alls, porros i altres hortalises al·liàcies frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	25,3	Elaboració pròpia
0704	Cols, cols de cabdell, coliflors, cols arrissades, colinaps i productes comestibles similars del gènere Brassica sp., frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	42,79	Elaboració pròpia
0705	Enciam (Lactuca sativa) i xicoires del gènere Cichorium sp. -fins i tot l'escarola i l'endívia- frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	31,5	Elaboració pròpia
0708	Hortalises amb tavella –fins i tot esbajocades- fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
0709	Altres hortalises fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
0710	Hortalises congelades cuites o sense coure (al vapor o per cocció)	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
0711	Hortalises conservades provisionalment per al consum no immediat (amb gas sulfurós, aigua salada, aigua sulfurosa o addició d'altres substàncies per a la conservació)	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
0713	Hortalises dessecades sense tavella –fins i tot les esbajocades o partides-	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
1212	Garrofes, algues, bleda-rave sucrera (remolatxa sucrera) i canya de sucre, fresques, refrigerades, congelades o dessecades -fins i tot polvoritzades-; pinyols i altres productes vegetals (incloses les arrels de xicoira sense torrar de la varietat Cichorium intybus sativum) emprats principalment en l'alimentació humana, ncaa. Fins al 31 de desembre de 1995: únicament fresques o dessecades	37	Pinso i farratges	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)	0,95	Elaboració pròpia
1213	Palla i capoll de cereals en brut -fins i tot picats, mòlts, premsats o granulats-	37	Pinso i farratges	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)	2,2	Elaboració pròpia
1214	Naps farratgers, bleda-raves farratgeres (remolatxes farratgeres), arrels farratgeres, fenc, alfals (userda), trèvol, esparceta, cols farratgeres, llobins (tramussos), garrofes i productes farratgers similars -fins i tot granulats-	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)	17,06	Elaboració pròpia

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1101	Farina de blat i de mestall	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	1,95	Gerbens-Leenes, 2006
1102	Farina de cereals, excepte blat o de mestall	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	1,95	Gerbens-Leenes, 2006
1104	Grans de cereals treballats d'una altra forma (com ara, pelats, aixafats, en flocs, perlats, trossejats o triturats), excepte d'arròs de la partida 1006; germen de cereals sencer, aixafat, en flocs o mòlt	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	2,2	Elaboració pròpia
1109	Gluten de blat -fins i tot dessecat-	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	1,95	Gerbens-Leenes, 2006
1701	Sucre de canya o de blada-rave (remolatxa) i sacarosa químicament pura en estat sòlid	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	6,104	Mitjana estat espanyol 61 Tm/Ha, Per una tona de sucre de canya es requereixen unes 10 Tm de canya de sucre
1702	Altres sucres (inclosa la lactosa, maltosa, glucosa i fructosa [levulosa]) químicament pures en estat sòlid; xarop de sucre sense aromatitzants ni colorants; sucedanis de la mel -fins i tot mesclats amb mel natural-; sucre i melassa caramel·litzats	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	6,104	Elaboració pròpia
1703	Melassa de l'extracció o de la refinació del sucre	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	6,104	Elaboració pròpia
1704	Articles de confiteria sense cacau (inclosa la xocolata blanca)	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	0,83	Gerbens-Leenes, 2006
2101	Extractes, essències i concentrats de cafè, te o herba mate i preparats a base d'aquests productes	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	21	Preparats alimentaris diversos	Producte acabat biomassa agrícola	1,6	Global footprint

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	o de cafè, te o herba mate; xicoira torrada i altres sucedanis del cafè torrat amb els extractes, essències i concentrats					(Altres)		network
2009	Sucs de fruites i hortalisses (inclòs el most de raïm) -fins i tot silvestres- sense fermentar i sense alcohol -fins i tot ensucrats o edulcorats-	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	3,88	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006
2203	Cervesa de malt envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	11,4	Global footprint network, 2006
2204	Vi de raïm fresc -fins i tot alcoholitzat-; most, excepte de la partida 2009, envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	2,406	Per una tona de vi se requereixen 1,6667 tones de raïm. Per una hectàrea de raïm s'obtenen 4 tones de raïm, i 2,4 de vi
2205	Vermut i altres vins de raïm frescos preparats amb plantes o substàncies aromàtiques, envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	2,406	Elaboració pròpia
2206	Altres begudes fermentades (com ara sidra, sidra de peres o aigües), mesclades de begudes fermentades i mesclades de begudes fermentades i begudes no alcohòliques, ncaa (envasat)	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	2,406	Elaboració pròpia
2207	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum, alcohol etílic i aigües desnaturalitzats de qualsevol graduació (envasat)	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	7,4	Global footprint network, 2006
2208	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80% de volum, aigües, licors i altres begudes alcohòliques destil·lades. Fins al 31 de desembre de 1995:	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	7,4	Global footprint network, 2006

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	també s'inclouen els preparats alcohòlics compostos utilitzats per a l'elaboració de begudes, envasat							
2209	Vinagre comestible i succedanis comestibles del vinagre obtinguts amb àcid acètic envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	2,406	Elaboració pròpia
4602	Articles de cistelleria obtinguts directament en la seva forma amb matèries trenables o confeccionats amb articles de la partida 4601, i manufactures de lufa	34	Resta de mercaderies	46	Manufactures d'esparteria o de cistelleria	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	1,3	Global footprint network, 2006
5201	Cotó sense cardar ni pentinar	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5207	Hilados de algodón (excepto el hilo de coser) acondicionado para la venta al por menor	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5208	Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes i de gramatge inferior o igual a 200 g/m ²	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5209	Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes de gramatge superior a 200 g/m ²	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5210	Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o artificials amb un contingut de cotó inferior al 85% en pes de gramatge inferior o igual a 200 g/m ²	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5212	Altres teixits de cotó	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
2302	Segó, segonet i altres productes residuals del	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries	Producte acabat	2,2	Elaboració

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	garbellament, mòlta o altres tractaments dels cereals o de les lleguminoses -fins i tot en granulats-				alimentàries; aliments preparats per animals.	biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)		pròpia
2303	Residus de les indústries del midó i residus similars, polpa de bleda-rave (remolatxa), bagàs de canya de sucre i altres deixalles de les indústries sucreres, excrements i deixalles de cerveseria o de destil·leria -fins i tot en granulats-	21	Cereals i la seva farina	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	2,2	Elaboració pròpia
2304	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de l'oli de soia -fins i tot mòlts o granulats-	21	Cereals i la seva farina	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	2,2	Elaboració pròpia
2306	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de greixos o olis vegetals -fins i tot mòlts o granulats-, excepte de les partides 2304 o 2305	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	3,64	Elaboració pròpia
2308	Matèries, rebutjos, residus i subproductes vegetals -fins i tot granulats- utilitzats per a l'alimentació animal, ncaa	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	3,64	Elaboració pròpia
1806	Xocolata i altres preparacions alimentàries amb cacau	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	18	Cacau i els seus preparats	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	0,66	Gerbens-Leenes, 2006
1902	Pastes alimentoses -fins i tot cuites o farcides (de carn o altres substàncies) o bé preparades d'una altra forma- com ara espaguetis, fideus, macarrons, tallarines, lasanyes, nyoquis, raviolis o canelons; cuscús -fins i tot preparat	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,087	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006
1904	Productes a base de cereals obtinguts per inflament o torrefacció (fulles petites, flocs de blat de moro); cereals en gra o en forma de flocs o altres grans treballats, excepte blat, i de la farina i sèmola, precuits o preparats d'una altra manera, ncaa. Fins al 31 de desembre de 1995: productes de cereals obtinguts per inflament o torrefacció (fulles petites, flocs de blat de moro); cereals en gra precuits, preparats d'una altra manera, excepte	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,2	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	blat de moro							
1905	Productes de fleca, pastisseria o galeteria -fins i tot amb cacau-; hòsties, càpsules per a medicaments, hòsties, pastes dessecades de farina, midó o fècula, en fulles i productes similars	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,2	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006
2001	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, fruits i altres parts comestibles de plantes, preparats o conservats en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2002	Tomàquets preparats o conservats, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2003	Bolets i tòfones preparats o conservats, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	150,07	Elaboració pròpia
2004	Altres hortalisses congelades -fins i tot silvestres- preparades o conservades, excepte en vinagre o àcid acètic, o de productes de la partida 2006. Fins al 31 de desembre de 1995: altres hortalisses preparades o conservades, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2005	Altres hortalisses -fins i tot silvestres- preparades o conservades, excepte en vinagre o àcid acètic i productes de la partida 2006. Fins al 31 de desembre de 1995: altres hortalisses preparades o conservades, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2006	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, altres fruits, les seves peles i altres parts de plantes, confitats amb sucre (candits, setinats o gebrats). Fins al 31 de desembre de 1995: només fruits, peles de fruites i altres parts de plantes confitats amb sucre (candits, setinats o gebrats)	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2007	Compotes, gelees, mermelades, purés i pastes de fruits, obtinguts per cocció -fins i tot ensucrats o edulcorats-	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,2	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

2008	Fruits i altres parts comestibles de plantes preparats o conservats d'una altra manera -fins i tot ensucrats, edulcorats o amb alcohol- ncaa	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,2	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006
2402	Cigars -fins i tot despuntats-, cigars petits i cigarrets elaborats amb tabac o succedanis del tabac	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	24	Tabac i succedanis del tabac elaborats	Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	1,6	Global footprint network, 2006
2403	Altres tipus de tabac i succedanis del tabac elaborats, tabac homogeneïtzat o reconstituït, i extractes i essències del tabac	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	24	Tabac i succedanis del tabac elaborats	Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	1,6	Global footprint network, 2006
1507	Oli de soia amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,4	Global Footprint Network, 2006
1508	Oli de cacauet amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,5	Global Footprint Network, 2006
1509	Oli d'oliva amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,045	Per una tona d'oli d'oliva s'empren unes 3,7 tones d'oliva
1511	Oli de palma amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,2	Global Footprint Network, 2006
1512	Olis de gira-sol, safranó (càrtam) amb les fraccions en brut sense modificacions químiques -fins i tot refinats-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,5	Global Footprint Network, 2006
1517	Margarina i mescles, preparats o fraccions de greixos i olis animals o vegetals alimentaris, excepte greixos, olis alimentaris i les fraccions de la partida 1516	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats (predominantment biòtic) (greixos, olis, gelats, i altres no	0,11	Gerbens-Leenes, 2007

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						contemplats en altres partides)		
2309	Preparacions utilitzades per a l'alimentació animal	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Altres productes biòtics acabats (aliments per animals) (pinsos, farratges, etc)	2,97	

L'any 2004 es podien comptabilitzar unes importacions de materials agrícoles o derivats de materials agrícoles d'un total de 717,3 mil Tm, entre de les quals hi havia unes 68,32 mil Tm que corresponien a pinsos, farratges i altres aliments destinats a la població animal de les Illes. A partir dels càlculs realitzats i tenint en compte els corresponents rendiments agrícoles de les Balears (o de caire global en els casos que no teníem informació pròpia de les Illes), podem constatar que la superfície requerida per a proveir aquests materials biòtics era d'un total de 335,5 mil Ha. Això vol dir, que els requeriments territorials dels productes alimentaris i derivats de l'agricultura que s'importaven a les Illes eren d'un total de 335,5 mil Ha, és a dir un 61,6% superiors a la SAU (Superfície Agrícola Útil) enregistrada en el Cens Agrari del 1999.

En aquest apartat, però, es deduirà la partida corresponent al pinso i farratges que es comptabilitzarà posteriorment a la petjada ecològica de la carn i la ramaderia. Així, tendríem que les estimacions dels requeriments territorials per a la producció de biomassa agrícola i els seus productes derivats sense pinsos i farratges assolia la superfície d'un total de 336,5 mil Ha, de les que s'extreien unes 649 mil Tm de biomassa agrícola que es comercialitzava directament o indirectament com a contingut de biomassa dels productes acabats comercialitzats com per exemple l'oliva de l'oli, el raïm del vi, o el cotó de la roba. Si es distribueixen, estadísticament, els requeriments territorials de la biomassa agrícola tenim que al 2004 a un resident estàndard de les Balears s'estaria apropant d'un total de 0,35 Ha d'altres territoris del planeta (Taula 32). En quant als grups de materials i productes que presentaven les majors petjades ecològiques tendríem: en primer lloc, els olis i greixos, amb unes 163,45 mil Ha per a proveir les 13,23 mil Tm importades; en segon lloc, la fruita amb una apropiació de 48,5 mil Ha que corresponien a la superfície requerida per les 109,07 mil Tm de fruita importada; en tercer lloc, els cereals importats amb unes 122,4 mil Tm per les quals se requerien unes 38,9 mil Ha, i que en aquest cas es podria apuntar el fet que molts dels cereals importats no van adreçats únicament a l'alimentació humana, sinó que una important fracció es destina a la elaboració de pinsos per a l'alimentació animal; en quart lloc, les begudes (suc i begudes alcohòliques) eren la partida de major pes amb unes 210,78 mil Tm, la superfície requerida per a l'obtenció de la fruita que les conformen seria d'un total de 33,2 mil Ha; en cinquè lloc, els productes acabats derivats de biomassa agrícola entre els que es troben les conserves o les pastes, les 65,3 mil Tm importades duen associades unes 24,59 mil Ha; en sisè lloc, els productes acabats (altres) entre els que hi tendríem les farines i els sucres, sumaven unes 40,1 mil Tm importades que equivalien a unes 14,8 mil Ha; el tabac i el cafè presentaven unes petjades ecològiques fora de les Balears, corresponents als productes importats, de 4,72 mil Ha i 1,2 mil Ha respectivament; i finalment, les importacions dels materials de cistelleria i roba, les hortalisses, tubercles, plantes vives sumaven uns requeriments territorials de prop de 2911 Ha per satisfer les seves importacions.

Taula 32. Petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles importats a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)					
	Codi. N.C.	Descripció	TOTAL (Tm)	Rendiment (Tm/Ha)	P.E. (Ha)
Biomassa Agrícola (Cereals)	1001	Blat i mestall	63.686,10	2,75	23.167,79
	1002	Sègol	273,22	2,20	124,19
	1003	Ordi	14.946,35	2,12	7.050,16
	1004	Civada	5.195,22	2,12	2.450,58
	1005	Blat de moro	32.188,01	8,00	4.023,50
	1006	Arròs	3.973,78	3,60	1.103,83
	1007	Melca en gra	442,04	2,20	200,93
	1008	Fajol, mill i escaiola; altres cereals	1.748,76	2,20	794,89
		Total Biomassa agrícola (Cereals)		122.453,47	3,15
Biomassa agrícola (Plantes vives)	0601	Bulbs, cebes, tubercles, arrels tuberoses, brots i rizomes en repòs vegetatiu, ...	20,00	25,30	0,79
	0602	Altres plantes vives (incloses les arrels, esqueixos i empelts) i micelis	20.808,95	25,30	822,49
	0603	Flors i poncelles tallades per a rams o guarniment fresques, seques, blanquejades, tenyides, ...	88,80	124,87	0,71

	Total Biomassa agrícola (Plantes vives)		20.917,75	25,39	823,99
Biomassa agrícola (Tubercles)	0701	Patates fresques o refrigerades	15.791,76	30,13	524,12
	0714	Arrels de mandioca (iuca), maranta ...	24,00	30,13	0,80
	Total Biomassa agrícola (Tubercles)		15.815,76	30,13	524,92
Biomassa agrícola (Hortalisses)	0702	Tomàquets frescos o refrigerats	9,63	56,09	0,17
	0703	Cebes, escalunyes, alls, porros i altres hortalisses al·liàcies frescos o refrigerats	2.381,01	25,30	94,11
	0704	Cols, cols de cabdell, coliflors, cols arrissades, colinaps i productes comestibles similars del gènere Brassica sp., frescos o refrigerats	5.878,50	42,79	137,38
	0705	Enciam (Lactuca sativa) i xicoires del gènere Cichorium sp. -fins i tot l'escarola i l'endívia- frescos o refrigerats	17,00	31,50	0,54
	0708	Hortalisses amb tavella –fins i tot esbajocades- fresques o refrigerades	289,40	32,93	8,79
	0709	Altres hortalisses fresques o refrigerades	13.870,40	32,93	421,21
	0710	Hortalisses congelades cuites o sense coure (al vapor o per cocció)	3.355,14	32,93	101,89
	0711	Hortalisses conservades provisionalment per al consum no immediat (amb gas sulfurós, aigua salada, aigua sulfurosa o addició d'altres substàncies per a la conservació)	3.245,25	32,93	98,55
	0713	Hortalisses dessecades sense tavella –fins i tot les esbajocades o partides-	4.989,13	32,93	151,51
	Biomassa agrícola (Hortalisses)		34.035,46	33,56	1.014,14
	Biomassa agrícola (Fruita)	0801	Cocos, nous del Brasil i anacards frescos o dessecats -fins i tot sense clofolla o pelats-	60,00	0,30
0802		Altres fruits de clovella frescos o dessecats -fins i tot sense clovella o pelats-	4.843,90	0,30	16.146,32
0803		Bananes o plàtans frescos o dessecats	5.657,59	5,00	1.131,52
0804		Dàtils, figues, pinyes (ananàs), alvocats, guaiabes, mangos i mangostans, frescos o dessecats	10,00	1,51	6,62
0806		Ràim i panses	11,00	4,00	2,75
0809		Albercocs, cireres, préssecs (inclosos els alberges i nectarines), prunes i aranyons, frescos	23.171,59	3,12	7.426,79
810		Altres fruits frescos	70.890,01	3,15	22.483,35
811		Fruits cuits amb aigua o vapor o sense coure congelats -fins i tot ensucrats o edulcorats d'una altra manera-	973,80	3,15	308,85
812		Fruites i altres fruits conservats provisionalment (per exemple amb gas sulfurós o amb aigua salada, sulfurosa o addicionada d'altres substàncies) encara impropis per al consum immediat	293,40	3,15	93,05
813		Fruita dessecada, excepte de les partides 0801 a 0806, i mesclades de fruita dessecada o de fruits de clofolla d'aquest capítol	11,00	3,15	3,49
808		Codonys	3.149,03	4,49	701,34

	Total Biomassa agrícola (Fruita)	109.071,32	2,25	48.504,09	
Biomassa agrícola (Altres)	1207	Altres llavors i fruits oleaginosos - fins i tot partits-	1.835,60	2,09	878,28
	1209	Llavors, fruits i espores per a sembra	4.102,55	3,64	1.127,07
	1211	Plantes, parts de plantes, llavors i fruits de les espècies utilitzades principalment en perfumeria, medicina o com a insecticides, plaguicides, fungicides o similars, ...	477,10	3,64	131,07
	1301	Goma laca; gomes, resines, goma resines i oleoresines (com ara bàlsams), naturals...	47,13	1,00	47,13
	1404	Productes vegetals no compresos en altres partides	42,00	3,64	11,54
	1801	Cacau en gra sencer o partit, cru o torrat	39,00	0,40	97,50
	4001	Cautxú natural, balata, gutaperxa, quayule, ...	217,80	1,00	217,80
		Total Biomassa agrícola (Altres)	8.112,81	1,94	4.180,34
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	901	Cafè -fins i tot torrat o descafeïnat-; clofolla i ...	800,37	0,70	1.143,38
	904	Pebres del gènere Piper sp.; ...	12,00	0,80	15,00
	910	Gingebre, safrà, cúrcuma, farigola, ...	107,00	2,09	51,20
	2101	Extractes, essències i concentrats de cafè, te o herba mate i preparats...	8,00	1,60	5,00
		Total Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	927,37	0,76	1.214,58
Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	1101	Farina de blat i de mestall	14.076,96	1,95	7.218,95
	1102	Farina de cereals, excepte blat o de mestall	593,92	1,95	304,57
	1104	Grans de cereals treballats d'una altra forma...	674,05	2,20	306,39
	1109	Gluten de blat -fins i tot dessecat-	2.687,70	1,95	1.378,31
	1701	Sucre de canya o de bleda-rave (remolatxa) i sacarosa químicament pura en estat sòlid	12.584,89	6,10	2.061,75
	1702	Altres sucres (inclosa la lactosa, maltosa, glucosa i fructosa ...	3.202,45	6,10	524,65
	1703	Melassa de l'extracció o de la refinació del sucre	674,78	6,10	110,55
	1704	Articles de confiteria sense cacau..	162,28	0,83	195,51
	1208	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, ...	5.454,18	1,95	2.797,02
		Total producte acabat biomassa agrícola (Altres)	40.111,21	2,69	14.897,7
Altres productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)	1507	Oli de soia amb les fraccions ...	2.490,93	0,40	6.227,31
	1508	Oli de cacauet amb les fraccions...	109,20	0,50	218,40
	1509	Oli d'oliva amb les fraccions...	6.663,04	0,05	148.067,56
	1511	Oli de palma amb les fraccions...	328,36	0,20	1.641,80
	1512	Olis de gira-sol, safranó (càrtam) amb les fraccions ...	3.638,93	0,50	7.277,86
	1517	Margarina i mesclres, preparats o fraccions de greixos i olis animals o vegetals alimentaris, ...	2,50	0,11	22,25
		Total altres productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)	13.232,96	0,08	163.455,18
Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins, alcohols)	2009	Sucs de fruites i hortalisses...	12.945,33	3,88	3.336,43
	2203	Cervesa de malt envasat	152.284,98	11,40	13.358,33
	2204	Vi de raïm fresc...	35.369,62	2,41	14.700,59

	2205	Vermut i altres vins de raïm frescos...	37,93	2,41	15,76	
	2206	Altres begudes fermentades...	986,44	2,41	409,99	
	2207	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum...	4.003,73	7,40	541,05	
	2208	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80%	4.674,00	7,40	631,62	
	2209	Vinagre comestible i succedanis ...	478,00	2,41	198,67	
		Total producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins, alcohols)	210.780,02	6,35	33.192,44	
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	1806	Xocolata i altres preparacions alimentàries amb cacau	9,50	0,66	14,39	
	1901	Extracte de malt; preparacions alimentàries de farina, sèmola, midó, fècula ...	6,00	2,09	2,87	
	1902	Pastes alimentoses ...	43.170,41	2,09	20.685,39	
	1904	Productes a base de cereals obtinguts per inflament o torrefacció...	112,50	2,20	51,14	
	1905	Productes de fleca, pastisseria o galeteria...	7.377,02	2,20	3.353,19	
	2001	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, fruits i altres parts comestibles de plantes, preparats o conservats ...	5.922,68	32,93	179,86	
	2002	Tomàquets preparats o conservats, ...	413,47	32,93	12,56	
	2003	Bolets i tòfones preparats o conservats, ...	279,50	150,07	1,86	
	2004	Altres hortalisses congelades ...	12,00	32,93	0,36	
	2005	altres hortalisses preparades o conservades, ...	7.786,18	32,93	236,45	
	2006	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, altres fruits, les seves peles i altres parts de plantes, confitats amb sucre ...	128,89	32,93	3,91	
	2007	Compotes, gelees, mermelades, purés i pastes de fruits, ...	46,39	2,20	21,09	
	2008	Fruits i altres parts comestibles de plantes preparats o conservats ...	66,00	2,20	30,00	
			Total producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	65.330,54	2,66	24.593,07
	Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	1401	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment en cistelleria o esparteria ...	152,47	3,64	41,89
1403		Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment per a la fabricació d'escombres, raspalls o brotxes ...	62,42	3,64	17,15	
4602		Articles de cistelleria obtinguts directament en la seva forma amb matèries trenables...	286,03	1,30	220,02	
5201		Cotó sense cardar ni pentinar	29,92	0,60	49,86	
5202		Rebutjos de cotó ...	14,50	0,60	24,16	
5207		Filats de cotó, ...	20,00	0,60	33,33	
5208		Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes ...	0,44	0,60	0,74	
5209		Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% ...	0,70	0,60	1,17	
5210		Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o artificials....	5,00	0,60	8,33	

	5212	Altres teixits de cotó	68,50	0,60	114,17
	5302	Cànem (<i>Cannabis sativa</i> L.) en brut o treballat però sense filar, estopes i rebutjos de cànem ...	5,00	1,90	2,63
	5303	Jute i altres fibres tèxtils del lliber en brut o treballats però sense filar, estopes ...	65,92	1,90	34,69
	Total producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)		710,89	1,30	548,14
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	2402	Cigars -fins i tot despuntats-, cigars petits i cigarrets ...	1.560,43	1,60	975,27
	2403	Altres tipus de tabac i sucedanis del tabac ...	5.994,68	1,60	3.746,68
	Total producte acabat biomassa agrícola (Tabac)		7.555,11	1,60	4.721,95
Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)	1212	Garrofes, algues, bleda-rave sucrera (remolatxa sucrera) i canya de sucre, ...	13.975,04	6,16	2.270,20
	1213	Palla i capoll de cereals en ...	613,30	2,20	278,77
	1214	Naps farratgers, bleda-raves farratgeres ...	12.146,25	17,06	711,97
Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	2302	Segó, segonet i altres productes residuals del garbellament, ..	5.181,93	2,20	2.355,42
	2303	Residus de les indústries del midó i residus similars...	5.625,15	2,20	2.556,89
	2304	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de l'oli de soia ...	12.428,27	2,20	5.649,21
	2306	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de greixos o olis vegetals ...	1.405,21	3,64	386,05
	2308	Matèries, rebutjos, residus i subproductes vegetals -...	15.302,57	3,64	4.204,00
Altres productes biòtics acabats (aliments per animals) (pinsos, farratges, etc)	2309	Preparacions utilitzades per a l'alimentació animal	1.643,86	2,97	552,93
Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)	Total Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)		68.321,57	3,60	18.965,45
Total amb pinso i farratges	Total		717.376,24 Tm	2,02 Tm/Ha	355.551,84 Ha
	Població Resident		0,75 Tm/càpita		0,37 Ha/càpita
	IPH		0,57 Tm/càpita		0,28 Ha/càpita
Total sense pinso i farratges	Total		649.054,68 Tm	1,69 Tm/Ha	336.586,4 Tm
	Població Resident		0,68 Tm/càpita		0,35Ha/càpita
	IPH		0,52 Tm/càpita		0,27 Ha/càpita

En quant a la petjada ecològica de les exportacions de materials biòtics agrícoles, aquesta ascendia a unes 19,17 mil Ha que era la superfície requerida per tal de proveir les 47,99 mil Tm exportades. No obstant, en aquest cas estimam que les exportacions de pinsos i farratges computaran en la petjada ecològica de la ramaderia, i per això els requeriments de sòl per a proveir les 41,25 mil Tm de material agrícola (sense pinsos i farratges), eren de 17,8 mil Ha a l'any 2004. La distribució d'aquesta petjada ecològica per categories i per ordre d'importància seria: en primer lloc, la corresponent a la fruita amb unes 3,45 Tm d'exportacions que equivalien a unes 10,2 mil Ha; en segon lloc, els productes acabats de pasta, conserves, productes de pastisseria amb unes 2,09 mil Ha per tal de proveir els materials per a l'elaboració de les 4,98 mil Tm exportades; en tercer lloc, als productes acabats (altres) - farina i sucres - exportaren unes 2,89 mil Tm que equivalien a prop de 1,48 mil Ha; en quart lloc, els olis d'oliva i altres vegetals amb tan sols 45,73 Tm exportades, eren la quarta partida que

representava una major exportació de biocapacitat amb unes 1,17 mil Ha; finalment, la resta de categories de materials biòtics agrícoles exportats sumaven conjuntament unes 2,2 mil Ha (Taula 33).

Taula 33. Petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles exportats de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)					
Categoria	Codi. N.C.	Descripció	TOTAL (Tm)	Rendiment (Tm/Ha)	P.E. (Ha)
Biomassa agrícola (Cereals)	1004	Civada	10,00	2,12	4,72
	1005	Blat de moro	11,00	8,00	1,38
	1006	Arròs	33,50	3,60	9,31
	1008	Fajol, mill i escaiola; altres cereals	0,00	2,20	0,00
	Total Biomassa agrícola (Cereals)			54,50	3,54
Biomassa agrícola (Plantes vives)	0602	Altres plantes vives (incloses les arrels, esqueixos i empelts) i micelis	70,77	25,30	2,80
	0603	Flors i poncelles tallades per a rams o guarniment fresques, ...	1,05	124,87	0,01
	Total Biomassa agrícola (Plantes vives)			71,82	25,60
Biomassa agrícola (Tubercles)	0701	Patates fresques o refrigerades	13.339,55	30,13	442,73
	Total Biomassa agrícola (Tubercles)			13.339,55	30,13
Biomassa agrícola (Hortalisses)	0703	Cebes, escalunyes, alls, porros i altres hortalisses al·liàcies frescos o refrigerats	295,45	25,30	11,68
	0708	Hortalisses amb tavella –fins i tot esbajocades- fresques o refrigerades	0,50	32,93	0,02
	0710	Hortalisses congelades cuites o sense cuire (al vapor o per cocció)	32,00	32,93	0,97
	0712	Hortalisses dessecades ...	0,80	32,93	0,02
	Total Biomassa agrícola (Hortalisses)			13.668,30	30,01
Biomassa agrícola (Fruita)	0802	Altres fruits de clovella frescos o dessecats -fins i tot sense clovella o pelats-	3.028,01	0,30	10.093,36
	0803	Bananes o plàtans frescos o dessecats	48,40	5,00	9,68
	0805	Cítrics frescos o dessecats	23,76	6,14	3,87
	0808	Codonys	70,76	4,49	15,76
	0809	Albercocs, cireres, préssecs (inclosos els alberges i nectarines), prunes i aranyons, frescos	23,90	3,12	7,66
	0810	Altres fruits frescos	188,49	3,15	59,78
	0811	Fruits cuits amb aigua o vapor o sense cuire congelats ...	10,50	3,15	3,33
	0812	Fruites i altres fruits conservats provisionalment ...	0,90	3,15	0,29
	0813	Fruita dessecada, ...	57,00	3,15	18,08
	Total Biomassa agrícola (Fruita)			3.451,71	0,34
Biomassa agrícola (Altres)	1209	Llavors, fruits i espores per a sembra	24,80	3,64	6,81
	1301	Goma laca; gomes, resines, goma resines i oleoresines...	797,74	1,00	797,74
	Total Biomassa agrícola (Altres)			822,54	1,02
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	909	Llavors d'anís, anís estrellat, fonoll, coriandre, comí, comí de prat; baies de ginebrer	10,00	2,60	3,85
	Total Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)			10,00	2,60
Producte acabat	1101	Farina de blat i de mestall	2.813,54	1,95	1.442,84

biomassa agrícola (Altres)	1102	Farina de cereals, excepte blat o de mestall	85,45	1,95	43,82
	1701	Sucre de canya o de bleda-rave (remolatxa) ...	0,10	6,10	0,02
	1208	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, excepte farina de mostassa	0,05	1,95	0,03
	Total Producte acabat biomassa agrícola (Altres)		2.899,14	1,95	1.486,71
Altres productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)	1509	Oli d'oliva amb les fraccions ...	23,70	0,05	526,67
	1517	Margarina i mescles, ...	22,03	0,03	647,79
	Total Altres productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)		45,73	0,04	1.174,46
Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	2009	Sucs de fruites i hortalisses (inclòs el most de raïm) -...	51,00	3,88	13,14
	2203	Cervesa de malt envasat	187,13	11,40	16,41
	2204	Vi de raïm fresc ...	462,66	2,41	192,29
	2205	Vermut i altres vins de raïm frescos	6,00	2,41	2,49
	2206	Altres begudes fermentades (com ara sidra, sidra de peres o aiguamel), ...	12,00	2,41	4,99
	2207	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum, ...	67,60	7,40	9,14
	2208	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80% de volum,	965,28	7,40	130,44
	Total Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)		1.751,67	4,75	368,90
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	1902	Pastes alimentoses -...	2.466,77	2,09	1.181,97
	1905	Productes de fleca, pastisseria o galetaria -fins i tot amb cacau....	1.969,00	2,20	895,00
	2001	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, fruits i altres parts comestibles de plantes, ...	9,00	32,93	0,27
	2003	Bolets i tòfones preparats o conservats,..	0,20	150,07	0,00
	2005	Altres hortalisses -fins i tot silvestres- preparades o conservades, ...	535,02	32,93	16,25
	2008	Fruits i altres parts comestibles de plantes preparats o conservats ...	0,20	2,20	0,09
	Total Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).		4.980,19	2,38	2.093,58
Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	4602	Articles de cistelleria obtinguts directament en la seva forma amb matèries trenables o ...	1,50	1,30	1,15
	5211	Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o ...	1,50	0,60	2,50
	5311	Teixits d'altres fibres tèxtils vegetals i teixits de filats de paper	22,00	0,60	36,67
	1403	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment per a la fabricació d'escombres, raspalls o brotxes (melca, piassaba, gram o pita) ...	6,00	3,64	1,65
	Total Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)		31,00	0,74	41,97
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	2402	Cigars -fins i tot despuntats-, cigars petits i cigarrets ...	23,00	1,60	14,38
	2403	Altres tipus de tabac i succedanis del tabac ...	108,85	1,60	68,03

	Total Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)		131,85	1,60	82,41
Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)	2309	Preparacions utilitzades per a l'alimentació animal	10,00	2,97	3,36
	1212	Garrofes, algues, bleda-rave sucrera (remolatxa sucrera) i canya de sucre, fresques, ...	5.898,55	3,64	1.620,48
	1214	Naps farratgers, bleda-raves farratgeres (remolatxes farratgeres), arrels farratgeres, fenc, alfals (userda), trèvol, ...	17,13	17,06	1,00
	2302	Segó, segonet i altres productes residuals del garbellament, mòlta o altres tractaments dels cereals o de les lleguminoses -fins i tot en granulats-	807,67	2,20	367,12
	2308	Matèries, rebutjos, residus i subproductes vegetals -fins i tot granulats- utilitzats per a l'alimentació animal, ...	3,38	3,64	0,93
	Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)		6.736,73	3,38	1.992,90
Total amb pinso i farratges	Total		47.994,73 Tm	2,5 Tm/Ha	19.177,5 Ha
	Població Resident		0,05 Tm/càpita		0,02 Ha/càpita
	IPH		0,04 Tm/càpita		0,02 Ha/càpita
Total sense pinso i farratges	Total		41.258 Tm	2,40 Tm/Ha	17.184,6 Ha
	Població Resident		0,04 Tm/càpita		0,02 Ha/càpita
	IPH		0,03 Tm/càpita		0,01 Ha/càpita

12.2.2.3. Resultats dels càlculs de la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles.

Una vegada tenim realitzats els càlculs de les estimacions de la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles domèstics, la de les importacions i exportacions, podem agrupar els resultats i presentar l'estimació de la petjada ecològica dels cultius agrícoles i els productes derivats de les Balears. Convé senyalar, tal com es pot comprovar en la taula 34, que en el cas de la petjada domèstica no es compten els productes derivats (p.ex. oli d'oliva) ja que la metodologia de la petjada entén que els materials requerits (en aquest cas les olives) per a l'elaboració dels productes derivats (oli) ja han estat comptabilitzats, i si es comptabilitzassin de nou s'incorreria en una doble comptabilitat. La petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles (sense pinsos ni farratges) del 2004 ascendia a unes 441 mil Ha. El mateix any, les terres llaurades descomptant les terres destinades a conreus farratgers sumaven unes 156,5 mil Ha. Així doncs, la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles de les Balears al 2004 era unes 2,8 vegades superiors a les terres llaurades destinades a aquestes finalitats. La petjada ecològica corresponent a les importacions és notòriament superior a les altres, essent unes 2,76 vegades superior a la domèstica i fins a 19,5 vegades superiors a les exportacions.

Per tant, la balança comercial agrícola, en termes territorials, es clarament deficitària i les Balears són en aquest sentit fortament depenents de les capacitats agrològiques d'altres territoris. Uns territoris que formen part del *foreland* agrícola balear degut a la conjuntura de petroli barat i transport motoritzat, sense els quals no seria factible el "miracle balear". Si hom mira quins són els grups de materials biòtics agrícoles amb una major petjada ecològica, s'adona que en primer lloc estarien els productes acabats composts per olis i greixos vegetals amb uns requeriments territorials de prop de 162,2 mil Ha; en segon lloc, la fruita amb unes 117,1 mil Ha; en tercer lloc, els cereals amb unes 60,8 mil Ha; les begudes (suc i begudes alcohòliques) amb una petjada de 32,8 mil Ha; els productes acabats composts de conserves, pastes, productes de pastisseria presentaven una petjada ecològica de 22,5 mil Ha i els productes acabats (altres) entre els que hi hauria la farina i el sucre presentaven una petjada de prop de 13,4 mil Ha; mentre que la resta de categories enregistraven unes petjades

ecològiques inferiors a les 10 mil Ha. Es pot senyalar el fet que la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles (sense pinsos i farratge) distribuïda entre la població empadronada ens dona uns resultats al 2004 d'unes 0,462 Ha/càpita, una xifra que s'apropa bastant als resultats de Carpintero (2005) per l'Estat espanyol que eren de 0,423 Ha/càpita. En cas de tenir en compte l'impacte de la població flotant turística, mitjançant l'IPH (Índex de Pressió Humana), resultaria que la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles seria lleugerament inferior, amb unes 0,351 Ha/càpita.

Taula 34. Estimació de la Petjada Ecològica dels materials biòtics agrícoles pel consum humà, Balears 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)

	a) P.E. domèstica (Ha)	b) P.E. Importació (Ha)	c) P.E. Exportació (Ha)	d) P.E. total (Ha) (d=a+b-c)
Cereals	21.945	38.916	15	60.845
Lleguminoses	2.388	0	0	2.388
Hortalisses	6.656	1.014	455	7.215
Tubercles	2.068	525	443	2.150
C. Industrials, flors i plantes vives	290	824	3	1.111
Fruita	78.832	48.504	10.212	117.124
Oliva	8.026	0	0	8.026
Vinya	1.461	0	0	1.461
Biomassa agrícola (Altres)	0	4.180	805	3.376
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	0	1.215	4	1.211
Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	0	14.898	1.487	13.411
Productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)	0	163.455	1.174	162.281
Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	0	33.192	369	32.824
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	0	24.593	2.094	22.499
Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0	548	42	506
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	0	4.722	82	4.640
Total	121.666 Ha	336.586 Ha	17.185 Ha	441.068 Ha
Població Resident	0,127 Ha/càpita	0,352 Ha/càpita	0,018 Ha/càpita	0,462 Ha/càpita
IPH (Índex de Pressió Humana)	0,097 Ha/càpita	0,268 Ha/càpita	0,014 Ha/càpita	0,351 Ha/càpita

Cal senyalar, que la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles representa la superfície requerida o conreada per tal d'obtenir els productes destinats a la venda i/o consum, o a l'elaboració de productes acabats provinents d'aquests. Emperò, aquests resultats no es poden considerar equivalents als impactes de les activitats agrícoles ni dels productes en termes globals, ja que per això seria necessari realitzar una comptabilitat de fluxos de materials (p.ex. energia, fertilitzants, biocides, tracció, etc) i els seus requeriments territorials corresponents, de l'activitat agrícola en conjunt, tenint en compte els factors de producció i del cicle de vida de cada producte en particular. En els còmputos de la petjada ecològica de l'economia espanyola realitzat per Carpintero (2005) es pot observar com mentre la petjada ecològica dels conreus agrícoles al 2000 era d'uns 171 mil km², el càlcul de la petjada ecològica dels factors productius –fertilizants, energia, tracció i pinsos- de l'activitat agrària espanyola, ascendia a uns 778 mil km². Així, en els càlculs del cas espanyol, mentre la petjada ecològica dels cultius ha passat de 142 mil km² al 1955 a 171 mil km² al 2000, amb un increment del 20,25%, la petjada ecològica dels factors productius agrícoles ha passat de 26,3 mil km² al 1955 a uns 778 mil km², és a dir 29,6 vegades superior.

Finalment, convé tenir en compte que els instruments emprats (metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica) dels conreus agrícoles ens permeten arribar a determinar certs aspectes de les dimensions dels impactes derivats dels conreus agrícoles i les lògiques comercials i productives associades, però que es tracta d'eines i que per tant tenen les seves limitacions. Especialment, pel que fa a les **qüestions de tipus més qualitatiu**. Algunes d'aquestes no hi tenen cabuda en les metodologies emprades. Emperò, això no vol dir que no siguin rellevants. En aquest sentit, podem destacar que a les Illes hi ha constància de cultius transgènics, en concret de blat de moro (devers 40 Ha), però que no són localitzables ni exactament quantificables a moments d'escriure aquestes línies (Aicart, desembre 2005/gener 2006; Moscardó, 2007). A l'Estat espanyol en general, i a les Balears en particular, no hi hagut pràcticament cap tipus de control sobre la sembra de conreus transgènics. Des del final de la moratòria de la UE als conreus transgènics, imposada al 1998 i fins al 2004, s'obria la porta al que s'ha denominat el "menjar Frankenstein". La Comissió Europea autoritzà al 2004 el blat de les indis BT-11 i amb l'entrada en vigor (18 d'abril de 2004) de la de la normativa sobre liberalització i etiquetatge dels organismes manipulats genèticament s'obria als conreus transgènics, al temps que la seva traçabilitat resulta ser bastant difícil (Bermejo, 2004).

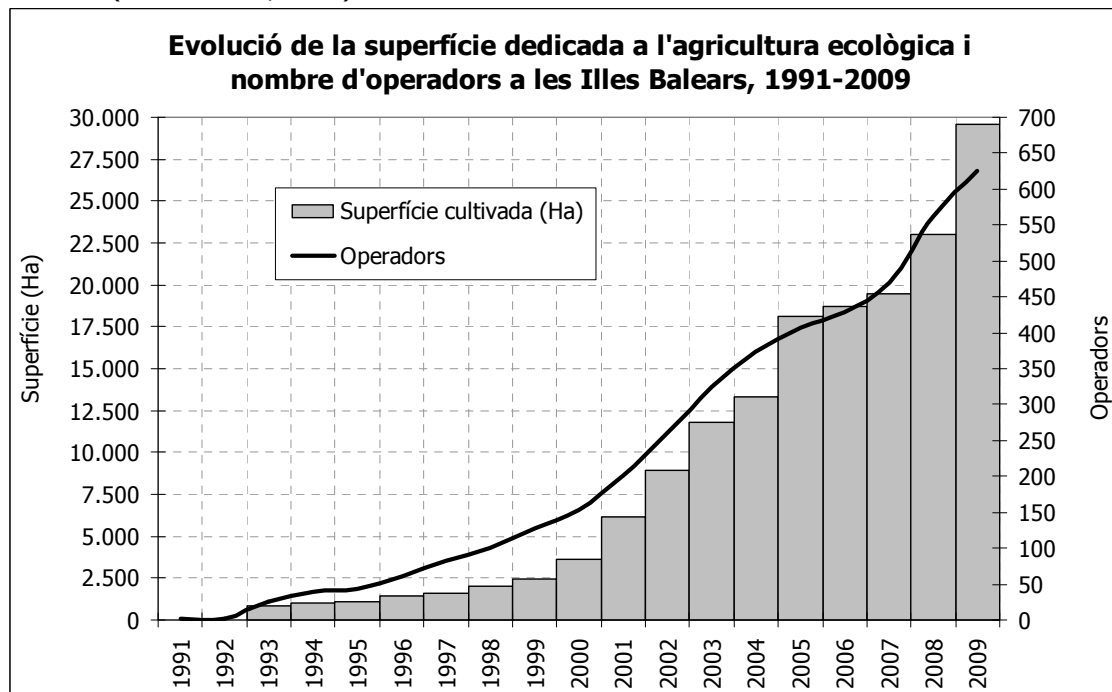
Tal com senyala Bermejo (2004:28) "les noves normes d'etiquetatge i traçabilitat requereixen que s'informi de si els pinsos destinats a alimentació animal contenen transgènics [...] no exigeixen que la llet, els ous i la carn d'animals alimentats amb pinsos transgènics vagin etiquetats com a derivats d'OMG (Organismes Modificats Genèticament). Tenint en compte que la major part dels cultius manipulats genèticament (blat de moro, soja, colza i cotó) se destinen a pinsos composts i entren a la cadena alimentària a través de la cria intensiva de ramat, la gran *trampa* del nou reglament d'etiquetatge és, en efecte, el no exigir l'etiquetatge d'aquestes produccions". Abundant en aquesta qüestió, podem anotar les declaracions que realitzà el president de l'associació empresarial agrària ASAJA (Asociación Agraria de Jóvenes Agricultores), Biel Company, en una entrevista on exposava que "si no entren transgènics a Balears els nostres animals moren" (Mateos, 24/10/2007:31). És a dir, malgrat la major part de la societat desconegui aquest fet, en no existir cap tipus d'informació ni reglamentació que obligui a informar-ne, de les declaracions de Company es pot extreure el fet que bona part de la cabana ramadera de Balears s'alimenta probablement de pinsos transgènics. Els riscos sobre la salut per part dels OMG resulta ser un dels temes més polèmics, i sobre els que hi ha més pressions per part de les grans corporacions del *agrobusiness*²⁵. La manca de control i l'elevada incertesa respecte els impactes d'aquests conreus són una constant, així per exemple al 2005 es denunciava la manca de control sobre el blat de moro transgènic Bt10 (Bt: *Bacillus turengensis*) de l'empresa Syngenta, escampat en territori espanyol i prohibit per la UE (Catalan, 27/05/2005) i en un estudi realitzat per la pròpia Monsanto es detectaren riscos per la salut en el producte MON863 (Tristan, 24/05/2005). Bermejo (2004) destaca el fet que en el cas dels transgènics són les pròpies empreses (que es lucren amb la seva venda), les encarregades de demostrar la innocuïtat dels seus productes, amb la qual cosa no es podrà tenir una informació ponderada i sobretot independent al respecte.

Una de les problemàtiques associades amb els conreus transgènics radica, entre d'altres, en que aquests poden contaminar els conreus adjacents, i molt particularment els de l'agricultura ecològica que a les Balears han passat de 11,9 Ha (2 operadors) al 1991 a unes 29569,2 Ha (625 operadors) el 2009 (CBPAE, 2010). Des de diferents col·lectius es va llançar la campanya "Mallorca Lliure de Transgènics" per part de diferents col·lectius (Amics de la Terra, Cooperativa Agrohoritzontal, Unió de Pagesos, GOB, Fundació Deixalles, etc) per reclamar que les institucions prenessin cartes en l'assumpte dels conreus transgènics a l'illa, en el cas de Menorca la proposta fou per part de les pròpies institucions públiques. La major part dels partits polítics (excepte el Partit Popular) votaren a favor de declarar l'illa de Mallorca com a ZLT (Zona Lliure de Transgènics). El maig de 2007 s'aprovà el Decret 66/2007, de 25 de maig pel qual s'estableixen l'organització i les competències en matèria d'utilització confinada i d'alliberament

²⁵ El setembre del 1998 fou destruïda, per la impremta Penwells, tota una edició de la revista britànica *The Ecologist* que tractava el tema dels transgènics, i en particular els de la ETN Monsanto. Després de tornar-se imprimir en un altre impremta, els dos quioscs més importants del Regne Unit (WH Smith i John Menzies) anunciaren que no vendrien l'exemplar per temor a represàlies per part de Monsanto. En aquest número (*The Monsanto Files. Can we survive genetic engineering?*) s'analitza en detall tant els OMG com l'empresa (Monsanto) que els promou. En el context de la moratòria europea als transgènics, aquell exemplar es convertí un important escull a la legitimació i futura expansió dels conreus "Frankenstein".

voluntari d'organismes modificats genèticament (OMG), i es crea i regula el Registre d'Organismes Modificats Genèticament a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears (BOIB 31/05/2007). Amb l'aplicació d'aquest decret es pretén, com a mínim donar a conèixer la localització i dimensions dels OMG, alhora que es crea una Comissió de Bioseguretat com a òrgan d'estudi i assessorament en la matèria.

Gràfic 2. (Font: CBPAE, 2010)

12.3. ELS FLUXOS DE MATERIALS BIÒTICS ANIMALS DE L'ECONOMIA BALEAR. CADA DIA MÉS CARN I MÉS PEIX (I CADA DIA MENYS VEGETALS PELS HUMANS I MENYS PEIXOS A LA MAR).

Els fluxos biòtics animals que es computen en els càlculs dels RTM (Requeriments Totals de Materials) d'acord amb la metodologia de l'EUROSTAT (2001) i ja exposada i analitzada de amplament (capítol 5) compta per una banda amb els animals terrestres (biòtic animal/pastures), majoritàriament provinents de les pràctiques agràries, i per una altra banda amb els animals aquàtics derivats de les pràctiques pesqueres (biomassa pesca). En els còmputos biòtics d'animals es poden distingir, a més, entre aquelles partides que podrien considerar-se com a productes sense elaborar (animals vius, peix, carn, etc) (biomassa animal/pastures) i tots aquells productes que han sofert alguna transformació (productes semimanufacturats i productes acabats biòtics d'animal).

12.3.1. Els Requeriments Totals de Materials Biòtics Animals/Pastures: "tota carn és herba".

12.3.1.1. Fluxos domèstics directes de materials biòtics animals/pastura de la ramaderia.

En quant a la biomassa animal domèstica, d'acord amb la metodologia de la RTM, es comptabilitzen per una banda aquells animals que s'alimenten a dent, aprofitant les pastures en terres conreades, superfícies forestals, rostollars, pastures naturals, etc i per una altra banda els aliments vegetals que estan destinats a l'alimentació animal de producció domèstica. I es deixen fora dels còmputos la biomassa animal domèstica criada a Balears per tal de no incórrer en doble comptabilitat, ja que aquesta està inclosa teòricament a la part dels aliments que la nodreixen.

És habitual, encara avui en dia, que els sòls forestals, olivars i altres terres de conreus llenyosos de secà comptin amb ramats d'ovins, cabrum i vacum. No obstant, aquests ramats són alimentats, cada cop més, a base d'ensums externs. Segons les dades a les que hem pogut accedir (Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears), a les Illes hi hauria al 2004 en torn a 1796 Tm de pes viu animal, que pasturaven les superfícies destinades a conreus farratgers, mont i els rostollars principalment (taula 35). De fet, la cooperació entre les activitats ramaderes, agrícoles i silvícoles haurien de permetre –i així havia estat fins a l'adopció de creixents requeriments exògens de l'agricultura- el tancament dels cicles naturals ajudats per les aportacions que en forma de nutrients realitzen els ramats al sòl, i alhora aquests ramats es convertien en una aportació important de proteïnes per a la dieta humana.

Taula 35. Producció animal extensiu a les Balears, 2004 (Font: estadístiques de la Conselleria d'Agricultura, 2004. Recollides a l'Anuari d'estadística agroalimentària del Ministeri d'Agricultura i Pesca).	
	Flux Biomassa Animal en Pastures Directe (Tm de pes viu)
Conreus farratgers pasturats	579
Rostolls pasturats	357
Guarets pasturats	72
Pastures naturals	225
Mont	562
Erm a pastures	1
Total	1.796

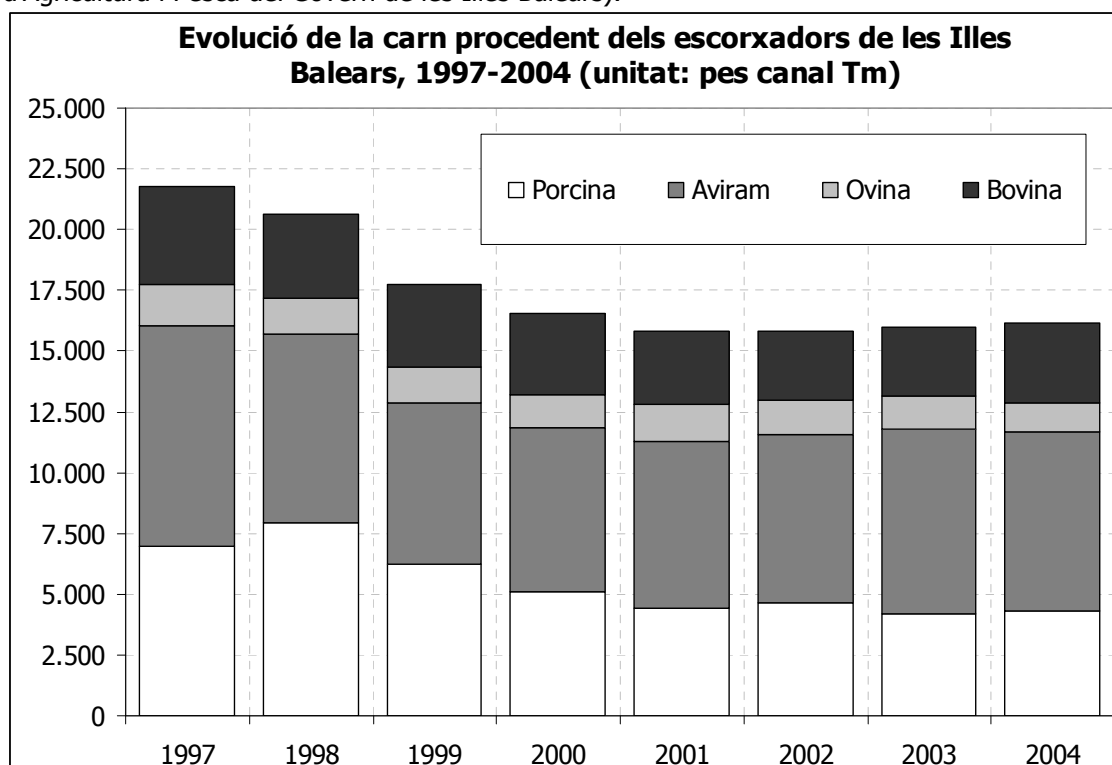
Els càlculs del metabolisme socioeconòmic (EUROSTAT, 2001) només inclouen aquells animals que s'alimenten de forma extensiva i a dent (pastures), i no tots aquells animals establats que estan vinculats a la producció agrícola. Així, la biomassa animal directa domèstica dels animals establats quedaria reflectida en els aliments destinats a la producció animal. Els càlculs dels requeriments animals terrestres domèstics, com s'ha dit al capítol metodològic, contemplen tan sols aquells que s'alimenten del que els hi dona les pastures i tota aquella fracció de cultius que es destinen al nodriment animal ja que tal com Naylor et al. (2005:1621) exposen, "la ramaderia és l'usuari major de sòl del planeta, però el seu ús ha canviat de forma continua i estable des de la pastura cap el consum de conreus agrícoles".

Els còmputos de l'estadística de la CAIB (Comunitat Autònoma de les Balears) que forma part dels resultats dels anuals estadístics del MAPA (Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació) aporten informació sobre la fracció de la producció destinada a l'aliment animal que és la part corresponent als inputs domèstics de materials biòtics animals/pastures, a més de comptar amb la part corresponent a aquells animals que estan pasturant i que al 2004 s'estimava que eren unes 1796 Tm de pes viu, dels que s'estima que pasturant al llarg de l'any s'havien alimentat d'un 17,7 mil Tm de vegetals en pes fresc als que si els afegim la palla dels cereals, assoleixen la xifra total de 119 mil Tm. A l'Estat, el pes viu de la cabana en pastura ascendia a unes 693 mil Tm, que traduït en els seus requeriments de fitomassa més els "residus" de collita (palla de cereal), resultava ser d'uns 18,7 milions de Tm de fluxos domèstics directes (Carpintero, 2005). Si es compara la distribució entre la població resident, la mitjana estatal es situava al 2000 en torn a les 0,46 Tm/càpita, mentre que la mitjana de les Balears del 2004 era d'un 0,13 Tm/càpita. La qual cosa posa en evidència, a partir dels resultats als que ens permet arribar l'estadística oficial, que en el cas de les Illes l'aprofitament de les pastures a dent per part dels ramats resulta ser notablement inferior al de la mitjana de l'Estat on agroecosistemes com per exemple el de les deveses mantenen encara, i en part, aquella simbiosi entre pastura i conservació de l'ecosistema.

Taula 36. Fluxos Domèstics Directes (FDD) Biomassa Animal/Pastures, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de la Conselleria d'Agricultura que conformen l'Anuari Estadístic del MAPA: Annex Capítol XII).	
Categoria	Total Matèria Fresca (Tm)
Animals en pastura (1.796 Tm Pes viu)	17.708
"Residus" agrícoles – palles de cereals	101.944
FDDM Total	119.652
FDDM Població resident (Tm/càpita)	0,13
FDDM IPH (Tm/càpita)	0,10

A la taula 37 i al gràfic 3 s'exposa l'evolució dels animals sacrificats als escorxadors de les Illes, que han estat alimentats a partir de productes agrícoles conreats a les Illes més tots els importats (p.ex. pinso). Es pot observar com cap al 1999 es produeix una davallada important respecte dels animals sacrificats als dos anys anteriors i al llarg dels anys posteriors el pes en canal –després d'haver eliminat pell, budells, etc.- s'ha situat en torn a les 16 mil Tm, el que suposaria que correspondrien a cada habitant de les Illes –sense comptar amb la població flotant turística- uns 16,75 kg de carn a l'any. Si s'agafen els resultats del Panell Alimentari -Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca²⁶- resulta que la carn sacrificada a les Balears, teòricament cobriria un 39% dels 46 Kg de carn que teòricament pertocuen als illencs (malgrat siguin vegetarians). Un altre aspecte a apuntar, és aquell que fa referència a la importància de la carn dels monogàstrics –p.ex. porcs i pollastres– amb el 71,7% del total, front a la dels ruminants. A més dels productes càrnics, els volums més importants procedents de biomassa animal són els corresponents a la producció làctia amb 80 mil Tm al 2004 (un 21,3% inferior que al 1997) i la producció d'ous que sumaven al 2004 unes 6,5 mil Tm.

Gràfic 3. (Font: Elaboració pròpia a partir de dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears).

²⁶ El panell alimentari va ser facilitat pel servei d'estadística del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació (MAPA).

Taula 37. Sacrifici d'animals als escorxadors de les Balears (Tm pes canal) i producció de llet i ous (Tm) a les Balears, 1997-2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears).

	Aviram (Pes Canal Tm)	Porcina (Pes Canal Tm)	Bovina (Pes Canal Tm)	Ovina (Pes Canal Tm)	Equina (Pes Canal Tm)	Caprina (Pes Canal Tm)	Conills (Pes Canal Tm)	Llet (Tm)	Ous (Tm)
1997	9.067	6.978	4.021	1.684	46	36	12	102.121	6.074
1998	7.780	7.909	3.466	1.476	40	32	6	116.825	4.613
1999	6.613	6.264	3.351	1.491	36	35	6	116.479	5.410
2000	6.761	5.086	3.390	1.336	39	36	59	98.388	6.695
2001	6.892	4.397	2.964	1.538	50	27	31	93.887	7.752
2002	6.925	4.628	2.799	1.449	36	27	27	87.286	7.618
2003	7.603	4.187	2.869	1.346	28	32	22	80.351	12.247
2004	7.350	4.306	3.290	1.233	18	21	20	80.345	6.570

12.3.1.2. Fluxos domèstics directes de materials biòtics animals de la caça.

A més de comptar amb els inputs domèstics directes de biomassa provinents dels animals vinculats a les activitats ramaderes, hi ha una part que normalment no es sol tenir en compte com són els inputs de biomassa animal degut a la caça. L'extracció de biomassa animal degut a les activitats cinegètiques pot ser considerada com una de les principals activitats "ocultes" de les Balears, encara que nosaltres la computarem en els càlculs dels fluxos domèstics directes. Encara que en els darrers anys s'ha donat un fort impuls a la consideració de la caça, fins i tot amb la modificació del que havia estat una Direcció General d'Educació Ambiental i Mobilitat en una Direcció General de Caça, Protecció d'Espècies i Educació Ambiental²⁷, essent un exponent de les polítiques ambientals "oximoròniques" que predominen. Sembla, a més que en el grup social dels "caçadors" s'ha trobat un bon jaciment electoralista i en aquest sentit, és de destacar que el Consell Insular de Mallorca també va adaptar el departament de medi ambient per tal de "promoure i ajudar" al sector de la caça amb l'Oficina Tècnica de Caça. Nogensmenys, tot sembla indicar que a part d'analitzar les característiques de les espècies cinegètiques i regular una activitat recreativa (i lucrativa) que estava un tant desregularitzada, aquest recolzament institucional a la caça i als caçadors ha respost, sobretot, a criteris clientelars típics de la política balear. Així, per exemple al juliol de 2005, la premsa local informava que el Consell Insular de Mallorca (UM – Maria Antònia Munar) havia concedit un total de 217 mil euros a les societats cinegètiques, és a dir un 60% dels 362859 euros adjudicats a través de la convocatòria de subvencions *Mallorca és natural* que teòricament estaven destinades a la protecció i conservació de la biodiversitat. En una altra convocatòria, la "Societat de Societats de Caçadors de Mallorca" va rebre una partida de 250 mil euros per part de l'Oficina Tècnica de Caça (UM), mentre que per una altra banda la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears (PP) havia concedit a l'agost de 2004 uns 300 mil euros a la "Federació Balear de Caça" (Manso, 26/07/2005)²⁸.

Encara avui en dia, és impossible accedir a informació pública de qualitat sobre el nombre d'individus caçats de les diferents espècies. És de suposar que arran de l'aprovació del "Decret 72/2004, de 16 de juliol, pel qual es regulen els plans tècnics de caça i els refugis de caça a les Illes Balears" (BOIB núm. 102 de 22 de juliol de 2004)²⁹ i de la "Llei 6/2006 de 12 d'abril, balear de caça i pesca fluvial" (BOIB 61 de 27 d'abril de 2006) es podrà tenir un millor coneixement sobre les relacions entre les activitats cinegètiques i les seves repercussions sobre

²⁷ <http://dgcapea.caib.es/ca/public.ca.htm> (novembre 2007).

²⁸ L'alegria amb que el Consell Insular de Mallorca va anar concedint subvencions a entitats suposadament "amigues", entre les que es trobava la Societat de Societats de Caçadors de Mallorca, ha estat objecte de l'obertura de diligències per part del Jutjat d'Instrucció número 1 de Palma de Mallorca per tal d'aclarir el que havia passat amb un muntant de prop d'un milió i mig d'euros. Aquestes diligències, investigades per la fiscalia anticorrupció, varen ser obertes després d'unes denúncies efectuades per un grup de ciutadans a principis del 2006 contra la cúpula del Consell Insular de Mallorca (M.A. Munar, D. Mulet i G. Ginard) (Armendàriz, 24/03/2006). Però a l'octubre del 2007, els polítics presumptament implicats no havien estat imputats (Eza, 28/10/2007).

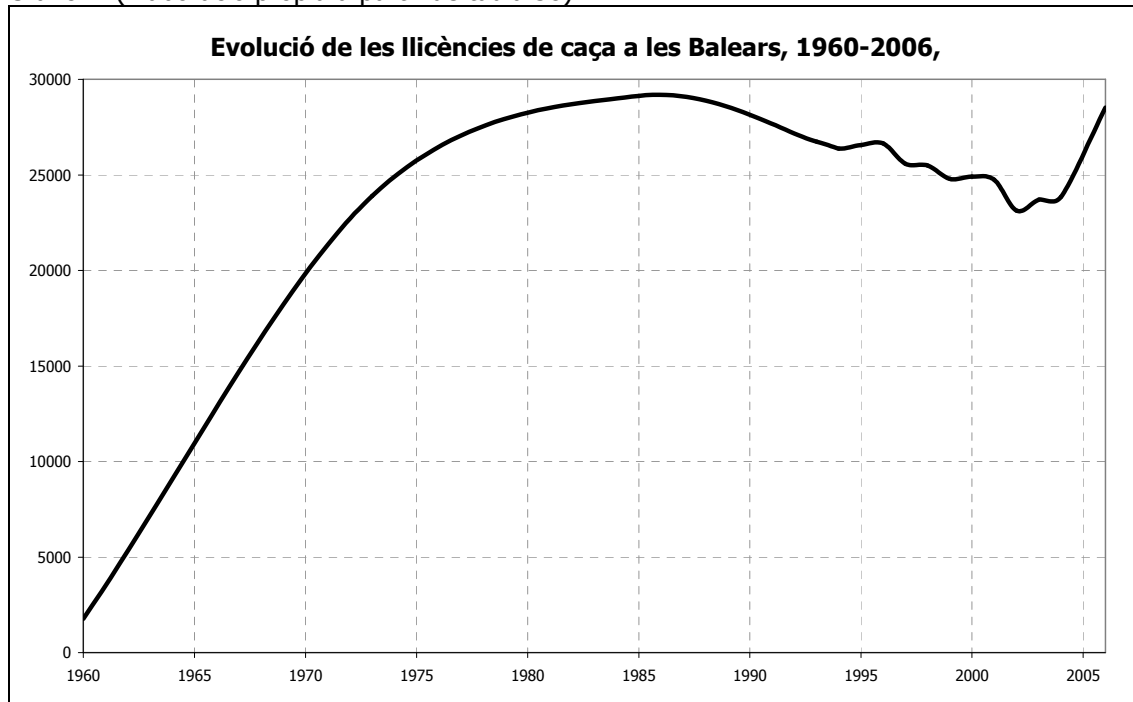
²⁹ Els Plans tècnics de caça hauran de dur un registre del nombre de peces caçades diàriament, a més de contenir abundant informació sobre els vedats de les Illes.

les espècies i els seus hàbitats, alhora que seria de suposar que dites activitats fossin conduïdes cap a pautes poc danyoses³⁰.

El gràfic 4 i la taula 38 ens presenten una imatge aparentment paradoxal, i és que a mesura que la societat balear es converteixen en una societat turística i turístitzada, les llicències per matar animals es desapareixen quan suposadament en el trànsit de les societats rurals a les urbano-industrials pareixeria que les pressions cinegètiques haurien de mostrar una tendència a la baixa. Emperò, les dades disponibles ens informen d'una tendència a l'alça que s'hauria d'enquadrar en el fet que a principis dels anys 1960 i 1970 la regularització de dites activitats, així com el control sobre la possessió d'armes no era tan "estricte" com en les dècades posteriors. Per això, seria plausible que hi hagués més pressió cinegètica en aquells anys de la que hom podria concloure a partir de la lectura del nombre de llicències. De totes maneres, crida l'atenció la recent repuntada de les llicències de caça experimentada ja dins del segle XXI. Un nou impuls a la caça que té a veure amb la cultura del consum de masses i de l'espectacle, que converteix la pretesa "aventura a la natura" i els "safaris balears" en una important mina de negocis privats i, com s'ha vist anteriorment, també en una important mina "electoralista". Així i tot, moltes persones que practiquen la caça a les Illes no responen als "clixés" abans apuntats.

A més de la caça amb arma de foc, hi ha la modalitat –menys atractiva pel negoci i els aficionats al safari– de la caça amb filats que segons les dades de la Conselleria de Medi Ambient hi havia uns 2000 permisos especials per aquesta modalitat. D'acord amb la Memòria Anual 2006 del Servei de Caça (Direcció General de Caça, Protecció d'Espècies i Educació Ambiental, 2007) a les Balears hi havia en torn a unes 2000 permisos especials de caça amb filats. A partir de l'estudi de Santandreu et al. (2002) sabem que les temporades 1996/1997 i 1997/1998 hi havia 1956 i 2049 permisos especials de filats respectivament.

Gràfic 4. (Elaboració pròpia a partir de taula 38).

³⁰ A la web de la Direcció General de Caça (<http://dgcapea.caib.es/ca/public.ca.htm>) es pot trobar diversa informació sobre la caça a Balears. Un dels estudis més complets sobre el tema data de 1990 i és l'elaborat per EILA-Proyectos SA per la Direcció General d'Estructures Agràries i Medi Natural de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern Balear, titulat "Planificación y ordenación de la caza en las Islas Baleares".

Taula 38. Llicències de caça a les Balears (Font: Mayol, 1985; Direcció General de Caça, Protecció d'Espècies i Educació Ambiental de la Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, 2006).

	Mallorca	Menorca	Pitiüses	Balears
1960	sd	sd	sd	1.770
1973	sd	sd	sd	23.894
1985	sd	sd	sd	29132
1993	21.509	2.767	2.466	26.742
2000	20.220	2.624	2.068	24.912
2004	19.423	2.583	1.844	23.850
2006	23.566	2.802	2.148	28.516

A més d'incrementar-se el nombre de llicències de caça al llarg del període d'inserció de les Balears en la societat de l'oci global, es pot comprovar com les superfícies sacrificades a la caça, el que es coneixen com a vedats ha augmentat tant en nombre que ha passat de 973 vedats al 1975 a 1851 vedats al 2006, i la superfície que aquests ocupen ha passat de 192,7 mil Ha al 1975 a 361,8 mil Ha al 2006, sent la superfície destinada a la caça el 73% del total de les Balears.

Taula 39. Evolució dels vedats i la seva superfície a les Balears (Font: Mayol, 1985; Direcció General de Caça, 2007)

	Núm. vedats	Superfície vedats (Ha)	Superfície mitjana vedats (Ha/vedat)
1975	973	192.797	198
1984	1.368	313.897	229
2006	1.851	361.888	196

A partir de les dades que hem pogut disposar (Ministeri de Medi Ambient) es pot veure a la taula 40 quina és la pressió cinegètica de la que ens informen les estadístiques oficials, arribant a un total de poc més d'un milió de peces en total i de 781 Tm de pes que a la seva vegada requeririen unes 5,6 mil Tm per alimentar-se. El que implicaria que cada llicència hauria caçat –en cas que tots els que tenien llicència havien anat a caçar- prop de 36 peces al llarg de l'any i que sumarien uns 27,4 kg per llicència, unes xifres que com veurem a continuació podrien ser unes estimacions molt a la baixa degut a l'elevat nombre de llicències –malgrat que no totes les persones amb llicència vagin a caçar- i el baix nombre de captures mitjans per llicència.

Taula 40. Captures cinegètica a les Balears, 2006 (Font: Ministeri de Medi Ambient, 2007^a)

		Captures (peces)	Pes (Tm)	Kg/peça	Estimació requeriments biomassa caça Pes Fresc (Tm) ^b	Peces/Llicència	Kg/Llicència
Caça major	Cabres salvatges	13.340	166,75	12,50	1.703	0,47	5,85
Caça menor	Llebres	13.524	20,29	1,50	131	0,47	0,71
	Conills (<i>Oryctolagus cuniculus</i>)	413.343	496,01	1,20	3.207	14,50	17,39
Caça volàtil	Perdius (<i>Alectoris rufa</i>)	71.000	21,30	0,30	138	2,49	0,75
	Guàtleres (<i>Coturnix coturnix</i>)	5.690	0,85	0,15	5	0,20	0,03
	Tords (<i>Turdus philomelos</i>)	506.642	76	0,15	491	17,77	2,67

	i altres					
Total	1.023.539	781,2	—	5.676	35,89	27,40

(a) La informació de la caça ha estat facilitada per Bartomeu Seguí, Cap de la Secció de Caça de la Conselleria de Medi Ambient, provinents de Ministerio de Medio Ambiente. Secretaría General para el Territorio y la Biodiversidad, Dirección General para la Biodiversidad.

(b) El càlcul de la matèria fresca requerida per alimentar els animals caçats s'ha estimat suposant una dieta de les mateixes espècies semiestabulada amb els coeficients recollits en els còmputos de la petjada ecològica animal.

A continuació, s'intentarà qüestionar aquestes xifres a partir d'una estimació en el cas de la caça del tord a les Balears. Tenint en compte que la caça, en el cas dels tords abraça un període que va de principis d'octubre fins a finals de gener (la temporada de caça 2007/2008 va del 7 d'octubre al 27 de gener) essent tres els dies hàbils amb escopeta (dijous, dissabtes i diumenges més festius) i cinc en filats a Mallorca i Formentera (dilluns, dimarts, dijous, dissabtes, diumenges i festius) i quatre a Menorca (dilluns, dijous, dissabtes, diumenges i festius), tot començant la caça amb filats una mica més tard, cap a mitjans d'octubre (la temporada 2007/2008 va del 14 d'octubre a Mallorca i el 28 d'octubre a Menorca al 27 de gener). A la gent que pugui estar, més o manco, familiaritzada amb el món de la caça no se li escapa el fet que amb els dies hàbils de la temporada de caça en, per exemple, la caça del tord que arriba a poc més de 50 dies per la caça amb escopeta i de poc més de 70 dies per la de filats, i amb la possibilitat legal de capturar unes 15/17 peces per escopeta i entre 12/17 peces per filat i dia, difícilment es caçaran les peces que les estadístiques ens diuen. A la taula 41 s'ha estimat la pressió cinegètica potencial sobre el tord que és una de les caces més practicades a les Balears. Si suposéssim que els caçadors amb escopeta anessin a caçar uns 30 dies de la temporada –dos dies per setmana més o menys- i que els “filaters” hi anaven uns 45 dies –uns tres dies per setmana- i suposant que cada caçador d'escopeta matava 6,5 tords/dia i els de filats uns 5 tords/dia (Santandreu et al., 2002)³¹, resultaria que al 2006 amb les llicències de caça (escopetes) i els permisos especials (filats) hi hauria una pressió de prop de 5,5 milions de peces –que són animals– mortes amb escopeta i de 450 mil peces amb filats, i tot això sumaria unes 902 Tm. Unes xifres que contrasten amb les exposades a la taula 40 que recullen la informació estadística oficial i que són 11,8 vegades inferiors que les que resulten de la nostra estimació que parteix com s'ha dit de captures que són més d'un 50% menors del permès i unes sortides de caça que són entre un 50% i un 35% inferiors del permès.

En un dels estudis realitzats sobre la caça a les Balears per part de l'Administració autonòmica, i en temps de Gabriel Cañellas com a president (i per tant gens sospitós d'ecologista ni esquerranós) es deia que “la caça d'espècies migratòries és avui la principal (amb l'excepció del conill), i se produeix amb pressions moltes vegades excessives. No existeix consciència alguna entre els caçadors de la necessitat de la seva cura i caça racional; per ells, el que tendeix a anar-se ha d'acabar mort, sense pensar en el llarg termini ni en la necessària solidaritat internacional en aquest aspecte” (EILA-Proyectos SA, 1990:226). Una situació que no vol dir que s'hagi mantingut intacta degut a que per una banda, la creixent conscienciació social respecte les qüestions ambientals ha incidit també en els col·lectius de caçadors; i per una altra banda, el fet que l'administració pública hagi assumit les competències de caça dins dels compartiments administratius ambientals es pot entendre com una senyal del gir que es vol donar a aquestes activitats recreatives.

Taula 41. Estimació del potencial de la caça de tords a les Balears (Font: elaboració pròpia)					
	Escopeta			Filats	
	Peces/escopeta/dia (Màxim Segons llei)	Estimació de captures (peces)	Pes potencial (Tm)	Peces/llicència	Peces/filat/dia (Màxim segons llei)
Mallorca	15	4.595.370	689	195	12
Menorca	17	546.390	82	195	17
Eivissa	17	383.175	57	195	17
Formentera	15	35.685	5	195	12

³¹ El treball de Santandreu et al. (2002) estableix que a la temporada 1998/1999, la pressió de la caça del tord amb escopeta a Balears era d'uns 1,5 milions de peces, i en el cas dels filats d'uns 134884 tords. És a dir, més del triple del que l'estadística oficial ens informa.

Balears		5.560.620	834	195	Estimació de captures (peces)	450.000
					Pes potencial (Tm)	67,5

Malgrat haver assenyalat les debilitats dels còmputos presentats per les estadístiques oficials, en els resultats finals de la biomassa animal domèstica de caça, es comptarà amb la xifra facilitada pel Ministeri de Medi Ambient. Un altre aspecte que convé destacar, seguint amb la informació del Ministeri de Medi Ambient, és que a mesura que la caça es va convertint en una activitat recreativa (i lucrativa) important, s'ha anat implantant un model de caça que va precedit de l'amollada d'animals prèviament a la seva captura –quelcom semblant a les famoses pesques del cabdill Franco que li posaven el peix a l'ham– i al 2006 s'havien amollat al voltant de 810 conills (*Oryctolagus cuniculus*), 12770 perdius (*Alectoris rufa*), 11225 guàtleres (*Coturnix coturnix*) i uns 890 faisans (*Phasianus colchicus*). En qualsevol cas, aquest fet evidencia que la pressió cinegètica es superior a la capacitat reproductora de les espècies, convertint-se en una espècie de "caça semiestablada".

12.3.1.3. Els fluxos de materials biòtics animals/pastures importats.

Per sabre els RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa animal de l'economia balear s'han de comptabilitzar també els inputs que entren a les Illes provinents d'altres indrets. La major part dels materials que ingereix l'economia balear entren a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària de Balears (Port de Palma, Port d'Alcúdia, Port de Mao, Port d'Eivissa i Port de la Savina) que són els grans ports comercials de les Illes i que són declarats d'interès general (Alemany, 2001). En canvi, altres ports que han tingut certa rellevància comercial en altres moments històrics (Port de Sóller, Porto Colom, Port d'Andratx, etc) han anat perdent rellevància en l'era del turisme de masses. El port de Ciutadella a Menorca i el de Sant Antoni a Eivissa són els que encara tenen l'activitat comercial més important, un degut a la seva proximitat amb les costes llewantines de la península i l'altra per la seva proximitat amb el Port d'Alcúdia (Soler, 2004). A la biomassa animal arribada a través dels ports, a més s'haurà d'afegir aquella que entre junt amb els turistes a través dels aeroports.

S'han tingut en compte els productes de biomassa animal que contempla la metodologia de l'EUROSTAT (2001), i per la qual cosa s'han deixat una sèrie de productes de biomassa animal en la categoria definida com a "altres productes biòtics acabats". Els fluxos de biomassa animal que ara s'analitzen comprenen les categories expressades a la taula 42 i que es podrien sintetitzar en els següents: animals vius; carns i despulles; i productes acabats de biomassa animal que comprenen la llet i els seus derivats, els ous i la mel, els preparats de carn, la llana, la pell, i seda. Tot sumant un total de 33 productes biòtics animals diferents entrats als ports de les Balears al llarg del 2004.

Taula 42. Importació de materials biòtics. Classificació dels materials biòtics animal/pastures i biomassa de pesca. Entrada/sortida dels Ports de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de base de dades de l'Autoritat Portuària de Balears veure Annex Capítol XII).								
Nomenclatura Combinada		TARIC		Grup Autoritat Portuària		Tipus Material	Coefficient flux ocult	
Codi	Descripció	Codi	Descripció	Codi	Descripció		Tm/Tm	Font
0101	Cavalls, ases, muls i muls somerins	01	Animals vius	34	Resta de mercaderies	Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2,5	De Marco et al. (2001)
0102	Bovins	01	Animals vius	34	Resta de mercaderies	Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2,5	De Marco et al. (2001)
0103	Porcins	01	Animals vius	34	Resta de mercaderies	Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2,5	De Marco et al. (2001)
0106	Animals domèstics vius, excepte cavalls, ases, muls, muls somerins, bovins, porcins, ovins, cabrúns, galls, gallines, ànecs, oques, galls dindis i pintades	01	Animals vius	34	Resta de mercaderies	Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2,5	De Marco et al. (2001)
0201	Carn de boví fresca o refrigerada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0202	Carn de boví congelada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0203	Carn de porcí fresca, refrigerada o congelada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0204	Carn d'oví o cabrú fresca, refrigerada o congelada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0205	Carn de cavall, asinina o mular, fresca, refrigerada o congelada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0206	Despelles comestibles de boví, porcí, oví, cabrú, cavallí, asiní i mular, fresques, refrigerades o congelades	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0207	Carns i despulles comestibles d'ocells de la partida 01.05, fresques, refrigerades o congelades	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0208	Altres carns i despulles comestibles fresques, refrigerades o congelades, excepte d'aviram de la partida 01.05, de boví, porcí, oví, cabrú, cavallí, asiní i mular	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0210	Carns i despulles comestibles salades o en salmorra, assecades o fumades. Farina i pols comestibles de carns i despulles	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0401	Llet i nata (crema) sense concentrar, ensucrar o edulcorar	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0402	Llet i nata (crema) concentrades, ensucrades o edulcorades	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			no expressats ni compresos en altra part.					
0403	Sèrum de mantega, llet i nata quallades, iogurt, quefir i altres llets i nates madurades o acidificades -fins i tot els concentrats-, ensucrats o edulcorats, aromatitzats, amb fruita o cacau	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0404	Lactosèrum -fins i tot el concentrat, ensucrat o edulcorat;- productes constituïts per components naturals de la llet -fins i tot els ensucrats o edulcorats ncaa	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0405	Mantega i altres greixos de la llet; productes lactis per untar. Fins al 31 de desembre de 1995: Mantega i altres greixos de la llet	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0406	Formatges i mató	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0407	Ous d'ocell amb closca frescos, conservats o cuïts	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0409	Mel natural	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0410	Productes comestibles d'origen animal no expressat a cap altra banda	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
1601	Embotits i productes similars de carn, despulles o sang, i preparacions alimentàries a base d'aquests productes	16	Preparacions de carn, peix, crustacis i mol·luscs	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (preparats de carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
1602	Altres preparacions i conserves de carn, despulles o sang	16	Preparacions de carn, peix, crustacis i mol·luscs	27	Conserves	Producte acabat de biomassa animal (preparats de carn)	4,5	De Marco et al. (2001)

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1603	Extractes i sucs de carn, peix, crustacis, mol·luscos o d'altres invertebrats aquàtics	17	Preparacions de carn, peix, crustacis i mol·luscs	28	Conserves	Producte acabat de biomassa animal (conserves de carn o peix)	----	
4101	Cuir i pells de boví o d'equí en brut (frescos o salats, assecats, emblanquinats, piquelats o conservats d'una altra manera, però sense adobar, apergaminar ni preparar d'una altra forma) -fins i tot depilats o dividits-	41	Pells (excepte la pelleteria) i cuiros	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
4102	Pells d'oví en brut (fresques o salades, assecades, emblanquinades, piquelades o conservades d'una altra manera, però sense adobar, apergaminar ni preparar d'una altra forma) -fins i tot depilades o dividides-, excepte de les excloses en la nota 1 c) d'aquest capítol	41	Pells (excepte la pelleteria) i cuiros	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
4104	Cuir i pells de boví o d'equí depilats i preparats, excepte de les partides 4108 o 4109	41	Pells (excepte la pelleteria) i cuiros	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5006	Filats de seda o de rebutjos de seda i pèl de Messina (crin de Florència).	50	Seda	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5101	Llana sense cardar ni pentinar	51	Llana i pèl, filats i teixits de crina	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5103	Rebutjos de llana o pèl fi o ordinari (inclosos els rebutjos de filats), excepte de filagarses	51	Llana i pèl, filats i teixits de crina	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5111	Teixits de llana cardada o pèl fi cardat	51	Llana i pèl, filats i teixits de crina	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5112	Teixits de llana pentinada o pèl fi pentinat	51	Llana i pèl, filats i teixits de crina	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	

A la taula 43 es pot veure el volum de materials biòtics animals (terrestres) entrat a les Balears a través dels ports de les Illes, dels que s'ha descomptat els fluxos que es produeixen entre les mateixes Illes per tal de no incórrer en doble comptabilitat, ja que la nostra unitat d'anàlisi és el conjunt de l'arxipèlag. Encara que seria molt interessant procedir la realització dels càlculs a escala insular, malauradament l'estadística de producció agrícola que disposam tan sols és homogènia si contempen les Illes com un tot. La biomassa animal entrada directament als ports de les Illes gestionats per l'Autoritat Portuària, sumava unes 59,2 mil tones. Com es pot veure, la major part d'aquests materials es corresponen a productes càrnics, el que implica que les despulles i restes de l'animal, i els impactes associats a la cria i engreix dels animals s'han produït lluny de les Balears. De fet, els fluxos ocults que comptabilitzen tot allò que ha estat extret i/o mobilitzat per tal d'obtenir la carn "a punt per posar a taula" i partint de les estimacions fetes per De Marco et al. (2001), tenim que aquelles 59,2 mil tones de fluxos directes tendrien uns fluxos ocults associats de 261,7 mil Tm. És a dir, els fluxos ocults de la biomassa animal serien 4,4 vegades superiors als fluxos directes.

Emperò, convé apuntar tal com apareix a la taula 43 que els productes derivats d'animals, que hem definit com a productes acabats biòtics animals i que representen els fluxos directes animals importats a través dels Ports de l'Autoritat Portuària de Balears més importants, són amb prou diferència els productes lactis. Així doncs, els fluxos directes importats de productes acabats biòtics animals eren 2,8 vegades superiors als fluxos de biomassa animal, sumant un total de 165 mil tones. En aquest cas, en no comptar amb els coeficients ocults dels diferents productes que componen aquestes categories, tenim que tan sols s'han contemplat els fluxos ocults dels preparats de carn (entenent que el coeficient ocult és com a mínim igual al de la carn sense preparar) i per tant estam parlant d'una infraestimació.

En definitiva, tenim que els fluxos directes de material biòtic animal entrats a través dels Ports de Palma, Alcúdia, Eivissa, Maó i la Savina, sumaven un total de 224,3 mil Tm. Aquesta quantitat de materials biòtics animals que entraven a l'economia balear, anaven acompanyats d'un fluxos ocults que eren un 51,5% superiors als fluxos directes, sumant en total uns fluxos importats de 567,88 mil Tm.

Taula 43. Entrades de materials biòtics animals/pastures a través dels Ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)			
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2.450	6.125	8.575
Biomassa agrícola (animal) (Carn)	56.800	255.599	312.398
Total biomassa agrícola (animal)	59.250	261.724	320.973
Producte acabat biòtic animal (llana, pell, seda, etc)	183	0	183
Producte acabat biòtic animal (llet i derivats, ous, mel)	146.483	0	146.483
Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)	18.184	78.340	100.011
Producte acabat biòtic (conserves de carn o peix)	237	0	237
Total producte acabat biòtic animal	165.086	78.340	246.914
Total biomassa animal	224.336	340.063	567.887

Encara que la major part dels fluxos comercials de les Illes s'efectuïn a través dels ports d'interès general i gestionats per l'Autoritat Portuària, hi ha dos ports que mostren una certa activitat comercial que cal tenir present: el Port de Sant Antoni a Eivissa i el Port de Ciutadella a Menorca. Aquests dos ports estan gestionats per la Comunitat Autònoma. En primer lloc, es pot senyalar que a partir de l'anàlisi de les sortides de mercaderies des dels diferents ports de

les Balears –a partir de la informació d’Autoritat Portuària- en el cas de la biomassa animal al port de Ciutadella la major part d’ella prové del veïnat Port d’Alcúdia per la qual cosa no es comptabilitza per no duplicar els càlculs. En canvi, el Port de Sant Antoni rep la major part dels fluxos de les terres llevantines i no de les altres illes, per la qual cosa en el cas de la biomassa animal, tan sols sumarem les partides corresponents a aquest darrer port. El 2004, a través del Port de Sant Antoni entraven un total de 2,36 mil Tm de materials de biomassa animal, la major part dels quals es corresponien a productes acabats derivats de la llet amb unes 1,56 mil Tm, en canvi la biomassa agrícola animal en forma d’animals vius o carn sumaven unes 137 Tm. En aquest cas, tan sols s’han pogut calcular els fluxos ocults de la biomassa agrícola animal que sumarien un total de 519 Tm.

Taula 44. Entrades de material biòtic animal/pastures a través dels ports de les CAIB (Sant Antoni), 2004 (Font: elaboració pròpia a partir Direcció General de Ports de les Balears - Annex Capítol XII)			
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
Biomassa animal/pastures (Animals vius)	49	122	171
Biomassa animal/pastures (Carn)	88	397	485
Total biomassa animal/pastures	137	519	656
Producte acabat biòtic animal (llet i derivats, ous, mel)	1.562	0	1.562
Producte acabat biòtic animal (llana, pell, seda, etc)	663	0	663
Total producte acabat biòtic animal	2.225	0	2.225
Total material biòtic animal/pastures	2.362	519	2.881

Finalment, malgrat que les entrades de material biòtic animal a través de les portes del trànsit aeri de les Illes no eren gaire importants, intentarem comptabilitzar-les per tal d’apropar-nos el màxim possible a la totalitat d’aquests, per així realitzar l’estimació dels fluxos importats de materials biòtics animals. A la taula 45 apareixen els fluxos importats de materials biòtics animals del 2004 a través dels aeroports, que sumen un total de 852 Tm directes i 342 Tm de fluxos ocults. Essent la major part dels fluxos directes els que corresponen als productes acabats biòtics animals, amb el 71,4% del total.

Taula 45. Entrades de material biòtic animal/pastures a través dels aeroports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d’AENA - Annex Capítol XII)			
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
Animals vius i productes animals	137	342	478
Total biomassa animal/pastures	137	342	478
Productes lactis, ous, mel.	486		486
Pells, cuiro i manufactures de pell	229		229
Total producte acabat biòtic animal	715		715
Total biomassa animal	852	342	1.193

La taula 46 presenta els fluxos biòtics animals importats a les Balears segons els diferents punts d’entrada, d’on es pot veure com les entrades a través dels Ports gestionats per l’Autoritat Portuària de Balears representen la quasi totalitat d’aquests fluxos directes importats amb un 98,8% de les 227 mil Tm. En el cas dels productes de biomassa animal es pot observar com de les 571 mil Tm de fluxos totals, un 59,7% es correspon amb els fluxos ocults que no passen pels comptes comercials (ni l’estadística oficial) però sense els quals no hagués estat possible l’obtenció dels materials animals que sí han entrat a les Illes. És a dir, per cada tona de

carn hi hagut uns animals al darrera dels quals s'ha extret dita carn que s'han alimentat de vegetals que tampoc han estat comptabilitzats. Aquests fluxos ocults evidencien les dimensions de la biomassa animal i l'amplitud des impactes associats.

"Sobrassada mallorquina amb carn forana": en els darrers temps les organitzacions ramaderes -l'empresarial (i conservadora) ASAJA (Asociación Agrária de Jóvenes Agricultores) i el sindicat de treballadors (i d'esquerres) Unió de Pagesos- han apuntat que la ramaderia porcina es trobava en una situació extremadament delicada que es traduïa en la disminució dels caps porcins. En aquest sentit, Biel Torrens d'Unió de Pagesos exposava que "el sector porcí està en un seriós perill de mort. Tenim un problema de comercialització i, mentre, la conselleria d'Agricultura es gasta molts diners en promocionar la sobrassada d'identificació geogràfica protegida en la que més d'un 95% de la seva carn és de fora" per això reclamaven que la sobrassada de denominació d'origen fos de porc mallorquí, en aquest tema el president d'ASAJA (Gabriel Company) corroborava el fet que la carn porcina de les sobrassades provenia de fora de les Balears ja que segons ell "el porc que es produeix en aquests moments a Mallorca no serveix per elaborar sobrassada, que ha de dur una carn més grassa" (Adrover, 5/02/2007). Així doncs, segons les declaracions del dirigent empresarial agrari, els porcs mallorquins han deixat de ser aptes per a l'elaboració de l'embotit mallorquí per excel·lència -de la que es tenen notícies cap al segle XVII-. La presumpta crisi porcina mallorquina, doncs, sembla que més que res és una acomodació de les lògiques productivo-industrials agràries en la cerca de postures a la part alta de la "regla del notari", important carn de porc de baix valor afegit -i deixant tota la contaminació de purins i restes de les despulles fora de les Illes- i exportant sobrassada d'alt valor afegit.

Taula 46. Entrades de biomassa animal segons punt d'entrada, 2004 (Font: elaboració pròpia)

	Flux Directe Importat	Flux Ocult Importat	Flux Total Importat
Ports de les Balears (Autoritat Portuària).	98,59%	99,75%	99,29%
Port de Sant Antoni (CAIB).	1,04%	0,15%	0,50%
Aeroports (AENA).	0,37%	0,10%	0,21%
Total biomassa animal	227.550 Tm	340.924 Tm	571.961 Tm

La distribució dels fluxos importats de material biòtic animal entre la població empadronada de les Balears resulta en un total de 0,24 Tm/càpita directes i 0,35 Tm/càpita de fluxos ocults, que en total sumarien un total de 0,59 Tm/càpita. Aquestes xifres serien sensiblement inferiors si en comptes de distribuir-ho entre el total de població resident, ho féssim entre l'IPH que és la pressió demogràfica formada per la població resident i flotant de l'arxipèlag, assolint una quantitat de flux total importat de 0,46 Tm/càpita.

Taula 47. Importació de material biòtic animal/pastures a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia)

		Flux Directe Importat (Tm/càpita)	Flux Ocult Importat (Tm/càpita)	Flux total importat (Tm/càpita)
Població resident (empadronada)	Biomassa animal	0,06	0,27	0,34
	Prod. acabat biòtic animal	0,17	0,08	0,25
	Total biòtic animal	0,24	0,35	0,59
Índex de Pressió Humana (IPH)	Biomassa animal	0,05	0,21	0,26
	Prod. acabat biòtic animal	0,13	0,06	0,20
	Total biòtic animal	0,18	0,27	0,46

Si es comparen els fluxos importats de material biòtic animal entre l'economia balear i l'espanyola (taula 48) se pot veure -malgrat les diferències metodològiques entre les dues propostes ja que Carpintero (2005) inclou el que nosaltres hem definit com a biomassa animal

però no alguns dels capítols que nosaltres denominam productes acabats biòtics animals– com a les Illes els fluxos per càpita (en base a la població resident) de biomassa animal importada són unes 12 vegades superiors a les que s'importen al conjunt de l'Estat, essent en el primer cas de 0,6 Tm/càpita i en el segon de 0,05 Tm/càpita. Un fet que no és estrany ja que la hipertròfia turística i de serveis de les Illes fa que les importacions de biomassa animal siguin molt més elevades que no les de l'Estat espanyol en el seu conjunt.

Taula 48. Comparació entre els fluxos importats de materials biòtics animal/pastures entre Balears i l'Estat espanyol en base a la població resident (Font: elaboració pròpia i Carpintero, 2005)

	Flux Directe Importat (Tm/càpita)	Flux Ocult Importat (Tm/càpita)	Flux Total Importat (Tm/càpita)
Balears (2004)	0,24	0,36	0,6
Estat espanyol (2000)	0,01	0,04	0,05

12.3.1.4. Requeriments Totals de Materials de biomassa animal/pastures.

La suma dels fluxos domèstics de material biòtic animal més els importats ens dona com a resultat els RTM (Requeriments Totals de Materials) biòtic animal/pastures. Es pot observar a la taula 49 la síntesi d'aquests càlculs que sumen un total de 693 mil Tm de material biòtic requerit per sostenir la biomassa animal i els seus productes derivats, dels quals el 50,8% es correspondria amb requeriments directes i el 49,2% restant a fluxos materials animals ocults. Si hom analitza l'origen d'aquests fluxos, s'adona que el 81,9% dels requeriments materials biòtics animals es corresponen amb els d'origen importat, essent els domèstics un 18% del total (125 mil Tm) que resulten de la consideració dels requeriments de biomassa vegetal per part dels ramats en pastura (més la palla) i dels animals de caça.

Taula 49. Requeriments Totals de Materials Biòtics animals/pastures a les Balears, 2004

	Flux	Total (Tm)	Població Resident (Tm/càpita)	IPH (Tm/càpita)
Fluxos Domèstics biomassa animal.	Directes	125.328	0,13	0,10
	Ocults			
	Totals	125.328	0,13	0,10
Fluxos Importats biomassa animal.	Directes	59.524	0,06	0,05
	Ocults	262.585	0,27	0,21
	Totals	322.109	0,34	0,26
Fluxos Importats Prod. Acabats biòtic animal	Directes	168.026	0,18	0,13
	Ocults	78.340	0,08	0,06
	Totals	246.366	0,26	0,2
RTM (Requeriments Totals de Materials) biòtic animal.	Directes	352.878	0,37	0,28
	Ocults	340.925	0,35	0,27
	Totals	693.803	0,72	0,56

A la taula 50 es comparen els resultats obtinguts en el treball de Bringezu i Schütz (2001) pel conjunt de la UE-15 i que cobreix el període 1980-1997, l'estudi de Carpintero (2005) per l'Estat espanyol entre 1955 i 2000, i el nostre treball que abraça l'any 2004. Es pot veure com segons les fonts emprades, els RTM dels habitants a la UE-15 al 1997 eren de 2 Tm/càpita de mitjana, uns requeriments que eren en la seva totalitat directes i domèstiques. En canvi, en el cas espanyol es veu com al 2000 els RTM de biomassa animal/pastures eren de 0,52 Tm/càpita. És a dir, eren un 74,4% inferiors a la mitjana europea de l'any 1997, i dels quals, el 88,46% eren domèstics. En canvi, a les "europees" i turistitzades Balears, els RTM de biomassa animal per càpita a l'any 2004, es situaven en torn a 0,72 Tm/càpita, essent un 38,5% superiors a la mitjana espanyola. En el cas balear, cal destacar que per la seva condició

d'espai de consum turístic i oci, l'abandonament de l'economia productiva ha fet que en aquest cas el 81,9% dels fluxos biòtics animals hagin estat importats.

Taula 50. Comparació entre els RTM de biomassa animal/pastures per càpita entre la mitjana europea, la mitjana espanyola i la mitjana de Balears (Tm/càpita) (Font: Bringezu i Schütz, 2001; Carpintero, 2005; i elaboració pròpia)

	UE-15 (1997)	Estat espanyol (2000)	I. Balears (2004)
Flux Domèstic Directe	2	0,46	0,13
Flux Domèstic Ocult	0	0	0
Total Domèstic	2	0,46	0,13
Flux Importat Directe	0	0,01	0,24
Flux Importat Ocult	0	0,04	0,35
Flux Importat Total	0	0,05	0,59
Flux Directe Total	2	0,47	0,37
Flux Ocult Total	0	0,04	0,35
RTM	2	0,52	0,72

12.3.1.5. Balanç físic de materials biòtics animals/pastures.

La comptabilitat física de la biomassa animal de l'economia balear expressada en els RTM pot ser complementada amb els BFM (Balanços Físics de Materials) per la qual cosa es necessari procedir a calcular les importacions de materials biòtics (Taula 51). Els fluxos directes de biomassa animal exportada des de les Balears sumava al 2004, unes 18,3 mil Tm, una xifra que contrasta amb les 286,3 mil Tm entrades al llarg del mateix any. Com es pot observar, els fluxos de materials biòtics animals majoritaris varen ser els que hem agrupat sota la rúbrica de producte acabat biòtic animal de la llet i els seus derivats, ous i mel que representaven el 70,95% de tots els fluxos directes exportats. Els resultats dels fluxos totals de materials exportats, en incorporar els fluxos ocults que no s'han considerat en el cas de la llet i derivats per manca d'informació al respecte, tenim que la relació entre biomassa animal i productes acabats presentaria una relació del 41% i 59% respectivament, sobre el total que era d'unues 30,6 mil Tm.

Taula 51. Sortides de material biòtic animal/pastures de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària, Ports de les Illes Balears (CAIB) i AENA)

		Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)
Autoritat Portuària	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	1.313	3.283	4.596
	Biomassa animal/pastures (Carn)	1.330	5.986	7.316
	Total biomassa animal/pastures	2.643	9.269	11.912
	Producte acabat biòtic animal (llana, pell, seda, etc)	1.206	0	1.206
	Producte acabat biòtic animal (llet i derivats, ous, mel)	11.473	0	11.473
	Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)	528	2.377	2.905
	Producte acabat biòtic animal (conserves de carn o peix)	15	0	15
	Total producte acabat biòtic animal	13.222	2.377	15.599
	Total Biòtic Animal/Pastures	15.865	11.646	27.511
Ports de les Illes Balears (St. Antoni)	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	49	122	171
	Biomassa animal/pastures (Carn)	88	397,08	485
	Total biomassa animal/pastures	137,04	519,08	656,12
	Producte acabat biòtic animal (llana, pell, seda, etc)	663		663
	Producte acabat biòtic animal (llet i derivats, ous, mel)	1.562	0	1.562

	Total producte acabat biòtic animal	2.224,57	0,00	2.224,57
	Total Biòtic Animal/Pastures	2.362	519	2.881
AENA	Animals vius i productes animals	40	100	141
	Total biomassa animal/pastures	40	100	141
	Pells, cuiró i manufactures de pell	105		105
	Total producte acabat biòtic animal	105		105
	Total Biòtic Animal/Pastures	145	100	246
	Total biomassa animal/pastures	2.820	9.888	12.709
	Total producte acabat biòtic animal	15.447	2.377	17.824
	Total Biòtic Animal/Pastures	18.372	12.265	30.638

La taula 52 presenta les dades del BFM (Balanz Físic Material) en materials biòtics animals de les Balears, segons el qual es pot despendre que les Balears presenten un dèficit de prop de 537,4 mil Tm o el que seria el mateix, les importacions d'aquests materials al 2004 varen ser 18,64 vegades superiors al que s'exportava des de les pròpies Illes, evidenciant d'aquesta manera l'elevada dependència de l'economia balear respecte d'aquests fluxos.

Taula 52. Balanz Físic dels Materials (BFM) Biòtics animals/pastures (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

		Flux Total (Tm)	Pob. Resident (Tm/càpita)	IPH (Tm/càpita)
Biomassa animal/pastures	Directes	-56.704	-0,06	-0,05
	Ocults	-252.697	-0,26	-0,20
	Totals	-309.400	-0,32	-0,25
Productes acabats biòtic animal	Directes	-152.093	-0,16	-0,12
	Ocults	-75.963	-0,08	-0,06
	Totals	-228.056	-0,24	-0,18
Total biòtic animal	Directes	-208.797	-0,22	-0,17
	Ocults	-328.660	-0,34	-0,26
	Totals	-537.456	-0,56	-0,43

12.3.1.6. La procedència dels fluxos de materials biòtics animals/pastures importats.

Una vegada analitzats els fluxos de materials biòtics animals importats i exportats a les Balears a l'any 2004, pensam que resultaria interessant no comptar tan sols amb les magnituds d'aquells fluxos, sinó també poder destriar les seves procedències. Com s'ha esmentat anteriorment, el 99,4% dels fluxos materials biòtics animals importats a les Balears entraren a través dels ports de les Balears. D'aquesta manera es pot veure com el 58% dels fluxos totals (148 mil Tm) provenien del Port de València i el 38,25% del Port de Barcelona (65 mil Tm). Els ports d'Alaçant, Sagunt i Tarragona tancaven el grup dels ports des dels quals entraven aquests materials. És a dir, tots els materials biòtics animals importats a les Balears provenien de ports de l'Estat espanyol (Taula 53). No obstant això, aquest fet no significa que s'hagin criat, produït o elaborat a les comunitats autònomes on es troben dits ports, ni tampoc vol dir, fins i tot, que es tracti d'animals i productes derivats produïts a l'Estat espanyol. Sinó que, els ports de Barcelona i de València poden actuar com a plataformes de distribució cap el mercat global, i Mediterrani en particular.

Taula 53. Lloc d'origen de les importacions de materials biòtics animals/pastures, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària)

Port Origen	Flux Directe Importat (10 ³ Tm)	Flux Ocult Importat (10 ³ Tm)	Flux Total Importat (10 ³ Tm)	FTI (% sobre total)
València	148	181	330	58,04
Barcelona	65	152	217	38,25

Dènia	8	6	14	2,52
Alacant	2	0,301	6	1
Sagunt	0,9	0,073	0,973	0,17
Tarragona	0,07	0,033	0,102	0,02

La taula 54 sintetitza el volum de material biòtic animal/pastures importats a les Balears provinents d'altres països i recollit en la informació del comerç internacional i del que podríem destacar que: en primer lloc, els fluxos totals importats enregistrats en el comerç exterior sumava al 2004 unes 26,11 mil Tm que en termes monetaris es traduïa en uns 34,28 milions d'euros (1313 €/Tm de Flux Total Importat de mitjana), el que suposava -en termes físics- un 6% de tots aquests fluxos de materials importats a les Illes. Entre els principals països que exportaven cap a les Balears dits materials, es troben els països de la UE (França, Regne Unit, Alemanya i Països Baixos). Entre les principals partides destaquen la carn d'aviram provinent de França (6,6 mil Tm), d'Alemanya (1,42 mil Tm) i dels Països Baixos (1,2 mil Tm); la carn ovina d'Argentina (0,96 mil Tm); la carn bovina alemanya (0,81 mil Tm); o la mantega de Nova Zelanda (1,05 mil Tm). No obstant, l'efecte Rotterdam o efecte Port de Barcelona podria amagar el fet que part d'aquests fluxos de materials biòtics animals -suposadament estrangers-, hagin estat comprats en alguna altra comunitat autònoma de l'Estat espanyol (p.ex. animals o carn comprada per empreses catalanes a França que llavors revenen a les Balears).

Taula 54. El comerç internacional dels fluxos importats de material biòtic animal/pastures (Font: Elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)

	Flux Directe (10 ³ Tm)	F. Directe (10 ⁶ euros)	Flux Ocult (10 ³ Tm)	Flux Total Importat (10 ³ Tm)	% FTI	€/Tm FTI
França	2,27	5,31	8,70	10,97	42,03	483
R. Unit	1,37	6,33	2,78	4,16	15,92	1.522
Alemanya	0,92	3,84	2,84	3,76	14,40	1.022
Països Baixos	0,57	2,87	1,99	2,55	9,78	1.123
Nova Zelanda	1,08	2,98	0,00	1,08	4,13	2.762
Argentina	0,18	0,46	0,80	0,97	3,72	468
Brasil	0,13	0,51	0,60	0,74	2,83	689
Irlanda	0,12	1,24	0,51	0,62	2,39	1.984
Itàlia	0,33	7,93	0,09	0,42	1,61	18.849
Bèlgica	0,36	0,81	0,00	0,36	1,40	2.210
Portugal	0,13	0,49	0,01	0,14	0,52	3.583
Altres països	0,12	1,54	0,21	0,33	1,27	4.650
Total	7,58	34,28	18,52	26,11	100	1.313

12.3.1.7. El destí dels fluxos de materials biòtics animals/pastures exportats.

En quant als fluxos de materials biòtics animals/pastures exportats, a part de l'enorme diferència respecte dels importats pel que fa a quantitat, convé apuntar que en aquest cas, un 73% dels fluxos totals de materials biòtics animals/pastures s'han dirigit al Port de Barcelona (20 mil Tm) i un 17% al Port de València (4,7 mil Tm). Com en les importacions d'aquests materials a les Illes, les exportacions sortides dels ports de les Illes, s'adrecen en la seva totalitat a ports de l'Estat.

Taula 55. Destí de les exportacions de materials biòtics animals/pastures, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)

	Flux Directe (10 ³ Tm)	Flux Ocult (10 ³ Tm)	Flux Total (10 ³ Tm)	FT (% sobre total)
Barcelona	12,42	7,66	20,08	73,00
València	2,20	2,50	4,70	17,07

Dènia	0,35	1,01	1,36	4,95
Sagunt	0,58	0,29	0,87	3,17
Alacant	0,25	0,08	0,33	1,22
Tarragona	0,06	0,10	0,17	0,60

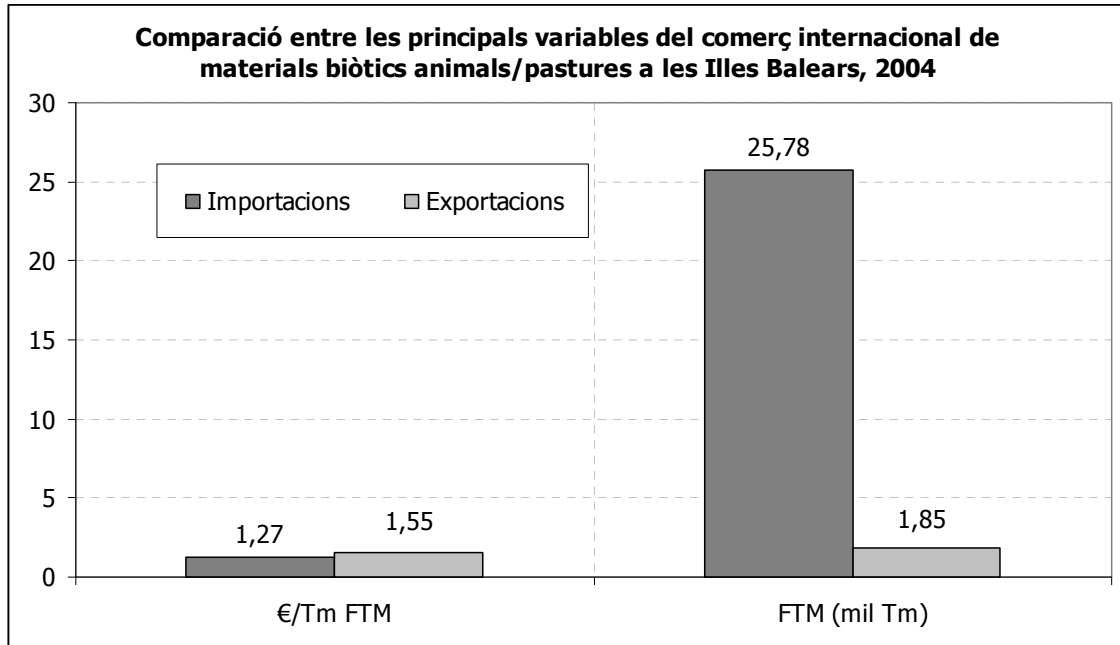
La taula 56 recull les xifres del comerç internacional de les exportacions de material biòtic animal/pastures des de les Balears. En aquest cas, el que surt de les Illes cap a d'altres països representa un 6,05% (1,85 mil Tm) del total de fluxos totals de materials biòtics animals/pastures sortits de les Illes que s'havien comptabilitzat en torn a 30,64 mil Tm. En aquest cas, semblaria que el principal mercat receptor d'aquests productes seria l'estatal i no els mercats internacionals. Les dues principals partides eren les de preparats de carn que anaven cap a França (1,26 mil Tm) i la carn porcina cap al Regne Unit (0,345 mil Tm).

Taula 56. El comerç internacional dels fluxos exportats de material biòtic animal/pastures (Font: Elaboració pròpia a partir de http://aduanas.camaras.org, març 2006 - Annex Capítol XII)						
	Flux Directe (10³ Tm)	F. Directe (10⁶ euros)	Flux Ocult (10³ Tm)	Flux Total Exportat (10³ Tm)	% FTE	€/Tm FTE
França	0,238	1,423	1,068	1,306	70,46	1.090
R. Unit	0,063	0,131	0,283	0,345	18,64	379
Andorra	0,013	0,057	0,053	0,065	3,52	867
Índia	0,012	0,456	0,000	0,012	0,66	37.089
Grècia	0,013	0,055	0,054	0,067	3,60	829
Portugal	0,009	0,369	0,020	0,029	1,56	12.734
Àustria	0,005	0,033	0,000	0,005	0,26	6.958
Finlàndia	0,002	0,020	0,000	0,002	0,11	10.050
EUA	0,000	0,040	0,001	0,001	0,05	43.889
Turquia	0,000	0,011	0,000	0,000	0,02	26.500
Altres països	0,005	0,289	0,015	0,021	1,11	13.995
Total	0,361	2,884	1,492	1,853	100	1.556

12.3.1.8. Asimetries físico-monetàries dels fluxos de materials biòtics animals/pastures en el comerç internacional.

La relació entre els materials biòtics animals/pastures importats i els exportats, enregistrada en les estadístiques de comerç exterior, presenten una gran diferència des del punt de vista físic ja que per cada tona exportada s'importaren 13,9 Tm. Pel que fa als comptes monetaris del comerç exterior d'aquests materials, es pot observar com la mitjana del valor pecuniari dels productes exportats va ser d'uns 1,55 mil euros per Tm, front als 1,27 mil euros per Tm de material importat i, per tant, aquesta dimensió presenta una diferència molt escassa (gràfic 5). Aquest fet, teòricament, hauria de servir per replantejar les lògiques de la ramaderia balear, no tan sols per la seva adequació a una dieta saludable dels habitants (i turistes) de les Illes, sinó que hauria de contribuir a la reconducció de les actuals pretensions exportadores cap a una ramaderia destinada cap al consum local ja que pràcticament es paga el mateix pel que s'importa que pel que s'exporta. En un context com el present, d'increment dels preus del petroli i les seves repercussions inflacionistes, podria fer que el diferencial entre els valors monetaris del material biòtic animal importat front als exportats es disparés, al temps que tots els factors materials de producció d'animals i la seva carn també es disparen amb la pujada dels preus generals.

Gràfic 5. (Elaboració pròpia a partir de les taules 54 i 56).

12.3.2. La petjada ecològica de la carn, dels animals i dels productes derivats. Si tota la carn és herba, tota la carn és terra.

Una vegada tenim informació sobre quins són els requeriments materials de biomassa animal terrestre, es pot estimar quina seria la superfície necessària per conrear la fitomassa que finalment servirà per engreixar els animals i els seus productes derivats que van a parar a la taula. S'ha de fer constar que la nostra metodologia difereix sensiblement dels de l'emprada per Óscar Carpintero (2005) en el sentit que se compten com a la petjada ecològica domèstica, aquella que es correspon amb tots aquells conreus que van destinats a l'alimentació animal, i per tant no ens fonamentam en càlculs indirectes per a l'obtenció d'aquests resultats. En el cas dels animals en pastura, s'han calculat la superfície requerida per al proveïment de la fitomassa de la seva dieta. I, finalment, en el que són els productes ramaders importats i exportats, es comptabilitzen els requeriments territorials per alimentar la carn i els animals vius comercialitzats, així com les partides de materials biòtics agrícoles destinats a l'alimentació animal (p.ex. pinsos, farratges, etc).

Els fluxos domèstics de biomassa animal poden ser traduïts en la seva petjada ecològica, això és la superfície necessària per a proveir els aliments destinats a alimentar la cabana ramadera de Balears. La taula 57 conté les xifres dels productes vegetals destinats a l'alimentació animal, així com aquells animals que pasturen a lloure i (teòricament) s'alimenten a dent del que la vegetació espontània, sense quasi intervenció antròpica, els ofereix. En aquest segon cas, hem optat per adoptar la metodologia 2 de Carpintero (2005), tot entenent que la ramaderia a l'actualitat es fonamenta en pràctiques agroindustrials. En el cas dels ramats en pastura es donen, majoritàriament, situacions de poca densitat de pastura sense acabar d'aprofitar-se les potencialitats que la biomassa agroforestal permetria. Per aquest motiu, s'ha convertit la producció animal (Tm pes viu) en la biomassa vegetal necessària per a la seva alimentació, procedent de pastures amb la qual cosa s'obté un resultat més proper (1878 Ha) que no les 179 mil Ha que les estadístiques agràries ens diuen que són pasturades.

A grans trets, hom pot observar en primer lloc que la superfície ocupada en territori balear per alimentar la cabana ramadera que llavors es tradueix en carn, llet, ous, cavalls i d'altres animals de companyia vinculats a la cultura del negoci de l'oci, era de 68,3 mil hectàrees (prop del 26% de la superfície de les Illes). Això vol dir, que teòricament a l'any 2004 a cada habitant de les Illes els hi correspondria unes 0,072 Ha/càpita en cas de considerar la població resident (empadronada) o 0,054 Ha/càpita en cas de comptar amb la població flotant (turística) i resident mitjançant l'IPH.

La principal superfície destinada a alimentació animal és la dels conreus farratgers amb unes 34,5 mil Ha. Aquests conreus han experimentat una disminució constant des del 1962 (Cens Agrari 1962) quan es comptabilitzaven unes 59,1 mil Ha de conreus farratgers, una ocupació que es va mantenir fins el 1989 quan hi havia unes 57,2 mil Ha de conreus farratgers. Convé assenyalar que generalment, es sol vincular la disminució dels conreus farratgers als efectes de la política agrària comunitària (PAC), que en establir una "quota lletera" que obligava a reduir la cabana de vacum això es traduïa directament en la minva de la superfície destinada a la seva alimentació. No obstant, també és cert que hi ha hagut un cert gir en el destí de la producció cerealícola i de lleguminoses de les Illes que si tradicionalment anava a abastir l'ingesta humana, cada cop més hi ha una important part d'aquests productes agrícoles que se dirigeixen a l'alimentació animal, assolint al 2004 una extensió de 19,8 mil Ha (taula 57). La fracció de sòl destinat a producció animal corresponent als ramats en extensiu assoleix una superfície d'un 1,65 mil Ha. En aquestes condicions s'assegura –sempre i quan no es sobrepasturi- el bon funcionament dels agroecosistemes ja que "l'abandonament de l'aprofitament a dent del farratge proporcionat per pastures [...], degut a l'estabulació del ramat en granges i engreixadors, ha llevat al camp una aportació d'abundant matèria orgànica en forma de fems espontani, convertint-ho ara en una font de problemes junt a la resta de residus líquids i inorgànics de les granges, degut a les altes concentracions de substàncies perilloses. Així, en comptes d'un *recurs* a emprar, el baix preu dels fertilitzants químics aconseguit artificialment ha fet que en moltes zones l'adob orgànic s'hagi convertit en un *residu* a eliminar, o abocar més o menys incontroladament" (Carpintero 2005:288).

Taula 57. Petjada ecològica de la biomassa animal domèstica (Font: elaboració pròpia a partir d'estadístiques de la Conselleria d'Agricultura i Pesca de l'Anuari Estadístic del MAPA)			
	Consum animal (Tm)	Rendiment (Tm/Ha)	P. Ecològica (Ha)
Blat	3.497	2,85	1.226,52
Blat d'indis	818	8,00	102,25
Civada	8.629	1,32	6.540,09
Ordi	21.489	2,12	10.113,24
Melca	9	4,20	2,14
Triticale	5.543	2,98	1.862,92
Total cereals	39.985	2,01	19.847,15
Pèsols secs	58	1,17	49,38
Faves seques	931	1,50	620,08
Total lleguminoses	989	1,48	669,46
Albergínia	180	24,69	7,29
All	36	6,28	5,74
Api	15	17,00	0,88
Bleda	53	22,90	2,31
Cabeça (ceba)	68	25,30	2,69
Carbassa	4	17,00	0,24
Carbassí	91	22,91	3,97
Carxofera	67	13,00	5,15
Ceba	895	29,36	30,48
Cogombre	69	22,65	3,05
Col	3.358	42,79	78,47
Colflori	274	33,75	8,12
Endívia, escarola	12	23,56	0,51
Espinacs	55	23,73	2,32
Faves verdes	19	8,90	2,13
Fresa i maduixot	3	15,40	0,19
Lletuga	311	31,50	9,87
Meló	361	22,98	15,71

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Mongetes verdes	98	9,77	10,03
Nap	28	20,14	1,39
Pastanaga	109	29,92	3,64
Pebre	667	30,94	21,56
Pebre coent	5	15,00	0,33
Pèsols verds	4	5,67	0,71
Porros	47	19,70	2,39
Rave	17	22,66	0,75
Remolatxa de taula	5	19,20	0,26
Síndria	432	33,51	12,89
Tomàtiga	1.944	56,09	34,66
Xampinyó	58	150,00	0,39
Total Hortalisses	9.285	34,63	268,13
Moniato	44	17,50	2,51
Patata extra primerenca (1)	168	24,00	7,00
Patata mitja estació (3)	1.088	34,00	32,00
Patata primerenca (2)	2.579	41,00	62,90
Patata tardana (4)	72	24,00	3,00
Total tubercles	3.951	36,78	107,42
Cereal d'hivern per farratge	369.336	13,04	28.315,00
Margall	131.120	40,00	3.278,00
Alfals	28.887	22,84	1.265,00
Blat d'indis per farratge	27.189	53,00	513,00
Sulla	20.670	32,50	636,00
Trèvol	6.572	26,50	248,00
Veça per farratge	4.402	16,80	262,00
Melca per farratge	855	45,00	19,00
Farratges	589.031	17,06	34.536,00
Alvocat	3	5,00	0,60
Figuera de moro	150	0,10	1.500,00
Albercoquer	99	3,12	31,73
Cirerer	2	1,88	1,06
Prunera	18	2,09	8,63
Magraner	11	5,00	2,20
Figuera	11.871	1,51	7.882,47
Pomera	80	9,31	8,59
Melicotoner	8	6,96	1,15
Codony	3	4,50	0,67
Nectarina	10	16,00	0,63
Nesprer	33	10,50	3,14
Perera	34	5,41	6,29
Total fruiters	12.322	1,30	9.447,16
Canya vulgar	2	5,00	0,40
Garrover	1.508	0,96	1.569,20
Total altres c. llenyosos	1.510	0,96	1.569,60
Animals en pastura (pes viu)	1.796 Tm pes viu	1,05 Tm pes viu/Ha	1.878
Total			68.323 Ha
Petjada domèstica animal (residents) Ha/càpita			0,072 Ha/càpita
Petjada domèstica animal (IPH) Ha/càpita			0,054 Ha/càpita

La petjada ecològica de la biomassa animal es pot calcular fonamentalment per dos mètodes. El mètode 1 definit per Carpintero, , també conegut com el mètode estàndard, el que fa és computar com a petjada ecològica tot el territori emprat per pastures, amb l'inconvenient de fer coincidir la petjada ecològica amb la superfície disponible. Així la petjada ecològica de la producció animal seria equivalent a la superfície de pastures, una superfície que s'imputaria a les importacions i exportacions com a superfície de pastura importada o exportada. Emperò, aquests càlculs podrien incórrer en una important omisió, i és que la superfície pasturada presenta una tendència a disminuir ja que els animals que es diuen herbívors i ruminants, cada cop més s'alimenten a base de pinsos, cereals i altres aliments concentrats, amb la qual cosa els resultats obtinguts mitjançant aquest mètode podrien ser poc representatius.

Per això mateix, Carpintero (2005) proposa l'aplicació d'un segon mètode³² (mètode 2) que simula l'aprofitament en règim extensiu o semiextensiu per part dels ramats destinats a la producció de carn i altres productes derivats (p.ex. llet i ous). Per això, a partir de les tones de carn i llet en les seves diferents tipologies, s'ha calculat l'energia que es requereix el procés i així es pot saber la Matèria Seca (MS) que l'animal ha de menjar per aconseguir un certs guanys de pes diari. És a dir, la conversió d'energia vegetal (Kcal) en energia animal (Kcal), que es pot traduir en la superfície necessària per a proveir-la amb els rendiments mitjans dels conreus destinats a l'alimentació animal. A la taula 58 es presenten els diferents factors de conversió kg MS/kg Pes Viu per diferents animals i els seus derivats. Així, en el cas d'un quilogram de boví es requereixen 5,2 kg de MS (Matèria Seca) que s'obtidria amb un 60% de farratge d'alfals amb un 22% de MS i un 40% d'ordi amb un 86% de MS. Una vegada s'ha calculat la MS d'alfals i ordi que es requereix per obtenir un quilogram, per exemple, de vedella, s'ha de calcular la MF (Matèria Fresca) de la qual s'obté la MS i llavors ja bastarà, partint dels rendiments mitjans de dits conreus, amb calcular la superfície necessària per obtenir dita MF d'alfals i ordi. En el cas de la llet es suposa que un animal produeix de mitjana uns 25 kg de llet diaris, per la qual cosa requereix una ingesta diària de MS de prop de 5,2 kg MS (essent aquesta una estimació bastant moderada), així que per cada kg de llet són necessaris uns 0,26 kg de MS. En el cas dels ous, es parteix de la hipòtesi que cada 10 gallines posen una mitjana de 6 ous diaris (cada ou pesa uns 58 grams) i cada gallina ingereix uns 120 grams de MS (Matèria Seca), per la qual cosa per a l'obtenció d'un quilogram d'ous serien necessaris un equivalent de 3,48 kg de MS.

Taula 58. Factors de conversió de Matèria Seca (MS) per animal (Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero, 2005)

	Factor conversió MS/Kg	Alfals MS/Kg	Alfals MF/Kg	Ordi MS/Kg	Ordi MF/Kg	Conversió MF/kg
Boví ^a	5,2	3,12	14,18	2,08	2,42	16,60
Oví ^b	2,71	1,626	7,39	1,084	1,26	8,65
Caprí ^c	3,2	1,92	8,73	1,28	1,49	10,22
Porcí ^a	2,83	1,698	7,72	1,132	1,32	9,03
Equí ^e	1,5	0,9	4,09	0,6	0,70	4,79
Llet ^d	0,26	0,156	0,71	0,104	0,12	0,83
Ous	3,48	2,088	9,49	1,392	1,62	11,11
Aviram ^c	2,025	1,215	5,52	0,81	0,94	6,46
Conills ^a	2,025	1,215	5,52	0,81	0,94	6,46

Fonts: a) Buxade (1995); b) De Blas et al. (1987); c) Hernández Benedí (1987); d) www.delaval.es/Dairy_Knowledge/EfficientMilking/La_vaca_lechera.htm; e) National research council. (NRC) (1989) *Nutrient requirements of horse*. National Academy Press. Washington DC.

Per estimar la petjada ecològica dels productes derivats de la llet (formatge i margarina) partirem del treball realitzat per Geebens-Leenes i Nonhebel (2002) sobre els requeriments de sòl derivats de les pautes de consum alimentari. Amb dades sobre Holanda, per produir un kg de formatge es requereien 10,2 m², el que era 8,5 vegades superior als requeriments de sòl necessaris per produir un kg de llet, i en el cas de la margarina aquesta

³² Aquest mètode de Carpintero (2005) s'aproxima bastant a la metodologia millorada de la Global Footprint Network (2004) *National Footprint and Biocapacity Account 2001. 2004 Academic Edition* (www.footprintnetwork.org).

requeria 11,5 vegades més sòl que un kg de llet. A partir d'aquests càlculs es podria estimar que en el cas de Balears, a partir de la superfície destinada a la producció de llet, la superfície requeriria per produir el formatge i la margarina equivalia respectivament a 8,5 i 11,5 cops la superfície per la producció de llet. A partir dels fluxos de biomassa animal importats a les Balears es pot estimar la superfície equivalent per obtenir l'energia necessària per alimentar els animals que llavors es transforma en carn, llet o els productes derivats.

La petjada ecològica de la biomassa animal (importada i exportada) no coincideix plenament amb les categories contemplades amb els càlculs dels fluxos importats biòtics animals. La taula 59 recull tots els productes que s'han tengut en compte. La principal limitació a que s'ha hagut de fer front és la manca d'informació per poder transformar tots els fluxos materials biòtics animals importats en la superfície equivalent. Malgrat no es té la informació necessària per a convertir tots els productes en la seva petjada de manera indirecta a partir de transformar-los en la superfície necessària per alimentar els animals dels que es deriven, sí que en alguns casos es podran incloure en els comptes d'emergia (*emergy*) dels béns de consum que s'inclou en la petjada energètica.

Taula 59. Categories considerades en la petjada ecològica biòtic animal (importacions i exportacions)	
NC	Definició
0101	Cavalls, ases, muls i muls somerins
0102	Bovins
0103	Porcins
0106	Animals domèstics vius, excepte cavalls, ases, muls, muls somerins, bovins, porcins, ovins, cabrins, galls, gallines, ànecs, oques, galls dindis i pintades
0201	Carn de boví fresca o refrigerada
0202	Carn de boví congelada
0203	Carn de porcí fresca, refrigerada o congelada
0204	Carn d'oví o cabrú fresca, refrigerada o congelada
0205	Carn de cavall, asinina o mular, fresca, refrigerada o congelada
0206	Despelles comestibles de boví, porcí, oví, cabrú, cavallí, asiní i mular, fresques, refrigerades o congelades
0207	Carns i despelles comestibles d'ocells de la partida 01.05, fresques, refrigerades o congelades
0208	Altres carns i despelles comestibles fresques, refrigerades o congelades, excepte d'aviram de la partida 01.05, de boví, porcí, oví, cabrú, cavallí, asiní i mular
0210	Carns i despelles comestibles salades o en salmorra, assecades o fumades. Farina i pols comestibles de carns i despelles
0401	Llet i nata (crema) sense concentrar, ensucrar o edulcorar
0402	Llet i nata (crema) concentrades, ensucrades o edulcorades
0405	Mantega i altres greixos de la llet; productes lactis per untar. Fins al 31 de desembre de 1995: Mantega i altres greixos de la llet
0406	Formatges i mató
0407	Ous d'ocell amb closca frescos, conservats o cuits
1601	Embotits i productes similars de carn, despelles o sang, i preparacions alimentàries a base d'aquests productes
1602	Altres preparacions i conserves de carn, despelles o sang

La petjada ecològica de la importació de la biomassa animal i dels productes biòtics animals, sumava al 2004 un total de 110 mil hectàrees. Cal destacar el fet que el 57,26% de la petjada ecològica de la biomassa animal importada se corresponia amb els bovins, la carn bovina i els derivats de la llet. En segon lloc, els requeriments territorials dels pinsos i farratges sumaven unes 18,9 mil Ha, amb el 17% del total; i els productes acabats biòtics animals (preparats de carn), en els que es contempen els embotits, representen la segona fracció en ordre d'importància de biomassa animal importada a les Balears i la seva petjada ecològica resultant que era el 9,5% del total.

Taula 60. Petjada ecològica de la importació de material biòtic animal (Font: elaboració pròpia - Annex Capítol XII)

		Alfals (Ha)	Ordi (Ha)	Total (Ha)
Autoritat Portuària	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	1.062	1.835	2.897
	<i>Equins</i>	<i>104,37</i>	<i>191,98</i>	<i>296,35</i>
	<i>Bovins</i>	<i>765,00</i>	<i>1.402,11</i>	<i>2.167,12</i>
	<i>Porcins</i>	<i>2,67</i>	<i>4,89</i>	<i>7,56</i>
	<i>Resta animals vius</i>	<i>312,39</i>	<i>406,38</i>	<i>718,77</i>
	Biomassa animal/pastures (Carn)	26.662	45.219	71.881
	<i>Equins</i>	<i>31,27</i>	<i>57,52</i>	<i>88,79</i>
	<i>Bovins</i>	<i>20.131,24</i>	<i>36.896,85</i>	<i>57.028,09</i>
	<i>Porcins</i>	<i>7,27</i>	<i>13,32</i>	<i>20,59</i>
	<i>Ovins</i>	<i>0,62</i>	<i>0,81</i>	<i>1,43</i>
	<i>Despulses animals</i>	<i>2,58</i>	<i>3,35</i>	<i>5,93</i>
	Ous	1.075	1.104	2.179
	Llet i derivats	2.032	2.088	4.121
	Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)	5.088	5.435	10.523
	Els demés no expressats en cap altra part	0,04	0,48	0,52
Pinso i farratges			18.965,45	
Total	35.919	55.681	110.567	
Port de Sant Antoni (CAIB)	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	14,80	19,25	34,05
	Biomassa animal/pastures (Carn)	26,76	34,81	61,58
	Ous	60,38	62,00	122,38
	Llet i derivats	40,07	41,15	81,22
	Total	142	157	299
AENA	Biomassa animal/pastures (Animals vius i carn)	41,45	53,93	95,38
Total (Ha)		35.966	55.741	110.962
P.E. pob. Resident (Ha/càpita)		0,038	0,058	0,116
P.E. per IPH (Ha/càpita)		0,029	0,044	0,088

Mentre que els càlculs dels RTM (Requeriments Totals de Materials) es concentren en la producció biofísica en l'economia analitzada en base al criteri de territorialitat, els càlculs de la petjada ecològica es fonamenten en el consum aparent (Consum Aparent= Producció + Importacions – Exportacions) per la qual cosa resulta imprescindible informar sobre les exportacions que es realitzen des de les Balears. La petjada ecològica de l'exportació de material biòtic animal³³ a l'any 2004 era d'un 10155 Ha i en aquest cas les majors quantitats es corresponien amb els bovins, la carn bovina, els productes lactis i els demés (categoria en la qual hi trobaríem bona part dels embotits de les Illes). En aquest sentit, pot resultar d'interès senyalar el fet que les majors partides de biomassa animal sortiren del Port de Maó i en la forma de productes lactis, derivats de la llet i carn bovina. Així doncs, es podria dir que en bona mesura la cabana ramadera menorquina s'exporta, cap a Barcelona principalment, amb la clara orientació de bona part de la ramaderia i agricultura Balear cap als mercats exteriors.

³³ En la petjada ecològica de les exportacions es tenen en compte les mateixes categories comercials d'acord amb la Nomenclatura Combinada que per les importacions.

Taula 61. Petjada ecològica de la exportació de material biòtic animal (Font: elaboració pròpia - Annex Capítol XII)				
		Alfals (Ha)	Ordi (Ha)	Total (Ha)
Autoritat Portuària	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	559	954	1.513
	<i>Equins</i>	47,52	87,40	134,91
	<i>Bovins</i>	376,72	690,46	1.067,19
	<i>Porcins</i>	1,55	2,85	4,40
	<i>Resta animals vius</i>	133,05	173,08	306,13
	Biomassa animal/pastures (Carn)	586	954	1.540
	<i>Equins</i>	1,76	3,24	5,01
	<i>Bovins</i>	360,48	660,70	1.021,18
	<i>Porcins</i>	0,07	0,12	0,19
	<i>Ovins</i>			
	<i>Despulses animals</i>	223,23	290,39	513,62
	Ous	22	22	44
	Llet i derivats	826	874	1.700
	Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)	148	158	306
	Els demés no expressats en cap altra part	111	1.399	1.510
	Pinso i farratges			1.993
Total	2.251	4.361	8.606	
Port de Sant Antoni (CAIB)	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	1,00	1,30	2,30
	Biomassa animal/pastures (Carn)	0,91	1,18	2,09
	Ous	3,44	3,53	6,97
	Llet i derivats			
	Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)			
	Total	5	6	11
AENA	Biomassa animal/pastures (Animals vius i carn)	12,19	15,86	28,05
Total (Ha)		2.268	4.383	10.155
P.E. pob. Resident (Ha/càpita)		0,002	0,005	0,012
P.E. per IPH (Ha/càpita)		0,002	0,003	0,009

Finalment, el càlcul de la petjada ecològica del consum de carn i productes derivats d'animals, el que s'ha denominat com a materials biòtics/pastures, dona un resultat d'unes 169 mil Ha, de les quals uns 68,3 mil Ha corresponen a ocupacions i utilitzacions del sòl domèstiques i unes 110 mil Ha a ocupacions fora de les Illes, essent la petjada de les exportacions de 10,1 mil Ha. Així doncs, la petjada ecològica del consum aparent d'aquests materials cobriria al 2004 uns 169 mil Ha de sòl bioproductiu, la qual cosa equivaldria al 34% de tota la superfície de l'arxipèlag. Si hom distribueix aquesta petjada entre la població empadronada a les Illes, correspondrien unes 0,176 hectàrees a cada persona, i en canvi si es distribueix entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) que inclou la població resident i flotant, aquesta seria de 0,133 Ha/càpita (Taula 62). Aquí podríem recuperar aquell vell acudit que diu que "si tenim cinc pollastres i som cinc persones, estadísticament resultarà que cadascun dels presents s'ha menjat un pollastre", cosa poc probable en la realitat on la distribució dels recursos s'estableix a través del poder, sent molt probable que una sola persona posseeixi la major part dels pollastres.

Taula 62. Taula resum de la Petjada Ecològica dels materials biòtics animals/pastures (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).

	a) Domèstic	b) Importat	c) Exportat	d) Consum aparent (d=a+b-c)
P.E. biòtic animal (Ha)	68.323 Ha	110.962 Ha	10.155 Ha	169.130 Ha
P.E. biòtic animal (Població resident) (Ha/càpita)	0,072 Ha/càpita	0, 116 Ha/càpita	0,012 Ha/càpita	0,176 Ha/càpita
P.E. biòtic animal (IPH) (Ha/càpita)	0,054 Ha/càpita	0,088 Ha/càpita	0,009 Ha/càpita	0,133 Ha/càpita

Finalment, es voldria esmentar que les pràctiques industrials aplicades a la producció massiva d'aliments derivats d'animals han anat introduint cada cop pràctiques que generen un major risc, si més no elevades incerteses, sobre la salut dels humans, la resta d'éssers vius i dels ecosistemes. Així, un dels productes que pel seu elevat contingut proteínic ha guanyat força als darrers anys ha estat l'alimentació animal a partir de farines de carn, ossos i peix. L'any 2004 a les Balears s'importaren unes 27,78 mil Tm d'aquestes farines, sense discriminar per tipologia, motiu pel qual no les hem pogut comptabilitzar. En qualsevol cas s'ha de tenir present, que aquests concentrats derivats de peix i carn, representen una passa més en la reducció dels EROI (Energy Return on Investment). La crisi alimentària de la EEB (Encefalopatia Espongiforme Bovina) o "malaltia de les vaques boges" dins de la "fortalesa" europea a finals del segle XX, va posar en evidència un fet que gran part de la societat desconeixia. I, és que els animals s'alimentaven de restes d'altres animals, fins i tot de la mateixa espècie, cosa que semblava tenir força relació amb dita epidèmia ja que els prions es trobaven en les massives importacions de restes d'animals procedents d'Àsia cap al Regne Unit ³⁴.

12.3.3. La pesca: requeriments totals de materials.

12.3.3.1. Anàlisi sintètica de l'evolució pesquera de les Balears en el context global.

A grans trets, es pot dir que la pressió extractiva sobre els ecosistemes marins ha ocupat menys espai en els mitjans de comunicació que no la que es materialitza sobre dels terrestres. Així mateix, el paper de certs investigadors i determinats moviments socials com l'ecologista (p.ex Greenpeace) fa dècades que han alertat del deteriorament dels ecosistemes marins. La investigació en biologia marina presenta una llarga tradició, encara que es podria dir que les anàlisis crítiques de d'enfocaments ecointegradors no han estat gaire abundants en relació a l'estudi dels impactes de les transformacions del capitalisme i la seva incidència en la mar i els recursos pesquers. El sector pesquer espanyol, en entrar a les "aigües" de la CEE es presentava amb una flota pesquera sobredimensionada, que pescava a les dues voreres de l'Atlàntic. Gràcies al recolzament de la Dictadura, mitjançant la Llei de renovació i protecció de la flota pesquera, promulgada el 23/12/1961, es va procedir a impulsar l'activitat de la construcció naval i la renovació de la flota pesquera espanyola. Es va aconseguir canviar gran part de la flota pesquera i s'introduïren de manera particular els grans vaixells frigorífics. La corporació pesquera Pescanova apareguda al 1960 i la seva flota, amb el primer gran congelador -el *Lemos*- construït un any després, exemplifica les tendències de la política pesquera i l'activitat pesquera espanyola. Aquella flota va iniciar la colonització de nous espais marítims que fins aleshores no havien rebut la pressió pesquera espanyola (p.ex. el primer viatge del *Lemos* és al sud de Brasil, Argentina i Uruguai) i a més, a l'altra cara de la moneda, la pesca tradicional començava a ser la gran sacrificada (Juárez Casado, 1997).

Pereiro (2002) exposa com aquella sort començaria a canviar cap al 1977, quan es va estendre la jurisdicció nacional sobre les aigües adjacents a les costes de cada país a 200 milles de Zona Econòmica Exclusiva. Cal assenyalar que les 200 milles no són aplicables a la Mediterrània ja que la seva amplada no ho permet en moltes ocasions. Així doncs, la major part dels països riberencs no han definit les seves ZEE i els que si ho han fet (p.ex. Espanya, França i Marroc) tan sols han definit la ZEE per les aigües no mediterrànies. El que si tenim són diferents casos en els que se designen zones marítimes territorials que generalment afecten a

³⁴ Material sobre la EEB: www.mad-cow-facts.com/ i www.who.int/mediacentre/news/releases/2003/pr5/es/ (desembre 2007).

les a les 12 milles (Cacaud, 2005). Segons Pereiro (2002:300) "aquella xifra elegida de 200 milles de franja costanera es derivà senzillament de la distància màxima a la costa a la que es va arribar a pescar l'anxoveta, una espècie costanera, durant el conflicte [de 1977 quan Perú lluità per aconseguir els drets territorials sobre les aigües on es pescava l'anxoveta]". Per una altra banda, Leonart et al. (1996:13) diuen que aquella franja de 200 milles es remuntava a les intencions de Harry Truman qui considerava "els recursos naturals del subsòl i el llit de la plataforma continental situats sota l'alta mar, però contigus a les costes dels EUA, com pertanyents als EUA i sotmesos a la seva jurisdicció i control". És a dir, responia a la demanda dels EUA per controlar els recursos marins i, sobretot, del subsòl en les plataformes marines (petroli); però també, a la demanda de països del Sud que s'oposaven a l'explotació de les aigües properes a les seves costes per part del capital pesquer internacional. Aquestes tensions geopolítiques sobre l'accés als recursos marins desembocaren en la Convenció de Nacions Unides de la Llei del Mar (UNCLOS – United Nations Convention On the Law of the Sea) que es celebrà entre el 1973 i el 1982 i que entrà en vigor al 1994 quan fou ratificada per 60 països. Entre els països que no han ratificat l'UNCLOS es troben els EUA que paradoxalment foren dels que l'impulsaren³⁵.

Als anys 1960, la flota espanyola començà a explotar els bancs de pesca de lluç de Namíbia, Sud-àfrica, Argentina; de cefalòpodes als bancs saharis, Boston i Canadà; de bacallà al Canadà, Noruega, Islàndia i Unió Soviètica; de mariscs a Senegal, Angola, Moçambic i Grenlàndia; a més de les pesqueres del Gran Sol, Marroc i el Banc de les illes Rockall (R. Unit); etc (Salvà, 1987). La flota pesquera espanyola, es va veure afectada per les disposicions normatives sobre la mar, primer amb la delimitació de les ZEE (Zones Econòmiques Exclusives) i llavors amb la incorporació de l'Estat espanyol a la CEE (Comunitat Econòmica Europea). A partir de l'adopció de l'ampliació de la demarcació de les aigües jurisdiccionals (l'Estat espanyol l'adoptà al 1978 amb la Llei 15/1978 de 20 de febrer) va implicar que l'Estat espanyol hagués d'iniciar conversacions amb els països, les aigües dels quals eren objecte d'interès per part de la flota espanyola. Així, es signaren acords bilaterals i es crearen companyies conjuntes amb tercers països, la qual cosa va permetre mantenir la flota espanyola, i ha permès en gran mesura que per exemple Pescanova³⁶ s'hagi convertit en un dels gegants empresarials de la pesca al planeta.

D'acord amb José Antonio Pereiro (2002:304-305) l'aplicació de la política comunitària en matèria de pesca (Reglament 3760/192 pel que s'estableix un règim comunitari de la pesca i l'aqüicultura) persegueix els objectius que es sintetitzen:

1. No hi pot haver dues polítiques diferents, una relativa a la cura dels recursos i una relativa al desenvolupament dels mitjans d'explotació sense relació entre sí. S'ha d'elaborar una política única en matèria de pesca.
2. S'ha de reconèixer com a principi bàsic que els recursos pesquers es troben en estat generalitzat de sobrepesca. S'entén per sobrepesca un estat en el que:
 - a. No s'aconseguiria una major captura per les flotes pesqueres encara que s'incrementàs el número d'unitats d'extracció;
 - b. S'aconseguiria a llarg termini una major captura si se reduís el número d'unitats d'extracció; al mateix temps, s'augmentaria el rendiment de les unitats restants;
 - c. Una reducció en el nombre de dites unitats no impediria aprofitar-se de períodes de major abundància per fluctuació natural de les poblacions explotades.
3. L'objectiu de la política pesquera entre les 12 i les 200 milles intenta:
 - a. Evitar l'augment de les unitats pesqueres a l'àrea europea de pesca, estabilitzant, com a primer objectiu, el número d'unitats.
 - b. Procedir a una renovació de les flotes que se marqui com objectiu una minimització dels costos d'operació, de manera que els beneficis s'obtinguin mitjançant la maximització de la diferència entre la captura mitjana obtenible a

³⁵ United Nations. *The United Nations Convention on the Law of the Sea (A historical perspective)*. www.un.org/Depts/los/convention_agreements/convention_historical_perspective.htm (agost 2009).

³⁶ Pescanova es trobava al 2006 entre les 10 primeres empreses pesqueres del món. Es trobava a 30 països per la via d'empreses mixtes i compta amb 120 vaixells congeladors. El 2005 va capturar unes 120 mil Tm de peix, i unes 70 mil Tm de peix procedent d'aqüicultura. A Argentina Pescanova accedeix als recursos a través de l'empresa mixta (espanyola-argentina) Argenova SA i Mar de las Palmas SA; a Uruguai mitjançant l'empresa mixta Belnova SA; i a Xile amb Pesca Chile (Santos i Galli, 2006).

- llarg termini i els costos d'operació, que s'han de reduir en el temps, tant pels avanços tecnològics com per un millor aprofitament de la flota en temps d'operació i polivalència front als recursos.
- c. S'ha de consolidar en el temps una situació de *status quo* dels països membres de la UE. Aquesta situació s'haurà d'establir en base a l'activitat històrica d'aquests països en aigües europees, la qual cosa impedirà que els països pesquers comencin activitats a zones on no haguessin pescat prèviament.
 - d. Els països tercers no tendran accés als recursos pesquers europeus, a no ser que ofereixin com a compensació en forma de recursos a les seves pròpies aigües.
 - e. La gestió dels recursos pesquers ha d'avançar cap a un control que permeti tenir la seguretat que es produirà una adequació flota/recursos mitjançant la reducció progressiva de la flota.
4. El preu del producte pesquer és lliure, i depèn del productor. Nogensmenys, es contempla la possibilitat d'un Fons d'Intervenció del producte quan el seu preu caigui per davall d'un llindar predeterminat. En aquest cas, la UE comprarà el producte de la pesca al productor a un preu de garantia.
 5. Se vigila el preu de les importacions per evitar la desestabilització del mercat intern.
 6. S'impulsa l'associació d'organitzacions de pescadors en organitzacions de productors.
 7. Els POP (Plans d'Orientació Plurianual) són els instruments de planificació a mig termini (cinc anys), incidint especialment en la renovació de la flota.

La política comunitària s'havia de traduir en la racionalització de la pesca, com per exemple amb l'establiment de quotes TAC (Total Allowable Catches) que s'haurien de definir temporalment per les diferents regions pesqueres de la UE, i per una altra banda en la reducció de l'esforç pesquer, amb la progressiva eliminació de flota pesquera fins assolir un cert punt d'estabilitat entre esforç/captures. No obstant, en el sector pesquero-industrial espanyol s'han anat donant experiències contradictòries, a part que no s'ha aplicat en la seva amplitud l'esperit de dita normativa com és el cas manifest de les dificultats a l'hora d'establir TACs i vedes. Carpintero (2005:293) senyala, per exemple, com als anys 1980 es va impulsar la construcció naval de les drassanes espanyoles (per evitar el seu tancament) amb la construcció de nova flota pesquera, i en especial per flota d'encerclament i congelament –per tonyines- i palangrers –per peix espasa i esquàlids- i “convertiren a la flota espanyola d'altura en la més nombrosa de la Unió Europea a mitjans dels anys 1990, acumulant el 40% de bucs comunitaris, i convertint-se en un autèntic problema per la seva dependència de pesqueres situades més enllà de la pròpia zona econòmica exclusiva”. En el cas de la Mediterrània, a part del ja esmentat al respecte de les dificultats de definició de les ZEE i la definició de les aigües territorials a les 12 milles de la costa, s'hi ha de sumar el fet que la política de les TAC no ha estat aplicada, precisament per les complexitats geopolítiques de la regió. Tan sols, després de moltes pressions per part de col·lectius socials i científics, s'han establert TAC per la pesca de la tonyina (Dirección General de Asuntos Marítimos y Pesca de la Comisión Europea, 2008; Zino, 2008).

Per una altra banda, la política de subvencions pesqueres ha alimentat no tan sols la modernització de la flota pesquera, sinó que també ha augmentat la seva capacitat d'extracció i, més en concret, la seva capacitat d'extracció pesquera mundial. Així, mentre s'han imposat les quotes pesqueres europees, la diplomàcia pesquera ha anat fent múltiples acords amb tercers països que a través d'empreses mixtes i múltiples pantalles, posen a l'abast de les xarxes de les empreses espanyoles una part significativa dels recursos pesquers mundials. Segons Moreno-Gil (2006) les empreses mixtes permetrien a Europa ser un 25% menys dependent de productes pesquers propis (unes 300 mil Tm). Així, apareixen els bucs d'aquestes empreses –com Pescanova- com si fossin d'un tercer país. És a dir, en els negocis de la pesca imperen els mecanismes d'enginyeria o creativitat pesquera, de la mateixa manera que ocorre al món de les finances, i la comptabilitat tramposa de la PPC (Política de Pesca Comunitària) permet traslladar les extraccions cap als indrets del sud que tenen més recursos pesquers, però menys esforç pesquer.

Entre el 2000-2006, els acords amb tercers països suposaven el 40% del cost total de la PPC (Política de Pesca Comunitària), amb un saldo positiu per a les empreses europees. Del cost mig anual de 270 milions d'euros dels acords, s'obtenien uns beneficis de 2000 milions d'euros. Fins i tot, en casos com és el cas dels països africans, aquests costos es computen com AOD (Ajuda Oficial al Desenvolupament), és a dir no com a despesa de la PPC (Moreno-Gil, 2006). Una posició privilegiada gràcies al poder de la UE i l'euro, que aconsegueix obtenir un elevat rendiment de la línia de subvencions que s'explica pel que José Manuel Naredo (2006) ha definit com a la "regla del notari" que expressa el comerç ecològicament desigual i financerament desequilibrat.

El període 2000-2006, l'IFOP (Instrument Financer d'Orientació de la Pesca) ha destinat uns 357 milions d'euros pel desguàs, front als 570 milions d'euros per a la construcció de nous vaixells i 270 milions d'euros per a la modernització de la flota pesquera existent i tal com exposa Moreno-Gil (2006:68) "el recolzament a la flota no se regeix per criteris ambientals, sinó per les influències polítiques exercides pel sector. Per exemple, en el Mediterrani, entre 1994 i 1998, únicament un 6,7% de les embarcacions d'arts menors (<9 m) varen rebre ajudes per la renovació front un 29,8% de les barques d'arrossegament de fons de més de 12 m". D'aquesta manera, l'esperit de la política pesquera xoca contra la política de subvencions pesqueres que en comptes de recolzar financerament les pràctiques menys agressives, destina la major part als sistemes de pesca amb més impacte sobre els ecosistemes.

Pereiro (2002) apunta algunes diferències entre la pesca a l'Atlàntic i la de la Mediterrània, tot essent la primera de caire més industrial i la segona més artesanal i tradicional. No obstant, també senyala com és té molta més i millor informació de la primera que de la segona, el què al mateix temps redunda en una major capacitat de gestió i control. De totes maneres, les pressions sobre els ecosistemes marins eren de distinta naturalesa, i en particular pel que fa a la pesca a la Mediterrània, aquesta es situava en aigües costaneres i es centrava en juvenils més que no pas en reproductors. Sardà i Coll (2006:58) exposen com la pesca a la Mediterrània³⁷ s'ha anat industrialitzant progressivament, la qual cosa s'ha traduït en una situació de sobrepesca preocupant, tal com ocorre a nivell mundial (FAO, 2007), en concret "les captures han augmentat fins a mitjans de la dècada de 1990, moment a partir de la qual s'observa una disminució. Aquesta disminució ha anat lligada a un descens del nivell tròfic de l'ecosistema, en la qual cada vegada augmenta més la dominància d'espècies de vida curta i creixement ràpid (p.ex. cefalòpodes i grumers)".

Les illes Balears representen en el cas de la pesca, un excel·lent laboratori des d'on analitzar les relacions entre les activitats pesqueres i la salut dels ecosistemes marins. En aquest sentit, nombrosos investigadors a les Illes, des de l'IEO (Institut Espanyol d'Oceanografia), l'IMEDEA (Institut Mediterrani d'Estudis Avançats) i des d'OCEANA, han abordat des d'una perspectiva ecosistèmica l'estudi de la pesca (FAO, 2003). En aquest sentit, Massutí (2004:26) exposava com per una banda el mar balear és pot considerar com una àrea de pesca individualitzada a la Mediterrània occidental on es compta amb un sector pesquer clarament diferenciat del de la costa peninsular ibèrica, tant pel que fa a les característiques de la pesca, els mètodes de pesca i les espècies objectiu. Segons aquest autor, "les Illes Balears poden considerar-se, per tant, com una àrea privilegiada per a l'estudi del medi marí i la pesca i, de fet, són una de les primeres zones de la mediterrània on s'inicià la investigació pesquera, amb la creació, l'any 1908, del Laboratori Marí de Portopí".

Abans d'entrar a analitzar les dades que es presenten a les taules 63 i 64, cal tenir present que la informació ha de ser presa amb certa prudència ja que els processos de recollida d'informació han millorat notablement al llarg dels darrers anys. En qualsevol cas, es pot veure com al llarg del període 1940-2004, les embarcacions pesqueres han passat de 927 (406 a motor) a 460 amb una disminució del 50,37%. Emperò, aquesta disminució no s'ha d'entendre com una disminució de l'esforç pesquer ja que si es mira el Tonatge de Registre Brut (TRB), aquest s'ha incrementat en un 73,67%, passant d'unes 2287 TRB al 1940 a unes 5000 TRB cap a la dècada dels 1990, mantenint-se més o manco en aquest ordre de magnitud fins entrat el segle XXI, moment en el que s'enregistra una reducció fins les 3972 TRB. Mentre que, la potència mecànica (CV) segons dades oficials, s'ha incrementat entre el 1969 i el 2004 en un 79,76%. El que hom pot abstrure, és que la pressió s'ha reduït de forma notable en el que és

³⁷ L'activitat pesquera a la Mediterrània es regula, sobretot, pel Reglament (CE) núm.1626/94, pel que s'estableixen determinades mesures tècniques de conservació dels recursos pesquers a la Mediterrània.

la pesca artesanal (arts menors), palangres i encerclament (que són les pesques més selectives) que han passat de 839 embarcacions al 1969 a 396 a l'any 2004. I, en canvi, la major concentració de l'esforç pesquer recau actualment en les embarcacions d'arrossegament. Aquest canvi des de la pesca artesanal cap a la industrial s'ha deixat notar també en les tripulacions que han passat de 2191 persones al 1969 a 855 cap a l'any 2004. Emperò, al 1940 quan s'havia de bogar i cosir constantment les xarxes es comptabilitzaven uns 6737 tripulants (334 dels quals feien treballs a terra). La pesca d'arrossegament industrial requereix molts menys llocs de feina, ja que aquesta és substituïda per la potència mecànica. I, la reducció del nombre d'embarcacions de pesca artesanal fa que també hi hagi una minva important de pescadors, encara que en aquelles embarcacions moltes vegades hi fan feina una o dues persones. Convé apuntar, també, que bona part de les embarcacions d'arrossegament avui dia no respecten sempre la potència establerta legalment (500 CV a la Mediterrània) i és habitual que un bon nombre de barques tinguin una potència d'uns 750 CV, fins i tot a Mallorca al 2007 hi ha dues embarcacions que dupliquen el límit legal³⁸. En un estudi del Fòrum Científic per a la Pesca espanyola a la Mediterrània, citat per WWF/ADENA (2003), de 29 barques d'arrossegament analitzades, la mitjana de potència declarada era de 280 CV, quan la real era de 732 CV. Una situació que ha estat possible gràcies al les subvencions comunitàries i a l'escàs control i vigilància que les han acompanyat. Segons OCEANA (setembre 2008) en una carta al Ministeri competent en matèria de pesca exposava que la potència de la flota pesquera espanyola a la Mediterrània triplicava la potència legalment permesa.

Taula 63. Principals variables de la flota pesquera a Balears, 1989-2004 (Font: Aspiroz, 2003; Barceló-Pons i Pérez-Manrique, 1974b; Rosselló Verger, 1977; Direcció General de Pesca del Govern de les Illes Balears, diversos anys; Lucas, 2002; Massutí, 1994).

	1940	1950	1969	1973	1989	2000	2004	Variació (%)
Barques arrossegament	sd	sd	68	sd	79	61	64	-5,88
Barques encerclament	sd	sd	839	sd	16	14	11	-52,8
Barques arts menors i palangres	sd	sd		sd	677	607	385	
Total barques de pesca	927 (406 a motor i 521 a vela)	763 (472 a motor i 291 a vela)	907	998	772	682	460	-50,37
Potència CV	sd	sd	17.453	23.929	43.349	38.399	31.375	79,76
TRB	2.287 (1.526 a motor i 761 a vela)	1.851 (1.462 a motor i 389 a vela)	4.029	4.723	5.556	5.104	3.972	73,67
Tripulació	6.737	4.585	2.191	2.410	1.633	769	855	-687,95

sd: sense dades.

En motiu de la pujada dels carburants a escala planetària, arran de la política guerrera dels EUA i l'inici de l'era dels combustibles cars –impulsada també per un increment de la demanda, en especial la xinesa–, els pescadors protagonitzaren al 2005 una vaga per tal d'exigir una solució a aquella situació que esdevenia, segons ells, en el principal problema per tal de sostenir una activitat que de no actuar l'administració es veuria abocada a la seva desaparició. En aquells moments, el biòleg marí Enric Massutí (30/11/2005:36) publicà un

³⁸ Aquesta informació ha estat facilitada per C.M. (19/03/2008) que treballa en el sector de la pesca (comunicació personal).

encertat article al Diario de Mallorca, on centrava el veritable problema de la pesca a la Mediterrània Occidental. Segons Massutí, l'aplicació de la PPC (Política Pesquera Comunitària) en la vessant de les subvencions no s'ha traduït "en una reducció real de l'esforç, sinó tan sols del nombre de barques. És a dir, s'han canviat vaixells, amb la consegüent pèrdua de llocs de feina, per capital i tecnologia". Això, s'ha traduït en un increment de les exigències energètiques de les activitats pesqueres, que en gran part de la costa mediterrània espanyola han sobrepassat les potències legals de 500CV, la qual cosa fa que segons Massutí (30/11/2005:36) "la potència real de la flota sigui dues vegades i mitja major que la declarada i que el seu consum de combustible s'hagi disparat (a Catalunya s'ha passat de mig milió de tones anuals a principis dels vuitanta a dos milions de tones actuals)". D'acord amb Herrero (2005/2006) les embarcacions d'arrossegament requerien diàriament un mínim d'un litre diari de gas-oil per CV, la qual cosa vol dir que en un dia una barca de 500 CV hauria d'haver emprat uns 500 litres. Nogensmenys, mentre augmenten els inputs energètics, les captures han anat minvant i les poblacions explotades es componen d'exemplars immadurs, és a dir hi ha prou símptomes de sobreexplotació de les pesqueres. Quan el sector pesquer tenia subvencionat la meitat del cost del combustible, segons Massutí les línies on actuar no haurien d'adreçar-se a seguir tapant mitjançant les subvencions els costos reals –sobre la fauna i la flora– de la pesca. Massutí planteja que un dels principals problemes estriba la comercialització de la pesca, una dimensió pot contemplada pel sector. Segons Massutí (30/11/2005:36) una "prova d'això és el fet que, malgrat que algunes de les línies d'ajuts a la comercialització poden finançar fins el 100% dels costos, les inversions en aquest camp han estat poques (no sobrepassen el 10% de les subvencions)".

Al gràfic 6 i la taula 64 s'exposa l'evolució de les captures pesqueres per part de la flota balear dins de les seves aigües. Més concretament, es tracta fonamentalment del peix pescat al mar balear i comercialitzat als principals punts de l'illa, les llotges de peix, és a dir les captures desembarcades i comercialitzades. Al llarg d'aquest període, les captures declarades han passat de 3258 Tm al 1940 a un punt màxim d'unes 5407 Tm al 1973 i des de mitjans dels anys 1980 les captures declarades han anat minvant. El 2004 les captures declarades foren de 3321,87 Tm, és a dir un 1,9% superiors a les de 1940. Així doncs, la quantitat de peix que oficialment s'ha pescat a les Balears en temps de plena "modernització" pesquera és quasi la mateixa que la que es capturava quan les embarcacions eren propulsades, en bona part per la força del vent i els músculs humans. Unes captures que, a més, afectaven a espècies objectiu diferents a les que s'orienta la pesca industrial ja que per exemple al 1934, l'alatxa (*Sardinella aurita*) representava el 40% de les captures, mentre que al 2004 aquesta representava el 4,4%.

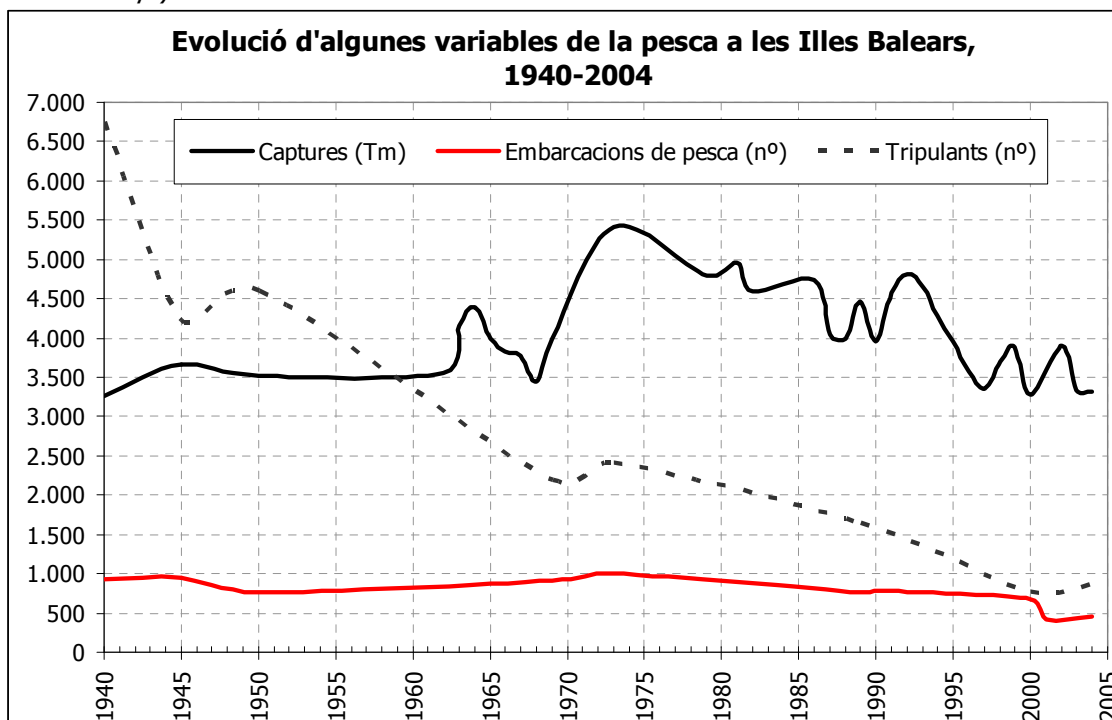
Convé assenyalar que es tracta del peix que es declara, amb la qual cosa queda fora i sense comptabilitzar, ni contemplar, el que s'han denominat com les captures IUU (Illegal, Unregistered i Unregulated)³⁹. En aquesta categoria se troben els descarts que són aquella part de la captura que és llançada a la mar per diversos motius i que a escala planetària se calcula que és d'aproximadament el 30% (p.ex. espècies sense interès comercial, espècies d'interès comercial inferiors a la mida reglada o en mal estat, altres organismes, etc) (Alverson et al., 1994; Pauly et al., 2002). Entre les IUU també s'han de contemplar per exemple aquelles fraccions que són desembarcades i comercialitzades de manera il·legal. Així, per exemple, les vendes de peix que es fan per altres vies poden ser realment importants i en alguns casos, com per exemple els ports que es troben en importants nuclis turístics (p.ex. Port d'Andratx o Port de Sóller) i amb una forta presència de restaurants, el peix es du directament al restaurant sense passar per llotja⁴⁰. A nivell internacional, cal destacar les transferències de captures il·legals que es realitzen en aigües internacionals, al marge de la llei, i que són una de les fraccions més lucratives del negoci pesquer en el que hi prenen part des de vaixells que actuen, sovint, sota banderes de conveniència i que suposa una part molt significant de la pesca global. Emperò, al darrera dels complexos entramats que hi ha al darrera de moltes de les corporacions pesqueres de tercers països es troben les grans companyies pesqueres dels països centrals (Kelly et al., 2003). Entre les captures sense registrar, realitzades al marge del control científic-administratiu, se troba per exemple bona part de la pesca recreativa que entraria a formar part de les captures IUU.

³⁹ Pel tema de la IUU es recomana visitar www.illegal-fishing.info/index.php (agost 2009).

⁴⁰ En aquests casos, segons C.M. d'una de les confraries de les Illes ens ha comunicat que en temporada turística, aquests fluxos de peix "en negre" pot ser superior al 20% o el 25% de totes les captures de les barques.

La contrapartida monetària –en euros constants de 2004- de les captures pesqueres ha passat de 25,15 milions a l'any 1969 a uns 20,91 milions al 2004, la qual cosa vol dir que el 2004 malgrat l'enorme despesa energètica i la potent mecanització del sector, el seu VAB en termes reals és fins i tot sensiblement inferior al de fa quasi 40 anys. Per una altra banda, les captures mitjanes declarades (en termes físics) per embarcació s'han incrementat en torn a un 63,8% durant el mateix període, la qual cosa pot semblar contradictòria amb l'esperit de la PPC (Política Pesquera Comunitària), i el mateix es pot dir pel cas de les captures per tripulant que s'han augmentat en un 112,89%. Es pot observar a les taules 63 i 64, com al llarg del període de "modernització" de l'economia i societat balears, les captures declarades en termes físics no han variat gaire, mentre el que si ho ha fet ha estat el nombre de persones que treballaven a la mar i el nombre d'embarcacions amb una notable disminució. Això, no significa que hagi disminuït l'esforç pesquer ja que la potència declarada (CV) ha presentat una tendència a l'alça, tot passant de 17453 CV al 1969 a 31375 CV al 2004. Si miram les captures per CV, tenim que mentre al 1969 corresponien 0,22 Tm/CV, al 2004 eren 0,1 Tm/CV. És a dir, l'augment de la potència mecànica va acompanyat d'una reducció del 55% de captures per CV de potència. Finalment, si es distribueix el volum total de captures entre la població empadronada a les Illes, tendríem que al llarg d'aquest període la porció de peix capturat al mar balear per càpita ha disminuït en torn al 51,4%. S'ha passat de 7,16 Kg/càpita anuals al 1969 a 3,48 kg/càpita anuals al 2004.

Gràfic 6. (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears, diversos anys; IBAE www.caib.es/ibae/dades/dades.htm, novembre 2007; Barceló-Pons i Pérez-Manrique, 1974b; Rosselló Verger, 1977; Aspiroz, 2003; SA NOSTRA - Evolució econòmica de Balears diversos anys).

Taula 65. Evolució de les captures pesqueres a les Balears, 1989-2004 (Font: Barceló-Pons i Pérez-Manrique, 1974b; Direcció General de Pesca del Govern de les Illes Balears, diversos anys; Lucas, 2002; Massutí, 1994; IBAE www.caib.es/ibae/dades/dades.htm, novembre 2007; Blázquez et al., 2002).

	1969	1989	2000	2004	Variació 1969-2004
Captures (Tm)	3.998,50	4.459,13	3.289,68	3.321,87	-16,92%
VAB pesca (10 ⁶ euros corrents)	1,52	19,48	15,68	20,91	1.275,67%
VAB pesca (10⁶ euros constants 2004)	25,15	34,07	17,91	20,91	-16,85%

Euros corrents/Tm	380,14	4.369,08	4.767,58	6.294,72	1.555,88%
Euros constants/Tm	6.289,86	7.641,53	5.444,57	6.294,72	0,07%
Captures embarcació (Tm)	4,41	5,78	4,82	7,22	63,8%
Captures tripulant (Tm)	1,82	2,73	4,28	3,89	112,89%
Captures Pob. Resident (Kg/càpita)	7,16	5,94	3,92	3,48	-51,43%

12.3.3.2. Els Requeriments Totals de Materials de la Pesca.

A continuació passarem a analitzar els fluxos domèstics de materials biòtics pesqueres que passen per l'economia balear. En aquest cas es tendran en compte els fluxos domèstics directes que estaran formats per totes aquelles captures recollides en les estadístiques oficials, i per una altra banda es tendran en compte els fluxos domèstics ocults que estaran composts per aquells derivats dels descarts de les captures realitzats en la mateixa embarcació i que varien depenent de les arts de pesca manejades. L'arrossegament és la tècnica menys selectiva i que més descarts genera, mentre que les pesques amb encerclament i ham són molt més selectives i afecten a un nombre d'espècies molt menor. A més dels fluxos ocults domèstics procedents dels descarts de la pesca professional, s'introduirà com a flux ocult el total de pesca derivada de les activitats recreatives i que exerceix una pressió creixent sobre els ecosistemes marins que han estat estudiades per Beatriz Morales-Nin et al. (2005). Emperò, degut a la manca d'estudis sobre les vendes no registrades i la pesca il·legal, fa que no puguem considerar aquesta dimensió que tal com algunes persones conexedores del tema –investigadors i professionals de la pesca– indiquen que podria ser de l'ordre del 20%.

a) Els fluxos domèstics directes de materials biòtics pesquers.

Les captures pesqueres -recollides en les estadístiques oficials i públiques- realitzades per les embarcacions de pesca professional a l'any 2004 assoliren una quantitat de 3321 Tm de les quals, un 78,84% corresponia als peixos, el 10,2% als crustacis i el 10,9% als mol·luscs. En canvi, les quantitats monetàries es donen una falsa senyal de les extraccions pesqueres efectuades sobre els ecosistemes marins ja que segons aquestes, les captures de la pesca balear seguiria el següent ordre: un 51,9% correspondria a peixos, un 37,4% a crustacis i el 10,6% restant als mol·luscs. Un ordre que com s'ha exposat no es correspon amb l'ordre del nombre total d'extraccions en termes físics. A partir d'aquests càlculs es pot concloure que els fluxos domèstics directes de materials biòtics marins de les Balears serien de prop de 3,48 kg/càpita si es té en compte la població resident, o bé de 2,65 Kg/càpita si es considera l'IPH (Índex de Pressió Humana).

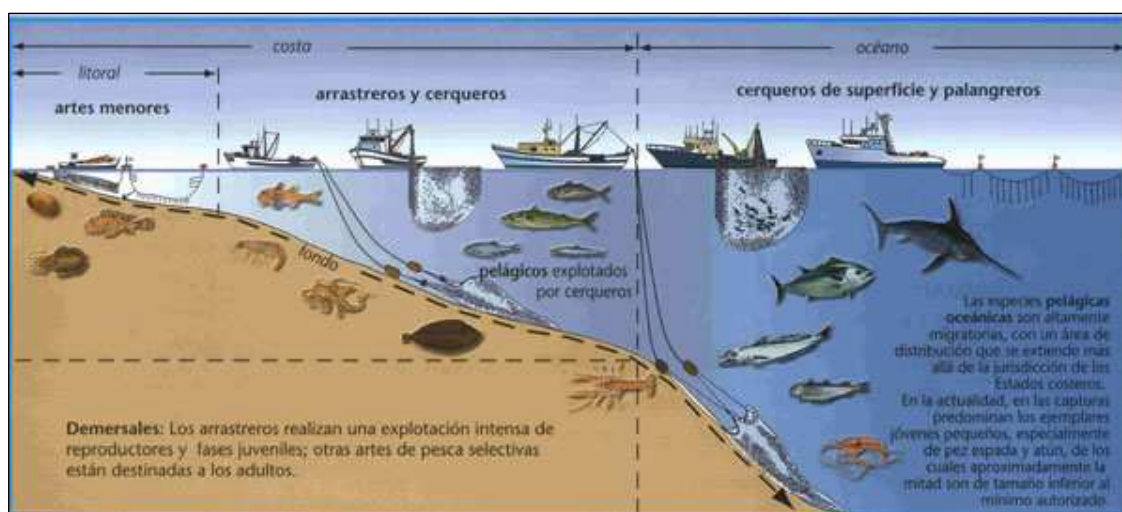

Figura 2. Sistemes de pesca al mar balear (Font: Olaizola 12/02/2006:3).

La tipologia de recursos pesquers i els mètodes pesquers emprats, tendran diferents repercussions sobre el medi marí. L'activitat pesquera a les Balears està dominada pels sistemes de ròssec que se desenvolupen des de la plataforma continental fins al talús, tot afectant les profunditats que van dels 50 metres fins prop dels 800 metres. Convé destacar que prop del 63% de totes les captures pesqueres a les Balears són realitzades per les embarcacions d'arrossegament. És a dir, per 64 embarcacions que representen el 13,9% de tota la flota pesquera de l'arxipèlag (Pastor, 2007). La pesca demersal és una pesca multiespecífica que afecta a un elevat nombre d'espècies que varien segons la profunditat on es desenvolupen les activitats pesqueres. Els ormejos de pesca emprats per les embarcacions d'arrossegament (*francès* i *huelvano*) afecten a diferents fons i espècies objectiu. Mentre que el primer ormeig té per objectiu espècies de peixos demersals (p.ex. lluç, *Merluccius merluccius*) que són capturats majoritàriament a la plataforma continental, el segon té per objecte espècies bentòniques (algunes enterrades) que són aixecades mitjançant la cadena que duen a la relinga i que s'empra per a la captura de crustacis (p.ex. gamba vermella, *Aristeus antennatus*), capturats al talús principalment. La pesca d'arrossegament genera una sèrie d'impactes a destacar: en primer lloc, altera i transforma els fons marins i en modificar el biòtop es modifiquen les condicions per sustentar les espècies que en ell hi habiten, amb la mort de la fauna bentònica s'atreu espècies carronyaires; en segon lloc, la pesca d'arrossegament afecta a la Mediterrània de mitjana a unes 300 espècies de vertebrats i invertebrats, essent tan sols unes poques espècies les que són d'interès comercial; en tercer lloc, amb la destrucció del bentos per l'acció mecànica de la xarxa, pot ocasionar en el seu pas la mort de cries i ous d'espècies d'interès comercial; en quart lloc, en pescar en diferents profunditats, des de nivells batimètrics entre 50 i 200 m fins a prop de 800 m de profunditat, presentant cada nivell batimètric diferents espècies objectiu, s'afecta també a diversos hàbitats. Per altra banda les arts menors que pesquen amb diverses arts (p.ex. tremall, palangre, etc) comparteixen algunes espècies objectiu amb la pesca de ròssec, encara que en molts de casos se dediquen a la pesca d'altres espècies com per exemple la llagosta (*Palinurus elephas*) amb tremall o la llampuga (*Coryphaena hippurus*) amb xarxes d'encerclament. Així mateix, s'ha de tenir en compte la flota pesquera que pesca amb arts d'encerclament les conegudes espècies pelàgiques com la sardina (*Sardina pilchardus*) o l'alatxa (*Sardina aurita*). En quant a la resta d'arts de pesca, la d'encerclament és la més selectiva, afectant a unes 20 espècies, les de palangre poden afectar a unes 47 espècies i les de tremall a unes 70 espècies (Massutí, 1994; Moranta et al., 2000; Pastor, 2007; Moranta et al., 2008).

Un dels aspectes fonamentals a l'hora d'analitzar la pressió de la pesca estriba en veure quines són les principals espècies capturades i els nivells tròfics als que aquestes pertanyen. D'aquesta manera es podrà veure si hi ha un canvi en les tendències pesqueres pel que fa a les espècies objectiu (*target species*) i si es produeix un procés de traspàs de la càrrega extractiva cap a nivells tròfics inferiors (*fishing down food marine webs*) (Pauly et al., 1998; CIESM, 2000). El nivell tròfic de les diferents espècies capturades s'ha aconseguit a partir de l'excel·lent base de dades FISHBASE (Froese i Pauly, 2009)⁴¹. Com veurem més endavant el nivell tròfic resulta clau per a calcular la PPR (Producció Primària Requerida) per les diferents espècies capturades i que és fonamental pel càlcul de la petjada ecològica de la pesca.

Un element a tenir en compte, i que està directament vinculat a les diferents modalitats pesqueres que es duuguin a terme, és l'efecte que aquestes tenen sobre els diferents nivells tròfics. Pauly et al. (1998; 2002) han alertat de la tendència mundial que ha anat pressionant cada cop més als nivells tròfics inferiors (un cop xuclats al màxim els nivells tròfics superiors), havent-se detectat una disminució entre 1950 i 1995 de les captures desembarcades des d'una mitjana de Nivell Tròfic 3,3 a un Nivell Tròfic del 3,1. Aquests autors han estimat una taxa de reducció global del nivell tròfic en un valors entre 0,05 i 0,1 per dècada (Pauly et al., 2002). A aquest fet se li afegeix una creixent pressió sobre els juvenils que en la seva majoria són zooplànctívors i per conseqüent corresponen a nivells tròfics inferiors que els adults de la mateixa espècie. Coll et al. (2006) han estimat que la pressió pesquera en el Mar Català Sud s'efectua en el Nivell Tròfic 3,12 de mitjana, mentre que la mitjana al Mediterrani Occidental ho feia en el Nivell Tròfic 3,25 i el de tota la Mediterrània, en el Nivell Tròfic 3. Els nostres resultats sobre les captures desembarcades ens dona que la pressió pesquera a les Balears es realitzava de mitjana sobre el nivell tròfic 3,4 (taula 65).

⁴¹ www.fishbase.org (novembre 2006).

Les captures de peix l'any 2004 foren en total de 2,6 mil Tm que en termes monetaris amollaven una xifra de 10,85 milions d'euros, essent el Nivell Tròfic mitjà de les captures de 3,4. Pel que fa als nivells tròfics on les captures han estat majors, en el cas dels peixos es pot veure com els nivells mitjans (3,5-3,1) presenten les majors extraccions, en torn a 956 Tm (36,49% dels peixos). Però, els peixos corresponents als nivells tròfics superiors són els que reben una major contrapartida monetària (4,76 milions d'euros), tot suposant el 43,93% del valor monetari dels peixos. Així, tenim que aquests reben una contrapartida de l'ordre de 6,35 €/kg, front als 4,14 €/kg de mitjana. En el grup del Nivell Tròfic alt (4,1 - 4,5) les principals captures es corresponien a la llampuga (peix pelàgic de temporada) amb un total de 153 Tm, però es tracta d'un peix d'escàs valor monetari –que varia al llarg de la temporada–, amb una mitjana de 2,9 €/kg; en segon lloc es troba el rap (86,48 Tm) i el lluç (68,46 Tm) que són espècies molt més valorades al mercat, presentant un valor de canvi de 6,6 €/kg i 8,12 €/kg respectivament; en canvi, el déntol, el gall o el cap-roig, amb captures inferiors, presentaven un valor monetari per damunt dels 15 €/kg. En el segon nivell tròfic dels peixos (3,6 - 4) les principals captures foren les de sorell (191 Tm) i gatí (180 Tm), que es pagaren a 0,9 €/kg i 1,19 €/kg, respectivament. Les espècies amb major valor de canvi dins d'aquesta categoria foren la pàguera (17,47 €/kg) i l'anfós (17,23 €/kg). En el tercer grup de peixos (Nivell Tròfic 3,1 – 3,5) es comptabilitzen un total de 956 Tm de peix i en termes monetaris assolia la quantitat de 4,34 milions d'euros (3,85 €/kg). En aquest grup la principal espècie en quant a volum és el gerret amb 429,9 Tm i en segon lloc, tenim el grup d'altres peixos de fons amb unes 167 Tm. Finalment, en el darrer grup dels peixos (Nivell Tròfic 2,6 - 3) es capturaren unes 408,4 Tm de peix que sumaren 613 mil euros, la qual cosa implica una valoració monetària mitjana per unitat física extreta d'1,5 €/kg. Les principals espècies objectiu d'aquest nivell tròfic foren la sardina (207 Tm) i l'alatxa (147 Tm).

Les captures de crustacis foren de 339,75 Tm que es troben de mitjana en el Nivell Tròfic 2,45. Com s'ha esmentat anteriorment la seva repercussió monetària és superior a la pesca de peix, ja que amb 7,9 vegades menys biomassa desembarcada presenta un valor monetari per unitat de biomassa extreta de 23 €/kg de mitjana, la qual cosa vol dir que era 5,5 vegades superior als valors mitjans dels peixos. Entre els crustacis, les principals espècies objectiu són: la gamba vermella amb 198,5 Tm (5,09 milions d'euros), el gambossí amb 55,7 Tm (374 mil euros), la llagosta comú amb 29,8 Tm (1,37 milions d'euros) i l'escamerlà amb 23 Tm (645 mil euros).

Finalment, les captures de mol·luscs es centraren de mitjana en el Nivell Tròfic 2,62 (entre 4,1 i 2,1), essent la major part de les captures efectuades les corresponents al pop que es correspon al Nivell Tròfic 4,1. El pes total d'aquestes captures fou al 2004 de 362,92 Tm, amb un valor monetari de 2,2 milions d'euros, i un valor monetari per unitat de biomassa desembarcada de 6,12 €/Kg.

		Mitjana Nivell Tròfic	Captures (Tm)	Valor Monetari (10 ⁶ d'euros)	Euros/Kg	Població Resident (Kg/Càpita)	IPH (Kg/Càpita)
Peix	Nivell Tròfic 4,1 - 4,5	4,34	702,72	4,77	6,79	0,74	0,56
	Nivell Tròfic 3,6 - 4	3,77	542,76	1,44	2,65	0,57	0,43
	Nivell Tròfic 3,1 - 3,5	3,41	956,01	4,03	4,21	1,00	0,76
	Nivell Tròfic 2,6 - 3	2,96	408,40	0,61	1,50	0,43	0,33
	Nivell Tròfic 2 - 2,5	2,28	9,31	0,01	0,77	0,01	0,01
	Total peix	3,40	2.619,20	10,86	4,14	2,74	2,09
Crustacis	Total Crustacis	2,46	339,75	7,82	23,02	0,36	0,27
Mol·luscs	Total mol·luscs	2,62	362,92	2,22	6,12	0,38	0,29
Total captures pesqueres		3,41	3.321,87	20,9	6,29	3,48	2,65

Taula 66. Les captures pesqueres de peixos a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Agricultura i Pesca; www.fishbase.org)								
Nom Castellà	Nom Català	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures (Tm)	Valor Monetari (mils d'euros)	Euros/Kg	% Pes (respecte total)	% valor monetari (respecte total)
Rémol	Tremolor	<i>Torpedo marmorata</i>	4,5	0,07	2,01	27,74	0,00	0,02
Denton	Déntol	<i>Dentex dentex</i>	4,5	15,95	271,59	17,03	0,61	2,50
Pez de San Pedro	Gall	<i>Zeus faber</i>	4,5	40,54	636,30	15,69	1,55	5,86
Pez Espada	Emperador	<i>Xiphias gladius</i>	4,5	37,91	272,74	7,20	1,45	2,51
Pez Limón/Serviola	Sirviola/Verderols	<i>Seriola dumerillii</i>	4,5	61,33	420,17	6,85	2,34	3,87
Palometón	Palomida	<i>Lichia amia</i>	4,5	4,93	16,46	3,34	0,19	0,15
Marrajo sardinero	Tauró sardiner	<i>Lamna nasus</i>	4,5	0,22	0,46	2,10	0,01	0,00
Marlín del Mediterráneo	Agulla de paladar	<i>Tetrapterus belone</i>	4,5	0,06	0,02	0,30	0,00	0,00
Bacoreta	Bacoreta	<i>Euthynnus alletteratus</i>	4,49	0,39	2,24	5,68	0,02	0,02
Rapes	Rap	<i>Lophius spp.</i>	4,45	86,48	575,79	6,66	3,30	5,30
Merluza Europea	Lluç	<i>Merluccius merluccius</i>	4,42	68,46	555,79	8,12	2,61	5,12
Miracielos (Ratas)	Rata	<i>Uranoscopus scaber</i>	4,38	4,69	44,63	9,51	0,18	0,41
Lampuga	Llampuga	<i>Coryphaena hippurus</i>	4,37	153,07	444,50	2,90	5,84	4,09
Atún común (Cimarrón)	Tonyina comú	<i>Thunnus orientalis</i>	4,31	16,01	78,14	4,88	0,61	0,72
Bonito del Atlántico	Bàcora + Bonítol	<i>Thunnus alalunga+Sarda sarda</i>	4,31	12,85	42,06	3,27	0,49	0,39
Mielgas NEP	Quissona	<i>Squalus acanthias</i>	4,3	2,72	14,51	5,34	0,10	0,13
Cabracho	Cap Roig	<i>Scorpaena scrofa</i>	4,27	46,64	782,23	16,77	1,78	7,21
Rascacio	Escòrpora	<i>Scorpaena porcus</i>	4,27	42,14	239,36	5,68	1,61	2,21
Brótolas NEP	Mòllera (Phycis spp.)	<i>Phycis spp.</i>	4,26	52,62	167,01	3,17	2,01	1,54
Congrio Común	Congre comú	<i>Conger conger</i>	4,26	12,38	14,72	1,19	0,47	0,14
Tiburón azul	Tintorera	<i>Prionace glauca</i>	4,24	1,11	3,29	2,96	0,04	0,03
Quelvacho	Ullàs	<i>Centrophorus granulosus</i>	4,22	2,04	6,08	2,99	0,08	0,06
Aguja	Agulla	<i>Belone belone</i>	4,21	0,17	0,51	3,06	0,01	0,00
Cazon	Ca marí	<i>Galeorhinus galeus</i>	4,21	0,75	1,88	2,52	0,03	0,02
Tollos lucero NEP	Negret	<i>Etmopterus spp</i>	4,2	2,51	9,64	3,84	0,10	0,09

Arañas	Aranya	<i>Trachinus spp</i>	4,18	18,07	133,07	7,37	0,69	1,23
Morenas	Morena	<i>Muraena helena</i>	4,18	4,79	13,46	2,81	0,18	0,12
Chuccla	Xuccla	<i>Spicara maena maena</i>	4,15	0,64	0,26	0,41	0,02	0,00
Melva y Melvera	Mèlvera	<i>Auxis rochei</i>	4,13	13,19	19,82	1,50	0,50	0,18
Nivell Tròfic 4,1-4,5			4,34	702,72	4.768,77	6,79	26,83	43,93
Japuta	Castanyola	<i>Brama brama</i>	4,08	1,18	3,56	3,02	0,04	0,03
Picudas NEP	Espet	<i>Sphyaena spp</i>	4,04	11,54	23,94	2,07	0,44	0,22
Cherna	Xerna	<i>Epinephelus caninus</i>	4,03	0,76	9,22	12,14	0,03	0,08
Bacaladilla	Maira	<i>Micromesistius poutaussou</i>	4,01	65,30	158,49	2,43	2,49	1,46
Pejepuerco blanco	Peix porc	<i>Oxynotus centrina</i>	3,97	0,09	0,20	2,12	0,00	0,00
Musola	Mussola	<i>Mustelus mustelus</i>	3,83	4,02	27,51	6,84	0,15	0,25
Capellan	Capellà	<i>Trisopterus munutus capelans</i>	3,83	0,65	1,64	2,53	0,02	0,02
Gallineta	Serrà imperial	<i>Helicolenus dactylopterus</i>	3,81	26,69	78,80	2,95	1,02	0,73
Meros NEP	Anfós	<i>Epinephelus spp</i>	3,8	1,39	14,26	10,24	0,05	0,13
Mero Moreno	Anfós	<i>Epinephelus marginatus</i>	3,73	7,64	131,67	17,23	0,29	1,21
Pintarroja Bocanegra	Moixina	<i>Galeus melastomus</i>	3,73	26,81	107,66	4,02	1,02	0,99
Corvallo	Escorball	<i>Sciaena umbra</i>	3,7	3,71	22,97	6,19	0,14	0,21
Anguilas	Anguiles NEP	<i>Anguilla spp</i>	3,7	0,02	0,07	2,98	0,00	0,00
Gallos	Bruixa	<i>Lepidorhombus boscii</i>	3,69	15,35	156,84	10,22	0,59	1,44
Alitanes	Gatí	<i>Scyliorhinus canicula</i>	3,69	113,04	134,38	1,19	4,32	1,24
Macabí		<i>Albula vulpes</i>	3,67	0,00	0,00	4,21	0,00	0,00
Argentinas	Polido	<i>Chlorophthalmus agassizi + Argentina sphyraena</i>	3,66	42,57	60,68	1,43	1,63	0,56
Pargo	Pàguera	<i>Sparus pagrus</i>	3,65	17,04	297,63	17,47	0,65	2,74
Begel	Oriola	<i>Trigla lucerna</i>	3,65	0,34	2,88	8,43	0,01	0,03
Caballas Scomber NEP	Barat	<i>Scomber scombrus</i>	3,65	0,69	2,43	3,51	0,03	0,02
Jureles NEP	Sorell	<i>Trachurus spp.</i>	3,64	191,22	184,98	0,97	7,30	1,70
Lucema	Xoriguer	<i>Dactylopterus volitans</i>	3,64	4,76	1,73	0,36	0,18	0,02
Arete	Lluerna Pogora	<i>Chelidonichthys cuculus</i>	3,6	7,95	14,95	1,88	0,30	0,14
Nivell Tròfic 3,6-4			3,77	542,76	1.436,49	2,65	20,72	13,23
Cabetes, Rubios NEP	Oriola, rafel NEP	<i>Triglidae</i>	3,51	1,52	5,71	3,76	0,06	0,05
Rayas Raja NEP	Rajada	<i>Raja spp.</i>	3,5	106,94	294,04	2,75	4,08	2,71

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Percomorfos demersales NEP	Percomorfes demersals NEP	<i>Perciformes</i>	3,5	30,53	233,76	7,66	1,17	2,15
Raya Picuda	Càvec	<i>Raja oxyrinchus</i>	3,5	3,76	8,21	2,18	0,14	0,08
Raya Pintada	Rajada pintada	<i>Raja montagui</i>	3,5	2,76	1,77	0,64	0,11	0,02
Raya de Clavos	Clavell	<i>Raja clavata</i>	3,5	2,36	8,02	3,40	0,09	0,07
Solletas NEP	Palaia	<i>Citharidae</i>	3,5	1,95	6,40	3,29	0,07	0,06
Rodaballos, Rombos, NEP	Pedaços	<i>Bothidae</i>	3,5	0,99	3,25	3,30	0,04	0,03
Viruelas		<i>Lycodes spp</i>	3,5	0,00	0,04	10,98	0,00	0,00
Raya de MacCain	Rajada Maccain	<i>Bathyraja maccaini</i>	3,5	0,00	0,00	6,60	0,00	0,00
Aligote	Besuc	<i>Pagellus acarne + Pagellus bogaraveo</i>	3,48	11,62	18,20	1,57	0,44	0,17
Besugo	Besuc	<i>Pagellus acarne + Pagellus bogaraveo</i>	3,48	5,34	29,52	5,52	0,20	0,27
Lubina	Llop	<i>Morone labrax</i>	3,47	6,02	42,68	7,09	0,23	0,39
Garneo	Rafel	<i>Trigla lyra</i>	3,46	4,73	28,78	6,08	0,18	0,27
Herrera	Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>	3,42	0,60	2,04	3,43	0,02	0,02
Altres peixos	Altres peixos	Altres peixos	3,41	1,27	10,40	8,16	0,05	0,10
Breca	Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>	3,4	11,46	57,98	5,06	0,44	0,53
Raspallón	Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>	3,4	11,02	44,13	4,01	0,42	0,41
Lanzones NEP	Enfú	<i>Gymnammodytes cicerelus</i>	3,4	0,35	1,10	3,11	0,01	0,01
Verrugato fusco/Reig	Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>	3,39	0,15	1,34	8,93	0,01	0,01
Raor	Raor	<i>Xyrichthys novacula</i>	3,38	0,47	18,20	38,71	0,02	0,17
Cabrilla	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	46,41	157,70	3,40	1,77	1,45
Serranos NEP	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	2,25	15,49	6,89	0,09	0,14
Lábrids (tordos)	Làbrids (tords, etc) NEP	<i>Labrus spp.</i>	3,31	3,50	10,96	3,13	0,13	0,10
Lenguados NEP	Llenguado	<i>Solea vulgaris</i>	3,3	5,51	80,70	14,64	0,21	0,74
Moritos		Gonostomatidae	3,3	0,70	37,38	53,13	0,03	0,34
Platija Europea	Rèmol De Riu	<i>Platichthys flesus</i>	3,3	0,12	0,35	3,00	0,00	0,00
Chopa	Càntera	<i>Spondyllosoma cantharus</i>	3,27	6,06	42,44	7,01	0,23	0,39
Dorada	Orada	<i>Saprus aurata</i>	3,26	12,03	80,67	6,71	0,46	0,74
Góbidos, Chaparrudos NEP	Cabot	<i>Gobius spp</i>	3,2	13,67	104,38	7,64	0,52	0,96
Peregrino	Pelegrí	<i>Cetorhinus maximus</i>	3,2	5,03	3,89	0,77	0,19	0,04

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Picareles NEP	Gerret	<i>Spicara smaris</i>	3,16	302,05	727,16	2,41	11,53	6,70
Salmonete de roca	Moll de roca	<i>Mullus surmelatus</i>	3,15	129,35	842,61	6,51	4,94	7,76
Salmonete de fango	Moll de fang	<i>Mullus barbatus</i>	3,15	42,52	319,17	7,51	1,62	2,94
Pejerreyes	Moixó	<i>Atherina boyeri</i>	3,12	0,46	1,11	2,41	0,02	0,01
Peces de fondo NEP	Peixos de fons NEP	<i>Osteichthyes</i>	3,1	167,10	522,01	3,12	6,38	4,81
Chanquete	Jonquillo	<i>Aphia minuta</i>	3,1	15,42	267,60	17,36	0,59	2,47
Nivell Tròfic 3,1-3,5			3,41	956,01	4.029,18	4,21	36,50	37,12
Sargo	Sard	<i>Diplodus sargus</i>	3,04	20,62	146,71	7,11	0,79	1,35
Sargo Mojarra	Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>	3,04	3,30	18,11	5,49	0,13	0,17
Sargo picudo	Morruda	<i>Diplodus puntazzo</i>	3,04	0,16	1,17	7,27	0,01	0,01
Oblada	oblada	<i>Oblada melanura</i>	3,03	4,40	9,66	2,19	0,17	0,09
Alacha	Alatxa	<i>Sardinella aurita</i>	3	146,66	158,41	1,08	5,60	1,46
Boga	Boga	<i>Boops boops</i>	2,97	7,24	3,72	0,51	0,28	0,03
Carpa	Carpa	<i>Cyprinus carpio carpio</i>	2,96	0,31	0,19	0,61	0,01	0,00
Boquerón	Aladroc	<i>Engraulis encrasicolus</i>	2,92	18,13	65,44	3,61	0,69	0,60
Sardina Europea	Sardina	<i>Sardina pilchardus</i>	2,61	207,58	210,03	1,01	7,93	1,93
Nivell Tròfic 2,6 - 3			2,96	408,40	613,44	1,50	15,59	5,65
Lizas NEP	Llissa	<i>Chelon labrosus</i>	2,42	4,09	2,47	0,60	0,16	0,02
Morragute	Llissa galta-roja	<i>Liza ramada</i>	2,42	0,03	0,13	4,00	0,00	0,00
Salema	Salpa	<i>Sarpa salpa</i>	2,01	5,19	4,54	0,88	0,20	0,04
Nivell Tròfic 2 - 2,5			2,28	9,31	7,14	0,77	0,36	0,07
Total peixos			Mitjana 3,40	2.619,20	10.855,02	4,14	100	100

Taula 67. Les captures pesqueres de crustacis a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Agricultura i Pesca; www.fishbase.org)

Nom Castellà	Nom Català	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures (Tm)	Valor Monetari (mils d'euros)	Euros/Kg	% Pes (respecte total)
Langosta comú	Llagosta comú	<i>Palinurus elephas</i>	2,6	29,88	1.373,94	45,99	8,79
Langosta mora	Llagosta blanca	<i>Palinurus mauritanicus</i>	2,6	0,17	5,66	33,03	0,05
Gerlon Mediterráneo	Cranc (geryon longipes)	<i>Geryon longipes</i>	2,6	18,88	106,48	5,64	5,56
Jabas, Nécoras NEP	Cranc	<i>Necora puber</i>	2,6	0,66	0,87	1,30	0,20
Paromola	Cranca de fons	<i>Paromola cuvieri</i>	2,6	0,87	3,01	3,47	0,26
Bogavante	Llomàntol	<i>Homarus spp.</i>	2,6	0,18	4,60	25,09	0,05
Cigala	Escamerlà	<i>Nephrops norvegicus</i>	2,6	23,17	645,99	27,88	6,82
Cigarros NEP	Cigaló NEP	<i>Scyllarus spp</i>	2,6	0,31	15,76	50,51	0,09
Santiaguíño	Cigala	<i>Scyllarus arctus</i>	2,5	0,01	0,11	9,89	0,00
Gamba carabinero	Gambot	<i>Plesiopenaeus edwardsianus</i>	2,3	1,99	60,48	30,43	0,58
Gamba de altura	Gamba Blanca	<i>Parapenaeus longirostris</i>	2,3	7,09	137,15	19,36	2,09
Gamba rosada	Gamba vermella	<i>Aristeus antennatus</i>	2,3	198,55	5.091,56	25,64	58,44
Camarones Pandálicos NEP	Gambosí	<i>Plesionika spp</i>	2,3	55,70	374,62	6,73	16,39
Centolla Europea	Cabra	<i>Maja squinado</i>	2,3	0,17	0,33	2,01	0,05
Centollas, Centollones NEP	Cranques	<i>Maja spp.</i>	2,3	2,11	1,50	0,71	0,62
Decápodos Natantia NEP	Decàpodes Natantia NEP	<i>Natantia</i>	2,2	0,00	0,04	15,00	0,00
Total crustacis			Mitjana 2,45	339,75	7.822,09	23,02	100

Taula 68. Les captures pesqueres de mol·luscs a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Agricultura i Pesca; www.fishbase.org)

Nom Castellà	Nom Català	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures (Tm)	Valor Monetari (mils d'euros)	Euros/Kg	% Pes (respecte total)	Nom Castellà
Pulpo común	<i>Pop</i>	Octopus vulgaris+Eledone Spp.	4,10	168,67	452,12	2,68	46,48	20,35
Sepia , choquitos NEP	<i>Sípia</i>	Sepia officinalis	3,60	4,01	18,56	4,63	1,10	0,84
Sepia común	<i>Sípia</i>	Sepia officinalis	3,60	50,33	515,68	10,25	13,87	23,22
Calamars NEP	<i>Calamars</i>	Loligo vulgaris	3,30	62,05	1.015,29	16,36	17,10	45,71
Pota Europea	<i>Pota</i>	Todarodes sagittatus	3,20	22,29	58,30	2,62	6,14	2,62
Mejillón común	<i>Musclos</i>	Mytilidae	2,10	49,78	106,55	2,14	13,72	4,80
Concha de pelegrino	<i>Petxina de peregrí</i>	Pecten jacobaeus	2,10	1,28	4,58	3,57	0,35	0,21
Almeja fija	<i>Cloïsa</i>	Ruditapes decussatus	2,10	1,47	14,58	9,94	0,40	0,66
Escupina grabada	<i>cloïssa</i>	Venus verrucosa	2,10	1,69	30,35	18,00	0,46	1,37
Murices	<i>Murex</i>	Murex spp	2,10	1,12	2,32	2,07	0,31	0,10
Ostra Europea	<i>Ostra</i>	Ostrea spp	2,10	0,08	0,55	7,31	0,02	0,02
Mactras NEP	<i>Mactra</i>	Mactra spp	2,10	0,03	0,18	6,51	0,01	0,01
Chirla	<i>Rossellona</i>	Chamalea gallina	2,10	0,02	0,09	5,49	0,00	0,00
Arcas	<i>Peu de cabrit</i>	Arca spp	2,10	0,12	2,10	17,57	0,03	0,09
Total mol·luscs			Mitjana 2,62	362,92	2.221,24	6,12	100	100

b) *Els fluxos domèstics ocults dels materials biòtics pesquers. Descarts i pesca recreativa.*

El càlcul dels fluxos domèstics de la pesca s'ha de completar amb la incorporació de l'estimació dels fluxos ocults, el que generalment es coneix com a descarts (*dicards*). A escala global, Pauly i Christensen (1998) calcularen que els descarts sumaven prop del 30% del total capturat, mentre que a la Mediterrània aquests oscil·len entre el 10% i el 75% del total de captures desembarcades (Moranta et al., 2008). Pauly et al. (2002) han estimat que les captures IUU (Illegal, Unreported or Unregulated) sumen a nivell mundial entre un 25 i un 30% de les captures desembarcades provinents de la pesca comercial.

Fig. 3. Pescada en una barca de bou. Es pot veure la mescla d'espècies just després d'haver tret la xarxa de rossec.

Aquesta dimensió de l'economia pesquera ha estat prou analitzada pel biòleg mallorquí Joan Moranta pel cas de la pesca d'arrossegament en la pesca dels crustacis decàpodes i per diferents batimetries (Moranta et al., 2000). Segons aquest estudi, prop del 42,35% del que entra a la barca es tornat de nou a la mar ja que, o bé són espècies comercials que no fan la mida reglamentària, o bé es tracta d'espècies que no tenen interès comercial (malgrat siguin comestibles). En el cas de les espècies capturades a les Balears se pot veure com en cas de modificar la tipologia de les malles de les xarxes de ròssec –pas de la malla de forma romboïdal per una altra de quadrada– la reducció dels descarts és rellevant. Així, l'aplicació d'aquests canvis podria

suposar una reducció dels descarts que passaria dels valors 18%-45% en el cas de la malla romboïdal a uns valors mitjans que oscil·larien entre el 6% i el 26%, tot depenent de la profunditat i la temporada de l'any (Guijarro i Massutí, 2006). A més, aquests canvis, en general, no impliquen una minva en la captura de les espècies objectius i, en tot cas, el que si suposa és una major selectivitat en els individus capturats que en termes generals, ja que la taxa d'escapament de determinades espècies s'incrementa amb la malla quadrada (Guijarro i Massutí, 2006; Ordines et al., 2006). Els descarts de la pesca artesanal han estat analitzats en el cas de la pesca al Golf de Patraikos (Grècia) (Tzanatos i Somarakis, 2007). A Grècia la pesca realitzada per les embarcacions petites i mitjanes és molt més important que la pesca de ròssec (Moranta et al., 2008). Per això, resulta de gran interès el treball de Tzanatos i Somarakis (2007) ja que ens permet contrastar dos models pesquers diferents. Tzanatos i Somarakis (2007) apunten com l'estudi dels descarts en el cas de la pesca artesanal o pesca de petites embarcacions ha rebut menor atenció que l'estudi de la pesca de ròssec. En el cas de la Mediterrània, el primer estudi publicat és el dels autors grecs que conclouen que de mitjana els descarts equivalen al 10% de les captures desembarcades (Tzanatos i Somarakis, 2007).

Així doncs, per calcular els fluxos ocults de la pesca domèstica se tendrà en compte uns descarts mitjans del 42,35% per aquelles espècies capturades principalment amb les arts de pesca de ròssec i un 10% per aquelles altres espècies pescades amb altres arts més selectives. En el cas de les bivalves no s'ha aplicat cap taxa de descarts. Es pot estimar que les captures pesqueres totals de Balears al 2004 eren d'unes 4392 Tm, de les quals unes 1070,15 Tm corresponien als fluxos ocults dels descarts, és a dir s'escapaven als ulls de les estadístiques oficials però no de les estadístiques dels ecosistemes marins. La major part dels descarts corresponen als peixos amb 805,9 Tm (75,3% dels descarts) i es pot veure com els descarts equivaldrien al 30,7% dels peixos desembarcats. En segon lloc, els descarts dels crustacis sumen unes 134 Tm, xifra que representa el 39,4% dels crustacis desembarcats. I, en tercer lloc, els descarts dels mol·luscs eren foren de 130,16 Tm que equival al 35,87% de les captures. En definitiva, l'estimació dels descarts de les captures pesqueres a les Balears al 2004, ens amolla una taxa de descarts del 32,22%.

Taula 69. Càlcul dels fluxos domèstics ocults de la pesca comercial a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2004; Moranta et al., 2000; Tzanatos i Somarakis, 2007).

Nom Castellà	Nom Català	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures (Tm)	Taxa Descarts %	Descarts (Tm)	Total Capturat (Tm)
Pez Limón/Serviola	Sirviola/Verderols	<i>Seriola dumerilii</i>	4,5	61,33	10,00	6,13	67,46
Pez de San Pedro	Gall	<i>Zeus faber</i>	4,5	40,54	42,35	17,17	57,71
Pez Espada	Emperador	<i>Xiphias gladius</i>	4,5	37,91	10,00	3,79	41,70
Denton	Déntol	<i>Dentex dentex</i>	4,5	15,95	10,00	1,59	17,54
Palometón	Palomida	<i>Lichia amia</i>	4,5	4,93	10,00	0,49	5,43
Marrajo sardiner	Tauró sardiner	<i>Lamna nasus</i>	4,5	0,22	10,00	0,02	0,24
Rémol	Tremolor	<i>Torpedo marmorata</i>	4,5	0,07	42,35	0,03	0,10
Marlín del Mediterráneo	Agulla de paladar	<i>Tetrapterus belone</i>	4,5	0,06	42,35	0,02	0,08
Bacoreta	Bacoreta	<i>Euthynnus alletteratus</i>	4,49	0,39	10,00	0,04	0,43
Rapes	Rap	<i>Lophius spp.</i>	4,45	86,48	42,35	36,63	123,11
Merluza Europea	Lluç	<i>Merluccius merluccius</i>	4,42	68,46	42,35	28,99	97,45
Miracielos (Ratas)	Rata	<i>Uranoscopus scaber</i>	4,38	4,69	42,35	1,99	6,68
Lampuga	Llampuga	<i>Coryphaena hippurus</i>	4,37	153,07	10,00	15,31	168,38
Atún común (Cimarrón)	Tonyina comú	<i>Thunnus orientalis</i>	4,31	16,01	10,00	1,60	17,61
Bonito del Atlántico	Bàcora + Bonítol	<i>Thunnus alalunga + Sarda sarda</i>	4,31	12,85	10,00	1,28	14,13
Mielgas NEP	Quissona	<i>Squalus acanthias</i>	4,3	2,72	42,35	1,15	3,87
Cabracho	Cap Roig	<i>Scorpaena scrofa</i>	4,27	46,64	10,00	4,66	51,31
Rascacio	Escòrpora	<i>Scorpaena porcus</i>	4,27	42,14	10,00	4,21	46,35
Brótolas NEP	Mòllera (Phycis spp.)	<i>Phycis spp.</i>	4,26	52,62	42,35	22,29	74,91
Congrio Común	Congre comú	<i>Conger conger</i>	4,26	12,38	10,00	1,24	13,62
Tiburón azul	Tintorera	<i>Prionace glauca</i>	4,24	1,11	10,00	0,11	1,22
Quelvacho	Ullàs	<i>Centrophorus granulosus</i>	4,22	2,04	42,35	0,86	2,90
Cazon	Ca marí	<i>Galeorhinus galeus</i>	4,21	0,75	42,35	0,32	1,06
Aguja	Agulla	<i>Belone belone</i>	4,21	0,17	10,00	0,02	0,19
Tollos lucero NEP	Negret	<i>Etmopterus spp</i>	4,2	2,51	42,35	1,06	3,57
Arañas	Aranya	<i>Trachinus spp</i>	4,18	18,07	42,35	7,65	25,72
Morenas	Morena	<i>Muraena helena</i>	4,18	4,79	10,00	0,48	5,26
Chucla	Xucla	<i>Spicara maena maena</i>	4,15	0,64	42,35	0,27	0,91
Melva y Melvera	Mèlvera	<i>Auxis rochei</i>	4,13	13,19	10,00	1,32	14,51
Pulpo común	Pop	<i>Octopus vulgaris + Eledone Spp.</i>	4,1	168,67	42,35	71,43	240,11
Japuta	Castanyola	<i>Brama brama</i>	4,08	1,18	10,00	0,12	1,29
Picudas NEP	Espet	<i>Sphyraena spp</i>	4,04	11,54	10,00	1,15	12,70
Cherna	Xerna	<i>Epinephelus caninus</i>	4,03	0,76	10,00	0,08	0,84
Bacaladilla	Maira	<i>Micromesistius poutaoussou</i>	4,01	65,30	42,35	27,65	92,95

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Pejepuerco blanco	Peix porc	<i>Oxynotus centrina</i>	3,97	0,09	42,35	0,04	0,13
Musola	Mussola	<i>Mustelus mustelus</i>	3,83	4,02	10,00	0,40	4,42
Capellan	Capellà	<i>Trisopterus minutus capelans</i>	3,83	0,65	42,35	0,28	0,93
Gallineta	Serrà imperial	<i>Helicolenus dactylopterus</i>	3,81	26,69	42,35	11,30	37,99
Meros NEP	Anfós	<i>Epinephelus spp</i>	3,8	1,39	10,00	0,14	1,53
Pintarroja Bocanegra	Moixina	<i>Galeus melastomus</i>	3,73	26,81	42,35	11,35	38,16
Mero Moreno	Anfós	<i>Epinephelus marginatus</i>	3,73	7,64	10,00	0,76	8,40
Corvallo	Escorboll	<i>Sciaena umbra</i>	3,7	3,71	10,00	0,37	4,08
Anguilas	Anguiles NEP	<i>Anguilla spp</i>	3,7	0,02	10,00	0,00	0,03
Alitanes	Gatí	<i>Scyliorhinus canicula</i>	3,69	113,04	42,35	47,87	160,91
Gallos	Bruixa	<i>Lepidorhombus boschii</i>	3,69	15,35	42,35	6,50	21,85
Macabí		<i>Albula vulpes</i>	3,67	0,00	10,00	0,00	0,00
Argentinas	Polido	<i>Chlorophthalmus agassizi + Argentina sphyraena</i>	3,66	42,57	42,35	18,03	60,60
Pargo	Pàguera	<i>Sparus pagrus</i>	3,65	17,04	10,00	1,70	18,75
Caballas Scomber NEP	Barat	<i>Scomber scombrus</i>	3,65	0,69	10,00	0,07	0,76
Begel	Oriola	<i>Trigla lucerna</i>	3,65	0,34	10,00	0,03	0,38
Jureles NEP	Sorell	<i>Trachurus spp.</i>	3,64	191,22	42,35	80,98	272,20
Lucema	Xoriguer	<i>Dactylopterus volitans</i>	3,64	4,76	10,00	0,48	5,23
Arete	Lluerna Pogora	<i>Chelidonichthys cuculus</i>	3,6	7,95	42,35	3,37	11,32
Sepia , choquitos NEP	Sípia	<i>Sepia officinalis</i>	3,6	4,01	42,35	1,70	5,71
Sepia común	Sípia	<i>Sepia officinalis</i>	3,6	50,33	42,35	21,31	71,64
Cabetes, Rubios NEP	Oriola, rafel NEP	<i>Triglidae</i>	3,51	1,52	10,00	0,15	1,67
Rayas Raja NEP	Rajada	<i>Raja spp.</i>	3,5	106,94	42,35	45,29	152,23
Percomorfos demersales NEP	Percomorfes demersals NEP	<i>Perciformes</i>	3,5	30,53	42,35	12,93	43,46
Raya Picuda	Càvec	<i>Raja oxyrinchus</i>	3,5	3,76	42,35	1,59	5,35
Raya Pintada	Rajada pintada	<i>Raja montagui</i>	3,5	2,76	42,35	1,17	3,93
Raya de Clavos	Clavell	<i>Raja clavata</i>	3,5	2,36	42,35	1,00	3,36
Solletas NEP	Palaia	<i>Citharidae</i>	3,5	1,95	42,35	0,82	2,77
Rodaballos, Rombos, NEP	Pedaços	<i>Bothidae</i>	3,5	0,99	42,35	0,42	1,40
Viruelas		<i>Lycodes spp</i>	3,5	0,00	42,35	0,00	0,00
Raya de MacCain	Rajada Maccain	<i>Bathyraja maccaini</i>	3,5	0,00	42,35	0,00	0,00
Aligote	Besuc	<i>Pagellus acarne + Pagellus bogaraveo</i>	3,48	11,62	42,35	4,92	16,54
Besugo	Besuc	<i>Pagellus acarne + Pagellus bogaraveo</i>	3,48	5,34	42,35	2,26	7,61
Lubina	Llop	<i>Morone labrax</i>	3,47	6,02	10	0,60	6,62
Garneo	Rafel	<i>Trigla lyra</i>	3,46	4,73	10	0,47	5,21
Herrera	Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>	3,42	0,60	42,35	0,25	0,85
Altres peixos	Altres peixos	Altres peixos	3,41	1,27	42,35	0,54	1,81
Breca	Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>	3,4	11,46	10	1,15	12,61

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Raspallón	Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>	3,4	11,02	42,35	4,67	15,68
Lanzones NEP	Enfú	<i>Gymnammodytes cicerelus</i>	3,4	0,35	42,35	0,15	0,50
Verrugato fusco/Reig	Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>	3,39	0,15	10	0,02	0,17
Raor	Raor	<i>Xyrichthys novacula</i>	3,38	0,47	10	0,05	0,52
Cabrilla	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	46,41	42,35	19,65	66,06
Serranos NEP	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	2,25	42,35	0,95	3,20
Lábridos (tordos)	Làbrids (tords, etc) NEP	<i>Labrus spp.</i>	3,31	3,50	42,35	1,48	4,99
Lenguados NEP	Llenguado	<i>Solea vulgaris</i>	3,3	5,51	42,35	2,34	7,85
Moritos		Gonostomatidae	3,3	0,70	42,35	0,30	1,00
Platija Europea	Rèmol De Riu	<i>Platichthys flesus</i>	3,3	0,12	42,35	0,05	0,17
Calamars NEP	Calamars	<i>Loligo vulgaris</i>	3,3	62,05	42,35	26,28	88,32
Chopa	Càntera	<i>SpondylIOSoma cantharus</i>	3,27	6,06	10	0,61	6,66
Dorada	Orada	<i>Saprus aurata</i>	3,26	12,03	10	1,20	13,23
Góbidos, Chaparrudos NEP	Cabot	<i>Gobius spp</i>	3,2	13,67	42,35	5,79	19,45
Peregrino	Pelegrí	<i>Cetorhinus maximus</i>	3,2	5,03	10,00	0,50	5,54
Pota Europea	Pota	<i>Todarodes sagittatus</i>	3,2	22,29	42,35	9,44	31,73
Picareles NEP	Gerret	<i>Spicara smaris</i>	3,16	302,05	42,35	127,92	429,96
Salmonete de roca	Moll de roca	<i>Mullus surmelatus</i>	3,15	129,35	42,35	54,78	184,12
Salmonete de fango	Moll de fang	<i>Mullus barbatus</i>	3,15	42,52	42,35	18,01	60,52
Pejerreyes	Moixó	<i>Atherina boyeri</i>	3,12	0,46	10	0,05	0,51
Peces de fondo NEP	Peixos de fons NEP	<i>Osteichthyes</i>	3,1	167,10	42,35	70,77	237,86
Chanquete	Jonquillo	<i>Aphia minuta</i>	3,1	15,42	10,00	1,54	16,96
Sargo	Sard	<i>Diplodus sargus</i>	3,04	20,62	10	2,06	22,68
Sargo Mojarra	Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>	3,04	3,30	42,35	1,40	4,70
Sargo picudo	Morruda	<i>Diplodus puntazzo</i>	3,04	0,16	10	0,02	0,18
Oblada	oblada	<i>Oblada melanura</i>	3,03	4,40	10	0,44	4,85
Alacha	Alatxa	<i>Sardinella aurita</i>	3	146,66	10,00	14,67	161,32
Boga	Boga	<i>Boops boops</i>	2,97	7,24	42,35	3,07	10,31
Carpa	Carpa	<i>Cyprinus carpio carpio</i>	2,96	0,31	10,00	0,03	0,34
Boquerón	Aladroc	<i>Engraulis encrasicolus</i>	2,92	18,13	10,00	1,81	19,94
Sardina Europea	Sardina	<i>Sardina pilchardus</i>	2,61	207,58	10,00	20,76	228,34
Langosta comú	Llagosta comú	<i>Palinurus elephas</i>	2,6	29,88	10,00	2,99	32,86
Langosta mora	Llagosta blanca	<i>Palinurus mauritanicus</i>	2,6	0,17	10,00	0,02	0,19
Gerlon Mediterráneo	Cranc (geryon longipes)	<i>Geryon longipes</i>	2,6	18,88	42,35	8,00	26,88
Jabas, Nécoras NEP	Cranc	<i>Necora puber</i>	2,6	0,66	42,35	0,28	0,95
Paromola	Cranca de fons	<i>Paromola cuvieri</i>	2,6	0,87	42,35	0,37	1,24
Bogavante	Llomàntol	<i>Homarus spp.</i>	2,6	0,18	10,00	0,02	0,20
Cigala	Escamerlà	<i>Nephrops norvegicus</i>	2,6	23,17	42,35	9,81	32,98
Cigarros NEP	Cigaló NEP	<i>Scyllarus spp</i>	2,6	0,31	10,00	0,03	0,34

Santiaguiño	Cigala	<i>Scyllarus arctus</i>	2,5	0,01	10,00	0,00	0,01
Lizas NEP	Llissa	<i>Chelone labrosus</i>	2,42	4,09	42,35	1,73	5,82
Morragute	Llissa galta-roja	<i>Liza ramada</i>	2,42	0,03	42,35	0,01	0,05
Gamba carabinero	Gambot	<i>Plesiopenaeus edwardsianus</i>	2,3	1,99	42,35	0,84	2,83
Gamba de altura	Gamba Blanca	<i>Parapenaeus longirostris</i>	2,3	7,09	42,35	3,00	10,09
Gamba rosada	Gamba vermella	<i>Aristeus antennatus</i>	2,3	198,55	42,35	84,09	282,64
Camarones Pandálicos NEP	Gambosí	<i>Plesionika spp</i>	2,3	55,70	42,35	23,59	79,29
Centolla Europea	Cabra	<i>Maja squinado</i>	2,3	0,17	42,35	0,07	0,24
Centollas, Centollones NEP	Cranques	<i>Maja spp.</i>	2,3	2,11	42,35	0,90	3,01
Decápodos Natantia NEP	Decàpodes Natantia NEP	<i>Natantia</i>	2,2	0,00	42,35	0,00	0,00
Mejillón común	Musclos	<i>Mytilidae</i>	2,1	49,78		0,00	49,78
Concha de pelegrino	Petxina de peregrí	<i>Pecten jacobaeus</i>	2,1	1,28		0,00	1,28
Almeja fija	Cloisa	<i>Ruditapes decussatus</i>	2,1	1,47		0,00	1,47
Escupina grabada	cloissa	<i>Venus verrucosa</i>	2,1	1,69		0,00	1,69
Murices	Murex	<i>Murex spp</i>	2,1	1,12		0,00	1,12
Ostra Europea	Ostra	<i>Ostrea spp</i>	2,1	0,08		0,00	0,08
Mactras NEP	Mactra	<i>Mactra spp</i>	2,1	0,03		0,00	0,03
Chirla	Rosellona	<i>Chamalea gallina</i>	2,1	0,02		0,00	0,02
Arcas	Peu de cabrit	<i>Arca spp</i>	2,1	0,12		0,00	0,12
Salema	Salpa	<i>Sarpa salpa</i>	2,01	5,19	42,35	2,20	7,39
Total			3,41	3.321,87	32,22	1.070,15	4.392,02

Taula 70. Càlcul dels fluxos domèstics ocults de la pesca comercial a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 69).

		Nivell Tròfic mitjà	Captures (Tm)	Descarts (%)	Descarts (Tm)	Total (Tm)
Peixos	Nivell Tròfic 4,1-4,5	4,34	702,72	22,87	160,74	863,46
	Nivell Tròfic 3,6-4	3,77	542,76	39,19	212,68	755,44
	Nivell Tròfic 3,1-3,5	3,41	956,01	40,20	384,38	1.340,39
	Nivell Tròfic 2,6 - 3	2,96	408,40	10,83	44,25	452,65
	Nivell Tròfic 2 - 2,5	2,28	9,31	42,35	3,94	13,25
	Total peix	3,40	2.619,20	30,77	805,99	3.425,20
Total Crustacis		2,46	339,75	39,44	134,00	473,74
Total mol·luscs		2,62	362,92	35,87	130,16	493,08
Total captures pesqueres		3,41	3.321,87	32,22	1.070,15	4.392,02

Emperò, els fluxos ocults de la pesca que ens intenten desvetllar les extraccions reals (o més pròximes a la realitat) dels ecosistemes marins han de tenir en compte la pesca recreativa o esportiva, definida per Joan Moranta (2006) com la "pesca tradicionalment oblidada". Aquest tipus de pesca ha estat generalment practicada en tots els indrets litorals del planeta, primer com a forma de sustent en les societats caçadores-recol·lectores i actualment com una activitat, fonamentalment, lúdica. En el cas de les Balears, on tot s'emmarca en la lògica de l'oci, la pesca ha estat inclosa dins del paquet del consum de l'oci. La pesca recreativa –en barca, de terra, submarina– a les Balears està assolint en els darrers anys un important nombre d'adeptes, que pot venir exemplificat en el número de llicències de pesca expedides per la Conselleria d'Agricultura i Pesca que han passat de 25 mil llicències al 2002 a unes 42 mil llicències al

2004⁴². De totes maneres, Morales-Nin et al. (2005) apunten que les llicències de pesca atorgades, molt probablement són tan sols una part del total de persones que practiquen aquest tipus de pesca. Un aspecte que vendria reforçat pel fet que les embarcacions que s'estima es dediquen a la pesca recreativa ascendeixen a unes 19,5 mil (taula 71). A més, cal tenir en compte que mentre la pesca professional té una sèrie de limitacions en quant a potència, les recreatives no compten amb cap altre límit que la "butxaca" de l'aficionat. En tot cas, cal tenir present que les arts que poden practicar els pescadors recreatius estan limitades per llei, quedant excloses les arts amb tremall, encerclament, arrossegament, palangre, etc. Aquestes són autoritzades només per a la pesca professional.

Taula 71. Nombre d'embarcacions d'esbarjo a les Illes Balears, 2006 (Font: Morales, 21/09/2006)		
Tipus d'embarcació		Número
Velers		2.299
Motor	Fins a 7,5 metres	20.765
	7,5 a 12 metres	2.765
	12 a 15 metres	268
	més de 15 metres	184
	Total	23.982
Embarcacions pesca recreativa		19.595

La pesca recreativa afecta a unes 60 espècies de peixos i cefalòpodes, 44 de les quals són objecte, també, de la pesca professional (Morales-Nin et al., 2005). Així, la pesca recreativa s'ha convertit en una important competidora de la pesca professional, tant pel que fa al fet que comparteixen espècies objectiu, com pel fet que alguns pescadors recreatius encobreixen una activitat comercial irregular. Aquesta la practiquen fonamentalment els que es dediquen a la pesca submarina i els pescadors d'altura⁴³. En els darrers temps, s'han posat de moda els campionats de pesca. El volum de captures dels campionats de pesca al període 2000-2002 d'un 42,4 Tm, de les quals 33,44 Tm corresponien a campionats de pesca en altura (Morales-Nin et al., 2004). A més, s'ha de fer especial esment al fet que les espècies objectiu de la pesca recreativa coincideixen, majoritàriament, amb aquelles pescades per les embarcacions d'arts menors. Aquest tipus de pesca professional resulta ser doblement vulnerable, ja que per una banda el marc regulatori i institucional ha afavorit el desplegament de les grans embarcacions que es dediquen a les captures demersals; i per una altra banda, en haver de compartir els recursos pesquers amb d'altres practicants no professionals, aquest col·lectiu entra en conflicte per l'accés als recursos pesquers. Uns conflictes que a hores d'ara, tal com sostenien Morales-Nin et al. (2005) no han estat degudament abordats ni a la Mediterrània ni a les Balears. El fet que la pesca recreativa presenta una dimensió crematística que quadruplica el valor afegit de la pesca professional, pot donar una idea del pes i del poder d'aquest sector de l'oci (Grau, 2008).

Els resultats de l'estudi sobre la pesca recreativa a Mallorca (Morales-Nin et al., 2005) ens poden donar una idea de la incidència d'aquesta activitat que es situa en torn a unes captures que oscil·len entre 1209,25 Tm i 2678,81 Tm, que es concentren entre els nivells tròfics 3 i 4 (taula 72). Partint de la xifra més baixa, que és la que recomanen els investigadors, hom pot dir que la pesca recreativa a les Balears representa prop del 27,44% de les captures comercials desembarcades a les Illes, mentre que a la Mediterrània es calcula que aquestes representen en torn a un 10% (Moranta et al., 2008). De nou, aquest fet evidencia la major pressió recreativa sobre els recursos naturals, en aquest cas marins de les Illes. Una pressió que té a veure, en part, a la seva condició de "paradís turístic".

⁴² El 2006 hi havia unes 46 mil llicències però des de la Conselleria d'Agricultura i Pesca es pensa que en termes reals hi podria haver a l'ordre d'uns 70 mil pescadors recreatius (Garrido, 8/10/2006; Grau, 2008).

⁴³ A www.youtube.com/watch?v=GqAEwQv2xa8 (novembre 2007) es pot veure la venda (il·legal) de peix d'un campionat de pesca d'altura a Porto Colom.

Taula 72. Principals espècies capturades per la pesca recreativa (Font: Morales-Nin et al., 2005; Moranta, 2006).			
Tipologia	Tipologia segons substrat o mètode	Nom vulgar	Nom científic
espècies pescades des de costa	Sobre substrat rocallós i praderes de posidònia	Vaca	<i>Serranus scriba</i>
		Donzella	<i>Coris julia</i>
		Tord	<i>Symphodus tinca</i>
		Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>
		Oblada	<i>Oblada melanura</i>
		Salpa	<i>Sarpa sarpa</i>
	Sobre substrat tou	Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>
		Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>
		Orada	<i>Saprus aurata</i>
Des d'embarcació	Sobre posidònia	Vaca	<i>Serranus scriba</i>
		Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>
		Tord	<i>Symphodus tinca</i>
		Donzella	<i>Coris julia</i>
	Sobre substrat arenós	Pedaç	<i>Bothus podas</i>
		Aranya	<i>Trachinus draco</i>
		Boixatriada	<i>Synodus saurus</i>
		Raor	<i>Xyrichthys novacula</i>
	Sobre substrat dur	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>
		Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>
		Besuc	<i>Pagellus bogaraveo</i>
		Pàguera	<i>Pagrus pagrus</i>
		Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>
		Càntera	<i>Spondyliosoma cantharus</i>
		Pesca des d'embarcació en marxa	Sorell
	Sirviola/verderol		<i>Seriola durmerilii</i>
	Llampuga		<i>Coryphaena hippurus</i>
	Pesca d'altura	Emperador	<i>Xiphias gladius</i>
		Tonyina	<i>Thunnus thynnus</i>
		Bonítol del Nord (Tonyina blanca)	<i>Thunnus alalunga</i>
Bonítol		<i>Katsuwonus pelamis</i>	
Tintorera		<i>Pironace glauca</i>	
Marraix		<i>Isurus oxyrinchus</i>	
Adults de llampuga - Dorados		<i>Coryphaena hippurus</i>	
Pesca submarina		Anfós	<i>Epinephelus marginatus</i>
	Escorball	<i>Sciane umbra</i>	
	Sard	<i>Diplodus sargus</i>	
	Pop	<i>Octopus vulgaris</i>	

c) *Resultats: els fluxos domèstics totals de materials biòtics pesquers.*

A la taula 73 es sintetitza tota la informació exposada en els paràgrafs i taules anteriors, d'on podem dir que els Fluxos Domèstics de Material Biòtic Aquàtic/Pesca de les Balears es situava al 2004, en torn a unes 5,6 mil Tm. Amb la qual cosa correspondrien de mitjana uns 5,87 kg per cada habitant de les Illes en cas de comptar només amb la població empadronada, o bé uns 4,71 kg si partim del IPH (Índex de Pressió Humana). Els fluxos

domèstics estan composts, en un 56% com a fluxos directes, és a dir el que són desembarcats per les barques de pesca professional, i un 44% de fluxos domèstics ocults que estan formats en un 53,3% pels descarts de la pesca professional i en un 46,7% per la pesca "tradicionalment oblidada" que és la recreativa. Com es pot apreciar a la taula 73 no apareixen els fluxos ocults corresponents a les captures il·legals (p.ex. venda irregular) ja que a moments d'ara no comptam amb estudis que ens puguin informar sobre aquesta dimensió de la pesca balear.

Taula 73. Estimació dels Fluxos Domèstics del Material Biòtic Aquàtic/Pesca de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)					
	Fluxos Domèstics Directes	Fluxos Domèstics Ocults			Total Fluxos Domèstics
	Captura Comercial desembarcada	Captura Comercial Descartada	Captures de Pesca Recreativa	Total Fluxos ocults	
Total (Tm)	3.321,86	1.070,15	1.209,25	2.279,40	5.601,26
Població Resident (Kg/càpita)	3,48	1,12	1,27	2,39	5,87
IPH (Kg/càpita)	2,65	0,85	0,96	1,81	4,46

A tall de comparació, es pot veure a la taula 74, com els fluxos domèstics de materials biòtics aquàtics de la pesca entre la mitjana per càpita de la UE-15, de l'Estat i de les Balears presenten una diferència gens menyspreable. En aquest apartat es pot veure com els fluxos domèstics totals de la pesca a les Balears són unes 5,7 vegades menors que els de la UE-15 (33,7 Kg/càpita) i 4,65 vegades inferiors als de l'Estat espanyol (26,7 kg/càpita).

Taula 74. Comparació entre els Fluxos Domèstics de Materials Biòtic Aquàtic/Pesca entre la mitjana per càpita de l'Estat espanyol i les Balears (Font: Carpintero, 2005; Bringezu i Schütz, 2001; i taules anteriors)			
	Flux Domèstic Directe	Flux Domèstic Ocult	Total Fluxos Domèstics
UE-15, 1997 (kg/càpita)	26,98	6,74	33,73
Estat espanyol, 2000 (kg/càpita)	21,38	5,34	26,73
Illes Balears, 2004 (kg/càpita)	3,48	2,39	5,87

d) Els fluxos de materials biòtics pesquers importats.

Una vegada analitzats els fluxos domèstics, s'han de considerar els fluxos biòtics de la pesca importats. Aquests es calculen a partir de les dades de les importacions a través dels ports i aeroports de les Illes. El principal problema que hom troba és la manca de concreció de les espècies importades (taula 76) i per tant ens hem d'atendre al que es presenta tabulat en base als codis de la nomenclatura combinada. Els fluxos importats de materials biòtics aquàtics (peixos, mol·luscs i crustacis) a les Illes Balears a través dels Ports d'interès general (Palma, Alcúdia, Eivissa, La Savina i Maó), els de gestió de la CAIB (Ciutadella i Sant Antoni) i les entrades a través dels aeroports (AENA), sumaven a l'any 2004 unes 17249 Tm. El càlcul dels fluxos ocults importats es realitza a partir de l'aplicació d'un coeficient del 32,2%. Aquest és la taxa mitjana de descarts de les captures desembarcades a les Balears. Així doncs, els fluxos ocults importats de la pesca serien d'un 5560 Tm, amb la qual cosa els fluxos totals importats serien d'un 22809 Tm. En cas de distribuir-se aquests fluxos importats entre la població resident (empadronada), hi hauria uns 23,8 kg de biomassa de pesca importada per càpita, i en cas de comptar amb la població flotant a través del IPH, la xifra descendiria a uns 18,17 kg/càpita. És important assenyalar que els fluxos importats de material biòtic de la pesca són 3,82 vegades superiors a les extraccions domèstiques d'aquests recursos (Taula 75). Un aspecte que esdevé encara més destacable si tenim en compte que les Balears són illes i les seves aigües jurisdiccionals ocupen una superfície marítima de 25 mil km².

Taula 75. Estimació dels Fluxos Importats del Material Biòtic Aquàtic/Pesca de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària, Ports de les Illes Balears (CAIB) i AENA - Annex Capítol XII)

	Flux Directe Importat	Flux Ocult Importat	Flux Total Importat
APB (Tm)	16.205	5.222	21.428
AENA (aeroports) (Tm)	1.018	327,99	1.346
Ports de Balears (Sant Antoni) (Tm)	25,70	9,65	35,35
Total (Tm)	17.249	5.560	22.809
Població Resident (Kg/càpita)	18,06	5,82	23,88
IPH (Kg/càpita)	13,74	4,43	18,17

Taula 76. Importació de materials biòtics. Classificació dels materials biòtics animal/pastures i biomassa de pesca. Entrada/sortida dels Ports de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de base de dades de l'Autoritat Portuària de Balears - Annex Capítol XII).							
Nomenclatura Combinada		TARIC		Grup Autoritat Portuària		Tipus Material	Coefficient flux ocult (%)
Codi.	Descripció	Codi	Descripció	Codi	Descripció		
0301	Peixos vius	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	34	Resta de mercaderies	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0302	Peix fresc o refrigerat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0304	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0302A	Peix fresc o refrigerat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0305	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0302B	Peix fresc o refrigerat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0306	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0303	Peix congelat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0304	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	33	Peix congelat	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0303A	Peix congelat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0305	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	33	Peix congelat	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0303B	Tonyina d'aleta groga (<i>Thunnus albacares</i>) congelada, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0304, fetges, ous i llets	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	33	Peix congelat	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0304	Filets i altres parts considerades (incloses les picades), frescos, refrigerats o congelats	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0304a	Filets i altres parts considerades (incloses les picades), frescos, refrigerats o congelats	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0306	Crustacis pelats, vius (frescos, refrigerats, congelats, assecats, salats o en salmorra); crustacis sense pelar cuits amb aigua o al vapor (inclosos els refrigerats, congelats, assecats, salats o en salmorra); farina de peix, pols i pilots de peix aptes per al consum humà	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%

A la taula 77 es comparen els valors dels fluxos importats de materials biòtics aquàtics/pesca, en base a la distribució d'aquests entre la població empadronada, de les Balears amb els de la UE-15 i l'Estat espanyol. Es pot comprovar com els fluxos totals importats a les Balears (23,88 kg/càpita) eren un 67,1% superiors a la mitjana de la UE-15 al 1997 (14,29 kg/càpita), però un 34,5% inferiors a la mitjana de l'Estat (36,48 kg/càpita).

	Flux Importat Directe	Flux Importat Ocult	Total Fluxos Importats
UE-15, 1997 (kg/càpita)	11,43	2,857	14,29
Estat espanyol, 2000 (kg/càpita)	29,19	7,30	36,48
Illes Balears, 2004 (kg/càpita)	18,06	5,82	23,88

e) Els Requeriments Totals de Materials biòtics pesquers.

Finalment, els RTM (Requeriments Totals de Materials) Biòtics Aquàtics/Pesca de l'economia balear a l'any 2004 sumaven un total de 28410 Tm, que com s'ha dit anteriorment, la major part (22809 Tm) corresponen a fluxos importats. Si es mira la tipologia de flux, podem concloure que el 27,59% correspon als fluxos ocults que respon a totes aquelles captures que es descarten en la pesca comercial i aquelles que no passen per les estadístiques provinents de la pesca recreativa. Encara que si teníem en compte altres dimensions de les captures IUU (Illegal, Unreported i Unregulated) (Pauly et al, 2002), segurament incrementarien més la fracció dels fluxos ocults importats. La distribució dels RTM entre la població empadronada al 2004 ens donaria com a resultat que de mitjana a cada habitant de les Illes li correspondrien 39,75 kg de biomassa aquàtica (peixos, crustacis i mol·luscs), i en cas de comptar amb la població flotant, mitjançant l'IPH, correspondrien uns 22,63 kg a cada persona que es trobes a les Illes en aquell any (Taula 78).

	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Fluxos Totals
Fluxos Domèstics (Tm)	3.322	2.279	5.601
Fluxos Importats (Tm)	17.249	5.560	22.809
RTM (Tm)	20.571	7.839	28.410
Població Resident (Kg/càpita)	21,54	8,21	29,75
IPH (Kg/càpita)	16,38	6,24	22,63

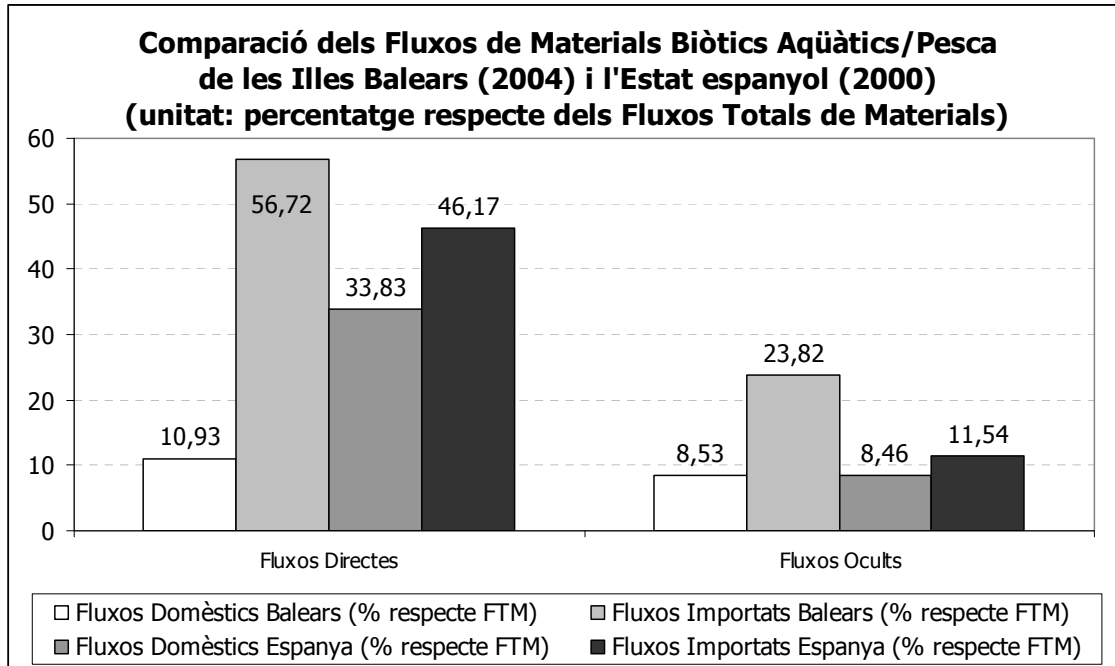
La taula 79 presenta la comparació entre els RTM de materials aquàtics/pesca entre la UE-15, l'Estat espanyol i les Balears, en la seva distribució mitjana entre la població resident, on es pot veure com la mitjana de l'Estat supera en escreix, més que duplicant, els RTM de biomassa marina de les Illes en termes per càpita, i així mateix l'estatal és un 31,6% superior a la mitjana de la UE-15.

	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Fluxos Totals
UE-15, 1997 (kg/càpita)	38,41	9,597	48,02
Estat espanyol, 2000 (kg/càpita)	50,57	12,64	63,21
Illes Balears, 2004 (kg/càpita)	21,54	8,21	29,75

A continuació es comparen els fluxos –domèstics i importats; directes i ocults- de materials biòtics aquàtics/pesca de les Balears i l'Estat espanyol respecte dels RTM de materials aquàtics/pesca (gràfic 7). Es pot observar com: en primer lloc, en el cas de les Balears, els fluxos domèstics directes eren l'11,7% de tots els RTM, mentre que a l'Estat espanyol aquests representaven el 33,8% del total; en segon lloc, els fluxos importats directes a les Balears eren el 60,71% dels RTM, mentre que el cas de l'Estat aquests representaven el 46,1%; en tercer

lloc, els fluxos ocults directes a les Balears eren el 8,03% de tots els RTM de materials aquàtics/pesca, una xifra molt semblant a la mitjana estatal que era el 8,46%; i finalment, els fluxos ocults importats a les Illes representaven el 19,56% de tots els RTM, mentre que pel conjunt de l'Estat era l'11,54%. En definitiva, es pot dir que en termes generals, els RTM de materials aquàtics de les Illes són més depenents de l'exterior que no els de l'Estat espanyol amb la qual cosa s'infringeixen majors pressions (i impactes) en aigües fora dels límits geogràfics de les Balears.

Gràfic 7. (Elaboració pròpia a partir de la taula 79).

La mercantilització turística dels fons marins. En termes generals, els ecosistemes marins de la Mediterrània han rebut una forta pressió directe degut sobretot a la sobrepesca (Tudela, 2000a) i indirecte degut als impactes provinents de les zones litorals (EEA, 2006). Com s'ha vist anteriorment, les majors extraccions de recursos pesquers vinculats a l'economia balear es produeixen fora de les seves aigües. Les pressions pesqueres fora de l'àmbit geogràfic balear, amb la deslocalització dels impactes socioecològics associats al metabolisme socioeconòmic de l'arxipèlag, concorda amb la pretensió de "conservar l'escenari balear". Encara que aquest no està lliure de tensions ni impactes socioambientals. El trasllat de la càrrega extractiva a d'altres àmbits geogràfics fa que els ecosistemes marins entrin a formar del procés de mercantilització turística de la natura (*commodification of nature*). Un exemple d'aquest procés ens l'ofereix l'intent d'enfonsar un vaixell de guerra per tal de convertir-ho en atracció turística. A mitjans de la dècada del 2000 s'encetà un debat social en torn a l'enfonsament de la Fragata Baleares a les aigües de l'arxipèlag municipal de Calvià a Mallorca. Paradoxalment, es pretenia enfonsar la fragata just al costat de les reserves marines de les Illes Malgrats i de l'illa del Toro. Aquesta operació, que traslladaria un residu (que quan era un objecte econòmic estava destinat a la guerra) al fons de la mar, s'integra dins de les estratègies de l'espectacle turístic en un municipi com el de Calvià, que després d'haver alterat i degradat de manera notable els ecosistemes terrestres, pretén seguir en la línia ascendent del creixement crematístic, abordar el fons marí, tot infringint la mateixa estratègia aplicada a terra eixuta. Aquest projecte, defensat per les autoritats municipals, va ser rebutjat per bona part de la societat mallorquina, al temps que des del Govern espanyol (amb competències en matèria de costes i aigües marítimes) s'ha oposat també a dit projecte (Moure i Frau, 19/08/2007; Frau, 6/09/2007).

f) *Balanç físic de materials biòtics pesquers.*

Un cop analitzats els requeriments totals de materials de la pesca, procedirem a analitzar les exportacions, el consum aparent i la procedència dels fluxos comercials pesquers. Els fluxos totals de biomassa de pesca exportats de les Illes al 2004 assoliren una quantitat de 583,89 Tm, que sortiren pràcticament en la seva totalitat dels ports de les Illes, essent tan sols 3,51 Tm les que ho feien per via aèria. D'aquests materials, unes 441,68 Tm es comptabilitzen com a fluxos directes, és a dir són els que han quedat enregistrats, essent els fluxos ocults d'un 142,21 Tm (Taula 80). La comparació entre les importacions de material biòtic aquàtic i les exportacions ens dona el BFM (Balanç Físic Material) que en aquest cas presenta un dèficit material d'un 22,2 mil Tm, essent els fluxos totals importats de biomassa de la pesca unes 39 vegades superiors a les seves exportacions (Taula 81). El càlcul del consum aparent per càpita (captures domèstiques + importacions directes – exportacions directes) de biomassa de la pesca en dona un resultat d'uns 29,13 Kg/càpita. El consum aparent directe és de 21,07 kg/càpita, una xifra que s'aproxima bastant a la que ens informa el Panell Alimentari del Ministeri d'Agricultura i Pesca per l'any 2004 que situava els productes pesquers en torn a 19,01 kg/càpita.

Taula 80. Estimació dels Fluxos Exportats del Material Biòtic Aquàtic/Pesca de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària, Ports de les Illes Balears (CAIB) i AENA - Annex Capítol XII)

	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)
Autoritat Portuària	439,02	141,36	580,38
AENA (aeroports)	2,66	0,85	3,51
Total	441,68	142,21	583,89

Taula 81. Balanç Físic del Material (BFM) Biòtic Aquàtic/Pesca a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total (Tm)
Importacions (Tm)	17.249	5.560	22.809
Exportacions (Tm)	441,68	142,21	583,89
BFM (Tm)	-16.807	-5.418	-22.225

g) *La procedència dels fluxos de materials biòtics pesquers importats.*

Una vegada s'han estimat els fluxos totals –domèstics, importats i exportats- de biomassa de la pesca (peixos, crustacis i mol·luscs) s'intenta esbrinar la procedència d'aquells materials biòtics de la pesca que entren dins de l'economia balear però que no han estat capturats en les seves aigües. La traçabilitat dels productes ha esdevingut, amb el procés de globalització, en una tasca fonamental per tal d'entendre la deslocalització dels impactes socioecològics per part de les societats dels territoris del capitalisme avançat. Al mateix temps, resulta una tasca summament complexa i difícil. En el cas que ens ocupa, es pot determinar per una banda els ports de procedència d'aquests materials, però això no significa que hagin estat extrets en les seves proximitats. És a dir, el fet que la procedència del 64,88% dels fluxos biòtics importats de la pesca vinguin del Port de Barcelona, això no vol dir que han estat capturats necessàriament a aigües catalanes, sinó que es pot tractar perfectament de captures realitzades a qualsevol indret del planeta però embarcades al port barceloní amb destí a les Balears. Aparentment, la major part dels fluxos de materials biòtics aquàtics/pesca importats a les Illes provenien al 2004 dels ports de Barcelona (64,8% del total), València (22,8% del total) i Dènia (11,9% del total). És a dir de les costes del Mediterrani peninsular on la situació de les pesqueres és encara més preocupant que a les illes Balears.

Taula 82. Port d'origen de les importacions de material biòtic Aquàtic/Pesca, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).

	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	Flux Total Importat (%)
Barcelona	10.514,66	3.385,72	13.900,38	64,88
València	3.705,23	1.556,19	5.261,42	22,86
Dènia	1.942,90	625,61	2.568,51	11,99
Alacant	42,60	13,72	56,32	0,26

En el cas dels materials biòtics pesquers, hi ha una part que entra a través dels aeroports, encara que en termes comparatius és molt menor a l'entrada a través dels ports. La major part d'aquests fluxos provenien de l'aeroport de Barcelona (82,29%) mentre que crida l'atenció que el segon punt de partida d'aquells fluxos per via aèria sigui l'aeroport de Madrid, que com se sap no compta amb ports ni flota pesquera. Així doncs, la biomassa pesquera sortida de Madrid serà la que durà una major motxilla ecològica degut als quilòmetres que hauran hagut de recórrer aquests productes des dels ports allà on han estat pescats fins arribar a la capital de l'Estat des d'on es centralitza una part important de les captures per ser comercialitzades. Els altres dos aeroports en importància són els de Santiago (2,27%) i Sevilla (1,95%) des d'on s'envien captures realitzades en les seves comunitats autònomes cap a les Balears, però que presenten un pes molt inferior al de Madrid que és on es dirigeixen moltes de les captures realitzades a Galícia i Andalusia.

Taula 83. Aeroport d'origen de les importacions de material biòtic Aquàtic/Pesca, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir d'AENA - Annex Capítol XII).

	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	Flux Total Importat (%)
Barcelona	837,71	269,91	1.107,62	82,29
Madrid	132,24	42,61	174,85	12,99
Santiago	23,11	7,45	30,55	2,27
Sevilla	19,85	6,40	26,25	1,95
Altres	5,09	1,64	6,73	0,5

Els fluxos comercials internacionals de biomassa aquàtica es poden estimar, a partir de la informació del comerç exterior de les diferents comunitats autònomes de l'Estat espanyol. En el cas de les Balears, els fluxos directes importats (directes més ocults) a través del comerç internacional al 2004 eren d'unes 2373 Tm, tot representant el 13,7% dels fluxos importats directes de biomassa a les Balears. Els fluxos importats totals de biomassa pesquera procedents de l'estranger sumava un total de 3138 Tm. La resta de biomassa aquàtica o bé provenia de les aigües de l'Estat, o bé eren pescades per empreses espanyoles fora d'aigües espanyoles però comercialitzades des del territori estatal. També és possible que aquests fluxos de biomassa de la pesca provinents de l'estranger, després d'haver estat comprats per empreses espanyoles són venuts (amb major valor afegit) per part d'empreses espanyoles des de territori espanyol. Els fluxos importats de biomassa de pesca provinents d'altres països sumaven uns 9,5 milions d'euros, essent el valor mitjà d'aquestes importacions de 3,04 mil €/Tm. Hom pot comprovar com la biomassa aquàtica s'importa principalment des de França (780 Tm) amb costes al mar Mediterrani i a l'Atlàntic, de països europeus amb importants flotes pesqueres (P. Baixos, Suècia, R. Unit, Alemanya, etc), d'Argentina (266 Tm) on pesca part de la flota espanyola i a d'altres països del Sud (Equador, Índia, Nova Zelanda, etc).

Taula 84. El comerç internacional dels fluxos importats de material biòtic aquàtic/pesca (Font: Elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)

	Flux Directe (Tm)	F. Directe (10 ³ euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	% FTI	€/Tm FTI
França	590,2	2.923,30	190,04	780,24	24,86	3.746,65

P. Baixos	384,8	1.045,20	123,91	508,71	16,21	2.054,63
Argentina	201,6	510,4	64,92	266,52	8,49	1.915,09
Índia	178,9	385,9	57,61	236,51	7,54	1.631,67
Suècia	134	498,4	43,15	177,15	5,64	2.813,47
Xina	131,9	367,7	42,47	174,37	5,56	2.108,71
N. Zelanda	118,8	296	38,25	157,05	5	1.884,71
Equador	112,7	180,9	36,29	148,99	4,75	1.214,18
Alemanya	97,4	527,6	31,36	128,76	4,1	4.097,46
R. Unit	88,5	641,4	28,50	117,00	3,73	5.482,19
Portugal	63,2	552,7	20,35	83,55	2,66	6.615,17
Tunísia	47,7	504,3	15,36	63,06	2,01	7.997,22
Canadà	40,9	71,1	13,17	54,07	1,72	1.314,97
Bèlgica	33,3	121,3	10,72	44,02	1,4	2.755,40
Noruega	26,5	82,9	8,53	35,03	1,12	2.366,34
Indonèsia	26,3	96,4	8,47	34,77	1,11	2.772,62
Altres països	25,8	197,1	8,31	34,11	1,09	5.778,77
Mauritània	21,1	239,3	6,79	27,89	0,89	8.578,84
EUA	18,7	31,2	6,02	24,72	0,79	1.262,06
Dinamarca	17,9	127,7	5,76	23,66	0,75	5.396,43
Senegal	13,6	152,3	4,38	17,98	0,57	8.470,90
Total	2.373,80	9.553,10	764,36	3.138,16	100	3.044,17

h) El destí dels fluxos de materials biòtics pesquers exportats.

Les exportacions de biomassa aquàtica/pesca des de les Balears s'efectuaren en un 99,4% a través dels ports, i tan sols un 0,6% ho feu a través dels aeroports. Per això, ens limitarem a apuntar els llocs de destí d'aquelles exportacions a través dels ports de les Illes. A la taula 85 podem veure com les exportacions es dirigien als ports de la costa Mediterrània espanyola, essent Barcelona amb un 34,67% de tots els fluxos i València amb el 29,58%, els dos principals ports de destí.

	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (%)
Barcelona	152,20	49,01	201,21	34,67
València	129,87	41,82	171,69	29,58
Dènia	47,98	15,45	63,43	10,93
Aguilas	38,63	12,44	51,06	8,80
Almeria	24,20	7,79	31,99	5,51
Alacant	19,32	6,22	25,54	4,40
Cartagena	13,33	4,29	17,62	3,04
Altea	9,75	3,14	12,89	2,22
Altres	3,75	1,21	4,96	0,85

Les exportacions de biomassa aquàtica des de les Balears cap a d'altres països era de 279 Tm. La major part se dirigiren a Andorra (71,39%) i França (28,33). Aquests fluxos exportats rebien una contrapartida de 1,6 milions d'euros. Podem veure com la valoració monetària per tona exportada és 1,93 vegades superior que la de la biomassa aquàtica importada a les Balears. Aquests fluxos, representen el 47,79% dels fluxos totals exportats de biomassa pesquera, realitzats des de les Illes. La resta dels fluxos exportats, suposadament, s'adreçarien al mercat nacional.

Taula 86. El comerç exterior dels fluxos exportats de material biòtic aquàtic/pesca (Font: Elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)

	Flux Directe (Tm)	F. Directe (10³ euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	% FTE	€/Tm FTE
Andorra	150,7	1.315,4	48,53	199,23	71,39	6.602,57
França	59,8	326,7	19,26	79,06	28,33	4.132,53
Altres	0,6	2,5	0,19	0,79	0,28	3.151,79
Total	211,1	1.644,6	67,97	279,07	100	5.893,06

12.3.4. La petjada ecològica de les captures pesqueres. "I, ...tot peix és plàncton".

Una vegada es sap el volum de biomassa que requereix l'economia balear, es pot procedir a calcular la seva petjada ecològica (*fishprint*). En l'anàlisi de la metodologia de la petjada ecològica s'ha exposat com aquesta fracció resulta ser una de les menys desenvolupades, encara que recentment s'han dut a terme importants millores en la metodologia⁴⁴. Per calcular la petjada ecològica de la pesca, Pauly i Christensen (1995) proposaren calcular-la en base a la producció primària requerida per sostenir les captures pesqueres. Aquest aspecte varia notablement, depenent del nivell tròfic en el que s'efectuï l'extracció de biomassa. Tudela (2000) va calcular la PPR (Producció Primària Requerida) per sostenir la pesca a la costa central catalana, a partir de les captures comercials desembarcades. La producció primària dels ecosistemes marins a les costes catalanes d'acord amb Tudela (2000) era de 232 Tm C/km² any, mentre que Coll et al. (2006) estimaren que aquesta era de 383,68 Tm C/km² any. La Producció Primària mitjana de tots els oceans s'estima en torn de 126 Tm C/km² (Pauly i Christensen, 1995) i la mitjana de la Mediterrània es calcula que és de 148,19 Tm C/km² any⁴⁵. Partint de la PP (Producció Primària) exposada per *Sea Around Us* (2007), per ser la més baixa, i comptant amb els 25 mil km² de les aigües jurisdiccionals de les Balears, es pot dir que la Producció Primària d'aquestes aigües es situa en torn a unes 3704750 Tm C/any. Aquesta seria la quantitat de carboni inorgànic fixat per part dels organismes vius i que permet la formació dels composts orgànics.

Pauly i Christensen (1995) calcularen que l'eficiència en la transferència entre nivells tròfics era del 10%. Així que en cada nivell tròfic per aconseguir una unitat de biomassa es requereien 9 unitats de biomassa del nivell tròfic inferior, i així successivament. D'aquesta manera, formularen l'equació:

$$\text{PPR (Producció Primària Requerida)} = (\text{Captures}/9) \times 10^{(\text{Nivell Tròfic} - 1)}$$

A continuació, s'ha procedit a calcular la PPR (Producció Primària Requerida)⁴⁶ per sostenir les pesqueres balears a partir de les captures comercials desembarcades, els descarts estimats, i les captures de pesca recreativa. En concret, aquestes estimacions ens donen que per sostenir les 4705 Tm (en pes fresc) de captures de la pesca comercial se requereixen, com a mínim, unes 352,8 mil Tm de carboni pel seu sosteniment. El 88,42% correspon a les captures de peixos, l'11,22% als mol·luscs i el 0,36% als crustacis. En el cas de les 1209 Tm (en pes fresc) de captures procedents de la pesca recreativa es requereien unes 31,11 mil Tm de Carboni. En suma, es pot dir que com a mínim la pesca a Balears requeria al 2004 unes 383,93 mil Tm de carboni per tal de sostenir les 5,6 mil Tm de pes fresc capturades (taules 87 i 88).

⁴⁴ Web Products: Footprint analyses www.seaaroundus.org/trophiclevel/footprintmain.aspx (novembre 2007) on Daniel Pauly i els seus col·legues estan aportant importants aspectes sobre l'ecologia marina.

⁴⁵ Sea Around Us Project. Fisheries, ecosystems and biodiversity: www.seaaroundus.org/lme/SummaryInfo.aspx?LME=26# (novembre 2007)

⁴⁶ La ràtio de conversió de Pes Fresc a carboni és d'1 a 9 (Pauly i Christensen, 1995).

Taula 87. Estimació de la PPR (Producció Primària Requerida) per sostenir la pesca comercial de Balears, 2004 (Font: a partir de taules anteriors i Pauly i Christensen, 1995)

Nom català	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures Pes Fresc (Tm)	Descarts Pes Fresc (Tm)	Total Captures Pes Fresc (Tm)	PPR* (Tm C)
Tremolor	<i>Torpedo marmorata</i>	4,50	0,07	0,03	0,10	36,33
Déntol	<i>Dentex dentex</i>	4,50	15,95	1,59	17,54	6.163,65
Gall	<i>Zeus faber</i>	4,50	40,54	17,17	57,71	20.278,68
Emperador	<i>Xiphias gladius</i>	4,50	37,91	3,79	41,70	14.650,44
Sirviola/Verderols	<i>Seriola dumerilii</i>	4,50	61,33	6,13	67,46	23.703,51
Palomida	<i>Lichia amia</i>	4,50	4,93	0,49	5,43	1.907,07
Tauró sardiner	<i>Lamna nasus</i>	4,50	0,22	0,02	0,24	85,42
Agulla de paladar	<i>Tetrapterus belone</i>	4,50	0,06	0,02	0,08	27,76
Bacoreta	<i>Euthynnus alletteratus</i>	4,49	0,39	0,04	0,43	148,78
Rap	<i>Lophius spp.</i>	4,45	86,48	36,63	123,11	38.552,66
Lluç	<i>Merluccius merluccius</i>	4,42	68,46	28,99	97,45	28.481,14
Rata	<i>Uranoscopus scaber</i>	4,38	4,69	1,99	6,68	1.780,68
Llampuga	<i>Coryphaena hippurus</i>	4,37	153,07	15,31	168,38	43.856,97
Tonyina comú	<i>Thunnus orientalis</i>	4,31	16,01	1,60	17,61	3.994,68
Bàcora + Bonítol	<i>Thunnus alalunga+Sarda sarda</i>	4,31	12,85	1,28	14,13	3.205,70
Quissona	<i>Squalus acanthias</i>	4,30	2,72	1,15	3,87	856,98
Cap Roig	<i>Scorpaena scrofa</i>	4,27	46,64	4,66	51,31	10.615,02
Escòrpora	<i>Scorpaena porcus</i>	4,27	42,14	4,21	46,35	9.590,29
Mòllera (Phycis spp.)	<i>Phycis spp.</i>	4,26	52,62	22,29	74,91	15.146,02
Congre comú	<i>Conger conger</i>	4,26	12,38	1,24	13,62	2.754,37
Tintorera	<i>Prionace glauca</i>	4,24	1,11	0,11	1,22	236,31
Ullàs	<i>Centrophorus granulosus</i>	4,22	2,04	0,86	2,90	534,50
Agulla	<i>Belone belone</i>	4,21	0,17	0,02	0,19	33,34
Ca marí	<i>Galeorhinus galeus</i>	4,21	0,75	0,32	1,06	191,49
Negret	<i>Etmopterus spp</i>	4,20	2,51	1,06	3,57	629,10
Aranya	<i>Trachinus spp</i>	4,18	18,07	7,65	25,72	4.325,32
Morena	<i>Muraena helena</i>	4,18	4,79	0,48	5,26	885,38
Xucla	<i>Spicara maena maena</i>	4,15	0,64	0,27	0,91	143,10
Mèlvera	<i>Auxis rochei</i>	4,13	13,19	1,32	14,51	2.174,23
Pop	<i>Octopus vulgaris+Eledone Spp.</i>	4,10	168,67	71,43	240,11	33.586,54
Castanyola	<i>Brama brama</i>	4,08	1,18	0,12	1,29	172,92
Espet	<i>Sphyraena spp</i>	4,04	11,54	1,15	12,70	1.547,10
Xerna	<i>Epinephelus caninus</i>	4,03	0,76	0,08	0,84	99,49
Maira	<i>Micromesistius poutaussou</i>	4,01	65,30	27,65	92,95	10.568,34
Peix porc	<i>Oxynotus centrina</i>	3,97	0,09	0,04	0,13	13,90
Mussola	<i>Mustelus mustelus</i>	3,83	4,02	0,40	4,42	332,34
Capellà	<i>Trisopterus minutus capelans</i>	3,83	0,65	0,28	0,93	69,63
Serrà imperial	<i>Helicolenus dactylopterus</i>	3,81	26,69	11,30	37,99	2.725,38
Anfós	<i>Epinephelus spp</i>	3,80	1,39	0,14	1,53	107,37
Anfós	<i>Epinephelus marginatus</i>	3,73	7,64	0,76	8,40	501,47
Moixina	<i>Galeus melastomus</i>	3,73	26,81	11,35	38,16	2.277,29
Escorball	<i>Sciaena umbra</i>	3,70	3,71	0,37	4,08	227,08
Anguiles NEP	<i>Anguilla spp</i>	3,70	0,02	0,00	0,03	1,48
Bruixa	<i>Lepidorhombus boscii</i>	3,69	15,35	6,50	21,85	1.188,81

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Gatí	<i>Scyliorhinus canicula</i>	3,69	113,04	47,87	160,91	8.756,93
	<i>Albula vulpes</i>	3,67	0,00	0,00	0,00	0,06
Polido	<i>Chlorophthalmus agassizi</i> + <i>Argentina sphyraena</i>	3,66	42,57	18,03	60,60	3.077,69
Pàguera	<i>Sparus pagrus</i>	3,65	17,04	1,70	18,75	930,36
Oriola	<i>Trigla lucerna</i>	3,65	0,34	0,03	0,38	18,63
Barat	<i>Scomber scombrus</i>	3,65	0,69	0,07	0,76	37,82
Sorell	<i>Trachurus spp.</i>	3,64	191,22	80,98	272,20	13.201,98
Xoriguer	<i>Dactylopterus volitans</i>	3,64	4,76	0,48	5,23	253,69
Lluerna Pogora	<i>Chelidonichthys cuculus</i>	3,60	7,95	3,37	11,32	500,53
Sípia	<i>Sepia officinalis</i>	3,60	4,01	1,70	5,71	252,45
Sípia	<i>Sepia officinalis</i>	3,60	50,33	21,31	71,64	3.169,03
Oriola, rafel NEP	<i>Triglidae</i>	3,51	1,52	0,15	1,67	60,07
Rajada	<i>Raja spp.</i>	3,50	106,94	45,29	152,23	5.348,93
Percomorfes demersals NEP	<i>Perciformes</i>	3,50	30,53	12,93	43,46	1.526,97
Càvec	<i>Raja oxyrinchus</i>	3,50	3,76	1,59	5,35	188,06
Rajada pintada	<i>Raja montagui</i>	3,50	2,76	1,17	3,93	138,16
Clavell	<i>Raja clavata</i>	3,50	2,36	1,00	3,36	117,92
Palaia	<i>Citharidae</i>	3,50	1,95	0,82	2,77	97,34
Pedaços	<i>Bothidae</i>	3,50	0,99	0,42	1,40	49,33
	<i>Lycodes spp</i>	3,50	0,00	0,00	0,00	0,17
Rajada Maccaïn	<i>Bathyraja maccaïni</i>	3,50	0,00	0,00	0,00	0,02
Besuc	<i>Pagellus acarne</i> + <i>Pagellus bogaraveo</i>	3,48	11,62	4,92	16,54	555,16
Besuc	<i>Pagellus acarne</i> + <i>Pagellus bogaraveo</i>	3,48	5,34	2,26	7,61	255,25
Llop	<i>Morone labrax</i>	3,47	6,02	0,60	6,62	217,04
Rafel	<i>Trigla lyra</i>	3,46	4,73	0,47	5,21	166,86
Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>	3,42	0,60	0,25	0,85	24,83
Altres peixos	Altres peixos	3,41	1,27	0,54	1,81	51,50
Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>	3,40	11,46	1,15	12,61	351,83
Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>	3,40	11,02	4,67	15,68	437,71
Enfú	<i>Gymnammodytes</i> <i>cicerelus</i>	3,40	0,35	0,15	0,50	14,02
Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>	3,39	0,15	0,02	0,17	4,50
Raor	<i>Xyrichthys novacula</i>	3,38	0,47	0,05	0,52	13,78
Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	46,41	19,65	66,06	1.643,32
Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	2,25	0,95	3,20	79,60
Làbrids (tords, etc) NEP	<i>Labrus spp.</i>	3,31	3,50	1,48	4,99	113,14
Llenguado	<i>Solea vulgaris</i>	3,30	5,51	2,34	7,85	174,00
	Gonostomatidae	3,30	0,70	0,30	1,00	22,20
Rèmol De Riu	<i>Platichthys flesus</i>	3,30	0,12	0,05	0,17	3,66
Calamars	<i>Loligo vulgaris</i>	3,30	62,05	26,28	88,32	1.958,11
Càntera	<i>Spondyllosoma cantharus</i>	3,27	6,06	0,61	6,66	137,83
Orada	<i>Saprus aurata</i>	3,26	12,03	1,20	13,23	267,54
Cabot	<i>Gobius spp</i>	3,20	13,67	5,79	19,45	342,58
Pelegrí	<i>Cetorhinus maximus</i>	3,20	5,03	0,50	5,54	97,49
Pota	<i>Todarodes sagittatus</i>	3,20	22,29	9,44	31,73	558,71
Gerret	<i>Spicara smarís</i>	3,16	302,05	127,92	429,96	6.905,40
Moll de roca	<i>Mullus surmelatus</i>	3,15	129,35	54,78	184,12	2.889,81
Moll de fang	<i>Mullus barbatus</i>	3,15	42,52	18,01	60,52	949,92
Moixó	<i>Atherina boyeri</i>	3,12	0,46	0,05	0,51	7,40
Peixos de fons NEP	<i>Osteichthyes</i>	3,10	167,10	70,77	237,86	3.327,26

Jonquillo	<i>Aphia minuta</i>	3,10	15,42	1,54	16,96	237,22
Sard	<i>Diplodus sargus</i>	3,04	20,62	2,06	22,68	276,37
Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>	3,04	3,30	1,40	4,70	57,25
Morruda	<i>Diplodus puntazzo</i>	3,04	0,16	0,02	0,18	2,15
oblada	<i>Oblada melanura</i>	3,03	4,40	0,44	4,85	57,69
Alatxa	<i>Sardinella aurita</i>	3,00	146,66	14,67	161,32	1.792,47
Boga	<i>Boops boops</i>	2,97	7,24	3,07	10,31	106,87
Carpa	<i>Cyprinus carpio carpio</i>	2,96	0,31	0,03	0,34	3,41
Aladroc	<i>Engraulis encrasicolus</i>	2,92	18,13	1,81	19,94	184,31
Sardina	<i>Sardina pilchardus</i>	2,61	207,58	20,76	228,34	1.033,56
Llagosta comú	<i>Palinurus elephas</i>	2,60	29,88	2,99	32,86	145,37
Llagosta blanca	<i>Palinurus mauritanicus</i>	2,60	0,17	0,02	0,19	0,83
Cranc (geryon longipes)	<i>Geryon longipes</i>	2,60	18,88	8,00	26,88	118,90
Cranc	<i>Necora puber</i>	2,60	0,66	0,28	0,95	4,19
Cranca de fons	<i>Paromola cuvieri</i>	2,60	0,87	0,37	1,24	5,47
Llomàntol	<i>Homarus spp.</i>	2,60	0,18	0,02	0,20	0,89
Escamerlà	<i>Nephrops norvegicus</i>	2,60	23,17	9,81	32,98	145,89
Cigaló NEP	<i>Scyllarus spp</i>	2,60	0,31	0,03	0,34	1,52
Cigala	<i>Scyllarus arctus</i>	2,50	0,01	0,00	0,01	0,04
Llissa	<i>Chelon labrosus</i>	2,42	4,09	1,73	5,82	17,00
Llissa galta-roja	<i>Liza ramada</i>	2,42	0,03	0,01	0,05	0,14
Gambot	<i>Plesiopenaeus edwardsianus</i>	2,30	1,99	0,84	2,83	6,27
Gamba Blanca	<i>Parapenaeus longirostris</i>	2,30	7,09	3,00	10,09	22,36
Gamba vermella	<i>Aristeus antennatus</i>	2,30	198,55	84,09	282,64	626,60
Gambosí	<i>Plesionika spp</i>	2,30	55,70	23,59	79,29	175,78
Cabra	<i>Maja squinado</i>	2,30	0,17	0,07	0,24	0,52
Cranques	<i>Maja spp.</i>	2,30	2,11	0,90	3,01	6,67
Decàpodes Natantia NEP	<i>Natantia</i>	2,20	0,00	0,00	0,00	0,01
Musclos	<i>Mytilidae</i>	2,10	49,78	0,00	49,78	69,63
Petxina de peregrí	<i>Pecten jacobaeus</i>	2,10	1,28	0,00	1,28	1,79
Cloïsa	<i>Ruditapes decussatus</i>	2,10	1,47	0,00	1,47	2,05
cloïssa	<i>Venus verrucosa</i>	2,10	1,69	0,00	1,69	2,36
Murex	<i>Murex spp</i>	2,10	1,12	0,00	1,12	1,56
Ostra	<i>Ostrea spp</i>	2,10	0,08	0,00	0,08	0,10
Mactra	<i>Mactra spp</i>	2,10	0,03	0,00	0,03	0,04
Rosellona	<i>Chamalea gallina</i>	2,10	0,02	0,00	0,02	0,02
Peu de cabrit	<i>Arca spp</i>	2,10	0,12	0,00	0,12	0,17
Salpa	<i>Sarpa salpa</i>	2,01	5,19	2,20	7,39	8,40
Total captures pesca comercial		3,41	3.321,87	1.070,15	4.392,02	352.820,49

* Producció Primària Requerida: en tones de Carboni.

Taula 88. Estimació de les captures de la pesca recreativa i la PPR (Producció Primària Requerida) (Font: elaboració pròpia a partir de Morales-Nin et al., 2005; www.fishbase.org, i taules anteriors)

Nom vulgar	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures Pes Fresc (Tm)	PPR (Tm C)
Besuc	<i>Pagellus acarne</i>	3,48	49,27	1.653,27
Boga	<i>Boops boops</i>	2,97	7,62	79,02
Càntera	<i>Spondyllosoma cantharus</i>	3,27	23,83	493,06
Cap Roig	<i>Scorpaena scrofa</i>	4,27	3,02	625,13
Donzella	<i>Corius julis</i>	3,24	55,84	1.078,29

Escorball	<i>Sciaena umbra</i>	3,7	4,70	261,48
Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>	3,4	185,53	5.178,01
Fadrí	<i>Thalassoma pavo</i>	3,5	4,53	159,23
Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>	3,42	43,68	1.276,63
Molls	<i>Mugilidae</i>	3,15	6,33	99,30
Morena	<i>Muraena helena</i>	4,18	14,86	2.499,87
Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>	3,4	22,17	618,63
Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>	3,39	7,97	217,48
Salpa	<i>Sarpa salpa</i>	2,01	91,59	104,14
Sard	<i>Diplodus sargus</i>	3,04	30,38	370,11
Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	372,43	9.263,98
Tord	<i>Symphodus tinca</i>	3,23	34,97	659,83
Tord grívia	<i>Labrus merula</i>	3,52	1,27	46,69
Tord grívia	<i>Labrus viridis</i>	3,52	2,27	83,53
Vaca	<i>Serranus scriba</i>	3,35	201,54	5.013,32
Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>	3,4	42,10	1.175,10
Xoriguer	<i>Dactylopterus volitans</i>	3,64	3,33	161,66
Total captures pesca recreativa		3,26	1.209,24	31.117,78

* Producció Primària Requerida: en tones de Carboni.

Una vegada s'ha calculat la PPR per part de es captures pesqueres es pot sobre quina proporció de la PP (Producció Primària) és requereix pel seu sosteniment. En el cas de les Balears, amb una superfície de 25 mil km² d'aigües jurisdiccionals i que equival a unes 3,7 milions de Tm de Carboni anuals, la PPR (Producció Primària Requerida) és equivalent al 10,36% de tota la PP. La PPR pot ser traduïda a la seva vegada en la superfície de mar necessària per a proveir-la, és a dir la seva petjada ecològica que en el cas de les captures pesqueres realitzades a les Balears al 2004 seria d'uns 2590 km². Una superfície apropiada que si es distribueix entre la població resident, pertocarien unes 0,27 Ha/càpita; o bé, unes 0,21 Ha/càpita si es distribueix entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) (Taula 89).

Taula 89. Estimació de la Petjada Ecològica (fishprint) i la PPR (Producció Primària Requerida) de les captures pesqueres de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors)		
	Pes Fresc (Tm)	PPR (Tm C)
Total captures pesca comercial	4.705,22 Tm	352.820,49 Tm C
Total captures pesca recreativa	1.209,24 Tm	31.117,78 Tm C
Total captures pesca	5.914,46 Tm	383.938,27 Tm C
	PPR (%)	10,36 %
	Petjada ecològica (km ²)	2.590,85 km ²
	Petjada ecològica Pob. Resident (Ha/càpita)	0,27 Ha/càpita
	Petjada ecològica IPH (Ha/càpita)	0,21 Ha/càpita

PP (Producció Primària); PPR (Producció Primària Requerida); IPH (Índex de Pressió Humana).

La PPR per sostenir les pesqueres de les Balears es situa en torn, com ja hem dit, del 10,36% de la PP, una xifra que és troba per damunt de la mitjana global calculada per Pauly i Christensen (1995:257) que estimaven en torn al 8% i que consideraven com un llindar crític "perquè no tenim l'habilitat d'incrementar amb seguretat la producció primària aquàtica, aquests elevats valors de PPR confirmen la superació dels límits de la capacitat de càrrega dels ecosistemes aquàtics, que encara formen la base pel 85% de les captures pesqueres". Els càlculs de la costa catalana realitzats per Tudela (2000) i Coll et al (2006) situaven la PPR per sostenir les captures pesqueres en torn al 38,8% i entre el 36,7% i el 41,9% de la producció primària respectivament. Tudela (2000) i Coll et al (2006) sostenen que els impactes de les captures pesqueres a les costes catalanes són molt elevats, primer per l'elevada PPR que té molt a veure amb les captures d'espècies pelàgiques, i a més, aquest impacte és especialment sensible ja que afecta de manera peculiar als nivells tròfics inferiors amb el risc de

desestabilitzar les estructures tròfiques. Els càlculs de la PPR i la seva petjada ecològica, en comparació amb les costes catalanes ens informa que la situació a les Balears és menys dolenta que a Catalunya. Emperò, cal tenir present que les espècies objectiu no són exactament les mateixes, ni el fet de tenir una PPR del 10,36% vol dir que la situació sigui viable o sostenible. La PPR, tal com Tudela (2000) i Pauly i Christensen (1995) sostenen, tan sols ens informa d'un aspecte de la salut dels ecosistemes marins.

El càlcul de la petjada ecològica es fonamenta amb el criteri del consum aparent. Per la qual cosa els resultats complets han d'estimar la PPR i la petjada ecològica de les importacions i exportacions de biomassa aquàtica. Partint, tal com fa Óscar Carpintero (2005), de la suposició que els requeriments importats haurien de ser satisfets a partir de les pròpies disponibilitats dels ecosistemes de les Illes i que la producció primària requerida pels fluxos comercials serien equivalents als dels fluxos pesquers domèstics. Així doncs, les 22,8 mil Tm de biomassa importada a les Balears requerirà prop de 1,56 milions de Tm C pel seu sosteniment, mentre que les 583 Tm exportades requeririen unes 36,77 mil Tm C. Aquestes magnituds serien equivalents a uns 10,5 mil km² i 248 km² de superfície marina, respectivament. Així, hom pot observar com la relativa baixa pressió sobre els ecosistemes marins a les Balears està més que compensada per la contribució de la degradació dels ecosistemes marins a d'altres indrets. Tal com s'ha vist anteriorment, bona part de les importacions de materials biòtics aquàtics provenen dels ports del llevant espanyol, on la pressió sobre les pesqueres és notablement més elevada que no pas a les Illes. Una pressió, de la qual l'economia balear resulta ser, molt probablement, una de les responsables.

Taula 90. Estimació de la PP, PPR i petjada ecològica de les importacions i exportacions de biomassa aquàtica a les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).		
	Importacions	Exportacions
Flux Directe (Tm) Pes Fresc	17.249 Tm	441,68 Tm
Flux Ocult (Tm) Pes Fresc	5.560 Tm	142,21 Tm
Flux Total (Tm) Pes Fresc	22.809 Tm	583,89 Tm
PP (Tm C)	1.563.443,45 Tm C	36.778,95 Tm C
PPR (%)	42,2 %	0,99 %
Petjada ecològica Km²	10.550,26 Km²	248,18 Km²
Petjada ecològica Pob. Resident (Ha/càpita)	1,1 Ha/càpita	0,02 Ha/càpita
Petjada ecològica IPH (Ha/càpita)	0,84 Ha/càpita	0,02 Ha/càpita

Finalment, a la taula 91 es presenten els resultats obtinguts anteriorment i es calcula la petjada ecològica del consum de biomassa aquàtica del metabolisme socioeconòmic balear. Aquest consum aparent era al 2004 d'uns 1,9 milions de Tm C que equivalia al 51,57% de la Producció Primària de la superfície marina de les Balears, és a dir uns 12,89 mil km². La petjada ecològica per càpita seria d'unes 1,35 hectàrees per cada persona resident a les Balears, o bé unes 1,03 hectàrees per cada resident i/o visitant a les Balears. S'ha d'insistir en que en aquest cas, la major part de la petjada ecològica, és a dir l'impacte de l'activitat pesquera, es realitza fora de les Illes.

Taula 91. Petjada ecològica i PPR dels materials biòtics aquàtics/pesca a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)				
	a) Domèstic	b) Importació	c) Exportació	d) Consum Aparent (d= a+b-c)
PPR (Tm C)	383.938,27Tm C	1.563.443,45Tm C	36.778,95 Tm C	1.910.602,77 Tm C
PPR (%)	10,36 %	42,20 %	0,99 %	51,57 %
Petjada Ecològica (Km²)	2.590,85 Km²	10.550,26 Km²	248,19 Km²	12.892,93 Km²
Petjada ecològica Pob. Resident (Ha/càpita)	0,27 Ha/càpita	1,10 Ha/càpita	0,03 Ha/càpita	1,35 Ha/càpita
Petjada ecològica IPH (Ha/càpita)	0,21 Ha/càpita	0,84 Ha/càpita	0,02 Ha/càpita	1,03 Ha/càpita

12.4. ELS REQUERIMENTS DE MATERIALS FORESTALS I LA SEVA PETJADA ECOLÒGICA.

12.4.1. Síntesi històrica de la utilització dels recursos forestals a les Balears.

Des de l'arribada dels primers humans a les illes Balears, els ecosistemes forestals han jugat un paper cabdal en l'evolució geohistòrica de les Illes. Gil-Sánchez et al. (2002) analitzen, des d'una perspectiva integradora, l'evolució dels boscos i els seus aprofitaments al llarg de la història de les Balears. Malgrat que a l'actualitat els boscos de les Balears compleixin fonamentalment un paper quasi ornamental, el seu aprofitament ha estat intens i també conflictiu. Així, se senyala com amb l'arribada dels catalans al segle XIII s'inicià el període d'intensificació en la utilització dels boscos. S'extreien materials bàsics per a les activitats humanes (p.ex. eines, materials de construcció, mobiliari, etc); els materials per a la construcció naval que era fonamental per a les relacions comercials de l'arxipèlag; un producte comercial de primer ordre com era la pega que s'emprava com a material impermeabilitzador; i, molt especialment, s'extreia la major part dels combustibles destinats a cobrir les exigències energètiques exosomàtiques dels habitants de les Illes i de les activitats artesanals i industrials.

Els aprofitaments forestals i la roturació de terres va infrinir una pressió destacable sobre els recursos forestals. Fins i tot, la SEMAP (Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País) al segle XVIII elaborà tot un seguit d'informes en els quals es lamentaven respecte de les intervencions de la Marina en l'aprofitament dels boscos (Gil-Sánchez et al., 2002). Una de les principals pressions sobre la fitomassa forestal estava vinculada a la construcció naval i als interessos militars que es plantejaven reconstruir la força naval de l'Armada Reial. Així, a l'any 1748 es decretà l'Ordenança per la Conservació i l'Augment dels Monts de Marina, segons la qual s'establí una servitud en la utilització dels recursos forestals. No obstant, tal com assenyalen Gil-Sánchez et al. (2002) a les Balears, l'aplicació d'aquella ordenança presentà unes particularitats respecte de la resta del Regne. En qualsevol cas, la intervenció de l'armada provocà tot un seguit de conflictes entre l'Armada i els propietaris.

Convé assenyalar que la incursió comercial de les Balears que facilità que l'economia de les Illes s'anàs especialitzant en les activitats productives –agràries i manufactureres– de vocació fonamentalment exportadora, tal com ha analitzat l'historiador econòmic Carles Manera (2001; 2006), s'alimentà en bona mesura dels recursos forestals que es trobaven en certa abundància a les Illes. D'aquesta manera, la flota naval de les Balears fou factible gràcies als arbres talats per a la construcció de les naus i l'extracció de la pega pel seu calafatament, l'exportació d'oli fou factible gràcies a la construcció de bótes amb fusta mallorquina, el boom del vi del XIX va dur aparellat un augment de la construcció de bótes per emmagatzemar-ho, etc. Emperò, la situació dels boscos a finals del segle XVIII ja es començava a ser crítica i a tall d'exemple podem exposar com el 1753 es prohibeix l'exportació de pega des d'Eivissa i Menorca. Riudavets (1982-1983) assenyalava, al darrer quart del segle XIX, que la desforestació de l'illa estava fortament relacionada amb les elevades exigències de llenya, que estaven vinculades a les enormes dotacions militars destinades a l'illa que podien superar els 2 mil homes.

Els productes forestals han tengut un paper important en les relacions comercials de les Balears amb l'exterior. A finals del segle XIX, es poden destacar les exportacions de llenya, escorces assaonadores, carbó vegetal, pega, fustes, etc. Per una altra banda, les importacions de productes forestals i derivats esdevenien cada cop més importants, com per exemple les entrades de reines de pi procedent d'Amèrica (198 Tm el 1884) (Gil-Sánchez et al., 2002). El procés industrial a Balears, centrat en l'elaboració de manufactures de vocació exportadora, era molt exigent en productes forestals i els seus derivats. Així, activitats que podria semblar que estaven desvinculades dels recursos forestals, com per exemple la de les pells i les sabates, la seva expansió tingué una important repercussió en les exigències d'escorces que eren emprades per l'assaonament de les pells. L'Arxiduc Lluís Salvador informava sobre la indústria del sabó a la segona meitat del segle XIX, fent especial esment a les demandes de recursos forestals associats. Manera (2006:136) exposa com "l'oli esdevé sabó" –un sabó que s'elaborava i exportava gràcies a creixents quantitats d'oli importat–, però el sabó s'exportava dins caixons de fusta, i per aquest motiu en el Port d'Andratx que era el principal port de sortida del sabó, hi havia dues serradores. L'increment de les manufactures del vidre i de la gerreria es sumaren, per la seva demanda de combustibles, a les pressions sobre els recursos forestals. A

finals del segle XIX, amb expansió de les activitats industrioses i per tant de les exigències dels productes forestals, s'inicià el desplegament de la xarxa ferroviària mallorquina que també requeriria travesses de fusta; encara que no totes eren de les Balears ja que per exemple s'importaren travesses de roure des de Granollers (Gil-Sánchez et al., 2002). Entre finals del segle XIX i principis del segle XX, es produí una intensificació del procés urbanitzador, essent-ne un clar exemple la demolició de les murades de Palma i Ciutadella. Aquest procés urbanitzador va tenir, de retruc, un impacte sobre els ecosistemes forestals de les Illes (i de fora) en incrementar-se la demanda de productes de fusteria. A partir de llavors, i especialment a partir de l'explosió turística, la pressió urbanitzadora es reflectirà en la transformació del territori, amb el sacrifici de les cobertes agrícoles i forestals per la urbanització i les seves servituds (Artigues et al., 2006).

A la segona meitat del segle XIX hi hauria veus crítiques sobre l'explotació forestal. Per exemple el diplomàtic Charles Toll Bidwell al darrer quart del segle XIX (1997 [1873]:65) denunciava que "una de les coses que ens va xocar va ser veure com sacrificaven els arbres abans de que arribin a la meitat de l'alçada que la naturalesa els hi tenia reservada; pins i belles alzines alegrement tallats, per satisfer les demandes del carboner, mentre que la fusta per a tots els usos ha de ser importada de Noruega o Suècia. De cap a cap de les illes, amb poques excepcions, s'utilitza l'antiquat i car sistema de cuinar amb carbó, per la qual cosa hi ha una gran demanda d'aquest costós i malsà combustible; encara que possiblement, quan s'hagin cremat tots els magnífics arbres, com succeirà qualche dia, potser li trobin un substitut, tal com s'ha donat en alguns casos a la capital, amb la substitució de carbó de llenya per coc. Els boixos, arbres pels quals en altre temps aquestes illes foren cèlebres, han estat ja totalment cremats". El propi Arxiduc Lluís Salvador es lamentava de l'absència d'aplicació de tècniques silvícoles a les Illes. A les Pitiüses, M. Gibert (1845) alertava sobre la possibilitat de xuclar i esgotar els ecosistemes forestals darrera del comerç dels productes forestals (llenya, carbó, escorça i pega)⁴⁷.

Durant la primera meitat del segle XX, pel que fa als requeriments de biomassa forestal, es pot destacar la pervivència del que Wrigley (1993) ha definit com a "economia orgànica avançada", essent la major part dels combustibles d'origen orgànic (llenya i carbó vegetal) i molts dels materials emprats provenien també dels ecosistemes forestals. En aquest sentit, Manera (2006:133) assenyala que "les xifres referents a producció de lignits a Balears i les corresponents a entrades de carbons minerals pel port de Palma, presagien que els elements propis d'una economia inorgànica, amb bases clarament minerals, podien dibuixar-se amb certa transparència en torn als anys 1920 i no abans, coincidint a més amb l'existència de fàbriques de dimensions considerables". La progressiva substitució dels combustibles vegetals pels combustibles fòssils i la substitució de certs materials (p.ex. fusta, calç, escorça, etc) per d'altres de sintètics i/o orgànics importats, es va traduir en una minva de la pressió sobre els ecosistemes forestals de les Balears. No obstant, Manera i Escartín (1996) en una anàlisi del sector de la fusta mallorquí, exposen com a finals del segle XIX i principis del XX es donaren dues fases expansives en aquest sector, detectades a través dels fluxos comercials des de la rada palmesana, essent les sortides de fusta i obra de fusta superiors a les entrades. Una situació que canviarà radicalment en els anys posteriors, i en especial amb el procés de turistització de les Illes.

El biòleg Joan Mayol ha rescatat recentment els treballs de l'enginyer de monts aragonès del Districte Forestal de les Balears, Joaquín Ximénez de Embrún i González Arnao. Ximénez de Embrún (1947) elaborà un interessant treball titulat "Estudio Forestal de la Provincia de Baleares" en el que s'aporta una excel·lent base documental estadística i cartogràfica, a més d'una detallada anàlisi. L'enginyer de monts es lamentava de la manca d'interès per a la gestió forestal, i exposava com els incendis forestals eren ja una de les principals causes de desforestació. Ho expressava de la següent manera: "*la impecia forestal del balear son los incendios*" (Ximénez de Embrún 1947:48). Mayol (2006) destaca la figura de Ximénez de Embrún per a la protecció dels ecosistemes forestals de les illes, i el confrontament en el que es va veure embolicat en un conflicte sobre la proposta de declaració de "sitio de

⁴⁷ Gilbert al 1845 informava que semblava que el bosc formenterer havia estat arrabassat quasi totalment i el 1852 uns mestres d'aixa eivissencs adreçaren una carta a la Isabel II on li explicaven que la tala d'arbres per aconseguir fusta per la construcció (sabina) havia deixat els boscos eivissencs quasi pelats, però no feien esment a la fusta per fer carbó o llenya (pi) (Cirer, 1998).

interés nacional” de Mirramar (Mallorca) –“Proyecto de declaración de “sitio de interés nacional” con el nombre “Miramar” la zona costera Valldemossa Deya, 1948–. Un conflicte entre “propietaris, que volien talar molt, i les autoritats turístiques, que no volien que es tallassin arbres, pel bé del paisatge. L’home preparà un projecte per fer el “sitio natural” per decantar la batalla en favor del paisatge usant la llei” (Mayol 2006:2). A més, Ximénez de Embrún (1947) defensava una adequada gestió forestal fonamentada en criteris científico-tècnics, tal com es pot veure en el text on exposa: “veim ja clarament que és precís organitzar la propietat forestal om a marc imprescindible on s’ha de desenvolupar una bona explotació. Un exemple aclarirà la nostra idea. Si es tracta de construir un formós pont a la badia de Palma amb calat per grans vaixells i les més modernes instal·lacions de la tècnica i l’enginyer encarregat de projectar-ho se trobàs amb que tota la costa era de propietaris a qui per imperatiu legal no es pogués expropiar i que sense més coneixement marítims i comercials que saber remar se negassin a col·laborar uns amb els altres i s’entossudissin en navegar cadascun en la seva barqueta sense saber res dels demés [...] Què faria davant tal cas l’enginyer encarregat del projecte? De què serviria que calculàs tancat en el seu despatx un magnífic port que llavors no hauria forma d’assentar? Ben segur que començaria per demanar que s’expropiàs a tothom els seus terrenys, o que s’agrupessin tots orgànicament arribant a un acord mitjançant el que se conformessin en amarraments els seus vaixells allà on els hi diguin o viatjar a vapor amb altres [...] però sense remar” (Ximénez de Embrún 1947:32-33).

El que hom pot deduir de les paraules de Ximénez de Embrún, és que trobava serioses dificultats a l’hora d’aplicar els criteris silvícoles marcats des de l’administració (Districte Forestal) a les illes. La figura de Ximénez de Embrún (1951) fou particularment diferenciada a la del gruix del Cos d’Enginyers de Monts espanyols, entre els quals predominaven els criteris productivistes (Gómez-Mendoza i Mata-Olmo, 1994). En un informe de l’ICONA de 1976 –“sobre la problemàtica forestal de Balears”- es destacava l’absència d’espais forestals públics com una de les principals dificultats a la gestió per part d’aquell organisme a les Illes. Gil-Sánchez et al (2002:225) senyalen com l’escassetat de monts públics a Balears fou un dels impediments a les repoblacions. En aquest cas, es podria dir que el règim de propietat del sòl forestal a les Balears va lliurar, paradoxalment, als boscos de les illes de rebre els impactes d’unes pràctiques repobladores que generalment es guiaven per criteris enginyerils-productivistes i no ecosistèmics.

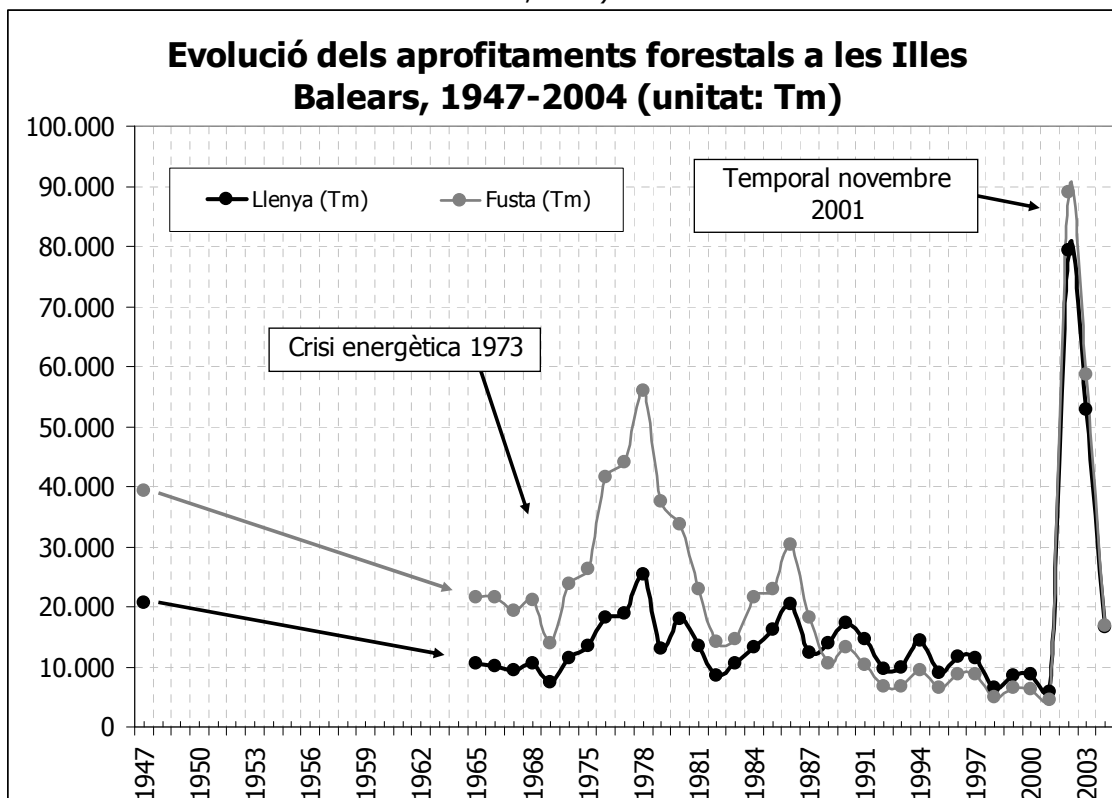
12.4.1.1. Els aprofitaments de materials forestals.

Els principals aprofitaments forestals de Balears, al llarg de la segona meitat del segle XX, per llenya i fusta, han experimentat –sempre seguint les informacions de l’estadística oficial– una reducció important. La suma dels aprofitaments de llenya i fusta al 1947 era d’unes 60 mil Tm, mentre que al 2004 aquesta quantitat era unes 6,48 vegades inferior, situant-se en torn a les 9,3 mil Tm. La caiguda dels aprofitaments forestals ha estat més important en el cas de la fusta que de la llenya. Així en el primer cas s’ha passat de 39 mil Tm al 1947 a unes 3,9 mil Tm al 2004, essent la major part d’aquestes de *Pinus halepensis*, una fusta poc “noble” i poc valorada per la indústria del moble. La fusta de pi s’empra fonamentalment per a l’elaboració de palés, taulons d’obra, etc. Per altra banda, els aprofitaments per a llenya també han caigut al llarg d’aquest període de les 20,6 mil Tm de 1947 a les 5,3 mil Tm del 2004. Al gràfic 8 es pot observar una punta important d’increment dels aprofitaments forestals en temps recents, que es deuen als devastadors efectes d’un fort temporal entre els dies 10 i 12 de novembre de 2001 que afectà severament a les masses forestals de les illes Balears⁴⁸. Els arbres caiguts varen haver de ser retirats ja que la seva presència podia incrementar el risc de plagues, sobretot per part del *Tomicus* en uns anys de sequera en que les espècies forestals (*Pinus halepensis*) estaven bastant debilitades. Per aquest motiu, es produeix una punta que es presenta de forma separada per tal de distingir entre l’evolució sense alteracions i la de l’alteració del temporal del 2001. A més de les extraccions de llenya i fusta, es pot afegir que, tal com Ximénez de Embrún (1947) recollia en el seu treball, a les Balears s’elaboraren a

⁴⁸ Entre els dies 10 i 12 de novembre del 2001 un potent cicló a la Mediterrània occidental afectà a les Balears i les costes magrebines. A Algèria hi va haver 737 víctimes mortals i a Balears 4. A les Illes els vents superaren els 140 km/h, les ones eren de 12 metres sobre la costa i les precipitacions foren de més de 400 mm en 24 hores. Els arbres caiguts estimats eren de prop de 200 mil (Alonso, 2005).

mitjans dels anys 1940, unes 1500 Tm de carbó d'alzina i unes 4500 Tm de carbó de pi. A partir de llavors la professió de carboner es va anar esvaint.

Gràfic 8. (Font: Ximénez de Embrún, 1947; Primer Inventari Nacional Forestal; Segon Inventari Nacional Forestal; i Dades facilitades per la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, 2005)

Taula 92. Evolució dels aprofitaments forestals a les Balears, 1947-2004 (Font: Ximénez de Embrún, 1947; Primer Inventari Nacional Forestal; Segon Inventari Nacional Forestal; i Dades facilitades per la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, 2005 - - Annex Capítol XII)

	Sense temporal del 2001			Amb temporal del 2001		
	Llenya (Tm)	Fusta (Tm)	Total (Tm)	Llenya (Tm)	Fusta (Tm)	Total (Tm)
1947	20.627	39.402	60.029	20.627	39.402	60.029
1965	10.556	21.515	32.071	10.556	21.515	32.071
1975	13.485	26.227	39.712	13.485	26.227	39.712
1985	16.083	22.975	39.058	16.083	22.975	39.058
1995	9.074	6.519	15.592	9.074	6.519	15.592
2000	8.789	6.374	15.163	8.789	6.374	15.163
2002	2.737	2.117	4.854	79.321	89.098	168.419
2003	4.361	3.378	7.739	52.860	58.662	111.522
2004	5.449	3.939	9.388	16.664	16.847	33.511

A mesura que ha anat avançant el segle XX, i amb ell la suposada "modernització" socioeconòmica de les Balears, les pressions sobre els ecosistemes forestals insulars han anat minvant. Paral·lelament, l'electrificació i mecanització varen permetre que els sectors industrials de la fusta s'anassin consolidant i reforçant, especialment a Manacor i Palma. Aquestes activitats estaven constituïdes, majoritàriament, per empreses de petites dimensions i polivalents, elaborant fins i tot materials per a la indústria del calçat. Les manufactures de la fusta que acompanyaven a les activitats comercials i industrioses (p.ex. construcció de vaixells, bótes de vi, caixons, tacons, etc) esdeveniren en tallers i fàbriques del moble que abastirien principalment a les exigències de la població il·lenca, però que amb l'explosió del turisme de

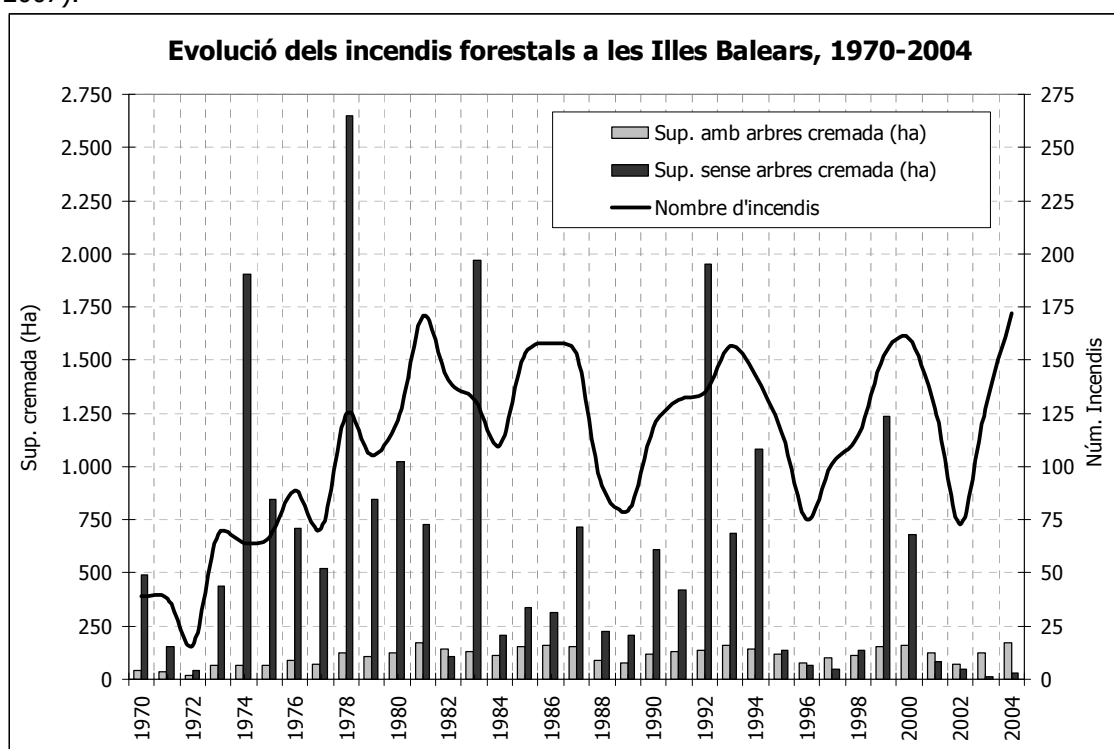
masses, s'abocaran també a fornir les "fàbriques turístiques". Barceló-Pons i Pérez-Manrique (1974b:369) apuntaven que "com a característica més destacada d'aquest sector a escala nacional s'ha de destacar el persistent fort dèficit de fusta. Com a conseqüència d'aquesta mancança de matèries primeres de totes les qualitats, és precís importar un elevat percentatge de la fusta emprada com ensum per la indústria transformadora (les compres a l'exterior a l'any 1968 foren del 45% del consum total, centrant-se especialment en les varietats d'embero, okume, ukola i sapely)" i Rosselló Verger (1977:136) ens deia que "sobre aquest producte grava una especial dificultat de transport, agreujada per la insularitat, més encara comptant que cal importar tota la fusta, que sol venir dels magatzems valencians". És a dir, l'expansió i el manteniment del sector de la fusta ha estat possible gràcies a la creixent pressió exercida sobre els ecosistemes forestals fora de territori balear, i també espanyol.

12.4.1.2. Noves utilitzacions dels espais forestals i la proliferació dels incendis forestals.

Els canvis de vectors energètics, amb la substitució dels combustibles vegetals (carbó vegetal i llenya) pels derivats dels combustibles fòssils, més la substitució de la fusta dels boscos insulars per fustes d'altres indrets, a més de l'abandonament de les activitats agràries junt amb l'ascens de les activitats terciàries, ha tingut dos efectes simultanis sobre les cobertes forestals que ja han estat apuntats anteriorment. Com mentre proliferen les espècies arbòries forestals, i principalment les piròfites com el *Pinus halepensis*, que ocupen més superfície, s'intensifiquen els incendis forestals. Els incendis forestals apareixen com una "malaltia" associada al procés "modernitzador" ja que les pràctiques agrosilvopastorils es van adaptant a l'economia turística i el treball en altres sectors. Els treballs agraris resten com semi-residuals i, amb l'expansió de la coberta forestal, es produeix un increment destacable de l'accés antròpic a aquests ambients, ja sigui per l'explosió del transport motoritzat i la conversió de tot l'espai en espai turístic, o bé per la colonització dels espais forestals per part dels usos urbans.

La plaga dels incendis forestals ha fetejat durament els boscos de les Balears, especialment a la dècada dels 1970, amb tota una sèrie d'anys amb més de dues mil hectàrees cremades, i amb un total de 3893 incendis forestals i 41746 Ha cremades d'ençà de llavors. Uns incendis que afectaren amb especial virulència a certs municipis, en concret aquells amb majors masses boscoses i en els que, com en el cas d'Artà o Calvià, els factors socials són els principals elements explicatius d'una plaga que sovint es sol caracteritzar de "desastre natural" (Sureda, 1997). No és fins a mitjans de la dècada dels 1990 en que es produeixen canvis institucionals rellevants pel que fa la presa en consideració dels incendis forestals (p.ex. modificacions del codi penal, professionalització del cos de bombers, tasques de prevenció i educació, etc) (gràfic 9). Es pot veure com el 2004 es comptabilitzaven un total de 172 incendis, la xifra més alta de tot el període. Emperò, la seva correcta lectura passa primer per entendre que el protocols de seguretat i actuació actuals fan que s'enregistrin un major nombre d'incendis, malgrat siguin conats; i segon, si es mira la superfície mitjana dels incendis enregistrats, es passa d'una superfície mitjana cremada per incendi de 14,2 Ha/incendi al 1970 (i la màxima de 54,24 Ha/incendi al 1974) a les 0,4 Ha/incendi al 2004 (Taula 93).

Gràfic 9. (Font: elaboració pròpia a partir de www.caib.es/ibae/territori/incendis.htm, desembre 2007).

Taula 93. Evolució dels incendis forestals a les Balears, 1970-2004 (Font: IBAE www.caib.es/ibae/territori/incendis.htm, desembre 2007 - - Annex Capítol XII)

	Nombre d'incendis	Sup. Total cremada (Ha)	Sup. Cremada/Incendi (Ha)	Sup. amb arbres cremada (Ha)	Sup. sense arbres cremada (Ha)
1970	39	553,80	14,20	65,30	488,50
1975	67	2.024,00	30,21	1.180,50	843,50
1980	122	2.100,90	17,22	1.078,90	1.022,00
1985	153	576,30	3,77	238,30	338,00
1990	118	1.031,80	8,74	422,20	609,60
1995	116	424,70	3,66	289,70	135,00
2000	160	993,68	6,21	313,40	680,28
2004	172	69,84	0,41	40,74	29,10

12.4.1.3. Estimació de les extraccions i del malbaratament de biomassa forestal.

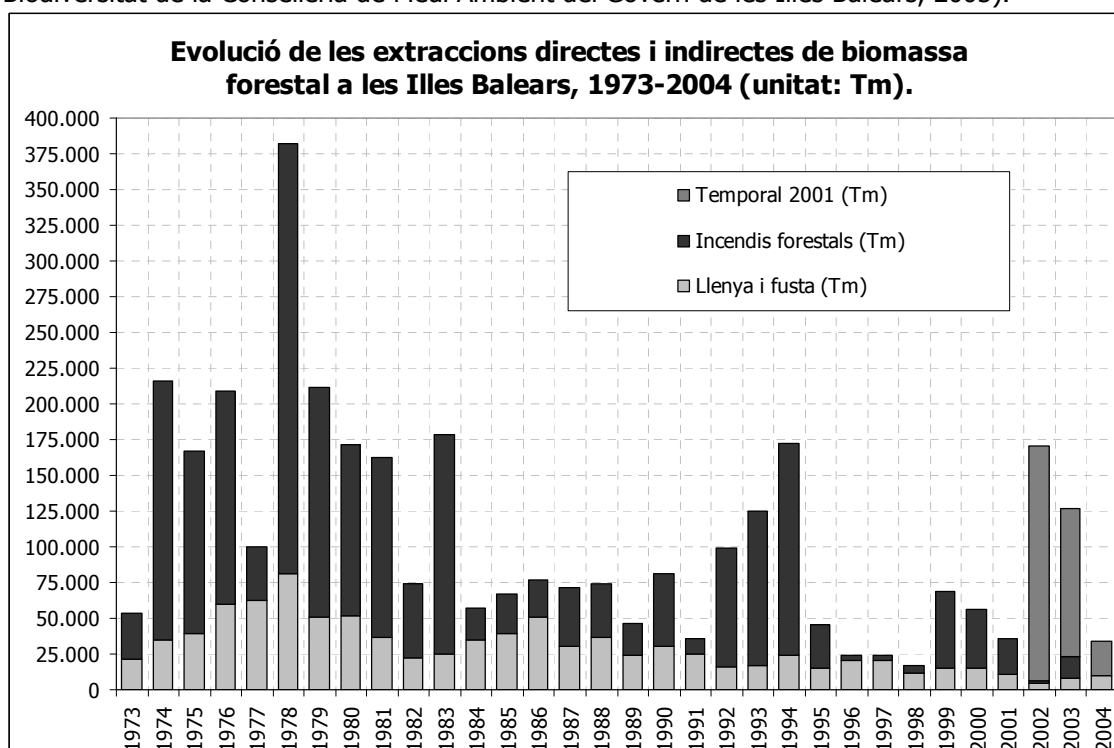
A continuació, passarem a calcular el "malbaratament" dels ecosistemes forestals en que ha incorregut la societat balear entre el 1970 i el 2004, atenent tan sols, des d'una mirada excessivament parcel·lària, a la funció del bosc com a proveïdor de fusta i llenya. A partir dels valors mitjans dels ecosistemes forestals mediterranis aportats per Terrades i Piñol (1996) en el treball sobre l'ecologia del foc, es pot realitzar una estimació del "malbaratament" forestal que va associat als incendis forestals. Essent, no obstant, aquest un dels impactes i, sobretot, una de les incongruències del model econòmic dominant i la seva relació amb la naturalesa. Tal com s'expressa en els treballs que analitzen el sector de la fusta a Balears (Escartín et al., 1996), mentre s'importa la major part de la fusta emprada a Balears, es cremen "les naus" dels boscos insulars.

Taula 94. Biomassa de les superfícies boscoses mediterrànies (Font: elaboració pròpia a partir de Terrades i Piñol 1996:71; Romano 1999:81)

	Biomassa forestal en Matèria Seca	Biomassa forestal en Matèria Fresca
Matollars baixos	10 Tm MS/Ha	16 Tm MF/Ha
Garrigues i brolles	10 Tm MS/Ha - 25 Tm MS/Ha	16 Tm MF/Ha - 40 Tm MF/Ha
Pineda clara	50 Tm MS/Ha - 60 Tm MS/Ha	80 Tm MF/Ha - 96 Tm MF/Ha
Pineda densa	60 Tm MS/Ha - 100 Tm MS/Ha	96 Tm MF/Ha - 160 Tm MF/Ha
Alzinar	100 Tm MS/Ha	160 Tm MF/Ha

A partir de les dades dels aprofitaments forestals, la superfície cremada i la biomassa equivalent, i la desforestació causada pel temporal del 2001, es pot estimar l'extracció de biomassa forestal entre 1973 i 2004. Al llarg d'aquest període s'han extret un total de 3,4 milions de Tm de biomassa forestal, dels quals el 64% es correspondria a la vegetació cremada amb els incendis forestals, el 27,5% seria la part corresponent als aprofitaments forestals per llenya i fusta, i finalment el 8,5% correspondria als arbres caiguts durant el temporal de principis de novembre de 2001.

Gràfic 10. (Font: elaboració pròpia a partir de dades procedents de la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, 2005).

Taula 95. Estimació de les extraccions de biomassa forestal a les Balears, 1973-2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors - - Annex Capítol XII).

	Llenya i fusta (Tm)	Incendis forestals MF (Tm)	Temporal 2001 (Tm)	Total (Tm)
1973	21.253	32.422		53.676
1980	51.740	119.926		171.666
1990	30.715	50.285		81.000
2000	15.163	40.971		56.134
2002	4.854	1.782	163.565	170.201
2003	7.739	15.225	103.783	126.747
2004	9.388	4.376	24.249	38.013

1970-2004	945.545	2.203.346	291.597	3.440.488
------------------	----------------	------------------	----------------	------------------

12.4.2. Els Requeriments Totals de Materials biòtics forestals.

12.4.2.1. Els fluxos domèstics de materials biòtics forestals.

Una vegada apuntada l'evolució recent de les exigències en fitomassa forestal de l'economia balear, passarem a analitzar i calcular els RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa forestal per part de l'economia de les Balears, corresponent a l'any 2004. En primer lloc, es calcularan els fluxos domèstics, directes i ocults; i en segon lloc, els fluxos comercials directes i els ocults associats. Hi ha una important llacuna respecte dels fluxos ocults de la biomassa forestal. De fet, les magnituds manejades són prou disperses. En el treball d'Adriaanse et al. (1997) els fluxos ocults de la biomassa forestal eren de mitjana d'unes 1,5 Tm de flux ocult per cada tona emprada o comptabilitzada, essent en el cas del Japó superior a la mitjana amb uns fluxos ocults de 2,2 Tm/Tm. En un dels pocs treballs realitzats sobre el tema dels fluxos ocults, de Jölli i Giljum (2005), s'estima una mitjana de coeficient ocult de 0,429 Tm per cada tona collita o extreta de biomassa forestal.

Tal com s'ha esmentat anteriorment, a les Illes Balears els anys posteriors al 2001 presenten l'anomalia d'una gran quantitat de peus d'arbres caiguts per mor del temporal del novembre del 2001; per la qual cosa s'han anotat els resultats incloent i sense incloure aquell esdeveniment. Així, en condicions "normals" és a dir, sense els efectes del temporal, el 2004 s'havien extret unes 9388 Tm de llenya i fusta. Aquestes dues associats uns fluxos ocults d'unes 4027 Tm de biomassa forestal, que en gran mesura es deixa en el mateix lloc d'on s'ha extret aquella biomassa. Si es distribueix aquesta biomassa entre la població resident a les Balears, l'empadronada, tendríem que els fluxos domèstics de llenya i fusta assolien la quantitat de 0,01 Tm/càpita. Nosaltres també considerarem la biomassa forestal que s'ha cremat per mor dels incendis com una part oculta dels fluxos domèstics. Aquesta fracció assolia una quantitat de 4376 Tm el 2004, una quantitat lleugerament superior als fluxos ocults domèstics derivats dels aprofitaments per llenya i fusta. Finalment, si considerem com a flux domèstic directe tota aquella fitomassa arrabassada pel temporal de vent del 2001 i recollida al llarg dels anys posteriors, tendríem que aquesta –entre fluxos directes i ocults– sumava un total de 34651 Tm, sens dubte la major fracció dels fluxos domèstics. En definitiva, els fluxos domèstics de biomassa forestal al 2004 fou de prop de 52443 Tm, el 64,1% dels quals eren fluxos domèstics i el 35,8% restants ocults. La distribució d'aquests entre la població empadronada amolla un resultat de 0,05 Tm/càpita, o bé de 0,04 Tm/càpita si ho repartim entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) que contempla la població resident i flotant de les Illes.

Taula 96. Fluxos domèstics de biomassa forestal a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

	Fluxos directes (Tm)	Fluxos ocults (Tm)	Total (Tm)	Flux domèstic Pob. Resident (Tm/càpita)	IPH (Tm/càpita)
Llenya i fusta	9.387,69	4.027,32	13.415,00	0,014	0,011
Temporal 2001	24.249,04	10.402,84	34.651,88	0,036	0,028
Incendis forestals	—	4.376,64	4.376,64	0,005	0,003
Total sense temporal	9.387,69	8.403,96	17.791,64	0,019	0,014
Total amb temporal	33.636,72	18.806,79	52.443,52	0,055	0,042

Les taules per fusta i llenya sumaven un total de 5,4 mil Tm i 3,9 mil Tm respectivament, i un total de 37,6 mil peus. En quant a les principals espècies arbòries, sens dubte, el pi (*Pinus halepensis*) amb 27,8 mil peus talats és la que més destaca, essent l'alzina (*Quercus ilex*) la segona espècie, a molta distància i amb uns 5 mil peus, i en tercer lloc l'ullastre amb uns 3,8 mil peus. Pel que fa a la distribució de les taules, aquestes segueixen l'ordre de les dimensions de cada illa, de Mallorca a Formentera. En quant a les taules per municipis, els resultats poden semblar una mica capritxosos si entenem que el més lògic seria que les zones de major massa boscosa haurien de ser precisament les de major extracció de biomassa forestal. Així, el terme

municipal on s'han autoritzat un major nombre de tales ha estat Lluçmajor (6740 peus); en segon lloc, Ciutadella (3104); en tercer lloc, Bunyola (2017); en quart lloc, Alaior (1933); en cinquè lloc, Sant Joan de Labritja (1613); en sisè lloc, Escorca (1510); en setè lloc, es Mercadal (1237); en vuitè lloc, Sant Josep de sa Talaia (1217); i en novè, Santa Eulària (982). Com es pot comprovar, llevat de Bunyola i Escorca que es troben a la Serra de Tramuntana i Lluçmajor a les marines del mateix nom de l'illa de Mallorca, la resta de termes municipals es troben a Menorca i Eivissa, essent pel que fa a extensió total, com en extensió forestal molt més minses que les de Mallorca.

Taula 97. Localització de les tales de llenya i fusta a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de dades de la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears - - Annex Capítol XII).				
	Espècie	Nombre de peus	Fusta (Tm)	Llenya (Tm)
Mallorca	<i>Alzines (Quercus ilex)</i>	4.473	825	349
	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	19.099	2.768	2.254
	<i>Ullastre (Olea europaea sylvestris)</i>	1.920	168	29
	Altres	176	35	28
	Total	25.668	3.797	2.660
Menorca	<i>Alzines (Quercus ilex)</i>	614	70	31
	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	4.154	887	746
	<i>Ullastre (Olea europaea sylvestris)</i>	1.962	263	105
	Total	6.730	1.220	881
Eivissa	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	4.028	343	288
	<i>Savina (Juniperus phoenicea)</i>	650	22	15
	Total	4.678	365	303
Formentera	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	530	61	51
	<i>Savina (Juniperus phoenicea)</i>	43	1	1
	Total	573	62	52
Balears	<i>Alzines (Quercus ilex)</i>	5.087	895	380
	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	27.811	4.060	3.339
	<i>Ullastre (Olea europaea sylvestris)</i>	3.882	432	133
	<i>Savina (Juniperus phoenicea)</i>	693	23	16
	Altres	176	39	70
	Total	37.649	5.449	3.939

12.4.2.2. Els fluxos importats de materials biòtics forestals.

Els càlculs dels RTM de biomassa forestal ens obliga a comptabilitzar els fluxos de materials de biomassa forestal i els productes elaborats o semielaborats derivats d'aquesta, tal com estableix la metodologia de l'EUROSTAT (2001). A la taula 98 es recullen tots els materials d'aquesta grup que han entrat a través dels ports de les Illes administrats per part de l'Autoritat Portuària de les Illes Balears. Aquests materials han estat classificats, a la seva vegada, en subcategories: biomassa forestal (llenya i fusta); productes semielaborats de biomassa forestal (altres); productes semielaborats de biomassa forestal (rebuig de paper); producte acabat de biomassa forestal (fusta, mobles, etc); i producte acabat de biomassa forestal (Paper, cartró, manufactures de paper, etc). En aquesta taula es poden veure, també, els coeficients de flux ocult per a cada categoria. En termes generals s'ha optat per la infraestimació com si de biomassa forestal es tractés i amb un coeficient de 0,429 Tm/Tm. En el cas del paper s'ha partit d'anàlisis de la FAO que estableix que per una tona de paper es requereixen entre 4 Tm i 6 Tm de fitomassa, amb la qual cosa s'ha optat per la xifra més baixa a la que se li han afegit els fluxos ocults associats a l'extracció (0,429 Tm/Tm). Finalment, també d'acord amb estimacions de la FAO, en el cas del carbó vegetal es calcula que per realitzar una tona de carbó vegetal es requereixen prop de 4 tones de fitomassa.

Taula 98. Classificació dels materials de biomassa forestal comercialitzats a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les dades estadístiques d'Autoritat Portuària de Balears de les Balears - Annex Capítol XII)								
Nom. Combinada	Descripció N.C.	Grup Autoritat Portuària	Descripció Grup Aut. Port.	TARIC	Descripció TARIC	RTM (descripció material)	Coefficient Ocult (Tm/Tm)	Font
4401	Llenya, fusta en plaques o partícules, serradures, deixalles i rebutjos de la fusta ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Biomassa forestal (fusta i llenya)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4403	Fusta en brut -fins i tot pelada o escairada-	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Biomassa forestal (fusta i llenya)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4404	Fleixos de la fusta, aspres fesos, estaques i estaquetes de fusta, ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Biomassa forestal (fusta i llenya)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4402	Carbó vegetal ...	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/008/j0926s/j0926s00.htm#TopOfPage
4406	Travesses de fusta per a vies fèrries o similars	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4407	Fusta serrada o desbastada ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4408	Fulloles per a xapat i...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4701	Pasta mecànica de fusta	19	Fustes i suro	47	Pastes de fusta o d'altres matèries fibroses	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4707	Paper o cartó per reciclar (deixalles i rebutjos)	26	Paper i pasta	47	Pastes de fusta o d'altres matèries fibroses	Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	0	
4409	Fusta (inclosos els llistons i frisos per a parquets, ...)	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4410	Taulers de partícules i taulers similars de fusta o ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	
4411	Taulers de fibra de fusta o altres matèries llenyoses ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum,

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

								2005
4412	Fusta contraplacada, fusta xapada ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4413	Fusta densificada en blocs, planxes, taulers o perfils	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4414	Marc de fusta per a quadres, fotografies, miralls i objectes similars	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4415	Caixes, caixetes, gàbies, tambors i envasos similars de fusta, ...	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4416	Barrils, bótes, tines i altres manufactures de boteria ...	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4417	Eines, muntures i mànecs d'eines, muntures de raspalls, pals d'escombres, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4418	Obres i peces de fusteria per a construccions de fusta ...	20	Materials de construcció	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4419	Articles de taula o cuina de fusta	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4420	Marqueteria, cofres, caixes i estotjos ...	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4421	Altres manufactures de la fusta	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4501	Suro natural en brut o simplement preparat, ...	19	Fustes i suro	45	Suro i les seves manufactures	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4502	Suro natural, decorticat o simplement escairat...	19	Fustes i suro	45	Suro i les seves manufactures	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4601	Trenes i articles similars, de matèries trenables ...	34	Resta de mercaderies	46	Manufactures d'esperteria o de cistelleria	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4801	Paper premsa en bobines o en fulls	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

								269s/93269s02.htm)
4802	Paper i cartó, sense estucar ni recobrir, ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4803	Paper de l'utilitzat per a paper higiènic, tovallotes per desmaquillar,	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4804	Paper i cartó kraft, ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4805	Altres papers i cartons, sense estucar ni recobrir,...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4806	Paper i cartó sulfuritzats,....	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4808	Paper i cartó ondulat (fins i tot recoberts per encolatge), ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4810	Paper i cartó, estucat	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4811	Paper, cartó, buata de cel·lulosa i napes de fibres de cel·lulosa, estucats, recoberts, impregnats o revestits,	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4812	Blocs i plaques, filtrants, de pasta	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de	Producte acabat biomassa forestal	5,716	A partir de

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	de paper				pasta de cel·lulosa	(paper, cartró, manufactures de paper)		www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4814	Paper per decorar i revestiments similars de paper per a parets, paper per a vidrieres	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4816	Paper carbó, paper autocòpia i altres papers per copiar o transferir ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4817	Sobres, sobres-carta, targetes postals ...	34	Resta de mercaderies	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4818	Paper del que s'utilitza com a paper higiènic i papers similars, ...	34	Resta de mercaderies	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4819	Caixes, sacs, bosses, paperines i altres envasos de paper, cartó, ...	34	Resta de mercaderies	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4820	Llibres de registre, llibres de comptabilitat, talonaris (de notes, de comandes o de rebuts), agendes, ...	34	Resta de mercaderies	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4822	Tambors, bobines, bitlles i suports similars, de pasta de paper, paper o cartó, fins i tot perforats o endurits	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4823	Altres papers, cartons, buates de cel·lulosa i ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

								s02.htm)
4901	Llibres, fullets i impresos similars, fins i tot en fulls separats	34	Resta de mercaderies	49	Productes editorials premsa o d'altres indústries gràfiques	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4902	Diaris i publicacions periòdiques, impresos fins i tot il·lustrats o amb publicitat	34	Resta de mercaderies	49	Productes editorials premsa o d'altres indústries gràfiques	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)
4911	Altres impresos, inclosos les estampes, gravats i fotografies	34	Resta de mercaderies	49	Productes editorials premsa o d'altres indústries gràfiques	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm)

Per tal de saber els fluxos comercialitzats entre les Illes i altres territoris, es comptabilitzaran els fluxos del conjunt de les Balears (i sostraint els que es realitzen entre illes) amb altres ports de l'Estat o de l'estranger, a partir de les estadístiques del servei d'Autoritat Portuària de les Illes Balears, els dels Ports de les Illes Balears que són competència del Govern de les Illes Balears, i finalment la fracció corresponent als materials entrats o sortits a través dels aeroports. Les entrades de fluxos directes de materials biòtics forestals a través dels principals ports de les Illes eren al 2004 de prop de 157,2 mil Tm. La major part d'aquests fluxos es corresponen amb els productes semielaborats i acabats amb 76,8 mil Tm, que es caracteritzen en la seva majoria per ser fustes, parts de mobles o mobles en estadis o fases bastant elaborades. El procés de "modernització" dins del sector de la fusta i del moble, amb les lògiques de la producció postfordista, la fàbrica en xarxa i l'acumulació flexible (tot alimentat per petroli barat) ha permès que la fusteria depengui cada cop menys de la fusta local, que les activitats intensives en treball i recursos naturals s'ubiquin en els llocs on el marc institucional i el sistema regulatori (fiscal, ambiental i laboral especialment) siguin prou "flexibles", és a dir febles, i en canvi que les activitats de major "valor afegit" s'ubiquin als centres, allà on les tasques passen a ser cada cop més d'assemblatge. En aquest sentit, cal destacar el triomf de la "cultura IKEA" o del "Kit" com a màxima expressió d'aquestes lògiques dominants en el sector del moble (Bailly et al., 2007).

Horrach (1996:86) escrivia a mitjans dels anys 1990, just després de la crisi de readaptació del capitalisme a les noves regles del joc neoliberal: "la fabricació per la construcció (finestres, portes, etc.) ha de competir amb els productes procedents de l'exterior (País Valencià, Catalunya, i en menor mesura, Castella La Manxa, específicament Toledo, i d'Itàlia); mentre que el moble auxiliar i desmuntable, de consum domèstic, ha de competir amb noves formes de distribució i de producció (IKEA, TEXAS, etc.) que impliquen un menor cost i certa habilitat per part del consumidor, així com amb la producció d'altres comunitats en les que se fabrica en base a l'especialització per productes i, per tant, poden oferir millors preus, compensant les despeses derivades del transport que suposa la importació". El boom immobiliari de finals del segle XX i principis del XXI ha arrossegat tota una sèrie d'activitats parelles, com és la de la fusteria que havia d'abastir de materials i mobles als nous habitatges.

Finalment, a la fracció corresponent a biomassa forestal (fusta i llenya) de 22 mil Tm, tan sols 2,5 mil Tm correspon a llenya. Els productes acabats de biomassa forestal de paper sumaven un total de 54,4 mil Tm, és a dir el 34,6% del total. D'acord amb la metodologia que hem emprat per calcular els fluxos ocults dels materials biòtics forestals, tenim que la major part d'aquests es corresponen als productes acabats de paper, degut a l'elevada exigència de fitomassa per l'elaboració de la pasta de paper. Així doncs, les 157,2 mil Tm duen associades un fluxos ocults de 358,7 mil Tm, que en un 86,7% es corresponien als productes acabats de biomassa forestal del paper, cartró, etc.

Taula 99. Fluxos de materials biòtics forestals importats, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - - Annex Capítol XII)			
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
Biomassa forestal (fusta i llenya)	22.085	9.474	31.560
Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	55.715	29.065	84.780
Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	3.917	0	3.917
Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	21.100	9.052	30.151
Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	54.436	311.155	365.591
Total	157.252	358.746	515.998

A través de les altres portes d'entrada a les Balears –ports gestionats per l'ens Ports de les Illes Balears de la Conselleria de Medi Ambient i els aeroports gestionats per AENA- entrava un flux directe de materials biòtics forestals de 11,6 mil Tm, corresponent el 79,3% d'aquest a productes acabats en forma de paper, cartró o manufactures de paper. Els fluxos ocults

associats ascendien a unes 53,8 mil Tm, amb la qual cosa els fluxos totals importats de materials biòtics forestals a través dels aeroports i el Port de Sant Antoni (Eivissa) –ja que al de Ciutadella es comptabilitzaven unes 803 Tm provinents d'Alcúdia i per tant no es comptabilitzaven per no fer doble recompte- eren de 65,5 mil Tm a l'any 2004.

		Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
Ports de les Balears	Biomassa forestal (fusta i llenya)	2.410	1.034	3.444
	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	6.493	37.114	43.607
	Total	8.903	38.148	47.052
AENA	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	2.755	15.749	18.504

12.4.2.3. Requeriments Totals de Materials biòtics forestals.

Les estimacions dels RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa forestal i els productes derivats (mobles, taulons, laminats, paper, etc) eren al 2004 d'unues 633,9 mil Tm que es distribuïen entre unes 168,9 mil Tm domèstiques i unes 581,5 mil Tm importades. És a dir, les importacions de materials biòtics forestals eren 3,4 vegades superiors als inputs domèstics d'aquests materials. A més, si atenem al tipus de flux, tendríem que de les 633,9 mil Tm de RTM, un 32% dels RTM corresponen a fluxos directes. Els fluxos directes de materials biòtics forestals els podríem dividir entre els corresponents a la fusta, llenya i mobles amb unes 134,9 mil Tm (66,6% del total); i els corresponents al paper i productes derivats del paper, amb unes 67,6 mil Tm (33,4% del total). En canvi, la fracció oculta sumava unes 431,45 mil Tm, prop del 68% de tots els RTM, dels quals la major part corresponia als productes de paper i derivats amb un total de 427,7 mil Tm (Taula 101).

		Biomassa forestal (fusta i llenya)	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	Total
Flux Directe Domèstic	Total (Tm)	33.637					33.637
	Pob. Resident Tm/càpita	0,035					0,035
	IPH (Tm/càpita)	0,027					0,027
Flux Ocult Domèstic	Total (Tm)	18.807					18.807
	Pob. Resident Tm/càpita	0,020					0,020
	IPH (Tm/càpita)	0,015					0,015
Flux Total Domèstic	Total (Tm)	52.444					52.444
	Pob. Resident Tm/càpita	0,055					0,055
	IPH (Tm/càpita)	0,042					0,042

Flux Directe Importat	Total (Tm)	24.495	55.715	21.100	63.684	3.917	168.911
	Pob. Resident Tm/càpita	0,026	0,058	0,022	0,067	0,004	0,177
	IPH (Tm/càpita)	0,020	0,044	0,017	0,051	0,003	0,135
Flux Ocult Importat	Total (Tm)	10.508	29.065	9.052	364.018	0	412.643
	Pob. Resident Tm/càpita	0,011	0,030	0,009	0,381	0,000	0,432
	IPH (Tm/càpita)	0,008	0,023	0,007	0,290	0,000	0,329
Flux Total Importat	Total (Tm)	35.004	84.780	30.151	427.702	3.917	581.554
	Pob. Resident Tm/càpita	0,037	0,089	0,032	0,448	0,004	0,609
	IPH (Tm/càpita)	0,028	0,068	0,024	0,341	0,003	0,463
RTM directe	Total (Tm)	58.132	55.715	21.100	63.684	3.917	202.548
	Pob. Resident Tm/càpita	0,061	0,058	0,022	0,067	0,004	0,212
	IPH (Tm/càpita)	0,046	0,044	0,017	0,051	0,003	0,161
RTM ocult	Total (Tm)	29.315	29.065	9.052	364.018	0	431.450
	Pob. Resident Tm/càpita	0,031	0,030	0,009	0,381	0,000	0,452
	IPH (Tm/càpita)	0,023	0,023	0,007	0,290	0,000	0,344
RTM	Total (Tm)	87.448	84.780	30.151	427.702	3.917	633.998
	Pob. Resident Tm/càpita	0,092	0,089	0,032	0,448	0,004	0,664
	IPH (Tm/càpita)	0,070	0,068	0,024	0,341	0,003	0,505

Els RTM de biomassa forestal per càpita a les Balears era d'unes 0,6 Tm/càpita (unes 0,5 si es contempla l'IPH), de les quals la major part corresponia en quant a procedència, a fluxos importats (0,46 Tm/càpita) i en quant a tipologia, als fluxos ocults (0,45 Tm/càpita). Si hom compara els RTM de biomassa forestal de l'arxipèlag amb els càlculs realitzats pel conjunt de la UE-15 del 1997 (Bringezu i Schütz, 2001) o de l'Estat espanyol del 2000 (Carpintero, 2005) pot detectar importants diferències, que van més enllà de les alteracions metodològiques entre les propostes presentades. En primer lloc, es pot senyalar la diferència entre uns RTM per càpita diferents segons l'escala d'anàlisi, essent els majors els corresponents a la mitjana de l'Estat amb unes 0,97 Tm/càpita, front a les 0,6 Tm/càpita de les Balears. Cal dir, que els càlculs de Bringezu i Schütz (2001) no incorpora els fluxos ocults de la biomassa forestal, essent els directes de la UE-15 molt superiors als altres dos casos. Tanmateix, els fluxos totals de materials directes per càpita de biomassa forestal de la UE-15 eren 1,7 vegades superiors a la mitjana de l'Estat, i aquests eren dues vegades superiors als de la mitjana de les Balears. Una de les raons que hi ha al darrera d'aquests resultats estriba en que el context de la UE-15 i de l'Estat espanyol es comptabilitzen un major nombre de recursos forestals que després són processats i convertits en altres productes, en canvi a les Balears es solen importar una gran part dels productes ja processats, deixant el serradís a les fàbriques i les branques als boscos d'altres regions. Els majors fluxos directes de la UE-15 respecte de la mitjana de l'Estat espanyol, es deu a la importància del sector de la fusta i la llenya en alguns estats membres del Nord d'Europa que tenen una vocació exportadora, com per exemple Suècia.

En segon lloc, podem destacar el fet com al cas de la UE, i en menor mesura de l'Estat, la major part dels RTM de biomassa forestal per càpita eren coberts en base a les extraccions realitzades sobre les pròpies masses forestals. A la UE-15 al 1997, el 79,4% de tota la biomassa

forestal procedia del propi territori de la UE-15, i en el cas espanyol aquesta fracció era del 68,1% de totes els RTM, mentre que a les Balears aquesta representava el 8,2% de tots els RTM de biomassa forestal. En canvi, els fluxos importats de biomassa forestal al cas de les Balears representava el 69,7% de tots els RTM, front al 31,8% de l'Estat espanyol o el 20,5% de la UE-15. Finalment, en quant a la importància dels fluxos ocults es pot dir que en el cas de les Balears el 68% dels RTM correspon a fluxos ocults (0,452 Tm/càpita), mentre que la mitjana de l'Estat espanyol aquests representaven el 56,1% dels RTM. Es pot dir que la fracció dels fluxos ocults és major quan major és la fracció de productes derivats de la biomassa forestal, i en aquest sentit a les Illes, amb una estructura econòmica quasi totalment terciaritzada, la major part dels productes derivats de la fusta i llenya entren ja a punt per ser emprats, produint serveis mitjançant mercaderies tot recordant Sraffa (1960).

Taula 102. Comparació entre els RTM de biomassa forestal per càpita entre la mitjana europea, la mitjana espanyola i la mitjana de Balears (Tm/càpita) (Font: a) Bringezu i Schütz, 2001; b) Carpintero, 2005; i c) elaboració pròpia)

		UE-15, 1997 (a)	Estat espanyol, 2000 (b)	I. Balears, 2004 (c)
Domèstics	Flux directe	0,587	0,302	0,035
	Flux ocult	0	0,361	0,020
	Total	0,587	0,663	0,055
Importat	Flux directe	0,152	0,125	0,177
	Flux ocult	0	0,186	0,432
	Total	0,152	0,311	0,463
RTM	Flux directe	0,739	0,427	0,212
	Flux ocult	0	0,547	0,452
	Total	0,739	0,973	0,664

12.4.2.4. Balanç físic de materials biòtics forestals.

A continuació passarem a calcular el BFM (Balanç Físic de Materials) de la biomassa forestal i els seus productes derivats. Per això, s'ha de comptar amb les exportacions realitzades des de les Balears cap a l'exterior d'aquests materials. La major part dels fluxos directes de les exportacions de les Balears es realitzaren a través dels grans ports de les Illes, d'on sortien el 98,5% de les 69,37 mil Tm de materials biòtics forestals des de les Balears. La major part d'aquests fluxos directes corresponien a la partida de rebutjos de paper, que amb unes 32,9 mil Tm representaven el 47,45% de tots els fluxos directes exportats. De fet, la major part del paper recollit a través dels diferents serveis de recollida de residus de Balears es dirigeix a plantes de tractament situades a la península. L'estimació dels fluxos ocults associats a les 69,37 mil Tm, dona un resultat d'unes 38 mil Tm, amb la qual cosa els fluxos totals de materials biòtics forestals exportats des de les Balears al 2004 eren d'unes 107,49 mil Tm.

Taula 103. Exportacions de materials biòtics forestals de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques d'Autoritat Portuària de les Balears; Ports de les Illes Balears del Govern de les Illes Balears; i AENA - - Annex Capítol XII).

		Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total de Materials Exportat (Tm)
Autoritat Portuària	Biomassa forestal (fusta i llenya)	12.588,97	5.400,67	17.989,63
	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	11.633,44	4.990,75	16.624,19
	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	7.993,51	3.429,22	11.422,73
	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	3.195,51	18.265,55	21.461,06
	Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	32.923,59	0	32.923,59
	Total	68.335,02	32.086,19	100.421,20

Ports de les Illes Balears (Sant Antoni)	Biomassa forestal (fusta i llenya)	0,85	0,36	1,21
	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	8,7	49,73	58,43
	Total	9,55	50,09	59,64
AENA	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	1.033,16	5.905,54	6.938,69
Total		69.377,73	38.041,82	107.419,53

El Balanç Físic de Materials (BFM) de la biomassa forestal i dels seus productes derivats de les Balears a l'any 2004, presentava un dèficit de 474,13 mil Tm. Els fluxos totals de materials importats eren unes 5,4 vegades superiors a les exportacions d'aquests materials. Si hom divideix entre fusta, llenya i productes de la fusta per una banda, i paper i productes de paper per una altra, tenim que els fluxos totals de materials dels primers assolien un dèficit de 103,89 mil Tm; mentre que en els segons, el dèficit era de 370 mil Tm. Es pot destacar, així mateix, que la única partida excedentària és la corresponent als residus o rebutjos de paper que com s'ha esmentat eren enviats a terres peninsulars (taula 104).

	Flux directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total (Tm)
Biomassa forestal (fusta i llenya)	-11.905,18	-5.106,97	-17.013,16
Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	-44.081,56	-24.074,25	-68.155,81
Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	-13.106,49	-5.622,78	-18.728,27
Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	-59.446,63	-339.797,18	-399.243,82
Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	29.006,59	0,00	29.006,59
Total	-99.533,27	-374.601,18	-474.134,47

12.4.2.5 La procedència dels fluxos de materials biòtics forestals importats.

A continuació es procedirà a analitzar els orígens dels fluxos de materials cap a les Balears. Com a la resta de casos analitzats, la major part d'aquests fluxos entraven a través dels ports gestionats per part de l'Autoritat Portuària de les illes Balears, per la qual cosa analitzarem únicament el que entrava a través d'aquests ports (Palma, Alcúdia, Maó, Eivissa i La Savina). A la taula 105 es presenten els fluxos totals de materials biòtics forestals importats a les Balears segons el port d'origen. La major part dels fluxos importats d'aquests materials provenien de ports espanyols, en concret de la costa mediterrània, essent els de Barcelona i València els dos principals amb un 53,93% i 23,86% del fluxos totals de materials arribats a Balears. Nogensmenys, aquesta taula només ens informa des d'on han partit els materials però no d'on provenen, és a dir d'allà on han estat talats.

Port origen	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Material Importat (Tm)	FTMI (%sobre total)
Barcelona	59.891,95	218.375,20	278.267,15	53,93
València	44.127,39	78.997,34	123.124,73	23,86
Sagunt	18.977,09	26.936,55	45.913,63	8,90
Alacant	9.881,20	15.914,06	25.795,25	5,00
Lysekil (Suècia)	8.599,33	3.689,11	12.288,44	2,38
Tarragona	2.713,28	8.431,28	11.144,56	2,16

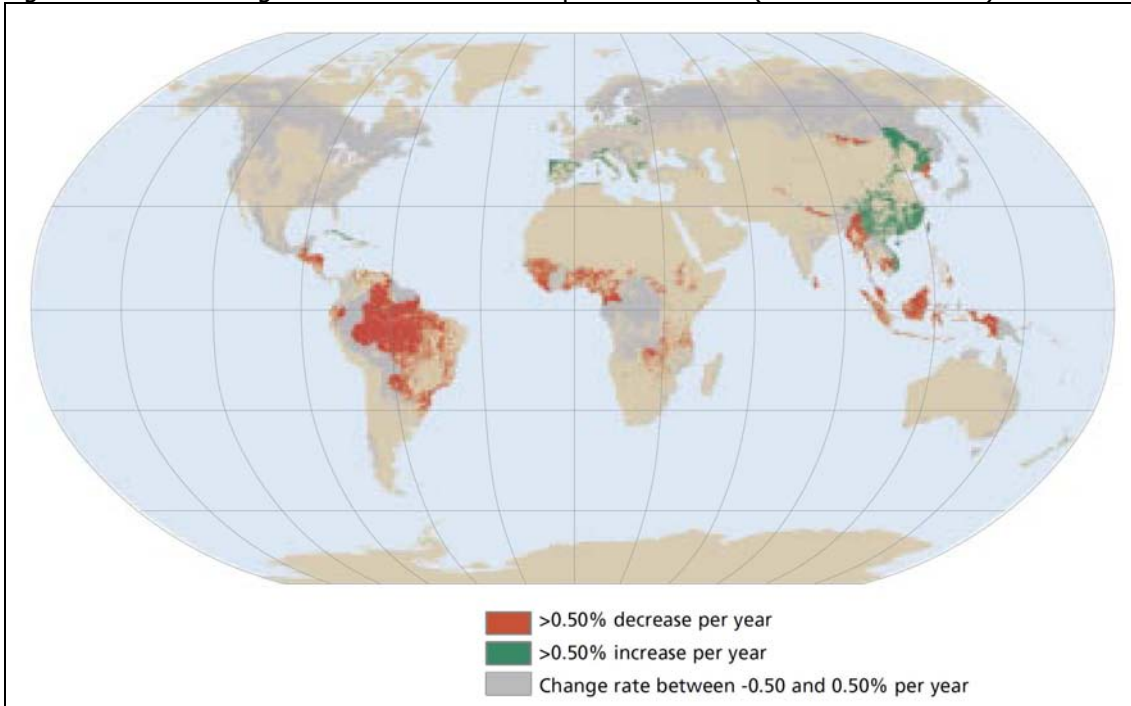
Dènia	6.232,22	3.471,67	9.703,89	1,88
Holmsund (Suècia)	2.859,70	1.226,81	4.086,51	0,79
Mantiluoto (Finlàndia)	1.515,16	650,00	2.165,16	0,42
Altres Espanya	1.164,32	499,49	1.663,81	0,32
Vilanova i la Geltrú	694,51	297,95	992,46	0,19
San Petersburg (Rússia)	440,63	189,03	629,66	0,12
Altres Suècia	67,67	29,03	96,70	0,02
Kotka (Finlàndia)	48,46	20,79	69,25	0,01
Sevilla	35,89	15,40	51,29	0,01
Sette (França)	2,00	0,86	2,86	0,001
Port Everglades (EUA)	1,08	0,46	1,54	0,0003
Southampton (R. Unit)	0,15	0,86	1,01	0,0002
Ajaccio (França)	0,02	0,09	0,10	0,00002

S'ha de tenir present, tal com senyala Carpintero (2005:427) que l'Estat espanyol es troba entre els quatre principals importadors de la UE de fusta tropical, amb la qual cosa, molt probablement, podríem tenir que una bona part de la fusta exportada des dels ports espanyols dirigida a les Balears podrà ser fusta procedent d'altres indrets. En els darrers temps, gran part de la fusta emprada per a l'elaboració de mobles, i molt particularment per mobles d'exterior, procedeixen de boscos tropicals africans, americans o asiàtics, essent les més conegudes les fustes d'iroko (*Chlorophora excelsa*), d'ipé (*Tabebuia ipe*), de teca (*Tectona grandis*) o les de wengue (*Milletia laurentii*). Altres fustes que són prou emprades, aquestes provinents de l'hemisferi nord principalment, són les d'abet (*Abies sps*), d'abet Douglas (*Pseudotsuga menziessi*), roure (*Quercus robur*), etc. Segons el Global Forest Resources Assessment 2005 (FAO, 2006) la superfície forestal mundial ha passat d'ocupar uns 4077 milions d'hectàrees al 1990 a uns 3952 milions d'hectàrees al 2005, essent el ritme de desforestació al darrer quinquenni molt més intens que en la dècada anterior. S'ha passat d'un ritme de desforestació anual de 7,3 milions d'hectàrees anuals entre el 1990 i el 2000, a un ritme de 8,8 milions d'hectàrees entre el 2000 i el 2005, amb una extracció al 2003 d'uns 2,8 milions m³ de fusta i llenya a nivell mundial. Emperò, aquesta desforestació es concentra a les regions on s'allotgen els boscos tropicals i la major riquesa ecològica del planeta. Com es pot veure a la taula 106, a Àfrica i Sudamèrica, entre el 2000 i el 2005, es superava el ritme de desforestació del conjunt planetari que es compensava per les reforestacions o els avanços de les cobertes forestals de les regions asiàtica i europea (figura 3).

Taula 106. La superfície forestal a escala planetària i ritme de canvi anual, 1990-2005 (Font: FAO, 2006)

	Superfície forestal (10 ⁶ Ha)		Taxa de canvi anual (10 ⁶ Ha)	
	1990	2005	1990-2000	2000-2005
Àfrica	699,3	635,4	-4,37	-4,04
Àsia	574,5	517,6	-0,79	1,00
Oceania	212,5	206,2	-0,44	-0,35
Carib i Amèrica Central	33,0	28,4	-0,34	-0,23
Sudamèrica	890,8	831,5	-3,80	-4,25
Nord-Amèrica	677,8	677,4	0,01	-0,10
Europa	989,3	1.001,4	0,87	0,66
Món	4.077,3	3.952,0	-8,8	-7,3

Figura 4. Països amb grans canvis nets en la superfície forestal (Font: FAO 2006:21).

La informació estadística del comerç internacional i la dels ports no ens permet saber les espècies que entren dins de les Balears, emperò les informacions del comerç exterior ens podrà donar alguna idea del tipus de fustes importades en base a la seva procedència. Els fluxos directes importats de materials de biomassa forestal eren al 2004 d'unes 168911 Tm, de les quals unes 54138 Tm es comptabilitzaven en el comerç internacional (o exterior), és a dir un 34,2% del total. Això, no obstant, no vol dir exactament que el 65,8% restant procedís exactament dels boscos de l'Estat espanyol, sinó que ho podien fer o bé eren productes o subproductes venuts des de l'Estat. Malgrat la dificultosa traçabilitat de la major part dels materials que passen per una economia, en aquest cas la Balear, s'ha intentat esbrinar –sense especificar el tipus d'espècie- la procedència dels fluxos de materials des d'altres països. Per això, s'ha procedit a destriar: per una banda, entre els productes de biomassa forestal com és la fusta i la llenya que sumaven un total de 39,2 mil Tm de fluxos directes amb una contrapartida monetària de 25,3 milions d'euros; i per una altra banda, els productes derivats de la biomassa forestal formats per paper, cartró i altres productes de paper i cartró, amb uns fluxos directes de 14,9 mil Tm i un valor monetari de 14,6 milions d'euros.

Els fluxos de biomassa forestal (llenya, fusta, suro) provinent d'altres països era al 2004 d'unes 39,2 mil Tm que duen associades unes 18,8 mil Tm de fluxos associats, el que ens donaria uns fluxos totals importats de biomassa forestal de 58 mil Tm. Així, ens sortiria que per a cada tona importada (directa més oculta) de mitjana hi havia una contrapartida monetària d'uns 436 euros. La procedència dels Fluxos Totals Importats de materials biòtics forestals era: en primer lloc, Europa amb unes 28,3 mil Tm; en segon lloc, Àfrica amb uns FTMI de 13,7 mil Tm; en tercer lloc, Amèrica del Nord amb uns FTMI de 11,67 mil Tm; en quart lloc Amèrica del Sud amb uns FTMI de 2,97 mil Tm; en cinquè lloc Àsia amb uns FTI de 1,29 mil Tm; en sisè lloc, Amèrica Central i el Carib amb uns FTMI de 133 Tm; i finalment Oceania amb unes 30 Tm. Si hom mira la distribució per països (taula 107) s'adona que els principals socis comercials de la fusta amb les Illes eren els països escandinaus, amb Suècia a gran distància de la resta amb 14,4 mil Tm i Finlàndia amb uns fluxos totals de 4,79 mil Tm; en segon lloc hi hauria els EUA, d'on s'importen fustes de coníferes (la fusta de Nord), que és el segon país exportador de fusta a les Balears, amb unes 11,65 mil Tm; en tercer lloc, hi ha els països africans del Golf de Guinea d'on s'importaven grans quantitats de fustes, dels que destaquen la Costa d'Ivori (6,7 mil Tm) i Camerun (5,39 mil Tm); en quart lloc, es poden destacar els FTMI de biomassa forestal procedents dels països europeus, Alemanya amb unes 2,72 mil Tm i França amb 3,7 mil Tm; en cinquè lloc, les importacions de biomassa forestal des dels països d'Amèrica Llatina cap a les Balears més destacables foren les provinents d'Argentina amb unes 2,5 mil Tm (la major

part carbó vegetal) i Brasil amb unes 410 Tm; en sisè lloc, es poden destacar uns fluxos totals importats d'un total de 637 Tm des de Rússia; i finalment, els FTMI de la regió asiàtica provenien sobretot d'Indonèsia (621 Tm) i Xina (494 Tm). Si hom analitza les contrapartides monetàries dels fluxos totals importats de biomassa forestal pot adonar-se que hi ha significatives diferències en determinats països que es distancien bastant de la mitjana que era de 436 euros per tona de FTMI. Així, els FTMI procedents de Xina eren els que tenien una contrapartida per tona importada superiors amb uns 1829,5 €/Tm, seguits dels FTMI de Polònia amb uns 1776,6€/Tm; i en canvi, els FTMI de biomassa forestal que rebien una contrapartida monetària més baixa eren els provinents de Gabon (213,5 €/Tm) i els de Rússia (2233,4 €/Tm).

Com s'ha intentat posar de manifest, malgrat la dificultat d'establir el que se denomina la traçabilitat de la fusta (espècie, origen i pràctiques de tals), es pot veure com aquelles fustes procedents de països tropicals tenen una importància gens menyspreable en el còmput total. Segons la informació recollida a partir dels professionals de la fusta, hem pogut saber que aquestes fustes van adquirint un paper molt rellevant en l'elaboració de mobles, amb uns preus oscil·lants depenent dels conflictes a la zona. Així i tot, les fustes dels boscos temperats –majoritàriament coníferes– segueixen essent importants en el sector del moble i de la construcció, tal com ho testifiquen els fluxos provinents d'Amèrica del Nord i altres països europeus. Encara que resulta difícil fer generalitzacions, amb l'escassa informació de que es disposa, si que es pot apuntar un fet que entenem que sobrepassa el que podríem definir com a dimensió anecdòtica. El mes de febrer de 2006, les organitzacions ecologistes GOB i Greenpeace denunciaren davant de la Fiscalia de Medi Ambient que la fusta de la passarel·la inaugurada al gener de 2006 al Parc Natural de s'Albufera, finançada per la Fundació pel Desenvolupament Sostenible de les Illes Balears, procedien de tals il·legals de l'amazonia brasilenya. La fusta d'Ipé procedia dels boscos de l'Estat de Pará i de l'empresa Madereira de Sao Marcos. Aquesta empresa havia estat sancionada diverses vegades per l'autoritat ambiental brasilenya, l'IBAMA (Institut Brasiler de Medi Ambient), per tals il·legals. Raül Romeva, eurodiputat d'EU-Els Verds, va dur el cas a la Comissió Europea a la qual va sol·licitar que s'investigués el cas (Córcoles, 1/03/2006). Aquest cas⁴⁹ pot servir per exemplificar el fet que les fustes tropicals que entren a les Illes poden procedir de tals il·legals, passant per alt fins i tot a les pròpies autoritats ambientals de la Comunitat Autònoma. En el mercat global de la fusta i dels objectes elaborats de fusta, les fustes certificades (p.ex. FSC –Forest Stewardship Council)⁵⁰ són les que s'han talat, sense cap mena de dubte, mitjançant pràctiques forestals adequades. A les Balears, Carpinteria Vicens SL⁵¹ treballa amb fusta certificada FSC i, a més de mostrar una sensibilitat vers la procedència de la fusta, és membre de l'associació d'empreses ètiques de les Balears, ETICENTRE (Centre per a la Gestió Ètica de l'Empresa)⁵², tot mostrant també una certa preocupació vers a les relacions humanes que cavalquen junt amb les activitats econòmiques, tractant de vincular l'ètica amb l'economia.

Taula 107. Comerç exterior. Fluxos totals importats de biomassa forestal (fusta, llenya, suro, mobles etc) -sense paper i productes de paper- a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Valor (10 ³ euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Importat (Tm)	FTMI (% sobre total)	Valor FTMI €/Tm
Suècia	10.080	3.954	4.324	14.404	24,80	274,53
EUA	8.154	5.996	3.498	11.651	20,06	514,59
Costa d'Ivori	4.694	3.946	2.014	6.708	11,55	588,18
Camerun	3.776	2.680	1.620	5.396	9,29	496,58
Finlàndia	3.358	1.242	1.441	4.798	8,26	258,88
França	2.602	935	1.116	3.718	6,40	251,45
Alemanya	1.910	1.348	819	2.729	4,70	251,45

⁴⁹ Per veure més informació sobre aquest tema veure www.mallorcaweb.net/salbufera/noticies/fusta_ipe.html (gener 2008).

⁵⁰ Veure: FSC Espanya www.fsc-spain.org (gener 2008); FSC internacional www.fsc.org/en/ (gener 2008).

⁵¹ Veure: www.carpinteriavicens.com, gener 2008.

⁵² Veure: www.eticentre.org, gener 2008.

Argentina	405	103	2.107	2.512	4,33	493,80
Rússia	446	142	191	637	1,10	223,43
Indonèsia	434	900	186	621	1,07	1.449,53
Xina	345	903	148	494	0,85	1.829,50
Guinea Equatorial	319	313	137	456	0,79	686,86
Congo (República)	295	162	127	421	0,73	384,66
Brasil	287	222	123	410	0,71	541,60
Croàcia	262	105	112	374	0,64	280,34
Àustria	225	211	96	321	0,55	657,47
Itàlia	194	144	83	278	0,48	517,55
República Centreafricana	179	98	77	256	0,44	383,48
Gabon	174	53	75	248	0,43	213,52
República Txeca	148	93	63	211	0,36	438,61
Polònia	141	357	60	201	0,35	1.776,62
Països Baixos	126	307	54	181	0,31	1.697,28
Dinamarca	119	239	51	170	0,29	1.400,17
Altres països	540	916	336	876	1,51	1.046
Món	39.214	25.367	18.860	58.074	100	436,8

Les importacions de materials biòtics forestals de paper, cartró i altres productes de paper procedents de tercers països directament a les Balears, sumaven uns fluxos totals de 100,2 mil Tm, essent la major part d'aquests els corresponents a la fracció oculta amb unes 85,3 mil Tm. L'elaboració de pasta de paper requereix entre quatre i sis vegades el seu volum, per la qual cosa els fluxos ocults d'aquests materials són bastant elevats. La contrapartida monetària dels fluxos de paper i cartró procedents de l'estranger era d'uns 14,6 milions d'euros, per un flux directe de 14,9 mil Tm; amb la qual cosa tendríem de mitjana un valor monetari d'uns 984 euros per cada tona importada. No obstant, seria més correcte tenir en compte el volum total de materials incorporats en els fluxos de materials importats que hem denominat FTMI (Flux Total Importat); amb la qual cosa resultaria que per cada tona importada constituïda per un flux directe i un flux ocult correspondria una valoració monetària mitjana de 146 euros, és a dir 6,7 vegades inferior a la contrapartida resultant per tona importada de flux directe. La major part dels fluxos totals de materials importats de tercers països de paper i cartró provenien de països europeus d'on procedien unes 9,9 mil Tm. Els principals països eren: Suècia amb uns FTMI de 48,6 mil Tm; Finlàndia amb uns FTMI de 14,9 mil Tm; Bèlgica amb uns FTMI de 13,16 mil Tm; Alemanya amb uns FTMI de 9 mil Tm; i França amb uns FTMI de 6 mil Tm. En quant a les contrapartides monetàries dels FTMI de paper i cartró es poden destacar les diferències entre els 73,92 €/Tm en el cas dels fluxos provinents de Suècia i els 1888 €/Tm dels fluxos procedents dels EUA, quan la mitjana era de 146,6 €/Tm. Una diferència que s'explica pel fet que la major part dels productes provinents de Suècia eren bobines de paper, mentre que als EUA es tractava de llibres i altres productes acabats de paper.

Taula 108. Comerç exterior. Fluxos totals importats de materials biòtics forestals (paper, cartró, productes de paper, etc) a les Balears, 2004 (Font: Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - - Annex Capítol XII)

	Flux Directe (Tm)	Valor (10³ euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Importat (Tm)	FTMI (% sobre total)	Valor FTMI €/Tm
Suècia	7.243	3.596	41.398	48.641	48,53	73,92
Finlàndia	2.224	1.425	12.711	14.935	14,90	95,38
Bèlgica	1.960	1.155	11.202	13.161	13,13	87,73
Alemanya	1.345	3.818	7.687	9.032	9,01	422,65

França	904	598	5.166	6.070	6,06	98,47
Portugal	353	670	2.016	2.369	2,36	282,85
Itàlia	273	624	1.559	1.831	1,83	340,82
Polònia	221	156	1.263	1.484	1,48	104,84
Països Baixos	98	988	557	655	0,65	1.508,38
Regne Unit	51	616	292	343	0,34	1.794,65
Canadà	48	19	273	320	0,32	60,56
Suïssa	44	320	249	293	0,29	1.091,46
Irlanda	31	64	177	208	0,21	306,95
Xina	21	57	119	140	0,14	405,89
EUA	19	239	107	126	0,13	1.888,95
Altres països	93	355	529	621	0,62	571,13
Món	14.924	14.696	85.306	100.230	100,00	146,63

12.4.2.6. El destí dels fluxos de materials biòtics forestals exportats.

Una vegada s'han analitzat els fluxos comercials dels materials biòtics forestals importats a les Balears, es passarà a analitzar els fluxos de materials biòtics forestals exportats des de les Illes al 2004. Convé recordar, com ja havíem apuntat anteriorment, que el flux directe de materials biòtics exportats des de les Balears al 2004 era de 69,37 mil Tm, de les quals unes 32,9 mil Tm estaven catalogades com a rebuig de paper i cartró. La major part dels fluxos de biomassa forestal i els productes derivats (mobles, paper, cartró, etc) es dirigien al Port de Barcelona amb un FTME de 49,78 mil Tm i el 49,57% del total, i la resta de fluxos es dirigien en gran mesura a la resta de ports espanyols mediterranis, Sagunt (18,7 mil Tm), València (15,7 mil Tm) i Alacant (10,1 mil Tm).

Taula 109. Fluxos Totals Exportats de materials biòtics forestals segons port de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques d'Autoritat Portuària de les Illes Balears - - Annex Capítol XII).

Port Destí	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	FTME (%sobre total)
Barcelona	38.425	11.357	49.782	49,57
Sagunt	12.297	6.472	18.769	18,69
València	12.212	3.541	15.753	15,69
Alacant	2.507	7.609	10.116	10,07
Dènia	553	2.263	2.817	2,80
Altres Itàlia	1.697	728	2.426	2,42
Tarragona	620	69	688	0,69
Sette	13	40	53	0,05
Castelló	11	5	16	0,02
La Goulette	0,09	0,51	0,60	0,0006
Cadis	0,02	0,09	0,10	0,0001

A continuació, s'intentarà esbrinar quina part dels fluxos totals de materials exportats s'adreçaven al territori espanyol, o bé després de passar per territori espanyol s'adreçaven a tercers països. Els fluxos totals de materials exportats de Balears assoliren al 2004 una suma de 107,4 mil Tm, de les quals unes 3,04 mil Tm s'adreçaven a tercers països, és a dir, tan sols un 2,8% dels fluxos totals de materials exportats. Amb la qual cosa es pot suposar que gran part de les exportacions de materials biòtics forestals tenien per objectiu el mercat espanyol. Els fluxos de biomassa forestal en forma de llenya, fusta o mobles sumava unes 74,66 Tm per les quals es rebia una contrapartida monetària de 400 mil euros, essent el principal destí els països europeus i els d'Amèrica Central i Carib (taula 110). La major part dels fluxos de materials biòtics forestals que sortiren de les Balears cap a tercers països són els corresponents als productes derivats dels recursos forestals en forma de paper, cartró i altres productes que

sumaven uns FTME de 2,9 mil Tm amb una valoració d'uns 956 mil euros. Podem destacar el fet que la major part dels FTME d'aquests tipus de materials es dirigien en primer lloc a països europeus (1570 Tm) i en segon lloc a països d'Amèrica Central i el Carib (962 Tm), presentant en aquest segon cas una clara connexió amb les activitats turístico-hoteleres per part del capital transnacional balear que opera en aquella regió.

Taula 110. Comerç exterior. Fluxos totals exportats de biomassa forestal (fusta, llenya, suro, mobles, etc) -sense paper i productes de paper- des de les Balears, 2004 (Font: Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - - Annex Capítol XII)

	Flux Directe (Tm)	Valor (10 ³ euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	FTME (% sobre total)	Valor FTME €/Tm
Bahames	12,1	123	5,19	17,29	23,16	7.113,57
Itàlia	9,7	125,9	4,16	13,86	18,56	9.082,84
França	6,7	43,1	2,87	9,57	12,82	4.501,63
Hondures	1,3	9,1	0,56	1,86	2,49	4.898,53
Mèxic	1,3	15,2	0,56	1,86	2,49	8.182,16
Andorra	1,3	16,5	0,5577	1,85	2,49	8.881,95
EUA	1,2	26,2	0,51	1,71	2,30	15.278,75
Altres països	9,4	41,4	17,25	26,65	35,69	1.553,47
Món	43	400,4	31,66	74,66	100	5.362,66

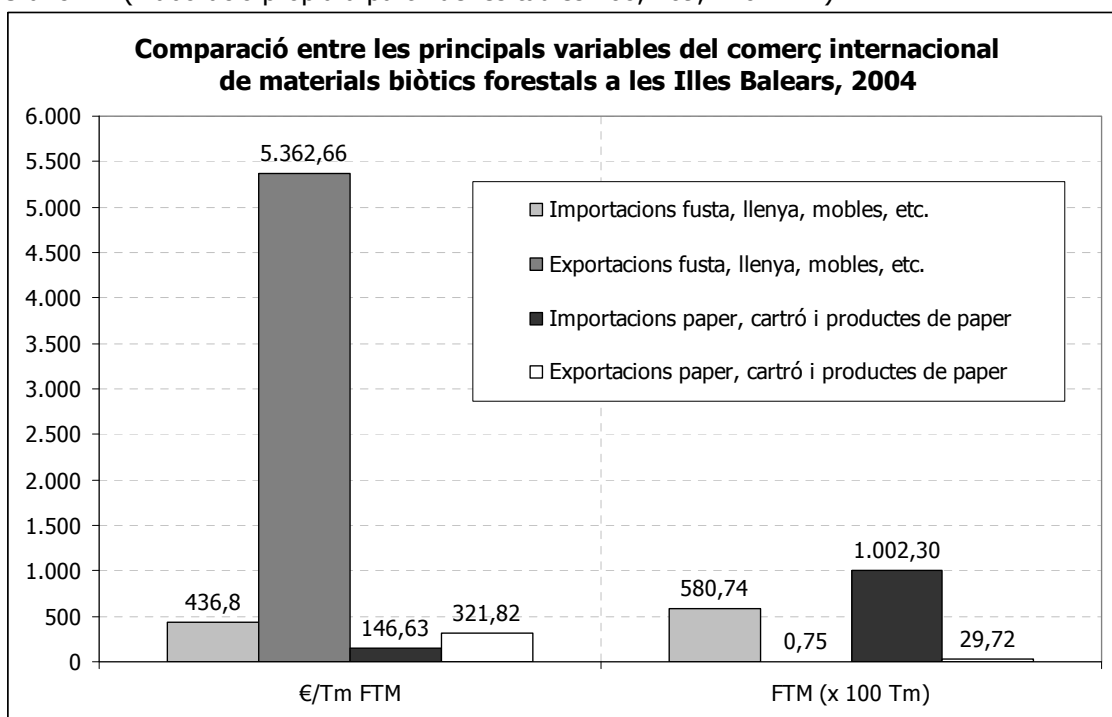
Taula 111. Fluxos totals exportats de materials biòtics forestals (paper, cartró, productes de paper, etc) des de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - - Annex Capítol XII)

	Flux Directe (Tm)	Valor (10 ³ euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	FTME (% sobre total)	Valor FTME €/Tm
França	205,4	385,0	1.174,1	1.379,5	46,42	279,09
Rep. Dominicana	106,4	212,8	608,2	714,6	24,05	297,80
Mèxic	24,8	96,0	141,8	166,6	5,60	576,38
Tunísia	20,6	3,6	117,7	138,3	4,66	26,02
EUA	9,7	40,2	55,4	65,1	2,19	617,08
Cuba	8,3	16,3	47,4	55,7	1,88	292,41
Marroc	7,1	5,8	40,6	47,7	1,60	121,64
Suïssa	6,4	13,0	36,6	43,0	1,45	302,45
Japó	6,1	32,8	34,9	41,0	1,38	800,63
Turquia	5,5	9,5	31,4	36,9	1,24	257,19
Bulgària	4,7	1,3	26,9	31,6	1,06	41,18
Noruega	3,7	14,9	21,1	24,8	0,84	599,62
Costa Rica	3,5	3,8	20,0	23,5	0,79	161,66
Veneçuela	2,8	6,6	16,0	18,8	0,63	350,97
Croàcia	2,7	2,8	15,4	18,1	0,61	154,41
Andorra	2,6	9,2	14,9	17,5	0,59	526,87
Austràlia	2,5	4,4	14,3	16,8	0,56	262,06
Hong Kong	1,4	6,1	8,0	9,4	0,32	648,77
Altres països	18,3	92,3	104,6	122,9	4,14	751,00
Món	442,5	956,4	2.529,3	2.971,8	100	321,82

12.4.2.7. Asimetries físico-monetàries dels fluxos de materials biòtics forestals en el comerç internacional.

Al gràfic 11 es comparen les principals variables del comerç exterior de les Balears al 2004, diferenciant entre aquells productes de la fusta i la llenya i aquells altres de paper. En quant a la valoració monetària d'aquests materials destaquen de sobremanera les exportacions de productes de la fusta (llenya, fusta, mobles, etc) que amb 5362,6 €/Tm era unes 12,2 vegades superior a la contrapartida monetària dels mateixos productes importats a les Illes. En canvi, les valoracions monetàries de les exportacions de productes de paper eren de 321,8 €/Tm, essent 2,2 vegades superiors a la valoració monetària de les seves importacions. Si es miren els fluxos totals de materials biòtics forestals del comerç exterior, les importacions de fusta i els seus productes eren de 58 mil Tm, front a les 74,66 Tm exportades; i en el cas dels productes de paper i cartró, les importacions foren de 100,2 mil Tm, front a les 2,9 mil Tm exportades. En els dos casos, les majors valoracions monetàries de les exportacions d'aquests materials queden compensades per la gran diferència de les partides en termes físics, essent el volum d'aquests materials importats molt superior al de les seves exportacions.

Gràfic 11. (Elaboració pròpia a partir de les taules 108, 109, 110 i 111).

12.4.3. La petjada ecològica dels productes forestals.

Una vegada s'han calculat els requeriments de materials biòtics forestals de l'economia balear, es pot passar a estimar quina és la superfície requerida per a abastir els productes forestals que aparentment consumeix l'economia balear. Per aquest motiu, el càlcul de la petjada ecològica forestal parteix del càlcul del consum aparent de materials forestals (extracció domèstica + importacions – exportacions). Els nostres càlculs es fonamenten de nou amb la metodologia seguida per Carpintero (2005), que difereix sensiblement amb la metodologia estàndard, ja que no comptam amb els coeficients de productivitat ni amb els coeficients d'equivalència per tal de reduir les superfícies a una unitat homogènia que es denomina "hectàrea global". En el nostre cas, ens estimam més parlar d'hectàrees físiques de les Balears, i aquestes no s'homogeneitzen entre sí mitjançant cap criteri, ja que el criteri de substituïbilitat entre els diferents ecosistemes no és factible a la llum de l'ecologia, i a més preferim elaborar els càlculs amb les productivitats mitjanes de les Illes, per tal d'estimar la superfície equivalent amb les mateixes condicions dels ecosistemes forestals balears.

La major part dels treballs sobre la petjada ecològica forestal solen fer coincidir les extraccions domèstiques amb la superfície forestal del territori analitzat, tal com es preveu a la metodologia estàndard (Wackernagel i Rees, 1996). Seguint aquesta metodologia, el treball que realitzarem al 2000 sobre la petjada ecològica de les Balears entre el 1989 i el 1999 (Murray, 2002), feia coincidir la petjada de les extraccions amb la superfície forestal. Amb la qual cosa els rendiments d'extracció resultaven ser, evidentment, molt inferiors al volum real de biomassa forestal per hectàrea. Per tal de corregir aquesta subestimació, estimam la possibilitat de calcular la petjada forestal seguint dues metodologies. La primera metodologia (PEF 1) seria aquella segons la qual s'extreu el màxim volum de fusta (VCC –(Volum amb escorça de fusta principal, sense branques i fins al diàmetre de 7,5 cm–) i llenya (VLE – Volum de Llenyes, de branques fins un diàmetre mínim de 7,5 cm–) que hi ha en un ecosistema forestal, resultant d'aquesta pràctica la devastació de dit ecosistema, impossibilitant la capacitat de regeneració de la biomassa forestal. La segona metodologia (PEF 2) parteix del concepte de "rendiment màxim sostenible" o MSY (*Maximum Sustainable Yield*) aplicat al cas dels recursos renovables, que en termes generals seria l'extracció màxima mitjana que pot dur-se a terme sense causar una disminució de l'estoc del recurs.

L'economia forestal es remunta als treballs de l'enginyer forestal alemany Martin Faustman de mitjans del segle XIX, qui reflexionà sobre els torns òptims de rotació a les plantacions forestals, amb la incorporació dels costos d'oportunitat de mantenir l'espai ocupat. Però aquestes reflexions i anàlisis, respecte de l'aprofitament humà dels recursos renovables en general i dels forestals en particular han anat molt més enllà, incorporant elements de valoració que superen notòriament aquells estrictament crematístics i els associats a la simple extracció de fusta i llenya per incorporar-hi criteris de conservació de la biodiversitat i dels cicles ecològics (Martínez-Alier i Roca, 2000; Daly i Farley, 2004). Sembla doncs, que la taxa d'Increment Anual de Volum amb Escorça (IAVC) en el cas de la biomassa forestal podria considerar-se com a la taxa de sostracció màxima que es pot efectuar, sense causar una disminució de l'estoc de biomassa forestal i el deteriorament dels serveis d'aquests ecosistemes. Així doncs, si agafam la IAVC com a taxa de sostracció sostenible o rendiment màxim sostenible, aquests valors serien bastant propers als rendiments d'extracció aportats per Carpintero (2005).

Taula 112. Principals variables forestals pel càlcul de la petjada ecològica dels productes forestals (Elaboració pròpia a partir de IFN3 Ministerio de Medio Ambiente 2002:97-99)							
	<i>Pinus halepensis</i>	<i>Quercus ilex</i>	<i>Olea europaea</i>	<i>Ceratonia siliqua</i>	Altres frondoses	<i>Juniperus phoenicea</i>	Total
Superfície (Ha) (1999)	87.442	31.978	46.753			4.794	170.967
VCC (m ³)	1.193.614	1.106.405	564.960	98.775	56.809	15.558	3.036.121
VCC m ³ /Ha	13,65	34,60	15,41			3,25	17,76
IAVC m3	132.715	18.331	14.615	1.665	3.058	2.661	173.045
IAVC m3/Ha	1,52	0,57	0,41			0,56	1,01
VLE (m ³)	450.027	293.674	121.605	19.367	4.659	4.523	893.854
VLE m ³ /Ha	5,15	9,18	3,11			0,94	5,23

* VCC (Volum amb escorça de fusta principal, sense branques i fins al diàmetre de 7,5 cm); IAVC (Increment Anual de Volum amb Escorça); VLE (Volum de Llenyes, de branques fins un diàmetre mínim de 7,5 cm).

L'aprofitament dels recursos forestals expressats en els càlculs del metabolisme socioeconòmic de les Balears pot traduir-se en la superfície necessària per a proveir-los. No obstant, hem pensat que valdria la pena apuntar els dos possibles resultats que es podrien obtenir. En primer lloc, tendríem la PEF 1 que resultaria de talar pràcticament tots els peus arboris que es troben de mitjana en una hectàrea. Això comportaria una total destrucció d'aquell ecosistema i no sol coincidir amb les pràctiques forestals més habituals, al manco al context balear. En segon lloc, tenim la PEF 2 seria aquella que respectaria les taxes de renovació de la biomassa forestal i que per tant només extrauria aquella part que se recuperaria de forma natural, donant una visió més aproximada del que són les pràctiques de les tals forestals a les Illes. Seguint el mètode 1 tendríem una petjada ecològica domèstica de 2564 Ha, donant com a resultat una superfície devastada sobre la que ja no hi tornaria a haver pràcticament cap possibilitat d'obtenir més biomassa forestal; en canvi, d'acord amb el mètode

2, tendríem una petjada ecològica forestal d'unes 34130 Ha, essent aquest un resultat més aproximat al que podem definir com a pràctiques forestals més adequades.

Taula 113. Petjada ecològica domèstica dels aprofitaments forestals de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).								
	Fusta (Tm)	Llenya (Tm)	Rendiments totals (Met.1)		Taxa de sostracció sostenible anual (Met.2)		PEF 1 (Ha)	PEF 2 (Ha)
			Fusta (Tm/Ha)	Llenya (Tm/Ha)	MSY Fusta (Tm/Ha)	MSY Llenya (Tm/Ha)		
Pins (<i>Pinus halepensis</i>)	4.060	3.339	11,37	1,80	1,26	0,20	2.209,49	19.913,55
Alzines (<i>Quercus ilex</i>)	895	380	41,52	3,86	0,68	0,06	120,11	7.291,12
Ullastre (<i>Olea europaea sylvestris</i>)	432	133	13,87	1,24	0,37	0,03	138,06	5.189,10
Savina (<i>Juniperus phoenicea</i>)	23	16	3,25	0,33	0,20	0,02	55,71	923,75
Altres	39	70	17,47	1,81	0,88	0,09	40,95	813,20

El temporal del 2001 va arrasar franges importants dels boscos de les Illes, afectant a una important part de la biomassa forestal. En aquest cas, s'ha disposat de les dades sobre la retirada de fusta i llenya al llarg dels anys posteriors al devastador temporal del novembre de 2001. En aquest cas, i degut al fet que es tracta d'un fenomen inusual i catastròfic –que no respecta els criteris de tala més o manco sostenibles–, hem considerat que les extraccions de biomassa forestal, , haurien d'assumir-se mitjançant l'aplicació de la primera metodologia (P.E.F.1). És a dir, la petjada ecològica forestal del temporal del 2001 imputada a l'any 2004 seria d'unes 7412 Ha. En canvi, si aquests aprofitaments s'haguessin dut a terme de forma planificada, la petjada resultant seria d'unes 67331 Ha (Taula 114).

Taula 114. Petjada ecològica domèstica forestal del temporal del 2001 a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)								
	Fusta (Tm)	Llenya (Tm)	Rendiments totals (Met.1)		Taxa de sostracció sostenible anual (Met.2)		PEF 1 (Ha)	PEF 2 (Ha)
			Fusta (Tm/Ha)	Llenya (Tm/Ha)	MSY Fusta (Tm/Ha)	MSY Llenya (Tm/Ha)		
Pins (<i>Pinus halepensis</i>)	12.817,37	11.309,55	11,37	1,80	1,26	0,20	7.401,62	66.708,76
Alzines (<i>Quercus ilex</i>)	85,20	29,82	41,52	3,86	0,68	0,06	9,79	594,04
Altres	5,00	2,10	17,47	1,81	0,20	0,02	1,45	28,75

La taula 115 sintetitza els resultats de la petjada ecològica dels aprofitaments forestals domèstics per part de l'economia balear adoptant el mètode 2, als que s'hi afegeix l'empremta dels impactes del temporal del 2001 imputats al 2004 com a aprofitament de fusta i llenya, però seguint el mètode 1 ja que es tracta d'un fenomen catastròfic, i finalment la superfície forestal cremada en aquell mateix any. La suma d'aquests diferents components ens dóna un resultat d'unes 41613 Ha, la distribució de la petjada ecològica forestal domèstica distribuïda entre la població resident resulta en unes 0,04 Ha/càpita, o bé de 0,03 Ha/càpita en cas de contemplar l'Índex de Pressió Humana.

Taula 115. Estimació de la fracció importada de la petjada ecològica forestal de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)			
	Balears	Pob. Resident	IPH (Índex de Pressió Humana)
	P.E. (Ha)	P.E. (Ha/Càpita)	P.E. (Ha/Càpita)
Incendis forestals	69,84	0,0001	0,0001
Aprofitaments forestals	34.130,72	0,036	0,027
Temporal 2001	7.412,86	0,008	0,006
Total	41.613,41	0,044	0,033

El càlcul de la petjada ecològica dels productes forestals importats a les Balears es deriva, en part, dels càlculs dels fluxos directes importats de materials biòtics forestals analitzats anteriorment. Per a calcular la petjada ecològica dels productes forestals (fusta i llenya) i derivats de biomassa forestal (mobles, paper, llibres, etc) es passa a convertir els productes derivats en el que se denomina com a fusta i llenya equivalent que resulta de contemplar la biomassa forestal associada als productes derivats. Així, per exemple en comptes de comptar amb una tona de pasta de paper el que feim es calcular les quatre tones de fusta i llenya que exigeix l'elaboració d'una tona de pasta de paper. En aquest cas sempre s'opta per escollir les estimacions més moderades, és a dir les que suposin una menor quantitat de biomassa forestal per a l'obtenció del producte derivat. S'ha de tenir en compte que tan sols es comptabilitza la petjada dels recursos forestals vinculats a aquells productes derivats, però no la petjada de les substàncies i materials que també estan vinculats a l'elaboració d'aquells productes al llarg del seu cicle de vida, com per exemple el vernís dels mobles o la tinta dels periòdics i revistes. Per tant, es tracta d'una estimació parcial dels impactes de dits productes. Les importacions de productes forestals era d'unes 375,3 mil Tm de fusta i llenya equivalent, per la qual cosa s'haurien de requerir per a la seva obtenció, sempre contemplant que aquesta se realitza d'acord amb el mètode 2 i amb les bioproduktivitats de les Balears, unes 386,6 mil Ha. Això significa que per a cobrir les importacions d'aquests productes es requeririen com a mínim una superfície de 386 mil Ha de bosc idèntic al de les illes Balears, essent 9,3 vegades superior a la petjada domèstica.

Taula 116. Petjada ecològica importada dels productes forestals a Balears, 2004 (Taula: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i del Tercer Inventari Nacional Forestal)						
	Fusta i llenya equivalent			P.E. importada		
	Total (Tm)	Pob. Resident (Tm/Cap)	IPH (Tm/Cap)	Total (Ha)	Pob. Resident (Ha/Cap)	IPH (Ha/Cap)
Biomassa forestal (fusta i llenya)	24.495,07	0,027	0,020	25.236,09	0,026	0,020
Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	58.672,18	0,061	0,047	60.447,13	0,063	0,048
Producte acabat biomassa forestal (altres)	21.121,19	0,022	0,017	21.760,15	0,023	0,017
Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	255.347,06	0,267	0,203	263.071,81	0,275	0,210

Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	15.667,26	0,016	0,012	16.141,22	0,017	0,013
Total	375.302,75	0,393	0,299	386.656,41	0,405	0,308

Les exportacions de productes forestals de llenya i fusta equivalents assolia al 2004 unes 180,9 mil Tm. D'aquelles, unes 131,7 mil Tm corresponien als rebutjos de paper que anaven cap a les terres peninsulars per tal de ser tractades, i probablement convertides de nou en pasta de paper. Per tant, l'exportació de fusta i llenya equivalent de les Balears sense els rebutjos de paper era de 49,2 mil Tm. La superfície necessària per abastir aquests recursos naturals era d'unies 186,39 mil Ha, en cas de contemplar totes les partides, que en termes per càpita seria d'unies 0,2 Ha en base a la població empadronada a les Balears.

Taula 117. Petjada ecològica exportada dels productes forestals de Balears, 2004 (Taula: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i del Tercer Inventari Nacional Forestal)						
	Fusta i llenya equivalent			P.E. importada		
	Total (Tm)	Pob. Resident (Tm/Cap)	IPH (Tm/Cap)	Total (Ha)	Pob. Resident (Ha/Cap)	IPH (Ha/Cap)
Biomassa forestal (fusta i llenya)	12.589,82	0,01	0,01	12.970,68	0,01	0,01
Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	11.633,44	0,01	0,01	11.985,38	0,01	0,01
Producte acabat biomassa forestal (altres)	7.993,51	0,01	0,01	8.235,33	0,01	0,01
Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	16.990,29	0,02	0,01	17.504,28	0,02	0,01
Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	131.718,35	0,14	0,10	135.703,10	0,14	0,11
Total	180.925,41	0,19	0,14	186.398,76	0,20	0,15
Total menys rebuig de paper	49.207,06	0,05	0,04	50.695,67	0,05	0,04

Finalment, passam a estimar la petjada ecològica dels productes forestals de les Balears al 2004 que equival al consum aparent expressat en magnituds físiques i la seva traducció territorial. Així doncs, la petjada ecològica forestal de les Balears era d'unies 241,8 mil Ha que seria equivalent al 48,73% de la superfície de les Balears. La distribució de la petjada ecològica dels productes forestals entre la població empadronada de les Balears al 2004 ens donaria un resultat de 0,253 Ha/càpita (o de 0,193 Ha/càpita si es calcula en base al IPH). Aquests resultats contrasten amb els d'Óscar Carpintero (2005) que de mitjana per un habitant de l'Estat era de 0,399 Ha/càpita o la petjada forestal mundial (Global Footprint Network, 2006) que era d'unies 0,17 Ha/càpita sense considerar el factor d'equivalència (o bé de 0,228 en cas de considerar dit factor).

Taula 118. Síntesi de la petjada ecològica dels productes forestals de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

	Balears		Població Resident		IPH (Índex de Pressió Humana)	
	Fusta i llenya equivalents (Tm)	P.E. (Ha)	Fusta i llenya equivalents (Tm/càpita)	P.E. (Ha/càpita)	Fusta i llenya equivalents (Tm/càpita)	P.E. (Ha/càpita)
a) Extracció Domèstica	38.012,68	41.613,41	0,040	0,044	0,030	0,033
b) Importacions	375.302,75	386.656,41	0,393	0,405	0,299	0,308
c) Exportacions	180.925,41	186.398,76	0,189	0,195	0,144	0,148
Consum aparent (a+b-c)	232.390,02	241.871,05	0,243	0,253	0,185	0,193

12.5. ELS FLUXOS ABIÒTICS MINERALS DE L'ECONOMIA BALEAR.

En aquest bloc es presenten els fluxos de materials abiòtics que passen per l'economia balear. En aquest treball s'ha optat per diferenciar aquests fluxos en tres grups: en primer lloc, tenim els materials minerals metàl·lics i els no metàl·lics; en segon lloc, tenim els combustibles; i finalment els que es computen dins d'una categoria heterogènia sota la rúbrica d'altres productes acabats que no es presenten en aquest bloc, sinó que se sumaran als resultats obtinguts en el bloc destinat a sintetitzar tots els resultats.

Convé senyalar un aspecte a tenir en compte, i és que mentre la metodologia del metabolisme socioeconòmic que calcula i analitza els fluxos de materials que transcorren per una economia determinada, compta amb les diferents categories de fluxos abiòtics, els càlculs de la petjada ecològica presenta certes limitacions a l'hora de comptabilitzar aquesta fracció importantíssima del metabolisme socioeconòmic. En qualsevol cas, la metodologia estàndard de la petjada ecològica el que fa en molts de casos, i molt particularment en els productes semimanufacturats i acabats, és transformar-los en l'emergia (contingut energètic) vinculada a aquests productes al llarg del seu cicle de vida, amb la qual cosa s'integren únicament en la dimensió energètica. Aquesta és una limitació de la petjada ecològica en quant a la seva capacitat integradora dels impactes que l'espècie humana efectua sobre l'escorça terrestre.

12.5.1. Fluxos de materials metàl·lics.

Les activitats extractives i transformadores de minerals (metàl·lics i no metàl·lics) a la segona meitat del segle XX, a les illes Balears, han anat perdent importància fins arribar pràcticament la seva quasi total desaparició. Els treballs realitzats sobre la història econòmica de les diferents illes –Mallorca (Manera, 2001; 2006), Menorca (Casasnovas, 2006) i Eivissa (Cirer, 2004)– ens permeten entendre a partir d'una mirada de llarg recorregut, quina ha estat l'evolució econòmica de cadascuna de les majors illes. Pel que ens interessa en aquest cas, podem assenyalar en primer lloc que els minerals metàl·lics que recolzaren les activitats siderúrgiques i metal·lúrgiques eren importats ja que les Illes no compten amb jaciments de qualitat i quantitat suficients.

Com s'ha exposat al capítol X, els treballs del metall han anat associats a les principals activitats manufactureres i productives de les Balears. El seu desplegament al segle XIX es feu de la mà del canvi agrari i llavors del manufacturer. Les ferreries i obradors reparaven i elaboraven les eines requerides. No obstant, cal tenir present que llevat d'algunes excepcions, la manufactura del metall estava subjecte a les dinàmiques comercials, que alhora depenien dels esdeveniments geopolítics.

Manera i Escartín (1995:42) exposen com "la irrupció del turisme de masses, que transformarà per complet l'estructura econòmica de Mallorca, dotarà al sector metal·lúrgic de noves demandes que satisfer. Però ara serà essencialment el gradual procés de terciarització el que reclami l'especialitzada ajuda dels homes i dones del metall". Bona part de la manufactura metàl·lica s'orientà a cobrir les exigències dels sectors bessons de la construcció i turístic que a partir de la segona meitat del segle XX seran els que empenyeran el creixement econòmic,

àdhuc que unes creixents exigències de materials. Els treballs del metall són cada cop més vinculats a la reparació i assemblatge; i la pràctica totalitat dels productes metàl·lics són importats.

12.5.1. Fluxos de materials metàl·lics importats.

Els fluxos domèstics de materials metàl·lics a l'any 2004 eren nuls, per la qual cosa en aquest apartat tan sols comptarem amb els importats a les illes Balears. La metodologia per calcular els fluxos de materials d'una economia classifica en diferents grups un ample ventall de materials i productes comercialitzats sota la rúbrica de minerals metàl·lics (veure annex capítol 5). A l'any 2004 els productes minerals metàl·lics, les semimanufactures i els productes acabats predominantment de mineral metàl·lic es representaven en un total de 196 rúbriques de quatre dígits de la Nomenclatura Combinada. En la nostra anàlisi s'ha intentat agrupar aquests productes en els següents subgrups:

1. Minerals metàl·lics.
2. Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).
3. Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).
4. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).
5. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció).
6. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).
7. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (bijuteria).
8. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).
9. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).
10. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima).
11. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).

Taula 119. Materials que formen part del grup de minerals metàl·lics (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària; EUROSTAT, 2001; Carpintero, 2005; Bringezu i Schütz 2001b; Wuppertal Institute, 28/10/2003; Estevan i Sanz, 1996:342)										
N.C.	Descripció Nomenclatura Combinada	Grup A.P.	Descripció Grup Autoritat Portuària	TARIC	Descripció TARIC	RTM (descripció material)	Coefficient Ocult (RTM) (Tm/Tm)	% Llei concentrat (comercial)	% Llei metall	Ràtio sobrecàrrega-material extret
2601	Minerals de ferro amb els concentrats (incloses les pirites de ferro torrades (cendres de pirites))	8	Mineral de ferro	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Minerals metàl·lics	-	58	58	1,8
2606	Minerals d'alumini amb els concentrats	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Minerals metàl·lics	-	42	23	1,96
2614	Minerals de titani amb els concentrats	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Minerals metàl·lics	-	47	5	2,8
2617	Altres minerals metàl·lics amb els concentrats	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Minerals metàl·lics	-	61	49,1	8
7403	Coure refinat i aliatges de coure, en brut	36	Altres productes metàl·lics	74	Coure i manufactures de coure	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	300,6	-	-	-
7404	Deixalles i rebutjos de coure	10	Altres minerals	74	Coure i manufactures de coure	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	-	-	-	-
7406	Pólvores i partícules de coure	10	Altres minerals	74	Coure i manufactures de coure	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	249	-	-	-
7501	Mates de níquel, productes sinteritzats d'òxid de níquel i altres productes [...]	36	Altres productes metàl·lics	75	Níquel i manufactures de níquel	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	75,89	-	-	-
7601	Alumini en brut	36	Altres productes metàl·lics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	5,09	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

7602	Deixalles i rebutjos d'alumini	10	Altres minerals	76	Alumini i manufactures d'alumini	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic	-	-	-	-
7801	Plom en brut	36	Altres productes metal·lúrgics	78	Plom i manufactures de plom	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic	14,6	-	-	-
8108	Titani i manufactures de titani, inclosos els rebutjos i les deixalles	36	Altres productes metal·lúrgics	81	Els demás metalls comuns; cermets"	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic	232	-	-	-
8113	Cermets i manufactures de cermets, inclosos els rebutjos i les deixalles	36	Altres productes metal·lúrgics	81	Els demás metalls comuns; cermets"	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic	-	-	-	-
7201	Fosa en brut i fosa especular, en lingots, blocs o altres formes primàries	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7203	Productes fèrrics obtinguts per reducció directa de minerals de ferro i altres productes de ferro esponjosos, [...]	8	Mineral de ferro	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7204	Deixalles i rebutjos de fosa, de ferro o d'acer (ferralla); lingots de ferralla de ferro o d'acer	11	Ferralla (de ferro)	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7205	Granalles i pólvres de fosa en brut, de fosa especular, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7206	Ferro i acer sense aliar, en lingots o altres formes primàries, excepte el ferro de la partida 7203	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7208	Productes laminats plans de ferro o d'acer sense aliar, d'amplada superior	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat	3,66	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	o igual a 600 mm, laminats en calent, sense xapar ni revestir					de mineral metàl·lic (ferro i acer)				
7211	Productes laminats plans de ferro o d'acer sense aliar, d'amplada inferior a 600 mm, sense xapar ni revestir	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7213	Fil laminat de ferro o d'acer sense aliar	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7214	Barres de ferro o d'acer sense aliar, simplement forjades, laminades o extrudides en calent [...]	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7215	Altres barres de ferro o d'acer sense aliar	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7216	Perfils de ferro o d'acer sense aliar	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7218	Acer inoxidable en lingots o altres formes primàries i productes semiacabats d'acer inoxidable	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7219	Productes laminats plans d'acer inoxidable, [...]	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7222	Barres i perfils d'acer inoxidable	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

7223	Filferro d'acer inoxidable	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7302	Elements per a vies fèrries, de fosa, de ferro o d'acer: carrils, contracarrils i cremalleres, agulles, puntes de cor, [...]	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7303	Tubs i perfils buits, de fosa	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7304	Tubs i perfils buits, sense soldadura, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7305	Altres tubs, com ara soldats o reblats, de secció circular, [...]	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7306	Altres tubs i perfils buits, com ara soldats, reblats, grapats [...] de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7307	Accessoris de canonada, com ara ràcords, colzes o maneguets, de fosa, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment	3,66 (Infraestimació, com si	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						de mineral metàl·lic.	fos semimanufatura de ferro i acer)			
7317	Puntes, claus, xinxetes, grapes apuntades, [...], de fosa, de ferro o d'acer, fins i tot amb el cap d'altres matèries, excepte de coure	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7318	Cargols, perns, femelles, tirafons, escàrpies [...], de fosa, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7323	Articles d'ús domèstic, inclosos els components, de fosa, de ferro o d'acer, llana de ferro o d'acer, fregalls, guants i articles similars per fregar, enllustrar o usos similars, de ferro o d'acer	34	Resta de mercaderies	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7325	Altres manufactures emmotllades, de fosa, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7326	Altres manufactures de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7407	Barres i perfils de coure	36	Altres productes metal·lúrgics	74	Coure i manufactures de coure	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral	300,6 (Infraestimació, com si fos	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						metàl·lic.	semimanufatura de coure)			
7413	Cables, trenes i articles similars, de coure, sense aïllament elèctric	36	Altres productes metal·lúrgics	74	Coure i manufactures de coure	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	300,6 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de coure)	-	-	-
7508	Altres manufactures de níquel	36	Altres productes metal·lúrgics	75	Níquel i manufactures de níquel	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	75,89 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de níquel)	-	-	-
7604	Barres i perfils d'alumini	36	Altres productes metal·lúrgics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7605	Filferro d'alumini	36	Altres productes metal·lúrgics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7606	Xapes i bandes d'alumini, de gruix superior a 0,2 mm	36	Altres productes metal·lúrgics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7615	Articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, i els components, d'alumini, esponges, fregalls, guants i articles similars per fregar, enllustrar o usos similars, d'alumini	34	Resta de mercaderies	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7616	Altres manufactures d'alumini	36	Altres productes metal·lúrgics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7904	Barres, perfils i filferro, de zinc	36	Altres productes	79	Zinc i	Producte acabat	22,1	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			metal·lúrgics		manufactures de zinc	abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	(Infraestimació, com si fos semimanufactura de zinc)			
7905	Xapes, fulls i bandes, de zinc	36	Altres productes metal·lúrgics	79	Zinc i manufactures de zinc	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	22,1 (Infraestimació, com si fos semimanufactura de zinc)	-	-	-
7907	Altres manufactures de zinc	36	Altres productes metal·lúrgics	79	Zinc i manufactures de zinc	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	22,1 (Infraestimació, com si fos semimanufactura de zinc)	-	-	-
8004	Xapes, fulls i bandes, d'estany, de gruix superior a 0,2 mm	36	Altres productes metal·lúrgics	80	Estany i manufactures d'estany	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	6.791 (Infraestimació, com si fos semimanufactura d'estany)	-	-	-
8302	Guarnicions, forellats i articles similars de metalls comuns, per a mobles, portes, escales, finestres, persianes, carrosseries, [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	-	-	-	-
8304	Classificadors, fitxers, caixes de classificació, safates de correspondència, [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	-	-	-	-
8305	Mecanismes per a enquadernació de fulls intercanviables o per a classificadors, agafes, [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	-	-	-	-
8309	Taps i tapadores (inclosos els taps corona, les tapadores roscades i els taps abocadors), [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						de mineral metàl·lic.				
8310	Plaques indicadores, plaques rètol, plaques de direccions i plaques similars, [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	-	-	-	-
7301	Palplanxes de ferro o d'acer, fins i tot perforades o fetes amb elements acoblats, perfils obtinguts per soldadura, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fundició, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7308	Construccions i components de construccions, com ara ponts i components de ponts, comportes de rescloses, torres, castellets, pilars, columnes, cobertes, teulades, portes, finestres [...], de fosa, de ferro o d'acer, preparats per a la construcció	20	Materials de construcció	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7312	Cables, trenes, eslingues i articles similars, de ferro o d'acer, sense aïllar per a usos elèctrics	20	Materials de construcció	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7314	Teles metàl·liques, incloses les contínues o sense fi, i enreixats de filferro, de ferro o d'acer xapes o bandes esteses de ferro o d'acer	20	Materials de construcció	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7411	Tubs de coure	20	Materials de construcció	74	Coure i manufactures de coure	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	300,6 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de coure)	-	-	-
7608	Tubs d'alumini	20	Materials de	76	Alumini i	Producte acabat	18,98	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			construcció		manufactures d'alumini	abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)				
7609	Accessoris de canonada, com ara ràcords, colzes o maneguets, d'alumini	20	Materials de construcció	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	18,98	-	-	-
7610	Construccions i els components (com ara ponts i els components, torres, castellets, pilars, [...] xapes, barres, perfils, tubs i similars, d'alumini, preparats per a la construcció)	20	Materials de construcció	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	18,98	-	-	-
7805	Tubs i accessoris de canonada, com ara ràcords, colzes o maneguets, de plom	20	Materials de construcció	78	Plom i manufactures de plom	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	14,6 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de plom)	-	-	-
7309	Dipòsits, cisternes, cubes i recipients similars per a qualsevol matèria, de fosa, de ferro o d'acer, de capacitat superior a 300 litres, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7310	Dipòsits, barrils, tambors, bidons, caixes i recipients similars, per a qualsevol matèria, de fosa, de ferro o d'acer, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7311	Recipients per a gasos comprimits o líquats, de fosa, de ferro o d'acer	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufac	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						(maquinària, eines i recanvis)	tura de ferro)			
7315	Cadenes i els components, de fosa, de ferro o d'acer	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7321	Estufes, calderes amb fogó, cuines (incloses les que puguin utilitzar-se accessòriament per a calefacció central), [...] de ferro o d'acer	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7322	Radiadors per a la calefacció central, d'escalfament no elèctric, i els components d'aquests aparells, de fosa, de ferro o d'acer, generadors i distribuïdors d'aire calent [...], de fosa, de ferro o d'acer	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7611	Dipòsits, cisternes, cubes i recipients similars per a qualsevol matèria, d'alumini, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	18,98	-	-	-
7612	Dipòsits, barrils, tambors, bidons, caixes i recipients similars, d'alumini [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	18,98	-	-	-
8201	Fangues, pales, aixades, pics, forques, rascles i rasores; destrals, falçs i eines similars amb tall, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària,	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						eines i recanvis)				
8202	Serres de mà i fulles per a serres de totes classes, fins i tot les freses serra i les fulles sense dentar	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8205	Eines de mà (inclosos els diamants de vidrier) [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8206	Eines de dos o més de les partides 8202 a 8205, condicionades en assortiments per a la venda al detall	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8207	Útils intercanviables per a eines de mà, fins i tot mecàniques, o per a màquines eina, com ara d'embotir, estampar, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8211	Ganivets i navalles amb fulla tallant o dentada, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8301	Cadenats, panys i forrellats de claus, de combinació o elèctrics, de metalls comuns, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

8303	Caixes de cabals, portes i compartiments blindats per a cambres de seguretat, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8402	Calderes de vapor (generadors de vapor), excepte les de calefacció central [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8403	Calderes per a calefacció central, excepte les de la partida 8402	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8405	Generadors de gas pobre (gas d'aire) o de gas d'aigua, fins i tot amb els depuradors; [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8406	Turbines de vapor	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8407	Motors d'èmbol alternatiu o rotatiu, d'encesa per guspira (motors d'explosió)	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8408	Motors d'èmbol, d'encesa per	31	Maquinària, aparells,	84	Reactors nuclears,	Producte acabat	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	compressió (motors dièsel o semidièsel)		eines i recanvis		calderes, artefactes mecànics	abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8409	Components identificables com a destinats, exclusivament o principalment, als motors de les partides 8407 o 8408	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8411	Turboreactors, turbopropulsors i altres turbines de gas	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8412	Altres motors i màquines motrius	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8413	Bombes per a líquids, fins i tot amb dispositiu mesurador, elevadors de líquids	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8414	Bombes d'aire o de buit, compressors d'aire o d'altres gasos i ventiladors, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8415	Condicionadors d'aire que continguin un ventilador amb motor [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes,	Producte acabat abiòtic	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

					artefactes mecànics	predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8416	Cremadors per a l'alimentació de llars, de combustibles líquids, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8417	Forns industrials o de laboratori, que no siguin elèctrics, inclosos els incineradors	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8418	Refrigeradors, congeladors conservadors i d'altres materials, màquines i aparells per a la producció de fred, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8420	Calàndries i laminadores, excepte les de metalls o vidre, i cilindres per a aquestes màquines	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8421	Centrifugadores i assecadores centrífugues, aparells per filtrar o depurar líquids o gasos	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8422	Màquines rentaplats, màquines i aparells per netejar o assecar ampolles i altres recipients, màquines i	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes	Producte acabat abiòtic predominantment	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	aparells per omplir, tancar, tapar o etiquetar ampolles, llaunes o pots, [...]				mecànics	de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8423	Aparells i instruments per pesar, incloses les bàscules i balances [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8424	Aparells mecànics (fins i tot manuals) per projectar, dispersar o polvoritzar matèries líquides o en pols; extintors, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8426	Grues i cables aeris ("blondines"), ponts rodadors, pòrtics de descàrrega [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8427	Carretons apiladors; altres carretons de manipulació amb un dispositiu d'elevació	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8428	Altres màquines i aparells d'elevació, càrrega, descàrrega o manipulació [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8429	Topadores, fins i tot les angulars, anivelladores, tragelles, pales mecàniques, excavadores, carregadores, pales carregadores,	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	piconadores i corrons piconadors, autopropulsats					metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8430	Altres màquines i aparells d'explanació, anivellament, esscarificació, excavació, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8431	Components identificables com a destinats, exclusivament o principalment, a les màquines o aparells de les partides 8425 a 8430	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8432	Màquines, aparells i artefactes agrícoles, hortícoles o silvícoles, per a la preparació o el treball de la terra per al conreu, rodets per a gespa o terrenys d'esport	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8433	Màquines, aparells i artefactes per collir o trillar, incloses les premses per a palla o farratge, talladores de gespa [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8434	Munyidores i màquines i aparells per a la indústria lletera	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8437	Màquines per a la neteja, classificació o crivellat de llavors, grans o llegums secs, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic.	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						(maquinària, eines i recanvis)				
8438	Màquines i aparells no expressats ni compresos en altres partides d'aquest capítol per a la preparació o la fabricació industrial d'aliments o de begudes, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8450	Màquines per rentar roba, fins i tot amb dispositiu d'assecatge	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8457	Centres de mecanització, màquines de llocs fixos i màquines de llocs múltiples, per treballar metalls	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8459	Màquines (incloses les unitats de mecanització de colisses) de trepar, mandrinar, fresar o rÓscar (fins i tot rÓscar) metalls, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8460	Màquines de desbarbar, afilar, amolar, rectificat, rodar, polir o fer altres operacions d'acabat, per a metalls, cermets, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8462	Màquines (incloses les premses) per forjar o estampar, martells piló i martinets, per treballar metalls, màquines (incloses les premses) [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària,	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						eines i recanvis)				
8463	Altres màquines eina per treballar metalls, cermetes, que no treballin per arrencada de matèria	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8465	Màquines eina (incloses les de clavar, grapar, encolar o acoblar d'una altra manera) per treballar fusta, suro, os, cautxú endurit, plàstic o matèries dures similars	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8466	Components i accessoris identificables com a destinats, [...] capçals de rÒscar retractables automàticament, divisors i altres dispositius especials per muntar a les màquines eina, portaeines per a eines de mà de qualsevol tipus	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8467	Eines pneumàtiques, hidràuliques o amb motor incorporat, fins i tot elèctric, d'ús manual	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8470	Màquines de calcular i màquines de butxaca registradores, reproduïdores i visualitzadores de dades, amb funció de càlcul, màquines de comptabilitat, de franquejar, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8471	Màquines automàtiques per al tractament o processament de dades amb les unitats, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

8473	Components i accessoris identificables com a destinats, exclusivament o principalment, a les màquines o aparells de les partides 8469 a 8472, excepte els estoigs, fundes i similars	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8474	Màquines i aparells per classificar, garbellar, separar, rentar, trencar, triturar, moldre, mesclar o malaxar terres, pedres o altres matèries minerals sòlides [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8476	Màquines automàtiques per a la venda de productes, com ara segells, cigarretes, aliments o begudes, incloses les màquines per canviar moneda	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8479	Màquines i aparells mecànics amb una funció pròpia, no expressats ni compresos en una altra part d'aquest capítol	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8480	Caixes de fosa, plaques de fons per a motlles, models per a motlles, motlles per a metalls, carburs metàl·lics, vidre, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8481	Components d'aixetes i òrgans similars per a canonades, calderes, dipòsits, bótes o continents similars, incloses les vàlvules reductores de pressió i les vàlvules termostàtiques	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8484	Juntes metàl·loplàstiques, jocs o	31	Maquinària, aparells,	84	Reactors nuclears,	Producte acabat	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	assortits de juntes de diferent composició presentats en bossetes, sobres o envasos similars, juntes mecàniques d'estanquitat. [...]		eines i recanvis		calderes, artefactes mecànics	abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8485	Components de màquines o d'aparells, no expressats ni compresos en una altra part d'aquest capítol, sense connexions elèctriques, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8501	Motors i generadors elèctrics, excepte els grups electrògens	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8502	Grups electrògens i convertidors rotatius elèctrics	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8504	Transformadors elèctrics, convertidors elèctrics estàtics (com ara rectificadors), bobines de reactància i d'autoinducció	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8505	Electroimants; imants permanents i articles destinats a ser imantats permanentment; plats, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8506	Piles i bateries de piles elèctriques	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8507	Acumuladors elèctrics, inclosos els separadors, encara que siguin quadrats o rectangulars	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8509	Aparells electromecànics amb motor elèctric incorporat, d'ús domèstic	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8511	Aparells i dispositius elèctrics d'encesa o d'arrencada per a motors d'encesa per guspira o compressió [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8512	Aparells elèctrics d'enllumenat o de senyalització, eixugaparabrises, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8513	Làmpades elèctriques portàtils que funcionin amb font d'energia pròpia (com ara de piles, d'acumuladors o electromagnètiques), [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8516	Escalfadors elèctrics d'aigua i escalfadors elèctrics d'immersió, aparells per a la calefacció de locals,	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	del sòl o per a usos similars; [...]					de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8517	Aparells elèctrics de telefonia o telegrafia amb fils, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8518	Micròfons i els suports, altaveus, fins i tot muntats a les caixes, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8520	Magnetòfons i altres aparells d'enregistrament de so, fins i tot amb dispositiu de reproducció	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8521	Aparells d'enregistrament o reproducció d'imatge i so (vídeos), fins i tot amb receptor incorporat de senyals d'imatge i so	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8522	Components i accessoris identificables com a destinats, exclusivament o principalment, als aparells de les partides 8519 a 8521	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8525	Emissors de radiotelefonia, radiotelegrafia, radiodifusió o televisió, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral	-	-	-	-

						metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8526	Aparells de radiodetecció i radiosondatge (radar), de radionavegació i de radiotelecomandament	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8527	Receptors de radiotelefonía, radiotelegrafia o radiodifusió, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8528	Receptors de televisió, fins i tot amb un aparell receptor de radiodifusió o [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8529	Components identificables com a destinats, exclusivament o principalment, als aparells de les partides 8525 a 8528	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8530	Aparells elèctrics de senyalització, de seguretat, de control o de comandament, per a vies fèrries o similars, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8531	Aparells elèctrics de senyalització acústica o visual (com ara timbres, sirenes, taulers anunciadors, avisadors de protecció contra robatoris o incendis), excepte els de les partides	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic.	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	8512 o 8530					(maquinària, eines i recanvis)				
8536	Aparells per al tallament, el seccionament, la protecció, la derivació, l'empalmament o la connexió de circuits elèctrics ([...])	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8537	Quadres, plafons, consoles, pupitres, armaris i altres suports equipats amb diversos aparells de les partides 8535 o 8536, per al control elèctric o la distribució d'energia elèctrica, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8538	Components identificables com a destinats, exclusivament o principalment, als aparells de les partides 8535, 8536 o 8537	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8539	Làmpades i tubs elèctrics d'incandescència o de descàrrega, inclosos els fars o unitats tancats i les làmpades i tubs de rajos ultraviolats o infrarojos, làmpades d'arc	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8540	Làmpades, tubs i vàlvules electrònics de càtode calent de càtode fred o de fotocàtode([...])	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8543	Màquines i aparells elèctrics amb una funció pròpia, no expressats ni compresos en una altra part d'aquest capítol	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària,	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						eines i recanvis)				
8544	Fils, cables (inclosos els coaxials) i altres conductors aïllats per a electricitat, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8545	Elèctrodes i escombretes de carbó, carbó per a làmpades o per a piles i [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8546	Aïlladors elèctrics de qualsevol matèria	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8547	Peces aïllants totalment de matèria aïllador o amb simples components metàl·lics d'acoblament (com ara casquets roscats) embotides en la massa, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8548	Residus i rebutjos de piles, bateries de piles o acumuladors elèctrics, piles, bateries de piles i acumuladors, elèctrics, inservibles (usats), [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8605	Vagons de passatgers, furgons d'equipatges, vagons de correus i altres vagons especials, per a vies fèrries i similars, excepte els cotxes de la partida 8604	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	86	Vehicles i material per vies fèrries	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

8606	Vagons per al transport de mercaderies sobre carrils	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	86	Vehicles i material per vies fèrries	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8608	Material fix de vies fèrries i similars, aparells mecànics (fins i tot electromecànics) de senyalització, seguretat, control i comandament, per a vies fèrries i similars [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	86	Vehicles i material per vies fèrries	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
7114	Articles d'orfebreria i els components, de metalls preciosos, o metalls revestits o xapats de metalls preciosos	34	Resta de mercaderies	71	Perles, pedres i metalls preciosos i bijuteria	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (bijuteria)	-	-	-	-
7117	Bijuteria	34	Resta de mercaderies	71	Perles, pedres i metalls preciosos i bijuteria	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (bijuteria)	-	-	-	-
7118	Monedes	34	Resta de mercaderies	71	Perles, pedres i metalls preciosos i bijuteria	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (bijuteria)	-	-	-	-
8701	Tractors, excepte els carretons tractor de la partida 8709	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumini)	-	-	-
8702	Vehicles automòbils per al transport de deu persones o més, fins i tot amb conductor	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,12 (part corresponent a acer i al·lumini)	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						(vehicles)				
8703	Cotxes de turisme i altres vehicles automòbils projectats principalment per al transport de persones, [...]	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8704	Vehicles automòbils per al transport de mercaderies	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8705	Vehicles automòbils per a usos especials (excepte els projectats principalment per al transport de persones o de mercaderies), com ara cotxes per a reparacions, camions grua, camions de bombers, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8706	Xassissos de vehicles automòbils de les partides 8701 a 8705, amb el motor	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8707	Carrosseries de vehicles de les partides 8701 a 8705, incloses les cabines	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8708	Components i accessoris de vehicles automòbils de les partides 8701 a 8705	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8709	Carretons apiladors i altres carretons de manipulació sense dispositiu d'elevació utilitzats en fàbriques, magatzems, ports o aeroports, per al transport de mercaderies a curta distància, carretons tractor utilitzats	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	en estacions amb els components									
8711	Motocicletes, amb pedals o sense, i cicles amb motor auxiliar, amb sidecar o sense, i sidecars	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8712	Bicicletes i altres cicles, inclosos els tricicles de repartiment, sense motor	34	Resta de mercaderies	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8713	Cadires de rodes i altres vehicles per a persones amb discapacitat, fins i tot amb motor o un altre mecanisme de propulsió	34	Resta de mercaderies	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8714	Components i accessoris dels vehicles de les partides 8711 a 8713	34	Resta de mercaderies	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8715	Cotxes, cadires i vehicles similars per al transport d'infants, amb els components	34	Resta de mercaderies	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8716	Remolcs i semiremolcs per a qualsevol vehicle, i altres vehicles no automòbils, amb els components	38	Tara plataforma, camió càrrega	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8802	Altres aeronaus (com ara helicòpters o avions), vehicles espacials (inclosos els satèl·lits), vehicles de llançament i vehicles suborbitals. [...]	34	Resta de mercaderies	88	Navegació aèria i espacial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació aèria)	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

8805	Aparells i dispositius per al llançament d'aeronaus, aparells i dispositius per a l'aterratge en portaavions i aparells i dispositius similars, simuladors de vol, amb els components	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	88	Navegació aèria i espacial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació aèria)	-	-	-	-
8902	Vaixells de pesca, vaixells factoria i altres vaixells per al tractament i conservació de productes de la pesca	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8903	Iots i altres vaixells i embarcacions d'esbarjo i esportives, embarcacions de rem i piragües	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8904	Remolcadors i vaixells empenyedors	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8905	Vaixells far, vaixells bomba, dragues, pontons grua i altres vaixells en què la navegació sigui accessòria en relació [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8907	Artefactes flotants, com ara rais, dipòsits, caixes, fins i tot d'amarratge, boies i balises	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8609	Contenidors, inclosos els contenidors cisterna i els contenidors dipòsit,	39	Tara de contenidors	86	Vehicles i material per vies fèrries	Producte acabat abiòtic	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	especialment projectats i equipats per a un o diversos mitjans de transport					predominantment de mineral metàl·lic. (tara contenidors)				
--	---	--	--	--	--	--	--	--	--	--

El 2004 a les illes Balears, es comptabilitzaven a través dels ports administrats per l'Autoritat Portuària, entrades de materials abiòtics de minerals metàl·lics i de productes derivats predominantment d'aquests minerals. Crida l'atenció el fet que entre tots els minerals metàl·lics i els seus productes, tan sols es comptabilitzaren quatre elements dins del grup de minerals metàl·lics, quan a la metodologia estàndard es compten uns 22 productes diferents. Aquesta és una mostra de que a les Illes els productes importats ho fan en fases de transformació més avançada. En segon lloc, els productes semimanufacturats de mineral metàl·lic entrats a les Balears corresponien a 10 elements de la Nomenclatura Combinada (4 dígit) i un element de la Nomenclatura Combinada (2 dígit). Finalment, la resta de materials importats es corresponen al que a la metodologia estàndard es computen com a productes acabats de minerals metàl·lics. El predomini dels productes acabats incideix de manera important en els resultats, en el que podríem definir com una mena de distorsió a la baixa ja que no es disposa de tot els coeficients per a calcular els fluxos ocults d'aquests productes, i en el cas de comptar amb ells només comptabilitzen en molts de casos una fracció.

A la taula 120 es presenten els resultats sintètics per subgrups dels **fluxos importats de materials abiòtics de mineral metàl·lic** a l'any 2004. Els fluxos directes eren de 1,9 milions de Tm, de les quals convé destacar que una part molt important, el 84,16% d'aquests fluxos corresponien a automòbils, embarcacions i les tares dels contenidors. Els fluxos ocults associats als fluxos directes, en els casos en que ha estat possible fer els càlculs, sumaven un total de 5,4 milions de Tm. El flux total de materials abiòtics de minerals metàl·lics importats fou d'uns 7,3 milions de Tm. Malgrat ja s'hagi explicat (capítol 5) la metodologia per a calcular els fluxos ocults dels minerals metàl·lics, no resulta de menys recordar-ho en aquest apartat. La part comercialitzable dels metalls presenta una concentració (lleï comercial) molt més alta que no pas la que es troba a la boca de la mina (lleï mina); per aquest motiu es calcula la part de la ganga (o fluxos subordinats) que seria resultat de separar el metall de la resta del mineral que l'acompanya que conjuntament constitueixen el que s'anomena mena. A més, hi ha una important contribució del que se coneix com a sobrecàrrega o estèrils que són els minerals que s'han hagut d'extreure fins arribar al mineral metàl·lic. Carpintero (2005:242) exposa la tendència general en l'aprofitament dels minerals metàl·lics, que ens pot donar una falsa idea d'una suposada abundància, degut al fet que cada cop més es recorre a l'extracció de minerals de lleï més baixes, amb la qual cosa la part subordinada és cada cop major. Així, per exemple en el cas del coure de Rio Tinto (Huelva) la lleï de mina ha caigut de l'1%-1,8% de 1930 a unes lleï molt inferiors a l'1% (p.ex. 0,58% a Aznalcóllar). Amb la caiguda de les lleï de mina, es produeix un increment del que es solen definir com a residus, "externalitats" de l'economia de la mineria en forma de ganga i estèrils. Unes "externalitats" que a la llum de la realitat física resulten ser uns subproductes més que lògics d'aquelles extraccions, malgrat no s'expressin en els comptes monetaris.

Els fluxos totals de **minerals metàl·lics importats** sumaven un total de 131 mil Tm; de les quals tan sols unes 7,04 mil Tm corresponien als fluxos directes, tot essent aquests els que rebien una contrapartida monetària. Mentre que les 124 mil Tm de fluxos ocults, són ocultes de cara a la comptabilitat del comerç regional en el que les mesures monetàries són predominants; però no s'oculten als comptes de l'escorça terrestre, a la que s'infringeixen "ferides" per procedir a l'extracció d'uns minerals que es presenten de forma concentrada i en escassos indrets al llarg del planeta. Aquells fluxos ocults, contribueixen a l'alteració geomorfològica del territori, alterant els cicles biogeoquímics, a la desestructuració en la composició de la fauna i flora, generant tota una sèrie d'impactes socioecològics que no queden reflectits en els comptes físics ni monetaris dels fluxos comercials directes. Douglass i Lawson (2001:352) ens diuen que "aquesta ràpida transferència de materials des del medi natural a les àrees urbanes i industrials té un doble impacte: per una banda, remou el material de l'escorça terrestre (un canvi en geomorfologia) i l'acumulació d'un estoc de ciment i altres materials a algun lloc de les ciutats o de les zones industrials (un canvi en la morfologia urbana). Actualment, a molts de llocs, els fluxos de residus provoquen canvis morfològics quan els abocadors ocupen velles pedreres o part de les planes al·luvials o creen noves muntanyes com un aixecament del sòl (un abocament on els dipòsits de materials solen aixecar-se per damunt del nivell general de l'àrea que l'envolta). Així doncs, l'ecologia industrial transforma el paisatge natural, i per això ha de ser considerada com un agent geològic i geomorfològic".

Els productes semimanufacturats de minerals metàl·lics diferencien el que són de ferro i acer de la resta. La partida dels productes semimanufactures de mineral metàl·lic de ferro i acer

presentava uns fluxos directes de 155,3 mil Tm. Aquestes dues associades unes 568,5 mil Tm, sumant en total uns fluxos totals importats de 723,8 mil Tm. Si descomptem els fluxos importats dels vehicles i la tara dels contenidors, aquest resulta ser el flux importat de més rellevància a les Balears on no hi ha cap jaciment de ferro, i per la qual cosa aquesta indústria s'alimenta dels jaciments ubicats en altres territoris. El 2005 es destapà un conflicte entre els empresaris del ferro i l'acer de Balears que ens permet entreveure alguns dels problemes associats a aquests productes semimanufacturats i la seva importació a les Illes. Per una banda, la irrupció de nous demandants de metalls en el terreny de joc de l'economia global, particularment Xina i altres països asiàtics, va fer que es desapareixessin els preus dels metalls. Un increment de preus que estava vinculat amb una progressiva escalada dels preus de les matèries primeres, a remolc dels increments dels preus del petroli d'ençà de l'esclat de les "guerres per la justícia duradora" de George W. Bush i els "falcons de la guerra". El president del grup distribuïdor "*Ferro*" es lamentava que cada cop s'importaven més ferros i acers extracomunitaris, principalment de Turquia, Moldàvia, Croàcia i les repúbliques de l'extinta Unió Soviètica. Els ferros extracomunitaris no duen segell de qualitat (AENOR), mentre que els de la UE si ho duen, i degut a una advertència feta des de Xile es va fer saber que els ferros procedents de Turquia eren molt poc dúctils i per tant no presentaven garanties en zones de risc sísmic. Per aquests motius, el president de *Ferro* alertà sobre la creixent importació de ferro i acer extracomunitari (Morales, 17/02/2005). La polèmica fou continuada per el director general del Grup Domènech⁵³ segons el qual s'havia d'afavorir el lliure comerç i la lliure competència, al·legant que l'escassetat del recurs i l'augment del seu preu els ha empès a importar-ne d'extracomunitari, sense certificar (Manoso, 19/02/2005). Nogensmenys, Tomeu Ordinas –gerent de Ferraceres Ordinas⁵⁴ –matisà que tots els ferros i acers que s'importaven a l'Estat espanyol que no compten amb l'acreditació d'AENOR, havien de passar per uns controls tècnics d'acord amb la normativa del Ministerio de Fomento (Última Hora, 21/10/2005).

Convé recordar, tal com fa Carpintero (2005) que s'han de contemplar, junt amb les activitats extractives que deixen importants cicatrius sobre el territori, les bales –moltes convertides en una mena de "llacs"– que acullen els residus líquids procedents del rentat dels metalls i les gegantesques escombreres –"muntanyes"– on es dipositen la ganga i els estèrils que acompanyen a l'extracció dels metalls. Els productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres) sumaven un flux directe de 1,9 mil Tm, de les quals el 96,4% corresponia a alumini brut (7601 NC), i els fluxos ocults assolien una quantitat de 16,3 mil Tm, és a dir que per cada tona importada d'aquests productes s'havien hagut d'extreure unes 8,58 Tm de minerals.

Finalment, els **productes acabats abiòtics predominantment de minerals metàl·lics** estan composts per una gran nombre de productes d'acord amb la nomenclatura de la UE pel comerç de mercaderies (Nomenclatura Combinada) i els treballs que ens serveixen de suport metodològic (Bringezu i Schütz, 2001b; Carpintero, 2005) que és d'on s'han aconseguit en gran mesura els coeficients per tal de calcular els fluxos ocults, només tenen en compte els fluxos ocults d'alguns d'ells. Per la resta, tan sols es contemplen els fluxos directes, però cal advertir que de comptabilitzar aquests fluxos ocults la factura biofísica dels fluxos de productes acabats abiòtics de minerals metàl·lics seria més alta. Un dels motius d'aquesta llacuna és a dificultat que hi ha per aconseguir de forma desagregada els materials que componen els productes, sovint per motius de secret industrial. Per aquest motiu seria molt interessant desenvolupar un projecte transdisciplinari en el qual s'establissin els coeficients ocults estàndards per la major part dels productes compresos a la Nomenclatura Combinada⁵⁵.

Els productes de major pes es corresponien als productes d'alumini, ferro i acer dels quals s'han estimat els fluxos ocults, considerant-los com si fossin semimanufactures de dits minerals metàl·lics, amb la qual cosa es tracta d'una infraestimació, mentre que en d'altres casos si que s'han tengut estimacions segons el tipus de producte⁵⁶. No obstant això, s'ha

⁵³ www.grupodomenech.net (novembre 2007).

⁵⁴ www.ferraceres.com (novembre 2007).

⁵⁵ Un dels pocs intents sistematitzadors al respecte és el realitzat pel Wuppertal Institute en la base de dades MI-Werte *Materials intensity of materials, transport, services* (version 28/10/2003) a http://www.wupperinst.org/uploads/tx_wibeitrag/MIT_v2.pdf (gener 2008).

⁵⁶ Els fluxos ocults dels productes derivats de l'estany, del coure, del plom o del zinc també s'han estimat a partir de la consideració del coeficient ocult pels productes semimanufacturats d'aquests metalls, amb la qual cosa es tracta també d'infraestimacions.

considerat que seria més aproximat infraestimar aquests fluxos que deixar aquests sense cobrir de cap manera. Una part important dels productes acabats de mineral metàl·lic van adreçats a la construcció –edificis i obres públiques- que en els nostres càlculs assumeixen uns fluxos directes al 2004 de prop de 39,8 mil Tm. En segon lloc es comptabilitzaven unes 28,1 mil Tm de flux directe del grup contemplat sota la categoria d'altres en els que predominen els de ferro, l'acer i l'alumini que cobreixen un ample ventall d'usos des de la mecànica, les reparacions o la pròpia construcció; i finalment en la categoria de maquinària, eines i recanvis amb un flux directe de 69,45 mil Tm. A partir de les dimensions que assoleix aquest grup, es pot constatar la importància que han adquirit en els darreres temps –els de la globalització- el comerç de maquinària i peces, front als materials requerits per reparar o elaborar de bell nou la maquinària⁵⁷. D'aquestes tres categories de productes acabats de mineral metàl·lic, hom pot comprovar com la major part dels fluxos ocults corresponien a la categoria "altres" (263,4 mil Tm), en segon lloc als materials per construcció (179,9 mil Tm), mentre que la partida de les eines, maquinària i recanvis presentaven uns fluxos ocults de tan sols 15,12 mil Tm. De nou, aquesta menor quantitat es deu a limitacions d'informació respecte dels components materials de la maquinària importada a les Illes. Així mateix, els productes acabats de minerals metàl·lics de la bijuteria degut a la manca d'informació sobre els materials que composaven aquests productes no ha estat factible calcular els seus fluxos ocults, i en qualsevol cas, els fluxos directes d'aquestes foren al 2004 d'unes 164 Tm.

Una menció especial requereixen els fluxos de productes acabats abiòtics predominantment de materials metàl·lics dels mitjans de transport: vehicles, embarcacions i aeronaus. D'acord amb Estevan i Sanz (1996:342), el 72% del pes d'un vehicle correspon a metalls, fonamentalment acer (68,75% del total) i alumini(3,23% del total), amb la qual cosa es pot estimar quins serien els fluxos ocults vinculats a aquells dos materials dominants dels vehicles. No obstant, no comptam amb els components de materials de les embarcacions i les aeronaus, a partir dels quals es podrien extreure els seus fluxos ocults. Els vehicles terrestres importats a les Balears implicaren un flux directe al 2004 de 1,3 milions de Tm, de les quals es podien estimar uns fluxos ocults de 4,28 milions de Tm associades a l'acer i l'alumini. La resta de mitjans de transport (aeri i nàutic), entrats com a mercaderies a les Balears a l'any 2004, sumaren unes 11,5 mil Tm directes. Finalment, el flux directe de les tares dels contenidors de les mercaderies que entraren per via marítima representaven el tercer volum en ordre d'importància amb un total d'unes 230,2 mil Tm, per les quals no s'han calculat fluxos ocults.

Taula 120. Fluxos de materials abiòtics de mineral metàl·lics importats a les Balears a través dels ports d'Autoritat Portuària, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Minerals metàl·lics	7.041	124.047	131.088
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).	155.330	568.508	723.838
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).	1.902	16.333	18.235
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).	28.143	263.412	291.555
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció)	39.846	179.911	219.757
Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	164	0	164
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	69.451	15.125	84.576
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).	1.371.207	4.281.899	5.653.106
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).	3	0	3

⁵⁷ En aquest sentit, en una entrevista feta a Francesc Fiol (Sóller, 2006), llanterner i mecànic d'electrodomèstics que comença el seu ofici als anys 1970, deia que: "abans nosaltres reparàvem les peces de les rentadores, avui amb un poc de sort pots canviar la peça, però el més normal és canviar de rentadora".

Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima).	11.584	0	11.584
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).	230.251	0	230.251
Total	1.914.920	5.449.236	7.364.157

A més dels fluxos de materials que entren a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, hi ha tot un seguit de materials -encara que representen una fracció poc important respecte del total- que ho fan a través dels ports gestionats per la pròpia Comunitat Autònoma (Port de Ciutadella i Port de Sant Antoni) i a través dels aeroports. La taula 121 recull els fluxos directes arribats per via aèria (AENA) i marítima als ports gestionats per l'administració autonòmica de la CAIB (Comunitat Autònoma de les Illes Balears). Es pot veure com en aquest cas s'incorpora el Port de Ciutadella, a través del qual es detecten importacions provinents de ports diferents del d'Alcúdia. Recordam que en aquest darrer cas, si totes les importacions haurien procedit del port d'Alcúdia, no s'haurien comptabilitzat, ja que la unitat d'anàlisi són les Balears i així s'evitaria una doble comptabilitat. Els fluxos directes importats a través d'aquests dos ports i dels aeroports eren al 2004 de 90 mil Tm, és a dir 21 vegades inferiors als fluxos directes entrats a través dels ports d'Autoritat Portuària. En aquest cas, també és destacable la fracció corresponent als vehicles. Els fluxos ocults associats estimats sumen unes 288,4 mil Tm, amb la qual cosa els fluxos totals importats de materials assolirien unes 378,4 mil Tm.

Taula 121. Fluxos de materials abiòtics metàl·lics importats a través dels ports de les illes de la CAIB i dels aeroports, 2004 (Font: Ports de les Illes Balears –Comunitat Autònoma de les Illes Balears; i AENA - Annex Capítol XII).				
		Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Ciutadella	Mineral metàl·lic	4	14	17
	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer)	263	963	1.226
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres)	308	2.640	2.948
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	138	38	176
Sant Antoni	Mineral metàl·lic	789	3.016	3.805
	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3.983	14.579	18.562
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres)	997	8.560	9.557
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	673	147	820
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).	80.163	250.327	330.489
AENA	Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	63		63
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	67	15	82
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (transport).	2600	8120	10720
Total		90.047	288.417	378.465

12.5.1.2. Requeriments Totals de Materials metàl·lics.

En el cas de Balears, en no comptar amb jaciments propis d'extracció de minerals metàl·lics tenim que els requeriments totals d'aquests materials seran equivalents a les seves importacions. A l'any 2004 l'economia de les Illes va requerir un fluxos directes de materials minerals metàl·lics de 2 milions de Tm, que eren les que quedaven enregistrades a través de les estadístiques comercials i les que rebien una contrapartida monetària. Nogensmenys, allò que quedà al marge de la comptabilitat ordinària suposà uns 5,7 milions de Tm, amb la qual cosa els RTM (Requeriments Totals de Materials) de l'economia balear eren de 7,7 milions de

Tm. Tornam a destacar la rellevància que en el cas de les Balears assoleixen els fluxos del que s'han definit com a productes acabats abiòtics predominantment de mineral metàl·lic, i entre dels quals els vehicles i les tares dels contenidors que porten materials cap a les illes Balears assoleixen una importantíssima dimensió. La distribució estadística d'aquests materials entre la població resident de les Illes ens dóna que a cada resident li pertocaria unes 8,1 Tm/càpita, o bé unes 6,1 Tm/càpita si els càlculs es realitzen en base a l'IPH (Índex de Pressió Humana).

Taula 122. Estimació dels Requeriments Totals de Materials abiòtics de mineral metàl·lic a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors)			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	RTM (Tm)
Minerals metàl·lics	7.832,63	127.077,11	134.909,75
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	161.478,38	600.382,86	761.861,26
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic	1.835.656,60	5.010.193,36	6.845.850,61
Total	2.004.967,61	5.737.653,33	7.742.621,62
Pob. Resident (Tm/cap)	2,099	6,008	8,107
IPH (Tm/cap)	1,597	4,570	6,167

En el cas dels fluxos de materials metàl·lics es pot accentuar la rellevància dels productes semimanufacturats i els acabats. Així doncs, el fet que a través del comerç puguin importar-se a més de minerals metàl·lics en forma bruta, les semimanufactures i manufactures "dóna la possibilitat d'aconseguir els propis metalls de *manera directa, nets de pols i palla*, com a conseqüència del procés de refinat [...] Aquest mecanisme comercial cada vegada més generalitzat entre els països enriquits permet obtenir els materials desitjats sense incórrer en el cost ambiental d'extracció i concentració, ni en el posterior procés industrial de refinament i elaboració de lingots pel consum o l'exportació. Apareix així una fórmula que permet, poc a poc, eludir als països acabats les pitjors conseqüències ambientals d'algunes activitats extractives reservant per les nacions empobrides la contaminació cada cop major associada a les explotacions mineres" (Carpintero 2005:237-238). L'economia balear requereix unes elevades quantitats de materials metàl·lics que de cap manera podria cobrir en base a les pròpies extraccions, la qual cosa faria pensar que aquests materials escassos serien contemplats des d'aquesta dimensió, cosa que malauradament no ocorre ja que s'imposen els criteris pecuniaris a l'hora de valorar l'escassetat de la major part dels recursos (Naredo, 2006).

A la taula 123 es comparen els resultats obtinguts sobre els RTM de minerals metàl·lics a la UE-15, l'Estat espanyol i les Balears. Els RTM per càpita d'aquests materials a les Balears a l'any 2004 i amb unes 8,1 Tm/càpita, es troben entre les 6,49 Tm/càpita d'un espanyol estàndard al 2000 i les 11,67 Tm/càpita d'un europeu estàndard al 1997. Hi ha alguns elements que convé matisar, en primer lloc es pot veure com en el cas de les Balears els fluxos domèstics són òbviament absents; mentre que en a la UE-15 representaven el 4,2% dels RTM del 1997 i a l'Estat espanyol el 16,5% dels RTM del 2000. En quant a la importància dels fluxos ocults en el resultat total dels RTM tenim que a la UE-15 els metalls preciosos són els que presenten uns fluxos ocults més grans (p.ex. una tona d'or du associada unes 570 mil Tm de materials ocults); mentre que a l'Estat espanyol i a les Balears aquests tenen una menor importància, tot essent els minerals metàl·lics fèrrics i les seves manufactures aquells fluxos de major importància. Si en comptes de ser fluxos de ferro, haguessin estat fluxos de metalls més rars i costosos en termes materials, llavors el flux ocult o motxilla ecològica hauria estat molt superior. Per una altra banda, la diferència entre els fluxos directes de metalls utilitzats per l'economia Balear i els de l'economia espanyola, a partir de la seva expressió en termes per càpita, es deu sobretot al fet que a les Balears s'han contemplat aquells fluxos dels productes acabats predominantment de mineral metàl·lic, la qual cosa fa incrementar aquest flux. En cas contrari, si no s'hagués tengut en compte els productes acabats, llavors s'haurien comptabilitzat tan sols uns fluxos de 0,17 Tm/càpita, quan la major part dels metalls entraven incorporats en altres productes com per exemple planxes de ferro, filferro, tubs d'acer, etc.

En definitiva, els RTM de les Balears en la seva expressió per càpita es pot dir que presenten coherència amb la pròpia estructura econòmica de les Illes, amb un sistema de tall

“fast food” on la major part dels materials penetren en les seves darreres fases d’elaboració, i donant com a resultats uns RTM per càpita molt semblants als de la mitjana estatal, encara que amb uns fluxos ocults bastant més baixos que es podrien explicar per la menor importància del coure en els còmputos totals de les Balears. No obstant això, la dificultat principal estriba en el fet que no és factible a moments d’ara, calcular els fluxos ocults de molts dels productes acabats importats que segurament incrementarien els nostres resultats, per la qual cosa han de ser presos com a infraestimacions que d’acord amb les metodologies seguides es considera aconsellable sempre optar per aproximacions a la baixa.

Taula 123. Comparació entre els RTM de minerals metàl·lics per càpita de la UE-15 (1997), de l’Estat espanyol (2000), i de les Balears (2004) (Font: a) Bringezu i Schütz, 2001a; Carpintero, 2005; c) taules anteriors).

		Flux Directe (Tm/càpita)	Flux Ocult (Tm/càpita)	RTM (Tm/càpita)
UE-15 (1997) (a)	Domèstics	0,25	0,24	0,49
	Importats	0,53	10,65	11,17
	Total	0,78	10,89	11,67
Estat espanyol (2000) (b)	Domèstics	0,02	1,05	1,07
	Importats	0,71	4,70	5,41
	Total	0,73	5,76	6,49
Balears (2004) (c)	Domèstics			
	Importats	2,099	6,008	8,107
	Total	2,099	6,008	8,107

12.5.1.3. Balanç físic de materials abiòtics minerals metàl·lics.

Figura 5. Ferralla al Port d’Alcúdia per exportar a la península.

Després d’haver calculat els RTM de materials metàl·lics, intentarem analitzar el Balanç Físic de Materials de minerals metàl·lics, per la qual cosa és imprescindible comptar amb les exportacions (Taula 124). Els fluxos directes exportats de materials metàl·lics i els productes acabats predominantment metàl·lics assoliren al 2004 uns 1,74 milions de Tm. No obstant, convé matisar de nou que la major partida comptabilitzada és la corresponent als vehicles que presentava un flux directe de 1,34 milions de Tm i en segon lloc les tares

dels contenidors amb unes 284 mil Tm. Els fluxos ocults s’estimen en uns 4,5 milions de Tm, i de nou s’ha de senyalar que es tracta d’una xifra conservadora ja que no es computen tots els fluxos ocults degut a que la major part de les exportacions corresponen a productes acabats. Un altre qüestió que pot cridar l’atenció és que la fracció d’exportacions de minerals metàl·lics i els seus productes, sense comptar vehicles ni tara de contenidors, presentava un flux directe de 114 mil Tm, de les quals 87 mil Tm eren de ferralla. La suma dels fluxos directes i els ocults en dóna un resultat d’uns FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) de 6,3 milions de Tm.

Taula 124. Estimació dels Fluxos Totals de Materials abiòtics de mineral metàl·lic exportats des de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Illes Balears, AENA, Ports de les Illes Balears – Govern de les Illes Balears - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)
Minerals metàl·lics	100	2.459	2.560
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).	88.159	322.662	410.821
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).	704	4.060	4.764
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).	713	4.137	4.850
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció)	1.797	6.759	8.557
Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	513	0	513
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	16.918	24.351	41.269
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).	1.345.646	4.203.157	5.548.803
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).			
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima).	5.567	0	5.567
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).	284.377	0	284.377
Total	1.744.496	4.567.586	6.312.082

Una vegada es té informació sobre les importacions i les exportacions en termes físics, es pot procedir a calcular el Balanç Físic de Materials, en aquest cas dels metàl·lics i els productes acabats. Els BFM presenta un dèficit d'uns 1,4 milions de Tm, que es distribueixen entre un 18,2% de fluxos directes i un 81,8% de fluxos ocults. Es pot apuntar que pràcticament totes les partides són deficitàries, amb l'excepció de les tares dels contenidors que presentava un superàvit de 54 mil Tm. Finalment, es pot assenyalar que la partida dels productes acabats del transport, fonamentalment vehicles, representa la partida més important de totes amb un dèficit total de 451 mil Tm.

Taula 125. Balanç Físic de Materials (BFM) metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTM (Tm)
Minerals metàl·lics	-7.732	-124.618	-132.350
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	-72.615	-273.661	-346.276
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (eines, construcció, maquinària, etc).	-119.908	-434.600	-554.509
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (transport).	-114.343	-337.188	-451.531
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).	54.127	0	54.127
BFM Total	-260.472	-1.170.067	-1.430.540

12.5.1.4. La procedència dels fluxos de materials abiòtics minerals metàl·lics importats.

Una vegada realitzats els càlculs dels RTM i la BFM dels minerals metàl·lics i dels productes acabats, intentarem veure des d'on s'importaven aquells productes per tal de mirar d'establir els "socis comercials" de les Balears de dits materials. El 95% dels FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats) de materials metàl·lics a les Balears entraven a través dels ports gestionats per part de l'Autoritat Portuària, per la qual cosa analitzant els fluxos de materials a

través d'aquests ports podem tenir una informació aproximada de l'origen d'aquests fluxos. Nogensmenys, els ports d'origen de les exportacions d'aquests materials ens indiquen tan sols quina ha estat la plataforma portuària des d'on s'han embarcat aquests materials, però no ens diu res si aquests han estat extrets o elaborats a la regió a la que pertany el port. Els principals ports des d'on s'embarquen els materials metàl·lics cap a les Balears són, a partir dels seus fluxos directes, els de Barcelona (1 milió de Tm), València (493 mil Tm), Dènia (128 ml Tm), Sagunt (92 mil Tm) i Tarragona (34 mil Tm). Emperò, en el cas d'aquests materials, tal com es pot observar a la taula 126 hi ha relacions comercials amb un ample nombre de ports de diferents països, encara que amb un pes molt inferior al dels ports espanyols.

Taula 126. Fluxos Totals de Materials Importats (FTMI) metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic segons port de procedència, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).				
Port Origen	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Tm	FTMI Tm	% sobre FTMI
Barcelona	1.051.455	2.872.686	3.924.140	54,91
València	493.693	1.526.175	2.019.868	25,78
Dènia	128.217	405.155	533.372	6,70
Sagunt	92.948	232.512	325.461	4,85
Alacant	57.876	139.261	197.136	2,68
Tarragona	34.273	107.794	142.067	1,79
Sevilla	7.740	28.327	36.067	0,40
Gijon	5.900	21.593	27.492	0,31
Port la Nouvelle (França)	5.742	21.015	26.757	0,30
Almeria	3.930	14.385	18.316	0,21
Huelva	3.200	12.248	15.448	0,17
Altres Espanya	3.148	11.518	14.665	0,16
Genova (Itàlia)	3.016	11.039	14.055	0,16
Altres Portugal (Portugal)	2.881	10.545	13.426	0,15
La Coruña	2.519	9.218	11.737	0,13
Puerto de Pasajes (Guipúscoa)	2.503	9.163	11.666	0,13
Iskenderun, Hatay (Turquia)	2.285	8.364	10.649	0,12
Altres Turquia (Turquia)	795	2.911	3.707	0,04
Sette (França)	1.006	2.688	3.694	0,05
Altres EUA (EUA)	3.151	0	3.151	0,16
Altres R. Unit (R. Unit)	578	2.115	2.693	0,03
Port Everglades (EUA)	1.884	0	1.884	0,10
Southampton (R. Unit)	1.259	292	1.552	0,07
Schiedam (P. Baixos)	1.157	143	1.300	0,06
Derince (Kocaeli) (Turquia)	770	0	770	0,04
Las Plamas de Gran Canaria	707	0	707	0,04
Rotterdam (P. Baixos)	623	50	673	0,03
Ceuta	504	0	504	0,03
Fort de France (Martinica)	331	0	331	0,02
Emden (Alemanya)	281	30	311	0,01
Bremen (Alemanya)	169	3	172	0,01
Tortola (Vrgin Islands)	140	0	140	0,01
Constanza (Romania)	107	0	107	0,01
Ijmuiden (P. Baixos)	63	0	63	0,003
Kaohsiung (Taiwan)	60	0	60	0,003

Sta. Cruz de Tenerife	3	3	6	0,0002
Gibraltar	5	0	5	0,0003
Nassau (Bahames)	3	1	4	0,0001

Com ocorre en la resta de materials analitzats, en el cas dels minerals metàl·lics i els productes acabats predominantment metàl·lics tenim que els resultats obtinguts fins a hores d'ara ens permet saber els RTM de les Balears per una banda, i per l'altra els ports d'origen d'aquests materials. Emperò, el fet d'esbrinar la procedència exacta dels minerals i d'aquells productes, és a dir allà on han estat extrets i/o transformats, resulta quasi inabracable. Per això acudim a les estadístiques del comerç exterior⁵⁸ a través de les quals es podrà estimar la fracció d'aquests materials que independentment del port on hagin estat embarcats, procedeixen de fora de l'Estat espanyol. A la taula 127 es presenten els FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats) de minerals metàl·lics i productes acabats procedents del comerç exterior amb Balears, on es pot observar que els fluxos directes d'aquests materials presentava una quantitat d'unes 37,2 mil Tm, el que representa el 1,86% de tots els fluxos directes importats estimats. Aquests fluxos directes presentaven una contrapartida monetària d'uns 1,49 miliards d'euros. En canvi, els fluxos ocults associats als directes (i no valorats) serien d'unes 118,4 mil Tm, amb la qual cosa el FTMI del comerç exterior seria de 155,7 mil Tm, un 1,5% de tots els FTMI importats a les Balears.

Dels resultats presentats a la taula 127 es pot posar de manifest el fet que la categoria que aglutina el que s'ha definit com a "producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima)" enregistra una quantitat superior a l'enregistrada a través de les estadístiques d'Autoritat Portuària, Ports de les Illes Balears i AENA, amb un flux directe de 16,38 mil Tm front a les 11,5 mil Tm, i el mateix ocorre en el cas de "producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria)" on les entrades enregistrades a través del comerç exterior serien superiors a les de les altres estadístiques amb un flux directe de 1,8 mil Tm front a les 3 Tm enregistrades a les altres estadístiques. Aquestes discrepàncies es poden deure al fet que en les estadístiques portuàries, aquestes partides s'han pogut registrar en d'altres categories, particularment a les que hem agrupat en el grup d'eines, maquinària i recanvis. Per una altra banda, es pot posar de manifest que el principal flux directe del comerç exterior és el corresponent a "navegació marítima" amb unes 16,38 mil Tm de les quals la major part és la dels iots i embarcacions d'esbarjo.

Taula 127. Importacions de materials abiòtics de minerals metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic del comerç exterior cap a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de http://aduanas.camaras.org, març 2006)				
	Flux directe (Tm)	Valor monetari (10 ⁶ €)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Minerals metàl·lics	0	0	0	0
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).	6.054	2,71	22.157	28.211
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).	49	1,28	2.633	2.682
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).	8.043	12,59	87.276	95.319
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció)	430	1,59	3.321	3.751
Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	124	7,67	0	124
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	3.548	96,40	805	4.353
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehícles).	722	6,87	2.255	2.977
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).	1.828	834,02	0	1.828
Producte acabat abiòtic predominantment de	16.383	529,34	0	16.383

⁵⁸ <http://aduanas.camaras.org> (març 2006).

mineral metàl·lic (navegació marítima).				
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).	105	1,75	0	105
Total	37.286	1.494,23	118.448	155.734

A continuació s'intentarà analitzar els fluxos de materials metàl·lics importats a les Balears procedents del comerç exterior, atenent al país d'origen. Hi ha un grup de països, en els quals els fluxos ocults són nuls o molt escassos, però amb significants fluxos directes com són les Caiman (7,5 mil Tm), Sant Vincent i les Granadines (2,5 mil Tm), Qatar (1,7 mil Tm), Virgin Islands (1,3 mil Tm), Illes Marshall (543 Tm), Gibraltar (302 Tm) i les Bermudes (118 Tm), des de les quals, la totalitat dels fluxos de materials que s'adreçaven a les Balears estaven constituïts per iots i altres embarcacions d'esbarjo. S'ha de destacar, a més, que tots aquests països són paradisos fiscals, amb l'excepció de les Illes Marshall que podrien ser considerades com a sempiparadisos fiscals. Les relacions comercials amb aquests "forats negres" del comerç i finances internacionals poden donar lloc (i encobrir) als mecanismes més opacs del capitalisme global. Els FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats), en termes físics, més elevats eren els que provenien dels Països Baixos dels quals la partida de fluxos ocults dels materials de coure feia que els FTMI arribàs a unes 44,9 mil Tm, en segon lloc França amb unes 33,6 mil Tm, en tercer lloc Itàlia amb unes 24,8 mil Tm i en quart lloc Turquia amb 3,1 mil Tm. Si s'analitza l'ordre dels països en base a les valoracions monetàries, tendríem que el país amb el qual l'intercanvi és més elevat són els EUA amb uns 485 milions d'euros que anaven destinats a pagar, sobretot, material de navegació aèria; però en segon lloc estaven les Illes Caiman (325 milions d'euros) pels vaixells de luxe.

Taula 128. Comerç exterior. Fluxos totals de materials abiòtics de minerals metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic importats a les Balears segons país d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)

P. origen	Flux directe (Tm)	Valor monetari (mils €)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)	€/Tm FTMI
I. Caiman	7.584	325.783	0	7.584	42.956,66
França	6.652	256.756	27.032	33.685	7.622,39
Itàlia	4.772	135.302	20.066	24.837	5.447,55
Turquia	3.138	2.407	11.314	14.452	166,56
St. Vincent i les Granadines	2.535	32.239	0	2.535	12.717,51
EUA	1.973	485.683	100	2.073	234.303,57
Qatar	1.706	39.800	0	1.706	23.329,43
Virgin Island (R.Unit)	1.346	37.559	0	1.346	27.897,94
Alemanya	1.288	34.729	3.349	4.637	7.489,47
R. Unit	1.198	47.536	3.096	4.294	11.069,51
Xina	797	3.540	2.406	3.203	1.105,15
P. Baixos	740	7.808	44.191	44.931	173,78
I. Marshall	543	10.750	0	543	19.797,42
Taiwan	353	4.519	73	427	10.594,50
Singapur	352	13.991	7	359	38.969,74
Hongria	312	1.346	57	369	3.646,32
Gibraltar	302	5.000	0	302	16.556,29
Suècia	240	5.011	163	403	12.443,23
Portugal	197	4.059	685	881	4.605,00
Bèlgica	175	6.843	3.047	3.222	2.123,89
Suïssa	129	8.003	164	292	27.362,30
Bermudes	118	3.050	0	118	25.847,46
Canadà	88	3.790	6	94	40.479,58
Índia	76	419	556	632	662,40
Bulgària	72	67	240	312	214,98
Finlàndia	68	741	4	72	10.331,66

Polònia	55	237	74	129	1.826,96
Marroc	51	97	376	427	225,93
Sud-àfrica	45	413	0	45	9.173,33
Indonèsia	38	162	7	45	3.562,31
Rep. Dominicana	37	114	131	168	677,43
Irlanda	33	4.057	0	33	121.834,83
Austria	32	3.027	0	32	93.438,27
Romania	26	84	461	486	171,96
Rep. Txeca	21	303	55	76	3.997,37
Tailàndia	20	1.556	2	22	70.934,79
Vietnam	19	43	69	88	492,94
Corea del Sud	17	425	577	594	714,48
Dinamarca	17	1.607	9	26	61.329,13
Argentina	12	80	13	25	3.163,22
Altres països	111	5.296	118	228	23.196,96
Total	37.286	1.494.228	118.448	155.734	9.594,77

12.5.1.5. El destí dels fluxos de materials abiòtics minerals metàl·lics exportats.

Una vegada analitzats els fluxos totals de materials importats segons el port d'origen i en base al país de procedència, es procedirà a realitzar la mateixa anàlisi pel cas de les exportacions dels materials metàl·lics. De bell nou es tendran en compte tan sols els ports de destí de les exportacions realitzades des dels ports administrats per l'Autoritat Portuària de les Balears per dos motius fonamentals: en primer lloc, cal destacar que el 93,27% dels FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) sortien a través d'aquests ports; i en segon lloc, només és possible tenir informació precisa dels fluxos comercials en base a origen-destí dels productes comercialitzats a través dels ports d'Autoritat Portuària, ja que en el cas dels aeroports no és possible obtenir aquesta informació, així com tampoc és possible en el cas dels ports administrats pel govern autonòmic. De fet, les estadístiques comercials de mercaderies dels aeroports (AENA) són en general bastant deficientes ja que no es computen segons els criteris de la NC (Nomenclatura Combinada) i tan sols és factible comptar amb una estadística de qualitat pel cas de l'aeroport de Sant Joan (Palma de Mallorca), però no pels de Menorca i Eivissa. A la taula 129 es poden veure els ports als que es dirigiren les exportacions de materials metàl·lics (minerals metàl·lics, productes semimanufactures i productes acabats) des dels ports de les Illes. En aquest cas, els principals ports són els de la costa espanyola del Mediterrani: Barcelona (61,5% dels FTME); València (23,67% dels FTME), Dènia (2,91% dels FTME) i Alacant (2,54% dels FTME). En el cas d'aquests materials, es pot veure com hi ha un important nombre de ports i de diferents països, als quals se dirigiren aquests materials, encara que amb una importància molt baixa.

Port Destí	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)	% sobre total FTME
Barcelona	1.014.923,67	2.607.143,13	3.622.066,81	61,52
València	367.816,94	1.026.100,42	1.393.917,36	23,67
Dènia	120.766,90	377.648,83	498.415,73	8,47
Sagunt	70.503	100.974	171.477	2,91
Alacant	45.046,10	104.390,18	149.436,28	2,54
Tarragona	16.156,79	25.355,68	41.512,47	0,71
Sette (França)	1.002,94	2.873,90	3.876,84	0,07
Port Everglades (EUA)	1.384,00	0	1.384,00	0,02
Altres EUA (EUA)	1.021,75	355,20	1.376,95	0,02
Castelló	190,09	537,54	727,63	0,01
Schiedam (P. Biaixos)	686,38	0	686,38	0,01
Sevilla	140,00	437,31	577,31	0,01

Pt. Lázaro Cárdenas (Mèxic)	397,00	0	397,00	0,01
Fort de France (Martinica)	336,00	0	336,00	0,01
Saint Thomas (Charlotte Alelie) (Virgin Islands - EUA)	332,00	0	332,00	0,01
Southampton (R. Unit)	305,55	21,87	327,42	0,01
Bremen (Alemanya)	256,15	17,18	273,33	0,005
Gibraltar (R. Unit)	77,63	79,81	157,44	0,003
Ijmuiden (P. Baixos)	145,00	0	145,00	0,002
Fort Lauderdale (EUA)	123,50	0	123,50	0,002
Emden (Alemanya)	93,40	0	93,40	0,002
Vlissingen (P. Baixos)	88,00	0	88,00	0,001
Cannes (França)	76,00	0	76,00	0,001
Altres Itàlia (Itàlia)	24,00	0	24,00	0,0004
Altres Espanya	4,68	14,60	19,28	0,0003
Livorno (Itàlia)	5,36	10,50	15,86	0,0003
Bilbao	3,38	10,54	13,92	0,0002
Altres Grècia (Grècia)	10,00	0	10,00	0,0002
Las Plamas de Gran Canaria	2,80	2,22	5,02	0,0001

A continuació, passarem a analitzar els fluxos de materials metàl·lics exportats a d'altres països, partint de les estadístiques duaneres del comerç exterior, ja que com s'ha esmentat anteriorment, els resultats dels fluxos comercials a partir de les estadístiques portuàries ens indiquen el port on s'adrecen aquells materials però que no significa que siguin les seves destinacions finals. A la taula 130 tenim els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) de materials metàl·lics enregistrats en les estadístiques duaneres amb un flux directe d'unes 32,1 mil Tm, la qual cosa significa que de tots aquests materials exportats un 1,8% corresponia al comerç exterior, i que en termes monetaris assolien una quantitat de 826 milions d'euros. La part no compresa en les estadístiques a l'ús, la dels fluxos ocults seria d'unes 47,5 mil Tm, amb la qual cosa els FTME serien de prop de 79,6 mil Tm, és a dir un 1,26% de tots els FTME. En el cas de les exportacions d'aquests materials es pot posar de manifest que les dues principals partides en quant a la seva dimensió física foren les corresponents als vehicles amb un flux directe de 14 mil Tm i la de les embarcacions amb un flux directe de 13,2 mil Tm. En aquest segon cas no s'han pogut estimar els fluxos ocults per mor de la manca d'informació al respecte. Nogensmenys, creim que és destacable el fet que les dues principals partides en termes físics siguin les de dues mercaderies en les quals hi ha un potent mercat de lloguer (vehicles i embarcacions) molt vinculat a la indústria turística, que després d'haver passat la temporada turística o bé es posa a la venda una part important del parc de vehicles, o bé es redirigeix el parc, especialment el d'embarcacions d'esbarjo, cap a d'altres destinacions turístiques on continuen amb la temporada turística.

La premsa mallorquina es feu resó de les connexions comercials entre les Balears i molts de Paradisos Fiscals on després de demanar a la Cambra de Comerç sobre el motiu pel qual hi ha aquest important moviment "comercial", aquells responien que "el 90% dels grans iots estan enregistrats a paradisos fiscals per evitar el pagament de certs impostos i per aconseguir "l'anonimat" gràcies a la clàusula de confidencialitat d'aquestes jurisdiccions" (Tugores 29/01/2007:3). En el cas dels impostos sobre transferències de béns (p.ex. iots) "l'interessat en l'elusió fiscal simplement ha de crear una societat mercantil en un paradís fiscal de la que sigui propietari al cent per cent. Aquesta societat estrangera adquireix el bé moble o immoble en qüestió i quan l'interessat decideix vendre, el que fa és transmetre la titularitat sobre dita societat. El cost d'aquesta operació és notablement inferior al procediment habitual de venda ja que se redueix a les despeses d'advocat [...] En relació a l'IVA [...] l'evasió d'aquest tribut és automàtica pels comerciants internacionals que utilitzen una societat mercantil interposada situada en un paradís fiscal. Aquesta compra i ven les mercaderies des de fora dels territoris duaners de tal manera que mai haurà de declarar l'impost sobre el valor afegit ja que aquest només és aplicable a les importacions i a les vendes realitzades des de dins del territori duaner" (Tugores 29/01/2007:3). En definitiva, tot fa pensar i així ho reflectí la premsa

mallorquina que al darrera d'uns dels principals fluxos comercials, en termes monetaris, de les Balears s'oculten importants moviments de capitals, en la cerca de "refugi fiscal", entre d'altres.

Taula 130. Comerç exterior. Fluxos de materials abiòtics de minerals metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic exportats des de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)

	Flux directe (Tm)	Valor monetari (10 ⁶ €)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)
Minerals metàl·lics	—	—	—	—
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).	281	1,32	963	1.244
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).	1	0,06	109	109
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).	863	7,92	954	1.816
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció)	90	0,50	1.601	1.691
Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	107	15,80	0	107
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	2.938	33,10	66	3.004
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).	14.028	133,12	43.817	57.845
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).	602	309,35	0	602
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima).	13.240	325,24	0	13.240
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).				
Total	32.148	826,42	47.510	79.658

Un cop analitzats els FTME del comerç exterior, passarem a veure exactament a quins països s'adrecen les exportacions dels materials metàl·lics procedents de les Balears (Taula 131). De nou en aquest cas es pot senyalar la importància que tenen els fluxos comercials (i financerament opacs) amb els paradisos fiscals amb els quals la principal mercaderia comercialitzada són els "iots i les embarcacions d'esbarjo", amb les Illes Caiman (flux directe de 7,3 mil Tm), Qatar (flux directe de 1,7 mil Tm), Sant Vincent i les Granadines (flux directe de 1,3 mil Tm), Virgin Islands (flux directe de 984 Tm), Illes Marshall (flux directe de 543 Tm) o Bermudes (flux directe de 409 Tm). En les relacions comercials amb aquests paradisos fiscals (amb l'excepció de les Marshall), es pot detectar, com per exemple en el cas de les Illes Caiman, uns fluxos directes en termes físics molt semblants, de materials importats (7,5 mil Tm) i exportats (7,3 mil Tm), presenten una important divergència crematística. Així, en el cas de les Caiman, mentre les importacions es valoraven en 325 milions euros, les exportacions (per quasi la mateixa quantitat física) presentaven una contrapartida monetària de 184 milions d'euros. Unes diferències crematístiques que es podrien entendre per l'atractiu que resulta pagar car el que d'allà s'exporta com a via escapatòria financera, i en canvi vendre més barat el mateix material a dit "paradís". A més resulta que dites relacions comercials es solen produir, en el cas d'aquestes embarcacions de luxe, dins la mateixa empresa, malgrat tenguí diferent personalitat jurídica.

En segon lloc, es pot senyalar que els països de la UE (Alemanya, Itàlia i França) són amb els que hi ha unes relacions comercials de materials metàl·lics més importants. Finalment, resulta interessant assenyalar que les exportacions de materials metàl·lics a les "colònies turístiques" del capital balear també se situen entre els principals països als quals s'adrecen bona part de les exportacions d'aquests materials, com per exemple el cas de la República Dominicana amb uns FTME de 3 mil Tm, Mèxic amb uns FTME de 1,3 mil Tm o Cuba amb uns FTME de 1,1 mil Tm. La major part dels materials metàl·lics que allà s'exporten corresponen a maquinària (refrigeradors, calderes, aire condicionat, coberts, griferia, etc) i materials de

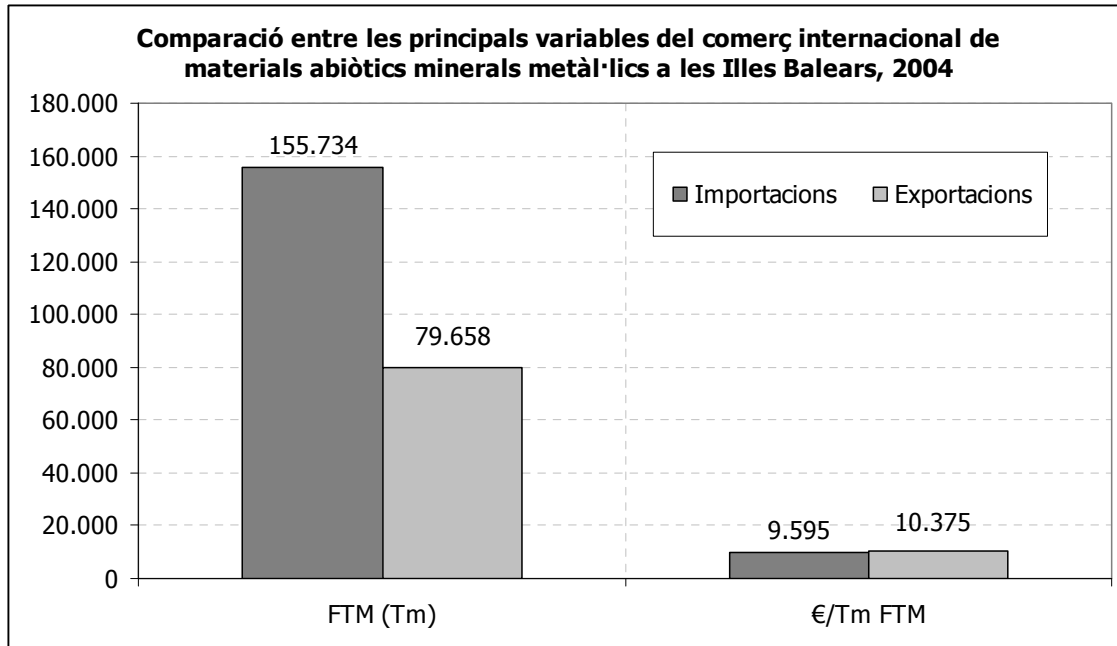
construcció metàl·lic, en definitiva es tracta dels materials requerits per part de les "fàbriques turístiques".

Taula 131. Comerç exterior. Fluxos de materials abiòtics de minerals metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic exportats des de les Balears segons país de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de http://aduanas.camaras.org, març 2006 - Annex Capítol XII)					
P. destí	Flux directe (Tm)	Valor monetari (mils €)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)	€/Tm FTME
I. Caiman	7.303	184.628	0	7.303	25.282
Itàlia	5.584	75.901	17.216	22.800	3.329
Alemanya	3.659	31.022	10.713	14.372	2.158
França	2.324	33.837	5.980	8.304	4.075
R. Unit	1.753	84.108	4.993	6.746	12.468
Qatar	1.706	39.843	0	1.706	23.355
St. Vincent i Granadines	1.352	19.751	0	1.352	14.614
Rep. Dominicana	1.055	9.455	1.999	3.055	3.095
Virgin Islands (R. Unit)	984	29.726	0	984	30.209
Mèxic	669	5.179	725	1.395	3.714
Polònia	638	11.262	1.671	2.310	4.876
I. Marshall	543	11.042	0	543	20.336
Libèria	487	7.134	0	487	14.648
Bermudes	409	9.550	0	409	23.379
Austria	408	4.415	862	1.271	3.475
EUA	377	35.263	69	446	79.135
Cuba	297	1.807	847	1.144	1.580
Marroc	225	1.010	224	449	2.250
Suècia	158	69.744	0	158	441.975
Gibraltar	155	3.353	0	155	21.704
Hongria	147	1.672	60	207	8.083
Luxemburg	120	824	374	494	1.668
Algeria	112	426	233	345	1.236
Irlanda	102	103.179	2	104	995.014
Canadà	99	4.158	0	99	42.216
P. Baixos	86	1.562	151	236	6.605
Nigèria	81	21	252	332	64
Senegal	75	37	166	240	155
Grècia	68	1.898	0	68	27.792
Uncreina	67	2.029	87	153	13.247
Bèlgica	64	665	127	191	3.487
Veneçuela	62	643	106	168	3.833
Xina	59	14.020	0	59	237.230
Jamaica	58	458	0	59	7.820
Croàcia	58	1.412	0	58	24.310
Suïssa	53	1.008	75	128	7.857
Rep. Txeca	53	15.875	0	53	301.230
Noruega	52	617	0	52	11.767
Altres països	651	7.882	577	1.228	6.419
Total	32.148	826.415	47.510	79.658	10.375

Al gràfic 12 es comparen dues de les principals variables considerades del comerç exterior de materials metàl·lics, per una banda els FTM (Fluxos Totals de Materials) importats i exportats, i per una altra banda el valor monetari unitari dels respectius fluxos. En primer lloc es pot veure com les importacions de l'estranger d'aquests materials eren un 95% superiors a les exportacions; en segon lloc, podem assenyalar que el valor monetari unitari per tona de FTM importat era en el cas de les importacions un 7,5% inferior al de les exportacions, confirmant-se també en el comerç exterior d'aquests objectes el guany en la cadena de valor

després d'haver passat una tona d'aquest material per les illes Balears i d'aquesta manera confirmant la "regla del notari" definida per Naredo (Naredo i Valero, 1999).

Gràfic 12. (Elaboració pròpia a partir de les taules 128 i 131).

12.5.2. Els requeriments totals de minerals no metàl·lics.

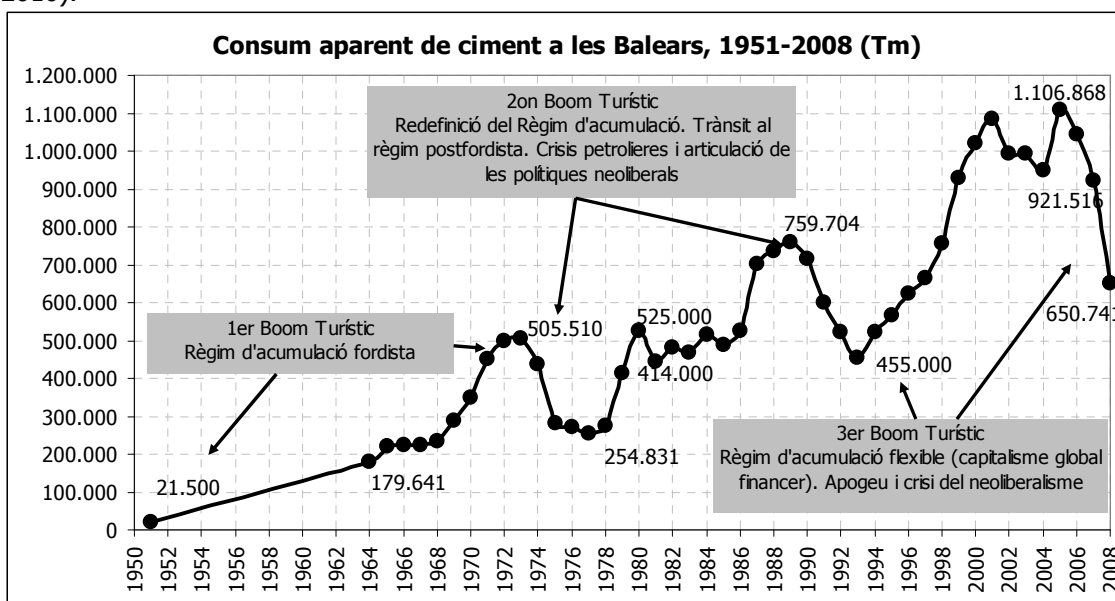
Probablement, una de les vessants més desateses de l'anàlisi geoeconòmica és aquella que fa esment a la contribució dels minerals no metàl·lics al procés econòmic. Dins d'aquest vast grup de materials, hom pot distingir a grans trets: els minerals de pedrera, els minerals industrials i els productes semimanufacturats i acabats d'aquests minerals. Entre aquests minerals es troben alguns tan significants per les Illes com és la sal, mineral que inserí, particularment, a les Pitiüses dins dels circuits comercials des de l'Antiguitat; i els materials de pedrera que en temps de via d'acumulació del capital financer-immobiliari han resultat imprescindibles per a l'expansió del negoci turístic-immobiliari i la construcció de megainfraestructures, tot convertint-se l'Estat espanyol i les seves zones d'industrialització turística en peces claus del circuit d'acumulació global (p.ex. ports, aeroports, carreteres, etc) (Naredo, 2006; Fernández-Durán, 2006; López i Rodríguez, 2010).

L'indicador del consum aparent de ciment ens indica les pulsacions del capitalisme balear al llarg de la segona meitat del segle XX i principis del segle XXI en que les activitats turístic-immobiliàries han estat el seu principal motor. Al gràfic 13 es pot veure la relació entre les fases expansives del capitalisme global i la seva expressió a les Illes, i com aquesta es manifesta, durant el cicle alcista, en els increments en el consum de ciment que s'aboca sobre els quasi cinc mil quilòmetres quadrats de l'arxipèlag. Al llarg del període que va del 1951 -any d'inici de l'obertura del règim feixista a les potències capitalistes- a l'any 2007 es pot veure com s'ha passat d'un consum de 21,5 mil Tm a prop del milió de tones de ciment, el que ha suposat passar de abocar 4,33 Tm/Km² al 1951 a unes 185,47 Tm/km² al 2007. La crisi financer-immobiliària desfermada el 2007 es reflecteix en la reducció del consum aparent de ciment, tot situant-se aquest en torn a 650 mil Tm el 2008 (130,97 Tm/km²). De totes maneres en temps de crisi hi havia un consum aparent de ciment equivalent al de 1997, en els inicis de la bombolla immobiliària. No obstant, cal tenir present que amb l'excepció d'algunes demolicions, la major part del ciment que es consumeix passa a formar part de l'estoc edificat de les Balears, i per tant en la consideració del consum de ciment convindria diferenciar entre el fluxos anuals i el que s'afegeix a dit estoc. Per això, podríem dir que entre el 1951 i el 2008 s'hauria afegit, aproximadament, a l'estoc de ciment un total de 5209,02 Tm/Km².

Convé prestar atenció al fortíssim impuls que es manifesta en el consum de ciment a partir de la segona meitat dels anys 1990 quan teòricament el dinamisme demogràfic havia

arribat a una situació de maduresa i que per tant difícilment podia explicar aquell desafortat consum de ciment, no hi havia cap tipus de reconstrucció per motius bèl·lics o degut als anomenats "desastres naturals", a més hi havia una major consciència social ambiental i s'havien desenvolupat algunes normes per tal de frenar la marxa de la destrucció territorial deguda a l'expansió urbanística (Rullan, 1999). D'aquesta manera es pot veure com els anys 1990 i principis de la dècada dels 2000 han estat els anys d'un nou desenvolupisme que ridiculitza el dut a terme pels feixistes durant la dictadura. Mentre que el de la Dictadura es va dur en un context de forta repressió social, el segon s'ha consolidat amb un fort consens social articulat, en bona part, gràcies als instruments generadors de consens com són els aparells mediàtics i el recurs a tota una bateria d'argumentacions carregades d'un alt poder simbòlic (p.ex. sostenibilitat, cohesió social, etc).

Gràfic 13 (Font: Elaboració pròpia a partir de Ginard i Casasnovas, 2006; Manera, 2001c; IBAE – Les illes Balears en xifres, 2007 i Oficemen, Memòria anual -www.oficemen.com, setembre 2010).

Taula 132. Consum aparent de ciment a les Balears, 1951-2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de Ginard i Casasnovas, 2006; Manera, 2001c; IBAE 2007 – Les Illes Balears en xifres; i Oficemen - www.oficemen.com, setembre 2010).

	10 ³ Tm	Tm/Km ²
1951	21,5	4,33
1965	219,75	44,23
1970	348,73	70,19
1975	281,42	56,64
1980	525	105,67
1985	489,04	98,43
1990	715,99	144,11
1995	566,87	114,1
2000	1.020,28	205,36
2005	1.106,87	222,78
2008	650,74	130,98

El motiu pel qual la consideració dels materials minerals no metàl·lics ha estat escassa es deu al que Rosselló Verger (1977:119) apuntava quan deia que "l'activitat minera de les Illes és ben poc considerable, car el valor afegit brut de la seva producció (1973) -307 milions de pessetes- amb prou feines suposa un 0,33% del total i encara el VAB per empleat és inferior a la mitjana -ben poc brillant- de l'Estat". És a dir, la visió crematística dominant ha fet que no es

tingués en compte el paper que han jugat aquests recursos, ben poc valorats monetàriament, però que són una de les cares ocultes més visibles del procés de "producció" de base eminentment turístico-immobiliària. En l'apartat on s'analitza l'evolució de les cobertes artificials de les Balears, es fa un breu repàs sobre les activitats extractives a les Balears i la localització dels jaciments, al temps que s'assenyalen algunes de les principals mancances detectades. Per això, a continuació es procedirà directament a analitzar els RTM d'aquests materials a les Balears.

12.5.2.1. Extraccions domèstiques de minerals de pedrera.

a) Els fluxos domèstics directes de minerals de pedrera.

Els càlculs dels materials minerals no metàl·lics a les Balears es poden comptabilitzar a partir de la informació proporcionada per la Direcció General d'Indústria del Govern de les Illes Balears⁵⁹. Nogensmenys, i tal com ens han fet notar els seus responsables la quantitat de material enregistrat és el que apareix en els coneguts com a "plans de tasques" i que no sempre tenen perquè respondre a les vertaderes extraccions que es facin. L'única informació a la que s'ha pogut accedir en matèria d'extraccions dels minerals no metàl·lics a les Balears ha estat la ja esmentada de la Direcció General d'Indústria. Per la qual cosa les dades s'han de prendre fonamentalment com a aproximacions, unes aproximacions oficials al manco. Al llarg del període del boom immobiliari de finals del segle XX i principis del segle XXI s'han extret una mitjana de 6 milions de tones anuals, de les quals la major part correspon als àrids, que representen prop del 90% de tots els materials extrets a les Illes (taula 133).

Taula 133. Extraccions de minerals no metàl·lics de pedrera a les Balears, 1997-2004 (unitat: 10³ Tm) (Font: elaboració pròpia a partir de dades de la Direcció General d'Indústria de la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia del Govern de les Illes Balears).								
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Àrids-graves	5.466,58	6.280,73	4.435,39	5.472,14	4.711,34	6.479,86	5.392,56	5.357,86
Arena	55,87	77,97	88,91	117,18	90,32	106,24	89,09	59,87
Argila	81,85	3,00	165,90	190,71	200,33	198,86	302,07	270,66
Guix	31,79	0,00	57,10	10,89	64,12	65,51	19,10	17,40
Marès	234,73	297,59	227,36	202,42	210,16	262,46	309,88	289,12
Margues	2,50	0,00	0,00	4,01	22,35	4,06	3,90	3,90
Silicats	0,00	0,00	15,00	21,30	0,00	22,00	13,45	17,41
Total	5.873,31	6.659,29	4.989,66	6.018,65	5.298,61	7.138,99	6.130,04	6.016,22

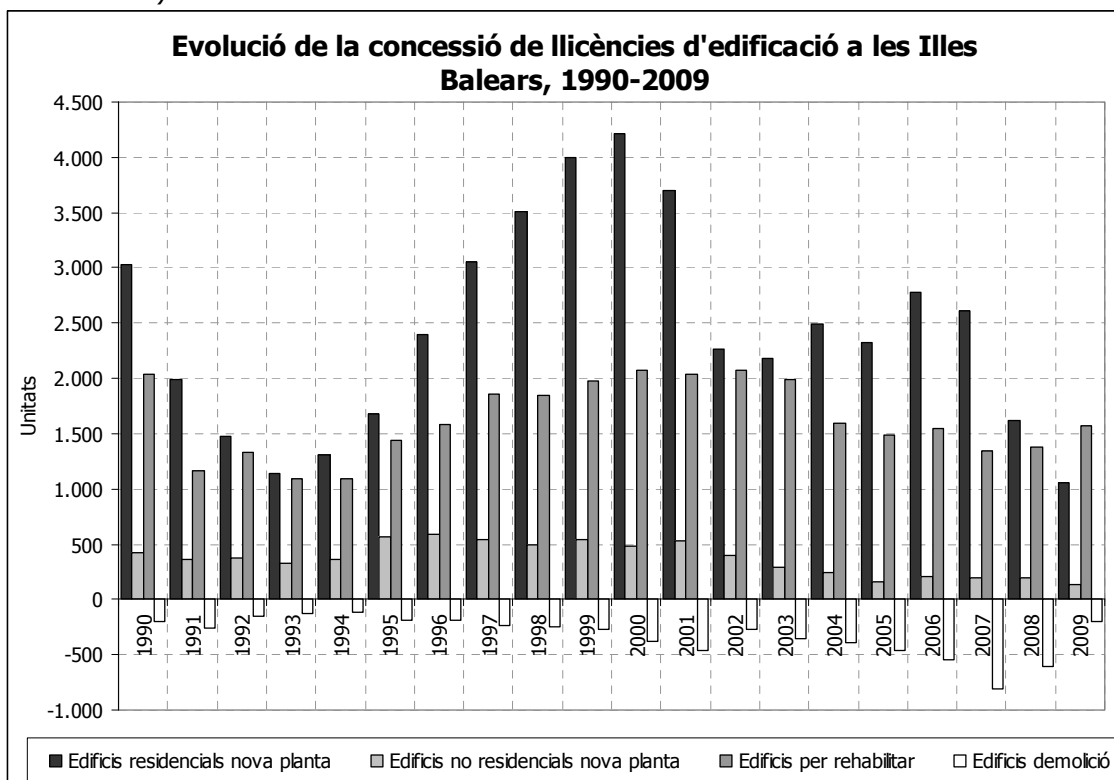
Després de la "crisi" que marcà el pas del règim d'acumulació reglat al règim flexible, el negoci turístico-immobiliari tornà a prendre una forta embranzida. El negoci turístic seguí una tendència ascendent i també la producció immobiliària, tot retroalimentant-se mútuament (Blázquez et al., 2002; GIST, 2006; Rullan, 2007). L'auge del sector de la construcció ha anat vinculat a unes creixents exigències de materials per part d'aquest sector altament devorador. Les estadístiques del Ministeri de Foment⁶⁰ presenten les llicències d'obra dels edificis i habitatges que es construiran a l'any de referència. Al gràfic 14 i la taula 134 es pot veure com a finals dels 1990 i el 2001 es quan es produí la màxima intensitat edificatòria, en quant a llicències d'obres de nova planta amb una mitjana de 4366 edificis anuals, 11774 habitatges i uns 2,29 milions de m² construïts entre el 1998 i el 2001. Mentre que entre el 2002 i el 2004 la mitjana d'edificis a construir, a partir de la informació procedent de les llicències municipals, va disminuir degut, sobretot, a l'aprovació de moratòries urbanístiques. Entre el 2002 i el 2004 la mitjana anual d'edificis a construir fou de 2688, 6740 habitatges i 1,46 milions de m². A partir del 2004, un cop abolides les moratòries, la construcció es tornà a disparar, tot situant-se fins el

⁵⁹ A partir de 2004 aquestes estadístiques es deixen de realitzar. L'única estadística disponible a partir de llavors és la recopilada pel Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç: Estadística Minera (www.mityc.es/energia/mineria/Estadistica/Paginas/Consulta.aspx) (octubre 2010).

⁶⁰ Llicències municipals d'obra (construcció d'edificis) a Informació estadística (Anuaris, estadístiques de síntesi i butlletí): www.fomento.es/http://www.fomento.es/BE/?nivel=2&orden=10000000 (octubre 2010).

2007 en torn a 2758 edificis de mitjana anual, 10593 habitatges i 1,97 milions de m² (Artigues i Rullan, 2007; Rullan, 2007; Navinés, 2008). Les Balears participaven del procés de forta especulació immobiliària generalitzat a tot l'Estat espanyol (Naredo et al., 2007; López i Rodríguez, 2010). El 2009, ja en plena crisi financer-immobiliària, la producció d'edificis era amb 1194 unitats, un 57,49% inferior a la del 2007; els metres quadrats a construir amb 0,67 milions m², era un 69,39% inferior a la de 2007; i els habitatges a construir amb 2008 unitats, era un 83,03% inferior a la de 2007.

Gràfic 14. (Font: elaboració pròpia a partir de dades del Ministeri de Foment, www.fomento.es, octubre 2010).

Taula 134. Evolució de les concessions de llicències per la construcció d'edificis i habitatges a les Balears, 1997-2009 (Font: elaboració pròpia a partir de dades del Ministeri de Foment www.fomento.es, octubre 2010).

	Edificis residencials a construir		Edificis no residencials a construir		Habitatges a construir (núm.)	Habitatges a rehabilitar (núm.)	Habitatges a enderrocar (núm.)
	número	10 ³ m ²	número	10 ³ m ²			
1997	3.048	1.420	538	227	7.699	534	425
1998	3.513	1.690	492	219	9.587	741	443
1999	3.999	1.901	537	305	10.667	628	371
2000	4.214	2.386	480	276	13.868	899	496
2001	3.694	2.112	534	280	12.973	730	720
2002	2.270	998	404	203	5.103	553	309
2003	2.178	1.105	293	263	5.874	858	373
2004	2.489	1.555	249	283	9.244	1.304	490
2005	2.322	1.572	162	237	9.639	1.090	568
2006	2.776	1.665	203	269	10.307	1.261	946
2007	2.615	1.876	194	316	11.832	1.072	699
2008	1.624	871	195	280	4.916	940	380
2009	1.061	423	133	248	2.008	837	644

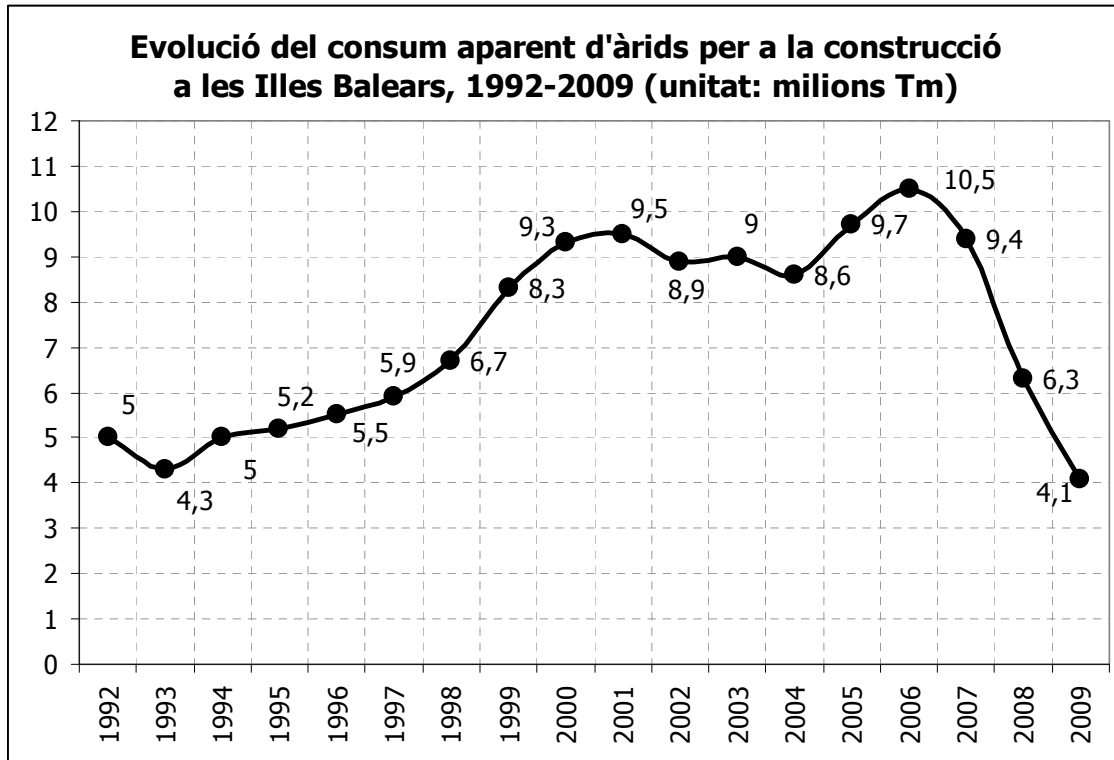
L'any 2004 es trobava de ple en el període del "tsunami urbanitzador" espanyol (Fernández-Durán, 2006) i per tant pot considerar-se com un bon exemple de les extraccions domèstiques de materials minerals de pedrera per al sector de la construcció en dit període d'eufòria immobiliària. La major part de les extraccions corresponen als àrids i les graves que són els materials claus de les pràctiques constructives (p.ex. ciment portland) tant d'edificis com en molta obra pública (p.ex. carreteres). Com s'ha exposat en l'apartat de les cobertes del sòl a la part corresponent a pedreres, es pot veure com a mitjans del segle XX hi havia un nombre de pedreres molt considerable, que es distribuïen al llarg de tot el territori de les Illes, havent nombroses pedreres pròximes a cada localitat. Els canvis en les tècniques constructives i els materials emprats, amb un major predomini del ciment i productes de ciment, i l'explosió del transport motoritzat terrestre va fer que moltes d'aquelles pedreres de menors dimensions i disperses anessin tancant, i en canvi l'extracció de minerals s'ha concentrat en uns quants pols de les Illes, tal com recull el Pla Director Sectorial de Pedreres. A la taula 135 es recullen els fluxos directes de minerals de pedrera per a la construcció que assolien al 2004 uns 6 milions de Tm, als quals els hi correspondria, d'acord amb els coeficients ocults aplicats a la mitjana de l'Estat espanyol per Óscar Carpintero (2005), uns fluxos ocults d'1,89 milions de Tm. És a dir, per a cada tona comercialitzada i declarada a l'administració competent, s'estima que li pertoca un flux ocult associat d'unes 0,3 Tm. La suma total dels materials ocults de les extraccions domèstiques dels materials de pedrera destinats al sector de la construcció ens donaria un resultat d'uns 7,9 milions de Tm.

Taula 135. Estimació dels Fluxos Domèstics Totals de materials abiòtics de pedrera de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Direcció General d'Indústria de la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia del Govern de les Illes Balears; Bringezu i Schütz, 2001b; Carpintero, 2005).			
	Flux Domèstic Directe (Tm)	Flux Domèstic Ocult (Tm)	Flux Domèstic Total (Tm)
Àrids-graves	5.357.856	1.768.092	7.125.948
Arena	59.872	8.382	68.254
Argila	270.660	67.665	338.325
Guix	17.402	5.743	23.145
Marès	289.118	40.476	329.594
Margues	3.900	975	4.875
Silicats	17.413	4.005	21.418
Total (Tm)	6.016.220	1.895.339	7.911.559
Pob. Resident (Tm/cap)	6,30	1,98	8,28
IPH (Tm/cap)	4,79	1,51	6,30

Una vegada analitzades les extraccions de minerals de pedrera per la construcció a les Balears, volem contrastar les informacions publicades per les administracions públiques amb aquelles altres manejades pel sector de l'extracció d'àrids, ANEFA (Asociación Nacional Española de Fabricantes de Áridos) que es presenta al gràfic 15. Es pot veure com el consum aparent d'aquests materials presenten una tendència evolutiva ascendent que es relaciona amb la marxa del negoci immobiliari i la construcció d'infraestructures i la caiguda del cicle financer-immobiliari també queda palès en la disminució del consum d'aquests materials que es situaren en 4,1 milions de Tm, front les 10,5 del 2006. Cal esmentar que les magnituds de consum aparent d'àrids són superiors a les extraccions d'acord amb l'administració pública. S'ha de tenir en compte que la informació pública procedeix dels anomenats plans de tasca. Així, contrasta el flux directe d'àrids i graves enregistrat per la Direcció General d'Indústria amb uns 5,3 milions de Tm al 2004 i els consums de 8,6 milions de Tm que ens informa ANEFA. Es podria intuir que les importacions d'aquests materials podrien cobrir la diferència de 3,3 milions de Tm, ja que el consum aparent ve definit per la fórmula Extraccions més Importacions menys Exportacions. Nogensmenys, els elevats costos de transport que suposa el moviment d'aquests materials fa que en termes generals la fracció més important d'aquests sigui la domèstica, essent la fracció importada una part més aviat petita (244 mil Tm a l'any 2004). En conseqüència, es pot dir que hi ha una important llacuna en quant al coneixement real de les extraccions dels materials

principals que alimenten el sector de la construcció, una llacuna que vendria mínimament definida per la diferència entre el que ANEFA diu que es comercialitza a les Illes (8,6 milions de Tm al 2004) i el que són els fluxos directes d'aquests materials (6,2 milions de Tm al 2004). És a dir, uns 2,4 milions de Tm, o el que és el mateix una diferència del 28% que no es sap d'on s'ha extret.

Gràfic 15. (Font: ANEFA, 2007; ANEFA, 2009; ANEFA, 2010)

b) Altres fluxos domèstics ocults de minerals de pedrera associats a la construcció.

A l'hora de calcular els fluxos domèstics de materials de construcció, la metodologia estàndard considera aquells fluxos ocults associats amb les activitats de construcció, com per exemple el drenatge de ports, el moviments de terres vinculats a l'excavació per a la construcció dels edificis o infraestructures (p.ex. una carretera). El treball de Bringezu i Schütz (2001b), així com el d'Adriaanse et al. (1997), introdueixen aquest interessant aspecte de la mobilització de materials per part de l'espècie humana, però també assenyalen les mancances, dificultats i, fins i tot, divergències en quant a l'obtenció d'aquests fluxos ocults. Carpintero (2005) en el treball sobre el metabolisme socioeconòmic de l'Estat exposa les dificultats a les que ens hem d'enfrontar a l'hora de poder analitzar aquests fluxos ocults associats a la frenètica activitat de construcció d'immobles i d'obra pública, com a reflex del procés "modernitzador". Un procés que Joaquín Estefanía (2007) defineix pel capitalisme espanyol com la "llarga marxa". Les estadístiques ambientals del país són molt precàries en pràcticament totes les dimensions, però molt probablement la part dels residus és la que queda més mal parada (Del Val, 2002).

Cendrero et al. (2005) analitza les aglomeracions urbano-industrials com unitats geomorfològiques de tipus especial, i a diferència de l'evolució clàssica del relleu del sistema "muntanya-riu-conca de sedimentació" als sistemes urbano-industrials s'hauria de tenir en compte la relació "mina/pedrera-carretera/ferrocarril-ciutat". A la taula 136 es pot veure la síntesi de diverses propostes que han calculat els fluxos d'excavació directament mobilitzats per l'expansió de la taca urbano-industrial segons diferents tipus d'infraestructura o en termes mitjans. Cendrero et al. (2005) estima que anualment a l'Estat espanyol per cada metre quadrat de sòl transformat en urbano-industrial, es mobilitza una mitjana de 8,5 Tm de materials d'excavació, una xifra que assoleix les 6,4 Tm/m² al cas del planeta. Aquests autors ens posen

de manifest la rellevància de l'espècie humana com un important agent geomorfològic quan conclouen que "l'efecte directe de les activitats extractives i de construcció a les zones estudiades és equivalent a l'actualitat a una taxa de "denudació" 2-3 ordres de magnitud superior que la deguda als processos naturals en aquelles mateixes zones. Les estimacions realitzades a nivell global suggereixen que la transferència de materials sòlids deguda a dites activitats és un ordre de magnitud (o dos) major que el volum de sediments transportats pels rius del món cap als oceans (en gran part, a la seva vegada, deguts a influències humanes indirectes)" (Cendrero et al. 2005:299).

Taula 136. Coeficients ocults d'excavació de la construcció d'habitatges i carreteres (Font: a) Adriaanse et al., 1997; b) Bringezu et al. 1997; c) Cendrero et al., 2005)			
	Flux excavació edificis/habitatges	Flux excavació carreteres/autopistes	Flux excavació total (edifici i carretera)
Japó (a)	—	—	5,25 Tm/m ²
P. Baixos (a)	109,5 Tm/habitatge	autopista 105.000 Tm/Km	—
	--	carretera 14.000 Tm/Km	—
Alemanya (b)	3,5 Tm/m ²	1,9 Tm/m ²	—
Estat espanyol (c)	—	—	8,5 Tm/m ² superfície antro-po-geomorfològica
Món (c)	—	—	6,4 Tm/m ² superfície antro-po-geomorfològica

Segons el PNRC 2001-2006 (Pla Nacional de Residus de Construcció i Demolició, BOE núm.166 de 12 de juliol de 2001) s'estima que per a cada habitant es generen entre 450 Kg/any i 1000 kg/any de residus de construcció i demolició, dels quals no es compta amb els fluxos d'excavació. És a dir, segons el pla els RCD estan formats per aquells que es solen anomenar com "enderrocs" (p.ex. obra de fàbrica, formigó, pedra, metalls, fusta, vidre, plàstic, i altres). Carpintero (2005:264) estima que a aquells RCD s'haurien d'afegir un 40% en concepte de "residus conseqüència del moviment de terres". Amb la qual cosa ens donaria un resultat aproximat d'uns 630 kg/habitant/any. Nogensmenys, els càlculs de la generació d'aquests residus en base a la població mostra un esbiaix que resulta poc clarificador sobre l'impacte d'aquests residus i les alteracions que provoquen. Una aproximació més concreta i més fidel a la realitat hauria de ser la que vincula els RCD i la superfície d'edificis i obres públiques construïdes. A les Balears la pràctica habitual en matèria de gestió dels enderrocs i residus de construcció i demolició, ha estat l'abocament –més o menys descontrolat– i no fou fins ben entrat els anys 1990 en que es començà a prendre el tema de forma més seriosa per part de les administracions públiques. En aquest sentit, a les Pitiüses la gestió d'aquests residus va quedar emmarcada en la gestió general dels RSU (Residus Sòlids Urbans) amb l'aprovació del Pla Director Sectorial per la Gestió dels Residus Urbans d'Eivissa i Formentera (Decret 46/2001, de 30 de març, BOIB núm.45 14/04/2001), a Mallorca es va aprovar el Pla Director Sectorial de Residus de Construcció, Demolició, Voluminosos i Pneumàtics fora d'ús de l'illa de Mallorca (BOIB núm.59 de 16/05/2002) i a Menorca el 2006 s'aprovava el Pla Director Sectorial per a la gestió dels residus no perillosos (BOIB núm.109, 3/08/2006) que modificava el Pla Director Sectorial per la Gestió dels Residus Sòlids Urbans de l'Illa de Menorca (Decret 76/1991, de 24 de juliol –BOIB 15/08/1991–, modificat posteriorment pel Decret 4/1993 de 28 de gener –BOIB de 13/01/1993–).

Els plans estableixen, bàsicament la gestió dels residus de construcció i demolició per la via de l'abocament, restant a les antípodes de dita planificació la consideració de la reutilització dels materials i la reducció de les extraccions de minerals. Una tònica semblant a la del conjunt de l'Estat on a finals de la dècada dels 1990 "es generaven uns 13 milions d'aquests residus (excloent el moviment de terres), dels quals més del 95% tenien com a destí l'abocador i menys del 5% eren reutilitzats o reciclats. Aquestes xifres contrasten amb les d'altres països com Holanda on justament s'inverteixen els percentatges (90% de reutilització i reciclatge)" (Carpintero 2005:252). La pàgina web del Gabinet d'Inspecció de Residus del Consell Insular de Mallorca⁶¹ inicia l'apartat sobre els residus de la construcció amb la frase: "no hi ha dades fidedignes sobre la generació d'aquest tipus de residus a Mallorca, per la qual cosa s'ha

⁶¹ www.girmallorca.net/documentacio/dades_de_produccio.php (gener 2008)

recorregut a la seva estimació per altres fonts". Aquesta frase exposa de forma clara i concisa la situació de la informació respecte d'aquests "residus" a l'illa, malgrat es suposi que aquest gabinet i els plans elaborats han de passar comptes dels resultats indesitjats de l'economia mallorquina. Aquesta situació esdevé especialment sensible quan les estimacions del Consell de Mallorca donen uns resultats de prop de 1,08 milions de Tm de RCD (Residus de Construcció i Demolició) front a les 473 mil Tm de RSU (Residus Sòlids Urbans). És a dir, els RCD eren, com a mínim, unes 2,28 vegades superiors als RSU.

El Pla Director Sectorial de Residus de Construcció, Demolició, Voluminosos i Pneumàtics fora d'ús de l'illa de Mallorca imposa unes tarifes per a la gestió d'aquests residus (BOIB núm. 188 de 15/12/2005) i per tant seria d'esperar que es començassin a tenir notícies de la seva evolució i composició, per així poder orientar unes polítiques públiques que gestionin adequadament aquest important volum de "residus" i que per una altra banda contribueixin a desincentivar les creixents extraccions de materials de l'escorça terrestre (p.ex. residus de construcció i demolició inerts 51,66 €/Tm). Degut a l'aplicació del citat pla, s'han incorporat les "externalitats" dels RCD als costos de construcció i per aquest motiu el productor del residu s'ha de fer càrrec de les despeses de la seva gestió. Per això mateix, el Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears ha desplegat un programa per tal de calcular la generació de RCD i així poder calcular els costos crematístics (taula 137).

Taula 137. Coeficients dels residus de la construcció i demolició sense comptar amb els fluxos d'excavació (Font: www.arquitecturabalear.com/documentos/fitxa_41b1.xlt, gener 2008)

	Demolició edifici habitatges (Tm/m ²)	Demolició edifici industrial (Tm/m ²)	Reformes i obra nova (Tm/m ²)
Obra de fàbrica	0,44	0,558	0,015
Formigó i morters	0,3975	0,345	0,032
Petris	0,0515	0,035	0,002
Metalls	0,01	0,0078	—
Fustes	0,0124	0,023	—
Vidres	0,0011	0,0008	—
Plàstics	0,0006	0,0004	—
Betums	0,0005	—	—
Altres	0,0065	0,006	0,001
Embalatges	—	—	0,02
Total	0,92	1,076	0,07

Es poden estimar els fluxos ocults de la construcció i demolició a partir de les dades de la superfície dels edificis enderrocats i els habitatges de nova planta. En el primer cas, partirem dels coeficients de la taula 136, mentre que pel segon cas es pot estimar la mobilització de materials d'excavació considerant que per cada habitatge nou hi ha uns fluxos d'excavació d'unes 109,5 Tm. D'aquesta manera, els nostres resultats es poden apropar al màxim a l'exercici realitzat per l'Estat espanyol (Carpintero, 2005), ja que aquesta és la metodologia que s'ha emprat en el cas espanyol. En quant a les infraestructures, tan sols es comptarà amb la mobilització de materials d'excavació vinculats a les carreteres⁶². Com s'ha esmentat en l'apartat de les cobertes del sòl des de la mirada integradora, la legislatura 2003-2007 en que el Partit Popular i Unió Mallorquina encapçalaren les principals institucions de les illes Balears (amb l'excepció del Consell Insular de Menorca, PSOE) va ser especialment fructífera pel que fa als negocis de l'obra pública amb la construcció de carreteres de gran capacitat. La major part de les carreteres s'iniciaren entre els anys 2004 i 2005, per la qual cosa hem estimat la distribució dels moviments de materials deguts a aquestes infraestructures entre els tres anys en que s'executaren. De nou, la manca generalitzada de dades al respecte ens ha dut a fer una

⁶² En el cas de les infraestructures de transport, els moviments de terres associats a la construcció del Metro de Palma implicaria que els fluxos ocults d'excavació s'incrementessin de forma singular. Uns fluxos que no s'han contemplat per manca d'informació al respecte.

estimació, seguint la metodologia aplicada per Carpintero⁶³. Així doncs, els 132 km de nova infraestructura viària duria associada una mobilització d'uns 12,49 milions de Tm que distribuïdes entre els tres anys contemplats ens resultaria per al 2004 un flux de 4,16 milions del Tm (taula 138).

Taula 138. Fluxos de materials d'excavació de les principals carreteres a Balears, legislatura 2003-2007 (Font: elaboració pròpia)			
	Longitud (Km)	Excavació (Tm) 2004-2007	Excavació Tm/any (2004-2007)
Autopista Arenal - Lluçmajor	8,5	892.500	297.500
Variant Lluçmajor	6,3	661.500	220.500
3er carril autopista Palma - Inca	4,6	64.400	21.467
Autopista Inca - Sa Pobla	10,3	1.081.500	360.500
Ronda Inca	5,5	577.500	192.500
Palma - UIB	6	630.000	210.000
Autopista Palmanova - Peguera	10	1.050.000	350.000
Ronda Nord Manacor	9	126.000	42.000
Variant Son Ferriol	4,47	62.580	20.860
Palma - Manacor	42	4.410.000	1.470.000
Túnel Sa Mola	1,8	443.891	147.964
Mallorca	108,47	9.999.871	3.333.290
Eivissa - Aeroport	6	630.000	210.000
Eivissa - Sant Antoni	13,6	1.428.000	476.000
Ronda Eivissa	4,2	441.000	147.000
Eivissa	23,8	2.499.000	833.000
I. Balears	132,27	12.498.871	4.166.290

L'any 2004 es comptabilitzaren uns 9255 habitatges a construir segons el Ministerio de Fomento, que si aplicam un flux d'excavació de 109,5 Tm/Habitatge, tenim que hi hauria uns fluxos d'excavació vinculats a aquestes construccions de 1,01 milions de Tm. Per una altra banda, la demolició d'edificis va eliminar uns 261,7 mil m² construïts que es convertiren en enderrocs i en conseqüència els comptam com a parts del fluxos ocults del binomi que descriu Naredo (2006) de destrucció-construcció immobiliari. Es pot estimar que aquests enderrocs sumaren una quantitat de 240,7 mil Tm, de les quals el 97,9% es corresponia a materials abiòtics.

Taula 139. Fluxos de materials ocults vinculats a la demolició i construcció (excavació) d'habitatges i edificis (Font: elaboració pròpia)		
Demolició Edificis	261.738 m ²	240.798,96 Tm (232.685,08 Tm –sense plàstics, metalls, fusta, betums, ni vidres–)
Habitatges Nova Planta	9.255 Habitatges a construir	1.013.422,5 Tm

Finalment, a la taula 140 es sintetitzen els fluxos ocults derivats de les demolicions d'edificis i de les excavacions vinculades a les construcció de carreteres i habitatges. En total, aquests fluxos per l'any 2004 s'estimen en uns 5,4 milions de Tm, la major part dels quals estaven vinculats a l'excepcional boom de les carreteres que es produí a les Balears, millor dit Mallorca i Eivissa, al llarg del període 2003-2007. La distribució d'aquests fluxos ocults vinculats a l'activitat de la construcció d'habitatges, carreteres i demolició entre la població resident de les Balears ens dona que al 2004 corresponien a cada habitant unes 5,67 Tm, mentre que si es distribueix aquest tonatge entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) resultaria una mitjana de 4,31 Tm/càpita.

⁶³ Pel cas del Túnel de Sa Mola de Sóller s'ha pogut consultar l'expedient del projecte aprovat el 19/11/2005 de la UTE – Obras Subterráneas i Contratistas Mallorquines Asociados SA- segons el qual s'estima un moviment de 2591 m³ de terra vegetal; 196064 m³ de material d'excavació; 54997 m³ de rebre.

Taula 140. Fluxos ocults de les excavacions de les carreteres, edificacions i les demolicions, 2004 (Font: elaboració pròpia).			
	Total (Tm)	Pob. Resident (Tm/cap)	IPH (Tm/cap)
Carreteres	4.166.290	4,36	3,32
Demolició	232.685	0,24	0,19
Excavació habitatges	1.013.423	1,06	0,81
Total	5.412.398	5,67	4,31

El boom del negoci immobiliari a les Balears ha exercit una forta pressió en el territori i els recursos naturals de les Illes que seguint aquell esquema descrit per Cendrero et al. (2005) dels sistemes urbano-industrials, la geomorfologia del qual s'explica a partir de la combinació dels elements "mina/pedrera-carretera-aglomeració urbana", li hauríem d'afegir dins de l'aglomeració urbana l'espai d'aglomeració dels "residus" d'aquest sistema. Uns residus, que majoritàriament entren dins de la categoria dels inerts o no perillosos, però entre els que també s'hi troben materials tòxics o perillosos com per exemple pintures, tubs de PVC, plom i altres metalls, etc. A Mallorca se pot destacar dos casos que han constituït delictes ecològics just al costat de la zona de s'Arenal, en el barri de ses Cadenes. El primer és el de l'abocament il·legal de residus –especialment de la construcció– entre 1996 i 2002 a la pedrera de marès de Can Barceló, prop de ses Cadenes, s'hi abocaren uns 115515 m³ de residus. L'Audiència de Palma condemnà per delictes ecològics els empresaris Pedro Barceló Reus i Montserrat Barceló Reus (Limpiezas Barceló). Pedro Barceló Reus i Montserrat Barceló Reus hagueren de complir pena de presó (7 i 10 mesos respectivament) i varen haver de pagar 126 mil euros de multa, a més dels costos de la regeneració (Armendáriz, 23/04/2005; Armendáriz, 20/04/2007; Candia, 23/04/2005).

El segon cas és el de l'abocament il·legal de residus –majoritàriament de construcció– a la pedrera de Can Set, a la zona de s'Arenal i ses Cadenes (Llucmajor), per part d'ASTRACOMA (Associació de Transportistes de Contenidors de Mallorca), que al llarg dels anys 1990 anaren abocant tot tipus de residus (170 mil m³) sense llicència. Les protestes veïnals degut a les combustions internes produïdes pels productes inflamables i les males olors generades, foren pràcticament desoïdes. La Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears –en mans del partit Els Verds– va clausurar l'abocador il·legal al 2002, després de prop d'una dècada de funcionament irregular i coneixement públic de la situació, en un indret prou visible ja que es troba al costat d'una de les principals zones turístiques de Mallorca. Finalment, els responsables empresarials varen ser condemnats per delictes ecològics. La Secció Primera de l'Audiència Provincial de Palma condemnà als 20 empresaris imputats a una pena de 40 anys de presó i 240 mil euros de multa i una responsabilitat civil amb una indemnització de 2,6 milions d'euros (Ferriol, 27/11/2007). A la mateixa zona, s'hi ha d'afegir el cas de la pedrera de Can Casetes també emprada com abocador il·legal, que després de vuit anys de plets entre veïns i propietaris, finalment l'administració va prendre cartes en l'assumpte obligant a restaurar la pedrera que com en els altres casos, els lixiviats i els gasos varen esdevenir en els problemes més greus d'aquesta perllongada il·legalitat (Cañellas, 17/06/2007).

En definitiva, per l'exposat aquí i a apartats anteriors es pot intuir, a partir de l'anàlisi sobre Extremadura realitzat per Naredo et al. (1978), que la zona de la Badia de Palma, entre els termes municipals de Palma i Llucmajor, podria rebre la denominació de "s'Arenal saquejat" (o "la Badia de Palma saquejada"). En aquesta zona s'han ubicat des de les principals infraestructures i equipaments "productius" de Mallorca, i molt particularment tots aquells més molestos i nocius, com per exemple l'aeroport de Sant Joan, la major part de la planta hotelera de l'illa, la central tèrmica de Sant Joan de Déu (i ara la central tèrmica de Cas Tresorer), la major part de les pedreres, dessaladora, abocadors il·legals de residus, dipòsits de combustible de CLH (Centro Logístico de Hidrocarburos), etc. A aquesta zona de l'illa se li ha assignat una vocació absolutament extractiva i s'han localitzat moltes activitats molestes, tot essent un clar exemple d'injustícia ambiental⁶⁴. En els darrers temps, la degradació de la zona, que també s'ha convertit en zona residencial de les classes socials amb pocs recursos, es pretén revertir

⁶⁴ Harvey (1996) introdueix el concepte de justícia ambiental i Liu (2001) desenvolupa una metodologia per tal d'analitzar els casos d'injustícia ambiental.

parcialment mitjançant la definició del que s'ha donat a conèixer com el Pla de Rehabilitació Integral de la Badia de Palma, en el que estan cridats a participar diferents administracions públiques (estatal, autonòmica i municipal).

L'exposició dels dos casos espectaculars de delictes ecològics vinculats als residus, i molt particularment als que es coneixen com a residus de construcció, demolició i voluminosos, ve a compte del fet que aquests han protagonitzat un dels conflictes en els que el Ministeri Fiscal ha obert causes per delictes ecològics en aquesta matèria. Però aquestes pràctiques s'han dut a terme de forma quasi habitual en molts altres indrets de les Illes, tot aprofitant pedreres, avencs, etc. L'establiment del nou marc normatiu que intenta frenar la generació de residus de construcció i gestionar el seu abocament, amb el seu trasllat als comptes de resultats empresarials ha destapat de bell nou la polèmica al respecte d'aquestes "externalitats" que són pròpies de l'activitat frenètica del negoci immobiliari. Així doncs, amb l'aparició del "cost privat" que fins aleshores era "social", el Consell de Mallorca ha denunciat davant el Ministeri Fiscal l'existència de 13 abocadors il·legals (Bosch, 12/10/2006); a la qual cosa els constructors denunciaven les "elevades" tarifes que havien de suportar pel tractament dels residus de construcció (Bosch, 13/10/2006).

La situació dels RCD (Residus de Construcció i Demolició) a Mallorca convida a aprofundir en els aspectes institucionals, ja que a banda de la seva regulació, s'ha concentrat la gestió de dits residus en mans d'una potent corporació (MAC Insular) a la qual s'han d'adreçar tots aquests residus, sense pràcticament cap possibilitat alternativa per a un altre tipus de gestió dels mateixos, que fins i tot pugui anar més enllà del triatge i abocament. Aquesta situació ha estat denunciada per membres del sector per la seva condició monopolista. Per això mateix, ha sorgit un important moviment mercantil de pedreres inactives que sota els "plans de restauració" previst en el Pla Director Sectorial de Pedreres, es destinen al triatge per tal de repartir posteriorment els materials inerts a la restauració de la pedrera, i finalment dur la resta de RCD a la planta autoritzada de MAC Insular (Bosch i Guijarro, 14/10/2006). En principi, es preveia que a la planta de tractament de RCD de Bunyola entrarien de mitjana prop de d'un milió de Tm de RCD anuals, dels quals s'havien d'aconseguir unes 600 mil Tm de grava, una grava que el Consell de Mallorca batejà com "ecograva" (DM, 11/03/2006). No obstant, la realitat no s'adequà a les previsions ja que després de poc més de mig any de funcionament, tan sols havien entrat unes 350 mil Tm (Bosch, 12/10/2006).

12.5.2.2. Extraccions domèstiques de sal.

Una vegada analitzada l'extracció domèstica dels minerals de pedrera, l'altre mineral d'extracció domèstica de significativa importància és la sal. El treball de Frontera (2006) sobre les salines de Balears, exposa l'important nombre d'aquestes "fàbriques" naturals de "producció" de sal comú que eren presents a totes les illes (Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera) i de les quals als inicis del segle XXI tan sols en quedaven dues actives a Mallorca (Salines de la Vall o dels Estanys i Salines des Salobrar de Campos) i una activa a les Pitiüses (Salines d'Eivissa). La sal ha estat un dels principals productes comercials de les Pitiüses, destinant-se bona part d'aquesta al comerç exterior. A més la sal constituí des dels temps medievals una de les principals ocupacions estiuenques dels agricultors, al temps que era una de les principals fonts de finançament de les estructures feudals primer i oligarques després. El poder i la sal, per tant, han estat dos elements constantment units a les Pitiüses. Per altra banda, l'activitat salinera pitiusa va esdevenir en una de les principals activitats comercials de tall capitalista, restant la resta de les relacions socials econòmiques al marge de les regles del joc comercial protocapitalista o capitalista. L'explotació salinera va passar al 1873 a mans de l'empresa Salinera Española SA que des de llavors les ha explotat, una empresa vinculada a nissagues familiars que han tengut (i tenen) un fort protagonisme en la vida política i empresarial de les Balears (Blázquez, 2006).

En el treball de Vilà-Valentí (2001 [1961]) s'estudien les salines i l'activitat salinera de les Pitiüses, i es pot veure com l'extracció de sal entre el 1920 i el 1960 ha estat de mitjana d'un 68 mil Tm, de les quals la major part corresponien a les Salines d'Eivissa. Al llarg d'aquest llarg període, es poden destacar les 111 mil Tm del 1920 com a màxim, i les 2,5 mil Tm de 1942 com a mínim. A principis del segle XXI, entre els anys 2000 i 2004, a les tres salines actives de les Balears s'extreien una mitjana de 63,9 mil Tm anuals, el 91% de les quals corresponien a les salines eivissenques.

Pel cas de l'extracció salinera a les Pitiüses, Vilà-Valentí (2001:198-1999 [1961]) apuntava que "probablement a l'Edat Antiga la sal eivissenca entrà ja en el trànsit amb els països atlàntics [...] El producte que s'exportava cap als mars del Nord i Bàltic era l'anomenada "sal roja", destinada al salament del peix. En l'actualitat [a l'any 1960] quasi tota la producció salinera mantén el mateix destí; només una ínfima quantitat és consumida, a les pròpies illes, com a sal de taula". En temps actuals, Sánchez (2003:39) exposa que "el 95% de la sal que es fa a Eivissa se'n va a l'estranger. Una part va a salar peix, concretament bacallà, a les illes Feroe (Atlàntic Nord), Noruega i Dinamarca. Una altra part de la producció és per desfer la neu de les carreteres, concretament d'Escòcia (Regne Unit). Cada any s'envien unes 30000 tones per salar bacallà i unes 10000 tones al desglaç. Una quantitat molt més petita es destina a una sucursal de la Salinera a Barcelona (2000 tones). La producció que es queda a Eivissa per alimentació, hotels i bugaderies es limita a tan sols 800 tones".

	2000	2001	2002	2003	2004
Salines d'Eivissa	50.000 Tm	69.811 Tm	73.210 Tm	45.344 Tm	52.960 Tm
Salines des Salobrar de Campos	3.800 Tm	3.800 Tm	—	2.600	7.700 Tm
Salines dels Estanys (Ses Salines)	2.000 Tm	2.000 Tm	2.300 Tm	2.500 Tm	1.800 Tm
Total	55.800 Tm	75.611 Tm	75.510 Tm	50.444 Tm	62.460 Tm

En quant als càlculs dels fluxos totals domèstics vinculats a l'extracció de sal a les Balears al 2004, tenim que a les 62460 Tm se'ls hi han d'afegir unes 3435 mil Tm en concepte de fluxos ocults que en conjunt ens dona uns fluxos totals domèstics de 65895 Tm. La distribució d'aquests fluxos totals domèstics entre la població resident de les Balears al 2004, correspondrien a l'ordre d'un 0,69 Tm/càpita (taula 142).

	Flux Directe Domèstic	Flux Ocult Domèstic	Flux Total Domèstic
Total (Tm)	62.460 Tm	3.435 Tm	65.895 Tm
Pob. Resident (Tm/càpita)	0,0654 Tm/cap	0,0036 Tm/cap	0,069 Tm/cap
IPH (Tm/càpita)	0,0497 Tm/cap	0,0027 Tm/cap	0,0525 Tm/cap

12.5.2.3. Els fluxos de materials minerals no metàl·lics importats.

Tal com s'ha vengut fent en els càlculs dels Requeriments Totals de Materials de les altres categories de flux, en el cas dels minerals no metàl·lics s'han de computar els fluxos comercials. Per això, s'han tengut en compte els fluxos d'aquests materials que entraven i sortien de les Balears a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, els ports gestionats per l'ens públic Ports de les Illes Balears i finalment ells fluxos a través dels aeroports gestionats per AENA. La caracterització d'aquests fluxos parteix de la metodologia desplegada pel document d'EUROSTAT (2001) i els coeficients ocults de dits fluxos s'han aconseguit a partir de diverses fonts, principalment el treball de Carpintero (2005), el de Bringezu i Schütz (2001b), i la base de dades del Wuppertal Institute. Per altra banda, per tal de fer més entenedors els resultats obtinguts s'ha estimat oportú classificar els diferents materials enregistrats segons la classificació de la Nomenclatura Combinada, en els següents subgrups:

1. Minerals no metàl·lics (sal comú).
2. Minerals no metàl·lics (pedrera).
3. Minerals no metàl·lics (altres).
4. Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals).
5. Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment).
6. Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres).
7. Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció).

8. Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica).9. Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre).

A la taula 143 es poden contemplar els materials que configuren aquestes categories i els coeficients ocults corresponents. Tal com es pot veure al capítol 5 els codis de la Nomenclatura Combinada, és a dir productes, que contempla la metodologia estàndard són més dels que aquí es presenten, ja que en aquesta taula tan sols s'exposen els que al 2004 entraren a través dels ports. Una altra matisació a fer, és que hi ha un bon nombre de productes que no duen cap coeficient ocult associat, la qual cosa es deu a manca d'informació de base. En alguns casos s'han apuntat infraestimacions considerant el flux ocult del material que configura el producte acabat en qüestió.

Taula 143. Materials que formen part del grup de minerals no metàl·lics (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària; EUROSTAT, 2001; Carpintero, 2005; Bringezu i Schütz 2001b; Wuppertal Institute, 28/10/2003; INE, 2003)							
Codi N.C.	Descripció Nomenclatura Autoritat Portuària	Grup Autoritat Portuària	Descripció Grup Aut. Port.	TARIC	Descripció TARIC	Categoria flux	Coefficient Ocult (Tm/Tm)
2501	Sal (inclosa la de taula i la desnaturalitzada) i clorur de sodi pur (...)	25	Sal comú	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (sal comú)	0,055
2505	Sorres naturals de qualsevol classe (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,14
2508	Altres argiles (excepte argiles dilatades de la partida 6806), andalusita, cianita (distena) i sil·limanita (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,25
2514	Pissarra -fins i tot desbastada o simplement trossejada per serrada (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,23
2515	Marbre i travertins, granit d'Écaussines i altres pedres calcàries de talla o de construcció (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,23
2516	Granit, pòrfir, basalt, gres i altres pedres de talla o de construcció - fins i tot desbastats o simplement trossejats, per serrada o d'una altra manera- en blocs o en plaques quadrades o rectangulars	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,23
2517	Palets, grava, pedres recalcaades (dels tipus generalment utilitzats per al formigó o per a la construcció de carreteres, vies fèrries o altres balasts), còdols i pedrenyera (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,33
2520	Guix natural, anhidrita i guixos calcinats (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,007
2521	Castines i pedres per a la fabricació de calç o ciment	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,085
2530	Matèries minerals ncaa	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,3
2503	Sofre, excepte sofre sublimat o precipitat i sofre col·loidal	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	sd
2506	Quars (excepte sorres naturals), quarsita (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,08
2507	Caolí i altres argiles de caolí -fins i tot calcinades-	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	1,99
2512	Farines silícies fòssils (com ara terra de diatomees ("kieselguhr"), tripolita o diatomita) i altres terres silícies similars, (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,81
2513	Pedra tosca, esmeril, corindó natural, granat natural i altres abrasius naturals (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,23
2519	Carbonat de magnesi natural (magnesita), magnèsia electrofosa, magnèsia calcinada a mort (sinteritzada) (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,23
2524	Asbest (amiant)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,23
3103	Adobs minerals o químics fosfatats	16	Adobs	31	Adobs	Producte semimanufacturat de	5,17

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			naturals i artificials			mineral no metàl·lic (Adobs minerals)	
3104	Adobs minerals o químics potàssics	15	Potasses	31	Adobs	Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals)	7,5
2523	Ciments hidràulics (inclosos els ciments sense polvoritzar o clínquers) encara que estiguin acolorits	18	Ciment i clinker	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	1,42
3816	Ciments, morters, formigons i preparats similars refractaris, excepte productes de la partida 3801	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	3,1
2522	Calç viva, calç apagada i calç hidràulica, excepte d'òxid i hidròxid de calci de la partida 2825	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres)	1,55
6801	Llambordes, vorades i lloses per a pavimentació, de pedra natural, excepte la pissarra	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	0,33 (infraestimació)
6802	Pedra de talla o de construcció treballada i les seves manufactures, excepte de pissarra (...)	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	0,33 (infraestimació)
6806	Llana d'escòries, de roca i llanes minerals similars, vermiculita dilatada, argila dilatada, escuma d'escòria i productes minerals similars dilatats, mesclades i manufactures de matèries minerals per a aïllament tèrmic o acústic (...)	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	1,94
6807	Manufactures d'asfalt o de productes similars (per exemple: pega de petroli o brea)	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	1,9 (infraestimació)
6808	Plafons, taulers, rajoles, blocs i articles similars, de fibres vegetals, de palla o d'encenalls, plaques, partícules, serradures o altres rebutjos de fusta, aglomerats amb ciment, guix o altres aglutinants minerals	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
6809	Manufactures de guix o de preparacions a base de guix	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	0,3 (infraestimació)
6810	Manufactures de ciment, formigó o pedra artificial, fins i tot armades	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	1,28
6811	Manufactures d'asbestociment, fibrociment de cel·lulosa o similars	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,51
6815	Manufactures de pedra o altres substàncies minerals, (...)	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6901	Maons, blocs, rajoles i altres productes ceràmics de farines silícies fòssils, com ara terra de diatomees, trípól o diatomita, o de terres fòssils silícies similars	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

6902	Maons, blocs, rajoles i altres productes ceràmics similars de construcció, refractaris, excepte els de farines silícies fòssils o de terres fòssils silícies similars	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6903	Altres productes ceràmics refractaris, com ara retortes, gresols, mufles i toveres, taps, suports, copel·les, tubs, fundes o varetes, excepte els de farines silícies fòssils o de terres fòssils silícies similars	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6904	Maons de construcció, revoltos, cobertors de bigues i articles similars, de ceràmica	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6905	Teules, elements de xemeneia, conductes de fum, ornaments arquitectònics i altres productes ceràmics de construcció	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6906	Tubs, canonades i els seus accessoris, de ceràmica	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6907	Rajoles i lloses, per a paviments o revestiments, sense vernís o esmalt, (...)	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6908	Rajoles i lloses, de ceràmica per a paviments o revestiments, amb vernís o esmalt, (...)	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6910	Piques, lavabos, peus de lavabo, banyeres, bidets, vàters, cisternes, urinaris i aparells fixos similars, de ceràmica, per a usos sanitaris	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
7003	Vidre colat o laminat, en plaques, fulles i perfils, fins i tot amb una capa absorbent, reflectant o antireflectant, sense treballar d'una altra manera (...)	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	3,04
7004	Vidre estirat o bufat, en fulles, fins i tot amb capa absorbent reflectant o antireflectant, sense treballar d'una altra manera (...)	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
7005	Llunes (vidre bufat i vidre escalornat o polit per una cara o totes dues), en plaques o en fulles, fins i tot amb capa absorbent reflectant o antireflectant, sense treballar d'una altra manera (...)	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
7007	Vidre de seguretat constituït per vidre trempat o format per fulles encolats	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
7008	Vidrieres aïllants de parets múltiples	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	d
7019	Fibra de vidre -inclosa la llana de vidre- i manufactures d'aquestes matèries (com ara filats i teixits)	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	6,22

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

6805	Abrasius naturals o artificials, en pols o en grànuls, (...)	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6909	Aparells i articles, de ceràmica per a usos químics o altres usos tècnics, (...)	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6911	Vaixelles i altres articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, de porcellana	34	Resta de mercaderies	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6912	Vaixelles i altres articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, de ceràmica, excepte els de porcellana	34	Resta de mercaderies	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6913	Estatuetes i altres objectes de decoració, de ceràmica	34	Resta de mercaderies	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6914	Altres productes ceràmics	34	Resta de mercaderies	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
7001	Rebutjos i residus de vidre; vidre en massa	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	0,87
7002	Vidre en boles, barres, varetes o tubs sense treballar, (...)	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	3,04
7009	Miralls de vidre amb marc o sense, inclosos els miralls retrovisors	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd
7010	Bombones, ampolles, flascons, pots, envasos tubulars i altres recipients per al transport o envasament, de vidre; pots de vidre per a conserves; taps, tapes i altres tanques de vidre	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd
7013	Objectes de vidre per al servei de taula, de cuina, de tocador, d'oficina, de decoració d'interiors (...)	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd
7017	Articles de vidre per a laboratori, higiene i farmàcia, fins i tot graduats o calibrats	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd
7020	Altres articles de vidre	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd

Els fluxos de materials de minerals no metàl·lics, les seves manufactures i els productes acabats derivats que entraren a través dels ports de les Balears –Autoritat Portuària de Balears i Ports de les Illes Balears- procedents d'altres ports de fora de Balears, sumaren uns fluxos directes importats de 965 mil Tm, de les quals el 96,8% entraven a través dels ports administrats per l'Autoritat Portuària. Aquests fluxos directes duen uns fluxos ocults vinculats, que no entraven pels ports però que es deixaven a les zones d'extracció i transformació, de prop de 1,47 milions de Tm. S'ha d'advertir que aquest resultat és una infraestimació, ja que en el cas dels productes acabats com la ceràmica o de les manufactures de vidre no s'ha comptat amb els coeficients ocults, i pel cas dels materials de construcció s'ha realitzat una valoració a la baixa. La suma dels fluxos directes importats i els ocults ens dona uns FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats) d'uns 2,44 milions de Tm (taula 144). Si s'analitzen aquests materials per ordre d'importància, d'acord amb les subcategories establertes, hom es pot adonar de la rellevància de tots aquells fluxos vinculats als materials de construcció. Així, en primer lloc hi ha els que hem denominat productes acabats de mineral no metàl·lic (material de construcció) dels que s'estimaven uns FTMI de 1,26 milions de Tm, essent les principals partides les corresponents a rajoles, lloses, bloquets, teules, etc. En segon lloc hi ha el producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment) amb uns FTMI de 874 mil Tm. I, en tercer lloc hi ha els minerals no metàl·lics de pedrera que sumaven uns FTMI de 244,7 mil Tm. La suma d'aquestes tres subcategories representaven al 2004 el 97,3% de tots els FTMI del grup dels materials abiòtics minerals no metàl·lics.

Taula 144. Fluxos Totals de Materials Importats (FTMI) de materials abiòtics minerals no metàl·lics a través dels principals ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears; Ports de les Illes Balears – Govern de les Illes Balears - Annex Capítol XII).

	Fluxos Directes Importats (Tm)	Fluxos Ocults Importats (Tm)	FTMI (Tm)
Minerals no metàl·lics (sal comú)	6.872	377,77	7.249,77
Minerals no metàl·lics (pedrera)	201.462	43.283,54	244.744,24
Minerals no metàl·lics (altres)	1.662	686	2.348
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals)	1.818	10.439	12.257
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	361.059	513.012,74	874.071,74
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres)	11.445	17.740,00	29.185,00
Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	367.738	893.002,03	1.260.740,40
Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	5.071	0	5.071
Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	7.959	158,00	8.116,91
Producte acabat de mineral no metàl·lic (altres)	4	0	4
Total	965.090	1.478.699	2.443.788

12.5.2.4. Requeriments Totals de Materials minerals no metàl·lics.

Una vegada s'han estimat les extraccions domèstiques i les importacions de materials minerals no metàl·lics, es pot procedir a estimar els Requeriments Totals d'aquests Materials. Els RTM de minerals no metàl·lics al 2004 eren de 15,83 milions de Tm, de les quals un 84,6% corresponien als fluxos domèstics (13,3 milions de Tm) i un 15,4% als fluxos importats (2,4 milions de Tm), essent aquest cas notablement diferent a la majoria dels requeriments de materials de l'economia balear per l'any 2004 en els que la fracció importada era notablement superior a la domèstica. Per una altra banda, si hom analitza la distribució dels RTM segons siguin directes o ocults, pot veure com en aquest cas el 44,5% corresponia als fluxos ocults (7 milions de Tm) i el 55,5% als fluxos directes (8,78 milions de Tm). Finalment, la distribució dels RTM de minerals no metàl·lics entre les diferents categories que s'han establert, és la següent: en primer lloc, els minerals no metàl·lics de pedrera suposen uns 8,15 milions de Tm; en segon

lloc els productes acabats de minerals no metàl·lics com a material de construcció eren de 1,26 milions de Tm; i en tercer lloc, el producte semimanufacturat –ciment- assolia unes 874 mil Tm.

Taula 145. Requeriments Totals de Materials abiòtic minerals no metàl·lics, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

		Fluxos Domèstics de Materials (10 ³ Tm)			Fluxos Importats de Materials (10 ³ Tm)			Requeriments Totals de Materials (10 ³ Tm)		
		Directes	Ocults	Totals	Directes	Ocults	Totals	Directes	Ocults	Totals
Minerals no metàl·lics	Sal Comú	62,5	3,4	65,9	6,9	0,4	7,2	69,3	3,8	73,2
	Pedrera	6.016,2	1.895,3	7.911,6	201,5	43,3	244,7	6.217,7	1.938,6	8.156,3
	Excavació i demolició	0	5.412,4	5.412,4	0	0	0	0	5.412,4	5.412,4
	Altres	0	0	0	1,7	0,7	2,3	1,7	0,7	2,3
Productes Semimanufacturats	Adobs minerals	0	0	0	1,8	10,4	12,3	1,8	10,4	12,3
	Ciment	0	0	0	361,1	513	874,1	361,1	513	874,1
	Altres	0	0	0	11,4	17,7	29,2	11,4	17,7	29,2
Productes Acabats	Material de construcció	0	0	0	367,7	893	1.260,7	367,7	893	1.260,7
	Ceràmica	0	0	0	5,1	0,0	5,1	5,1	0	5,1
	Vidre	0	0	0	8,0	0,2	8,1	8,0	0,2	8,1
	Altres	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Total (10³ Tm)		6.078,7	7.311,2	13.389,9	965,1	1.478,7	2.443,8	7.043,8	8.789,9	15.833,7
Pob. Resident (Tm/càpita)		6,36	7,66	14,02	1,01	1,55	2,56	7,38	9,20	16,58
IPH (Tm/càpita)		4,84	5,82	10,66	0,77	1,18	1,95	5,61	7,00	12,61

Un cop realitzat el càlcul dels RTM de minerals no metàl·lics a les Balears, s'intentaran analitzar els resultats per càpita amb els dels treballs de la UE-15 per l'any 1997 (Bringezu i Schütz, 2001a) i els de l'Estat espanyol amb els resultats del 2000 (Carpintero, 2005). Aquests RTM contemplen el que es denominen minerals industrials, minerals de pedrera (o construcció) i els fluxos d'excavació i drenatge. En el nostre cas, i per les especials particularitats de les Balears on bona part dels productes arriben ja en les darreres fases d'elaboració, s'han contemplat també els fluxos de productes acabats de mineral no metàl·lic. Es pot destacar, malgrat les diferències metodològiques i les diferents cronologies, que els resultats obtinguts en els tres casos són molt semblants, girant els resultats entre les 14,2 Tm/càpita de la UE-15 i les 16,58 Tm/càpita de les Balears. Es poden destacar dos elements diferenciadors: per una banda, hi ha la UE-15 i l'Estat espanyol on prop del 92,5% dels RTM per càpita de minerals no metàl·lics es cobria en base als materials domèstics; mentre que en el cas de l'arxipèlag, la fracció domèstica era del 84,5%, és a dir una quota inferior deguda a la condició hiperterciaritzada de les Illes. Per una altra banda, es pot senyalar com a la UE-15 i l'Estat espanyol, entre el 57,7% i el 66% d'aquests RTM corresponien als fluxos directes, mentre que a les Balears els fluxos directes representaven el 44,5%. En definitiva, la condició d'espai hiperterciaritzat –importador i devorador– fa que per una banda els fluxos importats siguin més alts a les Balears, i que els fluxos ocults associats als materials importats siguin molt importants, així com els dels fluxos ocults associats al boom de les infraestructures de transport a les Balears durant el període 2003-2007.

Taula 146. Comparació entre els RTM de minerals no metàl·lics per càpita de la UE-15 (1997), de l'Estat espanyol (2000), i de les Balears (2004) (Font: a) Bringezu i Schütz, 2001a; Carpintero, 2005; c) taules anteriors).

		Flux Directe (Tm/càpita)	Flux Ocult (Tm/càpita)	RTM (Tm/càpita)
UE-15 (1997) (a)	Domèstics	8,00	5,10	13,10
	Importats	0,20	0,90	1,10
	Total	8,20	6,00	14,20
Estat espanyol (2000) (b)	Domèstics	9,46	4,23	13,69
	Importats	0,31	0,80	1,12
	Total	9,77	5,03	14,80
Balears (2004) (c)	Domèstics	6,36	7,66	14,02
	Importats	1,01	1,55	2,56
	Total	7,38	9,20	16,58

12.5.2.5. Balanç físic de materials minerals no metàl·lics.

A continuació s'intentarà analitzar el BFM (Balanç Físic de Materials) corresponent als materials abiòtics de minerals no metàl·lics, per la qual cosa hem de saber els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats). De les illes Balears sortiren, a través dels seus ports, cap a d'altres territoris fora de l'arxipèlag uns fluxos directes de 131,3 mil Tm de materials de minerals no metàl·lics, en diverses modalitats de productes, des de matèries primeres (p.ex. sal comú) com en productes acabats (p.ex. lloses, rajoles, etc.). Aquests fluxos directes s'estima que tenien uns fluxos ocults associats d'unes 65,9 mil Tm, que conjuntament ens donaria uns FTME de 197,26 mil Tm. La major part dels FTME sortien a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, en concret un 99,4% del total. En quant a l'anàlisi de les partides per ordre d'importància es pot destacar que: en primer lloc, la principal partida amb uns FTME de 64,1 mil Tm és la dels productes acabats de vidre, uns fluxos en els que predominaven els rebutjos de vidre que anaven cap a la península pel seu posterior tractament; en segon lloc, hi ha els FTME dels ciments amb unes 62,6 mil Tm; i en tercer lloc, els FTME de sal comú amb unes 53,8 mil Tm. No obstant, convé assenyalar que si s'analitzen els fluxos de materials exportats en base als fluxos directes tenim que la principal partida seria la corresponent a la sal comú amb uns FDE (Fluxos Directes Exportats) de 51 mil Tm, en segon lloc el vidre amb uns FDE de 48,7 mil Tm i en tercer lloc el ciment amb uns FDE de 25,8 mil Tm (taula 147).

Taula 147. Fluxos Totals de Materials Exportats (FTME) de materials abiòtics minerals no metàl·lics a través dels principals ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears; Ports de les Illes Balears – Govern de les Illes Balears - Annex Capítol XII).

	Fluxos Directes Exportats (Tm)	Fluxos Ocults Exportats (Tm)	FTME (Tm)
Minerals no metàl·lics (sal comú)	51.052	2.808	53.860
Minerals no metàl·lics (pedrera)	1.183	267	1.450
Minerals no metàl·lics (altres)	44	12	57
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals)			
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	25.871	36.737	62.609
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres)	22	35	57
Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	4.099	10.735	14.834
Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	276	0	276
Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	48.757	15.370	64.127

Producte acabat de mineral no metàl·lic (altres)			
Total	131.305	65.964	197.269

A la taula 148 es presenta el BFM (Balanz Físic de Materials) de minerals no metàl·lics que presenta un dèficit total –directes i ocults- d'uns 4,69 milions de Tm. En el BFM es detecta un dèficit materials en totes les subcategories, amb l'excepció de la sal comú i el vidre. El fet que aquestes dues categories de productes dins d'aquests materials siguin excedentàries es deu fonamentalment a: en el cas de la sal comú, respon a la vocació exportadora de la sal de les illes, eivissenca principalment; i en el cas del vidre, en comptabilitzar-se les botelles de les begudes dins dels fluxos de materials biòtics (p.ex. una tona de vi no és exactament una tona de vi, sinó que en cas de ser vi embotellat també es comptabilitza en el seu pes la botella que l'acompanya) es pot dir que les importacions de vidre quedarien infraestimades, mentre que quan aquestes botelles són enviades a la península per ser tractades (p.ex. reciclades, reutilitzades, etc) si que es computen en la partida del vidre corresponent.

Taula 148. Balanz Físic de Materials (BFM) abiòtics minerals no metàl·lics de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).			
	Fluxos Directes (Tm)	Fluxos Ocults (Tm)	Fluxos Totals (Tm)
Minerals no metàl·lics (sal comú)	44.180	2.430	46.610
Minerals no metàl·lics (pedrera)	-200.279	-43.016	-243.294
Minerals no metàl·lics (altres)	-1.618	-674	-2.291
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals)	-1.818	-10.439	-12.257
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	-335.188	-476.275	-811.463
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres)	-11.423	-17.705	-29.128
Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	-363.639	-882.267	-1.245.907
Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	-4.795	0	-4.795
Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	40.798	15.212	56.010
Producte acabat de mineral no metàl·lic (altres)	-4	0	-4
Total	-1.798.875	-2.891.434	-4.690.307

12.5.2.6. La procedència dels fluxos de materials minerals no metàl·lics importats.

Després d'haver analitzat els Requeriments Totals de Materials i el Balanz Físic de Materials de minerals no metàl·lics de les Balears, s'intentarà analitzar el *foreland* de les Balears en quant a proveïment d'aquests materials que per les seves característiques, elevat volum i elevat cost de transport, fan que molt probablement els ports allà on han estat embarcats aquests materials es corresponguin a les zones d'extracció i transformació d'aquests materials. Un aspecte aquest que és particular d'aquest tipus de materials, respecte de molts d'altres materials comercialitzats. Es pot destacar, tal com es desprèn de la taula 149, que els materials de minerals no metàl·lics importats a les Balears, provenien d'una ampla gama de ports, entre dels quals el Port de Barcelona és el principal però amb una participació menys contundent que en els materials analitzats fins ara, ja que en aquest cas representa el 32,65% de tots els FTMI. Els ports espanyols del litoral Mediterrani són els principals des dels quals sortien la major part d'aquests fluxos –Barcelona, Sagunt, València, Alacant, Tarragona, Dènia, Alcanar o Sant Carles de la Ràpita. No obstant, s'ha de considerar el que es pot dir com un aspecte diferencial respecte dels fluxos de materials importats en base al port d'origen fins a moments d'ara, i és que els fluxos provinents de ports estrangers són en aquest cas prou rellevants, destacant el Port de Barletta (Itàlia) d'on procedien uns FTMI de 351,8 mil Tm corresponents a ciments; i el

Port de Vassiliko (Xipre) d'on procedien uns FTMI de 69,2 mil Tm, també corresponents a ciments.

Taula 149. Fluxos Totals de Materials Importats de minerals no metàl·lics a les Balears segons port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).				
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	% FTMI
Barcelona	262.535	511.885	774.420	32,65
Sagunt	172.732	301.475	474.206	19,99
Barletta (Itàlia)	145.400	206.468	351.868	14,83
València	121.524	187.356	308.880	13,02
Alacant	84.370	65.608	149.978	6,32
Tarragona	64.961	42.630	107.591	4,54
Vassiliko (Xipre)	28.626	40.648	69.274	2,92
Dènia	22.588	41.637	64.225	2,71
Alcanar	11.572	16.432	28.004	1,18
S. Carles de la Ràpita	4.809	6.829	11.638	0,49
Bizerta (Tunísia)	4.600	6.532	11.132	0,47
Sette (França)	1.200	6.204	7.404	0,31
Cartagena	4.100	1.353	5.453	0,23
Cadis	4.101	574	4.675	0,20
Almeria	1.295	1.839	3.134	0,13
Nassau (Bahames)	8,26	0,00	8,26	0,000
Southampton (R. Unit)	0,03	0,00	0,03	0,000
Total	934.421	1.437.470	2.371.891	100

A partir dels fluxos comercials dels ports de les Balears tenim informació dels ports des d'on s'han transportat els materials minerals no metàl·lics, però això no vol dir exactament que aquells materials han estat extrets o transformats en les proximitats d'aquells ports. Degut a la dificultat manifesta a l'hora d'establir la traçabilitat dels materials, això és el seu lloc de procedència i destí, es procedirà a analitzar els fluxos comercials amb l'exterior, és a dir amb tercers països. A la taula anterior, hom pot veure com dels fluxos directes de materials de 934 mil Tm que sortien de les Balears, un 19,24% es dirigia a ports estrangers (Itàlia, Xipre, Tunísia, França, Bahames i Regne Unit), i per tant hom podria entendre que els fluxos directes restants (754,5 mil Tm) tenien com a destí el mercat espanyol. No obstant, la taula 150 mostra com els fluxos directes d'aquests materials sumaven unes 213,8 mil Tm, del que es dedueix que del que sortia de les Illes, en concepte de flux directe, un 22,8% s'adreçava a l'estranger. És a dir, hi havia uns fluxos directes d'unes 33,9 mil Tm que passaven per la "plataforma" dels ports espanyols. En definitiva, els FTMI (Fluxos Totals Importats) dels minerals no metàl·lics, els productes semimanufacturats i acabats, del comerç exterior eren d'unes 508,3 mil Tm, de les quals la contrapartida monetària fou de 19,3 milions d'euros, essent el valor unitari mitjà per tona importada d'uns 38,1 euros. Nogensmenys, cal destacar que els productes acabats com les porcellanes presenten una contrapartida monetària molt més elevada que no els minerals o el ciment. Els principals països dels quals s'importaren materials minerals metàl·lics cap a les Balears al llarg del 2004 foren: Itàlia, Xipre, Tunísia, Turquia i Portugal. El principal producte provinent d'aquells països fou el ciment en el cas dels quatre primers, i de marbre i vidre en el cas de Portugal.

Taula 150. Comerç exterior. Fluxos de materials abiòtics de minerals no metàl·lics i productes acabats predominantment de mineral no metàl·lic importats a les Balears segons país d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Valor monetari (10 ³ euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux total Importat (Tm)	€/ Tm FTMI
Itàlia	150.013	9.358,3	210.977	360.990	25,9
Xipre	38.298	1.690,9	54.383	92.681	18,2
Turquia	14.097	984,7	19.641	33.739	29,2
Tunísia	4.600	263,8	6.532	11.132	23,7
Portugal	3.240	984,9	310	3.549	277,5
Alemanya	806	1.447,4	814	1.620	893,7
França	306	424,0	498	804	527,5
Marroc	236	84,7	563	798	106,1
Bèlgica	339	832,1	346	685	1.214,7
Grècia	389	138,6	89	478	289,7
Índia	324	234,9	131	454	517,2
Xina	366	579,0	45	411	1.409,2
Egipte	159	40,5	53	212	191,4
Indonèsia	95	102,8	64	159	647,6
Vietnam	146	100,7	4	150	670,0
EUA	57	906,8	46	104	8.740,4
Suècia	47	100,1	0	47	2.124,0
Romania	43	63,0	0	43	1.478,9
Tailàndia	42	131,0	0	42	3.154,1
P. Baixos	31	75,0	6	37	2.038,0
Taiwan	34	69,8	0	34	2.063,2
Brasil	25	79,6	7	33	2.440,4
Bulgària	24	15,0	6	30	495,5
R. Unit	22	188,2	0	22	8.404,6
Altres països	71	464,6	18	89	5.219,7
Total	213.809	19.360,4	294.532	508.341	38,1

12.5.2.7. El destí dels fluxos de materials minerals no metàl·lics exportats.

A la taula 151 es presenten els ports als quals es dirigiren els fluxos comercials de materials minerals no metàl·lics –productes semimanufacturats i productes acabats- procedents dels ports de les Balears administrats per l'Autoritat Portuària, que representaven el 99,37% de tots els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats). En aquest cas, de nou, es pot advertir que els principals ports als que se dirigiren aquests tipus de materials foren els peninsulars del litoral mediterrani: Barcelona amb uns FTME de 57,2 mil Tm; Almeria amb uns FTME de 46,7 mil Tm; Santa Pola amb uns FTME de 16,3 mil Tm; València amb uns FTME de 10 mil Tm; i Sagunt amb uns FTME de 9,78 mil Tm, etc. En el cas de Barcelona, la major part dels fluxos corresponen a rebutjos de vidre i a botelles i altres recipients de vidre; al cas d'Almeria la major part corresponia als ciments; a Santa Pola els fluxos corresponien a sal comú; a València era majoritàriament objectes de vidre; mentre que a Sagunt s'hi adreçaven objectes de vidre i materials de construcció. Per una altra banda, i de forma destacable, es pot observar com al Port de Thorshavn, de les Illes Feroe, se dirigien uns FTME d'unes 20,49 mil Tm que corresponen a sal marina, destinada al salament de peix (bacallà). En el cas dels ports del Regne Unit (Londres i Garston), Islàndia (Reikiavik) i Dinamarca (Frederica), els FTME correspongueren també a la sal comú. En definitiva, es pot destacar en el cas dels fluxos totals de materials exportats dels minerals no metàl·lics que el 18,27% d'aquests fluxos es dirigiren al 2004 a ports estrangers, essent aquesta una diferència notable respecte de la major part dels

materials exportats des de les Balears, i que està directament vinculat amb l'exportació de la sal eivissenca.

Taula 151. Fluxos Totals de Materials Exportats de minerals no metàl·lics des de les Balears segons port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).				
	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)	% Tm FTME
Barcelona	38.287	18.967	57.254	29,21
Almeria	19.325	27.442	46.767	23,86
Thorshavn (I. Feroe - Dinamarca)	19.430	1.069	20.499	10,46
Santa Pola	15.500	853	16.353	8,34
Altres ports Espanya	6.202	8.807	15.009	7,66
València	8.706	1.359	10.065	5,13
Sagunt	5.185	4.598	9.783	4,99
Londres (R. Unit)	4.700	259	4.959	2,53
Garston (R. Unit)	4.285	236	4.521	2,31
Reijkjavik (Islàndia)	4.120	227	4.347	2,22
Tarragona	2.301	244	2.545	1,30
Alacant	887	1.245	2.132	1,09
Frederica (Dinamarca)	1.400	77	1.477	0,75
Dènia	182	129	311	0,16
Civitavechia (Itàlia)	6	0	6	0,003
Sette (França)	2	4	6	0,003
La Goulette (Tunísia)	1	0	1	0,0004
Total	130.519	65.513	196.033	100

A la taula anterior es pot veure com de les 196 mil Tm de FTME que sortien des dels ports de les Balears, unes 35,8 mil Tm anaven a ports estrangers (un 18,27% de tots els FTME). A continuació (taula 152) es pot comprovar com els FTME calculat a partir dels fluxos directes enregistrats en les estadístiques de comerç exterior, eren d'unes 48,6 mil Tm. És a dir, hi havia uns FTME d'unes 12,8 mil Tm que anaven a l'estranger, però que eren desembarcats a d'altres ports espanyols que actuaven com a plataforma de redistribució dels fluxos comercials globals. A grans trets es poden distingir dos grups de països, entre els 7 principals països: per una banda, tenim els països on els FTME eren de sal comú i que són els països del Nord d'Europa (Illes Feroe, Regne Unit, Islàndia i Dinamarca); i en segon lloc, tenim els països on els principals FTME corresponen a materials de construcció, objectes de ceràmica i objectes de vidre (Cuba, Mèxic i República Dominicana). Convé destacar que en aquest segon grup de països, es tracta d'aquells als quals s'ha adreçat, en bona mesura, el capital hotelier balear. Aquest ha estat secundat per altres empreses de les Balears, especialment de la construcció i serveis associats (p.ex. enginyeria elèctrica, llanterneria, etc).

Es pot veure com en els països on el material exportat era la sal comú, el valor unitari per Tm de FTME es trobava entre els 14,86 euros/Tm del Regne Unit i els 22,07 euros/Tm de Dinamarca. Mentre que en les exportacions al Carib el valor unitari era superior, entre els 179,6 euros/Tm de Cuba i els 871 euros/Tm de la República Dominicana. Per altra banda, els FTME als EUA i al conjunt dels altres països, són els que reberen una contrapartida monetària més elevada, entre 2045 euros/Tm dels EUA i 3769 euros/Tm als altres països. El motiu pel qual els valors unitaris en aquests dos casos siguin molt superiors als valors mitjans es deu al fet a que la major part dels productes exportats són els més valorats crematísticament, com per exemple estatuetes de ceràmica, objectes de pedra tallada, etc. Aquells que d'acord amb la "regla del notari" se situen en la part alta de la "corba del notari", segons la qual els objectes en les seves darreres fases d'elaboració és on reben la major part de la valoració monetari dins la pròpia cadena del "valor". A part dels països esmentats, convé assenyalar el cas d'Itàlia on s'hi exportaren uns fluxos totals de materials de prop de 1,4 milions de Tm, valorades en 1,02 milions d'euros. Aquests fluxos correspongueren, sobretot, a minerals de pedrera, en concret a

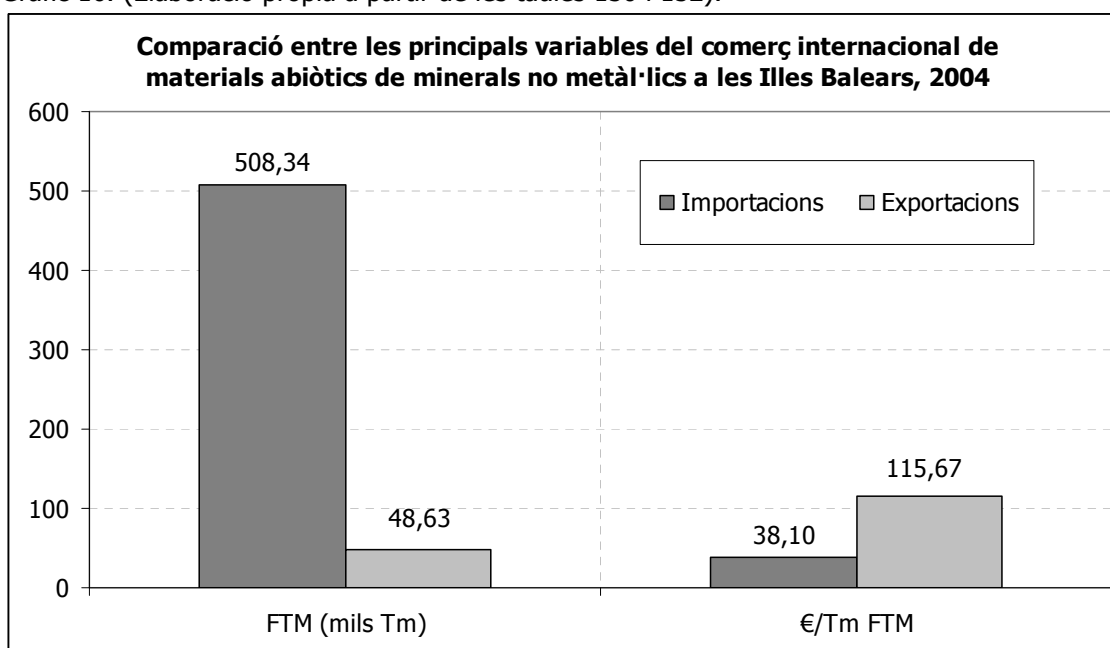
la partida 2515 (marbre i travertins, granit d'Écaussines i altres pedres calcàries de talla o de construcció, ...).

Taula 152. Comerç exterior. Fluxos de materials abiòtics de minerals no metàl·lics i productes acabats predominantment de mineral no metàl·lic exportats des de les Balears segons país destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Valor monetari (10 ³ euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux total Exportat (Tm)	€/Tm FTME
I. Feroe	19.430	441,6	1.069	20.499	21,54
R. Unit	8.987	140,9	494	9.482	14,86
Islàndia	4.120	92,7	227	4.347	21,33
Cuba	1.052	717,7	2.943	3.995	179,66
Mèxic	689	674,9	1.641	2.330	289,68
Rep. Dominicana	752	1.674,7	1.171	1.923	871,01
Dinamarca	1.400	32,6	77	1.477	22,07
Itàlia	1.172	1.025,5	268	1.440	712,24
Bahames	301	162,6	843	1.144	142,10
Jamaica	200	71,6	576	776	92,27
Cap Verd	187	47,1	539	727	64,81
Rússia	54	23,3	154	208	112,25
EUA	98	270,2	34	132	2.045,79
Brasil	44	11,8	15	59	201,15
Hondures	33	35,9	11	44	817,95
Altres països	39	202,3	14	54	3.769,33
Total	38.558	5.625,4	10.076	48.634	115,67

Si comparem les variables del comerç exterior de materials de minerals no metàl·lics a les Balears al 2004 (gràfic 16) es pot veure com els fluxos totals de materials importats (508,34 mil Tm) superaven en escreix a les exportacions (48,63 mil Tm), en concret eren unes 10,45 vegades superiors. En canvi, la mitjana dels valors unitaris dels fluxos totals d'aquests materials eren superiors en el cas de les exportacions (115,67 euros/Tm), essent unes 3 vegades superiors a la mitjana dels valors unitaris de les importacions, confirmant la "bona" posició de les exportacions balears en la "corba del notari".

Gràfic 16. (Elaboració pròpia a partir de les taules 150 i 152).

12.6. ELS FLUXOS ABIÒTICS ENERGÈTICS DEL CAPITALISME BALEAR I LA SEVA PETJADA ECOLÒGICA.

12.6.1. Els requeriments totals de materials energètics.

12.6.1.1. Fluxos importats i requeriments totals de materials energètics.

La metodologia del càlcul dels RTM de materials energètics s'integren dins de la categoria dels materials abiòtics. Els recursos energètics de tipus biòtic se considera que ja han estat comptabilitzats en les seves respectives categories, com per exemple en el cas de la llenya que s'ha contemplat dins dels materials biòtics forestals. En el cas de les Balears, com s'ha esmentat al capítol X, no s'utilitzen els recursos energètics abiòtics propis des del 1989 per la baixa qualitat dels lignits mallorquins (7%-9% de sofre i 30%-40% de cendres) i pel baix preu al que se paga la tona de carbó importada. Per aquests motius –absència de recursos i/o mala qualitat dels existents, i baix preu dels combustibles fòssils– tots els materials utilitzats procedeixen de fora de l'arxipèlag. Els materials energètics s'han classificat en combustibles fòssils, que serien les matèries primeres sense transformar, i els productes semimanufacturats que en bona mesura es corresponen amb els que han passat per un procés de refinament. Un refinament que no es realitza a les Illes. Les centrals del refinament del petroli emprat a Balears es troben, principalment, a les costes del Llevant de la península: a Tarragona (Repsol YPF), Cartagena (Repsol YPF) o Castelló (BP Oil Refineria de Castellón).

A continuació s'anoten els materials energètics importats al 2004 amb els diferents subgrups que pensam poden aportar un major poder explicatiu dels mateixos:

1. Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli).
2. Combustibles fòssils (Gas Natural).
3. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Fuel-Oil).
4. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Gas-Oil).
5. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Querosè, benzina, etc).
6. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Material de construcció, asfalt).
7. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc).

Taula 153. Materials que formen part del grup de materials energètics (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària; EUROSTAT, 2001; Carpintero, 2005; Bringezu i Schütz 2001b)							
Codi N.C.	Descripció Nomenclatura Combinada	Grup Autoritat Portuària	Descripció Grup Aut. Port.	TARIC	Descripció TARIC	Classe de flux material	Coefficient Ocult (Tm/Tm)
2701	Hulles i briquetes, ovoides i combustibles sòlids similars obtinguts de l'hulla	12	Carbons i coc de petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	5,752
2703	Torba (inclosa la utilitzada per a llits d'animals i l'aglomerada)	12	Carbons i coc de petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0,25
2711B	Gas natural líquid	35	Gas Natural	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Combustibles fòssils (Gas Natural)	0,026
2710A	Fuel-Oil	02	Fuel-Oil	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Fuel-Oil)	0,85
2710F	Gas-Oil	03	Gas-Oil	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Gas-Oil)	0,85
2710B	Querosè, benzina, i petroli refinat	04	Gasolina	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Querosè, benzina, etc)	0,85
2714	Betums i asfalts naturals, pissarres i sorres bituminoses, i asfaltites i roques asfàltiques	20	Materials de construcció	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	1,9
2715	Mescles bituminoses a base d'asfalt o betum naturals, betum de petroli, quitrà mineral o brea de quitrà mineral (com ara màstics bituminosos i betum fluidificat)	05	Asfalt	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	0,358
2709B	Aceites crus de petroli o de minerals bituminosos, condensats de gas natural (subpartida 2709.0010)	01	Petroli cru	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2710C	Olis lubricants i altres preparats	06	Altres productes petrolers	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	0,85
2710D	Olis minerals plastificants	06	Altres productes petrolers	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	0,85
2710E	Naftes	06	Altres productes	27	Combustibles, olis i ceres minerals	Prod. Semimanufacturat de combustibles	0,85

			petroliers		i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	
2713B	Coque de Petróleo calcinado, Betún de petróleo y demás residuos de los aceites de petróleo o de minerales bituminosos	06	Altres productes petroliers	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2711A	Gasos del petroli i demás hidrocarburs gasos excoent els gas natural, butà i propà	07	Gasos energètics del petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2711C	Butà i Propà	07	Gasos energètics del petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2713A	Coc de petroli sense calcinar	12	Carbons i coc de petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2705	Gas de hulla, gas d'aigua, gas pobre i gasos semblants, excepte el gas de petroli i demás hidrocarburs gasosos. y demás hidrocarburos gaseosos.	17	Productes químics	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2706	Quitrans d'hulla, lignit o torba i altres quitrans minerals (inclosos els deshidratats o escapçats i els reconstituïts)	17	Productes químics	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2707	Olis i altres productes de la destil·lació dels quitrans d'hulla d'alta temperatura, i productes similars en què els compostos aromàtics predominin en pes sobre els no aromàtics	17	Productes químics	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2709A	Olis crus de petroli o de minerals bituminosos	35	Gas Natural	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd

sd: sense dades

Les importacions de materials energètics abiòtics a les Balears, coincideix exactament amb els seus RTM (Requeriments Totals de Materials). Degut al fet que els càlculs es centren pel conjunt de Balears, els fluxos entre les pròpies Balears no s'han tengut en compte, ja que aquests tan sols han estat comptabilitzats en una sola ocasió per tal de no incórrer en una doble comptabilitat. Així, per exemple, si una tona de querosè és importada a Mallorca a través del Port de Palma i després des d'allà se dirigeix al Port de Maó, tan sols s'ha comptat amb la tona importada a Palma pel fet d'haver entrat ja en el "Sistema Balears". Seria molt convenient realitzar les anàlisis en base al sistema analític insular, és a dir, considerar cada illa com la unitat bàsica d'anàlisi com si d'un ecosistema es tractés. No obstant, les dificultats estadístiques detectades en molta de la informació requerida per fer aquests estudis no permeten, de moment, aprofundir en aquest nivell analític. Una altra qüestió que potser cridi l'atenció és el fet que aparegui el Port de Sant Antoni (Eivissa) i no el de Ciutadella, aquest fet és degut a que els materials energètics entrats al Port de Ciutadella ho feien majoritàriament des del Port d'Alcúdia i per no incórrer en dobles comptabilitats ha quedat exclòs.

Els RTM energètics a les Balears sumaven al 2004 un total de 12,3 milions de Tm, de les quals un 26,7% (3,28 milions de Tm) corresponien a fluxos directes, mentre que el 73,3% restant (9,03 milions de Tm) corresponien al que es denominen fluxos ocults. És a dir, aquella fracció invisible, però imprescindible, que està associada als fluxos directes comercialitzats i que representen una important motxilla de deteriorament ecològic. Així, l'excavació minera del carbó i els accidents laborals que sovint l'acompanyen queden a milers de quilòmetres de les Balears, on el carbó, tan sols, és engolit per fer funcionar la Central Tèrmica d'Es Murterar⁶⁵ i la cimentera de Lloseta a Mallorca que utilitza coc de petroli⁶⁶, al temps que se transforma en emissions de GEH (Gasos Efecte Hivernacle).

En quant a les partides dels RTM energètics cal destacar el fet que la principal partida és la corresponent als combustibles fòssils (carbó i coc de petroli) que sumen uns RTM de 8,7 milions de Tm, maldament pels ports de les Illes tan sols es comptabilitzin 1,3 milions de Tm. En segon lloc estan els derivats del petroli (productes semimanufacturats) Fuel-Oil, Gas-Oil i Querosè que conjuntament assoleixen una quantitat d'uns RTM de 3,29 milions de Tm; i finalment hi ha els subconjunt de productes semimanufacturats (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.) on s'hi troben des del butà, propà com els lubricants, ceres i olis, i que presentaven uns RTM de 177390 Tm, i dels que es podria destacar l'escassa rellevància dels fluxos ocults que es deu a la manca d'informació de base sobre els coeficients ocults de la major part d'aquests materials. Finalment, hi hauria els RTM dels productes semimanufacturats de combustibles fòssils que són emprats a la construcció, com per exemple l'asfalt, i que sumaven uns RTM d'unes 89,3 mil Tm. Si hom distribueix els RTM energètics de les Balears entre la població resident, entesa com aquella que estava empadronada al 2004, resultaria que cada persona de les Balears presentava teòricament uns RTM per càpita d'unes 12,9 Tm, i en canvi si es comptava amb la població flotant, a partir del IPH (Índex de Pressió Humana) els RTM per càpita teòrics serien de 9,8 Tm.

⁶⁵ Segons els balanços de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle) de l'Administració Pública, la Central des Murterar produïa al 2006 amb 3,18 milions de Tm CO₂, el 31,95% de les emissions de les Balears (Ferriol, 23/12/2007). La política energètica de les Illes no contempla el desmantellament d'aquesta central altament contaminant, ans al contrari s'han dut a terme importants inversions (45 milions d'euros) per tal de reduir les emissions de SO_x en un 75%, però per res es contempla l'eliminació de la central o la substitució del combustible (carbó) amb l'arribada del gasoducte (Frau, 14/02/2008). Les dues notícies aparegudes al Diari de Mallorca, entren a formar part del joc de la confusió social provocada per part dels poders públics (Govern de les Illes Balears) i empresarials (GESA-Endesa) ja que en qüestió de dos mesos de diferència es presentava en primer lloc el fet que es Murterar era el causant d'un terç de les emissions de CO₂ i llavors es deia al cap de dos mesos que la transnacional reduiria un 75% les emissions contaminants d'SO_x des Murterar.

⁶⁶ La cimentera de la transnacional mexicana CEMEX SA "produceix" anualment unes 730 mil Tm de ciment, i també unes 471739 Tm CO₂ (http://www.cemex.es/sp/2006/sp_np_061219.html, febrer 2008). Aquesta cimentera va ser condemnada per la contaminació de la zona de la Lloseta, per la qual cosa haurà d'indemnitzar als veïns afectats i a més haurà d'introduir mesures correctores per reduir la contaminació. Una sentència judicial que es solucionava sis anys després d'haver-se presentat la demanda per part de 23 veïns i l'organització ecologista GADMA (Moreno, 8/02/2006; Córcoles, 8/02/2006).

Taula 154. Importacions de materials energètics als Ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII)			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	RTM (Tm)
Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	1.300.240	7.456.880	8.757.120
Combustibles fòssils (Gas Natural)	241	6	247
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Fuel-Oil)	226.238	192.302	418.540
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Gas-Oil)	829.067	704.707	1.533.775
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Qerosè, benzina, etc)	725.438	616.623	1.342.061
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	30.855	58.483	89.338
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	176.718	671	177.390
(a) Total Ports Autoritat Portuària	3.288.798	9.029.673	12.318.471
Importacions de materials energètics al Port de Sant Antoni, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Ports de les Illes Balears – Govern de les Illes Balears)			
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	452	858,8	1.311
(b) Total Ports CAIB	452	858,8	1.311
(a+b) TOTAL (Tm)	3.289.250	9.030.532	12.319.782
Població resident (Tm/càpita)	3,44	9,46	12,90
Índex de Pressió Humana (Tm/càpita)	2,62	7,19	9,81

Un cop calculats els RTM energètics de les Balears i estimats els RTM per càpita del 2004, es pot procedir a comparar aquests amb els de la UE-15 per l'any 1997 i els de l'Estat espanyol pel 2000, i d'aquesta manera fer-nos una idea de la situació en quant a la utilització d'aquests recursos i establir les principals diferències respecte dels dos conjunts regionals en els que les Balears estan administrativament inserides, malgrat es correspongui a períodes diferents. En primer lloc, es pot veure com els RTM per càpita amb 12,9 Tm/càpita són sensiblement superiors als de la mitjana espanyola per l'any 2000 (9,46 Tm/càpita), essent aquest un símptoma de la tan coneguda caracterització de les Illes Balears com un espai hiperturístic amb un fort pes del sector de transports. En canvi, els RTM per càpita de les Illes estan una mica per davall dels RTM energètics per càpita de la UE-15 que eren de 14,69 Tm/càpita. Crida l'atenció el fet que els RTM energètics per càpita de les Balears s'apropen més a la mitjana europea que no pas els RTM energètics mitjans de l'Estat espanyol, aquest fet és encara més destacable si es té en compte que els RTM energètics s'adrecen fonamentalment a la tracció (transport) i generació elèctrica, amb predomini d'usos domèstics i terciaris, mentre que a la resta de l'Estat i a la UE-15 aquests RTM es vinculaven a les majors activitats industrials que es troben en aquests espais. En segon lloc, es pot apuntar el fet que en el cas de Balears, el 100% dels RTM energètics corresponen als fluxos importats mentre que en el cas de l'Estat espanyol els fluxos directes representaven el 57,4% dels RTM energètics i en el de la UE-15 els fluxos importats suposaven el 38,05% dels RTM energètics. En tercer lloc, els fluxos ocults dels RTM energètics presenten unes proporcions molt semblants en els tres casos, corresponent: al cas de la UE-15 al 1997, amb unes 2,55 Tm de flux ocult per cada tona directa de flux de material energètic; en el cas de l'Estat al 2000, amb unes 2,2 Tm de flux ocult per cada tona directa; i en el de les Balears al 2004, amb unes 2,75 Tm de flux ocult per cada tona de flux directe.

Taula 155. Comparació entre els RTM energètics per càpita de la UE-15 (1997), de l'Estat espanyol (2000), i de les Balears (2004) (Font: a) Bringezu i Schütz, 2001a; Carpintero, 2005; c) taules anteriors).				
		Flux Directe (Tm/càpita)	Flux Ocult (Tm/càpita)	RTM (Tm/càpita)
UE-15 (1997) (a)	Domèstics	1,96	7,14	9,10
	Importats	2,17	3,41	5,58

	Total	4,13	10,55	14,69
Estat espanyol (2000) (b)	Domèstics	0,59	3,44	4,03
	Importats	2,36	3,07	5,44
	Total	2,95	6,51	9,46
Balears (2004) (c)	Domèstics	0	0	0
	Importats	3,44	9,46	12,90
	Total	3,44	9,46	12,90

12.6.1.2. Balanç físic de materials energètics.

Els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) de materials energètics des de les Balears a l'any 2004, foren d'unes 15,7 mil Tm, la major part dels quals corresponien a derivats del petroli (Gas-Oil) i olis crus del petroli o de materials bituminosos (partida Nomenclatura Combinada 270900). Els fluxos directes, que són els enregistrats en les estadístiques portuàries, eren de 10 mil Tm, mentre que els fluxos ocults associats eren d'unes 5,7 mil Tm. Així doncs, per cada tona directa exportada, li corresponia un flux ocult de 0,5 Tm. Aquesta menor importància dels fluxos ocults exportats respecte dels importats es deu fonamentalment a que per una banda els fluxos que duen una major motxilla ecològica corresponien als dels carbons, i en aquest cas són insignificants, i per una altra banda que en els fluxos dels productes semimanufacturats (lubricants, olis, etc) per manca d'informació de base no s'han pogut calcular pràcticament –amb alguna excepció– els seus fluxos ocults.

Taula 156. Fluxos Totals de Materials Exportats (FTME) de materials abiòtics energètics de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).

	Fluxos Directes Exportats (Tm)	Fluxos Ocults Exportats (Tm)	FTME (Tm)
Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0,20	0,05	0,25
Combustibles fòssils (Gas Natural)	60	2	62
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Fuel-Oil)	25	21	46
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Gas-Oil)	5.942	5.050	10.992
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Qerosè, benzina, etc)	618	525	1.143
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	23	43	66
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	3.388	73	3.461
Total	10.056	5.715	15.770

Finalment, a la taula 157 es presenta el BFM (Balanç Físic de Materials) energètics de les Balears al 2004, on com ja s'ha dit el fort predomini de les importacions d'aquests materials fa que el BFM sigui pràcticament idèntic a dites importacions. Així doncs, es pot comptabilitzar un dèficit material total d'uns 12,3 milions de Tm a les Balears per l'any 2004.

Taula 157. Balanç Físic de Materials (BFM) abiòtics energètics de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTM (Tm)
Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	-1.300.240	-7.456.880	-8.757.120
Combustibles fòssils (Gas Natural)	-181	-4	-185
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Fuel-Oil)	-226.213	-192.281	-418.494
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Gas-Oil)	-823.125	-699.657	-1.522.783

Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Querosè, benzina, etc)	-724.820	-616.098	-1.340.918
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	-31.284	-59.299	-90.583
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	-173.330	-598	-173.929
BFM	-3.279.194	-9.024.817	-12.304.012

12.6.1.3. La procedència dels fluxos de materials energètics importats.

Una vegada s'ha procedit a analitzar els RTM i els BFM val la pena analitzar, a més, les procedències d'aquells fluxos. No és d'estranyar que bona part dels fluxos de materials energètics importats a les Balears procedeixin dels Ports del litoral espanyol on es troben les principals refineries, com la de Tarragona (Repsol YPF), de Castelló (BP Oil Refineria de Castellón), d'Algesires (Cepsa San Roque) o de Cartagena (Repsol YPF). Precisament, d'aquests ports provenien el 89,1% dels fluxos totals importats a les Balears. I, entre dels quals el Port de Barcelona que és el principal port des d'on surten la major part de materials, en el cas dels materials energètics tan sols representa el 0,58% dels fluxos totals importats. A diferència dels fluxos importats de molts altres materials, en el cas dels energètics hi havia un 8,9% que provenien de ports estrangers, destacant els ports italians amb refinaria, Porto Augusta (Sicília) i Sarroch/Porto Foxi (Sardenya), així com els ports del Nord d'Àfrica (Alexandria, Alger, etc), entre d'altres.

El transport de productes petrolífers suposa un elevat risc de contaminació, com ja ha passat en repetides ocasions (p.ex. Prestige a les costes gallegues al 2002) i en el cas dels ports amb refinaria els riscos s'incrementen notablement. D'aquesta manera, al Camp de Gibraltar es combina la situació al·lucinant de tenir un paradís fiscal que s'escapa de les regulacions de la UE i on hi ha una important activitat en torn al proveïment de fuel amb vaixells cisterna que estan prohibits a la UE, i que a més no han de pagar la Tarifa Marpol sobre la prevenció de la contaminació i gestió dels residus a la mar. A Gibraltar, al marge de tota regla, al mes d'agost de 2007 s'enfonsava el vaixell "New Flame"⁶⁷ (vaixell de càrrega amb residus de ferralla) degut a la col·lisió amb el petrolier "Torm Gertrud", i provocant importants danys ambientals en el litoral del Camp de Gibraltar (Greenpeace-España, 22/02/2008). El cas del "New Flame" ha estat denunciat per part dels moviments ecologistes com un cas de mala gestió política, les autoritats de Gibraltar i el propi President de la CA andalusa (Manuel Chávez) negaren al principi qualsevol vessament i fins i tot Chávez digué que eren invencions dels ecologistes, a més de destacar el conflicte diplomàtic entre les administracions espanyola i britànico-gibraltarenya (Ecologistas en Acción, octubre 2007). Emperò, en aquestes zones litorals de refinament i transport de petroli no és tan sols destacable el risc de contaminació per vessament d'hidrocarburs el que cal apuntar, sinó que a aquell se li afegeixen els riscos per a la salut humana que suposen les activitats de refinament. En el cas del Camp de Gibraltar s'han detectat importants afeccions en la població, on l'esperança de vida és molt menor que en d'altres indrets de l'Estat (Greenpeace-España, 22/02/2008)⁶⁸.

L'intens trànsit de vaixells pel Mediterrani, i en especial per les aigües balears, també representa un elevat risc de contaminació per enfonsament i vessament dels hidrocarburs que aquests transporten, ja sigui com a càrrega o com a combustible. L'11 de juliol de 2007, a les costes de la turística illa d'Eivissa, s'enfonsava el vaixell de càrrega "Don Pedro" de la naviliera ISCOMAR (Isleña de Contenedores Marítimos), que transportava càrrega (entre la que hi havia material tòxic) i portava als seus tancs unes 200 tones de combustible (Parra, 12/07/2007). El vaixell xocà contra l'illot d'es Dau Gros, just sortint del port a la matinada. Els dies següents

⁶⁷ El New Flame és un vaixell de càrrega del tipus "bulk carrier" de 26800 TRB amb propietat enregistrada a nom de Gladiator Navigation SA, amb bandera panamenya i Transmar Shipping SA com agent. Aquesta història recorda a la del Prestige que estava matriculat a les Bahames. Tots dos en paradisos fiscals.

⁶⁸ En el cas d'Extremadura, hi ha una important mobilització social en contra de la construcció d'una refinaria. Aquesta oposició es fonamenta, en gran mesura, en els riscos que per la salut humana representen aquestes activitats altament contaminants (veure: www.plataformarefineriano.es, febrer 2008). Es pot consultar l'estudi de la Universitat d'Extremadura, "Proyecto de investigación para el diagnóstico y vigilancia del impacto por vía atmosférica de un complejo refinero en Extremadura" a (www.grupoag.es/refineriabalboa/medioambiente/informe_final.php, febrer 2008).

arribaven unes 30 Tm de fuel a les platges eivissenques de Talamanca, Figueretes i Platja d'en Bossa (Manresa, 14/07/2007). El fet que s'enfonsàs a la sortida del port dificultà les coses, sobretot, degut al fet que a l'estiu el trànsit marítim és molt intens en aquest port, la qual cosa dificultà les tasques de neteja. Per altra banda, l'empresariat hotelier de l'illa volgué donar missatges tranquil·litzadors als consumidors turístics, per la qual cosa, recordant aquella imatge de Fraga banyant-se en les aigües de Palomares, segons Manresa (15/07/2007:22) "els empresaris d'Eivissa volgueren banyar-se, en un gest promocional, a la Platja de Talamanca, però per raons de prevenció sanitària se mantén alçada la bandera roja de prohibició a l'espera de les anàlisis de l'aigua i arena".

Taula 158. Fluxos Totals de Materials Importats de minerals energètics a les Balears segons port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).

País	Port Destí	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	% FTMI
E. espanyol	Tarragona	1.628.530	7.719.068	9.347.598	75,88
E. espanyol	Castelló	647.453	550.335	1.197.788	9,72
E. espanyol	Algesires	131.340	93.036	224.376	1,82
E. espanyol	Cartagena	142.162	64.950	207.112	1,68
Itàlia	Augusta	75.357	64.054	139.411	1,13
Itàlia	Sarroch (Porto Foxi)	69.859	59.380	129.238	1,05
Egipte	Alexandria	67.673	57.522	125.195	1,02
Itàlia	Altres Itàlia	53.575	45.539	99.115	0,80
Egipte	Egipte	52.376	44.520	96.896	0,79
Letònia	Ventspils	43.438	36.923	80.361	0,65
E. espanyol	Barcelona	44.132	27.303	71.435	0,58
E. espanyol	València	29.060	26.772	55.832	0,45
Algèria	Alger (El Djazair)	29.953	25.460	55.414	0,45
Bielorrússia	Minsk	29.843	25.367	55.210	0,45
Rússia	Tuapse	27.321	23.222	50.543	0,41
Itàlia	Santa Panagia	19.938	16.947	36.886	0,30
Índia	Sikka	19.890	16.906	36.796	0,30
Malta	La Valetta	19.391	16.482	35.873	0,29
E. espanyol	La Coruña	33.672	0	33.672	0,27
Argèlia	Skikda	13.097	11.133	24.230	0,20
Bèlgica	Amberes	11.147	9.475	20.623	0,17
E. espanyol	Motril	7.896	11.743	19.640	0,16
Rússia	Altres Rússia	9.624	8.180	17.804	0,14
Virgin Island (EUA)	Tallin	9.554	8.121	17.675	0,14
Israel	Haifa	9.549	8.116	17.665	0,14
Itàlia	Melilli	9.062	7.703	16.765	0,14
E. espanyol	Puerto de Escombreras	8.672	7.371	16.043	0,13
Argentina	San Lorenzo	7.990	6.791	14.781	0,12
R. Unit	Southampton	6.407	5.446	11.854	0,10
E. espanyol	Melilla	6.001	5.101	11.102	0,09
R. Unit	Immingham	4.716	4.009	8.725	0,07
E. espanyol	Cadis	2.984	5.670	8.654	0,07
França	Dunkerque	4.006	3.405	7.411	0,06
E. espanyol	Santa Cruz de Tenerife	2.214	4.206	6.420	0,05
E. espanyol	Puerto de Pasajes	2.189	4.158	6.347	0,05
E. espanyol	Huelva	3.773	1.341	5.114	0,04
E. espanyol	Altres Espanya	2.445	1.863	4.309	0,03

E. espanyol	Dènia	1.036	1.741	2.778	0,02
E. espanyol	Sagunt	1.471	311	1.782	0,01

De la taula anterior, hom pot pensar correctament que a Tarragona no és troba cap pou de petroli ni cap gran jaciment de carbó, i que molt probablement els recursos energètics consumits a les Balears procedeixin d'altres indrets. Així com s'ha tractat de fer en les altres categories de materials, en el cas dels energètics mirarem d'analitzar a partir de les estadístiques de comerç exterior de les Cambres de Comerç⁶⁹ els fluxos de materials energètics importats a les Balears des de l'estranger. A la taula 158 es comptabilitzaven uns Fluxos Totals de Materials Importats procedents de ports espanyols d'uns 11,2 milions de Tm, mentre que els procedents de ports estrangers assolien unes 1,09 milions de Tm. En canvi, les estadístiques de comerç exterior ens donen un resultat que contrasten notòriament respecte dels resultats del que entrava a través dels ports de les Balears, essent els FTMI de l'estranger (taula 159) de prop de 10,2 milions de Tm, i que estaven valorats en uns 208,4 milions d'euros. És a dir, depenent de la font que s'empri els resultats varien notablement. Convé recordar que els materials sortits dels ports de la taula 158 no significa que aquells materials procedeixen necessàriament de les zones properes als ports, sinó que aquests funcionen molt sovint com a plataformes. Exemples clars d'això són el Port de Rotterdam i el de Barcelona. Així doncs, en el cas dels ports italians, per exemple, tenim que s'enregistren unes sortides dels seus ports de prop de 227,7 mil Tm (de flux directe) i en canvi els fluxos directes importats a les Balears enregistrats a les estadístiques de comerç exterior procedents d'Itàlia sumaven unes 122,4 mil Tm.

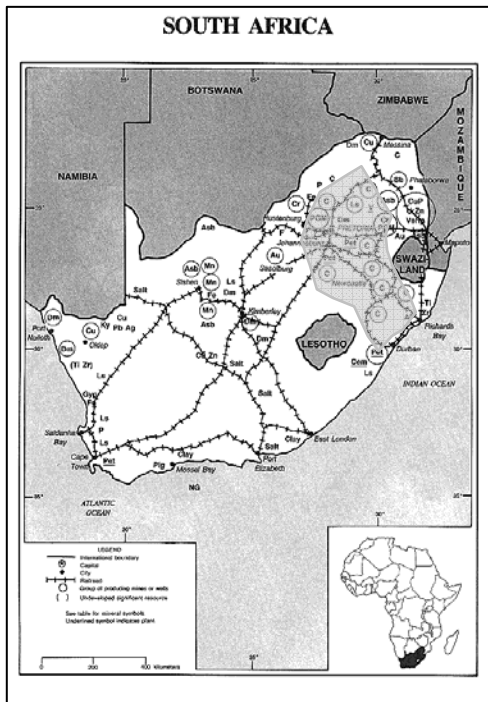

Figura 6. Mapa miner de Sud-àfrica (USGS, 2008)

Es pot assenyalar, el paper destacat de Sud-Àfrica, d'on prové el carbó consumit a les Balears. Així doncs, mentre que les estadístiques de l'Autoritat Portuària de Balears ens informava que hi havia un flux directe de carbó procedent de Tarragona de 1,29 milions de Tm,; quan acudim a les estadístiques del comerç exterior, hom s'adona que hi havia un flux directe de 1,38 milions de Tm de carbó procedent de les mines sud-africanes. Amb la qual cosa, és de suposar que la major part del carbó africà passa pel port català abans d'arribar a Mallorca. L'extracció de 1,38 milions de Tm a Sud-Àfrica, la major part en mines a cel obert, du associada uns fluxos ocults d'uns 7,98 milions de Tm, en forma de ganga i estèrils, que queden en terres sud-africanes. Part d'aquests materials, amb un elevat contingut de sofre i de cendres són emprats a les llars dels miners sud-africanos, tot contribuint a importants problemes de salut pública. Mentre el carbó de major qualitat es destina a l'exportació i la generació elèctrica (a la que tan sols una part de la població pot accedir), els anomenats "residus" són cremats per les classes populars, amb la conseqüent emissió de partícules contaminants. L'abocament dels "residus" de les mines contribueixen a la acidificació dels sòls i de les aigües, tot agreujant encara més l'accés a dos dels recursos fonamentals com són l'aigua i la terra. I també s'ha de destacar, molt particularment, el fet que les condicions sociolaborals dels treballadors a les mines no són gens envejoses, en un dels països on la lacra de la SIDA presenta una de les taxes més elevades del planeta, i que afecta de forma important als treballadors de la mineria (Bond, 2002; Martínez-Alier, 2004)⁷⁰. En el cas de Sud-Àfrica, tal com ha analitzat Patrick Bond (2000), s'ha produït un

⁶⁹ <http://aduanas.camaras.org> (març, 2006).

⁷⁰ Mines and Communities aporta informació crítica de la mineria a escala mundial: www.minesandcommunities.org (febrer 2008) i informació sobre activitat minera: www.infomine.com (febrer 2008). Terry Bell ha escrit sobre les tensions socials i econòmiques a Sud-Àfrica, tot destacant la precarietat que envolta a les persones que treballen a les

trànsit de la Sud-Àfrica de l'Apartheid a la Sud-Àfrica neoliberal, amb fortes permanències i reminiscències del règim racista, en el que s'ha intensificat el desenvolupament geogràfic desigual del país, amb una creixent polarització social i una marcada dualitat en el projecte elitista que combina les noves formes d'acumulació financera del capital amb una potent extracció de recursos naturals (nexa financer-miner).

La importància dels carbons sud-africans en l'economia balear, destinats fonamentalment a la Central Tèrmica des Murterar, va acompanyada de les importants transformacions territorials, la contaminació del sòl, aire i aigua, l'utilització dels "residus" per usos energètics, les deplorables condicions sociolaborals i els problemes de salut pública, que en comptes de produir-se a les Illes Balears, es queden dins de les fronteres sud-africanes. D'aquesta manera, les Balears importen el carbó de Sud-Àfrica, alhora que exporten injustícia ambiental a les persones d'aquell país, particularment les classes populars que coincideixen majoritàriament amb la població negra (Bond, 2002).

Les contrapartides monetàries per a cada tona de Flux Total de Material Energètic Importat procedents de Sud-Àfrica era de 6,29 euros, tot essent aquesta la contrapartida més baixa de totes les enregistrades en les importacions energètiques. El carbó és el combustible més contaminant en quant a GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle), al temps que també genera amb grans impactes socioecològics en els llocs d'extracció, allunyats de la vista dels consumidors del Nord. En canvi, els productes derivats del petroli són els que presenten unes contrapartides més elevades com per exemple les importacions des d'Itàlia, Egipte, etc. Crida l'atenció les desorbitades contrapartides monetàries que rebien les importacions procedents de Bèlgica i dels EUA, que en els dos casos es tracta de productes derivats del petroli. En qualsevol cas, es pot establir a grans trets una distinció principal entre els productes derivats del petroli que de mitjana estaven valorats en uns 174 euros per cada tona de FTMI, i els combustibles fòssils (carbó) amb una valoració monetària de 6,29 euros per cada tona de FTMI.

Taula 159. Comerç exterior. Importacions de materials energètics a les Balears segons país d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Importat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	Valor monetari (€/Tm FTMI)
Sud-Àfrica	1.388.222,00	7.985.052,94	9.373.274,94	58.966,60	6,29
Itàlia	122.471,60	104.100,86	226.572,46	37.650,50	166,17
Egipte	120.049,00	102.041,65	222.090,65	39.195,60	176,48
Rússia	96.362,40	81.908,04	178.270,44	31.222,50	175,14
Bielorrússia	58.937,20	50.096,62	109.033,82	18.845,40	172,84
Algèria	21.086,90	17.923,87	39.010,77	6.710,10	172,01
Índia	19.889,60	16.906,16	36.795,76	7.666,70	208,36
Malta	13.395,80	11.386,43	24.782,23	4.137,10	166,94
Israel	9.548,80	8.116,48	17.665,28	3.348,40	189,55
R. Unit	911,80	775,03	1.686,83	174,00	103,15
França	1.464,80	0,85	1.465,65	485,90	331,53
Letònia	67,10	16,78	83,88	10,60	126,38
Dinamarca	46,70	11,68	58,38	7,90	135,33
Hongria	4,50	8,55	13,05	8,90	681,99
Suècia	1,30	1,02	2,32	5,50	2.370,69
Portugal	1,50	0,00	1,50	2,20	1.466,67
P. Baixos	0,80	0,63	1,43	3,10	2.166,62
Alemanya	0,60	0,34	0,94	1,50	1.595,74
Bèlgica	0,20	0,17	0,37	3,30	8.918,92

mines (<http://terrybellwrites.wordpress.com/>, novembre 2011). L'any 2004 es varen extreure a Sud-Àfrica uns 242,7 milions de Tm, que es repartia entre les empreses mineres: Ingwe Coal Corporation Ltd. (filial de BHP Billiton); Anglo American Coal; Sasol Ltd. South Africa; Eyesizwe Coal (Pty) Ltd; Kumba Resources; Xstrata; i la companyia elèctrica Eskom (Yager, 2004).

EUA	0,20	0,09	0,29	1,20	4.210,53
Total	1.852.462,80	8.378.348,17	10.230.810,97	208.447,00	20,37

12.6.1.4. El destí dels fluxos de materials energètics exportats.

De la mateixa manera com s'han analitzat els fluxos de materials energètics importats en base al seu origen, també ens interessa saber la destinació de les exportacions que d'aquests materials es realitzen des de les Balears. Així mateix, cal esmentar que es tenen en consideració tan sols les exportacions des de les Balears cap ports d'altres regions, i per tant els fluxos entre els ports de les Illes no es comptabilitzen. Tal com es pot veure a la taula 160, la major part dels FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) s'adrecen al Port de Castelló amb un 69,36% del total, seguit dels de Sagunt, Barcelona, València, Tarragona i Dènia. Tots ells de la costa mediterrània peninsular.

Port Destí	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)	% Tm FTME
Castelló	5.913	5.026	10.939	69,36
Sagunt	1.881	450	2.330	14,78
Barcelona	1.066	213	1.279	8,11
València	1.167	0	1.167	7,40
Tarragona	29	25	54	0,34
Dènia	0,60	1,14	1,74	0,01

Un cop analitzat els fluxos totals exportats de materials energètics segons port de destí, s'intentarà veure quines són les exportacions realitzades des de les Balears a d'altres països en quant a materials energètics, a partir de les dades de comerç exterior. En aquest cas, i a diferència de les altres categories de materials analitzats fins ara, es produeix una anomalia digne de menció. Resulta que els fluxos directes de materials energètics enregistrats en les estadístiques de comerç exterior és molt superior als resultats que s'havien obtingut a partir del que sortia a través dels ports. Convé recordar que en tots els altres grups de materials, les exportacions realitzades a través dels ports sempre són superiors a les que enregistraven les estadístiques de comerç exterior. I, per una altra banda, en el cas de les exportacions de materials energètics segons les dades del comerç exterior no queda reflectit exactament cap país⁷¹, a excepció d'Algèria, on s'adreçaven uns fluxos directes de 4 Tm. Aquestes enormes disparitats han estat aclarides per part de les administracions competents (Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç i Agència Tributària). Segons l'Agència Tributària (Duanes) aquestes discrepàncies es deuen molt probablement, al fet que part de les vendes de productes petrolers destinats al transport aeri i marítim eren considerades a efectes fiscals i comercials com exportacions. Per aquest motiu, se recomana agafar com a bona la partida d'exportacions de combustibles resultant de les estadístiques portuàries.

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	Valor monetari (€/Tm FTME)
Països i territoris no determinats Intra-comunitaris	136.644	116.147	252.791	36.275	143,50
Països i territoris no determinats Extra-	68.589	58.300	126.889	24.908	196,30

⁷¹ Els registres es recollen en les categories d'avituallaments i combustibles comunitaris, països i territoris no determinats.

comunitaris					
Avituallament i combustible. Intercanvis comunitaris	12.574	10.688	23.261	4.482	192,70
Avituallament tercers.	668	568	1.236	240	193,93
Algèria	4	3	7	9	1.178,10
Total	218.478	185.706	404.184	65.913	163,08

12.6.2. La petjada ecològica del consum energètic de les Balears.

La metodologia de la petjada ecològica, exposada en el capítol 5, es pot diferenciar en dues parts principalment. Per una banda, hi hauria el consum energètic vinculat amb el funcionament del sistema socioeconòmic objecte d'estudi, i que coincidiria amb el consum energètic, de la generació elèctrica, de la conversió en calor, de la fabricació insular, de la fase tractora, etc. I, per una altra banda hi hauria el que es coneix com a *emergia* que seria el contingut energètic dels béns de consum resultants del comerç, uns béns que malgrat no hagin estat elaborats a les Illes s'atribueix el seu cost energètic (des del bressol a la tomba) a les illes Balears. Per aquest motiu, resulta imprescindible comptar en primer lloc, amb una informació fiable respecte del consum energètic i per l'altra, amb una informació sobre els balanços de béns de consum del comerç de les Balears i les magnituds del contingut energètic o energia continguda (*emergy*) de nombrosos béns de consum (Wackernagel et al., 2004)⁷².

Per calcular la part corresponent la petjada energètica directa de les Balears, és a dir aquella derivada del consum de combustibles fòssils a les Balears, es procedirà a realitzar una sèrie de càlculs per estimar els requeriments energètics de determinades activitats, que es compararan quan sigui possible amb les magnituds presentades a les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears. Una vegada s'hagin calculat els requeriments energètics es calcularà la petjada ecològica en base a dues metodologies: la primera, seguint la metodologia convencional de calcular les emissions de CO₂ i la superfície forestal necessària per a la seva absorció; i una segona, calculant un substitut renovable, en funció de l'ús que es faci del combustible en qüestió.

12.6.2.1. La petjada ecològica de la generació elèctrica.

La generació d'electricitat a partir de combustibles fòssils i RSU (Residus Sòlids Urbans) fou al 2004 d'unes 499,9 mil Tep, per la qual cosa es varen cremar un total de 1,29 milions de Tep (taula 163). A la taula Z es pot veure el volum de combustibles que es destinaren a la producció elèctrica, essent la major partida la corresponent a la hulla amb 1,33 milions de Tm i que equivalia a uns 781 Ktep. El segon combustible en tonatge foren els RSU amb unes 328 mil Tm (59 Ktep) que es diu que són "valoritzats", és a dir són cremats en la incineradora de Son Reus, traduint-se en energia elèctrica que és la part de valor i en emissions tòxiques que és la part no contemplada. La planificació sectorial energètica, i la retòrica oficial, consideren a la crema de RSU com a producció elèctrica de fonts renovables, com si els residus fossin quasi equivalents a la biomassa, sense considerar el seu contingut eminentment no renovable. En tercer lloc, hi ha el Gas Oil C (249 mil Tm i 258 Ktep) que alimenta, en bona mesura, els grups elèctrics que en arribar el gasoducte, cremaran gas natural. Finalment, el Fuel Oil és el darrer combustible, en ordre d'importància per a la transformació en electricitat, amb unes 237 mil Tm que equival a unes 227 Ktep (taula 162 i taula 163).

Taula 162. Consum de combustibles fòssils i RSU (Residus Sòlids Urbans) per la generació elèctrica al 2004 (Font: Estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html setembre 2007).				
Central	Hulla (Tm)	RSU (Tm)	Fuel-Oil (Tm)	Gas-Oil C (Tm)
Alcúdia	1.339.738	0	48.473	3.971
Son Molines	0	0	0	896

⁷² El SEI (Stockholm Environmental Institute, www.sei.se) junt amb el Global Footprint Network (www.footprintnetwork.org) elaboren les bases de dades de la intensitat energètica dels béns de consum en termes de GJ/Tm.

Son Reus	0	0	0	211.665
Tirme (Son Reus)	0	328.749	0	0
Maó	0	0	43.619	21.332
Cogeneradors Mallorca	0	0	0	6.280
Generadors aïllats	0	0	0	114
Eivissa	0	0	145.142	5.050
Formentera	0	0	0	17
Total	1.339.738	328.749	237.234	249.325

Taula 163. Consum de combustibles fòssils i RSU (Residus Sòlids Urbans) per la generació elèctrica i producció elèctrica bruta al 2004 (Font: Estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears pels anys 1989-2004, <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html>, setembre 2007).

	Hulla (Tep)	RSU (Tep)	Fuel-Oil (Tep)	Gas-Oil C (Tep)	Total (Tep)	Producció Elèctrica Bruta (Tep)
Alcúdia	781.603	0	46.535	4.108	832.247	322.161
Son Molines	0	0	0	927	927	187
Son Reus	0	0	0	219.073	219.073	74.594
Tirme (Son Reus)	0	59.175	0	0	59.175	14.954
Maó	0	0	41.883	22.070	63.953	24.164
Cogeneradors Mallorca	0	0	0	6.500	6.500	2.174
Generadors aïllats	0	0	0	118	118	63
Eivissa	0	0	139.338	5.225	114.563	61.622
Formentera	0	0	0	18	18	3
Total	781.603	59.175	227.756	258.039	1.296.574	499.923

La crema de combustibles sòlids i de RSU a les centrals elèctriques de les Balears se tradueix inevitablement en les corresponents emissions de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle). La metodologia estàndard de la petjada ecològica, es fonamenta en traduir les emissions de CO₂ i llavors calcular la superfície forestal necessària per a la seva absorció. Com que la taxa d'acumulació de carboni dels ecosistemes forestals és limitada, i a mesura que aquests ecosistemes s'apropen als estadis de maduresa, la respiració i absorció dels ecosistemes forestals queda pràcticament equiparada, els promotors de la petjada ecològica proposaren que l'absorció de CO₂ per part dels boscos correspondria a nova superfície forestal, i no l'existent que s'encarrega de l'absorció de carboni per processos naturals. També cal tenir en compte que les taxes d'acumulació del carboni són diferents, depenent del clima i la vegetació, per això es parteix de la taxa mitjana d'acumulació dels boscos a l'Estat espanyol calculat per Rodríguez-Murillo (1999) que és d'unes 2,16 Tm CO₂/Ha/any, front a les 6,6 Tm CO₂/Ha/any de mitjana anual (Wackernagel i Rees, 1996). Per altra banda, els darrers càlculs de la petjada ecològica estimen que entre un 25% i un 30% de les emissions antropogèniques de CO₂ són absorbides pels oceans.

La crema dels combustibles fòssils i de RSU per a la producció elèctrica a les Balears fou d'unes 4,9 milions de Tm CO₂, de les quals la major part corresponia a la crema d'hulla amb el 63,4% del total i corresponent a la central tèrmica d'Es Murterar d'Alcúdia. Cal destacar el fet que la planificació energètica de les Balears no preveu eliminar la utilització d'aquest combustible en la generació d'electricitat, i com es veu és el principal causant de contaminació atmosfèrica de la generació elèctrica. Si es considera que una part d'aquestes emissions són absorbides per la mar (1,42 milions Tm CO₂), resulta que queden uns 3,54 milions de Tm CO₂ de les quals es calcularà la superfície forestal per assimilar-les. Així doncs, la superfície forestal necessària per absorbir el CO₂ de la crema de combustibles i RSU per a la generació elèctrica, el que Carpintero (2005:405) denomina "boscos virtuals", sumaria unes 1,6 milions d'hectàrees, que en cas de distribuir-se entre la població resident (empadronada), correspondria una petjada ecològica d'unes 1,72 Ha/càpita, i en el cas de contemplar l'IPH (Índex de Pressió Humana) seria d'unes 1,31 Ha/càpita (taula 164).

Taula 164. Emissions de CO₂ i Petjada Ecològica de la utilització de combustibles fòssils per a la generació elèctrica, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).

	Hulla	RSU	Fuel-Oil	Gas-Oil C	Total
Total emissions (Tm CO₂)	3.151.425	289.845	730.414	800.338	4.972.022
Total Absorbit oceans (Tm CO ₂)	904.144	83.157	209.556	229.617	1.426.473
Resta emissions (Tm CO ₂)	2.247.281	206.689	520.858	570.721	3.545.549
P. Ecològica absorció boscos (Ha)	1.040.408	95.689	241.138	264.223	1.641.458
Pob. Resident (Ha/càpita)	1,09	0,10	0,25	0,28	1,72
IPH (Ha/càpita)	0,83	0,08	0,19	0,21	1,31

Una vegada s'ha calculat la petjada energètica de la generació elèctrica amb combustibles fòssils i RSU (Residus Sòlids Urbans), s'ha d'incloure la part d'energia utilitzada a les Balears procedent de les energies renovables –solar tèrmica, solar fotovoltaica i eòlica– en la que no s'inclou la biomassa ja que s'ha comptabilitzat dins la petjada forestal. En primer lloc, tenim l'energia solar tèrmica que ha passat d'una capacitat de producció de 860 Tep al 1983 a una capacitat de 4554 Tep al 2004, que es tradueix en termes superficials d'una ocupació d'unes 1,32 Ha al 1983 a unes 7 Ha a l'any 2004 (capítol X). En segon lloc, l'energia solar fotovoltaica va passar d'una potència instal·lada de 40kW al 1983 a 4192 kW al 2004, unes instal·lacions que en bona mesura s'han ubicat en el sòl rústic per cobrir les demandes elèctriques d'edificacions (p.ex. residències, estables, repetidors, etc) o altres usos (p.ex. pous, reg, etc). Aquestes instal·lacions, que majoritàriament estan aïllades de la xarxa de distribució elèctrica, representaven el 85,75% de la potència instal·lada de totes les instal·lacions solars fotovoltaiques el 2004 (veure capítol X).

Encara que la metodologia estàndard de la petjada ecològica inclou la participació de les energies renovables en els càlculs de la petjada energètica, l'escassa informació sobre la seva existència, fins fa poc, feia que moltes vegades no s'inclouessin en els còmputos realitzats en les diferents publicacions aparegudes. En el cas de les Illes Balears a l'any 2004, els càlculs dels requeriments territorials ocupats per les instal·lacions d'energia renovable –solar tèrmica, solar fotovoltaica i eòlica– equivaldrien aproximadament a unes 11,19 Ha, de les quals 7 Ha corresponien a la solar tèrmica que sovint es localitza en edificis o en infraestructures d'altre tipus sense implicar necessàriament la colonització de nou sòl. Aquesta estimació no ens diu res sobre la qualitat de la superfície ocupada, ja que evidentment no té la mateixa petjada una instal·lació en una coberta o una façana que en sòl agrícola. Per això mateix ha de ser pres com una mesura parcial de l'impacte de dites infraestructures, i l'anàlisi de l'impacte de les energies renovables requeriria una aproximació des de la complexitat, que la metodologia de la petjada ecològica no aporta. En qualsevol cas, l'anàlisi posterior dels resultats de la petjada energètica si que permeten entrar en apreciacions de caire multidimensional, cosa que no es pot pretendre que quedi cobert per un simple instrument com és la petjada ecològica.

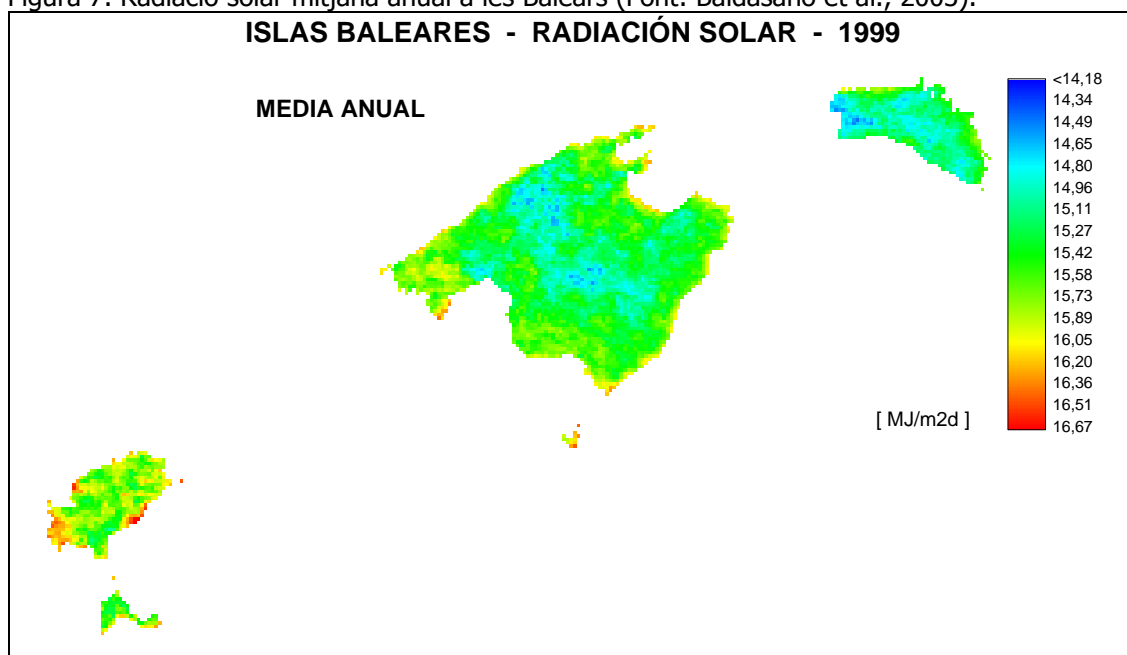
Taula 165. Petjada ecològica de les energies renovables a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors; Wackernagel i Rees, 1996).

	Factors de conversió	Capacitat de Producció (Tep)	P. Ecològica (Ha)
Energia Solar Tèrmica	650,5 Tep/Ha	4.554	7
Energia solar fotovoltaica	1 MW/Ha (110,71 Tep/Ha)	315	2,85
Energia eòlica	298,75 Tep/Ha	402	1,34
Total		5.271	11,19

La petjada ecològica de l'energia elèctrica es podria calcular, també, intentant cercar un substitut renovable a l'energia elèctrica utilitzada a les Balears procedent dels combustibles fòssils. Aquest substitut podria ser, o bé un combustible renovable amb equivalent poder calorífic a l'emprat per produir energia elèctrica, o bé la substitució de la potència elèctrica instal·lada que s'alimenta de combustibles fòssils per d'altra que funciona amb el flux solar. Les Illes Balears reben cada any directament del sol un flux anual mig d'uns 134,3 Tep/m², que

oscil·la entre els mínims al solstici d'hivern (entre 0,11 Tep/m²/dia i 0,18 Tep/ m²/dia) i un màxim al solstici d'estiu (mitjana de 0,54 Tep/m²/dia). Una energia que tanmateix es dissipa, i de la que es pot treure un aprofitament sense generar traumes climàtics. No obstant, les il·lusions prometedores dipositades sobre les energies renovables, fan que actualment i a la llum del final de l'era del petroli barat, es comenci a mirar tot el territori com a "jaciment d'energia renovable", imposant-se una mirada tecno-industrial sustentada en el mite del creixement indefinit. Així doncs, la prioritització de la qüestió del canvi climàtic per sobre d'altres conflictes que afecten al canvi global (Duarte, 2006) oculta, i fins i tot pot intensificar, les lògiques industrials de producció, distribució i consum, ara en base a recursos renovables, sense que això signifiqui que no es generen impactes socioambientals. Un dels exemples més clars de les contradiccions i problemàtiques vinculades amb les energies renovables és el dels anomenats agrocombustibles que es presenten per reduir, sobretot, l'impacte climàtic del sector del transport (Carpintero, 2006)⁷³.

Figura 7. Radiació solar mitjana anual a les Balears (Font: Baldasano et al., 2003).

A mode d'exemple, es pot calcular la superfície (petjada ecològica) que suposaria substituir la potència elèctrica instal·lada corresponent a les centrals tèrmiques de les Balears per panells fotovoltaics. Cal tenir present que les lògiques dominants en la promoció de la generació d'energia solar fotovoltaica es fonamenten, també, en les pràctiques industrials vinculades als grans lobbies energètics que en els darrers anys es converteixen en els principals abanderats de les energies renovables vinculades (p.ex. British Petroleum s'ha llançat amb la marca Beyond Petroleum, Iberdrola es presenta com el líder mundial en energia eòlica, etc); per la qual cosa les propostes que emanen d'aquests conglomerats pretenen impulsar megaprojectes que són molt exigents en sòl. En canvi, nombrosos autors exposen que una planificació energètica en base a recursos renovables, pel cas de l'electricitat, recomanen el que es coneixen com a xarxes de baixa centralització. En tot cas, s'opta per fer un càlcul que no és més que una simple estimació i que pot ser considerat com una expressió massa reduccionista de la realitat, ja que se podria optar per a la utilització d'espais urbans pel seu aprofitament energètic. Cosa que per altra banda, no sol ser l'opció més generalitzada.

La substitució de la potència elèctrica instal·lada per instal·lacions d'energies renovables, depenent de la tecnologia emprada, oscil·laria entre les 1576 Ha dels parcs eòlics i les 3152 Ha dels parcs fotovoltaics⁷⁴. Convé apuntar que d'acord amb les DOT (Directrius

⁷³ Veure el debat sobre els agrocombustibles al número 34 de la revista *Ecologia Política*: "Agrocombustibles. Otro enfoque al debate sobre los biocombustibles".

⁷⁴ En termes generals, la tècnica actual permet instal·lar una potència d'energia solar fotovoltaica d'1 kW per cada 10 m², el que equival a 1 MW/Ha (Menéndez-Pérez, 2001; Puig, 2003). No obstant, el projecte d'ordre de la Conselleria de

d'Ordenació del Territori) s'autoritzava un increment de la superfície urbana destinada a usos urbano-residencials d'unes 2702 Ha, i tenim que la substitució de la potència elèctrica instal·lada per centrals fotovoltaïques implicaria una colonització de sòl molt semblant a aquella que es preveu que quedi segellada pel ciment. Si es considera, a partir de les dades presentades a l'estudi de les cobertes del sòl que el sòl ja artificialitzat assolia la xifra d'unes 28746 Ha, resultaria que si es decidís implantar la substitució de les centrals termoelèctriques per panells fotovoltaïcs, suposaria la utilització simultània de sòl per usos urbano-industrials i usos energètics, de tan sols el 10,9% d'aquest.

Per altra banda, la petjada ecològica que suposa la crema de combustibles fòssils –els “boscos virtuals”– per a la generació elèctrica, assolia prop de 1,7 milions d'hectàrees al 2004, la qual cosa significa que aquesta és unes 540 vegades superior a la que resultaria de substituir la potència elèctrica per centrals fotovoltaïques. Finalment, la metodologia estàndard de la petjada ecològica considera la utilització dels càlculs de la petjada energètica en base a la superfície requerida per absorbir les emissions de diòxid de carboni ja que aquestes esdevenen en un dels principals impactes de la crema de combustibles fòssils, mentre que l'opció presentada de calcular la superfície que ocuparien instal·lacions alternatives en quant a la utilització de recursos renovables, pot ser emprada com a instrument alternatiu per orientar la política energètica.

Taula 166. Estimació de la petjada ecològica de la potència elèctrica instal·lada en base a la substitució per energies renovables, 2004.

(Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2005; (a) Puig, 2003; i (b) Projecte d'Ordre de la Consellera de Comerç, Indústria i Energia per la qual es regula el procediment administratiu aplicable per autoritzar i declarar, en concret, la utilitat pública energètica de les instal·lacions d'energia solar fotovoltaïca connectades a la xarxa de les Illes Balears 26/02/2008).

	Potència elèctrica instal·lada 2003 (MW)	Central termo-solar (Ha)	Central Fotovoltaïca (Ha)	Parc eòlic (Ha)
C.T. Maó	123,4	236,77	246,8	123,4
Alcúdia II	585	1.122,44	1170	585
Son Molines	25	47,97	50	25
Son Reus	571,4	1.096,34	1142,8	571,4
Parc-Bit	2,9	5,56	5,8	2,9
Cogeneració particulars	4,9	9,40	9,8	4,9
Eivissa	249,5	478,72	499	249,5
Formentera	14	26,86	28	14
Total	1.576,1	3.024,06	3.152,20	1.576,10
Factor		0,52 MW/Ha (a)	0,5 MW/Ha (b)	1 MW/Ha (a)

La taula anterior estimava la superfície que suposaria la substitució de la potència elèctrica instal·lada a les Balears per unes altres instal·lacions que es fonamentin en les energies renovables, en concret la solar i l'eòlica. Tanmateix, més que la substitució de la potència elèctrica instal·lada, interessa estimar la substitució de l'energia elèctrica consumida procedent de la crema de combustibles fòssils i RSU, per d'altres que utilitzin fonts renovables. Així doncs, a la taula 167 es calcula la superfície requerida (petjada ecològica) que suposaria substituir els 499,9 Ktep de consum brut d'energia elèctrica a les Balears provinent de les centrals termoelèctriques i alimentades per combustibles fòssils, per d'altres alimentades per fonts renovables (p.ex. termo-solars, centrals fotovoltaïques o parcs eòlics). A les Balears, la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia estima un funcionament equivalent per aquestes instal·lacions equivalent a uns 1300 hores anuals en el cas de les solars, i de 2200 hores per l'eòlica. Així doncs, la superfície requerida oscil·laria entre 2524 Ha que haurien d'ocupar els parcs eòlics i les 8548 Ha dels parcs fotovoltaïcs. Aquestes xifres s'apropen més als requeriments territorials que implicarien la substitució del consum elèctric brut de les Balears

Comerç, Indústria i Energia, estima una potència fotovoltaïca de 0,5 MW/Ha que és el factor que s'ha emprat en aquests càlculs.

per instal·lacions que s'alimentin del sol i del vent, i que són unes 2,97 vegades superiors a la superfície requerida per substituir la potència instal·lada. La superfície de parcs fotovoltaics que es requeriria, per tant, equivaldria entre el 8,78% i el 29,7% del sòl artificial (urbano-industrial) existent a les Balears al 2000.

Taula 167. Estimació de la petjada ecològica del consum d'energia elèctrica a les Balears en base a la substitució per energies renovables, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Elaboració pròpia a partir de les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html, setembre 2007; (a) Puig, 2003; i (b) Projecte d'Ordre de la Consellera de Comerç, Indústria i Energia per la qual es regula el procediment administratiu aplicable per autoritzar i declarar, en concret, la utilitat pública energètica de les instal·lacions d'energia solar fotovoltaica connectades a la xarxa de les Illes Balears 26/02/2008).				
	Producció Elèctrica Bruta (Tep)	Central termo-solar (Ha)	Central Fotovoltaica (Ha)	Parc eòlic (Ha)
Alcúdia	322.161	5.295,22	5.507,03	1.627,08
Son Molines	187	3,07	3,20	0,94
Son Reus	74.594	1.226,07	1.275,11	376,74
Tirme	14.954	245,79	255,62	75,53
Maó	24.164	397,17	413,06	122,04
Cogeneradors Mallorca	2.174	35,73	37,16	10,98
Generadors aïllats	63	1,04	1,08	0,32
Eivissa	61.622	1.012,85	1.053,37	311,22
Formentera	3	0,05	0,05	0,02
Total	499.923	8.217,00	8.545,68	2.524,86
Factor		60,84 Tep/Ha (a)	58,5 Tep/Ha (b)	198 Tep/Ha (b)

12.6.2.2. La petjada ecològica d'altres consums energètics.

En la categoria d'altres consums energètics s'han incorporat els consums d'energia no destinats a la generació elèctrica ni els consums energètics del transport a les Balears. En aquest conjunt heterogeni es compten des de la transformació de GLP en gas, la crema de coc de petroli per part de les cimenteres, els usos industrials, els del sector primari (agricultura i pesca), i els consums de combustibles fòssils per part dels sectors serveis i residencial que estan molt vinculats en la seva transformació en calor. A la taula 168 es pot observar com a l'any 2004 s'utilitzaren unes 380 ktep en la categoria d'altres consums energètics, la major part dels quals es produïren en el sector primari (81 ktep) i el residencial (80 ktep). Per tipus de combustible, el principal fou el GLP (Gas Liquefiet del Petroli) que es transforma en bona mesura en aire propanat i que a la vegada és consumit en un 64% pel sector residencial i en un 34% pel sector serveis; en segon lloc el Gas Oil B, anomenat també Gas Oil agrícola, és el segon combustible més emprat amb 80 ktep; en tercer lloc, el Gas Oil C amb 77,8 ktep que es destina sobretot a alimentar les calderes de les llars, hotels i diversos equipaments per a proveir aigua calenta i calefacció; en quart lloc, hi havia el coc de petroli amb 59,7 ktep, emprat a les cimenteres; i finalment, els productes petrolífers pesants (Fuel Oil i Olis usats) amb uns 25,1 ktep que s'empraven majoritàriament en les activitats industrials.

Taula 168. Altres consums energètics a les Balears, 2004. (Font: elaboració pròpia a partir de Elaboració pròpia a partir de les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html, setembre 2007).						
	GLP (Tep)	Coc de petroli (Tep)	Gas Oil B (Tep)	Gas Oil C (Tep)	Productes petrolífers pesants (Tep)	Total (Tep)
Transformació gas	42.077					42.077
Cimentera		59.734				59.734

Industrial	4.157			11.011	24.453	39.621
Primari			80.794		473	81.267
Serveis	37.409			39.614	237	77.260
Residencial	53.616			27.260		80.876
<i>Total</i>	<i>137.259</i>	<i>59.734</i>	<i>80.794</i>	<i>77.885</i>	<i>25.163</i>	380.835

A continuació es tradueix la crema de combustibles dins de la categoria d'altres consums energètics en les emissions corresponents de diòxid de carboni. Com es pot veure a la taula 169, els 380,8 ktep equivalien a l'emissió de 1,17 milions de Tm CO₂. La distribució de les emissions de CO₂ entre els diferents sectors o activitats considerades ens dóna que: el principal sector en emissió de CO₂ era el primari amb 252 mil Tm CO₂; en segon lloc, la crema de coc de petroli per a l'elaboració de ciment, amollaven unes 247 mil Tm CO₂; en tercer lloc, els usos residencials emetien unes 226 mil Tm CO₂; en quart lloc, els serveis emetien unes 222 mil Tm CO₂; en cinquè lloc, els usos industrials, unes 120 mil Tm CO₂; i la transformació de gas, unes 111 mil Tm CO₂. En quant a les emissions per tipus de combustible, el GLP que era el combustible més emprat, representava unes 362 mil Tm CO₂; el Gas Oil B, l'agrícola, el segon combustible més emprat, es traduïa en unes 250 mil Tm CO₂; el coc de petroli, que era el quart combustible, es situava en tercer lloc en quant a emissions amb unes 247 mil Tm CO₂; en quart lloc, la utilització de Gas Oil C, es tradueix en unes 241 mil Tm CO₂; i els productes petrolífers pesants en unes 78 mil Tm CO₂. D'acord amb la metodologia emprada per al càlcul de la petjada energètica, s'estima que una part de totes les emissions són absorbides pels oceans. En aquest cas, es pot dir que unes 338 mil Tm CO₂ són absorbides pels oceans i per la qual cosa el càlcul de la superfície boscosa destinada a engolir les emissions de CO₂ procedents de la crema de combustibles fòssils en la categoria d'altres consums energètics, tan sols serà la corresponent a la fracció que no ha estat absorbida pels oceans (841 mil Tm CO₂).

Taula 169. Emissions de CO₂ corresponents a altres consums energètics a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de la taula anterior).						
	GLP (Tm CO ₂)	Coc de petroli (Tm CO ₂)	Gas Oil B (Tm CO ₂)	Gas Oil C (Tm CO ₂)	Productes petrolífers pesants (Tm CO ₂)	Total (Tm CO₂)
Transformació gas	111.125					111.125
Cimentera	0	247.120				247.120
Industrial	10.979			34.152	75.844	120.974
Primari	0		250.592	0	1.467	252.059
Serveis	98.797			122.868	735	222.399
Residencial	141.599			84.550		226.149
<i>Total emissions Tm CO₂</i>	<i>362.499</i>	<i>247.120</i>	<i>250.592</i>	<i>241.570</i>	<i>78.046</i>	1.179.826
Absorció oceans Tm CO ₂	104.001	70.899	71.895	69.306	22.391	338.492

La metodologia més emprada per calcular la petjada energètica, com ja s'ha dit, és aquella que cerca la superfície forestal requerida per a l'absorció de diòxid de carboni, entenent que aquesta superfície efectua aquesta funció tan sols una vegada (un any) i llavors es considera que queda capturada sense poder-se alliberar a l'atmosfera per tal de no alterar les condicions físico-químiques de l'atmosfera. A la taula 170 es presenten els resultats que suposaria la captura de les emissions de CO₂ realitzades pels altres consums energètics a les Balears, una vegada deduïda la part que és absorbida pels oceans (338 mil Tm CO₂). La petjada ecològica en aquest cas seria d'un 389 mil Ha, que distribuïdes entre la població resident (en base a la població empadronada) ens donaria un resultat d'un 0,41 Ha/càpita, o bé de 0,31 Ha/càpita si es té en compte l'IPH (Índex de Pressió Humana). La distribució d'aquesta petjada per activitats o sectors quedaria de la següent manera: en primer lloc, el sector primari amb una petjada d'un 83,2 mil Ha; en segon lloc, l'elaboració de ciment amb una petjada de 81,5 mil Ha; en tercer lloc, el sector residencial amb unes 74,6 mil Ha; en quart lloc, el sector serveis amb unes 73,4 mil Ha; en cinquè lloc, el sector industrial amb unes 39,9 mil Ha; i finalment la

transformació de gas, que llavors es destina fonamentalment als sectors residencials i de serveis, amb 36,6 mil Ha. En quant a la distribució de la petjada en base als combustibles emprats tendríem: en primer lloc, el GLP amb unes 119,6 mil Ha; en segon lloc, el Gas Oil B amb 82,7 mil Ha; en tercer lloc, el coc de petroli amb 81,5 mil Ha; en quart lloc, el Gas Oil C, amb 79,7 mil Ha; i finalment els productes petrolífers pesants amb 25,7 mil Ha.

Taula 170. Petjada ecològica per l'absorció de les emissions de CO₂ corresponents a altres consums energètics a les Balears, 2004 (excepte les absorbides pels oceans), 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Elaboració pròpia a partir taules anteriors).						
	GLP	Coc de petroli	Gas Oil B	Gas Oil C	Productes petrolífers pesants	Total
Transformació gas (Ha)	36.687	0	0	0	0	36.687
Cimentera (Ha)	0	81.584	0	0	0	81.584
Industrial (Ha)	3.625	0	0	11.275	25.039	39.938
Primari (Ha)	0	0	82.730	0	484	83.214
Serveis (Ha)	32.617	0	0	40.564	243	73.423
Residencial (Ha)	46.747	0	0	27.913	0	74.661
<i>Total (Ha)</i>	<i>119.675</i>	<i>81.584</i>	<i>82.730</i>	<i>79.752</i>	<i>25.766</i>	<i>389.506</i>
Pob. Resident (Ha/cap)	0,13	0,09	0,09	0,08	0,03	0,41
IPH (Ha/cap)	0,10	0,06	0,07	0,06	0,02	0,31

Una altra possibilitat per calcular la petjada ecològica, com ja s'ha indicat anteriorment, és la d'estimar la superfície que ocuparia el conreu d'un producte agroenergètic que substitueixi els combustibles fòssils emprats. Valero (1999:277-281) analitza diferents opcions de producció de combustibles a partir de la radiació solar, i entre les diferents opcions, podríem recollir la de produir alcohol a partir de la canya de sucre que presenta una productivitat neta de 2 Tep/Ha/any, com una de les més eficients. La substitució dels combustibles fòssils emprats pels altres consums energètics en base a l'etanol obtingut de la fermentació de la canya de sucre, donaria un resultat d'unes 190 mil Ha. Un resultat que és un 105% inferior al que es desprèn de calcular la superfície requerida per a l'absorció de les emissions de CO₂.

Taula 171. Estimació de la substitució dels combustibles corresponents a altres consums energètics a les Balears en base a etanol procedent de canya de sucre, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors; Valero, 1999).						
	GLP (Ha)	Coc de petroli (Ha)	Gas Oil B (Ha)	Gas Oil C (Ha)	Productes petrolífers pesants (Ha)	Total (Ha)
Transformació gas	21.039	0	0	0	0	21.039
Cimentera	0	29.867	0	0	0	29.867
Industrial	2.079	0	0	5.506	12.227	19.811
Primari	0	0	40.397	0	237	40.634
Serveis	18.705	0	0	19.807	119	38.630
Residencial	26.808	0	0	13.630	0	40.438
<i>Total</i>	<i>68.630</i>	<i>29.867</i>	<i>40.397</i>	<i>38.943</i>	<i>12.582</i>	<i>190.418</i>

12.6.2.3. La petjada ecològica del consum energètic del transport.

A continuació s'intentarà calcular la petjada energètica del transport, que es dividirà en tres subapartats: el transport terrestre, el transport marítim (sense pesca que s'ha incorporat en altres consums energètics) i el transport aeri. Convé assenyalar que els càlculs del consum energètic per part del transport tan sols farà esment a la part corresponent a la tracció i no el balanç energètic global de la producció del transport que Estevan i Sanz (1996) desglossen en la fase de construcció de vehicles, la fase de construcció d'infraestructures, la fase de circulació

(tracció), la fase de manteniment del sistema de transports i la fase d'eliminació o gestió de residus.

a) *Transport terrestre.*

D'acord amb la Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral (2004), a l'any 2001 el transport motoritzat terrestre utilitzava a les Balears el 99,25% de les benzines i el 94,06% del Gas Oil A venuts. El consum de combustibles fòssils per locomoció a les Balears presenta algunes llacunes importants en quant a la seva distribució modal. Unes llacunes que no han rebut gaire atenció, amb la gran excepció del treball de Rodríguez-Murillo (2003). El consum de combustibles fòssils a les Balears es sol calcular en base a les vendes d'hidrocarburs fetes a les illes, i que segons el tipus de combustible es pot distingir, a grans trets, si es destina a transport aeri o al transport terrestre, deixant un buit pel que fa al transport marítim que no sigui de pesca de les illes. Així, sembla que unes illes com les Balears, amb una economia que és totalment depenent de les importacions realitzades a través dels ports, han de presentar uns elevats consums energètics per la tracció dels vaixells. En primer lloc, s'apuntaran a partir de les dades de les estadístiques energètiques oficials la part que segons la Direcció General d'Energia es destina al consum per part del transport terrestre d'automoció. D'aquest s'ha deduït la part que teòricament i en base als balanços d'emissions de la Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral correspondria al transport terrestre, per tal d'incorporar la resta en la rúbrica indefinida que s'ha denominat com "altres", de les altres categories de transport (taula 172). Així doncs, al transport terrestre d'automoció de les Balears hauria emprat al 2004 unes 627,9 ktep, mentre que a la categoria altres es comptabilitzaven unes 23 ktep⁷⁵.

Taula 172. Consum de combustibles fòssils per transport intern i altres a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de elaboració pròpia a partir de Elaboració pròpia a partir de les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html>, setembre 2007; Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral, 2004).

	GLP (Tep)	Benzina (Tep)	Gas Oil A (Tep)	Total (Tep)
Transport terrestre- automoció	54	298.813	329.080	627.947
Altres	—	2.258	20.782	23.040
Total	54	301.071	349.862	650.987

b) *Transport marítim. El metabolisme socioeconòmic balear "enganxat" al transport marítim.*

A continuació es mirarà la part corresponent als ports de les Balears i els seus respectius consums de combustibles. Aquesta informació es pot saber a partir de les fonts dels anuaris de l'Autoritat Portuària de les Balears i les estadístiques de l'ens Ports de les Illes Balears⁷⁶, depenent de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears. A la taula 173 es pot veure com els avituallaments de combustible realitzats en els ports de les illes al llarg del 2004 sumaren un total de 13,6 mil Tm que equivaldrien a unes 13,8 ktep. Així doncs, a les 23 ktep de la categoria altres de la taula 172, s'haurien de restar les 13,8 ktep del transport marítim, quedant per tant unes 9,2 ktep sota la rúbrica d'altres.

Taula 173. Consum de combustibles per transport marítim als ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de Balears, 2004; Ports de les Illes Balears, 2004).

Ens administratiu	Port	Combustibles (Tm)	Combustibles (Tep)
Ports de les Illes Balears	Ciutadella	993	1.003
	Sant Antoni de Portmany	1.452	1.466

⁷⁵ En el transport terrestre s'hauria d'afegir el transport ferroviari. Aquest utilitza majoritàriament energia elèctrica, per la qual cosa els seus còmputos quedarien enregistrats en el consum energètic brut per la generació d'electricitat, encara que en el cas del trens de SFM (Serveis Ferroviaris de Mallorca) també s'empra el diesel. Per manca de dades al respecte no l'hem pogut considerar. Estevan i Sanz (1996) calcularen els costos energètics integrals del transport ferroviari (via estreta) en 2,5 kep/100 viatgers-km, dels quals un 40,2% corresponia a la fase de tracció.

⁷⁶ www.portsib.es/index.php?option=com_content&task=view&id=186&Itemid=184&lang=es_ES (març 2008).

	Fornells	0	0
	Andratx	1.443	1.457
	Portocristo	368	372
	Cala Bona	0	0
	Cala Rajada	905	914
	Sóller	1.481	1.496
	Colònia Sant Jordi	232	235
	Cala Figuera/Portopetro	448	452
	Portocolom	376	380
	Pollença	0	0
Autoritat Portuària de Balears	Palma	3.260	3.293
	Alcúdia	518	523
	Maó	1.285	1.298
	Eivissa	914	923
	La Savina	0	0
Total		13.675	13.812

No obstant, alguns autors consideren que la correcta consideració dels consums energètics del transport ha de contemplar al manco els requeriments energètics de la fase de tracció que incorren per tal de transportar les mercaderies i els passatgers-turistes que entren a través dels ports i aeroports de les Illes (Estevan i Llorente, 2001; Murray, 2002; Rodríguez-Murillo, 2003). D'acord amb aquest enfocament, tenim que s'han de calcular els consums d'hidrocarburs dels vaixells de càrrega i passatgers que entren a les Illes en base a la distància mitjana recorreguda per part dels vaixells que entren als principals ports –Palma, Alcúdia, Cala Rajada, Maó, Ciutadella, Eivissa, Sant Antoni i Formentera– des del port d'origen. Per això, s'estima la distància recorreguda pels vaixells des del port d'origen fins als ports de les Illes, i a partir del consum mitjà de combustible del transport marítim de mercaderies (6,8 Kep/1000 Tm x Km) i de viatgers (2,6 Kep/1000 viatgers x Km) (Rodríguez-Murillo, 2003), es podrà saber el consum total d'hidrocarburs per part del transport marítim.

- Petjada energètica de la importació de mercaderies per via marítima.

A la taula 174 es presenten els fluxos de materials importats als ports de les Balears administrats per l'Autoritat Portuària, en base als ports de procedència de les mercaderies. Així doncs, es pot calcular el consum energètic de la fase de tracció des del port d'origen al de destí. En primer lloc, al port d'Alcúdia entraren unes 1,65 milions de Tm, la major part d'elles del port de Tarragona, resultant-ne un consum energètic d'un 4,1 ktep, amb una distància mitjana recorreguda de 366 km. En aquest punt cal assenyalar que s'ha estimat coherent calcular el consum energètic de la fase de tracció de les mercaderies importades a les Balears atenent al port de sortida d'aquestes. Aquesta convenció pot infravalorar les "vertaderes" distàncies dels materials, pel ja esmentat "efecte Port de Barcelona"; com per exemple el cas del carbó que s'importa des del Port de Tarragona però que realment procedeix de Sud-Àfrica, és a dir d'uns 12000 km de distància, quan els nostres càlculs consideren que el carbó recorr tan sols 250 km. En segon lloc, al Port de Palma entraven unes 5,6 milions de Tm que havien recorregut de mitjana uns 646 Km, amb un consum energètic de 24,7 ktep, tot essent els principals ports dels que s'importaren dites mercaderies els de Barcelona i València, però amb una important participació d'altres ports de la conca mediterrània (p.ex. Itàlia o Egipte). Cal destacar l'entrada de materials procedents de ports americans (EUA, Canadà, Carib, Argentina, etc), del Nord d'Europa, de l'Est d'Europa, etc.

En tercer lloc, al Port d'Eivissa hi entraven 1,2 milions de Tm que recorrien una distància mitjana d'uns 222 km, procedint la major part d'elles dels ports de Barcelona, Tarragona i Palma de Mallorca, resultant un consum energètic de 1,2 ktep. En quart lloc, al Port de La Savina a Formentera hi entraven unes 122,9 mil Tm, la major part d'elles procedents del Port d'Eivissa, implicant un consum energètic de 22 Tep. Finalment, al Port de Maó entraven al llarg del 2004 unes 862,4 mil Tm que havien recorregut una distància mitjana de 349 km, essent els principals ports d'origen els de Barcelona, València, Castelló i Palma de Mallorca.

En definitiva, tenim que als principals ports de les Balears el consum energètic resultant d'importar la major part dels materials que sustenten el metabolisme socioeconòmic de l'arxipèlag havien recorregut una distància mitjana de 508 km i el consum energètic del seu transport fins a les Balears, assumint tan sols el cost energètic de la fase de tracció, havia estat de 30,9 ktep.

Taula 174. Estimació del consum de combustible del transport per la importació de materials als ports de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària, 2004; Rodríguez-Murillo, 2003).			
Port d'Alcúdia, 2004.			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Tarragona	250	1.381.111	2.348
La Coruña	2.050	36.191	504
Cartagena	580	69.850	275
Algesires	980	21.885	146
Huelva	1.180	13.485	108
Gijon	2.500	5.900	100
Pasajes	2.740	4.692	87
Mantiluoto (Finlàndia)	6.600	1.515	68
Sevilla	1.200	7.740	63
Sagunt	310	24.950	53
Santa Cruz de Tenerife	2.330	2.214	35
Constanza (Romania)	3.195	1.500	33
Cadis	1.110	4.101	31
Altres Portugal (Portugal)	1.500	2.881	29
Almeria	750	5.225	27
Motril	800	4.792	26
Iskenderun, Hatay (Turquia)	3.040	1.091	23
València	350	8.664	21
Lysekil (Suècia)	4.750	546	18
Sant Petersburg (Rússia)	5.820	441	17
Altres Turquia (Turquia)	3.040	795	16
Altres Espanya	350	6.753	16
Port La Nouvelle (França)	390	5.742	15
Altres R. Unit (R. Unit)	3.750	578	15
Gènova (Itàlia)	700	3.016	14
Ciutadella	62	28.227	12
Castelló	320	4.372	10
Sette (França)	400	1.200	3
Alacant	420	1.094	3
La Canal (Eivissa)	265	1.350	2
Maó	110	2.277	2
Barcelona	220	810	1
Vilanova i la Geltrú	210	695	1
Eivissa	265	30	0,05
Total	Mitjana 366 Km	1.655.711	4.123
Port de Palma, 2004			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Barcelona	240	2.016.111	3.290
València	265	1.197.756	2.158
Barletta (Itàlia)	1.900	145.400	1.879
Venspils (Letonia)	5.400	43.438	1.595

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Alexandria (Egipte)	2.650	67.673	1.219
Sikka (Índia)	8.500	19.890	1.150
Minsk (Bielorrússia)	5.580	29.843	1.132
Altres Egipte (Egipte)	2.650	52.376	944
San Lorenzo (Argentina)	11.500	10.716	838
Castelló	240	472.345	771
Tuapse (Rússia)	3.950	27.321	734
Augusta (Itàlia)	1.200	75.357	615
Algesires	870	103.826	614
Sagunt	260	322.479	570
Vassiliko (Xipre)	2.870	28.626	559
Tallinn (Virgin Islands (EUA))	7.250	9.554	471
Altres Canadà (Canadà)	7.500	8.299	423
Alacant	300	204.912	418
Tilbury (R. Unit)	3.390	18.046	416
Tarragona	240	233.871	382
Sorel (Canadà)	6.870	8.122	379
Southampton (R. Unit)	3.100	17.446	368
Altres Itàlia (Itàlia)	920	53.575	335
Kotka (Finlàndia)	5.970	7.381	300
Sarroch (Porto Foxi) (Itàlia)	630	69.859	299
Dover (R. Unit)	7.400	5.307	267
Altres Rússia (Rússia)	4.000	9.624	262
Haifa (Israel)	3.110	9.549	202
Lysekil (Suècia)	4.600	6.216	194
Amberes (Bèlgica)	3.620	7.848	193
Santa Panagia (Itàlia)	1.250	19.938	169
Dènia	235	98.252	157
La Valetta (Malta)	1.170	19.391	154
Altres EUA (EUA)	7.200	3.151	154
Mariupol (Ex Zhdanov) (Ucraïna)	3.890	4.852	128
Holmsund (Suècia)	6.100	2.860	119
Cartagena	420	40.001	114
Port Everglades (EUA)	8.000	1.885	103
Melilli (Itàlia)	1.300	9.062	80
Rostov (Rússia)	4.100	2.660	74
Alger (El Djazair) (Algèria)	310	29.953	63
Skikda (Algèria)	510	13.097	45
Eivissa	130	48.898	43
Eemshaven (Holanda)	3.670	1.569	39
Melilla	680	6.001	28
Sette (França)	550	7.362	28
Schiedam (Holanda)	3.500	1.157	28
Damietta (Egipte)	2.780	1.410	27
Abidjan (Costa de Marfil)	6.250	615	26
Salaise (França)	770	4.152	22
Chalon sur Saone (França)	920	2.732	17
La Coruña	2.000	1.193	16
Fort de France (Martinica)	6.800	331	15
Derince (Kocaeli) (Turquia)	2.900	770	15
Rotterdam (Holanda)	3.430	623	15

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Maó	200	10.253	14
Altres França (França)	400	3.782	10
Las Palmas de Gran Canaria	2.120	707	10
Port la Nouvelle (França)	480	3.000	10
Escombreras	430	3.029	9
Emden (Alemanya)	3.740	281	7
Tortola (Virgin Islands (R. Unit))	7.000	140	7
Kaohsiung (Taiwan)	15.770	60	6
Bremen (Alemanya)	3.920	169	4
Ceuta	830	504	3
Alcanar	230	1.802	3
Constanza (Romania)	3.320	107	2
Altres Suècia (Suècia)	4.440	68	2
Ijmuiden (Holanda)	3.500	63	1
Nassau (Bahames)	7.730	11	1
Sevilla	1.100	36	0,27
Gibraltar (R.Unit)	870	5	0,03
Altres Espanya	300	4	0,01
Civitavechia (Itàlia)	915	0	0,00
Total	Mitjana 646 Km	5.628.701	24.748
Port d'Eivissa, 2004.			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Barcelona	300	420.142	857
Tarragona	285	141.981	275
Palma de Mallorca	130	201.937	179
Dènia	125	154.307	131
Castelló	180	100.199	123
València	180	68.842	84
Cartagena	270	24.400	45
Iskenderun, Hatay (Turquia)	3.250	1.194	26
Bizerta (Tunísia)	760	4.600	24
Sagunt	180	16.241	20
Alcanar	230	9.770	15
Algesires	770	2.795	15
Motril	540	3.104	11
La Savina	25	49.693	8
Escombreras	290	3.561	7
Alcúdia	235	2.101	3
Alacant	185	1.196	2
Maó	290	43	0,08
Total	Mitjana 222 km	1.206.108	1.825
Port de La Savina (Formentera), 2004.			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Eivissa	25	121.203	20,6
Dènia	115	1.797	1,4
Total	Mitjana 26 Km	122.999	22
Port de Maó, 2004.			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Barcelona	240	425.980	695
València	425	84.337	244
Castelló	380	74.909	194

Palma de Mallorca	200	138.968	189
Immingham (R. Unit)	3.900	4.716	125
Dunkerque (França)	3.750	4.006	102
Tarragona	300	43.504	89
Sagunt	420	31.014	89
Amberes (Bèlgica)	3.820	3.299	86
Lysekil (Suècia)	4.860	1.836	61
Alacant	490	18.106	60
Cartagena	525	12.011	43
Cadis	1.100	2.984	22
Algesires	1.030	2.833	20
San Carles de la Ràpita	330	4.809	11
Escombreras	550	2.082	8
Eivissa	290	3.251	6
Alcúdia	110	3.642	3
Dènia	390	112	0,30
Santa Cruz de Tenerife	2.410	4	0,07
Total	Mitjana 349 Km	862.406	2.046

Taula 175. Resum del consum d'hidrocarburs per part del transport marítim per la importació de materials a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de la taula anterior).			
Port	Distància mitjana (Km)	Importació (Tm)	Consum energètic (Tep)
Port d'Alcúdia (Mallorca)	366 Km	1.655.711	4.123
Port de Palma (Mallorca)	646 Km	5.628.701	24.748
Port d'Eivissa	222 km	1.206.108	1.825
Port de La Savina (Formentera)	26 Km	122.999	22
Port de Maó	349 Km	862.406	2.046
Balears	Mitjana 508 Km	9.475.925	30.939

- Petjada energètica de la importació de mercaderies per via marítima.

El consum energètic de les entrades de passatgers als ports de les Balears administrats per l'Autoritat Portuària es presenta a la taula 176. La resta de ports no s'han considerat ja que no es té informació sobre els ports de procedència dels passatgers ni mercaderies entrats als ports. L'any 2004 entraven a través dels ports de les Balears gestionats per Autoritat Portuària, 1,7 milions de passatgers⁷⁷, que havien recorregut de mitjana uns 99 km, i que suposava un consum energètic de 457 Tep. Cal assenyalar que la major part dels moviments es produïren entre La Savina i el Port d'Eivissa, amb poc més de mig milió de passatgers. Llevat de l'intens flux entre les Pitiüses, els principals ports d'origen de passatgers eren els de Barcelona (270 mil), Dènia (162 mil) i València (102 mil). En aquest apartat no s'ha comptat amb els requeriments energètics d'una nova i creixent demanda com és la dels creuers que al 2004 es comptabilitzaven: 165 mil passatgers que finalitzaven el seu trajecte del creuer a les Balears, 167 mil passatgers que iniciaven el seu trajecte del creuer a les Balears i 533 mil passatgers que estaven en trànsit (Autoritat Portuària de les Balears, 2004). El motiu pel qual no s'han comptat aquests consums és degut a la manca d'informació respecte el port d'origen i el de destí, que com a mínim permetria estimar els consums energètics com si de passatgers de línia regular es tractessin.

⁷⁷ Als altres ports en el que també hi havia passatgers de cabotatge hi entraren uns 201525 passatgers (Port de Sant Antoni, 88565; Port de Ciutadella, 103436; Cala Rajada, 9529 passatgers). El problema en aquests casos és que no comptam amb la seva procedència (Ports de les Illes Balears, 2004)

Taula 176. Consum energètic del transport marítim de les entrades de passatgers als principals ports de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de Balears2004; Rodríguez-Murillo, 2003)

Port destí	Port d'Origen	Distància (Km)	Passatgers entrats	Consum energètic (Tep)
Palma de Mallorca	Barcelona	240	168.799	105
	Dènia	235	63.278	39
	Eivissa	130	108.826	37
	Maó	200	6.711	3
	València	265	56.157	39
	Sette	550	4.920	7
Alcúdia	Barcelona	220	4.144	2
	Ciutadella	62	6.472	1
	Maó	110	1.328	0
Maó	Alcúdia	110	1.757	1
	Barcelona	240	54.385	34
	Palma de Mallorca	200	6.532	3
	València	425	6.255	7
Eivissa	Alacant	185	332	0
	Barcelona	300	42.908	33
	Dènia	125	95.062	31
	La Savina	25	500.524	33
	Palma de Mallorca	130	84.696	29
	València	180	40.227	19
La Savina	Dènia	115	3641	1
	Eivissa	25	500.524	33
Total		D. Mitjana 99 Km	1.757.478	457

- Síntesi de la petjada energètica del transport marítim.

A la taula 177 es pot veure la comparació entre els càlculs del consum energètic per part del transport marítim als ports de l'Autoritat Portuària de Balears, en base a les importacions de materials i les entrades de passatgers, que sumaria un total de 31,39 ktep. Aquesta xifra contrasta de manera molt destacable amb les dades dels avituallaments de combustibles que informa l'Autoritat Portuària en la seva memòria anual i que assoleix una xifra de 6 ktep, presentant per tant una diferència d'unes 25,35 ktep.

Taula 177. Comparació entre el consum energètic del transport marítim dels ports (importació de materials i entrades de passatgers) i els avituallaments als ports administrats per Autoritat Portuària, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

	Consum energètic materials (Tep)	Consum energètic passatgers (Tep)	(a) Total (Tep)	(b) Avituallament (Tep)	(a-b) Diferència (Tep)
Port d'Alcúdia (Mallorca)	4.123	4	4.127	523	-3.604
Port de Palma (Mallorca)	24.748	230	24.978	3.293	-21.685
Port d'Eivissa	0	145	145	923	778
Port de La Savina (Formentera)	22	34	56	0	-56
Port de Maó	2.046	45	2.091	1.298	-793
Total	30.939	457	31.396	6.037	-25.359

A la taula 178 es presenta l'estimació dels consums energètics (fase tracció) del transport marítim a les Balears resultats que apareixen a la taula 173 i la taula 177, així com la part corresponent als altres consums que resulten de deduir els avituallaments als ports de les

Illes a la categoria "altres" de la taula 172. Així doncs, tenim que als 23 ktep de la categoria altres, se'ls hi han de restar els 13,8 ktep d'avituallaments realitzats als ports, quedant 9,2 ktep com la quantitat d'hidrocarburs (benzina i gas-oil) sota la rúbrica d'altres. Mentre que per altra banda, els usos energètics per la tracció del transport marítim assoliria una quantitat de 39,1 ktep que s'obté dels consums energètics pel transport de mercaderies i passatgers a les illes Balears (31,3 ktep) i els avituallaments realitzats als ports gestionats per l'ens Ports de les Balears depenent de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, amb uns 7,7 ktep. Els 6 ktep dels avituallaments realitzats als ports de l'Autoritat Portuària, s'estima que formen part dels 31,3 ktep del consum energètic dels transport de mercaderies i passatgers que entraven en aquests ports.

Taula 178. Estimació dels consums energètics per part del transport marítim a les Balears i els altres consums d'hidrocarburs (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).					
	Avituallament ports (Tep)	Consum energètic transport marítim (Tep)	Altres (Tep)	Resultat	
				Transport marítim (Tep)	Altres (Tep)
Ports de les Illes Balears	7.775 (a)	0	-	7.775 (a)	
Ports Autoritat Portuària	6.037	31.396 (c)	-	31.396 (c)	
Total	13.812 (b)	31.396	23.040 (d)	39.171 (a+c)	9.228 (d-b)

c) *Transport aeri. Cada turista que ve amb avió porta davall del braç un bidó de querosè.*

- Petjada energètica de la importació de mercaderies per via aèria.

Una vegada estimats els requeriments energètics del transport marítim, recordem que tan sols per la fracció tractora i considerant el trajecte des del port d'origen als de les Balears, es procedirà a realitzar la mateixa estimació pel transport aeri de mercaderies i passatgers. D'acord amb Estevan i Sanz (1996) el consum energètic del transport aeri de mercaderies en la fase de tracció es situa en torn a 62,65 Kep/100 Tmxkm. No obstant, des dels resultats del treball d'Estevan i Sanz s'han dut a terme algunes millores en quant a l'eficiència energètica de les aeronaus, i seguint amb la proposta de Gössling (2002) podem estimar uns requeriments energètics per a la fase tractora de les mercaderies de prop de 54,4 kep/100 Tmxkm, amb la qual cosa si es compara amb el transport marítim (0,68 kep/100 Tmxkm) es pot deduir que surt molt més car, al manco energèticament, el transport aeri que no el marítim. Els aeroports de les Illes rebien a l'any 2004 unes 22,7 mil Tm de mercaderies i correus que recorrien de mitjana unes 466 km, per la qual cosa s'haurien requerit devers 5,7 ktep en la fase tractora del trajecte d'anada cap a les Illes per part del transport aeri. D'aquesta manera, en el cas del transport aeri de mercaderies i correus resultaria que per a cada tona que entrava a les Balears a l'any 2004 es requerien prop de 0,25 Tep en concepte de combustible, per contra en el cas del transport de materials amb transport marítim resultarien uns requeriments de 0,003 Tep per cada tona que entrava als ports de les Balears. Com seria d'esperar, la major part d'aquests fluxos arribaven a l'aeroport de Palma (67,25% del total) i recorrien una distància mitjana de 568 km, en canvi als aeroports de Menorca i Eivissa les distàncies mitjanes recorregudes eren de 218 km i 292 km respectivament. La major part de les mercaderies i correus procedien dels aeroports peninsulars (Madrid i Barcelona), però també són importants els fluxos que es donen entre els propis aeroports de les illes Balears.

Taula 179. Consum energètic del transport aeri de mercaderies i correus als aeroports de les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir del servei estadístic de l'aeroport de Palma de Mallorca; per Eivissa i Menorca http://estadisticas.aena.es; per consum energètic Estevan i Sanz, 1996; per distància entre aeroports Air Routing International www.airrouting.com/content/tdcalc.html, març 2008).			
Aeroport de Palma de Mallorca, 2004.			
Aeroport origen	Pes (Tm)	Distància km	Consum energètic (tracció) (Tep)
Madrid	8.452,91	546,19	2.511,59

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Dusseldorf (Alemanya)	590,91	1.341,30	431,17
Barcelona	3.530,12	201,86	387,65
Frankfurt (Alemanya)	545,92	1.250,04	371,24
Gatwick (Londres, RU)	240,27	1.308,54	171,03
Heathrow (RU)	159,32	1.348,16	116,85
Zurich (Suïssa)	159,16	995,84	86,22
Hamburg (Alemanya)	73,28	1.657,63	66,08
Munich (Alemanya)	91,40	1.215,25	60,42
Manchester (UK)	60,72	1.580,04	52,19
Vitoria	143,65	587,41	45,90
Tenerife Sud	32,43	2.185,97	38,56
Sevilla	89,58	786,56	38,33
Hannover	41,62	1.529,91	34,63
Estocolm (Suècia)	23,89	2.473,39	32,14
Tegel (Berlin, Alemanya)	34,48	1.654,97	31,04
Menorca	333,62	131,56	23,88
Ulyanovsk (Rússia)	11,23	3.776,68	23,06
Eivissa	298,37	139,28	22,61
Copenhagen (Dinamarca)	17,43	1.912,01	18,13
Santiago	26,50	1.002,26	14,45
Berlin (Alemanya)	14,63	1.647,27	13,11
Dublin (Irlanda)	14,28	1.685,14	13,09
Brussel·les (Bèlgica)	16,22	1.268,65	11,19
Amsterdam (P. Baixos)	10,06	1.426,21	7,81
Màlaga	20,07	708,21	7,73
Alacant	43,617	317,59	7,54
Stuttgart (Alemanya)	12,01	1.138,83	7,44
València	48,28	275,70	7,24
Vienna (Àustria)	8,78	1.457,16	6,96
Colonia (Alemanya)	8,20	1.303,27	5,82
Orly (Paris)	10,07	1.019,96	5,59
Alger (Algèria)	30,47	320,51	5,31
Birmingham (RU)	5,79	1.474,23	4,64
Oslo (Noruega)	3,27	2.366,48	4,21
Luton (Londres, RU)	4,62	1.390,15	3,49
Leipzig (Alemanya)	4,07	1.510,96	3,34
Granada	9,24	624,83	3,14
Bremen (Alemanya)	3,40	1.568,74	2,90
Bilbao	7,76	628,13	2,65
Las Palmas	2,16	2.107,28	2,47
Charles de Gaulle (Paris, França)	3,18	1.051,57	1,82
Helsinki (Finlàndia)	1,18	2.772,81	1,79
Torrejon	6,00	536,17	1,75
Graz (Àustria)	1,98	1.316,38	1,42
Belfast (Irlanda del Nord)	1,25	1.793,34	1,22
Glasgow (UK)	1,06	1.854,02	1,07
Bristol (RU)	1,37	1.380,79	1,03
Nuremberg (Alemanya)	1,29	1.285,75	0,90
Saragossa	3,92	395,82	0,84
Oviedo	1,73	853,98	0,80
East Midlands (RU)	0,84	1.507,86	0,69
Billun (Dinamarca)	0,63	1.860,13	0,64

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Toronto (Ontario, Canadà)	0,18	6.565,01	0,64
Vigo	1,02	998,85	0,56
Malpensa (Itàlia)	0,99	834,28	0,45
Gothenburg (Suècia)	0,39	2.126,51	0,45
Jerez de la Frontera	0,92	828,87	0,42
Dortmund (Alemanya)	0,54	1.382,20	0,41
Oslo (Gardemoen, Noruega)	0,30	2.366,48	0,39
Munster (Alemanya)	0,48	1.449,04	0,38
Newcastle (UK)	0,38	1.752,08	0,36
Saarbrücken (Alemanya)	0,56	1.128,19	0,34
Cardiff (RU)	0,40	1.397,75	0,30
Sofia (Bulgària)	0,31	1.760,61	0,30
Cork (Irlanda)	0,32	1.615,86	0,28
Eindhoven (P. Baixos)	0,30	1.337,96	0,22
Erfurt (Alemanya)	0,23	1.421,53	0,18
Stavanger (Noruega)	0,15	2.157,37	0,18
Malmö (Suècia)	0,15	1.941,57	0,16
Leeds (RU)	0,17	1.624,81	0,15
Stansted (Londres, RU)	0,12	1.384,06	0,09
Lanzarote	0,07	1.902,85	0,07
Southampton (RU)	0,10	1.306,00	0,07
Luxemburg	0,11	1.152,64	0,07
Bologna (Itàlia)	0,11	896,49	0,05
Faro (Portugal)	0,07	974,22	0,04
Dresden (Alemanya)	0,03	1.545,14	0,02
Paderborn Lippstadt (Alemanya)	0,03	1.415,25	0,02
Baden (Alemanya)	0,03	1.109,82	0,02
Badajoz	0,04	825,44	0,02
Edinburgh (RU)	0,02	1.876,79	0,02
Schwerin (Alemanya)	0,012	1.687,09	0,01
Manston (RU)	0,01	1.314,72	0,01
Linz (Àustria)	0,01	1.328,41	0,01
Praga (Rep. Txeca)	0,004	1.479,52	0,003
Shannon, Ireland	0,00	1.710,39	0,003
Toulouse (França)	0,006	467,29	0,002
Varsovia	0,00	1.978,28	0,001
Metz-Nancy (França)	0,001	1.084,45	0,001
Mallorca	15.267	Mitjana 568 km	4.723,48
Aeroport de Menorca, 2004.			
Aeroport origen	Pes (Tm)	Distància (Km)	Consum energètic (Tep)
Palma de Mallorca	2.023,25	131,56	144,80
Barcelona	1.064,98	240,89	139,56
Madrid	169,11	664,46	61,13
Luton (Londres, RU)	20,68	1.380,46	15,53
Gatwick (Londres, RU)	21,47	1.299,59	15,18
Arlanda (Estocolm, Suècia)	4,39	2.397,89	5,72
Manchester (RU)	5,51	1.577,34	4,73
Hannover (Alemanya)	3,17	1.460,71	2,52
Munich (Alemanya)	1,66	1.118,92	1,01
Frankfurt (Alemanya)	1,22	1.178,99	0,79

Dusseldorg (alemanya)	0,81	1.284,93	0,56
Eivissa	3,77	268,03	0,55
Schipol (Amsterdam, P. Baixos)	0,64	1.383,64	0,48
València	1,99	404,06	0,44
Bristol (RU)	0,49	1.387,48	0,37
Dublin (Irlanda)	0,18	1.701,82	0,17
Malmoe (Suècia)	0,16	1.866,94	0,16
Newcastle (RU)	0,16	1.742,21	0,15
Glasgow (RU)	0,11	1.888,80	0,12
Malpensa (Milan, Itàlia)	0,21	738,77	0,09
Tee-Side (RU)	0,09	1.681,14	0,08
Nottingham (RU)	0,06	1.501,43	0,05
Goteborg (Suècia)	0,01	2.060,78	0,01
Birmingham (RU)	0,01	1.471,30	0,01
Stansted (Londres, RU)	0,01	1.370,49	0,01
Menorca	3.324,16	Mitjana 218 Km	394,22
Aeroport d'Eivissa, 2004			
Aeroport origen	Pes (Tm)	Distància (Km)	Consum energètic (Tep)
Barcelona	1.317,97	275,96	197,86
Madrid	691,95	459,12	172,82
Palma de Mallorca	1.920,17	139,28	145,49
Dusseldorg (Alemanya)	94,79	1.442,18	74,36
Gatwick (Londres, RU)	28,01	1.369,46	20,87
Frankfurt (Alemanya)	19,27	1.362,13	14,28
Manchester	10,83	1.632,91	9,62
Munich (Alemanya)	9,07	1.343,42	6,63
Tegel (Berlin, Alemanya)	2,21	1.774,54	2,13
Hamburg (Alemanya)	1,43	1.765,36	1,37
Stansted (Londres, RU)	1,70	1.448,60	1,34
Linz (Àustria)	1,59	1.461,48	1,27
Hannover (Alemanya)	1,19	1.639,49	1,06
Birmingham (RU)	1,18	1.528,06	0,98
Brusel·les (Bèlgica)	0,71	1.358,55	0,53
Amsterdam (P, Baixos)	0,51	1.515,66	0,42
Luton (Londres, RU)	0,45	1.451,04	0,36
València	3,73	173,79	0,35
Glasgow (RU)	0,32	1.900,94	0,33
Milan-Malpensa (Itàlia)	0,49	963,41	0,26
Bilbao	0,69	608,76	0,23
Alacant	2,11	180,14	0,21
Viena (Àustria)	0,18	1.593,18	0,15
Nottingham (RU)	0,15	1.564,78	0,13
Menorca	0,72	268,03	0,11
Bristol (RU)	0,12	1.426,03	0,10
Stuttgart (Alemanya)	0,09	1.257,99	0,06

Newcastle (RU)	0,05	1.810,76	0,05
Nuremberg (Alemanya)	0,06	1.408,37	0,05
Colònia-Bonn (Alemanya)	0,06	1.406,90	0,04
Liege (Bèlgica)	0,01	1.345,60	0,00
Eivissa	4.112	Mitjana 292 Km	653
AEROPORTS DE BALEARS, 2004			
	Pes (Tm)	Distància km	Consum energètic (tracció) (Tep)
Balears	22.703	Mitjana 466,7 Km	5.771,12

- Petjada energètica de la "importació" de passatgers per via aèria.

A continuació analitzarem el consum energètic, solsament de la fase de tracció, del transport aeri de passatgers a les Balears. En aquest cas, s'ha estimat únicament les arribades de passatgers a les Balears, calculant la distància entre l'aeroport d'origen i el de destí a partir de *Air Routin International*⁷⁸. En els nostres càlculs tan sols es compta amb les arribades de passatgers, a diferència del treball de Rodríguez-Murillo (2003) segons el qual en el seu treball "se consideren tant els viatges d'anada com de tornada, ja que ambdós són part fonamental de l'activitat turística. Se podria haver optat per assignar a Balears només la meitat del consum energètic associat amb els viatges en avió, i l'altra meitat als països d'origen (o destí) dels viatges, però això estaria ocultant la realitat de l'ingent consum energètic lligat amb el trànsit aeri (fonamentalment turístic)".

Una vegada es sap la distància recorreguda pels passatgers des dels aeroports d'origen als de les Illes, se'ls imputa a partir del treball de Gössling (2002) uns consums energètics mitjans de 4,776 kep/100 passatgersxkm (pkm)⁷⁹. Aquesta metodologia difereix notablement de l'emprada per la realització dels balanços de emissions, com la realitzada per la Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral (2004) que es fonamenten en la metodologia LTO (Landing TakeOff Operation)⁸⁰. La metodologia LTO només calcula les emissions (i despesa energètica) realitzades quan els avions aterren i s'enlairen, restant la resta d'emissions sense comptabilitzar. Les emissions realitzades a les capes altes de la troposfera i a les baixes de l'estratosfera resten sense assignació de responsabilitats. En la definició del Protocol de Kyoto (1997), les emissions de GEH (Gasos Efecte Hivernacle) del transport aeri i del marítim internacional quedaren fora de regulació, essent aquestes dues modalitats de transport les protagonistes i impulsores del procés de globalització neoliberal que es consolidava en aquells mateixos anys, al temps que irrompien múltiples crisis financeres d'abast planetari. Així doncs, en la "carbonocràcia", dos vectors molt importants en l'impacte de les activitats humanes sobre el clima han quedat lliures de còmput i, pràcticament, d'anàlisi científic.

A la taula 180 es presenta un llistat exhaustiu del nombre de passatgers que arribaren als diferents aeroports de les Balears, en base a l'aeroport d'origen. L'any 2004 arribaven als aeroports balears uns 13,4 milions de passatgers, dels quals un 0,7% eren en trànsit, recorrent una distància mitjana de 1117 km per la qual cosa s'haurien emprat unes 717,7 ktep. És a dir, cada passatger just quan davallava de l'avió ja duia una "motxilla ecològica" d'uns 53 kep. En el cas de l'aeroport de Palma de Mallorca, arribaren uns 10,18 milions de passatgers que havien recorregut una distància mitjana d'uns 1162 km que es tradueix en uns 565,4 ktep. En aquest cas, el major nombre de passatgers provenien d'Alemanya amb un total de 3,4 milions de passatgers que recorrien de mitjana uns 1384 km amb una despesa energètica de 226 ktep (66 kep/passatger); en segon lloc estaven els passatgers procedents d'altres aeroports espanyols amb un total de 2,8 milions de passatgers que recorrien una mitjana de 414 km i per la qual cosa s'havien emprat uns 56,6 ktep (20 kep/passatger); i en tercer lloc, hi havia uns 2,36 milions de passatgers procedents d'aeroports del Regne Unit que havien recorregut de mitjana uns 1514 km, consumint uns 171 ktep (72 kep/passatger).

⁷⁸ www.airrouting.com/content/tdcalc.html (març 2008)

⁷⁹ Aquests requeriments energètics de la fase de tracció del transport aeri, són bastant semblants als proposats per *Compen CO2* (www.compenco2.be/content.aspx?l=005&lang=EN, març 2008) seria d'unes 0,08 kep/passatger x km en la fase LTO (enlairament-aterratge) i d'unes 0,03 kep/passatger x km en la fase creuer.

⁸⁰ Aquest cicle només comprèn les operacions d'aproximació, aterratge, rodadura, enlairament i ascens fins als 900 metres d'altitud. Així, les emissions LTO que són aquelles que incideixen en un radi aproximat de 15 a 20 km al voltant de la pista (Hernández Luís, 2008).

A l'aeroport de Menorca entraven al 2004 devers 1,1 milions de passatgers que havien recorregut de mitjana uns 948 km, amb uns consums energètics de 53,2 ktep (45 kep/passatger). La distribució d'aquests passatgers segons país de procedència està molt polaritzada entre els procedents d'altres aeroports de l'Estat amb 510 mil passatgers, recurrent una distància mitjana de 304 km per la qual se consumien uns 7,4 ktep (14,7 kep/passatger); i els procedents del Regne Unit amb 424 mil passatgers, amb una distància mitjana de 1539 km i uns consums energètics de 31,2 ktep (83,8 kep/passatger).

Finalment, a l'aeroport d'Eivissa al 2004 arribaren uns 2,09 milions de passatgers que havien recorregut de mitjana uns 990 km, i per la qual cosa s'haurien utilitzat en la fase de tracció uns 99 ktep (47 kep/passatger). En quant a la distribució dels passatgers segons país de procedència es poden destacar quatre països: en primer lloc, els passatgers procedents d'altres aeroports espanyols que sumaven 803 mil passatgers i uns consums energètics de 1,14 ktep per tal de recórrer una mitjana de 300 km (14,3 kep/passatger); en segon lloc, 614 mil passatgers procedents dels aeroports del Regne Unit que recorregueren una mitjana de 1555 km per la qual cosa es requeriren uns 45,6 ktep (74,6 kep/passatger); en tercer lloc, d'Alemanya arribaren 286 mil passatgers, recurrent de mitjana uns 1467 km i per la qual cosa s'haurien emprat 219,9 ktep de combustible (69,4 kep/passatger); i finalment, d'Itàlia arribaren 228 mil passatgers que havien cremat uns 11 ktep per recórrer els 1016 km de distància mitjana entre els aeroports italians i el d'Eivissa (48,6 kep/passatger).

Taula 180. Consum energètic del transport aeri de passatgers entrats i en trànsit als aeroports de les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de http://estadisticas.aena.es; per consum energètic Estevan i Sanz, 1996; per distància entre aeroports Air Routing International www.airrouting.com/content/tdcalc.html, març 2008).				
Aeroport de Palma de Mallorca, 2004				
Aeroport origen	Passatgers arribats i en trànsit	Distància Km	Consum energètic (tracció) (Tep)	Consum energètic per passatger. (Kep/cap)
Dusseldorf (Alemanya)	495.310	1.341	31.730	64
Manchester (RU)	410.546	1.580	30.981	75
Gatwick (Londres, RU)	408.901	1.309	25.555	62
Hamburg (Alemanya)	301.699	1.658	23.885	79
Frankfurt (Alemanya)	370.652	1.250	22.129	60
Madrid	797.292	546	20.798	26
Glasgow (RU)	186.146	1.854	16.483	89
Colonia (Alemanya)	259.755	1.303	16.168	62
Berlin Tegel (Alemanya)	200.815	1.655	15.873	79
Munich (Alemanya)	273.442	1.215	15.871	58
Hannover	213.771	1.530	15.620	73
Stuttgart (Alemanya)	283.445	1.139	15.417	54
Birmingham (RU)	196.996	1.474	13.870	70
Muenster (Alemanya)	168.753	1.449	11.679	69
Paderborn Lippstadt (Alemanya)	165.198	1.415	11.166	68
Newcastle (RU)	121.551	1.752	10.171	84
East Midlands (RU)	134.607	1.508	9.694	72
Stansted (Londres, RU)	136.613	1.384	9.030	66
Luton (Londres, RU)	128.052	1.390	8.502	66
Dublin (Irlanda)	103.235	1.685	8.309	80
Liverpool (RU)	109.181	1.589	8.286	76
Nuremberg (Alemanya)	133.353	1.286	8.189	61
Berlin Schoenefeld (Alemanya)	99.939	1.647	7.863	79
Estocolm (Suècia)	65.478	2.473	7.735	118
Barcelona	794.870	202	7.663	10
Oslo (Noruega)	65.129	2.366	7.361	113
Dortmund (Alemanya)	110.475	1.382	7.293	66
Bristol (RU)	104.087	1.381	6.864	66
Leeds (RU)	76.760	1.625	5.957	78
Leipzig (Alemanya)	82.452	1.511	5.950	72

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Bremen (Alemanya)	77.808	1.569	5.830	75
Cardiff (RU)	86.314	1.398	5.762	67
Copenhagen (Dinamarca)	59.777	1.912	5.459	91
Amsterdam (P. Baixos)	74.863	1.426	5.099	68
Vienna (Àustria)	68.087	1.457	4.738	70
Zurich (Suïssa)	99.150	996	4.716	48
Màlaga	137.667	708	4.656	34
Brussel·les (Bèlgica)	75.116	1.269	4.551	61
Belfast (Irlanda del Nord)	52.241	1.793	4.474	86
Sevilla	118.972	787	4.469	38
Edinburgh (RU)	46.830	1.877	4.198	90
Tee Side (RU)	42.337	1.691	3.419	81
Dresden (Alemanya)	44.744	1.545	3.302	74
Gothenburg (Suècia)	30.670	2.127	3.115	102
Billun (Dinamarca)	32.878	1.860	2.921	89
Heathrow (Londres, RU)	43.455	1.348	2.798	64
Saarbrücken (Alemanya)	50.919	1.128	2.744	54
València	208.159	276	2.741	13
Humberside (RU)	35.763	1.576	2.691	75
Alacant	176.504	318	2.677	15
Toronto (Ontario, Canadà)	8.114	6.565	2.544	314
Bilbao	81.292	628	2.439	30
Basel (Suïssa)	49.757	973	2.311	46
Malmö (Suècia)	22.336	1.942	2.071	93
Milan-Malpensa (Itàlia)	50.852	834	2.026	40
Cork (Irlanda)	25.485	1.616	1.967	77
Luxemburg	35.725	1.153	1.967	55
Helsinki (Finlàndia)	14.566	2.773	1.929	132
Charles de Gaulle (Paris, França)	38.169	1.052	1.917	50
Faro (Portugal)	38.587	974	1.795	47
Santiago de Compostela	36.865	1.002	1.765	48
Erfurt (Alemanya)	25.656	1.422	1.742	68
Coventry (RU)	23.055	1.461	1.608	70
Praga (Rep. Txeca)	21.292	1.480	1.505	71
Granada	50.512	617	1.487	29
Oporto (Portugal)	31.659	984	1.487	47
Moscú (Rússia)	9.811	3.117	1.460	149
Tel Aviv (Israel)	9.935	2.985	1.417	143
Salzburg (Àustria)	23.678	1.231	1.392	59
Baden (Alemanya)	24.233	1.110	1.284	53
Lisboa (Portugal)	26.140	1.025	1.280	49
Eivissa	180.756	139	1.202	7
Lille (França)	20.136	1.224	1.177	58
Bergen (Noruega)	10.641	2.311	1.175	110
Varsovia	11.915	1.978	1.126	94
Tenerife Sud	10.758	2.186	1.123	104
Trondheim (Noruega)	8.461	2.711	1.096	129
Stavanger (Noruega)	10.553	2.157	1.087	103
Oviedo	25.517	854	1.041	41
Exeter (RU)	16.356	1.332	1.040	64
Norwich (RU)	14.845	1.463	1.037	70
Jerez de la Frontera	26.124	829	1.034	40
Rotterdam (P. Baixos)	15.378	1.385	1.017	66
Orly (Paris, França)	20.664	1.020	1.007	49
Aberdeen (RU)	10.022	1.994	954	95
Reykjavik (Islàndia)	6.031	3.169	913	151
Bournemouth (RU)	14.590	1.298	904	62
Friedrichshafen (Alemanya)	17.598	1.053	885	50

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Rostock (Alemanya)	10.578	1.751	884	84
Linz (Àustria)	13.928	1.328	884	63
Southampton (RU)	13.926	1.306	869	62
Shannon, Ireland	10.328	1.710	844	82
Liege (Bèlgica)	13.283	1.250	793	60
Menorca	117.422	132	738	6
Budapest (Hongria)	9.436	1.589	716	76
Roma (Itàlia)	17.494	840	702	40
Verona (Itàlia)	14.910	931	663	44
Ginebra (Suïssa)	16.644	792	630	38
Connaught (Irlanda)	7.012	1.817	608	87
Lyon (França)	16.166	713	550	34
Nantes (França)	12.031	914	525	44
Bologna, Guglielmo Marconi (Itàlia)	12.214	896	523	43
Norrköping (Suècia)	4.707	2.323	522	111
Almeria	20.317	538	522	26
Saragossa	27.413	396	518	19
Bratislava (Eslovàquia)	6.640	1.500	476	72
Niederrhein (Alemanya)	7.143	1.365	466	65
Orebro (Suècia)	4.068	2.351	457	112
Ostend (Bèlgica)	6.921	1.294	428	62
Aalborg (Dinamarca)	4.349	2.016	419	96
Venècia (Itàlia)	7.300	1.027	358	49
Vigo	7.035	999	336	48
Ostrava (Rep. Txeca)	4.167	1.652	329	79
Nàpols (Itàlia)	6.750	991	319	47
Graz (Àustria)	5.074	1.316	319	63
Valladolid	8.961	683	292	33
Maastricht (P. Baixos)	4.706	1.284	289	61
Groningen (P. Baixos)	3.919	1.536	287	73
Londonderry (RU)	3.097	1.872	277	89
Bucarest (Romania)	2.880	1.999	275	95
Toulouse (França)	11.401	467	254	22
Enschede (P. Baixos)	3.185	1.449	220	69
Sofia (Bulgària)	2.520	1.761	212	84
Burdeus (França)	6.311	651	196	31
Deauville (França)	3.629	1.109	192	53
Estarsburg (França)	3.680	1.072	188	51
Alesund (Noruega)	1.515	2.567	186	123
St Petersburg (Rússia)	1.275	2.954	180	141
Brest (França)	3.289	1.141	179	54
Salamanca	5.140	715	176	34
Poznan (Polònia)	2.026	1.790	173	86
Le Havre (França)	3.123	1.129	168	54
Badajoz	4.185	825	165	39
Metz-Nancy (França)	2.938	1.084	152	52
Innsbruck (Àustria)	2.829	1.102	149	53
Vitoria	5.262	587	148	28
Catania (Itàlia)	2.662	1.096	139	52
Bari (Itàlia)	2.399	1.200	137	57
Vilnius (Lituània)	1.167	2.372	132	113
Marsella (França)	5.731	478	131	23
Timisoara (Romania)	1.629	1.666	130	80
Cracòvia (Polònia)	1.512	1.774	128	85
Lanzarote	1.384	1.903	126	91
Torino (Itàlia)	3.380	746	120	36
Larnaca (Xipre)	860	2.768	114	132

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Marrakech (Marroc)	1.783	1.312	112	63
Kristiansand (Noruega)	1.103	2.108	111	101
Brno (Rep. Txeca)	1.466	1.534	107	73
El Cairo (Egipte)	802	2.802	107	134
Tromso (Noruega)	634	3.481	105	166
Keflavik (Islàndia)	693	3.179	105	152
Palermo (Itàlia)	2.340	908	102	43
Haugesund (Noruega)	903	2.206	95	105
Ciutat del Cap (Sud-Àfrica)	229	8.330	91	398
Santander	2.662	695	88	33
Thessaloniki (Grècia)	1.070	1.721	88	82
Kosice (Eslovàquia)	1.000	1.783	85	85
Múrcia	4.743	365	83	17
Istanbul (Turquia)	747	2.209	79	106
Inverness (RU)	795	2.058	78	98
Leon	2.007	767	74	37
Pamplona	2.983	512	73	24
Florència (Itàlia)	1.584	847	64	40
Jersey (RU)	1.169	1.142	64	55
Albacete	3.086	401	59	19
Kiev (Ucraïna)	466	2.497	56	119
Schwerin (Alemanya)	687	1.687	55	81
Forlì (Itàlia)	1.233	928	55	44
Berna (Suïssa)	1.147	904	50	43
Niça (França)	1.698	589	48	28
Logroño	1.866	533	47	25
Las Palmas	449	2.107	45	101
Fuerteventura	481	1.959	45	94
Tallin (Estònia)	315	2.696	41	129
Monrovia (Libèria)	195	3.935	37	188
Banjul (Gàmbia)	169	3.476	28	166
Klagenfurt (Àustria)	477	1.226	28	59
Cagliari (Itàlia)	1.048	544	27	26
Rimini (Itàlia)	572	956	26	46
Amman (Jordània)	174	3.095	26	148
Perugia (Itàlia)	588	905	25	43
Umea (Suècia)	155	2.930	22	140
Malta	407	1.110	22	53
Tunísia	480	719	16	34
Monastir (Tunísia)	399	821	16	39
Manston (RU)	232	1.315	15	63
Biggin Hill (Londres, RU)	216	1.326	14	63
Lourdes (França)	610	463	14	22
Sofia (Bulgària)	159	1.761	13	84
Alger (Algèria)	861	321	13	15
Atenes (Grècia)	143	1.843	13	88
Pescara (Itàlia)	243	1.011	12	48
Farnborough (RU)	176	1.331	11	64
Dubrovnik (Croàcia)	166	1.342	11	64
Altres	186	1.162	10	55
Alghero (Itàlia)	417	487	10	23
Lamezia (Itàlia)	169	1.164	9,39	56
Jeddah (Arabia Saudi)	48	3.970	9,10	190
Le Bourget (Paris, França)	163	1.047	8,15	50
Reus	704	222	7,45	11
Bolzano (Itàlia)	146	1.037	7,23	50
Orà (Algèria)	251	527	6,32	25
San Sebastian	217	566	5,87	27

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Zweibrucken (Alemanya)	108	1.135	5,85	54
Washington DC (EUA)	15	6.649	4,76	318
West Palm Beach (Florida, EUA)	13	7.575	4,70	362
Cuneo (Itàlia)	141	686	4,62	33
Toluca (Mèxic)	10	9.645	4,61	461
Clermont (França)	134	694	4,44	33
Bangor (EUA)	16	5.729	4,38	274
Toulon (França)	180	486	4,18	23
Beyrut (Líban)	29	2.970	4,11	142
Cannes (França)	149	565	4,02	27
Gander (Canadà)	18	4.565	3,92	218
Teterboro (N. Jersey, EUA)	12	6.295	3,61	301
Northolt (RU)	51	1.356	3,30	65
Siegerland (Alemanya)	50	1.308	3,12	62
La Havana (Cuba)	8	8.002	3,06	382
Stephenville (Canadà)	13	4.860	3,02	232
Mullen (Nebraska, EUA)	7	8.877	2,97	424
Westhampton (NY, EUA)	10	6.187	2,96	296
Panamà	6	8.688	2,49	415
Abuja (Nigèria)	14	3.424	2,29	164
Girona	174	261	2,17	12
Southend (RU)	33	1.345	2,12	64
Speyer (Alemanya)	36	1.174	2,02	56
Blackpool (RU)	25	1.639	1,96	78
Guernsey (RU)	31	1.176	1,74	56
San José (Costa Rica)	4	9.036	1,73	432
Bermuda	6	5.975	1,71	285
Olbia (Itàlia)	57	595	1,62	28
Luanda (Angola)	6	5.487	1,57	262
Broken Hill (Austràlia)	2	16.223	1,55	775
Wite Plains (NY, EUA)	5	6.258	1,49	299
Ambers (Bèlgica)	24	1.300	1,49	62
Altenrhein (Suïssa)	30	1.038	1,49	50
London City (Londres, RU)	23	1.344	1,48	64
Santo Domingo (Rep. Dominicana)	4	7.224	1,38	345
Punta Cana (Rep. Dominicana)	4	7.103	1,36	339
Oxford (RU)	20	1.401	1,34	67
I. de Man (RU)	16	1.707	1,30	82
Santa Maria (Açors, Portugal)	11	2.442	1,28	117
Libreville (Gabon)	6	4.396	1,26	210
Braunschweig (Alemanya)	17	1.540	1,25	74
Djibouti	5	5.041	1,20	241
Lugano (Suïssa)	28	876	1,17	42
Bedford (EUA)	4	6.011	1,15	287
Odessa (Ucraïna)	10	2.382	1,14	114
Agadir (Marroc)	15	1.506	1,08	72
Rochester (EUA)	3	7.444	1,07	356
Dalaman (Turquia)	9	2.291	0,98	109
Augsburg (Alemanya)	17	1.183	0,96	56
Eindhoven (P. Baixos)	15	1.338	0,96	64
Leuchars (RU)	10	1.914	0,91	91
Simferopol (Ucraïna)	7	2.622	0,88	125
Montreal (Canadà)	3	6.058	0,87	289
Mannheim (alemanya)	15	1.193	0,85	57
Bogotà (Colòmbia)	2	8.545	0,82	408
Casablanca (Marroc)	14	1.149	0,77	55
Halifax (Canadà)	3	5.331	0,76	255
Waterford (Irlanda)	10	1.593	0,76	76

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Cambridge (RU)	11	1.420	0,75	68
Dubai	3	5.109	0,73	244
Fort Lauderdale (Florida EUA)	2	7.618	0,73	364
La Coruña	15	1.014	0,73	48
Savannah (Georgia, EUA)	2	7.328	0,70	350
Rabat (Marroc)	14	1.041	0,70	50
Sion (Suïssa)	17	830	0,67	40
Blackbush (RU)	10	1.337	0,64	64
Split (Croàcia)	11	1.210	0,64	58
Antigua i Barbuda	3	4.123	0,59	197
Egelsbasch (Alemanya)	9	1.246	0,54	60
Biarritz (França)	19	561	0,51	27
Cap Verd	3	3.546	0,51	169
Saumur (França)	12	887	0,51	42
Cascais (Lisboa-Portugal)	10	1.045	0,50	50
Gènova (Itàlia)	14	739	0,49	35
Giebelstadt (Alemanya)	8	1.258	0,48	60
Tivat (Montenegro)	7	1.376	0,46	66
Córdoba	14	684	0,46	33
Everett (EUA)	1	8.875	0,42	424
La Mole (França)	17	512	0,42	24
Filton Bristol (RU)	6	1.392	0,40	66
Male (Maldives)	1	8.064	0,39	385
Sonderborg (Dinamarca)	4	1.791	0,34	86
Annemasse (França)	9	792	0,34	38
Avignon (França)	13	516	0,32	25
Kortrijk (Bèlgica)	5	1.253	0,30	60
Chambery (França)	8	724	0,28	35
Mitiga (Líbia)	4	1.199	0,23	57
Grenchen (Suïssa)	5	928	0,22	44
Tours (França)	5	891	0,21	43
Bayreuth (Alemanya)	3	1.353	0,19	65
Montpellier (França)	8	459	0,18	22
Cognac (França)	5	723	0,17	35
Carlisle (RU)	2	1.759	0,17	84
Westerland (Alemanya)	2	1.757	0,17	84
Oberpfaffenhofen (Alemanya)	3	1.168	0,17	56
Tanger (Marroc)	4	871	0,17	42
Figari (Còrsega)	6	579	0,17	28
Dakar (Senegal)	1	3.388	0,16	162
Hawarden (RU)	2	1.575	0,15	75
Ouagadougou (Burkina Faso)	1	3.051	0,15	146
Annecy (França)	4	760	0,15	36
Jyvaskyla (Finlàndia)	1	2.968	0,14	142
Guetersloh (Alemanya)	2	1.440	0,14	69
Gloucester (RU)	2	1.423	0,14	68
SIENA	3	820	0,12	39
Pila (Croàcia)	2	1.094	0,10	52
Sabadell	8	202	0,08	10
De Kooy (P. Baixos)	1	1.494	0,07	71
Haverfordwest (RU)	1	1.488	0,07	71
Le Castell (França)	3	484	0,07	23
Hof (Alemanya)	1	1.390	0,07	66
Albenga (Itàlia)	2	670	0,06	32
Bergerac (França)	2	614	0,06	29
Dinard (França)	1	1.075	0,05	51
Colmar (França)	1	1.020	0,05	49
Toulon (França)	2	486	0,05	23

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Fez (Marroc)	1	928	0,04	44
La Rochelle (França)	1	803	0,04	38
Limoges (França)	1	713	0,03	34
Perpignan (França)	2	355	0,03	17
Castres (França)	1	447	0,02	21
Palma de Mallorca	10.184.613	1.162	565.393	56
Aeroport de Menorca, 2004.				
Aeroport origen	Passatgers arribats i en trànsit	Distància Km	Consum energètic (tracció) (Tep)	Consum energètic per passatger. (Kep/cap)
Manchester (RU)	112.561	1.577	8.480	75
Birmingham (RU)	46.650	1.471	3.278	70
Barcelona	268.787	241	3.092	12
Nottingham (RU)	39.968	1.501	2.866	72
Madrid	85.305	664	2.707	32
Glasgow (RU)	27.868	1.889	2.514	90
Luton (Londres, RU)	37.945	1.380	2.502	66
Newcastle (RU)	29.455	1.742	2.451	83
Stansted (Londres, RU)	35.049	1.370	2.294	65
Dublin (Irlanda)	18.498	1.702	1.503	81
Bristol (RU)	22.669	1.387	1.502	66
Dusseldorg (alemanya)	17.835	1.285	1.095	61
Milan (Itàlia)	29.150	739	1.029	35
Cardiff (RU)	14.382	1.408	967	67
Estocolm (Suècia)	7.996	2.398	916	115
Leeds (RU)	10.479	1.618	810	77
Schipol (Amsterdam, P. Baixos)	12.180	1.384	805	66
Frankfurt (Alemanya)	13.546	1.179	763	56
Edimburg (RU)	8.521	1.872	762	89
Palma de Mallorca	119.307	132	750	6
Belfast (Irlanda del Nord)	7.885	1.818	685	87
Stuttgart (Alemanya)	12.456	1.058	629	51
Tee-Side (RU)	7.502	1.681	602	80
Hamburg (Alemanya)	7.661	1.590	582	76
Hannover (Alemanya)	8.178	1.461	571	70
Liverpool (RU)	7.513	1.589	570	76
Munich (Alemanya)	9.812	1.119	524	53
Verona (Itàlia)	12.872	821	505	39
Humberside (RU)	6.208	1.562	463	75
Oslo (Noruega)	4.187	2.309	462	110
Brussel·les	7.143	1.227	419	59
Exter (RU)	5.195	1.346	334	64
Malmoe (Suècia)	3.531	1.867	315	89
Tegel (Berlin, Alemanya)	4.118	1.571	309	75
Norwich (RU)	4.362	1.441	300	69
Bournemouth (RU)	4.767	1.301	296	62
Bilbao	8.681	705	292	34
Paderborn (Alemanya)	4.529	1.349	292	64
Colònia (Alemanya)	4.893	1.244	291	59
Leipzig (Alemanya)	4.251	1.427	290	68
València	14.802	404	286	19
Bolònia (Itàlia)	7.527	779	280	37
Dresden (Alemanya)	3.885	1.454	270	69
Bremen (Alemanya)	3.479	1.505	250	72
Nuremberg (Itàlia)	4.149	1.199	237	57

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Zurich (Suïssa)	5.367	913	234	44
Southampton (RU)	3.182	1.306	198	62
Praga (Rep. Txeca)	2.998	1.382	198	66
Copenague (Dinamarca)	2.218	1.858	197	89
Cork (Irlanda)	2.296	1.650	181	79
Basel (França)	3.366	899	144	43
Viena (Àustria)	1.608	1.344	103	64
Eivissa	6.894	268	88	13
Venècia (Itàlia)	1.441	913	63	44
Lisboa (Portugal)	1.139	1.153	63	55
Forli (Itàlia)	1.444	807	56	39
Torino (Itàlia)	1.713	656	54	31
Saragossa	2.013	486	47	23
Roma (Itàlia)	1.377	709	47	34
Rimini	961	833	38	40
Luxemburg	686	1.096	36	52
Pisa (Itàlia)	1.119	665	36	32
Goteborg (Suècia)	357	2.061	35	98
Alacant	1.617	448	35	21
Santiago de Compostela	647	1.105	34	53
Màlaga	829	838	33	40
Altres	729	948	33	45
Oporto	556	1.099	29	52
Victòria	630	669	20	32
Ginebra (Suïssa)	564	725	20	35
Tenerife	126	2.314	14	111
Munster (Alemanya)	188	1.389	12	66
Gatwick (Londres, RU)	173	1.300	11	62
Jersey (RU)	160	1.191	9,10	57
Sabadell	370	241	4,26	12
Sao Paulo (Brasil)	10	8.775	4,19	419
Marsella (França)	204	406	3,95	19
Memmingen (Alemanya)	54	1.023	2,64	49
Girona	214	258	2,63	12
Alger (Sardenya, Itàlia)	142	356	2,41	17
Tel Aviv (Israel)	12	2.877	1,65	137
Paris (França)	23	1.025	1,13	49
Perpignan (França)	56	339	0,91	16
Reus	55	295	0,77	14
Guernsey (RU)	11	1.191	0,63	57
Pantelleria (Itàlia)	15	755	0,54	36
Atenes (Grècia)	6	1.716	0,49	82
Sevilla	10	918	0,44	44
Grenchen (Suïssa)	10	853	0,41	41
Bratislava (Eslovàquia)	6	1.386	0,40	66
Malta	8	1.003	0,38	48
Almeria	12	665	0,38	32
Montpellier (França)	18	413	0,36	20
Gènova (Itàlia)	11	633	0,33	30
Salamanca	8	831	0,32	40
Istanbul (Turquia)	3	2.078	0,30	99
Olbia (Itàlia)	12	463	0,27	22
Blackbush (RU)	4	1.332	0,25	64
Florència (Itàlia)	7	725	0,24	35
Cagliari (Sardenya, Itàlia)	12	420	0,24	20
Catania (Sicília, Itàlia)	5	977	0,23	47
Dubrovnik (Croàcia)	4	1.211	0,23	58
Friedrichshafen (Alemanya)	5	965	0,23	46

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Hassi-Messaoud (Algèria)	5	926	0,22	44
Ajaccio (Còrsega)	10	448	0,21	21
Carcassonne (França)	11	405	0,21	19
Cranfield (RU)	3	1.406	0,20	67
Beziers (França)	10	391	0,19	19
Granada	5	756	0,18	36
Avignon (França)	8	453	0,17	22
Figari (Còrsega)	8	450	0,17	21
Al Hoceima (Marroc)	4	880	0,17	42
Gloucester (RU)	2	1.424	0,14	68
Farnborough (RU)	2	1.326	0,13	63
Ghardaia (Algèria)	3	832	0,12	40
Tunisia	4	621	0,12	30
Grenoble (França)	4	618	0,12	30
Calvi (Còrsega)	5	484	0,12	23
Alderney (RU)	2	1.205	0,12	58
Pamplona	4	586	0,11	28
Mainz Finthen (Alemanya)	2	1.164	0,11	56
Mannheim (Alemanya)	2	1.120	0,11	53
Biggin Hill (RU)	7	315	0,11	15
Limoges (França)	3	711	0,10	34
Lyon (França)	3	655	0,09	31
Lezignan (França)	5	388	0,09	19
Albenga (Itàlia)	3	566	0,08	27
La Rochelle (França)	2	828	0,08	40
Niça	3	489	0,07	23
Filton (RU)	1	1.398	0,07	67
Albi (França)	2	483	0,05	23
Constantine (Algèria)	2	450	0,04	22
Córdoba	1	816	0,04	39
Toulon (França)	2	394	0,04	19
Menorca	1.175.570	948	53.240	45
Aeroport d'Eivissa, 2004.				
Aeroport origen	Passatgers arribats i en trànsit	Distància Km	Consum energètic (tracció) (Tep)	Consum energètic per passatger. (Kep/cap)
Manchester (RU)	119.408	1.633	9.312	78
Gatwick (Londres, RU)	115.505	1.369	7.555	65
Dusseldorg (Alemanya)	79.931	1.442	5.506	69
Madrid	226.378	459	4.964	22
Stansted (Londres, RU)	68.355	1.449	4.729	69
Milan (Itàlia)	96.256	963	4.429	46
Barcelona	314.687	276	4.148	13
Nottingham (RU)	49.974	1.565	3.735	75
Birmingham (RU)	45.902	1.528	3.350	73
Glasgow (RU)	36.269	1.901	3.293	91
Newcastle (RU)	35.738	1.811	3.091	86
Frankfurt (Alemanya)	34.274	1.362	2.230	65
Cardiff (RU)	30.061	1.439	2.066	69
Colònia-Bonn (Alemanya)	30.580	1.407	2.055	67
Verona (Itàlia)	34.812	1.066	1.773	51
Hamburg (Alemanya)	20.940	1.765	1.766	84
Munich (Alemanya)	26.575	1.343	1.705	64
Leeds (RU)	20.292	1.682	1.630	80
Bristol (RU)	23.221	1.426	1.582	68
Dublin (Irlanda)	19.166	1.718	1.573	82
Belfast (Irlanda del Nord)	16.415	1.832	1.436	88
Hannover (Alemanya)	18.244	1.639	1.429	78
Stuttgart (Alemanya)	23.100	1.258	1.388	60
Luton (Londres, RU)	18.036	1.451	1.250	69

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Roma (Itàlia)	25.305	976	1.180	47
Palma de Mallorca	177.349	139	1.180	7
Tegel (Berlin, Alemanya)	13.803	1.775	1.170	85
Amsterdam (P, Baixos)	15.956	1.516	1.155	72
Venècia (Itàlia)	17.762	1.164	988	56
Bolònia (Itàlia)	19.780	1.034	977	49
Liverpool (RU)	12.143	1.639	950	78
Charles de Gaulle (Paris, França)	17.588	1.131	950	54
Viena (Àustria)	11.366	1.593	865	76
Tees-Side (RU)	9.864	1.750	825	84
Paderborn (Alemanya)	11.316	1.523	823	73
Brusel·les (Bèlgica)	12.670	1.359	822	65
Zurich (Suïssa)	11.477	1.117	612	53
Munster (Alemanya)	8.147	1.552	604	74
Humberside (RU)	7.282	1.639	570	78
Edimburg (RU)	5.915	1.930	545	92
Nuremberg (Alemanya)	6.381	1.408	429	67
Praga (Rep. Txeca)	5.214	1.608	400	77
Leipzig (Alemanya)	5.108	1.631	398	78
Basel (França)	6.830	1.088	355	52
Forli (Itàlia)	6.960	1.067	355	51
València	42.722	174	355	8
Nàpols (Itàlia)	6.484	1.123	348	54
Coventry (RU)	4.748	1.516	344	72
Bilbao	10.774	609	313	29
Norwich (RU)	4.050	1.534	297	73
Torino (Itàlia)	6.809	873	284	42
Dresden (Alemanya)	3.472	1.670	277	80
Linz (Àustria)	3.872	1.461	270	70
Exeter (RU)	3.485	1.370	228	65
Southampton (RU)	3.471	1.359	225	65
Ginebra (Suïssa)	5.184	905	224	43
Florència (Itàlia)	4259	986	201	47
Saarbrücken (Alemanya)	3.394	1.236	200	59
Salzburg (Àustria)	2.916	1.363	190	65
Caen (França)	3.037	1.154	167	55
Liege (Bèlgica)	2.582	1.346	166	64
Lille (França)	2.634	1.306	164	62
Copenague (Suècia)	1.646	2.040	160	97
Tel Aviv (Israel)	1.016	3.096	150	148
Lisboa (Portugal)	3.346	909	145	43
Bari (Itàlia)	1.959	1.332	125	64
Lyon (França)	3.037	820	119	39
Catània (Itàlia)	2.063	1.205	119	58
Luxemburg	1.674	1.255	100	60
Ancona (Itàlia)	1.740	1.130	94	54
Oporto (Portugal)	2.124	894	91	43
Màlaga	3.260	571	89	27
Burdeus (França)	2.696	684	88	33
Alacant	9793	180	84	9
Rimini (Itàlia)	1.584	1.096	83	52
Menorca	6.156	268	79	13
Valladolid	2.665	614	78	29
Toulouse (França)	3.034	529	77	25
Helsinki (Finlàndia)	540	2.893	75	138
Orly (París, França)	1.353	1.098	71	52
Budapest (Hongria)	846	1.728	70	83
Inverness (RU)	692	2.111	70	101
Marsella (França)	2.308	600	66	29
Saragossa	3.530	372	63	18
Graz (Àustria)	824	1.453	57	69
Trieste (Itàlia)	923	1.256	55	60

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Oviedo	1.338	809	52	39
Berlin (Alemanya)	523	1.768	44	84
Palermo (Itàlia)	905	1.021	44	49
Santiago de Compostela	941	935	42	45
Sevilla	869	655	27	31
Girona	1.521	356	26	17
Berna (Suïssa)	498	1.022	24	49
Nantes (França)	503	951	23	45
Bremen (Alemanya)	282	1.674	23	80
Tenerife Sud	197	2.047	19	98
Altres	308	990	15	47
Le Bourget (Paris)	166	1.125	8,92	54
Farnborough (RU)	133	1.388	8,82	66
Cagliari (Itàlia)	268	664	8,50	32
Le Havre (França)	137	1.189	7,78	57
Baden-Baden (Alemanya)	125	1.224	7,31	58
Brno (Rep. Txeca)	86	1.669	6,85	80
Almeria	344	398	6,54	19
Teterboro (N.Jersey, EUA)	17	6.227	5,06	297
Northolt (RU)	64	1.416	4,33	68
Cuneo (Itàlia)	111	816	4,32	39
Niça (França)	117	721	4,03	34
Sabadell	294	276	3,87	13
Bournemouth (RU)	49	1.347	3,15	64
Gander (Canadà)	13	4.508	2,80	215
Olbia (Itàlia)	80	730	2,79	35
Biggin Hill (Londres, RU)	38	1.388	2,52	66
Vicenza (Itàlia)	47	1.118	2,51	53
Cannes (França)	73	697	2,43	33
Santander	63	667	2,01	32
Castelló	177	180	1,52	9
Reus	125	253	1,51	12
Grenchen (Suïssa)	29	1.045	1,45	50
San Sebastian	48	564	1,29	27
Amberes (Bèlgica)	19	1.390	1,26	66
Moscú (Rússia)	8	3.228	1,23	154
Toulon (França)	41	617	1,21	29
Perpignan (França)	56	448	1,20	21
Atenes (Grècia)	12	1.963	1,13	94
Heathrow (Londres, RU)	16	1.408	1,08	67
Lyon (França)	27	820	1,06	39
Tempelhof (Berlin, Alemanya)	12	1.771	1,02	85
Montpellier (França)	35	566	0,95	27
Simferopol (Ucraïna)	7	2.760	0,92	132
Klagenfurt (Àustria)	14	1.363	0,91	65
London City (Londres, RU)	13	1.407	0,87	67
Rabat (Marroc)	20	902	0,86	43
Iraklion (Grècia)	8	2.140	0,82	102
Lahr (Alemanya)	14	1.175	0,79	56
Jersey (RU)	13	1.183	0,73	56
Blackpool (RU)	9	1.689	0,73	81
Múrcia	66	226	0,71	11
Innsbruck (Àustria)	11	1.232	0,65	59
Gloucester (RU)	9	1.473	0,63	70
Altenrhein (Suïssa)	11	1.163	0,61	56
Tunísia	15	808	0,58	39
Cascais (Lisboa, Portual)	13	929	0,58	44
Estrasburg (Alemanya)	10	1.185	0,57	57
Rotterdam (Alemanya)	8	1.473	0,56	70
Zweibrücken (Alemanya)	9	1.244	0,53	59
Malta	9	1.204	0,52	57
Salamanca	17	630	0,51	30

Pescara (Itàlia)	9	1.148	0,49	55
Speyer (Alemanya)	8	1.288	0,49	62
Figari (Còrsega)	14	717	0,48	34
Marrakech (Marroc)	8	1.174	0,45	56
Beziers (França)	18	522	0,45	25
Blackbush (RU)	6	1.394	0,40	67
Ouarzazate (Marroc)	7	1.159	0,39	55
Aix les Milles (França)	13	613	0,38	29
Trieste (Itàlia)	6	1.256	0,36	60
Lorient (França)	7	1.061	0,35	51
Tanger (Marroc)	9	733	0,31	35
Buochs (Suïssa)	6	1.065	0,31	51
Avignon (França)	10	632	0,30	30
Lleida	20	310	0,30	15
Nimes (França)	10	599	0,29	29
Pratica Di Mare (Itàlia)	6	988	0,28	47
Faro (Portugal)	7	844	0,28	40
Ajaccio (Còrsega)	8	714	0,27	34
Pamplona	11	502	0,26	24
Segovia	9	520	0,22	25
Perigeux (França)	6	704	0,20	34
Biarritz (França)	7	565	0,19	27
Carcassonne (França)	8	489	0,19	23
Córdoba	6	554	0,16	26
Alger (Algèria)	10	291	0,14	14
Albacete	7	280	0,09	13
Formentera	52	25	0,06	1
Eivissa	2.096.316	990	99.075	47
Aeroports de les Balears, 2004				
Aeroport origen	Passatgers arribats i en trànsit	Distància Km	Consum energètic (tracció) (Tep)	Consum energètic per passatger. (Kep/cap)
Balears	13.456.499	1.117	717.708	53

- Síntesi de la petjada energètica del transport aeri.

Una vegada s'han calculat els consums energètics de la fase de tracció del transport aeri de mercaderies i de passatgers a les Illes, ens interessa veure en quina mesura aquests resultats es corresponen amb les vendes de productes petrolífers pel transport aeri a partir de la informació que ens proporcionen les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia. A la taula 181 es sintetitzen totes aquestes informacions, resultant les estimacions del consum energètic del transport aeri d'unes 724,7 ktep que són el resultat de sumar les vendes de querosè militar (1,2 ktep), a les estimacions del consum energètic de l'aviació civil (passatgers i mercaderies) a partir de l'aeroport d'origen fins als de les Balears. Es pot veure com les vendes de querosè per l'aviació civil a les Balears sumaven unes 477,6 ktep, el que significa que aquestes vendes eren un 33,8% inferiors als consums de combustible estimats en base a les distàncies recorregudes, nombre de passatgers i pes de les mercaderies.

Taula 181. Taula resum del consum energètic del transport aeri (a) (Font: a partir de les taules anteriors) i comparació amb les vendes de productes petrolífers a les Balears pel transport aeri (b), 2004 (Font: taules anteriors i estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html, setembre 2007)				
Transport aeri		Distància mitjana	Consum energètic (tracció)	
Tr. Aeri mercaderies i correus	22.703 Tm	Mitjana 466,7 Km	5.771,12 Tep	254 kep/Tm
Tr. Aeri passatgers	1.3456.499 passatgers	Mitjana 1.117 Km	717.708 Tep	53 kep/passatger
(a) Total			723.479 Tep	
(b) Vendes de combustible aeri a Balears (aviació civil)			477.665 Tep	

(c) Vendes de combustible aeri a Balears (aviació militar)	1.243 tep
(a-b) Diferència	245.814 Tep
(a+c) Total	724.722 Tep

d) *Síntesi de la petjada ecològica del consum energètic dels transports (fase tractora).*

Una vegada s'han calculat els requeriments energètics de les diferents modalitats de transport a les Balears (terrestre, marítim i aeri) als que s'hi afegeix la categoria altres que correspon als combustibles líquids que no s'han atribuït a usos específics, es pot procedir a calcular la seva petjada ecològica. En primer lloc, cal convertir els consums energètics en les emissions de diòxid de carboni corresponents, la qual cosa dependrà del tipus de combustible emprat. L'any 2004 es varen emprar prop de 1,4 ktep, solament en la fase de tracció, en les diferents modalitats de transport. La major part corresponia al transport aeri (51,7%) i el terrestre (44,8%), mentre que el transport marítim (sense comptar el de la pesca) suposaria el 2,8% dels consums energètics totals per part del transport. En aquest darrer cas, convé assenyalar que la metodologia emprada, en base al port d'origen, oculta el fet que la major part de les mercaderies entrades als ports de Balears procedeixen dels ports peninsulars, però la seva procedència real era molt més distant com és el cas del carbó sud-africà. Així doncs, l'anomenat "Efecte Rotterdam" (Adriaanse et al., 1997) en el nostre cas adquireix el nom, com ja s'ha dit, "d'Efecte Barcelona" pel paper de plataforma que juga el megaport de la metròpoli catalana.

En quant a les emissions de diòxid de carboni, cal tenir present que en el cas de la petjada ecològica de les regions turístiques les emissions provocades pel transport aeri adquireixen molta rellevància, ja que d'acord amb l'IPCC (1999) les emissions de GEH a les capes altes de la troposfera i baixes de l'estratosfera, el forçament radiatiu s'incrementa entre un factor del 2,5 i 3 respecte d'aquelles mateixes emissions a la superfície terrestre. Aquest major forçament radiatiu resulta, sobretot, de l'emissió de vapor d'aigua que contribueix a la generació d'estels de condensació i la formació d'ozó associat a les emissions de NO_x. És per aquest motiu que en les darreres estimacions de la petjada ecològica turística, les emissions del transport aeri es multipliquen per un factor que es troba entre 2,5 i 3 (Gössling, 2002; Gössling et al., 2002 Hunter i Shaw, 2007). D'acord amb la literatura especialitzada, es proposa que aquestes siguin corregides; amb la qual cosa les emissions del transport aeri tendrien un impacte equivalent a 5,8 milions de Tm CO₂ realitzades a la superfície. Unes emissions, les provocades pel transport aeri, sobre les quals no hi ha acord en quant a la seva consideració dins dels acords de Kyoto y post-Kyoto i que per tant cap país les assumeix i tan sols s'assumeixen les del transport aeri domèstic. A més, cal destacar el fet que el combustible del transport aeri està absent del pagament de l'IVA, la qual cosa ha dut a definir l'espai aeri i el transport aeri com una mena de *paradís fiscal* (Sempere i Tello, 2007).

En segon lloc d'importància, després de l'aeri, hi hauria el transport terrestre amb unes emissions de 1,88 milions Tm CO₂, essent el 41,6% de totes les emissions del transport. D'acord amb la metodologia estàndard (Wackernagel et al., 2004), i com ja s'ha esmentat anteriorment, s'estima que entre un 25% i un 30% de les emissions de CO₂ són absorbides pels oceans, amb la qual cosa tendríem que hi hauria 1,2 milions de Tm CO₂ que s'han de descomptar a l'hora de realitzar el càlcul de la petjada ecològica en base a la superfície forestal requerida per absorbir aquestes emissions.

Finalment, hem considerat oportú presentar els resultats en base a tres metodologies diferents: M1 en base a l'absorció de les emissions de GEH per part dels ecosistemes forestals i tenint en compte l'efecte de les emissions del transport aeri a l'alta troposfera; l'M2 que contempla les emissions del transport aeri com si s'haguessin realitzat a la superfície; i l'M3 que estima la superfície requerida per a conrear un substitut agrícola (agrocarburant) al carburant fòssil. Els resultats de la petjada ecològica (M1) considerant les emissions del transport aeri a les capes altes de la troposfera i la reducció que suposaria l'absorció dels oceans, tenim que la petjada ecològica del consum energètic (fase tracció) del transport a les Balears dona el resultat d'uns 2,6 milions d'hectàrees, el que implica una superfície unes 5,2 vegades superior a la de l'arxipèlag. La distribució d'aquesta petjada ecològica entre la població resident

(empadronada) a les Illes, ens dóna un resultat de 2,73 Ha/càpita, mentre que si es distribueix entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) resultarien unes 2,08 Ha/càpita.

Si en comptes de considerar el major impacte de les emissions de CO₂ per part del transport aeri, estimassin que aquestes emissions s'han produït a la superfície terrestre (M2), llavors el resultat variaria de forma important, resultant una petjada de 1,38 milions d'hectàrees.

Una altra possible metodologia (M3) a emprar seria aquella que calcula la superfície que requeriria substituir els combustibles d'origen fòssil per d'altres d'origen renovable, com per exemple l'etanol. En aquest cas la petjada ecològica seria inferior a les altres dues metodologies exposades, assolint una quantitat de 700 mil hectàrees (taula 182). Finalment, val a dir que després d'haver presentat les diferents opcions metodològiques, en els còmputos finals de la petjada ecològica s'optarà per emprar els resultats obtinguts amb la metodologia (M1) que és aquella que s'aproxima més a una part dels impactes derivats dels combustibles d'origen fòssil, i en aquest cas per l'afegit de la importància que el transport aeri té en l'economia balear. En aquest sentit, una economia fonamentada en el transport aeri, per tal de contrarestar l'impacte causat per l'aviació a l'atmosfera o bé hauria de cercar alternatives menys danyines de transport, o bé hauria de disminuir notablement les altres activitats contaminants per tal de compensar els efectes de l'aviació.

Taula 182. La petjada ecològica del transport a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors; Göslling, 2002; Høyer, 2000; Valero, 1999)							
	Tr. Terrestre	Tr. Marítim	Tr. Aeri	Tr. Altres	Total	Pob. Resident (per cap)	IPH (per cap)
R. energètics (Tep)	627.947	39.171	724.722	9.228	1.401.068	1,47	1,12
Tm CO ₂	1.887.982	121.492	2.169.918	28.441	4.207.833	4,41	3,35
Tm CO ₂ /Tep	3,01	3,1	2,99	3,08	3,00	0,00	0,00
Absorció Oceans (Tm CO ₂)	541.662	34.856	622.549	8.160	1.207.227	1,26	0,96
(M 1) Pejtada Ecològica (Ha) (absorció boscos amb tr. aeri efecte capes altes troposfera)	623.296	40.109	1.934.211	9.389	2.607.006	2,73	2,08
(M 2) Pejtada Ecològica (Ha) (absorció Boscos sense tr. aeri efecte capes altes troposfera)	623.296	40.109	716.374	9.389	1.389.169	1,45	1,11
(M 3) Substitució agrocombustible (Ha)	313.974	19.585	362.361	4.614	700.534	0,73	0,56

Per acabar amb aquesta secció de la petjada energètica de la fase tractora del transport aeri val la pena anotar el fet que en els càlculs abans expressats no s'ha pogut diferenciar si els passatgers venien en un avió individual o junt amb d'altres passatgers. En qualsevol cas, la major part dels que visiten les Illes ho fan com a turistes i ho fan amb vols regulars o xàrters. Emperò, la quota dels viatgers elitistes no és que sigui un aspecte menyspreable. Així, al mes de març de 2008 la premsa local es feia ressò del vol que el ministre de medi ambient alemany, Sigmar Gabriel, feu al 8 d'agost de 2007 en un avió oficial i en solitari per acudir a un consell de ministres a Berlín des de Palma. L'avió, un Challenge CL 601 va recórrer 6380 kilòmetres, emetent unes 44,66 Tm CO₂ (EFE, 13/03/2008). Si calculam. D'acord amb el mètode 2 la petjada ecològica d'aquest viatge ministerial hauria estat d'unues 14,74 hectàrees. La qual cosa ens serveix per constatar que les petjades ecològiques presenten una correlació molt estreta amb la capacitat de consum i amb conseqüència, les elits amb les seves extravagàncies solen presentar un impacte molt major sobre el planeta que no les classes populars. Així doncs, en contra de la literatura vinculada als poders hegemònics que defensen que la pobresa és la principal causa de deteriorament ecològic, podríem dir que són les elits i les classes consumistes extravagants les principals responsables (Martínez-Alier, 2005).

12.6.2.4. La petjada ecològica de l'emergia.

Finalment, en els càlculs de la petjada energètica la metodologia estàndard de la petjada ecològica contempla el càlcul de la *emergia*. Com ja s'ha explicat en el capítol sobre la metodologia de la petjada energètica, l'*emergia* (*emergy* en anglès resulta de la contracció de *embodied energy*) correspon al contingut energètic dels productes al llarg del seu cicle de vida –del bressol a la tomba–. Aquest concepte que prové de les formulacions elaborades pel cèlebre ecòleg Howard T. Odum i que ell definia com la "memòria energètica" dels productes i processos. La inclusió d'aquesta categoria esdevé cabdal en els càlculs energètics de la petjada ecològica, ja que cada vegada més les economies dels països del capitalisme avançat han anat deslocalitzant bona part de les activitats manufactureres i els requeriments energètics i materials que les acompanyen, així com tots els deterioraments socioecològics associats. De moment, gràcies a l'ús desmesurat del "petroli barat", s'han desplaçat la major part d'aquests productes i béns des dels centres de producció a les perifèries del capitalisme mundial, als centres de consum planetari. Per aquest motiu, la consideració d'aquesta dimensió, sovint oculta, ens permet comptar i visibilitzar un dels elements que han sostingut bona part dels "miracles" socioeconòmics dels territoris del capitalisme avançat que alhora es presenten com a model a seguir per part dels anomenats països "subdesenvolupats".

Una de les principals dificultats que hom es troba en realitzar aquests càlculs és la manca d'informació sobre els continguts energètics o factors d'emergia (Tep/Tm) dels diferents béns de consum. S'han emprat les equivalències procedents dels treballs encapçalats per Mathis Wackernagel al sí de la Global Footprint Network, amb la col·laboració del SEI (Stockholm Environmental Institute). Així doncs, la major part dels factors procedeixen de la base de dades dels càlculs elaborats per Global Footprint Network (2005, 2006), amb l'excepció de la partida 2201 que fa esment a l'aigua i que s'ha partit del treball de Botero (2000). Botero (2000) estima un cost energètic mínim de dessalació mitjançant osmosi inversa (RO) de 4,2 kWh/m³. Tenint en compte que la l'energia emprada és elèctrica i que aquesta, si es parteix del mix energètic balear, procedeix fonamentalment de centrals tèrmiques amb una eficiència mitjana de prop del 35%, resultaria que el cost energètic de dessalació (sense tenir en compte el cost energètic de la pròpia infraestructura) seria d'uns 6,93 kWh/m³ (o bé de 0,062 Tep/1000 m³).

En els càlculs s'ha partit dels productes biòtics que no havien estat contemplats en la petjada biòtica (agricultura, ramaderia, pesca, forestal) ja elaborada, els materials minerals (importats i exportats) que no han estat considerats en els càlculs de la petjada, i els productes acabats i semimanufacturats, a més de les tares dels vehicles i contenidors que entren i sortien de les Illes. Per això, s'ha acudit a la informació que ens han facilitat els serveis d'estadístiques de l'Autoritat Portuària, d'AENA i de l'ens Ports de les Balears. En els càlculs de l'*emergia* tan sols es considera l'energia incorporada en els béns i productes importats i exportats, ja que en el cas dels elaborats a les Illes es considera que el seu contingut energètic ja ha estat considerat en realitzar els còmputos energètics globals. Finalment, la part que s'imputarà a la petjada de les Illes serà aquella resultant de restar a les importacions el que s'exporta des de les Balears (*consum emergia*).

En la categoria de l'*emergia* es comptabilitzaren al 2004 als ports⁸¹ i aeroports de les Balears unes importacions d'uns 4,3 milions Tm i unes exportacions de 1,9 milions Tm. Com es pot observar, una bona part d'aquests fluxos es corresponen a les tares dels contenidors i dels vehicles de càrrega, amb un 34,8% de les importacions i un 80,4% de les exportacions. En termes d'*emergia* tendríem que en el cas de les exportacions, als 4,3 milions Tm els hi correspondria una *emergia* de 6022 ktep, mentre que en el cas de les 1,9 milions Tm exportades els hi correspondria una *emergia* de 4115 Ktep. Així doncs, el resultat del comerç de béns de consum (importacions-exportacions) és de 1907 ktep. Uns requeriments energètics que no són facturats a les Balears, sinó en els territoris on aquests materials han estat extrets o elaborats. Així doncs, es pot dir que a cada tona importada a les Balears se li haurien d'afegir 1,4 Tep/Tm, i al cas de les exportades unes 2,15 Tep/Tm.

En la major part de les partides, els resultats són positius, és a dir, les importacions són superiors a les exportacions, destacant: en primer lloc, les manufactures metal·líferes amb uns

⁸¹ No s'ha tengut en compte el Port de Ciutadella donat que la major part dels fluxos procedeixen del Port d'Alcúdia. Per tal de no incórrer en doble comptabilitat no s'han considerat ja que la unitat d'anàlisi és l'arxipèlag i no cada illa en particular.

303 ktep; en segon lloc, la maquinària i els aparells de diferents tipus amb 271 ktep; en tercer lloc, els productes químics amb uns 203 ktep; en quart lloc, el grup sota la rúbrica mobles que inclou des dels mobles "clàssics" als descompostos (mobles kit), i molts dels elements que van lligats als sectors de l'oci (p.ex. rètols lluminosos) i la construcció (p.ex. construccions prefabricades) amb uns 160 ktep; en cinquè lloc, els productes agrupats sota el grup corresponent a la roba, que ascendia a 152 ktep; en sisè lloc, es poden destacar aquells grups de productes vinculats amb el sector de la construcció (minerals no metàl·lics, ciment, manufactures de pedra, productes de ceràmica) que sumen 132 ktep; en setè lloc, estan els adobs amb 38,9 ktep; i finalment, les begudes i els altres productes biòtics no contemplats en altra part amb 12,8 ktep i 9,4 ktep respectivament. Les altres manufactures i els productes sense codificar representen la partida amb major *emergia* amb 707 ktep. Per altra banda, les partides negatives, és a dir aquelles en les que les exportacions són superiors a les importacions, es poden destacar les partides del vidre amb un saldo negatiu de 12 ktep i la de la sal amb un saldo negatiu d'1 ktep. Es pot destacar el fet que en el cas del vidre, la major part del que surt de les Illes correspon al retorn del vidre que havia estat importat com a part d'altres productes (p.ex. conserves, begudes, etc) i que són retornats a la península com a "residu", i en el cas del ferro també és destacable que el retorn de rebuïjos de ferro sumaven unes exportacions en termes d'*emergia* equivalents a 104 ktep. Finalment, les tares dels contenidors i dels vehicles de càrrega presentaven un saldo negatiu de 72,6 ktep.

Taula 183. Emergia dels béns de consum a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taula 184)

	Importacions (Tm)	Exportacions (Tm)	(a) Importacions <i>emergia</i> (Tep)	(b) Exportacions <i>emergia</i> (Tep)	Consum <i>emergia</i> (a-b) (Tep)
Productes biòtics no expressats en cap altra banda	73.764	1.873	9.646	233	9.413
Begudes no expressades a cap altra banda	283.629	4.010	13.661	845	12.816
Sal	8.208	51.052	196	1.220	-1.024
Minerals no metàl·lics	214.566	1.249	6.033	56	5.977
Ciment	360.443	25.871	46.433	3.333	43.100
Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	7.829	100	374	5	369
Adobs naturals i artificials	44.462	71	39.033	62	38.971
Prod. Químics	129.183	9.242	222.353	18.555	203.798
Roba, pell, seda, fibres, complements, etc.	125.844	4.599	155.282	2.665	152.617
Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	70.945	443	16.573	106	16.467
Productes de ceràmica	284.948	3.835	68.103	917	67.186
Vidre i manufactures de vidre	23.705	48.821	11.331	23.337	-12.005
Perles, pedres, metalls preciosos i bijuteria	272	513	686	1.316	-630
Minerals metàl·lics i les seves manufactures	314.372	128.412	494.746	190.960	303.786
Maquinària i aparells	187.955	70.038	435.954	164.654	271.300
Mobles	74.242	7.210	177.439	17.231	160.208
Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	202	24	145	17	128
Altres manufactures	6.974	5.003	8.334	5.979	2.355
Sense codificar	602.834	12.515	720.387	14.955	705.431
Tara de contenidors i vehicles pel transport de mercaderies	1.504.701	1.535.105	3.596.234	3.668.900	-72.666
Total	4.319.078	1.909.987	6.022.943	4.115.345	1.907.599

Taula 184. Càlcul de l'emergia dels béns de consum i altres produïdes no expressats a cap altra banda a les Balears, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de d'Autoritat Portuària; AENA; Ports de les Balears per importació/exportació materials (Tm); i (a) Global Footprint Network, 2005; Global Footprint Network, 2006 per factor <i>emergia</i> ; i (b) Botero, 2000 pel factor d' <i>emergia</i> de l'aigua).								
PORTS DE LES ILLES BALEARS – AUTORITAT PORTUÀRIA								
Grup	Codi Nomenclatur a Combinada/TARIC	Descripció	Factor <i>emergia</i> (Tep/Tm)	Imports (Tm)	Exports (Tm)	(a) Imports <i>emergia</i> (Tep)	(b) Exportacions <i>Emergia</i> (Tep)	Consum <i>emergia</i> (a-b) (Tep)
Productes biòtics no expressats en cap altra banda	0403	Sèrum de mantega, llet i nata quallades, iogurt, quefir ...	0,167	12.519,84		2.094,57	0,00	2.094,57
	0404	Lactosèrum	0,167	895,59	9,27	149,83	1,55	148,28
	0409	Mel natural	0,359	12,40		4,45	0,00	4,45
	0410	Productes comestibles d'origen animal ncaa	0,120	60.022,91	1.848,95	7.172,74	220,95	6.951,79
	16	Preparacions de carn, peix, crustacis i mol·luscs	0,717	313,56	15,00	224,82	10,76	214,07
Begudes no expressades a cap altra banda	2201	Aigua [...] sense ensucrar o edulcorar ...	(b) 0,00006	221.002,83	467,27	13,78	0,03	13,75
	2202	Aigua [...] ensucrada, edulcorada d'una altra manera o aromatitzada, i les altres begudes no alcohòliques, excepte suc de fruites o d'hortalisses de la partida 2009	0,239	56.805,24	3.536,12	13.576,45	845,13	12.731,32
Sal	2501	Sal	0,024	8.208,00	51.038,00	196,17	1.219,81	-1.023,64
Minerals no metàl·lics	2503	Sofre...	0,024	389,01	0	9,30	0,00	9,30
	2505	Sorres naturals ...	0,048	19.630,99	161,50	938,36	7,72	930,64
	2506	Quars ...	0,048	26,90	0	1,29	0,00	1,29
	2507	Caolí i altres argiles de caolí ...	0,048	34,27	1,25	1,64	0,06	1,58
	2508	Altres argiles, andalusita, cianita (distena) i sil·limanita, mul·lita i terra de Dinas	0,048	1.113,96	234,22	53,25	11,20	42,05
	2512	Farines silícies fòssils i altres terres silícies..	0,048	581,30	0	27,79	0,00	27,79
	2513	Pedra tosca, esmeril, corindó natural, granat natural i altres abrasius naturals...	0,048	466,00	4,50	22,27	0,22	22,06
	2514	Pissarra...	0,048		20,00	0,00	0,96	-0,96
	2515	Marbre i travertins, granit d'Écaussines i altres pedres calcàries de talla o de construcció ...	0,048	62.873,18	700,35	3.005,34	33,48	2.971,86
	2516	Granit, pòrfir, basalt, gres i altres pedres de talla o de construcció ...	0,048	1.827,05	0	87,33	0,00	87,33

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	2517	Palets, grava, pedres recalcaes...	0,004	73.778,46	61,40	264,50	0,22	264,28
	2519	Carbonat de magnesi natural ...	0,048	164,60	0	7,87	0,00	7,87
	2520	Guix natural, anhidrita i guixos calcinats ..	0,024	39.295,05	4,30	939,15	0,10	939,05
	2521	Castines i pedres per a la fabricació de calç o ciment	0,024	386,40	0	9,23	0,00	9,23
	2522	Calç viva, calç apagada i calç hidràulica...	0,048	11.445,20	22,30	547,08	1,07	546,01
	2524	Asbest (amiant)	0,024	0,00	38,60	0,00	0,92	-0,92
	2530	Matèries minerals (altres)	0,048	2.393,50	1,00	114,41	0,05	114,36
Ciment	2523	Ciments hidràulics ...	0,128	359.856,90	25.871,30	46.357,13	3.332,77	43.024,36
Minerals metal·lífers, escòries i cendres.	2606	Minerals d'alumini...	0,0478	0,50	0	0,02	0,00	0,02
	2614	Minerals de titani ...	0,0478	10,50	0	0,50	0,00	0,50
	2617	Altres minerals metal·lífers ...	0,0478	3.784,03	82,29	180,88	3,93	176,94
	2601	Minerals de ferro amb els concentrats ...	0,0478	3.245,50	0	155,13	0,00	155,13
Adobs naturals i artificials	2834	Nitrits i nitrats	0,956	509,95	0	487,52	0,00	487,52
	31	Adobs	0,877	43.494,48	70,65	38.144,66	61,96	38.082,70
Prod. Químics	28	Productes químics inorgànics, compostos inorgànics o orgànics dels metalls preciosos...	0,956	35.986,71	186,72	34.403,29	178,51	34.224,78
	29	Productes químics orgànics	0,956	4.374,52	0	4.182,04	0,00	4.182,04
	30	Productes farmacèutics	4,78	84,32	28,95	403,07	138,38	264,69
	32	Extractes adobadors o tintoris, tanins amb els derivats, pigments i altres matèries colorants, pintures, vernissos, màstics i tintes	0,96	3.411,03	0	3.274,59	0,00	3.274,59
	33	Essències (olis essencials) i resinoides, i preparats de perfumeria, tocador o cosmètica	2,39	224,98	439,95	537,70	1.051,49	-513,79
	34	Sabons, agents de superfície orgànics, preparats per rentar, preparats lubricants, ceres artificials, ceres preparades, productes de neteja. ..	2,39	19.863,81	61,46	47.474,49	146,88	47.327,61
	35	Matèries albuminoidees, productes a base de midó o fècula modificats, coles i enzims	2,39	98,30	0	234,95	0,00	234,95
	36	Pólvores i explosius, articles de pirotècnia, llumins, aliatges pirofòrics i matèries inflamables	1,195	608,70	0	727,40	0,00	727,40
	37	Productes fotogràfics o cinematogràfics	7,17	2.474,26	159,00	17.740,42	1.140,03	16.600,39
	38	Productes diversos de les indústries químiques	0,956	6.204,32	269,99	5.931,33	258,11	5.673,22
	39	Matèries plàstiques amb les manufactures	1,912	49.241,49	7.197,67	94.149,72	13.761,94	80.387,78
	40	Cautxú i manufactures de cautxú	2,126	3.741,58	857,56	7.955,46	1.823,37	6.132,09

Roba, pell, seda, fibres, complements, etc.	41	Pells, excepte per a pelleteria i cuirs	0,478	90,97	598,86	43,48	286,26	-242,77
	42	Manufactures de cuir, articles de basteria o de talabarderia...	0,717	104,45	16,10	74,89	11,54	63,35
	43	Pelleteria i confeccions de pelleteria, pelleteria artificial o factícia	0,717	0	6,50	0,00	4,66	-4,66
	50	Seda	0,358	2,00		0,72	0,00	0,72
	51	Llana i pèl fi o ordinari, filats i teixits de crin	0,478	89,81	606,96	42,93	290,13	-247,20
	55	Fibres sintètiques o artificials discontinues	4,421	18.608,20	49,50	82.276,17	218,86	82.057,31
	56	Buata, feltre i teles sense teixir	0,478	154,16	15,10	73,69	7,22	66,47
	57	Catifes, revestiments per al sòl de matèries tèxtils	1,912	78,17	0,90	149,47	1,72	147,75
	58	Teixits especials; tapisseria i brodats	0,478	159,20	0	76,10	0,00	76,10
	60	Teixits de punt	0,478	82,08	75,00	39,24	35,85	3,39
	61	Penyores i complements de vestir de punt	0,478	2.013,97	37,27	962,68	17,82	944,86
	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	0,478	682,90	25,80	326,43	12,33	314,09
	63	Els demás articles tèxtils confeccionats	0,478	1.697,26	1.855,80	811,29	887,07	-75,78
	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	0,717	438,38	1.094,64	314,31	784,86	-470,54
	65	Articles de barreteria i les seves parts	0,717	28,07	0,20	20,13	0,14	19,98
	66	Paraigües, ombrel·les, para-sols, bastons, fustes	1,195	29.932,80	3,69	35.769,70	4,41	35.765,29
	67	Plomes i plomissol preparats, flors artificials	1,195	51,94	0	62,07	0,00	62,07
Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	6801	Llambordes, vorades i lloses per a pavimentació, de pedra natural, excepte la pissarra	0,239	4.973,19	10,00	1.188,59	2,39	1.186,20
	6802	Pedra de talla o de construcció treballada i les seves manufactures, excepte de pissarra i les manufactures de la de la partida 6801..	0,120	3.205,43	0	383,05	0,00	383,05
	6805	Abrasius naturals o artificials ...	0,239	7,20	0	1,72	0,00	1,72
	6806	Llana d'escòries, de roca i llanes minerals similars, vermiculita dilatada, argila dilatada, escuma d'escòria i productes minerals similars dilatats,...	0,239	916,20	0	218,97	0,00	218,97
	6807	Manufactures d'asfalt o de productes similars (per exemple: pega de petroli o brea)	0,239	412,63	0	98,62	0,00	98,62
	6808	Plafons, taulers, rajoles, blocs i articles similars, de fibres vegetals, de palla o d'encenalls, plaques, partícules, serradures o altres rebutjos de fusta, aglomerats amb ciment, guix o altres aglutinants minerals	0,239	155,41	3,30	37,14	0,79	36,35

	6809	Manufactures de guix o de preparacions a base de guix	0,239	19.306,18	63,00	4.614,18	15,06	4.599,12
	6810	Manufactures de ciment, formigó o pedra artificial, fins i tot armades	0,239	18.545,27	102,70	4.432,32	24,55	4.407,77
	6811	Manufactures d'asbestociment, fibrociment de cel·lulosa o similars	0,239	1.728,78	8,00	413,18	1,91	411,27
	6815	Manufactures de pedra o altres substàncies minerals...	0,239	22,38	0	5,35	0,00	5,35
Productes de ceràmica	6901	Maons, blocs, rajoles i altres productes ceràmics de farines silícies fòssils...	0,239	30.267,11	168,67	7.233,84	40,31	7.193,53
	6902	Maons, blocs, rajoles i altres productes ceràmics similars de construcció, refractaris, excepte els de farines silícies fòssils ...	0,239	20,00	10,00	4,78	2,39	2,39
	6903	Altres productes ceràmics refractaris, com ara retortes, gresols, mufles i toveres, taps, [...], excepte els de farines silícies fòssils ...	0,239	129,50	0	30,95	0,00	30,95
	6904	Maons de construcció, revoltos, cobertors de bigues i articles similars, de ceràmica	0,239	24.602,94	580,72	5.880,10	138,79	5.741,31
	6905	Teules, elements de xemeneia, conductes de fum, ornaments arquitectònics i altres productes ceràmics de construcció	0,239	11.217,71	7,30	2.681,03	1,74	2.679,29
	6906	Tubs, canonades i els seus accessoris, de ceràmica	0,239	114,42	0	27,35	0,00	27,35
	6907	Rajoles i lloses, per a paviments o revestiments, sense vernís o esmalt, ...	0,239	8.739,71	258,80	2.088,79	61,85	2.026,94
	6908	Rajoles i lloses, de ceràmica per a paviments o revestiments, amb vernís o esmalt,	0,239	192.222,58	2.411,29	45.941,20	576,30	45.364,90
	6909	Aparells i articles, de ceràmica per a usos químics o altres usos tècnics, abeuradors, piques i recipients similars, de ceràmica, per a usos rurals,...	0,239	1.828,59	123,06	437,03	29,41	407,62
	6910	Piques, lavabos, peus de lavabo, banyeres, [...] i aparells fixos similars, de ceràmica, per a usos sanitaris	0,239	6.658,23	81,20	1.591,32	19,41	1.571,91
	6911	Vaixelles i altres articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, de porcellana	0,239	1.559,19	114,27	372,65	27,31	345,34
	6912	Vaixelles i altres articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, de ceràmica, excepte els de porcellana	0,239	1.482,63	38,46	354,35	9,19	345,16
	6913	Estatuetes i altres objectes de decoració, de ceràmica	0,239	50,96	0	12,18	0,00	12,18
	6914	Altres productes ceràmics	0,239	146,40	0	34,99	0,00	34,99

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Vidre i manufactures de vidre	70	Vidre i productes de vidre	0,478	22.714,14	48.379,71	10.857,36	23.125,50	-12.268,14
Perles, pedres, metalls preciosos i bijuteria	7104	Pedres precioses i semiprecioses, sintètiques o reconstituïdes ...	1,195	44,00	0	52,58	0,00	52,58
	7117	Bijuteria	2,39	52,88	416,25	126,39	994,85	-868,45
	7118	Monedes	0,478	111,50	55,42	53,30	26,49	26,80
Minerals metàl·lics i les seves manufactures	72	Fosa de ferro i acer (excepte 7204)	1,195	155.201,92	662,18	185.466,30	791,31	184.674,99
	7204	Deixalles i rebutjos de fosa, de ferro o d'acer (ferralla); lingots de ferralla de ferro o d'acer	1,195	128,10	87.175,97	153,08	104.175,28	-104.022,20
	73	Manufactures de fosa, de ferro o d'acer	1,195	65.049,11	8.919,61	77.733,68	10.658,93	67.074,75
	74	Coure i manufactures de coure	1,434	35,80	11,50	51,33	16,49	34,84
	75	Níquel i manufactures de níquel	1,434	0,85	0	1,21	0,00	1,21
	76	Alumini i manufactures d'alumini	4,541	7.304,43	168,85	33.169,40	766,75	32.402,66
	7801	Plom en brut	0,838	45,00	0	37,75	0,00	37,75
	7805	Tubs i accessoris de canonada [...]de plom	0,956	5,00	0	4,78	0,00	4,78
	79	Zinc i manufactures de zinc	1,414	40,00	0,10	56,60	0,14	56,45
	80	Estany i manufactures d'estany	4,617	16,00	0	73,88	0,00	73,88
	81	Els demás metalls comuns; cermets"	1,434	10,50	0	15,06	0,00	15,06
	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts de taula, de metalls comuns...	1,434	2.526,74	195,08	3.623,35	279,74	3.343,61
	83	Manufactures diverses de metalls comuns	1,434	61,10	36,50	87,62	52,34	35,28
	Maquinària i aparells	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	2,39	51.754,55	6.537,11	123.693,37	15.623,70
85		Màquines i aparells elèctrics	2,39	10.970,55	3.493,80	26.219,60	8.350,19	17.869,41
86		Vehicles i material per vies fèrries	2,39	586,65	11,10	1.402,09	26,53	1.375,56
87		Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	2,39	98.402,34	50.661,25	235.181,59	121.080,38	114.101,21
88		Navegació aèria i espacial	2,39	3,00	0	7,17	0,00	7,17
89		Navegació marítima o fluvial	2,39	11.583,65	5.632,26	27.684,92	13.461,11	14.223,81
90		Instruments d'òptica, fotografia i mesura	2,39	120,06	55,45	286,95	132,53	154,43
91		Relotgeria	2,39	665,90	7,90	1.591,50	18,88	1.572,62
92		Instruments de música	1,195	181,00	74,55	216,30	89,09	127,21
93		Armes i municions	1,075	29,00	27,91	31,19	30,02	1,17
Mobles	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	1,195	10.882,10	2.185,87	13.004,10	2.612,11	10.391,99
	94	Mobles (sense 9405 ni 9406)	2,39	69.236,78	7.043,12	165.475,90	16.833,06	148.642,84

	9405	Aparells d'enllumenat (inclosos els projectors) amb els components, no expressats ni compresos en altres partides; anuncis, rètols i plaques indicadores, lluminosos, i articles similars ...	2,39	28,13	0	67,24	0,00	67,24
	9406	Construccions prefabricades	2,39	2.118,70	59,50	5.063,69	142,21	4.921,49
Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	97	Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	0,717	202,02	24,10	144,85	17,28	127,57
Altres manufactures	96	Manufactures diverses	1,195	341,74	34,76	408,38	41,54	366,84
Sense codificar	99	Sense codificació assignada	1,195	602.792,75	12.492,04	720.337,33	14.927,99	705.409,34
Tara de contenidors i vehicles pel transport de mercaderies	8609	Contenidors, inclosos els contenidors cisterna i els contenidors dipòsit, ...	2,39	230.250,57	284.377,32	550.298,86	679.661,78	-129.362,93
	8704	Tara de vehicles automòbils per al transport de mercaderies	2,39	1.272.415,22	1.193.547,39	3.041.072,36	2.852.578,26	188.494,10
TOTAL Autoritat Portuària				4.109.841 Tm	1.814.043 Tm	5.754.680 Tep	3.894.280 Tep	1.860.400 Tep
AEROPORTS DE LES ILLES BALEARS, 2004.								
			Factor emergy (Tep/Tm)	Importacions (Tm)	Exportacions (Tm)	(a) Importacions emergy (Tep)	(b) Exportacion Emergy (Tep)	Consum emergy (a-b) (Tep)
		Aparells d'òptica i precisió	2,39	108,87	44,10	260,19	105,39	154,80
		Maquinària i aparells-material elèctric	2,39	67,15	34,60	160,49	82,70	77,79
		Material de transport	2,39	2.600,18	1.272,36	6.214,43	3.040,93	3.173,50
		Metalls preciosos, joies, bijuteria.	7,17	63,33	41,13	454,05	294,93	159,13
		Paquets i varis	1,20	6.632,09	4.968,21	7.925,35	5.937,02	1.988,33
		Productes químics i farmacèutics	0,96	146,75	22,67	140,29	21,68	118,62
		Tèxtils i manufactures	0,48	398,77	145,71	190,61	69,65	120,97
		Total		10.017 Tm	6.529 Tm	15.345 Tep	9.552 Tep	5.793 Tep
PORTS DE LES BALEARS (CAIB) – PORT DE SANT ANTONI, 2004.								
Grup	Codi Nomenclatura Combinada/TARIC	Descripció	Factor emergy (Tep/Tm)	Importacions (Tm)	Exportacions (Tm)	(a) Importacions emergy (Tep)	(b) Exportacion Emergy (Tep)	Consum emergy (a-b) (Tep)
Begudes no expressades a cap altra banda	2201	Aigua [...] sense ensucrar o edulcorar ...	(b) 0,00006	5.525	7	0,34	0,00	0,34
	2202	Aigua [...] ensucrada, edulcorada d'una altra manera o aromatitzada, i les altres begudes	0,239	296		70,74	0,00	70,74

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

		no alcohòliques, excepte suc de fruites o d'hortalisses de la partida 2009						
Sal	2501	Sal	0,024	0,024		14	0,00	0,33
Minerals no metàl·lics	2520	Guix natural, anhidrita i guixos calcinats -fins i tot acolorits o amb petites quantitats d'acceleradors o retardadors-	0,024	142		3,39	0,00	3,39
	2522	Calç viva, calç apagada i calç hidràulica, excepte d'òxid i hidròxid de calci de la partida 2825	0,048	18		0,86	0,00	0,86
Ciment	2523	Ciments hidràulics ...	0,128	586		75,49	0,00	75,49
Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres	0,048	789	18	37,69	0,86	36,83
Adobs naturals i artificials	31	Adobs	0,877	458		401,23	0,00	401,23
Prod. Químics	28	Productes químics inorgànics, compostos inorgànics o orgànics dels metalls preciosos...	0,956	120		114,24	0,00	114,24
	29	Productes químics orgànics	0,956	11		10,52	0,00	10,52
	30	Productes farmacèutics	4,780	5		23,90	0,00	23,90
	34	Sabons, agents de superfície orgànics, preparats per rentar, preparats lubricants, ceres artificials, ceres preparades, productes de neteja. ..	2,390	47		112,33	0,00	112,33
	35	Matèries albuminoidees, productes a base de midó o fècula modificats, coles i enzims.	2,390	169		403,91	0,00	403,91
	39	Matèries plàstiques amb les manufactures	1,912	2.371	18	4.533,18	34,42	4.498,76
Roba, pell, seda, fibres, complements, etc.	41	Pells, excepte per a pelleteria i cuirs	0,478	663	8	316,91	3,82	313,09
	61	Penyores i complements de vestir de punt.	0,478	70.567	59	33.731,22	28,20	33.703,02
Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	0,239	21.673	256	5.179,80	61,23	5.118,57
Productes de	69	Productes ceràmics	0,239	5.909	41	1.412,13	9,80	1.402,33

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

ceràmica								
Vidre i productes de vidre	70	Vidre i productes de vidre	0,478	991	442	473,76	211,08	262,68
Minerals metàl·lics i les seves manufactures	72	Fosa de ferro i acer	1,195	3.983	321	4.759,92	383,48	4.376,45
	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts de taula, de metalls comuns, i els components, de metalls comuns	1,434	673	60	965,23	86,18	879,04
	83	Manufactures diverses de metalls comuns	1,434	997	9	1.429,44	12,91	1.416,53
Maquinària i aparells	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	2,390	78.289	30.852	187.110,83	73.736,00	113.374,83
	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	1,195	5		6,21	0,00	6,21
Mobles	94	Mobles	2,390	2.859	107	6.832,45	255,73	6.576,72
Sense codificar	99	Sense codificació assignada	1,195	41	23	49,20	27,49	21,72
Tara de contenidors i vehicles pel transport de mercaderies	8609	Contenidors, inclosos els contenidors cisterna i els contenidors dipòsit, ...	2,390	1		2,39	0,00	2,39
	8704	Tara de vehicles automòbils per al transport de mercaderies	2,390	2.034	57.180	4.860,84	136.660,44	-131.799,60
Total Ports de les Illes Balears (CAIB – Sant Antoni)				199.220	89.415	252.918 Tm	211.511 Tm	41.406 Tm
TOTAL								
			Importacions (Tm)	Exportacions (Tm)	(a) Importacions emergia (Tep)	(b) Exportacions Emergia (Tep)	Consum emergia (a-b) (Tep)	
Total (Ports d'Autoritat Portuària, Aeroports i Port de Sant Antoni)			4.319.078 Tm	1.909.987 Tm	6.022.943 Tep	4.115.345 Tep	1.907.599 Tep	

Una vegada s'ha calculat l'*emergia* del comerç de béns de consum i els altres productes que no han estat inclosos en les altres categories de la petjada ecològica, s'han de traduir els resultats en les corresponents emissions de diòxid de carboni, per tal de calcular posteriorment la superfície de sòl forestal requerida per la seva absorció. Per això s'ha de partir del que es coneix com el "mix" energètic de les Illes entès com la combinació de fonts d'energia utilitzades a les Balears, per tal d'estimar els combustibles que equivaldrien a la substitució de l'*emergia* resultant. A la taula 185 es pot observar la distribució dels combustibles que formen part del "mix" energètic de les Illes en base al seu pes específic, i els factors d'emissió corresponents.

Taula 185. El "mix energètic" de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les Estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html> setembre 2007).

	Mix energètic (%)	Factor d'emissió (Tm CO ₂ /Tep)
Hulla	27,55	4,032
Coc de petroli	2,11	4,137
RSU	2,09	4,898
Benzina	10,61	2,872
Gas Oil A	12,33	3,102
Gas Oil B	2,85	3,102
Gas-Oil C	11,84	3,102
GLP	4,84	2,614
Productes petrolífers pesants	8,91	3,102
Querosè	16,88	2,994

Una vegada establert el "mix" energètic es procedeix a calcular les emissions de diòxid de carboni incorporada (*embedded*) en els béns i productes que s'han contemplat anteriorment. Així doncs, les 1907 ktep d'*emergia* es traduirien en uns 6,39 milions Tm CO₂, de les quals s'estima que 1,8 milions de Tm CO₂ serien absorbides pels oceans. Així doncs, es requeririen finalment 2,11 milions d'hectàrees de superfície forestal amb la taxa d'absorció mitjana dels ecosistemes forestals de les Balears, per tal d'absorbir les 4,5 milions Tm CO₂ restants. En cas d'intentar substituir les 1907 ktep per agrocombustibles, suposant etanol de canya de sucre, tendríem que la superfície requerida ascendiria a 953,8 mil Ha, poc més de dues vegades inferior que la primera opció. Finalment, convé recordar (ja s'ha apuntat en el capítol metodològic) que la petjada ecològica és una eina parcial dels impactes de l'espècie humana sobre la biosfera, i que presenta importants mancances en la consideració d'aquells materials abiòtics i les seves manufactures, ja que a més del seu contingut energètic hi ha tota una sèrie d'aspectes materials que no queden reflectits en aquesta metodologia. En aquest sentit, la combinació de l'AFM (Anàlisi dels Fluxos de Materials) i la petjada ecològica pot ajudar a ampliar les "mires" de l'anàlisi.

Taula 186. Càlcul de la petjada ecològica de l'*emergia* a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

	<i>Emergia</i> (Tep)	Emissions (Tm CO ₂)	Absorció oceans (Tm CO ₂)	(1) Petjada ecològica (Ha)	(2) Substitució "biocombustible" (Ha)
Hulla	525.494	2.118.791	607.881	699.495	262.747
Coc de petroli	40.161	166.145	47.667	54.851	20.080
RSU	39.785	194.871	55.908	64.334	19.893
Benzina	202.419	581.346	166.788	191.925	101.209
Gas Oil A	235.222	729.569	209.313	240.859	117.611
Gas Oil B	54.320	168.480	48.337	55.622	27.160
Gas-Oil C	225.851	700.504	200.975	231.264	112.926
GLP	92.319	241.323	69.236	79.670	46.160
Productes petrolífers pesants	170.045	527.414	151.315	174.120	85.022

Querosè	321.983	964.062	276.589	318.274	160.992
Total	1.907.599	6.392.507	1.834.010	2.110.415	953.800

12.6.2.5. Síntesi de la petjada energètica i comparació amb altres casos i metodologies.

La suma de les diferents parts de la petjada energètica dóna un resultat de 7,3 milions d'hectàrees, que seria la superfície forestal (*boscoss virtuals*) requerida per absorbir els 16,7 milions Tm CO₂ alliberats a l'atmosfera, dels quals uns 4,8 milions Tm CO₂ teòricament són absorbits pels oceans. Seguint la metodologia M1 pel transport aeri, tenim els resultats (M1) a la taula 187, segons la qual, la petjada ecològica del consum energètic de Balears era de 6,7 milions d'hectàrees al 2004. La principal petjada energètica de les Balears correspon a l'*emergia* que seria la del contingut energètic associat als productes consumits a les Balears al llarg del seu cicle de vida (del bressol a la tomba), sense que necessàriament hagin estat produïts a les Balears, que és de 2,11 milions Ha. Aquesta dimensió de la petjada ecològica, permet aflorar part dels suposats beneficis ecològics atribuïts a l'anomenada globalització neoliberal, tot imputant els requeriments energètics i la seva petjada als centres de consum mundial (que diuen que cada cop estan més desmaterialitzats); en comptes d'atribuir-los a les perifèries fabrils on es deslocalitzen la major part de les activitats manufactureres, però no els consums ni els beneficis.

En segon lloc, la major petjada ecològica energètica correspon al transport aeri que és un dels principals elements que han fet possible el "miracle balear" amb un procés de turistització inviable sense aquest mitjà de transport ràpid i costós en terme de recursos naturals, però cada cop més barat en termes crematístics. La petjada energètica atribuïda al transport aeri assolia al 2004, devers 1,9 milions d'hectàrees. Aquest resultat difereix sensiblement dels primers resultats obtinguts en un altra ocasió (Murray, 2001) ja que els darrers treballs sobre la PET (Petjada Ecològica Turística) estableixen la correcció de les emissions del transport aeri, incrementant així el seu impacte respecte de les emissions de GEH realitzades a la superfície.

En tercer lloc, la generació elèctrica, que encara recorre a un dels combustibles més contaminants com és el carbó, presenta una petjada ecològica de 1,64 milions Ha. Dins d'aquesta, comptabilitzada a part, la generació elèctrica a partir de fonts renovables presenta la menor petjada de totes amb 11 Ha. En quart lloc, hi ha la petjada del transport terrestre amb 623 mil Ha. En cinquè lloc, la petjada dels altres consums energètics (p.ex. usos industrials, usos tèrmics, pesca-agricultura, etc) que ascendeix a 389 mil Ha. En sisè lloc, la petjada del transport marítim amb 40,1 mil Ha, però que seria molt major si en comptes de considerar els ports d'origen de mercaderies i passatgers es comptabilitzàs la procedència concreta de les mercaderies (p.ex. el carbó sud-africà que es compta des del port tarragoní que és d'on surt cap a les illes Balears). I, finalment, els "altres transport" amb 9,3 mil Ha (taula 187). Es pot destacar que el 38,6% de la petjada energètica corresponia al sector del transport.

A la taula 187 s'exposa una segona metodologia (M2) en la que no es contempla l'efecte multiplicador de les emissions produïdes per les aeronaus a les capes altres de la troposfera i es consideren aquestes com si s'efectuassin a la superfície terrestre. D'acord amb aquesta metodologia tendríem que la petjada ecològica seria de 5,5 milions d'hectàrees, un 19,89% inferior que el resultat de la metodologia M1, amb una petjada per càpita de 5,79 Ha/càpita (població resident).

Si es compara aquest segon resultat al que varem obtenir en el càlcul de la petjada ecològica de Balears al 1998, en termes per càpita de 3,18 Ha/càpita i en base a l'IPH (Índex de Pressió Humana) (Murray, 2001), tenim que el resultat del 2004 obtingut amb la metodologia M2 (4,4 Ha/càpita per IPH) és un 38,36% superior al de 1998. Els principals motius pels quals s'enregistra aquesta diferència és per: en primer lloc, s'ha comptat la taxa mitjana d'absorció dels boscos de l'Estat que es situa en torn a les 2,16 Tm CO₂/Ha, front a les 6,6 Tm CO₂/Ha de mitjana global que s'havia considerat en aquell altre treball; i per una altra banda, s'ha descomptat el 28,69% d'absorció de les emissions de CO₂ per part dels oceans, amb la qual cosa el resultat és una mica inferior al que hagués sortit de comptar amb una taxa d'absorció mitjana mundial; i en tercer lloc, en aquest cas hem estimat més oportú no considerar, d'acord amb les argumentacions de Carpintero (2005), els factors d'equivalència que si s'havien emprat en aquell altra càlcul (Murray, 2001).

Si es compara el resultat de la metodologia (M3), en la que no s'ha tengut l'efecte de les emissions del transport aeri a les capes altes ni el còmput corresponent a l'emergia, ens apropam a la metodologia emprada per Carpintero (2005), segons el qual la petjada energètica mitjana a l'Estat espanyol per l'any 2000 era de 3,27 Ha/cap, una xifra que s'aproxima bastant al resultat de Balears al 2004 que ascendeix a 3,58 Ha/càpita (en base a la població empadronada).

Taula 187. Resum de la petjada energètica de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)						
	Energia (Tep)	Emissions (Tm CO ₂)	Absorció oceans (Tm CO ₂)	Petjada ecològica (Ha)	P.E. Pob. Resident (Ha/cap)	P.E. IPH (Ha/cap)
Energia elèctrica (combustibles fòssils i RSU)	1.296.574	4.972.022	1.426.473	1.641.458	1,72	1,31
Energia elèctrica (energies renovables)	4,864		0	11	0,00001	0,00001
Altres consums energètics	380.835	1.179.826	338.492	389.506	0,41	0,31
Transport terrestre	627.947	1.887.982	541.662	623.296	0,65	0,50
Transport marítim	39.171	121.492	34.856	40.109	0,04	0,03
P.E. transport aeri	724.722	2.169.918	622.549	1.934.211	2,03	1,54
P.E. altres transport	9.228	28.441	8.160	9.389	0,01	0,01
<i>Energia</i>	1.907.599	6.392.507	1.834.010	2.110.415	2,21	1,68
M1. Total (tr.aeri efecte capes altes troposfera)	4.990.940	16.752.188	4.806.203	6.748.396	7,07	5,37
M2. Total (tr.aeri sense efecte capes altes troposfera)	4.990.940	16.752.188	4.806.203	5.530.560	5,79	4,40
M3. Total (tr.aeri sense efecte capes altes troposfera i sense emergia)	3.082.098	10.359.681	2.972.192	3.420.134	3,58	2,72

A la taula 188 es presenta la petjada energètica que resultaria de substituir les fonts energètiques fòssils per fonts renovables, la fotovoltaica en el cas de generació d'electricitat i etanol procedent de canya de sucre en la resta. En aquest cas hipotètic, la petjada energètica ascendiria a 1,85 milions d'hectàrees, el que significa que aquesta seria unes 3,64 vegades inferior a la petjada resultant de la superfície requerida per l'absorció de les emissions de diòxid de carboni procedents de la crema dels combustibles fòssils (i les 11 Ha d'energies renovables). La major part de les aplicacions de la petjada ecològica i a la metodologia estàndard, quan es calcula la petjada energètica, estimen l'impacte que representa la crema de combustibles fòssils que es manifesta en la inviabilitat biogeoquímica de la Biosfera per tal d'absorbir les incessants emissions que genera l'espècie humana i que s'han traduït en el conegut canvi climàtic. Nogensmenys, incloure els còmputos de substitució de combustibles i generació elèctrica ens permet albirar, en termes de petjada ecològica, que la petjada energètica es pot reduir de forma significativa adoptant una economia solar, és a dir fonamentada en les fonts renovables. De totes maneres, acudir a les fonts renovables amb les tendències actuals de consum energètic a les Balears, i a la resta de territoris del capitalisme avançat, es manifesta a totes llums inviable (Los Amigos de Ludd, 2007).

Un dels casos que més polèmica ha generat ha estat la derivada de l'Estratègia Energètica Europea en la que s'amplien els objectius en matèria d'agrocombustibles, modificant la Directiva 2003/30/CE, amb una quota del 5,75% pel 2010 i del 10% pel 2020 en el sector del transport (Russi, 2007)⁸². Assolir aquells objectius suposaria al 2010, destinar el 17,5% de la SAU (Superfície Agrària Útil) europea als agrocombustibles, i al 2020 el 30,4% de la SAU

⁸² Comisión de las Comunidades Europeas (2005) *Plan de Acción sobre la biomasa* (COM (2005) 628 final); Comisión de las Comunidades Europeas (2006) *Estrategia de la UE para los biocarburantes* (COM (2006) 34 final).

(Riechmann, 2007). En un curt, però dens, treball de Jorge Riechmann (2007:24-25) sobre els agrocombustibles ens detalla múltiples arguments que matisen les suposades bondats d'aquests, entre els quals podríem extreure que "no es pot, a la vegada, demanar a Brasil que se converteixi en exportador mundial de bioetanol de canya de sucre i biodièsel de soja i que conservi les restes de bosc tropical i subtropical que li queden; ni se pot, a la vegada, demanar a Indonèsia que inundi els mercats amb biodièsel de palma d'oli i que deixi d'expulsar als pagesos, i que protegeixi als darrers orangutans [...] Un ús sostenible de la terra –aquell recurs productiu bàsic, que és al mateix temps un sistema viu- implica autolimitació. En la pràctica això vol dir sobretot, en la nostra vulnerable biosfera i a començaments del segle XXI: gestió de la demanda per reduir la mobilitat individual motoritzada i per reduir el consum de carn"⁸³. La moda dels agrocombustibles ja s'ha instal·lat en la publicitat del sector del transport aeri, així per exemple un titular del Diario de Mallorca posava "Alas ecológicas para Futura" (Morales, 7/05/2008). Aquestes ales ecològiques no eren altra cosa que l'anunci de la companyia aèria Futura de la compra del Boeing 737-900, una aeronau que es podrà alimentar d'una mescla de querosè amb èter procedent d'olis vegetals.

Taula 188. Petjada ecològica energètica en cas de substituir la generació elèctrica per fotovoltaica i la resta per etanol de canya de sucre a les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).	
Electricitat (Ha)	8.557
Altres (Ha)	190.418
Transport Terrestre (Ha)	313.974
Transport Marítim (ha)	19.585
Transport Aeri (Ha)	362.361
Transport Altres (Ha)	4.614
Energia (Ha)	953.800
Total (Ha)	1.853.309

12.7. REQUERIMENTS TOTALS DE MATERIALS D'ALTRES PRODUCTES NO RECOLLITS EN LES CATEGORIES PRINCIPALS (ALTRES PRODUCTES).

En els còmputos realitzats anteriorment ens han quedat una sèrie de partides comercialitzades fora dels càlculs. Aquestes partides contemplades a la Nomenclatura Combinada (TARIC) quedarien recollides en els epígrafs coneguts com "altres productes acabats biòtics" i "altres productes acabats", d'acord amb la metodologia estàndard dels RTM (Requeriments Totals de Materials) elaborada per EUROSTAT (2001). De fet, aquestes partides guanyen importància en les economies hiperterciaritzades, com és el cas de la balear amb una escassíssima capacitat de transformació de les matèries primeres i amb una posició privilegiada en la "corba del notari" (Naredo i Valero, 1999) que fa que el seu elevat poder de compra li permeti importar la major part dels productes ja pràcticament finalitzats, deslocalitzant les activitats "molestes" a d'altres territoris.

Cal destacar el fet que d'aquests productes només es tenen en compte aquells que han estat importats o exportats de les Balears. En el cas de les manufactures realitzades dins de les illes Balears, aquestes no es comptabilitzen ja que s'han comptabilitzat els materials que les componen, apareixent aquests darrers en els fluxos de producció i extracció domèstica de materials biòtics i abiòtics ja elaborats.

⁸³ El blat que es necessita per omplir el dipòsit de 100 litres d'un vehicle 4x4 és el mateix que se necessita per alimentar una persona durant un any. Si s'omple el dipòsit cada dues setmanes, alimentar un cotxe amb etanol durant un any equival al que menjarien en aquell mateix període 26 persones (Riechmann, 2007).

12.7.1. Altres productes acabats biòtics.

La categoria d'altres productes acabats biòtics ha quedat dividida en les següents subcategories:

1. Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
2. Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
3. Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
4. Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.
5. Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
6. Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.

Taula 189. Altres productes acabats predominantment biòtics (Font: elaboració pròpia a partir de les Estadístiques de l'Autoritat Portuària de Balears i Eurostat 2001).						
Codi N.C.	Descripció Nomenclatura Combinada	Grup Autoritat Portuària	Descripció Grup Aut. Port.	TARIC	Descripció TARIC	Classe de flux material
0504	Budells, bufetes i estòmacs d'animals sencers o en trossos frescos, refrigerats, congelats, salats o en salaó, assecats o fumats, excepte de peix	34	Resta de mercaderies	05	Els demés productes d'origen animal no expressats a altra part.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
0509	Esponges naturals d'origen animal	34	Resta de mercaderies	05	Els demés productes d'origen animal no expressats a altra part.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
0510	Ambre gris, castori, algàlia i mesc; cantàrides; bilis -fins i tot dessecada-; glàndules i altres substàncies d'origen animal utilitzades per a la preparació de productes farmacèutics fresques, refrigerades, congelades o conservades provisionalment d'una altra manera	34	Resta de mercaderies	05	Els demés productes d'origen animal no expressats a altra part.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
0511	Productes d'origen animal ncaa; animals morts dels capítols 1 o 3 impropis per a l'alimentació humana	34	Resta de mercaderies	05	Els demés productes d'origen animal no expressats a altra part.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
1501	Greix de porc (inclòs el llard de porc), i greix d'aviram, excepte les partides 0209 i 1503. Fins al 31 de desembre de 1995: llard de porc; els altres greixos de porc i greixos d'aviram, fosos -fins i tot premsats o extractes amb dissolvents-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
1503	Estearina, oli de llard, oleostearina, oleomargarina i oli de sèu, sense emulsionar, mesclar o preparar d'una altra forma	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
1504	Greixos i olis de peix o de mamífers marins amb les fraccions sense modificacions químiques -fins i tot refinats-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
1506	Altres greixos i olis animals amb les fraccions sense modificacions químiques -fins i tot refinats-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
1507	Oli de soia amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
1508	Oli de cacauet amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
1509	Oli d'oliva amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament;	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

					grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	
1511	Oli de palma amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
1512	Olis de gira-sol, safranó (càrtam) amb les fraccions en brut sense modificacions químiques -fins i tot refinats-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
3101	Adobs d'origen animal o vegetal -fins i tot mesclats entre si o tractats químicament-, adobs procedents de la mescla o del tractament químic de productes d'origen animal o vegetal	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.
2301	Farines, pols i granulats de carn o despulles, peix, crustacis, mol·luscos o altres invertebrats aquàtics no aptes per a l'alimentació humana, i llardons	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.
2309	Preparacions utilitzades per a l'alimentació animal	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.
1516	Greixos i olis, animals o vegetals, amb les fraccions, parcialment o totalment hidrogenats, interesterificats, reesterificats o elaiditzats -fins i tot refinats, però sense preparar d'una altra forma-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1517	Margarina i mescles, preparats o fraccions de greixos i olis animals o vegetals alimentaris, excepte greixos, olis alimentaris i les fraccions de la partida 1516	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1518	Greixos i olis animals o vegetals, amb les fraccions, cuits, oxidats, deshidratats, sulfurats, inflats, polimeritzats per calor, en buit o atmosfera inerta o modificats químicament d'altra forma, excepte la partida 1516; mescles o preparacions no alimentàries de greixos i olis animals o vegetals, i de fraccions, ncaa	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1519	Àcid greixós monocarboxílics	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1520	Glicerol en brut, aigües i lleixius glicerinosos. Fins al 31 de desembre de 1995: glicerina -fins i tot pura-, i aigües i lleixius glicerinosos	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1522	Desgreixatge i residus provinents del tractament de greixos o ceres animals o vegetals	34	Resta de mercaderies	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades;	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

					ceres d'origen animal o vegetal.	en altres partides.
2103	Salses i preparats de salses, condiments mixtos, farina de mostassa i mostassa preparada	30	Altres productes alimentaris	21	Preparats alimentaris diversos	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
2105	Gelats i productes similars amb cacau o sense	30	Altres productes alimentaris	21	Preparats alimentaris diversos	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
2106	Preparacions alimentàries, ncaa	30	Altres productes alimentaris	21	Preparats alimentaris diversos	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.

Les importacions del que s'han definit com "altres productes acabats de material biòtic" que al 2004 estava compost pels productes contemplats a la taula anterior. Emperò, en el capítol de la metodologia dels càlculs del metabolisme socioeconòmic (capítol 5) es pot veure que es consideren més partides de les que entraren aquell any a les Illes. D'altra banda, això és lògic, ja que del total de productes de la classificació aranzelària, tan sols una part entra dins l'economia balear. La major part d'aquests fluxos es corresponien a la partida 2106 (Preparacions alimentàries no contemplades a cap altra banda) de la Nomenclatura Combinada que sumaven uns fluxos directes importats de 384,18 mil Tm, a través dels ports de l'Autoritat Portuària de les Balears. Com es pot observar a la taula 190, el càlcul dels fluxos ocults, en el cas dels productes acabats biòtics, resulta molt més complex que en d'altres categories de materials. Això és degut a que s'ha de tenir informació relativa a la composició de cada producte, i a més moltes de les partides aquí considerades responen a agrupacions de materials de diferent naturalesa (animal o vegetal). Els únics materials dels que s'ha tengut informació fiable sobre els seus fluxos ocults, han estat els corresponents als olis vegetals. Els fluxos ocults en aquest cas es troben entre les 3,7 tones d'oliva per tona d'oli d'oliva i les 5,2 tones de soja per tona d'oli de soja.

Els fluxos importats d'aquests materials biòtics no contemplats en les partides anteriors i que la metodologia de l'EUROSTAT (2001) considera com a productes acabats sumaven un fluxos totals de 497,5 mil Tm, dels quals 442,96 mil Tm eren directes i 54,57 mil Tm corresponien a fluxos ocults. El major còmput se correspon, com s'ha esmentat als productes acabats biòtics no expressats a cap altra banda, greixos i olis animals o vegetals, etc, amb unes 384,59 mil Tm. En segon lloc, estan els que hem denominat "aliments per animals" que estan composts per farines d'ossos, de peix, mol·luscs i crustacis, i restes vegetals, en definitiva molts d'aquells productes que són considerats no aptes pel consum humà. Aquests fluxos eren al 2004 d'un 24,4 mil Tm, i no s'han comptat els fluxos ocults per la manca d'informació al respecte i també pel fet que molts d'aquests productes resulten del rebuig de l'elaboració d'altres productes destinats al consum humà, com per exemple els ossos d'animals o els restes vegetals de l'elaboració de l'oli (taula 190).

Taula 190. Fluxos importats d'altres productes acabats de material biòtic (Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística d'Autoritat Portuària de les Balears; i Ports de les Illes Balears de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears - Annex Capítol XII).			
Autoritat Portuària de les Balears	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.	13.230	53.967	67.197
Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.	2.547,73	0	2.547,73
Altres productes acabats biòtics d'origen animal.	64,12	0,45	64,57
Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.	29.423,20	0	29.423,20
Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.	384.598,33	0	384.598,33
Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.	12.921	0	12.921
Total	442.784,69	53.967,07	496.751,75
Ports de les Illes Balears (Sant Antoni)	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.	164,90	610,13	775,03
Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.	18,00		18
Total	182,90	610,13	793,03

Les exportacions d'aquests materials (altres productes acabats de material biòtic) sumaven uns fluxos totals de materials 5,6 mil Tm, de les quals la major partida era aquella corresponent a "altres productes acabats predominantment biòtics" que representaven el 65,5% dels fluxos. Podem destacar el fet que les exportacions d'oli vegetal, que en altre temps constituí un dels principals fluxos d'exportació de les Balears, eren al 2004 –i d'acord amb les estadístiques de l'Autoritat Portuària de les Balears- d'un 22 Tm com a flux directe, o bé de

103 Tm si els hi sumam els fluxos ocults associats. Manera (2001) exposa la importància del flux comercial de l'oli en l'economia mallorquina durant l'edat moderna i bona part de la contemporània, essent d'unes 84,4 Tm al 1804, de 1189 Tm al 1859 i d'unes 25 Tm al 1920. Segons Manera (2006:44) "l'oli protagonitzà les exportacions mallorquines des de 1650 fins ben entrat el segle XIX, de manera que es traduí en la primordial divisa per obtenir els aliments que urgien a l'illa". L'oli anà perdent importància en la balança comercial mallorquina, especialment per la caiguda dels principals mercats exportadors ultramarins, i pel fet que en la producció oleícola confluïa una propietat fonamentalment nobiliari o senyorial, aliada als mercaders que no tenien interès per noves tècniques o estratègies productives, sinó que simplement manifestaven l'interès immediat del lucre. Una pèrdua de pes que era substituïda per d'altres mercaderies, tot seguint les lògiques del joc pròpies del capitalisme i que foren promptament abraçades per la classe capitalista mallorquina. La partida de productes acabats biòtics d'origen animal corresponents a budells, bufetes i estomacs que sortien de les Balears, ascendien a unes 291 Tm de fluxos directes; als que s'estima un coeficient ocult idèntic a la resta de productes càrnics. Resultaria que els fluxos ocults associats serien de 1312 Tm, i un flux total de material exportat de 1603 Tm (taula 191).

Taula 191. Fluxos exportats d'altres productes acabats de material biòtic (Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)
Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.	22,03	81,49	103,52
Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.	26,20	0,00	26,20
Altres productes acabats biòtics d'origen animal.	291,62	1.312,29	1.603,91
Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.	202,36	0,00	202,36
Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.	3.676,76	0,00	3.676,76
Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.			
Total	4.218,96	1.393,78	5.612,74

Si hom observa el BFM (Balanz Físic de Materials) corresponents als "altres productes acabats de material biòtic" pot observar com en aquesta categoria es produeix un dèficit en els diferents fluxos contemplats. Així, els fluxos directes presenten un dèficit físic de 438,7 mil Tm, amb la qual cosa els fluxos importats eren al 2004, unes 105 vegades superiors a les exportacions. En el cas dels fluxos ocults, el dèficit era de 53,18 mil Tm, essent el flux ocult de les importacions unes 39 vegades als de les exportacions. En termes generals, el balanç físic dels fluxos totals de materials era de 491,9 mil Tm, essent els fluxos totals importats d'aquests materials unes 88,6 vegades superior a les exportacions fetes des de les Illes (taula 192).

Taula 192. Balanz Físic de Materials (BFM) d'altres productes acabats de materials biòtics (Font: elaboració pròpia).			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTM (Tm)
Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.	-13.372,87	-54.495,64	-67.868,51
Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.	-2.521,53	0,00	-2.521,53
Altres productes acabats biòtics d'origen animal.	227,50	1.311,84	1.539,34
Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.	-29.238,84	0,00	-29.238,84
Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.	-380.921,57	0,00	-380.921,57
Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.	-12.921,00	0,00	-12.921,00
Total	-438.748,32	-53.183,80	-491.932,12

Un cop determinats els fluxos dels materials de la classe definida com "altres productes acabats de materials biòtics" es mirarà d'esbrinar l'origen i destí de les importacions i exportacions, respectivament. Com ja s'ha esmentat en la resta de materials analitzats, aquesta anàlisi parteix d'una banda de la informació dels fluxos comercials a través dels principals ports de les illes Balears, gestionats per l'Autoritat Portuària. Emperò, aquests resultats seran complementats amb els provinents del comerç exterior que ens permeten en certa mesura llimar "l'efecte Barcelona" respecte dels fluxos comercials cap a les Illes i des de les Illes. A la taula 192 es pot comprovar com la totalitat d'aquests fluxos provenien dels ports espanyols del Mediterrani, i la major part d'ells provenien del Port de Barcelona amb un 66,15% dels FTMI i del Port de València amb un 24,55% dels FTMI.

Taula 192. Flux Total de Materials Importats segons port d'origen. "Altres productes acabats de materials biòtics" (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)				
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult	FTMI (Tm)	% FTMI
Barcelona	304.931,30	23.684,80	328.616,09	66,15
València	108.605,62	13.334,71	121.940,33	24,55
Sagunt	12.128,06	9.971,36	22.099,42	4,45
Dènia	12.491,84	1.005,66	13.497,50	2,72
Tarragona	3.346,18	5.478,37	8.824,55	1,78
Alacant	1.281,69	492,17	1.773,87	0,36
Total	442.784,69	53.967,07	496.751,75	100

Per contrastar els fluxos totals de materials de la categoria "altres productes acabats de materials biòtics" resultants del comerç exterior amb aquells que entraven a través dels ports principals de les Illes, podem veure –comparant les taules 192 i 193- que mentre els fluxos totals de materials importats a les Balears en aquesta categoria eren de 496,7 mil Tm, tan sols els resultants del comerç exterior suposaven el 0,24% del total, de la qual cosa es pot deduir que la major part d'aquests fluxos tenien el seu origen a d'altres Comunitats Autònomes de l'Estat.

Taula 193. Flux Total de Materials Importats del comerç exterior. "Altres productes acabats de materials biòtics" (Font: Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a http://aduanas.camaras.org, març 2006 - Annex Capítol XII)					
	Flux directe (Tm)	Valor (Mils d'euros)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)	€/Tm FTMI
França	363,50	477,40	0,00	363,50	1.313,34
Alemanya	239,80	618,70	36,70	276,50	2.237,61
R. Unit	183,20	696,50	123,58	306,78	2.270,36
P. Baixos	33,00	44,30	130,00	163,00	271,78
Itàlia	23,10	323,90	0,74	23,84	13.586,41
Suècia	15,60	23,60	0,00	15,60	1.512,82
Bèlgica	14,40	15,00	0,00	14,40	1.041,67
Altres països	18,80	203,90	26,00	44,80	4.551,34
Món	891,40	2.403,30	317,02	1.208,42	1.988,80

Les exportacions dels "altres productes acabats de materials biòtics" des de les Balears sumaven una xifra de 5,6 mil Tm, que tal com s'ha exposat anteriorment –en el BFM- resulta ser extraordinàriament inferior als fluxos totals importats d'aquests materials. Així com en el cas de les importacions, les exportacions d'aquests materials tenen per destinació als principals ports espanyols de la costa Mediterrània, amb els Port de València (66,64% de tots els FTME) i el Port de Barcelona (20,74% de tots els FTME) (taula 194).

Taula 194. Fluxos totals de materials Exportats segons port de destí. "Altres productes acabats de materials biòtics" (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)				
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult	FTME (Tm)	% FTME
València	2.742,73	997,52	3.740,24	66,64
Barcelona	776,05	388,19	1.164,24	20,74
Sagunt	573,78	7,40	581,18	10,35
Dènia	91,85	0,68	92,53	1,65
Alacant	34,56	0,00	34,56	0,62
Total	4.218,96	1.393,78	5.612,74	100

De bell nou, s'intentarà abordar la dimensió del comerç exterior en aquesta categoria de materials. En aquest cas, les exportacions fora de les fronteres espanyoles resulta ser de 479,93 Tm de fluxos totals de materials exportats en aquesta categoria, la qual cosa suposa el 8,5% de tots els FTME sortits dels ports més importants de les Illes. En qualsevol cas, podem assenyalar com les principals partides d'aquests materials es dirigiren al Carib, als dos països on s'ha instal·lat bona part de la flota hotelera del capital transnacional balear, amb Cuba i República Dominicana com a destinació de la major part d'aquests fluxos. Un altre element que es pot apuntar en aquest cas és el paral·lelisme entre les valoracions mitjanes dels fluxos totals de materials importats amb 1988 €/Tm i les valoracions mitjanes dels fluxos totals de materials exportats amb 1974 €/Tm.

Taula 195. Fluxos totals de materials Exportats del comerç exterior. "Altres productes acabats de materials biòtics" (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)					
	Flux directe (Tm)	Valor (Mils d'euros)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)	€/Tm FTME
Cuba	290,40	647,70		290,40	2.230,37
Rep. Dominicana	113,30	182,50	37,00	150,30	1.214,24
França	9,70	47,60	12,15	21,85	2.178,49
Altres països	4,80	70,00	12,58	17,38	4.027,62
Món	418,20	947,80	61,73	479,93	1.974,87

12.7.2. Altres productes acabats.

12.7.2.1. Requeriments totals de materials d'altres productes acabats.

La metodologia de l'EUROSTAT (2001) recull en la categoria "altres productes acabats" tot un conjunt de materials que difícilment són classificables en les categories exposades fins al moment; fonamentalment pel fet que bona part d'aquests productes són manufacturats i en ells hi transcorren materials de diversa naturalesa. Un altre aspecte fonamental d'aquesta categoria és que en la major part dels materials considerats no s'han comptabilitzat fluxos ocults. Els fluxos ocults d'aquests no es tenen en compte degut a les dificultats d'obtenir els coeficients ocults dels mateixos, entre d'altres motius pel secret industrial que està vinculat a molts d'ells i a dificultats estructurals al respecte. En el cas dels fluxos ocults o motxilles ecològiques associades a molts de productes manufacturats, el Wuppertal Institute i el Factor 10 Institute són els principals organismes que han treballat sobre aquest tema amb destacades figures com és el cas de Schmidt-Bleek qui va difondre el concepte del "factor 10"⁸⁴.

Així com en la resta de categories, s'ha estimat oportú agrupar les diferents partides dels materials de la Nomenclatura Combinada en les següents subcategories: aigua; begudes no alcohòliques, refrescs; adobs minerals o químics; farmacèutica; productes químics inorgànics; productes químics orgànics; resta de productes químics; olis essencials, èter, perfumeria; sabons, productes de neteja, etc; tanins i altres extractes de pigments;

⁸⁴ Factor 10 Institute (www.factor10-institute.org) i Wuppertal Institute (www.wupperinst.org/en/home/index.html)

construccions prefabricades de ferro, acer i fusta; maquinària, instruments, rellotgeria, etc; materials plàstics per construcció; materials plàstics (altres); mobles (diferents materials); pneumàtics i productes de cautxú sintètic; roba, tèxtil, maletes, calçat, etc; rebuig, restes de plàstics, etc; matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus; diversos (taula 196).

Taula 196. Altres productes acabats predominantment biòtics (Font: elaboració pròpia a partir de les Estadístiques de l'Autoritat Portuària; EUROSTAT 2001; (a) INE, 2003; (b) Wuppertal Institute, 28/10/2003).							
Codi N.C.	Descripció Nomenclatura Combinada	Grup Autoritat Portuària	Descripció Grup Aut. Port.	TARIC	Descripció TARIC	Classe de flux material	Coefficient ocult (Tm/Tm)
2201	Aigua ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Aigua	
2202	Aigua (...) ensucrada, edulcorada d'una altra manera o aromatitzada, i les altres begudes no alcohòliques, ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Begudes no alcohòliques, refrescs.	
2834	Nitrits i nitrats	16	Adobs naturals i artificials	28	Productes químics inorgànics; composts inorgànics o orgànics de metall preciós...	Adobs minerals o químics.	
310210	Urea -fins i tot en dissolució aquosa-	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Adobs minerals o químics.	3,45 (b)
310221	Sulfat d'amoni	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Adobs minerals o químics.	1,43 (a)
31029000	Adobs minerals o químics nitrogenats (incloses les mescles), ncaa	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Adobs minerals o químics.	1,43 (a)
3105	Adobs minerals o químics amb dos o tres dels elements fertilitzants: nitrogen, fòsfor i potassi; ...	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Adobs minerals o químics.	
3002	Sang humana, sang animal preparada ...	34	Resta de mercaderies	30	Productes farmacèutics	Farmacèutica	
3003	Medicaments constituïts per productes mesclats entre si...	17	Productes químics	30	Productes farmacèutics	Farmacèutica	
3005	Buates, gases, benes i articles similars ...	34	Resta de mercaderies	30	Productes farmacèutics	Farmacèutica	
3006	Preparats i articles farmacèutics de la nota 4 del capítol	17	Productes químics	30	Productes farmacèutics	Farmacèutica	
2835	Fosfinat (hipofosfit), fosfonat (fosfit), fosfat i polifosfat	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2836	Carbonats, peroxocarbonats (percarbonats) i carbonat d'amoni comercial que contingui carbamat d'amoni	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2837	Cianurs, oxicianurs i cianurs complexos	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2839	Silicats i silicats comercials dels metalls alcalins	10	Altres minerals	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2849	Carburs (encara que no siguin de constitució química definida)	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2850	Hidrurs, nitrurs, azidurs (azides), siliciürs i borurs ...	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2851	Altres compostos inorgànics....	17	Productes	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			químics				
2801	Fluor, clor, brom i iode	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2803	Carboni, negre de fum i altres formes de carboni, ncaa	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2804	Hidrogen, gasos nobles i altres elements no metàl·lics	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2805	Metalls alcalins o alcalinoterris, metalls de terres rares, escandi i itri -fins i tot mesclats o aliats entre si-, i mercuri	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2806	Clorur d'hidrogen (àcid clorhídric) i àcid clorosulfúric	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	6,93 (b)
2807	Àcid sulfúric i òleum	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	0,25 (b)
2808	Àcid nítric i àcids sulfonítrics	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2809	Pentaòxid de difòsfor, àcid fosfòric i àcids polifosfòrics	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2811	Altres àcids inorgànics i altres compostos oxigenats inorgànics dels elements no metàl·lics	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2814	Amoníac anhidre o en dissolució aquosa	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	1,85 (b)
2815	Hidròxid de sodi (sosa càustica), hidròxid de potassi (potassa càustica) i peròxids de sodi o de potassi	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	4,46 (b)
2816	Hidròxid i peròxid de magnesi, i òxids, hidròxids i peròxids d'estronci o bari	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2818	Corindó artificial, encara que no sigui químicament definit, òxid d'alumini i hidròxid d'alumini	10	Altres minerals	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2819	Òxids i hidròxids de crom	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2821	Òxids i hidròxids de ferro i terres colorants amb un contingut de ferro combinat, ...	10	Altres minerals	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2823	Òxids de titani	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2825	Hidrazina i hidroxilamina ...	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2826	Fluorurs i fluosilcats, fluoroaluminats i altres sals complexes de fluor	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2828	Hipoclorits, hipoclorit de calci comercial, clorits i hipobromits	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2829	Clorats i perclorats, bromats i perbromats, i iodats i periodats	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	

2830	Sulfurs i polisulfurs	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2832	Sulfit i tiosulfats	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2833	Sulfats, alums i peroxosulfats (persulfats)	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	1,5 (b)
2901	Hidrocarburs acíclics	07	Gasos energètics del petroli	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2902	Hidrocarburs cíclics	07	Gasos energètics del petroli	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2903	Derivats halogenats dels hidrocarburs	06	Altres productes petrolers	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2905	Alcohols acíclics amb els derivats halogenats, sulfonats, nitrats o nitrosats	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2906	Alcohols cíclics amb els derivats halogenats, sulfonats, nitrats o nitrosats	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2913	Derivats halogenats, sulfonats, nitrats o nitrosats ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2914	Cetones i quinones ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2915	Àcids monocarboxílics, ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2916	Àcids monocarboxílics ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2917	Àcids policarboxílics, ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2918	Àcids carboxílics amb funcions ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2921	Compostos amb funció amina	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2923	Sals i hidròxids d'amoni ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2931	Altres compostos orgànics i inorgànics	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2942	Altres compostos orgànics	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
3506	Coles i altres adhesius preparats, ...	17	Productes químics	35	Matèries albuminoides, productes a base de midó o fècula modificats, coles, enzimes.	Resta de productes químics.	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

3601	Pólvores	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3602	Explosius preparats, excepte pólvores	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3603	Metxes de seguretat, cordons detonants, esquers i càpsules fulminants, inflamadors i detonadors elèctrics	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3604	Articles per a focs artificials, ...	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3605	Llumins, ...	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3606	Ferro-ceri i altres aliatges pirofòrics de qualsevol forma ...	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3707	Preparats químics i productes sense mesclar dosificats per a us fotogràfic, ...	17	Productes químics	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Resta de productes químics.	
3802	Carbons activats, matèries minerals naturals activades i negre d'origen ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3803	Tall-oil -fins i tot refinat-	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3804	Lleixius residuals de la fabricació de pasta de cel·lulosa, ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3806	Colofònies i àcids resinics, amb els derivats; ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3808	Insecticides, raticides, fungicides, herbicides, inhibidors de germinació i reguladors del creixement de les plantes, desinfectants i productes similars ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3811	Preparats antidetonants, inhibidors d'oxidació, additius peptitzants, millorants de viscositat, anticorrosius i altres additius preparats per a olis minerals ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3812	Acceleradors de vulcanització preparats, plastificants compostos per a cautxú o per a matèries plàstiques, ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3813	Preparats i càrregues per a aparells extintors, i granades i bombes extintores	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3814	Dissolvents o diluents orgànics compostos, ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3819	Líquids per a frens hidràulics i altres líquids preparats per a transmissions hidràuliques, sense olis de petroli ni de minerals bituminosos ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3820	Preparats anticongelants i líquids preparats per descongelar	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3824	Preparats aglutinants per a motlles o per a nuclis de fosa, productes químics i preparats, i productes residuals de les indústries químiques ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

3301	Essències (olis essencials) desterpenades o no...	17	Productes químics	33	Olis essencials i resinoides; perfumeria, cosmètica	Olis essencials, èter, perfumeria.	
3302	Mescles de substàncies odoríferes i mescles...	17	Productes químics	33	Olis essencials i resinoides; perfumeria, cosmètica	Olis essencials, èter, perfumeria.	
3303	Perfums i aigües de tocador	17	Productes químics	33	Olis essencials i resinoides; perfumeria, cosmètica	Olis essencials, èter, perfumeria.	
3304	Preparats de bellesa, maquillatge, ...	17	Productes químics	33	Olis essencials i resinoides; perfumeria, cosmètica	Olis essencials, èter, perfumeria.	
3401	Sabó, productes i preparats orgànics ...	17	Productes químics	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3402	Agents de superfície orgànics, preparats tensioactius, ...	17	Productes químics	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3403	Preparats lubricants...	17	Productes químics	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3404	Ceres artificials i ceres preparades	17	Productes químics	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3406	Espelmes, ciris i articles similars	34	Resta de mercaderies	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3207	Pigments, opacificants, colors preparats, composicions vitrificables,	17	Productes químics	32	Extractes adobadors i tintorera; tanis i els seus derivats; pigments...	Tanins i altres extractes de pigments.	
3208	Pintures i vernissos a base de polímers sintètics	17	Productes químics	32	Extractes adobadors i tintorera; tanis i els seus derivats; pigments...	Tanins i altres extractes de pigments.	
3209	Pintures i vernissos a base de polímers sintètics o naturals modificats dispersos o dissolts en un medi aquós	17	Productes químics	32	Extractes adobadors i tintorera; tanis i els seus derivats; pigments...	Tanins i altres extractes de pigments.	
3212	Pigments (incloses les pols i les làmines metàl·liques) dispersos en medis no aquosos, ...	17	Productes químics	32	Extractes adobadors i tintorera; tanis i els seus derivats; pigments...	Tanins i altres extractes de pigments.	
9406	Construccions prefabricades	20	Materials de construcció	94	Mobles	Construccions prefabricades de ferro, acer i fusta.	
5911	Productes i articles tèxtils per a usos tècnics ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	59	Teixits impregnats recoberts o revestits	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9007	Càmeres i projectors cinematogràfics, ...	31	Maquinària, aparells, eines	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	

			i recanvis				
9010	Aparells i material per a laboratoris fotogràfic o cinematogràfic, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9014	Brúixoles, inclosos els compassos de navegació, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9018	Instruments i aparells de medicina, cirurgia, odontologia o veterinària, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9022	Aparells de raigs X i aparells que utilitzin les radiacions alfa, beta o gamma, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9023	Instruments, aparells i models, projectats per a demostracions...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9027	Instruments i aparells per a anàlisis físics o químics ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9031	Instruments, aparells i màquines de mesura o control, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9102	Rellotges de polsera, de butxaca i rellotges similars ...	34	Resta de mercaderies	91	Rellotgeria	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9103	Despertadors i altres rellotges amb mecanisme petit de rellotgeria	34	Resta de mercaderies	91	Rellotgeria	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9105	Altres rellotges, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	91	Rellotgeria	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9201	Pianos	34	Resta de mercaderies	92	Instruments de música	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9206	Instruments musicals de percussió...	34	Resta de mercaderies	92	Instruments de música	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9207	Instruments musicals en què el so es produeix o s'amplifica elèctricament ...	34	Resta de mercaderies	92	Instruments de música	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9209	Components i accessoris d'instruments musicals ...	34	Resta de mercaderies	92	Instruments de música	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9301	Armes de guerra..	34	Resta de mercaderies	93	Armes i municions	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9304	Altres armes ...	34	Resta de mercaderies	93	Armes i municions	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9405	Aparells d'enllumenat...	31	Maquinària,	94	Mobles	Maquinària, instruments,	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			aparells, eines i recanvis			rellotgeria, etc.	
3917	Tubs i accessoris de canonada (com ara juntes, colzes o ràcords) de plàstic	20	Materials de construcció	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics per construcció.	
3918	Revestiments de plàstic per a terres -fins i tot autoadhesius- en rotlles o llosetes i revestiments de plàstic per a parets o sostres...	20	Materials de construcció	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics per construcció.	
3922	Banyeres, dutxes, lavabos, bidets, vàters amb els seients i tapes, i cisternes i articles sanitaris o higiènics similars de plàstic	20	Materials de construcció	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics per construcció.	
3925	Articles per a la construcció de plàstics, ncaa	20	Materials de construcció	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics per construcció.	
3901	Polímers d'etilè en formes primàries	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3902	Polímers de propilè ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3903	Polímers d'estirè en formes primàries	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3904	Polímers de clorur de vinil ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3905	Polímers d'acetat de vinil ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3907	Poliacetats, altres polièters i resines epoxídiques en formes primàries; ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3909	Resines amíniques, resines fenòliques i poliuretans en formes primàries	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3910	Silicones en formes primàries	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3911	Resines de petroli, resines de cumarona-indè...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3912	Cel·lulosa amb els derivats químics ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3920	Altres plaques, fulls, pel·lícules, bandes i làmines de plàstic no cel·lular sense reforçar, ...	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3921	Altres plaques, fulls, pel·lícules, bandes i làmines de plàstic	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3923	Articles per al transport o envasament de plàstic, i taps, tapes, ...	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3924	Vaixella i altres articles d'ús domèstic i articles d'higiene o de tocador de plàstic	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3926	Altres manufactures de plàstic ...	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

9401	Seients, fins i tot els transformables en llit amb els components, excepte els de la partida 9402	34	Resta de mercaderies	94	Mobles	Mobles (diferents materials).	
9402	Mobiliari per a la medicina, cirurgia, odontologia o veterinària ...	34	Resta de mercaderies	94	Mobles	Mobles (diferents materials).	
9403	Altres mobles amb els components	34	Resta de mercaderies	94	Mobles	Mobles (diferents materials).	
9404	Somiers, articles de llit i articles similars ...	34	Resta de mercaderies	94	Mobles	Mobles (diferents materials).	
4002	Cautxú sintètic i cautxú factici derivat dels olis ...	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4005	Cautxú mesclat sense vulcanitzar en formes primàries o en plaques, fulls o bandes	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4006	Altres formes (com ara varetes, tubs o perfils) i articles (com ara discos o volanderes) de cautxú sense vulcanitzar	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4011	Pneumàtics (llantes pneumàtiques) nous de cautxú	32	Automòbils i les seves peces	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4012	Pneumàtics (llantes pneumàtiques) recautxutats o usats de cautxú i bandes, ...	32	Automòbils i les seves peces	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4014	Articles d'higiene o de farmàcia (incloses les tetines) de cautxú vulcanitzat ...	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4202	Baguls, maletes i maletins ...	34	Resta de mercaderies	42	Manufactures couro; guarnimenteria, talabarderia	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
4203	Peces i complements de vestir de cuir natural o cuir artificial o regenerat	34	Resta de mercaderies	42	Manufactures couro; guarnimenteria, talabarderia	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5505	Rebutjos de fibres sintètiques o artificials, ...	34	Resta de mercaderies	55	Fibres sintètiques o artificials discontinúes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5506	Fibres sintètiques discontinúes, cardades, pentinades o transformades ...	34	Resta de mercaderies	55	Fibres sintètiques o artificials discontinúes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5508	Fil de cosir de fibres sintètiques o artificials, ...	34	Resta de mercaderies	55	Fibres sintètiques o artificials discontinúes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5515	Altres teixits de fibres sintètiques discontinúes	34	Resta de mercaderies	55	Fibres sintètiques o artificials discontinúes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5602	Feltre, fins i tot impregnat, recobert, revestit o estratificat	34	Resta de mercaderies	56	Buata, feltre i teles sense teixir	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5603	Teles sense teixir, fins i tot impregnades, recobertes, revestides o estratificades	34	Resta de mercaderies	56	Buata, feltre i teles sense teixir	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5608	Xarxes de malles nuades, en draps o en peces fabricades amb cordills, cordes o cordams, i xarxes per a la pesca ...	34	Resta de mercaderies	56	Buata, feltre i teles sense teixir	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5609	Articles de filats, tires o formes similars ...	34	Resta de	56	Buata, feltre i teles sense teixir	Roba, tèxtil, maletes, calçat,	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			mercaderies			etc.	
5701	Catifes de nus de matèries tèxtils, fins i tot confeccionades	34	Resta de mercaderies	57	Catifes, revestiments per al sòl de matèries tèxtils	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5704	Catifes i altres revestiments per al terra, ...	34	Resta de mercaderies	57	Catifes, revestiments per al sòl de matèries tèxtils	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5705	Altres catifes i revestiments per al terra, ...	34	Resta de mercaderies	57	Catifes, revestiments per al sòl de matèries tèxtils	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5805	Tapisseria de Flandes, d'Aubusson, de Beauvais, gobelins i similars i tapisseria d'agulla ...	34	Resta de mercaderies	58	Teixits especials; tapisseria i brodats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5808	Trenes en peça, articles de passamaneria i ornamentals similars, ...	34	Resta de mercaderies	58	Teixits especials; tapisseria i brodats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5809	Teixits de fils de metall i teixits de filats metàl·lics o de filats tèxtils ...	34	Resta de mercaderies	58	Teixits especials; tapisseria i brodats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6002	Altres teixits de punt	34	Resta de mercaderies	60	Teixits de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6101	Abrics, jaquetes, capes, anoracs, caçadores i articles similars, ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6104	Vestits sastre, conjunts, jaquetes, vestits, faldilles, faldilles pantaló, pantalons, ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6105	Camises de punt per a homes o nens	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6110	Suèters, jerseis, pul·lòvers, càrdigans, ..	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6113	Peces confeccionades amb teixits de punt, ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6114	Altres peces de vestir, de punt	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6115	Calces, mitges, mitges panti, ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6116	Guants, mitenes i manyoples, de punt	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6117	Altres complements de vestir ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6204	Vestits sastre, conjunts, jaquetes, vestits, faldilles, faldilles pantaló,	34	Resta de mercaderies	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6207	Samarretes, calçotets, camises de dormir, ...	34	Resta de mercaderies	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6211	Peces de vestir per a esport (d'entrenament), ...	34	Resta de mercaderies	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6214	Xals, mocadors de coll, ...	34	Resta de mercaderies	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6217	Altres complements de vestir, ...	34	Resta de	62	Penyores i complements de vestir	Roba, tèxtil, maletes, calçat,	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			mercaderies		(excepte de punt)	etc.	
6301	Mantes	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6302	Roba de llit, de taula, de tocador o de cuina	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6303	Cortinetes i cortines; guardamalles i dossers	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6304	Altres articles de tapisseria, ...	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6305	Sacs i taleques per envasar	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6306	Tendals de qualsevol classe; tendes, veles per a embarcacions, lliscadors; articles d'acampar	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6307	Altres articles confeccionats, inclosos els patrons per a peces de vestir	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6310	Draps, cordills, cordes i cordams, de matèries tèxtils, en rebutjos o en articles de rebuig	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6401	Calçat impermeable amb soles i pales de cautxú o de plàstic, la ...	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6402	Altres tipus de calçat amb soles i pales de cautxú o de plàstic	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6403	Calçat amb soles de cautxú, plàstic, cuir natural, artificial o regenerat i pala de cuir natural	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6404	Calçat amb soles de cautxú, plàstic, cuir natural, artificial o regenerat i pala de matèries tèxtils	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6405	Altres tipus de calçat	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6504	Barrets i altres lligadures, trenats o fabricats per ...	34	Resta de mercaderies	65	Articles de barreteria i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6505	Barrets i altres lligadures, de punt, de puntes de coixí, de feltre o d'altres ...	34	Resta de mercaderies	65	Articles de barreteria i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6601	Paraigües, ombrel·les i para-sols, ..	34	Resta de mercaderies	66	Paraigües, ombrel·les, para-sols, bastons, fustes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
4201	Articles de talabarderia i basteria per a tots els animals ...	34	Resta de mercaderies	42	Manufactures couro; guarnimenteria, talabarderia	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
3915	Rebutjos, retalls i deixalles de plàstic	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Rebuig, restes de plàstics, etc.	
2620	Cendres i residus que continguin metall o compostos de metalls, excepte de la siderúrgia	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus.	
2621	Altres escòries i cendres (incloses les cendres d'algues)	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries,	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						cenres, residus.	
3701	Plaques, pel·lícules fotogràfiques planes sensibilitzades sense impressionar i pel·lícules fotogràfiques ...	34	Resta de mercaderies	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Diversos	
3702	Pel·lícules fotogràfiques sensibilitzades sense impressionar en rotlles i pel·lícules fotogràfiques ...	34	Resta de mercaderies	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Diversos	
3703	Paper, cartó i tèxtils fotogràfics sensibilitzats sense impressionar	34	Resta de mercaderies	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Diversos	
3706	Pel·lícules cinematogràfiques impressionades i revelades ...	34	Resta de mercaderies	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Diversos	
6702	Flors, fulles i fruites artificials...	34	Resta de mercaderies	67	Plomes i plumissol preparats, flors artificials	Diversos	
7104	Pedres precioses i semiprecioses, sintètiques o reconstituïdes, ...	34	Resta de mercaderies	71	Perles, pedres i metalls preciosos i bijuteria	Diversos	
9021	Articles i aparells d'ortopèdia,	34	Resta de mercaderies	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Diversos	
9501	Joguines de rodes dissenyades per muntar-hi els nens ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9503	Altres joguines, ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9505	Articles per a festes, carnestoltes ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9506	Articles i material per a cultura física,	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9507	Canyes de pescar, hams i altres articles per a la pesca amb canya, ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9508	Cavallets, gronxadors, casetes de tir ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9602	Matèries vegetals o minerals per tallar, treballades, i les manufactures, ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9603	Escombres, raspalls i brotxes, ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9606	Botons i botons de pressió, ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9608	Bolígrafs, retoladors i marcadors ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9617	Termos i altres recipients isotèrmics, ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9701	Quadres, pintures i dibuixos, ...	34	Resta de mercaderies	97	Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	Diversos	
9703	Obres originals d'estatuària o d'escultura, de qualsevol matèria	34	Resta de mercaderies	97	Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	Diversos	
9704	Segells de correus, timbres fiscals, ...	34	Resta de	97	Objectes d'art, de col·lecció o	Diversos	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			mercaderies		d'antiguitat		
9706	Antiguitats de més de cent anys	34	Resta de mercaderies	97	Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	Diversos	
9920	Mercaderies transportades per correu	34	Resta de mercaderies	99	Sense codificació assignada	Diversos	
9990	Efectes personals	34	Resta de mercaderies	99	Sense codificació assignada	Diversos	

A la taula 197 es sintetitzen els fluxos importats dels denominats "altres productes acabats" que assolien una quantitat de 1,28 milions de Tm en concepte de fluxos directes que entraven a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, el Port de Sant Antoni i els aeroports (AENA). Com ja s'ha fet esment anteriorment, no comptam amb els coeficients ocults de bona part dels productes recollits en aquesta categoria, per la qual cosa els fluxos ocults assolien tan sols la suma de 56,5 mil Tm que corresponen als adobs i alguns productes químics inorgànics, essent aquesta xifra clarament una infraestimació dels fluxos ocults d'uns productes acabats que tenen una important motxilla ecològica. La major partida d'aquests productes correspon a la categoria "diversos" amb unes 616 mil Tm, i on es troben la partida 99 del TARIC definida com "efectes personals" i de la que difícilment es pot conèixer la naturalesa. En segon lloc, hi ha la partida corresponent a aigua importada amb unes 221 mil Tm. Convé destacar el fet que la política hídrica de les Balears, fonamentada en la continuada expansió de la satisfacció de la demanda via increment dels requeriments hídrics, va assolir un punt àlgid quan es va dur a terme el que s'ha conegut com a "operació vaixell" entre el juny de 1995 i el novembre de 2007, segons la qual es varen importar 17,7 Hm³ (17,7 milions Tm) del líquid transparent procedent del riu Ebre i que costà uns 42,07 milions d'euros que es pagaren al llarg de 10 anys (fins el 2006) per abastir a les zones d'alt consum de recursos, Palma i Calvià (Capó, 17/02/2006).

En tercer lloc, es poden destacar els fluxos directes de roba que sumaven unes 124,9 mil Tm; en quart lloc, els productes químics (farmacèutica, productes químics inorgànics, productes químics orgànics i la resta de productes químics) assoliren uns fluxos totals de materials importats de 87,9 mil Tm; en cinquè lloc, hi hauria la categoria de mobles amb unes 72 mil Tm de fluxos directes importats; en sisè lloc, els adobs minerals o químics que sumaven uns fluxos totals importats de 60,3 mil Tm, dels quals unes 37 mil Tm corresponien a fluxos ocults; en setè lloc, hi havia un flux total de materials importats de 57,1 mil Tm corresponent a begudes no alcohòliques, serien les "coques-coles" que entraven a les Illes; en vuitè lloc, uns fluxos directes importats de materials plàstics i productes de cautxú (materials plàstics per construcció, materials de plàstic (altres), residus de plàstic i pneumàtics i productes de cautxú sintètic) d'un es 55,3 mil Tm; en vuitè lloc, uns fluxos directes de materials importats de productes de neteja i sabons sumaven unes 26,2 mil Tm. Finalment, les categories dels olis essencials i perfumeria; tanins i extractes de pigment; la maquinària i els instruments de rellotgeria; construccions prefabricades; i les escòries, cendres i residus, sumaven uns fluxos directes de materials importats de 9,4 mil Tm. En aquest apartat convé incidir, especialment, en el fet que la major part dels fluxos de materials considerats corresponen als directes, però que una més adequada consideració hauria de tenir en compte els fluxos ocults d'aquests.

Taula 197. Fluxos importats d'altres productes acabats a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística d'Autoritat Portuària de les Balears; i Ports de les Illes Balears de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears - Annex Capítol XII).

Autoritat Portuària de les Balears, 2004			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Aigua	221.003	0	221.003
Begudes no alcohòliques, refrescs	56.805	0	56.805
Adobs minerals o químics	22.257	37.007	59.264
Farmacèutica	175	0	175
Productes químics inorgànics	35.986	18.868	54.854
Productes químics orgànics	26.255	0	26.255
Resta de productes químics	6.513	0	6.513
Olis essencials, èter, perfumeria	225	0	225
Sabons, productes de neteja, etc	26.054	0	26.054
Tanins i altres extractes de pigments	3.411	0	3.411
Construccions prefabricades de ferro, acer i fusta	2.119	0	2.119
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc	1.024	0	1.024
Materials plàstics per construcció	24.373	0	24.373
Materials plàstics (altres)	24.694	0	24.694

Mobles (diferents materials)	69.237	0	69.237
Pneumàtics i productes de cautxú sintètic	3.742	0	3.742
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	53.980	0	53.980
Rebuig, restes de plàstics, etc	174	0	174
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus	1.556	0	1.556
Diversos	616.755	0	616.755
Total	1.196.338	55.875	1.252.213
Port de Sant Antoni, 2004.			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Aigua	5.525		5.525
Begudes no alcohòliques, refrescs	296		296
Adobs minerals o químics	458	654	1.112
Farmacèutica	5		5
Productes químics orgànics	11		11
Resta de productes químics	169		169
Sabons, productes de neteja, etc	47		47
Materials plàstics (altres)	2.371		2.371
Mobles (diferents materials)	2.859		2.859
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	70.567		70.567
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus	789		789
Diversos	46,375		46
Total	83.142	654	83.796
Aeroports de les Balears, 2004.			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Productes químics i farmacèutics	147		147
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc	109		109
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	399		399
Diversos i correus	9.661		9.661
Total aeroports	10.316		10.316
TOTAL			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Total	1.289.795	56.529	1.346.324

12.7.2.2. Balanç físic de materials d'altres productes acabats.

A la taula 198 es recullen els fluxos totals de materials exportats corresponents a la partida "altres productes acabats" que sumaven uns fluxos totals de 50,46 mil Tm, de les quals tan sols es comptabilitzen –pels motius ja exposats– uns fluxos ocults de 788 Tm. Com en el cas de les importacions, la partida corresponent a diversos és la principal amb uns fluxos totals de materials exportats de 20,8 mil Tm. La segona partida en ordre d'importància fou la corresponent als mobles amb uns fluxos directes exportats d'unes 7,15 mil Tm. En tot cas, volem apuntar en el cas de les exportacions dels "altres productes acabats" la rellevància de les escòries i cendres (matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics) amb uns fluxos de 4,6 mil Tm i els dels restes de plàstic amb uns fluxos de 2,5 mil Tm. Aquestes mateixes dues categories representaven el 0,2% dels fluxos totals de materials importats "d'altres productes acabats", mentre que representaven el 14,2% dels fluxos totals de materials exportats dels mateixos.

Taula 198. Fluxos exportats d'altres productes acabats a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística d'Autoritat Portuària de les Balears; i Ports de les Illes Balears de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears; AENA - Annex Capítol XII).

Autoritat Portuària de les Balears, 2004.			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)
Aigua	467	0	467
Begudes no alcohòliques, refrescs	3.536	0	3.536
Adobs minerals o químics	71	101	172
Farmacèutica	29	0	29
Productes químics inorgànics	187	687	874
Productes químics orgànics	127	0	127
Resta de productes químics	426	0	426
Olis essencials, èter, perfumeria	440	0	440
Sabons, productes de neteja, etc	61	0	61
Tanins i altres extractes de pigments	14	0	14
Construccions prefabricades de ferro, acer i fusta	60	0	60
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc	166	0	166
Materials plàstics per construcció	56	0	56
Materials plàstics (altres)	4.593	0	4.593
Mobles (diferents materials)	7.043	0	7.043
Pneumàtics i productes de cautxú sintètic	858	0	858
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	3.181	0	3.181
Rebuig, restes de plàstics, etc	2.549	0	2.549
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus	4.601	0	4.601
Diversos	14.740	0	14.740
Total	43.203	788	43.991
Port de Sant Antoni, 2004.			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)
Aigua	7		7
Materials plàstics (altres)	18		18
Mobles (diferents materials)	107		107
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	59		59
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus	18		18
Diversos	23		23
Total	232		232
Aeroports de les Balears, 2004.			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)
Productes químics i farmacèutics	23		23
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc	146		146
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	44		44
Diversos i correus	6.027		6.027
Total aeroports	6.240		6.240
TOTAL			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)
Total	49.675	788	50.463

El Balanç Físic de Materials (BFM) corresponent al que s'ha definit com "altres productes acabats" presenta un dèficit total de materials de 1,29 milions de Tm. En aquest cas, els fluxos totals de materials importats foren unes 26,6 vegades superiors als fluxos totals exportats, seguint amb la pauta habitual del comportament econòmic de les Balears. En aquest cas volem insistir en les dues partides que presenten superàvit, ja que aquestes corresponen a les partides dels rebutjos de plàstic i escòries de les Illes (sombrejats a la taula 199), confirmant en aquest sentit la posició depredadora de les Balears en el sistema econòmic mundial que vendria caracteritzada, entre d'altres, per la importació de materials de tots els racons del planeta i l'exportació de residus i contaminació. Tal com Naredo (2006:95) exposa, "en aquest model de globalització s'amplia considerablement la capacitat de compra sobre el món dels rics i, per tant, el flux net d'energia i materials que reben de la resta del món, que els ajuda a cuidar la qualitat del seu medi ambient local. Però la "globalització" de l'extracció i el comerç de recursos duen amb ella l'abast també "global" dels residus que, a diferència del model anterior (colonial), transcendeix l'escala local, afectant ara tant als pingüins de l'Antàrtida ... com el clima planetari. Se produeix així una globalització de les extraccions i impactes destructius i contaminants de l'espècie humana, que es desenvolupa paral·lelament a les globalitzacions econòmico-financeres i militars que l'apuntalen i promouen".

Taula 199. Balanç Físic de Materials (BFM) "d'altres productes acabats" a Balears, 2004(Font: elaboració pròpia).			
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTM (Tm)
Aigua.	-226.054	0	-226.054
Begudes no alcohòliques, refrescs.	-53.565	0	-53.565
Adobs minerals o químics	-22.644	-37.560	-60.204
Farmacèutica	-151	0	-151
Productes químics inorgànics.	-35.799	-18.181	-53.980
Productes químics orgànics.	-26.139	0	-26.139
Resta de productes químics.	-6.211	0	-6.211
Olis essencials, èter, perfumeria.	46	0	46
Sabons, productes de neteja, etc.	-26.040	0	-26.040
Tanins i altres extractes de pigments.	-3.397	0	-3.397
Construccions prefabricades de ferro, acer i fusta.	-2.059	0	-2.059
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	-821	0	-821
Materials plàstics per construcció.	-24.317	0	-24.317
Materials plàstics (altres).	-22.454	0	-22.454
Mobles (diferents materials).	-64.946	0	-64.946
Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	-2.884	0	-2.884
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	-121.662	0	-121.662
Rebuig, restes de plàstics, etc.	2.375	0	2.375
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus.	2.274	0	2.274
Diversos	-605.672	0	-605.672
Total	-1.240.120	-55.741	-1.295.861

12.7.2.3. La procedència dels fluxos de materials d'altres productes acabats importats.

Com s'ha exposat anteriorment, la major part dels FTMI dels "altres productes acabats" entraven a les Balears a través dels ports administrats per l'Autoritat Portuària (93% del total), per la qual cosa, analitzant els fluxos comercials a través d'aquests ports ens pot donar una idea bastant aproximada de la seva procedència, millor dit dels ports de procedència. Per altra banda, cal tenir en compte que en el cas dels materials entrats al Port de Sant Antoni, la major part procedien dels ports del llevant peninsular. Pel que fa als aeroports, la major part dels materials procedien dels aeroports peninsulars. En quant als ports de procedència, es pot veure com la major part dels fluxos totals importats per via marítima procedien del Port de Barcelona (62%) i del Port de València (23,8%) (taula 200).

Taula 200. Flux Total de Materials Importats "altres productes acabats" segons port d'origen a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)	% FTMI
Barcelona	758.481	17.958	776.439	62,01
València	298.042	67	298.109	23,81
Sagunt	45.595	10.592	56.187	4,49
Alacant	38.368	3.071	41.439	3,31
Dènia	34.403	50	34.453	2,75
Huelva	6.512	11.977	18.489	1,48
Castelló	4.372	6.252	10.624	0,85
Tarragona	8.810	735	9.544	0,76
Constanza (Romania)	1.500	5.175	6.675	0,53
Sette (França)	252	0	252	0,02
Santa Cruz de Tenerife	1		1	0,0001
Southampton (R. Unit)	0,9	0,0	0,9	0,0001
Nassau (Bahames)	0,3		0,3	0,00003
Civitavechia (Itàlia)	0,1		0,1	0,00001

Un cop analitzats els fluxos comercials dels "altres productes acabats" a partir de les fonts dels ports i aeroports, s'analitzarà el comerç exterior relatiu a aquests materials. A la taula 200 sobre els ports d'origen dels fluxos d'aquests materials es pot veure com el 0,5% dels fluxos totals importats, unes 6421,7 Tm, procedien de ports estrangers. En canvi, quan hom acudeix a les estadístiques del comerç exterior (taula 201) s'adona que els fluxos totals de materials importats procedents d'altres països sumaven unes 27178 Tm, és a dir un 2,02% dels fluxos totals de materials importats d'aquesta categoria. Es pot veure com els fluxos totals de materials importats de 27,1 mil Tm estaven valorats en uns 185 milions d'euros, amb la qual cosa de mitjana, per cada tona de flux total importat li corresponia una contrapartida de 6808 euros. En quant a la procedència d'aquests fluxos, podem destacar el predomini dels països asiàtics (Xina, Indonèsia, Índia, Malàisia, etc.), els països de l'Est d'Europa (Romania, Polònia, Lituània, Eslovàquia, República Txeca, etc), països centrals de la UE-15, tant meridionals com septentrionals (Itàlia, Alemanya, Suècia, Portugal, França, etc), i el país veí del Magreb, Marroc d'on s'importen sobretot sabates i components. El valor unitari dels fluxos totals importats varia notablement d'uns països a altres, depenent en bona mesura del tipus de producte i també del país d'on aquests productes procedeixen. Així doncs, es pot veure com la major part del que se solen anomenar "països desenvolupats", la valoració dels fluxos totals importats per tona, són superiors a la mitjana i, per suposat superiors a la major part dels països perifèrics.

Taula 201. Flux Total de Materials Importats "altres productes acabats" del comerç exterior a Balears, 2004 (Font: Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Importat (Tm)	Valor (10 ³ euros)	FTMI (% sobre total)	Valor FTMI €/Tm
Romania	1.671	2.145	3.816	881	14,04	230,85
Xina	3.410	0	3.410	14.082	12,55	4.130,16
Itàlia	3.147	0	3.147	22.597	11,58	7.179,70
Alemanya	2.105	1	2.106	15.370	7,75	7.299,16
Marroc	1.966	0	1.966	11.769	7,23	5.985,45
Suècia	1.745	0	1.745	5.746	6,42	3.292,61
Polònia	1.381	0	1.381	3.538	5,08	2.561,61
Portugal	1.149	0	1.149	9.015	4,23	7.849,03
França	1.121	0	1.121	20.072	4,13	17.899,41
Indonèsia	1.014	0	1.014	4.786	3,73	4.718,23

Bèlgica	617	0	617	3.002	2,27	4.862,79
Índia	483	0	483	8.740	1,78	18.079,85
P. Baixos	439	0	439	9.774	1,62	22.249,72
Dinamarca	419	0	419	1.904	1,54	4.539,58
Lituània	411	0	411	639	1,51	1.554,37
R. Unit	402	0	402	5.896	1,48	14.669,57
Eslovàquia	359	0	359	1.235	1,32	3.444,63
EUA	354	0	354	5.251	1,30	14.832,77
Rep. Txeca	227	0	227	474	0,84	2.084,51
Vietnam	227	0	227	2.354	0,84	10.364,60
Malàisia	219	0	219	870	0,81	3.973,97
Filipines	204	0	204	666	0,75	3.269,02
Taiwan	186	0	186	1.179	0,68	6.340,32
Eslovènia	184	0	184	5.904	0,68	32.138,81
Tailàndia	173	0	173	2.429	0,64	14.049,74
Suïssa	129	0	129	10.718	0,47	83.217,39
Finlàndia	108	0	108	502	0,40	4.670,70
Rep. Dominicana	103	0	103	198	0,38	1.923,38
Bulgària	94	0	94	350	0,34	3.736,11
Turquia	89	0	89	1.546	0,33	17.404,28
Letònia	69	0	69	90	0,25	1.307,58
Brasil	66	0	66	387	0,24	5.860,82
Rússia	64	0	64	200	0,24	3.110,42
Argentina	64	0	64	455	0,23	7.160,63
Hong Kong	62	0	62	1.286	0,23	20.846,03
Pakistan	43	0	43	765	0,16	17.797,67
Estònia	42	0	42	250	0,15	6.019,28
Àustria	40	0	40	4.115	0,15	104.164,56
Hongria	39	0	39	193	0,14	5.002,60
Bangladesh	36	0	36	479	0,13	13.162,09
N. Zelanda	34	0	34	149	0,13	4.360,70
Luxemburg	26	0	26	434	0,10	16.490,49
Irlanda	24	0	24	174	0,09	7.168,72
Corea del Sud	23	0	23	278	0,08	12.201,75
Tunísia	23	0	23	906	0,08	39.714,91
Israel	22	0	22	113	0,08	5.221,20
Croàcia	21		21	39	0,08	1.841,12
Sud-Àfrica	19	0	19	89	0,07	4.775,40
Uruguai	16	0	16	459	0,06	28.345,68
Sri Lanka	15	0	15	254	0,05	17.306,12
Austràlia	13	0	13	208	0,05	15.537,31
Altres	137	0	137	2.217	0,5	16.182,48
Total	25.032	2.146	27.178	185.028	100	6.808

12.7.2.4. El destí dels fluxos de materials d'altres productes acabats exportats.

En quant a les sortides "d'altres productes acabats" des dels ports de les illes Balears gestionats per Autoritat Portuària i cap a ports de fora de les Illes, tendriem que la major part d'aquells fluxos s'adreçaren també als ports de Barcelona (57,4%) i València (28,37%) (taula 202).

Taula 202. Flux Total de Materials Exportats "altres productes acabats" segons port d'origen a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)

Port Destí	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)	% FTME
Barcelona	24.918	345	25.263	57,43
València	12.106	374	12.480	28,37
Sagunt	3.349	70	3.419	7,77
Alacant	1.625	0	1.625	3,69
Dènia	997	0	997	2,27
Sette (França)	110	0	110	0,25
Tarragona	92	0	92	0,21
Livorno (Itàlia)	4	0	4	0,01
La Goulette (Tunísia)	0,3	0	0,3	0,001

Els fluxos totals de materials exportats dels "altres productes acabats" enregistrats a través del comerç exterior suposaven un 24,55% del total de fluxos exportats d'aquests materials, amb unes 12387 Tm (taula 203). No obstant, les sortides des de les Balears, d'aquests materials cap a ports estrangers va assolir tan sols uns fluxos totals de 206,3 Tm. Per tant, en les sortides, així com en les entrades es pot deduir que bona part d'aquests materials procedents de l'estranger, arribaven a les Illes després d'haver passat per algun port de la Península, molt probablement el barceloní o el valencià. En quant a la valoració monetària de les exportacions, hom pot veure com essent els fluxos físics totals exportats unes 2,19 vegades inferiors als fluxos físics totals importats, la valoració monetària dels exportats era 1,11 vegades superior. És a dir, si de mitjana cada flux total importat es valorava en 6808 €/Tm, en el cas dels exportats la valoració era de 16521 €/Tm. És a dir, una tona exportada valia 2,43 vegades que una importada pel simple fet de sortir de les Balears, on suposadament s'afegia valor al material. En quant a l'origen de les exportacions d'aquests materials, en termes físics, els principals països receptors serien aquells amb els quals el capital balear, principalment hotelier però també d'altres (p.ex. components de sabates amb Marroc). Així doncs, els països de la conca caribenya serien els que reben els principals fluxos (República Dominicana, Mèxic, Cuba i Jamaica). També cal destacar els fluxos amb d'altres països de la UE com per exemple Portugal, França o els Països Baixos. No obstant, els fluxos comercials amb els països de la UE solen presentar importants esbiaixos ja que la normativa europea no obliga a anotar tots els fluxos, i les magnituds físiques solen estar infraestimades en aquesta deriva de l'anàlisi econòmica sota les úniques variables monetàries.

Taula 203. Flux Total de Materials Exportats "altres productes acabats" del comerç exterior a Balears, 2004 (Font: Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	Valor (10 ³ euros)	FTME (% sobre total)	Valor FTME €/Tm
Marroc	1.436	0	1.436	20.259	9,90	14.107,66
Rep. Dominicana	1.183	0	1.183	7.109	3,47	6.011,50
Mèxic	693	0	693	6.596	3,22	9.522,81
Xipre	382	0	382	177	0,09	463,87
Portugal	315	0	315	7.879	3,85	25.012,38
Itàlia	271	0	271	20.343	9,94	75.039,10
Cuba	271	0	271	1.979	0,97	7.309,57
EUA	237	0	237	8.687	4,24	36.638,13
França	222	0	222	22.036	10,77	99.216,57
Jamaica	177	0	177	1.479	0,72	8.361,22
Dinamarca	172	0	172	2.703	1,32	15.685,43
P. Baixos	152	0	152	7.383	3,61	48.538,46

Bahames	152	0	152	1.368	0,67	9.011,20
R. Unit	141	0	141	19.876	9,71	140.563,65
Bèlgica	136	0	136	6.312	3,08	46.448,86
Japó	114	0	114	7.799	3,81	68.715,42
Andorra	93	0	93	2.654	1,30	28.418,63
Xile	92	0	92	223	0,11	2.426,55
Suïssa	91	0	91	2.570	1,26	28.398,90
Alemanya	70	0	70	16.279	7,95	231.890,31
Austràlia	58	0	58	1.918	0,94	33.358,26
Taiwan	46	0	46	2.148	1,05	46.803,92
Hong Kong	45	0	45	2.511	1,23	55.678,49
Senegal	45	0	45	38	0,02	842,70
Rússia	41	0	41	479	0,23	11.740,20
Noruega	30	0	30	1.435	0,70	48.154,36
Xina	29	0	29	528	0,26	17.972,79
Grècia	25	0	25	4.736	2,31	187.197,63
Ghana	24	0	24	18	0,01	759,34
Filipines	24	0	24	97	0,05	4.037,66
Turquia	23	0	23	418	0,20	17.927,04
Sud-Àfrica	20	0	20	197	0,10	9.805,97
Guinea Equatorial	19	0	19	37	0,02	1.922,68
Emirats Àrabs Units	19	0	19	153	0,07	8.198,92
Argentina	18	0	18	71	0,03	3.895,60
Canadà	17	0	17	377	0,18	21.901,16
Uruguai	16	0	16	48	0,02	3.031,45
Costa Rica	13	0	13	97	0,05	7.325,76
Malta	10	0	10	93	0,05	9.260,00
Tunísia	10	0	10	95	0,05	9.616,16
Algèria	9	0	9	59	0,03	6.566,67
Corea del Sud	8	0	8	406	0,20	50.172,84
Aràbia Saudi	8	0	8	133	0,06	17.051,28
Croàcia	6	0	6	282	0,14	46.147,54
Sense determinar	5.303	0	5.303	16.946	8,28	3.195,63
Altres	122	0	122	7.622	3,72	62.423,42
Total	12.387	0	12.387	204.651	100	16.521,17

12.8. SÍNTESI DEL METABOLISME SOCIOECONÒMIC DE LES BALEARS. UNA LECTURA COMPARADA.

Una vegada s'han finalitzat tots les anàlisis individualitzades per cada grup de materials que componen els RTM (Requeriments Totals de Materials), passarem a sintetitzar i analitzar els RTM de l'economia balear per l'any 2004. A més de les nostres estimacions abracen un sol any (2004), comptam amb les dels RTM de l'Estat espanyol entre 1955 i 2000 (Carpintero, 2005), de la UE-15 entre 1980 i 1997 (Schütz i Bringezu, 2001a) i per diferents països (EUA, Alemanya, Japó i Països Baixos) entre 1975 i 1994 (Adriaanse et al., 1997)⁸⁵. A partir d'aquestes, podem elaborar algunes apreciacions respecte del model econòmic balear. El capitalisme balear s'ha destacat per la seva hiperespecialització turística i la connexió "vital" amb l'esdevenir de les economies de les locomotores de la UE (Riutort et al., 2003).

⁸⁵ Un cop acabada de recopilar la informació per fer aquest capítol –projecte que s'inicià el gener de 2004– i mentre aquest estudi es realitzava, han aparegut diversos estudis que actualitzaven alguns dels resultats aquí presentats. El treball de Rogich et al. (2007) actualitza els resultats del metabolisme dels EUA fins el 2000. El 2000 els RTM dels EUA eren de 63,65 Tm/càpita. El 2008, quan ja estava acabat aquest capítol, l'OCDE va publicar una sèrie de llibres relacionats amb el metabolisme socioeconòmic i en el volum III es presenten nombrosos casos d'estudi aplicats a diversos països (OECD, 2008).

12.8.1. Comparació dels RTM amb erosió i sense erosió de les Illes Balears amb d'altres economies del capitalisme avançat.

L'economia balear presentava a l'any 2004 uns RTM (Requeriments Totals de Materials) sense considerar l'erosió, de 41,9 milions de Tm. Els motius exposats al llarg del text ens fan ser molt cautelosos a l'hora d'incorporar els fluxos ocults de materials deguts a l'erosió del sòl pels següents motius: per una banda, per la manca d'informació solvent al respecte, és a dir resultant dels estudis de cas que vagin més enllà de l'aplicació de la metodologia RUSLE (Renovated Universal Soil Loss Erosion); i per una altra banda, perquè molts dels treballs consultats sobre el metabolisme socioeconòmic han manifestat la mateixa cautela a l'hora de considerar els fluxos erosius. En qualsevol cas, si hom consideràs els fluxos erosius estimats (6,7 milions Tm), resultaria que els RTM ascendirien a prop de 48,6 milions Tm dels que un 13,84% correspondrien a l'erosió. Com es pot veure a la taula 204 –malgrat els diferents anys d'anàlisi de cada cas- hi ha unes diferències entre els RTM sense erosió i amb erosió que van des del 0,13% al cas dels Països Baixos al 26,6% de l'Estat espanyol. Els resultats de Balears estarien més a prop dels resultats de l'estudi dels RTM dels EUA on les estadístiques oficials i estudis sobre l'erosió dels sòls tenen una llarga tradició i fiabilitat, impulsats pel Natural Resources Conservation Service vinculat al Departament d'Agricultura⁸⁶.

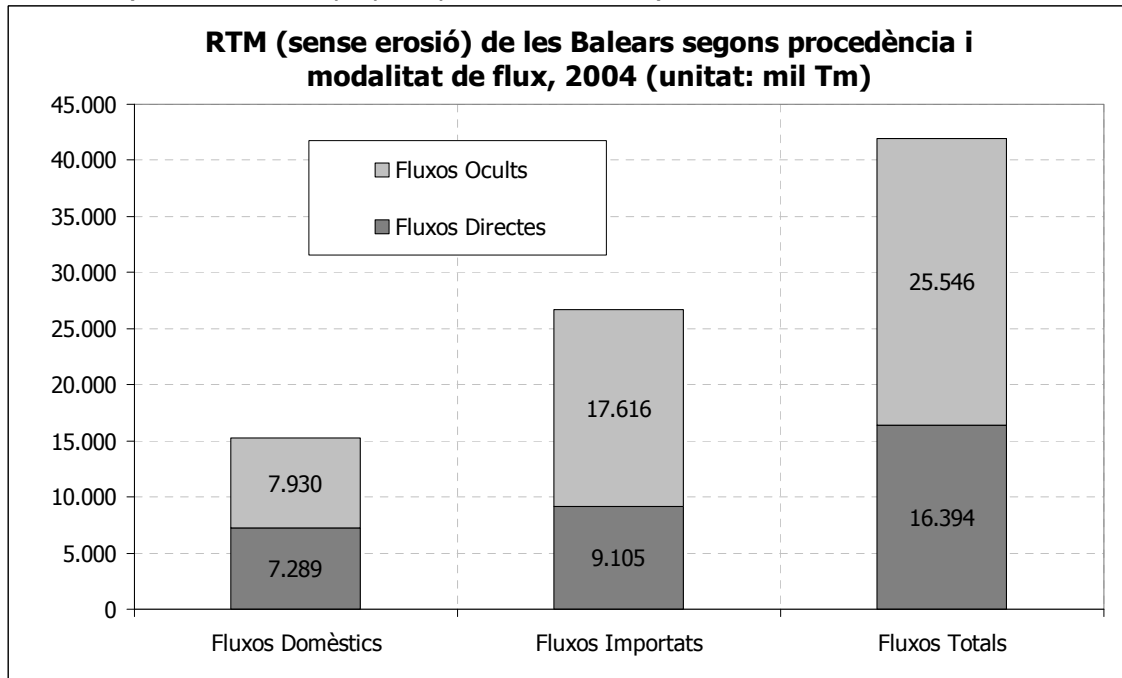
Taula 204. Comparació entre els RTM sense erosió i amb erosió per diferents territoris (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001b; Carpintero, 2005; i taula 210).

	RTM sense erosió (10 ³ Tm)	RTM amb erosió (10 ³ Tm)	Diferència (%)
EUA (1994)	18.540.000	21.947.000	18,38
P. Baixos (1994)	1.029.811	1.031.181	0,13
Alemanya (1994)	5.625.280	5.753.984	2,29
Japó (1994)	5.496.000	5.657.000	2,93
UE-15 (1997)	17.562.867	19.208.791	9,37
E. espanyol (2000)	1.508.901	1.910.349	26,61
I. Balears (2004)	41.941	48.678	16,06

Si hom analitza els RTM (sense erosió) de Balears segons la seva procedència, s'adonarà que dels 41,9 milions de Tm, uns 63,7% corresponien a fluxos importats amb uns 26,7 milions de Tm. És a dir, la major part d'aquests recursos són apropiats a d'altres territoris i sense els quals seria inviable l'activitat econòmica balear. A més, es pot destacar que mentre els fluxos directes importats assolien 9,1 milions Tm, la fracció oculta quasi duplicava als fluxos directes amb un total de 17,6 milions Tm. La diferenciació entre fluxos ocults i directes adquireix una rellevància de primer ordre, tal com s'ha intentat posar de manifest al llarg del text, ja que aquests fluxos acompanyen inevitablement a les tasques de producció, extracció i transformació. En ser una part molt important dels fluxos importats, es pot deduir que les dinàmiques del comerç afavoreixen la deslocalització d'aquelles activitats més danyines social i ambientalment cap a les perifèries del sistema-món. Al temps que, d'acord amb la "regla del notari" s'ha constatat com els mecanismes de valoració atribueixen un menor contrapartida pecuniària a aquelles activitats i productes procedents dels territoris perifèrics, mentre que les activitats anomenades qualificades i les manufactures són les que reben unes majors valoracions monetàries (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2006).

⁸⁶ www.nrcs.usda.gov (abril 2008). En els EUA es va subvencionar l'abandonament d'activitats agrícoles molt agressives, la qual cosa es va traduir en una reducció de les taxes d'erosió i un increment paral·lel de les terres deixades a banda, "set aside".

Gràfic 17. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 210).

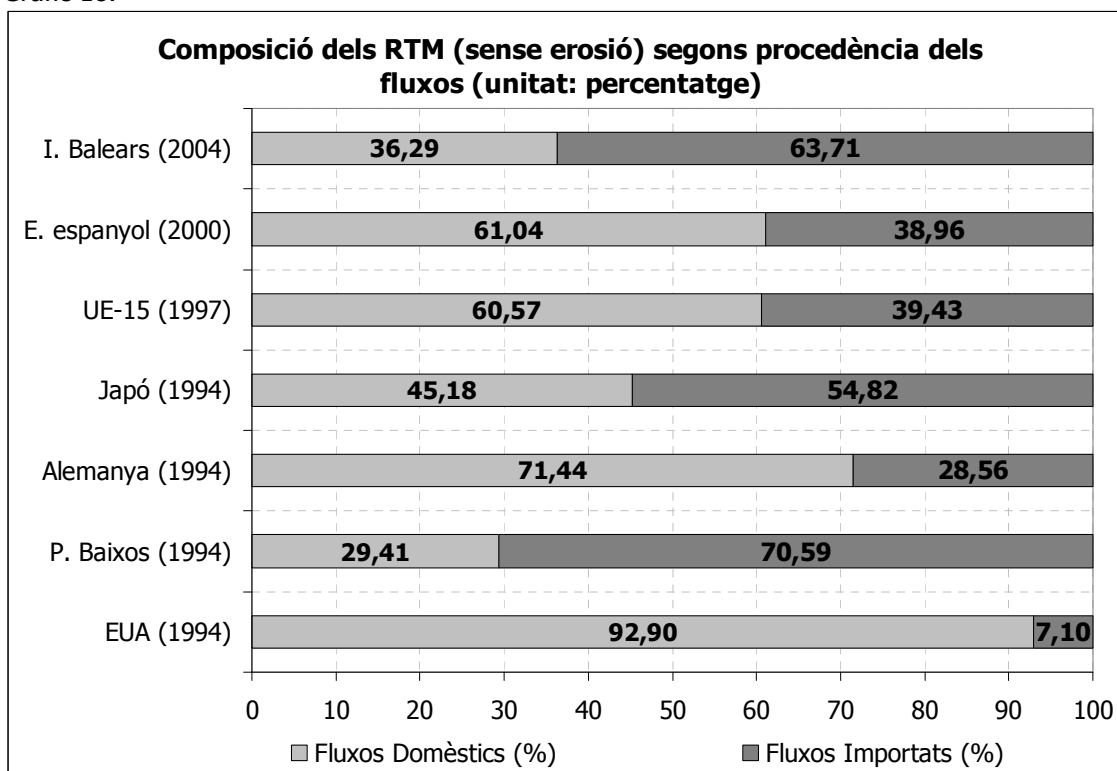
12.8.2. Comparació dels RTM (sense erosió) de les Illes Balears amb d'altres economies del capitalisme avançat segons la procedència dels fluxos de materials.

La composició dels fluxos de materials de l'economia balear segons la seva procedència, en comparació amb alguns dels casos més rellevants, ens pot donar alguna idea d'alguns aspectes del model econòmic balear. En els casos exposats es pot veure com en els cas dels anomenats països "desenvolupats" es poden seguir diferents estratègies de creixement econòmic, tot presentant diferències en el metabolisme socioeconòmic. Per una banda, tendríem el cas dels EUA amb un territori immens (més de 9,6 milions de km²) i ben dotat de recursos biòtics i abiòtics al temps que compta amb una baixa densitat demogràfica (27,2 habitants/km² al 1994) on el 92,9% dels RTM procedien a l'any 1994 dels propis EUA.

En segon lloc, hi hauria els territoris amb densitats mitjanes-altes amb economies amb presència dels sectors industrials i agroindustrial, com són l'Estat espanyol (80,3 habitants/km² al 2000), la UE-15 (147,7 habitants/km² al 1997) i Alemanya (228 habitants/km² al 1994), on els fluxos domèstics oscil·len entre el 60,5% de mitjana a la UE-15 per l'any 1997 i el 71,4% d'Alemanya per l'any 1994. En aquest grup, l'economia espanyola a l'any 2000 comptava amb un 61% dels RTM satisfets en base als recursos dins les pròpies fronteres del país, fet que tenia molt a veure amb la creixent importància dels productes de pedrera vinculats al boom immobiliari espanyol.

En tercer lloc, hi hauria els països amb altes densitats demogràfiques i amb economies altament terciaritzades, o bé amb territoris poc prolífics en quant a recursos naturals; com per exemple els casos dels Països Baixos (370 habitants/km² al 1994) on el fluxos domèstics cobrien el 29,4% de tots els RTM o el Japó (331 habitants/km² al 1994) on els fluxos domèstics representaven el 45,18% del total. En aquest darrer grup és on es pot ubicar la hiperturística economia balear, on es computava una densitat de 192 habitants/km² al 2004 –però que si es comptava la població flotant la xifra ascendiria a uns 252 habitants/km²– i on es pot veure que els fluxos domèstics haurien cobert el 36,29% de tots els RTM (gràfic 18 i taula 205).

Gràfic 18.

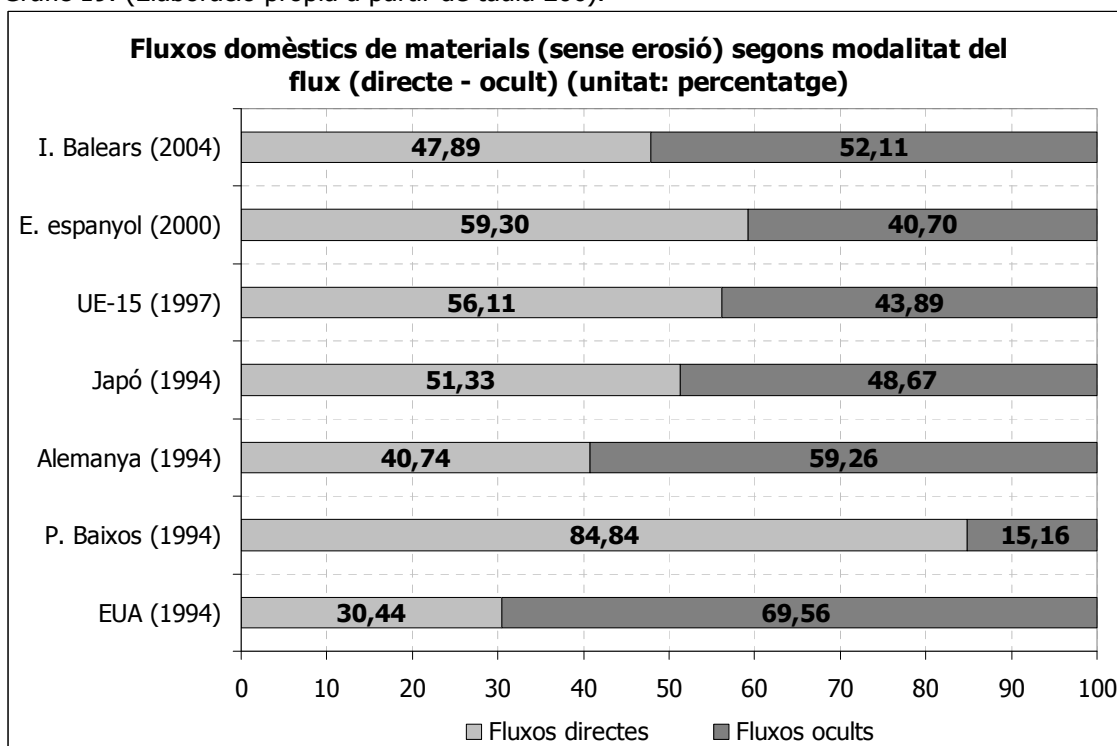
Taula 205. Comparació entre els RTM (sense erosió) segons procedència de diferents territoris (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 210).

	Fluxos Domèstics (%)	Fluxos Importats (%)	RTM sense erosió (10 ⁶ Tm)
EUA (1994)	92,9	7,1	18.540
P. Baixos (1994)	29,41	70,59	1.029,81
Alemanya (1994)	71,44	28,56	5.625,28
Japó (1994)	45,18	54,82	5.496
UE-15 (1997)	60,57	39,43	17.562,87
E. espanyol (2000)	61,04	38,96	1.508,9
I. Balears (2004)	36,29	63,71	41,94

12.8.3. La composició dels fluxos de materials (sense erosió) segons modalitat – directe i ocult– de les Illes Balears i la seva comparació amb d'altres economies del capitalisme avançat.

Després d'haver exposat la procedència dels fluxos de materials en diferents casos, intentarem exposar breument la composició d'aquells fluxos d'acord amb la modalitat de flux, sigui aquest directe o bé ocult. En el cas dels fluxos domèstics (sense erosió), tenim que en la majoria dels casos exposats, entre un 30,4% (EUA) i un 84,8% (P. Baixos) dels fluxos eren directes, essent els fluxos directes en el cas de les Balears un 47,89% de tots els domèstics. Si es deixa de banda el cas holandès que presenta diferències metodològiques en la comptabilitat dels fluxos ocults respecte dels altres casos que fins i tot apareixien en la mateixa publicació (Adriaanse et al., 1997), es pot dir que la mitjana dels fluxos domèstics directes era un 47,64% de tots els fluxos domèstics. Així doncs, la fracció oculta domèstica seria sensiblement superior al 50% d'aquests fluxos (gràfic 19 i taula 206).

Gràfic 19. (Elaboració pròpia a partir de taula 206).

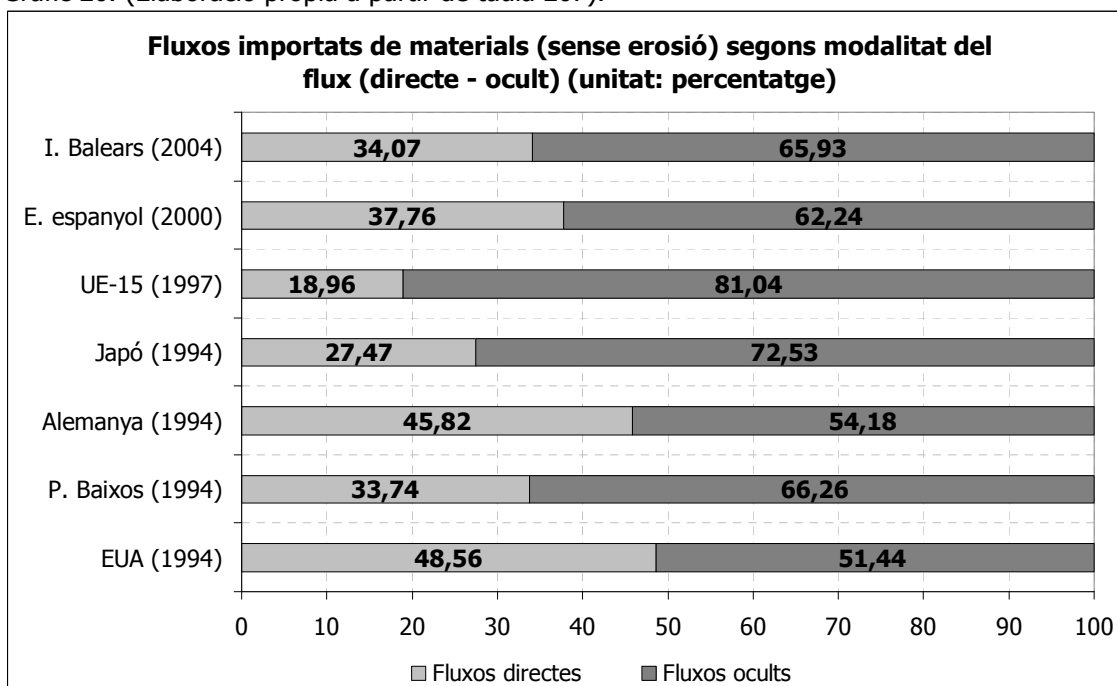

Taula 206. Comparació entre els fluxos domèstics de materials (sense erosió) segons modalitat (directe – ocult) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 210).

	Directes (%)	Ocults (%)	Total (10 ⁶ Tm)
EUA (1994)	30,44	69,56	17.224
P. Baixos (1994)	84,84	15,16	302,85
Alemanya (1994)	40,74	59,26	4.018
Japó (1994)	51,33	48,67	2.713,1
UE-15 (1997)	56,11	43,89	10.637
E. espanyol (2000)	59,30	40,70	921,068
I. Balears (2004)	47,89	52,11	15,22

En quant als fluxos importats (sense erosió), es pot veure (gràfic 20 i taula 207) com en aquests, els fluxos directes oscil·len entre el 18,9% de la UE-15 i el 48,5% dels EUA, mentre que en el cas de les Balears els fluxos importats directes representaven el 34% de tots els fluxos importats. Així doncs, en la major part dels casos apuntats, la dimensió oculta de les importacions és superior a la dels fluxos directes que si passen per la comptabilitat comercial. De mitjana, tenim que un 64,8% dels fluxos importats corresponen a la fracció oculta, és a dir són materials que van associats als fluxos directes però que resten en els llocs d'origen.

Gràfic 20. (Elaboració pròpia a partir de taula 207).

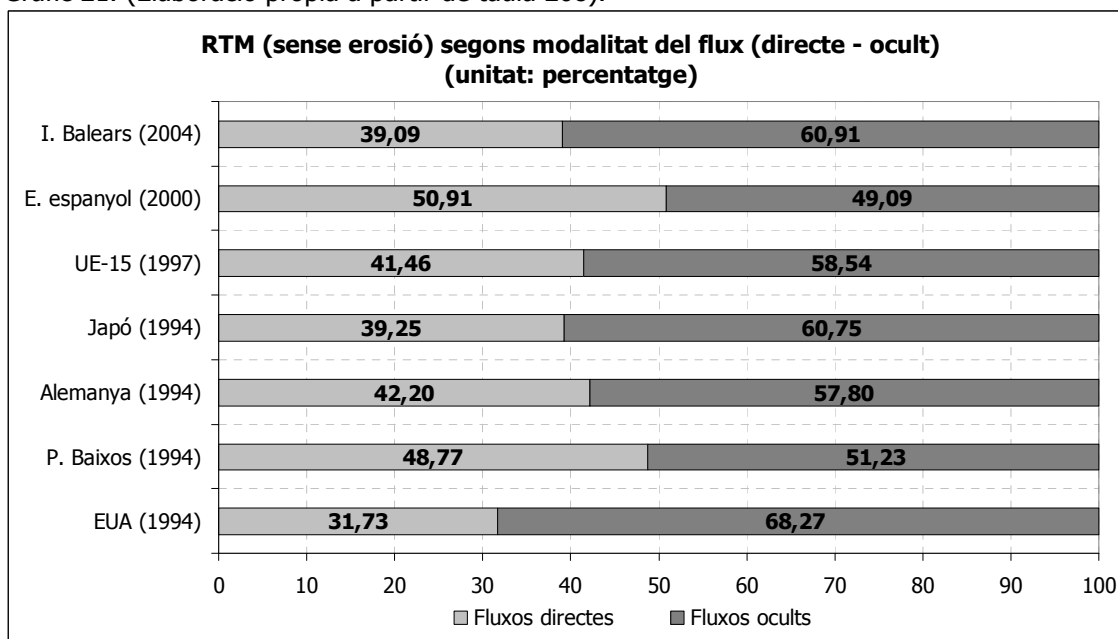

Taula 207. Comparació entre fluxos de materials importats (sense erosió) de diferents casos segons modalitat (directe – ocult) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 210).

	Directes (%)	Ocults (%)	Total (10 ⁶ Tm)
EUA (1994)	48,56	51,44	1.315,9
P. Baixos (1994)	33,74	66,26	726,9
Alemanya (1994)	45,82	54,18	1.606,5
Japó (1994)	27,47	72,53	2.782,8
UE-15 (1997)	18,96	81,04	6.925,4
E. espanyol (2000)	37,76	62,24	587,84
I. Balears (2004)	34,07	65,93	26,72

En quant a la composició dels RTM (Requeriments Totals de Materials) sense comptar els fluxos derivats dels processos erosius, tenim que la fracció dels fluxos directes en tots els casos es situa entre el 50,9% de l'Estat espanyol (2000) i el 31,7% dels EUA (1994) de tots els RTM, amb una mitjana del 41,9%. En aquest sentit, l'economia espanyola presenta una fracció directa del 50,9% de tots els RTM, havent experimentat una disminució en termes percentuals al llarg del període 1955-2000 que de mitjana s'ha situat en torn al 40%. Segons Carpintero (2005) un dels principals motius d'aquesta composició es deu al canvi d'estructura del metabolisme socioeconòmic espanyol, amb un creixent predomini dels materials abiòtics i dins d'aquests els de pedrera i els energètics. En el cas de l'economia balear podem veure com els fluxos directes representaven el 39,09% de tots els RTM (sense erosió), apropant-se bastant als resultats per la UE-15 (Schütz i Bringezu, 2001a) i de Japó i Alemanya (Adriaanse et al., 1997) (gràfic 21 i taula 208).

Gràfic 21. (Elaboració pròpia a partir de taula 208).

Taula 208. Comparació dels RTM (sense erosió) segons modalitat (directe – ocult) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 210).

	Directes (%)	Ocults (%)	Total (10 ⁶ Tm)
EUA (1994)	31,73	68,27	18.540
P. Baixos (1994)	48,77	51,23	1.029,8
Alemanya (1994)	42,20	57,80	5.625,28
Japó (1994)	39,25	60,75	5.496
UE-15 (1997)	41,46	58,54	17.562
E. espanyol (2000)	50,91	49,09	1.508,9
I. Balears (2004)	39,09	60,91	41,94

12.8.4. Comparació dels RTM (sense erosió) de les Illes Balears amb d'altres economies del capitalisme avançat segons grups de materials.

A continuació s'intentarà analitzar les principals diferències entre els RTM (sense erosió) dels diferents casos analitzats, tenint en compte els grups de materials –biomassa; minerals metàl·lics; minerals no metàl·lics, productes de pedrera i excavació; materials energètics; altres importacions- per tal de poder destriar les principals diferències i semblances entre els diferents metabolismes analitzats. En primer lloc, es pot veure com els **materials biòtics** representen una fracció que rarament sobrepassa el 14% dels RTM, en aquest cas el fet que en els Països Baixos la biomassa representàs el 39,5% dels RTM es deu al fet que en els fluxos ocults de les importacions no destria entre els fluxos derivats de l'erosió i la resta, i en els altres casos s'han deduït els fluxos erosius domèstics i importats. El cas de les Balears amb un 12,87% dels RTM corresponents a la biomassa es pot dir que està entre els valors detectats, tant per la UE-15 (1997) com pel cas espanyol (2000). En el cas espanyol -i extrapolable pel cas balear- s'ha produït una mutació en el metabolisme al llarg de la segona meitat del segle XX, passant de recolzar-se aquest fonamentalment en els recursos biòtics (72,6% dels RTM al 1995) per fer-ho en base als materials abiòtics. Carpintero (2005:335) en referència a aquesta mutació exposa que "la utilització de combustibles fòssils i minerals de cap manera cap qualificar-ho de *producció* sinó de mera extracció i *adquisició* de recursos preexistents; i de que, en sentit estricte, només cap parlar de producció tal i com es fa en ecologia, és a dir, com a generació de productes vegetals per la fotosíntesi; aquesta transformació ha afavorit que el nostre territori – a l'igual que tots els països enriquits- hagi passat de recolzar-se majoritàriament en fluxos de recursos renovables (biomassa agrícola, forestal, pesquera, etc) per satisfer el seu mode de

producció i consum, a potenciar l'extracció massiva de matèries primeres procedents de l'escorça terrestre i per això tenen un caràcter esgotable”.

Un cop detectat el més o manco “normal” comportament en quant a RTM biòtics de l'economia balear dins del conjunt de països i regions enriquides, es pot dir que la particularitat de les Balears en quant a aquests RTM estriba en el fet que la fracció importada és superior a la domèstica, una situació que tan sols es dona als P. Baixos i Japó. Unes economies que mostren una elevada dependència de l'exterior per tal de cobrir els requeriments bàsics corresponents als aspectes endosomàtics de l'espècie humana i aquelles que amb ella conviuen (p.ex. animals de companyia, bestiar, etc).

En segon lloc, els **minerals metàl·lics** presenten uns fluxos que oscil·len entre un 3,29% dels RTM als Països Baixos (1994) i un 24,8% de la UE-15 (1997). Unes variacions que es deuen, sobretot, a diferències metodològiques que nosaltres no hem pogut depurar, ja que en alguns casos es computen les semimanufactures i alguns productes acabats metàl·lics i en d'altres no. En qualsevol cas, interessa detectar com a les Balears el 18,4% dels RTM corresponien a aquest grup de materials, una xifra bastant aproximada a la de l'Estat espanyol que el 2000 era del 17,4% dels RTM. En aquest cas, es pot veure com en la majoria de casos, amb l'excepció dels EUA, els fluxos totals de materials de mineral metàl·lic eren importats, essent el cas de les Illes un dels més extrems junt amb els dels Països Baixos, Alemanya i Japó.

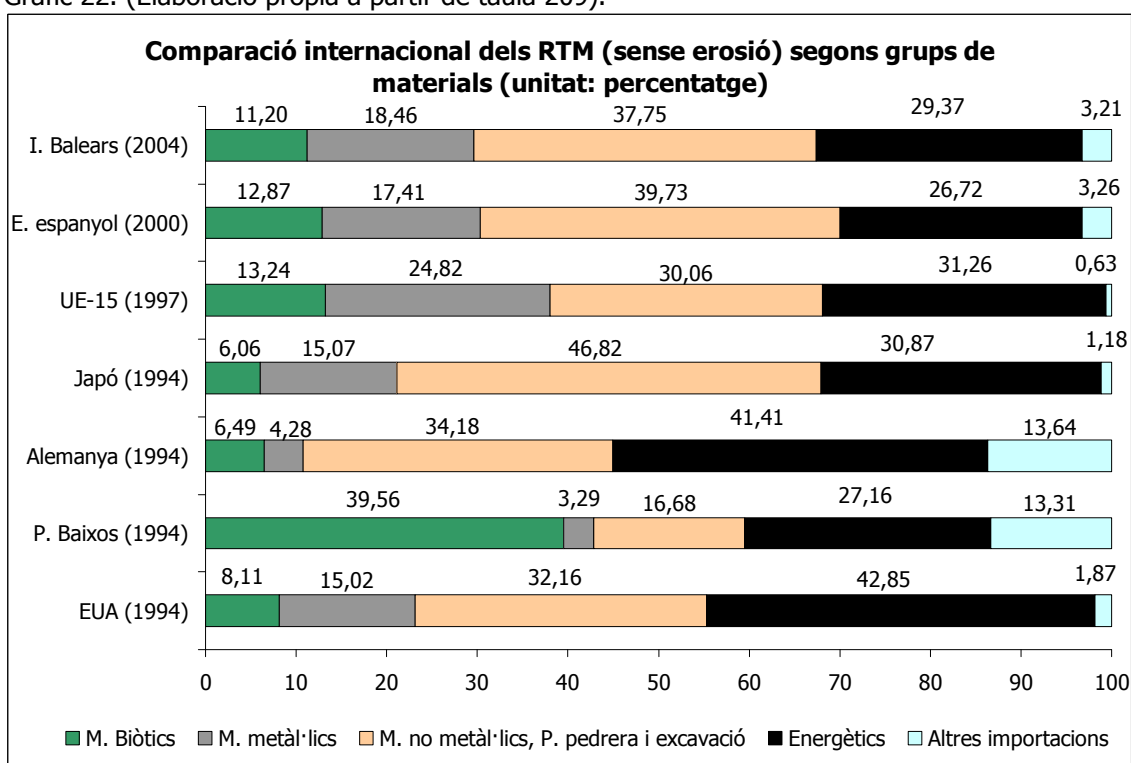
En tercer lloc, els **minerals no metàl·lics**, productes de pedrera i fluxos d'excavació han esdevingut en molts de casos en el grup de major pes. Si s'exclouen els Països Baixos on pels motius ja explicats els pesos percentuals de cada categoria queden un tant esmorteïts pels fluxos ocults dels materials biòtics, tendríem que de mitjana un 36,78% dels RTM es correspondrien amb aquesta categoria. A més, es pot veure com en els països on l'any de realització dels càlculs ha coincidit amb un moment àlgid de l'activitat constructora-immobiliària, aquesta categoria esdevé la que comporta uns majors fluxos. Així doncs, al Japó de finals dels 1980 i principis dels anys 1990 es va produir una intensificació del boom immobiliari que naturalment es va traduir en un increment dels RTM de materials de pedrera, en els fluxos excavats i en altres materials no metàl·lics, assolint el 46,8% dels RTM al 1994, que anaven destinats a convertir-se en estocs immobles i infraestructures. El mateix ha ocorregut en el cas espanyol, on la caiguda de les extraccions domèstiques de materials energètics i metàl·lics va anar acompanyada per un increment de les extraccions domèstiques de minerals no metàl·lics i productes de pedrera, majoritàriament en mines a cel obert, i que han alimentat els booms immobiliaris, enregistrant-se a finals de la dècada dels 1990 quasi 600 mil habitatges/any (Carpintero, 2005; Naredo, 1996; Naredo et al., 2005). Als moviments de materials deguts a la construcció d'immobles, s'han d'afegir com a element explicatiu el boom de les infraestructures al llarg de la segona meitat del segle XX i molt particularment des de l'entrada de l'Estat espanyol dins del conjunt regional de la Unió Europea al 1986. A les Balears, els fluxos de minerals no metàl·lics, productes de pedrera i fluxos d'excavació representaven el 37,75% de tots els RTM del metabolisme socioeconòmic balear, essent una expressió del boom dels sectors de la construcció, fonamentalment en immobles i infraestructures viàries que en el període 2003-2007 –l'anomenada legislatura de les autopistes, presidida per Jaume Matas (PP)- durant la qual hem estimat que s'havien construït uns 132 km de carreteres, la qual cosa implicaria la mobilització de prop de 12,5 milions Tm de minerals no metàl·lics. Una qüestió a destacar, referent a aquests fluxos és que la major part correspon a extraccions domèstiques.

En quart lloc, els **materials energètics** són en molts de països la principal partida dels fluxos dels RTM, i tan sols es troba en segon lloc en ordre d'importància als països on l'any analitzat coincideix amb booms immobiliaris. Els materials energètics representen de mitjana el 32,81% dels RTM (sense erosió) en els casos exposats. En aquesta categoria de materials es podrien destriar tres models d'economies “desenvolupades” en quant al seu metabolisme: en primer lloc, hi ha les que cobrien els requeriments energètics en base a extraccions domèstiques com són els EUA i Alemanya on, el 1994, els fluxos energètics representaven el 42,85% i el 41,4% dels RTM, respectivament. En aquests dos països, i a l'any 1994, la major part dels requeriments energètics procedien dels carbons domèstics. En segon lloc, les economies que cobreixen els requeriments energètics, majoritàriament, en base a les importacions com són els casos dels Països Baixos al 1994 (24,04% dels RTM energètics en base a extraccions domèstiques), UE-15 al 1997 (61,9% dels RTM energètics en base a extraccions domèstiques) i l'Estat espanyol al 2000 (40,4% dels RTM energètics en base a extraccions domèstiques). En tercer lloc, les economies que depenen absolutament dels fluxos

importats de materials energètics com són els casos del Japó al 1994 (1,02% dels RTM energètics en base a extraccions domèstiques) i les Balears que presenta una absoluta dependència de l'exterior.

Finalment, en la categoria **altres importacions** els criteris metodològics són discrepants en alguns casos. Aquests varien, per una banda, entre els que incorporen els productes acabats importats com els treballs realitzats en base a la metodologia de l'EUROSTAT (2002) com són els de Carpintero (2005), Schütz i Bringezu (2001a) i Balears; i per una altra banda, aquells que apareixen a l'obra *Resource flows: the material basis of industrial economies* (Adriaanse et al., 1997) on no hi ha una línia metodològica completament definida i comparable⁸⁷. Els resultats d'aquest grup de materials es troben entre el 13,64% dels RTM com és el cas d'Alemanya al 1994 i el 0,63% dels RTM a la UE-15 al 1997. En el cas de les Balears, on s'ha anat distribuint sempre i quan s'ha pogut a les semimanufactures i productes acabats, entre les principals categories a les que corresponien, resulta que el que es denomina "altres importacions" assolía al 2004 el 3,21% de tots els RTM, una xifra bastant propera al 3,26% dels RTM de l'economia espanyola al 2000.

Gràfic 22. (Elaboració pròpia a partir de taula 209).

⁸⁷ Per exemple: en el cas d'Alemanya i dels EUA apareixen les categories productes acabats i semimanufactures sense cap altra especificació; en el cas de Japó es consideren les semimanufactures (productes químics, metalls refinats, ferro i acer, alumini, coure, altres, ferralla, productes derivats de la biomassa forestal, altres semimanufactures) i els productes acabats (fertilitzants, carn i productes derivats de la llet, paper i productes de paper, maquinària i altres); en el cas dels P. Baixos inclou semimanufactures (metàl·liques i fertilitzants) i productes acabats (productes químics i altres).

Taula 209. Comparació entre els RTM (sense erosió) segons grups de materials (percentatge sobre RTM) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 209).

Grup	Procedència	EUA (1994)	P. Baixos (1994)	Alemanya (1994)	Japó (1994)	UE-15 (1997)	E. espanyol (2000)	I. Balears (2004)
Biomassa	Domèstic (%)	7,39	13,74	3,53	2,16	12,36	10,61	4,36
	Importat (%)	0,72	25,82	2,96	3,89	0,88	2,26	6,84
	Total (%)	8,11	39,56	6,49	6,06	13,24	12,87	11,20
M. metàl·lics	Domèstic (%)	13,38	0,00	0,03	0,08	1,05	2,89	0,00
	Importat (%)	1,64	3,29	4,25	14,98	23,78	14,52	18,46
	Total (%)	15,02	3,29	4,28	15,07	24,82	17,41	18,46
M. no metàl·lics, P. pedrera i excavació	Domèstic (%)	31,95	12,70	26,02	46,31	27,79	36,74	31,92
	Importat (%)	0,20	3,98	8,17	0,51	2,26	2,99	5,83
	Total (%)	32,16	16,68	34,18	46,82	30,06	39,73	37,75
Energètics	Domèstic (%)	39,68	6,53	35,93	0,31	19,37	10,81	0,00
	Importat (%)	3,16	20,63	5,48	30,56	11,88	15,91	29,37
	Total (%)	42,85	27,16	41,41	30,87	31,26	26,72	29,37
Altres importacions	Domèstic (%)	—	—	—	—	—	—	—
	Importat (%)	1,87	13,31	13,64	1,18	0,63	3,26	3,21
	Total (%)	1,87	13,31	13,64	1,18	0,63	3,26	3,21
RTM sense erosió (10⁶ Tm)		18.540	1.029,81	5.625,28	5.496	17.562,87	1.508,9	41,94

Taula 210. Resum dels Requeriments Totals de Materials de les Balears, 2004 (10³ Tm) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)

		Domèstics			Importats			RTM					
		Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	RTM (sense erosió)	RTM (amb erosió)	
Materials Biòtics	Agrícola	Biomassa agrícola	1.048,29	598,04	5.059,03	333,76	483,81	1.604,15	1.382,05	1.081,85	6.663,18	2.463,89	9.127,08
		Productes Acabats agrícoles	0	0	0	365,56	15,27	73,99	365,56	15,27	73,99	380,83	454,81
		Agrícola	1.048,29	598,04	5.059,03	699,32	499,08	1.678,14	1.747,60	1.097,12	6.737,17	2.844,72	9.581,89
	Animal	Biomassa animal	125,33	0	0	59,52	262,59	0	184,85	262,59	0	447,44	447,44
		Productes Acabats animal	0	0	0	168,03	78,34	0	168,03	78,34	0	246,37	246,37
		Animal	125,33	0	0	227,55	340,93	0	352,88	340,93	0	693,80	693,80
	Pesca	Biomassa pesca	3,32	2,28	0	17,25	5,56	0	20,57	7,84	0	28,41	28,41
	Forestal	Biomassa forestal	33,64	18,81	0	24,50	10,51	0	58,13	29,31	0	87,45	87,45
		Productes Semielaborat forestal	0	0	0	59,63	29,07	0	59,63	29,07	0	88,70	88,70
		Producte acaba forestal	0	0	0	84,78	373,07	0	84,78	373,07	0	457,85	457,85
		Forestal	33,64	18,81	0	168,91	412,64	0	202,55	431,45	0	634,00	634,00
	Altres	Altres productes biòtics	0	0	0	442,97	54,58	0	442,97	54,58	0	497,54	497,54
	MATERIALS BIÒTICS		1.210,57	619,12	5.059,03	1.556,00	1.312,78	1.678,14	2.766,57	1.931,91	6.737,17	4.698,47	11.435,64
	Materials Abiòtics	Minerals metàl·lics	Minerals metàl·lics	0	0	0	7,83	127,08	0	7,83	127,08	0	134,91
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic			0	0	0	161,48	600,38	0	161,48	600,38	0	761,86	
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic			0	0	0	1.835,66	5.010,19	0	1.835,66	5.010,19	0	6.845,85	
Minerals metàl·lics			0	0	0	2.004,97	5.737,65	0	2.004,97	5.737,65	0	7.742,62	
Minerals no metàl·lics		M. pedrera	6.016,22	1.895,34	0	201,46	43,28	0	6.217,68	1.938,62	0	8.156,30	8.156,30
		Excavació	0	5.412,40	0	0	0	0	0,00	5.412,40	0	5.412,40	5.412,40
		Sal	62,46	3,44	0	6,87	0,38	0	69,33	3,81	0	73,14	73,14
		Altres minerals no met.	0	0	0	1,66	0,69	0	1,66	0,69	0	2,35	2,35
		Prod. Semimanufacturat	0	0	0	374,32	541,19	0	374,32	541,19	0	915,51	915,51
		Prod. Acabat	0	0	0	380,77	893,16	0	380,77	893,16	0	1.273,93	1.273,93

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	Minerals no metàl·lics	6.078,68	7.311,17	0	965,09	1.478,7	0	7.043,77	8.789,87	0	15.833,64	15.833,64
Energètics	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0	0	0	1.300,24	7.456,88	0	1.300,24	7.456,88	0	8.757,12	8.757,12
	Combustibles fòssils (Gas Natural)	0	0	0	0,24	0,01	0	0,24	0,01	0	0,25	0,25
	Prod. Semimanufacturat (benzina, querosè, lubricants, etc)	0	0	0	1.957,46	1.514,30	0	1.957,46	1.514,3	0	3.471,76	3.471,76
	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	0	0	0	31,31	59,34	0	31,31	59,34	0	90,65	90,65
	Energètics	0	0	0	3.289,25	9.030,53	0	3.289,25	9.030,53	0	12.319,78	12.319,78
ABIÒTICS		6.078,68	7.311,17	0	6.259,31	16.246,88	0	12.337,99	23.558,06	0	35.896,04	35.896,04
Altres Productes Acabats		0	0	0	1.289,80	56,53	0	1.289,80	56,53	0	1.346,32	1.346,32
TOTAL		7.289	7.930	5.059	9.105	17.616	1.678	16.394	25.546	6.737	41.941	48.678

12.8.5. Comparació dels RTM (sense erosió) per càpita de les Illes Balears amb d'altres economies.

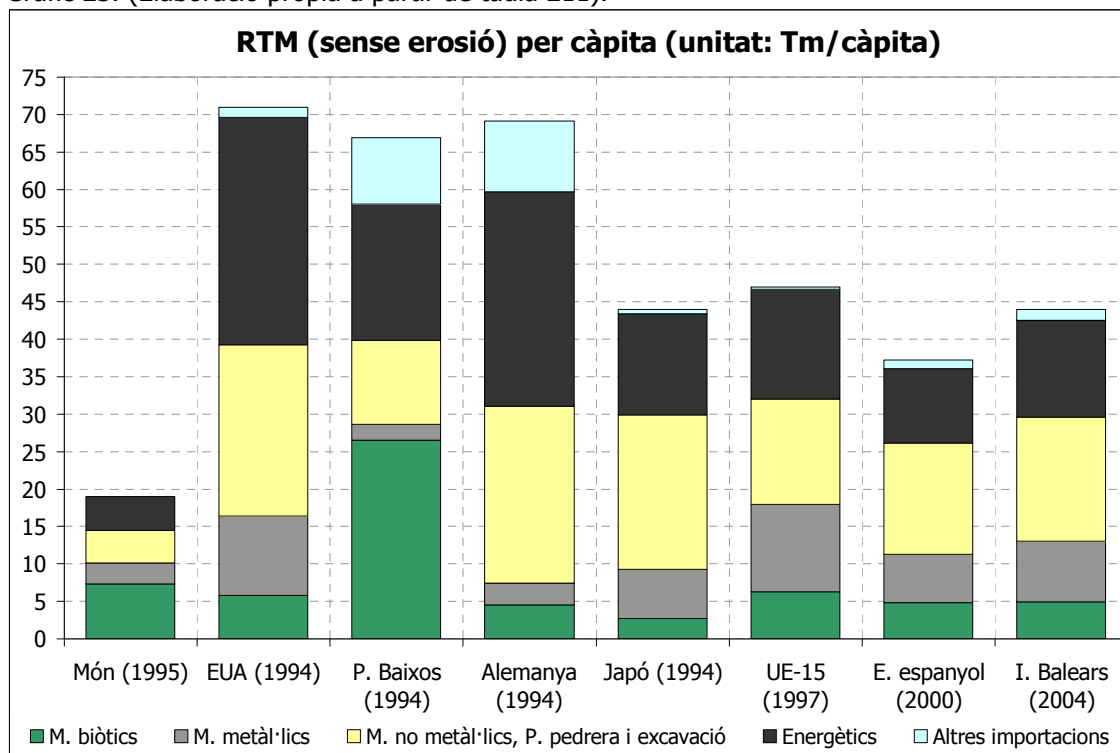
Una vegada s'han exposat els principals resultats dels RTM de les Balears per l'any 2004 i la seva comparació amb d'altres economies dels anomenats "països rics", hom es deu demanar a veure en termes comparatius amb els casos exposats la magnitud dels RTM en termes per càpita. De moment partirem d'analitzar la distribució dels RTM entre la població resident, d'acord amb la revisió del Padró del 2004, per tal de tenir uns resultats obtinguts de la mateixa manera com la resta de casos i per d'aquesta manera poder realitzar comparacions. No obstant, la discussió sobre la dimensió demogràfica a les Balears, íntimament vinculada a la dimensió "productiva" (producció turística), ha incidit en el fet que els estudis i reflexions sobre els processos geohistòrics han de comptar amb el que s'ha denominat com a pressió humana que seria la suma de la població resident i la flotant (Blázquez et al., 2002).

A partir de la distribució dels RTM en base a la població de cada territori es podrien establir, a grans trets, l'agrupació entre països en funció dels RTM en termes per càpita. Es pot observar (gràfic 23 i taula 211) com es poden diferenciar, a grans trets, dos grups: en primer lloc, hi ha aquells països amb un model socioeconòmic altament consumista, amb l'exemple paradigmàtic dels EUA, amb uns RTM per càpita que giren entre 66,9 Tm/càpita i a 70,9 Tm/càpita (P. Baixos, EUA i Alemanya); en segon lloc, un altre grup d'economies que presenten uns RTM que giren en torn a les 37 Tm/càpita i les 47 Tm/càpita, entre els quals es troben la UE-15, l'Estat espanyol, Japó i les Balears⁸⁸. Una qüestió que es pot destacar en el cas japonès (Adriaanse et al., 1997) respecte dels altres casos considerats en aquell estudi –Alemanya, P. Baixos, EUA- és que si els resultats dels RTM per càpita és inferior a la dels altres països és degut, en bona mesura, als menors requeriments de materials energètics. A Japó, una part destacable de la generació d'electricitat procedeix de l'energia nuclear (28% de l'electricitat al 2005) (IEA, 2007). Així doncs, es pot veure que no sempre que una economia presenti uns menors RTM voldrà significar, malgrat presenti senyals de desmaterialització absoluta, que tendeixi cap a una minva de les tensions sobre la biosfera. És a dir, aquest fet ens permet recordar i constatar que totes les metodologies i tots els instruments ens serveixen per analitzar, explicar i comprendre una part de la incidència de l'espècie humana sobre la biosfera; però que no es pot pretendre atorgar a cap d'elles una dimensió absoluta tal com sí es pretén amb les mesures pecuniàries dels SCN (Sistemes de Comptabilitat Nacional).

Finalment, es pot assenyalar que els RTM per càpita de les Balears per l'any 2004, amb unes 43,95 Tm/càpita, es situen entre la mitjana de la UE-15 i la mitjana de l'Estat; la qual cosa és comprensible degut al fet que l'economia balear està especialitzada en una de les activitats, com és la turística que pot ser definida com una de les màximes expressions de la societat de consum de masses, amb tot el que això representa en quan a utilització de recursos.

⁸⁸ El 1994 els RTM per càpita a Itàlia foren de 28,2 Tm/càpita (De Marco et al. 2001); mentre que els del Regne Unit al 2000 foren de 35,6 Tm/càpita (Sheerin, 2002). Un altre estudi sobre els RTM d'una Comunitat Autònoma, seguint la mateixa metodologia que la nostra, és el cas del País Basc en el que resultaven per l'any 1999 uns RTM (amb erosió) per càpita en torn a les 83,8 Tm, i de 72,5 Tm/càpita en cas de deduir l'erosió (Arto, 2003). Pel cas de Catalunya a l'any 2000 es comptabilitzaren uns Inputs Directes de Materials d'unes 17 Tm/càpita (Sendra et al., 2006) que coincidien amb els IMD (Inputs de Materials Directes) de l'economia balear pel 2004 que foren de 17,16 Tm/càpita (sense erosió).

Gràfic 23. (Elaboració pròpia a partir de taula 211).

Taula 211. Comparació entre els RTM per càpita entre diferents països i les Balears (unitat: Tm/càpita) (Font: elaboració pròpia a partir de Naredo i Valero, 1999 i Romano, 2003; Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 214).

	Món (1995)	EUA (1994)	P. Baixos (1994)	Alemanya (1994)	Japó (1994)	UE-15 (1997)	E. espanyol (2000)	I. Balears (2004)
M. biòtics	7,29 ^a	5,76	26,47	4,49	2,66	6,22	4,80	4,95
M. metàl·lics	2,80	10,66	2,20	2,95	6,62	11,67	6,49	8,11
M. no metàl·lics, P. pedrera i excavació	4,37	22,82	11,16	23,62	20,57	14,13	14,80	16,58
Energètics fòssils	4,55	30,40	18,17	28,62	13,56	14,69	9,96	12,90
Altres importacions		1,32	8,90	9,43	0,52	0,29	1,22	1,41
RTM (sense erosió)	19,00	70,96	66,91	69,11	43,93	47,00	37,26	43,95
<i>Erosió (Tm/cap)</i>	--	13,04	0,09	1,58	1,29	4,40	9,91	7,05
<i>RTM amb erosió</i>	--	84,00	67,00	70,69	45,22	51,40	47,17	51,00

a. Les dades mundials de biomassa corresponen a l'any 1997 (Romano, 2003).

Malgrat els anys no es corresponguin, amb una diferència de fins a 10 anys entre els diferents casos presentats, es pot veure com la mitjana dels RTM sense erosió a escala mundial es situaven per l'any 1995 en torn a 19 Tm. En primer lloc, es pot posar de manifest que a partir de les diferents economies analitzades –considerades riques– es podrien estimar uns RTM mitjans de 52,03 Tm/càpita per a finals del segle XX. Els RTM per càpita d'aquesta petita part de la població mundial de les regions centrals del sistema-món capitalista (prop del 15% de la població mundial) quasi tripliquen la mitjana mundial. Per altra banda, els estudis sobre el metabolisme socioeconòmic de la "fàbrica del món", Xina, ens dona uns RTM d'unes 19 Tm/càpita per l'any 2002. Una xifra que és idèntica a la mitjana mundial i que podria correspondre's al que s'anomenen economies emergents (Ming i Tianzhu, 2007). Per exemple, a l'Estat espanyol s'assoliren uns RTM per càpita de 19 Tm a l'any 1972, després d'una dècada de desenfrenat desenvolupisme. Així doncs, es pot estimar que la major part de la població

mundial –aproximadament el 84% dels habitants del planeta- presentaria uns RTM (sense erosió) per càpita d'unes 7,68 Tm de mitjana, és a dir un 59,58% inferior a la mitjana mundial, però 6,7 vegades inferior als RTM per càpita dels anomenats "països rics" (taula 212).

En segon lloc, destacariem el fet que els materials biòtics representen una mitjana del 38,34% dels RTM mundials, mentre que en la major part dels territoris "desenvolupats", la biomassa representaria el 9,24% dels RTM. Emperò, en els anomenats països "subdesenvolupats" o empobrits, els materials biòtics representarien aproximadament el 77,39% de tots els RTM (taula 212). Així doncs, una de les característiques que marquen una diferència entre les anomenades societats "desenvolupades" i les "subdesenvolupades" és que: mentre les primeres es recolzen fonamentalment en l'extracció de recursos de l'escorça terrestre, les segones ho fan en base als productes derivats de la fotosíntesi. En tercer lloc, cal destacar el fet que si un territori per entrar en el grup dels "desenvolupats" ha de presentar una "motxilla ecològica" d'unes 52 Tm/càpita, es veu com el projecte universalitzador de l'anomenat desenvolupament, preconitzat per les institucions del capital, resulta ser inviable a escala planetària, entre d'altres, per la simple raó que la base biofísica que alimenta les societats del capitalisme avançat és limitada⁸⁹. Així doncs, les situació recorda més al paper que en els ecosistemes juguen els predadors –regions centrals del sistema-món capitalista– i les preses –regions de la perifèria mundial–. El gir cap el "desenvolupament", a més, s'ha sustentat progressivament en l'extracció, tot abandonant la producció, i aquella ha estat viable gràcies a la intensa utilització d'energia fòssil (Naredo, 2006; Fernández-Durán, 2008).

Taula 212. Estimació dels RTM segons el tipus d'economia a principis del segle XXI (2002)
(Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i Ming X. i Tianzhu, Z., 2007).

	Món		Països Enriquits		Xina		Països Empobrits	
	Tm/càpita	%	Tm/càpita	%	Tm/càpita	%	Tm/càpita	%
Biomassa	7,29	38,37	4,81	9,24	1,12	51,06	5,94	77,39
Minerals metàl·lics.	2,8	14,74	7,75	14,89	7,62*	40,09	0,3	3,89
Minerals no metàl·lics. Materials de pedrera i excavació	4,37	23	18,75	36,04			1,2	15,59
Energètics	4,55	23,95	18,35	35,28	9,70	51,06	0,24	3,13
Altres importacions	0,00	0	2,36	4,54	0,56	2,95	0,00	0
RTM	19,00	100	52,03	100	19,00	100	7,68	100

* Minerals metàl·lics i no metàl·lics, materials de pedrera i d'excavació van junts al cas xinès.

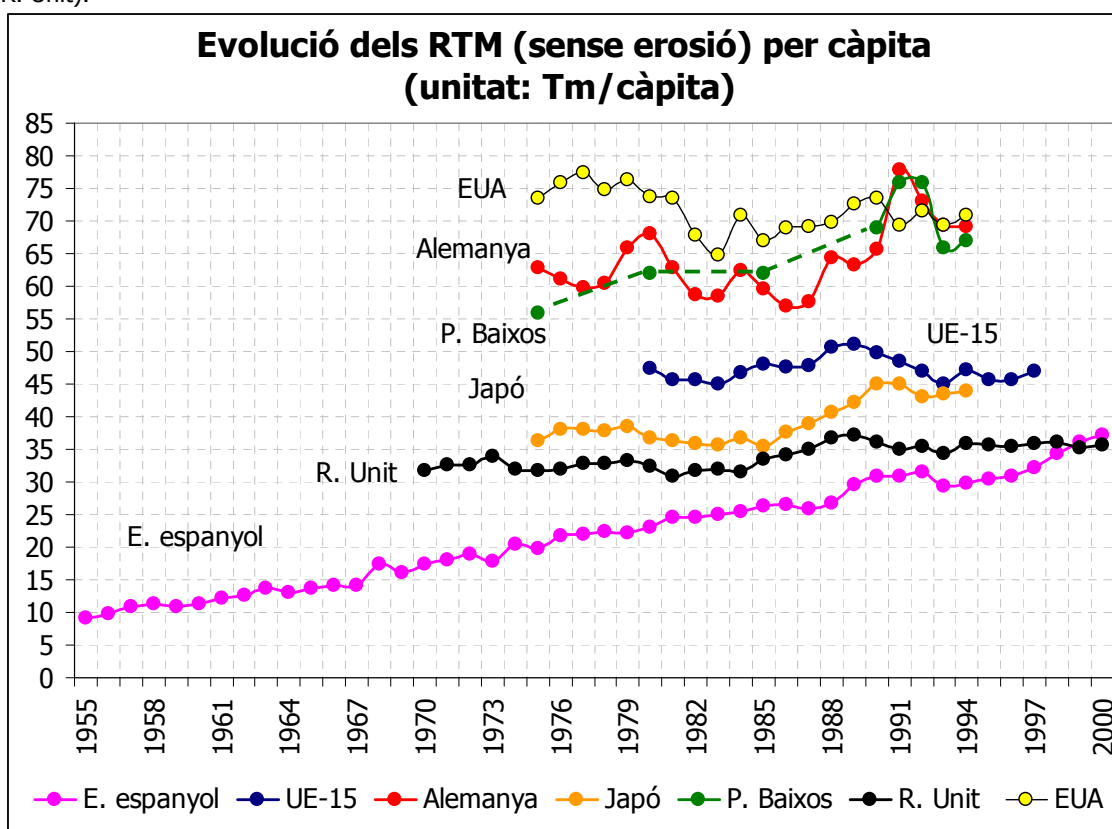
Convé assenyalar que les discrepàncies temporals en els casos analitzats poden tenir una importància gens menyspreable. Així doncs, es pot observar (gràfic 24) com els RTM (sense erosió) per càpita presenten evolucions bastant diferents segons de l'economia que es tracti. En qualsevol cas es pot destacar el fet com els RTM per càpita dels principals països de la OECD es mantenen quasi estables al llarg dels períodes tractats (taula 213). Per altra banda, l'Estat espanyol, en procés d'inserció al capitalisme global i amb profunds canvis socioeconòmics i polítics al llarg de la segona meitat del segle XX, ha presentat un metabolisme socioeconòmic que en termes de RTM per càpita ha presentant una taxa d'increment interanual del 3,29% (taula 213), la qual cosa ha dut a Carpintero (2005:349) a definir l'economia espanyola com un "dragó europeu", tot recordant als "dragons asiàtics". Així com l'Estat

⁸⁹ Naredo (2006) calcula que els països empobrits tendrien uns RTM per càpita en torn a les 7 Tm/càpita. Els recents treballs de Schandl i Eisenmenger (2006) i Behrens et al. (2007) vénen a recolzar els nostres resultats i anàlisi a escala mundial. Un aspecte que aquests autors destaquen és l'ascens en les extraccions de recursos a escala mundial degut a les vigoroses economies asiàtiques (Índia i Xina) entre finals dels 1990 i els 2000. Per altra banda, els països empobrits han experimentat al llarg de la dècada dels 1990 una caiguda important de les seves extraccions, i en canvi han augmentat les importacions de productes, la qual cosa ha agreujat més els seus problemes estructurals de dependència. I, per altra banda, molts països d'Amèrica Llatina –p.ex. Xile, Veneçuela o Brasil– han vist augmentar notablement les extraccions de recursos naturals, ja siguin metàl·lics (Xile), biòtics (Brasil) o combustibles fòssils (Veneçuela). Per altra banda, els països centrals han mantingut la seva elevada càrrega ambiental.

espanyol al llarg d'aquest període ha presentat una tendència alcista, el cas alemany amb motiu de la reunificació de les dues alemanyes, també mostra un increment dels RTM per càpita. De la taula 213 i del gràfic 24 que abracen uns períodes temporals considerables, es pot deduir que els anomenats "països rics", en assolir una certa dotació material en termes per càpita, presenten una certa tendència a la seva estabilització. Això no obstant, es tractaria d'una estabilització sinuosa en la que al llarg dels anys contemplats es descriuen períodes de reducció –desmaterialitzadors– amb altres d'increment –rematerialitzadors.

En el treball publicat per EUROSTAT (2002)⁹⁰ sobre els usos de materials de la UE-15 entre el 1980 i el 2000, els FMD (Fluxos de Materials Directes) en termes per càpita s'han mantingut pràcticament estables al llarg d'aquests vint anys, en torn a unes 16,9 Tm/càpita. Entre els diferents Estats membres, es pot destacar com els països del Sud que s'havien incorporat a la Unió al llarg dels 1980, són els que han presentat unes taxes d'increment interanual dels FMD importants. Així, d'acord amb EUROSTAT (2002) a l'Estat espanyol i Portugal s'ha produït un increment interanual de l'1,9% i a Grècia de l'1,8%. Encara que els resultats de Carpintero (2005) abracin fins a l'any 2000, seria plausible estimar que els RTM de l'economia espanyola haurien seguit la seva tendència creixent, molt particularment per mor de l'important "tsunami" urbanitzador espanyol (Fernández-Durán, 2006). En concret, Naredo (2009) en un treball sobre l'economia i el poder a l'Estat espanyol, i la particularitat de les megainfraestructures i el boom immobiliari, calcula els requeriments directes de materials –és a dir, sense els fluxos ocults- de la Comunitat de Madrid per l'any 2005 que assolien uns 16,3 Tm/càpita. A la Comunitat de Madrid, expressió del fort dinamisme del sector de la construcció al llarg del boom de finals dels 1990 i principis del segle XXI, els FMD (Fluxos de Materials Directes) passaren de 12,7 Tm/càpita al 2001 (Naredo i Frías, 2003) a les ja esmentades 16,3 Tm/càpita del 2005, és a dir un increment anual del 6,5%.

Gràfic 24. (Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero (2005) per l'Estat espanyol; Schütz i Bringezu (2001a) per la UE-15; Adriaanse et al. (1997) pels EUA, Japó, Alemanya i P. Baixos; i Sheerin (2002) pel R. Unit).

⁹⁰ Aquest estudi no contempla els fluxos ocults i per la qual cosa no s'ha emprat en aquest anàlisi comparatiu.

Taula 213. Variació interanual dels RTM (sense erosió) en la seva distribució per càpita (Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero (2000) per l'Estat espanyol; Schütz i Bringezu (2001a) per la UE-15; Adriaanse et al. (1997) pels EUA, Japó, Alemanya i P. Baixos; i Sheerin (2002) pel R. Unit).						
E. espanyol (1955-2000)	UE-15 (1980-1997)	Alemanya (1975-1994)	Japó (1975-1994)	P. Baixos (1975-1994)	EUA (1975-1994)	R. Unit (1970-2000)
3,29%	-0,006%	0,72%	1,07%	0,42%	-0,1%	0,43%

Taula 214. Resum dels Requeriments Totals de Materials de les Balears per càpita (en base a la població empadronada), 2004 (Tm/càpita) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)

			Domèstics			Importats			RTM					
			Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	RTM (sense erosió)	RTM (amb erosió)	
Materials Biòtics	Agrícola	Biomassa agrícola	1,098	0,626	5,297	0,349	0,507	1,680	1,447	1,133	6,977	2,580	9,557	
		Productes Acabats agrícoles	0	0	0	0,383	0,016	0,077	0,383	0,016	0,077	0,399	0,476	
		Agrícola	1,098	0,626	5,297	0,732	0,523	1,757	1,830	1,149	7,054	2,979	10,033	
	Animal	Biomassa animal	0,131	0	0	0,062	0,275	0	0,194	0,275	0	0,468	0,468	
		Productes Acabats animal	0	0	0	0,176	0,082	0,000	0,176	0,082	0,000	0,258	0,258	
		Animal	0,131	0,000	0,000	0,238	0,357	0,000	0,369	0,357	0,000	0,726	0,726	
	Pesca	Biomassa pesca	0,0035	0,0024	0,0000	0,0181	0,0058	0,0000	0,0215	0,0082	0,0000	0,0616	0,0616	
	Forestal	Biomassa forestal	0,035	0,020	0,000	0,026	0,011	0,000	0,061	0,031	0,000	0,092	0,092	
		Productes Semielaborat forestal	0	0	0	0,062	0,030	0,000	0,062	0,030	0,000	0,093	0,093	
		Producte acaba forestal	0	0	0	0,089	0,391	0,000	0,089	0,391	0,000	0,479	0,479	
		Forestal	0,035	0,020	0,000	0,177	0,432	0,000	0,212	0,452	0,000	0,664	0,664	
	Altres	Altres productes biòtics	0,000	0,000	0,000	0,464	0,057	0,000	0,464	0,057	0,000	0,521	0,521	
	MATERIALS BIÒTICS			1,268	0,648	5,297	1,629	1,375	1,757	2,897	2,023	7,054	4,951	12,006
	Materials Abiòtics	Minerals metàl·lics	Minerals metàl·lics	0	0	0	0,008	0,133	0,000	0,008	0,133	0,000	0,141	0,141
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic			0	0	0	0,169	0,629	0,000	0,169	0,629	0,000	0,798	0,798	
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic			0	0	0	1,922	5,246	0,000	1,922	5,246	0,000	7,168	7,168	
Minerals metàl·lics			0	0	0	2,099	6,008	0,000	2,099	6,008	0,000	8,107	8,107	
Minerals no metàl·lics		M. pedrera	6,299	1,985	0,000	0,211	0,045	0,000	6,510	2,030	0,000	8,540	8,540	
		Excavació	0,000	5,667	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	5,667	0,000	5,667	5,667	
		Sal	0,065	0,004	0,000	0,007	0,000	0,000	0,073	0,004	0,000	0,077	0,077	
		Altres minerals no met.	0,000	0,000	0,000	0,002	0,001	0,000	0,002	0,001	0,000	0,002	0,002	
	Prod. Semimanufacturat	0,000	0,000	0,000	0,392	0,567	0,000	0,392	0,567	0,000	0,959	0,959		

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

		Prod. Acabat	0,000	0,000	0,000	0,399	0,935	0,000	0,399	0,935	0,000	1,334	1,334	
		Minerals no metàl·lics	6,365	7,655	0,000	1,011	1,548	0,000	7,375	9,204	0,000	16,579	16,579	
	Energètics	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0	0	0	1,361	7,808	0,000	1,361	7,808	0,000	9,169	9,169	
		Combustibles fòssils (Gas Natural)	0	0	0	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
		Prod. Semimanufacturat (benzina, querosè, lubricants, etc)	0	0	0	2,050	1,586	0,000	2,050	1,586	0,000	3,635	3,635	
		Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	0	0	0	0,033	0,062	0,000	0,033	0,062	0,000	0,095	0,095	
		Energètics	0	0	0	3,444	9,456	0,000	3,444	9,456	0,000	12,900	12,900	
		ABIÒTICS	6,365	7,655	0,000	6,554	17,012	0,000	12,919	24,667	0,000	37,586	37,586	
	Altres Productes Acabats			0	0	0	1,351	0,059	0,000	1,351	0,059	0,000	1,410	1,410
	TOTAL			7,632	8,304	5,297	9,534	18,445	1,757	17,166	26,749	7,054	43,947	51,001

12.8.6. Estimació dels RTM (sense erosió) en funció de la pressió humana efectiva a les Illes Balears. La motxilla ecològica del negoci turístic.

En nombroses ocasions s'ha esmentat que en estudiar i analitzar l'evolució recent de les illes Balears, s'ha de tenir en compte la important aflluència turística que acudeix a aquest arxipèlag que representa el 0,15% de la superfície de la UE-15 (Blázquez et al., 2002). Per aquest motiu, s'ha estimat oportú considerar paral·lelament als càlculs dels RTM en base a la població resident (segons el Padró), aquella altra dimensió demogràfica que s'ha definit com a pressió humana –expressada a l'IPH, Índex de Pressió Humana- i que pretén estimar la població total de fet, és a dir la resident més la flotant (turística), en qualsevol moment de l'any. El fet turístic, entre d'altres, es manifesta en l'increment del nombre d'usuaris de recursos naturals a l'espai receptor, i per aquest motiu la consideració del negoci turístic pot contemplar-se en una primera aproximació, entenent que els turistes presenten unes pautes de consum idèntiques a les d'un resident estàndard. Evidentment, aquestes estimacions no són precises, així com tampoc ho són les que es deriven de suposar que tots els residents presenten unes pautes semblants d'utilització de recursos. Nogensmenys, la deficient disponibilitat d'informació dificulta, en molts d'àmbits, establir diferenciacions entre la utilització de recursos en base a diferents categories sociològiques com per exemple entre les classes socials de major renda, les classes populars i fins i tot les diferències socials entre els turistes, entre aquells que pertanyen als segments elitistes i aquells altres que gaudeixen del paquet turístic de sol i platja.

Podem recordar que a l'any 2004 s'havien comptabilitzat uns 11,48 milions de turistes a les Balears, que havien realitzat 109,68 milions d'estades, resultant una estada mitjana per turista de 10,4 dies. Així doncs, tenint en compte els resultats en base a l'IPH, tendríem que pertocaríem a cada usuari del territori balear i dels recursos extrets, produïts i importats a les Illes, unes 33,37 Tm/càpita. Així doncs, els RTM per càpita en base a l'IPH serien un 23,9% inferiors als resultats obtinguts a partir d'emprar com a denominador la població empadronada. A partir d'aquests resultats, podem obtenir els RTM (sense erosió) dels turistes a les Balears que es situarien en torn a uns 10,02 milions de Tm, essent aquests el 23,9% de tots els RTM (sense erosió) de l'economia balear. En definitiva, **cada turista** de mitjana presentava al 2004 uns RTM de **873,09 kg** de materials al llarg dels seus 10,4 dies d'estada mitjana.

Taula 215. Estimació dels RTM de la població resident i del negoci turístic (Font: elaboració pròpia)			
	Població Resident (10 ³ Tm)	Negoci Turístic (10 ³ Tm)	RTM turista (Kg)
Biomassa Agrícola	2.164,13	680,94	59,28
Biomassa Animal	528,14	166,18	14,47
Biomassa Pesca	21,58	6,79	0,59
Biomassa Forestal	348,59	109,68	9,55
Altres biòtics	482,30	151,75	13,21
Minerals metàl·lics	5.889,76	1.853,21	161,34
Minerals no metàl·lics	12.044,07	3.789,65	329,92
Energètics	9.370,90	2.948,54	256,69
Altres Productes Acabats	1.023,81	322,14	28,04
Total	31.873,29	10.028,89	873,09

Un dels treballs que ha analitzat el metabolisme socioeconòmic d'un espai insular turístic ha estat l'elaborat per Marcelo Hercowitz (2003) en el que es calcula el metabolisme per la banda dels inputs i dels outputs de Lanzarote per l'any 2001. Hercowitz, seguint els fonaments metodològics esboçats per Mathews et al. (2000), ha discriminat entre els FMD (Fluxos de Materials Directes) de la població turística i els de la resident, essent els FMD dels turistes de 0,55 milions Tm i els dels residents de 1,48 milions Tm. És a dir, els FMD del turisme a Lanzarote representava el 27% de tots els FMD. Els FMD d'un turista a Lanzarote seria d'uns 302 kg, mentre que un turista a les Balears tendria uns 372 kg de FMD (Fluxos de Materials Directes) a l'any 2004.

En definitiva, d'aquests resultats hom pot extreure que el turisme lluny de ser una activitat postmaterial, fonamentada solsament en l'experiència turística, és una activitat intensiva en quant a requeriments de materials. Per tant, l'anunciada desmaterialització de les

economies, i especialment aquelles vinculades a les activitats terciàries, tal com va exposar Carpintero (2003), resulta ser bastant discutible. Entre els motius que hi ha al darrera de la materialitat dels serveis radica el fet que aquestes activitats presenten un caràcter residual, ja que allotgen totes aquelles activitats que no es corresponen ni a les agràries ni a les industrials. Ropke (2001:39) recordava irònicament que "poques persones estarien disposades a pagar per un tall de cabells sense que aquest tengués efectes materials", evidenciant en el seu text el fet que els serveis tenen una dimensió material que no es pot obviar.

Ropke (2001) exposava el paper que podien tenir certs serveis en la reducció de l'impacte ambiental, diferenciant: en primer lloc, aquells serveis que presenten una major intensitat en factor treball i que serien bons exemples de serveis amb baix impacte ambiental (p.ex. cura de nins, cura de malalts, educació, , etc); i, en segon lloc, la capacitat d'un servei per reemplaçar la compra de nous béns per part dels consumidors (p.ex. serveis de reparació, manteniment, lloguer, etc). Per contra, Carpintero (2003:64) exposa que "en la majoria de països, dominen aquelles activitats de serveis més intensives en energia i materials, havent experimentat també substancials creixements en els darrers anys: serveis com el transport, el comerç, els restaurants, hotels, viatges, telecomunicacions, representen el gruix dels serveis en les economies de l'OCDE".

El cas de Balears, amb una economia sustentada en l'activitat turística (que a la vegada està íntimament lligada a la immobiliària) ens permet afirmar que si bé el turisme pot ser considerat com un cúmul d'experiències, aquestes estaven associades a les Illes a uns RTM (sense erosió) de 873,9 kg per turista al 2004, pesant l'activitat turística anual uns 10 milions de Tm.

Taula 216. Taula resum dels Requeriments Totals de Materials de les Balears per càpita en base a l'IPH -Índex de Pressió Humana), 2004 (Tm/càpita) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)														
			Domèstics			Importats			RTM					
			Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	RTM (sense erosió)	RTM (amb erosió)	
Materials Biòtics	Agrícola	Biomassa agrícola	0,835	0,476	4,029	0,266	0,385	1,278	1,101	0,862	5,307	1,962	7,269	
		Productes Acabats agrícoles	0,000	0,000	0,000	0,291	0,012	0,059	0,291	0,012	0,059	0,303	0,362	
		Agrícola	0,835	0,476	4,029	0,557	0,397	1,337	1,392	0,874	5,366	2,266	7,632	
	Animal	Biomassa animal	0,100	0,000	0,000	0,047	0,209	0,000	0,147	0,209	0,000	0,356	0,356	
		Productes Acabats animal	0,000	0,000	0,000	0,134	0,062	0,000	0,134	0,062	0,000	0,196	0,196	
		Animal	0,100	0,000	0,000	0,181	0,272	0,000	0,281	0,272	0,000	0,553	0,553	
	Pesca	Biomassa pesca	0,0026	0,0018	0,0000	0,0275	0,0102	0,0000	0,0164	0,0062	0,0000	0,0226	0,0226	
	Forestal	Biomassa forestal	0,003	0,002	0,000	0,014	0,006	0,000	0,016	0,008	0,000	0,024	0,024	
		Productes Semielaborat forestal	0,027	0,015	0,000	0,020	0,008	0,000	0,046	0,023	0,000	0,070	0,070	
		Producte acaba forestal	0,000	0,000	0,000	0,047	0,023	0,000	0,047	0,023	0,000	0,071	0,071	
		Forestal	0,000	0,000	0,000	0,068	0,297	0,000	0,068	0,297	0,000	0,365	0,365	
	Altres	Altres productes biòtics	0,027	0,015	0,000	0,135	0,329	0,000	0,161	0,344	0,000	0,505	0,505	
	MATERIALS BIÒTICS			0,964	0,493	4,029	1,253	1,051	1,337	2,203	1,539	5,366	3,742	9,108
	Materials Abiòtics	Minerals metàl·lics	Minerals metàl·lics	0,000	0,000	0,000	0,006	0,101	0,000	0,006	0,101	0,000	0,107	0,107
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic			0,000	0,000	0,000	0,129	0,478	0,000	0,129	0,478	0,000	0,607	0,607	
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic			0,000	0,000	0,000	1,462	3,990	0,000	1,462	3,990	0,000	5,452	5,452	
Minerals metàl·lics			0,000	0,000	0,000	1,597	4,570	0,000	1,597	4,570	0,000	6,167	6,167	
Minerals no metàl·lics		M. pedrera	4,792	1,510	0,000	0,160	0,034	0,000	4,952	1,544	0,000	6,496	6,496	
		Excavació	0,000	4,311	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	4,311	0,000	4,311	4,311	
		Sal	0,050	0,003	0,000	0,005	0,000	0,000	0,055	0,003	0,000	0,058	0,058	
		Altres minerals no met.	0,000	0,000	0,000	0,001	0,001	0,000	0,001	0,001	0,000	0,002	0,002	
	Prod. Semimanufacturat	0,000	0,000	0,000	0,298	0,431	0,000	0,298	0,431	0,000	0,729	0,729		

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

		Prod. Acabat	0,000	0,000	0,000	0,303	0,711	0,000	0,303	0,711	0,000	1,015	1,015
		Minerals no metàl·lics	4,841	5,823	0,000	0,769	1,178	0,000	5,610	7,001	0,000	12,611	12,611
	Energètics	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0,000	0,000	0,000	1,036	5,939	0,000	1,036	5,939	0,000	6,975	6,975
		Combustibles fòssils (Gas Natural)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
		Prod. Semimanufacturat (benzina, querosè, lubricants, etc)	0,000	0,000	0,000	1,559	1,206	0,000	1,559	1,206	0,000	2,765	2,765
		Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	0,000	0,000	0,000	0,025	0,047	0,000	0,025	0,047	0,000	0,072	0,072
		Energètics	0,000	0,000	0,000	2,620	7,192	0,000	2,620	7,192	0,000	9,812	9,812
		ABIÒTICS	4,841	5,823	0,000	4,985	12,940	0,000	9,827	18,763	0,000	28,590	28,590
	Altres Productes Acabats		0,000	0,000	0,000	1,027	0,045	0,000	1,027	0,045	0,000	1,072	1,072
	TOTAL		5,806	6,316	4,029	7,266	14,036	1,337	13,058	20,347	5,366	33,404	38,770

12.9. LES RELACIONS COMERCIALS DEL CAPITALISME BALEAR EN TEMPS DE LA GLOBALITZACIÓ NEOLIBERAL. COLONITZACIÓ I APROPIACIÓ (PER VIA ADQUISITIVA) A TRAVÉS DEL COMERÇ COM ELEMENT CLAU DEL "MIRACLE BALEAR".

Un cop sabem els RTM que utilitza l'economia balear, es procedirà a analitzar l'origen dels recursos que dita economia emprava al llarg de l'any de referència d'aquest estudi. El capitalisme balear, tal com ha ocorregut pel conjunt de l'Estat, ha sustentat la seva estratègia d'expansió en l'apropiació per via adquisitiva de materials i energia procedents d'altres territoris, tot contribuint (i participant) a la definició d'un desenvolupament geogràfic desigual mundial. Així, en el treball de Carpintero (2005:429) sobre l'economia espanyola, s'exposava com "en els darrers cinquanta anys, Espanya ha modificat el seu metabolisme econòmic substancialment i en un doble sentit: en primer lloc, abandonant els trets propis d'una economia de la "producció" –que s'abastia en gran mesura de recursos renovables procedents de la biomassa–, per convertir-se en una economia de "l'adquisició" de riquesa no renovable ja existent. En segon terme, i com a conseqüència de l'anterior, Espanya ha passat de ser una economia abastadora de matèries primeres per la resta del món, a transformar-se en una important receptora neta d'energia i materials de tercers països".

En el cas de les Balears⁹¹, les economies insulars s'han anat perfilant com a semiperifèries que al llarg dels diferents cicles de l'economia mundial han anat adoptant una estratègia exportadora generalment, de productes amb una valoració monetària superior a la dels productes importats (Aspiroz, 2003; Casasnovas, 2006; Cirer, 2004; Manera, 2001; Manera, 2006). Així, el capitalisme balear s'ha sustentat, en part, sobre les estratègies comercials exportadores recolzades pel fet de la seva posició geoestratègica i per haver escalat posicions en la "corba del notari" definida per Naredo i Valero (1999) que ha permès a grans trets que les elits insulars obtinguessin importants taxes de benefici amb la revenda de productes que abans havien estat importats, i que s'incorporaven com a factors dins dels processos de producció per després d'haver ser transformats ser venuts. Així, per exemple al 1835 Mallorca importarà oli a baix preu, exportant-ho en forma de sabó i major valor afegit; i Menorca, a través del port de Maó, al segle XIX es va convertir en un dels "graners" europeus, important gra a baix preu de l'Europa de l'Est que es venia amb "valor afegit". Finalment, el turisme com a nova activitat exportadora se sustenta en base a les onades de turistes que són alimentats amb inputs a baix preu procedents de diferents indrets del planeta. Per altra banda, al llarg de l'evolució del capitalisme històric, els moments de recessió dels mercats exteriors (p.ex. pèrdua de la colònia cubana al segle XIX o recessió dels mercats emissors turístics) se tradueixen en tensions repercuteixen intensament en l'economia de les Illes. De fet, el treball d'Aspiroz (2003) en sondejar el batec de les economies mallorquina i eivissenca durant el període autàrquic espanyol, entre els inicis de la Dictadura franquista i la Segona Guerra Mundial, corroborava el caràcter "depenent" d'aquestes economies. Una dependència que era astutament aprofitada per les classes capitalistes i de les que aconseguiren ampliar notablement el seu capital, tot destacant la figura de Joan March Ordinas. Un altre element que sembla s'ha mantingut quasi estable al llarg del procés d'expansió del capitalisme industrial (turístic) a les Balears, és el de la continuada flexibilitat negativa del factor treball (Manera, 2006; Riutort et al., 2003) que ha permès junt amb una cultura político-empresarial de tall agrarista o caciquil (Miquel, 2000; Miquel i Reina, 2001) impulsar el creixement econòmic de les Balears, al temps que ha construït tota una sèrie de mitologies per tal d'articular els elements simbòlics del poder per fabricar el consens social en torn a la ideologia del capitalisme en la versió turística.

Per altra banda, s'ha de dir que en els darrers anys s'han elaborat interessants treballs sobre el comerç que s'insereixen en el que podríem definir com a teoria de l'intercanvi ecològicament desigual (Hornborg, McNeill i Martínez-Alier, 2007) i que són afins al marc teòric-analític de la "regla del notari" exposada a Naredo i Valero (1999)⁹² i del

⁹¹ Convé insistir en l'apreciació realitzada per Aspiroz (2003) i Casasnovas (2005) en quant a la dificultat de parlar abans de la generalització del turisme de masses, d'una estructura econòmica balear homogènia. En tot cas s'hauria de parlar de tres sistemes insulars independents amb interconnexions comercials, però que la major part d'aquestes relacions comercials es realitzaven amb l'exterior.

⁹² La tesi de Roldan Muradian (2001) es podria inserir dins de la teoria de l'intercanvi ecològicament desigual, mentre que la de Carpintero (2005) també incorpora a aquella teoria la "regla del notari".

desenvolupament geogràfic desigual (Harvey, 2006; Smith, 2008). Ja al segle XIX, el conegut economista clàssic, el reverend Thomas Robert Malthus va escriure que "molts estats petits [...] han acumulat dins del seu petit territori i mitjançant el comerç exterior una quantitat de riquesa que excedeix en molt al que podria esperar-se de les seves possibilitats físiques" (Malthus 1977 [1820] a Carpintero 2005:429).

Óscar Carpintero (2005) ha pogut analitzar l'economia espanyola a partir dels enfocaments analítics exposats –teoria de l'intercanvi ecològicament desigual i la regla del notari- pel període 1955 al 2000, podent-se confirmar la posició que l'economia espanyola ha anat assolint en la part alta de la "corba del notari", així com les asimetries entre les valoracions físiques i monetàries del comerç internacional espanyol. En el cas de les Balears, ens trobam amb dificultats en quant a la informació estadística de referència ja que la major part dels fluxos comercials no apareixen enregistrats a les estadístiques comercials oficials ja que aquestes tan sols recullen el comerç exterior, és a dir entre les Balears i tercers països. Per això, al llarg dels càlculs dels RTM de les Balears s'ha acudit a les estadístiques dels moviments portuaris i aeroportuaris de mercaderies per així tenir una aproximació més fiable de la dimensió física de l'economia balear.

12.9.1. El Balanç Físic de Materials de l'economia balear.

A través del Balanç Físic de Materials (BFM) es pot veure el grau de dependència exterior d'una determinada economia. En el cas de les Balears (taula 217) es comptabilitzava al 2004, un dèficit físic comercial d'unes 19,69 milions de Tm, de les quals el 36,26% corresponia a fluxos directes. És a dir, el que resultava invisible als fluxos físics comercials assolia uns 12,5 milions de Tm. En la distribució entre categories de flux del BFM cal destacar el dèficit físic dels fluxos energètics amb 12,3 milions Tm; en segon lloc, els minerals no metàl·lics amb un dèficit físic d'unes 2,24 milions de Tm; en tercer lloc, els fluxos d'altres productes amb un dèficit d'1,78 milions de Tm; en quart lloc, els recursos biòtics amb un dèficit físic d'unes 1,44 milions de Tm; i finalment, els fluxos de minerals metàl·lics amb un dèficit físic de 1,43 milions de Tm. És a dir, totes les categories presenten un balanç deficitari en termes físics. La distribució d'aquest dèficit físic entre la població resident, ens donaria que a l'any 2004 i d'acord amb la població empadronada, hi havia un dèficit comercial per habitant de 20,62 Tm. En cas de considerar l'IPH (Índex de Pressió Humana) el dèficit físic per càpita seria de 15,68 Tm/càpita.

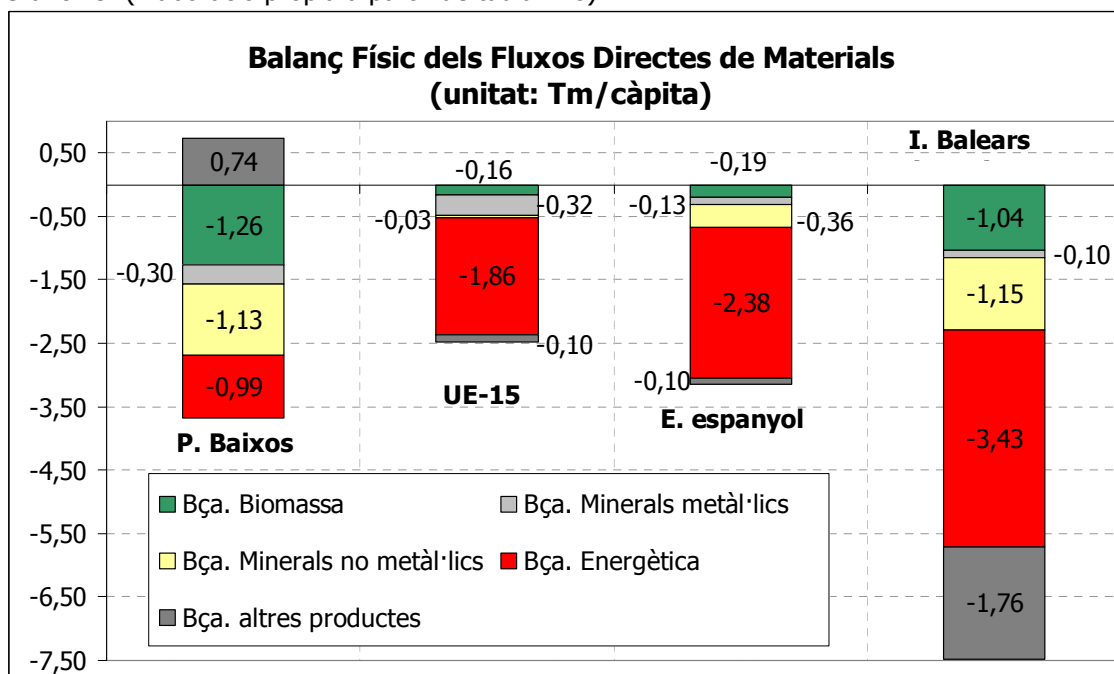
Taula 217. Balanç Físic de Materials (sense erosió) de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).					
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	BFM (Tm)	BFM (Pob. Resident) Tm/càpita	BFM (IPH) Tm/càpita
Bça. biomassa	-989.968	-459.587	-1.449.555	-1,52	-1,15
Bça. Minerals metàl·lics	-260.472	-1.170.067	-1.430.539	-0,50	-0,38
Bça. Minerals no metàl·lics	-833.785	-1.412.735	-2.246.520	-3,85	-2,93
Balança energètica	-3.279.194	-9.024.817	-12.304.011	-12,88	-9,80
Balança altres productes	-1.678.869	-108.924	-1.787.793	-1,87	-1,42
Total	-7.141.820	-12.550.732	-19.692.552	-20,62	-15,68

A continuació, es pot observar la comparació entre els Balanços Físics de Materials (BFM), a partir dels fluxos directes importats i exportats, de diferents economies i per diferents anys (gràfic 25 i taula 218). En aquest cas, les diferències temporals fan que els resultats s'hagin de prendre amb certa cautela. En els casos analitzats (sense contemplar els fluxos ocults) es pot traçar una separació entre el grup d'economies formades per la UE-15, Països Baixos i l'Estat espanyol amb un dèficit físic comercial (fluxos directes) que oscil·la entre el dèficit físic comercial de 2,48 Tm/càpita de la UE-15 al 1997 i el dèficit de 3,15 Tm/càpita de l'Estat espanyol al 2000; i per l'altra banda, l'arxipèlag balear que presenta un dèficit físic

comercial molt més elevat, arribant a 7,48 Tm/càpita, 2,38 vegades superior al dèficit comercial físic –en termes de fluxos directes de materials– per càpita de l'Estat espanyol del 2000.

A través de les BFM es pot llegir el tipus d'estratègia econòmica en la que es fonamenta el territori i societats analitzats. En els casos exposats, es veu com una de les principals partides deficitàries és la corresponent a la balança energètica que al cas de la UE-15 i l'Estat espanyol representava poc més del 75% del dèficit físic comercial, i el 46,5% en el cas de Balears. Es pot destacar com les Balears i els Països Baixos presenten un dèficit físic de materials biòtics de 1,04 Tm/càpita i 1,26 Tm/càpita respectivament, el que implica que aquesta categoria representi el 13,86% del dèficit físic comercial de Balears i el 42,8% dels P. Baixos. A les Balears es pot posar l'accent, a part de l'elevat dèficit físic comercial en termes per càpita, sobre el fet que la partida d'altres productes amb un dèficit físic comercial de 1,76 Tm/càpita, és la segona categoria en ordre d'importància del BFM, representant el 23,51%. Aquest fet es deu en bona part al fet que l'economia balear importa moltes mercaderies ja finalitzades, afegint-se aquestes al procés de revalorització monetària a través del negoci turístic-comercial; i per altra banda, s'incrementen de manera imparable la generació del que la societat urbano-industrial ha anomenat residus.

Gràfic 25. (Elaboració pròpia a partir de taula 218).

Taula 218. Comparació del Balanç Físic Comercial de Materials Directes (sense erosió ni fluxos ocults) entre diferents regions (unitat: Tm/càpita) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al. (1997) per P. Baixos; Bringezu i Schütz (2001a) per UE-15; Carpintero (2005) per l'Estat espanyol; i taules anteriors per Balears).

	P. Baixos (1994)	UE-15 (1997)	E. espanyol (2000)	Balears (2004) (Pob. Resident)
Bça. biomassa	-1,26	-0,16	-0,19	-1,04
Bça. Minerals metàl·lics	-0,30	-0,32	-0,13	-0,10
Bça. Minerals no metàl·lics	-1,13	-0,03	-0,36	-1,15
Bça. energètica	-0,99	-1,86	-2,38	-3,43
Bça. altres productes	0,74	-0,10	-0,10	-1,76
Total	-2,93	-2,48	-3,15	-7,48

L'anàlisi de les relacions comercials des de l'òptica física, al contrari de les lectures dominants que es centren en la vessant monetària dels fluxos comercials, ens permet determinar la dependència física de les economies anomenades desenvolupades i que

fonamenten el sosteniment de les seves economies en el saqueig dels recursos naturals i l'explotació de la mà d'obra de les perifèries del sistema-món capitalista. A la taula 218 es pot veure com la major part de les economies exposades tenen una taxa de cobertura comercial –percentatge de les exportacions respecte de les importacions– inferior al 100%. En el cas dels Països Baixos, es pot veure com les exportacions representen el 83,63% de les importacions, evidenciant el que Adriaanse et al. (1997) definiren com "efecte Rotterdam", és a dir que el port neerlandès actua com a plataforma de distribució de mercaderies per l'espai europeu. L'Estat espanyol va passar d'una taxa de cobertura comercial física del 114,2% a l'any 1955 que corresponia al seu paper d'abastador de materials d'altres països, a una taxa de cobertura comercial física del 42,55% a l'any 2000 que respon al seu estatus de "país desenvolupat" i per tant dependent de tercers països per satisfer una part important del seu metabolisme. Per altra banda, Carpintero (2005) apunta les asimetries físico-monetàries dels fluxos comercials espanyols, segons els quals la taxa de cobertura en valor monetari a l'any 1955 era del 72%; mentre que la taxa de cobertura en valor monetari al 2000 era del 80%, amb un dèficit comercial físic de 127,5 milions de Tm (Carpintero, 2005).

Finalment, la mitjana de la UE-15 i les Balears presenten unes taxes de cobertura comercial físiques entre el 29,54% i el 22,65% respectivament, és a dir presenten una elevada dependència respecte de les importacions en termes físics. En quant al nombre de tones importades per tona exportada, en terme de fluxos de materials directes, es pot veure com: als Països Baixos, per cada tona exportada s'importaven 1,2 Tm; a l'Estat espanyol, per cada tona exportada s'importaven 2,35 Tm; a la UE-15 per cada tona exportada, s'importaven 3,38 Tm; i a les Balears, per cada tona exportada, s'importaven 4,41 Tm. En definitiva, es pot concloure que l'economia balear és la que presenta una major dependència de l'exterior respecte dels casos exposats.

Taula 219. Taxa de cobertura comercial física (fluxos materials directes) i Fluxos Directes Importats de Materials per Fluxos Directes Exportats de Materials (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al. (1997) per P. Baixos; Bringezu i Schütz (2001a) per UE-15; Carpintero (2005) per l'Estat espanyol; i taules anteriors per Balears).				
	P. Baixos (1994)	UE-15 (1997)	E. espanyol (2000)	Balears (2004)
Taxa de cobertura comercial física	83,63%	29,54%	42,55%	22,65%
Tm importada/Tm exportada	1,19	3,38	2,35	4,41

12.9.2. La procedència dels fluxos de materials importats segons el port d'origen.

Una vegada exposats els BFM (Balanços Físics de Materials), s'intentarà realitzar una síntesi sobre la procedència dels fluxos de materials que entren a les Illes a través dels principals ports que són aquells administrats per l'Autoritat Portuària de les Balears. La informació procedent de l'Autoritat Portuària de les Balears ens aporta una idea bastant aproximada respecte de l'origen de bona part dels materials que s'importen a les Balears ja que el 94,6% dels FMDI (Fluxos de Materials Directes Importats) entren a través d'aquestes infraestructures portuàries. La resta dels fluxos directes importats entren a través dels aeroports (AENA) i els ports gestionats per la CAIB (Comunitat Autònoma de les Illes Balears), i molt particularment els ports de Sant Antoni (Eivissa) i Ciutadella (Menorca). En aquest segon cas (Port de Ciutadella), la procedència majoritària dels fluxos de materials importats era el Port d'Alcúdia.

A la taula 220 es sintetitzen els fluxos de materials segons regió de procedència, tot destacant la supremacia dels ports de l'Estat espanyol en els fluxos de materials importats a les Balears. En aquest sentit, es pot parlar del que hem denominat "Efecte Port de Barcelona" segons el qual el port de la Ciutat Comtal actua de plataforma comercial d'abast Mediterrani, tal com ho demostren els fluxos amb les Balears amb uns fluxos directes de materials de 2,86 milions de Tm. En segon lloc destaquen els fluxos procedents del Port de Tarragona amb un flux directe de materials de 1,8 milions de Tm, que com es veurà estan vinculats als fluxos de combustibles fòssils, particularment carbons, uns carbons que a la seva vegada procedeixen en

bona mesura de Sud-àfrica. En tercer lloc, tendríem el Port de València des d'on sortia un flux directe de materials de 1,36 milions de Tm.

Si es descarten els fluxos de materials procedents de l'Estat espanyol, tenim que la major part dels fluxos procedien d'altres països europeus, amb un flux directe de materials importats de 0,55 milions de Tm. Entre els ports dels països europeus cal destacar en primer lloc, els ports italians des d'on sortien uns fluxos directes de materials d'unes 364 mil Tm, seguits dels ports de Letònia amb uns FDMI 43,4 mil Tm i els de Rússia amb 40 mil Tm. Per altra banda, dels ports britànics sortien uns fluxos de 36 mil Tm i dels francesos unes 27,9 mil Tm.

En un altre ordre de magnitud hi ha les relacions comercials amb altres regions mundials. En qualsevol cas, es poden destacar els fluxos de materials procedents del continent africà, especialment del Nord d'Àfrica (flux directe de 46,8 mil Tm) i del Pròxim Orient amb un flux directe procedent d'Egipte de 69 mil Tm. Les relacions comercials amb el continent americà representaven uns fluxos directes de materials d'unes 38,7 mil Tm que procedien principalment de Nord-Amèrica (18,3 mil Tm) i quasi a parts iguals entre el Carib (Virgin Islands) i Sudamèrica (Argentina). Finalment, des dels fluxos comercials enregistrats a través de les informacions portuàries, tendríem que les relacions comercials amb els gegants asiàtics presentaven uns fluxos directes de 19,89 mil Tm, procedents de la Índia.

Taula 220. Fluxos de Materials Importats a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).

	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
E. espanyol	7.878.328	16.206.871	24.088.686
Centre i Nord d'Europa	77.201	102.433	179.633
Est d'Europa	113.715	117.077	230.792
Sud d'Europa	367.011	402.933	769.945
Europa (sense E. espanyol)	557.927	622.443	1.180.370
Nord d'Àfrica	46.855	40.213	87.068
Àfrica Occidental	615	559	1.174
Àfrica	47.470	40.773	88.243
Pròxim Orient	69.879	60.433	130.312
Pròxim Orient/Orient Mitjà	69.879	60.433	130.312
Nord-Amèrica	18.306	20.697	39.003
Carib	9.697	8.122	17.819
Sudamèrica	10.716	6.791	17.508
Amèrica Llatina i Carib	20.413	14.913	35.327
Sud d'Àsia	19.890	16.906	36.796
Àsia	19.890	16.906	36.796

Taula 221. Fluxos de Materials Importats a les Balears segons port d'origen i categoria de material, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de l'Autoritat Portuària de les Balears).

Categoria material	Port origen	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
Minerals metàl·lics	Bremen	169	3	172
Alemanya		169	3	172
Combustibles	Alger (El Djazair)	29.953	25.460	55.414
Combustibles	Skikda	13.097	11.133	24.230
Algèria		43.050	36.593	79.643
Combustibles	San Lorenzo	7.990	6.791	14.781
Biomassa	San Lorenzo	2.726	0	2.726
Argentina		10.716	6.791	17.508
Minerals no metàl·lics	Nassau	8	0	8
Minerals metàl·lics	Nassau	3	1	4
Altres productes	Nassau	0		0

Bahames		11	1	12
Combustibles	Amberes	11.147	9.475	20.623
Bèlgica		11.147	9.475	20.623
Biomassa	Altres Canadà	8.299	10.544	18.843
Biomassa	Sorel	8.122	10.152	18.274
Canadà		16.421	20.696	37.117
Biomassa	Abidjan	615	559	1.174
Costa de Marfil		615	559	1.174
Altres productes	Alacant	38.368	3.071	41.439
Biomassa	Alacant	44.695	26.271	74.453
Minerals metàl·lics	Alacant	57.876	139.261	197.136
Minerals no metàl·lics	Alacant	84.370	65.608	149.978
Minerals no metàl·lics	Alcanar	11.572	16.432	28.004
Combustibles	Algesires	131.340	93.036	224.376
Minerals metàl·lics	Almeria	3.930	14.385	18.316
Minerals no metàl·lics	Almeria	1.295	1.839	3.134
Altres productes	Barcelona	758.481	17.958	776.439
Biomassa	Barcelona	746.439	547.047	1.293.486
Combustibles	Barcelona	44.132	27.303	71.435
Minerals metàl·lics	Barcelona	1.051.455	2.872.686	3.924.140
Minerals no metàl·lics	Barcelona	262.535	511.885	774.420
Combustibles	Cadis	2.984	5.670	8.654
Minerals no metàl·lics	Cadis	4.101	574	4.675
Combustibles	Cartagena	142.162	64.950	207.112
Minerals no metàl·lics	Cartagena	4.100	1.353	5.453
Altres productes	Castelló	4.372	6.252	10.624
Combustibles	Castelló	647.453	550.335	1.197.788
Minerals metàl·lics	Ceuta	504	0	504
Altres productes	Dènia	34.403	50	34.453
Biomassa	Dènia	68.224	72.759	140.982
Combustibles	Dènia	1.036	1.741	2.778
Minerals metàl·lics	Dènia	128.217	405.155	533.372
Minerals no metàl·lics	Dènia	22.588	41.637	64.225
Combustibles	Pasajes	2.189	4.158	6.347
Minerals metàl·lics	Pasajes	2.503	9.163	11.666
Altres productes	Sagunt	45.595	10.592	56.187
Biomassa	Sagunt	81.939	63.685	145.624
Combustibles	Sagunt	1.471	311	1.782
Minerals metàl·lics	Sagunt	92.948	232.512	325.461
Minerals no metàl·lics	Sagunt	172.732	301.475	474.206
Minerals no metàl·lics	San Carles de la Ràpita	4.809	6.829	11.638
Altres productes	Santa Cruz de Tenerife	1		1
Combustibles	Santa Cruz de Tenerife	2.214	4.206	6.420
Minerals metàl·lics	Santa Cruz de Tenerife	3	3	7
Biomassa	Sevilla	36	15	51
Minerals metàl·lics	Sevilla	7.740	28.327	36.067
Altres productes	Tarragona	8.810	735	9.544
Biomassa	Tarragona	63.892	46.289	110.181
Combustibles	Tarragona	1.628.530	7.719.068	9.347.598

Minerals metàl·lics	Tarragona	34.273	107.794	142.067
Minerals no metàl·lics	Tarragona	64.961	42.630	107.591
Altres productes	València	298.042	67	298.109
Biomassa	València	417.280	387.273	804.553
Combustibles	València	29.060	26.772	55.832
Minerals metàl·lics	València	493.693	1.526.175	2.019.868
Minerals no metàl·lics	València	121.524	187.356	308.880
Biomassa	Vilanova i la Geltrú	695	298	992
Biomassa	Altres Estat espanyol	1.164	499	1.664
Combustibles	Altres Estat espanyol	2.445	1.863	4.309
Minerals metàl·lics	Altres Estat espanyol	3.148	11.518	14.665
E. espanyol		7.878.328	16.206.871	24.088.686
Biomassa	Damietta	1.410	0	1.410
Combustibles	Alexandria	67.673	57.522	125.195
Egipte		69.083	57.522	126.605
Biomassa	Port Everglades	1	0	2
Minerals metàl·lics	Port Everglades	1.884	0	1.884
EUA		1.885	0	1.886
Biomassa	Ajaccio	0	0	0
Biomassa	Altres França	3.782	4.369	8.151
Biomassa	Chalon sur Saone	2.732	3.156	5.888
Biomassa	Port la Nouvelle	3.000	3.467	6.467
Minerals metàl·lics	Port La Nouvelle	5.742	21.015	26.757
Biomassa	Salaise	4.152	4.797	8.949
Altres productes	Sette	252	0	252
Biomassa	Sette	6.104	7.033	13.137
Minerals metàl·lics	Sette	1.006	2.688	3.694
Minerals no metàl·lics	Sette	1.200	6.204	7.404
França		27.969	52.729	80.698
Minerals metàl·lics	Schiedam	1.157	143	1.300
Minerals metàl·lics	Rotterdam	623	50	673
Països Baixos		1.779	193	1.973
Combustibles	Sikka	19.890	16.906	36.796
Índia		19.890	16.906	36.796
Combustibles	Augusta	75.357	64.054	139.411
Combustibles	Sarroch (Porto Foxi)	69.859	59.380	129.238
Combustibles	Altres Itàlia	53.575	45.539	99.115
Combustibles	Santa Panagia	19.938	16.947	36.886
Minerals no metàl·lics	Barletta	145.400	206.468	351.868
Itàlia		364.130	392.389	756.518
Combustibles	Venspils	43.438	36.923	80.361
Letonia		43.438	36.923	80.361
Minerals metàl·lics	Altres Portugal	2.881	10.545	13.426
Portugal		2.881	10.545	13.426
Altres productes	Southampton	1	0	1
Biomassa	Southampton	9.778	11.298	21.076
Combustibles	Southampton	6.407	5.446	11.854
Minerals metàl·lics	Southampton	1.259	292	1.552
Minerals no metàl·lics	Southampton	0	0	0
Biomassa	Tilbury	18.046	20.851	38.896
Minerals metàl·lics	Altres R. Unit	578	2.115	2.693
R. Unit		36.070	40.003	76.073

Altres productes	Constanza	1.500	5.175	6.675
Minerals metàl·lics	Constanza	107	0	107
Romania		1.607	5.175	6.782
Biomassa	Rostov	2.660	2.740	5.399
Biomassa	Sant Petersburg	441	189	630
Combustibles	Tua	27.321	23.222	50.543
Combustibles	Altres Rússia	9.624	8.180	17.804
Rússia		40.044	34.331	74.375
Biomassa	Altres Suècia	68	29	97
Suècia		68	29	97
Minerals no metàl·lics	Bizerta	4.600	6.532	11.132
Tunisia		4.600	6.532	11.132
Minerals metàl·lics	Altres Turquia	795	2.911	3.707
Turquia		795	2.911	3.707
Combustibles	Tallin	9.554	8.121	17.675
Virgin Islands (EUA)		9.554	8.121	17.675
Minerals metàl·lics	Tortola	140	0	140
Virgin Islands (R. Unit)		140	0	140
Minerals no metàl·lics	Vassiliko	28.626	40.648	69.274
Xipre		28.626	40.648	69.274

Una vegada s'han exposat els fluxos totals de materials importats, sense distingir la categoria del flux, intentarem realitzar l'**anàlisi detallada per categoria** de flux: biomassa, combustibles, minerals metàl·lics, minerals no metàl·lics i altres productes. Els fluxos directes de **biomassa** procedents dels ports espanyols presenten una preponderància absoluta amb el 95,2% del total. Si s'exclouen els fluxos procedents de l'Estat espanyol, tendriem que les principals importacions en base al port d'origen, procedien del Regne Unit amb un flux directe de materials de 27,8 mil Tm; França amb uns FDMI de 19,7 mil Tm; i Canadà amb 16,4 mil Tm.

Taula 222. Fluxos de Materials Importats (Biomassa) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).			
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
E. espanyol	1.424.363	1.144.136	2.571.986
Centre i Nord d'Europa	47.661	55.000	102.661
Est d'Europa	3.100	2.929	6.029
Europa (sense E. espanyol)	50.761	57.928	108.689
Àfrica Occidental	615	559	1.174
Àfrica	615	559	1.174
Pròxim Orient	1.410	0	1.410
Pròxim Orient/Orient Mitjà	1.410	0	1.410
Nord-Amèrica	16.422	20.697	37.119
Sudamèrica	2.726	0	2.726
Amèrica Llatina i Carib	2.726	0	2.726

El 85% dels fluxos directes de **combustibles** procedien dels ports espanyols, destacant els ports de Tarragona i Castelló d'on s'importaven uns fluxos directes de 1,63 milions de Tm i de 0,64 milions de Tm respectivament. És a dir, en quant a aquests fluxos el Port de Barcelona no juga el paper principal que si desenvolupa en tota la resta de fluxos. Es pot destacar el fet com la segona regió d'origen dels fluxos directes de combustibles és Europa, d'on s'importaven des de les refineries italianes uns fluxos directes de 218,7 mil Tm, als que s'havien d'afegir sobretot els fluxos procedents de Letònia (43,4 mil Tm) i de Rússia (36,9 mil Tm). Els fluxos directes procedents dels Ports del Nord d'Àfrica (Algèria) sumaven unes 43,05

mil Tm i les del Pròxim Orient (Egipte) unes 67,6 mil Tm. A més, els fluxos directes de combustibles procedents del continent americà sumaven unes 17,5 mil Tm que procedien del Carib (Virgin Islands) i Sudamèrica (Argentina). I, finalment hi hauria un flux directe de combustibles d'un es 19,89 mil Tm procedents de la Índia.

Taula 223. Fluxos de Materials Importats (Combustibles) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).			
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
E. espanyol	2.635.017	8.499.414	11.134.431
Centre i Nord d'Europa	17.555	14.922	32.477
Est d'Europa	80.383	68.325	148.708
Sud d'Europa	218.730	185.920	404.650
Europa (sense E. espanyol)	316.667	269.167	585.834
Nord d'Àfrica	43.050	36.593	79.643
Àfrica	43.050	36.593	79.643
Pròxim Orient	67.673	57.522	125.195
Pròxim Orient/Orient Mitjà	67.673	57.522	125.195
Carib	9.554	8.121	17.675
Sudamèrica	7.990	6.791	14.781
Amèrica Llatina i Carib	17.544	14.913	32.457
Sud d'Àsia	19.890	16.906	36.796
Àsia	19.890	16.906	36.796

Els fluxos directes importats de **minerals metàl·lics** procedien en un 99,13% dels ports espanyols. En aquest cas, la major part dels fluxos procedents de ports d'altres països provenien d'altres Estats membres de la UE, i en menor mesura dels EUA i Turquia.

Taula 224. Fluxos de Materials Importats (Minerals Metàl·lics) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).			
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
E. espanyol	1.876.290	5.346.980	7.223.269
Centre i Nord d'Europa	10.533	26.307	36.840
Est d'Europa	107	0	107
Sud d'Europa	2.881	10.545	13.426
Europa (sense E. espanyol)	13.520	36.852	50.373
Pròxim Orient	795	2.911	3.707
Pròxim Orient/Orient Mitjà	795	2.911	3.707
Nord-Amèrica	1.884	0	1.884
Carib	143	1	144
Amèrica Llatina i Carib	143	1	144

El 80,75% dels fluxos directes de **minerals no metàl·lics** s'importaven des dels ports espanyols. Com a la resta dels casos, en segon ordre de rellevància es troben els fluxos directes importats des dels ports europeus, amb uns fluxos directes de 145,4 mil Tm procedents d'Itàlia i unes 28,6 mil Tm de Xipre. En aquest cas, s'han d'afegir uns fluxos directes de 4,6 mil Tm procedents de Tunísia.

Taula 225. Fluxos de Materials Importats (Minerals no Metàl·lics) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).

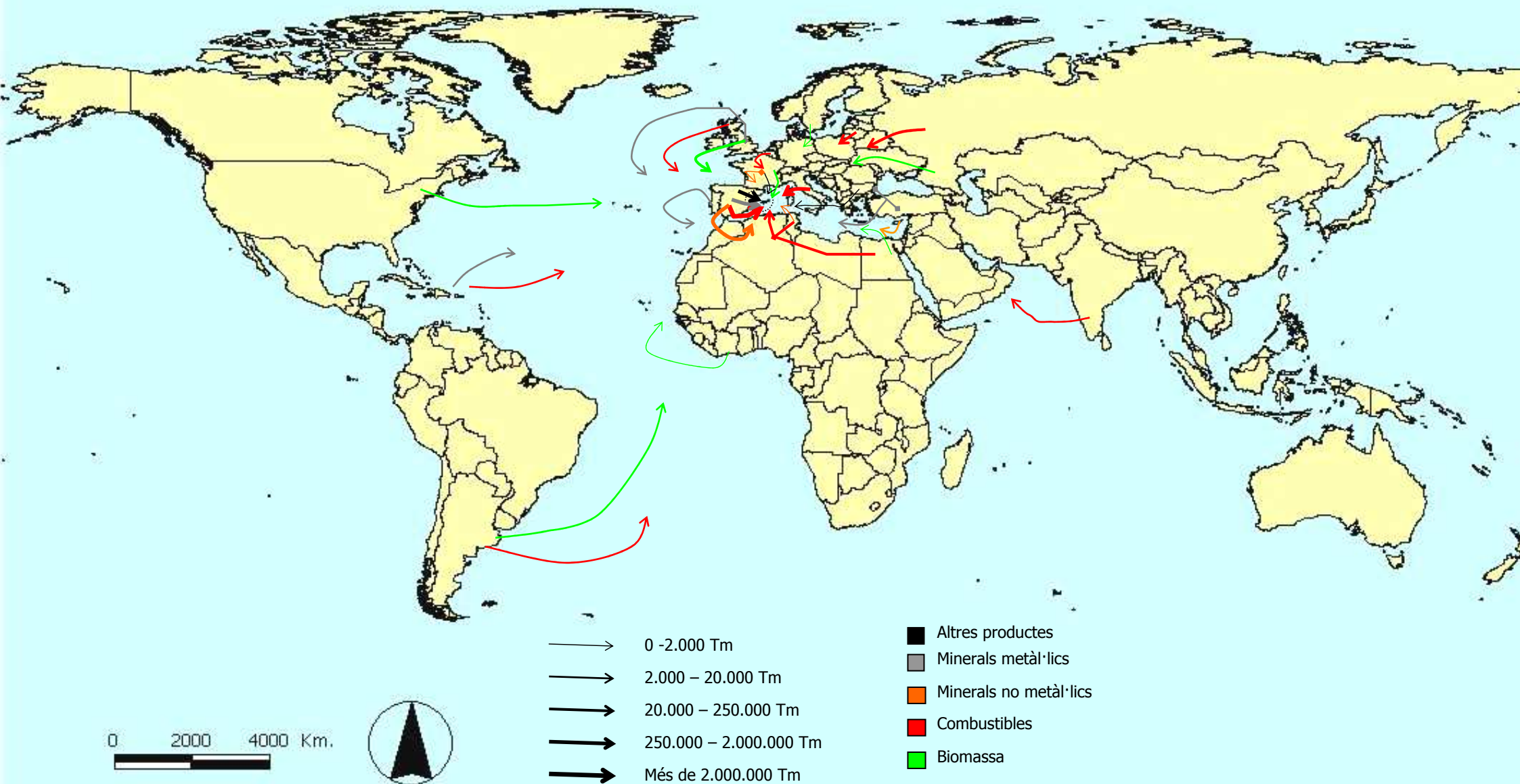
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
E. espanyol	754.587	1.177.618	1.932.204
Centre i Nord d'Europa	1.200	6.204	7.404
Sud d'Europa	174.026	247.116	421.142
Europa (sense E. espanyol)	175.226	253.320	428.546
Nord d'Àfrica	4.600	6.532	11.132
Àfrica	4.600	6.532	11.132
Carib	8	0	8
Amèrica Llatina i Carib	8	0	8

Finalment, la partida **d'altres productes** que engloben aquelles mercaderies que segons la metodologia emprada quedaven recollides en aquest conjunt heterogeni, procedien en la seva major part dels ports espanyols amb un fluxos directes de 1,18 mil Tm. I, tan sols s'enregistraren en aquesta partida fluxos comercials procedents d'altres ports europeus.

Taula 226. Fluxos de Materials Importats (Altres Productes) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).

	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
E. espanyol	1.188.072	38.724	1.226.796
Centre i Nord d'Europa	253	0	253
Est d'Europa	1.500	5.175	6.675
Europa (sense E. espanyol)	1.753	5.175	6.928

Figura 8. Fluxos de materials directes importats a Balears en Tm segons regió de procedència (en base a port d'origen), 2004 (Autoritat Portuària de Balears).

12.9.3. Les importacions segons les estadístiques duaneres. Les asimetries físico-monetàries de les importacions. Els materials del Sud es compren barats.

Tal com s'ha anat recollint al llarg del text, les magnituds enregistrades a través de les principals portes d'entrada a les Illes (ports i aeroports) difereixen molt notablement respecte d'aquelles enregistrades a través del servei de duanes que recullen les dades del comerç exterior. I, òbviament, els fluxos comercials amb la resta de l'Estat no queden enregistrats a les estadístiques del comerç exterior. També s'ha d'insistir en el fet que malgrat un producte provengui d'un determinat port, això no significa que hagi estat extret o elaborat en aquella regió. Ans al contrari, els procés actual de globalització capitalista, sustentat en bona part amb el transport internacional de mercaderies, dificulta enormement la possibilitat d'establir la traçabilitat de la major part dels materials. Els processos de la fabricació en xarxa, amb la fragmentació de fases del procés productiu, ajuden a ocultar la veritable procedència de molts dels productes que la societat del consum de masses ingereixen bulímicament. En qualsevol cas, les informacions del comerç exterior ens permetrà saber més concretament l'origen dels materials importats a les Balears.

A la taula 227 es pot veure com els fluxos directes de materials que entraven a les Balears a través dels ports gestionats per Autoritat Portuària procedents d'altres ports espanyols (comerç de cabotatge) sumaven uns 7,87 milions de Tm (86,53% de tots els fluxos directes importats), mentre que els fluxos procedents de ports d'altres països (tràfic d'altura o exterior) sumaven unes 734,8 mil Tm (8,07% de tots els fluxos directes importats). En canvi si hom acudeix a les estadístiques del comerç exterior⁹³, s'adona que els fluxos de materials procedents de l'estranger eren superiors als enregistrats en les estadístiques portuàries. Aquest fet, ens permetria confirmar "l'Efecte Barcelona" que és aplicable en d'altres casos (p.ex. port de València o Tarragona), segons el qual determinats ports actuen de plataformes per a la redistribució de mercaderies, que en el nostre cas s'adrecen cap a les Balears. En qualsevol cas, es veu com el predomini espanyol que s'havia detectat emprant la informació de l'Autoritat Portuària, queda diluït amb la participació d'un major nombre de països en les relacions comercials amb les Illes. De fet, en quant a les importacions, les relacions comercials a través dels Ports de les Balears s'establien amb un total de 23 països (sense comptar l'Estat espanyol), i en canvi a les estadístiques de comerç exterior s'enregistraven relacions comercials amb 141 països. En concret, els fluxos directes importats de l'estranger foren de 2,3 milions de Tm (25,41% dels fluxos directes importats), mentre que la fracció oculta d'aquests fluxos fou de 9 milions de Tm (51,36% dels fluxos ocults associats als fluxos directes importats). En definitiva, els fluxos totals importats enregistrats en el comerç exterior sumaven uns 11,3 milions de Tm, la qual cosa representa el 42,52% dels fluxos totals importats.

Taula 227. Estimació de la procedència dels fluxos de materials importats a les Balears regió d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i http://aduanas.camaras.org, març 2006)				
		Flux Directe Importat (10³ Tm)	Flux Ocult Importat (10³ Tm)	Flux Total Importat (10³ Tm)
Autoritat Portuària	E. espanyol	7.878,33	16.206,87	24.088,68
	Ports estrangers	734,69	779,07	1.513,76
	Total ports	8.613,02	16.985,95	25.602,45
Total materials importats a través de ports i aeroports		9.105,10	17.616,20	26.721,29
Comerç Exterior (Duanes)		2.313,99	9.047,84	11.361,81
Comerç exterior respecte total		25,41%	51,36%	42,52%

Els fluxos de materials directes importats de l'estranger assolien uns 2,3 milions de Tm. Una xifra bastant llunyana de les 734 mil Tm enregistrada en les estadístiques portuàries. Això ens du a estimar que quasi un 20% dels fluxos directes de materials procedents dels ports

⁹³ <http://aduanas.camaras.org> (març 2006)

espanyols podien ser reexportacions. A continuació s'exposaran els fluxos directes de materials en base a la seva regió de procedència (taula 228).

En primer lloc, es pot destacar la importància dels fluxos directes de materials importats procedents del **continent africà** (1,42 milions Tm) que des de la dimensió física és el principal soci comercial de les Balears en quant a importació de materials. Aquest fet es deu, sobretot, al fluxos de materials energètics (carbó) procedents de Sud-Àfrica. Un fluxos, que per altra banda no quedaven recollits a les estadístiques portuàries, ja que en aquell cas la major part dels fluxos directes de materials energètics (entre d'ells el carbó) provenien del Port de Tarragona. En segon lloc, es trobarien els fluxos directes de materials procedents del **continent europeu** amb unes 652 mil Tm, entre els quals destacarien els fluxos procedents d'Itàlia que sumaven unes 282,6 mil Tm. A més, cal destacar que Itàlia és el segon país després de Sud-Àfrica en fluxos directes de materials exportats cap a Balears. En tercer lloc, hi havia els fluxos de materials directes procedents del **Pròxim Orient i Orient Mitjà** amb unes 151 mil Tm; en quart lloc, els fluxos directes de materials procedents de **Nord-Amèrica** (28,74 mil Tm) i **Amèrica Llatina i Carib** (22 mil Tm), dels que es podria destacar la importància que jugaven els paradisos fiscals caribenys en les relacions comercials amb les Balears, des d'on s'importaven unes 7,58 mil Tm (Illes Caiman), 2,53 mil Tm (Sant Vincent i les Granadines) i 1,34 mil Tm (Virgin Islands); en cinquè lloc, es produïen uns fluxos directes materials de 30,7 mil Tm procedents d'**Àsia**, la major part amb la Índia d'on venien unes 21 mil Tm; finalment, d'**Oceania** s'enregistrava un flux directe de materials de 1,89 mil Tm.

Taula 228. Comerç exterior. Fluxos de materials importats a les Balears segons regió de procedència, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de http://aduanas.camaras.org/, març 2006)			
	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
Àfrica Central	4.324	1.855	6.179
Àfrica del Nord	28.188	25.594	53.781
Àfrica Meridional	1.388.330	7.985.108	9.373.437
Àfrica Occidental	5.861	2.816	8.677
Àfrica Oriental	171	247	417
Àfrica	1.426.873	8.015.620	9.442.493
Europa Meridional	340.795	407.119	747.914
Europa Nord i Occidental	142.983	278.289	421.257
Europa Oriental	169.047	145.207	314.254
Europa	652.826	830.615	1.483.425
Orient Mitjà	124	95	219
Pròxim Orient	150.764	141.824	292.588
Pròxim Orient i Orient Mitjà	150.888	141.919	292.807
Amèrica Central	49	50	99
Carib	11.751	247	11.998
Sudamèrica	10.224	10.607	20.831
Amèrica Llatina i Carib	22.024	10.904	32.928
Nord-Amèrica	28.745	27.307	56.052
Àsia Meridional	21.118	17.805	38.924
Àsia Oriental	6.066	2.966	9.032
SE Asiàtic	3.552	516	4.069
Àsia	30.737	21.288	52.025
Oceania	1.898	188	2.086
Total	2.313.991	9.047.841	11.361.816

Anteriorment, s'han abordat les importacions a les Balears des de la dimensió física. Una dimensió que quasi sempre és oblidada per part de les corrents dominants que analitzen les relacions comercials. Ara s'exposaran les importacions realitzades a les Balears al llarg del

2004, però a partir de les valoracions monetàries que reben. I així, poder esbrinar les principals diferències respecte de l'observat a partir de l'anàlisi física i amb l'objectiu de veure si es produeixen les asimetries monetàries exposades, entre d'altres, per Naredo i Valero (1999), Carpintero (2005) i Naredo (2006).

Des de l'òptica monetària tendríem que les importacions fetes a les Balears a través del comerç exterior al 2004 sumaven uns 2 miliards d'euros, rebent una valoració mitjana cada tona importada a les Illes d'uns 886 euros (taula 229). La distribució segons la procedència d'aquests fluxos comercials seria: en primer lloc, estan els fluxos procedents d'Amèrica amb un total de 915,2 miliards d'euros que corresponien principalment a **Amèrica del Nord** (510 miliards d'euros) i als **paradisos fiscals caribenys** (399 miliards d'euros). Cada tona importada de l'Amèrica opulenta rebia una contrapartida de 33,9 mil euros en el cas dels paradisos fiscals o de 17,7 mil euros en el cas d'Amèrica del Nord; en canvi les procedents de **Sudamèrica** rebien una contrapartida de 562 €/Tm. En segon lloc, es troba **Europa** d'on les importacions es valoraven en unes 865,5 miliards d'euros, rebent cada tona procedent d'Europa uns 1326 euros. En aquest cas, també predominen (crematísticament) les relacions comercials amb els països capdavanters de la UE, essent les importacions de l'Europa Occidental i Meridional més importants en termes monetaris, i els dos primers països europeus, França (298,4 miliards d'euros) i Itàlia (216,9 miliards d'euros). En tercer lloc, hi hauria les importacions procedents del **Pròxim Orient i l'Orient Mitjà** amb 89,9 miliards d'euros, el que suposa de mitjana cada tona rebria una contrapartida d'uns 596 €. En quart lloc, les importacions procedents d'**Àfrica** es valoraven en 88,7 miliards d'euros, 62 €/Tm, destacant el fet que els fluxos procedents de l'Àfrica oriental –els carbons sud-africans– eren les partides comercials que rebien la contrapartida monetària més baixa de totes les enregistrades, amb tan sols 43 euros per cada tona importada. Les importacions **asiàtiques** foren en termes monetaris, d'uns 76,9 miliards d'euros, la qual cosa significava que de mitjana cada tona importada des de la principal regió industrial del món estava valorada en uns 2503 euros. Finalment, estarien els fluxos de 14,7 miliards d'euros procedents d'**Oceania**.

Taula 229. Valor monetari de les importacions cap a les Balears segons regió de procedència, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006)

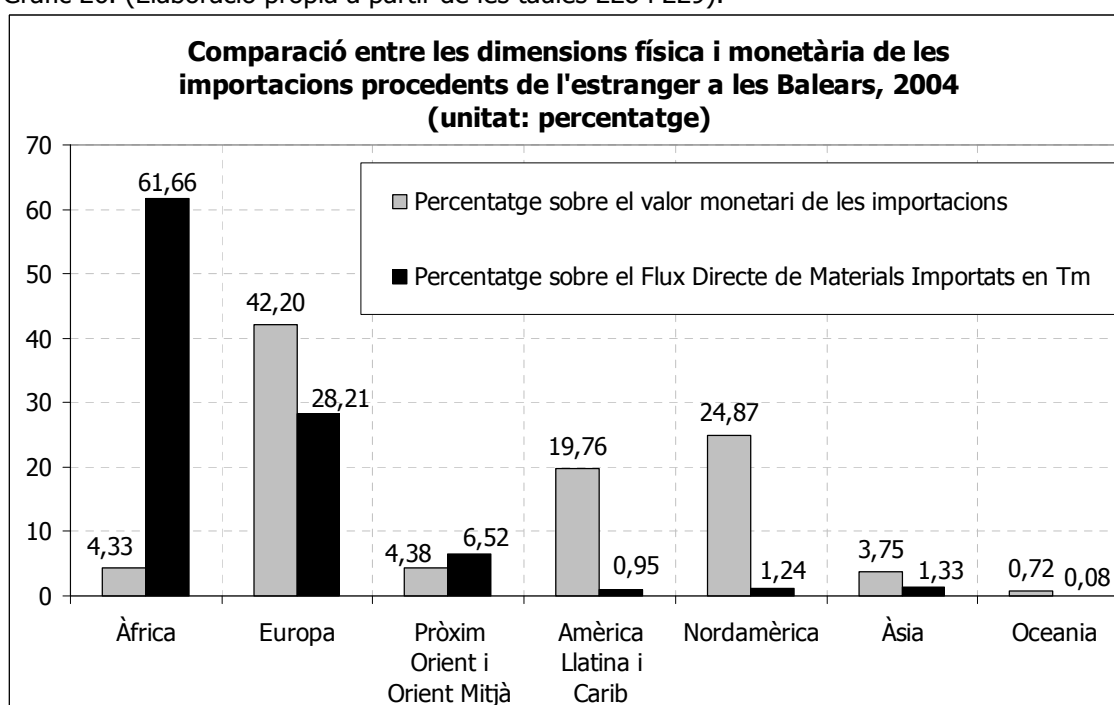
	Valor monetari (mils euros)	€/Tm (FDMI)
Àfrica Central	2.971	687
Àfrica del Nord	20.723	735
Àfrica Meridional	59.565	43
Àfrica Occidental	4.923	840
Àfrica Oriental	533,2	3.118
Àfrica	88.715	62
Europa Meridional	251.398	738
Europa Nord i Occidental	551.589	3.858
Europa Oriental	62.513	370
Europa	865.500	1.326
Orient Mitjà	1.208	9.742
Pròxim Orient	88.661	588
Pròxim Orient i Orient Mitjà	89.869	596
Amèrica Central	391	7.980
Carib	399.140	33.966
Sudamèrica	5.742	562
Amèrica Llatina i Carib	405.273	18.401
Nord-Amèrica	510.004	17.742
Àsia Meridional	18.787	890
Àsia Oriental	26.680	4.398
SE Asiàtic	31.465	8.859
Àsia	76.932	2.503

Oceania	14.746	7.769
Total	2.051.039	886

Es podria dir que la consideració d'una sola dimensió en l'anàlisi de les relacions comercials exteriors no ens acaba de donar suficients claus interpretatives de dites relacions. En el gràfic 26 es pot veure la relació establerta entre ambdues dimensions. Si hom atengués tan sols a les dimensions monetàries podria concloure, i de fet majoritàriament es fa així, que Amèrica i Europa són els principals socis comercials de les Illes. És a dir, es tracta de relacions comercials amb els encara anomenats "països industrials", malgrat hagin deslocalitzat la pràctica totalitat de les seves activitats industrials a les perifèries del planeta. Nogensmenys, quan s'introdueix la dimensió física, hom s'adona que els principals socis comercials de les Balears són els anomenats "països subdesenvolupats" que aporten els materials imprescindibles per a que l'economia balear pugui funcionar. Per tant, les Balears presenten una extrema dependència dels països empobrits. Els dos grans extrems d'aquest fet estan representats pel continent Africà i l'Americà. Les importacions en termes físics procedents d'Àfrica, representaven el 61,6% del total; mentre que quan es mira des de la dimensió monetària resulta que aquelles tan sols suposaven un 4,3% del valor total de les importacions. En canvi, les importacions en termes físics procedents d'Amèrica cobrien tan sols un 2,19% del total, mentre que des de la dimensió monetària aquelles cobrien el 44,6% del total i en les que la major part se distribuïa entre els EUA i els paradisos fiscals caribenys.

En el cas de les Balears, s'ha pogut constatar les asimetries físico-monetàries que recull la "Regla del Notari" (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2006) amb la seva expressió territorial. Així, els anomenats "països desenvolupats" presenten una petita fracció de les importacions que s'adrecen a les Illes en termes físics, però quan un mira la versió monetària del mateix fet, resulta que aquests països són els que presenten unes relacions comercials més intenses amb les Illes. En canvi, amb els països empobrits, amb Sud-àfrica com a cas paradigmàtic, la situació és completament la inversa, ja que mentre la major part dels fluxos en termes físics procedeixen d'aquests, quan s'observa la dimensió monetària la participació d'aquests països és mínima.

Gràfic 26. (Elaboració pròpia a partir de les taules 228 i 229).

Després d'haver analitzat les importacions a les Balears, tant en la dimensió física com la monetària, en base a les regions de procedència, s'analitzaran aquests fluxos en base a les diferents categories de materials –biomassa, combustible, minerals metàl·lics (i productes),

minerals no metàl·lics (i productes) i altres productes-, diferenciant la regió de procedència i les dues valoracions, física i monetària (taula 230 i gràfic 27). En primer lloc, es pot destacar el fet que físicament, la principal categoria de fluxos importats a Balears és la corresponent a combustibles que assolía uns fluxos directes importats de 1,85 milions de Tm (80,12% del total), mentre que en termes monetaris aquests fluxos sumaven uns 208,4 milions d'euros. En segon lloc, els minerals metàl·lics (i productes derivats) es desvetllen com la principal categoria de fluxos directes importats des de la vessant monetària, amb uns 1,49 miliards d'euros (73,37% del total), mentre que en termes físics tan sols representen l'1,61% dels fluxos directes importats (37,6 mil Tm).

Els materials **biòtics** presentaren al 2004 uns fluxos directes importats –d'acord amb les estadístiques del Comerç Exterior- d'unes 185,7 mil Tm (8,03% del total) que estaven valorats en uns 144 milions d'euros, el que significa que de mitjana per cada tona importada de biomassa es desemborsaven uns 779 euros. La major part d'aquests fluxos procedien d'Europa, particularment de França i Regne Unit des d'on s'importaven especialment productes agroalimentaris, i dels països escandinaus des d'on s'importaven productes forestals. En segon lloc, hi haurien els fluxos procedents dels EUA i Canadà amb unes 26,2 mil Tm (14,3 milions d'euros) des d'on s'importaven, fonamentalment, productes forestals i cerealícoles. En tercer lloc, hi hauria Àfrica amb uns fluxos de 10,58 mil Tm (8,9 milions d'euros) d'on fonamentalment s'importaven productes forestals dels països de l'Àfrica subsahariana destacant Costa d'Ivori i Camerun. En tercer lloc, hi hauria el flux directe importat de 10 mil Tm (4 milions d'euros) procedents d'Amèrica Llatina i el Carib, la major part de Perú i Argentina des d'on s'importaven principalment blat de moro i residus de la producció d'oli de soja (per alimentació animal), respectivament. Cal recordar que després de la crisi financera que assolà Argentina, bona part de les terres Xaco-pampeanes s'han roturat per tal de conrear soja transgènica. Resulta curiós l'enregistrament d'un flux directe de prop de 1,3 mil Tm procedents de Nova Zelanda, que es corresponia a productes derivats lactis, uns productes que recorrien prop de 20 mil Km i pels quals es desemborsaven uns 3,4 milions d'euros.

Els **combustibles**, com s'ha esmentat representen la principal partida de fluxos directes importats en termes físics, rebent cada tona importada, de mitjana, uns 113 euros. Amb molta diferència, els principal flux directe importat procedeix del continent Africà, i particularment de Sud-Àfrica d'on procedeix el carbó que es crema a les Balears. Podem accentuar el fet que mentre de mitjana els fluxos directes de combustibles importats a les Illes rebien una contrapartida monetària de 114 euros, en el cas dels procedents d'Àfrica la contrapartida era de 47 €/Tm; això és menys de la meitat. Després dels combustibles africans, la segona partida en ordre d'importància era la procedent d'Europa amb un flux directe de 293,6 mil Tm (92,5 milions d'euros), en concret d'Itàlia (cru refinat), Rússia i Bielorrússia. I, en darrer lloc, es poden destacar els fluxos procedents del Pròxim Orient amb unes 129,5 mil Tm (42,5 milions d'euros), la major part procedents d'Egipte.

Els **materials metàl·lics i els seus productes derivats** amb tan sols 37,26 mil Tm, resultaven ser la partida més important des de l'òptica monetària (1,49 miliards d'euros). Això vol dir que de mitjana cada tona importada rebia una contrapartida monetària de 40 mil euros, la major de totes les categories de materials. En aquest apartat, els principals socis comercial de les Balears semblen ser els països europeus amb uns fluxos directes importats de 16,36 mil Tm (326,3 milions d'euros), encapçalats per Itàlia, França, Alemanya i Regne Unit. Crida l'atenció que dins d'aquesta categoria apareguin els paradisos fiscals del Carib amb els quals es produïen uns fluxos directes d'uns 11,5 mil Tm (398,6 milions d'euros), en particular de les Illes Caiman, Sant Vincent i Granadines i les Illes Verges, des d'on s'importaven iots de luxe⁹⁴.

⁹⁴ Segons les estadístiques del comerç exterior (<http://aduanas.camaras.org/>, març 2006) l'empresa "Astilleros de Mallorca SA" fou la que s'encarregà d'aquestes operacions. Aquesta empresa, amb seu a Palma, està composta per un selecte grup d'accionistes que són dels principals en el sector nàutic estatal. Així, al 2006 la composició accionarial era la següent: Fernando Santodomingo Azpeitia (48%), que és el president de la companyia gallega Factorias Vulcano (empresa beneficiària de l'ajudicació dels estibadors d'Izar a Gijón per part del SEPI –Societat Estatal de Participacions Industrials); Pesquital Fish CO Ltd (34,1%) (sense més dades); Jesús Freire Pichin (7,89%) president de la gallega Construcciones Navales P. Freire SA; la resta de membres de la família Freire amb 1,48% cadascun (David Freire, Guillermo Freire Garcia, Marcos Freire Garcia, Paulo Freire Garcia); i Diego Colon de Carvajal i Gorozabel (4%). Per exemple, Factorias Vulcano SA està formada per Astilleros de Mecànica SL (51%) i Gestión de Negocios Argos SA (49%). És a dir es tracta d'un cas típic d'empresa en xarxa, en la que resulta complex determinar la seva composició, en la que es poden detectar mecanismes financers, així com la lògica de les estructures del capital que tendeix a

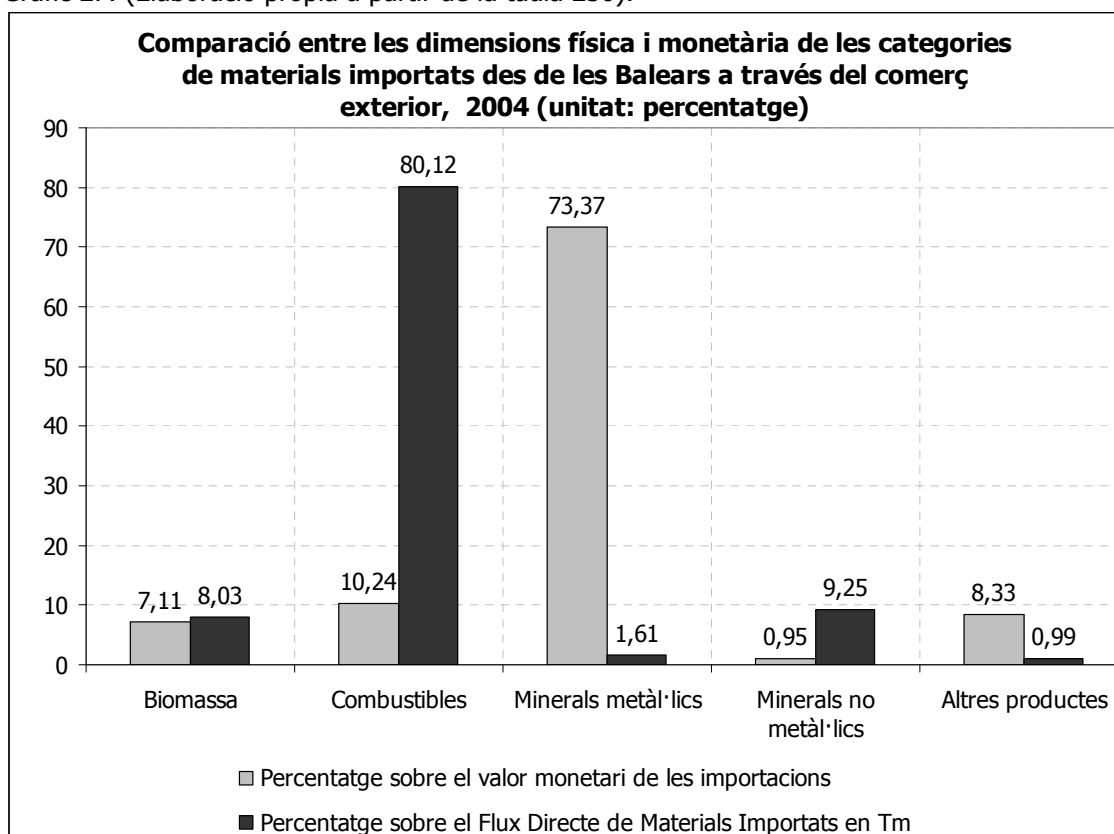
Els fluxos directes importats de **minerals no metàl·lics i productes derivats** foren d'unes 213,8 mil Tm (9,25% del total) i que en termes monetaris es valorava en uns 19,3 milions d'euros (0,95% del total), resultant de mitjana una contrapartida monetària d'uns 91€/Tm. Els principals fluxos procediren d'Europa amb unes 193,59 mil Tm, i particularment d'Itàlia (150 mil Tm) i Xipre (38,2 mil Tm) des d'on es va importar, fonamentalment, ciment hidràulic. Finalment, els **altres productes** enregistrats a les estadístiques del comerç exterior sumaren unes 22,9 mil Tm (0,9% del total) valorades en 169,6 milions d'euros (8,33% del total). És a dir, cada tona importada rebria de mitjana uns 7392 euros. La major part d'aquests materials procediren, en principi, d'altres països europeus amb un total de 13,9 mil Tm (108,2 milions d'euros), entre dels quals hi destaquen els adobs químics procedents de Romania, a més dels fluxos procedents d'Itàlia, Alemanya, Polònia i Portugal. En aquesta categoria, els països asiàtics apareixen en segon lloc amb uns fluxos directes de 6,08 mil Tm que estaven valorades en 37,9 milions d'euros. Això implica que cada tona importada d'Àsia rebria una contrapartida de 6247 €/Tm, el que vol dir que reben uns 1145 €/Tm menys que els fluxos procedents dels països europeus, essent aquest un dels elements clau del desenvolupament geogràfic desigual. És a dir, el desenvolupament geogràfic desigual no es defineix tant per tenir o no recursos, per tenir o no aparell productiu, sinó de tenir poder o no tenir-ne, un poder que s'expressa, entre d'altres, en els mecanismes d'assignació dels preus. En aquest cas, la major part dels fluxos asiàtics procediren de la "gran fàbrica" xinesa. Finalment, dins d'aquesta categoria (altres productes) tendríem els països africans amb uns fluxos directes importats de 2,02 mil Tm (13,18 milions d'euros), la major part dels quals es corresponen a importacions de sabates procedents de Marroc on s'ha traslladat part dels processos productius de la indústria sabatera mallorquina que ha deslocalitzat les tasques de menor valor afegit –fabricació de calçat–. Mentre que, per altra banda, el capital sabater ha concentrat a les Illes les tasques de major valor afegit com són les de direcció, disseny i comercialització, amb el conseqüent desmantellament de les tasques manufactureres que es trobaven a l'arxipèlag.

Taula 230. Comerç exterior. Fluxos directes de materials importats a les Balears segons categoria de material i regió de procedència, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de http://aduanas.camaras.org, març 2006).			
Biomassa	Flux Directe Importat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	€/Tm (FDMI)
Àfrica	10.589	8.943	845
Nord-Amèrica	26.267	14.334	546
Amèrica Llatina i Carib	10.051	4.001	398
Àsia	2.058	4.995	2.427
Europa	133.143	107.491	807
Oceania	1.305	3.435	2.632
Pròxim Orient i Orient Mitjà	2.006	1.203	600
Biomassa	185.418	144.402	779
Combustible	Flux Directe Importat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	€/Tm (FDMI)
Àfrica	1.409.309	65.677	47
Nord-Amèrica	0,2	1	6.000
Àsia	19.890	7.667	385
Europa	293.666	92.558	315
Pròxim Orient i Orient Mitjà	129.598	42.544	328
Combustible	1.852.463	208.447	113
Minerals metàl·lics (i productes)	Flux Directe Importat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	€/Tm (FDMI)
Àfrica	100	538	5.367
Paradisos Fiscals Carib	11.584	398.639	34.413
Nord-Amèrica	2.060	489.473	237.562
Amèrica Llatina i Carib (sense	66	592	8.935

configurar potents conglomerats oligopolístics (Base de dades SABI –Bureau Van Dijk Electronioic Publishing- <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es/version-2008516/cgi/template.dll>, maig 2008).

paradisos fiscals)			
Àsia	1.688	25.023	14.828
Europa	16.368	526.332	32.156
Oceania	545	10.943	20.075
Pròxim Orient i Orient Mitjà	4.858	42.263	8.701
Minerals metàl·lics (i productes)	37.269	1.493.803	40.082
Minerals no metàl·lics (i productes)	Flux Directe Importat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	€/Tm (FDMI)
Àfrica	4.852	375	77
Nord-Amèrica	58	913	15.854
Amèrica Llatina i Carib	28	88	3.181
Àsia	1.022	1.268	1.241
Europa	193.593	15.528	80
Oceania	0,3	12	38.667
Pròxim Orient i Orient Mitjà	14.257	1.177	83
Minerals no metàl·lics (i productes)	213.809	19.360	91
Altres productes	Flux Directe Importat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	€/Tm (FDMI)
Àfrica	2.024	13.182	6.513
Nord-Amèrica	359	5.283	14.698
Amèrica Llatina i Carib	296	1.953	6.601
Àsia	6.080	37.980	6.247
Europa	13.950	108.220	7.758
Oceania	48	357	7.514
Pròxim Orient i Orient Mitjà	170	2.682	15.739
Altres productes	22.927	169.657	7.400

Gràfic 27. (Elaboració pròpia a partir de la taula 230).

Als dos mapes que es presenten a continuació (mapa 2 i mapa 3) s'han intentat expressar els fluxos directes de materials segons el país d'origen tant en la versió física (Tm) com en la monetària (milions d'euros). Amb un simple cop d'ull ens podem adonar que els principals fluxos en termes físics no es corresponen amb els que ens informen sobre les unitats monetàries. Cal destacar els fluxos de combustibles de Sud-Àfrica i els de productes de minerals metàl·lics procedents dels paradisos fiscals del Carib, però també de les Illes Marshall i Gibraltar, a més dels EUA d'on s'importava material aeronàutic. En el cas dels paradisos fiscals els materials importats eren iots de luxe, essent aquesta la segona "mercaderia" importada a les Illes d'acord amb les magnituds monetàries. Els principals fluxos, en base a les magnituds monetàries, procedien dels països europeus on la categoria de minerals metàl·lics foren de fluxos de 526 milions d'euros, que en termes físics es corresponia a unes 16,3 mil Tm.

Des de fa temps que nombrosos autors i col·lectius han presentat enormes dubtes sobre les suposades bondats del lliure comerç i la seva internacionalització. Uns d'aquests dubtes es deriven de l'absència de consideració dels costos socials (p.ex. passius ambientals, explotació laboral, inestabilitat sociopolítica, etc) i del fet que la major part del comerç internacional correspon al conegut com a "comerç intraindustrial", és a dir en torn a productes i mercaderies semblants. És a dir, no es compleix allò que la teoria del comerç internacional i el lliure comerç segons la qual el seu desplegament afavorirà el comerç "intersectorial", entès aquell com el que es produeix entre països amb dotacions diverses i productes diferents (Carpintero, 2005). En el cas de les Balears, als dubtes exposats, s'ha d'afegir el fet que en termes monetaris els principals socis comercials de les illes Balears són els territoris més opacs financerament parlant del capitalisme global, com són els paradisos fiscals; i, a més, els principals objectes comercialitzats eren iots de luxe. Aquest fet ens podria servir per teoritzar sobre la possible vinculació entre l'economia criminal i la fraudulenta de les Balears amb el blanqueig de diners (p.ex. drogues, corrupció urbanística, evasió fiscal, etc). Unes vinculacions que sortiren a la llum pública arran de l'esclat del "Cas Llampeg", sobre una presumpta trama de blanqueig de diners en els que s'ha vist implicat un prestigiós bufet d'advocats palmèsà (Bufet Feliu), una sucursal del Banco de Sabadell, una notaria, diversos empresaris (p.ex. Patrick Duchemin) i en el que, evidentment, es va intervenir un "megaiot" (Togores, 16/04/2008).

Aquest cas es va destapar a l'abril del 2007 arran de la investigació d'estafes immobiliàries al municipi d'Andratx (dobles vendes). En aquesta trama hi havia relacionades unes 816 empreses, de les quals unes 161 estaven domiciliades a paradisos fiscals – particularment Panamà i les illes del Canal de la Mànega– amb uns 500 milions d'euros mobilitzats (Armendáriz et al., 27/04/2007). Entre d'altres coses, en aquest cas es varen veure implicats l'empresari rus Kozhevnikov que fou l'amfitrió de la comitiva del Govern de les Illes Balears, encapçalada per Jaume Matas, en la seva visita al prostíbul moscovita "Rasputín" al febrer del 2004, els serveis del qual foren pagats amb fons públics (Armendáriz et al, 6/07/2007). A través de les empreses domiciliades als paradisos fiscals es va adquirir el polèmic cementeri privat palmèsà Bon Sosec SA. Martha i Christian Hore compraren diverses finques, entre d'elles Son Bunyola (Banyalbufar) que havia estat propietat del multimilionari anglès Richard Branson, a través d'un paradís fiscal on s'adquiriren accions de diverses companyies, entre els actius de les quals es trobaven les propietats immobiliàries. També s'investigà l'actor nord-americà Michael Douglass qui emprava societats en paradisos fiscals per "gestionar" les seves propietats a Mallorca (S'Estaca). Aquest darrer es va convertir en la imatge corporativa de les Balears entre 2003 i 2007, arran d'un acord entre l'actor i Jaume Matas, a canvi de la compra del centre cultural Costa Nord (Valldemossa) per 4,2 milions d'euros –un centre que va haver de construir per "compensar" a la societat per les obres il·legals realitzades a S'Estaca– (Armendáriz, 12/06/2007; Armendáriz, 6/07/2007; Armendáriz, 20/11/2007).

Figura 8. Fluxos de materials directes importats a les Balears en Tm segons regió de procedència, 2004 (<http://aduanas.camaras.org/>)

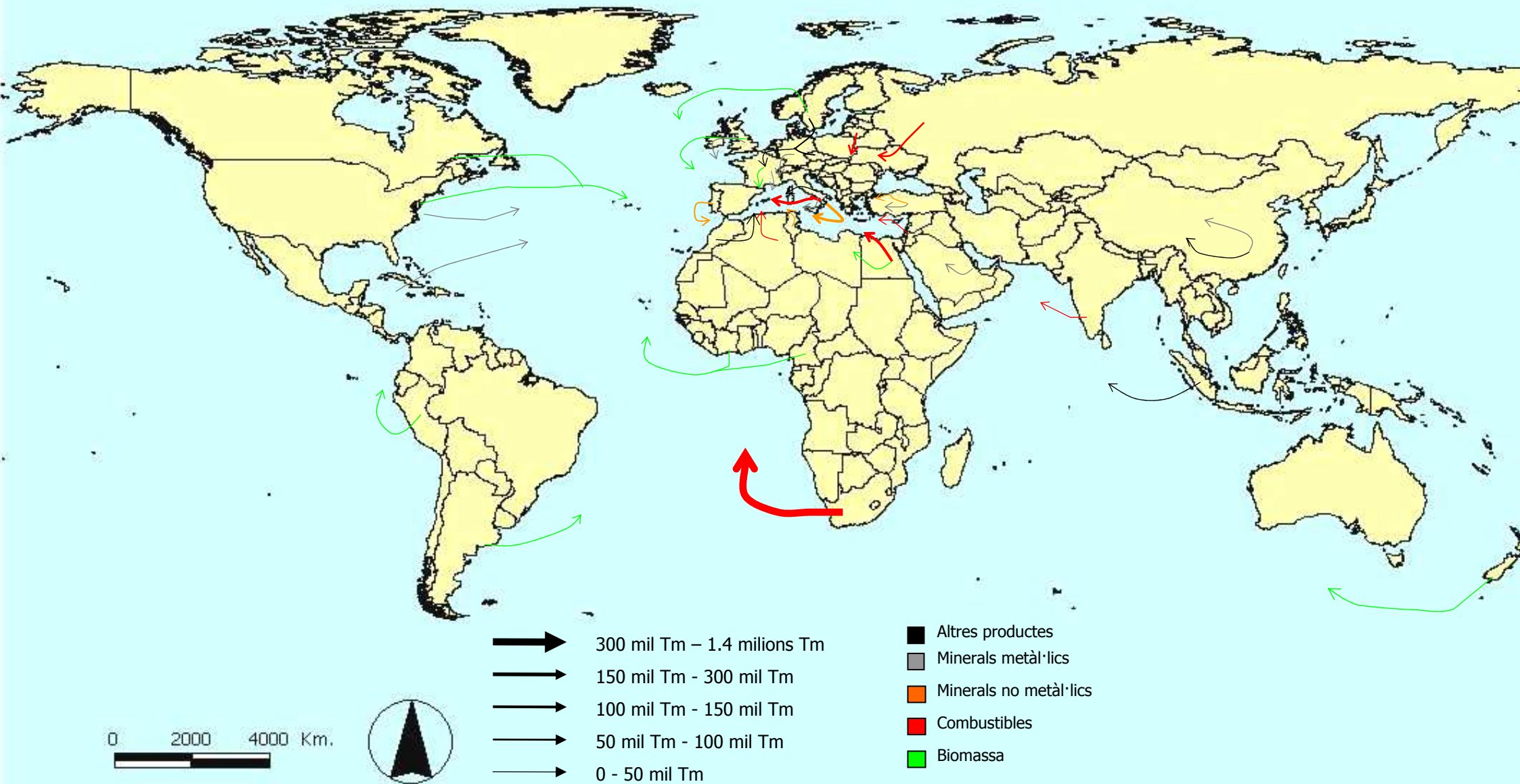
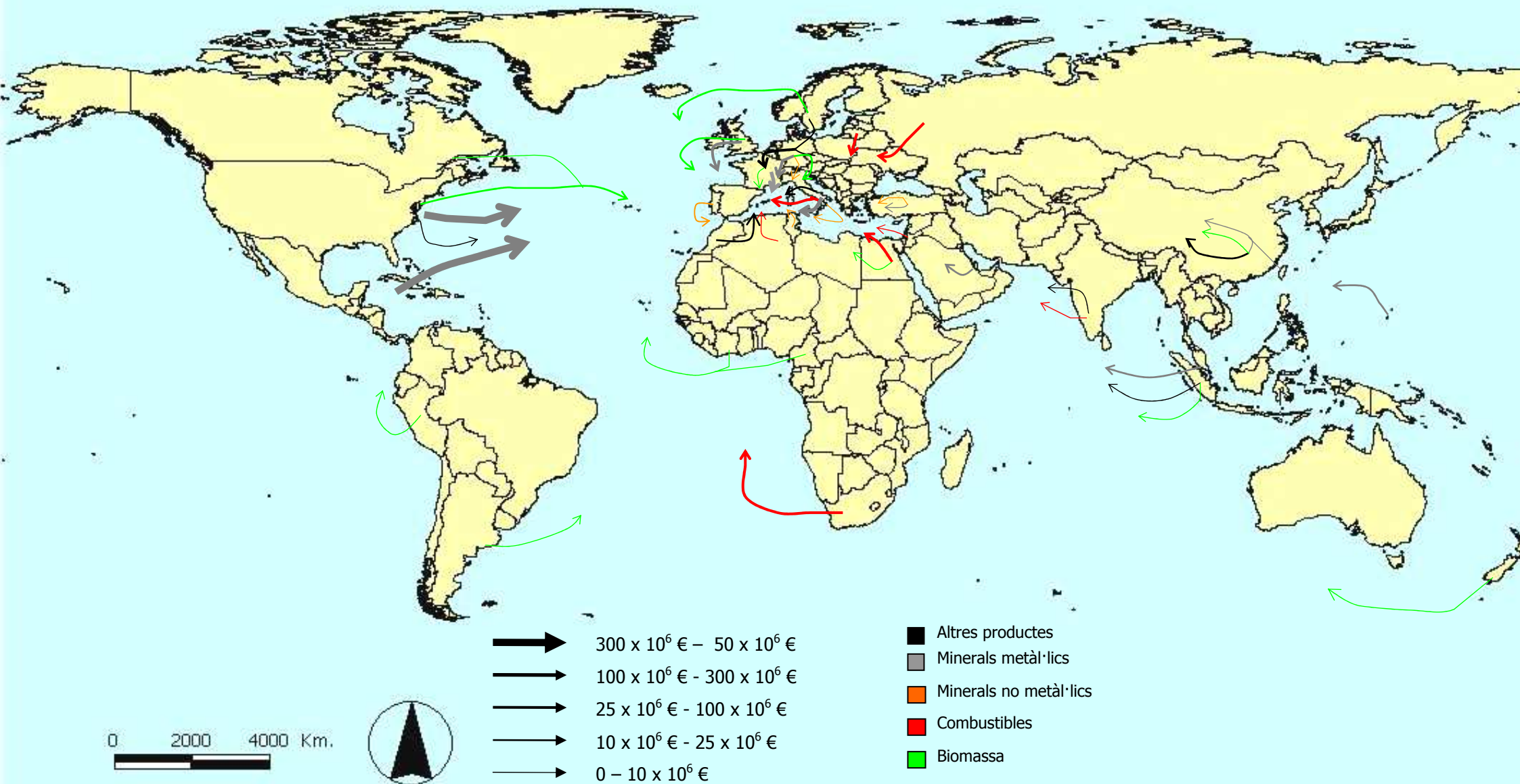

Figura 9. Fluxos de materials directes importats a les Balears en € segons regió de procedència, 2004 (<http://aduanas.camaras.org/>)

12.9.4. Els ports de destí dels fluxos de materials exportats a través dels ports de les Balears.

En quant a les fluxos de materials exportats des dels ports administrats per l'Autoritat Portuària de les Balears, es pot dir que aquests s'adreçaven quasi absolutament als ports espanyols amb uns fluxos directes d'1,9 milions de Tm, un 97,8% del total. Aquests fluxos exportats anirien acompanyats d'uns fluxos ocults de 4,4 milions de Tm, amb la qual cosa el flux total exportat total seria de 6.35 milions de Tm. Entre els ports als quals s'adrecen les exportacions de les Illes, destaca el port barceloní amb un flux directe de 1,15 milions de Tm, seguit del de València amb 413,2 mil Tm. La suma dels fluxos directes que es dirigien cap aquests dos ports del llevant peninsular, representen el 81,18% del total. En quant als ports no espanyols, els principals receptors dels fluxos directes exportats són els europeus amb unes 34,5 mil Tm, i entre aquests es poden destacar les Illes Feroe, els ports britànics (Port de Londres i Garston de Liverpool). I, en tercer lloc el port islandès de Reikiavik amb un flux directe de 4,1 mil Tm que estan vinculats amb l'exportació de la sal illenca (taula 231).

Taula 231. Fluxos de Materials Exportats des de les Balears segons port de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de l'Autoritat Portuària de les Balears).			
Port origen/país/regió	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)
Aguilas	39	12	51
Alacant	51.486	114.075	165.561
Almeria	19.349	27.452	46.801
Altea	10	3	13
Barcelona	1.152.588	2.671.001	3.823.588
Bilbao	3	11	14
Cartagena	13	6	19
Castelló	6.114	5.568	11.682
Dènia	123.532	381.669	505.201
Las Palmas de Gran Canaria	3	2	5
Sagunt	97.998	116.654	214.652
Santa Pola	15.500	853	16.353
Sevilla	140	437	577
Tarragona	20.712	27.885	48.597
València	413.219	1.041.692	1.454.910
Altres ports espanyols	6.210	8.823	15.033
Estat espanyol	1.906.916	4.396.140	6.303.056
Itàlia	1.737	739	2.476
Grècia	10	0	10
Alemanya	350	17	367
Dinamarca	1.400	77	1.477
I. Feroe	19.430	1.069	20.499
França	1.324	3.103	4.427
Holanda	919	0	919
R. Unit	9.368	596	9.964
Europa (sense Estat espanyol)	34.538	5.601	40.139
Islàndia (Reikiavik)	4.120	227	4.347
Nord d'Àfrica (Tunísia)	1	1	2
EUA	2.529	355	2.884
Amèrica Central	397	0	397
Carib	668	0	668
Amèrica Llatina i Carib	1.065		1.065
Total	1.949.169	4.402.323	6.351.492

A la taula 232 es sintetitzen els fluxos de materials exportats segons la seva categoria i els països allà on s'adreçaren d'acord amb les estadístiques portuàries, és a dir el país en el port del qual es desembarcaven els materials exportats però que no vol dir que fossin el destí últim d'aquestes exportacions. Per exemple, alguns dels fluxos desembarcats al Port de Barcelona haurien seguit el seu trajecte per carretera, arribant fins i tot a d'altres països europeus. Els principals fluxos exportats corresponien als **minerals metàl·lics i els seus productes derivats** amb un flux directe exportat d'1,65 milions de Tm, el 85,65% del total, la major part dels quals s'adreçaven als ports espanyols. En aquesta categoria cal recordar l'exposat en apartats anteriors, i és que d'aquests fluxos directes, un 83,63% corresponien a les tares de contenidors i els vehicles que tornaven buits després d'haver descarregat la càrrega que portaven a les Illes. A més, es comptabilitza un flux directe exportat de 87,4 mil Tm que corresponien a ferralles, és a dir rebutjos metàl·lics. Per altra banda, els principals fluxos directes exportats a d'altres països eren els corresponents a iots que s'adreçaven als ports de Florida (Everglades i Fort Lauderdale) amb unes 2,5 mil Tm, així mateix el flux comercial nàutic tenia com a socis comercials els ports dels paradisos fiscals de Gibraltar i de les Illes Verges.

En segon lloc, els fluxos directes de **materials no metàl·lics** (i els seus productes) foren al 2004 d'un 130,5 mil Tm, la major part dels quals s'adreçaven a ports espanyols (73,9% dels fluxos directes). Entre els fluxos directes d'aquests materials que anaven a ports espanyols la major part corresponien a exportació d'envasos de vidre (31,1 mil Tm), residus de vidre (17,6 mil Tm) i sal comú (17,1 mil Tm). Els fluxos directes de minerals no metàl·lics que anaven cap als ports britànics, de les Illes Feroe, d'Islàndia i Dinamarca corresponien a la sal comú que ha estat des de l'Antiguitat un dels principals productes d'exportació de les Pitiüses.

En tercer lloc, els fluxos directes exportats de **biomassa** foren de 123,4 mil Tm, el 98,5% s'adreçaven a ports espanyols. Les principals partides que s'exportaven als ports espanyols eren les de tubercles, particularment la patata pobra, amb uns fluxos directes exportats de 13,2 mil Tm; en segon lloc uns fluxos directes d'un 7,8 mil Tm que corresponien fonamentalment a pastes preparades, farines i productes de pastisseria i forn; i unes 5,9 mil Tm de garroves. En el cas dels fluxos directes exportats a Itàlia, amb 1,69 mil Tm, es tractava de serradís i rebuig de fusteria.

Els fluxos directes exportats del que s'ha recollit sota la categoria d'**altres productes** sumaven unes 43,2 mil Tm, el 99,7% anaven als ports espanyols. Dins d'aquesta categoria la major part dels fluxos directes corresponien a les exportacions d'objectes sense catalogar (14,7 mil Tm); mobles i parts de mobles com per exemple somiers (7,04 mil Tm); escòries i residus municipals (3,9 mil Tm); begudes no alcohòliques (3,5 mil Tm) i productes tèxtils (3,18 mil Tm). Finalment, les exportacions de combustibles presentaven uns fluxos directes de 10 mil Tm que s'adreçaven a ports espanyols.

Categoria material	País/Port destí	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)
Biomassa	E. espanyol	121.642	83.379	205.021
	Itàlia	1.697	728	2.426
	França (Sette)	133	225	358
	Tunísia (La Goulette)	0,09	0,51	0,60
	Total	123.473	84.333	207.806
Combustibles	E. espanyol	10.056	5.715	15.770
Minerals metàl·lics (i productes)	E. espanyol	1.635.554	4.242.615	5.878.169
	Alemanya	350	17	367
	França	1.079	2.874	3.953
	Grècia	10	0	10
	Holanda	919	0	919
	Itàlia	29	10	40
	Gibraltar	78	80	157

	R. Unit (Southampton)	306	22	327
	EUA	2.529	355	2.884
	Mèxic (Pt. Lázaro Cárdenas)	397	0	397
	Martinica	336	0	336
	Virgin Islands (EUA)	332	0	332
	Total	1.651.975	4.251.688	5.903.663
Minerals no metàl·lics (i productes)	E. espanyol	96.576	63.643	160.218
	Itàlia (Civitavechia)	6,39	0	6,39
	Dinamarca (Frederica)	1.400	77	1.477
	I. Feroe (Thorshavn)	19.430	1.069	20.499
	França (Sette)	1,50	4,32	5,82
	R. Unit (Garston)	4.285	236	4.521
	R. Unit (Londres)	4.700	259	4.959
	Islàndia (Reikiavik)	4.120	227	4.347
	Tunísia (La Goulette)	0,76	0,00	0,76
	Total	130.519	65.513	196.033
Altres productes	E. espanyol	43.088	788	43.876
	Itàlia (Livorno)	4		4
	França (Sette)	110	0	110
	Tunísia (La Goulette)	0,31	0,00	0,31
	Total	43.203	788	43.991

12.9.5. Les exportacions de materials des de les illes Balears a través del comerç exterior. Mirant més enllà dels ports i observant les asimetries físico-monetàries.

A l'anterior apartat s'ha analitzat el flux de materials exportats segons el port de destí, veient que els ports espanyols són hegemònics. Recordem que dels 1,94 milions de Tm de fluxos directes exportats, un 97,8% anava als ports espanyols. No obstant, els ports espanyols actuen, així com en els fluxos directes importats, de plataformes per a l'exportació de materials que tenen com a objectiu altres destinacions. Per aquest motiu, la consideració de les estadístiques duaneres resulten fonamentals per tal de poder transcendir aquella primera observació, la dels ports, i poder esbrinar l'objectiu final de les exportacions.

A la taula 233 es pot observar com en les diferents categories de flux analitzades, els fluxos directes de materials exportats cap a d'altres països (a partir de les dades de comerç exterior) representen entre un 1,84% respecte dels fluxos directes exportats de minerals metàl·lics (i els productes derivats) i el 29,37% dels fluxos directes exportats dels minerals no metàl·lics (i els productes derivats). Cal recordar, que en el cas dels minerals metàl·lics (i els productes derivats), la xifra dels fluxos directes exportats a partir dels ports està sobredimensionada ja que contempla el retorn de automòbils i contenidors que abans havien desembarcat a les Balears carregats de materials. En tot cas, convé assenyalar que els fluxos directes exportats a tercers països des de les illes Balears, sumaven el 2004, unes 117,4 mil Tm. És a dir, suposaren el 3,1% dels fluxos directes importats a través del comerç exterior, la qual cosa ens pot donar una idea de l'escassa importància que tenen en l'economia balear les exportacions de productes, no així les de serveis. Volem fer notar que a la taula 233 no s'han considerat els combustibles degut al fet que segons l'Autoritat Portuària hi hauria hagut un flux directe exportat d'un 10 mil Tm, mentre que segons les estadístiques de comerç exterior aquests fluxos haurien estat de 218,4 mil Tm, degut, sobretot, a la venda de combustible a embarcacions de bandera no espanyola, però que no es tracten estrictament d'exportacions a d'altres països.

Taula 233. Els Fluxos de Materials Exportats a través del comerç exterior i la seva proporció respecte del total, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i http://aduanas.camaras.org, març 2006)				
Categoria material	Font	Flux directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)
Biomassa	Total	127.699	91.396	219.094
	Comerç exterior	34.361	50.831	85.193
	Percentatge comerç exterior respecte total	26,91%	55,62%	38,88%
Minerals metàl·lics (i productes)	Total	1.744.496	4.567.586	6.312.082
	Comerç exterior	32.148	47.510	79.658
	Percentatge comerç exterior respecte total	1,84%	1,04%	1,26%
Minerals no metàl·lics (i productes)	Total	131.305	65.964	197.269
	Comerç exterior	38.558	10.076	48.634
	Percentatge comerç exterior respecte total	29,37%	15,27%	24,65%
Altres productes	Total	49.675	788	50.463
	Comerç exterior	12.387		12.387
	Percentatge comerç exterior respecte total	24,94%	0,00%	24,55%
Total	Total	2.053.175	4.725.734	6.778.908
	Comerç exterior	117.458	108.420	225.879
	Percentatge comerç exterior respecte total	5,72%	2,29%	3,33%

12.9.6. Les exportacions de les Balears a través del comerç exterior, segons les estadístiques duaneres.

A la taula 234 es presenten els **valors físics** de les exportacions realitzades des de les Balears cap a tercers països que són les quantitats que apareixen en les estadístiques de comerç exterior. En aquesta taula no s'han contemplat el que en les estadístiques apareix recollit com exportacions de combustibles a d'altres territoris i avituallaments, ja que dins d'aquesta categoria es recullen avituallaments que són consumits a les Illes per part de no residents (p.ex. iots de bandera estrangera), i que sumaven uns fluxos directes de materials de 218 mil Tm. És a dir, els avituallaments i altres consums d'estrangers eren un 86% superiors als fluxos de totes les altres categories de materials exportats. Per regions, els principals fluxos directes de materials exportats s'adreçaven a països europeus amb unes 80,2 mil Tm. Entre els països europeus, els fluxos directes exportats més importants foren els que es dirigiren cap a les Illes Feroe amb unes 19,4 mil Tm de sal comú, i el Regne Unit on s'exportaren uns fluxos directes de 15,7 mil Tm de patates i 8,9 mil Tm de sal comú.

En segon lloc, destaquen els fluxos directes exportats que se dirigiren cap a països d'Amèrica Llatina i el Carib, i molt particularment cap al Carib i Amèrica Central que és on el capital balear –especialment hotelier, però també immobiliari-constructor- s'ha anat assentant. No obstant això, aquesta primera observació ha de ser obligadament matisada ja que el que hom pot esperar en primer lloc és que els fluxos materials vagin majoritàriament allà on es troba la flota hotelera balear, mentre que en realitat els principals fluxos directes de materials exportats de les Balears s'adreçaven als paradisos fiscals del Carib i les mercaderies comercialitzades eren iots. Així doncs, els fluxos directes de materials més rellevants anaven a les Illes Caiman amb un total de 7,3 mil Tm, però també se detecten relacions comercials importants amb St. Vincent & Granadines amb uns fluxos directes de 1,35 mil Tm o amb les Virgin Islands (R. Unit) de 0,9 mil Tm. Per altra banda, els fluxos directes exportats als països allà on és més important la presència de capital balear no deixen de ser significatius, així la República Dominicana rebia uns fluxos directes de materials procedents de Balears de 3,7 mil Tm, Mèxic de 2,4 mil Tm, Cuba de 1,9 mil Tm i Jamaica de 0,4 mil Tm.

En tercer lloc, es poden destacar els fluxos directes exportats a Islàndia de 4,2 mil Tm, totes elles compostes per sal. En quart lloc, hi hauria els fluxos directes exportats al continent africà amb un total de 3 mil Tm, la major part d'elles cap al Nord d'Àfrica, i en concret a Marroc amb unes 1,7 mil Tm, la major part de les quals corresponien a materials destinats a la

fabricació de calçat. Un calçat que com s'ha vist anteriorment era exportat llavors des de Marroc cap a les Illes. A més, es pot destacar el flux comercial cap el continent africà de iots que s'adreçaven al paradís fiscal que és Libèria cap on es comptabilitzava un flux directe de materials d'unes 487 Tm. A Libèria el 2003, el cap d'estat, Charles G. Taylor fou processat per part del Tribunal Especial de l'ONU per Sierra Leona, per crims contra la humanitat per la seva ajuda a les milícies de Sierra Leona, i entre el 1999 i el 2003 es va intensificar el conflicte armat civil. Taylor va rebre asil polític a Nigèria, i no és fins al novembre de 2005, després de l'establiment d'un govern provisional, en que es celebren eleccions que foren guanyades per l'economista formada als EUA, Ellen Johnson-Sirleaf (coneguda com la "dama de ferro"), que entre d'altres coses havia treballat pel Banc Mundial i el Citibank. El 2007 George W. Bush la condecorà amb la medalla per la llibertat⁹⁵.

Finalment, destaquen els fluxos directes exportats al Pròxim Orient i Orient Mitjà d'unes 2,1 mil Tm, i dels que sobresurten, en concret, els que se dirigien a Qatar on s'enregistraven un fluxos directes exportats de 1,7 mil Tm. Uns fluxos, que corresponien a iots. Uns iots que s'exportaven a l'Emirat Àrab, un dels països amb la renda per càpita més alta del planeta (75900 \$/càpita al 2007) i que a partir de la Guerra d'Iraq (octubre 2003) va servir de seu de les operacions militars de l'exèrcit dels EUA. Podem recordar que la ronda de liberalització del comerç de l'OMC es celebrà a la capital Doha (9-13 novembre 2001) per les elevades condicions de seguretat que ofería l'emirat, i així poder evitar les creixents respostes socials en contra del procés de liberalització comercial global.

Taula 234. Comerç exterior. Fluxos de materials exportats de les Balears segons regió de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006)

	Flux directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)
Nord d'Àfrica	1.879	627	2.506
Àfrica Central	1	0	1
Àfrica Meridional	88	10	98
Àfrica Occidental	1.074	1.409	2.483
Àfrica Oriental	3	0	3
Àfrica	3.044	2.046	5.090
Nord-Amèrica	933	342	1.275
Amèrica Central	2.546	3.404	5.950
Carib	16.656	9.163	25.819
Sudamèrica	998	1.604	2.602
Amèrica Llatina i Carib	20.200	14.170	34.371
Àsia Meridional	31	4	35
Àsia Oriental	476	57	533
SE Asiàtic	171	29	200
Àsia	679	90	769
Europa Meridional	11.145	19.978	31.123
Europa Nord i Occidental	67.356	68.351	135.708
Europa Oriental	1.700	2.235	3.935
Europa	80.201	90.564	170.765
Islàndia	4.229	389	4.618
Oceania	642	16	658
Pròxim Orient i Orient Mitjà	2.158	773	2.931
Altres	5.372	30	5.402
Total	117.458	108.420	225.879

Un cop analitzats els fluxos comercials a l'estranger des de la vessant física, s'analitzaran aquests mateixos fluxos des de la **vessant monetària**. La suma del valor

⁹⁵ Ellen Johnson Sirleaf (http://en.wikipedia.org/wiki/Ellen_Johnson-Sirleaf, maig 2008).

monetari les exportacions de les Balears era al 2004 de poc més d'un miliard d'euros que corresponia als fluxos directes exportats de 117,4 mil Tm. És a dir, cada tona exportada rebia una contrapartida monetària mitjana de 9138 euros. Aquests resultats no ens diuen gaire cosa per sí mateixos, però si observam que 2,3 milions de Tm importades rebien una contrapartida monetària de 2 miliards d'euros, això vol dir que de mitjana cada tona exportada rep una valoració monetària 10,3 vegades superiors a la valoració monetària mitjana de cada tona importada a Balears.

Els principals fluxos exportats en base a les unitats monetàries se dirigiren cap a països europeus amb una valoració de 599 milions d'euros, tot essent la valoració mitjana per cada tona exportada de 7473 €. Entre els països als que s'adreçaven aquests fluxos destaquen el Regne Unit amb 113,3 milions d'euros, Irlanda amb 103,8 milions d'euros, Itàlia amb 98 milions d'euros i Suècia amb 71,2 milions d'euros. En els tres primers països les principals partides en termes monetàries corresponien a aeronaus, mentre que al cas d'Itàlia es corresponia principalment amb l'exportació de calçat.

En segon lloc, hi hauria els fluxos comercials amb Amèrica Llatina i el Carib d'uns 288 milions d'euros, essent la valoració mitjana per tona exportada de quasi el doble que les que anaven als països europeus. En aquest cas, els principals fluxos s'enregistraven amb els paradisos fiscals de les Illes Caiman amb 184,6 milions d'euros, les Virgin Islands (R. Unit) amb 29,7 milions d'euros i St. Vincent & Granadines amb 19,7 milions d'euros, a les que s'exportaven iots. Mentre que els territoris on va desembarcar el capital hotelier balear, els fluxos exportats de Balears en termes monetaris eren de 19,3 milions d'euros a la República Dominicana i de 12,8 milions d'euros a Mèxic. La diferència en la valoració entre les exportacions cap als paradisos fiscals front a les realitzades als "paradisos turístiques" es pot veure en l'exemple de la valoració mitjana de les exportacions a les Illes Caiman que era de 25282 €/Tm, front a la valoració mitjana que rebien les exportacions cap a República Dominicana que era de 5131 €/Tm. Essent en els principals fluxos de les Caiman els corresponents als iots, mentre que a la República Dominicana eren els corresponents a maquinària de refrigeració, congeladores i d'aire condicionat. En tercer lloc, la valoració de les exportacions a Nord-amèrica sumaven uns 49 milions d'euros amb la qual cosa, cada tona exportada rebia una contrapartida monetària mitjana de 52600 euros, i que corresponien en primer lloc a aeronaus i material aeronàutic.

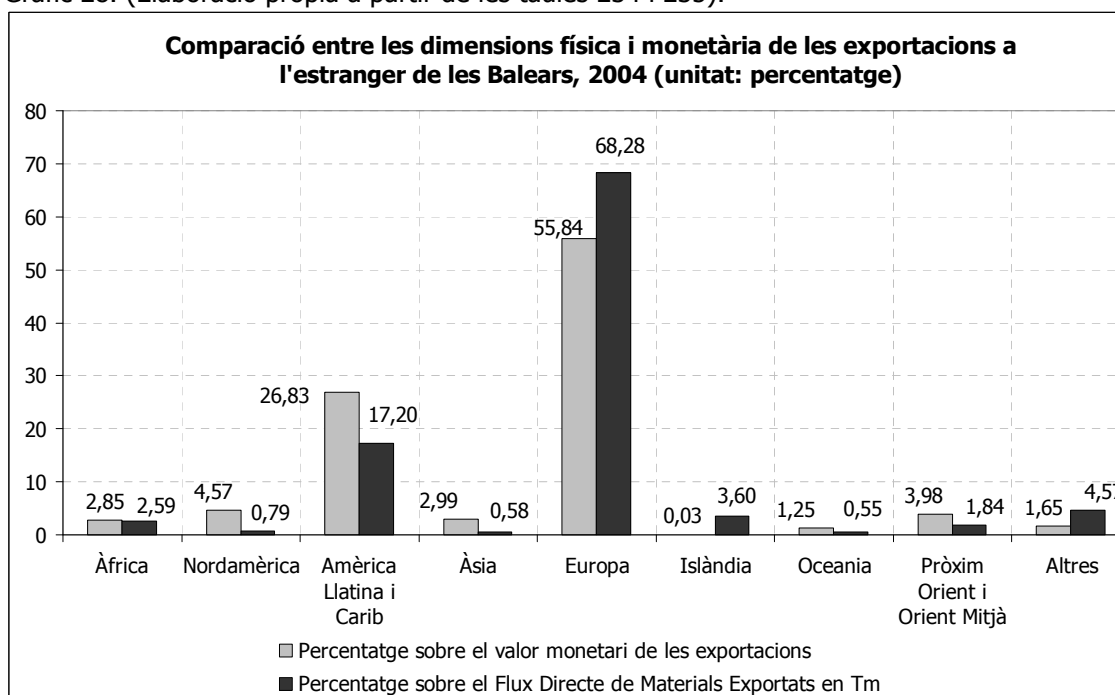
En tercer lloc, hi ha els fluxos exportats als països del Pròxim Orient i l'Orient Mitjà amb uns 42,7 milions d'euros (19800 €/Tm), que majoritàriament van a parar a Qatar on s'exportaven iots. En quart lloc, els fluxos exportats a Àsia es valoraven en uns 32 milions d'euros, rebent aquests fluxos la major de les valoracions mitjanes per tona exportada (47287 €/Tm), adreçant-se principalment a la Xina (14,6 milions d'euros), Japó (9,85 milions d'euros), Hong-Kong (2,78 milions d'euros) i Taiwan (2,25 milions d'euros). En cinquè lloc, es poden assenyalar els fluxos exportats a Àfrica valorats en 30,6 milions d'euros (10060 €/Tm), la major part dels quals es realitzaven amb Marroc (21,4 milions d'euros) i Libèria (7,1 milions d'euros). Finalment, les exportacions a Oceania es valoraren en uns 13,4 milions d'euros, dels quals 11 milions eren amb les Illes Marshall (paradis fiscal) i corresponien a la partida de iots, i 2,27 milions d'euros amb Austràlia, la major part dels quals corresponien a exportacions de calçat.

Taula 235. Valor monetari de les exportacions des de les Balears segons regió de destí a través del comerç exterior, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de http://aduanas.camaras.org, març 2006).		
	Valor (Mils d'euros)	€/FDME (Tm)
Nord d'Àfrica	22.017	11.717
Àfrica Central	18	30.167
Àfrica Meridional	643	7.326
Àfrica Occidental	7.879	7.339
Àfrica Oriental	67	22.200
Àfrica	30.623	10.060
Nord-Amèrica	49.071	52.600
Amèrica Central	13.368	5.250
Carib	272.009	16.331
Sudamèrica	2.644	2.650

Amèrica Llatina i Carib	288.020	14.258
Àsia Meridional	558	18.071
Àsia Oriental	27.262	57.225
SE Asiàtic	4.273	24.931
Àsia	32.093	47.287
Europa Meridional	133.474	11.976
Europa Nord i Occidental	442.817	6.574
Europa Oriental	23.025	13.547
Europa	599.316	7.473
Islàndia	338	80
Oceania	13.423	20.924
Pròxim Orient i Orient Mitjà	42.732	19.800
Altres	17.744	3.303
Total	1.073.360	9.138

Al gràfic 28 es poden contemplar de forma sintètica la rellevància dels fluxos comercials exportats atenent a les dimensions física i monetària, podent-se observar les com en el cas de les exportacions el percentatge de les exportacions en termes físics, se semblen bastant al de les mateixes exportacions expressades en unitats monetàries. En aquest cas, els majors fluxos s'enregistren amb el conjunt de països europeus amb els que s'enregistraven uns fluxos directes de materials exportats el 68,28% del total i unes valoracions monetàries de dites exportacions que representaven el 55,84% del total. En definitiva, els principals fluxos comercials exportats des de les Balears correspondrien al denominat comerç intraindustrial, és a dir entre països que intercanvien productes semblants.

Gràfic 28. (Elaboració pròpia a partir de les taules 234 i 235).

L'anàlisi de les exportacions per categories de materials i en base a les regions de destí ens permet fer una anàlisi més detallada del comerç exterior de les Balears. En primer lloc, es pot veure com la **biomassa** presentava uns fluxos directes exportats de 34,36 mil Tm que es valoraven en 36,6 milions d'euros (1066 €/Tm). En el cas dels fluxos biòtics tendríem que aquests representen el 29,25% dels fluxos directes exportats en termes físics, però en canvi des de l'òptica monetària, aquests representaven tan sols el 3,41% de les exportacions enregistrades a les estadístiques del comerç exterior. La major part d'aquests fluxos se dirigien

a països europeus amb uns fluxos directes exportats de 31,24 mil Tm (29 milions d'euros), essent les principals partides les corresponents al Regne Unit amb un flux directe de 15,98 mil Tm (9,23 milions d'euros), la major part de les quals corresponen a les exportacions de les patates de sa Pobla; Dinamarca amb 4,76 mil Tm (2,78 milions d'euros) que també corresponien fonamentalment a la patata pobra; Alemanya amb 2,72 mil Tm (6,21 milions d'euros) corresponent la partida de major pes (i menor valor monetari) a les patates (1,85 mil Tm i 0,7 milions d'euros), i la de major valor monetari a la partida de suc i extractes vegetals (592 Tm i 4,5 milions d'euros).

En tercer lloc, els fluxos directes exportats de **minerals metàl·lics i els productes derivats** sumaven unes 32,14 mil Tm que estaven valorades en 826,4 milions d'euros (25707 €/Tm). Així doncs, mentre que aquests representaven el 27,37% dels fluxos directes exportats en termes físics (ocupant la tercera posició), quan hom mira la variable monetària resulta que aquests fluxos representen el 76,9% de les exportacions (ocupant la primera posició del valor de les exportacions). Els principals fluxos directes exportats d'aquesta categoria s'adreçaven al continent europeu, i en particular a Itàlia amb 5,5 mil Tm (33,8 milions d'euros); Alemanya amb un flux directe exportat de 3,6 mil Tm (31 milions d'euros); França amb 2,32 mil Tm (33,8 milions d'euros); i Regne Unit amb 1,75 mil Tm (84,1 milions d'euros). En aquests quatre països la major part dels fluxos directes exportats de materials metàl·lics i els seus productes corresponien a automòbils, en concret la partida 8703 de la Nomenclatura Combinada. Després del continent europeu, els fluxos directes exportats més importants eren els que se dirigien a Amèrica Llatina i el Carib amb un total de 12,3 mil Tm que rebien una contrapartida monetària de 262,19 milions d'euros. En aquest cas es pot destacar el fet que els principals països de la regió als que exportaven les Balears, eren els paradisos fiscals de les Illes Caiman (7,3 mil Tm, valorades en 184,6 milions d'euros), St. Vincent & Granadines (1,35 mil Tm, valorades en 19,7 milions d'euros), Virgin Islands (Regne Unit) (0,9 mil Tm, valorades en 29,7 milions d'euros) i les Bermudes (0,4 mil Tm, valorades en 9,5 milions d'euros). I les principals mercaderies exportades eren iots.

Crida l'atenció la rellevància dels fluxos comercials de **iots** entre les Balears i els **paradisos fiscals** de tot el planeta, especialment amb els del Carib. En termes monetaris, les principals exportacions de les Balears es corresponen a les realitzades amb les Illes Caiman. Per tant, el primer soci comercial de les Illes és un paradís fiscal. Podem assenyalar, a més, que el total de iots importats a les Illes al 2004 sumaren unes 16 mil Tm, mentre que els exportats arribaren a unes 13,2 mil Tm. La valoració de les importacions foren de 514,7 milions d'euros i la de les exportacions de 325 milions d'euros. És a dir, que cada tona de iot importat a les Illes es valorava en uns 32130 euros, mentre que per altra banda la mateixa tona exportada des de les Balears (quasi sempre al mateix lloc d'on havia estat exportada) es valorava en un 23,5% manco (24561 euros). Així doncs, hom podria entendre, arran de detectar aquest important flux comercial entre les illes caribenyes i les mediterrànies, que el comerç de iots podria ser una mena de "paradís fiscal" en sí mateix. O dit d'una altra manera, aquests podrien ser instruments de blanqueig de capitals i d'altres operacions financeres opaques.

Els fluxos directes exportats de minerals metàl·lics als territoris colonitzats pel capital balear de la regió caribenya també varen ser significatius, encara que a molta distància dels ja exposats. Així, cap a la República Dominicana es comptabilitzaren uns fluxos directes de 1055 Tm (9,45 milions d'euros) i cap a Mèxic de 669 Tm (5,17 milions d'euros). La major part d'aquests fluxos correspongueren a maquinària (p.ex. refrigeradors, maquinària comptable i electrònica, aire condicionat, etc) i material d'obra (p.ex. filferro, articles de griferia, etc).

Els fluxos directes exportats de **minerals no metàl·lics i els seus productes derivats** foren de 38558 Tm, uns fluxos valorats en 5,6 milions d'euros. És a dir, que per cada tona exportada es rebia una contrapartida monetària mitjana de 146 euros, el que implica que la valoració mitjana per tona exportada d'aquesta categoria era 23,22 vegades inferior a la mitjana de les valoracions dels fluxos directes exportats (3391 €/Tm). Si hom analitza els fluxos exportats des de la dimensió monetària s'adonarà que els fluxos dels minerals no metàl·lics i els

productes derivats tan sols representava el 0,52% de totes les exportacions, és a dir la partida més insignificant; però, si es mira la vessant física d'aquests fluxos es veu com aquesta és la partida més important amb un 32,83% de tots els fluxos directes exportats recollits en les estadístiques del comerç exterior. La distribució geogràfica d'aquests fluxos es concentra en països i territoris europeus, destacant entre d'ells, les Illes Feroe amb un flux de 19,43 mil Tm (441,6 mil euros), Regne Unit amb 8,98 mil Tm (116,8 mil euros), Islàndia amb 4,12 mil Tm (92,7 mil euros) i Dinamarca amb 1,4 mil Tm (31,4 mil euros). Aquests fluxos directes exportats corresponien principalment a la sal extreta de les salines eivissenques, i en menor quantitat mallorquines. L'altre país europeu amb el qual s'enregistrava un important flux directe exportat era Itàlia amb unes 1,16 mil Tm (976 mil euros), però en aquest cas es tractava de pedra tallada per a la construcció (partida 2515 de la Nomenclatura Combinada). Els fluxos directes exportats de minerals no metàl·lics i els seus productes cap Amèrica Llatina i el Carib eren els segons en ordre d'importància amb unes 3 mil Tm (3,39 milions d'euros), a molta distància dels fluxos exportats als territoris europeus. Nogensmenys, destaca que en aquesta categoria els principals països als quals s'adrecen aquests fluxos és allà on hi ha presència del capital turístic balear. Així, Cuba rebia un flux directe de 1,05 mil Tm (717 mil euros) la major part corresponent a rajoles de ceràmica; la República Dominicana rebia un flux directe de 752 mil Tm (1,6 milions d'euros) que corresponien, sobretot, a rajoles de ceràmica i pedra tallada per a la construcció; i Mèxic amb un flux directe de 689 mil Tm (675 mil euros) que corresponien a elements de bany (p.ex. piques, urinaris, banyeres, vàters, etc) i rajoles de ceràmica.

Finalment, els fluxos directes exportats de la categoria d'**altres productes** fou de 12,38 mil Tm, representant el 10,55% del total de fluxos exportats. Emperò, la seva valoració monetària fou de 204,6 milions d'euros, representant el 19,07% dels fluxos exportats des d'aquesta dimensió, significant això que la valoració monetària atorgava quasi el doble de representativitat a aquests fluxos que la realitat física dels mateixos. En quant a la seva distribució geogràfica, en aquest cas, la principal regió era Amèrica Llatina i el Carib amb 2,64 mil Tm (19,3 milions d'euros). Els principals països receptors d'aquests fluxos són els ja citats en altres casos: República Dominicana amb un flux directe de 1,18 mil Tm (7,1 milions d'euros), Mèxic amb un flux directe de 692 Tm (6,6 milions d'euros) i Cuba amb 270,7 Tm (1,9 milions d'euros). En aquests casos, els principals fluxos corresponien a mobles (p.ex. somiers, llits, etc), plàstics (p.ex. tubs per la construcció, dipòsits de plàstic, etc), material tèxtil (p.ex. roba de llit, cortines, catifes, etc), pintures i sabons. És a dir, la major part dels materials que s'exportaven als "paradisos turístics" del Carib responien a cobrir les exigències de la fàbrica hotelera, tant pel que fa a manteniment com a la construcció d'aquestes extensions exosomàtiques del capital hotelier balear (p.ex. pintures, tubs de plàstic de construcció, sabons i detergents, roba de llit, tovalloles, etc).

Per altra banda, els fluxos directes exportats d'altres productes a països europeus fou de 2,19 mil Tm, valorades en 121,18 milions d'euros. És a dir, de mitjana cada tona de flux directe exportat a Europa rebia una contrapartida monetària de 55231 euros, front a la mitjana que rebien els que es dirigien a Amèrica Llatina i Carib que era de 7325 €/Tm. En quant als països que rebien aquests fluxos directes exportats i en base a la dimensió física, tenim que en primer lloc es situava Xipre que rebia uns fluxos de 382 Tm (177 mil euros) que corresponien a tendes de campanya o veles de navegar (partida 6306 de la Nomenclatura Combinada). En segon lloc, Portugal amb 315 Tm (7,8 milions d'euros), corresponent la major part d'aquests a mobles i materials plàstics. En tercer lloc, Itàlia amb 271 Tm (20,3 milions d'euros), i la major part d'aquests fluxos corresponien a materials plàstics (162 Tm i 389 mil euros), productes de neteja (66,8 Tm i 90 mil euros) i roba i calçat (15,3 Tm i 19,4 milions d'euros). En quart lloc, França amb uns fluxos de 222 Tm (22 milions d'euros), essent la partida més important en termes físics la corresponent a productes de neteja amb 72,7 Tm (100,4 mil euros), però en termes monetaris la partida més important fou la corresponent a roba i calçat amb 6,4 Tm i una valoració de 20,6 milions d'euros. En cinquè lloc, Dinamarca que rebia uns fluxos directes des de Balears de 172,3 Tm (2,7 milions d'euros), essent la principal partida la corresponent a articles d'acampada o veles d'embarcació amb un flux directe exportat de 160 Tm (26 mil euros) i en termes monetaris destaca el flux corresponent a calçat que era de 1,7 milions d'euros. En aquest darrer cas, en el calçat, tenim que a Dinamarca es comptabilitza un flux exportat d'1,7 milions d'euros sense haver cap contrapartida física. Això es deu, segons l'Agència Tributària, a que amb la constitució del Mercat Únic han desaparegut les obligacions duaners (i els registres) que han estat substituïts per d'altres, però aquestes altres obligacions

estadístiques presenten certes mancances en la comptabilització física dels fluxos comercials amb els estats membres de la UE⁹⁶. Els fluxos directes exportats a Àfrica assoliren unes 1574 Tm que es valoraven en uns 28,8 milions d'euros (13231 €/Tm). La major part d'aquests fluxos se dirigiren a Marroc, en total unes 1436 Tm (20,2 milions d'euros). Crida l'atenció el fet que la major part dels fluxos directes exportats a Marroc corresponen a la partida de components del calçat amb 1361 Tm que estaven valorats en 19,2 milions d'euros (14163 €/Tm), ja que al mateix any els fluxos directes importats procedents de Marroc eren principalment de calçat.

Finalment, es pot veure com les "exportacions" de combustibles expressades a les estadístiques de comerç exterior sumaven unes 218,4 mil Tm amb un desemborsament de 65,9 milions d'euros. D'acord amb els serveis tècnics de comerç exterior, molts d'aquests registres no eren més que consums de combustibles fets per diversos mitjans de transport de bandera estrangera, que podien haver estat realitzats a les Illes. En concret, 205,2 mil Tm eren recollides com a exportacions fetes a països i territoris no determinats i 13,24 mil Tm com avituallaments. El que quedava com exportacions eren unes 3,9 Tm exportades a Algèria i valorades amb 8,5 mil euros; 33 mil euros a Marroc i 3,1 mil euros a Suïssa (sense contrapartida física). És per aquest motiu que aquesta categoria ha estat descartada en l'anàlisi global de les exportacions fetes a través del comerç exterior.

Taula 236. Comerç exterior. Fluxos de materials exportats de les Balears segons categoria de material i regió de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de http://aduanas.camaras.org, març 2006).				
Categoria	Regió	Flux Directe Exportat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	€/Tm FDME
Biomassa	Àfrica	131	496	3.774
	Amèrica Llatina i Carib	2.143	3.063	1.430
	Nord-Amèrica	106	315	2.977
	Àsia	228	2.438	10.677
	Europa	31.248	29.011	928
	Islàndia	102	35,6	351
	Oceania	30,7	260	8.466
	Pròxim Orient i Orient Mitjà	305	243	797
	Altres	68,7	764	11.121
	Total	34.361	36.624	1.066
Minerals metàl·lics (i productes)	Àfrica	1.128	9.207	8.161
	Amèrica Llatina i Carib	12.342	262.194	21.244
	Nord-Amèrica	475	39.421	82.992
	Àsia	164	15.703	95.748
	Europa	15.697	447.305	28.495
	Islàndia	1,70	24,90	14.647
	Oceania	548	11.181	20.396
	Pròxim Orient i Orient Mitjà	1.791	41.353	23.088
	Altres	0,5	27,6	55.200
	Total	32.148	826.415	25.707
Minerals no metàl·lics (i productes)	Àfrica	206	48,50	235
	Amèrica Llatina i Carib	3.071	3.391	1.104
	Nord-Amèrica	97,90	271	2.770
	Europa	31.062	1.810	58
	Islàndia	4.120	92,7	23

⁹⁶ L'any 2008 s'ha fixat el llindar d'exempció de les declaracions intraestatals en 250 mil euros. Però si en un moment donat un operador determinat supera els 250 mil euros, haurà de declarar totes les operacions si en el curs de l'any es supera aquesta xifra. Per tant, es pot intuir que hi ha un important flux de materials que no queden recollits en les estadístiques de comerç intracomunitari (www.aeat.es/wps/portal/Listado?channel=c9bbe6c95438a010VgnVCM1000004ef01e0a___&ver=L&site=56d8237c0bc1ff00VgnVCM100000d7005a80___&idioma=es_ES&menu=0&img=0, maig 2008).

	Pròxim Orient i Orient Mitjà	0,9	5,8	6.444
	Altres	0,2	6,6	33.000
	Total	38.558	5.625	146
Altres productes	Àfrica	1.574	20.830	13.231
	Amèrica Llatina i Carib	2.645	19.373	7.325
	Nord-Amèrica	254	9.064	35.641
	Àsia	286	13.953	48.719
	Europa	2.194	121.188	55.231
	Islàndia	5,8	185	31.828
	Oceania	63	1.982	31.661
	Pròxim Orient i Orient Mitjà	62	1.131	18.327
	Altres	5.303	16.946	3.196
	Total	12.387	204.651	16.521
Combustibles	Països i territoris no determinats	205.233	61.182	298
	Avituallaments	13.242	4.722	357
	Nord d'Àfrica	3,90	42	10.641
	Europa Nord i Occidental	0	3	—
	Total	218.478	65.949	302

Gràfic 29. (Elaboració pròpia a partir de la taula 236).

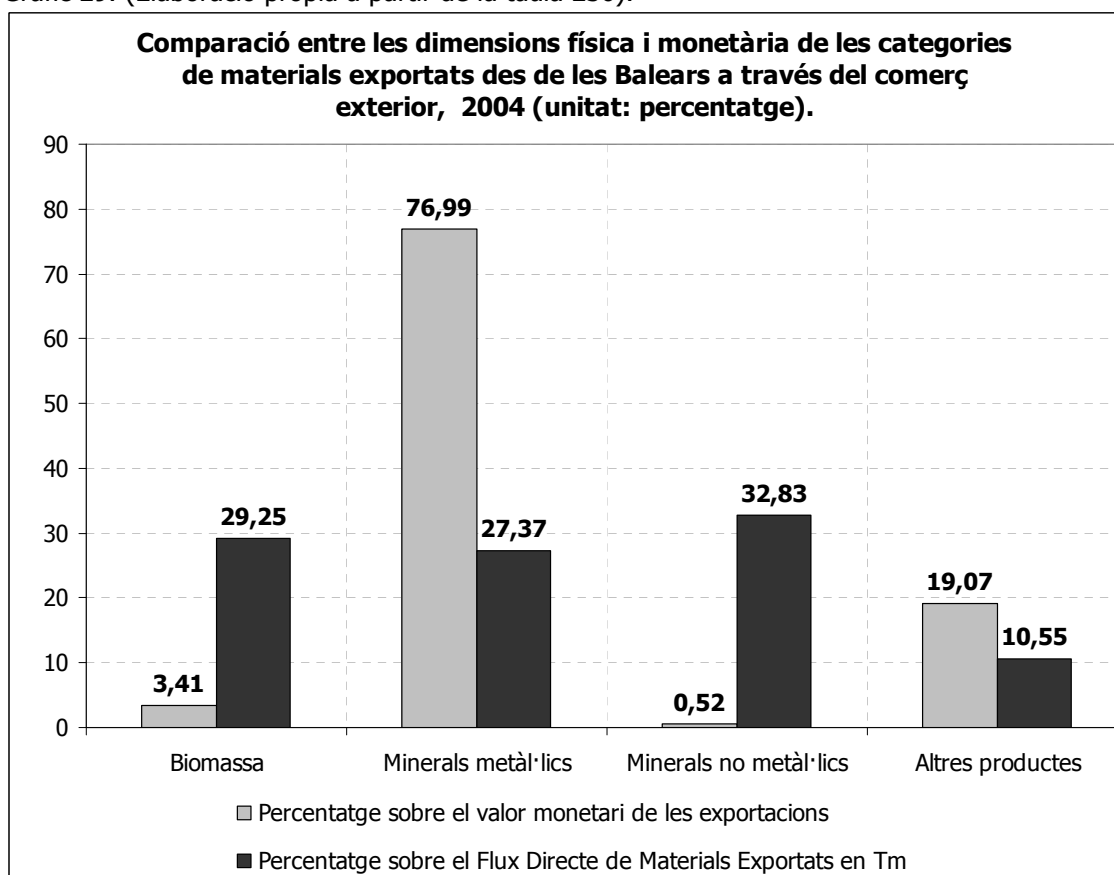

Figura 10. Fluxos de materials directes exportats des de Balears en Tm segons regió de destí, 2004 (a partir de <http://aduanas.camaras.org/>)

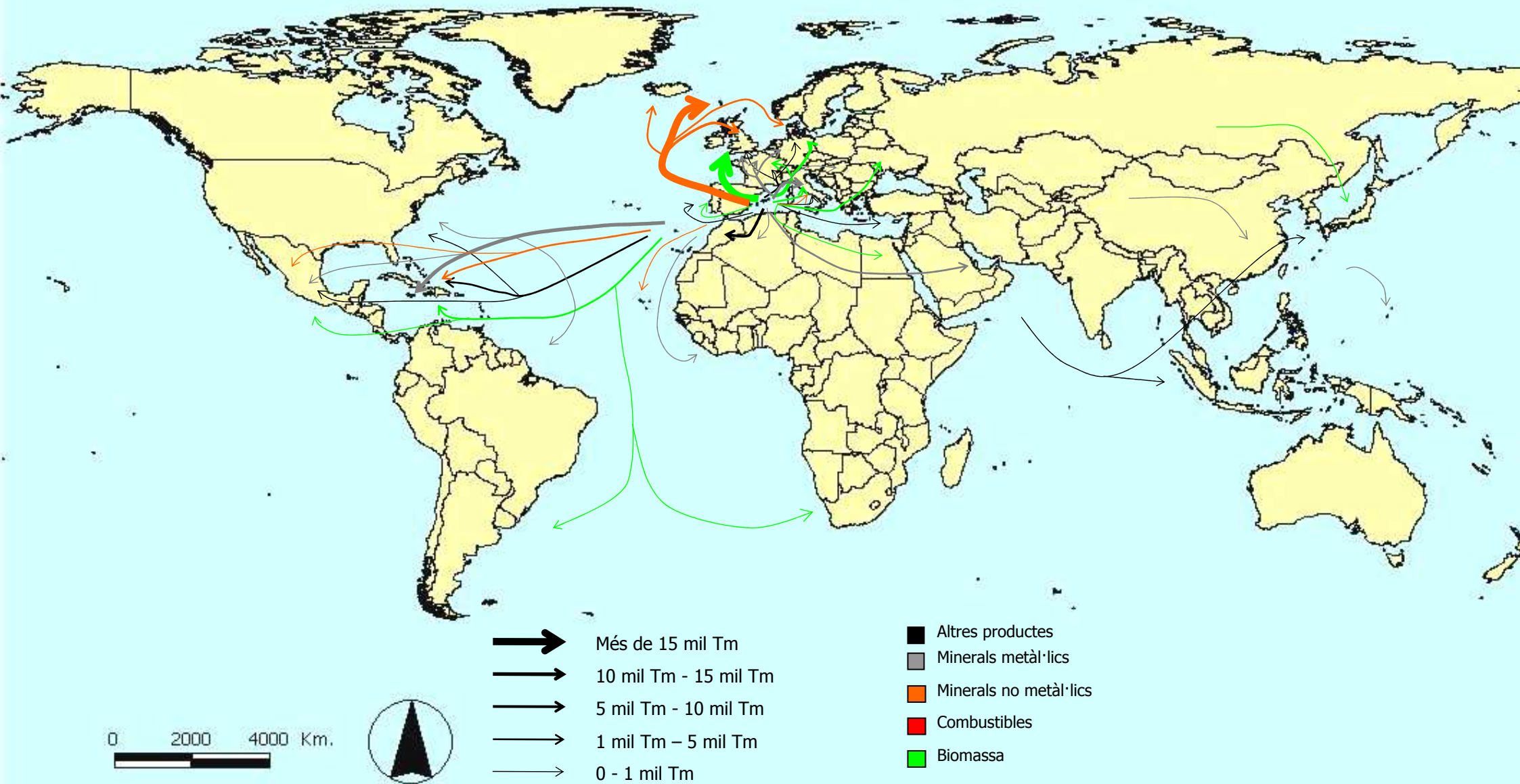
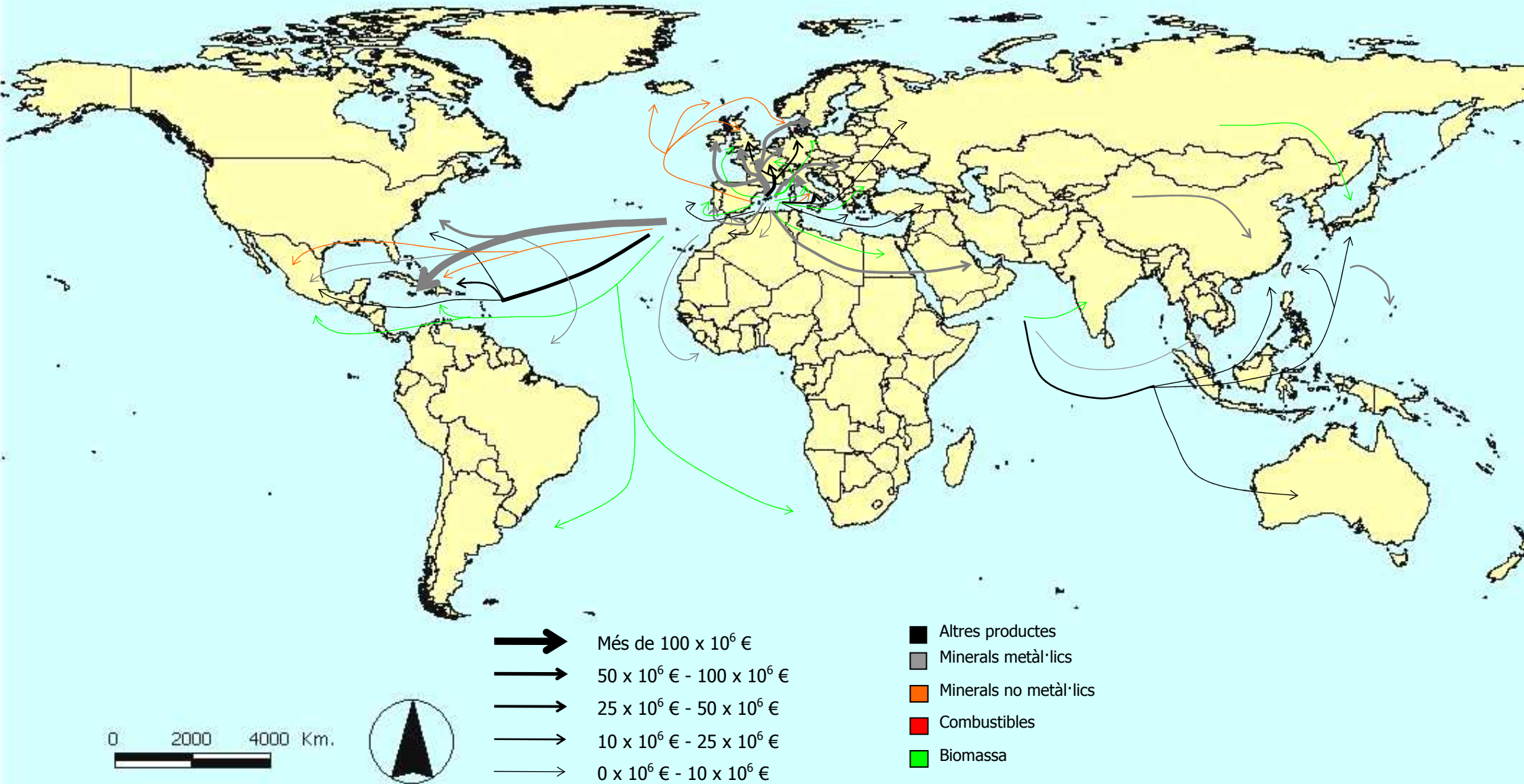

Figura 11. Fluxos de materials directes exportats des de Balears en € segons regió de destí, 2004 (a partir de <http://aduanas.camaras.org/>)

12.9.7. Anàlisi dels saldos de les balances comercials en termes físics i monetaris del comerç exterior.

En els apartats anteriors s'ha deixat constància del fet que els principals fluxos importats i exportats de les Balears es realitzaven a l'any 2004 amb la resta de l'Estat espanyol. No obstant, la informació analitzada a partir de les xifres procedents de l'Autoritat Portuària de Balears pot ocultar, com hem vist, el vertader origen i destí de molts dels materials que són importats a les Illes, i també dels exportats a l'estranger. Això es deu al que hem denominat com "Efecte Barcelona". A continuació s'intentaran analitzar els saldos de les balances comercials de les Balears del que ens informen les estadístiques de comerç exterior.

A partir dels càlculs realitzats fins ara, es pot estimar quina és la proporció dèficit físic comercial de les Balears respecte de l'Estat espanyol. A la taula 237 es pot observar com el dèficit total de materials de les Illes al 2004 es situava en torn a 19,69 milions de Tm, de les quals uns 6,6 milions eren fluxos directes (els oficialment enregistrats) i 12,55 milions de Tm eren fluxos ocults (ocults a la informació oficial i també a la seva percepció i coneixement públic). Aquests resultats s'aconseguien a partir de considerar tots els fluxos de materials entrats a les illes Balears a través de ports i aeroports, però el seu origen no tenia perquè coincidir amb el port o aeroport d'origen. Si agafam les estadístiques del comerç exterior, hom s'adona que el dèficit comercial respecte de tercers països assolia la suma de 11,13 milions de Tm, de les quals uns 2,19 milions de Tm eren fluxos directes, i els 8,93 milions de Tm restants eren ocults. Així doncs, es pot estimar que el 43,45% del dèficit comercial (en termes físics) s'havia contret amb la resta de territoris de l'Estat espanyol. Nogensmenys, si tan sols s'observen els fluxos directes, hom s'adona que en aquest cas el dèficit comercial respecte de la resta de territoris de l'Estat seria del 69,24%. És a dir, la factura física amb una major motxilla ecològica es transfereix a tercers països on s'infringeixen els danys vinculats a aquests fluxos ocults i que d'acord amb la "regla del notari" es paguen a baix preu (o simplement no es paguen). Així els tercers països aporten el 32,96% dels fluxos directes de materials dels importats a les Balears, però és en aquells països on es produeixen el 71,04% dels fluxos ocults dels materials importats a les Balears.

Taula 237. Estimació de la proporció del balanç físic comercial de les Balears respecte l'estranger, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)			
	Flux Directe Materials	Flux Ocult Materials	Flux Total Materials
Balanç Físic Comercial total (10 ³ Tm)	-7.141,82	-12.550,73	-19.692,55
Balanç Físic Comercial (comerç exterior) (10 ³ Tm)	-2.196,53	-8.939,42	-11.135,94
Estimació del dèficit comercial físic respecte de l'Estat espanyol (%)	69,24%	28,77%	43,45%
Estimació del dèficit comercial físic respecte de l'estranger (%)	30,76%	71,23%	56,55%

La distribució geogràfica dels saldos de les balances comercials de les Balears amb tercers països, és a dir sense comptar l'Estat espanyol, es concentra majoritàriament al continent africà amb un 84,75% del dèficit total de materials (9,4 milions de Tm). Si es miren els fluxos directes, el dèficit material en aquesta modalitat de flux de materials respecte del continent africà representa el 64,8% del total (1,42 milions de Tm), i el 89,64% dels ocults (8,01 milions de Tm). Un dèficit contret molt particularment amb Sud-Àfrica, que és la mina de carbó de Mallorca i on s'exporta "apartheid" social, econòmic i ecològic. I també amb Marroc, on s'han deslocalitzat fases de la producció sabatera de les illes Balears. En segon lloc, destaquen els països europeus amb els quals les relacions comercials són més fluïdes, presentant un dèficit comercial en termes físics de l'11,79% del flux total de materials importats (1,31 milions de Tm). Podem destacar el fet que en el cas europeu, la fracció directa amb un dèficit de 572 mil Tm representava el 26,07% del dèficit de materials directes de Balears, mentre que la fracció oculta amb 740 mil Tm, representava el 8,28% del dèficit de materials de Balears en quant als fluxos ocults.

Taula 238. Comerç Exterior. Distribució geogràfica del saldo de la balança comercial de les Balears en termes físics, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

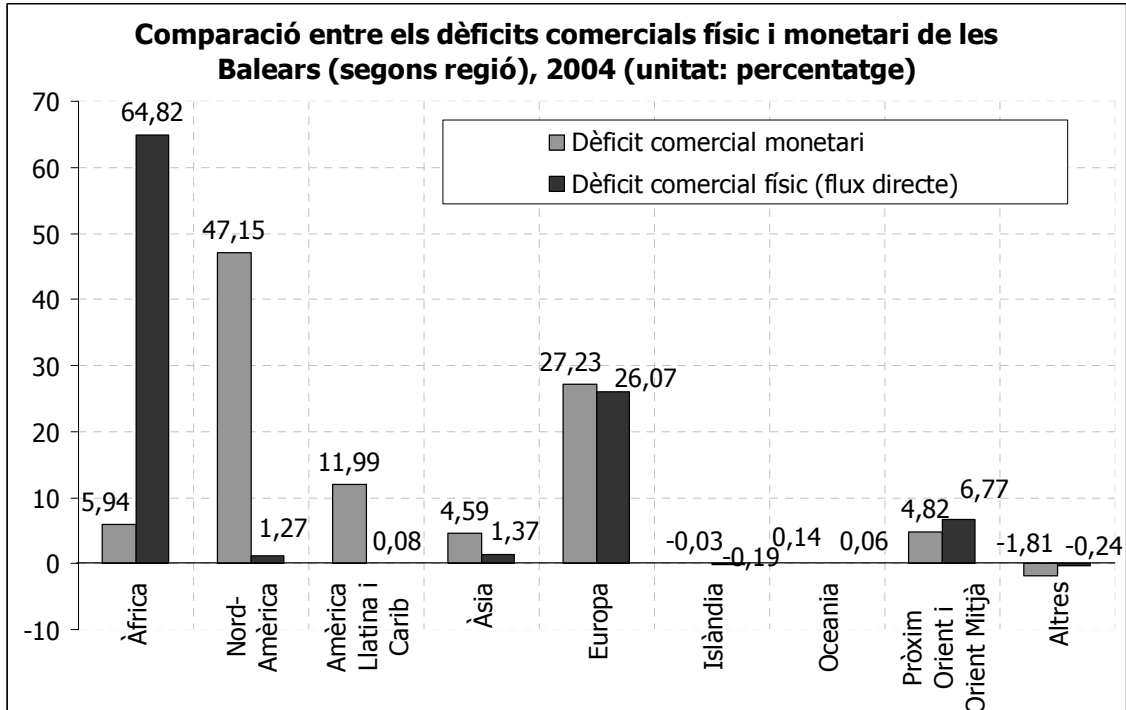
Regió	Flux Directe Materials	Flux Ocult Materials	Flux Total Materials
Àfrica	64,82%	89,64%	84,75%
Europa (sense E. espanyol)	26,07%	8,28%	11,79%
Amèrica Llatina i Carib	0,08%	-0,04%	-0,01%
Nord-Amèrica	1,27%	0,30%	0,49%
Pròxim Orient i Orient Mitjà	6,77%	1,58%	2,60%
Àsia	1,37%	0,24%	0,46%
Oceania	0,06%	0,00%	0,01%
Islàndia	-0,19%	0,00%	-0,04%
Altres	-0,24%	0,00%	-0,05%
Total (10³ Tm)	-2.196,53	-8.939,42	-11.135,94

Una vegada analitzats els dèficits físics i la seva distribució geogràfica, podem mirar que ens diu la informació monetària del mateix fenomen. El dèficit comercial de Balears mesurat en unitats monetàries (sense comptar els avituallaments de combustible realitzats a Balears que sumaven uns 65,9 milions d'euros) fou de 977 milions d'euros el 2004. No obstant això, es pot veure com la distribució geogràfica d'aquest dèficit comercial monetari no coincideix gaire amb la distribució del dèficit físic. En aquest cas, Amèrica del Nord és la regió amb la que el dèficit comercial en termes monetaris és superior, amb un 47,15% del total (460 milions d'euros), quan el dèficit físic dels fluxos directes de materials representava l'1,27% del total (27,8 mil Tm). En segon lloc, hi hauria el dèficit comercial contret amb els països europeus (sense comptar l'Estat espanyol) que representa el 27,23% (266 milions d'euros) i que en aquest cas se sembla bastant al pes que representava en quant al dèficit físic del flux de materials directes (26% del total). Una altra qüestió que val la pena assenyalar, és el dèficit comercial monetari detectat amb Amèrica Llatina i el Carib que assolía al 2004 uns 117 milions d'euros (11,9% del total), mentre que en termes físics el dèficit comercial era pràcticament nul. En certa manera aquesta quantitat monetària correspon als fluxos financers que acompanyen als iots en les operacions de compra-venda abans exposades.

Taula 239. Comerç Exterior. Distribució geogràfica del saldo de la balança comercial de les Balears en termes monetaris, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

Regió	10 ⁶ euros	Percentatge
Àfrica	-58,09	5,94%
Europa (sense E. espanyol)	-266,18	27,23%
Amèrica Llatina i Carib	-117,25	11,99%
Nord-Amèrica	-460,93	47,15%
Pròxim Orient i Orient Mitjà	-47,14	4,82%
Àsia	-44,84	4,59%
Oceania	-1,32	0,14%
Islàndia	0,34	-0,03%
Altres	17,74	-1,81%
Total	-977,68	100%

Gràfic 30. (Elaboració pròpia a partir de les taules 238 i 239).

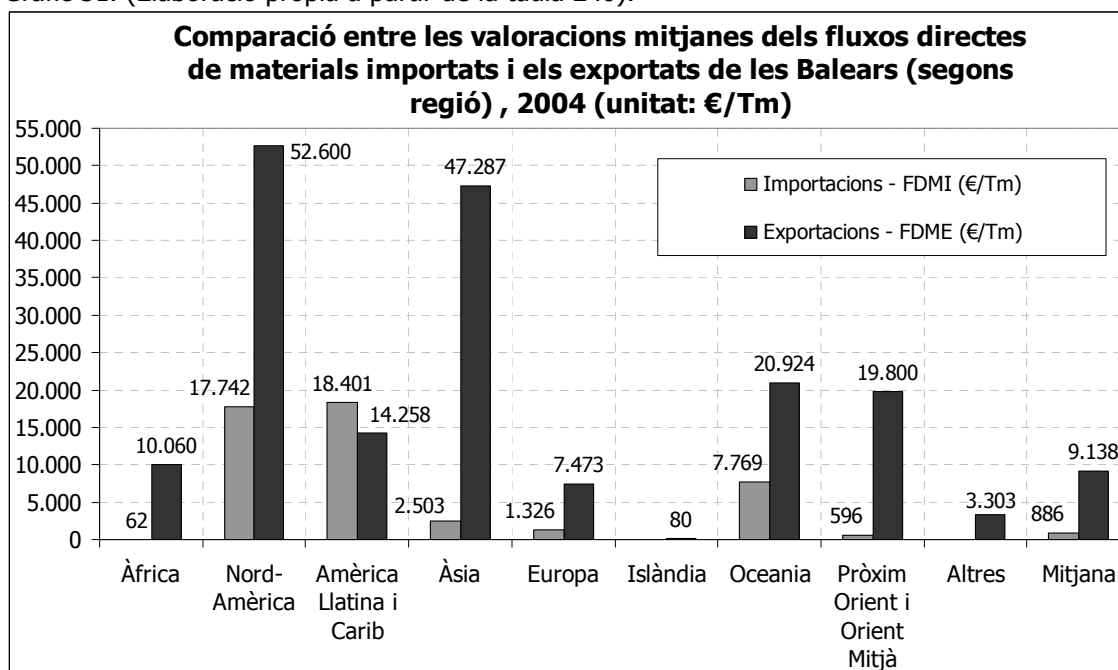
A continuació es presenten les valoracions mitjanes dels fluxos directes de materials importats i exportats segons la regió de destí o de procedència (taula 240). A grans trets, es pot veure com de mitjana els fluxos directes de materials importats rebien una valoració que era unes 10,3 vegades inferiors als dels fluxos directes exportats a tercers països, és a dir sense comptar l'Estat espanyol. Això es deu al fet que les Balears s'han posicionat clarament en la part alta de la "corba del notari", ja que sense afegir materials ni participar de processos de elaboració o modificació dels materials, si que incorr en una valoració dels materials que exporta, com s'ha dit, 10 vegades superiors. Així doncs, una de les formes de compensar el dèficit físic de les economies amb dèficit comercial físic, es realitza mitjançant el major valor monetari de les exportacions, respecte del de les importacions. Així doncs, tal com sostén Naredo (2006:195) "no cap ignorar els aspectes financers, donat que resulten cada vegada més importants a l'hora d'estudiar els processos de dominació econòmica i de deteriorament ecològic que s'observen en el món", i dels quals les Balears són un clar exemple d'aquests centres de poder i dominació, particularment per la via turístico-immobiliària. La dimensió monetària del comerç exterior de les Balears presenta clarament els aspectes exposats per part de diversos autors segons els quals les regles del joc comercial evidencia les relacions de poder dels territoris centrals, tot afavorint la valoració dels materials que des dels espais centrals s'exporten i pitjant a la baixa els que procedeixen dels espais perifèrics.

Les valoracions mitjanes dels fluxos directes importats d'**Àfrica** eren de 62 €/Tm, un 93% inferior a la valoració mitjana total. En el cas africà, cal destacar que les valoracions mitjanes dels fluxos directes exportats des de les Balears eren de 10060 €/Tm, és a dir unes 162 vegades superiors a les valoracions mitjanes dels fluxos directes importats d'allà mateix. Essent, la diferència entre les valoracions mitjanes de les importacions i de les exportacions amb Àfrica les més elevades. En aquest fet, entre d'altres, rau una de les explicacions de les enormes desigualtats socials i territorials en la que es veu immersa el continent africà. En segon lloc, els fluxos directes importats des dels **països europeus** (sense l'Estat espanyol) es valoraven en 1326 €/Tm, un 49,6% superior a la valoració mitjana total de les importacions, mentre que les exportacions cap a Europa es valoraven en 7473 €/Tm, una valoració 5,6 vegades superior a la de les importacions. Per altra banda, els fluxos directes importats de **Nord-Amèrica i d'Amèrica Llatina i el Carib** rebien una valoració mitjana de 17742 €/Tm i 18401 €/Tm respectivament, essent les valoracions més altes dels fluxos directes importats. Els fluxos directes exportats cap a Nord-amèrica rebien la major valoració mitjana de les enregistrades, assolint uns 52600 €/Tm (475,6% superior a la valoració mitjana total). Mentre

que, el cas d'Amèrica Llatina i el Carib és l'únic en el que les valoracions mitjanes dels fluxos directes importats eren superiors als dels exportats. En quant a la diferència entre les valoracions mitjanes dels fluxos directes exportats i els importats, després d'Àfrica, el **Pròxim Orient i Orient Mitjà** i **Àsia** són les regions amb les que aquestes diferències són superiors. Així, la valoració mitjana dels fluxos directes exportats al Pròxim Orient i Orient Mitjà (19800 €/Tm) i Àsia (47287 €/Tm) eren 33,2 vegades i 18,9 vegades superiors als valors mitjans dels fluxos directes importats d'aquelles regions.

Taula 240. Comerç Exterior. Distribució geogràfica de la valoració mitjana dels fluxos comercials (fluxos directes de materials) de/amb les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).		
Regió	Importacions - FDMI (€/Tm)	Exportacions - FDME (€/Tm)
Àfrica	62	10.060
Europa (sense E. espanyol)	1.326	7.473
Amèrica Llatina i Carib	18.401	14.258
Nord-Amèrica	17.742	52.600
Pròxim Orient i Orient Mitjà	596	19.800
Àsia	2.503	47.287
Oceania	7.769	20.924
Islàndia	0	80
Altres	0	3.303
Mitjana	886	9.138

Gràfic 31. (Elaboració pròpia a partir de la taula 240).

L'anàlisi del saldo de la balança comercial de les Balears amb tercers països segons la categoria de material ens dona que el 91,87% del dèficit comercial total de materials en termes físics corresponia als combustibles (10,23 milions de Tm), dels quals 1,85 milions de Tm eren fluxos directes (84,34% dels fluxos) i 8,37 milions de Tm eren ocults (93,72% dels fluxos). En materials no metàl·lics i els seus productes presentava el segon dèficit comercial físic en ordre d'importància amb 459,7 mil Tm (4,13% del total) dels quals 175,2 mil Tm eren fluxos directes i 284,4 mil Tm ocults. En tercer lloc, els materials biòtics presentaven un dèficit comercial físic de 355,37 mil Tm (3,19% del total), distribuïts entre 151 mil Tm de flux directe i 204,3 mil Tm de flux ocult.

Taula 241. Comerç exterior. Saldo de la balança comercial de les Balears en termes físics segons categoria de material, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

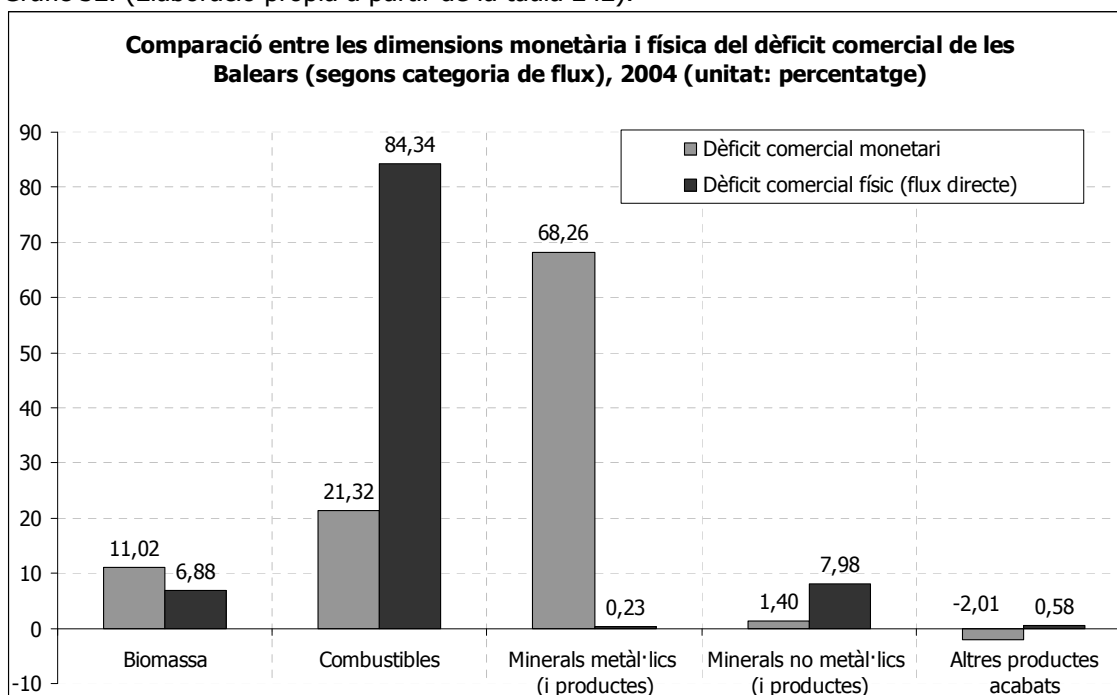
Categoria material	Flux Directe Materials	Flux Ocult Materials	Flux Total Materials
Biomassa	6,88%	2,29%	3,19%
Combustibles	84,34%	93,72%	91,87%
Minerals metàl·lics (i productes)	0,23%	0,79%	0,68%
Minerals no metàl·lics (i productes)	7,98%	3,18%	4,13%
Altres productes acabats	0,58%	0,02%	0,13%
Total (10³ Tm)	-2.196,53	-8.939,42	-11.135,94

A la taula 242 es presenten els resultats dels saldos de la balança comercial amb tercers països, expressada en termes monetaris i segons la qual el major dèficit monetari correspondria als minerals metàl·lics i els productes derivats assolint la quantitat de 667 milions d'euros (68,26% del total). Emperò, quan s'observa la dimensió física d'aquesta mateixa categoria, hom s'adona que tan sols representava el 0,23% del dèficit comercial físic en termes de fluxos directes. L'altre element que es pot destacar és el pes que representen els combustibles ja que mentre representaven el 84,34% dèficit físic en base als fluxos directes, la seva expressió monetària amb 208 milions d'euros, representava el 21,32% del dèficit comercial monetari. En el cas dels materials biòtics, tendríem que el percentatge del dèficit comercial monetari seria superior al de la seva expressió en termes físics, amb un 3,19% del dèficit comercial monetari i del 6,88% dels dèficit comercial físic (fluxos directes). En canvi, els minerals no metàl·lics i els seus productes presentaven una situació inversa, és a dir, el dèficit comercial físic seria superior que no el monetari, amb un dèficit comercial físic del 7,98% (flux directe) front un 1,4% del dèficit comercial monetari. I, finalment, a la categoria d'altres productes acabats s'enregistrava un superàvit comercial monetari de 19,6 milions d'euros, mentre que en termes físics s'havia enregistrat un dèficit del 0,58% (flux directe).

Taula 242. Comerç Exterior. Saldo de la balança comercial de les Balears en termes monetaris segons categoria de material, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).

Categoria material	10⁶ euros	Percentatge
Biomassa	-107,78	11,02%
Combustibles	-208,40	21,32%
Minerals metàl·lics (i productes)	-667,39	68,26%
Minerals no metàl·lics (i productes)	-13,74	1,40%
Altres productes acabats	19,62	-2,01%
Total	-977,68	100%

Gràfic 32. (Elaboració pròpia a partir de la taula 242).

Les valoracions monetàries mitjanes dels fluxos directes importats i exportats segons la categoria o tipologia de material ens permet veure les regions amb les que s'estableixen les majors relacions comercial (i/o de domini comercial). També ens permet veure (i intuir) el paper que juguen aquestes i l'efecte revalorització que poden rebre els materials després d'haver passat per territori balear. En primer lloc, es pot veure com els fluxos directes de materials importats de minerals metàl·lics i els seus productes rebien una valoració de 40082 €/Tm que era unes 45 vegades la valoració mitjana, mentre que els fluxos directes exportats d'aquests materials rebien una valoració mitjana de 25707 €/Tm que era 2,8 vegades superiors a la valoració mitjana dels fluxos directes exportats. En aquest cas, la valoració mitjana dels fluxos directes exportats eren un 38,8% inferiors a la dels fluxos directes importats de la mateixa categoria. Recordem que en aquesta categoria hi havia majoritàriament: iots, vehicles, material aeronàutic, maquinària d'hoteleria i restauració, etc.

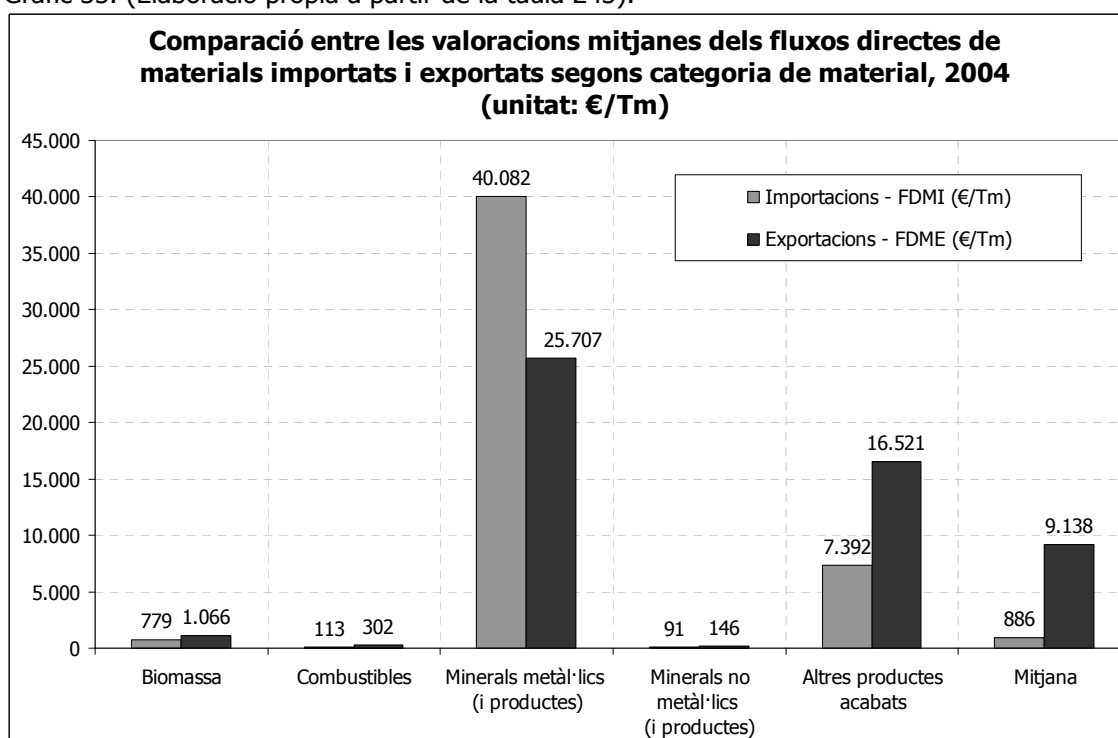
En segon lloc, hi hauria la categoria d'altres productes acabats que com en el cas anterior, la valoració mitjana dels fluxos directes exportats amb 16521 €/Tm eren 2,2 vegades superiors als dels fluxos directes importats. Entre aquesta categoria, es pot exposar el cas exemplar del capítol aranzelari 64 (calçat, articles anàlegs i les seves parts) que presentava un flux directe importat de 2695 Tm amb una valoració mitjana de 13572 €/Tm, mentre que els fluxos directes exportats de 1953 Tm, presentaven una valoració mitjana 5,2 vegades superior (70517 €/Tm) a la dels fluxos directes importats de la mateixa categoria. És a dir, en cas d'existir, les tasques que confereixen un major valor afegit als productes (p.ex. disseny, direcció, finalització o assemblatge i comercialització) es concentren a les Illes, mentre que les més exigents en mà d'obra i recursos materials i energètics es localitzen a la perifèria del sistema-món.

La resta de fluxos comercials directes de materials presentaven unes valoracions mitjanes per davall de la valoració mitjana de totes les categories. En el cas dels materials biòtics, els fluxos directes importats presentaven una valoració mitjana de 779 €/Tm, mentre que els exportats eren un 36,8% superiors (1066 €/Tm). Els fluxos directes de materials minerals no metàl·lics i els seus productes, presentaven una valoració mitjana pel que fa a les importacions de 91 €/Tm (9,78 vegades inferior a la valoració mitjana de totes les categories) ja que es tractava sobretot de ciments i pedra tallada per a la construcció. En canvi, la valoració mitjana dels fluxos directes d'aquest materials era de 146 €/Tm (un 61% superior a la valoració mitjana de les importacions, però 62 vegades inferior a la valoració mitjana dels fluxos directes exportats de totes les categories); que corresponia, sobretot, a la sal exportada al Nord d'Europa i als materials i components de construcció exportats al Carib on es troba la flota

hotelera de les Balears. Finalment, els fluxos directes importats de combustibles rebien una valoració mitjana de 113 €/Tm (7,8 vegades inferior a la valoració mitjana de totes les categories), mentre que la valoració mitjana de les exportacions de combustibles ens dóna un valor de 302 €/Tm. És a dir, les Balears que no compten amb cap jaciment petroler, tan sols pel fet de comercialitzar els combustibles que ha importat prèviament incrementen el seu valor en un 168,4%.

Taula 243. Comerç Exterior. Valoració mitjana dels fluxos comercials (fluxos directes de materials) de/amb les Balears segons categoria de material, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).		
Categoria material	Importacions - FDMI (€/Tm)	Exportacions - FDME (€/Tm)
Biomassa	779	1.066
Combustibles	113	302
Minerals metàl·lics (i productes)	40.082	25.707
Minerals no metàl·lics (i productes)	91	146
Altres productes acabats	7.392	16.521
Mitjana	886	9.138

Gràfic 33. (Elaboració pròpia a partir de la taula 243).

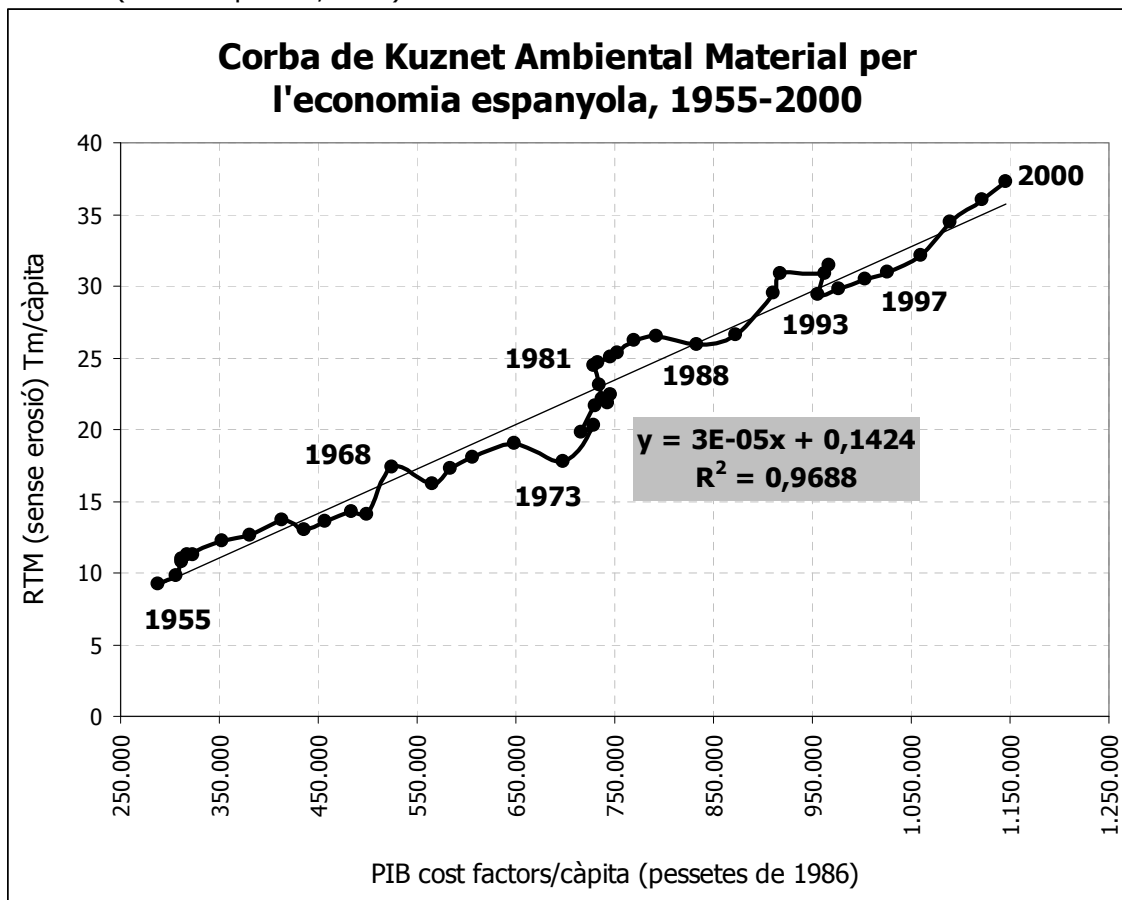

12.10. LA RELACIÓ DELS RTM AMB ELS CICLES DEL CAPITALISME GLOBAL. SOBRE LA CKA (CORBA DE KUZNETS AMBIENTAL) I LA DESMATERIALITZACIÓ.

En capítols anteriors havíem introduït la polèmica (acadèmica) sorgida en torn a la coneguda com Corba de Kuznets Ambiental (CKA), segons la qual s'estimava que a mesura que una societat ascendia per la corba del PIB s'aniria produint de forma paral·lela una reducció en la utilització de recursos naturals i també en generació d'efectes contaminants. És a dir, es propagava la idea que el creixement econòmic acabaria convertint-se en un extraordinari aliat per a la lluita contra el deteriorament ecològic. Aquestes anàlisis donaran resultats diversos depenent de les magnituds emprades i de la definició del sistema d'anàlisi. Una de les persones que a l'Estat espanyol ha treballat més sobre la qüestió de la CKA ha estat l'economista ecològic català Jordi Roca Jusmet qui ha desenvolupat una crítica sòlida amb dades en la mà sobre la hipòtesi de la CKA (Corba de Kuznets Ambiental) (Roca, 2003; Roca i Padilla, 2003).

Carpintero (2005), en analitzar el metabolisme de l'economia espanyola, mostra com aquesta ha presentat una tendència creixent al llarg dels 45 anys estudiats. Per altra banda, si hom mira la relació entre els RTM per càpita i la renda per càpita, s'adona que no es compleix la CKA; ans al contrari, els increments de renda han anat acompanyats d'increments en la utilització de materials en termes per càpita (gràfic 34). Ramos-Martín (2003) arribava a les mateixes conclusions sobre l'incompliment de la CKA de l'economia espanyola en base a l'anàlisi de la intensitat energètica; així com Roca i Padilla (2003) centrant-se en l'evolució de les emissions de gasos contaminants en relació al creixement econòmic espanyol entre 1980 i 2001. Així doncs, en el cas espanyol es podria concloure que el creixement econòmic mesurat en unitats monetàries (PIB) ha anat vinculat a un increment de les exigències de recursos naturals, així com de l'augment de la contaminació atmosfèrica, incomplint-se la hipòtesi de la CKA. Per altra banda, es pot veure com hi ha una forta correlació entre els cicles econòmics i els increments en utilització de recursos naturals confirmant la vinculació entre desenvolupament econòmic i deteriorament ecològic (Naredo i Valero, 1999).

Gràfic 34 (Font: Carpintero, 2005).

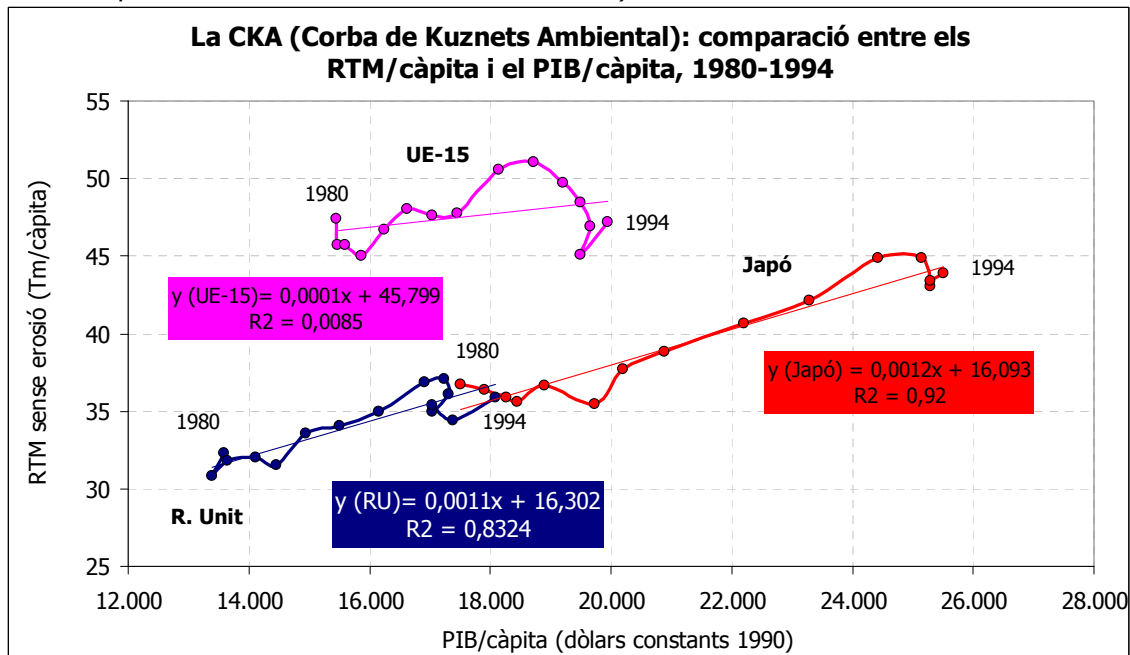
Hom podria al·legar que l'economia espanyola es troba, encara, en aquella fase senyalada per Rostow i que definí com la de l'enlairament i que per aquest motiu presenta uns RTM elevats que fan que encara no es pugui parlar de l'efecte desmaterialitzador derivat de les hipòtesis de la CKA. Carpintero (2005) va apuntar que la hipòtesis "subdesenvolupista" es podia descartar en el cas del capitalisme espanyol, ja que aquest es troba entre les principals potències econòmiques mundials, tal com va publicitar la premsa estatal al 2007, quan l'economia espanyola avançà a la canadenc, tot situant-se en setena posició del rànquing mundial (Pérez, 1/02/2007).

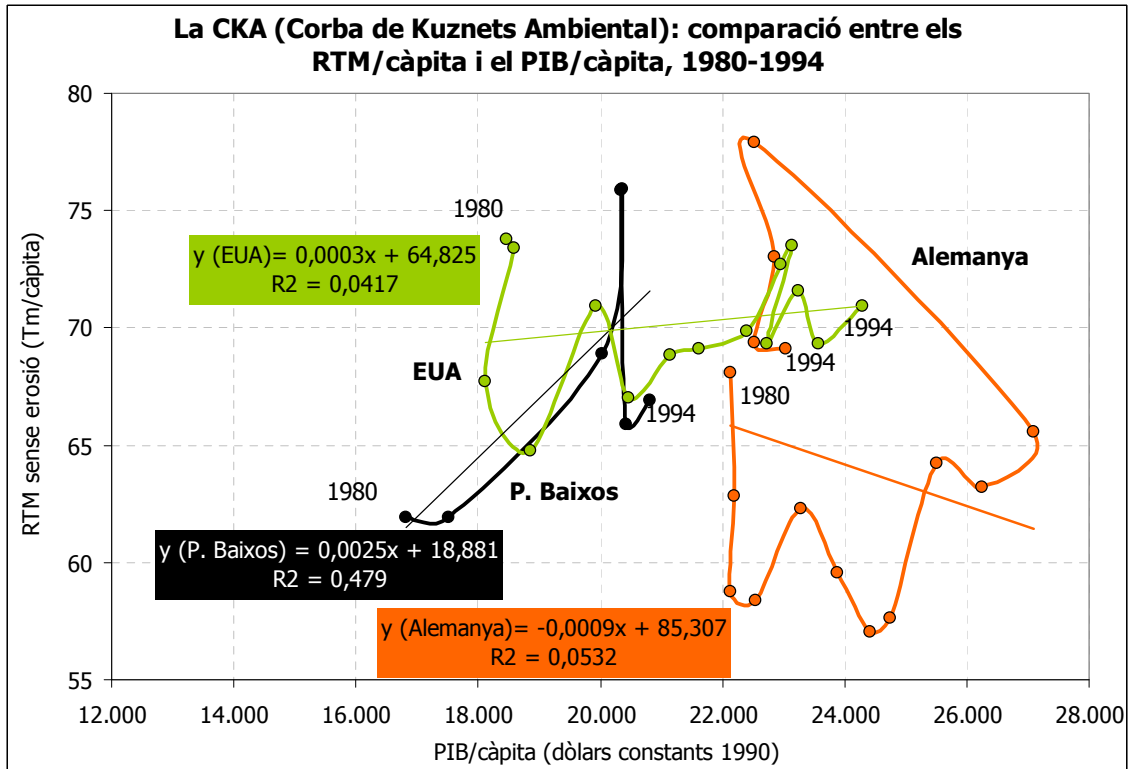
En qualsevol cas, es pot contrastar la hipòtesis de la CKA amb altres exemples, i molt particularment amb les principals economies en quant a PIB a escala mundial com són la dels EUA, la del Regne Unit, la UE-15, els Països Baixos, Japó i Alemanya durant el període 1980-1994 (gràfic 35). En la major part dels casos es veu com en termes per càpita s'ha produït al

llarg d'aquest període un increment en PIB per càpita expressat en dòlars constants de 1990. Amb l'única excepció d'Alemanya que en motiu de la reunificació el PIB/càpita es situà a mitjans dels anys 1990 al mateix nivell que a principis dels 1980, experimentant al mateix temps un increment dels RTM/càpita, és a dir la tendència contrària a la suposada desmaterialització relativa.

Es pot veure com en la major part d'aquestes economies es produeix més aviat, exceptuant Alemanya, una estabilització en la utilització de recursos en termes per càpita; sense donar-se aquella teòrica reducció en la utilització de recursos a mesura que s'incrementa el PIB per càpita, tal com estableix la teoria que sustenta la CKA. Fins i tot, en alguns casos com és el de l'economia japonesa els increments de PIB per càpita van associats a increments en els RTM/càpita, tal com ocorria en el cas espanyol. En qualsevol cas, es pot considerar a partir d'aquests resultats que les anomenades economies desenvolupades en assolir una certa dotació de requeriments totals de materials en termes per càpita, tendeixen a assentar-se en un cert ordre de magnitud sempre superior a la mitjana mundial; resultant inviable extrapolar a la resta d'habitants del planeta uns RTM/càpita que van associats a la renda per càpita. Els increments en els agregats monetaris d'aquestes economies s'incrementen, sense alterar gaire aquella elevada dotació material expressada en els RTM, gràcies al fet que les regles del joc comercial i financer global tendeixen a consolidar la posició privilegiada de les regions del planeta anomenades desenvolupades (Naredo, 2006).

Gràfic 35. (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al. (1997) pels RTM dels EUA, Japó, Alemanya i P. Baixos; Bringezu i Schütz (2001a) pels RTM de la UE-15; Sheerin (2002) pels RTM del Regne Unit; i de <http://unstats.un.org/unsd/snaama/selectionbasicFast.asp> per les dades de població i PIB en dòlars constants de 1990).

En el cas de la potència turística mundial de les Balears, no s'ha analitzat la seva evolució geohistòrica mitjançant les metodologies del metabolisme socioeconòmic. Tanmateix, hom pot considerar a partir de diverses fonts (Blázquez et al., 2002; Rullan, 2002; Manera, 2001; Mayol, 2005) que l'evolució del capitalisme balear ha estat vinculat a una creixent utilització de recursos naturals, tot essent unes de les mostres més evidents la intensa transformació del sòl i la intensa activitat portuària vinculada a les importacions de materials i energia. Al llarg del procés de "modernització" de l'economia balear es pot veure com hi ha hagut certes variables que han presentat una tendència constant a l'alça (taula 244 i gràfic 36). Sovint, en molts dels debats sobre la problemàtica socioambiental de les Illes, es sol atribuir la responsabilitat de la degradació ambiental al factor demogràfic, la qual cosa es fa sense cap tipus d'argumentació científica solvent, ans al contrari respon a una producció emanada del poder que pretén distreure qüestions fonamentals com són les de classe i les del desenvolupament geogràfic desigual. A continuació, i a simple vista, hom pot comprovar com mentre en el període que va de 1955 a 2009, la població s'ha multiplicat per un factor del 2,53, altres variables com els consum brut d'energia ho han fet per un valor del 14,6 i els moviments de mercaderies a través dels ports de les Illes –gestionats per l'Autoritat Portuària de les Balears– es multiplicaven per un factor del 20,28. Cal recordar que, pel que fa a les mercaderies mobilitzades a través dels ports, una bona part de les exportacions de les Illes corresponien als retorns dels contenidors i vehicles que allotjaven les mercaderies prèviament importades.

En canvi, si en comptes de cercar explicacions dels increments de les exigències de recursos naturals en base a l'increment de la població, anàssim a veure l'evolució de les principals variables econòmiques de les Illes, que poden expressar-se en el nombre de moviments de passatgers enregistrats en els aeroports, hom s'adona que aquests s'han multiplicat per un factor de 101 entre el 1955 i el 2009. Mentre que, per altra banda els valors agregats monetaris expressats en el Producte Interior Brut a cost dels factors (PIB cf) i en euros constants de 1995, tendríem que aquesta magnitud s'ha multiplicat per 7,75 vegades en el període 1955-2009. És a dir, l'afluència turística i el creixement econòmic mesurat en termes de PIB cf presenten una major correlació amb les variables físiques que no la tan acudida retòrica neomaltusiana que atribueix dits increments a les exigències de la població com una categoria estable i homogènia, és a dir sense diferències per grups i classes socials.

Al llarg d'aquest període es pot veure com el PIB cf per càpita, ha passat de 4337 euros/habitant al 1955 a uns 14518 euros/habitant al 2009, multiplicant-se per 3,06. És a dir, la distribució dels agregats de renda entre la població presenta un increment notablement inferior a l'increment global del PIB. En termes energètics (consum brut d'energia) s'ha passat de 0,45 Tep/habitant el 1960 a 2,68 Tep/habitant el 2009, multiplicant-se per 5,9. En quant als moviments de mercaderies a través dels ports, s'ha passat de 1,34 Tm/habitant al 1955 a 10,73 Tm/habitant al 2009, multiplicant-se per 8. I, en quant a la ràtio entre moviments de passatgers (entrats i sortits) i població resident, tendriem que s'ha passat de 0,65 passatgers/habitant el 1955 a 25,72 passatgers/habitant el 2009, multiplicant-se per 39,85, la qual és una de les ràtios passatgers/turista més elevades del planeta.

D'acord amb les teories que sustenten la hipòtesis de la CKA i de la desmaterialització dèbil de l'economia, se suposa que a mesura que una economia avança cap als estadis de maduresa, la intensitat de recursos per unitat de PIB tendirà a disminuir. Com es pot observar (taula 244) en les variables emprades, s'ha produït una intensificació en la utilització dels recursos per tal d'obtenir mil euros (constants 1995) de PIB cf, així com una intensificació turística que expressam a través dels moviments de passatgers als aeroports (cada cop més turistes per obtenir la mateixa quantitat de PIB). Es pot veure també com en el 1955 la intensitat de materials a partir dels moviments de mercaderies dels ports de Balears era de 0,18 Tm/mil euros de 1995, mentre que el 2009 aquesta havia augmentat a 0,81 Tm/mil euros de 1995, és a dir que per aconseguir els mateixos mils euros es requerien uns moviments de mercaderies a través dels ports unes 2,62 vegades superiors.

En segon lloc, si es mira la intensitat energètica a partir del consum brut energètic a les Balears, hom pot veure com es passava d'una intensitat energètica de 0,09 Tep/mil euros de 1995 el 1960 a 0,29 Tep/mil euros (1995) a l'any 2009, multiplicant-se per 2,29. És a dir, un increment important de la intensitat energètica, el que significa que per produir la mateixa quantitat de PIB es requereixen molts més inputs energètics. Si es compara amb el cas espanyol, analitzat per Ramos-Martín (2003), es pot veure com s'ha passat d'una intensitat energètica de l'economia espanyola de 0,1 Tep/mil US95\$ (4,21 MJ/US95\$) al 1961 a unes 0,17 Tep/mil US95\$ (7,2 MJ/US95\$) al 2001, amb un increment de la intensitat del 71% de la intensitat energètica.

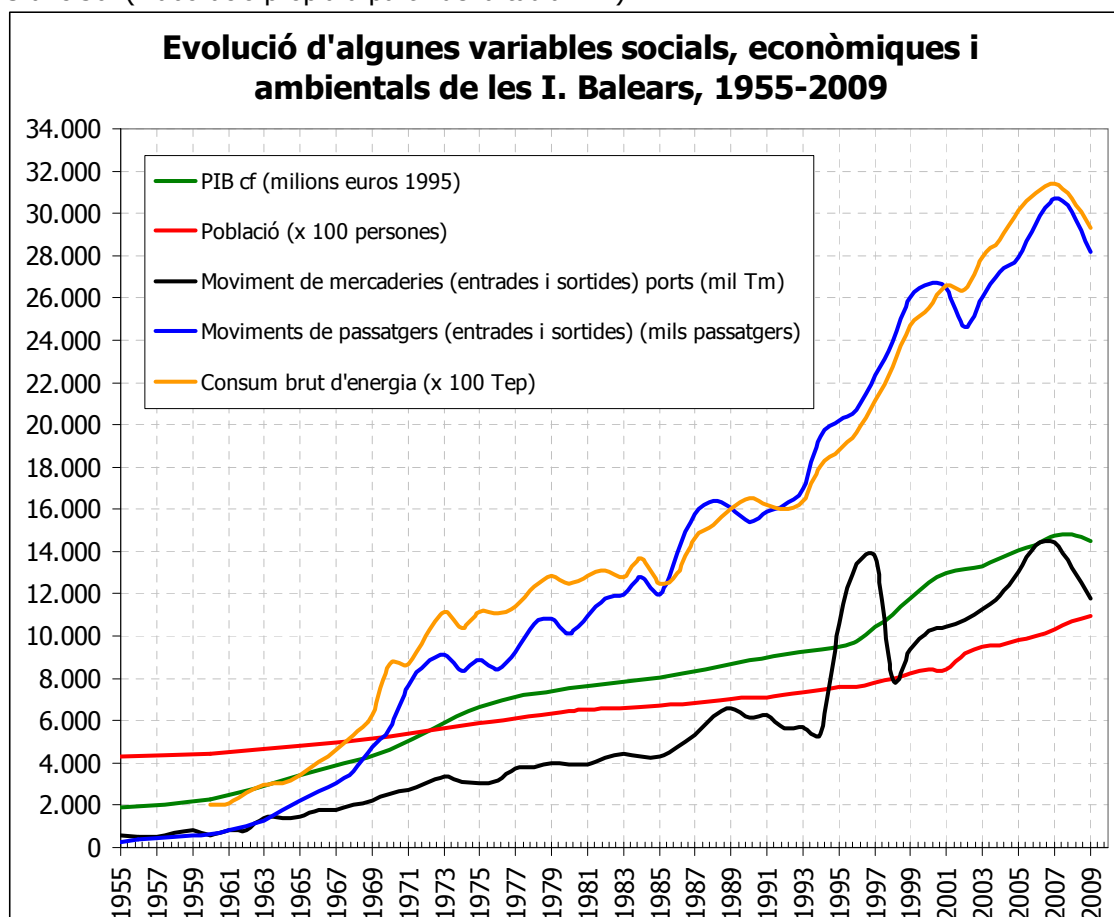
En tercer lloc, es pot veure com en el període descrit, els passatgers (entrats i sortits) de les Balears per mil euros de 1995 s'han multiplicat per 13,03. És a dir, la intensitat turística per unitat de PIB s'ha incrementat molt notablement. Així, mentre que el 1955 es requerien uns 0,15 passatgers per generar mil euros (1995) de PIB cf; a l'any 2009 s'han requerit 1,94 passatgers per tal de generar els mateixos mil euros (1995) en termes de PIB cf. La qual cosa no sembla una molt bona notícia de cara a aquells, que interessadament, defensen l'entrada creixent i incessant de turistes a l'arxipèlag.

Així doncs, a partir de les variables emprades sembla que el cas balear respon a les mateixes pautes experimentades a l'Estat espanyol on no s'han donat processos de "desmaterialització absoluta" (total d'utilització de recursos en unitats biofísiques) tal com han demostrat Carpintero (2005) en base als RTM entre 1955 i el 2000 i Ramos-Martín (2003) en base a la intensitat energètica de l'economia espanyola, així com tampoc s'ha donat una "desmaterialització relativa" (intensitat de recursos naturals per unitat de PIB). En el cas espanyol, analitzat per Carpintero (2005), resulta que al 1955 hi havia una intensitat de materials (RTM/PIB cf milió de pessetes de 1986) de 32,1 Tm/milió pessetes de 1986, mentre que al 2000 aquesta era de 32,5 Tm/milió de pessetes de 1986; amb un descens entre 1960 i 1975 però que després del 1975 es torna a intensificar l'economia espanyola en termes de RTM per milió de pessetes de PIB.

Podem destacar el fet, tal com apareix al gràfic 36, que curiosament en el moment d'apogeu de la consciència mediambiental en el planeta, i també a les Illes, es quan es reprèn una nova onada desenvolupista que recorda als millors moments del "desenvolupisme espanyol", però en aquells temps anava de la mà d'una fèrria dictadura política. Així doncs, a partir de mitjans dels anys 1990 s'inicià un cicle expansiu inèdit que estaria vinculat a la incorporació al grup privilegiat dels països de la UE, que a banda de traduir-se en un increment dels agregats monetaris, es presenta en una major intensificació de les exigències energètiques i de materials de l'economia balear, així com en una nova explosió turística. En aquest gràfic, hom pot adonar-se de l'espectacular increment de les importacions de mercaderies a través dels ports entre els anys 1995 i 1997. Aquest increment es deu a la que es va conèixer com

“operació vaixell”⁹⁷ i que exemplifica la insostenibilitat del model turístic-extractiu balear, ja que degut a la combinació de diversos elements –deficient política hídrica, elevats consums, sequera, etc– es va acudir a la importació d’aigua procedent de l’Ebre. Finalment, la ruptura de les tendències d’aquestes variables no ha vingut de la mà d’un projecte social que persegueixi reduir la seva incidència en la Biosfera, sinó que ha estat motivada per la irrupció de la crisi financero-immobiliària que a partir de 2007 s’ha començat a reflectir en els fluxos de mercaderies, passatgers i consum brut d’energia.

Gràfic 36. (Elaboració pròpia a partir de la taula 244).

⁹⁷ L’operació vaixell va suposar la importació de 3,8 milions de Tm d’aigua al 1995; 6,9 milions de Tm al 1996 i 6,2 milions de Tm al 1997. El vaixell “Móstoles” portava l’aigua des de Catalunya i la traspassava al vaixell cisterna “Cabo Prior”, des d’on es connectava amb la xarxa per a redistribuir l’aigua als municipis de Palma i Calvià.

Taula 244. Variables econòmiques, socials i ambientals de les Balears, 1955-2009												
	Població	PIB cost factors		Moviments ports (entrades i sortides)			Moviments de passatgers (entrades i sortides)			Consum brut d'energia		
	10 ³ persones	10 ⁶ € constant de 1995	PIB/càpita (€ de 1995/càpita)	10 ³ Tm	Tm/càpita	Tm/mil euros 1995 (PIB cf)	10 ³ passatgers	Passatgers/habitant	Passatgers/mil euros 1995 (PIB cf)	Ktep	Tep/càpita	Tep/mil € 1995 (PIB cf)
1955	432,19	1.873	4.334	579	1,34	0,31	279	0,65	0,15	—	—	—
1960	444,43	2.276	5.121	567	1,28	0,25	638	1,44	0,28	201	0,45	0,09
1965	480,93	3.393	7.055	1.467	3,05	0,43	2.233	4,64	0,66	342	0,71	0,10
1970	528,20	4.636	8.778	2.541	4,81	0,55	5.606	10,61	1,21	866	1,64	0,19
1975	586,13	6.631	11.314	3.043	5,19	0,46	8.874	15,14	1,34	1.115	1,90	0,17
1980	646,62	7.564	11.698	3.925	6,07	0,52	10.161	15,71	1,34	1.246	1,93	0,16
1985	654,70	8.013	11.973	4.332	6,47	0,54	11.982	18,30	1,50	1.249	1,87	0,16
1990	669,25	8.836	12.449	6.122	8,62	0,69	15.356	22,95	1,74	1.654	2,33	0,19
1995	709,84	9.488	12.496	10.597	13,96	1,12	20.166	28,41	2,13	1.880	2,48	0,20
2000	821,82	12.525	14.899	10.230	12,17	0,82	26.659	32,44	2,13	2.552	3,04	0,20
2005	955,05	14.038	14.279	13.027	13,25	0,93	27.943	29,26	1,99	3.014	3,07	0,21
2009	1.095,43	14.518	13.253	11.754	10,73	0,81	28.174	25,72	1,94	2.934	2,68	0,20
Variació 1955-2009	2,53	7,75	3,06	20,28	8,00	2,62	101,01	39,85	13,03	14,60	5,92	2,29

Font: elaboració pròpia, dades de població pels anys 1955-1995 a partir de Alcaide (2003), 1995 a 2009 a partir de www.ine.es; PIB cf (euros 1995) pels anys 1955-1985 a partir de Carreras et al., 2005, i pels anys 1990-2009 a partir de www.ine.es; moviments de mercaderies portuàries entre 1955 i 1990 a partir de Puertos del Estado <http://www.puertos.es/export/download/puertos/1110370447721.pdf>, 1990-2009 d'Autoritat Portuària de Balears (diversos anys); Moviment de passatgers de l'aeroport de Palma 1955-2005 a partir d'AENA (2005), aeroports d'Eivissa i Menorca entre el 1964-1999 a partir de LSIG, 2000, aeroports d'Eivissa i Menorca entre el 2000 i el 2009 i aeroport de Palma 2006-2009 a partir de www.aena.es/csee/Satellite?pagename=Estadisticas/Home; consum brut d'energia pels anys 1964-1988 a partir de GESA (1989), els anys 1989-2008 a partir de Murray (2010) 2009 a partir de les estadístiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, www.caib.es/sacmicrofront/noticias.do?tipo=1791&tanyo=2009&mkey=M0807081137367224693&lang=CA, octubre 2010.

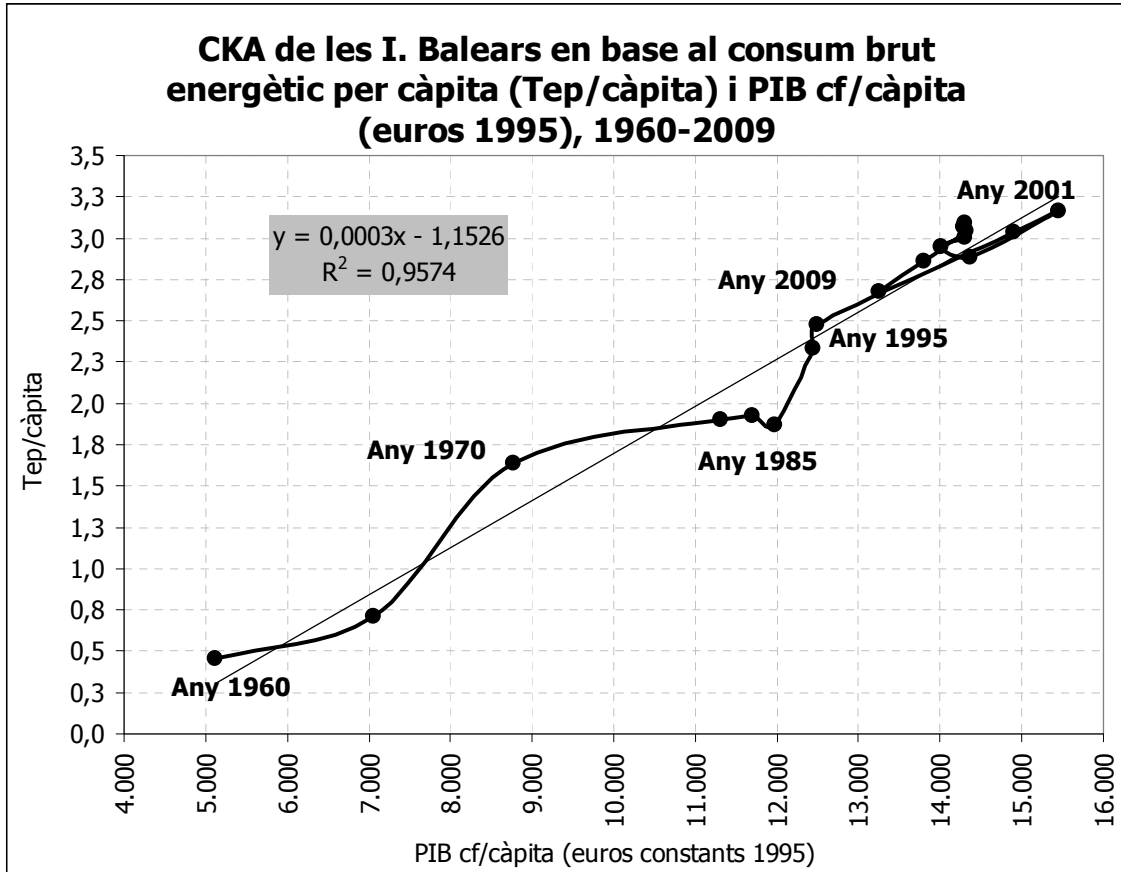
En els dos gràfics següents s'ha intentat calcular la CKA de les Balears a partir de les dades de consum energètic per càpita i la dels moviments de mercaderies (entrades i sortides) a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària de Balears distribuïts entre la població resident⁹⁸, en relació a la renda per càpita en terme de PIB a cost de factors en euros constants del 1995 (gràfic 37 i 38). Al llarg del període exposat, que coincideix amb el de "modernització econòmica" de la mà del "miracle turístic", es pot veure que fins al 1990 la renda per càpita ha augmentat, passant de 4331 €1995/càpita al 1955 a uns 15625 €1995/càpita al 1990, però a partir d'aquell moment la renda per càpita ha minvat fins als 13253 €1995/càpita del 2009. En quant al consum energètic es veu que en termes per càpita la seva tendència ha estat ascendent, fins i tot en els darrers anys en que la renda per càpita expressada en euros constants del 1995 ha minvat, passant de 0,45 Tep/càpita al 1960 a 2,68 Tep/càpita al 2009. En aquest cas es pot veure com després d'assolir el màxim del 2006 amb 3,09 Tep/càpita, el consum brut d'energia en termes per càpita comença a disminuir i de manera més considerable a partir de 2008 quan la crisi començà a adquirir major rellevància. En quant al compliment de la CKA en referència al consum brut d'energia, cal advertir que en cap moment es confirma aquesta. Tan sols en el període dels anys 1970 i 1980, de crisi del capitalisme fordista, es va produir una estabilització del consum brut d'energia junt amb un increment de la renda per càpita. Aquest estadi podria ser considerat per alguns com el llinar que marcaria la teoria de la CKA, a partir del qual, teòricament s'havia de produir la suposada desmaterialització o "decoupling" segons el qual s'hauria d'incrementar la renda per càpita sense augmentar els requeriments energètics. En aquest cas, es torna a incomplir la teoria i es produeix un efecte rebot, segons el qual els augments de renda van acompanyats d'increments de consum brut d'energia. La crisi financer-immobiliària queda reflectida en els consums bruts d'energia i en els agregats per càpita, tot experimentant la CKA una senda inversa. De fet el canvi de direcció, es pot veure que es va donar a partir de 2001, tot arribant al 2009 a una situació molt propera a la de 1995 en referència a aquestes variables.

Així mateix, en el cas dels moviments de mercaderies a través dels ports (entrades i sortides) es passa d'unes 0,31 Tm/càpita al 1955 a 10,73 Tm/càpita al 2009. Es pot veure com en el cas de la CKA realitzada a partir dels agregats de renda per càpita i els moviments de mercaderies, se dona un cert paral·lelisme amb l'altre CKA en funció del consum brut d'energia. En qualsevol cas, convé destacar el fet que després de l'estabilització dels anys 1970, es passa a una situació de constant expansió dels moviments de mercaderies, tot arribant a la situació de màxim moviment de mercaderies per càpita de 1995, que coincideix amb l'any en que s'inicià l'operació vaixell. Després de l'operació vaixell, es comença a produir una caiguda dels moviments de mercaderies per càpita al temps que la renda per càpita augmentava. Així, entre el 1995 i el 2001, hom podria pensar que d'acord amb la teoria de la CKA, s'entrava en una fase de desmaterialització dèbil. No obstant això, a partir de 2001 la renda per càpita disminueix, al temps que de la mà al boom immobiliari i de la construccions de megainfraestructures (Murray, 2010), es produeix un increment dels moviments de mercaderies fins el 2006. Després del boom de l'obra pública i amb la caiguda de la construcció d'immobles, es produeix una disminució dels moviments de mercaderies que coincideix amb una continuada caiguda de la renda per càpita.

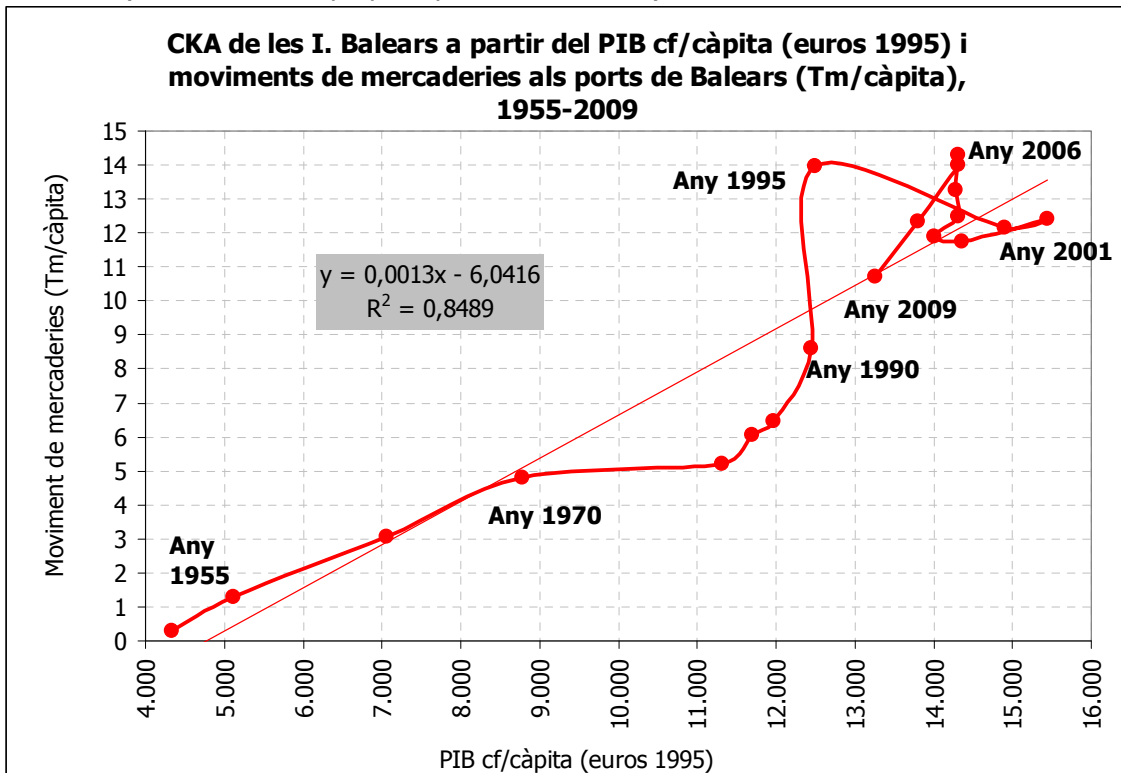
D'aquests gràfics, hom pot concloure que el capitalisme balear, al llarg d'aquest mig segle, no ha entrat "encara" en aquella fase desmaterialitzadora. Tal com resa la teoria de la CKA es tocaria produir un punt d'ínflexió a partir del qual segueix augmentant la renda per càpita, al temps que es redueixen les càrregues ambientals (p.ex. utilització de recursos, contaminació, etc). Ans al contrari, s'observa una forta dependència estadística, amb una correlació del 0,95 i del 0,84, entre les variables ambientals i monetàries emprades, fins al punt en que a partir dels anys 1990 comença a reduir-se la renda per càpita, sense que això s'hagi traduït en una reducció, per la seva banda, dels vectors energètic i materials. Tan sols l'arribada de la crisi ha fet que les càrregues ambientals s'hagin disminuït, però aquesta ha anat acompanyada també de la caiguda de la renda per càpita, a més de fortes tensions socials.

⁹⁸ En els càlculs del consum energètic per càpita i la distribució de les mercaderies entrades i sortides dels ports per càpita, s'ha emprat la població resident a partir dels Censos de Població i Padrons, en comptes de l'IPH (Índex de Pressió Humana) ja que es calcula la correlació amb la renda per càpita que es calcula en base a la població resident.

Gràfic 37. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 244)

Gràfic 38. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 244)

12.11. SÍNTESI DE LA PETJADA ECOLÒGICA DE LES ILLES BALEARS(2004). LA COLONITZACIÓ TERRITORIAL DE L'ECONOMIA BALEAR COM A CLAU EXPLICATIVA DEL SEU "ÈXIT ECONÒMIC".

12.11.1. Algunes precisions metodològiques.

Després d'haver realitzat els càlculs i anàlisis de les petjades ecològiques parcials, s'intentarà procedir a la compressió dels resultats per tal de veure, des d'una perspectiva biofísica, la dimensió de l'economia balear a principis del segle XXI. Convé recordar que el càlcul de la petjada ecològica de les Balears ha emprat les bioproduktivitats locals, això vol dir que no s'han aplicat els factors d'equivalència i productivitat que s'empren en la metodologia estàndard (Loh, 2004; Monfreda et al., 2004). Així, la nostra metodologia se sembla bastant a l'aplicada per Haberl et al. (2001) en el cas d'Àustria, van Vuuren i Smeets (2000) per Benin, Buthan, Costa Rica i Holanda i Carpintero (2005) a l'Estat espanyol. Per altra banda difereix sensiblement dels resultats que varem obtenir en una altra ocasió (Murray, 2002) en que calculàrem la petjada ecològica de les Balears en base a la metodologia estàndard, tot aplicant els factors d'equivalència i de productivitat. Els motius pels quals ens decantam per aquesta metodologia han estat exposats prou clarament per Carpintero (2005:177) quan analitza "les dificultats i incoherències que poden arrossegar les respostes plantejades per Wackernagel i els seus col·laboradors al repte de la diferent qualitat de les terres emprades i la realització de comparacions internacionals sobre una base homogènia. En efecte, si bé l'ús dels factors d'equivalència i productivitat permeten "resoldre" aquestes qüestions, posen també sobre la taula altre tipus d'inconvenients. La proposta d'un territori hipotètic amb productivitats iguals a la mitjana mundial dificulta la interpretació en termes d'hectàrees de terra actual i real". Per aquest motiu, en els nostres càlculs s'ha adoptat com a metodologia l'opció de les hectàrees reals de superfície i mar, amb les diferents qualitats bioprodutives que aquestes presenten. I, en el cas de la petjada ecològica associada a les importacions es considera la superfície per a la provisió d'aquells recursos i l'absorció de l'emissió de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle) que seria necessària tenint en compte les condicions bioprodutives de les Balears.

En els resultats sintètics, es pot veure com es presenten dues opcions degut a la metodologia emprada en el càlcul de la petjada energètica: la primera que hem anomenat M1 (Mètode 1), parteix de considerar les emissions de GEH del transport aeri a les capes altes de la troposfera on el forçament radiatiu és superior que a les capes baixes i en conseqüència el seu efecte pertorbador del clima és superior; i la segona, M2 (Mètode 2), segons la qual, les emissions del transport aeri s'han considerat que tenien el mateix impacte que les realitzades a les capes baixes de la troposfera.

A diferència de les metodologies que ens han servit de referència, i molt particularment la de Carpintero (2005), s'ha considerat el que hem denominat petjada ecològica de la Superfície Terrestre Protegida (STP) i de la Superfície Marítima Protegida (SMP), com la diferència que hi havia entre la superfície terrestre i marítima efectivament protegida a les Balears i la que teòricament seria desitjable. En quant a la superfície protegida teòricament desitjable, s'ha davallat el llindar del 12% recomanat a l'Informe Brundtland i recollit en la metodologia estàndard de la petjada ecològica (Wackernagel i Rees, 1996) al 10% que fou la recomanació que resultà de la Cimera de Biodiversitat de Curitiba de Nacions Unides celebrada al mes d'abril del 2006. Per altra banda, pel que fa a la metodologia aplicada pel càlcul de la petjada ecològica del que en la metodologia estàndard es recull sota la rúbrica "pastures" i que fa esment a les pastures per alimentar els animals dels que s'obtenen diversos productes (p.ex. carn, ous, llets, pells, llana, mel, etc), en el nostre cas s'ha calculat la superfície requerida per aconseguir els aliments que ingereixen els animals, ja que cada vegada més aquests s'alimenten de gra i farratges, i menys de pastures. Aquesta metodologia coincideix amb la metodologia 2 aplicada per Óscar Carpintero (2005).

Un altre aspecte que difereix una mica de les metodologies aplicades en els càlculs de la petjada ecològica és la part que fa referència a la pesca. Les aplicacions de la petjada ecològica de la pesca (*fishprint*) analitzen les captures en base als diferents nivells tròfics i llavors es calcula l'apropiació de carboni que suposen i, finalment, aquesta es tradueix en la superfície aquàtica equivalent per a proveir-los. En termes generals a les operacions de càlcul de la petjada ecològica d'una determinada economia es sol fer coincidir les captures pesqueres d'un determinat país amb les aigües jurisdiccionals que li corresponen. Per tant, no reflecteixen

els canvis que es poden estar produint en l'activitat pesquera i que marquen les tendències cap a l'esgotament de les pesqueres globals; com és el fenomen conegut com a "fishing-down food marine webs", segons el qual se mantenen unes taxes altes de sostracció gràcies a traslladar la pressió pesquera a nivells tròfics inferiors. En el nostres càlculs s'ha intentar pal·liar aquesta mancança mitjançant la consideració i ponderació de les captures en funció del seu nivell tròfic.

12.11.2. Resum de la petjada ecològica de les extraccions i produccions domèstiques, importacions i exportacions de les Illes Balears (2004) .

A la taula 245 es presenta la síntesi dels resultats de la petjada ecològica, exposant la procedència de cadascuna de les diferents petjades o impactes, per llavors concretar en la petjada entesa com la corresponent al consum aparent de les Balears –extracció i producció domèstica, més importacions i menys exportacions–. En concret, la petjada domèstica de les Balears sumava uns 5167 km², mentre que la petjada corresponent a les importacions es era –depenent de la metodologia emprada per l'energia– entre 23,2 vegades i 25,6 vegades superior a la domèstica (entre 120 mil km² i 132 mil km²). Per altra banda, les exportacions fetes des de les Illes equivalien a unes 47,8 mil km². És a dir, aquestes eren unes 9,2 vegades superiors a la petjada domèstica, amb la qual cosa es pot deduir que bona part de les exportacions fetes des de les Illes no són més que l'exportació d'allò que prèviament ha estat importat. En definitiva, tenim que la petjada ecològica o l'impacte de l'economia balear presentava el 2004 unes dimensions de 77,8 mil km² o de 90 mil km², tot depenent de la metodologia emprada en el cas de l'energia. Cal destacar que d'aquesta superfície total, uns 13 mil km² corresponen a la fracció marina.

En el cas de la petjada domèstica, el 50,14% corresponia a la fracció marina (2590 Km²) i el 49,8% restant a la terrestre (2576 km²). Les majors dimensions de la petjada **marina** es deuen fonamentalment al fet que els ecosistemes els marins presenten una menor bioproducció que els terrestres. Margalef (1992) establia una relació de 3 a 1 entre la productivitat terrestre i la marina. A més, insistia en el fet que bona part de la producció aquàtica no era directament aprofitable per l'espècie humana ja que es troba en forma de fitoplàncton i zooplàncton; d'aquí que l'il·lustre ecòleg català insistí en dissipar les aspiracions posades en els ecosistemes aquàtics com a la nova frontera a conquerir per l'espècie humana per tal de satisfer les seves ànsies d'expansió permanent. Una fantasia que segons Margalef s'havia encarregat de difondre la ciència ficció. Les Balears, malgrat ser un arxipèlag –és a dir, d'estar envoltades per la mar–, importaven una bona quantitat de productes pesquers que equivalien a uns 11,15 mil km² de superfície marina, de la qual uns 604 km² corresponien a la petjada de superfície marina protegida. Aquesta s'afegeix ja que en ser deficitàries les Illes en protecció marina (malgrat tenir 604 km² protegits), per aconseguir la superfície requerida d'acord al recollit en els convenis internacionals, s'estima que aquesta equival a la importació de mar protegida a d'altres indrets del planeta que cobreixen el citat dèficit proteccionista. La petjada de les exportacions de productes pesquers equivaldria a l'exportació d'uns 248 km². En conseqüència, la petjada ecològica marina de les Balears assolia uns 13,49 mil km².

La petjada ecològica de l'**agricultura** fou de 4410 km², essent la fracció domèstica d'uns 1216 km², mentre que la de les importacions era 2,76 vegades superiors a la domèstica. La superfície ocupada pels conreus destinats a alimentar la cabana **ramadera** i les pastures assolia uns 1691 km². Essent, la petjada de les importacions d'uns 1109 km², 1,62 vegades superior a la domèstica. Un tema aquest, el de les importacions de productes alimentaris càrnics i per aliment animal, que ha propiciat un creixent malestar entre els productors de carn i altres productes animals degut a l'increment dels preus dels pinsos, derivat de la inflació dels cereals i altres productes agroalimentaris, especialment a partir de la segona meitat de la dècada dels 2000. Aquests increments de preus es deuen a la combinació d'una sèrie d'elements entre els que podem destacar: l'expansió dels agrocombustibles a nivell mundial; l'increment de la demanda de cereals i carn per part de països anomenats emergents com la Xina i Índia; increments continuats del preu del petroli; males collites degut a condicions climàtiques adverses en determinades zones del planeta; i l'especulació financera degut, entre d'altres, al transvasament de capitals especulatiu des del negoci immobiliari a l'agroalimentari, arran de la fallida del negoci hipotecari-immobiliari amb epicentre als EUA (Bailard, 2008).

En el cas de la petjada ecològica **forestal**, la del consum aparent es situa en torn a 2323 km², de les que la part domèstica cobreix tan sols el 16,35%. Una fracció que es pot

considerar extraordinària ja que té molt a veure amb la utilització d'arbres arrabassats o danyats pel temporal de vent del novembre de 2001 i es de suposar que en episodis "normals" la fracció domèstica és encara inferior. Es pot veure que les importacions de productes forestals requeririen una superfície forestal, tot tenint en compte una superfície ecològicament productiva equivalent a la de les Illes, d'uns 3753 km². Mentre que la petjada de les exportacions d'aquests productes seria de 1809 km², unes 4,76 vegades superior a la petjada domèstica.

En el cas de la petjada **artificial**, corresponent a aquell sòl ocupat de forma quasi irreversible per l'espècie humana en forma de assentaments, infraestructures o equipaments, tendríem que aquesta coincideix amb la fracció domèstica, assolint una quantitat d'uns 296 km². És a dir, l'11,5% de la petjada ecològica terrestre domèstica pertany a l'artificialització del sòl. Emperò, aquesta fracció representa el 3,25% de la petjada ecològica terrestre del consum aparent, és a dir, sense comptar la part corresponent a l'energia. La petjada ecològica domèstica de la importació de sòl destinat a la **protecció de la biodiversitat**, degut al dèficit proteccionista de les Balears –entre el 2003 i el 2004 es passa de 298,8 km² a 126,4 km²–, era al 2004 de 372 km². Entre el 2004 i el 2007 aquest dèficit proteccionista es va reduir fins a uns 70 km² degut a la declaració de nous espais protegits a les Balears, amb la declaració del Paratge Natural de la Serra de Tramuntana. Tanmateix, una cosa és la superfície que segons els papers es diu que s'ha protegit, i una altra qüestió molt diferent són les actuacions que a sobre del territori es realitzen, cosa de la que difícilment una eina com la petjada ecològica pot informar. En el cas de les Balears, com ja s'ha exposat, l'increment de la protecció dels espais naturals en els papers ha respost més que res a les estratègies de màrqueting verd electoralista, en aquest cas del Partit Popular, per la qual cosa el grup ecologista GOB els definí com a "paper parks".

Finalment, la fracció **energètica** és la responsable del 71,27% o del 75,17% de la petjada ecològica de les Balears, tot depenent de la metodologia que s'empri. Recordem que la metodologia 1 calcula la petjada del consum energètic de l'aviació, considerant el major efecte radiatiu a les capes altes de la troposfera; i la metodologia 2 considera les emissions de l'aviació com si haguessin estat realitzades a la superfície terrestre. Podem destacar que en el cas espanyol, la petjada energètica representava el 67% de la petjada ecològica total del 2000 (Carpintero, 2005). La metodologia seguida a l'hora de calcular la petjada energètica ha consistit en calcular la superfície forestal que seria necessària per tal d'absorbir les emissions de CO₂ procedents de la crema de combustibles fòssils, l'emergia dels béns de consum, i la part ocupada per aquelles instal·lacions energètiques que aprofiten l'energia solar i els seus derivats.

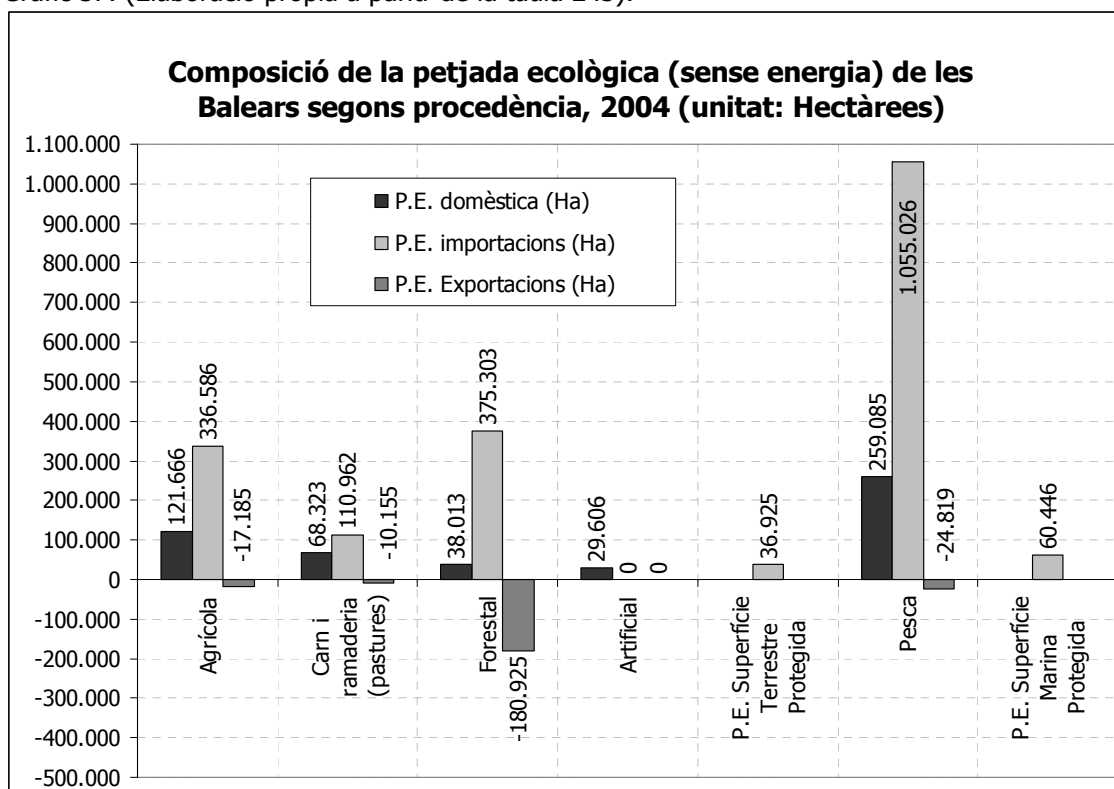
El motiu pel qual s'opta per aquesta metodologia en la gran major part de les aplicacions de la petjada ecològica, rau en el fet que la major fracció energètica de la civilització urbano-industrial correspon a la crema de combustibles fòssils, la qual condueix a la humanitat a un carreró sense sortida, en el que es troben per una banda les pertorbacions del clima i per l'altra banda, el final pròxim d'aquests materials emprats principalment com a combustibles. Tal com ens diu en Jorge Riechmann (2007:164) "en el molt ineficient procés de convertir biomassa prehistòrica en petroli o gas natural, per arribar a un galó de benzina (que procedeix de 4,87 kilograms de petroli) foren necessàries res menys que 98 tones de biomassa prehistòrica. Per dir-ho clarament, això significa que cada any utilitzam l'equivalent a quatre segles de plantes prehistòriques (incloent fitoplàncton). O que cada dia empram l'equivalent en combustibles fòssils de tota la nova matèria vegetal que tarda més d'un any en créixer sobre la terra i els oceans. Només aquest càlcul evidencia que la idea que podem simplement reemplaçar l'herència fòssil –i l'extraordinària densitat energètica que ens dona– per energia de la biomassa, constitueix un enorme engany". És per aquest motiu que els càlculs de la petjada energètica global supera la superfície pròpia dels ecosistemes forestals planetaris que no poden fer front a les incessants emissions, la qual cosa es tradueix en majors tensions a la biosfera.

A la taula 245 es presenten dos resultats obtinguts de les tres metodologies emprades. En aquest apartat de síntesi s'exclou la metodologia per calcular la petjada energètica en base a substituïts renovables; la qual cosa no significa que les restants siguin necessàriament sostenibles. Així doncs, la primera metodologia (**M1**) segons la qual se consideren els impactes de les emissions del transport aeri a les capes altes de la troposfera, ens dona una petjada energètica de 67483 km²; mentre que segons l'altra metodologia (**M2**), que estimava les emissions del transport aeri com si s'haguessin realitzat a les capes baixes de la troposfera, s'obtenia una petjada energètica que era un 18% inferior a la primera. Si en comptes de triar

aquestes dues opcions, s'hagués triat la substitució del consum energètic per una combinació d'energies renovables tendríem que per una banda per cobrir el consum energètic (sense l'emergia dels béns de consum) estimat en uns 1401 ktep, serien necessàries uns 7005 km², mentre que en el cas de l'emergia (suposant un mix energètic equivalent al del consum sense aquesta fracció) seria de 9535 km². Així doncs, es pot veure com la pràctica sistemàtica de cremar l'herència fòssil presenta un ordre de magnitud molt més elevat que no el de substituir amb energies renovables el consum energètic actual. No obstant, pretendre cobrir els presents consums en base a substituïts renovables es mostra també inviable a escala planetària, i en el cas de Balears es veu com això suposaria disposar d'una superfície de 16540 km², unes 3,3 vegades superior a la superfície terrestre de l'arxipèlag, exclusivament destinats a les energies renovables.

Taula 245. Síntesi de la Petjada Ecològica de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).				
	P.E. domèstica (Ha)	P.E. importacions (Ha)	P.E. Exportacions (Ha)	P.E. Consum Aparent (Ha)
Agrícola	121.666	336.586	17.185	441.068
Carn i ramaderia (pastures)	68.323	110.962	10.155	169.130
Forestal	38.013	375.303	180.925	232.390
Artificial	29.606	0	0	29.606
P.E. Superfície Terrestre Protegida		36.925		36.925
Pesca	259.085	1.055.026	-24.819	1.289.293
P.E. Superfície Marina Protegida		60.446		60.446
M1. Energètica	11	11.301.273	4.552.889	6.748.396
<i>M2. Energètica</i>	<i>11</i>	<i>10.083.437</i>	4.552.889	<i>5.530.560</i>
M1. Total	516.704	13.276.521	-4.785.973	9.007.254
M1.a. Total terrestre	257.619	12.161.049	-4.761.154	7.657.515
M1.b. Total marina	259.085	1.115.472	-24.819	1.349.739
<i>M2. Total</i>	<i>516.704</i>	<i>12.058.685</i>	<i>-4.785.973</i>	<i>7.789.417</i>
M2.a. Total terrestre	257.619	10.943.213	-4.761.154	6.439.679
M2.b. Total marina	259.085	1.115.472	-24.819	1.349.739
Total terrestre sense energia	257.608	859.776	208.265	909.119

Gràfic 37. (Elaboració pròpia a partir de la taula 245).

12.11.3. Resum del dèficit ecològic de les de les Illes Balears (2004) .

Una vegada s'ha exposat la petjada ecològica de les Balears en base la procedència dels diferents tipus de petjada, és a dir si eren domèstiques o bé corresponien a impactes realitzats a d'altres territoris i/o contribuïen a la pertorbació atmosfèrica, es presenten els càlculs del saldos ecològics. Això és, la diferència entre la superfície disponible entesa com aquella que és ecològicament productiva i que no està destinada a la protecció de la biodiversitat, i la petjada ecològica. Si la petjada ecològica és superior a la superfície disponible, resultarà que l'economia en qüestió és deficitària. En el cas de les Balears es pot veure que el dèficit ecològic total al 2004 era de 63,7 mil km² o 75,8 mil km², depenent de la metodologia emprada pel càlcul de la petjada energètica, i que per ser cobert s'haurien de requerir una superfície de terra i mar equivalent a 4,49 vegades o 5,35 vegades la superfície terrestre i marina disponible de Balears⁹⁹. És a dir, que a més dels recursos disponibles a l'arxipèlag existent, el metabolisme socioeconòmic de les Balears infringia una petjada a d'altres territoris que era equivalent als poc més de 5 arxipèlags abans esmentats. Tan sols, per fer-nos una idea, en el cas espanyol el dèficit ecològic requeria una superfície de 2,85 vegades la superfície disponible de l'Estat (Carpintero, 2005).

Convé detallar de quines superfícies es parla ja que no totes elles són equivalents entre sí. Així, en primer lloc, es pot destacar que el **dèficit marí** era de 3393,8 km², la qual cosa vol dir que per a cobrir-ho es requeria una superfície marina 0,34 vegades la superfície marina disponible de les Illes. La major part d'aquell dèficit correspon a les captures pesqueres, encara que la part corresponent al dèficit de protecció marina era de 604 km², precisament la mateixa superfície protegida de les Balears. En aquest sentit, l'extracció marina se suposaria que és del 100% de la PP (Producció Primària), la qual cosa és del tot insostenible i inviable. Si es consideràs una taxa d'extracció sostenible dels recursos pesquers, en torn del 8% de la PP, llavors la superfície marina requerida s'incrementaria de manera notable. En segon lloc, el **dèficit ecològic terrestre** presenta unes dimensions molt superiors, segons la metodologia emprada en el cas de l'energia, tendrem que la superfície requerida per satisfer el dèficit

⁹⁹ La superfície disponible és igual a la superfície ecològicament productiva menys la superfície destinada a la protecció de la biodiversitat.

ecològic terrestre seria d'unes 14,7 vegades o 17,7 vegades la superfície terrestre disponible de Balears. El **dèficit agrícola** es situa en torn a 3183 km² que equival a 2,59 la superfície disponible destinada a conreus agrícoles. En aquest apartat, cal recordar una sèrie d'elements: en primer lloc, en la petjada ecològica agrícola importada es comptabilitzen productes agroalimentaris que molt probablement aniran destinats a consum animal, però que en entrar en forma de grans no s'han pogut destriar i s'han contemplat com si anassin destinats al consum humà i per això la petjada ecològica de la carn i la ramaderia pot resultar inferior a la d'altres economies, precisament perquè una part de la seva petjada s'imputa al consum humà; en segon lloc, en quant a la superfície disponible, cal destacar que els agroecosistemes mediterranis solen cobrir múltiples funcions ecològicament productives i que per aquest motiu resulta excessivament simplista, destinar aquests territoris a una categoria productiva concreta i individualitzada (p.ex. l'olivar fa quelcom més que olives, i el garroverar quelcom més que garroves). El **dèficit ecològic** vinculat a l'obtenció dels productes derivats dels **animals** era de 983 km², i en aquest cas s'ha comparat aquesta superfície amb la destinada a pastures i aquella destinada a conreus per a consum animal a les Balears, amb la qual cosa per cobrir aquest dèficit es necessitaria una superfície 1,39 vegades la disponible a les Illes.

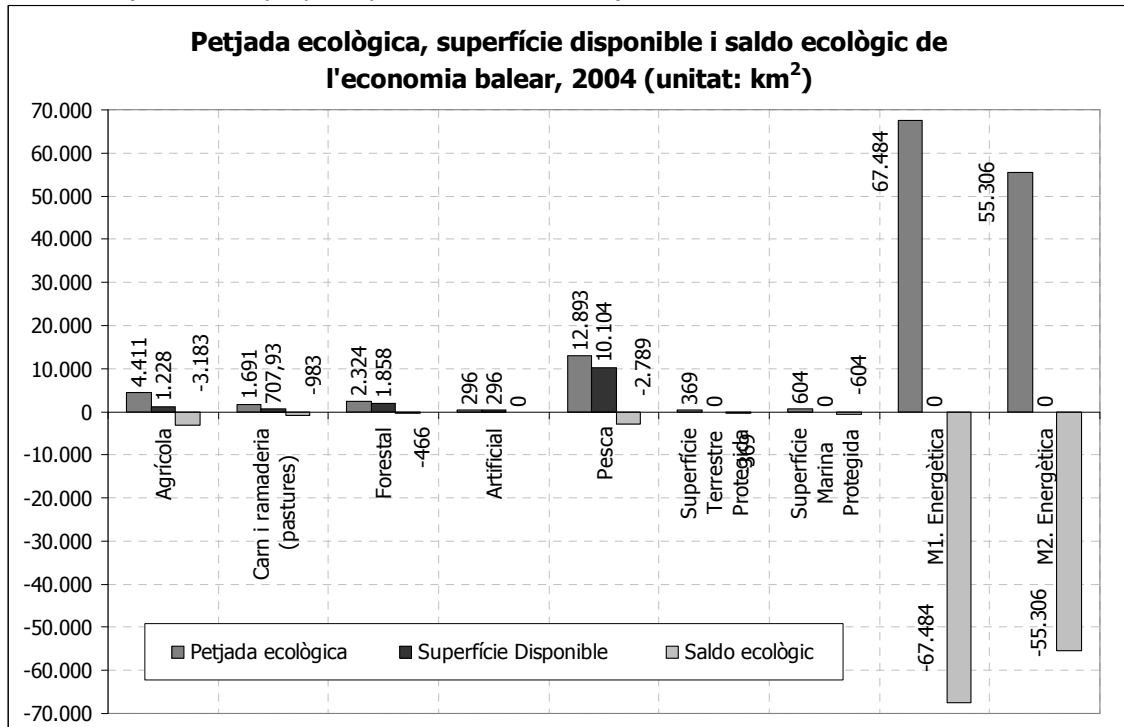
El **dèficit ecològic forestal** sumava uns 466 km², mentre que la superfície forestal disponible de les Balears era aproximadament d'uns 1858 km², amb la qual cosa per cobrir aquest dèficit s'estarien emprant una superfície equivalent al 25% la superfície forestal disponible de les Balears. El **dèficit en protecció terrestre** de la biodiversitat era d'uns 369 km², la qual cosa equival a una superfície 2,92 vegades la protegida al 2004. Sens dubte, el **dèficit ecològic** vinculat al consum **energètic** és el més gran de totes les categories. Depenent de la metodologia emprada, tendríem que el dèficit ecològic del consum energètic seria de 67484 km² (M1) o de 55305 km² (M2) per la qual cosa se requeriria una superfície equivalent a 16,5 vegades (M1) o 13,5 vegades (M2) la superfície terrestre disponible de les Balears que d'acord amb aquests càlculs era de 4089 km².

	(a) Petjada ecològica (Ha)	(b) Superfície Disponible (Ha)	(c= a-b) Saldo ecològic (Ha)	(d= c/b) Superfície equivalent del saldo ecològic (núm. SD equivalent)
Agrícola	441.068	122.762	-318.306	-2,59
Carn i ramaderia (pastures)	169.130	2.470 (pastures) 68.323 (agrícola)	-98.337	-1,39
Forestal	232.390	185.792	-46.598	- 0,25
Artificial	29.606	29.606	0	0
Pesca	1.289.293	1.010.354	-278.939	- 0,28
M1. Energètica	6.748.396	—	-6.748.396	—
M2. Energètica	5.530.560	—	-5.530.560	—
Superfície Terrestre Protegida	36.925	—	-36.925	-2,92*
Superfície Marina Protegida	60.446	—	- 60.446	-1**
Total M1.	9.007.254	1.419.307	-7.587.947	- 5,35
Total M2.	7.789.418	1.419.307	-6.370.111	- 4,49
Terrestre M1.	7.657.515	408.953	-7.248.562	- 17,72
Terrestre M2.	6.439.679	408.953	-6.030.726	- 14,75
Marina	1.349.739	1.010.354	-339.385	- 0,34

* Significa un dèficit de 2,92 vegades la superfície terrestre protegida a l'any 2004.

** Significa un dèficit d'1 vegades la superfície marina protegida al 2004.

Gràfic 38. (Elaboració pròpia a partir de la taula 246).

12.11.4. La distribució de la petjada ecològica entre la població resident. Un intent de comparació amb altres estudis sobre la petjada ecològica a l'Estat espanyol.

Després d'haver exposat els resultats totals de la petjada ecològica de forma sintètica, s'abardarà la síntesi d'aquests resultats en la seva distribució entre la població empadronada a l'any 2004. Com ja s'ha advertit, l'interès que rau en comptar amb la distribució entre la població censada o empadronada està en que aquesta és una de les principals variables que s'utilitzen a l'hora de fer comparacions entre diferents territoris. Emperò, com s'ha dit anteriorment, la metodologia estàndard emprava els factors de productivitat i d'equivalència per obtenir el que es defineix com una "hectàrea global" (Gha) que podria ser definida com un terreny productiu estàndard planetari. Cal advertir que els nostres resultats no han adoptat la metodologia estàndard amb l'adopció dels factors d'equivalència i productivitat, sinó que han seguit els criteris establerts per Óscar Carpintero que es fonamenten en les bioproduccions pròpies de cada tipus de coberta del sòl i de la mar.

A la taula 247 es presenten els resultats de la petjada ecològica per càpita que depenent de la metodologia emprada pel que fa a la consideració del consum energètic per part del transport aeri, tendrem un resultat de 9,43 Ha/càpita amb el mètode 1 (M1) o de 8,15 Ha/càpita d'acord amb el mètode 2 (M2). Convé tenir present que la petjada ecològica fa esment al requeriment de superfície de terra i mar ecològicament productives, essent la part terrestre un 85,01% del total de la petjada segons el mètode primer (M1) o bé del 82,6% seguint el mètode segon (M2). La superfície terrestre ecològicament productiva disponible ha estat comptabilitzada en unes 0,41 Ha/cap, amb la qual cosa es pot estimar un dèficit ecològic terrestre per càpita d'un 7,6 Ha/cap (M1) o de 6,3 Ha/cap (M2). En el cas de la petjada marina amb 1,4 Ha/cap, hi havia un 82,67% que corresponia a importacions i al dèficit de superfície marina protegida. La superfície marina disponible era d'un 1,05 Ha/cap, amb la qual cosa el dèficit seria d'un 0,35 Ha/cap.

Malgrat, aquestes magnituds ens indiquen les dimensions de l'abús sobre els recursos del planeta, s'hauria d'evitar incórrer en plantejaments i interpretacions de tipus malthusià atribuint de forma generalitzada a tota la població la mateixa responsabilitat en quant a la seva contribució a l'impacte global de l'economia balear. És de sobra conegut que les generalitzacions estadístiques oculten les enormes diferències de poder, dels aspectes distributius i també dels diferents graus de responsabilitat. En aquest cas l'interès de comptar amb aquests resultats és per dur a terme la comparació amb altres casos.

Taula 247. Síntesi de la Petjada Ecològica per càpita de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).				
Petjada ecològica per càpita segons població empadronada				
	P.E. domèstica (Ha/càpita)	P.E. importacions (Ha/càpita)	P.E. Exportacions (Ha/càpita)	P.E. Consum Aparent (Ha/càpita)
Agrícola	0,127	0,352	0,018	0,462
Carn i ramaderia (pastures)	0,072	0,116	0,011	0,177
Forestal	0,040	0,393	0,189	0,243
Artificial	0,031	0,000	0,000	0,031
P.E. Superfície Terrestre Protegida		0,039		0,039
Pesca	0,271	1,105	-0,026	1,350
P.E. Superfície Marina Protegida		0,063		0,063
M1. Energètica	0,000	11,833	4,767	7,066
M2. Energètica	0,000	10,558	4,767	5,791
M1. Total	0,541	13,901	-5,011	9,431
M1.a. Total terrestre	0,270	12,733	-4,985	8,018
M1.b. Total marina	0,271	1,168	-0,026	1,413
M2. Total	0,541	12,626	-5,011	8,156
M2.a. Total terrestre	0,270	11,458	-4,985	6,743
M2.b. Total marina	0,271	1,168	-0,026	1,413
Total terrestre sense energia	0,270	0,900	0,218	0,952

A continuació anirem a comparar els càlculs de la petjada ecològica de Balears en termes per càpita amb els resultats d'altres casos que han optat per metodologies diferents a l'estàndard. A priori, s'ha de tenir en compte que en el nostre cas el fet d'haver calculat la petjada ecològica de la pesca en base als diferents nivells tròfics dóna uns resultats molt diferents dels que s'obtidrien en cas d'haver emprat una altra metodologia. També, per tal de que siguin més comparables els resultats, es tindrà en compte tan sols el mètode 2 pel càlcul de la petjada energètica que és aquell que no discrimina entre les emissions de GEH realitzades a les capes baixes de la troposfera, de les de les capes altes. No obstant, en el nostre cas s'ha estimat, d'acord amb la proposta de Carpintero (2005) un coeficient d'absorció de 2,16 Tm CO₂/Ha que correspon a la mitjana dels ecosistemes forestals espanyols, mentre que la major part de les aplicacions adopten el coeficient d'absorció global d'unes 6,6 Tm CO₂/Ha que és l'emprat per Wackernagel i Rees (1996).

A la taula 248 es recullen els resultats de la petjada ecològica per diferents territoris de l'Estat, amb diferents metodologies i diferents anys que podria sintetitzar-se en la petjada de finals del segle XX i principis del XXI. Aquests resultats presenten un cert interès ja que no han adoptat íntegrament la metodologia estàndard de la petjada ecològica. Aquestes metodologies tenen en comú que parteixen de les productivitats locals i no apliquen els factors de productivitat ni d'equivalència propis de la metodologia estàndard; i per tant es parla d'hectàrees físiques i no de les "hectàrees globals" amb les que treballa aquella metodologia. A més, cobren un major interès per tractar-se de casos propers al de les Balears. Propers pel que fa a que pertanyen a la mateixa entitat político-administrativa. La metodologia més semblant a la nostra és l'emprada per Carpintero (2005)¹⁰⁰ que ens ha servit de punt de recolzament,

¹⁰⁰ En els resultats del cas espanyol obtinguts per Óscar Carpintero (2005) s'han inclòs els resultats obtinguts de l'aplicació de la metodologia 2 per les pastures. Front a la hipòtesi convencional que la producció animal coincideix amb

encara que hi ha certes diferències. En primer lloc, els càlculs de Carpintero no contemplen la petjada ecològica deguda al segellament del sòl per part dels usos urbano-artificials; una absència motivada per la manca d'informació en el moment que Carpintero realitzà el seu estudi. En segon lloc, en la petjada energètica, encara que s'empren els mateixos coeficients d'absorció, en el nostre cas s'ha deduït la part corresponent a l'absorció per part dels oceans, i s'ha comptat amb la petjada energètica vinculada als béns de consum derivada de la seva energia (contingut energètic), cosa que Carpintero no fa. En tercer lloc, la petjada marina o de la pesca compta, a diferència de totes les altres aplicacions, en el nostre cas la diferenciació entre nivells tròfics. I, en quart lloc, s'ha comptat la petjada de la protecció com aquella que no és coberta en base a l'espai terrestre i marítim de les Illes i que en conseqüència es repercuteix teòricament sobre altres regions. Els nostres resultats per Balears i els de Carpintero per l'Estat espanyol comptabilitzen les importacions i exportacions en base a les productivitats locals per tal de visualitzar la superfície equivalent a la disponible que seria necessària per cobrir els dèficits ecològics.

En la metodologia emprada al cas de Catalunya, Sevilla i Navarra, es comptabilitzen les produccions locals i exportacions en base als coeficients de productivitat local, mentre que a les importacions se'ls imputa el coeficient de productivitat global. Per Catalunya, Mayor et al. (2005) han introduït una sèrie de modificacions interessants, de les que es poden destacar: en primer lloc, la consideració del sòl (o petjada) per la protecció de la biodiversitat com aquella que es desprèn del PEIN (Pla d'Espais d'Interès Natural de Catalunya) (648455 Ha), més les superfícies de connectivitat ecològica (524501 Ha); en segon lloc, estima la capacitat d'absorció de CO₂ per part de les aigües marines catalanes, que es dedueix de la petjada energètica; en tercer lloc, es rectifica els resultats de les importacions/exportacions donant uns resultats superiors als obtinguts en primera instància; en quart lloc, s'introdueix una rectificació energètica amb la incorporació de la petjada resultant de tenir en compte la zona d'exclusió en cas d'accident nuclear que seria equivalent al 9,4% del territori català; en cinquè lloc, introdueix una variació respecte del sòl construït (que llavors no es reflecteix en el resultat final) i fa esment al càlcul de les emissions de CO₂ corresponents als requeriments energètics del sòl edificat al llarg del cicle de vida que de mitjana serien de 450 kg CO₂/m²; en sisè lloc, introdueix algunes modificacions en quant a aspectes relacionats amb la producció orgànica, incidint especialment en aquells que s'escapen dels enfocaments economicistes que contemplen tan sols allò "útil" des del punt de vista crematístic però que en termes biològics han de considerar-se com a produccions; i finalment, s'introdueix una modificació en base a la població flotant a Catalunya que altera la base demogràfica del càlcul i permet comptabilitzar l'impacte o petjada de la població flotant (aquesta rectificació no apareix a la taula 248 on s'ha considerat la població empadronada). La metodologia emprada en el càlcul de Sevilla, a part de comptar amb les productivitats locals, pel que fa a energia parteix de calcular la substitució del consum energètic per un substitut procedent de la biomassa, motiu pel qual la petjada energètica sevillana és de les més baixes (Calvo i Sancho, 2001).

Com es pot observar, la major de totes les petjades ecològiques correspon a les Balears amb unes 8,15 Ha/càpita, un resultat que era un 67,2% superior a la mitjana espanyola del 2000 (4,87 Ha/cap) o un 51% superior a la catalana del 2002 (5,4 Ha/càpita), però que era 2,6 vegades superior a la de Navarra del 2003 (3,08 Ha/cap) i 2,5 vegades superior a la de Sevilla al 1996 (3,26 Ha/cap). En quant al pes que cada component té en els còmputos de la petjada ecològica, es pot destacar com en el casos balear, espanyol i català, la petjada energètica representava entre el 71%, el 67,02% i el 57,67% del total, respectivament. En canvi, a Navarra amb un important desplegament d'energies renovables, el que no vol dir que no puguin tenir altres impactes ecològics, la petjada energètica era del 25,5% del total; mentre que en la substitució per agrocombustibles del cas de Sevilla, la petjada energètica representaria el 24,7% del total. Per altra banda, la petjada ecològica deguda a l'alimentació presenta dos patrons diferents: en primer lloc, hi ha els casos de les Balears, Estat espanyol i Catalunya on aquesta representa entre el 24,39%, 24,78% i 37,6% del total, respectivament; i en segon lloc,

la superfície per pastures, en aquest cas es calcula la ingesta vegetal per a la producció animal i llavors s'estima la superfície de pastures requerida per a la seva obtenció. En cas contrari (mètode 1) es fa coincidir la superfície de pastures en la requerida per la producció animal, la qual cosa és cada cop menys certa ja que els animals s'alimenten de productes agrícoles, entrant fins i tot a competir directament amb el seu destí per a l'alimentació humana.

en els casos de Navarra i Sevilla on la petjada de l'alimentació representa entre el 63,55% i el 60,7% respectivament.

Taula 248. Comparació de la petjada ecològica de les Balears amb d'altres territoris de l'Estat i amb metodologies diferents a l'estàndard en base a la població resident (Hectàrees/càpita) (Font: a) elaboració pròpia a partir de taules anteriors; b) Carpintero, 2005; c) Mayor et al., 2005; Tortajada, 2007; e) Calvo i Sancho, 2001).

	Balears (a) (mètode 2) (2004)	E. espanyol (b) (mètode 2) (2000)	Catalunya (c) (2002)	Navarra (d) (2003)	Sevilla (e) (1996)
Agrícola	0,462	0,396	0,610	0,114	0,746
Carn i ramaderia (pastures)	0,177	0,333	0,530	0,747	0,274
Forestal	0,243	0,400	0,043	0,293	0,103
Artificial	0,031	—	0,033	0,044	0,021
Superfície Terrestre Protegida	0,039	—	—	—	0,234
Pesca	1,350	0,480	0,890	1,100	0,962
Superfície Marina Protegida	0,063	—	—	—	0,116
Energètica	5,791	3,268	3,114	0,787	0,807
Aigua	—	—	—	—	—
Sòl protegit	—	—	0,180	—	—
Total	8,156	4,876	5,400	3,085	3,262

12.11.5. La correcció de la petjada amb la població turística flotant (Índex de Pressió Humana) i una comparació internacional.

Si una cosa caracteritza l'economia de les Balears és l'hipertrofia turística. El turisme, a més de ser una potent via d'acumulació del capital, es caracteritza –més enllà de la seva creixent component especulativa i financera (Buades, 2006)- per mobilitzar enormes quantitats de persones, traslladant la pressió sobre els recursos naturals als territoris on es troben les factories turístiques. Així doncs, es pot considerar que imputar la petjada ecològica de l'economia balear als residents pot ser una mica agosarat (i injust) ja que l'exèrcit de turistes esdevé un element clau per entendre el metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica balear. L'any 2004 visitaren les Illes uns 11,48 milions de turistes, realitzant uns 109,68 milions d'estades, de la qual cosa es desprèn que la població flotant resultant seria d'unes 300503 persones.

En introduir la pressió humana total –població resident més població flotant– sobre els recursos i el territori de les Balears, hom s'adona que la petjada ecològica en termes per càpita disminueix sensiblement respecte dels resultats obtinguts en base a la població empadronada. Així la petjada passa a ser de 7,17 Ha/càpita o 6,2 Ha/càpita, depenent de la metodologia emprada en el cas del consum energètic. Aquest resultat és un 23,9% inferior que l'estimació feta sense comptar amb la població flotant. A partir d'aquests càlculs es pot estimar quina seria la petjada ecològica corresponent a un turista tipus, partint de la hipòtesi que aquest presenta unes pautes de consum equivalents a les d'un resident estàndard durant cada dia de l'any. Així, la petjada ecològica d'un turista tipus seria, variant segons el mètode emprat per calcular la petjada energètica, d'unes 0,18 Ha/turista (M1) o 0,16 Ha/turista (M2). D'aquesta manera, la petjada ecològica del negoci turístic de les Balears, és a dir el derivat de sumar la petjada ecològica de tots els turistes que visiten les Balears, assoleix la suma de 21558 km² (M1) o de 18643 km² (M2), la major part de la qual correspon a la fracció energètica. Per tant, per cobrir

dita petjada ecològica turística es requeririen entre 4,48 vegades (M1) o 3,77 vegades (M2) la superfície terrestre disponible de les Illes i 0,32 vegades la superfície marina disponible.

Taula 249. Síntesi de la Petjada Ecològica per càpita en base a l'IPH i el càlcul de la petjada turística de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).				
	Petjada Ecològica (IPH) (Ha/càpita)	Petjada Ecològica Turista (Ha/càpita)	Petjada Ecològica Turística (Ha)	Superfície equivalent de la petjada (núm. vegades la superfície disponible)
Agrícola	0,351	0,009	1.055,65	0,86
Carn i ramaderia (pastures)	0,135	0,004	404,80	0,57
Forestal	0,185	0,005	556,20	0,30
Artificial	0,024	0,001	70,86	0,24
P.E. Superfície Terrestre Protegida	0,029	0,001	88,38	—
Pesca	1,029	0,027	3.085,80	0,31
P.E. Superfície Marina Protegida	0,048	0,001	144,67	—
M1. Energètica	5,375	0,141	16.151,65	—
M2. Energètica	4,405	0,115	13.236,87	—
M1. Total	7,174	0,188	21.558,01	1,52
M1.a. Total terrestre	6,099	0,160	18.327,54	4,48
M1.b. Total marina	1,075	0,028	3.230,47	0,32
M2. Total	6,204	0,162	18.643,23	1,31
M2.a. Total terrestre	5,129	0,134	15.412,76	3,77
M2.b. Total marina	1,075	0,028	3.230,47	0,32

A la taula 250 es comparen els resultats de la petjada dels turistes en diferents destinacions i diferents procedències, per tal de poder veure en quin ordre de magnitud es situa la petjada dels turistes a les Balears. En tots els casos s'han emprat metodologies diferents, destacant que en els casos de WWF-UK (2002), Hunter i Shaw (2007) i Gössling et al. (2002) han calculat els diferents components de la petjada d'un turista tipus, tenint en compte el que s'ha definit com a la petjada al lloc d'origen (p.ex. tot allò relacionat amb el viatge abans de partir), la de trànsit (p.ex. viatge amb avió) i la realitzada al lloc de destí. No obstant, cadascuna d'aquestes propostes arriba a aquests resultats de maneres diferents. Els resultats d'aquestes tres propostes, a més, empen la metodologia estàndard de la petjada ecològica, aplicant els factors d'equivalència i productivitat. És a dir, aquells resultats són en hectàrees globals, mentre que els nostres són en hectàrees reals. Cal destacar, que en el cas de les Balears s'ha triat per la petjada energètica la metodologia 1 que donava un tractament especial a les emissions realitzades per part del transport aeri amb un major impacte a les capes altes de la troposfera, per tal de coincidir amb les metodologies emprades per Gössling et al. (2002) i Hunter i Shaw (2007).

S'ha de fer constar que en el nostre cas, es compta tan sols la part proporcional de la petjada ecològica que suposaria la població flotant que és la turística, en comptes de repartir els consums energètics en base als diferents tipus d'usuari del territori balear. Estevan i Lorente (1999) en la primera aproximació a la petjada ecològica de les Balears, i en base als treballs que venien realitzant a Calvià per a l'Agenda Local 21 d'aquell municipi turístic, varen diferenciar entre consums per part dels turistes d'aquells dels residents. En aquells resultats, s'atribueix els viatges en transport aeri als turistes, sense distribuir-los entre tota la població de les Illes, resultant que la petjada energètica de la població turística era un 17,5% superior a la petjada de la població resident. Si en comptes d'haver distribuït, en el nostre cas, la petjada del consum energètic del transport aeri entre l'IPH (població resident més flotant) de les Balears,

s'hagués imputat tan sols als turistes, llavors la petjada ecològica d'un turista tipus hauria estat d'unes 0,32 Ha. Un resultat que ens situaria molt més a prop de la petjada calculada per WWF-UK (2002) per un turista britànic de viatge a Mallorca, a través del TTOO Thompson, i allotjat a l'aparthotel Bonaire de Calvià que donava unes 0,37 Ha/càpita, de les quals el 83,5% corresponien al transport aeri. En tot cas, analitzar de forma precisa la petjada ecològica del turisme ens obligaria a contemplar diferents modalitats turístiques, com per exemple el turisme residencial, el turisme hotelier massiu, el turisme hotelier elitista, etc. Aquestes anàlisis haurien de considerar al turista com un producte i calcular, a partir d'un ACV (Anàlisi del Cicle de Vida) tots aquells consums materials i les seves corresponents petjades ecològiques vinculades al turista. Per tant, hom pot concloure que els resultats presentats per les Balears són, en qualsevol cas, una estimació molt prudent de l'impacte ecològic d'un turista a les Illes.

En els resultats que apareixen a la taula 250 es veu com els viatges a llocs exòtics i distants dels centres de consum, on resideixen els consumidors d'espais turístics, resulten amb uns costos socioecològics molt més elevats que no aquells viatges adreçats a llocs més propers. Així, per exemple, la petjada ecològica d'un europeu visitant les Seychelles durant uns 10,4 dies, era de 1,85 Gha/turista (hectàrees globals), és a dir era superior a la biocapacitat per càpita mitjana mundial en termes per càpita. En 10 dies s'havia apropiat de la biocapacitat que li pertocaria a una persona per cobrir totes les seves demandes al llarg de tot un any. Mentre que, un turista tipus a Balears presentaria una petjada ecològica que seria com a mínim de 0,188 Ha. No obstant això, convé no perdre de vista una cosa, i és el què Herman E. Daly (2007) anomena l'escala d'una economia, escala com a dimensió física del subsistema econòmic dins del sistema biosfera. Així doncs, no és important analitzar només l'impacte individualitzat d'un consumidor turístic, sinó que també ho és veure quina dimensió presenta el subsistema turístic. És en aquests moments en que ens adonam que, evidentment, els 11,48 milions de turistes que visitaren les Balears al 2004 sumaren com a mínim una petjada ecològica de 21558 km², que per ser coberta se necessitaria una superfície terrestre disponible equivalent a 4,48 la de les Balears i una superfície marina disponible del 31,9% de l'existent a les illes Balears. En canvi, en el cas de les Seychelles, on la petjada ecològica per turista és molt superior a la d'un turista a les Balears, resulta que a l'any 2000 hi arribaven uns 130 mil turistes, amb la qual cosa la petjada total fou de 2412 km² (5,3 vegades la superfície terrestre disponible i 0,0003% la superfície marina disponible), és a dir 8,9 vegades inferior a la de les Balears. Per tant, el negoci turístic balear contribueix en major mesura a l'impacte global.

En les crisis cícliques del capitalisme mundial, els efectes sobre les economies turistitzades es mostren amb forta intensitat, tot essent la disminució del nombre de turistes el seu principal indicador. Una disminució que és més intensa quan més perifèrica sigui aquella economia. Una perifèria definida en termes geogràfics, però també sociopolítics i econòmics. En aquest sentit, la crisi del règim d'acumulació flexible, caracteritzat per les importàncies de les lògiques especulativo-financeres de la primera dècada del segle XXI podria fer preveure que la major intensitat d'aquesta es produeixi en aquelles perifèries, mentre que espais turístics del centre, com les Balears, es poden veure parcialment afavorides per la crisi, sempre i quan no sigui excessivament intensa i perllongada.

Taula 250. Comparació entre diferents petjades ecològiques dels turistes a diferents destinacions turístiques.								
	WWF-UK (2002) Turista britànic (2 setmanes) (Gha/turista)		Hunter i Shaw (2007) (Gha/turista)			Gössling et al. (2002) (Gha/turista)	Elaboració pròpia any 2004 (Ha/turista)	
	Aparthotel Bonaire (Mallorca, Cala Bona)	Atlantica Bay Hotel (Xipre, Limassol)	Turista australià a N. Zelanda (12 estades) (1999)	Turista de Miami a Costa Rica (14 estades) (1999)	Turista britànic a Manaus (Brasil) (28 estades) (1999)		Turista europeu a Seychelles (10,4 dies)	Turista a Balears (10,4 estades)
Viatge (avió) P.E. trànsit	0,21	0,43	0,62	0,37	2,46	Agrícola	0,063	0,009
P.E. al destí	0,16	0,5	0,29	0,08	—	Carn i ramaderia (pasture)	0,027	0,004

						s)		
Menys estalvi a lloc de procedència	—	—	-0,25	-0,36	0,41	Forestal	0,014	0,005
Total	0,37	0,93	0,66	0,09	2,05	Artificial	0,0105	0,001
						Pesca	0,003	0,027
						Energia (M1)	1,1737	0,141
						Superfície protegida	—	0,001
						Total	1,856	0,187

12.11.6. Càlcul de la petjada ecològica de les Balears amb la metodologia estàndard –factors d'equivalència i de productivitat– i la seva comparació.

A continuació, s'analitzarà la petjada ecològica de les Balears amb l'aplicació dels factors d'equivalència i productivitat corresponents a la metodologia estàndard i en base a la distribució entre l'IPH (Índex de Pressió Humana), tal com es feu a l'anterior càlcul de la petjada ecològica de les Balears (Murray, 2002). Per això, ens hem fonamentat en els resultats de la petjada ecològica de l'Estat espanyol coordinada per David Pon i Manuel Calvo (2007). A la taula 251 es recullen els resultats per diferents territoris de la petjada ecològica, destacant els càlculs que vaig realitzar per l'economia balear pel període 1989-1998 (Murray, 2002), el corresponent a l'economia espanyola de Pon i Calvo (2007) i el del ja conegut *Living Planet Report* en el que hi participa un nodrit equip d'investigadors (Loh, 2006). Podem destacar, en primer lloc, les diferències entre els resultats obtinguts per les Balears al 1998 i les de 2004, malgrat haver aplicat els factors de productivitat i d'equivalència en els del 2004. Mentre que a Murray (2002) es comptabilitzava la fracció animal a partir de les dades de producció animal local, a les que s'hi afegien les importacions i es deduien les exportacions; en aquest cas, les produccions locals han quedat incloses en les produccions agrícoles, s'ha contemplat la part de la petjada que correspondria a animals en pastura, i en les importacions una part important d'aquestes es computaven com agrícoles, quan en realitat anaven a alimentar la cabana ramadera. En canvi els resultats de la petjada de la pesca, amb la incorporació dels canvis metodològics esmentats, fa que els resultats siguin molt diferents. La petjada de l'alimentació sense pesca (agricultura i pastures) conjuntament resulten ser bastant semblants en els dos casos: 1,094 Ha/càpita al 2004, front a les 0,973 Ha/càpita de 1998.

En el cas de la petjada energètica, es considera en aquest cas el coeficient d'absorció propi dels ecosistemes forestals de les illes Balears, mentre que a Murray (2002) es calculava en base als coeficients d'absorció mundial, tot essent aquest darrer superior. Una vegada introduïts els canvis per tal d'adoptar al màxim la metodologia estàndard, tenim que la petjada energètica al 2004 resultaria ser d'unes 5,07 Ha/càpita front a les 3,18 Ha/càpita de 1998. També s'ha d'afegir que en aquest cas s'ha posat tan sols el resultat obtingut amb el mètode 2 ja que és el que millor es correspon a les metodologies emprades en les aplicacions estàndard. La petjada ecològica de la pesca s'ha calculat diferenciant entre els nivells tròfics cosa que no es va fer en l'altra ocasió, donant una diferència significativa: 0,737 Ha/càpita al 2004 versus 0,028 Ha/càpita al 1998. Un altre resultat que pot cridar l'atenció és el corresponent a la petjada ecològica del sòl artificial, essent la principal explicació el canvi de font per al seu càlcul ja que no és fins a l'any 2002 en que es disposa a les Balears d'una informació mínimament fiable de les cobertes del sòl (Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003). En el càlcul de l'evolució de la petjada entre 1989 i 1998 l'única font disponible per a tal fi era la de les estadístiques agràries (enquesta de superfícies i rendiments agraris).

A la taula 251 es poden veure els resultats obtinguts amb l'aplicació de la metodologia estàndard, essent la petjada de les Balears a l'any 2004 un 84,37% superior al resultat obtingut al 1998. D'acord amb Loh (2006) tenim que la petjada ecològica mitjana mundial al 2003 era de

2,23 Ha/càpita. Però, més enllà de dita mitjana resulta que països enriquits, o depredadors seguint les metàfores suggerides per Naredo (2006), presentaven una petjada ecològica mitjana de 6,44 Ha/càpita. A l'altra cara de la moneda, als "països presa" es comptabilitzava una petjada ecològica mitjana de 0,78 Ha/càpita. Això evidencia el marcat caràcter expropiador i adquiridor de les economies i societats que s'han definit com a "desenvolupades". El cas espanyol calculat per Pon i Calvo (2007) en base a la metodologia estàndard es situa de forma clara en el grup de països depredadors amb 6,39 Ha/càpita, havent abandonant qualsevol posició de país presa. Carpintero (2005:546-547) exposa que "es comprèn que Espanya vengui accelerant el seu desplaçament en la cursa cap el "desenvolupament", avançant cap a posicions en les quals disminueix l'exigència física d'energia i materials interns –perquè es prenen d'altres territoris– concentrant-se en les activitats d'elaboració de manufactures, comercialització i turisme com a forma d'equilibrar en el monetari el desfasament i la dependència existent en termes físics. Aquest creixent recurs a la resta del món, junt amb la simultània expansió de l'extracció domèstica, explicarien a més un fet que val la pena destacar-se: el nostre país ha estat protagonista del major increment en la utilització de recursos naturals des de mitjans dels setanta en comparació amb les principals economies industrials". Aquesta evolució condueix a Carpintero, a definir l'Estat espanyol com un "dragó europeu".

Si l'economia espanyola era definida com un "dragó", en el paradís turístic balear es comptabilitzava una petjada ecològica de 7,9 Gha/càpita (Mètode 2) que el situava per damunt de la mitjana espanyola i per damunt de la petjada ecològica mitjana per càpita de tots els estats membres de la UE-25 que era de 4,9 Gha/càpita el 2001 (Wackernagel et al., 2005). I, els dos Estats insulars que ingressaren a la UE al 2004, Malta i Xipre, presentaven una petjada ecològica de 3,9 Ha/càpita i 4 Ha/càpita respectivament. La posició privilegiada de les Balears en quant a l'impacte de la seva economia mesurat en base a la petjada ecològica (metodologia estàndard), ha de ser presa amb molta precaució ja que les diferències metodològiques esmentades, fa que no siguin totalment equivalents els resultats obtinguts amb els dels estudis de la taula 251.

Taula 251. Comparació de la petjada ecològica per càpita de diferents economies calculades amb la metodologia estàndard (Gha/cap – Hectàrea Global per càpita) (Font: a) elaboració pròpia a partir de taules anteriors i adaptació a partir de Pon i Calvo, 2007; b) Murray, 2002; c) Pon i Calvo, 2007; d) Loh, 2006).

(Gha/cap)	Balears (IPH) (2004) (a) Estàndard	Balears (IPH) (1998) (b) Estàndard	E. espanyol (2005) (c) Estàndard	Món (2003) (d) Estàndard	Països Enriquits (2003) (d) Estàndard	Països Empobrits (2003) (d) Estàndard
Agrícola	0,916	0,64	1,002	0,49	0,8	0,34
Carn i ramaderia (pastures)	0,178	0,333	0,357	0,14	0,29	0,04
Forestal	0,245	0,032	0,304	0,23	0,73	0,1
Artificial	0,061	0,083	0,059	0,08	0,25	0,05
Superfície Terrestre Protegida	0,039	—	—	—	—	—
Pesca	0,737	0,028	0,344	0,15	0,33	0,04
Superfície Marina Protegida	0,035	—	—	—	—	—
Energètica	5,707 (M2)	3,18	4,33	1,14	4,04	0,21
Total	7,919 (M2)	4,295	6,395	2,23	6,44	0,78

12.12. BIBLIOGRAFIA

- Amer, J. (2006) *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*. Documenta Balear- Menjavents, Palma.
- Adriaanse, A.; Bringezu, S.; Hammond, A.; Moriguchi, Y.; Rodenburg, E.; Rogich, D. i Schütz, H. (1997) *Resource flows: the material basis of industrial economies*. World Resources Institute, Washington.
- Adrover, M. (5/02/5007) "La producción de carne de cerdo en Mallorca cae un 72 por ciento" a *Diario de Mallorca* 5/02/5007, p.2.
- AENA (2005) *Aeropuerto de Palma de Mallorca. Anuario Estadístico 2005*. AENA-Aeropuerto de Palma, Palma.
- Aicart, I. (desembre 2005/gener 2006) "Agricultura biològica i transgènica a les nostres illes" a *Cultura Obrera* desembre 2005/gener 2006, p.6.
- Alcaide, J. (2003) *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo XX*. Fundación BBVA, Bilbao.
- Aleman, J. (2001) *Els grans ports de les Balears. Palma, Alcúdia, Maó, Eivissa i la Savina*. Lunweg, Barcelona.
- Almenar, R.; Bono, E. i Garcia, E. (2000) *La sostenibilidad del desarrollo*. Fundació Bancaixa, València.
- Alomar, G.; Ferrer, L.; Grimalt, M.; Mus, M. i Reynés, A. (2000) "Les marjades i el medi ambient a la Vall de Sóller i Fornalutx" a *Aubaina. Butlletí del Museu Balear de Ciències Naturals* núm.1, p.13-17.
- Alonso, S. (2005) "Daños catastróficos por efectos de la naturaleza" a *Jornada aseguradora dirigida al sector turístico (Mapfre empresas)* (a www.uib.es/catedra_iberoamericana/publicaciones/mapfre/DagnosMeteorologicos.pdf, gener 2008).
- Alverson D.L.; Freeberg, M.H.; Murawski S.A. i Pope J.G. (1994) "A global assessment of fisheries bycatch and discards" a *FAO Fisheries technical paper* núm.339. FAO, Roma.
- ANEFA (2007) *Estadísticas de áridos 2006*. ANEFA (Asociación Nacional Española de Fabricantes de Áridos) (www.aridos.org/empresas/anefa3/anefa/estadisticas/Estadisticas%202006-2007%20final.pdf, gener 2008).
- ANEFA (2009) *Informe anual del sector de los áridos 2008*. (http://cepcu.hispamat.com/Uploads/docs/INFORME_DEL_SECTOR_DE_LOS_ARIDOS_2008.pdf, octubre 2010).
- ANEFA (2010) *El sector de los áridos 2009*. (<http://www.aridos.org/>, octubre 2010).
- Armendáriz, F. (23/04/2005) "La Audiencia impone penas mínimas por la contaminación de la cantera de Can Barceló" a *Diario de Mallorca* 23/04/2005, p.6.
- Armendáriz, F. (24/03/2006) "Abren diligencias contra la cúpula del Consell por las subvenciones" a *Diario de Mallorca* 24/03/2006, p.2.
- Armendáriz, F. (20/04/2007) "El otro condenado por vertidos ilegales también tendrá que entrar en prisión" a *Diario de Mallorca* 20/04/2007, p.4.
- Armendáriz, F.; Peris, X. i Mestre, J.F. (27/04/2007) "Cae en Mallorca una gran red de blanqueo millonario de dinero" a *Diario de Mallorca* 27/04/2007, p.2-3.
- Armendáriz, F. (6/07/2007) "La trama compró Bon Sosec para camuflar inversiones millonarias" a *Diario de Mallorca* 6/07/2007, p.3.
- Armendáriz, F. (12/06/2007) "Localizan sociedades panameñas para gestionar bienes de Michael Douglass" a *Diario de Mallorca* 12/06/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (20/11/2007) "Los Hore dicen que usan entramados societarios por temor a los delincuentes" a *Diario de Mallorca* 20/11/2007, p.11.
- Armendáriz, F.; M.V.M. i M.G. (6/07/2007) "Ligan la red de blanqueo al anfitrión ruso del "caso Rasputín"" a *Diario de Mallorca* 6/07/2007, p.2.
- Arquitectura Balear (2008) *Gestión de residuos de la construcción Fitxa càlculs*. (a www.arquitecturabalear.com/documentos/fitxa_41b1.xlt, gener 2008)
- Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Artigues, A. i Rullan, O. (2007) "Nuevo modelo de producción residencial y territorio urbano disperso (Mallorca, 1998-2006)" a *Scripta Nova* Vol. XI, núm. 245 (10) (www.ub.es/geocrit/sn/sn-24510.htm, gener 2008).
- Arto, I. (2003) "Requerimientos totales de materiales en el País Vasco" a *Economía Industrial* núm.351, p.115-128.
- ASIF (2005) *Energía solar fotovoltaica a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears 2006*. Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, Associació de la Indústria Fotovoltaica, Palma de Mallorca (veure <http://pie.caib.es/>, març 2008).
- Aspiroz, L. (2003) *La economía balear en la era de Franco. La autarquía (1939-1949)*. La Lucerna, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1990) *Memòria anual 1990*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.

- Autoritat Portuària de Balears (1991) *Memòria anual 1991*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1992) *Memòria anual 1992*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1993) *Memòria anual 1993*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1994) *Memòria anual 1994*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1995) *Memòria anual 1995*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1996) *Memòria anual 1996*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1997) *Memòria anual 1997*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1998) *Memòria anual 1998*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1999) *Memòria anual 1999*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2000) *Memòria anual 2000*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2001) *Memòria anual 2001*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2002) *Memòria anual 2002*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2003) *Memòria anual 2003*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2004) *Memòria anual 2004*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2005) *Memòria anual 2005*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2006) *Memòria anual 2006*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2007) *Memòria anual 2007*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2008) *Memòria anual 2008*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2009) *Memòria anual 2009*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Ayres, R. (1997) "Comments on Georgescu-Roegen" a *Ecological Economics* núm.22, p.285-287.
- Bailard, D. (2008) "El mercado mundial de cereales "revolucionado"" a *Le Monde Diplomatique* núm.151 maig 2008, p.16-17.
- Bailly, O. et al. (2007) *Ikea t'estima. Un model per desmuntar*. Pagès editors, Lleida.
- Baldasano, J.M. et al. (2003) *Atlas de radiación solar de las Islas Baleares mediante imágenes de satélite*. Conselleria d'Innovació i Energia, Govern Balear, Palma.
- Barceló-Pons, B.i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974a) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Balears (Tom I. Infraestructuras y recursos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló-Pons, B.i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974b) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Balears (Tom II. Análisis de los sectores productivos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Beato-Blanco, P. (2005) "La liberalización del sector eléctrico en España ¿Un proceso incompleto o frustrado? a *Cuadernos del ICE* núm.826, p.259-283.
- Behrens, A.; Giljum, S.; Kovanda, J. i Niza, S. (2007) "The material basis of the global economy. World-wide patterns in natural resource extraction and their implications for sustainable resource use policies" a *Ecological Economics* 64, p.444-453.
- Bermejo, I. (2004) "Transgénicos en el mercado" a *El Ecologista* núm.40, p.27-29.
- Bidwell, C.T. (1997 [1873]) *Les Illes Balears*. Ed. Leonard Muntaner, Palma.
- Blázquez, M. (2006) "Eivissa, el paraíso con peor renombre" a Artigues, A. et al. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.238-261.
- Blázquez, M.; Garau, J.M. i Murray, I. (2002) *El Tercer Boom. Indicadors de sostenibilitat del turisme de les Illes Balears (1989-1999)*. Ed. Leonard Muntaner, Palma.

- Blázquez, M. i Murray, I. (dir.) (2003) *Indicadors de Sostenibilitat del turisme a les Illes Balears. Memòria del projecte 2002-2003*. CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), Àrea de Sostenibilitat, Palma de Mallorca (versió CD-ROM).
- Bond, P. (2002) *Unsustainable South Africa*. Merlin Press, Londres.
- Bond, P. (2000) *Elite transition. From Apartheid to Neoliberalism in South Africa*. Pluto Press, Londres.
- Bosch, A. (12/10/2006) "El Consell denuncia ante Fiscalia la existencia de 13 vertederos" a *Diario de Mallorca* 12/10/2006, p.2.
- Bosch, A. (13/10/2006) "Los constructores justifican los vertederos ilegales por las altas tarifas" a *Diario de Mallorca* 13/10/2006, p.2.
- Bosch, A. i Guijarro, F. (14/10/2006) "Tráfico de compraventa de canteras por los vertidos ilegales" a *Diario de Mallorca* 14/10/2006, p.2-3.
- Botero, E. (2000) *Valoración exergética de recursos naturales, minerales, agua y combustibles fósiles*. Universidad de Zaragoza, Tesi Doctoral.
- Bringezu, S. i Schütz, H. (2001) "Material use indicators for the European Union, 1980-1997" a *Eurostat Working Paper 2/2001/B/2*, Eurostat, Luxemburg.
- Bringezu, S. i Schütz, H. (2001a) "Materials use indicators for the European Union, 1980-1997. Economy-wide material flow accounts and balances and derived indicators of resource use" a *Working Paper 2/2001/B2*, Luxemburg.
- Bringezu, S., Behrensmeier, R., Schütz, H. (1997) *Material Flow Accounts Part II - construction materials, packagings, indicators*. Eurostat Doc. MFS/97/7 (www.wupperinst.org/download/index.html, juny 2006).
- Brown, L.R. (2005) *Outgrowing the Earth*. Earthscan, Londres.
- Buades, J. (2004) *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Cacaud, P. (2005) "Fisheries laws and regulations in the Mediterranean: a comparative study" a *General Fisheries Commission for The Mediterranean. Studies and Reviews* núm.75, FAO, Roma.
- Calvo, M. i Sancho, F. (2001) *Estimación de la huella ecológica en Andalucía y aplicación a la aglomeración urbana de Sevilla*. Conserjería de Obras Públicas y Transporte, Sevilla.
- Candia, P. (23/04/2005) "Los dueños del vertedero de Can Barceló, condenados por delito ecológico" a *Ultima Hora* 23/04/2005, p.21.
- Cañellas, M. (17/06/2007) "Aprobado el plan para restaurar la polémica cantera de Can Casetes" a *Diario de Mallorca* 17/06/2007, p.38.
- Capó, J. (17/02/2006) "Emaya no bajará el agua cuando acabe de pagar la "operación barco"" a *Diario de Mallorca* 17/02/2006, p.17.
- Carpintero, O. (2003) "Los costes ambientales del sector servicios y la nueva economía: entre la desmaterialización y el 'efecto rebote'" a *Economía Industrial*, núm.352, p.59-76.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carpintero, O. (2006) "Biocombustibles y uso energético de la biomasa: un análisis crítico" a *El Ecologista* núm.49, p.20-26.
- Carrerars, A., Prados de la Escosura, L. i Rosés, J.R. (2005) "Renta y riqueza" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coord.) *Estadísticas históricas de España* (vol.III), Fundación BBVA, Bilbao, p.1297-1376.
- Casasnovas, M.A. (2001) *La transformació d'una economia insular. El cas de Menorca (1600-1920)*. Tesi Doctoral, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, UIB, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2005) *L'economia balear (1898-1929)*. Documenta Balear, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2006) *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-2000)*. Ed. Moll, Palma.
- Casasnovas, M.A. i Ginard, D. (2006) *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Catalan, G. (27/05/2005) "Denuncian la "falta de control en los cultivos transgénicos"" a *El Mundo/El Dia de Baleares* 27/05/2005, p.58.
- CBPAE (Consell Balear de la Producció Agrària Ecològica) (2010) *Dades estadístiques de producció agrària ecològica illes Balears 2009* (www.cbpaee.org/resources/estadistiques/EAE_2009.pdf, octubre 2010).
- Cela-Conde, C. (1979) *Capitalismo y campesinado en la isla de Mallorca*. Siglo XXI, Madrid.
- Cendrero, A.; Remondo, J. i Rivas, V. (2005) "Influencia humana en la evolución de los procesos superficiales: consecuencias ambientales" a Naredo, J.M. i Gutierrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra*. Universidad de Granada- Fundación César Manrique, Granada. p.261-306.
- CIESM (2000) "Fishing down the Mediterranean food webs?" a *CIESM Workshop Monographs* núm.12, The Mediterranean Science Comission, Mónaco (www.ciesm.org/online/monographs/Corfou.php, agost 2009).
- Cirer, J.C. (1986) *1790-1920. Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera 1790-1920. 130 anys d'una economia viva*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

- Cirer, J.C. (1998) *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XIX (1782-1900)*. Documenta Balear, Palma.
- Cirer, J.C. (2004) *De la fonda a l'hotel. La gènesi d'una economia turística*. Documenta Balear, Palma.
- Coll, M.; Palomera, I.; Tudela, S. i Sardà, F. (2006) "Trophic flows, ecosystem structure and fishing impacts in the South Catalan Sea, Northwestern Mediterranean" a *Journal of Marine Systems* 59, p. 63-96.
- Colomar, A.; Ferrer, I.; Grimalt, M.; Mus, M. Reynés, A. i Rodríguez, R. (1995) "Sistemas tradicionales de lucha antierosiva mediante obras de piedra en seco en Mallorca" a Puig i Godes, O. (Ed.) *Desertificación y degradación de suelos en España*. Departament de Medi Ambient. Generalitat de Catalunya, Barcelona, p.59-63.
- Conselleria de Comerç, Indústria i Energia (2005) *Revisió del Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria* (a <http://dgener.caib.es/user/portalerenergia/pdse/docs/memoria.html>, febrer 2008).
- Córcoles, P. (1/03/2006) "EU-Els Verds lleva ante la UE el caso de la madera ilegal de s'Albufera" a *Diario de Mallorca* 1/03/2006.
- Córcoles, P. (8/02/2006) "El juez condena a la cementera por contaminación del entorno" a *Diario de Mallorca* 8/02/2006, p.18.
- Cruz-Díaz, M. i Almorox, J. (1994) "La erosión del suelo" a *El Campo* núm.131, p.81-92.
- Daly, H.E. (1997) "Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz" a *Ecological Economics* 22, p.261-266.
- Daly, H.E. (2007) "Ecological economics: the concept of scale and its relation to allocation, distribution, and uneconomic growth" a Daly, H.E. *Ecological economics and Sustainable development. Selected essays of Herman Daly*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, p.82-103.
- Daly, H.E. i Farley, J. (2004) *Ecological economics. Principles and applications*. Island Press, Washington.
- De Marco, O.; Lagiola, G. i Mazzacane, E.P. (2000) "Material flows analysis of the Italian economy" a *Journal of Industrial Ecology*, 4 (2), p.55-70.
- Del Val, A. (2002) "Residuos. El binomio recursos-residuos desde una perspectiva mediterránea. Análisis de la situación española dentro de la Unión Europea" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds) *La situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.261-297.
- Diago, M. i Almenar, R. (2003) "Análisis del metabolismo exosomático (recursos y residuos) de las Islas Baleares" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Direcció General de Ports de les Illes Balears (2004) *Memòria comercial dels ports de la CAIB. Any 2004*. Direcció General de Ports, Govern de les Illes Balears.
- Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral (2004) *Plan de protecció contra el cambio climático de las islas Baleares. Balance de vertidos de gases de efecto invernadero a la atmósfera en el conjunto de las islas Baleares en el año 2001*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Dirección General de Asuntos Marítimos y Pesca de la Comisión Europea (2008) "Especial Mediterráneo: la gestión de la pesca en el Mar Mediterráneo" a *Pesca y acuicultura en Europa* núm.39 (http://ec.europa.eu/fisheries/publications/magaz/fishing/mag39_es.pdf, agost 2009).
- DM (Diario de Mallorca) (11/03/2006) "Especial. Nova Planta de Reciclatge d'Enderrocs" *Diario de Mallorca* 11/03/2006, p.27-30.
- Douglas, J. i Lawson, N. (2002) "Material flows due to mining and urbanization" a Ayres, R.U. i Ayres, L.W. (ed) *Handbook of Industrial Ecology*. Edward Elgar, Cheltenham. p.351-364.
- Duarte, C. (coord) (2006) *Cambio global. Impacto de la actividad humana sobre el sistema Tierra*. CSIC, Madrid.
- Duva, J. (4/07/2010) "El Don cayó al abismo" a *El País Domingo* 4/07/2010, p.10-11.
- Ecologistas en Acción (octubre 2007) "El New Flame ha vertido a la Bahía de Algeciras" a www.ecologistasenaccion.org/spip.php?article9263 Inicio (febrer 2008)
- EEA (2006) *Priority issues in the Mediterranean environment*. EEA Report núm. 4/2006 (European Environmental Agency), Copenhagen.
- EFE (13/03/2008) "Denuncian por contaminar el vuelo desde Palma de un ministro alemán" a *Diario de Mallorca* 13/03/2008, p.11.
- EILA-Proyectos SA (1990) *Planificación y ordenación de la caza en las Islas Baleares*. Direcció General d'Estructures Agràries i Medi Natural de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern Balear, Palma.
- Escartín, J.M. (2001) *La ciudad amuntegada: industria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida en la Palma contemporània (1840-1940)*. Documenta Balear, Palma.
- Estefanía, J. (2007) *La larga marcha. Medio siglo de política (económica) entre la historia y la memoria*. Ed. Península, Barcelona.
- Estevan, A. i Llorente, N. (2001) "La huella ecológica del turismo. Una primera aproximación al caso de Mallorca" a Tomàs, B. i Torres, C. (Coord) *Societat i sostenibilitat*. SA NOSTRA Caixa de Balears, Papers de Medi Ambient, Palma de Mallorca, p. 79-93.
- Estevan, A. (2008) "Último acto: el coche devora el planeta" en *El Ecologista* núm.56, p.29-33.

- EUROSTAT (2001) *Economy-wide material flow accounts and derived indicators. A methodological guide*. EUROSTAT, Luxemburg.
- EUROSTAT (2002) *Material use in the European Union 1980-2000: indicators and analysis*. Working Paper and Studies series, Eurostat, Luxemburg.
- Eza, V. (28/10/2007) "El salto del escenario político al judicial" a *Diario de Mallorca* 28/10/2007, p.3.
- FAO (2003) "The ecosystem approach to fisheries a *Fisheries Management. FAO Technical guidelines for responsible fisheries 4, sup. 2*. FAO, Roma. (www.fao.org/DOCREP/005/Y4470E/Y4470E00.HTM, novembre 2007).
- FAO (2007) *The State of the World Fisheries and Aquaculture, 2006*. FAO, Roma
- Ferriol, R. (27/11/2007) "Los empresarios de Can Set se declaran culpables a cambio de penas inferiores" a *Diario de Mallorca* 27/11/2007.
- Ferriol, R. (23/12/2007) "Es Murterar produce un tercio de las emisiones de CO₂ de Baleares" a *Diario de Mallorca* 23/12/2007, p.14.
- Frau, J. (6/09/2007) "El consistorio denunciará al Ministerio por no permitir el proyecto de la fragata" a *Diario de Mallorca*, 6/09/2007, pp-19.
- Frau, J. (14/02/2008) "Es Murterar reduce sus emisiones contaminantes en un 75 por ciento" a *Diario de Mallorca* 14/02/2008, p.19.
- Frontera, M. (2006) *Salines de les Balears*. Fundació SA NOSTRA, Palma.
- Froese, R. i Pauly, D. (Editors) (2008) FishBase. www.fishbase.org (04/2008) (agost 2009).
- Garcia, C. (2005) *Caracterización hidrológica y transporte de sedimentos bajo diferentes usos del suelo en la cuenca del Torrent de Na Borges (Mallorca)* (a <http://www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf>, novembre 2007).
- Garrido, C. (8/10/2006) "Pescadors de barqueta" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* (8/10/2006), p.1D-3D.
- Georgescu-Roegen, N. (1979) "Comments on the papers by Daly and Stiglitz" a Smith, V.K. (ed) *Scarcity and growth reconsidered*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, p.95-105.
- Gerbens-Leenes, P.W. (2006) *Natural resource use for food: and, water and energy in production and consumption systems*. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen (<http://dissertations.uu.nl/faculties/science/2006/p.w.gerbens-leenes/> desembre 2007)
- GESA (1989) *El consumo de energía en Baleares 1964-1988*. GESA, Palma.
- Gibert, M. (1845) *Relación de la visita practicada en las islas de Ibiza y Formentera al tenor de la Real Orden de 25 de agosto de 1845*. (Edició de 1944 a *Ibiza*, 3:42-43; 4:60-61; 5:70-71; i 6:93-97).
- Giljum, S. i Hubacek, K. (2001) *International trade, material flows and land use: developing a physical trade balance for the European Union*. Interims Report, núm.01-059. IIASA, Laxenburg.
- Ginard, D. (1999) *L'economia balear (1929-1959)*. Documenta Balear, Palma.
- Ginard, D. i Casasnovas, M.A. (2006) *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Gil-Sánchez, L.; Valdés, C.M.; Díaz-Fernández, P. (2002) *La transformación histórica del paisaje forestal en las islas Baleares*. Ministerio de Medio Ambiente (Tercer Inventario Forestal Nacional 1997-2007), Madrid.
- Global Footprint Network (2005) *National Footprint Accounts 2005 Academic Edition*. (a www.footprintnetwork.org, juny 2005).
- Global Footprint Network (2006) *National Footprint Accounts 2006 Academic Edition*. (a www.footprintnetwork.org, octubre 2007).
- GOB (25/02/2006) "El Govern Balear no pot garantir la legalitat de la fusta amazònica utilitzada a les obres "d'embelliment" del Parc Natural de S'Albufera" (a www.gobmallorca.com/comuni/com2006/060225.htm, gener 2008).
- GOB (juny 2000) *Mallorca, una illa saturada. Situació turística i urbanística de Mallorca* (a www.gobmallorca.com/urban/moratoria.htm)
- Gómez-Mendoza, J. i Mata-Olmo, R. (1994) "Actuaciones forestales públicas desde 1940. Objetivos, criterios y resultados" a *Agricultura y sociedad* 65, p.17-50.
- Gössling, S. (2002) "Global environmental consequences of tourism" a *Global Environmental Change* núm.12, p.283-302.
- Gössling, S.; Borgström, C.; Hörstmeier, O. i Saggel, S. (2002) "Ecological footprint analysis as a tool to assess tourism sustainability" a *Ecological Economics* 43, p.199-211.
- Grau, A.M. . (2008) "Recreational maritime fishing in the Balearic Islands: tradition and future" a Basurco, B. (ed.) *The Mediterranean fisheries sector. A reference publication for the VII meeting of Ministers of agriculture and fisheries of CIHEAM member countries (Zaragoza, Spain, 4 february 2008)*. CIHEAM-IAMZ/FAO/GFCM, Saragossa, p.97-105.
- Greenpeace-España (22/02/2008) "Los ecologistas entran en Algeciras para denunciar la crisis de salud pública de la Bahía. El New Flame es un símbolo de la contaminación que sufre el Campo de Gibraltar por hidrocarburos y que está provocando un grave problema sanitario" (a www.greenpeace.org/espana/news/los-ecologistas-entran-en-alge, febrer 2008).

- Grimalt, M.; Blázquez, M. i Rodríguez-Molina, R. (1992) "Physical factors, distribution and present land-use of terraces in the Tramuntana Mountain Range" a *Pirineos*, 139, p.14-25.
- Grimalt, M. i l'Equip FODESMA (1998) "L'home com a factor geomorfològic a Mallorca. L'enginyeria popular amb finalitat antierosiva" a Fornós, J.J. (ed) *Aspectes geològics de les Balears (Mallorca, Menorca i Cabrera)*. UIB, Palma, p.423-434.
- Guijarro, B. i Massutí, E. (2006) "Selectivity of diamond- and square-mesh codends in the deepwater crustacean trawl fishery off the Balearic Islands (western Mediterranean)" a *ICES Journal of Marine Science* 63, p. 52-67.
- Haberl, H. Erb, K.H. i Krausmann, F. (2001) "How to calculate and interpret ecological footprints for long periods of time: the case of Austria 1926-1995" a *Ecological Economics* 38, p. 25-45.
- Harvey, D. (1996) *Justice, nature and the geography of difference*. Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (2004) *El nuevo imperialismo*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2006) *Spaces of global capitalism. Towards a theory of uneven geographical development*. Verso, Londres.
- Heinberg, R. (2006) *Se acabó la fiesta. Guerra y colapso en el umbral del fin de la era del petróleo*. Barrabés Editorial, Benazque.
- Hercowitz, M. (2003) *Metabolismo social y turístico de Lanzarote*. Cabildo de Lanzarote, Lanzarote.
- Hernández Luis, J.A. (2008) "Turismo de masas y transporte: el gran reto del turismo del Siglo XXI" a *Scripta Nova* vol. XII, núm. 258 (a www.ub.es/geocrit/sn/sn-258.htm, maig 2008).
- Herrero, Y. (2005/2006) "El declive de la pesca mediterránea" a *El Ecologista* núm.46, p.42-43.
- Hornborg, A., McNeill, J.R. i Martínez-Alier, J. (ed) (2007) *Rethinking environmental history. World-System history and global environmental change*. Altamira Press, Plymouth.
- Horrach, A. (1996) "Aspectos generales y situación actual del sector en Baleares" a Escartín, J.M. et al. (1996) *El sector de la madera y el mueble en Baleares*. Confederació Sindical de CCOO de Balears, Palma de Mallorca, p.69-101.
- Høyer, K.G. (2000) "Sustainable tourism or sustainable mobility? The norwegian case" a *Journal of sustainable tourism* 8, p.147-160.
- Hunter, C. i Shaw, J. (2007) "The ecological footprint as a key indicator for sustainable tourism" a *Tourism Management* vol.28 (1), p.46-57.
- Hunter, C. i Shaw, J. (2007) "The ecological footprint as a key indicator for sustainable tourism" a *Tourism Management* vol.28 (1), p.46-57.
- IEA (2007) *Key World Energy Statistics 2007*. International Energy Agency (http://www.iea.org/Textbase/publications/free_new_Desc.asp?PUBS_ID=1199, març 2008).
- INE (2003) *Estadística de Medio Ambiente. Cuentas de flujos de materiales*. INE, Documento de Trabajo 3/03, Madrid.
- INESE (1991) *Turisme i medi ambient a les Illes Balears*. El Tall, Palma.
- IPCC (1999) *Aviation and the global atmosphere*. A special report of IPCC working Groups I and III. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ximénez de Embrún i González Amso, J. (1947) *Estudio Forestal de la Provincia de Baleares*. Conselleria de Medi Ambient, Palma.
- Jölli, D. i Giljum, S. (2005) "Unused biomass extraction in agriculture, forestry and fishery" a *SERI Studies* núm.3, març 2005 (a www.seri.at, març 2008).
- Juárez Casado, S.J. (1997) "La pesca en España: cambios en los últimos años y perspectivas" a *Papeles de Economía Española*, núm.71, p.2-13.
- Kosmas, C.; Danalatos, N.; Cammeraat, L.H.; Chabart, M.; Diamantopoulos, J.; Farand, R.; Gutiérrez, L.; Jacob, A.; Marqués, H.; Martínez-Fernández, J.; Mizara, A.; Moustakas, N.; Nicolau, J.M.; Oliveros, C.; Pinna, G.; Puddu, R.; Puigdefrèbregas, J.; Roxo, M.; Siamo, A.; Stamou, G. Tomasi, N.; Usai, D. i Vacca, A. (1997) "The effect of land use on runoff and soil erosion rates under Mediterranean conditions" a *Catena* núm.29, pp45-59.
- Liu, F. (2001) *Environmental Justice Analysis: Theories, Methods, and Practice*. CRC Press, Sheerin, C. (2002) "UK Material flow accounting" a *Economic Trends* núm.583, p.53-61.
- Lleonart, J.; Silvani, L.; Fernández-Cuevas, I. i Gual, A. (1996) "La crisis pesquera española: un enfoque ecológico" a Brown, L.R. (Dir) *La situación del mundo 1996*. Worldwatch Institute, Icaria, Barcelona, p.401-430.
- Loh, J. (ed) (2006) *Living planet report 2006*. WWF, Gland.
- Los Amigos de Ludd (2007) *Las ilusiones renovables. La cuestión de la energía y la dominación social*. Muturreko Burutazioak, Bilbao.
- López, I. i Rodríguez, E. (2010) *Fin de ciclo. Financiarización, territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano (1959-2010)*. Traficantes de Sueños, Madrid.
- LSIG (2000) "Audiovisual ocupación de territorio de las Illes Balears 1900-1999" a Fundació La Caixa (ed) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa (CD-ROM).
- Lucas, A.M. (2002) *Les activitats agràries, pesqueres i forestals a les Illes Balears*. Monografies de la Conselleria d'Agricultura i Pesca 1, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Malthus, Th.R. (1977) *Principios de economía política*. FCE, Mèxic. (versió original del 1820).

- Manera, C.; Rullan, O. i Blázquez, M. (1999) "Sobre el modelo de crecimiento territorial de las sociedades avanzadas y el desarrollo sostenible" a Tomàs, B. (coord) *Seminario Internacional. Desarrollo sostenible en el Mediterráneo. Entre la realidad y la utopía. Actas.* SA NOSTRA, Papers de Medi Ambient, Palma de Mallorca, p.145-161.
- Manera, C. (2001a) *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*. Ed. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. (coord) (2001b) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. (2001c) "Per una planificació integral de l'economia balear" a Manera, C. (coord) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.159-177.
- Manera, C. (2006) *La riqueza de Mallorca. Una historia económica*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. i Escartín, J.M. (1995) *El sector metalúrgico en la Mallorca contemporánea*. Gabinet Tècnic de CCOO, Mercat de Treball núm.6, Palma.
- Manera, C. i Escartín, J.M. (1996) "El sector maderero en la industria de Mallorca 1800-1960" a Escartín, J.M. et al. (1996) *El sector de la madera y el mueble en Baleares*. Confederació Sindical de CCOO de Balears, Palma de Mallorca, p.9-67.
- Manresa, A. (14/07/2007) "Recogidas 30 toneladas de fuel en Ibiza" a *El País* 14/07/2007, p.26.
- Manresa, A. (15/07/2007) "El barco hundido en Ibiza vuelve a perder fuel tras anunciarse el sellado de las fugas" a *El País* 15/07/2007, p.22.
- Manso, M. (19/02/2005) "Un distribuidor acusa a Ferro de "mermar la competencia" en el sector del hierro" a *Diario de Mallorca*, 19/02/2005, p.51.
- Manso, M. (26/07/2005) "El Consell da a los cazadores el 60 por ciento de las ayudas a la naturaleza" a *Diario de Mallorca* 26/07/2005, p.2.
- Margalef, R. (1992) *Planeta azul, Planeta verde*. Prensa Científica, Barcelona.
- Marí, S. (2002) "Menorca Reserva de la Biosfera. Una reflexió crítica sobre les polítiques de sostenibilitat de l'illa de Menorca" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.19, p.189-199.
- Martínez, J. i Esteve, M.A. (2005) "Desertificación en España: una perspectiva crítica" a *El Ecologista* núm.48, p.40-42.
- Martínez, J. i Esteve, M.A. (2005b) "A critical view of the desertification debate in southeastern Spain" a *Land Degradation and Development* 16, p. 529-539.
- Martínez-Alier, J.M. (1968) *La estabilidad del latifundismo*. Ruedo Ibérico, París.
- Martínez-Alier, J. i Roca, J. (2000) *Economía ecológica y política ambiental*. FCE, Mèxic.
- Martínez-Alier, J. (2004) *El ecologismo de los pobres. Conflictos ambientales y lenguajes de valoración*. Icaria, Barcelona.
- Massutí, E. (2004) "Medi marí i explotació pesquera a les Illes Balears: la pesca d'arrossegament" a Pons, G.X. (ed) *IV Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears. Ponències i resums*. Societat d'Història Natural de Balears, Palma de Mallorca, p.26-27.
- Massutí, E. (30/11/2005) "La pesca, el preu del combustible i ... el pare Sarmiento" a *Diario de Mallorca* 30/11/2005, p.36.
- Massutí, M. (1994) *Els recursos pesquers del Mar Balear. Bases per a una explotació sostenible*. Conselleria d'Agricultura i pesca, Govern Balear, Palma.
- Mateos, A. (24/10/2007) "Asaja no descarta movilizaciones "porque el vaso se está llenando"" a *Última Hora* 24/10/2007, p.31.
- Mayol, J. (1985) "La caza en Baleares" a *El Campo*, p.28-30.
- Mayol, J. (2004) *Parcs, polítics i propietaris: una batalla a Mallorca els anys 40*. (mimeo).
- Mayol, J. (2005) *Autonomia i medi ambient a les Balears (1983-2003)*. Documenta Balear, Palma.
- Mayol, J. (2006) *Parcs, polítics i propietaris: una batalla a Mallorca els anys 40*. (inèdit).
- Mayol, J. i Machado, A. (1992) *Medi ambient, ecologia i turisme a les Illes Balears*. Ed. Moll, Palma.
- Mayor, X.; Quintana, V. i Belmonte, R. (2005) *Aproximació a la petjada ecològica de Catalunya*. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- Menéndez-Pérez, E. (2001) *Energías renovables. Sustentabilidad y creación de empleo. Una economía impulsada por el sol*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Ming X. i Tianzhu, Z. (2007) "Material Flows and Economic Growth in Developing China" a *Journal of Industrial Ecology* 11 (1), p.121-14.
- Miquel, A. (2000) *El campo en la cabeza. La pervivencia del agrarismo en la construcción de identidad*. Los libros de La Catarata, Madrid.
- Miquel, A. y Reina, J.L. (2001) *Gatos blancos. Gatos negros. Un estudio sobre cultura empresarial*. El Viejo Topo, Madrid.
- Moragues, Ll. i Llobera, M. (Coords.) (2009) *Estat del medi ambient. Illes Balears 2002-2003*. Sa Nostra, Palma (a www.sanostra.es/wps/wcm/connect/bf1703004bcf9697a9c4b9d656b47a48/Estat+Medi+Ambient+2002-2003.pdf?MOD=AJPERES, agost 2009).

- Morales, M. (17/02/2005) "Ferro avisa que el hierro extracomunitario que entra en Mallorca carece de garantías" a *Diario de Mallorca* 17/02/2005, p.37.
- Morales, M. (21/09/2006) "Los 20000 barcos isleños de pesca deportiva verán limitadas sus capturas por una ley estatal" a *Diario de Mallorca* (21/09/2006), p.10.
- Morales, M. (7/05/2008) "Alas ecológicas para futura" a *Diario de Mallorca* (7/05/2008), p.11.
- Morales-Nin, B.; Moranta, J.; García, C.; Cardona, L.; López, D.; Cerdà, M.; Grau, A.M.; Riera, F.; Bosch, T. i Martino, S. (2004) *Seguiment de la pesca recreativa a les Illes Balears. Determinació de l'esforç i de les captures (Projecte IFOP ES/R/BAL 5.1.3). II Document tècnic de pesca*. Conselleria d'Agricultura i Pesca, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Morales-Nin, B.; Moranta, J.; García, C.; Tugores, M.P.; Grau, A.M.; Riera, F. i Cerdà, M. (2005) "The recreational fishery of Majorca Island (western Mediterranean): some implications for coastal resource management" a *ICES Journal of Marine Science*, 62(4), p. 727-739.
- Moranta, J. (2006) "La pesca marítima de recreo del Mediterráneo: la otra pesca tradicionalmente olvidada" a *Ecología Política* 32, p.63-65.
- Moranta, J.; Massutí, E. i Morales-Nin, B. (2000) "Fish catch composition of the deep-sea decapod crustacean fisheries in the Balearic Islands (western Mediterranean)" a *Fisheries Research* 45, p. 253-264.
- Moranta, J.; Quetglas, A.; Massutí, E.; Guijarro, B.; Ordines, F. i Valls, M. (2008) "Research trends on demersal fisheries oceanography in the Mediterranean" a Mertens, L.P. (ed.) *Biological Oceanography Research Trends*. Nova Science Publishers, Inc. New York, p. 9-65.
- Moreno, C. (8/02/2006) "La cementera de Lloseta, condenada a pagar 21 millones de euros por contaminar la zona" a *Última Hora* 8/02/2006, p.29.
- Moreno-Gil, I. (2006) "Las subvenciones de la política pesquera comunitaria" a *Ecología Política* núm.32, p.67-70.
- Moscardó, J. (2007) "El daurat de transgènic es posa de moda a mallorca" a *Agrocultura* núm.29, p.14-15.
- Moure, I. i Frau, J. (19/08/2007) "El ayuntamiento alega ante Madrid el interés turístico de hundir una fragata" a *Diario de Mallorca*, 19/08/2007, p.17.
- Muradian, R. (2001) *Trade, environment and development: a political ecology and material perspective*. Tesi Doctoral, UAB, Departament de Geografia, Barcelona.
- Murray, I. (2001) *The ecological footprint of the Balearic Islands (1989-1998). The impacts of mass tourism*. Memòria de Doctorat, Departament de Ciències de la Terra, Universitat de les Illes Balears (inédita).
- Murray, I. (2002) "La petjada ecològica de les Balears (1989-1998)" en *Estudis d'Història Econòmica* núm.19, p.103-151.
- Murray, I. (2006) "Menorca y sus ciudades. Otra rareza menorquina en las Baleares" a Artigues, A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.17-75.
- Murray, I. (coord) (2010) *Els indicadors de sostenibilitat socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca (www.uib.cat/ost/estudi/index.html, març 2010).
- Naredo, J.M. (1996) *La burbuja inmobiliario-financiera en la coyuntura económica reciente (1985-1995)*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social.. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. (2009) "Economía y poder. Megaproyectos, recalificaciones y contratas" a Aguilera-Klink, F. i Naredo, J.M. (eds) *Economía, poder y megaproyectos*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.19-52.
- Naredo, J.M.; Gaviria, M. i Serna, J. (dirs.) (1978) *Extremadura saqueada: recursos naturales y autonomía regional*. Ruedo Ibérico, Barcelona.
- Naredo J.M. i Valero A. (eds) (1999) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. Fundación Argentaria, Madrid.
- Naredo, J.M. i Frías, J. (2003) "El metabolismo económico de la conurbación madrileña 1984-2001" a *Economía Industrial* núm.351, p.87-114.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2005) *Patrimonio inmobiliario y balance nacional de la economía española (1991-2004)*. FUNCAS, Madrid.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2007) "Boom inmobiliario, ahorro y patrimonio de los hogares: evolución reciente y comparación internacional" a *Cuadernos de Información Económica* núm.200, p.71-91.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2008) *Patrimonio inmobiliario y balance nacional de la economía española (1995-2007)*. FUNCAS, Madrid.
- Navinés, F. (dir) (2008) *El sector de la construcció a les Illes Balears*. CES, Palma.
- Naylor R.L. ; Steinfeld, H.; Falcon, W.; Gallowan, J.; Smil, V.; Bradford, E.; Alder, J.; Mooney, H. (2005) "Losing the links between livestock and land" a *Science* vol.310 núm.5754, p.1621-1622.

- OCEANA (setembre 2008) "Propuestas de OCEANA al Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino" a OCEANA (www.oceana.org/fileadmin/oceana/images/europe/publications/Propuestas_de_OCEANA_al_Ministerio_MAmbienteMRuralYMarino.pdf, agost 2009).
- OECD (2008) *Measuring material flows and resource productivity. Inventory of country activities (Volume III)*. OECD, París (www.oecd.org/dataoecd/47/28/40486068.pdf, desembre 2009).
- Olaizola, I. (21/02/2006) "Plenamente explotados" a *La Almudaina* núm.250 (Diario de Mallorca 21/02/2006), p.1-3.
- Ordines, F.; Massutí, E.; Guijarro, B. i Mas, R. (2006) "Diamond vs. square mesh codend in a multi-species trawl fishery of the western Mediterranean: effects on catch composition, yield, size selectivity and discards" a *Aquatic Living Resources* 19, p.329-338.
- Parra, S. (12/07/2007) "Un carguero con 200 toneladas de carburante se hunde frente a Eivissa" a *Diario de Mallorca* 12/07/2007, p.24.
- Pascual, D. i Vera, M. (1975) "Relación económica entre el desarrollo y la contaminación del ambiente en la Bahía de Palma (isla de Mallorca). Contribución española al programa de la OCDE para un Estudio Piloto sobre la Región Mediterránea" a *BCOCIN* núm.686-689, p.3-56.
- Pastor, X. (dir) (2007) *Illes Balears: Propuesta para la gestión de hábitats amenazados y la pesca*. OCEANA, Fundació La CAIXA, Madrid.
- Pauly, D.; Christensen, V.; Dalsgaard, J.; Froese, R. i Torrea, F. (1998) "Fishing down marine food webs" a *Science* núm.279, p.860-863.
- Pauly, D.; Christensen, V.; Guénette, S.; Pitcher, T.J.; Sumaila, U.R.; Walters, C.J.; Watson, R. i Zeller, D. (2002) "Towards sustainability in world fisheries" a *Nature* 418, p.689-695.
- Pauly, D. i Christensen, V. (1995) "Primary Production to sustain global fisheries" a *Nature* vol.374, p. 255-257.
- Pereiro, J.A. (2002) "Recursos marinos. Recursos pesqueros en el marco de la Unión Europea" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds) *La situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.299-317.
- Pérez, C. (1/02/2007) "España es ya la séptima economía mundial, según el Banco de España" a *El País* 1/02/2007 (a www.elpais.com/articulo/economia/Espana/septima/economia/mundial/Banco/Espana/elpepueco/20070201elpepico_12/Tes, maig 2008).
- Pérez, C. (11/11/2007) "Vivir (bien) con el petróleo a 100 dólares" a *El País* 11/11/2007, p.30.
- Pérez, C. (7/05/2006) "La nueva terminal de carga refuerza a Barcelona como primer puerto del Mediterráneo" a *El País* 7/05/2006, p.38.
- Petrus Bey, J.M. (1990) *El espacio comercial de los Puertos de Baleares (1973-1987)*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera, Palma de Mallorca
- Pimentel, D. i Kounang, N. (1998) "Ecology of soil erosion in ecosystems" a *Ecosystems* 1, p.416-426.
- Pon, D. i Calvo, M. (2007) *Análisis preliminar de la huella ecológica en España. Informe de síntesis*. Secretaria General para el Territorio y la Biodiversidad, Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- Pons, G.X. i Moragues, Ll. (coords) (2001) *Estat del medi ambient. Illes Balears 2000-2001*. Sa Nostra, Palma.
- Pons, G.X. ; Moragues, Ll. i Llobera, M. (coords) (2004) *Estat del medi ambient. Illes Balears 2000-2001*. Sa Nostra, Palma.
- Ports de les Illes Balears (2004) *Estadística any 2004*. (www.portsib.es/index.php?option=com_content&task=view&id=186&Itemid=184&lang=es_ES, març 2008).
- Puig, J. (2003) "Bases per a un model energètic alternatiu a Menorca" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la Sostenibilitat de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern Balear, Palma de Mallorca (Format CD-ROM).
- Quintana, A. (1974) "El Puerto de Palma de Mallorca" a *BCOCIN* núm.682, p.3-27
- Ramos-Martín, J. (2003) "Intensidad energética de la economía española: una perspectiva integrada" a *Economía industrial* núm.351, p.59-72.
- Riechmann, J. (2007) "Biomasa y agrocombustibles: veinte tesis" a *Ecología Política* núm.34, p.19-26.
- Riera, A. (1998) *Cap a un nou model d'elecció discreta en les bases del mètode del cost del viatge: aplicació als espais naturals protegits de l'illa de Mallorca*. Departament d'Economia i Empresa, Universitat de les Illes Balears, Palma.
- Rigg, K.; Parmentier, R.; Currie, D. (2003) "Halting IUU Fishing: Enforcing International Fisheries Agreements" (www.oceana.org/uploads/media/HaltingIUUFishingEnforcingInternationalFisheriesAgreements.pdf, agost 2009).
- Riudavets, P. (1982-1983 [1885]) *Historia de la isla de Menorca* (2 volums). Al Thor, Maó.
- Riutort, B.; Carbonero, M.A.; Miquel, A.; Nadal, G. i Valdivielso, J. (2003) "Treball, sostenibilitat i cohesió social a les Illes Balears" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Ed. Conselleria de Medi Ambient, Palma de Mallorca (CD-ROM).

- Riutort, B. i Valdivielso, J. (2004) "Canvi social i crisi ecològica a les Illes Balears" a Valdivielso, J. *Les dimensions socials de la crisi ecològica*. Ed. UIB, Palma de Mallorca, p.285-316.
- Roca, J. (2003) "Do individual preferences explain the Environmental Kuznets Curve?" a *Ecological Economics* 39, p.3-10.
- Roca, J. i Padilla, E. (2003) "Emisiones atmosféricas y crecimiento económico en España. La Curva de Kuznets Ambiental y el Protocolo de Kyoto" a *Economía industrial* núm.351, p.73-86.
- Rodríguez-Murillo, J.C. (1999) "El ciclo mundial del carbono. Método de cálculo por cambios de uso de la tierra. Balance de carbono en los bosques españoles" a Hernández Álvarez, F. (coord) *El calentamiento global en España*. CSIC, Madrid, p.97-139.
- Rodríguez-Murillo, J.C. (2003) "Cambio climático y transporte en las Islas Baleares" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Ed. Conselleria de Medi Ambient, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Rogich, D.; Cassara, A.; Wernick, I. i Miranda, M. (2007) *Materials Flows in the United States: A Physical Accounting of the US Industrial Economy*. World Resources Institute, Washington.
- Romero-Díaz, M.A. (2002) *La erosión en la región de Murcia*. Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones Murcia.
- Ropke, I. (2001) "Is consumption becoming less material? The case of services" a *International Journal of Sustainable Development* 4 (1), p.33-47.
- Rosselló-Matas, C.; Femenia, A.; Simal, S. i Garau, C. (2007) *Estudi sobre la viabilitat d'utilitzar els excedents i residus agrícoles del camp mallorquí com a fibra dietètica*. Quaderns d'investigació núm.3, Conselleria d'Agricultura i Pesca, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Rosselló Verger, V.M. (2006) *Les Illes, redescobertes. Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera*. Publicacions de l'Abadia de Motserrat, Barcelona.
- Rullan, O (1999b) "Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares (1955-2000)" a *Estudios Geográficos*, vol.60 núm.236, p. 403-442.
- Rullan, O. (2002): *La construcció territorial de Mallorca*. Ed. Moll, Palma.
- Rullan, O. (2007) *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*. Documenta Balear, Palma.
- Russí, D. (2007) "Los agrocombustibles: ¿una solución para muchos problemas o muchos problemas para una solución?" a *Ecología Política* núm.34, p.35-46.
- Salvà, P. (1987) *La pesca*. Ed. Síntesis, Colección Geografía de España, Madrid.
- Sánchez, R. (2003) "La indústria de la sal" a GEN GOB-Eivissa *El parc natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera. El tresor ecològic de les Pitiüses*. Genial Edicions Culturals, Eivissa, p. 36-39.
- Santandreu, J.; Seguí, B.; Palmer, M. i Pons, G.X. (2002) *Estudi dels tords (Turdus philomelos L.) hivernants a les Balears a partir de taules de caça. Descripció de la pressió de caça i aspectes poblacionals*. Conselleria de Medi Ambient, Palma. Govern de les Illes Balears (a http://dgcapea.caib.es/ca/documents_ca/altres_ca/resum_estudi_tord.pdf, novembre 2007).
- Santos, C. i Galli, O. (2006) "Pescanova en América Latina" a *Ecología Política* núm.32, p.123-125.
- Sardà, F. i Coll, M. (2006) "La pesca marina en el mar Mediterráneo" a *Ecología Política* núm.32, p.57-59.
- Schandl, H. i Eisenmenger, N. (2006) "Regional patterns in global resource extraction" a *Journal of Industrial Ecology* 10, p.133-147.
- Seguí, M. (2006) *El turisme a les Balears (1950-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Sempere, J. i Tello, E. (2007) "Introducción. Del final del petróleo a la transición energética" a Sempere, J. i Tello, E. (coord.) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona, p.7-19.
- Sendra, C.; Gabarrell, X. i Vicent, T. (2006) "Análisis de los flujos de materiales de una región: Cataluña (1996-2000)" a *Revista de la Red Iberoamericana de Economía Ecológica* vol.4, p.43-54.
- Smil, V. (1999) "Crop residues: agriculture's largest harvest" a *Bioscience* vol. 49 núm.4, p.299-308.
- Smith, N. (2008 [1984]) *Uneven development: nature, capital and the production of space*. The University of Georgia Press, Londres (2a edició).
- Soler, R. (2004) *Crònica dels Ports de Balears*. Documenta Balear, Palma.
- Solow, R. (1957) "Technical change and the aggregate production function" a *Review of economics and statistics* 39, p.312-320.
- Solow, R.M. (1997) "Reply. Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz" a *Ecological Economics* 22, p.267-268.
- Sraffa, P. (1960) *Producción de mercancías por medio de mercancías*. Oikos Tau, Barcelona.
- Stiglitz, J. (1997) "Reply. Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz" a *Ecological Economics* 22, p.269-270.
- Suárez Bernaldo de Quirós, F. (1992) "Economías de escala, poder de mercado y externalidades: medición de las fuentes del crecimiento español" a *Investigaciones económicas* (segona època) vol. 16, núm.3, p.411-441.
- Sureda, J. (coord) (1997) *Els incendis forestals a les Balears. Anàlisi de les actituds i proposta de programes de comunicació i educació*. Universitat de les Illes Balears, Col·lecció Pedagogia Ambiental núm.8, Palma.
- Terrades, J. i Piñol, J. (1996) "Els grans incendis: condicions meteorològiques i de vegetació per al seu desenvolupament" a Terrades, J. (coord.) *Ecologia del foc*. Ed. Proa, p.63-75.

- Togores, N. (16/04/2008) "La policía interviene un "megayate" en el marco de la Operación Relámpago" a *Diario de Mallorca* 16/04/2008, p.12.
- Tortajada, R. (2007) *Cálculo de la huella ecológica en la Comunidad Floral de Navarra 1999-2003-2007*. Departamento de Desarrollo Rural y Medio Ambiente, Gobierno de Navarra (www.navarra.es/home_es/Gobierno+de+Navarra/Organigrama/Los+departamentos/Vivienda+y+Ordenacion+del+Territorio/Organigrama/Estructura+Organica/Medio+Ambiente/Acciones/Medio+Ambiente+Urbano/La+huella+ecologica.htm, maig 2008).
- Tragsatec (2003) *Inventario Nacional de Erosión de Suelos 2002-2012. Illes Balears, 2003*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- Tristan, R.M. (24/05/2005) "Polémica por un estudio sobre el riesgo potencial de los transgénicos para la salud" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/05/2005, p.49.
- Trillas, A. (4/07/2010) "Una mala fortuna. Mestre y su familia, ajenos a los círculos tradicionales del empresariado catalán, se han enriquecido al calor de los negocios concedidos en el puerto barcelonés" a *El País Domingo* 4/07/2010, p.10-11.
- Tudela, S. (2000) *Ecosystem effects of fishing in the Mediterranean: an analysis of the major threats of fishing gear and practices to biodiversity and marine habitats*. FAO Fisheries Department (EP/INT/759/GEF), Roma.
- Tugores, N. (29/01/2007) "Las Islas Caimán, destino líder de las exportaciones de Baleares" a *Diario de Mallorca* 29/01/2007, p.2-3.
- Tugores, N. (29/01/2007) "Paraísos para el sector náutico" a *Diario de Mallorca* 29/01/2007, p.3.
- Tzanatos, E. I Somarakis, S. (2007) "Disarding practices in a Mediterranean small-scale fishing fleet (Patraikos Gulf, Greece)" a *Fisheries Management and Ecology* núm.14, p.277-285.
- Última Hora (21/10/2005) "Entrevista. Tomeu Ordinas, gerente de Ferraceros Ordinas. "La calidad es independiente de la procedencia del acero. Hay otros aspectos que se deben controlar"" a *Última Hora. Especial Construcción* (21/10/2005), p.27.
- Urech i Cifre, C. (1869) *Estudios sobre la riqueza territorial de las Islas Baleares*. Felipe Guasp, Palma.
- USGS (2008) "The Mineral Industry of South Africa. Map" a (<http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/maps/92359.gif> , febrer 2008).
- Van Vuuren, D.P. i Smeets, E.M.W. (2000) "Ecological footprints of Benin, Bhutan, Costa Rica and the Netherlands" a *Ecological Economics*, 34, p.115-130.
- Vilà-Valentí, J. (2001 [1961]) "Las salinas de Ibiza y Formentera" *Territoris* núm.3, p.191-204.
- Wackernagel, M. i Rees, W. (1996) *Our Ecological Footprint. Reducing Human Impact on Earth*. New Society Publishers, Canada.
- Wackernagel, M.; Monfreda, C.; Schulz, NB.; Erb, K.; Haberl, H. i Krausmann, F. (2004) "Calculating national and global ecological footprint time series: resolving conceptual challenges" a *Land Use Policy* 21, p. 271-278.
- Wackernagel, M.; Moran, D.; Goldfinger, S.; Monfreda, C.; Welch, A.; Murray, M.; Burns, S.; König, C.; Peck, J.; King, P. i Ballesteros, M. (2005) *Europe 2005. The ecological footprint*. WWF, Global Ecological Footprint, Brussel·les.
- Wrigley, E.A. (1993) *Cambio, continuidad y azar*. Crítica, Barcelona.
- WWF/ADENA (2003) *Subsidios pesqueros europeos y medio ambiente marino. Caso español*. WWF, Madrid (www.wwf.es/descarga/descarga_genetsis/SubsidiosInforme.pdf, novembre 2007).
- WWF-UK (2002) *Holiday Footprinting. A practical tool for responsible tourism*. WWF-UK, març 2002.
- Ximénez de Embrún i González Arnao, J. (1947) *Estudio Forestal de la Provincia de Baleares*. Conselleria de Medi Ambient, Palma.
- Ximénez de Embrún, J. (1951) *Introducción a la Silvicultura: los Montes*. Ministerio de Agricultura, Madrid.
- Yager, T.R. (2004) "The mineral industry of South Africa" a *US Geological Survey Minerals Yearbook 2004* (<http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2004/sumyb04.pdf>, febrer 2008).
- Zino, F. (2008) "Policy Statement Proposes Major Changes in Fisheries Management Regimes for 2009" a *EU Environmental Policy Briefing. Institut for European Environmental Policy* (www.ieep.eu/publications/pdfs/eu_policy/ag_fish_nat_6_jun_fish_mgt.pdf, agost 2009).

RECAPITULACIÓ I CONCLUSIONS

Part 1. Enfocaments teòrico-conceptuals: per un encontre entre la geografia crítica i l'economia ecològica.

Capítol I. Les qüestions ambientals dins la geografia i la geografia dins les qüestions ambientals.

En aquest capítol s'ha analitzat l'evolució de la idea de naturalesa i les idees ambientals al llarg de la història i, particularment, la manera en què la geografia ha abordat el seu estudi.

La primera part d'aquest capítol, que abraça des dels clàssics a l'Edat Moderna, és clarament deutora de les aportacions realitzades per Clarence J. Glacken sobre l'evolució de les idees ambientals en el pensament occidental des de l'Antiguitat. En aquest sentit, es pot observar una clara ruptura entre les interpretacions de l'**Època Clàssica** i les de l'**Edat Mitjana**. Mentre les interpretacions clàssiques havien estat de caire organicista i de les quals es pot destacar: l'interès sobre el medi natural i la seva influència en la salut humana, l'estudi de l'*oikumene* i de les diferents parts de la Terra. Després, la influència del poder de l'Església i del cristianisme marcà un gir en aquest rumb. S'introduïa aleshores la dimensió teològica, que perseguia fonamentalment veure l'expressió divina en les formes de la natura, i es passava, per tant, a l'estudi de la natura com a manifestació de l'existència de Déu.

Durant el **Renaixement**, tècnica i ciència es posaven de la mà al servei de l'home i aportaven una enorme capacitat per transformar la naturalesa. A aquest fet s'hi unia l'impacte que els nous descobriments geogràfics varen tenir sobre el pensament, tot fent replantejar moltes de les velles assumpcions i obligant a estudiar el nou món fins aleshores desconeguts. En aquells moments, personatges com Bacon o Descartes obrien les portes a un nou corrent de tall mecanicista, que reforçava la idea de domini de la naturalesa. Es tractava del desenvolupament del mètode científic, que aniria erosionant l'encara predominant corrent teològic a la vegada que reforçava la idea de domini de la naturalesa. D'altra banda, la idea de domini de la naturalesa ja era fortament present en el pensament judeocristià.

Amb la **Il·lustració** es replantejà la relació Déu-Home-Naturalesa, i encara que sense negar el paper del "creador", la raó anava guanyant pes. Emperò, en aquestes interpretacions s'hi entreveuen certes contradiccions: per una banda, es reivindicava el paper de l'home en el domini de la natura; i per una altra, es destacava el paper que el medi jugava en la configuració i determinació de les cultures i les societats, i per tant, en les seves formes de govern. Entre finals del segle XVII i mitjans del XVIII destacaven les obres de la teologia natural, amb l'obra John Ray entre les més rellevants. Els primers treballs que contemplaven el paper de la societat i les cultures en la transformació del medi natural varen ser les del Comte de Buffon. Aquest, malgrat haver estat influenciat per la tradició teològica, fonamentava l'anàlisi de la natura en l'observació empírica i el mètode científic, alhora que considerava l'home com agent geogràfic. Aleshores, també apareixien els primers treballs que plantejaven i advocaven per la conservació de la naturalesa.

El **moviment romàntic**, a partir de finals del segle XVIII, va introduir noves mirades a la interpretació de la naturalesa que evocaven els seus valors estètics i la seva conservació front a la idea dominant de progrés, entès com a domini de la naturalesa. Humboldt, l'obra del qual sistematitzava, en aquell context, el coneixement sobre la Terra des d'una perspectiva holística i sistèmica, ha estat considerat un dels pares de la geografia moderna. Dins la mateixa lògica, a finals del segle XVIII i principis del XIX, apareixien una sèrie de treballs que plantejaven la qüestió de la finitud dels recursos naturals, entre els que hi destacava l'obra de Thomas R. Malthus sobre la població. Malthus estimava que la humanitat anava irrevocablement cap el col·lapse. Les tesis de Malthus foren replicades per William Gowdin, qui defensava la capacitat reflexiva i la capacitat de transformació de la humanitat.

Al llarg del segle XIX, la **institucionalització** de les disciplines científiques conduïa a la seva especialització, fet que significava el sacrifici d'algunes qüestions abans abordades indistintament. Aleshores, el paper de la geografia s'orientà cada cop més a satisfer els interessos del poder, tant mitjançant l'educació, com a través de la seva contribució a l'expansió colonial i imperial. Al marge d'aquella corrent dominant s'han de destacar les obres del geòleg

Charles Lyell i la de Charles Darwin, a partir de la teoria evolutiva, situaren l'espècie humana com agent transformador. Emperò, l'obra de **George Perkins Marsh** –*Man and Nature; or physical geography as modified by human action*– marcà un punt d'inflexió, ja que considerava l'home com a alterador i degradador de la natura, i no com a conservador, que era el paper que suposadament havia d'assumir per designi diví. D'altra banda, altres importants contribucions a l'estudi de les relacions home-nature foren les dels geògrafs anarquistes Elisée Reclus i Pyotr A. Kropotkin, que entenien que la geografia havia de jugar un paper rellevant per a la transformació social.

A principis del segle XX apareixia el concepte d'**ecologia humana**, que es desenvolupà a l'Escola de Sociologia de Xicago, amb les figures destacades de Robert Park i Ernest Burgess. Aquest concepte, amb el qual alguns autors definiren posteriorment la geografia, fou criticat per alguns autors, Joan Martínez Alier entre ells, per no constituir una vertadera ecologia humana. Els de l'Escola de Xicago intentaven explicar els processos sociourbans a partir de les metàfores biològiques –, però sense aplicar les anàlisis biofísiques dels processos socioeconòmics. En canvi, Martínez Alier sostén que en aquells temps la vertadera ecologia humana quedava recollida en el treball del biòleg escocès Patrick Geddes, que estudiava el funcionament de les ciutats des del punt de vista del seu metabolisme.

En aquells moments, però, guanyava rellevància la contraposició entre dues postures antagòniques: el **determinisme** i el **possibilisme geogràfic**. El determinisme, representat per Friedrich Ratzel, defensava la noció que la societat estava determinada per les condicions del seu entorn i que els estats tenien una tendència natural a l'expansió. Aquest pensament servia de coartada a les postures ideològiques de tall conservador i colonial. D'aquella manera es justificava el domini dels pobles que per les seves condicions ambientals estaven abocats a una condició de "retard social" i submissió respecte dels poderosos. En aquells moments, tenien lloc fortes tensions geopolítiques i es produïa un ascens d'alguns geògrafs en el camp de la geopolítica imperial, com són els casos de Halford Mackinder al Regne Unit o Isaiah Bowman als EUA. D'altra banda, el possibilisme geogràfic el representaven els membres de l'Escola Francesa dels Annals, tot destacant Lucien Febvre i Paul Vidal de la Blache. Segons aquests, l'espècie humana era un important agent de transformació del territori, és a dir, que esdevenia productora de paisatge. En aquest sentit, s'afirmava que cultures humanes diferents podien emprar el mateix medi de manera diferent, fet pel qual, tenien lloc transformacions paisatgístiques diferents.

Fins aleshores, una qüestió poc analitzada pels geògrafs i cabdal en la relació home-natura havia estat la de l'energia. Cap a principis de segle XX, però, s'intuïa un creixent interès per aquestes qüestions que anava lligada al desenvolupament de les lleis de la termodinàmica. No obstant això, destacaren les figures de l'alemany Ernst Friedrich que encunyà el terme *Raubwirtschaft* –economia del malbaratament– i la del geògraf francès de l'Escola dels Annals Jean Brunhes. Brunhes combinà les nocions procedents de la termodinàmica, per influència del seu germà físic Bernard Bruhnes, amb l'estudi socioinstitucional i cultural, per tal d'analitzar la transformació de l'espai i el que ell anomenava economia destructiva. Friedrich com Brunhes aportaren una visió en la que es presentaven clares preocupacions sobre la capacitat destructiva sobre la biosfera de l'espècie humana i prestaren especial atenció a l'ús de l'energia, una preocupació que no seria gaire present en la major part dels estudis geogràfics posteriors.

A mesura que avançava el segle XX la geografia va anar abandonant el que ha estat definit com un dels seus problemes clau, la relació home-natura. Per una banda, la vinculació d'aquestes qüestions amb la corrent del determinisme ambiental feu que progressivament s'abandonés l'anàlisi de les qüestions ambientals; i per una altra, l'ascens de noves corrents, com la teòrico-quantitativa, absorbiren bona part de les tasques geogràfiques. Malgrat aquest gradual abandonament de les qüestions ambientals, als EUA, l'**Escola de Xicago** i la de **Berkeley**, seguiren fent aportacions rellevants en el seu estudi. L'Escola de Xicago, amb Harlan Barrows com a referent, defensava que el paper de la geografia era el de l'estudi de les relacions home-nature. Una tradició que derivaria en el que es podria definir com el corrent de la gestió ambiental. El principal exponent de la l'Escola de Berkeley va ser Carl O. Sauer, el qual entenia la configuració del paisatge com una expressió cultural. Cap a mitjans del segle XX, Sauer i els seus companys organitzaren el conegut simposi de Princeton *Man's role in changing the face of the Earth*, en el que s'abordaren les problemàtiques ambientals des d'una perspectiva integradora. Entre els companys de Sauer, cal anomenar Clarence J. Glacken, que estudià l'evolució de les idees ambientals en el pensament occidental, i Lewis Mumford, el crític

social conegut per la seva crítica a la tecnociència i per les contribucions a l'anàlisi urbà. Els membres de l'Escola de Berkeley eren profundament crítics respecte de la noció de progrés, i molt particularment amb el progrés que es desplegava després de la Segona Guerra Mundial.

Tot i les aportacions dels geògrafs americans, doncs, durant la segona meitat del segle XX, la qüestió de les relacions entre la societat i la natura va ser progressivament abandonada. Un fet que es pot entendre com una paradoxa, ja que s'entrava en un context en què socialment la preocupació per les qüestions ambientals s'incrementava. A partir d'aquells moments, els geògrafs, molt influenciats pel predomini de la ciència econòmica i l'avanç de nous instrumentals analítics, es preocuparien més de l'anàlisi espai-societat, fet que permetia abandonar una tradició de tall més historicista per abraçar un gir instrumental, suposadament més objectiu i adreçat a la "resolució de problemes reals" (*problem solving*). En qualsevol cas, les qüestions ambientals quedaven circumscrites dins de l'àmbit de la geografia física, cada cop més desvinculada dels processos socials i històrics.

Cap a finals dels anys 1960 va irrompre la **geografia radical**, un corrent amb forta influència de la teoria marxista i del mètode teòric-metodològic de l'economia política marxista. Aquest corrent de la geografia apareix en un moment de grans tensions socials que cristal·litzaren en la revolució del 1968 i la irrupció de noves expressions sociopolítiques, tot destacant els nous moviments socials. No obstant això, els primers treballs d'aquells geògrafs radicals, amb autors com David Harvey, foren fonamentalment teòrics i es dedicaren principalment a les qüestions urbanes, sense aprofundir en la reflexió socioecològica. Als anys 1980 va tenir lloc un gir notable en l'abast de la geografia radical mitjançant la incorporació de la qüestió de la natura, tot destacant les obres de Neil Smith sobre la producció de la natura i de Michael Watts sobre l'ecologia política de la fam a Nigèria. Aquestes contribucions han ajudat a superar la dicotomia societat-natura, tot entenent que els processos socials i els ecològics estan interconnectats i que la natura és socialment produïda. El treball dels geògrafs radicals va anar guanyant pes en la branca de l'ecologia política. L'ecologia política analitza els conflictes socials vinculats amb els recursos naturals, un camp que al mateix temps ha estat prolífic pel que fa a la introducció de la dimensió de gènere. No obstant això, moltes d'aquestes propostes s'han desenvolupat en àmbits rurals i del Sud Global, amb menys aportacions sobre l'anàlisi urbà, dels països del capitalisme avançat i de les dinàmiques i lògiques del sistema-món capitalista.

A partir de la dècada dels 1990, en un context d'**hegemonia neoliberal** i la seva expansió per tot el cos social, les interpretacions crítiques quedaren superades per aquelles aportacions funcionals a les noves lògiques del poder. En aquest sentit, s'ha produït una intensificació de la "deriva instrumental"¹ de la geografia que s'ha vist reforçada per la transformació del món universitari en un apèndix del capital, especialment amb la implantació del Pla de Bolonya –Espai Europeu d'Educació Superior–. Nogensmenys, durant aquests anys, en què també ha augmentat globalment la contestació al projecte neoliberal s'han elaborat un important nombre de treballs crítics sobre la neoliberalització de la naturalesa, tot destacant el fet que la naturalesa esdevé un dels pilars fonamentals en les estratègies d'acumulació del capital. Entre els principals autors d'aquesta corrent hom pot destacar, a més de David Harvey que ha aprofundit en l'anàlisi de les lògiques espacials del capitalisme a través del concepte d'acumulació per desposseïció, Michael Watts, Noel Castree, Richard Peet, Nick Heynen, Erik Swyngedouw, entre d'altres.

En el **context espanyol** les aportacions de la geografia a les qüestions ambientals han estat rellevants. En general, les aportacions sobre l'estudi de la relació entre la societat i la naturalesa estaven vinculades a una noció de natura externa a la societat i a la persona. Les primeres aportacions foren les dels higienistes cap a finals del segle XIX, seguides de les dels enginyers de monts, però amb poca participació de la geografia. Les aportacions dels regeneracionistes, qualificades com a prefeixistes, estaven fortament influenciades per les teories deterministes. D'altra banda, cal subratllar la rellevància que tingué la tradició

¹ Segons José Manuel Naredo (2010:134): "la deriva instrumental que observa aquesta cerca [millora social a través del desenvolupament] al sí de les ciències socials, que resulta d'extremar els seus afanys formalitzadors, ajuda a eludir la naturalesa complexa i conflictiva dels problemes actuals per cercar refugi en models simplistes o parcel·laris que se revelen lògicament coherents. A la vegada que, si la predicció fracassa, se pot culpabilitzar a que alguns aspectes de la realitat o de les mesures adoptades no s'ajustaren bé al model, atrinxerant així la responsabilitat dels científics en matalassos de fórmules i equacions". Naredo, J.M. (2010) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid (2ona edició actualitzada).

anarquista en les reflexions sobre les qüestions ambientals a l'Estat, que podrien ser qualificades com els precedents més clars d'una perspectiva integradora. La Dictadura feixista, però, marcà un punt d'inflexió en les reflexions sobre les relacions home-natura, tot suposant l'eliminació de la tradició anarquista abans apuntada i fins i tot l'assassinat d'alguns dels seus representants. Durant la dècada dels 1960, des de la geografia, les reflexions més destacables van ser les de Manuel de Terán sobre la conservació de la naturalesa.

Després de la dictadura, una part important de la "geografia dissident" estatal –dins i fora de l'acadèmica– ha tengut com a element d'anàlisi la qüestió ambiental, tot abordant-la des de múltiples perspectives crítiques i introduint múltiples temàtiques. En moltes ocasions, aquestes aportacions i les persones que les ha desenvolupat han estat vinculades als moviments socials. Finalment, cal destacar en el context estatal la tasca realitzada pels economistes ecològics, José Manuel Naredo i Joan Martínez Alier, que han establert ponts entre diferents disciplines, especialment amb la geografia, per tal de construir un enfocament crític que analitzàs la relació societat-naturesa. Malgrat els seus esforços, les seves aportacions i d'altres procedents de l'economia ecològica han tengut escàs ressò en la geografia crítica. Aquesta, particularment la que analitza la neoliberalització de la naturalesa, pivota bàsicament sobre la literatura produïda per geògrafs i fonamentalment aquella escrita en anglès.

Capítol II. El divorci entre l'home (i la dona) i la natura. O, de com es va construir el pensament econòmic dominant.

Si el primer capítol és deutor de les aportacions realitzades, especialment, per Clarence J. Glacken; el segon capítol ho és de les aportacions fetes per José Manuel Naredo sobre l'evolució del pensament econòmic. L'anàlisi de l'evolució del pensament econòmic esdevé fonamental en el sentit que, d'una banda, l'ideari econòmic representa l'expressió del poder dominant del moment, i d'altra banda, el pensament econòmic genera una gran influència sobre la resta de ciències socials.

Al llarg de la seva evolució històrica, el pensament econòmic s'ha anat desnaturalitzat gradualment fins al punt que la noció de sistema econòmic ha quedat reduïda a allò que és valorable en termes monetaris, el que per Aristòtil era la crematística. Per això, cal tenir present el **context científic** en el que va aparèixer la ciència econòmica i es va consolidar com a branca de coneixement. La revolució científica dels segles XVI i XVII desembocaren en el paradigma newtonià que implicà una ruptura amb les interpretacions teològiques, alhora que assentava una conceptualització mecanicista del món. L'avanç dels sabers i coneixements de l'època, en comptes d'ajudar a prendre consciència dels límits de l'activitat humana sobre el planeta, facilità l'emergència d'una fe desproporcionada en la tecnociència que pretenia controlar la natura i superar els seus límits. Els pilars de la ciència econòmica, doncs, s'aixecaren sobre els fonaments de la física mecànica que ajudava a consolidar un ordre d'idees –atomisme individualista– que reforçaven el nou ordre socioeconòmic en ascens, el capitalisme, i la nova classe dominant, la capitalista.

L'economia se centrava fonamentalment en l'estudi de la formació de la riquesa, una física de la riquesa. Quan predominava la visió organicista del món, s'entenia que l'home no creava la riquesa, sinó que simplement se n'apropiava. En canvi, amb la interpretació mecanicista, el paper de l'home i el seu treball esdevindrien rellevants i la riquesa passaria a estar vinculada a la noció de producció. És a dir, la riquesa es podia produir. Els **fisiòcrates** foren els que varen introduir aquesta conceptualització de la riquesa i, en paraules de William Petty, el treball era el pare, i la terra la mare. Els fisiòcrates intentaren conciliar l'economia de la naturalesa amb l'economia privada, tot destacant la rellevància del paper dels recursos naturals en la producció de riqueses renaixents, la qual s'havia de dur a terme sense degradar els béns fons. A partir de llavors, es va consolidar la idea que l'increment de la producció i per tant el creixement econòmic era socialment desitjable. A més, com que aquest objectiu semblava universal, també començava el trànsit en la separació de l'econòmic amb la política i la moral.

L'assentament i consolidació de la ciència econòmica arribava amb els **economistes clàssics**, des d'Adam Smith fins John Stuart Mill. Adam Smith començava el camí que separava la conceptualització de riquesa del món físic que sustentava el procés econòmic. La ciència econòmica nascuda en el bressol del capitalisme industrial restringia la noció de l'econòmic a l'univers monetari i articulava la noció de riquesa en torn al valor treball. Nogensmenys, en els

economistes clàssics encara existia una vinculació amb el món físic, ja que es presentaven certs límits físics a l'expansió del sistema econòmic. D'aquesta manera Malthus entenia que hi havia uns límits biofísics a l'expansió demogràfica, David Ricardo desenvolupà la teoria dels rendiments decreixents o John S. Mill la de l'estat estacionari. Mill, que conceptualitzava la riquesa com allò que era útil o necessari i tenia un valor de canvi, ha estat considerat el pont entre els economistes clàssics i els neoclàssics.

Les aportacions crítiques fetes aleshores a la societat capitalista i a la seva ciència mare, l'economia política, foren constants i rellevants. Entre d'aquestes en destaquen les realitzades per **Karl Marx**, especialment a l'obra *El Capital*. Marx parteix de l'economia política burgesa per tal de fer la seva crítica des d'un enfocament dialèctic. L'economia política burgesa i la metodologia dialèctica, com ha exposat Naredo, eren contradictòries ja que, mentre la primera era de tall mecanicista, la segona era organicista. Marx, malgrat feu una anàlisi extraordinària del sistema capitalista que es fonamentava en la teoria del valor treball, el paper dels recursos naturals, encara que romangueren apuntats, ocuparen un paper poc rellevant. En aquest sentit, un dels principals conceptes que Marx i Engels elaboraren per tal de conceptualitzar la relació societat-natura va ser el de **metabolisme social**, segons el qual l'home, a través del treball, transforma els materials de la natura. Per altra banda, segons alguns autors Marx, en certa manera, contribuï a la fragmentació entre el món físic (valor d'ús) i el món econòmic (valor de canvi), per la qual cosa s'ha dit que hauria d'haver estat més "materialista". Posteriorment, altres autors marxistes han introduït la dimensió ecològica en l'economia política marxista, com James O'Connor que apuntà la segona contradicció del capital: capital-natura.

El desplaçament de la noció de riquesa des del món físic al pecuniari es consolidà amb les aportacions d'**economistes neoclàssics** europeus com: Leon Walras (França), William Stanley Jevons (Anglaterra) o Carl Menger (Àustria). Aquest desplaçament es pot interpretar en un context marcat pel predomini social de la classe capitalista i pel desplaçament del factor treball pel capital en els processos productius. Es tractava doncs de la consolidació de la noció de sistema econòmic ordinari i la teoria de valor en funció de la utilitat marginal, fet que suposava l'elaboració de la ciència econòmica en base a l'expressió matemàtica, i per tant l'atorgament d'un suposat major status de "cientificitat", en el sentit que s'interpreta la ciència com a mesura.

D'aquesta manera, en un moment de forta expansió del mercat capitalista, el sistema econòmic s'anava definint com una mena de carrusel format per la producció i el consum que movien l'interès individual i els diners. El gir neoclàssic s'anava articulant mitjançant la noció de sistema econòmic formulada per Walras, entès com un sistema autònom que tendeix a una situació d'equilibri, i que considera allò útil (en termes subjectius), allò que és apropiable, que té valor de canvi i que és produïble. La teoria del valor abandonà els criteris dels clàssics, valor-treball, per abraçar una nova teoria del valor en funció a la utilitat. Això es produí a mesura que la generació de valor s'allunyava de la producció per a situar-se en el món de la comercialització. Emperò, la teoria neoclàssica no deixà clar que s'entenia per útil ni per escàs. Allò que quedava fora d'aquests paràmetres, com ara el context físic o el sistema social, no esdevenia objecte d'atenció de l'economia.

La consolidació de l'economia neoclàssica –Jevons arribà a definir l'economia com la mecànica de la utilitat i l'interès propi– com a hegemònica tenia lloc al mateix temps en què la conceptualització newtoniana del món –mecanicista i atomista– entrava en declivi i els avanços en les ciències, especialment la física a través de la termodinàmica i la biologia evolucionista, introduïen nous elements que obligaven a revisar aquelles interpretacions del món. En aquest sentit, la termodinàmica, i en especial la llei de l'entropia, permetia establir una conceptualització objectiva sobre la utilitat i l'escassetat vinculada al món físic. Emperò, la idea d'utilitat i d'escassetat de la teoria econòmica neoclàssica se sustentava en apreciacions subjectives. La ciència econòmica es va solidificar en relació al predomini de la ideologia capitalista. S'anava consolidant doncs, una lògica que no encaixava amb el funcionament de la biosfera: produir ja no era produir quelcom material sinó que era produir valors de canvi. Així, la funció de producció que expressava la ciència econòmica (definida per Georgescu Roegen com a locomoció) es presentava com un procés reversible i totalment diferent a allò que les ciències naturals havien entès com a producció. La funció de producció, segons la teoria econòmica dominant, no distingeix entre diferents tipologies de béns –estoc, fons i flux–, així com tampoc considera la dimensió temporal ni la irreversibilitat dels processos econòmics.

D'aquesta manera es consolidà la noció de sistema econòmic com un sistema autònom que tendeix a una situació d'equilibri.

Cap a finals del segle XIX i principis del XX, els ciments de la societat capitalista començaren a trontollar i les tensions competitives interestatals acabaren per desembocar en les grans guerres. Segons Polanyi s'acabava "la pau dels 100 anys" que s'havia acompanyat de l'explosió de fervor religiós en el mercat capitalista. Aleshores, cal destacar l'aparició d'algunes figures que, sense impugnar la noció ordinària de sistema econòmic, qüestionaven elements de l'economia neoclàssica. Entre aquests la figura més destacada fou John M. Keynes. Keynes afirmava que el capitalisme, sota el lliure mercat, tendia a situacions d'atur crònic, fet pel qual advocava perquè l'Estat tengués un paper actiu en la dinamització del procés econòmic mitjançant l'estímul de la demanda efectiva. La **teoria keynesiana** podria inserir-se en el que, mentre la teoria neoclàssica es proclamava com a positiva (malgrat tenir una inqüestionable dimensió normativa), es va definir com a economia normativa. Conjuntament amb la teoria keynesiana varen aparèixer altres economistes, com ara Joseph A. Schumpeter i Michael Kalecki, que, tot acudint als clàssics, qüestionaren elements de la teoria neoclàssica i, realitzaren importants contribucions a l'anàlisi de l'evolució econòmica a través de la teoria dels cicles econòmics.

Un cop adoptades les polítiques del *New Deal* que s'implantaren als EUA després de la crisi del 1929 i les polítiques keynesianes a Europa després de la Segona Guerra Mundial,, es produïa un esqueixament en el bloc de la teoria econòmica. No obstant això, les idees neoclàssiques i les keynesianes tendrien tendència a unificar-se. En aquells moments tenia lloc una **creixent contestació a les teories econòmiques dominants**, tant des de perspectives que compartien el mateix corpus doctrinal de la ciència econòmica, com de teories que incorporaren aportacions de no economistes. Entre les primeres, hom pot assenyalar les realitzades per alguns economistes keynesians i marxistes que criticaven els supòsits d'intercanvi, el reduccionisme monetari i els problemes d'agregació, la teoria de l'equilibri general, la teoria de la distribució i la formació de preus.

Per altra banda, les segones romperen amb la noció de sistema econòmic dominant, entès aquest com el circumscrit a l'univers dels valors de canvi, desvinculat del món físic i el seu entorn sociopolític. En primer lloc, aquells que Joan Martínez Alier ha definit com els **pioners de l'economia ecològica** van elaborar una crítica a l'economia entre finals del segle XIX i principis del XX. El biòleg Patrick Geddes relacionà el procés econòmic amb el biofísic; el metge Serheii Podolinsky pretenia reconciliar l'economia de la naturalesa amb la teoria del valor treball desenvolupada per Marx; i Frederick Soddy sostenia que la ciència econòmica hauria de recolzar-se en les ciències fonamentals i afirmava que l'economia ortodoxa confonia l'ombra amb la substància. En segon lloc, els **institucionalistes**, amb autors destacats com Thorstein Veblen, John K. Galbraith o Gunnar Myrdal, defensaven que per tal d'entendre l'economia calia recórrer allò "extraeconòmic", i particularment el paper de les institucions i les relacions de poder. Aquest enfocament tenia alguns ponts amb l'economia política marxista. Federico Aguilera-Klink ha destacat la rellevància que alguns dels institucionalistes tendrien en la reflexió econòmica sobre la qüestió ecològica. Karl W. Kapp i Siegfried von Ciriacy-Wantrup foren pioners en l'economia dels recursos ambientals i entenien els anomenats "problemes ambientals" com a conflictes distributius

A mesura que avançava el capitalisme industrial es feien més evidents alguns dels seus efectes "indesitjats", en concret aquells que afectaven la biosfera. El desenvolupament de la teoria econòmica havia deixat fora un medi ambient inestudiat, ja que aquest s'entenia que estava compost per béns lliures i abundants, sense propietat ni valor i que tampoc eren produïbles. La rellevància del capital en el procés econòmic i la reducció a la unidimensionalitat monetària reforçava la idea de la substituïbilitat entre els factors de producció. Per tal de respondre a l'omissió de la qüestió ecològica han sorgit dues propostes: l'economia ambiental i l'economia ecològica.

L'**economia ambiental** parteix de la teoria econòmica neoclàssica i s'articula en torn a l'extensió de la seva xarxa analítica per tal d'incloure la dimensió ambiental. Una dimensió que fins aleshores, segons els neoclàssics, havia estat una externalitat del procés econòmic. Aquest concepte d'externalitat té tendència a pensar que el mercat capitalista té fallides i que aquestes es podrien resoldre amb el seu simple perfeccionament, mitjançant l'extensió de la propietat i la monetarització dels recursos naturals. És a dir, es planteja la internalització de les

externalitats ambientals per la via dels preus i del mercat capitalista. Els primers autors que elaboraren aquestes propostes foren Alfred C. Pigou, Ronald H. Coase o Harold Hotelling.

Per altra banda, l'**economia ecològica** persegueix redefinir la noció ordinària de sistema econòmic, que ha estat qualificat com un sistema tancat i hereu de la física mecànica, per una nova noció de sistema econòmic obert, més afí a les ciències de la física i la biologia, i amb clares influències de la termodinàmica i la teoria general de sistemes. El principal autor d'aquest corrent ha estat Georgescu Roegen, que plantejà un canvi paradigmàtic en la conceptualització de l'econòmic, tot entenent el procés econòmic com un procés entròpic. Així, s'entén que la natura no és quelcom extern al procés econòmic (ni a la societat) sinó que l'economia està inserida dins la Biosfera. L'economia ecològica ha estat definida com una corrent transdisciplinària en la que han confluït reflexions i aportacions sobre l'econòmic i la seva relació amb el biofísic des de múltiples àmbits. Per tant, l'economia ecològica obri la reflexió de la utilitat i escassetat i romp amb l'univers del monetari per introduir dimensions biofísiques.

A l'Estat espanyol cal destacar especialment les contribucions de José Manuel Naredo i Joan Martínez Alier. Naredo ha desenvolupat l'enfocament ecointegrador, segons el qual es persegueix vincular diferents enfocaments econòmics per tal de contemplar, no només el medi biofísic, sinó també el medi social en el que s'insereix l'economia. Martínez Alier per la seva banda ha intentat integrar les aportacions de l'economia ecològica amb les de l'ecologia política, tot entenent que l'enfocament de l'economia ecològica pot aportar nous instruments per a l'anàlisi i comprensió dels conflictes socioecològics.

No obstant això, altres autors han apuntat el fet que l'economia ecològica, que inicialment tenia un potencial enorme per tal d'impugnar l'ordre dominant i la noció de sistema econòmic ordinari, ha abandonat gradualment la dimensió crítica, particularment la seva vinculació amb l'ecologia política i l'economia política crítica. És a dir, en el camp de l'economia ecològica també es pot identificar una "deriva instrumental". D'altra banda, els fonaments de l'economia ecològica s'han anat integrant en nombroses branques disciplinàries, com per exemple la enginyeria amb el desenvolupament de l'ecologia industrial o la història amb la història ecològica. En canvi, a d'altres disciplines, com és el cas de la geografia, i concretament en la geografia crítica i les seves articulacions al sí de l'ecologia política, les aportacions de l'economia ecològica han tengut un escàs ressò.

En direcció contrària a les interpretacions heretgètiques de la teoria econòmica, i sustentada en les aportacions dels economistes monetaristes, va sorgir la **contrareacció neoliberal**, en la que hi han destacat Milton Friedmann i Friedrich von Hayek. La contrareacció neoliberal ha aprofundit en les teories neoclàssiques per tal de sustentar un projecte ideològic ultraconservador i ultraliberal. Les aportacions d'aquests autors no tengueren gaire incidència mentre predominà la corrent keynesiana, però a la dècada dels 1970 foren imposades a les dictadures de Xile i Indonèsia; i foren implantades per Thatcher al Regne Unit i Reagan als EUA en motiu de la crisi del capitalisme regulat, moment a partir del qual es convertirien en hegemòniques a escala planetària. La seva adopció ha anat associada a l'expansió del capitalisme financer global, alhora que les desigualtats socials, els conflictes socioecològics i la crisi ecològica s'han intensificat.

Capítol III. El progrés (científic-tècnic) i la domesticació de la natura.

En aquest capítol s'ha analitzat l'evolució de la tecnociència i la seva relació amb la construcció del concepte de progrés. La noció de **progrés** ha estat una de les més emfatitzades per les societats capitalistes i s'associa amb la idea de perfecció de la humanitat. La seva consolidació anà lligada als avanços científics destinats a controlar i dominar la naturalesa mitjançant la tècnica, i al capitalisme que identifica creixement econòmic amb el progrés. La tecnociència descrita per Mumford era una expressió del poder que configurava un bloc compacte junt amb el poder polític i econòmic, i que de cap manera podria entendre's com un ens autònom i neutre. Emperò les crítiques a la tecnociència i a la noció de progrés associada al seu desplegament es feren més importants després de la Segona Guerra Mundial, on es mostrà la capacitat destructiva de la humanitat amb les bombes nuclears. Aleshores nombrosos científics qüestionaren el paradoxal paper de la ciència que per ells havia de contribuir a la pau, com foren el Manifest Russell-Einstein de 1955 o la Declaració de Gotinga de 1957. Molts d'aquests científics residien als EUA i foren titllats de comunistes, motiu pel qual foren perseguits en temps del McCarthisme.

La capacitat destructiva de la humanitat ha augmentat a mesura que avançava el segle XX. L'aplicació de la **tecnociència** al servei del capital i la propagació de la **ideologia del creixement** configuraren la noció de "modernització", terme que tenia implícita una potentíssima càrrega ideològica en torn a la qual se construïa un cert consens social. Encara que hi havia certs avanços tecnocientífics que resultaven beneficiosos pel conjunt de la humanitat, també ha augmentat de manera considerable el risc. Això ha fet que Ulrich Beck batejés la societat contemporània com la societat del risc. La major complexitat de la societat i el desplegament de tecnologies cada cop més complexes ha fet que els límits per governar la complexitat siguin majors. Així, la resolució de molts conflictes socioecològics s'ha caracteritzat per la transferència de costos socials mitjançant solucions parcel·làries. En aquest sentit, els costos es transfereixen en el temps, a altres col·lectius socials, a altres àmbits, a altres territoris o a altres espècies. A més, quan més complexa és la tecnologia i la seva aplicació, més difícil és detectar i predir el funcionament defectuós. I tal com han exposat els crítics amb la tecnociència, cada avanç tecnològic ha anat acompanyat d'una pèrdua del control social, tot consolidant-se una tecnociència cada cop més autoritària. Per altra banda, cal emfatitzar que actualment el risc no és només sistèmic, sinó que a més és acumulatiu.

Per tal de fer front a la capacitat ecocida de la humanitat i al paper que hi juga la tecnociència, Silvio Funtowicz i Jerome Ravetz proposen un replantejament científic-tècnic amb la formulació de la **ciència postnormal**. Els autors proposen un canvi de paradigma científic per tal de fer front als problemes socioecològics que es fonamenta en el principi de precaució com a eix rector a l'hora d'aplicar certes solucions tecnocientífiques. En un escenari d'incertesa, doncs, una de les principals qüestions a abordar és qui decideix l'exposició d'un col·lectiu a un determinat risc. Per això, es tracta fonamentalment d'una qüestió de poder. Així la ciència postnormal combinaria elements epistemològics i axiològics amb l'objectiu de ser una ciència amb consciència per viure en pau amb el planeta i una ciència de la gent i per a la gent, és a dir democràtica en el sentit radical del terme.

Capítol IV. De l'era del desenvolupament a l'era del desenvolupament sostenible.

En aquest capítol s'ha dut a terme en primer lloc un repàs de les principals teories del desenvolupament; en segon lloc, una anàlisi de les principals dinàmiques de la globalització capitalista, els seus orígens i els seus impactes; i en tercer lloc, l'exposició de l'ecocràcia definida com l'evolució sociopolítica del tractament de les qüestions ambientals i la lluita per la interpretació i manipulació de conceptes com el de desenvolupament sostenible.

En primer lloc, la **noció de desenvolupament** procedeix de la biologia i fou trasllada al camp de les ciències socials al segle XIX amb l'obra de Marx per tal d'interpretar l'evolució social. Aquesta noció defineix l'evolució que acompanyava al creixement dels éssers vius fins assolir la plena potencialitat. Aquest concepte traslladat a les ciències socials aviat es vinculà amb la noció de creixement econòmic, però a diferència del segon podia integrar diverses interpretacions gràcies a la seva dosi d'ambigüitat. No obstant això, hi ha hagut alguns autors que han intentat diferenciar semànticament els termes creixement i desenvolupament. Segons aquests el primer respondria a l'increment quantitatiu, mentre que el segon respon a la millora qualitativa. En qualsevol cas, ambdós conceptes han acabat per ser entesos com a sinònims, però s'ha imposat el terme de desenvolupament per la seva plasticitat.

La idea del desenvolupament socioeconòmic no fou objecte d'atenció política ni acadèmica fins després de la Segona Guerra Mundial. Harry Truman llançà el 1949 l'agenda del desenvolupament com una eina de domini geopolític per tal d'integrar les ex-colònies, a partir de llavors definides com a "països subdesenvolupats", dins de la seva àrea d'influència. Amb el Segle Americà els "països subdesenvolupats" s'haurien de fixar com a objectiu el "far dels EUA". Ja en els anys 1970 començaren a aparèixer fortes crítiques al creixement pels límits biofísics i socials que l'acompanyava, com per exemple l'informe del Club de Roma. Com a resposta es desplegà una potent campanya ideològica, finançada per *think tanks*, per tal de contrarestar aquelles crítiques.

A partir de la segona meitat del segle XX es començaren a elaborar diferents **teories sobre el desenvolupament**, totes elles integrades dins les principals corrents del pensament econòmic, que tal com ha advertit Naredo s'ha articulats, majoritàriament, en base a una noció de sistema econòmic tancat en torn a la unidimensionalitat monetària.

Les primeres aportacions varen ser les de tall **keynesià**, encara que Keynes no s'interessà generalment per aquestes qüestions. Ja anteriorment, Schumpeter i d'altres autors havien descrit els cicles econòmics que contribuirien a rompre amb la noció de progrés econòmic indefinit, ja que segons ells l'evolució econòmica se caracteritzava per ruptures cícliques. Entre els principals models de tall keynesià, el de Harod-Domar, des del vessant de la demanda, relacionava el nivell d'estalvis amb el creixement econòmic; el model de von Newmann, des del vessant de l'oferta, relacionava els tipus d'interès amb el creixement econòmic; i el model Hicks-Hansen, realitzava una síntesi keynesiana amb postulats neoclàssics, que fou durament criticat per l'economista keynesiana Joan Robinson.

Un segon grup de **teories** foren les **neoclàssiques** que perseguïen explicar el desenvolupament econòmic a partir dels factors endògens. L'obra clàssica és la de Walter W. Rostow sobre els estadis del creixement econòmic, segons el qual s'estableix una mena de mecanisme que en cas d'aplicar-se conduiria als països al creixement econòmic. Emperò, el treball de Rostow tenia unes potentíssimes vinculacions ideològiques ja que tal com el seu subtítol indicava, es tractava d'un manifest no comunista. Així doncs, l'articulació teòrica des de les files neoclàssiques anava adreçada en bona part a orientar amb arguments suposadament científics la geopolítica del capitalisme per tal d'evitar l'avanç de la influència comunista. D'aquesta manera, el desenvolupament se declarava com un instrument de primer ordre pel control geopolític mundial.

En tercer lloc, hi ha les **teories heterodoxes**, moltes de les quals partien de la noció ordinària de sistema econòmic i compartien com a objectiu desitjable el creixement econòmic. Aquestes teories reberen una forta influència de l'economia política marxista i apuntaren que els factors exògens eren fonamentals per entendre i explicar les causes del subdesenvolupament. Entre aquestes aportacions destaca la teoria del creixement acumulatiu de Gunnar Myrdal que explicava la pobresa com a resultat de les condicions històriques i sociopolítiques, tot obrint el camp d'anàlisi i explicació més enllà del que es podria entendre com l'estrictament econòmic. En relació a aquesta diferenciaren dos corrents: la del creixement equilibrat de Rosenstein-Rodan, que advocava per donar un fort impuls als països "subdesenvolupats" i enfortir la seva especialització; i la del creixement desproporcionat de François Perroux o Albert O. Hirschmann dels anys 1950 que proposaren la creació de pols de creixement. Altres autors com Arthur Lewis o Simon Kuznet exposaven diferents estratègies per tal de sumar-se al vagó del creixement: el primer mitjançant l'efecte degoteig (*trickle-down*), i el segon pel supòsit que en els primers estadis del creixement econòmic la renda es concentrava, però que progressivament se millorava la seva distribució, la qual cosa permetria rompre amb el cercle viciós de la pobresa.

Una de les teories més importants, entre les heterodoxes, fou la de la dependència, apareguda a finals dels anys 1940, amb l'escola de la CEPAL (Comissió Econòmica per Amèrica Llatina i el Carib), amb la figura destacada de Raul Prebisch. Un altre exponent destacat d'aquest enfocament va ser l'escola de la Monthly Review als EUA, amb autors com Paul Baran o Paul Sweezy. Aquests autors feren una crítica radical a les lògiques del capitalisme històric que havia dibuixat un planeta dividit en espais centrals i perifèrics, per la qual cosa rebutjaven el comerç internacional que segons ells supeditava la perifèria als interessos del centre. En aquest sentit, els autors de l'escola de la dependència formularen la proposta político-econòmica ISI (Industrialització per Substitució d'Importacions), que fou aplicada especialment a Amèrica Llatina. Aquesta proposta, que s'inscriví també en el dogma del creixement, feu fallida quan canviaren les regles del joc del capitalisme global després de la crisi del capitalisme regulat, amb la imposició del dogma neoliberal.

Posteriorment sorgí la teoria sistema-món d'Immanuel Wallerstein, fortament influenciada per la teoria marxista i l'escola dels Annals de Braudel, que analitzava les dinàmiques del capitalisme des d'una perspectiva més ample, tot entenent el sistema-món com un sistema jerarquitzat i interconnectat. Altres teories, vinculades amb l'enfocament de l'economia política marxista, podrien ser les desenvolupades per l'escola de la Regulació que analitza l'evolució econòmica a partir dels diferents marcs o règims d'acumulació.

D'altra banda, des d'una perspectiva liberal, però emmarcada entre les teories heterodoxes, caldria destacar les aportacions de la teoria de les necessitats bàsiques encapçalada per Amartya Sen. Segons aquesta teoria la noció de desenvolupament aniria més enllà de l'estrictament econòmic per endinsar-se en dimensions sociopolítiques.

Finalment, s'ha d'advertir que en temps d'hegemonia neoliberal hi ha hagut un cert estancament en l'evolució de les teories del desenvolupament. Per una banda, han predominat les anàlisis de tall neoclàssic; i per una altra, hi ha hagut un ascens de teories heterodoxes que s'allunyaven en certa manera de les dels pioners. Sovint aquestes noves interpretacions s'han qualificat sota l'epígraf de la teoria del postdesenvolupament, que aprofundeix en altres dimensions que van més enllà de les estrictament econòmiques.

D'altra banda, un dels camps més prolífics en quant a la crítica a la noció de desenvolupament amb plantejaments teòrics novedosos ha estat aquella que ha integrat els conflictes socioecològics, com per exemple l'economia ecològica i l'ecologia política. En aquest sentit hi ha una ample ventall d'aportacions, des de les que integren la teoria estructuralista o la teoria sistema-món, a aquelles que s'emmarquen més dins dels estudis culturals. En relació a aquestes aportacions, en el camp de la geografia s'han estudiat les lògiques espacials del capitalisme històric, tot destacant, entre d'altres, les contribucions de David Harvey i Neil Smith que han difós el concepte de desenvolupament geogràfic desigual.

En segon lloc, s'analitza la **globalització capitalista** i la seva construcció. L'anàlisi d'aquest apartat se centra en una sèrie d'aspectes: en primer lloc el paper de les Empreses Transnacionals (ETN) i el govern corporatiu; en segon lloc, el comerç internacional com una de les principals dimensions de la globalització; en tercer lloc, la financiarització del capital; en quart lloc, la societat de la informació; i finalment, els conflictes socioecològics que acompanyen les dinàmiques del capitalisme global.

Com s'ha esmentat anteriorment, després de la Segona Guerra Mundial s'inicià la cursa del desenvolupament. Així, l'època del capitalisme regulat donà lloc a un període conegut com els "Trenta Gloriosos" en què els països del capitalisme avançat experimentaren unes elevades taxes de creixement econòmic, mentre que els països del Sud Global cercaven la seva via per tal d'inserir-se en les lògiques sistèmiques. Les regions "subdesenvolupades" eren qualificades com a "superpoblades" i "superpobres", per la qual cosa la medicina a aplicar era la del creixement econòmic. Tot això ocorria en un context de fortes tensions geopolítiques marcades pel xoc de blocs i la Guerra Freda.

L'arquitectura institucional del capitalisme de postguerra s'articulà en torn a les institucions emanades de la Conferència de Bretton Woods que perseguien mantenir una certa estabilitat financera per tal d'evitar els mals que havien conduït als conflictes bèl·lics. Cap a finals dels anys 1960, es va començar a trencar l'etapa de fort creixement, i es produí una caiguda en la taxa de beneficis de la classe capitalista. La contestació social que cristal·litzà en les protestes del 1968, als espais centrals i perifèrics, posà en entredit el model socioeconòmic dominant, tant el capitalista com el del socialisme real. La Comissió Trilateral interpretà aquella situació com a resultat d'un excés de democràcia, per la qual cosa estimava que la solució a la crisi passava per retallar les expectatives d'emancipació i transformació social.

Després de la crisi dels 1970 es varen posar en marxa les reformes que donarien lloc a la contrarevolució neoliberal. La nova fase del capitalisme se caracteritzaria per la ruptura del règim de Bretton Woods i l'adopció del Règim Dòlar Wall Street (RDWS), tal com l'ha definit Peter Gowan. El nou règim d'acumulació se caracteritza per la financiarització i la introducció d'un nou marc regulatori flexible que trencarà en bona mesura els acords capital-treball del *Welfare* i estableix el *Workfare*. Aquestes mesures se definiren gràcies a la incorporació de molts de països perifèrics a les lògiques del nou ordre geoeconòmic i geopolític. A més, amb els processos de deslocalització de les activitats industrials s'erosionà també la capacitat d'incidència política del moviment obrer als espais centrals. Emperò, la consolidació de la globalització capitalista neoliberal s'aconseguí, especialment, mitjançant el disciplinament dels països del Sud Global que estaven fortament exposats al deute extern, als que s'aplicaren els programes d'ajustament estructural; i amb la desaparició del bloc soviètic que refermà l'hegemonia global dels EUA.

Els anys 1990 han estat qualificats com de la "**globalització feliç**", una etapa d'expansió del capital que culminà amb els atemptats de l'11 de setembre de 2001, que donaren pas a l'etapa de la "**globalització de domini fort**", l'imperialisme dels EUA. En aquesta nova etapa es conjuguen: un ascens de la conflictivitat geopolítica mundial, fonamentalment pel control dels combustibles fòssils, sota hegemonia dels EUA; l'emergència de nous actors globals, molt particularment la Xina; i una creixent contestació social en contra del capitalisme global sota múltiples expressions. Durant aquest període s'ha dut a terme una nova ronda d'expansió de les dinàmiques financeres, amb la producció d'una enorme bombolla

financero-immobiliària global, que acabà col·lapsant a l'estiu de 2007 als EUA. Des de llavors, la crisi s'ha estès des de l'economia virtual (financera) a la real (productiva) i, en menor o major mesura, per tots els racons del planeta.

En temps de la globalització capitalista una de les institucions que ha guanyat major rellevància ha estat l'**empresa transnacional** (ETN). Entre el 1970 i el 2002 s'ha passat de 7 mil a 61,58 mil ETN. Hom pot subratllar que mentre el 73% de les matrius es localitzen als països del Nord, el 89% de les filials es troben al Sud. Entre les 100 primeres ETN el 2002: 28 pertanyen als EUA; 18 a Alemanya; 14 a França i 14 a Japó. En quant a les principals ETN, aquestes pertanyen als sectors del petroli (p.ex. ExxonMobil) i de l'automòbil (p.ex. General Motors). No obstant això, cal dir que el 2002 la primera ETN del món era la cadena de distribució dels EUA, Wal Mart. Encara que després de Wal Mart les primeres posicions les ocupen les petrolieres i les ETN de l'automòbil, la primera posició de Wal Mart indica el desplaçament del poder corporatiu cap a les activitats de revenda, un aspecte molt relacionat amb l'ascens de la Xina com a fàbrica global. L'ascens de les ETN ha anat en paral·lel a la transformació del paper de l'Estat, que ha adoptat estratègies de gestió de tall empresarialista pròpies de la governança neoliberal. En aquest nou context, les ETN han assolit un gran poder amb capacitat d'interferir i incidir en els processos de presa de decisions públiques. Cal destacar que quan més poder han assolit les ETN, les Nacions Unides desmuntaren el centre que es dedicava al seu estudi i vigilància. No obstant això, hi ha nombrosos organismes independents i moviments socials que es dediquen cada cop més a la vigilància de les ETN.

D'altra banda, els fluxos d'Inversió Estrangera Directa (IED) s'han intensificat de manera notable al llarg del període analitzat. Les IED es dispararen després de la creació de l'OMC (Organització Mundial del Comerç) a mitjans anys 1990. Cal destacar que el major pes de la IED es realitza entre els països del capitalisme avançat, el que s'ha anomenat com a invasió recíproca. No obstant això, l'impacte que ha tengut l'entrada de capitals estrangers als països del Sud Global ha estat molt superior, pel fet que la inversió al Sud Global ha resultat molt més barata que no la del Nord.

A més, una altra qüestió a subratllar és que una part important de la IED ha correspost al que es coneix com a fusions i adquisicions, és a dir que no ha creat cap inversió nova (*greenfield investment*). En gran mesura el procés globalitzador ha estat un procés adquisitiu – acumulació per desposseïció per la via adquisitiva –, ja que tan sols un 3% de les fusions i adquisicions eren fusions.

D'altra banda, s'ha de tenir en compte que els processos d'internacionalització del capital han anat estretament vinculats a la proliferació de les conegudes ZPE (Zones pel Processament per a l'Exportació) o zones franques, tot passant de 79 ZPE localitzades a 25 països el 1975 a unes 3 mil ZPE localitzades a 116 països el 2002. A molts països del Sud Global, una gran part de les exportacions procedeixen de les ZPE i reben un tracte normatiu excepcional a favor del capital transnacional. Finalment, en relació a la construcció d'illes que funcionen al marge de les regles del joc com són les ZPE, cal assenyalar que als marges dels espais centrals, i fins i tot al seu interior, s'ubiquen els coneguts paradisos fiscals que són unes ròtules imprescindibles pel funcionament del capital transnacional.

Un altre aspecte important de la globalització capitalista ha estat l'expansió del **comerç internacional**. Des del poder s'ha insistit en els efectes beneficiosos que tendria la seva expansió, mentre que des de perspectives crítiques s'ha denunciat que la seva implantació reproduïa i ampliava les desigualtats socioecològiques a escala planetària. En l'evolució del comerç internacional es pot subratllar que després de la crisi dels 1970, aquest guanyà pes en termes monetaris, però fou sobretot a partir de la dècada dels 1990 quan el seu volum s'incrementà significativament. Això es correspon amb l'adopció de la nova arquitectura institucional del comerç internacional a través dels acords de l'OMC, i a la proliferació de múltiples acords bilaterals.

En l'anàlisi del comerç internacional per regions mundials s'ha detectat com els grans exportadors de mercaderies en termes monetaris han estat els països europeus i Amèrica del Nord. Aquesta fou superada pels països asiàtics a partir del 1980, la qual cosa correspon a l'adopció de les estratègies financeres dels EUA i de deslocalització productiva. En el segle XXI la regió asiàtica, amb la Xina al capdavant, ha assolit un paper rellevant en les exportacions globals, expressades en termes monetaris. Els grans beneficiaris del comerç internacional han estat les ETN que s'han encarregat de 2/3 parts del mateix; i una part important de les operacions comercials han estat intraempresa. Així mateix, el comerç de serveis també ha

guanyat importància al llarg dels darrers anys, amb unes taxes d'increment superiors al de mercaderies. L'ample epígraf dels serveis inclou des del turisme i transport als drets de propietat intel·lectual i és un dels principals segments d'acumulació del capital, que està fortament controlat pel capital dels països del capitalisme avançat, tot rebent aquestes activitats unes elevades contrapartides monetàries.

Per altra banda, el reduccionisme monetari a través del qual se sol analitzar el comerç internacional ha ocultat els conflictes associats a un intercanvi socioecològic desigual. Així, l'anàlisi del comerç internacional pot conduir a confusions o omissions si no es contempla la seva dimensió física. En aquest sentit, es pot apreciar que el comerç internacional ha passat de mobilitzar 3,12 miliards de Tm el 1981 a 6,8 miliards de Tm el 2005. La forta mobilització de mercaderies de les darreres dècades ha anat associada a la caiguda del preu del petroli a la dècada dels 1980, tot inaugurant l'etapa coneguda com dels "20 anys de petroli barat". Aquesta caiguda del preu del petroli repercutí a la resta de mercaderies, especialment les matèries primeres. Es pot detectar una gran asimetria entre les mercaderies comercialitzades segons el seu valor monetari o el seu valor biofísic, el que Naredo ha definit com la "Regla del Notari". Així, el 2005: els productes agroalimentaris representaven el 38,7% del pes i el 8,59% del valor monetari; els combustibles el 38,7% del pes i el 14,13% del valor monetari; els productes de les indústries extractives el 11,83% del pes i el 3,5% del valor; i les manufactures el 25,67% del pes i el 73,7% del valor. Aquesta asimetria físico-monetària presenta també una traducció geogràfica: hi ha espais especialitzats en la comercialització de matèries primeres que reben una menor valoració monetària; i d'altres espais que s'encarreguen de la comercialització de les manufactures que allotgen les activitats de major valor afegit com són el disseny, la direcció i el màrqueting; mentre que les primeres fases de producció es localitzen als espais perifèrics. Aquesta traducció geogràfica es correspon amb el que s'ha definit com "desenvolupament geogràfic desigual".

Així mateix, per tal de comprendre la geografia de la globalització capitalista resulta imprescindible posar atenció a les **lògiques financeres**. Tal com han posat de manifest nombrosos autors, durant el temps del neoliberalisme s'ha produït un desplaçament del poder cap al món de les finances, que és on s'han ubicat les principals dinàmiques d'acumulació, tot perdent rellevància les activitats anomenades productives. Així, el pes dels actius financers (sense derivats) ha passat de 13,9 bilions de dòlars el 1982 a 214,4 bilions de dòlars el 2008, tot superant en 3,5 vegades el PIB mundial.

El predomini financer ha anat associat al creixent poder dels EUA, el dòlar i Wall Street: el RDWS. Després de diverses reformes per agilitzar els processos d'acumulació per la via financera s'assolí una situació, després de la caiguda del socialisme real, en què a través de mecanismes financers es podien posar en marxa potents paquets d'ajustament i disciplina als països que es veien afectats per atacs especulativo-financers. Aquests foren els casos de Mèxic o del Sud-Est Asiàtic. A partir d'aleshores es propagaren múltiples crisis financeres que anaren acompanyades dels corresponents paquets d'ajustament estructural. Finalment, la crisi acabà afectant al propi cor de les finances globals amb l'esclat de la bombolla tecnològica o de la "nova economia" al 2000.

Els atemptats de l'11-S serviren de pretext per posar en marxa paquets de salvament financer, així com relaxar la regulació per iniciar una nova ronda d'expansió financera vinculada al sector immobiliari. Aquesta nova ronda de financiarització s'expandí pel globus i arribà a classes socials que fins aleshores no havien participat plenament de les seves lògiques. L'augment dels tipus d'interès del dòlar i de l'euro, per fer front als constants increments del preu del petroli des de l'inici de la Guerra Global Permanent, acabà afectant a tot l'entramat financer en estrangular les possibilitats de fer front als pagaments de les hipoteques, tot iniciant-se una profunda crisi.

Ramón Fernández Durán ha qualificat la situació a partir de 2007 com de "fallida del capitalisme global". La gestió de la crisi ha passat globalment per dos episodis: un primer caracteritzat pel salvament públic dels principals sectors afectats, el financer i l'immobiliari-constructor; i un segon caracteritzat per una onada especulativa contra el deute públic acumulat en motiu dels anteriors rescats i pel refredament del creixement econòmic, que té un clar efecte sobre la recaptació fiscal, amb la invisibilitat d'expectatives de reprendre un nou cicle d'acumulació.

En darrer lloc, a partir de l'anàlisi de les balances de pagaments, hom pot apuntar dues estratègies d'acumulació diferents entre els països del capitalisme avançat, en funció del seu

paper en el sistema-món capitalista: una representada per aquells països que tenen una balança comercial excedentària, amb Alemanya com a paradigma; i l'altra per aquells països amb dèficit comercial que queda compensat per la via financera, amb els EUA com a paradigma. Dins d'aquest darrer grup que representa les economies més financiaritzades del planeta, amb l'adopció d'estratègies de keynesianisme de preu d'actius, es troben el Regne Unit i l'Estat espanyol.

Un aspecte sovint destacat de la globalització capitalista és el paper que juguen les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i la Comunicació). Hi ha autors que han arribat a definir la nostra societat com la **societat de la informació**. No obstant això, la implantació de les NTIC, la "Tercera Pell" definida per Fernández Durán, presenta un patró paral·lel a la distribució social i geogràfica del poder planetari, amb una profunda fractura tecnològica (p.ex. a Mali la mitjana és d'un ordinador per mil habitants, mentre que als EUA és de 618). D'aquesta manera, la seva utilització ha tengut un paper cabdal en l'acceleració dels fluxos de capitals a escala planetària, tot contribuint a la compressió espacio-temporal. Emperò, aquests fluxos presenten una clara concentració als espais centrals i més concretament en les Ciutats Globals.

A més, el desplegament de les NTIC ha estat una eina fonamental per la propagació de la cultura de la imatge i de l'espectacle, que ha conduït a una progressiva homogeneïtzació cultural i ideològica planetària. Finalment, cal advertir que malgrat la utilització de les NTIC i la implantació de l'anomenada "nova economia" es presentaven com el nou bàlsam per assolir una economia desmaterialitzada, la realitat és més aviat la contrària, ja que a més d'emprar abundants recursos minerals i energètics, els guanys d'eficiència que acompanyen a la implantació d'aquestes NTIC sol anar seguit del que s'ha definit com "efecte rebot" o paradoxa de Jevons, segons la qual després d'un guany d'eficiència es produeix un augment del consum. Malgrat això, les NTIC també han estat emprades pels moviments antagonistes

En tercer lloc, una de les cares ocultes del desplegament del capitalisme global han estat els **conflictes socioecològics**. Els impactes del capitalisme han xocat amb els límits de la Biosfera, tot passant del que Herman E. Daly definí com una situació de "planeta buit" a una de "planeta ple". Això ha fet que l'actual etapa geològica hagi estat definida com l'Antropocè. Nombrosos autors han apuntat que l'excés de població i la pobresa han estat els responsables dels conflictes socioecològics. Aquest ha estat un dels arguments dels principals òrgans del poder global per disciplinar i controlar les poblacions empobrides i per desviar l'atenció sobre les principals arrels dels conflictes socioecològics, com són les lògiques d'acumulació i expansió del capital.

En aquest apartat s'analitza en primer lloc l'evolució del metabolisme socioeconòmic global, per destacar els canvis d'aquest en relació als diferents **règims energètics**. Les societats agràries presentaven uns requeriments de materials d'unes 4 Tm/càpita, mentre que el trànsit des de les economies orgàniques avançades a la primera Revolució Industrial anà acompanyat de la triplicació del consum energètic. Aquest trànsit es feu gràcies a l'adopció del règim energètic fòssil amb el carbó, la maquinització i l'organització socioespacial en torn als espais urbano-industrials.

La segona gran expansió del capitalisme històric es va nodrir de la plena adopció del petroli i del motor d'explosió, alhora que es desplegaven noves formes d'organització social del capital i es produïa un canvi del poder territorial hegemònic: des del Regne Unit i el carbó, als EUA i el petroli. Així, cap a mitjans del segle XX el petroli ja supera al carbó com a principal combustible, la qual cosa coincidí amb la supremacia dels EUA entre els països de l'òrbita capitalista. L'adopció del petroli facilità una "gran transformació" en les dinàmiques del capital a escala planetària. En aquest sentit, la densitat energètica del petroli duplicava la del carbó i l'adopció del motor a explosió permeté un salt qualitatiu i quantitatiu notable que es traduí, entre d'altres, en l'expansió del transport motoritzat, que amplià significativament el radi d'acció del capital. A més, la indústria de l'automòbil i del petroli foren dos dels pilars del capitalisme fordista. Aleshores el control geoestratègic del petroli començava a ser un dels principals eixos de la política exterior de les potències mundials. La geopolítica petrolera guanyà pes quan a partir de 1952 els EUA començaren a importar per primera vegada petroli, i sobretot a partir dels 1970 quan els jaciments dels EUA assoliren el *peak oil*. La implantació de la Doctrina Carter als 1980 per tal d'assegurar l'accés dels EUA als hidrocarburs del Golf Pèrsic anà seguida de l'etapa dels "20 anys de petroli barat", que coincideix amb la de màxima expansió del capitalisme global.

El capitalisme global mobilitzava uns 107,87 milions de Tm de materials anuals a mitjans de la dècada dels 1990, la qual cosa significa que de mitjana correspondrien unes 19 Tm/càpita. Cal destacar que la societat urbano-industrial mobilitza uns 66,3 milions de Tm, tot convertint-se en el principal agent geològic del planeta (p.ex. els rius mobilitzen uns 16,5 milions de Tm de sediments). Per altra banda l'apropiació de biomassa sumaria, depenent de la metodologia dels càlculs, prop de 41 milions de Tm, la qual cosa significaria una apropiació que se situaria en torn al 23,8% i el 37% de la PPN (Producció Primària Neta). Un ordre de magnitud que ha estat considerat pels experts com un llindar crític a partir del qual es pot esqueixar la capacitat autoreproductiva de la Biosfera.

El **metabolisme urbano-agro-industrial** del capitalisme global, sobretot pel que fa a l'enorme mobilització de materials de l'escorça, ha estat viable gràcies a la utilització del petroli que ha dotat a la societat d'una gran capacitat extractiva, de transformació i de desplaçament dels materials de la Biosfera. Tal com han assenyalat José Manuel Naredo i Antonio Valero, la valoració dels recursos en funció dels costos d'extracció aporta estímuls equivocats si el que es persegueix és la conservació dels recursos i de les condicions de vida al planeta. Per això mateix, aquests autors proposen replantejar la teoria del valor en funció dels costos de reposició i així prioritzar la conservació i el reciclatge per sobre de l'extracció.

L'evolució del metabolisme social ha anat acompanyada de profundes transformacions de les **cobertes del sòl**. En temps de les economies orgàniques avançades augmentaren de manera notable les terres dedicades al conreu, mentre que les superfícies forestals disminuïen de manera significativa. En canvi, l'adopció del règim energètic fòssil i la irrupció del capitalisme industrial anaren acompanyats de l'explosió urbana. De totes maneres, cap a mitjans del segle XX la major part de la població mundial encara era rural i tan sols un 28,4% de la població mundial era urbana. La producció de ciutat ha jugat un paper cabdal en l'absorció de plusvàlues, intensificat des de la segona meitat del segle XX quan el petroli es va convertir en el principal combustible. En temps del capitalisme global i hegemonia neoliberal la producció urbana ha assolit unes dimensions descomunals gràcies, sobretot, a la seva estreta vinculació amb l'esfera financera. Cap a principis del segle XXI, per primera vegada en la història de la humanitat la meitat de la població mundial vivia en espais urbans, amb una part significativa de la població urbana –entre un 15% i un 20%– que viu en el que Mike Davis ha definit com "ciutats misèria".

El metabolisme urbano-agro-industrial ha anat acompanyat d'altres transformacions del sòl a destacar com són les grans infraestructures, fonamentals per a la materialització de la globalització capitalista. La transformació urbana del sòl a escala mundial –amb resultats diferents segons la metodologia emprada– representa l'1,49% de la superfície terrestre global sense comptar l'Antàrtida. En relació a la producció urbana del sòl, es pot veure com el consum de ciment mundial ha passat de 133 milions de Tm el 1950 a 702 milions de Tm el 1975, període que correspondria amb l'etapa dels "Trenta Gloriosos". Mentre que, entre el 1995 i el 2008 s'ha passat de 1443 milions de Tm a 2857 milions de Tm, tot essent el principal devorador de ciment el gegant xinès. La intensa transformació del sòl a escala planetària i l'elevat consum de ciment canviaren la seva tendència amb la crisi sistèmica desfermada el 2007, amb l'esclat de la bombolla financer-immobiliària. Aquesta crisi, no obstant, coincidí amb l'agreujament de la crisi ecològica global i, particularment, amb l'inici del final del petroli barat i el *peak oil* mundial.

Les lògiques abans explicades també produeixen un desenvolupament geogràfic desigual pel que fa a la distribució dels "béns" i dels "mals" socioecològics. Així, el Nord Global acumula "actius ambientals", mitjançant el control del poder financer i de les regles del comerç internacional i del transport mundial (associat als hidrocarburs); mentre que els països del Sud Global acumulen "passius ambientals". D'aquesta manera, els conflictes socioecològics més importants es concentren als espais perifèrics, mentre que als espais centrals la preocupació ambiental s'ha desplaçat cap a la qüestió dels residus i la contaminació. D'aquesta manera, l'agenda del poder global s'ha centrat fonamentalment en la gestió de la contaminació, tot transformant-se aquesta en una nova via d'acumulació del capital i de generació de lucratiu negoci. Aquesta ha estat la que ha predominat en les darreres reunions internacionals sobre el canvi climàtic, en les que el poder ha advocat per l'extensió dels mecanismes de mercat per a la seva suposada resolució.

Així mateix, hom pot destacar que avui en dia, encara des de certs sectors acadèmics fortament vinculats al bloc dominant, se defensa el creixement econòmic com a solució als

problemes ambientals. En aquest sentit, la Corba de Kuznets Ambiental (CKA) relaciona l'increment en els ingressos per càpita amb la millora de les condicions ambientals d'acord amb certs indicadors de qualitat ambiental. No obstant això, nombrosos autors han denunciat que les bases teòriques i empíriques sobre les que s'asseu la CKA són molt febles i que en tot cas la seva defensa i aplicació respon fonamentalment a la ideologia dominant.

En quart lloc, un cop esboçades les principals teories del desenvolupament i la construcció del capitalisme global i els conflictes socioecològics que l'acompanyen s'ha procedit a analitzar l'evolució dels discursos que des del poder s'han llançat per tal d'abordar l'anomenada "problemàtica ambiental", el que s'ha definit com **ecocràcia**.

Entre finals dels 1960 i principis dels 1970, en un clima de forta contestació social contra l'ordre establert, la crítica al capitalisme des d'una perspectiva socioecològica guanyà rellevància. Així, es publicaren diversos treballs que exposaven els límits de la tecnociència, la incidència dels impactes humans sobre la biodiversitat, els límits biofísics al creixement o l'anàlisi bioeconòmic des de les lleis de la termodinàmica, etc. En aquell context, el 1972, es va celebrar la **Conferència Internacional d'Estocolm** sobre el Medi Ambient Humà, els poders mundials assumiren que calia posar en marxa polítiques per tal d'aturar la degradació ecològica. Aquella dècada es començà a parlar de l'ecodesenvolupament, terme que qüestionava el mite del desenvolupament. No obstant, aquell concepte fou retirat per ordre de Henry Kissinger el 1974. Cal tenir present, que entre la Conferència d'Estocolm i la discussió sobre l'ecodesenvolupament s'havia iniciat la crisi del règim d'acumulació regulat, la gestió de la qual desembocaria en la contrarevolució neoliberal.

La dècada dels 1980 fou d'adaptació de les polítiques al marc neoliberal, mentre que aquest es convertia gradualment en hegemònic. En aquelles circumstàncies es va iniciar una nova etapa en el camp de "l'alta política" per tal de conceptualitzar i abordar la "problemàtica ambiental". Així, el 1983 les Nacions Unides constituïren la WCED (World Commission on Environment and Development), presidida per Gro Harlem Brundtland, amb la finalitat de dur a terme estratègies per fer front als "problemes ambientals". La seva tasca es plasmà en el conegut **Informe Brundtland** de 1987, on apareix definit el "desenvolupament sostenible" com "aquell que satisfà les necessitats de les generacions presents sense comprometre la capacitat de les generacions futures per satisfer les seves pròpies necessitats". Un concepte que ha triomfat per la seva enorme ambigüïtat i sobretot per què no qüestiona les relacions de poder ni el creixement econòmic. De fet, amb l'Informe Brundtland es ferma la idea que per assolir el suposat desenvolupament sostenible resulta imprescindible el creixement. Per altra banda, amb l'Informe Brundtland es pretén traslladar l'atenció dels conflictes socioecològics d'aquí i ara a les generacions futures. Alhora, l'Informe centra l'atenció en el concepte polisèmic de les necessitats, en comptes de centrar-se en els límits biofísics en l'expansió del capitalisme.

L'Informe Brundtland es publicà en els moments en què s'iniciava la Perestroika i el neoliberalisme esdevenia hegemònic a escala planetària després de la caiguda del Mur de Berlín i la dissolució de la URSS. Aleshores s'inicià l'etapa que Fernández Durán ha definit com la "globalització feliç". És precisament en aquells moments quan es celebrà la **Cimera de Rio** (1992), coneguda com la Cimera de la Terra. Els resultats de Rio foren, entre d'altres, el Conveni sobre el Canvi Climàtic, el Conveni sobre Biodiversitat, la Declaració de Boscos, l'Agenda 21 i la Declaració de Rio. Aquells acords que eren vinculants entre les parts signatàries, foren rebutjats pel govern dels EUA que era un dels principals responsables del deteriorament ecològic planetari. En aquesta ocasió, la preocupació pels conflictes socioecològics havia augmentat i nombrosos moviments socials d'arreu del món centraven les seves lluites en torn a aquestes qüestions, amb una forta presència a Rio. D'altra banda, el gran capital inicià aleshores accions per tal de contrarestar la influència dels moviments socials, a través de la creació de potents lobbies –coneguts com *Earth Brokers*–, dels que destaca el BCSD (Business Council for Sustainable Development).

Després de Rio 1992, es consolidà l'arquitectura institucional de la globalització capitalista amb la creació de l'Organització Mundial del Comerç (OMC) el 1995. Les regles del joc del comerç internacional s'imposaren per sobre les de protecció ambiental i l'OMC es convertia en un organisme dotat d'un poder a nivell internacional sense precedents. Paral·lelament a la implantació del dogma neoliberal i la globalització capitalista, al llarg de la dècada dels 1990 es multiplicaren les veus contrahegemòniques, des del moviment Zapatista el 1994 a l'eclosió del moviment antiglobalització a Seattle el 1999.

Abans de la celebració de Rio+10 que havia de ser a Johannesburg el 2002, es perpetraren els atemptats de l'11-S del 2001 que acabaren amb la "globalització feliç" i serviren d'excusa al govern de Bush per iniciar l'etapa de "domini fort". En aquella situació de conflicte, l'agenda del poder global pivotà, fonamentalment, sobre la qüestió de la "seguretat" i la guerra.

Quan s'arriba a la **Cimera de Johannesburg** de 2002, el principal objectiu per part dels poders globals era no avançar gaire pel que fa a la resolució dels conflictes socioecològics mundials. Així ho demostrava el fet que a les reunions preparatòries no s'aconsegüís consensuar una agenda, i que a darrera hora es presentàs la que es va conèixer com agenda WEHAB (Water, Energy, Health, Agriculture i Biodiversity).

En aquesta cimera, la presència dels lobbies empresarials fou molt més gran que a Rio. En aquest sentit, la major part dels acords varen correspondre als de tipus II, que significa que no són vinculants, sinó voluntaris entre les parts. Entre aquests acords tipus II destacaren els subscrits entre Nacions Unides, grans multinacionals i alguna BINGO (Gran ONG per les seves sigles en anglès). Aquests tipus d'acord corresponen als criteris de la nova governança neoliberal que prioritza la col·laboració dels agents privats, especialment grans empreses, amb les administracions públiques amb pactes de tall voluntari. En canvi, els acords tipus I que havien estat predominants a Rio 1992 foren molt escassos i el Pla d'Acció de Johannesburg fou qualificat com un acord de mínims.

Després de Johannesburg s'intensificà la conflictivitat geopolítica global amb els hidrocarburs com a rerefons i el debat sobre el final dels combustibles fòssils anà guanyant força. Al mateix temps, les dinàmiques financeres s'intensificaven en relació a la producció immobiliària, que desembocaren en la crisi global. Després de Johannesburg 2002 (Rio+10), el 2012 s'ha de celebrar la Cimera Rio+20 a Brasil, que estarà marcada per la situació de crisi sistèmica mundial. Una crisi que segons Ramón Fernández Durán "ha vingut per quedar-se".

Finalment, en el capítol 4, s'han analitzat alguns dels diferents conceptes que han intentat abordar la relació desenvolupament-natura. En primer lloc, Herman E. Daly proposà com a objectiu l'**estat estacionari** per tal d'assolir una situació d'equilibri entre el desenvolupament econòmic i la conservació dels ecosistemes i dels recursos naturals. No obstant això, aquest terme pot donar lloc a diverses interpretacions, i tal com observà Georgescu Roegen la llei de l'entropia indica que assolir l'estat estacionari és inviable. Per Georgescu Roegen aquesta idea era més aviat una mena de bàlsam per a les societats enriquides, que en haver assolit un cert estadi se suposava que havien de quedar en ell. En segon lloc, l'acceptació del terme desenvolupament sostenible, tal com s'ha esmentat anteriorment, es deu fonamentalment a la seva elevada dosi d'ambigüitat i al fet que reafirma la dimensió creixementista que és un tret fonamental del capitalisme.

En quant al concepte de sostenibilitat es poden sintetitzar dues grans línies: la **sostenibilitat dèbil** i la **sostenibilitat forta**. La primera és de tall tecnocràtic i encaixa perfectament dins de la lògica del capitalisme, tot entenent que els "capital natural" i el "capital manufacturat" són substituïbles. La segona replanteja la noció dominant de sistema econòmic i entén que el "capital natural" i el manufacturat no són substituïbles. Segons aquest segon plantejament, la noció de sostenibilitat no pot ser considerada com un principi tècnic, ans al contrari s'ha d'entendre com un procés ètico-normatiu.

D'altra banda, han aparegut diferents conceptes que presenten un perfil estrictament tècnic, com per exemple el concepte de **desmaterialització**. La seva utilització cada cop més estesa per part de les institucions pot ser deguda al fet que el concepte de sostenibilitat, malgrat l'apropiació del terme per part de les estructures de poder, pot donar cabuda a interpretacions contrahegemòniques.

En darrer terme, es pot assenyalar que des de les files d'investigadors independents i dels moviments socials s'ha difós recentment el terme de **decreixement** que persegueix posar l'èmfasi en la dimensió del creixement econòmic per tal de dur a terme una transformació socioeconòmica en pau amb el planeta. A més, aquest concepte difícilment és apropiable per les estructures del poder, ja que aquestes s'assenten sobre la defensa del creixement. Val a dir que aquest concepte ha generat polèmica entre les files dels investigadors independents, alguns dels quals han proposat la utilització d'altres conceptes per tal d'orientar l'acció social cap a propòsits semblants al dels defensors del decreixement, com per exemple el concepte de "viure bé amb menys" o el **Sumak Kawsay** que en quechua significa "bon viure".

Capítol V. Mesurant l'èxit de les economies. De la comptabilitat nacional als indicadors de sostenibilitat.

El capítol 5 presenta diversos indicadors que s'han elaborat per tal de mesurar l'evolució de l'economia en el seu conjunt. Els indicadors macroeconòmics s'han identificat com a mesures de benestar social. Aquesta noció de benestar social ha estat construïda des de la ideologia dominant, lligada al creixement econòmic. Es tracta, doncs, d'una noció reduccionista del benestar, expressada en magnituds monetàries, que deixa de banda nombrosos aspectes, com per exemple aquells relacionats amb el deteriorament dels ecosistemes i dels recursos naturals. Per això, s'han desenvolupat, a la llum dels debats sobre la insostenibilitat del capitalisme, tota una sèrie de conceptes i metodologies que pretenen mesurar l'impacte de l'espècie humana sobre la Terra, i així ampliar del concepte de benestar i la seva mesura.

Els orígens dels **Sistemes de Comptabilitat Nacional (SCN)** es remunten al moment d'entreguerres, quan la teoria econòmica, fortament influenciada per l'obra de Keynes, feu un gir des de les anàlisis microeconòmiques cap les macroeconòmiques. En els anys 1920 i 1930, amb la crisi de "fe" en el lliure mercat i amb els elevats costos socioeconòmics deguts a la crisi econòmico-financera i als conflictes bèl·lics, es va replantejar el paper de l'Estat en relació a l'economia capitalista. Aleshores, a diversos països, es realitzà un important impuls estadístic, que s'adreçà fonamentalment a esbrinar la renda nacional. A partir d'aquesta, els Estats podrien aplicar les polítiques necessàries per, entre d'altres coses, poder fer front a les despeses de la guerra.

Entre els primers treballs sobre la renda nacional destaquen el de 1920 del National Bureau of Economic Research dels EUA, i el de Keynes de 1940, *Com pagar la guerra*, que perseguia realitzar un exercici comptable per tal d'orientar les polítiques econòmiques, amb clara vocació predictiva i normativa. Posteriorment, durant la dècada dels 1940 sorgiren tota una sèrie de treballs que perseguïen comptabilitzar la renda nacional i, aleshores, la major part dels seus autors es lamentaven de les mancances d'informació estadística. En aquells moments, els còmputos dels agregats de renda passaren a ser reconeguts oficialment, ja que fins aleshores no eren més que exercicis acadèmics amb certa influència política. A continuació, cap a mitjans dels 1940, s'iniciaren conversacions i reunions entre els experts de diferents estats per tal de caminar cap a una metodologia conjunta. Així, a finals dels 1940 Nacions Unides publicava un primer manual. Per la seva banda, l'OECE (Organització Europea per a la Cooperació Econòmica) també publicà un manual el 1950. Així, els estats receptors de l'ajuda del Pla Marshall havien de dur a terme els càlculs de la renda nacional, d'acord amb les regles de manual de l'OECE, per a fonamentar les seves polítiques. En el cas de l'Estat espanyol, el règim franquista també va impulsar la comptabilitat nacional a través del Consejo de Economía Nacional.

A la dècada dels 1960 es revisaren els SCN vigents i les Nacions Unides varen aprovar un nou sistema que seria aplicat internacionalment, conegut com el SCN-68. Paral·lelament, a finals dels 1970, el Sistema Europeu de Comptes Econòmics Integrats (SEC) de la Comunitat Econòmica Europea (CEE) assolí rang de norma jurídica (SEC-79). En ser les metodologies revisades constantment, les Nacions Unides havien iniciat cap a principis dels 1970 un procés de revisió que culminà a principis dels 1990 amb el SCN-93, i a la UE el SEC-79 fou substituït pel SEC-95. En aquesta nova metodologia hom pot destacar la incorporació dels comptes satèl·lit en els que s'integraria la comptabilitat ambiental.

Els agregats de renda han esdevingut les principals guies de la política dels estats capitalistes. Aquests indicadors, més que tenir un rol merament descriptiu de l'economia, presenten un fort component normatiu. Per la seva banda, aquest component normatiu està fortament relacionat amb l'enfocament teòric del que s'entén per sistema econòmic, i en conseqüència a la ideologia que el sustenta. Així, des de les files dels investigadors crítics s'han exposat diferents mancances sobre els SCN, tot essent les més conegudes les realitzades en torn al PIB. Entre les principals crítiques elaborades destaca la relacionada amb els límits de la noció de sistema econòmic perquè considera com objectes econòmics aquells que són produïbles, valorables i apropiables, que entren en el sistema a través de la "producció" – concepte subjecte també a polèmica – i s'extingeixen a través del consum. A més, els SCN, en prioritzar els agregats de renda generats a través del circuit producció-consum, deixa de banda una part important de la renda, i més encara en temps del capitalisme financer global, que es genera en els canvis de valor, és a dir les plusvàlues. També els SCN desatenen de manera

important els comptes patrimonials, tot essent aquesta una de les principals llacunes comptables a l'actualitat.

Entre les principals crítiques destaquen les procedents de les economistes feministes, com ara la tasca no remunerada de les dones a les llars, que encara que sigui un servei fora del mercat, és un element central de les economies i del benestar social. També destaquen les crítiques realitzades des de l'economia ambiental i l'economia ecològica, segons la qual, els comptes nacionals no tenen en compte el paper dels recursos naturals en l'augment (o disminució) del benestar.

De fet, s'ha detectat generalment que els increments dels agregats de renda van acompanyats del deteriorament ecològic. Entre d'altres, els SCN comptabilitza, sota el reduccionisme monetari, de la mateixa manera la "producció" independentment de si aquesta procedeix d'un bé renovable o d'un bé esgotable; la "producció" independentment de la seva finalitat, tot comptabilitzant-se de la mateixa manera la fabricació d'armes que la de llibres. En aquesta mateixa línia es valoren positivament activitats que degraden els ecosistemes; no s'incorporen les activitats que generen "mals socials"; no es consideren les desigualtats socials; hi ha despeses intermèdies que es consideren com a producció final quan no ho haurien de ser; etc.

Entre els indicadors alternatius als SCN se poden distingir, a grans trets, dues línies: una primera que parteix de la mateixa noció de sistema econòmic i presenta solucions comptables des del mateix aparell teòric-conceptual; i una segona que romp amb la noció de sistema econòmic tancat en l'univers dels valors de canvi i planteja la incorporació de nous instruments. Entre els primers exercicis, dins de la primera línia, hom pot destacar el de Nordhaus i Tobin de 1972, que presentaren un primer indicador, el Measure of Economic Welfare (MEW). El MEW ampliava els conceptes a integrar per mesurar el benestar econòmic, entès aquest com un ingrés hicksià –la quantitat que hom pot consumir sense empobrir-se–. Els autors defensaren que el MEW era equivalent a una mesura de consum per càpita sostenible i incorporà tota una sèrie de correccions al PNB, com per exemple la imputació de valoracions al treball domèstic i a l'oci, així com la deducció de les externalitats urbanes.

A continuació, l'anàlisi es centra en la crítica ecològica dels SCN i els **indicadors de sostenibilitat**. La dimensió de la crisi ecològica del capitalisme global feu que a les reunions de l'ecocràcia internacional es plantejàs la necessitat d'implementar instruments que informassin sobre l'evolució de la societat vers la sostenibilitat. Així, a Rio 1992 es proposà ampliar els SCN amb nous paquets d'indicadors que ampliassin la mirada sobre el benestar social i la sostenibilitat.

En relació a aquests indicadors, cal tenir present que estan subjectes al debat teòric-polític i a la lluita interpretativa sobre el concepte de sostenibilitat, ja que la seva definició depèn del que s'entengui per sostenibilitat. Des de l'ecocràcia es planteja que els indicadors de sostenibilitat són unes eines per alimentar el procés polític (i l'anomenada participació ciutadana), amb el suposat objectiu d'assolir la sostenibilitat. Emperò, segons el tipus d'indicador o instrument emprat, aquests indicadors o mesures, també poden ser considerats com a eines claus o importants per a reforçar les dinàmiques antagonistes de cara a la transformació social. En aquest sentit, els indicadors que ajuden qüestionar els agregats de renda com a brúixola política, aporten contrarguments per a la construcció de propostes sociopolítiques i econòmiques alternatives.

Pel que fa a la configuració dels indicadors de sostenibilitat, cal destacar que, així com els primers investigadors de la comptabilitat nacional es lamentaven de la manca d'informació estadística, una de les grans mancances generalitzada és la d'informació estadística de base. Com ja s'ha esmentat, en el cas de la comptabilitat nacional, aquells problemes es varen resoldre en el moment en què els Estats assumiren la confecció d'aquells comptes i aquests es convertiren en la brúixola política.

En els darrers anys, s'han realitzat diverses classificacions i múltiples metodologies d'indicadors de sostenibilitat. Entre les primeres experiències oficials, de principis dels 1990, es poden destacar els comptes satèl·lit ambientals de les Nacions Unides o els sistema d'indicadors de l'OECD (Organització Econòmica per la Cooperació i el Desenvolupament), sota la metodologia P-E-R (Pressió-Estat-Resposta), i les seves posteriors modificacions. Entre les principals classificacions es poden apuntar, per una banda, aquella que distingeix entre indicadors simples i els agregats. Els indicadors simples persegueixen a través d'una sola mesura informar sobre un aspecte de la sostenibilitat, i per analitzar-la en el seu conjunt s'han

de tenir diversos indicadors simples; i els indicadors agregats que a través d'una sola mesura indica si una societat és més o menys sostenible. Per una banda, s'han elaborat indicadors de sostenibilitat en funció de la conceptualització de la sostenibilitat de la que es parteixi: dèbil o forta.

Els **indicadors de sostenibilitat dèbil** consisteixen, fonamentalment, en la correcció i ajustament dels comptes nacionals. D'aquesta manera, el que persegueixen és aconseguir un agregat monetari que contempli la degradació ecològica, expressada en termes monetaris. Per tant, un dels primers obstacles d'aquesta metodologia estriba en les dificultats pròpies de la reducció a la dimensió monetària de les "externalitats ambientals". Entre aquests indicadors es poden distingir els de flux, que consisteixen en correccions dels agregats de renda; i els d'estoc, que es fonamenten en la Regla de Hartwick, segons la qual part dels ingressos obtinguts dels recursos no renovables s'han d'invertir en capital manufacturat.

Els indicadors de flux parteixen del concepte d'ingrés hicksià com a mesura de benestar per la qual cosa proposen ajustar ambientalment el Producte Nacional Net. Entre les diferents propostes per calcular un PNN Verd es poden destacar la de Robert Repetto que corregeix el PNN, bàsicament, amb la consideració de l'esgotament dels recursos no renovables i la depreciació d'altres recursos, i els aomenats serveis ambientals.

També destaca el mètode de Salah El Serafy, segons el qual, la venda de molts de recursos naturals no haurien de ser afegits a la renda ja que es tracta de la venda d'actius i, per tant, la seva venda no genera PIB. Per El Serafy s'hauria de destinar un flux de renda procedent de la venda dels recursos no renovables a usos alternatius, per la qual cosa haurien de ser deduïts dels agregats de renda; en canvi la corrent de renda que es generi a partir d'aquestes reinversions sí que es podria afegir al PIB.

Christian Leipert desenvolupà el mètode de les despeses defensives, segons el qual moltes despeses de protecció ambiental haurien de considerar-se com a consums intermedis i per tant no haurien de sumar-se al PIB. Un exemple característic d'aquest concepte és el que fa referència al negoci del tabac ja que es comptabilitza positivament tant la seva venda, com les despeses mèdiques del tractament de càncer provocats pel tabac. Segons aquesta metodologia, les despeses defensives haurien de deduir-se del PIB ja que són costos intermedis associats a la venda del tabac.

Un dels indicadors més complets ha estat l'Index of Economic Sustainable Welfare (ISEW) proposat per Herman E. Daly i John Cobb a finals dels 1980. Daly i Cobb proposaren corregir el PNB amb la incorporació de diferents elements de correcció: desigual distribució de la renda, consideració de certes despeses com inversió (p.ex. educació), coeficient sobre el canvi de posició internacional, despeses defensives i depreciació del "capital natural".

Per altra banda, els Estalvis Genuïns elaborat per David Pearce i Giles Atkinson és una mesura d'estoc que compara la taxa d'estalvis d'un país amb la depreciació del "capital natural" i del capital manufacturat, expressats tots ells com una fracció de la renda nacional.

La principal crítica llançada vers aquestes metodologies rau en el fet que aquestes parteixen del reduccionisme monetari de la teoria neoclàssica, que és un dels principals baluards acadèmics del capitalisme. Aquest reduccionisme fa que les valoracions monetàries de l'anomenat "capital natural" siguin prou dificultoses i s'ajustin als criteris propis de la noció subjectiva de valor pròpia de l'individualisme metodològic. L'agregació de les variables contemplades en els comptes nacionals corregits reforça la idea de la substiuibilitat dels recursos naturals per capital manufacturat. En aquest sentit, la "comptabilitat nacional verda" esdevé una potent eina en mans del poder, ja que permet reforçar l'estatus quo social i la fe en les solucions als conflictes socioecològics mitjançant la tecnologia i el mercat capitalista. Finalment, es pot apuntar que els exercicis de corregir ambientalment els comptes nacionals, més enllà del seu suposat valor acadèmic, serveixen de poca cosa a l'hora d'esbrinar l'impacte de l'espècie humana sobre la biosfera i també són de poca utilitat a l'hora d'orientar l'acció sociopolítica.

Els **indicadors de sostenibilitat forta** es plantegen des d'una concepció del sistema econòmic obert, caracteritzat per les interrelacions entre diferents sistemes, i per tant subjecte al que es coneix com a pluralisme científic. Es considera que la commensurabilitat de la sostenibilitat forta és dèbil i que està subjecta a múltiples criteris i variables. Les principals variables d'aquests indicadors són les biofísiques. No obstant això, també inclouen d'altres variables socials, entre les quals, fins i tot, hi pot haver la monetària, però aquesta no ocupa el lloc privilegiat que té als indicadors de sostenibilitat dèbil. La sostenibilitat forta entén que la

sostenibilitat és una qüestió de l'escala de la economia en relació a la Biosfera, i els seus indicadors consisteixen en una sèrie de mesures que informen de les dimensions biofísiques de l'economia. Una de les idees centrals d'aquests indicadors és la de comptabilitzar els inputs (requeriments de recursos naturals) i outputs (residus) d'una societat en termes biofísics, amb independència de si transiten o no pel que convencionalment es coneix com sistema econòmic. És a dir, es tracta d'anar més enllà de si han estat o no comercialitzats i més enllà de si han suposat o no una contrapartida monetària. Entre aquests indicadors es poden destacar: els Sistemes de Comptabilitat dels Recursos Naturals; la Comptabilitat dels Fluxos de Materials; la Petjada Ecològica; la Motxilla Ecològica; l'Espai Ambiental; i l'Apropiació Humana de la Producció Primària Neta.

A continuació s'explica l'anàlisi del concepte de **metabolisme socioeconòmic o social** que és cabdal a l'hora de desenvolupar els instruments comptables de la sostenibilitat forta i més concretament la **comptabilitat dels fluxos de materials**. Segons Marina Fischer Kowalski el metabolisme socioeconòmic conceptualitza les relacions entre les societats i el medi ambient com un procés constituït per inputs i outputs biofísics, que són els materials i l'energia que s'extreuen del medi, processats a través de la societat, en part acumulats com estocs socioeconòmics, i finalment "llançats" i "retornats" al medi en forma de residus i/o emissions contaminants. Els orígens d'aquest concepte i el seu trasllat a les ciències socials se remunta a la metàfora del metabolisme social –*Stoffwechsel*–, emprada per Karl Marx a El Capital per tal de definir les relacions entre la societat i la natura. Marx, influenciat per les ciències de la naturalesa, recollí el concepte elaborat per Moleschot a mitjans segle XIX segons el qual el metabolisme era l'intercanvi de matèria entre un organisme i el seu entorn. A les ciències naturals el concepte evolucionà fins a considerar les reaccions biogeoquímiques –anabolisme i catabolisme–; i posteriorment es traslladà per explicar el funcionament dels ecosistemes.

Entre les propostes de principis del segle XX, es pot destacar la d'Alfred Lotka que distingia entre el metabolisme endosomàtic i l'exosomàtic, és a dir de l'individu i del seu entorn. Aquestes propostes analítiques foren recollides pels pares de l'ecologia moderna com els germans Eugene i Howard Odum i Ramon Margalef.

Encara que Marx llançà el concepte de metabolisme social, aquest no fou un dels elements centrals de la seva tesi, que estava més centrada en l'estudi de l'economia política capitalista i la seva vinculació i contradicció amb el treball. Emperò, altres autors si que s'aproparen al concepte de metabolisme social com a eina analítica, tot destacant Serheii Podolinsky amb el metabolisme energètic o Patrick Geddes, que aplicà el concepte de metabolisme a l'estudi regional i urbà.

Entre les disciplines socials on el concepte de metabolisme social ha estat més ben rebut destaca l'antropologia. Segons alguns dels antropòlegs que l'han aplicat, determinades necessitats metabòliques s'han traslladat a pràctiques culturals específiques, d'aquesta manera el concepte de metabolisme es pot aplicar a qualsevol grup humà independentment del seu sistema socioeconòmic (p.ex. a una comunitat de caçadors-recolectors). La geografia, particularment al Simposi de Princeton de 1955, ha tengut entre els seus objectes d'estudi les relacions entre la societat i la natura, amb l'estudi de l'ús dels recursos i les transformacions del sòl. El geògraf alemany Ernst Neef afirmava el 1969 que el metabolisme entre la societat i la natura era un dels temes centrals de la geografia. Malauradament, aquestes preocupacions no han estat centrals en l'anàlisi geogràfica posterior. Pel que fa a la sociologia, Marina Fischer Kowalski també es lamentava del fet que a l'estudi del metabolisme social tampoc ha estat objecte d'atenció dins d'aquesta disciplina. En canvi, l'estudi del metabolisme ha estat un dels principals camps d'investigació dels economistes ecològics.

A la segona meitat dels 1960 es pot dir que començà la instrumentalització analítica del concepte del metabolisme socioeconòmic, realitzada per la fusió de la feina entre investigadors procedents de l'economia, la física i l'enginyeria. És a dir, el que llavors seria conegut com economia ecològica. Entre les principals aportacions d'aquell moment es poden destacar la d'Abel Wolman sobre el metabolisme urbà i la de Robert Ayres i Allen Kneese amb l'estudi dels fluxos de materials dels EUA entre el 1963 i el 1965. Encara que a principis dels 1970 també hi havia algun treball semblant a la URSS i a d'altres indrets, tot destacant els realitzats a l'Estat espanyol per José Manuel Naredo, aquesta primera etapa ha estat definida com l'etapa nord-americana.

Cap a finals dels 1970, la preocupació sobre la crisi ecològica i els recursos naturals –el seu deteriorament i esgotament– va decaure, així com també ho va fer l'agenda científica de

l'aplicació analítica del metabolisme socioeconòmic. Aquest canvi d'orientació de les preocupacions socioecològiques i la caiguda dels estudis del metabolisme socioeconòmic, s'ha de contextualitzar en relació a l'etapa dels "20 anys de petroli barat". Durant aquesta etapa, la caiguda del preu del petroli repercutí en l'abaratiment de les matèries primeres i alimentà l'explosió de la globalització capitalista de la mà del comerç internacional, de l'explosió del transport internacional i de la financiarització. D'aquesta manera, la preocupació sobre l'esgotament dels recursos –que tenien un preu baix– va deixar pas a una creixent preocupació sobre la contaminació que resultava del metabolisme urbano-agro-industrial. A més, amb l'explosió del comerç internacional, els conflictes associats a l'extracció dels recursos es desplaçaven i localitzaven a la perifèria del Sistema-Món, mentre que els impactes vinculats a la contaminació afectaven a tot el planeta, incloses les societats del capitalisme avançat que eren les que marcaven l'agenda política global.

Aleshores, amb el retrocés de les preocupacions sobre els recursos, Wilfred Malenbaum introduí el concepte de la desmaterialització que analitzava a través de l'Índex d'Intensitat d'Ús. Aquest índex relaciona els materials emprats, expressats en unitats físiques, amb l'ingrés nacional. Segons Malenbaum els estats del capitalisme avançat a mesura que avançaven cap a la terciarització es desmaterialitzaven, és a dir disminuïa l'Índex d'Intensitat d'Ús. El debat sobre aquest concepte ha continuat i s'ha matisat, tot distingint entre desmaterialització dèbil o relativa –que fa esment a la reducció de materials per unitat d'ingrés– i la desmaterialització forta o absoluta –que fa esment a la reducció total de materials–. S'ha apuntat que en el comportament de la major part de les economies en comptes de desmaterialitzar-se, després d'una certa reducció de les exigències materials es produeix una rematerialització. Així en comptes de tenir una corba en forma d'U invertida (CKA), es produeix una corba en forma d'N, tot donant-se el que es coneix com a Paradoxa de Jevons, o efecte rebot, fet que qüestiona les bondats dels increments d'eficiència mitjançant la innovació tecnològica.

D'altra banda, també s'ha produït el que es coneix com un procés de transmaterialització que vendria caracteritzat per la substitució de materials. Moltes vegades la substitució de materials pot donar la falsa idea d'una desmaterialització ja que pot ser que el material substituït sigui més lleuger, però la seva càrrega tòxica i els materials i energia exigits per a la seva obtenció siguin molt superiors als del material substituït.

El 1989 Robert Ayres encunyà el concepte metabolisme industrial i Robert Froesch i Nicolas E. Gallopoulos definiren l'ecologia industrial. Es tractaria d'una nova branca de l'enginyeria que analitzaria els fluxos de materials i energia dels sistemes industrials i que perseguiria millorar la seva eficiència a través de la innovació, sobretot, tecnològica. Emperò, aquesta nova branca apareixia molt lligada al capital industrial dels EUA, tot contribuint a desvincular el metabolisme de les relacions socials que l'acompanyen.

En els anys 1990, després del gran buit pel que fa a aportacions sobre el metabolisme social, encara que amb algunes excepcions, dels 1980, s'inicià la segona etapa de l'estudi del metabolisme, que ha estat qualificada com l'etapa europea. En relació a aquesta, s'han de destacar sobretot les aportacions realitzades pel Wuppertal Institute d'Alemanya i per l'Institut d'Ecologia Social de la Facultat d'Estudis Interdisciplinars (IFF) de la Universitat de Klagenfurt d'Àustria. A més d'aquestes dues escoles, cal assenyalar també les aportacions de l'escola japonesa d'economia ecològica amb Kozo Mayumi i l'espanyola en la que destaquen els treballs de Naredo. El Wuppertal Institute ha desenvolupat l'estudi dels usos de recursos mitjançant el metabolisme des d'una vessant més enginyeril, probablement per influència de Friederick Schmidt-Bleek, al capdavant de la divisió "Material flows and structural change", que desenvolupà el concepte de Motxilla Ecològica i el del MIPS (Material Intensity per Unit of Service). Per altra banda, l'IFF amb la sociòloga Marina Fischer Kowalski al capdavant ha centrat els seus estudis des d'una perspectiva més transdisciplinària i amb un profund caràcter socio-geo-històric. L'IFF ha realitzat, entre d'altres, treballs en els que es relaciona el metabolisme social amb els canvis de les cobertes del sòl per sèries temporals llargues. Una de les principals diferències entre les dues escoles és que mentre el Wuppertal Institute comptabilitza, a més dels fluxos directes, els anomenats fluxos ocults o indirectes del metabolisme, l'IFF tan sols contempla els fluxos directes.

El 1996 es va crear la xarxa ConAccount i poc a poc es van anar afegint nous centres i investigadors que han treballat el metabolisme socioeconòmic i/o industrial a Europa. Durant la segona meitat dels 1990, l'estudi del metabolisme va rebre un nou impuls als EUA, tot destacant els treballs del World Resources Institute (WRI). Aleshores es publicà un primer

treball –*The resource flows: the material basis of industrial economies*– en el que es presentava el metabolisme, per la banda dels inputs, entre el 1975 i el 1994. Aquesta obra analitzava i comparava els casos dels EUA –realitzat pel WRI–, el d’Alemanya –realitzat pel Wuppertal Institute–, el dels Països Baixos –realitzat pel Ministry of Housing, Spatial Planning and Environment– i el del Japó –realitzat pel National Institute for Environmental Studies–. En aquest treball s’incorporaren els fluxos ocults. Aquests fluxos consisteixen amb aquells materials que malgrat no quedar reflectits en els sistemes estadístics oficials, ni haver rebut cap contrapartida monetària, acompanyen als béns i serveis (p.ex. a cada tona de coure comercialitzat l’acompanyen 44 Tm de materials mobilitzats). Posteriorment, el 2000, es publicava un nou treball – *The Weight of Nations: material outflows from industrial economies*– en el que es calculava el metabolisme per la banda dels outputs per aquells mateixos països, als que s’hi afegia Àustria –realitzat per l’Institut d’Ecologia Social–.

Per tal d’arribar a metodologies comunes l’agència d’estadística de la UE, Eurostat, inicià un procés d’unificació metodològica que es veurà reflectit en la guia de 2001 *Economy-wide material flow accounts and derived indicators. A methodological guide*. A partir de llavors, no tan sols s’han multiplicat els estudis sobre el metabolisme socioeconòmic i s’ha consolidat aquest com una de les principals línees oficials de la comptabilitat biofísica de l’economia, sinó que s’ha seguit treballant amb la seva millora. Així mateix, s’ha de destacar que el 2008 l’OCDE (Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic) llançà el programa sobre fluxos de materials i productivitat dels recursos, tot resultant tota una sèrie de llibres que es centaven en torn a l’estudi dels fluxos de materials.

La Comptabilitat (i Anàlisi) dels Fluxos de Materials presenta com a principal avantatge el fet que permet estudiar el volum i l’estructura de les economies en relació a l’ús de recursos naturals, a partir d’una metodologia comuna i fàcil de comprendre. Aquesta metodologia és aplicable a qualsevol tipus d’organització social, procés econòmic, escala temporal i geogràfica. D’acord amb aquests càlculs hom pot saber quins són els principals materials que exigeix una determinada economia, tot distingint entre diferent tipologies: fluxos domèstics i importats; fluxos directes i ocults; fluxos biòtics i abiòtics; etc. Un dels punts interessants d’aquests càlculs és que inclou l’efecte del comerç internacional, és a dir comptabilitza els fluxos de materials i energia que malgrat no siguin extrets en un determinat territori si que són emprats per la seva societat, amb la qual cosa esdevé una important eina per analitzar el “desenvolupament geogràfic desigual”.

En quant a les limitacions d’aquesta eina comptable es pot destacar, en primer lloc, que es tracta d’un instrument que analitza les pressions sobre la Biosfera, però no ens indica els canvis d’estat del medi; en segon lloc, no distingeix els materials i substàncies segons el seu grau de toxicitat i per tant es pot donar el cas que disminueixin els materials emprats en tonatge, però augmenti la seva toxicitat; en tercer lloc, una de les principals dificultats estriba en la manca d’informació biofísica de l’economia; en quart lloc, el càlcul dels fluxos ocults resulta prou complicat, tant per la manca d’informació, com per d’altres motius com per exemple el secret industrial de moltes mercaderies; en cinquè lloc, l’aigua no es contempla generalment en els càlculs de fluxos de materials perquè el seu elevat volum distorsionaria els resultats en comparació amb la resta de materials, per la qual cosa es calcula independentment a través del metabolisme hídric. En tot cas, aquesta eina pot ser emprada junt amb d’altres. Així, des d’un enfocament transdisciplinari i dialèctic permet explicar una part essencial del comportament del capitalisme.

El creixent interès en l’estudi del metabolisme socioeconòmic per part dels països del capitalisme avançat rau, sobretot, en què el debat sobre la finitud i esgotament dels recursos ha esdevingut cada cop més central. Es parla que després del *peak oil* arribaran els pics d’altres materials, uns materials que procedeixen majoritàriament de l’escorça terrestre i que responen a una “geografia capritxosa”, en el sentit que la seva localització és prou distant dels centres de consum. A més, l’ascens de nous actors en el capitalisme global, com per exemple la Xina que són cada cop més exigents en recursos, fa que les tensions geopolítiques en torn a l’apropiació d’aquests recursos es vagin intensificant. Per això, s’han llançat diverses estratègies o línies polítiques, des dels principals centres de poder global, que vinculen la política exterior a les qüestions de “seguretat”, l’accés i obtenció de recursos i el creixement econòmic com a mecanisme per assegurar la “pau social” (p.ex. als EUA amb la revisió de la *Strategic and Critical Stockpiling Act*; o Japó amb *Guidelines for Securing National Resources*). Un dels casos

més destacats és el de la UE que es caracteritza, entre d'altres, per la manca de recursos minerals i energètics "estratègics" al seu territori.

Així, el 2008 la Comissió Europea publicava la comunicació "The raw materials initiative - meeting our critical needs for growth and jobs in Europe"². Aquesta iniciativa adreçava la seva atenció a la dependència de l'espai europeu respecte d'altres territoris a l'hora de cobrir les seves exigències de matèries primeres –sense comptar els combustibles–, per la qual cosa recomanava, entre d'altres, estendre la "Doctrina Solana" –Estratègia de Seguretat Europea que introduí la guerra preventiva– per tal d'assegurar-se aquestes matèries procedents de l'exterior, entès l'accés a determinades matèries primeres com a qüestions de "seguretat". Aquestes polítiques formen part de l'Estratègia Europe 2020 pel creixement econòmic de la UE, en concret formen part de la iniciativa "*A resource-efficient Europe – Flagship initiative*"³, que abraça nombrosos materials inclosos els combustibles fòssils o els productes agroalimentaris. Aquesta iniciativa europea també contempla la forta connexió existent, després del col·lapse financer-immobiliari, entre les lògiques financeres i els increments del preu de moltes matèries primeres, motivats per dinàmiques especulatives. L'objectiu de la iniciativa és assegurar l'accés de la UE als materials, especialment els definits com a matèries primeres crítiques, tot apuntant diverses línies d'acció que, a part de les bones intencions d'incrementar l'eficiència en l'ús dels materials i promoure el reciclatge, es poden sintetitzar en torn al relaxament de la normativa ambiental per dinamitzar el sector miner a l'espai europeu, i el reforçament dels mecanismes de poder a través del mercat o l'exèrcit, en cas de ser necessari, per tal d'accedir als recursos de països fora de la UE.

La **Petjada Ecològica** és un altre indicador de sostenibilitat forta agregat que ha assolit una gran repercussió els darrers anys. Segons Mathis Wackernagel i William Rees, la petjada ecològica d'una població o d'una economia pot ser definida com l'àrea de sòl (i aigua) ecològicament productiva que seria requerida per proveir tota l'energia i els recursos materials consumits, i per absorbir els residus emesos amb la tecnologia prevalent, sigui on sigui que es trobi aquell sòl (i aigua) en el planeta. En definitiva, aquest indicador pot ser caracteritzat com l'expressió territorial del metabolisme socioeconòmic. El concepte de petjada ecològica fou desenvolupat per William Rees i l'utilitzava als seus cursos de doctorat. Emperò, fou un dels alumnes destacats de Rees, Mathis Wackernagel, qui popularitzà el concepte. Wackernagel, dirigit per Rees, realitzà la seva tesi doctoral sobre la petjada ecològica a la primera meitat dels 1990. El 1996 ambdós publicaren el llibre *Our Ecological Footprint*, moment a partir del qual el concepte es va difondre i a partir d'aleshores s'iniciaren múltiples aplicacions i debats acadèmics sobre el tema, com per exemple els apareguts a la revista *Ecological Economics*.

Rees partí del concepte de capacitat de càrrega procedent de l'ecologia, però en comptes de demanar-se quants d'individus pot suportar un territori, es demanà quina era la capacitat de càrrega, expressada en superfície, que aquests individus requerien per mantenir el seu metabolisme. És a dir, quina era l'apropiació humana de la capacitat de càrrega.

Els antecedents d'aquest concepte, entre d'altres, són: *ghost acreage* de Georg Borgström que es referia a la superfície agrícola apropiada per les ciutats per abastir-se d'aliments; *shadow land* definit per Eugene Odum per referir-se a la superfície addicional que requereixen les ciutats per poder abastir les seves exigències energètiques; *phantom land* de William Catton que fa esment a què els combustibles fòssils cremats equivalen a una terra fantasma perquè equivalen a organismes vius que existiren en el passat; o el d'*emergy*, desenvolupat per Howard T. Odum, que fa referència a la "memòria energètica" dels béns i serveis al llarg del seu cicle de vida.

La metodologia de la petjada ecològica parteix de calcular el consum de materials i energia i l'emissió de residus, per després expressar-los en la superfície necessària per tal de proveir-los i absorbir-los. En primer lloc, la metodologia es centra fonamentalment en els recursos biòtics ja que segons els fundadors de l'eina, una economia sostenible és aquella que

² Communication from the Commission to the European Parliament and the Council the Raw Materials Initiative — Meeting our critical needs for growth and jobs in Europe. Brussels, COM(2008) 699: http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/cf/document.cfm?action=display&doc_id=894&userservice_id=1 (agost 2011).

³ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic And Social Committee and the Committee of the Regions: A resource-efficient Europe – Flagship initiative under the Europe 2020 Strategy. Brussels 26/01/2011. COM(2011) 21 http://ec.europa.eu/resource-efficient-europe/pdf/resource_efficient_europe_en.pdf (agost 2011).

fonamenta el seu metabolisme a partir de recursos renovables. El fet de no considerar els minerals ha estat considerat com un dels punts febles de la petjada. En segon lloc, la petjada ecològica distingeix les següents categories: agrícola, pastures (consum de carn i productes animals), aquàtica (pesca marina i d'aigües continentals), forestal, construcció i d'energia. En tercer lloc, pel que fa a la petjada energètica, contempla el consum de combustibles fòssils amb el càlcul del que s'ha denominat la petjada del carboni que consisteix en la superfície requerida per absorbir les emissions de CO₂, tot essent aquest un punt controvertit i objecte de polèmica ja que, entre d'altres qüestions, la petjada resultant és una "petjada virtual" que, a més, representa la part més important dels càlculs de la petjada ecològica. La petjada energètica es completa amb el càlcul de l'*emergy* (emergia o conginut energètic) dels béns de consum importats i exportats, que llavors es tradueix en la petjada de carboni. En quart lloc, cal destacar que la petjada dels residus i la contaminació és un dels aspectes menys desenvolupats de l'eina, tot reduint-se aquesta, bàsicament, a la contaminació atmosfèrica derivada dels GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle). En cinquè lloc, una altra mancança que s'ha detectat en la petjada ecològica i als estudis de CFM (Comptabilitat de Fluxos de Materials), és que l'aigua no entra dins dels anàlisis comptables. Aquesta mancança ha estat, en certa manera resolta, amb el desenvolupament del concepte de petjada hídrica d'Arjen Y. Hoekstra.

Altrament, la metodologia de la petjada ecològica, a part de la dimensió del consum, necessita tenir una informació ampla i detallada de les diferents cobertes del sòl –el que Naredo defineix com la "petjada ecològico-territorial efectiva"– i les seves bioproduïtats, tot connectant aquesta metodologia amb les aportacions científiques sobre l'anomenat "Canvi Global". D'aquesta manera es vinculen els conceptes de metabolisme social i transformacions del sòl a través de la petjada ecològica. Cal subratllar que tant la informació de base del metabolisme social com de les cobertes del sòl són un dels punts crítics a l'hora de desenvolupar aquestes anàlisis, ja que en la majoria d'ocasions la informació és escassa i de mala qualitat. No obstant això, les llacunes d'informació de base s'han anat cobrint en els darrers anys. Un cop es tenen els càlculs del consum expressat en el seu equivalent en superfície i les disponibilitats de sòl de les diferents categories, es pot saber si una determinada economia és, en termes biofísics, excedentària o deficitària.

El 1997, Wackernagel i els seus col·laboradors calcularen la petjada ecològica de 52 països, tot definint una metodologia comuna i presentant uns resultats comparables. Aquella publicació originà un interessant debat sobre la petjada ecològica i crítiques sobre la seva metodologia i utilitat. Arran d'aquells debats, Wackernagel introduí tota una sèrie de modificacions metodològiques. Entre aquestes es pot destacar el desenvolupament dels factors de producció i d'equivalència. El factor de producció intenta homogeneïtzar les diferents categories del sòl emprades en relació a la bioproduïtats mundial mitjana; mentre que el factor d'equivalència homogeneïtza la bioproduïtats local en relació a la mitjana mundial. Després d'aplicar els factors d'equivalència i de productivitat la superfície obtinguda s'expressa en el que els autors han definit com a Hectàrea Global (GHa), ja que permet comparar les diferents categories del sòl independentment de la seva localització. Aquest canvi metodològic ha estat criticat per d'altres autors que sostenen que amb la seva aplicació, la petjada ecològica deixa de ser un indicador biofísic perquè les hectàrees globals són hectàrees virtuals que no es corresponen amb la realitat biofísica. Per això mateix, hi ha hagut alguns autors que han preferit seguir un camí diferent al de la metodologia estàndard de la petjada ecològica, sense incorporar aquests factors, per tal d'apropar-se el màxim possible a la realitat física, malgrat es perdi comparabilitat amb d'altres territoris.

A partir de 2000, amb una periodicitat bianual, el Global Footprint Network, la WWF (World Wildlife Foundation) i el UNEP (United Nations Environmental Programme) desenvolupen l'informe *Living Planet Report* que estima la petjada ecològica per la major part de països del planeta. Al marge de les discussions metodològiques, aquests informes permeten interpretar la desigual distribució mundial dels recursos naturals i el seu consum, tot essent un instrument que reforça el concepte de "desenvolupament geogràfic desigual". Es pot comprovar que la humanitat en el seu conjunt va superar el 1987 –any de publicació de l'Informe Brundtland– la biocapacitat del planeta i que la petjada ecològica per càpita mitjana mundial (2,2 GHa/cap) era superior a la biocapacitat mitjana (1,67 GHa/cap), amb la qual cosa hi havia un dèficit ecològic d'unes 0,4 GHa/cap. Nogensmenys, la distribució mundial de la petjada ecològica presenta enormes diferències territorials, tot coincidint els països amb elevades petjades per càpita amb els països del capitalisme avançat; amb la qual cosa es comprova que la principal causa de

deteriorament ecològic procedeix de l'excés de "riquesa" (crematística) més que de l'excés de població tal com volen donar a entendre els centres del poder global. Emperò, cal destacar que tant els càlculs des fluxos de materials com els de la petjada ecològica tendeixen a realitzar **homogeneïtzacions socials sense distingir la condició de classe**, fet que en cas d'incloure's permetria obrir nous debats en torn a la dimensió sociopolítica de la crisi ecològica.

Finalment, cal dir que el 2006 la Global Footprint Network inicià un procés de revisió metodològica i estandardització de la petjada ecològica que s'ha traslladat en diferents manuals publicats per la mateixa organització i que han ocupat també les pàgines de les revistes científiques. Aquestes modificacions metodològiques reforcen els aspectes ja apuntats, tot mantenint els factors de productivitat i d'equivalència.

A més de la Comptabilitat dels Fluxos de Materials i la Petjada Ecològica es poden destacar altres indicadors de sostenibilitat forta com per exemple la **Motxilla Ecològica** (ja esmentada anteriorment), Material Intensity per Unit of Service (**MIPS**), l'**Espai Ambiental** o l'Apropiació Humana de la Producció Primària Neta (**AHPPN**). La Motxilla Ecològica (o fluxos ocults) fou desenvolupada per Friedrich Schmidt-Bleek i comptabilitza els materials i energia associats a un procés econòmic o bé de consum al llarg del seu cicle de vida. D'aquesta manera es comptabilitzen no tan sols aquells materials que reben una contrapartida monetària, sinó també tots els materials i energia que acompanyen a un determinat producte o substància. Aquest concepte serveix per explicitar les enormes càrregues de materials que acompanyen a moltes mercaderies, com per exemple un anell d'or que tan sols li pesa 10 grams a la persona que el porta al dit, però que te una motxilla ecològica de 3,5 Tm, associada a conflictes socioecològics que són desplaçats des dels punts de consum als d'extracció, transformació i transport dels materials. Un altre concepte estretament relacionat amb el de la motxilla ecològica és el MIPS, desenvolupat també per Schmidt-Bleek, que estima els materials i l'energia, des del bressol a la tomba, requerits per una unitat de servei. Així, en el cas d'una habitació d'hotel es comptabilitzarien els fluxos de materials associats a una estada turística.

El concepte d'Espai Ambiental, proposat per Amics de la Terra i elaborat per Joachim H. Spangenberg, estima els consums globals de determinats recursos en termes biofísics i els distribueix homogèniament entre la població mundial, de tal manera que s'evidencia la discrepància entre els consums existents a diferents espais del món i el que seria una hipotètica distribució equitativa. A més, aquesta eina proposa objectius de reducció en termes globals, tot atenent al que es consideraria una magnitud sostenible (p.ex. reducció de les emissions globals de CO₂ en un 77% pel 2020, la qual cosa implicaria passar de 7,3 Tm CO₂/càpita a 1,7).

L'AHPPN, elaborat per l'equip dirigit pel biòleg Peter Vitousek el 1986, estima l'apropiació de biomassa per part de l'activitat humana, ja sigui directament (p.ex. agricultura) o indirectament (p.ex. canvis de la coberta del sòl). Segons aquests autors la AHPPN ja era de prop del 40%, una magnitud que era considerada com el màxim apropiable i que en cas de superar-se es posaria en risc la biodiversitat i la capacitat regenerativa de la Biosfera. Posteriorment hi ha hagut diverses aplicacions d'aquest indicador i s'ha perfeccionat la seva metodologia. Cal destacar que a diferència de la Comptabilitat dels Fluxos i la Petjada Ecològica, les aplicacions de la AHPPN per determinats territoris o economies, no contempen l'efecte del comerç, sinó que es comptabilitzen únicament les extraccions de biomassa (directa i indirectament) d'un determinat espai i es comparen aquestes amb la seva Producció Primària Neta.

Finalment, cal destacar la rellevància de les aportacions a la comptabilitat biofísica realitzades a l'**Estat espanyol**. Encara que la major part de la literatura (i reconeixement acadèmic) gira en torn al món anglosaxó, a l'Estat espanyol i, especialment, en torn a José Manuel Naredo, s'han dut a terme des de la dècada dels 1970 importants aportacions. Es pot distingir una primera fase en la que molts dels treballs publicats tracten el metabolisme agrari, com per exemple el de Naredo i Pablo Campos sobre els balanços energètics de l'agricultura i que marcarien una línia de feina que tendria continuïtat fins a l'actualitat. En segon lloc, José Manuel Naredo, Mario Gaviria i Juan Serna dirigiren un important treball sobre Extremadura que analitzava en termes biofísics i sociopolítics el seu rol en el "desenvolupament geogràfic desigual" estatal, el que ha estat qualificat com un intent de geografia ecològica crítica. Malauradament, aquesta proposta pionera no va suscitar una ampliació dels estudis regionals, amb la introducció de l'anàlisi dels fluxos de materials i energia. Els estudis del metabolisme urbano-territorial continuaren a la segona meitat dels 1980, amb l'estudi del metabolisme urbà de Barcelona de Margalida Pares, Sisela Pou i Jaume Terrades; i el de la Comunitat Madrid de

José Manuel Naredo i José Frías. Un altre treball posterior que cal citar és el de la Comunitat Valenciana publicat a finals dels 1990 i realitzat per l'equip dirigit per Ricardo Almenar, Emèrit Boni i Ernest Garcia.

A la dècada dels 1990 varen aparèixer algunes publicacions rellevants sobre l'anàlisi biofísic de l'economia, amb el desenvolupament de diverses metodologies i aplicacions noves. Aquestes compartiren, en la major part dels casos, el comú denominador de no rebre l'atenció per part dels ens estadístics competents. Tampoc varen tenir continuïtat en el temps. En tot cas, aquest impuls és tributari de l'esforç de José Manuel Naredo que dirigia aleshores el programa "Economía y Naturaleza" de la Fundació Argentaria, des d'on va promoure nombroses investigacions.

Entre les principals línies de recerca impulsades al sí d'aquell programa, hom pot destacar la comptabilitat hídrica, que posteriorment s'aniria desenvolupant i que fou central per a la defensa d'una Nova Cultura de l'Aigua. A més de les contribucions de Naredo, pel que fa a la comptabilitat hídrica, cal destacar les realitzades per l'enginyer industrial Antonio Estevan.

Cap a mitjans dels 1990, Estevan també realitzà, junt amb Alfonso Sanz, un treball pioner sobre els comptes ecològics del sector del transport a l'Estat espanyol, un treball que no ha estat actualitzat fins a hores d'ara. Pel que fa a anàlisis sectorials, cal destacar que l'estudi del metabolisme de l'agricultura ha estat un dels més desenvolupats des del punt de vista teòric i metodològic. En relació a aquest, destaquen les aportacions realitzades des del camp de la història agrària, amb investigadors com Enric Tello, Ramon Garrabou o Manuel González de Molina.

S'ha de subratllar que al sí del programa "Economía y Naturaleza" es va dur a terme un estudi pioner, dirigit per José Manuel Naredo i Antonio Valero, que estimava el metabolisme social global i elaborava la metodologia per a calcular els costos exergètics de reposició dels materials mobilitzats per l'espècie humana.

Entre les darreres investigacions realitzades a l'Estat, destaca la d'Óscar Carpintero sobre el metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica de l'economia espanyola pel període 1955-2000. El treball de Carpintero, dirigit per Naredo, ha suposat un punt i a part en la comptabilitat biofísica de l'economia espanyola. D'altres aportacions a ressaltar són les primeres sobre la petjada ecològica a l'Estat: Anna Prat i Ferran Relea sobre la petjada ecològica de Barcelona; Xavier Simón sobre la petjada ecològica de l'agricultura espanyola; la d'Ivan Murray per a les Illes Balears; o la de Manuel Calvo per l'aglomeració de Sevilla. Per altra banda, entre els treballs de Comptabilitat dels Fluxos de Materials a l'Estat, a més del de Carpintero, es poden subratllar els de Iñako Arto pel País Basc, el de Cristina Sendra per Catalunya o Marcelo Hercowitz per Lanzarote. També es poden destacar diversos treballs sobre el metabolisme energètic com el coordinat per Jesús Ramos pel cas de Catalunya o del metabolisme hídric i els càlculs de l'aigua virtual duts a terme per Esther Velázquez, entre d'altres.

En darrer lloc, cal apuntar que la preocupació de les administracions públiques de l'Estat per tal d'incorporar una comptabilitat biofísica de l'economia ha estat més aviat escassa, quasi nul·la. El 1987 José Manuel Naredo i José Frías encapçalaren un grup interministerial per realitzar els comptes del patrimoni natural, el que hagués situat l'Estat espanyol en una posició capdavantera en aquesta matèria. Emperò aquell projecte, tal com exposen els seus responsables, va caure en l'oblit i la desatenció política institucional fins que naufragà. Així, la major part de treballs han comptat amb un pobre recolzament institucional i en tot cas les notables aportacions han estat, més aviat, resultat de l'esforç i motivació personal dels investigadors.

No és fins el 2005 que es constitueix l'Observatori de la Sostenibilitat a Espanya (OSE) que teòricament hauria de cobrir el buit en matèria d'informació, comptabilitat i anàlisi en les qüestions socioecològiques. L'OSE elabora cada any un informe sobre la sostenibilitat a l'Estat-. A nivell de Comunitats Autònomes, s'han dut a terme avanços en aquesta matèria, tot depenent de la sensibilitat institucional al respecte. Així, per exemple, el 1999 es va constituir l'OBSAM (Observatori Socioambiental de Menorca) al sí de l'Institut Menorquí d'Estudis, que realitza indicadors socioambientals de l'illa. En canvi, pel conjunt de Balears, el 2000 es va constituir un grup en el CITTIB (Centre d'Investigacions Turístiques de les Illes Balears) que elaborà un sistema d'indicadors de sostenibilitat –destacant la publicació *El Tercer Boom*–, però el grup i la seva tasca foren dissolts amb el canvi del color polític al front del Govern de les Illes Balears, amb l'entrada del Partit Popular (2003-2007).

Així mateix, pel que fa a la recopilació d'informació ambiental a les Balears cal destacar la tasca feta per la Societat d'Història Natural de les Illes Balears, que ha dut a terme diferents informes sobre l'Estat del Medi Ambient des del 1993 fins el 2003. A partir del 2009 la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears elabora els informes de l'Estat del Medi Ambient, tot abraçant el període 2006-2009⁴. D'altra banda, el 2009, el GIST (Grup d'Investigació sobre Sostenibilitat i Territori), que compta amb antics membres del grup del CITTIB, va dur a terme el projecte d'investigació que desembocà en la publicació *Els indicadors de sostenibilitat socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*⁵.

Part 2. El negoci de l'oci. El paper del turisme en el procés de globalització neoliberal.

Capítol VI. Algunes notes sobre el turisme i la forma en què les ciències socials l'han abordat críticament.

Durant el segle XX, i més particularment després de la Segona Guerra Mundial, la industrialització turística fou una de les grans transformacions socials i econòmiques a escala planetària. El seu paper en l'estructuració econòmica de la postguerra fou cabdal a l'hora d'incorporar nous espais –perifèrics i semiperifèrics– a les lògiques del capital. Més enllà de les alteracions de tipus econòmic, des del punt de vista estrictament crematístic, l'activitat turística ha implicat profundes transformacions socioculturals i espacials.

Malgrat la rellevància que el turisme anava adquirint, aquest no fou objecte d'atenció científica. Així, les ciències socials no abordaren la qüestió turística fins la dècada dels 1960, ja que fins aleshores no tenia prou rellevància com per ser subjecte d'estudi. Les profundes transformacions socials que produïa, però, la turistització de societats i territoris feu que en poc temps l'estudi del turisme guanyàs importància. D'aquesta manera, cal destacar l'aparició de la revista *Annals of Tourism Research* a principis dels 1970 de la mà del sociòleg Jafar Jafari. En relació a la consideració de la qüestió turística per part dels centres de poder del capital – amb les seves expressions institucionals, incloses les acadèmiques –, destaca la fundació de l'Organització Mundial del Turisme (OMT)⁶ de Nacions Unides, amb seu a Madrid. Malgrat s'iniciàs l'estudi i augmentàs el reconeixement acadèmic de la matèria turística cap a finals dels anys 1960 i principis dels 1970, l'anàlisi sectorial turístic ha rebut menys atenció que el d'altres activitats socioeconòmiques.

En l'estudi del turisme per part de les ciències socials es poden destacar dues línies principals. Una primera que, a partir de la **teoria neoclàssica**, fa l'anàlisi turística fonamentalment des de la dimensió de la demanda, tot explicant la seva evolució com una progressió de les exigències del mercat, identificat aquest amb els turistes. Aquest marc analític també se sustenta, per tal d'explicar la inserció de certs espais en la producció turística, en la teoria del comerç internacional de les avantatges comparatives i en una mena de determinisme geogràfic. Així, es pot explicar els suposats motius pels quals certs espais i societats han "decidit" convertir-se en espais de producció turística. Aquesta línia sol evadir-se del context sociohistòric, el marc institucional i l'entorn geogràfic en el que es du a terme el turisme. En aquest sentit, es reproduïx mecànicament el mateix tipus de plantejament teòric-analític per tal d'explicar l'activitat turística, una anàlisi que és atemporal, aespacial, apolítica i asocial. Aquest plantejament, bàsicament, contribueix a legitimar científicament la "modernització" socioeconòmica per la via turística. A més, la defensa de la via turística se sol fer sota l'argument que és una "indústria tova" –que no genera fums–, respecte d'altres solucions econòmiques. La difusió i expansió del negoci turístic i el creixent pes del capital turístic ha anat acompanyat de la institucionalització acadèmica dels estudis de turisme a les universitats, que redueixen l'explicació i l'anàlisi a la dimensió "empresarialista", tot amb l'objectiu de formar "professionals" que puguin ser aprofitats pel capital.

⁴ Conselleria de Medi Ambient (2009) *Estat del Medi Ambient de les Illes Balears 2006-2007* (www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=464&cont=17969, agost 2011); Conselleria de Medi Ambient i Mobilitat (2010) *Informe Estat del Medi Ambient a les Illes Balears. Actualització de les dades dels indicadors pels anys 2008-2009* (www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST464ZI104866&id=104866, agost 2011).

⁵ Murray, I. (coord) (2010) *Els Indicadors de Sostenibilitat Socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*. Universitat de les Illes Balears, Palma (www.uib.es/ost/estudi/Extensa.pdf, agost 2011).

⁶ L'antecedent de la OMT fou la International Union of Official Tourist Propaganda Organizations (IUOTPO).

Una segona línia és la que des de la **teoria social crítica** abraça l'estudi del turisme⁷. En aquest sentit, cal destacar que ja als inicis de l'anàlisi turístic per part de les ciències socials, varen aparèixer importants textos que reflexionaven críticament sobre el turisme. Així, George Young publicà el llibre *Tourism: blessing or blight?*; Louis Turner i John Ash publicaren *The golden hordes: international tourism and the pleasure periphery*, o Valene Smith *Hosts and Guests*. Aquests treballs es podrien emmarcar en les teories del desenvolupament heterodoxes, fortament influenciades per l'economia política marxista, però també per d'altres com la sociologia i antropologia crítiques. A finals dels 1970, un dels treballs a destacar és el que coordinà Emmanuel De Kadt titulat *Tourism: passport to development?: Perspectives on the social and cultural effects of tourism in developing countries*. Aquest llibre recollia les diferents aportacions fetes al seminari organitzat pel Banc Mundial i la UNESCO, i tal com el seu títol indica, qüestionava radicalment el fet que la inserció dels espais del Sud Global al negoci turístic fos una porta d'entrada a l'anomenat "desenvolupament". Ans al contrari, s'evidenciava que mitjançant el turisme es reproduïen i ampliaven les estructures econòmiques i lògiques preexistents.

Dins del camp de la geografia Cosgrove i Jackson escrivien a principis dels 1970 el que ha estat qualificat com a primer llibre de geografia de l'oci i la recreació. L'anàlisi del turisme des de la geografia ha assolit certa rellevància, sobretot pels profunds canvis socioespacials que implica l'adopció de la via turística d'acumulació, especialment als espais perifèrics del sistema-món capitalista que s'incorporen com a nous espais de producció turística. En aquesta línia hom pot destacar les aportacions fetes per Louis Turner i John Ash sobre les perifèries del plaer, la proposta d'Erdmann Gormsen, que a partir del model centre-perifèria proposava una anàlisi geohistòrica de l'evolució del turisme internacional; o la de Malcolm Crick que definí els enclavaments turístics com una mena de guetos turístics. Una altra proposta metodològica que ha rebut molta atenció fou la del cicle de vida dels destins turístics proposada per Richard Butler a principis dels 1980 i que reproduïa la teoria rostowiana dels estadis del creixement econòmic.

Sens dubte una de les principals figures a destacar en l'anàlisi del turisme des de la geografia radical és **Stephen G. Britton**. Aquest autor analitzà el paper del turisme en la configuració de la geografia del capitalisme mundial i les seves transformacions, a partir dels fonaments teòrics de la geografia crítica i l'economia política marxista. Mentre que autors com Douglass Pearce lamentaven que els estudis turístics fossin pobres des del punt de vista teòric, perquè tenien escasses vinculacions amb els desenvolupaments teòrics de diferents disciplines; Britton manifestà, a principis dels 1990, tant la necessitat de dur a terme una geografia turística crítica, com que a d'aquesta podrien sorgir nous enfocaments i marcs teòrico-conceptuals per aplicar a altres branques de les ciències socials. Britton en el seu darrer treball proposà una agenda de recerca crítica que es fonamentà en l'estudi de la producció turística de l'espai, és a dir en els processos, dinàmiques i lògiques que permeten explicar la mercantilització turística de l'espai.

A partir de la dècada dels 1990, però, amb la institucionalització dels estudis turístics, la seva subordinació al capital turístic i la deriva neoliberal que ha afectat seriosament la crítica social, al menys als àmbits universitaris, es va produir un important retrocés en les aportacions crítiques a l'estudi del turisme. Entre els treballs a destacar, i fortament influenciat per l'obra de Britton, es pot accentuar el coordinat per Dimitris Ioannides i Keith Debbage el 1998: *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. És significatiu que no apareixi el mot "critical" en el títol, però el que sí que es pot destacar és l'èmfasi sobre la dimensió de l'oferta que hi fan, tot evidenciant que aquesta és una de les grans oblidades i obviades en molts dels treballs sobre el tema turístic. De fet, la influència de les teories postestructuralistes reflectida en l'obra de John Urry de 1990, *The tourist gaze*, va obrir una nova línia de treballs sobre el turisme que, encara que des de una visió crítica en molts de casos, reforçaven l'estudi del turisme des de la demanda, les subjectivitats. Aquests enfocaments s'han reforçat en el que s'ha definit com el "gir cultural" que ha anat, a la vegada, associat a una pèrdua gradual dels treballs més sistèmics sobre el turisme com a via

⁷ La reflexió crítica del turisme, entès aquest també com a negoci de l'oci, obligaria a realitzar una anàlisi sobre la conceptualització del treball sota les lògiques del capitalisme, la construcció social del temps i la divisió social del treball. El treball assalariat i depenent, sota les regles del joc del capital, es planteja com quelcom separat de l'oci. I, aquest darrer s'ha convertit en una potent font d'acumulació i via d'expansió del capital.

d'acumulació. Un pèrdua que s'ha produït precisament en el moment en què es consolidava la globalització capitalista. No obstant això, hi ha hagut alguns treballs que han estudiat des d'una perspectiva crítica la producció turística en el procés de globalització capitalista, com per exemple Michael Clancy, Gareth Shaw i Allan M. Williams, Raoul Bianchi o més recentment Jan Mosedale des de l'economia política crítica, entre d'altres.

Un dels punts centrals de la geografia turística crítica, és el d'analitzar el **turisme** com una **activitat industrial** o sistema de producció capitalista. Es tracta d'un sistema complex en el que conflueixen múltiples branques d'activitat en localitzacions i moments diferents. En aquest sentit, Michael Clancy ha analitzat el turisme des del concepte de Global Commodity Chain (GCC). La conceptualització de la definició de sistema industrial turístic ha variat sensiblement des de les primeres interpretacions que coincidien amb la conceptualització clàssica de producció industrial pròpia del capitalisme regulat quan l'extracció de plusvàlues es centraven en el procés productiu. Després de la contrarevolució neoliberal i la creixent financiarització del capital, les extraccions de plusvàlua s'han traslladat des de la producció a l'esfera financera, tot essent aquesta deriva assumida pel capital turístic que respon cada cop més a criteris financers en la seva gestió i expansió. D'altra banda, així com d'altres activitats industrials, però probablement essent una de les més significatives, el turisme ha estat una potent eina geopolítica: durant la Guerra Freda per tal d'estendre la zona d'influència capitalista, amb l'objectiu de construir un "cinturó sanitari contra el comunisme"; o bé durant la globalització capitalista per tal d'incorporar nous espais sota les lògiques del capital i assumir societats sota l'homogeneïtzació cultural del pensament únic.

Una part important de la recerca en aquesta matèria ha abraçat l'estudi dels **impactes** socials, culturals, polítics, econòmics i ecològics que provoca el capitalisme turístic. En l'estudi dels impactes els que reberen més atenció en un primer moment foren els **socials i culturals**, especialment pel que fa a la incidència, sobre les societats receptores, de la colonització turística dels espais del Sud Global. En aquest sentit, molts estudis analitzen com a través del turisme s'introdueixen les lògiques dels diners i del capital en societats que en moltes ocasions havien restat al marge, tot suposant una ruptura sociocultural de gran magnitud. Posteriorment, s'han dut a terme estudis socioculturals, des de l'antropologia i la sociologia, del comportament dels propis turistes. En canvi, la qüestió de classe ha restat menys analitzada, malgrat ser una qüestió cabdal.

Pel que fa a l'estudi dels impactes **polítics** i a la qüestió del poder, s'han dut a terme treballs que incideixen en el paper del turisme en la reconfiguració del marc socioinstitucional i les relacions de poder. D'altra banda, alguns estudis socioculturals i polítics sobre el turisme han destacat el paper que aquest suposadament ha jugat en trencar l'*status quo* (p.ex. la influència del turisme durant el franquisme).

En quant als impactes **econòmics** s'han dut a terme alguns estudis que intenten analitzar elements sovint poc contemplats en la comptabilitat convencional del turisme, com per exemple la consideració del que s'han definit com a fuites turístiques (*leakages*) que seria la part de la despesa turística que no queda al lloc de producció turística; o també s'analitzen les anomenades "importacions turístiques" que serien aquelles adreçades al manteniment del negoci turístic als destins turístics; etc.

Els **impactes ecològics** han estat també un camp important de la recerca turística. En la seva anàlisi, primer destacaren els estudis d'impactes de les activitats recreatives, especialment en els anomenats espais naturals i rurals. Les metodologies aplicades en l'estudi de l'impacte de les activitats recreatives, i els conceptes associats, foren traslladats posteriorment a l'estudi dels impactes turístics, dins dels que hi destaquen l'aplicació dels estudis de la capacitat de càrrega turística, límit de canvi acceptable, avaluacions d'impacte ambiental, etc. En la majoria dels casos es tracta d'estudis que analitzen el canvi d'estat, més que les causes i orígens dels impactes, i es tracta d'estudis centrats en casos molt localitzats (p.ex. enclavament turístic, pista d'esquí, camp de golf, etc), però que no solen considerar l'impacte biofísic des d'una perspectiva sistèmica ni altres escales d'anàlisi. En definitiva, s'estudien majoritàriament els impactes directes, immediats i tangibles. Això es degut, segurament, a la concepció dominant del turisme, que el considera com una activitat immaterial. Amb l'arribada de la retòrica de la sostenibilitat ha aparegut una ampla literatura sobre el turisme sostenible. Alguns autors han criticat que en aquest cas la major part de la literatura és sobretot autoreferencial, però que resta al marge de les discussions teòriques i metodològiques sobre la qüestió de la sostenibilitat. En tot cas, es poden destacar els treballs

de Colin Hunter o Stefan Gössling, que han analitzat els impactes globals del turisme des d'una perspectiva sistèmica. A més, hom pot assenyalar que no és tan sols que des dels estudis turístics no s'hagi prestat gaire atenció al desenvolupament de disciplines com l'economia ecològica, sinó que des d'aquesta tampoc s'ha prestat gaire atenció a l'estudi del turisme.

D'altra banda, certs treballs han presentat una tendència a confondre els "nous productes turístics", com per exemple l'ecoturisme, com a "turisme sostenible". En aquest sentit, cal citar el treball de Martin Mowforth i Ian Munt, *Tourism and sustainability: new tourism in the Third World*, que s'encarreguen d'analitzar críticament, des de l'ecologia política, aquests nous productes turístics suposadament sostenibles. També cal destacar el fet que des de l'ecologia política el turisme també ha estat poc estudiat, ja que ha predominat una certa actitud acrítica respecte del turisme, en comparació a d'altres activitats com per exemple l'extractiva.

Finalment, s'assenyalens les aportacions a l'estudi del turisme realitzada pels investigadors socials de l'Estat espanyol. En aquest sentit, les primeres aportacions realitzades a finals dels 1960 i principis dels 1970 poden ser considerades com a pioneres a nivell internacional. Entre els primers autors es poden destacar, entre d'altres, els economistes Joan Cals i Eugeni Aguiló; els geògrafs Joan Vilà Valentí o Bartomeu Barceló Pons; o els sociòlegs Mario Gaviria o Francisco Jurdao. Emperò, la major part dels treballs realitzats per aquells pioners no poden ser considerats dins de la teoria social crítica. Entre els treballs crítics caldria citar el coordinat per Mario Gaviria als 1970, *España a go go*, i els treballs de Francisco Jurdao qui coordinà la col·lecció "Turismo y Sociedad", a través de la qual es varen traduir al castellà importants títols de la literatura crítica sobre el turisme dels anys 1970.

Al marge d'algunes aportacions aïllades durant la dècada dels 1980 i 1990, els primers treballs crítics sobre el turisme han estat els apareguts a la dècada del 2000 com el de Jordi Gascón i Ernest Garcia –*Viajar a todo tren*– i els de Joan Buades – *On brilla el sol, Exportando paraísos, Do not disturb Barceló*–. S'ha de destacar que aquests llibres apareixen al marge del món acadèmic i han estat realitzats per investigadors vinculats a moviments socials.

Capítol VII. El negoci de l'oci a escala mundial. "El turisme, la major indústria (sense fums) del planeta".

Des de la segona meitat del segle XX, després de la Segona Guerra Mundial, el turisme, que per definició és internacional, ha esdevingut una de les principals indústries del planeta. D'acord amb Joan Buades es podria dir que, en certa manera, el turisme internacional ha estat una mena de globalització abans de la globalització capitalista, és a dir un camp de proves. L'expansió del turisme internacional té una gran dimensió socioespacial, ja que la producció turística requereix la mercantilització de l'espai destinat al negoci turístic. L'especialització turística se fonamenta en la producció de béns i serveis altament territorialitzats i majoritàriament no transables –és a dir que es consumeixen al mateix lloc–. D'aquesta manera la "mirada turística", tal com l'ha definit John Urry, ha colonitzat pràcticament tot el globus. Urry destaca que el capitalisme turístic comporta la producció de béns tangibles, però també de béns intangibles o capital simbòlic. D'aquesta manera a través del turisme se produeix l'espai que es converteix en marca i la seva comercialització invoca aspectes simbòlics per fabricar l'experiència turística. A grans trets, es pot destacar el fet que mentre que a la dècada dels 1970 i 1980 hi havia notables treballs crítics que analitzaven el capitalisme turístic, posteriorment aquests tendeixen a desaparèixer. En temps de plena globalització capitalista són molts pocs els autors i treballs que analitzen críticament (i fins i tot acríticament) el paper del turisme en aquest procés.

L'evolució del capitalisme històric, des de la Revolució Industrial, ha anat acompanyat, tal com exposà Erdmund Gormsen, de la producció de noves **perifèries del plaer** i la transformació de les existents. En la definició de les perifèries del plaer, Gormsen contemplava diferents elements, com per exemple la condició de classe, la procedència de les inversions o els diferents sistemes de transport, per tal d'analitzar l'evolució i el dinamisme socioespacial del capitalisme turístic mundial. Així definí 4 perifèries: una primera que es trobaria a l'Europa del Nord, al segle XIX, als països bressol de la revolució industrial i en la que la primera ocupació seria protagonitzada per les classes privilegiades (p.ex. Brighton), però que evolucionaria cap un tipus de turisme més diversificat socialment, amb major predomini de classes mitjanes i populars, i la proliferació de segones residències fins a convertir-se alguns d'aquests espais en

llocs de residència de *commuters*. Una segona perifèria va aparèixer, cap a finals del segle XIX, als espais costaners del sud d'Europa (p.ex. Cannes), a la que hi acudirien també les classes privilegiades dels espais urbans centrals, i amb el temps als establiments hotelers s'anirien afegint nous allotjaments, especialment segones residències. Una tercera perifèria es va construir després de la Segona Guerra Mundial i en el cas europeu s'estén a la Mediterrània i coincideix amb l'explosió del turisme de masses (p.ex. Mallorca). I, finalment, una quarta perifèria s'incorpora amb el procés de globalització capitalista, que comprèn els territoris del Sud Global, fins abraçar pràcticament tot el planeta.

En el debat sobre la transició del **turisme fordista** al **postfordista** s'ha incidit molt en el canvi de l'organització empresarial de la producció turística, en els suposats canvis en les "preferències" dels turistes i l'aparició de noves tipologies de productes turístics. En qualsevol cas, mentre que el turisme fordista s'identifica amb l'estandarització de la producció turística a través dels paquets turístics, el postfordista es definiria per la ruptura d'aquells productes i la introducció de major flexibilitat en la producció turística.

No obstant això, el que cal tenir present, i que no se sol contemplar massa en la literatura al respecte, és que les formes de producció turística anomenades postfordistes s'han assentat sobre la base de l'orientació financera de la gestió turística, tal com ha passat a la resta de sectors.

En relació a l'anterior, cal dir que la fragmentació de l'empresa en xarxa ha permès concentrar les activitats de major valor afegit –localitzades als centres metropolitans–, mentre que les tasques més repetitives i més exigents en mà d'obra s'han subcontractat i, en moltes ocasions, s'han desplaçat territorialment. La introducció de mecanismes de flexibilització del treball ha reduït el poder dels treballadors i alhora ha augmentat el marge de beneficis del capital, al temps que s'ha congelat o reduït la massa salarial. La solució espacial ha estat una de les principals estratègies del capital turístic, amb la incorporació de nous espais al procés de mercantilització turística, però sense que això signifiqui "millores" en l'organització de la producció (p.ex. de tipus tecnològic). De fet, una de les estratègies del capital estriba en l'exportació de tecnologies obsoletes a les noves perifèries.

A més de la financiarització que guia la gestió turística, cal destacar el poder que han assolit les corporacions transnacionals turístiques en l'etapa del capitalisme turístic global. Per això, cal apuntar que a l'hora d'analitzar el turisme en temps de la globalització turística no basta veure l'evolució dels turistes i la seva distribució, sinó que esdevé imprescindible analitzar el paper que han jugat les empreses transnacionals, els lobbies industrials, així com els estats en la deriva de la política mundial sota l'hegemonia neoliberal.

Aquesta anàlisi es realitza a partir de les fonts primeres de l'Organització Mundial del Turisme, i abraça des de la situació turística mundial a principis del segle XXI, el marc regulatori global sota les regles de l'Organització Mundial del Comerç, fins el paper que juguen les principals Empreses Transnacionals Turístiques (ETN): Tour Operadors, companyies aèries i cadenes hoteleres.

L'evolució del turisme mundial després de la Segona Guerra ha anat paral·lela a l'evolució del capitalisme global, amb el pacte capital-treball als països del capitalisme avançat que resultà de l'Estat del Benestar, es va dur a terme un elevat creixement econòmic que alimentà l'explosió de la societat de consum de masses, tot donant lloc al període conegut com els "Trenta gloriosos". En aquest període fou també important el paper geopolític que jugà el turisme, així com el seu paper redistribuidor de l'ajuda nord-americana a la reconstrucció europea, una mena de Pla Marshall d'encuny turístic. A més, s'ha de tenir present que el turisme de masses s'expandí de la mà del transport aeri, que fou reciclat, en els primers moments, des de la indústria de la guerra. El turisme internacional passà de 25,2 milions de turistes el 1950 a 165,7 milions el 1970 i 283 milions el 1979. S'ha de tenir present que el 1950, els 10 primers països en recepció de turistes internacionals representaven el 86,6% del total mundial i eren els principals països del capitalisme avançat, amb els EUA i Canadà al capdavant. El 1970 els 10 primers països rebien el 62,5% del turisme internacional mundial i entre els principals països cal destacar els europeus i entre d'ells l'Espanya de Franco i la Iugoslàvia de Tito.

A principis dels 1980 s'alenteix una mica el ritme de creixement del turisme internacional, però a mitjans de la dècada es tornà a disparar. Els anys 1980 foren de redefinició del capitalisme mundial que es va resoldre amb el triomf de la contrarevolució neoliberal i la forta expansió del capitalisme global de domini financer, especialment a partir de

la dècada dels 1990 després de la dissolució de la URSS. A més, a la dècada dels 1990 s'inaugurava una nova etapa de petroli barat –"20 anys de petroli barat"–, que junt amb l'adopció de les noves regles del joc neoliberal, pavimentaren l'explosió del turisme internacional que assoliria unes dimensions globals. En aquest període es posaren els ciments per a la producció de noves perifèries turístiques, especialment als països del Sud Global.

La caiguda dels preus del petroli i de bona part de les matèries primeres en les que estaven especialitzades les economies del Sud Global, junt amb la disciplina financero-neoliberal imposada als estats del Sud degut a la crisi del deute extern, desembocaren en l'adopció de la via turística com a estratègia d'inserció en el capitalisme global. Una estratègia que molt sovint era recomanada pel Banc Mundial i el Fons Monetari Internacional. La via turística era recomanada per la seva capacitat d'atreure divises i també d'arrossegar altres capitals estrangers, per tal de poder cobrir els compromisos del deute. Durant l'època qualificada com dels "feliços 1990" o de la "globalització feliç", es passà de 463 milions de turistes internacionals el 1991 a 696 el 2000. El 2000 els 10 primers països en recepció de turistes internacionals rebien un 50,12% dels fluxos mundials, tot destacant a més de la tercera posició de l'Estat espanyol, la incorporació de Xina i Mèxic entre les 10 primeres potències turístiques globals.

Després dels atemptats yihadistes de l'11 de setembre de 2001 s'inaugurà una nova etapa en la gestió del capitalisme global, la "globalització de domini dur" que correspon amb el nou imperialisme dels EUA de George W. Bush. L'escalada bèl·lica i els atemptats afectaren a les "illes del plaer", que eren les zones turístiques de molts de països del Sud Global (p.ex. Casablanca, Istanbul o Bali), així com algunes ciutats globals dels espais centrals (p.ex. Nova York, Madrid o Londres) que també eren importants centres d'atracció turística.

En relació al turisme als espais centrals del capitalisme global, cal destacar que el turisme ha esdevingut una de les principals estratègies de l'empresarialisme urbà de les ciutats globals a través de la qual es produïa i promocionava la marca-imatge de la ciutat, la qual servia per posicionar-se i reforçar la seva posició en la jerarquia urbana global. En moments de forta contestació contra la globalització capitalista i la guerra global permanent, l'estatus quo acadèmic –i la major part dels defensors de l'ordre establert– va identificar als moviments antisistèmics amb l'anomenat terrorisme fonamentalista i acusaren els moviments de ser un "perill" pel turisme.

Entre el 2000 i el 2003 (any de la invasió d'Irak) el turisme internacional passà de 696 milions de turistes a 662, tot destacant la forta caiguda dels turistes internacionals als EUA, que enfortí les polítiques seguretàries a l'entrada de passatgers al país. El 2005 el nombre de turistes internacionals s'incrementà fins a 765 milions i els 10 primers països rebien el 49,15%. Entre els primers països destaquen a les primeres posicions França i l'Estat espanyol, i s'afegeix Turquia que ocupa el lloc novè. No obstant, la forta especialització turística d'alguns estats del Sud Global queda reflectida en la seva participació en el PIB. Així, els casos de petits estats insulars (molts d'ells també paradisos fiscals) el turisme hi representa més del 20% del PIB (p.ex. Seychelles un 34,6%, Bahames un 34,1%), mentre que a les principals potències turístiques mundials el turisme representa una part molt menor del PIB (p.ex. França un 2,1%, Estat espanyol un 5,5% o els EUA un 0,9%).

L'anàlisi del turisme mundial per països pel 2003, a partir de les dades de l'OMT, ens permet visualitzar una foto fixa de la situació a principis del segle XXI, just abans de la crisi global⁸. Front a les opinions de l'entrada en declivi d'Europa, l'anàlisi de les dades de turistes i capacitat d'allotjament demostren que a principis del segle XXI, Europa era la superpotència turística mundial. Europa amb la **recepció** de 370 milions de turistes internacionals sumava el 55,9% del **turisme internacional mundial**. Els 10 primers països en recepció de turistes d'Europa, que rebien el 75,2% dels fluxos turístics europeus, són al mateix temps les principals destinacions turístiques del món. Entre aquestes en destaquen els estats membres de la UE. Amb la configuració de l'espai europeu mitjançant l'adopció de les regles del joc neoliberal –financiarització, liberalització aèria, moviment de capitals i persones dins de l'espai europeu, etc– s'ha intensificat el procés de turistització europea, tot semblant-se cada cop més als EUA pel que fa als moviments turístics. Amèrica amb 111,9 milions de turistes internacionals

⁸ S'ha de tenir present que l'anàlisi de la geografia turística en funció del turisme internacional deixa de banda una part molt significativa dels fluxos turístics, com és el turisme domèstic. Segons les estimacions de l'Organització Mundial del Turisme, el 2008 el turisme domèstic fou de 4 miliards de turistes, front els 800 milions de turistes internacionals.

concentra el 16,9% del turisme internacional mundial. Els 10 primers països concentraven el 85,7% dels fluxos turístics, tot essent els principals països els EUA amb 41 milions de turistes internacionals, Mèxic amb 18,6 milions i Canadà amb 17,5 milions. Àsia rebia 98,87 milions de turistes internacionals, la major part dels quals es localitzaven a l'Àsia Oriental (54,9% dels turistes) i el Sud-est Asiàtic (35,8%), tot destacant la Xina com a nou jaciment turístic mundial. Els països del Pròxim Orient i l'Orient Mitjà varen tenir el 2003 uns 44,9 milions de turistes i els 5 primers països comptaren amb el 85,4% dels fluxos. El 2003, 27,02 milions de turistes (4,08% del total mundial) es dirigiren als països del continent africà, sobretot dels països del nord i del sud del continent. Els 10 primers països africans varen rebre el 78,7% del turisme internacional d'Àfrica, amb Sud-àfrica, Tunísia i Marroc al capdavant. Finalment a Australàsia i el Pacífic es comptabilitzaren uns 8,87 milions de turistes internacionals, el 91% dels quals es concentraren a 5 països dels que destaquen Austràlia i Nova Zelanda. D'altra banda, entre els espais de producció turística s'han de destacar els paradisos fiscals i les ZPET (Zones de Producció per a l'Exportació Turístiques). Així, dels 107 països amb Zones de Producció per a l'Exportació, 30 tenien ZPET. I a la vegada, la major part de paradisos fiscals són també espais turístics de certa rellevància i a més, molts dels paradisos fiscals es localitzen prop de les principals regions turístiques del planeta, tot esdevenint les "grans rentadores" dels diners opacs mundials, i del negoci turístic.

Des dels lobbies turístics es preveu que el turisme internacional creixi sense parar fins el 2020, quan es calcula que s'assoliran 1,5 miliards de turistes internacionals. Aquestes previsions es fonamenten, entre d'altres, en la suposada incorporació de la població asiàtica, concretament la xinesa, a la classe consumista global, tot esperant que el turisme internacional a Àsia passi de 81 milions de turistes internacionals el 1995 a 397 milions el 2020. La **crisi sistèmica mundial** que s'inicià el 2007, amb l'esclat de la bombolla financer-immobiliària, tan sols ha trastocat lleugerament les previsions de l'Organització Mundial del Turisme, i el 2010 s'assolien 940 milions de turistes internacionals, front la previsió del miliard de turistes. Mentre que entre el 2008 i el 2010, el nombre de turistes internacionals s'incrementà un 2,3%, els ingressos del turisme internacional davallaren dels 939 miliards de dòlars el 2008 a 919 miliards de dòlars el 2010. L'Organització Mundial del Turisme, fonamentant-se en l'anàlisi de les sèries històriques del turisme internacional dels darrers 50 anys, estima que l'impacte de la crisi en el turisme internacional serà mínim i que en 2 anys es recuperaran les tendències esperades⁹. Emperò, tal com ha apuntat Ramón Fernández-Durán (2011)¹⁰ "el món de 2007 ja no tornarà", i es més que previsible un canvi profund en les lògiques del capital, tot assenyalant que les "llicions" apreses d'altres crisis de poc serviran per resoldre la present.

Si hom analitza els **països emissors de turistes internacionals** de 2003 veu com la principal potència emissora mundial és Europa (360 milions), que va seguida d'Amèrica (97,8 milions), Àsia (78,6 milions), Àfrica (16,17 milions), Pròxim Orient i Orient Mitjà (16,05 milions) i Australàsia i Pacífic (9,1 milions). Els 10 primers països emissors de turistes internacionals amb 337 milions de turistes, representaven el 50% del total mundial. Cal destacar que, a grans trets, la major part dels fluxos turístics internacionals es produeixen entre països de la mateixa regió mundial i, en general, en direcció nord-sud, des dels països de major renda als de menor, tot reproduint-se el model centre-perifèria.

El 2003, Europa rebia la major part dels turistes internacionals d'altres països europeus, amb uns 305 milions de turistes. La segona regió de procedència era Amèrica, amb uns 16,6 milions. Els països americans rebien la major part dels turistes internacionals del propi continent, la major part dels quals procedien dels països signataris del TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord) i anaven a aquests mateixos països: EUA, Canadà i Mèxic. Els turistes internacionals arribats a Amèrica Llatina i el Carib procedien majoritàriament des EUA i Canadà amb 7,8 milions; de països de la mateixa subregió amb 6,4 milions; i d'Europa amb 4,9 milions. Els països asiàtics rebien la major part dels turistes internacionals de la mateixa regió amb uns 58 milions de turistes internacionals que representen el 73,8% del total, seguits dels

⁹ Pierret, F. (2011) "2nd trend: For the past 50 years, each crisis has affected figures for one or two years, but has not affected overall trends" (<http://unwto.org/es/node/29078>, agost 2011). Frédéric Pierret és el Director Executiu de Programa i Coordinació de l'Organització Mundial del Turisme.

¹⁰ Fernández-Durán, R. (2011) *La Quiebra del Capitalismo Global: 2000-2030. Preparándonos para el comienzo del colapso de la Civilización Industrial*. Libros en Acción, Editorial Virus Editorial, Baladre, Barcelona.

europaus (10,29 milions) i americans (4,9 milions). La major part dels turistes internacionals dels països del Pròxim Orient i l'Orient Mitjà procedien d'Europa (17,6 milions), que s'adreçaven sobretot a Turquia i Egipte, i de la pròpia regió amb 12,1 milions que sobretot s'adreçaven als països de la península aràbiga. Àfrica rebia la major part dels fluxos turístics de països de la mateixa regió amb uns 12 milions de turistes i seguit dels països europeus amb 2 milions de turistes. En el cas dels moviments turístics entre països africans es sol donar entre països fronterers, mentre que els europeus viatgen o bé a les antigues colònies o bé als països on es comercialitza el turisme de safari. Finalment, a la regió d'Australàsia i el Pacífic es detecten uns majors fluxos procedents dels països asiàtics (3,6 milions de turistes internacionals), encara que també són importants els fluxos entre els països de la mateixa regió (2 milions) –especialment els fluxos mutus entre Austràlia i Nova Zelanda– i en darrer terme els països europeus (1,7 milions).

Una geografia turística ha de comptar, indubtablement, amb l'anàlisi de les "fàbriques turístiques" que són els establiments d'**allotjament turístic**. Aquests són els principals vectors de la producció de l'espai turístic, als que se sumen altres elements complementaris (p.ex. espais recreatius, zones comercials, restaurants, etc). Cal recordar que el turisme és una activitat comercial singular en la que és el client el que es desplaça a la zona d'industrialització turística, en comptes de ser el producte el que es desplaci a l'espai de consum. Així, els espais turístics esdevenen al mateix temps espais de producció i de consum. La capacitat d'allotjament turístic ha crescut continuadament durant l'etapa que va des de la ruptura del règim d'acumulació fordista al règim financer amb la seva consolidació fins a la constitució de la bombolla financer-immobiliària mundial. Així, entre el 1980 i el 1990 es passa de 16,2 milions de places a 22,12 milions, tot concentrant-se la major part d'elles a Europa amb el 44,6% de les places mundials el 1990 i a Amèrica amb el 38,9%. El 2003, la capacitat d'allotjament turístic mundial havia crescut de manera significativa, amb uns 35,3 milions de places turístiques el 2003. Aleshores, Amèrica era la primera potència mundial en nombre de places (12,76 milions de places), seguida d'Europa (12,17 milions). Mentre que a la regió asiàtica la capacitat d'allotjament turístic augmentà significativament, tot passant de 2,63 milions de places el 1990 a 8,06 milions el 2003.

L'anàlisi detallada de la capacitat d'allotjament turístic mundial de 2003 pot donar una idea de la localització a principis del segle XXI de les principals zones d'industrialització turística. Els 15 primers països en capacitat d'allotjament mundial comptaven amb el 74% de la flota d'allotjament turístic mundial. Entre els principals països es poden destacar: els EUA (25,12% de la capacitat mundial), Japó (8,89%), Itàlia (5,69%), Xina (5,65%), Alemanya (5,08%) i l'Estat espanyol (4,21%). El continent americà comptava amb uns 6,3 milions d'habitacions turístiques, la major part de les quals es trobaven a Nord-Amèrica (4,7 milions), mentre que a Amèrica Llatina i el Carib es comptabilitzaven 1,5 milions. Els 10 primers països d'Amèrica concentraven el 94,3% de les habitacions amb els EUA al capdavant amb 4,4 milions, seguits de Mèxic (496 mil), Canadà (367 mil), Argentina (174 mil) i Brasil (154 mil). La rellevància dels EUA rau sobretot en el gran pes del turisme domèstic. A Europa hi havia uns 6 milions d'habitacions la major part de les quals es localitzaven als països meridionals (2,4 milions) i als països centrals de la UE (2 milions). Els 10 primers països europeus comptaven amb el 79,6% de les habitacions turístiques d'Europa, i estaven encapçalats per Itàlia (999 mil habitacions), Alemanya (892 mil), Estat espanyol (740 mil), França (603 mil) i Regne Unit (536 mil). La tercera regió amb major nombre d'habitacions turístiques el 2003 era Àsia amb uns 3,79 milions, la major part de les quals es localitzen a l'Àsia Oriental (70,73%) i el Sud-est asiàtic (23,76%). Els 10 primers països asiàtics en capacitat d'allotjament turístic concentraven el 94,4% de les habitacions i entre els països asiàtics en destaquen: Japó (1,5 milions d'habitacions), Xina (992 mil), Tailàndia (320 mil), Indonèsia (263 mil) i Malàisia (144 mil). La quarta regió mundial en capacitat d'allotjament era el Pròxim Orient i l'Orient Mitjà amb unes 653 mil habitacions, el 77,1% de les quals es trobaven a tan sols 5 països: Turquia (201 mil), Egipte (136 mil), Aràbia Saudita (81 mil), Israel (46 mil) i els Emirats Àrabs Units (38 mil). Al continent africà hi havia el 2003 unes 490 mil habitacions i la major part d'aquestes es localitzaven a l'Àfrica septentrional (49,15%), amb Tunísia (107 mil habitacions) i Marroc (76 mil) com a primeres potències. Finalment, Australàsia i el Pacífic comptaven amb unes 263 mil habitacions i d'aquestes 204 mil es trobaven a Austràlia.

D'altra banda, cal tenir present que al llarg de la primera dècada del segle XXI, l'expansió de les lògiques financer-immobiliàries han assolit una enorme rellevància, tot essent

la inversió i expansió hotelera una peça important d'aquestes lògiques, i sobretot una porta d'entrada per d'altres processos d'acumulació fortament relacionats amb la dimensió financer-immobiliària. Així, els Emirats Àrabs, a mesura que s'incrementava el preu del petroli, varen emprendre una agressiva política "*progrowth*" –pro-creixement– per tal de convertir la regió en una nova potència turístico-immobiliària mundial. D'altra banda, la regió asiàtica, especialment Xina, amb el seu paper cada cop més central en el capitalisme global i la potenciació turística via megaesdeveniments com els Jocs Olímpics de Pekín, també ha experimentat una forta expansió urbana, i aquesta ha estat molt lligada a la potenciació turística de certes zones del vessant oriental del país. Així mateix, Amèrica Llatina i el Carib també han estat objecte del capital financer-immobiliari amb un important increment de la flota d'allotjament turístic de la regió, tot destacant l'aposta turístico-immobiliària per Brasil que es veurà reforçada pels megaesdeveniments esportius: Mundial de futbol de 2014 i Jocs Olímpics de 2016.

Després d'haver exposat la geografia turística mundial a principis del segle XXI es procedeix a analitzar un dels principals canvis en l'**arquitectura institucional global**, amb la promoció de la liberalització del comerç de serveis. Els lobbies empresarials –European Services Forum i US Coalition of Service Industries– han denunciat les rigideses que hi havia en el sector serveis front a la més àgil liberalització del comerç de mercaderies, per la qual cosa una de les principals polítiques dutes a terme els darrers anys, en el marc de la liberalització del comerç, ha estat la d'aprofundir en la dels serveis mitjançant el **GATS** (General Agreement on Trade in Services) de l'Organització Mundial del Comerç. En aquest marc s'ha intentat dur a terme no només la liberalització dels serveis, que per definició incorporen un ample ventall d'activitats (p.ex. educació, sanitat, transports, turisme, etc), sinó que també s'ha perseguit l'ampliació de la mercantilització dels serveis públics. Així doncs, no es perseguia només una extensificació geogràfica de la mercantilització dels serveis, sinó també un aprofundiment del procés amb la incorporació de serveis que fins aleshores havien quedat fora del mercat capitalista. El GATS estableix el marc per una major i més ràpida expansió del capital turístic a escala planetària, tot essent aquest una important via d'entrada d'altres activitats de serveis (p.ex. sanejament d'aigües, telecomunicacions, serveis financers, etc).

Un dels aspectes més rellevants de la globalització capitalista ha estat el poder que han assolit les **Empreses Transnacionals** (ETN) i la seva difusió a escala mundial. Com ja s'ha esmentat anteriorment, la geografia econòmica ha dedicat poca atenció tant al procés de financiarització i les seves implicacions socioespacials, així com al paper de les ETN en el procés de globalització capitalista. L'expansió internacional del capital turístic es pot analitzar en funció de la Inversió Estrangera Directa (IED) o a través d'altres anàlisis que complementin aquella informació amb una investigació més ampla en la que s'introdueixen diferents variables. Si se mira la IED turística, hom pot concloure que aquesta no té gaire rellevància a nivell planetari, encara que hom troba les principals marques turístiques arreu del globus. Això es deu al fet que una part important de l'expansió del capital turístic es fa sense que hi hagi necessàriament una inversió (p.ex. franquícies) o que aquesta quedi reflectida a d'altres epígrafs de les estadístiques de la IED.

En primer lloc, els **Tour Operadors** controlen la major part del flux turístic, tot essent els "productors" principals de turistes i destins turístics. Dimitri Ioannides els definí com els "gatekeepers", és a dir els "guardians" o "goril·les" del negoci turístic global. El seu poder rau, no només en la seva capacitat per produir turistes i destinacions, sinó també en el fet de controlar bona part dels diners turístics, tot essent la gestió financera un element cabdal en la seva generació de plusvàlues. Les estratègies d'acumulació d'aquestes ETN se centren cada cop més en una creixent externalització de les activitats (p.ex. serveis de telecomunicacions i informàtica deslocalitzats a la Índia), al temps que concentren les de major valor afegit als centres metropolitans globals. Així mateix, aquestes empreses presenten forts processos d'integració horitzontal amb l'absorció constant d'altres Tour Operadors i vertical amb la integració d'altres segments del negoci turístic (p.ex. companyies hoteleres, aerolínies, creuers, etc). En el cas europeu s'ha dut a terme una forta concentració dels Tour Operadors, tot donant lloc a una estructura empresarial oligopolística. En aquest procés, cal destacar la configuració dels gegants alemanys TUI AG i Thomas Cook, propietat de Neckermann) que s'han fet amb la major part dels Tour Operadors europeus, especialment els britànics. Aquest procés de concentració ha anat en paral·lel a la intensificació de la gestió financera i la reducció de costos laborals amb potents programes de reducció de plantilla, al temps que s'ha intensificat l'externalització. En canvi, en el cas dels EUA els Tour Operadors no presenten una concentració

tan acusada com a la UE. En qualsevol cas, s'ha de dir que els Tour Operadors no presenten forts processos d'internacionalització, sobretot degut a que una part significativa de les seves activitats es concentren als espais metropolitans i d'altres són externalitzades, algunes de les quals són també deslocalitzades. En contra del que hom podria sospitar, la irrupció de les Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació (NTIC) més que restar poder als Tour Operadors, per donar-lo als "turistes-clients", han reforçat el poder d'aquestes corporacions.

En segon lloc, les **companyies aèries** han estat una de les peces claus de l'explosió del turisme de masses global. El mateix any en què es posava en marxa la nova arquitectura institucional del capitalisme global amb la Conferència de Bretton Woods (1944), se celebrava la Convenció de Xicago sobre l'aviació civil internacional. Després de la Segona Guerra Mundial, el 1956 se signà el Conveni sobre Aviació Civil de París que establiria el marc per a l'aparició dels vols xàrter. El transport aeri, durant el capitalisme monopolista, va estar dominat per les companyies de bandera, és a dir que eren de propietat estatal. A finals dels 1970 s'inicià el procés de liberalització del transport aeri als EUA i la seva progressiva privatització, la qual cosa resultaria en una progressiva concentració oligopolística del sector aeronàutic. Cap a principis dels 1970 moltes companyies aèries dels EUA participaven en el capital de les cadenes hoteleres i la crisi d'aquella dècada arrossegà conjuntament les companyies aèries i les cadenes hoteleres. A partir de llavors, les companyies aèries deixaren de participar en el negoci hotelier, encara que entraren en el capital dels Tour Operadors i aquests a la seva vegada entraren en el de les aerolínies. Segons Gareth Debbage les companyies aèries no han experimentat el mateix grau d'internacionalització que d'altres sectors, tot essent poc rellevant la IED en aquest sector –adreçada sobretot a serveis de terra, reparacions mecàniques, càtering, etc–. Les principals companyies a nivell mundial són les dels EUA en les que la participació estrangera és molt baixa, en canvi a les companyies europees es donen participacions creuades entre companyies de diferents països europeus. A principis del segle XXI hi havia unes 1010 companyies aèries al planeta, de les quals un 33% eren de propietat estrangera i un 6% comptaven amb participació estrangera. Emperò, hi havia expectatives d'expansió de les companyies aèries més grans per la via de l'absorció d'altres companyies d'Amèrica Llatina, Àsia i Àfrica.

D'altra banda, una de les principals fórmules d'expansió internacional de les companyies aèries ha estat a través de la constitució d'aliances –han passat de 20 el 1990 a 1222 el 2001–, entre les que destaquen: Star Alliance, Oneworld i Sky Team. El poder de les companyies aèries s'ha vist reforçat amb l'adopció de les NTIC, ja que aquestes corporacions són les que gestionen i controlen els Computer Reservation Systems (CRS) i els Global Distribution Systems (GDS), que estan fortament relacionats a la gestió financera. Amb el procés de liberalització aèria, als EUA a finals dels 1970 i a la UE a finals dels 1990, varen desaparèixer les rutes secundàries, la qual cosa obrí un nou nínxol de negoci que donà lloc a les companyies de baix cost. Aquestes han fonamentat la seva estratègia d'expansió en base a una agressiva política de baixos preus que ha estat possible gràcies a la subvenció pública encoberta, relacionada amb la selecció d'aeroports secundaris i la retòrica de la seva contribució al creixement econòmic de la zona seleccionada; al tractament fiscal especial que reben les companyies aèries, sobretot pel que fa al combustible, i l'exempció del control de les seves emissions contaminants; així com, a una política d'explotació laboral (p.ex. a cada treballador de Ryanair li corresponen 10 mil passatgers, front els 958 d'un d'Iberia) i de retallades dels drets sociolaborals dels seus treballadors. Després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001 s'inicià una nova crisi-reestructuració del sector aeronàutic que a més d'una important intervenció pública per salvar les companyies, es va traduir en noves concentracions i reduccions de plantilla. Aquest procés s'intensificà amb l'increment del preu del petroli, especialment des del 2003, i la posterior crisi sistèmica global de 2007. En aquest escenari, en què nombroses companyies es declaren en situació de fallida, es duen a terme nous paquets de salvament aeronàutic, com per exemple el del Pla Fènix del govern italià per salvar Alitalia, i nous processos de concentració empresarial, com per exemple la fusió entre British Airways i Iberia: International Airlines Group (AIG).

En tercer lloc, el darrer grup de corporacions transnacionals analitzat és el de les **cadenaes hoteleres**, probablement les que major expansió internacional han experimentat entre les diferents branques del sector turístic. A finals dels anys 1970 hi havia 81 cadenaes hoteleres transnacionals que tenien 270 mil habitacions a l'estranger, la major part de les quals pertanyien a cadenaes dels EUA (56,2% del total) –encapçalades per Holiday Inn, Inter-Continental, Hilton International i Sheraton Hotels–, seguides de les franceses (13,07%) –Club Méditerranée, Novotel, PIM Hotels, Meridien– i les britàniques (11,73%) –Crest Hotels Europe,

Thomson Travel, Grand Metropolitan Hotels, Penta Hotels, Caledonian Hotel Management-. Al llarg de la dècada dels 1980 el predomini de les cadenes hoteleres era nord-americà i les 10 primeres cadenes passaren de comptar amb 934 mil habitacions a tot el món el 1984 (10,24% de la planta hotelera mundial) a 1,28 milions el 1989 (11,57% de la planta hotelera mundial). El 1989, les principals cadenes hoteleres mundials seguien essent les nord-americanes: Holiday Inn (361 mil habitacions), Sheraton (134 mil), Ramada (127 mil), Marriott (117 mil) o Quality (112 mil).

En aquells anys es va dur a terme un canvi profund en les fórmules d'expansió internacional i gestió empresarial de les cadenes hoteleres, tot passant de les dècades anteriors en què la propietat i gestió era de la mateixa cadena hotelera cap a noves fórmules—cada cop més relacionades amb la creixent financiarització del capital— en què es separa la propietat hotelera de la gestió. A la dècada dels 1980 les cadenes hoteleres dels EUA que controlaven el 40% de les habitacions dels EUA, iniciaren un procés de transformació, motivat en bona mesura per la sobrecapacitat hotelera, que s'havia produït de la mà de la bombolla immobiliària dels anys 1970 fins a mitjans 1980 als EUA. Com a solució a aquella crisi, el capital hotelier dels EUA intensificà el procés d'internacionalització i de la financiarització, mitjançant una creixent participació en els mercats de renda variable que permetia la incorporació de nous inversors estrangers i la utilització de diferents productes financers (p.ex. els Real Estate Investment Trust). A més, les principals cadenes hoteleres transnacionals estaven especialitzades en la mercantilització turística de "gama alta", per la qual cosa començaren a abraçar nous segments de producció turística amb la incorporació de nous productes turístics. Aquest procés es feu per la via de les absorcions empresarials. Així, les grans cadenes hoteleres iniciaren el que s'ha definit com a "branding", és a dir la constitució de marques per tal de distingir els productes comercialitzats. Així, el 2003 les 10 primeres marques mundials pertanyien a 6 cadenes hoteleres i comptaven amb 16 mil hotels i 1,7 milions d'habitacions.

A partir de la dècada dels 1990, es produeix una continuada expansió internacional de les cadenes hoteleres transnacionals. D'aquesta manera, les 200 primeres cadenes hoteleres transnacionals passaren de tenir 3,47 milions d'habitacions el 1992, xifra que representava el 26,22% de la capacitat d'allotjament mundial, a tenir-ne 9,53 milions d'habitacions el 2005, un 52,05% de la capacitat d'allotjament mundial. Així, mentre que la capacitat d'allotjament mundial es multiplicà per 1,57 entre el 1992 i el 2005, la que estava controlada per les 200 primeres cadenes hoteleres ho feu per un factor del 2,74. Les 10 primeres cadenes passaren de tenir 1,97 milions d'habitacions el 1992 (16,91% del total mundial) a 3,86 milions el 2005 (21,09% del total mundial). En aquest darrer any, les principals cadenes foren de domini nord-americà —Wyndham, Marriott, Hilton, Choice, etc.¹¹, francès —Accor, Société du Louvre—, britànic —InterContinental—, alemany —TUI Hotels—, espanyol —Sol Meliá—, neerlandès —Golden Tulip— i belga —Rezidor SAS Hospitality—. InterContinental Hotels operava a 100 països diferents, mentre que Sol Meliá era present a 28 països. A més, s'ha de destacar la forta presència de les cadenes hoteleres espanyoles entre les 200 primeres cadenes hoteleres del planeta amb 15 cadenes que sumaven unes 306 mil habitacions, de les quals 5 cadenes i 186 mil habitacions corresponien a cadenes de les Balears.

Tal com s'ha advertit anteriorment, les cadenes hoteleres han anat canviant les estratègies d'internacionalització, tot adoptant mecanismes d'expansió cada cop més flexibles i afins amb les lògiques financeres. La forma més extrema és la franquícia que consisteix en l'explotació de la marca de la corporació, tot minimitzant costos i riscos. Així, sota les noves fórmules que separen cada cop més la gestió de la propietat de l'establiment, el gran capital hotelier pot abandonar ràpidament un país en cas de canviar el "clima empresarial". Aquestes noves fórmules atorguen una major flexibilitat i mobilitat al capital hotelier que li permet accelerar el procés d'internacionalització. El cas més extrem és el de Cendant que comptava amb el 100% de les habitacions en règim de franquícia i Extended Stay Hotels amb el 100% dels hotels mitjançant contracte de gestió. Una altra forma de constitució de grups internacionals és a través de la creació de consorcis hotelers que integren hotels independents; el 2005, els 10 primers consorcis sumaven 2,98 milions d'habitacions, dels quals 1,16 milions pertanyien al consorci Utell.

¹¹ En el cas de les cadenes hoteleres nord-americanes s'ha de tenir en compte que tenen la major part de la seva flota hotelera dins dels mateixos EUA. Així, per exemple Cendant tenia el 90% de les seves habitacions als EUA Marriott el 80%.

L'esclat de la bombolla financer-immobiliària ha alterat les expectatives d'expansió del gran capital hotelier de manera desigual, amb processos de desinversió o reestructuració de les expectatives d'expansió d'algunes cadenes, per una banda; així com noves dinàmiques de concentració, per una altra. D'altra banda, les majors expectatives d'expansió internacional es concentren en l'absorció empresarial a l'espai europeu, on encara una part important de l'allotjament turístic està fragmentat en petites empreses; l'expansió a les anomenades potències emergents, en concret Xina, però també Brasil vinculada als megaesdeveniments esportius.

No obstant això, la persistència de la crisi sistèmica global i les dificultats de relançar un nou cicle financer-immobiliari global fan que els escenaris de futur siguin cada cop més incerts. La resolució de la crisi per la via de l'aprofundiment de les fórmules neoliberals està conduint a un aprofundiment de la polarització social a escala planetària, tot afectant de manera important a les classes mitjanes i populars dels països del capitalisme avançat, que des de la segona meitat del segle XX han estat els principals clients de la indústria de l'oci. Així doncs, el desmantellament de l'anomenat "Estat del Benestar" implicarà una forta redefinició del negoci turístic mundial. A més, les perspectives d'expansió de la indústria turística no contempen en cap cas els potencials efectes de la crisi socioecològica en curs, el final del petroli barat (i esgotament d'altres recursos) i les pertorbacions climàtiques provocades pel *capitalisme fòssil*.

Capítol VIII. Del "miracle espanyol" a la globalització de marca "espanyola". El paper de la indústria turística.

Aquest capítol analitza l'evolució geohistòrica de la construcció de la potència turístic-immobiliària espanyola, fins ocupar les primeres posicions del rànquing mundial en quant a recepció de turistes internacionals, capacitat d'allotjament turístic i transnacionals hoteleres del món. L'estudi de la transformació del capitalisme espanyol al llarg del segle XX ha estat sovint analitzat des d'una perspectiva acrítica, sense incidir gaire en la seva vinculació amb la dictadura feixista, les vinculacions entre l'oligarquia feixista i postfeixista, ni el seu paper en el capitalisme mundial. De totes maneres, cal destacar importants aportacions que han explicat algunes de les dimensions ocultes del capitalisme espanyol com les realitzades per José Manuel Naredo, Mirem Etxezarreta, Ramón Fernández Durán, Pedro Montes, entre d'altres, i més recentment per Óscar Carpintero, el Seminari Taifa d'Economia Crítica, l'Observatorio Metropolitano de Madrid, l'Observatori del Deute en la Globalització, entre d'altres.

La configuració del capitalisme espanyol, des de la meitat del segle XX a l'actualitat, s'ha caracteritzat per la profunda **herència** de la **dictadura feixista** de Franco (1936-1975) i la posterior configuració del règim postfeixista amb fortes vinculacions amb les oligarquies polític-empresarials de la dictadura.

La incorporació de l'Estat espanyol a l'òrbita del bloc hegemònic nord-americà durant la Guerra Freda va fructificar en el que es va definir com a "**miracle espanyol**". Aquest fou "fabricat" pels tecnòcrates de l'Opus Dei, junt amb els organismes i institucions multilaterals, que aplicaren un programa econòmic-polític que podria ser definit com un neoliberalisme abans del neoliberalisme. La dictadura potencià una densa xarxa d'interessos, especialment definida en torn a la burgesia –a la que s'hi afegiren nous membres entre els que tenien estretes vinculacions amb el règim–. Així, la dictadura ha estat definida com un projecte de classe que tensionà la societat vers una estructura social cada cop més jerarquitzada i polaritzada que ha deixat una profunda petjada encara vigent avui en dia. D'altra banda, les elits intel·lectuals de la dictadura s'encarregaren de construir un imaginari col·lectiu segons el qual els temps passats s'identificaven amb pobresa, fam i desordre social.

A la dècada dels 1950, el règim feixista era acceptat per la comunitat internacional (p.ex. Nacions Unides el 1955; institucions de Bretton Woods i OECE el 1958; etc). Després d'haver signat l'acord militar amb els EUA el 1951, les institucions del bloc capitalista integraren l'Espanya feixista en el context de lluita contra el comunisme i. L'ajuda americana no fou tan important com en la resta d'estats europeus, però contribuí a generar un bon "clima empresarial".

L'adopció del Pla d'Estabilitat de 1959 marcà el gir definitiu del capitalisme espanyol i l'adopció de les regles del joc financer-comercials marcades pels organismes internacionals. Aleshores, l'orientació exterior del capitalisme espanyol es va resoldre amb la seva conversió en

perifèria del centre –l'espai de referència seria la CEE (Comunitat Econòmica Europea)–, especialitzada en la producció industrial bàsica –de baixes exigències tecnològiques, però elevades exigències en mà d'obra barata i recursos naturals– i la industrialització turística. La ortodòxia financera obligà la devaluació de la pesseta i els nous ajustaments es traduïren en un nou flux d'emigrants econòmics que s'adreçaven als espais centrals d'Europa.

D'altra banda, la reproducció social es sustentava en la família tradicional, sota el control social de l'església, al temps que la pressió fiscal era la més baixa d'Europa. Així i tot, les fortes taxes de creixement econòmic, propi del context internacional dels països del capitalisme avançat durant els "Trenta Gloriosos", donaren lloc a una particular societat de consum –sota la fèrria disciplina del règim–, que alhora serví de somnífer sociopolític. Malgrat la forta repressió sociopolítica, el 1956 es produïen les primeres vagues laborals, tot posant en entredit la "pau social" del règim feixista.

La dècada dels 1970 va estar protagonitzada per la crisi del capitalisme mundial i a l'Estat per la mort del dictador. Aleshores es va reactivar el conflicte social a l'Estat –fortament reprimit pel règim– que fou neutralitzat mitjançant les mesures de xoc emanades dels Pactes de la Moncloa de 1977, acordat per les noves elits polítiques agrupades en torn a les estructures dels partits polítics. Els partits d'esquerra assumiren els retalls socials i la moderació salarial a canvi de la contrapartida de la democràcia parlamentària. Emperò, els Pactes de la Moncloa també tenien per objectiu preparar les bases per a l'entrada a la CEE i al cap de dos anys el govern estatal feu la petició formal per entrar-hi. L'arribada del PSOE al poder el 1982 es traduí en una continuïtat de les polítiques neoliberals per tal d'entrar a la CEE, que anaven acompanyades de la desactivació (parcial) del conflicte social –al manco per un cert temps i especialment aquell protagonitzat pels sindicats majoritaris–.

L'ingrés a la CEE el 1986 anà acompanyat d'una retòrica europeïsta que l'associava a la democràcia liberal, el progrés, etc. No obstant això, la "**modernització espanyola**" consistí en l'assumpció del nou dogma neoliberal dictat per les institucions de la CEE, en un temps de fortes transformacions del capitalisme mundial amb el predomini de les lògiques financeres d'acumulació i l'organització postfordista de la producció industrial. L'entrada a la CEE implicà una profunda transformació del capitalisme espanyol que, a grans trets, es traduiria en el desmantellament de part del teixit industrial i del sistema agrari, al temps que s'intensificava la seva especialització turístic-immobiliària. La crisi dels 1970 i principis dels 1980 es va resoldre, entre d'altres, amb la subvenció de les perifèries rurals on s'hi adreçà una primera deslocalització industrial, per tal d'evitar l'explosió del desordre a les grans ciutats de l'Estat.

La primera etapa va ser definida com el quinquenni de l'eufòria que finalitzà amb les "Festes del 1992" –Jocs Olímpics de Barcelona i Expo de Sevilla–, caracteritzada per una potent bombolla financer-immobiliària. Aleshores, s'iniciaren les primeres reformes laborals de tall neoliberal que foren contestades amb la primera vaga general el 1988. Així mateix, cal destacar que la "modernització espanyola" es va poder dur a terme gràcies a les potents entrades de fons i subvencions de la Unió Europea, que sobretot es destinaren a la construcció de megainfraestructures de transport i equipaments, elements bàsics de l'especialització turístic-immobiliària espanyola.

La crisi de principis dels 1990 s'agregà a l'espai europeu amb els atacs especulatiu a les monedes del SME (Sistema Monetari Europeu), tot desbaratant les previsions d'entrada de la moneda única. En aquell context de crisi es va forjar la victòria de José M. Aznar (Partit Popular) que recollí els fruits de la política del PSOE –partit fortament deteriorat pels escàndols polítics que protagonitzà (p.ex. cas GAL, cas Filesa, cas Fons Reservats, cas Juan Guerra, etc)– i intensificà les polítiques neoliberals d'acord als criteris de la UE. Durant el segon mandat d'Aznar, de forta expansió del capitalisme global i espanyol, es reforçà l'orientació neoconservadora de la política estatal, tot establint aliances amb el govern dels EUA de George W. Bush després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001. En aquella estratègia atlantista es poden destriar una sèrie de qüestions que feren que Aznar se posicionàs al costat de Bush: el final del petroli barat i l'estratègia imperial dels EUA per controlar l'aixeta del cru mundial; la forta expansió del capital transnacional espanyol a Amèrica Llatina feia recomanable estrènyer els lligams amb els EUA; la revisió del conveni de defensa entre els EUA i l'Estat espanyol i la possible incorporació de l'Estat al Consell de Seguretat de Nacions Unides.

El març de 2004, el PSOE amb José Luís Rodríguez Zapatero guanyà les eleccions generals. Una victòria aconseguida després dels atemptats yihadistes de Madrid l'11 de març de 2004, però també després d'anys de forta tensió i conflictivitat social marcada sobretot pels

conflictes socioecològics i el rebuig a la participació de l'Estat a la "Guerra Global contra el terrorisme". La política de Rodríguez Zapatero manteni les lògiques d'acumulació vigents durant els mandats d'Aznar: financiarització, bombolla immobiliària, internacionalització del capital transnacional espanyol, etc. Des de l'entrada en vigor de l'euro el 2002, es començaren a donar alguns canvis substancials en el capitalisme espanyol, amb l'aprofundiment de les lògiques financeres, per una banda; i els processos de deslocalització empresarial, per l'altra. Amb l'euro, l'Estat deixava de ser un lloc barat per a les inversions "productives", en canvi es convertia en un lloc prou atractiu per a les inversions especulativo-financeres.

Els anys del "miracle espanyol" foren qualificats per Antonio Estevan com anys del "nou desenvolupisme ecològic", ja que al llarg d'aquests s'intensificà el deteriorament ecològic i territorial a l'Estat (p.ex. desastre ecològic de la mina d'Aznalcollar el 1998; enfonsament del Prestige el 2002; etc), que s'ha relacionat amb el **tsunami urbanístic** espanyol. No obstant això, les elits de l'Estat han jugat, en el context europeu, el paper de "víctima", tot reclamant unes majors quotes de deteriorament ecològic respecte de la resta d'estats membres per la seva condició de "país subdesenvolupat". A principis de segle XXI, l'Estat espanyol era el principal infractor de la legislació ambiental de la UE. En aquest sentit, es pot subratllar que la majoria d'expedients s'obrien després de les queixes formulades pels grups ecologistes i que una part substancial d'aquells expedients corresponien a delictes contra l'ordenació del territori.

El 2006 les asseguradores franceses i alemanyes qualificaven l'Estat espanyol com un lloc idoni per a les inversions i el març de 2007 el poder celebrava que el capitalisme espanyol ocupava la setena posició en el rànquing mundial –en base al PIB–. Emperò, just després de celebrar l'ascens del capitalisme espanyol a la cúpula dels estats capitalistes, es desfermà la crisi global que és particularment virulenta a l'Estat espanyol, precisament per la seva especialització financero-immobiliària i turística.

La política monetària amb el **trànsit de la pesseta a l'euro** és un dels aspectes claus en la transformació del capitalisme espanyol. En un principi, durant els anys de l'autarquia, el règim feixista va mantenir intervinguts els tipus de canvi de la pesseta, una política que anava acompanyada del potent mercat negre de divises situat a la plaça de Tànger, on es netejava una part important dels diners procedents del contraban. Els problemes d'abastament del capitalisme espanyol, amb una pesseta sobrevalorada i un creixent dèficit comercial, es va resoldre amb l'adopció el 1959 de les regles del joc del sistema monetari internacional emanat de Bretton Woods, la qual cosa implicà una devaluació notable de la pesseta. Resultat d'aquella devaluació, el territori espanyol es convertí en un espai atractiu pel capital estranger i pel negoci turístic. Front els successius símptomes d'esgotament o crisi del capitalisme espanyol es varen dur a terme devaluacions de la pesseta –entre 1967 i 1989– per tal d'estimular les exportacions i el turisme, així com la inversió estrangera. Posteriorment, la pesseta es va revaluà per tal de complir amb els requisits del Sistema Monetari Europeu (SME), per a la constitució de la moneda única europea. Amb aquesta revaluació de la pesseta, junt amb d'altres polítiques econòmiques de tall neoliberal, es produí un breu període expansiu de les inversions especulatives. La crisi política del 1992 a la UE (p.ex. rebuig danès a entrar a l'euro, reunificació alemanya, etc), anà acompanyada d'atacs especulatiu contra algunes monedes del SME, entre elles la pesseta, i posteriorment, entre el 1992 i el 1995, es feren quatre devaluacions seguides de la pesseta. Aquelles devaluacions permeteren reactivar el capitalisme espanyol i inaugurava la nova fase expansiva de base financero-immobiliària i turística.

Amb l'entrada de l'euro es trencava una de les principals eines de la política econòmica espanyola per resoldre les crisis, però a canvi la fortalesa de l'euro atorgava un potent mitjà d'adquisició al gran capital espanyol i s'augmentaven els mitjans de finançament, fet que seria fonamental de cara a sostenir el boom financero-immobiliari. Després dels atemptats de l'11-S (i de l'esclat de la bombolla de la Nova Economia, coneguda també de les punt com) el dòlar es devaluà, la qual cosa repercutí en una apreciació de l'euro que guanyava força com a moneda refugi global. A l'altra cara de la moneda, l'entrada de l'euro suposà un augment generalitzat dels preus al consum, amb el conseqüent deteriorament del poder adquisitiu de les classes populars. Aquest procés inflacionari es va veure contrarestat, en part, per la creixent financiarització familiar i per l'efecte riquesa vinculat a la bombolla financero-immobiliària. Les davallades dels tipus d'interès de l'euro –estretament vinculades a les del dòlar– varen jugar un paper cabdal en l'activació de la bombolla financero-immobiliària a l'espai europeu, en augmentar la liquiditat barata. Emperò, el canvi de la política monetària a la zona euro –amb el final dels diners barats–, degut sobretot al progressiu augment del preu del petroli i el

deteriorament de la balança comercial dels estats membres de la UE, desencadenà (com als EUA) el procés, entre d'altres, que resultaria en l'esclat de la bombolla financero-immobiliària i la crisi global. Després de la caiguda de Lehman Brothers als EUA el setembre de 2008, el Banc Central Europeu devaluà l'euro fins un tipus d'interès de l'1,5%, moment a partir del qual es mantindria en nivells baixos.

Una de les principals indústries de l'Estat espanyol és la del conglomerat constructor-immobiliari-financer. Des de la segona meitat del segle XX s'han descrit tres **etapes d'expansió immobiliària**. El primer boom correspon als anys del desenvolupisme feixista i coincideix amb la forta expansió urbano-metropolitana i la construcció turística de les zones turístiques litorals de l'Estat. Al llarg d'aquest període s'ha consolidat una oligarquia immobiliària, amb les grans empreses de la construcció i promoció immobiliària, caracteritzada per les seves bones relacions amb el règim feixista, les quals en temps de "democràcia" han estat les principals protagonistes de les grans obres i negocis immobiliaris.

Les autoritats franquistes s'havien proposat convertir la societat espanyola en una societat de propietaris, per la qual cosa impulsaren una política econòmica amb l'objectiu que la majoria dels espanyols tinguessin l'habitatge en propietat. Això no només significà que el parc d'habitatges es disparés, sinó que també va tenir un important efecte sociocultural i polític, amb la constitució de la societat del consum de masses i l'ascens de la classe mitjana. Així, el 1960 el parc d'habitatges a l'Estat era de 7,6 milions, el 91,7% del qual eren habitatges principals; i el 1970, just a les portes de la crisi, el parc havia augmentat a 10,65 milions d'habitatges, amb un 7,47% d'habitatges secundaris i un 10,67% de *desokupats*. És a dir, el 1970 ja es detecten dues variables que aniran guanyant importància: la primera és la creixent rellevància dels habitatges secundaris –segona residència o inversió financero-immobiliària–; i la segona, l'augment de la fracció d'habitatges buits que són destinats fonamentalment a la inversió especulativa. Entre mitjans dels 1980 i principis dels 1990, el segon boom immobiliari anà acompanyat d'una bombolla de preus dels immobles. Així, el 1991 el parc d'habitatges s'elevà a 17,2 milions, dels quals només el 68,22% eren principals, i el preu mitjà de l'habitatge assolí els 589,29 euros/m².

El quinquenni de l'eufòria (1986-1991) fou de forta atracció de capitals estrangers i s'engegà una bombolla financero-immobiliària. Després, el 1992, s'entrà en una fase de crisi que es reflectí en la congelació del preu mitjà de l'habitatge, fins que a la segona meitat de la dècada dels 1990 es va reprendre una nova fase financero-immobiliària expansiva que a la tesi s'ha definit com la "**fiesta del totxo**". Aquesta nova fase es caracteritzà per una explosió de l'activitat constructora, estimulada pel nou marc institucional i normatiu –entrada de l'euro, llei hipotecària, llei del sòl del tot urbanitzable, política d'habitatge, construcció de megainfraestructures, incentius fiscals, etc.– i l'expansió desfermada del crèdit. El 2001 hi havia uns 20,94 milions d'habitatges (67,73% principals) i les llicències d'obres per a la construcció d'habitatges incrementaven anualment fins assolir les 737 mil llicències el 2006. A partir d'aleshores les llicències disminuïren fins les 634 mil el 2007 i ja el 2008 amb el desencadenament de la crisi les llicències es reduïren a 268 mil, fins assolir les 91 mil el 2010. El 2010, el parc d'habitatges a l'Estat era de 25,3 milions. Els majors increments del parc immobiliari des dels temps del "miracle espanyol" a l'actualitat es situen a les comunitats autònomes especialitzades en turisme –Canàries amb un increment del parc del 581% entre 1950 i 2006; Comunitat Valenciana del 409% o les Illes Balears del 329%– i les que allotgen els principals espais urbano-metropolitans –Madrid del 615%, Catalunya del 386% i el País Basc del 366%–. Aquest darrer boom no ha estat només de construcció, sinó que també ho ha estat de preus. Així, entre el 1995 i el 2007 el preu de l'habitatge s'ha multiplicat per 3,39, tot passant de 614,8 euros/m² a 2085,5 euros/m². A partir de llavors el preu de l'habitatge ha anat disminuint, cosa que els gurús neoliberals negaven que pogués passar, i el segon trimestre de 2011 era de 1752,1 euros/m².

Un dels elements que expliquen el dinamisme financero-immobiliari del darrer boom és la irrupció de **capitals estrangers** –sovint turistes-inversors/especuladors– que han invertit en immobles a l'Estat. Malgrat les dificultats per esbrinar la quantitat de capitals estrangers invertits en immobles, a partir de les estadístiques de la Inversió Estrangera Directa (IED) del Banc d'Espanya, es pot saber que la IED en immobles a l'Estat passà de 1075 milions d'euros el 1995 a 7072 milions el 2003, moment a partir del qual començà a disminuir i el 2010 ja era de prop de la meitat (3,7 miliards d'euros). Cal destacar l'estreta vinculació entre el boom financero-immobiliari i el que podríem definir com capitalisme fraudulent. Així, el territori

espanyol va esdevenir en el principal engolidor de bitllets de 500 euros de tota l'Eurozona, amb la inversió immobiliària com a peça clau del blanqueig de capitals. En relació a l'economia fraudulenta i a l'especialització financer-immobiliària i turística de l'Estat cal destacar que a partir de 2005 començaren a esclatar múltiples casos de corrupció político-empresarial relacionats amb el tema urbanístic (p.ex. Marbella, Andratx).

La forta expansió del cicle financer-immobiliari fou possible gràcies a l'enorme **expansió del crèdit**, facilitat pel marc regulatori financer i per la pertinença a l'euro, que ampliava les possibilitats de finançament. Al llarg del període que va de principis dels 1990 a la bombolla financer-immobiliària de principis dels 2000, les famílies espanyoles han canviat radicalment les seves estratègies inversores i financeres, passant del predomini de dipòsits bancaris com a forma de mantenir els estalvis a ser demandants netes de finançament, destinat a la inversió immobiliària. El 2007 el saldo viu de les hipoteques era equivalent al PIB espanyol. Cap a mitjans del 2006 es trencà el cercle "virtuós" dels diners barats amb la pujada dels tipus d'interès de l'euro, per tal d'evitar una escalada inflacionària. A partir de llavors es desfermà la fallida financer-immobiliària i la ruptura del crèdit, que es fa palesa en el fet que el 2010 el numero de crèdits hipotecaris concedits era la meitat dels de 2006 (màxim del període) i l'import era un 41% del de 2006. De totes maneres, cal destacar que la principal font de finançament de l'habitatge ha estat vinculada als ingressos de la venda d'altres habitatges, tot girant en torn al 50% del total, quan els préstecs giraven entorn al 30%. Així doncs, una de les principals estratègies del poder ha estat la de mantenir constantment els preus de l'habitatge a l'alça per tal de poder alimentar la bombolla –keynesianisme a preus d'actius– i l'efecte riquesa que l'ha acompanyat. El boom immobiliari s'ha sustentat, en bona mesura, sobre compravendes palanquejades sobre els propis immobles, la qual cosa ha permès ampliar les vies de finançament i continuar amb l'espiral financer-immobiliària, que a la vegada, mitjançant l'efecte riquesa, ha estimulat la demanda agregada i ha esdevingut en el motor del creixement econòmic.

El model capitalista espanyol, en base a la producció immobiliària, resultava molt vulnerable socialment ja que la seva estabilitat depenia de què es mantengués el circuit de revaloritzacions immobiliàries l'estímul de la demanda agregada mitjançant l'augment del crèdit. A més, el finançament de les arques públiques es recolzava significativament en la producció immobiliària, al temps que s'eliminaven càrregues fiscals progressives sobre la renda i sobre el patrimoni. El 2005 el president del Banc d'Espanya anunciava una futura crisi financer i el 2006 la Comissió Europea avisava de l'excés de crèdit atorgat per les entitats financeres a l'Estat. Aquell mateix any, els tipus d'interès de l'euro començaren a augmentar i els préstecs hipotecaris a encarir-se. Aleshores es detectaven clars símptomes d'alentiment del cicle financer-immobiliari i el poder polític i econòmic començava a parlar d'un aterratge suau. El 2007, per tal de bloquejar els efectes dels augments del tipus d'interès, la llei hipotecària fou modificada i s'introduïren nous productes hipotecaris. D'altra banda, el 2007 s'aprovà la nova llei del sòl que teòricament havia de reconduir el model immobiliari espanyol, però aquesta llei arribava quan la bombolla esclatava. Un esclat que no era motivat per la nova regulació, sinó per l'estrangulament del finançament. Un cop desfermada la crisi, l'efecte riquesa ha transmutat en efecte pobresa i la crisi s'ha desplaçat de l'economia financer a la real.

L'especialització financer-immobiliària del capitalisme espanyol des dels temps de la dictadura ha donat lloc a una **oligarquia del totxo**. Com ja s'ha esmentat anteriorment, en temps del "vell règim" hi va haver un grup de grans empreses de la construcció i promoció immobiliària que varen créixer vertiginosament gràcies a les seves bones relacions amb la jerarquia feixista. Aquelles mateixes empreses experimentaren una nova expansió durant el "nou règim democràtic", especialment amb la construcció d'obra pública –molta d'ella subvencionada per la UE– i també amb els booms financer-immobiliaris espanyols. A partir de la dècada dels 1980 es va dur a terme un procés de concentració empresarial, tot passant de 22 grans empreses a 6 –ACS, OHL, Acciona, Ferrovial, FCC i Sacyr-Vallehermoso–, que a partir de 1992 començaren a internacionalitzar-se. Aquestes corporacions ampliaren les seves dimensions amb la sortida a Borsa, tot essent durant els anys del boom les més cotitzades del parquet espanyol. Durant els anys del boom han aparegut noves societats i nous llinatges en el sector de la construcció i promoció immobiliària (p.ex. Manuel Jové de Fadesa, Enrique Bañuelos d'Astroc, Jesús Ger amb Marina d'Or, Francisco Hernando "El Pocero" amb ONDE 2000, etc). D'altra banda, el gran capital espanyol –les entitats financeres– també participà activament de la "festa del totxo", ja fos mitjançant la participació a l'accionariat de les

empreses del sector, amb la constitució d'empreses (p.ex. La Caixa amb la immobiliària Colonial) o també amb la venda de propietats immobles i posteriors operacions urbanístiques, les quals només se poden entendre per les bones relacions d'aquests grups empresarials amb les administracions públiques (p.ex. la venda d'edificis per part del Banco Santander Central Hispano i l'operació urbanística de Ciudad Financiera BSCH a Bahadilla del Monte, Madrid).

Front als **remors de crisi**, el gran capital de la construcció i promoció immobiliària començà el transvasament cap d'altres sectors, amb especial incidència en la gestió privada dels serveis urbans que s'anaven privatitzant, i accelerà la seva expansió internacional. A partir de 2006, coincidí l'augment del preu del petroli amb el refredament del boom financer-immobiliari, i els capitals del complex industrial constructor-immobiliari-financer es redirigiren cap al sector energètic, i més en concret l'elèctric. D'aquesta manera el "casino financer-immobiliari" mutava en un nou "casino financer-energètic" (p.ex. amb la participació d'ACS a Unión Fenosa i Iberdrola; Acciona a Endesa; o Sacyr Vallehermoso a Repsol YPF).

Tal com s'ha exposat anteriorment, en el moment de l'apogeu de la bombolla financer-immobiliària començaren a sortir a la llum múltiples casos de corrupció polítco-empresarial vinculats amb el negoci immobiliari i la política urbanística. Mentre que, les veus dels moviments socials que s'oposaven al model financer-immobiliari se sentien cada cop més fort (p.ex. grups ecologistes, plataformes territorials, V de Vivienda, etc). Les queixes contra l'urbansime salvatge i sobre les dificultats per accedir a un habitatge foren, en part, recollides per algunes institucions internacionals, com per exemple el Parlament Europeu o l'Alt Comissionat pels Drets Humans de Nacions Unides.

D'altra banda, el lobby constructor espanyol, SEOPAN, reclamava a principis de 2007, front a l'anunciada crisi financer-immobiliària, la intervenció pública per salvar el sector. Després de les eleccions de 2008, David Taguas, que havia estat el Director de l'Oficina Econòmica del President del Govern entre 2004-2008, fou nomenat president del lobby. A finals de l'estiu de 2007 esclatà la crisi subprime als EUA i en poc temps es propagà per tot el sistema financer dels EUA i mundial. La primera resposta de les administracions públiques fou la d'adquirir els anomenats actius tòxics i la d'injectar liquiditat al sistema financer. Les grans empreses espanyoles de la construcció i immobiliàries cotitzades enregistraren importants pèrdues. Moltes empreses del sector varen emprendre reduccions de plantilla i d'altres presentaren suspensió de pagaments (p.ex. Grup Drac de Vicenç Grande que era el major grup immobiliari mallorquí presentà concurs voluntari de creditors el juny de 2008). Fins a les eleccions generals de març de 2008, es fabricà una opinió pública que difonia la idea que a l'Estat no hi havia crisi, sinó un aterratge suau. Posteriorment, aquesta ja no es va poder negar –Rodríguez Zapatero deia que s'havia convertit en un "aterritza com puguis"– i a partir d'aleshores s'iniciaren tota una sèrie de polítiques encaminades a reactivar el cicle financer-immobiliari¹².

Després d'haver analitzat l'especialització financer-immobiliària del capitalisme espanyol i la seva relació amb la crisi, s'introdueix a la tesi l'anàlisi de la "modernització" del teixit empresarial espanyol que resultà de les **privatitzacions** dels monopolis estatals i que consolidaria els grans grups empresarials espanyols. Aquesta anàlisi esdevé fonamental per tal de poder abordar un dels principals episodis del capitalisme espanyol dels darrers anys, com és la seva internacionalització. D'acord amb el dogma neoliberal emanat de les institucions de la UE, l'Estat espanyol havia de dur a terme un pla de privatització dels monopolis estatals per tal d'assegurar la "lliure competència". En una primera etapa, entre el 1986 i el 1991, es privatitzaren empreses poc rendibles i en general la compradora era una gran empresa (p.ex. la primera privatització fou la de Seat el 1986). En una segona etapa, entre el 1991 i el 1996, es començaren a vendre empreses públiques rendibles per tal d'incrementar els ingressos públics i poder complir els criteris de Maastricht –reducció del deute i dèficit públic–. En aquesta segona fase, el procés es realitzà també mitjançant la venda de paquets accionaris a través de la Borsa. Durant aquestes dues etapes l'Estat mantení participacions a les empreses privatitzades. La tercera etapa s'inicià el 1996, amb el govern del Partit Popular, i es caracteritzà per la intensificació del procés privatitzador i pel fet que l'Estat ja no mantení participacions de les corporacions. D'altra banda, es pot assenyalar que mentre el capital internacional ha tengut un

¹² El capítol VIII analitza sintèticament la crisi fins l'estiu de 2008, és a dir abans de la caiguda de Lehman Brothers el setembre de 2008 i la posterior intensificació de la crisi global. Les polítiques anticrisi dutes a terme a l'Estat espanyol fins a mitjans del 2011 han estat exposades al capítol X.

major protagonisme en l'adquisició o participació de les empreses privatitzades poc rendibles, el capital financer espanyol ha tengut un major pes en la privatització de les més rendibles. Un cop avançat el procés privatitzador, els nous gegants empresarials privats es convertiren en les principals ETN (Empreses Transnacionals) de l'Estat (p.ex. Repsol, Endesa, Telefónica, etc). L'esclat de la crisi global ha obert de nou la porta a futures privatitzacions, tant d'empreses públiques (p.ex. AENA) com de serveis públics que són apropiats gradualment pel capital privat (p.ex. sanitat, educació, "seguretat" –policia i exèrcit–, etc).

Un cop analitzades les privatitzacions de les grans empreses públiques es procedeix en el text de la tesi a analitzar els fluxos de capitals estrangers a l'Estat i els espanyols a l'estranger, tot definint el pas del capitalisme espanyol de "**globalitzat**" a "**globalitzador**". El règim franquista, després d'una primera etapa marcada per la Segona Guerra Mundial, el bloqueig internacional i el model autàrquic, inicià l'obertura als capitals estrangers. Fins l'entrada a la CEE, entre 1960 i 1985, la major part de les **entrades de capitals estrangers** ho feren en forma d'Inversió Estrangera Directa (IED) sense immobles, amb el 50,2% de la inversió estrangera, mentre que la IED en immobles fou el 41,3% del total. A partir de 1986, un cop dins de la UE, la IED va anar perdent pes i en canvi la Inversió Estrangera en Cartera (IEC) guanyà importància. L'apreciació de la pesseta per complir amb les exigències de la moneda única i la política privatitzadora actuaren a mode de reclam de capitals estrangers que acudiren a la Borsa espanyola, tot desencadenant-se un boom financer-borsari entre finals dels 1980 i principis dels 1990. La crisi desfermada el 1992 refredà l'entrada de fluxos de capitals estrangers a l'Estat fins que el 1996, quan es reactivà el capitalisme espanyol, es reanimà de nou l'entrada de capitals estrangers. Entre el 1996 i el 2005 el 68,7% de la inversió estrangera era en carter, la qual cosa es correspon al creixent pes de les lògiques financeres del capital. En quant a l'origen de la IED a l'Estat, es pot destacar que aquesta és cada cop més difícil de localitzar, ja que el capital emprà places financeres pont o paradisos fiscals per evitar càrregues fiscals. Així, entre el 1993 i el 2004, el 26% de la IED procedia dels EUA, el 16,5% dels Països Baixos i el 13,7% del Regne Unit. També, per tal d'evitar càrregues fiscals, ha augmentat la IED a través de les Empreses de Tinença de Valors Estrangers (ETVE) que representaven més del 50% de la IED. En quant als sectors que reben la IED hi ha hagut una deriva des del sector minero-químic, més característics d'una economia perifèrica, en una primera fase; a la IED en sectors com les telecomunicacions, la indústria química o el comerç majorista. En quant al destí d'aquesta IED, entre el 1993 i el 2004, la major part es destinava a les Comunitats Autònomes (CA) on s'ubiquen les seus de les principals empreses de l'Estat: Madrid (59,8% de la IED) i Catalunya (15,8%).

En canvi, les **sortides de capital espanyol a l'estranger** s'intensificaren a mitjans dels 1990, un procés que acompanyà a les grans privatitzacions, i el 1996 la IED espanyola a l'estranger superava per primera vegada la IED rebuda. Quan el capitalisme espanyol jugà un paper subordinat del capital estranger sorgiren alguns treballs crítics interessants, però quan s'invertí el paper, la major part de les anàlisi –i en concret aquelles més vinculades amb el món acadèmic– es dedicaven a emfatitzar les bondats de la internacionalització del gran capital espanyol. De totes maneres, des dels moviments socials i investigadors independents han sorgit destacats i profunds treballs que desvetllen aspectes ocultats des del poder sobre la internacionalització de les transnacionals espanyoles (p.ex. Observatori del Deute en la Globalització, Observatorio de Multinacionales en América Latina). Fins el 1986 hi havia frens institucionals a la sortida de capitals espanyols a l'estranger, malgrat la pressió del gran capital; però amb l'entrada a la UE i en ple procés de globalització capitalista, els capitals espanyols iniciaren el seu procés d'internacionalització. El 97,43% dels fluxos d'inversió espanyola a l'exterior del període 1960-2005 es realitzà a partir de 1996. Aquests fluxos de capitals es distribuïren de la següent manera: IED sense immobles amb un 40,5%; IED en immobles amb un 0,5%; i la IEC amb un 58,9%.

Pel que fa al destí dels fluxos d'IED a l'estranger, entre 1993 i 2004, es poden distingir dues fases: una primera que arriba fins el 2000 en què la major part dels fluxos s'adrecen a Amèrica Llatina i el Carib; i una segona etapa en què el principal destí son els estats membres de la UE. El capital transnacional espanyol protagonitzà la recolonització d'Amèrica Llatina i el Carib gràcies als Programes d'Ajustament Estructural aplicats a la regió que, entre d'altres, implicava un ample programa de privatitzacions. Aquesta onada va remetre amb la crisi Argentina de 2001 i l'ascens dels governs d'esquerra a alguns països llatinoamericans, però també perquè s'havia esgotat una primera fase d'intensos processos adquisitius del capital

espanyol (p.ex. Repsol adquireix l'argentina YPF el 1999). S'ha de subratllar que el procés d'internacionalització ha consistit sobretot en un procés d'adquisició d'empreses preexistents, ja que les inversions de nova planta han estat inferiors al 50% de la IED.

El principal sector objecte de la IED ha estat el d'intermediació financera i banca, encapçalat pels gegants BSCH i BBVA. El primer inicià les seves operacions al Xile de Pinochet, mentre que el segon ho feu a Mèxic a principis dels 1990, sota el mandat de Carlos Salinas i en ple procés d'ajustament neoliberal. A principis dels 2000, la gran banca espanyola, després d'haver absorbit nombroses entitats llatinoamericanes i haver assolit grans dimensions, inicià el procés d'expansió pels estats de la UE. El segon sector és el de les telecomunicacions amb Telefónica com a principal transnacional espanyola del sector i una de les primeres del món. Aquesta també inicià la internacionalització per Amèrica Llatina amb l'adquisició de la xilena Entel, encara en temps de Pinochet; i un cop esgotat el procés adquisitiu a Amèrica Llatina, inicià el salt a d'altres estats membres de la UE (p.ex. adquisició de la britànica O₂). El tercer grup està compost per altres manufactures i entre les principals activitats està la fabricació de productes informàtics, metal·lúrgics, materials de construcció i automòbils. La major part d'aquestes inversions s'adreçaven a la UE, amb l'excepció de les metal·lúrgiques que es concentraven a Hongria i Brasil. El quart grup era el de les activitats comercials, tot destacant les corporacions com El Corte Inglés. En cinquè lloc destaca el grup d'altres serveis que està dominat pels denominats serveis d'investigació i desenvolupament que tenien per principal destí de la IED el paradís fiscal europeu de Luxemburg.

Finalment, s'ha de subratllar que els fluxos d'IED en activitats relacionades amb l'explotació de recursos naturals han estat molt rellevants. A més, aquestes inversions han estat les que majors conflictes socials han generat, especialment a Amèrica Llatina. Les grans transnacionals espanyoles s'han beneficiat de processos de privatització com és per exemple el cas d'Argentina on Repsol adquirí YPF, AGBAR es feu amb Aguas Argentinas o Endesa amb Edenor i Edesur. Així mateix, les grans empreses energètiques espanyoles (p.ex. Repsol, Endesa, Iberdrola, Unión Fenosa, etc) han crescut gràcies als processos adquisitius duts a terme a Amèrica Llatina.

El **cor globalitzador** del capital espanyol es localitza a la capital de l'Estat on es troben les seus de les principals transnacionals. Així, el 57,64% de la IED espanyola, entre el 1993 i el 2004, sortia de la Comunitat de Madrid; la segona comunitat autònoma era Catalunya amb el 14,47% dels fluxos d'IED, on es localitza, entre d'altres, la seu de Gas Natural; en tercer lloc estava Cantabria amb el 10,16% de la IED, que és on es troba la seu del BSCH; i en quart lloc el País Basc amb el 8,6% de la IED, vinculada al fet que la seu del BBVA es trobava en aquella comunitat. Madrid i Barcelona han anat escalant posicions en la jerarquia de les ciutats globals de la mà del protagonisme que han assolit les grans transnacionals espanyoles, que tenen la seu principalment en aquestes ciutats. Aquest rol de les principals ciutats de l'Estat també ha estat reforçat per les estratègies de les administracions públiques, que sota la lògica de l'empresarialisme urbà, han potenciat la ciutat-marca com espai de negocis i també de producció turística, i aquesta darrera alhora reforça la ciutat-marca. Finalment, cal tenir present que el procés d'internacionalització del capital espanyol ha estat un projecte conjunt de les elits polítiques i empresarials, tot identificant-se els interessos del capital espanyol amb els de l'Estat. Així, el procés ha estat acompanyat en tot moment pel govern de l'Estat que ha destinat fons públics, de diverses maneres, per tal de facilitar i promoure l'expansió geogràfica del capital espanyol. Entre els principals instruments d'ajuda pública a la internacionalització del capital, a més de les tasques diplomàtiques, destaquen les agències de crèdit a l'exportació i l'orientació dels fons d'ajuda al desenvolupament, cada cop més destinats a la internacionalització del capital, en comptes de destinar-se a l'anomenada cooperació.

A continuació s'analitza l'especialització turística del capitalisme espanyol que és una de les principals vies d'acumulació i de posicionament de l'Estat en el sistema-món capitalista. El **negoci turístic** ha estat una de les activitats centrals del capitalisme espanyol, des dels temps del "miracle" als de la "modernització" espanyola. El règim feixista optà per l'estratègia turística com a via d'obtenció de divises, que havien de destinar-se a la inversió industrial per tal de convertir l'Estat en un espai industrialitzat central. La concentració de la producció turística es feu als espais litorals i insulars, que romangueren allunyats dels principals espais urbano-metropolitans, per tal d'evitar el possible "contagi moral". D'altra banda, l'evolució del turisme resulta també un termòmetre de l'evolució del capitalisme global i va vinculat a les diferents

etapes d'aquest. El 1951 arribava a l'Estat el turista un milió i es creà el Ministeri d'Informació (censura) i Turisme. El 1973 ja arribaven 31,6 milions de visitants estrangers.

Amb la crisi internacional de principis dels 1970, a la que s'afegí la de l'Estat per la mort del dictador, l'arribada de visitants estrangers es congelà, fins que el 1977 –any en què es signaren els Pactes de la Moncloa– es va reprendre el creixement en els fluxos de visitants estrangers. Però aquests fluxos tornaren a caure al cap de dos anys. A principis dels 1980 es reactivà l'arribada de visitants estrangers i aquesta s'accelerà a partir del moment en què l'Estat espanyol ingressà a la CEE i a l'OTAN. Així, es passà de 31,6 milions de visitants el 1977 a 50,7 milions el 1989.

Després d'un breu període d'alentiment, a principis dels 1990 –crisi que coincideix amb la crisi del capitalisme internacional, la reunificació alemanya i la instauració del Nou Ordre Econòmic Internacional sota l'hegemonia dels EUA–, es tornà a disparar el nombre de visitants, tot passant de 51,6 milions el 1992 a 98,9 milions el 2007. Aquest període coincideix amb l'apogeu del capitalisme financer global i l'hegemonia neoliberal fins que esclatà la crisi global. Precisament, des del moment en què esclatà la crisi, el nombre de visitants estrangers ha disminuït gradualment fins arribar a 91,8 milions el 2009 i 93,7 milions el 2010.

L'anàlisi més detallat del turisme a l'Estat espanyol durant el darrer episodi alcista, que coincideix amb el boom financer-immobiliari –mitjans anys 1990 a l'esclat de la bombolla financer-immobiliària–, porta a parlar de la conversió gradual en el "tot turístic". En aquesta fase, el negoci turístic ha estat molt vinculat a l'expansió financer-immobiliària i el capital turístic s'ha estès cap pràcticament tots els indrets de l'Estat, tot convertint-se en un potent instrument legitimador de les polítiques de l'empresarialisme urbà en la constitució de les ciutats-marca. El "tot turístic" no consistí solsament en la seva expansió espacial, sinó també en l'aprofundiment de la mercantilització turística en nous productes, tot destacant la producció turístico-immobiliària o residencial. L'entrada en vigor de l'euro repercutí en l'encariment del producte turístic tradicional i aquest fou progressivament substituït per noves estratègies de producció entre les quals destaca, a més del turisme immobiliari, la proliferació de la modalitat del tot inclòs.

Entre el 1997 i el 2007 el nombre de **turistes internacionals** passaren de 39,5 milions a 58,6 milions, i a partir de llavors, quan esclatà la crisi, el nombre de turistes va descendir fins els 52,6 milions de 2010 –els mateixos que rebia l'Estat el 2004–. Com s'ha dit abans, els turistes-inversors-residents representaven una porció cada cop major dels turistes internacionals arribats a l'Estat: si el 2000 el 84,2% d'aquests s'allotjaven en els establiments turístics tradicionals (p.ex. hotels, apartaments turístics, etc), el 2005 ho feien el 64,6% dels turistes. Pel que fa a l'origen dels turistes estrangers s'ha de destacar que al llarg de la primera meitat de la dècada del 2000 hi ha hagut un canvi substancial que consisteix: en primer lloc, en l'augment de la proporció dels turistes britànics que passaren del 25,6% el 2000 al 28,9% el 2005, un increment que es deu al paper fort de la lliure esterlina; en segon lloc, una reducció dels alemanys que passaren del 25,27% el 2000 al 17,86%, una disminució que es deu a l'entrada en vigor de l'euro i els programes d'ajustament neoliberal duts a terme a Alemanya per la coalició entre el Partit Socialdemòcrata i Els Verds; en tercer lloc, els turistes francesos incrementaren la seva proporció del 12,3% el 2000 al 15,7% el 2005.

En quant a la distribució de les arribades dels turistes internacionals per Comunitats Autònomes (CA) destaca el pes de les zones d'industrialització turística tradicionals de sol i platja que des del règim feixista han estat les principals receptores del turisme internacional, a les que s'hi afegien les principals ciutats de l'Estat. El 2005 tan sols sis CA concentraven el 89,65% dels turistes internacionals arribats: Catalunya (25,2%), Balears (17,3%), Canàries (17%), Comunitat Valenciana (9,2%), Andalusia (14,4%) i Comunitat de Madrid (6,44%). Segons l'evolució dels turistes internacionals arribats entre el 1997 i el 2005 es poden distingir dos grups de comunitats autònomes turístiques: el primer, format per Catalunya, Andalusia, Comunitat Valenciana i la de Madrid, on el nombre de turistes va créixer significativament, un impuls degut, entre d'altres, a la nova mercantilització turística de les ciutats de Barcelona i Madrid i també per a la mercantilització turístico-immobiliària al País Valencià i Andalusia; el segon grup, format pels dos arxipèlags, es caracteritzaria per un creixement més moderat del nombre de turistes internacionals degut, entre d'altres, al fort pes del turisme alemany als arxipèlags que minvà la seva rellevància i també perquè aquestes comunitats ja havien assolit unes altes quotes turístiques a mitjans de la dècada dels 1990. Un altre fet que distingeix els dos arxipèlags respecte de la resta de l'Estat és que la proporció de turistes arribats amb

paquet turístic era molt superior, amb un 69% per les Balears i un 79% per Canàries, front un 29% per la resta de comunitats autònomes. Conseqüentment, als dos arxipèlags la proporció de la despesa turística que es realitza en origen –entre el 50% i el 65%– també és superior a la que es realitza a la resta de comunitats autònomes.

Sovint, quan es parla de negoci turístic es té tendència a pensar en turistes estrangers, tot obviant el paper del **turisme domèstic**. Aquesta dimensió oblidada ha guanyat força importància a l'Estat, on el 2005 els turistes espanyols sumaven uns 162 milions, dels quals 148 viatjaven dins les fronteres de l'Estat –2,6 vegades més que els turistes estrangers–, és a dir consumien productes turístics domèstics. Aquesta és una expressió més de la societat del consum de masses espanyola, que està molt relacionada amb l'explosió fincero-immobiliària –segones residències–, i també amb els moviments pendulars dels residents a les principals ciutats de l'Estat cap als seus llocs de procedència. Així, la meitat dels viatges eren de curta durada, el 82% del total es realitzava en cotxe i el 70% s'adreçava a habitatges particulars. Les principals CA emissores de turisme domèstic eren Madrid (26 milions de turistes), Catalunya (19 milions), Andalusia (17 milions) i la Comunitat Valenciana (13 milions), mentre que els dos arxipèlags quedaven pràcticament fora d'aquest circuit. Les principals CA receptores eren Andalusia (21 milions), Catalunya (18 milions), la Comunitat Valenciana (16 milions) i Castella-Lleó (14 milions). Altrament, pel que fa a la crematística turística, el 2005 la despesa dels turistes estrangers sumava uns 46 miliards d'euros, el 50% de la qual es realitzava al lloc d'origen, mentre que la dels turistes espanyols feta al propi Estat era de 19 milions d'euros.

Per analitzar la geografia turística de l'Estat és imprescindible tractar l'evolució de les "**factories turístiques**", és a dir la capacitat d'allotjament turístic, que deixen empremtes sobre el territori i caracteritzen les zones d'industrialització turística. En aquest cas, l'evolució de la capacitat d'allotjament turístic mantén una estreta relació amb les diferents etapes del capitalisme i els booms immobiliaris a l'Estat. En una primera etapa, que aniria des dels anys 1950 fins a la crisi dels 1970, es passà de 1318 hotels i 78 mil places hoteleres el 1951 a 8244 hotels i 545 mil places el 1970. Les principals zones turístiques es localitzaven al litoral mediterrani, tot destacant que el 30% de les places hoteleres es localitzaven a les Balears que era el principal espai de producció turística de l'Estat. En general, s'ha assumit que aquest boom turístic fou finançat, en gran part, pels capitals que aportaven els Tour Operadors, però el coneixement de la participació dels capitals comercials i industrials locals –legals i il·legals com el del contraban– és molt escàs. Així mateix, una altra font de finançament a destacar fou la del crèdit hotelier que s'atorgava als establiments declarats d'utilitat pública. Cap a finals dels 1960 i principis dels 1970 hi va haver una autèntica "febre hotelera" i la seva construcció es disparà – el 1975 hi havia unes 785 mil places hoteleres–, per la qual cosa amb motiu de la crisi es començà a parlar de sobreoferta i es decretaren mesures per ordenar l'oferta turística.

Entre els anys 1980 i els 1990 la construcció hotelera s'alentí significativament –es dugueren a terme concentracions empresarials i la reducció del nombre d'establiments de baixa categoria– i a partir de llavors es començaren a construir nous establiments hotelers als que s'hi afegien noves "factories" sota les modalitats d'apartaments turístics, campaments turístics i turisme rural, que no quedaven reflectides en les estadístiques turístiques dels primers anys. A principis dels 1990 moltes empreses hoteleres feren fallida i es produí una transformació important del sector que es caracteritzà pel procés de concentració hotelera i també per l'entrada del capital fincner en la propietat hotelera, tot convertint-se la banca en una de les principals propietàries hoteleres de l'Estat.

A partir d'aleshores s'accelerà el procés d'internacionalització del capital hotelier, al temps que la inversió hotelera, sota les lògiques fincneres, se convertia en una opció inversora per part de capitals de diferent procedència. Les places d'allotjament turístic entre el 1990 i el 2005 passaren de 1,8 milions a 2,9 milions, i el 2010 aquestes sumaven uns 3,3 milions de places, és a dir durant el darrer boom fincnero-immobiliària la capacitat d'allotjament turístic – que també és una modalitat d'inversió fincnero-immobiliària– s'havia multiplicat per 1,8. Pel que fa a les modalitats d'allotjament turístic reglat, el 2010 es composava de la següent manera: 54% de les places eren hoteleres; 18,2% en apartaments turístics; 23,1% en campaments turístics; i el 4,6% en turisme rural. La localització de les "factories turístiques" es concentrava a cinc CA que sumaven el 74,9% del total de places turístiques: Catalunya (703 mil places), Balears (421 mil), Andalusia (385 mil), Canàries (382 mil) i País Valencià (297 mil). Emperò cadascuna d'aquestes comunitats presenta fortes diferències entre sí: a Catalunya hi predominaven les places en campament turístic (48%), seguides de les hoteleres (38,1%);

Balears era la primera CA amb places hoteleres de l'Estat (75% de les places de les Balears) i la segona tipologia d'allotjament era en apartaments turístics (23,6%); a Andalusia la primera tipologia era la hotelera (63,4%) i la segona els campaments turístics (23,2%); els apartaments turístics eren la primera tipologia a Canàries amb el 56,4% i la segona l'hotelera amb el 52,1%; i, finalment, al País Valencià hi havia un repartiment més proporcional entre les diferents tipologies (hotel, 39,6%; apartament turístic, 33,2%; campament turístic 24,7%).

Un dels trets característics de la darrera etapa turística, vinculada a la bombolla financero-immobiliària i a la incorporació a la UE, ha estat la irrupció i expansió del **turisme immobiliari i/o residencial**. Aquesta nova producció turística ha constituït un ample "mercat negre turístic" que ha escapat en bona mesura del control fiscal de l'Estat. No obstant això, l'Estat ha promogut i incentivat aquesta nova modalitat de mercantilització turística, com una de les principals estratègies de competitivitat territorial. El creixent pes del turisme immobiliari serví de pretext per a què el lobby turístic Exceltur –que representa principalment els interessos dels grans hotelers–, sota un (suposat) conflicte intercapitalista, inicià una campanya per tal de pressionar a l'executiu i obtenir nous privilegis. Exceltur realitzà un estudi a les principals CA turístiques de sol i platja –Andalusia, Balears, Canàries, Catalunya, Comunitat Valenciana i Múrcia– segons el qual, el 2004, hi havia uns 9 milions de places potencials de turisme residencial, xifra que contrastava amb els 2,18 milions de places reglades. Les majors proporcions corresponien a Múrcia amb el 92% de places turístiques que corresponien a turisme residencial i/o immobiliària i la Comunitat Valenciana amb el 88,5%. Exceltur contraposava les dues modalitats, tot exposant que a la hotelera els ingressos mitjans eren 7 vegades superiors per plaça que al turisme residencial i els llocs de feina 9,7 vegades superiors.

Exceltur pressionà per a què es dugués a terme un ample programa de "reconversió industrial" turística per afrontar la "crisi" de la suposada congelació de les pernoctacions en el turisme reglat. Malgrat les demandes dels lobbies turístics de mitjans dels 2000, quan s'analiza la producció turística dels establiments reglats es detecta un increment de les pernoctacions que passaren de 344 milions el 2000 a 353 milions el 2005, encara que l'estada mitjana per turista disminuï un 10,8%. De totes maneres, en aquests anys les pernoctacions de turistes estrangers disminuïren de 233 milions el 2000 a 209 milions el 2005; mentre que la dels espanyols passaren de 110 milions el 2000 a 143 milions el 2005. La major part de les pernoctacions –més del 80%– es produïen als establiments hotelers. D'aquesta manera, Exceltur llançà la proposta dels PRIDET (Projectes de Reconversió Integral de Destinacions Turístics) –Exceltur considerava que sobrava entre el 10% i el 15% de les places reglades– i també reclamà poder participar més directament de la festa financero-immobiliària, com per exemple a través de la possibilitat de convertir hotels en habitatges o en condohotels. A partir d'aleshores, des de mitjans de la dècada del 2000 el Govern espanyol ha anat recollint les demandes que el gran capital turístic ha realitzat, que han quedat reflectides per exemple en el Pla 2020 del Turisme Espanyol aprovat el 2007, i més concretament en les mesures anticrisi que han considerat el negoci turístic com un eix central de la recuperació del capitalisme espanyol.

El negoci turístic, particularment el de l'allotjament, presenta una forta concentració en mans de les **cadenaes hoteleres**. Aquestes passaren de tenir 291 mil habitacions el 1997 a 436 mil el 2005, la qual cosa significava el 45,9% de les habitacions hoteleres el 1997 i el 54,1% el 2005. Emperò, l'estructura de les cadenaes hoteleres presentava al mateix temps una forta jerarquia, encapçalada per les 25 primeres cadenaes que tenien el 24,6% de les habitacions el 2005. També es pot destacar que entre les 25 primeres cadenaes hoteleres se'n trobaven 13 de les Balears que tenien 114,3 mil habitacions (14,19% de les habitacions de l'Estat); i entre les cinc primeres hi havia quatre cadenaes de les Balears: Sol Meliá, Riu, Barceló i Iberostar. Durant els anys de la bombolla financero-immobiliària s'anaren constituint noves cadenaes hoteleres, moltes d'elles vinculades als capitals acumulats per les empreses de la construcció i immobiliàries (p.ex. Habitat Hotels del grup immobiliari Habitat).

Un tret característic del negoci hotelier estatal és la manca de participació de les grans cadenaes hoteleres internacionals, ja que la major part de les habitacions estaven en mans de les grans cadenaes de l'Estat que han esdevingut en autèntics gegants transnacionals. Així, les cadenaes hoteleres estrangeres tenien el 2005 un 2,9% de les habitacions hoteleres de l'Estat, tot concentrant-se aquestes als arxipèlags on hi havia el 36% de les habitacions de les cadenaes estrangeres a l'Estat i a les principals ciutats de l'Estat, Madrid i Barcelona. Les principals

cadenaes estrangeres eren Accor (6,2 mil habitacions), Starwood Hotels (2,7 mil) i Intercontinental Hotels (2,4 mil).

La major part de les habitacions de les cadenaes hoteleres el 2005 es localitzaven als dos arxipèlags amb el 52,9% de les habitacions. La major proporció d'habitacions controlades per cadenaes hoteleres per comunitats autònomes té lloc a: Madrid amb el 68,7%; Balears el 68,2%; Andalusia el 60,63%; i Canàries el 58,58%. La proporció d'habitacions hoteleres controlades per les cadenaes pot ser interpretada com una expressió del poder que aquestes tenen sobre aquests territoris.

D'altra banda, en els darrers anys, les cadenaes hoteleres han anat mutant les seves formes de gestió hotelera cap a fórmules cada cop més properes a les lògiques financeres. Així, les cadenaes han optat cada cop més per la gestió, al temps que es desprenien d'actius, sense que això sempre suposàs deixar d'explotar els establiments, ja que molt sovint la cadena seguia explotant l'establiment sota la fórmula del contracte de gestió o de lloguer, alhora que la venda dels immobles atorgava a les grans cadenaes hoteleres nous mitjans adquisitius per a l'expansió internacional. Durant aquests anys es detectaren moviments corporatius aparentment contradictoris, ja que per una banda les grans cadenaes de l'Estat desinvertien per ampliar el seu negoci internacional (p.ex. Sol Meliá), mentre que per una altra banda algunes cadenaes estrangeres ampliaven la seva presència a l'Estat (p.ex. Starwood Hotels) –encara que d'altres cadenaes estrangeres també es desfeien de la seva planta a l'Estat per expandir-se a d'altres territoris (p.ex. Acorn o el Club Mediterranée)–. Entre les estratègies d'expansió de les cadenaes hoteleres estrangeres a l'Estat també es reflecteix el predomini de la presència d'aquelles que utilitzen contractes de gestió i franquícia.

Les cadenaes hoteleres espanyoles han jugat un paper rellevant en la **globalització turística**. La internacionalització del capital hotelier espanyol resulta difícilment traçable mitjançant el seguiment de la Inversió Estrangera Directa (IED) ja que, tal com exposava Ana Belén Ramón, més del 70% dels hotels a l'estranger no anaven acompanyats d'IED i a més la major part d'aquesta es realitzava a través de "ponts financers" (p.ex. paradisos fiscals o places financeres especials), mitjançant la utilització de societats instrumentals. Després de la crisi dels 1990, les grans cadenaes acceleraren els seus plans expansius que foren reforçats a partir de la segona meitat dels 1990. Així, Ramón definí una primera etapa que seria dels inicis de la internacionalització (1984-1992) en què hi hauria unes poques cadenaes espanyoles a l'estranger. Entre el 1993 i el 2000, es definiria una segona etapa en què s'incorporaven noves cadenaes que seguien al "líder", el lloc predilecte de la internacionalització hotelera era Amèrica Llatina i el Carib i el principal producte era el resort turístic del tot inclòs. I finalment, a partir del 2000 s'inaugurà una nova etapa caracteritzada per la incorporació de nous espais d'expansió, en els països del capitalisme avançat (p.ex. UE, EUA), i la incorporació dels productes turístic-immobiliaris als espais perifèrics.

Entre el 1999 i el 2004 les cadenaes hoteleres espanyoles passaren de controlar 95,6 mil habitacions a l'estranger a 159,9 mil. La distribució de la capacitat d'allotjament turístic de les cadenaes espanyoles per grans regions mundials el 2004 era: Amèrica Llatina i el Carib, 85 mil habitacions (53,4% del total); la UE, 34,1 mil (21,3%); Nord d'Àfrica, 15,3 mil (9,6%); Europa de l'Est i resta d'Europa, 10,8 mil (6,8%); Amèrica del Nord, 8,7 mil (5,4%); Sud-est asiàtic, 2,6 mil (1,6%); Pròxim Orient, 2,2 mil (1,4%); i Àfrica, 464 habitacions (0,3%). Entre el 1999 i el 2004 les cadenaes hoteleres espanyoles passaren d'operar de 35 països a 47. El 2004 hi havia 8 països en els que hi tenien més de cinc mil habitacions, encapçalats per Mèxic (27,5 mil habitacions), República Dominicana (26,8 mil), Cuba (14 mil), Tunísia (13,5 mil) i Alemanya (12,4 mil). Les cadenaes hoteleres penetraren als països d'Amèrica Llatina i el Carib després que es posassin en marxa amplexos programes d'ajustament estructural, sota la doctrina del Consens de Washington, i que s'apliquessin polítiques neoliberals que incorporaven el negoci turístic com a estratègia d'acumulació. Destaquen els casos de Mèxic amb la seva incorporació al NAFTA (North American Free Trade Agreement); la República Dominicana, que va esdevenir una autèntica colònia del capital turístic espanyol; i Brasil que absorbí part dels capitals que es desplaçaren des del Carib, a principis de la dècada del 2000, per tal d'escapar de la creixent inestabilitat climàtica i els efectes dels huracans a la regió caribenya, i també engegà un potent programa de polítiques proturístiques i procapital internacional. D'altra banda, Cuba s'incorporà als circuits del capital turístic internacional el mateix any que Gorbachov iniciava la Perestroika (1987) i les divises turístiques acabarien per substituir l'ajuda financera que rebia de la URSS un cop aquesta es va dissoldre. D'altra banda, la incorporació d'Amèrica del Nord dins les

estratègies de les cadenes hoteleres es deu fonamentalment a les operacions dutes a terme pel Grup Barceló.

El Nord d'Àfrica ha estat un dels espais en els que més intensament s'ha desplegat el capital hotelier transnacional espanyol en els darrers anys. El "clima empresarial" propiciat per la dictadura de Ben Ali a Tunísia, amb la persecució dels moviments dissidents –incloent l'integrisme islàmic–, afavorí la presència del capital hotelier espanyol. A més, Marroc de la mà de Mohamed VI s'incorporà al negoci turístic-immobiliari, mitjançant un potent pla per potenciar la industrialització turística de determinats enclavaments del país. En aquests enclavaments la presència de capital espanyol ha estat notable, tot destacant els cas de Saïdia amb la participació de la immobiliària Fadesa i diverses cadenes hoteleres (p.ex. Barceló). El segon espai d'expansió del capital hotelier ha estat la UE, protagonitzat sobretot per Sol Meliá –després de l'adquisició de Tryp– i NH, una expansió que es desplegarà principalment en l'hoteleria urbana. Entre els nous espais de producció turística incorporats a les carteres de les cadenes hoteleres espanyoles destacaven els del principal país turístic de l'Europa de l'Est, Bulgària (4,9 mil habitacions), i Croàcia (3,3 mil habitacions). Finalment, al Sud-est Asiàtic i al Pròxim Orient les cadenes espanyoles disminuïren la seva presència degut a les tensions geopolítiques a la regió (p.ex. atemptats a Istanbul, als centres turístics del Sinaí, a Bali, etc).

El 2004 hi havia un total de 46 cadenes hoteleres espanyoles amb establiments a l'estranger, de les quals 17 tenien la seva matriu a les Balears –quatre de les cinc primeres cadenes eren balears–. Les cadenes balears comptaven amb el 65,6% de les 159,9 mil habitacions de les cadenes espanyoles a l'estranger. D'aquesta manera es pot veure, doncs, que la internacionalització del capital hotelier espanyol està protagonitzada, en bona mesura, pel capital hotelier balear. La primera cadena espanyola a l'exterior el 2004 era Sol Meliá que operava a 26 països i tenia 40,8 mil habitacions a l'estranger. La resta de cadenes tenien un nombre d'habitacions molt per davall de les de Sol Meliá. Així, la segona cadena era NH amb 22,7 mil habitacions distribuïdes en 17 països; Riu Hotels amb 18,6 mil habitacions a 14 països; Barceló Hotels amb 16,7 mil habitacions a 12 països; i Iberostar amb 15,7 mil habitacions a 11 països.

Les modalitats d'expansió hotelera variaven segons els país on s'ubica l'explotació hotelera. En general, segons dades de 1999, les cadenes espanyoles optaren pels contractes de gestió que representaven poc més del 50% de les habitacions, però que en el cas de l'Europa de l'Est i Àsia els contractes de gestió s'elevaven a prop del 100%. La segona opció fou a través de la propietat total o parcial dels establiments, amb un 34% de les habitacions, que en el cas dels EUA era del 100% i a Amèrica Llatina i el Carib del 54,1%. En canvi les opcions de contractes de franquícia i de lloguer eren molt inferiors. No obstant, la franquícia és una de les modalitats preferides per aquelles cadenes gestionades amb criteris més financers.

Així mateix, s'ha de subratllar que un dels aspectes a tenir en compte en l'evolució recent del capital hotelier ha estat la seva creixent complexitat societària, que va vinculada a l'adopció de les lògiques financeres en la seva gestió. En general, el gran capital hotelier espanyol ha presentat una estreta vinculació, des de la seva aparició, amb els Tour Operadors, i per tant ja tenien integrades dins les seves formes de funcionament pautes d'acumulació finançaritzades. No obstant això, aquestes s'han expandit i intensificat a les darreres dècades. Les estructures accionàries i societàries de les grans cadenes presenten gradualment una major complexitat. En aquest sentit, es pot destacar la gran diversitat de capitals que entraren en l'accionariat (p.ex. banca, fons d'inversió, immobiliàries, fons de capital risc, Borsa, etc) i l'ampla xarxa de filials que forment part de les estructures corporatives hoteleres. Moltes d'aquestes filials estaven disperses per diferents països –preferentment paradisos fiscals o localitzacions pont–, que cobrien múltiples activitats relacionades amb la producció hotelera (p.ex. construcció, explotació hotelera, immobiliària, finances, etc).

Els comptes crematístics de la deslocalització de la producció hotelera permeten entendre algun dels principals motius de la deslocalització hotelera, com per exemple el restabliment de la taxa de benefici i/o la persecució de majors marges de benefici per part del capital transnacional. Així, les cadenes hoteleres espanyoles obtenien un marge net de benefici per estada turística en un hotel de quatre estrelles tot inclòs al Carib del 21,1%, front el 16,75% a un hotel de l'Estat espanyol. El marge net del tot inclòs al Carib era un 51,6% superior al dels hotels de la mateixa categoria sense el tot inclòs. El capital hotelier en la cerca de noves reformulacions del negoci va començar a estendre el tot inclòs als establiments de sol

i platja dels espais centrals i intensificà les fórmules turístico-immobiliàries i financeres (p.ex. urbanitzacions, condohotels, etc).

En darrer terme, pel que fa a l'anàlisi del capital turístic a l'Estat espanyol, s'apunta el paper que ha jugat la partida de viatges i turisme en la **balança per compte corrent** de l'Estat. Durant els anys del desenvolupisme feixista, les divises turístiques permetien cobrir una part important del dèficit comercial, i fins i tot es parlà del turisme com una mena de Pla Marshall. Aquest "Pla Marshall" es completava amb les remeses dels emigrants espanyols que enviaven des dels països centre i nord-europeus on havien emigrat a treballar, expulsats pel règim feixista ja fos per motius polítics o econòmics. Emperò, quan es produí el procés inflacionari dels 1970, motivat en part per l'augment del preu del petroli, el dèficit comercial s'incrementà significativament i les divises turístiques, pràcticament estancades, només cobriren prop de la meitat d'aquell dèficit. Els canvis en el model capitalista espanyol arran de l'entrada a la UE, amb la reestructuració industrial, es reflectiren en un increment del dèficit comercial i a partir d'aleshores el saldo turisme i viatges ha esdevingut cada cop més insuficient per cobrir-la. A més, durant els primers anys del segle XXI, malgrat incrementar-se els turistes internacionals rebuts a l'Estat, el saldo de turisme i viatges pràcticament s'ha estancat, al temps que el dèficit comercial es disparava de nou. En aquest darrer període destaca el fet que per primera vegada les remeses dels treballadors immigrants a l'Estat eren superiors a les rebudes. La reducció del paper de la partida del turisme i viatges en la compensació de la balança per compte corrent ha estat compensada cada cop més per la balança de capitals, és a dir més afí al creixent protagonisme de les lògiques financer-immobiliàries i en el cas del turisme a l'Estat de la seva mutació cap al turisme immobiliari.

El desplegament del capitalisme espanyol des de mitjans del segle XX ha comportat tota una sèrie de **costos ocults (o ocultats)**, que els discursos dominants, evidentment, han menystingut. En aquest capítol de la tesi, simplement, s'han exposat, per una banda, els costos biofísics derivats del metabolisme socioeconòmic espanyol, la transformació de les cobertes del sòl de l'Estat entre el 1990 i el 2000 i la petjada ecològica del capitalisme espanyol. Aquest apartat es tributari, sobretot, de la tesi doctoral d'Óscar Carpintero, les diferents aportacions de José Manuel Naredo i del projecte Corine Land Cover. D'altra banda, s'introdueixen les reflexions realitzades per Vicenç Navarro sobre el que ell ha definit com "subdesenvolupament social" de l'Estat espanyol.

En primer lloc, els **Requeriments Totals de Materials** (RTM) del capitalisme espanyol passaren de 265 mil Tm el 1955 a 1,5 milions Tm el 2000. D'aquesta manera, no s'ha produït allò que des de la teoria econòmica convencional es defensa sobre el fet que les societats a mesura que avancen posicions en la "curva del desenvolupament" disminueixen el seu impacte ecològic, és a dir es desmaterialitzen en termes absoluts. Si es té en compte la població espanyola resulta que en termes per càpita es passava de 9,2 Tm/càpita el 1955 a 37,3 Tm/càpita el 2000, i per tant tampoc es produïa una desmaterialització absoluta en aquest sentit. Però tampoc es produí una desmaterialització relativa, ja que es passà de 32,1 Tm per milió de pessetes (pessetes constants de 1995) el 1955 a 32,5 Tm per milió de pessetes (pessetes constants de 1995) el 2000. D'altra banda, uns dels canvis substancials del metabolisme del capitalisme espanyol fou el creixent pes que assoliren els materials abiòtics, que passaren del 68,3% dels RTM el 1955 al 87,1% el 2000; així com el major pes que adquiriren els materials importats, que passaren del 6,1% dels RTM el 1955 al 39% dels RTM el 2000. És a dir, guanyaren importància els materials extrets de l'escorça terrestre i no renovables i aquells que procedeixen de fora de l'Estat, amb la qual cosa el capitalisme espanyol desplaçava els conflictes socioecològics associats als metabolisme socioeconòmic als espais d'extracció, transformació i transport d'aquests materials.

En segon lloc, la intensa **transformació del sòl** ha estat una de les principals característiques del model capitalista espanyol, sobretot en la darrera fase en què s'acceleraren les dinàmiques financer-immobiliàries. La transformació principal s'ha degut al procés urbanitzador, que ha estat més important en els espais de producció turística i en els principals espais urbano-metropolitans. Segons les dades del Corine Land Cover, la superfície artificial entre el 1987 (CLC-1990) i el 2000 (CLC-2000) es va incrementar en un 29,5% i passà de

representar l'1,6% del territori espanyol al 2%¹³. La major part de les noves superfícies artificials es feu a càrrec de zones agrícoles i en menor mesura zones forestals i espais oberts. El procés de transformació territorial fou més intens a les CA litorals especialitzades en la producció turística-immobiliària –Múrcia amb un increment del 61,9%, País Valencià del 52,1% i Balears del 41,4%–, i també a les comunitats amb processos de forta expansió urbana –Comunitat de Madrid amb el 47,7% o Navarra el 46,3%–. Emperò, les CA amb una major proporció de superfície artificial respecte del total eren Madrid (11,9%), Balears (6,2%), Comunitat Valenciana (5%), Catalunya (4,85%) i Canàries (4,57%). És a dir, les turístiques i les que allotjaven les ciutats globals espanyoles. Així mateix, l'artificialització del territori ha tengut una forta component litoral, el que reforça la noció de la vinculació entre el tsunami urbanístic i les zones d'industrialització turística, tot estant artificialitzat el 16,7% dels 9517 km² de la franja litoral entre 0 i 2 km.

En tercer lloc, es subratlla que la **petjada ecològica** del capitalisme espanyol passà de 519 mil km² el 1955 a 1,9 milions de km² el 2000, amb la qual cosa el dèficit ecològic se situà en 2,5 vegades la superfície bioproductiva de les terres i aigües de l'Estat. Tal com s'ha esmentat anteriorment, el capitalisme espanyol, des de mitjans del segle XX, ha canviat el seu rol en el sistema-món capitalista, tot passant d'abastidor de materials quan el 1955 presentava una balança comercial física excedentària en un milió de tones, a importador net de materials a partir de la dècada dels 1960, tot assolint un dèficit comercial físic de 127 milions Tm el 2000. Aquest canvi se sustentava sobre el fet que es desplaçaren les activitats més exigents en recursos i treball, al temps que es concentraren a l'Estat les activitats que generaven major valor afegit. El dèficit comercial físic es reflectia també en un dèficit comercial en termes monetaris que era cobert per la balança de serveis (turisme) i de capitals, tot essent les regles del joc del comerç internacional i el sistema financer internacional els dos principals instruments dels territoris guanyadors en el joc de la competitivitat global. Així doncs, el capitalisme espanyol ha transitat des del que s'ha definit com una economia de la producció a una economia de l'adquisició.

L'evolució del capitalisme espanyol ha estat marcada per l'atac contra les classes populars que significà la dictadura feixista que fou seguida per la imposició de la doctrina neoliberal. Això va donar una situació sociopolítica anòmala en el context de l'Europa occidental, que Vicenç Navarro ha definit com el "**subdesenvolupament social**" espanyol. La societat espanyola va experimentar al llarg de la segona meitat del segle XX una forta transformació que es reflectí en l'expansió demogràfica i urbana durant els anys del "miracle espanyol". Aleshores la distribució de la població activa, amb una població cada cop més urbana, presentà un profund canvi representat per una creixent terciarització. Els anys d'adaptació a les regles del joc neoliberal, entre mitjans dels 1970 i principis dels 1990, el ritme de creixement demogràfic es va alentir. Aleshores, s'assolia per primer cop una taxa d'atur superior al 20%, la qual cosa responia als efectes de la reestructuració del capitalisme espanyol i la crisi del capitalisme regulat.

A partir de llavors s'entrava en els temps del *workfare* (amb atur estructural) quan les normatives sociolaborals s'ajustaven a les exigències de la doctrina neoliberal, tot introduint mecanismes de flexibilització i precarització laboral. Un cop superada la crisi de principis dels 1990, es disparà el ritme de creixement del capitalisme espanyol i s'inaugurà una nova etapa sociodemogràficament parlant, que es caracteritzava per la intensa entrada de treballadors immigrants del Sud Global. En ple boom financer-immobiliari hi havia un 25% del treball que era submergit i prop de la meitat dels treballadors que combinaven anualment etapes d'atur amb altres de contractació temporal. A més, una part cada cop major dels contractes eren a temps parcial. Així mateix, els salaris dels contractes temporals eren prop d'un 40% inferiors als indefinits. D'altra banda, els salaris es mantenien en unes quotes molt baixes i entre el 1980 i el 2009 el salari mínim interprofessional era aproximadament el 40% del salari mig brut. Així doncs, la polarització sociolaboral ha estat més intensa, amb la situació extrema dels superassalariats que a mitjans de la dècada del 2000, en el cas dels alts directius presentaven un salari mitjà anual d'un milió d'euros.

¹³ Segons el Corine Land Cover 2006 la superfície artificial es va incrementar un 15,4% entre el 2000 i el 2006. Aquesta darrera versió del Corine Land Cover abraça plenament el període de màxima expansió del boom immobiliari, però degut a que fou publicada a principis del 2010 no ha estat explotada analíticament a la tesi.

A banda de la forta polarització social, marcada no només per la desigual distribució de la massa salarial, sinó també per les dinàmiques financer-immobiliàries i el desigual repartiment de la riquesa patrimonial, les polítiques de l'Estat del benestar no arribaren a l'Estat espanyol, o aquestes ho feren molt tímidament i sempre amb l'empremta feixista. Així, a la mort del dictador, la despesa social pública era del 14% del PIB espanyol, i aquesta augmentà lleugerament amb l'entrada de l'Estat espanyol a la UE fins assolir el 23% del PIB el 1992, una xifra que encara es situava per davall de la mitjana europea. Emperò, posteriorment, per tal de respondre a les exigències de Maastricht i de l'euro, encara disminuï més fins a situar-se en torn al 20% del PIB, quan la mitjana de la UE-15 era de prop del 30% del PIB. A més, el finançament públic –via impostos i contribucions socials– també presentava importants diferències respecte de la UE-15, ja que mentre que a l'Estat el finançament públic a la dècada dels 2000 es situava en torn al 35% del PIB, la mitjana de la UE-15 superava el 40% del PIB. D'aquesta manera, les tasques de reproducció social va recaure sobre les famílies, i en aquestes la dona fou qui assumí aquestes tasques, mentre que les classes amb major poder adquisitiu les cobrien mitjançant mecanismes privats, tot ampliant i reproduint les desigualtats socials –s'obrí un nou mercat de les cures que va recaure sobretot sobre les dones immigrants–. L'esclat de la crisi global, amb la transformació de l'efecte riquesa associat a la bombolla financer-immobiliària en efecte pobresa, ha implicat un increment important de la taxa d'atur que el 2010 superava el 20% de la població activa –4,6 milions de persones–. Després d'una primera etapa de polítiques anticrisi de tall keynesià (2008-maig 2010), les polítiques públiques s'han reorientat vers la creació d'un bon "clima empresarial" i la satisfacció de les exigències del capital financer, relacionades amb el pagament del deute públic. Això implica la retallada de despeses socials i la reducció del que quedava de l'Estat del Benestar.

Part 3. La construcció de la superpotència turística global balear: poder i apropiació dels recursos naturals.

En els capítols anteriors s'ha assenyalat que l'Estat espanyol és un dels principals espais de producció industrial turística del planeta, tot essent l'arxipèlag balear un dels capdavanters en el capitalisme turístic global. A més, algunes de les principals cadenes hoteleres del planeta tenen seu a les Balears. És per això que en aquesta darrera part s'aborda l'estudi d'aquest cas singular a escala planetària, que, més enllà de les lectures de tipus localista, exemplifica la configuració del capitalisme turístic global. Aquesta part de la tesi es compon de quatre capítols: el primer exposa la situació diferencial dels recursos naturals de les Balears, el segon analitza l'evolució geohistòrica de la configuració del capitalisme balear i els dos darrers estudien els seus costos biofísics.

Capítol IX. La situació diferencial dels recursos naturals de les Illes Balears.

L'arxipèlag balear situat al bell mig de la Mediterrània Occidental constitueix des del punt de vista biofísic una autèntica raresa en el context europeu i global. Per això, aquest capítol recorre al títol del llibre coordinat per Fernando Parra i José Manuel Naredo sobre la *Situación diferencial de los recursos naturales en España* en el que s'analitza la particularitat d'aquests recursos i la seva utilització en el context de la UE.

L'arxipèlag balear forma part del promontori balear que s'elevà durant el Miocè inferior (aproximadament 23 milions d'anys). El promontori balear és una prolongació oriental del Sistema Bètic i presenta una extensió d'uns 45 mil km² i es divideix en dos blocs: el septentrional format per les Gimnèsies (Menorca, Mallorca i Cabrera); i el meridional format per les Pitiüses (Eivissa i Formentera). L'arxipèlag està constituït per unes 150 illes –la frontera entre illa i illot és a partir de 2,9 Km² que és la superfície de sa Dragonera– i presenta una extensió d'uns 4977 km², amb 5 illes habitades: Mallorca, 3603 km²; Menorca, 692 km²; Eivissa, 568 km²; Formentera, 80,5 km²; i Cabrera, 15,7 km².

Mallorca, de forma romboïdal, està formada per un conjunt de horsts i grabens limitats per falles que defineixen les principals comarques físiques de l'illa: Serra de Tramuntana, Serres de Llevant, Depressió Central, Serres Centrals i Marines. L'illa de Menorca, de forma rectangular, presenta dues comarques físiques ben diferenciades: el Migjorn calcari i mesozoic (la Menorca groga) i la Tramuntana silícia i paleozoica (la Menorca fosca). Eivissa, de forma el·líptica, presenta una certa analogia amb l'extrem sud de la Serra de Tramuntana i es poden

distingir: les Serralades dels Amunts i les de Sant Josep, separades per una regió deprimida. Finalment, Formentera, de forma allargada, presenta certes similituds amb la depressió central mallorquina i les marines, tot estant formada per calcàries esculloses d'origen postorogeni. Un dels trets principals de l'arxipèlag és el predomini de materials calcaris, tot destacant l'excepció de la tramuntana menorquina on es troben materials silícics d'origen paleozoic. La composició calcària del territori té una forta rellevància en la definició de la hidrogeologia de les illes, tot predominant les aigües subterrànies. En quant a la permeabilitat del sòl i la capacitat d'infiltració de les Balears es poden distingir: Mallorca amb un 67% de sòls permeables i una capacitat mitjana d'infiltració del 20%; Menorca amb un 62% de sòls permeables i una capacitat mitjana d'infiltració del 25%; Eivissa amb un 59,6% de sòls permeables i una capacitat mitjana d'infiltració del 15%; i Formentera amb 21% de la superfície permeable i una capacitat mitjana d'infiltració del 18%.

La condició insular ha estat sovint tractada, per part dels principals lobbies de les illes, com un "greuge geogràfic" respecte dels espais continentals. Això ha fet que s'hagi construït des del poder un discurs que emfatitza els que s'han qualificat com "**costos d'insularitat**". No obstant això, sense la condició insular, l'evolució geohistòrica de les Balears hauria estat, probablement, diferent. I, més concretament, el capital turístic ha explotat la condició insular com element clau del desplegament de la indústria turística a les illes.

En qualsevol cas, els espais insulars poden destacar-se pel fet de ser laboratoris no només de l'evolució biològica, sinó també social. Tal com exposava el geògraf francès Jean Brunhes, la geografia de les illes és una vertadera geografia regional, és a dir, permet desplegar metodologies i enfocaments, al temps que permet plantejar propostes teòrico-metodològiques. Les Balears són un clar exemple no només d'espais insulars des del punt de vista biogeogràfic, sinó com es demostra en els capítols que formen la tercera part d'aquesta tesi, representen un exemple clar de les "economies arxipèlag", descrites per Pierre Veltz, en un mar d'entropia global.

A continuació es repassa la **raresa** que a la Terra representa el **fet insular**, per tal de contextualitzar les Balears. Es considera que al món hi ha uns dos milions d'illes, però no hi ha una base de dades completa i fiable al respecte. La base de dades mundial d'illes més completa i fiable és l'elaborada per l'UNEP (United Nations Environmental Programme) que abraça unes 2 mil illes, a partir de la qual s'ha realitzat aquest estudi. Les illes del planeta ocupen uns 15,26 milions km², la qual cosa significa el 10,39% de les terres emergides. Si es descompten les 10 illes majors que sumen uns 11,4 km² –des d'Austràlia 7,6 km² a Gran Bretanya de 209,3 km²–, resulta que la superfície de les illes representa el 2,6% de les terres emergides del planeta. La major part de les illes del planeta presenten una superfície de fins a 500 km², tot representant el 76,6% de les illes del món i l'1,22% de la superfície insular. En canvi, les illes de més de 50 mil km², tan sols representen l'1,35% de les illes, però el 86,8% de la superfície insular mundial.

El major nombre d'illes, amb el 52,05% de les illes del planeta, i la major superfície insular, amb el 72,51% de la superfície de les illes, es localitzen a l'Oceà Pacífic; mentre que a la Mediterrània s'hi localitza el 4,39% de les illes del planeta i el 0,6% de la superfície insular mundial. D'altra banda, les illes definides biogeogràficament com a mediterrànies representaven el 4,9% de les illes i el 0,7% de la superfície insular mundial.

Altrament, l'anàlisi contempla les illes en "situació mediterrània", concepte caracteritzat per trobar-se en una posició semiperifèrica entre el Nord Global i el Sud Global: Mar Mediterrània, Mar Carib, Mar de la Xina, etc. En qualsevol cas, s'ha d'advertir que aquest concepte de "situació mediterrània" varia o pot variar en funció de les dinàmiques geoeconòmiques i geopolítiques. Actualment, les illes en situació mediterrània ocuparien el 2,5% de les terres emergides, sobretot per la presència de grans illes com per Borneu, Sumatra o Nova Guinea.

Una pregunta que es respon en aquest apartat fa referència a les **illes equivalents** a escala planetària, pel que fa a superfície, a les que formen l'arxipèlag balear. Així, a tot el planeta es troben unes 69 illes equivalents a Formentera –entre 80 i 100 km²–, de les quals 28 estan en situació mediterrània i 6 d'elles a la Mediterrània. De les que es troben a la Mediterrània, a més de Formentera, hi ha 4 a Grècia i una a Itàlia, amb l'illa grega de Siros que compta amb aeroport i presentava la densitat demogràfica més gran (223 habitants/km²). Al planeta es troben unes 65 illes equivalents a Eivissa –entre 475 i 580 km²–, 19 de les quals tenen situació mediterrània i 3 d'elles són a la Mediterrània. A més d'Eivissa hi ha les illes de

Samos i Lemnos a Grècia i Djerba a Tunísia (amb una densitat de 266 habitants/km²), totes elles amb aeroport. En quant a les illes equivalents a Menorca – entre 580 i 775 km²– se'n troben unes 72 al món, 24 de les quals en situació mediterrània; i a la Mediterrània hi ha les illes de Corfú i Cefalònia a Grècia, també amb aeroport. Finalment, les illes equivalents a Mallorca –entre 3 mil i 4 mil km²– al món són unes 54, de les quals 16 estan en situació mediterrània. A la Mediterrània tan sols hi ha l'illa grega d'Eubea que està a tan sols 800 metres del continent, equivalent a Mallorca. A la Mediterrània hi cal destacar el cas de la República de Malta que, a més de ser un paradís fiscal, compta amb una densitat demogràfica de 1257 habitants/km². L'illa més gran d'aquest arxipèlag, Malta, amb tan sols 246 km², té una superfície que és menys de la meitat d'Eivissa. Així doncs, les illes que formen l'arxipèlag balear constitueixen una autèntica singularitat geogràfica a escala planetària i també a la Mediterrània.

Una altra singularitat de l'arxipèlag balear és el seu **clima mediterrani** que condiciona la resposta bioevolutiva i també, en cert grau, la social. Si hi ha unes 260 illes equivalents en superfície a les de les Balears al planeta, la superfície planetària afectada pel clima mediterrani representa el 5% del planeta. Les condicions climàtiques de l'arxipèlag, encara que amb fortes variacions internes, es caracteritzen, especialment, per l'eixut estival i per la irregularitat termopluiomètrica amb sequera periòdica –2 anys cada 10 anys–. Les condicions d'eixut estival, coincideixen amb el moment de màxima activitat de la indústria turística. La combinació dels aspectes climàtics caracteritzats per l'escassa precipitació, l'eixut estival, irregularitat pluviomètrica, sequera periòdica, entre d'altres, amb litologia calcària del territori, l'absència d'aigües superficials, fa que les Balears siguin en quant al proveïment hídric també un cas particular a nivell planetari, ja que a escala mundial la major part dels recursos hídrics per abastament humà són superficials. A les Balears es comptabilitza una disponibilitat mitjana de 12 Hm³ d'aigües superficials, dels quals 7,2 Hm³ són aprofitables, i 473 Hm³ d'aigües subterrànies, dels quals 310 Hm³ són aprofitables. A aquests recursos s'hi han afegit en els darrers anys, per tal de satisfer les creixents exigències hídriques del capitalisme balear, els procedents de la dessalació. Així, les nombroses plantes dessaladores que s'han construït a totes les illes, tenen conjuntament una capacitat de dessalació anual de 76 Hm³.

La **resposta biològica** a les condicions climàtiques ve caracteritzada pel xerofitisme i l'evapotranspiració real que a les illes és quasi equivalent a la precipitació. Així mateix, cal tenir present que la vegetació de l'arxipèlag ha estat sotmesa a profunds canvis al llarg del temps que no només responen a variacions climàtiques, sinó que la intervenció antròpica ha estat també prou rellevant. Sovint s'ha dit que la biocenosi de les Balears, així com d'altres espais insulars, és pobre. Aquesta pobresa es mesura en funció al nombre d'espècies que es localitzen a les illes front a les dels espais continentals, però les illes presenten una enorme riquesa en quant a espècies endèmiques. Així, de les prop de 9 mil espècies de flora, hi ha unes 125 espècies endèmiques; i de les prop de 710 espècies animals, unes 230 són endèmiques. D'altra banda, els espais mediterranis han estat profundament alterats, tot definint-se paisatges característics de gran riquesa ecològica. En aquest sentit, alguns autors han alertat del fet que la pèrdua d'aquests agroecosistemes i d'espècies domesticades però adaptades a les condicions ambientals mediterranis corren un risc de desaparició igual o major que els ecosistemes naturals i les espècies autòctones i endèmiques.

En darrer lloc, aquest capítol analitza breument els estudis dels **sòls** a les Balears, tot destacant la manca d'estudis edafològics pel conjunt de Balears –un dels primers estudis i quasi únic fou realitzat per Klinge i Mella el 1958–, malgrat que els darrers temps des del Departament de Biologia i de Ciències de la Terra s'han fet avanços en l'estudi dels sòls de les illes. Els sòls de les Balears estan definits, entre d'altres, per la litologia, la vegetació i les condicions climàtiques. A grans trets, els sòls més importants a les Balears són els inceptisòls –sòls poc desenvolupats– i entre aquests els del subordre dels ocrepts (sòls bruns) a la Depressió Central de Mallorca, el Migjorn menorquí i valls eivissenques; els alfisòls –més desenvolupats que els inceptisòls–, tot destacant els xeralfs, uns sòls argilosos coneguts també com terra rossa o call vermell; i entre els entisòls, els més destacables són els ortents –sòls prims– a les vessants de muntanya, els psamments o areonosòls i els fluents als llits de torrents.

Pel que fa a la capacitat agrològica dels sòls de les Balears, hom pot destacar que un 6,5% és considerat d'elevada capacitat i és on s'ha implantat tradicionalment l'horta; un 40,7% dels sòls són conreables amb restriccions i és on s'han desenvolupat sistemes mixtes herbacis-

arboris; un 20,7% dels sòls són impropis pel conreu però aptes per pastures; un 15,8% dels sòls tenen una limitada capacitat agrològica; i un 16,8% són improductius.

Finalment, cal destacar que el coneixement dels processos erosius a les Balears és més aviat escàs, tot destacant recents aportacions al seu estudi que cobreixen una important llacuna. Una de les principals fonts per estudiar l'erosió és l'Inventari Nacional d'Erosió de Sòls que analitza l'erosió laminar en base a la metodologia RUSLE (*Renovated Universal Soil Loss Equation*). Segons l'Inventari, la taxa mitjana anual d'erosió de les Balears és de 10,68 Tm/Ha, el que suposa una pèrdua de sòl anual de prop de 5 milions Tm, la major part de la qual, amb prop del 70% del total, es produeix a les 251 mil Ha de conreus, que presenten una taxa mitjana anual d'erosió de 14,06 Tm/Ha. Així doncs, els sòls de Balears presenten les particularitats pròpies dels sòls mediterranis sobre substrats calcaris amb escassa capacitat agrològica i a més una part important de la superfície de les illes (41,5% del total) està sotmesa a processos erosius estimats superiors als tolerables.

En definitiva, la condició insular, la singularitat climàtica mediterrània, la litologia calcària, la resposta biològica a aquestes condicions, els recursos naturals marcats per aquestes condicions ambientals i els llargs processos d'intervenció antròpica, ha conduït a concloure que les Balears són una autèntica rarsa geogràfica planetària. La vida social hauria de tenir presents aquestes singularitats per tal de desplegar-se i coevolucionar amb els sistemes naturals de l'arxipèlag. Tal com es veurà en els propers capítols, el capitalisme balear, amb la seva especialització turística-immobiliària, ha tensionat els ecosistemes de les illes i també ha exportat part dels conflictes socioecològics a altres territoris i societats, així com als anomenats béns d'accés lliure globals.

Capítol X. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear. L'adaptació de les Balears al sistema-món capitalista.

Aquest capítol persegueix, per una banda, desmitificar la construcció social del relat d'una societat balear preturística (que se sol identificar com a precapitalista), per veure com es configura el capitalisme històric de les illes; i per una altra banda, analitzar críticament la constitució de la via d'acumulació turística del capitalisme balear, tot destacant les relacions de poder i les lògiques espacials. Els relats predominants sobre la irrupció de la societat turística a les Balears han anat acompanyats d'una retòrica que ha identificat la situació anterior com a precapitalista i marcada per la pobresa i la fam. En definitiva, la via d'acumulació turística significava una ruptura històrica respecte d'un passat que quedava reduït a la categoria de preturístic. Així va ser construïda la mitologia del "desenvolupament turístic" per les elits consolidades durant la dictadura franquista i s'ha mantingut, a grans trets, fins a l'actualitat.

Encara que pugui semblar que les Balears han estat espais "aïllats" de l'esdevenir del capitalisme històric, aquestes no han estat. Així, durant el cicle d'acumulació protagonitzat per les ciutats-estat italianes, i més concret durant el **cicle Ibèric-Genovès** (segle XV-mitjans segle XVII), les illes de l'arxipèlag balear lluny de ser espais aïllats ja s'inserien de ple en les lògiques del sistema economia-món, tot jugant un paper destacat en les rutes comercials mediterrànies. En el cas **mallorquí**, la rellevància del seu port estrebava en què era un punt de redistribució de mercaderies, i també esclaus, procedents del Nord d'Àfrica. Durant l'Edat Moderna, amb la reorientació de les relacions comercials vers Amèrica, la Mediterrània perdé interès geoestratègic.

Pel que fa a les principals activitats productives a Mallorca, cal destacar que la producció cerealícola era deficitària, amb la qual cosa les estratègies econòmiques anaven encaminades a obtenir per la via comercial els cereals que la societat requeria. Per això, la principal estratègia fou la d'intercanviar l'oli mallorquí, que fou el primer producte d'exportació fins ben entrat el segle XVIII, per cereal de l'exterior; el primer més valorat monetàriament que el segon. Aleshores la burgesia comercial anà adquirint un creixent poder front als estaments dominants de l'Antic Règim. Superades les crisis socioeconòmiques i demogràfiques de la Baixa Edat Mitjana (p.ex. Pesta Negra), la població de Mallorca passà la frontera dels 50 mil habitants i cap a mitjans del segle XVII ja hi havia unes 100 mil persones, el 26% dels quals residien a Ciutat. D'altra banda, la conflictivitat social anà en augment degut a l'empitjorament de les condicions de vida i l'augment de les càrregues fiscals, tot destacant els moviments pagesos en contra del poder dels senyors. Aquests moviments foren esclafats pels poders dominants i com a resultat, entre d'altres, es va produir un progressiu increment del treball assalariat al camp.

Aquesta proletarització del treball al camp introduí noves formes de domini sobre els pagesos als que es disciplinava gradualment a través de formes d'explotació capitalista. Així, els pagesos hagueren d'emprar-se en altres activitats per assegurar la seva reproducció social.

Menorca també era deficitària en productes cerealícoles i fonamentà la seva estratègia comercial en l'intercanvi de llana per tal d'obtenir blat. El territori menorquí, estructurat en torn a la gran propietat, s'adaptà a les exigències de la ramaderia ovina que està fèrriment controlada per les classes nobiliàries. Aleshores el principal centre urbà i comercial era Ciutadella, tot i que perdé pes cap a mitjans del segle XVI quan es produïren els atacs corsaris que motivaren la construcció del Castell de Sant Felip a Maó, moment a partir del qual la ciutat oriental anà guanyant importància. D'altra banda, el comerç de la llana va decaure a mitjans segle XVII amb la pèrdua dels principals mercats, la qual cosa es traduí en una important crisi que fou aprofitada pels grups socials dominants per explotar encara més la pagesia. El port de Ciutadella establia un marc de relacions comercials vers els territoris propers de Mallorca i les costes catalanes principalment, la creixent activitat comercial i portuària de Maó ampliava notablement el cercle de relacions comercials. Cap a mitjans segle XVII la major part de la població menorquina ja era urbana. Maó i Ciutadella concentraven el 76,5% de la població, mentre que durnat la Menorca musulmana el 93,3% de la població era rural.

A les **Pitiüses** es va materialitzar un règim de domini derivat de la conquesta cristiano-catalana bastant singular i diferent al de Mallorca i Menorca, ja que no s'implantà un sistema de domini senyorial sobre tot el territori, sinó que es va mantenir, en certa manera, un sistema de poblament dispers, en què s'explotaven directament les terres. Els principals espais d'interès per part del poder eren les salines, amb la sal com la mercaderia per excel·lència del comerç eivissenc, i la ciutat emmurallada d'Eivissa. Es dibuixava d'aquesta manera una Eivissa dual: una rural i desvinculada de les lògiques del poder que tenia un funcionament, en certa manera, autàrquic; i una altra urbano-comercial, lligada a les lògiques del poder i amb el comerç de la sal com el seu principal objecte d'acumulació. La població eivissenca passà d'unes 3 mil persones en època musulmana a unes 13 mil el 1700, el 20% vivia a Vila. La vila d'Eivissa havia ampliat la seva superfície de 4 Ha a 10 Ha, després de la construcció de les murades renaixentistes.

Així mateix, el corsarisme i el tràfic d'esclaus eren activitats molt rellevants a totes les illes, i aquestes conformen, entre d'altres, els orígens de l'acumulació primitiva dels grups socials dominants.

La decadència de l'Imperi espanyol anà succeïda de l'emergència del **cicle d'acumulació holandès** (entre finals del segle XVI i finals segle XVIII). En el context europeu, sota el nou Ordre de Westfalia (1648), les potències es confrontaven per l'hegemonia, que fou assolida pels Països Baixos. Des d'aquest centre del poder es combinava el control comercial (capital) i el desplegament del proto-estat modern, que comptava amb un exèrcit professionalitzat i disciplinat. La situació espanyola estava marcada per la profunda crisi socioeconòmica i política que desembocà en la Guerra de Successió. Aquesta era una qüestió d'abast europeu, per l'interès que suscitava entre les monarquies el botí espanyol que incloïa les colònies americanes. El conflicte es va resoldre amb l'ascens dels Borbons i la signatura del Tractat d'Utrecht que, entre d'altres, va tenir importants conseqüències per Menorca ja que passà a ser controlada pels britànics durant pràcticament tot el segle XVIII.

Aleshores s'inicià l'ascens del domini britànic que gràcies, entre d'altres, al saqueig de l'or espanyol (que aquests havien espoliat a Amèrica) es convertiren en el nou hegemon del sistema-món, tot iniciant-se el **cicle britànic** d'acumulació (entre mitjans del segle XVIII i principis del segle XX). La Menorca britànica traslladà la capitalitat a Maó i el seu port fou la principal "màquina" del creixement econòmic menorquí, on emergí una potent burgesia corso-comercial, en contraposició a Ciutadella que va romandre controlada pels nobles. El port maonès era un port franc que, a més de la pròpia activitat portuària i militar, fou destacable per la revenda de blat procedent de la Mediterrània Oriental. Cap a finals de segle XVIII la població menorquina s'incrementà significativament fins assolir unes 28 mil persones, localitzades majoritàriament a Maó i Ciutadella.

Al llarg del segle XVIII s'expandiren les **idees il·lustrades** a les Balears, que perseguïen establir les bases del canvi socioeconòmic i polític vers la consolidació del capitalisme. Un dels indrets on aquesta transformació va tenir una lògica més particular va ser el cas **pitiús** on la situació de l'Eivissa rural s'escapava absolutament dels cànons il·lustrats. Així, una de les primeres accions dutes a terme pel bisbe Manuel Abad y Lasierra fou la

d'intentar concentrar la població en torn a parròquies, a mode d'estratègia de control socioespacial. També es va instaurar un Fons de Millores que persegua posar la major part del territori eivissenc en producció sota els criteris de producció capitalistes, quan fins aleshores havia predominat l'autoabastiment. Les salines passaren a mans de la corona i es varen condicionar per incrementar l'extracció de sal, així com també s'incrementà l'extracció de recursos forestals. D'altra banda, en aquells moments Formentera passà a ser habitada regularment, ja que fins aleshores el perill corsari havia condicionat el seu poblament. Entre mitjans i finals del segle XVIII, la població pitiüsa passà de 10 mil a 16 mil habitants, amb el 24,5% de la població residint a Vila.

En el cas de **Mallorca**, la principal institució difusora dels ideals il·lustrats fou la RSEMAP (Reial Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País) que defensà la propagació d'una via d'acumulació de base agrícola front una de tall industriós, per tal d'evitar la conflictivitat social que suposaria la concentració fabril i urbana. Així, s'introduïren nous conreus, alguns associats a les lògiques del capital i d'altres associats a les estratègies de les classes populars, que en vistes a la caiguda de la seva capacitat adquisitiva varen recórrer al conreu d'altres productes per l'autoconsum (p.ex. llegums). Cap a finals del XVIII, la població mallorquina assolí unes 136 mil persones, el 32,4% de la qual es localitzava a Palma. Així mateix, cal subratllar que tant Mallorca com Eivissa, en ser incorporades a la corona espanyola, varen iniciar el comerç amb les colònies americanes, cosa que no feu Menorca que romania sota domini britànic.

El segle XIX està marcat per fortes tensions entre les forces liberals i les absolutistes a l'Estat, i per l'apogeu del cicle d'acumulació britànic que consolidà la seva hegemonia després de la derrota de Napoleó I, quan s'inicià la *Pax Britànica* (Congrés de Viena, 1815). A Espanya, les tensions entre els liberals i els absolutistes es varen resoldre amb l'aliança entre els grups poderosos ja durant la Restauració Borbònica (1874) –després del Sexenni Democràtic–, per tal d'evitar l'ascens del conflicte social que recorria Europa, protagonitzat per les classes populars, després de l'experiència de la Comuna de París (1871). L'hegemonia britànica se sustentava de manera significativa en la consolidació del mercat capitalista, dominat pels britànics, com instrument de domini d'ordre superior a l'estat-nació. Encara que ambdós es reforçaven mútuament i sota el dogma del lliurecanvisme es consolidà l'Imperi Britànic.

Al llarg del segle XIX es varen dur a terme notables transformacions –les anomenades reformes liberals– que establiren les bases pel desplegament del capitalisme a les illes, regit fonamentalment pel seu paper en relació a l'exterior. Menorca va perdre la seva condició de port franc, en passar a ser governada per la Corona espanyola el 1802 i a la dècada dels anys 1820 s'hi prohibí la revenda de cereals, la qual cosa provocà una profunda crisi socioeconòmica. L'emigració menorquina –sobretot a Alger que havia estat colonitzada pels francesos el 1830– fou una de les principals expressions d'aquella crisi. El projecte de classe resultant de l'acord entre la burgesia liberal i els segments socials dominants de l'Antic Règim es va mantenir, pràcticament inalterat, fins a l'arribada de la Segona República (1931-1936).

En el context global, el cicle d'acumulació britànic, que entrà en crisi cap a finals del segle XIX, fou substituït pel cicle d'acumulació americà que donaria lloc al **Llarg Segle XX**. El caciquisme junt amb la inserció del capitalisme balear en les lògiques globals fou un dels principals trets característics de la desigual societat balear, tot especialitzant-se el capitalisme illenc en activitats agràries i algunes activitats industrials de vocació exterior. A més, cal destacar la rellevància de les activitats delictives en el procés d'acumulació, com el contraban, i sobretot la figura de Joan March, sense la qual, és pràcticament indesxifrable l'evolució del capitalisme illenc de la primera meitat del segle XX.

Després de la curta experiència de la Segona República, amb la llarga dictadura feixista de Franco (1939-1975) i dels anys de crisi que comportà la Segona Guerra Mundial es va redefinir el projecte de la classe dirigent amb la gran transformació turística del capitalisme de les illes. A partir d'aleshores es va constituir una nova oligarquia en la que l'empresariat hotelier es convertí gradualment en la classe dominant, junt amb constructors i promotors immobiliaris, però encara amb una important presència dels grups socials decimonònics, com eren els membres de l'aristocràcia. La llarga nit feixista silencià, quasi absolutament, les resistències socials que existien a les illes i les elits construïren una mena de consens social en torn a la causa turística. La mort del dictador coincidí amb la crisi del capitalisme regulat que afectà notòriament al capitalisme espanyol i balear. La sortida a aquella crisi fou mitjançant l'adopció

de la solució política de la Transició que consistí en un pacte entre les forces feixistes i els nous partits polítics, així com l'adopció del dogma neoliberal que emanava de la Comunitat Econòmica Europea. D'altra banda, el model político-administratiu de l'Estat espanyol, que donà lloc a "l'Espanya de les autonomies", va tenir a les Balears la peculiar expressió en la que els grups socials dominants, articulats en torn als partits de dretes, ostentaren el poder polític, al temps que també representaven els interessos del capital (p.ex. Gabriel Cañellas, Abel Matutes, etc).

La història de les Balears, en temps del neoliberalisme, ha estat marcada per les intenses interferències (i curtes distàncies) entre el món de la política i el capital, especialment en matèria turística i urbanística. Així, la principal conflictivitat social, moltes vegades sota expressions de tipus NIMBY (Not In My Back Yard), ha girat en torn a la contestació contra el projecte d'acumulació financer-immobiliari que ha sacrificat el territori per a la producció urbana. La dreta político-empresarial tan sols ha deixat la institució autonòmica en dues ocasions, després de fortes contestacions socials en contra de les polítiques turístico-territorials i de les pràctiques corruptes o presumptament corruptes. Aleshores es definiren governs de centre-dreta-esquerra entre el 1999 i el 2003 i entre el 2007 i el 2011. L'esclat de la crisi global de 2007 coincidí amb l'inici del segon Pacte de Progrés al govern de les Illes Balears. L'aprofundiment de la crisi i la intensificació de les polítiques neoliberals a escala global i estatal deterioraren el govern del PSOE a l'administració central de l'Estat que era l'encarregat de la gestió neoliberal. Així, a les eleccions autonòmiques de maig de 2011 es produí un gir polític en pràcticament tot l'Estat i a les Balears el Partit Popular guanyà per majoria absoluta les eleccions. Emperò, en el context de la crisi global i abans de les eleccions autonòmiques, esclatà el moviment del 15-M, conegut com dels "Indignats", que ocupaven les principals places de les ciutats de l'Estat espanyol i que denunciaven les lògiques sistèmiques que havien conduït a la crisi.

La transformació agrària.

Des del darrer terç del segle XIX fins mitjans segle XX, l'**activitat agrària** fou una de les principals vies d'acumulació del capital i els productes agrícoles eren els que protagonitzaren les exportacions de les Balears. Una de les qüestions més rellevants en aquesta transformació agrària és la relacionada amb la **propietat de la terra**. Es pot destacar la dificultat associada a l'estudi de la propietat del sòl, degut a l'opacitat informativa, però així i tot es pot assenyalar que cadascuna de les illes presenta certes particularitats.

A Menorca va tenir lloc una forta pervivència de la gran propietat en mans dels senyors que concentraven la major part de les terres i només a la vessant oriental de l'illa, amb l'ascens de la burgesia corso-comercial, es va dur a terme un cert canvi en la propietat de la terra, amb l'accés de la burgesia a la propietat, així com la fragmentació d'algunes propietats. Durant la Segona República es va intentar dur a terme la reforma agrària que havia d'afectar a la gran propietat, per la qual cosa es realitzà el Registre de la Propietat Expropiable (RPE) el 1933. Segons el RPE tan sols 19 famílies controlaven el 30% de l'illa i la major part de les grans propietats es localitzaven a Ciutadella i es Mercadal, que posteriorment amb la revolució turística serien les principals zones d'industrialització turística. La dictadura reforçà el poder de les classes propietàries. En aquest sentit, segons el Cens Agrari de 1962, les grans propietats enteses com les explotacions de més de 100 Ha suposaven el 5% de totes les explotacions, però ocupaven el 49% de la superfície de l'illa. Així mateix, val la pena destacar que el principal sistema d'explotació de la terra fou el de la mitgeria i el 1960 un 85% de les terres menorquines s'explotaven mitjançant aquest sistema.

La situació a Mallorca era sensiblement diferent a la menorquina, ja que des del segle XIX s'intensificà el procés de fragmentació de la propietat i la seva transferència des dels antics propietaris de la noblesa a l'emergent burgesia industrial i comercial. Les reformes liberals afavoriren aquells canvis, com la supressió dels fideïcomisos, les desamortitzacions o la generalització dels establiments a través de contractes emfitèutics. Entre finals del segle XIX i principis de segle XX la burgesia anà adquirint importants porcions de territori i alguns d'ells foren els principals encarregats de la fragmentació de la propietat. Entre els membres de la burgesia cal destacar la figura de Joan March Ordinas, que s'aproprià de nombroses propietats rústiques, després de realitzar préstecs a membres de l'aristocràcia o blanquejar els diners del contraban, que revenia als petits i mitjans pagesos.

La crisi de principis dels anys 1930 també va tenir un altre efecte sobre els terratinents aristòcrates que hagueren de vendre propietats per mantenir el seu estil de vida, i aleshores els arrendadors (*amos*) jugaren un paper important en fer-se amb propietats que fins aleshores explotaven en règim de lloguer. En el cas de Mallorca, el RPE de 1933 afectava al 12,6% de la superfície de l'illa i expressava el canvi en el poder i la seva vinculació amb la gran propietat, ja que els dos primers terratinents eren els burgesos Joan March i Manuel Salas. Mentre que el primer es dedicà fonamentalment a l'especulació del sòl, el segon protagonitzà la revolució agrícola a Mallorca mitjançant la introducció de noves pràctiques i conreus.

Els anys 1960 la situació de la propietat de la terra era dual: per una banda, les explotacions de més de 100 Ha representaven l'1,72% de les explotacions i el 49% de la superfície; i per una altra, les petites i mitjanes, de menys de 20 Ha, representaven el 85,5% del total i el 31,5% de la superfície. Els relats oficials apunten com a principals causes de la fragmentació de la propietat a la caiguda del poder de la noblesa, l'ascens de la burgesia i dels petits pagesos propietaris.

Altrament, cal destacar el paper que tingueren els capitals procedents del contraban, especialment durant l'època daurada de la primera meitat del segle XX, que molt sovint es col·locaren en propietats rurals, moltes d'elles al litoral des d'on es realitzaven les operacions delictives. Així mateix, amb la dictadura es consolidaren les dinàmiques prèvies de les classes dominants i algunes de les grans propietats es fragmentaren. Molts d'aquests fragments, particularment els localitzats al litoral, es destinaren al lucratiu negoci turístic-immobiliari, com fou el cas de Santa Ponça, propietat del Banc de Crèdit Balear.

Les Pitiüses presentaven una estructura de la propietat molt més fragmentada, resultat del procés històric d'ocupació del territori, i també del marc socioinstitucional caracteritzat per un sistema hereditari que propiciava la divisió de les propietats. El 1960 hi havia un 85,6% de les explotacions que eren menors de 20 Ha i aquestes ocupaven el 76,9% de la superfície. La revolució turístic-immobiliària propicià un potent procés de transformació de la propietat, del qual s'aprofitaren els principals cacics de l'illa, que estaven estretament vinculats amb les estructures del poder feixista.

A mesura que ha avançat l'especialització turístic-immobiliària del capitalisme balear, el sòl s'ha convertit en una de les "mercaderies" més preuades. Un dels principals trets dels temps de la globalització neoliberal ha estat una nova etapa de transformació en la propietat del sòl, caracteritzat per l'adquisició de propietats per part de les elits transnacionals. Un procés que ha estat qualificat per alguns com una mena d'invasió i despatrimonialització dels illencs, quan en realitat no es tracta més que d'operacions financero-immobiliàries entre les classes propietàries, és a dir que només ha implicat una petita part de la "població autòctona". Darrera d'algunes d'aquestes operacions s'han destapat les lògiques adquisitives de la classe capitalista transnacional mitjançant la utilització de societats pantalles, paradisos fiscals, etc. Entre els nous grans propietaris també es poden destacar els que han acumulat importants fortunes amb la indústria immobiliària a l'Estat, així com els "senyors del totxo" de les Balears que també han acumulat importants extensions. Mentre que molts d'ells han adquirit aquestes propietats com a símbol d'estatus i com a inversió financero-immobiliària, d'altres ho han fet per dur a terme projectes turístic-immobiliaris. Així mateix, també s'han pogut detectar moviments aparentment contradictoris, ja que per una banda s'han dut a terme fragmentacions de propietats rústiques per tal d'aconseguir parcel·les amb la superfície mínima que el marc normatiu exigeix per tal de poder ser edificada; i per una altra, s'han dut a terme concentracions de parcel·les que per ser de petites dimensions no eren susceptibles de ser edificades.

L'articulació del model capitalista de les illes presentà importants diferències fins l'homogeneïtzació turístic-immobiliària. No obstant això, la via agrària fou desplegada a totes elles amb la vocació de destinar el sòl agrícola a la producció de conreus per a l'exportació, principalment. En aquest sentit, una de les principals actuacions que es varen dur a terme durant les intervencions del XIX fou la de **colonitzar noves terres** que es destinarien a la producció capitalista. Així, s'incorporaren sòls marginals i forestals, però la principal actuació fou la que es va dur a terme amb la dessecació de les principals zones humides (p.ex. ses Feixes a Eivissa, s'Albufera d'Alcúdia o el Prat de Sant Jordi a Palma). Pel que fa a la incorporació de noves terres a la producció agrícola, és destacable l'augment de les terres de reguiu gràcies al major poder d'extracció de les aigües subterrànies. Amb la caiguda de la rendibilitat agrícola del

sòl, aquestes terres han estat objecte de projectes turístic-immobiliaris i han allotjat algunes de les principals infraestructures i equipaments.

Una de les qüestions a tenir en compte en relació a la intensificació agrària sota lògiques capitalistes és que l'anomenada "reforma agrària" no podia ser entesa només com una qüestió relacionada amb l'estructura de la propietat, sinó que incidia en totes les relacions que s'articulaven en torn a la producció i comercialització agrícola. El **control** de les **noves tècniques agrícoles**, així com dels **canals de comercialització** esdevingueren centrals. En la introducció d'aquestes tècniques i conreus hi jugaren un paper rellevant les principals institucions de la burgesia, tant aquelles que promocionaven la transformació capitalista del camp (p.ex. Cambra Agrícola Balear), com les entitats financeres que les finançaven (p.ex. Banc de Crèdit Balears). D'aquesta manera, algunes de les grans fortunes es forjaren en relació a l'acumulació del capital de base agrària, com per exemple les famílies Alzamora o Salas a Mallorca. Igualment, el propi March que no deixà de banda l'oportunitat de lucrar-se amb el negoci agrícola, especialment amb el contraban de productes agroalimentaris.

La transformació del camp anà de la mà de la **introducció i proliferació de nous conreus** que estaven destinats fonamentalment a l'exportació. La producció oleícola disminuï de manera gradual i el seu comerç deixà de tenir un pes significatiu en la balança comercial mallorquina. En canvi, un dels principals conreus introduïts fou la vinya, que es desplegà de manera significativa a les propietats fragmentades. Entre el 1860 i el 1887 es duplicà la superfície destinada a la vinya a Mallorca, concentrada sobretot a la zona del Raiguer i Felanitx. Emperò, la vinya era poc rellevant a les altres illes.

Cap a finals del segle XIX la plaga de la fil·loxera afectà la vinya mallorquina, a la que s'hi sumà el fet que França imposà restriccions comercials a les importacions de vi. La sortida a la crisi vitivinícola es va resoldre, entre d'altres, amb la introducció de nous conreus arboris, sovint combinats amb cultius herbacis, també destinats a l'exportació: ametllers, figuerals i garrovers. Les ametlles es convertiren en el principal producte d'exportació mallorquí i un dels més importants d'Eivissa. Entre les societats que participaren en el comerç d'ametlles durant la Guerra Civil destaquen el Banc de Crèdit Balear i la valenciana PRODAG SA. Aquesta darrera era una tapadora dels interessos nazis a l'Estat. D'altres fruiters a destacar foren els cítrics, especialment a la vall de Sóller, comercialitzats amb el Migdia francès; l'albercoc que transformat en polpa o dessecat era exportat, però que també era emprat com aliment pel bestiar; les figues i les garroves es destinaren sobretot al consum del bestiar —el porcí que es destinava a l'exportació i l'equí que era la principal força de tracció—, tot i que també tingueren altres usos com el secat de les figues o la goma de garroví. La patata fou introduïda a Menorca pels britànics i a Mallorca per la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, però la seva expansió es disparà als anys 1920 a sa Pobla i a mitjans dels 1950 a Santa Eulària. La patata primerenca, que tenia com a principal mercat el britànic, ha estat vinculada a la forta intensificació de la producció agrícola de sa Pobla, amb l'ús indiscriminat d'adobs químics i biocides. En el cas d'aquest conreu s'establí una doble dependència: per una banda, respecte les llavors britàniques, i d'una altra de la venda de les patates també als britànics.

Amb la progressiva mecanització del camp es va abandonar la recol·lecció de les figues que resultaven ser massa exigents en mà d'obra i paral·lelament augmentà la superfície destinada a farratges i praderes artificials, particularment després de la Guerra Civil. Aquests conreus anaven destinats a alimentar la **cabana ramadera** que es destinava no només al consum humà i a la tracció, sinó que era de cabal importància per a la fertilització dels sòls. La producció ramadera més rellevant fou l'ovina i la porcina. Aquesta darrera jugà un paper rellevant en els fluxos comercials ja fos amb l'exportació directa dels animals o dels embotits. A mesura que avançava el segle XX es va expandir el ramat boví, la qual cosa anà associada a l'expansió dels conreus farratgers. Aquest ramat guanyà protagonisme a certes zones de Mallorca (p.ex. Campos i l'horta de Palma) i Menorca, especialment a la zona de Tramuntana. En el cas menorquí, l'expansió de la ramaderia bovina està associada a la figura d'un dels principals capitalistes menorquins, Pedro Montañés que fundà l'empresa IQM (Industrial Quesera Menorquina) el 1931.

A partir de la segona meitat del segle XX, quan s'inicià la industrialització turística, començà el declivi de l'activitat agrària que gradualment anà ocupant un lloc més marginal en el procés d'acumulació, tot presentant diferències entre les illes. La major rendibilitat turístic-immobiliària del sòl feu que les terres agrícoles baratassin la seva vocació territorial originària, i l'adopció dels criteris de la Política Agrària Comunitària (PAC) es manifestaren en una major

desarticulació de les activitats agrícoles. Emperò, al llarg d'aquests anys s'han incrementat les exigències d'ensums artificials –adobs químics i biocides– i s'ha intensificat la mecanització del camp que ha substituït la força animal i humana en les tasques agrícoles. En conseqüència, la taxa de retorn energètic de l'agricultura ha disminuït.

Capital financer: caixes d'estalvi i banca.

El major dinamisme del capitalisme balear a partir de la segona meitat del segle XIX està estretament relacionat amb la irrupció i expansió de nombroses **entitats financeres** que aglutinarien les forces vives de les illes. Per una banda, l'aparició de les **caixes d'estalvi**, que teòricament tenien un cert caràcter assistencial, però que en bona mesura perseguïen desactivar possibles conflictes socials a través de les seves obres socials. La primera caixa fou la fundada per Guillem Cifre de Colonya el 1880, d'inspiració krausista, i plantejada per facilitar mitjans financers a les classes populars. D'altra banda, la burgesia mallorquina fundà posteriorment la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de les Balears, Sa Nostra, el 1882. També, se constituïren diverses caixes rurals a nombrosos pobles, que tenien per objectiu finançar la "modernització" agrària. En el cas de la principal entitat, Sa Nostra, es pot destacar que participà en projectes empresarials, tot tenint una ampla cartera industrial. En un principi la major part de les caixes eren de les Balears, però a mesura que avançava el segle XX moltes d'aquelles foren absorbides per l'entitat catalana, Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya i Balears. Els diferents canvis normatius que regulaven les caixes d'estalvi han facilitat que aquestes se semblassin més als bancs, tot restant la dimensió social com una coartada dels negocis d'aquestes entitats. En temps de la globalització neoliberal, caixes d'estalvis procedents d'altres comunitats autònomes penetraren a les Balears, que fins aleshores pràcticament operaven al seu propi territori. Aquestes entitats han jugat un paper cabdal a l'hora de finançar la bombolla financer-immobiliària a l'Estat. En el cas de Sa Nostra es pot destacar la seva participació, en temps d'eufòria financer-immobiliària, en societats dedicades a la promoció immobiliària (p.ex. Ayco Grupo Inmobiliario), i en la societat d'inversió hotelera Inhova.

Per una altra banda, la **banca** de les Balears fou un dels principals espais de projecció del capitalisme illenc i ha estat vinculada a les principals famílies capitalistes fins als nostres dies. El 1874 tan sols hi havia 14 bancs a l'Estat, dels quals dos eren mallorquins –el Banc Balear i el Banc de Crèdit Balear–. El Banc de Crèdit Balear, fundat el 1872, congregà la major part dels capitalistes mallorquins i jugà un paper central en els principals projectes del capital illenc i, fins i tot, de l'internacional (p.ex. el projecte del Canal de Panamà). Cap a finals del segle XIX es varen constituir altres entitats bancàries a d'altres municipis de les illes que estaven estretament relacionats amb les classes dirigents, els cacics. A Menorca es fundà el 1882 el Banc de Maó, relacionat amb el gran capital de la ciutat, que feu fallida el 1911 arrossegat per la crisi de l'empresa metal·lúrgica Anglo.

Els anys 1920 el contrabandista Joan March fundà la seva banca que en poc temps s'expandiria per tots els racons de les illes, tot estenent la seva xarxa clientelar. Emperò, March no realitzava totes les seves operacions a través de la banca, sinó que emprava múltiples mecanismes i plataformes, fins assolir dimensions internacionals, tot destacant el que ha estat qualificat com el banc britànic de March, el Kleinwort & CO. March no només acumulà capital a través del contraban, sinó que jugà un paper cabdal en els conflictes bèl·lics mundials que li reportaren enormes beneficis. A més, March finançà el cop d'estat de Franco. Paral·lelament, als anys 1930, en plena crisi financera, el Banc de Crèdit Balear va estar a punt de desaparèixer i va haver de ser rescatat. Aleshores, aquesta entitat inicià la seva participació en el negoci turístic amb la compra de Viajes Iberia, i en l'immobiliari amb la urbanització de Santa Ponça a Calvià. La família Nigorra assolí el control d'aquest banc a partir dels anys 1950, tot convertint-se en els "senyors" de Calvià quan aquest municipi experimentà el boom turístic-immobiliari feixista.

Si Mallorca estava dominada per la Banca March, de la família March, i Es Crèdit, de la família Nigorra, Eivissa estava dominada pel soci de March, la família Matutes que fundà els anys 1930 la societat Abel Matutes Torres SA, que integrava els negocis familiars, entre ells el bancari. La reforma bancària dels anys 1950 obligà a dividir els negocis de la família de la banca i es fundà la Banca Matutes, que estendria els seus tentacles a tota l'illa. Els Matutes han estat els grans cacics de l'illa fins als nostres dies, amb el control de múltiples sectors

econòmics, tot destacant la propietat de les cadenes hoteleres transnacionals Fiesta (abans Doliga) i Sirenis. Aquesta família-empresa, expressa poderosament les estretes vinculacions entre el món dels negocis privats i el de la política, especialment a través d'Abel Matutes Juan que ha ocupat múltiples càrrecs polítics (p.ex. batle, ministre, comisari europeu). A principis dels 1990 els Matutes iniciaren moviments per desprendre's de la banca que fou absorbida pel banc italià Sanpaolo, a mitjans dels 1990, i finalment la CAM l'adquirí el 1998. La CAM i els Matutes, per altra banda, també han participat conjuntament en diverses activitats empresarials, tot destacant l'entrada conjunta a l'accionariat del Tour Operador alemany TUI el 2004.

Altrament, hom destaca la constitució de l'agència de valors Brokerval a principis dels anys 1990, que pretenia aglutinar els grans capitals de les illes i que protagonitzà un dels majors escàndols político-empresarials de les illes. En aquell escàndol que esclatà el 1994, es varen veure implicades nombroses personalitats del món polític i empresarial. Aquelles investigacions derivaren en el cas de corrupció del Túnel de Sóller, pel qual el president de la comunitat autònoma, Gabriel Cañellas, hagué de dimitir. També en relació al cas Brokerval es destapà un altre cas de presumpte corrupció relacionat amb el cementeri privat Bon Sosec, amb destacats polítics i empresaris implicats.

La banca espanyola es va anar concentrant des dels anys 1960 i els processos de concentració es reforçaren i intensificaren amb les successives crisis del capitalisme. El sector financer es va transformar significativament amb la Reforma Fuentes Quintana (1974-1977), amb la que es liberalitzà el sector, i a partir del qual les caixes s'anirien semblant cada cop més als bancs. D'aquesta manera, les caixes d'estalvi anaren concentrant gradualment més dipòsits, tot arribant a equiparar-se pràcticament a la banca. Així, als anys 1960 les caixes absorbien prop d'un quart dels dipòsits. Aleshores, la gran banca anà absorbint bona part de la petita banca; la qual cosa afectà significativament a la banca balear.

Amb l'entrada a la UE, començaren a penetrar les entitats bancàries de la resta d'Estats membres, però la major part de les oficines corresponien a les entitats mallorquines: Banca March i Banc de Crèdit Balear. A l'hora que el panorama de les caixes d'estalvis estava dominat per La Caixa i Sa Nostra. La crisi financero-immobiliària desfermada a partir del 2007 ha afectat a tot l'entramat financer global i les entitats espanyoles –principals productores de la bombolla financero-immobiliària i molt exposades al risc immobiliari– han resultat fortament afectades. Les administracions públiques han respost amb la reestructuració i ordenació del sistema bancari espanyol amb el desplegament i ampliació de diferents paquets de mesures, entre les que destaquen les fortes injeccions de liquiditat i salvament públic d'algunes entitats a través del FROB (Fons de Reestructuració i Ordenació Bancària), el procés de concentració de les caixes d'estalvi i la seva bancarització.

Les infraestructures de transport com a peces clau de l'especialització espacial.

Un cop analitzades les entitats financeres i el seu poder, se consideren el paper de les **infraestructures de transport** en l'adaptació del capitalisme balear a les lògiques sistèmiques del capitalisme històric. Aquestes infraestructures han jugat un doble paper, d'acord amb el concepte de solució espacio-temporal descrit per David Harvey: per una banda, són uns instruments essencials en l'acceleració de la circulació del capital que condueix a la compressió espacio-temporal; i per una altra, són en sí mateixes vies importants d'acumulació. La combinació de les infraestructures de transport amb l'exterior i les interiors respon a diferents estratègies d'acumulació. Així, per una banda, l'estratègia fonamentada en l'exportació de productes agraris i industrials anà vinculada a l'expansió del ferrocarril i del transport marítim; mentre que la industrialització turística ha anat acompanyada del transport aeri i del transport motoritzat terrestre per carretera.

El segle XIX, la Mediterrània recobrà valor geoestratègic, especialment de la mà dels interessos colonials de les potències europees. L'obertura del Canal de Suez fou cabdal en aquest recobriment del valor geoestratègic mediterrani que aniria en ascens a mesura que es desplegà el capitalisme en base al vector energètic petroler. Aleshores, amb la vocació exportadora –de productes agraris, industrials o matèries primeres– del capitalisme balear, es varen dur a terme ampliacions i, fins i tot, noves construccions portuàries. Entre les principals **infraestructures portuàries** es poden destacar les de Maó, Palma i Eivissa. Les obres de condicionament i ampliació d'aquests ports, cap a finals del segle XIX, foren fonamentals per

l'expansió del capital a cadascuna de les illes. Al llarg del segle XIX s'anaren fundant múltiples societats comercials que establien relacions amb la resta del món, alhora que es comencen a establir línies regulars. Els poderosos de l'arxipèlag tenien una forta vinculació amb aquelles companyies i les institucions portuàries aglutinaren als principals capitalistes (p.ex. els Matutes, els Salas, els March, etc). Les tensions político-empresarials es reflectiren en la lluita pel control de les comunicacions marítimes, que es manifestaren en el conflicte obert entre els conservadors –amb la naviliera La Isleña– i els interessos de Joan March, políticament definit com liberal.

La Primera Guerra Mundial, malgrat la quasi paralització del comerç a la Mediterrània Occidental, fou aprofitada per March que realitzà extraordinaris beneficis amb els negocis de la guerra. Aleshores, el 1916 es constituí la Transmediterrànea, controlada per March, que es convertí en la companyia monopolista de les comunicacions marítimes. March a través de la Transmediterrànea, es va fer amb el port de Portopí, on hi instal·là un complex industrial petroquímic.

Durant la Guerra Civil una part important de les infraestructures portuàries passaren a mans dels militars colpistes. A partir de llavors començà l'ampliació i construcció de ports. Entre les principals obres cal destacar la construcció del Dic de l'Oest a Palma, construït per motius militars. El port de Palma que havia quedat concentrat a la part de llevant de la badia, s'ampliava cap a ponent i es convertí en un punt neuràlgic de les flotes aliades als americans durant la Guerra Freda. A més, els terrenys guanyats a la mar que configuraren el Passeig Marítim es convertiren en nous espais de mercantilització turística-immobiliària. L'activitat portuària es va traslladar progressivament cap a les noves instal·lacions de ponent, tot adaptant-se a les exigències de la indústria turística i a les creixents exigències de mercaderies que requeria el capitalisme insular. El port d'Alcúdia experimentà una notable transformació, sobretot pel que fa a la recepció del carbó per a la central tèrmica d'Alcúdia. El port eivissenc també es transformà intensament a partir de la dècada dels 1950, amb l'objectiu d'ampliar la superfície terrestre i el calat del port; i als anys 1960 es varen dur a terme les obres d'adaptació a les noves exigències turístiques del port formenterenc. Al port de Maó, l'activitat comercial es traslladava del vessant de llevant al de ponent.

Cap a finals dels anys 1970 la Transmediterrànea passà a mans de l'Estat. Però amb la inserció a l'espai europeu es va procedir a la seva privatització, en la que hi participà el grup de Matutes. L'anomenada liberalització no se traduí en un canvi significatiu del panorama precedent, en tot cas es consolidà un mercat oligopolístic que controlava les comunicacions marítimes de les illes.

A principis del segle XXI s'iniciaren noves operacions per tal d'emprendre ampliacions dels principals ports de les illes, d'acord a les lògiques financero-immobiliàries per tal que poguessin ampliar la via d'acumulació turística amb la incorporació dels megacreuers turístics als ports de Palma, d'Eivissa i de Ciutadella. També proliferaren les obres de construcció, ampliació o adaptació de les instal·lacions portuàries per allotjar el negoci nàutico-recreatiu. Molts d'aquests projectes varen ser contestats pels moviments socials i aleshores sortiren a la llum les curtes distàncies entre el poder econòmic i el polític, amb presumptes casos de corrupció.

En definitiva, les infraestructures portuàries i el transport marítim han canviat el seu rol principal en l'engranatge del capitalisme balear. S'ha passat d'una situació en què aquests eren cabdals per exportar productes agraris, matèries primeres i productes manufacturats que centraven l'estratègia d'acumulació, vers una altra situació en què les infraestructures portuàries i el transport marítim juguen un paper central pel que fa a la importació de mercaderies bàsiques per sustentar el metabolisme socioeconòmic del capitalisme balear, alhora que s'han convertit en espais de mercantilització turística.

Des de la segona meitat del segle XX les **infraestructures aeroportuàries** han estat centrals en la transformació de les Balears com un dels principals espais del turisme de masses a escala planetària. Els principis de l'aviació comercial a les Illes es remunten als anys 1920, però fou amb l'adequació de les instal·lacions de Son Bonet els anys 1930 quan començà a guanyar certa rellevància. Durant la Guerra Civil, Mallorca fou la plataforma de l'aviació feixista per bombardejar les costes catalanes amb les instal·lacions de Son Sant Joan, que eren emprades per l'aviació guerrera. Després de la Segona Guerra Mundial i quan s'articulà el règim d'acumulació fordista –i l'especialització turística de l'arxipèlag–, el transport aeri comercial experimentà una fortíssima expansió, tot aprofitant les infraestructures, innovacions

tecnològiques i personal de la guerra, amb l'adaptació del marc normatiu internacional sobre navegació aèria als interessos de la indústria turística.

Els 1940 s'ampliaren les instal·lacions de Son Bonet i arribà el primer vol xàrter. Emperò, al cap de pocs anys aquelles instal·lacions ja eren massa petites per la quantitat de vols que hi arribaven i a finals dels 1950 es proposà traslladar l'aviació comercial a Son Sant Joan. El 1960 es feu el trasllat al nou aeroport. Mentrestant, a Eivissa i Menorca l'aviació i les infraestructures aeroportuàries eren pràcticament inexistent, amb l'excepció de les d'ús militar. Les instal·lacions eivissenques s'adaptaren a les exigències del turisme de masses amb la inauguració de l'aeroport del Codolar el 1961 (obert al trànsit internacional el 1966), on fins aleshores hi havia unes precàries instal·lacions. Pel que fa a Menorca, el 1939 s'inaugurà l'aeròdrom militar de Malbúrger Vell, que no podia acollir les aeronaus dels turistes, i no fou fins el 1969 quan s'inaugurà l'aeroport de Sant Climent, ja adaptat per rebre les onades turístiques. La seqüència de les inauguracions dels aeroports a cadascuna de les illes marcà els diferents ritmes expansius de la indústria turística a l'arxipèlag, tot essent el cas menorquí més acusat ja que quasi va coincidir l'obertura amb la crisi del capitalisme regulat dels 1970.

A partir d'aleshores les infraestructures aeroportuàries s'anaren ampliant per tal de poder absorbir majors fluxos turístics. En temps de la globalització neoliberal, els fons europeus finançaren les macroampliacions dels aeroports, entre les que destaca la de Son Sant Joan. La seva inauguració coincidí amb la liberalització de l'espai aeri que culminà el procés de reestructuració de les companyies aèries, amb la privatització de les companyies de bandera i la gradual aparició de les companyies de "baix cost". L'aeroport de Palma es convertí en la principal "fàbrica" de la companyia de baix cost Air Berlin que l'utilitza com a *hub*. Aquesta ha arribat a ser la principal companyia en nombre de passatgers de l'arxipèlag. L'esclat de la crisi sistèmica global també repercutí sobre les companyies aèries, especialment per l'encariment del preu del petroli, i algunes companyies amb seu a les Balears varen desaparèixer (p.ex. LTE i Futura) o canviaren de mans i de seu (p.ex. Spanair).

Després de les infraestructures de transport que connecten les illes amb l'exterior i que són essencials en el rol que desenvolupa el capitalisme de les illes en el sistema món, s'analitzen les **infraestructures de transport terrestre** que acompanyen a cadascuna d'aquelles estratègies d'acumulació. Les infraestructures del transport terrestre han estat essencials a l'hora de preparar o arreglar el territori als diferents models d'acumulació.

Així, l'estratègia d'exportació de productes agraris, manufacturats i matèries primeres, de finals del segle XIX i principis del XX, anà acompanyada de l'expansió del **ferrocarril**. La xarxa ferroviària mallorquina s'estenia pel territori illenc canalitzant els productes per ser exportats a través del port palmesà. La Companyia del Ferrocarril de Mallorca es va constituir el 1872 i en ella participaren els principals capitalistes de les illes. Així com d'altres projectes del capital d'aleshores, la construcció del ferrocarril servia per absorbir les plusvàlues procedents de les colònies d'ultramar, precisament en els moments en què aquelles començaven a manifestar les tensions que derivarien en la seva independència. Cap a finals del segle XIX, la xarxa ferroviària mallorquina ja arribava als principals nuclis industrials i centres de producció agrícola. A principis del segle XX, la burgesia sollerica constituí la companyia del Ferrocarril de Sóller que uní Palma amb el port de Sóller. L'expansió del transport terrestre motoritzat a partir de la dècada dels 1960 i la transformació productiva del capitalisme illenc de la mà de la industrialització turística, va provocar la crisi del transport ferroviari i el progressiu desmantellament de la xarxa ferroviària. Mentre que el ferrocarril de Sóller es convertí en una nova mercaderia turística, la resta era abandonat com opció viable de mobilitat. No fou fins el 2001 en què s'inicià tímidament l'ampliació de la xarxa ferroviària.

A principis de segle XXI l'opció ferroviària s'ha identificat amb l'opció política dels partits d'esquerres, mentre que les grans infraestructures de transport terrestre han estat l'opció de la dreta. Nogensmenys, el Partit Popular construï el metro de Palma, que anà acompanyat d'un important escàndol polític per les deficiències tècniques i pel seu sobrecost. La crisi present ha servit de pretext perquè el govern autonòmic en mans del Partit Popular hagi interromput diferents projectes ferroviaris i el del tramvia de Palma.

Les infraestructures de transport terrestre per **carretera** foren un dels principals objectius dels lobbies de les illes del segle XIX, com la RSEMAP (Reial Societat Econòmica d'Amics del País). A partir de la segona meitat del XIX i principis del XX es completà la xarxa de carreteres que a Mallorca i Eivissa eren de tipus radial amb Palma i la vila d'Eivissa com a nodes

centrals. A Menorca, en canvi, la carretera principal connectava els dos pols de l'illa des de Ciutadella a Maó.

D'altra banda, ja a la primera meitat del segle XX es començaren a construir algunes carreteres perifèriques que tenien, més aviat, vocació turística, entre les que destaca la carretera de la Serra de Tramuntana, acabada als anys 1950, i d'ella destaquen alguns trams com el de Formentor o de Sa Calobra. Moltes d'aquelles obres tenien al darrera la figura de l'enginyer Antonio Parietti que estava molt vinculat als poderosos de Mallorca, i fins i tot participà en alguna de les principals institucions (p.ex. Foment del Turisme de Mallorca).

L'expansió de la carretera va rebre un fort impuls amb la propagació de l'ús de l'automòbil després de la Segona Guerra Mundial. L'automòbil permeté introduir nous espais en el procés de mercantilització turística de les illes, amb la confecció d'excursions turístiques. A la dècada dels 1960, quan el règim feixista ja havia estat acceptat pels països capitalistes, es va construir la primera autopista de les illes amb finançament del Banc Mundial, que unia l'aeroport de Palma amb la ciutat i el Passeig Marítim. Cap a mitjans dels 1970 s'inaugurà l'autopista de Ponent, que connectava les zones d'industrialització turística de Calvià amb l'aeroport. L'espai guanyat a la mar de davant de la Seu a Palma, arran de la construcció de l'autopista, fou objecte dels interessos especulatius a principis dels 1970. Aquest fet motivà una de les primeres protestes urbanes a Palma, encara en temps de dictadura. A Eivissa, a finals dels 1950 s'inaugurava la carretera de l'aeroport, mentre que a Menorca els lobbies proturístics lamentaven la manca d'accessos a les zones litorals.

A principis dels 1970 Mallorca havia tancat l'anell costaner de carreteres que posava en valor turístico-immobiliari els espais del litoral. A Menorca i Eivissa també s'havien construït accessos a diferents indrets del litoral que s'integraven així en el procés de mercantilització turística. A partir dels 1970 s'inicià la construcció de la via de circumval·lació de Palma que connectaria l'autopista de l'aeroport amb la de ponent i posaria en valor urbanístic espais que fins aleshores eren agrícoles. Cap a finals dels 1970 es construí l'autopista Inca-Palma que fou contestada pels pagesos, col·lectius llibertaris i els grups ecologistes.

La construcció de carreteres anà paral·lela a la consolidació de l'automòbil privat com a quasi única opció de mobilitat. La construcció d'infraestructures de transport terrestre rebé un fort impuls amb l'entrada de l'Estat espanyol a la UE, que a les Balears coincideix sobretot amb les ampliacions dels aeroports, la liberalització de l'espai aeri i la bombolla financero-immobiliària. El 1998 s'aprovà el Pla de Carreteres de les Balears, que perseguia la construcció de vies d'alta capacitat per tal d'integrar tot l'espai sota les lògiques del capital turístico-immobiliari, i que fou modificat el 2001 després del canvi de color polític al govern autonòmic a través de l'eliminació d'alguns grans projectes. El 2003 el pla fou modificat una altra vegada quan els conservadors recuperaren el poder i reintroduïren la construcció de vies d'alta capacitat. La proposta viària del Partit Popular de 2003 fou durament contestada pels moviments socials a Mallorca i Eivissa. Les carreteres construïdes a Mallorca i Eivissa, no solsament foren objecte de fortes tensions i conflictes socials, sinó que s'executaren a un cost molt superior al pressupostat. A més, es destaparen presumptes casos de corrupció político-empresarial relacionats amb la construcció d'algunes de les carreteres (p.ex. carretera Palma-Manacor o les autopistes d'Eivissa).

Les propostes viàries realitzades pels governs encapçalats pel PSOE durant la legislatura 2007-2011 (p.ex. la Revisió del Pla Director Sectorial de Carreteres per a l'illa de Mallorca), sostenien que eliminaven els projectes polèmics, però en realitat seguien apostant per la construcció viària, i fins i tot la construcció de megacarreteres (p.ex. el Segon Cinturó de Palma) com a principal via de resolució dels problemes de transport.

L'esclat de la crisi i el redireccionament de la despesa pública estatal, per tal de cobrir el deute públic i calmar les amenaces del capital especulatiu, ha afectat al finançament de les infraestructures de transport que de moment sembla que han quedat estrangulades per la manca de finançament. No obstant això, la gestió de la crisi amb l'aprofundiment de la doctrina neoliberal podria donar lloc a noves fórmules público-privades que suposarien una nova ronda de mercantilització de l'espai i un nou procés d'acumulació per despossessió.

La "subvenció energètica" del capitalisme turístic-immobiliari.

La gran transformació del capitalisme balear ha estat possible gràcies a l'expansió de l'ús dels **combustibles fòssils**. L'adopció del règim energètic fòssil feu que la capacitat d'extracció de materials, de producció agrícola, de transformació manufacturera i de distribució comercial augmentassin significativament, alhora que la "geologia subversiva" de les illes –per la manca de recursos energètics al seu subsòl– comporta que el capitalisme insular sigui cada cop més vulnerable i dependent de l'exterior.

El darrer quart del segle XIX s'inicià l'explotació de les mines de **lignits** de diferents indrets de Mallorca, encara que en aquells moments les importacions de carbó ja eren prou rellevants. Durant la Primera Guerra Mundial augmentà l'extracció dels lignits a Mallorca i també la producció de carbó vegetal. Aleshores Joan March, que també tenia interessos a les mines de lignits, aprofità el conflicte bèl·lic per aconseguir guanys derivats de l'exportació de carbó des de Mallorca. Mentrestant, les classes populars no tenien accés a combustible, motiu pel qual esclatà un important conflicte social que situà a Joan March en el punt de mira de les protestes. L'evolució de les extraccions de lignits a Mallorca corr paral·lela a la implantació de l'electricitat i experimentà una forta expansió amb el boom de la construcció dels 1960 i la construcció de noves centrals tèrmiques. Entre els anys 1960 i els 1970 les extraccions varen caure, tot coincidint amb una etapa mundial de preu del petroli barat. Després de les crisis energètiques dels 1970 es tornà a activar l'extracció de lignits mallorquins –en aquells moments les mines eren propietat de l'empresa pública GESA–, però amb l'entrada a la UE –amb el desmantellament de la mineria de carbó a l'Estat espanyol– i la inauguració de l'etapa dels "vint anys de petroli barat", es va abandonar l'extracció de lignits a principis dels 1990.

Els **derivats del petroli** foren una part essencial del negoci dels principals capitalistes de les Balears a principis de segle XX: Manuel Salas i Joan March. Manuel Salas comptà amb la refinaria a el Portitxol a Palma, mentre que March tenia la refinaria Petróleos Portopi al port de Porto Pi. Fins els anys 1920 predominà l'etapa coneguda com del querosè, que difícilment podia competir amb el gas. A partir de llavors s'inicià la segona etapa que consisteix en la progressiva substitució dels combustibles sòlids i gasosos per carburants líquids. El negoci petroler de March passà a mans de l'Estat amb la constitució de la companyia Campsa el 1927. Des d'aleshores es paralitzaren pràcticament les importacions de petroli brut i es començaren a importar derivats del petroli. En temps de la globalització neoliberal es trencaren els monopolis estatals, especialment l'energètic; i en el cas de la distribució dels derivats del petroli la dissolució de Campsa donà lloc a la constitució de CLH (Compañía Logística de Hidrocarburos), en la que hi participen grans companyies energètiques i financeres.

La transformació turística de les Balears anà acompanyada d'un extraordinari increment dels **requeriments energètics**, que passaren de 200 Ktep el 1960 a 2985 Ktep el 2008, amb la pràctica totalitat d'aquests satisfets en base a importacions. Al llarg d'aquest període es va detectar una primera etapa protagonitzada pels derivats del petroli, que arribaren a representar prop del 90% dels requeriments energètics el 1975. Amb les crisis energètiques i l'evidència de l'excessiva dependència de la geopolítica petrolera, la política energètica es reorientà i es potencià l'extracció de carbons i el seu ús en la generació elèctrica. A partir de mitjans dels 1980, amb l'obertura de la central tèrmica d'es Murterar, augmentà de manera considerable la crema de carbons per a la generació d'electricitat. S'inaugurava així una nova etapa en la que el carbó representava prop del 30% dels requeriments energètics. A partir de mitjans de la dècada dels 1990, després de superar la crisi de principis de la dècada i en plena expansió del capitalisme financer global, el capitalisme balear protagonitzà una nova etapa de "desenvolupisme energètic". Aquesta etapa tenia lloc paradoxalment quan la retòrica de l'ecocràcia girava en torn a la qüestió del canvi climàtic, provocat per la crema dels combustibles fòssils als països del capitalisme avançat.

L'augment de les exigències energètiques del capitalisme balear està molt relacionada amb l'**electrificació** de les illes. La producció elèctrica fou objecte d'atenció dels grans capitalistes que es feren amb el seu control. L'electrificació de les illes es va dur a terme al mateix temps que es posava en marxa la de la resta de l'Estat, cap a finals del segle XIX. A principis del segle XX, hi havia un elevat nombre d'empreses que produïen electricitat a les illes, però poc a poc s'anaren aglutinant en torn a un escàs nombre de companyies que a Mallorca tenien a Joan March al darrera, els Matutes a Eivissa i Francesc F. Andreu Femenias a Menorca. Emperò, la constitució de GESA (Gas y Electricidad SA) el 1927, controlada per March, marcà un

punt d'inflexió i gradualment tota la producció elèctrica de l'arxipèlag passà a mans de GESA. La companyia elèctrica fou adquirida per un grup empresarial nord-americà, però restà controlada per March fins que fou integrada a l'INI (Institut Nacional d'Indústria) a principis dels 1950. El procés de concentració empresarial fins arribar al monopoli de GESA anà acompanyat del desmantellament de les petites unitats de producció elèctrica i de la seva concentració en grans centrals. El règim feixista apostà decididament per ampliar la potència elèctrica instal·lada a l'arxipèlag, ja que aquest s'havia d'adaptar a les expectatives de consum derivat del turisme de masses. Així, el 1960 el dictador inaugurava les centrals de Maó i Alcúdia i al llarg dels 1960 es construïren les principals centrals elèctriques de les illes. Aleshores, el consum elèctric es disparà i generalitzà.

La potència elèctrica instal·lada de les Balears passà de 53 MW el 1960 a 1568 MW el 2004. Nogensmenys, entre 1990 i el 2000 la potència elèctrica instal·lada quasi es triplicà, tot coincidint amb l'etapa que s'ha caracteritzat com de "desenvolupisme energètic". Aquest període coincideix amb l'anomenada liberalització energètica que suposà la privatització de GESA, que passà a mans de la multinacional ENDESA. Així, la multinacional espanyola es feu amb el monopoli elèctric de les Balears. D'altra banda, l'actual planificació energètica de les Balears persegueix ampliar la potència elèctrica mitjançant la connexió amb cable amb la península, i introduir el gas natural en el mix energètic de les illes, per la qual cosa s'ha construït un gasoducte que connecta l'arxipèlag amb la península. No obstant això, la fracció de la producció elèctrica en base al carbó no és substituïda.

Finalment, cal destacar que les energies renovables a les Balears no juguen més que un paper testimonial, amb una capacitat de producció de 40 Ktep el 2008, que s'assolí després que des de l'administració pública es potenciassin aquestes instal·lacions mitjançant ajuts públics que foren aprofitats, entre d'altres, per moltes empreses que fins aleshores havien participat de la "festa immobiliària". En nom de la lluita contra el canvi climàtic, doncs s'inaugurà un nou espai d'acumulació del capital, mitjançant la promoció de les energies renovables. A les Balears aquesta fase expansiva de les renovables va tenir poca incidència, ja que quan s'engegaren els projectes de renovables, el Govern de l'Estat canvià la política d'incentius a les renovables. Aquestes havien experimentat un autèntic boom a algunes comunitats autònomes, un boom que anà acompanyat de sospites de frau.

La industrialització no turística de les Balears.

La via d'acumulació balear abans de la "gran transformació" turística, entre el darrer quart del segle XIX i la primera meitat del XX, s'articulà en torn a les activitats manufactureres i agrícoles de vocació exportadora. Aquests productes es destinaven, en bona mesura, al comerç i el capitalisme insular va anar escalant posicions en la "corba del notari". Això significa que gradualment les contrapartides monetàries per unitat de producte exportat eren superiors a les dels importats. En aquest sentit, la **industrialització** de les illes s'articulà en torn als sectors no pautadors i va mantenir una estreta relació amb les activitats agràries.

La transformació manufacturera es desenvolupà de manera significativa mitjançant el *putting out system* (treball informal domèstic), de tal manera que, en evitar la concentració obrera als espais urbano-industrials, els capitalistes s'evitaven costos i aconseguïen mantenir un cert ordre social. Malgrat això, les idees revolucionàries obreres d'aleshores foren ben presents a les illes. Així mateix, cal destacar que la situació fou prou diferent a cadascuna de les illes, amb el major pes industrial al cas de Menorca i el menor al de les Pitiüses.

El darrer quart del segle XIX, els treballadors del camp es varen veure obligats a ampliar la seva jornada laboral amb treballs manufacturers, en els que s'implicaven tots els membres de la família. Això fou conseqüència de la caiguda de les seves rendes salarials i a la impossibilitat de satisfer les seves necessitats en base a productes fora del mercat, ja que les polítiques racionalitzadores-capitalistes els havien desposseït de molts dels mecanismes que gaudien fins aleshores (p.ex. la privatització de terres comunals).

Moltes **activitats industrials** estaven relacionades amb els canvis **agrícoles** que es dugueren a terme a les illes. Es poden subratllar dues tipologies diferents: una destinada al consum intern de l'illa (p.ex. farineres) i una altra destinada també a l'exportació (p.ex. vins). A més, la transformació dels productes va arrossegar altres activitats industrials que es varen desplegar per cobrir les exigències de la indústria agroalimentària, com per exemple la metal·lúrgia.

La indústria farinera, a les Balears va ser rellevant a principis de segle XX. L'Harinera Balear és una de les empreses a destacar. Aquesta estava presidida per Gabriel Alzamora, un dels principals empresaris de Mallorca. Aquesta fàbrica s'ubicava en el corredor Palma-Inca, per on hi circulava el ferrocarril. I, a l'empresa del ferrocarril hi participaven també molts dels accionistes de la farinera. La família Alzamora constituí una de les nissagues empresarials més ben connectades amb el poder, i transità des del negoci fariner i el comerç de queviures a la indústria turística.

En el cas de Menorca, la indústria farinera també fou rellevant i s'ubicava principalment a Maó. Entre les empreses de mitjans segle XIX, destaca la societat Taltavull y Hermanos, que fou seguida per d'altres societats. La producció de grà de les illes no era suficient per la producció farinera, per la qual cosa s'acudia a grà importat. A la indústria farinera es manifesta ja una constant de la industrialització illenca, com és la dependència respecte de la maquinària i altres béns d'equipament procedents de l'exterior. A més, es tractava d'una de les primeres indústries en què s'aplicà la mecanització accionada per la màquina de vapor. Les fàbriques de farina anaren perdent rellevància a partir de la segona meitat del segle XX, quan augmentaren les importacions de farina. No obstant això, cal destacar la importància d'un dels principals capitalistes de Mallorca que està relacionat amb el negoci de les farines: Antoni Fontanet, encara que la seva acumulació primitiva està relacionada amb el contraban.

La producció de conserves de productes agroalimentaris a Mallorca a la segona meitat del segle XIX se situà entre les més importants de l'Estat. Cal destacar el fet que cap a finals de segle XIX alguns empresaris mallorquins deslocalitzaren la producció de conserves a terres peninsulars, en una clara estratègia d'augmentar els marges de benefici. A més, a finals del segle XIX el nombre d'establiments industrials de conserves era molt baix; la qual cosa indica que moltes de les tasques es realitzaven fora de les lògiques industrials, fonamentalment a les llars. Ja als anys 1920, hi havia hagut un increment notable d'aquests establiments, que a diferència de la major part de les activitats industrials no es localitzaven prioritàriament a Palma.

Al llarg de la segona meitat del segle XX, la producció vitivinícola experimentà una de les majors transformacions, associada a la substitució de conreus i als canvis que es donaven en el règim de propietat de la terra, que motivaren l'adaptació territorial per tal d'exportar el vi (p.ex. Portocolom). Després de la crisi de la filoxera, a principis del segle XX es va relançar aquesta activitat, especialment a Felanitx amb la constitució del Celler Cooperatiu de Felanitx. En relació a la producció de vi, es pot destacar el desplegament paral·lel de la fusteria que elaborarà les bótes per emmagatzemar el líquid i que fou, en part, la llavor del sector de la fusta al Llevant mallorquí. Una altra zona de producció vitivinícola important fou el Raiguer, mentre que a Palma es localitzaven grans fàbriques de producció de begudes alcohòliques. Entre finals del segle XIX i mitjans segle XX es produeix una reducció del nombre d'establiments industrials i un canvi en la seva localització, tot passant del predomini de Felanitx i Binissalem al de Palma i Inca. Altrament, a Menorca la producció vitivinícola que no arribà a tenir la rellevància que va tenir a Mallorca, entrà en crisi a mitjans segle XIX.

A Menorca, la producció formatgera és una de les principals activitats de transformació de productes agroalimentaris. Els seus orígens es remunten a principis de segle XX, particularment amb la figura de l'aristòcrata Josep Olives que fundà la Sociedad Anónima Toro el 1901; i sobretot amb la constitució de la societat IQM (Industria Quesera Menorquina) el 1931, a càrrec de Pedro Montañés. Aquest personatge estava molt ben relacionat amb les estructures del poder franquista i postfranquista. La rellevància d'aquesta empresa rau en el fet que absorbia més de la meitat de la producció lletera de l'illa. El 1966 es constituí la cooperativa COINGA que junt amb IQM controlaven la major part de la producció lletera de l'illa, encara que conviuri amb altres formes de producció formatgera de caràcter artesanal. Val la pena assenyalar que IQM fou adquirida el 1992 per la multinacional nord-americana Kraft, mentre que la família Montañés es dedicà al negoci hotelier i immobiliari. Ja a finals de la dècada dels 2000 Kraft anuncià el tancament de l'empresa menorquina, que finalment fou adquirida pel grup empresarial Nueva Rumasa, del conegut empresari de l'Opus Dei José M. Ruíz Mateos. El grup de Ruíz Mateos presentà concurs de creditors en plena crisi, es declarà en fallida i fou adquirida per una empresa dedicada al negoci de la compra d'empreses en crisi, conegudes com *fons volor*. Aquesta era propietat d'un empresari valencià vinculat a la construcció i a la trama de presumpte corrupció del cas Gúrtel del País Valencià. En el cas de Mallorca, la producció formatgera va tenir certa importància amb l'expansió del sector lacti, particularment

al Migjorn; però des de l'entrada a la UE, amb el desmantellament del sector agrícola, es va anar desarticulant la producció formatgera.

Altres activitats industrials relacionades amb la producció agrària a Mallorca foren els de la fabricació de begudes, gel, dolços, el sabó a partir de la transformació de l'oli d'oliva, etc. En canvi, a les Pitiüses les activitats agrícoles tenien una escassa relació amb la transformació industrial dels seus productes. Els anys 1930, entre les principals empreses es podria destacar la societat Indústries Agrícoles Mallorquines, dedicada a la transformació de la garrova en alcohol desnaturalitzat.

Tal com s'ha esmentat, la transformació dels productes agroalimentaris esperonà d'altres activitats industrials, tot destacant la **metal·lúrgia**. A mesura que s'implantaven els canvis en les tasques agrícoles i la transformació industrial dels productes agroalimentaris, proliferaren els tallers per a la construcció de maquinària i eines agrícoles. En els anys 1820, Joan Oliver Rul·lan (Maneu) va construir el que degué ser la primera màquina de vapor de l'Estat, i es dedicà no només a la fabricació d'estris agrícoles i maquinària, sinó que també a importar maquinària. La foneria de Maneu passà de construir estris agrícoles a maquinària per d'altres indústries (p.ex. calderes pels vaixells de vapor).

D'altra banda, un moment important en el que seria l'expansió de la indústria metal·lúrgica fou quan Mallorca es convertí en un dels principals centres industrials dels rebels del cop d'estat de Franco, amb la localització de bona part de la indústria de guerra. Així, durant la Guerra Civil la indústria metal·lúrgica mallorquina es dedicà a la producció d'armament pels feixistes. Entre aquelles empreses hom pot destacar Casa Buades SA, fundada el 1900, que després de la Guerra Civil i en plena expansió del turisme de masses s'especialitzà en la construcció de griferia. Cap a mitjans dels anys 1980 aquesta empresa fou absorbida per la nord-americana Sandyne i posteriorment per l'alemanya Teka. Finalment, Teka decidí deslocalitzar la seva activitat a la Xina, coincidint amb els temps de reestructuració del capitalisme global amb l'ascens de la "gran fàbrica" xinesa i la crisi del capitalisme global.

Altament, la indústria metal·lúrgica a Menorca també fou rellevant amb la constitució de la Maquinista Naval a finals de segle XIX, dedicada a la fabricació de motors, que es convertí en l'Anglo-Espanyola de Motores Gasógenos y Maquinaria en General SA (1902); tot essent un dels primers casos d'inversió estrangera a l'illa, ja que hi participaren capitals britànics. El 1911 aquesta tancà les portes com a causa de la crisi per la que passava l'empresa matriu britànica. La crisi de l'Anglo repercutí sobre tot el teixit econòmic i financer menorquí.

Més enllà de la fabricació d'estris i maquinària agrícola i motors, la indústria metal·lúrgica també fou rellevant en la manufactura d'articles de bijuteria. A Menorca, a començaments de segle XX, la fabricació de portamonedes fou particularment important i una bona part de l'activitat era realitzada per les dones a les llars. Aquesta es va estendre a la resta de les illes i quan esclatà la Primera Guerra Mundial, els homes s'incorporaren a la seva fabricació. Cap el 1920 aquest sector entrà en crisi i la major part de tallers i fàbriques tancaren les seves portes. A partir d'aquells fonaments, però, es varen aixecar altres manufactures metàl·liques, entre les que es podrien destacar la fabricació de frontisses i l'emergència del sector bijuter menorquí. Aquesta darrera rebé un fort impuls després de la Guerra Civil, ja que alguns dels seus principals exponents estaven estretament relacionats amb el poder franquista, com és el cas de Rafael Timoner Sintes que fou batle de Maó i soci de CATISA, una de les majors empreses del sector bijuter. En quant a la indústria bijutera cal destacar, cap a principis de segle XX, la fabricació de perles artificials a Mallorca, de capital estranger de la família Heusch, amb l'empresa que a partir de 1951 es va dir Majorica. La fabricació de perles se sustentava en bona part en el treball domèstic femení, la qual cosa permetia reduir els costos laborals. La bijuteria de les illes en un principi anava destinada a l'exportació vers els mercats Centre i Nord europeus, però amb la turistització de les Balears una part important d'aquelles mercaderies es convertiren en un producte turístic més. Amb el procés de globalització neoliberal i la gestió financera del capital, Majorica fou reestructurada i la planta de fabricació fou deslocalitzada a Àsia.

La **indústria química** a Mallorca presenta una forta vinculació amb la "modernització agrícola" del camp de les illes. Entre les principals activitats destacava la producció de superfosfats de calç, que requeria importants quantitats d'energia i de matèria primera que es localitzava a les costes del Nord d'Àfrica. A principis de segle XX, a Mallorca destaca la constitució de l'empresa La Fertilizadora, que es localitzà a la rada de Portopí i que tenia entre els seus principals accionistes a Joan March. En els anys 1930, aquesta fou una de les principals

empreses espanyoles de producció d'agroquímics i una part important de la seva producció anava destinada a l'exportació. D'altres activitats relacionades amb la indústria química foren les refineries de petroli, la Petrolera de Manel Salas i Petróleos Portopí de Joan March.

Una de les principals activitats industrials de Mallorca i Menorca fou la **sabatera**. Aquest sector, junt amb el tèxtil, experimentaren un notable impuls amb l'augment del comerç amb les colònies antillanes. La fabricació sabatera era depenent de materials de l'exterior i anava adreçada a consumidors de fora, ja que la majoria dels illencs no tenien prou capacitat adquisitiva i la major part de la població duia espadenyes. Un dels trets essencials de la fabricació de sabates era que aquestes es feien a les llars i en petits tallers, tot reduint els costos de manera notable. Cap a mitjans segle XIX, s'instal·len tallers sabaters a Menorca, majoritàriament a Ciutadella, que tenien com a principal mercat de destí a les colònies antillanes. Gradualment la manufactura sabatera es va anar racionalitzant mitjançant el sistema fabril, encara que aquest es combinà amb el sistema dispers de la manufactura domèstica. La desfeta colonial, a finals de segle XIX, va afectar seriosament la indústria sabatera de les illes. Cap a finals de segle XIX s'inicià lentament la mecanització de la fabricació sabatera, que es va ampliar paral·lelament al procés d'electrificació. A Mallorca, Palma, que havia concentrat la major part dels establiments industrials de sabates perdia rellevància i en canvi augmentava el pes dels municipis del Raiguer i Lluçmajor.

Durant la Primera Guerra Mundial la conflictivitat social augmentà a les illes per mor de les repercussions que va tenir la guerra sobre el capitalisme balear. La situació bèl·lica afectà notòriament a les rutes marítimes, i per tant a les exportacions de mercaderies i a les importacions de matèries primeres. Entre les respostes a la conflictivitat social, concentrada principalment a Palma, es procedí a dispersar la indústria sabatera, els treballadors de la qual eren dels més contestataris. Així, amb la seva dispersió, es perseguia dispersar també el conflicte social. S'ha de destacar que, des de la segona meitat del segle XIX, els sabaters foren dels col·lectius obrers més reivindicatius precisament per la precarietat de les seves condicions de treball.

Després de la Gran Guerra, degut a la mecanització, a l'organització científica del treball (taylorisme) i als efectes del Decret Cañal de 1919 que gravava les exportacions de cuirs i sabates, es produïren importants canvis a la indústria sabatera que se saldaren amb la reducció del nombre de fàbriques. La sortida de la crisi es realitzà en base a la producció d'un calçat de menor qualitat i reorientat cap al mercat espanyol. Emperò la crisi dels anys 1930 tornà a afectar severament aquesta indústria. No obstant això, amb el cop d'estat de Franco, les fàbriques de calçat mallorquines experimentaren un auge fabril ja que orientaren la fabricació a proveir de materials a l'exèrcit feixista. Aleshores es consolidaren importants fortunes com la dels Fluxà d'Inca.

A la dècada dels 1940, un cop superada l'etapa expansiva de la Guerra Civil, la indústria sabatera entrà de nou en una situació crítica, ja que al procés inflacionari s'hi afegia el sobredimensionament de la planta industrial sabatera de l'Estat i la progressiva substitució del calçat de pell pels de conglomerat de goma. Aleshores, la indústria sabatera mallorquina encara tenia fortes vinculacions amb el negoci de la guerra, ja que proveïa de calçat a l'exèrcit nazi. Després de la Segona Guerra Mundial i un cop es restauraven les relacions comercials entre l'Estat espanyol i els estats capitalistes, es començà a recuperar la indústria sabatera. A mitjans dels 1950 l'industrial sabater Llorenç Fluxà havia protagonitzat un vertader salt qualitatiu des del negoci sabater al negoci turístic i immobiliari (p.ex. adquisició de Viajes Iberia), a més d'haver ocupat càrrecs polítics des dels començaments del cop d'estat.

En els anys del capitalisme regulat, la indústria sabatera orientà la seva producció als mercats exteriors, tot destacant les exportacions als EUA. La crisi dels 1970 afectà seriosament la sabata illenca i s'inicià la reconversió del sector que suposà el tancament de nombroses empreses. A la dècada dels 1990 algunes firmes s'adaptaren al procés de globalització capitalista, entre les que sobresurt el cas de Camper, de la família Fluxà. Altrament, moltes empreses sabateres començaren a patir els efectes de la globalització, sobretot per la irrupció de les mercaderies asiàtiques que eren molt més barates. Amb la irrupció de la crisi global, a partir de la segona meitat del 2007, s'ha iniciat un nou procés de reestructuració industrial que ha suposat el tancament de diverses empreses sabateres.

La **indústria tèxtil** també jugà un paper rellevant en el capitalisme balear de la segona meitat del segle XIX i la primera del XX. Com en el cas de les sabates, bona part del seu creixement basculà sobre el treball submergit, domèstic i femení, que poc a poc es va anar

concentrant en els centres fabrils. La força de treball femení va tenir una especial rellevància a les fàbriques tèxtils.

La fabricació tèxtil depenia en bona mesura de matèries primeres exògenes, particularment el cotó procedent d'Amèrica. I encara, la manufactura de llana tenia certa importància. A Menorca, cap a mitjans del segle XIX, cal destacar la constitució de l'empresa Industria Mahonesa SA localitzada al port de Maó que fou una de les grans fàbriques de tot l'Estat. Amb la pèrdua de les colònies espanyoles, Industria Mahonesa SA entrà en fallida, però a principis de segle XX es reorganitzà sota la nova raó social La Fabril Mahonesa. Aquesta tancà definitivament les portes el 1910.

En els anys 1920 la indústria tèxtil inicià un procés de declivi, però a la dècada dels 1930, amb l'esclat de la Guerra Civil quan les fàbriques tèxtils foren també militaritzades, es va reactivar el sector. Entre els principals centres tèxtils cal destacar els casos, a més de Palma, la manufactura de teixits de llana a Esporles i de cotó a Sóller. Després de la Guerra Civil, el sector entrà en crisi i capitals acumulats del tèxtil, com és el cas de Sóller, es redreçaren vers el negoci turístic. D'altra banda, a Eivissa una de les poques i grans fàbriques fou la de Can Ventosa, del català Pere Ventosa que aprofità la docilitat de la mà d'obra eivissenca per ubicar-hi el 1925 la seva fàbrica, que tancà les portes als anys 1950. L'arribada del turisme de masses, per exemple al cas eivissenc, esperonà el treball submergit i femení que anava destinat a la mercantilització turística, especialment des de la promoció de la moda Adlib als anys 1970. No obstant això, la indústria tèxtil desaparegué engolida per l'entrada de les manufactures tèxtils de l'exterior (molt més barates) i l'adopció del monocultiu turístic.

A les Pitiüses la gran indústria fou, fins la irrupció del turisme de masses, la de la **sal**. La desamortització de la segona meitat del segle XIX incloïa mines i salines, i el 1871 les salines eivissenques foren adquirides per un grup de naviliers mallorquins. La Salinera Española estava encapçalada pel capitalista mallorquí Manuel Salas, que també adquirí les salines de Formentera, i introduí tota una sèrie de reformes per tal d'incrementar l'extracció de sal i ajustar-les a les lògiques de la gestió industrial. Aquestes reformes feren que diverses invencions de la modernitat industrial penetrassin, tant pel que fa a tecnologia com a sistemes de contractació capitalista, i arrossegà altres activitats industrials associades a l'activitat salinera. A més, cal destacar que la major part de l'extracció de sal anava destinada als mercats exteriors.

L'expressió urbana del capitalisme industrial i comercial entre la segona meitat del segle XIX i la primera del XX.

Durant el període de forts canvis socioeconòmics que es varen dur a terme entre la segona meitat del segle XIX i la primera del XX es produïren profunds **canvis socials i urbans**. A **Mallorca**, la població experimentà un creixement continuat, tot passant de 207 mil habitants el 1860 a 341 mil el 1950, malgrat haver-hi alguns episodis marcats per processos migratoris motivats per diversos motius (p.ex. econòmics, polítics, etc). Un dels trets essencials d'aquesta etapa és el creixent pes que adquirí Palma com a principal centre demogràfic de l'illa que passà d'aglutinar el 25,5% de la població de l'illa el 1860, al 40% el 1950. Palma experimentà una profunda transformació sociourbana en el trànsit del segle XIX al XX, de la que se'n pot destacar la desamortització d'alguns edificis del clergat, l'enderrocament de les murades i la progressiva colonització d'espais d'extramurs. La ciutat d'intramurs presentava fortes diferències espacials marcades per la condició de classe, i els ravals d'extramurs també obrers presentaven també fortes deficiències estructurals. L'enderrocament de les murades havia de permetre una profunda reforma urbana intramurs amb l'expulsió de les classes populars cap a la perifèria urbana. El 1901 s'aprovà el Pla Calvet que definia l'eixample de Palma sense afectar el recinte d'intramurs i el 1902 s'inicià l'enderrocament de les murades. El 1917 s'aprovà el Pla General de Reforma de Palma, redactat per Gaspar Bennàssar del que es pot destacar el projecte de la reforma de la façana marítima i la consideració del turisme en la planificació urbanística. Després de la Guerra Civil, Gabriel Alomar, l'arquitecte de Joan March, guanyà el concurs pel planejament urbà de Palma que a diferència dels anteriors plans, a més de revisar l'eixample, introduïa tota una sèrie de reformes urbanes a la ciutat intramurs. D'aquelles reformes tan sols se'n varen dur a terme algunes i l'arquitecte redactor del pla constituí una empresa immobiliària, amb la participació de Joan March, per dur-ne a terme algunes.

A les **Pitiüses** seguiren convivint dos móns quasi antagonics, el món urbà concentrat a Vila i el món rural dispers. Entre el 1860 i el 1950 la població pitiüsa passà de 23,4 mil persones a 38,1 mil. Emperò, l'augment demogràfic anà paral·lel a un constant flux d'emigrants fins els anys 1920, moment a partir del qual aquest s'invertí. Els principals canvis es produïren a Vila que passà de representar el 23,5% de la població de les Pitiüses el 1860 al 32,2% el 1950. L'expansió urbana extramurs d'Eivissa fou particular en el sentit que les murades renaixentistes es conservaren, al mateix temps que la ciutat creixia amb nous eixamples durant el segle XX. La nova configuració de la ciutat presentava una forta segregació socioespacial amb la concentració de les classes populars a les zones de la Marina i sa Penya, i la burgesia a les zones d'eixample. En els anys 1920 es va viure un boom de la construcció que quedà truncat per la crisi dels 1930 i els conflictes bèl·lics, per la qual cosa a principis dels 1950 només una part de l'eixample estava edificada.

En el cas de **Menorca** l'evolució demogràfica fou bastant sinuosa i reflectia les crisis per les que travessà el capitalisme menorquí. Nogensmenys, la població s'incrementà des de les 37,2 mil persones de 1860 a les 42,5 mil de 1950. La major part dels habitants es localitzaven a Maó amb el 38,9% de la població el 1950 i Ciutadella amb el 26,3%. A Ciutadella i Maó es varen dur a terme profundes transformacions urbanes, tot destacant la diferència entre ambdues caracteritzada pel creixement orgànic que continuà l'expansió a partir de les murades de Maó i la de Ciutadella que es feu amb l'enderrocament de les murades. A Ciutadella les murades es començaren a enderrocar el 1871, i el 1882 es va redactar la memòria de planificació de l'eixample. Mentre que, d'altra banda, el primer document de planificació urbana de Maó fou elaborat per Josep Claret el 1944 i projectava la reforma interior i l'eixample de la ciutat. A més, a les dues ciutats es varen dur a terme importants reformes internes, tot destacant les realitzades als terrenys desamortitzats.

Les relacions comercials: comprar barat i vendre car.

Tal com s'ha comentat anteriorment, les transformacions del capitalisme balear (amb les seves particularitats a cada illa), no només varen tenir una forta incidència en la producció social de l'espai, sinó que també estaven molt vinculades al paper que jugaren les Balears en les **relacions comercials**. Una part important de les extraccions i produccions de les illes anaven destinades als mercats exteriors de major poder adquisitiu, així el capitalisme balear anirà escalant posicions pel que s'ha definit com la "corba del notari".

En qualsevol cas, des de la segona meitat del segle XIX a la primera del XX, el capitalisme balear es va caracteritzar per la forta dependència dels mercats exteriors pel que fa a proveïment de matèries primeres i compra de les mercaderies. L'evolució de les relacions comercials és estudiada per separat a cadascuna de les illes, ja que aquestes presentaven significatives diferències. Els fluxos comercials presenten una evolució ascendent durant el període que va de mitjans del segle XIX a mitjans segle XX. Aquesta evolució es veié interrompuda per les profundes caigudes que coincidiren amb les crisis del segle XX, i molt particularment les bèl·liques.

En el cas de Mallorca, al llarg del període d'industrialització preturística, les entrades de mercaderies, en termes físics, superen les sortides. Entre el 1860 i el 1920 a Mallorca la comparació del flux comercial en termes físics i monetaris permet constatar el major pes de les importacions tant en termes físic com monetaris. No obstant això, les mercaderies exportades rebien una major contrapartida monetària per unitat física que no les importades, la qual cosa significa que el capitalisme mallorquí avançava posicions en la corba del notari. En aquest període els productes agroalimentaris eren les principals mercaderies exportades, seguides de les manufactures i dels combustibles, tot essent aquestes exportacions importants durant la Primera Guerra Mundial. Els principals materials importats eren els productes agroalimentaris, els productes fabricats, les matèries primeres i els combustibles. Així mateix, cal destacar que la balança comercial física de combustibles era positiva.

Després de la Primera Guerra Mundial, els fluxos comercials legals del port de Palma es reactivaren i s'incrementaren substancialment respecte dels primers anys del segle XX. Els anys 1930, amb l'esclat de la Guerra Civil i la posterior Guerra Mundial, la situació comercial canvià, caracteritzada per la reducció de les importacions i pel major pes de les relacions comercials amb els països feixistes. Posteriorment, amb l'acceptació del règim feixista per part dels estats capitalistes, es varen reprendre els fluxos comercials amb Mallorca. Pel que fa als productes

importats, la principal partida, entre el 1932 i el 1950, fou la dels combustibles, seguida de la partida d'altres mercaderies i dels productes agroalimentaris. Mentre que, en aquests anys, les principals mercaderies exportades foren els productes agroalimentaris, les altres mercaderies i els combustibles. Emperò, en aquest període la constant que es mantén i que serà una pauta constant del capitalisme mallorquí és la consolidació del dèficit comercial físic crònic.

El cas menorquí se sembla molt al mallorquí ja que, entre el 1860 i el 1920, presentava una balança comercial deficitària en termes físics i monetaris, amb algun episodi que presentà un cert superàvit. Altrament, les mercaderies exportades menorquines rebien una contrapartida monetària per unitat física exportada superior al de les importades, tot podent-se determinar que aquest model col·locava al capitalisme menorquí a les parts més altes de la "corba del notari". No obstant això, es definia un model extremadament dependent de l'exterior pel que fa al proveïment de matèries primeres i combustibles, així com per la venda de les mercaderies fabricades de major valor afegit.

En aquest període, en termes físics, les principals mercaderies entrades foren els productes agroalimentaris, seguits dels combustibles; mentre que les principals sortides foren productes agroalimentaris i productes fabricats. En termes monetaris, les principals partides exportades foren les del calçat i teixit de cotó, i les importades les de cereals i les seves farines, pell assaonada i soles. Els anys 1920 els fluxos comercials varen decaure significativament, per mor dels múltiples canvis que tenien lloc en el context internacional i les reglamentacions comercials adoptades a l'Estat. Cap a mitjans de la dècada es reprengueren les activitats industrials-comercials, la qual cosa es reflectí en un increment constant de les importacions de combustibles fòssils. Les crisis bèl·liques varen tenir majors repercussions sobre el capitalisme menorquí, ja que durant la Guerra Civil va romandre fora del control feixista i posteriorment quedà sotmès a les restriccions comercials que afectaren a l'Espanya franquista.

El cas eivissenc ha estat qualificat com a sorprenent, respecte de l'evolució comercial de Mallorca i Menorca. En aquest cas, els fluxos comercials sortits del port d'Eivissa han estat superiors a les entrades, és a dir, presenta un superàvit comercial físic entre el període que va de 1857 a 1950. La principal partida exportada, en termes físics, era la sal comú que representava el 85,9% de les exportacions; mentre que les principals mercaderies importades eren productes agroalimentaris. D'altra banda, s'observa que la seva especialització dins del circuit del capital era en base a l'extracció de matèries primeres que rebien una baixa contrapartida monetària per unitat física comercialitzada. Així i tot, el muntant global en termes monetaris de les exportacions superava al de les importacions, amb la qual cosa presentava un superàvit comercial monetari. Per tant, el fet que el capitalisme eivissenc presentàs un superàvit comercial físic i monetari és el que fa que es parli d'aquest com un cas singular en el context balear, que s'explica per la seva superespecialització en l'extracció de la sal, controlada per la família capitalista mallorquina dels Salas amb la societat Salinera Española.

Industrialització turística. La redefinició del capitalisme balear: de gran guardiola de divises del règim feixista a potència turística global en temps del neoliberalisme.

Un dels trets més significatius del capitalisme balear ha estat l'adopció de la **industrialització turística** com a via d'acumulació i la inserció en les lògiques sistèmiques del capitalisme històric. Emperò, l'operació turística no sorgí del no res, sinó que va anar acompanyada i precedida d'una gradual transformació del capitalisme de les illes fins a consolidar la pràctica homogeneïtzació de tot l'arxipèlag sota els criteris de la mercantilització turística-immobiliària. Cap a finals del segle XIX les elits ja varen fer les **primeres passes** per a la creació d'un **clima proturístic**, encara que l'opció turística restava marginal ja que els majors marges de benefici es concentraven en les activitats agrocomercials i industrials-comercials. A principis de segle XX a Mallorca es començaren a dur a terme alguns projectes i propostes proturístiques, amb el punt de partida de la inauguració del Grand Hotel de Palma el 1903, en el que es trobaven personatges de l'oligarquia local entre el seu accionariat; i de la fundació del Foment del Turisme de Mallorca el 1995, potent lobby proturístic de l'oligarquia mallorquina. El model turístic en base a l'hoteleria de luxe resultava massa costós i poc després aquell model fou substituït per un d'altre menys luxós. Així, just abans de la Primera Guerra Mundial es començaren a construir nous hotels.

Emperò, fou després de la Gran Guerra, durant els **feliços anys 1920**, quan es va disparar la maquinària turística. Això coincideix amb uns moments en què se produïen intenses

transformacions en les lògiques d'acumulació del capital a escala planetària. Alguns dels protagonistes del projecte turístic mallorquí procedien de les nissagues capitalistes com foren els Alzamora. Aleshores es posaren en marxa nombrosos projectes turístics que es localitzaven més enllà del centre de Palma. L'expansió de la producció social de l'espai turístic consistí en la inserció de nous espais a les lògiques de mercantilització turística, la qual cosa requeria també adoptar noves solucions espacio-temporals com fou l'extensió de les infraestructures de transport.

Més enllà del primer focus que fou el centre urbà de Palma, s'integraren nous espais com la zona del Terreno i S'Arenal al municipi de Palma. També s'inserien nous espais de l'illa, com el cas destacat de Formentor a Pollença. El projecte turístic dels anys 1920 i principis dels 1930 contemplava també la transformació urbanística del litoral, amb la projecció de diverses urbanitzacions que seguïen el model de ciutat jardí (p.ex. Ciutat Jardí, Cala d'Or, etc). Cal destacar que aleshores la principal entitat financera de Mallorca, el Banc de Crèdit Balear, tenia intenses connexions amb el negoci turístic i urbanístic. Els capitalistes que començaven a veure com es reduïen els marges de benefici en les activitats pautadores del capitalisme insular, per mor de la creixent competitivitat intercapitalista, començaren a invertir en projectes urbano-turístics.

En els anys 1930 molts dels turistes arribats s'allotjaven a cases particulars i s'iniciaren diverses urbanitzacions, algunes de les quals foren interrompudes momentàniament per la Guerra Civil. Durant la primera meitat dels anys 1930, els turistes allotjats en establiments turístics es duplicaren, tot assolint 40 mil turistes el 1935. Emperò, aleshores el turisme de creuers resultava ser també rellevant ja que el 1935 els turistes en trànsit eren uns 50 mil, i el lobby turístic pressionava pel condicionament de les infraestructures portuàries.

La classe capitalista eivissenca també apostà pel turisme cap a principis del segle XX i la Cambra de Comerç d'Eivissa publicava el 1909 la primera guia de promoció turística de l'illa. La Primera Guerra Mundial va interrompre aquell intent proturístic. En els anys 1920 es va reprendre l'operació turística eivissenca i en els anys 1930 hi havia una important colònia estrangera, formada en gran part per "nàufrags de la modernitat" com el filòsof Walter Benjamin. Emperò, la major part d'ells s'allotjaven a cases particulars ja que hi havia escassos establiments turístics. El 1933 es constitueixen del Foment del Turisme d'Eivissa i s'inauguraren 3 importants hotels (Buenavista, Portmany i Grand Hotel Ibiza). Junt amb la construcció hotelera augmentà la construcció de xalets al litoral destinats als estrangers. Mentrestant, a Formentera s'inaugurà la primera fonda els anys 1920 i el primer hotel el 1933, any en què s'incrementaren les connexions marítimes amb Eivissa. A Menorca, l'intent turístic no acabà d'arrelar de la mateixa manera que ho havia fet a Mallorca i Eivissa. Encara que el 1932 es fundà el Foment del Turisme de Menorca, els capitalistes de l'illa no posaren esment en la indústria dels forasters.

L'auge turístic dels **anys 1930** coincidí amb l'ascens de la conflictivitat social a Europa, fet que conduiria a l'ascens dels feixismes i a la Segona Guerra Mundial. Aleshores, les illes són visitades per turistes que molt probablement també eren espies i també d'altres que escapaven del clima cada cop més irrespirable al Vell Continent. El clima prebèl·lic feu que les expectatives del negoci turístic s'ensorrassin i amb l'esclat de la Guerra Civil s'aturà aquella primera etapa turística. No obstant, les forces feixistes no varen pretendre aturar el negoci turístic ni tan sols durant la guerra. Un cop imposada la dictadura s'intentà relançar el turisme estranger, però la Segona Guerra Mundial trencà les expectatives. Poc després del final de la Segona Guerra Mundial, l'Espanya feixista fou integrada dins l'òrbita dels interessos geoeconòmics i geoestratègics dels EUA, i de nou es reprenia el negoci turístic, aquest cop ja sota la modalitat industrial massiva. No obstant això, abans de l'esclat del boom del turisme internacional, a Mallorca, ja s'havia posat en marxa la maquinària turística amb el turisme espanyol que el 1950 duplicava en nombre de turistes al turisme internacional. Aleshores l'aeroport de Son Bonet (Palma) adquiria el rang internacional i experimentà un increment constant dels vols.

Cap a mitjans de la dècada dels 1940, malgrat la política autàrquica, la dictadura estava estrangulada financerament, concretament per les dificultats d'obtenir divises estrangeres i així cobrir les seves demandes comercials. En aquells moments, l'opció turística es plantejava com a plataforma de salvament del règim que experimentava un cert desgast per mor de les dificultats econòmiques per les que passava. El negoci turístic i la dimensió financera han anat sempre de la mà i en aquells moments ja quedà prou palès. Al llarg de la dècada dels 1950 s'introduïren tot un seguit de modificacions polítiques per tal de permetre la inserció de l'Espanya de Franco en els circuits internacionals del capital, i així donar oxigen a la dictadura que era aliada de

l'hegemó mundial, els EUA. Mentre que Europa es reconstruïa mitjançant el Pla Marshall, l'Estat espanyol ho faria, entre d'altres, amb les divises turístiques.

A principis dels **anys 1950** començaren a guanyar pes els grans operadors turístics, paral·lelament a l'aparició posterior dels vols xàrter, que anaren guanyant molta rellevància en la producció turística espanyola. Entre el 1935 i el 1950 a les Balears es passà de 153 establiments d'allotjament turístic i 3569 places, a 174 establiments i 4054 places, la qual cosa indica l'escàs impuls encara existent en la construcció hotelera. Emperò, al llarg de la dècada dels 1950 la construcció d'establiments d'allotjament turístic es disparà, tot assolint a l'any 1958 unes 15,9 mil places. En aquests moments començà la trajectòria empresarial d'alguns dels que serien els grans taurons turístics: Gabriel Escarrer amb l'Hotel Altair a el Terreno o Joan Riu amb l'Hotel San Francisco a S'Arenal. A Mallorca les principals zones turístiques se situaven al litoral dels municipis de Palma, Calvià, Sóller, Pollença i Capdepera. L'obertura del Club Med a Alcúdia inaugurava una nova forma de mercantilització turística i de l'oci.

Al llarg de la dècada dels 1950 a Eivissa s'obriren nous establiments, a través de l'entrada de capitals de fora de l'illa. Mentre, a Formentera també es dugueren a terme noves obertures, com l'emblemàtica Fonda Pepe. D'altra banda, a Menorca s'inaugurà l'Hotel Port Mahón, propietat de Joan Victory, que fou qualificat com el primer hotel modern de l'illa. A banda de la producció turística massiva de base hotelera, es varen propagar paral·lelament les urbanitzacions pel litoral amb clara vocació turística. Una difusió que s'ha dit que fou desordenada, però que responia clarament als interessos de la classe dominant i propietària, que estava plenament alineada amb les estructures del règim feixista.

En aquests moments es detectaven dues clares tendències: la primera era l'estreta connexió entre les autoritats feixistes i gran part dels empresaris turístics; i la segona era la incipient connexió entre el capital turístic de les Balears, els hotelers, i el capital estranger, els Tour Operadors. El projecte turístic es consolidava com el projecte de les classes dirigents i també com la via d'especialització territorial de les illes en la Nova Divisió Internacional del Treball.

Entre el 1951 i el 1958 els turistes arribats a les Balears passaren de 127 mil a 308 mil, tot passant els espanyols de representar el 52,4% el 1951 al 25,4% el 1958. El 1958 els turistes britànics eren els més nombrosos, seguits dels alemanys, francesos i nord-americans. Aquest canvi en la composició de l'origen dels turistes rau en el fet que al llarg dels 1950 es redefiniren les relacions exteriors del règim de Franco, s'aixecaren les restriccions a l'Alemanya americana i els Tour Operadors començaren a guanyar força gràcies a la generalització del transport aeri. Això era facilitat pel petroli barat i la configuració dels tractats de l'aviació civil, la qual cosa facilitava els vols internacionals.

Tal com s'ha vist, abans del 1959 quan s'aprovà el Pla d'Estabilització estatal, el règim feixista ja havia ampliat notablement les seves relacions econòmiques i polítiques amb els estats capitalistes, i les Balears es perfilaven com una de les principals zones de producció turística de l'Estat. Amb el Pla d'Estabilització es completava la inserció del capitalisme espanyol dins les lògiques del capitalisme regulat, però es materialitzaven certes particularitats que avançaven les receptes neoliberals que imposarien posteriorment els EUA als països llatinoamericans. En aquest sentit, dos dels aspectes més importants a tenir en compte foren la forta devaluació de la pesseta que afavorí la industrialització turística espanyola, clau en l'aportació de divises, i la nova regulació de la inversió estrangera directa (IED).

Cap a principis de **1960** les Balears ja eren la principal regió turística de l'Estat en quant a capacitat d'allotjament turístic i a partir d'aleshores el ritme de construcció hotelera s'accelerà, tot assolint un ritme frenètic entre finals dels 1960 i principis dels **1970**. Es passà de 573 establiments i 15 mil places el 1959, a 1484 establiments i 200 mil places el 1973. Un element a tenir en compte ja a principis dels 1970 és el fet que el mercat negre turístic equivalia al 33% de les places turístiques legals, és a dir que hi havia un frau turístic de dimensions considerables. La localització de les "fàbriques turístiques" es concentrà en l'espai, tot produint centres d'industrialització turística a zones del litoral, la major part de les quals ja havien iniciat el seu procés de turistització durant les dècades anteriors. No obstant això, des del Ministeri d'Informació i Turisme també es va potenciar la producció de nous espais d'industrialització turística mitjançant la promulgació de la Llei de Zones i Centres Turístics. En algunes zones on la industrialització turística fou pionera, com per exemple a Sóller o a Pollença, el creixement dels establiments turístics va tenir lloc a un ritme lent, la qual cosa indicava la nova relocalització de la indústria turística.

Al llarg d'aquest període, les "**fàbriques turístiques**" passaren de ser de reduïdes dimensions amb una mitjana de 53 places per establiment el 1964 a grans hotels amb una mitjana de 133 places per establiment el 1973. Els grans establiments eren la resposta al turisme xàrter, entès aquest com la industrialització turística massiva associada als contingents de turistes controlats pels Tour Operadors que viatjaven amb vols xàrter. A Mallorca on l'aeroport de Son Sant Joan s'inaugurà el 1960 es va experimentar un creixement vertiginós del nombre de turistes i de construcció hotelera. Es passava el 1964 de 57,3 mil places a 170 mil places el 1973. En aquells anys es consolidaren els gegants hotelers, les cadenes que posteriorment serien transnacionals: Gabriel Escarrer (Hoteles Mallorquines), Joan Riu (Riu Hotels), els germans Barceló (Grup Barceló) o Guillermo Cryns (Iberotel), entre d'altres. Una expansió explicada per les seves bones connexions amb els grans Tour Operadors, i fins i tot per la participació dels operadors en el capital hotelier. En aquells anys també fou rellevant la presència de la cadena hotelera del Ruíz Mateos, Hotasa.

A Eivissa, després de la inauguració de l'aeroport del Codolar el 1961 (obert al trànsit internacional el 1966), es produí també un autèntic boom turístic. La planta d'allotjament turístic passà el 1964 de 173 establiments i 8,7 mil places a 347 establiments i 43 mil places el 1973, la major part d'ells aixecats entre el 1968 i el 1973. L'oligarquia eivissenca es llançà al negoci turístic, i aparegueren les primeres cadenes hoteleres eivissenques, entre les que s'hi trobava la poderosa família Matutes (Abel Matutes Juan i Abel Matutes Tur), Alonso Marí Calbet i Vicent Juan Guasch. Per tant, en el cas eivissenc també es dibuixava una línia nítida de continuïtat entre el poder polític i l'econòmic. D'altra banda, l'expansió de la planta d'allotjament turístic a Formentera, que passà el 1964 de 21 establiments i 505 places a 42 establiments i 2736 places el 1973, va estar estretament vinculat a la figura de l'empresari eivissenc Alonso Marí Calbet.

Menorca s'incorporà tardanament a la industrialització turística massiva ja que l'aeroport internacional no s'inaugurà fins el 1969. En pocs anys, però, la construcció hotelera fou vertiginosa i entre el 1964 i el 1973 es passà de 40 establiments a 85 i de 1,5 mil places a 11,9 mil places. El cas menorquí, de més tardana incorporació, es caracteritza per la construcció d'hotels de molt majors dimensions, precisament per ser establiments directa o indirectament controlats pels grans Tour Operadors i per tant l'estructura de la propietat estava molt més concentrada en els grans agents. A més dels hotelers menorquins (p.ex. Protumesa i Surmensa), eren presents les cadenes de Ruíz Mateos, els Barceló o Clarkson.

Les **cadenes hoteleres** a mitjans dels anys 1970 controlaven el 27,8% de les places hoteleres. Les primeres eren Hoteles Mallorquines, propietat d'Escarrer; Intursa, presidida per Miquel Oliver; Iberotel de Guillermo Cryns; Hotasa de Ruíz Mateos; i Consultores Hoteleros del Mediterráneo de la British Caledonian. Una de les qüestions claus, i encara actualment sense resoldre, és saber com es va **finançar** aquell boom hotelier. A grans trets, encara que amb diferent ordre d'importància, es podria definir la combinació d'una sèrie d'elements: en primer lloc, l'absorció de capitals dels propis empresaris mallorquins que es desplaçaven vers el negoci turístic; en segon lloc, la transferència de diners públics a través del Crèdit Hotelier que sovint ha estat menystingut però que jugà un paper cabdal en la producció turística de l'espai; en tercer lloc, el finançament, moltes vegades opac, procedent dels Tour Operadors; i finalment, la neteja de capitals procedents del contraban.

En el cas dels Tour Operadors britànics es generà una autèntica guerra entre ells que conduí a la concentració en torn als grans operadors, tot destacant que el seu negoci turístic global els hi permetia també netejar, entre d'altres, diners procedents de l'or de la Sud-àfrica de l'Apartheid. Els Tour Operadors alemanys eren gegants financers que tenien múltiples ramificacions empresarials que captaven les rendes de la societat del consum de masses alemanya, algunes d'elles beneficiades a través de l'espòli nazi.

Cap a finals dels 1960 els països del capitalisme avançat d'Europa presentaven símptomes de sobreacumulació i l'expansió financera mitjançant el finançament de la planta de producció turística espanyola resultà ser una solució temporal als excedents de capital. Tot i això, l'objectiu principal dels operadors no era controlar la propietat hotelera, sinó controlar el procés complet de producció turística, cosa que s'asseguraven mitjançant els mecanismes de finançament.

A mitjans de la dècada dels 1950 s'aprovà la llei del sòl, que suposadament havia de regular l'**activitat urbanística** mitjançant instruments de planejament. Les grans ciutats i les zones turístiques del litoral estaven en plena ebullició i els empresaris propers al règim es

convertiren en els gegants de la promoció immobiliària i la construcció. La promulgació de la primera llei del sòl del 1956 i els instruments de planejament urbanístic legitimaven les expectatives urbanístiques de la classe propietària del sòl, tot essent l'urbanisme feixista una de les majors "herències" que rebé la societat balear de la Dictadura i les seves elits. Així a principis dels 1960 hi havia unes 90 urbanitzacions i 59 projectades a les Balears. A més, les elits reclamaven la urbanització de 6950 noves hectàrees. D'acord amb el Pla Provincial de les Balears, el 1969, hi havia plans parcials de vocació turística que afectaven 3909 Ha. A aquestes urbanitzacions s'hi han d'afegir les que sorgiren arran de la Llei de Centres i Zones d'Interès Turístic de 1963 que rebien tota una sèrie d'excepcions legals en matèria urbanística, així com recolzament financer públic. Així mateix, al llarg dels 1960 es potencià la inversió estrangera en immobles. Fou, però, la promulgació de la Llei Strauss de finals dels 1960 la que suposà un important incentiu a les inversions estrangeres en immobles, ja que el govern alemany considerava la compra de terrenys i immobles a l'Estat espanyol com una ajuda al desenvolupament, per la qual cosa suposava deduccions fiscals.

Entre l'aprovació de la Llei del Sòl de 1956 i el Pla Provincial d'Ordenació de Balears de 1973 es varen sancionar uns pocs plans generals, que presentaven unes previsions expansives i dels que destaquen el de Palma –el primer de 1963 i el de Ribas Piera de 1973–, el de Calvià, o el d'Eivissa. Les ciutats principals havien crescut de manera desproporcionada i els instruments de planificació tan sols es dedicaven a traslladar aquella realitat al paper. Alhora, els plans preparaven el camí per futures expansions, en les que hi cristal·litzaven moltes vegades les vinculacions entre els polítics feixistes, propietaris de sòl i empresaris. Entre el 1960 i el 1970 es passà d'uns 145,8 mil a 152,5 mil habitatges. Destaca el fet que els habitatges no principals, les segones residències entre ells, passaren de representar el 8,6% el 1960 al 28,5% el 1970. El Pla Provincial d'Ordenació de Balears de 1973 legitimava el creixement urbanístic i cap a mitjans 1970 la superfície de les urbanitzacions turístiques assolía unes 9,9 mil Ha, xifra que s'aproxima molt a la reclamada per les elits franquistes a principis dels 1960. Encara que moltes d'elles no s'executassin, restarien pendents de ser urbanitzades. L'herència de l'urbanisme feixista seria, doncs, un dels principals fronts de lluita social que encapçalaria el moviment ecologista.

En aquesta etapa, coneguda com del primer boom turístic, **l'arribada de turistes estrangers**, malgrat es mantingués una cruenta repressió social, fou espectacular gràcies als preus barats i a la potent propaganda feta per les autoritats feixistes (p.ex. campanya "25 años de paz"). No obstant això, la industrialització turística es duia a terme lluny dels centres urbano-industrials on es concentrava la conflictivitat sociopolítica. D'aquesta manera, els espais turístics eren més fàcilment controlables pel règim, alhora que el turisme pràcticament narcotitzava la societat. Els turistes arribats a les Balears passaren el 1959 de 321 mil a 3,5 milions el 1973. Es pot destacar que cap a principis dels 1970 la major part dels turistes estrangers volaven amb vols xàrter i aquests vols representaven prop del 90% dels turistes arribats a les illes. La major part dels turistes segons procedència eren britànics (38%), alemanys de la RFA (20%) i espanyols (10%). Encara que la major part dels turistes arribats a les Balears s'adreçaven als espais de consum turístic massiu, a través de fórmules productives fordistes, fou singular la rellevància sociocultural que va tenir el moviment hippy a les Pitiüses. Aquest fou durament reprimit per les autoritats feixistes i posteriorment mercantilitzat i transformat en reclam propagandístic de les illes.

La potent transformació del capitalisme balear de la mà de la industrialització turística va anar acompanyada d'una important **transformació sociocultural** que fou tan intensa com la turistització de l'arxipèlag. La població de les Balears passà, entre 1955 i 1975, de 429 mil persones a 597 mil. Els majors increments demogràfics tengueren lloc a les principals ciutats i als municipis turístics, entre els que destaca l'espectacular cas de Calvià que experimentà un increment demogràfic del 243%. Darrera d'aquest increment demogràfic estava l'efecte imant del capitalisme balear que atreia població de les zones deprimides de la península. En aquest sentit, es podria apreciar com el 1975 el 22% de la població balear ja era d'origen peninsular quan el 1955 aquests només eren un 8% del total. A més, dins les pròpies illes es produïren importants alteracions, amb el desplaçament poblacional des de les zones interiors als centres urbans i a les zones turístiques. L'estructura de la població activa baratà significativament, amb un clar predomini de la població activa en els sectors de serveis i construcció, en detriment del sector primari. Així mateix, les condicions de vida i de treball de les persones ocupades en els sectors de la construcció i hoteleria eren generalment precàries. Malgrat la fèrria disciplina del règim, a finals dels 1960 i principis dels 1970 aquelles condicions es començaren a denunciar i

s'organitzaren algunes manifestacions a hotels, en les que els capellans obrers hi jugaren un paper important.

L'època expansiva dels Trenta Gloriosos es començà a fracturar a mitjans de la dècada dels 1960, però fou a principis dels 1970 quan el **capitalisme regulat entrà en crisi**. Aquella crisi global donà pas a la contrarevolució neoliberal i a la inauguració del règim d'acumulació financer global, batejat com Règim Dòlar Wall Street. A l'Estat espanyol, la crisi del capitalisme coincidí amb la mort del dictador, fet que, amb les incerteses que es plantejaven a les classes dirigents estatals i internacionals, reforçà la crisi sociopolítica. La segona meitat dels 1970 va estar marcada per la crisi econòmica, amb un augment considerable de l'atur i un procés estagflacionari, que desembocà en els Pactes de la Moncloa. D'aquesta manera, s'afiançà un reforçament del poder de les classes dominants i la ruptura de moltes expectatives sociopolítiques. Es preparaven, alhora, les bases per poder entrar a la Comunitat Econòmica Europea, regida cada cop més pels criteris del dogma neoliberal.

A les Balears, la crisi fou molt profunda, pel fet de ser tan dependent de les economies centreeuropees. D'altra banda, en inaugurar-se l'anomenat règim democràtic, es configurà o continuà el model polític dominant protagonitzat per les elits empresarials i molts dels que havien ocupat càrrecs polítics durant la dictadura continuaren ocupant càrrecs amb nova vestimenta. D'altra banda, a partir de mitjans dels 1970, la pressió social aconseguí la revisió salarial a l'alça. Però, la crisi i la posterior gestió d'aquesta per part del PSOE, a nivell estatal, amb la retòrica de l'entrada al grup europeu, feu que la contestació obrera es desactivàs en bona mesura.

El 1986, l'entrada a la **CEE** (i la permanència a l'OTAN) donà pas al conegut quinquenni de l'eufòria, que està marcat per una intensificació del procés d'acumulació estatal i un augment notable de l'activitat turística i constructora a les Balears. A finals dels 1980 es celebrà la primera vaga general contra el PSOE. Aleshores, el mercat laboral balear era un dels més representatiu de les formulacions de flexibilitat i precarització laboral de l'Estat.

Els **fluxos turístics** a les Balears, al llarg de la dècada dels 1970, presenten una situació de cert estancament, mentre que a partir dels 1980 els fluxos es reactivaren, tot passant de 3,5 milions de turistes el 1973 a 6,9 milions el 1988, moment a partir del qual el nombre de turistes tornava a davallar. La crisi de la dècada dels 1970 va repercutir significativament sobre els **Tour Operadors** europeus, especialment els britànics que es varen veure afectats per la devaluació de la lliura i l'augment dels preus dels combustibles. Ambdós coincidiren amb la guerra de preus que protagonitzaren els Tour Operadors britànics. Un bon nombre de Tour Operadors **britànics** feren fallida, dels que cal subratllar el cas de Court Line. A més de ser una clara expressió dels efectes de la crisi, la fallida de Court Line resultà ser un cas paradigmàtic en quant al funcionament d'aquestes corporacions i la seva relació amb els destins turístics de l'Estat, particularment amb les Balears. Els anys de redefinició del capitalisme global coincidí amb l'establiment de les polítiques neoliberals al Regne Unit de la mà de Margareth Thatcher, la qual cosa quedà reflectida en el pes del turisme britànic a les Balears, que passà de representar el 1973 el 38% dels turistes al 30% el 1992. La major part dels turistes britànics arribats a les Balears –per sobre del 70%– ho feien mitjançant Tour Operador. Després del cataclisme dels Tour Operadors es va redefinir l'estructura corporativa amb un procés que per una banda perseguia estendre la xarxa de negoci amb la proliferació de nous productes més barats i la pràctica de l'*overbooking*, ja que els avions xàrter portaven turistes que no s'adreçaven a l'oferta legal, sinó que un segment cada cop major s'adreçava al mercat negre turístic dels apartaments; i per una altra banda, marcava una tendència cada cop més oligopolística, que en el cas britànic estava encapçalat per la companyia Thomson.

El turisme **alemany**, entre els anys 1970 i principis dels 1990, presentava una tendència ascendent durant, i just després de la reunificació alemanya fou el moment en què els turistes alemanys superaren per primer cop als britànics. Els majoristes germànics estaven molt més concentrats que els britànics, tot essent les dues principals companyies TUI i NUR (Neckerman und Reisen). En el cas dels turistes alemanys arribats a les illes, prop del 80% ho feia mitjançant Tour Operador. Tant en el cas dels tour operadors britànics com els alemanys es pot destacar la seva participació en la propietat de cadenes hoteleres que operaven a les Balears (p.ex. Thomson a Thomson Hotels, TUI a Iberotel o Riu, NUR a CYRASA dels Fluxà, etc).

El tercer grup de turistes segons procedència arribats a les Balears, entre el 1973 i el 1992, eren els **espanyols** amb el 14,65% dels turistes el 1992, dels quals un 74% ho feia amb

Tour Operador. Els principals Tour Operadors estatals que operaven a les illes eren Travelplan, Soltour, Iberojet, Club de Vacaciones, Mundicolor i Turavia. Alguns d'aquests eren propietat dels grans empresaris turístics de les Balears que protagonitzaren processos d'integració horitzontal i vertical: Travelplan de Juan José Hidalgo, Soltour de Pablo Piñero, Iberojet dels Fluxà o Turavia dels Barceló. Entre els principals grups turístics de l'Estat, Viajes Marsans fou privatitzada el 1985 i Viajes Internacional Expreso, propietat de Rumasa, fou expropiada el 1983. Ambdues corporacions foren adquirides pel grup encapçalat per Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz Ferrán que amb els anys consolidarien el potent grup turístic Marsans. Durant la dècada dels 1980 hom pot destacar el negoci turístic vinculat a la gent gran espanyola a través dels programes de l'INSERSO (Institut Nacional de Serveis Socials) que a les Balears fou explotat a través de Viajes Ceres. Aquesta companyia fou objecte d'un important escàndol polític-empresarial en el que es varen veure implicats, entre d'altres, destacats membres del PSOE i coneguts homes de negoci de les illes. Aquest cas fou qualificat per la premsa com la ramificació del cas Filesa a les Balears. Un dels principals empresaris afectats per l'escàndol fou Miquel Capó Oliver, propietari d'una de les majors cadenes hoteleres (Sur Hoteles) que feu fallida arran de l'escàndol de Viajes Ceres.

Durant aquest període de readaptació del capitalisme balear a les regles del joc neoliberal es produí una intensa transformació en les estructures de producció turística, i emergiren nous mecanismes de mercantilització turística caracteritzats per la proliferació d'apartaments turístics i també per la colonització de nous espais amb l'objectiu de transformar-los per passar a ser urbanitzacions turístiques. Recent inaugurat el règim postfranquista de la democràcia parlamentària, l'empresariat hotelier balear es va organitzar per tal de poder exercir pressió política, ja que els temps autoritaris havien de deixar pas als rituals de la nova situació política, per tal d'aparentar una certa distància entre el món empresarial i el polític.

Pel que fa a les "**fàbriques turístiques**" un dels primers efectes de la crisi fou que, per una banda, molts establiments hagueren de tancar les portes –entre 1974 i 1988 tancaren 296 establiments–; i per altra banda, degut a la mala qualitat de gran part dels establiments i dels espais urbano-turístics, es destinaren fons públics a la reforma hotelera (p.ex. crèdit hotelier). No obstant, el fet que molts hotels tancassin les portes no significà necessàriament que deixassin l'explotació turística, sinó que molts es convertiren en apartaments i participaren del mercat negre que suposà la producció turística en apartaments fins el moment que foren regularitzats el 1984. D'altra banda, la reducció del nombre d'hotels no significà una reducció del nombre de places, ans al contrari, es passà de 1840 hotels el 1974 a uns 1650 al 1988, però les places s'incrementaren des de 227 mil el 1974 a 239 mil el 1988.

Cap a principis dels 1980 es regulaven a nivell estatal els **apartaments turístics**, fet que posava en evidència que aquell mercat negre turístic no es podia seguir ocultant. La crisi dels 1970 anà acompanyada d'un increment de la construcció d'apartaments a les urbanitzacions del litoral, tot donant sortida als capitals acumulats durant els anys precedents. El 1980 hi havia uns 55 mil apartaments que representaven unes 186 mil places, de les quals un 56% eren il·legals. En relació a l'expansió del parc immobiliari vinculat als interessos turístics, es pot subratllar que entre el 1970 i el 1981 el nombre d'habitatges de les Balears passà de 213 mil a 274 mil, tot essent l'increment més important el de segones residències, que representaven un 27% del parc. Moltes d'aquestes segones residències eren estrictament d'ús turístic.

En aquell context, la segona llei que aprovà el Parlament de les Illes Balears perseguia regular el mercat negre turístic, que es concentrava sobretot en els apartaments. Així, el 1988 les places turístiques legals en apartaments turístics sumaven unes 78 mil places, és a dir, un 24,3% de la planta d'allotjament turístic de les illes. D'altra banda, l'Informe-Estudi Sobre l'Oferta Turística No Legalitzada realitzat pel Parlament de les Illes Balears, en base a dades de 1988, conclouia que les places turístiques il·legals sumaven unes 307 mil, quan les legals eren 321 mil. Per tant, el "mercat negre" turístic equivalia al 95,8% del mercat legal.

La distribució de la planta d'allotjament turístic de les Balears el 1988 presentava un pes predominant de les zones turístiques mallorquines i eivissenques. Palma i Calvià superaven les 50 mil places turístiques, una xifra que era superior a les de Menorca. D'altra banda, entre els municipis que experimentaren un major increment en quant al nombre de places turístiques destaquen els menorquins i Formentera, on a més, en alguns casos, la proporció de places en apartaments turístics era molt significativa. A Mallorca hom pot destacar l'increment de places que es donà a Alcúdia on s'aixecà un dels establiments d'allotjament turístic més grans de

l'Estat, el complex Bellevue amb uns 1474 apartaments i 4 mil places, repartides en 18 edificis, alguns dels quals incomplien la normativa urbanística aprovada en temps de la dictadura.

A la dècada dels 1980 es parlava retòricament de la necessitat de dur a terme una **reconversió turística**, ja que les zones turístiques i els establiments del primer boom presentaven notables signes de deteriorament. També es plantejà la necessitat de frenar el creixement de la flota d'allotjament turístic. Aleshores s'aprovaren els anomenats decrets Cladera, que feien referència al conseller de turisme i empresari hotelier Jaume Cladera. Aquests decrets establiren una ràtio mínima de superfície per plaça turística. En motiu de l'aprovació del segon decret, els empresaris, gràcies a la informació privilegiada que gaudien, realitzaren un allau de peticions per tal de poder aixecar nous establiments al marge dels requeriments que estaven a punt d'aprovar-se el 1987. Aquest boom de la construcció turística es coneix com l'Efecte Cladera i es reflecteix en què els habitatges visats el 1987 foren 2,2 vegades superiors als de 1986, la major part dels quals eren d'ús turístic.

La crisi dels anys 1970 va sacsejar l'estructura empresarial hotelera, la qual desembocà en un procés de concentració empresarial, que reforçà el pes de les **cadenes hoteleres**. Després de les fallides de molts Tour Operadors, nombrosos hotelers es varen desprendre, en part, de la dependència financera respecte d'ells. Els hotelers gaudiren d'ajudes financeres públiques i la banca estatal, que fins aleshores havia restat al marge del negoci turístic, s'implicava en el seu finançament. No obstant això, a la dècada dels 1980 es consolidà la participació dels grans Tour Operadors amb algunes de les grans cadenes hoteleres de les illes (p.ex. NUR amb Iberostar i Royaltur, TUI amb Iberotel i Riu, Vingressor amb Sunwing, etc). D'altra banda, el 1974, encara en plena dictadura, l'administració pública va potenciar la concentració empresarial hotelera i el procés d'internacionalització hotelera. A les Balears, entre el 1975 i el 1986 les places hoteleres controlades per les cadenes passaren de 59 mil a 86 mil, el que representava el 25,8% de les places turístiques i el 30%, respectivament. Cap a finals de la dècada dels 1980, les cadenes hoteleres tenien el 41,8% de les places hoteleres i el 21,8% de les dels apartaments turístics, tot essent la comunitat autònoma de l'Estat on les cadenes hoteleres tenien major presència.

Les cadenes hoteleres balears estaven encapçalades per Hoteles Sol de Gabriel Escarrer, que el 1983 incorporà la flota hotelera de l'expropiada Hotasa, del grup Rumasa, i es convertí en el principal grup hotelier a molta distància de la resta, amb unes 23 mil places el 1986. Degut a les tensions socials derivades de "l'excés democràtic" posteriors a la mort de Franco, Escarrer decidí donar el salt amb noves inversions a Canàries i la península. També inicià el procés d'expansió internacional amb la inauguració d'un establiment a Bali, sota la dictadura de Suharto, i reforçà la internacionalització de la cadena amb l'adquisició d'Hoteles Meliá. Els poderosos Matutes, amb les cadenes Doliga i Maturisa, tenien 7,5 mil places a les Balears, tot essent omnipresents a Eivissa. Aleshores, Abel Matutes Juan ocupà destacats càrrecs polítics que foren prou profitosos pels seus negocis i en aquells moments, inicià l'estratègia d'internacionalització començant per la República Dominicana.

A la dècada dels 1980, les cadenes participades per TUI, Riu i Iberotel, es trobaven entre les principals de les Balears. Iberotel, propietat de TUI (abans de Guillermo Cryns), era la segona cadena amb unes 6,1 mil places el 1986; mentre que Riu tenia unes 4,4 mil places el 1986. A mitjans dels 1980, Riu inaugurà el primer hotel fora de les illes, a Canàries, on ja operava Iberotel. Posteriorment els hotels espanyols d'Iberotel s'integraren dins la cadena Riu, que preparava el salt internacional amb l'adquisició de terrenys a la República Dominicana. Una de les majors cadenes hoteleres d'aquesta dècada, Sur Hoteles, que el 1986 comptava amb 5,8 mil places, feu suspensió de pagaments a principis dels anys 1990, arrossegada per l'escàndol político-empresarial de Viajes Ceres. Cap a mitjans dels 1980, el grup Barceló comptava amb unes 3,8 mil places a les Balears. En els 1970, la companyia saltà a les Canàries i a principis dels 1980 foren els primers hotelers de les illes que, després de l'adquisició de Turavia el 1981, iniciaren la colonització turística internacional, mitjançant el lloguer de dos establiments a Mèxic i la construcció hotelera a la República Dominicana, amb el Bávaro Beach. Les cadenes vinculades al Tour Operador NUR, Iberostar i Royaltur, també es trobaven entre les principals de les illes. El 1983, la família Fluxà i NUR crearen Iberostar, i en poc temps ja fou de les més importants de l'illa. D'altra banda, Royaltur, a finals dels 1980, participada per NUR i el contrabandista Jaume Moll, es va convertir també en una de les principals cadenes balears.

L'arribada de l'anomenada democràcia consolidà moltes de les propostes, plans i projectes **urbanístics** que s'havien aprovat durant el franquisme. Aquesta herència de l'etapa

feixista marcà, en certa mesura, el punt de partida de moltes de les **lluites ecologistes** a les Balears. Així, el desplegament de nombrosos projectes urbanístics xocaren amb una creixent contestació social a les Illes, com per exemple fou el cas de la lluita contra la urbanització de sa Dragonera a Mallorca, s'Albufera des Grau a Menorca o ses Salines a Eivissa. En la major part dels casos es tractava de capitals vinculats a l'oligarquia de les illes, que havia gaudit dels privilegis de l'època feixista. Emperò també hi havia presència de capitals d'altres indrets de l'Estat i també estrangers, tot destacant algun cas relacionat amb els capitals procedents de les petromonarquies àrabs (p.ex. urbanització de Capocorb a Mallorca).

Després de la mort del dictador s'iniciaren una sèrie de reformes legals en matèria urbanística que, a grans trets, consolidaven els drets adquirits per les classes propietàries durant la "llarga nit feixista". Aquests privilegis quedaren reflectits en el planejament urbanístic. El sòl que podia ser sacrificat al procés urbanitzador a principis dels 1980 sumava unes 38 mil Ha, amb la qual cosa s'estimava que la "matèria primera" per a l'especulació urbanística seria suficient per fer front als següents 92 anys. D'altra banda, en alguns municipis, especialment a les capitals de les illes, on la correlació de forces es va decantar cap a governs no conservadors, s'aprovaren planejaments urbanístics que rompien, en certa mesura, amb la lògica dominant (p.ex. Palma, Maó o Ciutadella).

Un dels trets característics del període postfranquista fou el de la irrupció de la **contestació social** contra les lògiques del poder, amb l'aparició de diversos col·lectius que suposaren un cert fre al procés d'acumulació de base territorial. Entre aquells col·lectius cal destacar la constitució del GOB (Grup Balear d'Ornitologia) el 1973, però també d'altres col·lectius autònoms i àcrates. Així mateix, els partits polítics a l'oposició, les esquerres, acompanyaren les denúncies sobre la degradació territorial a les institucions públiques. Aleshores s'inicià una lluita social constant per tal d'evitar la urbanització d'espais que havien estat incorporats al "*monopoly territorial*" des de feia temps (p.ex. sa Dragonera, s'Albufera d'Alcúdia, es Trenc, ses Salines d'Eivissa, etc).

Altrament, malgrat l'oposició dels lobbies empresarials i de les tensions internes en la dreta política que estava subjecte als pactes entre el Partit Popular i Unió Mallorquina, es varen aprovar mesures legislatives que protegien alguns d'aquells espais. Així, el 1984, la primera llei que aprovava el Parlament de les Illes Balears era sobre la protecció d'àrees naturals i s'aprovà amb el vot en contra del Partit Popular. A partir d'aleshores s'anaren aprovant tota una sèrie de lles de protecció d'espais naturals, quasi sempre després de les campanyes dels grups ecologistes. El 1987 s'aprovava la Llei d'Ordenació del Territori de la que haurien d'emanar altres instruments legals per tal de posar "ordre" en el territori, i el 1988 s'aprovava la llei de camps de golf que obria les portes a la mercantilització turístico-immobiliària dels espais rurals interiors, que fins aleshores havien restat, en bona mesura, al marge del procés turístic.

Per tal d'entendre la força del sector de la construcció i l'expansió turístico-immobiliària, entre el 1973 i el 1992, és imprescindible tenir en compte el paper que jugà el **capital estranger**. La preparació per entrar a la CEE també es reflectí en el marc normatiu de les inversions estrangeres que proclamava la seva liberalització. Així, a les Balears, la inversió estrangera en immobles, recollida en les estadístiques oficials, era superior a d'altres tipus d'inversió estrangera. El 1986, les principals comunitats autònomes receptores d'inversions estrangeres en immobles eren Màlaga, Alacant i Balears. I, Calvià era el tercer municipi en inversions estrangeres en immobles de tot l'Estat.

Les alteracions del capitalisme global i les particularitats del balear es reflectiren en l'**estructura** i les **pautes sociodemogràfiques**. Entre mitjans dels 1970 i finals dels 1980 es produeix un increment de la població que passà de 564 mil habitants a 728 mil, tot essent els increments relatius més destacats els de les Pitiüses. No obstant això, el procés no és uniforme, ja que es donaren processos paral·lels de buidament dels municipis rurals i d'interior, i ompliment dels municipis urbano-turístics. A la segona meitat dels 1970, molts dels treballadors temporers peninsulars establiren definitivament la seva residència a les Balears i a partir dels 1980 els fluxos migratoris peninsulars ja no seran només els procedents de les regions agrícoles en procés de despoblament, sinó que s'hi afegiren contingents demogràfics procedents de les regions sotmeses a processos de reconversió industrial. La població nascuda a d'altres comunitats autònomes superava el 25%, però aquesta proporció esdevenia molt major a les zones d'industrialització turística, tot destacant el cas de Calvià. A més, des del moment en què l'Estat espanyol s'incorporà al projecte europeu es va iniciar un nou procés rellevant com fou el

de la instal·lació de nous residents procedents dels estats membres més poderosos de la CEE, la qual cosa es reflectí en un increment de la població resident estrangera.

Cap a finals dels 1980 en el context internacional es va entrar en una nova fase de reestructuració del capitalisme global, que després del col·lapse de la URSS i la Primera Guerra del Golf, reforçà l'hegemonia dels EUA, de les lògiques financeres d'acumulació i la ideologia neoliberal. Durant la dècada dels 1990 s'articulà el règim d'acumulació del capital financer i global que fou protagonitzat per les transnacionals i les finances, el que s'ha definit com la "globalització dolça". El projecte europeu abraçava plenament el dogma neoliberal i inicià un procés encaminat a posicionar-se en la competitivitat territorial com un dels principals agents del capitalisme mundial de la mà de la moneda única, l'euro. Altrament, l'Estat espanyol seguí el camí vers la integració a l'Europa de l'euro. Emperò, els atacs especulatius contra algunes monedes del SME (Sistema Monetari Europeu) trencà les expectatives de la UE i feu que en uns pocs anys es realitzessin diverses devaluacions de la pesseta, fet que impulsà una nova fase expansiva del capitalisme espanyol, centrada sobretot en el turisme i marcada per una creixent especialització immobiliària. A la segona meitat dels 1990, el Partit Popular guanyà les eleccions i recollí els fruits de la política d'ajustament neoliberal duta a terme pel PSOE, alhora que aprofundien aquelles lògiques, entre les que destacaven: l'especialització turístico-immobiliària de l'Estat i la internacionalització del gran capital espanyol. L'esclat de la bombolla financero-tecnològica a principis dels 2000 coincidí amb l'entrada en vigor de l'euro, la majoria absoluta del Partit Popular i l'ascens de les polítiques neoconservadores, especialment després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001, tot inaugurant-se una nova etapa de "globalització de domini fort".

A les **Balears**, aquesta etapa fou caracteritzada per la reafirmació del projecte de classe que perfilava el model d'acumulació en base a la dimensió turístico-immobiliària i la seva projecció internacional, alhora que es produïren tensions al si del poder polític amb una certa ruptura respecte de les dinàmiques i formes exercides fins aleshores. A la primera meitat dels anys 1990 es produïren a les Balears una sèrie d'escàndols político-empresarials que reflectien el *modus operandi* dels poderosos. El president de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears d'aleshores, Gabriel Cañellas Fons, reflectia perfectament la cultura política i empresarial del moment, caracteritzada per la vinculació entre els interessos empresarials del propi Cañellas i la seva actuació política. L'etapa del **cañellisme** finalitzà el 1995 quan Cañellas hagué de dimitir, forçat per la direcció del Partit Popular estatal, pel cas de corrupció del Túnel de Sóller.

L'hegemonia del Partit Popular es trencà, parcialment, a partir de 1995 quan va perdre el control del Consell Insular de Mallorca, encara que seguia controlant la resta d'institucions. A la legislatura autonòmica del 1995-1999 se succeïren fins a tres presidents de la comunitat autònoma: Gabriel Cañellas, Cristòfol Soler i Jaume Matas. Durant el mandat d'aquest darrer es varen aprovar tot un seguit de normes legals de tipus territorial i turístic que teòricament tancaven una etapa de debat sociopolític. Després d'un cert desgast del PP a les Balears es produí un canvi a les principals institucions que passaren a ser governades per la coalició de partits coneguda com a **Pacte de Progrés**. Si un dels temes claus del canvi de color polític havia estat el territorial, aquest pràcticament no avançà durant tota la legislatura 1999-2003, ja que no s'aprovà quasi cap de les normatives territorials i ambientals promeses. En canvi, l'ecotaxa es convertí en el principal cavall de batalla. Aleshores, els casos de presumpta corrupció política per la suposada captació irregular de vots a Argentina i Uruguai (Mapau) i espionatge electrònic (Bitel) foren també motiu de polèmica.

El gran capital de les Balears jugà un paper rellevant, a favor del PP, en la campanya política per a les eleccions autonòmiques del 2003. **Jaume Matas**, que havia ocupat la cartera del Ministeri de Medi Ambient, guanyà per majoria absoluta i es produí un important gir en la política autonòmica. Aquella legislatura coincidí amb l'apogeu de la bombolla financero-immobiliària estatal, i la classe dirigent reforçà el projecte turístico-immobiliari mitjançant la redefinició del marc normatiu sota el dictat de les lògiques de l'empresarialisme urbà i la projecció de noves infraestructures i equipaments, que reberen una forta contestació social. D'altra banda, l'auge del projecte de classe fonamentat en el procés d'acumulació turístico-immobiliari anà acompanyat de nombrosos casos de **corrupció político-empresarial** (o presumpta corrupció) que començaren a esclatar a finals de 2006 quan el batle d'Andratx fou detingut dins de l'operació Voramar. A partir d'aleshores, els successius casos en els que estaven implicats principalment polítics conservadors, del Partit Popular i Unió Mallorquina,

començaren a ocupar les planes de la premsa. Així i tot, també hi va haver algun cas que afectà als polítics del PSOE, i nombrosos empresaris.

La pólvora de la corrupció es va estendre fins assolir als més alts representants del poder polític: Jaume Matas (PP), president de la Comunitat Autònoma (1996-1999; 2003-2007) i Maria Antònia Munar (UM), presidenta del Consell Insular de Mallorca (1995-2007). Sota un clima de forta contestació social contra els megaprojectes del govern de Matas i de fort deteriorament del sistema democràtic liberal vigent, es produí un nou tomb electoral amb la configuració d'un nou Pacte de Progrés (2007-2011), signat entre els partits d'esquerres i la dreta regionalista. Aquest període va estar marcat per l'esclat de la crisi financera global, que tengué fortes repercussions sobre el capitalisme estatal i balear, així com per la continuada aparició de casos de corrupció (o presumpte corrupció), majoritàriament procedents de la legislatura anterior, encara que també dels propis socis del Pacte. La major part d'aquests casos estaven relacionats amb projectes de base territorial –urbanístics, d'infraestructures, megaprojectes, etc.– i el saqueig de les arques públiques per part dels principals responsables polítics. Es pot subratllar el fet que l'esclat dels casos de corrupció es donà just en el moment en què la crisi guanyava força. Així, en un mateix moment cristal·litzaren les polítiques d'intervenció financera i de retalls públics amb l'aparició de múltiples escàndols relacionats amb el saqueig públic dut a terme per la classe dominant. La corrupció (o presumpte corrupció) evidenciava les lògiques del poder en què les distàncies entre el capital i els partits polítics gestors de les administracions públiques eren molt curtes. Així, lluny de ser una anomalia, la corrupció apareixia com una peça més (i quasi central) del projecte de classe neoliberal.

Pocs mesos després de començar la legislatura del segon Pacte de Progrés esclatà la **crisi de les subprime** als EUA que gradualment arrossegà tot el sistema financer mundial, tot accelerant-se després de la caiguda de Lehman Brothers el setembre de 2008. Mentrestant, a la UE s'intentava resoldre la crisi de legitimitat del projecte europeu arran de la supressió del Tractat Constitucional que fou substituït pel Tractat de Lisboa, que bàsicament recollia l'esperit del primer però sense recórrer a referèndums, i evitant així la cristal·lització pública del seu rebuig. Així mateix, la crisi global incidí plenament sobre el capitalisme espanyol, que s'havia especialitzat en el circuit secundari d'acumulació –o financer-immobiliari –, tot convertint-se en una peça central del capitalisme global, i que per tant en temps de crisi també fou un dels principals espais afectats.

La **gestió de la crisi**, un cop reconeguda aquesta després de les eleccions generals de 2008 (fins aleshores des del poder s'invocava a l'aterratge suau i es realitzaven malabarismes tècnico-dialèctics per evitar anomenar la paraula crisi), s'ha caracteritzat per dues fases diferenciades fins a hores d'ara. La **primera fase** seria la que pot ser definida com de keynesianisme financer-immobiliari a nivell estatal i que a les Balears s'hi afegí la dimensió turística, que estava estretament vinculada a la primera. Així, es varen dur a terme, entre el 2008 i el maig de 2010, actuacions públiques expressades en diversos decrets-llei, per tal de reactivar el cicle financer-immobiliari a través d'estímuls via despesa pública i reducció fiscal. Entre aquestes mesures destaquen les de recolzament al sector de la construcció i les entitats financeres, que estaven molt exposades al risc immobiliari. Aquest risc anava augmentant a mesura que la bombolla financer-immobiliària es desinflava. També es posaren en marxa nous instruments financers per tal que les entitats financeres poguessin desprendre's dels actius immobiliaris tòxics, però a mesura que avançava la crisi les entitats financeres acumulaven més actius immobiliaris i augmentava el seu risc. Les injeccions de liquiditat a la banca es feien sota la retòrica d'incentivar el crèdit i així poder dinamitzar l'economia real, però el crèdit seguia estrangulat i no es produïa cap canvi apreciable.

El juny de 2009, s'inicià el procés de reestructuració bancària que afectaria sobretot a les caixes d'estalvi que s'anirien, per una banda, concentrant-se en unes poques entitats; i, per una altra, s'anirien privatitzant fins a convertir-se pràcticament en bancs. Aquell estiu s'iniciaren tot un seguit de noves reformes, després que s'hagués abandonat des de feia un any la situació de superàvit dels comptes públics, i es duguessin a terme les primeres modificacions fiscals, especialment en la imposició indirecta. Després de més d'un any i mig d'activar la despesa pública per tal d'activar mesures anticíclics i de dotar de liquiditat les entitats financeres afectades per la crisi, la situació mutà i s'entrà en una **segona fase** de la crisi. Els capitals financers, un cop reflatats amb diners públics, adreçaren les seves estratègies especulatives sobre el deute públic dels estats. Aleshores, l'epicentre de la crisi es desplaçà des dels EUA a la UE i més particularment als estats perifèrics que foren batejats per la premsa financera com

PIIGS. A partir d'aleshores s'imposà l'ortodòxia financero-neoliberal a través del mecanisme de disciplinament del deute sobirà, tot essent el cas paradigmàtic el de Grècia. Així doncs, el maig de 2010, a l'Estat espanyol, es produí un gir important en la gestió de la crisi i a partir d'aleshores es centrà en seguir el dictat del capital financer i de les autoritats monetàries i financeres, concretament el Banc Central Europeu i el Fons Monetari Internacional. S'imposà així la fórmula dels ajustaments estructurals, ja aplicada als estats del Sud Global a les dècades dels 1980 i 1990, que consistia en la reducció de la despesa pública, la reforma laboral i el redireccionament de les polítiques públiques vers la creació d'un bon clima financero-corporatiu.

Mentre s'aplicaven les mesures de xoc neoliberal, la major part de la societat restà apoderada per la por, sense haver-hi cap resposta en contra del que alguns han definit com cop d'estat financer. La vaga general del setembre de 2010 va tenir un efecte contrari al perseguit, ja que l'escàs seguiment reforçà les polítiques d'austeritat i ajustament, però just a les portes de les eleccions autonòmiques i municipals del maig de 2011 esclatà el descontent social, tot donant lloc al moviment social del 15-M. Els resultats electorals afectaren negativament als gestors polítics de la crisi i moltes comunitats autònomes i ajuntaments que eren governats pel PSOE fins aleshores, passaren a ser governats pel Partit Popular.

En el cas de les Balears, el Partit Popular aconseguí una ampla majoria i es feu amb el control de pràcticament tots els nivells administratius de la comunitat autònoma, des d'ajuntaments al govern de la comunitat.

Com a conseqüència del canvi electoral, Rodríguez Zapatero anuncià l'avanç de les eleccions generals pel novembre de 2011. A partir d'aquell moment començà una nova fase de gestió de la crisi –no explicada a la tesi– caracteritzada per les polítiques d'ajustament i austeritat a nivell autonòmic i municipal, tot albirant-se la inauguració d'un nou cicle d'acumulació per desposseïció (p.ex. privatitzacions de serveis públics) i una crua lluita de classes exercida pels poderosos sobre la resta de la societat, amb la gradual desintegració de part de l'anomenada classe mitjana.

Després d'haver introduït les principals línies sociopolítiques del període que abraça l'etapa que va de l'eufòria neoliberal al col·lapse de la bombolla financero-immobiliària, s'introdueixen tota una sèrie d'aspectes concrets relatius a aquest període, tot començant pel món del treball. En aquest sentit, quan durant la dècada dels 1990 s'anaren redefinint les regles del joc del capitalisme global, es varen dur a terme profundes **reformes laborals** que aprofundien en la flexibilització i la precarització del treball. La crisi de principis dels 1990, després del quinquenni de l'eufòria, va tenir forts efectes sobre la població treballadora, amb un augment significatiu de l'atur que es situà per sobre del 15%, tot essent molt més significatiu en el cas de les dones. En aquell context de crisi, a nivell estatal, a principis dels 1990 es varen dur a terme reformes legals que sota el paraigua del Tractat de Maastricht i el paradigma del *workfare*. La contestació social a aquelles reformes culminà en diverses vagues generals, però cal destacar la incidència de la contestació dels treballadors de l'hoteleria i restauració que eren dels que tenien les pitjors condicions laborals, salaris més baixos i major contractació laboral.

Un cop es reactivà el procés d'acumulació global, amb la seva traducció a l'Estat i a les Balears, s'incrementaren de nou les contractacions, però aquestes es feren fonamentalment sota les noves fórmules contractuals el més flexibles i precàries possible. En plena eufòria financero-immobiliària, sota la gestió política del primer govern d'Aznar, el 1997 l'empresariat va aconseguir una de les seves principals demandes, l'abaratiment de l'acomiadament.

El segon mandat d'Aznar amb majoria absoluta es caracteritzà per l'aprofundiment del projecte neoliberal de marcat component neoconservador. Aleshores es va engegar una nova reforma laboral –l'anomenat "Decretazo" de 2002– que fou fortament contestada socialment, i que fou anul·lada pel Tribunal Constitucional el 2007. El govern del PSOE de Rodríguez Zapatero va reprendre l'anomenat "Diàleg Social" entre patronal i sindicats majoritaris, tot resultant el 2006 en una nova reforma laboral "concertada" que donava continuïtat a la del 1997, però presentava certes diferències respecte de la del 2002.

L'evolució de la **població ocupada** per sectors a les Balears mostra un clar predomini del sector serveis i el de la construcció. Emperò, els principals llocs de feina per nombre de contractes corresponen als treballs més precaris i poc remunerats, on cal remarcar el fet que les cinc principals ocupacions representaven la meitat de tots els contractes i estaven encapçalades per personal de neteja, cambrers, i picapedrers. Una composició que pràcticament no ha variat al llarg dels anys, i que tan sols ho ha fet darrerament degut al canvi de conjuntura econòmic que ha provocat una reducció important dels treballadors de la construcció. A més, els salaris

de les Balears es situaven per davall de la mitjana estatal, fet que exaltava el govern de les Illes per tal d'atreure inversions estrangeres. A més, la massa salarial presentava una distribució molt polaritzada, caracteritzada per un nombre significatiu de treballadors "milleuristes" i una forta feminització del treball, tot essent inferiors els salaris de les dones que els dels homes.

D'altra banda, la població que resta invisibilitzada en el mercat capitalista de treball, especialment les dones centrades en les tasques i el treball de les "**cures**", era d'unes 100 mil persones el 2008, tot superant la població ocupada al sector de la construcció. Precisament, per tal de fer front a les desiguals càrregues per qüestió de gènere, el govern de Zapatero aprovà les lleis d'igualtat i dependència. Unes mesures legislatives que foren qüestionades des de certs moviments socials per aprofundir més en les lògiques del mercat. De totes maneres, l'arribada de la crisi i l'estrangulament financer de l'Estat feu que aquestes lleis no es poguessin desplegar.

El boom turístic-immobiliari iniciat a mitjans dels anys 1990 s'alimentà de manera important de les persones **immigrants** del Sud Global, tot convertint-se les Balears en un dels principals pols d'atracció demogràfica de l'estat. Paral·lelament a l'escalfament del capitalisme financer-immobiliari, a l'Estat es posaren en marxa tota una sèrie de polítiques d'estrangeria, coherents amb el marc normatiu europeu, que aixecaven murades als límits de la UE i convertia amples sectors dels treballadors estrangers en invisibles. Aquests "invisibles" eren (i són) perseguits per les forces de "l'ordre", que els tracten com delinqüents. El 2000 el govern Aznar aprovà una dura llei d'estrangeria que retallava drets socials i polítics als immigrants i que fou fortament rebutjada pels moviments socials i partits de l'oposició. Ja en ple context post-11 de setembre i de guerra global, la legislació d'estrangeria s'enfortí. Així i tot, els treballadors estrangers procedents del Sud Global augmentaren considerablement a les Balears, tant en el mercat laboral legal com no, i aquests treballadors, que eren els que ocupaven els llocs de feina més precaris, rebien també una contrapartida salarial molt per davall dels de nacionalitat espanyola.

L'esclat de la **crisi** repercutí al cap de poc temps sobre l'economia real, tot afectant de manera destacable les persones treballadores assalariades. Així, a les Balears, el 2007 la taxa d'atur es disparà des del 6,86% fins a superar el 20% a partir del 2008; i la població aturada superà les 100 mil persones a partir del 2009. Els col·lectius més afectats per la crisi han estat els treballadors estrangers del Sud Global, les dones i la població jove. En quant als sectors més afectats per la crisi en un primer moment, cal destacar el de la construcció que fou en el que s'enregistraren les majors taxes d'atur. D'altra banda, la crisi intensificà les vies d'acumulació a través del que s'ha denominat economia submergida, que en el cas de les Balears se situava en torn al 20% del PIB; alhora que la lluita contra el frau fiscal es centrava, bàsicament, sobre la contractació irregular accentuada per la crisi i aprofitada per l'empresariat, tot deixant pràcticament de banda el frau del gran capital.

Al mateix temps que la crisi s'assentava a la UE, les institucions europees reforçaren les polítiques de "lluita contra la immigració il·legal" que aprofundien "l'Europa Fortalesa" i intensificaven la criminalització de la població estrangera procedent del Sud Global. D'altra banda, l'empresariat, en motiu de la crisi, aprofità per pressionar per engegar reformes laborals que abundassin en els mecanismes de flexibilització del treball, així com en els retalls de drets socials, com per exemple la reforma del sistema de pensions. La reforma laboral arribà en la segona fase de gestió de la crisi quan s'imposà l'ortodòxia neoliberal i, el juny de 2010, s'aprovava la norma que, entre d'altres, abaratia l'acomiadament. El juny de 2011, s'aprovà la reforma de la negociació col·lectiva que afeblia els treballadors front a l'empresariat.

Pel que fa a la reactivació del negoci turístic, a les Balears, durant la dècada dels 1990, es varen dur a terme una sèrie d'adaptacions al nou marc de la globalització neoliberal (p.ex. ampliació aeroports, liberalització de l'espai aeri, etc) que es traduïren en un constant increment dels **fluxos de turistes**. Després de la caiguda del Mur de Berlín s'amplià la cartera de clients potencials, tot destacant que pocs mesos després de la reunificació alemanya, els primers turistes de l'Alemanya de l'Est arribaven a les illes. Emperò, els costos de la reunificació a principis dels 1990 refredaren temporalment les expectatives turístiques del gegant alemany, mentre que també al Regne Unit les mesures de Thatcher i el final de la guerra de preus entre els operadors britànics repercutiren en la reducció dels turistes britànics. Així mateix, les exigències monetàries de la UE perquè l'Estat espanyol pogués entrar en el grup de l'euro feren que la pesseta s'apreciàs, tot repercutint negativament en el negoci turístic. La crisi del SME (Sistema Monetari Europeu) de principis dels 1990 que en el cas de la pesseta es va resoldre

amb successives devaluacions i l'esclat de la guerra dels Balcans va incidir favorablement al negoci turístic espanyol i balear que a partir de 1993 veié com els fluxos turístics començaren a créixer. Els primers anys 1990, els turistes arribats a les Balears sumaven uns 6 milions i el 1994, quan es tornava a engegar la maquinària del capitalisme balear (i global), els turistes arribats foren quasi 8 milions, la major part dels quals eren britànics i alemanys.

Els fluxos turístics a les Balears estaven fortament controlats pels **Tour Operadors**, amb el 80% dels turistes estrangers arribats a les Balears i el 44% dels espanyols a l'any 2000. Entre els Tour Operadors europeus es poden destacar TUI i Thomas Cook –adquirida per la corporació alemanya C&N Touristic AG– que gradualment han anat absorbint d'altres operadors. D'altra banda, cal destacar el paper que el capital balear ha jugat dins l'accionariat dels Tour Operadors: el control del grup Barceló de First Choice el 2000 –del que es va desfer entre el 2003 i el 2007–; la participació a TUI pel grup format per la cadena Riu, el grup empresarial de Matutes i la CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo) a finals de 2004; o la de molts capitals turístics balears en els principals operadors estatals (p.ex. Travelplan, Iberojet, Soltour, Viva Tours, Mundo Social, etc). D'altra banda, es destaca la intensa interconnexió entre el capital hotelier balear i els Tours Operadors, amb els casos de Thomas Cook amb Iberostar; TUI amb Riu i Grupotel; My Travel amb Hotetur, Hoteles Sunwing o Hoteles Globales; FTI amb Siva Hotels; etc.

Els interessos compartits entre capital hotelier balear, especialment entre les cadenes hoteleres transnacionals, i Tour Operadors internacionals cristal·litzaren socialment i políticament amb el "**cop d'estat empresarial**" de l'**ecotaxa**. La confrontació de l'ecotaxa, s'inicià a finals del 1999 quan la major part de l'empresariat de les Balears i els seus lobbies, així com els lobbies estatals i internacionals constituïren un front comú en contra de l'impost sobre les estades turístiques d'allotjaments turístics proposat pel govern del Pacte de Progrés. El diari El Mundo fou un dels principals altaveus de l'ecobatalla, ja que en el seu accionariat s'hi trobaven grans empresaris turístics (p.ex. els Barceló, els Matutes i Alonso Marí). D'altra banda, en el moment que es debatia l'ecotaxa, el Tribunal Constitucional derogà l'impost sobre instal·lacions contaminants (Isiquema) que el 1991 havia implantat Gabriel Cañellas i es perdia una important via de finançament autonòmic que podria ser suplantada per l'ecotaxa.

Finalment, l'ecotaxa fou aprovada l'abril de 2001 que fou recorreguda al Tribunal Constitucional per part del govern central; i no fou fins el 2002 que l'ecotaxa es començà a cobrar. La campanya mediàtica en contra de l'ecotaxa es va estendre a través de la premsa groga britànica i alemanya. Aleshores, entre el 2001 –any dels atemptats d'Al Qaeda als EUA– i el 2002 –any d'entrada en vigor de l'euro–, els fluxos turístics evidenciaren una caiguda de prop de mig milió de turistes, fonamentalment alemanys. Aleshores es van dur a terme profundes reformes socioeconòmiques a Alemanya, amb una rearticulació de les polítiques vers l'aprofundiment del projecte neoliberal, i els turistes que emanava la locomotora europea davallaren sensiblement. De fet, aquells anys, als arxipèlags canari i balear, que eren els espais turístics espanyols més depenents del turisme alemany i dels Tour Operadors, varen disminuir els fluxos de turistes estrangers; mentre que les comunitats autònomes que experimentaren un increment dels turistes estrangers ho feren gràcies a l'augment del turisme britànic i francès.

Una part dels hotelers feren un acte de desobediència fiscal, tot esperant mitjançant la pressió política enderrocar el govern del Pacte i col·locar al Partit Popular al govern i així derogar l'ecotaxa. La potent actuació dels lobbies turístics cavalcaren al poder a Jaume Matas que guanyà les eleccions autonòmiques de maig de 2003, amb la promesa d'eliminar l'ecotaxa, cosa que feu al cap de poc temps. Mentre es va aplicar l'ecotaxa s'aconseguien uns 80 milions d'euros, el 63% dels quals no s'havia cobrat ja que molts hotelers havien interposat un recurs contenciós-administratiu per evitar el seu pagament. El 2009, però, els empresaris abandonaren finalment la via judicial, tot restant pendents de pagament quasi 20 milions d'euros.

Després dels primers anys de la dècada del 2000 de redefinicions del capitalisme global, que resultaren en la combinació de la guerra global i la bombolla financer-immobiliària, es reactivaren i incrementaren els fluxos turístics vers les Balears, tot coincidint amb el govern de Jaume Matas que establí una potent política d'impuls del projecte d'acumulació turístico-immobiliari. Aquesta etapa es pot definir com de **pax turística**. Entre el 2004 i el 2007, els turistes arribats passaren de 10,9 milions a 12,6 milions. El 2004, en plena situació de guerra global –que fins i tot havia arribat al propi cor de Madrid– i escalada del preu del petroli, els Tour Operadors reclamaven la incorporació de nous productes turístics a les Balears per tal de poder aturar els efectes de l'euro i l'encariment de les vacances en un entorn de forta

competència interterritorial. Així doncs, es començà a propagar la nova fórmula de mercantilització turística del Tot Inclòs, tot produint-se una progressiva "**caribització**" del negoci turístic a les Balears que era més intensa a les zones turístiques on el control dels Tour Operadors era major. El nombre de turistes en règim de Tot Inclòs anà augmentant. Aquest negoci a més de suposar una menor despesa turística, suposava un major control de la despesa per part dels Tour Operadors, amb la qual cosa la major part d'aquella es quedava al país d'origen i permetia accelerar i ampliar les operacions financeres.

A partir de l'esclat de la **crisi global** els turistes començaren a descendir des del màxim històric de 12,69 milions de turistes del 2007 fins 11,2 milions de 2009. La crisi coincidí amb el govern autonòmic del segon Pacte de Progrés (2007-2011). Un dels trets rellevants d'aquest període és el creixent pes que han tingut els turistes espanyols, que passaren de representar quasi el 16% a poc més del 20%; mentre que alemanys mantenien el seu pes proporcional i els britànics reduïen la seva participació. També cal destacar que mentre davallava el nombre de turistes estrangers arribats amb paquet turístic, augmentaven els que ho feien amb companyies de baix cost i els que s'allotjaven en establiments extrahotelers. Entre les fórmules per sortir de la crisi, el capital propugnava la necessitat de reduir costos, per la qual cosa es seguí ampliant la fórmula del **Tot Inclòs**. A més la crisi arribà just en el moment en què el mercat turístic europeu passava a estar controlat pel quasi duopoli format per Thomas Cook, després d'adquirir My Travel, i TUI després d'absorbir First Choice. A més, els Tour Operadors iniciaven directament la comercialització turística residencial i la promoció immobiliària, a més de participar directament en companyies aèries de baix cost. Ja durant la segona fase de gestió de la crisi, el govern central decidí augmentar l'IVA turístic, fet que motivà el rebuig del capital turístic. Paral·lelament, la despesa pública del Govern de les Illes Balears en propaganda turística augmentà extraordinàriament, quasi duplicant-se respecte a principis del segle XXI. El capital reclamava que aquesta havia d'assolir la magnitud de 50 milions d'euros. La conselleria de turisme era de les que tenia un dels majors pressuposts i un dels principals epicentres de la corrupció político-empresarial amb nombrosos dirigents polítics, tècnics i empresaris detinguts (p.ex. casos Voltor i Passarel·la).

Paradoxalment, en plena crisi alguns governs dels estats membres de la UE anunciaren l'adopció d'ecotaxes que afectarien de manera rellevant al transport aeri i per tant el turisme internacional (p.ex. Alemanya); la qual cosa motivà el rebuig per part dels poders locals, fins i tot del propi PSOE que havia implantat l'ecotaxa a les Balears el 2011. També a les illes es proposà el projecte de llei d'impost sobre instal·lacions que incideixen sobre el medi ambient que recordava a l'Isiquiema del temps de Cañellas. El canvi de color polític a les institucions balears amb la victòria del PP a les eleccions autonòmiques i municipals de 2011, i amb l'excusa de la crisi i la retòrica de relançar el creixement econòmic, s'han tornat a posar damunt la taula polítiques de tall empresarialista per llançar el cicle turístic-immobiliari, que s'han centrat fonamentalment en la flexibilització del marc normatiu urbanístic i turístic.

La maquinària turística de Balears s'havia expandit considerablement durant la dècada dels 1980, sobretot després de l'anomenat "efecte Cladera", segons el qual el capital accelerà la construcció de "**fàbriques turístiques**" per tal d'evitar les exigències que suposadament havia de contemplar el futur marc normatiu en matèria turística. Entre el 1988 i el 1990 s'obriren de mitjana uns 100 establiments d'allotjament turístic cada any. Així, la crisi de principis dels 1990 va coincidir amb una situació de sobreoferta turística que l'administració pública calculava en torn a les 50 mil places. Els 1990 s'inauguraren amb l'aprovació de plans per modernitzar els establiments d'allotjament turístic, fonamentalment els més antics que si no s'adaptaven a les noves exigències serien eliminats del mercat turístic. Molts d'aquests s'incorporaren al mercat immobiliari-residencial i, o bé es convertiren en habitatges, o bé es seguiren destinant a l'oferta turística dins dels circuits il·legals. Aquestes mesures afavoririen l'eliminació dels establiments més antics i de menors dimensions –els "minifundis hotelers"–, alhora que beneficiaria al gran capital –els "latifundis hotelers"–. D'aquesta manera, entre el 1990 i el 1994 es va passar de 2758 establiments (386 mil places) a 2351 establiments (383 mil places). A més de la modernització de les "fàbriques", l'administració inicià i finançà la reconversió de les zones d'industrialització turística, moltes de les quals presentaven un accelerat grau de deteriorament urbà.

La crisi de principis dels 1990 sacsejà profundament el panorama empresarial amb la successió de tancaments d'empreses i nombroses suspensions de pagaments, que foren especialment notables entre el sector immobiliari, constructor i turístic. Entre les companyies

turístiques cal destacar la fallida d'una de les cadenes hoteleres més grans, Sur Hoteles, arrossegada per l'escàndol de Viajes Ceres i l'expansió de la cadena a les Canàries just coincidint amb la crisi. A principis dels 1990 el capital turístic reclamava l'aprovació d'un pla d'ordenació de l'oferta turística i aquesta demanda provocà tensions entre les principals faccions del poder polític i corporatiu, amb tensions i contradiccions internes, tot destacant les diferents postures del capital turístic i el de la construcció.

Paradoxalment, la crisi de principis dels 1990 en comptes d'implicar un refredament de les inversions, anà acompanyada d'una intensificació d'aquestes ja fos des de l'àmbit privat, amb un important augment de les inversions en immobles, com del públic amb importants inversions en els monopolis estatals just a les portes de les grans privatitzacions i en infraestructures de transport. Nogensmenys, la bona salut inversora no anà acompanyada de la mateixa situació en l'àmbit sociolaboral ja que el 1994 fou quan s'assoleix el màxim de població aturada fins aleshores. La frenètica construcció turística no fou proporcional a tots els municipis, sinó que els increments més importants es donaren a Menorca, amb un augment del 88% respecte de 1988, i Ciutadella era el municipi amb el major increment de l'arxipèlag. A Mallorca l'increment de places fou del 15%, tot concentrant-se als municipis del nord de l'illa –Alcúdia i Muro– i al Llevant –Sant Llorenç de Cardassar– amb la construcció de grans apartaments i blocs d'apartaments; mentre que municipis com Palma i Lluçmajor perderen places turístiques. A Eivissa les places turístiques s'incrementaren en un 8% entre el 1988 i el 1994, amb el major increment al municipi de Sant Josep, tot destacant la construcció de grans establiments a la ja saturada Platja d'en Bossa (p.ex. Fiesta Palace).

El **POOT** (Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística) de Mallorca no s'aprovà fins el 1995, encara que el 1993 una altra versió més restrictiva va estar a punt de ser aprovada. Aquest pla arribava just després de la gran "festa inversora" dels anys precedents i perseguia posar "ordre" a les zones litorals de Mallorca. Aquest pla pretenia per una banda aturar l'expansió de la urbanització turística al litoral, així com establir les bases pels projectes de reconversió urbano-turística de les zones degradades, tot incorporant mecanismes de reubicació d'aprofitaments i possibilitats d'incrementar notablement el nombre de places a través de l'intercanvi de places i augment de categoria. Al cap de dos anys, el 1997, s'aprovà el POOT d'Eivissa i Formentera, tot seguint l'exemple del de Mallorca, mentre que Menorca ho deixava pendent i el vinculava al Pla Territorial de Menorca.

Mentre que les zones litorals s'intentaven "ordenar", el negoci turístic-immobiliari s'expandia cap als **espais rurals** i interiors de les illes mitjançant les fórmules del turisme rural, l'agroturisme o el turisme d'interior. Aquests en comptes de ser complementaris a les activitats agrícoles es convertiren en la principal activitat, tot restant les tasques agrícoles com quelcom testimonial. Bona part dels capitals de la mercantilització turística del camp procedien d'altres sectors i la inversió en turisme rural s'afegí a les estratègies d'acumulació de molts capitalistes, des de promotors immobiliaris a hotelers, però també destacats empresaris que es fan dir "pagesos" i que en realitat són grans propietaris. Entre el 1995 i el 2009 el nombre d'establiments de turisme rural ha passat de 55 (565 places) a 283 (4679 places). A més, cal destacar pel que fa a la mercantilització turístic-immobiliària dels espais rurals que hi ha un elevat nombre d'establiments que es troben en situació irregular i també que el seu principal aprofitament turístic-immobiliari és mitjançant el lloguer d'habitatges (legals o il·legals) en sòl rústic que constitueix un potent "mercat negre" turístic.

Durant la dècada dels 1990 l'ajuntament de Calvià posà en marxa un ampli programa de **reconversió** urbano-turística de les zones turístiques del municipi, mitjançant el Pla d'Excel·lència Turística, el Pla Mirall i l'Agenda Local 21. Entre les actuacions estrella estaven els esponjaments, la rehabilitació urbana i la modificació del planejament urbanístic amb la reducció del sòl urbanitzable. Calvià fou el laboratori per aplicar polítiques de rescat públic de les zones d'industrialització turística degradades de la resta de les Balears.

El 1999, Jaume Matas va aprovar a finals de la seva legislatura dues lleis amb fortes implicacions turístiques i urbanístiques: la **Llei General Turística** i les **Directrius d'Ordenació del Territori**. Ambdues lleis anaren acompanyades d'un potent desplegament mediàtic i propagandístic, tot articulant una retòrica que deia aturar l'expansió del procés urbanitzador i la construcció d'allotjaments turístics. Més enllà de la propaganda, aquestes lleis redefinien les regles del joc turístic i urbanístic però no frenaven les expectatives d'expansió. De tota manera, des de les aprovacions dels POOT no s'havia aturat la construcció d'establiments d'allotjament turístic; el 1999 hi havia 2478 establiments amb 399 mil places, mentre que dos

anys després d'aprovar-se la Llei General Turística n'hi havia uns 2552. De nou és a Menorca on l'increment de places turístiques és més important i, entre els municipis, destaca també Ciutadella que és el que experimentà el major increment de places, amb l'important presència de l'empresari i polític mallorquí Miquel Ramis de Grupotel. El cas menorquí destaca per la rellevància de les places en apartaments turístics que suposaven el 44% de les 47 mil places de l'illa. Les places turístiques de Mallorca s'incrementaren un 8,6% entre el 1994 i el 2001, amb la major part de les places turístiques en hotels, front el 18,4% en apartaments. En termes absoluts, els majors increments de places es donaren als municipis que teòricament presentaven una certa saturació turística: Sant Llorenç, Muro, Calvià, Son Servera i Santa Margalida. Eivissa registrà un increment del 7,2% del nombre de places turístiques entre el 1994 i el 2001; en aquest cas també predominaven les places en hotels, amb el 64,6% de les 78 mil places, tot destacant que de nou el major increment es donà a Sant Josep.

Durant la legislatura del Pacte de Progrés (1999-2003) es va dur a terme una modificació de la Llei General Turística per tal de poder rebaixar la capacitat d'allotjament turístic a **Menorca**, objectiu que es trobava als antípodes de les altres illes; també es va aprovar el Pla Territorial de Menorca, que introduí la planificació de l'oferta turística, amb l'eliminació de la possibilitat de classificar nous sòls urbanitzables a les zones turístiques, la reducció del nombre potencial de places turístico-residencials de 80 mil a 20 mil i la programació temporal de les llicències. Aleshores, el conflicte de l'**ecotaxa** ocultà algunes qüestions rellevants relacionades amb aquella, ja que la recaptació de l'ecotaxa anava adreçada a constituir un fons que es destinaria bàsicament a inversions que revaloritzaven directa o indirectament els espais de producció turística. Així, aquell fons s'afegia als plans d'excel·lència turística de rehabilitació dels espais urbano-turístics. La derogació de l'ecotaxa va implicar la liquidació d'aquell fons, però així i tot es varen dur a terme un bon nombre de projectes, molts dels quals suscitaren importants polèmiques socials, ja que es centraren bàsicament en realitzar adquisicions de propietats immobles.

Després dels atemptats de l'**11-S de 2001**, els lobbies turístics de l'Estat pressionaren les institucions per tal de fer front al que ells qualificaven com una greu **crisi turística**, que estava motivada, per una banda, per l'elevat nombre de places obsoletes, i per una altra per l'ascens del turisme immobiliari (o residencial) que teòricament anava en contra dels interessos de la indústria turística. Al darrera de les alertes i queixes dels lobbies hia havia la demanda que les administracions públiques sortissin al rescat de les zones turístiques degradades mitjançant la figura dels PRIDET (Projectes de Reconversió Integral de Destins Turístics) proposada per Exceltur. La gestió d'aquests havia de ser segons el capital àgil, mitjançant partenariats públicoprivats, però finançats públicament. A més, el capital turístic –bàsicament l'empresariat hoteler– reclamava un canvi normatiu per tal de poder convertir la planta d'allotjament turístic ja amortitzada en habitatges o bé introduir noves modalitats de gestió més properes a les dinàmiques residencials (p.ex. condohotel), la qual cosa els hauria de permetre participar més àmpliament de les lògiques d'acumulació financero-immobiliària. L'expansió del turisme immobiliari a les Balears resulta quasi impossible de determinar en termes quantitativs, la qual cosa no impedeix destacar la seva creixent importància. En qualsevol cas, les estimacions fetes per algunes institucions situaven l'oferta de turisme residencial o immobiliari entorn al 30% de les places turístiques legals, però n'hi havia que estimaven unes proporcions molt superiors, del 68% i del 127%. Aquesta part de l'oferta d'allotjament turístic quedava sense regular i tan sols es regularen alguns d'ells mitjançant la llei de comercialització d'estades turístiques a habitatges del 2005. Així mateix, les places turístiques il·legals dins els propis establiments legals resultaven ser d'una magnitud considerable, motiu pel qual es temia que amb l'ecotaxa s'incrementassin les inspeccions.

El 2005, el govern central aprovà la norma que regulava la "modernització de destins turístics madurs" mitjançant la qual es constituïa un fons per finançar els projectes de les administracions locals i una línia de crèdit ICO (Institut de Crèdit Oficial) per a les empreses turístiques. Aleshores començà a caminar el megaprojecte de reconversió urbano-turística de la platja de Palma, amb la constitució de l'ens administratiu del Consorci de la Platja de Palma que aglutinava múltiples nivells administratius des del Govern central als ajuntaments de Palma i Lluçmajor. Aquest projecte havia de servir de laboratori per la renovació urbana dels espais turístics degradats de tot l'Estat.

Però, durant els anys de l'**eufòria financero-immobiliària**, el capital turístic va emprendre una sèrie d'estratègies que entroncaven plenament amb aquella via d'acumulació.

En primer lloc, les grans cadenes hoteleres que estaven en procés accelerat d'expansió internacional es varen desprendre d'hotels ja amortitzats a les Balears, i les operacions de compravenda hotelera augmentaren considerablement, tot participant de la bombolla dels preus immobiliaris. La venda dels actius no significava sempre perdre el control de la gestió hotelera ja que molt sovint les cadenes signaven contractes de gestió, lloguer o franquícia. Aleshores, capitals procedents del negoci immobiliari entraven dins del negoci hotelier, per tal de diversificar la seva cartera inversora en uns moments en què ja es detectava l'esgotament del cicle immobiliari. En segon lloc, cadenes de menors dimensions presentaven un comportament diferent al dels grans "taurons" i algunes continuaren amb el procés de construcció d'allotjaments turístics a les Balears, així com l'adquisició d'alguns dels establiments que les grans havien posat a la venda. En tercer lloc, en els anys del cicle alcista s'inauguraren establiments que responien sobretot a les categories de l'hoteleria urbana, la de luxe i la rural. Aquestes categories quedaven al marge de les restriccions de la Llei General Turística i en aquests nous establiments hi haurà una forta presència de capital del sector immobiliari.

Altrament, una de les noves fronteres de la "producció" turística ha estat la protagonitzada per l'ascens del turisme de **creuers**, que ha anat acompanyat de l'exigència dels lobbies empresarials d'ampliar les infraestructures dels principals ports de les illes. En el cas de **Palma** es plantejava la reforma urbana de la **façana marítima**, que incloïa una inversió multimilionària en infraestructures portuàries i la renovació de l'entrada a Palma per l'autopista de l'aeroport. Una de les peces centrals d'aquest megaprojecte era la construcció d'un **Palau de Congressos** que havia d'incloure allotjament turístic, centre comercial i aparcaments. En aquest sentit, es va modificar el PGOU per tal d'engegar la reforma urbana de la façana. Però, posteriorment, el 2007, el govern del Pacte de Progrés a l'Ajuntament de Palma modificà el projecte i el PGOU, com a resposta a la contestació social que havia suscitat l'intent de convertir la primera línia en una zona residencial de luxe. Per tal de construir el Palau de Congressos es convocà un concurs, per tal d'atreure algun arquitecte estrella, tot seguint la lògica d'aquestes operacions urbanístiques. Posteriorment sortí a concurs la construcció i gestió del Palau que guanyà l'oferta de la UTE (Unió Temporal d'Empreses) encapçalada pel Grup Barceló. Poc després d'atorgar la construcció del Palau de Congressos, el Partit Popular va perdre el control de la major part de les institucions i Jaume Matas, en abandonar l'activitat política, passà a treballar pel Grup Barceló. El govern del segon Pacte de Progrés revisà el projecte del Palau de Congressos, que resultà que havia concedit una llicència en un solar que no era de propietat municipal, per la qual cosa en alterar el projecte es va haver de modificar de nou el PGOU. Mentrestant, el Grup Barceló es va anar quedant amb la participació dels altres socis a la societat del Palau, però en anunciar-se la modificació del projecte, va publicitar que també sortia ja que, segons l'empresa, els canvis el perjudicaven. D'aquesta manera, la construcció del Palau s'havia iniciat sense que el capital privat hagués desemborsat diners i aleshores, front l'amenaça de quedar les obres a mig camí, les administracions públiques hagueren de sortir al rescat de les obres. Aquest rescat es realitzava ja en plena crisi, quan es retallaven importants partides de despesa social.

L'esclat de la **crisi** propicià que antigues **exigències** del **lobby turístic** fossin gradualment assumides per les administracions públiques, aleshores gestionades pel segon Pacte de Progrés. A més, per una banda s'identificava com a causa de la crisi la bombolla financer-immobiliària, com si aquesta no tingués cap tipus de relació amb la via d'acumulació de base turística; i per una altra, el Pacte de Progrés no volia repetir l'experiència de l'ecotaxa, per la qual cosa perseguia tenir la "bèstia empresarial" satisfeta. En primer lloc, el capital turístic exigia la legalització de bona part de les places il·legals que estaven en establiments turístics i la dels establiments fora d'ordenació; en segon lloc, es reclamava la flexibilització del marc normatiu per tal de poder dur a terme obres de reforma i crear un bon clima empresarial per tal d'estimular les inversions (p.ex. Decret Nadal o Llei Barceló). Aquelles mesures es completaven amb la constitució d'una línia de crèdit tou de l'ICO (Institut de Crèdit Oficial) per tal de fer reformes als establiments turístics.

L'estiu de 2009, per tal de ritualitzar l'aposta política a favor de la indústria turística, es celebrà un Consell de Ministres a Palma en el que s'anuncià el compromís de finançar la indústria (p.ex. Pla FuturE) i, sobretot, posar en marxa la reconversió de la **Platja de Palma**. Es calculava que el cost de dur endavant la renovació urbana de la zona costaria quasi quatre miliards d'euros, dels quals les administracions públiques aportarien el 34%. Aquesta inversió pública teòricament havia de tenir un efecte imant sobre la inversió privada. Aquest pla es

presentava per un llarg període temporal, més enllà de 2020, i perseguia reduir a la meitat el nombre de places turístiques, alhora que s'augmentaria la categoria dels establiments restants. Però, el pla que havia d'aprovar-se l'estiu de 2010 es va paraitzar, en part per mor de les controvèrsies sociopolítiques que suscità, i es deixà la seva aprovació per després de les eleccions autonòmiques de maig de 2011. El canvi de color polític a les institucions de les Balears, amb l'entrada del Partit Popular, ha comportat l'abandonament del projecte tal com estava previst. El nou executiu del PP ha proclamat la modificació i flexibilització de tot el marc normatiu que faci falta en favor d'estimular l'esperit emprenedor, la qual cosa podria significar un retorn exacerbant de les polítiques més dures en matèria turística i urbanística (p.ex. modificació de la Llei General Turística).

El **parc d'allotjament turístic** de les Balears el **2009**, després de quasi una dècada de retòrica de canvi de model turístic i fre a la construcció turística, comptava amb 7,7 mil places més que el 2001, tot assolint la xifra de 422,9 mil places. De nou, en aquest període, el major increment es produïa a Menorca amb un increment del 5,3% respecte del 2001, als municipis de Ciutadella i es Mercadal; en segon lloc, Eivissa experimentà un increment de l'1,8%; Mallorca de l'1,3%; i Formentera del 0,08%.

Una de les qüestions a tenir en compte és que el procés turístic des dels anys 1990 ha anat associat al reforçament, expansió i ampliació del poder de les **cadenaes hoteleres**, especialment les grans cadenaes. Moltes d'elles estan associades als grans Tour Operadors i s'han convertit en les més importants no tan sols a les Balears, sinó també a l'Estat i al món. La crisi de principis dels 1990 es va traduir en un augment de les places controlades per les cadenaes i de la proporció de places de les Balears. Així, les places en mans de les cadenaes hoteleres passaren de 86,9 mil el 1986 a 121,8 mil el 1992 i 252 mil el 2001, tot passant de representar el 31,2% de les places turístiques el 2001 al 60,8% el 2001. L'any 2001, les quinze primeres cadenaes de les Balears tenien el 51,8% de les seves places de l'Estat a les illes, la qual cosa indica la forta presència d'aquestes a d'altres comunitats autònomes. La principal cadena de les Balears durant aquests anys fou Sol Melià, de la família Escarrer, que va dur a terme un intens procés d'expansió territorial i financero-corporativa, caracteritzat per l'absorció d'altres cadenaes i la sortida a borsa. La segona cadena era Fiesta Hotels, del polític i empresari eivissenc Abel Matutes, que el 2001 tenia el 15% de les places de les Pitiüses. La situació allà presentava una forta concentració en mans de les cadenaes: Sirenis, d'Abel Matutes Tur; Invisa, de Vicent Juan Guasch; i Insotel, d'Alonso Marí. El 2001 destaca l'ascens de Grupotel, propietat del polític i empresari Miquel Ramis, que passà a ocupar el tercer lloc. Iberostar ocupava el quart lloc de Balears, fet que es deu, en bona mesura, a la integració d'establiments de Royaltur, de la família Moll i també participada per NUR, que protagonitzà un dels escàndols financero-corporatius més destacats de la dècada dels 1990. Riu Hotels era la quarta cadena de les Balears el 2001, mentre que el Grup Barceló que ja tenia prou dimensió internacional, es situava en el novè lloc.

L'any 2007, just a les portes de la **crisi sistèmica global**, les **cadenaes hoteleres** tenien unes 277,7 mil places, la qual cosa suposava una proporció del 65,3% de les places turístiques de les Balears i, per tant, un augment tant en termes absoluts com relatius del pes de les cadenaes a les Balears. Tot i això, les grans cadenaes hoteleres tenien cada cop menys places a les illes, ja que del total de les places a l'Estat de les 17 primeres cadenaes balears, tan sols el 50,3% es localitzava a les illes, tot destacant els casos de les transnacionals Sol Melià i Barceló, que tenien menys del 20%. La composició de l'estructura de les cadenaes hoteleres en quant al nombre de places era molt semblant a la de 2001. Així les 10 primeres cadenaes hoteleres de les Balears eren: Sol Melià, Fiesta, Grupotel, Iberostar, Hi Hotels, Protur Hotels, Grupo Playa Sol, Hotetur, Riu Hotels i Hotelera Saint Michel. Es pot destacar de nou l'escassa rellevància de Barceló Hotels, tot i que en motiu de la celebració del seu 75è aniversari adquirí l'emblemàtic Hotel Formentor com a acte simbòlic de la companyia. Així mateix, en aquests anys va aparèixer la cadena Grupo Playa Sol, que féu una agressiva política d'adquisició d'establiments turístics fins que els seus propietaris foren detinguts el 2010 per un presumpte delictes fiscal, blanqueig de capitals i falsedat documental.

Altrament, s'ha de tenir en compte que moltes cadenaes hoteleres de les Balears presenten una forta **concentració territorial** en determinats **municipis**, fet que els atorgava una posició de domini considerable. En aquest sentit, es poden ressaltar nombrosos municipis turístics de Mallorca on les cadenaes hoteleres controlaven més del 70% de les places turístiques: ses Salines (93%), Deià (86%), Muro (84%), Son Servera (83%), Alcúdia (80%),

Calvià (74%), Capdepera (72%), Palma (69%). El capital turístic s'ha especialitzat en determinats territoris on la seva capacitat d'influència és molt major, tot destacant els casos de Blau Hotels a ses Salines, Iberostar a Muro, Hotetur a Alcúdia, Protur i Hipotels a Son Servera, Sol Melià a Calvià o Riu a Palma. A Menorca hi havia tres municipis on les cadenes controlaven devers el 70% de les places: Maó (71%), es Migjorn Gran (70%) i Sant Lluís (68%). En aquests municipis destacaven les cadenes: Grupotel a Maó, Set Hotels i Hi Hotels al Migjorn Gran i S'Algar Hotels a Sant Lluís. A Eivissa, les cadenes hoteleres no arribaven a controlar el 70% de la capacitat d'allotjament dels municipis, sinó que el màxim es situà entorn al 63% als termes de Sant Joan i Sant Josep. Sant Josep, que era el municipi amb major nombre de places de l'illa comptava amb una forta presència de Fiesta, amb el 25% de les places del municipi, seguida de Grupo Playa Sol amb el 12%. Finalment, a Formentera, la principal cadena hotelera era l'eivissenca Insotel amb el 20% de les places.

Des de la dècada dels 1990 un dels processos més destacables protagonitzat pel capital balear va ser el de la **deslocalització** de la "producció" turística a les perifèries del **Sud Global**, tot convertint-se les cadenes hoteleres balears en agents destacats de la colonització turística del planeta. El seguiment dels fluxos d'inversió estrangera sortits de les Balears no aporta informació prou significativa sobre la deslocalització de les "fàbriques turístiques", ja que una part important del procés no es realitzà amb inversions directes. No obstant això, si es consideren els fluxos d'inversió estrangera directa, entre el 1993 i el 2009 la partida més important correspongué al sector d'assegurances i fons de pensions, mentre que la segona fou la dels allotjaments. En canvi, si s'analitzen els destins d'aquests fluxos de capitals, s'observa que predominen, a banda de Mèxic, les principals places financeres del món: les que juguen un paper de paradís fiscal o quasi paradís fiscal com els Països Baixos, Panamà, Regne Unit, etc. D'altra banda, cal destacar que els fluxos de capital a l'estranger, fonamentalment d'inversions de caire financer, han presentat les majors magnituds just en el moment en què esclatà la crisi global. Així doncs, el cas balear resulta paradigmàtic a l'hora de verificar l'escassa vinculació entre el destí de les inversions estrangeres i la localització de les "fàbriques" del capital turístic d'origen.

Front a les dificultats associades al seguiment dels fluxos d'inversió i la seva expressió en la localització de la planta hotelera a l'estranger, el seguiment de la pista del capital balear s'ha de fer a partir de localitzar la seva **oferta d'allotjament arreu del planeta**. Després de la crisi de principis dels 1990, ja hi havia set cadenes de les Balears que s'havien expandit més enllà de les fronteres de l'Estat espanyol foren presents a 22 països. Aquestes cadenes, encapçalades per Sol Melià, tenien el **1996** uns 367 establiments a l'estranger i 95 mil habitacions, la qual cosa representava prop del 33% de la seva capacitat d'allotjament, mentre que la resta es distribuïa a parts iguals entre les Balears i la resta de l'Estat. La principal regió on es deslocalitzà la producció turística fou la conca caribenya: República Dominicana, amb 23 hotels i 9,6 mil habitacions de les cadenes balears; Cuba, amb 13 hotels i 4,4 mil habitacions i Mèxic, amb 11 hotels i 3 mil habitacions. L'acceleració del procés de globalització capitalista es va produir a la segona meitat dels anys 1990, moment que coincideix amb el naixement de l'Organització Mundial del Comerç.

Entre el 1996 i el **2001**, any de canvi en les dinàmiques del capitalisme global després dels atemptats de l'11-S, el nombre de cadenes hoteleres balears amb presència a l'estranger quasi es va duplicar: eren 13 cadenes amb presència a 41 països. La flota hotelera a l'estranger també s'incrementà substancialment i el 2001 tenia uns 329 establiments i 85 mil habitacions. Les cadenes balears amb presència a l'estranger ja tenien més habitacions a l'estranger (46,8%) que a les Balears (23,5%) i a la resta de l'Estat espanyol (29,5%). Les cadenes balears a l'estranger estaven encapçalades per les "pioneres" –Sol Melià, Barceló, Riu i Iberostar–, a les que s'hi afegiren altres cadenes que els hi seguïen el "rastre". En aquest moment, cal destacar, en primer lloc, la forta projecció de les cadenes a la regió caribenya –encara principal espai de deslocalització turística–, tot aprofitant la intensificació de polítiques de tall neoliberal a països com la República Dominicana i Mèxic o l'aposta turística del règim cubà. En segon lloc, les cadenes balears apostaren pel Magrib i, en particular, per la Tunísia sota la dictadura de Zine Ben Ali, que es convertí en el segon país en nombre d'habitacions de les cadenes balears a l'estranger. D'aquesta manera s'iniciava l'expansió cap els països del Magrib, especialment vers aquells que mantenien bones relacions amb els centres del poder dels països del capitalisme avançat, malgrat fossin fèrries dictadures. En tercer lloc, les cadenes balears iniciaren la seva expansió cap als estats de l'ex-Iugoslàvia –particularment Croàcia– i altres estats de l'Europa de

l'Est que es perfilaven com les promeses turístiques europees, especialment per que es trobaven fora de l'euro. En quart lloc, s'ha de destacar la importància que adquireix la presència de les cadenes balears als EUA, protagonitzada bàsicament pel Grup Barceló a través de Grubarges.

Després dels atemptats de l'11-S es va redefinir el projecte de globalització capitalista amb la intensificació de les estratègies de domini dur –guerra global permanent– d'una banda, i l'acceleració i ampliació de les lògiques d'acumulació financer-immobiliàries, d'una altra. L'expansió internacional del capital turístic, en aquests moments, va estar molt vinculada a la **bombolla financer-immobiliària global**. A partir d'aleshores, la dimensió immobiliària o residencial s'integrava cada cop més en la "producció" turística de l'espai de les perifèries turístiques del Sud Global. La deslocalització del capital turístic balear al Sud Global no ha suposat només el desplaçament dels capitals, sinó que el mateix desplaçament ha anat acompanyat de processos d'acumulació per desposseïció i de la cristallització de conflictes socials que han emergit front les pràctiques del capital turístic balear, quasi sempre recolzat i protegit per les estructures de poder local.

Entre el 2001 i el 2007, el nombre de cadenes balears a l'estranger s'incrementà fins 18, amb 467 establiments i 142 mil habitacions. El **2007**, les habitacions de les cadenes balears internacionalitzades a l'estranger suposaven el 56,2% del total, mentre que a les Balears representaven el 19% i a la resta de l'Estat el 24,7%. En aquests moments, el llistat de cadenes seguia estant encapçalat per les "pioneres" –Sol Meliá, Barceló, Riu i Iberostar– que, conjuntament, sumaven 107 mil habitacions a l'estranger, és a dir, el 75% de les habitacions de les cadenes balears a l'estranger.

En primer lloc, la principal regió seguia essent el Carib, amb Mèxic com principal país amb nombre d'habitacions de cadenes balears, seguit de la República Dominicana i Cuba. Des dels països caribenys amb presència de cadenes balears es va intensificar la seva difusió a d'altres països del Carib, Amèrica Central i el seu vessant del Pacífic. En segon lloc, la situació post 11-S, lluny de rebaixar les expectatives turístiques en els països del Magrib, les va reforçar. Aquells "països amics" dels EUA i de la UE varen estar recompensats, entre d'altres, amb l'aposta turístic-immobiliària liderada pels capitals internacionals, que operaven juntament amb les opaques corporacions i finances associades als règims autoritaris. Entre els països que van rebre major atenció del capital turístic balear es trobaven Tunísia i Marroc. Així i tot, algunes cadenes, com Sol Meliá, decidiren sortir de molts països àrabs pel risc que els suposava. En tercer lloc, cal destacar la forta presència de les cadenes hoteleres balears als EUA, on es troben les principals cadenes hoteleres transnacionals del món. Aquesta presència està relacionada amb l'estratègia d'expansió del Grup Barceló, que utilitzà la seva entrada als EUA no només per ampliar la seva cartera d'hotels, sinó per poder participar dels avantatges financer-corporatius que implicava operar, mitjançant diverses filials, des del propi cor de les finances globals. En quart lloc, els països de Sud-amèrica que fins aleshores no havien rebut massa atenció per part del capital balear s'incorporen dins les seves estratègies expansives, sobretot Brasil. La locomotora del capitalisme de la regió sud-americana era el sisè país en nombre d'habitacions de cadenes balears, i les expectatives i projectes turístic-immobiliaris anaven en ascens per mor de la celebració del Mundial de Futbol el 2014 i els Jocs Olímpics el 2016. Finalment, cal destacar el creixent pes que tenien els països europeus en la projecció internacional de les cadenes hoteleres balears, que desplacen la producció turística de sol i platja als resorts de l'Europa oriental i meridional, però que també entren de manera significativa a les ciutats del Centre i Nord d'Europa.

En el moment d'inici la **crisi financera global**, les cadenes hoteleres estaven en plena eufòria expansiva, dinamitzada per l'abundant liquiditat del moment, però al cap de poc temps els efectes de la crisi també s'hi deixaren sentir, encara que de manera desigual. Així, moltes cadenes que havien sorgit vinculades al capital immobiliari tancaren i les que estaven més vinculades als mercats financers, ja fos per la seva participació directa o indirecta en Borsa, també sentiren més directament els efectes de la crisi, particularment per la caiguda de les cotitzacions borsàries. D'aquesta manera, les cadenes internacionalitzades optaren per replantejar i moderar els seus plans d'expansió internacional. Després d'una primera etapa de la crisi, en què el focus d'atenció es situava sobre el capital financer i l'immobiliari i que resultà en una reducció de les expectatives inversores, la indústria turística es va veure en certa mesura beneficiada de la promoció realitzada des de diferents àmbits del poder. La inversió turística es presentava com segura, productiva i no especulativa, amb la qual cosa la indústria turística va

canalitzar tant inversions públiques com privades. En qualsevol cas, la crisi va estimular la desafecció d'aquells actius poc rendibles –especialment els localitzats a les Balears– i la continuació del procés d'internacionalització, fonamentalment als indrets on es localitzaven les majors expectatives de negoci, tot destacant el cas de Brasil. D'altra banda, amb motiu de la crisi o accelerat per aquesta, es van dur a terme reestructuracions empresarials mitjançant processos de fusions i absorcions, fet que podria resultar en la configuració d'un panorama empresarial més concentrat¹⁴.

Capítol XI. La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades. La petjada territorial efectiva de les Balears.

Una de les principals manifestacions espacials de l'evolució humana és la transformació de les cobertes del sòl, és a dir, les empremtes tangibles de la producció social de l'espai. Tal com han exposat nombrosos autors, la "producció" de la natura ha esdevingut en un dels principals eixos d'acumulació de capital. L'evolució del capitalisme històric, en les seves diferents expressions i moments històrics, va acompanyada d'unes lògiques espacials concretes. Així com s'ha exposat en el capítol cinquè, la ideologia dominant del capitalisme, amb les seves expressions tecno-científiques, ha tendit a reduir l'anàlisi social a expressions monetàries, tot quedant gradualment fora de l'anàlisi les expressions biofísiques que han acompanyat l'evolució del capitalisme històric. En aquest sentit, la comptabilitat física de les transformacions reals de les cobertes del sòl esdevé un aspecte central en l'estudi de les lògiques espacials del capitalisme històric. Alguns autors han manifestat la seva sorpresa en comprovar que malgrat el desplegament de les tècniques i tecnologies de la informació permetien avançar notablement en l'estudi de les transformacions del sòl, aquests estudis han estat més aviat escassos. No obstant això, en els darrers temps la publicació de la informació del Corine Land Cover, tot i les seves limitacions, ha suposat un avanç notable.

L'estudi de l'evolució de les cobertes del sòl es centra en analitzar l'evolució d'aquesta des de tres perspectives o mirades diferents: la mirada forestal, que parteix de la informació publicada i orientada a la gestió forestal; la mirada agrària, orientada a l'explotació agrària del territori i la mirada integradora, que abraça la totalitat del territori sense cenyir-se necessàriament un tipus d'orientació concreta, sinó des d'un plantejament ecosistèmic. En aquesta mirada la dimensió urbana adquireix rellevància, en part, degut a que en les altres mirades l'aspecte urbà és desatès.

La transformació de les cobertes del sòl des de la **mirada forestal** abraça el període que va del 1947 fins el 2002, gràcies a la informació del treball realitzat per Ximénez de Embrún el 1947 i els Inventaris Forestals Nacionals dels anys 1971 (amb informació del 1965), 1992 (amb informació del 1987) i 2002 (amb informació del 1999). A través d'aquesta informació es pot seguir l'evolució dels canvis més rellevants dels espais forestals de les Balears al llarg de la segona meitat del segle XX, que abraça bona part del llarg cicle turístic-immobiliari de les Balears. Així, es produeix un procés paral·lel que consisteix, per una banda, en l'increment de la superfície ocupada pels ecosistemes forestals que passen d'ocupar 123 mil Ha el 1947 (176 mil Ha el 1965) a 223 mil Ha el 2002; per una altra, la superfície agrícola disminueix notablement, de 284 mil Ha el 1965 a 249 mil Ha el 1999. L'avanç de les masses forestals s'ha degut, en bona mesura, a l'abandonament de les tasques silvícoles, fonamentalment aquelles relacionades amb l'obtenció de combustible, i de les activitats agrícoles. Així, el bosc s'ha expandit no només en el que eren els espais forestals explotats abans de la "gran transformació" turística, sinó que també ho ha fet en els espais agrícoles abandonats. D'altra banda, les superfícies catalogades com improductives resultaven ser un cul de sac que incloïa diverses cobertes del sòl sense interès forestal.

L'anàlisi de les transformacions des de la **mirada agrària** abraça, a partir de diferents fonts, el període que va del 1860 fins el 2004. La situació de la segona meitat del segle XIX es pot conèixer a partir del treball de Casimiro Urech i Cifre, que aporta unes fonts estadístiques de gran valor. Els Serveis d'Estadística de l'Estat –que serà l'Institut Nacional d'Estadística (INE)

¹⁴ Aquest capítol no s'ha pogut completar tal com s'havia planificat. Concretament, resta per desenvolupar els següents apartats: bombolla financer-immobiliària i turística a les Balears i conflictes territorials entre 1990 i el 2011; la transformació sociodemogràfica dels 1990 i dels 2000; pautes comercials i metabolisme socioeconòmic de les Balears entre els anys 1950 i el 2011. De totes maneres, alguns aspectes relacionats a aquestes qüestions es plantejen als capítols 8, 11 i 12.

a partir de 1945– publicaren informació sobre la situació agrària a tot l'Estat, de la que hi ha informació de les dècades 1930 i 1940. Des del 1962, l'INE publica els censos agraris amb una periodicitat de deu anys (1962, 1972, 1982, 1989, 1999). A partir de la informació generada pels serveis estadístics de la Conselleria d'Agricultura del Govern de les Illes Balears, es pot comptar amb informació de les superfícies i la producció agrícola –mitjançant les enquestes anuals de superfícies i rendiments dels conreus–, que després és recollida a l'Anuari d'Estadística Agrària del Ministeri d'Agricultura. Així mateix, cal destacar que des del 1904 es publiquen els anuals d'estadística agrària de tot l'Estat, que recentment s'han posat a disposició pública a través d'internet.

Quan es construïen les bases pel **model capitalista de base agrària** i exportadora, el **1860** hi havia a les Balears una superfície conreada d'unes 262 mil Ha, amb un 2,6% de reguiu i la resta de secà. La major part de les terres de secà es destinaven als conreus herbacis amb un 70,8% de la superfície de secà, fonamentalment cereals; mentre que els fruiters de secà representaven un 11,7%, l'olivera un 11% i la vinya un 6,2%. D'altra banda, el treball d'Urech i Cifre ens informa que aleshores la superfície forestal ocupava unes 112 mil Ha, és a dir, un 22,7% de la superfície de les Balears, magnitud que ens indica la intensa utilització dels recursos forestals i la preponderància d'un capitalisme fonamentat en l'extracció de biomassa agrícola i forestal. A la primera meitat del anys 1930 la superfície conreada de les Balears presentava unes magnituds, amb unes 271 mil Ha, semblants a les que ens informava Urech i Cifre pel 1860. Però, durant el període que va de la **Guerra Civil** als anys 1940, els "**anys de la fam**", la superfície agrícola disminuï fins les 243 mil Ha. Els anys 1940 hi hagué una reducció important de les superfícies d'herbacis (27%), oliverar (24%) i vinya (56%), alhora que la de fruiters havia augmentat considerablement (72%). Aquesta evolució ens delata, per una banda, la crisi de la vinya i, per una altra, la irrupció dels fruiters de secà com aposta agroexportadora.

El cens agrari de **1962** ens situa just a les **portes del boom turístic**, quan encara existia un món pagès viu. Aleshores, les terres llaurades de les Balears sumaven 246 mil Ha, el 93,6% de secà i el 6,4% restant de reguiu. La major part de la superfície de les Balears corresponia als herbacis i guarets, que en el cas dels herbacis es combinava molt sovint amb fruiters de secà. A principis dels 1960 es pot destacar la rellevància que adquireix la patata, amb 5,3 mil Ha, conreu que s'inicià cap a finals del segle XIX, fonamentalment a la zona de sa Pobla. També els fruiters llenyosos, especialment els ametllers, amb 43,5 mil Ha. El cens agrari de **1972** comptabilitzava unes 256 mil Ha de terres llaurades, 92,5% de secà i 7,4% de reguiu. L'augment de les terres llaurades respecte el 1962 es devia, sobretot, a l'increment de les terres de reguiu per mor de la proliferació dels motors d'extracció d'aigua, fins assolir unes 19 mil Ha. Entre els nous conreus de reguiu destacaven els conreus farratgers i d'hortalisses. D'altra banda, els conreus llenyosos passaren de 148 mil Ha el 1962 a 123 mil Ha el 1972, la qual cosa es pot interpretar com a expressió del gradual abandonament de les tasques agrícoles, especialment aquelles vinculades amb els fruiters de secà i l'oliverar. Pel que fa a la superfície conreada per illes, cal destacar que mentre a Mallorca i Menorca aquesta representava poc més del 50% de la superfície insular, a Eivissa era del 40% i a Formentera del 27%.

A la dècada dels **anys 1980**, quan es redefinien les regles del joc del capitalisme global i l'Estat espanyol s'integrava en el projecte de l'**Europa neoliberal**, es publicaren dos censos agraris: un a començaments de la dècada, d'acord amb la periodicitat establerta de fer el cens, i un a finals, d'acord amb les exigències de les institucions europees. El **1982**, les terres llaurades quedaren en unes 234 mil Ha (21,8 mil Ha menys que el 1972) i el **1989** davallaren fins 211 mil Ha, amb una proporció aproximada del 90% de secà i el 10% de reguiu. Cal destacar la minva de les terres que configuraven la principal estratègia agrícola mediterrània per mantenir la fertilització dels sòls mitjançant la rotació cereals-lleguminoses-guaret. Aquesta reducció conjunta de les categories del sòl es deu a la creixent utilització d'adobs químics en l'agricultura. També s'ha de destacar l'ascendent rellevància dels conreus farratgers, que dins els conreus herbacis superaren els cereals. D'altra banda, les terres no llaurades augmentaren sensiblement, amb 175 mil Ha el 1982 i 172 mil Ha el 1989. Entre aquestes, cal destacar les cobertes forestals que el 1989 cobrien, segons el cens agrari, unes 136 mil Ha. A mesura que s'abandonaven les activitats agrícoles anà avançant el bosc i també augmentaren els incendis forestals, tant en nombre com en superfície cremada.

El cens agrari de **1999** es publicà després de la crisi de principis dels 1990 i quan la maquinària del creixement turístic-immobiliari estava de nou engegada, i coincideï també amb

l'any en què es sancionaren les Directrius d'Ordenació del Territori i la Llei General Turística. El 1999, les terres llaurades es situaren per primer cop per davall de les 200 mil Ha, i la proporció entre terres de secà i de reguiu era del 91% i del 9%, respectivament. D'altra banda, cal destacar que el 1999 el que es defineix com SAT (Superfície Agrària Total) disminuï notablement respecte el 1989, de 384 mil Ha a 374 mil Ha. El nombre d'explotacions disminuï de 28,8 mil a 19,7 mil. L'especialització funcional turístico-immobiliària resultava, doncs, no tan sols en una minva de la superfície agrícola, sinó també del nombre d'explotacions agrícoles. En aquest darrer cas, cal advertir que més que una reducció es tractava d'un procés de concentració de les explotacions, motivada molt sovint pels impulsos normatius en matèria urbanística que estableix la superfície mínima per poder edificar en el sòl rústic. Així mateix, el 1999 ja es pot detectar l'evolució de determinats conreus esperonats per les subvencions de la PAC (Política Agrària Comunitària) que fou la que marcava, en bona mesura, les principals tendències agrícoles. D'aquesta manera, destaquen els herbacis de secà, que tornaren a ser els principals conreus herbacis. La seva expansió va estar motivada per les ajudes europees als herbacis de secà i per la política de desmantellament de la ramaderia bovina i dels conreus farratgers que l'acompanyaven. Així mateix, entre el 1989 i el 1999 continuà la tendència de reducció dels conreus llenyosos de secà. En les terres agrícoles no llaurades es produeix un procés de reducció de superfície forestal i expansió de les pastures permanents, terres ermes i espartars, fet que podria anar associat amb la continuada incidència d'incendis forestals durant aquesta dècada.

Per tal de complementar la informació dels censos agraris, s'utilitza la informació de les enquestes anuals de superfícies i rendiments dels conreus entre el 1996 i el 2004, aquest darrer coincident amb la plena **eufòria financero-immobiliària** global. Aquesta informació es presenta de manera agregada pel conjunt de les Balears, la qual cosa dificulta la realització d'anàlisi més detallades per cada illa. Segons aquesta informació, les terres llaurades haurien disminuït fins les 191 mil Ha el 2004, de les quals el 91,5% eren de secà i el 8,5% restant de reguiu. Els principals conreus eren els herbacis i guarets de secà, que presentaven una tendència a la baixa entre el 1996 i el 2004. El principal conreu fou el cereal d'hivern per farratge. Per altra banda, els conreus llenyosos de secà passaren entre el 1996 i el 2004 de 96 mil Ha a 98 mil Ha –xifra que contrasta amb les 59 mil Ha que informava el cens agrari–, mentre que els de reguiu disminuïren de 5,8 mil Ha a 3 mil Ha. Cal destacar que el 2004 les terres no llaurades cobrien un 61% de la superfície de les Balears, amb un augment de la superfície forestal, que cobria unes 173 mil Ha el 2004. No obstant això, la informació sobre aquestes superfícies no és massa fiable. Així doncs, des de la mirada agrària es poden destacar principalment dues mancances: en primer lloc, el fet que contempli en les enquestes de superfície i producció la unitat d'anàlisi de les Balears sense diferenciar geogràficament on es troben aquelles superfícies; en segon lloc, així com ocorre des de la mirada forestal, l'escassa atenció i poca fiabilitat de la informació referent a allò que no és estrictament agrícola.

El tercer enfocament per analitzar les cobertes del sòl de les Balears ha estat a través del que s'ha definit com la "**mirada integradora**". Aquesta consistiria, fonamentalment, en una lectura de les cobertes del sòl ecosistèmica, sense desatendre cap tipologia de coberta, amb el que es fa especial incidència en els següents grans grups: cobertes agrícoles, forestals, urbano-industrials i zones humides i/o superfícies d'aigua. Amb aquesta anàlisi es persegueix esbrinar, entre d'altres, l'evolució de la transformació del sòl al llarg de la segona meitat del segle XX, moment que coincideix amb l'expansió del capitalisme de base turístico-immobiliària. Per dur a terme aquesta anàlisi es parteix, per una banda, de la informació cartogràfica i alfanumèrica resultant de diferents projectes d'investigació que abracen els anys 1956, 1973, 1995 i 2000, que s'ha anomenat projecte CITTIB (al que es suma el projecte GIST –Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori– sobre les cobertes del sòl de 2006); per una altra, de la informació del projecte Corine Land Cover dels anys 1987 i 2000 (al que se suma posteriorment el 2006).

D'acord amb les dades del **projecte CITTIB**, les cobertes del sòl **agrícoles** de les Balears passaren de 303 mil Ha el 1956 a 286 mil Ha el 2000, amb una notable transformació dins d'aquesta mateixa categoria, que sumava unes 38 mil Ha, de les quals 21 mil Ha corresponien a canvis dins de la mateixa coberta agrícola. La principal coberta agrícola en quant a transformació fou la d'arbrat de secà. En aquest sentit, unes 6 mil Ha d'arbrat de secà del 1956 s'havien transformat en sòl urbà el 2000. Les cobertes **forestals** entre el 1956 i el 2000 havien passat de 128 mil Ha a 124 mil Ha. Segons el balanç de les cobertes del sòl en aquest

període, unes 7,9 mil Ha de sòl forestal del 1956 eren urbanes el 2000, mentre que la coberta forestal ocupava unes 6,5 mil Ha el 2000 que el 1956 eren agrícoles. Però, la transformació territorial més rellevant de la via d'acumulació turístic-immobiliària ha estat la protagonitzada pel procés urbanitzador. La **petjada territorial de la urbanització** –la coberta de sòl artificial tan sols inclou zones urbanes, pedreres i camps de golf– a les Balears passà de 5,7 mil Ha el 1956 a 26,9 mil Ha el 2000; la qual cosa significa que fins el 1956 un 1,17% de la superfície de les Balears corresponia a la coberta urbana, mentre que el 2000 aquesta s'elevava al 5,45% de la superfície de les illes. L'avanç del "tsunami urbanitzador" es realitzà fonamentalment en detriment de les 13,1 mil Ha de sòl agrícola i les 7,9 mil Ha de sòl forestal de 1956. Segons els resultats de les cobertes del sòl del 2006, procedents d'estudis del GIST posteriors, la superfície artificial de les Balears era d'un 31 mil Ha, la qual cosa equivaldria a un 6,24% de la superfície de l'arxipèlag. Així doncs, durant el període que va del 2000 al 2006, que coincideix amb els anys de màxima expansió de la bombolla financer-immobiliària, el ritme mitjà de transformació urbana de les Balears hauria estat d'una hectàrea diària.

Durant els anys del desenvolupisme feixista, tal com ocorre en la resta de dinàmiques biofísiques que acompanyen el capitalisme balear, les cobertes del sòl urbano-artificials es multiplicaren per un factor del 2,17 entre el 1956 i el 1973 –s'urbanitzava de mitjana 1,08 Ha diàries–. Mentre que en el període posterior, quan el poder abraçà la retòrica ambientalista i les lògiques d'acumulació del capital es redefiniren intensament mitjançant l'expansió de la dimensió financera, entre el 1973 i el 2000, la coberta urbano-artificial es multiplicà per 2,15–s'urbanitzaren de mitjana 1,46 Ha cada dia–. Així doncs, les pautes d'urbanització durant l'anomenada democràcia, sota la retòrica de la sostenibilitat i de l'ordenació territorial, superaren les del desenvolupisme tecnocràtic-feixista, d'urbanització suposadament desordenada. D'altra banda, destaca el fet que el procés urbanitzador presenta una potent **litoralització**. Així, el 1956 en els primers 500 metres de costa hi havia 1,6 mil Ha de sòl artificial (27,8% de tota la coberta artificial), i el 2000 aquesta s'havia elevat a 9,4 mil Ha (34,9% de la coberta artificial). A més, s'ha de tenir en compte que de les 42 mil Ha de la franja litoral, hi ha un 62,9% de la superfície que correspon a penyassegats, per la qual cosa són teòricament menys susceptibles de ser urbanitzats.

L'aprovació de les **Directrius d'Ordenació del Territori** (DOT) el 1999, un any abans del darrer mapa de cobertes del sòl presentat, establia una potencialitat d'expansió de la urbanització a les Balears d'un 2,7 mil Ha. Aquestes s'havien de sumar a les 20,9 mil Ha de sòl urbà existent i a les 5,4 mil Ha de sòl urbanitzable amb pla parcial aprovat a l'abril de 1999. Aquests increments potencials de sòl urbanitzable s'havien d'incorporar al planejament mitjançant la redacció dels plans territorials insulars. El primer pla territorial en ser aprovat fou el de **Menorca**, pel Consell Insular de Menorca aleshores governat pel PSOE. En aquest pla es reduí significativament la potencialitat expansiva de sòl urbanitzable que les DOT atorgaven a l'illa. Així, en comptes de preveure un increment de 439 Ha, establia un increment potencial d'entre 102 Ha i 179 Ha. Aquest pla introduïa com a novetat, entre d'altres, la seqüenciació de l'atorgament de llicències a les zones turístiques mitjançant un sistema de quotes anuals, que afecta el sòl ja classificat abans de l'aprovació del pla.

El segon pla territorial en aprovar-se fou el de **Mallorca** a l'any 2004. Després d'anys de discussions entre els partits polítics que configuraven el Pacte de Progrés (1999-2003), fou la coalició de dretes, formada pel Partit Popular i Unió Mallorquina al Consell Insular de Mallorca, la que aprovà el pla. El Pla Territorial de Mallorca projectava un increment del sòl urbanitzable de 1,5 mil Ha; la qual cosa significà una reducció de 403 Ha respecte el que establien les DOT. En aquest cas, cal destacar que el pla introdueix la figura de les Àrees de Reconversió Territorial (ART), emanada de les DOT, que suposadament havien de servir per tal de reconvertir els espais, en el sentit de millorar la seva qualitat paisatgística, social i/o ambiental. No obstant això, les ART, en gran mesura, es convertiren en un potent instrument per dur a terme pràctiques "d'urbanisme a la carta", amb la recol·locació de sòls urbanitzables a indrets de l'illa amb majors potencialitats de "revalorització" turístic-immobiliària. Posteriorment, saltaren a la llum pública i s'iniciaren investigacions judicials i policials de diversos casos relacionats amb les ART, en els que estaven implicats grans empresaris de la promoció immobiliària i polítics conservadors. El 2010 es varen arxivar les diligències judicials del cas Pla Territorial i el 2011 el Consell Insular de Mallorca, presidit per Francina Armengol (PSOE), va eliminar les ART del Pla Territorial de Mallorca.

El 2005 es va aprovar el tercer i darrer pla territorial, el d'**Eivissa i Formentera**. Aquest pla fou engegat per l'oligarquia turístico-immobiliària eivissenca i ampliava les expectatives d'expansió urbanística més enllà del que establien les DOT; amb la qual cosa en comptes d'afegir el màxim que permetien les DOT, que eren 369 Ha de nou sòl urbanitzable, el pla hi afegia 400 Ha. En el cas del Pla Territorial d'Eivissa i Formentera, com en el de Mallorca, també s'obriren investigacions policials i judicials en relació a diverses operacions en les que hi havia implicats destacats polítics del Partit Popular i empresaris.

Els plans territorials inclouen, dins la planificació territorial, altres possibles transformacions urbano-territorials, més enllà de les de caràcter urbano-residencial. Algunes d'aquestes propostes foren objecte de destacables polèmiques, fa que en general aquests plans donen cabuda a megaprojectes urbanístics i també recullen la política de transport fonamentada en la potenciació del transport motoritzat privat i la construcció de vies de transport terrestre de gran capacitat. La construcció de l'hospital de Son Espases a Palma fou un dels megaprojectes més polèmics, ja que cristal·litzaren en la seva projecció múltiples relacions clientelars entre els polítics conservadors i el gran capital. Finalment, després de les eleccions autonòmiques de maig de 2007, els partits d'esquerra que havien denunciat l'operació, acabaren per assumir la seva construcció i inauguraren el nou hospital el novembre de 2010.

A més de les potencialitats expansives en termes urbanístics que recollien els plans territorials –que sumaven unes 2 mil Ha a les Balears– a principis del segle XXI hi havia unes 5681 Ha de **sòl vacant**. És a dir, es tractava de sòl urbà o urbanitzable que encara no havia estat edificat. Així doncs, hi hauria unes 7,7 mil Ha susceptibles de ser urbanitzades, amb la potencialitat d'acollir uns 253 mil habitatges. Altrament, les dinàmiques turístico-immobiliàries s'escamparen i afectaren també bona part del que s'ha denominat **sòl rústic**. Així, el camp es transformà en espai de residencialització difusa i les rendes agrícoles del sòl rústic foren superades per les seves rendes i expectatives financero-immobiliàries. El desplegament normatiu en matèria de sòl rústic a les Balears reforçà la seva funció residencial; a excepció de Menorca, que a través del Pla Territorial impedia la possibilitat d'edificar-hi. D'aquesta manera, la potencialitat edificatòria en sòl rústic a les Balears s'elevava entre uns 92 mil habitatges i 158 mil.

Arran del canvi polític a les institucions de les Balears, després de les eleccions autonòmiques i municipals de 2007, es varen protegir determinats sòls de les Balears, mitjançant la seva classificació com a sòl rústic protegit amb la Llei mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible. Molts d'aquests indrets havien estat motiu de campanyes socials en contra de la seva urbanització: 1230 Ha a Mallorca i 268 Ha a Eivissa. D'altra banda, el mateix dia en què s'aprovà la llei que protegia determinats espais, s'aprovà l'anomenada "Llei Carbonero". Aquesta darrera arribava en plena crisi del sector constructor i immobiliari i perseguia, entre d'altres, la reactivació del sector mitjançant la retòrica de la manca d'habitatges accessibles per a les classes populars i la necessitat d'impulsar la construcció d'habitatges de protecció oficial. L'anàlisi de les propostes presentades per desenvolupar la "Llei Carbonero" evidencia, en el cas de Palma, la forta concentració del sòl en mans dels grans promotors immobiliaris, particularment de Vicenç Grande del Grup Drac amb un 33,5% del total. També destacà el fet que molts d'aquells sòls s'ubicaven als voltants del recent construït hospital de Son Espases, amb un 21% de les propostes. L'aprofundiment de la crisi i el retorn del Partit Popular a les institucions autonòmiques, insulars i municipals de les Balears arran de les eleccions autonòmiques i municipals de maig de 2011, va anar acompanyat dels anuncis de flexibilitzar el marc normatiu urbanístico-territorial, mitjançant l'eliminació de traves proteccionistes, per tal d'estimular la inversió privada en forma de projectes turístico-immobiliaris i així rellançar el sector immobiliari i de la construcció.

A més de les estimacions de les cobertes de sòl artificial derivades del projecte CITTIB, es matisen, afegeixen i distingeixen altres subdivisions dins d'aquesta categoria. Així, es distingeixen les cobertes de camps de golf i les pedreres. Pel que fa als **campes de golf** a les Balears, el primer que es va construir fou just abans de la Guerra Civil a Alcúdia, però al cap de poc temps, durant la guerra, s'abandonà i s'emprà com a aeròdrom. En els inicis del boom turístic, a la dècada dels 1960, s'inaugurà el camp de golf de Son Vida, que fou seguit per tres més els 1970, dos d'ells a Calvià controlats per la família Nigorra. A la dècada dels 1980 i 1990 s'inauguraren nombrosos camps de golf a les illes, especialment a Mallorca. Aleshores, augmentà la contestació social en contra de la colonització turística del sòl rústic amb

equipaments turístic-esportius i amb establiments d'allotjament turístic associats. La llei de camps de golf de 1988 regulava la construcció de camps de golf i la seva oferta d'allotjament associada. A la dècada del 2000, en plena eufòria financer-immobiliària, es va accelerar la construcció i projecció de camps de golf, al temps que s'intensificava el rebuig social en contra de les operacions turístic-immobiliàries. Aquestes operacions immobiliàries encobertes es justificaven sota la retòrica de la desestacionalització turística. El 2008 hi havia a les Balears 25 camps de golf que ocupaven unes 1330 Ha, però hi havia en cartera la construcció de 17 camps de golf nous a Mallorca. Aleshores, el govern del segon Pacte de Progrés establí fortes limitacions a la construcció de nous camps de golf, mitjançant la Llei 4/2008, de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears.

Molts camps de golf han estat associats a intenses polèmiques sociopolítiques. Per exemple, el projecte del camp de golf de Son Real a Santa Margalida fou finalment eliminat i els seus terrenys protegits pel seu valor ecològic i arqueològic després de la campanya "Salvem Son Real". D'altra banda, el projecte de camp de golf de Son Bosc, en terrenys que havien estat part del Parc Natural de s'Albufera d'Alcúdia, també fou objecte d'una important polèmica social. Entre els promotors d'aquest projecte s'hi trobaven destacats empresaris: Miquel Fluxà, d'Iberostar o Miquel Ramis, de Grupotel. El projecte de Son Bosc presenta fortes connexions entre els promotors i els polítics de Muro, des del mateix Miquel Ramis, que n'havia estat batle fins al batle, Jaume Perelló, que era soci d'un dels empresaris implicats en el projecte. El 2010, arran dels canvis polítics al Govern de les Illes Balears després de l'expulsió d'Unió Mallorquina per la seva vinculació a diversos casos de corrupció, la Comissió Balear de Medi Ambient va suspendre les obres del camp de golf de Son Bosc i el febrer de 2011 la zona quedà protegida com a ZEPA (Zona d'Espècial de Protecció de les Aus). Els discursos de les classes dominants sostenen que les illes tenen un "dèficit" en camps de golf, motiu pel qual es proposa la construcció de noves instal·lacions. Actualment, tot sembla indicar que, després de la victòria conservadora al Govern de les Illes Balears i amb l'excusa de la crisi i la "necessitat" de reactivar el creixement econòmic, es modificarà el marc normatiu respecte els camps de golf i es tornaran a posar en marxa alguns dels projectes de camps que, de manera recurrent, han anat sorgint al llarg dels darrers anys.

Les superfícies afectades per les **explotacions mineres** de les Illes Balears són un camp d'estudi escassament analitzat. Així, una de les principals fonts d'informació sobre les pedreres de les Balears és la del Pla Director Sectorial de Pedreres de 1999. Encara que l'activitat minera no hagi estat molt significativa a les illes, es poden detectar algunes explotacions metal·líferes i també carboníferes, actives aquestes darreres fins a principis dels 1990. A més, entre les activitats mineres, hom hauria de destacar l'extracció salinera, encara rellevant a Eivissa, però que fou present a totes les illes. No obstant això, les principals activitats extractives es corresponen amb les pedreres a cel obert, de les que s'han extret la major part dels materials minerals per a la construcció. Cal destacar que, entre el 1950 i el 1999, s'havien donat de baixa a les Balears unes 1206 pedreres, la major part d'extracció de marès. En quant a la seva localització, cal destacar que la major part de les pedreres es trobaven prop de les principals zones urbanes i estaven distribuïdes per tots els municipis de les illes. A mesura que s'estenia el transport terrestre motoritzat i augmentaven les possibilitats de mobilitzar grans quantitats de materials a majors distàncies, es varen anar abandonant moltes pedreres. El 1999 hi havia a les Balears unes 22 pedreres actives, mentre que prop d'un centenar tramitaven l'adaptació al Pla Director Sectorial de Pedreres. A Mallorca la major part de les pedreres es trobaven a la Marina de Petra; a Menorca es localitzaven al terme de Ciutadella; i a Eivissa es trobaven a Sant Josep.

D'altra banda, cal destacar que entorn les pedreres s'han produït importants conflictes socioecològics, a més del que implica la pròpia activitat extractiva, des de l'extracció il·legal a Formentera, les extraccions sense llicència a una de les majors pedreres de Mallorca –Can Rosselló i la Garrigueta Rassa–, o el cas de corrupció de les pedreres amb la imputació del tècnic de mines de la Conselleria d'Indústria, Comerç i Energia. A més, les pedreres inactives s'estan reutilitzant com espais per a l'abocament d'enderrocs, teòricament amb l'objectiu de restaurar-les. Al voltant de la restauració de les pedreres mitjançant l'abocament de residus inerts de la construcció ha cristal·litzat un nou conflicte socioecològic, que a més evidencia el conflicte relacionat amb la gestió dels residus de construcció que resta en mans de l'empresa MAC Insular SL. El 2005, en plena eufòria constructora, el govern declarà l'interès general de 32

pedreres, mitjançant la llei d'acompanyament als pressuposts, amb la qual cosa s'accelerava el procés i es flexibilitzaven les condicions per la seva explotació.

En definitiva, per les estimacions de la superfície ocupada per les zones d'extracció minera i els camps de golf a les Balears, entre el 1956 i el 2000, es pot concloure que, per una banda, els camps de golf han passat d'ocupar 40 Ha el 1973 –el 1956 no hi havia cap camp de golf– a 871 Ha el 2000; i per una altra, les zones d'extracció minera han passat d'ocupar unes 164 Ha el 1956 a 1353 Ha el 2000. Finalment, les **estimacions** de la superfície ocupada per les cobertes de **sòl artificial el 2015**, en base als potencials increments urbans establerts als plans territorials i d'altres, ens dona un total d'un 37 mil Ha, la qual cosa representaria el 7,5% de la superfície de l'arxipèlag.

L'altra font que ens serveix per analitzar els canvis de coberta del sòl des de la "mirada integradora" és el **Corine Land Cover**. Aquesta font que abasta tots els estats de la UE, s'ha dut a terme pels anys 1987, 2000 i 2006, tot coincidint amb el període d'integració de l'Estat espanyol a la UE i amb l'expansió de la bombolla financer-immobiliària i el "tsunami urbanitzador" espanyols. En primer lloc, segons les dades del Corine Land Cover, la superfície artificial de les Balears passà de 22 mil Ha el 1987 a 31 mil Ha el 2000, i el 2006 aquestes s'haurien elevat a unes 32 mil Ha. Això significa que les superfícies artificials passaren de representar el 4,4% de la superfície de les Balears el 1987 al 6,4% el 2006. En segon lloc, les zones agrícoles passaren de 294 mil Ha el 1987 a 287 mil Ha, una reducció que es deu principalment a la fagocitació del sòl agrícola per part de les edificacions i urbanitzacions. En tercer lloc, les zones forestals i espais oberts disminuïren de 181 mil Ha el 1987 a 178 mil Ha el 2006. I, finalment, les zones humides passaren de 2834 Ha el 1987 a 2939 Ha el 2006.

A partir de l'anàlisi de les diferents "mirades" sobre el territori, es pot concloure que els resultats presenten notables **dissonàncies** que podrien ser resoltes mitjançant la integració de les diferents mirades en una **proposta metodològica comuna** per a l'anàlisi cartogràfic i alfanumèric **de les cobertes del sòl**. D'altra banda, aquesta anàlisi hauria de complementar-se amb els estudis concrets i parcials que atenen cada "mirada" concreta. Així, si es comparen els resultats de les cobertes del sòl segons les diferents mirades exposades pels anys 1999/2000, es pot veure que en primer lloc, el sòl artificial, que és una de les cobertes que ha experimentat una major expansió en les darreres dècades, tan sols és considerat explícitament per la "mirada integradora". En aquest cas, segons la metodologia emprada, les **superfícies artificials** varien entre les 21,7 mil Ha d'acord amb el Tercer Inventari Forestal, les 28,74 mil del mapa CITTIB 2000 i les 31,17 mil Ha del Corine Land Cover 2000. En segon lloc, les **zones agrícoles** es poden agrupar en dos segons les fonts: per una banda, des de la "mirada integradora" segons la qual ocupaven entre 286 mil Ha al projecte CITTIB 2000 i 288 mil Ha segons el Corine Land Cover 2000; per una altra, des de la "mirada agrària", en base al Cens Agrari 1999, i la "mirada forestal", segons el Tercer Inventari Forestal, la superfície agrícola se situava entorn a les 238 mil Ha i 249 mil Ha, respectivament. En tercer lloc, l'extensió de les **zones forestals** presentaven discrepàncies notables depenent del tipus de font emprada: en un primer grup hi ha els resultats, més o menys semblants de l'Enquesta anual de superfície i rendiments de cultius, segons la qual sumaven 173 mil Ha, i de la "mirada integradora" segons la qual la superfície forestal era de 177 mil Ha (projecte CITTIB 2000) i 178 mil Ha (Corine Land Cover 2000); un segon grup format pel Cens Agrari 1999, d'acord amb el qual la superfície forestal fou de 136 mil Ha; i finalment el Tercer Inventari Forestal que donava el resultat més alt amb unes 223 mil Ha. Finalment, les **zones humides i superfícies d'aigua**, cobrien d'acord amb les diferents fonts i "mirades" del territori, unes superfícies que oscil·laven entre les 3,5 mil Ha del projecte CITTIB 2000, i les 4,75 mil Ha de l'Enquesta anual de superfície i de rendiments de cultius.

Després d'analitzar l'evolució de les cobertes del sòl, per tal de conèixer l'evolució de la "petjada territorial efectiva" del capitalisme balear sobre l'espai insular, i amb l'objectiu de concretar la capacitat ecològica de les Balears en base a la metodologia de la petjada ecològica, s'estudia l'evolució de la **protecció de la biodiversitat** a les Balears, particularment a través de la definició d'espais de protecció i conservació de la natura. A les Balears, un dels principals conflictes sociopolítics ha girat entorn a la protecció de determinats espais, per tal d'evitar que fossin engolits per la "màquina" turística-immobiliària. Cal destacar que després de la mort de Franco, el 7 de juliol de 1977, setmanes després de les primeres eleccions del règim democràtic, es va dur a terme una de les principals mobilitzacions sociopolítiques de Mallorca per tal d'evitar la urbanització de sa Dragonera: passades quasi dues dècades fou declarada

Parc Natural. La rellevància dels conflictes entorn els espais d'alt valor ecològic vendria explicitada, també, en el fet que la primera llei que s'aprovà a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears fou sobre la protecció d'àrees naturals el 1984.

A partir de la dècada dels 1980 la lluita social per evitar la urbanització d'espais naturals anà en augment, encapçalada pel grup ecologista GOB. El 1988 s'aprovà el primer parc natural, s'Albufera de Mallorca, després de fortes campanyes, al temps que l'espai patia importants alteracions. El 1991, després de fortes pressions socials, s'aprovaren el Parc Nacional de Cabrera, fins aleshores espai de "jocs guerrers", i la Llei d'Espais Naturals (LEN), resultat d'una curiosa correlació de forces en el Parlament –gràcies al vot d'un trànsfuga d'Unió Mallorquina–, amb el vot en contra de les forces conservadores que aleshores governaven. Aquella llei que impossibilitava la urbanització del 38% del territori balear, fou modificada l'any següent quan els conservadors PP-UM ostentaven la majoria absoluta, amb la rebaixa del grau de protecció a les Pitiüses i Mallorca. Aquella rebaixa responia, entre d'altres, als interessos urbanístics dels polítics-empresaris Gabriel Cañellas i Abel Matutes a ses Salines d'Eivissa.

El 1992 es declarà Mondragó Parc Natural, després de múltiples mobilitzacions socials. Emperò, aquella mesura resultà polèmica, ja que el Govern comprà part dels terrenys de la zona per un preu excessivament elevat, a benefici dels propietaris que anaven a urbanitzar-los, particularment la família Schörghuber. El 1995, any en què Cañellas va guanyar les eleccions autonòmiques per majoria absoluta i dimití pel cas de corrupció del Túnel de Sóller, el Govern de les Illes Balears va declarar diversos espais naturals protegits: Parc Natural de sa Dragonera, Parc Natural de s'Albufera des Grau. Aquell mateix any, el Govern estatal del PSOE declarà la Reserva natural de ses Salines d'Eivissa i Formentera, que era una figura que aprofitava les competències de l'Estat sobre el domini públic marítim-terrestre i es saltava el poder d'influència de Cañellas i Matutes.

El Govern del Pacte de Progrés (1999-2003) inicià polítiques de protecció de la biodiversitat que es situaven quasi a les antípodes de les dutes a terme pels governs conservadors de les Illes. El 1999 el Pacte decretà la in edificabilitat de les ANEI (Àrees Naturals d'Especial Importància) i prohibia l'edificació en els primers 500 metres de la costa (100 a Formentera). El 2000 es modificà la LEN per desclassificar i protegir alguns sectors urbanitzables i el 2001 s'ampliava la superfície d'alzinars protegits, per elevar a un 39% la superfície de les Balears protegida del procés urbanitzador. A més, entre el 2001 i el 2003 es declararen una sèrie d'espais naturals protegits, en un context de forta resistència per part de les classes propietàries, els lobbies del capital i els grups socials conservadors. Aquests nous espais protegits foren: el Monument Natural de ses Fonts Ufanas, la Reserva Natural de s'Albufereta, el Parc Natural de Llevant i les Reserves Naturals de Cap Farrutx i del Cap des Freu, el Parc Natural de ses Salines d'Eivissa i Formentera, el Parc Natural de Cala d'Hort i les Reserves Naturals des Vedrà i Vedranell, alhora que s'ampliaven les extensions del Parc Natural de s'Albufera de Mallorca i de s'Albufera des Grau. No obstant això, una de les principals apostes proteccionistes, el Parc Natural de la Serra de Tramuntana, no es va assolir per la forta oposició dels lobbies antiparc i pels conflictes interns entre els mateixos partits del Pacte de Progrés.

Mentre que el 1999 es comptabilitzaven unes 8,5 mil Ha de sòl protegit (1,7% de la superfície terrestre balear), el 2003 aquestes s'incrementaren fins 29,8 mil Ha (6% de la superfície terrestre balear). Quan el Partit Popular recuperà el Govern de les Illes Balears el 2003, posà en marxa la supressió d'espais naturals protegits, tal com havia explicitat el que havia estat Ministre de Medi Ambient, Jaume Matas, al seu programa electoral. D'aquesta manera, es retallaren significativament les extensions d'alguns parcs, especialment el Parc Natural de Cala d'Hort i el Parc Natural de Llevant. Així, la superfície protegida mitjançant les figures de la Llei 4/1989 disminuí de 29,8 mil Ha a 12,6 mil Ha. El 2005, el Govern de Jaume Matas va aprovar la LECO (Llei per a la Conservació dels espais de rellevància ambiental) que responia als interessos dels principals lobbies antiparc i orientava la política de protecció de la biodiversitat sota criteris neoliberals. Amb aquesta nova llei, la propietat privada s'aixecava com el criteri central a l'hora de decidir la protecció d'un espai natural. Aquesta llei també introduí i definí noves figures de protecció, cada cop més buides de contingut, particularment la de Paratge Natural. Precisament, aquesta figura fou l'emprada el 2007 per declarar part de la Serra de Tramuntana –amb importants omissions com són les del terme d'Andratx i Calvià–, amb unes 61,9 mil Ha de sòl protegit. És a dir, aproximadament el 60% de l'extensió de la Serra de Tramuntana quedava teòricament protegida mitjançant aquesta figura. El nou "proteccionisme

neoliberal” del Govern de Matas incrementà els espais naturals protegits des de 12,6 mil Ha – després de la desprotecció de 2003, feta pel mateix govern–, a unes 75,4 mil Ha (15% de la superfície terrestre), ja sota les noves regles del joc polític-mediàtic afins als interessos dels grups terratinents i antiparc.

Per altra banda, la protecció dels **ecosistemes marins** ha rebut menor atenció que la dels terrestres. D’acord amb les diferents figures de protecció dels ecosistemes marins, el 2007 hi havia unes 73 mil Ha protegides, la qual cosa suposaria un 1,8% de la superfície del promontori balear. Les lògiques turístico-immobiliàries han integrat els espais litorals i marítics dins les dinàmiques urbanitzadores, mitjançant la construcció i projecció d’instal·lacions portuàries. En aquest sentit, el 2007 la capacitat d’amarratge dels ports de les Balears superava la de tota Grècia.

L’interès de considerar la protecció dels ecosistemes, entre d’altres, rau en el fet que la metodologia de la petjada ecològica considera que un 12% de la superfície terrestre i marítima s’ha de destinar a la protecció de la biodiversitat. Una proporció que surt de les recomanacions de l’Informe Brundtland. D’altra banda, a la Vuitena Conferència de les Parts del Conveni de Biodiversitat (COP-8) que va tenir lloc a Curitiba (Brasil) el març de 2006 es va acordar la necessitat de protegir el 10% dels ecosistemes terrestres i marins. En els càlculs de la petjada ecològica de les Balears es parteix d’aquesta recomanació, tot davallant 2 punts l’emprada per la metodologia estàndard de la petjada ecològica. Així doncs, d’acord amb els requisits mínims de protecció terrestre i marina, resten per protegir unes 7 mil Ha terrestres i 329 mil Ha marines.

Després d’analitzar les cobertes del sòl i la protecció de la biodiversitat a les Balears es calcula la **biocapacitat per càpita** a les Balears el 2004, és a dir, el bocí de “pastís” que teòricament correspondria a cada persona de les Balears per cobrir el seu metabolisme social. Cal destacar que per a realitzar la distribució de la biocapacitat per càpita, s’ha calculat en funció de la població resident (o empadronada), i també de la població real, aquella que resultaria de sumar a la població resident la població flotant. En primer lloc, la superfície artificial a les Balears era d’unes 0,03 Ha/càpita, en base a la població resident, una xifra que es situa per damunt de la mitjana estatal (0,02 ha/càpita) i prop de la mitjana mundial (0,03 Ha/càpita). En segon lloc, la superfície agrícola a les Balears era de 0,2 Ha/càpita (població resident), una magnitud que era la meitat que la mitjana de l’Estat, però molt propera a la mitjana mundial. En tercer lloc, les pastures, terrenys destinats teòricament a l’alimentació animal extensiva, sumaven unes 0,003 Ha/càpita a les Balears, front a les 0,5 Ha/càpita de mitjana mundial o les 0,3 Ha/càpita de mitjana estatal. En quart lloc, la superfície forestal fou de 0,2 Ha/càpita, mentre que la mitjana estatal era de 0,3 Ha/càpita i la mitjana mundial de 0,5 Ha/càpita. En cinquè lloc, la superfície marina era de 1,1 Ha/càpita, una xifra molt superior a la mitjana estatal i mundial que es situava en torn a 0,3 ha/càpita. En sisè lloc, la superfície terrestre protegida fou de 0,01 Ha/càpita, mentre que la mitjana mundial era de 0,24 Ha/càpita i l’estatal de 0,12 Ha/càpita; i la superfície marina protegida era de 0,06 Ha/càpita. Finalment, es pot comparar la superfície terrestre ecològicament productiva de les Balears de 0,43 Ha/càpita amb la mitjana mundial que era de 1,41 Ha/càpita, la mitjana de la UE de 1,37 Ha/càpita i la mitjana estatal de 1,16 Ha/càpita.

En definitiva, la superfície bioproductiva per càpita de les Balears destaca per la seva reduïda extensió. En canvi, la superfície marina ecològicament productiva a les Balears era, tal com s’ha indicat, molt superior a la mitjana mundial i estatal, amb 1,12 Ha/càpita. La superfície ecològicament disponible que resulta de la deducció de la superfície protegida a la superfície ecològicament productiva, era de 1,47 Ha/càpita a les Balears, el 78,8% de la qual era marina. En canvi, la superfície ecològicament disponible mitjana mundial era de 1,51 Ha/càpita, la de la UE de 1,64 Ha/càpita i la de l’Estat espanyol de 1,34 Ha/càpita, però en aquests casos prop del 80% era terrestre. En conclusió, la capacitat bioproductiva disponible per càpita a les Balears era molt menor que la mitjana mundial i que l’estatal; i el major pes de la superfície marina en el cas balear, no actua de contrapès, ja que la bioproductivitat dels ecosistemes marins i la capacitat d’apropiar-se d’aquesta per part de la societat resulta ser inferior que la dels ecosistemes terrestres.

Capítol XII. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI. Les dimensions físiques del gegant turístic anomenat Balears en plena eufòria financer-immobiliària.

L'expansió del capitalisme ha anat acompanyada d'una creixent exigència de recursos naturals, que no són tenguts en compte en la majoria d'anàlisis socioeconòmics. El **metabolisme socioeconòmic**, entès com l'expressió en termes biofísics de les exigències materials d'una societat, ha crescut de manera constant a mesura que avançava i s'expandia el capitalisme, tot produint-se i accelerant-se, conseqüentment, la crisi ecològica global. A més, amb l'increment del metabolisme de les societats del països del capitalisme avançat, s'han anat desplaçant espacio-temporalment els conflictes socials que acompanyaven l'obtenció dels recursos. D'altra banda, el metabolisme socioeconòmic també pot ser expressat en termes de **petjada ecològica**, és a dir, la superfície necessària per proveir els recursos i per absorbir els residus.

En qualsevol cas, l'estudi del paper dels recursos naturals en l'evolució del capitalisme i les seves lògiques i dinàmiques socioespacials no ha estat gaire estudiat ni considerat. Així i tot, en el cas de l'Estat espanyol, cal destacar els treballs realitzats pels economistes ecològics com per exemple José Manuel Naredo o Óscar Carpintero. A les Balears hi ha hagut alguns treballs, com per exemple els realitzats per Carles Manera, l'Observatori Socioambiental de Menorca, el CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears) o el Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori. Tanmateix, en la majoria de les ocasions es tracta d'aportacions més aviat marginals, és a dir, fora de la corrent dominant dins les ciències socials. En aquesta línia analítica, els estudis realitzats des de les ciències socials han evidenciat com l'evolució geohistòrica del capitalisme balear s'ha dut a terme gràcies a la creixent ingesta de recursos, la major part dels quals procedeixen de l'exterior de l'arxipèlag.

En canvi, cal destacar com, des de l'economia ortodoxa, es deixa pràcticament fora de la xarxa analítica el paper dels recursos naturals en el procés d'acumulació del capital (o creixement econòmic). Alhora que, a les explicacions del creixement econòmic guanya cada cop més importància el que s'ha denominat **factor residual**. Aquest es sol identificar sense gaire fonament amb l'anomenat "canvi tecnològic" que esdevé una mena de calaix de sastre, ja que resulta poc desenvolupada la seva explicació i argumentació.

En aquest treball, l'estudi del metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica del capitalisme balear s'ha organitzat en funció de les diferents classes de materials: biòtics (agrícoles, pastures, pesca, forestals), abiòtics (minerals metàl·lics, minerals no metàl·lics, energètics) i altres. L'estudi s'ha realitzat tan sols per l'any 2004, que coincideix amb un moment d'eufòria financer-immobiliària i, per tant, de forta expansió del capital i de les exigències materials.

Els **fluxos de materials agrícoles** domèstics produïts a les Balears van sumar 1,04 milions de Tm, la qual cosa suposa 1,1 Tm/càpita (o 0,83 Tm/càpita si es té en compte tant la població resident com la població flotant, a partir d'ara IPH –Indicador de Pressió Humana–). El 62,7% dels fluxos directes de materials agrícoles domèstics es va destinar a alimentació animal, és a dir, per cada tona de productes agrícoles destinats a consum humà, se'n destinaven 1,68 Tm a consum animal. Els càlculs dels fluxos de materials agrícoles directes s'han completat amb l'estimació dels fluxos ocults que els acompanyen. És a dir, aquella part que no es comercialitza i, per tant, no queda enregistrada a les estadístiques oficials, però que forma part de la producció de biomassa agrícola. En aquest sentit, es consideren tant el que es coneix com a residus de collita com les pèrdues de sòl per erosió. Els residus de collita van representar uns fluxos de 699 mil Tm, dels quals 101 mil Tm eren de cereals, destinats a l'alimentació animal, deixant fluxos ocults derivats dels residus de collita de 598 mil Tm –0,63 Tm/càpita en base a població empadronada o 0,48 Tm/càpita en base a IPH–. L'estimació dels fluxos ocults de materials agrícoles domèstics derivats de l'erosió del sòl presenta certes dificultats metodològiques, per la qual cosa els seus resultats s'han de prendre amb molta cautela. En qualsevol cas, segons les estimacions realitzades, els fluxos ocults derivats de l'erosió del sòl vinculat a l'agricultura sumarien uns 2,3 milions de Tm.

Tanmateix, els càlculs dels requeriments de biomassa agrícola s'han de completar amb els fluxos importats, tant en la seva dimensió directa com oculta. En aquest sentit, es varen importar directament 699 mil Tm de productes agrícoles que tendrien associats 1,6 milions de Tm de fluxos ocults derivats de l'erosió i 499 mil Tm de residus de collita. Així, els Requeriments

Totals de Materials (RTM) biòtics agrícoles del capitalisme balear sumarien uns 2,8 milions de Tm sense contemplar l'erosió (9,5 milions de Tm considerant l'erosió). Si hom compara els RTM agrícoles (sense erosió) de les Balears amb la mitjana de la UE-15 (3,5 Tm/càpita) i de l'Estat espanyol (3,2 Tm/càpita), pot concloure que aquests es situen en torn la mitjana de l'Estat. La major part d'aquests fluxos de materials importats van procedir d'altres regions de l'Estat espanyol (82,8% dels fluxos directes). En particular, els ports de Barcelona i València foren les principals plataformes de redistribució dels fluxos de materials agrícoles des de la península cap a les Balears. La balança comercial física de materials agrícoles de les Balears presenta un elevat dèficit, i tan sols destaca l'exportació de patates mallorquines cap el Regne Unit. En darrer lloc, en analitzar les asimetries físico-monetàries del comerç internacional de productes agrícoles de Balears es pot veure que, per bé que els fluxos exportats són molt menors que els importats, la contrapartida monetària dels exportats (373 €/Tm) és significativament superior a la dels importats (229 €/Tm).

Els requeriments de materials agrícoles de les Balears poden ser traduïts en la seva expressió territorial, és a dir la **petjada ecològica agrícola**. Així, la petjada agrícola domèstica va sumar unes 107 mil Ha, mentre que la dels productes agrícoles importats fou de 336 mil Ha i la dels exportats de 17 mil Ha. D'aquesta manera, la petjada agrícola fou d'un total de 441 mil Ha (0,46 Ha/càpita en base a població resident o 0,35 Ha/càpita en base a l'IPH).

Els **fluxos de materials biòtics animals** estan compostos pels productes ramaders, la caça i la pesca. En el cas dels **productes ramaders**, pel que fa a la fracció domèstica, tan sols s'ha considerat la part corresponent als animals en règim de pastura, que equivalien unes 17 mil Tm de fluxos directes, i les palles de cereals destinades a aliment animal sumaven 101 mil Tm. A més de la producció ramadera, es contempen els fluxos domèstics derivats de les captures cinegètiques. En aquest cas, cal subratllar la manca d'informació sistemàtica sobre la caça, que s'ha convertit en una rellevant activitat recreativa en els darrers temps, en torn de la qual gira un important negoci. Així, el milió de captures cinegètiques equivaldria a unes 781 Tm, que es tradueixen en unes 5 mil Tm de fitomassa per la seva alimentació. Els fluxos de materials biòtics animals ramaders (o pastures) importats foren 227 mil Tm en concepte de fluxos directes i 340 mil Tm de fluxos ocults. Així, els RTM animals de la ramaderia (i caça) assoliren 693 mil Tm (0,72 Tm càpita en base a població resident o 0,56 en base a l'IPH). Els RTM animals de la ramaderia en termes per càpita contrasten amb la mitjana europea (2 Tm/càpita), però en canvi s'aproximaven bastant a la mitjana de l'Estat (0,52 Tm/càpita). En aquest cas, la major part dels fluxos importats també procedien dels ports de Barcelona i València, essent pràcticament insignificants els fluxos importats de l'estranger. Els materials biòtics animals de la ramaderia se poden traduir en la seva **petjada ecològica ramadera**. Així, si tota carn és herba, tota herba és terra. L'estimació de la petjada ecològica de la ramaderia va resultar en unes 169 mil Ha, el 65,6% de la qual correspongué a les importacions.

L'altra gran partida de fluxos materials biòtics animals correspon a la **pesca**. La pressió sobre els ecosistemes marins degut a la sobrepesca és un dels principals conflictes socioecològics a escala planetària, amb un paper destacat dels grans lobbies pesquers internacionals i de les superflotes pesqueres. En el cas de la Mediterrània, els conflictes pesquers deriven d'una perllongada pressió sobre els recursos. A les Balears es detecta una disminució continuada de les embarcacions pesqueres i també dels pescadors des de mitjans del segle XX, fet que coincideix amb la turísticització del capitalisme balear i amb la mecanització de la flota pesquera. Així mateix, la progressiva mecanització no s'ha traduït en un increment de les captures pesqueres, sinó que aquestes s'han mantingut entre les 4 mil de Tm de 1989 i 3,2 mil de Tm de l'any 2000.

El 2004, els fluxos domèstics directes de la pesca s'elevaren a uns 3,3 mil de Tm, la major part de les quals corresponien de mitjana al nivell tròfic 3,4. Aquests fluxos s'han de complementar amb els fluxos ocults de la pesca, entesos aquests com els derivats dels descarts i de la pesca recreativa, que és una de les dimensions més ocultes i oblidades. Així, els fluxos ocults estimats de la pesca comercial a les Balears eren de 1,07 mil de Tm; mentre que mitjançant la pesca recreativa es capturaven 1,2 mil Tm. Així, els fluxos domèstics de la pesca de Balears s'elevaven a unes 5,6 mil Tm. D'altra banda, els fluxos totals importats de materials biòtics de la pesca foren 22,8 mil Tm, és a dir unes quatre vegades superiors als domèstics. La major part dels fluxos importats procedien del port de Barcelona, mentre que prop d'un 13,75% procedia del comerç internacional.

Els RTM de la pesca ascendiren a 28,4 mil Tm, amb la qual cosa els RTM per càpita (en base a la població resident) foren de 29,75 kg, mentre que la mitjana de la UE-15 va ser de 48 kg i la de l'Estat de 63,2 Kg. Posteriorment, el consum de biomassa derivada de la pesca es calcula en termes de la PPR (Producció Primària Requerida) i aquesta a la vegada pot ser convertida en la superfície marina necessària per satisfer aquella PPR. La PPR per sostenir les captures pesqueres comercials de les Balears fou de 352,8 mil Tm de carboni i la de la recreativa de 31,1 mil Tm de carboni –conjuntament representen el 10,36% de la Producció Primària–. Aquesta xifra, en termes de **petjada ecològica** seria equivalent a unes 259 mil Ha. Però, la petjada ecològica pesquera de les Balears s'elevava a 1,28 milions Ha –1,35 Ha/càpita en base a la població resident i 1,03 Ha/càpita en base a l'IPH–, després de comptar amb els fluxos comercials, amb el 81,8% de la petjada associada a les importacions.

La darrera categoria de fluxos de materials biòtics analitzada és la corresponent a la **biomassa forestal**. Encara que en l'actualitat els usos del bosc i dels recursos forestals siguin molt escassos, s'ha de tenir en compte que en els segles XVIII i XIX s'intensificà significativament la pressió sobre els recursos forestals de les Balears. Aquesta pressió estava relacionada amb l'extracció de combustibles i fusta, però també amb l'obtenció d'altres materials que exigien les activitats manufactureres de les Balears. Tot i això, la utilització dels espais forestals i l'extracció de biomassa dels mateixos canvià radicalment amb l'adopció de la via turística com a principal eix d'acumulació del capital a les Balears i dels combustibles fòssils, que suposà el progressiu abandonament de les activitats silvícoles. Els aprofitaments forestals disminuïren radicalment des de mitjans del segle XX fins a finals de segle, tot passant d'uns aprofitaments entorn a unes 60 mil Tm el 1947 a unes 15 mil Tm l'any 2000.

Altrament, es pot destacar que el novembre de 2001 un potent temporal arrabassà un gran nombre de peus d'arbres a les Balears, amb la qual cosa els aprofitaments de biomassa forestal s'incrementaren durant els anys posteriors. Això no obstant, aquests aprofitaments no foren més que l'extracció de la fitomassa arrabassada pel vent. Així, l'any 2002 les extraccions de biomassa forestal foren de 168 mil Tm i el 2004, de 33,5 mil Tm. La major part de la biomassa forestal correspongué a la derivada del temporal, ja que, el 2004, en cas de no considerar aquella fracció l'extracció forestal hauria estat de 9,38 mil Tm.

A mesura que s'abandonaven les activitats silvícoles i el procés turístic-urbanitzador s'expandia per tot el territori, augmentava la conflictivitat forestal associada als incendis, la majoria deguts a negligències. La major part de la superfície cremada entre el 1970 i el 2004 va correspondre a superfícies sense arbres, majoritàriament zones de muntanya amb càrritx (*Ampelodesmos mauritanica*) i/o zones que ja havien estat afectades per incendis. Degut al fet que la major part dels incendis forestals són provocats directa o indirectament per causes antròpiques, es pot considerar que la crema de biomassa forestal forma part del metabolisme del capitalisme balear. En aquest sentit, l'estimació dels aprofitaments forestals domèstics el 2004 va ser de 38 mil Tm: 9,38 mil Tm de llenya i fusta, 4,37 mil Tm de la biomassa cremada als incendis i 24,25 mil Tm del temporal de 2001.

En els càlculs dels fluxos de materials forestals domèstics, s'han comptabilitzat els aprofitaments de llenya i fusta i els del temporal de 2001 com a directes, i els dels incendis forestals com a ocults. D'aquesta manera, els fluxos de materials forestals domèstics van sumar 52,44 mil Tm (0,05 Tm/càpita en base a la població resident i 0,04 Tm/càpita en base a l'IPH). D'altra banda, els fluxos importats de materials biòtics forestals sumaren 168 mil Tm, és a dir, cinc vegades més que els aprofitaments domèstics. La major part dels fluxos de materials forestals importats procediren d'altres indrets de l'Estat, mentre que prop d'un 30% foren importats procedien de l'estranger. Aquestes importacions presenten una composició per origen prou diversa. Entre les principals regions sobresurten: Escandinàvia, Amèrica del Nord i el Golf de Guinea.

Així, els RTM biòtics forestals s'elevaren a 633,9 mil Tm, el 68% de les quals correspongueren a fluxos ocults. En termes per càpita, els RTM de les Balears, amb 0,66 Tm/càpita, es situaven lleugerament per davall de la mitjana de la UE-15 (0,74 Tm/càpita) i la mitjana estatal amb 0,97 Tm/càpita. En quant a les asimetries físico-monetàries del comerç internacional dels productes forestals, cal destacar que encara que les exportacions de materials forestals des de les Balears era pràcticament insignificant en comparació als fluxos importats, la seva contrapartida monetària per tona exportada, en el cas de fusta, mobles i d'altres, era més de deu vegades superior al valor per tona importada. Finalment, el càlcul de la **petjada ecològica forestal** de les Balears resultà en unes 241 mil Ha –destaca el fet que la

major part de les exportacions realitzades des de les Balears corresponien a rebuig de paper-, i en termes per càpita resultava en unes 0,25 Ha/càpita (en base a població resident) o 1,19 Ha/càpita (en base a IPH).

Després de l'anàlisi dels fluxos de materials biòtics s'han analitzat els **abiòtics minerals**: metàl·lics i no metàl·lics. Els **fluxos de materials minerals metàl·lics** i els seus productes derivats procedeixen en la seva totalitat de l'exterior de les Balears, ja que les illes no compten amb jaciments de minerals metàl·lics. Els fluxos directes de materials metàl·lics importats a les Balears sumaren 2 milions de Tm, que anaven acompanyades de 5,73 milions de Tm de fluxos ocults. És a dir, des de l'extracció dels minerals fins a l'obtenció dels metalls o els productes derivats es mobilitzà quasi el triple de materials. S'ha d'advertir que els materials dels fluxos ocults no queden comptabilitzats a les estadístiques oficials i que aquests es converteixen generalment en residus, contaminació i conflictes socioecològics en els indrets de procedència i transformació. En definitiva, els RTM de minerals metàl·lics assoliren uns 7,74 milions de Tm. En termes per càpita, les 8,1 Tm/càpita de RTM metàl·lics de les Balears es situaven lleugerament per davall de la mitjana de la UE-15 (11,67 Tm/càpita) i per damunt de la mitjana estatal (6,49 Tm/càpita). La major part dels minerals metàl·lics (i els productes derivats) importats procediren dels ports de Barcelona i València; mentre que tan sols l'1,5% del correspongué al comerç exterior. En aquest cas destaquen els fluxos procedents de paradisos fiscals del Carib, que corresponien a les importacions de iots que podrien ser considerats com a "plataformes" per a l'evasió fiscal. En el cas dels fluxos de materials metàl·lics del comerç exterior, es pot apuntar l'elevada contrapartida monetària per unitat física comercialitzada a través del comerç exterior, en torn a 9 mil €/Tm importada i els 10 mil €/Tm exportada.

Els **fluxos de materials no metàl·lics** estan composts per diferents partides, entre les que destaquen els materials de pedrera i els productes acabats o semiacabats per a la construcció. Aquesta tipologia de fluxos ha estat particularment rellevant en plena bombolla financer-immobiliària a les Balears i a la resta de l'Estat. El consum aparent de ciment a les Balears, entre el 1950 i el 2008, ha presentat oscil·lacions que coincideixen amb els moments d'expansió i crisi del capitalisme balear, amb un màxim de 1,1 milions de Tm el 2005. L'any 2004, correspon als temps de "tsunami urbanitzador" i coincidí amb la supressió de les moratòries urbanístiques a les Balears. Aquestes moratòries havien provocat, entre el 2002 i el 2003, un refredament en les llicències d'habitatges. Així, els fluxos domèstics de materials de pedrera assoliren uns 7,9 milions de Tm, el 76% dels quals correspongueren a fluxos directes, la major part dels quals foren àrids i graves. A més de les extraccions de minerals de pedrera, els fluxos ocults dels minerals no metàl·lics domèstics contempen aquells vinculats a la excavació per a la construcció d'edificis i carreteres. Aquests còmput s'elevaren a 5,4 milions de Tm, la major part dels quals correspongueren a la construcció de carreteres que es varen dur a terme durant la legislatura autonòmica 2003-2007. Les extraccions domèstiques de minerals domèstics es completen amb les extraccions de sal, especialment a Eivissa, que sumaren unes 62,4 mil Tm directes a les que s'havien d'afegir 3,4 mil Tm de fluxos ocults.

Els fluxos totals de materials no metàl·lics importats sumaren uns 2,4 milions de Tm. Així, es pot apreciar com les extraccions domèstiques superaren els fluxos importats i hom pot ressaltar que es tracta de l'única categoria de materials del metabolisme socioeconòmic balear en què els fluxos domèstics són molt superiors als importats. Els RTM de minerals no metàl·lics foren de 15,83 milions de Tm, que corresponen a unes 16,58 Tm/càpita. Aquesta és una magnitud que es situa per damunt de la mitjana de la UE-15 i de l'estatal, que varen ser d'un 14-15 Tm/càpita. D'altra banda, cal assenyalar que aquesta categoria és de les que presenta un major volum d'exportacions a través del comerç exterior, degut al pes que té l'exportació de sal als països nòrdics. Així mateix, en l'anàlisi de les asimetries físico-monetàries del comerç exterior de minerals no metàl·lics, es pot observar que la valoració mitjana dels fluxos totals de materials exportats era superior a la dels importats, amb 115 €/Tm exportada front als 38 €/Tm importada.

En quant als **fluxos de materials energètics**, entesos aquests com a combustibles fòssils, cal recordar que les Balears depenen totalment de les importacions, ja que les extraccions de lignits a Mallorca es paralitzaren fa dues dècades. Els RTM de combustibles fòssils s'elevaren a 12,3 milions de Tm, de les quals 3,28 milions de Tm corresponien a fluxos directes i 9 milions de Tm a fluxos ocults. Així mateix, cal tenir present que el 71% dels RTM energètics van correspondre a carbons i coc de petroli, és a dir, als més contaminants. En

termes per càpita, els RTM de les Balears s'elevaven a 12,9 Tm/càpita, superior a la mitjana estatal (9,46 Tm/càpita) i inferior a la mitjana de la UE-15 (14,69 Tm/càpita).

La major part dels fluxos energètics desembarcats a les Balears procediren dels ports del litoral espanyol on es localitzen les principals refineries de l'Estat, especialment del port de Tarragona, d'on provení el 75,8% dels fluxos de materials energètics desembarcats. D'altra banda, el 83% dels fluxos totals de materials energètics importats a les Balears varen procedir del comerç exterior i els ports de l'Estat foren fonamentalment centres logístics de transformació o simplement de redireccionament dels combustibles procedents de l'exterior. D'aquesta manera, els materials energètics representen la categoria de materials amb un major volum de materials associat al comerç exterior. Sud-àfrica fou el principal país en tonatge de materials energètics importats a les Balears. En aquest sentit, les importacions de carbó sud-africà, amb 6,29 euros per Tm importada, foren les més barates de totes les importacions de materials energètics. Aquestes reberen una contrapartida monetària inferior a la mitjana del valor unitari dels fluxos de materials energètics importats a través del comerç exterior. El cas de les importacions del carbó sud-africà resulta paradigmàtic de les relacions comercials internacionals: per una banda, la valoració monetària per unitat exportada és extraordinàriament baixa i, per l'altra, representa un cas de deslocalització dels conflictes socioecològics associats a l'extracció del carbó. En aquest sentit, l'explotació dels treballadors a les mines, els impactes socioecològics i en la salut humana associats als requeriments energètics balears –i d'altres societats del capitalisme avançat– es localitzen en una de les zones més conflictives i més desfavorides de Sud-àfrica, com és la conca minera de la part oriental i septentrional del país.

La **petjada ecològica del consum energètic** de les Balears contempla, per una banda, el consum directe de combustibles fòssils a les Balears –electricitat, altres consums i transport– i, per una altra, l'energia continguda en els béns de consum importats, coneguda també com *emergy* o *emergia*.

En primer lloc, el 2004 s'utilitzaren 1,29 milions de Tep de combustibles per produir 499 Ktep d'electricitat, que equival a uns 4,9 milions de Tm de CO₂, dels quals prop d'un 30% foren absorbits pels oceans. La metodologia estàndard de la petjada energètica considera la superfície forestal requerida per absorbir les emissions de CO₂ produïda per la crema de combustibles fòssils que, en el cas de la generació elèctrica a les Balears, fou de 1,6 milions Ha. A la petjada de la generació d'electricitat a partir de la crema de combustibles fòssils cal afegir la de les fonts renovables, que assolí 11,19 Ha. D'altra banda, l'estimació de la substitució de la potència instal·lada en centrals tèrmiques a les Balears per energies renovables implicaria una petjada de 1,5 mil Ha en el cas de l'eòlica i de 3,15 mil Ha en el de la solar fotovoltaica. Encara que, si el càlcul es fes per a la substitució del consum brut elèctric de les Balears per fonts renovables suposaria una petjada de 2,5 mil Ha en el cas de l'eòlica i de 8,5 mil Ha en el de la solar fotovoltaica.

En segon lloc, els altres consums energètics –cimentera, transformació de gas, calefaccions, etc– s'elevaren a 380 Ktep que equivaldrien a l'emissió de 1,17 milions de Tm CO₂, que un cop deduïda la proporció absorbida pels oceans, dóna una petjada ecològica de 389 mil Ha. En cas d'utilitzar un combustible biòtic (p.ex. etanol) que substituís els combustibles fòssils dels altres consums energètics, la petjada ecològica esdevindria en 190 mil Ha.

En tercer lloc, la petjada ecològica del consum energètic del transport resulta ser de les més importants. Aquesta es composà per les següents fraccions: el transport terrestre, amb unes exigències energètiques de 650 Ktep; el transport marítim, amb 39 Ktep; el transport aeri, amb 724 Ktep; i d'altres, amb 9 ktep. La petjada ecològica del consum energètic per part del transport s'ha calculat seguint tres metodologies diferents. La primera calcula la superfície requerida per absorbir les emissions de CO₂, però en el cas del transport aeri, es corregeixen les emissions mitjançant un factor de correcció. Aquest és degut a que les emissions a les capes altes de la troposfera tenen un efecte radiatiu superior que a les capes baixes de l'atmosfera, per la qual cosa la petjada resultant és superior (2,6 milions Ha). La segona metodologia és l'estàndard, és a dir, calcula la superfície forestal necessària per a l'absorció de les emissions de CO₂, considerant que aquestes s'han generat a les capes baixes de l'atmosfera (1,38 milions Ha). Finalment, la tercera metodologia calcula la petjada que implicaria substituir els combustibles fòssils del transport per agrocombustibles (700 mil Ha).

La petjada energètica es completa amb l'estimació de l'*emergy*, contingut energètic o energia continguda en els béns de consum importats menys els exportats, que suposaria uns

requeriments energètics de 1,9 milions Tep. Així, la petjada ecològica de l'emergy seria de 2,11 milions Ha seguint la metodologia estàndard –absorció boscos de les emissions de CO₂– o de 953 mil Ha en cas de substituir el consum energètic per agrocombustibles.

En definitiva, la petjada ecològica del consum energètic del capitalisme balear, amb 4,99 milions Tep, s'elevaria a 6,74 milions Ha si es calcula en base a la superfície forestal requerida per absorbir les emissions de CO₂ i es contempla l'efecte multiplicador del transport aeri a les capes altes de la troposfera; a unes 5,53 milions Ha de superfície forestal per absorbir les emissions contaminants i contemplant les emissions del transport aeri com si s'haguessin emès a les capes baixes de l'atmosfera; i a unes 3,42 milions Ha en cas de no considerar la petjada ecològica de l'emergia. Així, la petjada ecològica del consum energètic per càpita era de 5,79 Ha/càpita, d'acord amb la segona metodologia; o de 3,58 Ha, si no es considera l'emergia. Aquest darrer resultat és molt pròxim a la mitjana estatal. Finalment, el càlcul de la petjada en cas de substituir el consum elèctric per fonts renovables, i el consum de combustibles associat al transport i l'emergia per agrocombustibles, seria de 1,85 milions Ha. Així doncs, es veu com les pretensions de substituir els consums energètics de les societats del capitalisme avançat per fonts renovables resulten inviables, una "il·lusió renovable". Aquesta "il·lusió renovable" ha estat impulsada pel capital i el "capitalisme verd" ha destapat un nínxol d'acumulació important en torn a les energies renovables. Aquest "capitalisme verd" ha guanyat força amb l'esclat de la crisi sistèmica i la reducció dels espais d'acumulació.

La darrera categoria de **fluxos de materials** analitzada correspon al caixó de sastre **d'altres productes**, dels quals només es consideren els importats ja que els domèstics ja han estat comptabilitzats a les altres categories. Entre aquests fluxos es troben, en primer lloc, els altres productes acabats biòtics –olis, greixos, etc– que presentaren uns fluxos totals de 497 mil Tm, la major part dels quals procediren del port de Barcelona. En segon lloc, els altres productes acabats –productes químics, plàstics, etc– sumaren 1,39 milions de Tm, la major part dels quals varen arribar dels ports de València i Barcelona.

L'any 2004, el **metabolisme socioeconòmic del capitalisme balear** presentava uns **RTM de 41,9 milions de Tm** (sense comptar l'erosió), dels quals el 36,29% dels materials foren domèstics i el 63,71% restant importats. Això permet constatar l'extrema dependència del capitalisme balear respecte de l'exterior pel que fa a proveïment de recursos. Aquesta composició dels RTM contrasta amb la de l'Estat espanyol, on la proporció fou pràcticament la inversa (61,04% de fluxos domèstics i 38,96% de fluxos importats), i, en canvi, és molt semblant a la dels Països Baixos (29,41% dels fluxos domèstics i el 70,59% importats). La proporció dels fluxos directes a les Balears va ser del 39,09% dels RTM, mentre que un 60,91% foren fluxos ocults. Aquesta composició s'aproximava bastant a la mitjana de la UE-15 i del Japó. Així doncs, la proporció de fluxos materials que no quedaren enregistrats (ni rebien contrapartida monetària) a les Balears resultaren ser 1,5 vegades superiors als fluxos directes.

Els 41,9 milions de Tm dels RTM de Balears es distribuïren entre els següents grups de materials: 11,2% de materials biòtics; 18,46% de materials minerals metàl·lics; 37,75% de materials minerals no metàl·lics, materials de pedrera i d'excavació; 29,37% de materials energètics; i un 3,21% d'altres. La composició dels grups de materials del metabolisme balear és molt semblant a la mitjana de l'Estat espanyol i expressa, sobretot, l'excessiva extracció de materials de l'escorça terrestre. És a dir, recursos no renovables que generen importants impactes ecològics al llarg del seu cicle de vida, així com conflictes socioecològics. Cal destacar, en primer lloc, l'escàs pes dels materials biòtics; en segon lloc, l'elevada proporció de minerals no metàl·lics que han alimentat el "tsunami urbanitzador"; i, en tercer lloc, el gran pes dels combustibles fòssils, sense els quals el metabolisme del capitalisme balear resultaria inviable.

En **termes per càpita**, els **RTM** (sense erosió) de les Balears varen ser de 43,95 Tm/càpita, tot situant-se notablement per damunt de la mitjana global (19 Tm/càpita) i dels països empobrits (7,68 Tm/càpita), i entre els valors mitjans de la UE-15 (47 Tm/càpita) i de l'Estat espanyol (37,26 Tm/càpita). Finalment, considerant els fluxos turístics, es poden estimar els **RTM** (sense erosió) del **negoci turístic** a les Balears: uns 10 milions de Tm, amb la qual cosa els RTM (sense erosió) per turista s'elevarien a uns 873,9 Kg. D'altra banda, els RTM (sense erosió) per càpita dels residents, un cop deduïda la motxilla turística, serien de 33,4 Tm/càpita, és a dir, una magnitud més propera a la mitjana estatal. Aquests resultats posen de manifest que aquelles economies hiperturistitzades i terciaritzades, com és el cas balear, lluny de poder ser considerades economies desmaterialitzades, presenten unes fortes càrregues

materials. És a dir, el turisme no és només una activitat de plaer i relaxament, sinó que també pesa.

El miracle del capitalisme balear es sustenta fonamentalment en base a les importacions de materials, per la qual cosa presenta un elevat **dèficit físic de materials** (19,69 milions de Tm). Així, per cada tona exportada, s'importaren 4,41 Tm. Aquest dèficit físic balear es compensa, en termes monetaris, mitjançant la cobertura de la balança comercial de serveis (monetària), concretament amb la partida de turisme i viatges. Els ingressos obtinguts del turisme permeten adquirir la major part dels imputs del capitalisme balear a l'exterior, amb la qual cosa les Balears se situen a la part alta de la "corba del notari". És a dir, es compren recursos a baix preu a fora de les Balears i es desplacen els conflictes socioecològics associats a la seva extracció, transformació i distribució, per llavors obtenir uns majors ingressos a través de la producció industrial turística.

La major part dels **fluxos de materials importats** a les Balears (26,72 milions de Tm de fluxos totals de materials importats) entraren a través dels ports de les illes i la majoria dels fluxos de materials procediren d'altres ports de l'Estat. Entre els ports de l'Estat, destacaren el de Barcelona, amb el 25,59% dels fluxos importats, que actuava de plataforma logística de la Mediterrània occidental; el de Tarragona, des d'on procediren el 77,93% dels combustibles fòssils; i el de València, que fou el segon port d'origen dels materials metàl·lics (27,74%) després del de Barcelona (53,9%), i de biomassa (29,54%), també després del de Barcelona (47,5%).

La consideració dels fluxos comercials de les Balears a partir de les mercaderies entrades a través dels ports i aeroports oculta el fet que una part important d'aquestes es desembarquen transitòriament en algun port peninsular, per després adreçar-se a l'arxipèlag, el que s'ha definit com "efecte Barcelona". En aquest sentit, els fluxos totals de **materials importats** a les Balears a través del **comerç exterior** sumaren unes 11,36 milions de Tm, la qual cosa significa un 42,52% dels fluxos totals de materials importats a les Balears. L'Àfrica meridional era la principal sòcia comercial de les Balears, des d'on es comptabilitzaven uns 9,37 milions de Tm de materials totals importats. Tanmateix, quan s'observa la contrapartida monetària del comerç exterior, es pot veure que, mentre els materials importats d'Àfrica representen el 61,66% dels fluxos directes de materials importats en termes físics, tan sols representen el 4,33% de les importacions en termes monetaris. Això es deu bàsicament al fet que les importacions sud-africanes foren de carbó a "preu barat". D'altra banda, les importacions del Carib i Nord-Amèrica, les quals representaren un percentatge molt menor sobre els fluxos directes importats -0,5% i 1,24% respectivament-, jugaren un paper molt diferent pel que fa a la dimensió monetària. En efecte, les mercaderies procedents del Carib, expressades en termes monetaris, representaren el 19,46% del total i les de Nord-Amèrica, el 24,87%. El cas de les importacions caribenyes posa en evidència i qüestiona els dogmes de la globalització comercial i del "lliure mercat", ja que el flux comercial, de les Balears, de major rellevància, en termes monetaris, foren els iots procedents dels paradisos fiscals caribenys.

Els **fluxos de materials exportats** des de les Balears presenten una quantitat molt reduïda, ja que la via d'acumulació turística és molt exigent en recursos procedents de fora de l'arxipèlag i des d'aquest s'exporten els serveis turístics que tenen la particularitat de ser consumits a les mateixes Balears. En tot cas, hom pot destacar que els fluxos totals de materials exportats a través dels ports de les Balears sumaren uns 6,35 milions de Tm, el 99% dels quals s'adreçaren a d'altres ports de l'Estat, especialment els de Barcelona i València. El principal flux de materials exportats foren els metàl·lics que es correspongueren majoritàriament amb el retorn dels camions de càrrega i contenidors que havien desembarcat carregats de mercaderies als ports de les Balears i eren retornats buits a la península. Pel que fa a les exportacions a d'altres països, cal destacar la sal marina a les Illes Feroe, a Reijkiavik i a ports britànics.

De nou, convé assenyalar que en el cas de les exportacions, una part del que sortia cap a d'altres ports espanyols era reexportada cap a tercers països. Així, les exportacions mitjançant el **comerç exterior** des de les Balears representaren el 3,33% dels fluxos totals de materials exportats. Tot i que, en determinades partides com la biomassa, per les patates exportades al Regne Unit, s'assolí un 38,88% dels fluxos totals de materials exportats. Igualment, en els minerals no metàl·lics, per la sal exportada al Nord d'Europa, s'arribà a un 24,65% dels fluxos totals de materials exportats. Europa fou la principal regió mundial on s'adreçaven les exportacions balears amb uns fluxos totals de materials exportats de 170,78 mil Tm, de les que

destaquen les exportacions ja citades de sal comú i patates. En segon lloc destaquen les exportacions al Carib, però aquestes en comptes d'adreçar-se als països on es localitza el capital transnacional balear, anaven als paradisos fiscals de la regió i corresponien majoritàriament a iots de luxe.

L'anàlisi de les exportacions, a través del comerç exterior, en termes monetaris, presenta una altra representació del fenomen. Així, mentre que els fluxos de materials directes exportats a Europa sumaren un 68,28% de les exportacions en termes físics, en termes monetaris representaren el 55,84%; mentre que les realitzades a Amèrica Llatina i el Carib representaren un 17,2% en termes físics, però un 26,83% del valor total de les exportacions en termes monetaris. La lectura del comerç exterior en termes monetaris ens du a afirmar que els materials més importants varen ser els metàl·lics (i els productes derivats), dels quals destaquen les exportacions de iots als paradisos fiscals caribenys.

La **balança comercial física**, en concepte de fluxos totals de materials, de les Balears fou de 19,69 milions de Tm. Aquesta presenta una major proporció respecte de l'estranger, amb un 56,55%, que sobre la resta de l'Estat (43,45%). La major part d'aquest dèficit està relacionat amb l'extracció de materials del continent africà, on es desplacen els conflictes socioecològics. En aquest sentit, es pot parlar de Sud-àfrica com la mina de carbó de Mallorca. En canvi, si s'analitza la distribució del dèficit comercial exterior en termes monetaris, resultava que la major part dels 977 milions d'euros de dèficit s'havia contret els amb països europeus i Nord-Amèrica.

Altrament, en el cas de les exportacions balears, a través del comerç exterior, es pot destacar que rebien una contrapartida monetària per tona de flux directe de material exportat de 9138 euros, la qual cosa significa que el valor unitari dels materials exportats eren 10,31 vegades superiors al valor mitjà de les importacions de l'exterior. Destaca el cas africà, amb una valoració mitjana de 62 €/Tm de flux directe de material importat a les Balears, front 10 mil €/Tm de flux directe de material exportat des de les Balears a Àfrica. D'aquesta manera, les Balears es situen a la part alta de la "corba del notari", ja que les seves exportacions, encara que fossin de molt menor quantia física que les importacions, reberen una contrapartida monetària per tona exportada molt superior a la de les importades.

En definitiva, el cas de les Balears pot ser considerat com paradigmàtic de les economies turístiques i terciàries del capitalisme avançat. En aquest sentit, es pot apuntar que front la retòrica dels lobbies del capital d'estendre el "desenvolupament turístic" a les perifèries del Sud Global, la universalització de les lògiques del capitalisme balear i del seu metabolisme resulta ser ecològicament inviable. Això es deu al fet que el capitalisme balear es sustenta en el desplaçament, a la perifèria del sistema-món, de les extraccions de recursos i dels conflictes socials que les acompanyen, cosa que no pot ser generalitzada. És a dir, les "illes d'estabilitat" del capitalisme avançat, tan sols es poden mantenir en base a generar i expandir el desordre global. Per tant, en comptes d'incorporar noves societats i nous espais al "tren del desenvolupament turístic", el que ocorre és que cada cop són menys els que s'hi poden pujar.

Així mateix, l'anunciada **desmaterialització** de les economies capitalistes avançades esdevé més aviat una declaració de bones intencions que no una realitat. Així, per exemple en el cas de les Balears, l'evolució des de 1955 al 2009, presenta una tendència alcista pel que fa a les principals variables socioecològiques. Al llarg d'aquest període, s'ha passat de 579 mil Tm entrades i sortides pels ports de Balears al 1955 a 11,75 milions de Tm el 2009; el consum brut d'energia s'ha incrementat des de 200 Ktep el 1960 a 2934 Ktep el 2009; el nombre de passatgers entrats i sortits pels aeroports han augmentat des dels 279 mil passatgers de 1955 als 28,17 milions de 2009; etc.

Així mateix, cal subratllar que les tendències alcistes tan sols s'han vist interrompudes als moments de crisis capitalistes, quan la ruptura dels cicles d'acumulació han anat acompanyats de la disminució de les importacions de mercaderies, del nombre de turistes, del ritme constructor i del consum energètic. Així doncs, en termes absoluts no s'ha detectat cap desmaterialització absoluta, i aquesta tan sols es produeix en temps de crisi. Emperò, tampoc es detecta una desmaterialització relativa, d'acord amb la **CKA** (Corba de Kuznets Ambiental), ja que, entre el 1960 i principis de segle XXI, els augments de renda per càpita anaven acompanyats d'increments de les exigències energètiques per càpita i de la mobilització de majors volums de mercaderies a través dels ports de les Balears. Entre el 2001 i el 2007, les exigències energètiques i de mercaderies mobilitzades a través dels ports en termes per càpita

es mantenigueren, al temps que la renda per càpita disminuï notablement –de 15,4 mil euros/càpita (en euros de 1995) a 14,31 mil euros/càpita (en euros de 1995)–. És a dir, no tan sols no es produïa una desmaterialització material per càpita, sinó que en moments d'eufòria financer-immobiliària el que minvà fou la renda per càpita. Des de l'esclat de l'actual crisi global, les mercaderies per càpita i el consum brut d'energia per càpita han disminuït, així com també la renda per càpita.

Finalment, el metabolisme socioeconòmic del capitalisme balear es pot expressar territorialment a través del càlcul de la **petjada ecològica**. Per realitzar aquests càlculs no s'ha seguit la metodologia estàndard, ja que no s'han considerat els factors d'equivalència i productivitat, sinó que s'ha seguit la metodologia aplicada per Óscar Carpintero en el cas de l'Estat espanyol. El 2004, la petjada ecològica del consum aparent de les Balears fou de **7,78 milions Ha**, la major part de la qual corresponia a la petjada energètica (71% del total). Es pot destacar que, mentre que la petjada domèstica fou de 516 mil Ha (257 mil Ha terrestres i 259 mil Ha marines), la petjada importada s'elevà a 12 milions Ha. Així, es pot considerar que el **dèficit ecològic** de les Balears assolí uns 6,03 milions Ha terrestres i 339 mil Ha marines, la qual cosa implicava una superfície terrestre equivalent a 14,75 vegades la superfície bioprodutiva terrestre de les Balears i 0,34 vegades la marina. D'acord amb els càlculs de la petjada ecològica, el capitalisme balear resultava viable gràcies a la colonització de nous espais des d'on s'extreien els recursos que alimentaven el metabolisme socioeconòmic balear. Però, aquest comportament no pot ser extrapolable a la resta de la humanitat ja que simplement no hi ha prou espai. En aquest sentit, la petjada ecològica balear pot ser interpretada com l'expressió del "colonialisme ecològic-econòmic" del capitalisme balear, al temps que el desplaçament dels conflictes socioecològics a d'altres territoris permet desactivar, en part, conflictes dins del propi territori balear.

En termes per càpita, en base a la població empadronada, la petjada ecològica de les Balears fou de 8,15 Ha/càpita. Aquesta magnitud contrasta amb els resultats obtinguts a d'altres casos, encara que amb metodologies diferents, com per exemple les 4,87 Ha/càpita de mitjana de l'Estat o les 5,4 Ha/càpita de Catalunya. Emperò, la petjada ecològica de les Balears, així com el seu metabolisme, està fortament condicionada per la pressió turística, per la qual cosa s'estima la **petjada ecològica** que correspondria al **negoci turisme**, a partir de la consideració que els turistes tenen una petjada ecològica diària equivalent a la d'un resident mitjà. Així doncs, la petjada ecològica del turisme a les Balears seria de 18,64 mil Ha, el que equivaldria a 4,48 vegades la superfície terrestre bioprodutiva de les Balears i 0,32 vegades la marina. D'aquesta manera, la **petjada ecològica** dels **residents** seria d'unes **6,2 Ha/càpita**, mentre que la d'un **turista** al llarg dels 10,4 dies d'estada mitjana de **0,16 Ha/turista**. Aquesta petjada turística resultava ser unes 10 vegades inferior a la d'un turista europeu visitant un lloc tan llunyà i exòtic com són les illes Seychelles.

En conclusió, el "**viatge impossible del capitalisme balear**" ha mostrat una forta correlació amb els cicles del capitalisme històric, amb fluctuacions paral·leles d'exigències de materials i energia durant els moments d'auge i de crisi.

La viabilitat del model s'ha sustentat, per una banda, en l'articulació d'unes estructures de poder fortes, basades en una oligarquia político-empresarial que s'ha anat emmotllant als diferents règims polítics, alhora que els règims polítics s'han adaptat als interessos de classe de l'oligarquia. D'altra banda, la viabilitat s'ha emparat en la resolució de les crisis mitjançant solucions espacio-temporals, que s'han traduït en l'expansió internacional del capital balear, a través de la colonització de nous paradisos turístics i l'apropiació de recursos –o acumulació per desposseïció– de la resta del món.

En temps del capitalisme financer global, la lògica de la financiarització i de la nova arquitectura institucional han fomentat l'ampliació del poder adquisitiu de la classe propietària capital-diner, fet que ha permès la intensificació de les dinàmiques d'acumulació a escala planetària. D'aquesta manera, l'entrada de l'Estat espanyol al projecte neoliberal europeu atorgava, a l'Estat i a les seves classes dominants, a través de l'adopció de la moneda única una situació privilegiada respecte dels espais perifèrics, en els que s'hi adreçaren bona part de

les estratègies financero-corporatives del capital espanyol i d'on s'importaren la major part de recursos a baix preu per a satisfer el metabolisme socioeconòmic.

La situació **actual** de **crisi sistèmica global**, però, posa en qüestió la viabilitat d'aquest model. En aquest sentit, s'ha fet palesa la inviabilitat de l'expansió del capital, no només per l'estrangulament financer sinó també per l'estrangulament físic; així com per les fortes tensions socials que cristal·litzen, tant en els espais centrals com en els perifèrics. Així, les elevades exigències materials del capitalisme balear i la seva petjada ecològica, com a expressió paradigmàtica de les societats del capitalisme avançat, tan sols són factibles mentre una part considerable de la societat i dels territoris del planeta segueixin ocupant un paper subordinat respecte de les classes i espais dominants. Dins aquesta dinàmica, a mesura que es deterioren les condicions ecològiques i les bases dels recursos, s'incrementen les tensions geopolítiques i geoeconòmiques.

D'altra banda, els poders dominants, sota el pretext de la crisi, han desplegat paquets de mesures –polítiques d'ajustament social– que reforcen i revitalitzen el projecte de classe neoliberal, mitjançant una nova ronda d'acumulació per desposseïció a escala planetària, que condueix a un increment de la polarització social i espacial. Una resposta que no fa sinó erosionar la societat del consum de masses formada per les classes populars i mitjanes, és a dir, les bases que havien possibilitat l'enlairament del capitalisme balear amb l'emergència del turisme de masses.

Sota aquestes condicions i context d'enorme complexitat, tot sembla indicar, no tan sols, que la crisi ha arribat per quedar-se, sinó que les estratègies del projecte neoliberal resultaran inútils en vistes a retornar a la situació del món de 2007 –els moments d'eufòria financero-immobiliària–. S'intueix, alhora, que el malestar social i el rebuig als projectes de les elits globals anirà en increment a mesura que la crisi muti i es perpetui.